

АРХИПЕЛАГ ГУЛАГ

1

АЛЕКСАНДЪР
СОЛЖЕНИЦИН

АРХИПЕЛАГ
ГУЛАГ

**АЛЕКСАНДЪР СОЛЖЕНИЦИН
АРХИПЕЛАГ ГУЛАГ
1918–1956\НОПИТ ЗА
ХУДОЖЕСТВЕНО
ИЗСЛЕДВАНЕ**

Превод: Иван Дойчинов

chitanka.info

ПОСВЕЩАВАМ

на всички, които не доживяха да
разкажат това.

И нека ми простят,
че не всичко съм видял,
не всичко си спомням,
не за всичко съм се досетил.

През хиляда деветстотин четиридесет и девета година попаднахме с приятели на забележителна дописка в списание „Природа“, орган на Академията на науките. Там бе отпечатано със ситен шрифт, че по време на разкопки на река Колима открили находище под леда — вледенен праисторически поток, а в него — смразени представители на изкопаемата (отпреди няколко десетки хилядолетия) фауна. Тези, риби ли ще ги наречем, тритони ли, се запазили до такава степен в прясно състояние, твърдеше ученият кореспондент, че след като счупили леда, присъстващите тутакси ги изяли с наслада.

Вероятно списанието трябва доста да е учудило многобройните си читатели как ли толкова дълго се е запазило месото на рибата в леда. Но малцина от тях са вникнали в истинския жизнеспособен смисъл на дописката.

А ние веднага го разбрахме. Представихме си цялата тази сцена ярко, с всичките ѝ подробности: как пренебрегнали благородните интереси на ихтиологията, хората един през друг, настървено са откървали парчета от хилядолетното месо, как са го мъкнели до огъня, размразявали са го и са го поглъщали.

Разбрахме го, защото самите ние бяхме сред тези присъстващи, частица от могъщото племе на зековете^[1], което единствено на този свят може на драго сърце да излапа тритон.

А Колима бе най-големият и знаменит остров, полюсът на свирепостта в тази удивителна страна ГУЛАГ, нахъсана от географията на архипелаг, но скована от психологията в континент

— почти невидима, почти неосезаема страна, населена от народа на зековете.

Този архипелаг бе насякъл на късчета и бе изпъстрил другата страна, поместила го в себе си, бе се врязал в нейните градове, бе надвиснал над нейните улици — и въпреки това повечето хора ни най-малко не се досещаха, мнозина бяха чували смътно за него и единствено посетилите островите му знаеха всичко.

Ала сякаш онемели на тези острови, те пазеха мълчание.

Нещо нищожно малко за този Архипелаг излезе на бял свят след неочаквания поврат в нашата история. Но същите ръце, които ни слагаха белезниците, сега примирително ни възпират: „Недейте!... Недейте да ровим миналото!... Който миналото спомене, окоето му да изтече!“ Само че пословицата завършва така: „А който го забрави — на него и двете!“

Изнизват се десетилетия — и безвъзвратно заличават белезите и раните от миналото. Някои от островите през това време се стопиха, полярното море на забравата прехвърля вълните си над тях. И някой ден през бъдния век този Архипелаг, въздухът му и костите на неговите обитатели, сковани в ледените находища, ще се появят като неправдоподобен тритон.

Не дръзвам да пиша историята на Архипелага: нямах възможността да чета документи. Но дали някога някой ще има тази възможност?... Тези, които не желаят да си спомнят, имаха вече доста време (и още го имат) да унищожат всички документи без остатък.

След като приех не като позор, не като кошмарен сън този чудовищен свят, в който прекарах единадесет години и почти го обикнах, а сега вече, по силата на щастливия поврат, станах пълномощник на мнозина в по-сетнешните им разкази и писма — може би ще съумея да изнеса нещо от костите и месото — от още всъщност живото месо, от живия тритон?

[1] Жаргонно съкращение от руската дума „заклучённый“ — затворник, арестант — Б.пр. ↑

В тази книга няма измислени лица, нито измислени събития. Хората и местата са назовани с истинските им имена. Ако са посочени с инициалите им, това е по лични съображения. Ако изобщо не са назовани, то е само защото човешката памет не е запазила имената им — иначе всичко бе именно така.

Тази книга не е по силите на един човек. Освен това, което изнесох от Архипелага — собствената си кожа, паметта си, ушите и очите си, — материал за тази книга получих от разказите, спомените и писмата на —

[списък от 227 имена]

Не им изказвам тук лична признателност: това е наш общ задружен паметник на всички изтезавани до смърт, на всички убити.

От списъка бих искал да посоча хората, които и положиха много усилия, за да ми помогнат да снабдя този труд с библиографски опорни точки от книгите в днешните библиотечни фондове или от отдавна иззетите и унищожените, така че издирването на запазен екземпляр изискваше голяма упоритост, да изтъкна още повече онези, които ми помагаша да крия този ръкопис в тежки мигове, а след това го размножавах.

Но не е настъпило още времето, когато ще мога да ги назова:

Редактор на тази книга трябваше да бъде старият соловчанин Дмитрий Петрович Витковски. Ала прекараният *там* половин живот (точно така — „Половин живот“ се наричат неговите лагерни мемоари) го бе докарал до преждевременен паралич. Вече загубил говора си, той можа да прочете само няколко завършени глави и да се убеди, че всичко *ще бъде разказано*.

А ако още дълго не просветне свободата в нашата страна, самото четене и предаване на тази книга ще крие голяма опасност — така че и на бъдещите читатели ще трябва с благодарност да се поклоня — *от името на ония, загиналите*.

Когато пристъпих към тази книга през 1958 г., не ми бяха известни ниции мемоари или художествени произведения за лагерите. В процеса на работата до 1967 г. постепенно се запознах с „Колимски разкази“ на Варлам Шаламов и със спомените на Д. Витковски, Е. Гинзбург, О. Адамова-Слиозберг, на които в изложението се позовавам като на литературни факти, известни на всички (така ще стане в края на краищата).

Въпреки намеренията си, противно на волята си, дадох безценен материал за тази книга, запазих много важни факти и дори цифри, и самия въздух, който са дишали: чекистът М. Я. Судрабс-Лацис; Н. В. Криленко — главен държавен обвинител в продължение на дълги години; неговият наследник А. Я. Вишински със своите юристи съучастници, сред които особено внимание заслужава И. Л. Авербах.

Материал за тази книга предоставиха и тридесет и шестимата съветски писатели начело с Максим Горки, автори на позорната книга за Беломорканал, възпяла за пръв път в руската литература робския труд.

ПЪРВА ЧАСТ

ТЪМНИЧНА ПРОМИШЛЕННОСТ

В епохата на диктатурата и обкръжени от всички страни с врагове, ние понякога проявявахме излишна мекушавост, излишно мекосърдечие.

Криленко, реч на
процеса срещу
„Промпартията“

ПЪРВА ГЛАВА

АРЕСТЪТ

Как попада човек на този тайнствен Архипелаг? За там непрекъснато летят самолети, плават кораби, тракат влакове — но никакъв надпис по тях не посочва местоназначението. Билетните каси и агентите на „Совтурист“ и „Интурист“ ще останат изумени, ако им поискате билет дотам. Те не знаят, не са чували изобщо за Архипелага, нито за някое от безчетните му островчета.

Хората, които заминават да управляват Архипелага, попадат на него чрез школите на Министерството на вътрешните работи — МВД.

Хората, които заминават да охраняват Архипелага, биват превозвани чрез военните комисариати.

А хората, които заминават там да мрат подобно на нас с вас, читателю, трябва да минат непременно и единствено през ареста.

Арестът!!! Да казвам ли, че той преобръща целия ви живот? Че е пряк удар на светкавица върху вас? Непостижим за съзнанието духовен потрес, с който не всеки може да свикне и често полудява.

Вселената има толкова центрове, колкото и живи същества. Всеки от нас е център на Вселената и светът се разпада, когато ви изсъскат: „*Вие сте арестуван!*“

Щом са арестували *вас* — нима нещо може да оцелее в това земетресение?

Но размътените мозъци са неспособни да обхванат тези размествания във Вселената. И най-изтънчените умове, и най-простоватите от нас не намират да кажат в този миг въпреки целия си житейски опит нищо друго освен:

— Аз? За какво?!?

Въпрос, милиони и милиони пъти задаван още преди нас, без някога да е получил отговор.

Арестът е мигновено смайващо прехвърляне, запокитване, преобразуване на едно състояние в друго.

По дългата криволичеща улица на живота сме се носели щастливо или сме се влачели несретно все покрай някакви огради,

огради, огради — прогнили дървени стобори или кирпичени дувари, покрай тухлени, циментови, чугунени огради. И не сме се замисляли — какво ли има зад тях? Нито с поглед, нито с мисъл не сме се опитвали да проникнем отвъд — а тъкмо там започва Страната ГУЛАГ, съвсем наблизо, на два метра от нас. Нито пък сме забелязвали в тези огради неизброимите, добре напаснали замаскирани врати и вратички. Всички, всички тези вратички са били приготвени за нас и ето че една съдбоносна се отваря бързо и четири бели мъжки ръце, ненавикнали на труд, но грабливи, ни се вкопчват в крака, в ръката, в яката, в шапката, в ухото — вмъкват ни като чувал, а вратичката зад нас, вратичката към нашия предишен живот, се затръшва завинаги.

Край. Вие сте арестуван!

И не намирате какво да кажете, освен да изблеете като агне:

— Аз? За какво?...

Ето какво е арестът: ослепяващ взрив и удар, след които настоящето изведнъж се слива с миналото, а невъзможното става пълноправно настояще.

И толкоз. Не сте в състояние да възприемате нищо повече нито в първия час, нито дори през първото денонощие.

Ще помъждука още във вашето отчаяние бутафорната циркова луна: „Това е недоразумение! Ще се размине!“

Всичко останало, което е в традиционната и дори литературната представа за ареста, ще се трупа и конкретизира вече не във вашата потресена памет, а в паметта на вашето семейство, в паметта на съседите ви.

Арестът — това е резкият среднощен звънец или грубото чукане на вратата. Това е напереното нахлуване на неизтриващи ботушите си бодърствуващи оперативни работници. Това е изплашеното, свито зад гърбовете им поемно лице. (А за какво е това поемно лице — жертвите не смеят да мислят, оперативните изпълнители не помнят, но така се полага по инструкция и то трябва да стърчи там през цялата нощ, а на сутринта да се подпише. За вдигнатото от леглото поемно лице също е мъка: нощ след нощ да ходи и да помага при арестуването на своите съседи и познати.)

Традиционният арест значи за отвеждания още и стягането на багажа с треперещи ръце: кат бельо, калъпче сапун, някаква храна и никой не знае какво ще потрябва, какво може и какво е по-добре да

облече, а оперативните работници нямат търпение и подканват: „Няма нужда от нищо. Там ще ви хранят. Там е топло.“ (Всичко това е лъжа, а припират за страх.)

Традиционният арест значи още и след това, след откарването на нещастника, многочасова шетня в жилището на грубата чужда потисническа сила. Това е разбиването, разпарянето, събарянето и смъкването от стените, изхвърлянето на пода от шкафовете и чекмеджетата, изтръскването, изсипването, разкъсването — и купищата безредно стоварени върху пода вещи, и пращането под ботушите. И нищо свято не съществува по време на обиска! При арестуването на локомотивния машинист Иношин в стаята му е ковчегът с телцето на току-що умрялото му дете. *Юристите* изхвърлят детето от ковчега, за да тършуват и там. Те изхвърлят болните от леглата им, раздират бинтовете им^[1]. И нищо по време на обиска не може да бъде признато за безсмислено. От колекционера на антики Четверухин отмъкват „еди-колко си царски укази“ — а именно указа за завършването на войната с Наполеон, за образуването на Свещения съюз и текста на молебена срещу холерата от 1830. На нашия най-добър познавач на Тибет Востриков конфискуват безценните древни тибетски ръкописи (и учениците на починалия едва ги измъкват от Комитета за държавна сигурност — КГБ, след тридесет години!). При арестуването на ориенталиста Невски отмъкват тангутски ръкописи (а двадесет и пет години по-късно за разшифроването им на покойника е присъдена посмъртно Ленинска награда). На Каргер отнемат архива на енисейските остяци^[2], забраняват изобретената от него за тях писменост и буквар — и си остава народецът без писменост. Дълго е да се описва всичко това на интелигентен език, но хората са си го казали за обиските: *търсят онуй, дето не са оставяли*.

Отнасят взетото, а понякога карат самия арестуван да го носи — и както е било с Нина Александровна Палчинска, която трябвало да мъкне на гърба си чувала с книгата и писмата на своя вечно деен мъж, покойния велик инженер на Русия — за да потъне всичко това в търбуха им, завинаги, безвъзвратно.

А за оставащите след ареста — безкраен, преобърнат, опустошен живот. И опитите да предадат някое пакетче на арестувания. Но от всички гишета лаят срещу им: „Няма такова лице“, „Не е зачислен такъв!“ Че отгоре на всичко през тежките за Ленинград дни трябва още

пет денонощия да се блъскат на опашка пред това гише. И едва след половин, след една година може би арестуваният ще им даде някакъв знак за себе си или пък ще им се троснат: „Без право на кореспонденция.“ А това вече значи — завинаги. „Без право на кореспонденция“ значи със сигурност: разстрелян е.

С една дума, „живеем в проклети условия, при които човек изчезва безследно и най-близките му хора, жена му, майка му... с години не знаят какво е станало с него“. Така ли е? Не е ли? Това го е писал през 1910 г. Ленин в некролога за Бабушкин. Само че тук трябва веднага да уточним: Бабушкин е транспортирал оръжие за въстанието, тъкмо с него е бил застрелян. Той с знаел какъв риск с поел. Не бихме казали същото за питомните зайци, за себе си.

Така си представяме ние ареста.

И наистина, нощният арест от описания вид е предпочитан, защото има важни предимства. Всички обитатели на дома се смразяват от ужас при първото почукване на вратата. Арестуваният бива измъкван от топлата постеля, той целият е още в състояние на полусънна безпомощност, разсъдъкът му е размътен. При нощния арест оперативните работници имат предимство в сила: те са неколцина въоръжени срещу един, ненавлякъл дори панталоните си; и докато той се стяга, докато трае обискът, без съмнение пред входа не ще се събере тълпа от защитници на жертвата. Спокойната методичност при нахълтването в едно, сетне във второ жилище, утре в трето и четвърто дава възможност правилно да се използват оперативните щатове и да бъдат натикани в затвора многократно повече жители на града в сравнение с броя на служителите от тези щатове.

Нощните арести имат още и това предимство, че нито съседните къщи, нито градските улици виждат колко хора са прибрани през нощта. Като изключим изплашените непосредствени съседи, за по-отдалечените тези арести не са събитие. Тях като че ли изобщо не ги е имало. И по същата тази асфалтова лента, по която през нощта са

сновали „гарваните“^[3] — денем младото племе крачи със знамена и цветя и пее бодри песни.

Но у *прибиращите*, чиято служба се свежда единствено до арестите, за които ужасите на арестуваните са преповтаряне на едно и също и поради това са отегчителни, разбирането на цялата тази операция е значително по-широко. Те имат голяма теория, не трябва да си мислим наивно, че нямат такава. Арестознанието е важен раздел от курса на общото тъмницознание, породило солидна обществена теория. Арестите са класифицирани по различни признаци: нощни и дневни; домашни, служебни и по време на път; първични и повторни; разчленени и групови. Различават се по степента на налагащата се внезапност, по степента на допусканата съпротива (но в десетките милиони случаи съпротива не е била очаквана, както и не е имало такава). Арестите се различават по сериозността на набелязаните обиски; по необходимостта да бъде правен или не опис за конфискация, да следва запечатване на стаите или жилището; по необходимостта веднага след съпруга да бъде прибрана и съпругата, а децата да бъдат пратени в сиропиталище, или всички останали членове на семейството да бъдат интернирани, или пък и старците да ги изпратят на лагер.

И отделно още има цяла Наука за Обиска (имах възможност да видя една брошура за юристи задочници от Алма Ата). Там хвалят много юристите, които са си направили труда при обиска да преравят два тона оборски тор, шест кубика дърва, две каруци сено, да почистват от снега цялата земя за лично ползване, да измъкват тухлите от печките, да изгребват помийните ями, да надникват в клозетните чинии, да се ровят в кучешките колиби, в курниците и птичите къщички по дърветата, да продупчват дюшеците, да отлепват от телата на хората лейкопласта и дори да изтръгват от зъбите им металните пломби, за да търсят микродокументи. На студентите се препоръчва изрично да започват с обиск на дадения човек и накрая отново да го претърсят (току-виж, човекът успее да прибере нещо от вече отнетото му); и след това още

веднъж да се върнат на същото място, по друго време на денонощието, за втори обиск.

Не, не, арестите са доста разнообразни по форма. Унгарката Ирма Мендел си урежда веднъж в Коминтерна (1926 г.) два билета за Большой театър на първите редове. Следователят Кегел я ухажва и тя го поканва. Прекарват много нежно целия спектакъл, след което той я отвежда... направо на Лубянка. (Има се предвид зданието на Главното управление на ГПУ, сега на КГБ, на Лубянский площад в Москва. — Б.пр.) И ако през цъфтящия юнски ден на 1927 г. някакво младо конте качва във файтон пълноликата русокоса красавица Анна Скрипникова, току-що купила си син плат за рокля (а файтонджията вече се досеща и се мръщи: *органите* не плащат), знайте, че това не е любовна среща, а също арест: сега ще свият към Лубянка и ще хлътнат в черното гърло на портала. И ако (двадесет и две пролети по-късно) Борис Бурковски, капитан втори ранг, с бял кител, напарфюмиран със скъп одеколон, купува торта за момичето си, не бъдете сигурни, че момичето ще получи тази торта и че тя няма да бъде накълцана с ножовете на претърсвачите и внесена от капитана в неговата първа килия. Не, у нас никога не е бил пренебрегван и дневният арест, и арестът по време на пътуване, и арестът в кипящото многолюдие. Той обаче се извършва чисто и — което е удивителното! — самите жертви в унисон с оперативните работници се държат колкото се може по-благородно, за да не дадат на живущите в сградата да забележат гибелта на обречения.

Не всекиго може да арестуват вкъщи с предварително почукване на вратата (а ако някой ще чука, това ще е „домоуправителят“ или „пощаджията“), не на всеки се полага да бъде арестуван и на работното му място. Ако арестуваният е склонен към злоумишленост, най-добре е да бъде прибран по-далеч от обичайната за него обстановка — от семейството, от колегите, от съмишлениците, от скришните места: той не бива да унищожи, да скрие, да предаде нещо. На тези пък с високите чинове, на военните и партийците понякога се дава ново назначение, предоставя им се първокласен пагон и вече по пътя ги арестуват. Някой неизвестен простосмъртен, вцепенен от поголовните арести и вече седмица потиснат от смръщените погледи

на началството, изведнъж бива повикван в профкомитета, където му се връчва с лъчезарна усмивка карта за санаториум в Сочи. Зайчето е трогнато — значи страховете му са били напразни. Благодарни, ликува и бърза към къщи да си стегне багажа. До влака разполага с два часа, ядосва се на пипкавата си жена. Ето я и гарата! Остава още време. В чакалнята или в бюфета го повиква симпатичен млад човек: „Не ме ли познахте, Пьотър Иванич?“ Пьотър Иванич е затруднен: „Май не, макар че...“ Младият човек възкликва дружелюбно: „Ама бива ли, бива ли тъй, ще ви напомня... — И почтително се покланя на съпругата му. — Ще ме извините, само за *минутка*, съпругът ви...“ Съпругата разрешава, непознатият отвежда фамилиарно Пьотър Иванич под ръка — завинаги или за десет години!

А перонът гъмжи от хора — и никой нищо не забелязва... Граждани, обичащи пътешествията! Не забравяйте, че на всяка голяма гара има отделение на Държавното политическо управление — ГПУ, с няколко затворнически килии.

Тази натрапчивост на мнимите познати е толкова рязка, че човек без вълчата лагерна подготовка не би могъл да се откачи от нея. Не мислете, че дори да сте сътрудник на американското посолство и да се казвате например Александър Долган, няма да ви арестуват посред бял ден на улица Горки при Телеграфната централа. Вашият непознат ще ви се хвърли изведнъж на врата с разперени ръце през гъстата навалица. „Са-ша! — не може да се сдържи, направо крещи той. — Керюха! Къде се губиш толкова време?!... Я да се дръпнем встрани да не пречим на хората!“ А встрани, при бордюра, тъкмо спира една победа... (След няколко дни ТАСС ще заяви възмутено във всички вестници, че на компетентните кръгове не им е известно нищо за изчезването на Александър Долган.)

Защо да се чудим? Нашите юнаци извършват такива арести и в Брюксел (така отвлечат Жора Бледнов), та какво остава за Москва.

Трябва да се отдаде заслуженото на Органите: във века, когато речите на ораторите, театралните пиеси и дамските фасони са слезли от конвейер, арестите могат да ни се сторят разнообразни. Дръпват ви встрани от входа в завода, след като сте показали пропуска си — и ви прибират; вдигат ви от военната болница с 39° температура (Анс Бернщейн) и лекарят не възразява срещу вашето арестуване (как ли ще възрази!); вдигат ви направо от операционната маса, от операция на

стомашната ви язва (Н. М. Воробьов, инспектор в един от краевите отдели на народната просвета, 1936 г.) — и полужив, целия в кръв, ви затварят в килията (по спомени на Карпунич); разрешават ви (Надя Левитска) свиждане с вашата осъдена майка! — а се оказва, че това е очна ставка и арест! В гастронома ви викат в отдела за поръчки и ви арестуват; арестува ви някакъв скитник, когото сте подслонили за през нощта; арестува ви инкасаторът, дошъл за таксата за газта; арестува ви велосипедистът, блъснал ви на улицата; кондукторът във влака, шофьорът на таксито, служителят от спестовната каса и разпоредителят в киното — всички те ви арестуват и вие виждате със закъснение грижливо скритите им тъмночервени удостоверения.

Понякога арестите ви напомнят игра — толкова излишни неща и енергия са вложени в тях просто от слободия, нали се знае, че бездруго жертвата няма да окаже съпротива. Дали пък оперативните работници не искат да оправдаят своята служба и раздутия си щат? Всъщност достатъчно е да разпратят до всички набелязани опитни зайци призовки — и те сами ще се появят покорно в посочения час и минута с вързопчетата си пред черния железен портал на Държавна сигурност, за да заемат местенцата си върху пода в определената им килия. (Нали точно така постъпват с колхозниците, кой ще бие толкова път посред нощ да ги прибира от къщите им? Викат ги в селсъвета, оттам ги и откарват. Общите работници ги викат пък в канцеларията.)

Естествено, никоя машина не може да надхвърли капацитета си. През напрегнатите, наситени 1945–1946 г., когато в Европа се връща ешелон подир ешелон и всички те трябва да бъдат незабавно погълнати и отпратени в ГУЛАГ, вече я няма тази излишна игра, самата теория се е доста поизтъркала, ритуалните й пера са се проскубали и арестът на десетки хиляди напомня вече просто проверка: някой стои със списъци в ръце, прехвърля човек по човек от единия ешелон в другия — това е целият арест.

Няколко десетилетия политическият арест у нас се отличава тъкмо с това, че биват отвеждани съвсем невинни хора, които по тази причина са неподготвени за каквато и да било съпротива. Създава се общо чувство на обреченост, представата (при нашата паспортна система впрочем доста вярна), че е невъзможно да избягаш от ГПУ—НКВД. И дори в разгара на арестните епидемии, когато хората, тръгвайки за работа, всеки ден се сбогуват със семействата си, защото

не са сигурни, че ще се върнат вечерта — дори тогава те почти не бягат (а в редки случаи се самоубиват). Тъкмо това се иска. Вълкът си пада по кротките овчици.

Това става и защото хората не разбират механизма на арестните епидемии. Органите обикновено нямат дълбоки причини при избора си — кого да арестуват, кого да оставят, те само гонят исканата бройка. Запълването на бройката може да бъде закономерно, може да носи и съвсем случаен характер. През 1937 г. в приемната на Новочеркасското НКВД идва една жена и пита: какво да прави с гладното пеленаче на арестуваната ѝ съседка? „Почакайте — казват ѝ — да уточним.“ Тя чака два часа — арестуват я от приемната и я отвеждат в килията: трябвало спешно да запълнят бройката, но не разполагали с достатъчно сътрудници, за да ги разпратят из града, а тази им била дошла на крака! И обратното, НКВД отива да арестува живеещия близо до Орша латвиец Андрей Павел; той не им отваря, скача през прозореца, успява да избяга и заминава за Сибир. И макар да живее там със своето име и от документите му ясно да личи, че е от Орша, никога не е затварян или викан от Органите, нито веднъж върху него не пада никакво подозрение. Съществуват три вида издирване: общосъюзно, републиканско и областно, и почти за половината от арестуваните в ония епидемични години не се обявява издирване извън областта. Човек, подлежащ на арестуване по случайни причини, като например донос на съседа, лесно е заменян с друг съсед. Подобно на А. Павел, и хората, случайно попаднали на хайка или в квартира със засада, но проявили решителност да избягат още преди първия разпит, по-късно никога не са залавяни и привлечани към съдебна отговорност; а тези, които остават да се надяват на справедливост — получават присъди. И почти всички, повечето от тях, се държат именно така: малодушно безпомощно, обречено.

Вярно е, че ако не открие издирваното лице, НКВД взема писмена декларация от неговите роднини за неотклонение, след което нищо не коства да ги *оформи* вместо избягалия.

Всеобщата невинност поражда и всеобщо бездействие. Може пък и *да не те приберат*? Може пък да ти се размине? А. И. Ладиженски е главен преподавател в училището на затънтеното градче Кологрив. През 1937 г. до него на пазара се приближава някакъв селянин и му предава от нечие име: „Александър Иванич, заминавай,

има те в *списъците*!“ Но той остава: нали без него училището ще закъса, нали и *техните* деца учат при него — как тъй ще го арестуват?... (След няколко дни го прибират.) Не всеки като Ваня Левитски, едва четиринадесетгодишен, е в състояние да разбере: „Честен ли си, затворът ти е вързан в кърпа. Сега там лежи тате, като порасна — и мене ще ме приберат.“ (Затварят го, когато навършва двадесет и три.) Повечето са като вцепенени от мъждукащата надежда: щом не съм виновен — за какво ще ме арестуват? Има някаква грешка! Вече те влачат за яката, а ти си знаеш едно: „Има някаква грешка! Ще я разберат и ще ме пуснат!“ Други ги затварят масово, това също е нелепо, но там все още остават съмнения във всеки отделен случай: „Дали пък *този* не си го е заслужил?... Докато аз... аз със сигурност съм невинен!“ Ти още гледаш на Органите като на човешки логично учреждение: ще разберат грешката си и ще ме пуснат.

И защо тогава да бягаш?... Как тогава да се съпротивляваш? Така само ще влошиш положението си, ще попречиш да се изясни недоразумението. Каква ти съпротива — дори по стълбите слизаш на пръсти, както ти е заповядано, за да не чуят съседите.

Как ни лютеше отвътре после в лагерите: а какво щеше да стане, ако всеки оперативник, тръгнал нощем да арестува, не беше сигурен, че ще се върне жив, и се прощаваше със семейството си? Ако по време на масовите арести например в Ленинград, когато прибираха една четвърт от населението на града, хората не биха седели по дупките си, изтръпнали от ужас при всяко хлопване на входната врата и от стъпките по стълбите, а бяха разбрали, че повече няма какво да губят, и се бяха заловили по няколко души бодро с брадви, чукове, ръжени, с каквото им падне, да правят засади? Кой не знаеше, че тези каскетлии не пристигат с добри намерения, така че няма да сбъркаш, ако фраснеш с нещо душегубеца. Или оня „гарван“, оставен със самичкия шофьор на улицата — да офейкаш с него или да му спускаш гумите. Сътрудниците и подвижният състав на Органите бързо щяха да оредят и

въпреки ненаситната жажда на Сталин проклетата машина щеше да засече!...

Ако... Ако... Ние просто си заслужихме всичко по-сетнешно.

И после — срещу какво именно да се съпротивляваме? Срещу това, че ти вземат колана ли? Или срещу заповедта да застанеш в ъгъла? Да прекрачиш прага на дома си? Арестът се състои от дребни увъртания, от многобройни дреболии — и за нито една от тях поотделно като че ли няма смисъл да се спори (когато мислите на арестувания кръжат около главния въпрос: „За какво?!“) — ала събрани ведно, те неминуемо образуват ареста.

А и единствено арестуваният преди малко си знае какво му е на душата — дори само за това си струва да бъде написана книга. Там може да има чувства, за които и не подозираме. Когато арестуват през 1921 г. деветнадесетгодишната Евгения Дояренко и тримата млади чекисти ровят из завивките ѝ, в скрина с бельото ѝ, тя запазва спокойствие: нищо не е скрила, значи нищо няма да намерят. И изведнъж се докопват до нейния интимен дневник, който тя крие дори от майка си — и това четене на нейните съкровени изповеди от чуждите враждебни хора я потресе по-силно, отколкото цялата Лубянка с нейните решетки и мазета. И у мнозина тези лични чувства и привързаности, разтърсени от ареста, могат да бъдат къде по-силни от политическите мисли или страха от затвора. Един човек, вътрешно неподготвен към насието, е винаги по-слаб от насилника.

Малцина са умните и смелите, които преценяват мигновено. Директорът на геоложкия институт при Академията на науките Григориев, когато идват да го арестуват през 1948 г., се барикадира и цели два часа гори книгата си.

Понякога основно чувство при арестуването е облекчението и дори... радостта, особено през периодите на арестните епидемии: когато наоколо непрекъснато прибират хора, при това такива като теб, ала все още не идват да те арестуват, все се бавят — това те кара да премаляваш, подобна мъка е по-непоносима от самия арест не само за малодушните. Василий Власов, безстрашен комунист, за когото неведнъж още ще става дума, се отказва от бягството, предлагано му

от неговите безпартийни помощници, и се притеснява само, че цялото ръководство на Кадийския район е арестувано (1937 г.), а него все не го прибират. Той може да приеме удара само челно — и щом го приема, се успокоява и през първите дни след арестуването се чувства чудесно. Свещеникът отец Йеракс заминава през 1934 г. за Алма Ата да навести интернирани там вярващи, а през това време в московското му жилище идват три пъти да го арестуват. На връщане енориашките го пресрещат на гарата, не му дават да се прибере вкъщи и осем години го прехвърлят от квартира на квартира, за да го укрият. Свещеникът толкова се изтормозва от такъв живот, че когато през 1942 г. все пак го арестуват, радостно благодари на Бога.

В тази глава говорим предимно за масата, за зайците, прибирани неизвестно за какво. Но ще се спрем по-нататък и на тия, които и в новото време си оставаха типично политически. Вера Рибакowa, студентка социалдемократка, си *мечтае*, докато е на свобода, за суздалската единична килия: само там се надява да види по-възрастните си другари по партия (нито един от тях вече не е на свобода) и да оформи своя светоглед. Есерката Екатерина Олицка през 1924 г. дори се смята недостойна за затвора: ами че през него са минали най-достойните хора на Русия, а тя е толкова млада и още нищо не е направила за Русия. Но и свободата ѝ става все по-непоносима. Така че и двете момичета влизат горди и радостни в затвора.

„Съпротива! Къде беше вашата съпротива?“ — хулят сега потърпевшите тези, които благополучно са се отървали.

Да, съпротивата би трябвало да започне оттук, от самия арест.

Не започна.

И ето — вас ви водят. При дневния арест непременно го има този кратък неповторим момент, когато вас — неявно, със страхливото ви съгласие или пък съвсем явно, с извадени пистолети — ви *водят* през тълпата между стотиците също като вас невинни и обречени. И устата ви не е запушена. Бихте могли и непременно е трябвало да *крещите*! Да крещите, че сте арестуван! Че предрешените злодеи излавят хората! Че прибират по лъжливи доноси! Че се извършва разправа с милиони! Ако бяха слушали такива крясъци по много пъти на ден и във всички

части на града, може би нашите съграждани щяха де се вдигнат? И арестите нямаше да се извършват толкова лесно?!

През 1927 г., когато покорността още не бе размекнала до такава степен нашите мозъци, на Серпуховския площад през деня двама чекисти се опитват да арестуват някаква жена. Тя се вкопчва в телеграфния стълб, започва да крещи, да се дърпа. Събира се тълпа. (Била е нужна такава жена, но е била нужна и такава тълпа! Не всички минувачи са забивали очи в краката си, не всички са гледали да отминат час по-скоро!) Чевръстите юначаги изведнъж се объркват. Тях не ги бива да *работят* пред очите на обществото. Качват се на автомобила си и офейкват. (Тогави и жената е трябвало да тръгне за гарата и да заминие! А тя се прибира у дома си. И през нощта я откарват на Лубянка.)

Но от *ваши*те пресъхнали устни не се отронва нито звук и тълпата минувачи гледа на вас и вашите палачи като на разхождащи се приятели.

И аз съм имал възможност много пъти да крещя.

На единадесетия ден след арестуването ми трима безделници смершовци^[4], загрижени повече за трите си куфара с трофеи, отколкото за мен (на мен след дългия път те вече разчитаха), ме закараха на Белоруската гара в Москва. Наричаха се спецконвой, а всъщност автоматите само им пречеха да влачат тежките си куфари — плячката, наградена в Германия от тях и техните началници от контраразузнаването СМЕРШ на 2-ри Белоруски фронт — сега под предлог, че ме конвоират, я носеха на семействата си в отечеството. Без никакво желание мъкнех четвъртия куфар с моите дневници и творения — уликите срещу мен.

Нито един от тримата не познаваше града и трябваше сам да избирам най-късия път до затвора и да ги отведа на Лубянка, където те никога не бяха стъпвали (а аз я бърках с Министерството на външните работи). След едно денонощие в армейското контраразузнаване, където другарите ми по килия вече ме просветиха за следствените измами, заплахите и боя; за това, че веднъж арестуват ли те, никога не те пускат и че десетката^[5] ми е в кърпа вързана — аз като по чудо се измъкнах оттам и ето вече четири дни пътувам като *свободен* сред свободните, макар да бях лежал върху прогнилата слама до кофата с изпражненията, макар очите ми да бяха виждали вече пребити от бой и

лишени от сън хора, ушите ми да бяха слушали истината, устата ми да бе поглъщала рядката безвкусна чорба — защо мълча? Защо не просвещавам измамената тълпа през последната си гласна минута?

Мълчах и в полския град Бродници — но може би там не разбират руски? Нито дума не изкрещях по улиците на Белосток — но може би всичко това малко засяга поляците? Не пророних нито звук на гара Волковиск — но тя беше немногочудна. Разхождах се с тези разбойници по перона в Минск, все едно няма нищо — но гарата бе още в развалини. А сега пък вода смершовците в белосводестия кръгъл горен вестибюл на станция „Белоруска радиална“ на метрото, той е облян в електрическа светлина, насреща ни, от долу на горе, пълзят два успоредни, задръстени с московчани ескалатора. Всички, струва ми се, ме гледат! Оттам, от дълбините на незнанието, те се нижат, нижат на безкрайна лента под блесналия свод към мен за думичка истина — защо мълча?!...

Всеки ще си намери дузина подлички оправдания защо е бил прав да постъпи така, защо не е бивало да се жертвува.

Някои още се надяват на благополучен край и се страхуват да не го загубят заради своя вик (до нас не стигат вести от отвъдния свят, ние не знаем, че от самия миг на арестуването нашата съдба е вече решена почти по най-лошия вариант и няма накъде повече да се влошава). Други пък още не са дозрели до понятията, които се изливат във вика към тълпата. Единствено лозунгите на революционера са му на устата и сами напират навън, а откъде да се вземат те у кроткия човечец, у незабъркания в нищо филистер? Той просто не знае какво да вика. И най-сетне, съществуват още един вид хора, чиито гърди преливат, чиито очи са видели прекалено много, за да могат да излеят това езеро в няколко несвързани вика.

А аз — аз мълча по още една причина: защото тези московчани, изпълнили стъпалата на двата ескалатора, са ми все едно малко — малко! Тук моя вопъл ще го чуят двеста, два пъти по двеста души, ами двестата милиона?... Смътно си представям как ще закрещя някога към тези двеста милиона...

А засега ескалаторът смъква неудържимо мене, неотворилия устата си, в преизподнята.

Ще мълча и в Охотний ряд^[6].

Няма да се провикна и пред „Метропол“^[7].

Не ще размахам ръце на Голгота — Лубянский площад...

* * *

Изглежда, ми се бе паднал най-лекият вид арест, какъвто можем да си представим. Той не ме изтръгна от обятията на близките, не ме откъсна от скъпия домашен уют. Грабна ме през един посърнал европейски февруарски ден от вдадената в Балтийско море тясна ивица суша, където не беше ясно ние ли сме обкръжили немците, или те нас — и ме лиши само от дивизиона, с който бях свикнал, както и от картината на трите последни месеца на войната.

Бригадният командир ме повика на командния пункт, поиска ми, кой знае защо, пистолета, аз му го дадох, без да подозирам някакъв скрит умисъл, и изведнъж от напрегнатата неподвижна офицерска свита в ъгъла притичаха двама контраразузнавачи, прекосиха с няколко скока стаята и четири ръце се вкопчиха едновременно в звездичката на ушанката ми, в пагоните, в колана и полевата сумка, последвани от драматичен крясък:

— Вие сте арестуван!

И объркан, пронизан от главата до петите, не намерих да кажа нищо по-умно от това:

— Аз ли? За какво?!...

Макар този въпрос да не предполага отговор, колкото и да е чудно, аз го получих! Струва си да спомена това, понеже то никак не се свързва с нашата практика. Тъкмо смершовците ме бяха претърсили и взели заедно със сумката политическите ми писмени размисли и потиснати от дрънченето на стъклата при всяка немска експлозия, ме бяха заблъскали към изхода — ето че бях повикан внезапно с твърд глас — да! — през тази непроницаема зона между оставащите в стаята и мен, през тази зона от тежко стоварената дума „арестуван“, през тази чумна черта, откъдето не смееше да се процеди нито звук, преминаха немислимите, приказни думи на бригадния командир:

— Солженицин! Върнете се!

Измъкнах се на кръгом от ръцете на смершовците и направих крачка обратно към бригадния командир. Слабо го познавах, той никога не си бе позволявал и най-елементарен разговор с мен. Лицето

му винаги изразяваше за мен заповед, команда, гняв. А сега, вгълбено, то се бе озарило — дали от срам за принудителното му участие в мръсната история? Дали от вътрешен порив да надмогне общожителското жалко подчинение? Десет дни преди това бях измъкнал цялата си разузнаваческа батарея от чувала, в който бе останал неговият огневи дивизион с дванадесет тежки оръдия, и ето че сега трябваше да се отрече от мен пред този подпечатан къс хартия.

— Имате ли — попита ме натъртено — приятел в Първи украински фронт?

— Не може!... Нямате право! — закрещяха срещу полковника капитанът и майорът от контраразузнаването. Свитата на щабните се сви изплашено в тъгла, сякаш ужасена, че ще понесе и тя последиците от нечуваната непредпазливост на бригадния командир (а тия от политотдела бяха готови да излязат срещу бригадния с *материал*). Но за мен това беше вече достатъчно: веднага разбрах, че съм арестуван заради кореспонденцията си с един мой приятел от ученическите години и ми стана ясно откъде идва опасността.

Поне дотук да бе спрял Захар Георгиевич Травкин! Но не! Като продължаваше да се пречиства и да израства пред самия себе си, той се надигна иззад масата (никога не бе ставал при появата ми в онзи мой предишен живот!), подаде ми ръка през чумната черта (докато бях свободен, никога не ми я бе подавал) и както я стискаше, сред немия ужас на свитата, със сгрятото, дотогава винаги сурово лице изрече безстрашно, натъртено:

— Желая ви — щастие — капитане!

Вече не бях капитан, нещо повече — бях разобличен враг на народа (защото у нас всеки арестуван от момента на задържането му е и напълно разобличен). Излезе, че той пожелава щастие на врага...

Стъклата дрънчаха. Немските експлозии раздираха земята на около двеста метра от нас, за да ни напомнят, че това не би могло да се случи там, по-навътре, на наша земя, под капака на устоялото битие, а само под полъха на близката и еднаква за всички смърт^[8].

Тази книга няма да е спомени за собствения ми живот. Затова не ще се спирам върху презабавните подробности около моя безподобен арест. Същата нощ смершовци съвсем се отчаяха да се ориентират по картата (тях никога не ги бива за тези неща) и ми я връчиха с

любезности, за да посоча на шофьора как да стигне до армейското контраразузнаване. Сам ги закарах заедно със себе си до затвора и за благодарност тутакси бях напъхан не просто в килия, а в карцера. Но пък тъкмо за това килерче в една немска селска къща, послужило за временен карцер, си струва да спомена.

То бе дълго един човешки бой и широко колкото трима да легнат постеснени, а ако са четирима — плътно притиснати. Показах се четвъртият, натикан там вече след полунощ. Тримата налягали се събудиха, понамръщиха се от светлината на газеничето и се посместиха, за да надвисна връз тях ребром и да се вклиня постепенно чрез тежестта си. Така върху стрилата се на прах сламица на пода ние станаме осем ботуша, обърнати към вратата, и четири шинела. Те спяха, аз горях. Преди половин ден бях самоуверен капитан и сега бе голяма мъка за мен да се свивам на дъното на това килерче. На няколко пъти момчетата се будеха от изтръпналите си хълбоци и тогава се обръщяхме едновременно.

Призори се събудиха, запрозяваха се, покашляха, посвиха краката си, изместиха се по различните ъгли и започна запознанството ни.

— А ти за какво?

Но смътният ветрец на предпазливостта вече ме бе полъхнал под отровната стряха на СМЕРШ-а и аз простосърдечно се зачудих:

— Представа нямам. Нима ти казват, гаднярите?

Но другарите ми по участ — танкисти с черни меки шлемове — нищо не криеха. Бяха три честни, три простодушни войнишки сърца — от тоя род хора, към които се бях привързал през войната, макар самият аз да бях и по-сложен, и по-лош. И тримата бяха офицери. Пагоните им също бяха откъснати със злоба, тук-там бе щръкнала отвътре и ватата. По изплесканите им ризи имаше светли петна — следи от отвинтени ордени, по лицата и ръцете — тъмни и червени белези, спомен от ранявания и изгаряния. За беля техният дивизион трябвало да се ремонтира тук, в същото село, където бе разположено контраразузнаването на СМЕРШ-а на 48-а армия. След ожесточен бой по-предния ден вчера седнали да пийнат и после през задните дворища на селото нахълтали в баня, където забелязали, че били влезли да се къпят две ячки моми. С тромавите си пияни крака не могли да догонят

хукналите полуголи моми. Ала едната от тях се оказала не чия да е, а на началника на армейското контраразузнаване.

Да! Войната се водеше вече от три седмици на територията на Германия и всички добре знаехме: ако момичетата се бяха оказали немкини — нищо не костваше да бъдат изнасилени, че след това и разстреляни, и това би минало почти за геройство; ако бяха полякини или от откараните там наши рускини — тях във всеки случай биха могли да ги гонят и голи из градините и да ги пляскат по бедрата — ей така, колкото да се позабавляват. Но тъй като тази се бе оказала „походно-полева жена“ на началника на контраразузнаването, някакъв тилов сержант бе откъснал злобно на тримата бойни офицери техните пагони, утвърдени със заповед по фронта, да смъкне ордените им, връчени им с решение на Президиума на Върховния съвет — и ето че тези храбреци, изкарали цялата война и помели може би не една линия на вражеските траншеи, сега ги чакаше военен трибунал, който без техния танк сигурно дори нямаше да стигне до това село.

Изгасихме газеничето — и бездруго бе изгорило всичко, което можеше да се диша. На вратата беше изрязан отвор, не по-голям от пощенска картичка, и през него от коридора проникваше слаба светлина. Сякаш обезпокоени, че с настъпването на деня в карцера ще ни стане твърде просторно, натикаха при нас още един — пети. И червеноармейският шинел, и ушанката му бяха съвсем нови. Когато застана срещу отвора на вратата, пред нас се откри чипоносо детинско лице с румени бузи.

— Отде се взе, братле? Какъв си?

— От *оттатък* — бързо отвърна той. — Шпионин съм.

— Шеги ли си правиш? — изтръпнахме ние. (Да си шпионин, че и сам да говориш за това — такова нещо не са го писали дори Шейнин и братя Тур!)

— Какви там шеги по военно време! — разсъдително въздъхна момъкът. — Как да се върна вкъщи от плен, а кажете де?

Тъкмо бе взел да ни разказва как преди едно денонощие немците го прехвърлили през фронта, за да шпионира и взривява мостове, но той веднага тръгнал да се предаде в най-близкия батальон, а измъченият, капнал за сън батальонен командир все не искал да му повярва, че е шпионин, и все го пращал при медицинската сестра да

му даде хапчета — та тъкмо бе взел да ни разказва тая история, ето че ни връхлетяха нови впечатления.

— Излизай по нужда! Ръцете отзад! — провикна се през разтворената врата един дангалак старшина, напълно годен да примъкне дулото на някое 122-милиметрово оръдие.

По целия селски двор вече бяха застанали в кръг автоматчици, охраняващи посочената пътечка около сайванта. Късах се от яд, че някакъв невежа старшина си позволява да командува нас, офицерите, с това „ръцете отзад“, но танкистите си ги сложиха зад гърба и аз тръгнах след тях по същия начин.

Зад сайванта имаше малка квадратна кошара с още нестопен утъпкан сняг — цялото това пространство бе изплескано с купчини човешки изпражнения толкова безредно и нагъсто, че правеше много трудна задачата да намериш къде да стъпиш и клекнеш. Криво-ляво му намерихме колая и приклекахме на различни места и петимата. Двама автоматчици мрачно насочиха срещу нас — ниско приклекналите, автоматите си, а старшината — не бе минала и минута, рязко ни подкани:

— Привършвай! У нас бързо се ходи по нужда!

До мен клечеше един от танкистите, ростовчанин, едър навъсен старши лейтенант. Лицето му бе почерняло от метален прах или от дим, но добре личеше големият червен белег през бузата му.

— Къде е това — у нас? — тихо попита той, без да проявява намерение да бърза за просмукания от миризмата на газта карцер.

— В контраразузнаването на СМЕРШ! — гордо и по-звънливо, отколкото бе нужно, изтресе старшината. (Контраразузнавачите доста си харесваха тази безвкусно скалъпена от „смърт на шпионите“ — дума. Намираха, че навявала страх.)

— А у нас — бавно — отвърна някак замислено старши лейтенантът. Шлемът на главата му се бе килнал назад и бе открил още неостриганата му коса. Загрубелият му войнишки задник бе изложен на приятния студен ветрец.

— Къде е това — у вас? — по-високо, отколкото бе нужно, се провикна старшината.

— В Червената армия — съвсем спокойно отвърна старши лейтенантът, мерейки с поглед, както бе клекнал, несхватливия дангалак.

Такива бяха първите глътки на моя тъмничен въздух.

[1] Когато през 1937 г. разгромяват института на доктор Казаков, съдовете с лизатите (лекарства, получавани от различни животински тъкани или органи чрез изкуствено разтваряне. — Б.пр.), изобретени от него, са изпочупени от „комисията“, макар че излекуваните и лекуващите се сакати инвалиди подскачат наоколо и молят чудотворните лекарства да бъдат пощадени. Според официалната версия лизатите са отрови — защо тогава не са ги оставили като веществени доказателства? — Б.а. ↑

[2] Старото название на хантите, в Ханти-Мансийския и Ямало-Ненецкия автономен окръг, всичко 21 000 в СССР. — Б.пр. ↑

[3] Название на черните затворени коли, с които органите превозват затворници — Б.пр. ↑

[4] От СМЕРШ — „Смърт на шпионите“ — отдел във военното контраразузнаване по време на войната. — Б.пр. ↑

[5] Има се предвид най-честата присъда — десет години лишаване от свобода. — Б.пр. ↑

[6] Търговски пасаж в Москва — Б.пр. ↑

[7] Комфортен хотел-ресторант в центъра на Москва — Б.пр. ↑

[8] Не е ли за учудване: все пак може да си останеш човек! Травкин не е пострадал. Неотдавна се срещнахме с него радушно и се запознахме за пръв път. Той е генералът от запаса и ревизор в Ловния съюз. — Б.а. ↑

ВТОРА ГЛАВА

ИСТОРИЯТА НА НАШАТА КАНАЛИЗАЦИЯ

Когато хулят сега *произвола на култа*, се позовават на вечно предъвкваните тридесет и седма и осма година. И ето как в съзнанието се утвърждава, че не е имало арести нито *преди*, нито *след* това, а единствено през тридесет и седма — тридесет и осма година.

Без риск да изпадна в грешка, ще кажа: *потокът* от тридесет и седма тридесет и осма не е нито единственият, нито дори най-големият, а само по всяка вероятност един от трите значителни потока, препълнили мрачните зловонни тръби на нашата тъмнична канализация.

Преди него е потокът от двадесет и девета — тридесета година, кажи-речи, колкото Об, натикал в тундрата и тайгата близо петнадесетина (ако не и повече) милиона селяни. Но селяните си мълчат, неуки са, не са писали ни жалби, ни мемоари. С тях и следователите не са си губели нощите, нито е трябвало да водят протоколи — достатъчно е било решението на селсъвета. Този поток се излива, всмуква се в скованите от вечен лед земи и дори най-разпалените умове почти не си спомнят за него, сякаш той изобщо не е наранявал руската съвест. А всъщност нито Сталин, нито ние с вас имаме по-тежко престъпление от това.

Сетне идва потокът от четиридесет и четвърта — четиридесет и шеста, кажи-речи, колкото Енисей; изхвърлени са в помийните канали цели нации и още милиони и милиони — онези, които — заради нас! — са били в плен, откараните в Германия и върналите се след това оттам. (Така Сталин изгаря раните, та по-бързо да се покрият със струпей и да не даде възможност на общото народно тяло да отпочине, да задиша с пълни гърди, да се посъвземе.) Но и този поток се състои предимно от обикновени хорица, които не са оставили мемоари.

А потокът от тридесет и седма година грабва и понася към Архипелага вече и хора с положение, хора с партийно минало, хора с образование, а и около тях в градовете остават мнозина наранени, че и

нелишени от перо! — и всички те сега пишат, говорят, спомнят си: тридесет и седма година! Това е Волга на народната мъка!

А споменете ли пред кримския татарин, пред калмика или чеченеца за „тридесет и седма“, той само ще присвие рамене. Или какво е за Ленинград тридесет и седма, когато той помни тридесет и пета? А дали за *повторно* арестуваните или за прибалтийците не са по-тежки четиридесет и осма и четиридесет и девета? И ако ревнителите на стила и на географията ме упрекнат, че съм пропуснал още реки в Русия — нали има и неназовани още потоци, трябва ми много страници! И реките ще се изпълнят от потоците.

Известно е, че ако не се упражнява, всеки орган се атрофира.

И така, след като знаем, че *Органите* (те сами са се нарекли с тази гадна дума), възпети и въздигнати над всичко живо, не са получили атрофия на нито едно свое пипало, напротив — разраствали са се и мускулатурата им е заяквала, лесно е да се досетим, че са били упражнявани постоянно.

По каналите се стича човешки поток от пулсиращи тласъци — напорът е ту по-голям от предвиждания, ту по-слаб, но тъмничните канали никога не са оставали празни. Кръвта, потта и пикочта — в каквито бяхме превърнати всички, са се плискали в тях постоянно. Историята на тази канализация е история на непрекъснатото вливане и изливане, само дето пълноводията се редуват със спадове на нивото и отново с пълноводия, потоците се сливат ту по-големи, ту по-малки, от всички страни се стичат ручейчета, вадички, струйки от улуците и просто отделно уловени капчици.

Привежданият по-нататък списък, в който в еднаква степен се споменават и потоците, състоящи се от милиони арестувани, и ручейчетата от обикновени незабележими десетки хора, е още твърде непълен, беден, ограничен от моите възможности да проникна в миналото. Тук са нужни още много попълнения от осведомени и останали живи свидетели.

* * *

Най-трудно е да се проследи началото. Защото колкото по-дълбоко се потапяме в десетилетията, толкова по-малко свидетели

намираме там — мълвата е загаснала и помръкнала, а хроники няма или ако ги има, са под ключ. И защото не е съвсем справедливо да разглеждаме тук върху една плоскост и годините на особеното ожесточение (Гражданската война), и първите мирни години, когато би трябвало да се очаква милосърдие.

Но още преди каквато и да било гражданска война се видя, че Русия с такъв състав на населението не е годна, разбира се, за никакъв социализъм, че цялата е окаляна. Един от първите удари на диктатурата се стоварва върху кадетите (при царизма — крайната революционна зараза, при пролетарската власт — крайната реакционна зараза). В края на ноември 1917 г., през първия отложен срок за свикването на Учредителното събрание, партията на кадетите е обявена извън закона и започват арестите им. Някъде по същото време са хвърлени по затворите Съюзът за защита на Учредителното събрание и системите на „войнишките университети“.

По смисъла и духа на революцията е лесно да се досетим, че през тези месеци Крести и Бутирки^[1], както и редица още сродни на тях провинциални затвори, се пълнят с едри богаташи, с видни обществени дейци, генерали и офицери; с чиновници от министерствата и от целия държавен апарат, неизпълняващи разпоредбите на новата власт. Една от първите операции на ЧК е да арестува стачния комитет на Общоруския съюз на служещите. Един от първите циркуляри на НКВД през декември 1917 г. гласи: „Предвид саботажа на чиновниците... да бъде проявена максимална самодейност по места без отказ от конфискации, принуда и арести.“^[2]

И макар че в края на 1917 г. за установяване на „най-строг революционен ред“ В. И. Ленин иска „да се смазват безпощадно опитите за анархия от страна на пияниците и хулиганите“, контрареволюционерите и други лица^[3], т.е. той очаква главната опасност за Октомврийската революция от пияниците — контрареволюционерите са сбутани някъде на трето място, — ала поставя задачата и по-широко. В статията си „Как да организираме съревнованието“ (от 6-и и 9-и януари 1917 г.) Ленин провъзгласява общата единна цел за „*прочистване* на руската земя от всякакви вредни насекоми“. Под *насекоми* той разбира не само всички класово чужди, но също така и „работниците, които клинчат от работа, например словослагателите от питерските печатници“. (Ето на какво е

способна дистанцията на времето. За нас сега е трудно да разберем как така работниците, току-що станали *диктатори*, тутакси са взели да клинчат от работа срещу собствения си интерес.) И още: „... в кой квартал на големия град, в коя фабрика, в кое село... няма... саботьори, наричащи себе си интелигенция?“^[4] Вярно, че в тази си статия Ленин предвижда разнообразни форми за прочистване от насекомите: било да ги затварят, било да ги принуждават да чистят отходните места, било след престой в карцера да им се издават удостоверения за политическа неблагонадеждност, *било да се разстрелват* тунейдците; предоставен е избор: затвор или „принудителен тежък труд“^[5]. Макар че, когато разглежда и подсказва основните посоки при наказанията, Владимир Илич предлага търсенето на най-сполучливите мерки по прочистването да бъде включено в съревнование между „комуните и общините“.

Сега няма да изследваме изчерпателно кой попада в това широко определение на насекомите: руското население е твърде разнородно и сред него се срещат обособени, съвсем ненужни, а днес вече и забравени малки групи. Насекоми са, естествено, земските дейци. Насекоми са кооператорите. Всички притежатели на къщи. Доста са насекомите и сред гимназиалните преподаватели. От насекоми гъмжат църковните енорийски съвети, насекоми пеят и в църковните хорове. Насекоми са свещениците, а още повече — монасите и монахините. Но и толстоистите, които при постъпването си на държавна служба или, да речем, в железниците, не дават задължителна клетвена декларация за защита на съветската власт с оръжие в ръка, също са разобличавани като насекоми (по-нататък ще видим случаи и на съдебна разправа с тях). И понеже стана дума за железниците — мнозина от насекомите се прикриват под железничарска униформа, та е необходимо да им я смъкват, а понякога и да ги разстрелват. Телеграфистите пък, кой знае защо, са в по-голямата си част непоправими насекоми, несимпатизиращи на Съветите. Не може да се каже нищо по-добро и за ВИКЖЕЛ^[6], както и за другите профсъюзи, често гъмжащи от насекоми, враждебни на работническата класа.

Дори групите, които изброихме, обхващат огромен брой хора за няколко години прочиствателна работа.

А малко ли са всякаквите окаяни интелигенти, бездомни студенти, различни особняци, търсачи на правдата и налудничави, от

които още Петър I се мъчи да прочисти Русия и които винаги пречат на стройния строг Режим?

Ала това санитарно прочистване е невъзможно, при това в условията на войната, ако трябва да се прибегва до остарели процесуални форми и юридически норми. Приета е обаче съвсем нова форма — *извънсъдебната разправа*, и с тази неблагодарна работа самоотвержено се нагърбва ВЧК — часовоят на революцията, единственият в човешката история наказателен орган, съсредоточил в едни ръце: следенето, ареста, следствието, прокуратурата, съда и изпълнението на *решението*.

През 1918 г., за да ускорят и победата на културната революция, започват да вадят и изгърсват мощите на светите угодници и да изземват църковните треби. В защита на разоряваните черкви и манастири избухват народни вълнения. На места бият камбани за тревога и православните бягат, мнозина от тях тръгват по просия. Естествено, някои са *пречуквани* на място, други — арестувани.

Сега, когато размишляваме за 1918–1920 г., се затрудняваме: дали да отнесем към тъмничните потоци и тези, които са само разстреляни, без да бъдат пращани по затворите? И в коя графа да впишем онези, които комитетите на бедните *ликвидират* зад вратата на селсъвета или в задния двор? Успяват ли дори да стъпят върху земята на Архипелага участниците в заговорите, разкривани масово във всяка губерния (два рязански, един костромски, един вишневолоцки, един велижки, няколко киевски, няколко московски, саратовски, черниговски, астрахански, селигерски, смоленски, бобруйски, тамбовски кавалерийски, чембарски, великолукски, мстиславски и други), или не успяват и затова не се отнасят към предмета на нашето изследване? Като отминем потушените прочути метежи (ярославския, муромския, рибинския и арзамаския, някои събития знаем единствено само по названията им — например колпинския разстрел през юни 1918 г. Какво е това? Кого са разстреляли?... И къде да запишем убитите?

Доста трудно е да решим: тука ли, в тъмничните потоци, или в баланса на Гражданската война да отнесем десетките хиляди *заложници*, тези в нищо необвинени и дори незаписани поне с молив по фамилии мирни жители, взети за унищожение, за да се всява страх, и за отмъщение на военния враг или на въстаналата маса? След 30

август 1918 г. НКВД дава указания по места „да се арестуват незабавно всички десни есери, а от буржоазията и офицерството да се вземат значително количество заложници“^[7] (Все едно след покушението, извършено например от групата на Александър Улянов, да арестуват не само нея, но и всички студенти в Русия и значителен брой земски дейци.) Така е обяснявано открито (Лацис, вестник „Красный террор“, 1 ноември 1918 г.): „Ние не водим война срещу отделни лица. Ние изстребваме буржоазията като класа. Не търсете на следствието материали и доказателства за това, че обвиняемият е действувал на дело или на думи срещу Съветите. Първият въпрос, който трябва да му се зададе, е към каква класа принадлежи, какви са произходът му, възпитанието, образованието или професията му. В това са смисълът и същността на червения терор.“ С постановление на Съвета на избраната от 15 февруари 1919 г. — очевидно под председателството на Ленин? — е наредено ЧК и НКВД да вземат за заложници *селяни* от местностите, в които разчистването на железопътните линии от снега „става не съвсем удовлетворително“ — с цел, „ако не се разчисти снегът, да бъдат разстреляни“^[8]. С постановление на Съвета на народните комисари от края на 1920 г. е разрешено да бъдат вземани за заложници и социалдемократи.

Но дори да се придържаме само към обичайните арести, трябва да отбележим, че още от пролетта на 1918 г. потича многогодишният непрекъснат поток на изменниците социалисти. Всички тези партии — есери, меншевики, анархисти, народни социалисти, десетилетия наред само са се престрували на революционери, носели са само маска и на каторга са отивали единствено за да ни заблуждават. И едва в стремителния ход на революцията веднага е проличала буржоазната същност на тези социалпредатели. Естествено е тогава да бъдат арестувани! Скоро след кадетите, след разгонването на Учредителното събрание, обезоръжаването на Преображенския и други полкове започват да задържат по малко, отначало негласно, и есерите, и меншевиките. От 14 юни 1918 г., в деня, в който ги изваждат от всички съвети, тези арести стават все по-чести и по-масови. От 6 юли попадат на мушката и левите есери, които по-коварно и по-дълго се преструват на съюзници на единствената последователна партия на пролетариата. Оттогава става достатъчно в който и да е завод или градче да възникне работническо въстание, недоволство, стачка (още през лятото на 1918

г. не са никак малко, а през март 1921 г. те разтърсват вече Петроград и Москва, сетне Кронщат и ускоряват идването на НЕП), та едновременно с успокояването, отстъпките и удовлетворяването на справедливите искания на работниците да почне нощното излавяне от ЧК на меншевики и есери като истински виновници за тези вълнения. През лятото на 1918 г., през април и октомври 1919 г. масово са арестувани и анархистите. През 1919 г. в затвора е вкарана цялата досегаема част на есеровския ЦК, която дочаква в Бутирки своя процес през 1922 г. През същата 1919 г. видният чекист Лацис пише за меншевиките: „Такива хора на нас повече ни пречат. Точно затова ги премахваме от пътя си — да не ни се мотаят в краката... Ние ги затваряме в някое прикътано местенце, в Бутирки, и ги държим там, докато не завърши борбата на труда с капитала.“^[9] През юли 1918 г. целият безпартиен работнически конгрес е арестуван от отряда на латвийската охрана на Кремъл и незабавно са разстреляни едва ли не всичките в Таганка.

Още през 1919 г. става обяснима и цялата мнителност към нашите руснаци, завръщащи се от чужбина (защо? с каква мисия?) — така са затваряни пристигащите офицери от експедиционния (във Франция) руски корпус.

През 1929 г. покрай истинските и псевдозаговорите („Национален център“, Военния заговор) така наречената околокадетска интелигенция в Москва, Петербург и други градове е подложена на масови репресии и разстрелвана по *списъци* (т.е. излавяна и разстрелвана на място, ако е на свобода) и просто вкарвана по затворите. А какво ще рече „околокадетска“? Не монархистка и не социалистическа, т.е.: всички научни, всички университетски, всички художествени, литературни кръгове, че и цялото инженерство. Като изключим крайните писатели, богословите и теоретиците на социализма, цялата останала интелигенция, 80 на сто от нея, е обявена за „околокадетска“. Такъв според Ленин е например Короленко — „жалък еснаф в плен на буржоазните предразсъдъци“, „няма да е зле такива «таланти» да полежат някоя и друга седмица в затвора“.^[10] За отделни арестувани групи научаваме от протестите на Горки. На 15 септември 1919 г. Илич му отговаря: „... за нас е ясно, че и тук сме допуснали грешки“^[11], но — „е, голяма работа! Не е чак такава

несправедливост!“, и съветва Горки „да не се поддава на хленча на гнилите интелегенти“^[12].

От януари 1919 г. е разширена кампанията по изземването на излишъците от селяните, за целта се организират продоволствени отряди. Те срещат навсякъде съпротивата на селяните — ту упорито уклончива, ту бурна. Потушаването на това противодействие също дава (без да смятаме разстреляните на място) обилен поток от арестувани в течение на две години.

Тук съзнателно не се спираме върху онази голяма част, смляна от ЧК, специалните отдели и революционно-военните трибунали, която е свързана с преместването на фронтовата линия, с превземането на градове и области. Същата директива на НКВД от 30 август 1918 г. е направлявала усилията „към безусловен разстрел на всички замесени в белогвардейска дейност“. Но понякога не е ясно: как ще е правилно да разграничаваме? Ако това трябва да става от лятото на 1920 г., когато Гражданската война още не изцяло, не навсякъде е свършила, но на Дон вече е приключила и оттам, от Ростов и Новочеркасск, пращат безчет офицери в Архангелск, а по-нататък с шлепове на Соловки (няколко шлепа са потопени в Бяло море — както впрочем и в Каспийско) — да отнесем ли и тези неща все още към Гражданската война или към началото на мирното строителство? Ако през същата година в Новочеркасск разстрелват бременна офицерска жена заради това, че е укрила мъжа си, в коя категория да я впишем?

През май 1920 г. ЦК излиза с известното постановление „За подривната дейност в тила“. От опит знаем, че всяко подобно постановление е импулс за нов всеобщ поток от арестанти, че то е външният признак на потока.

Особена трудност (но и особено достойнство) в организирането на всички потоци до 1922 г. е липсата на Наказателен кодекс, на каквато и да било система от наказателни закони. Единствено революционното правосъзнание (което обаче е винаги безпогрешно!) ръководи конфискуващите и канализаторите: кого да арестуват и какво да правят с него.

В този обзор няма да проследяваме потоците от криминални престъпници и нарушители на обществения ред, ето защо ще напомним само, че всеобщите бедствия и недостатъци при преустройването на администрацията, учрежденията и всички закони

довеждат до чувствително увеличаване на кражбите, грабежите, насилието, подкупите и препродажбите (спекулацията). Макар и не толкова опасни за съществуването на републиката, тези криминални престъпления са също частично преследвани и със своите арестантски потоци увеличават потоците от контрареволуционери. А има и *спекулация* с напълно политически характер, както личи от декрета на Совнаркома, подписан от Ленин на 22 юли 1918 г.: „уличените в пласиране, изкупуване или съхраняване на монополизираните от републиката хранителни продукти под претекст за поминък (селянинът задържа зърното, за да го пласира под формата на поминък, а какъв друг поминък има??? — б.а.)... се наказва с лишаване от свобода за срок не по-малко от 10 години, съпроводено с *най-тежък* принудителен труд и конфискация на *цялото* имущество.“

Пак от същото лято изчерпалото силите си село започва да предава безвъзмездно добивите си. Това довежда до селски въстания, а следователно и до тяхното потушаване и до нови арести („Най-трудолюбивата част от народа се изкоренява окончателно“ — Короленко, писмо до Горки от 10 август 1921 г.). През 1920 г. знаем (наистина ли знаем?...) за процеса срещу Сибирския селски съюз. В края на 1920 г. предварително е разгромено тамбовското селско въстание, ръководено от Съюза на трудовото селячество (както и това в Сибир). Тук минава дори без съдебен процес...

Ала най-масовите арести в тамбовските села са от юни 1921 г. по тамбовска губерния са пръснати концентрационни лагери за семействата на селяните, участвували във въстанието, цели участъци наред голото поле се ограждат с бодлива тел и три седмици държат там семействата, чиито мъже са подозирани в участие във въстанието, ако за тези три седмици мъжът не се появил, за да откупи с главата си своите близки, цялото семейство е изселвано.^[13]

Преди това, през март 1921 г., без да смятаме разстреляните, на островите на Архипелага през Трубецкия бастион на Петропавловската крепост са изпратени моряците от въстаналия Кронщат.

Същата 1921 г. започва със заповед 10 на ВЧК (от 8 януари 1921): „...да се засилят репресиите спрямо буржоазията!“ Не да се отслабят репресиите точно когато Гражданската война вече е приключила, а да

се засият! Как изглежда това в Крим, Волошин го е разказал в няколко стихотворения.

През лятото на 1921 г. е арестуван Общественият комитет за съдействие на гладуващите (Кускова, Прокопович, Кишкин и други), опитал се да спре надвисналия над Русия небивал глад. Работата е там, че тези хранещи ръце *не са ръцете*, на които е можело да се разреши да хранят гладните. Пощаденият председател на този комитет — умирацият Короленко, нарича разгромяването му „най-долното от всички политиканства — правителствено политиканство“ (писмо до Горки от 14 септември 1921 г.). (И Короленко ни напомня важната особеност на затвора от 1921 г. — „той целият е просмукан от тиф“. Потвърждават го Скрипникова и други, лежали тогава в затвора.)

През същата 1921 г. става вече практика да се арестуват и студенти (например Тимирязевската академия, групата на Е. Дояренко) за „критика на порядките“ (не публична, а в разговори помежду им) Такива случаи, изглежда, не са били толкова много, защото споменатата група е разпитана лично от Менжински и Ягода.

Но не са и толкова малко. С какво друго освен с арести е могли да завърши неочакваната смела стачка на студентите от МВТУ^[14] през есента на 1921 г.? От годините на безпощадната столипинска реакция в това училище е въведена традицията ректорът му да се избира измежду неговите професори. Сред тях е и професор Калинин (ще го срещнем по-късно и на подсъдимата скамейка). Револуционната власт налага вместо него някакъв безличен инженер. Това става в разгара на изпитната сесия. Студентите отказват да се явят на изпити, правят бурно събрание в двора, отхвърлят натрапения им ректор и искат да бъде запазено самоуправлението в училището. А след това цялото събрание тръгва пеш към Моховая за другарска среща със студентите от университета. Ето ви гатанка: как да постъпи властта? Гатанка, ама не и за комунистите. В царско време целият благороден печат, целият образован свят щеше да нададе глас: долу правителството, долу царят! А сега — записали ораторите, оставили събранието да се разотиде, прекъснали изпитната сесия, а през лятната ваканция прибрали един по един от различни места всички, които им трябвали. Други пък така и не завършили инженерното си образование.

През същата 1921 г. се разширяват и регулират арестите на членуващите в други социалистически партии. Фактически вече не съществуват никакви други политически партии в Русия освен победилата партия. (Ах, не копай гроб другиму!) А за да бъде необратимо разпадането на партиите, е трябвало да се разпаднат още и самите тела на тези членове.

Нито един гражданин на руската държава, членувал някога в друга, не в болшевишка партия, не може да избегне своята съдба, обречен е (ако, подобно на Майски и Вишински, не успява да претича по гредите на крушението в комунистическата партия). Може и да не го арестуват веднага, може да доживее (според степента на своята опасност) до 1922-ра, до 1932-ра или дори до 1937 година, но списъците се пазят, редът си върви, редът му идва, арестуват го или само любезно го поканват, за да му зададат един-единствен въпрос: членувал ли е в... от... до...? (Понякога има и въпроси за неговата враждебна дейност, но първият решава всичко, както сме вече наясно сега, след десетилетия.) По-нататък съдбата им е различна. Някои попадат направо в знаменитите царски централни затвори (по щастливо стечение на обстоятелствата всички те добре са се запазили и някои социалисти се озовават дори в същите килии и при същите тъмничари, които вече познават). На някои предлагат да заминат на заточение — о, не за дълго, за две-три години. Или още по-невинно: колкото да им се пише минус^[15] (малко ли градове има), да си изберат сами местожителството, стига да е по-далечко, бъдете така добри да живеете там и там и да чакате решението на ГПУ.

Тази операция се проточва дълги години, защото главното й условие са тишината и незабележимостта. Важното е да бъдат прочистени веднъж завинаги Москва, Петроград, пристанищата, промишлените центрове, а по-късно околиците от всички други социалисти. Това е грандиозен беззвучен пасианс със съвсем необясними за съвременниците правила, чиито очертания сме в състояние да оценим едва сега. Нечий проникателен ум го е замислил, нечий прилежни ръце, без да пропуснат нито миг, посягат към фиша, стоял три години в един куп, и внимателно го прехвърлят в друг. Който е лежал вече в затвора, го пращат на заточение (и то по-надалеч), който е отбивал само „минус“ на заточение (но извън пределите на видимостта на „минуса“ му), от заточението — на ново заточение, след

това пак в затвора (вече друг). Търпението и само търпението е най-важното за тези, които редят пасианса. И без шум, без вопъл членовете на другите партии се изгубват постепенно, прекъснати са всякакви връзки е местата и хората, където са ги познавали преди от революционната им дейност — и така незабележимо и неотклонно се подготвя унищожаването на всички, които са говорили по студентските митинги или гордо са дрънчали с царските окопи (Короленко пише на Горки в писмото си от 29.6.1921 г.: „Някога историята ще отбележи, че болшевишката революция се разправи с искрените революционери и социалисти със същите средства, както и царският режим.“ О, де да беше само така! — тогава всички те да са останали живи).

В тази операция на Големия пасианс са унищожени повечето стари политически каторжници, защото именно есерите и анархистите, а не социалдемократите получават от царските съдилища най-суровите присъди, именно те съставят населението на старата каторга.

Поредността на унищожаването им е обаче справедлива: през 20-те години им се предлага да се отрекат писмено от своите партии и от партийната си идеология. Някои отказват да сторят това — и така, естествено, попадат в първия ред за унищожаване, други дават такива писмени обещания — и си спечелват по този начин няколко години живот. Но идва неумолимо и техният ред, неумолимо падат и техните глави.

Понякога четеш във вестника статийка и не ти се побира в ума. „Известия“ от 24.5.1959 г.: една година след идването на Хитлер на власт Максимилиан Хауке е арестуван заради членството си в... не в каква да е партия, а комунистическата. Мислите, че са го ликвидирали ли? Не, осъдили са го на две години. След което, то се знае, е получил нова присъда, нали? Не, пуснали са го на свобода. Е, разберайте го както щете! Живял си с по-нататък човекът кротко, създал е нелегална организация, във връзка с което е и статията за неговото безстрашие.

През пролетта на 1922 г. Извънредната комисия за борба с контрареволуцията и спекулата, току-що прекръстена на ГПУ, решава

да се намеси в църковните работи. Трябва да се осъществи и „църковна революция“ — да се смени ръководството и да се постави на мястото му такова, което да насочва само едното си ухо към небето, а другото — към Лубянка. Такива обещава да станат живоцърковниците^[16], но без външна помощ не успяват да превземат църковния апарат. За целта е арестуван патриарх Тихон и са проведени два гръмки процеса с разстрели: в Москва — срещу разпространителите на патриаршеското въззвание, в Петроград — срещу митрополит Вениамин, попречил църковната власт да премине в ръцете на живоцърковниците. В губерниите и околиците биват арестувани митрополити и архиереи и както винаги след едрата риба върви и дребната — протойереи, монаси и дякони, за които не се съобщава във вестниците. В затвора са хвърлени всички, които се опитват да се противопоставят на църковния обвинителен напор.

Свещенослужителите се вливат в потока като неотменна част от всекидневния улов, посребрените им коси проблясват във всяка килия, а след това и във всяка соловецка поетапна група.

В началото на 20-те години са затворени и теософи, мистици, спиритисти (групата на граф Пален протоколира разговорите си с духовете), религиозни организации, философи от кръжеца на Бердяев. Пътем са разгромени и прехвърлени в затворите „източните католици“ (последователи на Владимир Соловьев), групата на А. И. Абрикосова. Някак от само себе си са затваряни и обикновените католици — полските ксендзове.

Ала коренното унищожаване на религията в тази страна, превърнало се през целия период на 20-те и 30-те години в една от важните цели на ГПУ — НКВД, може да бъде постигнато само чрез масовото затваряне на вярващите измежду православните. Интензивно арестуват, затварят и заточават монасите и монахините, толкова често мяркащи се с черните си одежди в предишния руски живот. С арестуването и съденето им се занимават църковни активи. Кръговете непрекъснато се разширяват и ето че вече започват да задържат и просто вярващите миряни, старите хора и особено жените, които вярват по-упорито и които сега при поетапните прехвърляния и в лагерите за дълги години също са наричани *монахини*.

Всъщност се смята, че ги арестуват и съдят не заради самата вяра, а затова, че изказват своите убеждения гласно и възпитават в този

дух децата си. Както пише Таня Ходкевич:

*Свободно можеш да се молиш,
но... да те чува само Бог.*^[17]

(За това стихотворение тя получава десет години.) Човекът, който вярва, че притежава духовната истина, трябва да я крие от... собствените си деца!!! През 20-те години религиозното възпитание на децата започва да се квалифицира според член 58, алинея 10, т.е. като контрареволуционна агитация! Наистина, на съда ти предоставят възможност да се отречеш от религията. Рядко, но все пак има случаи, когато бащата се отрича и бива оставян да се грижи за децата, докато майката е изпращана на Соловки (през всичките тези десетилетия жените проявяват голяма издръжливост във вярата си). Всички вярващи се осъждат на по десет години — най-дългата присъда по това време.

При прочистването на големите градове в името на настъпващото чисто общество през същите тези години, особено през 1927-а, изпращат на Соловки и проститутки, омешани с „монахините“. Любителките на греховния земен живот получават лека тригодишна присъда. Обстановката на етапите, прехвърлянията, а и на самите Соловки не им пречи да припечелват от своя весел поминък от началството и от конвойните войници и да се завръщат след три години там, откъдето са дошли, с тежки куфари. За вярващите обаче е непостижимо да се върнат някога при децата си в родния край.

Още в началото на 20-те години се появяват и чисто национални потоци — на първо време не твърде големи за покрайнините, още повече от гледна точка на руските мерки: мусаватисти от Азербайджан, дашнаци от Армения, грузински меншевики и туркменски басмачи, съпротивляващи се на установяването на съветската власт в Средна Азия. През 1926 г. е арестувано ционисткото дружество „Гехалуц“, несъумяло да се издигне до всеувличащия порив на интернационализма.

Сред многото следващи поколения се е утвърдила представата за 20-те години като за някакво развихряне на неограничената свобода. В тази книга предстои да се срещнем с хора, които са на друго мнение.

Безпартийното студентство по онова време се бори за „автономия на висшето училище“, за правото на събрания, за освобождаване на програмата от прекомерната политпросвета. В отговор следват арести. Те се усилват около празниците (например около 1 май 1924 г.). През 1925 г. ленинградски студенти (около стотина) получават присъда по три години тъмничен затвор за четене на „Социалистически вестник“ и за изучаване на Плеханов (самият Плеханов във времената на младостта си се отървава много по-леко за речта си срещу правителството пред Казанската катедрала). През 1925 г. започват да затварят първите (младички) троцкисти. Двама наивни червеноармейци, спомнили си за руската традиция, започват да събират средства за арестуваните троцкисти и са осъдени също на тъмничен затвор.

Не са могли, разбира се, да избягнат удара и експлоататорските класи. През 20-те години продължава непрекъснатият тормоз над оцелелите бивши офицери: и белите (но незаслужили разстрел през Гражданската война), и бяло-червените, повоювали и там, и тук, и царско-червените, но неслужили през цялото време в Червената армия или служили с прекъсвания, които не могат да удостоверят. Изтормозват ги, защото не ги осъждат веднага, а ги прекарват — според пасианса — през безкрайни проверки, налагат им ограничения при получаване на работа или жителство, задържат ги, пускат ги, отново ги задържат и постепенно ги отправят в лагерите, за да не ги пуснат повече оттам.

С пращането на офицерите на Архипелага обаче решаването на проблема не приключва, а само започва: остават майките, жените и децата им. Въз основа на безпогрешния социален анализ е лесно да предположим какво е настроението след арестуването на главите на семействата. По такъв начин те просто принуждават властта да хвърля и тях в затворите! Така че този поток продължава да се лее.

През 20-те години има амнистия за казаците и участниците в Гражданската война. От Лемнос мнозина от тях се завръщат на Кубан и Дон и получават земя. По-късно всички са хвърлени в затвора.

Спотайват се и подлежат на излавяне и всички предишни държавни чиновници. Те умело се маскират, използват обстоятелството, че в републиката не са въведени още нито паспортна система, нито единни трудови книжки — и проникват в съветските

учреждения. В този случай помагат някоя изтървана дума, случайно узнати подробности, съседски доноси... т.е. бойните донесения. (Понякога и чистата случайност. Някой си Мова просто от любов към реда пазел у себе си списък на всички бивши губернски юристи. През 1925 г. случайно откриват списъка у него — прибират всички — и ги разстрелват.)

Така се леят потоците „за прикриване на социалния произход“, за „бившето социално положение“. То се разбира широко. Арестуват дворяните по съсловен признак. Арестуват дворянските семейства. Най-сетне, без много да му мислят, започват да прибират и *личните дворяни*, т.е. просто завършилите някога университет. А приберат ли те веднъж — няма път назад, с теб е свършено. Часовоят на Революцията не може да сбърка.

(Не, все пак има пътища назад! — тънки, слаби противопотоци, които обаче понякога успяват да пробият. И тук ще споменем първия от тях. Измежду дворянските и офицерските съпруги и дъщери се срещат често жени с изключителни лични качества и привлекателна външност. Някои от тях успяват да се измъкнат със слабия обратен поток — срещу течението! Те са жени, които помнят, че животът ни е даден само веднъж и че няма нищо по-скъпо от *нашия* живот. Предлагаат услугите си на ЧК — ГПУ като осведомителки, като сътруднички или каквито и да било — и тези от тях, които хващат окото, биват приемани, Тъкмо те са най-плодотворните осведомители! Помагат много на ГПУ, тъй като „бившите“ им вярват напълно. Като една от последните такива е посочена тук Вяземска, изпечена доносничка (доносник е и синът ѝ на Соловки), или Конкордия Николасина Йосе — жена по всяка вероятност с блестящи качества: мъжа ѝ, офицер, е разстрелян пред очите ѝ, самата тя е заточена на Соловки, но съумява да издействува да я върнат и да открие близо до Лубянка салон, който видните дейци на този Дом обичат да посещават. (Отново е прибрана едва през 1937 г. заедно със своите ягодиински клиенти.)

Звучи смешно, но по някаква нелепа традиция Политическият Червен кръст от старата Русия продължава да съществува. Той има три филиала: Московски (Е. Пешкова), Харковски (Сандомирска) и Петроградски. Московският се държи прилично — и до 1937 г. не е разтурен. Но Петербургският (стария народник Шевцов, куцийт

Гартман, Кочеровски) се разпасва, бърка се в политическите работи, търси подкрепата на старите шлицелбургци (на Новоруски — съучастник на Александър Улянов) и помага не само на социалистите, но и на *каерите* — контрареволуционерите. През 1926 г. е закрит и дейците му са заточени.

Годините си минават и неопресняваното се изличава непрекъснато от паметта ни. Извърналата се с лице към нас далечна 1927 г. се възприема като безгрижна охолна година на още неокастрения НЕП. А тя е напрегната, разтърсвана от вестникарски експлозии и е възприемана у нас, неуморно е възхвалявана като навечерието на войната за световна революция. На убийството на съветския пълномощен министър във Варшава, заляло цели колони в юнските вестници, Маяковски е посветил четири гръмовни стихотворения.

Но става засечка: Полша поднася извинения, убиецът на Войков^[18], който е действал сам, е арестуван — как тогава и срещу кого да се изпълни призивът на поета:

Чрез труд,
спойка
и твърдост,
с **разправа**
на глутницата врата
прекърши!

С кого да се разправим, на кого да прекършим врата? Именно тук започва *войсковият набор*. Както винаги, при всички вълнения и напрежения, прибират *бившите*, прибират анархистите, есерите, меншевиките, а и просто интелигенцията. Наистина — кого да арестуват в градовете? Не работническата класа я! Но „околокадетската“ интелигенция е прочиствана и без това добре още от 1919 г. Така че не е ли вече време да се прочисти и интелигенцията, въобразила си, че е прогресивна? Да се прерови студентството. Тук и Маяковски е отново подръка:

За комсомола
мисли
дни и недели!
Редовете си
зорко
огледай.
Всички ли са
комсомолци
на дело,
или
прикриват се
вредно?

Удобният светоглед ражда и удобен юридически термин: *социална профилактика*. Той е въведен, приет е, става веднага достъпен. (Един от началниците на Беломорстрой — Лазар Коган, тъкмо така ще каже скоро след това: „Вярвам, че лично вие не сте виновни в нищо. Но като образовани хора трябва да сте наясно, че това е широка социална профилактика!“) И наистина, кога друг път да затваряш, ако не в навечерието на войната за световна революция несигурните спътници, цялата тази интеллигентска колебаеща се сган и гнилоч? Пламне ли голямата война — вече ще е късно.

И в Москва започват планомерно да прочистват квартал по квартал. Навсякъде някой трябва да бъде прибран. Лозунгът е: „Така ще ударим с юмрук по масата, че от ужас ще изтръпне светът!“ Към Лубянка и Бутирки се устремяват дори денем „гарвани“, леки коли, закрити камиони, открити файтони. Задръстване пред портала, задръстване в двора. Не успяват да свалят и регистрират арестуваните. (Така е и в другите градове. В Ростов на Дон, в мазето на Дом 33, е толкова тясно на пода през тези дни, че току-що пристигналият Бойко едва намира място да седне.)

Типичен пример от този поток: няколко десетки млади хора се събират на някакви музикални вечери, несъгласувани с ГПУ. Слушат музика, а след това пият чай. На своя глава събират няколко копейки за чая за общата си каса. Не ще и дума, че музиката е прикритие на техните контрареволуционни настроения, а парите са събирани

съвсем не за чай, ами в помощ на загиващата световна буржоазия. И ги арестуват *всичките*, осъждат ги от три до десет години (на Анна Скрипникова — пет), а неразкаялите се подстрекатели (Иван Николаевич Варенцов и други) са разстреляни!

Или през същата година някъде в Париж се събират лицеисти емигранти, за да отбележат традиционния „Пушкинов“ лицейски празник. Обявяват за сбирката в пресата. Ясно, че това е ход на смъртно ранения империализъм. И ето че са арестувани всички останали в СССР лицеисти, а наред с тях и „правниците“ (друго такова привилегировано училище).

На първо време войсковият набор се ограничава само с размерите на СЛОН-а^[19] — Соловецкия лагер със специално предназначение. Но вече започва своя злокачествен живот Архипелагът ГУЛАГ и скоро ще пръсне своите магически метастази по цялото тяло на страната.

Опитано е нещо ново, появява се нов апетит. Отдавна е настъпило време да бъде разгромена техническата интелигенция, която си е въобразила, че е незаменима, и не е свикнала да изпълнява заповедите начаса.

Един вид никога не сме имали доверие на инженерите. Тези лакеи и прислужници на бившите капиталистически господари попадат на мушката на здравото работническо недоверие и контрол още от първите години на революцията. През възстановителния период обаче ние все пак ги допускаме да работят в нашата промишленост и насочваме цялата сила на класовия си удар срещу останалата интелигенция. Но колкото повече зреят нашето стопанско ръководство, ВСНХ^[20] и Държавната планова комисия, колкото повече нараства броят на плановете и колкото повече тези планове си противоречат и се изменят един друг, толкова по-ясни стават вредителската същност на старото инженерство, неговата неискреност, хитрост и продажност. Часовоят на Революцията присвива по-зорко очи — и там, където ги спре, веднага се натъква на вредителско гнездо.

Тази оздравителна работа върви с пълна пара от 1927 г. и разкрива веднага пред пролетариата всички причини за нашите стопански несполуки и дефицит. В НКПС^[21] (железниците) — вредителство (чудно ли е тогава, че е толкова трудно да се качиш на влака, че доставките не пристигат?). В МОГЕС^[22] — вредителство

(спиране на тока). В нефтената промишленост — вредителство (никъде няма газ). В текстилната — вредителство (няма с какво да облечеш труженика). Във въгледобивната — колосално вредителство (ето защо сме мръзнали)! В металургичната, военната, машиностроителната, корабостроителната, химическата, минната, злато-платиновата, напоителната — навсякъде гнойници на вредителството, от всички страни — врагове с логаритмични линейки! ГПУ се задъхва да излавя и прибира вредителите. В столиците и провинцията работят колегиумите на ОГПУ и пролетарските съдилища, които прекарват през човекомелачката тази несвършваща папач, и трудещите се научават (а често и не научават) с ахкане от вестниците за техните нови далавери. Научават за Палчински, за фон Мек, за Величко^[23], а да не говорим колко са безименните. Всеки отрасъл, всяка фабрика, всяка занаятчийска задруга трябва да търси при себе си вредителство и започне ли — тутакси го намира (с помощта на ГПУ). Ако все още някой инженер, завършил преди революцията, остава неразобличен като предател, със сигурност може да бъде подозиран в това.

И какви изтънчени злодеи били тези стари инженери, как по най-различен сатанински начин знаят да вредят! Николай Карлович фон Мек в Народния комисариат на транспорта се преструва на твърде предан строител на новата икономика, надълго и нашироко говори разпалено за икономическите проблеми в строителството на социализма и обича да дава съвети. Един такъв крайно вреден негов съвет е да се увеличат влаковите товарни композиции, да не се опасяваме от тяхната претовареност. Благодарение на ГПУ фон Мек е разобличен (и разстрелян): искал е да се износят железопътните релси, вагоните и локомотивите и републиката да остане в случай на интервенция без железници! Когато малко време след това новият комисар на транспорта другарят Каганович се разпорежда да пускат именно тежко натоварени влакови композиции, че дори и двойно и тройно свръхтежки (за това откритие той и другите ръководители получават ордени „Ленин“), инженерите вредители се проявяват като радатели за старото — надигат вой, че било прекалено, че така подвижният състав се износвал катастрофално, и са разстреляни справедливо заради неверието си във възможностите на социалистическия транспорт.

Няколко години наред тези радатели за старото са преследвани — прониквали са във всички отрасли, размахват проектните си формули и не искат да разберат как ентусиазмът на персонала помага на мостовете и машините. (Това са години на израждане на цялата народопсихология: осмивана е благоразумната народна мъдрост, че „бързата кучка слепи ги ражда“, изопачава се отколешната пословица „който бърза, бавно стига“...) Това, което забавя понякога арестуването на старите инженери, е неподготвеността на смяната. Николай Иванович Ладиженски, главен инженер във военните ижевски заводи, е арестуван отначало заради „крайните си теории“, заради „сляпата си вяра“ в определен предел на здравина, на която се осланя, за да обяви за недостатъчни подписаните от Орджоникидзе суми за разширяването на заводите. (А Орджоникидзе, разправят, разговарял със старите инженери така: поставял по един пистолет отдясно и отляво на писалищната маса.) Но след това е задържан под домашен арест — и му нареждат да работи на предишното си място (работата без него запада). Той слага работата в ред. Ала сумите продължават да си остават недостатъчни — и ето че този път го вкарват отново в затвора „заради неправилно използване на сумите“: значи не стигат, защото главният инженер ги разпределя лошо! Още първата година Ладиженски умира при работа в дърводобива.

Така за няколко години е прекършен гръбнакът на старото, прославило нашата страна руско инженерство, на любимите герои на Гарин-Михайловски и Замятин.

От само себе си се разбира, че и от този поток, както от другите, са повлечени и други хора, близки и свързани с обречените, например, както и... не ми се ще да петня светлобронзовия образ на Часовоя, но няма как... Както и злополучните осведомители. Ще помолим читателя да не забравя и за миг този напълно секретен, публично неприявен поток — особено за първото следреволюционно десетилетие: тогава хората са все още горди и мнозина все още нямат представа, че нравствеността е относителна, притежава само тясно класов смисъл — и дръзват да отказват предлаганите им служби, и всички са унищожавани безпощадно. Точно тогава предлагат на младичката Магдалина Еджубова да следи инженерския кръг, тя обаче не само отказва, ами и разказва на своя наставник (тъкмо него трябвало да следи); той обаче все пак скоро е арестуван и на

следствието си признава всичко. Бременната Еджубова е арестувана „за разгласяване на оперативната тайна“ и е осъдена на разстрел. (Впрочем тя се отървава с двадесет и пет годишна поредица от няколко присъди.) През същия период (1927 г.), макар и в съвсем друг кръг — сред видните харковски комунисти, Надежда Виталиевна Суровцева също отказва да следи членовете на украинското правителство и да пише доноси срещу тях, за което е заловена в ГПУ и едва след четвърт столетие, вече полужива, се измъква на Колима. А които не са изплували — за тях дори не знаем.

(През 30-те години този поток от непокорни пресъхва напълно: щом от теб се иска да осведомяваш, значи така ще бъде — къде ще се дяваш? „Срещу ръжен не се рита.“ „Ако не аз, друг ще е.“ „По-добре да бъда сексот^[24] аз, добрият, отколкото някой лош.“ Впрочем от доброволци за сексоти няма отърване: хем изгодно, хем доблестно.)

През 1928 г. в Москва се гледа нашумялото Шахтинско дело — нашумяло заради публичността, която му се дава заради смайващите признания и самобичуването на подсъдимите (все още не на всички). Две години по-късно, през септември 1930 г., съдят най-позорно *организаторите на глада* (ето ги, ето ги, вижте ги!) — четиридесет и осем вредители в хранително-вкусовата промишленост. В края на 1930-а е проведен още по-гръмко и вече безукорно репетираният процес срещу промишлената партия — Промпартията. Тук вече всички подсъдими до един си приписват какви ли не отвратителни измишльотини — и ето че пред очите на трудещите се израства като монумент, от който са смъкнали покривалото, грандиозно, хитроумно сплели се ведно всички отделни до този момент разобличени вредители: Милюков, Рябушински, Детерлинг и Поанкаре.

След като вече сме започнали да вникваме в нашата съдебна практика, разбираме, че общовидимите съдебни процеси са само къртичини на повърхността, а главното копаене става изцяло отдолу. На тези процеси са изкарвани само малка част от хвърлените в затвора, само онези, които се съгласяват противоестествено да клеветят себе си и другите с надежда да смекчат присъдата. Повечето инженери, които имат мъжеството и разума да отхвърлят следователската нелепица, са съдени при закрити врати, но колегиумите на ГПУ им лепват и на тях — неразкаялите се — същите *десет години*.

Потоците се леят под земята, по тръбите, те канализират цъфтящия живот на повърхността.

Именно от този момент е предприета важната крачка към всенародно участие в канализацията, към всенародно разпределяне на отговорността за нея: тези, които още не са се сгромолясали с телата си в канализационните шахти, които тръбите още не са понесли към Архипелага — трябва да крачат на повърхността със знамена, да възхваляват съдилищата и да се радват на съдебните разправи. (Предвидливо! — ще минат десетилетия, историята ще се пробуди — но следователите, съдиите и прокурорите не ще се окажат по-виновни от нас с вас, съграждани! Нали затова сме дочакали достолепните си бели власи, защото навремето сме гласували благоприлично за.)

Ако не смятаме експеримента на Ленин и Троцки при процеса срещу есерите през 1922 г., Сталин е този, който започва подобни опити с *организаторите на глада* и как да не сполучи този опит, когато в плодородната Русия всички гладуват, когато всички само се озъртат: къде изчезна нашият хлебец? И ето че по заводи и учреждения, изпреварвайки решението на съда, работниците и служителите гласуват гневно за смъртна присъда на подсъдимите негодници. А вече спрямо Промпартията почват всеобщи митинги, демонстрации (в които са привлечени и ученици), милиони маршируват в крак и реват пред сградата на съда: „Смърт! Смърт! Смърт!“

На този остър завой в нашата история се чуват самотни гласове на протест или на въздържане — твърде, твърде много мъжество, несравнимо с днешната лекота, се иска сред този хор и вой, за да кажеш „не!“. (Макар че и днес не са много тези, които възразяват.) На събрание на ленинградския политехнически институт професор Дмитрий Аполинариевич Рожански се въздържа (той, така да се каже, е изобщо противник на смъртното наказание, това, така да се каже, според езика на науката е необратим процес) — и веднага е арестуван! Студентът Дима Олицки се въздържа — и незабавно е вкаран в затвора! И всички тези протести заглъхват в самото си начало.

Доколкото ни е известно, мустакатата работническа класа одобрява тези смъртни присъди. Доколкото ни е известно, от възторжените комсомолци до партийните вождове и легендарните командири на армии — целият авангард е единодушен в одобрението

на тези смъртни присъди. Прочути революционери, теоретици и прорицатели седем години преди безславната си гибел приветствуват този рев на тълпата, без да разбират, че часът им е ударил, че скоро и техните имена ще бъдат заклеямени със същия рев като „сган“ и „паплач“.

А за инженерите погромът прекъсва тъкмо тогава. През лятото на 1931 г. Йосиф Висарионович изрича „шестте условия“ за строителството и Негово Единодържавие благоволява да посочи като пето условие: от политиката на разгромяване на старата техническа интелигенция да се премине към политика на привличане и грижи за нея.

И *грижи за нея!* Къде се изпари нашият справедлив гняв? Къде потънаха всички наши страшни обвинения? Току-що е имало процес срещу вредителите в порцелановата промишленост (и там са напакостили!) — и всички подсъдими вече са се облеели задружно с клевети, и всичко са си признали — когато изведнъж, пак задружно, възкликват: не сме виновни! И са освободени!

(През същата година се очертава дори един малък антипоток: вече осъдените или минали през следствието инженери се връщат към живота. Така се завръща и Д. А. Рожански. Трябва ли да казваме, че е издържал в двубоя със Сталин? Че едно граждански мъжествено общество не би дало повод да напишем нито тази глава, нито цялата тази книга?)

През март 1931 г. Сталин още веднъж решава да смаже отдавна повалените меншевики в публичния процес срещу „Съюзното бюро на меншевиките“: Громан — Суханов — Якубович (Громан е по-скоро кадет, Якубович — почти болшевик, а Гимер-Суханов е същият теоретик на Февруарската революция, в чието жилище в Петроград на крайбрежната Карповка 10 през октомври 1917 г. се събира болшевишкият ЦК и взема решението за въоръжено въстание.) И изведнъж се замисля.

Беломорци имат такава приказка за прилива — водата се е *замислила*: това е малко преди да започне отливът. Е, не си струва да сравняваме мътната душа на Сталин с водата на Бяло море. А е възможно той изобщо да не се е замислял. Пък и няма никакъв отлив. Но същата година става още едно чудо. Веднага след процеса срещу Промпартията през 1931 г. се подготвя грандиозен процес срещу

Трудовата селска партия — уж срещу (никога не!) съществуващата огромна нелегална организирана сила от селската интелигенция, от дейците на потребителната и селскостопанската кооперация и от просветената върхушка на селячеството, готвеща се да смъкне диктатурата на пролетариата. На процеса срещу Промпартията тази ТСП се споменава като вече разобличена, като добре известна. Следственият апарат на ГПУ работи безотказно: вече *хиляди* обвиняеми напълно *признават* принадлежността си към ТСП и своите престъпни цели. А са обещани цели *двеста хиляди* „членове“. „Начело“ на партията уж стоят икономистът аграрник Александър Василиевич Чаянов, бъдещият „министър-председател“ Н. Д. Кондратиев, Л. Н. Юровски, Макаров, Алексей Дояренко, професор от Тимирязевската академия — бъдещ „министър на селското стопанство“.

А може би е щял да бъде по-добър от тези, които са заемали след това цели четиридесет години тази длъжност? И ето какво е човешката участ! Дояренко по принцип страни от политиката. Когато дъщеря му води вкъщи студенти, вероятно изказващи есерски мисли, той им посочва вратата.

И ето че една прекрасна нощ Сталин си променя решението. Защо? Няма да узнаем никога може би. Дали за да си спаси душицата? Е, рано му е. Да не би да го е осенило чувство за хумор, тъй като дотук всичко е твърде еднообразно, до втръсване? Е, никой не би посмял да припише на Сталин чувство за хумор. Причината по-скоро е такава: направил си е сметката, че не след дълго цялото село и тъй, и тъй ще вземе да измира от глад, при това не само двеста хиляди, та ще е излишно да се престарава. И ето че се отменя цялата тази ТСП, на всички „признали си“ предлагат да се откажат от направените признания (представяме си радостта им!) и вместо това осъждат по извънсъдебната процедура чрез колегията на ОГПУ само малката група на Кондратиев-Чаянов^[25]. (А през 1941 г. изтерзаният Вавилов ще бъде обвинен, че е имало все пак ТСП и че той, Вавилов, я е оглавявал тайно.)

Трупат се параграфи, трупат се години и едва ли ще можем да изнесем всичко подред. (А ГПУ се справя отлично! А ГПУ не пропуска нищо!) Но винаги ще помним:

— че вярващите ги арестуват, разбира се, непрекъснато. (Тук изникват в паметта ни някои дати и върховни моменти. Ту „нощта на борбата с религията“ по Бъдни вечер на 1929 г. в Ленинград, когато прибират мнозина от религиозната интелигенция, и то не до сутринта, съвсем не като в коледна приказка. Ту пак там през февруари 1932 г. са закрити наведнъж много черкви и едновременно са извършени масови арести сред духовенството. А още повече са датите и местата, останали неизвестни за нас);

— че не престава разгромяването дори на секти, които съчувствуват на комунизма. Така например през 1929 г. прибират до един всички членове на *комуната* между Сочи и Хоста. Всичко при тях е комунистическо — и производството, и разпределението, при това с такава честност, каквато страната ни няма да дочака и след сто години, но, уви, те са твърде културни, начетени в религиозната литература и философията им се основава не върху безбожието, а върху смесица от баптизъм, толстоизъм и йогизъм. Ще рече, такава комуна е престъпна и не може да донесе щастие на народа. През 20-те години значителна група толстоисти биват заточени в предпланините на Алтай, там създават селища-комуни съвместно с баптистите. Когато започва изграждането на Кузнецкия комбинат, те го снабдяват с продукти. Следват арести — откарват отначало учителите (преподавали уж не по държавните програми), децата плачат и тичат подир колите, накрая — ръководителите на общините им;

— че са разчистили някак си (и не всички чрез възпитание, а в някои случаи и с куршум) рояците безпризорни момчетии, които се навъртат да се греят около градските асфалтови казани, а от 1930 г. изведнъж изчезват безследно;

— че не се прощават случаите на неразрешено милосърдие (за събиране в цеха на пари в помощ на жената на хвърлен в затвора работник се полага арест);

— че Големият пасианс на социалистите се пренарежда, разбира се, непрекъснато;

— че през 1929 г. арестуват непрокудените своевременно в чужбина историци (Платонов, Тарле, Любавски, Готие, Измайлов),

именития литературовед М. М. Бахтин, младия тогава Лихачов;

— че в потока текат и националности ту от един край на страната, ту от друг.

Преследвани са якутите след въстанието от 1928 г. Преследвани са бурят-монголците след въстанието от 1929-а. (Разстреляни са, както се говори, около тридесет и пет души. Не ни беше разрешено да проверим.) Преследвани са казахите, след като героичната конница на Будьони ги смазва през 1930–1931 г. Съдят в началото на 1930 г. Съюза за освобождение на Украйна (проф. Ефремов, Чеховски, Никовски и други), а като познаваме нашите пропорции между обявяването и скритото — кой ще ти каже колко ли са заминали освен тях? Колцина са премахнати негласно?...

И идва макар и бавно ред и на членовете на управляващата партия да напълнят затворите! На първо време (1927–1929) зад решетките отива „работническата опозиция“, или тъй наречените троцкисти, които са си избрали несполучлив лидер. Отначало те са стотици, скоро стават хиляди. Но всяко начало е трудно. И както тези троцкисти спокойно са наблюдавали преследването на хора от другите партии, така останалата партия одобрително гледа сега тяхното арестуване. Всеки по реда си. По-нататък ще потече несъществуващата „дясна“ опозиция. Започнала веднъж да поглъща членче по членче откъм опашката, устата ще се добере накрая и до собствената си глава.

От 1928 г. настъпва времето за разчистване на сметките и с буржоазните остатъци — непманите. Все по-често ги облагат с все по-големи и вече непосилни данъци и щом се окажат в невъзможност да ги платят, тутакси са арестувани за неплатежоспособност и имуществото им се конфискува. На дребните занаятчии — бръснари, шивачи, майсторите на примуси — само им отнемат разрешителното.

Разгръщането на непманския поток е продиктувано от вътрешен икономически интерес. Държавата се нуждае от имуществото златото им, а Колима още я няма. От края на 1929 г. започва прословутата златна треска, само че тя тресе не тия, които търсят злато, а ония, от които го изтръскват. Специфичното на новия „златен“ поток е, че ГПУ не обвинява в нищо тези свои зайци и е готово да не ги изпраща в страната ГУЛАГ, а иска само да им отнеме златото с правото на силния. Затова затворите са претъпкани, следователите изнемогват, а

изселванията, етапите и лагерите получават непропорционално по-слабо попълнение.

Кого натикват в „златния“ поток? Всички, които някога, преди петнадесет години, са имали „фирма“, търговийка, припечелвали са от някой занаят и може, според предположенията на ГПУ, да им се намира злато. Тъкмо у тях обаче няма злато, те са вложили имуществото си в движими и недвижими вещи, но всичко това е прахосано или иззето от революцията и нищо не им е останало. С голяма надежда арестуват, разбира се, зъботехниците, бижутерите, часовникарите. За притежаване на злато от най-неочаквани хора може да се узнае по доноси: стопроцентов „фабричен работник“ се сдобива отнякъде и крие шестдесет николаевски златни петарки; известният сибирски партизанин Муравъов пристига в Одеса с чувалче злато (награбено през Гражданската война); у всички петербургски файтонджии татари се намира скрито злато. Така ли е наистина, или не — става ясно едва след инквизициите в ГПУ. И вече с нищо — нито с пролетарската си същност, нито с революционни заслуги, не е в състояние да се защити този, върху когото пада сянката на доноса за притежаване злато. Всички ги арестуват, всички ги натикват в килиите на ГПУ в количества, каквито дотогава се смятат за невъзможни, но толкова по-добре, така по-скоро ще предадат златото си! Стига се до конфузното положение жени и мъже да лежат в една и съща килия и да ходят едни пред други по нужда в оставената там кофа — кой ще ти мисли за такива подробности — давайте златото, гадини! Следователите не пишат протоколи, защото на никого не са му изтрябвали книжата, и дали после ще има присъда, или не, не интересува никого, важно е само едно: давай златото, гадино! Държавата има нужда от злато, за какво ти е на теб? Следователите остават без глас и сили, докато крещят заплахите си и изтезават, но прилагат за всички един и същ метод: затворниците получават солена храна и нито капка вода. Който даде злато — той ще пие! Жълтица за чаша вода!

Навред златото днес цари...

От предишните и от следващите потоци този се различава по това, че съдбата, ако не на половина, то поне на част от хората зависи донякъде от самите тях. Ако обаче наистина нямаш злато — работата ти е спукана: ще те бият, ще те горят, ще те изтезават и попарват до смърт или докато наистина не ти повярват. Но ако имаш злато, сам си определяш мярката на изтезанията, мярката на издръжливостта и своята бъдеща съдба. Психологически това впрочем не е по-леко, а по-тежко, защото сбъркаш ли, винаги ще се чувствуваш виновен пред себе си. Разбира се, онзи, който е усвоил нравите на въпросното учреждение, ще отстъпи и ще даде, така е по-леко. Но и много бързо също не си струва да даваш; няма да ти повярват, че си предал всичко, и ще продължат да те държат. Все пак и много късното признание също не се препоръчва: ще ти изкарат душицата или от злоба ще ти тръснат някоя присъда. Един от споменатите татари файтонджии издържа на всички мъчения: няма злато, и толкоз! Тогава прибират и жена му, и нея я подлагат на изтезания, ала татаринът си знае своето: нямам злато! Когато вкарват обаче и дъщеря му, той не издържа и предава сто хиляди рубли. Едва тогава освобождават семейството му, а на него му лепват тъмнична присъда. Най-недодяланите криминални романи или опери за разбойници намират сериозна реализация в обема на огромната държава.

Въвеждането на паспортната система в навечерието на 30-те години също осигурява сериозно попълнение на лагерите. Както Петър I опростява структурата на народа, като премахва всякакви различия и пролуки между съсловията, така действа и нашата паспортна система: тя помита именно междинните насекоми, докопва хитрата, бездомна и никъде неприкрепена част от населението. Пък и в началото мнозина се объркват с тези паспорти — и нерегистрираните, и неотписаните ги прибират на Архипелага поне за година.

Така се пенят и плискат потоците — но всички те са надминати от бликналия през 1929–1930 г. многомилionen поток на *разулачените*. Той е невиджано голям и не би го побрала дори развитата мрежа от следствени тъмници (претъпкани още повече от „златния“ поток), но подминава тази мрежа, устремен право към заточенията, етапите и страната ГУЛАГ. Този поток (този океан!) приижда само веднъж, излиза извън бреговете на всичко, което може да си позволи тъмничносъдебната система дори на огромната държава.

Нищо подобно не е имало в цялата история на Русия. Това е народно преселение, етническа катастрофа. Но каналите на ГПУ — ГУЛАГ са толкова умно разработени, че градовете не биха ги дори забелязали, ако не ги бе разтърсил тригодишният необясним глад — глад без суша и без война.

Този поток се отличава от всички предишни и по това, че тук не се церемонят да прибират отначало главата на семейството, пък сетне да мислят какво да правят с останалите. Напротив, дамгосват направо цели гнезда, прибират цели семейства и дори грижливо внимават да не би някое четиринадесет-, десет-или шестгодишно дете да се измъкне: всички семейства, вдигнати до крак, трябва да бъдат изпратени на едно място, на едно общо унищожаване. (Това е *първият* такъв опит, във всеки случай в новата история. След това ще го повтори Хитлер с евреите и отново Сталин с непослушните или подозираните нации.)

Този поток съдържа нищожно малко „кулаци“, колкото за прах в очите. На руски „кулак“ ще рече алчен безчестен селски търгаш, който се обогатява не от своя, а от чужд труд, чрез лихварство или търговска спекула. Те навсякъде дори преди революцията са единици, а революцията напълно ги лишава от почва за подобна дейност. По-късно, вече след седемнадесета година, понятието „кулак“ се прехвърля (в официалната и агитационната литература, а оттам и във всекидневния език) и върху тези, които изобщо ползват труда на наемните работници, макар и поради временна липса на работна ръка в собствените им семейства. Но да не забравяме, че след революцията всеки такъв труд непременно ти излиза през носа, тъй като в защита на ратаите стоят комитетите на бедняците и селсъветите, нека се опита само някой да оцети бедняка! Справедливото наемане на чужд труд не се допуска и сега в нашата страна.

Но раздуването на страховития епитет „кулак“ взема неудържими размери и около 1930 г. той е прикачван вече към всички по-стабилни селяни — стабилни в поддържането на стопанството, стабилни в труда и дори просто в своите убеждения. Прозвището „кулак“ се използва с цел да се ликвидира *стабилността* на селото. Да си спомним, да се опомним: само дванадесет години са минали от великия Декрет за земята — същия, без който селото нямаше да тръгне след болшевиките и Октомврийската революция нямаше да победи. Земята е разпределена на глава, *справедливо*. Само девет години са

изтекли, откакто селяните са се върнали от Червената армия и са се заловили за работа на своята завоювана земя. И изведнъж — кулаци, бедняци. По какво ги различават? Понякога — по неравенството в инвентара, понякога — по добрия или лошия състав на семейството. А по всяка вероятност най-вече по трудолюбието и упоритостта. И ето че тези селяци, с чийто хляб Русия е нахранена през 1928 г., попадат в ръцете на местните хайлази и на новопристигнали градски типове, които се втурват да ги изкореняват. Озверели, загубили всякаква представа за „човещина“, загубили човешките, създавани с хилядолетия представи, те подбират най-добрите стопани и ги пращат заедно със семействата им, без каквото и да било имущество, голи, в северната пустош, в тундрата и тайгата.

Такова масово движение не може да не се усложни. Селото трябва да се отърве и от селяните, които просто не проявяват желание да влязат в колхозите, съмняват се в колективния живот, от който нямат никаква представа и за който подозират (сега вече знаем колко са били прави), че ще ги ръководят безделници, че ги чака принудителен труд и гладория. Трябва да се отърват и от хората (понякога съвсем не богати), които заради своето безстрашна, физическа сила, мъжество, красноречие по събранията и любов към справедливостта са любимци на своите съселяни, а поради независимостта си — опасни за колхозното ръководство (този селски тип и неговата съдба са представени безсмъртно от Степан Чаусов в повестта на С. Залигин). Освен това във всяко село има и такива, които *лично* препречват пътя на местните *активисти*. Ето и най-удобния случай, водени от съперничество, завист или обида, да си разчистят сметките с тях. Всички тези жертви се нуждаят от нова дума — и тя се ражда. Тя не съдържа вече нищо „социално“, нищо икономическо, но звучи великолепно: *кулашки подгласник*. Тоест аз смятам, че ти си съучастник на кулака, на врага. И това е достатъчно! И най-дрипавият ратай съвсем лесно може да бъде наречен кулашко мекере! (Добре си спомням как на младини това определение ми се струваше напълно логично и безспорно.)

Така с тези две думи са обхванати всички, които са същността на селото, неговата енергия, неговата схватливост и трудолюбие, неговата съпротива и съвест. Тях ги премахват оттам — и колективизацията е проведена.

Но от колективизираното село също започват да се изливат нови потоци:

— потокът на *вредителите* в селското стопанство. Навсякъде започват да разобличават агрономите вредители, работили през целия си живот до злополучната година честно, а сега вече умишлено замърсяващи руските поля с плевел. (То се знае, по указания на вече напълно разобличения московски институт. Това са същите онези неприбрани двеста хиляди членове на ТСП!) Едни от агрономите не изпълняват дълбокомислените директиви на Лисенко (в такъв поток през 1931 г. е отправен за Казахстан „кралят“ на картофите Лорх). Други ги изпълняват прекалено точно и по този начин разкриват цялата им глупост. (През 1934 г. псковските агрономи засяват лен върху снега — точно както им нарежда Лисенко. Семената набъбват, плесенясват и загиват. Обширни поля запустяват за цяла година. Лисенко не може да каже, че снегът е кулак или че самият той е глупак. Затова обвинява агрономите, че са кулаци и са преиначили технологията му. И към Сибир потича поток от агрономи. Освен това в почти всички МТС се разкрива вредителство и при ремонта на тракторите (ето с какво се обясняват несполуките през първите колхозни години!);

— потокът „за загуби на реколтата“ (а „загубите“ са в сравнение с произволната цифра, представена през пролетта от „комисията по определяне на реколтата“);

— потокът „за неизпълнение на държавните поръчки за зърно“ (райкомът поема задължения, а колхозът не ги изпълнява — хайде в затвора);

— потокът на *подрязващите житните класове*. Ръчно нощно подрязване на житните класове в полето! — напълно нов вид селски труд и нов начин за прибиране на жътвата! Това е доста голям поток от десетки хиляди селяни, често съвсем младички, още момчета и момичета, момченца и момиченца, които възрастните изпращат нощем да *подрязват* класовете, тъй като не разчитат да получат нещо от колхоза за положения през деня труд. За това тъжно и слабодоходно занятие (дори по време на крепостничеството селяните не стигат до такава немотия!) съдиите им тръсват: десет години за изключително опасно разхищаване на социалистическата собственост по

прословутия закон от 7 август 1932 г. (на арестантски език — законът от *седми осми*).

Заради този „закон от седми осми“ потегля друг голям поток от строежите на първата и втората петилетка, от транспорта, търговията, от заводите. С големите разхищения е наредено да се занимава НКВД. Оттук нататък този поток трябва да се помни като постоянен, особено мощен през военните години — и така цели петнадесет години (до 1947-а, след което той ще бъде разширен и превърнат в още по-суров).

Но най-сетне можем да си поемем дъх: най-сетне ще секнат всички масови потоци! — другарят Молотов обявява на 17 май 1933 г.: „... ние виждаме нашата задача не в масовите репресии.“ Уф, време му беше. Стига вече нощни страхове! Ала какъв е този кучешки лай? Дръж! Дръж!

Ама че работа! От Ленинград се понася *кировският* поток. Там напрежението е преценено за толкова голямо, че към всеки районен изпълнителен комитет в града са създадени щабове на НКВД и е въведено „ускорено“ съдопроизводство (и преди не е правело впечатление да е трудно) без право на обжалване (и преди не се е обжалвало). Смята се, че една четвърт от жителите на Ленинград са *разчистени* през 1934–1935 г. Нека тая оценка опровергае този, който разполага с точната цифра и я даде. (Впрочем този поток не е само ленинградски, той рикошира достатъчно в цялата страна под обичайната, макар и безсмислена форма: прочистване на апарата от все още присламчили се деца на свещеници, бивши дворянки или на хора с близки зад граница.)

Покрай подобните пълноводни потоци винаги са оставали незабелязани скромните неизменни ручейчета, които, без много да шумят, се леят ли, леят:

— ту шуцбундовци^[26], изгубили класовите битки във Виена и потърсили спасение в отечеството на световния пролетариат;

— ту есперантисти (Сталин заклеява тази вредна публика по едно и също време с Хитлер);

— ту неликвидираните остатъци от Свободното философско дружество, нелегалните философски кръжоци;

— ту учителите, несъгласни с прогресивния бригадно-лабораторен метод на обучение (през 1933 г. Наталия Ивановна Бугаенко е отведена в ростовското ГПУ, но на третия месен от следствието става ясно от правителственото постановление, че този метод бил порочен. И я освобождават);

— ту сътрудниците на Политическия червен кръст, който благодарение на усилията на Екатерина Петкова все още отстоява съществуването си;

— ту северните кавказци заради въстанието им от 1935 г.; националистите текат ли, текат. (На Волгоканал националните вестници излизат на четири езика — татарски, тюркски, узбекски и казахски. Има кой да ги чете!);

— и отново — вярващите, които този път не искат да работят в неделни дни (въвеждали петдневки, шестдневки); колхозниците, саботиращи по време на църковни празници, както били свикнали през ерата на индивидуализма;

— и неизменно — хората, отказали да станат осведомители на НКВД. (Сред тях и свещениците, пазещи тайната на изповедта. Органите бързо се досещат колко е полезно да знаят съдържанието на изповедите, единствената полза от религията.);

— а сектантите ги прибират още по-масово;

— а Големият пасианс на социалистите продължава да се пренарежда.

И накрая още неназованият нито веднъж досега, но през цялото време леещ се *Десети параграф* или КРА (КонтраРеволуционна Агитация), или АСА (АнтиСъветска Агитация). Потокът на Десети параграф е, ако може така да се каже, най-постоянен от всички — изобщо не прекъсва, а по време на другите големи потоци, както през тридесет и седма, четиридесет и пета или четиридесет и девета година, става особено пълноводен.

Този безотказен поток повлича кого ли не по всяко време. Но за видните интелегенти през 30-те години понякога се смята за особено пикантно да се скалъпи някой и друг компрометиращ член (от рода на хомосексуализъм; или както е обвинен например професор Плетнъов, че уж оставайки насаме с пациентка, взел да я хапе по гърдите. Пише го официалната преса — иди го опровергавай!).

* * *

Парадоксално: в цялата си дългогодишна дейност всепроникващите и вечно бдящи Органи черпят сила само от *един* параграф от 148 член на необщия раздел на Наказателния кодекс от 1926 г. Но за похвала на този параграф можем да намерим много повече епитети, отколкото Тургенев някога е подбрал за руския език или Некрасов за Майчица Русия: великия, могъщия, изобилния, необятния, разнообразния, всепомитация Петдесет и осми, изчерпващ света не толкова дори чрез формулировките на своите параграфи, колкото чрез тяхното диалектично и изключително широко тълкуване.

Кой от нас не е изпитал върху гърба си неговите всеобхватни обятия? Наистина няма под слънцето постъпка, помисъл, действие или бездействие, които Петдесет и осми параграф да не наказва с тежката си десница.

Не е било възможно да бъде формулиран толкова широко, но се оказва, че може да се тълкува твърде широко.

58 член не внася в Кодекса глави за политически престъпления и никъде не пише, че е „политически“. Не, заедно с престъпленията срещу реда и с бандитизма той е включен в раздела „престъпления срещу държавата“. Така например Наказателният кодекс започва с това, че на своя територия отказва да признае когото и да било за политически престъпник, всички престъпления са криминални.

58 член се състои от четиринадесет параграфа.

От първия параграф научаваме, че за контрареволуционно се смята всяко действие (по член 6-и от НК — и бездействие), насочено към... отслабване на властта...

При по-широкото му тълкуване се оказва: ако в лагера откажеш да идеш на работа, защото си гладен и изтощен, отслабваш властта. И ти се полага разстрел. (Разстрелването на хора, отказващи да работят, по време на войната.)

От 1934 г., когато ни е възвърнат терминът родина, към него се добавят и параграфите за *измяна на Родината* — 1-а, 1-б, 1-в, 1-г. По тези параграфи действията, извършени в ущърб на военната мощ на СССР, се наказват с разстрел (1-б) и само при смекчаващи вината обстоятелства, валидни единствено за граждански лица (1-а) — с десет години лишаване от свобода.

Широко тълкувано: когато наши войници, задето са се оставили да ги пленят (в ущърб на военната мощ!), са осъждани само на десет години, това е хуманно до противозаконност. Съгласно сталинския кодекс всички те със завръщането си в родината трябва да бъдат разстрелвани.

(Или ето ви още един образец на широко тълкуване. Добре си спомням една среща в Бутирки през лятото на 1946 г. Някакъв поляк се родил в Лемберг, когато градът още влиза в Австро-унгарската империя. Преди Втората световна война човекът живее в родния си град в Полша, след което се озовава в Австрия, там служи и там през 1945 г. е арестуван от нашите. Получава десет години по член 51-1-а на украинския кодекс, т.е. за измяна на родината — Украйна! — тъй като град Лемберг става по това време украинският град Лвов! А клетникът не може да докаже на следствието, че е заминал за Австрия не с цел да измени на Украйна! Ето по какво идиотско тълкуване той става предател.)

Друго важно разширено тълкуване на параграфа за измяната е прилагането му „чрез член 19-и от НК“ — „с намерение“. Т.е. не че има измяна, но следователят съзира *намерение за такава* — и това е вече достатъчно за най-

тежката присъда като за фактическа измяна. Наистина, член 19-и предлага смъртно наказание не за намерение, а за *подготовка*, но при съответното диалектическо тълкуване защо и намерението да не се разбира като подготовка? А „подготовката“ е наказуема (т.е. подлежи на същото наказание), както и самото „престъпление“ (НК). С една дума, не правим разлика между намерението и самото престъпление и в това е предимството на съветското законодателство пред буржоазното.^[27]

Необятно широко тълкуване на всеки член дава още член 16-и от НК — „по аналогия“. Когато постъпката не попада под нито един член, съдията може да я квалифицира „по аналогия“.

Параграф втори говори за въоръжено въстание, за завземане на властта в центъра, по места и по-специално за намерение да се отдели насилствено някаква част от Съюза на републиките. За това деяние следват наказания, включително разстрел (както и във всеки следващ параграф).

В по-широк обхват (както не би могло да пише в члена, но както подсказва революционното правосъзнание): тук спада всеки опит всяка република да осъществи правото си „насилствено“ да излезе от Съюза, нали не се казва спрямо кого? Дори цялото население на републиката да се изкаже за отделяне, щом Москва не желае това, отделянето ще се третира като *насилствено*. По такъв начин всички естонски, латвийски, литовски, украински и туркменски националисти лесно получават по този параграф своите десет и двадесет и пет годишни присъди.

Третият параграф — „съдействие, независимо от начините, на някоя чужда държава, намираща се в състояние на война със СССР“.

Този параграф дава възможност да бъде осъден всеки гражданин, оказал се в окупираната територия, който е поставил, да речем, подметки на някой немски военнослужещ или му е продал връзка репички; както и всяка гражданка, повдигнала бойния дух на окупатора, като е танцувала или е прекарала нощта с него. Не всеки е осъждан по този параграф (поради многобройността на окупираното население), но би могъл да бъде осъден всеки.

Четвъртият параграф говори за (фантазмагоричната) помощ, оказвана на международната буржоазия.

На пръв поглед: кой би могъл да бъде отнесен тук? Но при едно по-широко тълкуване с помощта на революционната съвест не е трудно да се намери съответната категория: всички емигранти, напуснали страната до 1920 г., т.е. няколко години преди да бъде съставен самият Кодекс, и заварени от нашите войски в Европа след четвърт век (1944–1945 г.), получават 58–4: десет години лишаване от свобода или разстрел. Защото — какво са правели те зад граница, ако не да съдействуват на световната буржоазия? (От примера с музикалното дружество вече се уверихме, че това съдействие би могло да се оказва и от вътрешността на СССР.) На буржоазията са съдействували всички есери и всички меншевики (тъкмо за тях е измислен този член), а после и инженерите от Плановата комисия и ВСНХ.

Петият параграф: склоняване на чужда държава да обяви война на СССР.

Пропуснат е случаят: да се разпростре този параграф и върху Сталин и неговото дипломатическо и военно обкръжение през 1940–1941 г. Тяхната слепота и безумие

ни довеждат *дото*м. Кой, ако не те обричат Русия на позорни невиджани поражения, несравними с пораженията на царска Русия през 1904 или 1915 г.? Поражения, каквито Русия не познава от XIII век?

Шестият параграф — шпионаж, е толкова широко тълкуван, че ако трябва да се преброят всички осъдени по него, би могло да се заключи, че в Сталиново време нашият народ се е занимавал не със земеделие, не с промишлено производство, не с каквото и да било, а единствено с шпионаж и се е препитавал с парите на чуждите разузнавания. Шпионажът е нещо много удобно по своята простота, разбираемо и за тъпия престъпник, и за учения юрист, и за журналиста, и за общественото мнение.^[28]

Широко тълкуване предполага и обстоятелството, че се издават присъди не непосредствено за шпионаж, а за:

ПШ — Подозрение в шпионаж;

НШ — Недоказан шпионаж, с всичките му жестоки последици!

И дори за

ВВПШ — Връзки, водещи до подозрение (!) в шпионаж.

Тоест позната на позната на жена ви си шие например рокля при същата шивачка (естествено, сътрудничка на НКВД), при която си шие жената на някакъв чужд дипломат.

И тези 58–6, ПШ и ВВПШ са прилепчиви параграфи, те изискват строг режим, непрекъснат надзор (шпионските служби могат да протегнат пипалата си чак до своя любимец в лагера) и забраняват разконвоирането. Изобщо всички означени с букви членове, фактически не членове, а тъкмо тези плашещи съчетания от главни букви (в тази глава ще срещнем и други такива), са затулени постоянно с някаква загадъчност и никога не става ясно дали са издънки от 58 член, или са нещо самостоятелно и много

опасно. В редица лагери затворените по буквените членове са държани много по-строго в сравнение с тези по член 58.

Седмият параграф: разстройване на промишлеността, транспорта, търговията, паричното обращение и кооперацията.

През 30-те години този параграф е в пълен ход и обхваща масите чрез опростеното и достъпно за всички определение „вредителство“. Наистина, всичко изброено в параграф седми от ден на ден все по-нагледно и явно се разклаща — а нали трябва да има виновни за това?... Народът строи, създава в продължение на столетия и винаги честно, дори в полза на помещиците. Не се е чувало за никакво вредителство още от Рюриковци. И ето че когато за пръв път имуществото става народно, стотици хиляди измежду най-добрите синове на народа необяснимо защо се втурват да вредят. (Вредителството в селското стопанство не е включено в този параграф, но тъй като без него не може разумно да се обясни защо нивята обрастват с плевели, реколтите намаляват и машините се чупят, диалектическият нюх вкарва там и него.)

Осмият параграф — терор (не терорът, който съветският Наказателен кодекс трябва да обоснове и узакони^[29]).

Терорът се разбира много и много общо: под терор се има предвид например не да слагаш бомби под каретите на губернаторите, а да зашлевиш личния си враг, ако той е партиец, комсомолски или милиционерски активист. Да не говорим, че убийство на активист никога не е било приравнявано към убийството на обикновен гражданин (както това е залегнало впрочем още в кодекса на Хамурапи през XVII век преди н.е.). Ако някой мъж убие любовника на жена си и той се окаже безпартиен — на

мъжа му е провървяло, — ще получи 136-и член, ще го третират като обществен нарушител, като социално близък и няма да бъде конвоиран. Но ако любовникът се окаже партиец — мъжът става враг на народа по член 58–8.

Още по-широко тълкуване на понятието е наблюдавано при прилагане на осми параграф чрез използване на същия този член 19-и, т.е. чрез подготовка, в смисъл намерение. Не само пряката заплаха пред кръчмата от рода на „гледай да ми паднеш!“, отправена срещу активист, но и изтърсеното от някоя ядосана устата стрина на пазара „хаир да не видиш дано!“ се квалифицира като ТН — Терористични намерения, и дава основание за прилагане на члена с цялата му строгост. (Това звучи като шега, като фарс — но не ние сме го измислили този фарс, а сме лежали със същите тези хора.)

Деветият параграф — разрушаване или повреждане... чрез взривяване или палеж (и непременно с контрареволуционна цел), съкратено именувано диверсия.

Широкото тълкуване се състои в това, че контрареволуционната цел се приписва (следователят по-добро знае какво се крие в съзнанието на престъпника!), а никой човешки пропуск, никоя грешка, провал в работата, в производството не се прощават, разглеждат се като диверсия.

Ала никакъв параграф от 58-и член не се тълкува толкова свободно и с такава пламтяща революционна съвест, както десетият. Ето какво гласи той: „Пропаганда или агитация, съдържащи призив към смъкване, подкопаване или отслабване на съветската власт... а в еднаква степен и разпространяване или изготвяне, или съхраняване на литература със същото съдържание.“ И този параграф прави уговорка в мирно време само за долната граница на наказанието (Не по-ниско! Не твърде меко!), докато горната не е ограничавана!

Такова е безстрашието на великата Държава пред словото на поданика ѝ.

Прочутите разширения на този прословут параграф са:

— под „агитация, съдържаща призив“, може да се разбира дружески (или дори съпружески) разговор на четири очи или лично писмо; а призив може да бъде и личният съвет. (Ние заключаваме „може да бъде“ въз основа на това, че точно танц се практикуваше.);

— „подкопаване и отслабване“ на властта е всяка мисъл, която не съвпада или не достига градуса на мислите в днешния вестник. Нали всичко, което не усилва, отслабва! Всичко, което не съвпада изцяло, подкопава!

*И тоз, който с нас днес не ще да пее —
е
против
нас!*

(Маяковски)

— под „изготвяне на литература“ се разбира всяко написване в един-единствен екземпляр на писмо, бележка, личен дневник.

Разширен така сполучливо, десети параграф обхваща всяка хрумнала, произнесена или записана мисъл.

Параграф единадесети е особен: той няма самостоятелно съдържание, а е утежняваща добавка към всеки от предидущите, ако деянието е подготвяно организирано или престъпниците влизат в организация!

Всъщност параграфът се тълкува толкова свободно, че няма нужда от никаква организация. Испитах това изцяло прилагане на параграфа върху собствения си гръб. Бяхме двама, дръзнали да си разменим тайно мисли — тоест зачатъци на организация, тоест организация!

Параграф дванадесети засяга най-вече съвестта на гражданите: той третира премълчаването на всяко едно от изредените деяния. И за тежкия грях на премълчаването наказанието няма горна граница!!!

Този параграф е до такава степен всеобхватен и разширен, че не се нуждае от по-нататъшно разширяване. Знае и не казва — все едно, че го е извършил!

Параграф тринадесети, изчерпан вероятно отдавна, е: служба в царската тайна полиция. (Аналогичната по-късно служба, напротив, се смята за проява на патриотична доблест.)

Има психологически основания да подозираме И. Сталин в подсъдност също и по този параграф на 58 член. Далеч не всички документи за този род служба са надживели февруари 1917 г. и са били широко огласени. Прибързаното изгаряне на полицейските архиви през първите дни на Февруарската революция прилича на задружен порив на някои заинтересовани от това революционери. И наистина, защо в момента на победата трябва да се горят толкова интересните архиви на неприятеля?

Параграф четиринадесети наказва „съзнателното неизпълнение на определени задължения или умишлено небрежното им изпълнение“ — наказва, разбира се, включително с разстрел. Накратко, това се нарича „саботаж“ или „икономическа контрареволюция“,

а да отдели умишленото от неумишленото, може само следователят, базиращ се на своето революционно правосъзнание. Този параграф се прилага спрямо селяните, непредали доставките. Прилага се спрямо колхозниците, неизработващи нормата си. И подобно на рикошет този параграф започва да удря след войната криминалните заради бягство от концлагера, т.е. да тълкува това не като порив към сладката свобода, а като подкопаване на системата от концлагери.

Това е последното от ребрата на ветрилото на 58 член — на ветрилото, разтворило се над цялото човешко съществуване.

След като направихме обзор на големия Наказателен член, по-нататък няма да се чудим толкова много. Където е законът, там е и престъплението.

* * *

Калената стомана на 58 член, проверена през 1927 г., веднага след изковаването ѝ, охладена във всички потоци на следващото десетилетие, замахва със страшен съсък при атаката на Закона срещу народа през 1937–1938 г.

Трябва да кажем, че операцията през 1937 г. не е стихийна, а планирана, че през първата половина на същата година много от тъмниците на Съюза са преобзаведени — леглата от килиите се изнасят, а на тяхно място се слагат от край до край нарове на един и два реда. (Както не случайно и съответната сграда в Ленинград е завършена през 1934 г., точно преди убийството на Киров.) Старите арестанти си спомнят, че и първият удар е бил масиран, извършен в цялата страна едва ли не за една августовска нощ (като познавам нашата неповратливост, малко се съмнявам в това). А през есента, когато по повод на двадесетгодишнината от Октомври се очаква с надежда голяма всеобща амнистия, шегоджията Сталин добавя в Наказателния кодекс нечувани нови присъди — петнадесет, двадесет и двадесет и пет години лишаване от свобода.

Няма защо да повтаряме за тридесет и седма година онова, което вече е отразено широко в печата и ще бъде тепърва многократно повтаряно: че е нанесен съкрушителен удар по върховете на партията, на съветското управление, на военното командване и на самото ГПУ-НКВД. Едва ли има област, в която да се е запазил първият секретар на областния комитет или председателят на областния изпълнителен комитет — Сталин си е подбрал по-удобни хора.

Сега, когато сме свидетели на китайската „културна революция“ (също седемнадесет години след пълната победа), можем с голяма вероятност да заподозрем някаква историческа закономерност. И дори Сталин започва да ни се струва само сляпа и повърхностна историческа сила.

Олга Чавчадзе разказва какво е било в Тбилиси: през 1938 г. арестуват председателя на градския изпълнителен комитет, заместника му, всичките (единадесет) началници на отдели, техните помощници, всички главни счетоводители, всички главни икономисти. Назначават нови. Минават два месеца. И ето че отново арести: на председателя, заместника му, на всичките (единадесет) началници на отдели, на всичките главни счетоводители, на всичките икономисти. Остават на свобода обикновените счетоводители, машинописките, чистачките и куриерите.

За арестуването на редовите членове на партията има, изглежда, секретен, никъде непосочен направо в протоколите и присъдите мотив: арестуват се предимно членове на партията със стаж отпреди 1924 г. Това се извършва особено решително в Ленинград, защото такива хора там са подписали „платформата“ на Новата опозиция. (А как няма да я подпишат? Как няма „да се доверят“ на своя ленинградски губернский комитет?)

И ето каква е картинката през ония години. Провежда се (в Московска област) районна партийна конференция. Ръководи я новият секретар на районния комитет, заел мястото на арестувания малко преди това. В края на конференцията се приема обръщение в израз на преданост към другаря Сталин. Разбира се, всички стават на крака (както и по време на конференцията всички скачат при всяко споменаване на името му). В малката зала трещят „бурни ръкопляскания, преминаващи в овации“. Три минути, четири минути, пет минути те все още са бурни и все още преминават в овации. Но

дланите вече болят. Но вдигнатите ръце вече се изморяват. Но възрастните хора вече се задъхват. Но става вече непоносимо глупаво дори за тези, които искрено обожават Сталин. Обаче: кой пръв ще се осмели да прекрати? Би могъл да го направи секретарят на районния комитет, който е на трибуната и току-що е прочел обръщението. Но нали е отскоро, нали е заместил арестувания, нали самият той се страхува! Нали тук, в залата, стоят и ръкопляскат енкаведистите и следят кой пръв ще спре!... И ръкоплясканията в неизвестната малка зала продължават, без вождът никога да узнае, шест минути! Седем минути! Осем минути!... Те загиват! Те умират! Те вече не могат да спрат, докато не рухнат с пръснали се сърца! В края на залата, в навалищата, можеш все пак малко да изклинчиш, да пляскаш не толкова силно, не толкова бясно — но в президиума, пред очите на всички?! Директорът на местната фабрика за хартия, независим силен човек, стои в президиума, дава си сметка за целия този фалш, за цялата безизходност на положението, но ръкопляска! — девета минута! Десета! Той поглежда измъчено секретаря на районния комитет, който не смее да спре. Безумие! Поголовно! Като се споглеждат един-друг със слаба надежда, макар и с възторг върху лицата, ръководителите на района ще ръкопляскаат, докато не паднат, докато не започнат да ги изнасят на носилки! И дори тогава останалите няма да трепнат!... И директорът на фабриката за хартия си придава на единадесетата минута делови вид и сяда на мястото си в президиума. И — о, чудо! — къде се дява всеобщият неудържим, неописуем ентусиазъм? Всички вкупом на един и същ плясък на дланите спират и също сядат. Спасени са! Заекът се е досетил да кривне встрани от фаровете!...

Ала тъкмо така се открояват независимите хора. Тъкмо така ги прибират. Същата нощ директорът на фабриката е арестуван. Лесно му тръсват по съвсем друг повод десет години. Но след подписването на страница 206 (от заключителния следствен протокол) следователят не пропуска случая да му напомни:

— И никога не спирайте да ръкопляскате пръв!

(А какво да правим? Как да спрем?...)

Ето как се осъществява Дарвиновият подбор. Точно това е изтощаване чрез глупост.

Но днес се създава нов мит. Всеки публикуван разказ, всяко печатно напомняне за 1937 г. е непременно разказ за трагедията на

комунистите ръководители. И ето че вече са ни убедили и ние неволно се поддаваме на това, че 1937–1938 тъмнична година уж се свежда до арестуването именно на видните комунисти — и толкоз. Но от милионите, прибрани тогава, видните партийни и държавни големци възлизат на не повече от 10 на сто. Дори по ленинградските опашки пред затворите се редят да предадат някое и друго колетче предимно обикновени женици с вид на млекарки. От масовите статистически данни неминуемо следва изводът, който се потвърждава от показанията на свидетелите: през 1937 г. оцелелите специализирани селища на „разкулачените“ са прехвърлени на Архипелага: или са преселени в концлагерите, или са обградени и превърнати в лагерна зона. Така големият поток от 1929 г. се влива в потока от 1937-а, като го увеличава с още и още милиони.

Съставът на изловените през 1937–1938 г. и откарани полумъртви на Архипелага е толкова пъстър, толкова своеобразен, че който е решил да извлече някаква научна закономерност, дълго ще си блъска главата. (Толкова по-необяснимо е това за съвременниците.)

А истинският помитащ хората закон през упоменатите години е предварително определената бройка, предварително спуснатият план. Всеки град, район, всяка войскова част получават контролна цифра, която трябва да изпълнят в срок. Всичко останало зависи от обиграността на оперативните служители.

Бившият чекист Александър Калганов си спомня как в Ташкент получили телеграма: „Изпратете двеста“. А те току-що били изловили когото могли и нямало вече кого да прибират. Е, вярно, докарали от районите още петдесетина и им хрумнала идея! Защо да не преквалифицират прибраните от милицията нарушители на реда по 58 член? Речено — сторено. Но пак не попълват контролната бройка. Милицията пита: какво да правим? На един от градските площади цигани разположили нахално катуна си. Идея! Обкръжават го — и всички мъже от седемнадесет до шестдесетгодишна възраст са отведени по Петдесет и осми член! Така изпълняват плана.

А се случва и друго: на чекистите в Осетия (разказва началникът на милицията Заболовски) е наредено да разстрелят петстотин човека от републиката. Те молят за добавка и им разрешават още двеста и петдесет.

Тези небрежно шифровани телеграми се предават както обикновените. В Темрюк телеграфистката в свещената си наивност предава на НКВД по телеграфа: изпратете утре в Краснодар двеста и четиридесет сандъка сапун. На сутринта научава за големи арести и експедиране на хора — и се досеща! Споделя със своя приятелка за телеграмата. И мигом прибират и нея.

(Дали хората са зашифровани наистина случайно като сандъци със сапун? Или — понеже е известно как се прави сапун?...)

Единствено някои отделни закономерности могат да се осмислят. Арестувани са:

— изпратените от нас да шпионират в чужбина. (Често те са убедени коминтерновци или чекисти, мнозина от тях — привлекателни жени. Извикват ги в родината, на границата ги арестуват, след това ги изправят на очна ставка с бившия им началник от Коминтерна, да речем, с Мирон-Корона. Той потвърждава, че е вербуван от еди-кое си чуждо разузнаване — оттук автоматично следва, че и неговите подчинени също; и те се оказват толкова по-вредни, колкото по-честни са били.);

Кавежединците^[30] (всички съветски служители в КВЖД се оказват до един, включително жените, децата и бабите им, японски шпиони; но трябва да признаем, че арестите им започват няколко години по-рано);

— корейците от Далечния изток (заточавани в Казахстан) — първи опит за репресиране по кръвен признак;

— ленинградските естонци (арестуват ги въз основа единствено на фамилните им имена като белоестонски шпиони);

— всички латвийски стрелци и латвийски чекисти — да, латвийците, акушерите на революцията, съставлящи съвсем до неотдавна гръбнака и гордостта на ЧК! И дори същите комунисти от буржоазна Латвия, които са освободени през 1921 г. чрез размяна от „ужасните“ латвийски присъди от по две и три години. (В Ленинград са закрити: латвийският филиал на института „Херцен“; латвийският културен дом; естонският клуб; латвийският техникум; вестниците, издавани на латвийски и естонски.)

В тази суматоха завършва и пренареждането на Големия пасианс, доизгребват се останалите още неприбрани. И вече няма нужда от криеници, вече е време да се прекрати тази игра. Сега вече

интернираните социалисти са натикани в затворите на цели партии (например Уфа, Саратов), съдят ги всички вкупом, подкарват ги към кланиците на Архипелага като стада.

В предишните потоци интелигенцията не е забравяна, не я забравят и този път. Достатъчно е по студентски донос (съчетанието на тези думи отдавна не звучи странно) да се разбере, че даден вузовски лектор цитира предимно Ленин и Маркс, но не и Сталин — и лекторът вече не се появява на поредната лекция. Какво ли пък го чака, ако изобщо не цитира?... Арестувани са всички ленинградски ориенталисти от средното и по-младото поколение. Арестуван е целият състав на Института за Севера (освен тайните доносници). Училищните преподаватели също не са подминати. В Свердловск е заведено дело срещу тридесет преподаватели от средните училища начело със завеждащия отдел „Народно образование“ Перел. Едно от ужасните обвинения е: уреждали в училищата новогодишни празници, с цел да подпалят училищните сгради.^[31] И върху главите на инженерите (вече от съветското поколение, вече не „буржоазните“) сопата се стоварва с равномерността на махало. При маркшайдера Никола Меркуриевич Миков заради някакво пропадане на земни пластове не се съединили два насрещни забоя. И ето — 58–7, двадесет години! Шестима геолози (групата на Котович) „заради съзнателно укриване на калаени залежи в земните недра (! — т.е. задето не са ги открили!), явно за да бъдат предоставени на немците при евентуалното им идване“ (по донос) — 58–7, по десет години за всеки.

След главния поток шурти още и спецпотокът: от съпруги, от чееси (членове на семействата). Това са съпругите на видни партийци, а някъде (в Ленинград) — и на всички ония, които са получили по „10 години без право на кореспонденция“ и които вече ги няма. Чеесите като правило получават по осморка. (Все пак по-мека присъда в сравнение с разкулачените, пък и децата им остават на материка.)

Камари от жертви! Планини от жертви! Фронтално настъпление на НКВД срещу града: в една и съща вълна, но по различни „дела“ арестуват мъжа и тримата братя на С. П. Матвеева (и трима от четиримата няма да се завърнат);

— в участъка на някакъв електротехник се прекъсва кабел с високо напрежение — 58–7, двадесет години;

— пермският работник Новиков е обвинен, че има намерение да вдигне във въздуха моста над Кама;

— Южаков (пак в Перм) е арестуван през деня, а за жена му идват през нощта. Показват ѝ някакъв списък и искат да подпише, че всички, включени в него, са се събирали в дома им на меншевишко-есерски събрания (разбира се, такива е нямало). При съгласие ѝ обещават да я пуснат при трите ѝ оставени на произвола на съдбата деца. Тя подписва и погубва всички, а и самата, естествено, остава в затвора;

— Надежда Юденич е арестувана заради фамилното ѝ име. Наистина, девет месеца по-късно е установено, че не е роднина на генерала, и я пускат (е, с малка подробност: през това време майка ѝ умира от мъка);

— в Старая Руса прожектират филма „Ленин през Октомври“. Някой обръща внимание на репликата: „Това трябва да знае Палчински!“ А Палчински защитава Зимния дворец. Чакайте, чакайте, ами че при нас има една медицинска сестра на име Палчинска! Да се арестува! И я арестуват. Оказва се наистина, че му е жена; след като разстрелват мъжа ѝ, се укрива в дълбоката провинция;

— братята Борушко (Павел, Иван и Степан) пристигат през 1930 г. от Полша, още като деца, при свои близки. Сега, вече младежи, получават ПШ (подозрение в шпионаж) — десет години;

— ватманка в Краснодар се връща пеша късно през нощта от трамвайното депо и в покрайнините на града минава за беда покрай закъсал на пътя камион, около който нещо се суетят. Той се оказва пълен с трупове — ръцете и краката им стърчат изпод брезента. Записват името ѝ и на другия ден я прибират. Следователят я пита какво е видяла. Тя си признава честно (Дарвиновият подбор) и... антисъветска агитация, десет години;

— водопроводчик изключва в стаята си радиоточката всеки път, когато започват да четат нямащите свършек писма до Сталин. (Кой ще ги помни?! Часове наред, всекидневно, затъпяващо еднакви! Вероятно дикторът Левитан ги е помнел добре: той ги четеше с кънтящ, прочувствен глас.) Съседът съобщава където трябва (о, къде е сега този съсед?). СОЕ, социално опасен елемент, осем години;

— полуграмотен печкаджия обича през свободното си време да се разписва — така се издигал в собствените си очи. Няма подръка

чиста хартия, затова се разписва върху вестници. Такъв вестник с подписите му върху lika на Бащата и Учителя съседите откриват в кошчето на общата тоалетна. АСА, антисъветска агитация, десет години.

Сталин и неговите приближени обичат своите портрети, изпъстрят с тях вестниците, размножават ги в милионни тиражи. Мухите малко се съобразяват с тяхната святост, пък и как човек да не използва вестниците — и колко нещастници получават присъди заради това!

Арестите заливат улиците и домовете като епидемия. Както хората си предават един на друг епидемичната зараза, без да подозират — чрез ръкуване, дишане, разменяни предмети, така и чрез ръкуване, дишане и срещи си предават на улицата заразата на неминуемия арест. Защото, ако утре ти е съдено да признаеш, че си организирай нелегална група, за да отровиш градския водопровод, а днес съм се ръкувал с теб на улицата — значи аз също съм обречен.

Седем години по-рано градът е свидетел как избиват селото и намира това за естествено. Този път селото би могло да погледа как е избиван градът — но то е твърде невежо за подобно нещо, пък и него самото го довършват:

— земемерът (!) Саунин получава присъда от петнадесет години заради... сполетелия района мор по добитъка (!) и лошите реколти (!), а цялото ръководство на района е разстреляно заради същото;

— секретарят на районния комитет излиза на полето да ускори оранта. Някакъв стар селянин го пита дали знае, че за седем години колхозите не са получили за трудовните си нито грам зърно, а само слама, и то съвсем малко. Заради този си въпрос старецът получава АСА, десет години;

— друга пък е съдбата на един селянин с шест деца. Заради тези шест гърла вкъщи не се жали на колхозната работа, все се надява да изкара нещо. И наистина — докарва нещата до орден. Връчват му го на събрание. Държат речи. В отговора си селякът така се разчувствувал, че изтърсва: „Ех, да ми бяхте дали сега вместо този орден чувал брашно! Става ли?“ Събранието прихва във вълчи смях и новият орденоносец поема с всичките си шест гърла на заточение.

Да обобщим ли вече всичко и да обясним, че са били преследвани невинни хора? Ала пропуснахме да кажем, че самото понятие вина е отменено още от пролетарската революция, а в началото на 30-те години е обявено за десен опортюнизм!^[32] Така че дори не можем да спекулираме с такива остарели понятия като вина и невинност.^[33]

Обратното течение през 1939 г. е невероятен случай в историята на Органите, петно върху тяхната история! Но впрочем този антипоток не е особено голям, около един-два процента от прибраните дотогава — още неосъдени, още неотправени по лагерите и неумрели. Не особено голям, ала е използван умело. Той е копейка ресто от рублата и е нужен, за да се стовари всичко върху мерзавеца Ежов, да се укрепи заместилият го Берия и още по-ярко да блесне Вождът. Покрай тази копейка чевръсто натъпкват остатъка от рублата в земята. Ами че щом „са вникнали във всичко и са освободили хора“ (вестниците пишат дори без да им мигне окото за отделни оклеветени), значи останалите репресирани са безспорно гадове! А върналите се мълчат. Те са подписали декларация. Те немят от страх. И колцина са тези, които узнават нещо от тайните на Архипелага? Вододелът между едните и другите си остава същият: нощем — „гарвани“, денем — манифестации.

А впрочем бързо си прибират обратно копейката — през същите години по същите параграфи на необятния Член. Забелязал ли е някой през 1940 г. потока от жени, прибрани, защото не са се отрекли от мъжете си? Кой ще ти помни дори в самия Тамбов, че през тази мирна година е арестуван целият джазов оркестър в кино „Модерн“, тъй като всички музиканти до един се оказват врагове на народа? Кой ли е забелязал тридесетте хиляди чехи, дошли през 1939 г. от окупирана Чехословакия в сродната славянска страна СССР? Кой ти гарантира, че някой от тях не е шпионин? И ги пращат всичките в северните лагери (и не е за чудене, че именно оттук през войната се появява „чехословашкият корпус“). Чакайте, нали тъкмо през 1939-а ние подадохме ръка за помощ на западните украинци, на западните белоруси, а след това през 1940-а и на Прибалтика и Молдавия? Нашите братя се оказват съвсем непречистени; и потичат оттам потоците на *социалната профилактика* — за северното заточение, за средноазиатското, а те са много, много, стотици хиляди. (Интересно

какво им *приписват*: на западните украинци „сътрудничество с бяла Полша“, а на буковинци и бесараби — с бяла Румъния. А на евреите, избягали от немската част на Полша при нас? Разбира се — сътрудничество с гестапо! М. Пинхасик.) Арестувани са прекалено заможените, влиятелните, същевременно и прекалено самостоятелните, прекалено умните, прекалено известните, навсякъде прибират офицерите, в бившите полски територии — особено много поляци (тъкмо тогава е поставена основата на бъдещата армия на Сикорски-Андерс). Навсякъде арестуват офицерите. По този начин населението се претръсква и е принуждавано да млъкне, оставено е без евентуални ръководители на съпротивата си. По този начин се внушава благоразумие, прекъсват се предишните връзки, предишните познанства.

Финландия ни оставя провлак без население, затова пък в Карелия и Ленинград през 1940 г. сме свидетели на излавяне и преследване на лица с финландска кръв. Дори не забелязваме това ручейче: нали кръвта ни не е финландска?

През войната с Финландия се извършва първият опит: да съдим нашите войници, преминали в плен, като изменници на родината. Първият такъв опит в човешката история! — а ние дори не забелязваме това!

Завършваме репетицията и тъкмо тогава избухва войната, а с нея и грандиозното отстъпление. От западните републики, оставяни на врага, трябва да се измъкне бързо, за няколко дни, каквото може. В Литва в бързината са оставени цели армейски части, полкове, зенитни и артилерийски дивизии — но намират време да откарат няколко хиляди благонадеждни литовски семейства (четири хиляди души от тях са ограбени в Красноярския лагер от рецидивистите.) От 23 юни започват спешни арести в Латвия и Естония. Ала земята под краката пари и се налага по-бързо да се отстъпва. Забравят да изведат гарнизоните на цели крепости от рода на Брестката, но не забравят да разстрелят иолитзатворниците в тъмничните килии и дворове на Лвов, Ровно, Талин и други градове в западните краища. В тартуския затвор са разстреляни сто деветдесет и двама души, а труповете им са хвърлени в кладенеца.

Представяте ли си? — вие нищо не знаете, вратата на килията се отваря и стрелят във вас. Вие крещите в предсмъртни гърчове — и

никой освен тъмничния зид няма нито да чуе, нито да разкаже. Разправят впрочем, че останали няколко неразстреляни. Дали все пак няма да прочетем някъде за това?...

През 1941 г. немците обграждат и отрязват толкова бързо Таганрог, че на гарата остават в товарни вагони затворници, подготвени за евакуация. Какво да ги правят? Няма да ги освободят я, че да ги оставят на немците. Закарват цистерни с петрол, обливат вагоните и ги подпалват. Всички изгарят живи.

В тила първият военен поток е съставен от *разпространители на слухове и създатели на паника* въз основа на специален извънкодексен Указ, издаден през първите дни на войната. Това е нещо като пробно кръвопускане, за да се поддържа общото затягане. Всички са осъдени на по пет години, без това да се смята за 58 член (и малцината преживели концлагерите през военните години са амнистирани през 1945 г.)

За малко остана да изпитам и аз този Указ върху гърба си: в Ростов на Дон се бях наредил на една опашка за хляб. Един милиционер ме извика и ме поведе за попълване на бройката. Тъкмо случай да започна веднага ГУЛАГ вместо войната, но за мой късмет ме защитиха.

Сетне последва потокът на непредалите радиоапаратите си или притежателите на радиочасти. За една намерена (по донос) радиолампа те осъждат на десет години.

Успоредно се движи и потокът на *немците* от Поволжието, на колонистите от Украйна и Северен Кавказ и на всички немци, живеещи някъде в Съветския съюз. Определящ признак е кръвта и дори герои от Гражданската война и стари партийни членове, ала по произход немци, са пращани на заточение.

А за кръвта се съди по фамилните имена, например инженерът конструктор Василий Окороков^[34], който намира за неудобно да се подписва така на проектите, преиначава името си през 30-те години, когато още е

възможно, на Роберт Щекер — красиво, нали? — и разработва графично подписа си, така че нищо не успява да докаже и е арестуван като немец. „Какви задачи са ви поставени от фашисткото разузнаване?...“ Или пък тамбовецът Каверзнев^[35], сменил още през 1918 г. неблагозвучното си фамилно име на Колбе — кога ли е споделил и той съдбата на Окороков?...

Фактически изселването на немците не е по-различно от разкулачването, само дето се оказва по-меко, защото им разрешават да вземат със себе си повече вещи и не ги пращат на такива гибелни, смъртоносни места. Както и разкулачването, това изселване няма юридическа форма — Наказателният кодекс няма нищо общо с изчезването на стотиците хиляди хора. Това е лично разпореждане на монарха. А също така неговият пръв национален експеримент от подобен род, интересно му е теоретически.

От края на лятото на 1941 г., а още повече през есента рухва потокът на *обкръженците*. Те са защитници на отечеството, същите, които няколко месеца преди това нашите градове изпращат с оркестри и цветя и които после пресрещат свръхтежките танкови удари на немците и в общия хаос, не по своя вина, попадат не в плен, не! — а на бойни разпокъсани групи прекарват известно време в немско обкръжение и се измъкват от него. Ала вместо да бъдат братски прегърнати при завръщането си (както би постъпила всяка друга армия в света) и оставени да си отдъхнат, да се видят със семействата си, а после да се върнат в строя, са откарани с подозрение и съмнение, като безправни обезоръжени команди до пунктовете за проверка и разпределение, където офицерите от Специалните отдели гледат с недоверие на всяка тяхна дума и дори на това дали са същите, за които се представят. А методът за проверка се състои от кръстосани разпити, очни ставки, показания на един човек срещу друг. На част от обкръженците след проверката са възстановени предишните им имена, звания и доверие и те са разпращани по войсковите части. Други, все още по-малкото, образуват първия поток от „изменници на родината“. Те получават присъди по 58–1-б, но отначало, преди изработването на стандарта, по-малко от 10 години.

Така се прочиства действащата армия. Но има и една огромна бездействаща армия в Далечния изток и в Монголия. Да не позволят на тази армия да хване ръжда, е благородната задача на Специалните отдели. Героите от Халхин Гол и Хасан започват да си развързват езиците при това бездействие, още повече, че войниците вече имат възможност да се запознаят с държаните дотогава в тайна автомати „Дегтярьов“ и полкови минохвъргачки. С такова оръжие в ръце те трудно могат да разберат защо отстъпваме на запад. Оттатък Сибир и Урал те все не проумяват, че като отстъпваме по сто и двадесет километра на ден, просто повтаряме кутузовския подмамващ маньовър. Да улесни това разбиране спомага само потокът от източната армия към Архипелага. И устата се затварят, и вратата остава желязна.

Във високите сфери, разбира се, също се лее поток от виновни за отстъплението. (Великият Стратег няма вина за него!) Това е малък, около петстотин души, генералски поток, държан в московските затвори през лятото на 1941 г., а през октомври отправен по етапен ред към лагерите. Повечето от генералите са от авиацията — командувачият въздушните сили Смушкевич, генерал Е. С. Птухин (който казал: „Ако знаех, щях отначало да бомбардирам Родния баща, че после да ида в затвора!“) и други.

Победата край Москва поражда нов поток: от виновни московчани. Сега вече, при спокойно вникване в нещата, се оказва, че московчаните, които не бягат и не се евакуират, а остават самоотвержено в застрашената и напусната от властта столица, вече по силата на самото това обстоятелство са заподозрени: или в подкопаване на авторитета на властта (58–10), или в очакване на немците (58–1-а посредством 19 член; този поток чак до 1945 г. храни московските и ленинградските следователи).

Разбира се, 58–10, АСА, никога не е отменян и през цялата война тегне над тила и фронта. Този член получават евакуираните, които разказват за ужасите на отстъплението (от вестниците ни беше ясно, че отстъплението се извършва планомерно). Получават го в тила клеветещите, че дажбата била малка. Получават го на фронта клеветещите, че немците разполагали с добра техника. През 1942 г. го получават навсякъде и онези, които клеветят, че в блокирания Ленинград хората умирали от глад.

През същата година след провала край Керч (сто и двадесет хиляди пленени), край Харков (още повече), в хода на голямото южно отстъпление към Кавказ и Волга е откаран и много важният поток от офицери и войници, нежелаещи да се борят до смърт и отстъпили без разрешение — същите ония, на които според думите на безсмъртната сталинска заповед 227 (от юли 1942 г.) родината не може да прости позора. Този поток не достига обаче ГУЛАГ: обработен по бързата процедура от дивизионните трибунали, той целият е пръснат по наказателните роти и се просмуква безследно в обагрения пясък на предната фронтова линия. Това е цимент във фундамента на Сталиновата победа, но той не попада в общоруската история, а остава в частната история на канализацията.

(Впрочем и тук се опитваме да проследим само онези потоци, които се вливат в ГУЛАГ отвън. В тази глава не разглеждаме непрекъснатото прехвърляне вътре в самия ГУЛАГ от резервоар в резервоар на така наречените *лагерни присъди*, особено развихрили се през годините на войната.)

Добросъвестността налага да напомним и за антипотоците през военното време: споменатите вече чехи, поляците, изпращаните на фронта от лагерите криминални престъпници.

От 1943 г., когато войната взема обрат в наша полза, води началото си и с всяка изминала година до 1946-а е все по-пълноводен многомилionenният поток от окупираните територии на Европа. Двете му главни части са:

— гражданите, живели под властта на немците или при немците (на тях им друсват по десетка с буквата „а“: 58–1-а);

— военнослужещите, прекарвали в плен (те пък получават десетка по буквата „б“: 58–1-б).

Всеки останал в окупация иска все пак да оцелее и затова действа, и затова теоретично може заедно с ежедневното си препитание да си навлича и бъдещо обвинение в престъпление: ако не точно в измяна на родината, то поне в съучастничество с врага. На практика обаче е достатъчно да бъде отбелязано пребиваването под окупация в сериите на паспортите, да се арестуват всички, е стопански неразумно — как да се обезлюдят толкова обширни пространства? Достатъчно е за повишаване на общото съзнание да бъде репресиран само определен процент — виновни, полувиновни, четвърт виновни, е,

то се знае, покрай сухото гори и суровото. А фактически дори само един процент от само един милион прави дузина пълни лагери.

И не бива да се мисли, че честното участие в някоя нелегална антигерманска организация е сигурна гаранция срещу възможността да попаднеш в този поток. Не са единични случаите като с киевския комсомолец, когото нелегалната организация изпраща да служи като неин осведомител в киевската полиция. Момъкът осведомява честно комсомолците за всичко, но с идването на нашите получава своята десетка, защото няма как, докато е служел в полицията, да не е бил повлиян от врага и изобщо да не е изпълнявал вражески поръчения.

Още по-тежко и сурово са съдени тези, които са били в Европа, макар и като роби от Изтока, защото са видели малко от европейския живот и биха могли да разкажат за него, а тези разкази, поначало неприятни за нас (освен, разбира се, пътните бележки на благоразумните писатели), са твърде нежелателни през следвоенните години на разорение и неустроен живот. Не всеки го бива да разказва, че в Европа е толкова лошо, та е невъзможно да се живее там.

Тъкмо по тази причина, а съвсем не защото просто са се предали в плен, са съдени повече наши военнопленници — особено тези, които прекарват на Запад малко по-дълго, отколкото в смъртоносните немски лагери.

Тях не могат веднага да ги квалифицират точно и още през 1943 г. се появяват някакви отличаващи се от другите, отклонени потоци от рода на „африканците“, дълго наричани така във воркутинските трудови лагери. Това са руски военнопленници, които американците освобождават от армията на Ромел в Африка („hiwi“) и през 1948 г. отправят със студейкърри през Египет, Ирак и Иран в родината им. Незабавно ги разполагат край един пустинен залив на Каспийско море зад бодлива тел, смъкват войнските им отличителни знаци, отнемат им подарените от американците вещи (разбира се, в полза на сътрудниците на Държавна сигурност, а не на държавата) и ги откарват във Воркута до второ нареждане, без да им определят засега поради неопитност нито присъдата, нито

наказателния член. И тези „африканци“ си живеят във Воркута в промеждутъчни условия: не са охранявани, но и без пропуск не могат да направят във Воркута нито крачка, а пропуски не им издават; плащат им заплати като на волнонаемни, ала ги третират като затворници. Но и специално нареждане не се получава. Просто ги забравят...

Същата причина се илюстрира нагледно и с това, че неотклонно са съдени като военнопленници и *интернираните*. През първите дни на войната например на шведския бряг слиза група наши моряци. През цялата война те си живеят на воля в Швеция — така безгрижно и така комфортно, както никога преди и никога след това. Съюзът отстъпва, настъпва, атакува, умира и гладува, а тези мерзавци угояват неутралните си мутри. След войната Швеция ни ги връща. Измяната към Родината е безспорна — но някак не може да бъде мотивирана. Тогава ги пускат да се разотидат и след това им лепват антисъветска агитация заради разкази, възхваляващи в примамливи багри свободата и високия жизнен стандарт в капиталистическа Швеция (групата на Каденка).

С тази група по-късно става анекдотичен случай. В лагера те си мълчат за Швеция от страх да не получат заради нея втора присъда. Но в Швеция случайно узнават за съдбата им и публикуват клеветнически съобщения в пресата. По това време момчетата са пръснати по различни близки и далечни лагери. Внезапно със специална заповед откарват всички в ленинградските Крести, хранят ги около два месеца до насита, разрешават им да си пуснат коса. След това ги обличат скромно, но елегантно, репетираат кой какво да говори и ги предупреждават, че само някой мерзавец от тях да гъкне нещо, го чакат „девет грама“ в тила — след което ги извеждат на пресконференция пред поканени чуждестранни журналисти и пред тези, които добре познават групата им в Швеция. Бившите интернирани се държат бодро, разказват къде живеят, учат и работят, възмущават се от буржоазната клевета, за която

били *прочели* наскоро в западния печат (ами че техните вестници се продават у нас във всяка будка) — и ето че установяват връзка помежду си и се наговарят да се съберат в Ленинград (пътните разходи не могат да смутят никого). С бодрия си, доволен вид те са най-доброто опровержение на вестникарската измишльотина. Засрамени, журналистите се разотиват да пишат извиненията си. За западното въображение е невъзможно да се обясни случаят другояче. А участниците в интервюто тутакси биват отведени на баня, остригани, облечени в предишните парцали и разпратени по лагерите им. И тъй като са се държали според инструкцията, нито един от тях не получава втора присъда.

Сред общия поток на освободените от окупация един след друг се устремяват бързо и стегнато потоците на провинилите се нации:

през 1943 г. — калмици, чеченци, ингуши, балкарци, карачаевци;
през 1944 г. — кримските татари.

Те не биха могли да се прехвърлят толкова енергично и бързо на новите си местожителства, ако на помощ на Органите не се притичва редовната войска с военни камиони. Войсковите части обкръжават в здрав обръч аулите и за двадесет и четири часа прехвърлят с десантна пъргавина на гарите заселилите се тук от столетия жители, натоварват ги на влакови композиции и ги откарват право в Сибир, в Казахстан, в Средна Азия, на Север. И само след едно денонощие земята и недвижимата им собственост са наследени вече от други.

Както немците в началото на войната, така този път и тези нации са подбирани единствено по кръвен признак, без да се съставят анкети — натирват в заточение и членове на партията, и герои на труда, и герои от още незавършилата война.

Не ще съмнение, че през последните години на войната тече и поток от немски *военнопръстъпници*, подбирани от системата на общите военнопленнически лагери и прехвърляни чрез съдилищата в системата на ГУЛАГ.

През 1945 г., макар войната с Япония да не продължава дори три седмици, множество японски военнопленници са пратени на

неотложни строителни обекти в Сибир и Средна Азия и оттам се провежда същата операция за попълване на ГУЛАГ с военнопръстърпници. (И без да знаем подробности, можем да сме сигурни, че повечето от тези японци едва ли са законно съдени. Това е акт на отмъщение и начин да се задържи работна ръка за по-дълго време.)

От края на 1944 г., когато нашата армия нахлува на Балканите, и особено през 1945 г., когато тя достига Централна Европа, по каналите на ГУЛАГ потича потокът и от руски емигранти — от стари хора, напуснали Русия по време на революцията, и от млади, израснали вече там. Откарват в родината обикновено мъжете, а жените и децата оставят в емиграция. (Откарват наистина не всички, а само тези, които за двадесет и пет години са изразили, макар и плахо, политическите си възгледи или са ги изразявали преди това, през революцията. Онези, които просто вегетират, не пострадват.) Главните потоци идват от България, Югославия, Чехословакия, по-малко от Австрия и Германия; в другите страни на Източна Европа руснаци почти няма.

Поток от емигранти потича през 1945 г. съответно и от Манджурия. (Някои ги арестуват не веднага: канят ги с целите им семейства в родината като свободни хора, а вече на място ги разделят, пращат ги в изгнание или в затвора.)

През 1945 и 1946 г. към Архипелага се движи непрекъснато голям поток от най-сетне истински противници на властта (власовци, казаки красновци, мюсюлмани от националните части, създадени при Хитлер) — кои по убеждение, кои по принуда.

Заедно с тях са арестувани близо един милион души, избягали от съветската власт през войната — цивилни лица от всички възрасти и от двата пола, укрили се благополучно на територията на съюзниците, но през 1946–1947 г. коварно върнати от съюзните власти в съветски ръце.^[36]

Известен брой поляци, членове на Армия Крайова, привърженици на Миколайчик, преминават през 1945 г. през нашите затвори в ГУЛАГ.

Има неизвестно още колко румънци и унгарци.

От края на войната и по-късно, в продължение на дълги години тече непрекъснато обилният поток от украински националисти („бандеровци“).

Върху фона на това огромно следвоенно преселение на милиони хора малцина са забелязали такива малки потоци като:

— „момичета заради чужденци“ (1946–1947) — т.е. позволили си да бъдат ухажвани от чужденци. Тези момичета са заклеявявани с членовете 7–35 (социално опасни);

— испанските деца — същите, които са измъкнати по време на Гражданската война в Испания, но порастват след Втората световна. Възпитани в наши интернати, те еднакво, до невъзможност зле, се адаптират към живота ни. Мнозина от тях се стремят да се завърнат у дома си. На тях също им лепват 7–35, социално опасни, а на твърде настойчивите — 58–6, шпионаж в полза на... Америка.

(Справедливостта изисква да не забравяме и късия (1947 г.) антипоток на... свещениците. Да, ето ви чудесия! — за пръв път от тридесетте години са освобождавани свещеници! Тях всъщност не ги търсят по лагерите, а ако някой измежду свободните свещеници помни за тях и може да назове имената и точното им местонахождение, ги освобождават за укрепване на възстановената църква.)

* * *

Трябва да напомним, че тази глава ни най-малко не си поставя за цел да изреди *всички* потоци, наторили ГУЛАГ, а само онези от тях, които носят политически оттенък. Както при изучаване на анатомията след подробното описание на кръвоносната система можем да се върнем към подробното описание на лимфатичната, така отново можем да проследим от 1918 до 1953 г. и потоците от *обществени нарушители* и от *същински криминални престъпници*. И това описание също би заело доста място. Тук бихме могли да разясним много прословути укази, част от които вече са забравени (макар и никога да не са отменявани със закон), доставяли за ненаситния Архипелаг обилен човешки материал. Ту указ за отлъчване от работа. Ту указ за производството на некачествена продукция. Ту указ за незаконно варене на ракия (действувал с пълна пара през 1922 г., но прилаган доста дейно и през 20-те години). Ту указ за наказване на колхозниците при неизпълнение на задължителната норма от трудовни. Ту указ за преминаване на железниците на военно положение (април 1943 г.,

доста след началото на войната, при обрата ѝ към благополучен завършек).

Тези укази се появяват винаги като нещо изключително важно в цялото законодателство и без намек или дори спомен за предишното законодателство. Тези разклонения е трябвало да бъдат съгласувани с предишните закони от учените, но те не се занимават особено усърдно и особено успешно с подобни неща.

Тази пулсация на указите довежда до странна картина при криминалните и битовите престъпления в страната. Прави впечатление, че и кражбите, и убийствата, и незаконното варене на ракия, и изнасилванията съвсем не се извършват безразборно в страната, където и както се случи, вследствие на човешката слабост, похот и разпасаност — не! В престъпленията по цялата страна се забелязват удивително единодушие и еднообразие. Цялата страна гъмжи ту само от изнасилвачи, ту само от убийци, ту от производители на домашна ракия, отзивчиво откликнали на поредния правителствен указ. Всяко престъпление като че ли самичко се предлага на Указа, за да бъде премахнато час по-скоро! А тъкмо това престъпление плъзва мигом навсякъде, след като едва-що е било предвидено и предотвратено от мъдрото законодателство.

Указът за военизирането на железниците подкарва към трибуналите тълпи от жени и непълнолетни момчетии, каквито най-вече работят по железниците през войната. Те не са ходили в казармата и най-често допускат закъснения и нарушения. Указът за неизпълнение на задължителната норма трудовни опростява пък значително процедурата по изселването на немарливите колхозници, които не ги е еня колко *чертички* ще им драснат с калема. Ако по-рано за това са се полагали съд и прилагане на члена за „икономическа контрареволуция“, сега вече е достатъчно само колхозно решение, потвърдено от районния изпълнителен комитет; пък и на самите колхозници не може да не поолекне от мисълта, че макар и да ги изселват, поне не ги смятат за врагове на народа. (Задължителната норма трудовни е различна в различните области. Най-привилегировани в това отношение са кавказците — седемдесет и пет трудовни, но и мнозина от тях поемат към Красноярския край за осем години.)

В тази глава обаче не се впускаме изчерпателно и плодотворно да разглеждаме битовите и криминалните потоци. Ала стигнали до 1947 г., не можем да премълчим един от най-грандиозните сталински укази. Вече имаме случая при 1932 г. да споменем прословутия Закон „от седми-осми“, или „седем осми“, закона, по който осъждат наред — за откъснат житен клас, за краставица, за два картофа, за треска, за макара конци (вписана в протоколите като „двеста метра шивашки материали“, все пак е срамота да пишат „макара конци“) — за всяко нещо от този род — десет години.

Но потребностите на времето, както ги разбира Сталин, се менят и десетката, която му се е струвала достатъчна в навечерието на очакваната свирепа война, сега вече, след световно историческата победа, изглежда незадоволителна. И като се пренебрегва отново Кодексът или се забравя, че съществуват вече многобройни членове и укази за разхищения и кражби, на 4 юни 1947 г. бива огласен указ, който превъзхожда всички предишни и мигом е кръстен от неуниващите затворници „Указът четири шести“.

Предимството на указа е, първо, неговата нова трактовка: всички тези престъпления ще трябва да лумнат вече от самата поява на Указа и ще се осигури изобилен поток от новоосъдени. Но още по-голямо предимство са присъдите: ако за житните класове са тръгнали за кураж не едно, а три момичета („организирана шайка“), а за краставици или ябълки няколко дванадесетгодишни хлапаци — всички те получават този път по *двадесет години* лагер; в завода пък горната граница на присъдата е вдигната до *двадесет и пет* (този срок, тъй наречената *четвъртина*, сега вече заменя смъртната присъда, хуманно отменена няколко дни преди това^[37]). Най-после е премахната и отдавнашната неправда, че само политическото неиздайничество е държавно престъпление — сега вече и за битовото неиздайничество за разхищаване на държавно или колхозно имущество започват да осъждат на лагер или изселване за седем години.

През първите години след Указа цели дивизии от селски и градски жители са пращани да обработват островите на ГУЛАГ на мястото на измрелите там туземци. Наистина, тези потоци минават през милицията и обикновените съдилища, за да не се задръстват каналите на Държавна сигурност, претоварени и без това след войната.

Тази нова линия на Сталин — че тъкмо сега, след победата над фашизма, трябва както никога енергично, много и дълго да се преследват хората — мигом се отразява, разбира се, и върху политическите затворници.

Годините 1948 и 1949-а, характерни в целия обществен живот със засилване на преследванията и шпионирането, имат за връх небивалата дори и за сталинското неправосъдие трагична комедия с *повторниците*.

Така на езика на ГУЛАГ са наричани малцината останали нещастници от затворените през 1937 г., преживели невъзможните, непрехожими десет години. И ето че сега, през 1947–1948-а, измъчени и съсипани, те са готови да излязат плахо на свобода с надеждата да доизживеят тихо малкото останали им години. Но някаква дива приумица (или неизтребима злоба, или ненаситна мъст) кара генералисимуса победител да издаде заповед: всички тези полуживи хора да бъдат върнати пак в лагерите без нова вина! На него му е дори икономически и политически неизгодно да задръства гълтателната машина с нейните отработени суровини. Но Сталин се разпорежда именно така. Това е случаят, когато историческата личност капризничи пред историческата необходимост.

И всички те, едва настанили се в новите места, в новите си семейства, са прибрани наново. Прибират ги със същата ленива умора, с каквато и те поемат обратния път към Голгота. Не питат: „За какво?“ — и не казват на близките си „ще се върна“, навличат най-опърпаните си дрехи, натъпкват концлагерните си кесии с махорка и отиват да подпишат протокола. (А той е винаги един и същ: „Вие ли сте лежали?“ — „Аз.“ — „Получавате още десет.“)

И тогава Самодържеца го осенява, че е малко — да прибира оцелелите от тридесет и седма година! А защо да не прибере и *децата* на своите закleti врагове? Току-виж, пораснали и взели да отмъщават. (А е възможно, след като си е хапнал повечко на вечеря, да му се е присънил лош сън, свързан с тези деца.) Издирват ги, спомнят си за тях — почват да ги арестуват и те все им се виждат малко. Децата на армейските командири са прибрани, а на троцкистите — май не всички! И се занизва потокът на „децата отмъстители“. Сред тях попадат седемнадесетгодишната Лена Косирева и тридесет и пет годишната Елена Раковска.)

След голямото европейско разместване до 1948 г., Сталин успява отново да се барикадира, да смъкне по-ниско тавана и в това ограничено пространство да сгъсти предишния въздух от 1937 г.

И се заизреждат през 1948, 1949, 1950 г.:

— мними шпиони (десет години преди това германо-японски, този път англо-американски);

— вярващи (този път предимно сектанти);

— недоизбити генетици и селекционери, вавиловци и менделисти;

— просто интелигентни, мислеци хора (а особено строго студентите), недостатъчно отвратени от Запада. Модерно е да бъдат съдени за:

ВАТ — възхвала на американската техника,

ВАД — възхвала на американската демокрация,

ПЗ — преклонение пред Запада.

Сходен е с 1937 г. потокът, но не и срокът: сега вече стандартен става не патриархалният червонец^[38], а четвъртината. Сега вече десетката минава за детска присъда.

Не е малък и потокът, бликнал от новия Указ за разгласяване на държавни тайни (а за тайни са смятани: реколтата в района, статистическите данни за всяка епидемия; с какво да се занимава който и да било цех или фабрика; споменаването на някое градско летище; маршрутите на градския транспорт; фамилното име на някой изпратен в лагер). По този Указ се полагат петнадесет години.

Не са забравени и националните потоци. През цялото време се лее подетият набързо, направо от горските сражения поток на бандеровците. Получават по десет и по пет години лагерен режим и изселване всички западно украински селяни, уличени в някакъв контакт с партизаните: един, задето ги пуснал да пренощуват, друг, че веднъж ги нахранил, трети, че не ги издал. Някъде от 1950 г. се зарежда и потокът на бандеровските жени — на тях им лепват по десетка за неиздайничество, за да приключат по-бързо с мъжете им.

По това време съпротивата в Литва и Естония вече е завършила. Но през 1949 г. оттам нахлуват мощните потоци на новата социална профилактика и осигуряването на колективизацията. Цели ешелони от трите прибалтийски републики извозват за Сибир и граждани, и

селяни. (Историческият ритъм в тези републики е нарушен. От тях се иска в кратки, стегнати срокове да извървят пътя на цялата страна.)

През 1948 г. е изпратен в изгнание още един национален поток — на приазовските, кубанските и сухумските гърци. С нищо не са се опорочили пред Бащата по време на войната, но сега той вероятно иска да им отмъсти заради провала си в Гърция. Този поток май също е плод на личното му безумие. Повечето гърци са изселени в Средна Азия, недоволните се озовават в килиите за политически престъпници.

А около 1950 г. пак от мъст заради загубената там война или за равновесие с вече изселените към Архипелага потичат и самите въстаници от армията на Маркос^[39], предадени ни от България.

В последните години от живота на Сталин определено започва да се наблюдава и поток от евреи (от 1950 г. те вече са причислявани постепенно към *космополитите*. (С тази цел е замислен и процесът срещу лекарите. Сталин се готви, изглежда, да завърши големия еврейски погром.)

Това обаче е първият провален замисъл през живота му. Бог му заповядва — изглежда, не без помощта на човешки ръце — да напусне тялото си.

Предходното изложение трябваше, струва ми се, да покаже, че в избиването на милионите и в заселването на ГУЛАГ се наблюдават хладнокръвно замислена последователност и неотслабваща упоритост.

Че затворите ни никога не са били *празни*, а пълни и дори прекалено препълнени.

Че докато сте се занимавали за свое удоволствие с безопасните тайни на атомното ядро, докато сте изучавали влиянието на Хайдегер върху Сартр и сте колекционирали репродукции от Пикасо, докато сте ходели на курорт с първокласни вагони или сте довършвали вилите си край Москва, докато сте се занимавали с тези неща, „гарваните“ непрекъснато са сновали по улиците, а кагебистите са блъскали и звънели по вратите.

И си мисля, доказвайки това с изложеното дотук, че Органите никога не са яли хляба си нахалост.

[1] Названия на затвори съответно в Ленинград и Москва. — Б.пр. ↑

- [2] Вестник „НКВД“, 1917, 1, стр. 4. — Б.а. ↑
- [3] Ленин, В. И., Собр. соч. Т.35, стр. 66. — Б.а. ↑
- [4] Пак там, стр. 204. ↑
- [5] Пак там, стр. 203. ↑
- [6] Общоруски изпълнителен комитет на железничарския професионален съюз (1917–1918). — Б.пр. ↑
- [7] „Вестник НКВД“, 1918, 21-22, стр. 1. — Б.а. ↑
- [8] „Декреты советской власти“. М., 1968. Т. 4, стр. 627. — Б.а. ↑
- [9] Лацис, М. Я. Два года борьбы на внутреннем фронте. Популярный обзор деятельности ЧК. М., 1920, стр. 61. — Б.а. ↑
- [10] Ленин, В. И. Собр. съч. Т. 51, стр. 48. — Б.а. ↑
- [11] Пак там, стр. 47. — Б.а. ↑
- [12] Пак там, стр. 48, 49. — Б.а. ↑
- [13] Тухачевский. „Борьба с контрреволюционными восстаниями“. Вж.: „Война и революция“, 1926, 7/8. — Б.а. ↑
- [14] Московско висше техническо училище. — Б.пр. ↑
- [15] Забрана да се живее в най-големите градове на страната (обикновено в десетте най-големи) — Б.пр. ↑
- [16] Опозиционно течение в руската православна църква, обявило се за обновяването на религиозния култ и поддържащо активно новия режим. — Б.пр. ↑
- [17] Стиховете в I том са в превод на Иван Дойчинов. — Б.пр. ↑
- [18] Изглежда, монархистът Борис Коверда е отмъщавал лично на Войков: уралският комисар по продоволствието П. А. Войков ръководи през юли 1918 г. разстрела на царското семейство и след това унищожава следите (разсичането и разрязването на труповете, изгарянето им и изхвърлянето на пепелта). — Б.а. ↑
- [19] Образовано от първите букви на руските думи — Соловецкий Лагерь Особого предназначения. — Б.пр. ↑
- [20] Висш съвет на народното стопанство. — Б.пр. ↑
- [21] Народен комисариат на транспорта. — Б.пр. ↑
- [22] Московско обединение на държавните електроцентрали. — Б.пр. ↑
- [23] К. И. Величко — военен инженер, бивш професор от Военната академия на Генералния щаб, генерал-лейтенант, ръководил в царското военно министерство Управлението на военния транспорт. Разстрелян. Ох, колко нужен щеше да е през 1941 г.! — Б.а. ↑

[24] Секретен (таен) сътрудник. — Б.пр. ↑

[25] Осъден на затвор в единична килия, Кондратиев заболява психически и умира. Умира и Юровски. След пет години строг тъмничен затвор Чаянов е заточен в Алма Ата, но през 1948 г. е арестуван отново. — Б.а. ↑

[26] Членове на военизирана организация (1920–1930 г.) на Австрийската социалдемократическа партия (от нем. *Schutzbund* — Съюз за отбрана), създадена за отпор срещу настъпващата реакция, в защита на републиката. Участва заедно с комунистите във февруарското въоръжено въстание през 1934 г., след чието потушаване редица нейни членове излизат от социалдемократическата и влизат в комунистическата партия. — Б.а. ↑

[27] „От тюрем к воспитательным учреждениям“. Сборник Института уголовной политики. Под ред. Вышинского. М. „Советское законодательство“, 1934, стр. 36. — Б.а. ↑

[28] Впрочем шпиономанията не с само тесногръдо пристрастие на Сталин. Тя веднага става удобна за всички привилегировани. Превръща се в естествено оправдание за вече назрялата всеобща мания за секретност, за забрана на информацията, за затворените врати, за системата на пропуските, за високите огради на вилите и тайните магазини за продукти. Народът не може да проникне зад бронираната защита на шпиономанията и да види как бюрокрацията се наговаря, безделничи, върши грешки, как яде и как се развлича. — Б.а. ↑

[29] Ленин, В. И. Собр. соч. Т.45, стр.190. — Б.а. ↑

[30] От КВЖД (Китайско-Восточная Железная Дорога) — Източнокитайска железопътна линия. — Б.пр. ↑

[31] От тях петима са изтезавани на следствието до смърт и умират преди процеса. Двадесет и четирима умират в концлагерите. Тридесетият — Иван Аристаулович Пунич, се завръща реабилитиран. (Ако и той беше умрял, щяхме да пропуснем всичките тези тридесет души, както пропускаме милиони други.) Многобройните „свидетели“ по тяхното дело са сега в Свердловск и си живеят живота: те са номенклатурни служители, персонални пенсионери. Дарвинов подбор, няма що! — Б.а. ↑

[32] „От тюрем к воспитательным учреждениям“, стр. 63. — Б.а.

↑

[33] През 1946 г. Върховният съд на СССР приема на пленум (12.7.1946, 8/5/y) специално постановление „За възможността от прилагане на наказание само към лица, извършили конкретно престъпление“ (!). Но и то по-нататък продължава да бъде тълкувано все така широко. — Б.а. ↑

[34] От руското „окорок“ — бут. — Б.пр. ↑

[35] От руското „каверза“ — пакост, интрига, номер. — Б.пр. ↑

[36] Странното е, че на Запад, където с невъзможно да се пазят дълго политически тайни, които неизбежно проникват в пресата и са разгласявани — тъкмо тайната на *това* предателство, отлично, грижливо пазена от правителствата на Великобритания и Щатите, е наистина последната или една от последните тайни на Втората световна война. Често съм се срещал с мнозина от тези хора по затворите и лагерите и четвърт век не можех да повярвам, че обществеността на Запад не знае *нищо* за това грандиозно по своите мащаби репатриране от западните правителства на обикновени руски хора, обречени на разправа и гибел. Едва през 1973 г. (Sunday Oklahoman, 21 януари) се прокрадва публикацията на Джулиъс Ъпщайн, на когото се осмелявам да предам тук благодарността на многото загинали и малцината останали живи. Публикуван е откъслечен кратък документ от скриваното до ден-дневен многотомно дело за насилствената репатриация в Съветския съюз. „Прекарвали две години в ръцете на британските власти с измамното чувство за сигурност, руснаците са заварени неподготвени, те дори не разбират, че ги репатрират... Това са предимно обикновени селяни, горчиво, лично засегнати от болшевиките.“ Английските власти постъпват с тях „като с военнопръстъпници: въпреки волята им ги предават в ръцете на ония, от които не може да се очаква истински съд“. И всички те са пратени на Архипелага, за да бъдат унищожени. В коя част на света и на кой континент западните правителства биха посмели да сторят такова нещо, без да се страхуват от обществения гняв в собствените си страни? (Бележката е от 1973 г.) — Б.а. ↑

[37] А самата смъртна присъда само временно си е прикрила лицето с було, за да го смъкне с озъбена усмивка след две години и половина (януари 1950 г.). — Б.а. ↑

[38] Златна жълтица или банкнота от 10 рубли, в случая авторът подразбира присъдата от 10 години, сравнена с новите двадесет и пет,

които затворниците наричат четвъртина. — Б.пр. [↑](#)

[\[39\]](#) Партизански формирования на гръцките комунисти и социалисти, предвождани от ген. Маркос — герой от антифашистката съпротива. — Бел.Nomad [↑](#)

ТРЕТА ГЛАВА

СЛЕДСТВИЕТО

Ако на чеховските интелегенти, гадаещи непрекъснато какво ще стане след двадесет-тридесет-четиридесет години, им бяха отговорили, че след четиридесет години в Русия ще има следствие и изтезания, ще стягат черепите на хората с железни обръчи^[1], ще потапят телата им във вани с киселина^[2], ще ги изтезават — голи и вързани, с мравки и дървеници, ще вкарват нажежени на примус шомполи в аналните им отвори („секретно клеймо“), ще премазват бавно с ботуши половите им органи, а като най-лекото ще ги държат по седмица без сън, жадни и ще ги превръщат в кърваво месо, нито една Чехова пиеса нямаше да дочака края си, всичките ѝ герои щяха да влязат в лудницата.

А и не само Чеховите герои, но кой нормален руснак в началото на века, включително и член на РСДРП, щеше да повярва, да се примири с такава клевета за светлото бъдеще? Това, което все още е било нормално при Алексей Михайлович, което при Петър е вече варварство, което при Бирон би могло да се приложи спрямо десет, двадесет души, а при Екатерина става абсолютно невъзможно — това в разцвета на великия двадесети век, в общество, градено по социалистическия принцип, през годините, когато летят вече самолети, когато са се появили звуковото кино и радиото, е вършено не от случаен садист, не на потайно място, а от десетки хиляди специално обучени хора зверове спрямо милиони беззащитни жертви.

И само ужасен ли е този взрив на атавизма, сега вече уклончиво наричан „култ към личността“? Или страшното е, че през същите тези години сме празнували стогодишнината на Пушкин? Че безсрамно са играни същите тези Чехови пиеси, макар отговорът на поставения от тях въпрос да е бил вече получен? Или още по-страшното е, че и тридесет години по-късно ни се казва: да не говорим за това! Ако вземем да си припомним мъченичеството на милиони, ще изопачим историческата перспектива! Ако почнем да се ровим в същината на нашите нрави, това ще затъмни материалния прогрес! По-добре да си припомним за пуснатите доменни пещи, за прокатните машини, за

прокопаните канали... не, за каналите недейте... Тогава за колимското злато, не, и за него недейте... Добре де, за всичко може, но умело, но — с възхвала...

И наистина, защо да проклинаме инквизицията? Нима освен кладите не е имало и тържествени служби? Наистина, какво толкова не ни харесва крепостното право? Нали на селянина не се забранява всекидневният труд? И той може да коледува по Рождество Христово, а на Света Троица момите да сплитат венци...

* * *

Изключителността, която писмената и устната легенда приписва сега на 1937 г., я виждат в изфабрикуваните вини и изтезанията. Но това не е вярно и точно. През различните години и десетилетия следствието по 58 член почти никога не е изяснявало истината, а се е свеждало единствено до неизбежната мръсна процедура: да бъде пречупен доскоро свободният, понякога горд, винаги неподготвен човек, да бъде проврян през тясна тръба, където гвоздеите на арматурата ще го раздират, където няма какво да диша, така че се моли по-скоро да го извлекат от другия край на тръбата — а другият ѝ край го изхвърля вече готов туземец за Архипелага и вече на обетована земя. (Глупчото вечно се запъва, въобразява си, че от тръбата има връщане назад.)

Колкото повече неописани години минават, толкова по-трудно става да бъдат събрани пръснатите свидетелства на оцелелите. А те ни говорят, че фабрикуваните процеси се появяват още в ранните години на Органите — за да бъде по-очевидна тяхната непрекъсната спасителна неизменна дейност, че иначе, ако враговете намалеят, току-виж, Органите взели за беля да *отмират*. Както личи и от делото на Косирев^[3], положението на ЧК е нестабилно дори в началото на 1919 г. Докато прехвърлях вестниците от 1918 г., се натъкнах на едно официално съобщение за разкриване на страшен заговор от страна на група от десет души, които искали (още само *искали!*) да качат на покрива на Възпитателния дом (погледнете колко е висок!) *оръдия* — та оттам да обстрелват Кремъл. Били десет души (сред тях навярно жени и непълнолетни хлапетии) с кой знае колко *оръдия* — а и откъде

ли ще се вземат тези оръдия? С какъв калибър? И как са щели да ги качат по стълбите до тавана? И как са щели да ги закрепят върху наклонения покрив? Че и да не дават отгоре на това откат при стрелбата?... А между другото цялата тази фантазмагория, предхождаща измишльотините от 1937 г., се е четяла! И са й вярвали!... Точно така е скалъпено и „гумильовското“ дело през 1921 г. [4] Същата година в рязанското ЧК скалъпват дело за „заговор“ на местната интелигенция (но протестите на някои смелчаци все още са в състояние да стигнат до Москва и делото е прекратено). Пак през 1921 г. е разстрелян целият Сапропелиевски комитет, влизащ в Комисията за съдействие на природните сили. Тъй като познаваме достатъчно добре начина на мислене и настроението на руските учени от онова време и не сме замаяни от димната завеса на фанатизма от този период, ние и без много ровене можем да се досетим колко струва това дело.

На 13 ноември 1920 г. в писмо до ВЧК Дзержински споменава, че в ЧК „често се дава ход на клеветнически заявления“.

Ето какво си спомня за 1921 г. Е. Дояренко: лубянската приемна за арестанти, четиридесет-петдесет одъра, през цялата нощ водят ли, водят жени. Никой не знае в какво се е провинил, общото впечатление е: за нещо ни арестуват. От цялата ни килия само една-единствена знае — някаква есерка. Първият въпрос на Ягода е: „И така, за какво сте попаднали тук?“ — т.е. сам си кажи, забъркай кашата, че да ни помогнеш! Абсолютно същото разказват за рязанското ГПУ от 1930 г. Усещането е, че всички са събрани за нищо. До такава степен няма какво да ни обвинят, че И. Д. Т-в го обвиниха... че бил си скрил истинското фамилно име. (И макар да живее с истинското си име, му лепват по ОСО 58–10 три години.) Когато не знае за какво да се залови, следователят пита: „Какво сте работили?“ — „Плановик.“ — „Пишете обяснителна бележка: планирането на завода и как то се осъществява. После ще научите за какво сте арестуван.“ (В бележката все още се уловят за някаква нишка.)

Не можахме ли да свикнем за толкова десетилетия, че оттам няма връщане? Освен краткото, съзнателно допуснато обратно движение през 1939 г. можеха да се чуят само крайно редки единични разкази за освободен човек в резултат на следствието. И то: или такъв човек след това отново са го прибирали, или са го пускали, за да

шпионира. Така се създава традицията, че Органите не допускат брак в работата си. Какво да очакваме тогава за невинните?...

В „Тълковен речник“ на Дал се прави различието: „... *дознанието* се различава от *следствието* по това, че се прави за предварително удостоверяване дали има основание да се пристъпи към следствие.“

О, свещена простота! Виж, тук Органите не са играли никога на никакво дознание! Спуснатите отгоре списъци или първото подозрение, доносът на сексота или дори анонимният донос^[5] влекат след себе си арест и след това неминуемо обвинение. Определеното за следствието време е посветено не за разплитане на престъплението, а в деветдесет и пет на сто от случаите, за да се измори, изтощи, обезсили подследственият, та самият той да е готов да му отсекаат дори главата, само час по-скоро да се види краят на мъките.

Още през 1919 г. главният следователски похват е: наганът върху масата.

Така се води не само политическото, но и „битовото“ следствие. На процеса срещу Главното управление на топливната промишленост (1921) подсъдимата Махровска се оплаква, че по време на следствието са ѝ давали кокаин. Обвинителят^[6] я парира: „Ако бе заявила, че са се отнасяли грубо с нея, че са я *заплашвали с разстрел*, на такова нещо що-годе *бихме могли да повярваме*.“ Наганът лежи заплашително, понякога насочван срещу теб и следователят не си прави труда да ти измисля вина, а: „Разказвай, сам знаеш какво!“ Така и през 1927 г. следователят Хайкин изисква това от Скрипникова, за същото през 1929 г. настояват и пред Витковски. Нищо не се променя и след четвърт столетие. През 1952 г. все на същата тази Анна Скрипникова при петото ѝ арестуване началникът на следствения отдел в Министерството на държавна сигурност в Орджоникидзе Сиваков ѝ казва: „Лекарят на затвора разправя, че кръвното ти налягане било двеста и четиридесет на сто и двадесет. Малко ти е, мръсница (тя приближава шестдесетте), ще ти го качим на триста и четиридесет, за да пукнеш, гадино, без следи от синини, без побои, без счупени кости. Просто няма да ти даваме да спиш!“ И ако през деня Скрипникова затваря в килията след нощния разпит очи, надзирателят нахълтва и крещи: „Отвори си очите, че ще те смъкна за краката от леглото и ще те накарам да стоиш права!“

И през 1921 г. разпитите са предимно нощни. И тогава насочват автомобилни фарове към лицето ти (рязанското ЧК, Стелмах). И на Лубянка през 1926 г. (потвърждава Берта Гандал) се използва амосовско отопление, чрез което в килията пускат ту студен, ту вонящ въздух. А има и коркова килия, където и бездруго не достига въздух, но допълнително го нажежават. Струва ми се, че са държали в такава килия поета Клюев, както и Берта Гандал. Участникът в Ярославското въстание от 1918 г. Василий Александрович Касиянов разказва, че нажежавали килията, докато от порите на тялото не бликва кръв; наблюдавали за настъпването на този момент през шпионката на вратата, след което отнасяли арестувания на носилка да подпише протокола. Известни са „горещите“ (и „солените“) похвати през „златния“ период. А през 1926 г. в Грузия горят ръцете на следствените с цигара; в метехския затвор ги блъскат в тъмното в басейн с нечистотии. Тук връзката е проста: щом трябва да те обвинят на всяка цена, значи са неизбежни заплахите, насилията и изтезанията и колкото по-фантазмагорично е обвинението, толкова по-жестоко трябва да бъде и следствието, за да изкопчи признание. И щом винаги има скалъпени дела, винаги ще има и насилия, и изтезания, те не са патент на 1937 г., а продължителен признак от общ характер. Затова е странно сега да прочетеш понякога в спомените на бивши концлагеристи, че „изтезанията бяха разрешени от пролетта на 1938 г.“^[7] Никога не са съществували духовно-нравствени прегради, които да възпрат Органите от изтезанията. През първата година след революцията в „Еженедельник ВЧК“, „Красный меч“ и „Красный террор“ открито се дискутира прилагането на изтезания от гледна точка на марксизма. И ако съдим по последиците, отговорът е положителен, макар и не общовалиден.

За 1938 г. е по-вярно да се каже: ако до тази година за прилагането на изтезания се изисква някакъв документ, отделно разрешение за всяко следствено дело (макар и безпрепятствено получавано), то през 1937–1938 г. поради извънредната ситуация (налага се в набелязания кратък срок набелязаните милионни постъпления за Архипелага да минат през апарата на индивидуалното следствие, каквото няма при масовите „кулашки“ и национални потоци) насилията и изтезанията вече са разрешавани неограничено на следователите, по тяхна преценка, в зависимост от работата и

посочения им срок. При това видовете изтезания не се регламентират и се допуска всякаква изобретателност.

През 1939 г. това всеобщо широко разрешение е премахнато, отново се поисква да има писмен документ за изтезанието (впрочем обичайните заплахи, шантажът, измамата, изтощаването чрез безсъние и карцер никога не са били забранявани). Но вече в края на войната и след нея са декретирани определени категории арестанти, спрямо които предварително се разрешава широк диапазон от изтезания. Тук попадат националистите, особено украинците и литовците и най-вече в случаите, при които се предполага нелегална верига и тя трябва цялата да бъде разплетена, трябва от вече арестуваните да се узнаят всички фамилии. В групата на Ромуалдас Прано Скирюс например има около петдесет литовци. Обвиняват ги през 1945 г., че били разлепвали антисъветски позиви. Поради липса на достатъчно затвори в Литва ги пращат в лагер недалеч от Велск в Архангелска област. Едни от тях са подложени на изтезания, други пък не издържат двойния следствено-трудов режим, но резултатът е такъв: всичките петдесет души си *признават* до един. Минава известно време и от Литва съобщават, че са намерени истинските разпространители на позивите, така че *призналите си нямат нищо общо с това!* През 1950 г. срещнах при прехвърлянето ми в Куйбишев един украинец от Днепропетровск, когото, за да предаде „връзките“ и лицата, го изтезават по какви ли не начини, включително и с карцер, в който той стои прав и за опора (за да поспи) му провират за четири часа през нощта една летва. След войната на изтезания е подложена и Левина — член-кореспондент на Академията на науките.

Освен това няма да е вярно да се приписва на 1937 г. „откритието“, че личното признание на обвиняемия е най-важно от всички доказателства и факти. Това влиза в съдебната практика още през 20-те години. А през 1937 г. настъпва часът на блестящото учение на Вишински. Впрочем тогава за него научават само следователите и прокурорите, та да са морално непоклатими. Всички ние, останалите, узнахме за него след двадесет години — когато взеха да го хулят в пояснителни изречения и във второстепенни пасажи из вестникарските статии като нещо отдавна и широко известно.

Оказва се, че през същата страшна година в своя доклад, смятан в специалните кръгове за твърде важен, Андрей Януариевич (все ми е

на езика да го нарека Ягуариевич) Вишински в духа на най-разтегливата диалектика (каквато не разрешаваме нито на държавните поданици, нито сега вече и на електронните машини, защото за тях *да-то* е да, а *не-то* — не) напомня, че човечеството никога не ще установи абсолютната истина, че може да намери само относителната. И оттук той прави крачката, на която юристите не са се претрашавали две хиляди години: че следователно и истината, установявана от следствието и съда, не може да бъде абсолютна, а само относителна. Така че, когато подписваме присъда за разстрел, все едно не можем да бъдем *абсолютно* сигурни, че сме обrekli на смърт виновен човек, а само с известна приблизителност, с известни предположения, в известен смисъл. (Може би самият Вишински не по-малко от своите слушатели се е нуждаел тогава от подобна диалектическа утеха. Когато крещи от прокурорската трибуна: „Да се разстрелят всички като бесни кучета!“, той, зъл и умен, разбира, че подсъдимите са невинни. Толкова по-разпалено Вишински и такъв един мастит представител на марксистката диалектика като Бухарин вероятно се мъчат да дадат диалектическа окраска на съдебната лъжа: за Бухарин е твърде глупаво и безпомощно да загине съвсем невинен — дори той има нужда да му се намери вина! — а на Вишински е по-приятно да се чувствава логист, отколкото явен подлец.)

Оттук и най-продуктивният извод: че е губене на време да се търсят абсолютни улики (всички улики са относителни) и безспорни свидетели (те могат и да си противоречат). Доказателствата за виновност са относителни, приблизителни, следователят може да ги намери и без улики и свидетели, без да излиза от кабинета си, като „се опира не само на своя ум, но и на своя партийен нюх, на своите *нравствени сили*“ (т.е. на предимствата на наспалия се, сития и неизтезаван човек) „и на своя характер“ (т.е. на наклонността си към жестокост)!

Разбира се, подобно оформление е къде по-изящно в сравнение с инструкцията на Лацис. Но по същина няма никаква разлика.

И само в едно Вишински е на висота, само в едно отстъпва от диалектическата логика: кой знае защо, е оставил *куршума абсолютен...*

По такъв начин, като се разгръщат по спирала, изводите на прогресивната юриспруденция се връщат към предантичните или

средновековните възгледи. Подобно на средновековните палачи нашите следователи, прокурори и съдии приемат да виждат главното доказателство за вина в предаването ѝ от следствените.

За да изтръгне желаното признание обаче, простодушното средновековие прибегва до драматични дивашки средства: към уреди за разтягане, към колело за чупене на кости, към мангала, гвоздеите с назъбка, към набучването на кол. През двадесети век, използвайки и напредналата медицина, и големия тъмничен опит (все някой ще е защитил най-сериозно дисертация върху това), признават подобна концентрация на силни средства за излишна и неудобна при масовото ѝ прилагане. И освен това...

И освен това очевидно е имало още едно обстоятелство: както винаги Сталин не казва последната дума, подчинените му сами трябва да се досетят, а той си оставя подобно на чакал пролука, за да отстъпи и да напише „Главозамайване от успехите“. Такова планомерно изтезаване на милиони се предприема все пак за пръв път в човешката история и въпреки неограничената си власт Сталин не може да бъде абсолютно сигурен в успеха. Опитът върху такъв огромен материал може да протече по-различно, отколкото върху по-малък. Във всички случаи Сталин трябва да остане ангелски неопетнен. (Но в циркулярите на ЦК от 1937 и 1939 г. се дават указания за „физическо въздействие“.)

Затова сигурно не съществува списък на изтезанията и издевателствата, който да се връчва напечатан на следователите. А просто се изисква всеки следствен отдел в определения срок да доставя на съдилищата определена бройка на признали си всичко опитни зайчета.^[8] А *просто се казва* (устно, но често), че всички мерки и средства са добри, стига да служат на възвишената цел; че никой няма да държи сметка на следователя за смъртта на следствия; че тъмничният лекар трябва колкото се може по-малко да се намесва в следствието. Вероятно уреждат другарски срещи за обмяна на опит, „учат се от челниците“; е, има и „материална заинтересованост“ — по-високо заплащане на нощните часове, премиални за скъсените срокове на следствието; естествено, използва се и предупреждението, че ако следователят не се справи както трябва... А сега вече, ако в някое областно НКВД стане провал, то и началникът му ще е чист пред

Сталин: не е давал преки указания за изтезания! И същевременно ги е осигурявал!

Част от редовите следователи (не от ония, които се опиват настървено) разбират опасенията на началството и също се стараят да започнат с по-слаби методи, а при засилването им да избягват всичко, което оставя твърде явни следи: избито око, откъснато ухо, счупен гръбначен стълб, че дори и изцяло насинено тяло.

Ето защо през 1937 г. не наблюдаваме — освен принудителното безсъние — еднакви похвати в различните областни управления, при различните следователи от едно управление. Говори се, че с особена жестокост на изтезанията се прочуват Ростов на Дон и Краснодар. В Краснодар намират оригинално решение: принуждават те да подписваш празни листове хартия, а след това сами ги попълват както си знаят. Впрочем защо да прибегват до мъчения: през 1937 г. там не се правят дезинфекции, шири се тиф, трупове остават в претъпканите с хора килии по пет дни, който полудее в килията, го пречукват с тояги в коридора.

Общото все пак е това, че с предимство се ползват, така да се каже, *леките* средства (сега ще ги видим и тях) и тук няма засечки. Истинските предели на човешкото равновесие са доста тесни и съвсем не е нужна разтегателна машина или мангал, за да се превърне средният човек в невменяем.

Ще се опитаме да изредим някои най-прости похвати, които сломяват волята и личността на арестувания, без да оставят следи по тялото му.

Да започнем с *психическите методи*. За опитните зайчета, неподготвени за тъмничните страдания, тези методи са с огромна и дори разрушителна сила. Пък и да си подготвен, също не е леко.

1. Да започнем с *нощите*. Защо тъкмо *нощем* става главното прекършване на душите? Защо още от най-ранните си години Органите избират *нощта*? Защото нощем, изтръгнат от съня (дори неизтезаван още с безсъние), арестуваният не може да бъде уравновесен и трезв както през деня, той е по-податлив.

2. *Убеждението* в искрения тон. Най-простото. Защо да си играем на котка и мишка? Като полежи известно време с другите следствени, арестуваният усвоява общото положение. И следователят му подхвърля небрежно и дружелюбно: „Сам виждаш, все едно ще

получиш присъда. Но ако решиш да се съпротивляваш, тук, в затвора, съвсем ще се съсипеш, ще погубиш здравето си. А ако идеш в лагер — ще си на въздух, на светло... Така че по-добре подпиши веднага.“ Много логично. И тези, които се съгласяват и подписват, проявяват трезвост, ако... Ако става дума само за тях! Но рядко е така. И борбата е неизбежна.

Друг вариант е убеждаването на партиейца. „Ако в страната има дефицит и дори глад, решете за себе си като болшевик: допускате ли, че за това е виновна цялата партия? Или съветската власт?“ — „Не, разбира се!“ — бърза да отговори директорът на ленината фабрика. „Тогава имайте мъжеството да поемете вината върху себе си!“ И той я поема.

3. Хамалските *псувни*. Елементарен похват, но действащ безотказно върху възпитани, изнежени, чувствителни хора. Известни са ми два случая със свещеници, капитулирали пред най-обикновени псувни. При единия от тях (Бутирки, 1944 г.) следствието се води от жена. Отначало той не може да се нахвали колко учтива е тя. Но веднъж се връща в килията крайно потиснат и дълго не желае да повтори колко изкусно го псувала тя, прехвърлила крак връз крак. (Съжалявам, че не мога да цитирам една нейна фразичка.)

4. Ударът чрез *психологическия контраст*. Внезапни преходи: разпитът или част от него се води крайно любезно, обръщат се към вас на малко и бащино име, обещавам ви всякакви блага. И изведнъж замахват срещу ви с преспапието от масата: „Ах, мръсноко! Куршум за тебе!“ — и протегнати ръце, за да се вкопчат в косата ви, сякаш ноктите завършват накрая с игли, се устремяват към вас (този похват е особено резултатен при жени).

Друг вариант: сменят се двама следователи, единият крещи и те измъчва, другият е симпатичен, държи се почти свойски. Всеки път, когато влиза в кабинета, следственият трепери — на кого ли от двамата ще попадне? Под въздействието на този контраст му иде да признае и да подпише пред втория дори неща, които изобщо не са се случвали.

5. Предварителното *унижение*. В прочутото мазе на ростовското ГПУ („Тридесет и трета килия“), под дебелия стъкла на уличния тротоар (бивш склад) арестуваните, докато чакат разпита, са принуждавани по няколко часа да лежат по очи върху пода в коридора при строгата забрана да вдигат глава и да издават звуци. Държат ги

така като молеци се мохамедани, докато конвойт не ги хване за рамото и ги отведе на разпит. Александра О-ва отказва да даде на Лубянка нужните показания. Прехвърлят я в Лефортово. При приемането ѝ надзирателката я накарва да се съблече, отнася уж за изпарване дрехите ѝ и я заключва в бокса. Мъжете надзиратели започват да я оглеждат през шпионката, да се смеят и да обсъждат тялото ѝ. При едно по-широко допитване биха се събрали навярно още много примери. А целта е една: жертвата да изпадне в потиснато състояние.

6. Всеки похват, който може да хвърли подследствения в паника. Ето как е разпитван Ф.И.В. от Красногорск в Московска област (това съобщава И.А.П-ев). На разпита следователката се съблича пред него, като постепенно сваля бельото си (стриптийз!), без да прекъсва разпита, сякаш в това няма нищо особено. Ходи из стаята и се приближава до него все със същите уговорки да даде показания. Може би е изпитвала лична потребност, а може би си е правела хладнокръвна сметка: на подследствения ще му се размъти разсъдъкът и ще подпише! А лично на нея нищо не може да ѝ се случи: разполага с пистолет, със звънец.

7. *Заплахите*: Най-прилаганият и доста разнообразен метод. Често съчетан с прилъгване, с обещания — разбира се, неискрени. 1924 г.: „Не си ли признавате? Ще трябва тогава да ви отведем в Соловки. А който си признае, го пускаме.“ 1944 г.: „От мен зависи в кой лагер ще попаднеш. От лагер до лагер има разлика. Вече има и каторжни. Ако си искрен, ще те изпратим на по-леко място, но инатиш ли се, не ти мърдат двадесет и пет години с белезници на подземна работа!“ Заплашване с по-лош затвор: „Ако мълчиш, ще те изпратим в Лефортово (ако си на Лубянка), в Сухановка (ако си в Лефортово), там няма да разговарят така с тебе.“ А ти вече си свикнал: в този затвор режимът горе-долу е поносим, а знаеш ли какви изтезания те чакат *там*? А и преместването... Дали да не отстъпя?...

Заплахите действуват великолепно върху тези, които още не са арестувани и са повикани в Големия дом засега с призовка. Той (тя) тепърва ще има какво да губи, той (тя) все се страхува — страхува се, че днес няма да го (я) пуснат, страхува се от конфискация на вещите, на жилището. Той е готов на много показания и отстъпки, за да избегне тези опасности. Тя пък не знае, разбира се, Наказателния кодекс и още в самото начало на разпита ѝ показват лист с отпечатана лъжлива

извадка от него: „Аз съм предупреден/а/, че за даване на лъжливи показания... 5 /пет/ години затвор...“ (Всъщност член 92 — до три месеца, и то трудовоизправителен, а не затвор.) Тук вече действа и през цялото време ще действа още един следователски метод:

8. *Лъжата*. Ние, агнетата, не бива да лъжем, а следователят лъже през цялото време и всички тези членове не важат за него. Ние дори сме загубили мярката да попитаме: как ще си плати той за лъжата? Той може колкото си ще да ни показва протоколи с подправени подписи на наши близки и приятели — и това е все още изящен следователски похват.

Заплашването с примамване и лъжа е основно средство за въздействие върху роднините на арестувания, извикани за свидетелски показания. „Ако не дадете показания (каквито им искат), ще бъде по-зле за него... Съвсем ще го погубите... (Лесно ли е на майката да чуе такова нещо?) Само ако подпишете този (подаден) лист, ще можете да го спасите“ (да го погубите)^[9].

9. *Използване на привързаността*, към близките — прекрасно действа и спрямо подследствения. Това е дори най-действената от заплахите — чрез спекулиране с привързаността към близките може да се прекърши и най-безстрашният човек (о, как е предусетено това: „... врагове на човека са неговите домашни“). Спомнете си за татарина, който всичко издържал — и своите мъки, и мъките на жена си, а капитулирал пред мъките на дъщеря си!... През 1930 г. следователката Рималис заплашва: „Ще арестуваме дъщеря ви и ще я вкараме в килия при сифилитички!“ Заплашват да арестуват всички, които обичате. Понякога със звуков съпровод: жена ти е вече арестувана, но по-нататъшната ѝ съдба зависи от твоята искреност. Тъкмо сега я разпитват в съседната стая, чуй! И наистина, през стената проникват женски плач и писъци (а те са толкова трудно различни, че отгоре на това и през стената, пък и не си на себе си, далеч си от състоянието на експерт; понякога това е само записан на грамофонна плоча „типичен глас“ — сопрано или контраалт, нечия рационализация). Но ето че вече без имитация ти показват през стъклената врата как тя върви безмълвна, страдалчески обронила глава — да, твоята жена! — по коридорите на Държавна сигурност! (А нея просто са я извикали с призовка за някаква дребна процедура и в уречената минута са я пуснали по коридора, но са ѝ заповядали да не си вдига главата, ако

иска да излезе оттук!) Или пък ти дават да прочетеш нейно писмо, написано с нейния почерк: отказвам се от тебе! След всичко долно, което ми разказаха, че си извършил, повече не искам да те виждам! (А тъй като и такива жени, и такива писма са напълно възможни в нашата страна, остава ти само да се питаш в душата си: такава ли е и моята жена?)

Следователят Голдман (1944 г.) изнудва В. А. Корнеева да даде показания срещу други хора със заплахите: „Ще конфискуваме жилището ти, а твоите бабички ще ги изхвърлим на улицата.“ Убедена и твърда във вярата си, Корнеева ни най-малко не се страхува за себе си, готова е да приеме страданието. Но заплахите на Голдман са напълно реални за нашите закони и тя се измъчва за близките си. Когато сутринта след отхвърлените и накъсаните през нощта протоколи Голдман започва да пише някакъв четвърти вариант, където е обвинена вече единствено само тя, Корнеева го подписва с радост и с усещане за душевна победа. Пренебрегваме напълно обикновения си човешки инстинкт — да се оправдаем и да отхвърлим лъжливите обвинения — до него ли ни е! Доволни сме, ако успеем да поемем цялата вина върху себе си.^[10]

Както природата няма класификация със строги прегради, така и в този случай не сме в състояние да разграничим докрай психическите от *физическите* методи. Къде да причислим например една такава игра?

10. *Звуков метод*. Да изправиш подследствения на шест-осем метра от себе си и да го караш да говори и повтаря все по-високо нещо си. За един и без това изтощен човек е много тежко. Или пък правите две тръби от картон и заедно с включилия се помощник-следовател започвате да крещите през тях в ушите на арестувания: „Признай си, гадино!“ И човекът оглушава, понякога загубва напълно слуха си. Но този метод не е икономичен, следователите търсят просто как да разнообразят работата си и да се поразвлекат, та си измислят каквото им дойде наум.

11. *Гъделичкане*. Друго развлечение. Завързват или притискат ръцете и краката на арестувания и започват да гъделичкат в носа с перце. Арестуваният се мята с усещането, че му дълбаят в мозъка.

12. *Горене на кожата с цигара* (споменато вече по-горе).

13. *Светлинен метод*. Рязка денонощна електрическа светлина в килията или бокса, където е държан арестуваният, прекомерно ярка крушка за малкото помещение и белите стени (електричеството, спестено от учениците и домакините!) Клепачите се възпаляват, това е много болезнено. А в следствения кабинет срещу очите му отново насочват стайни прожектори.

14. Друго изобретение. През нощта срещу 1 май 1933 г. държат Чеботарьов цели *дванадесет часа* в хабаровското ГПУ — не го разпитват, не: *водят* го на разпит! Еди-кой си — ръцете отзад! Извеждат го от килията, бързо нагоре по стълбите, в кабинета при следователя. Конвойт излиза. Но следователят не само не му задава нито един въпрос и дори не му дава да седне, ами нарежда по телефона: *отведете този в 107-а!* Отвеждат го, връщат го в килията. Едва е легнал на нара, ключалката отново гърми: Чеботарьов! На разпит! Ръцете отзад! Следва: *отведете този в 107-а!* Изобщо методите за въздействие могат да започнат дълго преди следствения кабинет.

15. Затворът почва от бокса, т.е. от сандъка или шкафа. Току-що изтръгнатият от свободния живот човек, още в полета на вътрешното си движение, готов да изяснява, да спори, да се бори, е затварян след първата си крачка в някаква кутийка, понякога с електрическа крушка, където може да седи, понякога тъмна или пък такава, където може само да стои изправен, че и притиснат на всичко отгоре от вратата. И го държат там няколко часа, половин денонощие, цяло денонощие. Часове, изпълнени с неизвестност! Може да са го зазидали тук за цял живот? Той никога не е виждал такова нещо през живота си, не е в състояние да го проумее! Изнизват се първите часове, когато всичко в него още гори от незатихналия душевен вихър. Едни падат духом — и ето че тъкмо тогава ги извеждат на първия разпит! Други се озлобяват — толкова по-добре, ще оскърбят сега следователя, ще бъдат непредпазливи — тъкмо по-лесно да им се скалъпи делото.

16. Когато боксовете не стигат, се процедира и така. Затварят Елена Струтинска в новочеркасското НКВД за шест денонощия, като я карат да седи в коридора върху табуретка, но така, че да не се обляга, да не спи, да не пада и да не става. И така цели шест денонощия! Опитайте се да поседите в такова положение макар шест часа.

Друг вариант е да накарате арестувания да седне на висок стол от типа на тези в лабораториите, но така, че краката му да не опират до

пода и тогава те здравата отичат. Оставете човек да поседи така осемдесет часа и ще видите.

Или пък на разпита, когато подследственият е пред очите ви като на длан, го поставяте на обикновен стол, но ето как: на самия край, на ръба на седалката (още по-напред! още по-напред!), колкото само да не се изхлузи оттам, но ръбът да го притиска болезнено по време на разпита. И не му разрешавайте няколко часа да мърда. Само това ли? Да, само това. Опитайте.

17. В зависимост от местните условия боксът може да бъде заменен с *дивизионна* яма, както се практикува в Гороховецките армейски лагери по време на Великата отечествена война. Пуска се арестуваният в такава яма, дълбока три метра, с дължина метър на два, и няколко денонощия под открито небе, понякога и под дъжда, това е за него и килия, и тоалетна. А тристате грама хляб и водата му се спускат с връвчица. Представете си, че сте в такова положение, току-що арестуван, когато във вас всичко клокочи.

Дали поради еднаквите инструкции за всички Специални отдели на Червената армия или поради сходството на бивачното положение, този похват е доста разпространен. Така например в 36-а мотострелкова дивизия — участвувала в сраженията на Халхин Гол и разположена през 1941 г. в монголската пустиня, на току-що арестувания без никакви обяснения му тикват (началникът на Специалния отдел Самульов) в ръцете лопата и го карат да копае яма с размерите на гроб (вече съчетаване с психологическия метод!). Щом арестуваният изкопае дупка малко под кръста, му заповядват да седне на дъното: главата му в това положение вече не се вижда. Един часовой пази няколко такива ями и всичко наоколо изглежда пусто.^[11] В тази пустиня държат подследствените гологлави в монголския пек, а в нощния студ леко облечени, без да става нужда да ги изтезават — за какво да хабят излишни усилия? Дажбата е: *сто грама хляб и чаша вода* на денонощие. Лейтенант Чулпеньов, скала човек, боксьор, двадесет и една годишен, изкарва в такава яма цял месец. От десетия ден нататък е плюс всичко и целият във въшки. След петнадесетия го извеждат за пръв път за следствие.

18. Да се накара подследственият *да стои на колене* — не в някакъв преносен смисъл, а в прекия: на колене, но така, че да не се подпира на петите си и да държи изправен гърба си. В кабинета на

следователя или в коридора те принуждават да стоиш така дванадесет, двадесет и четири, четиридесет и осем часа. (Самият следовател може да си ходи до къщи, да спи, да се развлича, това е разработена система: до коленичилиия се поставя пост, часовите се сменят.^[12]) Кого предпочитат да държат така? Вече сломения, вече склонния да капитулира. И преди всичко жените. Иванов-Разумник съобщава за разновидност на този метод: следователят поставя младия Лордкипанидзе на колене и се изпикава в лицето му! И какво? Неотстъпилият преди това Лордкипанидзе по този начин е сломен. Значи и спрямо гордите действа добре...

19. Или просто те принуждават *да стоиш прав*. Възможно е да те държат прав само по време на разпитите, това също уморява и прекършва. Може и да седиш на разпитите, но да стоиш прав от разпит до разпит (поставя се пост, надзирателят следи да не се облегнеш на стената, а ако заспиш и се строполиш — започва да те вдига с ритници). Понякога и едно денонощие в това положение е достатъчно, за да не издържи човек и да подпише всичко, което му подадат.

20. Допълнително към стоенето *да не ти се дава вода* обикновено по три, четири, пет денонощия.

Все по-ясна става комбинацията от психологически и физически похвати. Ясно е също, че всички предхождащи мерки са съчетавани с:

21. *Безсънието*, съвсем неоченено от средновековието: то не е знаело в какъв ограничен диапазон човек запазва своята личност. Безсънието (че и комбинирано със стоенето на крака, жаждата, ярката светлина, страхът и неизвестността — какво по-добро от всякакви изтезания?!) замъглява разума, прекършва волята, човек престава да бъде собственото си „аз“. („Спи ми се“ на Чехов. Но там е къде по-лесно, там момичето може да полегне, да изключи за малко съзнанието си, което, макар и за минута, освежава спасително мозъка.) Действува наполовина подсъзнателно или изобщо несъзнателно, така че за показанията, които дава срещу самия себе си, не можем да му се сърдим...

Представете си в подобно помътнено състояние някакъв на всичко отгоре чужденец, който не знае руски, но му дават да подпише нещо. Баварецът Юп Ашенбререр

подписва така, че бил работил с душегубка^[13]. Едва в лагера през 1954 г. съумява да докаже, че през същото време е карал в Мюнхен курсове за електрозаварчик.

Направо ти заявяват: „Вие не сте откровен в показанията си, *затова* не ви се полага да спите!“ Понякога, за по-изтънчено, не изправят подследствения, а го слагат да седне на мек диван, особено предразполагащ към сън (дежурният надзирател седи до него на същия диван и го рита, щом само си затвори клепачите). Ето как описва пострадавшият (още преди да прекара едно денонощие в гъмжащия от дървеници бокс) своите усещания след такова изтезание: „Втриса те от голямата загуба на кръв. Роговицата на очите ти пресъхва, сякаш някой държи току пред тях нажежено желязо. От жажда езикът ти се подува, получаваши остри боджежи при най-слабото помръдване. Гълтателни спазми режат гърлото.“

Безсънието е велико средство за изтезание, без да оставя никакви видими следи, нито да дава повод за оплаквания, в случай че на следващия ден дойде непредвидена инспекция^[14]. „Не ви оставят да спите ли? Ами че тук не е *санаториум*! Нашите служители също не са спали покрай вас.“ (Но през деня са си отспивали.) Може да се каже, че безсънието се превръща в универсално средство в Органите и от категорията на изтезанията то преминава в най-обикновен режим на Държавна сигурност, че и постигано по най-евтиния начин, без да става нужда от някакъв си часовей. В нито един следствен затвор не е възможно да мигнеш за минутка дори от ставането до отбоя (в Сухановка и на други места за целта леглата през деня се прибират в стената, някъде пък просто не е разрешено да лягаш и дори да седиш със затворени очи). А основните разпити са през нощта. И така автоматично: подследственият няма възможност да спи поне пет денонощия в седмицата (през нощта срещу неделя и понеделник следователите гледат да отпочинат).

22. Като продължение на предишното — *следователският конвейер*. Не само не спиш, но три-четири денонощия непрекъснато те разпитват сменящи се един друг следователи.

23. Споменатият вече бокс с *дървеници*. В тъмния дъсчен шкаф са развъдени стотици, ако не и хиляди дървеници. Вземат самото или

ризата на подследствения и мигом върху него се нахвърлят гладни дървеници, допълзели от стените или падащи от тавана. Отначало той ожесточено се бори с тях, мачка ги върху тялото си и по стените, задъхва се от вонята им, но след няколко часа капва и безропотно се оставя да му пият кръвта.

24. *Карцерите*. Колкото и лошо да е в килията, карцерът е винаги по-лош. В сравнение с него килията винаги ти се струва рай. В карцера човек е измъчван от глад и обикновено от студ (в Сухановка има и *горещи* карцери). Лефортовските карцери например изобщо не се отопляват, радиаторите затоплят само коридора — в този „затоплен“ коридор дежурните надзиратели ходят с валейки и ватенки. Оставят арестанта по бельо, понякога само по долни гащи и той е принуден да прекара неподвижно (толкова е тясно) в карцера едно, три, пет денонощия (гореща затворническа чорба му се дава едва на третия ден). През първите минути си мислиш: няма да издържа и час. Но по някакво чудо изкарваш своите пет денонощия, макар може би и с цената на някакво заболяване за цял живот.

В карцерите се прилагат и разновидности: влага, вода. Вече след войната държат Миша Г. в черновицкия затвор два часа *боса до глезените в ледена вода* — признай си! (Тя е само на осемнадесет години, как да не ѝ е жал за краката, още дълго ѝ предстои да живее.)

25. Да смятаме ли за разновидност на карцера затварянето на арестувания, *изправен в ниша*? Още през 1933 г. измъчват така в хабаровското ГПУ С. А. Чеботарьов: заключват го гол в една бетонна ниша, в която не може да превие коляно, нито да протегне и премести ръце, нито да извърне глава. И да е само това! Върху темето му започва да капе студена вода (по класическия начин!...) и да се стича по тялото му на вадички. Разбира се, не му казват, че това ще продължава само двадесет и четири часа. Дали е страшно това, или не, но той загубва съзнание, отключват го на другия ден, намират го в несвяст; идва на себе си едва на болничната постеля. Свестяват го с амоняк, кофеин и масажи на тялото. Отначало не може да си спомни — как е попаднал в лазарета, какво се е случило предишния ден. Цял месец не е годен дори за разпити. (Предполагаме, естествено, че тази ниша и капещото устройство са били направени не специално за Чеботарьов. През 1945 г. моят днепропетровец е подложен на нещо подобно, наистина без

капането. Между Хабаровск и Днепропетровск, а и през тези шестдесет години, са допустими и други допирни точки, нали?)

26. *Гладът* бе вече споменат при описанието на комбинираното въздействие. Това не е толкова рядък метод: да се изтръгне признание от подследствения чрез глад. Всъщност елементът глад, също както и използването на нощта, влиза в универсалната система за въздействие. Оскъдната затворническа дажба през невоенната 1933 г. — триста грама, или четиристотин и петдесет през 1945 г. на Лубянка, играта на разрешение или забрана да се носят колети на затворниците от страна на домашните им или на правото им да си купуват нещо от лавката — това се прилага абсолютно към всички, то е универсално. Но има случаи и на по-сурово подлагане на глад: както държат например Чулпенов цял месец на по сто грама, след което пред него, прекаралия толкова жестока дълга диета, следователят Сокол поставя всеки път канче с апетитно ухаещ борш и половин самун бял хляб, срязан косо (на пръв поглед какво значение има как е срязан? — но Чулпенов и днес твърди: страшно примамливо бе разрязан) ала не го нагостил нито веднъж. Ах, колко допотопно, феодално, пещерно е всичко това! Единственото ново е, че се прилага в социалистическото общество.

За подобни похвати разказват и други, те са нещо често. Но отново ще се върнем към случая с Чеботарьов, защото при него са съчетани доста неща. Затварят го за цели седемдесет и два часа в следователския кабинет и единственото, което му разрешават, е да ходи до нужника. И нито да яде, нито да пие (пред него има гарафа с вода), нито да спи. В кабинета през цялото време стоят трима следователи. Те работят на три смени. Единият постоянно (и в пълно мълчание, за да не безпокои подследствения) пише нещо, вторият спи на дивана, третият се разхожда и щом Чеботарьов се унесе, започва да го бие. След това те си разменят функциите. (Възможно е самите те заради някаква нередност да са били поставени в казармено положение?) И изведнъж на Чеботарьов му сервираат обяд: тлъст украински борш, пържола с пържени картофи и червено вино в кристална гарафа. Чеботарьов, който цял живот е изпитвал отвращение към алкохола, не се докосва до виното, колкото следователите и да настояват (а и твърде много да настояват, също не бива, разваля се играта). След като изчакват да се наобядва, му казват: „А сега подпиши каквото си

признал пред *двамата свидетели!*“ — т.е. онова, което мълчаливо е измислено в присъствието на един спящ и един буден следовател. От първата още страница на Чеботарьов му става ясно, че е бил на „ти“ с всички видни японски генерали и че е получавал от всички тях шпионски задачи. И той започва да зачерква страниците. Пребиват го от бой и го изхвърлят. А другият арестуван с него кавежединец — Благинин, минава през същите митарства, изпива виното и изпаднал в приятно опиянение, подписва, след което го разстрелват. (След тридневен глад и една чаша не е малко! А тук пред него — цяла гарафа.)

27. *Побой*, неоставящ следи. Обикновено се нанася с гумена палка, с юмруци и с торбички пясък. Много болезнено е, когато те бият по костите, например следователят те рита с ботуша си по пищялите, където костта е почти под кожата. Бригадният командир Карпунич-Бравен го бият двадесет и един дена подред. (Сега разправя: „И след тридесет години главата и всичките ми кости ме болят.“) От онова, което е изпитал на собствения си гръб, и от разкази на други той наброява петдесет и два начина за изтезания. Или ето как още: стягат ти ръцете в специално менгеме — така, че дланите ти да са долепени върху масата — и те удрят с ръба на линейка по ставите на пръстите — как да не завиеш от болки? Да се спираме ли по-специално върху избиването на зъбите? (На Карпунич му избиват осем.)

На секретаря на Карелския областен комитет Г. Куприянов, арестуван през 1949 г., едни от зъбите му са обикновени, те не влизат в сметката, а други — златни. Отначало му дават квитанция, че ги вземат на съхранение. После се опомнят и му вземат квитанцията.

Както знае всеки, ударът с юмрук по слънчевия сплит спира дъха на човек, без да оставя ни най-малки следи. Лефортовският полковник Сидоров, вече след войната, удря както му дойде с галош по висящите мъжки придаъци (футболистите, удряни с топка в слабините, ще оценят този удар). Нищо не може да се сравни с тази болка и обикновено човек губи съзнание от нея. (През 1918 г. московският

революционен трибунал съди бившия царски тъмничар Бондар. Като най-ужасен пример за неговата жестокост се посочва в обвинението, че „веднъж ударил някакъв политически затворник толкова силно, че му спукал тъпанчето“ (Н. В. Крыленко. За петъ лет, стр.16). — Б.а.)

28. В новоросийското НКВД изобретяват машинка за притискане на нокти. По време на преместванията са наблюдавани мнозина новоросийци с окапали нокти.

29. А усмирителната риза?

30. А чупенето на гръбначния стълб? (В същото хабаровско ГПУ, 1933 г.).

31. А заюздването („лястовичката“)? Това е сухановски метод, но не е нещо ново и за архангелския затвор (следователят Ивков, 1940 г.). Слагат ти през устата груба кърпа (заюздват те), а после през гърба връзват краищата ѝ за петите; извит на кълбо, с изпъкнал корем, с пропукващ гръбнак, без вода и храна — опитай се да полежиш така едно-две денонощия.

Струва ли си да изреждаме по-нататък? Малко ли има още за изреждане? Какво ли няма да изобретят празните, ситите, безчувствените мъчители?...

Братко мой! Не съди онези, които, изпаднали в такива положения, са се оказали слаби и са подписали нещо излишно...

* * *

Но знаете ли! Не са нужни нито тези изтезания, нито дори най-„леките“ начини, за да изтръгнете показания от повечето хора, за да захапете с железни зъби неподготвените и стремящи се към топлото си огнище агнета. Твърде неравно е съотношението между силите и положенията.

О, в каква нова светлина, изпълнен с опасности — истински африкански джунгли, ни изглежда от следователския кабинет нашият предишен живот! А ние сме го смятали за толкова обикновен!

Вие, А, и вашият приятел, Б, се познавате добре и си имате пълно доверие, при среща си говорите смело за малката и голямата

политика. И то на четири очи. И никой не ви подслушва. И вие не доносничите един срещу друг, ни най-малко.

Но ето че вас, А, ви вземат под око, измъкват ви за врата от стадото и ви затварят. И неизвестно защо, може би не без нечий донос срещу вас и не без вашата уплаха за близките ви, и не без малко безсъние, и не без карцерчето, вие решавате да поемете вината върху себе си, но за нищо на света да не издавате други! И в четирите протокола признавате и подписвате, че сте заклет враг на съветската власт, защото сте разказвали вицове за вожд, настоявали сте за втори кандидати за изборите и сте влизали в кабинката, за да зачеркнете единствения кандидат, ала в мастилницата не е имало мастило, а освен това вашият радиоапарат е с шестнадесетметров диапазон и вие сте се мъчили да уловите нещо от заглушаваните западни предавания. Десетте години не ви мърдат, но пък ребрата ви са цели, засега нямате пневмония, никого не сте предали и като че ли сте се отървали леко. И вече разказвате в килията, че навярно следствието ви е към края си.

Друг път! Като се любува на почерка си и без да бърза, следователят започва да попълва протокол № 5. Въпрос: били ли сте близък с Б? Да. Били ли сте откровен с него в политиката? Не, не, не съм му се доверявал. Но вие често сте се срещали? Не много често. Как така не много често? Според показанията на съседите ви само през последния месец той е идвал у вас на тази, тази и тази дата. Идвал ли е? Възможно е. При това са забелязали, че както винаги не сте пили, не сте вдигали шум, разговаряли сте много тихо, не се е чувало в коридора. (Ах, пийте, приятели! Чупете бутилки! Псувайте на висок глас! — това ви прави благонадеждни!) Е, и какво следва от това? Вие също сте го посещавали, веднъж сте казали по телефона: последния път прекарахме толкова хубава вечер. По-късно са ви видели на кръстовището — стояли сте половин час на студа с навъсени лица, с недоволен вид, ето вас, между другото, са ви снимали дори по време на тази среща. (С каква техника разполагат агентите, приятели мои, с каква техника!) И така — *за какво* сте разговаряли при тези срещи?

За какво ли?!... Това е убийствен въпрос! Първата ви мисъл — забравили сте за какво сте говорили. Нима сте длъжен да помните? Добре де, забравили сте първия си разговор. Но и втория ли? И третия ли? И дори — хубаво прекараната вечер? И на кръстовището? И разговорите си с В? И разговорите си с Г? Не, мислите си вие,

„забравих“ не е изход, с това няма да се отървеш. И вашият разтърсен от ареста, зашеметен от страха, размътен от безсънието и глада мозък търси: как да измисли нещо по-правдоподобно и надхитри следователя.

За какво ли?!... Добре ще е, ако сте разговаряли за хоккей (при всички случаи тази тема е най-спокойната, приятели!), за жени, дори за науката — тогава може и да го повторите (науката е горе-долу като хокея, само че в наше време всичко в науката е секретно и рискуваш да си изпатиш по Указа за разгласяване). А ако сте говорили наистина за новите арести в града? За колхозите (и то се знае, лоши неща, защото кой ли говори добре за тях)? За снижаването на производствените проценти? Ето, мръщили сте се половин час на кръстовището — за какво сте говорили тогава?

Може би Б е арестуван (следователят твърди, че — да, вече бил дал показания срещу вас, ей сега ще ви направят очна ставка). А може да си седи преспокойно вкъщи, но за разпита не им коства нищо да го измъкнат оттам, за да проверят: за какво сте се мръщили тогава на кръстовището?

Сега вече, със задна дата, вие проумявате: животът е такъв, че всеки път, когато се разделяте, би трябвало да се уговоряте и ясно да помните *за какво всъщност сте говорили*. Тогава при каквито и да било разпити вашите показания ще съвпадат. Но вие не сте се договорили. Вие все така не си представяте какви джунгли са това.

Да кажете, че сте се канели да идете за риба? А Б ще каже, че за никаква риба не е ставало дума, а сте говорили за задочното обучение. И няма да облекчите следствието, а още по-силно ще затегнете възела: За какво? За какво? За какво сте разговаряли?

Минава ви мисълта — спасителна или пагубна? — трябва да разкажете нещо колкото се може по-близо до това, което наистина е било (разбира се, с притъпяване на всичко остро и с пропускане на всичко опасно) — нали се твърди, че трябва да лъжеш винаги по-правдоподобно. Дано и Б се досети и разкаже нещо подобно, тогава показанията по нещо ще съвпадат и ще ви оставят на спокойствие.

След много години ще проумеете, че идеята ви е била съвсем неразумна и че много по-правилно е било да се правите на неправдоподобен пълен глупак: не помня нито ден от живота си, ако щете, убийте ме. Ала не сте спали три денонощия. Едва намирате сили

да следите собствената си мисъл и невъзмутимостта на лицето си. И нямате нито минута за размисъл. И неведнъж двама следователи (те обичат да си ходят на гости) са се вкопчили във вас: За какво? За какво сте говорили?

И вие давате показания: говорили сте за колхозите (че не всичко там още е наред, но скоро ще се оправи). Говорили сте за намаляването на разценките... Какво именно? Радвали ли сте се? Но нормални хора не говорят така, пак е неправдоподобно. Значи, за да бъде напълно правдоподобно: пооплакали сте се, че са ви притиснали малко с разценките.

А следователят пише протокола сам, превежда на своя език: при тази наша среща клеветихме политиката на партията и правителството в областта на работната заплата.

И един ден Б ще ви упрекне: ех, заплес такъв, аз им казах, че сме се уточнявали кога да ходим за риба...

Но вие сте искали да излезете по-хитър и по-умен от вашия следовател! Имате бърза, изострена мисъл! Вие сте интелигентен. И сте прекалили.

В „Престъпление и наказание“ Порфирий Петрович прави на Разколников удивително точната забележка, каквато може да направи единствено човек, който сам е играл на криеница: с вас, интелигентите, не си струва и версия да изграждам — вие самички ще си я построите и ще ми я поднесете наготово. Да, така е! Интелигентният човек не може да отговаря с чаровната несвързаност на Чеховия „злосторник“. Той непременно ще се помъчи да построи цялата история, в която го обвиняват, колкото щете лъжливо, но — свързано.

А следователят касапин не се интересува от тази свързаност, а само търси две-три фразички. Той си знае кой колко струва. А ние не сме готови за нищо!...

Просвещават ни и ни готвят от младини за нашата специалност; задълженията ни на граждани; за казармата; как да се грижим за тялото си; как да се държим прилично; дори и да разбираме изящното (е, виж, за това не твърде). Но нито образованието, нито възпитанието, нито опитът изобщо не ни подготвят за най-голямото изпитание в живота: за арестуването за нищо и никакво и за следствието за нищо и никакво. Романите, пиесите, филмите (ех, ако техните автори бяха вкусили от ГУЛАГ-а!) ни изобразяват ония, които срещаме в следователския

кабинет, като рицари на истината и човеколюбието, като наши закрилници. За какво ли само не ни четат лекции! И дори задължително ни карат да ги посещаваме! — но никой няма да ти прочете лекция за истинския и разширен смисъл на членовете от Наказателния кодекс, пък и самите кодекси ги няма в библиотеките, не се продават по будките, не попадат в ръцете на безгрижната младеж.

Звучи почти като приказка, че нейде си, през девет царства в десето, подследственият има право на адвокат. Това ще рече в най-тежката минута на борбата да има до себе си един светъл ум, познаващ всичките закони!

Принцип на нашето следствие е още и да лиши подследствения дори от познаването на законите.

Предявява ви се обвинителното заключение (Ето: „Подпишете го.“ — „Не съм съгласен с него.“ — „Подпишете се.“ — „Но аз в нищо не съм се провинил!“)... обвинен сте по член 58–10, част 2, и по 58–11 от Наказателния кодекс на РСФСР. Подпишете се! — Но какво гласят тези членове? Дайте ми да прочета Кодекса! — У мен го няма. — Ами вземете го от началника на отдела! — Той също го няма. Подписвайте се! — Но аз ви моля да ми го покажете! — Не се полага да ви го показваме, той се пише не за вас, а за нас. А и не ви е необходим, ще ви го обясня: тези членове съдържат тъкмо това, в което е вашата вина. А и вие сега ще се подпишете не че сте съгласни, а че сте прочели обвинението и че то ви е предявено.

В една от хартийките изведнъж се мярва ново съчетание от букви: НПК. Заставате нащрек: по какво това НПК се различава от НК? Ако сте издебнали следователя в добро настроение, той ще ви обясни: Наказателно-процесуален кодекс. Как? Значи дори не един, а цели два пълни кодекса си остават неизвестни за вас точно когато по техните правила се е почнала разправата над вас?!

... Оттогава изминаха отначало десет, после петнадесет години. Избуя гъста трева върху гроба на моята младост. Излежах присъдата си и изтърпях дори безсрочното си заточение. И никъде — нито в „културно-възпитателните“ части на лагерите, нито в районните библиотеки, нито дори в средно големите градове, — никъде не видях с очите си, не държах в ръцете си, не можах да купя, да си го набавя и дори да *измоля* за малко Кодекса на съветското право! А и стотиците мои познати арестанти, минали през следствие и съд, и то не веднъж и

дваж, минали през лагерите и заточението — никой от тях не бе виждал и не бе държал в ръце този Кодекс! (Познаващите атмосферата на нашата подозрителност разбират защо не може да поискаш Кодекса в Народния съд или в районния изпълнителен комитет. Вашият интерес към Кодекса би бил необичайно явление: готвите се да извършите някакво престъпление или да заличите следите му!)

И едва когато тези два кодекса вече изживяваха последните дни на своето тридесет и пет годишно съществуване и предстоеше всеки момент да бъдат заменени с нови, едва тогава можах да ги видя — тези две братлета с меки корици, НК и НПК, на един щанд в московското метро (бяха решили да се отърват от тях като от непотребни).

И този път си ги чета с умиление. Например НПК:

Член 136: Следователят няма право да се домогва до показание или признание на обвиняемия чрез насилие или заплаха. (Каква прозорливост!)

Член 111: Следователят е задължен да изясни обстоятелствата — както оправдаващите обвиняемия, така и смекчаващите вината му.

(„Но аз съм установявал съветската власт през Октомври!... Разстрелвал съм Колчак!... Разкулачвал съм!... Реализирал съм за държавата десет милиона рубли икономия!... Раняван съм два пъти през последната война!... Три пъти съм награждаван с орден!...“

„Ние не ви съдим за това! — изхилва ви се в лицето историята чрез следователя. — Каквито и добри дела да сте извършили, то няма връзка със случая.“)

Член 139: Обвиняемият има право да пише показанията си собственоръчно, а в протокола, написан от следователя, да иска внасяне на поправки.

(Ех, де да сме го знаели, когато трябваше! По-точно: де да беше така! Но като милост и винаги напразно молим следователя да пише не „моите гнусни клеветнически измишльотини“, а „моите погрешни изказвания“, не „нашият нелегален склад с оръжие“, а „моят ръждясал нож“.)

О, ако на подследствения преподаваха най-напред тъмничната наука! Ако му разиграваха отначало следствието като репетиция, а вече след това истинското... С повторно арестуваните през 1948 г. не са си позволявали цялата тази следствена игра — тя би била напразна. Но на

които им е *първица*, които нямат опит и знания, те няма и с кого да се посъветват!

Самотата на подследствения! — ето още едно условие за успеха на несправедливото следствие! Върху самотната ограничена свобода трябва да се нахвърли смазващо целият апарат. От мига на арестуването и през целия първи съкрушаващ период на следствието арестуваният трябва по идея да бъде самичък: в килията, в коридора, на стълбището, в кабинетите — никъде не бива да се среща със себеподобни, в ничия усмивка, в ничий поглед не бива да прочете съчувствие, съвет, подкрепа. Органите правят всичко възможно, за да закрият за него бъдещето и да преиначат настоящето: да го заблудят, че приятелите и близките му са арестувани и веществените доказателства — намерени. Да преувеличат своите възможности за разправа с него или близките му или пък своите права за опрощаване (каквито Органите изобщо нямат). Да свържат искреността на „разкажанието“ със смекчаването на присъдата и лагерния режим (такава връзка никога не е съществувала). За краткото време, докато арестуваният е потресен, измъчен и невменяем, да получат от него колкото се може по-непоправими показания, да забъркат колкото се може повече в нищо невиновни хора (някои падат духом до такава степен, че дори молят да не им четат на глас протоколите, нямат сили за това, а само да им дават да подписват и да подписват) — и едва тогава да го прехвърлят от единичната в голямата килия, където той със закъсняло отчаяние ще открие и отчете своите грешки.

Как да не сбъркаш в този двубой? Кой не би сбъркал?

Казахме „по идея да бъде самичък“. Ала в претъпканите затвори на 1937 г. (че и на четиридесет и пета) този идеален принцип току-що арестуваният да се държи в пълна изолация не може да бъде спазен. Почти от първите часове той се озовава в гъсто населената обща килия.

Но това пък си има и своите достойнства, компенсиращи недостатъците. Претъпканата килия не само заменя тесния единичен бокс, но играе ролята на първокласно изтезание, толкова по-ценно, понеже продължава цели денонощия и седмици — и без никакви усилия от страна на следователите: арестуваните взаимно се измъчват. В килията натъпкват толкова арестувани, че не всеки успява да си намери местенце на пода, хората ходят един връз друг и дори изобщо

не могат да се движат, а седят върху краката на околните. Така например през 1945 г. в кишиневските КПЗ (килии за предварително задържане) напъхват в единичните килии по осемнадесет човека, в Луганск през 1937-а по петнадесет^[15], а Иванов-Разумник през 1938-а лежи в стандартна бутирска килия, предназначена за двадесет и пет души, със сто и четиридесет. Той много сполучливо описва бита в затворническата килия през 1937–1938 г. Тоалетните са толкова препълнени, че ги извеждат по нужда само веднъж в денонощието и понякога дори нощем, както и за разходката! В Лубянский приемателен „кучкарник“ той пресмята, че по цели седмици се случва трима души да делят един квадратен метър от пода (преценете как бихте се настанили!).^[16] В кучкарниците няма прозорци или вентилация, от телата и дишането температурата се покачва до четиридесет — четиридесет и пет градуса, всички седят само по долни гащи (подлагат зимните си дрехи отдолу), голите им тела са плътно прилепени и от чуждата пот кожата хваща екзема. Така прекарват по цели седмици, лишени от въздух и вода (ако не се смятат чорбата и чаят сутрин).

През същата година в Бутирки току-що арестуваните (вече обработени в банята и боксовете) седят по няколко денонощия върху стъпалата на стълбището в очакване тръгващите етапи да освободят килиите. Т-в е лежал в Бутирки седем години преди това — през 1931 г. Той разправя: всичко сме натъпкали под нарове, лежим върху асфалтовия под. Аз лежах седем години по-късно, през 1945-а, и при мен беше така. А наскоро получих от М.К.Б-ч ценно лично свидетелство за бутирската тъпканица през 1918 г.: през октомври същата година (втория месец на червения терор) е толкова претъпкано, че дори пералното помещение е пригодно за женска килия, в която натикват седемдесет жени! А и кога ли Бутирки са били празни?

Ако при това ходиш по нужда само в кофата (или напротив — тя се внася само в определено време, както се практикува в някои сибирски затвори); ако се хранят по четирима от една паница — един я държи върху коленете си; ако час по час измъкват някого на разпит, а другото вкарват премазан от бой, измъчен от безсъние и сломен; ако видът на тези изтерзани хора убеждава по-добре от всякакви следователски заплахи; ако за тези, които по цели месеци не ги повикват, вече всяка смърт и всякакъв лагер им се струват за предпочитане — ами че тогава може би всичко това напълно заменя

теоретичното идеално уединение? А и в такава една тъпканица невинаги ще се решиш да разкриеш душата си пред някого, невинаги ще намериш с кого да се посъветваш. И по-скоро ще повярваш на изтезанията и побоите не когато следователят те заплашва, а когато хората ти показват сами белезите си.

Пак от пострадали научаваш, че ти се прави клизма със сол през гърлото и след това се мъчиш цяло денонощие от жажда (Карпунич). Или пък ти натъркват гърба до кръв с ренде и после го намазват с терпентин. Бригадният командир Рудолф Пинцов опитва и едното, и другото, че му натикват и игли под ноктите, наливат го с вода до пръсване — само и само да подпише протокола с признанието, че на октомврийския парад искал да насочи танковата си бригада срещу правителството^[17]. А от Александров, бившия завеждащ художествения отдел на Общоруското дружество за културни връзки с чужбина — той все се накланя със счупения си гръбначен стълб на една страна и не може да сдържи сълзите си, — научаваш как бие (през 1948 г.) самият Абакумов.

Да, да, самият министър на Държавна сигурност Абакумов ни най-малко не се гнуса от тази черна работа (Суворов на предната линия!), няма нищо против да вземе понякога гумената палка. С още по-голямо удоволствие бие неговият заместник Рюмин. Прави го в Сухановка в „генералския“ следователски кабинет. Кабинетът е облицован с орехова ламперия, по прозорците и вратите има копринени завеси, на пода — голям персийски килим. За да не се повреди тази красота, върху килима се постила за изтезавания мръсна пътечка с петна от кръв. „Така — учтиво се обръща Рюмин, като поглежда гумената си палка с диаметър четири сантиметра, — вие достойно издържахте изпитанието с безсънието. — Александър Долган успява с хитрост да издържи цял месец без сън: спял изправен. — Този път ще опитаме с палката. При нас никой не издържа повече от два-три сеанса. Свалете си панталоните и легнете на пътечката.“ Полковникът сядва върху гърба на изтезавания. Долган се кани да брои ударите. Той още не знае какво е удар с гумена палка по седалищния нерв, ако седалището е отслабнало от дългото гладуване. Болката отеква не в мястото на удара — цепи се главата ти. Още след първия удар изтезаваният обезумява от болка, чупи ноктите си в пътечката. Рюмин удря и се мъчи да улучва точно. Полковникът го притиска

отгоре с грамадното си тяло — достойно с трите си големи звезди на пагона да асистира на всесилния Рюмин! (След сеанса пребитият не може да върви, никой не го носи, а го влачат по пода. Седалището скоро подпухва до такава степен, че не се побира в панталоните, а същевременно не са останали почти никакви белези. Следва продължително стомашно разстройство и докато клечи над кофата в единичната си килия, Долган се превива от смях. Предстои му още и втори, и трети сеанс, кожата му ще се напука; в настървението си Рюмин ще почне да го бие в корема, ще пробие перитонеума и червата му ще изскочат във вид на огромна кила, след което ще го отнесат в Бутирската болница с перитонит и временно ще се прекъснат инквизиторските опити да го накарат да извърши подлост.)

Ето как могат да докарат всекиго до смърт! След всичко това ви се струва просто бащинска милувка, когато кишиневският следовател Данилов бие свещеника отец Виктор Шиповалников с ръжен по врата и го влачи за косата. (Свещениците е удобно да бъдат влачени така; а другите пък — за брадите, тътрят ги от единия до другия край на кабинета. А Рихард Ахолу — финландски червеногвардеец, участник в залавянето на Сидни Рейли и командир на рота при потушаването на Кронщатското въстание, го окачват на големите му мустаци — ту за единия, ту за другия, и го държат така по десет минути, без да опира крака до пода.)

Но най-страшното, което могат да направят с теб, е да ти свалят дрехите под кръста, да те сложат по гръб на пода с разтворени крака, върху които, хванали те за ръцете, да седнат помагачите (от прославения сержантски състав), а следователят — случва се да бъде и жена — да застане между разтворените ти крака и с върха на обувката (на дамската обувка) постепенно, равномерно и все по-силно да премазва върху пода това, което те е правело някога мъж, да те гледа в очите и да повтаря, да повтаря своите въпроси или предложения за предателство. Ако не те натиснат преждевременно малко по-силно, ще разполагаш с още петнадесет секунди, за да извикаш, че всичко ще си признаеш, че си готов да предадеш и ония двадесет души, които искат от теб, или да оклеветиш в печата всяка своя светиня...

И да те съди Бог, не хората...

— Няма изход! Всичко трябва да си признаете! — шепнат вкараните в килията провокатори.

— Налага се — за да запазите здравето си! — твърдят трезвите хора.

— Зъбите ти после няма да се върнат обратно — кима ти този, който вече ги няма.

— И да признаваш, и да не признаваш, пак ще те осъдят — заключават онези, които са прозрели същността.

— Които не подписват, ги разстрелват! — пророкува още някой от ъгъла. — За да си отмъстят. За да не оставят следи как се е водело следствието.

— Умреш ли пък в кабинета, ще съобщят на близките ти: лагер без право на кореспонденция. Иди, че търси.

А ако си от ортодоксите, ще се присламчи до теб друг ортодокс и като се оглежда враждебно, за да не го чуят непосветените, ще почне да те увещава разпалено в ухото:

— Наш дълг е да подкрепяме съветското следствие. Обстановката е бойна. Ние сме си виновни: бяхме много мекушави и позволихме да се развъди този мухъл в страната. Води се жестока тайна война. Дори тук около нас — не чуваш ли как се изказват враговете? Партията не е длъжна да се отчита пред всекиго от нас — защо тъй и защо иначе. Щом го искат — значи трябва да подписваме.

И още един ортодокс се приближава до тебе:

— Аз подписах срещу тридесет и пет души, срещу всички свои познати. И вас ви съветвам: пишете колкото се може повече фамилни имена, повлечете след себе си колкото се може повече хора! Тогава ще стане ясно, че това е нелепост, и всички ни ще пуснат.

А на Органите именно това е нужно! Съзнателността на Ортодокса и целите на НКВД съвпадат. НКВД има нужда тъкмо от стреловидно ветрило от имена, от такова разширено тяхно възпроизводство. Те са също признак за качествената работа на Органите, тези колчета за мятане на нови примки. „Съучастници! Съучастници! Съмишленици!“ — изтръгват от устата на всички. (Разправят, че Р. Ралов назовал като свой съучастник кардинал Ришельо, писали го в протокола — и до реабилитационния разпит през 1956 г. това не учудва никого.)

Но тъкмо е станало дума за ортодоксите. За такава *чистка* е нужен Сталин, разбира се, но е нужна и такава партия; повечето от намиращите се на власт, чак до момента на собственото им задържане,

безжалостно арестуват другите, послушно унищожават всеки довчерашен свой приятел или съратник. И всички големи болшевики, увенчани днес с ореола на мъченици, успяват да бъдат и палачи на други болшевики (без да броим как преди това всички те са палачи на безпартийните). Може би смисълът на 1937 г. е именно в това да се види колко малко струва целият техен *светоглед*, с който те толкова се перчеха, преобръщаха Русия, разгромяваха нейните твърдини, потъпкваха нейните светини — Русия, където *самите тях* такава разправа никога не ги е заплашвала. Жертвите на болшевиките от 1918 до 1936 г. никога не са се държали толкова жалко, както болшевишките ръководители, когато бурята застига и тях. Ако вземем подробно да проследяваме цялата история на арестите и процесите през 1936–1938 г., ще изпитаме отвращение не само към Сталин и неговите помощници, но и към унизително-отвратителните подсъдими, ще изпитаме погнуса към тяхната душевна низост след предишната им гордост и непримиримост.

...И как? Как да издържиш ти — обзетият от болка, слабият, с твоите живи привързаности, ти, неподготвеният?...

Какво е необходимо, за да бъдеш по-силен от следователя и от цялата тази клопка?

Трябва да влезеш в тъмницата, без да трепериш за дотогавашния си топъл живот. Трябва да си кажеш на прага ѝ: животът свърши, е, малко по-рано, но какво да се прави. Няма да се върна никога повече на свобода. Обречен съм на гибел — сега или малко по-късно, но по-късно ще бъде дори по-тежко, затова по-добре по-рано. Вече не притежавам имущество. Близките ми са мъртви за мен — и аз съм мъртъв за тях. От днес нататък моето тяло е безполезно, чуждо за мен. Само духът и съвестта ми остават скъпи и важни за мен.

Пред такъв арестант следствието трепва!

Побеждава само този, който се отрича от всичко!

Но как да превърнеш своето тяло в камък?

От членовете на бердяевския кръжец например успяват да направят марионетки за съда, но от самия Бердяев — не. Искат да го въвлекат в процеса, арестуват го на два пъти, водят го (1922 г.) на нощен разпит при Дзержински, там присъствува и Каменев (значи също няма нищо против идеологическата борба чрез ЧК). Но Бердяев не се унижава, не моли за милост, а излага твърдо религиозните и

нравствените си принципи, според които не приема установената в Русия власт — и не само го признават за безполезен пред съда, но го и освобождават. Защитил е становището си човекът!

Н. Столярова си спомня за една старица, нейна съседка по нар в Бутирки през 1937 г. Водят я на разпит всяка нощ. Две години преди това при нея в Москва пътъм се отбива да пренощува избягалият от заточение бивш митрополит. „Само че не е бивш, а настоящ! Вярно е, имах честта да го приема.“ — „Така, добре. А при кого се канеше да замине от Москва?“ — „Знам, но няма да ви кажа!“ (Митрополитът чрез цяла верига от вярващи успява да избяга във Финландия.) Следователите се сменят и се събират на групи, размахват юмруци пред бабичката, но тя си знае своето: „Нищо няма да измъкнете от мен, ако щете, режете ме на парчета. Страх ви е от началството, страх ви е един от друг, страх ви е дори да ме убие (да не изтърват нишката)“. А мен не ме е страх от нищо! Ако трябва, още сега ще се явя пред Господа да отговарям!“

Има, има и такива през тридесет и седма, които не се връщат в килията за вещите си, след като ги извеждат за разпит. Такива, които предпочитат смъртта, но не подписват нищо срещу други хора.

Не че историята на руските революционери ни е дала по-добри примери за твърдост. Но просто не може да става сравнение, защото нашите революционери никога не са помирисвали истинско добро следствие с петдесет и два похвата.

Шишковски не е изтезавал Радищев. И Радищев, според правилата на времето, знае прекрасно, че синовете му ще си останат гвардейски офицери и никой не ще съсипе живота им. И че никой няма да конфискува родовото му имение. И въпреки това по време на краткото двуседмично следствие този именит човек се отрича от убежденията си, от книгите си и моли за пощада.

Николай I не прибегва до зверството да арестува жените на декабристите, да ги кара да крещят в съседния кабинет или да подлага на изтезания самите декабристи — той не се нуждае от такова нещо. Следствието по делото на декабристите е съвсем свободно, дори им дават в затвора да обмислят предварително въпросите си. Нито един от тях не говори след това за недобросъвестно тълкуване на отговорите. Не се иска сметка от „знаещите за подготвяния метеж, но необадили за него“. Още по-малко пък пада подозрение върху близките на

осъдените (излиза специален манифест). И всички войници, въввлечени в метежа, са, естествено, помилвани. Но дори Рилеев „отговаря обширно, откровено, без нищо да скрива“. Дори Пестел изплюва камъчето и назовава своите другари (намиращи се на свобода), на които е възложил да зароят „Русская правда“, посочва и мястото за заравянето. Малко са тия като Луин, които демонстрират неуважението и презрението си към следствената комисия. Повечето се държат бездарно, топят се един друг, мнозина се унижават да молят за прошка! Завалишин стоварва всичко върху Рилеев. Е. П. Оболенски и С. П. Трубецкой побързват да оклеветят Грибоедов — на което дори Николай I не вярва.

В своите „Изповеди“ Бакунин се унижава и се самооплюва пред Николай I и по този начин се отървава от смъртното наказание. Нищожност на духа ли? Или революционна хитрост?

На пръв поглед — колко жертвоготовни трябва да са хората, нагърбили се да убият Александър II! Нали са знаели какъв риск поемат? Но ето че Гриневицки споделя участието на царя, а Рисаков остава жив и попада в ръцете на следствието. *И още същия ден* той вече *разкрива* конспиративните квартири и участниците в заговора, от страх за своя млад живот бърза да съобщи на правителството повече сведения, отколкото то очаква! Задавя се от разкаяние, предлага да „разобличи всички тайни на анархистите“.

В края на миналия и началото на този век офицерът от жандармерията тутакси оттегля въпроса си, ако подследственият го намира за неуместен или навлизащ в областта на интимното. Когато в Крести през 1938 г. нанасят на стария политкаторжник Зеленски удари с шомполи, снели му преди това гащите като на хлапак, той се разплаква в килията: „Царският следовател не смееше да ми говори дори на «ти»!“ Или друг пример: от едно съвременно изследване^[18] научаваме, че у жандармите попада ръкописът на Лениновата статия „За какво мислят нашите министри?“, но те не съумяват да се доберат чрез нея до автора: „На разпита жандармите, *както и трябва да се очаква* (тук и по-нататък курсивът мой — А.С.), не научават почти нищо от Ванеев (студент — А.С.). Съобщава им всичко на всичко, че «намерените у него ръкописи му са донесени за съхраняване няколко дни преди обиска във вързоп от едно лице, което *той не желае да назове...*» На следователя *не оставало нищо* (Как? А краката в ледена

вода до глезените? А солената клизма? А палката на Рюмин?...), освен да подложи ръкописа на... експертиза.“

Така нищо и не откриват. Пересветов, който, струва ми се, също *прекарва* няколко години по лагерите, лесно може да изреди похватите, оставащи на разположение на следователя, ако пред него е човекът, съхраняващ статията „За какво мислят нашите министри?“

Но, както пише С. П. Мелгунов: „...онова бе царската тъмница, о бозе почившата тъмница, за която на политическите затворници сега им остава да си спомнят с почти радостно чувство.“^[19]

Тук имаме напредък в представите, вече нова мярка. Както чумациите^[20] от времето преди Гогол не биха възприели скоростите на реактивните самолети, така и тези, които не са преминали през приемателната месомелачка на ГУЛАГ, не биха могли да обхванат истинските възможности на следствието.

В „Известия“ от 24.5.1959 г. четем: Юлия Румянцева е отведена във вътрешния затвор на нацистки лагер, за да разберат къде е нейният съпруг, избягал от същия лагер. Тя знае, но отказва да отговори! За несведущия читател това е пример за героизъм. За читателя с горчиво гулаговско минало това е образец на следователска некадърност: Юлия не умира от изтезания и не е докарана до умопомрачение, а просто след един месец е пусната жива и здрава.

* * *

Всички тези мисли, че трябва да станеш като камък, ми бяха още напълно неизвестни. Бях не само неподготвен да прережа топлите връзки със света, но още дълго ме ядеше отвътре, че са ми отнели при ареста стотиците ми трофейни моливи „Фабер“. По-късно от затворническата дистанция съм се връщал към своето следствие и не съм намирал основания да се гордея с него. Разбира се, можех да се държа по-твърдо и вероятно да се отърва по-лесно. През първите седмици ме бяха обзели някакво умопомрачение и апатия. И ако не ме гризе в спомените ми някакво разкаianie, то е, слава Богу, защото никого не предадох. А съм бил близо до това.

Нашето (с моя съидейник Николай Виткевич) попадане в затвора носеше хлапашки характер, макар да бяхме вече фронтови офицери.

Пишихме си с него по време на войната между два участъка на фронта и въпреки военната цензура нямахме търпение почти откровено да излагаме в писмата своите политически възмущения и хули, с които обсипвахме най-Мъдрия от Мъдрите, прозрачно закодиран от нас от Баща на Орач. (Когато по-късно по затворите си разказвах историята, предизвиквах с нашата наивност само смях и учудване. Казвах ми, че не били срещали в живота такива будали. И аз се убедих в това. Веднъж, когато четох изследването за делото на Александър Улянов, узнах, че са ги хванали по същия начин — по непредпазливата им кореспонденция, и само това е спасило на 1 март 1887 г. живота на Александър III.)

Участникът в групата Андреюшкин изпраща до свой приятел в Харков откровено писмо: „... твърдо вярвам, че (у нас) ще има най-безпощаден терор, и то в най-близко време... Червеният терор е любимата ми Тема... Безпокоя се за моя получател (той вече не за пръв път пише подобни писма! — А.С.)... ако той такова, мен също да ме таковат, а не е желателно, защото ще повлека след себе си доста полезни хора...“ И пет седмици продължава спокойно издирването по това писмо — от Харков, за да се разбере кой го е писал до Петербург. Фамилното име на Андреюшкин е установено едва на 28 февруари — и на 1 март атентаторите вече с бомбите им, са арестувани на Невския проспект преди самото покушение!

Кабинетът на моя следовател И. И. Езепов бе висок, просторен и светъл, с огромен прозорец (застрахователното дружество „Русия“ е строено не за изтезания) и за да се ползува петметровата му височина, бяха окачили четириметров вертикален, в цял ръст, портрет на могъщия Властител, към когото аз, песъчинката, бях изразил своята омраза. От време на време следователят заставаще пред него и се впускаше в театрални уверения: „Готови сме да дадем живота си за него! Готови сме да легнем под танковете за него!“ Пред това почти олтарно величие на портрета моето бръщолеване за някакъв пречистен

ленинизъм изглеждаше жалко и аз, кощунственият хулител, бях достоен само за смърт.

Съдържанието на нашите писма беше такова, че даваше по онова време сериозен материал да ни осъдят и двамата; от момента, когато са почнали да се събират върху масата на цензурните оперативници, моята съдба и съдбата на Виткевич са били решени, просто са ни оставили да си довоюваме, за да донесем полза. Но по-безпощадното е, че вече година всеки от нас носеше неотлъчно в полевата си чанта по един екземпляр от „Резолюция 1“, която съставихме при една от фронтовите ни срещи, за да я пази при всички обстоятелства. Тази „резолюция“ беше енергична стегната критика срещу цялата система на измама и потисничество в нашата страна и както се полага на една политическа програма, набелязваше по какъв начин да се поправи държавният живот. Накрая завършваше с фразата: „Изпълнението на всички тези задачи е невъзможно без организация.“ Дори без всякаво следователско престараване това бе документ, зараждащ нова партия. Че на всичко отгоре в писмата ни имаше и такива бисери — как след победата ще водим „война след войната“. Така че моят следовател бе облекчен от необходимостта да измисля нещо за мен и се мъчеше само да хване на въдицата всички, на които аз някога съм писал или които някога са ми писали, както и да разбере няма ли нашата младежка група някакъв по-зрял ръководител. Аз дръзко и почти демонстративно изказвах в писмата си до мои връстници и връстнички бунтовни мисли — а приятелите ми, кой знае защо, продължаваха да ми отговарят! И дори в своите отговори също си позволяваха подозрителни изрази.^[21] И сега Езепов искаше от мен, подобно на Порфирий Петрович^[22], да му обясня всичко това свързано: след като сме си позволявали да се изразяваме така в цензурираните си писма, какво ли пък сме могли да си кажем на четири очи? Не можех да го убедя, че всички тези резки изказвания бяха намерили място само в писмата ни. Но ето че с помътнения си мозък сега трябваше да изплета нещо твърде правдоподобно за срещите ми с приятелите (такива срещи се споменаваха в писмата), което да се връзва с написаното, да бъде на самия гребен на политиката — и все пак да не попада под Наказателния кодекс. Че и всички тези обяснения да се избълват на един дъх от устата ми и да убедят и най-обиграния следовател недвусмислено в моята наивност, незначителност и крайна

откровеност. А и — което е най-важното — да отклоня моя ленив следовател от намерението да се разтършува в проклетия багаж, който бях донесъл в проклетия си куфар — четири бележника с фронтовите ми дневници, изписани ситно-ситно, на места вече нечетливо, с блед твърд молив. Тези дневници бяха моята претенция да стана писател. Не вярвах в силата на нашата удивителна памет и през всичките години на войната се мъчех да записвам всичко, което виждах (това е още половин беда!), и всичко, което чувах от хората. Несъобразително привеждах там от начало до край разказите на своите другари от полка — за колективизацията, за глада в Украйна, за тридесет и седма година, и понеже исках да съм точен и не бях имал още вземане-даване с НКВД, прозрачно посочвах източника на тези разкази. От самото ми арестуване, когато оперативните служители наблъскаха тези дневници в куфара ми, запечатани с червен восък, и ми наредиха да го нося до Москва — сърцето ми го стягаха нажежени клещи. И ето че всички тези разкази, толкова естествени там, на предната линия, пред лицето на смъртта, сега бяха стигнали до подножието на четириметровия кабинетен Сталин — и предвещаваха сурова участ на моите чисти, мъжествени и бунтовни полкови другари.

Тези дневници ме потискаха повече от всичко на следствието. И за да отклоня следователя от желанието да се поблъска с тях и да измъкне оттам жилото на свободното фронтово племе, аз, колкото трябваше, се разкайвах и колкото трябваше, проглеждах за своите политически заблуди. Изнемогвах от това ходене по острието на бръснача — докато не видях, че никого не водят при мен на очна ставка; докато не се появиха явни признаци за края на следствието; докато на четвъртия месец всички мои тетрадки с фронтовите дневници не полетяха в адското гърло на лубянската пещ, докато не се разхвърча на червени парцали още един погинал в Русия роман и не полетяха като черни пеперуди сажди от най-високия комин.

Разхождахме се под този комин — в бетонната кутийка, върху покрива на Большая Лубянка, на равнището на шестия етаж. Но дори над шестия етаж стените се издигаха три човешки боя. В ушите си чувахме Москва — надсвирването на автомобилните клаксони. А виждахме само този комин, часовоя на кулата на седмия етаж и нещастния къс от Божието небе, което се бе паднало да се простира над Лубянка.

О, тези сажди! Те непрекъснато падаха през тоя първи следвоенен май. Бяха толкова много при всяка наша разходка, че решихме помежду си: Лубянка изгаря архивите си, насъбрани от памтивека. Моят унищожен дневник бе само минутна струйка в този черен дим. И си спомнях студеното слънчево утро през март, когато седях веднъж при следователя. Той ми задаваше обичайните груби въпроси; записваше изопачено думите ми. Слънцето блещукаше в стапящите се ледени шарки на огромния прозорец, през който ми идеше да скоча — поне в смъртта да зърна за миг Москва, да стана на пита от петия етаж върху паважа както в детството ми моят непознат предшественик, който скочил в Ростов на Дон (от „Тридесет и трета“). През размразените от леда бразди върху стъклото на прозореца се виждаха московските покриви и над тях весели пушеци. Но аз гледах не натам, гледах камарата ръкописи, запълнила догоре средата на полупразния тридесетметров кабинет, току-що стоварена, още несортирана. В тетрадки, в папки, в саморъчни подвързии, на вързани и невързани връзки и просто на отделни листове лежах като надгробна могила на погребания човешки дух ръкописи и тази могила с конусовидната си височина се издигаше високо над следователската маса, като едва не закриваше от мен самия следовател. И изпитах братска жал към труда на този неизвестен ми човек, когото бяха арестували предишната нощ, а плодовете на обиска си бяха изтърсили на сутринта върху паркетния под на инквизиционния кабинет, пред краката на четириметровия Сталин. Седях и гадаех: чий ли необикновен живот са докарали през нощта за изтезаване, за гавра и накрая за изгаряне?

О, колко замисли и творчески усилия са погинали в това здание — цяла изчезнала култура! О, сажди, сажди от лубянските комини! Но най-обидното е, че потомците ще сметнат нашето поколение за по-глупаво, по-бездарно и по-безсловесно, отколкото е било в действителност!...

* * *

За да прокараме права линия, е достатъчно да отбележим всичко на всичко две точки.

През 1920 г., както си спомня Еренбург, ЧК поставя пред него въпроса така: „Докажете, че *не сте* агент на Врангел.“

А през 1950-а един от видните полковници на МГБ, Фома Фомич Железов, обявява на арестуваните: „Няма да се мъчим да доказваме вината му (на подследствения). Нека *той* ни докаже, че не е имал враждебни намерения.“

И върху тази людоедски елементарна права се нанизват безчетните спомени на милиони!

Какво ускоряване и опростяване на следствието, неизвестни дотогава на човечеството! Органите изобщо се отказват от труда да търсят доказателства! Хванатото зайче, треперещо и бледо, лишено от правото да пише на когото и да било, да позвъни по телефона, да получи нещо от външни хора, лишено от сън, храна, хартия, молив и дори от копчетата си, сложени върху голата табуретка в ъгъла на кабинета, трябва *самичко* да издири и поднесе на безделника следовател доказателства, че *не е имало* враждебни намерения! И ако не може да ги представи (а откъде ли и би могло да ги изнамери?), потвърждава пред следствието *приблизителните* доказателства за своята виновност!

Знам случай, когато един старец, прекарал в немски плен, все пак съумява, докато седи на голата табуретка и разперва босите си пръсти, да докаже на своето чудовище следовател, че не е изменил на родината и дори *не е* имал такова намерение! Скандален случай! И какво, освободили ли са го? Друг път! — разказваше ми той в Бутирки, а не на Тверския булевард. Към основния следовател тогава се присъединява втори, те прекарват със стареца кротко вечерта в спомени, а след това двамата подписват *свидетелски* показания, че същата вечер гладният и капнал за сън стар човек водил пред тях антисъветска агитация! Той им говори простодушно, но те не го слушат простодушно! Предават стария човек на трети следовател, който сменя от него неоснователното обвинение в измяна на родината, но старателно му лепва същата десетка за антисъветска агитация по време на следствието.

Престанало да бъде търсене на истината, следствието в трудните случаи се превръща от самите следователи в отбиване на задължението на палачи, в леките — просто в прекарване на времето, в основание за получаване на заплата.

А леки случаи има винаги — дори през прословутата 1937 г. Бородко например е обвинен, че шестнадесет години преди това е посетил родителите си в Полша, без да има задграничен паспорт (а баща му и майка му живеели на десетина километра от него, но дипломатите отстъпили с подписа си Белорусия на Полша, а през 1921 г. хората не били свикнали и още си ходели на гости както преди). Следствието трае половин час: Ходил ли си? — Ходих. — Как? — Ами че с кон. — На ти тогава десет години КРД (КонтраРеволуционна Дейност).

Но такава експресивност намирисва на стахановски темпове, които не намират последователи сред сините фуражки. По Процесуалния кодекс за всяко следствие се полагат два месеца, а при затруднения се разрешава да се иска от прокурорите отсрочка на няколко пъти по още един месец (и прокурорите, естествено, отказват). Че нали е глупаво да си похабяваш здравето, без да се възползуваш от тези отсрочки и, според заводския израз, да си вдигаш сам нормите. Престарали се с крясъците и юмруците през първата ударна седмица на всяко следствие, поизчерпали волята и *характера* си (според Вишински), следователите са заинтересовани да протакат колкото се може повече следствието, за да се занимават предимно със стари, спокойни дела и с по-малко нови. Просто се смята за неприлично да приключиш едно политическо следствие за два месеца.

Държавната система наказва сама себе си за своята недоверчивост и липса на гъвкавост. Дори на елитните си кадри не се доверява; навярно и тях самите кара да се разписват в началото и края на работното време, а що се отнася до арестантите, извикани за следствие — на всяка цена, за контрол. Какво им остава на следователите, за да си подсигурят счетоводните начисления? Да викнат някой от своите подследствени, да го накарат да седне в ъгъла, да му зададат някой заплашителен въпрос, а самите те, забравили за него, дълго да четат вестника, да си пишат конспекта за политпросветата или лични писма, да си ходят на гости (като оставят на свое място за цербери конвоите). И както си бърбери кротко на дивана с отбилия се при него колега, следователят понякога се опомня, поглежда застрашително подследствения и изтърсва:

— Виж го ти него, проклетника! Ама че мръсник! Ама нищо, ще се намерят и за него *девет грама*!

Моят следовател използваше често и телефона. Например позвъни на жена си вкъщи и като ме стрелка с очи, ѝ казва, че днес ще води цялата нощ разпити, така че да не го чака до сутринта (а сърцето ми изтръпва: значи ще ме държи цяла нощ!). Но веднага след това набира телефона на любовницата си и в мъркащи тонове се договаря да прекара нощта при нея (ех, ще поспим! — олеква ми на сърцето).

Така безпорочната система се смекчава само от пороците на своите изпълнители.

Други пък, по-любознателни следователи, обичат да използват такива „празни“ разпити за разширяване на жизнения си опит: разпитват подследствения за фронта (за същите тези немски танкове, под които не са имали време да легнат); за обичаите в европейските и презокеанските страни, които е посещавал; за тамошните магазини и стоки; особено пък за обичаите в чуждестранните бардаци и за разни истории с жени.

Според Процесуалния кодекс прокурорът трябва да следи неотстъпчиво за нормалния ход на всяко следствие. Но никой в наше време не го е виждал с очите си, докато не настъпи тъй нареченият разпит при прокурора, означаващ, че следствието е наближило края си. Бях отведен на такъв разпит и аз.

Подполковник Котов — спокоен, сит, безличен блондин, нито лош, нито добър, изобщо никакъв — седеше зад бюрото си и преглеждаше с прозявка за пръв път папката с моето дело. Петнадесетина минути продължи и пред мен да я прехвърля мълчаливо (разпитът бе неизбежен и също се регистрираше, тъй че нямаше смисъл да преглежда папката в друго нерегистриращо се време, а на всичко отгоре да обременява паметта си с подробности още няколко часа). Мисля, че той не можа да види нищо свързано там. После вдигна безразличен поглед към стената и отпуснато попита дали имам да добавя нещо към своите показания.

Би трябвало да ме попита: имам ли някакви претенции към хода на делото? Не е ли упражнено насилие над волята ми, не са ли допуснати нарушения на законността? Но прокурорите отдавна бяха престанали да задават такива въпроси. А и каква полза да ти ги задават? Цялата тази сграда, хилядите стаи на министерството и петте му хиляди следствени сгради, вагони, пещери и землянки, пръснати по целия Съюз, тъкмо това и вършеха — да нарушават законността, така

че едва ли ние с него можехме да променим нещо. Пък и всички щогоде висшестоящи прокурори заемаха своите постове със съгласието на същата тази Държавна сигурност, която... трябваше да контролират.

Неговата вялост и миролюбие то му, и умората от тези безкрайни глупави дела някак си ми се предадоха. И аз не повдигнах пред него въпросите за истината. Помолих само за поправката на една безсмислица: по делото бяхме обвинявани двама, но водеха следствието ни поотделно (моето в Москва, на приятеля ми — на фронта), по такъв начин аз се водех по делото като един човек, а ме обвиняваха по единадесети параграф, т.е. като група. Логично го помолих да смене тази добавка на единадесети параграф.

Той попрелисти още четири-пет минути папката, явно не намери там нашата организация, но все едно въздъхна, разпери ръце и каза:

— Какво да правим? Един човек е човек, а двама души са хора.

И натисна звънеца, за да ме отведат.

Скоро след това, по късна доба в късния май, в същия прокурорски кабинет с претенциозен бронзов часовник върху мраморната плоча на камината, ме извика моят следовател за „двеста и шест“ — така по члена на НПК се наричаше процедурата по преглеждането на делото от същия подследствен и вземането на последния му подпис. Без ни най-малко да се съмнява, че ще получи подписа ми, следователят вече бе седнал и тракаше на машината обвинителното заключение.

Отворих дебелата папка и още на вътрешната страна на корицата в напечатания текст прочетох нещо поразително: че в хода на следствието съм имал, оказва се, правото да внасям писмени жалби срещу неправилно водене на следствието и че следователят е задължен да подшива към делото хронологично тези мои жалби! В хода на следствието! А не след приключването му...

Уви, за такова право не знаеше нито един от хилядите арестанти, с които по-късно лежах.

Запрелиствах по-нататък. Видях фотокопия от моите писма и напълно изопаченото тълкуване на техния смисъл от неизвестни коментатори (от рода на капитан Либин). Видях и хиперболизираната лъжа, в каквата капитан Езепов бе оформил моите предпазливи показания.

— Не съм съгласен. Вие сте водили неправилно следствието — не твърде решително казах аз.

— Няма как, ще почнем всичко отначало! — зловещо стисна той устни. — Ще те натикаме, където държим полицаите.

И дори се пресегна да вземе като че ли от мен тома с „делото“.
(Аз мигом го затиснах с пръст.)

Светеше златисто залязващо слънце някъде през прозорците на петия етаж на Лубянка. Беше май. Прозорците на кабинета, както всички външни прозорци на министерството, бяха плътно затворени, дори залепени като за през зимата — та пролетното ухание и цъфтежът да не проникнат в тези тайни стаи. Бронзовият часовник на камината удари тихо и последният слънчев лъч угасна.

Да почнем отначало?... Струва ми се, по-лесно бих умрял, отколкото да започна всичко отначало. Пред мен все пак се очертаваше някакъв живот. (Ако можех да зная само какъв!...) И после — заплашват ме с място, където държат полицаите. И изобщо не бива да го ядосвам, от това зависи в какви нюанси ще напише обвинителното заключение.

И го подписах. Подписах го заедно с единадесети параграф (дори само нашата „Резолюция“ стигаше за него). Тогава не знаех още тежестта му, бяха ми казали, че не добавял години. Заради единадесети параграф попаднах в каторжен лагер. Пак заради единадесети параграф след „освобождаването“ бях изпратен без всякаква присъда на вечно заточение.

А може да е било за добро. Без едното и другото нямаше да напиша тази книга...

Моят следовател не прилагаше спрямо мен нищо друго освен безсънието, лъжата и заплахите — напълно законни методи. Ето защо той не ме накара, както правят за презастраховка престараващите се следователи, да се подписвам за неразгласяване по 206-и член: че аз, еди-кой си, се задължавам под страх от углавно наказание (неизвестно по какъв член) никога на никого да не разказвам за методите, с които се е водело следствието ми.

В някои областни управления на НКВД това мероприятие се прилага серийно: напечатаната декларация за неразгласяване се пробутва на арестувания заедно с присъдата на ОСО. (И отново след

това при освобождаването от лагера — декларация, че на никого няма да разказвате за лагерния режим.)

И какво излиза? Нашият навик към покорство, нашият превит (или пречупен) гръбнак не ни позволява нито да се откажем, нито да се възмутим от този бандитски метод да се заличават следите.

Ние сме загубили мярката си за свобода. Няма с какво да определим къде започва тя и къде свършва. От нас вземат, вземат, вземат тези нямащи край декларации за неразгласяване всички, на които им хрумне.

Вече не знаем: имаме ли право да разказваме за събитията в своя собствен живот?

[1] На доктор С, според свидетелството на А.П.К-в. — Б.а. ↑

[2] На Х.С.Т. — Б.а. ↑

[3] Първа част, осма глава — Б.а. ↑

[4] А. А. Ахматова ми каза името на чекиста, изобретил това дело — Яков Агранов. — Б.а. ↑

[5] Член 93 от Наказателно-процесуалния кодекс гласи: „... анонимното заявление може да стане повод за възбуждане на наказателно дело.“ (Думата „наказателно“ няма защо да ни учудва, след като всички политически са смятани за криминални.) — Б.а. ↑

[6] Криленко, Н. В. За петъ лет. М.-Пгл. 1923, стр. 401. — Б.а. ↑

[7] Е. Гинзбург пише, че разрешението за „физическо въздействие“ било дадено през април 1938 г. В. Шаламов смята, че изтезанията ги разрешават от средата на 1938 г. Старият арестант Митрович е сигурен, че е имало „заповед за опростен разпит и замяна на психическите с физически методи“. Иван-Разумник посочва като „най-жестоко време на разпитите средата на 1938 г.“. — Б.а. ↑

[8] Сравнете Петата поправка на Конституцията на САЩ: „Никой не може да бъде задължаван да свидетелствува срещу себе си в наказателния процес.“ — Б.а. ↑

[9] По жестоките закони на Руската империя близките роднини са могли изобщо да се откажат от показания. И ако са давали показания на предварителното следствие, са могли по свое усмотрение да ги изключат, да ги премълчат пред съда. Самото познанство или роднинство с престъпника странно защо дори не се смята тогава за улика!... — Б.а. ↑

[10] А сега Корнеева разказва: „След единадесет години, при реабилитацията, ми дадоха да прочета тези протоколи — и изпитах душевно отвращение. Как съм могла да се чувствавам горда?!...“ При реабилитирането ми аз изпитах същото, след като чух извадки от предишните ми протоколи. Не мога да се позная — как съм могъл да подписвам такова нещо, при това да мисля, че съм се отървал благополучно и дори съм победил! — Б.а. ↑

[11] Това са, изглежда, монголски мотиви. В сп. „Нива“ (1914, 15 март, стр. 218) има описание на монголски затвор: всеки затворник е заключен в сандък с малък отвор за главата и за подаване на храната. Между сандъците се разхожда надзирател. — Б.а. ↑

[12] Започнал още от младини — стоял е на пост до човека на колене. А сега вече е навярно с висок чин и има големи деца... — Б.а. ↑

[13] Специално оборудван автомобил за тровене на хора с изгорели газове, употребяван от хитлеристите. — Б.пр. ↑

[14] Впрочем инспекциите са били изключени и никога не ги е имало, така че когато при вече арестувания министър на Държавна сигурност Абакумов през 1953 г. в килията му влизат инспектори, той се разкиска, приемайки ги за привидения. — Б.а. ↑

[15] И следствието се точи при тях по осем-девет месеца. „Да не би Клим Ворошилов да е лежал сам в такава единична килия?“ — си говорят затворниците (а и изобщо дали е лежал?). — Б.а. ↑

[16] И във владимировския „зандан“ през 1948 г. в една килия с размери три на три метра непрекъснато държат по тридесет души! (С. Потапов) В краснодарското ГПУ през 1937 г. — по четирима души на един квадратен метър. — Б.а. ↑

[17] Той наистина води бригадата си на парада, но, така или иначе, не я насочва към трибуната. Впрочем това не се брои. Ала след приложенияте към него универсални изтезания той получава... десет години по ОСО. Дотолкова самите жандарми не вярват в постиженията си. — Б.а. ↑

[18] Пересветов, Р. „Одна из шести“ (Новый мир, 1962, 4, стр. 165–166). — Б.а. ↑

[19] Мельгунов, С. П. Воспоминания и дневники. Вып. 1. Париж, 1964, стр. 139. — Б.а. ↑

[20] Украински селяни, занимавали се с превоз с волски коли и с търговия на сол, риба и жито. — Б.пр. ↑

[21] Още един наш приятел от училище — К. Симонянц, едва не го прибраха с нас. С какво облекчение узнах, че е останал на свобода! Но ето че след двадесет и две години той ми пише: „От твоите публикувани съчинения следва, че ти оценяваш живота едностранчиво... Обективно ти се превръщаш в знаме на фашизираната реакция на Запад, например във ФРГ и САЩ... Ленин, когото, сигурен съм, все още почиташ и обичаш, а и старците Маркс и Енгелс биха те осъдили най-сурово. Помисли върху това!“ А аз си мисля: ех, жалко, че не те прибраха тогава и тебе! Колко нещо си загубил!... — Б.а. ↑

[22] Следователят на Родион Расколников от романа „Престъпление и наказание“ на Ф. М. Достоевски. — Б.пр. ↑

ЧЕТВЪРТА ГЛАВА

СИНИТЕ КАНТОВЕ

В цялото това изтегляне между зъбните колелета на великото Нощно заведение, където смилат нашата душа, а самото ни месо провисва като дрипите на някой голтак, ние твърде много страдаме, погълнати от своята мъка, за да погледнем проникателно и пророчески измъчващите ни нощни палачи. Преливащата отвътре мъка изпълва очите ни — иначе какви историци само щяхме да сме за своите мъчители! — самите те не могат да се опишат в плът и кръв. Но уви: всеки бивш арестант подробно си спомня за своето следствие, как са го изтезавали и на каква низост са го принудили — а често не си спомня дори името на следователя, камо ли да се замисли за самия този човек. Така и аз помия повече и по-интересни неща за всекиго, с когото съм лежал в една килия, отколкото за капитан Езепов от Държавна сигурност, срещу когото съм седял в кабинета му доста време.

Единственият общ и точен спомен, който запазваме, е тази гнилота — пространството, проядено цялото от гнилоч. И вече след десетилетия, без да изпадаме в злоба или обида, пазим в претръпналите си сърца това уверено впечатление за тях като за долни, злоради, злочести и — може би объркани хора.

Известен е случаят, когато Александър II, същият, когото революционерите вземат на мушката и седем пъти се опитват да убият, отишъл веднъж в сградата на предварителния арест на Шпалерна (чичото на Големия дом) и наредил да го затворят в единична килия 227, където стоял повече от час — искал да се почувствува в положението на тези, които държал там.

Не можем да отречем, че за монарха това е било нравствен подтик, потребност и опит да погледне на нещата духовно.

Но не можем да си представим как някой от нашите следователи — до Абакумов и Берия включително, ще поиска, макар и за час, да се постави на мястото на затворника, да поседи и помисли в единична килия.

Службата не им налага да са образовани, с широка култура и възгледи — и те не са такива. Службата не изисква от тях да мислят логично — и те не се опитват. Службата изисква от тях само да изпълняват точно директивите и да са глухи за страданията — и те са точно такива. Ние, преминалите през ръцете им, усещаме до задушаване техните туловища, напълно лишени от общочовешки представи.

Следователите, по-добре от всички, си даваха сметка, че делата са скалъпени! Освен на съвещанията те не биха могли да си говорят сериозно, че разобличават престъпници. И въпреки това изписваха лист след лист протоколите за нашата гибел. Не е ли както при криминалните престъпници: „Днес умри ти, а аз утре!“

Те разбираха, че делата са скалъпени, и въпреки това се трудеха над тях година след година. Как да си го обясним?... Или пък са си налагали да не мислят (а това е вече разрушаване на човека), приели са за естествено: така трябва! Този, който пише за тях инструкции, не може да греши.

Но доколкото си спомням, и нацистите се оправдаваха със същото!

Никой не би могъл да избегне сравнението между гестапо и МГБ: прекалено съвпадат годините и методите. Още по-естествено сравняват онези, които сами са минали и през гестапо, и през МГБ, както Евгений Иванович Дивнич, емигрант. Гестапо го обвинява в комунистическа дейност сред руските работници в Германия, МГБ — във връзки със световната буржоазия. Изводът на Дивнич не е в полза на МГБ: изтезават го и едните, и другите, но гестапо все пак иска да се добере до истината и когато обвинението отпада, го освобождава. МГБ не търси истината и няма намерение да изпуска когото и да било от ноктите си.

Или пък Прогресивното учение е непоклатима идеология? Следователят в зловеция Оротукан (командировка^[1] на Колима през 1938 г. като наказателна мярка) се разчувствувал от това, че М. Лурие, директор на Криворожкия комбинат, се съгласява бързо да подпише

втората си лагерна присъда, и когато остава свободен, му казва: „Не мисли, че ни е приятно да прилагаме *въздействие*! (Така галовно назовава той изтезанията.) Но ние сме длъжни да вършим всичко, което иска от нас партията. Ти си стар партиец — как би постъпил на наше място?“ И Лурие май се съгласява почти с него (подписва толкова лесно може би тъкмо защото също е мислил вече така?). Ами че толкова убедително е.

Но най-често е налице цинизмът. Сините кантове са наясно с хода на месомелачката и той им допада. Следователят Мироненко в Джинджинските лагери (1944 г.) казва на обречения Бабич, проникнат дори с гордост от рационалната си теория: „Следствието и съдът са само юридическа форма, те повече с нищо не ще променят вашата участ, която е предрешена. Ако трябва да бъдете разстрелян, дори да сте абсолютно невинен, пак ще ви разстрелят. Ако пък трябва да ви оправдаят (това очевидно се отнася до *техните* — А.С.), колкото и да сте виновен — ще бъдете реабилитиран и оправдан.“ Началникът на I следствен отдел на западно-казахстанската областна Държавна сигурност заявява без недомлъвки на Адолф Цивилко: „Че как да те пуснем, след като си ленинградчанин!“ (тоест с голям партиен стаж).

„Стига да има човек — *дело* лесно ще му скалъпим!“ — шегуват се мнозина от тях, това е тяхна пословица. Според нас — изтезание, според тях — добре свършена работа. Жената на следователя Николай Грабишченко (Волгоканал) умилено казва на съседите си: „Коля го бива много в службата му. Един дълго не си признавал — дадох го на Коля. Той поговорил през нощта с него и оня изпял всичко.“

И защо толкова се впрягат с такова усърдие в надпреварата не за истината, а за цифрите на обработените и осъдените? Ами защото така им е по-удобно, за да не изпаднат от общата струя. Защото тези цифри са гаранция за спокойния им живот, за надбавките към заплатата, за наградите и по-високите чинове, за разширяването и благосъстоянието на самите Органи. При едни прилични цифри може и да побезделничиш, да караш през куп за грош и нощем да го удариш на живот (както и правят). Докато ниските цифри водят до уволнение и разжалване, до загубване на келепира — защото Сталин не би повярвал, че в някой район, град или военна част няма негови врагове.

Така че те не изпитват милосърдие, напротив — чувствуват се засегнати и се озлобяват срещу вредно упорстващите арестанти,

които не желаят да бъдат превръщани в цифри и не се поддават на безсънието, карцера и глада! Чрез отказа си да си признаят те усложняват личното положение на следователя, мъчат се да повалят сякаш самия него! — и тук вече всички средства са добри! Като ще е борба, да е борба! Пъхат ти маркуча в гърлото, гълтай солената вода!

Лишени поради естеството на работата и житейския си избор от горната сфера на човешкото битие, служителите на Синьото заведение толкова по-стръвно се отдават на живота в долната сфера. А там над тях властвуват и ги направляват най-неизтребимите (освен глада и пола) инстинкти на долната сфера: инстинктът за власт и инстинктът за облаги. (Особено инстинктът за власт. В нашите десетилетия властта се оказва по-важна от парите.)

Че властта е отрова, е известно от хилядолетия. Никой никога да не получава материална власт над другите! Но за човек, вярващ в нещо, което е висше, над всички нас, и поради това със съзнанието, че то е ограничено, властта още не е смъртоносна. За хората без горната сфера властта е трупна отрова. Няма спасение за тях от тази зараза.

Помните ли какво пише Толстой за властта! Иван Илич заема служебно положение, което му дава възможност да *погуби всекиго, когото иска да погуби! Всички хора без изключение са в ръцете му, могат да му доведат като обвиняем всекиго, и най-важния.* (Написано сякаш за нашите сини! Тук няма какво повече да добавим!) Главният интерес и привлекателността на службата му се свеждат до мисълта тази власт („и до възможността му да я смекчи“ — уточнява Толстой, но това вече никак не се отнася до нашите юначаги).

Каква ти привлекателност! — направо *упоителност!* Как да не е упоение — ти си още млад, между нас казано, си сополанко, съвсем доскоро родителите ти са се чудили какво да те правят, къде да те наредят на работа, тъпак като тебе не иска и да учи, но завършваш онази тригодишна школа — и ето колко високо излиташ! Как се променя твоето положение в живота! Как се променят и жестовете ти, и погледът, и извърщането на главата! Заседава научният съвет на института — ти влизаш и всички те забелязват, всички дори трепват; не се натискаш за председателския стол, нека ректорът се мъчи на него, ще седнеш отстрани, но всички разбират, че главният тук си ти, спецчаст. Можеш да поседиш пет минути и да си отидеш, в това е

твоего предимство пред професорите, сигурно те чакат по-важни задачи — но после ще поприсвиеш вежди (или по-добре устни) над тяхното решение и ще кажеш на ректора: „Не може. Имаме *съображения*...“ И точка! И никой няма да го оспорва! Макар да си особист^[2], смершевец, някакъв си лейтенант, старият снажен полковник, командир на частта, става при твоего влизане, гледа да те котка, да ти угажда, с началник-щаба няма да седне да пие, но тебе те кани на масата си. Нищо, че си само с две малки звездички, това дори е забавно: твоите звездички имат съвсем друга тежест, измерват се по друга скала, не по тая за обикновените офицери (и понякога, в спецпоръченията, ви се разрешава да прикачите и майорски като псевдоним, като условност). Над всички хора в тази войскова част или в този завод, или в този район имаш власт, къде по-голяма от тази на командира, директора, секретаря на районния комитет. Те се разпореждат с тяхната служба, с техните доходи, с доброто им име, а ти — със свободата им. И никой не ще посмее да каже нещо за теб на събрание, никой не ще посмее да пише нещо за теб във вестника — не само лошо! и хубаво — не ще посмеят!!! Не бива да те споменават, сякаш си светилия, божество! Ти съществуващ, всички те усещат — но като че ли те няма! Ето защо ти си над явната власт от момента, в който си се прикрил с тази небесна фуражка. Какво вършиш *ти* — никой не смее да провери, затова пък всеки подлежи на твоята проверка. Затова пред тъй наречените обикновени граждани (а за теб — просто пънове) подобава да си придаваш загадъчен дълбокомислен израз. Нали единствено ти знаеш *спецсъображенията* и никой повече. Ето защо винаги си прав.

Едно само никога не забравяй: и ти щеше да си същият пън, ако не бе имал щастието да станеш брънка от Органите — това гъвкаво, монолитно живо същество, обитаващо държавата както тенията тялото на човека — и всичко отгук нататък е твое, всичко е за теб — стига само да си верен на Органите! За тебе винаги ще се застъпят! И ще ти помогнат да видиш сметката на всеки, който те обиди! И да премахнеш всяка пречка от пътя си! Но — трябва да си верен на Органите! Прави всичко, което ти наредят! Те ще имат грижата за теб и за твоего място: днес ти си спецчаст, утре ще заемеш креслото на следователя, а накрая може би ще заминеш краевед на езерото Селигер (1931 г., Илин), отчасти може би за да си полекуваш нервите. Или пък от града, в който

вече доста си се прославил, ще заминеш може би за другия край на страната като пълномощник по въпросите на църквата (ревностният ярославски следовател Волкопялов — пълномощник по въпросите на църквата в Молдавия). Или ще станеш отговорен секретар на Съюза на писателите (един друг Илин, Виктор Николаевич, бивш генерал-лейтенант в Държавна сигурност). Не се изненадвай от нищо: само Органите знаят, останалите просто са оставяни да си поиграят: някакъв си там заслужил деятел на изкуствата или герой в социалистическите сфери, но — духни, и него го няма. („Кой си ти?“ — пита генерал Серов в Берлин световноизвестния биолог Тимофеев-Ресовски. „А ти кой си?“ — парира го Тимофеев-Ресовски с наследствената си казашка дързост. „Учен ли сте?“ — поправя се Серов.)

Работата на следователя изисква, разбира се, усилия: трябва да ходиш в службата и денем, и нощем, да седиш там часове наред — но не си напънвай мозъка над „доказателствата“ (нека за това мисли следственият), не се замисляй — виновен ли е, не е ли, — прави това, което е нужно на Органите, и всичко ще бъде наред. От самия теб вече ще зависи да проведеш следствието по-приятно, да не се умориш твърде много, да понамажеш, най-малкото — да се позабавляваш. Както си седиш, изведнъж ти хрумва ново въздействие — еврика! — викаш по телефона приятелите, обикаляш по кабинетите, разказваш — те ще се пръснат от смях! Над кого да го изпробваме, момчета? Толкова е скучно — през цялото време все едно и също, колко са ти омръзнали тези треперещи ръце, молещи очи, тази страхлива покорност — поне един да вземе да се съпротивлява! „Обичам силните противници! Приятно е да им превиваш врата!“ (Това го казва ленинградският следовател Шитов на Г.Г.-в.)

Ами ако се случи някой силен, който пред нищо не отстъпва, пред когото всичките ти похвати остават без резултат? Вбесен ли си? Няма защо да се сдържаш! Това е огромно удоволствие, това е полет! Да дадеш воля на яростта си, да няма прегради за нея! Та тъкмо в такова състояние плюят в устата на проклетия подследствен! (Случай с Василиев при Иванов-Разумник.) Тъкмо в такова състояние влачат свещениците за косата им! И пикаят в лицето на поставения на колене! След яростта се чувствуваш истински мъж!

Или пък разпитваш „момиче за чужденци“ (Есфир Р., 1947 г.). Е, ще я попсуваш, ще я попиташ: „Да не би пък на американеца да му е ръбест? Не ти ли стигаха тия на руснаците?“ Не изпускай случая, това е нещо като задгранична командировка! И започваш да я разпитваш с пристрастие: как? В какви пози?... И още в какви?... Подробно! С всеки детайл! (И за мен ще е полезно, и на момчетата ще разкажа!) Момичето се черви, плаче, това, тъй да се каже, не се отнася до делото. „Не, отнася се! Говори!“ И ето каква е твоята власт! — тя ти разказва всичко подробно, ако искаш, ще ти го нарисува, ако искаш, и образно ще ти го покаже, няма друг изход, в твоите ръце са и карцерът, и присъдата ѝ.

Наредил си да ти изпратят стенографистка (следователят Похилко, Кемеровското ГБ) да записва разпита — случва се хубавичка, тутакси бъркаш в пазвата ѝ пред очите на подследствения хлапак (ученика Миша Б.) — няма какво да се стесняваш пред него, все едно не е човек.

И от кого изобщо да се стесняваш? Ако си по женската част (и кой ли не е?) — ще бъдеш глупак да не използваш своето положение. Едни ще се покорят на силата ти, други ще отстъпят от страх. Срещнеш ли някъде някое момиче, набележиш ли си го — твое ще е, няма къде да се дява. Хвърлил си око на някоя чужда жена — твоя е! — защото нищо не ти коства да прибереш мъжа ѝ.

Отдавна имам сюжет за разказ „Покварената жена“. Но едва ли ще се накая да го напиша, ето го. В една авиационна далекоизточна част малко преди корейската война някакъв подполковник, върнал се от командировка, научава, че жена му е в болница. Случва се така, че лекарите не скриват от него: половата ѝ област е повредена от патологично отношение. Подполковникът се втурва при жена си и изкопчва признанието, че е виновен особистът в тяхната част, старши лейтенант (впрочем като че ли самата тя е била склонна). В яростта си подполковникът изтичва до особиста в кабинета му, измъква пистолета си и го заплашва да го убие. Но много скоро старши лейтенантът го принуждава да се огъне и да си тръгне жалък, с подвита

опашка: заплашил го, че ще го прати в най-ужасния лагер, където ще се моли да умре, за да се отърве от мъките. Заповядал му да прибере жена си такава, каквата е (нещо в нея е било нарушено безвъзвратно), да живее с нея, да не смее да се развежда или оплаква — и това е цената, срещу която ще остане на свобода! И подполковникът му се подчинява напълно. (Разказа ми го шофьорът на този особист.)

Сигурно има доста подобни случаи: това е област, в която е особено съблазнително да употребиш властта си. Един гебист принуждава (1944 г.) дъщерята на армейски генерал да се омъжи за него със заплахата, че иначе ще приберат баща ѝ. Тя има годеник, но за да спаси баща си, се омъжва за гебиста. В краткото си съпружество си водила дневник, който праща на възлюбения си, след което слага край на живота си.

Не, това трябва да го изпиташ — какво е да си синя фуражка! Всяка вещ, която видиш, е твоя! Всяко жилище, което си харесаш, е твое! Всяка жена е твоя! Всеки враг е премахнат от пътя ти! Земята под краката ти е твоя! Небето над теб е твое, синьо!!!

А ламтежът към богатството вече е всеобщ. Как да не използваш такава власт и такава безконтролност за обогатяване? Трябва да си светец!...

Ако имахме възможността да научаваме коя е скритата движеща сила на отделните арести — с изненада щяхме да видим, че при общата закономерност на *арестуването* в три четвърти от случаите частният избор кого да арестуваш, личният жребий зависи от хорската корист и отмъстителност и в половината от тези случаи от користните сметки на местното НКВД (и, естествено, на прокурора, не можем да го делим от тях).

Как започва например 19-годишното пътешествие на Василий Григориевич Власов на Архипелага? От случая, при който той, тогава завеждащ районната потребителска кооперация, организира продажба на платове за партийния актив (а че не за народа — това никого не

смущава), ала жената на прокурора не успява да купи нищо: не била там, самият прокурор Русов пък не се престашава от неудобство да иде на щанда, а Власов не се досеща: „Ще ви запазя“ (той и по характер не е човекът, който ще го каже така). И още: прокурорът Русов води в недостъпния за останалите партиен стол приятеля си, който, естествено, няма право да се храни там (т.е. гостът му не е достатъчно висок), а управителят на стола не разрешава да се даде храна на приятеля му. Прокурорът настоява Власов да накаже управителя, а Власов не го прави. И още, по същия начин той обижда и районното НКВД. И го причисляват към дясната опозиция!...

Съображенията и действията на сините кантове биват толкова дребнави, че да се чуди човек. Милиционерският инспектор Сенечко взема от арестувания армейски офицер планшетката и походната му сумка и ги ползува пред него. Пак той с протоколна хитрост отнема от друг вносните му ръкавици. (При настъплението на фронта особено ги тормози това, че техните трофеи не са първите.) Контраразузнавачът от 48-а армия, който ме арестува, хвърли око на моята табакерка — дори не табакерка, а някаква служебна немска кутийка, но с привлекателен ален цвят. И заради тази дреболия извърши цял служебен маньовър: отначало не я записа в протокола („Може да си я задържите“), после заповяда отново да ме обискират, макар предварително да знаеше, че в джобовете ми вече няма нищо. „Ах, ето какво още има! Да му се отнеме!“ И за да не протестирам: „Отведете го в карцера!“ (Кой царски жандарм би се осмелил да постъпи така със защитник на отечеството?) На всеки следовател се отпуска известно количество цигари за поощряване на призналите си и доносниците. Има и такива, които си присвояват всички тези цигари. Те хитруват дори с часовете за следствие, с нощните часове, за които им плащат по по-висока тарифа: забелязвахме в нощните протоколи, че времето „от“ и „до“ е разтеглено. Следователят Фьодоров (гара Решети, пощенска кутия 235) при обиска в жилището на Корзухин, който още е на свобода, си присвоява ръчния му часовник. По време на ленинградската блокада следователят Николай Фьодорович Кружков заявява на Елизавета Викторовна Страхович, съпругата на своя подследствен К. И. Страхович: „Трябва ми юрган. Донесете ми!“ Тя му отвръща: „Стаята, в която държа зимните вещи, е запечатана.“ Тогава той тръгва с нея към дома й; без да сваля гебистката пломба, отвинтва цялата дръжка на

вратата („Ето как работи НКГБ!“ — весело се шегува) и започва да измъква оттам дебелите дрехи, като пътъм тъпче джобовете си с кристални сервизи. (На свой ред и Е.В. му изнася каквото може от вещите си. „Стига толкова, моля ви се!“ — уж я спира той, но продължава да мъкне.)

През 1954 г. тази енергична и неумолима жена (мъжът ѝ е простил всичко, дори смъртната присъда, и я уговаря: остави ги!) свидетелствува на процеса срещу Кружков. Тъй като това не е първият случай с Кружков и следователно явно накърнява интересите на Органите, го осъждат на 25 години. Но дали ще е за дълго?...

Подобни случаи нямат край, може да се издадат хиляда „Бели книги“ (като се почне от 1918 г.), стига системно да бъдат разпитани бившите арестанти и техните жени. Възможно е да има и да е имало сини кантове, които никога не са крали, нищо не са присвоявали, но аз изобщо не мога да си представя такъв кант! Просто не разбирам: при неговата система на възгледи какво би го възпряло, ако някоя вещ му хареса? Още в началото на 30-те години, когато ни събираха в младежки щурмови отряди и трябваше да строим първата петилетка, те прекарваха вечерите в аристократично-западен стил, например в салоните на Конкордия Йосе, техните дами вече се контекха с чуждестранни тоалети — откъде намираха всичко това?

Да вземем дори фамилните им имена — сякаш ги назначават на работа по тях! В кемеровското областно ГБ например в началото на 50-те години работят: прокурорът Трутнев, началникът на следствения отдел майор Шкуркин, неговият заместник, подполковник Баландин, техният следовател Скорохватов. Събрани сякаш нарочно на едно място! Всички наведнъж! (За Волкопялов и Грабишченко вече говорихме.) Съвсем нищо ли не отразяват фамилните имена на хората, още повече когато са събрани накуп?^[3]

И пак тази арестантска памет: Иван Корнеев е забравил името на полковника от ГБ, приятел на Конкордия Йосе (тяхна, оказва се, обща позната), с когото е лежал заедно във Владимирския изолатор. Този полковник е съчетано въплъщение на инстинктите за власт и

обогатяване. В началото на 1945 г., в „най-трофейното“ време, той издействувал да го прехвърлят в оная част на Органите, които (начело със самия Абакумов) контролират този грабеж, тоест гледат да плячкосат повече не за държавата, а за себе си (и преуспяват). Нашият герой омитал цели вагони, вдигнал си няколко вили (една в Клин^[4]). След войната така се развихря, че веднъж заповядва на новосибирската гара да изгонят всички от ресторанта, а за себе си и своята компания — да му съберат момичета и жени, които да танцуват голи върху масите. Но и това е щяло да му се размине, стига да не бил нарушил един друг важен закон, както е било и с Кружков: той тръгва срещу *своите*. Кружков заблуждава Органите, а този постъпва още по-лошо: хваща се на бас, че ще съблазни не какви да е жени, а жените на своите колеги по оперчекистка работа. И не му го прощават — затворен е в политизолатора по член 58! Пръскал се от злоба как тъй смеят да го затварят *него*, без да се съмнява, че ще отменят решението. (Може и да са го отменили.)

Тази фатална съдба — също да ги тикнат в затвора, не е чак толкова рядка за сините кантове. Пълна гаранция срещу това няма, но, кой знае защо, те лошо усвояват уроците от миналото. Най-вероятно все пак поради липса на по-висок разум, а по-ниският ум им говори: рядко се случва, такива се броят на пръсти, на мен ще ми се размине, а и моите няма да ме оставят.

Своите наистина гледат да не те оставят в бедата, има някакво мълчаливо условие: своите да се ползват е привилегировано положение в затвора (полковник И. Я. Воробъев в марфинската спецтъмница или същият В. Н. Илин на Лубянка — повече от 8 години). Онези, които ги изолират в единични килии за лични прегрешения, благодарение на тази кастова предвидливост не се чувствуват обикновено зле и така неизменното им усещане за безнаказаност в службата намира оправдание. Известни са впрочем няколко случая, когато лагерни оперативни работници са били затваряни да излежават присъдата си в общи лагери, дори са се срещали там със свои бивши зекове и никак не им е било лесно (например оперслужителят Муншин, мразещ до смърт Петдесет и осмия член и опиращ се на рецидивистите, е напъхан от същите тези рецидивисти да лежи под наровите. Ние обаче не разполагаме със

средства да узнаем по-подробно за тези случаи, за да имаме възможност да ги обясним.

Но най-много рискуват гебистите, които попадат в потока (и те си имат свои потоци...). Потокът е стихия, по-силна дори от самите Органи, и тук вече никой не ще ти помогне, за да не бъде повлечен и той в същата пропаст.

Ала и в последната минута, стига да имаш добра информация и остро чекистко съзнание, можеш да се измъкнеш от лавината, като докажеш, че не си свързан с нея. Така например капитан Саенко (не харковският дърводелец чекист от 1918–1919 г., прочут с разстрелите си, с това, че забива шашката си в тялото, че чупи пищялите, че сплесква главите с топузи и гори с адски камък^[5] — но може би е негов роднина?) имал слабостта да се ожени по любов за кавежедистката Коханска. И не щеш ли, още при надигането на вълната научава: ще вкарват в затвора кавежединците. По това време той е началник на Оперативния отдел в ЧК към архангелското ГПУ. Без да губи нито минута, какво мислите, че прави той? — *арестува любимата си жена* — и дори не като кавежединка, а изфабрикува срещу нея дело. И не само оцелява, но се и издига по служба — става началник на томското НКВД. (Също сюжет — малко ли са такива! — може да свърши работа на някого.)

Потоците се раждат по някакъв тайнствен закон за обновяване на Органите — периодично малко жертвоприношение, та оставащите да получат пречистен вид. Органите трябва да се сменят по-бързо от нормалното растене и стареене на човешките поколения: определени стада от гебисти трябва да бъдат лишени от главите е цикличност, с каквато есетровите риби отиват да загиват върху речните камъни, за да бъдат заменени с новоизлюпените рибки. Този закон е добре известен на по-високия разум, но самите сини кантове не искат да го признаят и предвидят. И в отредения звезден час и кралете на Органите, и тузове на Органите, и самите министри подлагат глави под собствената си гилотина.

Ягода повежда след себе си цяла чарда. Навярно много от славните имена, от които все още се възхищаваме на Беломорканал, са попадали в тази чарда, а фамилиите им по-късно са били зачерквани от поетичните редове.

Много скоро след това недълговечният Ежов подкарва втора чарда. Някои от най-добрите рицари на 37-а година загиват в тази струя (но не бива да преувеличаваме, далеч-далеч не всички най-добри). По време на следствието самият Ежов е бит, изглежда жалък. И ГУЛАГ осиротява при тези арести. Едновременно с Ежов например са арестувани и началникът на Финансовото управление на ГУЛАГ, и началникът на Санитарното управление на ГУЛАГ, и началникът на ВОХР^[6] на ГУЛАГ, и дори началникът на Оперативния отдел на ЧК при ГУЛАГ — началникът на всички лагерни кръстници!

И след това идва потокът на Берия.

А тромавият самоуверен Абакумов се препъва преди това сам.

Някой ден историците на Органите (ако архивите не бъдат изгорени) ще разкажат това стъпка по стъпка — и в цифри, и с бляска на имената.

А аз тук ще се спра само накратко върху историята на Рюмин—Абакумов, която научих случайно. (Няма да повтарям онова, което успях да кажа за тях на друго място.)^[7]

Рюмин, издигнат от Абакумов и негов приближен, идва при него в края на 1952 г. със сензационното съобщение, че лекарят професор Етингер уж признал: лекувал е (с цел да ги умъртви) Жданов и Шчербаков. Абакумов отказва да повярва, той познава тази кухня и решава, че Рюмин много си въобразява. (А Рюмин е чувствувал по-добре какво иска Сталин!) За проверка същата вечер устройват кръстосан разпит на Етингер и правят различен извод. Абакумов: че няма никакво основание за „дело срещу лекарите“, Рюмин: че има. На сутринта се канят да проверят още веднъж, но по чудесата на Нощното заведение Етингер *умира същата нощ!* На сутринта Рюмин през главата на Абакумов, без негово знание, се обажда по телефона в ЦК и моли да бъде приет от Сталин! (Не мисля, че точно това е била най-решителната му стъпка. Решителната му стъпка, след която вече поставя главата си на карта, е, че предния ден не се съгласява с Абакумов, а през нощта убива може би Етингер. Но знае ли някой тайните на тези Дворове? А може би е имал връзка със Сталин от по-рано?) Сталин приема Рюмин и дава ход на делото срещу лекарите, Абакумов е арестуван. По-нататък Рюмин води делото срещу лекарите като че ли самостоятелно, през главата дори на Берия! (Има признаци, че малко преди смъртта на Сталин положението на Берия е било

критично — и може би Сталин е бил ликвидиран чрез него.) Една от първите стъпки на новото правителство е да се откаже от делото срещу лекарите. Тогава е арестуван и Рюмин (още по времето на Берия), но Абакумов не е освободен! На Лубянка се установява нов ред и за пръв път от нейното съществуване прагът ѝ е престъпен от прокурор (Д. П. Терехов). Рюмин се държи превзето, подмазва се, „нямам вина, държат ме неоснователно“, моли да го подложат на разпит. По обичая си смуче бонбон и на забележката на Терехов го изплюва върху дланта си: „Извинявайте.“ Абакумов, както вече споменахме, прихва да се смее: „Мистификация!“ Терехов му показва удостоверението си за проверка на Вътрешния затвор на МГБ. „Такива може да се направят петстотин!“ — махва с ръка Абакумов. Като „патриот на ведомството“ най-вече го обижда не това, че са го затворили, а че се опитват да засегнат Органите, които за нищо в света не могат да бъдат подчинени! През юли 1954 г. Рюмин е осъден (в Москва) и разстрелян. А Абакумов продължава да е в затвора! На разпита казва на Терехов: „Имаш много красиви очи, *ще ми бъде жал да те разстрелям!* Откажи се от моето дело, откажи се с добро.“^[8] Един ден Терехов го извиква и му дава да прочете вестника със съобщението за разобличаването на Берия. По онова време това е почти космическа сензация. Абакумов го прочита, без да му трепне окото, обръща на другата страница и се зачита в спорта! В друг случай, когато при разпита присъства един от големите гебисти, подчинен доскоро на Абакумов, той го пита: „Как сте могли да допуснете следствието по делото на Берия да се води не от МГБ, а от прокуратурата?! (Той си знае пак своето!) Вярваш ли си, че мен, министъра на Държавна сигурност, ще ме съдят?!“ — „Вярвам.“ — „Тогава вземай си шапката. Органите повече не съществуват!...“ (Той, разбира се, досущ като необразован военен куриер е гледал твърде мрачно на нещата.) Докато лежи на Лубянка, Абакумов се страхува не толкова от съда, колкото да не го отровят (все пак достоен син на Органите!). Отказва се от затворническата храна и яде само яйца, които купува от лавката. (Но му е липсвала техническа култура, мислел е, че не могат да го отровят с яйца.) От пребогатата лубянска тъмнична библиотека чете книгите само на... Сталин (който го хвърля в затвора)! Е, това е по-скоро демонстрация или предварителна сметка, че сталинистите не могат да не вземат връх. Но той лежи цели две години. Защо не го пускат на свобода? Въпросът не

е наивен. Ако се съди по престъпленията срещу човечността, потънал е до гуша в кръв, но не единствено той! А всички останали отърват кожата. И тук има тайна: носи се смътният слух, че навремето той лично бил изтезавал Люба Седих, снахата на Хрущов, жената на най-големия му син, изпратен по времето на Сталин в наказателен батальон и там загинал. Затова и арестуван по времето на Сталин, го съдят по времето на Хрущов (в Ленинград) и го разстрелват на 18.XII. 1954 г.^[9]

Ала напразно се е терзал: от това Органите не загиват.

* * *

Но както съветва народната мъдрост: „Говори с вълка, но говори и срещу вълка.“

Откъде се пръкна в нашия народ това вълче племе? Чуждо на корена ни, на кръвта ни?

Нека да не бъдем прекалени светци и всеки от нас да се запита: а ако животът ми бе потръгнал по-иначе — нямаше ли и аз да стана такъв палач?

Ако трябва да отговорим честно, въпросът е страшен. Спомням си трети курс на университета през есента на 1938 г. Нас, хлапетии комсомолци, ни викат да се явим в районния комитет на комсомола веднъж, втори път и, почти без да ни питат дали сме съгласни, ни пхат в ръцете анкетни листове: един вид — зарежете ги тия ваши физико-математически и химически факултети, родината има нужда да постъпите в школите на НКВД. И винаги е било така — нужно е не просто на някого си там, а на самата родина, някакъв чин знае всичко за нея и ви говори.

Година преди това същият този районен комитет ни бе вербувал в авиационните школи. И пак искахме да се откачим от тях (жал ни беше да зарязваме университета), но не така упорито, както в този случай.

Сега, след четвърт столетие, е близко до ума: та нима не сме разбирали какви арести се извършват наоколо, как измъчват хората по затворите и в каква мръсна история ни натикват? Не!!! Ами че гарваните се движеха нощем, а ние бяхме от тези — дневните, със знамената. Откъде да знаем за арестите и защо да мислим за тях? Беше

ни абсолютно все едно, че са сменени всички областни вождове. Били прибрали двама-трима от професорите — да не би да ходим на танци с тях? Напротив, сега по-лесно ще си вземем изпитите. Ние, двадесетгодишните, крачехме в колоната на връстниците на Октомври и като негови връстници ни очакваше най-светло бъдеще.

Не е лесно да се определи вътрешното, необосновано с никакви доводи съображение, което ни възпираше да дадем съгласието си да постъпим в школата на НКВД. За това нямаха никаква вина посещаваните от нас лекции по исторически материализъм: от тях ни беше ясно, че борбата срещу вътрешния враг е горещ фронт, почетна задача. Това противоречеше и на нашата практическа изгода: по онова време провинциалният университет не ни обещавахе нищо освен учителско място в някой затънт селски край и мизерна заплата. Това, което изпитвахме, не можеше да се назове с думи (а и да можеше, опасявахме се да го споделяме помежду си). Съпротивляваше се някакъв център не в главата, а в гърдите. Дори от всички страни да ти набиват: „Трябва!“, и в собствената ти глава също да кънти: „Трябва!“, гърдите ти се дърпат: не искам, противно ми е. Правете без мен каквото щете, мен ме няма.

Това си имаше своите далечни корени, още от Лермонтов. От ония десетилетия в руския живот, когато за порядъчния човек не е имало гласно и откровено по-унизителна и противна служба от жандармерийската. Не, от още по-отдавна. Без сами да знаем, ние се откупвахме с медни монети от разменените прадядовски жълтици, от времената, когато нравствеността още не се е смятала за относителна и доброто е било отличаващо от злото просто със сърцето.

Все пак тогава някои от нас бяха вербувани. Мисля, че ако са искали да бъдат по-настойчиви, биха могли да пречупят всички ни. И ето че искам сега да си представя: ако в навечерието на войната бях вече с ромбчета върху сини петлици — какво щеше да излезе от мен? Може, разбира се, да се лаская сега, че сърцето ми не би се стърпяло и бих взел да възразявам, да им тръшна вратата. Но докато лежах върху тъмничните нарове, кой знае защо, започнах да преразглеждам своя истински път на офицер — и се ужасих.

Не бях от тези, които станаха офицери направо от студентската скамейка, натъпкали главите си с интегрални. Преди това бях изкарал половин година тежка войнишка служба и като че ли изнесох всичко

на гърба си, което ще рече винаги да си готов да се подчиняваш с хлътнал корем на хора, може би недостойни за теб. А след това още половин година ме изтезаваха в школата. Не трябваше ли да отнеса завинаги оттам горчилката на войнишката служба, да запомня как е мръзнала кожата ми и как са я съдирали? Не. Забодоха ми за утешение две звездички върху пагона, после трета, четвърта — и забравих всичко!

Дали поне бях запазил студентското си свободолюбие? Такова у нас никога не е имало. У нас имаше строелюбие, маршелюбие.

Добре си спомням, че именно в офицерската школа взех да изпитвам радост от това, че опростявам: да бъда военен и за нищо да не се замислям. Радостта да живея като *останалите*, както е прието в нашите военни среди. Радостта да забравя определени душевни тънкости, присъщи ми от детството.

В школата бяхме непрекъснато гладни, озъртахме се откъде да докопаме някой излишен залък, завиждахме на успелите да изхитруват преди нас. Най-много се страхувахме, че няма да ни оставят да дослужим до ромбчетата (изпращаха непроизведените на Сталинградския фронт). А ни обучаваха като млади хищници: да ни озлобят още повече, за да си го връщаме после на когото трябва. Не си доспивахме — след отбоя можеха да те накарат да маршируваш сам (под командата на сержанта) — за наказание. Или вдигаха нощем целия взвод, за да го строят пред някой непочистен ботуш: на ви сега! Той, подлецът, ще го чисти и докато не блесне, няма да мръднете оттук.

И в страстното очакване на ромбчетата ние усъвършенствувахме тигърската офицерска походка и металния глас на командите.

И ето — заболи сме вече ромбчетата! И само след месец, докато формирам батареята си в тила, аз вече карам моя немарлив войник Бербеньов да марширува след отбоя под командата на сержант Метлин, който не ми се подчинява... (Бях забравил тази история, искрено бях забравил с годините всичко това! Спомням си го едва сега над листа хартия...) И някакъв стар полковник, пристигнал при нас за някаква ревизия, ме повика да ме засрами. А аз (и това след университета!) се оправдавам: така ни учеха в школата. Тоест ще рече: за какви общочовешки възгледи може да става дума, след като сме в армията?

(Толкова повече пък в Органите?...)

Самолюбието ти се натрупва в сърцето както сланината в свинята.

Давах категорични заповеди на подчинените си, убеден, че по-добри от тези заповеди не може да има. Дори на фронта, където смъртта би трябвало да приравни всички ни, моята власт ме възвисяваше над подчинените. Изслушвах ги седнал, а те стояха „мирно“ пред мен. Прекъсвах ги по средата на думата и ги наставлявах. С тези, които можеха да ми бъдат бащи и дядовци, говорех на „ти“ (те с мен, естествено — на „вие“). Изпращах ги под дъжда от снаряди да връзват прекъснатите кабели, за да се възстанови звуковото разузнаване и да не бъде упрекнат от началството (така загина Андреяшин). Ядях офицерското си масло с бисквити, без да се замислям защо те се полагат на мен, но не и на войника. И, разбира се, на двамина ни се полагаше прислужник (а за по-благородно — „ординарец“), когото товарех как ли не с работа и карах да се грижи за моята персона, да ни готви отделно храна от войнишката. (Е, виж, следователите на Лубянка нямат ординарци, не можем да ги упрекнем в това отношение.) Карах войниците да превиват гръб, да ми копаят специална землянка на всяко ново място и да трупат отгоре ѝ по-дебели греди за по-голямо удобство и сигурност. Какво да говорим, в моята батарея се случваше да има дори гауптвахта, да! — каква ли може да бъде тя в гората? — също трапче, малко по-добро от гороховейката дивизионна гауптвахта, защото беше покрита, и с войнишка дажба. В нея държах затворени Вюшков за загубването на един кон и Попков за лошо поддържане на карабината. И чакайте, чакайте! — спомням си още: бяха ми ушили планшетка от немска кожа (не човешка, разбира се, а от шофьорска седалка), но без ремък. Това не ми даваше покой. Не щеш ли, видели, че някакъв партизански командир (от местния районен комитет) носи тъкмо такъв ремък — и му го свалили: ами че ние сме армия, по-старши сме! (Сенченко, оперативникът, помните ли го?) Е, накрая няма да забравя и как ми отнеха алената трофейна табакерка, дето толкова много ѝ треперех...

Та ето какво правят от човека пагоните. И къде се дяна всичко онова, което ми бе внушавала моята баба пред иконката! И къде се дянаха пионерските ми мечти за бъдещото свято Равенство!

Когато в командния пункт на бригадния командир смершевци ми смъкнаха тези проклетни пагони заедно с ремъка и ме затикаха към техния автомобил, дори в този момент на преобърнатата ми съдба аз, уязвен, мислех как ще мина разжалван през стаята на телефонистите — нали редниците не биваше да ме виждат такъв!

На другия ден след ареста започна моята пеша Владимирка^[10]: изпращаха поредния улов по етапен ред от армейското във фронтовото контраразузнаване. От Остероде до Бродници ни караха пеш.

Когато ме изведоха от карцера да се строя, вече стояха седем арестанти, в три двойки и половина, с гръб към мен. Шестима бяха с износени, овехтели руски войнишки шинели, на гърба на които с неизтриваща се бяла боя беше написано с едри букви „SU“ — това значеше „Sowjet Union“, вече бях срещал този знак по гърбовете на нашите военнопленници, тъжно и виновно мъкнещи се напред към освободилата ги армия. Бяха ги освободили, но в това освобождаване не се долавяше взаимна радост: съотечествениците им ги гледаха помрачно, отколкото немците, а в близкия тил постъпваха с тях ето как значи: натикваха ги в затвора.

Седмият арестант беше цивилен немец в черен костюм, черно палто и с черна шапка, прехвърлил петдесетте, висок, спретнат, с бяло лице, хранен с мед и масло.

Поставиха ме в четвъртата двойка и сержантът татарин — началник на конвоя, ми кимна да взема куфара си, запечатан и оставен настрана. В него бяха офицерските ми неща и всичко писмено, иззето от мен — като доказателство за вината ми пред съда.

Тоест как така да взема куфара? Той, сержантът, искаше от мен, офицера, да взема и да нося куфара си? Тоест мъчнопреносима вещ, нещо недопустимо по новия вътрешен устав, а до мен с празни ръце ще вървят шестима редници? И представител на победената нация?

Не го изразих толкова сложно пред сержанта, но казах:

— Аз съм офицер. Да го носи немецът.

Никой от арестуваните не се обърна при тези мои думи: обръщането бе забранено. Само съседът ми в двойката, също SU, ме изгледа с учудване (когато са напускали нашата армия, тя все още не е била такава).

А сержантът от контраразузнаването не се учуди. Макар че в неговите очи не бях, разбира се, офицер, той бе обучаван по същия начин както и аз. Извика при себе си в нищо непровинилия се немец и му заповяда да носи куфара, толкова повече че той не бе разбрал и разговора ни.

Всички ние, останалите, сложихме ръцете зад гърба си (военнопленниците нямаха дори торбички, бяха напуснали родината с празни ръце, с празни ръце се и завръщаха) и нашата колона от четири двойки, наредени в тил, потегли. Не се полагаше да разговаряме с конвоя, още по-категорично бе забранено това помежду ни било по време на път, било при почивките или нощувките... Като подследствени трябваше да се движим сякаш с невидими преградки, сякаш затворени всеки в своя единична килия.

Бяха едни променливи ранни пролетни дни. Ту ще плъзне рядка мъгла и унило ще зажвака воднистата кал под ботушите дори на твърдото шосе, ту небето ще се изчисти и меко-жълтеникавото, още неуверено в своите възможности слънце ще огрее хълмовете с вече почти стопен по тях сняг и ще ни покаже прозрачен света, който предстоеше да напуснем. Ту ще налети враждебен вихър и ще забрули от черните облаци сякаш не бял дори сняг, вледеняващо ще ни зашиба в лицето, в гърба, под краката и ще накваси нашите шинели и партенки.

Гърбовете на шестимата отпред, на неизменните шестима. Имах достатъчно време да разглеждам и да разглеждам разкривените безобразни печати SU и лъскавото черно кадифе върху яката на немеца. Имах достатъчно време да премисля и досегашния си живот и да осъзная настоящия. А — не можех. Вече цапардосан по главата със сопата — не го осъзнавах.

Гърбовете на шестимата. В тяхното поклащане не се долавяше нито одобрение, нито порицание.

Немецът скоро капна. Прехвърляше куфара от ръка в ръка, държеше се за сърцето, правеше знаци на конвоя, че не издържа повече. И тогава съседът му в двойката, военнопленник, изпитал Господ знае какво в немския плен (а може би и милосърдие?), взе по своя воля куфара от ръцете му и го понесе.

Носеха го след това и останалите, също без каквато и да е заповед на конвоя. И отново немецът. Но не и аз.

И никой не ми каза дори дума.

Срещнахме веднъж дълъг празен обоз, Ездачите ни оглеждаха с интерес, някои се изправяха в каруците в цял ръст, зяпаха. И скоро разбрах, че тъкмо моята персона бе източник за тяхното оживление и озлобеност — рязко се отличавах от останалите: шинелът ми беше нов, дълъг, ушит по тялото ми, петлиците му още не бяха отпрани и несръзаните му копчета лъщяха на надничашкото слънце като евтино злато. Отлично се виждаше, че съм офицер, съвсем пресен, току-що заловен. Отчасти навярно самото това развенчаване ги бе развълнувало приятно (някакъв отблясък на справедливост), но по-скоро в натъпканите им с политпросвета глави не се побираше, че могат да арестуват така и техния ротен командир, а бяха решили задружно, че аз съм от онази страна. — Пипнаха ли те, власовска гадино?!... Да го разстрелят, мръсника му с мръсник!!! — разгорещено крещяха ездачите в тиловия си гняв (най-отявленият патриотизъм се проявява винаги в тила) и добавяха какви ли не псувни.

Струвах им се някакъв международен измамник, когото обаче са заловили — и оттук нататък настъплението на фронта ще тръгне още по-бързо и войната ще свърши по-скоро.

Какво можех да им отговоря? Беше ми забранено да казвам каквото и да било, а трябваше да обясня на всекиго целия си живот. Как да им дам да разберат, че не съм диверсант? че съм техен приятел? че съм тук заради тях? И само се усмихвах... Пресрещах погледите им и им се усмихвах от етапната си арестантска колона! Но усмивката ми им се струваше по-лоша и от насмешка и те още по-ожесточено, по-яростно ме обсипваха с оскърбления и размахваха юмруци.

А аз се усмихвах, изпълнен с гордост, че съм арестуван не за кражба, не за измяна или дезертьорство, а защото по силата на догадката бях прогледнал за злодейските кроежи на Сталин. Усмихвах се, че искам и може би все ще успея да променя поне от-малко нашия руски живот.

А през това време моя куфар — го носеха...

И дори не чувствавах укора за това! И дори ако моят съсед, чието хлътноло лице беше обрасло с вече двуседмична мека брада, а очите му бяха изпълнени със страдание и познание, дори ако и той ме беше упрекнал в този момент на ясен руски език, че съм унизил честта на арестанта, като съм потърсил помощ от конвоя, че се поставям над

другите, че съм надменен — *нямаше да го разбера!* Просто нямаше да го разбера — *за какво ми говори?* Ами че аз съм офицер!...

Ако на седмина от нас предстоеше да умрат по пътя, а осмия конвойт би могъл да спаси — нищо не би ми попречило да се провикна:

— Сержант! Спасете мен. Аз съм офицер!...

Ето какво значи да си офицер дори когато пагоните ти не са сини!

А ако плюс това са и сини? Ако ти е внушено, че и сред самите офицери си нещо повече? Че ти е доверено нещо повече, отколкото на другите, че знаеш повече от другите и заради всичко това трябва да натикваш главата на подследствения между краката и така да го напъхваш в тръба?

Защо пък и да не го напъхваш?...

Приписвах си безкористно себеотрицание. А всъщност бях — изпечен палач. И ако бях попаднал в школата на НКВД по времето на Ежов — дали по времето на Берия нямаше да се окажа точно на мястото си?...

Нека читателят захлопне тук книгата, ако очаква, че тя ще бъде политическо разобличение.

Де да беше толкова просто! — има някъде черни хора, вършещи злонамерено черни дела, и се иска само да ги различим от останалите и да ги ликвидираме. Ала линията, разделяща доброто от злото пресича сърцето на всеки човек. И кой би унищожил макар и частица от собственото си сърце?...

През живота на едно сърце тази линия се измества в него, като ту бива изтласквана от радостното зло, ту освобождава място за изгряващото добро. Един и същ човек на различна възраст, в различни житейски ситуации е съвсем различен. Ту е по-близо до дявола, ту до светеца. А името не се мени и на него му приписваме всичко.

Сократ ни е завещал: опознай самия себе си!

И пред ямата, в която вече се каним да блъснем нашите оскърбители, се спираме изтръпнали: просто сме имали късмета не ние да бъдем палачите, а те.

И ако нас би ни призовал самият Малюта Скуратов^[11] — щяхме ли да пропуснем случая?...

От доброто до лошото има една крачка, казва пословицата.

Ще рече, и от лошото до доброто.

Достатъчно бе да се надигне в обществото споменът за беззаконията и изтезанията, за да започнат от всички страни да ни обясняват, пишат и възразяват: *там* (в НКГБ-МГБ) се срещаха и добри!

Знаем ги тези ваши „добри“: същите, които шепнеха на старите болшевики „дръжте се!“, че и скришом им пробутваха по някое сандвиче, затова пък обсипваха наред останалите с ритници. И ако изключим партиите — нямаше ли там просто по човешки добри хора?

А изобщо такива там не би трябвало да има: просто избягваха да ги вземат там, оглеждаха ги при приемането. Такива сами се изхитряха да се измъкнат. По време на войната един летец от Ленинград след болницата в Рязан моли в туберкулозния диспансер: „Открийте ми нещо! Принуждават ме да постъпя на работа в Органите!“ Рентгенолозите му измислят туберкулозен инфилтрат — и в Държавна сигурност се отказват да го вземат на работа.

Който е попадал по погрешка — или се е нагаждал към тази среда, или е бил изхвърлян оттам, натирван, че дори попадал върху релсите. И все пак — не са ли оставали и добри?

В Кишинев един млад лейтенант гебист казва на Шиповалников още месец преди да бъде арестуван: заминете, заминете, искат да ви арестуват! (Сам ли? Или майка му го е пратила да спаси свещеника?) А след ареста става така, че тъкмо той конвоира отец Виктор. И се тюхка: защо не заминахте?

Или друг случай. Имаше при мен един взводен командир. Казваше се Овсянников. Нямах на фронта по-близък човек от него. Половината война сърбахме заедно от едно канче, дори под обстрел — между две експлозии, за да не ни изстива чорбата. Беше селско момче с такава чиста душа и с такъв непредвзет поглед, че нито нашата школа, нито офицерството бяха успели да го развалят. Той и мен можа да смекчи до голяма степен. Бе подчинил цялото това офицерство у себе си на едно: да запази по възможност живота и силите на своите войници (а сред тях имаше и много на възраст). Тъкмо от него за пръв път разбрах какви са сега селото и колхозите. (Той говореше за тях без раздражение, без чувство на протест — просто както водата в гората отразява дърветата — с най-малките подробности.) Когато ме арестуваха, бе потресен, написал ми най-добра бойна характеристика,

отнесъл я на дивизионния за подпис. И след демобилизацията търсел чрез близките ми как да ми помогне (а годината е 1947, малко се различава от 1937 г.!). На следствието аз се страхувах най-вече заради него — да не почнат да четат фронтовия ми дневник: бях записал неговите разкази. Когато ме реабилитираха през 1957 г., исках много да го намеря. Помнех адреса му на село. Пиша му веднъж, втори път — няма отговор. Хванах някаква нишка — завършил бил Ярославския педагогически институт, оттам ми отговориха: „изпратен е на работа в органите на Държавна сигурност“. И таз хубава! Но ми стана още по-интересно. Пиша му на градския адрес — никакъв отговор. Минаха няколко години, излезе „Иван Денисович“. Е, сега, мисля си, ще се обади! Не! След още три години моля един свой ярославски кореспондент да го потърси и му предаде в ръце писмото ми. Така и направил, писа ми: „Само че той май не е чел «Иван Денисович»...“ И наистина, защо му е да знае какво става по-нататък с осъдените?... Този път Овсянников не можеше повече да мълчи и се обади: „След института ми предложиха да постъпя на работа в Органите и реших, че и този път ще бъде успешно. (Какво да е *успешно*?...) Не преуспях на новото си поприще, туй-онуй не ми харесваше, но работя «без палка», няма да подведа, струва ми се, другаря си. (Ето го и оправданието — другарството!) Сега вече не се замислям за бъдещето.“

Това бе всичко... А предишните ми писма уж не ги бил получил. Не му се иска да се срещнем. (Ако се бяхме срещнали, мисля, че щях да напиша по-добре цялата тази глава.) Последните сталински години той е бил вече следовател. През същите години, когато лепвах на всички подред по четвърт век лишаване от свобода. И как ли всичко това се е връзвало там в неговото съзнание? Как се е замъглявало? След като помнех предишния непорочен самоотвержен момък, как можех да повярвам, че всичко е безвъзвратно? че в него не са останали живи кълнове?...

Когато следователят Голдман дава на Вера Корнеева да подпише 206-и член, тя се досеща за правата си и започва подробно да вниква в делото на всички седемнадесет участници в „религиозната“ им група. Той побеснява, но не може да й откаже. За да не се ядосва повече с нея, я отвежда в голямата канцелария, в която седят половин дузина различни сътрудници, и излиза. Отначало Корнеева започва да чете, но

сетне от само себе си възниква разговор, та сътрудниците да си убият, изглежда, времето — и тогава Вера преминава на всеослушание към истинска религиозна проповед. (Да можехте да я познавате! Това е един лъчезарен човек с пъргав ум и свободна реч, макар че, докато е на свобода, в цивилния си живот, е била само шлосер, конегледачка и домакиня.) Слушали я със затаен дъх, задълбочавайки се от време на време с въпроси. Твърде в неочаквана светлина се разкрива това за всички тях. Стаята се изпълва с хора, прииждат и от съседните стаи. Макар и не следователи, а машинописки, стенографистки, подшивачи на папки, ала все пак от тяхната среда, от Органите, от 1946 г. Невъзможно е да възстановим монолога ѝ, тя успява да им каже какво ли не. И за изменниците на родината: а защо не е имало изменници през Отечествената война от 1812 г., и то при съществуващото тогава крепостно право? Кога, ако не тогава, е трябвало да има изменници? Но повече от всичко тя им говори за вярата и вярващите. В началото, казва им тя, всичко у вас бе поставено върху безпътните страсти — „граби награбеното“, и тогава вярващите, естествено, са ви пречили. Но сега, когато искате да строите и да блаженствувате на този свят — защо преследвате най-добрите си граждани? Та това е най-ценният ви материал: вярващите не се нуждаят от контрол, вярващият няма да открадне или да изklinчи от работа. Как мислите да построите справедливо общество със себелюбци и завистници? Затова всичко у вас се проваля. Защо плюете в душите на най-добрите хора? Позволете на Църквата наистина да се отдели, не я закачайте, от това няма да загубите! Били сте материалисти ли? Ами че осланяйте се тогава на развитието на образованието — то, тъй да се каже, ще разпръсне вярата. А защо трябва да арестувате хората? В този момент влиза Голдман и се опитва грубо да я прекъсне. Но всички креснали срещу него: „Затвори си устата!... Замълчи... Говори, говори, жено!“ (А и как другояче да я нарекат? Гражданко? Другарко? Всичко това е забранено, объркало се е в условностите. Жено! Така, както Христос се е обръщал, няма да сбъркаш.) И Вера продължава да им говори в присъствието на своя следовател!!!

Та кой ще отговори защо словото на нищожната арестантка прониква така живо в душите на слушателите ѝ в канцеларията на Държавна сигурност?

Същият този Д.П. Терехов и досега помни своя пръв осъден на смърт: „Беше ми жал за него.“ Значи паметта му се крепи върху нещо духовно. (А оттогава вече е забравил мнозина подобни и не им води сметка.)

Един епизод с Терехов. Докато ми доказваше колко добра била съдебната система по времето на Хрущов, той енергично удряше с ръка по стъклото върху бюрото си — и нарани в ръба му китката си. Позвъни, персоналът се изпълна отпреде му като струна, дежурният старши офицер му донесе йод и кислородна вода. Той продължи разговора, притиснал безпомощно навлажнения памук до раната си: оказа се, че кръвта му се съсирва лошо. Така Бог му изтъкна ясно ограничеността на човека! — а той съдеше, изпращаше на смърт другите...

Колкото и леден да е съставът по надзора в Големия дом — най-вътрешната сърцевина на душата, сърцевината на самата сърцевина би трябвало да се запази! Н. П-ва разказва, че веднъж я повела на разпит някаква безстрастна, няма и сляпа конвоираца — и не щеш ли, някъде наблизо, пред Големия дом започнали да избухват бомби. Имали усещането, че всеки момент ще почнат да падат и връз тях. Тогава конвоиращата се хвърлила към своята арестантка и обзета от ужас, я прегърнала в търсене на човешки контакт и съчувствие. Но бомбардировката свършила. И отново предишната слепота: „Сложете ръцете отзад! Вървете!“

Разбира се, не е кой знае каква заслуга да станеш човек в предсмъртния си ужас. Както не е доказателство за доброта и любовта към собствените деца („Той е грижовен баща“ — оправдават често така негодяите). Хвалят председателя на Върховния съд И. Т. Голяков: обичал бил да се труди в градината си, да чете, да ходи в антикварните книжарници, познавал добре Толстой, Короленко, Чехов — и какво е възприел от тях? колко хиляди само е погубил! Или да вземем онзи полковник — приятеля на Йосе, който още във Владимирския изолатор се превива от смях, докато разказва как затварял старите евреи в избата с лед — страхувал се жена му да не узнае за тези негови безпътства: тя

му вярвала, смятала го за благороден и това за него било най-важното. Е, трябва ли да приемем това негово чувство за плацдарм на доброто в сърцето му?

Защо те толкова държат вече второ столетие на небесния цвят? По времето на Лермонтов бяха — „и вий, мундири светлосини!“, последваха ги светлосините фуражки, светлосините пагони, светлосините петлици, наредиха им да не се набиват чак толкова на очи, светлосините периферии все повече се криеха от народната благодарност, все повече се стесняваха върху главите и раменете им — докато накрая се превърнат в кантове, в тесни ивици — но все пак остават светлосини!

Нима е само маскарад?

Или всяка чернотия трябва все пак да се причестява понякога с небето?

Красиво би било да се мисли така. Но когато разбереш с каква униформа се е мъчел да стане светец например Ягода... Един очевидец (от обкръжението на Горки, близък по онова време на Ягода) разказва: в имението на Ягода край Москва в съблекалнята на банята му имаше икони — за да могат Ягода и приятелите му, след като се съблекат, да стрелят с револверите си в тях, а сетне да влязат да се изкъпят...

Как да разбираме това: злодей! Що е то? Съществува ли?

По-лесно е да кажем, че не може да има злодеи, че ги няма. Само на приказките им подхожда да изобразяват злодеи — заради децата, да е по-проста картината. А когато великата световна литература от миналите векове ни обсипва с образи на злодеи, от черни по-черни — и Шекспир, и Шилер, и Дикенс, — това ни се струва отчасти примитивно, нескопосно за съвременното възприятие. И главното: как са обрисувани тези злодеи? Те отлично осъзнават, че са злодеи, и смятат душата си за черна. Така и разсъждават: не мога да живея, ако не върша зло! Я да взема да насъкам баща си срещу брат си! Я да се опия от страданията на жертвата! Яго ясно назовава своите цели и подбуди като черни, породени от омразата му.

Не, така в живота не става. За да извърши зло, човек трябва преди това да го осъзнае като добро или като осмислено закономерно действие. Природата на човека за щастие е такава, че той трябва да търси *оправдание* за своите действия.

У Макбет оправданията са слаби — и го загризва съвестта. А и Яго е просто агънце. Фантазията и душевните сили на Шекспировите злодеи не надхвърлят десетина трупа. Защото те са лишени от *идеология*.

Идеологията! — тъкмо тя дава търсеното оправдание за злодеянието и необходимата продължителна твърдост на злодея. Тъкмо тя е онази обществена теория, която му помага да оневинява пред себе си и другите своите постъпки и да чува не укори, не проклетия, а хвалби и почит. Така инквизиторите укрепват властта си чрез християнството, завоевателите — чрез възвеличаване на родината, колонизаторите — чрез цивилизацията, нацистите — чрез расата, якобинците и болшевиките — чрез равенството, братството и щастието на бъдещите поколения.

Благодарение на Идеологията върху XX век се стовари едно милионно злодейство. То не може да бъде опровергано, заобиколено, премълчано — и как при това положение ще се осмелим да настояваме, че нямало злодеи? А кой унищожаваше тези милиони? И щеше ли да го има Архипелага без злодеите?

През 1918–1920 г. се шири слухът, че петроградското и одеското ЧК не разстрелвали всичките си осъдени, а хранели с част от тях (както са живи) хищниците в градските зоологически градини. Не знам дали това е истина или клевета и ако е имало такива случаи, колко са били. Но и не бих търсил доказателства: по обичая на сините кантове бих им предложил сами да ни докажат, че това е невъзможно. А и къде в условията на ширещия се през ония години глад да намериш храна за хищниците? Да посегнеш на залька на работническата класа? Докато враговете и бездруго ще трябва да умрат — защо със смъртта си да не подкрепят зоологическото стопанство на Републиката и по този начин да спомогнат за нашето придвижване към бъдещето? Нима това не е *целесъобразно*?

Ето я чертата, която Шекспировият злодей не може да престъпи, но злодеят с идеология я преминава — и очите му остават ясни.

Във физиката са известни така наречените *прагови* величини или явления. Те изобщо не съществуват, докато не бъде прехвърлен определен, известен на природата и зашифрован от нея праг. Колкото и да осветяваме с жълта светлина лития, той не отделя електрони, но стига да припламне слаба синкава светлина — и те започват да се

отделят (прехвърлен е прагът на фотоефекта)! Охлаждай кислорода при минус сто градуса, подлагай го на всякакво налягане — газът се държи, не се поддава! Но прехвърлим ли сто и осемдесет градуса — и той потича, превръща се в течност.

Злодейството, изглежда, също притежава прагова величина. Да, човек се колебае, мята се цял живот между злото и доброто, подхлъзва се, проваля се, катери се, разкайва се, отново унива, но докато не е прекрачил прага на злодейството — в неговите възможности е да се върне и да остане още в обхвата на нашите надежди. Когато обаче чрез наситеността на злите си постъпки или чрез определена тяхна степен или чрез абсолютността на властта си той изведнъж прехвърли прага — смятайте, че вече се е отделил от човечеството. Може би — безвъзвратно.

* * *

Представата за справедливост у хората открай време се състои от две половини: тържествуващата добродетел и наказания порок.

Имахме щастието да дочакаме времето, когато не насъскват така често кучетата срещу добродетелта, макар тя и да не тържествува. Пребита, хилава, добродетелта вече е допусната да се намъкне в дрипите си, да се смести в ъгъла и там да кротува.

Никой обаче не смее да обели и дума за порока. Да, с добродетелта се гавреха, но порок в случая не е имало. Да, сума ти милиони бяха умъртвени, но виновни за това няма. И стига някой да се обади: „А как ще постъпите с *онези, които...*“ веднага ще го упрекнат от всички страни, отначало дружелюбно: „Ама вие, какво, другари! Защо да човъркаме стари рани?!“ (Дори срещу „Иван Денисович“ сините пенсионери възразяваха тъкмо по този начин: защо да наливаме отрова в душите на *хората, минали през лагерите*? Трябва да ги щадим!) А сетне и заплашително: „Млък, недотрепани! Стига ви, че дочакахте реабилитация!“

А в Западна Германия до 1966 г. за извършени престъпления са осъдени осемдесет и шест хиляди нацисти и ние се възмущаваме, не пестим страници във вестниците и радиочасове за това, а и след работа оставаме на митинги и гласуваме: *малко са!* И 86 хиляди са ни малко!

И 20 години съдебни процеси са ни малко! Да продължават! (А в Източна — не се чува нищо подобно, значи са ги превъзпитали, ценят ги та държавна служба — Б.а.)

А у нас са осъдени (според публикуваните данни) около *тридесет души*.

Това, което става оттатък Одер, оттатък Рейн, не ни дава мира. А това, което става зад зелените огради в Краймосковието и край Сочи, а това, че убийците на нашите съпрузи и бащи фучат с леките си коли по нашите улици и ние им правим път? — това не ни гнети, не ни засяга, това е — „да не ровим в миналото“.

Между другото, ако сравним 86-те хиляди западногерманци пропорционално с нас, за нашата страна ще се получи *четвърт милион!*

Но и за четвърт век не издирихме нито един от тях, нито един от тях не изправихме на съд, боим се да не разчовъркаме раните им. И като символ на всички тях на улица Грановски 3 си живее самодоволният, тъп Молотов, който до този момент в нищо не се е убедил, целият пропит от нашата кръв, и благородно пресича тротоара, за да се качи на дългия си широк автомобил.

И ето ви загадката, която на нас, съвременниците, не ни е съдено да разгадаем: *защо* Германия може да накаже своите злодеи, а Русия — не? Колко гибелен ще е нашият път, ако не се очистим от тази мръсотия, гниеща в собственото ни тяло? На какво Русия ще научи света?

На немските съдебни процеси сегиз-тогиз се случва нещо удивително: подсъдимият се хваща за главата, отказва се от адвокатска защита и не моли повече за нищо съда. Той казва, че извършените от него престъпления, напомнени му отново, го изпълват с отвращение и не иска повече да живее.

Та ето го висшето постижение на съда: когато порокът е до такава степен осъден, че от него се отдръпва и престъпникът.

Една страна, която осемдесет и шест хиляди пъти осъжда с помощта на съдията порока (и безвъзвратно го осъжда в литературата и сред младежта) — от година на година, стъпка по стъпка се очиства от него.

А какво да правим ние?... Ще дойде време, когато нашите потомци ще назоват няколко наши поколения — поколения от

мижитурки: отначало покорно позволявахме да ни изстребват с милиони, сетне полагахме специални грижи за убийците и техните благополучни старини.

Какво да правим, след като великата традиция на руското покаяние е неразбираема и смешна за тях? Какво да правим, след като страхът да понесат макар и стотна част от онова, което са причинили на другите, надхвърля в тях всякаква наклонност към справедливост? След като алчно са се вкопчили за благинките, натрупани върху кръвта на загиналите?

Разбира се, тези, които са въртели ръчката на месомелачката макар и от тридесет и седма година насам, вече не са млади, на възраст са от петдесет до осемдесет години, най-хубавото си време са изживели охолно, сито, в комфорт — и всякакви *равностойно* възмездие е закъсняло, то вече не може да се извърши над тях.

Но нека бъдем великодушни, нека не ги разстрелваме, не ги караме да пият солена вода, не ги обсипваме с дървеници, не ги връзваме „на лястовичка“, не ги държим без сън по цяла седмица, не ги ритаме с ботуши, не ги бием с гумени палки, не им стягаме черепите с железни обръчи, не ги натикваме в килиите като багаж, нахвърлени едни връз други — нека не им правим нищо от това, което те правеха! Но пред нашата страна и пред нашите деца сме длъжни да ги издирим до един и до един да ги съдим! Да съдим не толкова тях, колкото техните престъпления. Да направим така, че всеки от тях да каже на всеослушание:

— Да, аз бях палач и убиец.

И ако това бъде изречено в нашата страна само четвърт милион пъти (съотнесено пропорционално, за да не изоставаме от Западна Германия) — може би ще бъде достатъчно?

През XX век не бива десетилетия наред да не правим разлика между подсъдното зверство и „старото“, което „не трябва да ровим“!

Трябва да осъдим публично самата идея за разправа на едни хора с други! Като премълчаваме порока и го напъхваме в бутилката, за да не изскочи навън, ние го сеем и в бъдеще той ще даде хилядократно по-голям плод. Като не наказваме и дори не порицаваме злодеите, не просто съхраняваме техните нищожни старини, но и подкопаваме за новите поколения всякакви основи на справедливостта. Затова, а не заради „слаба възпитателна работа“ растат „равнодушни“. Младите

свикват, че подлостта на земята никога не се наказва и винаги носи благополучие.

И мъчително, и страшно ще е да се живее в такава страна!

[1] Неголямо лагерно подразделение. — Б.пр. ↑

[2] Служител на Специалния отдел (на руски: Особый отдел). — Б.пр. ↑

[3] На български тези фамилии се превеждат съответно: Търтейски, Кожодеров, Помиячев, Обирников, Вълкодеров и Разбойников. — Б.пр. ↑

[4] Курортно селище в Краймосковието. — Б.пр. ↑

[5] Роман Гуль. „Дзержинский“. Париж, 1936 г. — Б.а. ↑

[6] Военизирана охрана, преди това Вътрешна охрана на републиката. — Б.а. ↑

[7] „В първия кръг“. — Б.а. ↑

[8] Изобщо Д. П. Терехов е човек с изключителна воля и смелост (съдебните процеси срещу висши сталинисти в съмнителната обстановка се нуждаят от смелост), а и с пъргав ум. Ако хрущовските реформи бяха по-последователни, Терехов би могъл да се изяви в тях. Така историческите дейци у нас не се осъществяват. — Б.а. ↑

[9] Още едно от неговите велможни чудачества: заедно с началника на личната си охрана Кузнецов той се преобличал като цивилен и ходел да се разхожда из Москва и да раздава по свой каприз подаяния от чекистките оперативни суми. Дали не като душевно изкупление? — Б.а. ↑

[10] Название на пътя от Москва до Владимир, по който в дореволюционна Русия откарвали осъдените на каторга в Сибир. — Б.пр. ↑

[11] Прозвище на Григорий Скуратов-Белски (?–1573), възглавявал терора на опричниците по времето на Иван Грозни. — Б.пр. ↑

ПЕТА ГЛАВА

ПЪРВАТА КИЛИЯ — ПЪРВА ЛЮБОВ

Как да го разбираме — килия и изведнъж любов?... Аа, сигурно: по време на ленинградската блокада ще да са те затворили в Големия дом! Ясно тогава защо си останал жив — защото са те пхнали там. Това тогава е най-доброто място в Ленинград — и не само за следователите, които всъщност живеят там и имат в мазето кабинети, за да се опазят от обстрелите. Но шегата настрана, в Ленинград тогава хората не се мият, лицата им са покрити с черен слой, а в Големия дом арестантът взема горещ душ всеки десет дена. Е, наистина отопляват се само коридорите заради надзирателите, не и килиите, но пък в тях има и течаща вода, и тоалетна — къде такова нещо в Ленинград? А хлябът е както за всеки на свобода — сто двадесет и пет грама. Плюс веднъж дневно екстракт от скапано конско месо в чорбата! И веднъж кашичка!

Завидяла котката на кучешкия живот! Ами карцерът? Ами наблюдателните кули?

Не, не за това, не за това...

Сядам, прехвърлям наум със затворени очи: в колко килии съм лежал? Трудно е дори да възстановя броя им. И във всяка — хора, хора... Понякога двама души, понякога до петдесет. В коя съм бил пет минути, в коя — цяло лято.

Но винаги от всички тях с особено внимание си спомняш за първата си килия, в която си срещнал себеподобни, със същата обречена съдба. Цял живот ще се сещам за нея с вълнение, сравнимо единствено с първата любов. И за тези хора, поделили си с теб пода и кубическия сантиметър въздух сред каменните стени в дните, когато си премислял целия си живот поновому — за тези хора ще си спомняш някога като за членове на собственото си семейство.

Пък и в ония дни точно те са били твоето семейство.

С преживяното в първата следствена килия няма нищо сходно в целия ти живот *преди*, в целия ти живот *след това*. Макар хилядолетия преди теб да е имало тъмници и вероятно ще ги има още толкова след

теб (хубаво ще е да е за по-кратко...) — единствена и непоправима ще си остане именно килията, в която си лежал по време на следствието.

Може тя да е ужасна за човешкото същество. Клетка, гъмжаща от въшки и дървеници, без прозорци, без вентилация, без нарове — с мръсен под, кутийка, наричана КПЗ^[1] — в селсъвета, милицията, в някоя гара или на пристанището. (КПЗ и ДПЗ са пръснати в изобилие по цялата ни земя, в тях се държат огромен брой хора.) Единичната килия в архангелския затвор, където стъклата са замазани с минимум, та осакатената Божия светлина да прониква пурпурна до вас, и на тавана вечно свети крушка от петнадесет свещи. Или единичната килия в град Чойбалсан, където на шест квадратни метра с месеци седите плътно притиснати четиринадесет души и местите по команда подвитите си крака. Или една от лефортовските „психически“ килии от рода на 111-а, цялата боядисана в черно и също с денонощно светеща крушка от двадесет вата, а останалото е като във всяка друга лефортовска килия: асфалтов под; кранът на парното в коридора — в ръцете на надзирателя; а главно — многочасов раздиращ рев (от аеродинамичния комин на съседния ЦАГИ^[2], но не ти се вярва, че не е нарочно), рев, от който паницата и канчето вибрират и падат от масата, рев, при който няма смисъл да разговаряш, но може да пееш с пълен глас и надзирателят няма да чуе — а когато ревят стихва, настъпва блаженство, къде по-голямо, отколкото на свобода.

Но ти си обикнал не мръсния под, не мрачните стени, не вонята от кофата за изпражненията, а ей тези хора, с които си се обръщал по команда; нещо туптящо между вашите души; техните понякога удивителни думи; и породилите се в теб именно там такива едни освободени плаващи мисли, до които преди това никога не би могъл да стигнеш, да се възнесеш.

Пък и какво ли не си само преживял, докато стигнеш до тази първа килия! Държали са те в яма или в бокса, или в мазето. От никого не си чул човешка дума, никой не те е погледнал по човешки — само са кълвали с железни клюнове мозъка и сърцето ти, крещял си, стenal си — а онези са се смеели.

Седмица или месец си бил сам-самичък сред врагове и вече си се прощавал с разума и живота; и вече си падал от радиатора на парното, за да разбиеш главата си в чугунения конус на преливника — и не щеш ли, си жив и те отвеждат при твои приятели. И разумът се връща в теб.

Ето какво значи първата килия!

Ти си я чакал, мечтал си за нея почти като за свободата, а са те натиквали от една дупка в друга, от Лефортово в проклетата прословута Сухановка.

Сухановка е най-страшният затвор в МГБ. С нея заплашват нашего брата, следователите изговарят името ѝ със зловещо съскане. (А който е бил там — повече нищо не ще научиш от него: или несвързано бръцолечи, или вече не е между живите.)

Сухановка е бившият Екатеринински манастир, две здания — за излежаване на присъдата и следствено с 68 килии. Дотам се пътува с гарваните два часа и малцина знаят, че този затвор е на няколко километра от Ленинские Горки и от бившето имение на Зинаида Волконска. Местността е чудно хубава.

Постъпващият там арестант бива зашеметен със стоящ карцер — толкова тесен, че ако не си в състояние повече да стоиш, остава ти само да висиш на опрениите си колене, няма никакъв друг начин. В такъв карцер те държат и повече от едно денонощие — за да обуздаят духа ти. Храната в Сухановка е добра и вкусна както никъде другаде в МГБ, защото я носят от почивния дом на архитектите и не държат отделна кухня за свинска помия. Но онова, което изяжда един архитект — и пържените картопки, и кюфтенцата, се разделя тук между дванадесет души. И това е причината да си не само вечно гладен, както навсякъде по затворите, но много по-мъчително раздразнен.

Всички килии там са пригодени за двамина, но подследствените ги държат най-често поотделно. Квадратурата е метър и половина на два.^[3] В каменния под са заварен и две кръгли столчета, наподобяващи пънове, върху всяко едно от които, щом надзирателят отключи в стената секретната брава, пада за седем часа през нощта (т.е. през часовете на следствието, денем то не се води изобщо там) легло със съвсем малък, като за дете, сламеник. Денем столчетата се освобождават, но е забранено да се седи на тях. Освен това има и маса върху четири тръби, напомнящи дъска за гладене. Горното прозорче е винаги затворено. Надзирателят го отваря с прът само сутрин за десет минути. Стъклото на малкия прозорец е армирано. Никога не извеждат арестантите на разходка, а до клозета — само в шест сутринта, т.е. когато на стомаха не е нужно, вечер пък не се полага. На един сектор от седем килии се падат по двама надзиратели, затова те така често

надничат през шпионката — колкото да изминат разстоянието покрай двете врати до третата. Това е и целта на беззвучната Сухановка: да не остава нито минута за сън, да не остават минути, откраднати за личен живот — винаги си под наблюдение, винаги си подвластен.

Но ако си издържал двубоя с безумието, с всички изпитания на пълната изолация — значи си заслужил своята първа килия! И ще може да излекуваш в нея душевните си рани.

Но и бързо да си капитулирал, да си отстъпил във всичко и всички да си предал — пак си узрял за своята първа килия; само че за теб ще е по-добре да не доживяваш до този щастлив миг, а да умреш като победител в мазето, без да си подписал нито един лист хартия.

Сега ще видиш за пръв път — не врагове. Ще видиш за пръв път — други живи^[4], които също са поели по твоя път и с които можеш да се обединиш чрез радостната дума *ние*.

Да, думата, която може би си презирал, докато си бил на свобода, когато с нея са заменяли твоята личност („Ние всички сме като един!... Ние негодуваме от дън душа!... Ние решително настояваме!... Ние се кълнем!...“) — сега се открива пред теб като сладостното: ти не си самичък на света! Още ги има мъдрите духовни същества — *хората!!!*

* * *

След четирите денонощия на моя двубой със следователя надзирателят дочака да легна в полагащото се за тази цел време в своя ослепително осветен бокс и взе да отваря вратата. Чувам всичко, но преди да каже: „Стани! На разпит!“, искам още три стотни от секундата да държа главата си върху възглавницата и да си въобразявам, че спя. Надзирателят обаче нарушава заученото: „Стани! Събирай завивките!“

Недоумяващ и ядосан, че ми отнема най-скъпоценното време, аз намотавам партенките, нахлузвам ботушите, шинела, зимния калпак и прегръщам като вързоп държавния дюшек. Надзирателят на пръсти, правейки ми непрекъснато знаци да не шумя, ме повежда по гробно смълчания коридор на четвъртия етаж на Лубянка покрай бюрото на дежурния по корпус, покрай лъскавите номерца на килиите и

маслинените капачки върху шпионките и отключва килия 67. Влизам и той мигом заключва зад гърба ми.

Макар след отбоя да е минал само четвърт час, подследственият разполага с толкова несигурно крехко време за сън, при това за толкова кратко, че когато влизам, обитателите на 67 килия вече спят на металните си кревати, поставили ръце над завивките.

Различните ограничителни мерки в допълнение към някогашните тъмнични си въвеждани във вътрешните затвори на ГПУ—НКВД—КГБ постепенно. Лежалите тук в началото на 20-те години не познават тази мярка, пък и през нощта тогава са гасели светлината, както се и полага. Започват да не я гасят с логичния довод: да наблюдават арестантите непрекъснато през нощта (когато са палели светлината за проверка, е било още по-непоносимо). Нарездат ръцете да се държат над завивката, за да не може затворникът да се удуши под одеялото и да се измъкне по такъв начин от справедливото следствие. При направената експериментална проверка се оказва, че през зимата човек винаги иска да скрие ръцете си, да ги сгрее — и поради това мярката окончателно се въвежда.

От звука на отварящата се врата тримата в килията трепват и тутакси надигат глави. Те също очакват да бъдат изведени на разпит.

И тези три изплашено надигнати глави, тези три небръснати, сънливи, бледи лица ми се сторват такива човешки, такива мили, че аз стоя, прегърнал дюшека, и се усмихвам от щастие. И те ми се усмихват. Какъв забравен израз! А е минала само седмица!

— Отвън ли идваш? — питат ме (обичайният първи въпрос към всеки новак).

— Нее — отвръщам аз (обичайният първи отговор на всеки новак).

Те подразбират, че съм арестуван вероятно отскоро, което за тях значи, че идвам *отвън*. Аз пък след деветдесет и шест часа следствие никак не смятах, че съм „отвън“, нима не бях вече изпитан арестант?... И все пак идвах отвън! И голобрадото старче с непрекъснато

мърдащите черни вежди започва да ме разпитва за военните и политическите новини. Потресаващо! — макар да бе краят на февруари, те нищо не знаят нито за Ялтенската конференция, нито за обкръжаването на Източна Прусия, нито изобщо за нашето настъпление край Варшава от средата на януари, нито дори за декемврийското плачевно отстъпление на съюзниците. Съгласно с инструкцията подследствените не бива да узнават нищо за външния свят — и ето че те не знаят нищо!

Готов съм до среднощ да им разказвам за всичко — с гордост, сякаш всички победи и обкръжения са дело на собствените ми ръце. Но тук дежурният надзирател ми внася кревата и трябва безшумно да го наместим в килията. Помага ми младеж на моята възраст, също военен: куртката и кепето му на летец висят окачени на кревата. Той дори преди старчето ме пита — само че не за войната, а дали имам тютюн. Но колкото и да съм отворил душата си за своите нови приятели, колкото и малко думи да сме разменили за тези няколко минути, нещо чуждо ме лъхва от този мой връстник и съфронтак и аз се затварям за него веднъж завинаги.

(Още не знаех думата „ухо“, нито че такова има във всяка килия, не бях успял изобщо да си дам сметка и да си кажа, че този човек — Г. Крамаренко — не ми допада, а вече бе задействувало в мен някакво духовно реле, реле опознавач, което завинаги ме затвори за този човек. Нямах да споменавам случая, ако той беше единичен. Скоро обаче с учудване, с възторг и тревога започнах да усещам работата на това реле опознавач като постоянно природно качество. Годиците се изнизваха, аз лежах на едни и същи нарове, вървах в един и същи строй, работех в едни и същи бригади със стотици хора и винаги това тайнствено реле опознавач, за чието създаване нямах никаква заслуга, задействуваше още преди да си спомня за него, задействуваше при вида на човешкото лице, на човешките очи, при първите звуци на гласа — и ме разкриваше изцяло за едни или само малко за други, или плътно ме закриваше за трети. При това го правеше винаги до такава степен безпогрешно, че всичките старания на оперативните работници да вкарват доносници сред нас започнаха да ми се струват съвсем напразни: ами че който се е заел да става предател, не може да скрие това от лицето си, от гласа си, някои успяват ловко да се престорят — и въпреки всичко им личи. Напротив, опознавачът ми помагаше да

отлича хората, пред които може от първите минути на запознанството да им разкриеш най-съкровено, дълбочини и тайни, за каквито летят глави. Така изкарах осем години затвор, три години заточение, още шест години нелегално писателство, не по-малко опасни — и през всичките тези седемнадесет години, без много да му мисля, се разкривах пред десетки хора, и не сгреших нито веднъж! Никъде не съм чел за това и го казвам тук за любителите на психологията. Струва ми се, че мнозина от нас носят в себе си такива духовни устройства, но като хора на прекалено технически и умствен век пренебрегваме това чудо и му пречим да се развива в нас.)

Наместваме кревата — и аз вече се каня да разказвам (разбира се, шепнешком и легнал), за да не ме пратят незабавно от този уют в карцера, но третият ни съкилийник, човек на средна възраст, ала вече с бели, досущ като иглички косъмчета на стриганата си глава, ме наблюдава не съвсем доволно и казва с характерната за северняците суровост:

— Утре. Нощта е за спане.

Без съмнение, най-разумното. Всеки миг могат да измъкнат всеки от нас, разбира се, на разпит и да го държат там до шест сутринта, след което следователят ще иде да спи, а тук вече ще е забранено дори да подремнеш.

Една нощ спокоен сън е по-важна от съдбините на планетата.

От първите фрази на своя разказ усещам още нещо, препятстващо, но не веднага уловимо, ала не съм в състояние да го назова толкова бързо: че с арестуването на всеки от нас световните полюси са се разменили, че всички понятия са се преобърнали на сто и осемдесет градуса и това, че съм започнал да разказвам с такова упоение — за нас може би съвсем не е толкова радостно.

Те се обръщат, покриват с носните кърпи очите си срещу двеставатовата крушка, увиват с пешкирите ръката, мръзнеща над завивката, а другата крадливо скриват и заспиват.

А аз лежа, преливащ от празника, че съм с хора. Само преди час дори не допусках, че ще ме оставят да се срещна с някого. Можех да завърша живота си и с куршум в тила (следователят през цялото време ми обещавахе това), без да видя някого. Над мен все тъй виснеше следствието, но колко силно бе отстъпило то! Утре ще им разказвам (не за *делото* си, естествено), утре ще ми разказват и те — колко

интересен ще бъде утрешният ден, един от най-хубавите в живота ми! (Та ето го това толкова ранно и толкова ясно съзнание: че затворът за мен не е пропаст, а много важен прелом в живота.)

Всяка дреболия в килията ми е интересна, вече изобщо не ми се спи и когато надзирателят не наднича през шпионката, крадешком изучавам всичко. Ей там, горе, на една от стените има малка ниша, дълбока три тухли, и на нея виси синя хартиена щора. Вече бяха успели да ми кажат какво е това: прозорец, да! — в килията има прозорец! — а щората е за противовъздушна маскировка. Утре ще има слаба дневна светлина и през деня за няколко минути ще загасят режещата очите ни крушка. Малко ли е — да живееш през деня при дневна светлина!

В килията има още — маса. На нея, на най-видното място — чайник, шах, купчинка книги. (Още не знам защо — на най-видното място. Оказва се, че все според установения на Лубянка ред при всекиминутното надзъртане през шпионката надзирателят трябва да се убеди, че никой не злоупотребява с тези дарове на администрацията: никой не дълбае с чайника стената, никой не гълта шахматните фигурки в опита да си отмъсти на СССР и да престане да бъде негов гражданин, никой не е подпалил книгите, за да изгори затворът. А очилата на арестантите се смятат за толкова опасно оръжие, че не се полага да ги слагаш през нощта дори на масата и администрацията ги прибира до сутринта.)

Какъв уютен живот! — шах, книги, пружинени кревати, дебели дюшеци, чисто бельо. Не помня да съм спал така нито веднъж през войната. Лъснат паркетен под. Може да направиш почти четири крачки от прозореца до вратата. Не, все пак този централен политически затвор е направо курорт.

И не падат снаряди... Спомням си ту тяхното високо хлипане над главата, ту нарастващото свистене и охване при експлодирането им. И как нежно свистят мините. И как всичко се тресе от тях. Спомням си кишата край Вормдит, където ме арестуваха и където нашите сега газят калта и мокрия сняг, за да не изпуснат немците от „котела“.

Вървете по дяволите, щом не искате, няма да воювам!

* * *

Покрай многото загубени мерки сме загубили още една: за високата стойност на хората, които преди нас са говорили и писали на руски. Странно, те почти не са описани в нашата дореволюционна литература. У нас са описани или излишните хора, или отпуснатите неприспособени мечтатели. От руската литература на XIX век почти не се разбира: благодарение на кого Русия е съществувала десет столетия, кой я е опазил? Впрочем дали не благодарение пак на тях тя се крепи и през последния половин век? Преди всичко — на тях.

Че дори и мечтателите — те са виждали твърде много неща, за да изберат само едно. Стремели са се твърде силно към възвишеното, за да стъпят твърдо на земята. Преди да рухне едно общество, има една такава мъдра прослойка от мислещи — мислещи и нищо повече. И как ли не им се надсмиват! Вземат ги на подбив! Не ги удостояват с нищо друго освен с прозвището *гнилоч*. Тези хора са преждевременно разпъпили се цветя с извънредно нежен аромат, точно затова ги и унищожават. Особено безпомощни са те в личния си живот: нито се прегъват, нито се преструват, нито се спогаждат, всяка тяхна дума е мнение, порив, протест. Тъкмо тях най-напред подбира косата. Тъкмо тях стрива сламорезачката.^[5]

Така че тъкмо те са минавали през нашите килии. Но стените на килиите — оттогава тук за кой ли път са сменяли тапетите и са мазали, и са белосвали, и са боядисвали — стените на килиите не ни разкриват нищо от миналото (наопаки, самите те с вградените си микрофони се напрягат да ни подслушват). За предишните обитатели на тези килии, за водените тук разговори, за мислите, с които са тръгвали оттук на разстрел и към Соловки — никъде нищо не е записано, не е казано — навярно никога няма и да има такъв том, равняващ се на четиридесет вагона наша литература.

А които от тях са още живи, ни разказват какви ли не подробности: че някога тук имало нарове със сламеници. Че преди да сложат намордници на прозорците, са варосвали изцяло стъклата — още през 1920 г. А намордниците ги е имало още през 1923 г. (а ние всички ги приписвахме на Берия). Разправят, че тук през 20-те години все още се отнасяли търпимо към почукванията между килиите: все още продължавала нелепата традиция от царските зандани, че ако затворниците не си почукват — каква друго да правят? И още нещо:

през 20-те години надзирателите са били до един латвийци (предимно от латвийските стрелци) и храната са я разнасяли снажни латвийки.

Все дребни неща наистина, но току се замислиш.

Много исках да видя този главен политически затвор на Съюза и бях благодарен, че съм попаднал в него: бях мислил много за Бухарин, искаше ми се да си представя всичко това. Усещането ми обаче беше такова, че ние вече не струваме, че за нас стига който и да е *вътрешен* затвор на Държавна сигурност.

Ала не можех да се оплача от хората, които заварих. Имаше кого да послушам, кого да вземам за пример.

Старчето с вечно мърдащите вежди (за своите шестдесет и три години съвсем не се държеше като старче) се казваше Анатолий Илич Фастенко. То направо красеше лубянската ни килия — и като блюстител на старите руски тъмнични традиции, и като живата история на руските революции. С онова, което помнеше, като че ли правеше по-мащабно всичко, което бе ставало и ставаше. Подобни хора са рядкост не само за тъмничната килия, но и за цялото общество.

Още тук, в килията, открихме името Фастенко в попадналата ни книга за революцията от 1905 г. Фастенко бе от толкова отдавна социалдемократ, че за нас той сякаш бе престанал да е такъв.

Своята първа тъмнична присъда получава съвсем млад, през 1904 г., но след манифеста от 17 октомври 1905 г. е окончателно освободен.

Колцина измежду нас не знаят още от училищната скамейка и не са назубрили от „Краткият курс“, че този „провокационно-подъл манифест“ е издевателство със свободата, че царят издава заповед: „за мъртвите — свобода, за живите — затвор“? Но тази епиграма е лъжлива. С царския акт са разрешени всички политически партии, свикана е Думата, обявява се също така честна и максимално широка амнистия, а именно: освобождават се ни повече, ни по-малко всички политически затворници без изключение, независимо от присъдата и вида на наказанието. В затвора остават само криминалните

престъпници. Докато Сталиновата амнистия от 7 юли 1945 г. постъпва точно наопаки: оставя в затвора политическите.

Интересен е неговият спомен за обстановката около тогавашната амнистия. През ония години, естествено, още не са имали представа за „намордниците“ върху тъмничните прозорци и от килиите на белоцерковската тъмница, в която лежи Фастенко, арестантите наблюдават на воля тъмничния двор, идващите и заминаващите, както и улицата, и си разменят реплики с когото искат от свободните граждани. И ето че на 17 октомври през деня научават по телеграфа за амнистията, минавачите съобщават от улицата новината на затворниците. Надига се радостна вълна сред политическите, те започват да чупят стъклата на прозорците, да разбиват вратите и да настояват пред директора на затвора да ги освободи незабавно. Да са ритали някого от тях с ботуши по лицето? Да са го вкарвали в карцера? Да са лишавали някоя килия от книги или от достъп до лавката? Нищо подобно! Обърканият директор тича от килия на килия да ги увещава: „Господа! Моля ви! Бъдете благоразумни! Нямам право да ви освобождавам въз основа на телеграфно съобщение. Трябва да получа преки указания от началството в Киев. Много ви моля: налага се да пренощувате тук.“ И наистина, тях варварски ги задържат още едно денонощие!... (При сталинските амнистии, както ще видим по-нататък, амнистираните ги държат по два-три месеца, принуждават ги все така да вършат безсмислена работа и това на никого не му изглежда незаконно.)

Веднага с пускането им от затвора Фастенко и другарите му се включват в революцията. През 1906 г. Фастенко е осъден на 8 години каторга, което ще рече: 4 години окован с вериги и 4 години заточение. Първите четири години той излежава в севастополския централен затвор, където впрочем става свидетел на масово бягство на затворници, организирано отвън съвместно от революционните партии: есери, анархисти и социалдемократи. Пробиват с бомба отвор в тъмничната стена, през който може да мине цял конник, и двадесетина затворници (не всички, не по желание, а само посочените от техните партии предварително, още в затвора — чрез надзирателите! — въоръжени с пистолети) се измъкват с изключение

на един. По нареждане на РСДРП Фастенко не трябвало да бяга, а да отвлича вниманието на надзирателите и да създава суматоха.

Затова пък не остава дълго в енисейското си заточение. Сравняваш разказите му (и по-късно — разказите на други оцелели) с широко известния факт, че стотици и стотици наши революционери успяват да избягат от заточението си, и то предимно в чужбина, и стигах до убеждението, че от царското заточение не е бягал само който го е мързяло, толкова лесно е било това. Фастенко „бяга“, тоест чисто и просто напуска без паспорт мястото на заточението. Отправя се за Владивосток, където се надява с помощта на свой познат да се качи на някой параход. Така или иначе, не успява. Тогава, все така без паспорт, спокойно прекосява с влак цялата майчица Русия и стига до Украйна, където става нелегален болшевишки функционер и бива арестуван. Набавя си обаче чужд паспорт, с който тръгва да пресича австрийската граница. Този замисъл е съвсем безопасен, Фастенко изобщо не усеща потеря по петите си и проявява учудващо нехайство: стига границата и връчва паспорта си на полицейския чиновник, когато изведнъж се сеща, че не помни новото си фамилно име! Какво да прави? Пътниците били около четиридесет души, а чиновникът вече започнал да ги вика по име. Фастенко съобразява да се престори на заспал. Чува как връщат паспортите на всички, как няколко пъти извикват някой си Макаров, но все още не е съвсем сигурен, че това е неговото фамилно име. Най-сетне драконът на императорския режим се навежда над конспиратора и учтиво го докосва по рамото: „Господин Макаров! Господин Макаров! Моля, вземете паспорта си!“

Фастенко заминава за Париж. Познава Ленин и Луначарски, нагърбва се с някакви стопански задължения в партийната школа в Лонжюмо. Едновременно учи френски, оглежда се — и ето че го обзема желанието да потегли нататък, за да опознае света. Малко преди войната се установява в Канада, става работник, отива и в Съединените щати. Свободният спокоен бит в тези страни го поразява: стига до заключението, че никаква пролетарска революция не е възможна и че едва ли дори е необходима.

А през това време в Русия избухва — по-рано от предвижданото — дългоочакваната революция и всички започват да се връщат, после идва и втората революция. Фастенко не изпитва вече предишния порив

към тези революции. Но се завръща, за да се подчини на същия закон, който гони птиците в техните прелети.

Скоро след Фастенко в родината се връща и негов канадски познат, бивш моряк от кораба „Потьомкин“, който бяга в Канада и става там заможен фермер. Разпродава фермата и добитъка си и се прибира в родния край с парите от продажбата и с новичък трактор — да помага в изграждането на заветния социализъм. Влиза с трактора си в една от първите комуни. Кой ли не работи с трактора както намери за добре, така че той бързо се разваля. А морякът вижда вече със съвсем други очи онова, което си е представял цели двадесет години. Издават разпоредби хора, които не би трябвало да се разпореждат, и налагат да се вършат неща, каквито за един образцов фермер са дивашка безсмислици. Освен това той съвсем изпостелява, одрипавява и изхарчва канадските си долари, разменени срещу рубли. Накрая измолва да му разрешат да напусне родината със семейството си, пресича границата беден, както когато е бягал от „Потьомкин“, преплава океана, както и тогава като моряк (няма пари за билет:), а в Канада започва отново като ратай.

Тогава все още не разбирах във всичко Фастенко. За мен едва ли не най-важното и учудващото в него бе, че лично е познавал Ленин, въпреки че самият той си спомняше за това съвсем равнодушно. (Моето настроение тогава беше следното: някой в килията се обърна към Фастенко по бащиното му име, без малкото, тоест просто: „Илич, твой ред ли е да изнасяш кофата?“ Кипнах, засегнах се, стори ми се кощунство и не само подобното съчетаване на думите, но изобщо да бъде наричан Илич някой друг освен един-единствен човек на земята!) Затова Фастенко не можа да ми обясни още много неща, както би искал.

Той ми казваше ясно на руски: „Не си прави кумир!“ А аз не го разбирах!

Виждаше ме колко съм възторжен и настойчиво, неведнъж ми повтаряше: „Като математик не ви е простено да забравяте Декарт: всичко подлагай на съмнение! *Всичко* подлагай на съмнение.“ Как така — „всичко“? Разбира се, че не *всичко*! Струваше ми се: и бездруго достатъчно нещо съм подложил на съмнение, стига толкова!

Или казваше: „От старите политкаторжници не остана почти никой, аз съм от най-последните. Всички стари каторжници бяха премахнати до крак, а нашата компания я разгониха още през тридесетте години.“ — „Защо?“ — „Ами за да не се събираме, да не обсъждаме.“ И макар че тези прости думи, изречени със спокоен тон, би трябвало да разтърсят небето, да строшат стъклата — аз ги възприемах само като поредното злодеяние на Сталин. Труден факт, но — без корени.

Съвсем ясно е, че не всичко, което влиза в ушите ни, прониква нататък в съзнанието. Онова, което не съвпада с настроението ни, се губи — дали в ушите, дали след ушите, но се губи. И макар ясно да си спомням многобройните разкази на Фастенко — неговите разсъждения са останали смътно в паметта ми. Той ми препоръчваше различни книги, които съм трябвало непременно да намеря и прочета, когато изляза на свобода. Предвид на възрастта и здравето си той не се надяваше да излезе жив и много му се щеше да обхвана тези мисли. Бе невъзможно да запиша нещо, а за помнене и без това имаше много нещо в тъмничния ни живот, но все пак запомних имената, близки до тогавашните ми вкусове: „Несвоевременни мисли“ на Горки (тогава ценях твърде високо този писател: той превъзхождаше всички руски класици по това, че беше пролетарски) и „Една година в родината“ на Плеханов.

Когато Фастенко се връща в РСФСР, настоятелно искат да го издигнат от уважение към старите му конспиративни заслуги и той е могъл да заеме важен пост, но не е пожелал, постъпил на длъжност в издателство „Правда“, сетне на още по-скромна и накрая в тръста „Мосгороформление“, където работи вече съвсем незабелязан.

Чудех се: защо е отказвал? Той отвърщаше странно: „Старо куче на синджир не свиква.“

Разбира, че не може да направи нищо по човешки, и пожелава просто да оцелее. Вече е пенсионер със скромна пенсия (съвсем не персонална, защото тя би подсказала, че е близък с мнозина от

разстреляните) — и така е щял да доживее сигурно до 1953 г. Но за нещастие арестуват съседа му — вечно пияния разпасан писател Л. Соловьев, който в пийнало състояние заразмахвал нейде пистолет. Пистолетът говори недвусмислено за терор, а Фастенко с неговото отдавнашно социалдемократическо минало си бил завършен терорист. И ето че сега следователят му лепва *терор* плюс, естествено, служба във френското и канадското разузнаване, а значи и обвинението, че е бил осведомител на царската тайна полиция — охранката^[6]. И през 1945 г. за своята тлъста заплата тлъстият следовател най-сериозно прелиства архивите на провинциалните жандармски управления и пише съвсем сериозни протоколи на разпитите за нелегалните имена, паролите, явките и събранията от 1903 г.

А старата му съпруга (бяха бездетни) всеки десети ден, според както беше разрешено това, носеше на Анатолий Илич онова, което бе по джоба ѝ: триста грама черен хляб (купуван от пазара, където един килограм струваше сто рубли!) и дузина варени и обелени (а при обиск и пробити с шило) картофи. И при вида на тези оскъдни — действително свети! — колетчета ти се късаше сърцето.

Толкова бе заслужил човекът за своите шестдесет и три години честност и съмнения.

* * *

Четири легла в нашата килия оставяха все още по средата пътечка за минаване и за маса. Но няколко дни след идването ми вкараха пети човек и поставиха за него още едно легло напреки.

Новакът бе доведен един час преди сигнала за ставане — през най-сладкото за сън време, така че трима от нас не вдигнахме глави да го видим и само Крамаренко скочи, за да изкопчи тютюн (а може би и материал за следователя). Взеха да разговарят шепнешката, ние се опитвахме да не слушаме, но бе невъзможно да не отличим шептенето на новака: толкова то бе високо, тревожно, напрегнато и дори близко до плач, че беше ясно — някакво неописуемо нещастие идва да се настани между нас. Новакът питаше мнозина ли са осъждани на разстрел. Все пак, без да извърщам глава, аз ги *помолих да се отдръпнат*, за да не ги чуваме.

Когато по сигнала за ставане всички дружно скочихме (излежаването заплашваше с карцер), видяхме — един генерал! Тоест по него нямаше никакви отличителни знаци, нито дори свалени или отвинтени, нито дори петлици — ала скъпата куртка, мекият шинел, а и цялата фигура и лицето! — не, това беше несъмнено генерал, типичен генерал и дори непременно пълен генерал, а не някакъв там генерал-майор. Беше среден на ръст, набит, доста широк в тялото и в раменете, а в лице твърде дебел, но тази придобита дебелина не му придаваше ни най-малко достъпно добродушие, а по-скоро важност, принадлежност към висшите кръгове. Лицето му наистина завършваше не горе, а долу — с челюст на булдог, и тук бяха концентрирани неговата енергия, воля, властност, които са му позволили да се домогне до такъв чин на своята средна възраст.

Запознахме се и се оказа, че Л. В. З-в е още по-млад, отколкото изглежда — щял да навърши през същата година едва тридесет и шест („ако не ме разстрелят“), и най-странното: той не е никакъв генерал, нито дори полковник или изобщо военен, а — инженер!

Инженер ли?! Бях възпитан именно в инженерска среда и добре помня инженерите от двадесетте години: открито излъчван интелект, непосредствен и деликатен хумор, лекота и широта на мисълта, непринуденост в превключването от една инженерна област в друга и изобщо от техниката — към обществото, към изкуството. Сетне — възпитаност, изтънченост на вкусовете; добър език, плавно съгласуван и без паразитни думички; при един — малко музициране; при друг — малко живопис; и винаги при всички — духовен отпечатък върху лицето.

От началото на 30-те години загубих връзката с тази среда. После дойде войната. И ето че пред мен стоеше — инженер. От тези, които бяха дошли да сменят унищожените.

Притежаваше обаче едно безспорно превъзходство: бе значително по-силен, по-земен от *предишните*. Бе запазил мощните си рамене и ръце, макар отдавна да не се нуждаеше от тях. Бе освободен от отегчителните учтивости, поглеждаше сурово, говореше неоспоримо, дори без да очаква, че може да му се възрази. Бе расъл различно, бе работил различно от *някогашните*.

Баща му орал земята в най-пълния и истински смисъл на думата. Лъоня З-в е едно от онези чорлави неукни селянчета, за чиито погубени

таланти съжеляват и Белински, и Толстой. Не беше чак Ломоносов и самичък не би отишъл в Академията, но явно бе от талантливите — и да не беше революцията, също би орал земята и би живял заможено, защото бе енергичен, с пъргав ум, може би от него би излязъл и добър търговец.

В съветско време тръгва по линията на комсомола и това негово комсомолство, изпреварвайки другите му таланти, го измъква от неизвестността, от низините, от селото, пренася го като ракета през работническия факултет и го издига до Промышлената академия. Там попада през 1929 г. — тъкмо когато подкарват на стада в ГУЛАГ *онези* инженери. Трябва спешно да бъдат подготвени свои — съзнателни, предани, стопроцентови и не толкова вършещи работата си, колкото ръководители на производството, накъсо — съветски бизнесмени. Такъв е моментът, че прословутите *командни ключови позиции* над още несъздадената промишленост са незаети. И съдбата на неговия набор е — да ги заеме.

Животът на З-в се превръща в низ от успехи, в гирлянда, навивана към върха. Годините от 1929 до 1933 са изтощителни: гражданската война в страната се води не с тачанки^[7], а с овчарски кучета, умиращите от глад се нижат на върволици към железопътните гари с надеждата да заминат за града, където могат да намерят хляб, но не им дават билети и лишени от възможността да заминат, те умират поголовно с покорна селска безсловесност около гарите — по това време З-в не само не знае, че гражданите получават хляб срещу купони, но има *студентска стипендия* от деветстотин рубли (общият работник получава тогава шестдесет). За селото, с което е скъсал окончателно, не го боли: новият му живот вече протича тук, сред победителите и ръководителите.

Не успява да поработи дори като обикновен десетник: веднага в негово подчинение минават десетки инженери и хиляди работници, той е главен инженер на големи строителни обекти край Москва. От началото на войната има, разбира се, резервация, евакуира се със своя главнокомандуващ в Алма Ата и тук ръководи още по-големи строежи на река Или, само че този път му работят затворници. Тогава видът на тези сиви хорица го занимава твърде малко — не го навежда на размисли, не приковава вниманието му. За блестящата орбита, по която се движи, са важни единствено цифрите за изпълнявания от тях план.

За З-в е достатъчно да накаже обекта, лагпункта, техническия ръководител — а вече те да си търсят средствата за изпълнението на нормите; по колко часа се работи там, при каква дажба — в такива подробности той тогава не вниква.

Военните години в дълбокия тил са най-добрите в живота на З-в. Такова е вечното и всеобщо свойство на войната: колкото повече страдания събира тя на единия полюс, толкова повече радости освобождава на другия. З-в има не само челюстта на булдог, но и бърза, пресметлива, делова хватка. Веднага умело влиза в новия военен ритъм на народното стопанство: всичко за победата, дърпай и давай, а войната ще мине всичко това в разход! Единствената отстъпка, която прави на войната, е: отказва се от костюмите и вратовръзките и като се влива в защитния цвят, си ушива хромови ботуши и навлича генералска куртка — същата, с която се яви пред нас. Така е било модерно, всички са ходели така, за да не предизвикват раздражението на инвалидите или упрекващите погледи на жените.

Но жените обикновено го гледат с други очи; те го търсят, за да се нахранят, стоплят, повеселят. През ръцете му минават луди пари, портфейлът му е издут като буре, десетрубльовките ги има за копейки, хилядите — за рубли. З-в не прави сметка, не пести, не брои. Води сметка само за жените, които са минавали през ръцете му, и особено за тези, които са се отдавали за пръв път, това му е било хоби. Той ни уверяваше, че арестът прекъсва бройката му на двеста деветдесет и някоя си и досадно му попречва да стигне до триста. Тъй като времето е било военно, жените са били самотни, а у него освен властта и парите е имало и разпътна мъжка сила, та може и да му се вярва. Разказваше с удоволствие епизод след епизод, стига да бяхме готови да го слушаме. Макар да не го заплашвала отникъде никаква опасност, но както вземаме раците от чинията, гризем ги, смучем ги и се пресягаме за още, така и той през последните години трескаво посягал към тези жени, мачкал ги и ги зарязвал.

Така свикнал към податливостта на материята, към своя глигански тръс по земята! (В минути на особена възбуда бягаше из килията именно като мощен глиган, който, ако набере скорост, ще прекърши и дъб.) Така свикнал, че сред ръководителите всички са свои хора, винаги всичко може да се съгласува, да уреди, да замаже! Забравя, че колкото по-голям е успехът, толкова по-голяма е и завистта.

Както узнава сега, по време на следствието, още от 1936 г. в досието му е записан виц, безгрижно разказан от него в пияна компания. Избиват на повърхността още доносчета и показания на агенти (ами нали жените трябва да се водят на ресторанти, а кой няма там да те види!). И още един донос — че през 1941 г. не бързал да напусне Москва в очакване на немците. Той действително се задържа тогава (май заради някаква жена). З-в внимателно следи стопанските му комбинации да са чисти — съвсем забравя, че има още 58-и член. И все пак тази канара би могла дълго още да не го връхлети, но главозамаян, той отказва да отпусне на някакъв прокурор строителни материали за вилата. Тук вече делото му се събужда, трепва и тръгва надолу по стръмното. (Още един пример, че съдебните дела започват от користните подбуди на Сините кантове...)

Кръгът на представите у З-в е следният: той смята, че съществува *американски* език; в килията за два месеца не прочете нито една книга, дори нито една пълна страница, а и да прочете някой пасаж, то е колкото да се отвлече от тежките мисли за следствието. От разговорите ставаше ясно, че е чел още по-малко, докато е бил на свобода. Познаваше Пушкин като герой на непристойни вицове, а за Толстой знаеше вероятно само, че е депутат във Върховния съвет.

Но затова пък нали е стопроцентов? но затова пък нали е най-съзнателен пролетарий, от тези, възпитавани да сменят Палчински и фон Мек? Ала което е най-поразително: не! Веднъж говорехме с него за хода на цялата война и аз казах, че още от първия ден нито за миг не съм се съмнявал в нашата победа над немците. Той рязко ме погледна, не повярва: „Какви ги приказваш? — и се хвана за главата. — Ех, Саша, Саша, бях сигурен, че немците ще победят! Тъкмо това ме погуби!“ Ха сега де! — той, един от „организаторите на победата“, всеки ден е вярвал в немците и е очаквал неминуемото им идване! — не защото ги е обичал, а просто защото много трезво е познавал нашата икономика (нещо, което, разбира се, аз не знаех — и вярвах).

Всички в килията бяхме много потиснати, но никой от нас не бе паднал така духом, както З-в, никой не бе възприел своя арест така трагично. Още при нас можа да се убеди, че го чакат не повече от десет години, че през тези години ще бъде в лагера, разбира се, технически ръководител и няма да познае страданията, както и не ги познаваше. Но това ни най-малко не го утешаваше. Бе твърде силно

разтърсен от провалянето на славния си живот: нали бе проявявал интерес именно към него, към този единствен на земята живот, и към нищо друго през всичките си тридесет и шест години! И често, седнал на кревата пред масата, подпрял масивната си глава на късата си дебела ръка, той с печални замъглени очи започваше тихо да си тананика:

*Изоставен, захвърлен
още крехко дете,
тъй останах самотен...*

И никога не бе в състояние да продължи по-нататък — разтърсваха го ридания. Цялата силица, която напираше от него, но която не можеше да му помогне да пробие стените, обръщаше в жалост към себе си.

И — към жена си. Тя, отдавна разлюбена от него, сега на всеки десет дена (по-често не се разрешаваше) му носеше изобилни богати колети — от бял по-бял хляб, краве масло, червен хайвер, телешко, есетра. Той ни даваше по някое сандвиче, тютюн за по една цигара, навеждаше се над своите разстлани лакомства (ликуващи с аромата и богатия си колорит върху фона на синкавите картофи на стария конспиратор) и отново, двойно повече, лееше сълзи. Спомняше си на глас сълзите на жена си, дълги години изливани: ту заради любовни бележчици, намерени в джоба на панталона му; ту заради нечии дамски пликчета в джоба на палтото, напъхани в залисията в колата и там забравени. И когато биваше разтърсван от такава стапяща го жалост към самия себе си, когато падаше ризницата на злата енергия — пред нас се разкриваше един съсипан и явно добър човек. Чудех се как може да ридае така. Естонецът Арнолд Сузи, наш съкилийник с посипано на иглички сребро в косите, ми обясняваше: „Жестокостта винаги се опира на сантименталността. Това е законът на допълването. При немците например това съчетание е дори национална черта.“

А Фастенко, обратно, бе най-бодрият човек в килията, макар че по възраст беше единственият, който не можеше да се надява, че ще доживее да се върне на свобода в живота. Той ме прегръщаше през раменете и ми казваше:

*Правдата не отстоявай,
а вземи я излежи!*

Или ме учеше да тананикам песента на каторжниците:

*Ако все пак загина
в мрачен, усоен зандан,
няма да бъде мърцина —
а за живите дан!*

Вярвам в това! И нека тези страници помогнат да се сбъдне неговата вяра!

* * *

Шестнадесетчасовите дни в нашата килия са бедни на външни събития, но са толкова интересни, че за мен например е къде по-мъчително да чакам шестнадесет минути тролейбуса на спирката. Уж няма събития, достойни за внимание, а вечерта съжаляваш, че времето не е стигнало и денят отново е отлетял. Уж дребни събития, но за пръв път в живота се научаваш да ги разглеждаш под увеличително стъкло.

Най-тежките часове през деня са първите два: скачаме незабавно щом прогърми ключът във вратата (на Лубянка няма „хранилка“^[8] и за да ни викнат „ставай“, също трябва да отворят вратата), застиламе леглата и седим все още на електрическа светлина, отчаяни, в пълно бездействие. Това насилствено сутрешно ставане в шест часа, когато мозъкът ти е още толкова ленив от съня и целият свят ти се струва противен, и целият ти живот — погубен, и няма нито глътка въздух в килията, е особено нелепо за тези, които през нощта са били на разпит и съвсем преди малко са заспали. Но не се опитвай да хитруваш! Ако все пак направиш опит да дремнеш, опрян на стената или с лакти върху масата, уж че мислиш над шахматната дъска, или пък отпуснат над книга, демонстративно разтворена на коленете — ще се раздаде

предупредително почукване на вратата с ключа или още по-лошо: заключената с громолящия катинар врата внезапно се разтваря безшумно (до такава степен са се усъвършенствували лубянските надзиратели) и младши сержантът като бърза безшумна сянка, като дух през стената прави три крачки в килията, издебва те в дрямката и може би ще те прати в карцера или ще лиши от разходка цялата килия — жестоко, несправедливо наказание за всички, а има и тъмнична разпоредба, написана с черни редове — чети! тя виси във всяка килия. Впрочем, ако не можеш без очила, не ще четеш нито книги, нито дори святата наредба през тези два изтощителни часа: очилата ти са иззети за през нощта и още по-опасно ще е да ги имаш през тези два часа. През тези два часа никой нищо не донася в килията, никой не идва, никой за нищо не пита, никой не е викан — следователите спят още сладък сън, тъмничното началство още се окопитва и само бдящият вертухай поглежда през минута през шпионката^[9].

Но все пак през тези два часа се извършва една процедура: сутрешният тоалет. Още при ставането надзирателят определя кой днес от килията трябва да изнесе кофата за ходене по нужда. (В своеобразните, мрачни затвори затворниците имат думата и избора сами да решават този въпрос. Но в главния политически затвор подобно събитие не може да бъде поверено на стихията.) И ето че скоро вас ви строят един зад друг с ръце отзад, а отпред отговорният кофодоносител крепи пред гърдите си осемлитровата тенекена бака с капак отгоре. Там, при целта, отново ви затварят, но преди това ви връчват по една хартийка с размерите на кибритена кутийка. (На Лубянка това не е интересно: хартийките са бели. А има такива интригуващи затвори, в които раздават изрезки от книжния печат — на това му се вика четене! Да отгатнеш откъде е текстът, да го прочетеш от двете страни, да вникнеш в съдържанието, да оцениш стила — лесно ли е при изрязаните думи? — да си размените хартийките. Някъде ще ви дадат изрезки от модната някога енциклопедия „Гранат“, че дори (страшно е да го произнесем) от *класиците*, само че не от художествените... Посещението в нужника се превръща в акт на познанието.)

Но смешното е малко. Става дума за грубата потребност, за която в литературата не е прието да се споменава (макар да е казано с безсмъртна лекота: „Блажен е, който сутрин сам...“). В това на пръв

поглед естествено начало на тъмничния ден за арестанта е поставена вече примка до края на деня — и което е обидно, примка за духа му. При затворническата неподвижност и оскъдната храна, при немошното си полусънно състояние вас не ви бива да следвате природата си още със ставането си от леглото. Но ето че вас бързо ви връщат и заключват — до шест вечерта (а в някои затвори — и до следващата сутрин). Сега ще се вълнувате, че наближава време за дневния разпит, и от събитията през деня, и ще натоварите стомаха си с хляба, водата и чорбата, но никой вече няма да ви пусне в това мило помещение, достъпа до което *хората на свобода* не са способни да оценят. Изтощителната вулгарна потребност обикновено се появява малко след сутрешното облекчаване и ви терзае през целия ден, потиска ви, пречи ви свободно да разговаряте, четете и мислите и дори да поглъщате оскъдната храна.

Понякога в килиите умуват: как се е установил лубянскийят, а и изобщо тъмничният режим — дали той е премислено зверство, или се е наложил от само себе си? Мисля, че всичко е конкретно. Вдигат те така от сън, разбира се, от злоба, но останалото в повечето случаи се е получило напълно механично (както и повечето зверства в нашия общ живот), а сетне е признато от шефовете за полезно и е одобрено. Смените застъпват в осем сутринта и осем вечерта, а най-удобно е да те извеждат до нужника в края на смяната (а да извеждаш всеки поотделно през целия ден, ти създава допълнителни грижи и те кара да вземаш предпазни мерки, за което никой не ти плаща). Така е и с очилата: защо да си отварят работа със ставането на затворниците? Ще ги върнат при предаването на нощното дежурство.

Ето, чува се вече как ги раздават — вратите се отварят. Може да се разбере дали в съседната килия носят очила. (А вашият съучастник по делото дали не е с очила? Връзката с почукванията по стената се преследва много строго и ние не се решаваме на това.) Накрая донасят очилата и на нашите. Фастенко ги ползува само при четене, а Сузи ги носи постоянно. Ето че той престава да примижава, след като ги слага. В роговите му очила — надочните линии са прави, лицето му изведнъж става строго, проникателно, само такова си представяме лицето на образования човек от нашето столетие. Още преди революцията той следва в историко-филологическия факултет в Петербург и през двадесетте години, когато Естония е независима,

запазва абсолютно чистия си и безупречен руски. По-късно, вече в Тарту, получава юридическо образование. Освен родния си естонски, знае английски и немски, през всичките тези години следи постоянно лондонския „Икономист“ и немските научнопопулярни „Bericht“, изучава конституциите и кодексите на различните страни — и сега вече представя достойно и съдържано Европа в нашата килия. Той е известен адвокат в Естония и го наричат „kuldsuu“ (златни уста).

В коридора настъпва ново движение: един готованец със сив халат, млад здравеняк, а не е на фронта, донася върху поднос нашите пет дажби и десет бучки захар. Нашето ухо се навърта около тях. Макар че сега неизбежно ще теглим чоп — има значение и крайчето, и броят на добавките при тегленето, и дали коричката се дели от средата на хляба, нека съдбата реши всичко (нима някъде не е така? Такава е нашата всенародна дългогодишна незаситеност. Всички делби в армията стават по същия начин. И немците, наслушали ни се от своите траншеи, ни заяждат: „На кого?“ — „На заместник-командира по политическата част!“) — но ухото поне ще подържи всичко това и върху дланите му все ще се налепят хлебни и захарни молекули.

Тези четиристотин и петдесет грама клисав недопечен хляб с блатна влажност по средата, наполовина от картофи, е нашата *патерица*^[10] и най-същественото събитие на деня. Животът започва! Започва денят, ето кога започва той! Всеки си има сума проблеми: правилно ли е разпределил предишния ден хлебната си дажба? рязал ли я е с конец? или лакомо я е трошил? или си е чупил по малко! да чака ли чая, или да омете всичко още сега? да си остави ли нещо за вечеря или само за обяда? и по колко?

А освен тези жалки колебания — какви широки диспути (у нас и езиците ни този път са поразвързани, с хляба ставаме вече хора!) предизвиква това четиристотин и петдесет грамово парче в ръката, съдържащо повече вода, отколкото зърно. (Впрочем Фастенко обяснява: същия хляб го ядат сега и московчани.) Изобщо дали е хляб този хляб? И какви примеси има в него? (Във всяка килия има човек, който разбира от примесите, кой ли не ги е опитвал през тези десетилетия?) Започват се разсъждения и спомени. А какъв бял хляб се месеше още през двадесетте години! — меки самуни, шуплести, горната коричка румено-кафява, напоена с масло, а долната напепелена, с овъглени следи от дъното на пещта. Хляб, безвъзвратно

преминал в небитието! Родените през 30-а година никога няма да знаят какво е истински *хляб*! Приятели, това е вече забранена тема! Разбрали сме се: за яденето нито дума!

Отново движение в коридора — разнасят чая. Нов здравеняк със сива престилка и кофи в ръце. Ние му подаваме нашия чайник в коридора и той налива от кофата без чучурка в чайника и покрай него, върху пода. А целият коридор е лъснат като в първокласен хотел.

Скоро ще доведат тук от Берлин биолога Тимофеев-Ресовски, вече стана дума за него. На Лубянка май нищо не ще го вбесява така, както изливането на чая върху пода. В това той ще види поразяващ признак на професионалната незаинтересованост на тъмничарите (както и на всички нас) от извършената работа. Той ще умножи 27 години престой на Лубянка по 730 пъти в годината и по 111 килии — и още дълго ще се горещи, че се е оказало по-лесно да разлееш два милиона сто осемдесет и осем хиляди пъти вряла вода върху пода и още толкова пъти да го сушиш с парцал, отколкото да се направят кофи с чучурки.

Та това е и цялото ни ядене. А онова, което се вари, ще следва едно подир друго: в един и в четири часа през деня, и след това двадесет и един часа живея със спомена за него. (Също не от зверство: кухнята бърза да свърши с готвенето и да приключва.)

Девет часът. Сутрешна проверка. Ключовете дълго гърмят в ключалките, особено силно отеква чукаването по вратите — и един от дежурните етажни лейтенанти, който застъпва на смяна, стегнат, почти в стойка „мирно“, прави две крачки в килията и строго оглежда нас, останалите. (Дори не смеем да си спомним, че политическите затворници биха могли да не стават.) Не е трудно да ни преброи, един поглед му стига, но този миг е изпитание за нашите права — все някакви права имаме, но не ги знаем и той трябва да ги скрие от нас. Цялата сила на лубянската обиграност е в пълната механичност: никакъв израз върху лицето, никаква интонация, никаква излишна дума.

Правата, дето ги знаем, са: заявка за поправка на обувките; да идеш на лекар. Но извикат ли те при лекаря — няма да се зарадваш, там особено силно ще те поразят тази лубянска механичност. В погледа на лекаря няма да прочетеш не само загриженост, но дори елементарно внимание. Той няма да те попита: „От какво се оплаквате?“, защото това иска твърде много думи, а и тази фраза не може да се произнесе без интонация, затова ще отсече: „Оплакване?“ Ако вземеш надълго и нашироко да разказваш какво ти е, ще те прекъснат. И така е ясно. Зъб? Ще го извадят. Може арсеник. Да го лекуват ли? Тук не лекуват. (Това би увеличило броя на визитите и би създало сякаш обстановка на човечност.)

Тъмничният лекар е най-добрият помощник на следователя и палача. Пребитият от бой идва в съзнание върху пода и чува гласа на лекаря: „Може да продължите, пулсът му е нормален.“ След пет денонощия студен карцер лекарят гледа вкочаненото голо тяло и казва: „Може още.“ Умира някой след побой — лекарят подписва протокол: смърт от цироза на черния дроб, от инфаркт. Или срочно го викат при умиращия в килията, а той не бърза да иде. А който се държи другояче — няма място в нашия затвор. Доктор Ф. П. Гааз не би се напечелил при нас.

Но нашето ухо е осведомено по-добре за правата (твърди, че бил под следствие вече единадесет месеца; на разпит го извеждат само денем). Ето че той моли да го запишат за среща с началника на затвора. Как, с началника на цялата Лубянка? Да. И го записват. (И вечерта след отбоя, когато следователите са вече на местата си, го извикват и той ще се върне с махорка. Нескопосно, естествено, но нищо по-добро не измислят. А да се мине изцяло на микрофони, също е неизгодно: не може по цели дни да се слушат и всичките сто и единадесет килии. Кой би се нагърбил с такова нещо? Доносниците са по-евтини и още дълго ще се прибягва до тях. Но на Крамаренко му е трудно с нас. Понякога той се вслушва напрегнато, до изпотяване в разговора, ала по лицето му се вижда, че не схваща.)

А ето още едно право — свободно подаване на заявления (в замяна на свободата на печата, събранията и гласуванията, които губим от момента, в който попадаме в затвора)! Два пъти в месеца сутрешният дежурен пита: „Кой ще пише заявление?“ И без възражения записва всички желаещи. По някое време през деня ще те

извикат в отделен бокс и ще те затворят в него. Там можеш да пишеш до когото си искаш — до Бащата на народите, до ЦК, Върховния съвет, министър Берия, министър Абакумов, Генералната прокуратура, Главната военна, Управлението на затворите, Следствения отдел, можеш да се оплакваш от ареста си, от следователя, от началника на затвора! — във всички случаи твоето заявление няма да има никакъв успех, няма да бъде сложено в папка и най-много да го прочете твоят следовател, но не ще можеш да го докажеш. Ала и той едва ли ще го прочете, тъй като е невъзможно то да бъде прочетено от някого: на късчето хартия с размери 7x10 см, малко по-голямо от това, което ти връчват сутрин за клозета, ще съумееш да напишеш с разчекнатия или изкривен като кука писец, който топиш в мастилото с влакънца и разрежено с вода, единствено „Заявл...“ — и буквите вече се стичат, стичат се по отвратителната хартия и „ление“ не се помещава на реда, а от другата страна на листчето вече всичко е избило.

Възможно е да имате и други права, но дежурният мълчи. Ала едва ли ще загубите много, ако не узнаете за тях.

Проверката минава — започва денят. Някъде там вече пристигат следователите. Вертухаят ви повиква с голяма тайнственост: произнася само първата буква (и в такъв вид: „На кого името започва със Си?, на кого — с Фе?“, че дори „на кого с Ам?“), вие трябва да проявите съобразителност и да се предложите в жертва. Този ред е въведен, за да се избегнат надзирателските грешки: току-виж, повикали някого с пълното му фамилно име не в килията, в която той лежи, и по този начин разберем кой още е в затвора. Но и изолирани от целия затвор, все пак не сме лишени от новини между килиите: в старанието си да натикат повече арестанти на едно място се налага често да прехвърлят тоз-онзи, а всеки от тях внася в новата килия целия натрупан опит от старата. Така че, без да мръднем от четвъртия етаж, знаем и за избените килии, и за боксовете на първия етаж, и за тъмнината на втория, където са събрани жените, и за двуетажното устройство на петия, и за последната му килия — сто и единадесета. Преди мен в нашата килия бе лежал детският писател Бондарин, който още по-рано бил лежал на женския етаж с някакъв полски кореспондент, а полският кореспондент пък още по-преди лежал с фелдмаршал Паулус — и ето че ние също знаем всички подробности за Паулус.

Изтича времето за повикване на разпит — и за оставащите в килията се открива дълъг приятен ден, разнообразен с възможности и не твърде помрачен от задължения. От задълженията може да ни се случи два пъти в месеца да прогаряме креватите си с поялна лампа (кибритът на Лубянка е категорично забранен и за да запалим цигарата си, трябва търпеливо да „гласуваме“ с пръст при отваряне на шпионката и да измолим огънче от надзирателя, а поялните лампи ни ги предоставят спокойно). Може още да получим правото, макар че то е по-скоро задължение: веднъж в седмицата един по един ни викат в коридора и там с тъпа машинка ни стрижат лицето. Или пък може да ни се падне задължението да търкаме паркета в килията (3-в винаги избягва тази работа, тя го унижава както всяка друга). Ние се уморяваме бързо, защото сме гладни, а иначе бихме могли да отнесем това задължение и към правата — работата е толкова весела и здравословна: с бос крак тикаш четката напред — а тялото е отметнато назад, и обратно, напред-назад, напред-назад, и не му мислиш за нищо! Паркетът е като огледало! Потьомкинска тъмница!

Че отгоре на всичко не сме вече натъпкани в нашата предишна 67-а. В средата на март вкараха при нас шести човек, а тъй като тук още ги няма нарове от единия до другия край, нито пък е в сила обичаят хората да спят направо върху пода, ето че ни прехвърлят в пълен състав в красавицата килия 53. (Горещо ви съветвам: който не е бил в нея — да опита.) Каква ти килия! Направо дворецов покой, предоставен за спалня на знатни пътешественици! Без да държи сметка за стойността на строежа, застрахователното дружество „Русия“^[11] издига в това крило етаж с височина пет метра. (Ех, какви четириетажни нарове би вдигнал тук началникът на фронтовото контраразузнаване и би настанил като нищо стотина души!) Ами прозорецът? — толкова голям, че стъпил на перваза му, надзирателят едва достига вентилационното прозорче, за да го отвори. Дори горният край на такъв прозорец може да служи за цял прозорец в някой апартамент. И единствено занитените стоманени листове на намордника, закриващи четири пети от този прозорец, ни напомнят, че не сме в дворец.

Все пак при ясно време и над този намордник от напомнящия кладенец лубянкин двор, от някое стъкло на шестия или седмия етаж, до нас прониква отразено вторично бледо слънчево петно.

Възприемаме го като някакво живо скъпо същество! Нежно следим как пълзи по стената, всяка негова крачка е изпълнена със смисъл, предвещава времето за разходка, отброява няколко половинчасови отрязъци до обяда, а преди самия обяд изчезва от погледа ни.

Та това са нашите възможности: да ходим на разходка! да четем книги! да си разказваме за миналото! да слушаме и да се учим! да спорим и да се възпитаваме! И за награда ще имаме още обяд с първо и второ! Невероятно!

Разходката за първите три етажа на Лубянка не е приятна: тя е на долното усойно дворче — дъното на тясната дупка между тъмничните здания. Затова пък арестантите от четвъртия и петия етаж ги извеждат на орловата площадка — върху покрива на петия. Бетонна настилка, бетонни триметрови стени, край нас невъоръжен надзирател, а на кулата часовой с автомат — но въздухът е истински и небето е истинско! „Ръцете отзад, движи се по двама! Не разговаряй! Не спирай!“ — но забравят да ни забранят да вдигаме главите си нагоре! И ти, разбира се, я вдигаш. Тук виждаш не отразеното, не вторичното, а същинското Слънце! или златистите му лъчи, пробили пролетните облаци.

Пролетта изобщо обещава щастие на всички, а на арестанта — десетократно повече. О, априлско небе! Нищо, че съм в затвора. Мен, както изглежда, няма да ме разстрелят. Затова пък тук ще стана по-умен. За много неща ще прогледна тук, небе! Ще поправа грешките си — не пред *тях* — пред теб, Небе! Тук можах да ги проумея — и ще ги поправа!

До нас като от яма, от дълбоко дъно, от площад Дзержински достига хрипкавото непрекъснато земно пеене на автомобилните клаксони. На ония, които се носят с тези клаксони, те им се струват тържествуващи рогове — а оттук е така ясно тяхното нищожество.

Разходката трае всичко на всичко двадесет минути, но колко грижи около нея, колко неща трябва да свършиш!

Първо, много е интересно, докато те водят напред и назад, да разбереш разположението на целия затвор и къде са тези висящи дворчета, та един ден на свобода, когато вървиш по площада, да знаеш. По пътя си много пъти завиваме и аз изобретявам следната система: от самата килия всеки завой надясно да се смята за плюс един и всеки наляво — за минус един. Колкото и бързо да ни въртят, да не бързам да

го изчислявам, само да смогвам да броя. А ако освен това видиш по пътя през някой прозорец на стълбището гърбовете на лубянските нимфи, прилегнали до куличката с колоните над самия площад, че и запомниш броя им, в килията след това ще можеш да се ориентираш и да разбереш накъде гледа вашият прозорец.

След това на разходката трябва просто да дишаш колкото се може по-съсредоточено.

Но и там пак, в уединението си, под светлото небе, трябва да си представиш бъдещия си светъл безгрешен и безупречен живот.

Но и там е най-удобно да говориш на най-острите теми. Макар че разговорите по време на разходка са забранени, това не е толкова важно, стига да умееш — затова пък тъкмо тук няма да ви чуе нито някое ухо, нито микрофон.

На разходката ние със Сузи гледаме да попаднем в една двойка — разговаряме и в килията, но обичаме да си доизясняваме главното тук. Не стигаме лесно до взаимно съгласие, това става бавно, но той вече е успял да ми разкаже много неща. С него усвоявам едно ново за мен качество: търпеливо и последователно да възприемем онова, което никога не съм имал предвид и сякаш няма никакво отношение към ясно набелязаната линия на живота ми. Още от най-ранна възраст, кой знае защо, съм си въобразил, че моята цел е историята на руската революция, а останалото изобщо не ме засяга. За разбирането на революцията пък отдавна не ми е нужно нищо друго освен марксизма; всичко останало, което се е наслагвало, премахвах и пренебрегвах. Но ето че съдбата ме срещна със Сузи, който беше пристрастен към съвсем друга област. Запалено ми разказваше все за своето, а то беше Естония и демокрацията. И макар че никога преди не съм проявявал интерес към Естония, още по-малко — към буржоазната демокрация, аз слушам ли, слушам влюбените му разкази за свободния живот през двадесетте години на този сдържан трудолюбив малък народ от едри мъже с техния бавен солиден обичай; изслушвам принципите на естонската конституция, извлечени от най-добрия европейски опит, и как парламентът с една камара от сто души работи въз основа на тях; не е известно за какво ми е, но всичко това започва да ми харесва, започва да се натрупва в личния ми опит. (По-късно Сузи ще си спомня за мен така: странна смесица от марксист и демократ. Да, учудваща комбинация.) Отзивчиво вниквам в тяхната съдбоносна история: малка

естонска наковалня, захвърлена от паметивека между двата чука — тевтонския и славянския. Редували са се върху нея удари от изток и от запад — и краят на това не се е виждал, а и досега не се вижда. Ето ви известната (съвсем неизвестната...) история как през 1918 г. сме искали да ги завладеем с внезапно нападение, но те се възпротивяват. Как по-късно Юденич ги презира като чухонци, ние ги хулим като белобандити, а естонските гимназисти се записват доброволци. Пак удряме по Естония и през четиридесета година, и през четиридесет и първа, и едни от синовете ѝ ги лови съветската армия, други немската, а трети хващат гората. Възрастните талински интелегенти хранят надежди да се измъкнат от проклетото колело на фортуната, да се отделят някак и да живеят самостоятелно (е, и хипотетично министър-председател да е например Тииф, а министър на народната просвета — Сузи). Но нито на Чърчил, нито на Рузвелт им е до тях, затова пък до тях им е на „чичо Джо“ (Йосиф). И още с влизането на нашите войски през първите нощи всички тези мечтатели са измъкнати от талинските си жилища. Петнадесетина души от тях лежаха сега на московската Лубянка в различни килии, всеки с обвинение по член 58–2 в престъпното желание за самоопределение.

Всеки път завръщането ни в килията от разходка е малък арест. Дори в нашата тържествена килия въздухът след разходката ни се струва спарен. Хубаво би било след разходката да закусиш, но не бива, не бива да мислиш за това! Лошо е, ако някой извади нетактично получената отвън храна и вземе да яде по никое време. Нищо, тренираме самообладанието си! Лошо е, ако те подведе авторът на книгата, която четеш, и вземе подробно да описва храната — по-надалеч такава книга! И Гогол — по-надалеч! И Чехов също! Твърде много говорят за ядене! „Не му се ядеше, но все пак изяде (кучият ми син!) порция телешко с халба бира.“ Чети духовни неща! Достоевски — ето кого трябва да четат арестантите. Но забележете, писал го е пак той: „Децата гладуваха, вече няколко дни не бяха виждали нищо друго освен хляб и салам.“

А библиотеката на Лубянка е нейното украшение. Наистина, библиотекарката е отвратителна — русолява мома с малко конска конструкция, постарала се да изглежда колкото се може по-непривлекателно: лицето ѝ е така напудрено, че прилича на неподвижна кукленска маска, устните ѝ са виолетови, а изскубаните

вежди — черни. (Изобщо нейна си работа, но би ни било по-приятно да имаме насреща си някоя хубавелка — може пък началникът на Лубянка да е изхождал тъкмо от тези съображения?) И най-странното: веднъж на десет дни, когато идва да прибере книгите, тя изслушва нашите поръчки! Изслушва ги с характерната за Лубянка механичност, от което не може да се разбере — чувала ли е тези имена? Тези заглавия? Изобщо дали чува думите ни? Тръгва си. Преживяваме няколко тревожно-радостни часове, през които прелистват и проверяват всички върнати от нас книги: търсят не сме ли оставили дупчици или точки под буквите (съществува такъв начин за тъмнична кореспонденция) или подчертани с нокът харесали ни места. Вълнуваме се, макар да нямаме такива вини — ще дойдат и ще кажат: открили са точки, и както винаги те са правите, и както винаги не са нужни доказателства и най-малкото ни лишават три месеца от книги, ако не поставят дори цялата килия на карцерен режим. През тези най-добри, светли затворнически месеци, докато не сме се потопили в лагерната яма, е много досадно да стоиш без книга! Не само треперим от страх, докато си даваме поръчките за книги, но се вълнуваме като младежи, които очакват отговора на любовна бележка: ще дойде или няма да дойде? И какъв ли ще е?

Най-сетне книгите пристигат и определят следващите десет дни: дали ще гледаме повече да четем, или са ни донесли боклук и ще предпочетем повече разговорите? Носят книги, колкото са хората в килията — съображение като при раздаване на хляб, а не на книги: на един — една, на шестима — шест. Многолюдните килии печелят.

Понякога по чудо момата изпълнява нашите поръчки! Но и да ги пренебрегне, пак е интересно. Защото самата библиотека на Болшая Лубянка е единствена по рода си. Вероятно са я попълвали от конфискувани частни библиотеки; библиофилите, които са събирали книгите, вече са предали Богу дух. Но главното е, че след като цензурират и кастрират поголовно десетилетия наред всички библиотеки в страната, органите не се досещат да се поровят в собственото си леговище — тук човек можеше да прочете Замятин, Пилняк, Панталеймон Романов и който и да е том от пълните съчинения на Мережковски. (Някои се шегуват: смятат ни за загинали, затова не ни спират да четем забранените книги. А аз си мисля, че

лубянските библиотекари от мързел и невежество нямат понятие какво ни дават.)

През тези предобедни часове четеш до премала. Но някоя фраза може да те накара да скочиш и да търчиш от прозореца до вратата и от вратата до прозореца. И ти се иска да покажеш на някого какво си прочел и какво следва от това, и ето че вече възниква спор. По това време и споровете са по-остри от обичайното!

Често кръстосваме шпаги с Юрий Евтухович.

* * *

През мартенската сутрин, когато нас петимата ни прехвърлиха в 53-та килия, ни вкараха шести човек.

Той влезе като сянка — без да тропа с обувките по пода. Влезе и неуверен, че ще се задържи на краката си, се облегна на касата на вратата. Крушката в килията вече бе угасена и сутрешната светлина бе мътна, новодошлият обаче не напрягаше зрението си, а присвиваше очи. И мълчеше.

Сукното на военната му куртка и панталона отхвърляше вероятността да бъде причислен към съветската, немската, полската или английската армия. Лицето му бе удължено, не руско. А и бе ужасно слаб. И много висок за тази си слаботелесност.

Заговорихме го на руски — мълчеше. Сузи го попита на немски — мълчание. Фастенко опита на френски, на английски — никакъв отзвук. И постепенно върху изтощеното му жълто полумъртво лице се появи усмивка — една-единствена такава усмивка съм виждал през живота си!

— Хоора... — слабо се изтръгна от гърдите му, сякаш идваше на себе си след припадък или бе прекарал нощта в очакване на разстрела си. И протегна слабата си изтъняла ръка. Тя държеше дрипаво вързопче. Нашият доносник веднага се досети какво ще е това, спусна се да вземе вързопчето, развърза го на масата — там имаше около двеста грама слаб тютюн, и се зае да си свива четворно по-дебела от обикновеното цигара.

Така след триседмичен престой в подземния бокс при нас се появи Юрий Николаевич Евтухович.

По време на сблъсъка по Китайско-източната железопътна линия през 1929 г. в страната се ползува с популярност песничката:

*Двайсет и седма стои на стража
и с гръд отблъсва силата вража!*

Началник на артилерията на тази 27-а стрелкова дивизия, формирана още през Гражданската война, е царският офицер Николай Евтухович (спомних си тази фамилия, бях я срещал сред авторите на нашия артилерийски учебник). В товарен вагон с печка пътува, винаги придружаван от жена си, от Волга и Урал ту на изток, ту на запад. В този товарен вагон прекарва първите години от живота си и синът му Юрий, роден през 1917 г., връстник на революцията.

В онова далечно време баща му се установява в Ленинград, в Академията, живее заможнo и знатно и синът завършва командирската школа. През Финландската война, когато Юрий гори от желание да воюва за родината, приятелите на бащата уреждат сина адютант в щаба на армията. На Юрий не се налага да пълзи срещу финландските дотове, нито да попада при разузнавателни акции в обкръжение или да замръзва в снега под куршумите на снайперистите, но орденът — „Червено знаме“, не какъв да е! — прилежно обкичва рубашката му. Така той завършва войната с Финландия с мисълта за нейната справедливост и за своята полза в нея.

Но през следващата война не му върви толкова гладко. Юрий знае отлично разговорен немски, преобличат го с униформата на един от пленените немски офицери, с чиито документи го изпращат на разузнаване. Той се справя със задачата, преоблича се за връщането със съветска униформа (на един убит), но също е пленен от немците. И е изпратен в концентрационен лагер край Вилнюс.

Във всеки живот има някакво събитие, решаващо целия човек — и съдбата, и убежденията, и страстите му. Двете години, прекарани в този лагер, преобразяват Юрий. Лагерът, в който се озовава, е нещо, което не се поддава на думи и не може да бъде заобиколено със силогизми — в този лагер трябва да умреш, а който не е умрял — да си направи извода.

Да оцелеят, могли „орднерите“ — вътрешните лагерни полицаи, от своите. Естествено, Юрий не става орднер. Оцеляват още готвачите. Както и преводачите — има нужда от такива. Но Юрий скрива, че знае немски: разбира, че преводачът е принуден да предава своите. Друга възможност да отдалечиш смъртта, е да копаеш гробове, но за тази работа се хващат много по-яки и чевръсти от него. Юрий се обявява за художник. Наистина, разнообразното му домашно възпитание е включвало и уроци по живопис. Юрий рисува доста прилично с масло и само желанието да следва пътя на баща си, с когото се гордее, го възпира да постъпи в художественото училище.

На него и на още един възрастен художник (съжалявам, че не помня името му) предоставят отделна кабина в бараката и там Юрий рисува на немските коменданти безплатни картини — пир при Нерон, танцуващи елфи, за което му носят нещо за хапване. Буламачът, за който пленените офицери се редят с канчетата си на опашка от шест часа сутринта под ударите на палките или черпаците на орднерите и готвачите — този буламач не може да поддържа човешкия живот. Вечер Юрий вижда през прозореца на кабината една и съща картина, за която може да използва уменията си да рисува: вечерна мъглица над крайблатната ливада. Ливадата е обградена с бодлива тел и горят множество запалени огньове, около тях — някога съветски офицери, а сега звероподобни същества, които гризат костите на издъхнали коне, пекат питки от картофени обелки, пушат конски тор и всички гъмжат от въшки. Още не всички от тези двуноги ще издъхнат. Още не всички са загубили членоразделната си реч и в пурпурните отблясъци на огньовете се вижда как забавеното осъзнаване прорязва лицата им, заприличващи все повече на неандерталски.

Горчилка в устата! Животът, който Юрий поддържа в себе си, вече не му е мил. Той не е от тези, които леко приемат да забравят. Не, писано му е да оцелее — и той трябва да си направи изводите.

Те вече са убедени, че работата не е в немците или не само в тях, че сред пленниците от най-различни националности единствено съветските живеят и умират така — никой по-зле от тях. Дори поляците, дори югославяните са държани значително по-сносно, да не говорим за англичаните или норвежците — те са отрупвани с колети от Червения кръст, от къщи и просто не ходят да си получават немската дажба. Там, където лагерите са в съседство, съюзниците от добри

чувства подхвърлят по нещо на нашите през бодливата тел и те се спускат като сюррия кучета върху кокал.

Руснаците са поели кръста на цялата война — и точно на тях такъв жребий! Защо е така?

Оттам, оттук постепенно идват обясненията: СССР не признава подписа на Русия под Хагската конвенция за пленниците, следователно не поема никакви задължения по третирането на пленниците и не претендира за защитата на своите поданици, попаднали в плен.^[12] СССР не признава международния Червен кръст. СССР не признава своите вчерашни войници: няма сметка да ги поддържа в чуждия плен.

И сърцето на възторжения връстник на Октомври се сковава. Там, в кабината на бараката, той се кара и спори със стария художник (до съзнанието на Юрий трудно прониква, Юрий се съпротивлява, а старият човек му открива всичко малко по малко). Как така? Нима Сталин? Но не се ли приписва прекалено много на Сталин, на неговите къси ръце? Който прави извод до половината, не го прави изобщо. А — останалите? Там, около Сталин и по-надолу и навсякъде в родината — изобщо онези, на които родината е разрешила да говорят от нейно име?

И какъв трябва да е изводът, ако майката ни е продала на циганите, не, по-лошо — захвърлила ни е на кучетата? Нима тя си остава наша майка? Ако жена ви тръгне по вертепите — нима сте свързан с нейната вярност? Нима родината, изменила на своите войници, остава родина?

Как всичко се обръща за Юрий! Възхищавал се е от баща си — и ето че го проклина! За пръв път си дава сметка, че всъщност баща му е изменил на клетвата, дадена на армията, в която е израснал — изменил е, за да налага именно този ред, предал сега своите войници. И защо Юрий трябва да е свързан чрез клетвата си с този предателски ред?

Когато през пролетта на 1943 г. в лагера пристигат вербувачи от първите руски „легиони“, повечето от склонилите отиват, за да се спасят от глада, но Евтухович тръгва с твърдо, ясно съзнание. В легиона обаче не се задържа: смъкнат ли ти кожата, вече не ти е до козината й. Юрий престава вече да крие, че знае добре немски, и скоро някакъв *шеф*, немец от Касел, получил задача да създаде шпионска школа с ускорено военно обучение, го взема при себе си и го прави своя дясна ръка. Така започва спускането надолу, което Юрий не е

предвиждал, започва подмяната му. Горял е от желанието да освобождава родината, а ето че го пращат да подготвя шпиони — немците си имат свои планове. А къде е разграничителната черта?... От кой момент не е бивало да я престъпва? Юрий става лейтенант от немската армия. С немска униформа пътува сега по Германия, бива често в Берлин, посещава руски емигранти, чете недостъпните му преди Бунин, Набоков, Алданов... Юрий очаква, че у всички тях, че у Бунин — всяка страница ще кърви с живите рани на Русия. А те? За какво са изразходвали неоценимата си свобода? Все за женското тяло, за разгаряне на страстта, за залезите, за красотата на дворянските главици, за анекдотите от време оно. Пишат така, сякаш не е имало никаква революция в Русия или пък им е твърде недостъпно да я обяснят. Те оставят руската младеж сама да търси азимута на живота. И Юрий се мята, бърза да види, бърза да научи, а между другото по отдавнашен руски обичай все по-често и все по-сериозно започва да прибягва до алкохола в своето объркване.

Какво представлява шпионската им школа? Съвсем не истинска, то се знае. За шест месеца се научават да боравят само с парашута, взривните вещества и радиостанцията. Много-много не им се доверяват. Хвърлят ги, за да създадат инфлация на доверието. А за умиращите, безнадеждно изоставените руски военнопленници тези школички според Юрий са добър изход: момчетата тук ги охраняват, носят нови топли дрехи, че и джобовете им са натъпкани със съветски пари. Учениците (както и учителите) си дават вид, че всичко ще бъде именно така: ще шпионират в съветския тил, ще вдигат във въздуха набелязаните обекти, ще се свързват чрез радиокод и ще се връщат. А чрез тази школа всъщност се отдалечават от смъртта и плена, искат да останат живи, но не с цената на това да стрелят на фронта по своите.

Нашето следствие, то се знае, не приема такива доводи. На какво основание искат да живеят, след като семействата на осъдените по буквените членове и без това си живеят добре в съветския тил? Не, то не признава на тези момчета никакви смекчаващи вината обстоятелства за взетата немска карабина. За тяхната шпионска игра им

тръсват най-тежкия 58–6 член плюс умишлена диверсия.
Това ще рече: да се държат затворени, докато пукнат.

Прехвърлят ги през фронтовата линия и по-нататък свободният им избор зависи от нрава и съзнанието им. Те захвърлят незабавно тринитротолуола на властите (както моят чипонос „шпийон“ в армейското контраразузнаване) или отначало ще го ударят на живот с падналите им от небето пари. И няма нито един случай някой от тях да се е върнал зад фронтовата линия отново при немците.

Но ето че веднъж в навечерието на новата 1945 г. един оперен момък се завръща и долага, че е изпълнил задачата си (върви го проверявай!). Необичаен случай. Шефът не се съмнява, че е изпратен от СМЕРШ, и решава да го разстреля (съдбата на добросъвестния шпионин!). Но Юрий настоява, че, напротив, трябва да го наградят и да го представят на курсистите. А върналият се шпионин кани Юрий да изпият литър шнапс и с пламнало лице, приведен над масата, му открива: „Юрий Николаевич! Съветското командване обещава да ви прости, ако преминете веднага при нас.“

Юрий трепва. Сърцето му, успяло да се ожесточи, да се отрече от всичко, се залива от топлина. Родината?... Враждебната, несправедливата и все пак толкова скъпата? Ще му прости?... И ще може да се завърне при семейството си? И да се поразходи по Каменноостровска? Какво пък, нали в края на краищата сме руснаци! Простете ни, ще се върнем и ще видите колко добри ще бъдем!... Тази година и половина, откакто е излязъл от лагера, не донасят щастие на Юрий. Не че се разкайва, но и не вижда бъдещето си. Когато други такива злополучни руснаци се срещат около бутилката, всички ясно чувствуват: нямат опора, животът им не е истински. Немците ги въртят според своите виждания. Сега, когато те губят войната, пред Юрий се открива изход: шефът го обича и му разкрива, че има в Испания резервно имение, където след краха на империята биха могли да се измъкнат двамата. Но ето че седи пьян съотечественик отсреща на масата и с риск на живота си го примамва: „Юрий Николаевич! Съветското командване цени опита и знанията ви, иска да научи от вас организацията на немското разузнаване...“

Две седмици Евтухович е измъчван от колебания. Но по време на съветското настъпление оттатък Висла, докато изтегля школата си в дълбочина, той заповядва да свърнат към уединен полски чифлик, там строява школата и обявява: „Аз преминавам на съветска страна! Всеки има право на свободен избор!“ И тези пишман шпиони с мляко на устата, само час преди това даващи си вид, че са предани на германския райх, този път възторжено закрещават: „Ураа! И ние!“ (Викали са „ура“ за своя бъдещ каторжен труд...)

Тогава цялата шпионска школа се скрива в пълен състав до идването на съветските танкове, а сетне и на СМЕРШ. Юрий не вижда повече своите момчета. Отделят го, десет дни той описва цялата история с школата, програмата ѝ, диверсионните задачи и наистина мисли, че „неговият опит и знания...“. Дори вече се обсъжда въпросът за завръщането му вкъщи, при близките.

И едва на Лубянка разбира, че дори в Саламанка се е намирал по-наблизо до своята Нева... Остава му да чака разстрел или най-малко двадесет години.

Така безвъзвратно се поддава човек на пелената, обгърнала родния бряг... Както зъбът не престава да боли, докато не му извадят нерва, така навярно и нас ни боли по родината, докато не глътнем арсеник. Лотофагите от „Одисеята“ са знаели срещу това някакъв лотос...

Юрий бе сред нас само три седмици. През цялото това време ние с него спорехме. Аз разправях, че нашата революция е била великолепна и справедлива, изопачена ужасно едва през 1929 г. Той ме гледаше със съжаление и свиваше нервно устни: преди да се захванем за революцията, трябваше да отървем страната от дървениците! (Тук някъде те с Фастенко кой знае как стигаха до един извод, макар и от диаметрални позиции.) Аз твърдях, че дълго време съветската страна е била ръководена от самоотвержени хора с възвишени намерения. Той твърдеше — всички са един дол дренки със Сталин, от самото начало. (В това, че Сталин е бандит, бяхме на едно мнение с него.) Аз превъзнасях Горки: колко е умен! Каква вярна гледна точка! Какъв голям творец! Той ме парираше: нищожна прескучна личност! Съчинил и самия себе си, и героите си, а и всичките му книги са изцяло измислени. Лев Толстой — това е царят на нашата литература!

Заради тези всекидневни спорове, такива разпалени, защото бяхме млади, не успяхме да се сближим и да открием един у друг повече общи неща, отколкото различия.

Изведоха го от килията и оттогава, колкото и да разпитвах, никой не е лежал с него в Бутирки, никой не го е виждал на етапните пунктове. Дори редовите власовци изчезнаха до един някъде безследно, най-вероятно — в земята, а някои от тях и сега нямат документи, за да напуснат затънтения север. Дори и сред тях съдбата на Юрий Евтухович не бе обикновена.^[13]

Употребявам тук и по-нататък думата „власовец“ в неясния ѝ, но траен смисъл, както с възникнала и се е утвърдила в съветския език и никога не се е поддавала на точно определение, каквото неофициалните лица е опасно да търсят, а официалните — нежелателно: „власовец“ с изобщо всеки съветски човек, преминал през тази война с оръжието си на страната на противника. Ще трябват още години и книги, докато това понятие бъде анализирано, докато се очертаят няколко категории и чак тогава като остатък се получат „власовците“ в истинския им смисъл — тоест преки привърженици или подчинени на генерал Власов от момента, в който той дава в немски плен името си на антиболшевишкото движение. През някои месеци на войната такива привърженици наброяват едва неколкостотин и всъщност власовска армия с централно подчинение изобщо не успява да се създаде. Но през декември 1942 г. немците прибягват до пропаганден трик: съобщават за състояло се (никога несъстояло се) „учредително заседание“ на „Руския комитет“ в Смоленск, който уж претендирал да бъде някакво подобие на руско правителство. Съобщението запазва тази неувереност — и при това в него са споменати имена: генерал-лейтенант Власов и генерал-майор Малишкин. Немците са могли да си позволят такава измислица: да я обявят, после да я опровергават, накрая да действуват и срещу нея — но листовките хвърчат от самолетите, падат на нашите

фронтови полета и остават в нашата памет — с „власовския“ комитет, естествено, се свързва представата за движение, за въоръжени сили и когато в немската армия срещу нас започват да се появяват наши въоръжени съотечественици — руски или национални части, към тях прилепва единствено известната дума „власовци“ и нашите политически командири не препятствуват за това. Така условно, но трайно цялото това движение се свързва с името на Власов.

И колко ли са такива въоръжени наши съотечественици, вдигнали оръжие срещу своята родина? „Не по-малко от 800 хиляди съветски граждани влизат в бойни организации с цел да се борят срещу съветската държава“ — свидетелствува един изследовател (Thorwald — „Wen sie verderben wollen...“ Stuttgart, 1952). Близки до тази оценка са и други (например Sven Steenberg — „Wlasow — Verräter oder Patriot?“ — Köln, 1968). Трудността да се посочат точни цифри се дължи отчасти и на обстоятелството, че се води борба между различни течения в германската администрация и военното командване и за подчинените инстанции, реалистично настроени по време на войната, е изгодно тази цифра да се намалява, за да не плаши върховете с нарастването на антиболшевишката, ала не прогерманска сила. Всичко това значително предхожда създаването на отделната Руска освободителна армия в края на 1944 г.

* * *

Накрая настъпваше моментът и за лубянский обяд. Дълго преди това до слуха ни достигаше радостното дрънчене в коридора, после внасяха на поднос като в ресторант по две алуминиеви чинии за всеки (именно чинии, а не паници): с черпак за супа и черпак за воднистата постна кашлица.

По време на първите вълнения на подследствия всичко му засяда на гърлото, някой денонощия наред не се докосва и до хляба, не знае къде да го дене. Но постепенно апетитът се възвръща, заменен с непрекъснато гладното състояние, разгарящо се до ненаситност. По-късно, ако успееш да си наложиш мярка, стомахът ти се свива, приспособява се към оскъдицата и тукашната жалка храна става дори достатъчна. Това предполага да се самовъзпитаеш, да отвикнеш да поглеждаш какво яде съседът ти, да се прекратят чревоопасните затворнически разговори за ядене и колкото се може по-често да витаеш във високите сфери. На Лубянка това се облекчава от двата часа разрешено следобедно лежане — също учудващ курортен лукс. Лягаме с гръб към шпионката, слагаме за камуфлаж разтворени книги пред себе си и дремем. Спането всъщност е забранено и надзирателите виждат дълго непрелистваната книга, но през тези часове обикновено не чукат. (Обяснението на тази хуманност е в това, че на когото не се полага да спи, той през това време е на дневен разпит. За упорстващите, които не подписват протоколите, контрастът е дори по-силен: връщат ги точно в края на часовете, отредени за почивка.)

А сънят е най-доброто средство срещу глада и душевните терзания: и организмът не изгаря толкова енергия, и мозъкът не прехвърля отново и отново допуснатите от теб грешки.

Идва и вечерта — още по черпак кашица. Животът бърза да ти поднесе всичките си дарове. Сега вече пет-шест часа до отбоя не ще сложиш нищо повече в уста, но това не е страшно, вечер лесно свикваш да не ти се яде — това е известно отдавна и на военната медицина, в запасните полкове вечер също не дават храна.

Накрая идва времето да те изведат до нужника, което си чакал целия ден с огромно напрежение. Колко облекчено възприемаш изведнъж целия свят! Как изведнъж се опростяват в него всички велики въпроси — чувствуваш ли?

Безтегловни лубянски вечери! (Впрочем безтегловни само когато не очакваш нощен разпит.) Безтегловно тяло, задоволено с кашица, точно колкото душата да не чувства неговия гнет. Колко леко те спхождат свободните мисли! Сякаш сме се възнесли на Синайските върхове и истината ни се явява от пламъците. Не мечтае ли за това и самият Пушкин:

Да бъда жив за мисъл и за скръб!

Ето че и скърбим, и мислим, и няма нищо друго в нашия живот. И колко лесно се оказва постигането на този идеал...

Спорим, разбира се, и вечер, като се отказваме със Сузи от партията шах и от книгите. Най-горещо се впускаме в спор отново с Евтухович, защото всички въпроси са експлозивни, например — за изхода на войната. Ето, надзирателят влиза в килията, без дума да обели и без всякакъв израз на лицето и спуска синята маскировъчна щора на прозореца. Сега там, зад щората, вечерна Москва започва да изстрелва салюти. Както не виждаме салютното небе, така не виждаме и картата на Европа, но се мъчим да си я представим в подробности и да отгатнем кои градове са взети. Юрий особено се вбесява от тези салюти. Той призовава съдбата да поправи сторените от него грешки и ни убеждава, че войната ни най-малко не е свършена, че сега Червената армия и англо-американците ще се врежат едни в други и едва тогава ще започне истинската война. Килията проявява към подобно предсказание жаден интерес. И как ще завърши? Юрий уверява, че с бърз разгром на Червената армия. (И, ще рече, с нашето освобождаване? Или с разстрел?) Тук аз му възразявам и започваме особено яростно да спорим. Неговите доводи са, че нашата армия е изтощена, обезкръвена, лошо снабдена и, главно, не ще воюва вече с такава твърдост срещу съюзниците. С пример от частите, които познавам, аз настоявам, че армията не е толкова изтощена, колкото придобила опит, че сега тя е силна и зла и в този случай ще громи съюзниците още по-яростно от немците. — Никога! — крещи (но с полушепот) Юрий. — А Ардените? — крещя (с полушепот) аз. Намесва се Фастенко и ни се надсмива, че не познаваме Запада, че сега никой не е в състояние да застави съюзническите войски да воюват срещу нас.

Но все пак вечер не си склонен толкова към спор, повече ти се иска да чуеш нещо интересно и дори примиряващо и всички да говорим дружелюбно.

Един от любимите затворнически разговори е за затворническите традиции, за това как са *лежали преди*^[14]. Ние си имаме Фастенко и затова слушаме тези разкази от първа ръка. Най-вече ни умилява, че

преди е било висока чест да си политзатворник, че не само истинските им роднини не са се отричали от тях, но са ходели непознати момичета и уж като годеници са се домогвали до свиждания с тях. Ами някогашната всеобща традиция да се изпращат по празниците колети на арестантите? Никой в Русия не е отговявал, преди да занесе нещо за безименните арести, за общия затворнически казан. Носели са коледни свински бутове, баници, месни млинове, козунаци. Някаква бедна бабичка — и тя мъкне десетина вапцани яйца и на сърцето ѝ олеква. Къде се дяна тази руска доброта? Замениха я със *съзнателността*! Само как сурово и безвъзвратно наплашиха нашия народ и го отучиха да се грижи за страдащите. Сега това изглежда вече нелепо. Опитайте се в някое учреждение да откриете предпразнично събиране на вещи или храна за затворниците от местния затвор — това ще бъде възприето от блюстителите на реда почти като антисъветско въстание! Ето колко сме озверели.

А какво са означавали тези празнични подаръци за арестуваните? Нима само вкусна храна? Те внасят топлото чувство, че навън мислят и се грижат за тях.

Фастенко ни разказва, че и в съветско време е съществувал политически Червен кръст, но тук вече, не че не му вярваме, а просто не можем да си го представим. Той разправя, че Е. П. Петкова, благодарение на личната си неприкосновеност, е ходела в чужбина, за да събира пари (у нас няма да я оставят много да събере) — а сетне тук са купували продукти за политзатворниците без близки. За всички ли политически затворници? И тук се изяснява: не, не за *каерите*, тоест не за контрареволуционерите (тоест не за Петдесет и осми член), а само за членовете на бившите социалистически партии. Аааа, така кажете!... А впрочем по-късно и самият Червен кръст, заобикаляйки Пешкова, също е натикан предимно по затворите...

Приятно е още да поговорим вечер, ако не чакаш разпит — за освобождаването. Да, разправят — имало такива удивителни случаи, когато освобождават някого. Ето, изведоха от килията ни 3-в „с вещите“ — ами ако е пуснат на свобода? Следствието не би могло да приключи толкова бързо. (След десет дена той се връща: мъкнали го до Лефортово. Там той е започнал, изглежда, бързо да подписва и го връщат при нас.) В случай че те освободят — слушай, сам казваш, че лежиш за дребна работа — обещавай тогава: обади се на жена ми и в

потвърждение нека в колета ми има, да речем, две ябълки... — По това време никъде няма ябълки. — Тогава три гевречета. — Може да се случи в Москва да няма и гевреци. — Е, добре, тогава четири картофа. (Така се договарят, а после действително Н го извеждат с вещите, а М получава в колет четири картофа. Поразително, изумително! освободили го, а делото му беше къде по-сериозно от моето така че може би и мене ще ме пуснат скоро?... А всъщност у жената на М петият картоф се е развалил в чантата, а Н е вече в трюма на парахода на път за Колима.)

Така се разбъбряме за какво ли не, припомняме си и нещо смешно — и се чувствуващ весело и отлично сред интересни хора, които съвсем не са от твоя живот, от твоя кръг на опит — но ето че безмълвната вечерна проверка минава и очилата са прибрани — и лампата премигва три пъти. Това значи — след пет минути отбой!

По-скоро, по-скоро, грабваме одеялата! Както на фронта, където не знаеш няма ли снаряжният вихър да те върхлети ей сегинка, след минута, на педя от теб — така и тук не знаем своята съдбоносна нощ за разпит. Лягаме, поставяме едната ръка над одеялото и се мъчим да издухаме вятъра на мислите от главите си. Трябва да спим!

В подобен момент през една априлска вечер, скоро след като се разделихме с Евтухович, катинарът на килията ни загърмя. Сърцата ни се свиха: кого ли ще изведат? Сега надзирателят ще изсъска: „Който започва на Се!“, „Който започва на Зе!“ Но надзирателят не съска. Вратата се затваря. Надигаме глави. До вратата стои новак: мършав, млад, със семпъл син костюм и син каскет. Не носи никакви вещи. Разсеяно се озърта.

— Коя килия е тази? — пита тревожно той.

— Петдесет и трета.

Той трепва.

— Сега ли ви вкарват? — питаме го.

— Нее... — измъчено поклаща глава.

— Кога са ви арестували?

— Вчера сутринта.

Това ни разсмя. Имаше простовато, много добродушно лице, веждите му бяха почти бели.

— За какво?

(Това е нечестен въпрос, на него не може да се чака отговор.)

— Не знам... Така, за нищо...

Всички отговарят така, всички лежат за нищо. И че е така за нищо, се струва най-вече на самия подследствен.

— Е, все пак?

— Аз... написах възвание. Към руския народ.

— Каквоо??? (Такива „за нищо“ още не бяхме срещали!)

— Ще ме разстрелят ли? — източи се лицето му. Той подръпваше козирката на каскета си, без да го сваля.

— Е, не — успокояваме го ние. — Сега никого не разстрелват. Виж, десетката ти е в кърпа вързана.

— Какъв сте — Работник? Служещ? — попита го социалдемократът, верен на класовия си принцип.

— Работник.

Фастенко му протегна ръка и тържествено възкликна към мен:

— Ето ви, А.И., настроението на работническата класа!

И се обърна да спи, като предполагаше, че няма какво повече да се очаква и няма защо да слуша. Но грешеше.

— Как така — ни в клин, ни в ръкав възвание? От чие име?

— От свое.

— Че кой сте вие?

Новакът виновно се усмихна:

— Императорът. Михаил.

Нещо ни прониза като искра. Понадигнахме се дори на леглата, вгледахме се. Не, стеснителното му простодушно лице ни най-малко не приличаше на лицето на Михаил Романов. Пък и по възраст...

— Утре, утре, сега да спим! — строго изрече Сузи.

Докато заспивахме, предвкусвахме, че утре двата часа преди сутрешната дажба няма да са скучни.

На императора също внесоха креват и завивки и той тихо легна до кофата за по нужда.

* * *

През хиляда деветстотин и шестнадесета година в дома на московския локомотивен машинист Белов влиза непознат снажен старец с руса брада и се обръща към набожната жена на машиниста:

„Пелагея! Имаш дете на годинка. Пази го за Господа бога. Ще дойде време — отново ще те навестя.“ И си отива.

Кой е бил този старец, Пелагея не знае, но той изрича това толкова ясно и величествено, че думите му покоряват майчиното ѝ сърце. И тя пази детето повече от очите си. Виктор расте кротък, послушен, набожен, често му се явяват ангели и Богородица. После порядко. Старецът не се появява повече. Виктор учи за шофьор, през 1936 г. го вземат в армията, служи в Биробиджан, в авторота. Ни най-малко не е разпуснат, но може би тъкмо с тази си нешофьорска тихост и кротост спечелва сърцето на едно момиче от волнонаемните и пресича пътя на своя взводен командир, ухажващ това момиче. През това време при тях пристига за маневри маршал Блюхер и тъкмо тогава неговият личен шофьор тежко заболява. Блюхер заповядва на командира на авторотата да му изпрати най-добрия си шофьор. Ротният командир извиква взводния, който веднага се сеца да пробута на маршала своя съперник Белов. (В армията е често така: издига се не този, който е достоен, а от когото искат да се отърват.) При това Белов не пие, работи съвестно, няма да те подведе.

Блюхер харесва Белов и го оставя при себе си. Скоро повикват Блюхер правдоподобно в Москва (така изолират маршала, преди да го арестуват от послушния му Далечен изток), той пристига с шофьора си. Останал сам, Белов попада в кремълския гараж и започва да вози ту Михайлов (ЛКСМ), ту Лозовски, още не знам кого си и накрая Хрушчов. Белов успява да се нагледа (и много нещо да ни разкаже) на пиршествата, на нравите, на предпазните мерки. Като представител на редовия московски пролетариат той присъствува и на процеса срещу Бухарин в Дома на съветите. От своите господари се изказва топло единствено за Хрушчов: само в неговия дом шофьорите сядат на общата семейна трапеза, а не отделно в кухнята; само тук през ония години се запазва работническата непринуденост. Жизнерадостният Хрушчов също се привързва към Виктор Алексеевич и когато заминава през 1938 г. за Украйна, настойчиво го вика със себе си. „За нищо на света не бих напуснал Хрушчов“ — казва Виктор Алексеевич. Но нещо го задържа в Москва.

През 1941 г., около началото на войната, за известно време прекъсва работата си в правителствения гараж и военният комисар тутакси мобилизира беззащитния момък. Поради лошото му

здравословно състояние обаче го изпращат не на фронта, а в работнически батальон — отначало пеш чак до Инза, а там — да копае траншеи и строи пътища. След сития безгрижен живот през последните години му се връща тъпкано. Белов изпитва на гърба си нуждата и неволята, вижда, че хората не само не са почнали да живеят по-добре отпреди войната, но напълно са оголели. Едва оцелява и демобилизиран по болест, се завръща в Москва, където отново като че ли се подрежда: кара Шчербаков^[15]. После — народния комисар на нефтената промишленост Седин. Но Седин е уличен в кражби (за общо 35 милиона), тихомълком е отстранен, а Белов се лишава отново от работата при вождовете. И постъпва шофьор в автобаза, а през свободните часове припечелва по нещо от незаконен частен превоз до Красная Пахра.

Но мислите му са насочени вече в друга посока. През 1943 г. е при майка си. Един ден тя пере и излиза с кофите до чешмата. Точно тогава вратата се отваря и на прага ѝ застава непознат снажен старец с бяла брада. Той се прекръства пред иконата, поглежда строго Белов и казва: „Здравей, Михаил! Бог те благославя!“ „Аз се казвам Виктор“ — отвърща Белов. „Ще бъдеш Михаил, император на светата Рус!“ — не спира старецът. В този момент влиза майката и от страх изпуска кофите с водата: това е старецът отпреди двадесет и седем години — с побелели вече коси, но същият. „Бог да те закриля, Пелагея, опазила си сина си!“ — обръща се към нея старецът. И се уединява с бъдещия император, за да го възкачи, като патриарх, на престола. Той разказва на потресения Виктор, че през 1953 г. ще се смени властта (ето защо 53-тия номер на нашата килия така го бе поразил!) и момъкът ще бъде император на цяла Русия^[16], а за целта от 1948 г. трябва да започне да събира силите. Не му дава други напътствия — как да събира тези сили, и си заминава. А Виктор Алексеевич не смогва да го попита.

Оттук нататък спокойствието и простотата на живота го напускат! Друг вероятно би се отдръпнал от невероятния замисъл, но тъкмо Виктор е човек с непосредствени впечатления от тези най-висши, нагледал се е на михайловци, шчербаковци, седини, наслушал се е и от другите шофьори за тях и му става ясно, че тук няма абсолютно нищо необикновено, дори напротив.

Новопомазаният цар, тих, почтен, деликатен като Фьодор Йоанович, последния от Рюриковците, изпитва върху себе си тежко

притискация обръч на царската корона. Нищетата и народната мъка наоколо, за които дотогава не е носел отговорност, този път лягат върху плещите му и той е виновен, че те все още продължават. Струва му се странно, че трябва да чака до 1918 г., и през есента на същата 43-та написва своя пръв манифест към руския народ. Прочита го на четирима работници в гаража на народния комисариат на нефтената промишленост...

... Наобиколихме още на сутринта Виктор Алексеевич и той ни разказа кратко всичко това. Все още не си давахме сметка за детската му доверчивост, увлякохме се от необикновеното му повествование и — вината е наша! — не успяхме да го предпазим от доносника. А и не можехме да допуснем, че от простодушно разказаното ни тук още не всичко е известно на следователя!... След като изслуша този разказ, Крамаренко взе да моли да го пуснат „за тютюн до началника на затвора“ или до лекаря, но така или иначе, скоро беше извикан. Там е докладвал за тези четирима работници, за които никой никога нямаше да научи... (На другия ден, след като се върна от разпит, Белов се чудеше откъде следователят е могъл да разбере за тях. Тогава чак се сетихме и ние...) Четиримата прочели манифеста, одобрили всичко в него и *никой не издал императора!* Ала самият той почувствувал, че е рано! рано! И изгорил манифеста.

Минава цяла година. Виктор Алексеевич работи като механик в гаража на автобазата. През есента на 1944 г. отново написва манифест и го дава на десет души да го прочетат все шофьори и шлосери. Всички го одобряват. И *никой не го издава!* (От десет души никой, по онова време доносничеството е рядко явление! Фастенко не се лъже, когато си прави изводи за „настроението на работническата класа“.) Наистина, императорът прибъгва в случая до невинни уловки: намеква, че разполага със силна ръка в правителството; обещава на своите привърженици служебни командировки за сплотяване на монархическите сили по места.

Минават месеци. Императорът се доверява още на две момичета в гаража. И тук вече номерът не минава — момичетата се оказват на идейна висота! Сърцето на Виктор Алексеевич мигновено се свива в предчувствие на бедата. В неделята след Благовещение той е на пазара и носи манифеста със себе си. Един стар работник от неговите съмишленици го среща и му казва: „Виктор! Вземи да изгориш оная

хартийка, а?“ И Виктор остро чувствава: да, рано го е написал! трябва да го изгори. Но двама приятни млади хора го повикват още тук, на пазара: „Виктор Алексеевич! Елате с нас!“ И го откарват с лека кола на Лубянка. Те така бързат и така се вълнуват, че не го обискират по обичайния ритуал и има момент, когато императорът едва не унищожава своя манифест в клозета. Но решава, че ще почнат да протакат още повече: казвай, та казвай! И мигом го качват с асансьора при генерала и полковника и генералът собственоръчно измъква от издутья му джоб манифеста.

Оказва се обаче, че е достатъчен и един разпит, за да се успокои Болшая Лубянка: всичко е толкова несериозно. Десет ареста в гаража на автобазата. Четири в гаража на Комисариата на нефтената промишленост. Предават следствието вече на полковник и той се превива от смях, докато чете възванието:

— Ето тук, ваше величество, вие пишете: „Ще дам указание на моя министър на земеделието да разпусне колхозите още първата пролет“ — но как ще разделят инвентара? Това при вас не е дообмислено... По-нататък пишете: „Ще ускоря жилищното строителство и ще настаня всеки в съседство с работното му място... ще повиша заплатата на работниците...“ А откъде ще вземете пари, ваше величество? Ще трябва май да ги печатате? Отменяте заемите!... После, ето на: „Ще залича от лицето на земята Кремъл.“ Но къде ще разположите собственото си правителство? Устройва ли ви например зданието на Болшая Лубянка? Не искате ли да го огледате?...

Да се присмиват над всеруския император, идват и младите следователи. Не намират това за нищо друго освен за смешно.

Невинаги и ние в килията сдържахме усмивките си. „Надяваме се, че няма да забравите и нас, от 53-та?“ — говореше 3-в, като ни подмигаше.

Всички му се надсмиваха...

Виктор Алексеевич, беловежд, простоват, с мазолести ръце, ни гоцаваше с варени картофи; които бе получил от злополучната си майка Пелагея, без да дели на твое и мое: „Яжте, яжте, другари...“

Усмихваше се срамежливо. Отлично разбираше колко несъвременно и смешно е да си император на цяла Русия. Но какво да се прави, след като Господ се е спрял на него?!

Скоро го изведоха от нашата килия.^[17]

* * *

Малко преди Първи май свалиха от прозореца светомаскировката. Войната явно завършваше.

Оная вечер на Лубянка беше като никога тихо, беше още едва ли не вторият ден от Великден, празниците се застъпваха. Следователите продължаваха да празнуват в Москва, никого не викаха за следствието. Чуваше се в тишината как някой протестира срещу нещо. Отведоха го от килията в бокса (със слуха си усещахме разположението на всички врати) и дълго го биха там при незатворена врата на бокса. В надвисналата тишина до нас ясно достигаше всеки удар по меко и по давящата се уста.

На втори май Москва даде тридесет залпа, това означаваше — европейска столица. Бяха останали непревзети две — Прага и Берлин, трябваше да гадаем коя от двете.

На девети май ни донесоха обяда заедно с вечерята, както ставаше на Лубянка само за Първи май и Седми ноември.

Само по този признак се досетихме за края на войната.

Вечерта дадоха още един салют от тридесет залпа. Не оставаха повече непревзети столици. И същата вечер дадоха още един салют — струва ми се, от четиридесет залпа — това беше вече краят на всичко.

И ние, бившите пленници и фронтовици, наблюдавахме над намордника на нашия прозорец и от другите килии на Лубянка, и от всички прозорци на московските затвори изпъстреното с фойерверки и прорязано с прожекторни лъчи московско небе.

Същата вечер Борис Гамеров — млад противотанкист, вече демобилизиран по инвалидност (неизлечимо ранен в белия дроб), вече осъден заедно с неколцина студенти, седеше в многолюдната бутирска килия, в която половината бяхме пленници и фронтовици. Той описа този последен салют със съдържано осемстишие, с най-обикновени редове: как сме легнали вече на наровете, завити с шинелите си; как сме се събудили от шума; вдигнали сме глави с присвити очи към намордника: виж ти, салют; и сме легнали.

И пак се завихме с шинелите.

Със същите тези шинели — в глинестата пръст на траншеите, в пепелта на огньовете, в дрипи от немските снаряди и парчета.

Не беше за нас тогавашната Победа. Не беше за нас тогавашната пролет.

[1] КПЗ (ДПЗ) — Килия (Дом) за предварителен арест, т.е. в нея (него) не се отбива присъдата, а се води следствието. — Б.а. ↑

[2] Централен аерохидродинамичен институт „Н. Е. Жуковски“. — Б.пр. ↑

[3] А по-точно: 156 x 209 см. Откъде знам ли? Това е триумфът на инженерната мисъл и на силния дух, несломен от Сухановка — пресметнал го е Александър Долган. Той не се оставя да полудее и да падне духом и за да не стане това, си налага непрекъснато да смята. В Лефортово брои крачките си, превръща ги в километри, спомня си по картата колко километра има от Москва до границата, колко след това през цяла Европа, колко през целия Атлантически океан. Има такъв стимул: мислено да се върне у дома си в Америка; и за годината, прекарана в Лефортово в пълна изолация, се спуска на дъното на Атлантика, докато накрая го прехвърлят в Сухановка. Тук разбира, че едва ли някой ще може да разкаже за този затвор (целия този разказ го имаме от него) и измисля как да измери килията. На дъното на затворническата паница прочита дробта 10/22 и се досеща, че „10“ ще е диаметърът на дъното, а „22“ — диаметърът на разширението ѝ. След това измъква от пешкира конец, прави от него метър и с него измерва всичко. По-късно изнамира начин да спи *прав*, опрян с коляно на столчето, и как надзирателят да мисли, че очите му са отворени. Изнамира тези неща и само заради това не полудява. (Рюмин го държи цял месец без сън.) — Б.а. ↑

[4] Ако е било в Големия дом по време на ленинградската блокада — възможно е да си видял и людоеди: някои са яли човешко месо, търгували са с човешки черен дроб, отмъкнат от помещението за аутопсии. Кой знае защо, държаха тези хора в МГБ заедно с политическите затворници. — Б.а. ↑

[5] Не смея да кажа, но в началото на седемдесетте години на века и едните, и другите като че ли отново се активизират. Удивително! На това почти никой всъщност не се е надявал. — Б.а. ↑

[6] Любимият мотив на Сталин: на всеки арестуван еднопартиец (и изобщо на всеки бивш революционер) да се приписва служба в царската тайна полиция. Дали не от нетърпима подозрителност? Или... от вътрешно чувство?... По аналогия?... — Б.а. ↑

[7] Ресорни каручки с открита лека каросерия за двоен впряг, употребявани в кавалерията по време на Гражданската война като подвижни бойни площадки, въоръжени с леки картечници. — Б.пр. ↑

[8] Голям капак във вратата на килията, който при отварянето си пада във вид на масичка. През отвора му надзирателите разговарят, подават храната и нареждат да се подпишат тъмничните документи. — Б.а. ↑

[9] По мое време тази дума бе много популярна. Разправяха, че тръгнала от надзирателите украинци: „Стой, та нэ въртухайсь!“ Но уместно е да си спомним и как е на английски „надзирател“ = turnkey — „въртиключ“. Може би и у нас вертухай е който върти ключа? — Б.а. ↑

[10] На жаргона на затворниците: крайно малката тъмнична дажба, онова последно нещо, което все още поддържа загиващия живот. — Б. р. ↑

[11] На това дружество му се пада късче неравнодушна към кръвта московска земя: близо до дома на Ростопчин, след като се пресече Фуркасовският булевард, с умъртвен през 1812 г. невинният Верешчагин, а от другата страна на улицата, на Большая Лубянка, е живяла (и е убивала крепостните) убийцата Салтичиха. („По Москве“, под ред. Н.А. Гейнике и др. Изд-во Сабашниковых, М., 1917, стр. 231) — Б.а. ↑

[12] Тази конвенция СССР признава едва през 1955 г. — Б.а. ↑

[13] През 1974 г. („Русская мысль“, 27. VI.) един бивш зек разказа, че Юрий бил осъден на 25 години лагер и ги излежавал на Сахалин, на 505-и строителен обект. — Б.а. ↑

[14] В записията на Февруарската революция радикалният журналист Ер. Печерски („Ранное утро“, 7.III.1917) се хвали, че докато лежи в Московското отделение на тайната полиция, наблюдава дни наред през шпионката на килията целия живот на отделението. Плаши ни с ужасите на Тайната полиция, а шпионката не е имала дори защитна капачка отвън. — Б.а. ↑

[15] Разказваше как охраненият Шчербаков не обичал при идването си в своето Информбюро да вижда хора и всички сътрудници се измитаха от стаята, през които той трябвало да мине. Запъхтян от тлъстините си, той се навеждал и отмятал някое ъгълче от килима. И тежко на цялото Информбюро, ако отдолу било прашно. — Б.а. ↑

[16] Старецът почти отгатва с тази малка грешка, че сбърква шофьора с човека, когото той кара! — Б.а. ↑

[17] Когато през 1962 г. ме запознаха с Хрушчов, ми беше на езика да му кажа: „Никита Сергеевич! А ние с вас имаме общ познат.“ Но му казах друга, по-важна фраза на бившите арестанти. — Б.а. ↑

ШЕСТА ГЛАВА

ТОГАВАШНАТА ПРОЛЕТ

През юни 1945 г. всяка сутрин и всяка вечер до прозореца на Бутирския затвор достигаха медните звуци на оркестри — някъде отдалеч — от улица Лесная или Новослободска. Това бяха все маршове, повтаряха ги безкрай.

А ние стояхме до отворените, но неотместващи се тъмнични прозорци, зад мътнозелените намордници от арматурно стъкло и слушахме. Дали маршируваха войскови части? Или трудещите се с удоволствие разменяха работното си време срещу строевацината? Не можехме да разберем това, но до нас вече бе стигнал слухът, че се подготвя голям парад на Победата, насрочен за юнската неделя на Червения площад по случай четвъртата годишнина от началото на войната.

На камъните, положени във фундамента, е писано да носят тежестта и да се вбиват, а не да украсяват зданието. Но бе отказано дори да лежат почетно във фундамента на тези, които, безсмислено изоставени, с обречени чела и с обречени ребра приеха първите удари на тази война, за да предотвратят чуждата победа.

До звуци нежни ли му е на Юда?...

Тогавашната пролет на 1945 г. бе в нашите затвори предимно пролетта на руските *пленници*. Те преминаваха през затворите на Съюза на необозрими плътни сиви пасажки като океанската херинга. В началото на този пасаж за мен бе Юрий Евтухович. А сега вече бях обграден от всички страни от тяхното слято, уверено движение, сякаш знаещо своето предназначение.

Но не само пленниците минаваха през тези килии — лееше се потокът на всички, пребивавали в Европа: и емигрантите от Гражданската война; и *ost*-овците от новата, германската; и офицерите от Червената армия, прекалено резки и чужди в изводите си, поради

което Сталин можеше да се опасява, че те ще замислят да донесат от европейския си поход европейската свобода, както вече бяха правили сто и двадесет години преди тях. Но все пак най-много бяха пленниците. А сред пленниците на различна възраст най-често се срещаха мои връстници, дори не мои, а *връстници на Октомври*, онези, които се бяха родили заедно с Октомври, които през 1937 г., от нищо несмушавани, манифестираха по случай двадесетгодишнината и чиято възраст в началото на войната състави тъкмо кадровата армия, разпиляна за няколко седмици.

Така че тогавашната затворническа мъчителна пролет върху фона на победните маршове бе пролет на разплата за моето поколение.

Та нали тъкмо над нашите люлки ни бяха пели: „Цялата власт на Съветите!“ Та нали тъкмо ние бяхме протягали почернели от слънцето детски ръчички към пионерските рогове и на възгласа „Бъди готов!“ салютирахме: „Винаги готов!“ Нали тъкмо ние бяхме носили оръжието си в Бухенвалд и там влизахме в компартията. И ето че сега се бяхме озовали сред престъпниците единствено заради това, че все пак бяхме останали живи. (Оцелелите бухенвалдски затворници ги изпращаха по лагери *именно* защото са излезли живи от лагерите за унищожение. Тук има нещо нечисто!)

Още когато разрязвахме Източна Прусия, виждах умърлушени колони от завръщащи се пленници — единствените посърнали, когато наоколо всички се радвахме — и вече тогава тази липса на радост ме учудваше, макар още да не вниквах в причината ѝ. Скачах от колата, отивах при тези доброволни колони. (Защо са в колони? Защо са се строили? Нали никой не ги принуждава, военнопленниците от всички нации се завръщаха поотделно, един но един! А нашите искаха да пристигнат колкото се може по-покорни...) Тогавя бях с капитански пагони и това предопределяше начина на мисленето ми, а и така попътено бях далеч от вярното обяснение: защо всички те са толкова невесели? Но ето че съдбата запрати и мен подир тези пленници, вече вървах с тях от армейското към фронтовото разузнаване, там чух първите им, неясни още разкази, по-късно за всичко това ми отвори очите Юрий Евтухович, а сега вече, под кубетата на тухленочервения Бутирски замък, усетих, че тази история на няколкото милиона руски пленници ме заковава завинаги, както карфицата някоя хлебарка. Моята собствена история за попадането ми в затвора ми изглеждаше

нищожна, престанах да скърбя за откъснатите си пагони. Там, където бяха моите връстници, там само случайно не бях и аз. Разбрах, че е мой дълг да подложам рамо под част от общото им бреме — и да го нося докрай, докато не ме смаже. Сега вече имах усещането, че заедно с тези момчета и аз съм бил пленяван на Соловьовската преправа, в Харковското обкръжение, в Керченските каменоломни; и с ръце отзад съм носел своята съветска гордост зад телените мрежи на концлагера; и съм чакал с часове на студа за черпак изстинала *кава* (кафеен ерзац), и съм се превръщал в труп върху земята, без да стигна до казана; в офлаг-68 (Сувалка) съм ровел с ръце и с капачето на канчето си камбановидна яма (в горната част по-тъсна), за да не зимувам на открития плац; и някой озверял пленник се е промъквал към моето изстиващо тяло, за да гризе още неизстиналото ми месо под лакътя; и с всеки нов ден на изостреното от глад съзнание, в тифозната барака и край бодливата тел на съседния лагер за англичани в моя умиращ мозък е прониквала ясната мисъл: че Съветска Русия се е отказала от своите издъхващи деца. „Мъжете горди на Русия“ са й били нужни, докато са лягали под танковете, докато още са могли да се вдигат в атака. Но да ги храниш в плен? Излишни гърла. И излишни свидетели на позорните поражения.

Понякога ни иде да излъжем, ала езикът ни възпира. Тези хора са обявени за изменници, но езикът подвежда по удивителен начин и следователи, и прокурори, и съдии. И самите осъдени, и целият народ, и вестниците повтарят и утвърждават тази грешка, като неволно издават така истината: искат да ги обявят за изменници КЪМ Родината, но никой не говори и не пише дори в съдебните материали другояче освен „изменници НА Родината“.

Пепел му на езика! Не изменници *към нея*, а *нейни* изменници. Не те, нещастните, са изменили на Родината, а пресметливата Родина *им* е изменила, при това *три пъти*.

Първия път тя ги предава бездарно на полесражението — когато любимото на Родината правителство прави всичко възможно, за да загуби войната; унищожава укрепителни линии, оставя авиацията незащитена от ударите на врага, демонтира танковете и артилерията, отстранява способните генерали и забранява на армиите да се съпротивляват^[1]. Именно военнопленниците поемат с телата си удара на вермахта и го спират.

Втория път Родината ги предава безсърдечно, когато ги оставя да умрат в плен.

И вече за трети път ги предава, когато ги примамва с уж материнска любов („Родината ви е простила! Родината ви вика да се завърнете!“) и още на границата им нахлузва примка на шията^[2].

Каква многомилionenна подлост: да предадеш своите воители и да ги обявиш за предатели?!

И как на бърза ръка ги изключваме от сметките си: изменил ли? Позор! Да бъде зачеркнат! Още преди нас ги зачерква нашият Баща: хвърля цвета на московската интелигенция във вяземската месомелачка с пушки берданки от 1866 г., и то с по една на петима. (Какъв Лев Толстой ще ни опише *това* Бородино?) А през декември 1941 г. Великият Стратег с тъпо плъзване на дебелия си къс пръст прехвърля през Керченския проток — безсмислено заради ефектно новогодишно съобщение — *сто и двадесет хиляди* наши момчета — почти колкото всички руснаци при Бородино — и ги дава всички без бой на немците.

И пак, кой знае защо, не той е изменникът, а те.

И колко лесно се поддаваме на тенденциозни прозвища, колко лесно се съгласихме да смятаме тези предани хора за изменници! В една от бутирските килии през онази пролет лежеше старецът Лебедев, металург, по звание професор, по външност — здравеняк, работник от миналия или дори от по-миналия век, от демидовските заводи. Широкоплещест, широкочел, брадата му пугачовска, а дланта му — колкото да вдигне кофа от четири пуда. В килията носеше сива избеляла работническа престилка направо върху бельото, беше неспретнат, можеше да мине за тъмничен черноработник — докато не седнеше да чете. Тогава властната осанка на мисълта озаряваше лицето му. Често се събирахме около него. За металургията разсъждаваше порядко, с тимпанен бас обясняваше, че Сталин е същият пес, както Иван Грозни: „Стреляй! Души! Не поглеждай назад!“, и че Горки е лигльо и дрънкало, оправдаващ палачите. Възхищавах се от този Лебедев: сякаш целият руски народ се бе въплътил пред мен в това недодялано туловище е умна глава, с ръце и крака на орач. Толкова нещо бе обмислил! — учех се от него да разбирам света! — а той изведнъж, като сечеше с ръчището си, избоботи, че всички по член *първи-бе* са родоизменници и не бива да им се прощава, А с „първи-бе“ бяха

натъпкани нарове наоколо. Ех, колко обидно им стана на момчетата! Старецът уверено говореше от името на селска и трудова Рус — и на тях им бе трудно и срамно да се защищават още и от тази нова посока. Да ги защитавам и да споря със стареца, се падна на мен и на две момчета по „десети параграф“. Но колко висока е помрачеността, достигана от монотонната държавна лъжа! Дори най-смислените измежду нас можеха да обхванат само онази част от правдата, в която бяха заврели собствените си муцуни.

Върху това по-общо се спира Витковски (за тридесетте години): странно, лъжевредителите, на които им е ясно, че не са никакви вредители, са на мнение, че военните и свещениците са преследвани правилно. Военните, които знаят, че не са служили на чужди разузнавания и не са разрушавали Червената армия, безрезервно вярват, че инженерите са вредители, а свещениците са достойни за унищожаване. Съветският човек разсъждава в килията така: аз лично не съм виновен, но спрямо тях, спрямо враговете, всички методи са оправдани. Урокът със следствието и урокът с килията не отварят очите на такива хора, дори осъдени, те продължават да са заслепени, както са били на свобода: вярват във всеобщите заговори, отравяния, вредителства и шпионаж.

Колко само войни е водила Русия (по-добре да са били по-малко...) — и за много ли изменници знаем от всички тези войни? Забелязано ли е било измяната да се корени в духа на руския войник? Но ето че при най-справедливия в света строй настъпва най-справедливата война — и изведнъж милиони изменници от средите на най-обикновения народ. Как да разбираме това? С какво да си го обясним?

Заедно с нас срещу Хитлер воюваше капиталистическа Англия, в която толкова красноречиво Маркс е описал нищетата и страданията на работническата класа — а как тогава у *тях* през тази война да се

намери един-единствен изменник — комерсантът „лорд Хау-Хау“? А у нас са милиони?

И макар да е страшно дори да си го помислим, но може би работата опира все пак до държавния строй?...

Още древната ни пословица оправдава плена: „Плененият ще викне, убитият — никога“. При цар Алексей Михайлович за *пленническо търпение* са давали дворянство! Задача на обществото през всички последвали войни е било да размени своите пленници, да ги обгради с внимание и да ги утеши. Всяко бягство от плен е било прославяно като изключително геройство. През цялата Първа световна война в Русия се събират средства за нашите пленници, а наши милосърдни сестри са били допускани в Германия при нашите пленници и всеки ден вестниците са напомняли на читателите си, че техни съотечественици се измъчват в злочест плен. В тази война по същия начин постъпват и всички западни народи: колети, писма, всякакви видове поддръжка се движат свободно в неспиращ поток през неутралните страни. Западните военнопленници не се унижават да гребат от немския казан, разговарят презрително с немската охрана. Западните правителства начисляват на своите военни, попаднали в плен, и прослуженото време, и следващия чин, и дори заплатата.

Само воинът на единствената в света Червена армия *не се предава в плен!* Така пише в устава („Иван плен нихт“ — крещят немците от своите траншеи) — може ли някой да вникне в целия този смисъл?! Има война, има смърт, а плен няма! — ето ви откритие! Това ще рече: върви и умри, а ние ще останем живи. Но ако ти, и след като си загубил крака си, се върнеш от плен на патерици (ленинградчанинът Иванов, командир на картечен взвод през Финландската война, лежал след това в Уствимлаг) — ще те съдим.

Единствено нашият войник, отритнат от родината и най-нищожният в очите на враговете и съюзниците, се тика за свинската помия, раздавана от задните дворища на Третия райх. Единствено за него е затворена плътно вратата за къщи, макар младите души да се мъчат да не вярват в това: има някакъв член 58-1-6 и според него във военно време не се полага по-меко наказание от разстрел! За това, че войникът не е пожелал да умре от немски куршум, трябва след плена да умре от съветски! Другите умират от чуждите, а нашите — от своите.

(Впрочем наивно е да се каже: *за това, че*. Във всички времена правителствата не са били моралисти. Те никога не са затваряли и екзекутирали хората *заради* нещо си. Затваряли са и са екзекутирали, *за да не*! Всички тези пленници са хвърлени в затвора, разбира се, не защото са изменили на родината, тъй като и за глупака е ясно, че само власовците могат да бъдат съдени за измяна. Всички те са затваряни, *за да не разказват* на своите земляци за Европа. Каквото не си видял, не можеш да го сънуваш...)

И така, какви са пътищата, разкриващи се пред руския военнопленник? Законният е само един: да легне и да се остави да го смачкат. Всяка тревичка си пробива път с крехкото си стъбълце, *за да живее*. А ти — легни и мри. Макар със закъснение — умри сега, щом не си умрял на бойното поле, и тогава никой не ще те съди.

*Само в мъртъв сън боецът
е навеки вече прав.*

Останалите пътища, каквито може да измисли отчаяният ти мозък — всички те водят до сблъсък със Закона.

Бягството в родината — през лагерния кордон, през половин Германия, после през Полша или Балканите, води до СМЕРШ и подсъдимата скамейка: как така си избягал, след като другите не могат да бягат? Работата тук не е чиста! Говори, мръснико, с каква *задача* са те изпратили (Михаил Бурнацев, Павел Бондаренко и още много, много други).

В нашата критика е прието да се пише, че в своя безсмъртен разказ „Съдбата на човека“ Шолохов бил изрекъл „горчивата истина“ за „тази страна от нашия живот“, „открил“ бил проблема. Принудени сме да отговорим, че в този по принцип доста слаб разказ, в който военните страници са бледи и неубедителни (авторът явно не познава последната война), а описанието на немците е стандартно и изсмукано от пръстите до анекдотичност

(само жената на героя е сполучлива, но тя е чиста християнка от Достоевски) — в този разказ за съдбата на военнопленника истинският проблем за плена е скрит или изопачен:

1. Избран е най-некриминалният случай на плена — в безсъзнание, за да бъде представен като „безспорен“, за да се избегне цялата острота на проблема. (А ако се е предал в съзнание, както е в повечето случаи, тогава?)

2. Главният проблем на плена не е, че родината ни е изоставила, че се е отрекла от нас, проклела ни е (за такова нещо Шолохов не споменава нито дума), което всъщност създава чувството за безизходица, а че там сред нас се появяват предатели. (Но щом това е главното, порови се и обясни откъде са се пръкнали те четвърт столетие след победата на революцията, поддържана от целия народ?)

3. Съчинено е фантастично детективско бягство от плен при някакви измислени обстоятелства, за да се заобиколи задължителната, неизбежна процедура — приемането на дошлия от плен: СМЕРШ — Проверочно-филтрационен лагер. Соколов не само е затворен зад бодлива тел, както повелява инструкцията, но — направо анекдот! — получава от полковника месечен отпуск! (Тоест свободно да изпълнява „задачата“ на фашисткото разузнаване? Тогава и на полковника не му мърда да поеме *натам!*)

Бягството при западните партизани, при силите на Съпротивата, само временно отлага цялостната ти разплата с трибунала, но те прави още по-опасен: докато си живял сред европейците, си могъл да се изпълниш с много вреден дух. А щом си набрал смелост да избягаш и след това да се сражаваш — значи си решителен човек, двойно по-опасен за родината.

Да оцелееш в лагера за сметка на своите съотечественици и другари? Да станеш полицаи в самия лагер, комендант, помощник на немците и смъртта? Сталинският закон не наказва за това по-строго, отколкото за участие в силите на Съпротивата — същият член, същата

присъда (и можем да се досетим защо: такъв човек е по-малко опасен!). Ала вътрешният закон, заложен в нас необяснимо, забранява такъв път на всички освен на човешкия измет.

Извън тези четири възможности, непосилни или неприемливи, остава и една пета: да чакаш вербовачи, да чакаш къде ще те извикат.

Понякога за щастие пристигат пълномощници от селските бецирки и набират ратаи за бауерите^[3]; от фирми — и си подбират инженери и работници. Според висшия Сталинов императив ти и в този случай трябва да отречеш, че си инженер, да скриеш, че си квалифициран работник. Един конструктор или електротехник би запазил патриотичната си чистота само ако остане в лагера да копае земята, да подгизва и да се рови в помийните ями. Тогава за чиста измяна към родината би могъл да разчиташ с гордо вдигната глава на десет години плюс пет без граждански права. Този път за измяна към родината, утежнена с работа за врага, че и по специалността, ти с наведена глава получаваш десет години плюс пет без граждански права!

Това е изящната прецизност на хипопотам, с каквато се отличава Сталин!

Но идват и съвсем други вербовачи — руснаци, обикновено от доскорошните червеи заместник-командири по политическата част, белогвардейците не се хващат на тази работа. Вербовачите свикват в лагера митинг, ругаят съветската власт и призовават пленниците да се записват в шпионските школи или във власовските части.

Тези, които не са гладували като нашите военнопленници, които не са глождили прилепите, влетели в лагера, които не са варили стари подметки, едва ли ще проумеят каква необорима веществена сила придобиват всеки зов, всеки аргумент, стига след него, извън лагера, да дими походна кухня и всеки съгласил се тутакси да е нахранен с каша до насита — макар веднъж, макар още един път в живота!

Освен димящата каша в призивите на вербовача витае призракът на свободата и на истинския живот — където и да те призовава той! В батальоните на Власов. В казашките полкове на Краснов. В трудовите батальони — да бетонираш бъдещия Атлантически вал. В норвежките фиорди. В либийските пясъци. При „hiwi“ — Hilfswillige — доброволните помощници на германския вермахт (във всяка немска рота има по 12 hiwi). Най-сетне, при селските полицаи, за да гониш и

ловиш партизани (от повечето от които Родината също ще се откаже). Да те призовава където ще, само да не пукнеш тук като изоставено говедо.

От човека, който сме докарали дотам да гложди прилепи, *ние самите* сме снели всякакъв дълг не само пред родината, но пред човечеството!

Дори тези момчета, които от военнопленническите лагери се вербуваха за краткосрочни шпиони, не правеха крайни изводи от обстоятелството, че са оставени на произвола на съдбата, и продължаваха да постъпват съвсем патриотично. Просто го смятаха за най-необвързващия начин да се измъкнат от лагера. Почти всички без изключение си представяха, че веднага щом немците ги прехвърлят през съветската граница, ще се явят пред властите, ще предадат своето оборудване и инструкциите си, след което ще се посмеят заедно с добродушното командване над глупавите немци, ще надянат червеноармейската униформа и бодро ще се върнат в бойния строй. Но съгласете се, *може ли по човешки някой да очаква нещо друго? Как би могло да бъде иначе?* Това са обикновени момчета, виждал съм много такива — с простовати кръгли лица, с подкупващ вятски или владимирски изговор. Те бодро се записват за шпиони със своето четири-петкласно селско образование и без каквито и да било навици да боравят с компас и карта.

Като че ли по този единствено възможен начин са си представяли те измъкването от лагера. Не е ли това хрумване доста глупаво и главоболно за немското командване? А, не! Хитлер не пада по-долу от своя държавен брат! Шпиономанията е една от основните черти на Сталиновото безумие. На Сталин му се струва, че страната му гъмжи от шпиони. Всички китайци, живеещи в съветския Далечен изток, са осъдени по параграфа 58–6 за шпиони, прибират ги в северните лагери и там умират. Същата участ сполетява и китайците — участници в Гражданската война, ако предварително не са се били измъкнали. Няколко стотици хиляди корейци са изселени от Казахстан, подозирани до един в същото. Всички съветски граждани, пребивавали някога в чужбина или забавили крачка пред хотел „Интурист“, снимани някога с някого, приличащ на чужденец, или сами фотографирали някое градско здание (Златните порти във Владимир), са обвинявани в същото. Зяпащите прекалено дълго железопътните

линии, шосейните мостове, фабричния комин — са обвинявани пак в същото. Всички многобройни чуждестранни комунисти, застояли се в Съветския съюз, всички, мало и голямо, на общо основание, без всякакви индивидуални различия, са обвинявани преди всичко в шпионаж^[4]. Дори латвийските стрелци — най-сигурните щикове в ранните години на революцията, при техните поголовни арести през 1937 г., са обвинявани пак в шпионаж! Сталин сякаш преобръща и умножава прочутата сентенция на Екатерина: предпочита да тикне в затвора деветстотин деветдесет и девет невинни, но да не изпусне един-единствен истински шпионин. Че как тъй ще повярва на руските войници, попаднали наистина за известно време в ръцете на немското разузнаване?! И какво облекчение е за палачите на МГБ, че войниците, прииждащи с хиляди от Европа, дори не скриват, че са били доброволно вербувани за шпиони! Какво поразяващо потвърждение на прогнозите на Най-Мъдрия от Мъдрите! Говорете, говорете, наивници! За вас отдавна са приготвени членът и отплатата!

Уместно е да попитаме: все пак би трябвало да има и такива, които за нищо на света не са се оставяли да ги вербуват; и не са работили никъде при немците по специалността си; и не са били лагерни орднери^[5]; и цялата война са изкарвали във военнопленническия лагер, без да покажат оттам носа си; и все пак не са умрели, колкото невероятно и да изглежда това! Правели са например запалки от метални отпадъци, както електроинженерите Николай Андреевич Семьонов и Фьодор Фьодорович Карпов, и с това са се изхранвали. Нима и на тях родината не прощава плена?

Не, не им прощава! И със Семьонов, и с Карпов се запознах в Бутирки, когато те вече бяха получили своите законни... колко? Досетливият читател вече знае: *десетка и пет намордника*. Въпреки че са блестящи инженери, те *отхвърлят* предложението на немците да работят по специалността си! През 1941 година младши лейтенант Семьонов отива доброволно на фронта. През 1942 още носи празен кобур вместо пистолет (следователят не разбира как така не се е застрелял с кобура). *Три пъти* бяга от плен. През 1945, след освобождаването му от концлагера, е качен на наш танк като военнослужещ от наказателна част (танков десант) — и превзема Берлин, получава орден „Червена звезда“ — и чак след всичко това е

арестуван окончателно и получава присъда. Ето ви огледалото на нашата Немезида.

Малцина от военнопленниците пресичат съветската граница като свободни хора и ако в бъркотията успяват да се промъкнат, по-късно, макар и през 1946–1947 г., пак ги прибират. Едни ги арестуват в сборни пунктове в Германия. Други уж не ги арестуват, но ги карат от границата в товарни вагони под конвой и ги отвеждат в един от многобройните, пръснати по цялата страна проверочно-филтрационни лагери (ПФЛ). Те не се отличават от трудово-изправителните по нищо освен по това, че вкараните в тях нямат още присъда и чакат да я получат вече в лагера. Всички тези ПФЛ са свързани с трудова дейност в някой завод, мина или строеж и бившите военнопленници, които виждат възврънатата си родина през също такава телена мрежа, както са виждали и Германия, се включват още от първия ден в 10-часовия работен ден. В свободното време — вечер и нощем — проверяваните са подлагани на разпити, за тази цел в ПФЛ броят на оперативните работници и следователите е многократно по-голям. Както винаги следствието има за изходна база неоспоримата им вина. Без да излизаш иззад телената ограда, трябва да докажеш, че не си виновен. За това можеш да се позоваваш само на свидетели измежду другите военнопленници, които вероятно изобщо не са в твоя ПФЛ, а през девет области в десета, и ето че кемеровските оперативни работници изпращат запитвания до соликамските си колеги, а те от своя страна разпитват свидетелите и изпращат своите отговори и нови запитвания, и теб също започват да те разпитват като свидетел. Наистина за изясняване на съдбата ти може да иде и година, дори две — но нали родината нищо не губи: нали всеки ден даваш добив на въглища. И ако някой от свидетелите е казал нещо не както трябва за теб или пък вече няма живи свидетели — сърди се на себе си, тук вече се оформяш като изменник на родината и трибуналят ти лепва полагаемата десетка. Ако, колкото и да го усукват, излезе, че наистина не си служил на немците и главното — не си виждал жив американец или англичанин (в случай че си освободен не от нашите, а от тях, това обстоятелство е вече силно утежняващо) — оперативните работници решават за каква степен на изолация си достоен. На някои им сменят местожителството (това винаги нарушава връзката на човека с обкръжението му, прави го по-уязвим). На други благородно предлагат да постъпят на работа във

Вохра, тоест във военизираната лагерна охрана: уж оставах свободен, а загубвах всякаква лична свобода и оставах да живееш в най-затънтения край. С трети се ръкуват и макар че за чистото предаване в плен такъв човек заслужава във всички случаи разстрел, хуманно го пускат да си върви по живо, по здраво вкъщи. Но такива хора се радват преждевременно! По тайните канали на спецчастите към родното му място вече пътува *досието* му, което успява да го изпревари. Тези хора все едно остават навеки *не наши* и при първите масови арести, както през 1948–1949 г., отиват в затвора вече по параграфа за агитация или по някой друг подходящ параграф. Лежал съм и с такива.

„Ех, да знаех!...“ — ето ви главната песничка в затворническите килии през тогавашната пролет. Де да знаех, че така ще ме посрещнат! Че така ще ме измамат! Че ще имам такава съдба! Нима щях да се върна в родината? За нищо на света!!! Щях да се промъкна в Швейцария, във Франция! Щях да се прехвърля оттатък морето! Отвъд океана! Зад три океана!

Впрочем дори и когато знаят, някои пленници често постъпват така. Василий Александров попада в плен във Финландия. Там го издирва някакъв стар петербургски търговец, уточнява трите му имена и казва: „От 17-а година остана да дължа голяма сума на баща ви, тогава не ми беше изгодно да я върна. Така че бъдете любезен да си получите парите!“ Издирен заради стар дълг. След войната Александров е приет в кръга на руските емигранти, там си намира и годеница, която обиква, както виждате, всичко е сериозно. А бъдещият тъст му дава, за да вникне в нещата, течението на „Правда“ — цялото, без изключение, от 1918 до 1941 г., без спестяване на истината и без корекции. Същевременно му разказва например историята на *потоците*, както ние се опитахме във втора глава. И въпреки това... Александров зарязва и годеницата си, и охолството, връща се в СССР, за да получи, както е лесно да се досетите, десетка плюс пет намордника. През 1953 г. в Специалния лагер той е вече доволен, че е избран за бригадир...

По-разсъдливите ме поправяха: сгрешили са още по-рано. Не е трябвало през 41-ва година да се тикат в първата редица! За такава дан не си струва да ходиш в бран. Трябвало е да се подредят в тила от самото начало — спокойна работа, сега да са герои. А още по-сигурно е било да дезертират: и кожата си ще спасиш, и десетка няма да получиш, а най-много осем, седем години; и в лагера ще те оставят на всякаква работа: ами че дезертьорът не е враг, не е изменник, не е политически, а свой човек, *битоваче*. На такива разпалено възразяваха: затова пък дезертьорите през всичките тези години ще лежат в затвора и ще пукнат, няма да им простят. А за нас скоро ще има амнистия, ще ни пуснат всичките. (Тогава още не знаеха главната дезертьорска привилегия!...)

Тези, които отиват в затвора по 10-и параграф направо от къщи или от Червената армия, често дори завиждат: ама че работа! За *същите пари* (разбирайте, за същите десет години) са могли да видят като тези момчета толкова интересни неща, да отидат къде ли не! А тук, в лагера, така и ще пукнем, без да сме видели нищо друго освен своето вонящо стълбище. (Впрочем осъдените по 58–10 едва прикриваха ликуващото си предчувствие, че амнистията ще обхване първо тях!)

Само власовци не въздишаха: „Ех, ако знаехме“ (защото са знаели какво рискуват), и не чакаха пощада, и не се надяваха на амнистия.

* * *

Още дълго преди пътищата ни неочаквано да се пресекат върху затворническите нарове, знаех за тях и недоумявах за тях.

Отначало това бяха многократно мокрените и многократно съхнали позиви, потулени във високата, некосена трета година трева на крайфронтовата орловска ивица. На позивите имаше снимка на генерал Власов, придружена от биографията му. Лицето му върху неясната снимка изглеждаше охранено-доволно както у всички наши генерали от новата формация. (В действителност не е така, Власов бе висок и слаб, а върху по-ясните снимки личи: той е селяк, който се е изучил и е турил рогови очила.) От биографията му тази удачна съдба

сякаш се потвърждаваше: през годините на поголовните арести той е изпратен военен съветник на Чан Кайши. Но на какво в биографията му от позива можеше да се вярва?

Андрей Андреевич Власов е роден през 1900 г. в селско семейство в Нижегородска губерния. Под покровителството на брат си, селски учител, завършва нижегородското духовно училище, но не и семинарията — започва революцията. През пролетта на 1919 г. е призован в Червената армия, в края на същата година е вече взводен командир на деникинския фронт. Завършва Гражданската война като ротен командир и остава на кадрова служба. През 1928 г. — курсовете „Изстрел“, след това преминава на щабна работа. От 1930 г. влиза във ВКП/б/ и това му открива по-нататъшно служебно издигане. През 1938 г., със звание командир на полк, е изпратен военен съветник в Китай. Несвързан с висшите военни и партийни кръгове, Власов се оказва в сталинския „втори ешелон“, който трябва да замени ликвидираните командири на армии, дивизии и бригади. От 1939 г. е вече командир на дивизия, през 1940 г. при първото присвояване на „новите“ (старите) войнски звания става генерал-майор. От по-нататъшната история може да се заключи, че сред генералската смяна, където има много съвсем тъпи и неопитни, Власов се оказва един от най-способните. Неговата 99-а стрелкова дивизия, дотогава най-изостаналата в Червената армия, сега вече се дава за пример в „Красная звезда“, а през войната не е заварена неподготвена от хитлеристкото нападение, напротив: при общото ни отстъпление на изток тя тръгва на запад, връща си Перемишъл и го държи 6 дни. Бързо минал през длъжността командущ корпус, през 1941 г. Власов вече командува край Киев 37-а армия. Успява да се измъкне от огромното киевско обкръжение с голям отряд. През ноември получава от Сталин 20-а армия, започва веднага боеве за Химки, минава в контранастъпление до Ржев и става един от спасителите на

Москва. (В бюлетина на Информбюро от 12 декември генералите са изредени по следния начин: Жуков, Лелюшенко, Кузнецов, Власов, Рокосовски...) Със стремителността на онези месеци той успява да стане заместник-командуващ на Волхонския фронт (на Мерецков), а през март, когато 2-ра ударна армия е отрязана при бързото ѝ настъпление за пробив на ленинградската блокада, поема командването ѝ в обкръжение. Още не са прекъснати последните зимни пътища, но Сталин ѝ забранява да се изтегли, обратно — принуждава опасно вклинената армия да продължава настъплението през непроходимата блатиста местност, без продоволствие, без оръжие, без подкрепа от въздуха. На 14 май 1942 г. след двумесечно гладуване и изстребване на армията (войниците ѝ ми разказваха после в бутирските килии, че са стържели копитата на убитите разлагащи се коне, варили са изстърганото и са го яли) започва концентрично настъпление на немците срещу обкръжената армия (и във въздуха, то се знае, има само немски самолети). Чак тогава, като подигравка, получават от Сталин разрешение да отстъпят зад Волхов. И тези безнадеждни опити да се измъкнат от обръча продължават до началото на юли.

Така (сякаш повтаря съдбата на 2-ра армия на Самсонов през Първата световна война, също така безумно хвърлена в котела) загива 2-ра ударна на Власов.

Разбира се, тук е налице измяна към родината! Разбира се, тук е налице жестоко предателство! Но — на Сталин. Измяната не значи непременно да продадеш. Невежеството и небрежността в подготовката на войната, объркаността и уплахата при избухването ѝ, безсмислено пожертвуваните армии и корпуси, само и само за да бъде спасен маршалският мундир — нима има по-горчива измяна от тази за върховния главнокомандуващ?

За разлика от Самсонов Власов не слага край на живота си, скита се още някое време из горите и блатата и на 12 юли в района на Сиверский се предава в плен. Скоро

се озовава във Виница, в специален лагер за пленени висши офицери, сформирани от граф Шауфенберг — бъдещия заговорник срещу Хитлер. Това покровителство на опозиционните армейски кръгове (мнозина от тях по-късно се проявяват и загиват в антихитлеристкия заговор) съпровожда живота на Власов през следващите две години. През първите седмици заедно с полковник Боярски, командир на 41-ва гвардейска дивизия, пише доклад: че в по-голямата си част съветското население и съветската армия биха приветствували свалянето на съветското правителство, ако Германия признае нова Русия за равнопоставена. (Може би за толкова бързото му решение оказва влияние и личният опит на Власов: родителите на жена му са „разкулачени“, тя привидно се отрича от тях, но тайно им помага. Сега вече и тя със сина си са пренесени в жертва с новото поведение на генерала в плен — един прекрасен ден те изчезват в пастта на НКВД.)

Трудно беше да повярваш изведнъж от тези позиви, че този човек е изтъкнат или че служил вярно цял живот на съветска служба, отдавна и дълбоко повече за Русия. А следващите позиви, съобщаващи за създаването на РОА — Руската освободителна армия, бяха написани не само на лош руски, но и в чужд дух, явно немски, и дори незаинтересувано от предмета, затова пък с грубо самохвалство за многото каша при тях и за веселото настроение на конниците. Съмнително беше съществуването на такава армия, а и да я имаше наистина, чак пък толкова да ѝ е весело?... Така можеше да лъже само немецът.

Всъщност почти до самия край на войната няма никаква РОА. През всичките години по всички немски части са пръснати *няколкостотин хиляди* доброволни помагачи — *Hilfswillige*, с пълни или частични войнишки права. Е, съществуват и *доброволчески* антисъветски формирования — от доскорошни съветски граждани, но с немски офицери. Първи поддържат немците — литовците

(доста посърбали попарата ни за една година!). След това от украинци се събира SS доброволческа дивизия, от естонци — SS отряди. В Белорусия има *народна милиция* срещу партизаните (и стига до 100 хиляди души!). Туркестански батальон. В Крим — татарски. (И всичко това е посято от самите Съвети, в Крим например — чрез тъпата кампания срещу джамиите, докато предвидливата завоевателка Екатерина отпуска държавни средства за построяването и разширяването им. С идването си хитлеристите също се досещат да застанат в защита на джамиите.) Когато немците завоюват нашия Юг, броят на доброволческите батальони се увеличава още повече: грузински, арменски, севернокавказки и 16 калмицки. (А съветски партизани на юг почти няма.) При отстъпването от Дон заедно с немците се оттегля казашки обоз от близо 15 хиляди души, от тях половината способни да носят оръжие. През 1941 г. край Лоток (Брянска област) местното население, още преди идването на немците, разпуска колхозите, въоръжава се срещу съветските партизани и създава до 1943 г. автономна област (начело с инженер К. П. Воскобойников) с въоръжена бригада от 20 хиляди души (знаме с изображението на Георги Победоносец), която се нарича РОНА — Руска освободителна народна армия. Истинска общоруска освободителна армия обаче не е създадена, макар да има фантазии и опити, правени от самите руснаци, чакащи да грабнат оръжието, за да освободят страната си, и от група немски военни с ограничено внимание и средно положение по служба, но с реалистичното виждане, че с дивашката хитлеристка колонизационна политика войната срещу СССР не може да се спечели. Сред тези военни има немалко прибалтийски немци, включително и от старата руска служба, които особено остро чувствуват руската обстановка, подобно на капитан Щрик-Щрикфелд. Тази група се опитва напразно да убеди хитлеристката върхушка в необходимостта от германско-руски съюз. В своите фантазии те измислят и име на армията и нейния очакван статут, и дори нашивки за

ръкава (с андреевско поле^[6]) на немския мундир. През 1942 г. в селището Осинторф край Орша с помощта на няколко руски емигранти (Иванов, Кромиади, Игор Сахаров, Григорий Ламсдорф) от съветски военнопленници е формирана „пробна част“ — със съветска униформа и съветско оръжие, но със старите пагони и национална кокарда. Към края на 1942 г. тази формировка се състои от 7 хиляди души, събрани в четири батальона с тенденция да бъдат развърнати в полкове и с претенцията да поставят начало на РННА — Руска национална народна армия. Доброволците са повече, отколкото могат да бъдат приети. Но липсва увереност заради оправданото недоверие към немците. През декември 1942 г. се получава заповед за разформироване на частта: на отделни батальони, с немско униформено облекло и в състава на немските части. През същата нощ 300 души стават партизани.

През есента на 1942 г. Власов дава името си за обединяването на всички антиболшевишки формировки и пак през есента на 1942 г. хитлеристкият Главен щаб отклонява опитите на средните армейски кръгове да наложат Германия да се откаже от плановете за източна колонизация и да ги замени със създаване на руски национални сили. Едва решил се на този съдбоносен избор, едва направил първата стъпка по този път, Власов се оказва повече ненужен освен за пропагандата, и така — до самия край. В желанието си да реализират своя замисъл чрез развитието на нещата покровителстващите го армейски кръгове прибягват до прокламацията на Смоленския комитет (хвърлят я над съветския фронт на 13 януари 1943 г.) — с обещание за всички демократични свободи, отмяна на колхозите и принудителния труд. (Пак през януари 1943 г. са забранени руските части по-големи от батальон...) Въпреки забраната прокламацията е разпространявана и в заетите от немците области, като предизвиква големи вълнения и очаквания. Партизаните твърдят, че няма никакъв Смоленски комитет и никаква Руска

освободителна армия, че това е лъжа на немците. Първата приумица поражда втора — агитационни обиколки на Власов из завзетите области (отново самоволни, без знанието, пряко волята на Главния щаб и на Хитлер: на нашето подтоталитарно съзнание му е трудно да си представи подобна самоволност, ние не можем да направим нито една важна крачка без разрешение от най-горе, но нашата система е несравнимо по-твърда от нацистката, ние имахме зад гърба си вече четвърт век, а нацистите — едва десет години). В саморъчно ушит шинел, какъвто няма в никоя армия — кафяв, с генералски червени отгъви и без отличителни знаци, Власов извършва първата такава обиколка през март 1943 г. (Смоленск—Могилъов—Бобруйск) и през април втората (Рига—Печори—Псков—Гдов—Луга). Тези пътувания въодушевяват руското население, създават осезаемото впечатление, че се ражда независимо руско движение, че независима Русия може да възкръсне. Власов говори в препълнените театри на Смоленск и Псков, обяснява целите на освободителното движение, и то открито — че за Русия националсоциализмът е неприемлив, но че и болшеvizмът не би могъл да се премахне без немците. Също така открито го питат: вярно ли е, че немците смятат да превърнат Русия в колония, а руския народ — в работен добитък? Защо досега никой не казва какво ще бъде с Русия след войната? Защо немците не разрешават руско самоуправление в завзетите области? Защо доброволците срещу Сталин са събрани само под немско командване? Власов отговаря притеснено, по-оптимистично, отколкото самият той вече може да се надява по онова време. Германският главен щаб откликва със заповед на фелдмаршал Кайтел: „Предвид неqualifiedираните безсрамни изказвания на военнопленника, руския генерал Власов, по време на обиколката му в Северната група на войските, станала без знанието на фюрера и без моето, да бъде незабавно прибран в лагер за военнопленници.“ Разрешава се името на генерала да бъде използвано само

за пропагандни цели, в случай че излезе да говори още веднъж лично, да бъде предаден на гестапо и обезвреден.

Текат последните месеци, когато все още милиони съветски хора са извън властта на Сталин, още могат да вземат оръжие срещу болшевишката си неволя и да уредят своя независим живот, но германското ръководство не се поддава на колебания: именно на 8 юни 1943 г., преди Курско-Орловската битка, Хитлер потвърждава, че никога няма да бъде създадена независима руска армия и че руснаците са нужни на Германия само като работна сила. Хитлер не проумява, че единствената историческа възможност за премахването на комунистическия режим е движението на самото население, надигането на измъчения народ. От такава Русия и от такава победа Хитлер се страхува повече, отколкото от всяко поражение. И дори след Сталинград, дори след като загубва Кавказ, той не забелязва нищо ново. Докато Сталин си присвоява ролята на висш защитник на Отечеството, възстановява старите руски пагони и православната църква и разпуска Коминтерна, Хитлер му помага според силите си, като през септември 1943 г. се разпорежда *всички доброволчески части да бъдат разоръжени* и изпратени във въгледобивните рудници; по-късно решава друго: доброволческите части да бъдат прехвърлени на Атлантическия вал, срещу съюзниците.

Такъв е всъщност краят на целия замисъл за независима руска армия. Какво прави Власов? И той отчасти не знае колко зле вървят работите (не знае, че след своите обиколки отново е смятан за военнопленник и е в опасност), отчасти поема фатално по гибелния път на надеждите и споразуменията със Звяра, докато срещу апокалиптичните зверове единствено спасителна е неотстъпчивостта от първата до последната минута. Впрочем имало ли е изобщо такава минута Освободителното движение на руските граждани? От самото начало то е обречено на гибел като още една допълнителна жертва върху тлеещия жертвеник на 1917 г.

А първата военна зима от 1941–1942 г., унищожила няколко милиона съветски военнопленници, разпростира веригата от кости на тези жертви, започнала още с летните опълчения на невъоръжени хора за спасението на болшеvizма.

Тук е уместно да сравним Власов с командувачия 19-а армия генерал-майор Михаил Лукин, който още през 1941 г. се съгласява да се бори срещу Сталиновия режим, но иска *гаранции* за националната независимост на некомунистическа Русия и след като не ги получава, не прави нито крачка извън лагера за военнопленници. А Власов се опира на надеждите без гаранции и неведнъж се поддава на успокоителните аргументи на своите съветници. Зарича се да спре, да се откаже, да зареже всичко, но винаги се намират аргументи: „ще разоръжат всички доброволчески части“, „военнопленниците ще се окажат в безизходица“, „ще се влоши положението на *остовците*“, т.е. на руските работници в Германия. И в клопката на тези аргументи Власов подписва през октомври 1943 г. открито писмо до доброволците, прехвърляни на Западния фронт: за временността на тази мярка и за необходимостта да се подчинят...

Така е загубен последният изплъзващ се смисъл на това горчиво доброволчество: изпращат ги като пушечно месо срещу съюзниците и срещу Френската съпротива — срещу онези, към които единствено се е запазила искрена симпатия у руснаците в Германия, изпитали върху гърба си и немската жестокост, и немското самовъзхваляване. Подкопана е тайната надежда за помощ от англо-американците, лелеяна в обкръжението на Власов: щом поддържат комунистите, съюзниците имат толкова повече основания да подкрепят демократична некомунистическа Русия срещу Хитлер... Особено при падането на Третия райх, когато явно болшеvizмът ще се опита да разпространи своя строй в Европа и в целия свят — нима и тогава Западът ще продължава да поддържа болшевишката диктатура? Тук проличава несъответствието между руското

и западното съзнание, непреодоляно и до ден-днешен. Западът води война *само* срещу Хитлер, в името на което смята за добри *всички* средства и *всички* съюзници, особено Съветска Русия. О, не, не само че не може — Западът и *не иска*, на него не му отърва да допусне, че народите на СССР биха могли да имат и *свои* задачи, несъвпадащи с целите на комунистическото правителство. Макар и трагикомично, съюзниците разпространяват сред доброволческите антиболшевишки батальони, пристигнали на Западния фронт, възвания: на прехвърлилите се при тях *обещават* да ги изпратят незабавно в Съветския съюз!...

Хората около Власов се смятат в мечтите и надеждите си за „трета сила“, тоест извън Сталин и Хитлер, но и Сталин, и Хитлер, и Западът изритват под краката им тези подпори: за Запада те са някаква странна категория нацистки помагачи, с нищо незабележителни.

Скоро можахме да се убедим, че наистина имаме срещу себе си руснаци и че те се бият по-люто от всякакви есесовци. През юли 1943 г. край Орел един взвод от руснаци с немски униформи защитава например Собакинските виселки. Бият се с такова отчаяние, сякаш те са построили селото. Натикват един от тях в избата и го засипват с ръчни гранати, той млъква; но в мига, в който отново се втурват, той пак зачатква с шмайзера. Едва когато хвърлят долу противотанкова граната, им става ясно: бил си е направил долу яма, в която се е криел от експлодиращите противопехотни гранати. Представете си колко оглушен, контузен и отчаян е бил, а е продължавал да се сражава.

Те защитава например и непробиваемия днепровски плацдарм южно от Турск, там две седмици се водят безуспешни боеве за неколкостотин метра — в боевете са свирепи, и студовете също (декември 1943 г.). В този дошъл ни до гуша многодневен зимен бой с маскировъчни халати над шинелите и ушанките участвахме и ние, и край Малие Козловичи ми разказаха такъв един случай. Докато тичат между боровете, двамина се объркват, лягат един до друг и вече без да си дават точна сметка, стрелят където им падне. Автоматите и на двамата са съветски. Делят си патроните, хвалят се един друг, псуват

замръзващата смазка на автоматите. Накрая съвсем им отказват, решават да изпуснат по цигара, отмятат белите качулки от главите си — и зърват върху ушанките си орела на единия и звездичката на другия. Скачат на крака! Автоматите им не стрелят! Започват да се бият с тях като с тояги, да се гонят: това вече не е политика и не родината майка, а обикновено първобитно недоверие: пожаля ли го, ще ме убие.

В Източна Прусия на няколко крачки от мен преведоха по банката трима пленени власовци, а по шосето насреща се движеше с грохот Т-34. Внезапно един от пленените се извърна, скочи и като лястовица се стрелна и се шльопна под танка. Танкът зави, но все пак го смачка с края на веригата си. Прегазеният продължаваше да се гърчи с червена пяна на устните. И човек можеше да го разбере! Бе предпочел войнишката смърт пред обесването в занданите.

Те нямаха никакъв избор. И не можеха да се бият другояче. Не виждаха смисъл да се бият по-предпазливо за себе си. След като дори „чистият“ плен се смяташе у нас за непростима измяна към родината, какво оставаше до онези, които бяха грабнали вражето оръжие? Поведението на тези хора от гледна точка на нашата пропагандна недодяланост се обясняваше: 1) с предателство (биологично? течащо в кръвта ни?) и 2) със страхливост. С всичко друго, ала не и със страхливост! Страхливецът търси снизхождение. А във „власовските“ отряди на вермахта биха могли да ги отведат само крайността, безграничното отчаяние, невъзможността да понасят повече болшевишкия режим и презрението към собствения живот. Защото са знаели: тук не могат да се надяват на никаква пощада! В нашия плен ги разстрелваха, едва дочули от устата им първата правилно изговорена руска дума. (Край Бобруйск успях да спра неколцина, решили да се предадат, и да ги предупредя да се преоблекат със селски дрехи, да се пръснат по селата като заврени зетъове.) В руския плен, както и в немския, най-зле бяха руснаците.

Изобщо тази война ни откри, че най-лошото нещо на този свят е да си руснак.

Срам ме е, като си спомня как при овладяването (тоест разграбването) на бобруйския котел вървах по шосето сред изпотрошени и преобърнати немски коли, сред пръснатия трофеен разкош — и от долчинката със затънали там изоставени каруци и

машини, с объркано сновящи немски коне и с димящи огньове, накладени с трофеите, чух вик за помощ: „Господин капитан! Господин капитан!“ Мъж с немски панталони, гол до кръста, целият — лицето, гърдите, раменете, гърбът — в кръв, ме молеше на чист руски за защита, а сержантът от спецотдела го преследваше на кон с камшик. Шибаше голото му тяло, не му даваше да се обръща или да вика за помощ, гонеше го и оставяше с камшика върху кожата му нови кървави резки.

Това не беше пуническа или гръцко-персийска война! Всеки ползущ се от власт офицер от коя да е армия на земята трябва да спре беззаконното изтезание. От коя да е — да, а от нашата?... Нали толкова безпощадно и абсолютно сме разделили човечеството? (*Ако не е с нас, не е наш* и т.н., значи е достоен само за презрение и унищожаване.) Та ето на, аз се побоях да защита власовеца от особиста, *нищо не казах и нищо не направих, отминах, като да не бях чул*, за да не би тази призната от всички чума да се прехвърли и на мен (ами ако този власовец се окаже някой свръх-злодей?... Ами ако особистът си помисли нещо за мен?...Ами ако?...). А и просто като се знае обстановката в армията по онова време — дали този особист щеше да слуша някакъв си армейски капитан?

И той продължи да шибаше и да гони със зверски израз на лицето беззащитния човек като говедо.

Тази картина се е запечатана за цял живот пред очите ми. Та това е почти символ на Архипелага, може да бъде използван за корицата на книгата.

Те са предчувствували, предугадили този изход за себе си — и въпреки това са пришивали върху левия ръкав на немския си мундир щит с андреевско поле и с буквите РОА.

Бригадата на Камински от брянския Локот включва 5 пехотни полка, артилерийски дивизион и танков батальон. През юли 1943 г. заема част от фронта край Дмитровск-Орловски. През есента един неин полк защитава храбро Севск — и в тази защита е унищожен изцяло: съветските войски убиват и ранените, а командира на полка го завързват за един танк и го влачат, докато умре. Бригадата

отстъпва от своя Локотски район със семействата, с обозите, повече от 50 хиляди души. (Може да си представим как НКВД е прочиствало този автономен антисъветски район, след като се е добрало до него!) Извън брянските предели им предстои да се скитат горчиво, унижително да изчакват край Лепел, да бъдат използвани срещу партизаните, по-късно да отстъпят в Горна Силезия, където Камински получава заповед да потуши Варшавското въстание и не намира сили да не се подчини, повежда 1700 души несемейни, със съветска униформа с жълти ленти на ръкавите. Така немците разбират всички тези трицветни кокарди, андреевското поле и Георги Победоносец. Руският и немският език са взаимно непреводими, неизразими, не си съответствуват.

Батальоните от разформированата осинторфовска част също имат участта да тръгнат срещу партизаните или да бъдат прехвърлени на Западния фронт. През 1943 г. край Псков (в Стремутка) е разположена „гвардейска бригада на РОА“, наброяваща неколкостотин души и поддържаща връзка с околното руско население, но нарастването ѝ е спряно от немското командване.

Жалките вестничета на доброволческите части са обработвани от немската цензурна ножица. И на власовци остава само да се бият до смърт, а в свободното си време да се наливат с водка. Обреченост — това е, което определя тяхното съществуване през всичките тези години на войната и в чужбина, и никъде никакъв изход.

Хитлер и неговото обкръжение, дори когато вече отстъпват, дори в навечерието на гибелта си — все така не могат да преодолеят своето трайно недоверие към отделните руски формировки, да приемат призрака на една независима, неподчинена им Русия. Едва в треската на окончателния крах, през септември 1944 г., Химлер дава съгласие за създаване на РОА от изцяло руски дивизии, дори с малка авиация, а през ноември 1944 г. е разрешен и един закъснел спектакъл: свиква се Комитет за освобождаване на народите в Русия. Едва от есента на 1944

г. генерал Власов получава първата си като че ли реална възможност да действа — явно много късно. Федералистският принцип също не привлича мнозина: Бандера, пуснат от немците на свобода (също през 1944 г.), отклонява съюза си с Власов; сепаратистките национални части виждат във Власов руски империалист и не искат да попаднат под контрола му; от името на казаците генерал Краснов също се отказва — и само 10 дни преди края на цяла Германия — на 28 април 1945 г.! — Химлер дава съгласие казашкият корпус да мине в подчинение на Власов. В нацисткото ръководство вече настъпва хаос: едни началници разрешават обединяването на руските доброволчески части в РОА, други пречат на това. А и реално е трудно всеки такъв сражаващ се отряд да бъде измъкнат от предната линия, както впрочем е трудно да се измъкнат от работата си в тила и остовците, желаещи да ги включат в РОА. А и немците не бързат да освобождават военнопленниците за армията на Власов. Машината за освобождаване не се върти. Все пак до февруари 1945 г. 1-ва дивизия на РОА (наполовина от локотянци) е формирана и се пристъпва към формирането и на 2-ра. Късно е вече и да се предполага, че на тези дивизии ще се падне да действуват в съюз с Германия; и надеждата за конфликт между съюзниците и Съветите, с която власовското ръководство отдавна живее, този път се разгаря. Това е отбелязано и в доклада на германското Министерство на пропагандата (февруари 1943 г.): „Движението на Власов не се смята за свързано на живот и смърт с Германия, в него са силни англофилските симпатии и мислите за промяна в курса. Движението не е националистическо и изобщо не признава еврейския въпрос.“

Двусмислеността на положението намира отражение и в Манифеста на КОНР, оповестен в Прага (за да е на славянска земя) на 14 ноември 1944 г. Неизбежно се споменава за „силите на империализма начело с плутократите Англия и САЩ, чието величие се гради върху експлоатацията на други страни и народи“ и които

„прикриват своите престъпни цели с лозунги за защита на демокрацията, културата и цивилизацията“, ала няма и нито един пряк поклон пред националсоциализма, антисемитизма или Велика Германия, само дето всички врагове на съюзниците са наречени „свободолюбиви народи“, приветствува се „помощта на Германия при условия, незасягащи честта и независимостта на нашата родина“, и се очаква „почетен мир с Германия“, колко ли почетен наистина, но навярно не по-лош от Бресткия — а и по ситуация превъзхождащ евентуално Бресткия, макар че пак би подлежал на корекция, след като мирът се възцари в цяла Европа. В Манифеста авторите му са хвърлили много сили да се обявят за демократи, федералисти (със свободно отделяне на нациите); предпазливо се прокрадва още не съвсем назрялата, неуверената в себе си просъветска обществена мисъл: и „отживелият царски строй“, И икономическата и културната изостаналост на стара Русия, и „народната революция от 1917 година“... Последователен е само антиболшевизмът.

Всичко това е отпразнувано в Прага по малка програма — с представители на „Бохемския протекторат“, тоест с немски чиновници трета ръка. Тогава чух на фронта целия този манифест и съпровождащите го предавания по радиото и впечатлението беше, че: спектакълът е ненавременен и обречен. Западният свят изобщо не забеляза този манифест, той не събуди никакво съчувствие, но имаше голям успех сред остовци: разправят, че последвал цял поток от заявления за влизане в РОА (Свен Стеенберг пише — 300 хиляди) — и то през безнадеждните месеци, когато Германия вече явно се сгромолясва и срещу лавината на закалената Червена армия тези нещастни захвърлени съветски хора могат да разчитат само на силното си отвращение от болшевизма.

Какви са могли да бъдат плановете на формиращата се армия? На пръв поглед: да стигне до Югославия, където да се слее с казаците, емигрантския корпус и Михайлович, и да защитава Югославия от комунизма. Но преди

всичко: нима немското командване е могло да си позволи през най-тежките за него месеци в тила безпрепятствено да бъде формирана отделна руска армия? Нетърпеливо изпращат на Източния фронт ту противотанков отряд (на И. Сахаров-Ламсдорф) в Померания, ту цялата 1-ва дивизия на Одер — ами Власов? Според всеобщия закон на веднъж поетия курс на отстъпки той покорно се съгласява, макар че, след като преотстъпва единствената си засега дивизия, се обезсмисля целият план за създаването на армия. Винаги ще се намерят аргументи за оправдание: „Немците не ни се доверяват. Ето че сега 1-ва дивизия ще ги убеди с бойните си действия и тогава формирането на РОА ще тръгне по-бързо.“ А то върви зле. 2-ра дивизия и бригадата запасняци, общо 20 хиляди души, си остава чак до май 1945 г. невъоръжена тълпа — не само без артилерия, но почти без пехотно оръдие, дори са зле облечени. 1-ва дивизия (16 хиляди души) е вкарана в безнадеждна и смъртоносна операция и само вече общото разпадане на Германия позволява на командира на дивизията Буняченко да я изтегли на своя глава от предната линия и въпреки съпротивата на генералите да си пробие път към Чехия. (По пътя си освобождава съветски военнопленници, които се присъединяват към нея — „за да си бъдем като руснаци заедно“.) Стигат Прага в началото на май. Тук ги повикват на помощ чехите, вдигнали се на 5 май в столицата на въстание. На 6 май дивизията на Буняченко влиза в Прага и на 7 май в разгорещен бой спасява въстанието и града. Като подигравка, сякаш за да потвърди далновидността и на най-недалновидните немци, 1-ва дивизия на Власов със своето първо и последно независимо действие нанася удар именно по немците, отприщва цялото си ожесточение и горчивина, които са се натрупали в потиснатите руски гърди през тези три жестоки и безсмислени години. (Чехите посрещат руснаците с цветя, в ония дни го разбират, но всички ли след това запомнят кои руснаци спасяват града им? У нас сега се смята, че Прага е освободена от съветските войски

— и наистина по желание на Сталин Чърчил през тези дни не бърза да даде оръжие на пражани, американците се задържат в движение, за да оставят съветските войски да превземат Прага, а Йозеф Смрковски, изявен пражки комунист от онова време, без да си дава сметка за по-далечното бъдеще, хули предателите власовци и жадува да бъде освободен само от съветски ръце.)

През всички тези седмици Власов не се проявява като пълководец, изпаднал е в обърканост и безизходна потиснатост. Той не изпраща 1-ва дивизия за Пражката операция, оставя в неопределена ситуация 2-ра дивизия и по-малките части и в шеметно изнизващото се време никой не намира сили за замисленото сливане с казаците. Власов последователно се отказва само от самостоятелното бягство (чака го самолет за Испания) и, изглежда, с парализирана воля се оставя на финалния край. Активността му през последните седмици се проявява единствено в изпращане на тайни делегации и в търсене на контакти с англо-американците. И другите членове на щаба (генералите Трухин, Меандров, Боярски) вършат същото.

Само с това, че сега, в края, ще потрябват на съюзниците, власовци намират оправдание за дългото си висене в немската примка. Все мъждука — не, гори надеждата: приближава края на войната, приближава и времето, когато могъщите англо-американци ще наложат на Сталин да измени вътрешната си политика — ето, армиите от Запад и Изток се приближават една към друга и ще се сблъскат над прегазения Хитлер! — така че Западът има интерес да ги запази и използва! Нали е ясно, че болшеvizмът е враг на цялото човечество?

Не, ни най-малко не им е ясно! О, западна демократична тъпота! Как? Разправете, че сте политическа опозиция? Нима у вас има опозиция? А защо тогава никога не се е изявявала публично? Щом не сте доволни от Сталин, връщайте се в родината си и още в първата избирателна кампания го подменете с друг, ето това ще бъде честно. А защо сте грабнали оръжие, и то немско? Не, сега сме длъжни да ви

предадем, иначе ще е неприлично, ще си развалим отношенията с доблестния съюзник.

През Втората световна война Западът отстояваше *своята* свобода и я отстоя за себе си, а нас (и Източна Европа) обрече на двойно по-страшно робство.

Власов прави последен опит с изявлението, че ръководството на РОА е готово да застане пред международен съд, но предаването на армията му на сигурна смърт в ръцете на съветските власти противоречи на международното право като предаване на опозиционно движение — никой не чува дори този вопъл, а и повечето американски военачалници научават с изненада за съществуването на още някакви несъветски руснаци, така че е естествено да ги предават по съветска принадлежност.

РОА не просто капитулира пред американците, но и ги *моли* да приемат капитулацията и само да гарантират, че няма да я предадат на Съветите. И средните американски офицери, които са далеч от голямата политика, понякога обещава от наивност. (Всички тези обещания по-късно са нарушени, пленените са измамани.) Но американците посрещат цялата 1-ва дивизия (11 май, край Пилзен) и почти цялата 2-ра като въоръжена стена: *отказват* да ги вземат в плен, отказват да ги пуснат в зоната си: Чърчил и Рузвелт подписват в Ялта задължителна репатриация за всички съветски граждани, особено за военнослужещите, без в случая да бъде упомената доброволността или насилствеността при репатрирането, защото има ли такова място на земята, където синовете на родината не биха пожелали да се завърнат доброволно? Цялото късогледство на Запада се концентрира в ялтенските писалки.

Американците не приемат капитулиралите, а съветските танкове изминават последните километри. Остава им — или да влязат в последен бой, или... Буняченко и Зверев (2-ра дивизия) се разпореждат по един и същ начин: няма бой. (Това също е в руския характер: *ами ако?*... Все пак са свои... От разказите в затвора знам много случаи, когато безогледно или като пияни са се предавали на *своите*.) На 12 май въоръжената 1-ва дивизия

в пълен състав получава заповед в гората: „Разпръсвай се!“ Преобличат се с цивилни дрехи, отпарят отличителните знаци, изгарят документите си, самоубиват се. През нощта съветските войски започват да ги обграждат. Убити и взети в плен са около 10 хиляди души, останалите се промъкват в американската зона, но и от тях, както и от 2-ра дивизия, от авиацията и от отделните отреди, повечето са предадени на съветските войски. За други престоят в американските лагери продължава смесени (групата на Меандров). Дали американците се отнасят към тях пренебрежително, или искат да им намекнат: „Бягайте кой където му виждат очите“, държат ги без храна както преди това немците, че ги и ритат, бият ги с прикладите — инак почти не ги охраняват. Някои наистина бягат, но повечето остават! Доверие в Америка ли? Невъзможността да очакват от американците предателство? И остават да чакат своята страшна съдба, вече разлагани и от съветски агитатори, и от самообвиненията и падналия дух — и група след група, генерали, офицери, войници са предадени през 1945 и 1946 г. за разправа в Съветския съюз. (На 2 август 1946 г. съветските вестници поместват съобщение за присъдата на Военния колегиум на Върховния съд срещу Власов и единадесет от неговите най-приближени: смърт чрез обесване.)

Пак през май 1945 г. в Австрия подобен лоялен съюзнически жест (от обичайната скромност неогласен у нас) извършва и Англия: тя предава на съветското командване казашкия корпус (40-45 хиляди души), пробиващ си път към Югославия. Това предаване е коварно, в духа на традиционната английска дипломация. Работата е, че казаците са настроени да се бият до смърт или да заминат зад океана, дори в Парагвай, дори в Индокитай, но не и да се предадат живи. Англичаните поставят казаците на усилена армейска разкладка, предоставят им превъзходна английска екипировка, обещаваат им служба в английската армия, вече ги подлагат на прегледи. Поради това не възниква подозрение, когато

предлагат на казациите да предадат оръжието си под предлог, че ще бъде унифицирано. На 28 май извикват всички офицери от ескадронен нагор (над 2000 души) без войниците в град Юденбург уж на съвещание с фелдмаршал Александер за съдбата на армията. По пътя офицерите са измамени, поставени са под засилена охрана (англичаните ги пребиват до кръв), след това автомобилната колона постепенно е предадена в обхвата на съветските танкове, накрая влиза в Юденбург, обкръжена дъгообразно от гарваните, около които вече стои конвой със списъците. И дори нямат с какво да се застрелят, да се заколят — всичкото им оръжие е прибрано. Хвърлят се от високия железопътен надлез върху камъните и в реката. Повечето от предадените генерали са емигранти, съюзници на същите тези англичани от Първата световна война. През Гражданската война англичаните не успяват да им се отблагодарят, ето че сега им връщат дълга си. През следващите дни по същия измамен начин са предадени и обикновените войници — с влакове, целите в бодлива тел. (На 17 януари 1947 г. съветските вестници публикуват съобщение за обесването на казашките генерали Петре Краспов, Шкуро и още неколцина.)

По това време от Италия идва 35-хилядният обоз „Казашки стан“ и спира в долината Лиенц на Драва. В него има и бойни казаци, но и много стари хора, невръстни деца и жени — и никой от тях не желае да се връща на родните казашки реки. Сърцата на англичаните обаче не трепват и демократичният им разум не се помрачава. Английският комендант майор Дейвис, чието име сега поне вече ще влезе в руската история, когато трябва — разтапящ се от любезност, когато трябва — безжалостен, след измамническото излавяне на офицерите открито обявява за насилственото им предаване на 1 юни. Отвърща му хилядогласен вик: „Няма да тръгнем!“ Над бежанския лагер се появяват черни знамена, в походната черква непрекъснато има богослужения: живите отслужват панихида на самите себе си!... Идват английски танкове и

войници. По високоговорителите им нареждат да се качват на вагоните. Тълпата пее панихида, свещениците вдигат кръстовете, младите ограждат с телата си старците, жените и децата. Англичаните пребиват хората с приклади и тояги, излавят ги и ги захвърлят заедно с ранените като денкове в камионите. Под напора на отстъпващите подиумът за свещениците се счупва, също и лагерната ограда, тълпата се спуска по моста на Драва, английските танкове им отрязват пътя, някои казаци се хвърлят със семействата си в реката, търсейки смъртта, една английска част излавя из околностите бегълците и стреля по тях. (Гробището на убитите и прегазените се намира в Лиенц.)

През същите дни със същото коварство и безпощадност англичаните предават и на югославските комунисти хиляди врагове на техния режим (собствените си съюзници от 1941 г.!) — за да бъдат разстреляни и ликвидирани без съд и присъда.

В свободна Великобритания с нейната независима преса и до ден-днешен никой за изминалите 25 години не е пожелал да разкаже за това предателство, не е вдигнал тревога в обществото.

(В собствените си страни Рузвелт и Чърчил са тачени като еталон за държавна мъдрост и след време Англия може би ще бъде изпъстрена с паметници на своя велик мъж. Затова пък ние в своите руски затворнически обсъждания намирахме за поразително очевидно систематичното късогледство и дори безразсъдство на двамата. След като са имали пред очите си картината от 1941 до 1945 г., как са могли да не осигурят никакви гаранции за независимостта на Източна Европа? Как са могли заради тази смехотворна залъгалка — четиризоновия Берлин, тяхната бъдеща ахилесова пета, да подарят такива обширни области като Саксония и Тюрингия? И какъв военен и политически смисъл може да има за тях да предадат на смърт в ръцете на Сталин няколко стотици хиляди въоръжени съветски граждани, категорично отказващи да се предават? Разправят, че с това са платили

за непременното участие на Сталин в японската война. Имали са атомна бомба, а плащат на Сталин за това да не се откаже да окупира Манджурия, да укрепи в Китай Мао Дзедун и в половин Корея — Ким Ир Сен!... Нима тези политически сметки не са смехотворни? Когато по-късно изтикват Миколайчик, Бенеш и Масарик слизат от сцената, Берлин попада в блокада, когато Будапеща гори и тътне, Корея дими, а консерваторите си плюят на петите и бягат от Суец — нима и тогава най-пааметливите от тях не си спомнят поне епизода с предаването на казаците?)

И дори това е още само началото. През пятата 1946 и 1947 г. верните на Сталин западни съюзници продължават и продължават да му предават за разправа съветски граждани против тяхната воля — и бивши военни, и цивилни, само и само да се отърват от тази човешка неразбория. Екстрадират ги в Съветския съюз от Австрия, Германия, Италия, Франция, Дания, Норвегия, Швеция, от американските зони. В английските зони през тези години се поддържат и *концлагери*, неотстъпващи по нищо на хитлеристките. (Например лагерът Волфсберг в Австрия: карат жените да режат приведени, но не приклекли, с малки ножички *по една тревичка*, после да връзват единадесет такива стръкчета с дванадесетото в „сноп“, и така часове наред.^[7] След като това е допустимо при британската парламентарна традиция, остава добре да се замислим колко дебела е мозъчната кора на нашата цивилизация.) Мнозина руснаци живеят дълги години след войната на Запад с фалшиви документи под гнетящия страх да не бъдат върнати в СССР. Те се страхуват от англо-американската администрация така, както някога от НКВД. А където не ги връщат — там пък безпрепятствено сноват безчет съветски агенти и без всякакви спънки, посред бял ден, дори от улиците на западните столици, отвличат живи хора.

Освен създаващата се РОА немалко други руски подразделения остават до 1945 г. в германската армия, облечени с неразличими немски мундири. Те завършват войната на различни участъци и по различен начин.

Няколко дена преди да ме арестуват и аз имах случая да попадна под обстрела на власовци. И в затворения от нас източнопруски котел имаше руснаци. В една от нощите в края на януари тяхна част тръгва да си пробие път на запад през нашето разположение без артилерийска подготовка, мълчаливо. Непрекъсната фронтова линия няма, те бързо навлизат в дълбочина, обкръжават моята изнесена напред звукобатарей и аз едва успях да я изтегля по последния оставащ ни път. Но след това се върнах за една от повредените ни коли и малко преди разсъмване видях как те, окопали се с маскировъчните си халати в снега, внезапно се вдигнаха и се хвърлиха с „ура“ срещу огневите позиции на 152-милиметровия дивизион при Адлиг Швенкитен и обсипаха дванадесетте тежки оръдия с гранати, без да им позволят да дадат и един изстрел. Под трасиращите им куршуми нашата последна групичка трябваше да търчи три километра по прясно натрупания сняг до моста над рекичката Пасарге. Там ги спряхме.

Скоро след това ме арестуваха и ето че сега, преди парада на Победата, седим всички заедно на бутирските нарове, аз допушвам техните цигари, те — моите, и с един от тях изнасям тенекиената 70-литрова кофа с нечистотиите.

Мнозина от „власовците“, както и „шпионите за един час“ бяха млади, родени между 1915 и 1922 г., същото онова „младо непознато племе“, което от името на Пушкин суетливият Луначарски бърза да приветствува. Повечето от тях попадат във военните формировки по същата свободна случайност, по която в съседния лагер техни другари стават шпиони — зависело е от пристигналия вербовач.

Вербовачите подигравателно им обясняват — подигравателно, ако не беше истина: „Сталин се е отказал от вас!“ „Сталин не го е еня за вас!“

Съветският закон ги поставя извън себе си още преди те да се поставят извън съветския закон.

И те се записват... Едни — за да се измъкнат от смъртоносния лагер. Други — като разчитат да преминат към партизаните. (И преминават! И воюват след това с партизаните заедно! Но по

Сталиновите критерии това ни най-малко не смекчава тяхната присъда!) Някои обаче ги боли сърцето заради позорната Четиридесет и Първа година, заради зашеметявящото поражение след дългогодишните хвалби; и тоз-онзи започват да смятат за пръв виновен за нечовешките лагери — Сталин. И ето че те също решават да напомнят за себе си, за своя суров опит: че също са частица от Русия и искат да влияят върху нейното бъдеще, а не да бъдат изкупителна жертва за чужди грешки.

Думата „власовец“ звучи у нас като думата „нечистотии“, сякаш мърсим устата си само от нейното произнасяне, и затова никой не дръзва да изрече две-три фрази с подлог „власовец“.

Но историята не се пише така. Сега, след четвърт век, когато повечето от тях са загинали в лагерите, а оцелелите доизживяват дните си в Крайния север, искам да напомня с тези страници, че за световната история това явление е доста необичайно: няколко стотици хиляди млади хора на възраст от двадесет до тридесет години да се вдигнат на оръжие срещу собственото си Отечество в съюз с най-злия му враг. Може би трябва да се замислим: кой е по-виновен — дали тази младеж или беловласото Отечество? Това не може да се обясни с биологично предателство, а трябва да има обществени причини.

Защото, както гласи старата пословица: *от ситост коне се не щурат*.

И си го представяш: поле — и по него се щурат негледани, изпосталели, обезумели коне.

* * *

През тогавашната пролет килиите бяха пълни и с руски емигранти.

Това напомняше някакъв сън: завръщане на отминалата история. Отдавна са написани и затворени томовете за Гражданската война, решени са нейните дела, включени са в хронологията на учебниците нейните събития. Дейците на бялото движение вече са не наши съвременници на тази земя, а призраци на стопилото се минало. Руските емигранти, пръснати по-жестоко и от колената Израилови, дори и да доизживяват нейде живота си, според нашите, съветските,

представи са непременно свирачи в съмнителни ресторанчета, лакеи, перачки, просяци, морфинисти, кокаинисти, агонизиращи трупове. До войната от 1941 г. по никакви признаци не можехме да си представим от нашите вестници, от високата белетристика, от художествената критика (и нашите сити майстори не ни помогнаха да узнаем), че руснаците в чужбина — това е огромен духовен свят, че там се развива руската философия, там са Булгаков, Бердяев, Франк, Лоски, че руското изкуство покорява света, там са Рахманинов, Шаляпин, Беноа, Дягилев, Павлова, казашкият хор на Жаров, там се изследва задълбочено творчеството на Достоевски (по онова време направо прокълнат у нас), че съществува невероятният писател Набоков-Сирин, че още е жив Бунин и все пише нещо през тези двадесет години, че се издават художествени списания, поставят се спектакли, свикват се конгреси на землячествата, на които звучи руска реч, че мъжете емигранти не са загубили способността си да вземат за съпруги жени емигрантки, а те да им раждат деца, значи наши връстници.

Представата ни за емигрантите в нашата страна е толкова лъжлива, че съветските хора никога не биха повярвали: има емигранти, воюващи в Испания не за Франко, а за републиканците; а във Франция сред руската емиграция в отчуждена самота живеят Мережковски и Гипиус, след като не се отдръпват открито от Хитлер. Под формата на виц и дори напълно сериозно: Деникин иска да иде да воюва за Съветския съюз срещу Хитлер и по едно време Сталин едва не скланя да го върне в родината (не като бойна сила, разбира се, а като символ на националното обединение). Както на Запада изцяло, така и на руската емиграция за 25 години изолация ѝ липсва живият съветски опит, за да разбира трезво събитията. Това е причина в емиграцията да възникне смут в умовете, от рода на: „Дали трябва да подаваме ръка на власовци?“ (Едни — защото „винаги сме за Русия“, други — защото „винаги сме за демокрацията.“) Между предишните и новите, съветските емигранти често възникват раздори, неразбиране — и по време на войната, при немците, и по-късно, след войната, в съюзническите лагери. Вярно, съставя се емигрантски доброволен стрелкови корпус, който да замине на Източния фронт (15 хиляди души) — но немците го хвърлят срещу Тито и не се стига до война, всичко приключва с неутрална ненамеса. По време на окупацията на

Франция множество руски емигранти, стари и млади, се включват в съпротивителното движение, а след освобождаването на Париж масово се стичат в съветското посолство и подават молби за завръщане в родината. Каквато ще да е Русия — все пак си е Русия! — това е лозунгът им и така доказват, че и преди не са лъгали, че я обичат. (В затворите през 1945–1946 г. се чувствуват едва ли не щастливи, че тези решетки и тези надзиратели са свои, руснаци; учудено гледат как съветските момчета се почесват по тила: „И за какъв дявол се върнахме? Толкова ли тясно ни беше в Европа?“)

Но по същата Сталинова логика, по която всеки съветски човек, живял в чужбина, трябва да бъде изпращан в лагер, тази участ не би могла да отmine и емигрантите. От Балканите, от Централна Европа, от Харбин ги арестуват още с идването на съветските войски, задържат ги в жилищата им и на улиците като руснаци. Прибират на първо време само мъже, и то не всички, а проявилите се някак в политически смисъл. (Семействата им по-късно са изпращани по етапен ред в местата на руските заточения, а някои просто ги оставят в България и Чехословакия.) Във Франция ги приемат за съветски граждани с почести и цветя и ги прехвърлят в комфорт в родината, а с пристигането им незабавно ги затварят. По-бавно процедират в това отношение с шанхайските емигранти — през 1945 г. до тях не могат да се доберат. Но там отива пълномощник на съветското правителство и огласява Указ на президиума на Върховния съвет: всички емигранти са опростени! Как да не повярват? Невъзможно е правителството да лъже! (Дали наистина е имало, или не такъв указ — той във всеки случай с нищо не обвързва Органите.) Шанхайци изразяват възторг. Предложено им е да вземат със себе си толкова и такива неща, каквито пожелаят (те тръгват с автомобили — ще свършат работа в родината), както и да се заселват в Съюза там, където им хареса; и да работят, естествено, по всякаква специалност. От Шанхай ги качват на параходи. И вече съдбата им на параходите е различна: на някои неизвестно защо изобщо не им дават храна. Различна е съдбата на емигрантите и от момента на пристигането им на пристанището в Находка (един от главните отправни пунктове на ГУЛАГ). Почти всички са превозвани с ешелони от товарни вагони като затворници, само дето още няма строг конвой и кучета. Някои са свалени на населени места, в градове, и са оставяни наистина да поживеят 2-3

години. Други веднага са откарвани с ешелони в лагер, разтоварвани са някъде в Заволожието, в гората по стръмния железопътен насип заедно с белите им рояли и жардиниери. През 1948–1949 г. оцелелите далекоизточни реемигранти също са вкарвани безразборно по лагери и затвори.

Като деветгодишно хлапе четях с по-голямо увлечение, отколкото Жул Верн, сините книжки на В. В. Шулгин, тогава кротко продавани по нашите книжарски сергии. Това бе глас от света, толкова решително изчезнал, че и при най-развихрената фантазия човек не можеше да предположи: няма да минат и двадесет години и пътищата на автора и на мен ще се пресекат като невидим пунктир в тихите коридори на Большая Лубянка. Вярно, запознахме се с него не тогава, а след още двадесет години, но имах време да се сближа с мнозина емигранти, стари и млади, още през пролетта на 1945 година.

С ротмистър Борщ и с полковник Мариюшкин се случи да се срещна на един медицински преглед и жалкият вид на техните голи сбръчкани тъмножълти вече не тела, а мощи така са останали завинаги пред очите ми. Арестуват ги, когато вече са с единия крак в гроба, прехвърлят ги в Москва, на няколко хиляди километра и тук през 1945 г. разследват най-сериозно... тяхната борба срещу съветската власт през 1919 г.!

До такава степен сме обръгнали от какви ли не следствено-съдебни несправедливости, че вече не различаваме техните степени. Този ротмистър и този полковник са кадрови военни от царската руска армия, И двамата вече са превалили четиридесетте и са служили в армията над двадесет години, когато телеграфът донася съобщението, че в Петербург са свалили императора. Двадесет години те служат, верни на клетвата си към царя, и ето че сега пряко волята си (и може би вътрешно недоволни; „Пусто да опустее, дано!“) дават клетва и на Временното правителство. Повече никой не им предлага да се кълнат на някого, понеже армията се разпада. Естествено е, когато започват да късат пагоните и да убиват офицерите, те да се обединят с други офицери и да се сражават срещу това. Естествено е и Червената армия да се бие с тях и да ги натиква в морето. Но в никоя страна със зачатъци на юридическо мислене не ще се намерят основания за *съдебен процес* срещу тях, и то след четвърт век. (През цялото това време те живеят като цивилни лица: Мариюшкин до самото си

арестуване, Боршч наистина е в казашки обоз в Австрия, но не във въоръжената му част, а където са старците и жените.)

През 1945 г. обаче в центъра на нашата юрисдикция ги обвиняват: в действия, насочени към *събаряне* на властта на работническо-селските съвети; във въоръжено *нахлуване* на съветска територия (тоест в това, че не са напуснали незабавно Русия, която Петроград обявява за съветска); в оказване на помощ на международната буржоазия (която те изобщо не са дори виждали); в служба на контрареволуционните правителства (тоест на своите генерали, на които те цял живот са се подчинявали). И всички тези параграфи (1–2–4–13) на член 58 са от Наказателния кодекс, приет... през 1926 г., тоест 6-7 години *след края* на Гражданската война! (Класически и безсъвестен пример за обратно действие на закона!) Освен това член 2 от кодекса уточнява, че той има сила само за граждани, задържани на територията на РСФСР. Но лапата на ГБ сграбчва съвсем не-граждани, и то от всички страни на Европа и Азия! [8] За *давност* вече не говорим: гъвкаво е предвидено тя да не важи за член 58. Давността е валидна само за собствените доморасли палачи („Защо да ровим старото?...“), унищожавали многократно повече съотечественици, отколкото цялата Гражданска война.

Мариюшкин поне помнеше ясно всичко, разказваше подробности за евакуацията от Новоросийск. А Боршч се бе вдетинил и простодушно бърбореше как бил празнувал Великден на Лубянка: цялата седмица преди Връбница и цялата Страстна неделя ял само половината си дажба, а другата отделял и постепенно подменял твърдия хляб с пресен. По този начин, когато разговявал, разполагал със седем дажби хляб и пирувал през трите дни на Великдена.

Това, че днес ги обвиняват и съдят, изобщо не доказва тяхната реална вина дори в миналото, а само отмъстителността на съветската държава: задето са се съпротивлявали преди четвърт век на комунизма, макар че оттогава са живели като неблагополучни бездомни изгнаници.

От тези безпомощни емигрантски мумии се отличаваше полковник Константин Константинович Ясевич. Виж, за него борбата срещу болшеvizма не свършваше с края на Гражданската война. А как и къде е успял да се бори по-нататък — не ми разказваше. Но сякаш и в килията живееше с усещането, че и досега е в строя. На фона на обърканите понятия, на смътните и неуравновесените гледища в

главите на повечето от нас той очевидно имаше твърд, ясен поглед върху обстановката, а от ясната жизнена позиция и в тялото се запазват постоянна сила, гъвкавост и дееспособност. Беше най-малко на шестдесет, с напълно гола глава, без нито едно косъмче. Вече бе преживял следствието (чакаше присъдата си, както и всички ние) и, разбира се, не се надяваше на помощ, кожата му се бе запазила млада, дори розова. От цялата килия единствено той правеше утринна гимнастика и се плискаше под крана (ние пазехме калориите от затворническата дажба). Не пропускаше времето, когато между наровете се освобождаваше място — и кръстосваше напред-назад тези пет-шест метра с отсечена стъпка, с безупречна походка, скръстил ръце на гърдите и устремил погледа на ясните си млади очи към стените.

И именно защото всички ние бяхме потресени от това, което се вършеше с нас, а за него нищо наоколо не противоречеше на очакванията му, в килията той бе съвсем самотен.

Можях да оценя поведението му в затвора едва след година: отново бях в Бутирки и в една от същите тези 70 килии срещнах млади хора, вече осъдени по делото на Ясевич на десет и петнадесет години. Присъдата на цялата им група бе написана с машина върху цигарена хартия и кой знае защо, бе у тях. Пръв в списъка бе Ясевич, а присъдата му — разстрел. Ето какво бе виждал и предвиждал през стените с неостарелите си очи, докато се бе разхождал от масата до вратата и обратно! Но неговото неразкайващо се съзнание за правилността на жизнения път му вдъхваше необикновена сила.

Сред емигрантите се оказа и моят връстник Игор Тронко. Сприятелихме се. И двамата отънели, изпосталели, с жълтосива кожа върху костите (защо наистина се бяхме запуснали така? мисля, че от душевна обърканост), и двамата мършави, върлинести, олюлявани от поривите на летния вятър в бутирските дворове за разходка; ходехме винаги заедно с предпазливи стъпки на старци и обсъждахме паралелно протеклия ни живот. Бяхме родени една и съща година в южната част на Русия. Още сме били пеленачета, когато съдбата е бръкнала в изтърканата си торба и е измъкнала за мен къса сламчица, а за него дълга. И ето че питката му се е търкулнала оттатък морето, макар че баща му е бил такъв „белогвардеец“: най-обикновен беден телеграфист.

За мен бе крайно интересно да си представя чрез неговия живот цялото свое поколение съотечественици, попаднали там. Те са расли при добър семеен надзор, при много скромни и дори оскъдни семейни доходи. Расли са, без да познават страха и потисничеството, макар че, докато укрепнат, са усещали известен гнет от авторитета на белите организации. Расли са така, че пороците на века, обхванали цялата европейска младеж (лекомислено отношение към живота, празномислие, прахосване на средства, висока престъпност), не се докосват до тях — тъй като те растат сякаш в сянката на неизличимото нещастие на своите семейства. В която и страна да растат, смятат за своя родина единствено Русия. Духовното им възпитание се изгражда върху руската литература, още по-любима, защото с нея се свършва и родината, защото първичната физическа родина не стои зад нея. Съвременното печатно слово им е достъпно много по-широко и обемно, отколкото на нас, но тъкмо съветските издания почти не стигат до тях и те чувствуват тази празнота особено остро, струва им се, че тъкмо затова не могат да разберат главното, най-възвишеното и прекрасното за Съветска Русия, а онова, което стига до тях, е изопачено, лъжливо, непълно. Те имат най-бегли представи за нашия истински живот, но носталгията им е такава, че ако през 1941 г. ги бяха мобилизирали, те всички щяха да се втурнат в Червената армия, упоени от желанието по-скоро да умрат, отколкото да останат живи. На двадесет и пет — двадесет и седем години тази младеж вече има изградена и твърдо отстоявана собствена гледна точка. Така например хората в групата на Игор се наричат „непредрешици“. Те декларират, че ако не е споделил с родината цялото сложно бреме на изминалите десетилетия, никой няма право да решава каквото и да е за бъдещето на Русия, нито дори да предлага нещо, а трябва само да върви и да отдава силите си за онова, което ще реши народът.

Дълго лежахме един до друг на нарове. Вникнах, доколкото можех, в неговия свят и тази среща ме доведе до разбирането (а по-късно и други срещи го потвърдиха), че с изтичането на значителна част от духовните сили през Гражданската война е отнесен поголемият и важен клон от руската култура. И всеки, който истински я обича, ще се стреми към присъединяването на двата клона — на метрополията и на емиграцията в чужбина. Едва тогава тя ще се

изпълни докрай, едва тогава ще прояви способност към неограничавано развитие.

Мечтата ми е да доживея този ден.

* * *

Слаб е човекът, слаб. В края на краищата и най-упоритите от нас желяеха през тогавашната пролет да им бъде простено. Беше разпространен анекдотът: „Вашата последна дума, обвиняеми!“ — „Моля да ме изпратите където и да е, стига там да има съветска власт! И — слънце...“ Не бяхме заплашени да останем без съветска власт, заплашаваше ни да останем без слънце... Никого не съблазняваха Крайното Заполярие, скорбутът или дистрофията. В килиите процъфтяваше най-вече легендата за Алтай. Малцината, имали честта да бъдат някога там, а особено — никога непомирисвалите този край, навяхаха на съкилийниците си напевни сънища: ех, че чуден край е Алтай! И сибирска шир, и мек климат. Пшеничени брегове и медени реки. Степ и планини. Овчи стада, дивеч, риба. Многолюдни богати села...

Не продължават ли арестантските мечти за Алтай старата мечта на селяните за него? В Алтай се намират така наречените земи на Кабинета на Негово Величество, което е причина той дълго да е закрит за преселници за разлика от останалия Сибир — но селяните се стремят най-вече към него (и се преселват). Дали не започва оттам тази устойчива легенда?

Ах, веднъж да се уединиш в тази тишина! Да чуеш чистото звънливо кукуригане на петела в кристално прозрачния въздух! Да помилваш добрата сериозна муцуна на коня! И бъдете проклети, всички вие велики проблеми, нека се блъска над вас някой друг, поглупав. Да си отдъхнеш там от псувните на следователите и мудното разнищване на целия ти живот, от грохота на тъмничните ключалки, от

спарения въздух в килията. Даден ни е един-единствен, малък и кратък живот! — а ние престъпно се врем под нечий картелници или го натикваме него, непорочния, в мръсното бунче на политиката. Там, в Алтай, бих живял, струва ми се, в най-схлупената и тъмна къщурка в края на селото, до самата гора. И не за да събирам съчки или гъби, а просто бих влязъл в гората така и бих прегърнал два ствола: мили мои! Нищо повече не ми трябва!...

А и самата тогавашна пролет призоваваше към милосърдие: пролетта на завършилата толкова огромна война! Виждахме, че ние, арестантите, се стичаме с милиони, че още повече милиони ще ни срещнат в лагерите. Не е възможно толкова хора да бъдат оставени в затворите след най-огромната световна победа! Нас просто ни държат сега за назидание, за да помним добре. Разбира се, ще последва голяма амнистия и скоро всинца ни ще пуснат. Някой се кълне дори, че лично бил чел във вестника как Сталин в отговор на някакъв американски кореспондент (а името му? — не си го спомня...) казал, че у нас след войната ще има амнистия, каквато светът не е виждал. На други пък *самият* следовател признал най-сериозно, че скоро се очаква всеобща амнистия. (Следствието е заинтересовано от подобни слухове, те разхлабват нашата воля: по дяволите, ще подпишем протоколите, все едно няма да е за дълго.)

Но за милостта се иска разум.

Не се вслушвахме в малкото трезви гласове сред нас, които твърдяха, че през изминалия четвърт век никога не е имало амнистия за политическите затворници — и никога няма да има. (Някой познавач измежду доносниците ще скочи в отговор: „През 1927 г. за десетгодишнината от Октомври всички затвори бяха празни, на тях се *вееха бели знамена!*“ Тази покъртителна гледка с белите знамена над затворите — и защо ли бели? поразяваше най-вече сърцата.^[9]) Ние не изслушвахме най-умните от нас, които обясняваха, че сме затворени с милиони тъкмо защото войната е свършила: не сме нужни вече на фронта, в тила сме опасни, а на далечните строежи без нас няма да легне нито една тухла. (Липсваше ни себеотрицанието да вникнем ако не в злобната, то поне в простата стопанска изгода на Сталин: кой сега, след като се демобилизира, ще пожелае да зареже семейство и домашен уют и да тръгне за Колима, Воркута или Сибир, където още няма нито пътища, нито жилища? Това вече е почти задача на

Плановата комисия: да даде на Министерството на вътрешните работи контролни цифри колко да арестува.) Амнистия! Чакахме и жадувахме великодушна и масова амнистия! Ето, в Англия например дори в годишнината на коронациите, тоест всяка година, се обявява амнистия!

Имало е амнистия за много политически затворници и в деня на тристагодишнината на Романовата династия. Та нима сега, след като е удържана победа с мащабите на века и дори по-голяма, Сталиновото правителство ще бъде толкова дребнаво и отмъстително, толкова злопаметно към всяко отстъпление или подхлъзване на всеки свой малък поданик?...

Проста истина е, но и тя трябва да се изстрада: благословени са не победите във войните, а пораженията в тях! Победите са нужни на правителствата, пораженията — на народа. След победите ни се искат още победи, след пораженията ни се иска свобода — и обикновено я постигаме. Пораженията са нужни на народите, както страданията и бедите са нужни на отделните хора: те са причина да се задълбочи вътрешният им живот, да се възвисят духовно.

Полтавската победа е нещастие за Русия: тя има за последица две столетия огромни поражения, разорения, липса на свобода — и нови, и нови войни. Полтавското поражение е спасително за шведите: те загубват желание да воюват и стават най-преуспяващият и свободен народ в Европа^[10].

Дотолкова сме свикнали да се гордеем с нашата победа над Наполеон, че пропускаме: именно благодарение на нея освобождаването на селяните не става с половин столетие по-рано (френската окупация не е реалност за Русия). А Кримската война ни носи свобода.

В тогавашната пролет вярвахме в амнистията — но съвсем не бяхме оригинални с това. Като поговориш със старите арестанти, постепенно ти става ясно: тази жажда за опрощение и тази вяра в опрощението никога не напускат сивите тъмни стени. Десетилетие след десетилетие различните потоци от арестанти винаги са очаквали и винаги са вярвали: ту в амнистия, ту в нов кодекс, ту в общо преразглеждане на делата (и Органите винаги с умела предпазливост са поддържали слуховете). С всяка кръгла годишнина на Октомври, с Лениновите годишнини и дните на Победата, с Деня на Червената армия или Деня на Парижката комуна, с всяка нова сесия на ВЦИК, с

края на всяка петилетка, с всеки пленум на Върховния съд — с какво ли само не свързва арестантското въображение това очаквано слизване на ангела на освобождението! И колкото по-диви са арестантите, колкото по-хомерична, по-необузdana е широтата на арестантските потоци, толкова повече раждат те не трезвост, а вяра в амнистията!

Всички източници на светлина могат в една или друга степен да се сравняват със Слънцето. Слънцето обаче не е сравнимо с нищо. Така и всички очаквания в света могат да се сравняват с очакването на амнистията, ала очакванията за амнистия не могат да се сравняват с нищо.

През пролетта на 1945 г. питахме всеки появил се в килията новак най-напред: какво е чул за амнистията? И стига двама-трима да бяха извеждани от килията с *вещите* си — тъмничните специалисти тутакси започваха да сравняват делата им и да правят заключението, че присъдите им са от най-леките и, естествено, ги освобождават. Значи се започна! В нужника и в банята — тези арестантски пощенски станции, навсякъде нашите активисти търсеха следи и нещо записано за амнистията. И не щеш ли, в началото на юли прочитахме в прословутия виолетов параден вестибюл на бутирската баня огромно пророчество, изписано със сапун по виолетовата емайлирана печка, значително надвишаваща човешки бой (значи, за да се запази по-дълго там, преди да го изтрият, някой е трябвало да се изправи върху раменете на друг):

„Ура!!! От 17 юли амнистия!“^[11]

Да не ви разправям как ликувахме! („Нали нямаше да го напишат, ако не го знаеха със сигурност!“) Всичко, което биеше, пулсираше и се лееше в тялото — спираше от удара на радостта, че ето — вратите ще се разтворят...

Но за милостта се иска разум...

В средата на юли обаче коридорният надзирател изпрати един старец от нашата килия да мие нужника и там насаме (пред свидетели не би се решил) го попитал със съчувствен поглед към белите му коси: „По кой член лежиш, дядо?“ — „По петдесет и осми!“ — зарадван отвърнал старият човек, за когото плачат вкъщи три поколения. „Не попадаш...“ — въздъхнал надзирателят. Ами! — решиха в килията — надзирателят е просто неграмотен.

В същата килия лежеше младият киевчанин Валентин (не помня презимето му) с големи прекрасни като на жена очи, много напласнен от следствието. Безусловно беше ясновидец, може би само в тогавашното си възбудено състояние. Неведнъж минаваше сутрин по килията и посочваше: днес ще изведат тебе и тебе, видях го насън. И ги извеждаха. Именно тях! Впрочем душата на арестанта е толкова склонна към мистика, че възприема предсказанието почти без учудване.

На 27 юли Валентин дойде при мен: „Александър! Днес сме ние с теб.“ И ми разказа съня си с всички атрибути на тъмничните сънища: мостче над мътна рекичка, кръст. Започнах да се стягам и имаше защо: след сутрешната гореща вода нас двамата ни изведоха. Килията ни изпрати с шумни добронамерени пожелания, мнозина ни уверяваха, че ни пускат на свобода (от сравнението на нашите „леки дела“ излизаше така).

Можеш искрено да не вярваш на това, да не си разрешаваш да вярваш, можеш да отвърщаш с насмешки, но нажежените клещи, понажежени от които няма на земята, изневиделица стисват душата ти: ами ако е истина?...

Събраха ни двадесетина души от различни килии и ни поведоха на баня (на всеки житейски завои арестантът преди всичко трябва да мине през банята). Имахме там време, час и половина, да се отдадем на догадки и размисли. След това, размекнати и отпуснати от банята, минахме през изумрудената градинка на вътрешния бутирски двор, където оглушително пееха птички (а най-вероятно обикновени врабци). За отвикналото око зеленината на дърветата изглеждаше непоносимо ярка. Никога очите ми не са възприемали с такава сила зелените листа, както през тогавашната пролет! И не бях виждал през живота си нищо по-близко до Божия рай от тази бутирска градинка, по чиито асфалтирани пътечки вървахме най-много тридесет секунди.^[12]

Отведоха ни на бутирската гара (мястото за приемане и отправяне на арестантите: названието бе намерено много сполучливо, при това и главният вестибюл прилича на хубава гара), вкараха ни в просторен голям бокс. Там цареше полумрак, но въздухът бе чист и свеж: единственото малко прозорче се намираше на голяма височина и нямаше намордник. То гледаше към същата слънчева градинка и през отвора му горе ни оглушаваше чуруликането на птици и надничаше

клатушкащо се яркозелено клонче, което обещавахе на всички ни свобода и дом. (Виждате ли! В такъв хубав бокс не са ни държали никога! — не е случайно!)

А всички ние се водехме към ОСО! И излизаше, че всички лежим за нищо и никакво.

Три часа никой не ни потърси, никой не отвори вратата. Ние ходехме ли, ходехме из бокса и сядахме от умора върху облицованите с плочки пейки. А клончето все така се клатушкаше и клатушкаше в отвора на прозореца и врабците цвърчаха бясно.

Изведнъж вратата загърмя и извикаха един от нас — тих счетоводител на тридесет и пет години. Той излезе. Вратата се затвори. Ние още по-настървено затичахме в нашия сандък, отвътре ни пареше.

Отново грохот. Извикаха следващия, а вкараха предишния. Спуснахме се към него. Но това не беше той! По лицето му не бе останал живот. Широко разтворените му очи бяха слепи. С несигурни движения се заклатушка по гладкия под на бокса. Да не са го контузили? Да не са го халосали с някоя дъска за гладене?

Какво? Какво — замрели, го питахме ние. (Ако не слиза от електрическия стол, най-малко са му прочели смъртната присъда.) С глас, съобщаващ ни за края на Вселената, счетоводителят процеди:

— Пет!!! Години!!!

И отново загърмя вратата — връщаха се толкова бързо, сякаш отиваха до клозета по малка нужда. Следващият се върна сияещ. Очевидно го освобождаваха.

— Е? Е? — струпахме се около него с възвърнала се надежда. Той замаха с ръка, задавяйки се от смях:

— Петнадесет години!

Беше твърде абсурдно, за да повярваме така отведнъж.

[1] Честните книги за тази война те се умножат — и никой не ще назове правителството на Сталин другоаче освен правителство на безумието и измяната. — Б.а. ↑

[2] Един от главните военнопръстълпници, бившият началник на Разузнавателното управление на Работническо-селската червена армия генерал-полковник Голиков този път ръководи примамването и глътването на репатрираните. — Б.а. ↑

[3] Бецирк — район; бауер — селянин (нем.). — Б.пр. ↑

[4] Йосип Тито едва избягва тази участ. А Попов и Танев, сподвижниците на Димитров в Лайпцигския процес, получават дългосрочни присъди. За самия Димитров Сталин подготвя друга участ. — Б.а. ↑

[5] От немското Ordner — разпоредител, дежурен. — Б.пр. ↑

[6] Бяло поле с диагонален светлосин кръст (т.нар. кръст на Андрей Първозвани), прието в царска Русия за флаг на руския военен флот. — Б.пр. ↑

[7] Този лагер е описан в книгата на Ариадна Делианич „Волфсберг-373“, самата тя е била лагеристка в него. (Книгата е отпечатана в Сан Франциско, в печатница „Русская жизнь“.) — Б.а. ↑

[8] По този начин за нито един африкански президент няма гаранция, че след десет години не ще издадем закон, според който да го съдим за това, което върши днес. — Б.а. ↑

[9] Сборникът „От тюрем к воспитательным учреждениям“ посочва (стр. 396) такава цифра: при амнистията от 1927 г. са амнистирани 7,3 % от затворниците. На това може да се повярва. Доста пестеливо за Десетилетието. От политзатворниците освобождават жените с деца и тези, на които им остават няколко месеца. Във Верхнеуралския изолатор например от двеста затворници освобождават дузина. Но още в момента се разкайват и за тая жалка амнистия и почват да я провалят: едни ги задържат, други вместо „чисто“ освобождение получават „минус“, тоест ограничен избор на местожителство. — Б.а. ↑

[10] Може би едва през XX век, ако се вярва на приказките, прекалено продължилата ситост е довела до моралния им упадък. — Б.а. ↑

[11] Бяха сбъркали, кучите му синковци, само с чертичката! По-подробно за великата сталинска амнистия от 7 юли 1945 г. — вж. трета част, шеста глава. — Б.а. ↑

[12] Още една подобна градинка, само че още по-малка, но затова пък по-интимна, видях вече като екскурзиант, много години по-късно, в Трубецкия бастион на Петропавловската крепост. Екскурзиантите охкаха колко мрачни са коридорите и килиите, а аз си мислех, че при *такава* градинка за разходки затворниците в Трубецкия бастион не са били хора за оплакване. *Нас* ни извеждаха да се разтърпем само в мъртви зидани пространства. — Б.а. ↑

СЕДМА ГЛАВА

В МАШИННОТО ОТДЕЛЕНИЕ

В съседния бокс на бутирската „гара“ — известният *блуждаещ* бокс (там се обискираха новопостъпилите и достатъчното пространство позволяваше на пет-шест надзиратели да обработват наведнъж до двадесет зека) — този път нямаше никого, грубо скованите маси за претърсване пустееха и само отстрани под крушката седеше на малка, по-различна масичка спретнат чернокос майор от НКВД. Преобладаваща в израза на лицето му бе търпеливата скука. Той напразно си губеше времето, докато чака да докарат и откарат един по един зековете. Можеше много по-бързо да им събере подписите.

Кимна ми към столчето срещу себе си и попита как се казвам. Вдясно и вляво от мастилницата пред него имаше две топчета еднакви бели листчета с формат половин машинописен лист — такива, на каквито домоуправителите дават бележки за отоплителни материали, а в учрежденията — пълномощни за покупка на канцеларски материали. След като се порови в купчинката отдясно, майорът намери листчето, отнасящо се до мен. Измъкна го, прочете го в равнодушна скоропоговорка (разбрах, че съм осъден на осем години) и мигом записа с автоматична писалка на гърба, че текстът ми е съобщен на тази и тази дата.

Сърцето ми не откликна нито дори с половин излишен удар — толкова делнично беше всичко. Наистина ли това е моята присъда, решаващият прелом в живота ми? Искях да се развълнувам, да изживея дълбоко този момент — и все не успях. А майорът вече ми подаваше листчето от другата му страна. Пред мен имаше ученическа перодръжка с лош писец за седем копейки, с влакънце на върха, закачено от мастилницата.

— Не, трябва да го прочета.

— Да не мислите, че ще ви лъжа? — отпуснато възрази майорът.
— Ето, прочетете.

И без желание пусна листчето от пръстите си. Обърнах го откъм лицето и нарочно започнах да се вирам бавно, не в думите дори, а в буквите. Беше написано на пишеща машина, но пред мен бе не първият, а вторият екземпляр:

ИЗВЛЕЧЕНИЕ

ОТ РЕШЕНИЕТО НА ОСО НА НКВД НА СССР ОТ

7 ЮЛИ 1945 ГОДИНА^[1]

№.....

След това с пунктирана линия всичко това бе подчертано и пак с пунктир вертикално разграфено:

.....
Разгледано бе
обвинението срещу еди-кого си
да се осъди
(име, година нареждането,
антисъветска агитация и опит
място на раждането)
на антисъветска

Решено бе:
еди-кой си (името)

за

за създаване

организация на

8 (осем) години в

трудо-

изправителни лагери

Копието е вярно.

Секретар.....

И нима трябваше просто да подпиша и да си тръгна мълчаливо? Погледнах майора — няма ли да ми каже, да ми обясни нещо? Не, нямаше такива намерения. Той вече кимна на надзирателя до вратата да готви следващия.

За да предам поне от малко значителност на момента, попитах с трагични нотки в гласа:

— Но това е ужасно! Осем години! За какво?

Дори сам усетих колко фалшиво звучат думите ми: нищо ужасно не изпитвах нито аз, нито той.

— Ето тук — още веднъж ми посочи майорът къде да се подпиша.

Подписах се. Просто не виждах какво друго да направя.

— Но тогава ми разрешете да напиша обжалване. Тази присъда е несправедлива.

— По установения ред — механично ми кимна майорът и върна моето листче в лявата купчинка.

— Отдръпнете се! — заповяда ми надзирателят.

И аз се *отдръпнах*.

(Не се оказах находчив. Георгий Тенно, на когото наистина му дават листче, на което пише двадесет и пет години, отвърща така: „Ами че това е доживотен затвор! Някога, когато човека са го осъждали до живот, са биели барабани, събирали са тълпата. А тук като във вedomост за сапун — двадесет и пет, и много ти здраве!“

Арнолд Рапопорт взема перодръжката и написва на обратната страна: „Категорично протестирам срещу терористичната незаконна присъда и настоявам незабавно да бъда освободен.“ Обявяващият чака отначало търпеливо, но след като прочита листчето, се ядосва и го скъсва заедно с извлечението. Ефект никакъв: присъдата си остава в сила: това било само копието.

А Вера Корнеева очаква петнадесет години затвор и с възторг вижда, че на листчето пише само пет. Засмива се със сияйния си смях и побързва да подпише, за да не вземат да размислят нещо. Офицерът се усъмнява: „Не разбрахте ли какво ви прочетох?“ — „Да, да, много ви благодаря! Пет години трудово-исправителен лагер!“

На Янош Рожаш, унгарец, му прочитат десетгодишната присъда в коридора на руски и не му я превеждат. Той се подписва, без да разбере, че това е присъдата му, и дълго след това чака съд. (Много по-късно, вече в лагера, смътно си спомня този случай и се досеща.)

Върнах се в бокса усмихнат. Странно, от минута на минута ми ставаше все по-весело и по-леко. Всички се връщаха с десетки. Валентин също. От нашата днешна компания само побърканият счетоводител (държаха го в затвора, макар и невменяем) бе получил най-детската присъда.

Зад прозореца една клонка все така весело се поклащаше от юлския ветреца сред слънчевите пръски. Ние оживено бърбяхме. В бокса ту тук, ту там все по-често се чуваше смях. Смеяхме се, че всичко бе минало гладко; смеяхме се на смаяния счетоводител; смеяхме се на сутрешните си надежди и как, когато ни изпровождаха от килиите, се уговаряхме за разни пароли — четири картофа, два геврека!

— Ще има амнистия! — твърдяха някои. — Това е само проформа, да ни сплашат, та да ги запомним. Сталин е казал на един американски кореспондент...

— А как се казва кореспондентът?

— Не знам...

В този момент ни заповядаха да си вземем вещите, построиха ни по двама и отново ни поведоха през същата чудесна градинка, изпълнена с лято. И закъде? Пак на баня!

Тогава вече се запревихахме от смях — ама че хапльовци! Съблякохме се с все същия смях, окачихме дрехите си на същите куки и ни ги отнесоха отново за дезинфекция, както и сутринта. С все същия смях получихме по люспа отвратителен сапун и влязохме в просторното кънтящо от гласове помещение да се изкъпем като за празник. Взехме да се плискаме, да се поливаме с горещата чиста вода и да лудуваме като ученици, заведени на баня след последния изпит. Този пречистващ, облекчаващ смях беше, мисля си, дори не мъчителен, той бе жива защита и спасение за организма.

Докато се търкахме, Валентин ми говореше успокояващо, мило:

— Е, нищо, още сме млади, тепърва има живот пред нас. Главното е оттук нататък да не сбъркаме нещо. Пристигнем ли в лагера — нито дума с никого, за да не ни лепнат нови присъди. Ще работим честно — и ще мълчим, и мълчим.

Колко вярваше той в тази програма, колко се надяваше — невинно зрънце между сталинските воденични камъни! Искаше ми се да се съглася с него, кротичко да си излежа присъдата, а сетне да зачеркна преживяното от ума си.

Но започнах да усещам в себе си: ако трябва да не живеем, за да живеем — какъв е тогава смисълът?...

Не може да се каже, че ОСО са го измислили след революцията. Още Екатерина II осъжда негодния ѝ журналист Новиков на петнадесет години, може да се каже, по ОСО, защото не го изправя пред съд. И всички императори току изселват бащински негодните им без съд. През 60-те години на XIX век се извършва коренна съдебна реформа. И у властниците, и у поданиците започва да се формира сякаш нещо като юридически възглед за обществото. Въпреки това и през 70-те, и през 80-те години Короленко проследява случаи на административна разправа, заменила съдебните присъди. Самият той през 1876 г. с още двама студенти е изселен без съд и следствие по разпореждане на заместник-министъра на държавните имоти (типичен случай на ОСО). Без съд в друг случай е въдворен с брат си в Глазов. Короленко споменава за Фьодор Богдан — селски пратеник, добрал се до самия цар и след това изпратен на заточение; за Пиянков, оправдан от съда, но заточен по височайша повеля; и за още няколко души.

Така че традиция е имало, макар и доста непоследователна. А и съвсем безотговорна: кой е ОСО? Ту царят, ту губернаторът, ту заместник-министърът. А и да ме извините, това не е размах, щом сме в състояние да *изброяваме* имена и случаи.

Размахът започва от 20-те години, когато за постоянен натиск върху съда се създават постоянно действащи *тройки*. Отначало дори с тях се парадират — Тройката на ГПУ! Имената на заседателите не само не се крият, а дори се рекламират! Кой в Соловки не знае прословутата московска тройка Глеб Боки, Вул и Василиев?! Пък и самата дума си я бива — тройка! Шумотевицата напомня за празничните звънчета по конете, за веселбите по Заговезни, а заедно с това в нея има и нещо загадъчно: защо „тройка“? Какво значи това? Съдът да не би да е четворка? А и тройката не е съд! Загадъчното ѝ е най-вече в това, че тя действа тихо и тайно. Не сме били там, не сме видели, дават ни само хартийка: подпишете се. Тройката се оказва още по-страшна и от революционния трибунал. А по-късно тя се обособява, затваря се в себе си, настанява се в отделна стая, и имената изчезват. Свикнахме, че членовете им не пият, не ядат и не се събират с хора. А оттеглят ли се на съвещание — край, присъдите ни ще идват

чрез машинописките. (И после ги връщаме: такъв документ не бива да се оставя в ръцете ни.)

Тези тройки (за всеки случай си служим с множественото число, тъй като не знаем никога къде съществува божеството) отговарят на възникналата наложителна необходимост: веднъж арестуваните да не бъдат пускани на свобода (е, нещо като отдел за технически контрол към ГПУ: за да няма брак). И ако се окаже, че не си виновен и изобщо не бива да те съдят, ще получиш поне чрез тройката своите „без тридесет и два“ (губернски града) или заточение за две-три години, а, току-виж, ти остригали и главата — и вече завинаги си белязан, занапред ще бъдеш „рецидивист“. (Нека читателят ни прости: ние пак се объркахме с този десен опортюнизъм — понятието „вина“, виновен-невинен. Малко ли ни се втълпява, *че работата не е в личната вина, а в обществената опасност*: може и невинен да бъдеш прибран, ако си социално чужд, може и виновен да бъдеш пуснат, ако си социално близък. Но за нас, нямащите юридическо образование, това е простено, щом самият Кодекс от 1926 г., по който живяхме двадесет и пет години, се критикува за „недопустим буржоазен подход“, за „недостатъчен класов подход“, за някакво „Буржоазно отмерване на наказанието според тежестта на извършеното престъпление“^[2].

Уви, не ние ще пишем увлекателната история на този Орган. Дали през всичките години на своето съществуване тройката на ГПУ има право в своята задочна присъда да дава също и разстрел (както в случаите с известния княз кадет Павел Долгоруки през 1927 г., с Палчински, фон Мек и Величко през 1929-а? Дали тройките действуват само в случаите на недостатъчни доказателства, но при явна социална опасност на дадена личност — или по-неограничено? И как след това през 1934 г. при печалното преименуване на ОГПУ в НКВД Тройката в белокаменната столица започва да се нарича Специално съвещание, а тройките в областите — специални колегии към областните съдилища, т.е. състоящи се от трима постоянни членове и действащи без каквито и да било народни заседатели и винаги при закрити врати. А от лятото на 1937 г. областите и автономните републики се обогатяват и с други тройки — от секретаря на областния комитет, началника на областното НКВД и областния прокурор. (А над тези нови тройки в Москва стои просто Двойката, съставена от народния комисар на вътрешните работи и

генералния прокурор на СССР — съгласете се, неудобно е все пак Йосиф Висарионович да бъде викан да заседава като трети, нали?) Но от края на 1938 г. някак незабелязано се загубват и тези тройки, и тази Двойка (а и Николай Ежов е премахнат) — но толкова повече се утвърждава родното ни ОСО, което поема правата да издава задочно и без съд присъди — отначало до десет години, а после и повече, докато се стигне накрая и до разстрел. И родното ни ОСО процъфтява чак до 1953 г., когато ни напуска и нашият благодетел Берия.

ОСО съществува деветнадесет години, но никой не знае кой от нашите мастити горди големци е влизал там; колко често и колко дълго са заседавали; със или без чай ли и с какво към чая; как протича самото обсъждане — разговарят ли за случая, или дори не разговарят? Не ние ще пишем за това — защото не знаем. Чували сме само, че същността на ОСО си остава триединна и макар че сега не сме в състояние да посочим усърдните му заседатели, все пак са ни известни трите органа, които имат свои постоянни представители: един от ЦК, един от Министерството на вътрешните работи и един от прокуратурата. Ала няма да се учудим, ако някога разберем, че не е имало никакви заседания, а просто щаб от опитни машинописки, съставящи извлечения от несъществуващи протоколи, и един началник-канцелария, ръководещ машинописките. Че машинописките съществуват — това не подлежи на съмнение!

ОСО не се споменава никъде — нито в Конституцията, нито в Кодекса, обаче се оказва най-удобната машинка за кюфтета — послушна, непретенциозна и ненуждаеща се от смазване чрез законите. Кодексът си е отделно, ОСО няма нищо общо с него и леко се върти без всичките му там двеста и пет члена, без да се ползува от тях и без да се позовава на тях.

Както се шегуват в лагера: когато няма — нищо няма, а има Специално Съвещание.

Разбира се, за удобство то също се нуждае от някакъв входящ код, но за целта си изработва *буквени* членове, значително облекчаващи боравенето (не се налага да си блъскаш главата, да се съобразяваш с формулировките в Кодекса), и поради ограничения си брой лесни за запомняне дори от децата (част от тях вече споменахме):

АСА — Антисъветска Агитация;

НПДГ — Нелегално Преминаване на Държавната Граница;

КРД — КонтраРеволуционна Дейност;

КРТД — КонтраРеволуционна Троцкистка Дейност (тази буквичка „т“ доста усложнява после живота на зека в лагера);

ПШ — Подозрение в Шпионаж (шпионажът, надхвърлящ подозрението, се предава на съда);

ВВПШ — Връзки, Водещи (!) до Подозрение в Шпионаж;

КРМ — КонтраРеволуционно Мислене;

ИАС — Изповядване на АнтиСъветски настроения;

СОЕ — СоциалноОпасен Елемент;

СВЕ — СоциалноВреден Елемент;

ПД — Престъпна Дейност (на драго сърце я лепват на бившите лагерници, ако няма за какво друго да се хванат).

Е, накрая, най-обемния член:

— ЧС — Член на Семейството на осъден по някоя от предишните букви).

Да не забравяме, че тези букви не се разпределят равномерно по хората и годините, а подобно на членовете в Кодекса и параграфите от Указите, настъпват като внезапни епидемии.

И още една уговорка: ОСО изобщо не претендира да произнася *присъди* — то не произнася присъди! — то налага *административно наказание*, и толкоз. В реда на нещата е да разполага и с юридическа свобода!

Но макар наказанието да не претендира да бъде съдебна присъда, то може да бъде до двадесет и пет години, че и разстрел и да включва още:

— лишаване от звания и награди;

— конфискация на цялото имущество;

— строг тъмничен затвор;

— лишаване от право на кореспонденция

и човекът изчезва от лицето на земята още по-сигурно, отколкото чрез примитивната съдебна присъда.

Друго важно предимство на ОСО е, че неговите решения не подлежат на обжалване — няма къде да се оплачеш: не съществува никаква инстанция, нито по-висша, нито по-нисша. То се подчинява само на министъра на вътрешните работи, на Сталин и на Сатаната.

Голямо качество на ОСО е и експедитивността му: единственото, което я ограничава, е машинописната техника.

Най-сетне, ОСО не само не се нуждае да погледне обвиняемия в очите (и по този начин облекчава междутъмничния транспорт), но дори не се интересува от неговата снимка. При голямо задръстване на затворите има и това удобство, че щом следствието свърши, арестуваният може да не заема вече място върху тъмничния под, да не яде даром хляба, а незабавно да бъде пратен в лагер и честно да се труди там. Може да прочете копие от извлечението на присъдата си и значително по-късно.

В привилегированите случаи става така, че арестантите ги свалят от вагоните на гарата на местопребиваването им и още тук, край железопътното платно, ги карат да седнат на колене (за да не избягат, но излиза като за молитва пред ОСО) и начаса им прочитат присъдите. Ала е възможно и друго: през 1938 г. пристигащите в Перебори етапи не знаят нито по кой член са осъдени, нито присъдите си, но писарят, който ги посреща, вече го знае и незабавно намира в списъка: СВЕ — пет години.

А други, работили вече по много месеци в лагера, така и не си знаят присъдите. След това (разказва И. Добряк) тържествено ги строят — и не кога да е, а на 1 май 1938 г., на фона на разветите червени знамена, и обявяват присъдите им, издадени от тройката в Сталинска област: от десет до двадесет и пет години на човек. А моят лагерен бригадир Синябрюхов бива отправен през същата 1938 г. с цял ешелон неосъждани от Челябинск за Череповец. Нижат се месеци, зековете работят. Изведнъж през зимата, през един почивен ден (забележете в какви дни! Каква полза има ОСО от това?), в лют студ ги изкарват на двора, строят ги и пристигналият лейтенант им предава, че е изпратен да им обяви решението на ОСО. Но момъкът, изглежда, не лош човек, хвърля поглед към пробитите им обувки, към слънцето в ледени стълбове и казва:

— А впрочем, момчета, няма какво да мръзнете повече. Знайте: на всички ви ОСО е дало по десет години и в много, много редки случаи по осем. Ясно ли е? Марш в бараките!...

* * *

Но при такава откровена машинност на Специалното съвещание за какво са изтрябвали и съдилища? Защо ни е конен трамвай, след като си имаме безшумен електрически, от който не можеш да скочиш? За да хрантутим съдиите ли?

Е, просто е неприлично в държавата съвсем да няма съдилища. През 1919 г. VIII конгрес на партията записва в програмата: да се стреми *цялото трудещо се население да бъде привлечано повсеместно към упражняване на съдийски задължения*. „Цялото повсеместно“ да бъде привлечено не става, съдийската професия е сложна, но пък и съвсем без съд не бива!

Впрочем нашите политически съдилища — спецколегиите на областните съдилища, военните трибунали на окръзите, а и всички върховни съдилища — дружно се влачат след ОСО, те също не са обременени от публичното съдопроизводство и пренията между страните.

Първата и основната им черта е скритостта. Те са преди всичко тайни — за собствено удобство.

И вече така сме свикнали милиони и милиони хора да бъдат осъждани на закрити заседания, до такава степен сме го приели в реда на нещата, че понякога манипулираният син, брат или племенник на осъдения ще му възрази убедено: „А ти какво искаш? Значи *делото* е важно... Враговете ще узнаят! Не бива...“

В страха си, че „враговете ще узнаят“, си крием главата между коленете. Кой днес в нашето отечество освен книжните плъхове помни, че на Каракозов, стрелял срещу царя, е предоставен защитник? Че Желябов и всички народоволци са съдени публично, без никой да се страхува, че „турците ще узнаят“? Че Вера Засулич стреля, ако трябва да си послужим с нашите термини, в началника на столичното управление на милицията (и не го ранява смъртоносно просто защото не го улучва където трябва, иначе куршумът е с калибър за мечка) — и не само не е унищожена в царските зандани, не само не я съдят при закрити врати, но в публичен съд е *оправдана* от съдебните заседатели (не от Тройката) — и приветствувана от тълпата, си заминава с каретата?

С тези сравнения не искам да кажа, че Русия никога не е имала безукорен съд. Вероятно достойният съд е най-късният плод на най-зрялото общество или пък ни трябва цар Соломон. Владимир Дал

отбелязва, че Русия преди реформата „няма нито една пословица в похвала на съдилищата“! Това все нещо значи. А и земските началници също никой нито в една пословица не ги похвалява. Но съдебната реформа от 1864 г. все пак поставя поне градската част от нашето общество върху основа, близка до английските образци.

Като говоря всичко това, не забравям и казаното от Достоевски срещу нашите съдебни заседатели („Дневникът на писателя“): за злоупотребата с адвокатското красноречие („Господа съдебни заседатели, че каква ще е тая жена, дето няма да заколи съперницата си?... Господа съдебни заседатели, че кой от нас не би изхвърлил детето през прозореца?...“), за това, че минутният импулс у съдебните заседатели може да надделее над гражданската отговорност^[3]. Но Достоевски се опасява не от това, от което трябва да се опасява! Той смята, че публичният съд вече е установен завинаги!... (А и кой ли от неговите съвременници би могъл да повярва в ОСО?...) На друго място той пише: „... по-добре да сбъркаш в милосърдието, отколкото в наказанието“. О, да, да!

Злоупотребата с красноречието е слабост не само на формирация се съд, но в по-широк аспект — и на установилата се вече демокрация (установила се, но и успяла да загуби своите нравствени цели). Прехвалената Англия ни дава примери как, за да осигури надмощието на своята партия, водачът на опозицията не се свени да приписва на правителството много по-тежко положение на нещата в страната, отколкото е в действителност.

Злоупотребата с красноречието е, разбира се, лошо нещо. Но с каква дума тогава да назовем злоупотребата със закритостта? Достоевски мечтае за съд, в който всичко нужно в *защита* на обвиняемия ще бъде изложено от прокурора. Колко века ни трябва още, за да го дочакаме? Нашият обществен опит засега ни е обогатил неизмеримо с адвокати, които *обвиняват* подсъдимия („Като честен съветски човек, като истински патриот не мога да не изпитвам отвращение при разглеждането на тези злодеяния...“).

А колко е хубаво на закрито заседание! Няма нужда от мантия, можеш да запретиш и ръкави. Колко леко се работи! — нито микрофони, нито кореспонденти, нито публика. (Не, защо, случва се и публика, но от следователи. Така например те обичат да послушат

денем в Ленинградския областен съд как се държат техните питомци, а през нощта навестяват тези, които трябва да накарат да се вразумят^[4].)

Втората основна черта на нашите политически съдилища е определеността в работата. Т.е. предрешеността на присъдите.

Все същият този сборник „От затворите към възпитателните учреждения“ ни натрапва: предрешеността на присъдите било уж нещо отминало, дори през 1924–1929 г. съдебните присъди били регулирани от общовалидните административно-икономически съображения. Уж, като се почне от 1924 г., поради безработицата в страната съдилищата намалявали броя на присъдите, определящи трудово-изправителен режим и домашен арест, и увеличавали леките тъмнични присъди (става дума, естествено, за битовите закононарушения). Това довежда до препълване на затворите с хора, получили леки присъди (до шест месеца), и до недостатъчното им използване в трудовите колонии. В началото на 1929 г. Народният комисариат на правосъдието на СССР с циркуляр 5 отхвърля издаването на леки присъди, а от 6.XI.1929 г. (в навечерието на дванадесетгодишнината от Октомври и в началото на строителството на социализма) с решение на Централния изпълнителен комитет и Съвета на народните комисари влиза в сила вече забраната да се издават присъди, по-малки от една година!

Съдията предварително знае — или конкретно по твоето дело, или от общата инструкция — каква присъда е желателна. (А и в съдийската стая обикновено има телефон!) Дори по примера на ОСО са написани предварително на машина присъди, остава само да се впише по-късно фамилното име на ръка. И ако някакъв си Страхович се провикне на съдебното заседание: „Немислимо е да съм бил завербуван от Игнатовски, тогава съм бил на десет години“ — председателят (на военния трибунал на Ленинградския военен окръг, 1942 г.) само изкрещява: „Не клеветете съветското разузнаване!“ Всичко вече отдавна е решено: за цялата група на Игнатовски —

разстрел. Оцелява само някакъв прикачен към групата Липов: *никой не го познава, и той никого не познава от групата*. Та само за този Липов — десет години, от тях да мине.

Предрешеността на присъдите — колко облекчава тя трънливия живот на съдията! Става дума не толкова за умствено облекчение — какво има толкова да му се мисли, — колкото за морално: няма защо да се измъчваш, че, току-виж, си сбъркал с присъдата и си оставил децата си сираци. Предрешеността предразполага към добродушие дори такъв заклет съдия убиец като Улрих — няма голямо разстрелване на хора, което да не е обявено от неговите уста. Ето, през 1945 г. Военната колегия разглежда делото на „естонските сепаратисти“. Председателствува ниският набит простодушен Улрих. Той не пропуска случая да се пошегува не само с колегите си, но и с подсъдимите. (Ами че не е ли тъкмо това човешчината! Нова черта, къде сте виждали подобно нещо?) Разбрал, че Сузи е адвокат, той му се усмихва: „Ето че и вашата професия ви влезе в работа!“ А и какво в края на краищата има да делят? Защо да се озлобяват един срещу друг? Заседанието протича по установения приятен ред: направо на съдийската маса пушат, в подходящо време е и хубавата обедна почивка. А щом се свечери, се оттеглят *да се съвещават*. Но кои се съвещават нощем? Оставят подсъдимите затворени цялата нощ в залата и се разотиват по домовете си. На другия ден в девет сутринта се появяват бодри, избърснати: „Стани, влиза съдът!“ — и на всички по десет години.

И накрая, третата черта на нашите съдилища е диалектиката (а по-рано грубо се казваше: „законът е като ок на каруца — кой накъде го завърти, натам върви“). Кодексът не бива да бъде застинал камък посред пътя на съдията. Членовете на Кодекса отмерват вече по десет, петнадесет, двадесет години от мимолетния живот и както казва Фауст:

*Светът мени се, движи се напред,
та аз ли да държа на своята дума?*

Всички членове са затлачени с тълкувания, указания, инструкции. Ако деянието на обвиняемия не попада под ударите на Кодекса, тогава той може да бъде осъден още:

— по *аналогия* (какви възможности се разкриват само!);
— просто заради *произхода* си (7–35, принадлежност към социалноопасна среда);

— за *връзка с опасни лица*^[5] (Какъв простор! Кое лице е опасно и в какво се изразява връзката — само съдиите си знаят.)

Само не се съмнявайте в точността на издаваните закони. Ето че на 13 януари 1950 г. излиза указ за възстановяване на смъртната присъда (макар че тя едва ли е напускала мазетата на Берия). Записано е: на екзекуция подлежат *диверсантите, занимаващи се с подривна дейност*. Какво ще рече това? Никой не ти казва. Йосиф Висарионович обича такива неща: да недоизкаже, да намекне. Дали се отнася само за онези, които взривяват релсите с тротил? Не пише. „Диверсанта“ си го знаем отдавна: този, който е произвел некачествена продукция, е диверсант. А кой ли се занимава с „подривна дейност“? Може би който с разговорите си в трамвая подкопава авторитета на правителството? Или пък момичетата, дето се омъжват за чужденци — нима не подронват с това величието на нашата родина?...

Не е съдията този, който съди — той получава само заплата, съди инструкцията! Инструкцията от тридесет и седма година: *десет — двадесет — разстрел*. Инструкцията от четиридесет и трета: *двадесет години каторга — смърт чрез обесване*. Инструкцията от четиридесет и пета: на всички наред по *десет плюс пет лишавана от граждански права* (работна сила за три петилетки).^[6] Инструкцията от четиридесет и девета: за всички наред по *двадесет и пет*. (И така истинският шпионин — Шулц, Берлин, 1948 г. — получава десет години, а Гюнтер Вашкау, който никога не е бил шпионин — двадесет и пет. Защото такава е вълната през 1949 г.)

Машината щампова. Веднъж арестуван, ти си лишен от всички права още щом ти изрежат копчетата на портала пред Държавна сигурност и не можеш да избегнеш присъдата си. Юридическите *служители* свикват толкова с това, че през 1958 г. стават за смях: публикуват във вестниците проект за нови „Основи на наказателното производство в СССР“ и в него *забравят* за включат алинея за евентуална оправдателна присъда! Правителственият вестник („Известия“, 10.IX.1958 г.) меко ги укорява: „*Може да се създаде впечатление, че нашите съдии издават само обвинителни присъди.*“

Но да погледнем нещата с очите на юристите: защо всъщност съдът трябва да допуска два изхода, щом и общите *избори* включват само един кандидат? Ами че оправдателната присъда е икономически безсмислена! Ами че това ще рече, че и осведомителите, и оперативните работници, и следствието, и прокуратурата, и вътрешната охрана в затвора, и конвойт — всички са се трудили нахалост!

Ето ви едно просто и типично съдебно дело. През 1941 г. в нашите бездействащи войски, разположени в Монголия, оперативните чекистки отдели трябвало да проявяват активност и бдителност. Военният фелдшер Лозовски ревнува някаква жена от лейтенант Павел Чулпенов и се сеца: Задава на Чулпенов на четири очи три въпроса: 1. Защо според теб отстъпваме пред немците? (Чулпенов: имат повече техника, пък и по-рано са мобилизирани. Лозовски: не, това е маньовър, ние ги прилъгваме.) 2. Вярваш ли в помощта на съюзниците? (Чулпенов: вярвам, че ще ни помогнат, но не безкористно. Лозовски: ще ни излъжат, изобщо няма да ни помогнат.) 3. Защо Ворошилов е назначен да командува Северозападния фронт?

Чулпенов му отговаря и забравя. А Лозовски написва донос. Извикват Чулпенов в политотдела на дивизията и го изключват от комсомола: за пораженски настроения, за възхваляване на немската техника, за подценяване стратегията на нашето командване. Повече от всички ораторствува комсомолският секретар Калягин (същият на Халхин Гол проявява пред Чулпенов малодушие и сега му се пада удобен случай да се отърве завинаги от свидетеля).

Арест. Една-единствена очна ставка с Лозовски. Предишният им разговор не се обсъжда дори от следователя. Само един въпрос: познавате ли този човек? — Да. — Свидетелят да излезе. (Следователят се страхува, че обвинението може да отпадне.)^[7]

Депресиран от едномесечното си пребиваване в ямата, Чулпенов се изправя пред трибунала на 36 мотодивизия. Присъствуват: комисарят на дивизията Лебедев, началникът на политотдела Слесарев. Свидетелят Лозовски дори не е призован пред съда. (За да оформят обаче лъжливите показания, вече след съдебното заседание вземат подписа и на Лозовски, и на комисаря Серьогин.)

Въпросите на съда: имали ли сте разговор с Лозовски? Какво ви е питал? Какво сте му отговорили? Чулпенов простодушно обяснява, че все още не вижда своята вина. „Че малко ли хора разговарят?“ — наивно възкликва той. Съдът е отзивчив: „Кой именно? Назовете ги.“ Но Чулпенов не спада към тяхната порода! Дават му последната дума. „Моля съдът още веднъж да провери моя патриотизъм, да ми възложи смъртно опасна задача!“ И, о, наивен юначага: „На мен и на този, който ме е оклеветил, на двамата заедно!“

Е, не, казано ни е да преследваме подобни рицарски прояви сред народа. Лозовски има за задача да изписва хапове на бойците, а Серьогин — да ги възпитава^[8]. Има ли значение дали ще умреш, или не? Важното е, че *ние* сме стояли на стража. Излизаме, изпушваме по цигара и се връщаме: десет години лагер и три без граждански права.

Подобни дела през войната надхвърлят десет във всяка дивизия (иначе ще е скъпичко да се издържа трибунал). А колко са всичко дивизиите — нека читателят пресметне сам.

... Заседанията на трибуналите са потискащо еднообразни. Потискащо безлични и безчувствени са съдиите — същински гумени ръкавици. Присъдите са като от конвейер.

Всички се правят на сериозни, но всички разбират, че се разиграва просто цирк и най-ясно е това на простодушните конвоиращи момчета. В новосибирския транзитен затвор през 1945 г. конвойът приема арестантите един по един по име и по *делата* им: „Еди-кой си! — 58-1-а, двадесет и пет години.“ Началникът на конвоя проявява интерес: „За какво?“ — „Ами за нищо.“ — „Лъжеш. *За нищо се полагат десет години!*“

Когато трибуналът бърза, „съвещанието“ трае само минута — колкото съдиите да влязат и да излязат. Когато работният ден на трибунала се проточи до шестнадесет часа — през вратата на съвещателната стая се виждат бяла покривка, наредена маса, фруктиери с плодове. Ако не бързат много — обичат да прочетат присъдата „с психология“: „... осъжда се на смърт!...“ Пауза. Съдията гледа осъдения в очите, интересно му е: как ще го преживее, какво ли изпитва в този миг? „Но предвид на чистосърдечното разкаяние...“

Всички стени в чакалнята на трибунала са издраскани с гвоздеи и моливи: „осъден съм на разстрел“, „на двадесет и пет години“, „на десет“. Не заличават надписите: нека служат за назидание. Страхувай

се, превивай гръб и не мисли, че би могъл да промениш нещо с поведението си. Дори да произнесеш Демостенова реч за свое оправдание в пустата зала пред групата следователи (Олга Слиозберг пред Върховния съд, 1938 г.) — това ни най-малко не ще ти помогне; виж, ако им креснеш: „Вие сте фашисти! Срам ме е, че няколко години съм бил член на вашата партия!“ (Николай Семьонович Даскал — пред спецколегията на Азовско-Черноморския край, председател Хелик, Майкоп, 1937 г.) — тогава ще ти изфабрикуват ново дело, тогава ще те погубят.

Чавдаров разказва случай, когато на съда обвиняемите се отказват изведнъж от всички свои лъжливи показания пред следствието. Е, та какво? Дори да има забавяне, колкото да си разменят погледи, то е само за няколко секунди. Прокурорът обявява почивка, без да обяснява защо. От следствения затвор притичват следователите и техните помагачи биячи. Всички подсъдими, разпратени по боксовете, ги пребиват наново здравата със заканата през втората почивка да ги довършат. Почивката е изтекла. Съдията пита отново всички — и всички този път си признават.

Завидна съобразителност проявява Александър Григориевич Каретников, директор на научноизследователски текстилен институт. Малко преди да се открие заседанието на Военната колегия на Върховния съд (а защо за цивилни, за военно необвързани — пак тези трибунали и Военна колегия? Вече сме престанали да се чудим, не питаме), той заявява чрез охраната, че иска да даде *допълнителни* показания. Това, разбира се, поражда любопитство. Приема го прокурорът. Каретников му показва своята загнила ключица, която следователят е премазал със стола, и заявява „Всичко съм подписал под въздействието на изтезанията.“ Кой знае колко се е проклинал прокурорът заради престараването си да получи „допълнителни“ показания, но е късно. Всеки от тях е невъзмутим само докато си остава незабележима част от общата действаща машина. Но стига върху него да се фокусира известна лична отговорност, светлинният лъч се спира право на него — той пребледнява, разбира, че и той е нищо, че и той може да се подхлъзне на някоя динена кора. Така Каретников хваща прокурора на въдицата и той не се решава да претупа делото. На започналото заседание на Военната колегия Каретников повтаря всичко и тогава... Ето кога Военната колегия се

оттегля действително да се съвещава! Но в този случай тя може да издаде само оправдателна присъда и следователно незабавно да освободи Каретников. Затова... не издава *никаква* присъда!

Връщат Каретников отново в затвора. Сякаш нищо не е било, лекуват го, държат го три месеца. Появява се нов следовател, много учтив, попълва нова заповед за арест (ако Колегията се е придържала към принципното положение, поне тези три месеца Каретников е могъл да прекара на свобода!), задава му отново въпросите на първия следовател. В предчувствие на свободата си Каретников се държи твърдо и не се признава за виновен. И какво?... Тръсват му осем години по ОСО.

Този пример демонстрира достатъчно ясно възможностите на задържания и възможностите на ОСО. Державин пише:

*По-зъл съдът и от грабеж е,
законът спи: пред съдник лих
протегнах кротко, най-прилежно
врата си и не възразих.*

Но на Военната колегия на Върховния съд рядко се случват такива неприятности, пък и изобщо тя рядко вторачва мътните си очи в някое отделно оловно арестантче. През 1937 г. А. Д. Романов, електроинженер, е повлечен нагоре, към четвъртия етаж по стълбите от двама тичащи конвои, хванали го под мишниците (асансьорът вероятно работи, но довеждат толкова често задържани граждани, че едва ли служителите биха се вредили от тях). Разминават се с излизация, вече осъден, и се втурват в залата. Военната колегия бърза толкова много, че и тримата ѝ членове дори не седят, а стоят прави. Дишащ с мъка (обезсилен от дългото следствие), Романов изрича трите си имена. Нещо си казват помежду си, споглеждат се и Улрих — пак той! — обявява: „Двадесет години!“ И пак на бегом помъкват Романов, и пак на бегом вкарват следващия.

Беше като насън: през февруари 1963 г. по същото това стълбище (нарочно се отказах от асансьора, за да мога да го огледам), учтиво придружаван от полковника, партийен секретар, се качих и аз. От целия

Архипелаг — единствено аз, съдба! И в залата с кръглата колонада, където, казват, заседава пленумът на Върховния съд на Съюза, с огромната дъговидна маса и вътре в нея с още една кръгла и седем старовремски стола, ме слушаха седемдесет сътрудници на Военната колегия — същата, която бе съдила навремето Каретников и Романов, и още мнозина други... Казах им: „Наистина изключителен ден! Макар и осъден отначало на лагер, после на вечно заточение — никога не съм виждал съдия. И ето че сега ви виждам всички, събрани на едно място!“ (А и те виждаха жив зек, бяха отворили най-сетне очи — за пръв път.)

Но се оказа, че не били същите. Да. Сега те говореха, че не са били те. Уверяваха ме, че *онези* вече ги нямало. Някои напуснали с почетна пенсия, други били свалени. (Улрих, най-прочутият палач, бил свален, както се разбра, още при Сталин, през 1950 г. заради... безпринципност!) Някои (всъщност единици) ги съдили дори при Хрущов и те от подсъдимата скамейка заплашвали: „Днес ни съдиш ти, но утре ние теб, мисли му!“ Но както всички начинания на Хрущов това движение, отначало много енергично, скоро бе зарязано, забравено и не достигна чертата на необратимата промяна, тоест остана в предишната си сфера.

Ветераните на юриспруденцията в един глас се надпреварваха сега да си спомнят, като ми предоставяха, без да съзнават, материал за тази глава. (А ако се бяха запретнали да публикуват спомените си? Но годините се изнизват, ето че минаха още пет, а по-светло не стана^[9].) Спомниха си как на съдебните заседания съдиите се перчели от трибуните, че са правели, стрували, но не са прилагали член 51 от НК за смекчаващите вината обстоятелства, така че все давали по двадесет и пет вместо по десет години! Или колко уничително *подчинени са били съдиите на Органите!* На някакъв съдия се случило да разглежда делото на гражданин, завърнал се от Съединените щати, който клеветнически твърдял, че автомобилните пътища там са много добри. И толкоз. И по делото нищо друго! Съдията дръзва да върне делото за допълнително разследване, за да получи „пълноценен антисъветски материал“ — тоест да подложат обвиняемия на изтезания и побой. Но не разбират, изглежда, тази добронамерена цел на съдията и му отговарят ядосано: „Какво си въобразявате, на нашите Органи ли нямате вяра?“ — и съдията е... заточен от секретариата на трибунала

на Сахалин! (При Хрущов е по-меко: „провинилите се“ съдии ги изпращат... къде мислите?... да работят като адвокати!^[10]) По същия начин и прокуратурата превива гръб пред Органите. Когато през 1942 г. крайно възмутително се разчува за злоупотребата на Рюмин в северноморското контраразузнаване, прокуратурата не посмява да употреби властта си, а само почтително долага на Абакумов, че неговите момчета си правят шегички. Имал е за какво Абакумов да смята Органите за пъпа на света! (Именно тогава той извиква Рюмин и за своя зла участ го издига.)

Просто нямаше време, иначе щяха да ми разкажат и десет пъти повече неща. Но и за това си струва да се замисли човек. След като и съдът, и прокуратурата са само пионки в ръцете на министъра на Държавна сигурност, може би няма смисъл да пиша и отделна глава за тях?

Надпреварвах се да ми разказват, а аз се оглеждах и се чудех: ама те били хора! Истински хора! Дори се усмихват! Искрено ми обясняват как са мислели само доброто. Е, ако пък нещата се обърнат така, че се наложи пак да ме съдят? — в ей тази зала (показват ми главната зала).

Че какво толкова, ще ме осъдят, естествено. Кое е по-първо — кокошката или яйцето? Хората или системата?

Няколко века се е употребявала у нас пословицата: не се бой от закона, бой се от съдията.

Но ми се струва, че Законът е изпреварил хората, хората са изостанали в жестокостта си. Време е вече тази пословица да бъде обърната: не се бой от съдията — бой се от закона. От закона на Абакумов, естествено.

Ето, те излизат на трибуната и обсъждат „Иван Денисович“. Ето, говорят радостно, че тази книга била облекчила съвестта им (точно така разправят...). Признават, че съм представил нещата твърде меко, че всеки от тях знае и за по-тежки лагери. (Наистина ли са знаели?...) От седемдесетте души, насядали около дъговидната маса, неколцина от взелите думата се оказват познавачи на литературата, дори четат редовно „Новий мир“, те жадуват за реформи, съдят живо за нашите обществени язви, за занемареността на селото...

А аз седя и си мисля: щом първата мъничка капка истина избухна като психологическа бомба, какво ли ще настъпи в нашата страна,

когато Истината се стовари върху ни като водопад?

А тя ще се стовари, няма да се размине.

[1] Заседавали са в деня на амнистията, работата не е търпяла отлагане. — Б.а. ↑

[2] „От тюрем к воспитательным учреждениям“. „Советское законодательство“. М., 1934. — Б.а. ↑

[3] Наблюдаваме понякога подобно нещо и на Запад и не можем да се възхитим. Именно от това се опасява Достоевски, който в духовно отношение стига далеч по-напред от нашия тогавашен живот. — Б.а. ↑

[4] Групата на Ч-н. — Б.а. ↑

[5] Това не ни беше известно. Разказа ни го в. „Известия“ през юли 1957 г. — Б.а. ↑

[6] Както Бабаев, който, вярно, е битов нарушител, им изкрещява: „Дръжте ме, ако щете, триста години с намордник! И до смъртта си няма да гласувам за вас!“ — Б.а. (В този случай „намордник“ означава лишаването от политически права. — Б.пр. ↑

[7] Сега Лозовски е кандидат на медицинските науки, довее в Москва, животът му е устроен благополучно. Чулпенов е шофьор на тролейбус. — Б.а. ↑

[8] Виктор Андреевич Серьогин сега е в Москва, работи в комбинат за битово обслужване към Моссъвет. Живее добре. — Б.а. ↑

[9] И още десет години минаха — и отново все този непрогледен мрак! (1978 г.) — Б.а. ↑

[10] „Известия“, 9.VI.1964. Интересно гледище за съдебната защита!... А през 1918 г. В. И. Ленин настоява съдиите, които издават твърде леки присъди, да бъдат изключвани от партията. — Б.а. ↑

ОСМА ГЛАВА

ЗАКОНЪТ ПРОХОЖДА

Ние всичко забравяме. Помним не фактите, не историята, а само щампования пунктир, който ни вкарваха в паметта чрез непрекъснато набиване.

Не знам дали това е присъщо на цялото човечество, но за нашия народ — да. Обидно свойство. Дори и да е от доброта, пак е обидно. То ни превръща в плячка на лъжците.

Например ако не трябва да помним дори шумните съдебни процеси, не ги помним. Гледали са се публично, писало се е за тях във вестниците, но не са ни го набивали в главите — и не ги помним. (В главата остава само което се набива всеки ден по радиото.) Нямам предвид младежта, която, естествено, не е чувала за тези процеси, а съвременниците им. Помолете редовия гражданин да ви изброи сензационните публични процеси — ще си спомни бухаринския, зиновиевския. Ако се напегне — и процеса срещу Промпартията. И толкоз, други публични процеси не е имало.

Какво да кажем тогава за закритите процеси?... Че малко ли са само трибуналите през 1918 г.! — когато още няма нито закони, нито кодекси и съдиите се съобразяват само с нуждите на работническо-селската власт? Ще напише ли някой някога тяхната подробна история?

И все пак не можем да минем без известен обзор. Длъжни сме да разровим някои овъглени развалини и в онази нежна розова утринна мъгла.

През ония динамични години сабите на войната не ръждясват в ножниците, но и револверите на възмездието не изстиват в кобурите. По-късно става правило разстрелите да се извършват тайно през нощта, по мазета, и хората да бъдат разстрелвани в тила. А през 1918 г. известният рязански чекист Стелмах разстрелва денем, на двора, и то така, че очакващите смъртта си да могат да наблюдават всичко това от прозорците на затвора.

Тогава съществува официалният термин: *извънсъдебна разправа*. Не защото още няма съдилища, а защото има ЧК.

Това пиленце е с още мека човчица и Троцки го съгрява с дъха си: „Всяването на страх е могъщо политическо средство и трябва да си лицемер, за да се правиш, че не разбираш това.“ Зиновиев също ликува, без да предвижда своя край: „Буквите ГПУ, както и буквите ВЧК, са най-популярни в световен мащаб.“

Извънсъдебна, защото така е по-ефикасно. Съдилища има и те съдят и издават смъртни присъди, но трябва да се знае, че успоредно с тях и независимо от тях действа самостоятелно извънсъдебната разправа. Как да си представим размерите ѝ. В своя популярен обзор на дейността на ЧК М. Лацис ни дава цифри^[1] само за година и половина (1918-а и първата половина на 1919-а) и само за двадесет губернии в централна Русия („цифрите, посочени тук, *съвсем не са пълни*“, отчасти може би и поради чекистка скромност). Ето ги: разстреляни от ЧК (тоест без съд и присъда) — 8389 души (осем хиляди триста осемдесет и девет!), разкрити контрареволуционни организации — 412 (фантастична цифра, след като познаваме нашата неизменна неспособност към организация, пък и общата несъгласуваност и духовния упадък през ония години), арестувани — общо 87 хиляди. (А тази цифра сигурно е и намалена.)

Какво да вземем за сравнение? През 1907 г. група обществени дейци издават сборник статии „Против смъртната присъда“ (под ред. на Гернет) с приложен поименен списък на всички осъдени на смърт от 1826 до 1906 г. Съставителите правят уговорката, че списъкът им е непълен (но е по-точен от данните на Лацис, събирани през Гражданската война). Той наброява 1397 имена, от които трябва да се изключат 233 души, които са помилвани, и 270 неиздирени (предимно полски въстаници, избягали на Запад). Остават 894 души. Тази цифра за осемдесет години се оказва 255 пъти по-хилава от чекистката! — пък и тя е за по-малко от половината губернии (тук не влизат поголовните разстрели в Северен Кавказ и Долното поречие на Волга). Вярно, че съставителите на сборника бързат да приведат и друга,

предполагаема (и по-скоро в желаната от тях посока) статистика, според която само за 1906 г. на смърт са осъдени (но може би неразстреляни, тъй като е имало и много помилвани) 1310 души. Това е тъкмо в разгара на прословутата сталипинска реакция (в отговор на залелия страната червен терор), за който се дава и цифра: 950 смъртни присъди за шест месеца.^[2] (Точно толкова са действували сталипинските военнополови, съдилища — само шест месеца.) Звучи злокобно, но за привикналите ни нерви е поносимо: чекистката цифричка за година и половина се оказва все пак *три пъти по-голяма* — при това само за двадесет губернии, при това *отделно от съдилищата, отделно от трибуналите*.

А съдилищата?

Че как без тях! Само за месец след Октомврийската революция са създадени и съдилища — първо, *народни съдилища*, избирани свободно от работниците и селяните, но при условие, че съдиите имат непременно „политически опит в пролетарските организации на партията“ и след „предварителна старателна проверка на това дали кандидатите са подходящи за назначаване“ от изпълнителните комитети на районните съвети, от които могат да бъдат отзовани по всяко време. (Декрет за съдилищата 1, 24 ноември 1917 г., параграфи 12 и 13.) А щом е така, и народните съдии започват да бъдат избирани не всенародно, а просто назначавани от изпълнителните комитети на съветите — което е едно и също, тъй като съветите, както е известно, изразяват интересите на трудещите се маси.

Второ, и дори първо, със същия декрет от 24 ноември 1917 г. са учредени работнически и селски революционни трибунали, като се почне от районните и околийските. Замислени са като орган на пролетарската диктатура и става така, че революционните трибунали възникват мигновено навсякъде, докато народните съдилища не се появяват още много месеци, особено в затъntenите краища. И така, революционните трибунали поемат всички дела, включително наказателните.

Но ще ви успокоим, разликата между народните съдилища и трибуналите не е чак толкова голяма: когато по-късно, през 1919 г., ще се появят наченките на наказателното право на РСФСР, там характеристиката на първите и вторите съдилища почти ще съвпадне; и за едните, и за другите няма никакви ограничения по отношение на

издаваните присъди, и едните, и другите трябва да са с напълно развързани ръце: законът не предвижда никакви наказателни санкции и съдилищата се ползват с абсолютна свобода в избора на репресиите, имат неограничено право в прилагането им (ако е лишаване от свобода, може за неопределен срок, тоест до специално разпореждане). Народният съд, също както и революционният трибунал, се ръководи само от революционното правосъзнание и революционната съвест. Присъдите и на едните, и на другите съдилища са окончателни и не подлежат на обжалване в нито една инстанция. Народните съдилища, както и революционните трибунали, не са свързани в дейността си с никакви формални условия, единственото мерило за оценка е степента на вредата, която подсъдимият е причинил с действията си на интересите на революционната борба, присъдата се определя по целесъобразност в интерес на отбраната и трудовото строителство. (В началото в революционните трибунали има дори заседатели, назначавани от местните съвети, но след това придобиват своята поточна форма на постоянна тройка, ала така, че един член от тройката да се излъчва от местната колегия на губернкската ЧК — и по този начин се осъществява на всички равнища живата спойка между революционните трибунали и ЧК.)

На 4 май 1918 г. излиза декрет за създаването на Върховен революционен трибунал при ВЦИК — и тогава се предполага, че трибуналите са изградени окончателно. Но, о, колко все още сме далече от това!

Оказва се, че за да се поддържа дейността на железниците, е необходимо още да се създаде единна за цялата страна система от *Революционни железничарски трибунали*.

След това — единна система от *Революционни трибунали във войските за вътрешна охрана*.

През 1918 г. всички тези системи действуват вече заедно, като не дават на територията на РСФСР никакво убежище на престъпленията и провиненията срещу революционната борба на масите — зоркото око на другаря Троцки обаче вижда несъвършенството на тази пълнота и на 14 октомври 1918 г. той подписва заповед за формирането на още една нова система от *Революционни военни трибунали*.

Изцяло зает с грижите за Реввоенсъвета на републиката и със спасяването на републиката от външните врагове, този наш вожд и вдъхновител, без да добавя някаква по-подробна разработка на замисъла си, избира изключително сполучливо за председател на Централния революционен военен трибунал на републиката другаря Данишевски, който не само блестящо създава и развива цялата система на още новите трибунали, но и изготвя теоретичната им аргументация под формата на отделна брошура.^[3] Един екземпляр от брошурата се запазил по чудо и попадна у нас. Наистина, на брошурата има печат с надпис „поверително“ — но предвид голямата давност може би ще ми бъде простено да ѝ дам известна гласност (казаното по-горе за съдилищата е взето също оттам).

Веднага след Октомври в духа на неговите лозунги и както е било вече прието в армията от февруари 1917 г., се предполага, че в Червената армия ще действуват изборни полкови и дивизионни съдилища. Но още преди да са се насладили на демократичната им дейност, ето че изобщо се отказват от тях. И без това навсякъде възникват самоволно военнопoleви съдилища, тройки, а по собствена инициатива действуват (разстрелват) фронтовите органи на ВЧК и също по собствена инициатива — органите на контраразузнаването, предшествениците на специалните отдели. През ония жестоки за републиката месеци, когато другарят Троцки казва във ВЦИК: „Ние, синовете на работническата класа, сключихме договор със смъртта, а следователно и с победата“ — през ония жестоки месеци е трябвало да се принудят всички и всеки да се стегнат и да изпълнят своя дълг.

„Революционните военни трибунали са преди всичко органи на унищожението, изолацията, обезвреждането и тероризирането на враговете на работническо-селското отечество и едва след това — съдилища, установяващи степента на виновност на даден субект“ (стр. 5). „Революционните военни трибунали са още по-извънредни от революционните трибунали, врязали се в общата стройна система на единния народен съд“ (стр. 6).

Нима има още по-извънредни? Дъхът ти спира, не ти се вярва дори: какво по-извънредно от трибунала? Техният заслужил деятел, покровителят на множество присъди от ония години, ни пояснява:

„Наред със съдебните органи трябва да съществуват и органи, които да са, ако щете, за съдебна разправа“ (стр. 8).

Сега вече ясно ли ти е, читателю? От една страна ЧК — това е извънсъдебна разправа. От друга страна — революционният трибунал, много опростен, крайно безмилостен, но все пак отчасти нещо като съд. А между тях? Досещате ли се? А между тях липсва тъкмо *орган за съдебна разправа* — и тъкмо това е Революционният военен трибунал!

„От първия ден на своето съществуване революционните военни трибунали бяха бойни органи на революционната власт... Веднага бяха възприети определен тон и курс, недопускащи никакви колебания... Трябваше умело да се възползуваме от натрупания революционнотрибунален опит и да го развием по-нататък“ (стр. 13) — и това е още преди първата инструкция, издадена едва през януари 1919 г. Също така за сближаване с ЧК бива използван и опитът единият член на революционния военен трибунал да се назначава от Специалния отдел на фронта. Но фронтовете съществуват временно — и вместо да изчезват с тяхното отмиране, революционните военни трибунали биват учредявани в областите и окръзите „за борба и непосредствена разправа по време на въстания“ (стр. 19).

Революционните военни трибунали съдят за „трудово дезертьорство“, което „при дадената обстановка е контрареволюционен акт, също както и въоръженото въстание срещу работниците и селяните“ (стр. 21) — кой ли е толкова многоброен, че да въстане и срещу работниците, и срещу селяните? Дори — за „грубо отношение към подчинените, за небрежно изпълнение на служебните задължения, безотговорно отношение към работата, непознаване на своите права...“ (стр. 23) и т.н., и т.н. Революционните военни трибунали са не само за военните, но и за всички цивилни лица, живеещи в района на фронта. Те са орган на класовата борба на трудовия народ. За да не възникват спорове с революционните военни трибунали, действащи в съседство с тях, се споразумяват така: който каквото дело вземе за разследване, той и съди — и решението му не подлежи на преразглеждане и обжалване. Присъдите се регулират в зависимост от военното положение: след победата на Юг от пролетта на 1920 г. постъпва директива революционните военни трибунали да намалят разстрелите — и действително за първото полугодие разстреляните са само 1426 (без присъдите на революционните трибунали! на железничарските трибунали! на трибуналите на

войските за вътрешна охрана! на ЧК! на Специалните отдели — да си спомним и столипинската цифра 950, възпряла анархията от убийства из цяла Русия, да си спомним и 894-мата души за осемдесет години в Русия). А през лятото на 1920 г. започва войната срещу Полша — и само през юли-август революционните военни трибунали (без... без... без) издават 1976 смъртни присъди чрез разстрел (стр. 43, данни за следващите месеци не са приложени).

Революционните военни трибунали имат право на *непосредствена незабавна разправа* с дезертьорите и с агитаторите срещу Гражданската война (т.е. с пацифистите — стр. 37). Трябва да се прави разлика между криминално убийство (не разстрел) и политическо убийство (разстрел) (стр. 38); между кражба от частно лице (трибуналите трябва да са „внимателни и меки“, защото буржоазните богатства тласкат хората към кражба) и кражба на народно достояние („цялата тежест на революционното наказание“). „Невъзможно, а и неразумно би било да се състави кодекс на наказанията“, но е „невъзможно и без ръководни директиви и инструкции“ (стр. 39). „Много често на революционните военни трибунали се налага да работят в обстановка, в която е трудно дори да се определи дали трибуналят действа в качеството си на такъв или просто като боен отряд. Често... се наблюдава паралелна работа в заседателната зала на трибунала и на улицата.“ Разстрелът „не може да се смята за наказание, това е просто физическо унищожаване на врага на работническата класа“ и „може да бъде приложен с цел да сплаши (да тероризира) подобни престъпници“ (стр. 40). „Наказанието не е възмездие за «вина», не е изкупление на вината...“ Трибуналят „установява личността на престъпника, доколкото... е възможно да се установи въз основа на неговия начин на живот и на миналото му“ (стр. 44).

В революционните военни трибунали „отпада самият смисъл на апелационното право, установено от буржоазията... При съветския строй това разтакаване не е нужно на никого“ (стр. 46). „Да се прилага практиката на апелация, е абсолютно недопустимо“, „правото на касационни жалби не се признава“ (стр. 49). „Присъдата следва да се приведе в изпълнение почти незабавно, за да бъде ефектът от репресията колкото се може по-голям“ (стр. 50), „необходимо е на престъпниците да се отнеме всякаква надежда за отмяна или

преразглеждане на присъдата, издадена от революционния военен трибунал“ (стр. 50). „Революционният военен трибунал е необходим и верен орган на Диктатурата на пролетариата, призван чрез нечувано разорение, чрез океани от кръв и сълзи да изведе работническата класа... в света на свободния труд, на щастието на трудещите се и на красотата“ (стр. 59).

Бихме могли да цитираме още и още, но стига! Да вникнем в това минало и да преминем по тогавашната карта на обхванатата ни в пламъци страна, да си представим тези живи човешки местности, неназовани в трибуналната брошура. Всяко превземане на град през Гражданската война е белязано не само с пушечни изстрели в двора на ЧК, но и с безсънни заседания на трибунала. И за да получи човек куршум, не трябва да е непременно бял офицер, сенатор, помещик, монах, кадет или есер. Белите меки, пощадени от мазоли ръце са достатъчно основание за разстрел през ония години. Но можем да се досетим, че в Ижевск или Воткинск, в Ярославъл или Муром, в Козлов или Тамбов метежите са излезли солено и на загрубелите ръце. В тия свитъци — за извънсъдебната и съдебната разправа — стига някога да бъдат разгърнати пред нас, най-удивителен ще бъде броят на обикновените селяни. Защото нямат чет селските вълнения и въстания от осемнадесета до двадесет и първа година, макар да не красят цветните страници на „История на Гражданската война“ — никой не е фотографирал или снимал за киното тези възбудени тълпи с колове, вили и брадви, тръгнали срещу картечниците, а сетне с вързани ръце — *десет за един!* — в редици, изправени за разстрел. Сапожокското въстание се помни само в Сапожок, пителинското — само в Пителино. От същия обзор на Лацис за въпросната година и половина в двадесет губернии научаваме и броя на потушените въстания — 344.^[4] (Още от 1918 г. селските въстания ги пишат за „кулашки“, понеже не може *селяни* да въстават срещу работническо-селската власт! Но как да си обясним, че всеки път въстават не три къщи в селото, а цялото село. Защо бедняшката маса не убива с вилите и секирите си въстаналите „кулаци“, а тръгва заедно с тях срещу картечниците? Лацис: „С обещания, клевети и заплахи [кулакът] принуждаваше останалите селяни да участвуват в тези въстания.“^[5] Но какво по-щедро на обещания от лозунгите на бедняшкия комитет? Какво по-

заплашително от картечниците на ЧОН (Частите със специално предназначение)!

А колко още съвсем, ама съвсем случайни хора попадат в тази мелница и в тяхното унищожение се заключава неизбежно половината същност на всяка стреляща революция!

Ето ви делото на толстоиста И. Е-в, 1919 г., разказано днес от самия него. Дори през 1968 г. не бива да му пишем името.

При обявяването на общата задължителна мобилизация в Червената армия (само година след: „Долу войната! Захвърлете пушките! Да се прибираме по къщите!“) само в Рязанска губерния до септември 1919 г. са „заловени и пратени на фронта 54 697 дезертьори“^[6] (а колко още са разстреляни на място за назидание!) Е-в изобщо не дезертира, а открито се отказва от военната служба по религиозни съображения. Бива насила мобилизиран, но в казармата не се докосва до оръжие, не ходи на занятия. Възмутеният комисар на частта го предава на ЧК с бележка: „Не признава съветската власт.“ Разпит. На масата са трима, пред всекиго има наган. „Виждали сме ги такива герои, сега ще паднеш на колене! Незабавно се съгласявай да воюваш, иначе ще те застреляме ей тук, на място!“ Но Е-в се държи твърдо; не може да воюва, привърженик е на свободното християнство. Препращат делото му в рязанския градски революционен трибунал.

Открито заседание, в залата — стотина души. Любезен възрастен адвокат. Научният обвинител (думата „прокурор“ е забранена до 1922 г.) Николски също е стар юрист. Един от заседателите се мъчи да разбере какви са възгледите на подсъдимия („Как можете вие, представител на трудовия народ, да споделяте възгледите на аристократа граф Толстой?“), председателят на трибунала го прекъсва и не го оставя да си изяснява случая. Спечкват се.

Заседателят: Вие не желаете да убивате хора и разубеждавате и другите. Но белите започнаха войната, а вие ни пречите да се защитаваме. Ще ви изпратим при Колчак да проповядвате там своето несъпротивление!

Е-в: Където ме пратите, там ще замина.

Обвинителят: Не е работа на трибунала да се занимава с всяко криминално деяние, а само с контрареволюционните. Съгласно състава на престъплението настоявам това дело да се предаде в народния съд.

Председателят: Ба! Деяние! Виж ти, какъв познавач на законите! Ние се ръководим не от законите, а от нашата революционна съвест!

Обвинителят: Настоявам искането ми да се впише в протокола.

Защитникът: Присъединявам се към обвинителя. Делото трябва да се гледа в обикновен съд.

Председателят: Виж го ти стария му глупак! Откъде го изровихте тоя?

Защитникът: Четиридесет години съм адвокат, но за пръв път ме оскърбяват така. Впишете го в протокола.

Председателят (смее се високо): Ще го впишем! Ще го впишем!

Смях в залата. Съдът се оттегля на съвещание. От съвещателната зала долитат викове, там спорят. Излизат с присъдата: да се *разстреля!*

В залата шум на възмущение.

Обвинителят: Протестирам срещу присъдата и ще се оплача в Комисариата на правосъдието!

Защитникът: Присъединявам се към обвинителя!

Председателят: Опразнете залата!!!

Конвоите, които водят Е-в в затвора, му казват: „Ако всички, братле, бяха като тебе — добре! Нямаше да има никаква война, нито бели, нито червени!“ Прибират се в казармата, събират червеноармейците на събрание. То осъжда присъдата. Написват протест до Москва.

Е-в лежи тридесет и седем дни и всеки ден чака смъртта си, наблюдава с очите си разстрелите през прозореца. Присъдата е заменена: петнадесет години *строг тъмничен затвор*.

Поучителен пример. Макар че революционната законност отчасти побеждава, колко усилия трябва да употреби председателят на трибунала! Колко обърканост има все още, колко недисциплинираност, колко несъзнателност! Обвинението — в съюз със защитата, конвоите се бъркат, където нямат работа, пращат резолюции. Ох, зор виждат Диктатурата на пролетариата и новият съд! Естествено, не всички заседания са толкова разпасани, но и това не е единственото! Колко години трябва още да минат, докато се избистри, докато се насочи и утвърди нужната линия, докато защитата се присъедини към прокурора и съда, а заедно с тях и подсъдимият, заедно с тях и всичките резолюции на масите!

Да се проследи този дългогодишен път, е благородна задача на историка. А нашата — как да се движим в тази розова мъгла? Кого да разпитваме? Разстреляните няма да разкажат, прокудените — също. Няма да ни позволят да издирим, дори да са живи, нито подсъдимите, нито адвокатите, нито конвоите, нито публиката.

И очевидно може да ни помогне единствено *обвинението*.

Ето че получихме от доброжелатели неунищожен екземпляр от книгата с обвинителните речи на пламенния революционер Н. В. Криленко^[7], народен комисар по военните дела, върховен главнокомандуващ, по-късно създател на Отдела за извънредните съдилища към Народния комисариат на правосъдието (готви му се персонален пост на Трибун, но Ленин отменя този термин^[8]), прочутия обвинител на най-грандиозните процеси, а накрая разобличен като злостен враг на народа. И ако все пак искаме да направим нашия кратък обзор на публичните процеси, ако ни блазни изкушението да глътнем от съдебния въздух на първите следреволюционни години — трябва да съумеем да прочетем тази книга. Друг избор нямаме. А всичко липсващо, всичко провинциално трябва да възстановим мислено.

Разбира се, предпочитаме да разполагаме със стенограмите на тези процеси, да чуем с ушите си задгробно драматичните гласове на първите подсъдими и на първите адвокати, когато още никой не може да предвижда в каква неумолима върволица ще бъдат погълнати всички — дори членовете на революционните трибунали.

Издаването на стенограмите обаче, обяснява Криленко, „*беше неудобно по редица технически причини*“ (стр. 4), удобни са само обвинителните му речи и присъдите на трибуналите, тогава вече напълно съвпадащи с исканията на обвинителя.

Архивите на Московския и на Върховния революционен трибунал се оказват (към 1923 г.) „изцяло неподредени... По редица дела стенограмата... е до такава степен неясна, че трябваше или да се унищожават цели страници, или текстът да се възстановява по памет“ (!), а редица големи процеси (включително по метежа на левите есери, по делото на адмирал Шчастни, по делото на английския посланик Локарт) са се водили изобщо без стенограма (стр. 4-5).

Странно. Процесът по делото на левите есери не е дребна работа — след Февруари и Октомври това е третата отправна точка в нашата

история: преходът към еднопартийната система в държавата. И разстреляните не са малко. А не е водена стенограма.

А „военният заговор“ от 1919 г. е „ликвидиран от ВЧК по реда на извънсъдебната разправа“ (стр. 7), с което е „доказано неговото наличие“ (стр. 44). По него са арестувани повече от хиляда души^[9] — възможно ли е за всички да се организират процеси?

Иди, че след всичко туй разказвай както трябва за съдебните процеси от ония години...

Но все пак научаваме важни *принципи*. Например върховният обвинител ни съобщава, че ВЦИК има право да се намесва във всяко съдебно дело. „ВЦИК опрощава и наказва неограничено по своя преценка“ (стр. 13, курсивът мой. — А. С). Например заменя присъда от шест месеца с десет години (и както читателят разбира, не се събира на пленум целият ВЦИК, а, да речем, Свердлов поправя присъдата в кабинета си). Всичко това, обяснява Криленко, „благоприятно отличава нашата система от фалшивата теория за разделянето на властта“ (стр. 14), от теорията за независимата съдебна власт. (Вярно, и Свердлов казва: „Добре, че у нас законодателната и изпълнителната власт не са разделени както на Запад с непроницаема стена. Всички проблеми може бързо да се решат.“ Особено по телефона.)

Още по-откровено и точно Криленко формулира речите си, проектели на тези трибунали, общите задачи на съветския съд, когато той е „едновременно и творец на правото (курсивът е на Криленко)... и оръдие на политиката“ (стр. 3, курсивът мой. — А.С.).

Творец на правото — защото четири години няма никакви кодекси: царските са отречени, нови не са разработени. „И нека не ми разправят, че нашият наказателен съд трябвало да действа на базата изключително на съществуващите писани норми. Живеем в процеса на Революцията...“ (Стр. 407) „Трибуналет не е съдът, в който трябва да се възродят юридическите тънкости и хитроумни плетеници... Ние творим ново право и нови етични норми“ (стр. 22, курсивът мой — А.С.). „Колкото и да говорят тук за вековечния закон на правото, справедливостта и така нататък — ние знаем... колко скъпо ни костват те“ (стр. 505, курсивът мой — А.С.).

(А ако сравняваме *вашите* присъди с *нашите*, може и да не са ви коствали толкова скъпо? Може пък с вековечната справедливост да е по-уютно?...)

Юридическите тънкости не са нужни, защото не се налага да се изяснява виновен ли е подсъдимият, или не е виновен: понятието *виновност*, това старо буржоазно понятие, сега е премахнато (стр. 318).

И така, узнаваме от другаря Криленко, че революционният трибунал *не е онзи съд*! На друго място чуваме от него, че трибуналят *изобщо не е съд*: „Трибуналят е орган на класовата борба на работниците, насочен срещу техните врагове“, и трябва да действа „от гледна точка на интересите на Революцията... имайки предвид най-желателните за работниците и селските маси резултати“ (стр. 73).

Хората не са хора, а „определени носители на определени идеи“. „Каквито и да са индивидуалните качества (на подсъдимия), към него може да бъде приложен само един метод за оценка: това е оценката от гледна точка на класовата целесъобразност“ (стр. 79).

Тоест ти можеш да съществуващ само ако това е целесъобразно за работническата класа. А „ако тази целесъобразност налага наказващият меч да се стовари върху главите на подсъдимите, вече никакви... убедителни думи не ще помогнат“ (стр. 81) — от рода на излагани от адвокатите аргументи и т.н. „В нашия революционен съд ние не се ръководим от членовете на закона или от степента на смекчаващите обстоятелства; в Трибунала ние трябва да изхождаме от съображенията за целесъобразност“ (стр. 524).

През ония години мнозина кротко си живеят и изведнъж научават, че не е целесъобразно да съществуват.

Трябва да сме наясно: положението на подсъдимия се утежнява не от това, което вече е извършил, а от онова, което *би могъл* да извърши, ако не бъде разстрелян веднага. „Ние се защитаваме не само от миналото, но и от бъдещето“ (стр. 82).

Декларациите на другаря Криленко са ясни и всеобхватни. Те най-релефно разкриват пред нас този съдебен период. През мъглата на пролетните изпарения изведнъж се очертава прозрачността на есента. Дали пък има смисъл да продължаваме? Да прелистваме ли процес след процес? Същите тези декларации ще бъдат прилагани непреклонно.

Само като си представя със затворени очи съдебната заличка, още неразкрасена със злато, ревностните членове на трибунала с простички военни куртки, мършави, с още неугоени мутри. А

обвинителната власт (така Криленко обича да се именува) с разкопчано сако и между реверите — триъгълникът на раираната моряшка фланелка.

Върховният обвинител говори на чист руски език: „На мен ми е интересен въпросът на факта!“; „конкретизирайте момента на тенденцията!“; „ние оперираме в плоскостта на анализа на обективната истина“. Понякога току блесне и с латинска пословица (вярно, от процес на процес все с една и съща пословица, след няколко години се появява друга). Ами малко ли е — при цялото това революционно търчане да завършиш два факултета. Най-хубавото му е, че се изразява за подсъдимите от душа: „професионални мръсници!“ И ни най-малко не лицемери. Не му харесва например усмивката на подсъдимата и изтърсва заплашително: „А на вас, гражданко Иванова, с вашата усмивчица, ще ви определим цената и ще намерим възможност да направим така, че *повече никога да не се смеете!*“ (Стр. 296, курсивът мой — А.С.)

Така че да продължаваме ли?...

Делото на „Русские ведомости“. Този процес, един от първите и най-ранните, е процес срещу *словото*. На 24 март 1918 г. известният „професорски“ вестник публикува статията на Савинков „От пътя“. С много по-голяма охота биха заловили самия Савинков, но *пътят* не е шега работа, къде да го търсят? Така че спират вестника и домъкват на подсъдимата скамейка престарелия редактор и издател П. В. Егоров, карат го да обясни: как е дръзнал? Четири месеца вече, откакто сме влезли в Новата ера, време му е било да проумее!

Егоров наивно се оправдава, че статията е на „виден политически деец, чието мнение буди общ интерес, независимо дали се споделя от редакцията“. Освен това той не вижда клевета в твърденията на Савинков: „Да не забравяме, че Ленин, Натансон и Ко пристигнаха в Русия през Берлин, т.е. че немските власти им оказаха съдействие при завръщането им в родината“ — защото всъщност такава е истината, воюваща кайзеровска Германия помага на другаря Ленин да се завърне.

Криленко възкликва, че изобщо няма да отправя обвинение за клевета (а защо?...), вестникът е съден за *опит да въздействува върху умовете!* (Че как смее един вестник да си поставя подобна цел?!)

Вестникът не е обвиняван и заради фразата на Савинков: „Трябва да си безумен престъпник, за да твърдиш сериозно, че международният пролетариат ще ни подкрепи“ — защото нали той тепърва ще ни подкрепи...

Заради опита да въздействува върху умовете следва присъдата: вестникът, издаван от 1864 г., преживял всички немислими реакции — на Уваров, Победоносцев, Столипин, Касо и на кого ли не още, от днес да *бъде спрян завинаги!* (Заради една статия — завинаги! Ето как трябва да се държим, когато сме на власт. А на редактора Егоров... срамота, сякаш сме в Гърция... му лепват три месеца строг тъмничен затвор. (Не е толкова срамота, като си помислиш: още е едва осемнадесета година! Ако старецът остане жив, отново ще го затворят, и колко пъти още ще го затварят!).

Колкото и да е странно, през ония размирни години все така умилително се дават и вземат рушвети, както отвеки в Русия, както довеки в Съюза. Дори — и най-вече, тези пожертвувания се правят на съдебните органи. И ще прибавим плахо — на ЧК. Подвързаните в червено златобуквени исторически томове мълчат, но старите хора, очевидците, помнят, че за разлика от сталинското време съдбата на политическите арестанти през първите години на революцията зависи много от рушветите: вземат ги без угризения и честно освобождават хората срещу тях. И ето че Криленко, подбрал само дузина дела през петилетката, ни съобщава за два такива процеса. Уви, и Московският, и Върховният трибунал вървят към съвършенството по заобиколен път, тънат в неприличие.

Делото на тримата следователи от Московския революционен трибунал (април 1918 г.). През март 1918 г. е арестуван Беридзе, спекулиращ със златни кюлчета. Жена му, както е прието, започва да търси пътища да откупи мъжа си. Успява да намери връзка с един от следователите, той пък въвлича още двама. На тайна среща те искат двеста и петдесет хиляди, след пазарлък слизат до шестдесет хиляди, от тях половината предварително чрез адвоката Грин. Всичко е щяло да мине скрито-покрито, както стотици сделки преди това и делото не би попаднало на Криленко, пък и в нашия летопис (че и на заседание на Съвета на народните комисари!), ако на жената не ѝ се досвидяват парите, ако не дава на Грин само петнадесет

хиляди в аванс вместо уговорените тридесет, а най-вече, ако поради женска непоследователност не решава през нощта, че адвокатът не е сериозен, и не потърсва на сутринта нов — адвоката Якулов. Не е посочено кой точно, но изглежда, Якулов решава да натопи следователите.

Интересното в този процес е, че всички свидетели, включително злополучната съпруга, се стараят да дават показания в полза на подсъдимите и да объркват обвинението (което е невъзможно на един политически процес!). Криленко го обяснява така: това е от еснафски съображения, те се чувствуват чужди на нашия Революционен трибунал. (Ние обаче ще се осмелим еснафски да предположим: а не са ли се научили свидетелите да се страхуват за половин година диктатура на пролетариата? Нима е малка дързостта — да се опълчиш срещу следователи на революционния трибунал? Знаеш ли какво те очаква след това?...))

Интересна е и аргументацията на обвинителя. Само месец преди това подсъдимите са му били съмишленици, съратници, помощници, хора, безрезервно предани на интересите на Революцията, а един от тях, Лейст, е дори „суров обвинител, мятан гръм и мълнии срещу всеки, който посегне на основите“ — а какво да говорим този път за него? Къде да търсим корените на опорочаващото го? (Защото сам по себе си рушветът не опорочава достатъчно.) То се знае откъде: от *миналото*! От досието!

„Ако се вгледаме“ в този Лейст, „ще се натъкнем на крайно любопитни сведения“. Заинтересувани сме: дали не е някой стар авантюрист? Не, но е син на професор от Московския университет! И то не на какъв да е, а на човек, който за двадесет години е оцелял при всички реакции заради безразличието си към всякаква политическа дейност! (Нали въпреки реакцията и Криленко е държал изпити на самоподготовка...) За чудене ли е, че синът му е двуличник?

Подгайски пък е син на съдебен чиновник, безусловно черносотник, иначе как би се задържал баща му двадесет години в съдебните органи? Синчето му също се готви за съдебна кариера. Но става революцията — и се натиква в революционния трибунал. До вчера това минава за благородно, но сега вече е отвратително!

По-гнусен и от тях двамата е, разбира се, Гугел. Той е издател — и какво предлага на работниците и селяните под формата на умствена

храна? — „доставя на широките маси недоброкачествена литература“, не Маркс, а книги от буржоазни професори със световни имена (същите професори скоро също ще срещнем на подсъдимата скамейка).

Криленко е вбесен и не може да се начуди: що за жалки типове са проникнали в трибунала? (Ние също недоумяваме: от какви хора се състоят работническо-селските трибунали? Защо пролетариатът е възложил точно на такава публика да съкрушава враговете му?)

Колкото до адвоката Грин, „свой човек“ в следствената колегия, който при желание може да освободи всекиго — той е „типичен представител на оная разновидност на човешката порода, която Маркс нарича *паразити* на капиталистическия строй“ и към която спадат жандармите, свещениците и... нотариусите (стр. 500), плюс всички адвокати, разбира се.

Криленко уж не жали сили, настоява за безпощадна, жестока присъда без съобразяване с „индивидуалните оттенъци на вината“, но някаква неподвижност, някакво вцепенение обхваща вечно бодрия трибунал и той едва измънка: на следователите по шест месеца лишаване от свобода, а на адвоката — парична глоба. (Едва след като използва правото на ВЦИК „да наказва неограничено“, Криленко се домогва там, в „Метропол“, да лепнат на следователите по десет години, а на адвоката паразит — пет, с пълна конфискация на имуществото. Криленко прави фурор с бдителността си и за малко да стане *Трибун*.)

Даваме си сметка, че и сред революционните маси тогава, и сред нашите читатели сега този проклет процес не може да не подкопае вярата в светостта на трибунала. И с толкова по-голяма плахост преминаваме към следващия процес, отнасящ се до едно още по-възвишено учреждение.

Делото Косирев (от 15 февруари 1919 г.). Ф. М. Косирев и приятелчетата му Либерт, Ротенберг и Соловьев служат преди това в комисията по снабдяването на Източния фронт (още срещу войските на Учредителното събрание, преди Колчак). Установено е, че там те намират начини да получават наведнъж от седемдесет хиляди до един милион рубли, препускат с породисти коне, гуляят с милосърдни сестри. Комисията им се сдобива с дом и автомобил, техен служител

често устройва гуляи в „Яр“. (Не сме свикнали да си представяме 1918 г. такава, но така свидетелствува революционният трибунал.)

Впрочем работата не е в това: никой от тях не е съден заради Източния фронт и дори всичко им прощават. Но чудно нещо! — почти едновременно с разформироването на тяхната комисия по снабдяването четиримата плюс някой си Назаренко, бивш сибирски скитник, приятел на Косирев от каторгата за криминални престъпници, са поканени да влязат в... контролно-ревизионна колегия на ВЧК!

А ето каква е тази Колегия: *тя има пълномощия да проверява закономерни ли са действията на всички останали органи на ВЧК, правото да поиска и прегледа всяко дело във всеки негов стадий и да отменя решението на всички останали органи на ВЧК, с изключение единствено на Президиума на ВЧК!!!* (стр. 507) Сериозно нещо! Втората власт във ВЧК след Президиума! Непосредствено след Держински—Урицки—Петерс—Лацис—Мижински—Ягода!

При това приятелите продължават да водят предишния си живот, без ни най-малко да се възгордяват, да вирят носове: с някакви си там Максимович, Льонка, Рафаилски и Мариуполски, „нямащи никакво отношение към комунистическата организация“, те си уреждат в частни квартири и в хотел „Савоя“ — „разкошна обстановка... там е царството на покера (при под хиляда рубли), на алкохола и на дамите“. Косирев се сдобива с богата мебелировка (за седемдесет хиляди), не се гнуса да измъкне от ВЧК комплекти сребърни лъжички и чашки (а отде са се взели те във ВЧК?...), че и обикновени чаши. „Ето къде, а не в идейна насока... съсредоточава вниманието си, ето какво черпи той за себе си от революционното движение.“ (Като отрича сега, че е получавал подкупи, този именит чекист лъже, без да му мигне окото, че имал... двеста хиляди рубли наследство в чикагската банка!... Той явно съвсем реално си представя подобна ситуация успоредно със световната революция.)

Но как да използваш правилно своето надчовешко право да арестуваши или освобождаваш когото си искаш? Очевидно трябва да набележиш такава рибка, която има златен хайвер, а подобни рибки през 1918 г. се хващат доста в мрежата. (Революцията се извършва твърде набързо, не успяват да огледат всичко и буржоазните дамички успяват да изпокрият сума ти скъпоценни камъни, огърлици, гривни,

пръстени, обеци.) А сетне да търсят връзка с близки на арестуваните чрез някое подставено лице.

Такива фигури изникват пред нас и на процеса. Например двадесет и две годишната Успенска завършила петербургската гимназия, но не попаднала във висшите курсове. И ето ви сега — власт на Съветите, и през пролетта на осемнадесета година Успенска предлага във ВЧК услугите си като осведомителка. Външността ѝ е подходяща и я вземат.

Самото доносничество (тогава — сексотство^[10]) Криленко коментира така, че *за себе си* „ние не виждаме нищо недостойно в това, смятахме го за свой дълг... самата работа не позори човека, щом той съзнава, че е необходима на революцията, така че е в реда на нещата да я приеме“ (стр. 512, курсивът мой — А.С.). Но, уви, оказва се, че Успенска няма политическо кредо! Ето кое е ужасното. Тя тъкмо така отвърща: „Съгласих се да ми плащат определени проценти“ за всяко разкрито дело и още „да дяля наполовина“ с някого, когото Трибуналет не желае да назове. Криленко определя Успенска по следния начин: „Не е минала през отдел «Кадри» на ВЧК и е работила на *парче*“ (стр. 507). Е, впрочем, разбирайки я по човешки, обвинителят ни обяснява: тя е свикнала да не си брои парите, какво са за нея някакви си жалки петстотин рубли заплата във ВСНХ, когато едно изнудване (да съдействува на търговец отново да отворят запечатания му магазин) ѝ донася пет хиляди рубли, друго — от Мешчерска-Гревс, съпруга на арестуван — седемнадесет хиляди. Впрочем Успенска не остава за дълго обикновена сексотка, с помощта на големи клечки от ЧК след няколко месеца е вече член на партията и следователка.

Не можем обаче да се доберем до същината на делото. А. П. Мешчерски, едър фабрикант, е арестуван за неотстъпчивост в икономическите преговори със съветското правителство (Ю. Ларин). Чекистите шантажират жена му Е.И., у която подозират, че има скъпоценности и пари. Посещават я у дома ѝ, всеки път рисуват положението на мъжа ѝ като все по-клонящо към смъртна присъда и искат все по-големи суми за откуп. В отчаянието си Мешчерска-Гревс сама съобщава за шантажа (чрез познатия ни вече адвокат Якулов, който видяхме как проваля следователите рушветчий в класовата си, изглежда, омраза към цялата система на пролетарското съдо- и несъдопроизводство. Председателят на трибунала също допуска

класова грешка: вместо просто да предупреди другаря Дзержински и да уреди всичко между своите хора, се разпорежда да дадат на Мешчерска за рушвета номерирани банкноти — и да скрият зад завесата в жилището ѝ една стенографка. Тогава идва някой си Годелюк, близък приятел на Косирев, за да се споразумеят за сумата на откупа (поискал ѝ шестстотин хиляди рубли!). И са стенографирани всички увещания на Годелюк, позоваващ се на Косирев, Соловьев и другите комисари, всичките му приказки за това кой колко хиляди взема във ВЧК като подкуп, и така стенографиран, Годелюк получава накрая своя белязан аванс и връчва на Мешчерска пропуски за ВЧК, предварително издадени от контролно-ревизионната колегия, от Либерт и Ротенберг (там, в ЧК, пазарлъкът е трябвало да продължи). А на вратата го залавят! Объркан, той дава показания. (А Мешчерска успява да се озове и в контролно-ревизионната колегия и вече оттам делото на мъжа ѝ е поискано за *проверка*.)

Но чакайте! Нали такова разобличение петни небесните одеяния на ЧК! С всички ли си е този председател на Московския революционен трибунал? Дали се занимава с това, с което трябва?

Но се казва, че такъв бил *моментът* — момент, напълно скрит от нас в гънките на нашата величествена История! Оказва се, че още през първата година на работата си ЧК прави известно отблъскващо впечатление дори на партията на пролетариата, несвикнала още с такива неща. ВЧК е изминала едва първата си година, едва първата си крачка по славния път, а вече, както не съвсем ясно пише Криленко, възниква „спор между съда с неговите функции — и извънсъдебните функции на ЧК... спор, разделящ по това време партията и работническите райони на два лагера“ (стр. 14) Тъкмо затова е възможно да се появи делото на Косирев (а дотогава всичко им се разминава), и то да стигне дори до общодържавно равнище.

Налага се да се спасява ВЧК! Да се спасява ВЧК! Соловьев моли Трибунала да го пуснат в Таганския затвор (уви, не на Лубянка) при подставеното лице Годелюк — *да поговорят*. Трибуналят му отказва. Тогава Соловьев *прониква в килията* и без благоволенieto на трибунала. И гледай ти съвпадение: точно тогава Годелюк се разболява тежко, да. („Едва ли може да говорим за наличие на зъл умисъл у Соловьев“ — подмазва се Криленко.) Почувствувал внезапно приближаване на смъртта, Годелюк се разкайва, потресен, задето е

могъл да оклевети ЧК, моли да му дадат хартия и пише опровержение: всичко е лъжа, всичко, с което е оклеветил Косирев и другите комисари в ЧК, стенографираното зад завесата — и то е лъжа!

О, колко сюжети! О, къде с Шекспир? Соловьев минава през стените, озовава се сред слабите килийни сенки, Годелюк се отрича със слабееща ръка — а на нас в театрите, а на нас в киното ни показват революцията само с уличното пеене на „Вихри враждебни“...

„А кой му е издал пропуските?“ — настоява Криленко, пропуските за Мешчерска не са паднали от небето, нали? Не, обвинителят „не иска да подозира в това Соловьев, защото... няма достатъчно данни“, но предполага, че „останали на свобода хора, на които не им е чист косъмът“, са могли да вкарат Соловьев в Таганка.

Тъкмо сега трябва да бъдат разпитани Либерт и Ротенберг, и те са повикани! — но не се явяват! Ей така, не се явяват, измъкват се. Но поне Мешчерска да я разпитат! Представете си, и тази напласена аристократка има също смелостта да не се яви пред Революционния трибунал!

След като Годелюк е заловен с подкупа, Мешчерски е пуснат на свобода с гаранцията на Якулов — и бяга с жена си във Финландия. Затова пък Якулов от момента на съдебния процес срещу Косирев е поставен с удоволствие под стража — може би за същата тази гаранция, а може и като паразит. Водят го да свидетелствува пред съда под конвой, а скоро след това по всяка вероятност е разстрелян. (А сега се чудим: откъде са дошли беззаконията, защо никой не се е борил?)

А Годелюк се отрича — и умира. А Косирев нищо не признава! И Соловьев в нищо не е виновен! И няма кого да разпитат...

Затова пък какви свидетели по собствена добра воля пристигат в Трибунала! Заместник-председателят на ВЧК другарят Петерс, появява се разтревожен дори самият Феликс Едмундович. Продълговатото му изпепеляващо лице на рицар е обърнато към замрелия трибунал и той проникновено свидетелствува в защита на абсолютно невинния Косирев, в защита на неговите високи морални, революционни и делови качества. Тези показания, уви, не са документирани от нас, а

Криленко ги предава така: „Соловьев и Дзержински изреждаха прекрасните качества на Косирев“ (стр. 522). (Ех, несъобразителен прапорщик! Ще ти припомнят след двадесет години на Лубянка този процес!) Лесно е да се досетим какво е могъл да говори Дзержински: че Косирев е железен чекист, безпощаден към враговете; че той е добър *другар*. Горещо сърце, хладен разум, чисти ръце.

И от сметището на клеветата пред нас се възправя бронзовият рицар Косирев. При това и биографията му разкрива изключителна воля. Преди революцията е съден няколко пъти — и най-често за убийство: задето (в Кострома) с измама с цел грабеж прониква при старицата Смирнова и я *удушава със собствените си ръце*. По-късно — заради опит да убие баща си и заради убийство на свой съдружник, за да се възползува от паспорта му. В останалите случаи Косирев е съден за мошеничество, а в крайна сметка прекарва дълги години на каторга (обясним е стремежът му към разкошен живот!) и само след царските амнистии излиза на свобода.

Тук строгите справедливи гласове на чекистите от най-висок ранг прекъсват обвинителя с аргумента, че всички тези предишни съдилища са помещническо-буржоазни и не могат да бъдат взети под внимание от нашето общество. Но какво е това? В отговор самозабравилият се прапорщик изтърсва от обвинителната катедра на Революционния трибунал такава идейно порочна тирада, че дори е неблагозвучно да я приведем тук, в стройното изложение на трибуналните процеси: „Ако е имало нещо хубаво в стария царски съд, на което бихме могли да се доверим, това е само съдът на съдебните заседатели... Решението на съдебните заседатели е будело винаги доверие и там са били наблюдавани минимум съдебни грешки“ (стр. 522).

Толкова по-обидно е да чуеш подобно нещо от другаря Криленко, след като само три месеца преди това на процеса срещу провокатора Роман Малиновски, бивш любимец на Ленин въпреки четирите му криминални присъди, кооптиран в ЦК и изпратен в Думата, обвинителната власт взема класово безупречна позиция: „В нашите очи всяко престъпление е продукт на дадена социална система, в този смисъл криминалната присъда по законите на капиталистическото общество и царското време не е фактът, който лепва веднъж завинаги неизлечимо петно... Ние знаем много примери,

когато в нашите редици е имало лица с подобни факти в миналото, но никога не сме правили от това извода, че е необходимо да отстраним такива хора от средата си. Човекът, който познава нашите принципи, не може да се опасява, че наличието на съдимост в миналото го заплашва да бъде изгонен от редовете на революционерите...” (Стр. 337, курсивът мой — А.С.)

Ето как партийно умее да говори другарят Криленко! А тук, благодарение на порочното му разсъждение, образът на рицаря Косирев е затъмнен. И на трибунала се създава такава обстановка, че другарят Дзержински е принуден да каже: „У мен за секунда (за секунда само! — А.С.) възниква мисълта дали гражданинът Косирев не става жертва на политическите страсти, които напоследък се разгоряха около ЧК?“

Криленко се сепва: „Аз не искам и никога не съм искал настоящият процес да стане процес не срещу Косирев и Успенска, и срещу ЧК. Това не само не мога да искам, но трябва с всички сили да водим борба срещу подобно нещо!... Начело на ЧК бяха поставени най-отговорните, най-честните и последователни другари, които поеха върху себе си тежкия дълг да унищожават, *макар и с риск да извършат грешка*... За това Революцията е длъжна да им изкаже своята благодарност... Подчертавам тази страна, за да не може... никой после да ми каже: «Той се оказа оръдие на политическата измяна.»“ (Стр. 509–510, курсивът мой — А.С.). (Бъди спокоен, ще кажат!...)

Ето по какво острие ходи Върховният обвинител! Но, изглежда, той поддържа някакви контакти още от нелегалните времена (че и от Ленин не е толкова настрани) и научава накъде ще задуха утре вятърът. Това проличава от няколко процеса, и тук също. Има някакви настроения в началото на 1919 г., че може би — *стига!* Време е да се обуздае ВЧК! Този момент е изразен „прекрасно в статията на Бухарин, в която той казва, че на мястото на *законната революционност* трябва да дойде *революционната законност*“.

Диалектика, няма що! И Криленко се изпуска да каже: „Революционният трибунал е призван да замени извънредните комисии.“ (*Да ги замени ли?!?...*) Той въпреки „трябва да бъде... не по-малко страшен при осъществяване на системата на закана, терор и сплашване, отколкото беше ЧК“ (стр. 511).

Беше ли?... Нима вече я е погребал?!... Моля ви се — вие ще замените чекистите, а те къде да идат? Зловещи дни! Как няма да се разбързаш като свидетел с дълъг до петите шинел.

Но може би източниците ви са неверни, другарю Криленко?

Да, небето над Лубянка в ония дни се заоблачава. И тая книга би могла да бъде по-друга. Но предполагам, че железният Феликс е отишъл при Владимир Илич, поговорил е с него, обяснил му е. И небето просветва. Макар че след два дни, на 17 февруари 1919 г., със специално постановление на ВЦИК ЧК е лишена от съдебни права (а извънсъдебните остават ли?) — „вярно, че *не за дълго*“ (стр. 14)!

А нашето едновременно съдебно дирене се усложнява и от това, че негодницата Успенска се държи отвратително. Дори от подсъдимата скамейка тя „хвърля кал“ върху други видни чекисти, незасегнати от процеса, дори срещу самия другар Петерс! (Оказва се, че използва неопетненото му име за шантажа си: безцеремонно седи в кабинета му, докато той разговаря с други разузнавачи.) Сега тя намеква за някакво тъмно революционно минало на другаря Петерс в Рига. Ето в каква змия се е превърнала за осем месеца, въпреки че през тези осем месеца е била сред чекисти! Какво да я правят? Тук мнението на Криленко напълно съвпада с това на чекистите: „Докато не се установи траен строй, а до него сме още далеч (нима?)... в интерес на защитата на революцията... — няма и не може да има никаква друга присъда освен нейното *унищожаване*. Не разстрел, казано е буквално: *унищожаване*! Ами че момичето е съвсем младо, гражданино Криленко! Лепнете му десет, дори двадесет и пет години, дотогава строят ви ще укрепне, нали? Уви: «Няма и не може да има друг отговор в интерес на обществото и Революцията — въпросът не може и да се поставя другояче. Никаква изолация в *дадения случай* не ще даде резултати»“ (стр. 515)!

Заседнала е на гърлото им. Явно знае много.

Но са принудени да пожертвуват и Косирев. Разстрелват го. Останалите ще се чувствуват по-сигурни.

Дали някога ще имаме случай да прочетем старите лубянски архиви? Не, ще ги изгорят. Вече са ги изгорили.

Както вижда читателят, това не е процес от голямо значение, можеше и да не се спираме на него. А ето че

Делото на църковниците (11–16 януари 1920 г.) ще заеме според Криленко „полагащото му се място в анализите на руската революция“. Гледай ти, направо в анализите. С Косирев приключват за един ден, а тези ги разтакават пет дена, охо!

Ето ги и главните подсъдими: А.Д. Самарий — известна в Русия фигура, някогашен главен прокурор на Синода, радетел за освобождаването на църквата от царската власт, враг на Распутин и уволнен от него (но обвинителят смята: какъвто Самарин, такъв и Распутин — има ли разлика?); Кузнецов, професор по църковно право в Московския университет; московските протоиереи Успенски и Цветков. (За Цветков същият обвинител се произнася така: „Голям обществен деятел, може би най-добрият от тези, които е дало духовенството, филантроп.“)

А ето и вината им: създали са „Московски съвет на обединените енории“, който пък създава (от вярващи на възраст между четиридесет и осемдесет години) доброволна охрана на патриарха (естествено, невъоръжена), за да установи около него постоянни дневни и нощни дежурства със задачата: ако властите арестуват патриарха, да вдигнат народа на тревога с удряне на камбаните и по телефона, да го последват с тълпите си там, където го поведат, и да молят (ето в какво е контрареволюцията!) Совнаркома да освободи патриарха!

Чисто древноруска, святоруска идея! С камбанен ек народът да се събере и да моли властите с ниски поклони!...

Обвинителят се чуди: а каква опасност застрашава патриарха? Защо са решили да го защитават?

И наистина: само това, че вече две години, откакто ЧК води извънсъдебна разправа с неугодните; само това, че по него време в Киев четирима червеноармейци убиват митрополита; само това, че срещу патриарха вече „делото е приключено, остава да се препрати в революционния трибунал“, и „само от загриженост за широките работническо-селски маси, намиращи се още под влияние на клерикалната пропаганда, оставяме засега тези наши класови врагове на спокойствие“ (стр. 67) — добре де, какво толкова се тревожат православните за патриарха? Цели две години патриарх Тихон не

мълчи — изпраща послания до народните комисари, до свещениците, до паството; посланията му (ето ви го първия Самиздат!) не се приемат от печатниците, пишат се на машина; те разобличават унищожаването на невинните хора, разорението на страната — та какво толкова се безпокоят за живота на патриарха?

А ето и втората вина на подсъдимите. В цялата страна се извършва опис и реквизиране на църковното имущество (това — отделно от закриването на манастирите, отделно от отнемането на земите и имотите им, става дума вече за потириите, чашите, кадилниците) — Съветът на енориите разпространява по този повод въззвание към миряните: да окажат съпротива срещу реквизициите, да бият тревога. (Ами естествено! Нали и от татарите са защитавали храмовете си по същия начин!)

И третата вина: непрекъснати нагли *заявления* до Совнаркома за издевателства на местните функционери с църквата, за груби кощунства и нарушения на законите за свободата на съвестта. Макар и оставени без последствие, тези заявления (според показанията на Бонч-Бруевич и началник-канцелариите на Совнаркома) дискредитират местните функционери.

Като се вземат предвид всичките вини, какво биха могли да очакват подсъдимите за тези си престъпления? Какво ще подсказе на читателя революционната му съвест? Разбира се, *само разстрел!* Тъкмо това иска и Криленко (за Самарин и Кузнецов).

Но докато си губят времето с тая проклета законност, с изслушване на прекалено дългите речи на прекалено многобройните буржоазни адвокати (неизреждани тук по технически причини), става известно, че... е отменено смъртното наказание! Сега ли точно? Не може да бъде, как така? Оказва се, че Дзержински е наредил това на ВЧК. (ЧК — и без разстрели?...) А дали решението важи и за трибуналите на СНК? Още не. И Криленко се окопитва. Продължава да настоява за разстрел, като се обосновава така:

„Дори да предположим, че крепнещото положение на Републиката отстранява непосредствената опасност от подобни лица, все пак ми се струва несъмнено, че в този период на съзнателна работа... прочистването... на старите дейци хамелеони... се налага от революционната необходимост.“ „С постановлението на ВЧК за отмяна на разстрелите... Съветската власт се гордее.“ Но: това „още не

ни задължава да смятаме, че въпросът за отмяната на разстрелите е решен веднъж завинаги... за всички времена на Съветската власт“ (стр. 80–81).

Колко пророчески казано! Ще върнат разстрела, ще го върнат, и то доста скоро! Но колко ли хора още трябва да бъдат очистени! (Че и самият Криленко, и множество негови братя по класа...)

Какво пък, трибуналет се вслушва в искането му и осъжда Самарин и Кузнецов на разстрел, но те попадат под амнистия: отиват в концлагер *до пълната победа над световния империализъм!* (И до днес да са още там...), а „най-добрият от тези, които духовенството е дало“, е осъден на петнадесет години, заменени с пет.

Има и други подсъдими, привлечени в процеса, за да му се придаде поне малко конкретен характер: монаси и учители от Звенигород, обвинени по звенигородското дело от лятото на 1918 г., но, кой знае защо, година и половина неизправяни пред съда (а може би и съдени, но този път още веднъж, по целесъобразност). През споменатото лято в звенигородския манастир пристигат служители от съветските органи и заповядват на игумена Йона^[11] („и по-живо!“) да им предаде мощите на преподобния Сава. Другарите не само пушат в храма (очевидно и в олтара), не само не свалят шапките си, но един от тях взема черепа на Сава и плюе в него, за да подчертае, че светостта му е мнима. Следват и други кощунства. Това подбужда народа да бие камбаната и да се вдигне на бунт, завършил с убийството на един от натрапниците. Другите по-късно отричат да са вършели кощунства и да са плюли и тази тяхна декларация е достатъчна за Криленко.

Кой не помни тези сцени? Първото най-силно впечатление от живота ми е от три-четиригодишна възраст: в кисловодската черква влизат някакви остроглави (чекисти с будьоновки), врязват се в изтръпналата онемяла тълпа на молещите се и като прекъсват богослужението, нахълтват в олтара, без да свалят будьоновките си.

Та значи — сега съдят... служителите на Органите ли? Не — монасите.

Ще помолим читателите да имат между другото предвид: още от 1918 г. у нас се установява следният съдебен ред: всеки московски процес (естествено, освен несправедливия процес срещу ЧК) не е отделен съд при случайно стекли се обстоятелства, не — това е сигнал за съдебна политика; това е еталонна стока на витрината, по която отпускат от склада за провинцията; това е като образец, примерно решение в началото на раздел от сборник с аритметични задачи, по който учениците по-нататък решават самостоятелно.

Така например, ако е казано „процес срещу църковниците“, трябва да го разбираме в множествено число. Впрочем и самият Върховен обвинител на драго сърце ни го потвърждава: *„Почти във всички трибунали на републиката имаше“* подобни процеси (стр. 61). Малко преди това такива има в трибуналите на Северодвинск, Тверск, Рязан, Саратов, Казан, Уфа, Солвичегодск и Царьовококшайск. Съдени са свещеници, псалтове и усърдни енориаши — представители на неблагодарната „православна църква, освободена от Октомврийската революция“.

Читателят ще си помисли, че тук има някакво противоречие: защо тези многобройни процеси предхождат московския си образец? Само изглежда така, това е недостатък на нашето изложение. Съдебното и извънсъдебното преследване на освободената църква започва още от 1918 г. и съдейки по звенигородското дело, още тогава достига значителна изостреност. През октомври 1918 г. патриарх Тихон пише в послание до Совнаркома, че свободата на църковната проповед е преследвана, че „вече мнозина смели църковни проповедници заплатиха с мъченическа кръв. Вие заграбихте църковното имущество, събирано от поколения вярващи, и не се побояхте да нарушите предсмъртната им воля“. (Народните комисари, естествено, не четат тези послания, а завеждащите канцеларии си умират от смях: намерил за какво да ни порицава — посмъртна воля! Пикали сме им... на нашите прадеди! Нали само за потомците работим.) „Екзекутират епископи, свещеници, монаси и монахини, съвсем невинни, просто по недоказано обвинение в някаква мъглява и неопределена контрареволюционност.“ Вярно, с приближаването на Деникин и Колчак екзекуциите спират, за да имат на своя страна православните при защитата на революцията. Но щом Гражданската война започва да затихва, отново се залавят за църквата и ето че

трибуналите работват, през 1920 г. посягат и на Троицко-Сергиевата лавра, добират се и до мощите на оня шовинист Сергей Радонежки, изтърсват ги в един московски музей.

Патриархът цитира Ключевски: „Вратите на лаврата на Преподобния ще се затворят и кандилата над неговата гробница ще изгаснат едва когато изразходваме докрай целия духовен нравствен запас, завещан ни от нашите велики строители на Руската земя като Преподобния Сергей.“ Ключевски изобщо не си е помислял, че ще изразходваме този запас веднага след смъртта му.

Патриархът моли да бъде приет от председателя на Съвета на народните комисари, за да го убеди да оставят на мира лаврата и мощите, нали уж църквата е отделена от държавата? Отговарят му, че председателят, другарят Ленин, е зает с обсъждането на важни въпроси и не може да го приеме в близките дни.

Нито — по-късно.

И народният комисариат на правосъдието пуска циркуляр (от 25 август 1920 г.) за ликвидирането на всички свети мощи, тъй като именно те затруднявали светоносното ни движение към новото справедливо общество.

Като следваме по-нататък подбраните от самия Криленко дела, нека се спрем и на разгледаното във *Върхтриба* (така нежно наричат Върховния трибунал накратко помежду си, а на нас, буболечките, ни крискат: „Стани! Съдът идва!“)

Дело на „Тактическия център“ (16–20 август 1920 г.) — двадесет и осем подсъдими и още няколко обвиняеми задочно.

С глас, още непресипнал в началото на страстната реч, целият проникнат от класовия анализ, Върховният обвинител ни разкрива, че освен помещиците и капиталистите „съществуваше и продължава да съществува още една обществена прослойка, за чието социално битие представителите на революционния социализъм *отдавна са се*

замислили... Тази прослойка е тъй наречената интелигенция... В процеса ще имаме работа със *създа на историята над дейността на руската интелигенция*“ и със създа на революцията над нея (стр. 34).

Специалната ограниченост на нашето изследване не дава възможност да обхванем как именно *са се замисляли* представителите на революционния социализъм за съдбата на така наречената интелигенция и какво именно са измислили за нея. Утешава ни обаче, че тези материали са публикувани, достъпни са за всеки и могат да бъдат събрани най-подробно. Ето защо само за яснота на общата обстановка в републиката ще напомним мнението на председателя на Съвета на народните комисари от ония години, когато стават заседанията на всички тези трибунали.

В писмо до Горки от 15 септември 1919 г. (имахме вече случай да го цитираме) Владимир Илич отвърща на загрижеността на писателя по повод арестите на интелигенцията и пише за основната маса от тогавашната руска интелигенция („околокадетската“): „В действителност това не е мозък [на нацията], а лайно.“^[12] Друг път казва на Горки: „Ще бъде нейна [на интелигенцията] вината, ако изпотрошим твърде много гърнета... Ако тя търси справедливост — защо не идва при нас?... Куршумът ми дойде тъкмо от интелигенцията“^[13] (т.е. от Каплан).

За интелигенцията той се изразява: гнило-либерална; „благочестива“; „разпасаността, толкова често срещана у «образованите» хора“; смята, че тя действа необмислено, че е „изменила на работническата кауза“. (Но кога именно се е клела тя в работническата кауза?)

Тази подигравка с интелигенцията, това презрение към нея бива подхванато след това от публицистите през 20-те години, от вестниците през 20-те години, от бита и накрая — от самите интелигенти, проклели своето вечно недомислие, вечната си двойственост, вечната си безгръбначност и безнадеждното *изоставане от епохата*.

А и с право! Под сводовете на Върхтриба кънти гласът на Обвинителната власт и ни връща на подсъдимата скамейка:

„Този обществен слой... бе подложен през тези години на изпитанието на всеобщата преоценка.“ Преоценка — това е често употребяваната тогава дума. И каква е в края на краищата тя? Ето

каква: „Руската интелигенция, влязла в горнилото на Революцията с лозунгите на народовластието, излиза оттам като съюзник на черните (дори не на белите!) генерали, на наемните (!) и послушни агенти на европейския империализъм. Интелигенцията погази своите знамена и ги опръска с кал“ (Криленко, стр. 54).

И само затова „не си струва да доубиваме отделните й представители“, защото „тази социална група си изживя времето“.

И това е казано на фона на започналия XX век! Какво мощно предвиждане! О, учени революционери! Налага се обаче да *доубиват*. (Още през 20-те години доубиват ли, доубиват.)

С неприязън разглеждаме двадесет и осемте лица на съюзниците на черните генерали и наемниците на европейския империализъм. Особено ни отвращава този *Център* — кога Тактически център, кога Национален център, кога Десен център (а от процесите през двете десетилетия се набиват в паметта само центрове, центрове, центрове, ту инженерни, ту меншевистки, ту троцкистко-зиновиевски, ту деснобухарински, и всички са разгромени, всички до един, и само благодарение на това ние с вас сме живи). Където има Център, там личи, разбира се, ръката на империализма.

Вярно, че малко ни поолеква, когато по-нататък чуваме, че съденият сега Тактически център *не е организация*, че той няма: 1/ устав; 2/ програма; 3/ членски вноски. Какво има тогава? Ето какво: те са се *срещали*! (Побиват те тръпки.) При срещите си са *опознавали взаимно гледните си точки*! (Вледеняващ студ.)

Много тежки обвинения, и то подкрепени от улики: срещу двадесет и осмината обвиняеми има 2 (две) улики (стр. 38). Това са две писма на отсъстващи (те са в чужбина) дейци: Мякотин и Фьодоров. Отсъстващи, но преди Октомври са влизали в същите разни комитети, в които влизат и присъстващите, и това ни дава право да отъждествим отсъстващите с присъстващите. А писмата са за следното: за *несъгласие* с Деникин по такъв дребен въпрос, какъвто е селският (не ни го казват, но е очевидно: съветват Деникин да предостави земята на селяните), по еврейския, по федеративно-националния, за административното управление (демократия, а не диктатура) и други. И какъв е изводът от уликите? Много просто: с това е доказано, че присъстващите са поддържали кореспонденция и *са се съюзили с Деникин*! (Бррр... джав-джав!)

Но има и преки обвинения срещу тях: разменяли са информация със свои познати от провинцията (в Киев например), неподчинена на централната съветска власт! Тоест да допуснем, че преди това районът е бил в Русия, а сетне в интерес на световната революция сме го отстъпили на Германия, а хората продължават да си пращат бележници: как е при вас, Иван Иванович, как я карате? Ние тук например... Н. М. Кишкин (член на ЦК на кадетите) дори от подсъдимата скамейка нагло се оправдава: „Човек не иска да бъде сляп и се старае да узнае всичко, което става навсякъде.“

Да узнае *всичко*, което ставало *навсякъде* ли?... Не искал да бъде сляп ли?... Обвинителят напълно справедливо квалифицира действията им като предателство! *Предателство по отношение на съветската власт!*

А ето ги и най-страшните им действия: в разгара на Гражданската война те... пишат трудове, подготвят изложения, проекти. Да, като „специалисти по държавно право, по финансовите науки, по икономическите отношения, по съдебните дела и народното образование“ те *пишат трудове!* (И както е лесно да се досетим, ни най-малко не се опират в случая на предшестващите трудове на Ленин, Троцки и Бухарин...) Професор С. А. Котляревски пише за федеративното устройство на Русия, В. И. Сتمпковский — по аграрния въпрос (и вероятно без колективизация...), В. С. Муралевич — за народното образование в бъдеща Русия, професор Карташов — законопроект за вероизповеданията. А (великият) биолог Н. К. Колцов (невидял нищо друго в родината си освен гонения и мъки) разрешава на тези буржоазни китове да се събират на приказка при него в института. (Тук се оказва и Н. Д. Кондратиев, осъден през 1931 г. за ТКП.)

Нашият обвинител кипи от гняв, преди още да е произнесена присъдата. За каква, за каква друга присъда на тези генералски помагачи може да става дума? Присъдата може да бъде само една — *разстрел!* Това не е искането на обвинителя — това е вече присъдата на трибунала! (Уви, смекчена по-късно с концлагер до края на Гражданската война.)

Вината на подсъдимите е, че вместо да си кротуват, загризали своята четвъртинка хляб, „са се събирали и наговаряли помежду си какъв да бъде държавният строй след падането на съветския“.

На съвременен научен език на това му се казва: проучвали са алтернативната възможност.

Гърми гласът на обвинителя, но като че ли за миг сякаш той потрепва, хвърля поглед към катедрата, хартийка ли някоя търси? Цитатче ли? Един момент! Трябва крадешком да му го подадем! Не е ли това, Николай Василиевич? Моля:

„За нас... понятието *изтезание* се съдържа вече във факта, че политическите затворници са държани в затвор...“

Я виж! Да се държат политическите в затвор, било изтезание! И това го казва обвинител! — какво свръхшироко виждане! Изгрява нова юстиция! По-нататък:

„... Борбата с царското правителство им бе [на политзатворниците] втора природа и те *не можеха да не се борят* срещу царизма“ (стр. 17).

Как са могли да не проучват алтернативните възможности?... Да се мисли, е може би дори първата природа на интелегента!

Ах, по погрешка са му пхнали друг цитат, не от този процес. Ама че излагация!... Но Николай Василиевич е вече в своята стихия:

„И дори обвиняемите тук, в Москва, да не бяха помръднали малкия си пръст — а май е било така..., — все едно: ... в такъв момент дори разговорите на чаша чай какъв строй трябва да смени уж падащата съветска власт са контрареволуционен акт... По време на Гражданската война е престъпно не само всяко действие [против съветската власт]... престъпно е самото бездействие“ (стр. 39).

Е, сега всичко вече е ясно. Ще ги осъдят на разстрел — за бездействие. На чаша чай.

Петроградските интелегенти например решават, в случай че дойде Юденич, „да се погрижат преди всичко за свикването на демократична градска Дума“ (т.е. за да я защитят от генералската диктатура).

Криленко: Идеше ми да им викна: „Длъжни сте били да мислите преди всичко как да пожертвувате живота си, но да не допускате Юденич!!!“

А те не го жертвуват.

(Впрочем и Николай Василиевич не го е пожертвувал.)

А се случват и такива подсъдими, които са *осведомени!* — *и си мълчат.* („Знаел е, но не е казал“, по нашенски.)

А ето ви вече не бездействие, а активно престъпно действие: чрез Л. Н. Хрушчова, член на политическия Червен кръст, (и тя е тук, на подсъдимата скамейка), другите подсъдими *помагат на бутирските арестанти* с пари (можем да си представим този поток от капитали — за затворническата лавка) и с дрехи. (Току-виж, и с вълнени?)

Нямат мярка техните злодейства! Но и пролетарският съд ще бъде безпощаден!

Както при падащ киноапарат пред нас прелитат върху полегата объркана лента двадесет и осем дореволюционни мъжки и женски лица. Ние не забелязваме техните изрази! Дали са уплашени? Или презрителни? Или горди?

Защото ги няма техните отговори! Защото я няма последната им дума! По технически съображения... Като крие тази липса, обвинителят продължава да ни опява: „Това беше непрекъснато самобичуване и разкаяние за извършените грешки. Политическата неиздържаност и половинчатата природа на интелигенцията — да-да, и това добавя: половинчатата природа! — ...в този случай изцяло оправдава марксистката оценка за интелигенцията, която винаги са й давали болшевиките“ (стр. 8).

А коя е тази млада жена, дето се мярва?

Това е дъщерята на Толстой, Александра Львовна. Криленко я пита какво е правила на тези събрания. Тя му отговаря: „Поставях самовара!“ Три години концлагер!

Можем да установим какво е било всъщност от чуждестранното списание „На чужой стороне“.^[14]

Още през лятото на 1917 г. при Временното правителство е учреден Съюз на обществените дейци — с цел да допринесе за победата във войната и да противодействува на социалистическите течения, особено на есерите. След октомврийския преврат мнозина от по-известните му членове емигрират, други остават, не могат да свикват вече конгреси, да организират дейност, но интелигентите са свикнали да мислят, да преценяват събитията, да споделят становища — и им е трудно да се

откажат от този си навик. Близостта до академичния свят им позволява да организират срещите си под формата на научни конференции. А по това време има доста неща за обсъждане: Брест-Литовския мир, излизане от войната, цената на загубените огромни територии, новите отношения с бившите съюзници и бившите врагове, докато в същото време войната в Европа продължава. Едни — в името на свободата и демокрацията, както и на съюзническия си дълг — смятат, че трябва да продължават да помагат на съюзниците, а Бресткият мир е сключен от хора, нямащи пълномощия в страната. Някои се надяват, че щом Червената армия укрепне, съветската власт ще скъса с немците. Други, напротив, разчитат на немците, които, ако станат господари на половината Русия, ще отстранят болшевиките. (А немците с право смятат, че да се работи за кадетите, значи да се работи за англичаните и че всяко друго правителство освен съветското ще възобнови войната срещу Германия.)

В резултат от тези разногласия през лятото на 1918 г. от Съюза на обществените дейци се отделя тъй нареченият Национален център — фактически просто кръжец с рязко съюзническа ориентация, кадетски по състава си, но страхуващ се като от огън от възобновяването на партийната форма, забранена категорично от болшевиките. Този кръжец не върши нищо, освен да свиква замаскирани събрания в института на професор Колцов. Понякога изпраща свои членове в Кубан за информация — но те сякаш потъват там и забравят московските си другари. (Впрочем и съюзниците проявяват към Доброволческата армия съвсем слаб интерес.) Но Националният център се съсредоточава преди всичко върху мирното изработване на законопроекти за бъдеща Русия.

Едновременно с Националния център и наляво от него е създаден Съюз за възраждане (най-вече есерски — неудобно е да се обединява с кадетите, възобновени са традиционните партийни насоки и представи) за борба и против немците, и против болшевиките. Но и тази борба се

оказва невъзможна на болшевишка територия и се свежда до препращане на хора на юг. Ала и районите на Доброволческата армия ги отблъскват със своята реакционност.

Задушавани във вакуума на военния комунизъм, през пролетта на 1919 г. Съветът на обществените дейци, Националният център и Съюзът за възраждане решават да поддържат редовна връзка и с тази цел излъчват по двама души. Така образуваната шесторка се събира от време на време през 1919 г., след това замира, престава да съществува. Арестуването им започва едва през 1920 г. — и именно тогава, по време на следствието, шесторката е обявена гръмко за „Тактически център“.

Арестите се извършват по доноса на един от второстепенните членове на Националния център — Н. Н. Виноградски, той продължава да бъде и полезно „ухо“ в килията на Специалния отдел, през която са прокарани мнозина от участниците, а те — с наивността от още криловските години, открито разказват какво са искали да скрият от следователите.

Известният руски историк С. П. Мелгунов, попаднал също сред подсъдимите, и то сред главните (член на шесторката), написва в емиграция без особено желание спомени за този процес — може би не би ги и написал, ако тъкмо тогава не е публикувана същата книга на Криленко със споменатата разгромяваща реч. И Мелгунов с недоволство срещу себе си и съидейниците си рисува следната позната ни картина за съветското следствие: то няма никакви улики, „делото не разполагаше с нито един документ. Целият обвинителен материал бе почерпен от показанията на самите подсъдими... Нито един от бъдещите участници в процеса не се беше придържал към тактиката на мълчанието по време на предварителното следствие... Бях убеден, че чрез принципното мълчание ще утежня излишно положението си и може би положението на другите... Когато си изправен пред възможността за разстрел, невинаги мислиш за историята.“

В „Червената книга на ВЧК“ („Красная книга ВЧК“. Т. II, М., 1922 г.) много от показанията на подследствените се привеждат дословно и те, уви, са неблагоприятни.

Мелгунов упреква без какъвто и да било хумор следователя Яков Агранов (който притиска всички тях до стената) в измама спрямо него и другите подследствени, в ловко заблуждаване, за което той смята, че „по-голямо издевателство над мене не е възможно“ и е много по-лошо от всякакво физическо въздействие. Мелгунов, толкова проникателно обяснил по-късно немалко исторически личности от руската революция, се хваща лесно на въдицата: потвърждава участието в Съюза за възраждане на лицата, които сякаш са били изяснени от предявените му писмени показания. И изобщо „започнах да давам повече или по-малко свързани показания“ — като разказ, без отбелязване на следователските въпроси. (Тези показания изумяват и покрусват съидейниците, след като на свой ред им ги показват и на тях: сякаш той разказва всичко по свое неудържимо желание.)

Агранов ги подмамва и с това, че доколкото „делото е стара история“ и всички тези центрове отдавна *вече не заседават* — за подследствените няма никаква опасност, просто ЧК уточнява всичко това само от исторически интерес. Яков Саулович спечелва симпатиите на мнозина с любезността си. Пред други пък рязко поставя знак за равенство между съветската власт и Русия, тоест престъпно е един вид да се бориш против първата, ако обичат втората. По този начин получава от някои наистина раболепни и подлизурски показания. (По-специално, статията на Котляревски, посочена под линия, е негово изследване, възложено му от Агранов.)

А на процеса? Мелгунов: „Революционната традиция (на интелигенцията) изискваше героизъм, а в душата ми липсваше необходимият за такъв героизъм патос. Да превърнеш процеса в демонстрация на протест, би означавало съзнателно да влошиш не само своето положение, но и това на другите.“

Ето как лесно се хваща на чекистката въдица и се предава, и загива руската интелигенция, толкова свободолюбива, толкова непримирима, толкова непреклонна през царско време, когато всъщност не е била преследвана.

Но още по-ярък и страшен е един друг успех на Агранов — „таганцевското дело“ от 1921 г. (макар то да не се отнася към тази глава, защото не е имало *процес* по него). Професор Таганцев мълчи героично четиридесет и пет дни пред следствието. А после Агранов го убеждава да подпише съглашение с него:

„Аз, Таганцев, съзнателно започвам да давам показания за нашата организация, без да скривам нищо... няма да скрия нито едно лице, свързано с нашата група. Всичко това го правя, за да облекча участието на участниците в нашия процес.

Аз, пълномощникът на ВЧК, Яков Саулович Агранов, с помощта на гражданина Таганцев се задължавам бързо да приключа следственото дело и да го предам на *публичния съд*... Задължавам се да не бъде приложено към никой от обвиняемите смъртно наказание.“

И по таганцевското дело ЧК разстрелва осемдесет и седем души.

Така изгрива слънцето на нашата свобода. Като такъв охранен палавник расте нашият закон първолаче.

Сега вече съвсем сме забравили тези неща.

[1] М. Я. Лацис (Судрабс). Два года борьбы на внутреннем фронте. М., 1920, стр. 74-76. — Б.а. ↑

[2] „Былое“, СПб., 1907, № 2/14, стр. 80. — Б.а. ↑

[3] К. Х. Данишевский. Революционные Военные Трибуналы. М. Издание Реввоен трибунала Республики. 1920. — Б.а. ↑

[4] М. Я. Лацис. Два года борьбы..., стр. 75. — Б.а. ↑

[5] Пак там, стр. 70. — Б.а. ↑

[6] Пак там, стр. 74. — Б.а. ↑

[7] Н. В. Криленко. „За пять лет (1918–1922)“. Обвинительные речи по наиболее крупным процессам, заслушанным в Московском и Верховном Революционных Трибуналах. ГИЗ, М-Пгд, 1923. — Б.а. ↑

[8] Ленин. Собр. соч., 5 изд. Т. 36, стр. 210. — Б.а. ↑

[9] М. Я. Лацис. Два года борьбы..., стр. 46. — Б.а. ↑

[10] От *сексот* — секретен сътрудник. — Б.пр. ↑

[11] В светския живот — гвардеец кавалергард Фиргуф, който „след това изведнъж се преродил духовно, раздал всичко на бедните и отишъл в манастир; впрочем не знам дали наистина е раздал имуществото си“. Че как иначе, нали, ако допуснем духовните прераждания, няма да остане нищо от класовата теория? — Б.а. ↑

[12] Ленин. Собр. соч. Т. 51, стр. 48. — Б.а. ↑

[13] В. И. Ленин и А. М. Горький. Изд. Акад. Наук, М., 1961. — Б.а. ↑

[14] На чужой стороне („В чужбина“ — Б.пр.) Историко-литературные сборники под ред. С. П. Мельгунова. Берлин — Прага. (С. П. Мельгунов. Суд истории над интеллигенцией. III, 1923; С. А. Котляревский, Национальный центр в Москве в 1918. VIII, 1924.) — Б.а. ↑

ДЕВЕТА ГЛАВА

ЗАКОНЪТ ВЪЗМЪЖАВА

Нашият обзор прекалено се проточи. А всъщност дори не сме започвали. Все още главните, знаменитите процеси предстоят. Но основните линии са вече набелязани.

Да посъпътствуваме нашия закон и в неговата пионерска възраст. Да споменем за отдавна забравения и дори не политически

Процес срещу Главното управление на топливната промишленост (Главтоп) (май 1921 г.) — доколкото той се отнася до инженерите, или спецове, както се казва тогава.

Отминава най-жестоката от четирите зими на Гражданската война, когато няма вече какво да се гори за отопление, влаковете често спират, в столиците царят студ и глад, а заводите са залети от стачки (вече зачеркнати от историята). Следва знаменитият въпрос: *кой е виновен?*

Е, разбира се, не Общото ръководство. Дори не и Местното! Това е важно. Ако „другарите, често идващи отдругаде“ (комунистите ръководители), нямат правилна представа за работата, то именно спецове са тези, които трябва вместо тях „да установят правилния подход към въпроса“!^[1] Така значи: „виновни са не ръководителите... виновни са тези, които пресмятат и съставят плана“ (как да нахранят и отоплят с нули). Виновни са не тези, които *заставят*, а които *съставят!* Плановостта се превръща във въздух под налягане — виновни са спецове. Че цифрите не съответствуват — „това е по вина на спецове, а не на Съвета по труда и отбраната“, дори „и не на отговорните ръководители на Главтоп“. Няма нито въглища, нито дърва, нито нефт, защото спецове „са създали объркано, хаотично положение“. Тяхна е и вината, че не са устоявали на спешните телефонограми на Риков — и са давали и отпускали на някого не според плана.

За всичко са виновни спецове! Но пролетарският съд не проявява безпощадност към тях, присъдите са меки. Естествено, в

сърцата си пролетариите запазват вътрешна студенина към тези проклетите спецове — ала без тях са заникъде, всичко е в упадък. И трибуналет не ги преследва, дори Криленко разправя, че от 1920 г. „за саботаж не може да става и дума“. Спецове са виновни, да, но не злонамерено, а просто защото са неоправни, некадърни, не са се научили да работят при капитализма или просто са егоисти и рушветчии.

Така в началото на възстановителния период е очертан удивителният пунктир на снизходителността към инженерите. 1922 г. — първата мирна година — е богата на публични съдебни процеси, толкова богата, че цялата тази наша глава ще е посветена почти единствено на нея. (Направо е за чудене: войната е свършила — пък какво оживление в съдилищата? Дали не съществува някаква елементарна закономерност?)

Макар че през декември 1921 г. IX конгрес на съветите постановява „компетенцията на ВЧК да се стеснява“^[2] — и с този замисъл числеността на комисията е намалена и тя е преименувана в ГПУ, — още през октомври 1922 г. правата на ГПУ отново са разширени, а през декември Дзержински казва пред кореспондент на „Правда“ (17.XII.1922 г.): „Сега трябва *особено внимателно* да се вглеждаме в антисъветските течения и групировки. ГПУ съкрати апарата си, но го заздравя качествено.“

Да не пропуснем в началото на споменатата година

Делото за самоубийството на инженер Олденборгер (Върхтриб, февруари 1922 г.) — забравен вече от всички, незначителен и съвсем нехарактерен процес. Нехарактерен, защото обхваща един-единствен човешки живот, и то приключен. Ако не е бил приключен, същият този инженер и още десетина души с него щяха да образуват *център* и да застанат пред Върховния трибунал. Тогава процесът щеше да е съвсем характерен. А сега на подсъдимата скамейка са изправени видният партиец Седелников плюс двама от работническо-селската инспекция, плюс двама профсъюзни дейци.

Но като далечната скъсана струна на Чехов, и в този процес срещу ранния предшественик на шахтинците и „Промпартията“ има нещо смайващо.

В. В. Олденборгер работи тридесет години в московския водопровод и става негов главен инженер, изглежда, още от началото на века. Отминават Сребърният век на изкуството, четирите Държавни думи, трите войни, трите революции — а цяла Москва пие водата на Олденборгер. Акмеисти и футуристи, реакционери и революционери, юнкери и червеногвардейци, СНК, ЧК и РКИ пият чистата студена вода на Олденборгер. Той няма жена и деца, през целия си живот е имал само този водопровод. През 1905 г. не допуска на водопровода войници за охрана — „защото от несръчност войниците могат да повредят тръбите или машините“. (А никой тогава не пречи на водопровода да стачкува, през 1905 г. оставят Москва без вода — може би самият Олденборгер я е спирал?) На втория ден след Февруарската революция той казва на своите работници: революцията свърши, стига толкова, залавяйте се за работа, водата трябва да потече. И през октомврийските боеве в Москва има една грижа: да опази водопровода. Сътрудниците му обявяват стачка в отговор на болшевишкия преврат, канят и него. Той отвръща: „От техническа гледна точка аз, простете, не стачкувам. А иначе... иначе аз, ами да...“ Приема от стачната комисия пари за стачкуващите, дава разписка за тях, но сам хуква да търси муфа за една повредена тръба.

И пак е враг! Ето какво бил казал на един работник: „Съветската власт няма да се задържи и две седмици.“ Има нова преднеповска директива и Криленко си позволява да пооткровеничи с Върхтриба: „Така мислеха тогава не само спецовете, *така мислехме неведнъж и ние*“ (стр. 439, курсивът мой — А.С.).

И пак е враг! Както ни казва другарят Ленин: за да наблюдаваме буржоазните специалисти, ни трябва церберът РКИ.

Два такива цербера започват постоянно да се навъртат край Олденборгер. (Единият от тях — Макаров-Землянски, мошеник, работил в канцеларията на водопровода и уволнен за „непристойни постъпки“, се назначава на работа в РКИ, „защото там плащат по-добре“, после се премества в Народния комисариат, защото „там плащат още по-добре“, а оттам пристига да контролира бившия си началник, да мъсти на своя притеснител от цялата си душа.) Е, и профсъюзът не дреме, естествено — този най-добър защитник на работническите интереси. Така че комунистите възглавяват водопровода. „Само работниците трябва да стоят начело, само

комунистите трябва да ръководят изцяло — правилността на тази позиция се потвърди и от дадения процес“ (стр. 433). Така че московската партийна организация не откъсва очи от водопровода. (А зад нея стои и ЧК.) „Върху здравето чувство на класовата омраза изграждахме навремето нашата армия; в нейно име не възлагаме нито един отговорен пост на хора не от нашия лагер, без да им назначим по един... комисар“ (стр. 434). Всички незабавно се залавят да поправят главния инженер, да го насочват, да го учат и без негово знание да разместват техническия персонал („разпердушинихме цялото гнездо на гешефтарите“).

И пак не спасяват водопровода! Работата тръгва не на добре, а на по-зле! — шайката на инженерите се изхитря тихомълком да прокара злия си умисъл. Нещо повече: надмогнал своята двойствена интелигентска природа, която не му позволявала нито веднъж в живота да се изрази рязко, Олденборгер се осмелява да нарече действията на новия началник на водопровода Зенюк (фигура „дълбоко симпатична“ на Криленко „по своята вътрешна структура“) — деребейство!

Именно тогава става ясно, че „инженер Олденборгер съзнателно предава интересите на работниците и е пряк и открит противник на диктатурата на работническата класа“. Започват да викат на водопровода комисии — те обаче намират, че всичко е наред и че водата си тече нормално. Рабкриновците не се примиряват с това и пращат в РКИ доклад след доклад. Олденборгер просто „иска да разруши, да повреди, да развали водопровода с политически цели“, но не може да го постигне. Е, в каквото могат, му пречат, пречат му да направи разточителен ремонт на котлите или да замени дървените цистерни с бетонни. Вождовете на работниците започват открито да говорят на събрания на колектива, че техният главен инженер е „душата на организиран технически саботаж“, че не бива да му вярват и трябва да му се съпротивляват във всичко.

И пак работата върви от зле по-зле!...

Но което особено измъчва „потомствената пролетарска психология“ на рабкриновците и профсъюзниците е това, че повечето работници на помпените инсталации са „заразени от дребнобуржоазната психология“, стоят на страната на Олденборгер и не виждат неговия саботаж. Че на всичко отгоре това съвпада с изборите за Московския съвет и работниците от водопровода издигат

кандидатурата на Олденборгер, на която, естествено, партийната низова организация противопоставя партийна кандидатура. Тя се оказва обаче обречена поради фалшивия авторитет на главния инженер сред работниците. Въпреки това партийната организация изпраща в района и до всички инстанции и огласява на общо събрание своя резолюция: „Олденборгер е центърът и душата на саботажа, в Московския съвет той ще бъде наш политически враг!“ Работниците отвърщат с ропот и викове: „Не е вярно!“, „Лъжете!“. И тогава секретарят на партийния комитет, другарят Седелников, обявява направо в лицето на хилядоглавия пролетариат: „С такива черносотници не искам и да говоря!“, един вид, с вас ще поговорим на друго място.

Вземат следните партийни мерки: изключват главния инженер от... колегиума по управлението на водопровода, създават около него постоянна обстановка на следене, непрекъснато го викат в многобройни комисии и подкомисии, разпитват го и му поставят спешни задачи. Всяко негово невявяване се записва в протоколите „в случай на бъдещ съдебен процес“. Чрез Съвета на труда и отбраната (председател — другарят Ленин) назначават на водопровода „Извънредна тройка“ (Рабкрин, Съветът на профсъюзите и другарят Куйбишев).

А водата вече четвърта година продължава да си тече по тръбите, московчаните я пият и нищо не забелязват...

Тогава др. Седелников пише статия в „Экономическая жизнь“: „Предвид вълнуващите общественото мнение слухове за катастрофалното състояние на водопровода“ той съобщава много нови тревожни слухове и дори че водопроводът изпомпва водата под земята и „съзнателно подмива фундамента на цяла Москва“ (положен още от Иван Калита). Извикват комисия от Московския съвет. Тя намира: „Състоянието на водопровода е удовлетворително, техническото ръководство е рационално.“ Олденборгер опровергава всички обвинения. Тогава Седелников обявява благодушно: „Аз си поставях за задача да *вдигна шум* около въпроса, пък после спецове да се разбират.“

И какво им остава на работническите вождове? Какво е последното им, но сигурно средство? Донос във ВЧК! Седелников това и прави! Той вижда „картината на съзнателното разрушаване на

водопровода от Олденборгер“, не се съмнява, че „на водопровода, в сърцето на Червена Москва, има контрареволуционна организация“. Отгоре на всичко и катастрофалното състояние на Рубльовската кула!

И тук Олденборгер допуска нетактична грешка, безгръбначна и двойствено интеллигентска: „провалят“ му поръчката за нови котли от чужбина (а старите в Русия сега е невъзможно да се поправят) — и той се самоубива. (Много нещо му се струпва ни главата, че отгоре на всички му липсва и закалка.)

Делото не е пропиляно, и без Олденборгер може да се изнамери контрареволуционна организация, рабкриновците се залавят да разкрият всичко. Два месеца вършат някакви потайни маневри. Но духът на започващия НЕП е такъв, че „трябва да се даде урок и на едните, и на другите“. Така че успоредно се води и процес във Върховния трибунал. Криленко е прекомерно суров. Криленко е прекомерно неумолим. Той разбира: „Руският работник, естествено, е бил прав, когато във всеки *не свой* е виждал по-скоро враг, отколкото приятел“, но „при по-нататъшните промени в нашата практическа и обща политика ние ще трябва да правим може би още по-големи компромиси, да отстъпваме и да лавираме; партията може би ще се окаже принудена да избере тактическа линия, против която ще започне да възразява логиката на честните самоотвержени борци“ (стр. 458).

Е, наистина, трибуналет „третира с лекота“ работниците, които свидетелствуват срещу другаря Седелников и рабкриновците. И подсъдимият Седелников отговаря безгрижно на заплахите на обвинителя: „Другарю Криленко, аз съм запознат с тези законодателни членове; но нали *тук съдите не класови врагове*, а тези членове се отнасят за враговете на класата.“

И Криленко атакува обаче бодро. Явно лъжливите доноси до държавни учреждения... при утежняваше вината обстоятелства (лична злоба, разчистване на лични сметки)... използване на служебното положение... политическа безотговорност... злоупотреба с властта, с авторитета на съветските работници и членове на РКП(б)... дезорганизация в работата на водопровода... нанесена вреда на Московския съвет и на Съветска Русия предвид малкото такива специалисти... невъзможната им замяна... „*Да не говорим за индивидуалната лична загуба*... В наше време, когато борбата е основно съдържание на живота ни, сме свикнали някак малко да се

съобразяваме с тези невъзвратими загуби... (стр. 458). Върховният революционен трибунал трябва да каже своята дума... Присъдата трябва да се стовари с цялата си суровост!... Не сме дошли тук да си играем на шикалки!...“

Майчице мила, какво ли ги чака сега? Нима?... Моят читател е свикнал и подсказва: *всички да се раз...*

Абсолютно вярно. Всички да се разсмеят: предвид чистосърдечното им разкажание подсъдимите да бъдат осъдени на... обществено порицание!

Две правди...

А Седелников уж на една година затвор.

Разрешете да не повярвам.

О, бардове на 20-те години, вие ги представяте като светъл кипеж на радостта! Дори само до крайчеца докоснали се, дори само с детството си докоснали се до тях — не можем да ги забравим. Тези мутри, тези муцуни, преследващи инженерите — тъкмо те започват да се угояват през 20-те години.

Но сега виждаме, че още от осемнадесета...

* * *

В двата следващи процеса ще си отдъхнем за малко от нашия любим върховен обвинител: той е зает с подготовката на големия процес срещу есерите. (Провинциални процеси срещу есерите от рода на Саратовския, 1919 г., има и по-рано.) Този грандиозен процес още предварително предизвиква вълнение в Европа и Народният комисариат на правосъдието се сепва: четири години, откакто съдим, а нямаме наказателен кодекс, нито стар, нито нов. Вероятно грижата за кодекса не е отминала и Криленко: необходимо е всичко да се съгласува предварително.

Предстоящите църковни процеси са вътрешни, прогресивна Европа не се интересува от тях, могат да ги претупат и без кодекс.

Вече видяхме, че отделянето на църквата от държавата се разбира от държавата в смисъл, че самите храмове и всичко окичено, наслагано и нарисувано в тях се прехвърля на държавата, а на църквата

остава само оная църква, която е в *душите ни*, съгласно Светото писание. И през 1918 г., когато политическата победа изглежда вече спечелена по-бързо и по-леко от очакваното, се пристъпва към църковните конфискации. Това обаче поражда много голямо възмущение сред народа. В разгарящата се Гражданска война е неразумно да се създава и вътрешен фронт срещу вярващите. Налага се диалогът между комунисти и християни засега да се отложи.

В края на Гражданската война като естествена последица от нея избухва небивал глад в Поволжието. Тъй като той не украсява много венеца на победителите в тази война, за него измънкват не повече от два реда. А този глад стига до човекоядство, до изяждане на деца от собствените им родители — глад, непознат от древната Рус в Смутното Време (защото тогава, както свидетелствуват летописците, под снега и леда по няколко години лежали неовършаните кръстци. Един филм за този глад би могъл вероятно да хвърли нова светлина върху всичко, което сме видели и което знаем за революцията и Гражданската война. Но няма нито филм, нито романи, нито статистически изследвания — стараят се това да бъде забравено, то не ни прави чест. Освен другото сме свикнали да пробутваме *причината* за всеки глад на *кулаците*, а кой сред повсеместната смърт е бил кулак? В. Г. Короленко в своите „Писма до Луначарски“^[3] (които въпреки обещанието на последния никога не са издавани в СССР) ни обяснява поголовния глад и немотията в страната: това е от падането на производителността (трудовете ръце са заети с оръжието) и от загубата на доверието и надеждата на селянина да остави за себе си поне малка част от реколтата. Някой някога ще пресметне и многомесечните многовагонни продоволствени доставки според Бресткия мир — от Русия, лишила се от езика на протеста, и дори от областите на бъдещия глад за кайзеровска Германия, все още воюваща на Запад.

Най-пряката и къса причинна връзка: населението от Поволжието е яло децата си, защото болшевиките са завзели със сила властта и са предизвикали Гражданската война.

Но гениалността на политика е в това да извлече успех и от народната беда. И идва като озарение — нали в руския билиард трите топки падат в дупките от един удар: *нека поповете нахранят сега Поволжието!* Нали са християни, нали са толкова милосърдни!

1) Ако откажат — ще прехвърлим вината за глада на тях и ще разгромим църквата;

2) Ако се съгласят — ще опразним до шушка храмовете;

3) И във всички случаи ще попълним валутния си резерв.

Вероятно догадката е подсказана от самата църква. Както свидетелствува патриарх Тихон, още през август 1921 г., в началото на глада, църквата създава епархиални и общоруски комитети за помощ на гладуващите, започва събирането на пари. Но да се допусне пряка помощ от църквата, която на всичко отгоре да отива право в устата на гладуващия, би означавало да се подкопае диктатурата на пролетариата. Комитетите издават забрана и прибират парите в хазната. Патриархът се обръща за помощ и към Римския папа, и към Кентърбърийския архиепископ — но и тук го пресичат, разясняват му, че само съветската власт е упълномощена да води преговори с чужденци. А и какво е взел да разпалва тревога: вестниците пишат, че властта има всички средства да се справи и сама с глада.

А в Поволжието хората ядат трева, гризат подметките си и касите на вратите. И най-после през декември 1921 г. Помгол (Държавният комитет за подпомагане на гладуващите) предлага на църквата да пожертвува за гладуващите църковните ценности — не всички, а само които нямат богослужебна каноническа употреба. Патриархът дава съгласие, Помгол съставя инструкция: всички пожертвования да са само доброволни! На 19 февруари 1922 г. Патриархът разпраща послание: да се разреши на енорийските съвети да жертвуват предмети, които нямат богослужебно предназначение.

Но така всичко отново може да иде на вятъра заради компромиса, подкопаващ пролетарската воля.

И нова мисъл — като удар на мълния! Мисъл декрет! Декрет на ВЦИК от 26 февруари: от храмовете да се изземат всички *ценности* — за гладуващите!

Патриархът пише до Калинин — не получава отговор. Тогава на 28 февруари излиза с ново, съдбоносно послание: от гледна точка на Църквата подобен акт е светотатство и ние не можем да одобрим изземването.

Сега, от дистанцията на изтеклия половин век, е лесно да упрекнем Патриарха. Може би ръководителите на християнската Църква не е трябвало да се отвличат с мислите: а няма ли съветската

власт други ресурси или *кой* докара Волга до глад; не е трябвало да държат толкова на тези ценности, съвсем не от тях предстои да дойде (ако изобщо предстои) новата сила на вярата. Но трябва да влезем и в положението на нещастния Патриарх, избран вече след Октомври, ръководил само няколко години притесняваната, преследвана, разстрелвана — и поверена му на съхранение Църква.

И веднага във вестниците започва изпробвано гонение срещу Патриарха и висшите църковни служители, задушаваци Поволжието с костеливата ръка на глада! И колкото повече упорствува Патриархът, толкова по-несигурно става положението му. През март и сред духовенството започва движение да се отстъпят ценностите, да се постигне съгласие с властта. Опасенията, които остават, са изложени пред Калинин от епископ Антонин Грановски, член на ЦК на Помгол: „вярващите се тревожат, че църковните ценности могат да идат за *други*, тесни и чужди на сърцата им цели“. (Като познава общите принципи на Прогресивното учение, опитният читател ще се съгласи, че това е много вероятно. Нали нуждите на Коминтерна и освобождаващия се Изток не са по-малко остри от тези на Поволжието.)

Петроградският митрополит Вениамин също е обзет от несъмнен порив: „Това е Божово и ние ще дадем всичко сами.“ Но изнемването е излишно, нека това бъде волно пожертвование. Той настоява и за контрол от страна на духовенството и вярващите: да придружават църковните ценности до момента, когато те ще се превърнат в хляб за гладуващите. Измъчва се как при това положение да не престъпи осъждащата воля на Патриарха.

В Петербург нещата като че ли се развиват мирно. На заседание на петроградския Помгол от 5 март 1922 г. се създава, по разказа на свидетел, дори радушна обстановка. Вениамин обявява: „Православната Църква е готова да даде всичко в помощ на гладуващите“ и вижда светотатство само в насилственото изнемване. Но тогава защо да се прибягва до изнемване! Председателят на Петропомгол Канатчиков уверява, че това ще доведе до доброжелателно отношение на съветската власт към църквата. (Как не!) В горещия си порив всички стават. Митрополитът казва: „Най-голямото тегло идва от злобата и враждата. Ще дойде време — всички руси ще се обединят. Самият аз начело на молещите се ще сменя

ризите от Казанската Богородица, със сладки сълзи ще ги залея и ще ги дам.“ Той благославя болшевиките — членове на Помгол, и те го изпращат гологлави до вратата. „Петроградская правда“ от 8, 9 и 10 март^[4] потвърждава мирния и успешен резултат от преговорите и пише доброжелателно за митрополита. „В Смолни се договориха, че църковните купели и ризи ще бъдат претопени в сребърни слитъци в присъствието на вярващите.“

И отново ни се пробутва някакъв компромис! Отровните пари на християнството отравят революционната воля. На гладуващите от Поволжието не са нужни *такова* единство и *такова* предаване на ценностите! Безгръбначният състав на Петропомгол е сменен, вестниците лаят срещу „лошите пастири“ и „князете на църквата“, а на църковните представители се разяснява: не ви щем жертвите! Никакви преговори с вас! *Всичко принадлежи на властта* — и тя ще вземе, което сметне за необходимо.

И в Петроград, както навсякъде, започва принудително изземване със стълкновения.

Сега вече има законни основания за започване на църковни процеси:^[5]

Московският църковен процес (26 април — 7 май 1922 г.) в Политехническият музей, Московски революционен трибунал, председател Бек, прокурори Лунин и Лонгинов. Седемнадесет подсъдими, протойереи и миряни, обвинени в разпространяване на възванието на Патриарха. Това обвинение е по-важно от самото предаване или неподаване на ценностите. Протойерей А. Н. Заозерски дава ценностите от своя храм, но отстоява по принцип възванието на патриарха, като смята насилственото изземване за светотатство — става централна фигура на процеса — и ще бъде незабавно *разстрелян*. (Кое то всъщност доказва: важно е не да се нахранят гладуващите, а да се удари църквата в удобното време.)

На 5 май в Трибунала е призован като свидетел патриарх Тихон. Публиката в залата е вече подбрана, подставена (в това отношение 1922 г. не се отличава много от 1937 г. и от 1968 г.), подквасата на Древна Рус е проникнала така дълбоко, а закваската на Съветите е още такава тънка ципица, че при влизането на Патриарха над половината от присъстващите се изправят на крака, за да получат благословията му.

Патриархът поема върху себе си цялата вина за написването и разпространяването на възванието. Председателят се опитва да изкопчи нещо: не може да бъде! Наистина ли собственоръчно — буква по буква? По всяка вероятност вие само сте го подписали, но *кой го е писал? Кой са ви съветниците?* И още: защо споменавате във възванието, че вестниците ви подлагат на гонения? (Ами че преследват вас, защо трябва да го чуваме *ние*?...) Какво сте искали да кажете?

Патриархът: Попитайте тези, които организираха това преследване, да кажат каква е била целта им?

Председателят: Но това няма нищо общо с религията!

Патриархът: Това има исторически характер.

Председателят: Вие употребихте израза, че докато сте преговаряли с Помгол, декретът е бил огласен „зад гърба ви“.

Патриархът: Да.

Председателят: Следователно смятате, че съветската власт е постъпила неправилно?

Съкрушителен аргумент! Милиони пъти още ще бъде повтарян в следователските нощни кабинети! И никога не ще посмеем да отговорим така просто, както

Патриархът: Да.

Председателят: Смятате ли съществуващите в държавата закони задължителни за себе си, или не?

Патриархът: Да, признавам ги, *доколкото те не противоречат на благочестивите правила.*

(Всички да бяха отговаряли така! Друга щеше да е нашата история!)

Пак се връщат към въпроса за канона. Патриархът пояснява: ако Църквата сама предава ценностите — това не е светотатство, но ако ѝ се отнемат пряко волята ѝ — е светотатство. Във възванието не е казано изобщо да не се дават, а се осъжда само насилственото им изземване.

Другарят председател Бек е изумен: Какво в края на краищата е по-важно за вас — църковните канони или становището на съветското правителство?

(Очакваният отговор е: ... на съветското правителство.)

— Дадено, нека бъде светотатство по каноните ви — възкликна *обвинителят*, — но оправдано от гледище на *милосърдието*!!!

(За пръв и последен път през последните петдесет години на трибунала си спомнят това нещастно милосърдие...)

Прави се и филологически анализ. „Светотатство“ идва от думата „свято-тат“^[6].

Обвинителят: Значи ние, представителите на съветската власт, сме крадци на свещени предмети?

(Продължителен шум в залата. Почивка. Влизат във функциите си комендантските помощници.)

Обвинителят: И така, вие наричате крадци представителите на съветската власт, на ВЦИК?

Патриархът: Аз само цитирам каноните.

По-нататък се обсъжда терминът „кощунство“. При изземването в църквата „Василий Кесарийски“ една иконна риза не влизала в сандъка и тогава започнали да я тъпчат с крака. Но нима Патриархът е бил там?

Обвинителят: Откъде знаете? Назовете името на свещеника, който ви е разказал за този случай! (= мигом ще го приберем!)

Патриархът не го назовава.

Следователно е лъжа!

Обвинителят напада тържествуващо: Действително, *кой* е разпространил тази гнусна клевета?

Председателят: Назовете фамилните имена на хората, които са тъпкали ризата с крака. (Че те да не са си оставили там визитни картички!) Иначе Трибуналът не може да ви вярва!

Патриархът не може да ги назове.

Председателят: Значи го заявявате голословно!

Остава още да се докаже, че Патриархът е искал да събори съветската власт. Ето как се доказва това: „Агитацията е опит да се подготви *настроение*, за да се подготви по-късно и *смъкването*.“

Трибуналът постановява срещу Патриарха да бъде възбудено наказателно дело.

На 7 май присъдата е произнесена: от седемнадесет подсъдими единадесет — на разстрел. (Ще разстрелят петима.)

Както казва Криленко, не сме се събрали да си играем на шикалки.

Една седмица по-късно Патриархът е отстранен и арестуван. (Но това още не е краят. На първо време го откарват в Донския манастир и

там го държат в строго заточение, докато вярващите свикнат с неговото отсъствие. Спомнете си как малко преди това Криленко се чуди: че каква опасност заплашва Патриарха?... Наистина, когато нещо назрее, не помагат нито камбани, нито телефони.)

След още две седмици в Петроград е арестуван и митрополит Вениамин. Той не е висш църковен сановник, дори не е назначен като всички митрополити. През пролетта на 1917 г. — за пръв път от времето на древния Новгород — *избират* митрополит в Москва (Тихон) и в Петроград (Вениамин). Общодостъпен, кротък, чест гост на заводи и фабрики, популярен сред народа и нисшето духовенство, Вениамин е избран именно с техните гласове. Той не схваща в кое време живее и вижда задачата си в независимостта на църквата от политиката, „защото в миналото тя пострада много от нея“. Та точно този митрополит го изправят на

Петроградския църковен процес (9 юни — 5 юли 1922 г.). Обвиняемите (противили се да бъдат предадени църковните ценности) са няколко десетки, включително професори по богословие и църковно право, архимандрити, свещеници и миряни. Председателят на трибунала Семьонов е двадесет и пет годишен (според слуховете бил фурнаджия). Главният обвинител — членът на колегията на Народния комисариат на правосъдието П. А. Красиков, е връстник и приятел на Ленин от Красноярск, а сетне и в емиграцията, Владимир Илич много обичал да го слуша как свири на цигулка.

Още на Невския проспект и там, където се завива към съда, всеки ден се трупат хора, а при минаването на митрополита мнозина падат на колене и пеят „Спаси, Господи, люди Твоя!“ (От само себе си се разбира, че още тук, на улицата, както и в зданието на съда прекалено ревностните вярващи ги арестуват.) В залата по-голямата част от публиката са червеноармейци, но и те се изправят на крака всеки път щом влезе митрополитът с бяла калимавка на глава. А обвинителят и трибуналот го наричат *враг на народа*. (Тази думичка вече е в сила, забележете.) Твърде силно и все по-явно от процес на процес се чувствуват ограничените пълномощия на адвокатите. Криленко не споменава нищо за това, но го научаваме от очевидец. Трибуналот отправя гръмки заплахи *да прати в затвора главния защитник* Бобрищев-Пушкин — и това вече е толкова в нравите на

времето и толкова реално, че Бобришчев-Пушкин бърза да предаде на адвоката Гурович златния си часовник и портфейла... А по нареждане на трибунала свидетелят професор Егоров е взет още на място под стража за изказвания в полза на митрополита. Оказва се обаче, че той е подготвен за това: носи голяма чанта, а в нея — храна, бельо и дори одеялце.

Читателят забелязва как съдът постепенно придобива познатите ни форми.

Митрополит Вениамин е обвинен, че влязъл в злонамерено съглашение със... съветската власт и по този начин е намалил въздействието на декрета за изземването на ценностите. Разпространявал своето обръщение към Помгол злонамерено сред народа (Самиздат!). И е действувал в сговор със световната буржоазия.

Свещеник Красницки, един от главните живоцърковници^[7] и сътрудник на ГПУ, свидетелствува, че свещениците се канели да използват глада и да вдигнат въстание срещу съветската власт.

Изслушани са само свидетелите на обвинението, свидетелите на защитата не са допуснати да дадат показания. (Каква прилика!... Все по-голяма и по-голяма...)

Обвинителят Смирнов иска „шестнадесет глави“. Обвинителят Красииков възкликва: „Цялата православна църква е контрареволуционна организация. *Би трябвало да се прати в затвора фактически цялата църква!*“

(Напълно реална програма, която скоро почти е реализирана. И добра база за Диалог между комунисти и християни.)

Ще се възползуваме от редкия случай да приведем няколко запазили се фрази на адвоката (С. Я. Гурович), защитника на митрополията:

„Няма доказателства за вина, няма факти, няма и обвинение... Как ще се произнесе историята? (Леле, че страшно! Просто ще забрави и нищо няма да каже!) Изземването на църковните ценности в Петроград се извършва напълно спокойно, но петроградското духовенство е на подсъдимата скамейка и нечий ръце го тласкат към смъртта. Основният принцип, подчертаван от вас, е ползата за съветската власт. Но не забравяйте, че Църквата крепне чрез кръвта на своите мъченици. (Тоя път няма да укрепне!) Няма какво повече да кажа, но ми е трудно да се разделя със словото. Докато има прения —

подсъдимите са живи. Свършат ли пренията — свършва и животът им...”

Трибуналът осъжда на смърт десет души. Изчакват с изпълнението на присъдата повече от месец, докато завърши процесът срещу есерите (сякаш са се канели да ги разстрелят заедно с есерите). Накрая ВЦИК помилва шестима, а останалите четирима (митрополит Вениамин; архимандрит Сергии, бивш член на Държавната дума; професорът по право Ю. П. Новицки; адвокатът Ковшаров) са разстреляни през нощта на 12 срещу 13 август.

Много молим читателя да не забравя принципа на провинциалната многократност. Където има два църковни процеса, има и двадесет и два.

* * *

За процеса срещу есерите бързат да подготвят Наказателния кодекс: време е да се поставят гранитните основи на Закона! На 12 май, както предварително е решено, се открива сесията на ВЦИК, а проектът на Кодекса все още се бави — току-що са го пратили на Владимир Илич в Горки^[8] да го прегледа. Шест члена от кодекса предвиждат като висша мярка разстрела. Това не удовлетворява Ленин. На 15 май върху полето на проекта Илич добавя още шест члена, по които също да се полага разстрел (включително — по член 69: пропаганда и агитация... по-специално — призив към пасивно противодействие на правителството, към масово неизпълнение на военната или данъчната повинност^[9]). И още един случай за разстрел: за неразрешено завръщане от чужбина (как са сновали само преди насам-натам всички социалисти!). И още едни наказание, равносилно на разстрел: изселване извън страната. Владимир Илич предвижда недалечното бъдеще, когато няма да имат чет юрналите се към нас от Европа, но никой от нас не ще тръгне доброволно на Запад.) Ето как Илич пояснява основния извод на народния комисар на правосъдието:

„Др. Курски! Според мен трябва да се разшири прилагането на разстрела (замяната му с изселване в

чужбина)... към всички видове дейност на меншевиките, есерите и т.н.; да се намери формулировка, която да поставя в *една връзка* тези действия с *международната буржоазия*“ (курсивът и разредката е на Ленин^[10]).

Да се разшири прилагането на разстрела! — какво има тук за неразбиране? (Колцина са екстернирани извън страната?) Терорът е средство за убеждение^[11], не е ли ясно?

А Курски все пак не го разбира докрай. Ето какво, по всяка вероятност, не е разбрал: как да редактира тази формулировка, как да впримчи самата тази *връзка*. И на другия ден посещава председателя на Совнаркома за разяснения. Разговорът им не ни е известен. Но на 17 май Ленин му изпраща от Горки второ писмо:

„Др. Курски! В допълнение към нашия разговор Ви изпращам вариант за допълнителен параграф на Наказателния кодекс... Основната мисъл, надявам се, е ясна въпреки всички недостатъци на черновката: открито да се постави принципното и политически правдиво (а не само тясно юридическо) положение, мотивиращо *същността и оправданието на терора*, неговата необходимост и неговите граници.

Съдът трябва не да премахва терора — да се обещава това, би било самоизмама или измама, — а да го обоснове и узакони принципно, ясно, без фалш и без разкрасяване. Трябва да се формулира колкото се може по-широко, защото само революционното правосъзнание и революционната съвест ще поставят на повече или по-малко широка основа условия за приложението му на практика.

С комунистически привет Ленин“^[12]

Не се наемаме да коментираме този важен документ. Тук са уместни тишина и размисъл.

Документът е особено важен с това, че е от последните земни разпореждания на още неповаления от болестта Ленин, важна част от политическото му завещание. Девет дни след това писмо той ще получи първия удар, от който ще се оправи само частично и не за дълго през есенните месеци на 1922 г. Може би тези две писма са написани в същото това светло беломраморно будоар кабинетче в ъгъла на втория етаж, където вече стои и чака бъдещото смъртно ложе на вожда.

А по-нататък е притурена същата *чернова*, двата варианта на допълнителния параграф, от който след няколко години ще се излюпи и 58–4, и целият наш роден 58 член. Четеш и се възхищаваш: ето какво ще рече *да се формулира колкото се може по-широко!* Ето какво ще рече — *да се прилага по-широко!* Четеш и си спомняш колко широко се разпростираше родният член...

„... пропаганда или агитация, или участие в организация, или съдействие (обективно съдействащи или *способни да съдействуват*)... на организации или лица, чиято дейност има характер...“

Я дайте насам Блажения Августин, аз и него ще го тикна в затвора по този член!

Всичко е както трябва, внесено е, преписано е, разстрелът е разширен — и сесията на ВЦИК от 20 май приема Наказателния кодекс и постановява той да влезе в сила от 1 юни 1922 г.

И сега вече на най-законно основание започва двумесечният

Процес срещу есерите (8 юни — 7 август 1922 г.) Върховният трибунал. Обичайният председател другарят Карклин (подходящо име за съдия)^[13] е заменен за този отговорен процес с обиграния Георгий Пятаков.

Ако ние с читателя вече не бяхме достатъчно подковани, за да знаем, че главното във всеки съдебен процес е не тъй наречената „вина“, а целесъобразността, може би нямаше да се отнесем веднага с душевна отзивчивост към този процес. Но *целесъобразността* действа безотказно: за разлика от меншевиките есерите са смятани още за опасни, още за неразпръснати, недобити — и в името на

новосъздадената диктатура (на пролетариата) е целесъобразно да бъдат довършени.

Ако не знаем този принцип, можем да възприемем целия процес погрешно като партийна мъст.

Човек неволно се замисля над изнесените на този процес обвинения, прехвърля ги върху дългата, проточена и продължаваща да се точи история на държавите. С изключение на броените на пръсти парламентарни демокрации в броени на пръсти десетилетия цялата история на държавите е история на преврати и заграбване на властта. И който успее да извърши преврата по-ловко и по-за дълго, е осенен в същата минута от свещените одеяния на Юстицията, и всяка негова минала и бъдеща крачка е законна и достойна за оди, а всяка минала и бъдеща крачка на провалилите се врагове е престъпна и подлежи на съд и законна екзекуция.

Наказателният кодекс действа само от една седмица, но ето че вече натъпкват в него съществуващата едва от пет години следреволюционна история. И преди двадесет, и преди десет, и преди пет години есерите са най-близката по отношение на свалянето на царизма революционна партия, поела върху себе си (благодарение на особеностите в терористичната си тактика) главната тежест на каторгата, почти незасегнала болшевиките.

А сега и вече първото обвинение срещу тях: есерите са инициаторите на Гражданската война! Да, тъкмо *те* я подпалват! Те са обвинени, че в дните на октомврийския преврат се възпротивяват срещу него с оръжие в ръка. Когато поддържаното и отчасти съставено от тях Временно правителство е законно пометено от картечния огън на моряците, есерите напълно незаконно се опитват да го отстоят. (Друга работа е, че тези им опити са много вяли, че ту се колебаят, ту се отказват. Но вината им не става по-малка от това.) И дори отговарят на изстрелите с изстрели, дори вдигат юнкерите, намиращи се на военна служба при сваляното правителство.

Макар и разбити като въоръжена сила, те не се разкайват политически. Не коленичат пред Совнаркома, който се е обявил за правителство. Продължават да упорствуват, че единствено законно е било предишното правителство. Не признават незабавно краха на двадесетгодишната си политическа линия (а крах, естествено, има, макар това да става ясно по-късно), не молят да ги помилват, да ги

разпуснат, да престанат да ги смятат за партия. (На същите основания са незаконни и всички местни и периферни правителства — Архангелското, Самарското, Уфимското или Омското, Украинското, Донското, Кубанското, Уралското или Закавказките, тъй като те се обявяват за правителства вече след като Совнаркомът е обявил себе си за такова.)

А ето и второто обвинение: задълбочили били пропастта на Гражданската война с това, че на 5 и 6 януари 1918 г. излезли на демонстрация и така са се бунтували срещу законната власт на Работническо-селското правителство: поддържали своето незаконно (избрано впрочем чрез всеобщо свободно, равно, тайно и пряко гласуване) Учредително събрание срещу моряците и червеноармейците, законно разгонващи споменатото Събрание и споменатите демонстранти. Та точно затова започнала Гражданската война — не всички жители едновременно и послушно се подчиняват на законните декрети на Совнаркома.

Обвинение трето: те не признават Бресткия мир — законния и спасителен Брестки мир, който не отсича главата на Русия, а само част от тялото ѝ. Така, според обвинителното заключение, са налице „всички признаци за *държавна измяна* и престъпни действия, насочени към въвлечане на страната във война“.

Държавна измяна! — тя също може да бъде тълкувана и така, и иначе, откъдето я погледнеш...

Оттук следва и тежкото четвърто обвинение: през лятото и есента на 1918 г., когато кайзеровска Германия едва издържа последните си месеци и седмици срещу съюзниците, а съветското правителство, вярно на Бресткия договор, я подкрепя в тази тежка борба чрез влакови композиции с храни и месечни изплащания на контрибуции в злато — есерите предателски се готвят (дори не се готвят, а по свой навик повече *обсъждат*: какво ли ще е, ако...) да вдигнат във въздуха железопътната линия пред един такъв влак и да оставят златото в родината — тоест те „се готвят към престъпно разрушаване на нашето народно достойнство — железопътните линии“. (Тогава още не се срамуват и не крият, че да, руското злато е извозвано в бъдещата империя на Хитлер, и Криленко с неговите два факултета, юридическия и историческия, не се сеща, а и никой от помощниците

му не му подшушва, че ако релсите са народно достояние, то може би и златните кюлчета също?...))

От четвъртото обвинение неумолимо произтича и пето: есерите смятат да получат техническите средства за замисленото взривяване срещу пари, отпуснати им от съюзните представители (за да не дават златото на Вилхелм, те искат да вземат пари от Антантата) — а това е вече краен предел на предателството! (За всеки случай Криленко подмята, че есерите са били свързани и с щаба на Лудендорф^[14], но разбрали, че са направили погрешно сметката си, и се отдръпнали.)

Оттук вече е съвсем близко до шестото обвинение: през 1918 г. есерите са били *шпиони* на Антантата! Вчера революционери — днес шпиони! — тогава такова нещо е имало ефекта на бомба. Оттогава в редица процеси това е набивано до втръсване.

Е, и седмо, и десето — сътрудничеството им със Савинков или с Филоненко, или с кадетите, или със „Съюза за възраждане“, и дори със студентите контета, че и с белогвардейците.

Та цялата тази верига от обвинения е добре прокарана от прокурора. (Връщат му това прозвище преди процеса.) Дали след дълго седене в кабинета или внезапно озарение зад катедрата, но той намира тук сърдечно-състрадателната, обвинително-дружествената нотка, която в следващите процеси ще звучи все по-уверено и по-често и която през 1937 г. ще даде зашеметяващи резултати. Тази нотка е — да се намери единство между съдещите и съдените — и срещу целия останал свят. Мелодията се изпълнява на най-любимата струна на подсъдимия. От обвинителната катедра на есерите се говори: *нали ние с вас сме революционери!* (Вие и ние — това сме ние!) Как сте могли да паднете толкова ниско, че да се обедините с кадетите? (Направо сърцето ви се къса!) С офицерите? Да учите студентските контета на вашата блестящо разработена техника за конспирация?! Такъв е особеният характер на октомврийския преврат: да обяви война на всички партии едновременно и в същото време да им се забрани да се обединяват помежду си: „Не те закачат — стой настрана!“

Сърцата на някои подсъдими наистина трепват: как са могли да паднат толкова ниско? Проявеното от прокурора съчувствие в светлата съдебна зала разтърсва доведения от килията затворник.

Криленко намира още един логичен довод (той ще свърши добра работа на Вишински срещу Каменев и Бухарин): при влизането ви в

съюз с буржоазията вие сте получавали от нея парична помощ. Отначало сте вземали за *делото*, в никакъв случай не за партийни цели — *а къде е тук разграничителната черта? Кой ще я определи?* Да не би пък делото да не е партийна цел? И така, вие сте паднали дотам: вас, партията на социалистите революционери, да ви издържа буржоазията?! Къде е вашата революционна гордост?

Има всички основания за най-тежко, че и отгоре, наказание — и Трибуналят може вече да се оттегли на съвещание, да тръсне на всекиго заслуженото, но ето ти беда:

— всичко, в което е обвинявана сега партията на есерите, се отнася за 1917 и 1918 г.;

— през февруари 1919 г. партийният съвет на есерите решава да прекрати борбата против болшевишката власт. (Дали изнемогнали от борбата, дали не и под влияние на социалистическата си съвест?) И на 27 февруари 1919 г. болшевишкото правителство амнистира есерите за цялото им минало. Партията е легализирана, излиза от нелегалност — а две седмици след това започват масови арести и цялото ѝ ръководно ядро е вкарано зад решетките в познатия ни стил;

— оттогава те не водят открита борба, а и не биха могли да водят каквато и да е борба, понеже са по затворите (ЦК е хвърлен в Бутирки и, кой знае защо, не бяга, както е правел обикновено в царско време), така че след амнистията не са могли да извършат нищо досега — до 1922 г.

Как да се излезе от това положение?

Не стига, че не водят борба, ами дори признават властта на Съветите! (Тоест отрекли са се от своето бивше Временно правителство, а и от Учредителното събрание.) И само дето молят за повторни избори за тези Съвети с право на агитация от страна на партиите. (И дори тук на процеса подсъдимият Генделман, член на ЦК, дръзна да каже: „Дайте ни възможност да се ползуваме от цялата гама на тъй наречените граждански свободи — и ние няма да нарушаваме законите.“ Да им се дадели свободи, че и в „цялата гама!“)

Усещате ли? Ето къде се показва враждебната буржоазна свирепа муцуна! Бива ли така? В такъв *сериозен момент*! Когато сме *заобиколени от врагове*! (И след двадесет, и след петдесет, и след сто години пак ще бъдем заобиколени.) А на тях, кучите синове, им дай свободна агитация на партиите?!

Политически трезвите хора, казва Криленко, биха се разсмели, биха само свили рамене в отговор. Справедливо се решава: „незабавно с всички репресивни мерки на държавата да се пресече възможността тези групи да агитират срещу властта“ (стр. 183). Ето как целият ЦК на есерите (когото са заловили) попада в затвори!

Но — в какво да ги обвинят сега? „Този период не е изследван достатъчно от съдебното следствие“ — оплаква се нашият прокурор.

Впрочем едно от обвиненията е вярно: през същия февруари на 1919 г. есерите излизат с резолюция (въпреки че не я прилагат в живота, според новия Наказателен кодекс това няма значение): тайно да водят агитация сред Червената армия, та червеноармейците *да се отказват от участие в наказателните експедиции* срещу селяните.

Какво долно коварно предателство спрямо революцията! — да разубеждаваш хората да участвуват в наказателни експедиции.

Нищо не коства да бъдат обвинени и във всичко онова, което говори, пише и върши (предимно го говори и пише) така наречената „Задгранична делегация на ЦК“ на есерите — главните есери, отървали кожата си с бягство в Европа.

Но всичко това е все още недостатъчно. И ето какво измислят: „мнозина от седящите тук подсъдими нямаше да бъдат призовани на този процес, ако не бяха обвинени в организиране на «терористични актове!»...“ Когато през 1919 г. се обявява амнистията, „на никого от дейците на съветското правосъдие не му минава през ума“, че есерите на всичко отгоре организират терор срещу дейците на съветската държава! (А и на кого наистина би му хрумнало, че точно от есерите трябва да се очаква терор? И да им е хрумнало — щели са да амнистират и това. Направо е добре дошло, че тогава не им е хрумнало. Хрумва им едва сега, когато ще им свърши работа.) А *това* обвинение не е амнистирано (амнистирана е само *борбата*) — и Криленко го предявява!

Преди всичко: какво са *казали* есерските вождове (а какво ли не са дрънкали тези бърбровци през живота си!...) още в първите дни след октомврийския преврат? Днешният лидер на подсъдимите, а и лидер на партията, Абрам Гоц бил казал тогава: „Ако самодържците от Смолни посегнат и на Учредителното събрание... партията на с-р ще си спомни за своята стара изпитана тактика.“

Естествено е да се очаква това от неукротимите есери. И наистина, трудно е да се повярва, че те са се отказали от терора.

„В тази област на изследването“ — оплаква се Криленко — заради конспирацията „свидетелските показания... са недостатъчни“. „Това крайно затруднява задачата ми... В тази област съм принуден в някои моменти да се лутам слепешката“ (стр. 236 — какъв език обаче!).

Задачата на Криленко е сериозно затруднена, защото терорът срещу съветската власт се обсъжда три пъти в ЦК на с-р през 1918 г. и бива *три пъти отхвърлян* (дори въпреки разпускането на Учредителното събрание). И ето че сега, след толкова години, трябва да се доказва, че все пак есерите са били терористи.

Навремето есерите постановяват: само в случай че болшевиките пристъпят към екзекутиране на социалисти. А през 1920 г.: ако болшевиките посегнат върху живота на зложниците есери, партията ще прибегне до оръжие. (А другите зложници ако ще да ги пречукат...)

Та ето: защо с уговорки? Защо не са се отказали категорично? „Защо не е имало изказвания с абсолютно отрицателен характер?“

Че партията не е прибегвала до терор, е ясно дори от обвинителната реч на Криленко. Но се раздуват такива факти: един от подсъдимите възнамерявал да вдигне във въздуха локомотива на совнаркомовския влак при минаването му през Москва — следователно ЦК има пръст в терора. А изпълнителката Иванова с една пироксилинова шашка дежурила цяла нощ при гарата — значи ето ви покушение срещу влака на Троцки и значи ЦК е виновен за терора. Или: членът на ЦК Донской предупредил Ф. Каплан, че ще я изключат от партията, ако стреля срещу Ленин. Но не е достатъчно! Защо не са й забранили категорично? (Или: защо не са съобщили за нея в ЧК?) Затова Каплан е прикачена към делото: била е есерка.

Единственото, от което Криленко извлича полза за обвинението, е, че есерите не са взели мерки за прекратяване на индивидуалните терористични актове на своите безработни скучаещи боевици^[15]. (А и самите боевици почти нищо не свършват. Семьонов нарежда на Сергеев да убие Володарски^[16]; но ЦК остава чист и настрани, дори публично се отрича. Малко след това същият този Семьонов и неговата приятелка Конопльова обогатяват с подозрителна готовност

чрез своите доброволни показания и ГПУ, и този път, трибунала, а толкова страшните боевици се явяват пред съветския съд без конвой, като между заседанията ги пускат да си спят вкъщи.)

За един от свидетелите Криленко казва: „Ако този човек би искал изобщо нещо да измисли, едва ли би могъл да го измисли така, че случайно да попадне точно в целта“ (стр. 251). (Много силно! Това може да се каже за всяко подправено показание.) За Конопльова, напротив: нейното показание е достоверно тъкмо защото тя *не дава докрай* необходимите на обвинението показания. (Но дава достатъчно за разстрелването на подсъдимите.) „Ако поставим въпроса така, че Конопльова си измисля всичко това... става ясно: измисля си, и толкоз“ (той знае!) — а ето че тя не казва всичко докрай. А може и така: „Могла ли е да се състои тази среща? Такава възможност не е изключена.“ Не е ли изключена? Значи се е *състояла*! Карай през просото!

Освен това — „поддривната група“. Говорят надълго и нашироко за нея и изведнъж: „Разформирана е заради пасивност.“ Какви ни ги дрънкате тогава? Осъществени са няколко парични експроприации от съветски учреждения (есерите нямат с какво да се разплащат, да наемат квартири, да пътуват от град в град). Но навремето това са били изящни благородни *ексове*, както се изразяват всички революционери. А сега, пред съветския съд? „Грабеж и укриване на заграбеното.“

В материалите от процеса мътният жълт немигащ фенер на закона осветява неумерената, колеблива, противоречива следреволюционна история на тази патосно-бъбрива, а всъщност объркана, безпомощна и дори бездейна партия, несъумяла да се противопостави на болшевиките. И всяко нейно решение или нерешение, всяко нейно колебание, порив или отстъпление се обръща сега срещу нея и ѝ се вменява единствено като вина, вина, и вина.

И ако през септември 1921 г., десет месеца преди процеса, вече от Бутирки арестуваният ЦК пише до новоизбрания на свобода ЦК, че е съгласен *не на какво да е* събаряне на болшевишката диктатура, а само чрез сплотяване на трудещите се маси и агитационна работа (тоест дори от затвора не е съгласен да бъде освободен с терор, заговор или въоръжено въстание!), то и това е превърнато в първостепенна вина: аха, значи сте *съгласни* на събаряне!

Е, ами ако все пак не са се борили за събарянето, почти не са извършвали терористични акции, почти не е имало експроприации и за всичко останало отдавна им е простено? Нашият любим прокурор прибегва до неприкосновения си резерв: „В краен случай *премълчаването* е състав на престъплението, което има място по отношение на всички без изключение подсъдими и трябва да се смята за установено“ (стр. 305).

Партията на есерите е виновна в това, че *не е направила донос срещу себе си*! Чиста работа! Това е откритие на юридическата мисъл в новия Кодекс, това е царският друм, по който към Сибир ще се устремят благодарните потомци.

Пък и, тръсва раздразнено Криленко, „заклети вечни противници“ — ето какви са подсъдимите! А в такъв случай и без процес е ясно как трябва да се постъпи с тях.

Кодексът е още толкова нов, че Криленко не успява да запомни дори номерата на най-важните наказателни членове срещу контрареволуционерите — ала как само борави с тях! Колко дълбокомислено ги цитира и тълкува! Сякаш от десетилетия ножът на гилотината се стоварва само според тези членове. И ето кое е особено ново и важно: у нас няма разлики в *методите и средствата*, каквито ще намерим в стария царски Кодекс! Те не влияят нито върху определянето на обвинението, нито върху наказателната санкция! Дали е намерение или действие, за нас е все едно! Била е изнесена резолюция — значи за нея ще ви съдим. А „дали се е прилагала тя, или не — няма никакво съществено значение“ (стр. 185). Дали си шепнал на жена си в леглото, че ще е добре да се свали съветската власт, дали си агитирал на изборите, дали си хвърлял бомби — все едно! *Наказанието е еднакво!!!*

Както у предугаждания художник от няколко рязко нахвърлени черти с въглен се оформя изведнъж желаният портрет, така и пред нас все повече се разкрива от щрихите на 1922 г. цялата панорама на тридесет и седма, на четиридесет и пета, на четиридесет и девета.

Това е първият опит за процес, публичен, дори пред очите на Европа, и първият опит за изразено „негодувание на масите“. И на него най-вече се удава използването на това негодувание.

А ето и как става това. Двата социалистически интернационала — Вторият и Вторият и половина (Виенското обединение), ако не

възторжено, то поне напълно спокойно наблюдават четири години как болшевиките за прослава на социализма колят, палят, давят, стрелят и душат страната ни и всичко това се възприема като грандиозен социален експеримент. Но през пролетта на 1922 г. Москва обявява, че четиридесет и седем есери са предадени на съда на Върховния трибунал — и най-видните социалисти в Европа започват да се безпокоят и тревожат.

В началото на април 1922 г. в Берлин се свиква — за установяване на „единен фронт“ срещу буржоазията — съвещание на трите интернационала (от Коминтерна — Бухарин и Радек), на което социалистите искат от болшевиките да се откажат от този съд. „Единният фронт“ е крайно необходим в интерес на световната революция и коминтерновската делегация обещава на своя глава, че процесът ще бъде публичен; че представителите на всички интернационали ще могат да присъствуват и да водят стенографски отчети; че ще бъдат допуснати желаните от подсъдимите защитници; и най-важното, предварвайки компетенцията на съда (за комунистите нищо и никаква работа, но социалистите също се съгласяват): на този процес да не бъдат издавани смъртни присъди.

Социалистическите лидери се радват: просто решават да отидат като защитници на подсъдимите. А Ленин (тези са последните седмици преди първия му паралич, но той не знае това) откликва сурово в „Правда“: „Ние платихме твърде много.“ Как може да се обещава, че няма да има смъртни присъди и че социалистите предатели ще бъдат допуснати до нашия съд? По-долу ще видим, че и Троцки е напълно съгласен, пък и Бухарин скоро се разкайва. Вестникът на германските комунисти „Роте фане“ изказва становището, че болшевиките ще бъдат идиоти, ако сметнат за необходимо да изпълнят поетите задължения: работата е там, че „единният фронт“ в Германия се проваля, така че и обещанията излизат дадени напразно. Но комунистите още тогава започват да разбират безграничната сила на своите исторически методи. Малко преди процеса, през май, „Правда“ пише: „Ние стриктно ще изпълним своите задължения. Но извън съдебния процес въпросните господа ще бъдат поставени в условия, които ще предпазят нашата страна от подпалваческата тактика на тези негодари.“ И под подобен акомпанимент в края на май в Москва пристигат имените

социалисти Вандервелде, Розенфелд и Теодор Либкнехт (брат на убития Карл).

Още от граничната гара и по-нататък по всички спирки вагонът на социалистите е щурмуван от гневни демонстрации на трудещите се, които им искат сметка за контрареволуционните намерения, а от Вандервелде — защо е подписал грабителския Версайски договор. В допълнение — трошат стъклата на вагона и заплашват със саморазправа. Но най-пищно те са посрещнати на Виндавската гара в Москва: площадът е задръстен от демонстранти със знамена, оркестри и песни. На огромни плакати: „Господин кралски министър Вандервелде! Кога ще бъдете изправен пред съда на Революционния трибунал?“, „Каин, Каин, къде е брат ти Карл?“ Когато чужденците слизат от влака — крясъци, освиркване, дюдюкане, закани, а хорът пее:

*Ей го, идва Вандервелде,
чужденецът тъп и прост.
За нас добре дошъл е гост
и жалко само, че не може
да смъкнем мръсната му кожа.*

(И тук се получава един конфуз: Розенфелд съзира в тълпата самия Бухарин, който весело го освирква с тикнати в устата пръсти.) През следващите дни из Москва на накичени камиони кръстосват палячовци, върху подиум близо до паметника на Пушкин непрекъснато е разиграван спектакъл, който изобразява предателството на есерите и на техните защитници. А Троцки и други оратори обикалят заводите и в ентузиазирани речи призовават към смъртно наказание за есерите, след което устройват гласувания на партийните и безпартийните работници. (Още тогава са известни много от възможностите: при съществуващата безработица да се уволнят от завода несъгласните, да се лиши работникът от правото да се снабдява от магазините с нормирани стоки — да не говорим за предаването им на ЧК. Гласуват. След това пускат в заводите петиции с искане на смъртно наказание, вестниците се изпълват с тези петиции и с цифри на подписалите се. (Наистина все още има несъгласни, дори такива, които открито възразяват — и тоз-онзи се налага да бъде арестуван.)

На 8 юни процесът започва. Съдят тридесет и двама души, от тях двадесет и двама подсъдими от Бутирки и десет разкаjali се, вече неконвоирани, защищавани от самия Бухарин и от неколцина коминтерновци. В една и съща трибунална комедия се забавляват и Бухарин, и Пятаков, без да предусещат насмешката на предвидливата съдба. Но съдбата им оставя време и да помислят — още по петнадесет години за всеки един от тях, както и за Криленко. Пятаков се държи грубо, прекъсва подсъдимите. Луначарски, Покровски и Клара Цеткин поддържат обвинението. (Подписва обвинителния акт и жената на Криленко, която води следствието — задружни семейни усилия.)

Залата е препълнена — хиляда и двеста души, но от тях само двадесет и двама роднини на двадесет и двамата подсъдими от Бутирки, всички останали са комунисти, преоблечени чекисти, подобрана публика. Често публиката прекъсва с крясъци подсъдимите и техните защитници. Преводачите изопачават за защитниците смисъла на процеса, за процеса — думите на защитниците, трибунальот отхвърля техните ходатайства с подигравка, свидетелите на защитата не са допуснати, стенограмите се водят така, че собствените думи стават неузнаваеми.

Още на първото заседание Пятаков заявява, че съдът предварително се отказва от безпристрастно разглеждане на делото и има намерение да се ръководи изключително от интересите на съветската власт.

След една седмица чуждестранните защитници имат нетактичността да подадат жалба срещу съда по повод нарушаването на берлинската спогодба — на което Трибунальот отвръща гордо, че той е съд и не може да бъде обвързан с някаква си спогодба.

Защитниците социалисти окончателно падат духом, присъствието им на този съд създава само илюзия за нормално съдопроизводство, те се отказват да водят защитата и вече искат да се върнат в Европа — но не ги пускат. Знатните гости са принудени да обявят *гладна стачка!* — едва след това, на 19 юни, им се разрешава да си заминат. И жалко, защото пропускат най-ефектното зрелище — на 20 юни, в деня на годишнината от убийството на Володарски.

Събират заводски колони (в някои заводи заключават порталните врати, та работниците да не се разотидат, в други им събират купоните

за храна, в трети, напротив, дават обяд), по знамена и плакати пише „Смърт на подсъдимите!“, да не говорим за военните колони. И на Червения площад започва митинг. Говори Пятаков и обещава сурово наказание, след него — Криленко, Каменев, Бухарин, Радек, цветът на комунистическото ораторско изкуство. Накрая демонстрантите тръгват към зданието на съда, а върналият се Пятаков нарежда да заведат подсъдимите до отворените прозорци, под които вилнее тълпата. Те стоят под градушка от оскърбления и издевателства, една дъска с надпис „Смърт на социалистическите революционери!“ улучва Гоц. Всичко това продължава близо пет часа след края на работното време, започва да се смрачава (полубели нощи в Москва) — и Пятаков обявява, че делегация на митинга моли да бъде допусната в залата. Криленко разяснява, че макар законите да не предвиждат такова нещо, това ще е напълно в духа на съветската власт. Делегацията нахлува в залата и в продължение на два часа произнася хулни заплашителни речи, настоява за смъртно наказание, а съдиите слушат, ръкуват се, благодарят и обещават да са безпощадни. Обстановката е толкова нажежена, че подсъдимите и техните близки очакват да бъдат линчувани направо на място. (Гоц, внук на богат търговец на чай, също симпатизиращ на революцията, толкова успешен терорист в царско време, участник в покушения и убийства — срещу Дурново, Мин, Роман, Акимов, Шувалов, Рачковски, — не се е оказвал в подобно положение през цялата си бойна кариера!) Но кампанията на народния гняв спира дотук, макар че процесът продължава още месец и половина. След един ден и съветските защитници напускат съда (тях също ги очакват арест и интерниране).

Още тук проличават много от познатите ни бъдещи черти, но поведението на подсъдимите далеч не е още сломено и още не ги принуждават да говорят срещу себе си. Още ги поддържа и традиционната илюзорна представа на левите партии, че те са защитници на интересите на трудещите се. След пропилените години на помирение и отстъпление обвиняемите постепенно си възвръщат някогашната твърдост. Подсъдимият Берг обвинява болшевиките в разстрелването на демонстрантите, защитавали Учредителното събрание; подсъдимият Либеров казва: „Признавам се виновен за това, че през 1918 г. не се борих достатъчно за събарянето на болшевишката власт“ (стр. 103). Твърди го и Евгения Ратнер, и отново Берг: „Смятам

се за виновен пред работническа Русия, че не можах да отдам всичките си сили в борбата с така наречената работническо-селска власт, но се надявам, че моето време още не е минало.“ (Минало е, драги, минало е.) Тук проличава и старата страст към гръмки фрази — но има и истинска твърдост!

Прокурорът се аргументира: обвиняемите са опасни за Съветска Русия, защото *смятат за добро всичко, което са вършили*. „Може би някои от подсъдимите намират утешение за себе си в това, че някога летописецът ще се отзове похвално за тях или за тяхното поведение пред съда.“

Подсъдимият Генделман прочита декларация: „Ние не признаваме вашия съд!...“ Той също е юрист и се откроява в споровете си с Криленко за фалшифицирането на свидетелските показания, за „особените методи, прилагани към свидетелите преди процеса“ — разбери: за явната им обработка в ГПУ. (Тия неща ги има още тогава! Остава още малко да искат сметка и за идеала им.) Оказва се: предварителното следствие се е водело под наблюдението на прокурора (на Криленко) и при това съзнателно са се заглаждали някои несъгласувани моменти в показанията.

Е, да, има грапавини. Има недоизпипани неща. Но в края на краищата „следва абсолютно ясно и хладнокръвно да кажем... нас не ни занимава въпросът как съдът на историята ще оценява творимото от нас дело“ (стр. 325).

А засега, докато усуква, за да се измъкне — сигурно за пръв и последен път в съветската юриспруденция, — Криленко си припомня за *дознанието*! За първичното дознание още преди следствието! И ето колко сръчно го натъкмява: онова, което се е водело без наблюдението на прокурора и сте го смятали за следствие, е било дознание. А което вие смятате за повторно разследване под контрола на прокурора, когато се връзват краищата и се затягат болтовете — тъкмо това е следствието! Хаотичните „материали на органите от дознанието, *непроверени* от следствието, имат много по-малка съдебна доказателствена стойност, отколкото материалите на следствието“ (стр. 238), когато то е водено умело. Изпечен хитрец, вие се като змиорка.

Сериозно погледнато, за Криленко е обидно да се готви половин година за този процес, да джавка два месеца на него, да разтяга обвинителната си реч петнадесетина часа, след като всички тия

подсъдими „не веднъж и не дважд са били в ръцете на чекистите в моменти, когато тези органи са имали извънредни пълномощия; но благодарение на едно или друго обстоятелство *са съумели да оцелеят*“ (стр. 322) и ето че сега му отварят работа на Криленко — как да им скалпи законен разстрел.

Разбира се, „присъдата може да бъде само една — разстрел на всички до един!“ Но Криленко великодушно прави уговорка, понеже делото се следи все пак от целия свят, че казаното от прокурора „не е указание за съда“, което той „задължително и непосредствено да приеме за сведение или изпълнение“ (стр. 319).

Бива си го тоя съд, щом трябва да му се обяснява това!...

След призива на прокурора за разстрел — на подсъдимите е предложено да заявят, че се разкайват, и да се отрекат от партията си. Всички отказват.

А трибуналет проявява дързост в присъдата си: обявява разстрел наистина не за „всички до един“, а само за дванадесет души. За останалите — затвор, лагер, при това допълнително за стотина души завежда ново дело.

И помнете, помнете, читателю: Върховния трибунал „го гледат всички останали съдилища в Републиката, [той] им спуска ръководни указания“ (стр. 407), присъдата на Върховния трибунал се използва „като директивно указание“ (стр. 409). Колцина още ще бъдат пратени на оня свят в провинцията — сами преценете.

Ала май касацията на Президиума на ВЦИК е интересна колкото целия този процес. Отначало присъдата на трибунала е разглеждана на конференция на РКП/б/. Там е предложено разстрелът да се замени с изгонване извън пределите на страната. Но Троцки, Сталин и Бухарин (каква тройка, и единодушна при това!): да им се дадат двадесет и четири часа за отричане от партията си и после — пет години заточение, иначе — незабавен разстрел. Приема се предложението на Каменев, което всъщност става решение на ВЦИК: смъртната присада да се одобри, но да се спре изпълнението ѝ. И по-нататъшната съдба на осъдените ще зависи от поведението на есерите, останали на свобода (очевидно и на намиращите се в чужбина). Ако продължи дори само конспиративно-заговорническата дейност на есерите, да не говорим за въоръжена борба, тези дванадесет ще бъдат разстреляни.

Така те са подложени на мъчително изтезание чрез заплахата от смърт: всеки божи ден може да се окаже денят на разстрела им. Скриват ги от достъпните Бутирки и Лубянка, лишават ги от свиждания, писма и колет — впрочем някои от жените им също са арестувани и изселени от Москва.

Вече втора година по полята на Русия прибират мирна реколта. Никъде освен в дворовете на ЧК вече не се стреля (в Ярославъл разстрелват Перхуров, в Петроград — митрополит Вениамин; и присно, и присно, и присно). Под лазурното небе потичат като сини води към чужбина нашите първи дипломати и журналисти. Централният изпълнителен комитет на работническите и селските депутати оставя в пазвата си пожизнени заложници.

Членовете на управляващата партия прочитат тогава шестдесет броя на „Правда“ за процеса (те всички следят вестниците) и всички изричат: да, да, да. Нито един не казва: не.

И защо да се чудят тогава през тридесет и седма? От какво се оплакват?... Нима отдавна не са положени всички основи на беззаконието — отначало от съдебната разправа на революционните военни трибунали, после чрез ей тези първи процеси и чрез този млад Кодекс? Нима 1937 г. не е също *целесъобразна* (съобразена с целите на Сталин, а може би и на Историята)?

Пророчески са думите на Криленко, че се съди не миналото, а бъдещето.

Само първия път е трудно да замахнеш с косата.

* * *

Около 20 август 1924 г. Борис Викторович Савинков преминава съветската граница. Моментално го арестуват и го отвеждат на Лубянка.

За това негово завръщане съществуват какви ли не догадки. Но ето че неотдавна и съветското списание „Нева“ (1967, 11) потвърди обяснението, дадено през 1933 г. от Бурцев („Былое“, Париж, Новая серия — II, библ-ка

„Иллюстрированная Россия“, кн. 47); като вербува един от агентите на Савинков и подвежда други, ГПУ хвърля чрез тях сигурна примамка: тук, в Русия, се измъчва в бездействие голяма тайна организация, която няма достоен ръководител! Савинков не може да не се хване на такава въдица! А и неспокойният му живот не би могъл да завърши просто така тихо в Ница!

Следствието се състои от един единствен разпит — само доброволни показания и оценка на дейността. На 23 август обвинителното заключение му е вече връчено. (Скоростта е невероятна, но тя дава ефект. Някой е направил вярно сметката: да изтръгваш чрез изтезания от Савинков жалки лъжливи показания, би означавало само да разрушиш достоверната картина.)

В обвинителното заключение с вече отработената обърната наопаки терминология Савинков е обвиняван в какво ли не: той е и „последователен враг на най-бедното селячество“; и е „помагал на руската буржоазия да осъществява империалистическите си амбиции“ (т.е. през 1918 г. е бил за продължаване на войната с Германия); и „се е свързвал с представители на съюзното командване“ (когато е ръководел Военното министерство!); и „провокационно се е включвал във войнишките комитети“ (т.е. бил е избран от войнишките депутати); и вече съвсем в смехотворното — че имал „монархически симпатии“. Но всичко това е старо. А има и нови неща, от дежурните обяснения на всички бъдещи процеси: че получава пари от империалистите; че извършва шпионаж в полза на Полша (а защо не и на Япония!...) и — искал да изтрови Червената армия с цианкалий (но не е отровил нито един червеноармеец).

Процесът започва на 26 август. Председател е Улрих (срещаме го за пръв път), а обвинител и защита изобщо няма. Савинков се защитава слабо и вяло, почти не оспорва уликите. И като че съвсем пасва в случая и смущава подсъдимия познатата ни вече мелодия: *нали ние с вас сме руснаци!...* Вие и ние — това сме *ние*. Вие безспорно обичате Русия, ние уважаваме вашата любов, но нима ние не я обичаме? Нима не сме ние сега силата и славата на Русия? А вие искате да се борите срещу нас! Разкайте се!...

Но най-странна е присъдата: „прилагането на смъртното наказание не е в интерес на опазването на революционния правен ред и предвид на това, че мотивите за отмъщение не могат да ръководят правосъзнанието на пролетарските маси“ — разстрелът да бъде заменен с десет години лишаване от свобода.

Това е сензационно, то обърква тогава мнозина: нима властта е омекнала? Нима се е преродила? В „Правда“ дори Улрих се обяснява и се извинява защо Савинков е помилван. Погледнете колко силна е станала съветската власт за изминалите седем години! От някакъв Савинков ли ще се бои! (Виж, когато на двадесетата си година отслабне, да не се сърдите, че ще избие стотици хиляди.)

Така след първата загадка по завръщането тази несмъртна присъда става втора загадка. (Бурцев я обяснява с това, че Савинков е бил отчасти подлъган, че уж се вършат някакви опозиционни комбинации в ГПУ, готови на съюз със социалистите, и че самия него ще го освободят и привлекат към дейност — това го накарало да влезе в съглашение със следствието.) След процеса разрешават на Савинков да... изпрати открити писма в чужбина, включително и на Бурцев; в тях той убеждава емигрантите революционери, че властта на болшевиките се ползува с подкрепата на народа и борбата срещу нея е вече недопустима.

А през май 1925 г. към двете загадки се прибавя трета, още по-голяма: в мрачно настроение Савинков се хвърля от непреградения с решетка прозорец във вътрешния двор на Лубянка и гепеушниците, тези ангели-хранители, просто не успяват да го удържат и спасят. Но Савинков им оставя все пак за всеки случай оправдателен документ (за да си нямат неприятности в службата), в който разумно и свързано обяснява защо слага край на живота си — а и това писмо е написано толкова правдиво, толкова в духа и стила на Савинков, че всички са съгласни: никой освен него не би написал, че се самоубива, съзнавайки политическия си банкрут. (Дори вrellият и кипелият Бурцев намира обяснение за случилото се единствено в ренегатството на Савинков, без ни най-малко да се усъмнява в истинността на оставеното писмо и самоубийството. Какво да се прави, всяка проникателност си има граници.)

Ама и ние, ние, наивниците, по-късните лубянски арестанти, вярвахме и повтаряхме, че металните мрежи над лубянските стълбищни перила са от времето, когато тук се е хвърлил Савинков. Така се поддаваме на красивите легенди, че забравяме: тъмничарите имат международен опит! Американските затвори са с такива мрежи още от началото на века, та съветската ли техника да изостане?

През 1937 г. бившият чекист Артур Шрюбел, преди да умре в колимския лагер, разказва на един зек, че е бил от четиримата, които изхвърлили Савинков от прозореца на петия етаж в лубянския затвор! (И това не противоречи на днешното повествование в списание „Нева“: първазът на прозореца е нисък, почти като балконска врата — ама и стая са му избрали! Само че според съветския писател ангелите са се зазяпали, а според Шрюбел са го сграбчили дружно.)

Така втората загадка — необичайно меката присъда — се разкрива чрез грубата трета.

До мен бе стигнал мъгляв слух и аз го предадох през 1967 г. на М.П. Якубович, а той с още запазена младежка възбуда, със святкащи очи възкликна: „Вярвам! Съвпада! А не вярвах на Блюмкин, мислех, че се хвали.“ Разясни се: в края на 20-те години Блюмкин разказал при условие да пази дълбока тайна на Якубович, че той бил написал тъй нареченото предсмъртно писмо на Савинков по нареждане на ГПУ. Оказва се, че докато държали Савинков затворен, Блюмкин имал свободен достъп до килията му, за да го „развлича“ вечер. (Дали Савинков е почувствувал, че при него е зачестила смъртта — умилкващата се, дружелюбна смърт, в която не можеш да доловиш гибелта си?) Това помага на Блюмкин да усвои начина на изразяване и мисълта на Савинков, да вникне в кръга на последните му мисли.

Някои ще попитат: а защо през прозореца? Не е ли било по-лесно да го отровят? Сигурно са показвали или са предполагали, че ще трябва да показват на някого останките му.

Къде, ако не тук, ще трябва да доразкажем и за съдбата на Блюмкин, безстрашно скастрен навремето от Манделщам в цялото му чекистко всемогъщество. Еренбург започва да пише за Блюмкин — и изведнъж се засрамва и го зарязва. А има какво да се разкаже. След разгромяването на левите есери през 1918 г. убиецът на Мирбах^[17] не само не е наказан, не само не споделя участието на всички леви есери, но бива прикоткан от Дзержински (както и в случая с Косирев) и привидно превърнат в болшевик. Държат го, изглежда, за екстрени убийства. Веднъж, в самото начало на 30-те години, го изпращат на Запад, за да извърши там тайно убийство. Ала духът на авантюризма или може би възхищението му от Троцки го отвеждат на Принцовите острови, за да пита законоучителя няма ли поръчения за СССР. Троцки му дава пакет за Радек. Блюмкин го пренася, предава го и цялата му среща с Троцки е щяла да остане в тайна, ако блестящият Радек още тогава не е бил доносник. Радек *предава* Блюмкин, който е погълнат от устата на чудовището, подхранвано саморъчно от него още с първото кърваво млекце.

А всички главни и знаменити процеси предстоят тепърва...

[1] Н. В. Криленко. За петъ лет... Стр. 381. — Б.а. ↑

[2] Собрание Узаконений РСФСР. 1922, 4, стр. 42. — Б.а. ↑

[3] Задруга. Париж, 1922; Самиздат. 1967. — Б.а. ↑

[4] Статиите: Църквата и гладът, Как ще бъдат иззети църковните ценности. — Б.а. ↑

[5] Материалите съм взел от „Очерки по истории церковной смуты“ на Анатолий Краснов-Левитин, Ч. 1, Самиздат, 1962 и „Записи допроса патриарха Тихона“, том V на „Судебное Дело“. — Б.а. ↑

[6] Тат (старин.) — крадец, разбойник; намеква се за същинската стойност на думата „светотатство“. — Б.пр. ↑

[7] Привърженици на „Живата църква“, организация за обновяване на руската православна църква, която настоява патриарх

Тихон да бъде лишен от сан заради антисъветската си дейност и за ликвидиране на монашеството. — Б.а. ↑

[8] Имение по името на близкото до него село, разположено недалеч от Москва. Да не се бърка с град Горки. — Б.пр. ↑

[9] Тоест както в случая с Выборгското възвание, за което царското правителство наказва с три месеца затвор. — Б.а. ↑

[10] Ленин. Собр. соч. 5 изд., Т. 45, стр. 189. — Б.а. ↑

[11] Пак там, Т. 39, стр. 404-405. — Б.а. ↑

[12] Ленин. Собр. соч. 5 изд., Т. 45, стр. 190. — Б.а. ↑

[13] От „каркатъ“ — грача. — Б.пр. ↑

[14] Ерих Лудендорф (1865–1937) — немски генерал, фактически ръководител на военните действия на Източния фронт през 1914–1916 г. Ръководител на фашисткия преврат от 1923 г. в Мюнхен. — Б.пр. ↑

[15] Членове на бойни дружини в революционните партии. — Б.пр. ↑

[16] В. Володарски (истинското му име е Мойсей Маркович Голдщейн) (1891–1918). Комисар по печата, пропагандата и агитацията в Петроград. Член на Президиума на ВЦИК. Убит от есера Сергеев. — Б.пр. ↑

[17] Вилхелм Мирбах (1871–1918) — германски дипломат, граф. От април 1918 г. посланик в Москва при правителството на СССР. Убит от Блюмкин. — Б.пр. ↑

ДЕСЕТА ГЛАВА ЗАКОНЪТ УЗРЯВА

Но къде са тези тълпи, юрнали се безумно към телената мрежа на границата със Запада, които трябва да разстрелваме по член 71 от НК за самоволно завръщане в РСФСР? Въпреки научното предвиждане няма такива тълпи и членът, продиктуван от Ленин, остава ненужен. В цяла Русия се намира един-единствен чудак — Савинков, но дори и към него не се опитват да приложат този член. Затова пък противоположната присъда — екстерниране зад граница вместо разстрел, бива изпробвана многократно и без колебание.

Още през дните, когато готви Кодекса, Владимир Илич бърза да не забрави осенилия го замисъл и на 19 май 1922 г. пише:

„Др. Держински! По въпроса за изселването в чужбина на писатели и професори, помагачи на контрареволуцията. Това трябва да се подготви по-внимателно. Без подготовка ще направим куп глупости... Работата трябва да се организира така, че да изровим и постоянно и системно да издаваме тези «военни шпиони» и да ги екстернираме. Моля да се предаде поверително, без да се размножава, на членовете на Политбюро.“^[1]

Естествено, в този случай поверителността е наложена от важността и поучителността на наказанието. Повече от ясното разположение на класовите сили в Съветска Русия само се нарушава от пихтиестото безконтурно петно на старата *буржоазна* интелигенция, която играе в идеологическата област истинска роля на *военни шпиони* — и нищо по-добро не може да се измисли от това да се изчегърта и изхвърли час по-скоро застоялото бласто на мисълта.

Сам другарят Ленин е съборен вече от недъга си, но членовете на Политбюро очевидно одобряват и другарят Держински осъществява излавянето. В края на 1922 г. около триста най-видни руски представители на хуманитарните науки са натоварени на... шлеп?... не, на параход и пратени на европейското бунце. (Сред имената на утвърдените и именитите там са философите Н. О. Лоски, С. Н. Булгаков, Н. А. Бердяев, Ф. А. Степун, Б. П. Вишеславцев, Л. П.

Карсавин, И. А. Илин; след това историците С. П. Мелгунов, В. А. Мякотин, А. А. Кизеветер, И. И. Лапшин; литераторите и публицистите Ю. И. Айхенвалд, А. С. Изгоев, М. А. Осоргин, А. В. Пешехонов. Екстернират малка група и в началото на 1923 г. в нея е например секретарят на Лев Толстой В. Ф. Булгаков. Заради компрометиращи ги познанства в групата попадат и математици — например Д. Ф. Селиванов.)

Ала *постоянното и систематично* излавяне се проваля. Дали поради рева на емиграцията, че по такъв начин ѝ се прави подарък, но става ясно, че и този вид наказание не е най-сполучливият, че напразно се губи такъв добър материал за разстрелване, а на онова бунище могат да израснат отровни цветя. И се отказват от подобно наказание. По-нататъшното прочистване води все повече или към Духонин^[2], или към Архипелага.

Утвърденият през 1926 г. (действащ до Хрущов) и подобрен Наказателен кодекс вплита всички предишни нишки на политическите членове в единната стегната мрежа на 58-мия, която бива хвърлена за този лов. Ловът бързо се разпростира върху инженерно-техническата интелигенция — толкова по-опасна поради солидното ѝ положение в народното стопанство, и е трудно да я контролират само с помощта на Прогресивното учение. Сега вече става ясно, че съдебният процес в защита на Олденборгер е бил грешка (а там се е организиран хубав Център!), а и прибързано оправдаващото заявление на Криленко: „За саботаж на инженерите през 1920–1921 г. вече не може да става дума.“^[3] Не саботаж, а къде по-лошо — *вредителство* (това определение, струва ми се, го дава някакъв обикновен шахтински следовател).

Едва проумели какво трябва да търсят: вредителство, и мигом въпреки небивалостта на това понятие в историята на човечеството започват без усилие да го откриват във всички отрасли на промишлеността и във всички отделни производства. В тези дребни находки липсва обаче цялостен замисъл, няма го свършенството на изпълнението, а натурата на Сталин, пък и цялата издирваща част на нашето правосъдие се стремят очевидно към това. Ала най-сетне нашият Закон вече е узрял и може да демонстрира пред света нещо действително свършено! — единен, голям, добре съгласуван процес, този път срещу инженерите. Така се започва.

Шахтинското дело (18 май — 15 юли 1928 г.). Специално заседание на Върховния съд на СССР, председател А. Я. Вишински (който е и ректор тогава на първия МГУ), главен обвинител Н. В. Криленко (забележителна среща, нещо като предаване на юридическа щафета^[4]), петдесет и трима подсъдими, петдесет и шестима свидетели. Грандиозно!!!

Уви, тъкмо в грандиозността е слабото място на този процес: ако всеки подсъдим има по три конеца за дърпане, те стават общо сто петдесет и девет, а пръстите на Криленко са само десет, на Вишински — също. Разбира се, „подсъдимите се стремяха да разкрият пред обществото своите тежки престъпления“, но не всички, само шестнадесет. А тринадесет „хитруват“. А двадесет и четирима изобщо не се признават за виновни^[5]). Това внася недопустима несъгласуваност, масите изобщо не могат нищо да разберат. Наред с достойнствата (впрочем постигнати още на предишните процеси) — безпомощност на подсъдимите и защитниците, неспособност да отстранят или отклонят тежката присъда, недостатъците на новия процес бият на очи, и да е за някой друг, както и да е, но за Криленко те са непростими.

На прага на безкласовото общество най-сетне сме в състояние да осъществим и *безконфликтен съдебен процес* (отразяващ вътрешната безконфликтност на нашия строй), при който и съдът с прокурора, и защитата, и подсъдимите дружно ще се стремят към единната цел.

А и мащабите на Шахтинското дело — то засяга единствено въгледобивната промишленост и само Донбас — са несъизмерими с епохата.

Очевидно още в деня на завършването на Шахтинското дело Криленко започва да копае нов голям гроб (в който попадат дори двама негови колеги от Шахтинското дело — обществените обвинители Осадчи и Шейн). Да не говорим с какво пристрастие и умение му помага целият апарат на ОГПУ, преминал вече в твърдите ръце на Ягода. Трябва да се създаде и да се разкрие инженерна организация, обхващаща цялата страна. За целта начело са нужни няколко силни вредителски фигури. Такава безусловно силна, нетърпимо горда, известна на всички фигура измежду инженерните среди е Пьотър Акимович Палчински. Прославен минен инженер още в началото на

века, през световната война той вече е заместник-председател на Военнопромишления комитет, т.е. ръководи военните усилия на цялата частна руска промишленост. След Февруарската революция става заместник-министър на търговията и промишлеността. По време на царския режим е преследван за революционна дейност; след Октомври лежи три пъти в затвора (1917, 1918, 1922), от 1920 г. е професор в Минния институт и консултант в Държавната планова комисия. (Подробно за него в част трета, гл. 10.)

Та този Палчински е набелязан като главен подсъдим на новия грандиозен процес. Лекомисленият Криленко обаче, навлизайки в новата за себе си сфера на инженерството, не само не знае съпромата, но дори няма никаква представа за евентуалната съпротива на душите на хората въпреки вече десетилетната си гръмка прокурорска дейност. Изборът на Криленко се оказва погрешен. Палчински издържа на всички средства, с каквито си служи ОГПУ — и не се предава, и не умира, и не подписва никаква нелепост. Заедно с него през изпитанието минават и също, изглежда, не се предават Н. К. фон Мек и А. Ф. Величко. Дали загиват вследствие на изтезанията, или са разстреляни — засега не знаем, но те доказват, че човек *може* да се съпротивлява и *може* да издържи — и с това оставят пламенния отблясък на упрек към всички следващи знаменити подсъдими.

За да скрие поражението си, на 24 май 1929 г. Ягода публикува кратко комюнике на ОГПУ за разстрела на тези тримата заради крупно вредителство и за осъждането на редица още други, неназовани по име^[6].

А колко време е пропиляно напразно! Почти цяла година! А колко нощни разпити! А колко следователски фантазии! И всичко на вятъра. Криленко е принуден да започва всичко отначало, да търси блестяща и силна фигура — и едновременно с това съвсем слаба и податлива. Но той толкова зле познава тази инженерска проклета порода, че прахосва още цяла година в несполучливи опити. От лятото на 1929 г. си губи времето с Хренников, но и Хренников умира, без да приеме тази ниска роля. Пречупват волята на стария Федотов, но той е текстилец, отрасълът е неизгоден. Ето ви още една изгубена година! Страната чака всеобхватен вредителски процес, другарят Сталин го чака — а на Криленко не му върви. И едва през лятото на 1930 г. някой намира, предлага: директора на Топлотехническият институт Рамзин!

Арестуват го и за три месеца е подготвен и изигран великолепен спектакъл, истинско съвършенство на нашето правосъдие и непостижим образец за световното —

Процесът срещу Промпартията (25 ноември — 7 декември 1930 г.). Специално заседание на Върховния съд, същият Вишински, същият Антонов-Саратовски, същият ни любимец Криленко.

Сега вече не възникват „технически причини“, пречещи да предложим на читателя пълната стенограма на процеса — ето я^[7], и ни да не се допуснат чуждестранни кореспонденти.

Величав замисъл: на подсъдимата скамейка е цялата промишленост на страната, всички нейни отрасли и планови органи. (Само окото на организатора на процеса вижда пролуките, през които са се продънвали минната промишленост и железопътният транспорт.) Същевременно — пестеливо използване на материала: обвиняеми са само осем души (отчетени са грешките по Шахтинското дело).

Ще възкликнете: как тъй осем души ще представят цялата промишленост? Но те дори са много! Тримата от осмината са само по текстила като най-важен отбранителен отрасъл. Но тогава вероятно има тълпи от свидетели? Седмина, и те същите вредители като арестуваните. Но тогава явно има купища изобличаващи документи? Чертежи? Проекти? Директиви? Сведения? Съображения? Донесения? Лични бележки? Нищо подобно! Тоест — нито *една хартийка*! Че как така ГПУ не си е отваряло очите? Толкова свят да арестува и нито една бележчица да не спипа? „Много книжа е имало“, но „всичко е унищожено“. Защото: „Къде да държим архива?“ На процеса се изнасят само няколко открити вестникарски статийки — емигрантски и наши. Но как ще се води обвинението?!... Че нали Николай Василиевич Криленко е тук. Не му е първица. „Най-добрата улика при всички обстоятелства е все пак признанието на подсъдимия.“^[8]

И то какво признание — не дадено насила, а искрено, когато разкаянието изтръгва от гърдите цели монолози и ти се иска да говориш, да говориш, да разобличаваш, да бичуваш! Предлагат на стария Федотов да седне, стига толкова — не, той се натиска да дава още обяснения и тълкувания! На пет заседания подред не става нужда дори да се задават въпроси: подсъдимите говорят ли, говорят, обясняват, дори искат допълнително думата, за да добавят

пропуснатото. Те дедуктивно излагат всичко необходимо за обвинението без всякакви въпроси. След изчерпателните обяснения Рамзин дава за още по-голяма яснота дори кратки резюмета като за посредствени студенти. Подсъдимите се боят най-вече да не би нещо да остане неразяснено, някой неразобличен, нечие име неизречено, нечие вредителско намерение — неразтълкувано. И как хулят самите себе си! „Аз съм класов враг“, „Аз съм продажник“, „Нашата буржоазна идеология...“

Прокурорът: „Това е било грешка от ваша страна, нали?“
Чарновски: „И престъпление!“ За Криленко просто няма работа, пет заседания той си пие чая с бисквитите и каквото друго му донесат.

Но как подсъдимите издържат такъв емоционален взрив? Магнетофонен запис няма, а защитникът Оцеп описва: „Думите на обвиняемите се лееха делово, хладно и професионално спокойно.“ И таз добра! Толкова разпалени изповеди — а делово, хладно? Нещо повече: изглежда, те мънкат своя разкаян и твърде гладък текст толкова безизразно, че Вишински често ги подканва да говорят по-високо и по-ясно, защото нищо не се чува.

Стройността на процеса ни най-малко не се нарушава и от защитата: тя е съгласна с всички възникнали предложения на прокурора; обвинителната му реч тя нарича историческа, своите пък защитни доводи — тесногръди и произнесени с грях на сърцето, защото „съветският защитник е преди всичко съветски гражданин“ и „заедно с всички трудещи се защитата изпитва чувство на възмущение“ от престъпленията на доверителите си.^[9] В съдебното следствие защитата задава плахи скромни въпроси и тутакси се отказва от тях, ако Вишински я прекъсне. Адвокатите всъщност защищават само двамината безобидни текстилци и не спорят за състава на престъплението или за квалифицирането на действията, а само: няма ли как доверителят им да избегне разстрела? Дали „неговият труп ще бъде по-полезен от неговия труд“, другари съдии?

А какви са зловонните престъпления на тези буржоазни инженери? Ето ги. Преследват снижаване на темповете на развитие (например годишният прираст на продукцията е едва 20-22 на сто, докато трудещите се са

готови да дадат 40-50 на сто). Забавят темповете при добива на местните горивни материали. Недостатъчно бързо развиват Кузбас. Използват теоретико-икономическите спорове (да се снабдява ли Донбас с електричество от Днепрогес? Да се строи ли свръхмагистралата Москва—Донбас?) за забавяне на решенията на важни проблеми. (Докато инженерите спорят, работата чака, нали?) Задържат разглеждането на инженерните проекти (не ги утвърждават начаса). В лекциите си по съпромат прокарват *антисъветска линия*. Инсталират остаряло оборудване. Замразяват капиталите (инвестират ги в скъпо струващо и дългосрочно строителство). Правят ненужни ремонти. Лошо използват метала (а те не разполагат с пълен асортимент на желязото). Създават диспропорции между цеховете, между суровините и възможността да ги обработват (това особено добре личи в текстилния отрасъл, където построяват една-две фабрики повече, отколкото това допуска събраната реколта памук). След това извършват скокове от минималистки към максималистки планове. И започват явно *вредителско* ускорено развитие на същата тази злополучна текстилна промишленост. Ала най-важното: планират (без изобщо да ги извършват) диверсии в енергетиката. По такъв начин вредителството се извършва не като повреди и аварии, а планово и оперативно, за да доведе през 1930 г. до всеобща криза и дори до икономически паралич! Не е довело до това само благодарение на насрещните промишлени планове на масите. (Удвояване на цифрите!)

— Дрън-дрън!... — ще реагира скептично читателят.

Как? Малко ли ви е? Но ако повторим на процеса всеки пункт и вземем да го предъвкваме по пет, по осем пъти, може би няма да изглежда толкова малко?

— Дрън-дрън!... — знае си своето читателят от 60-те години. — А не се ли е стигнало до провал именно поради насрещните планове? Как да не възникне диспропорция, след като всяко профсъюзно

събрание, без да си има представа от Държавния план, може както си иска да прекроява всички пропорции.

О, горчив е прокурорският хляб! Решено е да се публикува всяка дума! Значи инженерите също ще четат. Щом си се хванал на хорото, ще го играеш! И Криленко се хвърля безстрашно да разсъждава и разпитва за инженерни подробности! И вътрешните страници, и притурките на огромните вестници се изпълват с технически тънкости, изписани със ситен шрифт. С надеждата, че всеки читател ще се обърка, че не ще му стигнат нито вечерите, нито почивните дни, за да прочете всичко, а ще му се натрапят само рефрените през абзац: Вредители! Вредители! Вредители!

А ако все пак прояви настойчивост? И прочете всяка думичка?

Тогава ще види зад отегчителните самообвинения, скалпени абсолютно глупаво и неумело, че лубянската примка е хвърлена там, където не ѝ е място. Че от грубата примка излита силно крилата мисъл на XX век. Ето ги арестантите — изловени, покорни, сломени, а мисълта изхвърква! Дори наплашените уморени езици на подсъдимите успяват да ни назоват и кажат всичко.

Ето в каква обстановка се работи. Калининков: „Защото у нас е създадено техническо недоверие.“ Ларичев: „Искаме ли, или не, трябва да добием тези четиридесет и два милиона тона нефт (тоест така ни е наредено отгоре)... защото четиридесет и два милиона тона все едно не могат да се добият при никакви условия.“ („Процес Промпартии“, стр. 325.)

Между тези две невъзможности е притисната цялата работа на нещастното поколение наши инженери. Топлотехническият институт се гордее с главното си изследване — рязко е повишен коефициентът на използването на горивото; въз основа на това в перспективния план са залегнали по-ниски нужди от добив на горивни материали — *значи вредили са*, като са намалявали топливния баланс! Включват в транспортния план преоборудването на всички вагони с автоматично прикачно устройство — *значи вредили са*, хвърляли са пари

на вятъра! (Автоматичното устройство ще се внедри напълно и ще изплати капиталовложенията едва след доста време, а на нас ни дай резултат веднага!) За да използват по-добре единичните железопътни линии, решават да изготвят помощни локомотиви и по-големи вагони. Това не е ли модернизация? Не, *вредителство* е! — защото ще трябва да се харчат средства за укрепване на повърхностната част на мостовете и коловозите! От дълбокото икономическо разсъждение, че в Америка капиталът е евтин и работната ръка скъпа, а у нас е обратното и поради това не трябва да подражаваме папагалски, Федотов заключава: не ни е необходимо сега да купуваме скъпи американски конвейерни машини, в близките десет години ще е изгодно да купуваме по-евтините не толкова свършени английски и да поставим на тях повече работници, а след десет години и бездруго ще трябва да ги сменяме, каквито и да са били, тогава ще купим и по-скъпите. Пак *вредителство*! — под формата на икономия той не иска в съветската промишленост да има модерна техника! Започват да строят нови фабрики от железобетон вместо от по-евтиния бетон с обяснението, че за сто години те ще се рентират — и това е вредителство! Замразяване на капиталите! Поглъщане на дефицитна арматура! (За зъбни протези ли да я пазят?)

От скамейката на подсъдимите Федотов с готовност отстъпва:

— Разбира се, днес, когато е скъпа всяка копейка, го смятате за вредителство. Англичаните казват: не съм толкова богат, за да купувам евтини неща...

Опитва се меко да обясни на твърдоглавия прокурор:

— Различните теоретични подходи дават различни норми, които в края на краищата са (за такива ще ги сметнат) вредителски... (стр. 365).

Е, как по-ясно може да го каже наплашеният подсъдим?... Кое то за нас е теория, за вас е вредителство! За вас е важно да вземете какво да е днес, без да мислите ни най-малко за утре...

Старият Федотов се опитва да разясни къде потъват хилядите и милионите заради дивия юруш на петилетката: памукът не се сортира на място и на фабриките не се изпраща съответстващият на предназначението им сорт, разпращат го небрежно, размесен. Но прокурорът не иска да чуе! С упоритостта на абсолютен тъпанар той десет пъти по време на процеса се връща ли, връща към по-нагледния, по детински елементарен въпрос: защо са взели да строят „фабрики дворци“ — с високи етажи, широки коридори и прекалено усъвършенствуванa вентилация? Нима това не е явно *вредителство*! Нали така изваждат капитала от обращение, и то безвъзвратно!!! Буржоазните вредители му обясняват, че Комисариатът по труда иска да строи за работниците в страната на пролетариата просторно и с повече въздух (ще рече, в Народния комисариат по труда има също вредители, запишете!), лекарите настоявали етажите да са високи девет метра, Федотов ги намалил на шест метра — а защо не на пет?! Пак *вредителство*! (А ако ги бе снишил до четири и половина — щеше да е вече нагло вредителство: явно намерение да се създадат за свободните съветски работници кошмарните условия на капиталистическите фабрики.) Обясняват на Криленко, че от общата стойност на цялата фабрика с оборудването тук става дума за три процента от сумата — не, отново, отново и отново се лови за височината на етажa! И как са посмели да поставят такива мощни вентилатори? Имали са предвид най-горещите летни дни... Толкова ли не може без тях през горещините? Нищо няма да им стане на работниците и да се поизпотят малко!

И в същото време: „Диспропорциите бяха заложени от самото начало. Всичко бе организирано през куп за грош още преди да възникне «Инженерният център».“ „Всъщност никакви вредителски действия не се налагат... Достатъчни са съответните действия, за да си дойде всичко от само себе си“. Чарновски не би могъл да се изрази по-ясно! Разбира се, след дългите месеци на Любянка и вече

от подсъдимата скамейка. Достатъчни са *съответните* действия (тоест посочените от ръководещите ги некадърници) — и немислимият план подкопава сам себе си; ето го вредителството им: „Имахме възможност да произведем например хиляда тона, а трябваше (тоест според глупашкия план) да ги докараме до три хиляди, а ние не взехме мерки за такава продукция.“

Съгласете се, за официална, прегледана и прочистена стенограма от ония години това не е малко.

Криленко много пъти довежда своите артисти до уморени интонации — от глупостите, които ги принуждава да мелят неспирно, та да те е срам за драматурга, но си принуден да играеш заради трохичката живот.

Криленко: Съгласен ли сте?

Федотов: Съгласен съм... Макар в общи линии, че да не мисля...(стр. 425).

Криленко: Потвърждавате ли?

Федотов: Впрочем... отчасти... Всъщност... да (стр. 356).

Инженерите (тези, дето са на свобода, още неприбраните, на които предстои бодро да работят след съдебното охулване на цялото им съсловие) нямат изход. Всичко е лошо. И *така* лошо, и *иначе* лошо. Лошо е да вървят напред, лошо е да дърпат назад. Ако бързат — вредителска привързаност, ако не бързат — вредителско протакане. Ако развиват предпазливо отрасъла — умишлено го бавят, саботират; ако се подчинят на скоковете по приумица — вредителска диспропорция. Ремонтът, подобряването, капиталната подготовка са прахосване на капиталите; работата до пълното износване на оборудването — диверсия! (И следователите узнават всичко това от самите тях чрез лишаване от сън — карцер, — а сега вече сами посочете убедителни примери къде бихте могли да навредите.)

— Дайте някой ярък пример! Дайте някой ярък пример за вашето вредителство! — подканя нетърпеливият Криленко.

(Ще ви дадат, ще ви дадат и ярки примери! Ще има кой да напише в близко време *историята на техниката* през тия години! Той ще ви даде всички примери и непримери. Ще оцени всичките гърчове

на вашата припадъчна петилетка, изпълнена за четири години. Ще узнаем тогава колко народно богатство и сили са били хвърлени на вятъра. Ще узнаем как всички най-добри проекти са били прахосани, а лошите изпълнени по най-калпавия начин. Е, щом като безценните инженери се ръководят от хунвейбини, какво хубаво може да се очаква? Дилетантите ентусиасти увеличават още повече броя на тъпите началници.)

Да, по-подробно не е на сметка. Колкото по-подробно, толкова по-малко заслужават разстрел злодеите.

Но чакайте, това още не е всичко! Главните престъпления тепърва предстоят! Ето ги и тях, ясни и разбираеми дори за неграмотния!!! Промпартията: 1/ подготвяла е интервенция; 2/ получавала е пари от империалистите; 3/ осъществявала е шпионаж; 4/ разпределяла е портфейлите в бъдещото правителство.

И толкоз! Всички уста са затворени. И всички опоненти оборват глави. И се чуват само тропотът на демонстрациите и ревът през прозорците: *Смърт! Смърт! Смърт!*

А по-подробно не може ли?... А защо ви е по-подробно? Е, дадено, само че ще бъде още по-страшно. Всички тях ги е ръководил френският генерален щаб. Няма си друга работа Франция, нито трудности, нито партийни борби, само да й подсвирнеш — и дивизиите й ще тръгнат на интервенция! Отначало я набелязват още за 1928 г. Но не се споразумяват, не успяват да се подготвят. Както и да е, отлагат я за 1930 г. Отново не постигат съгласие. Тогава — за 1931 г. Всъщност какво излиза? Франция няма да воюва, само ще получи (заради общата организация) част от Украйна. Англия съвсем пък няма да воюва, но за респект обещава да изпрати флот в Черно и Балтийско море (за което ще получи кавказкия нефт). Кой ще воюват ли? Стоте хиляди емигранти (те отдавна са се разбягали, пръснали са се, но само като им подсвирнат, веднага ще се съберат). Сетне — Полша (за нея — половината Украйна). Румъния (известни са блестящите й успехи през Първата световна война, тя е страшен противник). Латвия! И Естония! (Тези две малки страни ще захвърлят на драго сърце грижите за своите млади държавни устройства и ще връхлетят върху нас с цялата си мощ.) А най-страшно е направлението на главния удар. Как, нима то е известно? Да! Ще започне от Бесарабия и по-нататък, опирайки се на десния бряг на Днестър — *направо* към Москва^[10]. И в този решаващ

момент по всички железопътни линии... ще има взривове ли? Не, *ще се създадат задръствания!* Промпартията ще отвърти бушоните на електроцентралите и целият Съюз ще потъне в мрак, и всички машини ще спрат, включително и текстилните! Ще се развихрят диверсии. (Внимание, подсъдими! Преди закритото заседание да не се назовават диверсионните методи! Нито заводите, нито географските точки! Както и фамилните имена, било на чужденците, било на нашите!) Прибавете тук смъртоносния удар по текстилната промишленост, който ще бъде нанесен по това време! Добавете, че две-три текстилни фабрики се строят вредителски в Белорусия, за да послужат като опорна база на интервентите (стр. 356), ни най-малко не се шегуват! Като имат вече текстилните фабрики, интервентите неумолимо ще се юрнат към Москва! Но ето го и най-коварния заговор: искали са (без да успеят) да пресушат кубанските мочурища, полеските блата и тресавището около Илменското езеро (Вишински забранява да се назовават точните места, но един от свидетелите се изпуска) — и тогава пред интервентите ще се разчистят най-кратките пътища, и те, без да наквасят крака и конски копита, ще стигнат до Москва. (Защо е било толкова трудно на татарите? Защо Наполеон не е намерил Москва? Ами заради полеските и илменските блата. А ако ги пресушат, белокаменната хубавица става съвсем достъпна!) И още, добавете още, че, уж като дъскорезници, са построени (не, няма да посочим местата, това е тайна!) хангари, та самолетите на интервентите да не стоят на дъжда. Построени са още (местата няма да посочим!) *помещения за интервентите!* (Къде ли са квартирували бездомните окупатори от всичките предишни войни?...) Подсъдимите получават всички инструкции от загадъчните чужденци, господата **К и Р** (имената им в никакъв случай не бива да се споменават! Нито държавите, към които принадлежат) (стр. 409). А в последно време пристъпват дори към „подготовка на изменническите действия на отделни части от Червената армия“ (родовете войски не бива да се посочват! Частите също! Фамилните имена също!). Наистина не са го направили, но са имали намерение (също без да го осъществят) да сформират в някакво централно армейско учреждение група финансисти, бивши офицери от бялата армия. (Ах, от бялата армия ли? Запишете, да се арестуват!) Групи от антисъветски настроени студенти... (Студенти ли? Запишете, да се арестуват.)

(Впрочем напразен труд. Да не вземат трудещите се да си помислят, че всичко отива към гибел, че съветската власт е изтървана пусулата? Тук също се внася яснота: *много нещо е било замислено, но малко е свършено! Нито един промишлен отрасъл не е понесъл съществени загуби.*)

Но защо все пак интервенцията не се е състояла? Поради различни сложни причини. Ту защото Поанкаре не е избран във Франция, ту защото нашите емигранти индустриалци смятат, че бившите им предприятия не са достатъчно възстановени от болшевиките — нека болшевиките поработят по-добре! Пък и все не могат да се споразумеят с Полша и Румъния.

Така да бъде, не е имало интервенция, но затова пък е имало Промпартия! Стига ли до ушите ви тропотът на демонстрантите? Стига ли до ушите ви ропотът на трудещите се маси: „Смърт! Смърт! Смърт!“ Това са „същите онези, на които в случай на война ще се наложи да изкупят с живота си, с лишения и страдания резултатите от действията на тези лица“ (стр. 437 — из речта на Криленко).

(Наистина пророчески казано: именно — с живота си, с лишения и страдания ще изкупят през 1941 г. доверчивите демонстранти действията на тези лица! Но накъде сочите с пръст, прокуроре? Къде сочи пръстът ви?)

Защо все пак Промислена *партия*? Защо партия, а не Инженерно-технически център? Свикнали сме с Център!

Да, имало е и Център. Но са решили да се преобразуват в Партия. Така е по-авторитетно. По-лесно ще е да се борят за портфейли в бъдещото правителство. Това „мобилизира инженерно-техническите маси в борбата им за властта“. А срещу кого ще се борят? Ами срещу другите партии! Първо — срещу Трудовата селска партия, тя наброява двеста хиляди души! Второ — срещу меншевишката партия! А Центърът? Точно тези три партии трябва да образуват Обединен център. Но ГПУ ги разгромява. Пак добре, че ни разгромиха! (Подсъдимите до един се радват на това.)

(Сталин го блазни да разгроми още три партии! Какво са за славата му някакви си три „центъра“!)

А щом е партия — ще има и ЦК, да, свой ЦК! Вярно, без никакви конференции, без никакви избори. Който е поискал, се е записал, четири-пет души. Все си отстъпват един на друг.

Включително и председателското място. Заседания също няма нито на ЦК (никой не помни, но Рамзин добре помни, ще каже!), нито в отрасловите групи. Същинска пустиня... Чарновски: „Формално нямаше Промпартия.“ А колко членове наброява? Ларичев: „Трудно е да им се направи сметка, точният състав не се знае.“ А как са вредили? Как са предавали директивите? Ами така, кой с когото се срещне в учреждението — предава му устно. А по-нататък всеки вреди по убеждение. (Е, Рамзин ще назове уверено две хиляди членове. Щом ще арестуват две хиляди, колко му е да арестуват и пет хиляди. В СССР, според данните на съда, има всичко тридесет-четиридесет хиляди инженери. Значи всеки седми ще бъде арестуван, останалите шестима ще бъдат сплашени.) А контактите с Трудовата селска партия? Ами като се срещнат с нея в Плановата комисия или във Висшия съвет на народното стопанство — „планират систематични актове срещу селските комунисти“...

Къде вече сме го виждали? Ах, да, в „Аида“. Радамес го напътствуват преди похода, оркестърът гърми, осем воители стоят с шлемове и копия, а две хиляди са нарисувани на заден план върху платно.

Такава е и Промпартията.

Но нищо, минава, играе се! (Сега дори не ни се вярва колко страшно и сериозно ни бе изглеждало всичко това тогава, колко ни бе потискало. Че и ни се набива с повторения, всеки епизод се разглежда по няколко пъти. И от това ужасните видения се множат. Че и още, за да не бъде безинтересно, подсъдимите изведнъж „забравят“ нещо незначително, „опитват се да го замажат“ — но моментално „ги притискат с кръстосани показания“ и излиза живо като в МХАТ^[11]).

Но Криленко прекалява. Замисля да разобличи още от една страна Промпартията — да покаже социалната ѝ база. А тук вече опира до класовата стихия, анализът няма да подведе. И Криленко отстъпва от системата на Станиславски, не раздава ролите, впуска се в импровизация: нека всеки разкаже за живота си, как се е отнасял към революцията, как е стигнал до вредителството. И това необмислено допълване — на действието с една човешка картина — изведнъж разваля и петте акта.

Първото, което узнаваме изненадани, е, че и осмината корифеи на буржоазната интелигенция са от бедни семейства. Син на селянин,

син на многодетен канцеларски чиновник, син на занаятчия, син на селски учител, син на амбулантен търговец... И осмината са учили при оскъдни условия, сами са припечелвали за своето образование, и от каква възраст? — от дванадесет, от тринадесет, от четиринадесет години! Кой с даване на уроци, кой като огняр на локомотив. И което е най-чудовищно: при царизма никой не им е слагал бариера пред образованието! Всички те нормално са завършили реални гимназии, след това висши технически училища, стават големи изтъкнати професори. (Как така? А ни разправяха, че... само децата на помещиците и капиталистите... Нали календарите уж не лъжеха?...)

А *сега* например, в съветско време, инженерите са много затруднени: на тях им е почти невъзможно да дадат на децата си висше образование (да си спомним, че децата на интелигенцията са последно качество). Съдът не спори. И Криленко не спори. (Подсъдимите сами бързат да направят уговорката, че, естествено, върху фона на общите победи това не е съществено.

Започваме лека-полека да различаваме и подсъдимите (до този момент те говорят по един и същ начин). Възрастовата черта, която ги разделя, е и чертата на порядъчността. Обясненията на тези, които са към шестдесетте, че и отгоре, пораждаят съчувствие. Но четиридесетгодишните Рамзин и Ларичев и тридесет и девет годишният Очкин (същият, който прави донос срещу Главното управление на топливната промишленост през 1921 г.) са напористи и безсрамни, а всички основни показания срещу Промпартията и за интервенцията идват от тях. Рамзин е такъв (при предишните му необикновени успехи), че никой от инженерите не му подава ръка — нищо, преглъща го! А по време на процеса от половин дума схваща намеците на Криленко и прави точни формулировки. Всички обвинения се градят върху казаното от Рамзин по памет. Самообладанието и напорът му са такива, че действително би могъл (по нареждане на ГПУ, разбира се) да води в Париж пълномощни преговори за интервенцията. Не пада по-долу и Очкин: още на двадесет и девет години се ползувал с „безграничното доверие на Съвета по труда и отбраната и на Совнаркома“.

Това не може да се каже за шестдесет и две годишния професор Чарновски: анонимни студенти издевателствуват над него в стенвестника: след като е чел двадесет и три години лекции, го викат

на общо студентско събрание „да даде отчет за работата си“. (Не се явява.)

А професор Калинин оглавява-през 1921 г. открита борба срещу съветската власт — по-точно: професорската стачка! Да си спомним тяхната академична автономия.^[12] През 1921 г. професорите от Московското висше техническо училище преизбират Калинин за ректор за още един мандат, а народният комисариат не иска да признае това и назначава свой човек. Тогава се вдигат на стачка и студентите (още ги няма истинските пролетарски студенти), и професорите — цяла година Калинин е ректор въпреки волята на съветската власт. (Едва през 1922 г. ще видят сметката на тяхната автономия, и то след редица арести.)

Федотов е на шестдесет и шест години и неговият инженерен стаж във фабриката е с единадесет години по-голям от този на цялата РСДРП. Работил е във всички предачни и текстилни фабрики в Русия (колко омразни са такива хора, как ти се иска по-скоро да се отървеш от тях!). През 1905 г. напуска директорското място при Морозов, отказва се от високата си заплата — предпочита да иде на „червеното погребение“ на работниците, убити от казаците. Сега е болен, зле е със зрението, вечер не може да излиза на улицата, да ходи дори на театър.

Та тези ли хора подготвят интервенция, икономическа разруха?

Чернавски години наред не знае свободна вечер, преподава и разработва новите науки (организацията на производството, научните начала на рационализацията). Запомнил съм от дете инженерните професии от онова време, именно такива бяха те: вечер не ги оставяха на мира разните дипломати, проектанти, аспиранти и те се прибираха при семействата си едва в единадесет вечерта. Помислете, само тридесет хиляди в цялата страна, в началото на петилетката — направо ги разкъсваха на части!

И тъкмо те — да подготвят криза? И да шпионират срещу подаяние?

Рамзин казва само едно честно нещо пред съда: „Пътят на вредителството е чужд на *вътрешната нагласа* на инженерството.“

На целия процес Криленко кара подсъдимите да се унижават и извиняват, че са „полуневежи“, направо „невежи“ в политиката. Защото политиката е много по-трудна и стои по-високо от някакво си там металознание или турбостроене! В нея не помагат нито главата,

ните образованието. Не, отговорете, с какво настроение посрещнахте Октомврийската революция? — Скептично. — Тоест веднага враждебно? Защо? Защо? Защо?

Криленко не ги оставя на мира със своите теоретични въпроси и от изтърваните съвсем по човешки случайни думи в разрез с ролите им ни се разкрива сърцевината на истината — *как е било в действителност*, от какво е надут целият този сапунен мехур.

Първото нещо, видно от инженерите след октомврийския преврат, е разрухата. (И наистина започва разруха за дълги години) Друго, което виждат, е лишаването от най-елементарни свободи. (И тези свободи вече никога няма да се върнат.) Как са могли инженерите да възприемат *диктатурата на работниците* — на тези свои помагачи в промишлеността, слабо квалифицирани, незапознати нито с физическите, нито с икономическите закони на производството, но ето че са заели най-важните кресла, за да ръководят тях, инженерите? Защо инженерите да не смятат за по-естествено такова изграждане на обществото, при което начело ще са тези, които могат разумно да направляват неговата дейност? (И ако оставим настрана *нравственото* ръководене на обществото, нима не към това води днес цялата социална кибернетика? Нима професионалните политици не са цирей върху врата на обществото, пречещи му свободно да върти главата си и да движи ръцете си?) И защо инженерите да нямат политически възгледи? Нали политиката не е дори род наука, а емпирична област, неописвана от никакъв математически апарат, че и податлива още на човешкия егоизъм и слепите страсти. (Дори на процеса Чарновски изрича: „Политиката трябва все пак до известна степен да се ръководи от техническите изводи.“)

Дивашкият натиск на военния комунизъм може само да отвращава инженерите, инженерът не може да участва в безсмислието — затова до 1920 г. повечето от тях бездействуват, макар и да изпадат в крайна мизерия. Започва НЕП — инженерите се залавят ентусиазирано за работа: те възприемат НЕП-а като симптом, че властта се е вразумила. Но уви, условията не са предишните: на инженерството се гледа не само като на социално подозрителна прослойка без право да изучи дори децата си; инженерството не само е платено неизмеримо по-ниско от своя принос в производството; но като го държат отговорно за успеха на производството и дисциплината

в него, го лишават от правата да поддържа тази дисциплина. Сега вече всеки работник може не само да не изпълнява разпорежданията на инженера, но безнаказано да го оскърбява и дори да го удря — и като представител на управляващата класа работникът в случая *винаги е прав*.

Криленко възразява: Помните ли процеса срещу Олденбергер? (Тоест как го защитавахме.)

Федотов: Да. За да бъде привлечено вниманието ви върху положението на инженера, той трябваше да пожертвува живота си.

Криленко (разочаровано): Е, въпросът не стоеше така.

Федотов: Той умря, а и не само той. Той умря доброволно, а мнозина бяха убити (стр. 228).

Криленко мълчи. Значи е истина. (Прелистете още веднъж процеса на Олденбергер, представете си гонението, на което е бил подложен. И финала: „Мнозина бяха убити.“)

И така, инженерът е виновен за всичко, преди още да е извършил каквото и да е! А не дай си боже действително да сбърка някъде, нали и той е човек? Направо ще го разкъсат, ако колегите му не го прикрият. Нима *те* ще оценят откровеността?... Значи понякога инженерите са принудени и да лъжат партийното началство?

За да възстановят авторитета и престижа си, инженерите наистина трябва да се обединят и да се спасяват един друг — те всички са под заплахата. Но за такова обединяване не е нужна никаква конференция, не са нужни никакви членски книжки. Като всяко взаимно разбирателство между умни, точно мислещи хора, то се постига с тиха немногословност, дори със случайно казани думи, гласуванията са абсолютно излишни. От резолюции и партийна тояга се нуждаят само ограничените умове. (Тъкмо това Сталин никак не иска да разбере, а след него и следователите, и цялата им компания! Те нямат опит в такива човешки взаимоотношения, никога не са виждали нещо подобно в партийната си история!) А такова единство отдавна вече съществува между руските инженери в огромната неграмотна страна, то е проверено вече от няколко десетилетия — но ето че новата власт узнава за него и изпада в тревога.

А през това време настъпва 1927 г. Къде се е изпарило благоразумието на НЕП-а! НЕП е бил, както излиза, цинична измама. Предлагат се безразсъдни нереални проекти за свръхиндустриален

скок, обявяват се невъзможни планове и поръчения, Какво остава на колективния инженерен разум да прави в тези условия — на инженерното ръководно ядро на Държавната планова комисия и на Съвета на народното стопанство? Да се подчини на безумието ли? Да се отдръпне в сянка? За тях както и да е, на хартия могат да напишат какви ли не цифри, но „на нашите другари, на работниците практики няма да е по силите да изпълнят тези поръчения“. Значи трябва да гледат да поснижат тези планове, да ги регулират разумно и изобщо да се откажат от най-нереалните. Да имат нещо като своя инженерна Планова комисия за коригиране на глупостите на ръководителите — и най-смешното — в *техен* интерес! И в интерес на цялата промишленост и на народа, защото разорителните решения винаги трябва да се отклоняват и разлетите и пръснатите милиони да се вдигат от земята. Сред всеобщата шумотевица за количеството, за изпълнението и преизпълнението на плана трябва да се отстоява лозунгът „качеството е душата на техниката“. И студентите трябва да бъдат възпитавани в този дух.

Ето я тънката нежна тъкан на истината. *Както е в действителност.*

Но няма ще го кажеш гласно през 1930 г.? Разстрелът не ти мърда! А за яростната тълпа това е малко, не личи!

Затова мълчаливият и спасителен за цялата страна сговор на инженерството трябва да бъде представен като грубо вредителство и интервенция.

Ето как в неизмислената картина изниква пред нас безплътното — и безплодно! — видение на истината. Режисьорската работа удря на камък. Федотов се изпуска да спомене за безсънните нощи (!) през осемте месеца предварителен арест; за някакъв важен работник от ГПУ, който му (!) *стиснал ръката* неотдавна. (Значи са се били споразумели? Изпълнявайте ролята си — и ГПУ ще удържи на обещанието си!) А ето че свидетелите, чиято роля е несравнимо по-малка, започват да се объркват.

Криленко: Участвували ли сте в тази група?

Свидетелят *Кирпотенко:* Два-три пъти, когато се разработваха въпросите за интервенцията.

Точно това ни трябва!

Криленко (насърчително): И какво по-нататък?

Кирпотенко (пауза): ... Освен това не знам нищо друго.

Криленко го подтиква, припомня му.

Кирпотенко (тъпо): Освен интервенцията не знам нищо друго (стр. 354).

А на очната му ставка с Куприянов при него вече и фактите не се покриват. Криленко се сърди и крещи на несхватливите арестанти:

— *Тогава трябва да уеднаквите отговорите си!* (Стр. 358.)

Но ето че в антракта зад кулисите всичко отново е натъкмено до стандарта. Всички подсъдими отново са кукли на конци и всеки чака да го дръпнат. И Криленко дръпва наведнъж и осмината: чуйте, индустриалците в емиграция са напечатали статия, че не е имало никакви преговори с Рамзин и Ларичев и че не знаят за никаква „Промпартия“, а показанията на подсъдимите са измъкнати по всяка вероятност с изтезания. Е, какво ще кажете на това?...

Господи, колко възмутени са подсъдимите! Те се прекъсват един друг в нетърпението си всеки пръв да се изкаже! И помен няма от измъченото спокойствие, с което няколко дена са унижавани и себе си, и своите колеги! От тях просто блика клокочещо негодувание срещу емигрантите! Те горещо молят да направят писмено изявление за вестниците — колективно писмено изявление на подсъдимите в *защита на методите на ГПУ!* (Е, и това ако ме е украшение, и това ако не е брилянть!)

Рамзин: Нашето присъствие тук е достатъчно доказателство, че не сме били подлагани на мъки и изтезания!

А нима струват нещо тия изтезания, след като обвиняемите не могат да бъдат изведени пред съда!

Федотов: Престоят в затвора донесе полза не само на мен... Аз дори се чувствах там по-добре, отколкото на свобода.

Очкин: И аз, и аз!

Криленко и Вишински просто проявяват благородство, като се отказват от такова колективно писмено изявление. А биха го написали! И подписали!

Дали все още някой има подозрения? Другарят Криленко ще го ослепи с блясъка на своята логика: „Да допуснем дори за секунда, че тези хора не казват истината — *защо тогава именно те си арестувани и защо изведнъж решават да проговорят?*“ (Стр. 452.)

Каква силна мисъл! — как за толкова години обвинителите не са се досетили: самият факт на арестуването доказва вече виновността! Ако подсъдимите са невинни — защо тогава ще ги арестуват? А вече след като са ги арестували — значи са виновни!

И действително: защо решават да проговорят?

„Да оставим настрана въпроса за изтезанията!... Психологически да поставим въпроса: защо се признават за виновни? А аз ще попитам: *а какво им остава да правят?*“ (Стр. 454.)

Само колко вярно! Колко психологично! Който е имал честта да пребивава в това учреждение, нека си спомни: а какво му остава да прави?...

(Иванов-Разумник^[13] пише, че през 1938 г. лежал с Криленко в една килия в Бутирки и мястото на Криленко било под нарове. Живо си представям това (самият аз съм бил принуден да се завирам под тях): нарове там са толкова ниски, че можеш да се промушиш отдолу по мръсния асфалтов под само по лакти, но отначало новакът трудно свиква и пълзи на четири крака. Завре глава, а вирнатият му задник остава отвън. Мисля, че на върховния прокурор му е било особено трудно да свикне и неизмършавелият му още задник дълго ще е стърчал за чест и слава на съветското правораздаване. Признавам си греха, със злорадство си представям този заклещен задник и той някак ме успокоява в дългото описание на тези процеси.)

Нещо повече — продължава да развива мисълта си прокурорът, — ако всичко това (за изтезанията) е истина, необяснимо остава какво принуждава всички единодушно, без каквито да било отклонения и спорове, да се признават така в хор? Че къде биха могли да влязат в такъв гигантски сговор? Нали не поддържат контакти помежду си по време на следствието?!

(След няколко страници оцелелият свидетел ще ни разкаже къде...)

Нека този път не аз на читателя, а той на мен ми разясни в какво се състои прословутата „загадка на московските процеси през 30-те години“ (отначало се чудят на „Промпартията“, сетне загадката се прехвърля върху процесите срещу партийните вождове).

Нали от две хиляди замесени са се изправили пред съда не двеста-триста, а само осем души. Да дирижираш хор от осем човека не е толкова трудно. А Криленко може да избира измежду хиляди и две

години той избира. Палчински не се пречупва и е разстрелян (и посмъртно обявен за „ръководител на Промпартията“, като такъв го споменават в показанията, макар че от него не е оставена нито думичка). По-късно се надяват да измъкнат нужното от Хренников — и той не се огъва. И само забележка под линия със ситен шрифт: „Хренников е умрял по време на следствието.“ За глупаците пишете с дребен шрифт, но ние знаем! И ще напишем с двойно големи букви: ИЗТЕЗАВАН ДО СМЪРТ ПО ВРЕМЕ НА СЛЕДСТВИЕТО! (Посмъртно и той е обявен за ръководител на Промпартията. Да има поне един мъничък факт от него, поне едно показание в общия хор — нито едно. Защото *не е дал нито едно!*) И изведнъж находка — Рамзин! На това му се вика енергия, хватка! На всичко е готов — само и само да се измъкне жив! А такъв талант! Арестуват го в края на лятото, малко преди самия процес — а той не само се вживява в ролята, но като да е съчинил дори цялата пиеса, че и обхваща маса сроден материал, всичко при него пасва, всяко фамилно име, всеки факт. Ето ви и образец от ленивото му красноречие: „Дейността на Промпартията бе толкова разклонена, че дори при единадесетдневната продължителност на процеса не е възможно да бъде разкрита в пълни подробности“ (тоест: търсете! търсете още!). „Твърдо съм уверен, че в инженерните кръгове все още се е запазила една малка антисъветска прослойка“ (ам-ам, ловецете още!). И само колко го бива: знае, че е гатанка и трябва художествено да я обясни. И безчувствен като дърво, изведнъж открива в себе си „чертите на руското престъпление, пречистването от което е възможно само чрез всенародно покаяние“.

Рамзин незаслужено е отпаднал от руската памет. Мисля, че напълно е заслужил да стане нарицателен тип за циничен и ярък предател. Бенгалски огън на предателството! Не само Рамзин е такъв през тази епоха, но той е като на длан пред нас.

Та значи най-трудното за Криленко и ГПУ е да не сбъркат в избора на лицата. Но рискът не е голям: следственият брак винаги може да бъде пратен в гроба. А които минат през решетото и ситото — полекувай ги, поугои ги и ги изкарай на процеса!

И в какво тогава е гатанката? Как да ги обработят ли? Ами така: искате ли да *живеете*? (Ако не заради себе си, заради децата, заради внуците.) Не разбирате ли, че нищо не ни струва да ви разстреляме още тук, в двора на ГПУ? (Това не буди съмнение. А който още не го е разбрал, ще мине курса на лубянските изтезания.) Но и за нас, и за вас е по-изгодно, ако ни изиграете известен спектакъл, чийто текст ще напишете самите вие като специалисти, а ние, прокурорите, ще го разучим и ще се помъчим да запомним техническите термини. (На процеса Криленко понякога се обърква, казва колоос на вагона вместо на локомотива.) Ще ви бъде неприятно, позорно да правите лъжливи разкрития — трябва да го преглътнете! Нали най-важното е да останете живи! — А каква е гаранцията, че след това няма да ни разстреляте? — А за какво да ви отмъщаваме? Вие сте прекрасни специалисти и не сте се провинили в нищо, ние ви ценим. Вижте сами — толкова вредителски процеси вече минаха и всеки, който се е държал прилично, сме го оставяли жив. (Да се пощадят послушните подсъдими от предишния процес, е важно условие за успеха на следващия. Така като верижна реакция тази надежда се предава чак до Зиновиев — Каменев). Стига обаче да изпълните *всички* наши условия до последното! Процесът трябва да се задействува в полза на социалистическото общество!

И подсъдимите изпълняват всички условия...

Целият професионализъм на интелектуалната инженерна опозиция се представя за мръсно вредителство, разбираемо и за последния невежа. (Но още не се е стигнало до счуканото на ситно стъкло, сипано в чиниите на трудещите се! Това още и на прокурорите не е дошло наум.)

Следва — мотивът за идейността. Започнали са да вредят ли? — от враждебна идейност, но сега вече са се осъзнали заедно, нали? — също от идейни подбуди, покорени (в затвора) от пламенния доменен лик на третата година от Петилетката! В последната си дума те наистина молят за живота си, но не това е най-важното за тях. (Федотов: „За нас не може да има прошка! Обвинителят е прав!“) За тези странни подсъдими сега, на прага на смъртта, най-важното е да убедят народа и целия свят в непогрешимостта и далновидността на съветското правителство. Рамзин особено усърдно превъзнася „революционното съзнание на пролетарските маси и на техните

вождове“, които „съумяха да намерят неизмеримо по-верни пътища в икономическата политика“, отколкото учените, и значително по-правилно пресметнаха темповете на народното стопанство. Сега вече „аз разбрах, че трябва да се направи рязко усилие, че трябва да се извърши скок^[14], че трябва да се щурмува...“ (стр. 504) и т.н. Ларичев: „Отмиращият капиталистически свят капитулира пред Съветския съюз.“ Калининков: „Диктатурата на пролетариата е неизбежна необходимост... Интересите на народа и интересите на съветската власт се сливат в една целенасоченост.“ Впрочем и на село „генералната линия на партията, унищожаването на кулачеството са правилни“. Те имат време за всичко да си почешат езиците, докато очакват присъдата... Разкаялите се интелигенти намират сили дори и за едно такова предсказание: „Колкото повече се развива обществото, толкова повече индивидуалният живот ще се стеснява... Колективната воля е висша форма“ (стр. 510).

Така с общите усилия на осмината са постигнати всички цели на процеса:

1. Всички недостатъци в страната, и гладът, и студът, и одрипавяването на хората, и бъркотията, и явните глупости — за всичко са виновни вредителите инженери.

2. Народът е напласен от надвисналата интервенция и е готов на нови жертви.

3. Инженерната солидарност е нарушена, цялата интелигенция е напласена и разединена.

И за да не останат никакви съмнения, Рамзин обявява още веднъж ясно тази цел на процеса:

„Исках, в резултат на сегашния процес срещу Промпартията, да се постави веднъж завинаги кръст *върху тъмното и позорно минало на цялата интелигенция*“ (стр. 49).

Не му отстъпва и Ларичев: „Тази каста трябва да бъде разрушена... Няма и не може да има лоялност сред инженерството!...“ (Стр. 508.) И Очкин: интелигенцията е „мекотело, тя няма, както каза държавният обвинител, гръбнак, това е абсолютна безгръбначност... Нюхът на пролетариата е неизмеримо по-висок.“ (Стр. 509.) (И винаги, кой знае защо, най-важното у пролетариата е неговият *нюх*... Всичко все през носа.)

Е, бива ли да разстрелват такива усърдни хора? Отначало на главните обвиняеми е обявена смъртна присъда, но мигом е заменена с по десет години. (И Рамзин потегля да организира топлотехническо учебно заведение в затвора.)

Така десетилетия наред се пише историята на нашата интелигенция — от анатемата на двадесета година (читателят помни: „не мозък на нацията, а лайно“, „съюзник на черните генерали“, „наемен агент на империализма“) до анатемата на тридесета.

Да се чудим ли, че думата „интелигенция“ се е утвърдила у нас като хулна?

Ето как се фабрикуват публичните съдебни процеси! Търсещата Сталинова мисъл постига най-сетне своя идеал. (Как смотаните Хитлер и Гьобелс да не му завидят и да не станат за срам и смях с подпалването на райхстага?...))

Стандартът е постигнат — и сега може да се придържаме с десетилетия към него. Той може да се повтаря всеки сезон — както нареди Главният режисьор. Главният благоволява да насрочи следващия спектакъл само след три месеца. Къси срокове за репетициите, но нищо. Гледайте и слушайте! Само в нашия театър! Премиера на

Процеса срещу Съюзното бюро на меншевиките (1–9 март 1931 г.). Специално заседание на Върховния съд, председател, който знае защо, Шверник, а иначе всички познати — Антонов-Саратовски, Криленко, помощникът му Рогински, са налице. Режисьорите се държат уверено (а и материалът не е технически, а партиен, познат) и изведнъж на сцената — четиринадесет подсъдими.

И всичко минава дори не гладко, а зашеметяващо гладко.

...Тогава бях на двадесет години, вече трета година внимателно изчитах цялата политика в големите „Известия“. Бях изгълтал и буква по буква стенограмите на тези два процеса. Още в Промпартията усещах ясно с хлапешкото си сърце преувеличаването, лъжата, скалъпеността, но там поне имаше грандиозен декор — всеобща интервенция! Парализиране на цялата промишленост! Разпределение на министерски портфейли! Докато в процеса срещу меншевиките, макар и същият, декорът бе избелял и актьорите артикулираха вяло,

спектакълът бе скучен до смърт, бе някакво унило бездарно повторение. (Нима Сталин с дебелията си като на носорог кожа го е почувствувал?) Как да си обясним иначе, че отменя трудово-селската партия и няколко години няма процеси?)

Ще бъде скучно да коментираме отново по стенограмата. Но разполагам с непосредствения разказ на един от главните подсъдими на този процес Михаил Петрович Якубович, а сега молбата му за реабилитиране, в която излага изопачаванията, прониква в нашия спасител — Самиздат, и хората вече четат как е било всичко.^[15]

Реабилитацията му е отказана: та нали техният процес е влязъл в златните скрижали на нашата история, един камък да се измъкне от постройката — и всичко ще рухне! М.П. Якубович си остави нереабилитиран, но за утешение му е отпусната лична пенсия заради революционната му дейност! Какви ли ненормални неща няма у нас.

Неговият разказ ни обяснява ясно целия низ от московски процеси през 30-те години.

Как е съставено несъществуващото „Съюзно бюро“? На ГПУ е спуснато по план да докаже, че меншевиките умело се промъкват и се добират с контрареволуционна цел до редица важни държавни постове. Истинското положение не пасва на схемата: действителните меншевики не заемат никакви постове. Но такива и не попадат на процеса. (В. К. Иков, разправят, действително бил член на нелегалното, тихо живуркащо и нищо невършещо бюро на меншевиките, но на процеса дори не знаят за това. Иков минава на втори план, получава *осмица*.) По схемата на ГПУ трябва да има двама от Висшия съвет на народното стопанство, двама от Народния комисариат на търговията, двама от Държавната банка, един от Централния съюз на потребителните кооперации и един от Плановата комисия. (Колко скучно само скалъпено!) Ето защо *арестуват* подходящи по длъжности хора. А дали наистина са меншевики — тъй се било говорело. Мнозина изобщо не са никакви меншевики, но им е заповядано да се смятат за такива. ГПУ ни най-малко не се интересува

от истинските политически възгледи на обвиняемите. Не всички осъдени дори се познават. За свидетели привличат където каквито меншевики намерят. (Всички свидетели по-късно непременно получават присъди.)

Сред тях е и Кузма Антонович Гвоздев, човек с горчива съдба — същият Гвоздев, председател на работническата група при Военнопромишления комитет, когото Февруарската революция освобождава отначало от „Крести“, а сетне го прави министър на труда. Гвоздев става един от мъчениците, *прекарали най-дълго* в ГУЛАГ. Чекистите го залавят за пръв път през 1919 г., но той успява тогава да се измъкне (затова пък държат дълго семейството му в обсадно положение като под арест, дори не пускат децата му на училище). По-късно отменят арестуването му, но през 1928 г. го прибират окончателно и оттогава той лежи без прекъсване до 1957 г. Същата година се връща тежко болен и скоро след това умира.

Рамзин отново е тук като свидетел и говори услужливо и многословно. Но ГПУ възлага този път надеждите си на главния подсъдим Владимир Густавович Громан (печално известен деец от Държавната дума) и на провокатора Петунин.

Но да ви представим най-сетне М. Якубович. Започва революционната си дейност твърде млад, преди да е завършил гимназия. През март 1917 г. вече е председател на Смоленския совдеп. Под, напора на убеждението (което постоянно го тласка нанякъде) той се проявява като красноречив оратор. На конгреса на Западния фронт прибързано обявява за *врагове на народа* журналистите, които призовават войната да продължи — и то през април 1917 г.! Едва не го вдигат от трибуната на щикове, той иска извинение, но веднага намира за речта си такива ходове и така увлича аудиторията, че накрая отново назовава въпросните журналисти врагове на народа, но вече под буря от аплодисменти — и го включват в делегацията на Петросъвета. Едва пристигнал в Петроград, бива кооптиран на бърза ръка, както става тогава, във военната комисия на Петросъвета, където влияе върху

назначаването на армейските комисари^[16], в края на краищата заминава като комисар в армията на Югозападния фронт и лично арестува Деникин в Бердичево (след метежа на Корнилов), дори ужасно съжалява, че тогава не са разстреляли Деникин на място.

Светлоок, винаги много искрен и винаги изцяло обзет от своя, реална или нереална идея, той минава в меншевишката партия за млад, а и наистина е такъв. Това не му пречи обаче дръзко и разпалено да предлага на ръководството проектите си като например този: през пролетта на 1917 г. да се състави с-правителство или меншевиките да влязат през 1919 г. в Коминтерна (Дан и другите неизменно отхвърлят всичките му варианти). През юли 1917 г. мъчително преживява и смята за съдбоносна грешка, че социалистическият Петросъвет е одобрил събирането на войски от Временното правителство срещу болшевиките, макар те да са се вдигнали на оръжие. Почти веднага след октомврийския преврат Якубович предлага на своята партия изцяло да подкрепи болшевиките и чрез участието и въздействието си да подобри създавания от тях държавен строй. В края на краищата си спечелва проклятието на Мартов, а към 1920 г. окончателно напуска меншевиките, убеден, че е безсилен да ги вкара в пътя на болшевиките.

Нарочно се спирам толкова подробно върху тези неща, за да бъде ясно: Якубович не е меншевик, а болшевик през цялата революция, при това най-искрен и напълно безкористен. А през 1920 г. той е и смоленски губернский продоволствен комисар (сред тях — единственият неболшевик) и дори бива отличен от Народния комисариат на продоволствието като *най-добър*! (Твърди, че се е справял, без да прибегва до наказателни отряди; не знам; пред съда споменава, че е поставял преградни отряди.) През 20-те години редактира „Торговая газета“, заема и други важни длъжности. Арестуват го през 1930 г., когато ГПУ трябва да излови по план именно такива „промъкнали се“ меншевики.

Както и всички други, той попада на следователи касапи и те прилагат спрямо него *цялата гама* — и ледения, и задушния горещ карцер, и боя по половите органи. Мъките са такива, че Якубович и другарят му по участ Абрам Гинзбург си прерязват от отчаяние вените. След възстановяването им повече не ги изтезават и бият, подлагат ги *само* на двуседмично лишаване от сън. (Якубович изрича: „Да мога да

заспя! По дяволите съвестта и честта...“) А на това отгоре и очните ставки с другите, вече капитулирали, също го подтикват „да си признае“, да плеши нелепости. Пък и самият следовател (Алексей Алексеевич Наседкин): „Знам, знам, че не е имало нищо такова! Но от нас искат!“

Веднъж, викнат при следователя, Якубович заварва там измъчен арестант. Следователят се усмихва: „Мойсей Исаевич Тейтелбаум ви моли да го приемете във вашата антисъветска организация. Поговорете си по-свободно без мене, аз ще изляза.“ Излиза. Тейтелбаум наистина моли: „Другарю Якубович, моля ви, приемете ме във вашето Съюзно бюро на меншевиките! Обвиняват ме, че съм вземал подкупи от чужди фирми, заплашва ме разстрел. Предпочитам да умра като контра, отколкото като криминален престъпник!“ (А по-вероятно са му обещали, че като контра ще го пощадят. И не греши: получава детска присъда — пет години.) Колко ли са му липсвали на ГПУ меншевики, че са принудени да попълват броя на обвиняемите с доброволци!... (На Тейтелбаум му се поверява дори важна роля: да държи връзка със задграничните меншевики и с Втория интернационал! Но щом са дали дума — пет години, и нито ден повече.) Якубович *приема* с одобрението на следователя Тейтелбаум в Съюзното бюро.

Приема и други, които не молят за това, например И. И. Рубин, който успешно отрича всичко на очната ставка с Якубович. После дълго го мотаят, „доразпитват“ в Суздалския затвор. Там той се оказва в една килия с Якубович и Шер, свидетелствували срещу него (а когато се връща в килията от карцера, те се грижат за него, дават му от храната си). Рубин пита Якубович: „Как можа да ви хрумне, че съм член на Съюзното бюро?“ И Якубович отвръща (изумителен отговор, обхващащ цяло столетие от живота на руската интелигенция): „Целият народ страда — и ние, интелигентите, трябва да страдаме.“

Но в следствието на Якубович има и такъв вдъхновяващ момент: извикан е лично от Криленко на разпит. Оказва се, че се познават прекрасно, защото през същите години на „военния комунизъм“

(между първите процеси) в същата Смоленска губерния Криленко е пристигнал да укрепва *продоволствената работа* и дори е спал в една стая с Якубович, И ето какво казва сега Криленко:

— Михаил Петрович, ще ви кажа откровенно: аз ви смятам за комунист! (Това много ободрява, повдига духа на Якубович.) Не се съмнявам във вашата невинност. Но партийният ни дълг с вас е да завършим този процес. (Заповядал го е на Криленко лично Сталин. И Якубович приема идеята разтреперан — досущ като работлив кон, който сам бърза да навре глава в хамута.) Моля ви по всевъзможен начин да ни помагате, да окажете съдействие на следствието. А на съда в случай на непредвидено затруднение, в най-сложната минута ще помоля председателя да ви даде думата.

!!!

И Якубович обещава. Обещава със съзнание за дълг. Моля ви се, такова отговорно поръчение съветската власт не му е възлагала през всичките години на службата му.

Няколко дни преди процеса в кабинета на старши следователя Дмитрий Матвеевич Дмитриев е свикано *първото* организационно заседание на Съюзното бюро на меншевиките: за да координират действията си и всеки по-добре да разбере своята роля. (По същия начин заседава и ЦК на „Промпартията“! Ето къде подсъдимите „са могли да се срещнат“, от което толкова се чуди Криленко.) Но има толкова много натрупани лъжи, които просто не се запомнят, че участниците се объркват, една репетиция не е достатъчна и се налага да ги събират втори път.

С какви чувства се изправя Якубович на процеса? За всички понесени мъки, за цялата лъжа, натъпкана в гърдите му — да вдигне пред съда световен скандал ли? Но нали:

1) Това ще бъде удар в гърба на съветската власт! Това ще бъде отрицание на неизменната цел, за която Якубович живее, на целия път, по който той се измъква от погрешния меншевизъм и стига до правилния болшевизъм;

2) след такъв скандал няма да го оставят да умре, няма просто да го разстрелят, а отново ще го подложат на изтезания, вече за да му отмъстят, ще го докарат до лудост, а тялото му и без това е измъчено от инквизициите. Къде да търси нравствена опора за още едно ново изтезание? От какво да почерпи мъжество?

(Записал съм тези негови аргументи по горещата звукова следа на думите му — рядък случай да получиш нещо като посмъртно обяснение на участник в такъв процес. И аз намирам, че това е все едно Бухарин или Риков да обяснят причината за своята загадъчна покорност пред съда: същата искреност, същата партийна преданост, същата човешка слабост, същата липса на нравствена опора за борба — заради това, че не може да има *лична* позиция.)

На процеса Якубович не само покорно повтаря цялата серия от предъвкани лъжи, по-далеч от които не стига фантазията нито на Сталин, нито на неговите помагачи, нито на измъчените подсъдими, но и изиграва своята, обещана на Криленко, вдъхновена роля.

Така наречената Задгранична делегация на меншевиките (фактически цялото ръководство на техния ЦК) помества във „Vorwärt“ своето официално разграничаване от подсъдимите. Там пише, че това е една крайно позорна комедия, изградена върху показания на провокатори и на нещастните обвиняеми, принудени на това от терора; че в преобладаващото си мнозинство подсъдимите вече над десет години са излезли от партията и никога не са се връщали в нея; че на процеса фигурират смехотворно големи суми, с каквито цялата партия никога не е разполагала.

Криленко прочита члена от Наказателния кодекс и моли Шверник да предостави на подсъдимите думата (същото дърпане на всички конци едновременно, както и на процеса срещу „Промпартията“). И те всички се изказват. И до един защитават методите на ГПУ срещу нападките на меншевишкия ЦК...

Но какво си спомня сега Якубович за този свой „отговор“, както и за своята последна реч? Че не е говорил само онова, което е обещал на Криленко, че не просто е станал, а го надигнал като тресчица поток от раздразнение и красноречие. Раздразнение — срещу кого? Вкусил и от изтезанията, рязал си вените, и неведнъж — загубвал съзнание, сега той искрено негодува — не срещу прокурора! Не срещу ГПУ! Не! Срещу Задграничната делегация!!! Ето ви пример за психологично превъплащаване в противоположното! В безопасност и комфорт (дори бедстващата емиграция живее, разбира се, в комфорт в сравнение с Лубянка), как са могли те там, безсъвестни и самодоволни, да не пожелат *тези* тук заради мъките и страданията им? Как са могли така нагло да се отрекат от тези нещастници и да ги оставят на собствената

им участ? (Отговорът е ефектен и организаторите на процеса тържествуват.)

Дори като разказва това през 1967 г., Якубович се тресе от гняв срещу Задграничната делегация, срещу предателството на меншевиките, срещу техния отказ, срещу измяната им на социалистическата революция, както той ги упреква още през 1917 г.

При този разговор ние не разполагахме със стенограмата на процеса. По-късно можах да я намеря и прочета: оказа се, че на същия този процес той гръмогласно тръби, че по поръчение на Втория интернационал Задграничната делегация им била *давала директиви да вършат* вредителства! И гръмогласно се възмущава от тях. Задграничните меншевики пишат не безсъвестно, не самодоволно, те именно жаят нещастните жертви на процеса, но подчертават, че отдавна са престанали да бъдат меншевики, което си в истина. Срещу какво толкова упорито се възмущава Якубович? И как задграничните меншевики биха могли да *не* оставят подсъдимите на собствената им участ?

Ние обичаме да се сърдим на безропотните, на по-слабите от нас. Има го това у човека. И аргументите сами някак лесно се намират — нали сме прави?

В обвинителната си реч Криленко казва, че Якубович е фанатик на контрареволуционната идея и затова иска за него *разстрел*.

И очите на Якубович се насълзяват от благодарност не само в оня миг, но и досега, след като е минал през толкова много лагери и затвори, още е благодарен на Криленко, задето не го бил унижавал, оскърбявал или подигравал на подсъдимата скамейка, а правилно го нарекъл *фанатик* (макар и на противоположната идея) и поискал за него простия благороден разстрел, слагащ край на всичките му мъки! Якубович и сам в предоставената му последна дума се съгласява: престъпленията, които признавам (той придава голямо значение на този удачен израз „които признавам“ — проникателният човек би трябвало да долови разликата: а не *които съм извършил!*), заслужават напълно смъртната присъда — и аз не моля за снизхождение! Не моля да ми бъде продължен животът! (До него на скамейката паникьосаният Гросман му казва: „Вие сте полудели! Вие нямате това право заради другарите си!“)

Е, и това ако не е находка за прокуратурата!^[17]

И няма още не са ни ясни процесите от 1936–1938 г.?

И не от този ли процес Сталин започва да разбира и вярва, че ще може да избие до крак, като преди това ги набути в един такъв спектакъл, всичките си главни врагове дърдорковци?

* * *

Нека снизходителният читател ми прости! Дотук моето перо не трепна, сърцето ми не се сви и ние редяхме разказа си безгрижно, защото всичките тези петнадесет години се намираха под вярната защита ту на законната революционност, ту на революционната законност. Но но-нататък ще ни бъде мъчително: както си спомня читателят, както десетки пъти ни е обяснявано от Хрушчов насам, „приблизително от 1934 г. започва нарушаването на ленинските норми на законността“.

И как да навлезем сега в тази бездна от беззаконие? Как тепърва да преплуваме това горчиво бласто?

Впрочем поради именитостта на подсъдимите *тези* следващи процеси са в полезрението на целия свят. Те не излизат от обсега на вниманието, за тях пишат, тълкуват ги. И тепърва ще ги тълкуват. Ние само донякъде ще се докоснем до тяхната *загадка*.

Трябва да направим една, макар и малка забележка: издадените стенографски отчети не съвпадат напълно с казаното на процесите. Един писател, получил пропуск в числото на избраната публика, успява да си води бегли бележки и по-късно се убеждава в тези несъвпадения. Всички кореспонденти забелязват и засечката с Крестински, когато се налага прекъсване, за да го вкарат в релсите на принудителните показания. (Представям си го така: преди процеса се съставя вестник в случай на авария: графа първа — фамилието име на подсъдимия; графа втора — какъв метод да се приложи в почивката, ако пред съда той отстъпи от текста; графа трета — фамилието име на чекиста, отговорен за метода. И ако Крестински внезапно се обърка, вече се знае кой трябва да търчи при него и какво да прави.)

Но неточностите в стенограмите не променят и не оправдават картината. Светът наблюдава изумен три пиеси подред, три обширни скъпи спектакъла, в които едни от най-големите вождове на

безстрашната комунистическа партия, преобърнала, разтърсила цялото земно кълбо, този път излизат като умърлушени покорни козли и бляят всичко, което им е наредено, бляят срещу себе си, раболепно унижават и себе си, и своите убеждения, и признават престъпления, които изобщо не биха могли да извършат.

Няма такъв случай в писаната история. Контрастът е особено поразителен с близкия по време процес срещу Димитров в Лайпциг: Димитров отговаря като ревящ лъв на нацистките съдии, а тук неговите другари от същата тази непреклонна кохорта, пред която трепери целият свят, и най-главните от тях, наричани „ленинската гвардия“, излизат сега пред съда, облени в собствената си пикоч.

И макар много нещо оттогава да е разяснено (особено сполучливо) от Артур Кьостлер^[18] — *загадката* си остава широко разпространена.

Пишат за някакво тибетско биле, лишаващо човека от воля, за прилагане на хипноза. Когато търсим обяснението, не бива да отхвърляме и тези предположения: ако НКВД е разполагало с такива средства, нима има морални норми, които да му пречат да прибегне до тях? Защо пък да не отслаби и помрачи волята? А е известно, че през 20-те години големи хипнотизатори са преставали да гастролират и са постъпвали на работа в ГПУ. Достоверно е известно, че през 30-те години към НКВД съществува школа за хипнотизатори. Жената на Каменев получава свиждане с мъжа си непосредствено преди процеса и го намира със забавени рефлексии, не на себе си. (Това тя успява да разкаже, преди да я арестуват.)

Но защо Палчински или Хренников не са могли да бъдат прекършени нито с помощта на тибетското биле, нито чрез хипноза?

Не, без едно по-задълбочено, по-психологическо обяснение няма да минем.

Недоумението се подхранва особено от обстоятелството, че това са все стари революционери, нетрепнали в царските зандани, все закалени, опитни, неподатливи и така нататък борци. Но тук е налице и една елементарна грешка. Това *не са същите* стари революционери, тази слава те я получават по наследство, по съседство от народниците, есерите и анархистите. Онези са атентатори и заговорници, минали през каторгата, вкусили от *дългосрочните присъди*, макар че и те не са помирисвали истинско неумолимо *следствие* (каквото в Русия изобщо

не е имало). А тези не познават нито следствие, нито присъди. Не са изпитали на гърба си никакви специални „инквизиции“, никакъв Сахалин, никаква якутска каторга. За Дзержински се знае, че е препатил най-тежко от всички, че целия си живот е прекарал по тъмниците. А по нашите мерки е излежал нищо и никаква си десетка, нищо и никакъв си *червонец*, както по наше време всеки колхозник; вярно, от тая десетка — три години в каторжен централен затвор, но кого ще уплашиш днес с това?

Вождовете на партията, изправени пред съда през 1936–1938 г., имат в революционното си минало по някое краткотрайно и леко пребиваване в затвора, непродължителни интернирания, но каторга не са виждали. Бухарин е бил много често арестуван, но все като на шега: изглежда, не му се събира май и година да е лежал някъде, съвсем за малко също е бил на заточение на Онега^[19]. Каменев с неговата дълга агитационна работа и обиколки по всички градове на Русия е прекарал две години по затворите и година и половина на заточение. При нас дори на шестнадесетгодишни хлапета лепваха веднага по пет години. Зиновиев, смешно е да се каже, *не е лежал дори три месеца! Не е имал нито една присъда!* В сравнение с обикновените аборигени от нашия Архипелаг те са сукалчета, нямат си представа от тъмница. Риков и И. Н. Смирнов са арестувани няколко пъти, лежат по около пет години, но техният тъмничен затвор минава някак леко, бягат без затруднения от всичките си заточения или ги лови амнистия. До затварянето им на Лубянка изобщо не са си представяли нито истински затвор, нито менгемето на несправедливото следствие. (Нямаме причини да предполагаме, че ако в това менгеме бе попаднал Троцки, нямаше да се държи толкова унижено, че жизнената му устойчивост би се оказала по-голяма: на какво отгоре? Той също минава през леки арести, без всякакви сериозни следствия, и някакви си две години е на заточение в Уст Кут. Суровостта на Троцки, като председател на Революционния военен съвет и създател на революционните военни трибунали, е придобита доста евтино и не е гаранция за истинска твърдост: именно такива, заповядали да разстрелят мнозина, се размекват пред собствената си смърт! Тези две твърдости нямат нищо общо помежду си.) А Радек е провокатор (а и не само той на тези три процеса!). А Ягода е закоравял криминален престъпник.

(Този убиец на милиони не е могъл да проумее как така поголемият от него убиец няма да намери в сърцето си солидарност в последния час. И сякаш самият Сталин седи тук, в залата, та Ягода уверено и настоятелно моли за пощада направо от него: „Аз се обръщам към Вас! За *Вас* аз построих два големи канала!...“ Един от присъстващите там разказва, че в този миг на прозорчето на втория етаж в залата, като зад тюлена завеса в дрезгавината, светнало огънче от кибритена клечка и пак за миг се мярнала сянката на лула. Който е бил в Бахчисарай, вероятно си спомня тази източна приумица? В заседателната зала на Държавния съвет на равнището на втория етаж има ред прозорци, заковани с ламарина с малки дупчици по нея, а зад прозорците — неосветен коридор. От залата никога не може да се разбере: има ли някой там, или не. Ханът е невидим, обаче съветът винаги заседава сякаш в негово присъствие. При явно източния характер на Сталин много е вероятно той да е наблюдавал комедиите в Октомврийската зара. Не мога да допусна, че би се отказал от такова зрелище, от такава наслада.)

А всъщност цялото ни недоумение е свързано единствено с вярата ни в необикновеността на тези хора. Нали не се чудим защо в обикновените протоколи на обикновените граждани има толкова клевети срещу тях самите и срещу другите? — приемаме го като нещо обяснимо: човекът е слаб, отстъпва. А ето че смятаме предварително Бухарин, Зиновиев, Каменев, Пятаков, И. Н. Смирнов за свръхчовеци — и само това всъщност е причина за недоумението ни.

Наистина за режисьорите на спектакъла тук е като че ли трудно да подберат изпълнители, отколкото в предишните инженерни процеси: там е възможно да се изприказват куп приказки, а тук трупата е малка, всички познават главните изпълнители и публиката държи те непременно да играят.

Но все пак има подбор! Най-далновидните и решителните измежду обречените не се оставят да попаднат в ръцете им и се самоубиват, преди да бъдат арестувани (Скрипник, Томски, Гамарник). Оставят се да бъдат арестувани тези, които *искат да живеят*. А такива ще правят каквото им наредят!... Ала и измежду тях някои се държат някак по-иначе на следствието, опомнят се, проявяват упоритост и загиват в неизвестност, но поне не позорно. Защо например не извеждат на публични процеси Шляпников, Рудзутак, Постишев,

Енукидзе, Чубар, Косиор, че и същия този Криленко, макар че техните имена биха украсили напълно тези процеси?

Изведнъж именно най-податливите! Подбор все пак има.

Подборът се прави измежду малцина, но затова пък Мустакатият режисьор добре познава всеки от тях. Той знае и че изобщо са малодушни и познава поотделно слабостите на всекиго. Точно в това е неговата мрачна изключителност, главната психологична тенденция и постижението в живота му: да вижда слабостите на хората на най-ниското равнище на битието.

И Н. И. Бухарин, който от дистанцията на времето ни се струва най-възвишения и светъл ум сред опозорените и разстреляни вождове (и на когото Кьостлер очевидно посвещава талантливото си изследване) — и него Сталин вижда също изцяло на най-ниското равнище, където човекът се изравнява със земята, и дълго го държи в мъртва хватка, дори си играе с него като с мишле, поотпускайки го по малко. Бухарин написва от кора до кора цялата наша действаща (бездействаща), толкова прекрасна на слух конституция — той свободно пърха в подоблачните висини и си въобразява, че е надхитрил Коба: пробутал му е конституция, която ще го принуди да смекчи диктатурата. А самият той е вече в устата му.

Бухарин не обича Каменев и Зиновиев и още когато след убийството на Киров ги съдят за пръв път, казва пред свои близки: „Че какво? Не ги ли знаем що за хора са? Може и да е имало нещо...“ (Класическата формула на посредствения човек от ония години: „Сигурно все нещо ще е имало... У нас току-така за нищо няма да те приберат.“ И това през 1935 г. го казва първият теоретик на партията!) По време на втория процес срещу Каменев—Зиновиев през лятото на 1935 г. Бухарин е на лов в Тянь Шан и не знае нищо. Чак когато слиза от планината във Фрунзе, прочита смъртната присъда на двамата и статиите във вестниците, от които вижда какви унищожителни показания са дали те срещу него. Да не мислите, че се е втурнал да спре цялата тази разправа? Или пък е апелирал към партията, че се върши нещо чудовищно? Не, само бие телеграма до Коба: спрете разстрела на Каменев и Зиновиев, за да... може Бухарин да пристигне за очна ставка с тях и да се оправдае.

Късно! На Коба са му достатъчни именно протоколите, за какво са му нужни очни ставки?

Но още дълго не закачат Бухарин. Той загубва главното си редакторство в „Известия“, всякаква дейност, всякакво място в партията — и в своето кремълско жилище, в Увеселителния дворец на Петър I, живее половин година като в затвор. (Впрочем през есента отива на вилата си — и кремълските часовои му козируват, като нищо да не се е променило.) Вече никой не го навестява и не му звъни. През всичките тези месеци той непрекъснато пише писма: „Скъпи Коба!... Скъпи Коба!... Скъпи Коба!...“, на които не получава нито един отговор.

Той все още търси сърдечен контакт със Сталин! А *скъпият Коба* присвива очи и вече репетира... Години преди това той е изпробвал ролите и знае, че *Бухарчик* ще се справи отлично със своята. Та нали вече се е отрекъл от своите арестувани и заточени ученици и привърженици (малобройни въпреки), понесъл е тяхното разгромяване^[20]. Понася разгромяването и охулването на собствените си идеи, неоформени дори както трябва. А ето, дори все още главен редактор на „Известия“, все още кандидат-член на Политбюро, приема като нещо законно разстрела на Каменев и Зиновиев. Не се възмущава нито гръмогласно, нито дори шепнешком. А всички тези неща са всъщност проби за ролята!

А още преди, отдавна, когато Сталин заплашва, че ще го изключи (както и всички тях в различни периоди) от партията — Бухарин (както и всички те!) се отрича от възгледите си, само и само да остане в партията! Не е ли и това проба за ролята? Ако те се държат така, докато са още на свобода, докато са още по върховете на почестите и властта — когато телата им, храната и сънят им попаднат в ръцете на лубянските суфльори, всички безупречно ще се подчинят на текста на драмата.

Какво е плашело най-вече Бухарин в тези месеци преди ареста му? Достоверно е известно: да не го изключат от Партията! Да не се лиши от Партията! Да не остане извън Партията, макар и жив! Та тъкмо на тази (обща за всички тях!) черта великолепно залага скъпият Коба, откакто самият той е станал Партията. Бухарин (всички те!) няма своя *лична гледна точка*, своя наистина опозиционна идеология, въз основа на която да се обособи и утвърди. Сталин ги обявява всички за опозиция, преди да са станали такива, и по този начин ги лишава от

всякаква мощ. И всичките им усилия се насочват към едно — да се удържат в Партията. И то така, че да не навредят на Партията!

Прекалено много необходими, за да бъдат независими!

На Бухарин е предоставена всъщност главната роля. И нищо не бива да бъде претупано и пропуснато в работата на Режисьора с него, в работата на времето и в собственото му вживяване в ролята. Дори го пращат предишната зима в Европа за ръкописите на Маркс, та външно да бъде доказана мрежата от обвинения в установяване на връзки, както и че безцелният му, запълнен с гастроли свободен живот още по-неотклонимо предопределя завръщането му на главната сцена. И вече накрая, под съгъстващите се облаци на черните обвинения — дълъг, безкраен неарест, изтощителни терзания в домашната изолация, които много по-сигурно разрушават волята на жертвата, отколкото прякото насилие на Лубянка. (Това също няма да му се размине, то също ще трае година.)

Веднъж Каганович повиква Бухарин и в присъствието на висшестоящи чекисти му урежда очна ставка със Соколников. Последният дава показания за „паралелен Десен център“ (тоест паралелен на троцкисткия), за нелегалната дейност на Бухарин. Каганович води енергично разпита, накрая нарежда да изведат Соколников и приятелски казва на Бухарин: „Ама че лъже, мамицата му!...“

Вестниците обаче продължават да поместват възмущенията на масите. Бухарин се обажда по телефона в ЦК. Пише писма: „Скъпи Коба...“ — с молба да бъдат публично свалени обвиненията срещу него. Тогава Прокуратурата излиза с уклончивото заявление: „За обвиненията срещу Бухарин не са намерени обективни доказателства.“

През есента Радек му звъни и иска да се срещнат. Бухарин му отказва: и двамата сме обвиняеми, защо да си навличаме нова сянка на съмнение? Но техните служебни вили от „Известия“ са една до друга и една вечер Радек го навестява: „Каквото и да говоря по-късно, знай, че в нищо не съм виновен. Впрочем ти ще оцелееш: ти не си свързан с троцкистите.“

И Бухарин вярва, че ще оцелее, че няма да го изключат от партията — това би било чудовищно! Към троцкистите той наистина се е отнасял винаги лошо: всички те се поставиха извън партията и ето

какъв е резултатът! А трябва да се държат заедно и ако вършат грешки, да ги вършат пак заедно.

На ноемврийската манифестация (своето сбогуване с Червения площад) той показва редакционния си пропуск и се качва с жена си на трибуната за гости. Изведнъж до него се приближава въоръжен червеноармеец. Изтръпва! Нима тук? В такава минута?... Не, червеноармеецът козирува: „Другарят Сталин е изненадан защо сте застанали тук. Той ви моли да заемете мястото си на Мавзолея.“

Така е обливан ту с вряла, ту с ледена вода половин година. На 5 декември Бухариновата конституция е приета с ликуване и я наричат за вечни времена „сталинска“. На декемврийския пленум на ЦК довеждат Пятаков с избити зъби, съвършено неузнаваем. Зад гърба му стоят занемели чекисти (ягодинци, Ягода също е проверяван и подготвян за ролята си). Пятаков дава отвратителни показания срещу Бухарин и Риков, които са седнали тук сред вождовете. Орджоникидзе поставя длан на ухото си (той недочува): „Кажете, *доброволно* ли давате всички тези показания?“ (Забележка! И Орджоникидзе ще получи куршума си.) „Напълно *доброволно*“ — олюлявайки се, казва Пятаков. А през почивката Риков пошушва на Бухарин: „Томски прояви воля, още през август разбра и сложи край на живота си. А ние с тебе като глупаци останахме да живеем.“

Веднага след това гневно и проклинащо се изказват Каганович (как само му се искало да вярва в невинността на Бухарчик! — но нямало как...) и Молотов. А Сталин? — какво широко сърце! Каква липса на злопаметност: „Все пак смятам вината на Бухарин за недоказана. Риков може би е виновен, но не и Бухарин.“ (Някой въпреки неговото желание трупа обвинения срещу Бухарин!)

От ледената — та във врялата вода. Така се отслабва волята. Така човек се вживява в ролята си на пропаднал герой.

И започват непрекъснато да му носят вкъщи протоколи от разпити: на някогашни младежи от Института за червена професура, и на Радек, и на всички останали — и всички те дават най-тежки доказателства за Бухариновата черна измяна. Носят му ги вкъщи не като на обвиняем, о, не! — а като на член на ЦК, просто за сведение...

Най-често, след поредния нов материал, Бухарин се обръща към двадесет и две годишната си жена, родила му съвсем наскоро син през пролетта: „Чети ти, аз не мога!“ — и зарива глава под възглавницата.

Държи два револвера у дома си (и Сталин му дава достатъчно време!) — не слага обаче край на живота си.

Не говори ли това, че се е вживял в предназначенията му роля?...

Гледа се още един публичен процес — и разстрелват още една партия... А Бухарин все още го щадят, а Бухарин не го прибират...

В началото на февруари 1937 г. той решава да обяви гладна стачка у дома си, за да накара ЦК да изясни случая и да снесе обвиненията от него. Обявява я в писмо до Скъпия Коба и честно я издържа. Тогава се свиква пленум на ЦК с дневен ред: 1. За престъпленията на Десния център. 2. За антипартийното поведение на другаря Бухарин, намерило израз в обявената от него гладна пачка.

И Бухарин започва да се колебае: ами ако наистина е оскърбил с нещо Партията?... Брадясал, измършавял, вече и на външен вид арестант, той се домъква на пленума. „Какви си ги измисляш?“ — съчувствено го пита Скъпият Коба. „Ама как, при такива обвинения? Искат и от партията да ме изключат...“ Сталин се мръщи, като чува такава нелепост: „Никой няма да те изключи от партията!“

И Бухарин му вярва, възвръща си бодростта, на драго сърце се кае пред пленума и тутакси преустановява стачката. (Вкъщи: „Я ми отрежи малко салам! Коба ми каза, че няма да ме изключват.“) Нов хода на пленума Каганович и Молотов (колко дръзки са само! Не се съобразяват дори със Сталин!)^[21] наричат Бухарин фашистки наемник и настояват да бъде разстрелян.

И Бухарин отново пада духом, а през последните си дни започва да готви „писмо до бъдещия ЦК“. Заучено наизуст и по този начин запазено, неотдавна то стана известно на целия свят. Без обаче да го разтърси. (Както и „бъдещия ЦК“. А адресът само какъв е! „До ЦК“, къде по-голям морален авторитет.) Защото какво решава да предаде на потомството този критичен блестящ теоретик в последното си послание? Още един вопъл да го възстановят в партията (със скъп позор заплаща той тази преданост!). И още едно уверение, че „напълно одобрява“ всичко, извършено до 1937 г. включително. А значи — не само всички предишни издевателски процеси, но и всички зловонни потоци на нашата огромна тъмнична канализация!

Така се е увлякъл в писането, че заслужава да го натикат в тях...

И идва моментът, когато този мускулист човек, ловец и борец, напълно узрява да бъде предаден в ръцете на суфльорите и асистент-

режисьорите! (В провежданите за забавление схватки пред членовете на ЦК колко пъти само е туширал Коба! Кой знае дали и това не е могъл да му прости Коба.)

И както е подготвен, както е опустошен до такава степен, че вече и да го изтезават не си струва — с какво може да бъде по-силна позицията му в сравнение с тази на Якубович през 1931 г.? В какво не е подчинен на същите онези два аргумента? Дори е още по-слаб, защото Якубович жадува за смъртта, а Бухарин се бои от нея.

И остава накрая елементарният диалог с Вишински по схемата:

— Вярно ли е, че всяка опозиция против Партията е борба против Партията? — Изобщо — да. Фактически — да. — Но борбата против Партията не може да не прерасне във война против Партията, нали? — По логиката на нещата — да. — Значи с убежденията на опозицията в края на краищата са могли да бъдат извършени всякакви низости против Партията (убийства, шпионаж, разпродажба на родината)? — Но позволете, те не са били извършени. — *Но биха могли, нали?* — Е, чисто теоретично... (Нали са теоретици!...) — Но нали за вас висши интереси си остават интересите на Партията? — Да, разбира се, разбира се! — Остава тогава да постигнем съгласие по нещо съвсем незначително: трябва да реализираме евентуалността, трябва в интерес на заклеяването на всяка бъдеща опозиционна идея да признаем за *извършено* всичко, което е могло теоретично да се извърши. Нали е могло? — Могло е... Така че възможното трябва да признаем за действително, това е всичко. Малка философска модификация. Споразумяваме ли се?... Да, и друго! Всъщност на вас ли да обясняваме: ако вие сега пред съда отстъпите и кажете нещо различно — сами разбирате, това ще бъде от полза за световната буржоазия и просто ще навредите на Партията. Е, и, естествено, самия вас ви очаква тогава не съвсем лека смърт. А мине ли всичко добре, то се знае, ще ви оставим да живеете: ще ви изпратим тайно на остров Монте Карло и там ще работите върху икономиката на социализма. — Но на миналите процеси вие, струва ми се, разстрелвахте? — Е, как може да сравнявате — *те и вие!* И освен това оставихме мнозина от тях, това беше само за вестниците.

Така че загадката може би не е чак толкова голяма?

Все същата непобедима мелодия след толкова много процеси, само че с вариации: *та нали ние с вас сме комунисти!* И как сте могли

така да се надигнете срещу нас? Разкайте се! Ами че вие и ние заедно сме *ние*!

Бавно зрее историческото разбиране в обществото. А когато узрее — толкова е просто наглед. Подсъдимите не са могли да имат още толкова ясна позиция нито през 1922 г., нито през 1924 г., нито през 1937 г., че да изкрещят с вдигната глава срещу тази вцепеняваща, смразяваща мелодия:

— Не, с *вас* заедно ние не сме революционери!... Не, с *вас* заедно не сме руснаци!... Не, с *вас* заедно не сме комунисти!...

И си мисля, че само да бяхме креснали — и щяха да рухнат декорите, да падне мазилката на грима, режисьорът щеше да хукне по задната стълба, суфльорите щяха да се изпокрият из мишите си дупки. И навън щяха да настъпят направо шестдесетте години!

* * *

Но дори и отлично удалите се спектакли са скъпи, главоболни. И Сталин решава да не прибъгва повече до публични процеси.

По-точно смята през тридесет и седма година с един замах да организира широка мрежа от публични процеси в районите, за да стане нагледна за масите черната душа на опозицията. Но не се намират подходящи актьори, една по-щателна подготовка се оказва непосилна, а и самите обвиняеми не са чак толкова сложни — от цялата работа Сталин само се излага, но малцина са тези, които знаят това. На няколко процеса той претърпява несполука и е принуден да се откаже.

Струва си да споменем тук за един такъв процес — за *Кадийското дело*, чиито подробни стенограми вече започват да се печатат в ивановския областен вестник.

В края на 1934 г. в един затънт край на Ивановска област на границата с днешните Костромска и Нижегородска област се създава нов район, център на който става старинното спокойно село Кадий. Новите ръководители идват тук от различни места и започват да се опознават едва в селото. Те заварват затънт, печален, осиромашал край, изтощен от зърнодоставките, вместо, напротив, да бъде подпомогнат с пари, машини и разумно ръководене на икономиката.

Така се случва, че първият секретар на райкома Фьодор Иванович Смирнов се оказва човек със здраво чувство за справедливост, завеждащият районния поземлен отдел Ставров — кореняк мъжага, от селяните-„интензивници“, т.е. от ония грижовни и начетени селяни, които през 20-те години поддържат своето стопанство на научна основа (за което са и поощрявани тогава от съветската власт; тогава още няма решение всички тези интензивници да бъдат очистени). Благодарение на това, че влиза в партията, Ставров не загива при разкулачването. (А може би и той е разкулачвал?) Опитват се на новото си място да направят нещо за селяните, но отгоре ваят директиви и всяка една от тях — против техните начинания: сякаш нарочно измислят там, горе, как да направят по-горчив и по-труден живота на селяните. Един ден кадийци написват докладна до областта с искане да се снижи планът на зърнодоставките — районът не е в състояние да го изпълни, рискуват да изпаднат в пълна нищета. Трябва да си спомним обстановката през 30-те години (а и през 30-те ли само!), за да оценим какво светотатство е това срещу Плана и какъв бунт срещу властта! Но по онова време мерките не се вземат още фронтално и отгоре, а са оставени на местната самодейност. Докато Смирнов е в отпуската, заместникът му Василий Фьодорович Романов, втори секретар, прокарва такава резолюция на районния комитет: „Успехите на района щяха да са още по-блестящи(?), ако не беше троцкистът Ставров.“ Заведено е „лично дело“ срещу Ставров. (Интересен е похватът: *чрез разделяне!* На първо време Смирнов да бъде уплашен, неутрализиран, принуден да се отдръпне и по-късно да се заемат с него — тъкмо така в малки мащаби изглежда Сталиновата тактика в ЦК.) На бурни партийни събрания се изяснява обаче, че Ставров е толкова троцкист, колкото и римски йезуит. Председателят на потребителната кооперация Василий Григориевич Власов, човек със случайно, повърхностно образование, но със самобитни способности, често срещани за почуда сред руснаците, кооператор за пример, красноречив, находчив в споровете, разпалващ се до най-висок градус за това, което смята за вярно, убеждава партийното събрание да изключи от партията Романов — секретаря на районния комитет, за клевета! И Романов получава мъмрене! Последната му дума е твърде характерна за този тип хора и за тяхната увереност в общата обстановка: „Макар тук да доказвах, че Ставров не е троцкист, аз съм сигурен, че той е троцкист. Партията ще

проучи случая, както и решението за моето мъмрене.“ И партията проучва: почти незабавно районното НКВД арестува Ставров. След един месец и председателя на районния изпълнителен комитет естонец Универ — и вместо него председател на районния изпълнителен комитет става Романов. Ставров го откарват в областното НКВД и там той признава: троцкист е; цял живот е поддържал връзка с есерите; член е в своя район на конспиративна дясна организация (също достоен за онова време букет, липсва само връзката му с Антантата). А може и изобщо нищо да не е признавал, но това никой никога няма да узнае, защото умира в ивановската „Лубянка“ след изтезания. А листовите на протоколите са вече попълнени. Скоро арестуват и секретаря на районния комитет Смирнов като ръководител на предполагаемата дясна организация; завеждащия районния финансов отдел Сабуров и още тоз-онзи.

Интересно как се решава съдбата на Власов. Съвсем до неотдавна той е призовавал да бъде изключен от партията новият председател на Районния изпълнителен комитет Романов. Читателят вече знае как ужасно обижда той районния прокурор Русов (4 глава). Обижда и началника на районното НКВД Н. Й. Крилов с това, че възразява срещу обвиненията за мнимо вредителство на двама свои отракани и схватливи кооператори със съмнителен социален произход. (Власов често взема на работа всякакви „бивши“ — те чудесно си разбират от работата и при това се трудят съвестно; за разлика от тях пролетарските избраници не ги бива за нищо, а и нищо не искат да вършат.) И все пак НКВД още е склонно да търси компромис с кооперацията! Заместникът на районното НКВД Сорокин отива лично в потребителната кооперация и предлага на Власов да даде за НКВД безплатно („по-нататък все някак ще ги оправдаем“) платове за седемстотин рубли. (Кокошкар! А за Власов това са две месечни заплати, той дори троха не е посегнал да вземе незаконно.) „Не дадете ли, ще съжалявате.“ Власов го изгонва: „Как смееете да предлагате на мен, комуниста, такава сделка!“ Още на другия ден в потребителната кооперация идва Крилов вече като представител на районния комитет на партията (този маскарад и всичките му методи са душата на тридесет и седма година!) и нарежда да се свика партийно събрание с дневен ред: „За вредителската дейност на Смирнов — Универ в потребителната кооперация“, докладчик — другарят Власов. Тук всяка

дребна хватка е направо бисер! Никой засега не обвинява другаря Власов! Но достатъчно е да му кажат две думи за вредителската дейност на бившия секретар на районния комитет в неговата — на Власов, област и НКВД ще попита: „А къде бяхте *вие*? Защо не ни сигнализирахте своевременно?“ В подобно положение мнозина се объркват и изпадат в безизходно положение. Но не и Власов, който незабавно им отвърща: „Няма да правя доклад, нека Крилов докладва — нали той арестува Смирнов и Универ и води делото им!“ Крилов отказва: „Не съм запознат със случая.“ Власов: „Щом дори *вие* не сте запознат със случая, значи сте ги арестували неоснователно!“ И събранието просто не се свиква. Но често ли смеят хората да се отбраняват? (Обстановката през тридесет и седма година няма да е пълна, ще пропуснем някои силни хора и силни решения, ако не споменем, че късно вечерта на същия ден в кабинета при Власов влизат старши счетоводителят на районната потребителна кооперация Т. и заместникът му Н. и му носят десет хиляди рубли: „Василий Григориевич, бягайте тази нощ! Още тази нощ, иначе сте загубен!“ Но Власов смята, че е недостойно за един комунист да бяга.) На сутринта в районния вестник се появява остра дописка за работата на районната потребителна кооперация (та нали нашият печат винаги е вървял ръка за ръка с НКВД!), а до вечерта нареждат на Власов да представи в районния комитет отчет за работата си (на всяка крачка — общосъюзният тип!).

Тече 1937 г., втората година на *Mikojan-prosperity* в Москва и в други големи градове. И досега понякога човек среща у журналистите и писателите спомени как още тогава започнало да настъпва изобилие. Това е влязло в историята и рискува да остане там. А всъщност през ноември 1936 г., две години след отмяната на хлебните купони, в Ивановска област (и в други области) се получава тайно разпореждане за *забрана на търговията с брашно*. В ония години повечето домакини в малките селища и особено по селата още месят сами хляба, тъй като няма фурни. Забраната върху търговията с брашно означава: не яжте хляб! В районния център Кадий се образуват прекомерни, невиждани дотогава опашки за хляб (впрочем и по тях нанасят удар: през февруари 1937 г. се забранява в районните центрове да се меси черен хляб, изключение прави само скъпият бял хляб). Тъй като в Кадийския район няма други фурни освен районната, от селата

започват да прииждат за черен хляб. Районната потребителна кооперация има брашно в складовете си, но с две забрани са преградени всички пътища до това то да бъде дадено на хората!!! Власов обаче намира начин да се справи с положението и въпреки хитрите държавни постановления да нахрани района през споменатата година: обикаля колхозите и в осем от тях се уговаря в пустеещите „кулашки“ къщи да се направят обществени фурни (т.е. просто да занесат там дърва и жените да застанат до готовите руски пещи, но — вече обществени, а не лични), потребителната кооперация пък се задължава да ги снабдява с брашно. Колко просто е винаги решението, когато вече е намерено. Без да строи фурни (няма и средства), Власов ги открива за един ден. Преставя да продава брашното, непрекъснато го отпуска от склада и търси допълнително брашно от областта. Преставя да продава черен хляб в районния център, но дава на района черен хляб. Да, той не нарушава буквата на постановлението, но нарушава духа на постановлението — да пести брашното и да мори народа, така че има за какво да го критикуват в районния комитет.

След тази критика Власов изкарва още една нощ на свобода, а през деня е арестуван. Същинско наежено малко петле (дребен на ръст, винаги се държи наперено, с вирната глава), той се опитва да не даде партийната си книжка (предишния ден в районния комитет не са вземали решение да го изключват!) и депутатската си карта (избран е от хората и няма решение на районния изпълнителен комитет да му бъде отнет депутатският имунитет!). Но милиционерите не разбират от такива формалности, нахвърлят се върху него и му ги отнемат със сила. От районната потребителна кооперация го водят в НКВД по улицата на Кадий през деня и младият му стоковед, комсомолец, го зърва от прозореца на кооперацията. Тогава все още не всички (особено наивниците по селата, са се научили да говорят не това, което мислят. Стоковедът възкликва: „Виж ги, мръсниците! И моя шеф прибраха!“ Още тук, без да е излязъл от стаята, го изключват и от районния комитет, и от комсомола и той се понася по познатата ни пътечка към бездната.

Власов го арестуват късно в сравнение с другарите му по същото дело. Делото е почти завършено без него и вече се готвят да го превърнат в публичен процес. Отвеждат Власов в ивановската „Лубянка“, но върху него — нали е последен, вече не прилагат разпити

с изтезания. Изправят го на два разпита, без да викат нито един свидетел, и папката на следственото дело е препълнена със сведения от районната потребителна кооперация и с изрезки от районния вестник. Обвиняват Власов: 1) в създаване на опашки за хляб; 2) в недостатъчен асортиментен минимум от стоки (сякаш тези стоки ги е имало някъде и някой ги е предал на Кадий); 3) в излишъци от закупена сол (а това е задължителен „мобилизационен“ резерв — по стара традиция в Русия винаги са се страхували в случай на война да не останат без сол).

В края на септември обвиняемите ги изкарват на публичен процес в Кадий. Пътят, който трябва да се измине, не е малък (да си припомним евтинията на ОСО и на закритите процеси!): от Иваново до Кинешма — арестантски вагон, от Кинешма до Кадий — сто и десет километра с автомобили. Автомобилите са повече от десет — проточват се в необичайна колона по безлюдното старо шосе и пораждат из селата почуда, страх и предчувствие за война. За безупречността и респектиращата организация на целия процес отговаря Ключин (началник на поверителния отдел в областното НКВД за контрареволуционните организации). Охраната се състои от четиридесет души от резерва на конната милиция и всеки ден от 24 до 27 септември водят подсъдимите по Кадий с извадени саби и насочени срещу тях нагани от районното НКВД до недостроения клуб и обратно — през селото, в което до неотдавна те са били правителство. Прозорците в клуба вече са поставени, но сцената не е готова, няма електричество (изобщо в Кадий не е прокаран ток) и вечер съдът заседава на газени лампи. Публиката я карат от колхозите поред. Идва на тълпи и целият Кадий. Седят не само на пейките и по первазите, но нагъсто по пътеките, така че се събират до седемстотин души всеки път. Предните пейки са запазени постоянно за комунистите, та съдът винаги има благожелателна подкрепа.

Специално пристигналият областен съд е представен от неговия заместник-председател Шубин и от членовете Биче и Заозьоров. Обвинението се води от випускника на Дерптския университет, областния прокурор Карасик (макар всички обвиняеми да се отказват от защита, налагат им служебен адвокат, за да не остане процесът без прокурор). Обвинителното заключение, тържествено, сурово и дълго, се свежда до това, че в Кадийския район е действувала конспиративна деснобухаринска група, създадена в Иваново (сиреч чакай арести и

там) и поставяща си за цел чрез вредителство да свали съветската власт в село Кадий. (*Десните* не са могли да намерят за начало позатънтено място!)

Прокурорът представя молба: макар Ставров да е умрял в затвора, да се прочетат тук предсмъртните му показания и да се смятат за дадени пред съда (а нали върху показанията на Ставров са изградени всъщност всички обвинения срещу групата!). Съдът е съгласен да включи показанията на умрелия, все едно, че е жив (с това обаче предимство, че вече никой от подсъдимите не може да ги оспори).

Но кадийските невежи не улавят тези професионални тънкости и чакат — какво ще стане по-нататък. Прочитат се и отново се протоколират показанията на убития по време на следствието. Пристъпва се към разпит на подсъдимите и — ето ти излагация! — *всички се отказват* от своите показания, направени на следствието!

Неизвестно как биха постъпили в този случай в Октомврийската зала на Дома на съветите — но тук безсрамно решават да продължат! Съдията ги упреква: как сте могли да давате пред следствието други показания? Универ, изнемощял, едва чуто: „Като комунист не мога да разказвам пред публичен съд за методите на разпит в НКВД.“ (Ето ви и модела на бухаринския процес! Ето какво ги сковава: те най-вече гледат да не би народът да си помисли нещо лошо за партията. Техните съдии отдавна са махнали с ръка на тази грижа.)

През почивката Ключин обикаля килиите на подсъдимите. Към Власов: „Чу ли как Смирнов и Универ се отметнаха, мръсниците му с мръсници? Ти трябва да се признаеш за виновен и да разкажеш цялата истина!“ — „Само истината! — на драго сърце се съгласява неотпадналият още физически Власов. — Само истината, че вие по нищо не се различавате от германските фашисти!“ Ключин побеснява: „Внимавай, курво, да не заплатиш с кръвта си!“^[22] От този момент отредената в процеса второстепенна роля на Власов е заменена с главна — на *идеен вдъхновител* на групата.

Ето кога всичко става ясно на тълпата, задръстила проходите. Съдът безстрашно се мъчи да разговаря за опашките за хляб, за това, което е болка на всички тук (макар, разбира се, преди процеса хлябът да се продава неограничено и без опашки). Въпрос към подсъдимия Смирнов: „Знаехте ли за опашките в района?“ — „Да, естествено, те се

точеха от магазина чак до зданието на районния комитет.“ — „И какво предприехте?“ Въпреки изтезанията Смирнов е запазил звучния си глас и спокойната увереност в правотата си. Този едър рус човек с простовато лице не бърза и залата чува всяка негова дума: „Тъй като нито един от апелите ни до областните организации не помогна, възложих на Власов да напише докладна записка до другаря Сталин.“ — „И защо все пак не сте я написали?“ (Те още не знаят!... Изтървали са този факт!) „Написахме я и аз я пратих по куриер право в ЦК, прескачайки областта. Има запазено копие от нея в досиетата на районния комитет.“

Залата притаява дъх. Съдът изпада в паника и не би трябвало да задава повече въпроси, но един все пак се престашава:

— И какво?

Този въпрос е на устата на всички в залата: „И какво?“ Смирнов не ридае, не стене за изгубения идеал. (Ето кое липсва на московските процеси!) Той отговаря високо, спокойно:

— Нищо. *Нямаше отговор.*

В уморения му глас се долавя: всъщност това и очаквах.

Не е имало отговор! От Бащата и Учителя не е имало отговор! Публичният процес вече достига връхната си точка! Вече показва на масите черната душа на Людоеда! Съдът вече може да приключва! Но не, за такова нещо не им стигат нито такт, нито ум. И те още дни се въртят около този гаф.

Прокурорът излиза от кожата си: двуличие! Значи така! С едната ръка сте вредили, а с другата сте се осмелили да пишете на другаря Сталин! Че на всичко отгоре чакали и да им отговори??? Нека подсъдимият Власов ни обясни — как му е хрумнало такова кошмарно вредителство — да прекрати продажбата на брашното! Да прекрати печенето на ръжен хляб в районния център!

Дори не става нужда да вдигат на крака петлето Власов, той сам бърза да скочи и крещи на всеослушание:

— Съгласен съм да отговоря изчерпателно за това пред съда, ако вие, прокуроре Карасик, напуснете трибуната на обвинителя и седнете до мен!

Нищо не се разбира. Шум, викове. Въдворете ред, на какво прилича?...

Получил по този начин думата, Власов на драго сърце разяснява:

— За забраната да продаваме брашното, за забраната да печем хляб излязоха постановления от президиума на Областния изпълнителен комитет. Постоянен член на президиума е областният прокурор Карасик. Ако това е вредителство — защо не сте наложили прокурорска забрана? Значи вие сте вредител преди мен?...

Прокурорът се задъхва, ударът е точен и бърз. Объркан е и съдът, мънка:

— Ако се наложи (?), ще съдим и прокурора. А днес съдим вас.

(Две правди — зависи от ранга!)

— Настоявам да ги изгоните от прокурорската катедра! — кълве го неумолимият Власов.

Почивка...

Е, какво възпитателно значение за масите може да има подобен процес?

А те си знаят своето. След разпита на обвиняемите започват да разпитват свидетелите. Счетоводителят Н.

— Какво знаете за вредителската дейност на Власов?

— Нищо.

— Как е възможно?

— Бях в свидетелската стая, не съм чул какво се е говорило.

— Не е нужно да сте чули! През ръцете ви са минали много документи, не може да не знаете.

— Всички документи бяха наред.

— Погледнете тази купчина районни вестници, дори тук е казано за вредителската дейност на Власов. А вие да не знаете нищо?

— Че питайте тези, дето са писали статиите!

Управителката на магазина за хляб.

— Кажете, много ли хляб има съветската власт?

(Ха сега де! Какво да отговори?... Кой смее да каже: не съм го броил?)

— Много...

— А защо стават опашки при вас?

— Знам ли?...

— От кого зависи това?

— Знам ли?...

— Как да не знаете? Кой ви беше ръководител?

— Василий Григориевич.

— Какъв, по дяволите, Василий Григориевич! Подсъдимият Власов! Значи от него е зависело.

Свидетелката мълчи.

Председателят диктува на секретаря: „Отговор. Вследствие на вредителската дейност на Власов са възниквали опашки за хляб въпреки огромните запаси от хляб, с които разполага съветската власт.“

Надмогвайки собствените си опасения, прокурорът държи дълга гневна реч. Защитникът защитава предимно себе си, като подчертава, че интересите на родината са му скъпи колкото на всеки честен гражданин.

В последната си дума Смирнов не моли за нищо и за нищо не се разкайва. Доколкото можем да съдим днес, той е човек твърд и прекалено чистосърдечен, за да опази главата си през тридесет и седма година.

Когато Сабуров моли да пощадят живота му — „не за мен, за невръстните ми дечица“, Власов с досада го дръпва за сакото: „Не ставай глупак!“

Самият Власов не пропуска последния случай да прояви дързост:

— Не ви смятам за съд, а за артисти, превърнали съда във водевил по написани роли. Вие сте изпълнители на гнусната провокация на НКВД. И бездруго ще ме осъдите на разстрел каквото и да ви кажа. Единственото, в което вярвам: ще дойде време — и вие ще застанете на нашето място!... [23]

Съдът обмисля присъдата от седем вечерта до един часа през нощта, а в залата на клуба горят газени лампи, подсъдимите седят под извадени саби, народът бучи, не се разотива.

Както дълго пишат присъдата, така дълго я четат: тя гъмжи от какви ли не фантастични вредителски действия, връзки и замисли. Смирнов, Универ, Сабуров и Власов са осъдени на разстрел, двама на десет години лишаване от свобода, един — на осем. Освен това изводите на съда водят до разобличаването и на комсомолска вредителска организация в Кадий (не губят време, натикват и нея в затвора; нали помните младия стоковед?), а в Иваново — на център на конспиративни организации, които от своя страна са подчинени, естествено, на Москва (рони се почвата под краката на Бухарин).

След тържествените думи „на разстрел!“ съдията оставя пауза за аплодисменти — но в залата цари мрачно напрежение, чуват се въздишки и плач на чужди хора, викове на припадащи роднини, никой не ръкопляска дори от двете предни пейки, където са членовете на партията, а това е вече съвсем неприлично. „Ох, майчице мила, какво правите?!“ — крещи залата срещу съда. Отчаяно се задавя в плач жената на Универ. И в полутъмната зала тълпата се раздвижва. Власов виква към предните пейки:

— Защо не ръкопляскате, мръсници? Нали сте комунисти?

Заместник-командирът на охранителния взвод притичва и започва да тика револвера си в лицето му. Власов посяга да му го изтръгне. Един от милиционерите се намесва и дръпва своя заместник-командир, допуснал такава грешка. Началникът на конвоя командува: „За бой!“ — и тридесетте карабини на милиционерската охрана заедно с pistolетите на местните енкаведисти се насочват срещу подсъдимите и тълпата (впечатлението е такова, че тя ще се хвърли да освобождава осъдените).

Залата е осветена само от няколко газени лампи и полутъмнината увеличава общата бъркотия и страха. Окончателно убедена ако не от съдебния процес, то от насочените срещу нея карабини, тълпата е обхваната от паника и се юрва през глава не само към вратите, но и към прозорците. Изпращява дървения, дрънчат стъкла. Жената на Универ, почти прегазена, в безсъзнание, остава да лежи под столовете до сутринта.

Така се минава без аплодисменти...

Да посветим няколко реда и на осемгодишната Зоя Власова. Тя обича до полуда баща си. Повече не издържа в училище. (Заяждат я: „Баща ти е вредител!“, тя се хвърля да се бие: „Баща ми е добър!“) След съда живее една година (дотогава не е боледувала), през която нито веднъж не се засмива, ходи с наведена глава и старите жени предсказват: „В земята гледа, скоро ще умре.“ Умира от възпаление на мозъчната кора и на смъртното си легло непрекъснато крещи: „Къде е татко? Дайте ми татко!“

А осъдените не само не бива да бъдат веднага разстреляни, но трябва дори да бъдат охранявани още по-ревностно, защото те няма какво повече да губят, а за разстрела трябва да ги откарат в областния център.

С първата задача — да го преведат по нощните улици до НКВД, се справят така: всеки осъден е съпровождан от петима. Един носи фенер. Друг върви отпред с насочен пистолет. Двама държат осъдения на смърт за ръцете и по пистолет в свободната си ръка. Още един върви отзад, прицелен в гърба на осъдения.

Останалите милиционери са разположени равномерно, за да предотвратят нападението на тълпата.

Сега всеки разумен човек ще се съгласи, че ако НКВД би взело да се разтакава всеки път с публични процеси, никога нямаше да изпълни великата си задача.

Ето защо публичните политически процеси не намериха почва в нашата страна.

[1] Ленин. Собр. соч., 5 изд., Т. 54, стр. 256-266. — Б.а. ↑

[2] Н. Н. Духонин (1876–1917) — един от главните организатори на контрареволуцията, убит от войниците на революционната войска. — Б.пр. ↑

[3] В. Криленко. За пять лет..., стр. 437. — Б.а. ↑

[4] А членове са старите революционери Василиев-Южин и Антонов-Саратовски. Предразполага дори само благодушното звучене на фамилните им имена. Запомнят се. Изведнъж през 1962 г. четеш в „Известия“ некролози за жертвите на репресиите — и кой ги е подписал? Дълголетникът Антонов-Саратовски! Дали и самият той не е вкусил от това? Но за тези жертви не си спомня. — Б.а. ↑

[5] „Правда“, 24 май 1928, стр. 3. — Б.а. ↑

[6] „Известия“, 24 май 1929. — Б.а. ↑

[7] „Процесс Промпартии“. М. „Советское законодательство“, 1931. — Б.а. ↑

[8] „Процесс Промпартии“. М. „Советское законодательство“, 1931, стр. 452. — Б.а. ↑

[9] Процесс Промпартии. М. Советское законодательство, 1931, стр. 488. — Б.а. ↑

[10] Кой е прокарал върху цигарената кутия тази стрелка за Криленко? Дали не същият, който измисли цялата ни отбрана през 1941 г.? — Б.а. ↑

[11] Московски художествен академичен театър. — Б.пр. ↑

[12] Част първа, глава втора. — Б.а. ↑

[13] Иванов-Разумник. Тюръмы и ссылки. Нъю-Йорк, 1953. — Б.а. ↑

[14] Това се говори у нас през 1930 г., когато Мао е още млад и зелен. — Б.а. ↑

[15] Письмо М. Якубовича Генеральному Прокурору СССР, 1967 („Архив Самиздата“, Мюнхен, АС 150). — Б.а. ↑

[16] Да не бъде бъркан с полковник Якубович от генералния щаб, който пак тогава на същите заседания е представител на Военното министерство. — Б.а. ↑

[17] И тази злощастна съдба — робски и искрено да помага на нашите мъчители, спохожда още веднъж, вече на стари години, Якубович — през 1974 г.: в дома за инвалиди край Караганда го посещават чекисти и успяват да го накарат да напише статия и дори правят филм с негов протест срещу „Архипелага“. Но оплетени в собствените си примки, чекистите не дават широка гласност на тези неща, защото Якубович си остава нежелателна фигура. И все пак дори през 1978 г. те го забъркаха в лъжа срещу мен. (Бележка от 1978 г.) — Б.а. ↑

[18] Става дума за романа му „Мрак по пладне“ (1938). — Б.пр. ↑

[19] Всички данни тук са от четиридесет и първия том на енциклопедичния речник „Гранат“, където са събрани автобиографични или достоверни биографични очерци за дейците на РКП/б/. — Б.а. ↑

[20] Успява да опази единствено Ефим Цейтлин, и то не за дълго. — Б.а. ↑

[21] От какви пребогати показания се лишаваме, за да пощадим благородната старост на Молотов! — Б.а. ↑

[22] Скоро, скоро ще се пролее и твоята собствена! Клюгин ще бъде заловен заедно със стадо енкаведисти на Ежов и ще бъде съсечен в лагера от доносника Губайдулин. — Б.а. ↑

[23] Казано най-общо, само в това греши. — Б.а. ↑

ЕДИНАДЕСЕТА ГЛАВА

ВИСШАТА МЯРКА

Смъртното наказание в Русия има зъбчата история. В Кодекса на Алексей Михайлович^[1] се прилага смъртно наказание в петдесет случая, във военния устав на Петър I има вече двеста такива параграфа. А Елизавета, без да отменя законите, предвиждащи смъртно наказание, не ги прилага нито веднъж: разправят, че при възшествието си на престола дала обет да не екзекутира никого — и през всичките двадесет години на царуването си не осъжда никого на смърт. А при това е водила Седемгодишна война! — и пак не прибъгва до тази мярка. Ето ви един удивителен пример за средата на XVIII век, половин столетие преди яacobинската касапница. Вярно, ние сме свикнали да осмиваме цялото си минало; да не признаваме никоя добра постъпка или намерение за такава. Елизавета също може да бъде очернена: заменя смъртното наказание с камшичен бой, разкъсване на ноздри, с жигосване на думата „крадец“ върху тялото и с вечно заточение в Сибир. Ала в защита на императрицата ще запитаме: а как по-сурово би могла да постъпи въпреки обществените представи? Може би и днешният осъден на смърт ще предпочете доброволно всичко това, стига слънцето да не угасне за него, само че в хуманността си ние не му го предлагаме. И може би в хода на тази книга читателят сам ще се убеди, че двадесет, а дори и десет години в нашите лагери са къде по-тежки от наказанията на Елизавета?

Според сегашната терминология тя е имала в случая общочовешки поглед, а Екатерина II — класов (и, ще рече, по-верен). Струвало ѝ се е ужасно, опасно да не екзекутира съвсем никого. И в защита на себе си, на трона и на строя, т.е. в политическите случаи (Мирович^[2], московският чумен бунт^[3], Пугачов) тя признава екзекуцията за напълно уместна. А за криминалните престъпници — защо да не бъде смятана и за отменена?

При Павел отмяната на смъртното наказание е потвърдена. (А войните не са били малко, но в полковете не е имало трибунали.) И през цялото дълго царуване на Александър I смъртното наказание се

прилага само за военни престъпления, извършени по време на поход (1812 г.). (Тук ще ни възразят: а боят до смърт с пръчки? Не ще и дума, негласни убийства, разбира се, е имало, но нима едно профсъюзно събрание не може също да доведе човека до смърт? И все пак Божият живот да зависи от гласуването на съдиите — за половин век, от Пугачов до декабристите, такова нещо не се е случвало в нашата страна дори и на държавните престъпници.)

След обесването на петимата декабристи смъртното наказание за държавните престъпления у нас не е отменяно, то бива потвърдено с кодексите от 1845 и 1904 г., попълвано и с военнаказателните закони — но е отменено за всички престъпления, разглеждани от обикновени съдилища.

И колко души са екзекутирани през този период в Русия? Вече цитирахме (осма глава) статистическите данни на либералните дейци от 1905–1907 г.: за осемдесет години 894 смъртни наказания, т.е. средно по единадесет души на година. Да приведем и по-строгите цифри на експерта по руско наказателно право Н. С. Таганцев^[4]. До 1905 г. смъртното наказание в Русия е извънредна мярка. За тридесет години — от 1876 до 1905 г. (времето на народоволците и на терористичните актове, а не на намерения, изказани в кухните на общите жилища; времето на масови стачки и селски вълнения; времето, през което възникват и укрепват всички партии на бъдещата революция), са екзекутирани 486 души, т.е. около седемнадесет души на година в цялата страна. (Тук влизат и екзекуциите за криминални престъпления!)^[5] За годините на първата революция и нейното потушаване броят на смъртните присъди се покачва стремително, като поразява въображението на руснаците, разплаква Толстой и възмущава Короленко и мнозина други: от 1905 до 1908 г. са екзекутирани около 2200 души (по четиридесет и пет на месец). Но тези присъди са предимно за терор, убийства и бандитизъм. Това е епидемия от екзекуции, както пише Таганцев. (И тя тутакси отминава.)

Странно е да четеш, че когато през 1906 г. се въвеждат военнополовите съдилища, един от най-сложните проблеми е: кой да привежда присъдите в изпълнение? (Изискването е не по-късно от двадесет и четири часа след

прочитането на присъдата.) Това се предоставя на войсковите части, но прави неприятно впечатление на войската. А доброволец за палач често не се намира. Докомунистическите глави не са се досещали, че един палач може да разстреля много хора и отзад в тила.

Временното правителство още с встъпването си в длъжност отменя изобщо смъртното наказание. През юли 1917 г. го възстановява за действащата армия и фронтовите области — за военни престъпления, убийства, изнасилвания, мародерство и грабеж (с каквито тогава тези райони изобилствуват). Това е една от най-непопулярните мерки, погубила Временното правителство. Лозунгът на болшевиките преди преврата е: „Долу смъртното наказание, възстановено от Керенски!“

Настойчиво се твърди, че в Смолни в самата нощ на 25 срещу 26 октомври възниква дискусия: дали да не се отмени завинаги с един от първите декрети смъртното наказание? И тогава Ленин осмива утопията на своите другари, той добре знае, че без смъртно наказание няма да направи и крачка в построяването на новото общество. При съставянето обаче на коалиционното правителство с левите есери болшевиките отстъпват пред погрешните им понятия и от 28 октомври 1917 г. смъртното наказание все пак е отменено. Нищо хубаво, естествено, не може да се очаква от тази „добродушна“ позиция. (А и как го отменят? В началото на 1918 г. Троцки нарежда да бъде съден Алексей Шчастни, току-що произведен адмирал, задето се е отказал да потопи Балтийския флот. Председателят на Върховния трибунал Карклин изрича бързо на развален руски: „Да бъде разстрелян до двадесет и четири часа.“ По залата преминава вълнение: отменено е! Обвинителят Криленко разяснява: „Какво ви вълнува? Смъртното наказание е отменено. Ние не наказваме Шчастни, ние го разстрелваме.“ И го разстрелват.)

Ако се съди по официалните документи, смъртното наказание е възстановено изцяло от юни 1918 г. — не, не е „възстановено“, а е установено като нова *ера* в историята на екзекуциите. Ако приемем, че Лацис^[6] не намалява цифрата, а просто не разполага с пълни данни, и че революционните трибунали са свършили поне същата съдийска

работа, каквато ЧК е свършил без съд, ще установим, че в двадесет централни губернии на Русия за шестнадесет месеца (юни 1918 — октомври 1919 г.) са разстреляни над 16 хиляди души, т.е. повече от хиляда на месец^[7]. (Между другото, тогава са разстреляни председателят на първия руски (Петербургски, 1905 г.) съвет на работническите, селските и червеноармейските депутати Хрустальов-Носар и художникът, който създава за цялата Гражданска война ескиза на юначната червеноармейска униформа.)

А съществуват още и революционни военни трибунали (вж. Осма глава).

Впрочем настъпилата през 1918 г. ера на екзекуциите смразява и опиянява Русия може би дори не с тези произнесени или непроизнесени като присъда единични разстрели, превърнали се по-късно в хиляди.

Още по-страшна ни се струва модата на воюващите страни, а после и на победителите — да се *потопяват шлеповете*, всеки път с непресметнати, непреброени, дори неизвикани поименно стотици хора, особено офицери и други заложенници — във Финския залив, в Бяло, Каспийско и Черно море, че и в Байкал. Това не влиза в нашата тесносъдебна история, но също е история на *нравите*, откъдето следва и всичко по-нататък. Дали в продължение на всички наши векове, като се почне от първия Рюрик, е имало период на такива жестокости, на толкова убийства, с каквито болшевиките съпровождат и завършват Гражданската война?

Ще пропуснем един характерен зъбец, ако не споменем, че смъртното наказание е отменяно... чрез 1920 г., да! Някой изследовател може да изпадне дори в затруднение пред тази доверчивост и беззащитност на диктатурата, лишила се от меч на възмездие, когато Деникин е още в Кубан, Врангел в Крим, а полската конница се стяга за поход. Но, първо, този декрет е твърде благоразумен: той *не се разпростира върху революционните трибунали*, а само върху ЧК и тиловите трибунали. Ето защо е могло набелязаните за разстрел предварително да бъдат откарвани по-близо до лобните места. Така например за историята остава запазено следното разпореждане:

„ПОВЕРИТЕЛНО. ЦИРКУЛЯРНО

ДО ПРЕДСЕДАТЕЛИТЕ НА ЧК, ВЧК — ЗА СПЕЦИАЛНИТЕ ОТДЕЛИ

Предвид отмяната на смъртното наказание предлагаме всички лица, които по числящите им се различни престъпления подлежат на смъртно наказание, да бъдат отправяни в районите на военните действия, в местата, където декретът за отмяната на смъртното наказание не е в сила.

15 април 1920 г. 325/16.756

Завеждащ спец. отдел на ВЧК
/подпис/ Ягода“

Второ, декретът е подготвен чрез предварителна *чистка в затворите* (чрез масови разстрели на арестуваните, които по-късно могат да бъдат обхванати от „декрета“. В архивите е запазено заявление на бутирските затворници от 5 май 1920 г.:

„При нас, в Бутирския затвор, вече след подписването на декрета за отмяна на смъртното наказание бяха разстреляни през нощта 72 души. Нещо кошмарно по своята подлост.“

Но, трето, което е най-утешителното, действието на декрета е краткосрочно — четири месеца (докато отново не се препълнят тъмниците). С декрет от 28 май 1920 г. на ВЧК е върнато правото да разстрелва.

Революцията бърза да преименува всичко, та всяко нещо да бъде видяно като ново. Така и „смъртното наказание“ е преименувано във *висша мярка* и не на „наказание“ дори, а на *социална защита*. В основите на наказателното законодателство от 1924 г. ни се дава обяснението, че тази висша мярка е наложена *временно, до пълната ѝ отмяна от Централния изпълнителен комитет*.

И през 1927 г. действително започват да я *отменят*: оставят я само за престъпления срещу държавата и армията (член 58 и военните закони), е, вярно, още и за бандитизъм (но е известно широкото политическо тълкуване на „бандитизма“ през ония години, че и днес: от басмача до литовския партизанин всеки въоръжен националист,

несъгласен с централната власт, е „бандит“, как тъй да се лишим от този член в закона? И бунтуващият се лагерист, и участникът в градските вълнения са също „бандити“). По членовете, защитаващи частните лица, по членовете за убийство, грабеж и изнасилване — разстрелът е отменен във връзка с десетгодишнината от Октомври.

А към петнадесетгодишнината от Октомври се добавя смъртно наказание и по закона от „седми-осми“ — по онзи най-важен закон на вече настъпващия социализъм, който обещава на всеки поданик куршум за всяка държавна троха.

Както винаги с особено настървение до този закон прибегват особено в началото — през 1932–1933 г. И тогава особено старателно разстрелват. В това *мирно* време (още приживе на Киров) само в ленинградските Крести през декември 1932 г. своята участ очакват *едновременно двеста шестдесет и пет осъдени на смърт*^[8] — а за цялата година само в Крести те са повече от хиляда.

И що за злодеи са това? Откъде толкова затворници и размирници? Там например лежат шест колхозници от района на Царское село, чиято вина е такава: след като окосили (със собствените си ръце) на колхоза, замахнали няколко пъти с косите по бабуните, та да занесат сено на кравите си. *Нито един от шестимата не е помилван от ВЦИК и присъдата е приведена в изпълнение!*

Каква ти Салтичиха^[9]? Кой най-гнусен и отвратителен помещчик би могъл да *убие* шест селяни за няколко нещастни наръча сено?... Ами че достатъчно е да ги шибне по веднъж с пръчката, и вече щяхме да го знаем и да проклинаме името му в училищата^[10]. А сега — минало-заминало. Остава ми да се надявам, че все някога разказът на моя жив свидетел ще бъде потвърден от документите. Дори никога и никого повече да не бе убивал Сталин, само за тези шестима царскоселски селяни щеше да заслужава да бъде екзекутиран! И на всичко отгоре смеят да ни крискат: „Как дръзвате да го разобличавате?“, „Да безпокоите великата му сянка?“, „Сталин принадлежи на световното комунистическо движение!“ Да. И — на Наказателния кодекс.

Впрочем с какво са по-добри Ленин и Троцки? Тъкмо от тях започва всичко.

Да се върнем обаче към безстрастието и безпристрастието. Разбира се, ВЦИК непременно би „отменил напълно“ висшата мярка,

щом е обещал, но бедата е там, че през 1936 г. Бащата и Учителят „отменя напълно“ самия ВЦИК. А *Върховният съвет* е по-скоро като по времето на Анна Йоановна^[11]. Тук и „висшата мярка“ става *наказание*, а не някаква си там „защита“. Разстрелите от 1937–1938 г. не се вменят вече в „защитата“ дори за Сталиновото ухо.

Ще се намери ли юрист или историк на наказателните процеси, който да ни предостави проверена статистика? Къде се намира *специалното хранилище*, в което да проникнем и да прочетем цифрите? Няма такива. Няма и да има. Затова ще се осмелим да повторим само цифрите слухове, които се носят още пресни през 1939–1940 г. под сводовите на Бутирки и изтичат от арестуваните големи и средни по значимост ежовци, минали набързо през килиите (виж, те са знаели!). Та тези ежовци разправяли, че през споменатите две години в Съюза са разстреляни *половин милион* „политически“ и четиристотин и осемдесет хиляди криминални престъпници (59–3, разстрелват ги като „опора на Ягода“; по този начин е ударен и „старият апашки благороден“ свят).

Може ли да смятаме тези цифри за невероятни? Като имаме предвид, че разстрелите са извършени не за две години, а само за година и половина, трябва да очакваме (за 58 член) средно двадесет и осем хиляди разстреляни на месец. Това за Съюза. А колко са били местата за разстрелите? По най-скромните пресмятания — сто и петдесет. (Повече са, разбира се. Само в Псков например към много от черквите в бившите отшелнически килии са пригодени помещения на НКВД за изтезания и разстрели. Дори през 1953 г. в тези черкви още не пускат екскурзианти: имало „архиви“; там и паяжините не се чистят по десет години, такива са им „архивите“. Преди започването на реставрационните работи изкарват оттам костите с камиони.) На едно място, в един и същи ден са извеждали на разстрел по шестима души. Нима е фантастично? Дори е посмалено! От Краснодар свидетелствуват, че в главното здание на ГПУ на улица Пролетарска през 1937–1938 г. всяка нощ са разстрелвали над двеста души! (Според други източници до 1 януари 1939 г. са разстреляни един милион и седемстотин хиляди души.)

През Отечествената война по различни поводи прилагането на смъртното наказание ту се разширява (например при военизирането на

железниците), ту се обогатява по форми (от април 1943 г. — указ за смърт чрез обесване).

Всички тези събития забавят донякъде обещаната пълна, окончателна, за вечни времена отмяна на смъртното наказание, но народът ни все пак я дочаква с търпение и преданост: през май 1947 г. Йосиф Висарионович пробва пред огледалото колосан нагръдник, харесва се — и диктува на Президиума на Върховния съвет отмяната на смъртното наказание в мирно време (и замяната му с двадесет и пет години, с тъй наречената *четвъртинка*).

Но нашият народ е неблагодарен, престъпен и неспособен да цени великодушието. Ето защо управляващите охкат, охкат две години и половина без смъртно наказание и на 12 януари 1950 г. издават указ с противоположно съдържание: „Предвид на постъпили заявления от националните републики (Украйна?...), от профсъюзите (милите профсъюзи, винаги знаят какво е нужно), от селските организации (това ще е продиктувано насън, Милостивецът разпердушинва всички селски организации още в годината на Великия прелом), както и от дейците на културата“ (това вече е напълно правдоподобно) Смъртното наказание се връща за вече натрупалите се „родоотстъпници, шпиони и атентатори диверсанти“.

Върнали се веднъж към нашия обичаен дръвник, така и продължават, без много да умуват: 1954 г. — и за умишлено убийство; май 1961 г. — за присвояване на държавно имущество, за фалшифициране на пари, за терор в местата за лишаване от свобода (за тези, които убиват доносниците и заплашват лагерната администрация); юли 1961 г. — за нарушаване на правилата за валутни операции; февруари 1962 г. — за посегателство (замахване с ръка) срещу живота на милиционерите и дружинниците; пак тогава — за изнасилване; и веднага след това — за рушветчийство.

Ала всичко това е *временно, до пълната отмяна*. И днес пише така.

Излиза, че най-дълго сме изкарали без смъртно наказание при Елизавета Петровна.

* * *

В своето благополучно и сляпо съществуване си представяме осъдените на смърт като белязани от съдбата немногобройни самотници. Инстинктивно сме убедени, че тъкмо *ние* никога няма да попаднем в килия за осъдени на смърт, че за това е нужна ако не тежка вина, то във всеки случай ярък живот. Трябва ни още много нещо да претръскаме в главите си, докато проумеем: през смъртните килии са минали безчет най-сиви хорица за най-обикновени постъпки и — на когото както провърви — много често са получавали не помилване, а *висшата* (както за по-кратко арестантите наричат „висшата мярка“; те не търпят високопарни думи и назовават нещата някак по-грубо и по-лаконично).

Агроном от районен поземлен отдел получава смъртна присъда за грешки в анализа на колхозното зърно! (А може и да не е угодил на началството с анализа?) — 1937 г.

Мелников, председател на занаятчийска задруга (произвеждаща макари за конци!), е осъден на смърт за това, че в работилницата им става пожар от локомотилна искра! — 1937 г. (Вярно, че го помилват — заменят присъдата му с десетка.)

През 1932 г. в познатите ни Крести чакат смъртта си: Фелдман — за намерена у него валута; Файтелевич, студент в Консерваторията, за продажба на стоманена лента за писци. Съществуващата от памтивека търговия — поминъкът и занимавката на евреина, също става достойна за смъртно наказание!

Да се чудим ли тогава, че смъртна присъда получава и ивановският селски момък Гераска: на пролетния Никулден се веселил в съседното село и след като здравата се натряскал, ударил е кол по задницата — не милиционера, не, а милиционерския кон! (Наистина напук на същата милиция смъкнал от селсъвета дъската с надписа му, после откъснал шнура на общоселския телефон и изкрещял: „Мамицата им на тия дяволи!...“)

Нашата съдба да попаднем сред осъдените на смърт се решава не от това дали сме направили, или не сме направили нещо, а от въртенето на голямото колело, от хода на външните могъщи обстоятелства. Например Ленинград е обсаден. Какво трябва да мисли неговият висш ръководител другарят Жданов, ако в дейността на Ленинградската държавна сигурност през онези сурови месеци няма смъртни присъди? Ами че органите бездействуват, не е ли така? Трябва

да се разкриват големи конспиративни заговори, ръководени от немците отвън. Защо при Сталин през 1919 г. такива заговори са били разкривани, а при Жданов през 1942 г. да ги няма? Речено-сторено: открити са няколко разклонени заговора! Вие си спите в своята неотоплена ленинградска стая, а черната ръка насочва вече остриите си нокти към вас. И от вас в случая не зависи нищо. Набелязва се, да речем, генерал-лейтенант Игнатовски — прозорците му гледат към Нева и той изважда носната си кърпа да издуха носа си — сигнал! А освен това като инженер Игнатовски много обича да си побъбри с моряците за техниката. Засечен е! Арестуват го. Настъпва времето на разплатата! — и така, посочете четиридесетте членове на организацията ви. Той ги назовава. И ако сте разпоредител в Александринка, шансовете ви да бъдете назован не са големи, но ако сте професор в Технологичния институт — ето ви и вас в списъка — и какво зависи от вас? А по такъв списък всички ги очаква разстрел.

И всички са разстреляни. Ала ето как остава жив Константин Иванович Страхович, бележит руски хидромеханик: някаква си там голяма клечка в Държавна сигурност е недоволен, че списъкът е къс и хората за разстрел са малко. Тогава набелязват Страхович като подходящ център за разкриване на нова организация. Изправят го пред капитан Алтшулер: „Така значи? Нарочно сте признали на бърза ръка всичко и сте решили да идете на онзи свят, за да не издадете конспиративното правителство? Какъв сте били в него?“ И ето че, докато лежи в килията на осъдените на смърт, Страхович е включен в нов следствен кръг! Той предлага да го смятат за министър на просветата (иска му се всичко да свърши по възможност по-бързо!), но за Алтшулер това е малко. Следствието продължава, междувременно разстрелват групата на Игнатовски. На един от разпитите Страхович кипва: не че толкова му се иска да живее, но е крайно уморен непрекъснато да умира и, главно, тази лъжа му е страшно противна! И на кръстосания разпит в присъствието на някакъв голям чин тропва по масата: „Не мен, а вас всички трябва да разстрелят! Отказвам повече да лъжа! Оттеглям напълно показанията си!“ И това избухване се оказва спасително! — не само че прекратяват следствието, но и за дълго го забравят в килията на чакащите смъртната си присъда.

Вероятно на фона на всеобщата покорност да избухнеш от отчаяние винаги помага.

И ето — толкова хора са разстреляни — отначало хиляди, след това стотици хиляди. Ние делим, умножаваме, въздишаме, проклинаме. И все пак това са цифри. Те смайват ума, после се забравят. Но ако някога близките на разстреляните дадат в едно издателство снимките им и бъде издаден албум от няколко тома с тях, то при прелистването им и от последния поглед в помръкналите им очи бихме почерпали много нещо за своя оставащ живот. Такова четене, почти без букви, би се наслоило завинаги в сърцата ни.

Мои познати, бивши зекове, са създали такъв обред у дома си: на 5 март, в деня на смъртта на Главния убиец, нареждат върху маси снимките на разстреляните и умрелите в лагера — няколко десетки, колкото са могли да съберат. И през целия ден в жилището им цари тържественост — полуцърковна, полумузейна. Траурна музика. Посещават ги приятели, гледат снимките, мълчат, слушат, говорят тихо помежду си: тръгват си, без да се сбогуват.

Ако би могло навсякъде да бъде така... В сърцето ни да остане поне някаква драскотина от толкова много смърт.

За да не е напразно всичко все пак!...

Как става *всичко това*? Как *чакат* хората? Какво чувствуват? За какво мислят? До какви решения стигат? И как ги *отвеждат*? И какво изпитват в последните минути? И как именно... това... тях... това?...

Естествена е мъчителната жажда на хората да надзърнат зад завесата (макар че никой от *нас* никога няма да го разбере). Естествено е също, че изпиталите този ужас разказват не за най-последното — нали са ги помилвали.

Какво е по-нататък, го знаят само палачите. Но те няма да говорят. (Прословутият чичо Льоша от Крести, който извива ръцете отзад, слага им белезници, а ако извежданият се провикне в нощния коридор: „Сбогом, братлета!“, му запушва и устата — защо ще ви разказва той? А навярно сега ходи добре облечен из Ленинград. Ако го срещнете в пивницата на островите или на стадиона — попитайте го!)

Ала и палачът не знае всичко докрай. Под съпровождащия машинен грохот той стреля безшумно с пистолет в тила на човека и и обречен тъпо да не разбира какво върши. И той не знае всичко докрай! Знаят го само убитите — значи никой.

Вярно, и творецът — неявно и неясно, но и той знае нещо за онова, което е непосредствено преди куршума, преди въжето.

НЯКОИ ОТ РАЗСТРЕЛЯНИТЕ

Виктор Петрович Покровски († Москва, 1918)

Александър Щробиндер († Петроград, 1918)

Михаил Александрович Реформатски († Орел, 1938)

Василий Иванович Аничков († Москва, 1927)

Александър Андреевич Свечин, професор в Академията на Генералния щаб († Москва, 1937)

Елизавета Евгениева Аничкова († лагер при р. Енисей, 1942)

Та тъкмо от помилваните и от творците сме си съставили приблизителната картина за килията на очакващите смъртта си. Знаем например, че нощем не спят, а чакат. Че се успокояват едва на разсъмване.

Нароков (Марченко) в романа си „Мнимите стойности“^[12], доста изгубил от претенцията да пише като Достоевски и дори да рови още по-надълбоко в душите и да умилява — все пак твърде сполучливо описва килията на осъдените на смърт и самата сцена на разстрела. Не може да се провери, но внушава достоверност.

Предположенията на някои по-раншни творци като например Леонид Андреев сега вече по принуда биват отнасяни към криловските времена. Пък и как един фантаст би могъл да си представи например килиите на осъдените на смърт от тридесет и седма година? Той непременно ще вземе за отправна точка психологическия момент: как чакат? Как се прислушват?... Кой би могъл да предвиди и да ни опише такива неочаквани усещания на обречените:

1. Осъдените на смърт страдат от *студ*. Спят върху циментовия под до прозореца при минус три градуса (Страхович). Тук ще замръзнеш още преди разстрела.

2. Осъдените страдат от *теснотия и задуха*. В единични килии държат натикани по седем (*не по-малко*), десет, петнадесет или *двадесет и осем* осъдени на смърт (Страхович, Ленинград, 1942 г.). И така натъпкани, те чакат седмици и *месеци*! Хич не ти е до кошмара на седемте обесени^[13]! Хората вече не мислят за изпълнението на присъдата, не се боят от разстрела, а — как да си изпънат в момента краката? Как да се обърнат? Как да глътнат въздух?

През 1937 г., когато в тъмниците на Иваново — Вътрешната, 1, 2 и КПЗ, лежат едновременно до четиридесет хиляди души, макар че едва ли са били пригодени за повече от три-четири хиляди, в затвор № 2 натъпкват едновременно: следствени, осъдени на лагер, осъдени на смърт, със заменена смъртна присъда, че и крадци — и всички те *стоят няколко дни* в голямата килия така притиснати, че никой не е в състояние да повдигне или свали ръката си, а заклещените до нарове те рискуват да си счупят краката в колената. Това става през зимата и за да не се издушат, са принудени да строшат стъклата на прозорците. (В същата килия очаква смъртта си Алаликин, вече осъден, с бяла като сняг коса, член на РСДРП от 1898 г., напуснал партията на болшевиките през 1917 г., след Априлските тезиси.)

3. Осъдените на смърт страдат от *глад*. Те чакат след смъртната си присъда толкова дълго, че главно усещане за тях става не страхът от разстрела, а мъките на глада: къде да намерят нещо за ядене? През 1941 г. Александър Бабич прекарва в Красноярския затвор, в килията на осъдените на смърт седемдесет и пет денонощия. Вече напълно се бил отчаял и очаквал разстрела като единствено възможния край на своя злополучен живот. Подува се от глад — и изведнъж заменят разстрела му с десет години. Оттук и тръгва по лагерите си. А какъв е изобщо рекордът по стоене в килия за осъдени на смърт? Знае ли го някой?... Всеволод Петрович Голицин — старши (!) в килията, прекарва в нея сто и четиридесет денонощия (1938 г.) — но дали това е рекордът? Славата на нашата наука академик Н. И. Вавилов чака да го разстрелят няколко месеца, ако не и цяла година; като осъден на смърт бива евакуиран в Саратовския затвор, там го хвърлят в килия под земята без прозорци и когато през лятото на 1942 г. е помилван и

преместен в обща килия, не може да ходи и го изнасят за разходката на ръце.

4. Осъдените на смърт страдат *без медицинска помощ*. От дългия си престой в килията за осъдени на смърт Охрименко се разболява сериозно (1938 г.). Не само не го вземат в лечебницата, но и лекарката дълго не се появява. Когато пък идва, не влиза в килията, а през решетката на вратата, без да го преглежда или да го пита за нещо, му подава прахове. А у Страхович започва водянка в краката, той обяснява това на надзирателя — и му изпращат... зъболекар.

Но дори когато лекарят се намесва — дали трябва да лекува осъден на смърт, т.е. да продължи очакването на смъртта? Или хуманността на лекаря е в това да настоява за по-скорошния му разстрел? Ето ви друга сценка от Страхович: влиза лекарят и докато разговаря с дежурния, сочи с пръст осъдените на смърт: „Покойник!... Покойник!... Покойник!...“ (Така той определя за дежурния дистрофиците, един вид, защо да измъчваме повече хората, време е да бъдат разстреляни!)

А и наистина, защо ги държат толкова време? Палачите ли не стигат? Да не забравяме, че на мнозина осъдени на смърт предлагат и дори ги *молят* да подпишат молба за помилване, а в случаите, когато те прекалено упорствуват, не искат повече сделки — подписват и от тяхно име, без да ги питат. Е, а хартийките ще вървят по криволичещите пътища на машината най-малко няколко месеца.

Тук навярно нещата опират до различните функции на двете ведомства. Съдебно-следственото ведомство (както сме чували от членовете на Военната колегия — едно неделимо цяло) преследва разкриването на кошмарно-зловещите дела и не може да не определя достойно наказание за престъпниците — разстрел. Но веднага щом присъдите бъдат произнесени и записани в актива на следствието и съда — самите тези чучела, наричани осъдени, не представляват повече интерес: и наистина, щом няма никакви заговори, нищо в живота на държавата няма да се промени от това дали осъдените ще останат живи, или ще умрат. И така те са оставени напълно да зависят от преценката на тъмничното ведомство. То пък, присъединено към ГУЛАГ, гледа на осъдените вече от стопански съображения, техните

цифри са — не повечко да се разстрелят, а да се прати повечко работна ръка на Архипелага.

Така началникът на затвора на Големия дом Соколов гледа и на Страхович, на когото в края на краищата му *доскучава* в килията за осъдени на смърт и той моли да му предоставят хартия и молив за научни занимания. Отначало написва тетрадката „За взаимодействието между течността и твърдото тяло, движещо се в нея“, „Изчисляване на балистите, ресорите и амортизаторите“, след това „Основи на теорията за устойчивостта“. Затварят го в самостоятелна „научна“ килия, хранят го по-добре от останалите, започват да пристигат поръчки от Ленинградския фронт, той им разработва „стереоскопична стрелба по самолети“ — и завършва с това, че Жданов заменя смъртната му присъда с петнадесет години лишаване от свобода (но пощата от Голямата земя просто се движи бавно: скоро от Москва идва обикновено *помилване*, и то по-щедро от това на Жданов: само десет години.

Всички тетрадки на Страхович от затвора и досега са цели. А „научната му кариера“ зад решетките едва тогава започва. Предстои му да възглави един от първите в СССР проекти за турбореактивен двигател.

Следователят Кружков (да-да, същият онзи разбойник) решава да използва за свои лични цели математика доцент А.Н.П. в килията му за осъдени на смърт: работата е там, че той следва задочно! И ето че извиква П. от килията и му възлага да решава задачи по теория на аналитичните функции от своите (а по всяка вероятност дори не и от своите) контролни работи.

Така че какво разбира световната литература от предсмъртните страдания?...

Най-сетне (разказът на Чавдаров) килията за осъдени на смърт може да бъде използвана като *елемент от следствието*, като метод за въздействие. Двама непризнаващи се за виновни (Красноярск) биват внезапно извикани пред „съда“, „осъждат“ ги на смърт и ги прехвърлят в килията на смъртниците. (Чавдаров се изпуска да каже: „Съдът за тях бе инсцениран.“ Но когато всеки съд е инсцениран, с каква друга дума да назовем този лъжесъд? Сцена на сцената, спектакъл, вмъкнат в спектакъла.) Тук вече ги оставят да изпитат докрай този бит на чакащите смъртта си. След това им вкарват ухо, уж също от осъдените

на смърт. И те изведнъж започват да се разкайват, задето толкова са упорствували на следствието, и молят надзирателя да предаде на следователя, че са готови да подпишат всичко. Дават им да подпишат заявление, след което ги извеждат от килията през деня — значи не на разстрел.

Ами нали истинските обречени на смърт в тази килия, послужили като материал за следователската игра — нали те също чувствуват нещо, когато гледат как „разкаялите се“ ги помилват? Но това са вече режисьорски рискове.

Говори се, че през 1939 г. Константин Рокосовски, бъдещият маршал, бил извеждан два пъти през нощта в гората уж на разстрел: насочвали дулата срещу него, сваляли ги и го връщали в затвора. Това също е висша мярка, прилагана като следователски метод. И нищо, било каквото било, жив и здрав е човекът и не се обижда.

А човек почти винаги се оставя покорно да го убият. Защо така хипнотизира смъртната присъда? Най-често помилваните не си спомнят някой в тяхната килия да се е съпротивявал. Но има и такива случаи. През 1932 г. затворниците със смъртни присъди в Ленинградските Крести отнемат на надзирателите револверите и стрелят. Това налага да се въведе следната техника: поглеждат през шпионката кого трябва да изведат, нахълтват в килията едновременно петима невъоръжени надзиратели и се хвърлят да заровят едного. Със смъртни присъди в килията са осем-десет души, но всеки от тях е пратил апелация до Калинин, всеки чака помилване и затова: „Ти умри днес, а аз утре.“ Те правят път и гледат безучастно как връзват обречения, как той крещи за помощ, как му натикват в устата малка детска топка. (Че дори и тази детска топка — ще се досети ли човек за всичките ѝ възможни приложения?... Какъв добър пример за лектора по диалектика!)

Надеждата! Дали тя повече крепи, или разслабва? Ако във всяка такава килия осъдените на смърт дружно се хвърляха да душат палачите, дошли да ги отведат, нямаше ли да се прекратят тези смъртни изпълнения по-сигурно, отколкото чрез апелациите до ВЦИК? Щом вече си застанал на ръба на гроба, какво ти коства да се съпротивляваш?

Но нима и при ареста всичко не е обречено по същия начин? И все пак арестуваните — на колене, като с отрязани крака, пълзят с никаква надежда.

* * *

Василий Григориевич Власов помни, че през нощта след присъдата, когато го водят по тъмния Кадий и от четирите страни му размахват четири пистолета, е мислил само едно: да не вземат да го разстрелят в този момент, провокаторски, уж при опит за бягство. Значи още не е бил повярвал в присъдата си! Още се е надявал да живее...

После го затварят в милицията. Слагат го да легне върху канцеларската маса, а двама-трима милиционери остават да дежурят край него на светлината на газената лампа. Чува ги да си говорят: „Четири дни слушах, така и не разбрах: какво са сторили?“ — „Зарежи, не е за нашия ум работа!“

Държат Власов в тази стая пет денонощия: чакат потвърждаването на присъдата, за да го разстрелят в Кадий: конвоирането на осъдените на смърт до друго място е твърде трудно. Някой подава от негово име телеграма за помилване: „Не се признавам за виновен, моля да не ми се отнема животът.“ Отговор няма. През всичките тези дни ръцете му така се тресат, че той не може да доближи лъжицата до устата си и пие направо от чинията. Навестява го, само за да му се подиграва, Ключин. (Скоро след Кадийско го дело очаква да го преместят от Иваново в Москва. Същата година тези пурпурни звезди на гулаговското небе имат ярки изгреви и залези. Наближава времето и те да изпадат в същата яма, но засега не знаят това.)

Не пристига нито потвърждение на присъдата, нито помилване и се налага да карат четиримата осъдени в Кинешма. Качват ги в четири камионетки — във всяка по един осъден със седем милиционери.

В Кинешма ги натикват в подземията на манастира (манастирската архитектура, очистена от монашеската идеология, се оказва много подходяща за нас). Там вкарват и други осъдени на смърт. По-късно ги прехвърлят с арестантски вагони в Иваново.

В двора на сточната гара отделят трима: Сабуров, Власов и един от друга група, а останалите откарват веднага — значи на разстрел, за да не препълват затвора. Така Власов се прощава завинаги със Смирнов.

Тримата останали са затворени в пронизващата от студ октомврийска влага в двора на тъмница № 1 и са държани там четири часа, докато експедират, довеждат и обискират другите етапи. Всъщност още нищо не доказва, че няма да ги разстрелят до вечерта. Тези четири часа те седят на земята и напрегнато гадаят участието си! В един момент Сабуров решава, че ги извеждат на разстрел (а ги водят в килията), и макар да не вика, така се вкопчва в ръката на съседа си, че той закрепва от болка. Охраната помъква Сабуров по земята и го бодне с щикове.

В затвора има четири килии за осъдени на смърт — в един и същ коридор с детските и болничните килии! Тези за осъдените на смърт са с по две врати: обикновена дървена с шпионка и желязна решетката, а всяка врата е с две ключалки (ключовете за едната се държат от надзирателя, а за другата — от блоковия, за да не ги отключват един без друг. 43-та килия е през една стена със следователския кабинет и през нощта, когато осъдените чакат да ги изведат на разстрел, до слуха им стигат страшните писъци на изтезаваните.

Власов попада в 61-ва килия. Тя е единична: дълга около пет метра, широка малко повече от метър. Два железни кревата са здраво захванати с дебели нитове към пода, на всеки креват като валета върху карта за игра — т.е. единия с краката към главата на другия, лежат по двама със смъртни присъди. И още четиринадесет — напреки върху циментовия под.

В очакване на смъртта всеки разполага с по-малко от квадратен аршин! Макар отдавна да е известно, че дори мъртвецът има право на *три аршина* земя — че и те дори са се стрували малко на Чехов.

Власов пита дали разстрелват веднага. „Ами ето, ние отдавна сме тук, а все още сме живи...“

И започва очакването — такова, каквото вече го знаем: през цялата нощ никой не спи, чакат напълно отпаднали да ги изведат на смърт, вслушват се във всеки лек шум по коридора (това разтегнато очакване лишава още повече човека от способността да се съпротивлява). Особено тревожни са нощите, последвали дните, когато

неколцина биват помилвани: те си отиват с радостни възгласи, а страхът в килията се сгъстява — заедно с помилването от високите инстанции са постъпили и откази за други и през нощта е възможно да ги изведат...

Понякога нощем гърмят ключалки, сърцата се свиват — моят ред ли е или на някого друго? А ключарят е отворил дървената врата по някоя дребна причина: „Махнете ония неща от прозореца!“ От това отваряне на вратата може би всичките четиринадесет скъсяват с година разстоянието до бъдещата си смърт; ако вратата се отвори още петдесетина пъти така — няма да става нужда да се хабят куршуми! Но как са му благодарни, че се е разминало: „Веднага ще ги махнем, гражданино началник!“

Сред сутрешния си тоалет, освободени от страха, те заспиват. После надзирателят внася бакичката с чорбата и казва: „Добро утро!“

За кого друго на тоя свят е по-добро то, отколкото за тях! Благодарни за топлината на този глас и топлината на този буламач, те заспиват този път до пладне. (Само сутрин са в състояние да хапнат! През деня, вече будни, повечето от тях не могат да сложат нищо в уста. Някои получават храна отвън — близките могат да знаят, а могат и да не знаят за смъртната присъда, — тази храна е обща за килията, но така си и остава да гние във вмирусания спарен въздух.)

Денем в килията все има някакво леко оживление. Идва началникът на блока — или мрачният Тараканов, или по-отзивчивият Макаров, — предлага им листове за заявления, пита дали който има пари, не иска да му се купи тютюн от лавката. Тези въпроси им звучат или твърде странно, или извънредно човешки: все едно, че изобщо не са осъдени на смърт.

Осъдените изрязват дъната на кибритените кутии, бележат ги като плочки на домино и играят. Власов се разтоварва, като разказва на някого за потребителната кооперация, а това винаги добива у него комичен характер. (Разказите му за кооперацията са невероятни и си струва да се преразкажат отделно.) Яков Петрович Колпаков, председател на районния изпълнителен комитет в Судогда, болшевик от 1917 г., от фронта, седи десетки дни в една и съща поза — стиснал глава с ръцете си, с лакти на коленете, винаги загледан в една и съща точка на стената. (Би трябвало да си спомня пролетта на седемнадесета година като весела и лека!... А някои (офицерите) и тогава са били

убивани.) Словоохотливостта на Власов го дразни: „Как можеш?“ — „А ти за рая ли се готвиш? — озъбва му се Власов с характерния за неговия край изговор на «о»-то. — Аз само едно съм си наумил — ще кажа на палача: единствено ти — не съдиите, не прокурорът, — единствено ти си виновен за моята смърт, помни го цял живот! Ако ви нямаше вас, доброволните палачи, нямаше да има и смъртни присъди! И нека убива, мерзавецът!“

Колпаков го разстрелват. Разстрелват и Константин Сергеевич Аркадиев, бивш завеждащ александровския (във Владимирска област) районен поземлен отдел. Прощаването с него е някак особено тежко. Посред нощ нахлуват шест души от охраната, грубо го подканват, а той, мек, възпитан, дълго върти и мачка ушанката си в ръце, отлагайки момента на раздялата — раздялата с последните земни хора. И когато изрича последното „прощавайте“, вече почти няма глас.

В първия миг, когато посочват жертвата, на останалите им олеква („Не съм аз!“) — но после, след извеждането му, едва ли им става по-леко, отколкото на отведения. През целия следващ ден мълчат и не ядат.

Впрочем Гераска, който бе громил съвета, много яде и много спи, по селски устроил живота си и тук. Сякаш не може да повярва, че ще го разстрелят. (Наистина не го разстрелват: заменят присъдата му с десет години лишаване от свобода.)

Някои пред очите на другарите си по участ побеляват за три-четири дни.

Когато чакането на смъртта прекалено се проточва, косите порастват и всички от килията са отвеждани на бръснар и на баня. Затворническият бит си има своите правила, не признава присъдите.

Някои престават да говорят и да разсъждават свързано и въпреки това ги оставят да дочакат тук своята участ. Полуделите в килията за осъдени на смърт, така и полудели ги извеждат на разстрел.

Но и помилваните не са малко. Тъкмо през есента на 1937 г. за пръв път след революцията са въведени присъди от петнадесет и двадесет и пет години лишаване от свобода и те предотвратяват много разстрели. Заменят смъртни присъди и с десетки. Дори и с петорки, в страната на чудесата са възможни и такива чудесии: снощи си бил достоен за разстрел, днес сутринта ти лепват детска присъда, ставаш лек престъпник и имаш шанс да се движиш в лагера без конвой.

В килията им лежи и В.Н. Хоменко, шестдесетгодишен кубанец, бивш есаул, „душата на килията“, ако килията за осъдени на смърт може да има душа: пуска шеги, усмихва се под мустак, не показва, че му е тежко. Още след японската война става негоден за строева служба и се специализира в коневъдството, служи в губернското поземлено управление, а към 30-те години е „инспектор по фонд «Коне»“ на РККА към ивановското областно поземлено управление, т.е. нещо като наблюдаващ да се предават най-добрите коне на армията. Затварят го и го осъждат на разстрел, задето вредителски препоръчвал жребците да се кастрират до три години и с това „подкопавал боеспособността на Червената армия“. Хоменко подава касационна жалба. След петдесет и пет дни влиза блоковият началник и му прави забележка, че не е адресирал жалбата си до нужната инстанция. И Хоменко още тук, върху стената, с молива на блоковия, зачерква едното учреждение и написва другото, сякаш се касае за кутия цигари. С тази несклопна поправка жалбата скита още шестдесет дни, така че Хоменко чака смъртта си цели четири месеца. (А след още някоя и друга година и бездруго ще я дочака като всички нас! Нима целият наш свят не е килия на осъдени на смърт?...) И ето че пристига — пълна *реабилитация*! През това време Ворошилов лично издава нареждане: жребците да се кастрират до три години. Ту сечи му главата, ту сложи го на софрата!

Следват помилване подир помилване и мнозина започват да хранят някаква надежда. Но като сравнява своето дело с това на другите и главно поведението си пред съда, Власов е сигурен, че за него няма изход. Пък и нали все някои ще трябва да бъдат разстреляни? Поне половината от получените смъртна присъда? И той не се съмнява, че ще бъде разстрелян. Единственото, което желае, е да не преклони глава. Присъщата му отчаяност се възвръща, трупа се в него и той се настройва да се държи дръзко докрай.

Отваря му се такъв случай. При една от обиколките си в затвора началникът на следствения отдел на ивановското НКВД Чингули, който знае защо (по-скоро за да изопне нервите), нарежда да му отворят вратата на тяхната килия и застава на прага.

— Кой лежи тук по Кадийското дело?

Той е по копринена риза с къси ръкави, каквито току-що са се появили по него време и още минават за женски. А и от самия него или

от същата тази риза се носи сладникава миризма на парфюм, която нахлува в килията. Власов пъргаво скача на кревата и виква пронизително:

— Кой е тоя колониален офицер?! Вън оттук, убиецо!!! — И силно и гъсто заплюва Чингули в лицето.

И го улучва!

Чингули се избърсва и се дръпва. Защото има право да влиза в тази килия само с шестима пазачи, а и не се знае — има ли го.

Едно благоразумно зайче не бива да постъпва така. Ами ако тъкмо у този Чингули сега е твоето дело и тъкмо от него зависи да ти парафира помилването? А и не току-тъй пита: „Кой лежи тук по Кадийското дело?“ Сигурно точно затова е дошъл.

Но идва момент, когато вече ти се отщява, когато вече ти е противно да бъдеш благоразумно зайче. Когато зайчето изведнъж проумява, че всички зайчета стават единствено за месо и кожухчета и затова печалбата ти се изразява най-много в отсрочка, но не и в живота. Когато ти иде да креснеш: „Бъдете проклети, по-скоро стреляйте!“

Именно това чувство на озлобление обхваща Власов през прекараните четиридесет и един дена в очакване на разстрела. В Ивановския затвор му предлагат два пъти да подпише заявление за помилване — а той отказва.

Но на четиридесет и втория ден го извикват в бокса и му предават, че Президиумът на ЦИК на СССР заменя висшата мярка на наказание с двадесет години лишаване от свобода в трудово изправителен лагер плюс още пет години лишаване от граждански права.

Пребледнелият Власов се усмихва криво и дори успява да каже:

— Чудна работа. Мене ме осъдиха за това, че не вярвам в победата на социализма в една отделна страна. Но нима Калинин вярва, щом мисли, че и след двадесет години в нашата страна ще има нужда от лагери?...

Тогава това изглежда недостижимо — след двадесет години. Странно, те се оказват нужни и след четиридесет.

[1] Алексей Михайлович (1629–1676) руски цар от 1645 г. При царуването му укрепва централната власт и се оформя крепостното

право. — Б.пр. ↑

[2] *Василий Я. Мирович* (1740–1764) — подпоручик от Смоленския полк, опитал се да освободи от Шлиселбургската крепост Иван VI Антонович, правнука на Петър I. Екзекутиран. — Б.пр. ↑

[3] Народно въстание в Москва през септември 1771 г. по време на чумна епидемия, предизвикано от глада и полицейския произвол. — Б.пр. ↑

[4] Н. С. Таганцев. *Смертная казнь*. СПб. 1913. (Вече се спирахме върху „Таганското дело“ в Осма глава). — Б.а. ↑

[5] В Шлиселбург от 1884 до 1906 г. са екзекутирани... тринадесет души. — Б.а. ↑

[6] Вече цитираният обзор „Два года борьбы...“, 1920, стр. 75. — Б.а. ↑

[7] Като сме почнали да сравняваме, ето ви и това: за осемдесетте върхови години на Инквизицията (1420–1498) в цяла Испания са осъдени на клада 10 хиляди, т.е. около 10 души на месец. — Б.а. ↑

[8] По свидетелството на Б., разнасял храна по килиите на осъдените на смърт. — Б.а. ↑

[9] Салтичиха (Дария Салтикова) (1730–1801) помещщица, измъчила до смърт повече от сто крепостни. — Б.пр. ↑

[10] Само че в училищата не знаят, че Салтичиха е осъдена от (класовия) съд за своите зверства на единадесет години затвор в подземията на Ивановския манастир в Москва. (А. С. Пругавин. *Монастырские тюрьмы*. Издание „Посредника“. 1906, стр. 39.) — Б.а. ↑

[11] *Анна Йоановна* (1693–1740) — руска императрица от 1730 г., племенница на Петър I, възкачена на престола от Върховния таен съвет. Фактически по нейно време управлява Е. И. Бирон. — Б.пр. ↑

[12] *Ню Йорк*. Издателство „Чехов“, 1952. — Б.а. ↑

[13] Прави се аналогия с „Разказ за седемте обесени“ на Леонид Андреев. — Б.пр. ↑

ДВАНАДЕСЕТА ГЛАВА

ТЮРЗАК

Ах, тази добра руска дума *острог*^[1] — каква сила има в нея! И как само е изкована! В нея сякаш са вложени тези яки стени, през които няма излизане. И всичко е събрано в тези шест звука — и строгост, и острога^[2], и острота (таралежова острота, когато в лицето ти се забиват игли, когато фъртуната те брули по замръзналата муцуна, по очите; заострените колове пред зоната, пък и остротата на бодливата тел), и думата осторожност^[3] (арестантската) се присламчва някъде наблизко — а *рог*? Ами че рогът стърчи, напира! Насочен право срещу нас!

А ако хвърлиш поглед върху целия този „осторожен“ руски обичай и бит, върху това заведение през последните, да речем, деветдесет години, комай виждаш вече не един, а два рога: народоволците започват от връхчето на рога — там, където най-силно боцка, където е непоносимо да го изтърпи дори гръдната кост — и постепенно всичко започва да се заобля, да става овално, да се спуска надолу, към основата на рога, и да се превръща в нещо, което дори съвсем не е сякаш вече рог, а мъхесто открито челце (това е началото на XX век) — но после (след 1917 г.) бързо се напипват първите прешленчета на втория рог и по него, през чатала, през „нямате право“ всичко това започва отново да расте, да се удължава, заостря, вроговява — и към тридесет и осма година отново се влива под шията на човека в падинката между ключиците: *тюрзак*^[4]! И само като стражева, нощна и далечна камбана — по един удар в годината: Тонни^[5]!

Ако трябва да проследим тази парабола по някой от шлиселбургските затворници („Паметен труд“ на Вера Фигнер), в началото е страшничко: затворникът си има номер и никой не се обръща към него по фамилно име; жандармите са дресирани — като на Лубянка: нито една човешка дума. Понечиш да кажеш: „Ние...“ — „Говорете само за себе си!“ Гробна тишина. Килията тъне във вечен полумрак, стъклата са матови, подът — циментов. Горното прозорче се

отваря за четиридесет минути през деня. Храната се състои от рядка зелева чорба и каша. Не ти е позволено да вземаш от библиотеката научни книги. Две години не виждаш никакъв друг човек. Едва след три години — номерирани листове хартия.

А после, полека-лека, просторът се разширява, закръглява: появяват се бял хляб и чай със захар; имаш ли пари, купуваш си туй-онуй; и пушенето се разрешава; на прозорците поставят прозрачни стъкла, горното прозорче е отворено постоянно, стените се боядисват в по-светли тонове; по някое време започваш да получаваши и книги от санктпетербургската библиотека по абонамент; между зеленчуковите градини — само решетки, може да разговаряте и дори да си изнасяте един на друг лекции. А ето че затворническите ръце напират с искане към затвора: още земица ни дайте, още! Ето че два от обширните дворове на затвора са подготвени за насаждения. А цветята и зеленчуците наброяват вече четиристотин и петдесет сорта! Налице са вече научни колекции, дърводелска работилница, ковачница, припечелваме по някоя пара, купуваме си книги, дори политически^[6], а от чужбина — списания. И си кореспондираме с близките. Разходка? Разхождаме се, ако щеш, цял ден.

И постепенно, спомня си Фигнер, „вече не надзирателят ни крепеше, а ние него“. А през 1902 г. той отказва да отправи жалбата й, заради което *тя му скъсва пагоните!* И като последствие: идва военният следовател и всячески се извинява пред Фигнер заради невежия надзирател!

Как стават това отпускане и разширяване? Фигнер си го обяснява донякъде с хуманността на отделните коменданти, а донякъде и с това, че „жандармите свикваха с охраняваните“. Немалко се дължи и на твърдостта на арестантите, на тяхното достойнство и умение да се държат. И все пак си мисля: решават го въздухът на времето, тази обща влажност и свежест, изпреварващи буреносния облак, този ветреца на свободата, облъхнал вече обществото! Без него всеки понеделник си щял да учиш с жандармите Краткия курс (но тогава не са умеели), а те да те строят и да ти запушват устата. И вместо „паметен труд“ Вера Николаевна щеше да получи за скъсването на пагоните — куршум в мазето.

Размърдването и охлабването на царската тъмнична система става, разбира се, не от само себе си, а от това, че цялото общество

заедно с революционерите я е разклащало и осмивало както е могло. Царизмът проиграва главата си не в уличните престрелки през февруари, а няколко десетилетия преди това: когато младежите от заможните семейства започват да смятат престоя в затвора за чест, а за безчестие един армейски (и дори гвардейски) офицер да се ръкува с жандарм. И колкото повече охлабва тъмничната система, толкова по-очевидна става победоносната „етика на политическите престъпници“, толкова по-явно усещат членовете на революционните партии своята сила и силата на своите закони, а не на държавните.

Тъкмо тогава в Русия идва Седемнадесета година с Осемнадесета върху раменете си. Защо пристъпваме веднага към Осемнадесета? Предметът на нашия разбор не ни позволява да се задържаме на Седемнадесета: от март нататък всички политически затвори (а и за криминални престъпления), срочните и следствените, и цялата каторга опустяват. Не е ясно как са свързвали двата края тъмничните и каторжните надзиратели — най-вероятно благодарение на картофите от градините към затворите. (От 1918 г. положението им значително се подобрява, а на Шпалерна дори през 1928 г. все още са на служба на новия режим и си живеят чудесно.

Още от последния месец на 1917 г. започва да става ясно, че без затвори няма да може, че някои просто няма къде да бъдат държани освен зад решетките (вж. 2 глава) — просто защото за тях няма място в новото общество. Та ето кога се преминава от опипването на мястото между рогата към напипването на втория рог.

Естествено, веднага се декларира, че ужасите на царските зандани повече никога няма да се повторят: че не може да има никакво превъзпитаване чрез изтезания, никакво тъмнично мълчание, единични килии, единични разходки и всякакво там извеждане под строй, и дори заключени килии^[7]! — срещайте се помежду си, скъпи гости, разговаряйте колкото щете, оплаквайте се един на друг от болшевиките. А вниманието на новите затворнически власти е насочено към боевата служба на външната охрана и към приемането на царското наследство от тъмничния фонд (тъкмо тази държавна машина не би следвало да се руши и да се строи отново). За щастие се установява, че Гражданската война не е нанесла повреди на основните централни затвори. Само дето ще трябва да се откажат от тези опорочени стари названия. И започват да ги наричат *политизолатори*,

та чрез това двойствено понятие членовете на бившите революционни партии да бъдат признати за политически противници и да се наблегне не върху наказателния характер на решетките, а върху необходимостта тези старомодни революционери само да бъдат изолирани (и очевидно временно) от прогресивното развитие на новото общество. С тази мотивировка сводовите на старите централни затвори (а Суздалският като че ли още от Гражданската война) посрещат разните есери, анархисти и социалдемократи.

Всички те се връщат тук със съзнанието за своите арестантски права и с отдавна проверената традиция — как да ги отстояват. За тях е нещо законно (извоювано по времето на царя и потвърдено от революцията) специалната *политдажба* (включваща и половин кутия цигари на ден); покупките от пазара (извара, мляко); свободните многочасови разходки през деня, обръщението на надзирателите към тях на „вие“ (а те самите да не стават прави пред тъмничната администрация); предоставянето на общи килии за съпружеските двойки; разполагането в килията с вестници, списания, книги, писмени принадлежности и лични вещи, включително бръснари и ножици; три пъти месечно — изпращане и получаване на писма; свиждане веднъж в месеца; непреграждани, разбира се, с нищо прозорци (тогава още е неизвестно понятието „намордник“); безпрепятственото ходене от една килия в друга; дворчетата за разходките да са със зеленина и люляци; да има свободен избор на другар при разходките и право на прехвърляне на чувалчето с пощата от едно дворче за разходки в друго; интернирането на бременните жени^[8] да става два месеца преди раждането.

Но всичко това е само *политрежим*. Политическите затворници от 20-те години обаче помнят добре и още нещо: своето самоуправление и оттук усещането, че в затвора си част от едно цяло, брънка от една общност. Самоуправлението (свободно избрани старши, защитаващи пред администрацията всички интереси на всички затворници) отслабва тъмничния гнет върху отделния човек, поема го едновременно върху плещите на всички и чрез сливането на всички гласове увеличава многократно всеки протест.

И те се заемат да отстояват всичко това! А тъмничните власти се заемат да ги лишат от него! И започва глуха борба, в която не се пръскат артилерийски снаряди и само нарядко гърмят пушечни

изстрели, а дрънченето на строшените стъкла се чува най-много на половин верста. Води се глуха борба за остатъците от свободата, за остатъците от правото да имаш мнение, води се глуха борба почти двадесет години — но за нея не са издадени фолианти с илюстрации. И всичките й етапи, списъците на победите и списъците на пораженията сега са почти недостъпни, тъй като на Архипелага няма писменост, а устното изложение се прекъсва със смъртта на хората. До нас долитат понякога само случайни пръски от тази борба, и то осветени от отразена, лунна, непряка светлина.

А и ние оттогава сме си въобразили кой знае какво! — на нас ни дай танкови битки, атомни взривове — що за борба е това, ако килиите са заключени с катинари, а затворниците, за да осъществят правото си на контакти, почукват открито по стените, крещат си от прозорците, спускат си бележки на конец от етаж на етаж и претендират поне ръководителите на партийните фракции да имат правото свободно да обхождат килиите? Що за борба е това, ако анархистката Анна Г-ва (1926 г.) или есерката Катя Олицка (1931 г.) се отказват да станат прави, когато в килията им влиза началникът на Лубянската тъмница? (И този дивак ги лишава за наказание от правото... да излизат от килията по нужда.) Що за борба е това, ако две момичета — Шура и Вера (1925 г.), за да изразят протеста си срещу унижаващата личността лубянска заповед да се разговаря шепнешком, запяват на висок глас в килията (за цъфнали люляци, за пролетта) — и тогава директорът на затвора, латвиецът Дукес, ги влачи за косите по коридора до клозета? Или ако (1924 г.) в арестантския вагон от Ленинград студенти пеят революционни песни, а конвойт ги лишава заради това от вода? Те му крещат: „Царският конвой не би си го позволил!“ — а конвойт се нахвърля да ги бие? Или ако есерът Козлов при прехвърлянето му от Кем нарича гръмогласно охраната палачи, заради което е тътрен по земята и бит?

Да, свикнали сме под доблест да разбираме само военната доблест (или тази да летиш в космоса), която дрънчи с ордените си. Забравихме другата доблест — гражданската, — а само тя! само тя! само тя е нужна на нашето общество! Само тя ни липсва...

През 1923 г. във Вятския затвор есерът Стружински и другарите му се барикадират (колко са били, кои са били, срещу какво са протестирали?) в килията си, заливат дюшеците с газ и се

самозапалват съвсем в традицията на Шлиселбург, за да не ровим и по-надълбоко. Ала какъв шум се надига *тогава*, как се вълнува цялото руско общество! А сега ни Вятка знае, ни Москва, ни историята. А в същото време човешкото месо продължава да пращи на огъня!

В това е и първата соловецка идея: Соловки са идеалното място, откъдето половин година не се поддържа връзка с останалия свят. Оттук не ще те чуят, че крещиш, можеш, ако ти хрумне, и да се самозапалиш. През 1923 г. тук прехвърлят от Пертоминск (Онежкия полуостров) лишени от свобода социалисти и ги разделят в три уединени малки манастира.

Саватиевският манастир се състои от двете постройки на бившата странноприемница, част от езерото влиза в зоната. През първите месеци като че ли всичко е наред: и политрежимът, и това, че някои от близките ги пускат на свиждане, а тримата ръководители на трите партии водят постоянно преговори с тъмничното началство. А зоната на манастира е зона на свободата, в нейните граници арестантите могат и да говорят, и да мислят, и да вършат всичко без забрана.

Ала още тогава, в зората на Архипелага, макар и ненаричани все още „зловонки“, пълзят тежки упорити слухове: политрежима го ликвидират... политрежимът се премахва...

И наистина, в средата на декември, когато навигацията спира и няма никаква връзка със света, началникът на соловецкия лагер Айхманс^[9] обявява: да, получена е нова инструкция за режима. Не всичко, разбира се, им се отнема, о, не! — ще се ограничи само кореспонденцията им и още едно-друго, но най-важното е, че от днес, 20 декември 1923 г., излизането от помещенията по всяко време на денонощието се прекратява и ще се разрешава само денем до шест вечерта.

Фракциите решават да протестират, набират доброволци от средата на есерите и анархистите: те трябва в деня, в който забраната влиза, да излязат на разходка именно от шест часа. Но ръцете на началника на Саватиевския манастир Ногтьов така го сърбят да грабне пушката, че още *преди* шест вечерта (а може би часовете не се покриват? По радиото тогава не дават точно време) конвоите влизат с пушки в зоната и откриват огън по законно разхождащите се. Три залпа. Шестима убити, трима тежко ранени.

На другия ден пристига Айхманс: това е печално недоразумение. Ногтьов ще бъде уволнен (преместен и повишен). Погребват убитите. Над соловецкия пущинак запява хор:

Вий ЖЕРТВА ПАДНАХТЕ в неравна борба...

Дали не е разрешена за последен път тази проточена мелодия по току-що загиналите? Поставят голям валчест камък върху гроба им и изсичат върху него имената на убитите^[10].

Не може да се каже, че пресата скрива това събитие. В „Правда“ е поместена дописка със ситен шрифт: затворниците нападнали конвоя и шестима от тях били убити. Честният вестник „Роте фане“ описва *бунта* на Соловки.

Сред есерите в Саватиевския манастир е и Юрий Подбелски. Той събира медицински документи за соловецкия разстрел, за да бъдат някога публикувани. Но година по-късно при прехвърлянето му в Свердловск му правят обиск, откриват в куфара му двойно дъно и така се прекъсва руската История...

И все пак отстояват режима! И цяла година никой не повдига дума за неговата промяна.

Да, през цялата 1924 г.! А в самия ѝ край отново плъзват упорити слухове, че през декември пак се канят да въвеждат новия режим. Драконът е огладнял, жадува за нови жертви.

Тогава социалистите от трите манастира — Саватиевския, Троицкия и Муксалмския, пръснати дори по различни острови, успяват конспиративно да се уговорят и в един и същ ден всички партийни фракции от трите манастира подават ултимативно заявление до Москва и до администрацията в Соловки: или до края на навигацията да бъдат изведени всички оттук, или да им оставят предишния режим. Срокът на ултиматума е две седмици, иначе всички до един ще обявят гладна стачка.

Такова единство не може да бъде пренебрегнато. Такъв ултиматум не може да мине покрай ушите ти. Един ден преди изтичането на срока Айхманс посещава манастирите един по един, за да обяви, че Москва отказва. И в определения ден и в трите манастира (вече загубили връзката помежду си) започва гладна стачка (не суха, пият вода). В Саватиевския манастир гладуват около двеста души. Болните са освободени от стачката. Един лекар измежду затворниците обхожда всеки ден гладуващите. Колективното гладуване се поддържа винаги по-трудно от едноличното: то се равнява по най-слабите, а не по най-силните. Има смисъл да се гладува само с безотказна решителност и когато всеки добре познава лично останалите и им вярва. При наличието на различни партийни фракции, при няколко стотици хора разногласията и моралните терзания заради другите са неизбежни. След петнадесет денонощия в Саватиевския манастир решават да проведат тайно (носят урната по стаите) гласуване: да продължат ли гладната стачка, или да я прекъснат.

А Москва и Айхманс изчакват: те и така са сити, а и столичните вестници не се задъхват от репортажи за гладната стачка, нито пък край Казанската катедрала се свикват студентски митинги. Дълбоката изолация вече уверено формира нашата история.

Манастирите прекъсват стачката. Не я спечелват, но, както се оказва, и нищо не губят: режимът през зимата си остава предишният, само натоварват допълнително затворниците да секат дървета за огрев от гората, но това не е лишено от здрав смисъл. През пролетта на 1925 г. решават обратно — че гладната стачка е спечелена: арестантите от трите гладуващи манастира са откарани от Соловки на материка! Край значи на полярната нощ и на половингодишното откъсване от света!

Но ги поема много суров (за онова време) конвой и им отпускат крайно оскъдна дажба за из път. А скоро коварно ги измамват: под предлог, че на старшите ще е по-удобно да живеят в „щабния“ вагон с общото стопанство, ги оставят без ръководство: вагона със старшите го откачат във Вятка и го подкарват към Тоболския изолатор. Едва тогава става ясно, че гладната стачка от миналата есен е изгубена: силното и влиятелно ръководство на старшите е отстранено, за да се затегне режимът на останалите. Ягода и Катанян лично ръководят въдворяването на бившите соловчани в отдавна построеното, но дотогава незаселено тъмнично здание на Верхнеуралския изолатор,

който бива „открит“ от тях по този начин през пролетта на 1925 г. (с началник Дупер) и на който предстои да се превърне в страшилище за много десетилетия.

На новото място на бившите соловчани се отнема незабавно правото да се разхождат свободно: килиите се държат заключени. Успяват все пак да си изберат старши, но вече нямат право да прехождат от килия на килия. Забранява им се неограничената размяна на пари, вещи и книги между килиите, както става преди това. При всеки опит да разговарят през прозорците, часовоят стреля от кулата по килиите. Изразяват протеста си чрез чупене на стъкла и на тъмничния инвентар. (Днес в нашите затвори доста май ще се замислиш дали да трошиш стъклата на прозорците, току-виж, не поставят нови за през зимата, нищо чудно. Това не е като по време на царизма, когато стъklarят е тичал веднага.) Борбата продължава, но вече с отчаяние и в неизгодни условия.

През 1928 г. (по разказа на Пьотър Петрович Рубин) по някаква причина във Верхнеуралския изолатор избухва нова обща стачка. Но този път ги няма предишната строго-тържествена обстановка, дружеските окуражавания, лекарската помощ. През един от дните на гладуването тъмничарите нахлуват в килиите с превъзхождащи по численост сили и започват да бият обезсилените хора с тояги и ботуши. Пребиват ги от бой — и с това гладната стачка приключва.

* * *

За наивната си вяра в гладуването сме подведени от опита на миналото и от литературата на това минало. А гладната стачка е чисто морално оръжие, тя предполага, че у тъмничаря е останало все малко нещо от съвест. Или че той се страхува от общественото мнение. Само при тези условия гладуването има ефект.

Царските тъмничари са още зелени: ако затворникът им реши да гладува, те се вълнуват, ахкат, прислужват му, настаняват го в болницата. Примери колкото щете, само че нашият труд е посветен на друго. Смешно е дори да се каже, че на Валентинов е било достатъчно да гладува дванадесет дни, за да се извоюва не някаква режимна привилегия, а *пълно освобождаване* от следствие (и заминава в

Швейцария при Ленин). Дори в Орловския каторжен централен затвор вдигналите се на гладна стачка неизменно побеждават. Те постигат смекчаване на режима през 1912 г.; а през 1913 г. — още по-голямо, включително правото на обща разходка за всички политически каторжници — явно толкова освободена от надзор, че на нея успяват да съчинят и изпратят извън затвора своето обръщение „Към руския народ“ (на каторжниците в Централния затвор!), което е публикувано (да не повярваш! кой от нас е лудият?) през 1914 г. в първи брой на „Вестник каторги и ссылки“^[11] (а дори наличието на подобен вестник е вече нещо, дали да не опитаме и ние да издаваме такъв?). През 1914 г. благодарение само на пет денонощия гладна стачка, е, вярно, и без вода, Дзержински и четиримата му другари успяват да получат всичките си многобройни (битови) искания^[12].

През ония години, като изключим мъките на самото гладуване, пред затворника не възникват никакви други опасности или трудности. Заради гладната му стачка не го пребиват от бой, не го съдят втори път, не му увеличават присъдата, не го разстрелват, не го местят другаде. (Всичко това се въвежда по-късно.)

През революцията от 1905 г. и след нея затворниците се чувствуват до такава степен стопани на затвора, че дори не става нужда да прибегват до гладуване, а или унищожават държавното имущество (протест), или се изхитрят да обявят *стачка*, макар за затворниците това комай няма дори смисъл. Така в град Николаев през 1906 г. сто деветдесет и седем затворници от местния затвор обявяват „стачка“, съгласувана безусловно с привържениците им *отвън*. По повод на стачката навън се разпространяват позиви и всеки ден започват да се събират митинги пред тъмничните стени. Тези митинги (а затворниците — то се знае, са накацали по прозорците, по които няма „намордници“) принуждават администрацията да удовлетвори исканията на „стачкуващите“ затворници. След това — едните от улицата, другите през решетките на прозорците, запяват дружно революционни песни. Това продължава (безпрепятствено, и то по време на следреволюционната реакция) осем денонощия! Тогава подобни събития стават и в Одеса, и в Херсон, и в Елисаветград. Ето колко леко се е постигала тогава победата.

Интересно е да сравним между другото как протичат гладните стачки при Временното правителство, макар че няколкото болшевики,

които лежат от юли до Корнилов^[13] (Каменев, Троцки, малко по-дълго и Расколников), нямат повод да гладуват, тъй като тяхното изобщо не е режим.

През 20-те години бодрата картина на гладните стачки се помрачава (тоест зависи от коя гледна точка...). Този широко разпространен и наглед толкова оправдал себе си начин за борба бива възприет, естествено, не само от признатите за „политически“, но и от непризнаваните от тях — от „каерите“ (Петдесет и осми член) и от всякаква случайна публика. Само че тези стрели, толкова пробивни преди, нещо затъпяват или пък още при излитането им ги лови желязна ръка. Наистина още се приемат писмени заявления за гладни стачки и в тях все още не се вижда нищо подривно. Но биват изработени неприятни нови правила: гладуващият трябва да бъде изолиран в специално единично помещение (в Бутирки — в Пугачовската кула); за гладната стачка не трябва да знаят не само вдигналите се на митинги отвън, не само съседните килии, но дори и килията, в която решилият да гладува е лежал до последния ден — нали и хората в нея са общественост, нали и от тях трябва да го изолират. Мярката се обосновава с това, че администрацията трябвало да се убеди дали гладуването протича честно — дали килията не дава от храната си на гладуващия. (А преди как са проверявали? На „честна“ дума ли са я карали?...)

И все пак през тези години чрез гладни стачки са постигнати поне някои лични искания.

От 30-те години в държавната мисъл се извършва нов поврат по отношение на гладните стачки. Дори ей такива хилави, изолирани, полузадушени гладни стачки отварят работа на държавата. Не е ли по-идеално затворниците изобщо да нямат претенции и решения — вместо тях да мисли и да решава администрацията? Всъщност само такива затворници могат да съществуват в новото общество. И ето че от 30-те години престават да се приемат узаконените дотогава заявления за гладни стачки. „Гладната стачка като средство за борба вече не съществува!“ — обявяват през 1932 г. на Екатерина Олицка, а и на още много други. Властта отмени вашите гладни стачки — и баста! Но Олицка не разбира от дума и започва да гладува. Оставят я да гладува в изолация петнадесет денонощия. След това я прехвърлят в болницата и за да я изкушат, поставят пред нея мляко и сухари. Тя

обаче не се поддава и на деветнадесетия ден удържа победа: получава право на по-продължителна разходка, на вестници и помощи от политическия Червен кръст. (Ето как трябва да се поназори човек, за да получи тези законни помощи!) А изобщо това е нищожна, твърде скъпо платена победа. Олипка си спомня, че и други са обявявали такива безсмислени гладни стачки: за да издействуват правото си на колети или на другар по свой избор при разходките, гладували по двадесет дни. Струвало ли си е? В Тъмниците от нов тип изразходваните сили не се възстановяват. Сектантът Колосков решава също да гладува — и на двадесет и петия ден умира. Може ли изобщо да си позволи човек да гладува в Тъмницата от нов тип? Ето какви мощни средства срещу гладните стачки се появяват у новите тъмничари в условията на изолация и поверителност:

1. Търпение от страна на администрацията. (Виждаме го достатъчно добре от предишните примери.)

2. Измама. Също ефективна при изолация. Когато всяка стъпка се проследява от вестникарските кореспонденти, трудно можеш да измамиш някого. А у нас — защо пък и да не измамим? През 1933 г. в Хабаровския затвор С. А. Чеботарьов гладува седемнадесет денонощия с искането да се съобщи на семейството му къде се намира (пристигат по процеса на КВЖД и изведнъж той „изчезва“, започва да се безпокои какво ли си мисли жена му). На седемнадесетия ден при него идват заместник-началникът на краевото ОГПУ Западни и хабаровският краев прокурор (по чиноевете им може да се съди, че продължителните гладни стачки не са чак толкова чести) и му показват телеграфна квитанция (един вид, съобшили сме на жена ви!) — с това го уговарят да приеме бульона. А квитанцията не е действителна! (Защо все пак тези високи чинове се тревожат? Едва ли за живота на Чеботарьов. Очевидно през първата половина на 30-те години администраторът все още е носел някаква лична отговорност за продължителните гладни стачки.)

3. Насилствено изкуствено хранене. Този похват е възприет несъмнено от зверилника. И е възможен само при пълна секретност. През 1937 г. изкуственото хранене се прилага очевидно вече с пълна пара. Така например при общата гладна стачка на социалистите в Ярославския централен затвор на петнадесетия ден всички биват подложени на изкуствено хранене.

Това действие доста наподобява изнасилване — и наистина е такова: четирима огромни мъже се нахвърлят върху слабото същество, за да престъпят една забрана — само веднъж да я престъпят, а как ще бъде по-нататък — не е важно. От това изнасилване следва и пречупването на волята: няма да е твоето, а моето, лежи и се подчинявай! Разтварят ти устата с пластина, разширяват пролуката между зъбите и ти напъхват маркуч: „Гълтай!“ А ако не гълташ, напъхват ти маркуча по-навътре и течният хранителен разтвор попада направо в хранопровода. Допълнително ти масажират корема, за да не повърнеш поетото. Усещането е: морална оскверненост, сладене в устата и ликуване на всмукващия стомах до приятна наслада.

Науката също не стои на едно място, разработват се и други начини за хранене: с клизма през задния проход, с капки през носа.

4. Нов поглед върху гладната стачка: тя е продължение на контрареволуционната дейност в тъмницата и трябва да бъде наказана с допълнително лишаване от свобода. Този аспект обещава да породви изключително богато ново разклонение в практиката на Тъмницата от нов тип, но си остава повече в областта на заплахите. И го спира, разбира се, не чувството за хумор, а просто мързелът: защо ни е всичко това, когато разполагаме с търпение? С търпението и още веднъж с търпението на сития пред гладния.

Някъде в средата на 1937 г. идва директива: *занапред администрацията на затвора изобщо няма да носи отговорност за умрелите от гладуване!* Изчезва последната лична отговорност на тъмничарите! (Сега вече краевият прокурор не би дошъл при Чеботарьов.) Нещо повече, за да не се вълнува и следователят, е предложено: дните по време на гладуването да се зачеркват от следствения срок на подследствения, т.е. не само да се смята, че не е имало гладуване, но дори — че затворникът през тези дни се е намирал на свобода! Така единствената осезаема последица от гладуването остава изтощеният организъм на арестувания!

Това ще рече: да умирате ли искате? Моля!

Арнолд Рапопорт има нещастieto да обяви гладна стачка в Архангелския вътрешен затвор тъкмо когато пристига тази директива. Той започва особено тежко гладуване, и то, забележете, много опасно — „сухо“, тринадесет денонощия (сравнете ги с петте денонощия на такова гладуване при Дзержински, а и дали той е бил в отделна килия?

— и пълна победа). И през тези тринадесет денонощия в отделната килия, където го преместват, понякога наднича фелдшерът, и нито лекар, нито някой от администрацията изобщо се интересува: какво преследва той с това гладуване? Така не го и питат... Вниманието му обръщат единствено надзирателите — старателно обискират килията му, изтърсват от дрехите му скритата махорка и няколкото клечки кибрит. А Рапопорт иска да постигне прекратяване на следователските издевателства. Той се подготвя за гладуването си научно: преди това получава колет и изяжда само кравето масло и кравайчетата, като една седмица преди това се е отказал и от черния хляб. Гладуването го докарва дотам, че дланите му стават прозрачни. Помни: чувствувал се е лек и е имал ясна мисъл. Добрата засмяна надзирателка Маруся влиза веднъж при него в единичната килия и му прошепва: „Не гладувайте повече, няма да ви помогне, така ще си умрете! Трябваше една седмица по-рано...“ Той я послушва и прекратява гладуването, без да постигне нещо. Все пак му дават горещо червено вино с бяло хлебче, после надзирателите го отнасят на ръце в общата килия. След няколко дни разпитите му са подновени. (Гладуването му обаче не минава съвсем напразно: следователят проумява, че Рапопорт има достатъчно воля и готовност да умре, и следствието бива смекчено. „А ти, излиза, си бил вълк!“ — казва му следователят. „Вълк съм — потвърждава Рапопорт — и никога няма да стана куче за вас“)

По-късно Рапопорт обявява още една гладна стачка — при прехвърлянето си в Котлас, но тя преминава по-скоро в комични тонове. Той обявява, че иска ново следствие и че няма да тръгне с етапа. На третия ден му съобщават: „Стягай се за етапа!“ — „Нямате право! Аз съм гладуващ.“ Тогава четирима юначаги го вдигат, пренасят го и го хвърлят в банята. След банята също на ръце го отнасят до пропуска. Няма да правя — става и тръгва след етапната колона — че отзад потеглят вече кучетата и щикове.

Ето как Тъмницата от нов тип побеждава буржоазните гладни стачки.

Дори и за силен човек не остават никакви средства за съпротива срещу тъмничната машина освен самоубийството. Но дали самоубийството е борба? Дали не е подчинение?

Есерката Е. Олицка смята, че именно троцкистите и последвалите ги по-късно в затворите комунисти силно са навредили

на гладната стачка като на начин за борба: твърде лесно я обявяват и твърде лесно я прекратяват. Дори И. Н. Смирнов, техният вожд, казва тя, след като преди московския процес гладува четири денонощия, бързо капитулира и прекратява гладуването. Разправят, че до 1936 г. троцкистите дори отхвърляли по принцип каквато и да било гладна стачка *против съветската власт* и никога не са поддържали гладуващите есери и с.д.

Напротив, винаги са чакали за себе си поддръжка от с.р. и с.д. По време на карагандо-колимския етап през 1936 г. те наричат „предатели и провокатори“ тези, които отказват да подпишат тяхната протестна телеграма до Калинин — „против изпращането на *авангарда на революцията* (разбирай тях) в Колима“. (По разказа на Макотински.)

Историята ще прецени доколко този упрек е верен или не. Ала и никой не се разплаща по-тежко за гладните стачки от троцкистите (тепърва ще се върнем в третата част към техните гладувания и стачки в лагерите).

Лекотата, с която се обявяват и прекратяват гладните стачки, е присъща вероятно изобщо на поривистите натури, проявяващи бързо чувствата си. И все пак такива натури е имало и сред старите руски революционери, имало ги е нейде и в Италия, и във Франция, ала никъде, нито в Русия, нито в Италия, нито във Франция не са могли да ги отвикнат от гладуванията така, както са ни отвикнали нас в Съветския съюз. По всяка вероятност по време на гладните стачки през втората четвърт от нашия век има не по-малко жертви и издръжливост, отколкото през първата. В страната обаче вече няма обществено мнение! И тъкмо затова Тъмницата от нов тип се укрепва и вместо лесно постиганите победи затворниците търпят тежки поражения.

Минават десетилетия — и времето си казва думата. Гладната стачка — първото и най-естественото право на арестанта, става вече чужда и неразбираема и за самия него, така че все по-малко кандидати се намират за нея. На тъмничарите пък тя започва да им изглежда глупост или злостно нарушение.

Когато през 1960 г. Геннадий Смелов, битовак, обявява в Ленинградския затвор продължителна гладна стачка, прокурорът все пак решава да наmine веднъж в килията му (а може би и случайно, по време на обиколката си) и го запитва:

— Защо се мъчите?

Смелов му отвърща:

— Истината ми е по-скъпа от живота!

Тази фраза така поразява прокурора със своята безсмисленост, че на следващия ден Смелов е откаран в ленинградската лудница за затворници. Лекарката му заявява:

— Предполагат, че сте шизофреник.

* * *

По пръстените на рога и вече към върха се възправят бившите централни затвори, а сега, в началото на тридесет и седма година, и специзаторите. Вече се изцежда последното несъвършенство, последните остатъци от въздуха и светлината. И гладната стачка на орделите и грохнали социалисти в Ярославския изолатор в началото на тридесет и седма е един от последните отчаяни опити.

Затворниците още настояват, както и преди, за всичко — и за старши, и за свободно общуване между килиите, но едва ли самите те вече се надяват. С петнадесетдневното си гладуване, макар и завършило с хранене със сонда, те като че ли облекчават донякъде своя режим: ползват едночасова разходка, правото да четат областния вестник, да ползват тетрадки за бележки. Това успяват да си извоюват, ала в същото време им отнемат личните вещи и им налагат арестантска униформа, задължителна за специзатора. А след известно време им отрязват и половин час от разходката. Накрая — още петнадесет минути от нея.

Това са все същите хора, прекарвани през затворите и заточението по правилата на Големия пасианс. Някои от тях десет, други дори петнадесет години са откъснати от обикновения човешки живот и познават само лошата затворническа храна и гладуването. Все още не са измрели хората, привикнали преди революцията да удържат победа над тъмничарите си. Тогава обаче те са били в съюз с Времето

и срещу отслабващия враг. А този път срещу тях в съюз са и Времето, и укрепващият враг. Сред тях има и млади — такива, които се самоопределят като есери, социалдемократи и анархисти вече след като самите тези партии са разгромени и престават да съществуват — така че на новопостъпилите в тях им предстои само да лежат по затворите. През цялата тази тъмнична борба за социалистите самотата — от година на година все по-безнадеждна, се превръща във вакуум. Вече не е както при царизма: едва прекрачили тъмничния праг — и обществото ги обсипва с цветя. Те разтварят вестниците и виждат как ги обливат с хули, направо с помия (нали Сталин смята тъкмо социалистите най-опасни за своя социализъм) — а народът мълчи, пък и по какво ще се осмелиш да съдиш, че той съчувствува на изгнаниците? Но настъпва времето, когато и вестниците прекъсват своите ругатни — до такава степен вече са безопасни, незначителни, дори несъществуващи те — руските социалисти. Извън затвора ги споменават само в минало и отдавна минало време, младежта дори не може да си представи, че някъде все още има есери и живи меншевики. И след чикменското и чердинското заточение, след Верхнеуралския и Владимирския изолатор — как да не трепнат същите тези есери и меншевики в тъмничната си изолация, че и с „намордник“ на прозореца, ами ако вождовете им са сбъркали, ами ако и програмата, и тактиката, и практиката им са били погрешни? И всичките техни действия започват да им се струват чисто бездействие. А животът, отдаден единствено на страданията — фатална заблуда.

Сянката на самотата ги поглъща отчасти и защото в най-първите следреволюционни години, приели, естествено, от ГПУ заслуженото звание *политически*, те също така естествено се съгласяват с ГПУ, че всички „надясно“ от тях^[14], като се почне от кадетите, не са политически, а контрареволюционери — *каери*, *контри*, изметът на историята. И страдащите за Христовата вяра също минават за каери. И които не са нито „надясно“, нито „наляво“ (а това в бъдеще ще сме ние, всички ние!) — също се оказват каери. Така отчасти волно, отчасти неволно, като се обособяват и отдръпват от другите, те осветяват бъдещия Петдесет и осми, в чийто ров също им предстои да паднат.

Предметите и действията рядко променят облика си в зависимост от страната, от която ги наблюдаваме. В тази глава описваме

състоянието на социалистите в затвора от *тяхна* гледна точка — и ето че то е осветено от трагичен чист лъч. Ала каерите, към които *политите* в Соловки се отнасят с пренебрежение — тези каери си спомнят: „Политите ли? Те бяха много противни: презират останалите, странят от тях, затворени са в своя кръг, непрекъснато настояват за полагащите им се дажби и предимства. А и непрекъснато се карат помежду си.“ И как да не почувствуващ, че в това също има истина? В безкрайните им безплодни диспути, станали вече смешни. В претенциите им за дажбени добавки пред тълпата гладни и окаяни? През годините на съветската власт почетното звание „полити“ се оказва горчив дар. И изведнъж възниква още един упрек: защо социалистите, така лекомислено бягащи по време на царизма, са се размекнали до такава степен в съветската тъмница? Защо вече не бягат? Бягствата изобщо не са малко — но помни ли някой да е избягал социалист?

А намиращите се пък още „по-наляво“ от социалистите — троцкисти и комунисти — на свой ред странят от социалистите, защото смятат и тях за каери — и затварят обръча около рова на самотата.

Троцкисти и комунисти — и едните, и другите, смятат своята линия за по-чиста и по-висша от тази на останалите, презират (презират се и помежду си) и дори мразят социалистите, които лежат зад решетките на същото здание и се разхождат в същите тъмнични дворове. Е. Олицка си спомня, че на етапа в залива Ванино през тридесет и седма година, когато социалистите от мъжката и женската зона се провикват едни към други през оградата, за да открият своите и да им предадат новини, комунистките Лиза Котик и Мария Крутикова били възмутени, че с подобно безотговорно поведение социалистите ще навлекат на всички останали наказанията на администрацията. Те казвали: „Всичките беди ни идват на главата от тези социалистически негодници. (Задълбочено обяснение, при това колко диалектическо!) Да ги изпотрепят всички до един!“ А споменатите вече две момичета пеят за люляка през 1925 г. на Лубянка точно защото едната е есерка, а другата опозиционерка, и нямат обща политическа песен, и дори опозиционерката не би трябвало да се обединява с есерката в съвместен протест.

И ако в царската тъмница партиите често се обединяват за съвместна борба (да си спомним бягството от Севастополския централен затвор), в съветските затвори вече всяко течение вижда неопетнеността на своето знаме в това да не се съюзява с другите. Троцкистите се борят отделно от социалистите и комунистите, комунистите изобщо не се борят, защото как може да си позволят да се борят срещу собствената си власт и собствения си зандан?

И точно затова комунистите ги затварят по-рано и при по-строг режим от другите в изолаторите и дългосрочните тъмници. През 1928 г. комунистката Надежда Суровцева няма дори право да разговаря по време на разходката в Ярославския централен затвор, докато социалистите разговарят свободно в групите си. Отнема ѝ се и възможността да се грижи за цветята в дворчето, останали от предишните борещи се затворници. Още тогава я лишават и от вестници. (Затова път Секретно-политическият отдел на ГПУ ѝ разрешава да държи в килията си пълните съчинения на Маркс, Енгелс, Ленин и Хегел.) Разрешават ѝ свиждане с майка ѝ почти на тъмно и скоро след това съсипаната ѝ от скръб майка умира. (Какво ли е мислела за режима, в който държат нейната дъщеря?)

Дългогодишната разлика в затворническото поведение налага дълбок отпечатък и в различните награди: през тридесет и седма — тридесет и осма година социалистите също са в затвора и получават своите десет години. Но тях обикновено не ги принуждават да се самооклеветяват: те не крият своите особени възгледи, представляващи достатъчен повод да бъдат осъдени. А комунистът не може да има никога *особени* възгледи — за какво да го съдят тогава, ако не го принудят да се самооклевети?

* * *

Макар че огромният Архипелаг се разширява все повече, затворите ни най-малко не бездействуват за сметка на това обстоятелство. Старата тъмнична традиция е все така ревностна. Всичко ново и безценно, което Архипелагът дава за възпитанието на масите, още не е достатъчно. Пълна изчерпателност се постига с присъединяването на ТОН-овете и временните затвори.

Не всеки, погълщан от огромната Машина, трябва да се смесва с туземците на Архипелага. В лагерите не могат да бъдат показвани открито нито знатните чужденци, нито твърде известните лица и тайните затворници, нито разжалваните чекисти: тяхната работа на открито не би оправдала разгласяването и *морално-политическия*^[15] ущърб. Социалистите с тяхната постоянна борба за правата им също не могат да бъдат смесвани с масата — тях ги държат и потискат отделно уж в съответствие с техните привилегии и права. Много по-късно, през 50-те години, както тепърва ще разберем, Тъмниците със специално предназначение (ТОН) ще послужат за изолиране на бунтовниците от лагерите. През последните години от живота си, разочарован от „превъзпитаването“ на криминалните престъпници, Сталин заповядва да не ги пращат по лагерите, а също да ги осъждат на тъмничен затвор. И най-сетне, налага се да приберат на безплатна държавна издръжка и арестанти, които са толкова изтощени, че веднага биха умрели в лагерите, без да могат да излежат присъдите си. Или пък такива, които изобщо не могат да свикнат с работата там — като например слепият Копейкин, седемдесетгодишен старец, неизменно виждан на пазара в град Юриевец (Волжск). За религиозните му песни и поговорки е осъден на десет години по КРД, но са принудени да заменят лагера със затвор.

В съответствие със задачите старият тъмничен фонд, наследен от династията на Романови, се опазва, обновява, укрепва и усъвършенствува и към него се включват и манастирите. Някои централни затвори като Ярославския са оборудвани толкова добре (вратите са обковани с желязо, във всяка килия масата, табуретката и леглото са здраво занитени към пода), че се налага да сложат само допълнително „намордници“ по прозорците и да преградят дворовете за разходки до размерите на обикновена килия (към 1937 г. в затворите са отсечени всички дървета, а зеленчуковите градини и тревните площадки са прекопани и залети с асфалт). В други като Суздалския се налага манастирските помещения да се обзаведат наново, но тъй като да затвориш тялото си в манастир или според държавния закон в тъмница, е подчинено на физически сходни задачи, зданията биват винаги лесно приспособявани. Така е приспособена за временен затвор една от сградите на Сухановския манастир — нали и загубите на фонда трябва да се компенсират: за посещения на туристи са

предоставени Петропавловската крепост и Шлиселбург. Владимирският централен затвор е разширен и достроен (голямата нова сграда по време на управлението на Ежов), той се използва редовно и през тези десетилетия през него е минал сума народ. Вече споменахме Тоболския централен затвор, а от 1925 г. започва постоянно и интензивно да се използва и Верхнеуралският. (За зла чест изолаторите са живи и в момента, в който пиша тези редове, продължават да работят.) От поемата на Твардовски „Шир след шир“ може да заключим, че по времето на Сталин не е бездействувал и Александровският централен затвор. По-малко сведения имаме за Орловския: има опазения, че той е пострадал сериозно през Отечествената война. Но до него открай време се намира и оборудваният затвор в Дмитровск (Орловск).

През 20-те години в политизолаторите (наричани от затворниците *политзакритки*) храната е доста сносна: на обяд — винаги месо, готви се с пресни зеленчуци, а от лавката може да се купи мляко. Храната рязко се влошава през 1931–1933 г., но положението едва ли е по-добро за тези, които са на свобода. В същото време в политзакритките не са рядкост и скорбутът, и виенето на свят от глад. По-късно храната я засилват, но не е вече предишната. През 1947 г. във Владимирския ТОН И. Корнеев се измъчва от постоянен глад: четиристотин и петдесет грама хляб, две бучки захар, два пъти топла, но не и калорична храна — и пий „до насита“ гореща вода (пак ще каже някой, че годината не е характерна, че точно тогава и хората на свобода гладуват; затова пък през същата година великодушно разрешават в затворите да се внася храна отвън; колетите за затворниците не се ограничават). *Светлината* в килиите винаги е оскъдна — и през 30-те, и през 50-те години — „намордниците“ и армираните матови стъкла създават в килиите постоянен полумрак (тъмнината е важен фактор за душевна потиснатост). А и над „намордника“ се поставя допълнително мрежа, която през зимата се набива със сняг и последният достъп на светлина се прекъсва. При опит за четене само си вадиш и разваляш очите. Във Владимирския ТОН този недостиг на светлина се компенсира през нощта: до сутринта електричеството свети ярко и не може да се спи. А през 1938 г. в Дмитровския затвор (Н. А. Козирев) вечер и през нощта се пали газениче, поставено на поличка под тавана, което поглъща последния

въздух; през 1939 г. се появяват електрически крушки с червени, нажежени дополовина жички. *Въздухът* също се нормира, горните вентилационни прозорчета са заключвани с катинар и се отварят само при ходене по нужда, както си спомнят някои и от Дмитровския, и от Ярославския затвор. (Е. Гинзбург: сутрешният хляб до обяд плесенясва, спалното бельо винаги е влажно, стените са зеленясали от мухъл.) А във Владимир през 1948 г. не чувствуват липса на въздух — вентилационното прозорче се държи постоянно отворено. *Разходката* в различните затвори и през различните години се колебае от петнадесет до четиридесет и пет минути. Няма го вече шлиселбургския или соловецкия допир със земята, всичко растящо е изтръгнато от корен, стъпкано е, залято е с бетон и асфалт. По време на разходка е забранено дори да вдигнеш глава към небето. „Гледай само в краката си!“ — спомнят си и Козирев, и Адамова (Казанския затвор). От 1937 г. *свижданията* с близките са забранени и повече не се възобновяват. Почти през всичките години е разрешено да се пращат до близките и да се получават от тях *писма* по два пъти в месеца (но в Казан: двадесет и четири часа след прочитането му писмото да се върне на надзирателите), както и да се правят покупки от *лавката* с изпращаните ограничени суми. Немаловажна част от режима са и *мебелите*. Адамова изразително описва каква радост е след леглата, прибирани през деня, и занитените за пода столове да видиш и пипнеш в килията (Суздал) най-обикновен креват със сламеник, най-обикновена дървена маса. Във Владимирския ТОН И. Корнеев е подложен на два различни *режима*: такъв (1947–1948), когато ти оставят в килията личните вещи, можеш да лежиш през деня и ключарят рядко наднича през шпионката, и такъв (1949–1953), когато килията се заключва с два катинара (единият ключ е у ключаря, другият — у дежурния), забранява ти се да лежиш и да разговаряш на глас (в Казанка — само шепнешком!), изземат ти личните вещи, обличат те в раирани дрехи от дюшеклък, кореспонденцията — два пъти в годината и само през дни, внезапно определяни от началника на затвора (пропуснеш ли деня, повече не можеш да пишеш!), и само на лист хартия, двойно по-малък от пощенска картичка; зачестяват свирепите обиски, при които внезапно нахлуват, извеждат те навън и те събличат съвсем гол. Контактването между килиите се преследва дотам, че след всяко посещение на нужника надзирателите шарят там с

фенер и осветяват всяка пролука. За надпис върху стената цялата килия се наказва с *карцер*. Карцерите са бич в Тъмниците със специално предназначение. В карцера човек може да попадне само задето се е изкашлял („Завийте се през глава и тогава кашляйте!“); за ходене из килията (Козирев: минаващ за „буен“); задето си вдигнал шум с обувките си (Казанка, на жените им дават мъжки обувки № 44). Впрочем Гинзбург вярно посочва, че карцерът се дава не за провинения, а по график: всички подред трябва да минат през него и да знаят какво представлява. В правилата влиза още една точка с широк обхват: „В случай на проявена недисциплинираност в карцера началникът на затвора има право да продължи престоя в него до двадесет денонощия.“ А какво ще рече „недисциплинираност“?... Ето какво се е случило с Козирев (описанието на карцера и на още много неща в режима така съвпада у всички, че се чувства единният режимен щемпел). Загдето е ходел из килията, го вкарват пет денонощия в карцера. Есенно време помещението не се отоплява, много е студено. Оставят го по бельо и му събуват обувките. Подът е пръстен и прашен (понякога — мокра кал, в Казанка — вода). При Козирев има табуретка (при Гинзбург не). Той веднага решава, че ще загине, ще замръзне. Но постепенно започва да излъчва някаква вътрешна, тайнствена топлина и тя го спасява. Свиква да спи, седнал на табуретката. Три пъти на ден му дават по чаша гореща вода, от която става като пиан. В тристаграмовата му дажба хляб един от дежурните му пъхва веднъж бучка захар, каквато не му се полага. По дажбите и променящата се светлина, проникваща през някакво прозорче с вътрешно разположение, Козирев брои дните. Но и след като изкарва определените пет денонощия, не го освобождават оттам. С наострено ухо той долавя шепот в коридора — споменава се нещо за шест денонощия или за шесто денонощие. В това се и заключава провокацията: чакат го да се обади, че петте денонощия са изтекли, че е време да го освободят — и за недисциплинираност да му продължат престоя в карцера. Но той покорно и мълчаливо изтърпява още едно денонощие — и тогава го освобождават, като нищо да не е било. (Може пък началникът на затвора да е искал да изпробва по този начин покорността на всички останали? Карцерът е за тези, които още не са се примирили.) След карцера килията му изглежда дворец. Козирев оглушава за половин година и в гърлото му се появяват отоци. От

честите карцери другарят му по килия полудява и повече от година Козирев лежи заедно с луд. (За много случаи на умопомрачение в политизолаторите си спомня и Надежда Суровцева — само тя изброява не по-малко от тези, които Новоруски посочва в двадесет и две годишния летопис на Шлиселбург.)

Не му ли се струва вече на читателя, че лека-полека сме се изкачили на върха на втория рог и той май е по-висок от първия? И по-остър?

Но мненията не се покриват, Старите лагерници твърдят и един глас, че през 50-те години Владимирският ТОН е бил *курорт*. За такъв го смятат и Владимир Борисович Зелдович, прехвърлен там от гара Абез, и Анна Петровна Скрипникова, попаднала в него (1956) от кемеровските лагери. Скрипникова е особено поразена, че редовно на десет дни се пращат заявления (тя също започва да ги пише... до ООН) и от богатата библиотека, разполагаща и с книги на чужди езици: в килията им носят пълен каталог, за да направят по него годишната си заявка.

А да не забравяме и за гъвкавостта на нашия Закон: на затвор са осъдени хиляди жени („съпруги“). Изведнъж дават знак — затворът на всички да им бъде заменен с лагер (на Колима не могат да промиват златото)! И им го заменят. Без какъвто и да било съд.

Така че дали още съществува затвор? Или той е само нещо като чакалня за лагера?

Та оттук — едва оттук — трябва да започне нашата глава. Тя трябва да разгледа трепкащата светлина, която подобно ореола на светец лека-полека започва да излъчва душата на затворения в единичната килия. Изтръгнат от житейската суета до такава абсолютна степен, че дори отброяването на изнизващите се минути е интимно общуване с Вселената — изолираният арестант трябва да се очисти от всичко несъвършено, което го е затлачвало в предишния живот и не му е позволявало да се избистри до прозрачност. Колко благородно копнеят пръстите му да ровят и прехвърлят буците градинска пръст (да, всъщност асфалт!...). Как главата му сама се вдига към Вечното небе. (Да, всъщност това е забранено!...) Какво умиление само предизвиква у него подскачащата птичка на прозореца (да, всъщност прозорец с „намордник“, мрежа и заключено с катинар вентилационно

прозорче...). И какви ясни мисли, какви поразителни понякога изводи записва той на предоставената му хартия. (Да, всъщност само ако я намери да я купи в лавката, а после, изписана, да я предаде завинаги в тъмничната канцелария...)

Но свадливите ни забележки все нещо ни объркват. Планът на тази глава трещи и се пука и вече не знаем: пречиства ли се човешката душа в Тъмницата от нов тип, в Тъмницата със специално (а и с какво ли друго?) предназначение, или окончателно загива?

Ако всяка сутрин първото, което виждаш, са очите на твоя обезумял другар — в какво да търсиш спасение за себе си в настъпващия ден? Николай Александрович Козирев, чиято блестяща астрономическа кариера бива прекъсната с ареста, се спасява само с мисли за вечното и безпределното: за Вселената — и за нейния Висш дух; за звездите; за тяхното вътрешно състояние; и за това какво са Времето и ходът на Времето.

И така започва да му се открива нова област във физиката. Единствено това го спасява в Дмитровския затвор. Но в разсъжденията си той опира до забравени цифри. Не може да продължи по-нататък — трябват му много цифри. Откъде да ги вземе в тази единична килия с нощно газениче, където дори птичка не може да влети? И ученият отправя молба към небето: Господи! Сторих всичко, което можах. Помогни ми! Помогни ми по-нататък!

По негово време на десет дни се полагала всичко на всичко една книга (той вече е сам в килията). В бедната затворническа библиотека има няколко издания на „Червеният концерт“ от Демян Бедни, които му ги носят за кой ли път в килията. Половин час след неговата молитва влизат да сменят книгата и както винаги, без да го питат, му подхвърлят — „Курс по астрофизика“! Откъде се е взела? Изключено е да я имат в библиотеката! В предчувствие за краткотрайността на тази среща Николай Александрович се нахвърля върху книгата и започва да запаметява, да запаметява всичко, което му е необходимо в момента и което може да му потрябва по-късно. Минават едва два дни, още осем дни му се полагат за книгата — и изведнъж се появява началникът на затвора, тръгнал на обиколка. Той веднага прозорливо забелязва: „Не бяхте ли астроном по специалност?“ — „Да.“ — „Веднага да му се прибере книгата!“ Но мистичната ѝ поява го отприщва за работа, която той продължава в Норилския лагер.

Така че сега ще трябва да започнем главата за противостоеенето на душата и решетката.

Но какво е това?... Ключът на надзирателя нагло гърми във вратата. Мрачният дежурен по блок се появява с дълъг списък: „Фамилното име? Собственото и бащиното? Дата на раждане? По кой член? Срок? Кога изтича присъдата?... Събирайте вещите си! Бързо!“

Е, братлета, етап! Етап!... Тръгваме за някъде! Господи, благослови ни! Дано да оцелеем...

Та това е: да сме живи и здрави — ще доразкажем всичко следващия път. В четвъртата част. Стига да сме живи и здрави...

[1] В древна Русия: крепостна стена от плътно вкопани и заострени отгоре стълбове, в по-късно време — затвор, тъмница, тюрьма. — Б.пр. ↑

[2] Харпун (рус). — Б.пр. ↑

[3] Предпазливост (рус). — Б.пр. ↑

[4] ТЮРемное ЗАКлючение (официалният термин). (На бълг.: тъмничен затвор). — Б.пр. ↑

[5] ТОН — Тюрьма Особого Назначения (На бълг.: Затвор със специално предназначение). — Б.пр. ↑

[6] П. А. Красиков (същият, който ще осъди на смърт митрополит Вениамин) чете в Петропавловската крепост „Капиталът“ (пък и лежи там само една година, освобождават го). — Б.а. ↑

[7] Сборник „От тюрем к воспитательным учреждениям“. М., „Советское законодательство“, 1934. — Б.а. ↑

[8] От 1918 г. не се стесняват да вкарват в затвора и бременни есерки. — Б.а. ↑

[9] Звучи почти като нациста Айхман... — Б.а. ↑

[10] През 1925 г. обръщат камъка с надписа надолу. Бродещите по Соловки туристи могат да потърсят, да погледат! — Б.а. ↑

[11] М. Н. Гренет. История царской тюрьмы. М., 1963, Т. V, гл. 8, стр. 304. — Б.а. ↑

[12] Пак там, стр. 311. — Б.а. ↑

[13] Има се предвид метежът на Корнилов от края на август 1917 г. — Б.пр. ↑

[14] Не ги обичам тези „ляво“ и „дясно“: те са условни, разменят си местата и са лишени от смисъл. — Б.а. ↑

[15] Има и такава думичка!... Небесно-блатист цвят. — Б.а. [↑](#)

ВТОРА ЧАСТ ВЕЧНО ДВИЖЕНИЕ

*И колелата не стоят,
въртят се...
И камъните мелнични
въртят се...*

В.
Мюлер

ПЪРВА ГЛАВА

КОРАБИТЕ НА АРХИПЕЛАГА

Хилядите острови на омагьосания Архипелаг са пръснати от Беринговия проток почти до Босфора. Те са невидими, ала съществуват и от остров на остров също така невидимо, но непрекъснато трябва да се превозват невидимите неволници с плът, обем и тегло.

Откъде да бъдат превозвани? С какво?

За тази цел съществуват големи пристанища — етапните затвори, и по-малки пристанища — лагерните етапни пунктове. За тази цел има стоманени закрити кораби — *вагон-закове*. А на пристана вместо лодки и катери ги посрещат също такива стоманени закрити бързоходни *гарвани*. Вагон-заковете се движат по разписание. А при нужда от пристанище до пристанище по диагоналите на Архипелага поемат и цели кервани — ешелон от червени товарни конски вагони.

Това е добре смазана система! Създавана е десетки години, без да се бърза. Създавали са я сити, униформени, спокойни хора. Конвойт от Кинешма посреща на нечетни числа в 17,00 на Северната гара в Москва етапите от бутирските, пресненските и таганските „гарвани“. Конвойт от Иваново пристига на гарата на четни числа в шест сутринта, където сваля тези, които ще бъдат прехвърлени в Нерехта, Бежецк и Бологое, и чака.

Всичко това се разиграва под носа ви, на хвърлей от вас, но незабележимо от вас (а може би си и затваряте очите). На големите гари товаренето и разтоварването на прокажените става далеч от пътническия перон, свидетели са само стрелочниците и кантонерите. На по-малките гари също се подбира някой забутан коловоз между магазините, където „гарванът“ спира на заден ход точно пред вагон-зака. Арестантът няма кога да се огледа, да хвърли поглед към гарата, към вас и покрай влака, той успява да види само стъпалата (понякога най-долното му стига да кръста и той няма сили да се изкатери на него), а конвоите, обградили тесния проход от „гарвана“ до вагона,

ръмжат и крещят: „Хайде, бързо!... Живо! Живо!...“, и току напират с насочени щикове.

И ние, бързащите по перона с деца, куфари и мрежи, нямаме време да умуваме: защо ли са прикачили към влака втори багажен вагон? Защото на него нищо не пише, а той по всичко прилича на багажен вагон — със също такива железни решетки и пълен мрак зад тях. Само че, кой знае защо, в него пътуват войници — защитниците на отечеството, и по гарите двамина се разхождат и си свирукат от двете страни на вагона, като поглеждат и под него.

Влакът потегля — и стотина прокълнати арестантски съдби и измъчени сърца се понасят по същите криволичещи релси, след същия дим, покрай същите полета, стълбове и копи сено, и дори с няколко секунди по-рано от вас, — но зад вашите стъкла следата във въздуха от мярналата се мъка ще е по-слаба дори от тази на пръсти, прокарани по водна повърхност. И нима в добре познатия, неизменен влаков бит — с комплекта спално бельо, с чая, разносян в стъклени чаши с поставки, — нима ще сте в състояние да разберете какъв сподавен ужас е профучал три секунди преди вас през същия обем на евклидовото пространство? Нима вие, недоволните, че в купето сте четирима и ви е тясно — нима вие бихте могли да повярвате, да вникнете в думите, че в същото такова купе пред вас току-що са профучали четиринадесет души? Ами ако са двадесет и пет? Ами ако са тридесет?...

„Вагон-зак“ — какво отвратително съкращение! Както впрочем и всички съкращения, измислени от палачите. Искат да кажат, че това е вагон за затворници. Но тази дума не се е удържала никъде освен в затворническите книжа. Арестантите са свикнали да наричат такъв вагон „столипински“ или просто „столипин“.

С все по-голямото удължаване на релсовото придвижване в отечеството ни променят формата си и арестантските екипи. До 90-те години на XIX век сибирските етапи се придвижват пеша или с конска тяга. Но през 1896 г. Ленин пътува за сибирското си заточение вече в обикновен вагон трета класа (заедно с обикновени пътници), което не му пречи да протестира пред персонала на влака срещу непоносимата теснотия. Познатата на всички картина на Ярошенко „Навсякъде живот“ ни показва още твърде наивното преобзавеждане на пътническия четвъртокласен вагон в арестантски: всичко е оставено така, както си е, и арестантите пътуват просто като хора с

единственото допълнение, че на прозорците са поставени двойни решетки. Тези вагони са се движили още дълго из Русия, някои затворници помнят как са ги превозвали в такива и през 1927 г. и само са разделяли мъжете от жените. От друга страна, есерът Трушин твърди, че той и по царско време е бил превозван във вагон „столипин“, само че това е все пак в криловските времена и са били по шест души в купе.

А ето и историята на този вагон. Той наистина влиза за пръв път в употреба по времето на Столипин: конструиран е през 1908 г., но за *преселниците* в източните области на страната, когато се развива силно преселническо движение и подвижният състав не достига. Този тип вагони отстъпва на обикновените пътнически, но е много по-удобен от товарните, понеже има допълнителни разпределения за покъщнина или за птици (днешните „половин“ купета, карцерите), но без, разбира се, никакви *решетки*, нито вътре, нито на прозорците. Решетките са плод на изобретателната мисъл и аз предполагам — на болшевишката. А вагонът си остана с названието „столипински“... Министърът, извикал на дуел депутата заради „столипинската вратовръзка“^[1], вече не би могъл да спре това посмъртно охулване.

А и никой не може да обвини гулаговското началство, че използва термина „столипин“ — не, за него това винаги е „вагон-зак“. Именно ние, зековите, колкото да противоречим на официалното название, само и само да го наричаме по своему и по-грубо, се бяхме полъгали по прозвището, оставено ни от арестантите от предишните поколения, както не е трудно да се определи — от 20-те години. Кои ли са авторите на това прозвище? Не „контрите“, те не биха стигнали до подобна асоциация: царският министър-председател и чекистите. Това безусловно са могли да бъдат само „революционерите“, изведнъж, неочаквано за себе си всмукани в чекистката месомелачка; или есерите, или анархистите (ако прозвището се е появило в началото на 20-те години), или троцкистите (ако е било в края на 20-те). Убили навремето със змийско ухапване великия деятел на Русия, те дори посмъртно скверният с долно ужилване неговата памет.

Но тъй като този вагон излиза на мода едва през 20-те години и намира всеобщо и изключително приложение от началото на 30-те, когато всичко в нашия живот става еднообразно (и тогава навярно са

създадени още много такива), справедливо ще бъде да го наричаме не „столипински“, а „сталински“.

Вагон-закът е обикновен вагон с купета, само че от деветте купета петте, определени за арестантите (и тук, както навсякъде на Архипелага, половината от тях са предоставени на обслужващите!), са отделени от коридора не с плътна преграда, а с решетка, така че да се вижда в купетата. Решетката е от кръстосани напреки железни пръчки, както по оградите на градинките около гарите. Стига до тавана на вагона и затова в купето над коридора няма багажни ниши. Прозорците по коридора са обикновени, но отвън също са с такива решетки. А в арестантското купе няма прозорец — само малък, също преграден с решетка процеп на равнището на горните легла (тъкмо защото няма прозорци, се заблуждаваме, че вагонът е багажен). Вратата в купето е плъзгаща се: железната рамка е също с решетка.

Всичко това, гледано от коридора, прилича твърде много на някаква зверилница: зад гъстата решетка, върху пода и леглата са се свили някакви жалки същества, наподобяващи хора, които ви гледат жално и молят за вода и храна. Но в зверилниците животните никога не са натиквани толкова натясно.

Според изчисленията на инженерите, живеещи на свобода, в сталинското купе шестима могат да седят долу, трима — да лежат на средното легло (то е превърнато в нар, простиращ се между двете стени на купето и изрязан само пред вратата, колкото да се провреш, за да се качиш или слезеш) и двама — в багажните ниши най-отгоре. Ако при това положение в купето бъдат вкарани още единадесет души (надзирателите натикват вече е ритници последните, за да затворят след тях вратата) — ще получите представа за напълно нормалния капацитет на сталинското купе. По двама ще се свият полуседнали в горните багажни ниши, петима ще се проснат върху съединеното средно легло (и те ще са най-щастливите — за тези места се избиват, ако в купето има криминални, именно те ще ги заемат), долу ще останат тринадесет души: по петима ще седнат на леглата, а трима ще се свият в прохода между краката им. Багажът ще е между хората, върху хората и под хората. И така, притиснати и със сгънати крака, те седят денонощия наред.

Не, това не се прави специално за да бъдат измъчвани хората! Осъденият е трудов боец на социализма, защо да го мъчат, той трябва

да бъде използван за строителството. Но съгласете се, той не е тръгнал на гости при тъща си, трябва ли да го настанят така, че и хората на свобода да му завидят? С транспорта у нас има трудности: все още пристигне, няма да пукне.

От 50-те години нататък, когато влаковете започват да се движат по редовни разписания, арестантите не пътуват вече много продължително — да речем, денонощие и половина — две. През войната и след нея е било по-зле: от Петропавловск (казахстанския) до Караганда вагон-закът пътува по *седем* денонощия (с по двадесет и пет души в купе). Дори от Куйбишев до Челябинск през август 1945 г. Сузи пътува няколко денонощия в сталински вагон и са били в купето *тридесет и пет души*, лежат направо един връз друг, мятат се и се борят. (За удовлетворение на тези, които се чудят и ги упрекват: защо не са се борили? — Б.а.) А през есента на 1946 г. Н. В. Тимофеев-Ресовски пътува от Петропавловск до Москва в купе, в което са натъпкани *тридесет и шест души*! Той *виси* няколко денонощия в купето между хората, без да опира крака до пода. Започват да умират — измъкват ги изпод краката на останалите (вярно, не веднага, а на следващия ден), та става малко по-широко. Цялото пътешествие до Москва продължава *три седмици*. (В Москва, но законите на Страната на чудесата, Тимофеев-Ресовски е изнесен на ръце от *офицерите*, които го откарват с лека кола: изпращат го да движи напред науката!)

Предел ли са тридесет и шест души? Нямаме свидетелства за тридесет и седем, но като се придържаме към единствено научния метод и възпитани в борбата с „пределшчиците“^[2], трябва да кажем: не и не! Не е предел! Може някъде да е и предел, но не и у нас! Все още в купето остават, макар и под леглата, макар и между раменете, между краката и главите кубически дециметри свободен въздух — купето е готово за още арестанти! Условно можем да приемем за предел броя на неотделените един от друг трупове, побрани в пълния обем на купето при спокойното им нареждане.

В. А. Корнеева пътува от Москва в купе с *тридесет жени* — повечето от тях грохнали старици, принудително изселвани заради вярата си (след пристигането си *всички* с изключение на две са прибрани в болницата). Не се стига до смъртни случаи благодарение на няколкото млади, здрави и отзивчиви момичета с тях, арестувани „за връзки с чужденци“. Те корят конвоя: „Не ви ли е срам да ги

превозвате така? Те могат да ви бъдат майки!“ И сигурно не толкова нравствените аргументи на момичетата, колкото привлекателната им външност намира отзвук у конвоя — няколко старици са преместени в... карцера. А „карцерът“ във вагон-зака не е наказание, а блаженство. От петте арестантски купета само четири са използвани за общи килии, а петото е разделено на две тесни полукупета с по едно горно и едно долно легло, както е при шафнерите. Тези карцери служат за изолация; там пътуват по трима-четирима — удобно и просторно.

През всичките тези вагонни денонощия в изнемога и задушшаваща теснотия на арестантите им се дава вместо топла храна само солена селда или чирози (така е през *всичките* години, през 30-те и 50-те, през зимата и лятото, в Сибир и в Украйна, и е излишно дори да прибягваме до примери) и съвсем не за да бъдат нарочно измъчвани с жажда. Ни най-малко, просто преценете сами — с какво да храните тези дриплъовци по време на път? Топла храна във вагона не им се полага (наистина в едно от купетата на вагон-зака има кухня, но тя е само за конвоя), да им дадеш сух булгур или сурова риба треска, не върви, колкото до месните консерви — няма ли да ги разглезим? Селъодка — по-добро от това няма, и резен хляб — какво друго?

А ти вземи, не се отказвай от своята половин селъодка, щом ти я дават, и се радвай! Ако си умен — не яж тази селъодка, изтрай, скрий я в джоба си, ще я изядеш при прекачването, там ще има вода. По-лошо е, когато дават азовска мокра хамсия, посипана с едра сол, няма да издържи в джоба ти, вземи я в полата на дрехата, в носната кърпа, в дланта си — и яж. Хамсията си я разпределят върху нечия връхна дреха, а конвоите изсипват чирозите накуп направо на пода и разпределянето им става върху леглата, върху коленете.

П. Ф. Якубович^[3] пише за 90-те години на миналия век, че през онова страшно време на сибирските етапи давали на човек по десет копейки дневни пари при цена на самун хляб от три килограма пет копейки, на гърне мляко от два литра — три копейки. „Арестантите си живеят живота“ — пише той. Но ето че в Иркутска губерния цените са по-високи, фунт^[4] месо струва десет копейки и

„арестантите направо се мъчат“. Фунт месо на човек за един ден не е половин сельодка, нали?...

Но получиш ли риба, няма да откажат да ти дадат и хляб, че, току-виж, и захарчица. По-лошото е, когато конвоят идва и заявява: днес няма да има храна, *не ви е отпусната*. А може и наистина да не е отпусната: в някое тъмнично счетоводство не са вписали цифрата където трябва. А може и да са им я отпуснали, но на самите конвои да не им стига дажбата (и тях не ги хранят кой знае как) и ето че решават да *свият хляба* за себе си, а да раздадат само по половин сельодка — а това е вече подозрително.

И, разбира се, не за да измъчват арестанта, не му дават след солената риба нито гореща вода (това никога), нито дори обикновена студена. Трябва да влезем в положението на конвоя: щатът е ограничен, едни стоят в коридора на пост, охраняват вагонната площадка, провират се на гарите отдолу под вагона, катерят се по покрива му: дали не е пробита нейде дупка? Други почистват оръжието си, пък и трябва да готвят политпросветата, да зубрят бойния устав. А третата смяна спи, осем часа ѝ се полагат по закон, не е вече като през войната. И после: да пренасяш водата с кофи е, едно, далече, второ, обидно. Редно ли е съветски боец да мъкне като катър вода за враговете на народа? Понякога откарват вагон-зака за разпределяне или скачване на половин денонощие път от гарата (да е по-далеч от нежелани погледи) и тогава е трудно с водата дори за червеноармейската кухня. Е, и на това ще му намериш цаката: ще гребнеш за зековете от локомотивния тендер жълта, мътна вода със смазочно масло в нея, те на драго сърце я пият и такава, няма страшно, къде ще видят какво пият в полумрака на купето — ни прозорец, ни крушка, светлината идва от коридора. Пък и малко ли време отива, докато им я раздадеш — арестантите си нямат канчета, някои и да са ги имали, задигнали са им ги — значи трябва да ги поиш с наличните две, и докато се напият, ще има да им стоиш, да гребеш и да им подаваш. (А и току решат помежду си: първо, значи да пият здравите, пък сетне вече туберкулозните и най-накрая сифилитиците! А в съседното купе се почва отначало: първо здравите...)

В края на краищата конвоят би понесъл и това, би им мъкнал вода и би ги поил, ако те, свини такива, след като се налочат, не напират за клозета. А става така: не им ли дадеш вода през деня, не те безпокоят за клозета; дадеш ли им веднъж — водиш ги веднъж; съжалиш ли ги и им дадеш два пъти — два пъти ще ги водиш. Сметката е проста — да не им даваш вода все пак.

И не че ти се свиди чак толкова едно водене до клозета, а защото това е отговорна и дори бойна операция: ангажират се за дълго един ефрейтор с двама войници. Трябва да се поставят два поста — единият до вратата на тоалетната, другият в коридора отсреща (за да не хукнат да бягат натам), а ефрейторът трябва току да отваря и да затваря вратата на купето, отначало да вкарва връщания се, сетне да пуска следващия. По устав му се разрешава да пуска само по един, за да не бъде нападат, да не започне бунт. И излиза, че отишлият до клозета задържа тридесет арестанти в своето купе и сто и двадесет в целия вагон, че и целия конвоен отряд! Ефрейторът и войниците ги побутват отзад: „Хайде! Хайде!... Живо! Живо!“, и той бърза, препъва се, сякаш мами държавата с това, че му се е доходило до едно място. През 1949 г. в „сталина“ Москва—Куйбишев еднокракият немец Шулц, свикнал вече с подканянията на руски, подскача на единствения си крак до клозета и обратно, а конвоят се къса от смях и го кара да скача по-бързо. При един такъв случай конвоирацията го блъсва на площадката пред тоалетната и Шулц пада. Ядосаният войник започва да го бие и Шулц, който от ударите не е в състояние да се изправи, изпълзва в мръсния клозет на ръце. Целият конвой наблюдава това и се превива от смях. [5]

За да не избяга арестантът през секундите, докато е в клозета, а и за по-голяма експедитивност, вратата на тоалетната не се затваря и докато наблюдава процеса, конвоят се провиква поощрително от площадката: „Живо, живо!... Свършвай, стига ти толкова!“ Понякога дава команда от самото начало: „Само по малка нужда!“, и тогава вече тия от площадката няма да те чакат за другото. И, разбира се, никога не си миеш ръцете: водата в тоалетната се пести, а и време няма. Ако арестантът се опита да се докосне до кранчето на умивалника, конвоят заръмжава от вратата: „Не пипай там, излизай!“ (И да носи някой между нещата си сапун или пешкир, ще го досраме да ги извади — твърде предвзето ще излезе.) Клозетът е изпоплескан. По-живо, по-

живо! И като пренася стичащите се нечистотии с обувките си, арестантът се вмъква в купето, пропълзява по нечий ръце и рамене нагоре и мръсните му обувки провисват от третото легло над второто и от тях прокапва.

Когато водят до тоалетната жени, уставът на караулната служба и здравият разум изискват също да не се затваря вратата, но не всеки конвой се придържа към това, някои махват с ръка: хайде, затворете. (На всичко отгоре накрая някоя жена ще трябва да мие клозета след всички и отново стой до нея, за да не избяга.)

Но и при такова бързане, за да минат през клозета сто и двадесет души, отиват повече от два часа — повече от четвърт смяна на трима конвои! И пак няма да им угодиш! Пак някой взел-дал старец ще ти захленчи след половин час и ще те замоли да го водиш отново; разбира се, не го пускаш, той свършва работата направо в купето и ето ти нова грижа за ефрейтора: да го кара да събира и изнася в шепи туй, дето е снесъл.

Та затова ги изкарвай по-рядко до клозета! А оттук следва, че ще трябва да им носиш и по-малко вода. И по-малко храна — тогава няма да ги хваща разстройството и няма да тровят въздуха, че то на какво прилича? Не се диша във вагона!

По-малко вода! А сельодката им се полага! Да не им даваш вода, е разумна мярка, да не им даваш сельодка, вече е служебно престъпление.

Никой, никой не си е поставил за цел да ни мъчи! Конвойят действа съвсем разумно! Но ние седим като древните християни в клетка, а върху разранените ни езици посипват сол.

Също така без умисъл (понякога с умисъл) етапните конвои набутват в едно купе хората по Петдесет и осми заедно с криминални и битоваци: арестантите са прекалено много, вагоните и купетата не достигат, времето е точно определено — кога да ги подреждаш? Едното от четирите купета се оставя за жените, в останалите три, ако все пак трябва да се сортират, ги разпределят в зависимост от гарите, до които пътуват, та да ги свалят по-удобно от вагона.

И нима Христос е разпънат между разбойниците, защото Пилат е искал да го унижи? Просто денят е бил такъв — определен за

разпъване, а Голгота е една, времето не стига. *И го слагат между злодеите.*

* * *

Страх ме е дори да си помисля какво щях да преживея, ако се намирах в положението на обикновен арестант... Конвойт и етапните офицери се държаха с мен и с моите другари учтиво... Като политически пътувах за каторгата сравнително комфортно — имах на разположение отделно от партидата криминални помещение на етапите, както и каруца, и багажът ми, цели сто кила, се превозваше с нея...

... Нарочно изпуснах в този пасаж кавичките, за да може читателят да вникне по-добре. Без кавичките пасажът звучи невероятно, нали?

Това го пише П. Ф. Якубович за 90-те години на миналия век. Книгата му е преиздадена сега като поучение за ония страшни времена. Успяваме да научим, че и на шлепа политическите са разполагали с отделна каюта и със специално място за разходка на палубата. Същото е и във „Възкресение“ на Толстой, и външният човек княз Нехлюдов може да посещава политическите затворници и да разговаря с тях. И само защото в списъка срещу фамилното име Якубович била „изпусната *магическата дума политически*“ (така — в Уст-Кар той е „посрещнат от инспектора на каторгата... като обикновен криминален престъпник — грубо, предизвикателно, дръзко“. Впрочем това недоразумение е разсеяно благополучно.

Какво неправдоподобно време! Изглеждало им почти престъпление да слагат политическите при криминалните! Криминалните ги откарвали на гарата под позорен строй по улицата, а политическите са могли да пътуват с карети (болшевикът Олмински, 1899 г.). Политическите не ги хранили от общия казан, давали им джобни пари и им носели храна от гостилничката. Болшевикът Олмински отказва да приеме дори болничната храна — сторила му се много груба^[6]. Блоковият в Бутирки иска извинение заради надзирателя, който се бил обърнал към Олмински на „ти“: при нас, разбирате ли, рядко идват политически, надзирателят не е знаел...

В Бутирки *рядко идват политически!*... Не е ли сън? А къде тогава отиват? Лубянка и Лефортово просто още ги няма!...

Подкарват Радишчев в етап, окован с вериги, и поради студеното време го намятат с „гнусния кожух“ на пазача му. Екатерина обаче незабавно се разпорежда: да му се свалят веригите и да му се набави всичко нужно за из път. Но през ноември 1927 г. Анна Скрипникова е изпратена от Бутирки за Соловки по етапен ред със сламена шапка и лятна рокля (както е арестувана през лятото, а оттогава стоята ѝ е запечатана и никой не ѝ разрешава да си вземе зимни дрехи).

Да бъдат отличавани политическите от криминалните, ще рече те да бъдат уважавани като равни съперници, да се признае, че хората могат да имат *възгледи*. Така дори арестуваният политически има усещането за политическа свобода!

Но откакто всички ние сме „каери“, а социалистите не отстояват положението си на „полити“ — оттогава с протеста си, че теб, политическия, те приравняват с криминалните, можеш да предизвикаш само смеха на арестантите и недоумението на надзирателите. „При нас всички са криминални“ — искрено отговарят тъмничарите.

Това смесване, тази първа потресаваща среща става или в „гарвана“, или във вагон-зака. До този момент както и да са те потискали, измъчвали и тормозили по време на следствието, всичко е идвало от сините фуражки, ти си ги различавал от човечеството, виждал си в тях само мръсната им служба. Но затова пък твоите съкилийници, макар и със съвсем различно развитие и опит, макар ти да си спорил с тях, макар те да са доносничили срещу теб — все пак са от същото обичайно, грешно и познато човечество, сред което си прекарал живота си.

Натикан в сталинското купе, тук очакваш да срещнеш само другари по нещастие. Всички твои врагове и мъчители са останали от оная страна на решетката, от тази ти не ги очакваш. И изведнъж повдигаш глава към квадратния прорез в средното легло, към това единствено небе над теб, и виждаш там три-четири — не, не лица! не, не маймунски муцуни (маймунската муцуна е значително по-добродушна и разумна)! не, не грозотия (грозотията поне с нещо наподобява образ)! — виждаш жестоки гнусни мутри с алчен и подигравателен израз. Разглеждат те като паяци, надвиснали над муха. Тяхна паяжина е решетката и ти си се хванал в нея! Те кривят уста,

сякаш се канят да те ухапят отстри, а докато говорят, съскат и се наслаждават от това съскане повече, отколкото от гласните и съгласните в речта — а и самата им реч само по окончанието на глаголите и съществителните напомня руската, тя е неразбираема.

Тези странни горилоиди са най-често по фланелки — в купето е задушно, жилестите им червендалести вратове, издутите им като балони рамене, татуираните им мургави гърди никога не са изпитвали тъмнично изтощение. Кой са те? Откъде са? Изведнъж от един такъв врат ще провисне — кръстче! Да, алуминиево кръстче на връвчица. Оставаш поразен и донякъде облекчен: сред тях има значи вярващи, колко трогателно; няма от какво да се плашиш. Но тъкмо този „вярващ“ изведнъж зарязва с псувни и кръста, и вярата (те псуват отчасти на руски) и изведнъж завира разперени на чатал два пръста право в очите ти — не заплашва, а се опитва да ги избодат. В този жест „очите ти ще избодат, мършо!“ е и цялата им философия и вяра! След като са способни да размажат окото ти като гол охлюв, какво ли по теб и с теб ще пощадят? Кръстчето се люлее, ти се пулиш с още неизбежните си очи срещу този дивашки маскарад и вече не знаеш: кой от вас не е с всичкия си? Кой тепърва ще полудее?

За един миг рухvat и пропадат всички човечни навици за общуване, с които си живял досега. През целия си живот — особено до ареста, но дори и след него, дори отчасти и на следствието — си се обръщал към другите хора с думи, и те са ти отговаряли с думи, и тези думи са имали някакво въздействие, могъл си или да убедиш, или да възразиш, или да се съгласиш. Помниш различни отношения между хората — молба, заповед, благодарност, — но това, пред което се озоваваш тук, е извън тези думи, извън тези отношения. Долу като пратеник на мутрите слиза най-често някакъв още непълнолетен дребосък, чиято разпуснатост, чиято наглост е три пъти по-гнусна, и този злосторник развързва торбата ти, бърка в джобовете ти — не както се претърсва, а както се бърка в своите! От тази минута нищо твоё не е вече твоё, самият ти си само каучуков калъп, върху който са наслагали излишни вещи, но вещите могат да бъдат свалени. Нищо, нито на този малък зъл пор, нито на муцуните над теб нищо не можеш да обясниш с думи, да откажеш, да забраниш, да измолиш пощада! Те не са хора, това ти става ясно за един миг. Можеш само да биеш — или това дете, или онези грамадни твари над главата ти!

Но как ще удариш от долу на горе ония тримата? А май не е редно да биеш и хлапака, макар и да е толкова противен. Най-многого да го избуташ деликатно от себе си... Но и това не бива, защото то мигом ще те захапе за носа или ония горе незабавно ще ти разцепят главата (на всичко отгоре носят и ножове, само че няма да ги вадят заради тебе — за какво да си цапат ръцете).

Поглеждаш съседите си, другарите — хайде да им се опълчим заедно или да протестираме официално! Ала всички тези другари, твоят Петдесет и осми член, са ограбени един по един още преди да дойдеш тук, а сега си седят смирено, превити одве и пак добре, ако гледат някъде встрани, че инак гледат така, сякаш това не е насилие, не е грабеж, а природно явление: тревата расте, дъждът вали.

Защото сме изпуснали времето, господа, другари и братя! Трябваше да се сецате кои сте, когато Стружински се самозапали във вятската килия, че и преди това, когато ви обявяваха за „каери“.

И така, ти се оставяш да ти смъкнат палтото, а в самото ти напипват и изтръгват защитата двадесетачка, торбата ти е хвърлена горе, проверена е и всичко, което твоята сантиментална жена е скътала след присъдата за дългия ти път, остава там, горе, а на теб в торбичката ти се връща четката за зъби...

Макар че не всеки се е подчинявал така през 30-те и 40-те години, деветдесет и девет на сто са се примирявали. (Разказвали са ми редки случаи, както когато трима сплотени млади и здрави мъже устояли на рецидивистите, но не за да защитят общата справедливост, ограбваните край тях, а себе си, поддържайки въоръжен неутралитет.) Как е могло да се случи така? Мъже! Офицери! Войници! Фронтоваци!

За да се бие смело, човек трябва да е подготвен за този бой, да го очаква, да е наясно с неговата цел. А тук са нарушени всички условия: без да познава предварително апашката среда, човек не може да очаква този бой, а най-вече просто не разбира необходимостта от него, до последния миг си въобразява (погрешно), че негови врагове са само сините фуражки. Трябва още дълго да се образова, докато разбере, че татуираните гърди са всъщност задниците на самите фуражки, това е откритото признание, което пагоните няма да направят гласно: „Умри днес ти, а аз утре!“ Арестантът новак иска да минава за политически, тоест той е с народа, а държавата е срещу тях. А тук неочаквано отзад и отстрани те напада някаква чевръста сган и всички разграничавания

се объркват, яснотата по този въпрос става на пух и прах. (Арестантът дълго още ще се лута, докато си даде сметка, че тази сган действа съвместно с тъмничарите.)

За да се бие смело, човек трябва да усеща гърба си защитен, да има подкрепа от страни, да чувства почва под краката си. Всички тези условия са разрушени за Петдесет и осми. След като мине веднъж през месомелачката на политическото следствие, човек е сломен телом: той е гладувал, не е спал, мръзнал е по карцерите, търкалял се е, пребит от бой. И само да е телом — той е сломен и духом! На него му е втълпявано и доказвано, че и възгледите му, и поведението му в живота, и отношенията му с хората — всичко е било погрешно, защото го е довело до разгром. В туптящата топчица, изхвърлена от машинното отделение на съда, за да поеме по дългия етап, е останала само жаждата за живот, без изобщо да проумява какво става наоколо. Да сломи окончателно човека, напълно да го разедини от другите — ето какво цели следствието по член 58. Осъдените трябва да разберат, че най-голямата им вина, докато са били на свобода, е бил опитът им да контактуват някак или да се обединят помежду си без участието на партийния секретар, профсъюзния председател и администрацията. В затвора това прераства дори в страх от всякакви тъмнични *колективни действия*: една и съща жалба да се отправя от двама или на един и същ лист хартия да се подпишат двама. Отстранени вече за дълго от всякаво обединяване, лъжеполитическите не са готови да се обединят и срещу рецидивистите. Нито да им дойде наум да си приготвят за вагона или междинните затвори оръжие — я нож, я бокс. Първо, за какво им е? Срещу кого? Второ, употребиш ли го, както си обременен със зловещия член 58, при повторно съдебно дело можеш да получиш и разстрел. Трето, още преди това, при обиска, ако намерят нож у теб, те очаква наказание, което не е същото както при рецидивиста: при него ножът е белег за бабаитлък, традиция, неосъзнатост, при теб — терор.

И най-сетне, в по-голямата си част арестуваните по член 58 са кротки хора (а често и стари, болни), служили си цял живот с думи, а не с юмруци, които и сега, както преди, не могат да дигнат.

А рецидивистите не минават през подобно следствие. Цялото им следствие се свежда до два разпита, лек процес и лека присъда, като дори тази лека присъда не я излежават докрай, а ги освобождават

предсрочно: или ги амнистират, или пък самите те бягат.^[7] Никой не лишава рецидивиста от полагащите му се по закон пратки и по време на следствието — от богатите по съдържание пратки от пая на другарите му по бранш, останали на свобода. Той не слабее, не линее нито ден — и ето че по пътя се подхранва и за сметка на *фраерите*. Членовете от Наказателния кодекс за апашите и бандитите не само с нищо не притесняват рецидивиста, той се гордее с тях — и тази му гордост е поддържана от всички началници със сини пагони или сини околожки: „Какво от това, че си бандит и убиец, ти не си изменник на родината, ти си *наш* човек, ще се оправаш.“ В тези членове не е включен единадесети параграф — за организация. Организацията не е забранена за рецидивистите — защо ли? — нека спомага за възпитаване на чувствата за колективизъм, така необходим на човека от нашето общество. И изземването на оръжието им е игра, никой не ги наказва заради оръжие — уважават техния закон („без това нещо не ги бива“). И извършеното ново убийство в килията не удължава присъдата на убиеца, а само го обкичва с лаври.

(Всъщност това си има своите дълбоки корени. Маркс осъжда лумпенпролетариата единствено заради неговата донякъде невъздържаност и непостоянни настроения. А Сталин винаги изпитва слабост към рецидивистите — ами че с кого друго е ограбвал банките? Още през 1901 г. той е обвиняван от другарите си в партията и в затвора, че е използвал криминални престъпници срещу политическите си противници. През 20-те години се появява и услужливият термин: *социално близки*. В тази плоскост е и Макаренко: *тези* могат да бъдат превъзпитани. Според Макаренко източник на престъпленията е само „контрареволуционната конспиративна дейност“. Не подлежат на превъзпитание онези — инженерите, свещениците, дребните буржоа, меншевиките.)

И защо да не крадат, щом няма кой да ги спре? Трима-четирима задружни и нагли рецидивисти държат в подчинение няколко десетки наплашени потиснати лъжеполитически затворници.

С одобрението на началството. Въз основа на Прогресивната теория.

Но защо, след като се отказват от юмручен отпор, жертвите поне не се оплакват? Нали в коридора се чува всеки звук, а и конвойният войник се разхожда бавно покрай решетката?

Да, там е въпросът. Чуват се всеки звук, всяко жално хриптене, а конвойт продължава да се разхожда — защо не се намесва? На метър от него, в полутъмната пещера на купето, ограбват човек — защо боецът от държавната охрана не се застъпва?

Ами по същата причина. На него му е внушено същото.

И нещо повече: след дългогодишната благосклонност към рецидивистите конвойт започва да изпитва симпатии към крадците и самият той се превръща в крадец.

От средата на 30-те до средата на 40-те години се наблюдава небивала разюзданост от страна на рецидивистите и невероятно малтретиране на политическите затворници — но никой не помни случай някой конвой да е прекратил ограбването на политическия вилията, във вагона или в „гарвана“. Ще ви разкажат обаче не един случай, когато конвойт е приемал от крадците нагабените вещи, в замяна на което им е носел водка, храна (къде по-добра от дажбената), тютюн. Тези примери са вече общоизвестни. Нали и сержантът от конвоя също няма друго освен оръжието, скатания шинел, канчето и войнишката дажба. Жестоко ще е да се иска от него да конвоира облечения със скъпо кожено палто и обут с хромови ботуши народен враг, който носи *кешер* (чувал), натъпкан с богатски градски вещи, и да се примирява с това равенство. Отнемането на този разкош е също форма на класовата борба! Какви норми да търсим тук?

През 1945–1946 г., когато започват да прииждат арестанти не от другаде, а от Европа, с невиджани европейски неща по тях или в торбите им, дори конвойните офицери не издържат. Служебната съдба, опазила ги от фронта, в края на войната ги „опазва“ и от събирането на трофеи — нима това не е справедливо?

Така че съвсем не случайно, не от привързаност, не поради липса на място, а от корист конвойт натиква рецидивистите заедно с политическите по всички купета на своя вагон-зак. И криминалните не го подвеждат: вещите се измъкват от *бобрите*^[8] и се прехвърлят в куфарите на конвоя.

Но как да се постъпи, ако вагонът вече е натоварен с „бобри“ и влакът е тръгнал, а рецидивисти няма и няма, просто не качват такива, днес не се появяват техни етапи нито на една гара? Известни са и няколко такива случая.

През 1947 г. карат от Москва за централния затвор във Владимир група чужденци с доста скъп багаж, както показва първият отворен куфар. Тогава конвоят *сам* се заема във вагона системно да им отнема вещите. За да не пропуснат нещо, конвоите събличат арестантите *голи* и ги карат да седят така върху пода на вагона пред клозета, а през това време преглеждат и прибират вещите им. Но конвоят не взема под внимание, че не ги кара в лагер, а в истински затвор. С пристигането им там И. А. Корнеев подава писмена жалба, в която описва всичко подробно. Издирват този конвой и го обискират. Част от отнетите вещи са намерени и върнати, а невърнатото е платено на притежателите. Разправят, че всички от конвоя били осъдени по на десет и петнадесет години. Впрочем трудно е да се провери дали е истина, пък и съдените за криминални престъпления не се залежават дълго по затворите.

Споменатият случай обаче е изключение и ако началникът на конвоя не е бил толкова алчен, е щял да разбере, че е по-добре да стои настрана. Но ето и един по-обикновен случай, който ни кара да предполагаме, че едва ли е единствен. През август 1945 г. във вагон-зака Москва—Новосибирск (с който е прехвърлен А. Сузи) също няма крадци. А предстои дълго пътуване, тъй като влаковете тогава се движат бавно. Без да бърза, началникът на конвоя обявява в удобно за целта време обиск — поотделно на всеки, с багажа му в коридора. Събличат извикваните според тъмничните правила, но не в това е скритият смисъл на обиска, защото обискираните се връщат в претъпканата килия и всеки нож, всяко забравено нещо може да бъде предавано след това от ръка на ръка. Истинският смисъл на обиска е в проверката на всички лични вещи, които са в дрехите на арестувания и в чувала му. Тук, до чувалите, без да губят интерес през целия дълъг обиск, присъствуват с надменен непристъпен вид началникът на конвоя — офицер, и помощникът му — сержант. Грешната алчност напират да проличи наяве, но офицерът я потиска с преднамерено безразличие. Той прилича на стар развратник, който оглежда момиченца, но се стеснява от присъстващите, пък и от самите момиченца, защото не знае как да подходи. Колко незаменими в този момент биха били за него неколцина крадци! Но в етапа няма такива.

В етапа няма крадци, но се случват такива, които вече са докоснати и заразени от апашкия полъх на затвора. Примерът на крадците е поучителен и заразителен: той идва да подсказе, че има

начин да си живееш добре в тъмницата. В едно от купетата пътуват двама доскорошни офицери — Санин (моряк) и Мережков. И двамата са осъдени по член 58, но вече са започнали да се преустройват. С поддръжката на Мережков Санин се обявява за отговорник на купето и настоява чрез конвоя да бъде приет от началника на конвоя (успява да усети какво се крие зад тази негова надменност, да разбере, че всичко опира до нуждата от сводник!). Необичаен случай, но извеждат Санин и двамата разговарят някъде навън. По примера на Санин постъпва още един от съседното купе. Той също е изслушан.

А на сутринта раздават на арестантите не по петстотин и петдесет грама, колкото е по онова време дажбата за етапите, а по двеста и петдесет.

След раздаването на дажбата се надига тих ропот. Но само ропот — политическите се страхуват от „колективни действия“ и не се решават на нещо повече. Намира се един-единствен, който се провиква на раздаващия храната:

— Гражданино началник, колко грама има в тая дажба?

— Колкото се полага! — е отговорът.

— Искам да ми я измерят повторно, иначе няма да я взема! — високо обявява храбрецът.

Целият вагон замира. Мнозина не се докосват до храната си с надеждата, че ще им я измерят отново. В този момент се появява в целия си непорочен облик и офицерът. Всички мълчат, от което думите му се стоварват още по-тежко, още по-неотвратимо:

— Кой се бунтува срещу съветската власт?

Сърцата се свиват. (Ще ми възразят, че това е общоприет похват, че и в живота на свобода всеки началник се обявява за съветска власт и ха опитай само да спориш с него! Но за наплашените, за току-що осъдените за антисъветска дейност е много по-страшно.)

— Кой вдига бунт заради дажбата? — настойчиво пита офицерът.

— Гражданино лейтенант, аз само исках... — оправдава се вече виновният бунтар.

— Аха, ти ли, мръснико? На теб ли не ти харесва съветската власт?

(И защо да се бунтува? Защо да спори? Нима не е по-леко да изяде тази оскъдна дажба, да преглътне, да си замълчи?... А ето че

сега си докарва беля...)

— Мърша воняща! Контра! Сам си търси бесилото, на всичко отгоре и дажбата да му мерят?! Съветската власт го пои и храни, а той недоволен още? Знаеш ли какво ти се полага за такова нещо?...

Команда към конвоя: „Отведете го!“ Ключалката щраква. „Излизай, ръцете отзад!“ Извеждат клетника.

— Кой друг е недоволен? На кого още да измерваме дажбата?

(Сякаш можеш нещо да докажеш! Сякаш има къде да се оплачеш, че си получил двеста и петдесет грама, и ще ти повярват тъкмо на теб, а не на лейтенанта, според когото са раздадени точно по петстотин и петдесет грама.)

На бито куче стига да му покажеш тоягата. Всички останали се оказват доволни и се примиряват с тази санкционираща дажба през *всичките дни* на дългото пътуване. Престават да им раздават и захарта — нея си я прибира конвоят.

(Това се случва през годината на двете велики победи — над Германия и над Япония, на победите, които ще възвеличат историята на нашето отечество и които внуците и правнуците ни ще изучават.)

Гладуват така ден, гладуват два, идва им от малко умът и тогава Санин казва на своето купе: „Така сме загубени, момчета. Хайде да съберем каквото имаме по-свястно — ще ида да го разменя и да ви донеса нещо да хапнете.“ И с непоколебима увереност започва да прибира едни вещи, от други да се отказва (не всички се съгласяват да дават, но и никой не ги кара насила!). После моли да го пуснат с Мережков, и странно — конвоят ги пуска. Те се отправят със събраните предмети към купето на конвоя и се връщат с нарязани самуни хляб и с махорка. Това са същите самуни — от седемте килограма, задигнати от дажбата на зековете, само че сега те се раздават не на всички по равно, а само на ония, които са дали нещо от вещите си.

И е съвсем справедливо: нали всички открито са признали, че са доволни и от намалената дажба? Справедливо е и защото вещите все нещо струват и за тях трябва да се плати. А и погледнато в перспектива, също е справедливо: тези вещи са прекалено добри за лагера, тъй и тъй ще им ги изземат или откраднат.

А махорката си е на конвоя. Войниците си поделят с арестантите своя личен тютюнец — но и това е справедливо, защото и те ядат

хляба на арестантите и пият с чая захарта им, която е прекален лукс за враговете. И най-сетне, справедливо е и това, че Санин и Мережков, които не са давали нищо от личните си вещи, вземат за себе си повече от далите, защото без тях не би станала и размяната.

И така седят, притиснати в полумрака, и едни дъвчат коматите хляб, полагащи се по право и на съседите им, които обаче могат само да ги наблюдават как ядат. Конвойт не им разрешава да пушат един по един, а на два часа веднъж всички заедно — и целият вагон се изпълва с дим, сякаш нещо се е запалило. Тези, на които отначало им се е досвидяло за вещите, сега вече съжаляват, че не са предали нищо на Санин, и му предлагат да вземе този път нещо и от тях, но Санин отлага това за по-нататък.

Тази операция не би преминала така гладко и докрай, ако влаковете през следвоенните години не пътуват толкова дълго, когато вагон-заковете често са прикачвани и откачвани по гарите, но пък нали времето е следвоенно и всяка вещ е ценна. До Куйбишев пътуват една седмица — и през цялата седмица им дават от държавата само двеста и петдесет грама хляб (впрочем блокадната норма в Ленинград е два пъти по-малка), чирози и вода. Останалия хляб трябва да купуват срещу личните си вещи. Скоро предлагането започва да надхвърля търсенето и конвойт все по-неохотно отива на размяна, все повече започва да отбира.

На разпределителния пункт в Куйбишев ги завеждат на баня и ги връщат в същия влак и в същия вагон. Поема ги нов конвой, но очевидно му е обяснено по щафета как да докопа и той нещо от вещите им — и същият начин за купуване на полагащата се дажба се възобновява чак до Новосибирск. (Не е трудно да си представим колко възприемчиво се разпространява този заразителен опит сред всички конвои.)

Когато ги свалят от влака в Новосибирск между коловозите и някакъв новак офицер идва и ги пита: „Има ли оплаквания от конвоя?“ — всички смутено мълчат.

Правилно е преценил първият началник на конвоя.

* * *

Пътниците във вагон-зака се отличават от останалите пътници във влака по това, че не знаят къде пътуват и на коя гара ще слязат: нито имат билети, нито могат да прочетат маршрутните табели на вагоните. В Москва понякога ги товарят толкова далече от перона, че дори и москвичани не се досещат: коя ли ще е тази от осемте столични гари? Арестантите престояват няколко часа, притиснати един до друг сред вонящия въздух в очакване на маневрения локомотив. Час по-скоро да дойде, да отведе вагон-зака до вече композирания влак. Ако е лято, ще чуят по високоговорителите на гарата: „Москва—Уфа тръгва от трети коловоз... Влакът Москва—Ташкент е композиран на първи коловоз...“ Значи това е Казанската гара и познавачите на географията на Архипелага и на пътищата до него започват да обясняват на другите: Воркута и Печора отпадат, за тях се тръгва от Ярославската гара; отпадат по този начин и Кировските, и горкиевските лагери.

Така в жътвата на славата попадат плевели. Но дали са плевели? Защото няма пушкински, гоголевски и толстоевски лагери — а има горкиевски, и то какъв букет! Че и каторжна мина „Максим Горки“ (на четиридесет километра от Елген)! Да, Алексей Максимич... „с вашето, другарю, сърце и име“... Ако врагът не се предава... Изпуснеш се веднъж и ето на — вече си извън литературата...

Никога не карат затворниците от Москва в Белорусия, Украйна и Кавказ, там няма къде да дяват и техните си. Ослушваме се по-нататък. Уфимският влак тръгва — нашият не мърда. Ташкентският замина — ние стоим. „До тръгването на влака Москва—Новосибирск... Молим изпращачите... билетите на пътуващите...“ Потегляме. Нашият! А какво показва това? Засега нищо. И Средното Поволжие е наше, и Южен Урал. Наш е Казахстан, с джезказганските медни рудници. Наш е и Тайшет със завода за импрегниране на траверси (където, разправят, креозотът прониква през кожата в костите, а дробовете се запълват с парите му — чиста смърт. Наш е още и цял Сибир чак до Совгаван. И Колима е наша, и Норилск също е наш.

През зимата вагонът е плътно затворен и високоговорителите не се чуват. Ако конвойният отряд спазва устава, никой от него няма да обели дума за маршрута. Така ще потеглим, ще заспим, натъпкани като сардели, колелетата ще тракат и няма да разберем — гори или степи ще видим на другия ден през прозореца. През прозореца, който е в коридора. От средното легло през решетката, коридора, двете легла и още една решетка се виждат все пак коловозите на гарата и късче пространство, бягащо покрай влака. Ако стъклата не са заледени, понякога може да се прочете и името на гарата — някое си Авсютино или Ундол. Къде има такива гари?... Никой в купето не ги е чувал. Понякога може да се разбере по слънцето: на север ли ви карат или на изток. Случва се и в някое си Туфаново да натикат във вашето купе опърпано битоваче и то да ви разкаже, че го карат на съд в Данилов и го е страх да не му лепнат две години. Така научавате, че през нощта сте минали Ярославъл и, ще рече, първият етап е Вологодск. И винаги ще се намерят в купето познавачи, които мрачно ще произнесат с особено натъртване на „о“-то: „вОлОгОдският кОнвОй не си поплюва!“

Но и да разберете посоката — това още нищо не значи: етапи и етапи се навързват пред вас върху нишката ви на възли и от всеки могат да ви поведат встрани. Не те блазни ни Ухта, ни Инта, ни Воркута, а мислиш ли, че 501-вият обект е за предпочитане — железопътната линия през тундрата, през Северен Сибир? Той е лош от всички други.

Горе-долу пет години след войната, когато арестантските потоци все пак започват да се побират в коритата си (или Министерството на вътрешните работи разширява щатовете?), в министерството се преборват с камарите от милиони *дела* и започват да изпращат всеки осъден със затворническото му дело, запечатано в плик, на който открито за конвоя е написан маршрутът (да знаят повече от маршрута си, не е полезно, съдържанието на делата може да повлияе разлагащо). Именно тогава, ако лежите на средното легло и сержантът се е спрял близо до вас, и освен това умеете да четете нагоре с краката — може би ще смогнете да прочетете, че еди-кого си го карат в Княж-Погост, а вас — в Каргополлаг.

Е, сега започваш да се вълнуваш още повече! Какъв е този Карполлаг? Кой е чувал нещо за него?... Каква е *общата* работа?...

(Има обща работа, която направо те вкарва в гроба, но се случва и да е по-лека.) Няма ли да е нещо, дето съвсем ще те скапе?

И как така, как в суматохата на тръгването не сте съобщили на близките си и те все още си въобразяват, че сте в сталиногорския лагер край Тула? Ако сте твърде нервни и твърде досетливи, може би ще успеете да решите и тази задача: у един ще се намери сантиметър графитено парченце, у друг — смачкано късче хартийка. Предпазливо, за да не ви забележи войникът от конвоя, който стои в коридора (а не е позволено да лежите към прохода с крака, само с глава!), свит и извърнат, вие пишете между тласъците на вагона до близките си, че внезапно са ви вдигнали от старото място и сега сте на път, че от новото място ще ви разрешат може би само по едно писмо на година, нека са готови за това. Сгънатото, на триъгълник писмо трябва да отнесете на късмет в клозета: току-виж, са ви отвели там малко преди някоя гара или малко след като сте я отминали, току-виж, войникът се заяпал — тогава натискате бързо педала, та отворът за нечистотиите да зейне и закрили го с тялото си, хвърляте писъмцето в дупката. То ще се намокри, ще се нацапа, но може да мине и да падне между релсите. Или да се измъкне дори сухо, вятърът между колелетата ще го завърти, ще го отнесе и то ще попадне под колелетата или ще излети между тях и полегато ще падне върху насипа на платното. Може би така ще си остане да лежи до дъждовете, до снега, докато загине, може би нечия ръка ще го вдигне. И ако този човек се окаже *неидеен*, ще изпише наново адреса, ще повтори буквите отгоре или ще пххне хартийката в друг плик — и тогава, току-виж, писмото се получило. Понякога такива писма пристигат — с доплащане, изтъркани, размазани, измачкани, но с ясения плисък на мъката...

* * *

А още по-добре е, ако час по-скоро престанете да сте така нареченият *фраер* — смешен новак, плячка и жертва. Деветдесет и пет на сто е сигурно, че писмото ви няма да се получи. Но и да го получат, няма да донесе радост в дома ви. И що за живот е това — да се вълнувате всекичасно, всекидневно, когато сте навлезли в страната на епоса? Идването и заминаването тук отстоят на десетилетия, на

четвърт век. *Вие никога не ще се върнете* в предишния свят! Колкото по-бързо отвикнете от близките си, а и те от вас, толкова по-добре. Толкова по-облекчаващо за всички.

И си оставете колкото се може по-малко вещи, за да не им треперите! Не ви трябва куфар, защото конвойт ще ви го счупи пред вратата на вагона (а при положение, че в купето са по двадесет и пет души — какво друго ще измислите и вие самите на негово място?). И не носете нови ботуши, нито модни обувки, нито вълнен костюм: било във вагон-зака, било в „гарвана“, било при приемането ви в етапния затвор ще ви ги откраднат, ще ви ги отнемат, изтръгнат, сменят. Отстъпите ли ги без съпротива — унижението ще трови сърцето ви. Отнемат ли ви ги с бой — ще заплатите за тях с разкъравена уста. Отвратителни са ви тези нагли мутри, това подигравателно държане, този двуног измет, но ако трябва да треперите за собствеността си, не губите ли рядката възможност да наблюдавате и вниквате? Какво си мислите, с какво се различават от рецидивистите толкова живописно обрисуваните от Киплинг и Гумилъв контрабандисти, пирати, велики капитани? От същия сой са и те... Чаровни в романтичните сцени — защо са ви толкова отвратителни тук?

Разберете ги и тях. Тъмницата им е *роден дом*. Както и да ги глези властта, колкото и да смекчава присъдата им, колкото и да ги амнистира, вътрешната им орис ги връща отново и отново тук... Не им ли се полага за това и първата дума в законодателството на Архипелага? Навремето у нас лишаваха толкова успешно свободните граждани от правото на собственост (по-късно на самите лишаващи им хареса *да имат*) — отде-накъде ще бъде търпяно то в затвора? Заяпал си се, не си изял навреме своята сланина, не си разделил с приятелите си захарта и тютюна — и ето че сега апашите пребъркват твоята раница_, за да поправят моралната ти грешка. *В замяна* на обувките ти дават някакви износени жалки калеври, в замяна на пуловера ти — изплескана хамалска дреха. Самите те не задържат за дълго тези неща у себе си: твоите обувки са повод да загубят или спечелят пет пъти на карти, а пуловера утре ще го *профукат* за литър водка или парче салам. След ден-два и у тях, както и у теб, няма да остане нищо от всичко това. Това е вторият закон на термодинамиката: равнищата се изравняват...

Нищо, нищо не притежавайте! — ни учат Буда и Христос, стоиците и циниците. Защо ние, алчните, все не можем да проумеем тази проста проповед? Защо не разбираме, че имането погубва душата ни?

Е, нека солената риба се топли в джоба ти до етапния пункт, за да не те кара на жажда. Затова пък изяж веднага хляба и захарта, които ти се дават наведнъж за два дни. Тогава никой няма да ти ги открадне. И край на грижите. Бъди като птичка божия!

Притежавай само това, което може да пренесеш със себе си: знай език, знай страни, знай хора. Нека пътна торба ти бъде твоята памет. Запомняй! Запомняй! Само тези горчиви семена може би ще успеят някога да покълнат.

Огледай се — около теб има хора. Може би за един от тях после ще си спомняш през целия си живот и ще се ядосваш, че не си го разпитал. И по-малко говори — повече ще чуеш. Точат се из Архипелага, от остров на остров, тънките повесма на човешките съществувания. Вият се, докосват се помежду си някоя нощ в такъв един потракващ полутъмен вагон, после отново се разделят навеки — а ти дай ухо на тихия им брътвеж и на равномерното потракване под вагона. Потраква всъщност вретеното на живота.

Какви ли не невероятни истории ще чуеш тук, на колко неща ще се посмееш!

Да вземем например дребничкия подвижен французин до решетката — какво току се върти? На какво се чуди? Какво не му е ясно? Я му обясни! И го разпитай между другото: как е попаднал тук? Намира се такъв, дето знае френски, и научаваме: Макс Сантер, френски войник. Все така подвижен и любопитен е бил и на свобода, в своята *douce France*. Казвали му за добро — не се навирай там, а той се навъртал около етапния пункт за репатриране на руснаци. Един ден съветските войници го почерпили с водка и от този момент той вече нищо не си спомня. Идва на себе си в някакъв самолет, на пода. Вижда се облечен с червеноармейска рубашка и панталони, а над главата си — войнишки ботуши. Засега го осъдили на десет години лагер, но това, разбира се, е лоша шега, недоразумение, което ще се изясни, нали?... О, да, ще се изясни, драги, има да чакаш! (Предстои му и лагерна присъда, двадесет и пет години, и от Озьорлаг ще излезе едва през 1957 г.) През 1945–1946 г. никой не се чуди на такива случаи.

Това е френско-руски сюжет, а ето ви и един руско-френски. Всъщност той си е чисто руски, защото кой друг освен руснак ще навърти толкова път? Открай време у нас е имало хора, дето не са се побирали като Суриковия Меншиков в предоставената му в Беръзов къщурка. Така и Иван Коверченко — гледаш го съсухрен, среден на ръст, ама на — не се побира. А то руснакът пращи от здраве, пък и дяволът току му налива водчица. Коверченко разказва на драго сърце за себе си, и то все през смях. Подобни истории са истински бисер, само да ги слушаш. Вярно, че дълго не проумяваш: за какво са го прибрали и защо го водят политически? Но от това „политически“ не си струва да се прави капитал. Не е ли все едно с какво гребло са те загребали?

Както всички знаят много добре, до химическа война искаха да прибегнат германците, а не ние. При изтеглянето ни от Кубан някакви заплеси оставят за беда на едно летище цели камари химически бомби — и немците могат да направят от това международен скандал. Именно тогава дават на старши лейтенант Коверченко, родом от Краснодар, двадесет парашутисти и ги прехвърлят в тила на немците, за да закопаят всички тези толкова компрометиращи бомби в земята. (Читателите вече си въобразяват, че са се досетили, и се прозяват: по-нататък е попаднал в плен и сега го третират като изменник на родината. Нищо подобно!) Коверченко се справя превъзходно със задачата и се връща обратно през фронтовата линия с всичките си двадесет парашутисти, без нито една загуба, за което е предложен за Герой на Съветския съюз.

Само че това предложение се оформя месец-два, а нашият човек не се вмести в този „Герой“! „Герой“ се дава на кротките момчета, на отличниците в бойната и политическата подготовка, а ако ти гори душата и няма къде да му кръкнеш? И след като си Герой на целия Съюз — защо толкова се стискат, мамка им, та не ти дадат поне литър водка? И Иван Коверченко яхва коня и, откровено казано, без да знае нищо за Калигула, връхлита на втория етаж при градския там военен комисар ли, комендант ли, и: изпиши ми водка, и толкоз! (Въобразил си, че така ще е по-представително, че някак си по приляга за Герой и ще е по-трудно да му откажат.) Та затова ли са го прибрали? Не, какво приказвате! Затова е предложен от „Герой“ за по-малкия „Червено знаме“.

Много му се пийва на Коверченко, ама невинаги има какво и се налага да умува. В Полша попречва на немците да вдигнат във въздуха един мост — и почувствувал този мост като свой, взел да събира от поляците до пристигането на нашата комендатура такса за минаване по моста: че без мене нямаше и да го имате, мамка ви! Цял ден и цяла нощ събира таксата (за водка), накрая му писва, стига е стърчал тук, и предлага на поляците наоколо справедливо решение: да *откупят* моста от него. (Тази ли е причината да го приберат? Не.) И не че им иска чак толкова, ами поляците се стискат, нищо не събират. Тогава нашият пан капитан зарязва моста — по дяволите, минавайте безплатно!

През 1949 г. е началник-щаб на парашутния полк в Полоцк. Политотделът на дивизията никак не обича майор Коверченко за това, че не дава пет пари за политвъзпитанието. Веднъж той поисква да му дадат характеристика за Академията, но когато му я дават, я поглежда и я захвърля на масата: „С такава характеристика съм не за Академията, а за бандеровците^[9]!“ (Дали не е заради това?... Заради това спокойно биха могли да му тръснат десет години, но му се разминава.) Установява се още, че е пуснал незаконно в отпуск един войник. И че самият той в пияно състояние е карал камион, с който катастрофира. И за това го наказват с десет... денонощия арест. Впрочем охраняват го собствените му войници, а те го обичат беззаветно и го пускат от ареста да се разхожда свободно из селото. Той би преглътнал ареста, но политотделът почва да го заплашва със съд! Тъкмо тази заплаха смайва и оскърбява Коверченко: значи, като е да заравяш бомбите — Иване, хвърчи! А за някакъв си келяв камион — в затвора? Една нощ той излиза през прозореца и отива на Двина, качва се на скритата там моторна лодка на свой приятел и изчезва.

Оказва се, че не е пиянде с къса памет: сега вече жадува да отмъсти за всичко, което му е причинил политотделът: зарязва лодката в Литва и отива при литовците да ги моли: „Братлета, отведете ме при партизаните! Приемете ме, няма да съжалявате, хубаво ще им натрием носовете!“ Но литовците решават, че е провокатор.

Иван има зашита в дрехите си пари. Взема си билет за Кубан, но докато стигне до Москва, вече яко се е напил във вагон-ресторанта. Ето защо, когато слиза на гарата, хвърля с присвити очи поглед към Москва и казва на шофьора на таксито: „Карай в посолството!“ — „В

кое?“ — „Майната му, в кое да е.“ И шофьорът го откарва. „Кое е?“ — „Френското.“ — „Може.“

Вероятно мислите му се объркват и ако намеренията му за посолството отначало са едни, накрая вече са други, но ловкостта и силата му ни най-малко не отслабват: той не обезпокоява милиционера на входа, тихичко се шумгува в пресечката и се мята през гладкия двуметров зид. През двора на посолството минава още по-лесно: никой не го забелязва и не го задържа, той влиза в сградата, прекосява една стая, после втора и попада на сложена маса. Какво ли няма на нея, но най-вече го поразяват крушите. Така му се прияждат, че натъпква всичките си джобове. В този момент влизат стопаните да вечерят. „Ей, вие, французи! — пръв настъпва и се развиква Коверченко. Хрумва му, че през последните сто години Франция не е свършила нищо свястно. — Защо не вдигате революция, а? Че и Дьо Гол пробутвате на власт? А ние да ви снабдяваме с кубанска пшеничка? Няма да го бъде!“ — „Кой сте вие? Откъде се взехте?“ — чудят се французите. Без ни най-малко да се смути, Коверченко налучква верния тон: „Майор от Държавна сигурност.“ Французите изпадат в паника: „Дори и така да е, не може да нахлувате по този начин. Какво ви води тук?“ — „Абе да ви таквам...!“ — без заобикалки, от сърце им заявява Коверченко. И все още му остава трезв ум да започне отстъплението си, но тук от джобовете му започват да падат крушите и позорният смях го следва зад гърба му...

Но въпреки успява да се измъкне от посолството жив и невредим, че и още някъде да иде. На другата сутрин се събужда на Киевската гара (дали този път не се е бил запътил за Западна Украйна?) и тук скоро го залавят.

На следствието го бие не друг, а Абакумов, белезите по гърба му се издуват до дебелината на ръка. Министърът го бие, естествено, не заради крушите и не заради справедливия упрек на французите, а за да признае: от кого и кога е вербуван. И му лепват двадесет и пет години.

Нямат край такива истории, но, както и всеки вагон, през нощта арестантският затихва. През нощта не дават нито риба, нито вода, нито извеждат до клозета.

И тогава, както всеки друг вагон, той се изпълва с равномерното потракване на колелетата, което с нищо не нарушава тишината. И

тогава, ако и войникът се е дръпнал от коридора, от третото мъжко купе можеш да поговориш тихо с четвъртото — женското.

Разговорът с жена в затвора е нещо съвсем особено. Той крие нещо благородно, дори ако говориш за наказателните членове и присъдите.

Един такъв разговор се води цяла нощ и ето при какви обстоятелства. Това става през юли 1950 г. В женското купе се случва да има само едно младо момиче, дъщеря на московски лекар, осъден по 58–10. А в мъжките купета се надига шум: конвоят започва да натиква всички зекове от трите купета в две (по колко души се оказват в купе — хич и не питайте). И вкарват някакъв престъпник, който изобщо не прилича на арестант. Преди всичко не е остриган — и вълнистите му светлоруси коси, истински къдри, предизвикателно увенчават голямата му мъжествена глава. Той е млад, строен, с военен английски костюм. Водят го по коридора с известно уважение (конвоят се стъписва пред инструкцията, написана върху плика на неговото дело) — и девойката успява да погълне с поглед всичко това. А той не я вижда (и как само съжалява по-късно за това!).

По шума и блъсканицата разбира, че за него се освобождава специално купе — това до нея. Ясно е, че той не бива да влиза в контакт с никого. Толкова повече ѝ се ще да поговори с него. Във вагон-зака не могат да се видят от купетата си, но затова пък могат да чуят гласовете си в тишината. Късно вечерта, когато всичко утихва, девойката сяда в края на скамейката до самата решетка и тихо го повиква (а може отначало да е затананикала едва чуто. За такова нещо конвоят би трябвало да я накаже, но той се закротва някъде и в коридора няма никой).

След като я чува, научен от нея, непознатият сяда също открая. Сега те седят гръб до гръб, притиснати до една и съща трисантиметрова дъска, а говорят през решетката, шепнешката, покрай тази дъска. Главите и устните им са толкова близко, сякаш се целунат, а не могат не само да се докоснат, но дори да се видят.

Ерик Арвид Андерсен разбира руски вече съвсем сносно, говори с много грешки, но в края на краищата изразява мислите си. Той разказва на девойката удивителната си история (по-късно ще я чуем на етапния пункт), а тя на него — простишката история на една московска студентка, осъдена по член 58–10. Но Арвин с заплепен от нея,

разпитва я за съветската младеж, за съветския живот — и научава нещо съвсем различно от онова, което е знаел преди от западните левицарски вестници и от своята официална визита в тази страна.

Прекарват цялата нощ в разговор — и всичко през тази нощ се свързва за Арвид в едно: и необичайният арестантски вагон в чуждата страна; и напевното нощно потракване на влака, намиращо винаги отклик в сърцата ни; и мелодичният глас, шепотът, дъхът на момичето в неговото ухо — до самото му ухо, а той дори не може да я погледне! (Вече година и половина изобщо не е чувал женски глас.)

Покрай тази невидима (и, не ще съмнение, положително, непременно прекрасна) девойка той за пръв път започва да проглежда за Русия — и гласът на Русия му разказва през цялата нощ истината. Може и по такъв необичаен начин да опознаеш страната за пръв път... (На сутринта ще види през прозореца и нейните тъмни сламени стрехи — под печалния шепот на скрития от погледа му екскурзовод.)

И всичко това заедно е все Русия: арестантите във влака, престанали да се оплакват; девойката зад стената на сталинското купе; оттеглилият се да спи конвой; крушите, изпадали от джобовите, заровените бомби и конят, изкачен на втория етаж.

* * *

— Жандарми, жандарми! — зарадвани, надават викове арестантите. Те се радват, че по-нататък ще ги съпровождат учтиви жандарми, а не войнишки конвой.

Пак забравих да поставя кавичките. Това го разказва не друг, а самият Короленко^[10]. Ние, естествено, не се радваме на сините фуражки. Но ако попаднеш във вагон-зака, под махалото, ще се зарадваш на всекиго.

За всеки пътник на междинните малки гари е трудно да се качи във влака, а да слезе — колко му е? — мяташ долу багажа и скачаш. Не е така с арестанта. Ако местната тъмнична охрана или милиция не дойде да го свали или закъснее с две минути — пуф-паф! — влакът потегля и злочестия арестант го откарват на следващия етапен пункт. Пак добре, ако е до етапен пункт — там отново ще го зачислят на храна. Но се случва да пътуваш до края на следвания от влака

маршрут, да те държат в празния вече вагон близо осемнадесет часа, след което да те върнат обратно с новата партида и пак може би никой да не дойде за теб и пак да чакаш на някоя глуха линия, и пак да седиш така, а през това време никой *не ти дава храна*! Ти се водиш на дажба до първата спирка, счетоводството не е виновно, че затворът те е изтървал, теб те числят вече към Тулун. И конвоят не е задължен да те храни със своя хляб. Могат да те разкарват насам-натам шест пъти (имало е такива случаи!): Иркутск—Красноярск, Красноярск—Иркутск, Иркутск—Красноярск, та след това, като зърнеш на перона на Тулун някой със синя фуражка, си готов да се хвърлиш на шията му: благодаря ти, миличък, че ме отърва!

За две денонощия във вагон-зака така ще се измъчиш, задушиш и примреш, че преди голяма гара се чудиш: дали да не се помъчиш още малко, но по-скоро да се добереш до крайната спирка на пътуването си, или да те свалят за малко на етапния пункт.

Но ето че конвоят се разшества и разтичва. Излизат с шинелите си, блъскат с приклади. Ще рече, свалят целия вагон.

Отначало войниците от конвоя застават в кръг около стъпалата на вагона и още щом се свлечеш, смъкнеш, стовариш от тях, дружно и оглушително викват по теб от всички страни (така са научени): „Сядай! Сядай! Сядай!“ Това има силно въздействие — всички реват и не ти дават да вдигнеш очи. Свиваш се неволно като под избухващи снаряди, бързаш (закъде ли?), навеждаш се до земята и сядаш, догонил слезлите преди тебе.

„Сядай!“ е много ясна команда, но ако си новак сред арестантите, още не я разбираш. В Иваново, на запасните коловози, по същата тази команда, прегърнал куфара си (ако куфарът е изработен не в лагера, а фабрично, купен отвън, дръжката му винаги се къса и винаги в най-неочакваната минута), аз претичах, оставих го на земята откъм дългата му страна и без да погледна как седят останалите, се тръснах връз него — че мога ли да седна направо така върху траверсите, върху тъмния, просмукан с мазут пясък с офицерския си, още не толкова замърсен, с неизрязани пешове шинел! Началникът на конвоя — червенделеста, здравеняшка руса мутра, се спусна към мен — не проумявах какво ли иска, защо? И понечи, изглежда, да ме ритне с праведния си ботуш, но нещо го възпря — не пожали лъснатото си до блясък бомбе на ботуша, засили го в куфара ми и проби капака.

„Сядай!“ — поясни той. Чак тогава се сетих, че съм щръкнал като кула сред останалите зекове — и преди още да попитам: „А как да седя?“, вече бях разбрал как и увит в скъпоценния си шинел, седнах както всички хора, както седят кучетата пред портите и котките на прага.

(Още пазя този куфар; когато го видя, прокарвам пръсти по разкъсаната дупка. Предметите са по-паметливи от нас.)

Такова сваляне от влака е също обмислено. Ако седиш на земята на четирите си букви така, че коленете ти да стърчат пред тебе, центърът на тежестта ще се падне отзад и ще е трудно да се надигнеш веднага, още по-невъзможно е да скочиш. Освен това, като седим така притиснати, ние си пречим взаимно и поискаме ли да се нахвърлим внезапно върху конвоя, докато се размърдаме, ще ни пречукат до един.

Оставят ни да седим в очакване на „гарвана“ (той ни превозва на партиди, всички не може да ни побере наведнъж) или да ни подкарат пеша. Гледат това да стане на скрито място, та по-малко хора да ни видят, но понякога ни оставят неразумно да седим право на перона или на някоя открита площадка (в Куйбишев е така). Ето ви и изпитание за свободните граждани: ние ги заглеждаме с пълно право с любопитство, но как да ни погледнат те? С омраза? Съвестта не им позволява (единствено съветските писатели и журналисти вярват, че хората лежат „заслужено“ по затворите). Със съчувствие? Със съжаление? И таз хубава, да им се запишат имената! Че и присъда ще им тръснат, колко му е. И гордите ни свободни граждани („Четете, завиждайте, гражданин на Съюза съм аз“^[11]) свеждат виновно глави и се мъчат изобщо да не ни забелязват, сякаш имат пред себе си празно пространство. Най-смели са старите жени: тях вече не можеш да поквариш, те вярват и в Бога — и ще отчупят парче от оскъдния си твърд хлебец, за да ни го подхвърлят. Не се страхуват и бившите лагерници, битоваците, естествено. Те знаят: „Който не е бил, ще бъде, който е бил — няма да забрави“, и току гледаш, хвърлили ти някоя кутия цигари, за да им хвърлят и на тях при следващата присъда. Старческият хляб, подхвърлен от немощната ръка, не долита до нас, пада на земята, кутията цигари описва дъга във въздуха и ни уцелва, където сме най-нагъсто, а конвоят веднага щраква със затворите — срещу бабичката, срещу добрината, срещу хляба. „Ей, дърто, разкарай се!“

И светият хляб, разчупен, остава да лежи в прахта, докато не ни подкарат по-нататък.

Изобщо тези минути — когато седим на земята пред гарата — са едни от най-хубавите. Помня, в Омск ни бяха оставили така върху траверсите между две дълги товарни композиции. Оттук никой не минаваше (вероятно бяха поставили по един войник от двата края: „Оттук не може!“ А съветският човек и на свобода е възпитан да се подчинява на човека с шинел). Смрачава се. Август е. Омасленият чакъл на гарата още не е успял да изстине от дневното слънце и ни топли отдолу. Не виждаме гарата, но тя е някъде много наблизо, зад влаковете. Оттам гърми грамофон, въртят весели плочи, монотонно бучи тълпа. И кой знае защо, не мислим, че е унизително да седим като споена мръсна човешка маса на земята в някаква дупка; не ни се струва издевателство да слушаме танците на чуждата ни младеж, които ние никога вече няма да танцуваме; да си представяме, че в този момент някой някого посреща на перона, изпраща го, и може би дори с цветя. Това са двадесет минути почти на свобода: смрачава се, появяват се първите звезди, червените и зелените светлини на коловозите, звучи музика. Животът продължава без нас — и дори вече не ни е мъчно.

Обикни такива минути — и по-леко ще понасяш неволята. Иначе злобата те разкъсва отвътре.

Ако прехвърлянето на зековете до „гарвана“ крие опасности предвид намиращите се наблизо пътища и хора, конвойният устав предлага друга подходяща команда: „Хвани се под ръка!“ Нищо унизително няма в това да се хванеш под ръка! Да се хванат старците и хлапетата, момичетата и бабичките, здравите и сакатите. Ако едната ти ръка е заета с вещите — хващат те под нея, а ти хващаш с другата. В този си вид сте се притиснали два пъти по-плътно, отколкото в обичайния строй, изведнъж сте натежали, всички сте станали куци от теглещия ви на една страна багаж, от неудобството с него, всички се клатушкате. Мръсни, сиви, недодялани същества, тръгнали като слепци, с привидна нежност едни към други — карикатура на човечеството!

А може и изобщо да няма „гарван“. Началникът на конвоя може да се случи страхливец и да се бои, че ще се разбягате — и както сте

натезали, както се олюляват и блъските в багажа си, ще се помъкнете през града чак до затвора.

Съществува още една команда — карикатура вече на гъските: „Хвани се за петите!“ Това ще рече, на когото ръцете са свободни да хване с тях двата си крака при глезените. И в този вид: „Ходом марш!“ (Хайде, читателю, оставете книгата и се разходете така по стаята!... Е, как е? Каква е скоростта? Какво видяхте около себе си? А ако трябва да се решите на бягство? Погледнете отстрани, вие сте тридесет-четиридесет такива гъски! (Киев, 1940 г.)

Навън може и да не е август, може да е декември 1945 г., а вас ви погват пеша при минус четиридесет градуса, за да ви прехвърлят в Петропавловск. Както не е трудно да се досетите, през последните часове преди пристигането в града конвойт на вагон-зака не си прави труда да ви води до клозета, за да не цапате повече. Изтощени от следствието, премръзнали от студа, вие почти не можете да стискате, особено не ги бива да търпят жените. Какво чак толкова? Да не сте коне, че да спирате и да се разкрачвате, или кучета, че да ви трябва да опрете крак до някой стобор? Щом сте хора, може и както си вървите, от кого да се стесняваме в нашето отечество? На етапния пункт ще се подсушите... Вера Корнеева се навежда да си оправи обувката, изоставя една крачка — конвойт мигом насъсква срещу нея овчарското куче и то през всичките зимни дрехи я захапват отзад. Не изоставай! Пада един узбек — и го налагат с приклади, ритат го с ботуши.

Не е страшно, в „Дейли Експрес“ няма да се появят снимки. И никой никога няма да съди началника на конвоя до дълбоките му старини.

* * *

„Гарваните“ също водят началото си от историята. Какво друго, ако не „гарван“, е тъмничната карета, описана от Балзак? Само дето се влачи по-бавно и не я претъпкват чак толкова.

Вярно, през 20-те години още карат арестантите на пеши колони през градовете, дори през Ленинград, на кръстовищата спират движението, докато преминат. („Така ви се пада!“ — обсипват ги с

упреци от тротоарите. Още никой не знае великия замисъл на канализацията...)

Но отзивчив към техническите повей, Архипелагът не закъснява да заимствува *черния гарван*, а за по-ласкаво — „гарванчето“. По още калдъръмените ни улици първите „гарвани“ се появяват заедно с първите камиони. Те са с лоши ресори, друсат яко, но и арестантите да не са от стъкло? Затова пък изолацията им още тогава, през 1927 г., си я бива: нито една пролука, никаква крушка вътре, нито въздух, нито светлина. И още тогава натикват хората прави и плътно притиснати в каросериите. Не че нарочно са го замислили така, а просто поради недостиг на транспорт.

Години наред те са сиви, стоманени, очебийно затворнически. След войната обаче в столиците се сещат — започват да ги боядисват отвън с ярки цветове и да пишат „Хляб“ (арестантите са тъкмо хлябът на строежите), „Месо“ (по-точно би било да се пише „Кости“), че дори и „Пийте съветско шампанско!“

Отвътре „гарванът“ може да бъде просто бронирана каросерия — празна кошара. Покрай стените може да има наредени пейки. Съвсем не са удобни, с тях дори е по-лошо: натикват толкова хора, колкото могат да се поместят вътре прави, но вече един връз друг, като багаж, като денкове. „Гарваните“ могат да имат отзад бокс — тесен стоманен сандък за един човек. Или пък да има такива единични сандъци по цялата лява и дясна страна. Те се заключват като килии, а коридорът между тях е за надзирателя.

Кой би си представил подобно устройство — сложно като пчелна пита, когато гледа винената чаша в ръката на засмяна мома: „Пийте съветско шампанско!“

Натикват ви вътре със същите крясъци от всички страни: „Живо! Живо! По-бързо!“, за да няма кога да се озърнете и замислите някое бягство, натикват ви с юмруци и ритници, та да се заклещите с торбата си в тясната вратичка, да блъснете главата си в горния праг. Стоманената задна врата се щраква с усилие и потегляте.

Разбира се, превозването ви с „гарвана“ рядко трае с часове, обикновено — около двадесет-тридесет минути. Затова пък през този половин час така те подмята, така ти натъртва месата и кокалите, така прегъваш врат, ако си по-висок, че си спомняш за вагон-зака като за нещо уютно.

„Гарванът“ значи още ново прегрупиране, нови срещи, от които най-ярките, естествено, са с рецидивистите, пандизчиите. Може би не сте имали случай да бъдете с такива хора в едно купе, може и на етапния пункт да не ви съберат в една килия — но тук сте в техните ръце.

Понякога е толкова тясно, че дори джебчиите не успяват да *тафят* нещо. Краката и ръцете ви са стиснати като в пранги между телата на съседите и торбите. Само при пътните ями, когато всички се тресете и ви се откъсват бърбреците, положението на краиците ви се променя.

Понякога е по-просторно и тогава джебчиите успяват за този половин час да проверят съдържанието на всички торби, да отмъкнат *бацилите* и най-доброто от *партакешите*. От сбиване с тях ще ви удържат най-вече страхливи и благоразумни съображения (оттук, капка по капка, започвате да погубвате безсмъртната си душа, като предполагате, че главните ви врагове и главните събития тепърва ви предстоят и трябва да запазите силите си за тях). А може и да се опитате да замахнете — тогава ще ви ръгнат с нож в ребрата. (Следствие няма да има, а и да има — то с нищо не заплашва рецидивиста: само дето ще се забавят на етапния пункт и няма да потеглят към далечния лагер. Съгласете се, че в схватката между социално близкия и социално чуждия държавата няма да защити последния.)

През 1946 г. запасният полковник от Осоавиахим^[12] Лунин разказва в бутирската килия как пред очите му в един „гарван“ в Москва навръх Осми март, докато ги прехвърлят от градския съд до Таганка, рецидивистите изнасилват подред някаква девойка (при мълчаливото бездействие на всички останали). Сутринта девойката се облича по-официално и отива в съда все още като свободна гражданка (съдят я за самоволно отлъчване от работа и това е подготвено по най-гнусен начин от началника ѝ, задето тя е отказала да живее с него). Половин час преди да се качи в „гарвана“, девойката е осъдена на пет години по указа, после я натикват вътре и ето че посред бял ден, на московските улици („Пийте съветско шампанско!“), я превръщат в лагерна проститутка. И да твърдим ли, че това го извършват рецидивистите? А не тъмничарите? А не онзи неин началник?

Пандизчийска нежност! След като изнасилват девойката, тутакси я ограбват: смъкват ѝ официалните обувки, с които е искала да смае съдиите, блузката, връчват ги на конвоите, те спират, отиват за водка, след което рецидивистите се насмукват пак за сметка на девойката.

Когато пристигат в Таганския затвор, девойката с ридания се втурва да се оплаква. Офицерът я изслушва, прозява се и се тросва:

— Държавата не може да предоставя транспорт на всеки поотделно. Не разполагаме с такива възможности.

Да, „гарваните“ — това е „тясното място“ на Архипелага. Ако във вагон-зака няма възможност политическите да бъдат отделени от криминалните, то в „гарваните“ няма възможност да бъдат отделени мъжете от жените. И как апашите да не си поживеят „до насита“ между двете тъмници?

Ех, да ги нямаше тия пандизчии, щяхме да сме благодарни на „гарваните“ заради кратките срещи с жените! Къде ще ги видиш иначе в затворническия си живот, къде ще ги чуеш и ще се докоснеш до тях, ако не тук?

Веднъж, през 1950 г., ни караха от Бутирки на гарата доста нашироко — четиринадесет души в „гарван“ с пейки. Всички вече бяхме седнали и изведнъж натикаха при нас като последен човек някаква жена, една-единствена. Тя седна до задната врата, отначало плахо — как иначе, в компанията на четиринадесет мъже в този тъмен сандък, без всякаква защита. Но от няколкото разменени думи стана ясно, че тук всички сме свои — по Петдесет и осми.

Тя си каза името: Репина, жена на полковник, прибрали я веднага след мъжа ѝ. И внезапно един мълчалив военен, такъв наглед млад, слабичък, най-много да бъде лейтенант, я запита: „А случайно да сте лежали с Антонина Ивановна?“ — „Как? Да не сте нейният мъж? Олег?“ — „Да.“ — „Подполковник Иванов?... От Фрунзенската академия?“ — „Да!“

Какво „да“ беше само това! То се изтръгваше от свитото му гърло и страхът му какво може да научи беше повече от радостта. Той се премести до нея. През двете малки решетки на двете крила на задната врата мъглявите дрезгави петна на летния ден току пробягваха по лицата на жената и подполковника. „Лежахме заедно в една килия четири месеца в предварителния арест.“ — „Къде е сега тя?“ — „През цялото време я крепеше само мисълта за вас! Страхуваше се не за себе

си, а за вас. Отначало — да не ви арестуват. После — да не ви дадат тежка присъда.“ — „Но къде е тя сега?“ — „Все се кореше заради вашия арест. Беше й толкова тежко!“ — „Къде е сега?!“ — „Само не се плашете. — Репина постави ръце върху гърдите му, сякаш й бе близък човек. — Не издържа на напрежението. Преместиха я. Мъничко се... побърка... разбирате ли?...“

А нашето мъничко конче, бронирано със стоманена ламарина, се движи кротко в потока от шестте реда коли, спира пред светофарите и спокойно дава мигач.

С Олег Иванов се бях запознал съвсем наскоро преди това в Бутирки, и ето как. Бяха ни събрали в бокса на гарата да ни предадат вещите от гардероба. Извикаха ни заедно на вратата. Зад отворената врата в коридора надзирателката със сива престилка ровеше в куфара му и изтърси оттам на пода златен пагон на подполковник, дявол знае как оцелял, и без да забележи, настъпи с крак големите му звезди.

Тъпчеше го с обувката си като за кинокадър.

Обърнах му внимание: „Погледнете, другарю подполковник!“

Иванов помрачня. Все още държеше на понятието „безупречна служба“.

А ето сега и тези вести за жена му.

Всичко това той трябваше да понесе някак в продължение само на един час.

[1] Така по време на Столипиновата реакция са наричали бесилките. — Б.пр. ↑

[2] Тези, които смятат за предел на производствените възможности старите норми и показатели и се отказват да се борят за повишаване на производителността на труда. — Б.а. ↑

[3] „В мире отверженных“, М., 1964, т. 1. — Б.а. ↑

[4] Стара руска мярка, около 400 г. — Б.пр. ↑

[5] Това май е наречено „култ към личността на Сталин“? — Б.а. ↑

[6] Наистина, заради всичко това апашите (престъпната маса) наричат професионалните революционери „кекави дворянчета“ (П. Ф. Якубович). — Б.а. ↑

[7] В. И. Иванов (днес в Ухта) е осъждан девет пъти по член 162 (за кражба), пет пъти по член 82 (за бягство), общо тридесет и седем

години затвор — и ги излежава за пет-шест години. — Б.а. ↑

[8] Така са наричани богатите зекове с „вехтории“ и бацили, тоест хранителни продукти. — Б.а. ↑

[9] Борци за национален суверенитет в Западна Украйна, надигнали се срещу съветската власт (1943–1947). По името на ръководителя им С. Бандера (1908–1959).] Б.пр. ↑

[10] „История моего современника“, Собр. соч., М., 1955, т. VII, стр. 166. — Б.а. ↑

[11] Стих от популярното стихотворение на Маяковски „Съветски паспорт“ — Б.пр. ↑

[12] Дружество за съдействие на отбраната и авиационно-химическото строителство в СССР (1927–1948). — Б.пр. ↑

ВТОРА ГЛАВА

ПРИСТАНИЩАТА НА АРХИПЕЛАГА

Разгърнете върху голяма маса просторната карта на нашата Родина. Отбележете с дебели точки всички областни градове, всички железопътни възли, всички пунктове за прехвърляне, където завършват релсовите пътища и започва река или реката прави завой и по-нататък следва пеша пътека. Какво става? Цялата карта е оплюта от заразни мухи, нали? Ето как пред вас изниква величествената карта на пристанищата на Архипелага.

Наистина това не са фееричните пристанища на Александър Грин, където пият ром в таверните и ухажват хубавелките. И освен това няма топло синьо море (водата за къпане тук е литър на човек, а за по-удобно — четири литра на четирима в един леген, и се мийте веднага!). Затова пък останалата пристанищна романтика — нечистотия, насекоми, безредие, многоезична реч и побоища — колкото щещ, че и отгоре.

Малцина зекове не са лежали в три до пет етапни затвора, мнозина ще си припомнят десетина такива, а синовете на ГУЛАГ наброяват без усилие и до петдесетина. Само че всички те се сливат в паметта ни заради своята прилика: необразован конвой; безсмислено те разкарват във връзка с делото ти; дълго чакаш под палещото слънце или в есенния студ; още по-дълго те тършуват, след като те съблекат; стрижат те с мръсна машинка; студени хлъзгави бани, зловонни нужници; спарени коридори, винаги тесни, душни, почти винаги тъмни и влажни килии; топлината на човешка плът от двете ти страни на пода или на наровете; повдигнат край на леглото откъм главата, скован от дъски; недопечен хляб, почти тесто, чорба, сварена сякаш от силаж.

А който има бистра памет и отличава спомените един от друг, не трябва да пътува сега по страната — за него цялата география се състои от етапните затвори. Новосибирск ли? Знам, бил съм. Солидни бараки, сковани с дебели греди. Иркутск ли? Там прозорците са зазиждани няколко пъти, останали са, изглежда, от царско време и

всяка зидария е правена отделно, да не говорим какви отдушници са оставени. Вологда ли? Да, старо здание с кули. Клозетите са един над друг, а дървеното дюшеме е изгнило, направо капе отгоре върху долните. Усман ли? Как да го забравиш! Въшлив вонящ пандиз, стара сграда със сводове. Пък и така я натъпкват, че когато почнат да извеждат хората за етап — направо да се чудиш къде ли са могли да се поберат всичките, върволицата се точи през половината град.

Ще обидите такъв познавач, ако му кажете, че сте виждали град без етапен затвор. Със сигурност ще ви докаже, че няма такива градове, и ще бъде прав. Салск ли? Там държат етапните в КПЗ заедно със следствените. Така е във всеки районен център — и това ако не е затвор? В Сол-Илецк ли? Има и там етапен затвор! В Рибинск ли? Ами затвор № 2 — в бившия манастир? Много е спокойно, дворовете са калдъръмени, пусти, старите камъни са обрасли с мъх, в банята ведрата са дървени, чисти. В Чита ли? Затвор № 1. В Наушки ли? Там няма затвор, а етапен лагер, все тая. В Торжок ли? Там затворът е на хълма, също в бивш манастир.

Разбери, мили човече, не може да има град без тъмница! Навсякъде работят съдилища! Как ще пращате жертвите в лагера — по въздуха ли?

Естествено, от затвор до затвор има разлика. Но е невъзможно да се реши в един спор кой е по-добър, кой — по-лош. Ще се съберат трима-четирима зекове и всеки непременно ще хвали „своя“.

Да вземем макар Ивановския, не е от най-прочутите, ама попитай който е лежал там през зимата на тридесет и седма срещу тридесет и осма. Вътре *нямаше отопление* — и не само че не мръзняхме, но и лежахме голи на горните нарове. Избихме всички стъкла на прозорците, за да не се издушим. В двадесет и първа килия вместо предвидените двадесет души лежах *триста двадесет и трима*! Под нарове имаше вода и отгоре бяха наслагани дъски, за да лежим на тях. А от счупените прозорци нахлува студ. Изобщо там, под нарове, беше полярна нощ: че и никаква светлина, спирана от тия на нарове и между нарове. Не можехме да стигнем до кофата за изпражненията, та лазехме от края на нарове. Храната я давах не поотделно, а на десет души. Умре ли някой от десетимата — напъхваме го под нарове и го държим там, докато не се вмирише. И за него да получим дажба. И това можеше да се изтърпи, но

надзирателите бяха като пощръклели — току ни погнат от една килия в друга, мира не ни даваха. Едва си се наместил и — „Ставай! Отиваш в другата килия!“ И отново се бори за място. Кой знае защо, беше голяма тъпканица — три месеца не ни водиха на баня, въшки завъдихме, от тях — рани по краката и тиф. А заради тифа обявиха карантина, та четири месеца не пращаха етапи.

— Е, тук, момчета, вината не е в затвора, ами в годината. През тридесет и седма — осма, разбира се, не само зековете, ами и камъните стенеха. Иркутският също — нищо и никакъв затвор, а през тридесет и осма лекарите не смееха да си покажат носа в килията, ще минат само по коридора, а надзирателят крещи от вратата: „*Който е в безсъзнание — да излиза!*“

— През тридесет и седма, момчета, всички ги откарваха през Сибир на Колима, чак до Охотско море и Владивосток. На Колима параходите успяваха да извозват само по тридесет хиляди на месец, а от Москва потокът нямаше свършек. Събрали се били сто хиляди, ясно ли ти е?

— Че кой ги е броил?

— Който е трябвало, той.

— Ако става дума за владивостокската Транзитка, през февруари тридесет и седма там имаше не повече от четиридесет хиляди.

— Държаха ни по няколко месеца. Дървениците пълзяха по нарове като скакалци! На ден — половин канче вода: не достига, няма кой да я докара! Имаше цяла зона с корейци — всички измряха от дизентерия, до един! От нашата зона всяка сутрин изнасяха по сто човека. Почнахме да строим морга — запрягаха ни в каруци, пренасяхме камъните. Днеска влачиш ти, утре тебе те влачат дотам. А през есента ни връхлетя петнист тиф. И при нас беше така: не давахме мъртвите, докато не завонят — само и само да получим дажбата им. Лекарства — никакви. Промъкваме се в зоната — дайте лекарства! — а от кулите стрелят по нас. По-късно прибраха тифозните в отделна барака. Не успяваха да пренесат всички, но и оттам малцина можеха да излязат. Нарове там са на два етажа, от горните, ако си с температура, не можеш да слезеш по нужда и се изливаш върху тия под тебе! Хиляда и петстотин болни. Санитарите — всички до един криминални, вадеха златните зъби на мъртвите. Че и на живите...

— Абе стига с тая ваша тридесет и седма! А четиридесет и девета в залива Ванино, в пета зона — там какво беше! Тридесет и пет хиляди! И по няколко месеца! — Тогава пак не смогваха да откарват за Колима. Че и всяка нощ ни натирваха от барака в барака, от зона в зона. Както при фашистите: свирки! Крясъци! „Излизай без последния!“ И всички бегом! Само бегом! Погнат за хляба сто души — бегом! За чорбата — бегом! Никакви съдини нямахме! Сипвай чорбата където знаеш — в полата на дрехата, в шепата! Водата я караха с цистерни, няма в какво да ти я налят, пуснат струята — който успее да подложи уста, това е. Пред цистерната ще се изпотрепят, а отгоре, от кулата — с автомата! Съвсем като фашистите. Пристигна генерал-майор Деревянко, началник на УСВИТЛ^[1], излезе пред него от тълпата един военен летец, разкъса рубашката на гърдите си. „Имам седем бойни ордена! Кой ви е дал правото да стреляте по зоната?“ А Деревянко отвърща: „Стреляли сме и *ще стреляме*, докато не се научите да се държите както трябва.“^[2]

— Не, момчета, всичко това са дреболии. Истински етапен затвор е Кировският. Да вземем дори не някоя специална година, а четиридесет и седма макар — в Кировския двама надзиратели наблъскваха хората в килията с ритници, само така можеха да затворят вратата. Върху триетажните нарове през септември (а Вятка не ви е на Черно море) всички седяхме голи заради горещината — а седяхме, защото нямаше място да легнем: един ред седеше над главите ни, един — в краката ни. И в прохода на пода седяха на два реда, а помежду им стояха изправени, след това се сменяха. Торбите си държахме в ръце или на колене, няма къде да ги туриш. Само рецидивистите се разполагаха на *законните* си места, на вторите нарове до прозореца. Толкова дървеници имаше, че хапеха и през деня, пикираха направо от тавана. И караш така по цяла седмица, че и по месец.

— Искане ми се и на мен да се намеся, да разкажа за Красная Пресня през август четиридесет и пета, през лятото на Победата, но ми е неудобно: ние все пак можехме нощем да изтегнем крака и дървениците при нас бяха по-кротки, е, спяхме, вярно, на силна електрическа светлина, голи и облени в пот от жегата, че и мухи ни хапеха — но всичко това не се брои и е срамота да се перчиш с него. Обливахме се в пот при всяко помръдване, след храна потта направо се лееше от нас. В килията, малко по-голяма от средна по размери стая,

ни държаха по сто души, притиснати така, че и на пода не можеш да стъпиш. А двете вентилационни прозорчета бяха с намордници от ламарина, при това бяхме откъм южната страна — те не само спираха движението на въздуха, но и се нажежаваха от слънцето и ние изнемогвахме от жегата.

Този етапен затвор със славно революционно име се знае слабо от московчани, в него не се уреждат екскурзии, а и какви ти екскурзии, когато той е в експлоатация. А е съвсем наблизо. На две крачки от Новохорошевското шосе по околоръстната железопътна линия.

Няма етапен затвор, в който да не цари хаос, а и разговорите за тях са хаотични. Такава ще се окаже сигурно и тази глава: не знаеш за какво по-напред да се заловиш, за какво по-напред да разказваш. И колкото повече хора се струпват в етапния затвор, толкова по-голяма е безсмислицата. За хората е непоносимо, за ГУЛАГ неизгодно, но въпреки всичко държат хората там по цели месеци. И етапният затвор се превръща в истинска фабрика: хлебните дажби ги носят направо в строителни носилки като тухли. И врящата чорба я носят в седемдесетлитрови дървени баки с лостове, проврени през дръжките им.

Къде по-пренаселено и явно в сравнение с останалите е в Котлаския етапен затвор. По-пренаселено, защото той отваря пътя към целия европейски руски Североизток, по-явно, защото е вече навътре в Архипелага и няма от кого какво да се крие. Това е просто парче земя, разделено с огради на клетки, заключени до една. Макар тук масово да са изпращани селяни, когато ги погват през 1930 г. (трябва да се предполага, че са били без покрив над главите си, само че сега няма кой да разкаже), през 1938 г. също далеч не всички са побрани в паянтовите едноетажни дъсчени бараки, покрити отгоре с... брезент. Под есенния мокър сняг и при застудяване хората живеят тук просто под небето, върху голата земя. Наистина, не ги оставят да се вкочанясат неподвижни, през цялото време ги броят, поддържат бодрото им състояние чрез чести проверки (там са събирани понякога до двадесет хиляди души едновременно) или чрез внезапни нощни

обиски. По-късно в тези клетки опъват палатки, в някои издигат постройки от греди, двуетажни, но за да се поевтини разумно строителството, без междуетажни прегради, а като направо накамаряват шестетажни нарове с вертикални стълби отстрани, по които мръшляците трябва да се катерят като моряци (устройство, подходящо по-скоро за кораб, отколкото за пристанище). През зимата на 1944–1945 г., когато всички са вече под покрив, се побират само седем хиляди и петстотин души, от които на ден умират по петдесет и носилките до моргата са в неспирно движение. Някои ще възразят, че това е напълно сносно, смъртта възлиза под един процент на ден и при такова отношение човек може да изкара до пет месеца. Да, но нали главната коситба — лагерната работа, също още не е започнала. Този разход от две трети от процента на ден представлява чиста фира, недопустима за който и да е зеленчуков склад.

Колкото по-навътре са в Архипелага, толкова по-явно бетонните пристанища се сменят с пристани върху пилоти.

През Карабас, етапен лагер край Караганда, чието име е станало нарицателно, за няколко години минават половин милион души. (Юрий Карбе е регистриран там през 1942 г. вече като четиристотин тридесет и три хилядния.) Лагерът се състои от пръстени ниски постройки без подова настилка. Ежедневното развлечение е всички да излизат с вещите си навън, докато художниците варосат пода и дори рисуват върху него килимчета, а вечерта зековете лягат и изтриват с гърбовете си и ворта, и килимчетата.

В сравнение с останалите Карабас е най-достоеен за музей, но, уви, вече не съществува: на негово място е построен завод за железобетонни конструкции.

Княж-Погосткият етапен пункт (63 градуса северна ширина) е от колиби, сплетени от клони направо върху блато! Скелетът от върлини е загърнат с изподран брезент, който не опира земята. Вътре има двойни нарове също от върлини (небрежно одялани от клоните), в прохода — настилка от върлини. Под настилката жвака и избива рядка кал, която през нощта замръзва. В различните места на зоната пътеките са покрити също с жвакащи неустойчиви върлини и хората, изтощени до

крайна степен, току се свличат във водата и кишата. През тридесет и осма в Княж-Погост се хранят винаги с едно и също: ситно накълцана слама, забъркана със стрити рибени кости. Това е удобно, защото в етапния пункт няма чинии, канчета и лъжици, такива не се раздават на арестантите. Подкарват ги с десетки до казана и сипват от тази каша с черпаците във фуражките, калпаците и полите на дрехите им.

А в етапния пункт Вогвоздино (на няколко километра от Уст-Мим), където лежат едновременно пет хиляди души (чувал ли е някой за Вогвоздино, преди да го споменем? А малко ли са подобни неизвестни пунктове? Умножете ги по пет хиляди!) — във Вогвоздино варят кашата рядка, но там също няма чинии, излизат от положението (което не е по силите на нашия ум!), като раздават чорбата в *бански тасове* за по десет души наведнъж и им предоставят да се надпреварват кой повече да изсърба. (Впрочем и в Котлас е същото.)

Вярно, че във Вогвоздино никой не стои повече от година. (По година остават само съвсем закъсалите, от които всички лагери се отказват.)

Фантазията на литераторите бледнее пред туземната действителност на Архипелага. Когато искат да напишат най-осъдителното, най-очернящото за затвора, го упрекват винаги заради *кофата с изпразненията*. Кофата! Тя е символ на затвора в литературата, символ на унижението, на зловонието. О, лекомислен писателю! Нима тази кофа е нещо лошо за арестанта? Тя е най-милосърдното хрумване на тъмничарите. Целият ужас започва от мига, когато в килията *няма кофа*.

През тридесет и седма в някои сибирски затвори липсват такива кофи, те просто не достигат! Предварително не са подготвени, сибирската промишленост не успява да догонва размаха на присъдите. За новосъздадените килии не се намират кофи по складовете. В старите килии има кофи, но от време оно малки, и сега се налага благоразумно да бъдат изнесени, защото за новото попълнение не вършат работа. Така например, ако Минусинският затвор е построен навремето за петстотин души (Владимир Илич не попада тук, той пътува като свободен гражданин), а сега вече в него държат десет хиляди — ще рече, и всяка кофа за ходене по нужда трябва да се увеличи двадесет пъти! Но тя не се увеличава...

Нашите руски пера пишат на едро, преживели сме какво ли не, а почти нищо не сме описали и назовали, ала за западните автори с техния навик да разглеждат през лупа всяка клетчица на битието, да разклащат аптекарското шишенце в лъчистия сноп на прожектора, това е епопея, това са още десет тома „По следите на изгубеното време“: да разкажат за душевния смут на човека, когато килията е претъпкана двадесеткратно, а няма кофа и до клозета водят хората един път в денонощието! Естествено, тук има много технически начини, които са им неизвестни: за тях не е изход да пикаеш в брезентовата качулка и изобщо биха отхвърлили съвета на съседа да свършват работата в ботуша си! А между другото това е почерпан от проверената мъдрост съвет и ни най-малко не означава да си развалиш ботушите, нито пък да се сведе функцията им до кофа за ходене по нужда. Това значи: ботушът трябва да се свали, да се обърне наопаки, след това кончовът да се подгъне навън и по този начин да се образува закръглен улей, толкова желанийт съд! Но затова пък с какви психологически варианти западните автори биха обогатили своята литература (без какъвто и да е риск банално да повторят прочутите майстори), стига само да знаеха режима в същия този Минусински затвор: за храната четирима разполагат само с една чиния, а питейната вода се полага по едно канче на човек за през целия ден (канчета има). И ето че единият от четиримата използва общата чиния, за да облекчи напирещата го отвътре потребност, но преди обяда отказва да предостави своя запас от вода за измиването ѝ. Каква конфликтна ситуация! Какъв сблъсък между четири характера! Какви нюанси!

(Не се шегувам. Тъкмо така се разкрива дъното на човека. Само че руското перо няма кога да опише това, а руският човек няма кога да го прочете. Не се шегувам, защото само лекарите ще ви кажат как месеците в такава килия погубват за цял живот здравето на човека, дори да не е бил разстрелян по времето на Ежов и да е реабилитиран при Хрушчов.)

Това е положението, а ние мечтаехме да си поемем дъх и да се поразтъпчем на пристанището! Притиснати и превити в купето на вагон-зака в продължение на няколко денонощия, как мечтаехме само за етапния затвор! В него ще се поизпънем, ще се изправим. В него ще си утолим като хора жаждата със студена и гореща вода. В него няма

да ни принуждават да купуваме от конвоя полагаемата ни се дажба срещу собствените си вещи. В него ще ни дадат топла храна. И най-после ще ни заведат на баня, където да се облеем с гореща вода и да престанем да се дръгнем. Понатъртваме се в „гарвана“, в който сме подхвърляни от единия до другия край, подчиняваме се на крясъците: „Хвани се под ръка!“, „Хвани се за петите!“, и си даваме кураж: нищо, нищо, скоро ще сме в затвора! А там вече...

Но дори и нещо от нашите блянове да се сбъдне, пак ще бъде окаляно.

Какво ни очаква в банята? Никога не можеш да предвидиш. Изведнъж започват да стрижат жените до дъно (Красная Пресня, ноември, 1950 г.). Или ние, върволица голи мъже, стоим на опашка да ни стрижат жени. Във вологодската парилка дебалата леля Мотя се провиква: „Застанете в редица, мъже!“ — и насочва към нас тръба, от която бълва пара. И Иркутският затвор не остава назад: по-естествено е обслужващият в банята да е мъж, затова мъж маже и жените между краката с дезинфекционна четка. Или да вземем Новосибирския затвор, в който през зимата в студената умивалня от крановете тече ледена вода; арестантите се осмеляват да протестират пред началството; идва един капитан, подлага без колебание ръка под крана: „А аз ви казвам, че водата е гореща, ясно ли е?“ Вече е банално да разказваме, че има бани изобщо без вода; че в дезинфекционното изгарят вещите ви; че след банята ви карат да бягате боси и голи по снега за вещите си (Контраразузнаването на 2-ри белоруски фронт в Бродници, 1945 г., и аз съм търчал).

Още с първите крачки по време на етапа откривате, че се намирате в ръцете не на надзирателите, не на пагоните и мундирите, които, хич да не е, все пак се придържат към някакъв писан закон. Тук вие сте в ръцете на *нагаждачите* на етапа. На намръщения баняджия, който ще дойде за вашия етап: „Хайде тръгвайте да се къпете, господа фашисти!“, и на разпределящия наряда с шперплатова дъсчица, който претърсва строя с очи и ви подканя да бързате; и на избърснатия, но оставил си все пак малко перчемче *възпитател*, който се потупва с навит на руло вестник по крака и попоглежда към вашите торби; и на още други неизвестни ви нагаждачи, които проникват с рентгенови очи в куфарите ви — как само си приличат! И къде ли само не сте ги

виждали по вашия кратък етапен път, не такива чистички, не такива сресани, но същите добичета с безжалостно озъбени мутри?

Ааа! Ами че това е същата онази пандизчийска пасмина! Същите възпети от Утьосов апашии! Същите Женка Лютия, Серьога Звяра и Димка Червото, само че вече не зад решетката, а умити, станали доверени лица на държавата и наблюдаващи с *понт*^[3] за дисциплината — вече нашата. Ако се вгледате с малко повече въображение в тези мутри, може дори да си представите, че те имат руски произход, че някога са били селски чада, а бащите им са се наричали я Клим, я Прохор или Гурий и че дори са устроени по наше подобие: с две ноздри, с два ириса в очите, с розов език, за да преглъщат храната и да изговарят някои руски звуци, но съчетавани в съвсем нови думи.

Всеки началник на етапен затвор си прави следната сметка: за всички работи по щат може да плаща на роднините си, които си седят вкъщи, или да поделя същите пари между тъмничното началство. А от *социално близките* — достатъчно е да им свирнеш, и колкото щещ мераклии ще се намерят за тази работа, само и само *да се закачат* за етапния затвор, да не ги изпратят в шахтите, в рудниците, в тайгата. Всички тези разпределящи нарядите, писари, деловодители, възпитатели, баняджии, бръснари, склададжии, готвачи, миячи на съдове, перачи, кърпачи на бельо — всички те са вечноетапни, получават затворническа дажба и се водят към килиите; останалите мръвки те и без началството ще измъкнат от общия казан или от торбите на арестантите. Всички тези етапни нагаждачи не без основание смятат, че няма лагер, в който да са при по-добри условия. Ние попадаме при тях още недоизцедени и те ни цедят до насита. Те са, които ни обискират вместо надзирателите, а преди тараша предлагат да предадеш парите си на съхранение и съвсем сериозно пишат някакъв списък — само че колкото вие сте видели този списък с парите, толкова и ние! „Събраха ни парите по списък!“ — „Кой ви ги е събрал?“ — чуди се офицерът. „Ами идва тук един!“ — „Кой именно?“ Нагаждачите не са го видели... „Защо сте му дали парите си?“ — „Ние мислехме...“ — „Една патка мислила, мислила! По-малко трябва да мислите!“ Толкоз. Предлагат ни да оставим нещата си пред банята: „Никой няма да ви ги пипне! Кому са изтрябвали?“ Ние ги оставяме, пък и как да влезеш с тях в банята. Връщаме се: пуловерите ни ги няма, кожените ръкавици — също. „А какъв ти беше пуловерът?“ —

„Сив...“ — „Е, значи е отишъл да се изкъпе!“ Случва се и честно да ни отнемат вещите: в замяна на това, че са прибрали куфара ти на съхранение; че са те вкарали в килия без рецидивисти; че по-скоро ще гледат да те пратят оттук с етап; че повече няма да те пращат никъде. Просто не ни ограбват направо.

„Е, не, това не са обикновените криминални! — разясняват ни компетентните сред нас. — Това са *песове*^[4], дето са приели да служат. А честните крадци си седят по килиите.“ Но това някак трудно достига до нашите питомни мозъци. Маниерите им същите, татуировката — и тя. Може да са врагове на ония, ама и на нас не са приятели, там е работата...

А през това време ни оставят на двора под самите прозорци на килиите. Прозорците са с „намордници“, не можеш да надникнеш през тях, но оттам дрезгаво-доброжелателно ни съветват: „Ей, нашите! Тук редът е такъв: при обиска изземат всичко насипно — чая, тютюна. Ако носите нещо такова, изстреляйте го насам през прозореца, за да ви го запазим.“ Какво знаем ние? Ние сме фраери, питомни зайчета. Може пък наистина да прибират чая и тютюна. Чели сме в голямата литература за всеобщата арестантска солидарност, затворникът не може да лъже затворник! Обръщат се благожелателно — „нашите!“. И ние им *изстрелваме* кесиите си с тютюна. Чистопробните джебчи ги ловят и се кискат отгоре: „Ех, че сте тъпанари, фашисти с фашисти!“

Ето с какви лозунги, макар и да не висят по стените, ни посреща етапният затвор: „Не търси тук правдата!“, „Всичко, което притежаваш, ще трябва да го дадеш!“ Всичко трябва да дадеш! — това ти го повтарят и надзирателите, и конвойт, и криминалната сбирщина. Ти си травмиран от своята дълга присъда, мислиш как да си поемеш дъх, а всички наоколо гледат как да те ограбят. Всичко се нарежда така, че да смаже политическия, който и без това е потиснат и изоставен. „Всичко трябва да дадеш...“ — безнадеждно поклаща глава надзирателят в Горкиевския етапен затвор и Анс Бернщейн с облекчение му връчва командирския си шинел — не просто така, а срещу две глави лук. Какво да се оплакваш от рецидивистите, след като гледаш как всички надзиратели на Красная Пресня носят хромови ботуши, каквито никой не им е отпускарал? Чисто и просто джебчийската пасмина прави тараш в килиите, а после *пробутва* всичко това на надзирателите. Какво да се оплакваш от рецидивистите,

след като „възпитателят“ от КВЧ също е рецидивист и пише характеристиките на политическите (Кемеровски етапен пункт)? В Ростовския ли етапен затвор да търсиш правда срещу рецидивистката пасмина, ако тя от памтивека им е роден дом?

Разправят, че през 1942 г. в Горкиевския затвор арестантите офицери (Гаврилов, военният техник Шчебетин и др.) все пак се вдигат да се бият с криминалните и ги накарват да си подвият опашките за дълго. Но това се възприема всякога като легенда: в една ли килия само ще мирясат? За колко време ще мирясат? А къде са гледали сините фуражки, когато чуждите са биели социално близките? Виж, когато разказват как в Котловския етапен затвор през четиридесета година на опашката пред лавката криминалните се опитвали да изтръгнат от ръцете на политическите парите им и в отговор те се хвърлили да се бият така, че не могли да ги спрат, и тогава на помощ на криминалните в охраняваната зона влезли с картечници — в това вече няма да се усъмниш, то си върви като по ноти!

И колко неразумни са близките ни! Чудят се откъде да намерят пари на заем (толкова пари никой няма вкъщи) и ти пращат някакви вещи, пращат ти храна — последната лепта на вдовицата, но това всъщност е дар с отровно действие, защото от гладен, ала затова пък свободен, те прави неспокоен и страхлив, лишава те от започналото просветление, от застиващата твърдост, от единственото, което ти е нужно, преди да рухнеш в пропастта. О, мъдра притча за камилата и иглените уши! Тези вещи ти пречат да минеш в небесното царство на свободния дух. И у другите, с които „гарванът“ те е докарал, виждаш също такива торби. „Сбирщина мръсници“ — ръмжат срещу нас рецидивистите в „гарвана“, но ние сме петдесетина, а те само двама и засега са принудени да кротуват. Но ето че вече второ денонощие ни държат на пресненската гара върху мръсния под със свити в теснотията крака, никой от нас обаче не наблюдава живота, всеки мисли само как да даде куфара си на гардероб. Макар това да се смята за наше право, разпределящите наряда отстъпват пред искането ни само защото затворът е московски и ние все още не сме загубили столичния си вид.

Какво облекчение — вещите са на сигурно място (което ще рече, че ще ни бъдат *отнети* не този път, а по-нататък). Само вързопчетата

със злощастната храна още се кандилкат в ръцете ни. Нас, *бобрите*, са ни събрали заедно в твърде голямо количество. Започват да ни разпращат по килиите. Със същия Валентин, с когото едновременно се разписахме по ОСО и който с умиление предлагаше да започнем в лагера нов живот, ни натикват в някаква килия. Тя още не е претъпкана: свободно се минава и под нарове е просторно. Според класическото правило горните нарове са заети от криминалните: по-старшите са до самите прозорци, младоците — по-навътре. На долните нарове е разположена неутралната сива маса. Никой не ни напада. Без да се оглеждаме и да преценим — нали сме неопитни, — пълзим по асфалтовия под и се навираме под нарове — там дори ни се струва уютно. Нарове са ниски и по-едрият мъже трябва да пълзят на лакти, долепени до пода. Допълзваме. Ще останем да си лежим тихо тук, в кротки приказки. Но не би! В схлупения полумрак, тихомълком, на четири крака, като едри плъхове, към нас от всички страни се прокрадват хлапета — още съвсем невръстни, някои по на дванадесет години, но Кодексът приема и такива, те са осъдени по наказателни дела за криминални престъпления и тук вече продължават квалификацията си сред крадците. Насъскали са ги срещу нас! Те мълчаливо пълзят от всички посоки и цяла дузина ръце теглят и измъкват от нас и изпод нас цялото ни богатство. Абсолютно мълчаливо, чува се само злобното им сумтене! Ние сме в капан: ни да се понадигнем, ни да помръднем. Не минава и минута и те ни измъкват торбата със сланината, захарта и хляба — и тях вече ги няма, а ние лежим като последни глупаци. Отстъпваме без бой храната си и оттук нататък можем, ако искаме, пак да си лежим, но това е вече просто невъзможно. Надигаме задници и пъплим смешно заднишком, за да излезем изпод нарове.

Дали съм страхливец? Струвало ми се е, че не съм. Навирал съм се направо под бомбите в откритата степ. Решавал съм да тръгна по черен път, явно миниран с противотанкови мини. Оставал съм напълно хладнокръвен, докато изведа батареята си от обкръжение и още веднъж се върна обратно за повредената газка. Защо сега не сграбча един от тези човеко-плъхове и не натрия розовата му муцуна в черния асфалт? Бил малък ли? Ха, тръгни тогава срещу големите. Не... На фронта ни крепи някаква допълнителна мисъл (може би съвсем измамно): за нашето армейско единство? за навременната ни намеса?

за дълг? А тук нищо не ти е възложено, няма устав, всичко трябва да налущкваш напосоки.

Изправям се на крака и се обръщам към старшия, към главатаря. Всички отнети ни продукти лежат на горните нарове до самия прозорец пред него: хлапетата плъхове не са хапнали нито троха, дисциплината е непоклатима. Предната страна на главата, която у двуногите обикновено се нарича лице, у главатаря е направена от природата с отвращение и омраза, а може би е станала такава от хищническият живот — крива, провиснала, с ниско чело, с първобитен белег и съвременни метални коронки на предните зъби. С дребни очички, колкото да вижда винаги познатите предмети и да не се възхищава на хубостите на света, той ме гледа както глиган — елена, без ни най-малко да се съмнява, че може винаги да ме повали.

Той чака. А какво правя аз? Скачам горе, за да цапна поне веднъж с юмрук тази мутра и да се плъосна след това долу в прохода? Уви, не.

Подлец ли съм? Винаги съм знаел, че не съм. Но ето че на мен, ограбения, унижения, ми е обидно отново да пълзя по корем под наровете. И възмутен, казвам на главатаря, че след като ни е отнел продуктите, би могъл поне да ни отстъпи място на наровете. (Ами да, за един градски човек, за един офицер — нима това не е естествено оплакване?)

И какво мислите? Главатарят е съгласен. Нали по този начин му давам сланината; признавам висшата му власт; установявам сходството във възгледите си с него — той също би прогонил най-слабите. Заповядва на двамина от сивите неутрални да напуснат долните нарове до прозореца, за да се настаним ние. Те покорно се преместват. Ние лягаме на техните места. Известно време все още скърбим за своите загуби (моят брич не съблазнява тая пасмина, не отговаря на тяхната униформа, но един вече опипва вълнения панталон на Валентин, харесал му е). И едва вечерта долавяме укоряващия шепот на съседите си: как сме могли да търсим защита у криминалните, а двамина от *своите* да напъхаме на предоставеното ни място под наровете? И едва тогава моята подлост пронизва съзнанието ми и цял се заливам с червенина (и дълги още години ще се червя при всеки спомен за тази ни постъпка). Сивите арестанти на долните нарове са мои братя, 58-1-6, пленници. Нали до не тъй отдавна се бях клел, че ще нося

отговорност за тяхната съдба? А ето че сега ги напъхвам под нарове? Вярно, и те не ни защитиха от криминалните — но откъде-накъде ще се бият за нашата сланина, след като самите ние не правим това? Още докато са били в плен, достатъчно жестоките боеве са им отнели вярата в, благородството. Все пак не ми бяха причинили никакво зло, а аз им го причиних.

Та ето как си блъскаме и блъскаме хълбоците, зурлите, за да се превърнем поне с годините в хора... За да се превърнем в хора...

* * *

Но дори на новака, когото етапният затвор лющи и одира, той му е нужен, нужен! Той му дава постепенност в прехода към лагера. Човешкото сърце не може да издържи отведнъж такъв преход. Човешкото съзнание не може така бързо да се ориентира в мрака, който го е обгърнал. Това трябва да става постепенно.

Освен това етапният затвор дава на новака привидност за връзка с дома му. Оттук той пише първото си законно писмо: понякога — че не е разстрелян, понякога — за посоката на етапа, винаги това са първите необичайни думи до вкъщи от човека, преоран вътрешно от следствието. Там, вкъщи, го помнят още предишния, но той никога вече не ще бъде такъв — и изведнъж това като мълния ще се прокрадне в някой разкритен ред. Разкритен, защото, макар писмата от етапния затвор и да са разрешени и в двора да виси пощенска кутия, няма откъде да си набавиш нито хартия, нито моливи, още по-малко има с какво да ги подстриш. Впрочем намира се разгладена обвивка от махорка или захар и ако все пак у някого в килията се случи молив — побралите се там редове излизат във вид на нечетливи драсканици, които ще породят сговор или раздор в семейството.

Понякога такава едно писмо погва безразсъдната жена да догони мъжа си на етапния пункт и най-много, което може да постигне, е да го натовари с излишни вещи, без никога да си издействува свиждане с него. Една такава жена е дала според мен сюжет за паметник на всички жени — и е посочила дори мястото му.

Случката става в Куйбишевския етапен затвор през 1950 г. Той е разположен в низина (от която обаче се виждат Жигульовските

теснини на Волга), а непосредствено над него, опасвайки го от изток, се извисява дълъг тревист хълм. Той е зад зоната и по-високо от нея и не може да се види отдолу как се стига до него. Рядко се случваше да се появи там някой, понякога пасяха кози, тичаха деца. И ето че един летен и навъсен ден на хребета му се показа някаква жена — гражданка. Сложила длан над очите си, тя въртеше глава ту насам, ту натам, докато накрая се взря в нашата зона. По това време в различните дворове на зоната се разхождаха затворниците от три многолюдни килии — и сред тези струпани нагъсто триста обезличени мравки жената се мъчеше да различи на това дъно своя човек! Дали се надяваше, че ще ѝ го посочи сърцето? Сигурно не ѝ бяха дали свиждане — и тя се е покатирила на тази стръмнина. Всички, които бяхме на дворовете, я забелязахме и загледахме. При нас, в низината, нямаше вятър, а горе при нея трябва яко да брулеше, защото отмяташе и развяваше дългата ѝ рокля, жакета и косите и издаваше цялата ѝ любов и тревога.

Мисля, че една статуя на такава жена именно там, върху хълма над етапния затвор, с лице към Жигульовските теснини, както беше застанала тя, би могла поне малко от малко да обясни нещо на нашите внуци^[5].

Кой знае как така дълго не я разкараха оттам — сигурно охраната я мързеше да се катери. После един войник се заизкачва нагоре, взе да вика, да маха с ръце — и я пропъди.

Етапният затвор дава на арестанта и обзор, и широта на погледа. Дето се вика, няма какво да ядеш, ама го караш на веселба. В тукашното несекващо движение, в смяната на десетки и стотици лица, в откровеността на разказваните истории и на разговорите (в лагера така не говорят, там навсякъде се страхуват да не настъпят пипалата на оперативния работник), се обновяваш, вникваш, прояснява ти се и по-добре започваш да разбираш какво става с теб, с народа, дори със света. Ще се намери някой чудак в килията, който ще ти разкрие такива неща, каквито никога не си чел.

Ненадейно вкарват в килията нещо странно: висок млад военен с римски профил, с неостригани светли къдрици, с английски мундир — ще речеш, направо от Нормандското крайбрежие, офицер от дебаркиращата армия. Влиза така гордо, сякаш очаква, че всички пред

него ще станат. А се разбра, че просто не е допуснал да се окаже сред приятели: лежи вече две години, без нито веднъж да е влизал в килия, и дотук — до самия етапен затвор, са го карали тайнствено в отделно купе. За пръв път сега ненадейно, по погрешка, а може и умишлено, е вкаран в нашата обща конюшня. Той обхожда килията, вижда офицера от вермахта с немския му мундир, спира се да говори с него на немски и ето че те вече яростно се впускат в спор, готови да грабнат сякаш оръжието, ако разполагаха с такова. Пет години, откакто войната е свършила, пък и ни е втълпявано, че на Запад войната се била водила само проформа, и на нас ни е странно да наблюдаваме тяхната взаимна ярост: толкова време този немец бе лежал сред нас, а ние, руснаците, нито веднъж не се бяхме спречкали с него.

Никой не би повярвал на разказа на Ерик Арвид Андерсен, ако главата му не бе пощадена от обръсване — същинско чудо за целия ГУЛАГ; ако нямаше тая чудна осанка; ако не говореше свободно английски и немски. По неговите думи син на шведски не дори милионер, а милиардер (е, може малко и да послъгваше), по майчина линия — племенник на английския генерал Робъртсън, командущ английската окупационна зона в Германия. Шведски посланик, служил през войната доброволец в английската армия и дебаркирал вероятно в Нормандия, след войната става кадрови шведски военен. Ала социалните проблеми също не го напускат, жаждата за социализъм у него е по-силна от привързаността към бащините капитали. С дълбоко съчувствие следи той съветския социализъм и дори нагледно се убеждава в неговото процъфтяване, когато пристига в Москва в състава на шведска военна делегация. Канят ги по банкети, развеждат ги по разни вили, контактът им с обикновените съветски граждани съвсем не е затруднен — срещат се с миловидни артистки, които не бързат за никаква работа и на драго сърце прекарват времето заедно с тях, дори на четири очи. И окончателно убеден в тържеството на нашия строй, след връщането си на Запад Ерик излиза в печата със защита и прослава на съветския социализъм. Но тъкмо тук прекалява и това го погубва. Точно през тези години, четиридесет и седма — четиридесет и осма, нашите привличат как ли не прогресивни западни млади хора, готови публично да се отрекат от Запада (въобразяват си, че ако посъберат още десетина-двадесет такива, Западът ще се разклати и рухне). След статията му във вестника Ерик е сметнат за

подходящ в това отношение. Точно тогава той служи в Западен Берлин, оставил е жена си в Швеция и по извинителна мъжка слабост посещава някаква неомъжена немкиня в Източен Берлин. Точно там го спипват една нощ (съвсем като в пословицата — „тръгнал за кумицата, попаднал в тъмницата“. Това отдавна е станало практика и той не е първият). Откарват го в Москва, където Громико, обядвал някога в дома на баща му в Стокхолм и запознал се там със сина, този път с ответно гостоприемство предлага на младия човек публично да заклейми и целия капитализъм, и собствения си баща, в замяна на което му обещава незабавно пълна капиталистическа осигуреност в Съветската страна до края на живота. Но макар материално да не губи нищо, Ерик за учудване на Громико се възмущава и изтървава куп оскърбителни думи. Усъмнили се в твърдостта му, нашите го затварят в някаква вила в Подмосковието, хранят го като принц от някоя приказка (понякога „ужасно го репресират“: престават да приемат поръчките му за менюто за следващия ден и вместо желаното пиле му сервират антрекот), отрупват го с произведенията на Маркс, Енгелс, Ленин и Сталин и изчакват една година, за да се „подкове“. За тяхна изненада и това не става. Тогава вкарват при него един бивш генерал-лейтенант, вече излежал две години в Норилск. Надявали са се вероятно генерал-лейтенантът да стъписа Ерик с лагерните ужаси. Той обаче явно изпълнява зле възложената му задача или пък не иска да я изпълнява. За десетте месеца съвместно пребиваване генералът научава Ерик само на развален руски и затвърждава породилото се у него отвращение към сините фуражки. През лятото на 1950 г. повикват Ерик още веднъж при Вишински, там той още веднъж отказва да бъде вербуван (съвсем не по правилата погазва битието за сметка на съзнанието!). Тогава Абакумов лично му прочита присъдата: двадесет години лишаване от свобода (за какво?). Те вече сами съжаляват, че са се захванали с такова мамино синче, но и не могат да го пуснат да се върне на Запад. Точно тогава го вкарват в отделно купе, точно тогава чува той през тънката стена между купетата историята на съветската девойка, а на сутринта вижда през прозореца гнилосламената рязанска Русия.

Тези две години напълно затвърдяват верността му към Запада. Той вярва сляпо в Запада, не иска да признае неговите слабости, смята за несъкрушими западните армии, за непогрешими неговите политици.

Не ни вярва, когато му казваме, че докато е бил затворен, Сталин се решава да блокира Берлин и успява да осъществи напълно благополучно своя замисъл. Млечнобялата шия на Ерик и кремавите му страни пламват от негодувание, когато ние се присмиваме на Чърчил и Рузвелт. Не по-малко убеден е, че Западът не ще търпи неговото затваряне; че всеки момент по сведения от Куйбишевския затвор тяхното разузнаване ще узнае, че не се е удавил в Шпрее, а че лежи затворен в Съветския съюз — и тогава ще го откупят или разменят. (С тази си вяра в своята съдба, по-различна от тази на останалите арестанти, той напомня нашите добронамерени ортодокси.) Въпреки жарките ни схватки той канеше Панин и мен в Стокхолм при подходящ случай („нас всички ни знаят — с уморена усмивка казваше той, — баща ми почти издържа двора на шведския крал“). А засега синът на милиардера нямаше с какво да се бърше и аз му подарих един опърпан пешкир. Не след дълго го отпратиха по етапа му^[6].

А прехвърлянето все продължава! — вкарват, изкарват, поединично, на тумби, подкарват нанякъде цели етапи. На пръв поглед такова организирано, такова планово осмислено движение — дори не е за вярване колко нелепости има в него.

През 1949 г. се създават Специалните лагери — и по нечие върховно решение подкарват масово жени от лагерите на европейския Север и Заволжието — през Свердловския етапен затвор — за Сибир, Тайшет и Озьорлаг. Но вече през петдесета година Някой намира за удобно да изпраща жените не в Озьорлаг, а в Дубровлаг — в Темники, в Мордовия. И ето че същите тези жени, вкусили от всички удобства на гулаговските пътешествия, се точат през същия този Свердловски затвор — на запад. През петдесет и първа година са създадени нови спецлагери в Кемеровска област (Камишлаг) — ето къде, оказва се, е нужен женският труд! И злополучните жени този път ги погват към кемеровските лагери пак през триж проклетия Свердловски затвор. Идват времена на освобождаване — но не за всички, разбира се! И жените, останали да доизлежават присъдите си сред всеобщото хрущовско облекчаване на положението, отново са подкарани от Сибир през Свердловския затвор към Мордовия: по-сигурно ще е да са събрани на едно място.

Нали нашето царство си е вътрешно, островчетата до едно са си наши, разстоянията за руския човек не са чак толкова големи.

Такива случаи има и с отделни зекове, клетници. Шендрик — весел момък здравеняк с простодушно, честно, дето е думата, лице, се труди в един от куйбишевските лагери и не предчувствува дебнещата го съдба. Но тя го настига. В лагера постъпва строго разпореждане — и не какво да е, а на самия министър на вътрешните работи (откъде ли може да знае министърът за съществуването на Шендрик?!)! — незабавно този Шендрик да бъде откаран в Москва, в затвор № 18. Хващат го, помъкват го към Куйбишевския затвор, оттам, без да го бавят — в Москва, ала не в някакъв си там затвор № 18, а с всички заедно в прословутата Красная Пресня (Самият Шендрик не знае за някакъв затвор № 18, никой не му е обявявал това.) Но бедата му не дреме: не минават и две денонощия и ето че го *грабват* отново и го подкарват този път към Печора. Все по-бедна и неприветлива става природата зад прозореца. Момъкът се изплашва: той знае, че е по нареждане на министъра, и щом толкова бързо го отмъкват на север, значи министърът разполага със страхотни *материали* срещу него. Освен другите изтощителни перипетии по пътя, му открадват и тридневната дажба хляб и той пристига в Печора олюляващ се от изтощение. Печора го посреща неприветливо: както е гладен и премалял, го погват веднага на работа в мокрия сняг. За двата дни там той не смогва дори нито веднъж да изсуши ризата си, нито да напълни матрака си със смърчови клони, и ето че му нареждат да сдаде всичко получено и отново го грабват и го повеждат още по-нататък — към Воркута. По всичко личи, че министърът е решил да затрие Шендрик, вярно, не само него, а целия етап. Във Воркута го оставят на мира цял месец. Той ходи на обща работа, макар и несъвзел се още от дългите преходи, започва да се примирява със заполярната си съдба. И изведнъж го викат през деня от шахтата и го погват запъхтян да сдава в лагера получените вещи, а след час вече го карат на юг. Това като че ли не мирише вече на лична разправа! Докарват го в Москва, в затвор № 18. Държат го там един месец. После някакъв подполковник го извиква и го пита: „Къде се губехте досега? Вярно ли е, че сте машиностроителен техник?“ Шендрик потвърждава. И тогава го откарват на... Райските острови! (Да, има и такива в Архипелага!)

Тази хорска шетня, тези съдби и истории разнообразяват доста живота в етапния затвор. И старите лагеристи ти набиват в главата: лежи и кротувай! Тук те хранят с *гарантийка*^[7], без дори гръб да

превиваш. А когато не е тясно, можеш и да се наспиш до насита. Изтегни се и лежи от чорба до чорба. Ще се нагладуваш, ама и ще се належиш. Само който е вкусил от общите лагерни работи, разбира, че етапният затвор е почивен дом, щастлива спирка по нашия път. А носи и изгода: докато спиш през деня, присъдата тече по-бързо. Да убием деня, а нощите не ги виждаме.

Вярно, тъмничарите помнят, че трудът е създал човека и само трудът може да превъзпита престъпника. Затова те намират понякога допълнителна работа за арестантите, а понякога и за да укрепят финансите си, те погват на работа и тази своя лежаща арестантска работна сила.

Пак в същия този Котласки затвор работата преди войната не е по-лека, отколкото в лагерите. За един зимен ден шест-седем изтощени арестанти, запрегнати в тракторни (!) шейни, трябва да ги теглят *дванадесет* километра по Двина до устието на Вичегда. Затъват в снега и падат, шейните засядат. На пръв поглед не би могла да се измисли по-изморителна работа! Но това е все още разгривка, а не работа. Там, при устието на Вичегда, те трябва да натоварят шейните с по *десет* кубика дърва — и в същия състав, в същия впряг (няма го Репин, а за новите художници това вече не е сюжет, а грубо възпроизвеждане на натурата) да закарат шейните в родния затвор! Така че лагерът не е нищо! — преди да стигнеш в него, ще пукнеш. (Бригадир на тези работи е Колупаев, а кончетата — електроинженер Дмитриев, интендантският полковник Беляев, познатият ни вече Василий Власов, трудно ми е сега да изброя всички.)

През войната арзаматският етапен затвор храни арестантите с листа и стъбла от цвекло, но за сметка на това организира работата на постоянни начала. Там има шивачници, общарско-тепавичарски цех (където в гореща вода с киселини държат готовата плъст за валенките).

През лятото на 1945 г. в Красная Пресня ходехме от душните, със застоял въздух килии доброволно на работа, заради възможността цял ден да сме на чист въздух; заради възможността безпрепятствено и на спокойствие да покличим в тихия дъсчен нужник (а ето какво средство за поощрение се изпуска често!), напечен от августовското слънце (това бяха дните на Потсдам и Хирошима) и да послушаме мирното бръмчене на някоя самотна пчела; най-сетне, заради възможността да получим вечерта сто грама хляб повече. Отвеждаха ни до пристана на

Москва река, където се разтоварваха трупи. Ние трябваше да ги изтърколим, пренесем и наредим от едни стифи на други. Силите, които изразходвахме, надхвърляха значително получаваното обезщетение. И все пак с удоволствие ходехме там.

Често ми се случва да се червя при спомена за младите си години (а тъкмо там преминаха те). Но което огорчава, то и приучва. Оказа се, че от офицерските пагони, които едва две години бяха потрепвали, бяха се поклащали на раменете ми, се е посипал отровен златен прах в кухината между ребрата ми. На същия речен пристан — също лагер, също зона с наблюдателни кули — ние не бяхме тукашни, а временни бачкатори и нямаше нито дума, нито пък слух да ни оставят да отбиваме наказанието си в този лагер. Но когато ни строиха първия път, за да мине покрай строя ни разпределящият наряда и да избере с поглед временните бригадири, моето нищожно сърце щеше да изхвъркне изпод вълнената риза: мен! мен! мен ме избери!

Не ме избраха. А и защо го бях пожелал? Само дето щях да допусна и други позорни грешки.

О, колко е трудно да се отлепи човек от властта!... Това трябва да се проумее.

* * *

По едно време Красная Пресня едва не става столица на ГУЛАГ — в смисъл, че където и да те пратят, нея не може да отминеш, също както и Москва. Както в Съюза от Ташкент за Сочи или от Чернигов за Минск е най-удобно да минеш през Москва, така и арестантите ги прекарваха отвсякъде и отвед през Пресня. Та точно това време можах да заваря и аз. В Пресня нямаше къде игла да падне. Строяха допълнителен блок. Само транзитните ешелони от товарни влакове с осъдени контрареволуционери минаваха край Москва по околен път, но все пак недалеч от Пресня, може би за да ни поздравят с локомотивните си свирки.

Макар и да пристигаме в Москва, за да се прекачим на друг влак, ние все пак имаме билет и храним надеждата рано или късно да поемем по своя маршрут. На Пресня обаче в края на войната и след нея не само пристигащите, но и най-високопоставените, дори шефовете на

ГУЛАГ не можеха да предскажат кой закъде ще пътува. Тогава тъмничният режим още не бе кристализирал, както през 50-те години, на никого не вписваха никакви маршрути и назначения, а само служебни указания: „Строго да се охранява!“, „Да се използва само за обща работа!“ Сержантите от конвоя внасяха в дъсченото отделно здание на затворническата канцелария купища тъмнични дела, окъсани папки, криво-ляво вързани с разпърпан канап или с книжния му ерзац, и ги тръсваха върху стелажите, масите, под масите и просто на пода (също както техните първообрази лежаха в килиите), те се развързваха, разпиляваха и разбъркваха. Една, втора, трета стая се задръства с тези разбъркани дела. Секретарките от тъмничната канцелария — охранени лениви цивилни жени с шарени рокли, се потяха от жегата, вееха си с ръце и флиртуваха с тъмничните и конвойните офицери. Никоя от тях не искаше, а и нямаше сили да се рови в този хаос. А ешелоните трябваше да бъдат отпращани! — няколко пъти седмично по един червен ешелон. И всеки ден по стотина души с моторни коли — в близките лагери. *Делото* на всеки зек трябваше да се изпраща заедно с него. Кой би се занимавал с такава главоболна работа? Кой би сортирал делата и подбирал етапите?

И всичко това се поверява на няколко разпределители на нарядите — на няколко песове или *полуцветни*^[8] от тъмничните нагаждачи. Те свободно се разхождат по коридорите на затвора, отбиват се в зданието на канцеларията, от тях зависи дали ще тикнат твоята папка в някой лош етап, или ще те оставят дълго да им се умилкваш, за да ти подберат по-добър етап и да я пратят с него, (Че има лагери, в които те чака неминуема смърт, в това новациите не се и съмняват, но че наред с тях съществуват и някакви добри, е чиста илюзия. „Добри“ могат да бъдат не лагерите, а само по-различните жребии в тях, а това се урежда вече на място.) Цялото бъдеще на арестантите зависи от някой друг арестант, с когото може би трябва да издебнеш да поговориш (пък било то и чрез баняджията), на когото трябва може би да *пъхнеш* сухо (пък било то и чрез склададжията), и това е по-лошо, отколкото ако съдбите протичат сяко. Тази невидима изтървана възможност — заради една кожена куртка да тръгнеш за Налчик вместо за Норилск, заради килограм сланина да тръгнеш за Серебряни Бор вместо за Тайшет (а може да си останеш без кожената куртка и без сланината, и пак да не уредиш нищо) — само разяжда и

угрижва измъчената ти душа. Може някои да успяват, да се уреждат по този начин, но по-блажени са тези, които няма какво да дадат или не се поддават на тази паника.

Покори ли се на съдбата, откаже ли се напълно да урежда живота си, признае ли, че не е в състояние да предвиди кое е по-добре и кое по-лошо, арестантът се освобождава донякъде от оковите, става по-спокоен и дори възвишен.

Така натъркаляни в килиите си, арестантите лежат, а съдбите им — на непобутнати купища в стаите на тъмничната канцелария. Разпределящите нарядите посягат към оня ъгъл с папките, където им е по-лесно да се присегнат. Случва се някои зекове да киснат по два-три месеца в проклетата Пресня, докато други я прелитат със скоростта на метеори. Това струпване, тази припряност и този хаос с делата в Пресня (както и в други затвори) водят понякога до *размяна на присъдите*. Това не заплашва член Петдесет и осми, защото присъдите по него, ако перифразираме Горки, са Присъди с голяма буква, замислени са за дълго, а когато наистина им се види краят — той така и не настъпва. Но големите крадци и убийци имат сметка да се сменят с някой наивен битовак. Сами или чрез свои съучастници те се лепват до такъв и съчувствено започват да го разпитват, а той, без още да знае, че човек с малка присъда не бива да разкрива нищо за себе си в етапния затвор, разказва простодушно, че се казва, да речем, Василий Парфьонич Еврашкин, роден през 1913 г. в Семидубие, където и живее, и трябва да лежи една година по член 109 за нехайство. После този Еврашкин спи, а може и да не спи, но в килията е такъв шум, пред отвореното прозорче на вратата е такава тъпканица, че е невъзможно да се добереш дотам и да чуеш как зад него в коридора бързо изчитат списъка с имената за етапа. Извикват повторно някакви фамилни имена след това от вратата в килията, но Еврашкин не го повикват, защото едва изrekli това име в коридора, криминалният подлизурски (бива си го за това, когато трябва) провира мутра и бързо шепне: „Василий Парфьонич, 1913 година, село Семидубие, член 109, една година.“ И хуква за багажа си. Истинският Еврашкин се прозява, ляга на наровите и търпеливо чака да го извикат на другия ден, след месец, докато накрая се осмелява да обезпокои блоковия: защо не го пращат по етапа му? (А някакъв Звяга го търсят всеки ден по всички килии.) И когато след още един месец или половин година се канят да проверят

всички по делата им, остава само делото на Звяга, рецидивист, двойно убийство и ограбване на магазин, десет години, плюс един плахичък арестант, който се представя за Еврашкин, от снимката нищо не личи, а всъщност той е Звяга и ще го натикат в наказателния Ивделлаг, защото в противен случай трябва да си признаят, че са допуснали такава грешка. (А вече никой не знае къде е Лъжееврашкин, когото са изпратили с етапа, списъците не се пазят. Освен това с едногодишна само присъда са го изпратили я на селскостопански работи, я е разконвоиран, я са му зачели три дни за един или е избягал — и отдавна вече си е у дома, а най-вероятно лежи в затвора по ново дело с нова присъда.) Намират се и такива чудаци, които *продават* малките си присъди за един-два килограма сланина. Разчитат, че по-късно работата ще се изясни от само себе си и ще могат да удостоверят личността си. Отчасти е вярно^[9].

През годините, когато арестантските дела пристигат без посочване на мястото за излежаване на присъдата, етапните затвори се превръщат в пазари за роби. Желани гости там стават купувачите, тази дума все повече се чува по коридорите и в килиите без всякаква ирония. Навсякъде в промишлеността е вече традиция да не чакаш със скръстени ръце какво ще ти пратят по планово разпределение от центъра, а пращаш хора, които да подтикват и подканят; така и в ГУЛАГ: туземците по островите мрат; макар да не струват пукната пара, те все пак са на сметка и за тяхното доставяне трябва повечек самоинициатива — да не падне планът. Купувачите трябва да бъдат хора съобразителни, окати, добре да гледат какво получават и да не позволяват да им пробутват за стока мършляци и инвалиди. Какъв купувач си, ако подбиращ етапа по папките? Добросъвестните търговци настояват да прекарат стоката жива и гола пред очите им. Точно така се казва без сянка на ирония — *стоката*. „Е, каква стока карате?“ — пита купувачът на бутирската гара, след като вижда седемнадесетгодишната Ира Калина.

Дори и да се променя човешката природа, това едва ли става по-бързо от промяната в облика на земното кълбо. Не ще съмнение, че същото чувство на любопитство, любуване и преценка, изпитвано преди двадесет и пет века от търговците на пазара за робини, изпитват и гулаговските чиновници в Усманския затвор през 1947 г., когато те, двадесетина мъже с униформата на МВД, се разполагат на няколко

маси, покрити с чаршафи (за по-голяма тежест, иначе е неудобно все пак), а арестуваните жени, съблечени в съседния бокс, трябва да минат голи и боси пред тях, да се завъртят, да се спират и да отговарят на въпросите им. „Отдръпни ръцете!“ — заповядват те на онези, които заемат защитните пози на антични статуи (офицерите наистина подбират наложници за себе си и своето обкръжение).

Така тежката сянка на утрешната лагерна битка заслонява в различни прояви пред новака арестант невинните духовни радости на етапния затвор.

При нас в пресненската килия бяха вкарали за две нощи един *спецнарядник*, който легна до мен. Пътуваше по спецнаряд, тоест в Централното управление му бяха издали удостоверение, което го следваше от лагер в лагер, а в него пишеше, че той е строителен техник и трябва да бъде използван на новото място само като такъв. Спецнарядникът пътува в общите вагон-закове, лежи в общите килии на етапните затвори, но сърцето му не е свито: той е защитен от удостоверението си, никой няма да го погне да сече дървета в гората.

Жестокият решителен израз бе главното в лицето на този лагерник, излежал вече по-голямата част от присъдата си. (Не знаех още, че точно такъв израз с течение на времето ще легне върху лицата на всички ни, защото жестокият решителен израз е национален признак на гулаговските островитяни. Особите с мек отстъпчив израз бързо измират на островите.) С подигравателна усмивчица, сякаш бяхме двуседмични кутрета, той наблюдаваше първите ни главоболия.

Какво ни очаква в лагера? Той ни поучаваше съчувствено:

— С първата ви крачка в лагера всеки ще гледа да ви праметне и обере. Не вярвайте на никого освен на себе си! Оглеждайте се: не се ли промъква някой да ви ухапе. Такъв наивник бях и аз преди осем години, когато пристигнах в Каргополлаг. Свалиха ни от ешелона и конвойт се приготви да ни поведе: десет километра до лагера, рохкав дълбок сняг. До нас спират три шейни. Един здравеняк — конвойт не му възрази с нищо — ни обявява: „Братлета, качвайте багажа, ще ви го откараме!“ Спомняме си: чели сме в книгите, че вещите на арестантите ги пренасяли с каруци. Мислим си: не е чак толкова безчовечно в лагера — я какви грижи! Натоварихме си нещата. Шейните заминаха. Край. Повече никога не ги видяхме. Дори празните куфари и торби.

— Как е възможно такова нещо? За тях закон няма ли?

— Не задавайте глупави въпроси. Закон. Закон е тайгата. А правда не е имало в ГУЛАГ и няма да има. Този каргополски случай е просто символ на ГУЛАГ. После, ще трябва да свиквате: в лагера никой нищо не върши даром, никой нищо — от добро сърце. За всичко се плаща. Ако ви се предлага нещо безкористно, знайте, че е номер, провокация. Най-главното: избягвайте общите работи! Избягвайте ги от първия ден! Попаднете ли още от първия ден на общите, спукана ви е работата, няма измъкване.

— Общи работи ли?...

— Общите работи са основните, които се извършват във всеки лагер. В тях се включват осемдесет процента от арестантите. И всички до един хвърлят топа. Всички. На тяхно място докарват нови — пак за общи работи. Там ще изцедят последните ви сили. И винаги ще сте гладни. Винаги мокри. Без обувки. В дрипи. Удряни в кантара. В най-лошите бараки. И никой няма да ви лекува. В лагера *живеят* само тези, които не са на обща работа. Гледайте на всяка цена да се измъкнете. Още от първия ден.

На всяка цена!

На всяка цена ли?...

На Красная Пресня усвоих и приех тези — ни най-малко не преувеличени — съвети на жестокия спецнарядник. Не го попитах само: а къде е пределът на цената? Къде е краят й?

[1] Управление на Североизточните (тоест колимските) исправителни лагери. — Б.а. ↑

[2] Ей, „Трибунал за военните престъпления“ на Бертран Ръсел! Какво умувате, че не съберете материалец? Нима този тук не ви подхожда? — Б.а. ↑

[3] С понт — с много важен (но престорен) вид. — Б.а. ↑

[4] Рецидивисти, изменили на апашкия закон и влезли в сътрудничество с лагерното началство. — Б.а. ↑

[5] Все някога ще бъде отразена и в паметници толкова потайната, толкова почти забравената вече история на нашия Архипелаг! Аз например винаги рисувам във въображението си още един паметник: някъде на Колима, нависоко — един преогромен Сталин с размери, в каквито той самият е мечтаел да се види — с

многометрови мустаци, с озъбената уста на лагерен комендант, опъващ с едната си ръка юздите, а с другата размахал камшик, за да шибне впряга — впряга от стотици хора, навързани по петима и повлекли хомота. Някъде на края на Чукотка около Беринговия проток това също би изглеждало добре. (Вече бях написал за това свое виждане, когато прочетох „Барелефът върху скалата“ от Алдан-Семьонов, дори в цензурираната лагерна повест се натъкнах на много сходни неща. Разправят, че на жигульовския хълм Могутов над Волга, на километър от лагера, също имало един огромен Сталин за параходите, нарисуван с маслени бои върху скалата.) — Б.а. ↑

[6] Оттогава съм питал случайни познати шведи или заминаващи за Швеция: как да разбере за такова семейство? Чували ли са нещо за такъв безследно изчезнал човек? В отговор само ми се усмихваха: Андерсен в Швеция е нещо като Иванов в Русия, а такъв милиардер не знаели. И едва сега, след двадесет и две години, като препрочитам написаното от мен, изведнъж ме озарява: ами да, на него му е било забранено, разбира се, да ползува истинското си име! Абакумов го е предупредил, естествено, че в противен случай ще го унищожат физически! И той тръгва по затворите и етапите като шведски Иванов. И единствено с незабранените странични подробности от своята биография оставя в паметта на случайно срещнатите някаква следа за погубения си живот. По-скоро, още се е надявал да го спаси — съвсем по човешки, подобно на милионите опитни морски свинчета в тази книга: докато излежава присъдата си, а сетне възмутеният Запад ще го освободи. Не бе разбрал силата на Изтока. И че не може такъв свидетел, проявил подобна твърдост, нетипична за кекавия Запад, да бъде някога освободен. А много е възможно да е жив и до днес. (Бележка от 1972 г.) — Б.а. ↑

[7] Дажба, гарантирана от ГУЛАГ при липса на работа. — Б.а. ↑

[8] Полуцветен е всеки, който се присламчва към апашкия свят по дух и се старее да усвоява всичко от него, но все още не е удостоен от апашкия закон. — Б.а. ↑

[9] Впрочем, както пише П. Якубович, продажба на дългосрочни присъди има и през миналия век, това е стар затворнически номер. — Б.а. ↑

ТРЕТА ГЛАВА

КЕРВАНИТЕ НА РОБИТЕ

Пътуването във вагон-зака е мъчително, в „гарвана“ — непоносимо, в етапния затвор скоро оставаш също без сили — затова да ги забравим по-бързо и да пристигнем без отлагане с червените вагони в лагера.

Както винаги интересите на държавата и тук съвпадат с интересите на личността. Държавата също предпочита да праща осъдените в лагера по най-краткия маршрут, да не претоварва градските магистрали, автотранспорта и персонала на етапните затвори. Това отдавна са го разбрали в ГУЛАГ и отлично са го усвоили: точат се кервани от *краснухи* (червени конски вагони), кервани от шлепове, а където няма вече ни релси, ни вода — кервани от пешаци (арестантите нямат право да експлоатират конете и камилите).

Червените ешелони са винаги за предпочитане, когато съдилищата работят бързо или етапните затвори са препълнени — в такива случаи може да се отпратят наведнъж много арестанти. Така биват отправяни селяните през 1929–1931 г. Така изселват Ленинград от Ленинград. През 30-те години така заселват Колима: всеки ден столицата на нашата родина Москва е изригвала такъв ешелон до Совгаван, до пристанище Ванино. Всеки областен град също изпраща червени ешелони, макар и не ежедневно. През 1941 г. така изселват Републиката на немците от Поволжието в Казахстан и оттогава всички останали нации — също. През 1945 г. с такива ешелони докарват руските блудни синове и дъщери от Германия, от Чехословакия, от Австрия и просто ония, които сами са се прехвърляли там от западните граници. Така през 1949 г. събират осъдените по член Петдесет и осми в Специалните лагери.

Вагон-заковете се движат по баналното железопътно разписание, червените ешелони — по важна заповед, подписана от важен генерал на ГУЛАГ. Вагон-закът не може да пътува за никъде, в края на маршрута му винаги има гара, градче — колкото и да е мижаво, и КПЗ

с покрив над главата, Но червеният ешелон може да пътува за никъде: където и да пристигне, веднага от морето, степта или тайгата се издига нов остров на Архипелага.

Не всеки червен вагон и не незабавно вози арестанти — отначало трябва да бъде подготвен. Но не в смисъла, в който би си помислил читателят: да бъде изметен и почистен от въглищата и ворта, превозвани в него преди хората — това невинаги се прави. И не в смисъла, че ако е зима, да бъде запушен с кълчища и да се постави печка. (Когато се построява железопътният участък от Княж-Погост до Ропча, още невключен в общата железопътна мрежа, по него тутакси започват да превозват арестанти — във вагони, в които няма нито печки, нито нарове. Зековете лежат през зимата на вледенения заснежен под, без да получават топла храна, тъй като влакът изминава участъка за по-малко от едно денонощие. Който може мислено да лежи там, да преживее тези осемнадесет-двадесет часа, нека ги преживее!) А подготовката е следната: трябва да се провери дали подът е здрав, дали няма дупки по него, по стените и тавана на вагоните; малките им прозорчета да бъдат укрепени солидно с решетки и в пода да бъде изрязана дупка за оттичане и мястото да се стигне специално с ламаринена обшивка с наковани нагъсто гвоздеи; трябва да бъдат разпределени по ешелона равномерно и с необходимата плътност вагонните площадки (на тях застават на пост войниците от конвоя с картечници), а ако площадките са малко, да се направят допълнителни; трябва да бъдат направени стъпила до покрива; да се намерят места за прожекторите и да им се осигури безотказно електрозахранване; да бъдат направени дървени чукове с дълги дръжки; да се прикачи щабен първокласен вагон, а ако липсва такъв — добре обзаведени и отоплени товарни вагони за началника на караула, за оперативния работник и за конвоя; трябва да бъдат уредени кухни — за конвоя и арестантите. Едва след всичко това може да се тръгне покрай вагоните и да се напише полегато с тебешир: „спецоборудване“ или някакво там „нетрайни продукти“. (В „Седмият вагон“ Евгения Гинзбург описва много ярко етапа с червените вагони и до голяма степен ни освобождава сега от нуждата да се спираме върху неговите подробности.)

Подготовката на вагона е завършена — оттук нататък предстои сложната бойна операция по качването на арестантите във вагоните.

Тук има две важни задължителни цели: качването да стане незабелязано за хорските очи и арестантите да бъдат тероризирани.

Натоварването трябва да стане незабелязано от жителите, защото с ешелона се превозват наведнъж около хиляда души (ще рече, най-малко двадесет и пет вагона), това не ви е малката групичка от вагон-зака, която може да бъде преведена пред хората. Всички, естествено, знаят, че арести се извършват всеки ден и всеки час, но никой не бива да се ужасява от вида на събраните заедно. В Орел през тридесет и осма година няма къща в града, от която да не са арестували някого, пък и селските каруци с плачещи жени задръстват площада пред орловския затвор както в „Екзекуцията на стрелците“ на Суриков. (Ах, да има кой да ни нарисува някога и това! Как ли не: не е модерно, не е модерно...) Но съветските хора не бива да виждат, че за едно денонощие се пълни цял ешелон (в Орел през същата година го правят). И младежта не бива да вижда това: младежта е нашето бъдеще. Ето защо само нощем — непрекъснато, няколко месеца наред — подкарват от затвора пеша към гарата черната колона на етапа („гарваните“ са заети с новите арести). Наистина, жените се опомнят, те някак научават — и се прокрадват през нощта през целия град до гарата, причакват там влака на резервните коловози, тичат покрай вагоните, препъват се в траверсите и релсите, провикват се пред всеки вагон: еди-кой си не е ли тук?... Такъв и такъв няма ли?... И тичат до следващия вагон, а до този дотърчават други: еди-кой си не е ли тук? И изведнъж вик от запечатания вагон: „Тук съм! Тук съм!“ Или: „Търсете! Тук е, но в друг вагон!“ Или: „Жени, чуйте! Жена ми е тук някъде наблизо, край гарата, изтърчете да й съобщите!“

Тези недостойни за нашата съвременност сцени свидетелствуват единствено за неумелата организация по товаренето на хората в ешелоните. Грешките се вземат под внимание и някоя нощ ешелонът се обгражда от широк кордон ръмжащи и лаещи овчарски кучета.

И в Москва, било от стария Сретенски затвор (сега вече и арестантите не го помнят), било от Красная Пресня, качването в червените ешелони става само през нощта, това е закон.

Конвойт избягва излишната яркост на дневното светило, но използва нощните слънца — прожекторите. Те са удобни с това, че може да се насочат към необходимото място — там, където групата на скованите от страх арестувани седи на земята в очакване на командата:

„Следващата петорка — стани! Към вагона бегом марш!“ (Само бегом! За да не се оглеждаш, за да не преценяваш, за да търчиш като сподирен от кучета и да се страхуваш само да не паднеш.) Да се насочат към неравната пътечка, по която арестуваните тичат; към стъпалата, по които се катерят. Враждебните призрачни снопове на прожекторите не само осветяват: те са важна театрална част от арестантската паника заедно с резките крясъци, заплахи и удари с прикладите по изоставащите; заедно с командата „Седни на земята!“ (А понякога, както в споменатия Орел на площада пред гарата: „На колене!“ И подобно на богомолци хиляди хора се свличат на колене); заедно с тази напълно излишна, но твърде важна за паниката прибежка до вагона; заедно с яростния лай на кучетата; заедно с насочените дула (на пушките или автоматите, зависи от десетилетието). Главното е волята на арестанта да бъде смазана, съкрушена, та той нито за миг да не помисли за бягство, да не осъзнае още дълго своето ново предимство: от каменните стени на затвора е преминал в тънкодъсчения вагон.

Но за да се натоварят организирано през нощта хиляди хора във вагоните, тъмничарите трябва да започнат да ги изкарват от килиите и да ги обработват за етапа от предната сутрин, а конвойт през целия ден дълго и строго да ги приема в затвора и да държи приетите часове наред вече не по килиите, а на двора, направо на земята, за да не се слеят със затворените. Така че нощното натоварване във вагоните е за арестантите само облекчителен финал на целия изтощителен ден.

Наред с обичайните поименни повиквания, проверки, стрижене, дезинфекциране на дрехите и къпане основна част на подготовката за етапа е генералният *тараши* (обиск). Той се извършва не от тъмничарите, а от приемащия конвой. Съгласно инструкцията за червените етапи и оперативно-бойните мерки за тях на конвой предстои да извърши този обиск така, че да не остави на арестантите нищо, което да спомогне за евентуално бягство: да прибере всичко пробождащо-режещо; да прибере всевъзможните прахове (за зъби, захар, сол, тютюн, чай), за да не бъде ослепен с тях конвойт; да изведе въженца, канapi, колани и други подобни, защото всичко това може да бъде използвано при бягство (а значи — и каишките! И ето че отрязват каишките, с които е стегната протезата на еднокракия инвалид — и той нарамва крака си и подскача на здравия си, подкрепян от съседите си). Останалите вещи — ценните, както и

куфарите следва по инструкция да бъдат събрани в един вагон, служещ за гардероб, а в края на етапа да бъдат върнати на собствениците им.

Но слаба, хлабава е властта на московската инструкция за вологодския или куйбишевския конвой, затова пък неговата власт над арестантите е телесна. И с това се решава третата цел на операцията по товаренето на хората: да се изземат по справедливост струващите си неща от враговете на народа в полза на неговите синове. „Седни на земята!“, „Застани на колене!“, „Съблечете се голи!“ — до тези уставни конвойни команди се свежда основната власт, с която не можеш да спориш. Та нали голият човек губи увереността си, той не може гордо да се изправи и да разговаря с облечения като с равен. Започва обиск (Куйбишев, лятото на 1949 г.). Голите преминават с вещите си и съблечените дрехи в ръце, а наоколо — множество застанали нащрек въоръжени войници. Обстановката е такава, сякаш няма да ги поведат с етапа, а веднага ще ги разстрелят или изгорят в газови камери — състояние, когато човек престава да се грижи вече за своите вещи. Конвойят върши всичко преднамерено рязко, грубо, нито дума с обикновен човешки глас, тъй като задачата е да сплаши и потисне. Куфарите се изтръскват (вещите на земята) и се събират на отделна камара. Всичко от рода на табакери, портфейли и други жалки арестантски „ценности“ се прибира и вече анонимно се захвърля в сложената за целта бъчва. (И тъкмо това, че не е каса, сандък, чекмедже, а бъчва — кой знае защо, особено много потиска голите, на които им се струва безполезно да протестират.) На голия му приляга само да заприбира трескаво от земята обискираните си парцали, да ги върже на вързопче или в одеялото си. Валенките? Можеш да ги сдадеш, хвърли ги ей тук, разпиши се във ведомостта! (Не ти дават разписка, а се разписваш, че си ги хвърлил в купчината!) И когато последният камион с арестанти заминава вече по тъмно, арестантите виждат как войниците от конвой се спускат да разграбват поприличните кожени куфари от камарата и да подбират най-хубавите табакери от бъчвата. А след тях бързат да се вредят надзирателите, а накрая и етапните *нагаждачи*.

Ето какво значи да се доберете за едно денонощие до конския пагон! Е, поне сега сте се намъкнали вътре с облекчение, просвете се връз дъските на нарове, тресчиците на които се забиват в тялото ви.

Но какво ти облекчение, какъв ти конски вагон?! Арестантът отново е притиснат между студа и глада, между жаждата и страха, между пасмината рецидивисти и конвоя.

Ако във вагона има криминални (а тях не ги отделят, естествено, и в червените ешелони), те се разполагат на своите традиционни най-добри места върху горните нарове до прозореца. Това през лятото. Отгатнете сега — къде им е мястото през зимата? Ами че до печицата, то се знае, в тесен обръч около нея. Както си спомня бившия крадец Минаев^[1], през лютите студове на 1949 г. през целия път от Воронеж до Котлас (това са няколко денонощия) отпускат на техния „конски“ вагон три кофи въглища! Криминалните не само се наместили около печката, не само отнели на фраерите всичките им топли дрехи, за да ги навлекат на себе си, но не пренебрегнали и партенките, които измъкнали от ботушите им, за да ги навият около апашките си крака. Умри ти днес, а аз утре! — Малко по-зле е с храната — криминалните получават цялата дажба на вагона отвън и подбират от нея най-доброто или което си харесат. Лошчилин си спомня трите денонощия на етапа Москва—Перебори през 1937 г. И защото са само три денонощия, вместо топла, им дават суха храна. Крадците прибират за себе си раздаваните бонбони вместо захар, а хляба и селъодката разрешават да се дели; значи не са били гладни. Когато се дава топла храна, а криминалните привършват последните си запаси, те започват да делят и чорбата (триседмичният етап Кишинев—Печора, 1945 г.). Въпреки това рецидивистите не се отказват по пътя и да извършват обир: виждат, че един естонец е със златни зъби — затискат го легнал и му ги избиват с ръжена за печката.

Предимството на червените ешелони според зековете е в топлата храна: на затъntenите гари (пак където няма да ги видят хора) ешелоните спират и по вагоните се разнася чорба и каша. Но и топлата храна ще ти я дадат така, че да ти излезе през носа. Или (както в същия този кишиневски ешелон) ще ти налят чорбата в същите кофи, в които ти дават и въглищата. А и няма с какво да ги измиеш! Защото и питейната вода в ешелона е мерена, още по-кът и от чорбата. Така и хрускаш въглища, докато изсърбаш чорбата. Или пък ще донесат чорбата и кашата за целия вагон без достатъчно паници, вместо четиридесет и пет, да речем — двадесет и пет, че и с командата: „По-живо, по-живо! И другите вагони искат да ядат, не сте само вие!“ Как

сега да ядеш? Как да делиш? Невъзможно е да се разпреди справедливо по паниците, значи трябва на око, и да сипваш по-малко, за да не оставиш последните без нищо. (Първите викат: „Разбъркай, разбъркай!“, последните мълчат: не се ли бърка, гъстото ще остане на дъното за тях,) Първите ядат, последните едва изчакват — нали са гладни, пък и чорбата в баката изстива, а отвън вече ги подканят: „Е, свършихте ли? Още ли се мотаате?“ Сега ще се сипе и на вторите — не повече, не по-малко, не по-гъсто, не по-рядко, отколкото на първите. А накрая правилно трябва да се отгатне добавката и да се разлее поне по на двама в една паница, През цялото това време четиридесет души не толкова ядат, колкото гледат как се дели храната и се измъчват.

Няма да те сгреят, няма да те защитят от престъпната пасмина, нито ще те напият и нахранят — но не те оставят и да спиш. Денем охраната държи под око целия влак и релсите отзад, та никой да не се хвърли от прозореца или да легне на релсите, нощем пък ги мъчи проявяваната бдителност. С дървени чукове на дълги дръжки (гулаговски стандарт) нощем при всяко спиране започват силно да чукат с тях, та да ехти по всяка дъска на вагона: дали вече не са прерязали някоя? А спре ли влакът, вратата на вагона се разтваря. Светлина на фенери или дори лъч от прожектор: „Проверка!“ Това ще рече: скачай на крака и бъди готов да притичаш, където посочат — наляво или надясно. Вътре нахлуват от конвоя с чукове (а други с автомати се наежили в полукръг отвън) и сочат: наляво! Значи левите остават на място, десните бързо притичват натам като подскачащи бълхи, един през друг, както сварят. Който е по-тромав, който се е зазяпал, го млатят с чуковете по хълбоците, по гърбината, да го посъживят. Войнишките ботуши тъпчат вече вашето мизерно ложе, разхвърлят вашите парцали, светят с фенери и чукат с чуковете — няма ли някъде нещо срязано? Няма. Тогава те застават по средата и започват да ви прекарват с броене отляво надясно: „Първи!... Втори!... Трети!...“ Достатъчно би било да ви посочат с пръст при преброяването, но това няма да всява страх. По-нагледно, по-безпогрешно, по-бодро и по-бързо е това да става със същия чук по вашите хълбоци, рамене, глави, където попадне. Оказва се, че сте четиридесет души — колкото трябва. Следва да се разхвърли, освети и провери с чуковете и лявата страна. Край, измитат се, вагонът се заключва. До следващото спиране ще поспите. (Не може да се каже, че

тревогата на конвоя е съвсем напразна — сръчните успяват да бягат от червените вагони. Ето на, проверявате с чука някоя дъска — а нея вече са почнали да я срязват. Или изведнъж сутринта при раздаването на чорбата конвойт вижда: сред небръснатите лица има няколко бръснати. И обкръжават вагона с автомати: „Предайте ножовете!“ А това е просто контешка прищявка на криминалните и подражаващите им: Омръзнало им е да ходят небръснати и ето че са принудени сега да предадат легенчето и бръснача.)

Червеният ешелон се отличава от директните влакове за далечно пътуване и по това, че пътуващият в него не знае дали изобщо ще слезе от него. Когато в Соликамск разтоварват ешелона от ленинградските затвори (1942 г.), целият насип се покрива с трупове, само малцина успяват да пристигнат живи. През зимите на 1944–1945 и 1945–1946 г. в селището Железнодорожни (Княж-Погост), както и във всички главни възли на Севера, от Ижма до Воркута, арестантските ешелони от освободените територии — ту прибалтийски, ту полски, ту немски, ту нашите от Европа — се движат без печки и пристигат с трупове в един или два заделени за целта вагони. Това ще рече, че по пътя са прибирали старателно труповете от вагоните с живите, за да ги пренесат в тези с мъртъвците. Невинаги е така. На гара Сухобезводна (Унжлаг) често чак когато отворят вагона при пристигането, разбират кой е жив и кой умрял: щом не излиза, значи е мъртъв.

Страшно и смъртоносно е пътуването през зимата, защото, зает изцяло със сигурността, конвойт не е в състояние да мъкне и въглища за двадесет и пет печки. Но и пътуването в жегата не е за предпочитане: от четирите малки прозорчета две са плътно заковани, покривът на вагона се напича; а вода трябва да се носи за хиляди хора и конвойт няма да се бърхата я, след като не може да напои дори и един вагон-зак. Затова арестантите смятат, че най-добри месеци за етапите са април и септември. Но и най-добрият сезон не е достатъчен, ако ешелонът пътува три месеца. (Ленинград—Владивосток, 1935 г.) А ако той е предвиден наистина за такова дълго пътуване, в него е замислено да има и политическо възпитание за бойците от конвоя, и духовно напътствие за осакатените души: при такъв ешелон в отделно купе пътува така нареченият кум — оперативен работник. Той предварително се е готвил за етапа още в затвора и хората са

разпределени по вагоните не как да е, а по списъци с неговия параф. Тъкмо той утвърждава отговорника на всеки вагон, обучава и вкарва във всеки вагон по някой доносник. При продължителни спирания той намира повод да извика от вагона един или друг, разпитва ги за какво се говори. За такъв оперативен работник е срамът да завърши пътуването без резултати. И ето че по време на пътя той скалъпва на някого следствие и след пристигането в крайния пункт на арестанта, току-виж, му лепнали нова присъда.

Е, не, да бъде проклет и този червен конски етап с неговото не-отклоняване, с директния му маршрут! Който му е сърбал попарата, няма да го забрави. Дано по-бързо в такъв случай стигнем в лагера! По-скоро да му се види краят!

Човекът сам по себе си е едновременно надежда и нетърпение. Като че ли в лагера оперативният ще бъде по-снизходителен или доносниците — не толкова безсъвестни — тъкмо обратното! Като че ли, когато пристигнем, няма да ни повалят със същите заплахи и кучета на земята: „Седни!“ Като че ли, ако във вагона навее сняг, на земята ще се натрупа по-малко. Като че ли, ако сега ни стоварят, ще значи, че вече сме пристигнали, а няма да ни прехвърлят оттук нататък върху откритите платформи на някоя теснолинейка. (А как ще ни возят на откритите платформи? Как ще ни конвоират? — това си е вече проблем на конвоя. Ето как: заповядват ни да се свием, да се проснем на пода, след което ни покриват с общ огромен брезент, както моряците на „Потьомкин“ за разстрела. То и за брезента благодарим! Цял ден превозват Оленьов и другарите му на Север през октомври върху открити платформи: натоварват ги, а не пращат локомотив. Отначало завалява дъжд, после стяга студ и парцаливите дрехи на зековете замръзват върху телата им.) Влакчето те подхвърля по пътя, страничните дъски на платформата започват да се пукат и чупят и току някой изхвъркне от клатушкането под колелата. А ето ви и гатанка: ако ще пътувате от Дудинка сто километра по теснолинейката при полярен студ върху открити платформи, къде, смятате, ще се настанят криминалните? Отговорът е: по средата на платформата, за да може „добитъкът“ да ги сгрива от всички страни и да не изхвърчат случайно под колелата. Правилно. Още един въпрос: а какво ще видят зековете с пристигането на теснолинейния влак в крайния му пункт (1939 г.)? Ще има ли там някакви постройки? Не, нито една. А земянки? Да, но вече

запълнени, не са за новопристигналите. Значи незабавно ще трябва да започнат да си копаят землянки? Не, защото как се копае почвата през полярната зима? Вместо това ще идат да добиват метал. А къде ще живеят? Какво — да живеят ли? Ах, да живеят... Ще живеят в палатки.

Но и не всеки път с теснолинейка... Не, естествено. Ето ви описанието на едно пристигане: гара Ерцево, февруари 1938 г. Отварят вагоните през нощта. Покрай вагоните — огньове и на светлината им хората са разтоварени върху снега. Преброяване, построяване, отново преброяване. Студ — минус тридесет и два градуса. Етапът е донбаски. Хората са арестувани още през лятото, затова са с половинки обувки и сандали. Опитват се да се сгреят край огньовете — изблъскват ги: не са ги запалили за това, а за да има светлина. Пръстите се вкочаняват от първия миг. Снегът се набива в леките обувки и дори не се топи. Никаква пощада. Команда: „Строй се! Преброй се!... Крачка вдясно... Крачка вляво... без предупреждение... Марш!“ Удържаните със синджир кучета почват да вият в мига, когато чуват любимата си команда. Охраната, навлечена с кожухчетата си, тръгва и обречените ги следват с летните си дрехи през дълбокия сняг без никаква пъртина сред тъмната тайга. Пред погледа — никаква светлинка. Потрепва полярното сияние — първото и навярно последното за тях... Смърчовете пропукват от студа. Събутите хора отмерват и тъпчат снега с вкочанените си ходила и глезени.

Или да вземем пристигането на Печора през януари 1945 г. („Нашите войски освободиха Варшава!... Нашите войски отрязаха Източна Прусия!“) Голо снежно поле. Изхвърлените от вагона са накарани да седнат в снега по шест души в редица, дълго ги броят, объркват се и отново ги броят. Вдигат ги и ги подкарват шест километра по снежната пустош. И този етап е от юг (Молдавия), всички са с кожени обувки. Пускат овчарските кучета да ги следват по петите и те тикат зековите от последната редица с лапи в гърба, въвират муцуните си в тила им (в тази редица вървят двама свещеници — старият беловлас отец Фьодор Флоря и подкрепящият го млад отец Виктор Шиповалников). Какво е предназначението на кучетата? Не, какво е самообладанието на тези кучета — та на тях толкова им се иска да хапят!

Накрая пристигат. Приемателната лагерна баня: хората се събличат на едно място, притичват голи през двора, за да се изкъпят на

друго. Но този път са готови да изтърпят всичко: повечето мъки са зад гърба им. Вече са пристигнали. Стъмва се. И изведнъж се разбира, че в лагера няма свободни места, лагерът не е готов да приеме етапа. И след банята отново строят хората, преброяват ги, обграждат ги с кучетата и отново, помъкнали вещите си, поемат пак същите шест километра, само че този път в мрак през снега обратно към своя ешелон. А вратите на вагоните през всичките тези часове са били оставени отворени, вагоните са изстинали, в тях не е останала дори следа от предишната жалка топлинка, пък и в края на пътуването всичките въглища са изгорени и няма откъде да вземат нови. Така прекарват нощта, сутринта им дават да подъвчат чирози (а за жадните — сняг колкото щеш!) и ги повеждат отново по същия път.

И това е пак случай с благополучен край! Така или иначе, лагерът е налице, ако не ги приеме днес, ще ги приеме утре. И изобщо по традиция червените ешелони пристигат на голо място и краят на етапа често става ден на откриването на нов лагер, така че под полярното сияние могат и просто да оставят хората в тайгата и да заковат върху някой смърч дъсчица с надпис: „Първи ОЛП“ (Отделен лагерен пункт). Тъкмо там ще дъвчат цяла седмица чирози и ще замесват тестото със сняг.

А ако лагерът е образуван поне две седмици по-рано — това ще е вече комфорт, ще има вече топла храна и макар без паници, макар първото и второто да се сипват заедно за шестима в бански тасове, шесторката застава в кръг (маси и столове също няма), двама държат с левите ръце дръжката, а с десните се редуват да гребат чорбата. Повтарям ли се? Вогвоздино? Не, това са Перебори, 1937 г., разказва Лошчилин. Не аз се повтарям, а ГУЛАГ.

...А по-нататък на новациите ще назначат бригадири измежду старите лагерници, които бързо *ще ги научат да живеят*, да се оправят с положението и да мамят. И още от първата сутрин те тръгват на работа, защото часовникът на Епохата върви и не чака. Това не ви е царският каторжен Акатуй с трите дни почивка за новопристигналите.

[2]

* * *

Постепенно стопанството на Архипелага разцъфтява, прокарани са нови железопътни линии и вече до много такива места се пътува с влак — съвсем доскоро дотам се е стигало само по вода. Но има още живи туземци, които разказват как са плавали по река Ижма в истински древноруски ладии с по сто души в тях и как сами са гребали. Как по реките Печора и Уса са стигали до родния лагер с рибарски лодки. И до Воркута са карали зековете с шлепове: по река Адзва с големи до товарно-разтоварния пункт на Воркутлаг, и оттам по-нататък — с плитководен шлеп още десет дни. Целият шлеп гъмжи от въшки и конвойт разрешава хората да се качват един по един горе и да изтръскват паразитите във водата. Ладийните етапи също не продължават до края на маршрута, а се прекъсват било поради претоварване, било заради пренасянето им, било за пешеходни преходи.

Там също се поддържат свои затвори — направени от върлини или палатъчни — Уст-Уса, Помоздино, Шчеля-Юр. Със свой собствен режим. Със свои конвойни правила и, естествено, със свои специални команди, и специални хитрости на конвоя, и специални изпитания за зековете. Но, изглежда, не ще можем да опишем вече тази екзотика, затова няма да се залавяме с нея.

Северна Двина, Об и Енисей знаят кога започва превозването на арестантите с шлепове — по време на разкулачването. Тези реки текат право на Север, а шлеповете са търбухести, обемни — само с тях е могло да се изхвърли цялата тази сива маса от жива Русия в неживия й Север. В обемното корито на шлепа хората са нахвърляни един връз друг и там те лежат и мърдат като раци в кошница. А високо по бордовете като върху скали са накацали часовите. Понякога тази маса е извозвана открито, понякога е покривана с голям брезент — дали за да не бъде виждана, дали за да се охранява по-лесно, но не в защита от дъждовете, разбира се. Самото превозване в такъв шлеп е вече не етап, а бавно убийство. При това почти не ги хранят, а след като веднъж ги захвърлят в тундрата — вече окончателно. Оставят ги да умират насаме с природата.

Шлеповете етапи по Северна Двина (и по Вичегда) продължават чак до 1940 г., дори зачестяват: прекарват с тях *освободените* западни украинци и западни белоруси. Арестантите в трюмовете *стоят* изправени един до друг — и не едно денонощие. Използват за

урината си буркани, които предават от ръка на ръка, за да ги излеят през илюминаторите, а по-сериозната работа я свършват направо в гащите.

Превозването по Енисей с шлепове се налага, става постоянно за десетилетия наред. В Красноярск, на брега, през 30-те години са построени навеси, под които в студените сибирски пролети арестантите зъзнат по едно-две денонощия в очакване да бъдат извозени.^[3] Енисейските етапни шлепове имат постоянно оборудван трюм — триетажен, тъмен. Само през дълбокия като кладенец отвор, където е трапът, прониква мъждива светлина. Конвойт живее в каютата на палубата. Часовите охраняват изходите от трюма и наблюдават водната повърхност — не е ли изплувал някой. Охраната не слиза от трюма, каквито и стонове и вопли за помощ да идват оттам. И никога не извежда арестантите на палубата за разходка. В етапите през тридесет и седма—тридесет и осма, четиридесет и четвърта — четиридесет и пета (а е близко до ума, че и в промеждутъка) долу, в трюма, не се оказва никаква лекарска помощ. Арестантите на „етажите“ лежат натъркаляни плътно в две редици: единият ред с глави към бордовете, другият — към краката на първия ред. До кофата за изпражненията може да се мине само през хората. Невинаги разрешават кофите да се изнасят навреме (бъчвата с нечистотиите по стръмния трап нагоре — може да си го представи човек!), те се препълват, от тях се стича по пода на етаж, а оттам и на долните етажи. А хората лежат. Храната я разнасят с баки по етажите помагачи от самите арестанти, тя се раздава пак там, във вечния мрак (днес може би ползуват вече електричество), на светлината на газени фенери. Един такъв етап до Дудинка трае понякога цял месец. (Сега, естествено, се стига и за седмица.) Заради плитчините и други задръжки по вода се случва пътуването да се проточи, взетите продукти да не стигнат и тогава няколко денонощия изобщо не хранят хората (нито пък после, естествено, компенсират „стария недостиг“).

Съобразителният читател този път и без автора може да добави: рецидивистите се настаняват на горния етаж, по-близо до отвора — до въздуха и светлината. Когато се раздава хлябът, те награват толкова от него, колкото им трябва, и ако етапът е труден, без стеснение *подмитат заветната патерица* (отнемат дажбата на сивите „добичета“). Убиват времето си през дългото пътуване с комар: правят

си сами картите, залагат събраното преди това от фраерите, като обискират поголовно всички, разположени в един или друг сектор на шлепа. Известно време отнетите вещи се разиграват по няколко пъти между пасмината джебчии, след което се препращат горе, на конвоя. Да, читателят се е досетил: конвоят също е в *играта* и прибира откраднатите вещи за себе си или за да ги продаде на пристанищата, в замяна на което носи допълнителна храна на криминалните.

А няма ли съпротива? Има, но съвсем рядко. Ето един запомнил се случай. През 1950 г. в подобен шлеп с подобна подредба, но морски — по-голям, в етапа от Владивосток до Сахалин седем момчета по член петдесет и осми оказват с голи ръце съпротива на близо осемдесет криминални (от песовете и както винаги с ножове). Тези песове обискират целия етап още във Владивостокския етапен затвор „Три—десет“, при това много по-старателно и от най-старателните тъмничари — нали знаят всички начини къде и как се крие нещо, и все пак никога при никакъв тараш не се намира всичко. И изобщо знаят това, обявяват хитро: „Който желае, може да си купи махорка.“ Миша Грачов изважда три рубли, скрити във ватенката му. Песът Володка Татарина му крясва: „Как смееш да не си плащаш данъците, мършо?“ И скача да му ги грабне. Но армейският старшина Павел (фамилното му име не се е запомнило) го отблъсва. Володка Татарина се спуска да му забие двата си пръста в очите. Павел го поваля на пода. Скачат наведнъж двадесет-тридесет от песовете, а до Грачов и Павел застават Володя Шпаков, бивш армейски капитан; Серьожа Потапов; Володя Реунов, Володя Третюхин, също бивши армейски старшини; и Вася Кравцов. И какво? Работата приключва само с няколко взаимни удара. Дали защото се проявява неизменната истинска страхливост на криминалните (прикривана винаги с престорена агресивност и безцеремонност), или им попречва близостта на часовоя (това става под самия люк), а те пътуват и пестят силите си за по-важна обществена задача — да вземат връх над *честните крадци* в Александровския затвор (същия, описан от Чехов) и на Сахалинския строеж (не, разбира се, за да строят) — но отстъпват, задоволяват се със заплахата: „Веднъж само да стъпим на сушата — ще ви направим на кайма!“ (Реваншът така и не се състои и момчетата не стават „на кайма“. В Александровския затвор песовете се натъкват на неприятност: той е завладян от „честните апаши“.)

В параходите, пристигащи на Колима, всичко е като на шлеповете, само че в по-големи размери. И досега, колкото и странно да е, има останали живи от арестантите, пратени там с известната мисия на „Красин“ през пролетта на 1938 г. в няколко стари корабикорита — „Джурма“, „Кулу“, „Новострой“ и „Днепрострой“, на които „Красин“ проправя път през пролетните ледове. Там също в студените мръсни трюмове са пригодени три етажа, но плюс това на всеки етаж има двуредни нарове, сглобени от върлини. Не навсякъде е тъмно: тук-таме светят газеничета и фенери. Отделните сектори се пускат последователно на разходка по палубата. Във всеки кораб се превозват по три-четири хиляди души. Цялото пътуване трае повече от седмица, през това време хлябът, взет във Владивосток, плесенясва и етапната норма се намалява от шестстотин на четиристотин грама. За храна дават риба, а що се отнася до питейната вода... Е, да, да, няма защо да злорадствуваме, с водата има *временни трудности*. В сравнение с речните етапи тук на всичко отгоре има и морски бури, морска болест, изтощените и измъчени хора повръщат и нямат сили да станат от пода, покрит навсякъде с отвратителен слой от повърнатото.

По пътя се случва един политически епизод. Корабите трябвало да преминат през пролива Лаперуз — досами Японските острови. И ето че картечниците изчезват от корабните наблюдателници, конвоите се преобличат цивилно, трюмовете са плътно затворени, излизането на палубите е прекратено. А в корабните документи още от Владивосток е записано предвидливо, че превозват не, пази боже, затворници, а работници, вербувани за Колима. Множество японски морски съдове и лодки се навъртат около корабите, без нищо да подозират. (А с „Джурма“ в друг един случай през 1939 г. криминалните се промъкват от трюма до помещението с храната, разграбват го, след което го подпалват. Това става точно до Япония. От „Джурма“ бълва дим, японците предлагат помощ, но капитанът отказва да я приеме и дори *не отваря люковете*. Вече на прилично разстояние от японците труповете на издушилите се от дима биват изхвърлени зад борда, а обгорелите полунегодни продукти се предават в лагера за дажба на арестантите.)

Оттогава се изнизват десетилетия, но колко случаи има в световните морета, където не превозват уж вече зекове, а съветски граждани търпят бедствия, ала поради същата тази потайност, представяна за национална гордост, се отказва чуждата помощ! Нека ги ядат акулите, но не приемаме подадената ни ръка! Потайността е нашето раково заболяване.

Малко преди Магадан керванът засяда между ледовете, не може да му помогне и „Красин“ (твърде рано е за навигацията, но бързат да доставят работна ръка). На 2 май стоварват зековете на леда, без да са достигнали до брега. Пред очите на пристигналите се открива безрадостният вид на тогавашния Магадан: мъртви хълмове, нито дървета, нито храсти, нито птици, единствено няколко дървени къщи и двуетажното здание на Далстрой.^[4] Все пак се разиграва *трудово възпитание*, тоест правят се, че са докарали не кости за застилане на златоносната Колима, а временно изолирани съветски граждани, които тепърва ще се върнат към творчески живот — посрещането става с далстроевския оркестър. Той свири маршове и валсове, а измъчените полуживи хора се помъкват на сива върволица по леда, повлекли след себе си своите московски вещи (този изцяло политически огромен етап почти не включва криминални) и нарамили другите полуживи — ревматици или безноги (безногите също излежаваат присъди).

Забелязвам обаче, че сега ще започна да се повтарям, че ще бъде скучно да пиша и скучно да се чете, защото читателят знае вече всичко предварително: сега ще ги откарат с камиони на стотици километри и после още десетки ще трябва да извървят пеша. И там ще положат основите на нови лагнунктове и от първата минута на пристигането си ще ръгнат на работа, а за храна ще получат чирози и брашно, замесвано със сняг. И ще спят на палатки.

Да, така е. А засега, през първите дни, ще ги настанят тук, в Магадан, също на палатки, на север от полярния кръг, тук ще ги *освидетелствуват медицински*, тоест ще ги оглеждат голи и според състоянието на задниците им ще се реши доколко са годни за труд (разбира се, всички ще се окажат годни). И, естествено, ще ги поведат на баня, в съблекалнята на която ще трябва да оставят кожените си

палта, разкошните кожуси, вълнените пуловери, костюмите от фино сукно, наметалата, ботушите и валенките. (Ами че това не са никакви загубеняци селяндури, а партийна върхушка — редактори на вестници, директори на тръстове и заводи, служители в областни комитети, професори по политикономия, в началото на 30-те години те все още носят хубави дрехи.) „А кой ще ги пази?“ — ще се усъмнят новациите. „Че кому са изтрябвали вашите дрехи? — ще се обидят обслужващите. — Влизайте да се къпете спокойно.“ И те влизат. А излизането става през друга врата и там те ще получат черни памучни панталони и ризи, лагерни ватенки без джобове, обувки от свинска кожа. (О, това не са дреболии! това е раздяла с предишния живот — със званията, с длъжностите, с високомерието.) „А къде са нашите дрехи?!“ — ще вдигнат те вой. „Вашите дрехи са си у вас вкъщи! — ще джафне някой началник. — В лагера няма нищо *ваше*! При нас в лагера е комунизъм! Марш, водещият!“

Е, щом е комунизъм — какво повече да възразяват? Нали за този комунизъм са жертвували живота си?

* * *

Има и други етапи — с каруци и просто пеши. Спомнете си във „Възкресение“ — прекарват ги в слънчев ден от тъмницата до гарата. В Минусинск пък, през 194..., след като цяла година не ги извеждат дори на разходка, хората се отучват до ходят, да дишат, да гледат света — и изведнъж ги строяват и подкарват цели двадесет и пет километра до Абакан. Десетки умират по пътя. За това няма да бъде написан голям роман, нито дори глави от роман: не можем оплака всички мъртви на гробището.

Пешият етап е дядото на железопътния, дядото на вагон-зака и на „червените вагони“. В наше време все по-рядко се прибъгва до него освен в случаите, когато механичен транспорт не може да стигне до дадено място. Така са прехвърлени от блокадния Ленинград в някакъв ладожки участък осъдените, за да ги натоварят там на червените вагони (жените ги водят заедно с пленените немци, а нашите мъже ги отпъждат от жените с щикове, за да не вземат хляба им. Който падне, мигом го събуват и хвърлят в камиона — все едно дали е жив или

мъртъв). Така през 30-те години изпращат всеки ден по сто души от Котлаския етапен затвор до Уст Вим (около триста километра), а понякога и до Чибю (повече от петстотин). Веднъж през 1938 г. прекарват така и цял женски етап. В тези етапи хората изминават на ден по двадесет и пет километра. Конвойт върви с едно-две кучета, подкарва изоставащите с приклади. Наистина, вещите на зековете, казанът и продуктите се карат отзад на каруци и с това етапът напомня класическите етапи от миналия век. Има и етапни къщи — ограбени домове на разкулачени селяни с избити прозорци и откачени врати. Счетоводството на Котлаския затвор отпуска на етапа продукти за теоретично пресметнато време, ако всичко по пътя върви гладко, и никога нито за ден повече (общ принцип на всяко наше счетоводство). При задръжки по пътя — продуктите се разпределят за по-дълго време, минава се на чорбица от ръжено брашно без сол, а може и съвсем без нищо. Тук има известно отстъпление от класиката.

През 1940 г. етапът, в който е А. Я. Оленьов, е подкаран след шлеповете пеша по тайгата (от Княж-Погост до Чибю), без изобщо да получава храна. Хората пият блатна вода, от която хващат дизентерия. Падат без сили — кучетата разкъсват дрехите на падналите. В Ижма ловят риба с панталоните си и я ядат жива. (А на някаква поляна им обявяват: тук ще строите железопътната линия Котлас—Воркута!)

Пеши етапи са практикувани и по други места на нашия европейски Север, докато по същите маршрути, по насипите, направени от същите тези първи арестанти, не потеглят веселите червени вагони, понесли следващите арестанти.

Пешите етапи се отличават със своя техника, разработвана там, където се случва да прекарват по-често и повече хора. Когато водят по пътеката в тайгата етап от Княж—Погост до Весляна и някой зек падне и не може да продължи — какво да го правят? Разумно помислете — какво? Няма да бавят целия етап я! Нито пък да оставят при всеки паднал и изостанал по един войник — войниците са малко, а арестантите — много. Значи?... Войникът остава с него за малко, след това догонва останалите, вече сам.

Дълго време има постоянни пеши етапи от Карабас до Спаск. Всичко на всичко някакви си тридесет и пет — четиридесет километра, но те трябва да бъдат изминати за един ден от хиляда души наведнъж, а повечето от тях са много изтощени. Предполага се, че

мнозина ще паднат и изостанат с предсмъртна апатия, с безразличие — ако щеш, стреляй, вече не могат да вървят. Повече не се страхуват от смъртта — но от тоягата, от неуморимата тояга, отново и отново стоварваща се където падне? — от тоягата няма как да не се уплашат и ще тръгнат! Това е проверено, така е. И ето че колоната на етапа се обгражда не само с обичайната верига от автоматчици, която я следва на петдесетина метра, но и от вътрешна верига от войници без оръжие, но с тояги. Те бият изоставащите (както впрочем го предсказва и другарят Сталин), бият ли, бият — а зековете напругат сили и вървят! — и мнозина от тях пристигат по някакво чудо! Те не знаят, че това е тояжната проверка и че онези, които тъй и тъй ще легнат под тоягите и няма да продължат повече — тях ги прибират движещите се отзад каруци. Организационен опит! (Могат да ни попитат: а защо не ги качат веднага в каруцата?... А отде толкова каруци, че и коне? У нас вече са ги заменили с трактори. Пък нали и овесът струва пари?...) През 1948–1950 г. тези етапи са често явление.

А през 20-те години пешият етап е един от основните. Бях малък, но ги помня добре по улиците на Ростов на Дон, откъдето ги прекарваха, без да се притесняват от това. Между другото, знаменитата команда „...стреля без предупреждение!“ тогава звучеше иначе поради все пак различната техника: конвойът тогава (стр. 670) беше въоръжен само с шашки. Командуваха така: „Крачка встрани — конвой, стреляй, сечи!“ Звучи силно — „стреляй, сечи!“ Направо си го представяш — как ей сегинка ще ти разсекат главата отзад.

Дори и през 1936 г. (февруари) през Нижни Новгород карат пеши етап от отвъдволжки старци с дълги бради, с домашно тъкани ямурлуци, с цървули и навуца — „Отмираща Русия“... И изведнъж пътя им пресичат три автомобила с председателя на ВЦИК Калинин. Спират етапа. Калинин профучава покрай него, без да прояви интерес.

Затворете очи, читателю. Чувате ли тракане на колелета? Това са вагон-заковете. Това са червените вагони. Всяка минута на денонощието. Всеки ден на годината. А ето че се плиска вода — там плават арестантски шлепове. А ето и ръмжащите мотори на „гарваните“. Непрекъснато някого товарят, натикват, прекачват. А това пък що за шум е? — препълнените килии на етапните затвори. А този вой? — жалбите на окрадените, изнасилените, пребитите.

Разгледахме всички начини за транспортиране на арестантите — и намерихме, че всички те са от лоши по-лоши. Огледахме етапните затвори — и не видяхме нито един що-годе поносим. И дори последната човешка надежда, че занапред ни чака по-добро, че в лагера ще е по-поносимо, е измамна.

В лагера ще е още по-лошо.

[1] Неговото писмо до мен („Литературная газета“, 22. I. 1963). — Б.а. ↑

[2] П. Ф. Якубович. В мире отверженных. М.-Л. 1964. — Б.а. ↑

[3] През 1897 г. В. И. Ленин се качва на „Свети Николай“ на пътническото пристанище както всеки свободен гражданин. — Б.а. ↑

[4] Главно управление на строежите в Далечния север. — Б.пр. ↑

ЧЕТВЪРТА ГЛАВА

ОТ ОСТРОВ НА ОСТРОВ

А превозват зековете на Архипелага и просто с единични дървени лодки от един остров на друг. Това се нарича — спецконвой. Представлява най-непритесненият вид превозване и почти не се различава от пътуването на свобода. Ала малцина имат случая да бъдат така превозени. С мен в арестантския ми живот това е ставало три пъти.

Спецконвойът се дава по нареждане на високите персони. Не трябва да го бъркаме със *спецнаряда*, който се подписва в апарата на ГУЛаг. Най-често спецнарядникът пътува с общите етапи, макар че и на него му се случват дивни отрязъци от пътя (правещи му толкова по-голямо впечатление). Например пътува латвиецът Анс Бернщейн по спецнаряд от Севера за Долна Волга на селскостопанска командировка. Карат го в условията на всички описани притеснения, унижения, с лаещи кучета, с насочени насреща му щикове, с крясъците „крачка надясно, крачка наляво...“ — и не щеш ли, свалят го на малката гара Занзеватка, където го среща самотен спокоен надзирател без каквото и да е оръжие. Той се прозява: „Дадено, ще нощуваш при мен, а засега можеш да се поразходиш, утре ще те откарам в лагера.“ И Анс се разхожда! Разбирате ли какво означава *да се разхожда* за човек, осъден на 10 години, който много пъти вече се е прощавал с живота, когото току-що са карали във вагон-зак, а утре го очаква лагер, и ето че сега той ходи и гледа как кокошките ровят в градинката на гарата, как жените, неуспели да продадат маслото и пъпешите си, се канят да си тръгват. Той се отдалечава встрани на три, четири, пет крачки и никой не крещи след него „стой!“, с невярващи пръсти докосва листенцата на акациите и почти плаче.

А спецконвойът е целият вече някакво чудо, отначало докрай. Общите етапи този път не те засягат, ръцете си не държиш отзад, не се събличаш гол, не сядаш направо върху земята и дори на никакъв обиск не те подлагат. Конвойът се държи с теб дружелюбно и дори ти говори на „вие“. Изобщо, предупреждава те той, при опит за бягство ние,

както е прието, стреляме. Пистолетите ни са заредени, те са в джобовете ни. Да пътуваме обаче просто, дръжте се непринудено, да не личи, че сте затворник. (Много моля, обърнете внимание, че и тук, както винаги, интересите на отделната личност и интересите на държавата напълно съвпадат.)

Моят лагерен живот прие рязък обрат в деня, когато със сгърчените си пръсти (от стискането на инструмента бяха престанали да се разгъват) гледах да попадна на развода в дърводелската бригада, а народникът ме отведе настрани и с внезапно уважение ми каза: „Знаеш ли, по нареждане на министъра на вътрешните работи...“

Изтръпнах. Разводът замина, а нагаждачите в зоната ме наобиколиха. Едни говореха: „Ще ти тръснат нова присъда“, други: „Ще те освобождават“. Но всички бяха единодушни в това, че няма да се мине без министър Круглов. И аз също взех да се колебая между новата присъда и освобождаването. Съвсем бях забравил, че половин година преди това в нашия лагер идва някакъв тип, за да ни даде да попълним отчетни карти на ГУЛАГ (след войната с тази работа се бяха заложили в най-близките лагери, но едва ли я бяха свършили). Най-важната графа там беше „специалност“. И за да си вдигнат цената, зековете пишеха най-ценните гулаговски специалности: „бръснар“, „шивач“, „магазинер“, „хлебар“. А аз примижах и написах: „ядрен физик“. Никога не съм бил ядрен физик, само дете преди войната бях слушал нещо в университета, знаех названията на атомните частици и параметрите — и реших да се пиша такъв. Беше 1946 г., имахме страшна нужда от атомна бомба. Но самият аз не бях придал значение на тази карта, бях я забравил.

Има една отколешна, абсолютно недостоверна, от никого непотвърдена легенда, която, мине, не мине, чуваш в лагерите: нейде на същия този Архипелаг имало мънички райски острови. Никой не ги е виждал, никой не е бил там, а който е бил — мълчи, не проговаря. На тези острови, разправят, текат млечни реки между брегове от крем, с по-малко от сметана и яйца там не хранят; там е чисто, винаги топло, работата е умствена и сто пъти секретна.

И ето че тъкмо на тези райски острови (на арестантско просторечие — *шарашки*) попаднах да излеждавам останалата половина от присъдата си. На тях дължа това, че останах жив, в лагерите за нищо на света не бих доживял до края на присъдата. На тях

дълга, че пиша това изследване, макар че за самите тях в тази книга не съм предвидил място (за тях има вече роман). Та именно от тези острови — от един на друг, от втори на трети ме превозваха със спецконвой: двама надзиратели и аз.

Ако душите на мъртвите прелитат понякога сред нас, виждат ни, разчитат леко нашите дребни подбуди, а ние не ги виждаме и не познаваме тях, безплътните, то такова е и пътуването със спецконвой.

Ти се потапяш в гъстотата на *свободата*, блъскаш се с пътниците в чакалнята на гарата. Успяваш да хвърлиш поглед върху обявите, които определено не могат по никаква линия да се отнасят до теб. Седиш на старовремския „диван“ за пътници и слушаш странни и нищожни разговори: за това, че някакъв мъж биел жена си или я зарязал; че свекървата не се разбира с булката; че съседите в общата квартира оставят лампата в коридора да свети и не си изтриват краката; че някой на някого пречи в службата; че на някого предлагат хубаво място, но той не се решава да се мести: лесно ли е да зарежеш старата работа? И ти слушаш всичко това — и тръпки пробягват по гърба и главата ти: толкова ти е ясна истинската мярка за нещата във Вселената! Мярката за всички слабости и страсти! — А тези грешници изобщо не са в състояние да я видят. Истински жив, наистина жив си само ти, безплътният, а всички тези само по недоразумение се имат за живи.

Бездната между вас е необятна! Не можеш нито да им викнеш, нито да заплачеш за тях, нито да ги разтърсиш за раменете: ами че ти си дух, ти си призрак, а те — материални тела.

Как да им внушиш прозрението? просветлението? в съня? — братя! хора! За какво ви е даден животът?! В глух среднощен час вратите на килиите за осъдените на смърт се отварят — и измъкват на разстрел хората с великата им душа. По всички железопътни линии в страната в тази минута, сега, хора лижат с нагарчащите си езици след селюдката сухите си устни, те бленуват за щастието да опънат крака, за успокоението след облекчаване в нужника. На Колима земята се размръзва на метър дълбочина само през лятото — и само тогава закопават в нея костите на умрелите през зимата. А вие — под синьото небе, под горещото слънце, имате право да се разпоредите със съдбата си, да идете да пиете вода, да се протегнете, да се запътите накъдето си щете без конвой — какво там електричество в коридора? какво ви

бърка свекървата? Най-главното в живота, всичките му загадки, ще ви ги изсипя сега, искате ли? Не тичайте след призрачното — за имущество, за звание: хабите си за това нервите с десетилетия, а се конфискува за една нощ. Живейте със спокойно чувство за превъзходство над живота — не се плашете от бедата и не се измъчвайте по щастieto, все тая: и едното, и другото са мимолетни. Бъдете доволни, че не мръзнете, че жаждата и гладът не разкъсват с нокти вашите вътрешности. Стига да не ви е пречупен гръбнакът, да ходите на двата си крака, да сгъвате двете си ръце, да виждате с двете си очи и да чувате с двете си уши, за да не завиждате на никого! А и защо ли? Завистта към другите най-много разяжда хората. Протъркайте очите си, обмийте сърцата си — и най-много ще оцените тези, които ви обичат и които са благоразположени към вас. Не ги обиждайте, не ги хулете, с никого от тях не се разделяйте в разпра: няма знаете дали това не е последната ви постъпка преди ареста и няма да остане такава в тяхната памет!...

Но войниците от конвоя гладят в джобовете си черните дръжки на пистолетите. И ние тримата седим един до друг, на вид неприещи момчета, спокойни приятели.

Търкам челото си, затварям очи, отварям ги — пак този сън: от никого неконвоирано множество хора. Добре помня, че едва днес съм нощувал в килията и утре отново ще бъда в килия. А тук някакви си контролори с перфориращи клещички: „Вашият билет!“ — „Там, у другаря е!“

Вагоните са пълни („пълни“ според представите в живота на свобода — никой не лежи под скамейките, нито пък седи на пода и по пътеките). Казано ми е да се държа непринудено, това и правя: виждам в съседното купе място до прозореца и се прехвърлям там. А за конвоиращите ме няма места в това купе. Те остават в старото и оттам ме наблюдават с влюбени очи. В Перебори се освобождава едно място през масичката срещу мен, но преди моя конвоир го заема мутрест момък с полушубка и кожен калпак, с прост, но солидно скован дървен куфар. Веднага познавам куфара: лагерно производство, made in Архипелаг.

„Уфф“ — изпъшква момъкът. Светлината е слаба, но виждам: целият е зачервен, качването е станало със сбиване. И измъква манерка: „Ще пийнеш ли биричка, другарю?“ Знам, че моят конвой

изнемогва в съседното купе: не се полага да пия алкохол, не може! Но трябва да се държа просто. И казвам небрежно: „Ами налей!“ Бира ли??? Бира!!! От три години не съм пил нито глътка! (Утре в килията ще се хваля: пих бира!) Момъкът ми налива и аз пия, обзет от трепет. Става тъмно. Във вагона няма електричество — следвоенна разруха. В стария фенер зад преградката над вратата гори парченце свещ, една на четири купета: на двете отпред и двете отзад. Ние с момъка разговаряме приятелски, почти без да се виждаме един друг. Както и да се прегъва моят конвой — нищо не може да чуе от потракването на колелетата. В джоба си имам пощенска картичка до вкъщи. Сега ще взема да обясня на моя простоват събеседник кой съм и ще го помоля да я пусне в кутията. Ако се съди по куфара му, и самият той е лежал. Но той ме изпреварва: „Знаеш ли, едва измолих да изляза в отпуск. Две години не ме пускаха, такава кучешка служба.“ „Че каква ти е службата?“ — „Е, къде ще знаеш. Аз съм *асмодей*^[1], сини пагони, никога ли не си ги виждал?“ Пфу, да му се не види макар, как не съобразих веднага: Перебори е център на Волголаг, а колкото до куфара, накарал е зековете безплатно да му го сковат. Ама и нашия живот тук си го бива: на две купета два асмодея вече са малко! — трети се настанил. А може би и четвърти някъде се е притаил? А може дори във всяко купе да ги има?... Или пък още някой от нашите да пътува със спецконвой?...

Моят момък все хленчи, оплаква се от съдбата. Тогава му възразявам загадъчно: „А тези, дето ги охраняваш дето по десет години лежат за нищо и никакво — на тях по-леко ли им е?“ Той веднага се сгушва и замлъква до сутринта: в полумрака и преди това е видял неясно, че аз съм в нещо полувоенно — шинел, рубашка. Мислел е — просто военен, а сега вече кой ли знае: може да съм чекист? Бегълци да ловя? Защо съм в този вагон? А той лагера пред мен взел да ругае...

Парченцето свещ във фенера се е стопило, но все още гори. От третата полица за багажа някакъв младок с приятен глас разказва за войната — за истинската, за каквато не пишат в книгите, бил сапърор, разказва случаи, покриващи се с истината. И ти става приятно, че все пак непреградената истина се налива в нечийи уши.

Бих могъл да разкажа и аз... Не бих имал дори нищо против!... Не, моля ви се, достатъчно. От четирите години на моята война няма и

помен. Вече не вярвам, че това е било, и да си спомням не искам. Двете години *тук*, двете години на Архипелага закриха за мен фронтовите пътища, всичко закриха. Клин клин избива.

И ето че прекарал само няколко часа сред хората на свобода, аз чувствавам: устата ми са неми, няма какво да правя сред тях, като вързан съм *тук*. Искам — свободна реч! Насам в родината! Искам — *вкъщи*, на Архипелага!

Сутринта *забравям* картичката върху горната полица на вагона: като мине кондукторката да бърше вагона, ако е човек, ще я пусне в кутията...

Излизаме на площада от Ярославската гара. Моите надзиратели пак се случиха новаци, не познават Москва. Ще вземем трамвай „Б“, решавам вместо тях. Насред площада на трамвайната спирка — навалица, часовете преди работа. Надзирателят показва на ватмана книжката си от МВД. Ние важно стоим през целия път на предната платформа като депутати от Моссъвет и не ползуваме билети. Не пускат никакъв старец: не си инвалид, ще се качиш от задната врата!

Стигаме до Новослободска, слигаме — и за пръв път виждам Бутирския затвор отвън, макар да ме докарват в него за четвърти път и мога с лекота да начертая вътрешното му разположение. У, каква сурова висока стена, заела два квартала! Сърцата на московчани се свиват при вида на разтварящата се стоманена паст на тези порти. Но аз без съжаление оставям московските тротоари, влизам като у дома си през сводестата куличка на портала, усмихвам се в първия двор, виждам познатите резбовани дървени главни порти — и не ме вълнува, че сега ще ме поставят — ето, вече ме поставят — обърнат с лице към стената и ще ме попитат: „Трите имена?... Година на раждане?...“

Трите имена!... Аз съм Скитник между звездите! Вързали са тялото ми, но душата ми не им е подвластна.

Знам: след няколко часа неизбежни процедури над моето тяло — бокс, обиск, връчване на квитанции, запълване на входна карта, дезинфекция и баня — ще ме вкарат в килия с два купола, с надвиснала арка по средата (всички килии са такива), с два големи прозореца, с една дълга маса-шкаф — и там ще срещна непознати ми, но непременно умни, интересни, дружелюбни хора и те ще вземат да ми разказват, както и аз на тях, и вечерта не ще ни се иска веднага да заспим.

А върху паницата ми ще има щамповано (за да не бъде отмъкната на етапа): „Бу-Тюр“^[2] Санаториум Бутюр, както се смеехме тук предишния път. Малко известен санаториум на затлъстелите сановници, желаещи да отслабнат. Те тътрят коремите си в Кисловодск, там крачат по маршрутни пътеки, приклякат, потят се цял месец, за да смъкнат два-три килограма. А в санаториума Бу-Тюр, съвсем под носа им, всеки от тях би отслабнал с половин пуд за една седмица без каквито и да е упражнения.

Това е проверено. Не са регистрирани никакви изключения.

* * *

Една от истините, в която те убеждава затворът, е тази, че светът е тесен, просто изключително тесен. Вярно, че Архипелаг ГУЛАГ, пръснат върху същото пространство, което заема и Съветският съюз, е много по-малък по броя на своите жители. Колко точно са те в Архипелага, е невъзможно да се каже. Може да се допусне, че по едно и също време в лагерите не са се намирали повече от дванадесет милиона (на мястото на умрелите Машината доставя нови). И че политическите не са надхвърляли половината. Шест милиона? — нещо като малка страна, Швеция или Гърция например, там мнозина се познават. Нищо чудно, че във всяка килия на всеки етапен затвор, малко като нададеш ухо или се разговориш, непременно ще намериш със съкилийниците си общи познати. (Какво има за чудене, след като Долган, прекарал цяла година в единични килии, попада след Сухановка, след рюминските инквизиции и болницата в лубянската килия, представя ни се — и пъргавия Ф. веднага реагира: „Ааа, аз ви знам!“ — „Откъде ще ме знаеш? — чуди се Долган. — Грешите.“ — „Ни най-малко. Нали сте същият онзи американец Александър Долган, за когото буржоазната преса лъжеше, че са ви похитили, а ТАСС я опровергаваше? Тогава още не бях арестуван и четох.“

Обичам момента, когато в килията пускат някой нов (не новак — такъв влиза потиснат, смутен, а зек, който вече е лежал). И самият аз обичам да влизам в нова килия (впрочем Бог да ми е на помощ, повече да не влизам) — безгрижна усмивка, широко жестикулиране: „Как е,

братлета? — хвърля той вързопчето си върху наровете. — Какво ново през последната година в Бутирки?“

Пристъпваме към запознанството. Някакъв младеж, Суворов, член 58. На пръв поглед с нищо незабележителен, но ето, ето: в Красноярския етапен затвор с него лежал някой си Махоткин...

— Почакайте, да не е полярният летец?

— Да-да, на негово име...

— ...има остров в Таймирския залив. А самият той лежи по член 58–10. Та кажете, значи са го пуснали в Дудинка?

— Откъде сте научили? Да.

Отлично. Още една брънка в биографията на напълно непознатия Махоткин. Никога не съм го срещал, никога може би няма да го срещна, но дейната памет е запечатала всичко, което знам за него: Махоткин получава *десятка*, ала островът не може да бъде преименуван, защото е нанесен върху картата на целия свят (това не ви е гулаговски остров). Изпращат го в Болшево, на авиационна шарашка, там той, летецът, се измъчва сред инженерите, няма да му позволят да лети. Шарашката е разделена на две — Махоткин попада в таганрогската ѝ половина и като че ли всички контакти с него са прекъснати. В другата половина, в рибинската, ми разказваха, че той молел да му разрешат да лети до Далечния север. Този път узнавам, че му били разрешили. Това едва ли е от някакво значение за мен, но аз го запомням. А след десет дена ще се окажа в един бутирски бокс на банята (има такива премили боксове в Бутирки с кранове и чебърчета, за да не става навалица в главната баня) с още някой си Р. Него също не познавам, но се оказва, че половин година лежал в бутирската болница и сега го пращат на рибинската шарашка. Така че след още три дни — и в Рибинск, този затворен ковчег, където всякаква връзка на зековете с външния свят е прекъсната, ще стане известно и това, че Махоткин е в Дудинка, и къде са изпратили мен. Та това е всъщност арестантският телеграф: внимание, памет и срещи.

А този симпатичен мъж с роговите очила? Разхожда се из килията и си тананика с приятен баритон Шуберт:

*И пак ме мъчи младостта,
ала далеч смъртта е...*

— Сергей Романович Царапкин.

— Знаете ли, аз ви познавам. Нали сте биолог? Невъзвращенец? От Берлин?

— Откъде ме знаете?

— Ами на, светът е тесен! През четиридесет и шеста година с Николай Владимирович Тимофеев-Ресовски...

...Ех, каква килия бяхме! — най-знаменитата в моя затворнически живот!... Това беше през юли. Докараха ме в Бутирки от лагера по загадъчното „нареждане на министъра на вътрешните работи“. Докараха ме следобед, но всички в затвора бяха толкоз заети, че приемните процедури продължаваха единадесет часа и едва в три часа през нощта, измъчен от престоая си по боксовете, влизам най-сетне в 75-а килия. Осветена с две ярки електрически крушки под двата си купола, килията спеше. Натъркаляни върху пода, хората се мятаха в съня си от летния зной: горещият въздух не влизаше през прозорците, преградени с намордници. Бръмчеха безсънни мухи и кацах по спящите, които потрепваха конвулсивно. Някои бяха покрили очите си с носни кърпи срещу силната светлина. Кофата за по нужда разнасяше силно зловоние — в такава горещина разлагането се ускорява. В килията, предвидена за 25 човека, бяха натъпкани, не чак толкова прекалено, близо осемдесет души. Лежаха плътно върху наровете отляво и отдясно и върху допълнителни скари, наредени в прохода. Навсякъде изпод наровете стърчеха крака, а традиционната бутирска маса-шкаф беше изместена до кофата. Едва намерих къде да се свра на пода, за да легна. Ставащите да идат до кофата ме прескачаха непрекъснато до сутринта.

По команда „стани!“, викната през хранилката, всичко се размърда: взеха да прибират напречните скари и да изместват масата към прозореца. Наобиколиха ме за интервю — новак ли съм или от лагерниците. Оказа се, че в килията се срещат два потока: обичайният, от току-що осъдени и изпращани в лагерите, и насрещният поток от лагерници, до един специалисти, — физици, химици, математици, инженер-конструктори, изпращани неизвестно къде, но в някакви благополучни научноизследователски институти. (Тук се успокоих, че министърът няма да ми *лепва* допълнителна присъда.) Приближи ме

човек на средна възраст, с широка кост (но силно омършавял), с нос, леко извит като на ястреб.

— Професор Тимофеев-Ресовски, президент на научно-техническото дружество на 75-а килия. Нашето дружество се събира ежедневно след сутрешната дажба около прозореца отляво. Бихте ли излезли пред нас с някакво научно съобщение? И какво именно?

Застигнат неподготвен, аз стоях пред него с дългия си износен шинел и зимния си калпак (арестуваните през зимата са обречени и през лятото да ходят със зимните си дрехи). Пръстите ми все още не се бяха разгънали от сутринта и бяха целите в рани. Какво научно съобщение можех да направя? Тук си спомних, че наскоро в лагера разполагах две нощи с внесена отвън книга — официален отчет на военното министерство на САЩ за първата атомна бомба. Книгата бе излязла тази пролет. Никой ли в килията още не я е виждал? Напразен въпрос, естествено, никой. Така съдбата ми се усмихна, като ме застави да се забъркам в същата тази атомна физика, която бях посочил в ГУЛАГ.

След получаването на дажбата се събрахме до левия прозорец около десетина души от научно-техническото дружество. Направих своето съобщение и бях приет в дружеството. Някои неща бях забравил, други ми оставаха неясни — Николай Владимирович, макар вече година да лежеше в затвора и нямаше откъде да знае нещо за атомната бомба, попълваше непрекъснато пропуските в разказа ми. За дъска ми служеше празна кутия от цигари, в ръцете си държех незаконно парченце графит. Николай Владимирович ми ги вземаше и чертаеше, и ме прекъсваше толкова уверено, сякаш беше физик от лос-аламовската група.

Той наистина бе работил с един от първите европейски циклотрони, но за облъчване на мухите дрозифили. Бе от най-големите генетици на съвременността. Още лежал в затвора, когато Жебрак, без да знае този факт (а може и да го е знаел), има смелостта да напише за едно канадско списание: „Руската биология не отговаря за Лисенко, руската биология — това е Тимофеев-Ресовски“ (когато започва разгромяването на биологията през 1948 г., припомват това на Жебрак). В брошурата си „Какво представлява животът“ Шрьодингер намира място два пъти да цитира Тимофеев-Ресовски, вече отдавна прибран в затвора.

А ето че сега той е пред мен и блести със сведения от всички възможни науки. Притежаваше широта, каквато учените от следващите поколения дори не искат да имат (или са се изменили възможностите на обхвата?). Сега бе толкова изтощен от глада по време на следствието, че тези упражнения му костваха много напрежение. По майчина линия бе от изпадналите калужки дворяни на река Реса, по бащина — далечен потомък на Степан Разин, и у него доста се чувствуваше казашката якост — в широката му кост, в солидността му, в твърдия отпор срещу следователя, но затова пък понасяше глада много по-мъчително от нас.

А историята е следната. През 1922 г. немският учен Фогт създава в Москва института за мозъка, моли да командирова с него за постоянна работа двама способни завършили студенти. Така Тимофеев-Ресовски заедно с Царапкин са изпратени в неограничена по време командировка. Макар и откъснати от идеологическото ръководство, те постигат доста нещо в науката и когато през 1937 (!) г. им нареждат да се върнат в родината, това се оказва за тях инерционно невъзможно: не могат за нарежат нито логиката на своите работи, нито апаратурата, нито учениците си. Не могат още и защото в родината ще трябва вече публично да залейт с нечистотии цялата си петнадесетгодишна работа в Германия — единственият начин, който би им дал право да съществуват (а и би ли им го дал?). Така че стават невъзвращенци, без да престават обаче да са патриоти.

През 1945 г. съветските войски влизат в Бух (североизточно предградие на Берлин). Тимофеев-Ресовски ги посреща радостно, с цял-целеничък институт: всичко се нарежда от добре, по-добре, вече няма нужда да се разделят с института! Пристигат представители, оглеждат и казват: Хм, опаковайте всичко в сандъци, ще го пренесем в Москва. — Това е невъзможно! — възпира ги Тимофеев. — Всичко ще иде по дяволите! Апаратурата е подготвяна с години! — Хмм... — съмнява се началството. И скоро Тимофеев и Царапкин са арестувани и откарани в Москва. В наивността си те мислят, че без тях институтът няма да работи. Нека не работи, но да възтържествува генералната линия! На Болшая Лубянка лесно доказват на арестуваните, че са изменници НА (КЪМ?) родината, осъждат ги по на 10 години и ето че сега президентът на научно-техническото дружество на 75-а килия се чувствувва горд, че никъде не е допуснал грешка.

В бутирските килии дългите, крепящи нарове са много ниски: дори на тъмничната администрация не ѝ идва наум, че под тях ще спят арестанти. Ето защо отначало подаваш на съседа шинела си, за да го разстеле до себе си, след това лягаш по корем върху пода на пътеката и пропълзваш. По пътеката ходим, подът под наровете се мете най-много веднъж в месеца, ще си измиеш ръцете едва след вечерното посещение на клозета, и то без сапун — трудно е да кажеш, че усещаш тялото си като съсъд Божи. Но аз съм щастлив! Там, на асфалтовия под, заврян като куче под наровете, от които в очите ме се посипва прах и трохици, се чувствавам абсолютно, безусловно щастлив. Добре го е казал Епикур: и липсата на разнообразие може да се изживее като удоволствие след предшестващите го разнообразни неудоволствия. След лагера, който ми се струваше вечен, след десетчасовия работен ден, след студа, дъждовете и болките в гърба — о, какво щастие е по цели дни да лежиш, да спиш и пак да получаваеш 650 грама хляб и два пъти на ден топла храна — от комбиниран фураж, от делфиново месо. С една дума — санаториум Бу-Тюр.

Спането — това е най-важното. Лягаш по корем, завиваш се отгоре и спиш! По време на сън не изразходваш сили и не измъчваш сърцето си — а присъдата си тече ли, тече! Когато факелът на нашия живот пращи и хвърля искри, ние проклинаме необходимостта да проспиваме бездарно осем часа от денонощието. Когато сме злочести и обезнадеждени — благословен да си, четиринадесетчасов сън!

Но в тази килия останах цели два месеца, можах да си отспя за година назад и година напред, за това време се придвижих под наровете до прозореца и отново се върнах до кофата за по нужда, после се прехвърлих върху наровете и по тях стигнах до арката. Накрая спях малко — поглъщах напитката на живота и се наслаждавах. Сутрин — научно-техническото дружество, после шах, четене на книги (свестните бяха три-четири на осемдесет души, за тях трябваше да се чака ред), двадесет минути разходка — мажорен акорд! Не се отказваме от разходката дори ако трябва да вървим под проливен дъжд. А главно — хора, хора, хора! Николай Андреевич Семьонов, един от създателите на Днепрогес. Неговият приятел от пленничеството Фьодор Фьодорович Карпов. Язвително находчивият Виктор Каган, физик. Завършилият консерваторията Володя Клемпнер, композитор. Дървосекачът и ловецът от вятските лесе, непроницаем като горско

езеро. Ен-те-есовецът от Европа Евгений Иванович Дивнич. Той е и православен проповедник, но не се затваря в рамките на богословието, а ругае марксизма, твърди, че в Европа вече отдавна никой не гледа на това учение сериозно — и аз влизам в спор, нали съм марксист. Само преди година колко уверено бих го атакувал с цитати, колко унищожително бих му се надсмивал! Но тази първа арестантска година се е наслоила в мен — кога е станало това? Не съм и забелязал с толкова нови събития, планове, и значения, че вече не мога да кажа: те не съществуват! Това е буржоазна лъжа! Сега трябва да признавам: да, те съществуват. И тутакси всичките ми доводи отслабват и съм оборван почти като на шега.

И отново се точат пленници, пленници и пленници — потокът им от Европа не секва втора година. И отново руски емигранти — от Европа и от Манджурия. С емигрантите познати се търсят така: от коя страна идвате? А такъв и такъв не познавате ли? Естествено, че го знае. (Тук научавам за разстрела на полковник Ясевич.)

И старият немец — същият онзи пълен немец, сега вече изпостелял и болен, когото някога в Източна Прусия (преди двеста години?) карах да носи куфара ми. О, колко е малък светът!... Виж ти, пак да се срещнем! Старецът ми се усмихва. Той също вече ме е познал и дори се радва като че ли на срещата ни. Той ми е простил. Осъден е на 10 години, но му остава да живее много по-малко... И друг един немец — върлинец, млад, но дали защото не знае нито дума по руски — безмълвен. От пръв поглед няма да познаеш дори, че е немец: криминалните са му смъкнали от гърба всичко немско, дали са му в замяна избеляла съветска рубашка. Той е прочут германски ас. Първата му кампания е войната между Боливия и Парагвай, втората — испанската, третата — полската, четвъртата — над Англия, петата — Кипър, шестата — Съветският съюз. Доколкото е ас, не би могъл да не разстрелва от въздуха жени и деца! — военен престъпник, 10 години затвор и 5 намордника. — И, разбира се, имаме в килията един благонадежден (от рода на прокурор Кретов): „Правилно са ви затворили, мръсници, контрареволуционери! Историята ще смели костите ви, ще идете за наторяване!“ — „И ти, куче, ще идеш за наторяване!“ — крещят му в отговор. „Не, моето дело ще го преразгледат, осъден съм невинно!“ Килията вие, кипи. Беловлас учител по руски става върху нарове, бос, и като новопоявил се

Христос простира ръце: „Деца мои, да се помирим!... Деца мои!“ Вият и срещу него: „В Брянската гора са твоите деца! Вече не сме ничии!“ Само синове на ГУЛАГ...

След вечерята и вечерното отвеждане до нужника нощта се прокрадва до намордниците на прозорците, на тавана светват изморителните електрически крушки. Денят разделя арестантите, нощта ги сближава. Вечер не се водят спорове, устройват се лекции или концерти. И тук отново блести Тимофеев-Ресовски: посвещава цели вечери на Италия, Дания, Норвегия, Швеция. Емигрантите разказват за Балканите, за Франция. Някакъв изнася лекция за Корбюзие, друг — за нравите на пчелите, трети — за Гогол. Тук здравата се пуши! Димът изпълва килията, плава като мъгла, прозорецът не го изсмуква заради намордника. До масата застава Костя Киула, мой връстник, кръглолик, със сини очи, дори карикатурно несъразмерен, и ни чете свои стихове, съчинени в затвора. Гласът му се прекъръшва от възмущение. Стихотворенията му се наричаха: „Първият полет“, „На жена ми“, „Към сина ми“. Когато в затвора възприемаш на слух стиховете, написани също в затвора, не мислиш дали авторът се придържа към силабично-тоничната система и дали римите са асонанси или пълни. Тези стихове са кръвта на сърцето ти, сълзите на жена ти. В килията плачеха.^[3]

От тази килия започнах и аз да пиша стихове за затвора. А там четях на глас Есенин, почти забранен преди войната. Младият Бубнов — от пленниците, а преди това, струва ми се, незавършил студент, следеше четците молитвено, по лицето му се разливаше сияние. Той не беше специалист, пътуваше не от лагера, а за лагера и най-вероятно — съдейки по чистотата му и прямия му характер — за да умре там, такива там не живеят. И тези вечери в 75-а килия бяха за него и за другите — в забавеното спускане към смъртта, внезапен образ на прекрасния свят, който съществува и ще съществува, но в който проклетата съдба не им бе отпуснала ни една година, ни една млада годинка.

Хранилката на вратата се спуска и въртохайската муцуна крясва: „Отбой!“ Не, дори преди войната, когато следвах в два вуза едновременно, когато припечелвах по нещо от частни уроци и се опитвах да пиша — и тогава, струва ми се, не съм имал такива пълни,

покъртителни, такива наситени дни, както в 75-а килия през онова лято...

— Но почакайте — казвам аз на Царапкин, — оттогава обаче от някой си Деул, хлапак, получил на шестнадесет години *петорка* (не училищна, разбира се) за „антисъветска агитация“...

— Как, и вие ли го познавате?... Той беше с нас в един етап до Караганда...

— Чувах, че сте се уредили лаборант по медицински анализи, а Николай Владимирович е бил през цялото време на обща работа...

— И много отслабна. Довлякоха го полумъртъв от вагона в Бутирки. Сега лежи в болница и от Четвъртия спецотдел^[4] му отпускат краве масло, дори вино, но дали ще се изправи на крака, е трудно да се каже.

— А вас Четвърти спецотдел викал ли е?

— Да. Питаха дали не смятаме все пак за възможно след шестте месеца в Караганда да се заемем с организирането на нашия институт на родна земя...

— И вие бурно се съгласихте, така ли?

— И как още! Вече отчетохме грешките си. Освен това цялото оборудване, вдигнато от мястото му и заковано в сандъци, е пристигнало и без нас.

— Каква преданост към науката от страна на МВД! Моля ви, попейте още малко Шуберт!

И Царапкин тананика, вперил тъжен поглед в прозореца (в очилата му се отразяват тъмните намордници и светлите горни части на прозорците):

*Vom Abendrot zum Morgenlicht
War mancher Kopf zum Greise.
Wer glaubt es? Meiner ward es nicht
Auf dieser ganzen Reise.*^[5]

* * *

Мечтата на Толстой се е сбъднала: арестантите вече не са принуждавани да присъствуват на порочната църковна служба. Затворническите черкви са закрити. Вярно, запазили са се техните здания, но те сполучливо са използвани за разширяване на самите затвори. Така в Бутирската черква са задържани две хиляди души повече, а за една година оттам ще преминат и петдесет хиляди, ако за всяка партия сложим по две седмици.

Попадам в Бутирки за четвърти или пети път и уверено забързан през затворения между тъмничните корпуси двор, дори с едно рамо пред надзирателя (така конят без камшик и юзди бърза за вкъщи, където го чака овесът му), понякога забравям да погледна към квадратната черква, преминаваща в осмоъгълник. Тя стои някак странно посред квадратния двор. Намордниците ѝ не са вече съвсем технически решени, не са стъклоарматурни както в централното здание на затвора, а посивяла, взела да загнива дървена обшивка, издаваща второстепенността на зданието. Там като че ли е вътрешнобутирският етапен затвор за току-що осъдени.

А някога, през 1945 г., го преживях като голяма и важна крачка: след присъдата на ОСО ни вкараха в черквата (подходящ момент да се помолим!), качиха ни на втория етаж (а бяха приспособили и трети) и от осмоъгълния вестибюл ни пръснаха по различни килии. Мен ме вкараха в югоизточната.

Беше просторна и квадратна и държаха в нея по онова време двеста души. Спяхме, както навсякъде, върху нарове (там те са едноетажни), под тях и просто на пътеките, върху облицования с плочки под. Не само намордниците върху прозорците бяха второстепенни, но и всичко тук се поддържаше сякаш не като за синове, а като за заварени деца на Бутирки: в тази пъплеща маса не даваха нито книги, нито шах или шашки, прибираха алуминиевите паници и щърбавите изпочупени дървени лъжици също от храна до храна от страх да не бъдат откънати в бързината при етапите. Дори и чашите им се свидеха за заварениците, та миехме паниците след чорбата, за да излочим пак от тях чая си. Липсата на лични прибори в килията поразяваше най-вече тези, които имаха щастieto или нещастieto да получават колето от близките си (а през тези последни дни преди далечния етап близките им не жалеа средства, за да им пратят непременно нещо). Тези близки нямаха, разбира се, нужното

тъмнично образование и не можеха да получат някакъв добър съвет в приемната на затвора. Ето защо те не изпращаха единствено разрешените за арестантите пластмасови съдове, а стъклени или метални. През хранилката на килията всички тези сладка, мед, кондензирано мляко се изсипваха и изгребваха безжалостно от бурканите в каквото се намира у арестантите, а в черковната килия те не разполагат с нищо, следователно направо в шепите, в устата, в носната кърпа, в полите на дрехата — нещо съвсем нормално за ГУЛАГ, но за центъра на Москва? Че и отгоре на всичко — „по-живо, по-живо!“ — подканя ги надзирателят, сякаш закъсняват за влака (а примира, защото се надява да доизгребе прибраните буркани). В черковните килии всичко бе временно, лишено дори от илюзията за нещо постоянно, каквато съществува в килиите за следствените и очакващите да се явят пред съд. Арестантите — това смляно месо, този полуфабрикат за ГУЛАГ, ги държаха тук през тези неизбежни дни, докато не се освободи за тях малко място на Красная Пресня. Единственото хубаво тук беше, че ходехме три пъти на ден сами за чорбата. (През деня не раздаваха каша, но чорба — три пъти. Това е милосърдно, защото чувствуваш по-често нещо горещо и запълващо стомаха ти.) Тази привилегия се обяснява с обстоятелството, че в черквата нямаше асансьори както в останалия затвор и надзирателите не искаха да се преуморяват. Големите тежки баки трябваше да се пренасят на големи разстояния, през двора и после по стръмните стълби — доста трудна работа, силите са малко, но всеки се хващаше да я върши, за да излезе на двора сред зеленината и да чуе пеенето на птиците.

В черковните килии въздухът беше по-различен: полъхваше от предусещаните въздушни течения на бъдещите етапи, от предветрието на полярните лагери. В черковните килии се извършваше обредът на свикването — към това, че присъдата е произнесена, и то съвсем сериозно; към това, че колкото и жесток да е новият период в живота ти, мозъкът трябва да се преустрои и да го приеме такъв, какъвто е. Това се постигаше трудно.

Тук и съставът не беше постоянен както в следствените килии, които се превръщаха в нещо подобно на семейство. Тук ден и нощ вкарваха и изкарваха поединично и с десетки, затова през цялото време се размествахме по пода и наровете и рядко се случваше да

лежиш със съседа си повече от две денонощия. При среща с интересен човек трябваше да го разпитваш без отлагане, иначе го изпускаш окончателно.

Така изпуснах автомобилния шлосер Медведев. Докато разговаряхме, се сетих, че император Михаил бе споменавал неговото име. Да, той бе обвиняем по същото дело, един от първите, който бил чел „Възванието към руския народ“ и не обадил за него. Медведев бе получил непростително, позорно малка присъда — едва три години! — и това по член 58, по който и петте години се смятаха за детска присъда. Явно бяха сметнали все пак императора за луд, а останалите са ги помилвали по класови съображения. Но едва се наках да разбера как Медведев се отнася към всичко това — и ето че него го изведоха „с вещите“. По някои признаци би могло да се съди, че ще го освободят. С това се потвърждаваха първите слухове за сталинската амнистия, стигнали през това лято до нас, за *амнистията на никого*, за амнистията, след която дори под нарове не ставаше по-просторно.

Отправиха в етап моя съсед — стар шуцбундовец (на всички тези шуцбундовци, задъхващи се в консервативна Австрия, тук, в родината на световния пролетариат, през 1937 г. тръснаха по десетка, и по островите на Архипелага те намираха своя край). И до мен се настани мургав човек с черна като катран коса, с женствени очи — тъмни вишни, ала с едър разширен нос, загрозяващ лицето му до карикатура. Цяло денонощие лежахме един до друг в мълчание, едва през второто той намери повод да ме запита: „За какъв минавам според вас?“ Говореше свободно руски, правилно, но с акцент. Поколебах се: имаше нещо като че ли кавказко в него. Той се усмихна: „Лесно се пишех за грузинец. Наричаха ме Яша. Всички ми се смееха. Събирах профсъюзния членски внос.“ Огледах го. Наистина комична фигура: дребосък, непропорционално лице, беззловна усмивка. И изведнъж той се напрегна, чертите му се изостриха, очите му се присвиха и като замах на черна сабя ме шибнаха думите:

— А аз съм разузнавач от румънския генерален щаб, лукотенант Владимиреску!

И ми разказа историята на своята „работа“ у нас в тила, по време на войната. Дали беше така, или не, но звучеше внушително.

В целия този мой дълъг арестантски летопис не ще срещнете повече нито един истински шпионин. За единадесет години затвор,

лагери и заточение това беше единствената ми подобна среща, докато другите нямаха и такава. Нашите многотиражни комикси заблуждават младежта, че Съветските органи ловят само от този род хора.

Достатъчно бе да се огледа човек в оная черковна килия, за да разбере, че излавят преди всичко тъкмо тази младеж. Войната свършваше, можеха да си позволят разкоша да арестуват всеки, когото си набележат: повече не се налагаше да ги взимат войници. Разправят, че от 1944 до 1945 г. през Малая (областната) Лубянка била минала „демократическата партия“. Според мълвата в нея влизали петдесетина хлапаци със свой устав и членски книжки. Най-възрастният сред тях — ученик от 10-и клас в едно московско училище, им бил генерален секретар. В московските затвори през последната година на войната се мяркаха и студенти, срещах ги тук и там. И аз като че ли не бях стар, но те бяха още по-млади...

Колко незабелязано са израснали! Докато ние — аз, човекът, осъден заедно с мен, моите връстници, — воювахме четири години на фронта, тук е расло още едно поколение! Като че ли съвсем до неотдавна бяхме тъпкали паркета на университетските коридори със съзнанието, че сме най-младите и най-умните в страната и на земята!!! И изведнъж по плочките на тъмничните килии към нас пристъпват бледи надменни младоци и ние поразени научаваме, че най-младите и най-умните не сме вече ние — а те! Но това не ме обиждаше, още тогава бях готов с удоволствие да се посместя. Беше ми позната тяхната страст да спорят с всички, да знаят всичко. Позната ми беше гордостта им, че са си избрали достойна участ и че не съжаляват за това. В тръпките от ужас — потрепването на тъмничния ореол около самовлюбените и умни муцунки.

Месец по-рано в друга една бутирска полуболнична килия, още щом стъпих на пътеката ѝ, още преди да съм видял място за себе си, пред мен се изпречи с предвкусване на разговор-спор, дори с молба за такъв, бледожълт младеж с нежно като на евреин лице, омотан, въпреки че бе лято, с парцалив прострелян войнишки шинел: тресеше го. Казваше се Борис Гамеров. Взе да ме разпитва, разговорът се плъзна отчасти по нашите биографии, отчасти по политиката. Не помня по какъв повод споменах за една от молитвите на вече покойния президент Рузвелт, публикувана в нашите вестници, и заключих като за нещо неоспоримо:

— Разбира се, това е лицемерие.

И изведнъж жълтеникавите вежди на младежа трепнаха, бледите му устни се напрегнаха, той сякаш се понадигна и попита:

— За-що? Защо не допускате, че един държавен деец може искрено да вярва в Бога?

Нищо повече не каза! Да оставим настрана какъв е Рузвелт, но от каква посока идва нападението, а? Да чуеш такива думи от роден през 1923 г.?... Можех да му отговоря с твърде уверени фрази, но по затворите увереността ми се бе вече разклатила, а главното: във всеки от нас отделно от убежденията живее някакво чисто чувство и то ми подсказваше, че сега съм изказал не свое убеждение, а нещо натрапено ми от страни. И не съумях да му възразя. Само го попитах:

— А вие вярвате ли в Бога?

— Разбира се — отвърна ми спокойно той.

Разбирало ли се? Разбирало се... Да, комсомолската младост бързо се изпарява, изпарява се навсякъде. И НКГБ едно от първите го забелязва.

Въпреки младостта си Боря Гамеров вече не само беше воювал като сержант противотанкист на четиридесет и пет милиметровките „прощай, родино!“, но и бе ранен в белите дробове, без да го излекуват докрай, от което бе започнал туберкулозен процес. Демобилизирали го като инвалид, след което постъпва в Биологическия факултет на МГУ — и така в него се преплитат две преди: едната — от войниклъка, другата — от неглупавия и съвсем не мъртъв студентски живот в края на войната. Събират се в кръжок на размишляващите и разсъждаващите за бъдещето (макар че никой не им възлага такова нещо) — и ето че набитото око на Органите набелязва трима сред тях и ги излавя. Бащата на Гамеров е ликвидиран в затвора или е разстрелян през 1937 г. и синът бърза да поеме същия път. На следствието изразително казва на следователя няколко свои стихотворения. (Много съжалявам, че не съм запомнил нито едно и не мога вече да ги издира, иначе бих ги приложил.)

В продължение на няколко месеца моят път се пресичаше с този и на трима младежи, съдени за едно и също нещо: в друга бутирска килия успях да видя Вячеслав Доброволски. След това в бутирската черква ме настигна и Георгий Ингал, най-големият от всички тях. Въпреки младостта си вече бе кандидатствувал за Съюза на

писателите. Имаше много живо перо, пишеше в контрастни съпоставки, пред него при евентуално политическо смирение биха се открили ефектни и празни литературни пътища. Вече привършвал роман за Дебюси. Но първите успехи не прекъснали творческата му възискателност, на погребението на своя учител Юрий Тинянов държал реч, в която казал, че той е отровен — така си осигурява 8-годишна присъда.

Точно тогава ни завари и Гамеров и в очакване на Красная Пресня имах случая да се сблъскам с тяхната обща гледна точка. Това сътъкновение бе трудно за мен. По онова време бях много прилежен в разбирането си за света, което не бе в състояние нито да признае новия факт, нито да оцени новото мнение, преди да намери за него етикет от готовия запас: или е колебаеща се дребнобуржоазна раздвоеност, или — войнствуващ нихилизъм на декласираната интелигенция. Не помня Ингал и Гамеров да са нападали пред мен Маркс, но помня как нападаха Лев Толстой — и то от коя посока! Толстой отрича църквата! — Но той не взема предвид нейната мистична и организираща роля! Той отхвърля библейското учение! — Но за най-новата наука в Библията няма противоречия, нито дори в първите ѝ редове за сътворението на света. Отхвърля държавата! — Но без нея ще настъпи хаос! Проповядва сливане на умствения и физическия труд у човека! — Но това е безсмислена нивелировка на способностите му! И най-сетне, както можем да се убедим по Сталиновия произвол, историческата личност може да бъде всемогъща, а Толстой ѝ се подиграва!

И преди затвора, и през годините в затвора дълго смятах, че Сталин е отклонил съдбоносно хода на съветската държавност. Но ето че Сталин умря кротко — и толкова ли чак се промени курсът на кораба? Единственият собствен, личен отпечатък, който той дава на събитията, са неговата унила тъпота, опърничавост, самовъзхваляване. А в останалото Сталин върви точно по указания от Ленин път и следва съветите на Троцки.

Момчетата ми рецитираха свои стихове и искаха в замяна мои, но аз още не бях написал нищо. Особено много декламираха те Пастернак, когото превъзнасяха. Някога бях чел „Животът — мой брат“ и не ми беше допаднал, бях решил, че стои далеч от простите човешки пътища. Но момчетата ми откриха последната реч на Шмит пред съда и тя ме прониза, до такава степен подхождаше за нас:

*Живях години трийсет аз
с любов към края свиден и
снихождение от вас не чакам...*

И да видя. Ето колко светло бяха настроени и Гамеров, и Ингал: не ни трябва вашето снизхождение! Нас не ни гнети *лишаването ни от свобода*, ние се гордеем с него! (Макар че кой е в състояние да не се измъчва от това? Младата жена на Ингал, няколко месеца след като го прибират, се отрича от него и го напуска. Гамеров пък покрай революционните си търсения не бе успял да си намери близка душа.) Нима не тук, между тъмничните стени, се открива великата истина? Тясна е килията, но нима животът на свобода не е още по-тесен? Нима нашият измъчен и измамен народ не лежи редом с нас под наровите и на пътеката?

*За родния изстрадал към
с врага ни бих се здраво
и за изминалия път
сега не съжалявам.*

Младежта, затворена в тъмничните килии с политически присъди, никога не е средната младеж на страната, а винаги тази, която е отишла далеч напред. През ония години на цялата останала младеж предстоеше тепърва да се „разложи“, да се разочарова, да стане равнодушна, да обикне сладкия живот — и чак след това да започне може би мъчителното изкачване от тази уютна седловинка към новия връх — след двадесетина може би години? Но през 1945 г. младичките

арестанти, осъдени по член 58–10, бяха прескочили цялата тази бъдеща пропаст на равнодушието с един скок — и бодро носеха своите глави — високо под секирата.

Вече осъдени, откъснати и самовглъбени, московските студенти съчиниха в бутирската черква песен и я пееха в настъпващия здрач с още неукрепналите си гласове:

*Три пъти редим се на опашка
през деня за порция чорба,
а с иглата скришом, по апашки
всеки шие за из път торба.*

*Нас за себе си не ни и пука,
всички сме отдавна в кюпа май,
че едва ли ще ни върнат тука
от далечния сибирски край...*

Боже мой, наистина ли всичко бяхме пропуснали да видим? Докато газехме глината на плацдармите, докато се прегъвахме в снарядните ями и навирвахме стереотръбите от храстите, тук е израсла и е поела пътя си още една младеж! И не *натам* ли е поела? Натам, закъдето ние не смеехме и да помислим? — бяхме възпитани по-различно.

Нашето поколение ще се върне, и като предаде оръжието си, и като подрънкава с ордени си, ще разказва гордо бойни случки, а помалките ни братя само ще направят гримаса: ех, вие, нескопосници!...

[1] Буквално зъл дух, сатана (библ.). — Б.пр. ↑

[2] Съкратено от Бутирска тюрма. — Б.пр. ↑

[3] Не ще откликне, изчезнал е Костя Киула. Боя се, че не е между живите. — Б.а. ↑

[4] Четвъртият спецотдел на Министерството на вътрешните работи се занимава с разработването на научни проблеми, за което използва квалифицирани работници. — Б.а. ↑

[5] Загуби ли човек покой,
за миг уж побелявал.

Дали? Изминах пътя свой,
съвсем без бял да ставам. ↑

ТРЕТА ЧАСТ

ТРУДОВО-ИЗТРЕБИТЕЛНИТЕ

*Само кой е ручал еднъжка от една съдина с
назе, може да ни разбира.*

*(от писмо на
гуцулка, бивша зечка)*

*Това, което трябва да намери място в
тази част, е необозримо. За да схванеш и
обхванеш неговия див смисъл, трябва много
живота да прекараш в лагерите — в същите, в
които и един срок не можеш изкара докрая, ако
не се наредиш на по-лека работа, защото
лагерите са изобретени за изтребване.*

*Ето защо: който по-дълбоко е гребнал, по-
пълно е вкусил, той вече от гроба няма нищо да
разкаже. Главното за тези лагери вече никой
никога не ще разкаже.*

*И непосилен е за отделното перо целият
обем на тази история и на тази истина. Това,
което написах, е само контролно прозорче към
Архипелага, а не обзор от наблюдателна кула. Но
за щастие изплуваха и ще изплуват още няколко
книги. Може би в „Колимски разкази“ на
Шаламов читателят по-точно ще усети
безжалостния дух на Архипелага и предела на
човешкото отчаяние.*

*Но нали вкусът на морето може да се
разбере и от една глътка.*

ПЪРВА ГЛАВА

ПРЪСТИТЕ НА АВРОРА

Розовопръстата Еос, така често споменавана от Омир, наричана от римляните Аврора, помилва със своите пръсти и първото ранно утро на Архипелага.

Когато нашите съотечественици чува по Би Би Си, че според М. Михайлов концентрационни лагери съществуват в нашата страна още през 1921 г., мнозина от нас (а и на Запад) бяха потресени: нима толкова от рано? Нима още през 1921 г.?

Разбира се, че не! Разбира се, че Михайлов греши. През 1921 г. концентрационните лагери вече действуват с пълна сила (те дори получават вече завършения си вид. Много по-точно ще бъде да кажем, че Архипелагът се ражда под изстрелите на „Аврора“.

А и как да бъде другояче? Да разсъдим.

Нима Маркс и Ленин не ни учат, че трябва да разрушим старата буржоазна машина за принуда и в замяна на нея да създадем незабавно нова? А в машината за принуда влизат: армията (нали не се чудим, че в началото на 1918 г. е създадена Червената армия?); полицията (още преди армията е обновена и милицията); съдът (от 24 ноември 1917); и — тъмницата. Откъде-накъде при установяването на диктатурата на пролетариата ще трябва да се бавим с новия вид тъмница?

Тоест изобщо да се бавим с тъмницата, все едно дали е стара или нова, е просто невъзможно. Още през първите месеци след Октомврийската революция Ленин настоява за „най-решителни и драконовски мерки за повдигане на дисциплината“^[1]. А възможни ли са драконовски мерки без тъмница?

Какво ново е способна да внесе в случая пролетарската държава? Илич напипва нови пътища. През декември 1917 г. той предлага комбинация от следните евентуални наказания: „конфискация на цялото имущество... тъмничен затвор или изпращане на фронта и принудителни работи за всички престъпили настоящия закон“^[2]. Ще рече, смеем да отбележим, че основната идея на Архипелага —

принудителните работи, е издигната още през първия следоктомврийски месец.

А и Владимир Илич не може да не се замисля върху бъдещата наказателна система, докато седи кротко с приятеля си Зиновиев сред ухаещото окосено сено в Разлив, сред бръмченето на пчелите. Още тогава той пресмята и ни успокоява, че: „потискането на експлоатиращото малцинство от мнозинството на *довчерашните* наемни роби е до такава степен сравнително лека, проста и естествена работа, че тя ще коства много по-малко кръв... ще струва много по-евтино на човечеството“ в сравнение с предишното потисничество на мнозинството от малцинството^[3].

И колко по-евтино ни струва това „сравнително леко“ вътрешно потисничество от началото на Октомврийската революция? Според пресмятанията на емигрирания професор по статистика И. А. Курганов от 1917 до 1959 г., без да включваме военните загуби, само от терористично унищожаване, потискане, глад, повишена смъртност в лагерите и включвайки дефицита от понижена раждаемост... са загинали 66,7 милиона души (без този дефицит — 55 милиона).

Шестдесет и шест милиона! Петдесет и пет!

Кой човек — все едно наш или чужд — няма да изтръпне?

Ние, естествено, не гарантираме за цифрите на професор Курганов, но нямаме официални. След като бъдат отпечатани официалните, специалистите ще могат да ги съпоставят критично. (Още сега се появиха няколко изследвания с използване на премълчаната и разпиляна съветска статистика — но същото страшно множество от погубени напират и в тях.)

Тук са интересни и други едни цифри. Какъв е щатът в *централния* апарат на страшното III отделение, стиснало за гърлото цялата велика руска литература? При създаването му — шестнадесет човека, в разцвета на дейността му — четиридесет и пет. Дори за най-затънтеното ГубЧК направо смешна цифра. Или колко политзатворници заварва в царската Тюрма на Народите Февруарската революция? (Да не забравяме, че към „политзатворниците“ в предишната Русия спадат също експроприаторите, извършителите на въоръжен грабеж, политическите убийци.) Някъде всички тези цифри ги има. По всяка вероятност само в Крести такива затворници са били повече от петдесет човека, и в Шлиселбург шейсет и трима, и

неколкостотин се завръщат от сибирско заточение или каторга (от Централния александровски затвор са освободени около двеста), а и малко ли са още във всяка губернска тъмница! Все пак интересно — колко? Ето например цифрата за Тамбов, взета от тогавашните местни вестници. Февруарската революция, разтворила вратите на тамбовската тъмница, заварва там политзатворници... 7 (седем) човека. В иркутската те са значително повече — двадесет. (Излишно е да се напомня, че от февруари до юли 1917 за политика не затварят, а след юли лежат едва единици, и то при крайно свободен режим.)

Ето ви обаче нова беда: първото съветско правителство е коалиционно, част от народните комисариати се налага да бъде предоставена на левите есери и един от тях за съжаление се оказва Народният комисариат на юстицията. Ръководен от гнили дребнобуржоазни представи за свободата, този НКЮ довежда наказателната система едва ли не до пълна разруха, присъдите са учудващо меки и почти не се използва прогресивният принцип за принудителния труд. През февруари 1918 г. председателят на СНК другарят Ленин изисква да се увеличат местата за излежаване на присъди и да се засилят наказателните репресии^[4], а през май, вече поел конкретно ръководството, той нарежда^[5] да се дават за рушвет не по-малко от десет години тъмничен затвор *плюс* десет години принудителен труд, тоест общо двадесет. Подобна скала е могла на първо време да се стори песимистична: нима след двадесет години ще има още нужда от принудителен труд? Но ние знаем, че принудителният труд се оказва извънредно жизнена мярка и дори и след петдесет години е твърде популярен.

Дълги месеци още след Октомври тъмничният персонал си остава навсякъде царският, само комисарите на затворите са нови. Тъмничарите най-безочливо създават свой *профсъюз* („съюз на тъмничните служещи“) и установяват в тъмничната администрация изборното начало! Не остават по-долу и затворниците: те също имат вътрешно самоуправление (Окръжно на НКЮ от 24.4.1918: затворниците, където това е възможно, да бъдат привлечани към самоконтрол и самонаблюдение). Подобна арестантска слободия („анархична разпуснатост“) не отговаря, разбира се, на задачите на диктатурата на прогресивната класа и слабо спомага за прочистването на руската земя от вредните насекоми. (Какво повече да говорим, след

като не са затворени тъмничните черкви! — и нашите, съветските затворници ходят на драго сърце там в неделя, макар и само да се поразтъпчат.)

Естествено, и царските тъмничари не са съвсем безполезни за пролетариата, все пак — това е специалност, важна за най-близките цели на революцията. Затова предстои „да бъдат подбрани тези лица от тъмничната администрация, които не са загубели и затъпели напълно в нравите на царската тъмница (а какво значи «напълно»? и как ще разбереш това? забравили са «Боже, царя ни пази» ли?) и могат да бъдат използвани за работа по новите задачи“^[6].

(Например стегнато отвърщат „тъй вярно“, „съвсем не“? Или бързо превъртат ключа в ключалката?) Разбира се, и самите тъмнични здания, килии, решетки и ключалки, макар на пръв поглед и да остават същите, но само на пръв поглед, всъщност получават *ново класово съдържание*, висок революционен смисъл.

И все пак навикът на съдилищата до средата на 1918 г. по инерция да осъжда изключително само „на тъмничен затвор“ забавя събарянето на старата държавна машина в нейния тъмничен дял.

В средата на 1918-а, а именно на 6 юли, става събитие, чието значение не се разбира от всички, събитие, известно повърхностно като „потушаване на метежа на левите есери“. А всъщност това е преврат, едва ли отстъпващ на този от 25 октомври. На 25 октомври е провъзгласена властта на Съветите на Депутатите, поради което е наречена съветска власт. Но първите месеци тази нова власт е още силно помътнена от участието в нея и на други партии освен болшевишката. Макар коалиционното правителство да е създадено само от болшевики и леви есери, в състава на Всерусийските конгреси (II, III и IV) и на избраните на тях ВЦИК-ове попадат и представители на другите социалистически партии — есери, социалдемократи, анархисти, народни социалисти. От това ВЦИК-овете придобиват нездравия характер на „социалистически парламенти“. Но в течение на първите месеци на 1918 г. с редица решителни мерки (подкрепяни от левите есери) представителите на другите социалистически партии или биват изключвани от ВЦИК (с негово решение — една своеобразна парламентарна процедура), или не се допускат да бъдат избрани в него. Левите есери са последната чужда партия, все още съставляваща една трета от парламента (V Конгрес на Съветите).

Настъпва накрая време да се отървем и от тях. На 6 юли 1918 г. те са поголовно изключени от ВЦИК и СНК. По този начин властта на Съветите на Депутатите (по традиция наричана съветска) престава да противостои на волята на болшевишката партия и взема формата на Демокрация от Нов Тип.

Едва от този исторически ден може да започне сериозно преустройство на старата тъмнична машина и създаването на Архипелага^[7].

А посоката на това желано преустройство е отдавна ясна. Още Маркс в „Критика на Готската програма“ посочва, че единственото средство за превъзпитаване на затворниците е производителният труд. Разбира се, както обяснява много по-късно Вишински, „не трудът, който изсушава ума и сърцето на човека, но вълшебникът, който от нищо, от нищожество превръща хората в герои“^[8]. Защо нашият затворник не бива да си чеше езика в килията или да чете книжки, а трябва да се труди? Ами защото в Републиката на Съветите няма място за безделие по принуда — за „принудителен паразитизъм“, който е възможен при паразитния царски строй, например в Шлиселбург. Такова арестантско безделие просто е в противоречие с основите на трудовия строй на Съветската република, залегнали в конституцията от 10.7.1918 г.: не трудещите се да не ядат. Ще рече, ако затворниците не бъдат привлечени на работа, според новата конституция ще бъдат лишени от храна.

Централният наказателен отдел към НКЮ, създаден през май 1918 г. (и оглавяван вече от болшевиките, левите есери след Бресткия мир излизат от правителството), незабавно принуждава тогавашните зекове да работят („започва да организира производителен труд“). Но законодателно това е обявено вече след юлския преврат, а именно на 23 юли 1918 г. — във „Временна инструкция за лишаването от свобода“ (тя просъществува през цялата Гражданска война до ноември 1920): *„Лишените от свобода трудоспособни се привличат задължително към физически труд.“*

Може да се каже, тъкмо от тази Инструкция от 23 юли 1918 г. (само девет месеца след Октомврийската революция) започват лагерите и се ражда Архипелагът. (Кой би казал, че раждането е било преждевременно?)

Необходимостта от принудителен труд на затворниците (и без това впрочем на всички вече ясна) е допълнително изяснена на VII Всесъюзен Конгрес на Съветите: „Трудът е най-добрият начин да се парализира разлагащото влияние... на безкрайните разговори между затворниците, в които по-опитните просвещават новациите.“^[9]

Не закъсняват и комунистическите съботници и същият този НКЮ призовава: „Необходимо е да се приучат (затворниците) към комунистически, колективен труд.“^[10] Тоест вече и духът на комунистическите съботници да се пренесе в *принудителните* лагери!

Така тази припряна епоха натрупва наведнъж много задачи, за решаването на които отиват десетилетия.

Основите на „поправително-трудова политика“ са включени ни VIII конгрес на РКП(б) (март 1919) в новата партийна програми. Пълното организационно оформяне обаче на лагерната мрежи в съветска Русия съвпада строго с първите комунистически съботници (12 април — 17 май 1919 г.): постановленията на ВЦИК за лагерите с принудителен труд излизат на 15 април 1919 и на 17 май 1919 („Собрание Узаконений РСФСР за 1919 год“, 12, с. 124, и 20, с. 235. — Б.а.). Според тях лагерите за принудителна работа се създават (с усилията на Губчк) задължително във всеки губернский град (за удобство — в чертата на града или в някой манастир, или и близко имение) и в няколко околии (засега — не във всички). Лагерите трябва да побират всеки поотделно не по-малко от триста души (за да може трудът на зековете да покрие разносните по охраната и администрацията) и да се намират под ръководството на Губернските Наказателни Отдели.

* * *

И все пак лагерите за принудителен труд не са *първите* лагери в РСФСР. Читателят вече няколко пъти е прочел в присъдите, издавани от трибуналите (част първа, глава 8) — „концлагер“ и е решил, може би, че сме допуснали грешка? че необмислено сме прибягнали до по-късната терминология? Не.

През август 1918 г., няколко дни преди покушението на Ф. Каплан срещу него, в телеграма до Евгения Бош^[11] и до пензенския

губизпълком (те не съумяват да се справят със селското въстание) Владимир Илич пише: „съмнителните (не «виновните», но съмнителните — А.С.) да бъдат затворени в концентрационен лагер извън града“^[12]. А освен това „...да се премине към безпощаден масов терор...“ това още не е декретът за терора).

А на 5 септември 1918, десет дни след тази телеграма, е издаден Декретът на СНК за Червения Терор, подписан от Петровски, Курски и В. Бонч-Бруевич. Освен указанията за масови разстрели там поспециално се казва: „да се гарантира защитата на Съветската Република от класовите врагове чрез тяхната изолация в концентрационни лагери“^[13].

Та ето къде — в писмата на Ленин, а след това в декрета на Совнаркома е намерен и мигом подхванат и утвърден този термин — концентрационен лагер — един от най-важните термини на XX век, термин с широко международно бъдеще! И ето кога — през август и септември 1918 г. Самата дума е вече употребявана през Първата световна война, но по отношение на военнопленниците, на нежелателните чужденци. Тук тя за пръв път се употребява за граждани на собствената страна. Пренасянето на значението е обяснимо: концентрационният лагер за пленници не е затвор, а необходимост от тяхното съсредоточаване като предпазна мярка. Така и за съмнителните съотечественици се предлагат вече извън съдебни предпазни мерки. За енергичния Ленинов ум, представил си мислено телените заграждания около неосъдените, не е било трудно да намери и нужната дума — концентрационни!

Впрочем ръководителят на реввоентрибуналите пише буквално: „Затварянето в концентрационни лагери придобива характера на изолирането на военнопленници.“^[14] Тоест откровено: с правото на завоевателя, с всички белези на военните действия — само че срещу собствения народ.

И докато лагерите за принудителен труд на НКЮ влизат в раздела „обща места за изолация“, то концлагерите изобщо не са „общо място“, а се водят на пряко подчинение на ЧК за *особено враждебни елементи* и за *заложници*. В концлагерите по-нататък попадат наистина и чрез трибуналите; но, така или иначе, там прибират не осъдени, а единствено *по признака враждебност*.^[15] За бягство от концлагер срокът се увеличава (също без присъда) в

десеторен размер! (Лозунгът тогава е: „Десет за един!“, „Сто за един!“) Ще рече, ако някой, осъден на пет години, бъде хванат при бягство, срокът му автоматично се удължава до 1968 г. При втори опит за бягство от концлагера се прилага разстрел. (И, разбира се, той се прилага усърдно.)

В Украйна концентрационните лагери се създават със закъснение — едва през 1920 г.

Дълбоки са лагерните корени, само че ние им губим местата и следите. За повечето от първите концлагери вече няма кой да ни разкаже. Само по последните свидетелства на още неизмрелите първи концлагеристи може нещо да се улови и спаси.

Властите тогава предпочитат да организират концлагерите в бившите манастири: здрави затворени стени, яки здания и — незаети (нали монасите не са хора, колко му е да бъдат изхвърлени). Така например в Москва има концлагери в Андрониковия манастир, в Новоспаския и Ивановския. В петроградската „Красная газета“ от 6 септември 1918 г. четем, че първият концлагер „ще бъде уреден в Нижни Новгород, в пустеещия женски манастир... *На първо време* се проектира в концентрационния лагер в Нижни Новгород да се пратят 5 хиляди души“ (курсивът мой — А.С).

В Рязан уреждат концлагер също в бившия женски манастир (Казанския). Ето какво се разказва за него. Затварят там търговци, свещеници и „военнопленници“ (така наричат заловените офицери, неслужещи в Червената армия). Но и неопределени личности (толстоистът И. Е-в, за чиято съдба вече знаем, попада също тук). Към лагера има и работилници — тъкачна, шивашка, общарска и (през 1921 г. вече се наричат така) — „обща работи“, ремонт и строителство в града. Извеждат ги под конвой, но поединично, според вида на работата, пускат майсторите и самички, без конвой, и жителите ги хранят по къщите си. Населението на Рязан твърде съчувствено се отнася към *лишенците* („лишени от свобода“, а не затворници, е официалното им название тогава), на минаващата през града колона раздават милостиня (сухари, варено цвекло, картофи) — конвоят позволява тези подаяния и лишенците делят всичко получено по равно. (На всяка крачка — не наши обичаи, не нашата идеология.) Най-късметливите лишенци се нареждат по специалността си в

учрежденията. (Е-в — в железниците.) И тогава получават пропуск за свободен достъп в града (а нощуват в лагера).

В концлагера (1921 г.) храната е следната: двеста грама хляб (плюс още двеста грама на изпълняващите нормата), сутрин и вечер — гореща вода за чай, през деня — канче чорба (в нея — няколко десетки зърна булгур и картофени обелки).

Лагерният живот се разнообразява, от една страна, с доносите на провокаторите (и с арестите по доносите), от друга — с драматичен и хоров кръжец. Дават концерти за рязанското гражданство в залата на бившето благородно събрание, духовият оркестър на лишенците свири в градската градина. Лишенците все повече се опознават и сближават с жителите и това се оказва по-нататък нетърпимо — и започват тогава да изпращат „военнопленниците“ в Северните лагери със Специално предназначение.

Поуката от лабилността и недостатъчната суровост на концентрационните лагери се състои в това, че те не бива да се намират в обкръжението на цивилния живот. Тъкмо това налага създаването на специалните северни лагери. (Концентрационните биват ликвидирани след 1922 г.)

Струва си да разгледаме по-добре нюансите на тази розова лагерна зора.

След края на Гражданската война създадените от Троцки две трудови армии поради силния протест от страна на задържаните войници биват разпуснати — и с това ролята на лагерите за принудителен труд в структурата на РСФСР, естествено, се засилва. Към края на 1920 г. в РСФСР има 84 лагера в 43 губернии^[16]. Ако може да се вярва на официалната (макар и поверителна) статистика, там се държат през това време 25 336 души и освен това още 24 400 „военнопленници от Гражданската война“^[17]. Двете цифри, особено последната, ни изглеждат силно намалени. Като отчетем обаче, че тук не влизат арестуваните в системата на ЧК, където чрез разтоварване на затвори, потапяне на шлепове и други видове масови унищожения пресмятането на бройката много пъти започва от нулата и отново от нулата, може тези цифри и да са верни. По-нататък те се наваксват.

Първите лагери за принудителен труд ни се струват сега като някаква неосезаемост. Хората, минали през тях, сякаш никому нищо не

са разказали — няма свидетелства. Художествената литература, мемоарите се спират върху военния комунизъм и там споменават за разстрелите и тъмниците, но нищо не казват за лагерите. Къде са се намирали тези лагери?... Как са изглеждали?...

Инструкцията от 23 юли 1918 г. има този основен (отбелязан от всички юристи) недостатък, че в нея не се казва нищо за класовата диференциация на затворниците, тоест, че едни от тях трябва да бъдат държани при по-лек, а други при по-строг режим. Но в нея е посочен трудовият режим — и това вече ни позволява да си представим някои неща. Работният ден е определен на осем часа. Необмислено, поради липса на опит, е решено за положения от затворниците труд, освен за стопанските работи в самия лагер, да се плаща... (чудовищно, перото ми не може да го изпише)... 100 % по разценките на съответните профсъюзи. (Карт ги да работят в съответствие с конституцията, но имат намерение да плащат пак според конституцията, няма какво да се каже.) Вярно, че от трудовото възнаграждение удържат стойността за издръжката на лагера и охраната. „Добросъвестните“ имат привилегията да живеят на частна квартира, а в лагера да отиват само за работа. За „особено трудолюбие“ обещаваат предсрочно освобождаване. А изобщо подробни указания за режима няма, за всеки лагер е различно. „В периода на изграждането на новата власт и предвид *крайното претоварване на местата за изолация* (курсивът мой — А. С.) не можеше да се мисли за режим, когато цялото внимание бе насочено върху разтоварването на затворите.“^[18] Четеш подобно нещо като вавилонски клинописен текст. Колко въпроси наведнъж: какво ли е ставало в тези клетки тъмници? „Нашите тъмнични порядки са безобразни... Най-краткосрочното пребиваване се превръща в мъчение“^[19]. Какви ли социални причини налагат подобно претоварване? Да разбираме ли „разтоварването“ като разстрели, или като разпращане по лагерите? И какво ще рече — не можеше да се мисли за режим? — значи НКЮ е нямал време да опазва затворника от произвола на местния началник на лагера, само така ли да го разбираме? Инструкция за режима няма, в годините на *революционното правосъзнание* всеки дребей може да прави със затворника каквото си пожелае?

От скромната статистика (все от същия сборник „От тъмниците до възпитателните учреждения“) узнаваме: работата в лагерите е

предимно тежка, неквалифицирана. През 1919 г. само 2,5 % от работят в занаятчийски работилници, през 1920 г. — 10 %. Известно е също така, че в Москва се формират от затворници няколко „ударни“ бригади за ремонт на водопровода, отоплението и канализацията в национализираните московски здания. (И тези очевидно безконвойни арестанти обикалят с гаечни ключове, с поялници и тръби из Москва, из коридорите на учрежденията, из квартирите на тогавашните големци, повиквани от съпругите им по телефона за ремонт, а ето че не попадат в нито едни мемоари, в нито една пиеса, в нито един филм.) Ами ако такива специалисти невинаги има в затвора? Може да се предполага, че тогава *ги затварят, за да ги има*.

По-нататъшните сведения за тъмнично-лагерната система, каквато е тя през 1922 г., ние черпим от щастливо запазилия се отчет пред X конгрес на Съветите на началника на всички места за изолация в РСФСР другаря Е. Ширвинт^[20]. През същата година се обединяват за пръв път всички места за изолация на НКЮ и НКВД (с изключение на *специалните места за изолация на ГПУ*) в единен ГУМЗак (Главное Управление Мест Заключение^[21]) и минават под крилото на другаря Дзержински. (Имайки под другото си крило местата за изолация на ГПУ, той с ненаситна жажда иска да оглавява и всички останали.) ГУМЗак обединява 330 места за изолация с общ брой на лишените от свобода — 80-81 хиляди, — значително набъбнал в сравнение с 1920 г.: „Тази година се констатира постоянно нарастване на настанените в местата за изолация.“ Но от тази брошура узнаваме (стр. 40), че заедно със затворените по линията на ГПУ затворниците никога не са по-малко от 150 хиляди, а понякога достигат и до 195 хиляди. „Броят на населението в местата за изолация става все по-устойчив“ (стр. 10), „процентът на изпратените от ревтрибуналите не само не пада, но проявява определена тенденция към нарастване“ (стр. 13). А в районите на доскорошните народни вълнения — в централночерноземните губернии, в Сибир, на Дон и в Северен Кавказ, броят на подследствените възлиза на 41-43 % от всички затворници, което е прилична перспектива за нарастване на лагерите.

В системата на ГУМЗак през 1922 г. влизат: поправително-трудовите домове (сиреч — тъмниците с излежаване на присъди), домовете за предварителна изолация (сиреч — следствените), етапните, карантинните, изолационните тъмници (Орловската „не е в

състояние да побере всички труднопоправими“, а са възстановени „Крести“, така чудесно разтворили врати през февруари 1917 г.), селскостопанските колонии (с изкореняване на храсти и пънове на ръка, без сечива), трудовите домове за непълнолетни и концентрационните лагери. Добре е развито пенитенциарното дело, не ще и дума! В затворите „на всеки 5 места се падат по 6 човека и нещо, при това има и много такива сгради, в които на едно място се падат по трима и повече души“ (стр. 8).

За зданията (тъмнични и лагерни) научаваме, че са в упадък, който не отговаря дори на елементарните санитарни изисквания, „в такава негодно състояние, че ... цели блокове и дори цели изправителни домове се налага да бъдат затворени“ (стр. 17). За храненето. „През 1921 г. местата за изолация са в тежко положение: дажбите на затворниците не достигат.“ От 1922 г. заради преминаването на местни бюджети „материалното положение на местата за изолация трябва да се смята почти за катастрофално“ (стр. 2), местните губизпълкоми дори отказват пълната дажба за затворниците. В началото на годината Държавната планова комисия отпуска на 150-195 хиляди затворници 100 хиляди дажби, хранителните норми се намаляват, някои от продуктите изобщо не се дават (три четвърти от затворниците получават по-малко от 1 500 калории), а от 1 декември 1922 г. всички места за изолация, с изключение на петнадесет с общодържавно значение, са свалени изцяло от доволствие. „Затворниците гладуват“ (стр. 41).

Държавата иска, иска да има Архипелаг, само че няма с какво да го изхранва!

Разценките за работата са вече снижени. „Снабдяването с вещеве доволствие е крайно незадоволително... Трябва да се очаква, че то ще придобие катастрофален характер“ (стр. 42). „Недостигът на топливо се изпитва почти повсеместно.“ Смъртността през октомври 1922 г. възлиза според ГУМЗак на не по-малко от 1 на сто. Това значи, че през зимата предстои да измрат 6, че дори и 10 на сто, така ли?

Това не може да не се отрази и върху охраната. „Повечето надзиратели буквално бягат от службата, а някои се занимават със спекула и влизат в сделки със затворниците“ (стр. 43) — и колко ли такива още ги ограбват! „Силно нарастват длъжностните престъпления сред сътрудниците, подтиквани към това от глад.“

Мнозина преминават на по-добре заплатена работа. „Има изправителни домове, в които са останали само началникът и един надзирател“ (може да си представим колко не го бива за нищо), и „се налага за надзиратели да се подбират буквално затворници измежду най-образцовите.“

И само каква дзержинска сила на духа и вяра в комунистическото наказателно дело са необходими, за да не бъде разпуснат този измиращ Архипелаг, а да се пренася в светлото бъдеще!

И какво? Към октомври 1923 г., още в началото на безоблачните години на НЕП-а (и още доста далеч от *култа на личността*), се държат: в 355 лагера — 63 297 лишени от свобода, в 207 изправителни домове — 48 163, в 105 домове за изолация и затвори — 16 765, в 35 селскостопански колонии — 2 328 и още 1041 непълнолетни и болни^[22].

И всичко това още без лагерите на ГПУ! Обнадеждаващо нарастване! Мърморковците са посрамени. Партията отново се оказва права: затворниците не само не умират, но нарастват едва ли не два пъти, а местата за изолация — дори повече от два пъти, без да рухнат от това.

Има и друга показателна статистика: претъпкването на лагерите (броят на затворниците расте по-бързо от организирането на лагерите). На 100 щатни места се падат през 1924 г. — 112 затворници, през 1925 г. — 120, през 1926 г. — 132-ма, през 1927 г. — 177^[23]. Който е имал участта да *лежи*, добре разбира какъв е лагерният бит (вероятността от място върху нарове, от паница в столовата или от ватенка на гърба) при положение, че на едно място се падат 1,77 затворници.

С развитието на лагерната система се разгръща смела „борба и срещу тъмничния фетишизъм“ във всички страни на света, включително и в предишната Русия, където нищо не са могли да измислят освен тъмници и тъмници. („Царското правителство, превърнало в една огромна тъмница цялата страна, развива с някакъв изтънчен садизъм своята тъмнична система“^[24].)

Макар че до 1924 г. и на Архипелага „обикновените трудови колонии“ са все още недостатъчни. През тези години преобладават „закритите места“ за изолация — е, те и после не намаляват, естествено. (В доклада от 1924 г. Криленко изисква да се увеличи броят на изолаторите със специално предназначение — изолатори за

не-трудещите се и за *особено опасните сред трудещите се* (каквото очевидно ще се окаже по-късно и самият Криленко). Тази негова формулировка влиза в Трудово-изправителния кодекс от 1924 г. точно в този си вид.

А на прага на „реконструктивния период“ (значи от 1927 г.) „ролята на лагерите“... — как мислите? Сега, след всички победи? — ... *нараства* — в защита от най-опасните враждебни елементи, от вредителите, кулачеството и контрареволуционната агитация^[25].

И така, Архипелагът няма да потъне в морските дълбини! Архипелагът ще живее!

Както при сътворяването на всеки Архипелаг стават някъде невидими размествания на важни опорни пластове, преди да се възправи пред нас картината на света, така и тук се извършват изключително важни размествания и преименувания, почти недостъпни за нашия ум. Отначало цари първобитна бъркотия, местата за изолация се ръководят от три ведомства: ВЧК (др. Дзержински), НКВД (др. Петровски) и НКЮ (др. Курски); в НКВД имаме ту ГУМЗак (Главното управление на местата за изолация, веднага след Октомври 1917 г.), ту ГУПР (Главно Управление за Принудителни Работи), ту отново ГУМЗак; в НКЮ — Тъмничното Управление (декември 1920 г.), след това облагодзвучено в Централен изправително-трудов отдел (1921 г.). Разбира се, такова разсредоточаване не е от полза на наказателно-изправителното дело и Дзержински настоява за единство на управлението. Апропо, точно тогава става почти неусетното срастване на НКВД с ВЧК: от 16 март 1919 г. Дзержински става по съвместителство и нарком на вътрешните работи. А през 1922 г., както вече споменахме, той налага и преминаването в негови ръце в НКВД на всички места за изолация от НКЮ (25.6.1922 г.).

Успоредно с това се извършва и преустройването на лагерната охрана. Отначало това са войски от ВОХР (Вътрешна Охрана на Републиката), после ВНУС (Вътрешна Служба), през 1919 г. те се сливат с корпуса на ВЧК^[26], а представител на техния Военен съвет става пак Дзержински. (И все пак, и все пак, до 1924 г. постъпват оплаквания за многобройни бягства, за ниско равнище на дисциплината на служителите.^[27]) Едва през юни 1924 г. с декрет на ВЦИК—СНК в корпуса на Конвойната стража е въведена военна

дисциплина и комплектуване чрез Народния комисариат по военните и морските работи.^[28]

Пак успоредно с това през 1922 г. се създава Централно бюро за Дактилоскопична регистрация и Централна ферма за служебни кучета.

А през това време ГУМЗак на СССР се преименува в ГУИТУ на СССР (Главно управление на трудово-изтребителните учреждения), а след това и в ГУИТЛ към ОГПУ и неговият началник става едновременно и началник на Конвойните войски на СССР.

Колко вълнения! Колко стълбища, кабинети, часови, пропуски, печати, табели!

А от ГУИТЛ, сина на ГУМЗак, се пръква и нашият ГУЛАГ.

[1] В. И. Ленин — Полное собр. соч., т. 36, с. 217. — Б.а. ↑

[2] Пак там, т. 35, с. 176, — Б.а. ↑

[3] В. И. Ленин. Полное собр. соч., т. 33, с. 90. — Б.а. ↑

[4] В. И. Ленин. Полное собр. соч., т. 54, с. 391. — Б.а. ↑

[5] Пак там, т. 50, с. 70. — Б.а. ↑

[6] Сборник „Советская юстиция“. М. 1919, с. 20. — Б.а. ↑

[7] На дървенияшки-пламенния език на Вишински „единственият имащ в света истинско световно историческо значение процес на създаване върху развалините на буржоазната система от тъмници, от тези «мъртви домове», построени от експлоататорите за трудещите се, на нови учреждения с ново социално съдържание“ („От тюрем к воспитательным учреждениям“. Под редакцията на Вишински. „Советское законодательство“. М. 1934, с. 5). — Б.а. ↑

[8] „От тюрем к воспитательным учреждениям“, с. 10. — Б.а. ↑

[9] „Отчет НКЮ VII Всесоюзному Съезду Советов“, с. 9. — Б.а.

↑

[10] „Материали НКЮ“. 1920. Вип. VII, с. 137. — Б.а. ↑

[11] На тази забравена сега жена е поверена тогава в ръцете (по линия на ЦК на ЧК) съдбата на цялата Пензенска губерния. — Б.а. ↑

[12] В. И. Ленин. Полное собр. соч., т. 50, с. 143–144. — Б.а. ↑

[13] „Собрание Указаний РСФСР за 1918 год“, 65, статья 710. — Б.а. ↑

[14] К. Х. Данишевский. Революционные Военные Трибуналы. Издание Реввоентрибунала Республики. М., 1920, с. 40. — Б.а. ↑

- [15] „От тюрем к воспитательным учреждениям“. — Б.а. ↑
- [16] Центральный госуд. архив Октябрьской революции, ф. 393, оп. 13, д. 1в, л.111. — Б.а. ↑
- [17] ЦГАОР, ф. 393, оп. 13, д. 1в, л. 112. — Б.а. ↑
- [18] „Материалы НКЮ“. Вип. VII. — Б.а. ↑
- [19] К. Х. Данишевский. Революционные Военные Трибуналы, с. 39. — Б.а. ↑
- [20] РСФСР. Главное Управление Местами Заключения НКВД. „Пенитенциарное дело в 1922 году“. М. Типография Московской губернской Таганской тюрьмы. — Б.а. ↑
- [21] Главно управление на местата за изолация. — Б.а. ↑
- [22] ЦГАОР, ф. 393, оп. 39, д. 48, л. 13, 14. — Б.а. ↑
- [23] А. А. Герцензон. Борьба с преступностью в РСФСР. М., Юриздат. 1928, с.103. — Б.а. ↑
- [24] „От тюрем к воспитательным учреждениям“, с. 431. — Б.а. ↑
- [25] И. Л. Авербах. От преступления к труду. Под редакцией Вышинского. „Советское законодательство“, 1936. — Б.а. ↑
- [26] „Власть Советов“, 1919, 11, стр. 6-7. — Б.а. ↑
- [27] ЦГАОР, ф. 393, оп. 47, д. 89, л. 11. — Б.а. ↑
- [28] Пак там, оп. 53, д. 141, лл. 1, 3, 4. — Б.а. ↑

ВТОРА ГЛАВА

АРХИПЕЛАГЪТ СЕ РАЖДА ОТ МОРЕТО

В северното Бяло море, където нощите половин година са бели, Големият Соловецки остров възправя сред водата белите си черкви, укрепени с крепостни стени от валчести камъни, ръждивочервени от полепналите по тях лишеи — и сиво-белите соловецки чайки постоянно кръжат над твърдината и кръскат.

„В това бледо сияние сякаш липсва грехът. Сякаш природата още не се е доразвила до греха“ — така възприема Пришвин Соловецките острови^[1].

Без нас са се издигнали тези острови от морето, без нас са се изпълнили с двеста рибни езера, без нас са се заселили с диви петли, зайци, елени, а лисици, вълци и други хищни зверове тук никога не е имало.

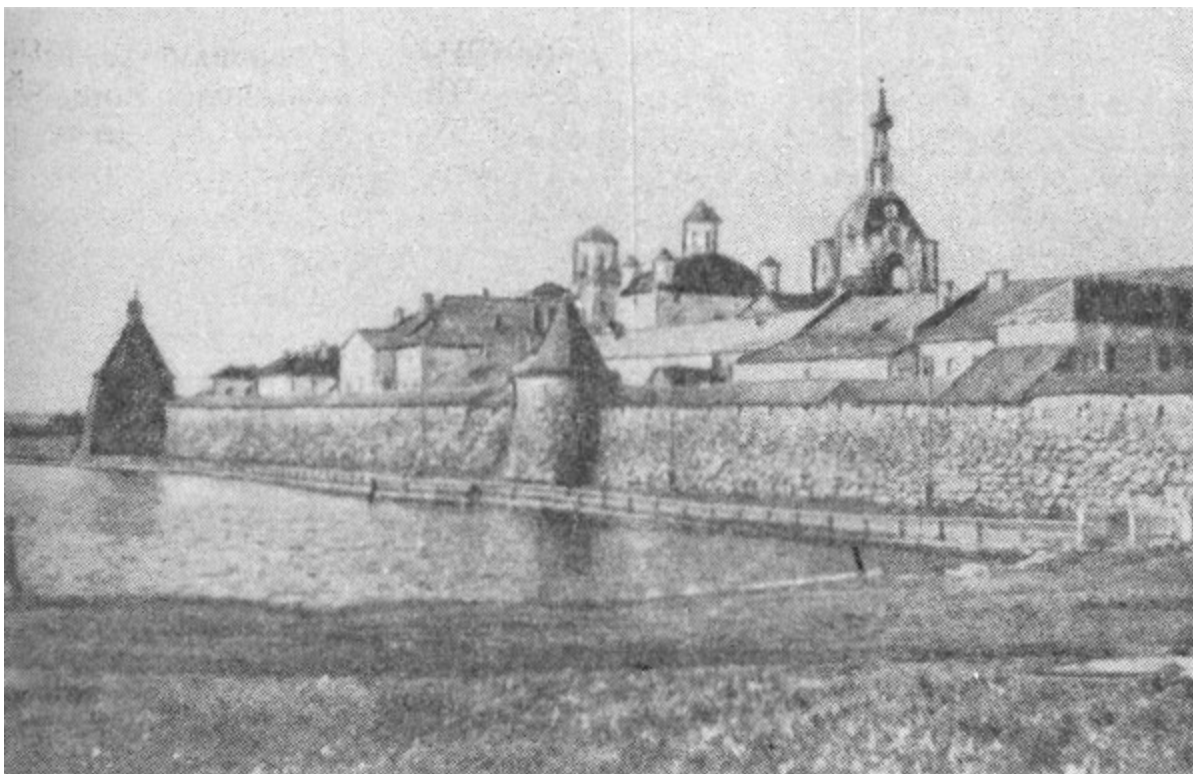
Настъпвали са и са отстъпвали ледници, гранитните камъни са се натрупвали около езерата; езерата са замръзвали през соловецката зимна нощ, ревяло е морето от вятъра и се е покривало с ледена каша, а тук-там и с лед; пламенеели са полярните сияния върху половината от небесния свод; и отново е просветвало, и отново се е затопляло, и смърчовете са издигали все по-високо все по-яките си стволове, кудкудякали и кръскали са птици, тръбно са ревели елени — кръжала е планетата с цялата световна история, царства са падали и възниквали, а тук все не се появявал ни хищен звяр, ни човекът.

Понякога дотук се добирали новгородчани и точно те са включили островите в Обонежката пятина^[2]. Живели са тук по едно време и карели. Половин столетие след Куликовската битка и половин хилядолетие преди ГПУ монасите Саватий и Зосима прекосили с лодка седефеното море и решили, че този остров без хищни зверове е свят. Те полагат началото на Соловецкият манастир. Оттогава се въздигат тук Успенската и Преображенската катедрала, черквата „Усекновение на Секирной горе“^[3] и още двадесетина черкви, и още толкова параклиса, скитът Голготски, скитът Троицки, скитът Саватиевски, скитът Муксалмски и уединените в най-глухите места убежища на

отшелници и схимници. Тук са вложили труда си мнозина — отначало самите монаси, сетне и манастирските селяни. Езерата се съединяват чрез десетки канали. Езерната вода се прекарва по дървени тръби до манастирите. И най-удивителното — през XIX век в плитчините на Муксалма израства дига от огромни валчести камъни. На Голяма и Малка Муксалма започват да пасат тучни стада, монасите обичат да се грижат за животните — било домашни или диви. Соловетската земя се оказва не само свята, но и богата, в състояние да изхрани хиляди и хиляди^[4]. В зеленчуковите градини растат стегнати бели сладки зелки (кочаните им — „соловецки ябълки“). Всички зеленчуци са тукашни и всички първосортни, в оранжерии се отглеждат цветя, дори рози. Че и бостани ли не щеш. Развива се рибният поминък — улов в морето и рибовъдство в оградени от морето „владишки рибарници“. В течение на вековете и десетилетията се появяват мелници за собствено жито, свои дъскорезници, свои съдини от собствените грънчарски работилници, своя леярна, своя ковачница, своя книговезница, своя обработка на кожи, своя работилница за карети и дори своя електростанция. И тухлите със сложна конфигурация, и малките морски съдове — всичко си правят сами.

Никога обаче не е имало още, няма — а и ще го бъде ли? — народно развитие без военна или тъмнична мисъл.

Военната мисъл! Как така някакви си безразсъдни монаси ще живеят просто на остров? Островът е на границата на Великата Империя и, ще рече че, той трябва да дава отпор на шведи, датчани и англичани, а оттук следва, че трябва да изгради крепост с дебели осем метра стени и да издигне осем кули, и да пробие тесни бойници, а от катедралната камбанария да осигури наблюдателен обзор. (фот. 7) (И идва момент, когато манастирът се отбранява срещу англичаните през 1808 и 1854 г. и устоява; но през 1667 г. в борбата срещу никонианците^[5] монахът Феоктист предава крепостта на царския болярин, като му показва тайния ходник.)

Соловецкият Кремъл – общ изглед (фот. 7)

Тъмничната мисъл! Къде по-хубаво от това — на изолиран остров, че и с яки каменни стени. Има къде да държи важните престъпници, а и пазачите са налице. Не им пречим да си спасяват душите, но нека и те ни пазят добре затворниците. (Колко вяра е разрушило в човешките души това тъмнично съвместителство в някои християнски манастири!)

Дали е мислил за подобни неща Саватий, когато е слизал ни светия остров?...

Докарвали са тук църковни еретици, докарвали са и политически еретици. Тук лежи Авраамий Палицин (и тук умира); чичото на Пушкин — П. Ганибал — за съчувствието му към декабристите. Вече в дълбока старост е затворен тук последният атаман на Заположката войска Калнишевски, освободен е след дълги години, прехвърлил вече стотте.

Но всички тези все още можем да изброим по имена.^[6]

Върху древната история на соловецката манастирска тъмница вече в съветско, вече в лагерно време е метнато булото на модерния мит, което обаче вкарва в заблуда съчинителите на справочници и исторически описания, и сега вече в няколко книги можем да прочетем, че соловецката тъмница е служела за изтезания; че в нея е имало куки за разтягане на тялото и бичове, и жигосване. Но всичко това са атрибути на доелизаветинските следствени затвори или на западната инквизиция и изобщо не са присъщи на руските манастирски тъмници, а всичко това е измислено от недобросъвестни и несведущи изследователи.

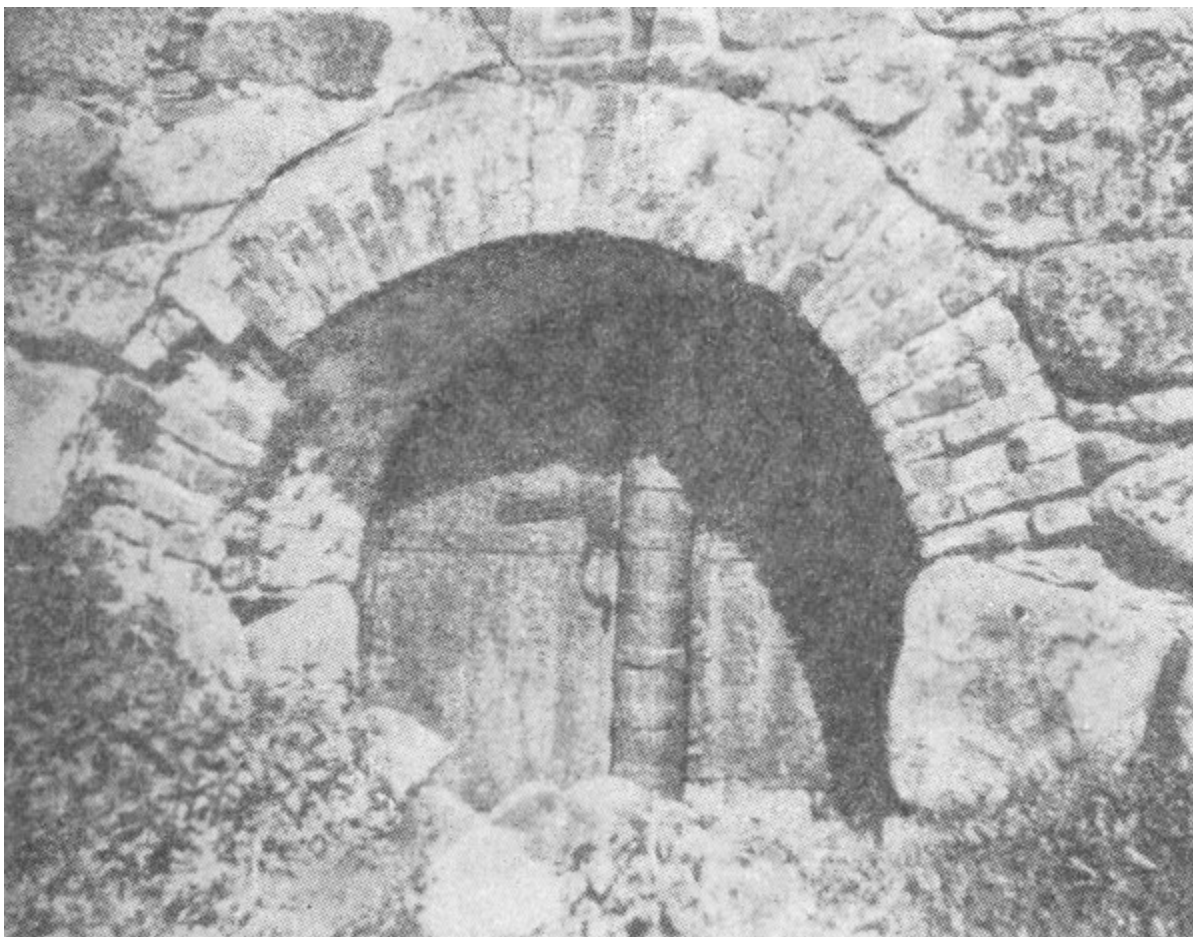
Старите соловчани добре помнят *шута* Иванов, този „антирелигиозен бацил“ според лагерното определение. Преди това е бил прислужник на новгородския архиепископ, арестуван, задето продавал църковни ценности на шведи. Попада на Соловки през 1925 г. и усилено крои как да се измъкне от общите работи и от гибел. Специализира се по антирелигиозната пропаганда сред затворниците и става, естествено, сътрудник на ИСЧ (Информационно-следствена част — какво откровено название!). Нещо повече: разпалва апетитите на лагерните ръководители с предположенията, че тук монасите са заровили много съкровища — и тогава под негово ръководство се създава Комисия по разкопките. Тази комисия копае месеци наред — уви, монасите провалят психологическите сметки на антирелигиозния бацил: на Соловки не се намират никакви заровени съкровища. Тогава, за да излезе с чест от положението, Иванов започва да представя подземните стопански, складови и отбранителни помещения като тъмнични и за изтезания. Сечивата за изтезанията, естествено, не са могли да се запазят за толкова столетия, но куката (за окачване на заклани животни) свидетелствува недвусмислено, че тук е имало уреди за разтягане. За XIX столетие е по-трудно да се обясни защо не са останали никакви следи от инквизиции и идва заключението, че „от миналия век режимът в соловецката тъмница значително се е смекчил“. „Откритията“ на антирелигиозния бацил са в духа на времето, те утешават донякъде разочарованото началство и биват поместени в лагерното списание „Соловецки острови“, а по-късно отпечатани отделно в соловецката печатница — и така с успех се пуска димна завеса върху историческата истина. (Замисълът е толкова по-уместен, като се има предвид, че процъфтяващият Соловецки манастир

се ползува с голяма слава и уважение по цяла Русия до самото навечерие на революцията.)

Но когато властта преминава в ръцете на трудещите се, възниква въпросът какво да се прави с тези закleti готованци монасите. Изпращат при тях комисари, социално проверени ръководители. Манастирът е обявен за совхоз, на монасите е наредено да се молят по-рядко, а повече да се трудят в полза на работниците и селяните. Монасите се трудят и невероятната на вкус селъодка, която ловят благодарение на това, че специално знаят местата и времето за хвърляне на мрежите си, се изпраща в Москва за кремълската трапеза.

Изобилието от ценности обаче, съсредоточени в манастира, особено в ризницата, разваля спокойствието на някои от пристигналите ръководители и наставници: вместо да преминат в (техните) трудови ръце, ценностите лежат като безполезни религиозни вещи. И тогава в известно противоречие с Наказателния закон, но точно според общия дух на експроприиране на нетрудовото имущество манастирът бива запален (25 май 1923 г.) — повредени са постройките, изчезват много ценни предмети от ризницата, а главно — изгарят всички регистрационни книги, вследствие на което не може вече да се определи, колко и какво именно е унищожено.^[7]

Какво може да ни подсказва революционното правосъзнание (нюх), след като няма проведено дори никакво следствие? Кой може да е виновен за подпалването на манастирското богатство, ако не черната монашеска сбирщина? Да бъдат в такъв случай изхвърлени на материка, а на Соловецките острови да се концентрират Северните лагери със Специално предназначение (СЛОН)! Осемдесетгодишните и дори столетните монаси молят на колене да бъдат оставени да умрат на „свещената земя“, но са прогонени до един с пролетарска непреклонност, остават само най-необходимите: рибарските задруги^[8] и специалистите по животновъдство на Муксалма; и отец Методий, който слага киселото зеле; и отец Самсон, леярят; и някои други подобни полезни отци. (Определят им отделено от лагера кътче от манастира със самостоятелен изход — Селдените порти (фот. 8). Те биват наречени *трудова комуна*, но като снизхождение към тяхната пълна заблуда им оставят за молитви Онуфриевската черква на гробището.)

Селдените порти (фот. 8)

Така се сбъдва една от любимите пословици, повтаряна постоянно от арестантите: свято място празно не остава. Замлъква камбанният звън, загасват кандилата и свещниците, не звучат повече литургии и всенощни служби, не се мънка денонощният псалтир, рушат се иконостасите (в Преображенската катедрала ги оставят) — затова пък храбрите чекисти със свръхдълги, чак до петите шинели, със специални отличителни соловецки черни маншети и петлици и с черни околожки на фуражките без звезди пристигат през юни 1923 г. да създават образцово-строг лагер, гордостта на работническо-селската Република.

Концентрационните лагери, макар и класови, са признати по това време за недостатъчно строги. Още през 1921 г. биват основани в подчинение на ЧК Северните лагери със специално предназначение —

СЛОН. Първите такива лагери възникват в Пертоминск, Холмогори и дори близо до Архангелск.^[9] Тези места обаче са били, изглежда, смятани като трудни за охраняване, неперспективни за съсредоточаване на големи маси затворници. И погледите на началството се обръщат, естествено, към съседните Соловецки острови — с вече уредено и функциониращо стопанство, с каменни постройки, на двадесет-четиридесет километра от материка, достатъчно близко за тъмничарите, достатъчно отдалечено за бегълците и половин година без връзка с материка — къде по-костелив орех от Сахалин.

Какво значи *Специално предназначение*, още не е формулирано и разработено в инструкциите. Но, разбира се, на първия началник на соловецкия лагер Айхманс са му обяснили устно на Лубянка. А той от своя страна — на своите близки помощници с пристигането си на острова.

* * *

Сега едва ли някой може да учуди бившите зекове, пък и просто хората от 60-те години, с историята за Соловки. Но нека читателят си представи, че е човек от чеховска и следчеховска Русия, човек от Сребърния век на нашата култура, както са наричани 1910-те години, там възпитан, макар дори потресен от гражданската война — но все пак привикнал с приетата при хората храна, облекло, взаимно словесно обръщение, — и тогава именно да престъпи портите на Соловки — в Кемперпункт^[10]. Това е етапният затвор в Кеми, унилият, без дръвче, без храстче Попов остров, съединен с материка чрез дига. Първото нещо, което попадналият на това голо, мръсно място вижда, е карантинната рота (арестантите тогава са групирани по „роти“, „бригадите“ още не са формирани), в която всички са облечени с... *чували!* — с обикновени чували: краката им под тях се показват като изпод рокля, а за главата и ръцете са пробити дупки. (На кого ли освен на руснака може да му щукне такова решение!) Докато износва на гърба собствената си дреха, новакът ще избегне чувала, но преди още да е разгледал хубаво чувалите, ще види легендарния ротмистър Курилко.

Курилко (или заместващият го Белобородов) застава пред етапната колона с дълъг чекистки шинел с черни, навяващи страх маншети, които изглеждат върху нявгашното руско войнишко сукно като предвестник на смъртта. Той рипва върху бъчва или друго някое възвишаващо се място и се обръща към новопристигналите с неочаквана пронизваща ярост: „Еееей! Внима-ни-е! Това тук не е съвец-ка, а соло-вец-ка република! Набийте си го в главите! Още не е стъпвал прокурорски крак на соловецка земя! И няма да стъпи! Запомнете! Изпращат ви тук не за превъзпитание!

Кривото дърво само брадва го оправя! А редът при нас е такъв: кажат ли ти «стани» — ставаш, «легни» — лягаш! В писмата си до близките пишеш: жив, здрав, всичко е наред! Точка!...“

Именитите дворяни, столичните интелигенти, свещениците, моллите и невежите средноазиатци се вцепеняват като гръмнати — къде се е чуло и видяло подобно нещо! А Курилко, останал незабелязан през гражданската война, ала вписал сега чрез този исторически похват името си в анализите на цяла Русия, се разпалва все повече с всеки следващ удачен крясък и израз, един от друг по-образни.^[11]

И като се любовува на себе си и прелива от словоохотливост (и вътрешно може би със злорадство: къде се криехте, лалугерчета, докато воювахме с болшевиките? По дупките си ли мислехте да изчакате? Ама ето че ви измъкнаха оттам! На ви сега за вашия говнян неутралитет!) — Курилко започва да ги строява:

— Здравей, първа карантинна рота!... (Трябва да отвърнат отсечено: „Здра!“) Лошо, повтори! Здравей, първа карантинна рота!... Лошо!... Това „здра“ трябва да се чуе на Соловки оттаък пролива! Да се сринат стените от вашите двеста гърла!!! Отначало! Здравей, първа карантинна рота!

Курилко следи всички да викат, докато не почнат да падат от изтощение, след което минава към учението — бягане на ротата около пилона:

— Вдигни коленете!... Коленете!

На него самия също не му е леко, и той е вече нещо като трагедиен актьор в края на петото действие преди последното убийство. И след половинчасовото учение обещава на вече падащите и падналите, на проснатите на земята с прегракнал глас:

— По корем ще ми лазите!

И това е само първата тренировка, за да бъде прекършена волята на новопристигналите. А в черно-дървената гниещо-смадлива барака им заповядват „да легнат да спят на ребро“ — това пак добре, това е, когато отделонните те турят срещу подкуп на наровете. Останалите ще стоят през нощта *прави* между наровете (а провинилият се ще бъде поставен между кофата за по нужда и стената, та всички да си вършат работата пред очите му).

И това са все още благословените допреломни, докултовски, доизвратени, донарушени Хиляда Деветстотин Двадесет и Трета, Хиляда Деветстотин Двадесет и Пета... (А от 1927-а става правило на наровете да лежат само криминалните и да замерват оттам интеллигентите със собствените си въшки.)

В очакване на парахода „Глеб Бокий“^[12] те ще поработят още известно време в кемския етапен затвор и някой ще бъде накаран да тича около пилоната и да повтаря, без да спира: „Аз съм канапчия, хем не работя, хем на другите преча!“; а инженера, паднал с кофата, докато е изнасял нечистотиите, целият изпоплескан в тях, не го пускат в бараката, а го оставят да се вледени в нечистотиите.) После конвоят ще се провикне: „Да няма изоставащи! Стреля се без предупреждение! Ходом марш!“ И ще прищракат със затворите: „Ще ни нервирате, а?“ А през зимата ги карат да вървят пеша по леда, помъкнали лодките след себе си, за да преплават топлика. Но щом водната повърхност се разтопи, ги натоварват в трюма на парахода и така ще ги натъпчат, че докато стигнат до Соловки, неколцина непременно ще се издушат, без да могат да видят белоснежния манастир зад ръждиво червените му стени.

Още в първите часове новакът ще изпита по всяка вероятност и соловецката насмешка в банята: той се е съблякъл, първият баняджия натопява бърсалката в бъчвата с разтворения в нея лютив сапун и го намазва; вторият с ритник го отправя долу някъде по наклонената дъска или по стълбите; там, долу, него — зашеметения, трети баняджия го залива с кофа вода и мигом четвърти го изблъсква в облекалнята, където намира „партушините“ си безредно захвърлени. (В тази насмешка е предвиден целият ГУЛАГ! И неговият темп, и човешката цена.)

Така започва да вдишва новакът соловецкия въздух! Този непознат още за страната въздух, но вече определящ на Соловки бъдещата атмосфера на Архипелага.

Тук новакът вижда пак облечени с чували хора; или с обикновени „цивилни“ дрехи — у кого по-запазени, у кого по-оръфани; или със специфичните за Соловки къси наметала от сукно за шинели (това е привилегия, признак за високо положение, така е облечен административният състав), с ушанки-соловчанки от същия материал; и внезапно сред арестантите се мярва човек... с фрак! Но не, никой не му се чуди, никой не извърща към него глава и не му се смее. (Нали всеки износва това, с което е дошъл. Този клетник е бил арестуван в ресторант „Метропол“ и е принуден да излежава присъдата си с фрак.)

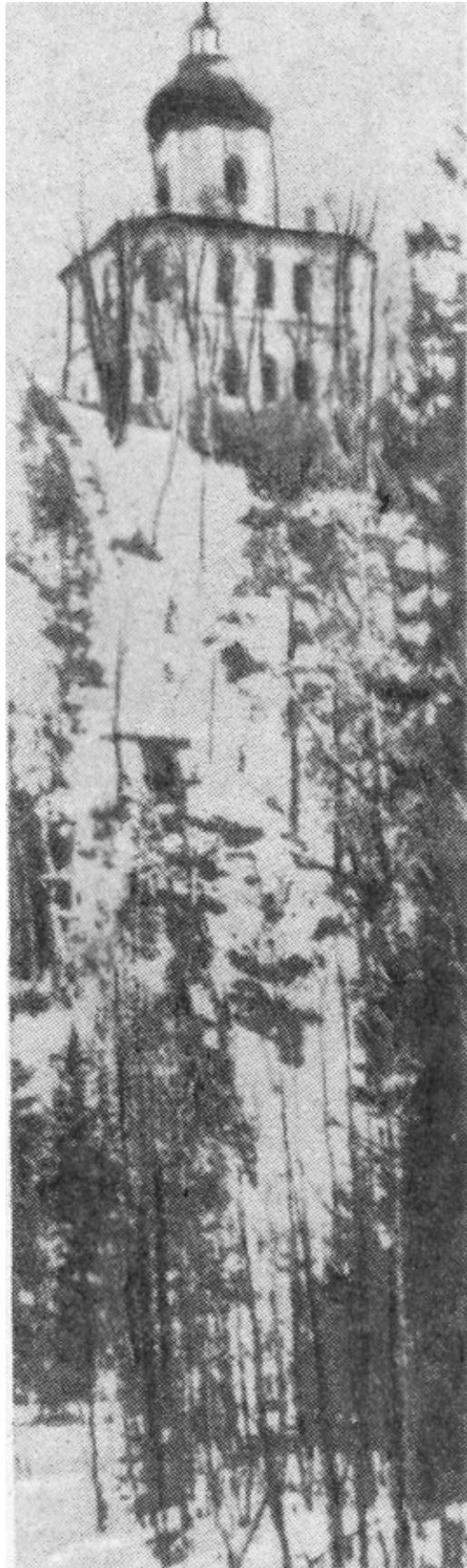
Списание „Словецкие острова“ (1930 г. бр.1) нарича получаването на стандартния тип облекло^[13] „мечта за повечето арестанти“. Единствено детската колония е изцяло обличана. А на жените например не дават нито бельо, нито чорапи, нито дори кърпи за глава — прибрали Фьокла с лятна рокля — да ходи тъй и през полярната зима. Това е причината повечето арестанти да стоят в ротните помещения дори само по долно бельо и да не ги извеждат насила на работа.

Безплатното облекло е толкова ценно, че на никого на Соловки не прави впечатление такава нелепа сцена: посред зима арестантът си сваля дрехите и обувките пред стените на манастира и ги предава грижливо, след което пробягва гол двеста метра до друга група хора, където го обличат. Това означава: предават го от крепостното управление на управлението на филимоновския железопътен клон^[14], но ако го предадат с дрехите му, приемачите му могат и да не ги върнат или да ги обменят, да излъжат.

А ето ви и друга зимна сцена — същите нрави, макар причината да е друга. Лазаретът на санитарната част е признат за антисанитарен, наредено е да бъде срочно попарен и измит с вряла вода. Но къде да даят болните? Всички помещения са препълнени, по плътност населението на Соловецкия архипелаг превъзхожда Белгия (а да не говорим за соловецката крепост). Без много умуване изнасят всички болни върху одеялата им на снега в продължение на три часа. След изпарването на помещенията ги вкарват обратно.

Нали не сме забравили, че нашият новак е възпитаник на Сребърния век? Той нищо още не знае нито за Втората световна война, нито за Бухенвалд. Той вижда: отделонните с шинелните си наметала в изпънат стоеж си козируват един на друг и на ротните командири — и пак те подгонват своите работници с дълги тояги, сопи (и дори глаголът е вече ясен за всички: сопосвам). Той вижда: шейните и каруците са теглени не от коне, а от хора (впрегнати по няколко в една) — и също е изфабрикувана нова дума — *вридло* (Временно Исполняющий Должность Лошади^[15]).

А от другите соловчани научава и много по-страшни неща от това, което виждат очите му. Чува пагубната дума — Секирка. Това означава храма „Усекновение на Секирната планина“ (фот. 9). На двата му етажа са приспособени карцери. Във всеки карцер от стена до стена има зазидани пръти с дебелината на китка, върху които наказаните арестанти са принудени да седят през целия ден. (За пренощуване лягат на пода, но един връз друг, помещението е претъпкано.) Прътите са на такава височина, че краката не опират до земята. Никак не е лесно да се запази равновесие, през целия ден арестантът полага усилия да се задържи. Смъкне ли се оттам, надзирателите се втурват да го бият. Или пък: извеждат го отвън на стълбата с триста шестдесет и пет стръмни стъпала (от храма до езерото, построени от монасите); завързват човека по дължината на тялото му към една греда за тежест и го блъсват надолу (стъпалата са толкова стръмни, че гредата с човека не се задържа върху тях, включително и върху двете малки площадки).

Секирна планина (фот. 9)

Е, няма защо да ходим чак в Секирка заради *прътите*, тях ще ги намерите и във винаги препълнения карцер на крепостта. Или пък ще те накарат да седиш на ръбест камък, върху който също дълго не ще се задържиш. А през лятото — „пън пън“, което ще рече гол срещу комарите. Но в този случай наказаният трябва да се наблюдава; а ако го вържат така гол за някое дърво, комарите сами ще му видят сметката. Ако пък е през зимата, го обливат с ледена вода. Понякога оставят цели роти на снега заради някое провинение. Или друго — натирват човека в тресавището край езерото и го държат там затънал до гърлото. А ето ви и още един начин: запрягат кон в празни стръки, към които връзват виновния за краката, някой от охраната яхва коня и го пришпорва по горското сечище, докато стоновете и виковете отзад заглъхнат.

Новакът е сломен духом още преди да е започнал соловецкия си живот, безкрайната си тригодишна присъда. Но съвременният читател ще избърза, ако реши, че има насреща си открита система за унищожаване, лагер на смъртта. Е, не сме толкова прости! В тази първа експериментална зона, както по-късно и в другите, както и в най-всеобхватната от всички — СССР, ние не действаме открито, а наслоено, смесено — и поради тази причина толкова успешно и толкова дълго.

Не щеш ли, през портите на крепостта с важен вид влиза някакъв юначага, яхнал козел, и никой не му се надсмива. Кой ли е той? И защо е яхнал козел? Това е Дегтярьов, някогашен конен пазач (да не го бъркаме със съименника му, началника на войските на Соловецкия архипелаг). Поискал да му дадат кон, но на Соловки конят е лукс, затова му дали козел. А в чест на какво? Той завежда Дендрологическия разсадник. Тук, на Соловки, се отглеждат екзотични дървета.

Тъкмо с този козелски ездач започва соловецката фантастика. За какво са тези екзотични дървета на Соловки, където дори обикновеното разумно зеленчуково стопанство на монасите е вече съсипано и зеленчуците са рядкост?

Екзотични дървета при Полярния кръг са необходими за това, че и Соловки, както цялата Съветска република, преобразяват света и изграждат новия живот. Но отде семена, средства? Там е работата: за семена за Дрендологическия разсадник има пари, няма пари само за изхранването на работниците от дърводобива (храненето става още не според нормите, а според средствата).

Ами археологическите разкопки? Да, у нас работи Комисия за теренни проучвания. Толкова е важно да знаем своето минало.

Пред Управлението на лагера има цветна леха с изобразен от цветя симпатичен слон, „У“-то върху попоната му означава У-СЛОН — (Управление на Соловецките лагери със Специално предназначение). Същия ребус ще видите и върху соловецките бонове, пуснати в обращение вместо пари в тази северна държава. Какъв приятен домашен маскарад! Всичко тук е толкова мило, няма шегаджията Курилко е искал само да ни уплаши?

Паричното обращение в лагерите на ГПУ е в ход дълги години. Специалните парични знаци помагат за подобрата изолация на тези лагери. С пристигането си в лагера дори всички чинове от администрацията и охраната, толкова повече арестантите, трябва да предадат всички намиращи се у тях съветски пари и да получат срещу тях книжки с „разплащателни квитанции“ (върху плътна хартия, с воден знак) със стойност от по две, пет, двадесет, петдесет копейки, от една, три и пет рубли, различаващи се според това кога са пуснати по подписите на различните членове на Колегията на ОГПУ — Г. Бокий, Л. Коган или М. Берман. За укриване на държавни пари в лагера се полага разстрел. (Една от целите на подобна строгост е да се затрудни бягството.) Тези квитанции се прилагат за всички разплащания върху територията на всички лагери на ГПУ. При освобождаването (ако изобщо настъпва...) притежателят на сумата отново я получава в държавни монети и банкноти. След 1932 г. при рязкото нарастване на лагерната система всички тези квитанции са иззети. (Според данните, получени от М.М. Биков.)

Издават си и собствено списание — също „Слон“ (от 1924 г., първите му броеве излизат на пишеща машина, от брой 9 се набира в манастирската печатница), от 1925 г. — „Соловецкие острова“, в двеста екземпляра и дори с приложение — вестник „Новие Соловки“ (да скъсаме с проклетото монашеско минало!). От 1926 г. — подписка из цялата страна и увеличен тираж — голям успех! През 20-те години Соловки не само не ги крият, но дори проглушават ушите на всички с тях. Соловки играят открито, Соловки се гордеят открито (имат смелостта да се гордеят!), Соловки се споменават в съветските песни, на Соловки се смеят в естрадни куплети. Нали класите изчезват (къде ли?) и за Соловки също скоро ще настъпи краят.

А и над списанието — някаква през куп за грош цензура: арестантите (по сведение на Глубоковски) пишат хумористични стихчета за Тричленката на ГПУ — и това минава! Че ги и пеят след това от естрадата на соловецкия лагер направо в лицето на пристигналия Глеб Бокий:

*Обещаха ни какви ли не стоки
Вул, Василиев, Фелдман и Бокий... —*

и на началството му е драго да ги слуша. (Как да не е поласкано! Още си само студент, а вече те вкарват в историята.) И припевът:

*След като ни пратихте в затвора,
каним ви: елате, мили хора!
Нека с нас от три до пет години
времето ви радостно да мине!*

кискат се! Харесва им! (На никого не му идва наум, че в това има пророчество!...)

През 1927 г. списанието спира да излиза: режимът прави поврат, не му е до шеги. Но и по-късно, през 1929 г.,

след значителните събития на Соловки и общия поврат във всички лагери към превъзпитание, списанието се възобновява и излиза до 1932 г.

А загубилият свян Шепчински, син на разстрелян генерал, простира лозунг над входната порта:

Соловки — на работниците и селяните!

(Не по-малко пророчество! Но това не се харесва, досещат се и го свалят.)

Артистите от театралната труппа получават костюми, ушити от филоните на свещениците. „Релсите кънтят.“ Кълчещите се под звуците на фокстрота двойки (загниващият Запад) — и победоносна червена ковачница, нарисувани в дълбочината на сцената (Ние)!

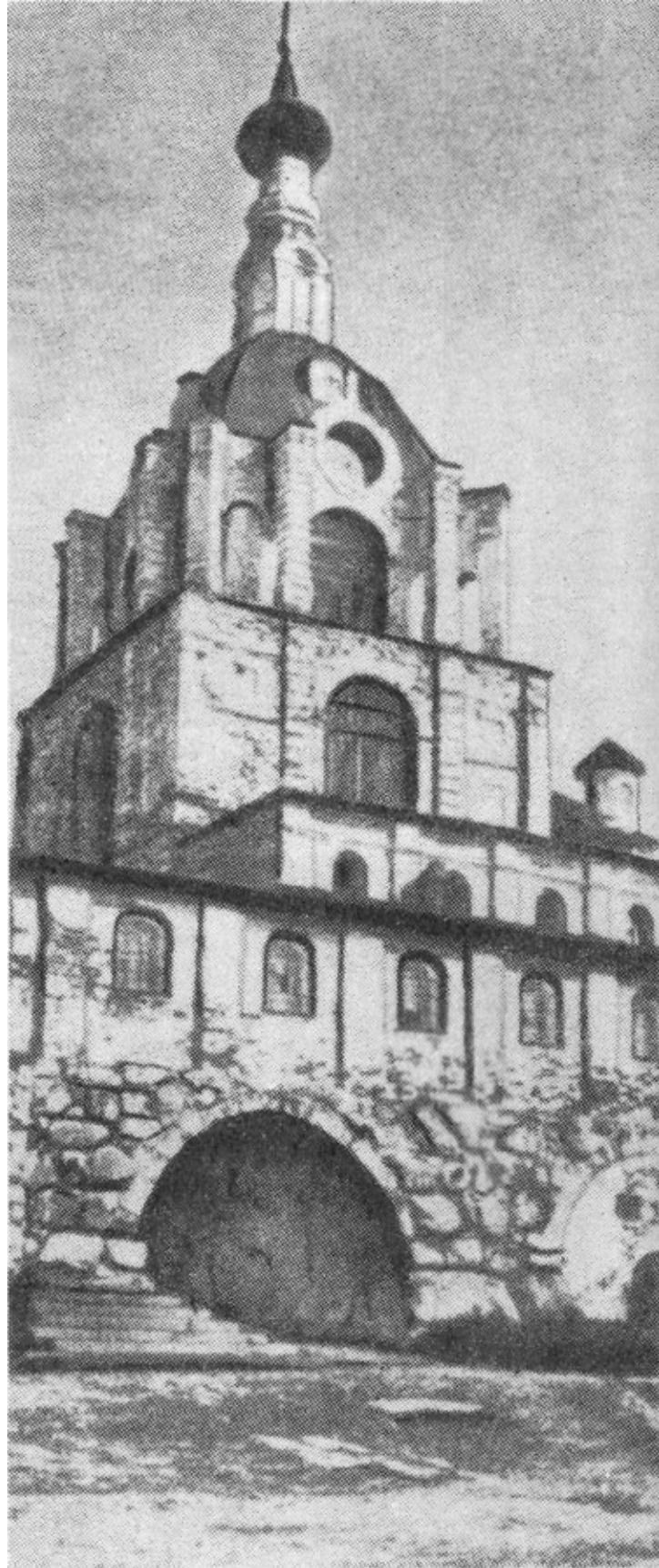
Фантастичен свят! Не, шегува се негодникът Курилко!...

А съществува още и Краеведческо соловецко дружество, което издава своите отчети-изследвания. За неповторимата архитектура на XVI столетие и за соловецката фауна тук се пише с такива подробности, с такава преданост към науката и кротка любов към предмета, сякаш скучаещите чудаци-учени са се събрали на острова, гонени от научна страст, а не са арестанти, преминали вече през Лубянка и треперещи да не попаднат на Секирения хълм, оставени голи на комарите или вързани за стръките на коня. На всичко отгоре в тон с добродушните краеведи и самите соловецки диви животни и птици още не са измрели, не са избити, не са прогонени, дори не са наплашени — още през двадесет и осма година зайците излизат доверчиво на цели сюри до самия път и любопитно наблюдават как водят арестантите към Анзер.

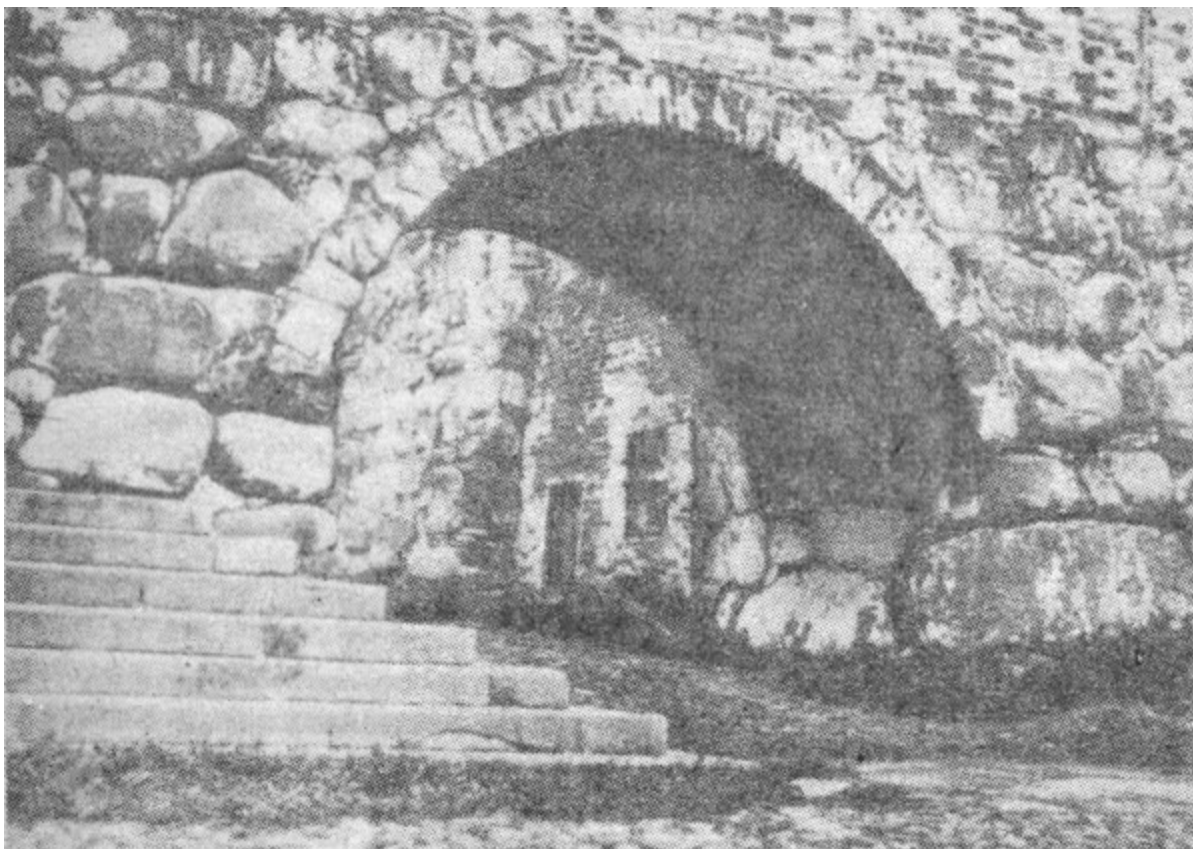
Как е станало така да не изтрепят зайците? Обясняват на новака: животните и птиците тук нямат страх, защото има заповед на ГПУ: „*Пестете патроните! Нито един изстрел, освен срещу арестантите!*“

И така, всички страхове са били напразни. Но — „Дръпни се! Дръпни се!“ — крещят посред бял ден в двора на крепостта, многолюден като Невския проспект, трима самодоволни млади хора, с лица на наркомани (предният разгонва тълпата затворници не с тояга, а с камшик), мъкнат под мишниците свлечен, с провиснали нозе и ръце

човек по долно бельо — страшно е да се гледа неговото стичащо се като желе лице! — мъкнат го под камбанарията (фот. 10, 11), ей там под арката, натикват го през нисичката врата и го застрелват в тила — там той се свлича надолу по стръмните стъпала, където могат да се струпат до седем-осем души, а после изпращат хора да измъкнат труповете и нареждат на жените (майките и съпругите на избягалите в Константинопол; вярващи, неотстъпили от вярата си и непозволили да откъснат от нея децата им) — да измият стълбището.^[16]

Камбанарията (фот. 10)

Под арката (фот. 11)

Толкова ли е трудно това да стане през нощта, тихо? А защо пък тихо? Тогава и куршумът ще иде на вятъра. През деня пред очите на толкова хора куршумът има възпитателно въздействие. Той поражда десетки наведнъж.

Разстрелват и по друг начин — направо на Онуфриевското гробище, зад женската барака (бивш приют за бедни стари богомолки) — така се нарича пътят покрай женската барака: разстрелен. Виждали са как през зимата по снега извеждат човека бос, по долно бельо (това не е с цел да го изтезават! Това е, за да не бъдат прахосани обувките и дрехите му), с ръце, вързани с тел зад гърба^[17], а осъденият върви горд, изправен и дърпа с устни, без да може да си помогне с ръцете, запалената си, последна в живота му цигара. (Този маниер издава в

него офицера. Тук са събрани хора, воювали седем години по фронтовете. Така например осемнадесетгодишният син на историка В.А. Пото на въпроса на нарядника за професията му повдига рамене: „Картечар.“ Поради младостта си и в разгара на гражданската война не е успял да усвои друга.)

Фантастичен свят! Понякога тези неща съвпадат. Много неща в историята се повтарят, но се случват и съвсем неповторими съчетания, кратки по време и по място. Такъв е нашият НЕП. Такива са и ранните Соловки.

Твърде малък брой чекисти (че и полупровинили се отгоре на това), едва двадесет-четиридесет души пристигат тук, за да държат в подчинение хиляди, много хиляди. Отначало очакват по-малко, но Москва изпраща, изпраща и изпраща. За първата половина на годината, до декември 1923 г., се събират повече от две хиляди затворници. А през 1928 г. само в 13-а рота (рота за общи работи) крайният в редицата при преброяването отговаря: „376-и! Строй по десет!“ — което ще рече 3 760 души, също толкова има и в 12-а рота, а още повече са в „17-а рота“ — общите гробищни ями. А освен Крепостта има вече и „командировки“ — Саватиево, Филимоново, Муксалма, Троицкая, „Зайчетата“ (Заешките острови). Към 1928 г. са вече около шестдесет хиляди. И колко само „картечари“ сред тях, дългогодишни бойци, бойци по рождение? А от 1926 г. вече прииждат и отявлени рецидивисти от всички сортове. И как да ги удържиш така, че да не въстанат?

Само чрез ужас! Само чрез Секирката! Чрез прътовете! Чрез комарите! Чрез връзването за пънове! Чрез дневните разстрели! Москва изпраща етап след етап, без да се съобразява с местните сили — но Москва не ограничава ни най-малко своите чекисти с никакви фалшиви правила: всичко, направено за реда, е направено и нито един прокурор действително никога няма да стъпи на соловецка земя.

А освен това — тюлена наметка с мъниста: ерата на равенство — и Нови Соловки! Самоохрана за затворниците! Самонаблюдение! Само контрол! Ротни, взводни, отделъонни командири — всички от средата на арестантите. И самодейност, и саморазвлечение!

А зад ужаса и под тюлената наметка — що за хора? Какви?

Отколешни аристократи. Кадрови военни. Философи. Учени. Художници. Артисти. Лицеисти.

Ето неколцина соловчани, останали в паметта на оцелелите: Ширинска-Шахматова, Шереметева, Шаховска, Фицтум, И. С. Делвиг, Багратуни, Асоциани-Еристов, Гошерон де ла Фос, Сиверс, Г.М. Осоргин, Клот, Н.Н. Бахрушин, Аксаков, Комаровски, П. М. Воейков, Вадболски, Вонлярлярски, В. Левашов, О. В. Волков, В. Лозино-Лозински, Д. Гудович, Таубе, В. С. Муромцев. Бившият кадетски водач Некрасов. Финансистът проф. Озеров. Юристът проф. А. Б. Бородин. Психологът проф. А. П. Суханов. Философите проф. А. А. Мейер, проф. С. А. Асколдов, Е. Н. Данзас, теософът Мьобус. Историците Н. П. Анциферов, М. Д. Присьолков, Г. О. Гордон, А. И. Заозерски, П. Г. Васенко. Литературоведите Д.С. Лихачов, Цейтлин, лингвистът И. Е. Аничков, ориенталистката Н. В. Пигульовска. Орнитологът Г. Поляков. Художниците Браз, П. Ф. Смотрички. Актьорите И. Д. Калугин (Александринка), Б. Глубоковски, В. Ю. Короленко (племенник на писателя). През 30-те години, вече малко преди ликвидирането на Соловки, тук е и отец Павел Флоренски.

По възпитание, по традиции — твърде горди, за да покажат потиснатост или страх, за да вият, да се оплакват от съдбата дори на приятелите си. Признак за добрия тон е всичко да се прави с усмивка, дори ако отивам на разстрел. Сякаш цялата тази полярна ревяща като море тюрма е малко недоразумение по време на пикник. Шегуват се. Надсмиват се над тъмничарите си.

Ето ви го и слона върху боновете и върху цветната леха. Ето ви и козела вместо кон. И щом като 7-а рота е аристократична, ротният и ще бъде Кунст^[18]. Щом е Бери-Ягода — ще е началник на зърносушилка^[19]. Ето ви и шегите с будалите, с цензорите на списанието. Ето ви и песничките. Георгий Михайлович Осоргин ходи и шеговито пита: „Comment vous portez-vous на острову?“ — „À lager comme a lager“.

Тъкмо тези шегички, тази подчертана независимост на аристократичния дух дразни повече от всичко соловецките тъмничари-полуживотни. С изключение на духовенството на никого не се разрешава да ходи в последната манастирска черква — ползувайки се от това, че работи в санитарните части, Осоргин скришом отива на великденското утринно богослужение. Болен от петнист тиф, той отнася в Анзер на епископ Пьотър Воронежки мантията и Светите Дарове. По донос го затварят в карцера и го осъждат на разстрел. През същия този ден слиза на соловецкото пристанище неговата млада (а и самият той няма още четиридесет години) жена! Осоргин моли тъмничарите си да не помрачават свиждането на жена му. Обещава им, че няма да ѝ даде да се задържи повече от три дни и веднага щом си тръгне, е готов да го разстрелят. И ето какво значи това самообладание, което с анатемосването на аристокрацията сме забравили ние, скимтящите от всяка дребна беда, от всяка дребна болка: три дни е непрекъснато с жена си — и не ѝ дава да се досети! Нито с една дума не се издава! Не допуска да отпадне гласът му! Да се помрачи погледът му! Само веднъж (жена му е жива и сега вече си спомня), докато се разхождат покрай Светото езеро, тя се обръща и вижда как мъжът ѝ мъчително се е хванал за главата. „Какво ти е?“ — „Нищо“ — веднага се съвзема той. Тя е могла още да остане — той я моли да си замине. Черта на времето: убедил я да вземе със себе си топлите му дрехи, щял уж за следващата зима да получи нови в санитарната част — нали това са толкова ценни неща, той ги дава на семейството си. Когато параходът се отделя от пристанището — Осоргин свежда глава. След десет минути той вече се съблича за разстрела.

И все пак някой им подарява тези три дни. Тези три осоргински дни, както и други някои случаи, показват до каква степен соловецкият режим още не е стегнат от бронята на системата. Създава се впечатлението, че въздухът на Соловки смесва странно в себе си вече крайната жестокост с почти още добродушното неразбиране: докъде ще доведе всичко това? Кои соловецки черти стават зародиш на великия Архипелаг и на кои е съдено при първия кълн да изсъхнат? Все пак соловчани още нямат общото твърдо убеждение, че са запалени пещите на полярния Освиенцим и че огнищата им са отворени за всички, докарани веднъж тук. (А нали е било именно така!...) Заблудата идва още и от обявените им твърде кратки присъди:

рядко десет години, че и пет не така често, а най-вече три, все три. Още не им е ясна тази лукава игра на закона: да те смажат и да те отпуснат, да те смажат и да те отпуснат. И това патриархално неразбиране — докъде ще доведе? — не може да не окаже никакво влияние върху охраняващите затворници, а може би донякъде и върху тъмничарите.

Колкото и ясно да е изписано навсякъде разлепеното, обявено, нескривано класово учение, че унищожението е единствената заслужена участ за врага, все пак е трудно да си представиш такова унищожаване на всеки конкретен човек с два крака, с коса, очи, уста, шия и рамене. Може да повярваш, че се унищожават класи, но хората от тези класи би трябвало като че ли да останат?... През очите на руските хора, израсли с други, великодушни и неопределени понятия, като през неподходящи за зрението очила редовете ни жестокото учение никак не могат да се възприемат буквално. Сякаш съвсем наскоро са минали месеците и годините на открито обявения терор — а все пак е невъзможно да се повярва!

Тук, на първите острови на Архипелага, се предава и неустойчивостта на първите години, на средата на 20-те години, когато в цялата страна още не се знае: всичко ли вече е забранено? Или обратно, оттук нататък ще почне и да се разрешава? Русия все още толкова много вярва на възторжените фрази! И само няколко замислени глави са прогледнали и знаят кога и как всичко това ще бъде прекършено.

Пожарът е повредил кубетата — а градежът е вечен... Земя, обработена на края на света, и сега разорявана. Неспокойно море,менящо цветовете си. Тихи езера. Доверчиви животни. Безпощадни хора. И заедно с всички тайни на първия остров от Архипелага албатросите отлитат за през зимата към Бискайския залив. И нищо не ще разкажат на безгрижните плажове, на никого в Европа не ще разкажат.

Фантастичен свят... И една от главните недълговечни фантазии: лагерният живот е управляван отчасти — от белогвардейци! Така че Курилко не е отделен случай.

И ето защо. Зад стените на манастира единственият свободен чекист е дежурният по лагер. Караулите пред портите (наблюдателни кули няма), наблюдателните засади по островите и залавянето на

бегълците са предоставени на охраната. В охраната освен волнонаемни се набират убийци на битова основа, фалшификатори на пари, други рецидивисти (но не крадци). А кой да се занимава с цялата вътрешна организация, кой да ръководи Административната част, кои да бъдат ротни и отделъонни? Не свещениците я, не сектантите, не непманите, не учените, нито пък студентите (те никак не са малко тук, а студентската фуражка на главата на соловчанина е предизвикателство, дързост, знак и заявка за разстрел). Така че най-подходящи остават бившите военни. А какви други военни тук освен белите офицери? Така без съглашение и едва ли по предварителен замисъл се формира соловецкото сътрудничество между чекистите и белогвардейците.

А къде е принципността на едните и другите? Изненадващо ли е? Поразително ли е? Учудващо е само за този, който е свикнал с класово-социалния анализ и не умее иначе. Но пък на такъв аналитик всичко на този свят му е чудно, понеже светът и човекът никога не се вливат в неговите предварително подложени олуци.

А соловецките тъмничари ще вземат и дявола на служба, щом не им отпускат червени щатове. Наредено е: затворниците да се самоконтролират (самопотискат). И на кого най-добре да се възложи това?

А колко му е на вечните офицери, на кадровите военни, да поемат организацията поне на лагерния живот (на лагерното потисничество) в свои ръце? И как да се подчиниш и да гледаш, че някой се заема с тази работа, без да го бива за нея? В какво превръщат пагоните човешкото сърце — вече говорихме в тази книга. (Само почакайте, ще дойде време и червените командири да ги натикат в затвора — и ще видите как ще се натискат за самоохраната, за възможността да се докопат до тази безсмислена пушка, стига да им се доверят!... Вече писах: а ако нас ни беше призовал Малюта Скуратов?...) Е, и това е възможно при белогвардейците: и бездруго песента ни е изпята, и бездруго всичко е пропаднало, карай да върви! А освен това: „колкото по-зле, толкова по-добре“, ще ви помогнем да създадете такива безумни Соловки, каквито *нашата* Русия не е и сънувала — нека се покриете с тази незавидна слава. Или още: всички наши се съгласиха, а аз какво — поп ли съм, че да бъда счетоводител в склада?

И все пак главната соловецка фантазия не е само в това, а: като завладяват Административната част на Соловки, белогвардейците започват да се борят с чекистите! Вашият лагер е отвън, нашият — отвътре. И кой къде ще работи и къде ще бъде пратен — това е работа на Административната част. Ние не се натискаме навън и вие не се пъхайте в нашите работи.

Как ли не! — именно отвътре целият лагер трябва да бъде просмукан от доносниците на Информационно-следствената част! Това е първата и страшна сила в лагера — ИСЧ. (Оперативните работници са подбрани също измежду затворниците, това е венецът на *самонаблюдението*.) И тъкмо с нея се наема да се бори белогвардейската АЧ! Всички други *части* — Културно-възпитателната, Санитарната, които са от такова значение по-късно в лагерите, тук са хилави и жалки. Едва крета и Икономическата част начело с Н. Френкел — завеждащия „търговията“ с външния свят и несъществуващата „промишленост“; още не са набелязани пътищата на нейния възход. Борят се две сили — ИСЧ и АЧ. Започва се с немския етапен пункт: до отделонния се приближава току-що пристигналият поет Ал. Ярославски и му зашепва на ухото. Отделонният изкрещява отсечено като военен: „Бил си *таен* — ще станеш явен!“

Информационно-следствената част разполага със Секирка, карцерите, доносите и личните дела на затворниците, от нея зависят и предсрочните освобождавания, и разстрелите, в нея е цензурата на писмата и колетите. А Административната част назначава на работа, извършва преместванията по острова и разпраца етапите.

Административната част установява доносниците, за да ги отпрати с етапа. Излавят доносниците, те бягат, крият се в помещенията на ИСЧ, но ги настигат и там, разбиват стаите на ИСЧ, измъкват ги и ги отправят с етапите.^[20]

(Изпращат ги на Кондостров за дървен материал. Фантастиката продължава и там: разобличени и унижени, те издават на Кондостров стенвестник „Доносник“ и с печален хумор се „разобличават“ един друг — вече в „угодничене“ и др.)

Тогава ИСЧ започва *дела* срещу ревнителите на Административната част, увеличава присъдите им, праща ги в Секирка. Но дейността ѝ се усложнява от това, че разкритият таен

сътрудник според тълкуването през ония години (член 121 от НК: „разгласяването... от длъжностно лице на сведения, неподлежащи на оповестяване“, и независимо от това дали това разгласяване е допуснато умишлено от него, и доколко той е „длъжностно лице“) се смята за престъпник и ИСЧ вече не може да защитава и освобождава разкритите доносници. Пипнат ли те — сам си виновен. Кондостров е почти узаконен.

Врх на „военните действия“ между ИСЧ и АЧ става случаят през 1927 г., когато белогвардейците нахлуват в ИСЧ, разбиват огнеупорната каса, от която изваждат и огласяват първите списъци на доносниците — провалените оттук нататък сътрудници! След това с всяка изминала година Административната част отслабва: бившите офицери стават все по-малко за сметка на все по-вечето рецидивисти (например „чубаровците“ — по на шумелия ленинградски процес срещу насилниците). И постепенно бива преодоляна.^[21]

Впрочем от 30-те години започва и новата лагерна ера, когато и Соловки престават да бъдат Соловки, а стават редови „изправително-трудов лагер“. Изгрява черната звезда на идеолога на тази ера Нафталин Френкел и висш закон на Архипелага става неговата формула:

„От затворника трябва да вземем всичко през първите три месеца — а след това повече не ни е нужен!“

* * *

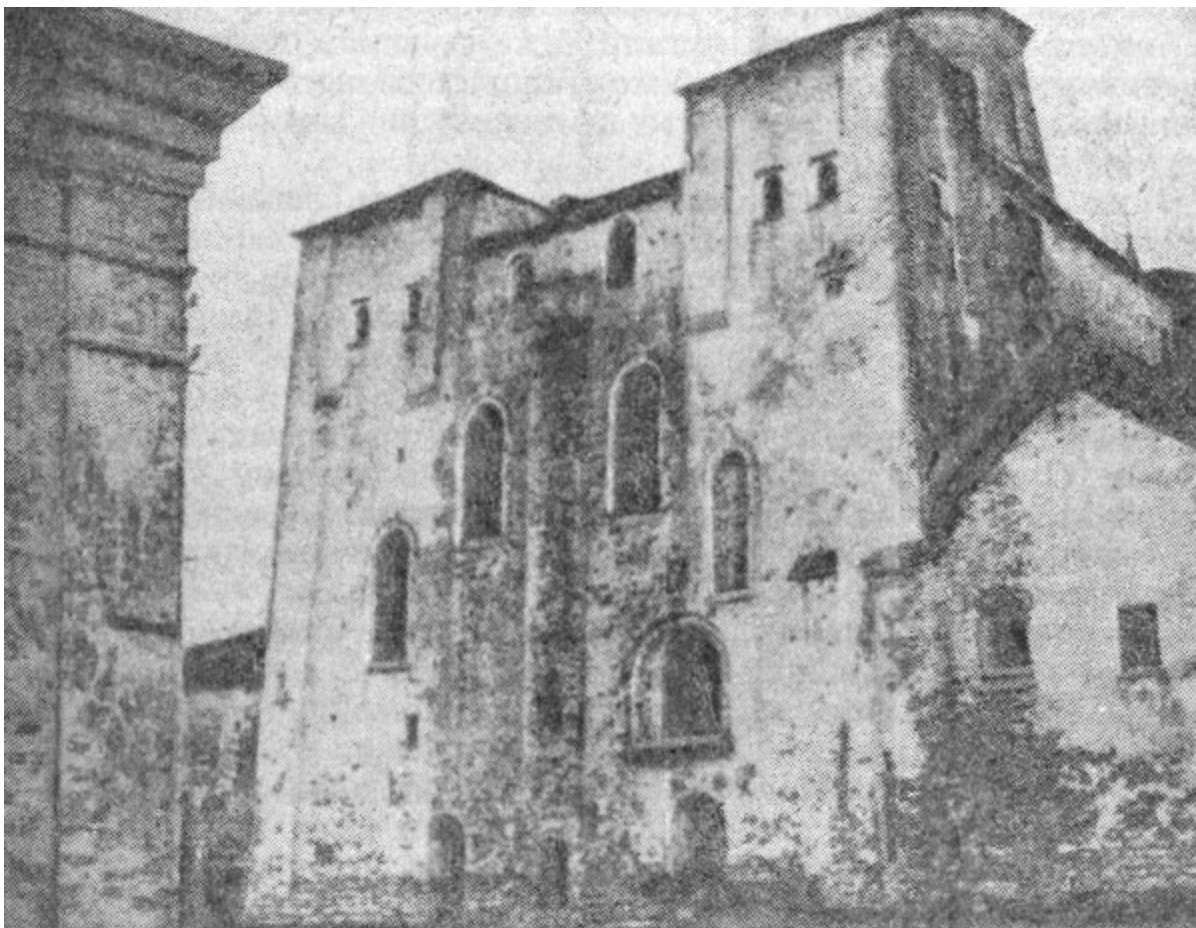
Къде ги сега Саватий, Зосима и Герман? И кой ли го е измислил — да се живее до Полярния кръг, където няма скотовъдство, не се лови риба, не растат жито и зеленчуци?

О, майстори в разоряването на цветущата земя! Които така бързо — за година, две — довеждат образцовото манастирско стопанство до пълен и необратим упадък! Как успяват? Чрез грабеж и извозване? Или довършват всичко на място? И при наличието на хиляди незаети ръце — да не умеят да добият нищо от земята.

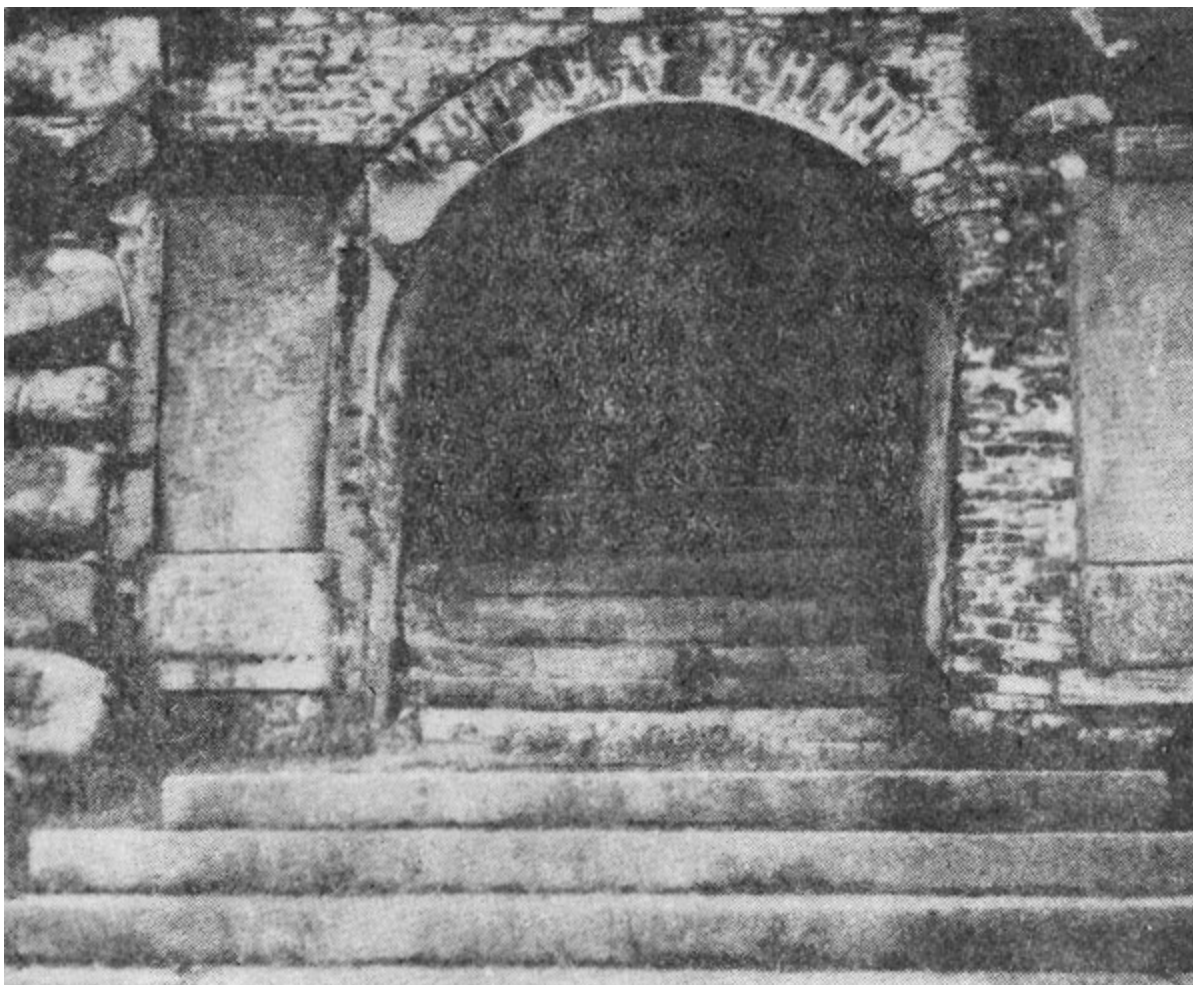
Само за волнонаемните — мляко, сметана, плюс прясно месо, плюс първокачественото зеле на отец Методий. А за затворниците — развалена риба треска, солена или сушена, рядка булгурена или

просена чорба без картофи, никога нито зелева чорба, нито борш. И като резултат — скорбут, и дори „канцеларските роти“ са с абсцеси, да не говорим за *общите*... От далечните „командировки“ етапите се връщат „на четири крака“ (буквално пълзят от пристанището на ръце и крака).

От паричните (от вкъщи) запаси имат право да използват през месеца девет рубли — има лавка в параклиса на Герман. А колет се полага веднъж месечно, отваря го ИСЧ и ако не им дадеш подкуп, обявяват, че много неща от това, което ти е изпратено, *не ти се полагат*, например булгур. В Николската черква и в Успенската катедрала нарове се нарастват до четириетажни. Не живее по-просторно и 13-а рота в постройката към Преображенската катедрала (фот. 12). Представете си плътната тълпа пред този малък вход фот. 13): три хиляди и петстотин души се мъчат да влязат през него на връщане от работа. Чакане по цял час на опашка за гореща вода. В съботни дни вечерните проверки продължават до късна нощ подобно на предишните богослужения... Държи се, разбира се, строго на хигиената: стрижат задължително косите и брадите (включително и на всички свещеници). Още — скъсяват дългополите дрехи (особено расата), тъй като в тях е главната зараза. (Шинелите на чекистите са до земята.) Вярно, през зимата за болните и старите е невъзможно да се доберат от ротните нарове до банята; те седят по бельо или в чувалите си и въшките ги довършват. (Мъртвите ги крият под нарове, за да им получат дажбата — макар това да не е изгодно за живите: въшките припълзяват от изстиващия труп върху топлите тела на оставащите.) Зад крепостните манастирски стени има лоша санитарна част с лоша болница, а във вътрешността на Соловки няма никаква медицина.

Преображенската катедрала (фот. 12)

Вход на 13-та рота (фот. 13)

Изключение прави само Голготско-Разпятиевският скит на Анзер, наказателната „командировка“, където лекуват с... убийство. Там, в Голготската черква, лежат и умират от глад и от жестокостите и изтощените свещеници, и сифилитиците, и престарелите инвалиди, и младите рецидивисти. По молба на умиращите и за да облекчи задачата си, тамошният голготски лекар дава на безнадеждните стрихнин. През зимата брадясалите трупове ги държат по бельо дълго време в черквата. После ги поставят в преддверието, подпрени до стената — по този начин заемат по-малко място. А когато ги изнесат навън, ги мятат надолу от Голготския хълм.

Необичайно е названието на хълма и скита, то не се среща никъде другаде. Според преданието (ръкопис от XVIII столетие, Държавната обществена библиотека, Соловецки патерик) на 18 юни 1712 г. на йеромонах Йов в подножието на този хълм по време на нощното му молитвено бдение се явява Богородица „в небесната си слава“ и му казва: „Отнине този хълм ще се нарича Голгота и на него ще се въздигне черква и Разпятиевски скит. И ще се покрие той с неизброими страдания.“ Така ги нарекли и така ги построили, ала повече от двеста години предсказанието не се сбъдвало и нямало изгледи да се сбъдне. След соловецкия лагер това вече не може да се каже.

През 1975 г. хора, които са били там, разказват: хълмът е разрушен (през 60-те години още е съществувал), но стените му са се запазили, тук-таме се виждат стенописи.

Внезапно в Кем пламва епидемия от тиф (1928 г.), измират 60 на сто от хората, но тифът се прехвърля и на Големия Соловецки остров, където в неотопляваната „театрална“ зала лежат едновременно стотици тифозни. И стотици попълват гробището. (За да не им объркат сметката, нарядчиците записват името на всеки върху ръката му и оздравяващите си разменят присъдените срокове с мъртъвците-краткосрочници, като си преписват върху ръцете имената им.) А през 1929 г., когато тук с десетки хиляди прииждат „басмачите“, тоест арестанти от Средна Азия, непризнаващи съветската власт, пламва пренесена от тях нова епидемия с поява на черни петна по тялото и неизбежна смърт. Това не би могла да бъде чума или вариола, както предполагат соловчани, тъй като тези две болести са вече напълно победени в Съветската република, а наричат болестта „азиатски тиф“. Поради неумение да я лекуват я изкореняват така: ако в килията се разболеет един, всички останали ги заключват, не ги пускат, и им подават само храната — докато не измрат до един.

Какъв научен интерес бихме имали да установим, че Архипелагът още не си дава сметка за своята същност в Соловки, че

детето още не е опознало нрава си! И след това да проследим как постепенно този нрав започва да се проявява. Уви, не е така! Макар и да няма от кого да се учи, макар и да няма от кого да взима пример, нито пък да има такава наследственост, Архипелагът бързо узнава и проявява своя бъдещ характер.

Така че много нещо от бъдещия опит вече е намерено на Соловки! Вече съществува терминът „да се измъкнеш от общите работи“. Всички спят на нарове, а някои дори и на дървени миндери; в храма има по цели роти, а някъде и до двадесет души в стая, но и по четири-пет души другаде. Някои вече са си присвоили правото да огледат новия женски етап и да си изберат жена (при наличието на хилядите мъже има едва сто и петдесет — двеста жени, по-късно повече). Вече се води и борбата за топлите места чрез сервилни похвати и предателство. Вече се свалят *контрите* от канцеларските им длъжности — и пак ги възстановяват, защото рецидивистите не могат да се справят. Вече се сгъстява лагерният въздух от постоянните зловещи слухове. Вече се превръща във висше правило на поведение: не се доверявай на никого! (Това измества и замразява наивния оптимизъм на Сребърния век.)

Волнонаемните започват също да се възползват от сладостите на лагерната обстановка, да опознават вкуса ѝ. Семействата им получават правото да ползват безплатно труда на готвачки от лагера, винаги могат да поискат да им се прати вкъщи някой да им нацепи дървата или перачка, шивачка, бръснар. Айхманс си построява вила под полярния кръг. С широк размах се развихря и Потьомкин — бивш драгунски вахмистър, после комунист, чекист и накрая началник на Кемския етапен пункт. В Кем той открива ресторант, оркестрантите му са завършили консерваторията, сервитьорките му са с копринени рокли. Пристигащите другари от Главното управление на лагерите, от Москва с купонния ѝ режим, могат тук да пируват разкошно в началото на 30-те години, сервира им княгиня Шаховска, а сметката е чисто условна, около тридесет копейки, останалото го поема лагерът.

Пък и соловецкият Кремъл все още не е целите Соловки, това е все още най-привилегированото място. Истинските Соловки дори не са и скитовете (където след откарването на социалистите се учредяват трудови „командировки“), а в дърводобива, в далечните златодобивни мини. Ала тъкмо за тези отдалечени затънтени места сега е най-трудно

да се узнае нещо, защото тъкмо тези хора не са останали живи. Известно е, че още тогава им забраняват през есента да си изсушават дрехите; през зимата при дълбоките снегове не ги обличат, не ги обуват; а продължителността на работния ден се определя от *задачата* — работният ден свършва тогава, когато тя бъде изпълнена, докато не се изпълни, няма връщане под покрив. Още тогава се „откриват“ нови „командировки“ в съвсем неподготвени необитаеми места, на които се изпращат по неколкостотин души.

Но като че ли през първите години на Соловки и „командировките“, и даването на непосилни задачи са още епизодични, в изблик на минутна злоба, те не са станали още система-менгеме, икономиката на страната още не е опряла до тях, не са се утвърдили петилетките. През първите години в СЛОН, изглежда, няма твърд, спуснат отвън стопански план, пък и не се държи особена сметка на това колко човекодни се падат за работа в самия лагер. Затова с такава лекота могат изведнъж да заменят осмислените стопански работи с наказание: да преливат вода от една в друга дупка на леда, да пренасят дървени трупи от едно място на друго и обратно. В това има жестокост, да, но и патриархалност. Когато работните „командировки“ стават обмислена система, обливането с вода на студа и връзването за пънове под комарите се оказва вече излишно, напразно изразходване на сили от палача.

Разполагаме със следната официална цифра: до 1929 г. в РСФСР са обхванати от труд само от 34 до 41 на сто от всички затворници^[22] (а и не би могло да бъде иначе при тогавашната безработица в страната). Наистина това е само „външен“ труд, тук не се отчита стопанският труд по обслужването на самия лагер. Но за останалите 60-65 на сто от затворниците не се намира и стопански труд. Това съотношение не може да не се прояви и на Соловки. Установено е, че през 20-те години там е имало доста затворници, неполучили никаква постоянна работа (отчасти заради полуголото им състояние) или заели твърде условна длъжност.

Онази първа година на първата петилетка, разтърсила цялата страна, разтърсва и Соловки. Новият (от 1930 г.) началник на УСЛОН Ногтев (същият началник на Саватиевския скит, който разстрелва социалистите) под „шепота на изненадата в изумената зала“ докладва на волнонаемните от град Кем такива цифри: „Като се изключи

собственият дърводобив на УСЛОН, нарастващ с абсолютно изключителни темпове“, само по „външните“ поръчки на Железопътното строителство и КарелЛес УСЛОН е доставял дървен материал; през 1926 г. — за 63 хиляди рубли, през 1929 г. — за 2 355 хиляди (37 пъти повече!), през 1930 г. още три пъти повече. Пътното строителство в Карело-Мурманския край през 1926 г. е изпълнено за 105 хиляди рубли, през 1930 г. — за 6 милиона — 57 пъти повече.^[23]

Това е краят на предишните затънтени Соловки, където не знаят как да ликвидират затворниците. *Трудът чародей* идва на помощ!

Соловки се създават чрез Кемския етапен пункт и пак чрез него, достигнали своя разцвет, започват от края на 20-те години да се разпростират назад, към материка. И най-тежкото, което може да сполети този път затворника, са тези „командировки“ на материка. Преди това Соловки имат на материка само Сорока и Сумски посад — крайбрежни манастирски владения. Сега вече раздутият СЛОН забравя манастирските граници.

На запад от Кем, през блатата, затворниците започват да прокарват Кем-Ухтинския магистрален път, „смятан някога почти за неосъществим“. ^[24] През лятото тънат в блатата, през зимата се вкочаняват. Соловчани изпитват панически страх от тази автострада и дълго тътне над манастирския двор заплахата: „Какво? На Ухта ли искаш да идеш?“

Друг такъв път е Парандовският (от Медвежегорск). При прокарването му чекистът Гашидзе заповядва да поставят в скалата взрив, сетне праща там *каери* и наблюдава през бинокъл как литват във въздуха.

Разправят, че през декември 1928 г. на Красная Горка (Карелия) оставяли затворниците за наказание (неизпълнение на нормата) да нощуват в гората — и сто и петдесет човека умират от замръзване. Това е обичаен соловецки похват и не буди съмнение.

По-трудно е да се повярва на един друг случай: на Кем-Ухтинския път недалеч от селището Кут през февруари 1929 г. една рота затворници от около стотина души за *неизпълнение на нормата е натикана в огъня, където изгаря*.

Това ми го разказва един-единствен човек, очевидец на случая: професор Дмитрий Павлович Калистов, стар соловчанин, който почина неотдавна. Да, не събрах засичащи се показания за това (и както

изглежда, никой не ще ги събере, а и за много неща не ще се намери дори едно показание). Но нима тези, които оставят хората да замръзват или пък ги взривяват, нима не ще дръзнат и да ги горят? Дали единствено защото техниката за това е по-сложна?

Предпочитащите да вярват не на живи хора, а на печатния текст нека прочетат за прокарването на път от същия УСЛОН чрез също такива зекове и през същата година, само че на Колския полуостров:

„С големи трудности прокарахме път по долината на река Бела, покрай брега на езерото Вудяров до планината Кукисвумчор (Апатити) на разстояние от 27 километра, настилайки блатата... — с какво, мислите, *настилайки ги*? Така ти се върти на езика да го кажеш, нали? Но не на хартия... — с греди и пясъчни насипи, като изравнявахме капризните релефи на ронещите се каменисти склонове на планината.“ Сетне УСЛОН построява там и железопътна линия — „11 километра за един зимен месец... (А защо трябва да е за един месец? Защо не се отложи до лятото?) Задачата изглеждаше неизпълнима. 300 000 кубика изкопни работи. (Зад Полярния кръг! През зимата! Нима това е пръст? По-твърда от гранит!!!) Всичко трябваше да се върши изключително с ръчна сила — с кирка, лом и лопата. (Дали са имали поне ръкавици?...) Многобройните мостове задържаха хода на работите. Денонощно се трудехме на три смени, прорязвахме полярната нощ със светлината на петромаксови лампи, прокарвахме просеки през смърчовите гори, изкоренявахме пъновете сред снежните вихрушки, засипващи пътя със сняг над човешки бой...“^[25]

Прочетете това. А сега затворете очи. И си представете: себе си, безпомощния гражданин, въздишащ по Чехов — в ледения ад! Себе си, туркмена с тюбетейка — в нощната виелица! И изкоренявайте пъновете!

И това е през най-добрия светъл период на 20-те години, преди какъв да е още „култ към личността“, когато бялата, жълтата, черната и червената раса на Земята гледат на нашата страна като на факел на свободата.^[26] Това е през годините, когато от естрадите се пеят забавни песнички за Соловки.

Така незабележимо — чрез възлагане на работни задачи — се разпада замисълът за изолиран на островите лагер със специално

предназначение. Архипелагът, родил се и съзрял на Соловки, започва своето злокачествено настъпление по страната.

Възниква проблемът: да се разстеля пред него територията на тази страна — и да не му се позволи да я завоюва, да я въвлече, да я уподоби на себе си. Всяко островче и всяка рекичка на Архипелага да бъдат опасани с враждебността на съветския вълнолом. Двата свята да съществуват един до друг, но не и да се слоят!

Та нали този ногтевски доклад под „шепота на изненадата“ се изнася заради резолюцията, заради резолюцията на трудещите се от Кем. (А по-нататък — във вестниците! А по-нататък ще го окачват по селищата.)

„...засилващата се класова борба в СССР... и нарасналата както никога опасност от война^[27]... изисква от органите на ОГПУ и УСЛОН още по-голяма сплотеност с трудещите се, още по-голяма бдителност... Чрез организиране на общественото мнение... да се поведе борба срещу сдушаването между свободните граждани и затворниците, укриването на бегълците, изкупуването на крадените и държавните вещи от затворниците... и срещу всевъзможните злостни слухове, разпространявани за УСЛОН от класовите врагове.“

И какви ли са тези „злостните слухове“? *Че в лагера хората лежат съвсем за нищо.* И как там ги довършват.

Следва още точката: „Дълг на всеки е своевременно да уведомява...“^[28]

Мръсните му свободни граждани! Те дружат със зековете, укриват бегълците. Това е страшна опасност. Ако не бъде пресечена, няма да е възможен никакъв Архипелаг. И страната е пропаднала. И революцията е пропаднала.

И срещу „злостните“ слухове се пускат честни прогресивни слухове: че в лагерите има само убийци и насилници, че всеки беглец е опасен бандит! Заклучвайте се, страхувайте се от тях, спасявайте децата си! Излавяйте ги, съобщавайте за тях, облекчете работата на ОГПУ! А за тези, които не помагат, ни *съобщавайте!*

Сега вече, с разрастването на Архипелага, бягствата се увеличават: горските и пътностроителните командировки обричат хората на смърт — и все пак там беглецът чувства под краката си материка, това е все пак някаква надежда. Мисълта за бягство терзае соловчани още когато СЛОН е изолиран остров. Доверчивите очакват

края на тригодишната си присъда, предвидливите вече разбират, че нито след три, нито след двадесет и три години ще видят свободата. И следователно свободата е само в бягството.

Но как да избягаш от Соловки? Половин година морето е покрито с лед — и не изцяло, на места с дупки, и се вдигат виелици, стягат мразове, надвисват мъгли и мрак. А през пролетта и по-голямата част от лятото — бели нощи, дежурните катери виждат надалеч. Едва с нарастването на нощите, през късното лято и есента, настъпва подходящото за тази цел време. Не в манастира, естествено, а на командировките тези, които ползват по-голям участък за движение и повече време, сковават някъде в гората недалеч от брега лодка или сал и се измъкват нощем (понякога и просто върху някоя греда) напосоки, с надеждата най-вече да срещнат чуждестранен параход. На острова узнават за бягството по суетенето на охраната, по тръгването на катерите — и радостна тревога обхваща соловчани, сякаш самите те са избягали. Питат се шепнешком: не са ли ги заловили още? Не са ли ги намерили още?... Вероятно мнозина са се издавяли, без да се доберат доникъде. Някои може би са достигали карелския бряг и са се укривали там в дълбока нелегалност.

А знаменитото бягство в Англия става от Кем. Този смелчак (името му ни е неизвестно, на ви проява на заинтересованост!) знаел английски, но скрива това. Успява да попадне при натоварването на един дървоносач в Кем — и там се разбира с англичаните. Конвоите откриват отсъствието му, задържат парахода почти цяла седмица, няколко пъти го обискират, но не намират беглеца. (Оказва се, че при всеки обиск, идващ от брега, него го спускали от другия борт по котвената верига под водата с дихателна тръбичка в устата.) Плащат огромна неустойка за задържането на парахода и решават наслуки, че арестантът се е удавил, след което пускат парахода.

Освен този случай по море успява да избяга и групата на Безсонов, петима души (Малзагов, Малбродски, Сазонов, Приблудин).

А в Англия започват да излизат книги дори, струва ми се, с преиздания (Юр. Дм. Безсонов, „Моите 26 затвора и бягството ми от Соловки“).^[29]

Тази книга изумява Европа. И, разбира се, упрекват автора беглец в преувеличаване, пък и приятелите на Новото Общество е трябвало просто да не повярват на тази клеветническа книга, тъй като

тя противоречи на вече известното: както описват рая на Соловки германският комунистически вестник „Роте фане“ (надяваме се, че неговият кореспондент е попаднал по-късно и лично на Архипелага) и албумът за Соловки, разпространяван от съветските посолства в Европа: превъзходна хартия, достоверни снимки на уютните килии. (Надежда Суровцева, наша комунистка в Австрия, получава такъв албум от виенското посолство и опровергава възмутена плъзналата по Европа клевета. По това време сестрата на бъдещия ѝ съпруг вече е излежала присъдата си на Соловки, а и на самата Суровцева предстои след две години да се разхожда в двора на Ярославския изолатор с другите арестувани.)

Клевета като клевета, но е допуснат досаден пробив! Тогава комисия от ВЦИК под председателството на „съвестта на партията“ другаря Солц (фот. 14) заминава да узнае какво става там, на тези Соловки (ами че те нищо не знаят!...). Но впрочем тази комисия минава само по Мурманската железопътна линия, пък и там нищо особено не свършва. А на острова решават за най-добре да изпратят — не, молят го да замине! — великия пролетарски писател Максим Горки, току-що завърнал се в пролетарското си отечество. Къде по-добро опровержение на гнусната чуждестранна измислица от неговото свидетелство!

А. Солц (фот. 14)

Слухът за това бързо достига до Соловки — затуптяват арестантските сърца, охраната изпада в паника. Човек трябва да познава затворниците, за да си представи тяхното очакване! В гнездото на безправието, произвола и мълчанието ще кацне соколът и буревестникът! Първият руски писател! Ето кой ще им даде да се разберат! Ето кой ще ги постави на място! Той, бащицата, ще ги защити! Очакват Горки почти като всеобща амнистия.

Вълнува се и началството: гледа да скрие уродливото и да хвърли прах в очите. Натирват цели етапи на далечни „командировки“, та зад стените на манастира да останат по-малко арестанти; изписват от санитарната част много болни и привеждат всичко в пълна чистота. Натикват освен това отсечени борови дръвчета (за няколко дни няма да изсъхнат без корените си) по „алеята“ до детската колония, открита три месеца преди това, гордостта на УСЛОН, където всички са добре

облечени и няма социално чужди деца и където малолетните се възпитават и спасяват за бъдещия живот при социализма.

Само в Кем кой знае къде са зяпали: на Поповия остров затворниците товарят „Глеб Бокий“ по долно бельо или в чувалите си — и не щеш ли, идва свитата на Горки да се качи на парахода. Изобретатели и мислители! Ето достойна задача за вас: гол остров, ни храст, ни прикритие някакво — и на триста крачки от затворниците се показва свитата на Горки. Вашето решение?! Как да се прикрие този срам, тези мъже в чували? Цялото пътуване на Хуманиста ще загуби смисъла си, ако в този момент той ги види. Е, разбира се, той ще се постарее да не ги забележи — но помогнете все пак! Да ги издавим в морето? Ще има да пляска... Да ги заровим в земята? Няма да успеем... Не, само достойният син на Архипелага може да намери изход! Надзирателят командува: „Прекрати работата! Събери се! Още по-плътно! Седни на земята! Не мърдай!“ И хвърлят отгоре им брезент. „Който мръдне — ще го убия!“ И бившият носач се качва по трапа, че и наблюдава още пейзажа от парахода цял час преди тръгването му — и *нищо не забелязва...*

Това става на 20 юни 1929 г. Знаменитият писател слиза на пристанището в Бухта Благоденствие. Редом с него върви снаха му, цялата в кожа (черна кожена фуражка, кожена куртка, кожен брич и високи тесни ботуши) — жив символ на ОГПУ рамо до рамо с руската литература.

В обкръжението на командния състав на ГПУ Горки минава с бърза широка крачка по коридорите на няколко общежития. Всички врати на стаите са широко разтворени, но той почти не ги прекрива. В санитарната част му строят в две редици с чисти престилки лекарите и сестрите, но той не ги и поглежда, отминава. По-нататък чекистите от УСЛОН го повеждат безстрашно на Секирка. И какво? Карцерите са безлюдни и най-важното — никакви пръти! По скамейките са насядали крадци (те вече не са никак малко на Соловки) и до един... четат вестници! Никой от тях не смее да стане и да се оплаче, но са се наговорили: да държат вестниците обратно. И Горки се доближава до един и мълчаливо му обръща вестника както трябва. Забелязал е! Досетил се е! Няма да си иде така! Ще ги защити!^[30]

Посещават детската колония. Всичко е толкова културно! — всеки на отделно одърче с дюшече. Всички се гушат, всички са

доволни. И изведнъж едно четиринадесетгодишно момче казва: „Слушай, Горки! Всичко, което виждаш, е лъжа. А искаш ли да знаеш истината? Да ти я кажем ли?“ Да, кимва писателят. Да, иска да знае истината. (Ех, момченце, защо разваляш едва-едва изградилото се благополучие на литературния патриарх? Дворец в Москва, имение в Краймосковието...) Наредено е всички да излязат — и децата, и дори съпровождащите ги гепеушници — и момчето час и половина разказва на върлинекия старец. Горки излиза от бараката, облян в сълзи. Пред него спира каляска, за да го отведе на обяд във вилата на началника на лагера. А децата се спускат в бараката: „За комарите каза ли?“ — „Казах!“ — „За прътите в карцера каза ли?“ — „Казах!“ — „За вридлото каза ли?“ — „Казах!“ — „А как ни изритват по стълбите?... А за чувалите?... А за нощувките в снега?...“ Всичко, всичко, всичко е казало правдолюбивото момче!!!

Но дори името му не знаем.

На 22 юни, вече след разговора с момчето, Горки записва в „Книгата за отзиви“, специално турена за този случай:

„Не съм в състояние да изразя впечатленията си с няколко думи. Не ми се ще, пък и е неприлично (!) да се впускам в шаблонни похвали за изумителната енергия на хората, които като бдителни и неуморими стражи на революцията умеят в същото време да бъдат необикновено смели творци на културата.“^[31]

На 23-ти Горки отплава. Едва неговият параход се отделя от брега — момчето го разстрелват. (Сърцевед! Познавач на хората! — как е могъл да не вземе момчето със себе си?!)

Така укрепва в новото поколение вярата в справедливостта.

Казват, че там, във върховете, главата на литературата се дърпал, не искал да публикуват похвалите му за УСЛОН. Ама как така, Алексей Маскимович?... Ама пред буржоазна Европа! Ама тъкмо сега, тъкмо в този момент, толкова опасен и сложен!... А режимът? Ще сменим, ще сменим режима.

И се печата, и се препечатва в голямата свободна преса — нашата и западната, от името Сокола-Буревестник, че напразно плашат хората със Соловки, че затворниците там живеят отлично и се превъзпитават отлично. Така Горки,

умирайки, благослови^[32]

Архипелага...

Приписвах жалкото поведение на Горки след завръщането му от Италия и до смъртта му на заблудите и отслабване на ума. Но неотдавна публикуваната му кореспонденция от 20-те години дава основание това да се обясни с нещо по-лошо: с користта. Озовал се в Соренто, Горки с изненада забелязва, че не е обкръжен със световна слава, а по-сетне — и с пари (а е придружен от цял двор прислужници). Става ясно, че трябва да се връща в Съюза заради парите и съживяване на славата и да приеме всички условия. Тук той става доброволен пленник на Ягода. И Сталин напразно го убива, за да се презастрахова: той би възпял и тридесет и седма година.

А колкото до режима — става, както вече е обещано. Режимът е променен — в 11-а кариерна рота стоят сега вече по цели седмици плътно един до друг. На Соловки пристига комисия, вече не на Солц, а следствено-наказателна. Тя си изяснява и разбира (с помощта на местната ИСЧ), че всички жестокости на соловецкия режим се дължат на белогвардейците (Административната част) и изобщо на аристократите, и отчасти на студентите (на същите ония, които още от миналия век разбунват Санкт-Петербург). И несполучливото абсурдно бягство на умопомрачения Кожевников (бивш министър на Далекотоизточната република) с Шепчински и Дегтярьов — конния ездач, се раздухва в голям фантастичен заговор на белогвардейците, канещи се уж да завладеят парахода и да отплават, и започват да подбират съучастници, и макар никой да не се признава в такъв заговор, към делото се привличат все повече арестанти.

Гони се цифрата „триста“. Набират я. И през нощта срещу 15 октомври 1929 г., като прибират и заключват всички по помещенията, отварят обикновено заключените Свети порти за най-прекия път до

гrobiщето. Извеждат хора на партиди през цялата нощ. (И всеки път това е съпроводено от отчаяния вой на вързаното нейде куче Блек, което, изглежда, подозира, че тъкмо в тази партида водят неговия стопанин Багратуни. В ротите броят партидите по воя на кучето, поради силния вятър изстрелите се чуват слабо. Този вой действа така на палачите, че на следващия ден застрелват и Блек, и всички останали кучета.)

В разстрела участвуват споменатите вече трима морфинисти, началникът на охраната Дегтярьов и... началникът на културно-възпитателната част Успенски. (Това съчетание е учудващо само за повърхностния поглед. Този Успенски има, дето се вика, типична биография, тоест не най-разпространената, но концентрирала в себе си същността на епохата. Революцията го заварва като син на свещеник. Какво го очаква? Анкети, ограничения, заточение, преследване. И няма начин да заличиш баща си, да го измениш. Не, има начин, решава Успенски: той *убива своя баща* и обявява на властите, че е направил това от класова омраза! Правилно чувство, това дори почти не е убийство! Получава лека присъда и веднага тръгва в лагера по културно-възпитателната линия, бързо се освобождава и ето че го заварваме вече като волнонаемен началник на КВЧ на Соловки. Не ни е известно дали сам е настоявал да участва в споменатия разстрел, или са му предложили да потвърди класовата си позиция. В края на същата тази нощ го виждат как вдига краката си един по един над мивката, за да измие кръвта от кончовите на ботушите си.) (Фот. 22, крайният отдясно е може би той, но е възможно и да е еднофамилец.)

Стрелят пияни, неточно — и на сутринта огромната засипана яма още помръдва.

През целия октомври, че и през ноември докарват за разстрел допълнителни партиди от материка. (В една от тях е разстрелян и Курилко.)

След известно време цялото това гробище е изравнено със земята от затворниците под звуците на оркестър.^[33]

След тези разстрели е сменен началникът на СЛОН: вместо Айхманс идва Зарин и се смята, че с него започва ерата на новата соловецка законност.

Впрочем ето каква е тя. През лятото на 1930 г. довеждат на Соловки няколко десетки „истински православни“, наричани

„сектанти“: на отделни места, под различни названия, в страната съществуват множество православни общини, приели възванието на патриарх Тихон от 1918 г. за анатема на съветската власт и независимо от обрата в центъра неотстъпили и по-късно от това анатемосване. Тези хора („имеславци“) се отричат от всичко, което идва от антихриста: не получават никакви съветски документи, не подписват нищо на тази власт и не се докосват до нейните пари. Начело на тази новодоведена група стои белобрад осемдесетгодишен старец, сляп, с дълга тояга. На всеки грамотен човек е ясно, че тези фанатици за нищо на света няма да приемат социализма, защото за целта ще е нужно да имат работа с най-различни хартийки — и по-добре в такъв случай да умрат. Изпращат ги на Заешкия остров — най-малкия в Соловецкия архипелаг, — пясъчен, без никакво дръвче, пустинен, с лятна къщурка, останала от предишните монаси рибари. И им предлагат да им отпуснат двумесечна дажба, но при условие, че ще се разпишат във ведомостта за нея. Разбира се, те отказват. Тогава се намесва неуморимата Анна Скрипникова, по това време, въпреки младостта си и младостта на съветската власт, арестувана вече за четвърти път. Тя снове между счетоводството, нарядниците и самия началник на лагера, който осъществява хуманния режим. Призовава ги отначало към милост, после — да пратят и нея със „сектантите“ на Заешките острови като счетоводен работник със задължението да им дава дневна дажба и да води цялата отчетност. Това като че ли не противоречи на лагерната система! — а ѝ отказват. „Но нали храните умопомрачените, без да искате от тях да ви се разписват!“ — крещи Анна. Зарин само се разсмива. А нарядничката отвръща: „Може би това е директива на Москва — отде да знаем...“ (И това е, разбира се, указание от Москва! Кой би се нагърбил иначе с отговорност? Добре са го замислили безбожниците как да уморят тези вярващи, но подобен план е невъзможно да се осъществи в гъсто населените средноруски земи, затова ги изпращат тук.) *И ги отправят без храна.* След два месеца (точно след два, защото трябва да им се предложи да се разпишат за следващите две месеца), когато пристигат на Малкия Заешки остров, намират само изкълваните им трупове. Всички са на място, нито един не е избягал.

Та кой да търси сега виновните? — през 60-те години на нашия велик век?

Впрочем и Зарин скоро е снет — за либерализъм. (И, струва ми се, е осъден на десет години.)

* * *

От края на 20-те години обликът на Соловецкия лагер започва да се мени. От безгласна клопка за обречените каери той все повече се превръща в нов тогава, а сега вече стар за нас вид общобитов „поправително-трудо­в“ лагер. Бързо нараства в страната броят на „особено опасните сред трудещите се“ — и погват към Соловки битоваците и хулиганите. На соловецка земя стъпват закоравели и начинаещи крадци. Приижда също така голям поток крадли и проститутки. (При среща на Кемския етапен пункт първите крещат на вторите: „Може да крадем, но със себе си не търгуваме!“ А вторите им отвръщат дръзко: „Търгуваме с нашето си, а не с крадено!“) Работата е там, че по цялата страна е обявена (не във вестниците, естествено) борба с проституцията и започват да ги излавят по всички големи градове и на всички тръсват по шаблон три години, а много от тях ги изпращат на Соловки. Теоретично е ясно, че честният труд бързо ще ги превъзпита. Кой знае защо обаче, упорито държейки се за своята социално унижителна професия, те още по пътя измолват да мият пода в казармите на конвоя и прикоткват след себе си червеноармейците, като по този начин подронват устава на конвойната служба. Със същата лекота те се сдружават и с надзирателите — и не безплатно, разбира се. Още по-добре се уреждат те на Соловки, където гладът за жени е огромен. Дават им най-хубавите стаи в общежитието, всеки нов ден им носи нови вещи и подаръци, „монахините“ и другите каерки припечелват от тях от бродиране на долните им ризи — и разбогатели, както никога преди това, с куфари, натъпкани с коприна, след излежаване на присъдата си те се завръщат в Съюза да заживеят честен живот.

А крадците въвеждат игрите на карти. Крадлите пък решават, че им е изгодно да раждат деца на Соловки: там няма ясли и чрез детето може да се освободят от работа за през целия си кратък срок на пребиваване. (Преди тях каерките избягват този начин.)

На 12 март 1929 г. Соловки приемат и първата партия непълнолетни, по-нататък те следват една след друга (всички под шестнадесетгодишна възраст). Отначало ги настаняват в детската колония до манастира със същите онези одъри с дюшеци за пред хората. Те укриват безплатно раздаденото им облекло и крещат, че няма в какво да излязат на работа. След това и тях ги разпращат по горите, оттам те се разбягват, объркват имената и присъдите си, излавят ги, не могат да ги идентифицират.

С притока на социално-здравия контингент се поокопитва и Културно-възпитателната част. Издига се призивът за ликвидиране на неграмотността (но крадците и бездруго отлично различават купите от трефите), окачват лозунга: „Всеки затворник — активен участник в социалистическото строителство!“, и дори измислят термина *прековаване* (точно тук го измислят).

Но ето вече е септември 1930 г. — обнародвано е обръщението на ЦК към всички трудещи се за разгръщане на съревнованието и ударничеството — и могат ли затворниците да останат настрана? (Ако вече и на свободните граждани им нахлузват ярема, какво остава за тях?)

По-нататък сведенията, които имаме, постъпват не от живи хора, а от книгата на учения юрист Ида Авербах^[34], затова предлагаме на читателя да приема за чиста монета само една шестнадесета, само една двеста петдесет и шеста от тях, а понякога дори и с обратен знак.

През есента на 1930 г. е създаден соловецки щаб за съревнование и ударничество. Отявлените рецидивисти, убийци и грабители изведнъж „влизат в ролята на пестеливи стопански и технически ръководители, на способни културни работници“. (Г. Андреев си спомня: избиваха ни зъбите — „давай кубици, контра!“) Крадците и бандитите, едва прочели обръщението на ЦК, зарязват ножовете и картите си и изгарят от жажда да създадат в лагера комуна. Според устава член може да бъде произхождащият от бедняшко-средняшка или работническа среда (а трябва да се каже, че всички рецидивисти се записват в Отчетно-разпределителната част като „бивши работници“ — почти се сбъдва лозунгът на Шепчински „Соловки — на работниците и селяните!“) — и в никакъв случай не осъденият по Петдесет и осми член. (Че и на всичко отгоре комунарите предлагат да се съберат присъдените за излежаване години на всички, след което да

се раздели полученото число на броя на участниците, по този начин да се изчисли средният срок и след неговото изтичане всички едновременно да бъдат освободени! Въпреки комунистичността на предложението обаче чекистите го намират за политически незряло.) Лозунгът на Соловецката комуна е: „Да се издължим на работническата класа!“, и един още по-добър: „От нас — всичко, на нас — нищо!“ (Този лозунг, вече напълно зрял, е достоен дори за общосъюзно разпространение.) И ето какво зверско наказание бива измислено за провинилите се членове на комуната: *да им се забранява да излизат на работа!* (Къде по-сурово наказание от това за крадеца!!!)

Впрочем соловецкото началство, не толкова разпалено като култивъзпитателниците, не се доверява особено на апашкия ентусиазъм, а прилага ленинския принцип: „ударна работа — ударно снабдяване!“ Това ще рече: прехвърлят комунарите в отделни общежития с по-меки постели, обличат ги по-топло и започват да ги хранят отделно и по-добре (за сметка на останалите, естествено). Това се харесва много на комунарите и те се заричат да не гонят и да не пъдят от комуната вече никого.

Такава комуна е по вкуса и на некомунарите — и всички подават заявления за постъпване в комуната. Но е решено да не бъдат приемани в нея, а да се създаде втори, трети, четвърти „трудов колектив“, вече без такива привилегии. И нито един колектив не приема осъдени по Петдесет и осми член, макар най-разпуснатите престъпници да ги поучават чрез вестника: време е, един вид, да проумеете, че лагерът е трудова школа!

И разпращат със самолети доклади в ГУЛАГ: соловецки чудеса! Бурен прелом в настроението на рецидивистите! Цялата енергия на престъпния свят се трансформира в ударничество, в съревнования, в изпълнение на промишления финансов план! Там се дивят и разпространяват опита.

Така започват да живеят Соловки: част от лагера е в трудови колективи и процентът на изпълнение там не просто нараства, а — два пъти! (КВЧ обяснява това с влиянието на колектива, а ние разбираме, че това е обикновена лагерна тухта^[35].)

Другата част от лагера е „неорганизирана“ (и ненахранена, и необлечена, и на тежките работи) — и, естествено, не се справя с нормите.

През февруари 1931 г. конференцията на соловецките ударни бригади постановява: „С широката вълна на соцсъревнованието да отвърнем на новата клевета на капиталистите за принудителния уж труд в СССР.“ През март ударните бригади са вече сто тридесет и шест. А през април изведнъж се пристъпва към генералната им чистка, защото „класово-чуждият елемент е проникнал, за да разложи колективите“. (На ви загадка: Петдесет и осми не припарва и до прага, кой им ги разлага? Трябва да се подразбира: станала е очевидна тухтата. Яли-пили и се веселили, направили сметката — и ахнали, и трябва да подгонят някого, за да се раздвижат останалите.)

А под прикритието на радостната шумотевица се извършва безшумната работа по разпращането на етапите: от майчиния соловецки тумор Петдесет и осми плъзва в отдалечените пагубни места да открива нови лагери.

Разправят, че един (дали само един?) претоварен шлеп със затворници потънал (а дали случайно?).

А от Анзер извеждат неколцина затворници един по един, тайно. Охраната недоумява: какви ли пък ще са тези тайни зекове?^[36]

Разтворете, читателю, картата на руския Север. Морският път от Соловки за Сибир минава покрай Нова Земя. Веднъж в годината (юни — юли) натам се движат кораби начело с ледоразбивач, те превозват нови зекове и продоволствието на лагерите за годината. На Нова Земя също има лагери от много години и те са най-страшните, защото тук попадат „без право на кореспонденция“. Оттук не се е завърнал никога нито един-едничък зек. Какво са работили там тези нещастници, как са живели, как са умирали — това не знаем и до ден-дневен.

Но все някога ще получим свидетелства!

^[1] И единствено самите монаси му изглеждат грешни, след като Соловки са светиня. Става дума за 1908 г. и според тогавашните либерални понятия не е прието да се каже нищо одобрително за духовенството. А на нас, преминалите през Архипелага, тези монаси биха ни се сторили ангели. Въпреки че имат възможност да ядат „до пръсване“, монасите от Голготско-Разпятския скит не си позволяват по големите празници дори риба, дори постна храна. Без някой да им пречи да спят колкото си искат, те бдят денонощно (в същия скит),

бдят целогодишно, през цялото време четат псалтира с поменуване на всички православни християни, живи и умрели. Сякаш са предчувствували какво ще става в бъдеще. — Б.а. ↑

[2] Администр.-териториална единица на Новгородската земя до нач. на XVIII в. Земите около Онежкото езеро (днес територията на Карелската АССР). — Б.пр. ↑

[3] Т.е. „Посичане (главата на Йоан Предтеча) на Секирения хълм“ — Б.пр. ↑

[4] Специалистите по историята на техниката разправят, че Филип Количев (надигнал глас срещу Иван Грозни) бил внедрил през XVI в. селскостопанска техника на Соловки — такава, че и след три века можела да служи за пример. — Б.а. ↑

[5] Никон (1605–1681) — руски патриарх от 1652 г. Прокарва църковни реформи, породили разкол. Тезата му, че „свещеничеството стои над царството“, довежда до разрив с царя. Съборът от 1666–1667 г. му отнема патриаршеския сан. Изпратен е на заточение. — Б.пр. ↑

[6] Държавната тъмница на Соловки съществува от 1718 г. През 80-те години на XIX в. командувачият войските на С.-Петербургския военен окръг великият княз Владимир Александрович посещава Соловки и намира, че военните там са напълно излишни, след което изтегля войниците от Соловки: От 1903 г. соловецката тъмница прекратява съществуването си (А. С. Пругавин. Монастирские тюрьмы в борьбе с сектантством. Издание „Посредника“, с. 78-81). — Б.а. ↑

[7] Антирелигиозния бацил се позовава и на този пожар, за да обясни защо е толкова трудно сега да се намерят на практика предишните килии и инструменти за изтезания — Б.а. ↑

[8] Премахват ги от Соловки едва към 1930 г. — и оттогава уловът се прекратява: никой повече не може да намери оная сельодка в морето, сякаш тя е напълно изчезнала. — Б.а. ↑

[9] „Соловецкие острова“, 1930, № 2-3, стр. 55, из доклада на началника на УСЛОН другаря Ногтев в Кеми. Когато показват сега на екскурзиантите в устието на Двина така наречения „лагер на правителството на Чайковски“, трябва да се знае, че тъкмо този е един от първите чекистки „северни лагери със специално предназначение“. — Б.а. ↑

[10] На фински това място се нарича Вегеракша, т.е. „жилище на вещици“ — Б.а. ↑

[11] Интересна е историята на Курилко. Все някога ще се опитат да установят личността му. През революционните години съществува възможността да се присвои чужд чин и чуждо име. Но ето ви две следи, които получих от читатели, за всеки случай. Полковник Курилко командува още преди 1914 г. 16-и сибирски стрелкови полк; в края на войната получава контузия вече като генерал, награден е със златно оръжие, Георгиевски кръст и много ордени. Синът му Игор е още кадет в 1-ви московски кадетски корпус през лятото на 1914 г., а през 1915 г. отива на фронта, воюва и е награден с Георгиевски медал, а по-късно и с Георгиевски кръст; през пролетта на 1916 г. завършва съкратен курс на Александровското училище като прапорщик. Друга следа: полковник Курилко е един от ръководителите на белогвардейска конспиративна организация в Москва през лятото на 1919 г. Организацията бива разкрита, следват масови разстрели (около седем хиляди души?), но Иван Алексеев (бащата на моя кореспондент) и братът на професор И. Илин, известни само на Курилко, не са издадени от него и не са потърсени. — Б.а. ↑

[12] В чест на председателя на московската тройка на ОГПУ — незавършил образованието си млад човек:

*„Макар да бе младеж с чар,
Но иначе студент двойкар.“*

(Из „дружеска епиграма“ в списание „Соловецкие острова“, 1929, №1. Глупавата цензура не си дава сметка какво пропуска.) — Б.а.
↑

[13] С течение на годините всички стойности търпят переоценка — онова, което е смятано за привилегия в лагера със Специално предназначение през 20-те години — да се носи безплатно облекло, се превръща в белег за принуда в Специалните лагери през 40-те години: там вече е привилегия да носиш не безплатно облекло, а нещо свое, колкото незначително и да е то, макар дори ушанка. Обяснението е не само в икономическите причини, а и във вълната на епохата: първото десетилетие да го виждаш в идеала на приобщаването към Общото, а през следващото десетилетие да се откажеш от този идеал. — Б.а. ↑

[14] Преместват тук железопътната линия Старая Руса—Новгород. — Б.а. ↑

[15] Временно изпълняващ длъжността на кон. — Б.пр. ↑

[16] А сега върху камъните, където са влачели по този начин хората, на същото място в двора, на завет от соловецкия вятър, жизнерадостни туристи, пристигнали тук да разгледат прословутия остров, цвърчат с часове, играейки волейбол. Те не знаят. Ами ако знаеха? Пак така щяха да си играят на волейбол. Впрочем екскурзоводите, намекнали, че тук не е било само манастир, а и лагер, са изгонени. И гледат да не пускат туристите отвъд Големия Соловецки остров: за да не виждат Секирения хълм, нито дори Троицкия скит (и днес са запазени много от тъмничните решетки, във вратите — следи от хранилките), нито Саватиевския. (В него се е запазил например подземният карцер, където и в зноен ден се вкочаняваш за минута.) — Б.а. ↑

[17] Соловецки похват, повторен с труповете в Катин. Някой си е спомнил — дали по традиция? Или от личен опит? — Б.а. ↑

[18] От немското Kunst — изкуство. — Б.пр. ↑

[19] Ягода на руски значи зърно на горски плод. — Б.пр. ↑

[20] Интересно как в зората на Архипелага започват именно с това, към което ще се върнем и ние в късните Специални лагери: с удар по доносниците — Б.а. ↑

[21] Чак до 1972 г. на тавана на Саватиевския скит се запазва един ръкопис — дневник на зек от 20-те години (изглежда, на политически, защото там се описва как са хранели политическите). На една от първите страници се споменава за покушение на млад белогвардеец срещу чекистки генерал. По-нататък никой нищо не е прочел: ръкописът е прибран от КГБ. — Б.а. ↑

[22] „От тюрем к воспитательным учреждениям“, стр. 115. — Б.а. ↑

[23] „Соловецкие острова“, 1930, № 2-3, стр. 56-57. — Б.а. ↑

[24] Пак там, стр. 75. — Б.а. ↑

[25] Г. Фридман. „Сказочная быль“ („Соловецкие острова“, 1930, № 4, стр.43-44). — Б.а. ↑

[26] О, Бъртран Ръсел! О, Хюлет Джонсън! О, къде бе вашата пламенееща съвест тогава! — Б.а. ↑

[27] У нас винаги е както никога, не по-малко. — Б.а. ↑

[28] „Соловецкие острова“, 1930, № 2-3, стр. 60. — Б.а. ↑

[29] Тях също ли не сте чели, сър Бъртран Ръсел?... — Б.а. ↑

[30] Другарката от ГПУ, спътницата на Горки, също си е упражнила перото и записва следното: „Запознаваме се с живота на Соловецкия лагер. Посещавам музея. Всички се отправяме на «Секирпланина». Оттам се открива изумителен изглед към езерото. Водата в езерото е със студен тъмносин цвят, около езерото — гора, сякаш омагьосана, светлината се мени, припламват върховете на боровите и огледалното езеро става огнено. Тишина и удивително красиво. На връщане минаваме покрай торфени находища. Вечерта слушаме концерт. Гощаваха ни с местна соловецка сельодка, тя е дребна, но поразително нежна и вкусна, топи се в устата“ „М. Горький и сын“, М, „Наука“, 1971, стр. 276). — Б.а. ↑

[31] „Соловецкие острова“, 1929, № 1, стр. 3. (В събраните съчинения на Горки тези записани впечатления ги няма.) — Б.а. ↑

[32] Известен стих на Пушкин, в който той има предвид поета Державин, предрекъл малко преди смъртта си неговия гений под впечатление на стихотворението му „Възпоминание в Царское село“. — Б.пр. ↑

[33] Тази площадка е на триста метра южно от Светите порти (водени са били покрай стените на манастира до края му, а сетне понататък, без да завиват), доста голяма, осемдесет на осемдесет метра, изчистена от дървета, удобна за строеж. През лятото на 1979 г. там започват изкопни работи за жилищни сгради — и ескаваторът изгребва само кости. Туристите (а сред тях и бивши зекове, които не си правят илюзии) разглеждат черепите. Дори и след полагането на фундамента около него се въргалият безброй много ребра, ключици, челюсти, лопатки, тазови кости, пищали, фаланги от пръсти и гръбначни прешлени. — Б.а. ↑

[34] И. Л. Авербах. От преступления к труду. — Б.а. ↑

[35] Поправят ме, че трябвало да пиша туфта, както било прието по апашки, а тухта било селско преиначаване като Хвъодор. (*Тухта* или *туфта* означава на апашки жаргон нещо, което всъщност го няма, най-вече — измисления обем на работите. — Б.р.) Но тъкмо това ме умилява: тухта е по-близо до руския език, а туфта е съвсем чуждо. Въвели са думата апашите, а я възприема целият руски народ, така че нека да бъде тухта. — Б.а. ↑

[36] На Соловки и през 1975 г. живеят още: бившият лагерен пазач Ершихин; неговата жена, бивш заседател на *тройка* в Кем; бившите надзиратели Беличкин, Третьков и Шимонаев. А надзирателският син Чеботарьов е председател на Изпълнителния комитет на острова. — Б.а. ↑

ТРЕТА ГЛАВА

МЕТАСТАЗИТЕ НА АРХИПЕЛАГА

Архипелагът не се развива сам по себе си, а заедно с цялата страна. Докато в страната царува безработица — няма и набиране на арестанти за работна ръка и арестите се извършват не като трудова мобилизация, а като помитане на пътя. Но когато се решава да се разбъркат с огромна бъркачка всичките сто и петдесет тогавашни милиони, когато е отхвърлен планът за свръхиндустриализацията и вместо него прищпорват свръх-свръх-свръхиндустриализацията, когато са замислени вече и разкулачването, и обширните обществени работи на първата петилетка, в навечерието на Годината на Великото Пречупване се променя и отношението към Архипелага и всичко на Архипелага.

На 26 март 1928 г. Совнаркомът (значи — още под председателството на Риков) разглежда състоянието на репресивната политика в страната и състоянието на местата за изолация. За репресивната политика се стига до заключението, че е недостатъчна. Постановява се^[1]: спрямо класовите врагове и класово чуждите елементи да се прилагат сурови репресивни мерки, лагерният режим да стане по-строг. И още: принудителните работи да не бъдат заплащани на затворниците и да станат стопански оправдани за държавата. И: „да се смята за в бъдеще за необходимо разширяването на капацитета на трудовите колонии“. Тоест чисто и просто се предлага да бъдат подготвени по-големи лагери преди планираните масови арести. (Троцки също предвижда тази стопанска необходимост, само че той отново предлага своята трудова армия със задължителна мобилизация. Все от един дол дренки. Но дали за да противоречи на своя опонент, или за да пресече решително у хората всякакви молби и надежди за връщане, Сталин решава да прекара трудовата армия през тъмничната машина.) Приключва безработицата в страната — вече има *икономически смисъл* от разширяването на лагерите.

Ако през 1923 г. на Соловки има затворени не повече от три хиляди души, към 1930 г. те са вече около петдесет хиляди плюс още

тридесет хиляди в Кем. От 1928 г. соловецкият рак започва да пълзи — отначало по Карелия — за прокарване на пътища, за експортен дърводобив. Със същото усърдие СЛОН започва „да продава“ инженери: разпращат ги без конвой на работа в северните области, а заплатата им се изплаща в лагера. Във всички точки на Мурманската железопътна линия от Лодейное Поле до Тайбола към 1929 г. се появяват вече лагерните пунктове на СЛОН-а. Сетне движението се насочва по вологодската линия — при това толкова оживено, че се налага на гара Званка да отворят диспечерски пункт на СЛОН-а. Към 1930 г. в Лодейное Поле укрепва и застава на краката си СвирЛаг, в Котлас пък се образува КотЛаг. От 1931 г. с център в Медвежегорск се ражда БелБатЛаг^[2], на който предстои в близките две години да прослави Архипелага во веки веков и на петте материка.

А злокачествените клетчици пълзят ли, пълзят. От едната страна не ги пуска морето, а от другата — финландската граница, но нищо не им попречва да открият лагер край Красная Вишера (1929 г.), а най-важното — пътищата на изток по руския Север са безпрепятствени. Доста рано се прокарва пътят Сорока—Котлас. („Ще построим Сорока преди срока!“ — дразнят соловчани С. Алимов, който обаче продължава в същия дух и си спечелва име на *съчинител на песнички*.) Раковите клетчици допълзят до Северна Двина, където образуват СевДвинЛаг. Отминават и нея и се насочват безстрашно към Урал. През 1931 г. там е основано Северноуралско отделение на СЛОН-а, което скоро създава самостоятелните СоликамЛаг и СевУралЛаг. Березниковският лагер започва строителството на голям химически комбинат, как ли не превъзнасян навремето си. През лятото на 1929 г. от Соловки е изпратена на река Чибия експедиция от безконвойни затворници, водени от геолога М. В. Рушчински, да издирват нефт, намерен там още през 80-те години на XIX столетие. Експедицията е успешна — и на Ухта възниква лагер — УхтЛаг. Но той също не застива на място, а бързо пуска своите метастази на североизток, завладява Печора — и се преобразува в УхтПечЛаг. Скоро той има Ухтинско, Печорско, Интинско и Воркутско отделение — все основи на бъдещите големи самостоятелни лагери.

Но и тук още много нещо е пропуснато.

Овлабяването на обширния северен край, лишен от пътища, налага прокарването на железопътна линия: от Котлас през Княж-

Погост и Роича до Воркута. (Наистина тази линия се строи дълго. Участъкът ѝ в района на река Вим от Княж-Погост до Ропча е готов през 1938 г., а цялата окончателно — едва в края на 1942 г.)

Така от бездните на тундрата и тайгата се надигат стотици средни и малки нови острови. В движение, в боен строй, се създава и новата организация на Архипелага: лагерните управления, лагерните отделения, лагерните пунктове (ОЛПи — отделни лагерни пунктове, КОЛПи — комендантски, ГОЛПи — главни), лагерни участъци (те пък се делят на „командировки“ и „подкомандировки“). А в Управленията има Отдели, а в отделенията — Части: I — Производствена, II — Отчетно-Разпределителна (ОРЧ), III — Опер-Чекистка.

(А в дисертациите в същото време се пише: „Обрисуват се в бъдеще контурите на възпитателни учреждения за *отделни* недисциплинирани членове на безкласовото общество“ (сборник „От тюрем...“, с. 429). Дали наистина с премахването на класите няма да има и престъпници? Но някак дъхът ти спира, като си помислиш, че утре ще сме безкласово общество и никой няма да лежи!... Все пак отделни недисциплинирани ще полежат... Безкласовото общество също няма да е без опандизени.)

Така че цялата северна част на Архипелага е рожба на Соловки. Ала не единствено на тях! След великия призив на съветската власт трудово-изправителните лагери и колонии напъпват по цялата ни необятна страна. Всяка област си открива свои трудово-изправителни лагери и колонии. Милиони километри бодлива тел се точат ли, точат, като се пресичат, преплитат, проблясват весело с шиповете си покрай железопътните линии, покрай шосетата, покрай градските покрайнини. И навесите на уродливите лагерни кули стават най-неизбежната черта на нашия пейзаж и само по учудващо стечение на обстоятелствата не сме попаднали върху платната на художниците или във филмовите кадри.

Още от Гражданската война усилено се *мобилизират* за лагерните нужди манастирските здания, които с разположението си са идеално приспособени за изолация. Борисоглебският манастир в Торжок е превърнат в етапен пункт (съществуващ и до днес), Валдайският (разделен с езеро от бъдещата вила на Жданов) — в колония за малолетни, Нилов манастир на селигерския остров Столбни — в лагер, Саровският манастир — в гнездо на Потминските лагери, и така

нататък, без да му се вижда краят. Изникват лагери в Донбас, по горното течение на Волга, по средното, по долното, в Среден и Южен Урал, в Задкавказието, в централен Казахстан, в Средна Азия, в Сибир и в Далечния изток. Официално се съобщава, че през 1932 г. площта на селскостопанските трудово-поправителни колонии в РСФСР е заемала 253 хиляди хектара, в УССР — 56 хиляди^[3]. При средно хиляда хектара на колония ще получим над триста „селски стопанства“, тоест най-второстепенни и с по-лек режим лагери!

Разпределянето на затворниците по близките и далечни лагери се решава лесно с постановление на ЦИК и СНК от 6.11.1929 г. (И всичко съвпада все с годишнини...) Отменя се предишната „строга изолация“ (пречеща на съзидателния труд), става правило в *общите* (близките) места за лишаване от свобода да се изпращат осъдените с присъда до три години, а тези от три до десет — в отдалечените райони^[4]. Тъй като Петдесет и осми никога не получава по-малко от три години, той целият поема на Север и в Сибир — да ги усвоява и да загине.

А през това време ние маршируваме под ударите на барабаните!...

* * *

На Архипелага упорито се носи легендата, че *„лагерите са измислени от Френкел“*.

Струва ми се, че тази непатриотична и дори оскърбителна за властта измислица е достатъчно опровергана в предишните глави. Макар и с оскъдни средства, надявам се, успяхме да покажем раждането на лагерите за потискане и принудителен труд още през 1918 г. Без помощта на какъвто и да е Френкел се решава, че затворниците не бива да губят времето си в нравствени размишления (цел на съветската трудово-изправителна политика съвсем не е индивидуалното поправяне в неговото традиционно разбиране), а трябва да се трудят и при това нормите им да бъдат по-големи, почти непосилни. Преди още всякакъв Френкел вече говорят: „Поправяне чрез труд“ (а се подразбира още от времето на Айхманс като „изтребление чрез труд“).

Но дори не е нужно съвременен диалектическо мислене, за да се досетиш, че затворниците могат да се използват за тежки работи в

слабонаселени местности. Още през 1890 г. в Министерството на пътищата възниква мисълта да бъдат привлечени каторжните заточеници от Приамурския край за прокарането на релсов път. Каторжниците са просто заставени, а на преселените заточеници и на административно изселените е разрешено да работят срещу обещанието да им се съкрати срокът с една трета или наполовина (впрочем те предпочитат с бягство да ликвидират целия срок отведнъж). От 1896 до 1900 г. на околбайкалския участък работят повече от хиляда и петстотин каторжници и две хиляди и петстотин преселени заточеници.

А изобщо на руската каторга през XIX век се наблюдава обратното развитие: трудът става все по-малко задължителен, той замира. Дори Карийската каторга към 90-те години се превръща в място за излежаване на присъдата без принудителни работи. По същото време се смекчават и трудовите изисквания в Акатуйския затвор (П. Якубович). Така че привличането на каторжници за околбайкалския път е по-скоро временна нужда. Не сме ли свидетели отново на „двата рога“ или на параболата, както и при срочните затвори (Първа част, 9 глава); клон на смекчаването и клон на ожесточаването.

Колкото до мисълта, че осмисленият (и, то се знае, неизтощителният) труд помага на *престъпника* да се поправи, тя е известна още преди Маркс да се е бил родил и към нея са се придържали в руското тъмнично управление още през миналия век. П. Курилов, известно време началник на тъмничното управление, свидетелствува: през 1907 г. арестантските работи са широко организирани; техните изделия се отличават с ниски цени, арестантите са ангажирани с производително време и при излизането от затвора разполагат с парични средства и занаятчийски познания.

И все пак Френкел наистина става нерв на Архипелага. Той е един от тези щастливи дейци, които Историята жадно очаква и призовава. Лагерите съществуват и преди него, но нямат още окончателната и единна форма, правеща впечатление със съвършенството си. Всеки

истински пророк се появява именно тогава, когато е крайно нужен. Френкел се появява на Архипелага към началото на метастазите му.

Нафталий Аронович Френкел, турски еврей, е роден в Константинопол. Завършва търговски институт и се заема с търговия на дървен материал. В Мариупол основава фирма и скоро става милионер, „дърводобивният крал на Черно море“. Притежава параходи и дори издава в Мариупол собствен вестник „Копейка“, със задачата да опорочава и баламосва конкурентите си. По време на Първата световна война Френкел прави някакви спекулации с оръжие през Галиполи. През 1916 г. предусеща бурята в Русия и още преди февруарската революция прехвърля капиталите си в Турция, и самият той през 1917 г. се връща в Константинопол.

Той би могъл и по-нататък да води същия сладко-тревожен живот на комерсант, без да познае горчивата мъка и да се превърне в легенда. Но някаква фатална сила го влече към червената държава. (Впрочем тъкмо от февруари 1917 г. мнозина съвсем не революционни емигранти бързат да се върнат в Русия и с готовност и зловещо помагат на всички стадии на революцията.) По непроверен слух Френкел става в ония години резидент на съветското разузнаване в Константинопол (вероятно по идейни подбуди, защото е трудно иначе да си обясним за какво му е било нужно това). Но напълно проверено е, че през годините на НЕП той пристига в СССР и тук по тайно поръчение на ГПУ създава, уж от свое име, черна борса за закупуване на ценности и злато срещу съветски книжни рубли (предшественик на „златната кампания“ на ГПУ и на Торгсин^[5]). Предприемчивите хора и борсовите посредници го помнят добре от миналите времена и му имат доверие — и златото се стича в ГПУ. И най-мъдрият си е достатъчно прост.

Неуморимият и необидчив Френкел обаче още на Лубянка или на път за Соловки е заявил нещо най-горе. Очевидно озовал се в капана, той решава и този си живот да подложи на делово разглеждане. Закарват го на Соловки през 1927 г., но веднага го отделят от етапа, настаняват го в тухлена будка извън чертите на манастира, предоставят му за извършване на услуги дневален и му разрешават свободно да се движи по острова. Вече споменахме, че той става началник на Икономическата част (привилегия на волнонаемен) и изказва своята знаменита теза за използването на затворника през първите три месеца, след което нито той, нито трупът му са нужни на някого. От

1928 г. той е вече в Кем. Там създава изгодно помощно предприятие. Превозва в Кем трупаните с десетилетия от монасите и нахалост лежащи в манастирските складове кожи, събира арестуваните кожухари и обушари и доставя обувки и кожена галантерия във фирмения магазин на Кузнецки мост (управляван от ГПУ, което събира и касовия приход, но дамичките, купувачи обувки, не знаят това — пък и когато и самите тях скоро след това изпратят на Архипелага, те няма да си спомнят, не ще им стане ясно).

Веднъж, през 1929 г., за Френкел пристига самолет от Москва, който го откарва на среща със Сталин. Най-добрият Приятел на затворниците (и Най-добрият Приятел на чекистите) разговаря с интерес три часа с Френкел. Стенограмата на този разговор никога няма да стане известна, защото такава просто няма, но е ясно, че Френкел разгръща пред Бащата на народите ослепителни перспективи за построяването на социализма чрез труда на затворниците. Много нещо от географията на Архипелага, описвано сега от нас с покорното ни перо, той нахвърля със смела четка върху картата на Съюза под пуфтенето на лулата на своя събеседник. Именно Френкел и очевидно именно тогава предлага всеобхватната система за лагерно отчитане по групите А-Б-В-Г, недаващо вратичка за измъкване нито на лагерния началник, нито, толкова повече, на арестанта: всеки, който не работи като обслужващ в лагера (Б), не е признат за болен (В) и не излежава карцер (Г), трябва всеки ден от излежаваната присъда да изработва своята смяна (А). Световната история на каторгата не знае още такава универсалност! Именно Френкел и именно в този разговор предлага да се зареже реакционната система на равенството в храненето на арестантите и нахвърля единна за целия Архипелаг система за преразпределяне на оскъдния продукт — *хлебен график и график на топлата храна*, впрочем заимствуван от ескимосите: те държат рибата на прът пред бягащите кучета. Предлага още приспадане от присъдата и предсрочно освобождаване като награда за добра работа. Вероятно пак тук бива установено и първото опитно поле — великият Беломорстрой, където предприемчивият спекулант ще бъде скоро назначен не като началник на строителството и не като началник на лагера, а на специално въведена за него длъжност „началник на работите“ — главен надзирател на полето на трудовата битка.

А ето го и него самия (Фот. 15). Добре се вижда изпълващата лицето му зла античовешка воля. Но в книгата за Беломор, в желанието си да прослави Френкел, един от съветските писатели ще напише за него: „Той се появява с бастун в ръка на трасето ту тук, ту там, мълчаливо минава покрай работещите и се спира, облегат върху бастуна, прибрал единия крак зад другия, и стои така с часове... Очи на следовател и прокурор, устни на скептик и сатирик... Човек с голямо властолюбие и гордост, той смята, че главното за един началник е властта, абсолютна, непоколебима и неделима. Ако за властта е необходимо да се страхуват от теб — нека се страхуват.“ И дори намира за уместно да се възхити от „безжалостния му сарказъм и неприветливост, сякаш нито едно човешко чувство не е присъщо на този началник“.^[6]

Н. А. Френкел (Фот. 15)

Последната фраза като че ли може да послужи за ключ към характера и биографията на Френкел.

В началото на Беломорстрой той е освободен, получава за Беломорканал орден „Ленин“ и е назначен за началник на строителството на БАМЛаг. („Байкало-Амурската магистрала“ е бъдещо название, а през 30-те години БАМЛаг достроява втората железопътна Сибирска магистрала там, където още я няма.) Но с това далеч не завършва кариерата на Нафталин Френкел, само че ще е по-подходящо да я доразкажем в следващата глава.

* * *

Цялата дълга история на Архипелага за половин столетие не е намерила почти никакво отражение в публичната писменост на Съветския съюз. Тук изиграва роля същата зла случайност, по която лагерните наблюдателни кули никога не попадат в кинокадрите, нито в пейзажите на художниците.

Не е така обаче с Беломорканал и Волгоканал. За всеки от тях разполагаме с книга и най-малко можем да напишем тази глава, като се ръководим от документалното съветско свидетелство.

В съвестните изследвания, преди да бъде използван някой източник, се полага той да бъде характеризиран. Така и ще постъпим.

Ето че пред нас лежи този том с форма почти като на църковно Евангелие и с барелефа на полубожество върху картонената му корица. Книгата „Беломорско-Балтийски канал «Сталин»“ е издадена от ГИЗ през 1934 г. и е посветена от авторите ѝ на XVII конгрес на партията, очевидно тя е излязла точно за конгреса. Тя представлява добавка към „История на фабриките и заводите“ на Горки. Нейни редактори са: Максим Горки, Л. Л. Авербах и С. Г. Фирин. Последното име е слабо известно в литературните кръгове, ще обясним защо. Семьон Фирин, въпреки младостта си, е заместник-началник на ГУЛаг. Измъчван от авторско честолубие, той написва за Беломор и своя отделна брошура. Напротив, по-прославен от Леополд Леонидович Авербах (брат на вече познатата ни Ида Леонидовна Авербах) няма в съветската литература — той е отговорен редактор на списание „На литературном посту“, главният, който налага писателите със сопа, при това е племенник на Свердлов^[7].

Историята на книгата е следната: на 17 август 1933 г. сто и двадесет писатели тръгват на *разходка* по току-що завършения канал с параход. Техническият ръководител на канала затворникът Д. П. Витковски е свидетел как по време на преминаването на парахода през шлюза тези хора с бели костюми, струпали се на палубата, канят със знаци при себе си затворниците от територията на шлюза (а впрочем там повечето са хора по експлоатацията, а не строители) и в присъствието на началника на канала питат затворника обича ли своя канал, своята работа, смята ли, че тук се е превъзпитал, и достатъчно ли се грижи тяхното ръководство за бита им. Куп въпроси, но всички в този дух, и всички задавани през борда, че и пред началството, и само докато параходът мине през шлюза. След тази разходка 84 писатели по някакъв начин успяват да се измъкнат от участие в Горкиевия колективен труд (може би все пак са писали свои възторжени стихотворения и очерци), останалите 36 съставят авторския колектив. След напрегнат труд през есента на 1933 г. и зимата те създават този уникален опус.

Книгата е издадена като за вечни времена, за да може потомството да я чете и да се удивлява. Но по фатално стечение на обстоятелствата повечето от прославяните и фотографирани в нея ръководители са разобличени след две-три години като врагове на народа. Естествено, че и тиражът на книгата е иззет от библиотеките и унищожен. Унищожават я през 1937 г. и частните ѝ притежатели, за да не си навлекат заради нея съдебна присъда. Днес има оцелели много малко екземпляри от нея и няма надежда да бъде преиздадена — и толкова по-осезателно чувствуваме върху себе си бремето на това да не позволим да погинат за нашите съотечественици ръководните идеи и факти, описани в тази книга. Справедливо ще бъде да се запазят за историята на литературата и имената на авторите. Е, макар поне тези: Максим Горки, Виктор Шкловски, Всеволод Иванов, Вера Инбер, Валентин Катаев, Михаил Зошченко, Лапин и Хацревин, Л. Никулин, Корнелий Зеленски, Бруно Ясенски (главата: „Да довършим класовия враг“), Е. Габрилович, А. Тихонов, Алексей Толстой, К. Фин.

Необходимостта от тази книга за затворниците, строили канала, Горки обяснява така: „каналоармейците^[8] нямат думи“ да изразят сложните чувства от превъзпитанието си — затова пък писателите имат в излишък такива думи и ето че ще помогнат. Нейната необходимост за

писателите той обяснява ето как: „Мнозина литератори, след като се запознаха с канала... се заредиха с енергия и това ще се отрази отлично върху тяхната работа... Сега вече в литературата *ще се появи настроение, което ще я тласне напред* и ще я постави на равнището на нашите велики дела“ (курсивът мой — А. С. Това равнище ние и до днес усещаме в съветската литература). Е, необходимостта от книгата за милионите читатели (мнозина от тях и сами скоро ще трябва да попаднат на Архипелага) се разбира от само себе си.

Каква е гледната точка на авторския колектив върху предмета? Преди всичко: увереност в правотата на всички присъди и във виновеността на всички докарани на канала. Думата „увереност“ е дори твърде слаба: според авторите този въпрос е недопустимо да се обсъжда или поставя. За тях това е толкова ясно, колкото че нощта е по-тъмна от деня. С помощта на богатия си запас от думи и образи те внедряват в нас всички човеконенавистнически легенди от 30-те години. Думата „вредител“ се трактува от тях като основа на някакво инженерско същество. И агрономите, изказващи се против ранната сеитба (може би в сняг и в кал?), и иригаторите, напоявали Средна Азия, всички до един са за тях вредители. Във всички глави на книгата тези писатели говорят за съсловието на инженерите само снизходително, както за порочна и ниска порода. На страница 125 книгата обвинява *значителната част от руското дореволюционно инженерство в шарлатанство*. Това вече не е индивидуално обвинение, ни най-малко. (Да разбираме ли, че инженерите са вредили следователно и на царизма?) И това се пише от хора, никой от които не е способен дори да извлече най-простия квадратен корен (каквото умеят да правят в цирка някои коне).

Авторите ни повтарят всички налудничави слухове от ония години като историческа несъмненост: че в заводските столове тровели работниците с мишеморка; че ако надоеното в совхозите мляко прокисва, това не е от глупава пипкавост, а диверсии на врага: да накара страната да се подува от глад (така и пишат). Те пишат обобщено и безлично за зловещия обобщен *кулак*, който е „постъпил в завода и подхвърля болтове в машината“. Какво пък, те — познавачите на човешкото сърце — са в състояние по-лесно да си въобразят: човекът по някакво чудо се е отървал от заточение в тундрата, скрива се в града, по още по-голямо чудо постъпва в завода, вече умирайки от глад, и

вместо този път да започне да изхранва семейството си, той напъхва болтове в машината!

Напротив, авторите не могат и не искат да сдържат своето възхищение от ръководителите на каналното строителство, от работодателите, които, въпреки 30-те години, те упорито наричат чекисти, като приучват и нас към този термин. Те се възхищават не само от ума, волята и организацията им, но и във висш човешки смисъл от самите тях като удивителни същества: Показателен е например епизодът с Яков Рапопорт (фот. 16). Този недоизучил се студент от Дерптския университет, евакуиран във Воронеж и станал в новата си родина заместник-председател на губернкската ЧК, а след това заместник-началник на строителството на Беломорстрой, според думите на авторите при обиколката на строителството останал недоволен от това как работниците карат ръчните колички и задал на инженера унищожителния въпрос: а вие помните ли на какво е равен косинус от четиридесет и пет градуса? Инженерът е смазан и засрамен от ерудицията на Рапопорт и тутакси коригира своите вредителски нареждания, а работниците подкарват количките си на високо техническо равнище. С подобни анекдоти авторите не само художествено обогатяват своето изложение, но и ни повдигат на научна висота.

Я. А. Рапопорт (фот. 16)

И колкото по-висок пост заема работодателят, толкова с по-голямо преклонение е описан от авторите. Несдържани похвали се сипят за началника на ГУЛаг Матвей Берман^[9] (фот. 17). Много възторжени похвали са отправени и към Лазар Коган, бивш анархист, преминал през 1918 г. на страната на победилите болшевики и доказал верността си към тях на поста началник на Специалния отдел на IX армия, сетне заместник-началник на войските на ОГПУ, един от организаторите на ГУЛаг, а накрая началник на строителството на Беломорканал (фот. 18). Но толкова повече авторите могат да се присъединят към думите на другаря Коган за *железния нарком*: „Другарят Ягода е нашият главен, нашият постоянен ръководител.“ (Най-вероятно точно това да е погубило книгата! Славословията към Генрих Ягода и неговият портрет (фот. 19) са изтръгнати дори от запазилия се за нас екземпляр и дълго трябваше да търсим тази снимка.)

М. Л. Берман (фот. 17)

Л. И. Коган (фот. 18)

Г. Г. Ягода (фот. 19)

Толкова повече този тон се внедрява в лагерните брошури. Ето ви пример: „На шлюз №3 пристигнаха почетни гости (портретите им висят във всяка барака) — другарите Каганович, Ягода и Берман. Хората заработиха по-бързо. Там горе се усмихнаха — и усмивката им се предаде на стотиците хора в изкопа.“^[10] И в казионните песни:

*Сам Ягода ни води и учи
с поглед зорък и здрава ръка.*

Общият възторг пред лагерния режим на живота води авторите до следния панегирик: „В което и кътче на Съюза да ви захвърли съдбата, дори и в най-затътеното, организацията на ОГПУ там носи отпечатъка

на ред... акуратност и съзнателност.“ А каква организация на ГПУ може да има в затънтените краища на Русия? Ясно, че само в лагерите. *Лагерите като светлици на прогреса* — ето ви равнището на нашия исторически извор.

Изказва се и самият главен редактор. На последното събиране на беломорстройци на 25.8.1933 г. в град Дмитров (те вече са се прехвърлили на Волгоканал) Горки казва: „От 1928 г. се вглеждам как ОГПУ превъзпитават хората.“ (Това ще рече — още преди Соловки, преди онова разстреляно момченце; с всяко завръщане в Съюза все се вглежда.) И вече едва сдържащ сълзите си, се обръща към присъстващите чекисти: „Дяволи такива, самите вие не знаете какво сте свършили...“ Авторите отбелязват: *тук чекистите само се усмихнаха.* (Те поне знаят какво са свършили...) Горки пише за изключителната скромност на чекистите и в самата книга. (Тази тяхна нетърпимост към гласността е наистина трогателна черта.)

Колективните автори не просто премълчават за смъртните случаи на Беломорканал, тоест не се придържат към страхливата рецепта на полуистината, а направо пишат (стр. 190), че *никой* не умира на строителството! (Вероятно те изхождат от следната сметка: канала го започват сто хиляди и го завършват сто хиляди. Значи всички са останали живи. Те изпускат само етапите, погълнати от строителството през двете лютни зими. Но това е вече на равнището на косинуса на шарлатанското инженерство.)

Авторите не виждат нищо по-вдъхновяващо от този лагерен труд. В робския труд те виждат една от най-висшите форми на пламенното съзнателно творчество. Ето и теоретичната основа на превъзпитанието: „Престъпниците са рожба на предишните гнусни условия, а нашата страна е красива, могъща и великодушна, трябва да я направим още по-красива.“ Според тях всички тези докарани насила на канала никога не биха намерили своя път в живота, ако работодателите им не бяха ги заставили да съединят Бялото море с Балтийското. Защото „*човешката суровина* се обработва неизмеримо по-трудно от дървото“. Що за език, ама и дълбочина! Кой го е казал? — това го казва Горки в книгата, когато оспорва „словесния външен блясък на хуманизма“. А Зошченко, вникнал дълбоко, пише: „Превъзпитанието не е желание да спечелиш доверието и да се освободиш (такива подозрения все пак е имало? — А. С.), а всъщност преустройство на съзнанието и гордост за строителя.“

О, човекопознавачо! Теглил ли си ти ръчна количка на канала при лагерна дажба?...

От тази достойна книга, тази слава на съветската литература, ще се ръководим и ние занапред в нашите съждения за канала.

Как се случва, че за първия велик строителен обект на Архипелага е избран тъкмо Беломорканал? Дали сведущата икономическа или военна необходимост не е принуждавала Сталин към това? Когато стигнем до края на строителството, ще можем уверено да отговорим, че — не. Дали неговият благороден дух не се е разпалвал от амбицията да се съревновава с Петър Първи, премъкнал по суша своя флот между две морета, или с император Павел, при който се прави първият проект на този канал? Едва ли Мъдрият е знаел това. На Сталин е необходимо гигантско строителство — все едно къде, което да погълне много работна ръка и много човешки живота (излишъка хора след разкулачването), с надеждността на газкамерите, но по-евтино от тях, което да остави същевременно велик паметник на неговото царуване от типа на пирамидите. В любимия му робовладелчески Изток, от който Сталин най-често черпи в живота, са обичали да строят огромни канали. И аз почти виждам как, като разглежда с любов руско-европейския Север, където е събрана по-голямата част от лагерите, Властителят прокарва в центъра на тази земя линия от море до море с края на лулата си.

Като пристъпва към строителството на канала, той трябва да го обяви непременно за *срочно*. Защото в ония години не се прави нищо в нашата страна, без да е *срочно*. Ако това строителство не би било *срочно*, хората не би трябвало да умират и разчистват площ за новото общество.

„Каналът трябва да бъде построен в кратък срок и да струва евтино! — такова е указанието на другаря Сталин!“ (А който е живял тогава, помни какво значи Указание на Другаря Сталин!) Двадесет месеца — ето колко отпуска Великият Вожд на своите престъпници и за канала, и за превъзпитанието им: от септември 1931 до април 1933 г. Дори две пълни години не може да им даде — толкова бърза. Панамският канал, който е дълъг 80 км, се строи 28 години, Суецкият, с дължина 160 км — 10 години, Беломорско-Балтийският, от 227 км — за по-малко от две години, какво ще кажете? Извадена е два милиона и

половина кубометра скална маса, земекопните работи възлизат на 21 милиона кубометра. Ами задръстването на местността с валчести камъни. Ами блатата. Седемте шлюза на Повенчанската каскада, дванадесетте шлюза за спускане в Бяло море, 15 баража, 12 водоизпускателя, 49 диги, 33 канала. Бетонните работи възлизат на 390 хиляди кубически метра, сандъчно-скарни съоръжения — 921 хиляди^[11]. И „това не е Днепрострой, на който са предоставени дълъг срок и валута. Беломорстрой е възложен на ОГПУ без нито копейка валута“!

Ето че сега вече ни става все по-ясен замисълът: толкова е нужен значи този канал на Сталин и страната, че нито копейка валута. Нека при вас работят едновременно *сто хиляди* затворници — къде по-ценен капитал от този? И след двадесет месеца предайте канала! Нито ден отсрочка.

Как да не освирепееш срещу инженерите вредители. Те казват: ще правим бетонни съоръжения. Чекистите отвръщат: в никакъв случай. Инженерите казват: нужно е много желязо. Чекистите: заменете го с дърво! Инженерите казват: необходими са трактори, кранове, строителни машини! Чекистите: нищо такова не ще има, нямаме нито копейка, правете всичко на ръка!

Книгата нарича това „дръзка чекистка формулировка на техническото поръчение“^[12]. Тоест рапопортовският косинус... (Между другото в различните тиражи на „Беломор“ този косинус е различен.)

Така бързаме, че за този северен проект докарваме ташкентци, хидротехници и иригатори от Средна Азия (тъкмо навреме ги настаняват тук). От тях на Фуркасовска улица (зад Большая Лубянка) се създава Специално (отново „специално“, любимата дума!) конструкторско бюро^[13]. (Впрочем чекистът Иванченко пита инженера Журин: „А защо трябва да се проектира, след като има проект за Волго-Донския канал? Ами че стройте по него.“)

Така бързат, че започват да правят проекта, преди още да са запознати с местността! И, естествено, в Карелия се пращат проучвателни групи. Нито един конструктор няма право да напусне бюро си, да не говорим за изпращането му в Карелия (бдителност). Ето защо непрекъснато се разменят телеграми: Каква е там котата? Какъв е теренът?

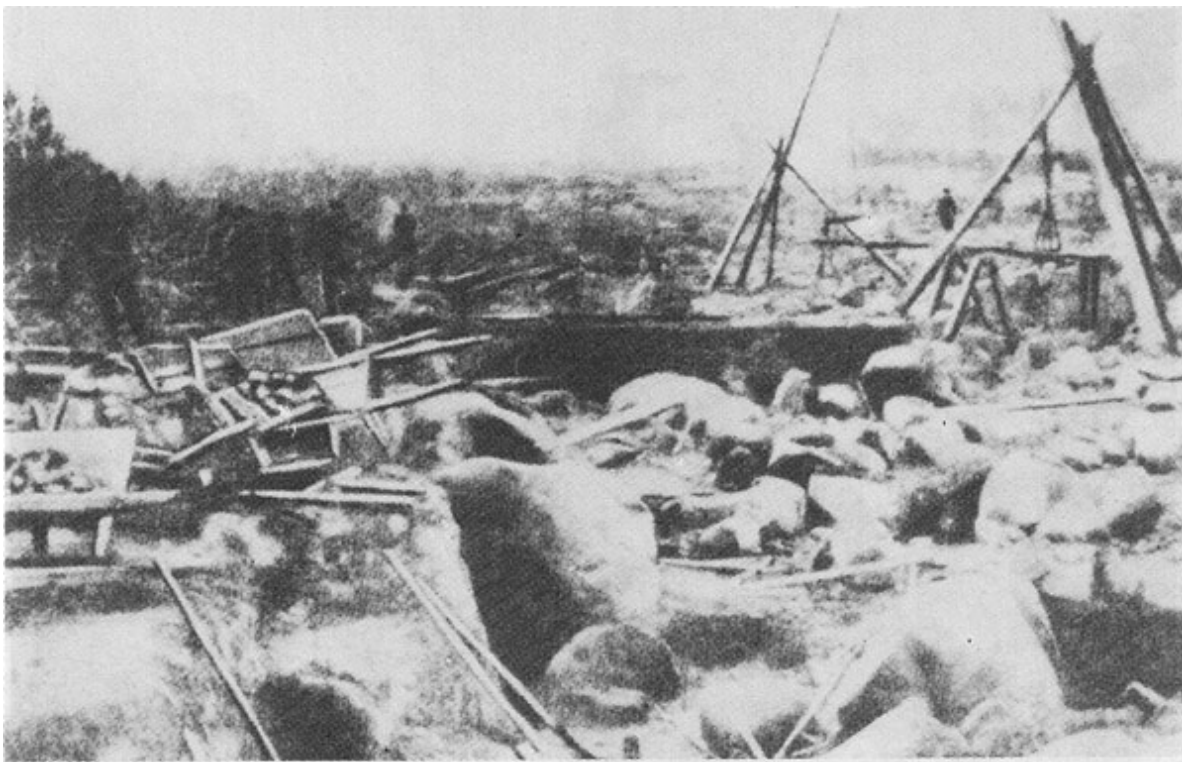
Така бързаме, че ешелоните със затворниците непрекъснато пристигат на бъдещото трасе, а там няма още нито бараки, нито снабдяване, нито инструменти, нито точен план — какво трябва да се върши. Няма бараки — затова пък има ранна северна есен. Няма инструменти — затова пък тече първият месец от двадесетте. (Плюс няколкото несъществуващи месеци за организационен период, които никъде не са записани.)

Така бързаме, че пристигналите най-после на трасето инженери не разполагат с ватманова хартия, чертежни линии, кабарчета (!) и дори с електрическа светлина в работната барака. Те работят на газеничета и това напомня за Гражданската война! — възхищават се нашите автори.

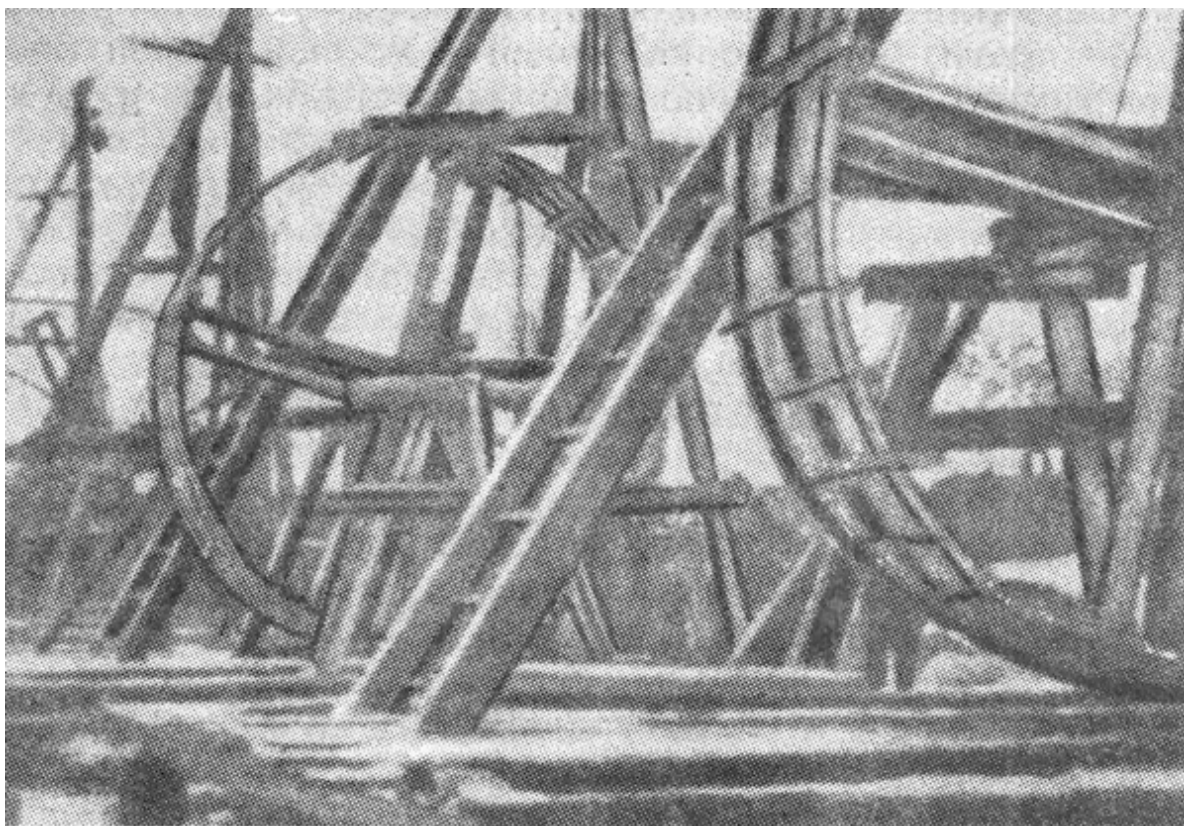
С веселия тон на същински шегаджии те ни разказват: жените пристигат с копринени рокли, а тук получават ръчни колички! И „кой с кого ли не се среща тук в Тунгуд: някогашни студенти, есперантисти, съратници в белите отреди“! Съратниците в белите отреди отдавна вече са се срещнали на Соловки (или още по-рано са потопени и лежат на дъното на Бяло или Каспийско море), а виж, че есперантистите и студентите също получават беломорски колички, мерси за тази информация на авторите. Почти задавяйки се от смях, те ни разказват: докарват от красноводските лагери, от Сталинабад, от Самарканд туркмени и таджики с бухарски халати и чалми — а тук карелски студове! На ви изненада за басмачите! Тук нормата е *два кубически метра гранитна скала — да се разбие и изнесе на сто метра с количката!* А снегът се сипе и всичко затрупва, количките се прекатурват от подложените в снега дъски.

Но да оставим авторите да говорят: количката се клатушка по мокрите дъски, преобръща се, „човекът с такава количка напомня впрегнат кон“ (стр. 112-113); „количката се товари цял час“ дори не със скална маса, а със замръзнала почва. Или по-обща картинка: „В уродливата падина, посипана със сняг, е пълно с хора и камъни. Хората се движат насам-натам, препъват се о камъните. По двама, по трима те се навеждат и като обхващат валчестия камък, се мъчат да го вдигнат. Камъкът не помръдва. Тогава повикват четвърти, пети...“ Но тук на помощ се притичва техниката на нашия славен век: „камъните се изтеглят от изкопа с мрежа“ — а мрежата се издърпва с въже, а въжето — „с барабан, задвижван от кон“! Или пък друг похват — *дървени вдигачки* за вдигане на камъните (фот. 20). И дори още — от първата

механизация на Беломорстрой — отпреди 5 века, отпреди 15 века? (фот. 21)

Дървените вдигачки (фот. 20)

Първата механизация (фот. 21)

И на тези ли хора викате вредители? Ами че те са гениални инженери! От XX век са ги захвърлили в пещерния — и гледайте, пак са се справили!

Основният транспорт на Беломорстрой? Количките за извозване на пръстта, узнаваме от книгата. Но има още и *беломорски фордове*! Ето какво са те: тежки дървени платформи, поставени върху четири кръгли дървени пъна (валяка) — два коня теглят такъв „форд“ и откарват камъните. А количката се кара от двама — но нанагорницата се изтегля с куки. А как да се свалят дърветата без триони и брадви? И тук е помогнала нашата съобразителност: завързват дърветата с въжета и бригадите на смени ги дърпат — *разклащат* ги на различни страни! Бива си я нашата досетливост! А защо? А защото *каналът се строи по инициатива и поръчение на другаря Сталин!* — е написано във вестниците и го повтарят по радиото всеки ден.

Да си представим такова бойно поле и на него „с дълги пепелносиви шинели или кожени куртки“ — чекисти. Те са само 37 човека на сто и петдесет хиляди затворници, но всички ги обичат и тази любов движи карелските камъни. Ето (фот. 22), те са се спрели, другарят Френкел сочи с ръка, другарят Фарин примлясва с устни, другарят Успенски (отцеубиецът? соловецкият палач?) нищо не казва — и съдбите на хиляди хора са решени за днешната мразовита нощ или за целия този полярен месец.

Френкел, Фарин и Успенски (фот. 22)

Тъкмо в това е величието на този строеж, че се извършва без съвременна техника и без никакви доставки от страната. „Това не са ви темповете на щърбавия европейско-американски капитализъм. Това са социалистически темпове!“ — гордеят се авторите (стр. 356). (През 60-те години ние знаем, че това се нарича Големия Скок.) Цялата книга прославя именно техническата изостаналост и примитивност. Няма кранове ли? Ще имаме свои! И се правят дървени дерик-кранове, като

само триещите се метални части към тях си ги отливат сами. „Собствена индустрия на канала!“ — ликуват нашите автори. И колелетата на количките се отливат също в саморъчно направени шахтени пещи.

Толкова неотложно е необходим на страната каналът, че не се намират за строителството колелета за ръчните колички! За ленинградските заводи това би била непосилна поръчка!

Не, несправедливо ще е този дивашки строеж на XX век, този канал, построен „с ръчни колички и кирки“ — несправедливо ще е да го сравняваме с египетските пирамиди: та пирамидите са строени със съвременна за времето им техника. А у нас при налична техника — с четиридесет века назад!

Там е цялата работа я, че за газови камери няма газ.

Бъдете инженер в тези условия! Всички диги — от пръст, водоизпускателите — дървени. През пръстените диги — постоянни течове. С какво да уплътняват? — разкарват по дигите коне с колички! (Само конете още заедно със затворниците не са жалени от Сталин и страната — защото те са кулашки животни и също трябва да измрат.) Много е трудно да се отстранят течовете и да се свърже пръстта с дървото. Желязото трябва да се замени с дърво! И инженер Маслов изобретява ромбовидни дървени врати за шлюзовете. За стените на шлюзовете няма бетон! С какво да се укрепят? Сещат се за древноруските сандъчно-гредови *скар*и — дървени скели, високи 15 метра, засипани отвътре със земна маса. Ползвайте техниката на пещерния век, но носите отговорност по XX век: скъса ли се някъде дигата — ще ви струва главите.

Железният нарком Ягода пише до главния инженер Хрустальов: „По постъпващите донесения (тоест от доносници и от Коган-Френкел-Фирин) вие не проявявате и не чувствувате необходимата енергия и заинтересуваност от работата. Заповядвам ви да отговорите незабавно — имате ли намерението незабавно (ама и езикът, дето го държи!)... да се заемете както подобава за работата... и да заставите добросъвестно да работи онази част от инженерите, които саботират и провалят...“ Какво може да отговори главният? Нали трябва да остане жив... „Съзнавам своята престъпна мекост... разкайвам се за собствената си неорганизираност...“

А през това време в ушите неуморимо се набива: „Каналът се строи по инициативата и поръчението на другаря Сталин!“ „Радио в бараката, на трасето, край ручей, в карелската къща, от камиона, радиото, неспящо нито денем, нито нощем (въобразете си го), тези безбройни черни уста, черни маски без очи (образно) крещят непрекъснато: какво мислят за трасето чекистите по цялата страна, какво е казала партията.“ Същото мисли и ти! Същото мисли и ти! „Природата като научим — свобода ще получим!“ Да живее социалистическото съревнование и ударничеството! Съревнования между бригадите! Съревнование между фалангите (250-300 човека)! Съревнования между трудовите колективи! Съревнование между шлюзовете! Накрая и вохровците^[14] влизат със зековете в съревнование (с. 153)?!...

Но главната опора, разбира се, са *социално близките*, тоест крадците! (Тези понятия вече имат пълно покритие на канала.) Разчувствалият се Горки им крещи от трибуната: „Който и да е капиталист граби повече, отколкото всички вие, взети заедно!“ (С.392) Апашите реват поласкани. „И едри сълзи бликнаха от очите на бившия джебчия.“ Разчита се на това да се използва за строителството „романтизмът на правонарушителите“. Е, а това как да не ги ласкае! Разказва един крадец от президиума на събора на ударниците: „По два дена хляб не получавахме, но това не ни плаши. (Ами че те винаги ще могат някого да оберат.) Гордеем се, че с нас разговарят като с хора (с което инженерите не могат да се похвалят). Скалите при нас са такива, че сондите се трошат. И нищо, справяме се.“ (С какво се справят? А и кой се справя?...)

Това е класова теория: да се опреш в лагера на своите срещу чуждите. За Беломор не е написано как се хранят бригадирите, не? за Березники ни разказва един свидетел (И.Д.Т.): отделна кухня за бригадирите (до един — от рецидивистите) с дажба по-добра от военната. За да бъдат пестниците им яки и да знаят за какво да се свиват...

На 2-рия лагпункт — кражби, изтръгване от ръцете на съдини и талони за чорбата, но за такива простъпки криминалните не ги отписват от ударниците: това не засенчва тяхното социално лице, техния производствен порив. Храната се доставя на обекта студена. Крадат се дрехи от сушилните — нищо, *справяме се!* Повенец —

„наказателно градче, хаос и неразбория“. В Повенец не пекаат хляб, докарват го от Кем (погледнете на картата). На участъка Шижен не се определя нормата за храната, в бараките е студено, хората са въшлясали, боледуват — нищо, справяме се! Каналът се строи по инициативата... Навсякъде КВБ — култ-възпит-боеточки! (Едва пристигнал в лагера, хулиганът незабавно става възпитател.) Трябва да се създаде атмосфера на постоянна бойна тревога! Внезапно се обявява *шурмова нощ* — *удар по бюрокрацията*! И ето че в края на вечерната работа тръгват по стаите на управлението култивозпитателите и шурмуват. Изведнъж — пробив (не на вода, на процентите) в отделението в Тунгуд! *Шурм!* Решено: *да се удвои трудовата норма!* Не ти е работа! (С. 302) Изведнъж някаква бригада изпълнява дневната си норма, кой знае защо, с 852 %! Иди разбери как е възможно! По този случай се обявява всеобщ ден на рекордите! *Удар по забавящите темповете!* В някаква бригада раздават „премиални пирожки“ (фот. 23). Но защо лицата им са такива измъчени? Въждедяван момент — а липсва радостта...

Раздаване на пирожки (фот. 23)

Като че ли всичко върви добре. През лятото на 1932 г. Ягода обикаля трасето и остава доволен, този благодетел на затворниците. Но през декември идва телеграма от него: нормите не се изпълняват, да се прекрати *бездейното шляене на хилядите хора*. (В това вярваш! Това го виждаш!) Трудовите колективи потеглят на работа с избелели знамена. Установява се: според постъпилите сведения вече *няколко пъти* са изгребани по 100 % кубатура! А каналът така и не е завършен! Немарливите работяги засипват сандъчно-гредовите скари вместо с камъни и пръст — с лед! А през пролетта той започва да се топи и водата пробива! И ето новите лозунги на възпитателите: „Туфтата^[15] е най-опасното оръжие на контрареволуцията“ (а криминалните тухтят повече от всички: това да се засипват скарите с лед е само тяхна идея!). Още един лозунг: „Туфтахът е класов враг!“ — и се възлага на крадците да разобличават тухтата, да контролират предаването от каеровските бригади! (Най-добрият начин да припишеш изработеното от каерите — на себе си.) „Туфтата е опит да се провали цялата трудово-изправителна политика на ГПУ“ — ето какво значи тази ужасна тухта! „Туфтата е разхищение на социалистическата собственост!“ През февруари 1933 г. лишават от свобода предсрочно освободените инженери — за разкрита тухта.

При такъв подем, при такъв ентусиазъм — откъде тази тухта? За какво им е притрябвала на затворниците?... Очевидно чрез нея се разчита да се реставрира капитализмът. Тук не може да не е набъркан черният пръст на бялата емиграция.

В началото на 1933 г. — нова заповед на Ягода: всички управления да се преименуват в *щабове на бойни участъци*! 50 % от апарата да бъде хвърлен в строителството! (А ще има ли лопати за всички?...) Да се работи на три смени (нощта е почти полярна)! Хората да се хранят направо на обекта (с изстинала храна)! За тухта — съд!

През януари — щурм на водораздела! Всички фаланги с кухните и имуществото си са хвърлени на едно място! Не за всички стигат палатките, спят върху снега — нищо, справяме се! Каналът се строи по инициативата...

От Москва — заповед № 1: „До края на строежа да се обяви *непрекъснат щурм*!“ След края на работния ден закарват да работят на трасето машинописките, канцеларистките, перачките.

През февруари — забраняват се свижданията по целия Бел-БалтЛаг — дали заради заплахата от петнист тиф, дали за да се пришпорят зековете.

През април — непрекъснат четиридесет и осем часов щурм — ураа! — *тридесет хиляди души не спят!*

И към 1 май 1933 г. народният комисар Ягода докладва на любимия Учител, че каналът е готов в определения срок.

През юли 1933 г. Сталин, Ворошилов и Киров предприемат приятна разходка с параход, за да огледат канала. Има фотография — те седят на плетени кресла на палубата, „шегуват се, смеят се, пушат“. (А между другото Киров е вече обречен, но не знае това.)

През август се състои разходката на сто и двадесетте писатели.

Няма кой да обслужва Беломорканал на място, изпращат разкулачени („спецпреселници“), Берман сам избира местата за техните селища.

По-голямата част от „каналоармейците“ е изпратена да строи следващия канал — Москва—Волга.^[16]

* * *

Да оставим сега Колективния шегобиен том.

Колкото и мрачни да изглеждат Соловки, соловчани, етапирани да завършат присъдения им срок (а и живота си) на Беломорканал, едва тук усещат, че няма повече шегки, едва тук разбират какво представлява истинският лагер, за който постепенно узнахме всички ние. Вместо соловецката тишина — нестихващите псувни и дивият шум на раздорите плюс възпитателната агитация. В бараките на медвежегорския лагпункт при Управлението на Бел-БалтЛаг спят дори не по четирима във вагонките (вече изобретени), а по осем души: на всяка дъска по двама като срещуположните фигури в картите за игра. Вместо манастирските зидани здания — изложени на ветровете временни бараки, че и просто палатки, че и направо върху снега. И доведените от Березники, където работели също по 12 часа, намират, че тук е по-тежко. Дни на рекорди. Нощи на щурмове. „От нас всичко — на нас нищо...“ В навалищата, в бъркотията при взривяването на скалите — много смъртни случаи или осакатени. Изстинала чорба,

изсърбвана между камъните. За работата там — вече споменахме. Храната — а каква може да бъде храната през 1931–1933 г.? (Скрипникова разказва, че в медвежегорския стол дори на волнонаемните се поднасяла мътна течна маса с глави от хамсия и отделни просени зрънца.^[17]) Облеклото — свое, доизносвано. И само едно обръщение, един тормоз, една приказка: „Давай!... Давай!... Давай!...“

Говори се, че през първата зима, от 1931–1932 г., са измрели сто хиляди — толкова, колкото е и постоянната численост на канала. Защо да не вярваме на това? По-скоро тази цифра е дори намалена: в сходни условия в лагерите през военните години смъртността от един процент на ден бе нещо обикновено, известно на всички. Така че на Беломорканал са могли да измрат сто хиляди за три месеца и нещо. А това е и друга зима, пък и между тях си. Спокойно може да предположим, че са измрели и триста хиляди.

Това освежаване на състава за сметка на измирианията, постоянната замяна на умрелите с нови живи зекове трябва да се има предвид, за да не се чудим: към началото на 1933 г. общият едновременно брой на затворниците в лагерите може би още не надхвърля един милион. Секретната „Инструкция“, подписана от Сталин и Молотов на 8 май 1933 г., посочва цифрата 800 хиляди.^[18]

Д.П. Витковски, соловчанин, работещ на Беломорканал като технически ръководител и със същата тази тухта, тоест с приписването на несъществуващи обеми на работата, спасил живота на мнозина, рисува („Полжизни“^[19], самиздат) такава вечерна картина:

„След края на работния ден на трасето остават трупове. Снегът засипва лицата им. Някой се е свил под обърнатата количка със скрити в ръкавите ръце и така е замръзнал. Друг е застинал със завряна между коленете глава. Там пък са замръзнали двама, прислонили се един към друг с гърбовете си. Това са селски момчета, най-добрите работници, каквито може да има. Изпращат ги на канала направо с десетки хиляди, като гледат в един лагерпункт да не попадат заедно баща и син, в такъв случай ги разделят. И веднага им дават такава норма за чакъла и камъните, която и лятно време не може да се изпълни. Никой не може да ги научи, да ги предупреди, те по селски отдават всичките си сили, бързо слабят — и ето че замръзват, прегърнати по двама. Нощем

минават шейни и подбират трупове. Коларите ги захвърлят в шейните и те изтрополяват като дървета.

А през лятото от неприбраните навреме трупове остават само костите. И заедно с чакъла попадат в бетонобъркачката. Така попадат в бетона на последния шлюз край град Беломорск и остават завинаги там.“

Освен всичко останало тук ръководителите на строежа надминават по жестокост самия Господар. Макар Сталин да е казал „нито копейка валута“, все пак разрешава 400 милиона. А те, за да се докарат пред него, изхарчват по-малко от една четвърт — 95 милиона и 300 хиляди рубли.^[20]

Многотиражният вестник на Беломорстрой се задавя да разказва как мнозина каналоармейци, „естетически увлечени“ от великата задача, в свободното си време (и, разбира се, без да получават и хляб за това) облицоват стените на канала с камъни — изключително за красота.

Струвало си е да иззидат върху полегатите стени на канала и шестте фамилни имена на главните помощници на Сталин и Ягода, на главните надзорници на Беломорканала, на шестимата наемни убийци, като запишат на всеки по най-малко четиридесет хиляди живота: Семьон Фирин, Матвей Берман, Нафталин Френкел, Лазар Коган, Яков Рапопорт, Сергей Жук (фот. 24).

С. Жук (фот. 24)

Че още и — началникът на ВОХР в Бел-БалтЛаг — Бродски и попечителят от ВЦИК — Соли.

Плюс всичките 37 чекисти, които са били на канала.

Плюс 36-имата писатели, възпели Беломорканал.^[21] Да не забравяме още и Погодин.

За да могат минаващите оттам параходни екскурзианти да четат и мислят.

Само че на ти беда — екскурзианти няма!

Как да няма?

Ами на, няма. И параходи няма. По разписание нищо не пътува там.

През 1966 г., завършвайки тази книга, реших да мина по великия Беломор (фот. 25), да погледам със собствените си очи. Да се посъстезавам с онези сто и двадесет. Но нищо не стана. Нямах с какво да се пътува. Освен с товарен съд. А там проверяват документите. И доколкото името ми е достатъчно набедено, веднага ще възникне подозрение: за какво е тръгнал? И така, за да остане книгата цяла, по-добре е да не пътувам.

И все пак от мъничко можах да се промъкна. Отначало — Медвежегорск. И досега — много барачни постройки от ония времена. И величественият хотел с 5-етажната стъклена кула. Ами че как — тук са вратите на канала! Нали тук ще гъмжи от отечествени и чуждестранни гости... Така си е останал празен, дали го за интернат.

Пътят за Повенец. Хилага гора, камъни на всяка крачка.

От Повенец стигам веднага до канала и дълго вървя покрай него, подтичвам по-наблизо до шлюзовете, за да ги разгледам. Забранени зони, сънлива охрана. Но туй-онуй се вижда добре. Стените на шлюзовете са предишните, от същите онези сандъчно-гредови скари, разпознавам ги по изображенията. А ромбоидните врати на Маслов са сменени с метални и вече не ги разтварят ръчно.

Но защо е така тихо? Мъртвило, никакво движение нито по канала, нито при шлюзовете. Никъде не снове обслужващ персонал. Там, където 30 хиляди души не са спели но цели нощи, сега и денем всички спят. Не надуват сирените си параходи. Вратите не се разтварят. Хубав юнски ден — защо не?...

Така преминах покрай пет шлюза на Повенчанската „каскада“ и след петия седнах на брега. Изобразен върху всички папиросни кутии, така крайно необходим на нашата страна — защо мълчиш, Велики Канал?

Някакъв цивилен се приближи до мен с проверяващ поглед. Питам простодушно: къде може да се купи рибка? И как да тръгна по канала? Оказа се, че е началникът на охраната на шлюза. Защо, питам, няма пътен транспорт? — Какви ги приказваш, чуди ми се той, как може? Ами че американците това и чакат. Преди войната все още имаше, а след войната — не. — Ами да идват, какво пречи? — Че как може да им се показва?! — А защо изобщо никой не пътува? — Пътуват. Но малко. Виждаш ли, плитко е, пет метра. Искана да го реконструират, ама сигурно ще се строи нов до него, истински.

Ех, началниче, това го знаем отдавна: през 1934 г., едва-що успели да раздадат ордените — вече излизат с проект за реконструкция. И първата точка е: да се направи по-дълбоко дъно на канала. А втората: успоредно с днешните шлюзове да се построи дълбоководна линия за океанските параходи. Бързата кучка — слепи ги ражда. Заради ония срокове, заради ония *норми* са излъгали за дълбочината и са намалили

пропускателната способност: трябвало е да хранят работягите с някакви тухтяни кубометри. (Скоро тази тухта я налагат на инженерите: дават им по нови *десетки*.) А 80 километра от Мурманската железопътна линия се пренася, за да освободи трасето. Пак добре, че колелата на количките не са се похабили... И — накъде какво да извозват? Ето на, изсекли близката гора — откъде да карат сега дървения материал? От Архангелск в Ленинград ли? Че дървения материал и в Архангелск ще го купят, чужденците отдавна го купуват там. А и половин година каналът е скован от лед, ако не и повече. Каква необходимост е имало от него? Ах, да, военна. Да прехвърлят по него флота.

— Съвсем плитък е — оплаква се началникът на охраната, — дори подводниците не могат да минат: товарят ги на шлепове и така ги изтеглят.

А какво остава тогава за крайцерите?... О, тиранино отшелник! О, нощен безумецо! В какво кошмарно бълнуване си измислил всичко това?!

И закъде си бързал, проклетнико? Какво те е парило и бодяло, та за двадесет месеца? Нали тези четвърт милион можеха да останат живи? Е, есперантистите, да речем, са ти заседнали в гърлото — а селските момчета малко ли щяха да изработят? И колко пъти щеше да ги вдигаш в атака — за родината, за Сталин!

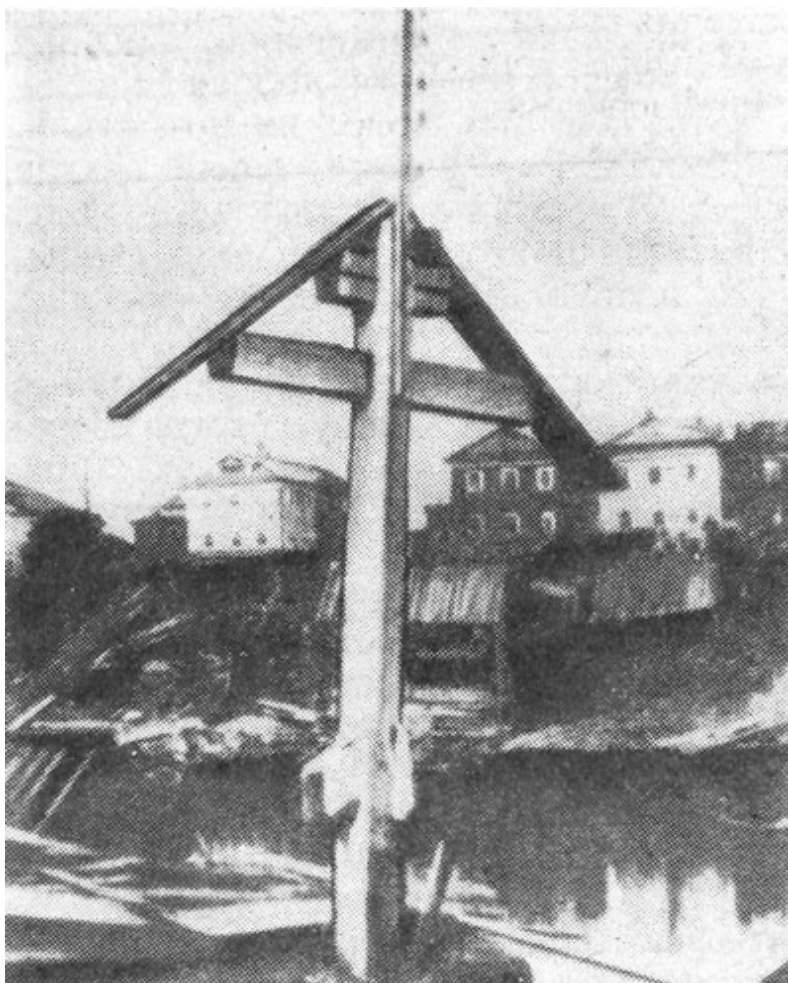
— Скъпичко ни е струвало — казвам на началника на охраната.

— Затова пък бързо го построиха! — уверено отвърща той.

Де твоите кокали да бяха останали тук!...

Спомням си гордата фотография от беломорския том: староруски кръст, използван като опора за електрическите жици (фот. 26).

Де вашите кокали да бяха!...

Електрически жици на кръста (фот. 26)

Същия ден прекарах осем часа край канала. За цялото това време мина само един самоходен шлеп от Повенец за Сорока и един, от същия тип, от Сорока за Повенец. Номерата им бяха различни и само по номерата можах да различа, че първият не се връщаше. Защото бяха натоварени абсолютно еднакво: с еднакви иглолистни греди, вече престояли, годни само за отопление.

А ако направим сметка, ще получим нула.

И четвърт милион наум.

* * *

А след Беломорско-Балтийския идва ред на канала Москва—Волга, закъдето тръгват веднага и работягите, и началникът на лагера Фирин, и началникът на строежа Коган. (Орденът „Ленин“ за Беломор заварва вече и двамата там.)

Но този канал се оказва поне нужен. Той славно продължава и развива всички традиции на Беломор и тук ние още по-добре ще разберем по какво се отличава Архипелагът през периода на бурните му метастази от застоялия соловецки период. Ето кога трябва да си спомним и съжалим за мълчаливите жестоки Соловки. Този път от изнемошелите се иска не само работа, не само да къртят с кирки неподатливите камъни. Не, преди още да отнемат живота им, те влизат и в гръдта им и бъркат в душите им.

Ето какво най-много тежи на каналите: от всекиго се иска плюс всичко останало и да имитира ентузиазъм. Вече досущ превърнали се в кожа и кости, те трябва да изобразяват обществен живот. С вдървяващ се от глад език всеки трябва да излиза с речи, призоваващи за преизпълнение на плановете! И за откриване на вредителите! И за наказване на вражеската пропаганда, на кулашките слухове (всички лагерни слухове минават за „кулашки“). И да се озърта да не би змията на недоверието да оплете и самия него с нова присъда.

Като ги гледа сега човек тези безсрамни книги, в които така гладко и възторжено е представен животът на обречените, почти не е за вярване, че това се е писало сериозно и сериозно се е четяло. (Предвидливият Главлит^[22] унищожава тиражите им, така че и този попаднал ни екземпляр е един от последните.)

Оттук нататък наш Вергилий ще ни бъде прилежната ученичка на Вишински Ида Авербах^[23].

За да затегнем дори един прост винт, трябва, първо, да проявим старание: да не отклоним оста, да не изкривим винта настрани. И чак когато влезе от малко — може да освободим втората ръка и тогава завинтвай и си подсвиркван.

Четем Вишински: „Именно благодарение на възпитателната задача нашият трудово-изправителен лагер принципно се различава от буржоазния затвор, където цари открито насилие.“^[24] „В противоположност на буржоазните държави у нас насилието в борбата с престъпността играе второстепенна роля, а центърът на тежестта е

пренесен върху организационно-материалните, културно-просветните и политико-възпитателните мероприятия.“^[25] (Трябват големи усилия, за да не изтърчи: вместо тоягата — график за дажбата плюс агитация.) И ето ви вече: „...успехите на социализма оказват своето вълшебно (така е и написано: вълшебно!) влияние и върху... борбата с престъпността.“^[26]

Авербах бърза да поясни след своя учител: задачата на съветската трудово-изправителна политика е да превърне *най-калпавия човешки материал* (спомняте ли си за „суровината“? за „паразитите“? — А.С.) в пълноценни активни съзнателни строители на социализма.

Само дето това коефициентче... Четвърт милион калпав материал прахосан, 12 хиляди и петстотин активни съзнателни освободени предсрочно (Беломорканал)...

А нали всъщност още VIII конгрес на партията през 1919 г., когато бушува Гражданската война, когато очакват Деникин край Орел, когато тепърва предстоят и Кронщат и Тамбовското въстание — още VIII конгрес определя: да се замени системата за наказания (тоест изобщо никой да не бъде наказван?) — със система за възпитание!

„Принудително“ — добавя този път Авербах. И пита риторично (подготвила вече смайващия ни отговор): *но как именно?* Как може да се промени съзнанието в полза на социализма, ако в свободния живот то вече се е формирало враждебно, а лагерната принуда се възприема като насилие и може да усили само враждата? И ние с читателя сме в затруднение: дали наистина е така?...

Нищо подобно, сега тя ще ни зашемети: чрез производителен осмислен труд с *висока цел!* — ето с какво ще бъде преодоляно всяко враждебно или неустойчиво съзнание. А за тази цел, оказва се, е нужна: „концентрация на работите на гигантските обекти, поразяващи въображението с грандиозността си“! (Ах, ето за какво бил значи Беломор, а ние будалите нищо не сме разбрали...) С това се постига „нагледност, ефективност и строителен патос“. При което непременно „работа от нулата до завършването“ и „всеки лагерник“ (днес още не умрял) „чувства политическия резонанс на своя личен труд, заинтересоваността на цялата страна от неговата работа“.

А забелязвате ли как винтът вече плавно се навива? Може би и накриво, но ние губим способността да му се съпротивляваме? Бащата е прокарал лулата си по картата, но той ли ще му мисли за

оправданието? Винаги ще се намери някоя Авербах: „Андрей Януариевич, хрумна ми такава идея, как мислите, да я прокарам ли в книгата?“

Но това още нищо не е. Необходимо е, още преди да излезе от лагера, затворникът вече да е „възпитан за висшите социалистически форми на труда“.

А какво е нужно за това?... Винтът се е застопорил.

Ех, наивници! И съревнование, и ударничество!!! Кое хилядолетие сме сега, мили хора? „Не просто работа, а героична работа!“ (Заповед № 190 на ОГПУ.)

Съревнование за преходното червено знаме на централния щаб! На районния щаб! На щаба на отделението! (Фот. 27, 28) Съревнование между лагерните пунктове, между съоръженията, между бригадите! „Заедно с присъденото червено знаме се прикрепва и духов оркестър! Той по цели дни свири на победителите по време на работа и по време на вкусното хранене“ (фот. 29). Вкусното ядене не го виждаме на снимката, но пък виждаме един прожектор. Това е за нощните работи. Волгоканал се строи денонощно.^[27] Във всяка затворническа бригада има тройка по съревнованието. Отчитане и резолюция! Резолюция — и отчитане! Резултатите от щурма за водозащитна преграда през първата петдневка! През втората петдневка! Общолагерен вестник „Превъзпитание“. Неговият лозунг: „*Да потопим своето минало на дъното на канала!*“ Неговият призив: „*Да работим без почивни дни!*“ Общ възторг, общо съгласие! Член ударник казва: „Разбира се. За какви почивни може да става дума? *Волга не признава почивни дни*, водата всеки момент може да се покачи.“ А как е с почивните дни Мисисипи?... — Дръжте го, той е кулашки агент! Точката по задълженията гласи: „Да се пази здравето на всеки член от колектива.“ О, каква човечност! Не, ето за какво било — „за да се намали броят на неизлизащите на работа“. „Да не се боледува и да не се ползват освобождавания от работа!“ Червени дъски. Черни дъски. Дъски за показателите: дните, оставащи до предаването на строежа, какво е направено вчера, какво днеска. Почетна книга. Във всяка барака — почетни грамоти, стентабла на превъзпитанието, графици, диаграми (колко ли безделници търчат и пишат). Всеки затворник трябва да бъде в курса на целия политически живот на страната! Ето защо на развода (за сметка на сутрешното време, разбира се) — производствена

петминутка, а след завръщането в лагера (когато краката не те държат) — политическа петминутка. В обедните часове не се разрешава на арестантите да се пръсват или да спят — събират ги на политически четения! Щом на свобода се изучават Шестте условия на другаря Сталин, значи и всеки лагерник трябва да ги зубри наизуст!^[28] Щом на свобода е в сила постановление на Съвета на народните комисари за уволняване при самоотлъчка, то и тук следва разяснителна работа: всеки, който днес отказва да работи и симулира след освобождаването си, ще бъде заклеймен с презрението на масите в Съветския съюз. Такъв е редът: за да получиш званието ударник (и, ще рече, допълнителна храна) — не са достатъчни само производствени постижения! Необходимо е още: а) да се четат вестници; б) да обичаш своя канал; в) да умееш да разказваш за неговото значение.

ПЛАКАТИ НА СЪРЕВНОВАНИЕТО

(фот. 27)

(фот. 28)

Оркестърът на канала (фот. 29)

И — чудо! О, чудо! О, преображение и възнесение! „Ударникът“ престава да усеща дисциплината и труда като нещо, натрапено му отвън, а — като *вътрешна потребност*! (Е, наистина, е, разбира се, нали свободата не е свобода, а осъзната решетка.) Нови социалистически форми за поощряване! — раздаване на значки за ударен труд. И какво мислите, какво мислите? „Значката за ударник се цени от работниците *по-високо от дажбата*!“ Да, по-високо от дажбата! И цели бригади *самоволно излизат на работа два часа преди развода*“. (Ах, какъв произвол! И как ли ще трябва да постъпи конвоят?) И остават там и след завършването на работния ден! В буря? — работят и в буря! (Нали конвоят няма да ги пусне.) Ето каква е тя, ударната работа!

О, горене! О, кибритени клечки! Въобразявах си, че ще горят с десетилетия...

А техниката, за нея говорихме на Беломор: на нанагорницето ръчната количка се издърпва, прикачена отпред за кука — как иначе ще я изкачиш догоре? (Фот. 30) Иван Немцов изведнъж решава да върши работа за *петима*! Речено-сторено: изхвърля за една смяна... 55 кубически метра пръст!^[29] (Да пресметнем: това са по 5 кубометра на час, един кубически метър за 12 минути — дори при най-леката земна

маса, опитайте!) Обстановката е такава: помпи няма, кладенците не са готови — срещу водата се бориш с голи ръце! А жените? Повдигат самостоятелно камъни по 4 пуда!^[30] Преобръщат се колички, камъните летят връз главите и краката. Нищо, справяме се! Ту — „до кръста във вода“, ту — „непрекъснати 62 часа работа“, ту — „три дни 500 човека дълбаят замръзналата земя“ — и то без полза. Нищо, справяме се!

Теглене на количките (фот. 30)

*Щастието си с лопата боева
откопахме дръзко край Москва!*

Онова „особено весело напрежение“, което донасят от Беломорско-Балтийския канал. „На щурм вървахме с песни весели и буйни“...

*И в хубаво, и в лошо време
над нормата пак ще дадеме!*

А ето ви и самите ударнички (фот. 31), пристигнали са за събора на ударниците. Отстрани, до влака — началникът на конвоя, отляво още един конвой. Нещо не твърде въодушевени и щастливи са лицата им, макар че тези жени не трябва да мислят нито за децата, нито за дома си, а само за канала, който така са обикнали. Времето е доста студено, някои са с валенки, други с ботуши, но ето я втората отляво на първия ред — крадла с крадени обувки — къде другаде да се поперчи, ако не на събора? А ето и друг такъв събор (фот. 32). На плаката: „Москва с Волга тук ще съберем. Ще завършим бързо с безрезервна дързост!“ А как ще стане всичко това — нека инженерите си поблъснат главите. Лесно се вижда, слабите усмивки са за пред апарата, а изобщо тези жени са твърде уморени, едва ли ще вземат думата, а чакат от събора поне веднъж добре да ги нахранят. Това са предимно обикновени селски лица^[31]. А на пътеката стърчи един от самоохраната, Юда, много му се иска да излезе на снимката. А ето (фот. 33) и една ударна бригада, технически напълно обзаведена с коне и каруци, тъй де, не е вярно, че разчитаме само на голите си ръце!

Ударнички (фот. 31)

Събор на ударниците (фот. 32)

Женска ударна бригада (фот. 33)

Но тук се натъкваме на малка спънка — „след завършването на Беломорканал се появяват в различни вестници доста много ликуващи статии, парализиращи спласващото действие на лагерите... Толкова се прекалява с описанията на Беломор, че пристигащите на канала Москва — Волга очакват реки от масло и мед и предявяват *невероятни* претенции към администрацията“ (дали не са стигнали дотам да искат чак чисто бельо?). Така че, като ще лъжеш, лъжи, но с мярка. „Над нас и днес се вее знамето на Беломор“ — пише вестник „Превъзпитание“. Умерено. И достатъчно.

Впрочем и на Беломорканал, и на Волгоканал не си правят илюзии: „лагерното съревнование и ударничеството трябва да бъдат свързани с цялата система на привилегиите“, за да могат привилегиите „да стимулират ударничеството“. „Главната основа на съревнованието е *материалната заинтересованост*.“ (?! — дали не сме се отметнали? Не сме ли се обърнали на сто и осемдесет градуса? Провокация! Не се поддавайте!) И е замислено така, че от производствените показатели да зависят и храненето, и жилището, и облеклото, и бельото, и честотата в посещението на банята (който работи лошо — нека ходи с дрипи и въшки!), и предсрочното освобождаване, и почивката, и свижданията! Връчването например на ударническа значка е чисто социалистическа форма на поощряване. Но когато значката дава право на предсрочно продължително свиждане, тя става по-ценна и от дажбата!...

„След като в свободния живот според съветската конституция е в сила принципът *който не работи, не трябва да яде*, защо лагерниците трябва да бъдат поставяни в *привилегировано* положение?“ (Най-трудното при организирането на лагерите е да не се допусне те да станат места за привилегии!) Графикът в Дмитлаг (от Г. Димитров): санкционен казан — мътна вода, санкционна дажба — триста грама. Сто процента дават право на осемстотин грама и на допълнителни 100 грама срещу заплащане в лавката. И тогава „подчиняването на дисциплината започва от егоистичните мотиви (заинтересоваността от подобряване на дажбата) — и се издига до социалистическата заинтересованост от червеното знаме“!

Но главното са приспаданията! Приспаданията! (Зачитането на един отработен ден за повече, което се приспада от присъдения срок.) Щабовете по съревнованието дават на затворника характеристика. За приспаданията е необходимо не само да бъдеш превъзпитан, но и да си

заангажиран в обществена работа! А на онзи, който в миналото е бил нетрудов елемент, приспадат по-малко дни, броят им е мизерен. „Той може само да се замаскира, но не и да се поправи! Той има нужда да прекара по-дълго в лагера, да бъде проверен.“ (Например кара количка по нанагорнището — а може би не работи, а само си дава вид?)

И какво правят предсрочно освободените?... Как какво? Те се *самозакрепват*! Толкова са обикнали канала, че не искат да го напуснат! „Те до такава степен се увличат, че след като се освободят, остават на изкопчийски работи до края на строежа!“^[32] (Доброволно да возят колички по нанагорнището. Трябва ли да вярваме на автора? Разбира се. Нали в паспорта е сложен щемпелът: „бил е в лагерите на ОГПУ“. И повече никъде няма да ти дадат работа.)

Но какво е това? Развалила се е машинката за славеево чуруликане — и при това прекъсване долавяме умореното дишане на правдата: „дори и престъпният свят е обхванат от съревнованието едва 60%“ (щом вече и крадците не се съревновават!...); „лагерниците често намират, че привилегиите и наградите се раздават неправилно“; „характеристиките се пишат шаблонно“; „дневалният минава по характеристиките системно като ударник изкопчия, за което му се приспада от лагерния срок, докато истинският ударник е лишаван от това право“;^[33] „мнозина (!) изпитват чувство на безнадеждност“.^[34]

А славеевото чуруликане отново се подема, но с метални нотки! Нали помните най-главното поощрение? „Жестоко и безпощадно налагане на дисциплинарни наказания“! Заповед на ОГПУ от 28. 11. 1933 г. (и това — за през зимата, за да не се разтакават на работа)! „Всички непоправими лентяи и симуланти да бъдат изпращани в отдалечените северни лагери с пълно лишаване от право на привилегии. Злостните отказвачи и подстрекатели да бъдат предавани на съда на лагерните колегии. При най-малък опит за проваляне на желязната дисциплина всички да бъдат лишавани от вече получените привилегии и предимства.“ (Например за опит да се сгрееш до накладения огън...)

И все пак отново пропуснахме най-главното звено, ех, ама и ние! Всичко казахме, без най-главното. Чуйте, чуйте! „Колективността е принцип и метод в съветската трудово-изправителна политика.“ Нали трябва да има „трансмисии от администрацията към масите“! „Само опряна на колективите, многобройната администрация на лагерите

може да променя съзнанието на затворниците.“ „От нисшите форми на колективната отговорност до висшите форми: въпрос на чест, въпрос на слава, въпрос на доблест и геройство!“ (Оплакваме се от своя език, че с вековете избледнявал. А ако се замислим — не! Той става все по-благороден. Някога са казвали като файтонджии: юзди! А сега: трансмисии! Навремето — всяка коза за свой крак. А сега вече е колективна отговорност.)

„Бригадата е основна форма за превъзпитание“ (заповед по Дмитлаг, 1933). „Това ще рече, *доверие към колектива*, което е невъзможно при капитализма!“ (Но напълно възможно при феодализма: провинил се някой селяк, съблечи всички до един и ги наложи с тояги. А е благородно все пак: *доверие към колектива*.) „Това ще рече, самоинициатива от страна на лагерниците в превъзпитанието.“ „Това е психологическо обогатяване на личността от страна на колектива“! (Не, наистина какви думички! Ами че с това психологическо обогатяване Авербах направо ни взема ума! Ето какво е да си учен човек.) „Колективът *повишава* чувството за човешко достойнство на всеки затворник и по този начин препятствува осъществяването на всякаква система за морално потискане!“

И ето че тридесет години след Ида Авербах се случи и на мен да кажа две думи за бригадата, просто за това как стоят там нещата, а на Запад хората съвсем превратно, съвсем изопачено са разбрали това: „Бригадата е основният принос на комунизма в науката за наказанията (което е съвсем вярно, това и Авербах не го отрича)... Тя е колективен организъм, който живее, работи, храни се, спи и страда едновременно в една безжалостно-принудителна симбиоза.“^[35]

О, без бригадата лагерът все още може да се преживее! Без бригадата все още си личност, все още избираш линията на поведението си. Без бригадата можеш поне гордо да умреш — в бригадата и да умреш ще ти позволят само подло, по корем. От началника, от десетника, от надзирателя, от конвоя — от всички тях можеш да се скриеш и да издебнеш минутка за почивка, някъде ще се напънеш по-слабо, другаде ще вдигнеш по-леко. Но от *трансмисиите* — от другарите по бригада, няма где да се скриеш, няма нито спасение, нито пощада за теб. Ти не можеш *да не искаш* да работиш, не можеш да предпочетеш смъртта пред работата, подчинен на съзнанието, че си политически. Няма такива работи! Щом си излязъл извън зоната, щом

са те отметнали на изхода — всичко свършено този ден от бригадата ще се дели вече не на 25, а на 26, и целият бригадирски процент ще падне заради теб от 123 на 119, от рекордъорския казан бригадата ще мине на редовно хранене, всички ще загубят просената каша и стоте допълнителни грама хляб. А твоите другари ще дебнат как работиш къде по-добре от всякакви надзиратели! И бригадирският юмрук ще те накаже по-вразумяващо от целия народен комисариат на вътрешните работи!

Та ето какво представлява *самоинициативността* в *превъзпитанието*. Ето какво представлява *психологическото обогатяване на личността от страна на колектива*.

Сега вече сме съвсем наясно по тези неща, но на Волгоканал самите организатори още не смеят да вярват какъв здрав нашийник са намерили. За тях обикновената обща бригада е на последно място и само *трудовият колектив* се разбира като висша чест и поощрение. Дори през май 1934 г. половината от зековете в Дмитлаг са още „неорганизирани“, тях... *не ги приемат* в трудовите колективи! Взимат ги в „трудовите артели“, и то не всички: без свещениците, сектантите и изобщо вярващите (който се откаже от религията — а целта си заслужава това! — го приемат с месечен изпитателен срок). В трудовите колективи приемат без желание осъдените по Петдесет и осми, и то ако присъдата е по-малка от пет години. Колективът си има свой председател, съвет, а демокрацията в него е съвсем необузdana: събранията на колектива се свикват само с разрешението на културно-възпитателната част и само в присъствието на ротния (ами да, има още и роти!) възпитател. Разбира се, в сравнение със сбирщината колективите ги поддържат с допълнителна храна: на най-добрите колективи предоставят зеленчукови градини в зоната (не отделно за хората, а по колхозния начин — за добавка в общия казан). Колективът се дели на секции и през всеки свободен час се занимават ту с проверка на бита, ту с разглеждане на кражбите и прахосването на държавното имущество, ту с издаването на стенвестници, ту с разглеждане на дисциплинарните нарушения. На събрание на колективите по цели часове се обсъжда важно въпросът: *как да бъде превъзпитан лентяят Вовка? Симулантът Гришка?* Колективът има дори правото сам да изключва своите членове и тогава не им се приспада нищо от срока, но администрацията много по-сурово, разпуска цели колективи,

„продължаващи престъпните традиции“ (тоест ако не водят колективен живот). Най-увлекателни обаче са периодичните *чистки* на колективите — от лентяи, от недостойни, от доносници (представящи трудовите колективи като взаимношпионски организации) и от проникналата агентура на класовия враг. Установява се например, че еди-кой си, вече в лагера, прикрива кулашкия си произход (за което всъщност е попаднал в лагера) — и ето че този път го заклеят и изгонват — не от лагера, разбира се, а от трудовия колектив. (Художници реалисти! О, пресъздайте тази картина: „Чистка в трудовия колектив!“ Тези бръснати глави, тези изтощени лица с напрегнати изражения, тези парцали по телата им — и тези озлобени оратори! Ето оттук типажът добре проличава (фот. 34). А на когото е трудно да си го представи, да знае, че и на свобода е същото. И в Китай също.) И чуйте: „*Задачите и целите на чистката се довеждат до знанието* на всеки лагерник предварително. След това пред лицето на обществеността всеки член на колектива дава отчет.“^[36]

Озлобени типажи (фот. 34)

А още — *разобличаване на псевдоударниците!* Или избори за култсъвети! Или мъмрене на тези, които трудно ликвидират своята неграмотност! Или самите занятия по ликвидирането на неграмотността: „Не сме ро-би! Ро-би не сме!“ Или песните?

*Този край на гори и блата
ще ни стане щастлива родина.*

Или направо напират от гръдта:

*И даже най-прекрасните ни песни
не ще разкажат никога докрай
как на земята няма по-чудесна
от нашата страна — същински рай.*^[37]

Та всичко това, казано на лагерен език, е да чуруликаш.

О! Дотам ще те докарат, че ще проплачеш за ротмистър Курилко, за простата къса пътечка, водеща към разстрела, за явното соловецко безправие.

Боже! На дъното на кой канал да потопим *това* минало?!

[1] ЦГАОР, ф. 393, оп. 78, ед.хр. 65, лл. 369-372. — Б.а. ↑

[2] Тази е официалната дата, а фактически от 1930 г., но организационният период е скрит заради краткостта на сроковете, славата и историята. И тук тухта... — Б.а. ↑

[3] „От тюрем к воспитательным учреждениям“, с. 136-137. — Б.а. ↑

[4] „Собрание Законов СССР“, 1929, № 72. — Б.а. ↑

[5] *Торгсин* — Общосъюзно обединение за търговия с чужденци. — Б.пр. ↑

[6] „Беломорско-Балтийский канал имени Сталина“. История строительства. Госиздат. „История фабрик и заводов“, 1934, стр. 213, 216. — Б.а. ↑

[7] Чудесното семейство на Свердлови остава някак си в сянката на революционната история, благодарение на ранната смърт на Яков, успял обаче добре да се включи в извършваните екзекуции, в това число и на царското семейство. Та ето — това са милите му племенници, плюс още синът му Андрей, изключителен следовател палач (че и на всичко отгоре, от любопитство, се представял за арестуван и влизал в килията като уху). А жената на Свердлов Клавдия Новгородцева пази в дома си елмазно-брилянтовия *партиен фонд*, награбен от болшевиките през революцията: бандата на Политбюро приготвя този запас за в случай, че властта се провали и се наложи бързо да напусне държавните здания. — Б.а. ↑

[8] Така решават да ги нарекат за повдигане на духа (или в чест на злополучната трудова армия?). — Б.а. ↑

[9] М. Берман — М. Борман, отново разлика само в една буква... Айхманс — Айхман — Б.а. ↑

[10] Ю. Куземко. „3-й шлюз“. Издание Культурно-воспитательного отдела Дмитлага, 1935. „Не подлежи на разпространение извън лагера.“ Заради редкостта на изданието може да ви препоръчаме едно друго съчетание: „Каганович, Ягода и Хрущов инспектират лагерите на Беломорканал“. D. D. Runes. „Despotism“, NY, 1963, p. 262. — Б.а. ↑

[11] Постановление Совета Народных Комиссаров, Москва, Кремль, 2.8.1933. „Беломорско-Балтийский канал“, с. 401. — Б.а. ↑

[12] „Беломорско-Балтийский канал“, с. 82. — Б.а. ↑

[13] Така че това е едно от най-ранните мошенически заведения от Райските острови. Тук се споменава и за още едно подобно: Специално конструкторско бюро в Ижорския завод, конструирало първия знаменит блуминг. — Б.а. ↑

[14] От ВОХР — военизирана охрана. — Б.пр. ↑

[15] Подчинявам се на това «ф» само защото в случая цитирам. — Б.а. ↑

[16] На августовския събор на каналоармейците Л.Коган провъзгласява: „Не е далеч съборът, който ще бъде последен в системата на лагерите... Не са далеч годината, месецът и денят, когато изобщо няма да са нужни трудово-изправителни лагери.“ Вероятно разстрелян, той така и не е узнал колко жестоко се е излъгал. А впрочем може би той и сам не е вярвал на това, което говори? — Б.а. ↑

[17] Впрочем тя си спомня, че бежанците от Украйна са пристигали в Медвежегорск да намерят някаква работа близо до лагера и така да се спасят от глада. Зековете ги викали и от зоната изнасяли на своите да хапнат! Твърде правдоподобно. Само дето не всички са съумели да се измъкнат от Украйна. — Б.а. ↑

[18] „Инструкция всем партийно-советским работникам и всем органам ОГПУ, суда и прокуратурам“, 8.5.1933. Архив Смоленского обкома ВКП(б). Публикувана в „Социалистический вестник“, Ню-Йорк—Париж, 1955, № 4 (681), с. 52. — Б.а. ↑

[19] „Половин живот“. — Б.пр.; друг възможен превод по асоциация — „Полуживот“ — Бел.NomaD. ↑

[20] А. Прусак. Из истории Беломорканала. „Вопросы истории“, 1945 г., № 2, с. 143. — Б.а. ↑

[21] Сред тях и Алексей Н. Толстой, преминал по канала (трябвало е да плати за своето положение), „с плам и вдъхновение разказваше за видяното, като рисуваше примамливи, почти фантастични и в същото време реални... перспективи за развитието на района и влагаше в разказа си цялата жар на творческото си увлечение и писателско въображение. Той буквално се задъхваше да говори за труда на строящите канала, за *модерната техника* (курсивът мой — А.С.)...“ Богданов-Березовский. „Встречи“. Изд-во „Искусство“, М., 1967, с. 58. — Б.а. ↑

[22] Главно управление държавните тайни в печата. — Б.пр. ↑

[23] И. Л. Авербах. „От преступления к труду“, под ред. Вишинского. Изд-во „Советское законодательство“, 1936. — Б.а. ↑

[24] Пак там. — Б.а. ↑

[25] Предисловие на Вишински към сборника „От тюрем...“ — Б.а. ↑

[26] Предисловие на Вишински към книгата на Авербах. — Б.а. ↑

[27] Използува се оркестър и в други лагери: строяват, го на брега и свири там няколко денонощия подред, докато затворниците разтоварват без смяна и без почивка дървените трупи от шлепа. И.Д.Т. бил оркестрант на Беломор и си спомня: оркестърът озлобяваше работниците (оркестрантите са освобождавани от общите работи, имат самостоятелно легло, носят военна униформа). Крещят им: „Лентяи, паразити! Елате тук да бачкате!“ — Б.а. ↑

[28] Трябва да отбележим, че интеллигентите, докопали се до ръководни длъжности на канала, използват умно тези шест условия: „Всеобхватно да се използват специалистите“? — значи изтеглете инженерите от общите работи. „Да не се допуска текучество на работната сила“? Значи забранете етапите! — Б.а. ↑

[29] Ю. Куземко. „За шлюз“. Дмитлаг. 1935. — Б.а. ↑

[30] Брошура „Каналоармейка“, Дмитлаг, 1935. „Не подлежи на разпространение извън лагера“. — Б.а.; Един пуд = 16,38 кг. — Б.пр. ↑

[31] Всички снимки са от книгата на Авербах. Тя ни предупреждава: никъде не са снимани кулаци и вредители (тоест само най-добри селски и интеллигентски лица), ще рече, „още не е дошло времето“ и за тях. Уви, вече няма и да дойде. Мъртвите не могат да се върнат. — Б.а. ↑

[32] И. Л. Авербах. „От преступления к труду“, с. 164. — Б.а. ↑

[33] У нас всичко се върши с краката нагоре и дори наградите понякога водят до обратния резултат по най-нелепия начин. За отлична работа в един от архангелските лагери на ковача Парамонов му приспадат две години от присъдените му десет. Това е причината край на осмата му година да се случи през военните години и като излежаваш по Петдесет и осми член, той не е освободен, а оставен „до специално (отново специално) разпореждане“. Когато войната свършва, осъдените по същото с Парамонов дело излежават десетте си години и са освободени. А той бяхти още цяла година след тях. Прокурорът се запознава с жалбата му, но нищо не може да направи: „специалното разпореждане“ остава още в сила по целия Архипелаг. — Б.а. ↑

[34] V съвещание на правниците през 1931 г. ненапразно порицава това начинание: „широкото и с нищо неоправдано условно-предсрочно освобождаване и приспадане на работните дни... прави нереални съдебните присъди, подронва наказателната репресия и отстъпва от класовата линия“. — Б.а. ↑

[35] Ernst Pawel. „The Triumph of Survival“. — The Nation, 1963, 2 Febr. — Б.а. ↑

[36] Всички непосочени цитати в тази глава са по книгата на Авербах. Но понякога комплектувах заедно различни нейни фрази, друг път съкращавах непоносимото многословие — все пак за дисертацията си тя е трябвало да разтяга, а ние не разполагаме с толкова място. Смисъла им обаче не съм изопачил никъде. — Б.а. ↑

[37] Песенные сборники Дмитлага, 1935. А музиката се е наричала каналоармейска и в конкурсната комисия са влизали живеещите на свобода композитори Шостакович, Кабалевски, Шехтер... — Б.а. ↑

ЧЕТВЪРТА ГЛАВА

АРХИПЕЛАГЪТ СЕ ВКАМЕНЯВА

А часовникът на историята бие.

През 1933 г. на януарския пленум на ЦК на ЦКК, вече конкретно замислил практически цифри колко още и още двуноги в тази страна да ликвидира, Великият вожд обявява, че толкова обещаваното от Ленин и толкова жадуваното от хуманистите „отмиране на държавата ще дойде не чрез отслабването на държавната власт, а чрез нейното *максимално засилване, необходимо, за да се ликвидират остатъците от умиращите класи...*“ (Курсивът мой. — А. С.) А тъй като те доживяват края на дните си, „апелирайки към изостаналите слоеве от населението и мобилизирайки ги срещу съветската власт“ — а пък към изостаналия слой може да причислим и всеки човек от неумиращата класа, — стигаме до това, че: „Искаме да свършим с тези елементи бързо и без особени жертви.“^[1] (Как именно „без особени жертви“, Бащата не пояснява.)

Това е толкова неочаквано гениално, че не е достъпно за ума на всеки, но Вишински е на своето място като верен съучастник и незабавно подхваща: „И следователно *максимално укрепване* на трудово-изправителните учреждения!“^[2]

Встъпване в социализма чрез *максимално укрепване* на тъмницата! — това не е виц от хумористично списание, а думи на генералния прокурор на Съветския съюз! Така че „ежовите ръкавици“^[3] са налице и без Ежов.

Ами че втората петилетка, ако някой си спомня (само че никой у нас нищо не помни; паметта е най-слабото място у руснаците, особено паметта за злото), втората петилетка покрай блестящите си (до ден-днешен неизпълнени) задачи има и такава: „Да се изкоренят отживелиците на капитализма в съзнанието на хората.“ Ще рече, това изкореняване да се завърши още през 1938 г. Разсъдете сами, защо е трябвало толкова бързо да се изкоренява?

„Съветските места за лишаване от свобода на прага на втората петилетка в никакъв случай не само не губят, но дори засилват своето

значение.“ (Не е изтекла и година от предсказанието на Коган, че лагери изобщо няма да има в близкото бъдеще. Но той не е знаел януарския пленум.) „В епохата на встъпването в социализма ролята на трудово-изправителните учреждения като оръдие на пролетарската диктатура, като орган за репресия, като средство за принуда и възпитание (принудата е вече на първо място) трябва да се засили дори още повече с годините.“^[4] (А по дяволите ли да иде иначе НКВД при социализма?)

Кой ще упрекне нашата Прогресивна Теория в изоставане от практиката? Всичко това е публикувано черно на бяло, но ние не умеехме още да четем. 1937 година бе публично предсказана и обоснована.

Ала какво наистина става с Архипелага през 1937 г.? В съответствие с Вишински Архипелагът значително „укрепва“: рязко нараства неговото население. Но въпреки разпространената представа това става далеч не само за сметка на арестуваните през 1937 г. свободни граждани: превръщат се в зекове и „спецпреселниците“. Това е приключването с колективизацията и разкулачването, с тези, които са могли да останат живи и в тайгата, и в тундрата, разорени, без покрив над главата, без покъщнина и сечива, благодарение на здравата им селска жилка такива още неизмрели остават милиони. И ето че „специалните селища“ за заточените престават да бъдат такива — но не за сметка на това, че ги оставят да се върнат по предишните си места или на свобода, не, тях изцяло ги включват в ГУЛАГ. Такива селища се обграждат с бодлива тел, ако това не е извършено още порано, и се превръщат в лагерни пунктове (целият Норилски комбинат възниква по този начин), с течение на времето други пък биват етапирани в други лагери вече като зекове (децата им — в детски домове). Ето ви и многомилionната добавка — отново селска! — която определя главния прилив на Архипелага през 1937 г. Макар в самото село през същата година да няма такива масови арести както в града (впрочем също популярни несръчно) — като цяло населението на Архипелага е предимно селско, както си спомнят свидетелите.

Ето как Архипелагът нараства до тези гигантски размери — но дали режимът може да стане още по-суров? Излиза, че може. Пометени са с рунтава лапа всички фльонги и джувчици. Трудови колективи ли? Да се забранят! Виж ти какво измислили —

самоуправление в лагерите! По-сполучливо нещо от бригадите и така няма да бъде измислено. Какви ти политбеседи? Да се прекратят. Затворниците трябва да работят и съвсем не е задължително да разбират. На Ухта били обявили „ликвидация на последната вагонка“? Политическа грешка! Да не би пък на пружинени легла да искате да ги поставяме? Да ги натикаме във вагонките, че и двойно повече! Приспадане на присъдените срокове? Първо тях трябва да отменим! Иначе излиза, че съдилищата работят за това, що духа! А как ще бъде с тези, на които вече нещо е приспаднато от присъдата? Да се смята за недействително. А свижданията, които още се разрешават в някои лагери? Да се забранят повсеместно. В един затвор са дали да бъде погребан навън трупът на някакъв свещеник. С всички ли сте? Ето ви повод за антисъветски демонстрации. Това трябва да се наказва за наизидание! Да се разясни: труповете на умрелите принадлежат на ГУЛАГ, а гробовете им са абсолютно секретни. Професионално-технически курсове за затворници ли? Да се закрийт! Да са учили, докато са били на свобода. Какво ВЦИК? Какво решение на ВЦИК? Подписано от Калинин?... Тук сме НКВД. Като излязат на свобода, нека сами се учат. Графици, диаграми? Да се смъкнат от стените, които след това да се варосат. А може и да не се варосват. Що за ведомост е това?

Заплати за затворниците ли? Окръжно на ГУМЗАК от 25. 11. 1926 г., двадесет и пет процента от заплащането на работника да съответствува на квалификацията в горската промишленост? Млък! Да се скъса. Самите вас ще лишим от заплати! Затворник, че и да му се плаща отгоре на това! Да се благодари, че не са го разстреляли. Трудово-изправителният кодекс от 1933 г.? Забравете го завинаги, да се из земе от всички лагерни сейфове! „Всяко нарушение на общосъюзните кодекси за труда... само след съгласуване във ВЦСПС? Как ли не! Член 75 — «при по-тежка работа да се увеличи дажбата»?“ Кръ-гом! При по-леката — да се намалява. Точно така, хем и фондовете ще са цели.

Трудово-изправителният кодекс с неговите стотици членове като да бе погълнат от акула и двадесет и пет години след това не само никой не го чу, ни видя, но дори и не подозираха подобно название.

Раздрусват Архипелага и се убеждават, че още като се почне от Соловки и толкова повече по време на каналите, цялата лагерна

машина се е разхлабила недопустимо. И ето че се залавят да я стегнат.

Преди всичко охраната не я бива за нищо, това не са изобщо лагери: по наблюдателните кули има часови само нощем; на стража стои един-единствен невъоръжен пазач, когото лесно може да уговориш и да излезеш за известно време; в зоната се допуска да има газени фенери; няколко десетки затворници се съпровождат до работата им от един-единствен войник. Сега вече около цялата зона е прокарано електрическо осветление (при политически надеждни електротехници). Бойците от охраната получават боен устав и военна подготовка. В задължителните служебни щатове се включват обучени овчарски кучета с прикрепени към тях кучкари и треньори с отделен устав. Лагерите добиват най-сетне напълно съвременния си известен на нас вид. Тук не може да се проследи в колко битови дреболии е стегнат и доведен до крайна строгост лагерният режим. И колко само дупчици са открити, през които дотогава все още е възможно Архипелагът да бъде наблюдаван *отвън*. Всички тези връзки сега вече са прекъснати, дупките запушени, прогонени са и разните там последни „наблюдателни комисии“.

В книгата не ще се намери друго място, където да обясним какво е това. Нека си позволим по-дълъг коментар за любознателните.

Лицемерното буржоазно общество е измислило, че трябва да следи за състоянието на местата за изолация и за хода на превъзпитанието на арестантите. В царска Русия съществуват „дружества за опекунство над затворите“ — „за подобряване на физическото и нравственото състояние на арестантите“, както и, благотворителни затворнически комитети и дружества за затворнически патронаж. В американските затвори пък наблюдателните комисии от представители на обществеността през 20-те и 30-те години вече придобиват широки права: дори за предсрочно освобождаване (не ходатайство за него, а направо освобождаване, без съд). Впрочем нашите диалектически законоведи сполучливо възразяват: „Не трябва да забравяме *от средите на кои класи* се съставят комисииите

— те приемат решения в съответствие със своите класови интереси.“

У нас нещата стоят по-иначе. С първата „Временна инструкция“ от 23. 7. 1918 г., създава първите лагери, се предвижда създаването на Разпределителни комисии при губернските Наказателни отдели. Те разпределят всички осъдени по седем вида лишаване от свобода, учредени в ранната РСФСР. Тази работа (заменяща сякаш съдилищата) е толкова важна, че Народният комисариат на правосъдието в отчета си от 1920 г. нарича дейността на разпределителните комисии „нерв на наказателното дело“. Съставът им е много демократичен, през 1922 г. например това е Тройката: началник на губернското управление на НКВД, един член на президиума на губернския съд и началникът на местата за изолация в дадена губерния. По-късно към тях се присъединяват по един човек от губРКИ и Губпрофсъвета. Но вече към 1929 г. са страшно недоволни от тях: те прибягват до предсрочно освобождаване и до привилегии за класово чуждите елементи. „Това е десноопортюнистична практика на ръководството на НКВД.“ Ето я причината разпределителните комисии да бъдат отменени през същата тази година на Великия прелом, а мястото им да бъде заето от Наблюдателни комисии, за председатели на които се назначават съдии, а за членове — началник на лагера, Прокурор и представител на *обществеността* — от средата на работниците в надзорсъстава, от милицията, от районния изпълнителен комитет и от комсомоли. Както точно възразяват нашите юристи, не трябва да се забравя от средите на кои класи... Ах, простете, това вече го писах... На Наблюдателните комисии се възлага: от НКВД — да решават въпросите по приспадането на срока и предсрочното освобождаване, от ВЦИК (ще рече, от парламента) — попълно да следят изпълнението на промишлено-финансовия план.

Та тъкмо тези наблюдателни комисии са разпуснати в началото на втората петилетка. Откровено казано, никой от

затворниците не охва от тази загуба.

Апропо и за класите, щом стана вече дума за тях. Един от авторите на същия този сборник — Шестакова, въз основа на материалите от 20-те и началото на 30-те години прави „странен извод за сходството между социалния състав в буржоазните затвори и у нас“: за нейна собствена изненада се оказва, че и тук, и там лежат... трудещи се. Е, естествено, тук има някакво диалектическо обяснение, но тя не го намира. Ще добавим от себе си, че това „странно сходство“ е донякъде нарушено през — 1937–1938 г., когато освен огромното селско попълнение в лагера прииждат и хора с високо държавно положение. Но много скоро съотношението се възстановява. Всички многомилionни потоци през войната и след нея са само потоци от трудещи се.

Попътно и лагерните „фаланги“, макар че в тях, струва ми се, вече прозира социализмът, през 1937 г. за отлика от Франко са преименувани в „колони“. Оперативните работници в лагера, които дотогава се съобразяват със задачите на общата работа и плана, този път придобиват напълно самостоятелно ръководно значение в ущърб на всяка производителна работа, на всеки щат от специалисти. Не ликвидират наистина културно-възпитателната част, но то е отчасти защото чрез нея е удобно да се събират доноси и да се намират доносници.

Така около Архипелага се спуска желязна завеса. Никой освен офицерите и сержантите от НКВД не може вече да влиза и излиза през лагерния портал. Установява се хармоничен ред, който и самите зекове скоро свикват да смятат за единствено възможен, какъвто и ще го описваме в тази част от книгата — вече без развяването на червени парцали и повечето като трудов, отколкото като „изправителен“.

И тогава лъсват вълчите зъби! И тогава зейват бездните на Архипелага!

— *С консервени кутии ще те обуя, и пак ще идеш на работа!*

— *Не стигнат ли траверсите, вас ще сложа!*

Тъкмо тогава през Сибир започват да се движат товарни ешелони с картечница върху всеки трети покрив и арестантите по Петдесет и осми член ги натикват в изкопи за по-голяма сигурност. Тъкмо тогава, още преди първия изстрел на Втората световна война, когато цяла Европа още танцува фокстрот, в Мариинското *разпределително управление* (вътрешнолагерен препращателен пункт в Мариинските лагери) не успяват да се изчистят от въшките и ги свалят от дрехите с пелинови метлички. Пламва тиф — и за късо време 15 000 (петнадесет хиляди) умрели са захвърлени в един ров — прегънати, голи, с дори изрязани от тях за икономия долни гащи. (За тифа във Владивостокския транзитен затвор вече писахме.)

И само с една придобивка от миналите години ГУЛАГ не се разделя: с поощряването на рецидивистите, на измета на обществото, На тях още по-последователно се предоставят всички „командни постове“ в лагера. Още по-последователно ги насъскват срещу осъдените по Петдесет и осми член, позволяват им безпрепятствено да грабят, бият и убиват. Апашите стават нещо като вътрешнолагерна полиция, като лагерни щурмоваци. (През годините на войната в редица лагери напълно отменят надзирателския състав, като доверяват неговата работа на *комендатурата* — на рецидивистите песове, които действуват още по-старателно от надзирателите: ами че никой не им забранява да бият както си искат.)

Разправят, че през февруари-март 1938 г. НКВД получава секретна инструкция: *да се намали броят на затворниците!* (Не чрез освобождаването им, разбира се.) Не виждам тук нищо невъзможно: това е логична инструкция, тъй като не достига нито подслонът, нито облеклото, нито храната. ГУЛАГ изнемогва.

Именно тогава се натръшкват да гният страдащите от подагра. Именно тогава началниците на конвоите започват да проверяват точността на картечния си прицел по препъващите се зекове. Именно тогава всяка сутрин дневалните измъкват след дежурство мъртъвците и ги нареждат на купчини.

На Колима — този Полюс на студа и жестокостта в Архипелага, същият този прелом се извършва с рязкост, достойна за Полюса.

Според спомените на Иван Семьонович Карпунич-Бравен (бивш командир на дивизия 40 и командир на корпус 12, умрял неотдавна, без да завърши записките си, останали разпокъсани), на Колима се

установява неописуемо жесток режим на хранене, работа и наказания. Затворниците гладуват до такава степен, че на извора Заросший изяждат трупа на кон, пролежал през юли повече от седмица, който вони и целият гъмжи от мухи и червеи. На рудника Утиний зековите изяждат половин бъчва грес, докарана за смазване на ръчните колички. На Милга се хранят с лишеи като елените. При затрупване на проходите със сняг раздават за далечните мини по сто грама хляб на ден, без никога да отпуснат за минал период. Безбройните „мръшляци“, неспособни вече да вървят, са мъкнати с шейни от други „мръшляци“, още не толкова отпуснати. Изоставащите ги бият с тояги, насъскват кучетата. По време на работа при 45 градуса под нулата им забраняват да кладат огньове и да се греят (на криминалните това се разрешава). Самият Карпунич изпитва и „студено ръчно сондиране“ с двуметрова желязна сонда и извозването на „торфовете“ (земна маса с чакъл и обли камъни) при 50 градуса под нулата върху шейни, в които се впрягат четирима души (плазовите са от сурово дърво и кошът върху тях — от сурови дъсчени капаци); като пети човек при тях върви бутач от апашите, „отговарящ за изпълнението на плана“, който ги бие със сопа. А ето как началникът на лагпункта Зелдин наказва неизпълняващите нормите (а какво ще рече — неизпълняващи, след като изработеното от тези по Петдесет и осми член винаги измамнически се приписва на криминалните?): зимно време в забоя съблича хората голи, облива ги със студена вода и ги кара да се прибират тичешком в лагера; през лятото пък — отново ги съблича голи, ръцете им се връзват отзад за общ прът, и ги оставя приковани под облаци от комари (войникът от охраната стои с противокомарна мрежа). Най-сетне, просто ги бият с приклади и ги затварят в карцери.

На Милга (в отделния лагерен пункт Елген) при началника Гаврилка за жените, неизпълняващи нормите, тези наказания са по-леки: просто зимно време палатката им не се отоплява (но може да тичат около нея, за да се стоплят), а по сенокос при комарите — незащитена колиба от пръчки (спомени от Слиозберг).

Ще ми възразят, че тук няма нищо ново, никакво развитие: че това е примитивно връщане от кресливо-възпитателните Канали към неприкритите Соловки. Как не! А може би това е Хегеловата триада: Соловки — Беломор — Колима? Теза — антитеза — синтеза? Отрицание на отрицанието, но обогатено?

Така например на Соловки май няма *карета на смъртта*. Имам предвид спомените на Карпунич за Марисния извор (66-и км. Среднеканското трасе). Цели десет дни началникът търпи неизпълнението на нормата. След десетия ден провиненият бива затварян в изолатор при намалена дажба и изкарван въпреки това на работа. Но който и в този случай не изпълнява нормата си — го чака каретата: поставен върху тракторна шейна дървен кош с размери 5х3х1,8 метра от сурови греди, скрепени със строителни скоби. Малка вратичка, вътре без прозорци и без каквото да било, никакви нарове. Вечерта най-провинилите се, затъпели и вече безразлични, ги извеждат от изолатора, вкарват ги в каретата, която се заключва с огромен катинар, и ги откарват с трактора на 3-4 км от лагера в дерето. Някои отвътре крещят, но трактора го откачат от шейната и го връщат след едно денонощие. След едно денонощие катинарът се отключва и трупове се изхвърлят. Снежните виелици ги засипват.

А през лятото на „малките командировки“ за изолатор служи някоя яма в замръзналата почва (в такива ями якутите запазват добре в пресен вид рибата и месото). Покриват ямата отгоре с греди, ако пък я изкопаят по-плитка, затвореният вътре не може да се изправи в цял ръст, а стои и отича, прегънат на две. (Да седне, разбира се, е невъзможно.)

В Отделния лагерен пункт на Експедиционното южно управление неизпълнението на нормите се наказва още по-просто: началникът на ОЛП лейтенант Григориев отива в мината с пистолет — и там всеки ден разстрелва двама-трима неизпълняващи нормата (спомени на Томас-Сговио).

Затягането на колимския режим външно се ознаменува с това, че за началник на УСВИТЛАГ (Управлението на Североизточните лагери) е назначен Гаранин, а за началник на Далстрой вместо командира на дивизията на латишките стрелци Е. Берзин — Павлов. (Апропо съвсем ненужна въртележка, плод на сталинската подозрителност. Какво е пречело на стария чекист Берзин и другарите му да изпълнят новите искания? Прекрасно биха разстрелвали и те.)

Биват отменени (за осъдените по Петдесет и осми член) последните почивни дни (полагат се три такива през месеца, но не ги дават редовно, а през зимата, когато е зле с нормите, изобщо не ги дават), работният ден през лятото нараства до 14 часа, студовете при

45 и 50 градуса под нулата се признават годни за работа и „констатирането“ на непригоден за работа ден се разрешава само от 55 градуса надолу. По произволно решение на отделни началници извеждат на работа и при минус 60. (Мнозина колимчани не си спомнят изобщо за какъвто и да е термометър в своя ОЛП.) На мина Горний отказващите да работят ги връзват за шейни (пак плагиат от Соловки) и така ги влачат до забоя. На Колима става практика конвойят да не пази само затворниците, но да отговаря и за изпълнението на плана им, поради което не трябва да дреме, а вечно да ги подтиква.

Че плюс всичко, без началството, скорбутът също коси хората.

Но и всичко това се оказва малко, още недостатъчно режимно, още недостатъчно намалява броя на затворниците. И започват „гаранинските разстрели“, преките убийства. Понякога под грохота на тракторите, понякога и без. Много лагпунктове са известни с разстрелите си и масовите гробове: и Оротукан, и изворът Полярний, и Свистопляс, и Анушка, и дори селхозът Дукча, но повече от всички останали се прочуват мините Золотистий (началник на лагпункта Петров, оперативни работници Зеленков и Анисимов, началник на мините Баркалов, началник на районния отдел на НКВД Буров) и Серпантинка. На Золотистий извеждат денем бригадите от забоя и веднага ги разстрелват наред. (Това не е в замяна на нощните разстрели, те са си отделно.) Началникът на Юглаг Николай Андреевич Агланов обича, когато пристигне тук, да си подбере на развода някоя от провинените в нещо бригади, заповядва да я отведат настрани и сам започва да стреля с пистолет по изплашените, скупчени хора с радостни крясъци. Трупове не ги заравят, те се разлагат през май — и тогава пращат оцелелите „мръшляци“ да ги заравят — срещу подсилена дажба, дори плюс спирт. На Серпантинка разстрелват всеки ден 30-50 души под навеса близо до изолатора. След това трупове се пренасят с тракторни шейни отвъд хълма. Трактористите, товарачите и гробарите живеят в отделна барака. След разстрелването на самия Гаранин разстрелват и всички тях. Съществува и друга техника: отвеждат обречения до дълбокия шурф със завързани очи и стрелят в ухото или тила му. (Никой не разказва за каквато и да било съпротива.) Серпантинка е закрыта, а изолаторът ѝ е изравнен със земята, както и всичко видимо, свързано с разстрелите. Засипани са и ония шурфове^[5]. В мините, където разстрелите не се извършват

открито, се прочитат или разлепват афишчета, в които фамилните имена са изписани с големи букви, а мотивировките — с дребни: „за контрареволуционна агитация“, „за оскърбление на конвоя“, „за неизпълнение на нормата“.

От време на време разстрелите се прекъсват, тъй като планът по добива на златото се проваля, а по замръзналото Охотско море не могат да докарат нова партида затворници (М. И. Кононенко очаква по този начин на Серпантинка повече от половин година да го разстрелят и остава жив.)

Освен това става все по-явно ожесточението в прибавянето на нови срокове към старите. Гаврик на Милга оформя това картинно: отпред пътуват на коне с факли (полярна нощ), а отзад влачат хора с въжета по земята за ново дело в районното НКВД (30 километра). В други лагпунктове е съвсем делнично: отчетно-разпределителната част подбира хората по фишовете им: наближи ли краят на непрактично краткия им срок, ги викат направо на по 80-100 души и дописват на всеки по нови десет години (разказ на Р.В.Рец).

Аз почти изключвам Колима от обсега на тази книга. Колима в Архипелага е отделен материк, тя е достойна за свои отделни повествования. А на Колима ѝ „провървя“: там успява да остане жив Варлам Шаламов и вече е написал много; там остават живи Евгения Гинзбург, О. Слиозберг, Н. Суровцева, Н. Гранкина и други — и всички те написват мемоари^[6]. Ще си позволя само да приведа няколко реда от В. Шаламов за гаранинските разстрели:

„Много месеци и ден и нощ на сутрешните и вечерните проверки се четяха безчислени заповеди за разстрел. Музиканти от битоваците свиреха туш при 50-градусов студ преди и след прочитането на всяка заповед. Димящи бензинови факли разкъсваха тъматата... Цигарената хартия на заповедта се покриваше със скреж и някой от началниците, четящ заповедта, отмахваше снежинките с ръкавица, за да разчете и извика поредното фамилно име на осъдения на разстрел.“

Така Архипелагът завършва втора петилетка и, ще рече, навлиза в социализма.

* * *

Началото на войната разтърсва островното началство: ходът ѝ отначало е такъв, че би могъл да доведе и до гибелта на целия Архипелаг, а не дай си боже и до това работодателите да отговарят пред работниците. Доколкото може да се съди от впечатленията на зековете от различни лагери, такава насока на събитията поражда две различни поведения у господарите. Едни — по-благоразумните или страхливите, смекчават режима, опитват се да разговарят по-човешки, особено през седмиците на военните поражения. Разбира се, те не могат да подобрят храната или издръжката. Други — от по-упоритите и злобните, напротив, започват да се държат с осъдените по Петдесет и осми член още по-сурово и жестоко, сякаш им предвещават смърт преди всякакво освобождаване. В повечето лагери на затворниците дори не съобщават за началото на войната на 22 юни — типично за нашето необоримо пристрастие към потайността и лъжата! Едва в понеделник на 23-ти зековете узнават от разконвоираните и волнонаемните. И да има някъде радио (Уст-Вим, на много места по Колима), то е изключено през цялото време на нашите военни несполуки. В Уствимлаг изведнъж забраняват писмата до къщи (а да получават такива могат), и близките им решават, че всички са разстреляни. В някои лагери (вътрешно предчувстват насоката на бъдещата политика) започват да изолират тези по Петдесет и осми член от битоваците в строго охранявани зони, поставят по наблюдателните кули картечници и открито им заявяват пред строя: „Вие тук сте заложници! (Ах, още действа зарядът на Гражданската война! Как трудно се забравят тези думи, колко лесно е да си ги спомниш!) Ако Сталинград падне — всички ще ви разстреляме!“ С такова настроение туземците разпитват за сводките: държи ли се Сталинград, или вече са го взели. На Колима в такива спецзони събират немци, поляци и по-видните от Петдесет и осми член. Но започват веднага (август 1941 г.) да освобождават изобщо поляците.^[7]

Навсякъде на Архипелага (след разтварянето на пакетите с мобилизационните наредби) освобождаването на Петдесет и осми се прекратява от първите дни на войната. Има дори случаи на връщане от пътя на вече освободените. В Ухта на 23 юни група освободени е вече извън зоната и чака влака, когато конвойт я връща обратно, че и с ругатни: „Вие сте виновни за войната!“ Карпунич получава документ за освобождаването си на 23 юни сутринта, но неуспял още да отmine

стражата, му го отнемат с измама: „Я го покажете!“ Той го показва — и остава в лагера за още пет години. Това се смята — по специално разпореждане. (Войната вече завършва, а в много от лагерите забраняват дори да се ходи в УЧР и да се пита кога ще ги освободят. Работата е там, че след войната на Архипелага хората не достигат и много от местните управления, дори когато Москва разрешава освобождаването на хора, издава свои собствени „специални разпоредби“, за да задържат работната сила. Тъкмо така е задържана в Карлаг Е. М. Орлова — което става причина да не завари умиращата си майка.)

От началото на войната (въз основа на същите тези, вероятно мобилизационни наредби) са намалени хлебните дажби в лагерите. С всяка следваща година всичко се влошава, включително и самите продукти: зеленчуците се заместват с фуражно крмно цвекло, булгурът — с фий и трици. (Колима се снабдява от Америка и там, напротив, се появява тук-таме и бял хляб.) Но във важните производства вследствие отслабването на арестантите продуктивността на труда толкова много пада (5 до 10 пъти), че намират за по-изгодно да върнат довоенните норми за хранене. Много лагерни производства получават поръчки за целите на отбраната и похватните директори на такива заводчета се изхитрят понякога да хранят зековете допълнително, от помощните си стопанства. Там, където се раздават заплати, те са по 30 рубли: според пазарните цени по време на войната — по-малко от един килограм картофи на месец.

Ако запитат лагерника от времето на войната каква му е най-високата, крайната и абсолютно непостижимата цел, той би отвърнал: „Един път да се наям до насита с *черен хляб* — пък след това и да умра.“ Тук погребват през войната не по-малко хора, отколкото на фронта, с тази разлика, че поетите не ги възпяват. През цялата зима на 1941–1942 г. Л. А. Комогор е включен на тази лека работа в „слабосилната команда“: опакова в ковчежни обшивки от четири дъски по двама мъртъвци, поставени обратно един на друг, и така по 30 сандъка всеки ден. (Очевидно лагерът се намира наблизко, щом трябва да опаковат.)

Изнизват се първите месеци на войната и страната се приспособява към военния начин на живот; който трябва — отива на фронта, който трябва — се помъква в тила, който трябва — ръководи и

си бърше устата след пиене. Така и в лагерите. Оказва се, че страховете са били напразни, че всичко си стои стабилно, че веднъж навита, пружината ще действа и в бъдеще безотказно. Който отначало прави мили очи пред зековете — сега вече освирепява и нищо не може да го възпре или ограничи. Оказва се, че формите на лагерния живот са определени правилно веднъж завинаги.

Седем лагерни епохи ще спорят пред вас коя от тях е била по-лоша за човека — вслушайте се във военната. Има и такава приказка: който през войната не е бил на лагер, нищо не знае.

През зимата на 1941–1942 г. във Вятлаг само в бараките на ИТР и машинните работилници мъждука някакъв живот, останалите представляват замръзващо гробище (а Вятлаг има за задача да доставя именно дърва — за Пермската железопътна линия).

Ето какво нещо са лагерите през военните години: повече работа, по-малко храна, по-малко топливо, по-лошо облекло, по-свиреп закон, по-строги наказания — но и това още не е всичко. Зековете поначало са лишени от възможност за външен протест — този път войната им отнема правото и за вътрешен. Всеки негодник с пагони, успял да избегне фронта, размахва пръст и поучава: „А на фронта хората не умират ли?... А хората на свобода не работят ли? А колко е хлебната дажба в Ленинград?...“ И дори вътре в себе си човек не намира какво да възрази. Да, на фронта умират, легнали в снега. Да, на свобода се напрягат с всички сили и гладуват. (И нима отстъпва на кой да е лагер свободният *трудов фронт*, където на отведените насила неомъжени момичета им определят в гората по седемстотин кв.м площ за сеч и ги хранят направо с помия.) Да, по време на ленинградската блокада дажбата е по-малка от тази в лагерния карцер. По време на войната целият злокачествен тумор на Архипелага се смята (или иска да мине) за нещо като важен, необходим орган на тялото на Русия — той като че ли също работи за войната! От него също зависи победата! И всичко това пада като фалшива оправдаваща светлина върху изпънатите телени мрежи, върху размахващия пръст гражданин началник — и докато умираш от гниещите клетки на този тумор, ти дори си лишен от предсмъртното удоволствие да го прокълнеш.

За осъдените по Петдесет и осми член лагерите през войната са особено тежки с *вторите срокове*, които се стоварват върху главите им по-безпощадно от всякаква брадва. За да се измъкнат самите те от

фронта, оперативните работници откриват в отдалечените настрани глухи места, на дърводобивните малки „командировки“, заговори с участие на световната буржоазия, планове за въоръжени въстания и масови бягства. Такива тузове на ГУЛАГ като Яков Мойсеевич Мороз, началник на Ухтпечалаг, особено поощряват в своите лагери следствено-съдебната дейност. (Дали не защото сам преди това е следовател? Но на разпит убива един арестант, получава битова десетка, административна лагерна работа, след което е амнистиран.) В Ухтпечлаг се сипят като из ведро присъди за разстрел и на по 20 години: „за подстрекателство в бягство“, „за саботаж“. А колко пък са хората, които не стигат до съд, чиито съдби се определят от звездните предначертания: не се харесал Сикорски на Сталин — през една нощ залавят на Елген тридесет полякини, откарват ги и ги разстрелват.

Има много зекове — и това не е измислица, това е истина, — които от първите дни на войната подават заявления: молят да бъдат изпратени на фронта. Вкусили от най-силно вонящия лагерен черпак, те молят този път да ги изпратят на фронта, за да защитават тази лагерна система и да умрат за нея в наказателната рота! („А ако остана жив — ще се върна да долежа присъдата си...“) Правоверните ни уверяват сега, че те именно молели за това. Има и такива (оцелели от разстрелите троцкисти), но не чак толкова: повечето се уреждат на тихи местенца в лагерите (не без съдействието на комунистите началници), където могат да размишляват, разсъждават, да си припомнят и да чакат, докато в наказателната рота повече от три дни не биха опазили главите си. Този порив не е в идейността, не, а в сърдечността — точно тук се разкрива руския характер: по-добре да умра наред чистото поле, отколкото в гнилата кочина! Да взема въздух, за малко да стана „като всички“, непотискан граждански. Да се измъкна от тукашната застояла обреченост, от допълнително присъдените срокове, от безмълвната гибел. При някои мотивировката е още по-проста, но съвсем не позорна: преди да умреш там, ще те екипират, нахранят, напоят, докато пристигнеш, че ще можеш да гледаш и през прозореца на вагона, може би и с момичета ще размениш някоя дума по гарите. А плюс всичко това и великодушната прошка: толкова се натърпяхме от вас, а ние — ето какви сме!

За държавата обаче няма икономически и организационен смисъл да предприема тези излишни размествания, да праща едни от

лагера на фронта, а други вместо тях в лагера. За всеки е определен собствен кръг на живот и смърт; където са ги натикали, там да пукнат. Понякога вземат на фронта битоваци с малки присъди за излежаване, само че тях ги изпращат не в наказателни роти, а в обикновената действаща армия. Съвсем не често, но има случаи, когато вземат и измежду осъдените по Петдесет и осми член. Но Владимир Сергеевич Горшунов го вземат през 43-та от лагера на фронта, а в края на войната го връщат в лагера вече с увеличена присъда. На оперативните работници във войсковите части е по-лесно да *намотават* на тях като набелязани такива нови присъди, отколкото на новопостъпилите.

Но лагерните власти не пренебрегват съвсем този порив на патриотизъм. При дърводобива няма как, а виж: „Да дадем въглища над плана — това е светлина за Ленинград!“, „Да подкрепим гвардейците с мини!“ — това оказва въздействие, разказват очевидци. Арсений Фармаков, почтен човек с уравновесен темперамент, разказва, че техният лагер работел с увлечение за фронта: той се канел да опише това. Зековете се обиждали, когато не им разрешавали да събират пари за танковата колона („Джидинец“).^[8]

А наградите са общоизвестни, обявяват ги скоро след войната: за дезертьорите, измамниците и крадците — амнистия, за осъдените по Петдесет и осми член — Специалните лагери.

Колкото повече приближава краят на войната, толкова все по-жесток става режимът за Петдесет и осми член. Защо да ходим далеч — я в джидинските, я в колимските лагери? Край самата Москва, почти в чертите на столицата, в Ховрино, в западналия завод на Стопанското управление на НКВД има режимен лагер, където командува Мамулов — всевластен поради това, че родният му брат е началник на секретариата на Берия. Този Мамулов взема когото си иска от краснопресненския етапен затвор, а в своето лагерче налага такъв режим, какъвто му се харесва. Така например той нарежда свижданията с близките (разрешени широко навсякъде в краймосковските лагери) да стават през две мрежи както в затворите. В общежитията пък въвежда такъв ред: силните електрически крушки не се гасят през нощта, следи се непрекъснато да не би спящите да се завият през студените нощи с ватенките си (такива ги будят), карцерът е с чист циментов под и с нищо повече — също както във всеки солиден затвор. Но нито едно наказание, което е определил, не му носи

удовлетворение, освен ако преди това лично не разкървави носа на провинилия се. В неговия лагер надзирателите (мъже) извършват и нощни набези в бараката с 450 жени. Нахлуват внезапно с диви крясъци и с командата: „Строй се до леглата!“ Полуоблечени, жените наскочват и надзирателите обискирват и тях, и леглата им с дребнаво старание, каквото се иска за намирането на игла или любовна записчица. За всяка находка се дава карцер. Началникът на отдела — главният механик Шклиник — ходи в нощна смяна по цеховете, прегънат като горила, и само да забележи, че някой е задрямал, тръсва глава, присвива поглед и мята с размах по него я чук, я клещи или парче желязо.

Такъв е режимът, който лагерниците от Ховрино завоюват с работата си за фронта: те произвеждат през цялата война мини. За този вид работа заводът е приспособен и пригоден от затворник инженер (уви, не мога да си спомня как се казва, но името му няма да пропадне, естествено), който създава и конструкторско бюро. Той лежи по 58-и и принадлежи към онази отвратителна за Мамулов порода хора, която не отстъпва от своите мнения и убеждения. И той трябва да търпи този негодник! Но у нас няма незаменими хора! И когато производството вече достатъчно потръгва, един ден в присъствието на цялата канцелария (а и нарочно в тяхно присъствие! — нека всички знаят, нека разказват! — та ето на, ние разказваме) при този инженер нахълтва Мамулов с двама помагачи, влачат го за брадата, хвърлят го на пода, тъпчат го с ботуши до кръв и го пращат в Бутирки да получи втора присъда заради политически изказвания.

Това мило лагерче се намира на петнадесет минути разстояние с електрическата железница от Ленинградската гара. Макар и недалеко, място нелеко.

(Новаците измежду зековете, попаднали в краймосковските лагери, гледат да останат в тях, ако имат близки в Москва, а и изобщо: струва им се все пак, че оттук не ще полетиш в дълбоката невъзвратима бездна, че все пак тук си на ръба на цивилизацията. Но това е самоизмама. Тук хранят обикновено по-зле — изхождат от това, че повечето затворници получават колети, тук не им дават дори бельо. А главно, в тези лагери се носят вечно тревожни слухове за далечни етапи, животът се крепи върху острието сякаш на шило, невъзможно е

дори за едно денонощие да имаш увереността, че ще го прекараш на едно място.)

* * *

В такива форми се вкаменяват островите на Архипелага, но не трябва да се мисли, че като се вкаменяват, престават да пускат метастази.

През 1939 г., преди Финландската война, затворените в гулаговската alma mater Соловки, оказали се твърде близко до Запада, са прехвърлени по северните морски пътища — едни на Нова земя, други в устието на Енисей, и там се вливат в създавания НорилЛаг, нараснал скоро до 75 хиляди души. Толкова злокачествени са Соловки, че дори когато умират, дават още една последна разсейка — и то каква!

Безлюдните пустини на Казахстан са завоювани от Архипелага през годините преди войната. Разраства се осмоногото гнездо на карагандинските лагери, плъзват плодотворни разсейки в Джезказган с неговата отровена медна вода, в Моинти, в Балхаш. Плъзват лагери и в Северен Казахстан.

Набъбват тумори в Новосибирската област (мариинските лагери), в Красноярския край (канските, КрасЛаг), в Хакасия, в Бурят —Монголия, в Узбекистан, дори в Горна Шория.

Не спира да се разраства и обикнатият от Архипелага руски Север (УстВимЛаг, НиробЛаг, УсолЛаг) и Урал (ИвделЛаг).

В това изброяване има много пропуски. Достатъчно е да пишем „УсолЛаг“, за да си спомним, че в Иркутско Усолие също има лагер.

Просто няма област, било Челябинската или Куйбишевската, която да не плоди свои лагери.

Методът за преобразуване на селските населени места в лагери се прилага и след интернирането на немците от Поволжието; цели села, с хората им, до последния човек, са затворени в зона — това са селхозлагучастъци (Каменските селхозлагери между Камишин и Енгелс).

Ще молим читателя да ни извини за многото липси в тази глава: ние прехвърляме само крехко мостче през цялата епоха на Архипелага

— просто защото не сме попаднали на повече материали. А и не можехме да отпразним запитвания по радиото.

Тук отново на небосклона на Архипелага прави сложен лупинг пурпурната звезда на Нафталий Френкел.

Когато започва да нанася удари по своите, 1937 г. не отминава и неговата глава: началник на БАМлаг, генерал от НКВД, той отново е затворен за благодарност на вече известната му Лубянка. Но Френкел не губи стръвта си към вярна служба, не губи желание и Мъдрият Учител да изисква от него такава служба. Започва позорната и неудачна война с Финландия. Сталин вижда, че не е готов, че захвърлена сред карелските снегове, армията е откъсната от пътищата за снабдяване, и си спомня за изобретателния Френкел и иска да му го изпратят: трябва сега, през лютата зима, без никаква подготовка, без да има нито планове, нито складове, нито автомобилни пътища, да бъдат построени в Карелия три железопътни линии — една рокадна и две подаващи, да се построят за три месеца, тъй като е срамът за такава велика държава толкова дълго време да не се справи с палето Финландия. Ето ви един чист епизод от приказка: лош крал нарежда на лош вълшебник нещо напълно неизпълнимо и невъобразимо. И вождът на социализма пита: „Може ли?“ На което радостният комерсант и спекулант на чужда валута отвръща: „Да!“ Но този път той поставя и свои условия:

1) Да бъде отделен изцяло от ГУЛАГ, да основе нова зековска империя, нов автономен ГУЛЖДС (гулжедес) — Главно управление на лагерите за железопътно строителство начело с Френкел.

2) Всички ресурси на страната — на услугите му по негова преценка (това не ви е вече Беломор!).

3) По време на тази щурмовщина ГУЛЖДС отпада също и от системата на социализма с неговото досадно отчитане. Френкел не дава отчет за нищо. Той не опъва палатки, не основава лагпунктове. При него няма никакви дажби, „столове“, „казани“. (А тъкмо той пръв въвежда столовете и казаните! Само геният отменя законите на гения!) Той стоварва на камари в снега най-хубавата храна, полушубки и валенки, всеки зек облича каквото си хареса и яде колкото си иска. Само махорката и спиртът са под контрола на неговите помощници, и само те трябва да бъдат спечелени срещу труд!

Великият Стратег не възразява. И ГУЛЖДС е създаден! Разцепени ли е Архипелагът? Не, Архипелагът само укрепва от това, нараства, още по-бързо ще започне да асимилира страната.

С карелските пътища Френкел все пак не успява: Сталин побързва да завърши войната без победител. Но ГУЛЖДС крепне и расте. Получава нови и нови поръчки (вече с обичайното си отчитане и поръчки): рокадна железопътна линия покрай персийската граница, след това покрай Волга от Сизран към Сталинград, след това „Мъртвата железопътна линия“ от Салехард до Игарка и фактически БАМ: от Тайшет до Братск и по-нататък.

Нещо повече, идеята на Френкел оплодотворява и самото развитие на ГУЛаг: признава се за необходимо и ГУЛаг да се изгради по отраслови управления. Също както Совнарком се състои от народни комисариати, така и ГУЛаг създава за своята империя собствени министерства: ГлавлесЛаг, ГлавПромСтрой, ГУЛГМП (Главно управление на лагерите към минно-металургичната промишленост).

А започва и войната. И всички тези гулаговски министерства са евакуирани в различни градове. Самият ГУЛаг попада в Уфа, ГУЛЖДС — във Вятка. Връзката между провинциалните градове кече не е така сигурна, както радиалната от Москва, и през цялата първа половина на войната ГУЛаг сякаш се разпада: той вече не управлява целия Архипелаг, а всяка окръжна територия на Архипелага попада под подчинение на Управлението, което е евакуирано тук. Така Френкел получава правото да управлява от Киров целия руски Североизток (защото освен Архипелага там няма почти нищо друго). Но ще сгрешите, ако видите в тази картина разпадането на Римската империя — след войната тя ще стане още по-могъща.

Френкел помни старата дружба: той потърсва и назначава на важен пост в ГУЛЖДС Бухалцев — редактора на своята жълта „Копейка“ в дореволюционния Мариупол, чиито събратя са или разстреляни, или разгонени по света.

Френкел е надарен с големи способности не само в комерсията и организацията. Нужен му е само бегъл поглед върху редица от цифри, за да ги събере наум. Обича да се хвали, че помни по физиономия 40 хиляди затворници заедно с трите им имена, наказателния член и присъдата (в своите лагери е въвел като правило всеки да докладва тези данни при посещение на големи началници). Винаги се справя без

главния инженер. Само от един поглед върху поднесения му план за железопътна гара той бързо улавя в него грешка — и тогава смачква този план, захвърля го в лицето на подчинения с думите: „Трябва да разберете, че сте магаре, а не проектант!“ Гласът му е гъгнив, обикновено спокоен. На ръст е нисък. Френкел носи железничарски генералски калпак, син отвън, червен отвътре, и винаги, през всичките години, военен образец френч — еднозначна заявка да стане държавен деец и да не бъде интелигент. Живее като Троцки, винаги във влак, обхождащ разпръснатите строителни полесражения — повиканите от неуредения им туземен бит на съвещание при него във вагона остават поразени от виенските столове и меката мебел там — и още повече се свиват пред упреците и заповедите на своя шеф. Самият той нито веднъж не влиза в бараките, не помирисва тази смрад — изисква единствено работа и работа. Особено обича да звъни до обектите нощем, за да поддържа легендата около персоната му, че никога не спи. (Впрочем в Сталиновия век мнозина велможи са свикнали с това.)

Повече не го арестуват. Става заместник на Каганович по капиталното железопътно строителство и умира в Москва през 50-те години като генерал-лейтенант, в напреднала възраст, на почит и на спокойствие.

Представям си колко е мразел тази страна.

[1] Сталин. Сочинения, М., 1951, т. 13, с. 211-212. — Б.а. ↑

[2] Сборник „От тюрем...“, предговор. — Б.а. ↑

[3] Буквално: „таралежови ръкавици“, т.е. стягане на юздите. В случая удачна аналогия със зловещата фигура на Ежов. — Б.пр. ↑

[4] Сборник „От тюрем...“, с. 449. Един от авторите е Апетер, новият началник на ГУЛаг. — Б.а. ↑

[5] През 1954 г. на Серпантинная откриват промишлени запаси от злато (преди това не са допускали, че го има там). И се принуждават да го вадят между човешките кости: златото е по-ценно. — Б.а. ↑

[6] Как се е получило толкова нагъсто, докато неколимски мемоари почти няма? Дали не защото на Колима наистина е изпратен цветът на арестантския свят? Или, колкото и да звучи странно, в „близките“ лагери умират по-дружно? — б.а. ↑

[7] От Золотистий се освобождават 186 поляци (от две хиляди и сто, доведени там една година преди това). Те попадат в армията на

Сикорски, на запад — и там, както изглежда, разказват за Золотистий. През юни 1942 г. той е окончателно закрит. — б.а. ↑

[8] Това се нуждае от многоразрезно обяснение, както и цялата съветско-германска война. Защото десетилетията се изнизват. Не успяваме да се ориентираме и да разберем сами себе си в един слой, а вече се наслагва следващият с нова пепел. Нито през едно десетилетие не е имало свобода и чистота в информацията — и от удар до удар хората не успяват да се ориентират нито в себе си, нито в другите, нито в събитията. — Б.а. ↑

ПЕТА ГЛАВА

ВЪРХУ КАКВО СЕ КРЕПИ АРХИПЕЛАГЪТ

В Далечния изток дълго съществува град с верноподаническото название Цесаревич. Революцията го прекръства в град Свободни. Амурските казаци, които го населяват, са пръснати и градът опустява. Някой е трябвало да го засели. Заселват го: затворници и охраняващите ги чекисти. Целият град Свободни се превръща в лагер (БАМлаг).

Така символите сами се раждат в живота.

Лагерите не са просто „тъмната страна“ на нашия следреволуционен живот. Техният размах ги поставя не встрани, не открая, а едва ли не в центъра на събитията. Нашите петдесет години рядко са се проявили толкова последователно, толкова докрай в нещо друго.

Както всяка точка се образува от пресичането поне на две линии, всяко събитие — поне от две необходимости, така и до системата на лагерите, от една страна, ни води икономическата потребност, самостоятелно тя би могла да доведе и до трудовата армия, ала успява да се пресече с щастливо случилото се теоретично оправдание на лагерите.

И те пасват едно в друго като шип в гнездо, като издатина във вдлъбнатина. И така се ражда Архипелагът.

Икономическата потребност се проявява както винаги открито и алчно: държавата, замислила да укрепне за кратък срок (и тук три четвърти от работата срочно, както на Беломорканал!), без да прибегва до нищо отвън, се нуждае от работна сила:

а) пределно евтина, а най-добре — безплатна

б) непретенциозна, готова да бъде местена от място на място в какъвто и да е ден, необвързана със семейство, ненуждаеща се нито от благоустроен бит, нито от училища, нито от болници, а за известно време дори от кухня и баня.

Намирането на такава работна сила е възможно само чрез поглъщането на своите синове.

Теоретичното оправдание не би могло така уверено да се намери в припряността на тези години, ако не започва още от миналия век. Енгелс открива, че човекът започва не със зараждането на нравствената идея, не от мисленето — а от случайния и безсмислен труд: маймуната грабнала един камък в ръце — и оттук тръгнало всичко. Маркс пък, засягайки едно по-близко време („Критика на Готската програма“), с не по-малка увереност нарича единствено средство за превъзпитание на престъпниците (наистина, на криминалните; той, струва ми се, не отнася още към престъпниците политическите, както правят това неговите ученици) — отново не самостоятелни размишления, не нравственото самовглъбяване, не разкаянието, не терзанието (всичко това било надстройки) — а производителния труд. Самият той през живота си не се е докосвал до кирка, не е теглил количка, не е копал въглища, не е сякъл дървета, не знаем как е цепил и дърва — но ето че написва това върху хартията, и тя не му се съпротивлява.

За последователите им сега вече не е проблем да заставят затворника ежедневно да се труди (понякога по 14 часа, както е в колимските забои) — хем хуманно, хем преследващо неговото превъзпитаване. Напротив, да се затвори в тъмнична килия, с дворче и зеленчукова градинка, да му се даде възможност през тези години да чете книги, да пише, да мисли и спори — означава да бъде третиран „като скот“ (из същата тази „Критика“).

Наистина, през следоктомврийското горещо време на никого не му е до тези тънкости и за още по-хуманен минава просто разстрелът. Ония, които не ги разстрелват, а ги затварят в най-ранните лагери, са изолирани не за превъзпитание, а за обезвреждане, за чисто отстраняване.

Работата е там, че и тогава има умове, заети със санкциониращата теория, например Пьотър Стучка. В „Ръководни Начала по наказателното право на РСФСР“ от 1919 г. е подложено на ново определение самото понятие *наказание*. Наказанието, както много свежо се твърди там, не е нито възмездие (работническо-селската държава не отмъщава на престъпника), нито изкупване на вината (не може да има никаква индивидуална вина, а само класова причинност), а отбранителна мярка за защита на обществения строй — *мярка за социална защита*.

Е, щом е „мярка за социална защита“, тогава е разбираемо, на война като на война, трябва или разстрел („висша мярка за социална защита“), или затвор. Но в случая се тушира някак идеята за превъзпитанието, към която през същата 1919 г. призовава VIII конгрес на партията. И главно, неясно остава: от какво да се поправя човек, ако няма вина? А нали не е възможно поправяне от класовата причинност?!

Същевременно завършва Гражданската война, през 1922 г. се учредяват първите съветски кодекси, свиква се през 1923 г. „конгрес на работниците по наказателния труд“, съставят се през 1924 г. „Основни начала на наказателното законодателство“ — към новия Наказателен кодекс от 1926 г. (който стяга шията ни тридесет и пет години), — а новооткритите понятия, че няма „вина“ и няма „наказание“, а има „социална опасност“ и „социална защита“, се запазват.

Естествено, така е по-удобно. Такава теория разрешава да бъде арестуван който и да е като заложник, като „лице, намиращо се под съмнение“ (телеграмата на Ленин до Евгения Бош), да се изпращат на заточение дори цели народи по съображения за опасност от тях (примерите са известни), но трябва да бъдеш първокласен жонгльор, та да изграждаш и поддържаеш в неопетнено състояние въпреки всичко това теорията за „превъзпитанието“.

Налице са обаче и жонгльорите, и теорията, и самите лагери се наричат именно изправителни. Дори и сега можем да прибегнем до много цитати.

Вишински: „Цялата съветска наказателна политика се гради върху диалектическото (?) съчетание на принципа за потискане и принуда с принципа на убеждението и превъзпитанието.“^[1] „Всички буржоазни пенитенциарни учреждения се мъчат «да довършат» престъпника, като му причинят физически и морални страдания“ (докато те искат да го „превъзпитат“). „За разлика от буржоазното наказание у нас страданията на затворниците не са цел, а средство. (Ами че и там май е същото — не цел, а средство. — А.С.) Целта у нас е действителното превъзпитание, та от лагерите да излязат съзнателни труженици.“

Ясно ли е вече? Макар и да принуждаваме, ние все пак превъзпитаваме (и също, както се оказва, чрез страдания), само че неизвестно *от какво*.

Но ето веднага, на съседната страница:

„С помощта на революционното насилие трудово-изправителните лагери локализируют и обезвреждат престъпните елементи на старото общество.“^[2] (И все още — старото общество! И през 1952 г. — все още „старото общество“. Умрял кон не рита!)

Та значи за превъзпитанието, за изправянето — нито дума? Локализираме и обезвреждаме?

И през същата (1934) година:

„Двуединна задача за потискане плюс възпитание на когото може.“

На когото може. Значи: изправянето не е за всички.

И у второстепенните автори вече радостно пърха взетото кой знае откъде цитатче: „изправяне на изправимите“, „изправяне на изправимите“.

А неизправимите? В общата яма? *На луната* (Колима)? За *претопяване* (Норилск)?

От висотата на 1934-та юристите на Вишински упрекват дори трудово-изправителния кодекс от 1924 г. в „лъжлива представа за всеобщото превъзпитание“. Защото този кодекс не пише нищо за *изтребване*.

Никой не обещава, че осъдените по Петдесет и осми член ще бъдат превъзпитани.

Та затова и нарекох тази част — трудово-*изтребителни*. Както ги чувствахме на собствения си гръб.

А ако някои цитатчета у юристите не си пасват, вдигнете от гроба Стучка, домъкнете Вишински — и да се разберат помежду си. Аз нямам вина.

Едва сега, докато пиша книгата си, реших да прелистя предшествениците си, и то благодарение на добрите хора, които ми помогнаха, че иначе вече никъде не ще намериш съчиненията им. А докато се мъкнем в своите лекъсани затворнически дрехи, не ни идваше и наум дори, че може да има такива книги. Че целият ни живот се определя не от волята на гражданина началник, а от някакъв легендарен кодекс на труда за затворниците — и не само за нас това бе смътен слух, партенка, но и майорът, началникът на ОЛП, за нищо на света не би повярвал. Издадени в служебни закрити тиражи, от никого нечетени, дали още се пазят те в гулаговските сейфове, или са

изгорени без остатък като вредителски — никой не знае. От тях не са извличани цитати за лозунгите в културно-възпитателните кътове, нито са огласявани цифрички от дървените подиуми колко ли часа включва работният ден. Колко почивни дни се полагат на месец? Заплаща ли се трудът? Какво се полага за телесна повреда? Пък и своите ще те вземат на смях, ако зададеш такъв въпрос.

Ако трябва някой да е знаел и чел тези хуманни писания, това са нашите дипломати. Тъкмо те, струва ми се, размахват на конференциите тази книжка. И как няма да я размахват! Току-що попадам на едно цитатче — направо да те разплаче:

— в „Ръководни начала“ от 1919 г.: щом наказанието не е възмездие, не трябва да има никакви елементи на изтезание;

— от 1920 г.: да се забрани със затворниците да се говори на „ти“. (А, извинете за израза, а... „по зъбите“ — може ли?);

— трудово-изправителният кодекс от 1924 г., член 49 — „режимът трябва да бъде лишен от признаци на изтезания, да не се допускат в никакъв случай: белезници, карцер(!), строгоединична изолация, лишаване от храна, свиждания през решетка“.

Е, достатъчно. По-късни указания няма: за дипломатите и това стига, на ГУЛАГ и това не е нужно.

Още в Наказателния кодекс от 1926 г. има член 9-и, случайно попаднах на него и го назубрих:

„Мерките за социална защита не могат да имат за цел да причиняват физическо страдание или да унижават човешкото достойнство, нито пък си поставят за задача възмездие и наказание.“

Ето ви член от най-чиста проба! В старанието си да преметна началството на законни основания аз често им повтарях този член — и всички длъжностни лица от охраната блещеха очи от учудване и негодувание. Имаше между тях служили по двадесет години, приближаващи пенсионна възраст — никога никакъв Девети член не бяха чували, впрочем те и кодекса не бяха хващали в ръце.

О, „умна предвидлива човечна администрация от горе до долу“! — както пише в, „Лайф“ върховният съдия на щата Ню Йорк Лейбовиц, имал честта да посети ГУЛАГ. „Затворникът отбива срока на наказанието си, като запазва чувството за собствено достойнство“ — ето как е разбрал той това и как го е видял.

О, щастлив е щат Ню Йорк, щом има такова проникателно магаре за съдия!

Ах, сити, безгрижни, късогледни, безотговорни чужденци с бележници и химикалки! От категорията на онези кореспонденти, които още в Кем задават на зековете въпроси в присъствието на лагерното началство! Колко само сте ни навредили в тщеславната си страст да блеснете с разбиране там, където не сте разбрали нито бъкел.

„Собствено достойнство!“ У този, който е осъден без съд? Когато при слизване на гарите го карат да сядат в калта? Който под свистенето на камшика на гражданина надзирател човърка с пръсти земята, обляна с урина, и я изнася — за да не получи карцер? У онези образовани жени, които са удостоени като с велика чест да перат бельото и да хранят собствените свине на гражданина началник на лагпункта? И при първия му пиански жест да заемат достъпна поза, за да не осакатят утре на общите работи?

...Огън, огън! Клоните трещат и нощният вятър върти пламъка в късната есен. Зоната е тъмна, аз съм самичък до накладения огън, мога да донеса още дървени парчети. Зоната е привилегирована, толкова привилегирована, че съм сякаш на свобода — това е райски остров, това е конструкторското „пандиз-бюро“ в Марфино^[3] през неговото най-привлекателно време. Никой не бди над мен, не ме прибира в килията, не ме гони от огъня. Увил съм се във ватенката — все пак е студеничко на резкия вятър.

А *тя* — колко ли часа вече поред стои на вятъра, застанала мирно с наведена глава и ту плаче, ту замира неподвижно. От време на време започва отново да моли с жалостив глас:

— Гражданино началник!... Простете!... Простете, това няма да се повтори...

Вятърът донася нейния стон до мен, сякаш тя стене над самото ми ухо. Гражданинът началник разпалва печката си в дежурната стая и не откликва на молбите ѝ.

Това става в граничещия с нас лагер, откъдето техните работници идват в нашата зона да прокарат водопровода, да ремонтират старото здание на семинарията. Между мен и момичето има гъсто сплетена бодлива тел; то е на две крачки от дежурния, под ярката светлина на фенера, стои обезсилено, вятърът развява сивата му работническа пола, вледенява краката и забрадената му с лека кърпа

глава. През деня, когато бяха копали отсам, беше топло. И едно друго момиче се спуснало в дерето, припъзляло към Владикинското шосе и избягало — охраната се била заляпала. А по шосето се движи московски градски автобус, когато се усещат — момичето вече го няма. Вдигат тревога, идва вбесен мрачният майор, крещи, че за това бягство, ако не намерят избягалата, целият лагер ще бъде лишен от свиждания и полагащите се за месеца колети. Ръководителките на бригадите също освирепяват и крещят, особено една, която злобно върти очи: „Да я хванат веднъж, проклетницата, че с ножицата — цък! цък! — да ѝ острижат главата пред строя!“ (Това не е оригинално нейно хрумване, така наказват жените в ГУЛАГ.) А това момиче тук въздъхва и казва: „Поне вместо нас да подиша на свобода!“ Надзирателят дочува думите ѝ и ето че сега си носи наказанието: всички ги връщат в лагера, а нея я поставят в стоеж „мирно“ на входа. Това става в шест часа вечерта, а сега е единадесет през нощта. При всеки опит да потупа с крака, за да се сгрее, дежурният отвътре ѝ крясва: „Стой мирно, к... да не стане по-лошо!“ Момичето не смее да шавне и само плаче:

— Простете ми, гражданино началник!... Пуснете ме в лагера, повече няма да се повтори!...

Но дори в лагера никой няма да ѝ каже: *Светицо! Влез!...*

А затова и толкова дълго не я пускат да се прибере, защото утре е неделя и не е нужна за работата.

Такова едно русичко, простодушно, необразовано момиченце. Осъдено за някоя макара конци. Колко опасна мисъл си изказала обаче, сестричко! И искат сега да ти дадат урок за цял живот.

Огън, огън!... Воювахме и се взирахме в пламъка на огъня — гадаехме по него каква ще е Победата... Вятърът пръсва във въздуха недогорели огнени шлюпки.

На този огън и на теб, момиче, обещавам: целият свят ще узнае от мен за това.

Това става в края на 1947 г., преди чествуването на тридесетгодишнината от Октомври, в нашия престолен град Москва, току-що отпразнувал осемстотингодишнината на своите жестокости. На два километра от общосъюзната селскостопанска изложба. На по-малко от километър от останкинский Музей на крепостното изкуство.

Крепостните!... Това сравнение не случайно се натрапва в съзнанието на мнозина през малкото време за размисъл. Не отделни черти, а целият главен смисъл в наличието на крепостното право и Архипелага е един и същ: това са обществени устройства за принудително и безжалостно използване на безплатния труд на милиони роби. Шест дни в седмицата, а често и седемте, туземците на Архипелага излизат на изтощителен ангариен труд, който не им носи никаква лична изгода. Не им остават нито петия, нито седмия ден да работят за себе си, тъй като издръжката им се отпуска като месячина^[4] — съответно лагерна дажба. По същия принцип тях ги делят на ангарийни (група „А“) и домашни (група „Б“), обслужващи непосредствено помещика (началника на лагпункта) и имението (зоната). За недъгави (група „В“) се признават само ония, които вече съвсем не могат да слязат от печката (от нарове). Приблизително еднакви са и наказанията за провинилите се (група „Г“), с тази разлика, че предвид собствените си интереси помещикът наказва с по-малка загуба на работни дни — с камшици в конюшната, при него изобщо няма карцер, докато началникът на лагпункта в съответствие с държавната инструкция вкарва виновния в ШИзо (изолатор със санкциониращ режим) или БУР (барака с усилен режим). Както и помещикът, началникът на лагера може да вземе когото си иска за лакей, готвач, бръснар или шут (може да направи и крепостен театър, ако това му харесва), да определи която си иска робиня за икономка, любовница или слугиня. Подобно на помещика той може да върши ненаказано глупости, да проявява необуздано нрава си. (Началникът на химкинский лагер майор Волков вижда някакво момиче да суши на слънцето разпуснатите си след измиване дълги меки златисти коси; кой знае защо, това го разгневява и той отсича: „Да се остриже!“ И моментално остригват косите на момичето. 1945-а.) Смени ли се помещикът или началникът на лагера, всички роби покорно остават да чакат новия, гадаят за неговите навици и предварително се поставят под неговата власт. Без да е в състояние да предвиди волята на господаря, крепостният и не се замисля за утрешния си ден — затворникът също. Крепостният не може да се ожени без волята на

господаря си — да не говорим за затворника, който само при снизхождението на началника може да го сдобие с лагерна жена. Както крепостният няма пръст в своята робска съдба — той не носи вина за своето рождение, така и затворникът не я подбира — той също попада на Архипелага по чистата воля на съдбата.

Това сходство отдавна е възприето от руския език: „Нахранихте ли хората?“, „Изпратихте ли хора на работа?“, „Колко хора имаш на разположение?“, „Прати ми човек!“ *Хора, човеци* — за какви става дума? Така се говори за крепостните. Така се говори за затворниците.

[5] Така е невъзможно обаче да се каже за офицерите, за ръководителите — „колко хора имаш?“ — никой дори няма да разбере.

Но, ще ни възразят, все пак не са чак толкова много сходствата с крепостните. Разликите са повече.

Ще се съгласим: разликите са повече. Но ето кое е учудващото: всички разлики са в полза на крепостното право! Всички разлики са в ущърб на Архипелага ГУЛАГ!

Крепостните работят от зори до късна вечер. Зековете започват в тъмно и завършват в тъмно (а и невинаги завършват). При крепостните неделните дни са нещо неприкосновено, че и всичките там дванадесет главни празника и храмови чествувания, и малко ли дни от Коледа до Богоявление (маскирали са се!). Преди всеки неделен ден затворникът се вълнува: ще му разрешат ли почивката, или не? Други празници той изобщо не познава (както Волга — почивните...): 1-ви май и 7-и ноември носят повече мъки с обиските си и режима, отколкото радост от празника (а някои затворници ги затварят редовно всяка година през тези дни в карцера). За крепостните Рождество Христово и Великден са били истински празници; те изобщо не са знаели какво е това личен обиск било след работа, било сутрин („Застани до леглото!“). Крепостните са живели под постоянен покрив, считали са го за свой собствен и когато нощем са лягали — на печката, на одъра или скамейката, — са знаели: това точно място си е мое, отколе спя тук и така ще бъде и занапред. Затворникът не знае в каква барака ще го бутнат утре (и дори не са сигурни, когато се връщат от работа, че и този път ще спят на същото място). Те нямат „свои“ нарове, „своя“ вагонка. Където ги отведат.

Господарският крепостен притежава собствен кон, собствено рало, собствени брадва, коса, вретено, кошове, съдини, дрехи. Дори

домашната прислуга, пише Херцен^[6], е притежавала всякакви „парцали“, които са оставяли като наследство на близките си и които почти никога не са били отнемани от помещика. Зекът е длъжен да сдава зимните си дрехи през пролетта, летните — през есента. При инвентаризациите изтръскват торбата му и всеки излишен парцал се отнема в полза на държавата. Няма право дори на джобно ножче, дори на паница, а от живите твари — само на въшки. Крепостният чат-пат ще хвърли мрежа да улови някоя рибка. Зекът лови риба само с лъжицата за чорбата. Крепостният е имал я Сивушка, я козица, я кокошки. Зекът никога не помирисва дори мляко, а кокоши яйца не вижда с десетилетия, че и няма да знае какво е това, ако ги види.

През по-голямата част от своята история предишната Русия не познава глада. „В Русия от глад никой не е умрял“ — гласи пословицата. А пословиците току-тъй не изникват. Крепостните, макар и роби, са били сити.^[7]

А Архипелагът живее десетилетия наред, притиснат от жесток глад. Между зековете възникват вечни свади за някоя рибя опашка от кофата за боклука. Поне за Рождество Христово и Великден и най-последният крепостен мужик е отговявал със сланина. Но и най-първият работник сред първите в лагера може да вкуси сланина само ако я получи в колет.

Крепостните са живеели на семейства. Продажбата или размяната на крепостния отделно от семейството му е било признавано на всеослушание от всички за варварство, предизвиквало е негодуванието на публичната руска литература. Нека да са стотици, дори хиляди (макар че толкова едва ли) изтръгваните от семейства им крепостни. Но не милиони. Зекът е разлъчен със семейството си от първия ден на ареста и в половината от случаите — завинаги. Ако синът е арестуван с бащата (както сме чували от Витковски) или жената заедно с мъжа, то най-често гледат да не допуснат срещата им в един и същ лагпункт; ако пък се срещнат случайно, ги разделят колкото се може по-бързо. По същия начин всеки зек и зечка, свързвали се в лагера за кратка или истинска любов, бързо се наказват с карцер, разделят ги и ги разпращат на различни места. И дори най-сентименталните пищеци дами — Шагинян или Тес — не проронват ни една беззвучна сълзица в кърпичките си за това. (Е, може и да не са знаели. Или да са смятали, че *така трябва*.)

А и самото прехвърляне на крепостните от едно място на друго не става с бясна припряност: оставяли са ги да си съберат покъщнината, движимите си вещи и да се пренесат спокойно не подалеч от петнадесет, най-много четиридесет версти. Затова пък етапът върхлита зека като хала: двадесет, десет минути време да предаде имуществото си на лагера, целият му живот се обръща нагоре с краката, и той се отправя някъде накрай света, може би — завинаги. През живота на един крепостен рядко се е падало повече от едно прехвърляне, а в повечето случаи крепостните са били оставяни на местата им. Затова пък е невъзможно да се посочат туземците на Архипелага, които да не познават етапите. А мнозина биват прехвърляни по пет, по седем, по единадесет пъти.

На крепостните се е удавало да се измъкнат на оброк^[8] — така те са оставали далеч от погледа на проклетия господар, търгували, забогатявали, живеели като свободни хора. А дори безконвойните зекове живеят в същата тази зона и от сутринта се включват в същото производство, където провеждат и колоната на останалите.

Домашната прислуга е представлявала в по-голямата си част развратени паразити („домашните слуги са просташко племе“), живеела е за сметка на ангарийните селяни, но поне не са ги управлявали самите те. Два пъти по-мъчително за зека е това, че развратените нагаждачи го управляват и малтретират на всичко отгоре.

А и изобщо цялото положение на крепостните се е облекчавало от това, че помещикът е бил принуден да ги щади: те са стрували пари и чрез своята работа са му носели богатство. Лагерният началник не щади затворниците: той не ги купува, не предава децата им като наследство, а щом умрат едни — му пращат други.

Не, напразно се хванахме да сравняваме нашите зекове с крепостните на помещиците. Трябва да признаем състоянието на последните за много по-спокойно и хуманно. Ако може още приблизително да сравняваме положението на туземците от Архипелага с нечие друго, то е с това на *фабричните* крепостни — уралските, алтайските и нерчинските. Или с аркчеевските заселници. (А някои ми възразяват: и това не е реално, в аракчеевските селища също има и природа, и семейство, и празници. Единствено древноизточното робство подхожда за истинско сравнение.)

И само едно, само едно предимство на затворниците пред крепостните ми идва наум: затворникът попада на Архипелага дори и да е невръстно дете на 12-15 години, но все пак не от деня на раждането си! Все пак някоя и друга година успява да опита от свободата, преди да го приберат. Що се отнася по предимствата на определения съдебен срок пред пожизненото селско закрепостяване, тук съществуват много уговорки: ако срокът не е двадесет и пет години; ако членът не е 58-и; ако не бъде „до специално разпореждане“; ако не ти лепнат втора лагерна присъда; ако след нея не последва автоматично заточение; ако, след като те освободят, не те върнат тутакси обратно на Архипелага за повторно излежаване на присъдата. Уговорките са непреодолимо множество, а си струва да си спомним, че понякога господарят е освобождавал от крепостничество по прищявка...

Ето защо когато, „император Михаил“ ни съобщи на Лубянка ширещата се сред московските работници анекдотична разшифровка на ВКП (б) като Второ Крепостно Право (болшевики), това не ни се стори смешно, а пророческо.

* * *

Комунистите търсеха нов стимул за обществения труд. Мислеха, че това ще са съзнателността и ентузиазмът, лишени от всякаква корист. Ето защо толкова много държаха на „великия почин“ на съботниците. Но този почин се оказа не начало на новата ера, а конвулсия на самоотвержеността на едно от последните поколения на революцията. От губернките тамбовски материали за 1921 г. се вижда например, че още тогава мнозина партийни членове правят опити да се отклонят от съботниците — и е въведено отмятане в партийната учебна карта за участие в съботника. Този порив стига още за десетина години при комсомолците и при нас — тогавашните пионери. Но след това секва и у нас.

Как да се постъпи тогава? Къде да се търси стимулът? Пари, работа на парче, премиални? Но това намирисва явно на неотдавнашния капитализъм и трябва да мине дълго време, да дойде друго поколение, докато дъхът му престане да дразни и стане

възможно да се възприема като „социалистически принцип на материална заинтересованост“.

Тогава бръкват по-надълбоко в сандъка на историята и измъкват оттам това, което Маркс нарича „извъникономическа принуда“. В лагера и в колхоза тази находка си показва открито рогата.

Сетне им идва подръка Френкел, който като сатана сипва отрова в кипящия котел.

Известно е многократно повтаряното заклинание: „В новия обществен строй не може да има място нито за дисциплината на тоягата, на която се опираше крепостничеството, нито за дисциплината на глада, на която се държи капитализмът.“

Ето как Архипелагът съумява да съчетае чудесно едното с другото. За целта са били необходими само: 1. храна; 2. бригада; 3. две началства. (Последното не е толкова задължително: във Воркута например е имало винаги само едно началство, а работите са вървели.)

Та на тези именно три кита се крепи Архипелагът.

А ако гледаме на тях като на „трансмисии“ — точно те са, които го задвижват.

За храната вече е казано. Това е такова преразпределение на хляба и булгура, при което, за да получи средната дажба, давана на затворника в паразитните общества, без нещо да прави, нашият зек трябва порядъчно да се попревива и попъхти. Така той получава законно полагаемата му се дажба на добавъчни късчета от по сто грама, че и го смятат на всичко отгоре за ударник. Изработеното от него над стоте процента му дава право и на допълнителни (отнети преди това пак от него) лъжици каша. Какво безпощадно познаване на човешката природа! Нито тези късчета хляб, нито тези булгурени зрънца могат да оправдаят силите, изразходвани за тяхното припечелване. Но в това открай време е нещастieto на човека — той не може да разбере кое е вещта и кое — цената за нея. Както един войник в чужда война бива вдиган в атака с чаша долнопробна водка и отдава за нея живота си, така и зекът за тези подаяния, подхлъзнал се от гредата, се дави в придошлата северна река или меси глина за кирпич в ледената вода с боси крака, които няма повече да стъпват по волна земя.

Но и сатанинската дажба не е всесилна. Не всички се хващат на тази въдица. Както крепостните някога са били разбрали: „по-добре

трева да пасем, отколкото пънове да сечем“, така и зековете са осмислили: в лагера те погубва не малката дажба, а голямата. Ама че мързеливци! Ама че тъпаци! Ама че безчувствени полуживотни! Не искат да получат допълнително! Не искат къшей от този хранителен хляб, замесен от картофи, фий и вода! Те вече и предсрочно освобождаване не щат! И на почетната дъска не държат да се видят! Не искат да се издигнат до интересите на строежа и страната, не искат да изпълняват петилетките, макар петилетките да са в интереса на трудещите се! Те се пръсват по закътаните къшета на шахтите, по етажите на строителния обект, предпочитат да се скрият от дъжда в някоя тъмна дупка, стига да не работят.

Не толкова често може да се уредят такива масови работи, както чакълената кариера край Ярославъл: винаги в полезрението на надзирателите, стотици затворници са струпани там на малко пространство и само някой да престане да се движи — веднага се вижда. Това са идеалните условия: никой не смее да забави темпа, да изправи гръб, да избърше потта си, докато не свалят знамето на хълма — условния знак за почивка. А как да се постъпи в останалите случаи?

Дълго го умуват. И измислят — *бригадата*. Че как да не се сетят за нея? У нас и народниците са искали да влязат в социализма — чрез общината, и марксистите — чрез „колектива“. Как пишат и до днес нашите вестници? *„Главното за човека е трудът и непременно трудът в колектива!“*

Така в лагера няма нищо освен труд, и то само в колектива. Значи трудово-изправителните лагери са именно висшата цел на човечеството? Значи главното е постигнато?

Вече имаме повод да обясним (3 глава) как бригадата служи на психологическото обогатяване на своите членове, как служи на подтикването, следенето и *повишаване чувството за достойнство*. В съответствие с целите на бригадата се подбират достойни задачи и бригадири (на лагерен език — „буци“). Като държи затворниците под заплахата на тоягата и лишаване от дажбата, бригадирът трябва да се справи с бригадата в отсъствие на началството, надзирателите и конвоя. Шаламов привежда примери, когато за един промивъчен сезон на Колима съставът на бригадата измира на няколко пъти, а бригадирът си остава все същият. В Кемерлаг такъв бригадир е Переломов — никога не прибегва до езика си — само до тоягата.

Списъкът на тези фамилни имена би заел много страници, но аз не съм го и готвил. Интересно, че най-често подобни бригадири излизат от средата на рецидивистите, ще рече, от лумпените пролетарии.

Само че към какво ли не се приспособяват хората? Би било грубо от наша страна да не забележим как бригадата става понякога и естествена ядка на туземното общество подобно на семейството в цивилния живот. Самият аз съм виждал такива бригади — и не една. Наистина това не са бригадирите за общи работи — в тях някой трябва да умре, иначе останалите не биха могли да останат живи. Имам предвид обикновено специалните бригади: на електротехници, шлосери-стругари, дърводелци, бояджии. Колкото по-малобройни (до 10-12 души) са тези бригади, толкова по-явно проличава в тях началото на взаимната защита и поддръжка.^[9]

За такава бригада и за такава роля и бригадирът трябва да се случи подходящ: с мярка жесток; добре познаващ всички нравствени (безнравствени) закони на ГУЛАГ; проникателен и справедлив в бригадата; със своя отработена хватка срещу началството — кой с хрипкав лай, кой тихомълком; да респектира нагаждачите, да не пропуска случая да измъкне за бригадата допълнителните сто грама, ватирани панталони, чифт обувки. Но и да поддържа връзка с влиятелните нагаждачи, от които ще узнава всички лагерни новини и предстоящи промени, всичко това му е необходимо, за да ръководи правилно. Добре да познава работите и изгодните и неизгодните участъци (и на неизгодните да умее да пробута съседната бригада, ако има такава). С остър поглед върху тухтата — къде най-лесно през тази петдневка да я намери: в нормите или в обемите. И непоколебимо да отстоява тухтата пред техническия ръководител, когато последният вече докосва писалката до листа, за да „ореже“ наряда. И да умее да пробута сухо на нормировчика. И да знае кой е доносник в бригадата (и ако не е много умен и вреден — да не го закача, че инак по-лош ще му изпратят). А в бригадата той винаги знае кого да ободри с поглед, кого да напсува, а и кого да остави днес на по-лека работа. И такава бригада с такъв бригадир се сраства сурово и оцелява сурово. Липсват нежности, но и никой не пада. Работил съм при такива бригадири — при Синеврюхов, при Павел Боронюк. Ако трябва да съставям и тук списък — също доста страници ще се изпишат. И от многото разказани

случки може да се заключи, че най-често такива разпоредителни разумни бригадири са от „кулашките“ синове.

А как трябва да се постъпи? След като бригадата е натрапвана неотклонно като форма за съществуване, как да се постъпи? Нали трябва някак да се приспособим? Ние гинем от работа, но и за да не загинем, е възможно само чрез работата. (Разбира се, тази философия е спорна. По-вярно е да се каже: не ме учи да загивам както ти искаш, остави ме да загина както аз искам. Само че и така няма да те оставят, там е работата...)

Не е голям изборът и на бригадира: не изпълни ли бригадата по дърводобива дневната си норма от 55 „кубика“ — в карцера отива бригадирът. А не искаш ли карцер — гони хората си до смърт. Кой превари, той натовари.

А двете началства са удобни за лагерите също както на клещите им трябва и лява, и дясна челюст, двете заедно. Двете началства са като чука и наковалнята, и те коват от зека онова, което е необходимо за държавата, а грохне ли — изхвърлят го на боклука. Макар издръжката на отделното зонно (лагерно) началство силно да увеличава разходите на държавата, макар поради тъпотията, капризността и бдителността си то често да затруднява и усложнява работния процес, все пак, щом го назначават, значи тук няма грешка. Две началства, ще рече, двама мъчители вместо един, сменящи се един друг, поставени в положение на съревнование: кой ще изстиска повече от арестанта и ще му даде по-малко.

В ръцете на едното началство са съсредоточени производството, материалите, инструментите, транспортът, но почти без работната сила. Всяка сутрин конвоят довежда от лагера тази работна сила и всяка вечер я отвежда в лагера (или на смени). През тези десет или дванадесет часа, когато зековете попадат в ръцете на производственото началство, те няма нужда да бъдат възпитавани и превъзпитавани, и дори ако в течение на работния ден издъхнат — това не може да огорчи нито едното, нито другото началство: по-лесно е да се отчислят мъртъвци, отколкото изгорели дъски или отмъкнат безир. За производственото началство е важно да накара затворниците да свършат повече работа през деня, а да запише по-малко в нарядните им листове, за да покрие невъзстановимите разходи и производствените липси: та кой ли не те обира — и тръстовете, и СМУ (строително-

монтажните управления), и техническите ръководители, и десетниците, и домакинът, и шофьорите, и всъщност най-малко зековете, че и то не за себе си (няма къде да дянат отмъкнатото), а за своето лагерно началство и конвоя. А още по-големи са разхищенията от безотговорното и непредвидливо стопанисване, както и от това, че зековете също нищо не пазят — и за да се покрият всички тези липси, има само едно средство — да се плаща по-малко на работната сила.

Лагерното началство разполага само с рабсила (ама и езикът си знае как да съкращава!). Но това е решаващото. Лагерните началници не крият: можем ли да ги понатиснем (производствениците), къде ще намерят други работници? (В тайгата и пустинята ли да ги търсят?) И затова те гледат да измъкнат за своята рабсила повече пари, които внасят в хазната, а част от тях отива за издръжката на самото лагерно ръководство за това, че охранява (от свободата) зековете, пои ги, храни ги, облича и морално ги довършва.

Както винаги при нашето обмислено социално устройство, тук се сблъскват челно два плана: производственият план има по показателя заплата най-ниските разходи, а планът на МВР донася в лагера от производството най-големите доходи. За един страничен наблюдател остава необяснимо: защо двата плана да се довеждат до сблъсък? О, в това има голям смисъл! Тъкмо сблъсъкът между плановете смазва човека. Това е принцип, простиращ се извън бодливата телена мрежа на Архипелага.

И друго е важно: тези двама началници съвсем не се отнасят враждебно един към друг, както може да се помисли, ако се съди по техните постоянни спречквания и взаимни измами. Там, където е нужно по-плътно да притиснат, те се сдушват много бързо. Макар началникът на лагера да е роден баща за своите зекове, винаги на драго сърце ще признае и ще подпише акт, че за осакатяването си е виновен самият затворник, а не производството; няма да настояваме чак толкова, че затворникът се нуждае от работно облекло или че в някой от цеховете нямало вентилация (така да е, какво да се прави, временни трудности, а как бе по време на ленинградската блокада?...). Лагерното началство няма никога да откаже на производственото да вкара в карцера бригадира за грубост или работника, загубил лопатата, или инженера, изпълнил не както трябва заповедта. Не са ли тези две началства, които съставят висшето общество — индустриалните

помешчици в глухите селища на тайгата? Не си ли ходят жените им една на друга на гости?

И ако все пак тухтата в нарядите непрекъснато е надувана, ако се записва изкопаване и засипване на траншея, каквато не е имало; ремонт на отоплението или струга, неизлязъл от строя; смяна на цели-целенички стълбове, които ще престоят още десет години — това дори не е подшушвано от лагерното началство, което не се съмнява, че парите, така или иначе, ще постъпят в лагера, а е дело на самите затворници (бригадири, нормировчици, десетници), защото такива са всички държавни норми: те са съобразени не със земния реален живот, а с някакъв лунен идеал. Колкото и да е самоотвержен, здрав, сит и бодър, човек не е в състояние да изпълни тези норми! Да не говорим за изтощения, хилавия, гладния и потиснат арестант. Държавното нормиране описва производството такова, каквото то не може да бъде в действителност — и с това напомня социалистическия реализъм в белетристиката. Но ако непродадените книги след това просто се претопяват, да се ликвидира промишлената тухта, е но-сложно нещо. Не и невъзможно обаче.

В постоянния кръговрат на вечното бързане директорът и техническият ръководител пропускат нещо, не успяват да открият тухтата. А волнонаемните десетници са неграмотни или пияни, или пък добронамерени към зековете (правят си сметката, че бригадирът ще отърве и тях в тежка минута). А през това време „процентчетата са изядени“, ха върни хляба от търбусите де? Счетоводните ревизии и отчети са известни с мудността си, те откриват тухтата със закъснение от месеци или години, когато и парите за тази работа отдавна са изфирявали, и остава единствено или да дадеш под съд някого от волнонаемните, или да туриш пепел на цялата работа и да я потулиш.

Трите кита: дажбата, бригадата и двете началства са поставени под Архипелага от Ръководството. А четвъртият и главният кит — тухтата, е дело на туземците и на самия живот.

За тухтата са нужни пробивни предприемчиви бригадири, но още по-нужно, още по-важно е производствените началници да са от затворниците. Има от тях не по-малко десетници, нормировчици, плановици и икономисти, защото по тия затънтени места трудно се намират волнонаемни. Едни от зековете на тези постове се забравят, ожесточават се повече и от волнонаемните, тъпчат своя брат-арестант

и вървят по трупове към предсрочното си освобождаване. Други, обратно, запазват ясно съзнание за своята родина — Архипелага, и внасят разумна увереност в управляването на производството, разумно допустима тухта в отчетността. Твърде рисковано за тях: не защото ще получат нова присъда, тъй като сроковете им и така си ги бива — къде повече от този член, по който лежат, — а да не загубят своето място, да не разсърдят началството, да не попаднат в някой лош етап — и така незабелязано да загинат. Толкова по-достойни са тяхната твърдост, техният ум, след като помагат на своите братя да оцелеят.

Такъв е например Василий Григориевич Власов, когото знаем вече по Кадийския процес. През целия си дълъг срок (деветнадесет години без прекъсване) той запазва упоритата си убеденост, с която се държи пред съда, с която осмива Калинин и неговото помилване. През всичките тези години, когато съхне от глад и влачи хомота на непосилния труд, той не се чувства изкупителна жертва, а истински политически и дори „революционер“, както се изразява сам в задушежни разговори. И когато благодарение на своята остра по природа хватка на стопанин, заменяща му незавършеното икономическо образование, той заема постове на производствените нагаждачи, не просто вижда в това отлагане на своята гибел, а и възможност да стъкми така колата, че да е по-леко на момчетата да я теглят.

През 40-те години на една от Уст-Вимските дърводобивни командировки (УстВимЛag) се отличава от общата схема по това, че има едно началство: самият лагер е включен в дърводобива, отчита и отговаря за плана пред Министерството по дърводобива). Власов съвместява длъжностите нормировчик и плановик. Той е там начело на всичко, и през зимата, за да поддържа секачите, прибавя на бригадите им излишни кубици. Една зима се случва особено сурова, момчетата в най-добрия случай изпълняват 60% от нормата си, но получават като за 125% и изкарват зимата с повишена дажба, без да спират работата дори за един ден. Извозваното обаче на „отсечените дървета“ (както е на хартия) силно изостава, до началника на лагера достигат лоши слухове. През март той изпраща в гората комисия от десетници — и те установяват недостиг от осем хиляди кубика дървени трупи! Разяреният началник извиква Власов при себе си. А той, след като го изслушва, му казва: „Дай им, началник, на всички по пет денонощия

карцер, това заслужават мързеливците. Домързяло ги е да походят из гората, снегът там е дълбок. Състави нова комисия и назначи мен за председател.“ Със своята разумна тройка Власов, без да излиза от кабинета, съставя акт и „установява“ целия недостигащ дървен материал. За известно време началникът се успокоява, но през май се сепва отново: извозваните дървета са по-малко, отколкото трябва, отгоре вече питат. И пак повиква Власов. Дребничък, но винаги наперен (фот. 35), този път той не прави опит да се оправдава: няма дървета. „Как така си посмял да съставиш фалшив акт, твоята мама?!“ — „Че по-добре ли беше самият вие да идете в затвора? Ами че осем хиляди кубика са за волнонаемния три години, а на чекиста — пет.“ Началникът псува ли, псува, но вече е късно да наказва Власов: трябва да се държи за него. „Какво да правим?“ — „Да изчакаме, докато водата залее всичко наоколо.“ Водата залива пътищата — и зимни, и летни. И тогава Власов занася на началника да подпише и прати по-нагоре, в Управлението, технически подробно обоснована докладна. В нея той пише, че заради твърде успешната сеч през изминалата зима осем хиляди кубика са останали неизвозени с шейните. През блатистата гора е невъзможно да се изнесат. По-нататък се пресмята колко ще струва да се прокара път на гредова основа и се доказва, че тогава извозването на тези осем хиляди кубика ще струва по-скъпо от самите тях. А след година, като пролежат лятото и есента в блатата, не ще отговарят повече на договорните условия, инвеститорът ще ги приеме само като дърва за огрев. Управлението се съгласява със смислените доводи, които не е срамно да бъдат изложени пред всяка друга комисия — и сменя от сметката тези осем хиляди кубически метра.

Василий Григориевич Власов (фот. 35)

Така тези стволове са свалени, изядени, изписани — и отново гордо се зеленеят в гората. Впрочем и на държавата тези мъртви кубизи не струват кой знае колко: неколкостотин самуна черен, слепнал се клисав хляб повече. Оцелелите хиляда ствола и стотици човешки живота не влизат в сметката — никой не брои това богатство на Архипелага.

Навярно не единствено Власов се е досещал така да шмекерува, защото от 1947 г. по всички дърводобивни участъци въвеждат нов ред: комплексни звена и комплексни бригади. Сега вече секачите се обединяват с извозващите в едно звено и на бригадата се зачитат не

повалените дървета, а извозените до брега на реката, откъдето ще бъдат спуснати през пролетта по течението ѝ.

И какво мислите? Че тухтата този път изчезва? Ни най-малко! Дори разцъфтява! Тя се разширява принудително, разширява се и кръгът на работниците, които се хранят от нея. Ако на читателите няма да е скучно, нека да вникнем по-внимателно.

1. Затворниците нямат право да спускат дърветата по реката (кой ще ги конвоира покрай реката? бдителност). Ето защо представител на кантората, състояща се от волнонаемни, приема дървените трупи от един предаващ (за всички лагерни бригади). Не е ли той човекът, който трябва да прояви строгост? Нищо подобно.

Предаващият от лагера надува обема на извършената работа в интерес на дърводобивните бригади и приемащият се съгласява с тях.

2. А ето защо. Кантората трябва също да храни своите волнонаемни работници, чиито норми също не са по силите им. Кантората записва и за себе си като сплавени тези добавени фиктивни дървени трупи.

3. При главната преграда на реката, където се събират дървените трупи от всички горски участъци, се намира тържището — тоест мястото за изваждането им на брега. С това отново се заемат затворниците, същият този УстВимЛаг (петдесет и двата острова на УстВимЛаг са пръснати върху територия от 250 x 250 километра, ето какво е нашият Архипелаг!) Предаващият от кантората е спокоен: приемащият от лагера приема този път обратно от него цялата тухта: на второ място, за да не подведе своя лагер, който е предал тези трупи за сплавяне, а на първо място, за да нахрани с тази тухта и *своите* затворници, работещи при извозването на трупите до реката (техните норми са също фантастични, те също трябва да заслужат хлебната си дажба с пот на челото)! Тук вече приемащият трябва да се поблъска за обществото: трябва не просто да приеме трупите в техния обем, а да впише покрай реалните

и фиктивните греди по диаметър и дължина. Ето истинския благодетел! (Власов е имал честта да бъде и тук.)

4. Зад тържището има дъскорезница, където бичат гредите. И отново работници са зековите. Бригадите се хранят от обема на обработвания от тях дървен материал и „излишните“ фиктивни трупи повдигат тъкмо навреме процента на тяхната печалба.

5. По-нататък готовата продукция се складира, като според държавните норми тя трябва да възлиза на 65 % от обема на приетите от дъскорезницата дървени трупи. Така че и 65 % от тухтата постъпва невидимо на склад (и митичната продукция от бичени греди също се удостоверява по сортове: капаци, за обработване, според дебелината на дъската, изрязани, неизрязани...). Работниците, подреждащи дъските на стифи, също получават по нещо от тази тухта.

А по-нататък? Тухтата е опряла до склада. Складът се охранява от Вохра, безконтролни „загуби“ не може да има. Кой и как ще отговори този път за тухтата?

И тук на помощ на великия принцип на тухтата се притичва един друг велик принцип на Архипелага: принципът на *ластика*, тоест на всевъзможните протакания. Така и тухтата остава да се води и да се прехвърля от година на година. При инвентаризациите в този див и отдалечен край на Архипелага нещата все някак се уреждат — нали всички са си свои, всичко разбират. Е, пък и не може всичко да се преброи дъска по дъска. За щастие част от тухтата „се губи“ всяка година при съхраняването, минават я в развод. Е, ще махнат някой и друг завеждащ склад, ще го пратят да работи като нормировчик. Затова пък колко народ ще бъде изхранен!

А ето ви и още един начин: при товаренето на дъските във вагоните за потребителите (а приемащ няма, вагоните ще се разпределят по-късно по ордери) се товари и тухтата, тоест вписва се излишък (да не забравяме, че от това се хранят и товараческите бригади!). Железничарите поставят пломбата и повече не се интересуват какво ще става. След известно време някъде в Армавир

или Кривой Рог отварят вагона и заприходяват фактически полученото. Ако недотовареното е умерено, всички тези несъвпадащи обеми се нанасят в някаква графа и остава вече на Държавната планова комисия да си ги обяснява. Ако натовареното е надутото съвсем безочливо, получателят изпраща до УстВимЛag рекламация, ала тези рекламации се движат с милиони други хартийки, някъде се подшиват, а с течение на времето изчезват — те не могат да противодействуват на човешкия напор да се живее. (А и никакъв Армавир не ще се реши да върне вагона назад: приемай каквото ти дават. На юг дървеният материал е кът.)

Ще отбележим, че и държавата, и Министерството на дърводобива сериозно използват в народностопанските си сведения тези фиктивни цифри за изсечени и обработени дървени трупи. Те са добре дошли и за министерството.^[10]

Но ето кое е най-удивителното в случая: на пръв поглед заради тухтата във всеки етап от преместването на дървения материал би трябвало той да намалява. За летния сезон обаче приемащият на тържището успява да надпише толкова тухта от извозването, че наесен в сплавкантората се образуват пред плаващата преграда на реката реални *излишъци* от трупи! До тях никой не е успял да се докопа, успели са да навъртят нормата и без тях. Те не бива да бъдат оставени така през зимата, за да не стане нужда напролет да се вика самолет да бомбардира. Ето защо този прахосан, вече на никого ненужен материал *се спуска в Бяло море* през късната есен!

Да се чудим ли, да се дивим ли? Но това е така не само на едно място. В Унжлаг например в складовете за дървен материал винаги се оставят „излишни“ трупи, които така и не попадат във вагоните и вече не се числят никъде!... И след пълното закриване на поредния склад години наред го посещават от съседните ОЛП за безстопанствени сухи дърва и горят в печките обезкоренените и обелени трупи за минни подпори, за чиято подготовка е била вложена толкова мъка.

За да не се получават тези излишъци при волнонаемните сплавачи, от лагпункта Талаг в Архангелска област се изпращат команди от разконвоираните рецидивисти, които скришом крадат свързаните на салове трупи и ги прибират: тоест открадват в полза на лагера добития от същия този лагер дървен материал, водещ се в

момента на волнонаемните работници. И в лагерите ежегодно се планира изработване на мебели от... откраднатата дървесина.

И всичко това е замислено, за да се преживее, а съвсем не за да се забогатее, а съвсем не — за да се ограби държавата.

Държавата не бива да бъде толкова безмилостна и да тласка поданиците си към измама.

Има една лагерна поговорка: *без тухтата и амонала нямаше да построим Канала.*

Та Архипелагът се крепи на тези неща.

[1] Предисловие на Вишински към книгата на Авербах „От преступления к труду“, с VI. — Б.а. ↑

[2] Пак там, с. VII. — Б.а. ↑

[3] Предградие на Москва, където в бившата семинария е имало конструкторско бюро, в което са работели затворници с висока професионална квалификация. — Б.пр. ↑

[4] Месечна издръжка за слугите на помещчика. — Б.пр. ↑

[5] И, разбира се — за колхозниците и черноработниците, но това сравнение няма да доразвиваме сега. — Б.а. ↑

[6] А. И. Герцен. „К старому товарищу“. Собр. соч., изд-во Академии наук, М, 1960, Т. XX, с. 585. — Б.а. ↑

[7] Подобни свидетелства са оставили всички столетия. През XVII век Юрий Крижанич пише, че селяните и занаятчиите в Московията живеят по-заможни от западните, че най-бедните жители в Русия ядат хубав хляб, риба, месо. Дори в Смутното време „старите житници не са изтощени, и по полята стоят камари от снопи, хамбарите са преизпълнени с кръстци и с копни, и с камари от жито за четиринадесет години“ (Акраамий Палицин). През XVIII век Фонвизин, като сравнява осигуреността на руските селяни с тази на селяните на Лангендок, в Прованса, пише: „Намирам, съвсем безпристрастно, че състоянието на нашите е несравнимо по-щастливо.“ През XIX век Пушкин пише за крепостното село: „Навред заможност след положен труд.“ — Б.а. ↑

[8] Данък в натура или пари, плащан от селяните на помещика съгласно крепостното право. — Б.пр. ↑

[9] Това се проявява и в големите бригади с общи работници, но само в каторжните лагери и при специални условия. Затова — в Пета част. — Б.а. ↑

[10] Така и тухтата, както повечето от проблемите на Архипелага, не се вмести в него, а добива общодържавно значение. Б.а. ↑

ШЕСТА ГЛАВА

ДОКАРАХА ФАШИСТИ

— Фашисти докараха! Фашисти докараха! — възбудено търчат из лагера и крещят младите зекове — момчета и момичета, когато два наши камиона, всеки натоварен с по тридесет фашисти, влизат в чертите на неголемия квадрат на лагера Нови Йерусалим.

Току-що сме преживели един от върховните часове на своя живот — един час пътуване дотук от Красная Пресня, — това, което се нарича близък етап. Макар да бяхме нахвърлени със свити крака в каросерията, но си бяха наши — всичкият въздух, всичката скорост, всичките цветове. О, забранена яркост на света! — трамваите червени, тролейбусите сини, тълпата в бяло и пъстро. Дали те самите виждат тези цветове, докато се блъскат да се качат? А и още, кой знае защо, днес всички сгради и стълбове са украсени със знамена и флагчета, някакъв празник — 14 август, съвпадащ с празника на нашето освобождаване от затвора. (В този ден се съобщава за капитулацията на Япония, за края на седемдневната война.) На Волоколамското шосе уханието на окосеното сено ни залива на талази и предвечерната свежест на ливадите облъхва стриганите ни глави. Кой по-жадно от арестантите би могъл да вдишва този ливаден въздух? Естествената зеленина заслепява очите ни, привикнали към сивото и само сивото. Ние с Гамеров и Ингал бяхме попаднали заедно в етапа, заедно излежавахме присъдата си и сега ни се струва, че сме се запътили да прекараме весело на някоя вила. Нищо мрачно не можеше да предвещава края на такова прелестно пътуване.

И ето че скачаме от каросерията, разтъпкваме отеclите си крака, разкършваме се и се оглеждаме. Зоната на Нови Йерусалим ни харесва, намираме я дори симпатична: не е оградена изцяло, а само с преплетена бодлива тел и от всички страни се вижда хълмистата, жива, селска и вилна звенигородска картина. И сякаш сме част от това весело обкръжение, сякаш виждаме тази земя със същите очи, както и онези, които пристигат тук да почиват и да се наслаждават, дори я виждаме по-обемна (очите ни са свикнали с плоските стени, плоските нарове и

тесните килии), дори възприемаме като по-сочна повехналата вече през август зеленина, която ни ослепява, а може би е така сочно, защото слънцето е на залез.

— Вие сте фашисти, нали? Всички ли сте фашисти? — с някаква надежда ни питат заобиколилите ни зекове. И уверили се, че сме такива, мигом се пръсват, разотиват се. С нищо повече не сме им интересни.

(Вече знаем, че „фашисти“ е прякор на осъдените по Петдесет и осми член, измислен от наблюдателните рецидивисти и приет с одобрение от началството: някога са ни наричали „каери“, но постепенно това излиза от употреба, необходимо е ефектно клеймо.)

След бързото ни пътуване на свеж въздух тук като че ли ни е по-топло и поради това още по-уютно. Продължаваме да оглеждаме малката зона с нейната двуетажна тухлена сграда за мъжете и дървена с надстройка — за жените, и със съвсем селски бараки-съборетини за помощните служби; след това — дългите черни сенки от дърветата и сградите, които вече лягат навсякъде по полето; високия комин на тухларната, запалващите се вече прозорци на двете ѝ здания.

— Какво пък! Тук не е зле... като че ли... — говорим помежду си, като се мъчим да се убедим взаимно и поотделно.

Един момък с онзи остро-напрегнат недоброжелателен израз, който започваме вече да забелязваме не само при него, се задържа по-дълго около нас, за да разгледа по-добре „фашистите“. Накривил е ниско над челото черния си лежасал каскет, застанал е с ръце в джобовете и слуша какво бръщолевим.

— Не било лошо! — изтръгва се от гърдите му. Оглежда ни още веднъж с презрение и натъртва с изкривени устни: Су-кал-че-та!... Ще опънете петалите!

Изплюва се пред краката ни и отминава. Не е в състояние да понася повече такива глупаци като нас.

Сърцата ни се свиват.

Първата нощ в лагера!... Вие летите, летите вече по хлъзгава гладка повърхност все по-надолу и някъде все още има спасителна издатина, в която трябва да се вкопчите, но не знаете къде е тя. Във вас оживява всичко най-лошо от възпитанието ви: всичко недоверчиво, мрачно, неотстъпчиво, жестоко, внедрено чрез гладното чакане на опашка, чрез явната несправедливост на силните. Това най-лошо във

вас е подсилено, мъчително изострено още и от предварителните слухове за лагерите: пазете се да не попаднете само на „общите“! Вълчи лагерен свят! Живи ще ви изядат! Който се спъне тук, го стъпкват! Само да не попаднете на общите работи! Но как да не се попадне? Къде да идеш? Какво трябва да се даде? Нещо трябва да се даде на някого! Но какво именно? Но на кого? Но как се прави това?

Не минава и час и един от нашите етапници пристига вече сдържано сияещ: назначили го за инженер-строител в зоната. И още един: на него пък разрешили да открие бръснарница за волнонаемните във фабриката. И още един: срещнал познат, ще работи в Плановия отдел. Сърцето ти замира: всичко това е за твоя сметка! Те ще оцелеят в канцелариите, в бръснарниците си. А ти ще загинеш. Ще загинеш.

Зоната. Двеста крачки от едната до другата телена мрежа, че и не трябва да се приближаваш близко до нея. Да, наоколо звенигородските предхълмия ще се зеленееят и ще сияят, а тук — гладната трапезария, циментовото мазе на ШИзо, калпавият навес над готварската печка за „индивидуално готвене“, барачката, отредена за баня, сивата будка на занемарената тоалетна с прогнилите й дъски — и няма къде да се денеш, това е всичко. Възможно е в твоя живот това островче да е последното късче земя, което още ти е съдено да тъпчеш с краката си.

В стаите са наставени празни вагонки. „Вагонката“ е изобретение на Архипелага, приспособление за спане на туземците и не се среща никъде другаде по света: това са четири дървени плоскости на два етажа върху две кръстовидни опори — откъм главата и в краката. Когато един от спящите се размърда, останалите трима започват да се клатят.

В този лагер не се полагат дюшеци или торби за пълнеж. Думата „бельо“ е непозната за туземците на новояерусалимския остров: тук няма спално, не дават и не перат долно, остава сам да се грижиш за онова, с което си дошъл. И думата „възглавница“ е непозната на домакина на този лагер; възглавниците могат да бъдат само собствени, и то у жените и криминалните. Вечер, преди да легнеш върху голите дъски, можеш до си свалиш обувките, но помни — ще ти ги задигнат. По-добре спи с тях. И дрешките си не разхвърляй: ще задигнат и тях. Когато тръгваш сутрин на работа, нищо не трябва да оставяш в бараката — от което не се съблазнят крадците, ще го приберат надзирателите: *не се разрешава!* Сутрин тръгвате на работа така, както

се вдигат от стана си чергарите, дори още по-чисто: не оставяйте нито пепел от накладения огън, нито оглозгани животински кости, стаята е пуста, сякаш с метла пометено, заселвай я, ако щеш, през деня с други. И твоята спална дъска не се отличава по нищо от дъските на твоите съседи. Те са голи, оплескани, излъскани от хълбоците ни.

Но и на работа ти нищо не носиш със себе си. Сутрин събираш партакешите си, заставаш на опашка пред инвентарното помещение за личните вещи и там те се прибират в куфар или чувал. Когато се върнеш от работа — заставаш отново на опашка пред инвентарното и вземаш онова, което сметнеш, че ще ти трябва за пренощуването. Сметката ти трябва да е точна, втори път не може да идеш до инвентарното.

И така — десет години. Не губи кураж!

Сутрешната смяна се връща в лагера след два часа през деня. Тя се измива, обядва, изчаква на опашката пред инвентарното помещение — и веднага след това започва проверката. Всички, намиращи се в лагера, се строят в редици и неграмотният надзирател ходи с шперплата дъсчица, плюнчи с устни молива, мръщи с умствено усилие челото си и все шепне и шепне. Преброява няколко пъти строя, обхожда няколко пъти всички помещения, а през това време строените в редици зекове чакат. Ту ще сгреши нещо в аритметиката, ту ще обърка колко са болните, колко са затворените в ШИзо „без правото да излязат“. Това безсмислено губене на време продължава час, че и час и половина. Особено безпомощно и уничително се чувствуват онези, които скъпят времето си — една не много развита в нашия народ и съвсем не развита сред зековете потребност да свършиш нещо успешно дори в условията на лагера. В строя не може да се чете. Моите момчета — Гамеров и Ингал, стоят със затворени очи, те съчиняват стихове или проза, или писма — но дори и така не те оставят да стоиш в редицата, защото изглежда като че ли спиш и с това оскърбяваш проверката, а ушите ти остават отворени и псувните, и тъпите шеги, и унилите разговори ги пълнят непрекъснато. (Тече 1945 година. Вече е разграден атомът, скоро ще се формулира кибернетиката — а тук бледночелите интелектуалци стоят и чакат — „не шавай!“, — докато тъпият червенотрест истукан лениво прави наум своя баланс.) Проверката свършва, сега вече в пет и половина би могъл да легнеш да спиш (защото предната нощ е била кратка, но още по-кратка

може да се окаже следващата) — след един час обаче е вечерята, времето се накъсва.

Администрацията в лагера е толкова ленива и бездарна, че нито желае, нито се сеща да раздели работниците на три различни смени в три различни помещения. След седем часа, след вечерята, първата смяна би могла да се успокои, но не стихва глъчта на ситите и неуморените, и апашорите едва сега започват да играят на карти върху пухените завивки, да си дерат гърлата и да театралничат. Ето, един крадец с вид на азербайджанец демонстративно се прокрадва, скача, обикаляйки стаята, от вагонка на вагонка по покривните им дъски и по работниците и реве: „Така е настъпвал Наполеон срещу Москва за тютюн!“ Набавил си тютюна, той се връща по същия път, като настъпва и прескача хората: „Така Наполеон е бягал за Париж!“ Всяко хрумване на криминалните е толкова поразяващо и непривично, че ние само ги наблюдаваме със зяпнали уста. От девет вечерта започва да клатушка вагонките, да топурка, да се стяга, да отнася вещите си в инвентарното помещение нощната смяна. Извеждат я към десет часа, сега поне да се поспи! Но в единадесет се връща дневната. Този път тя започва тежко да топурка, да разклаща вагонките, да се мотае, да отива за вещите си, да вечеря. Може би чак след единадесет и половина изнемогналият лагер заспива.

Но в четири и четвърт звънът на кънтящ метал се разнася над нашия малък лагер и над потъналата в сън колхозна околност, където старците помнят още добре звъна на истинските камбани. Може би и нашата лагерна среброгласа камбана е от манастира и още оттам е свикнала да вдига с първите петли монасите за молитва и труд.

„Ставай, първа смяна!“ — крещи надзирателят във всяка стая. Главата ти е като пияна от недоспиване, не можеш още да си отвориш очите — какво ти умиване! Не става нужда да се обличаш, нали си спал с дрехите... Така че — направо в трапезарията. Влизаш там, все още се олюляваш от съня. Всеки се блъска и твърдо знае какво иска: едни бързат за хляба, други за чорбата. Единствено ти се луташ като лунатик в мъждукащата светлина на лампите, без да виждаш от парата на чорбата къде трябва да получиш едното и другото. Най-сетне получаваши — петстотин и петдесет пиршествени грама хляб и глинена паница с нещо черно и горещо. Това е копривена чорба. Черни парцалчета от изварените листенца плават в чернеещата се гола

водица. Нито риба, нито месо, нито мазнинка. Нито дори сол, докато се свари, копривата поглъща всичката сложена сол, затова са решили изобщо да не я слагат: ако тютюнът е лагерното злато, то солта е лагерното сребро, готвачите гледат да я скътат. От копривената безсолна чорба ти се повдига! Колкото и да си гладен — изобщо не можеш да я изсърбаш.

Повдигни очи. Не към небето, а под тавана. Очите вече са привикнали към мъждивата светлина и този път разчитат дългия покрай стената лозунг — обичайните тапетни букви върху червена хартия:

„Който не работи — няма да яде!“

И тръпки пронизват гръдта ти. О, мъдреци от Културно-възпитателната част! Колко трябва да сте доволни, че сте намерили за лагерната трапезария този велик евангелски и комунистически лозунг. Само че в Евангелието от Матей е казано: „Трудещият се е достоен за препитание.“ Но във Второзаконието е казано: „Да не обвържеш устата на вола, когато вършее.“^[1]

А у нас — удивителна! Благодарим ви от името на вършеещия вол. Сега вече ще знам, че стискате изтънелия ми врат съвсем не от недостиг, че ме душите не просто от ненаситност, и заради светлия принцип на идното общество! Само че не виждам в лагера работещите да ядат. Нито пък неработещите да гладуват.

Разсъмва се. Бледнее предутринното августовско небе. Само най-ярките звезди се виждат още на него. На югоизток, над фабриката, където ще ни поведат сега, се виждат Процион и Сириус — най-светлите от съзвездията Малкото и Голямото Куче. Всичко ни е зарязало, дори небето заедно с тъмничарите: кучетата на небето, както и на земята, са държани на ремък от конвоите. Те лаят бясно, мятат се, искат да се доберат до нас. Отлично са ги тренирали за човешко месо.

Първи ден в лагера! И на най-големия си враг не го пожелавам! Мозъкът ти не побира несъвместимостта на цялата тази жестокост. Какво ще става? Какво ме очаква? Дълбае главата ти една и съща мисъл, а на новациите дават най-безсмислената работа само и само да ги ангажират с нещо, докато се оправят. Безкраен ден. Носиш носилки или бутааш колички и с всяка количка денят се скъсява само с пет, само с десет минути, а главата ти е в състояние да размишлява само за едно: какво ще става? Какво ще става?

Разбираме безсмислието от прехвърлянето на този боклук и гледаме да разменим по някоя дума между количките. Като че ли сме се изтощили още от първите колички, като че ли сме им отдали вече изцяло силите си, а как ще ги теглим цели осем години? Гледаме да говорим за друго, за нещо, в което чувствуваме силата си, личността си — Ингал разказва за погребението на Тинянов, за ученик на когото се смята — и започваме да спорим за историческите романи: кой се решава изобщо да ги пише? Ами че историческият роман описва неща, които авторът никога не е виждал. Обременен от отдалечеността на времето, както и от зрелостта на своя век, авторът може да си втълпява колкото ще, че добре е осъзнал миналото, но все пак е невъзможно да се живее в него и, ще рече, историческият роман е преди всичко фантастичен.

Но ето че започват да привикват новия етап по няколко души в кантората за назначения и всички ние зарязваме количките. Ингал е успял предишния ден да се запознае с някого си — и сега него, литератора, го изпращат във фабричното счетоводство, макар смехотворно да бърка цифрите и никога през живота си да не е ползувал сметало. Гамеров не го бива, дори от това да зависи живота му, да моли и да се присламчва. Назначават го за общ работник. Той идва, ляга на тревата и това е последният час, когато все още не е общ работник. Разказва ми за съсипания поет Павел Василиев, за когото никога не бях чувал. Кога тези момчета бяха успели толкова нещо да прочетат и научат?

Дъвча стръкче трева и се колебае — с какво да се *пробувам*: с математиката или с офицерството си? Не съм способен да се отстраня така гордо както Борис. Някога ми бяха внушавани и други идеали, но от тридесетте години насам суровият живот ни тласкаше само в една посока да се домогваме и да си проправяме път до нещо.

От само себе си се получи някак така, че когато прекрачих прага на директора на фабриката, изопнах под широкия офицерски колан гънките на рубашката от корема към хълбоците (докарал се бях този ден нарочно, нищо, че трябваше да бутам количката). Правата ми яка бе строго закопчана.

— Офицер? — веднага забеляза директорът.

— Тъй вярно!

— Опит в *работата с хора*?^[2]

— Имам.

— Какво сте командували?

— Артилерийски дивизион. (Излъгах, без да се замислям, батареята ми се стори недостатъчна.)

Той ме гледаше и с доверие, и със съмнение.

— А тук — ще се справите ли? Тук е трудно.

— Мисля, че да! (Изобщо не подозирах какъв хомот си нахлузвам. Главното бе да се домогна до нещо и да си проправя път!)

Той присви очи и помисли. (Съобразяваше лесно ли ще е да се превърна в куче и дали е яка челюстта ми.)

— Дадено. Ще работите като сменен майстор в кариерата за глина.

И още един бивш офицер — Николай Акимов, бе назначен за майстор в кариерата. Излязохме с него от кантона сродени, радостни. Не можехме да разберем още, дори да ни го бяха казали, че сме избрали стандартното за армейците лакейско начало за излежаване на присъдата. Неинтелигентното, непретенциозно лице на Акимов издаваше, че той е прямодушно момче и добър войник.

— Какво толкова ни плаши директорът? С двадесет човека ли няма да се справим? Нито е минирано, нито бомбардират — какво толкова има да не се справим?

Искаше ни се да възродим в себе си предишната си фронтова увереност. Същински палета, ние не разбяхме до каква степен Архипелагът не прилича по нищо на фронта, до каква степен неговата обсадна война е по-тежка от нашата експлозивна.

В армията може да командува глупак и нищожество, и то с толкова по-голям успех, колкото по-висок е заеманият от него пост. Ако на взводния командир е необходима и съобразителност, и неуморимост, и безстрашие, и разбиране на войнишкото сърце, за всеки маршал е достатъчно да мърмори, ругае и слага подписа си. Всичко останало ще направят за него в оперативния отдел на щаба, някой там акъллия офицер с неизвестно име ще му поднесе плана за операцията. Войниците изпълняват заповедите не защото са убедени в тяхната правилност (често тъкмо наопаки), а защото заповедите се предават от горе на долу по йерархия, това са заповеди машини и който не ги изпълни, се лишава от главата си.

Но на Архипелага за зека, назначен да командува другите зекове, съвсем не е така. Цялата златопагонна йерархия ни най-малко не се възправа зад гърба ти и ни най-малко не поддържа твоята заповед: тя ще те предаде и изхвърли веднага, ако не успееш да осъществиш тези заповеди със собствените си сили, със собственото си умение. А умението е следното: или юмрука ти, или безжалостно морене с глад, или такова задълбочено осъзнаване на Архипелага, че заповедта да изглежда за всеки затворник като единственото му спасение.

Зеленикавата полярна влага трябва да замени в теб топлата кръв — едва тогава ще бъдеш в състояние да командуваш зекове.

Тъкмо в тези дни от ШИзо бяха започнали да извеждат на кариерата като на най-тежка работа наказателната бригада — група рецидивисти, едва не заколили преди това началника на лагпункта (не са искали чак да го колят — не са такива ахмаци, а да го изплашат, за да ги върне обратно на Пресня: били решили, че Нови Йерусалим не е място за тях, че тук не могат нищо да намажат). Докараха ми ги в края на смяната. Те налягаха в кариерата на завет, разголиха дебелиите си къси ръце, крака, тлъсти татуирани корем и гърди и блажено се заприпичаха на слънце след влажната изба на ШИзо. Приблжих се до тях със своето военно облекло и ясно и коректно ги подканих да пристъпят към работа. Слънцето ги бе настроило благодушно, та затова само се разсмяха и ме пратиха да вървя на майната си. Възмутен и объркан, аз се отдръпнах, без нищо да постигна. В армията бих започнал с командата: „Стани!“ Но тук бе ясно, че ако някой все пак стане, ще бъде, за да ме намушка с нож между ребрата. Докато се чудех как да постъпя (нали останалата кариера гледаше и също можеше да зареже работата), смяната ми свърши. Само благодарение на това обстоятелство мога днес да пиша изследването на Архипелага.

Смени ме Акимов. Криминалните продължават да се припичат. Той ги призова веднъж, втори път им ревна командно (може би дори „Стани!“), третия път ги заплаши с началника — те наскачаха върху него, смъкнаха го в дерето на кариерата и премазаха бъбреците му с лост. Откараха го направо в областната затворническа болница, с това завърши неговата командна служба, а може би и присъдата и самият живот. (Вероятно директорът ни бе поставил като плашила за биене от криминалните.)

Кратката ми кариера на кариерата продължи няколко дни повече от тази на Акимов и ми донесе не удовлетворение, както бях очаквал, а постоянна душевна потиснатост. Влизах в шест часа сутринта в работната зона по-потиснат, отколкото ако бях копал самичък глината. Тътрех се напълно обезсилен към кариерата, изпълнен с омраза и към нея, и към своята роля в нея.

От фабриката за мокро пресоване до кариерата имаше теснолинейка. Там, където свършваше — равната площадка и релсите се спускаха в разработката, имаше скрипец върху платформа. Този моторен скрипец беше едно от малкото чудеса на механизацията в цялата фабрика. Работягите в кариерата трябваше да бутат вагонетките с глината по целия релсов път до скрипеца и сетне от него до фабриката. Скрипецът ги вдигаше само при изкарването от кариерата. Кариерата се намиреше в най-далечния край на фабричната зона и представляваше разкопана скална повърхност. Скалните наслагвания лъкатушеха като ровини и между тях оставаха незасегнати височинки. Глината се намиреше веднага под повърхността на тънък пласт. Можеше вероятно да вадим глината и от дълбочина, и изцяло на ширина, но никой не знаеше как трябва, никой не даваше план за разработването, всичко се ръководеше от бригадира на сутрешната смяна Баринов — млад нагловат московчанин, битовак, с миловидна външност. Баринов разработваше кариерата просто където му е удобно, където можеше по-малко да се работи, а повече да се натовари. Много надълбоко не се копаеше, за да не се налага после да се изкачват стръмно вагонетките. Всъщност Баринов командуваше тези осемнадесет-двадесет души, които единствено работеха в моята смяна в кариерата. Той бе и единственият истински началник на смяната: познаваше момчетата, хранеше ги, тоест стараше се да им осигури по-добра дажба, и всеки ден единствено той мъдро решаваше колко вагонетки трябва да бъдат изкарани, но така, че да не бъдат прекалено много или малко. Баринов ми се харесваше и ако се бяхме оказали заедно някъде в затвора върху наровите — бихме се спогаждали весело. Това и сега не пречеше — така ми се щеше да се посмеем заедно с него, че ето на, директорът ме е назначил на длъжност междинен джавкаджия, а аз — нищо не разбирам. Но офицерското ми възпитание не допускаше подобно нещо. И аз се стараех да се държа с него строго и да изисквам подчинението му, макар че не само аз и не

само той, но и цялата бригада виждаше, че аз съм им тръснат на главата подобно на инструктор от районния комитет по време на сеитбена кампания. Баринов се дразнеше, че са поставили над главата му некадърник, и неведнъж остроумно ме разиграваше пред бригадата. За всичко, което смятах за нужно да се направи, той тутакси ми доказваше, че не бива. Като крещеше високо: „Майсторе! Майсторе!“, той току ме викаше от различни краища на кариерата и молеше за указания: как да се снемат старите и да се поставят новите релси; как да се закрепят върху оста изскочилите колела на количките; или че уж скрипецът е отказал да тегли и какво да правим сега; или къде да се наточи изтъпената лопата. Под неговите насмешки командният ми порив с всеки изминал ден гаснеше, вече бях доволен, ако той накараше от сутринта момчетата да копаят (което не правеше всякога) и ако не ме тормозеше с досадните си въпроси.

Тогава тихо се измъквах и се скривах от своите подчинени и началници зад високите купища откъртена скална маса, сядах на земята и замирах. Моят дух бе скован от няколко първи лагерни дни. О, това не е затворът! Затворът е крила. Затворът е простор за мисълта. Да гладуваш и спориш в затвора, е весело и леко. Ала опитай тук — десет години да гладуваш, да работиш и да мълчиш — опитай това! Желязната гъсеница ме всмукваше, за да ме погълне. Безпомощен, не знаех как, а така исках да се измъкна встрани. Да си поема дъх. Да дойда на себе си. Да вдигна глава и да видя:

Ей там, зад бодливата тел, оттатък падинката — хълмче. На него — малко селце с десетина къщи. Изгряващото слънце го озарява с мирните си лъчи. Значи непосредствено до нас изобщо няма лагер! (Впрочем и там не е по-добре от лагер, но за това забравяш.) Дълго там не се забелязва никакво движение, сетне ще мине някоя стрина с кофа, ще притича някое детенце през лободата на улицата. Ще изкукурига петел, ще измучи крава — всичко това се чува ясно на кариерата. Ще джафне кученце — ех, че мил гласец! — това не ти е конвойният пес.

[3]

И от всеки тамошен звук, и от самата неподвижност на селото в душата ми прелива заветен покой. И твърдо зная — ако ми кажат сега: това ще ти е свободата! Ала до самата си смърт ще живееш в това село! Откажи се от градовете и от целия свят, от твоите дръзки желания, от твоите убеждения, от истината — от всичко се откажи и

живей в това село (но не като колхозник!), всяка сутрин гледай изгрева на слънцето и слушай петлите. Съгласен ли си? — О, не само съм съгласен, но, Господи, прати ми такъв живот! Защото чувствавам, че няма да издържа лагера.

От другата страна на фабриката, която не виждам сега оттук, по ржевската железопътна линия гърми пътнически влак. В кариерата викат: „Нагаждаческият!“ Тук всеки влак се знае, по него се отчита времето. „Нагаждаческият“ означава девет без четвърт, а в девет отделно, извън смените ще доведат във фабриката от лагера нагаждачите — канторските и началниците. Най-любимият от влаковете е в един и половина, „Хранача“, скоро след него свършваме работа и отиваме на обяд.

Заедно с нагаждачите, а понякога, когато сърцето я заболи за работа, и по-рано, спецконвойт извежда на работа и моята началничка зечка Ольга Петровна Матронина. Аз въздишам, излизам от укритието си и тръгвам покрай релсите към фабриката за мокро пресоване, за да ѝ докладвам.

В тухларната всъщност има две фабрики — за мокро и сухо пресоване. Нашата кариера обслужва само мокрото пресоване и началник на мокрото пресуване е Матронина, инженер силикатчик. Какъв инженер е тя — не зная, но е суетлива и упорита. Та е от ония непоколебимо благонамерени, каквито вече съм виждал тук-там в килиите (а те и изобщо не са много), но на чиято изключителна висота не можах да се задържа. По буквения ЧС като член от семейството на разстрелян тя получава 8 години чрез ОСО и ето че сега доизлежава последните си месеци. Наистина през цялата война политическите не са пускани и нея също ще я задържат до прословутото Специално разпореждане. Но и това не хвърля сянка върху нейното състояние: тя служи на партията, все едно дали е на свобода или в лагер. Тя е от болшевишкия резерват. Забражда се в лагера с червена и само с червена кърпа, макар да е прехвърлила четиридесетте (такива кърпи не носи във фабриката нито една лагерна девойка и нито една волнонаемна комсомолка). Тя не изпитва никаква обида за разстреляния си мъж и за собствените си изтърпени осем години. Всички тези несправедливости са дело, според нея, на отделни ягодинци или ежовци, а при другаря Берия прибират хората само правилно. Когато при първото ни запознанство ме видя с дрехите на

съветски офицер, тя каза: „Тези, които ме затвориха, сега вече могат да се убедят в моята правоверност!“ Малко преди това написала писмо до Калинин и цитира на всички, които са склонни да я слушат или са принудени да го правят: „Дългият срок на присъдата ми не сломи моята воля в борбата за съветска власт, за съветската промишленост.“

Впрочем, когато Акимов ѝ долага, че криминалните не му се подчиняват, тя не отива сама да обяснява на тези социално близки вредността от поведението им за промишлеността, а го смъмря: „Ами че заставете ги! За това сте назначени!“ След като пребиха Акимов, тя не продължи да се бори, а написа до лагера: „Повече не ни изпращайте този контингент.“ Гледа спокойно и на това как във фабриката момичетата работят като автомати през целите осем часа, без да прекъсват еднообразните си движения пред конвейера. Тя казва: „Няма как, за механизацията има по-важни участъци.“ Вчера, в събота, се разнесе слух, че днес пак няма да ни признаят неделата (така и не ни я признаха). Момичетата автомати я обградиха плътно и жалостиво взеха да я молят: „Олга Петровна! Пак ли няма да имаме неделя? Ами че тази е третата поред! Нали войната вече свърши?“ С червената си забрадка тя негодуващо надига сухия си тъмен профил — нито на жена, нито на мъж: „Момичета, за каква неделя може да става дума? В Москва строителството е спряло по липса на тухли!“ (Тоест не че тя може да знае на какъв строеж ще изпратят нашите тухли, но с умствения си взор вижда обобщено великото строителство, докато на момичетата им се е приискало подло да се поизперат.)

Чрез мен Матренина искаше да се удвои броят на вагонетките за смяната. Тя не се съобразяваше със силите на работещите, с годността на вагонетките и поглъщателната способност на фабриката, а само изискваше — да се удвои! (И как освен с юмрук би могъл да удвои вагонетките един страничен, непросветен в тази работа човек?) Аз не ги удвоих и изобщо при мен продукцията не се промени нито с една вагонетка — и Матренина ме ругаше безпощадно пред Баринов и работниците, без женското ѝ пипе да побере това, което знае и последният сержант: че дори ефрейторът не бива да се ругае пред редовия боец. И ето че веднъж, убедил се в пълното си поражение на кариерата и, ще рече, в неспособността си да *ръководя*, аз отивам при Матренина и колкото се може по-меко моля:

— Олга Петровна! Аз съм добър математик, бързо смятам. Чух, че имате нужда във фабриката от счетоводен служител. Вземете ме!

— В счетоводството?! — възмущава се тя и суровото ѝ лице става още по-мрачно, а краищата на червената ѝ забрадка се прехвърлят един връз друг на темето. — Там ще пратя коя да е девойка, а тук са ни нужни командири на производството! С колко вагонетки не изпълнихте смяната? Вървете! — И като нова Атина Палада ме отправя с протегнат длан на кариерата.

А само след един ден се съкращава длъжността майстор на кариерата, аз съм разжалван, но не просто, а отмъстително. Матронина повиква Баринов и заповядва:

— Постави го да работи с лост и го дръж под око! Да товари по шест вагонетки за смяна! Да му дойде акълът!

И ето че сега, в своите офицерски одежди, с които толкова се гордея, аз отивам да копая глина. На Баринов му е весело, той е предвидил моето падение.

Ако бях разбирал по-добре скритата изчаквателна връзка между всички лагерни събития, бих могъл да предвидя участието си още вчера. В йерусалимската трапезария имаше специално прозорче, откъдето се раздаваше храната за ИТР („инженерно-техническите работници“). Оттук се хранеха инженерите, счетоводителите... и общарите. След като бях назначен за майстор в кариерата, усвоих първия си лагерен навик да отивам пред това прозорче, за да получа храна. Готвачките се колебаеха, казваха, че ме няма в списъка на ИТР, но ме хранеха всеки път, по-късно дори без всякакви коментари, така че сам скоро повярвах, че съм в списъка. Както по-късно си обяснявах — аз бях за кухнята още неясна фигура: едва пристигнал, веднага се бях издигнал, държах се гордо, ходех с военни дрехи. Такъв човек, колко му е, ще стане след седмица старши наряден разпределител или старши счетоводител в зоната, или лекар (в лагера всичко е възможно!) — и тогава всички ще са в ръцете ми. И макар че всъщност фабриката още само ме проверяваше и не ме включваше в никакви списъци, кухнята ме хранеше за във всеки случай. Но едно денонощие преди моето падане, когато още и фабриката не знаеше за него, лагерната кухня вече знаеше всичко и ми затръшна прозорчето под носа: бях се оказал евтин левак. В този малък епизод е целият въздух на лагерния свят.

Това толкова често човешко желание да се открием чрез дрехите си всъщност ни демаскира, особено под зорките лагерни погледи. Само си мислим, че се обличаме, а всъщност се събличаме и показваме колко струваме. Не разбихах, че моята военна униформа не е нещо повече от червената забрадка на Матронина. Едно проникателно око виждаше всичко това от своето прикритие. И изпрати за мен някакъв дневален. Лейтенантът ви вика, ето там, в отделната стая.

Младият лейтенант разговаря много приятно. В уютната чиста стая сме само той и аз. Предвечерното слънчице ни огрява, ветрец полюшва пердето. Той ме поканва да седна. Кой знае защо, ми предлага да напиша автобиографията си — и не можеше да направи по-приятно предложение от това. След следствените протоколи, в които аз се самооплювах като антисъветски клеветник, след униженията в „гарваните“ и препращанията ми от място на място, след конвоирането ми и затворническия надзор, след криминалните и нагаждачите, отказали да признаят в мен бившия капитан от нашата славна Червена армия, ето че този път седя на масата и неподтикван от никого, под доброжелателния поглед на симпатичния лейтенант пиша с хубаво гъсто мастило върху отлична гладка хартия, каквато в лагера няма, че съм бил капитан, че съм командувал батарея, че съм награждаван с еди-какви си ордени. И от самия факт, че пиша, в мен се завръща сякаш моята личност, моето „аз“. (Да, моят гносеологически субект „аз“! Нали все пак бях учил в университет, бях от цивилните, докато за армията оставах случаен човек? Да не говорим колко неизкоренимо е това у офицера — да изисква уважение към себе си.) И прочел автобиографията ми, лейтенантът остава напълно доволен: „Та вие сте съветски човек, нали?“ Ами как не, разбира се, защо да не съм? Колко приятно е да се измъкнеш от калта и праха и отново да станеш съветски човек, то е равносилно на половината свобода.

Лейтенантът ме моли да намина при него след пет дни. За тези пет дни обаче съм принуден да се разделя с военната си униформа, защото е неудобно да копая глината с нея. Скривам рубашката и брича в куфара, а от инвентарното помещение получавам кърпени избелели вехтории, изпрани, след като сякаш цяла година са гнили в боклукчийската кофа. Това е важна крачка, макар още да не съзнавам значението ѝ: душата ми още не е зековска, но кожата ми става такава. Остриган до голо, измъчван от глад и притискан от врагове, скоро ще

придобия и зековски поглед: неискрен, недоверчив, забелязващ всичко около себе си.

В такъв именно вид се явявам след пет дни пред оперативния работник, без още да разбирам каква цел преследва той. Него обаче го няма на мястото му. Той изобщо престава да идва. (Той вече знае, а ние не знаем: само след седмица нас всички ще ни разформироваат, а вместо нас ще докарат в Нови Йерусалим немци.) Така се лишавам от възможността да видя лейтенанта.

Обсъждаме с Гамеров и Ингал за какво е трябвало да пиша автобиографията си и като същински деца не се досещаме, че това е първият нокът на хищника, забит в нашето гнездо. А всъщност картинката е толкова ясна: пристигат с новия етап трима млади хора и през цялото време разсъждават и спорят за нещо помежду си, а единият от тях — който е мургав, заоблен, намръщен, с малки мустачки и който е настанен в счетоводството, нощем не спи и пише ли, пише нещо върху нара си и го крие. Разбира се, колко му е да пратят някого да отмъкне това, дето го крие, но за да не го изплашат, е по-лесно да узнаят всичко от онзи от тримата, който ходи с брич. Очевидно той е военен и съветски човек и ще помогне на духовния надзор.

Жора Ингал, който през деня не се преуморява на работното си място, си налага да не спи половината нощ и по този начин да отстои независимостта на творческия дух. На мястото си върху горната платформа на вагонката, без дюшек, възглавница и одеяла, той седи с ватенка (в стаите не е топло, нощите са есенни), с обувки. Изпънал крака на пода, допрял гръб до стената, той посмуква молива и гледа сурово листа си. (По-лошо поведение от това не може да се измисли в лагера! Но нито той, нито ние разбираме още колко се набива в очи това и как се следи.)^[4]

Нощем той пише, а през деня крие новелата си за Кампесино, испански републиканец, с когото бил лежал в една килия и от чиято селска солидарност останал възхитен. А съдбата на Кампесино е проста: след победата на Франко в Испания пристига в Съветския съюз и след известно време е хвърлен в затвора.^[5]

Ингал не е приветлив, сърцето му не се отзовава веднага насреща (написах това и помислих: а нима аз съм приветлив?). Но твърдостта му е достойна за пример. Да пише в лагера! До това и аз някога ще се

домогна, ако не загина. Но засега съм измъчен от своето суетливо търчане, потиснат съм още в първите дни от копането на глината. През една хубава септемврийска вечер ние с Борис намираме време да поседим малко върху купчина сгурия край портала на зоната.

Откъм Москва, на шестдесет километра оттук, небето припламва цветно от салюти — това е „празникът на победата над Япония“. Но лампите на нашата лагерна зона светят унило и мъждиво. Прозорците на фабриката хвърлят червеникави враждебни отблясъци. И лампите върху стълбовете на обширната фабрична зона се нижат в мрака подобно на тайнствена верига, както годините и месеците на излежаваната от нас присъда.

Обгърнал коленете си, слабичкият кашлящ Гамеров повтаря:

*Живях години трийсет аз
с любов към края свиден
и снизхождение от вас
не чакам...*

И да видя.

* * *

„Фашисти докараха! Фашисти докараха!“ Така крещят не само в Нови Йерусалим. През късното лято и есента на 1945 г. е така на всички острови на Архипелага. С нашето идване — на „фашистите“, се открива възможност за освобождаването на битоваците. За своята амнистия те узнават още на 7 юли, оттогава ги фотографират, приготвят им справките за освобождаването, оправят им сметките в счетоводството — но отначало цял месец, а някъде и втори, че и трети амнистираните зекове се измъчват в дотегналите до смърт черти на теленото заграждение — няма с кого да ги заменят.

Няма с кого да ги заменят! А ние, сляпородените, още смеехме да се надяваме в своите залостени килии на амнистия през цялата пролет и цялото лято! Да се надяваме, че Сталин ще ни пожали!... Че

след като ни бяха пропуснали при първата юлска амнистия, той ще даде след това специално втора за политическите... (Разказваше се дори подробност: тази амнистия лежала вече готова *върху масата на Сталин*, оставало само да я подпише, но бил в отпуск. Непоправимият народ очаква истинска амнистия, непоправимият народ вярва!...) Но ако помилват и нас — кой ще работи в шахтите? Кой ще иде да сече дърветата в гората? Кой ще пече тухли и ще ги иззижда в стени? Комунистите съумяха да създадат такава система, че ако тя прояви великодушие — и мор, и глад, и обезлюдяване, и разорение мигом биха обхванали цялата страна.

„Фашисти доведоха!“ Винаги ненавиждали ни или пренебрегващи ни, този път битоваците ни гледат почти с любов, задето сме дошли да ги сменим. И същите тези пленници, които в немския плен узнават, че няма на света нация по-презряна от всички, по-изоставена, по-чужда и ненужна от руската, сега, когато скачат от червените вагони и камионите на руската земя, разбират, че и сред този отритнат народ те са най-нещастното му, най-лошото му коляно.

Ето каква се оказва голямата сталинска амнистия, каквато „светът не е виждал още“. И къде наистина светът е виждал амнистия, която да не засяга политическите затворници?!

Амнистията освобождава осъдените по Петдесет и осми член до три години, на какъвто срок почти никого и не осъждат; едва ли ще се набере и половин процент. Но и в този половин процент от случаите непримиримият дух на амнистията надделява над смекчаващата буква. Знам един момък — казваше се май Матюшин (беше художник в лагера на Калужка застава), който получава 58-1-6 за плен някак твърде рано, в края на 1941 г., когато още не е решено как да се квалифицира това, колко да се присъжда. Матюшин е осъден за плен едва на три години — небивал случай. След изтичането на срока, естествено, не го освобождават и отлагат това до Специално Нарезждане. Но ето че е обявена амнистия. Матюшин започва да моли (има си хас — да претендира) за освобождаването си. Почти пет месеца, до декември 1945 г., изплашените чиновници от

отчетно-разпределителната част му отказват. Най-сетне го пускат да се върне в Курската си област. Плъзва слух (а на друго не може и да се вярва), че скоро след това го прибират отново за нови *десет години*. Не бива да се злоупотребява с разсеяността на първия съд!

Освобождават се решително всички, които са обирали жилища, ограбвали са минувачи, изнасилвали са момичета, развъртавали са малолетни, мамели са в кантара купувачите, хулиганствували са, осакатявали са беззащитните, разграбвали са хищнически горите и водоемите, встъпвали са в многоженство, прибегвали са до изнудване и шантажи, вземали са рушвети, мошеничествували са, клеветили са, правели са лъжливи доноси (впрочем такива не са лежали), търгували са с наркотици, сводничили са, били са сутеньори, допусkali са поради невежество или безотговорност човешки жертви (в случая аз просто прехвърлям членовете от кодекса, попаднали под амнистията, това не е форма на красноречие).

И след всичко това искат от народа нравственост!...

Опращат половината от срока на: допусналите злоупотреби, фалшификаторите на документи и хлебни талони, спекулантите и държавните крадци (за държавния джоб Сталин все пак се обижда).

Но нищо не вбесява по-силно бившите фронтовици и пленници от поголовното *всеопращане на дезертьорите* по време на войната! Всички, които бягат в страха си от частите, зарязват фронта, не се явяват на повиквателните пунктове, крият се дълги години в някоя яма в градината на майка си, в мазето или зад печката (винаги при майките си, по принцип дезертьорите не се доверяват на жените си), без с години да произнесат нито дума на глас, превръщайки се в прегърбени, обрасли с косми зверове, всички те, стига да са изловени или сами да са се явили към датата на амнистията, се обявяват за равноправни, неопетнени, неосъждани, съветски граждани. (Ето кога намира оправдание предвидливостта на старата пословица: по-добре да бягаш за срам, отколкото да станеш зян.)

Ония, които не трепват, не проявяват страхливост, които посрещат за родината удара и заплащат за него с плен — за тях не може да има прошка, така го разбира Върховният Главнокомандуващ.

Дали пък в дезертьорите Сталин не открива нещо родно, свое? Дали не си е спомнил за собственото си отвращение към задължителната войнишка служба, на която подлежи през зимата на 1917 г.? Или е разсъдил, че за неговата власт страхливците не са опасни, а са опасни само смелите? Защото, както ми се струва, дори от Сталинова гледна точка е съвсем неразумно да се амнистират дезертьорите: така сам показваш на своя народ колко по-сигурно и по-просто можеш да спасиш кожата си в една бъдеща война.^[6]

В друга моя книга разказвам историята на доктор Зубов и неговата жена: една старица укрива в техния дом някакъв дезертьор, който по-късно пише донос срещу тях, съпрузите Зубови получават по десет години въз основа на член 58-и. Съдът вижда тяхната вина не толкова в укриването на дезертьора, колкото в безкористността на това укриване: той не е техен роднина, значи тук има място антисъветски умисъл! По сталинската амнистия дезертьорът е освободен, без да излежи и три години, той дори забравя за този малък епизод от своя живот. Не такава е участта на Зубови. След пълните десет години, които отбиват в лагерите (от тях по четири — в Специалните), и още по четири — без всякаква присъда — в заточение; освободени са едва след като изобщо се ликвидира самото заточение, но съдимостта им не бива отменена нито тогава, нито след шестнадесет, нито дори след деветнадесет години. Тази съдимост не ги пуска да се завърнат в своя дом край Москва, пречи им да доживеят тихо старините си!

През 1958 г. Главната военна прокуратура на СССР им отговаря: вашата вина е доказана и няма основания за преразглеждането ѝ. Едва през 1962 г., след 20 години, тяхното дело по 58–10 (антисъветски умисъл) и 58–11 („организация“ от съпруг и съпруга) е прекратено. Пр член 193-17-7-г пък (съучастие в дезертьорство) им се присъждат 5 години, които биват отменени (след двадесет години!) със сталинската амнистия. Точно така пишат на двамата съсипани старци през 1962 г.: „От 7 юли 1945 г. вие се смятате за освободени със снемане на съдимостта!“

Ето от какво се бои и от какво не се бои злопаметният, отмъстителен, неправосъдещ закон.

След амнистията четките на КВЧ се топват в боята и почват да украсяват с издевателски лозунги вътрешните арки и стените на лагерите: „На широката амнистия, дадена от родната партия и правителството — да отговорим с удвоена производителност на труда!“

Амнистирани са криминалните престъпници и битоваците, те излизат, и да отговарят с удвоена производителност, остават политическите... Чувството за хумор не е нещо присъщо на началството.

С нашето „фашистко“ пристигане в Нови Йерусалим започват тутакси ежедневни освобождавания. Още вчера ти си виждал тези жени в зоната като безобразни, дрипави, сквернословещи — и ето ги сега преобразени, измити, със сресани коси и с кой знае откъде измъкнати раирани или на точки рокли, с прехвърлени на ръка жакети, те вървят към гарата. Нима някой във влака ще се сети колко цветисто ги бива да псуват?

А ето че излизат през портата рецидивистите и *полуцветът* (подражаващите). Те не се отказват от своите безцеремонни маниери и сега: кълчат се, подскачат, махат на оставащите и крещят, а от прозорците им отвързват с крещене техните приятелчета. Охраната не се намесва — на апашите всичко е позволено. Един апашор поставя „на майтап“ куфара си стоешком, леко се качва отгоре му и като отмята назад ушанката си и разтваря полите на сакото, свито при някое етапно прехвърляне или спечелено на карти, подрънква на мандолина прощална серенада на лагера и пее някаква тарикатска дивотия. Гръмлив смях.

Освободените вървят още дълго по пътеката около лагера и по-нататък през полето — и телената мрежа не пречи на открития обзор. Днес тези крадци ще се разхождат по московските булеварди, може би още през първата седмица ще направят скок (ще оберат някое жилище), ще съблекат на нощната улица своята жена, сестра или дъщеря.

А засега вие, фашистите (и Матроница е такъв също фашист), удвоете производителността на труда!

Амнистията става причина никъде да не достига работна ръка, работата да прекъсва. Временно ме „прехвърлят“ от кариерата в цеха. Тук можах да се нагледам на механизацията на Матроница. Всички си изпацахме, но най-удивително от всички работеше едно девойче — наистина героиня на труда, но неподходяща за вестниците. Мястото ѝ, длъжността ѝ в цеха не се наричаше никак, а би могла да се нарече „горна подреждачка“. До лентата, идваща от пресата с нарязани мокри тухли (току-що замесени от глина, те са невероятно тежки), стоят две момичета — долната подреждачка и подавачката. На тях двете не се налага да се навеждат, а само да се обръщат, и то под неголям ъгъл. Но горната подреждачка — изправената върху постамент царица на цеха, трябва непрекъснато да се навежда, да поема поставената в краката ѝ от подавачката мокра тухла, да я вдигне, без да я пръсне до височината на кръста или дори до раменете, без да променя положението на краката, да извива снагата си под прав ъгъл (понякога надясно, понякога наляво, в зависимост от това коя от пристигащите вагонетки товари) и да реди тухлите върху пет дървени рафта, по дванадесет на всеки. Движенията ѝ не допускат почивка, прекъсване, промяна, те се извършват в бързо темпо — и така през цялата осемчасова смяна, ако само не се повреди пресата. През цялото време ѝ се подават тухли — половината от всички произведени във фабриката за една смяна. Долу момичетата се сменят, нея обаче никой не сменя за осемте часа. От пет минути такава работа, от това постоянно извъртане на главата и тялото всичко би трябвало да се върти пред очите. Че отгоре на това през първата половина на смяната девойката се усмихва (от грохота на пресата е невъзможно да разговарят), може би ѝ харесва, че е поставена на пиедестал като царица на красотата и всички гледат босите ѝ голи здрави крака под приповдигнатата рокля, както и балетната гъвкавост на снагата ѝ.

За тази работа ѝ се полага най-високата разкладка в лагера: допълнителни триста грама хляб (общо за деня — 850 грама) и на вечеря освен общата черна помиеста чорба — „три стахановки“: — три жалки порции рядка каша от грис, забъркана с вода — те едва покриват дъното на глинената паница.

„Ние работим за пари, а вие за хляб, това не е тайна“ — казва ми волнонаемният черничък механик, поддържащ изправността на пресата.

С едноръкия алтаец Пунин имаме грижата да отместваме пълните вагонетки. Те са като високи кулички — клатушкат се, защото от десетте рафта с по дванадесет тухли на всеки центърът на тежестта им е високо. Огъваща се, вибрираща, напомняща етажерка, препълнена с книги — такава вагонетка трябва да се тегли за железната ѝ ръчка по прави релси; да се вдигне върху подвижна количка; да се застопори на нея; след това по други релси извозваме тази количка покрай сушилните помещения. След като спрем пред нужното, трябва да свалим вагонетката от количката и вече в новата посока да бутаме вагонетката пред себе си в помещението. То представлява дълъг тесен коридор, по стените на който се нижат десет жлеба и десет планки. Трябва бързо, без грешка да се провере вагонетката в дълбочина, там да се дръпне постът, да се поставят всички десет рафта с тухли върху десетте планки, а десетте чифта железни скоби да се освободят и мигом да се измъкнем с празната вече вагонетка. Цялото това изобретение е, струва ми се, немско, от миналия век (върху вагонетките е изписана немска фамилия), само че немците са предполагали, че освен релсите, крепящи вагонетката, настланият под трябва също да държи извозвача — а при нас дъските са изгнили, изпочупени и аз стъпвам лошо и пропадам между тях. Предполагало се е вероятно да има и вентилация в помещенията, но такава няма и докато аз се бавя с подреждането на тухлите (често лягат накриво, рафтовете се закачат един за друг, не се наместват както трябва, мокрите тухли се свличат връз главата ми) успявам да се нагълтам с въглекис, от който гърлото ми започва да смъди.

Така че не тъгувам много по цеха, когато отново ме връщат на кариерата. Не достигат хора за вадене на глината — тях също ги освобождават. Працат и Боря Гамеров и започваме да работим заедно. Нормата е известна: за една смяна всеки трябва да изкопае, натовари и откара до скрипеца шест вагонетки (шест кубически метра) глина. На двамата ни се падат дванадесет. При сухо време успяваме да стигнем до пет. Но започва ситен есенен дъждец. Цяло денонощие, че и две, и три, при пълно безветрие, той ръми, без да се усилва и без да престава. Тъй като не е проливен, никой не би се решил да прекрати работата

навън. „На трасето дъждът не съществува!“ е знаменитият лозунг на ГУЛАГ. Но в Нови Йерусалим не ни дават и ватенки, и под този досаден дъждец в ръждивата кариера се превиваме от работа и изплескваме старите си фронтовашки шинели, попили за два дни по цяла кофа вода. Лагерът не ни дава и обувки, така че последните ни фронтовашки ботуши разкисват в рядката глина.

Първия ден все още се шегуваме:

„Не намираш ли, Борис, че сега барон Тузенбах^[7] сериозно би ни завидял? Ами че той непрекъснато мечтае да работи в тухларна фабрика. Помниш ли? Така яко да поработи, че като се върне вкъщи, да се просне на леглото и моментално да заспи. Предполагал е очевидно, че мокрият ще има къде да се изсуши и че ще му се полага легло и топла храна с първо и второ.“

Откарваме две вагонетки и като очукам сърдито лопатата си о желязната стеничка на следващата вагонетка (глината лошо се отделя), казвам вече раздразнено:

„Кажи ми за какъв дявол трите сестри не са си седели на задниците? Никой не ги е карал през неделните дни да събират с децата железни отпадъци, нали? Кой им е искал в понеделник да представят конспекти върху Свещеното писание? Да не би да са им натрапвали безплатно класно ръководство? Или да са ги пращали по жилищата на хората да провеждат задължително обучение?“

И след още една вагонетка:

„През всичкото време слушаш само празните им дрънканици: да се трудим! Да се трудим! Да се трудим! Че трудете се, дявол да ви вземе, кой ви е спрял? Такъв щастлив ще стане животът! Такъв! Такъв! Какъв? Да ви бяха погнали с овчарски кучета в този щастлив живот, че да разберете!...“

Борис е по-слаботелесен от мен, едва върти лопатата, натежала от прилепналата глина, и едва я изтърсва във вагонетката. Все пак втори ден се мъчи да ни държи на равнището на Владимир Соловьев. И се оказва, че тук ме превъзхожда — толкова бях чел Соловьев, а не бях запомнил нито ред покрай своите безоблачни функции.

И каквото си спомни — ми го казва, а аз се мъча да го запомня, но едва ли ще мога, главата ми не е за това сега.

Не, как все пак може да запазим живота си и да се доберем при това до истината? Защо непременно трябва да стигнем лагерното дъно,

за да разберем своята жалка същност? Той разправя:

— Владимир Соловьев ни учи да се радваме на смъртта. Полошо, отколкото е тук, няма да бъде.

Това е вярно...

Товарим колкото можем. Ще ни накажат с намалена дажба, да ни наказват, дявол ги взел! Избутваме деня и се потътряме към лагера. Но нищо радостно не ни очаква там: три пъти на ден все същата черна безсолна помия от копривени листа и веднъж — черпаче кашичка, една трета от литъра. А хляба вече са ни го ограничили — сутрин ни дават 450 грама, а през деня и вечерта — нито троха. Строяват ни за проверка под дъжда. И отново лягаме да спим върху голите нарове целите мокри, измазани с глина, и зъзнем, защото бараките не се отопляват.

А на следващия ден същият ситен дъжд продължава да ръми. Кариерата се е размекнала и краката ни затъват. Колкото и да гребнеш с лопатата и колкото и да я изтръскваш с чукане по ръба на вагонетката, глината не се отлепва. Принудени сме всеки път да я сваляме с ръка във вагонетката. Скоро се убеждаваме, че вършим излишна работа. Зарязваме лопатите и започваме да загребваме направо с ръце жвакащата под краката ни глина и да я хвърляме във вагонетката.

Боря кашля. В гърдите му е останало парче от немски танков снаряд. Той е слаб и жълт. Носът, ушите и лицевите му кости са мъртвешки изострени. Вглеждам се в него и вече не съм сигурен: ще изкара ли зимата в лагера?

Все още се мъчим да се разсеем и да превъзмогнем тежкото си положение с мислене. Но вече нито философията, нито литературата ни идват на помощ. Дори ръцете ни тежат като лопати и се свличат. Борис предлага:

— Не, с разговорите изразходвахме много сили. По-добре да мълчим и да мислим с полза. Да съчиняваме например стихове. Наум.

Трепвам — нима е способен да съчинява сега стихове? Отпечатък на смъртта, но и отпечатък на някакъв упорит талант лежи върху жълтото му чело!^[8]

Мълчим и пренасяме глината на ръце. Дъждът не спира... Ала не само, че не ни прибират от кариерата, а идва Матронина, мята огнени погледи (тъмната наметка закрива червената ѝ глава) и сочи от

височината с ръце на бригадира към различни краища на кариерата. Досещаме се: днес няма да освободят бригадата ни след смяната в два часа, а ще ни държат, докато не изпълним нормата. Едва тогава ще получим обяда и вечерята наведнъж.

В Москва строителството е спряно поради недостиг на тухли...

Но Матроне си отива, а дъждът се усилва. Навсякъде под краката ни и във вагонетката се образуват светлоръждиви локви. Поръждавели са и кончовите на ботушите ни, на гъсти ръждиви петна са и шинелите ни. Ръцете ни са вкочанявали от студената глина, вече и с тях не можем да пълним вагонетката. Тогава зарязваме това безполезно занятие, покатерваме се по-нависоко до тревата, сядаме там, свиваме глави между раменете и вдигаме високо яките на шинелите си.

Погледнато отстрани — два ръждиви камъка сред полето.

Някъде наши връстници се учат в сорбоните и оксфордите, играят на тенис през свободното си време, спорят по световните проблеми в студентските кафенета. Тях вече ги печатат, излагат картините им. Чудят се как по нов начин да изопачат обкръжаващия ги, недостатъчно оригинален свят. Те се сърдят на класиците, че им били изчерпали сюжетите и темите. Сърдят се на своите правителства и на своите реакционери, които не желаят да разберат и възприемат прогресивния съветски опит. Дават интервюта по микрофоните на радиорепортерите и като се вслушват в собствените си гласове, кокетно поясняват какво били *искали да кажат* в своята последна или първа книга. Твърде уверено съдят за всичко на света, но особено — за процъфтяването и висшата справедливост в нашата страна. И едва в старостта си, когато ще съставят енциклопедии, те с удивление няма да намерят достойни руски имена на нашите, на всички наши букви...

Дъждът барабани по тиловете ни, тръпки пълзят по мокрите ни гърбове.

Оглеждаме се. Недотоварени и преобърнати вагонетки. Всички са си отишли. Няма никой в цялата кариера, по цялото поле отвъд зоната. В сивата завеса — заветното селце, и всички петли са се изпокрили на сушина.

Вземаме лопатите, за да не ни ги отмъкнат — те ни се водят по списък, и ги повличаме като тежки колички след себе си. Заобикаляме матронинската фабрика и се скриваме под навеса, където около

хофмановите пещи, в които се изпичат тухлите, се вият празни галерии. Тук има течение, студено е, но пък сухо. Напъхваме се в прахта под тухления свод, седим.

Недалеч от нас има голяма купчина въглища. Двама зекове се ровят в нея и оживено тършуват нещо. Когато го намерят, го пробват със зъби и го прибират в торбите. Сетне сядат и започват да гризат някакви сивочерни парчета.

Какво дъвчете, момчета?

Това е морска глина. Лекарите не я забраняват. От нея ни полза, ни вреда. Ама като прибавиш килограм от нея към дажбата — и сякаш си се натъпкал. Търсете, има я много тук сред въглищата...

... Така и до вечерта кариерата не изпълнява нормите. Матрони на нарежда да ни оставят и през нощта. Но загасва навсякъде електричеството, зоната остава в тъмнина и прибират всички ни. Заповядват ни да се хванем под ръка и под усилен конвой, под лая на песовете и псувните ни отвеждат в жилищната зона. Наоколо мрак. Вървим, без да виждаме къде са локви, къде е сухо, както свърнем, препъваме се и се блъскаме един друг.

И в жилищната зона е тъмно — само „индивидуалната печка“ гори с адски червеникав пламък. И в трапезарията — две газови лампи до прозорчето за раздаване на храната — нито лозунга да прочетеш, нито в паницата си да видиш двойната порция копривена чорба, а я сърбаш пипнешком.

И утре ще бъде така, и всеки ден: шест вагонетки ръждива глина — три черпака черна помиеста чорба. Струва ми се, че слабеехме и в затвора, но тук — много по-бързо. В главата ти вече сякаш отеква кънтеж. Обзема те приятната слабост, когато е по-лесно да отстъпиш, отколкото да се биеш.

А в бараките е тъмно като в рог. Лежим мокри до кости върху голия под и ни се струва: ако не се съблечем, ще ни бъде топло като от компрес.

Лежим с отворени очи — към черния таван, към черното небе.

Господи, Господи! Под снарядите и бомбите аз Те молах да запазиш живота ми. А сега Те моля — прати ми смъртта...

[1] Второзаконие, гл. 25(4). — Б.пр. ↑

[2] Пак „с хората“, забелязвате ли? — Б.а. ↑

[3] Когато се обсъждат конвенциите за всеобщо разоръжаване, винаги ме вълнува: при изброяване на забраняваното оръжие никой не споменава охраняващите овчарски кучета. А хората много повече страдат от тях, отколкото от ракетите. — Б.а. ↑

[4] Аркадий Белинков разказва, че Ингал след това продължил все така да пише и в другия лагер, изолирал се върху нара си. Зековете го молили, сетне взели да настояват да им покаже какво пише (може би доноси?). Но видял в това само ново насилие над творчеството, само че от противната страна, той отказва! И го пребили от бой. (Според други — убили.) — Б.а. ↑

[5] Ел Кампесино значи: селянин, това е прякор. Наричал се е Валентин Гонсалес. Ингал никога няма да завърши правдоподобно новелата си, защото не ще узнае края на Кампесино. Последният ще преживее своя описател. Чувах, че бил извел група зекове от лагера им в Туркмения и я прехвърлил през планините в Иран. И дори също издал като че ли книга за съветските лагери. — Б.а. ↑

[6] А впрочем тук има и историческа справедливост: бива върнат старият дълг към фронтовото дезертьорство, без което болшевиките не биха дошли на власт. — Б.а. ↑

[7] Персонаж от пиесата на Чехов «Три сестри». — Б.пр. ↑

[8] През зимата на същата година Борис Гамеров умира в бутирската болница от изтощение и туберкулоза. Почитам в него поета, на когото не дадох дори да прохрипти. Духовно той бе високо издигнат и самите му стихове ми се струаха тогава много силни. Но нито един стих не запомних и сега не мога да подбера нищо, за да му издигна надгробен паметник от тях. — Б.а. ↑

СЕДМА ГЛАВА

ТУЗЕМНИЯТ БИТ

Като че ли най-лесно и най-достъпно от всичко е да се разкаже за външния еднообразен туземен живот на Архипелага. А същевременно и най-трудно. Както за всеки бит, трябва да се разкаже какво става от сутринта до следващата сутрин, от зимата и до зимата, от раждането (пристигането в първия лагер) и до смъртта (смъртта). И едновременно за всички острови и островчета.

Никой не може да обхване това, разбира се, а да четеш цели томове, ще е и скучно.

А животът на туземците се заключава в работа, работа и работа, в глад, студ и хитрост. За тези, които не са съумели да изтикат другите и да се уредят на меко местенце, тази работа е обща, същата, която изгражда от земята социализъм, а нас ни вкарва в земята.

Видовете на тези общи работи не могат да се преброят, изредят, пресметнат. Количка да буташ (машината на ОСО, две дръжки, едно колело). Тарги да мъкнеш. Тухли да разтоварваш с голи ръце (кожата от пръстите ти бързо се свлича). Тухли да носиш като „коза“ (с носилка на гърба). Да къртиш от кариерите камъни и въглища, да копаяш глина и пясък. Да изкопаяш шест кубика златоносна скална маса и да я пренесеш до промивния барабан. А и просто да гризеш земята (камениста почва, че и през зимата; на пътя Тайшет — Абакан при 40° студ — с кирка и лопата да извадиш 4 кубически метра). Въглища да добиваш под земята. Пак там — оловна и медна руда. Медната руда може още да се мели (сладък страничен вкус в устата, от носа тече водичка). Може да напояваш траверси с креозот (и покрай това — цялото си тяло). Може да се прокарават тунели за пътищата. Пътищата да се досипват за изравняване. Може затънал до кръста в кал да вадиш торф от блатото. Може да промиваш руда. Може да лееш метал. Може да косиш тревата по грамудите из мокрите ливади (като ходиш във вода до пищялките). Може да бъдеш коняр или каруцар (и да си пресипваш овес от конската торба в канчето, а пък конят, този

търбух, е държавен, все ще издържи, само ти едва ли ще издържиш). А изобщо на полето може да вършиш цялата селска работа (и по-добра от нея няма: все нещо ще изровиш от земята.)

Но баща на всички е нашият руски лес с неговите наистина златни стволове (от тях се добива златце). Но от всички работи на Архипелага най-стар е дърводобивът. Той всички призовава, за всички ще намери място, включително за инвалидите (безръките ги изпращат в отделни звена от по трима души да утъпкват половинметровия сняг). Снегът стига до гърдите. Ти си дървосекач. Отначало си утъпкваш мястото около ствола. Сечеш го. После, като се провираш с мъка през снега, отсичаш всичките клони (за което пък си принуден да ги натикваш в снега и да се добираш до тях с брадвата). Все в този рохкав сняг влачиш всички клони на едно място и ги изгаряш на куп (а те не горят, а димят). По-нататък разрязваш с триона годната за обработка част от ствола на съответни по размер части, които подреждаш на стифи. И нормата ти е пет кубически метра на ден, а ако работите двама — десет. (В Бурелом — седем кубометра, но затова пък пъновете трябва да се секат на цепеници.) Ръцете отказват да вдигат брадвата, краката — да пристъпват.

През войната (при военния режим на хранене) ние, лагерниците, наричахме трите седмици сеч в гората *сух разстрел*.

Този лес, тази земна красота, възпята в стихове и проза, ти става омразна! С тръпки на отвращение ще влизаш под боровите и брезовите сводове! Че и десетки години след това, едва затворил очи, ще виждаш смърчовите и трепетликовите пънове, които си влачил стотици метра до вагона, като си затъвал и падал в снега и си се вкопчвал за тях в страха си да не ги изпуснеш, защото не си сигурен, че след това ще можеш да ги вдигнеш от дълбокия сняг.

Каторжните работи в Русия преди революцията с десетилетия са били определяни от Договорното положение от 1869 г., издадено за волнонаемните. При назначаването на работа са били вземани под внимание физическите сили на работника и степента на навика (и нима това в наше време е за вярване?!). Работният ден е бил през зимата 7 часа (!), през лятото — 12,5. На Акатуйската свирепа каторга (П. Ф. Якубович, 1890-те години) работата е била лесно изпълнима за всички освен за него. Работният ден през лятото там е възлизал заедно с отиването и връщането на 8 часа, от октомври — на 7, а през зимата

— само на 6. (И това още преди каквато и да било борба за всеобщ осемчасов работен ден!) Що се отнася до омската каторга на Достоевски, там изобщо са безделничили, както лесно може да установи читателят. Работата там е вървяла весело, с настроение и началството дори ги е обличало с бели платнени куртки и панталони! За какво сравнение може да става дума? У нас в лагера има една приказка: „направо бяла якичка да си пришиеш“ — когато е вече съвсем леко, когато съвсем няма какво да правиш. А при тях и куртките им били бели! След работа каторжниците от „Мъртвия дом“ дълго се *разхождали* из двора на затвора — ще рече, не са се преуморявали. Впрочем цензурата не е искала да разреши „Записки от мъртвия дом“, ръководена от опасението, че лекият по строгостта си живот, изобразен от Достоевски, няма да респектира престъпниците. И Достоевски добавя за цензурата нови страници с внушението, че каторжният живот е все пак тежък!^[1] У нас само нагаждачите в неделни дни се разхождат, че и пак се свенят. А по повод „Записките на Мария Волконска“ Шаламов обръща внимание на това, че декабристите в Нерчинск трябвало да изкопаят и натоварят за един ден три пуда руда на човек (четиридесет и осем килограма! — да ги вдигнеш от един път, дето е думата!), докато за Шаламов на Колима те са — *осемстотин пуда*. Шаламов пише още, че лятно време работният им ден стигал до 16 часа! Не знам как е при шестнадесет, но тринадесет часа са нещо обикновено за мнозина — и за изкопните работи в Карлаг, и за дърводобива на север — при това става дума за чисти часове, невключващи петте километра път до гората и петте обратно до лагера. Впрочем какво да спорим за продължителността на работния ден? Ами че нормата е по-важна от продължителността на работния ден и когато бригадата не изпълнява нормата, се сменя навреме само конвоят, а бачкаторите остават в гората до полунощ, на прожектори, за да се върнат едва малко преди разсъмване в лагера и да изгълтат вечерята си заедно със закуската, след което — отново в гората.^[2]

Няма кой от тях да разкаже за това — всички са измрели.

А ето как още се вдига нормата, като се доказва нейната изпълнимост: при студ под 50° дните се активират, тоест записва се, че затворниците не са излизали на работа; тях обаче ги изкарват насила и което се удава да изтискат от тях през тези дни, се разпределя между

останалите и по този начин се покачва процентът. (А загиналите от студ през този ден се отчитат от услужливата санитарна част по други поводи. А които падат на връщане, които не могат повече да вървят или пълзят на четири крака с разтегнати сухожилия, конвойт застрелва, за да не избягат, докато се върнат за тях.)

И как ги хранят за всичко това? В казана се налива вода и се прибавят, пак добре, ако са небелени, картофи, а обикновено — черно зеле, кръмно цвекло, какви ли не боклуци. А още — фий, трици — тях не ги жаят. (А където има недостиг на вода, както е на лагпункта Самарка край Караганда, там се дава само по една паница чорба на ден и ти се сипват още две чаши възсолена мътна вода.) Всичко по-годно винаги и непременно се присвоява за началството (вж. Девета глава), за нагаждачите и за рецидивистите — готвачите са сплашени, само покорността им ги спасява. Да не говорим колко нещо се изписва от склада, колко мазнини и месни „субпродукти“ (тоест не наистина продукти), колко риба, грах, булгур — но почти нищо от това не се изсипва в казана. И дори из затъntenите места началството прибира солта за своите туршии. (През 1940 г. по железопътната линия Котлас — Воркута правят и хляба, и чорбата неосолени.) Колкото по-лош е продуктът, толкова по-често стига той до зековете. Когато им попада месо от измъчените и издъхнали на работа коне, макар и да не може да се сдъвче — това за тях е пиршество. Иван Добряк си спомня сега: „Навремето си бях изгълтал сума делфиново месо, моржово, тюленово и на други животински морски боклуци. (Да поясня: ние и в Москва, на Калужка застава, бяхме яли и китово месо.) Животинските екскременти не ме плашеха. А върбовката, лишеите и лайкучката бяха най-добрите блюда.“ (Очевидно ги е добавял към дажбеното си меню.)

Невъзможно е да бъде нахранен по нормите на ГУЛАГ човек, работил на студа тринадесет, па дори и десет часа. И съвсем невъзможно е, след като и мизерната дажба е окрадена. Тогава в кипящия казан влиза в действие сатанинската бъркачка на Френкел: да бъдат нахранени едни работяги за сметка на други. „Казаните“ се разделят: при изпълнение (във всеки лагер си има свое изчисляване), да речем, на по-малко от 30 % от нормата — казанът е кариерен: 300 грама хляб и паница чорба на ден; от 30 до 80 % — санкциониращ: 400 грама хляб и две паници чорба; от 81 до 100 % — производствен: 500-

600 грама хляб и три паници чорба; по-нататък следват ударните казани, при това различни: 700-900 грама хляб и допълнителна каша, две каши, „премблюдо“ („премиално“) — някаква тъмна, нагарчаща ръжена пирожка с грахов пълнеж.

И за цялата тази водниста храна, която не е в състояние да компенсира разходите на тялото, мускулите загиват от непосилна работа и ударниците и стахановците свършват по-рано от отказващите се да работят. Старите лагерници са разбрали това и казват: *по-добре е каша да не рача, но на работата да не ме закачат!* Ако ти се падне такова щастие — да те оставят на наровеите поради „липса на облекло“, ще получиш гарантираните 600 грама. Ако те облекат *според сезона* (това е знаменит израз) и те изведат на *трасето* — и да се съдереши, повече от триста грама при замръзналата почва не можеш да изкараш.

Но не от тебе зависи да останеш на наровеите... Че трябва и да бягаш на развода, за да не останеш последен. (В един известен период в някои лагери последният е бил разстрелван.)

Разбира се, не навсякъде и невинаги хранят толкова лошо, но това са типичните цифри в КрасЛаг по време на войната. Във Воркута тогава миньорската дажба е най-високата като че ли в ГУЛАГ (защото с добиваните там въглища се отоплява героична Москва): за 80% под земята и за 100 % на повърхността — килограм и триста грама.

А *преди* революцията? В най-ужасния и убийствен Акатуй в *неработен* ден („на наровеите“) са давали по два фунта и половина хляб (килограм!) и по 32 золотника месо — тоест 133 грама! През работен ден — три фунта хляб и 48 золотника (200 грама) месо — повечко от нашата фронтова войнишка дажба, нали? Арестантите отнасят чорбата и кашата с цели чибури на надзирателските свине. П. Якубович намира рядката елдена каша (! — ГУЛАГ никога не я е мирисал) за „неописуемо отвратителна на вкус“. Опасността да умрат от изтощение никога не е висяла и над каторжниците на Достоевски. Какво да говорим, след като при тях в затвора („в зоната“) се разхождат гъски (!!!) — и арестантите не им откъсват главите^[3]. В трапезарията хлябът им е в неограничено количество, на Рождество им отпускат по *фунт* говеждо месо, а масло за кашата — колкото пожелаят. — На Сахалин минните и „пътните“ арестанти през месеците на най-напрегнатата работа получават на ден: хляб — 4 фунта (килограм и шестстотин грама!), месо — 400 грама, булгур —

250 грама! И добросъвестният Чехов изследва: действително ли са достатъчни тези норми или, при лошото качество на изпичане и варене, не са задоволителни? Да можеше да надникне в паницата на нашия работяга, направо би умрял.

Би ли се намерила фантазия в началото на века, която да си представи, че „след тридесет — четиридесет години“ не само на Сахалин, а по целия Архипелаг ще се радват на още по-суров, замърсен, клисав и с какви ли не примеси хляб — и че седемстотин грама от него ще бъдат завидна „ударна“ дажба?!

Не, нещо повече! — че по цяла Русия колхозниците ще завидят и на тази арестантска дажба! — „ние и нея я нямаме!...“

Дори в нерчинските царски рудници са плащали „златотърсачески“ — допълнително възнаграждение за всичко, извършено извън държавната задължителна работа (винаги умерена). В нашите лагери през по-голямата част от годините на Архипелага не е плащано за труда нищо или пък толкова, колкото за сапун и прах за зъби. Само в броени на пръсти лагери и в кратки периоди, когато кой знае защо са въвеждали *стопанска сметка* (и на затворника се е начислявала от една осма до една четвърт част от истинското му трудово възнаграждение), зековете са могли да си купуват допълнително хляб, месо и захар — и изведнъж, о чудо! — върху масата в трапезарията остава коричка хляб и пет минути никой не протяга ръка към нея.

Как са облечени и как са обути нашите туземци?

Всички архипелази са като архипелази: синият океан мие бреговете им, растат кокосови палми, и администрацията на островите не прави разходи по облеклото на туземците — те ходят боси и почти голи. А не можем и да си представим нашия проклет Архипелаг под лъчите на горещото слънце: той е вечно покрит със сняг, вечно фучат фъртуни над него. И цялото това десет-петнадесетмилионно арестантско население трябва още и да се облече и обуе.

За щастие, родени извън пределите на Архипелага, те пристигат тук не съвсем голи. Може да бъдат оставени с това, с което са дошли — по-скоро, с което ги оставят *социално-близките* — само за отличителен знак на архипелага ще изскубнат парче от дрехата, както се стриже ухото на овена: шинелите са с полегато изрязани поли, на

будьоновките им се прерязват шлемовете и по този начин на темето остава дупка. Уви, гражданското облекло не е вечно, а обувките за една седмица се разпадат о пъновете и грамудите на Архипелага. И става нужда туземците да се обличат, макар че те няма с какво да се разплатят за това.

Все някога руската сцена ще види това! руският екран! — върхната дреха е с различни по цвят ръкави. Или пък ще има толкова кърпки по нея, че вече не личи основата ѝ. Или дреха-огън (парцалите ѝ висят като езици на пламък). Или кърпките върху панталоните са от опаковъчната торба на някой колет, та още дълго може да се чете тгълчето с адреса, написан с химически молив.^[4]

А на краката — изпитаните руски цървули, само дето без добри навои към тях. Или парче от автомобилна гума, завързана направо към босия крак с тел или електрически шнур (Сиромах човек — жив дявол...) Ако това парче гума е хванато с тел като обувка лодка, се получава знаменитото „ЧТЗ“ (Челябински тракторен завод). Или плъстени „ботуши“, съшити от парчета разкъсани стари ватенки, а подметките им — пласт кече и пласт гума.^[5] Сутрин, преди тръгване на работа, изслушал оплакванията от студа, началникът на ОЛП им отговаря с гулаговско остроумие:

— Моята гъска цяла зима ходи боса и не се оплаква, е, вярно, краката ѝ са червени. А вие всички сте с вървени обуца.

В допълнение към това на екрана ще се покажат бронзово-сините лагерни лица. Сълзящи очи, почервенели клепачи. Бели напукани устни, целите в обриви. Небръсната четина на петна. Посред зимата — летен каскет с пришити наушници.

Не мога да не ви позная! — това сте вие, жителите на моя Архипелаг!

Но колкото и часове да продължава работният ден — все по някое време работниците трябва да се завърнат в бараката.

Барака ли? Може да бъде и землянка дълбоко в земята. А на Север най-често — палатка, засипана, наистина, с пръст, и обшита с дървени летви. Често вместо електричество — газени лампи, но се случва да бъдат заместени и с борина, и с памучни фитили, натопени в рибео масло. (В Уст-Вим две години не виждат газ и дори в щабната барака използват за осветление масло от продоволствения склад). Та

ето, на това окаяно осветление ще разгледаме и ние нашия погубен свят.

Наровете са на два, дори на три етажа, вагонките са признак за разкош. Дъските най-често са голи, без нищо върху тях: на някои „командировки“ обират всичко до шушка (после го пласират чрез волнонаемните) до такава степен, че става безсмислено зековете да се снабдяват с това, което им се полага. А и нищо лично не се държи в бараките: всеки си носи на работа канчето или паницата (дори земята копаят с раници на гърба), нахлузват одеялата навити на врата си, ако ги имат (филмов кадър!), или ги доверяват на познати нагаждачи в тяхната охранявана барака. През деня бараката остава празна като необитаема. Нощем могат да оставят мокрите си работни дрехи в сушилнята (и сушилня има), но без тях ще замръзнат на голия под, затова ги оставят да изсъхнат върху телата си. Нощем ушанката прилепва от студа до стената на палатката, а на жените — косите. Дори цървулите си зековете крият под главите, за да не им ги смъкнат от краката (Бурелом, годините през войната). — Насред бараката — бензинов варел, приспособен за печка — добре, ако е нажежена, макар че тогава влажният, пропит от миризмата на партенки въздух плъзва по цялата барака, — но обикновено суровите дърва в нея не горят. — Някои бараки така гъмжат от насекоми, че не помагат и четиридневните опушвания със сира и ако през лятото зековете отиват да спят на открито върху земята в зоната — дървениците пълзят след тях и ги настигат и там. А въшките зековете изваряват с бельото си в своите канчета за храна.

Всичко това е станало възможно само в социалистическата държава през XX век и тук не се удава да сравним нищо с тъмничните летописци от миналия век: те не са писали за подобни неща.

Към всичко това следва още да прибавим как бригадният хляб се носи на поднос от хлеборезачната в трапезарията под охраната на най-яките от бригадата, въоръжени със сопи — иначе ще го изтръгнат, съборят, разграбят. Да прибавим как колетите се изтръгват от ръцете на самия изход от колетното отделение. Да прибавим постоянната тревога дали началството няма да отнеме почивния ден (защо да говорим за войната, след като в „совхоза Ухта“ една година преди войната не се полага нито един почивен ден, а в Карлаг не помнят такъв от 1937 до 1945 г.). Да прибавим още — вечната лагерна неустойчивост на

живота, нервните спазми от промените: ту слухове за етап, ту самият етап (каторгата на Достоевски не е познавала етапите, и по десет, и по двадесет години хората са отбивали наказанието си в една тъмница, това е съвсем друг живот); ту някакво неясно и внезапно разместване на „контингентите“; ту инвентаризация на имуществото; ту внезапни нощни обиски със събличане и прехвърляне на оскъдните парцали; плюс отделните старателни обиски пред 1 май и 7 ноември (Рождество Христово и Великден през миналия век в каторгата не са знаели нещо подобно). И три пъти в месеца погубващите, разорителни бани. (За да избегна повторенията, няма да пиша тук за тях: има подробен разказ-изследване на Шаламов, има разказ и от Домбровски.)

И сетне още твоята постоянна (за интелигента — мъчителна) неотделеност, не състояние на личност, а на член от бригадата, и необходимостта през цялото денонощие, през цялата година и през целия продължителен срок да действуваш не както сам решиш, а както е нужно на бригадата.

Да не забравяме още и това, че всичко казано се отнася до стационарния лагер, имащ зад гърба си вече не една година. А нали някога някой (кой, ако не нашият нещастен брат) трябва да започне да строи тези лагери: да се явиш в ледено студената заснежена гора, да отбягваш бодливата тел по дърветата, а и да доживееш до първите бараки — те ще бъдат за охраната. През ноември 1941 г. недалеч от гара Решота бива открит 1-вият ОЛП на Краслаг (за 10 години те стават седемнадесет). Докарват 250 непокорни бойци, извадени от армията за нейното морално укрепване. Те секат гората, строят дървени жилища, но няма с какво да ги покрият и живеят така под открито небе край чугунени печки. Докарват им хляб замразен, секат го с брадва, раздават го в шепи — насечен, начупен, намачкан. Другата храна е обилно насолена морска пъстърва. В устата ти гори и огъня го гасиш със сняг.

(Когато ще си спомняме за героите от отечествената война, да не забравяме и за тези...)

Ето това е битът на моя Архипелаг.

* * *

Философите, психолозите, медиците и писателите биха могли да наблюдават в нашите лагери както никъде другаде подробно и под различни форми специфичния процес на стесняване на интелектуалния и духовния кръгзор на човека, на изравняването на човека с животното и процеса на умиране приживе. Но на психолозите, попадащи в лагера, в повечето случаи не им е до наблюдения: самите те попадат в същата струя, смиваща личността в изпразнения и прах.

Оцелелите в лагерите правоверни партийци ми отправят сега възвишени възражения: колко низко били чувствували и мислели героите на „Един ден на Иван Денисович“! Къде били техните страдащи размишления за хода на историята? (Впрочем там има и такива.) В ума им само хляба и чорбата, а съществуват значително по-тежки мъки в сравнение с глада!

Ах — имало значи? Ах — значително по-тежки мъки (мъките на ортодоксалната мисъл)? Не сте видели какво е глад при вашите санчасти и складови помещения, господа благомислещи правоверни!

От векове е установено, че Гладът управлява света. (И върху Глада, върху това, че гладните неминуемо ще въстанат уж срещу ситите, е изградена впрочем и цялата Прогресивна Теория. А нищо подобно: въстават само едва прегладнелите, докато на действително гладните не им е до въстания.) Гладът управлява всеки гладуващ човек, стига самият той да не е решил съзнателно да умре. Гладът, принуждаващ честния човек да посегне на чуждото („празен търбух съвест няма“). Гладът, принудил най-безкористния човек да гледа завистливо към чуждата паница, мъчително да пресмята кога съседът му ще свърши с яденето. Гладът, който замъглява мозъка и не дава с нищо да се отвлечеш, за нещо друго да мислиш, за нещо друго да разговаряш, освен за ядене, ядене и ядене. Гладът, от който не можеш да заспиш: и в съня, и в безсъницата ти пред тебе е все яденето. И скоро безсъницата се превръща в постоянна. Гладът, от който, стане ли късно, не можеш вече и да се нахраниш: човекът се превръща направо в някаква тръба и всичко излиза от него във вида, в който е погълнал храната.

Както нищо, в което се крепи живот, не може да съществува, без да отделя отработеното, така и Архипелагът не би могъл да живурка, без да отлага на дъното своя главен отпадък — *мръшляците*. И всичко,

което е построено от Архипелага, е изстискано от техните мускули (преди да се превърнат в мръшляци).

И още нещо трябва да види руският екран: как мръшляците хвърлят ревниво скришни погледи към съперниците си и чакат пред кухненската врата, когато ще отнесат отпадъците в помийната яма. Как се нахвърлят, как се бият помежду си за някоя рибена глава, или кост, или обелки от плодове. И как някой мръшляк бива убит на това сметище. И как след това те мият, варят и поглъщат тези отпадъци. (А любознателните оператори могат да продължат със снимането и да покажат как през 1947 г. в Долинка доведените от свободния живот бесарабски селянки се нахвърлят със същия замисъл върху вече *проверената* от мръшляците помийна яма.) Екранът ще покаже как под одеялата в болницата лежат с все още неотделени помежду си кости и умират почти без движение — и ги изнасят. Изобщо — колко просто умира човек: говори и млъква; върви си по пътя и пада. „Трак — и готово.“ Как (лаг-пунктовете Унжа, Нукша) мутрестият социално-близък нарядник издърпва от наровете хората за краката, и току главата на някой вече мъртъв тупне на пода. „Пукнал ли си, мършо?“ Че и весело ще го ритне още с крак. (В същите лагпунктове по време на войната няма нито помощник-лекар, нито дори санитар, затова няма и болни, а който се прави на такъв, бива извеждан под ръка в гората от другарите му, които носят още дъска и въже, та по-лесно да го влачат назад, ако не успее да умре там. На работа поставят болния по-близо до накладения огън и всички — затворници и конвои — са заинтересовани по-скоро да умре.)

Каквото не влезе в кадъра, ще ни го опише бавната внимателна проза, която ще различи тези оттенъци на смъртоносния път, наричани ту скорбут, ту пелагра, ту безалбуминен оток, ту алиментарна дистрофия. Ето на, върху отхапаното парче хляб остава кръв — това е скорбут. По-нататък започват да изпадат зъбите, да изгният венците, появяват се рани по краката и плътта започва да се свлича на цели парчета, от човека започва да се носи трупна миризма, краката се сгърчват от огромни подутини, в болницата такива не ги прибират и те пълзят на четири крака по зоната. — Лицето почернява като след печене на слънце, започва да се лющи, а самият човек получава диария — това е пелагра. Диарията трябва някак да бъде спряна — някъде прибавят до три лъжици тебешир на ден, другаде разправят, че ако

намериш селъодка и се наядеш с нея, храната ще може да се задържи в организма. Но откъде да намериш селъодка? Човекът слабее, слабее и толкова по-бързо, колкото по-едър е бил на ръст. Той е вече толкова слаб, че няма сили да се покачи на горните нарове, не може да прекрачи напречната греда: трябва да повдигне крака си с две ръце или да пропълзи на четири крака. Диарията лишава човека от сила и от всякакъв интерес — към останалите хора, към живота, към самия себе си. Той оглушава, оглупява, загубва способността да плаче, дори когато го повличат по земята, завързан за шейната. Смъртта вече не го плаши, той е овладян от някакво отпуснато розово състояние. Преминал е всички граници, забравил е как се казват жена му и децата му, забравил е как се нарича самият той. — Понякога цялото тяло на умиращия от глад се покрива със синьо-черни пъпки, големи колкото грахови зърна с гнойни връхчета по-малки от главичките на карфици — по лицето, ръцете, краката, трупа, дори по торбичките на тестикулите. Докосването до тях е много болезнено. Гнойниците узряват, пукат се, от тях изтича като шнурче гъста червообразна гной. Човекът изгнива жив.

Ако по лицето на съседа ти върху наровите недоумяващо са плъзнали черни, въдещи се в главата въшки — това е верен признак за смъртта.

Пфу, какъв натурализъм. Трябва ли да говорим още за това?

И изобщо, твърдят сега тези, които сами не са страдали, които са били палачи или са си умивали ръцете, или са си придавали невинен вид: защо да си спомняме за всичко това? Защо да човъркаме стари рани? (*Техните* рани!!!)

На това още Лев Толстой отговаря на Бирюков („Разговори с Толстой“): „Как защо да си спомняме? Ако съм боледувал от лоша болест и съм се излекувал и съм се очистил от нея, винаги с радост ще си спомням за това. Няма да си спомням само когато продължавам все така да боледувам и още по-зле, и ми се иска да заблудя себе си. Ако си спомним старото и го погледнем право в лицето, тогава и нашето сегашно насилие ще излезе наяве.“

Тези страници за мръшляците искам да завърша с разказа на Н. К. Г. за инженер Лев Николаевич (навярно в чест на Толстой!) Е. — мръшляк-теоретик, намерил формата за съществуване на мръшляка за най-удобна форма, гарантираща запазването на собствения живот.

Ето с какво е зает инженер Е. в някой уединен кът на зоната през горещия неделен ден: човекоподобно същество седи в падинката над яма, в която се е събрала кафява торфена вода. Около ямата са наредени рибени глави и кости, хрущяли, корички хляб, бучици каша, сурови измити картофени обелки и още нещо, което е трудно дори да се назове. Върху парче тенекия е наложен малък огън, над него виси войнишко опушено до черно канче с чорба. Като че ли е готово! Мръшлякът започва да гребе с дървена лъжица тъмната помийна чорба от канчето и да хапва подред ту от корфените обелки, ту от хрущялите, ту от рибените глави. Той дълго, твърде дълго съзнателно внимателно дъвче (общата беда на мръшляците е, че гълтат направо, без да сдъвкват храната). Носът му едва се показва сред тъмносивата четина, покрила шията, брадата и бузите му. Носът и челото му са с кафяво-восьчен цвят, на места се лющят. Очите му сълзят и мигат непрекъснато.

Види ли, че към него приближава друг човек, мръшлякът бързо прибира всичко, което не е успял да изяде, притиска канчето до гърдите, ляга на земята и се свива като таралеж. Сега вече могат да го бият, да го тъпчат — той е устойчив върху земята, няма да се отмести и да отстъпи канчето.

Н. К. Г. разговаря дружелюбно с него — таралежът малко се отпуска. Успокоява се, че няма да го бият и да му отнемат канчето. Завързва се разговор. И двамата са инженери (Н. Г. е геолог, Е. — химик), и ето че Е. разкрива пред Г. своята вяра. Като оперира с незабравени цифри от химическите състави, той доказва, че всичката необходима храна може да се получи и от отпадъците, трябва само да се преодолее погнусата и да се насочат всички усилия тази храна да се извлече оттам.

Въпреки горещината Е. е навлечен с няколко ката дрехи, при това мръсни. (И това е подкрепено с доводи: Е. е установил експериментално, че в прекалено мръсните дрехи въшките и бълхите престават да се размножават, сякаш се гнусят. Една от долните му дрехи е дори някакъв парцал за бърсане, използван в работилницата.)

А ето и външния му вид: шлем-будьоновка с черен обгорен връх; обгорени места има и по целия шлем. Към омазнените слонски уши на шлема са прилепнали къде сено, къде кълчища. От връхната дреха на гърба и отстрани се размахват като езици съдрани парчета. И кръпки

до кръпки. Слой смола на единия хълбок. Памучни подложки провисват изпод полите. Двата външни ръкава разкъсани до лактите и когато мръшлякът вдигне ръце, те се размахват като крила на прилеп. А краката му са с лодкоподобни вървени обуца, слепени от червени автомобилни гуми.

Защо се е навлякъл посред жегата така? Първо, лятото е късо, а зимата дълга, трябва всичко това да се опази до зимата, а къде другаде, ако не върху себе си? Второ, и главно, по този начин той си осигурява мекота, въздушни възглавници — не чувства болката от ударите. Бият го и с ритници, и с тояги, а синини по тялото му не остават. Това е единствената му защита. Трябва само винаги да успее да забележи кой иска да го удари, да успее да падне, да свие колене пред корема си, за да го прикрие, да наведе глава над гърдите и да я обгърне с дебелиите си ватени ръце. И тогава могат да го бият само по меко. А за да не го бият дълго — трябва бързо да внуши на биещия чувството за победа. За целта Е. се е научил от първия още удар да квичи сърцераздирателно като прасе, макар ни най-малко да не го боли. (В лагера много обичат да бият слабите, и не само нарядниците и бригадирите, но и обикновените зекове, за да се изпълнят със съзнанието, че още не са съвсем слаби. Какво да се прави, след като хората не могат да повярват в силата си, ако не причинят жестокост?)

На Е. му се струва напълно възможен и разумен изборът от него начин на живот — при това без да се предполагат компромиси със съвестта. Той на никого не причинява зло.

Той се надява да изтърпи присъдата си.

Интервюто на мръшляка завършва.

Старият колимчанин Томас Сговио (италианец от Бафало) твърди: „Най-често мръшляци стават интелигентите; всички мръшляци, които познавам, бяха от интелигенцията. Никога не съм виждал някой обикновен руски селянин да стане мръшляк.“ Може би това е вярно наблюдение: за селянина няма друг път, освен труда, чрез труда се спасява и чрез труда загива той. А понякога интелигентът няма друга защита, освен тази да стане мръшляк и дори да разработи виртуозно такава теория като Е.

* * *

В нашето славно отечество най-важните и смели книги остават непрочетени от съвременниците, не оказват навреме влияние върху народната мисъл (едни, защото са забравени, преследвани, неизвестни, други, защото образованите читатели се отнасят предварително с отвращение към тях. И тази книга я пиша единствено от съзнанието за дълг — защото в моите ръце са струпани твърде много разкази и спомени, които не трябва да се оставят да изчезнат. Не се надявам да я видя някъде напечатана; слабо се надявам, че ще я прочетат измъкналите костите си от Архипелага; съвсем не вярвам, че тя ще обясни истината за нашата история, докато все още може нещо да се поправи. В самия разгар на работата над тази книга ме връхлетя най-силният шок в живота: змеят излезе за минутка, с грапав червен език близна моя роман, още няколко стари работи — и се скри засега зад пердето. Но аз усещам дъха му и знам, че той точи зъбите си за моя врат, само че още не е ударил часът. И с опустошена душа аз се насилвам да завърша това изследване, за да избегне поне то зъбите на змея. В дните, когато Шолохов, отдавна вече не писател, потегли от страната на разтерзаните и арестувани писатели да получава Нобеловата премия — аз търсех как да се скрия от ченгетата и да спечеля време за моето потайно задъхано перо, за завършването на тази книга.

Малко се увлякох, а исках да кажа, че у нас най-добрите книги остават неизвестни за съвременниците и много е възможно да повтарям сега напразно някого, а ако бих знаел нечий таен труд, щях да съкратя своя. Но за седемте години хилава анемична свобода нещо все пак изплува, една глава на плувец забеляза в развиделяващото се море друга и нададе пресипнал вик. Така се натъкнах на шестдесетте лагерни разказа на Шаламов и на неговото изследване за криминалните.

Искам да заявя тук, че с изключение на няколко отделни пункта между нас никога не е възниквало противоречие в изясняването на Архипелага. В общи линии сме оценили еднакво целия туземен живот. Лагерният опит на Шаламов е по-горчив и по-продължителен от моя и аз с уважение признавам, че именно на него, а не на мен, се е удало да се докосне до дъното на озверяването и отчаянието, към което ни теглеше целият лагерен бит.

Това обаче не пречи да му възразя по точките на нашите различия. Една от тях е лагерната санчаст. Шаламов говори за всяко лагерно учреждение или орган с омраза и жлъч (и е прав!) — и само за санитарната част прави винаги пристрастно изключение. Той поддържа, ако не я създава, легендата за благотелната лагерна санчаст. Твърди, че всичко в лагера е против лагерника, а ето че лекарят е единственият, който може да му помогне.

Но може да помогне още не значи: помага. Може да помогне, ако пожелае, и техническият ръководител, и нормировачът, и счетоводителят, и нарядникът, и домакинът, и готвачът, и дневалният — но много ли помагат?

Може би до 1932 г., докато лагерната санитария се е подчинявала още на народния комисариат по здравеопазването, лекарите са могли да бъдат лекари. Но през 1932 г. те са предадени изцяло на ГУЛаг и цел за тях става да помагат на потисничеството и да бъдат гробари. Без да говорим за добрите случаи при добрите лекари — кой би търпял тази санчаст на Архипелага, ако тя не служи на общата цел?

Когато комендантът и бригадирът пребиват мръшляка от бой за отказа му от работа — до такава степен, че той ближе раните си като пес, две денонощия лежи в безсъзнание в карцера (Бабиц), два месеца след това не може да изпъзни от нарове — не е ли санчастта тази (1-ви ОЛП на Джидинските лагери), която отказва да състави акт за установяването на жестокия побой, а след това се отказва и да лекува?

И кой, ако не санчастта, подписва всяко постановление за вкарване в карцера? (Впрочем началството не се нуждае чак толкова от лекарския подпис за тази работа. В лагера близо до Индигирка волнонаемен „цапач“ (тоест фелдшер — а лагерната думичка не е случайна!) е С. А. Чеботарьов. Той не подписва нито едно постановление на началника на ОЛП за карцер, тъй като смята, че в него няма да издържат и кучета, камо ли хора: печката топли само надзирателя в коридора. Все тая, затварянето в карцера става и без неговия подпис.)

Когато по време на производствена работа загива зек по вина на техническия ръководител или майстора, пропуснали да вземат защитни мерки, кои, ако не помощник-лекарят и санитарната част подписват акт, че той е умрял от разрыв на сърцето? (И, следователно, всичко да си остане както си е било и утре да загиват други. В

противен случай и помощник-лекаря го чака на другия ден забоят. А след него и лекаря.)

Когато се извършва тримесечната *комисовка* — тази комедия на общ медицински преглед на лагерното население с квалификация за ТФТ, СФТ, ЛФТ и ИФТ (тежък-среден-лек-индивидуален физически труд) — смеят ли добрите лекари да възразят на лошия началник на санитарната част, който и сам се крепи благодарение ма това, че доставя колони за тежък труд?

Или може би санитарната част проявява милосърдие поне към тези, които посягат сами на част от тялото си, за да спасят останалото? Всички знаят закона, това не се отнася до един само лагпункт: на самосъсичащи се, членовредители и *мостиршчици*^[6] медицинска помощ изобщо не се оказва! Заповедта е на администрацията, а кой не оказва помощ? Лекарите... Откъснал си някой с взривна капсула четири пръста, отива в болницата — не му дават бинт: върви пукни, куче! Още на Волгоканал по време на ентусиазма от всеобщото съревнование изведнъж кой знае защо (?) зачестяват твърде много *мостирките*. Тогава се намира незабавно обяснение: акция на класовия враг. Та тях ли да лекуваме?... (Разбира се, тук много нещо зависи от хитростта на мостиршчика: може да осъществиш така мостирка, че да не се докаже. Анс Барнщейн обгаря умело ръката си с вряла вода през парцал — и с това спасява живота си. Друг някой ще остави умело ръката си да измръзне без ръкавица или пък ще подмокри валенките си и така ще върви в студа. Но невинаги сметките излизат точни: започва гангрена, а след нея идва и смъртта. Понякога мостирката е неволна: незаздравяващите от скорбута язви по тялото на Бабиш биват взети за сифилис, няма къде да му направят кръвен анализ и той с радост излъгва, че и той, а и всичките му сродници боледуват от сифилис. Прехвърлят го във венерическата зона и по този начин той избягва смъртта си.)

Или да не би санчастта да е освобождавала някога всички, които през този ден са били действително болни? Или да не е изкарвала насила някои съвсем болни извън зоната? Лекарят Сулейманов не приема в болницата героя и комика на народа на зековите Пьотър Кишкин, защото диарията му не отговаря на нормата: да се повтаря на всеки половин час и непременно с кръв. Тогава при етапирането на колоната до работния обект Кишкин *кляка* с риск да бъде застрелян.

Но конвоят се оказва по-милосърден от лекаря: спира насрещна кола и праща Кишкин в болницата. — Ще ми възразят, разбира се, че санитарната част е ограничавана чрез строгия процент за група „В“ — стационарно болни и болни на крака.^[7] — само че средствата не позволяват такова нещо. Цялата сложност на тези хитрувания от страна на честните лекари идва да потвърди само, че най-малко санитарната част би могла да спре смъртния процес. — Б.а.) Е, ще се намери обяснение за всеки един случай, но във всеки такъв случай остава и жестокостта, която не може да бъде оправдана по никакъв начин със съображението, че „затова пък на някого другиго“ през това време били направили добро.

Да добавим тук и ужасните лагерни болнички от рода на стационара към 2-ри лагпункт на Кривошчиков: малка приемна, тоалетна и стаята на стационара. Тоалетната е зловонна и разваля болничния въздух, но само до тоалетната ли опират нещата? Тук на всяко легло лежат по двама диарични и на пода между леглата също. Изтощените се изхождат направо в креватите. Нито бельо, нито медикаменти (1948–1949 г.) Стационара го завежда един студент от 3-ти курс на мединститута (лежи по 58-и член), той е в отчаяние, но нищо не може да направи. Санитарите, които хранят болните, са силно охранени мъже: те подяждат болните, присвояват си голяма част от болничната дажба. Кой ги поставя на това изгодно място? Вероятно кумът.^[8] Студентът няма сили да ги изгони и да защити дажбата на болните. А дали у всеки лекар са се намирали такива сили?...^[9]

Или дали в някой лагер санчастта е имала възможност да отстои действително човешко хранене? Та макар за да не вижда вечер тези „бригади с кокоша слепота“, които се завръщат от работа заловени един за друг във верига като слепци? Не. Ако наистина като по чудо някой е успявал да подобри храната, това е производствената администрация, заинтересована да разполага със здрави бачкатори. И ни най-малко санитарната част.

Никой не вини за всичко това лекарите (макар често мъжеството на тяхната съпротива да е слабо заради страха от изпращане на общите работи), но не са желателни и легенди за спасителната санчаст. Подобно на всеки лагерен клон, и санчастта е дяволско творение с дяволска кръв.

Шаламов продължава мисълта си, като казва, че в лагера арестантът може да разчита единствено на санчастта и ни най-малко на труда на своите ръце, който го праща в гроба. „В лагера погубва не малката, а голямата дажба.“

Пословицата е вярна: голямата дажба погубва. И най-якият бачкатор за сезона на дърводобива излиза от строя. Дават му временна инвалидност: 400 грама хляб и каквото остане от казана. През зимата по-голямата част от зековете умира (например 725 от 800). Останалите преминават на „лек физически труд“ и умират вече на него.

Но какъв друг изход можем да предложим на Иван Денисович, след като няма да го вземат за фелдшер, нито за санитар, дори фалшиво освобождение за един ден няма да получи? След като образованието му не достига, а съвестта му е в излишък, за да се устрои като нагаждач в зоната? Има ли друг избор за него, освен да се довери на собствените си ръце? Отдых-пункт (ОП)? Мостирка? Активровка?...

Нека той сам разкаже за тях, имал е много време да ги обмисля.

„ОП е един вид почивен лагерен дом. Десетки години зековете превиват гръб, не знаят що е отпуска, така че ето им — ОП за две седмици. Там хранят много по-добре, не те изкарват извън зоната, а те оставят само три-четири часа на лека работа през деня: да трошиш чакъл, да правиш уборка на зоната или да ремонтираш нещо в нея. Ако в лагера има къде петстотин човеци, открива се ОП за петнадесет. То, ако се постъпва честно, за година и нещо пак всички ще минат пред ОП. Но както за нищо в лагера няма правда, така най-вече и с ОП. ОП се открива скришом, раз-два и вече списъкът за трите смени е готов — и пак тъй светкавично ще го закрият, и половин година няма да престои. А и кои се тикат натам — счетоводители, бръснари, обучари, шивачи — все аристокрация, е, ще приберат от кумова срама неколцина истински бачкатори — тъй де, най-добрите производственици. Че на всичко отгоре шивачът Беремблум ти се пъчи: аз, таквоз, шуба на волнонаемен направих, за нея в лагерната каса хиляда рубли са заплатили, а ти, глупакът му с глупак, цял месец трупи свличаш, за тебе и сто рубли няма да влязат у лагера, та кой, значи, е производственик? На кого се полага ОП? И се щураш ти, блъскаш си главата: как да попаднеш в ОП, малко от малко да си

вземеш дъха, а току гледаш — него вече го закрили. Свършили си, значи, работата. И което е най-обидното — никъде в тъмничното ти дело не записват, че си бил в ОП през еди-коя си година, а колко счетоводители стоят така. Не, не записват. Защото не им изнася. Следващата година ще отворят ОП — и пак Беремблѹм в първата смяна, и ти пак с пръст в уста. За десет години ще сърбаш попарата на десет лагера, в десетия ще поискаш поне веднъж за целия срок да се събудиш в ОП, да погледнеш добре ли са боядисани там стените, нито веднъж не си бил — а как ще го докажеш?...

Не, по-добре да не се разстройваме с ОП.

Мостирката е друго нещо — така да се осакатиш, че и жив да останеш, и инвалид. Дето му е думата, минута търпение — година лежачка. Крака да си счупиш, че сетне да зарасне накриво. Солена вода да пиеш, че да подпухнеш. Или чай да пушиш — да повредиш сърцето. А тютюнева запарка ако пиеш — за повреда на гърдите е добре. Само с мярка трябва всичко да става, да не се прекали, че да не скочиш с инвалидността си в гроба. Ама мярката кой я знае?...

На инвалида кое му е хубавото: и в котелното може да се уреди, и в работилницата за цървули. Но главното, което умните глави постигат чрез инвалидството, е актировка. Само дете актировка, толкова повече, че е много нарядко, е по-лоша от ОП. Събират комисия, оглеждат инвалидите и на най-закъсалите им пишат акт: на еди-кое си число по здравословно състояние е признат за негоден да излежава по-нататък присъдата си, ходатайствуваме да бъде освободен.

Ходатайствуваме само! А докато този акт стигне горе до началството, че сетне слезе долу — може да те няма вече между живите, честичко така е било. Ами че началството е хитро — актира тия, дете ще хвърлят топа след месец!^[10] Или пък които ще заплатят добре. Ето на, по делото на Каликман някаква щипнала половин милион, сто хиляди заплатила — и на свобода. Не като нас глупаците.

Имаше такава книга — разнасяше се из бараката, студентите в своето кътче я четяха на глас. Някакъв момък се сдобил с цял милион и не знае какво да прави с него при съветската власт — един вид, няма какво да купиш с тия пари, така можеш и да си умреш от глад, с милиончето в джоба де. Смахме се и ние: разправяйте ги на когото си щете, а ние тези милионери неведнъж сме ги изпровождали до портите. Само здравето божие дете за милион няма да купиш, а

свободата се купува, и властта се купува, и хората с всичката им карантия. Колко са плъзнали такива на свобода с милионите си, мале мила, само дето не са се накачили по покривите да махат с ръце.

А за Петдесет и осми член активировката е затворена. Откакто ги има лагерите — три пъти по месец, разправят, имало активировка на Десети параграф, ама дотам и свършвало. И пари от тях никой не ще се реши да вземе — от враговете на народа, — кой ще рискува главата си. Пък и какви пари у тях, у политиканите?“

— У кои *тях*, Иван Денисович?

— Е, у нас...

* * *

Но има едно предсрочно *освобождение*, което никоя синя фуражка не може да отнеме на арестанта. Това освобождение е смъртта.

И това е най-основната, постоянната и от никого ненормируема продукция на архипелага.

От есента на 1938 до февруари 1939 г. на един от Уст-Вимските лагпунктове от 550 човека умират 385. Някои бригади (на Огурцов) умират изцяло, заедно с бригадирите си. През есента на 1941 г. Печорлаг (железопътен) наброява 50 хиляди, от които през пролетта на 1942 г. остават десет хиляди. *За този период не е пращан никъде нито един етап* — къде може да са отишли *четиридесет хиляди*! Написах „хиляди“ с разредени букви — а защо? Тези цифри ги научих случайно от един зек, имал по онова време достъп до тях — но как да научиш за всички лагери и за всички години и да ги сумираш? В централното стопанство на Буреполомския лагер в бараките на мръшляците през февруари 1943 г. от петдесет души умират за една нощ дванадесет, но никога по-малко от четирима. Сутрин местата им се заемат от нови мръшляци, мечтаещи да си починат тук на разводнена чорбица и четиристотин грама хляб.

Мъртъвците, изсъхнали от пелаграта (без задници, а жените и без гърди), изгнили от скорбута, биват проверявани в определеното за морга помещение, а дори и под открито небе. Рядко това прилича на медицинска аутопсия — вертикален разрез от шията до срамното

възвишение, отваряне на черепа. Най-често не анатом, а конвоят проверява дали действително зекът е умрял, или се преструва на такъв. За целта тялото се пробожда с щик или пък главата се разбива с чук. Тутаки към палеца на десния крак на мъртвеца се привързва етикет с номера на тъмничното му дело, под който той се води в лагерните ведомости.

Отначало са погребвали хората с бельото им, по-късно — в най-скапани сиви мръсни парцали. Накрая постъпва общо разпореждане до всички: да се пести бельото (него все още могат да използват за живите), да погребват мъртвите голи.

Някога в Русия се е смятало: мъртвият не може да остане без ковчег. И най-последните крепостни селяни, просяци и бродяги са погребвани в ковчези. Но на архипелага това биха били милиони непроизводителни разходи на дървен материал и труд. Когато в Инта след войната погребват един заслужил майстор от дърводелския комбинат в ковчег, чрез КВЧ се дава указание да се проведе агитацията: работете добре, *за да ви погребат в дървен ковчег!*

Изнасянето на труповете става с шейна или каруца — в зависимост от сезона. Понякога за удобство поставят сандък за шест трупа, а когато няма сандъци, връзват ръцете и краката с върви, за да не се клатушкат. След това ги нахвърлят като греди и ги покриват с рогозка. Често пъти ямите се изравят с амонал от специална бригада гробари. Иначе са принудени да копаят почвата винаги за братски ями: големи за повече или малки за четирима. (През пролетта от малките ями започва да се разнася воня до лагера и изпращат мръшляци да ги направят по-дълбоки.)

Затова пък никой не ще ни обвини в газови камери.

Бельото, обувките, парцалите от умрелите, всичко влиза в работа на още живите. А виж — лагерните дела остават, за нищо не служат и са много. Когато няма къде повече да ги държат — ги изгарят. Ето (лагпункта Явас в Дубровлаг, 1959 г.), до котелното на лагера три пъти спира самосвал и изсипва там купища дела. Излишните зекове са отстранени, а огнярите изгарят всичко в присъствието на надзирателите.

Там, където имат повече свободно време — например в Кенгир, — над могилките поставят стълбчета и представител на УРЧ, не някой друг, а сам той важно надписва на тях инвентарните номера на

погребаните. Впрочем в същия този Кенгир някой извършва вредителство: посочва на пристигналите майки и съпруги къде е гробището. Те отиват там и плачат. Тогава началникът на Степлаг другарят полковник Чечев нарежда булдозерите да съборят стълбовете и да изравнят могиликите, щом не умеят да оценят това.

Ето как е погребан твоят баща, твоят мъж, твоят брат, читателко.

С това приключва пътят на туземеца и завършва неговият бит.

Впрочем Павел Биков разправя:

— Докато не изминат 24 часа от смъртта, не мисли още, че е свършено.

* * *

— Е, как, Иван Денисович, за какво още не сме разказали? От нашия всекидневен живот...

— Ууу! Още не сме и започвали. Колкото години си лежал, толкова още можеш да разказваш. Как, излезеш ли от строя да приклеknеш за някой фас, конвойт те разстрелва...^[11] Как инвалидите в кухнята гълтат картофите сурови... Как чаят в лагера служи за разменна монета. Как чифирят^[12] — петдесет грама на чаша — и им се въртят в главите видения. Могат да чифирят само големите апаши — те купуват чая с крадени пари от волнонаемните...

Изобщо — как живее зекът?... Ако да прави от нищото нещо не го бива, животът му, пиши го, си отива. Зекът и насън трябва да обмисля как да избути следващия ден. Ако припечелиш нещо, ако си открил някакъв чалъм — мълчи! Мълчи, че научат ли съседите — ще те смажат. В лагера е така: като няма да стигне за всички, гледай на тебе да е добре.

Уж е така, а гледаш — все пак в лагера по хорски обичай току се завърже дружба. Не само старата там — по общото им дело, другаруването им в живота на свобода, а — тук. Откликнали душите им една на друга и вече разделени не могат. Всичко заедно. Каквото има за ядене — на двамата, каквото е кът — наполовина. Полагащата се дажба, вярно, поотделно, а всичко допълнително — в едно канче варят, от едно го сърбат.^[13]

Понякога такава дружба е кратка, понякога — дълга. Възниква по съвест, но се случва — и от корист. Кумът обича да пропълзи като змия между такива приятели. За какво ли там не си шепнат над общото канче.

Ще чуеш от старите зекове, а и бившите пленници разказват: тъкмо тоя ще те продаде, дето от едно канче с тебе яде.

То си е така донякъде...

А най-добре е да имаш не приятел, а приятелка. Лагерна жена, зечка. Както се казва — да се *прижениш*. Докато си млад, е добре, че някъде ще я... на скришно място и ще ти олекне на душата. Но все едно, и за стария, за слабия е хубаво. Ти нещо ще набавиш, ще припечелиш, тя пък ще те изпере, в бараката ще ти го донесе, под възглавницата ще ти пъкне ризата, никой няма дори да се засмее — *по закона*.^[14] Тя и ще свари нещо, ще седнете един до друг на леглото, заедно ще хапнете. Дори на стария особено допада на душата това лагерно съпружество, с малката му топлинка, с горчивинката му. Гледаш я през парата от канчето — по лицето ѝ плъзнали бръчки; а и по твоето. И двамата сте в сиви лагерни дрипи, ватенките ви са измазани с ръжда, глина, вар, гипс, автол. Никога не си я знаел преди, и в нейния край кракът ти не е стъпвал, и говори не по нашенски. И при нея има деца навън да растат, и при тебе. Мъжа ѝ са го оставили на свобода — по жени е тръгнал, и своята е на свобода, няма да се лиши и тя — това са осем, десет години, а всички имат ищах за животеца си. Пък тук своята лагерна влачи с теб същите окови и не се оплаква.

Живеем не като хора, ще умрем не като родители...

Пристигат при някои на свиждане и родните им жени. В различните лагери при различни началници им дават да поседят двадесет минути на пропускателна. А бива и за една-две нощи в отделна колибка. Това, ако изкарваш сто и петдесет процента. Само че тези свиждания са разстройство, нищо повече. За какво да я докосваш с ръце и за какво да ѝ говориш, ако още дълги години няма да живееш с нея? Раздвояват се някои. С лагерната жена всичко е ясно: останало ни е още канче булгур; идната седмица, казват, горена захар щели да раздават. Е, не бяла, разбира се... Пристигнала е жената на шлосера Родичев, а него тъкмо предния ден колибарката му го ухапала по врата, докато са се галели. Псува се Родичев, че жена му е пристигнала,

търчи до санчастта ухапаното място да му бинтоват: простудил се е, един вид.

А какви жени има в лагера? Има от криминалните, има разпуснати, има политически, а повечето все кротки, по Указа. И по Указа всички ги тикват за разхищение на държавното имущество. С какво бяха пълни фабриките през войната, че и след нея? С жени и момичета. А кой храни семейството? Пак те. А с какво да го изхрани? Нуждата не познава закон. Ето че и посягат: я сметана в джобовите ще пъхнат, я кифлички между краката си ще изнесат, ще навъртят около кръста чорапи, а за още по-сигурно ще влязат във фабриката боси, а там ще изпоплескат новите чорапи, преди да ги навлекат, пък вкъщи ще ги изперат и — хайде на пазара. Който каквото произвежда, от него и носи. Макарите с конците ги изнасят между гърдите си. На портала пазачите са подкупени до един, те също трябва да живеят и да се препитават криво-ляво. А връхлети ли охраната за проверка — за тази нищо и никаква макара — десет години! Както за измяна на родината, еднакво. И хиляди такива с макари попадат в капана.

Взема всеки, стига работата му да позволява това. Добре го е била намислила Настка Гуркина — работила в багажните вагони и правилно разсъдила: нашият съветски човек е дотеглив, мамка му, заради един пешкир ще се нахвърли връз тебе. Та затуй тя съветските куфари не пипала, а само тия на чужденците. Чужденецът, казва, няма да се сети навреме да провери, а и да се сети — няма да вземе жалби да пише, а само ще се изплюе: мошеници са руснаците! — и ще си замине.

Шитарев, старец счетоводител, укорява Настя: „А не те ли е срам, никаквица такава! Не помисли ли за честта на Русия?“ Не му остава и тя длъжна: „Да те треснат по муцуната, че да се стегнеш! А ти защо не си мислил за Победата? Господа офицерите да мърсуват си ги пускал!“ (А той, Шитарев, бил през войната счетоводител във военна болница, офицерите при изписването си му пъхали подкуп и в справките им той вписвал срок за лечение, за да имат време да се отбият до вкъщи преди фронта. Сериозно престъпление. Осъждат го на разстрел и едва след това заменят тази присъда с десетка.)

Разбира се, и какви ли не нещастници попадат. Една получава петарка за мошеничество: че мъжът ѝ умира в средата на месеца, а до края на месеца тя не връща купоните му за хляб и ги използва с двете

си деца. Обаждат я от завист съседите ѝ. Излежава четири години, последната отпада след амнистия.

А и такъв на случай: бомба разрушава къщата, убива жената и децата, а мъжът остава. Всички купони изгарят, но обезумял от скръб, мъжът 13 дни до края на месеца живее без хляб, не отива да му издадат купони. Заподозират го, че значи всички купони е оставил за себе си. Осъждат го на три години, от които излежава година и половина.

— Почакай, почакай, Иван Денисич, за това друг път. Та казваш значи другарка? Да се прижениш?... Влачи с тебе същите окови и не се оплаква?...

[1] Писма И. А. Груздева к Горькому. Архив Горького, Т. XI. М., 1966, стр. 157 — б.а. ↑

[2] Тези, които увеличават промишлените норми, могат да се самозалъгват все още с успехите на производствената технология. Но тези, които увеличават физическите норми, са палачи над палачите! Те не могат сериозно да вярват, че при социализма човекът е станал два пъти по-висок на ръст и с два пъти по-дебели мускули. Ето кого трябва да съдят! Е го кого трябва да накарат да изпълнява тези норми. — Б.а. ↑

[3] Според мярката на множество тежки лагери Шаламов ме упрекна справедливо „и що за болничен котарак ходи там при вас? Как така не са Го заколили и изiali досега?... И защо вашият Иван Денисович носи *лъжица*, след като е известно, че всичко, което се вари в лагера, се изпива лесно като всяка течност *през ръба на паницата*“! — Б.а. ↑

[4] На Акатуй на арестантите са давали шуби. — Б.а. ↑

[5] Нито Достоевски, нито Чехов, нито П. Якубовски ни говорят какво са носели арестантите на краката си. Ясно, че са били обути, иначе биха написали за това — Б.а. ↑

[6] Мостирка — изкуствено създадена видимост за болест или осакатяване с цел да се получи освобождаване от работа или облекчителен режим; *мостиршчик* — който си причинява мостирка. — Б. р. ↑

[7] Лекарите излизат от това положение както могат. В Симския ОЛП уреждат полустационар, мръшляците лежат върху своите

ватенки, ходят да чистят снега, но се хранят от болничния казан. Волнонаемният началник на санитарното отделение А. М. Статников се измъква от група „В“, като съкращава стационарите в работните зони за сметка на ОЛП-болниците, които изцяло се състоят от болни. В официални гулаговски документи понякога четем: „да се повиши физпрофилът на з/к“ (т.е. на арестанта — Б.пр. ↑

[8] Така лагеристите наричат чекиста, който следи за настроенията и намеренията на зековете, държи връзка с осведомителите и ръководи лагерните следствени дела. — Б.р. ↑

[9] Достоевски постъпва в болницата на затвора без никакви пречки. При тях дори санчастта е била обща с конвоя. Недоразвитост! — Б.а. ↑

[10] В разказа «Дядовци» на бившия зек Олег Волков «актираните» старци са изгонени от лагера, но няма къде да идат и се настаняват наблизо, за да умрат, без да им се отнемат дажбата и покривът над главата. — Б.а. ↑

[11] При Достоевски е могло да се излезе от строя за милостиня. В строя са разговаряли и пеели. — Б.а. ↑

[12] *Чифир* — извънредно силен чай, който се пие като наркотик. — Б.пр. ↑

[13] В каторгата на Достоевски, кой знае защо, „сред арестантите не се наблюдава дружба“, няма да видиш двама да ядат заедно. — Б.а. ↑

[14] *По закона* (лаг.) — да се намират в лагерен брак (за мъж и жена) при мълчаливо снизходително отношение на началството. — Б.р. ↑

ОСМА ГЛАВА

ЖЕНАТА В ЛАГЕРА

Как да не мисли човек за тях още на следствието? Ами нали те са някъде в съседните килии! В същия затвор, при същия режим. Как понасят те, слабите, това непоносимо следствие?

В коридорите — нито звук, не ще различиш походката им, шумоленето на роклите им. Но в един момент бутирският надзирател се забавя с отключването на вратата, оставя мъжката килия да престои половин минута в горния светъл коридор покрай прозорците — и изпод намордника на коридорния прозорец, долу, в зелената градинка, на ъгъла на асфалта, изведнъж виждаме също така застанали в колона по двама, също така очакващи, докато им отворят вратата, глезени и обувки на жени! — глезени само и обувки на високи токове! — и това е като вагнеровския удар на оркестъра в „Тристан и Изолда“! Нищо не сме в състояние да разгледаме по-нагоре от глезените и надзирателят вече ни натиква в килията, ние се тътрим озарени и огорчени, доизрисуваме си всичко останало, въобразяваме си ги небесни и умиращи от отчаяние. Как са те? Как са те!...

Но на тях като че ли не им е по-тежко, а може дори да им е и по-леко. От женските спомени за следствието не съм попадал досега на нещо такова, от което да заключа, че те са се чувствували по-обезкуражени от нас или с по-понижен дух. Лекарят гинеколог Н. И. Зубов, който също излежавал 10-годишна присъда и е лекувал и наблюдавал непрекъснато жените в лагерите, разправя наистина, че статистически жената по-бързо и по-живо от мъжа реагира на ареста и на главния му резултат — загубването на семейството. Тя е душевно ранена и това най-често води до прекъсване на уязвимите женски функции.

А мен в женските спомени за следствието ме поразява именно: за какви „дреболии“ от арестантска (и съвсем не от женска) гледна точка биха могли да мислят там. Надя Суровцева, красива и още млада жена, навлича в бързината за разпита различни чорапи и ето че в кабинета на следователя тя е смутена от това, че разпитващият я поглежда от време

на време в краката. Би трябвало да ѝ е все едно, следователят да върви по дяволите, не е тръгнала с него на театър я, при това тя едва ли не е доктор (както е прието на Запад) по философия и пламенен политик, а вижте я сега! Александра Острецова, която е лежала на Болшая Лубянка през 1943 г., ми разказваше по-късно в лагера, че те там често се шегували: ту се криели под масата и изплашеният надзирател влизал да разбере коя липсва, ту си намазвали лицата с цвекло и в такъв вид се отправяли на разходка; ту, когато я викат на разпит, тя увлечено обсъждала с другите жени от килията: да иде ли този път по-семпло облечена, или да се появи с вечерна рокля? Вярно, че Острецова била по онова време разглезена лудетина, а и заедно с нея лежала затворена младичката Мира Уборевич.

По-късно в двора на Красная Пресня имах случай да бъда в съседство с етап току-що осъдени като нас жени и с изненада да открия, че те не са така измършавели, изтощени и бледни като нас. Равната за всички затворническа дажба и изпитанията се оказват за жените в общи линии по-поносими. Те не отслабват така бързо от глад.

Но и за всички нас, а особено за жената, затворът е още нищо. Лагерът е всичко. Именно там ѝ предстои да бъде прекършена или вече огъната, преобразена, да се приспособи.

В лагера, напротив, на жената е все по-тежко. Като се почне от лагерната мръсотия. (Предвиждайки това, Н. И. П-ва наточва в килията си своята алуминиева лъжица, за да се коли ли, мислите? Не — за да отреже косите си. И ги отрязва.) Измъчила се до гуша от нечистотиите по затворите и етапите, тя не намира чистота и в лагера. В женската работна бригада и, ще рече, в общата барака тя почти никога не е в състояние да се почувствува както се полага чиста, да намери топла вода (често и каква да е: на 1-ви Кривошчоковски лагерен пункт през зимата в лагера няма къде да се измиеш — винаги замръзнала вода, която няма на какво да се размрази). По никакъв законен начин тя не може да си набави нито марля, нито парцали, а камо ли да се изпере!...

А банята? Как не! Тъкмо с банята започва пристигането в лагера — ако не се брои стоварването в снега от конските вагони и преминаването с багажа си на гръб покрай конвоя и кучетата. Дали ще има в банята вода, или не, все едно прегледът за въшливост, бръсненето на подмишниците и срамните възвишения дават на бръснарите — тези не на последно място аристократи в зоната,

възможност да разгледат новопостъпилите жени. Веднага след това ще ги огледат и останалите привилегировани от рецидивистите — това е традиция, тръгнала още от Соловки, само че там, в зората на Архипелага, е в сила все пак нетуземната стеснителност — и там са ги разглеждали облечени, по време на заетостта им със странична работа. Но Архипелагът се вкаменява и процедурата става по-нагла. Федот С. и жена му (било им писано да се съберат по този начин) си спомнят сега със смях как привилегированите мъже, така наречените нагаждачи, заставали от двете страни на тесния коридор, а новопристигналите жени минавали по този коридор голи и не всички заедно, а една по една. След това между нагаждачите се решавало кой коя да вземе за себе си. (Според статистиката от 20-те години у нас една затворничка се е падала на шест-седем затворници.^[1] След Указите от 30-те и 40-те години съотношението донякъде се изравнява, но не чак до такава степен, че да не се ценят жените, особено привлекателните.) В някои лагери са се придържали към по-вежлива процедура: отвеждат жените в бараката им — и тогава при тях влизат уверените и нагли нагаждачи, сити, с нови ватенки (неокъсаната и неомазнена дреха се възприема в лагера като страхотна контешка проява). Те се разхождат бавно между тях, избират. Сядат до тях, влизат в разговор. Канят ги при себе си на гости. Те не живеят като останалите в обща барака, а в „кабинки“ по няколко човека. Там разполагат с електрически котлон и тиган. Винаги могат да опържат картопки — мечтата на човечеството! На първо време си струва просто да хапнеш, да сравниш и осъзнаеш мащабите на лагерния живот. Нетърпеливите веднага след картофките настояват да им се отплати с което се полага, по-сдържаните изпращат жените и им обясняват бъдещето. Подреди си, миличка, живота в зоната, докато ти се предлага джентълменски. И чистотата, и прането, и приличното облекло, и неуморителната работа — всичко това зависи от теб самата.

И в този смисъл се смята, че за жената в лагера е „по-лесно“. По-лесно е да запази живота си. При „половата омраза“, с която някои мръшляци гледат на жените, недопуснали да изпаднат до ровенето в помийната яма, е естествено да се смята, че на жената в лагера е по-леко, след като се задоволява с по-малко храна и има възможност да избегне глада и да остане жива. За затыпелия от глад целият свят е

засенчен от прострените крила на глада и нищо друго на света не съществува.

И наистина, има жени, които по натура и в цивилния живот се свързват с мъже, без много-много да отбират. За такива, то се знае, в лагера се откриват леки пътища. Личните особености не се вземат предвид в членовете на Наказателния кодекс, ала едва ли ще сбъркаме, ако кажем, че повечето жени, осъдени по Петдесет и осми член, не са такива. За някои от началото и до края тази крачка е по-непоносима и от смъртта. Други се свиват, колебаят се, смуцават се (удържа ги и срамът пред другарките им), а когато се решат, когато се примирят — станало е, гледаш, вече късно — вече са непривлекателни за околото.

Защото не всяка получава такова предложение.

Така че още през първите дни мнозина от тях отстъпват. Разделителната межда е твърде жестока — и няма никаква надежда. Наред с омъжените, с майките на семейства, този избор го правят и почти момичета. И тъкмо момичетата, задушавани от нищетата на лагерния живот, стават скоро най-отчаяните.

А ако ли не? Какво пък, сама решавай. Надявай панталона и ватенката. И се мъкни из гората като безформено, дебело отвън и хилаво отвътре същество. Тепърва сама ще допълиш, тепърва сама ще има да ни молиш.

Ако си дошла в лагера физически запазена и си направила разумната крачка още първите дни, смятай, че за дълго си се настанила в санитарната част, в кухнята, в счетоводството, в шивачницата или пералнята, и годините ще ти текат безбедно, съвсем като в живота на свобода. В случай на нов етап ти и на новото място ще пристигаш напълно в разцвета си, и там ще знаеш как да постъпиш още от първите дни. Един от най-удачните ходове е да станеш прислужница на началството. Когато с новия етап в лагера пристига пълната и изнежена И. Н., дълги години живяла благополучно като жена на един голям армейски командир, началникът на УРЧ веднага си я набелязва и ѝ дава почетното назначение да мие пода в кабинета му. Така леко започва тя да излежава своята присъда, като добре си дава сметка, че това е сполука.

Какво от това, че там, в живота на свобода, си обичала някого и си искала да му бъдеш вярна! Каква е изгодата от верността на една покойница? „На кого си изтрябвала, когато излезеш на свобода?“ —

това са думите, звучащи вечно в женската барака. Ти загрубяваш, старееш, безрадостно и нахалост ще преминат последните женски години. Не е ли по-разумно да побързаш да вземеш нещо и от този див живот?

Жената се чувства облекчена и от това, че тук никой никого не осъжда. „Тук всички така живеят.“

Отпуска я и това, че животът се лишава напълно от какъвто и да е смисъл, от каквато и да е цел.

Онези, които не се покоряват веднага, или сами ще променят решението си, или ще им наложат да си го променят все пак. На най-упоритите, и особено ако са хубави, животът им става немислим — предавайте се!

Имахме в лагерчето на Калужка застава (в Москва) едно гордо момиче М., лейтенант-снайперист, същинска царкиня от някоя приказка — алени устни, лебедова осанка, лъскаво черни коси.^[2] Тъкмо на нея бе хвърлил око мръсният стар и дебел магазинер Исаак Бершадер. Той и бездруго отблъскваше с вида си, а нея, при живата ѝ красота, при мъжествения ѝ до неотдавна живот — особено много. Той бе чепато дърво, тя — стройна топола. Но той я държеше в такава мъртва хватка, че тя не можеше да вдигне глава. Бершадер не само я бе оставил окончателно на обща работа (всички нагаждачи действаха съгласувано и му помагаша в хайката), не само караше надзирателите да я тормозят (а те бяха също заинтересовани да му се подмазват), но я заплашваше и с неминуем тежък далечен етап. И една вечер, когато светлината в лагера бе загасена, самият аз можах да видя с очите си в бледата виделина от снега и небето как М. премина като сянка от женската барака и с наведена глава почука на вратата на инвентарното помещение, за да иде при алчния Бершадер. След този случай тя се уреди благополучно в зоната.

М.Н., вече на средна възраст, работила в живота си на свобода като чертожничка, майка на две деца и загубила мъжа си в затвора, беше вече съвсем изтощена в женската бригада за горска сеч — ала продължаваше да упорствува и се намираше вече на необратимата граница. Краката ѝ бяха отекли. След работа се мъknеше в опашката на колоната и конвойт я подкарваше с приклади. Веднъж остава за един ден в зоната. *Завъртял* се около нея готвачът: обади ми се, ще те натъпча до пръсване. Тя отива. Той ѝ поставя огромен тиган със

свинско и пържени картофи. Тя изяжда всичко. Но след като се „отплаща“, повръща всичко — така отиват на вятъра и пържените картофи. Готвачът по-късно псуваше: „Гледай я ти нея, коконата!“ А оттогава тя постепенно взе да свиква. Успя да се уреди по-сполучливо. По време на лагерна кинопрожекция сама вече си избираше мъж за през нощта.

А която почака по-дълго, ще трябва след това сама да се потътри към общата мъжка барака, вече не при нагаждачите, да върви по пътеката между вагоните и еднообразно да повтаря: „Половин кило... половин кило...“ И ако се намери за нея такъв спасител, който да я последва с дажбата си, тя ще придърпа повесения чаршаф в своята вагонка от три страни и в тази шатра, в тази колиба (оттук и „шатровка“) ще почне да изкарва хляба си. Ако преди това не я издебне надзирателят.

Вагонката, преградена от съседките с парцали, е една класическа лагерна картинка. Но се случва и по много по-опростен начин. Пак ще се върна към кривошчоковския 1-ви лагерен пункт от 1947–1949 г. (Този поне ми е известен, а колко ли такива като него има?) В лагерния пункт рецидивисти, битоваци, малолетни, инвалиди, жени и майки — всички са омешани. Женската барака е само една, но за петстотин души. Тя е неописуемо мръсна, несравнимо мръсна, занемарена, със спарен тежък въздух, вагонките са без спално бельо. Съществува официална забрана мъжете да влизат там — но това не се спазва и не се проверява от никого. Там влизат не само мъже, но и малолетни, момченца по на 12-13 години отиват там „да се учат“. Отначало те са само наблюдатели: там не съществува лъжливата стеснителност, дали по липса на парцали или на време, но вагонките не се закриват със завеси и, разбира се, никога не се гаси светлината. Всичко се извършва с натурална естественост, пред очите на всички и едновременно на няколко места. Единствено явната старост или явната грозота са защита на жената — нищо друго. Привлекателността там е проклятие, на леглото на такава жена непрекъснато седят гости, тя е неизменно обкръжена, молят я и я заплашват с побой и с ножове и тя може да се надява не да устои, а да се предаде удачно, да попадне на такъв, който след това да я защити със своето име и своя нож от останалите, от следващите, от тази алчна върволица и от тези обезумели малолетни, възбудени от всичко, което виждат и вдишват. И само от мъжете ли да

се защити? И само от възбудата на малолетните ли? А жените, които виждат всеки ден всичко това, но самите не са търсени от мъжете — ами че тези жени също изпадат накрая в неконтролируеми чувства и се нахвърлят да бият благополучните си съседки.

В кривошчоковския лагерен пункт бързо се разпространяват венерически болести. Има слух, че почти половината от жените са болни, но няма изход и нищо не може да спре на прага им домогващите се чрез сила или молби до тях. Единствено предпазливите, като акордеониста К., който има връзки в санитарната част, проверяват в тайните списъци за венеричните, за да не сбъркат.

А как е на Колима? Там жената и така е нещо съвсем рядко, там тя е направо награвана и обсебвана. Да не се случва там на жени да попаднат на магистралния път — няма пощада за тях нито от конвоя, нито от волнонаемния, нито от затворника. На Колима е в сила изразът „трамвай“ за групово изнасилване. Е. Олицка разказва как шофьорът ги проиграл на карти — цял камион с жени, превозвани по етапен ред в Елген — отбил от пътя и ги откарал за през нощта при разконвоирани строителни работници.

А как стоят нещата с работата? В смесените бригади все още се проявява някакво снизхождение към жената, там ѝ дават малко по-лека работа. Но ако цялата бригада е женска, няма никаква пощада, от нея се искат *кубици*! А се случват и цели изключително само женски лагерпунктове, в които жените са и дървосекачи, и земекопачи, и производители на кирпич. Само в медните и волфрамовите рудници не назначават жени. Да вземем „29-а точка“ в Карлаг — колко жени са затворени там? Ни повече, ни по-малко — шест хиляди^[3]. Какво работят? Елена О. е товарач — пренася чували по 80 и дори по 100 килограма! Е, помагат ѝ все пак да нарама чувала, а и на младини се е занимавала с гимнастика. (През всичките си излежавани в лагера 10 години Елена Прокофиевна Чеботарьова също работи като товарач.) В женските лагерни пунктове се установява един не по женски жесток общ нрав: вечни псувни, вечни побоища и разпуснатост, иначе не ще вирееш. Но както отбелязва безконвойният инженер Пустовер-Прохоров, жените, взети от такава женска колона за прислужнички или на прилична работа, мигом се оказват тихи и трудолюбиви. Той наблюдава такива колони на БАМ, втората сибирска железопътна линия, през 1930-те години. Ето ви картинка: в горещ ден триста жени

молят конвоя да им разреши да се изкъпят в запълненото с вода дере. Конвоят не им разрешава. Тогава жените единодушно се събличат голи и лягат да се пекат — покрай самата магистрала, пред погледите на преминаващите влакове с пътници. Докато това са местни, съветски влакове, бедата не е голяма, но се очаква да мине международен експрес с чужденци. Жените не се подчиняват на командите да се облекат. Тогава извикват пожарна кола и ги разгонват със струите от маркуча.

А ето и женската работа в Кривошчоково. В тухларната след изчерпване на кариерата срутват покривната конструкция (преди експлоатацията я разстилат по повърхността на земята). Сега трябва вече да повдигнат на 10-12 метра тежките сурови греди от голямата яма. Как да стане това? Читателят ще каже: чрез механизация. Естествено. Женската бригада прехвърля две въжета през двата края на гредата и като бурлаци в две редици (с равномерни движения, за да не наклонят гредата и да започват отначало) изтеглят въжето всяка от своята страна и по този начин — гредата. След юни двадесетина жени нарамват една такава гредка и под командите псувни на своята връля и кипяла бригадирка я пренасят на новото ѝ място. Ще попитате — защо не с трактор? Но, моля ви се, откъде трактор през 1948 година? Тогава — с кран? А забравихте ли Вишински — „трудът-чародей, който превръща хората от небитието и от нищожества в герои“? При наличието на кран чародеят отива по дяволите. При наличието на кран тези жени така и ще останат да пребивават в състоянието си на нищожества.

На такава работа тялото се изтощава и всичко, което е женско в жената, постоянно или веднъж в месеца, престава да съществува. Ако все пак дочака да я освидетелствуват медицински, тя ще се съблече пред лекарите вече съвсем не същата, по която са се облизвали нагаждачите в коридора на банята: възрастта ѝ е станала неопределима; раменете ѝ са остро изхвъркнали, гърдите ѝ са провиснали като изсушени торбички; изобилните гънки по кожата се бърчат върху плоското седалище, над коленете е останало толкова малко плът, че между двата крака се е образувал отвор, през който ще се провре овнешка глава и дори футболна топка; гласът е загрубял, пресипнал, а върху лицето е легнал отпечатъкът на пелаграта. (За

няколко месеца работа при горската сеч се свлича и изпада според гинеколозите и друг важен орган.)

Това е то трудът-чародей!

Нищо в живота не е еднакво, а в лагера толкова повече. И в производството положението на всички не е еднакво безнадеждно. И колкото си по-млад, толкова понякога е по-леко. Като сега виждам деветнадесетгодишната Наполная, такава една здравенячка, с румени селски бузи. В лагерчето на Калужка застава тя работеше като крановичка на един страховит кран. Катереше се като маймуна до върха му, понякога без всякаква необходимост и на стрелата му, откъдето се провикваше над целия строителен обект „хо-хоооо!“, надвикваше се от кабинката, където нямаше телефон, с волнонаемния технически ръководител и с десетниците. Всичко ѝ беше сякаш забавно, от всичко ѝ беше весело, като че ли не се намираше в лагер, а щяха да я приемат в комсомола. С някакво несвойствено за лагера добродушие се усмихваше на всички. Винаги изпълняваше нормата си със 140 %, получаваше най-високата в лагера дажба и не се плашеше от никакъв враг (е, освен от оперативния работник) — техническият ръководител не би позволил да я обидят. Едно само не ми е ясно: как бе успяла да се обучи в лагера за крановичка? Дали я бяха приели тук безкористно? Впрочем тя излежаваше присъда по безобиден член за битово провинение. Направо пращеше от сила и здраве, а извоюваното положение ѝ даваше възможност да се люби не по принуда, а по влечение на сърцето.

По същия начин описва своето състояние и Сачкова, затворена на 19-годишна възраст. Попада в селскостопанска колония, където въпреки хранят винаги по-добре и заради това е по-леко. „Търчах с песен от една жътварка до друга, учех се да връзвам снопите.“ Щом няма друга младост освен лагерната, значи ще трябва да се весели тук, къде другаде? По-късно я преместват в тундрата недалеч от Норилск, който ѝ се сторил „някакъв приказен град, сънуван в детството“. След като излежава присъдата си, остава там като волнонаемна. „Помня, вървах в снежна виелица, обзета от някакво приповдигнато настроение, размахвах ръце в борба с виелицата, пеех «лудей сърцето от песен безгрижна», гледах преливащите се завеси на Северното сияние, лягах на снега и се вирах в небето над себе си. Искаше ми се да запя така, че да ме чуе Норилск: че не петте години са ме

победили, а аз тях, че бяха свършили най-после тези телени мрежи, нарове и конвои. Исках да обичам! Исках да направя нещо за хората, за да няма повече зло на земята.“

Е, това им се иска на мнозина.

Сачкова все пак не можа да ни освободи от злото: лагерите си остават. Но на самата нея ѝ е провървяло, защото не пет години, а пет седмици са достатъчни, за да унищожат и жената, и човека в нея.

Та това са единствените два такива случая, които зная; другите, хилядите, са безрадостни или безсъвестни.

А и къде другаде, естествено, ако не в лагерите ще преживееш първата си любов, ако са те затворили (по политически причини!) за *петнадесет години* и си осмекласничка като Нина Перегуд? Как да не се влюби в джазиста красавец Василий Козмин, от когото до неотдавна в живота му на свобода се е възхищавал целият град и който изглежда толкова недостъпен в ореола на славата си? И Нина пише стихотворението „Клонче бял люляк“, а той съчинява по него музика и пее за нея иззад зоната (тях вече са ги разделили, той отново е недостъпен).

Момичетата от кривошчоковската барака също носеха цветенца, втикнати в косите — признак, че са в лагерен брак, но може би и в любовно състояние?

Външното законодателство (извън ГУЛАГ) сякаш спомага за лагерната любов. Общосъюзният указ от 8.7.1944 г. за укрепване на брачните връзки се съпровожда от негласното Постановление на СМК и инструкцията на НКЮ от 27.11.1944 г., където се казва, че съдът е задължен по първото желание на свободния съветски човек безпрекословно да разтрогне брака му с половинката, оказала се в затвора (или в лудницата), и да го поощри дори с това, че го освобождава от плащане на такса при издаването на свидетелство за развод. (И никой в случая не се задължава законодателно да съобщава на другата половина за станалия развод!) По този начин гражданките и гражданите се призовават по-бързо да захвърлят в беда своите затворени мъже и жени, а затворниците — да забравят окончателно за съпружеството. Ами че не е само глупаво и несоциалистическо, но става и противозаконно една жена да се измъчва по далечния си съпруг, ако той е останал на свобода. При Зоя Якушева, осъдена заради мъжа си като ЧС, става така: след три години освобождават мъжа ѝ

като важен специалист, но той не поставя като непременно условие освобождаването ѝ. И тя излежава всичките си осем години заради него...)

Да забравят за съпружеството, както и да е, но инструкциите в самия ГУЛАГ осъждат и любовната разюзданост като диверсия срещу производствения план. Нали като се пръснат по производството, тези безсрамни жени, забравили дълга си пред държавата и Архипелага, са готови да легнат по гръб където и да е — върху влажната земя, дървените трески, чакъла, сгурията, железните стърготини. А планът се проваля! А петилетката тъпче на място! А премиите за гулаговските началници се намаляват! Освен това някои от затворничките таят гнусния замисъл да забременяват и чрез тази бременност, възползували се от хуманността на нашите закони, да откопчат няколко месеца от своята присъда, понякога пет или тригодишна, и през тези месеци да не работят. Ето защо инструкциите на ГУЛАг изискват: уличените в съжителство незабавно да бъдат разделени и по-малко ценните от тях да се отправят поетапно (това, разбира се, ни най-малко не трябва да ни напомня за Салтичиха^[4], която изпраща момичетата в отдалечените села).

Тази затворническа лирика тежи и на надзирателите. Нощем, когато гражданинът надзирател би могъл да дремне в дежурното помещение, той е принуден да ходи с фенер и да излавя тези босоноги жени в леглата на мъжката барака или пък мъжете в женските бараки. Като не говорим за евентуалните собствени възжелания (нали и гражданинът надзирател също не е от камък), той трябва още да отвежда виновната в карцера или цяла нощ да я увещава, да ѝ обяснява колко лошо е поведението ѝ, а след това и да пише докладни (което при липсата на висше образование е дори мъчително).

Ограбени от всичко, което изпълва женския и изобщо човешкия живот — от семейство, от материнство, от обкръжението на приятели, от привичната и може би интересна работа, някои и от изкуството, и от книгите, а тук потискани от страха, глада, забравата и зверството, — към какво друго още биха могли да се обърнат лагерничките, ако не към любовта? С Божията благословия любовта възниква почти дори не плътска, защото в храстите е срамно, в бараката пред всички е невъзможно, а и мъжът невинаги има за това сили, пък и лагерните надзиратели при всяко забелязано уединяване откарват и затварят в

карцера. Но от тази не-плътска любов, както си спомнят този път жените, духовността става още по-дълбока. Именно от неплътския си характер тя става по-силна, отколкото в живота на свобода! Вече жени на възраст по цели нощи не могат да спят от развълнувалите ги случайна усмивка или мимолетно внимание. И колко рязко само се откроява светлината на любовта върху мръсно-мрачното лагерно съществуване!

Н. Столярова вижда „заговора на щастието“ върху лицето на приятелката си, една московска актриса, и на неграмотния ѝ партньор по извозване на сеното — Осман. Актрисата открива, че никой никога не я бил обичал така — нито мъжът ѝ, кинорежисьор, нито кой да е от бившите ѝ поклонници. И само по тази причина не се отказва от работата си по извозване на сеното, от общите работи.

А и този риск на всичко отгоре — почти като на война, почти смъртен: за една разкрита среща да заплатиш с вече уредения си бит, фактически с живота си. Любовта върху острието на опасността, където така се задълбочават и разгръщат характерите, където всяка стъпка се заплаща с жертви, е всъщност героична любов! (Аня Лехтонен в Ортау разлюбва своя възлюбен по време на двадесетте минути, докато войникът ги отвежда в карцера, заради унижителните му молби да ги пусне.) Някои стават държанки на нагаждачите без любов — за да се спасят, а други се примиряват с общата работа и загиват — заради любовта.

Дори съвсем не млади жени се оказват също замесени в това, като поставят и надзирателите в затруднително положение: навън в живота никой не би помислил подобно нещо за такава жена! Всъщност те съвсем не търсят някаква страст, а как да наситят потребността си да се грижат за някого, да го съгреят, да лишат самите себе си от нещо, само и само да го нахранят, изперат и закърпят. Общата паница, от която се хранят, става техният свещен венчален пръстен. „Не ми е до това да спя с него, ама в нашия зверски живот, дето цял ден се ругаем в бараката за залька и парцалите си, мислиш иначе: да му позакърпя днес ризата, пък и картофки да си сварим“ — обяснява една на доктор Зубов. Но на мъжа от време на време му се дощява и нещо повече, принудена е да отстъпи, а тъкмо тогава ще се случи да ги хване и надзирателят... Така в лагера на река Унжа заварват една нощ с мъж болничната перачка леля Поля, рано овдовяла, после цял живот

самота, черковна прислужница и сега в края на излежаваната си присъда. „Как така бе, лелю Поля? — ахкат лекарите. — А ние тъкмо на теб се надявахме. Сега ще те вземат от нас на обща работа.“ — „Виновна съм — съкрушено се съгласява старата женица. — По евангелски съм блудница, а за лагера съм...“

Но и в наказването на уличените любовници, и в целия режим на ГУЛАГ няма безпристрастие. Ако единият от любовниците е от нагаждачите, близък на началството или много необходим за работата, на връзката му могат да гледат дори с години през пръсти. (Когато на еднокабелната предавателна линия в женската болница на Унжлаг пристига безконвойният електромонтьор, от чиито услуги са заинтересовани всички волнонаемни, главната лекарка повиква домакинката затворничка и ѝ нарежда: „Създайте условия на Муся Бутенко“ — медицинска сестра, заради която всъщност пристига монтьорът.) Ако ли пък това са незначителни или изпаднали в немилост зекове, те биват наказвани бързо и жестоко.

В Монголия, в Гулжедеесовския лагер (нашите зекове строят там път през 1947–1950 г.), боец от охраната привързва към коня си две момичета от разконвоираните, заловени в това, че притичали до приятелите си в мъжката колона, и се понася напред, като ги влачи по степта^[5]. Подобно нещо и Салтичиха, и подобните ѝ не са го вършили. Но го вършат на Соловецките острови.

Непрекъснато преследвани, уличавани и разлъчвани, туземните двойки не могат като че ли да просъществуват дълго. А са известни впрочем случаи, когато и разделени, те си пишат, а когато ги освободят, се събират. Известен е един такъв случай: някакъв лекар, Б.Я.Ш., доцент в провинциален медицински институт, загубил бройката на любовните си връзки в лагера — не бил пропуснал ни една медицинска сестра, че и отгоре. Но ето че попада на З. и списъкът му прекъсва. З. забременява и ражда. Скоро Б.Ш. се освобождава и тъй като няма наложени ограничения, има право да се завърне в своя град. Но той остава волнонаемен при лагера, за да е по-близо до З. и детето. Жена му загубва търпение и пристига при него. Тогава той се скрива от нея в зоната (в която жена му не може да има достъп), живее там със З., а на жена си предава, че се е развел с нея, за да я принуди да си замине.

Но не само надзорът и началството могат да разлъчат лагерните съпрузи. Архипелагът е до такава степен обърната наопаки земя, че на него мъжа и жената ги разединява онова, което би трябвало най-здравно да ги съедини: раждането на детето. Един месец преди раждането бременната се препраща в друг лагерен пункт, където има лагерна болница с родилно отделение и където пискливите гласчета крещат, че не искат да бъдат зекове заради греховете на родителите си. След раждането майката бива изпращана в специалния наблизно лагерен пункт за *мамки*.

Тук трябва да се спрем. Тук не може да не се спрем. Колко самоирония има в тази дума! „Ние не сме истински!...“ Езикът на зековете особено обича и упорито се придържа към тези вмъкнати унижителни суфикси: не майка, а мамка; не болница, а болничка; не свиждане, а свижданка; не помилване, а помилванка; не свободен, а свободняк; не оженвам се, а *приженвам* се — също такава насмешка, макар този път и не чрез суфикса. И дори *четвъртината* (двадесет и пет годишната присъда) се намалява до *четвъртък*, тоест от двадесет и пет рубли до двадесет и пет копейки.

С това настойчиво отклонение от езика зековете показват, че на Архипелага нищо не е истинско, всичко е фалш, всичко е последно качество. Както и че самите те не ценят онова, което се цени от обикновените хора. Те не се заблуждават и в лъжовността на лечението, което получават, и в илюзорността на молбите за помилване, които пишат принудително и без вяра. И с намаляването до двадесет и пет копейки зекът иска да покаже своето превъзходство дори над почти доживотната присъда!

Мамките живеят и работят на своя лагерен пункт и оттук ги водят под конвой да кърмят новородените туземци. Детето през това време се намира вече не в болницата, а в „детското градче“ или в „бебешкия дом“, както го наричат на много места. След като накърмят бебетата, на майките не им дават да ги виждат повече освен под формата на изключение „при образцова работа и дисциплина“ (а смисълът е да не държат майките близо до децата им, за да ги пращат да работят там, където го налага производството). Но в повечето случаи жената не ще се върне и при своя лагерен „мъж“ в стария лагпункт. Така че бащата изобщо не ще види детето си, докато е в лагера. В детското градче пък държат децата, след като майките ги

отбият от кърменето, още година, понякога и по-дълго (хранят ги по нормите за децата на свобода и покрай тях се храни и лагерният медицински и обслужващ персонал), Някои не могат да се приспособят без майките си към изкуственото хранене и умират. Оцелелите ги изпращат след година в общ детски дом. Така синът на туземката и туземеца напуска Архипелага без надеждата да се завърне тук като дете.

Които са по-добре запознати с тези неща, разправят, че често пъти, след като бъде освободена, майката не прибира детето си от детския дом (криминалните майки — никога) — така прокълнати остават много от тези деца, поели с първото вдишване на малките си дробчета заразения въздух на Архипелага. Други пък ги вземат или дори още по-рано пращат за тях някакви подозрителни (вероятно религиозни) бабички. ГУЛАГ отпуска тези деца в ущърб на възпитанието им на държавни разноски и по такъв начин те губят невъзвратно средствата за родилния дом, отпуската на майката и домът на бебето.

През всички тези години, преди и по време на войната, когато бременността разлъчва лагерните съпрузи и нарушава този трудно намерен, старателно прикриван, отвсякъде заплашван и бездруго неустойчив съюз, жените се стараят да нямат деца. Пък и на Архипелага не е като в живота на свобода: през годините, когато абортите в страната са забранени, преследват се от съда и малцина се решават да ги извършват, тук лагерното началство гледа снизходително на абортите, извършвани постоянно в болницата: ами че това е по-изгодно за лагера.

И бездруго някои жени са твърде затруднени и объркани в лагерните условия да решат за себе си: да раждат или да не раждат?

Какво ще стане после с детето? Ами ако по волята на променливата лагерна съдба забременее от любимия, как ще се реши на аборт? А да роди ли? Това означава неминуема раздяла сега, а няма ли, след като си заминеш, той да се свърже с друга в същия лагпункт? А и какво ще се роди детето? (Поради дистрофията у родителите то често пъти се ражда непълноценно.) И когато престанеш да кърмиш и те махнат оттук (а още дълги години предстои да излежаваш присъдата), кой ще го отгледа, няма ли да го погубят? И възможно ли е да приберат детето в собственото си семейство (за някои това е

изключено)? А ако не го прибереш — значи цял живот после да се терзаеш (някои — ни най-малко).

Да роди, се решава без колебание онази, която се надява след излизането си на свобода да се събере с бащата на своето дете. Тези сметки понякога се оправдават. След като излежат присъдите си, родителите се събират в истинско семейство. Решават се на материнство и тези, които искат да го изпитат, щом като не ги очаква друг живот извън лагера. (Харбинката Ляля ражда второ дете само за да се върне в детското градче и да зърне там първото си! Че след това пък ражда и трето, за да се върне и види първите две. След като излежава петгодишната си присъда, тя съумява да запази и трите си деца и да се освободи с тях.) Сами окончателно унижени, лагерните жени се утвърждават в своето достойнство чрез материнството, за кратко време те сякаш се изравняват с жените в живота на свобода. Или: „Нека да съм затворничка, затова пък детето ми ще е свободен човек!“ И ревниво следят за издръжката и отглеждането му като на свобода. Трети, обикновено от най-непоправимите лагернички и от рецидивистките, гледат на материнството като на една година отървяване от тежка работа, понякога — като на средство за предсрочно освобождаване. Собственото си дете не смятат дори за свое, не искат и да го видят, не любопитствуват дори дали е живо.

Майките от Западна Украйна, така наречените захиднички^[6], непременно, а неинтелигентните измежду рускините по-рядко, се стремят да кръстят децата си (това вече през следвоенните години). Кръстчето ще се изпрати или изкусно скрито в колетче (надзорът не би пропуснал такава контрареволуция!), или ще бъде направено от някой затворник със сръчни ръце срещу хлебни дажби. Изхитрят се да се сдобият и с лентичка за кръстчето, съшиват и официални камизолки и шапчици. Спестява се захарта от дажбата, пече се нещо като миниатюрна погача — и се канят най-близките приятелки. Винаги ще се намери жена, която да прочете молитвата, детето се потапя в топла вода, кръщават го и сияещата майка кани на трапезата.

Понякога за мамките с кърмачета (разбира се, само не за тези по Петдесет и осми член) се обявяват единични амнистии или просто разпоредби за предсрочно освобождаване. Най-често тези разпоредби са за дребни рецидивистки и лумпени, които всъщност отчасти са разчитали на подобни привилегии. Но едва-що получили в най-

близкия районен център паспорт и билет за влака, тези мамки оставят обикновено станалото им вече ненужно дете върху скамейката на гарата или пред първата входна врата. (А трябва и да знаем, че не всяка я очаква покрив над главата, съчувствен прием в милицията, регистрация, работа, а и на следващата сутрин вече ще бъде лишена от полагащата ѝ се дотогава лагерна дажба. Без детето ще ѝ бъде по-лесно да си уреди живота.)

През 1954 г. имах случая да прекарам нощта на ташкентската гара, недалеч от група зекове, освободени от лагера по някакви неофициални разпоредби. Те бяха тридесетина души, заели целия ъгъл на залата, и се държаха шумно, с полуапашка разпуснатост като истински деца на ГУЛАГ, знаещи цената на живота и изпълнени с презрение към всички хора на свобода. Мъжете играеха на карти, а мамките спореха за нещо помежду си с цяло гърло — и изведнъж една от тях изкряска по-диво от останалите, скочи, размаха своето детенце за краката и удари с трясък главата му в каменния под. Всички в залата ахнаха, застанаха: майка! Как може — *майката!*

... Не разбираха, че това не беше майка, а *мамка*.

* * *

Всичко казано дотук се отнася за съвместните, смесени по пол лагери — за такива, каквито те са от първите години на революцията и до края на Втората световна война. През ония години в РСФСР има само един, струва ми се, Новински затворнически дом (бившият московски женски затвор), където държат жени без мъже. Този опит не се популяризира, пък и самият той не продължава твърде дълго.

Но благополучно надигнал се изпод развалините на войната, която сам едва не загубва, Учителят и Творецът се замисля за благото на своите поданици. Освободената му мисъл се насочва към уреждането на техния живот и той съумява да изобрети много полезни и нравствени неща, между които и това да раздели мъжкия от женския пол, отначало в училищата и лагерите (а по-нататък вероятно е имал намерение да стигне и до всичките си поданици *на свобода*).

И ето че през 1946 г. на Архипелага започва, а през 1948 г. завършва грандиозното пълно отделяне на жените от мъжете.

Разпращат ги по различни острови, а в случай че са на един и същ остров, прокарват между мъжката и женската зона изпитаното приятелче — бодливата тел^[7].

Но както и многото други научно предсказани и научно обмислени действия, тази мярка води до неочаквани и дори до противоположни последици.

С отделянето на жените се влошава рязко тяхното общо положение в производството. Преди това повечето от тях работят като перачки, санитарки, готвачки, по обслужването на казана, като домакинки и счетоводни служителки в смесените лагерни пунктове, докато този път те трябва да освободят всички тези места — в женските лагерни пунктове те са значително по-малко. И погват тогава жените на „общите работи“, в компактни женски бригади, където за тях е особено тежко. Да се измъкнат от „общите работи“, макар и временно, се превръща в спасение на живота. И жените започват да се надпреварват да забременяват след всяка мимолетна среща, след всеки допир.

Бременността не заплашва повече да ги раздели от съпруга както преди — всички разлъки са изпратени свише от Мъдрия указ.

Така броят на децата, постъпващи в бебешките домове (Унжлаг, 1948 г.), нараства за една година два пъти! — 300 вместо 150, макар за това време броят на жените да не се е увеличавал.

„Как ще кръстиш момиченцето си?“ — „Олимпиада. Забременях на олимпиадата на самодейците.“ Все още продължават по инерция тези форми на културна работа — олимпиадите, посещенията на мъжки културни бригади в женските лагпунктове, съвместните сборове на ударниците. Запазени са и общите болници — сега вече също и дом за свиждания. Разправят, че в Соликамския лагер през 1946 г. разделителната бодлива тел била опната на едноредни стълбове и нарядко (и, разбира се, без огнева охрана). Ненаситните туземци прииждали до тази заградителна тел от двете ѝ страни, жените заставали така, както когато мият пода, и мъжете ги обладавали, без да престъпват забранената черта.

Ама и безсмъртния Ерос си го бива! Разумното съображение да се избави жената от общите работи по този начин не е единственото. Зековете чувствуват, че тази черта се поставя за дълго и ще има да се вкаменява както всичко останало в ГУЛАГ.

Ако до разделянето на половете е имало приятелско съжителство, лагерен брак и дори любов, сега вече се установява открит разврат.

Разбира се, началството също не дреме и коригира мимоходом научното си предвиждане. Допълнително към едноредната бодлива тел са построени от двете страни на зоната по още един ред. По-късно, убедили се, че преградата е недостатъчна, я заменят с двуметрова ограда — и също с бодлива тел от двете ѝ страни.

В Кенгир не помага и такава стена: жените я прескачат. Тогава в неделни дни (не бива да се губи за тази цел производствено време; пък и естествено е хората да се погрижат за бита си в почивните дни) започват да карат зековете и от двете страни на стената да я доиздигнат до четири метра височина. И на ви смехория: на тези неделници отиват да работят наистина с радост! — поне на прощаване да се запознаят с някого от оная страна на стената, да поговорят, да се договорят да си пишат!

Накрая в Кенгир издигат разделителната стена до пет метра и вече над тези пет метра опват бодлива тел. Пускат освен това високо напрежение по телта (бре, че упорит е проклетият му Амур!). Свършва се с това, че построяват и наблюдателни кули от краищата. Тази кенгирска стена има особена съдба в историята на целия Архипелаг (вж. Пета част, дванадесета глава). Но и в други Специални лагери (Спасск) строят подобни.

Трябва да си представим тази разумна методичност на работодателите, които смятат за напълно естествено да разделят с бодлива тел робите от робините, но биха се изумили, ако им предложат да направят същото със своите семейства.

Стените растат — и Ерос не си намира място. Като не открива други сфери, той отива или твърде високо — в размяната на платонични писма, или твърде ниско — в еднopolовата любов.

Бележниците се прехвърлят през зоната, оставят се в завода или на уговорени места. Надписват се с условни адреси, че ако надзирателят се натъкне на тях, да не разбере от кого до кого са. За кореспонденция вече се полага лагерен затвор.)

Галя Венедиктова си спомня, че понякога се запознавали и задочно; пишели си, без някога да са се виждали; и се разделяли, без да се видят нито веднъж. (Който е водил такава кореспонденция, знае и

отчаяната ѝ сладост, и безнадеждността, и слепотата ѝ.) В същия този Кенгир литовките се омъжват през стената за свои земляци, без никога преди това да са ги познавали: ксендзът (със също такава затворническа дреха, естествено) свидетелствува писмено, че еди-кой си и еди-кой си са навеки съединени пред небето. В това съединяване с непознатия неволник зад стената — а за католичките съединяването е необратимо и свещено — долавам ангелски хор. Това е като безкористно съзерцаване на небесните светила. Това е твърде възвишено за века на пресметливостта и подскачащия джаз.

Кенгирските бракове имат също необичайна съдба. Небесата се вслушват в молитвите и се намесват (виж. Пета част, 12 глава).

Самите жени (и лекарите, лекували ги в разделените зони) потвърждават, че понасят разделението по-тежко от мъжете. Те са особено възбудими и нервни. Бързо се развива лесбийската любов. Понежните и младите ходят пожълтели, с тъмни кръгове под очите. Жените с по-груб външен вид стават „съпрузи“. Колкото и да разгонват надзирателите такива двойки, те се оказват отново заедно в леглото. Случва се да преместят от лагпункта някого от тези „съпрузи“. Възникват бурни драми със самоволно хвърляне под изстрелите на часовете.

В Карагадинския отдел на Степлаг, където излежават присъдата си жени по Петдесет и осми член, много от тях, разказва Н.В., очакват да бъдат извикани от оперативния работник със замряло сърце — не от страх или омраза към подлия политически разпит, а със замряло сърце пред този мъж, който ще се затвори сам с нея в стаята.

Изолираните женски лагери носят същата тази тежест на общите работи. Наистина през 1951 г. женският дърводобив е формално забранен (едва ли защото се е навлязло във втората половина на XX век). Но в Унжлаг например мъжките лагпунктове никак не изпълняват плана. И тогава им хрумва как да ги подтикнат към това — като накарат туземците да заплатят чрез труда си за нещо, което безплатно се отпуска иначе на всяко живо същество по земята. Погват жените на дърводобив в гората и, в едно общо конвойно обкръжение с мъжете, разделени само от една следа от ски върху снега. Всичко изработено трябва след това да се запише като изработено от мъжкия лагпункт, но се иска норма и от мъжете, и от жените. На Люба Березина, „майстор в дърводобива“, началникът с две черти върху пагоните направо ѝ

обещава: „Изпълниш ли нормата със своите женски, ще имаш Беленки в кабинката си!“ Но сега вече и мъжете работяги, които са поздравенци, а особено производствените нагаждачи, разполагащи с пари, пххват по нещо на конвоите (те също не са бог знае колко добре платени) и за час и половина (до смяната на подкупения постови) се промъкват в женското обкръжение.

В заснежената, скована от студа гора за този час и половина предстои: да направиш избора си, да се запознаеш (ако дотогава не сте си писали), да намериш подходящо място и да свършиш работата.

Но защо да си спомняме за тези неща? Защо да ровим раните на тези, които по това време са живели в Москва и във вилите си, пишели са във вестниците, изказвали са се от трибуните, пътували са по курорти или в чужбина?

Защо да си спомняме за тези неща, ако и днес всичко е все така? Нали може да се пише само за това, което „няма да се повтори“...

[1] Сборник „От тюрем...“, стр. 358. — Б.а. ↑

[2] Аз я представих (в пиесата „Републиката на труда“) под името Граня Зибина, но там ѝ определих по-добра съдба, отколкото тя бе в действителност. — Б.а. ↑

[3] Това е към въпроса за числеността на зековете на Архипелага. Кой познава тази 29-а точка? Последна ли е тя в Наказателния лагер? И по колко души се падат в останалите точки? Умножавай, ако си нямаш друга работа! А знае ли някой за някакъв си 5-и строителен участък на Рибинския хидровъзел? А впрочем там има повече от сто бараки и при най-привилегированото им попълване, по петстотин души на барака — пик ще се получат шест хиляди. Лошчилин си спомня, че са били над десет хиляди. — Б.а. ↑

[4] *Салтичиха* (1730–1801) — помещица от Подолски уезд, Московска губерния, измъчила до смърт над 100 души крепостни. От 1768 г. излежаваща наказание в манастирски затвор. — Б.пр. ↑

[5] Кой ще издири сега фамилното му име? А и него самия? Пък и да му го кажеш — той ще се чуди: в какво е виновен? Така са му наредили! Ами че да не ходят по мъже, кучките му с кучки!... — Б.а. ↑

[6] От украинската дума „захід“ — запад. — Б.пр. ↑

[7] Вече много от начинанията на Корифея не минават за толкова съвършени и дори ги отменят, ала разделянето на половете на Архипелага остава в сила и до ден-днешен. Защото основанието в случая е дълбоко нравствено. — Б.а. ↑

ДЕВЕТА ГЛАВА НАГАЖДАЧИТЕ

Едно от първите туземни понятия, на които се натъква пристигналият от лагера новак, е *нагаждач*. Така презрително наричат туземците онези, които са съумели да не споделят общата участ на обреченост: или са се измъкнали от общите работи, или не са попадали на тях.

Нагаждачите на Архипелага не са малко. Ограничени в обитаемата зона чрез строг процент по отчетната група „Б“, а в производството чрез щатното разписание, те обаче винаги надхвърлят този процент: отчасти заради бездарността на лагерното начальство, което не умее да ръководи стопанството и управлението с малко хора.

Според статистиката на НКЮ от 1933 г. с обслужване на местата за лишаване от свобода, включително на стопанските работи, заедно наистина със *самоохраняването*, се занимават тогава 22 % от общия брой туземци. Дори да намалим тази цифра до 17-18 % (без самоохраната), все пак това ще възлезе на една шеста част. Вече е ясно, че в тази глава ще стане дума за едно много значително лагерно явление. Но нагаждачите са много повече от една шеста: тук са взети предвид само *зонните* нагаждачи, а има още и *производствени*; освен това съставът на нагаждачите се мени и за своя лагерен живот през положението на нагаждачи ще минат очевидно повече хора. А най-главното: сред оцелелите, сред освободилите се, нагаждачите заемат доста внушителен дял; сред оцелелите предсрочно освободени от Петдесет и осми член те са според мен девет десети.

Почти всеки зек-предсрочник, когото вие поздравявате с това, че е оцелял, е нагаждач. Или е бил такъв през по-голям период от излежаването на присъдата си.

Защото лагерите са изстребителни — да не забравяме това.

Никоя житейска класификация няма резки граници, а всички преходи са постепенни. Така и тук: краищата са размити. Изобщо всеки, който не излиза от обитаемата зона през работния ден, може да

се смята за зонен нагаждач. Работещият в стопанския двор живее значително по-леко от зека на обща работа: не е принуден да става сутрин за развод, значи може и по-късно да се надигне от леглото и да закуси; той не е придружаван под конвой до работния обект и обратно, подложен е на по-малко строгост, на по-малко студ, по-малко изразходва сили; при това и работният му ден завършва по-рано; той работи обикновено на топло или пък няма да го спрат, ако иде да се стопли на огъня. А и работата му в повечето случаи не е бригадна, а самостоятелна работа на майстор, значи другарите му няма да го побутват и ще е зависим само от началството. А тъй като той често тъкми нещо по лична поръчка на това началство, вместо подтиквания получава дори нещо отгоре, някоя и друга отстъпка, разрешение най-напред да се obuе и облече. Има и добрата възможност да припечели от поръчки на други зекове. За да бъде по-ясно: стопанският двор е нещо като домашната прислуга на помещика. Ако шлосерът, дърводелецът, печкаджията не е още напълно изразен нагаждач, обучава, и толкова повече шивачът е вече нагаждач от висока класа. „Шивач“ звучи и означава в лагера приблизително така, както в живота на свобода — „доцент“. (Обратно, истинският доцент звучи подигравателно, за предпочитане е да не ставаш за посмешище и да не се издадеш. Лагерната скала на значенията на специалностите е напълно обратна на скалата в живота на свобода.)

Перачката, санитарката, миячката на съдове, огнярят и работещите в банята, обслужващият казана, обикновените хлебопекари, дневалните в бараките — всички те също са нагаждачи, но от по-ниска класа. Те трябва да работят с ръцете си и понякога не малко. Всички те впрочем са сити.

Същински зонни нагаждачи са: готвачите, хлеборезачите, магазинерите, лекарите, фелдшерите, бръснарите, „възпитателите“ от КВЧ, завеждащият баните, завеждащият пекарните, завеждащите инвентарните помещения, завеждащият колетното, старшите на бараките, комендантите, нарядниците, счетоводителите, писарите от щабната барака, инженерите в зоната и стопанския двор. Всички те са сити, не само че ходят с чисти дрехи, не само че са пощадени от вдигане на тежки предмети и от болки в кръста, но имат голяма власт над онова, което е нужно на човека, и следователно — власт над хората. Понякога стават борби между отделните групи, възникват

интриги, детронират се и се въздигат едни други, карат се заради „жени“, но най-често живеят в единна кръгова отбрана срещу простолюдието като задоволена върхушка, която няма какво да дели, защото всичко веднъж завинаги е разделено и всеки се движи в своята орбита. И толкова по-силна в лагера е тази клика на зонните нагаждачи, колкото повече се опаня на нея началникът и сам зарязва задълженията си. Всички съдби на пристигащите и тръгващите в етап, всички съдби на обикновените работяги се решават от тези нагаждачи.

Според обичайната кастова изолация на човешкия род на нагаждачите много скоро става неудобно да спят с обикновените бачкатори в една и съща барака, в обща вагонка и изобщо дори във вагонка, а не на креват, да се хранят на една маса, да се събличат в една баня, да навличат същото бельо, в което се е потил и което е изкъсал бачкаторът. И ето че нагаждачите се уединяват в малки стаи по 2-4-8 души, там ядат нещо избрано, добавят нещо незаконно, там обсъждат всички лагерни назначения и дела, съдбата на хората и бригадите, без да рискуват да се натъкнат на оскърбление от страна на работягите или бригадира. Те отделно прекарват свободното си време (на тях им остава свободно време), на тях по отделен цикъл се сменя бельото („индивидуалното“). Според същата кастова безсмисленост те се стараят да се отличават и с дрехите си от лагерната маса, но възможностите за това са малко. Ако в даден лагер преобладават черните ватенки или куртки, те се стараят да получат от инвентарното сини, ако пък преобладават сините, навличат черните. Още — разширяват в шивачницата чрез наставяни триъгълници тесните лагерни панталони, за да станат клош.

Производствените нагаждачи са инженери, технически ръководители, десетници, цехови майстори, плановици, нормировчици и още счетоводители, секретарки, машинописки. Отличават се от зонните нагаждачи по това, че се строят за развод, вървят в конвоирана колона (понякога впрочем са безконвойни). Но положението им в производството е привилегировано, не изисква от тях физически изпитания, не ги уморява. Напротив, от мнозина от тях зависи трудът, храната и животът на бачкаторите. Макар и по-малко свързани с жилищната зона, те се стараят и там да отстоят своето положение и да получат значителна част от привилегиите на зонните, макар че никога не им се удава да се изравнят с тях.

И тук не съществуват точни граници. Тук влизат също конструктори, технолози, геодезисти, мотористи, дежурни по механизмите. Това вече не са „производствени командири“, те не си поделят убийствената власт и върху тях не лежи отговорността за гибелта на хората (в степента, в която тази гибел не е резултат на избраната или обслужвана от тях производствена технология). Това са просто интелигенти или дори полуобразовани работяги. Както и всеки зек по време на работа, те *клинчат*, заблуждават началството, гледат да протакат цяла седмица онова, което могат да свършат и за половин ден. Обикновено живеят в лагера почти като бачкаторите, често са включени и в работническите бригади, само дето при тях в производствената зона е топло и спокойно, и тъкмо там в работните кабинети и кабинки, останали без волнонаемните, те зарязват пряката си работа и завързват приказка за присъдените срокове, за миналото и бъдещето, най-вече — за слуховете, че излежаващите по Петдесет и осми (а самите те най-често са по Петдесет и осми) скоро ще бъдат изпратени на общите работи.

Това също си има своето дълбоко единствено научно обяснение: ами че социално чуждите не подлежат почти на никакво *превъзпитание*, до такава степен са закоравели в своята класова поквара. Само гробът може да поправи повечето от тях. Ако все пак има между тях единици, поддаващи се на превъзпитание, то е единствено само благодарение на труда, и то на физическия, тежкия труд (заменящ този на машината), на труда, който е унизителен за лагерния офицер или надзирателя, но който въпреки това е създал някога човека от маймуна (а в лагера необяснимо защо го превръща отново в маймуна). Та ето защо — ни най-малко отмъстителност, а само от слабата надежда за превъзпитаването на отбиващите Петдесет и осми член в гулаговските инструкции е строго наредено (и това указание непрекъснато се възобновява), че лицата, осъдени по 58-и член, не могат да заемат никакви привилегирани постове нито в жилищната зона, нито в производството. (Да заемат постове, свързани с материални ценности, могат само такива, които в живота си на свобода са се проявили вече в разхищения.) Нищо против това указание — лагерните началници и така не обичат Петдесет и осми! Само че никъде по всички останали членове, взети заедно, няма и една пета такива специалисти както по 58-и. Почти всички лекари и

инженери са Петдесет и осми, а и просто по-честни хора и работници от Петдесет и осми няма и сред волнонаемните. И ето, тайно от Единствено Научната Теория работодателите започват да поставят Петдесет и осми на нагаждачески места (впрочем най-добрите места се запазват винаги за битоваците, с които и на началството е по-лесно да се спогоди, а твърде голямата честност би пречила дори). Те ги поставят на тези места, но при всяко обновяване на инструкцията (а инструкциите непрекъснато се обновяват), преди пристигането на всяка проверочна комисия (а те непрекъснато пристигат) Петдесет и осми без колебание и без съжаление, с едно махване на бялата ръка на началника се пращат на общите работи. Търпеливо изгражданото с месеци междинно благополучие се пръсва яко дим за един ден. И самото това прогонване едва ли е толкова мъчително, колкото вечните слухове за неговото приближаване. Те са, които изтощават, сломяват нагаждачите по 58-и член. Те са, които отравят цялото съществуване на нагаждача. Единствено битоваците могат да се наслаждават безгрижно на положението си на нагаждачи. (Впрочем, след като комисията мине, работата лека-полека започва да изостава и инженерите отново тихомълком се поставят на нагаждачески места, за да ги изритат оттам при следващата комисия.)

А още има и не просто Петдесет и осми член, а жигосан в тъмничното му дело член със специално проклятие от Москва: „Да се използва само за общи работи.“ Мнозина от колимчаните през 1938 г. са с такова клеймо. Да се уредят като перачка или сушач на валенки остава за тях непостижима мечта.

Как е написано в „Комунистическия манифест“? „Буржоазията лиши от свещения ореол всички видове дейност, които допреди нея са се смятали за почетни и на които се е гледало с благоговееен трепет“ (доста наподобяващо). „Лекаря, юриста, свещеника, поета, човека на науката тя превърна в свои платени наемни работници.“ Е, поне платени! Поне ги е оставила да работят „по специалността им“! Но нали не на общите работи? На дърводобива? И безплатно! И безхлебно!... Вярно, че лекарите рядко са изпращани на общите работи: нали трябва да лекуват и семействата на началниците. Затова пък „юристите, свещениците, поетите и хората на науката“ изгниват единствено само на общите работи, те нямат работа при нагаждачите.

Положението на бригадирите в лагера е по-особено. Според лагерните представи те не са нагаждачи, но и бачкатори няма да ги наречеш. Та затова разсъжденията в тази глава се отнасят и до тях.

* * *

В лагерния живот, както и в боя, няма кога да се разсъждава: падне ли ти длъжност за нагаждач — вкопчваш се здраво в нея.

Но минават години и десетилетия, ние сме оцелели, нашите другари са загинали. Малко по малко започваме да преоткриваме пред изумените хора на свобода и пред равнодушните ни наследници нашия тамошен свят, нямащ почти нищо човешко, който ще трябва да оценяваме според човешката съвест.

И един от главните морални въпроси тук е за нагаждачите.

При избора на герой за своята лагерна повест се спрях на бачкаджията и на никого друго, киното само чрез него могат да проличат истинските съотношения в лагера (както само войникът от пехотата може да изпита истински бремето на войната, но, кой знае защо, не той пише мемоари. Този мой избор на героя и някои резки изказвания в повестта озадачиха и оскърбиха някои бивши нагаждачи — а девет десети от оцелелите, както вече казах, бяха именно нагаждачи. Тутакси се появиха и „записки на нагаждача“ (Дяков — „Записки за преживяното“), самодоволно утвърждаващи уменията да се самоуредиш, ловкостта да оцелееш на всяка цена. (Тъкмо такава книга бе редно да се появи още преди моята.)

През кратките месеци, когато изглеждаше възможно да се поразсъждава, се разгоря някаква дискусия за нагаждачите, някаква обща постановка на въпроса за моралността в положението на нагаждача в лагера. Но никаква информация у нас не може да бъде пълна, никаква дискусия не може да излезе наистина извън границите на предмета. Всичко това се задушава неизменно в самото му начало и за да не падне лъчът върху голото тяло на истината, всичко това се стоварва в една безформена многогодишна купчина и съхне там с десетилетия, докато към ръждясалите кюлчета сред този боклук се загубят и интересът, и пътищата за анализ. По същия начин и

дискусията за нагаждачите бе прекъсната в самото начало, за да премине от журналистическите статии в частните писма.

А различаване между нагаждача и бачкаджията (впрочем не по-рязко от различието, което съществува в действителност) трябваше да се направи, и много добре, че то е направено при зараждане на лагерната тема. Но в цензурираната статия на В. Лакшин^[1] се е получило известно престараване в изразите за лагерния труд (сякаш се възхвалява именно трудът, заменил машината и сътворил ни от маймуната) и общата вярна посока на статията, а отчасти и моята повест бяха посрещнати с вълна от негодувание от страна на бивши нагаждачи и на техни никога немирисали лагерите интелегентни приятели: какво излиза, че трябва да прославяме робския труд („сцената със зидането“ в „Иван Денисович“)?! Какво излиза — „вади си хляба с пот на челото“, тоест върши това, което иска гулаговското началство? А ние тъкмо с това се и гордеем, че отбягвахме да се трудим, че не навличахме хомота.

Сега, когато отговарям на тези възражения, съжалявам, че няма скоро да бъдат прочетени.

Според мен не е благородно от страна на интелигента да се гордее с това, че не се бил унизил, виждате ли, до робския физически труд, тъй като съумял да постъпи на канцеларска работа. В това положение руските интелегенти от миналия век биха си разрешили да се гордеят само ако в този случай биха *освободили от робския труд и своя по-малък брат*. Ами че той изход — да се уреди на канцеларска работа — Иван Денисович го няма! Какво да правим с „по-малкия брат“? На малкия значи брат се разрешава да влачи робския хомот? (Ами че как! Нали неотдавна сме му разрешили да го влачи в колхоза. Ние самите го натикахме там.) А щом се разрешава, може би ще му позволим, макар понякога, макар за час-два, преди събирането на плодовете от този труд, когато работата е тръгнала сполучливо, да намери и интерес от него? Ами че ние и в лагера намираме известно задоволство от това, че скърцаме с перото по листа или когато прокарваме тушовката върху кадастрона. А как да преживее Иван Денисович своите десет години, ако проклина ден и нощ труда си? Нали ще вземе да се обеси на първата греда!

Или да вземем една такава почти невероятна история: Павел Чулпенов работи *седем години* без прекъсване в дърводобива (че на

всичко отгоре и в наказателен лагпункт). Как би могъл да издържи и да работи, ако не е намерил в това занятие смисъл и интерес? Могъл е да се задържи на краката си ето как: заинтересован да разполага с известен брой постоянни работници, началникът на ОЛП (за чудене началник!) храни хората си, първо, с чорба „на корем“, второ, на никого освен на ударниците не разрешава да работи нощем в кухнята. Това се е смятало за премия! След сечта в гората през целия ден Чулпеньов отива да мие и пълни казаните, да пали печките, да чисти картофите — до два часа през нощта, сетне се наяжда добре и отива да поспи три часа, без да сменя връхната си дреха. Един път, също като премия, работи цял месец в хлеборезачната. И още един месец си отпочива след самоосакатяване (като ударник никой не го заподозира). Това е всичко. (Разбира се, и тук има едно допълнително обяснение. В звеното им работи около година като превозвачка някаква крадла по пазарните площи, която живее едновременно с двама нагаждачи: с приемача на дървените трупи и със завеждащ склада. Това е причината тяхното звено винаги да преизпълнява нормите и главно конят им Герчик да яде до насита овес и здраво да тегли колата — че то и конят получава овеса си... според изработеното от звеното! Стига сме говорили „бедните хора!“, да кажем поне веднъж и „бедните коне!“) И все пак — *седем години в дърводобива без прекъсване* — това е почти мит! Та как ще работиш седем години, ако не си създадеш навик, ако не съобразяваш, ако не вникваш в интереса на самата работа? Трябваше само да ме хранят, разправя Чулпеньов, а работата хич не ме плашеше. Руска натура... Усвоява похвата на „масово поваляне“: първото отсечено дърво пада така, че да се опре, да не повисне, лесно да се освободи от пъна. И всички отсечени дървета след това се наслагват едно срещу друго, по този начин клоните им се кръстосват, за да попаднат след това в един-два накладени огъня, без да става нужда да ги влачат. Той умее да *насочва* падането на ствола точно накъдето трябва. И когато научава от литовците за канадските дървосекачи, които поставят на бас в земята кол и след това отсеченото дърво го забиват в земята, се амбицира и той: „Хайде, и ние ще опитаме!“ И става.

Та ето на: такава е природата на човека, че понякога дори непосилната проклета работа я върши с някакво необяснимо злобно увлечение. След като и самият аз поработих две години с двете си

ръце, можах да изпитам това странно свойство и върху себе си: да се увлечеш изведнъж от работата, взета сама по себе си, независимо от това, че е робска и нищо не ти дава. Можах да изпитам такива странни минути и при зидането на тухли (иначе не бих описал това), и в леярството, и в дърводелството, и дори в разгорещеното разбиване на един стар котел с каменарски чук. Та не бива ли да разрешим и на Иван Денисович невината да се измъчва от своя неизбежен труд, невината да го ненавижда?

Е, тук, мисля, няма да ни възразят. Няма да ни възразят, но с неопременното условие, че не трябва да се отправят по този повод упреци към нагаждачите, които нито за минута не са изкарвали хляба си с пот на челото.

С пот или без пот, но те изпълняват старателно заповедите на гулаговското началство (иначе — на общите работи!) и вещо, с познаване на работата. Та нали всички значителни нагаждачески места са брънки от управлението на лагера и лагерното производство. Това са тъкмо специално изкованите „квалифицирани“ брънки от веригата, без които (ако всички зекове биха се отказали поголовно от нагаждаческите места) *би се разпаднала цялата верига за експлоатиране*, цялата лагерна система! Защото *свободното общество* никога не е в състояние да достави такова количество добри специалисти, че и съгласни на това отгоре да живеят при кучешки условия в продължение на години.

Та коя е причината да не се откажат? Защо веригата на злия магьосник не се разпада?

Постовите на нагаждачите са ключови постове на експлоатацията. Нормировчиците! А много ли по-безгрешни са техните помощници — счетоводните работници? Техническите ръководители! А чак толкова ли чак неопетнени са технолозите? Кой нагаждачески пост не е свързан с докарване пред висшестоящите и с участие в общата система на принудата? Непременно ли трябва да работиш като възпитател в КВЧ или дневален на „кума“, за да помагаш непосредствено на дявола? И ако Н. работи като машинописка — всичко на всичко като машинописка, но изпълнява поръчките на административната част на лагера, — това нищо ли не значи? Да помислим. А размножаването на заповедите? — съвсем не за благо на зековете. А оперативният работник няма своя машинописка. Но

трябва да му се напечатат обвинителни заключения, да се обработят доноси срещу волнонаемни и зекове, които утре ще бъдат затворени. Така че той ще ги даде на нея — и тя печати и мълчи, няма да предупреди застрашения. Какво да говорим — ще посмее ли нисшият нагаждач, железарят на стопанския двор, да не изпълни заповедта за белезниците? Да не укрепи решетката на БУР? Или да вземем заетите с книжата — плановика например. Не съдействува ли безгрешният плановик за плановата експлоатация?

Не разбирам с какво целият този интелигентен робски труд е почист и благороден от робския физически?

Така че не от потта на Иван Денисович трябва да се възмутим преди това, а от спокойното поскърцване на перото в лагерната кантора.

Че и самият аз половината от присъдата изкарах с работа, вдъхваща съмнения, на един от тези Райски острови. Там бяхме откъснати от останалия Архипелаг, не виждахме робското му съществуване, и не бяхме ли следователно също такива нагаждачи? Нима в най-широк смисъл, със своята научна работа ние не укрепвахме също Министерството на вътрешните работи и общата система за потискане?^[2]

Нима цялото зло, което се върши на Архипелага или по цялата земя, не се извършва чрез самите нас? А ние се нахвърляме върху Иван Денисович — защо зидал тухли. Нашите тухли там са повече.

В лагера се изказват по-често противоположни обиди и упреци: че нагаждачите живеят на гърба на бачкаторите, подяждат ги, оцеляват за тяхна сметка. Това се отнася особено до зонните нагаждачи и в повечето случаи не без основание. А кой отмерва по-малко хляб на Иван Денисович? Или като я намокри с вода, му краде от захарта? Кой не досипва в общия казан мазнина, месо и годен булгур?

По особен начин се подбират зонните нагаждачи, от които зависи храната и облеклото. За да се добереш до тези постове, са необходими пробивност, хитрост и подмазване; а за да се удържиш на тях — безсърдечие, липса на съвест (и най-често да бъдеш още доносник). Разбира се, всяко обобщение страда от пресиленост и аз напрегам паметта си, за да издира противоположни примери за безкористни и честни зонни нагаждачи — само че такива дълго не се задържат на тези места. За масата зонни благополучни нагаждачи обаче може

уверено да се каже, че те концентрират в себе си средно повече опорочени души и лоши намерения, отколкото средно ще се намерят такива в туземното население. Не случайно именно тук началството назначава всички бивши свои хора, тоест осъдени служители от Държавна сигурност и Министерството на вътрешните работи. Щом като е осъден вече началникът на МВР на Шахтинския окръг, никой няма да го остави да сече дървета, той ще цъфне като нарядник на комендантския ОЛП в Усоллаг. Щом като е осъден вече меверистът Борис Гуганова („веднъж само си позволих да сваля кръст от черква и оттогава не видях щастие в живота“), ще го оставят на гара Решота да завежда лагерната кухня. Но към тази група леко се присламчва и съвсем друга на пръв поглед порода. Руският следовател в Краснодар, който при немците води делото на младогвардейците^[3], е почетен, уважаван нарядник в един от отделите на Озьорлаг. Саша Сидоренко, в миналото разузнавач, попаднал незабавно при немците, където веднага започва да работи за тях, този път е завеждащ инвентарното помещение в Кенгир и умира да си го връща на немците за своята съдба. Капнали от работа през деня, те току-що са заспали след проверката, а той нахлува при тях леко пийнат и ги вдига с див рев: „Немци! Achtung! Аз съм вашият бог! Пейте ми!“ (В полусънно състояние, приповдигнали се на наровете, изумените немци започват да му пеят „Лили Марлен“.) А що за хора трябва да са били счетоводителите, които пускат Лошчилин^[4] на свобода през късна есен само по риза? Или обучава в Буреполом, който без срам и свян взема от гладния Анс Бернщейн новите му военни ботуши срещу една хлебна дажба?

Когато ги виждаме на стълбите пред входа дружно да пушат, увлечени в разговор за лагерния живот, е трудно да си представим кой само сред тях не е отбил от правия път!

Е, все нещо за свое оправдание (обяснение) могат да кажат и те. Ето, И. Ф. Липай пише страстно писмо:

„Дажбата на затворника я крадяха по най-нахаден и безжалостен начин навсякъде, винаги и от всички страни. Кражбата от страна на нагаждачите лично за себе си е дребна кражба. А нагаждачите, които се решаваха на по-сериозна кражба, бяха принудени за това. Служителите от Управлението — и волнонаемните, и затворниците, особено по време на войната, присвояваха от работниците в отделите, а

работниците в отделите — от работниците в лагпунктовете, а последните — от инвентарните помещения и кухните за сметка на затворническата дажба. Най-страшните акули бяха не нагаждачите, а волнонаемните началници (Курагин, Пойсуй-шапка, Игнатченко от Севдвинлаг), те не крадяха, а «грабеха» от инвентарните помещения, и не с килограми, а с чували и бъчви. И пак не само за себе си, пак с някого трябваше да делят. А нагаждачите трябваше да оформят и заглаждат всичко това. Който се противеше на това — него не само го снемаша от заеманата длъжност, но го изпращаха в наказателен и режимен лагпункт. И по този начин съставът на нагаждачите по волята на началството се пресяваше и комплектуваше от страхливци, бягащи от физическите работи, от нехранимайковци и мошеници. И ако се случеше да съдят някого, то пак домакините и счетоводителите, а началниците оставаха настрана: нали не даваха разписки за присвоеното. Показанията на домакините срещу началниците се смятаха от следователите за провокация.“

Картината е доста вертикална...

Наталия Милиевна Аничкова, една добре известна ми, пределно честна жена, се случва веднъж по волята на съдбата да завежда лагерната хлебопекарница. Още в самото начало тя установява, че тук е прието от изпеклия се хляб (дажбения хляб на затворниците) определено количество ежедневно (и без всякакви, естествено, документи) да се изнася от зоната, за което лекарите получават от лавката малко сладко и масло. Тя забранява това, спира изнасянето на хляба извън зоната — и тутакси хлябът започва да се изкарва недопечен, клисав, след това започва да се закъснява с изпичането (това — от хлебопекарите), да се задържа брашното от склада, началникът на ОЛП (той получава повече от всички останали!) отказва да даде кон за извозването и превоза. Няколко дни Аничкова се бори, накрая се предава — и моментално се възстановява плавната работа.

Дори зонният нагаждач да е устоял да не се омърси с поголовната кражба, почти е невъзможно да се откаже от ползуване на предимството си при получаване на другите блага — ОП без чакане на ред, болнична храна, по-добро облекло, бельо и по-добри места в бараката. Не знам и не си представям такъв светец сред нагаждачите, който никога нищо да не е използвал за себе си от всички тези изсипани блага. Та той би изплашил съседните нагаждачи, те биха го

изгонили! Всеки макар косвено, макар по заобиколен начин, макар дори без почти да подозира — но се е ползувал, а значи в известна степен е живял за сметка на бачкаторите.

Трудно, трудно е на зонния нагаждач да запази неопетнена съвестта си.

Че стои още и въпросът за средствата, с които той се е добрал до мястото си. Тук рядко е налице неоспоримостта на специалността както при лекаря (или както при мнозина производствени нагаждачи). Безспорно средство е инвалидността. Но не в редки случаи и покровителството на „кума“. Естествено, има на пръв поглед и неутрални начини: някои се уреждат по старо познанство от затвора; или чрез групово колективно гарантиране (най-често на национална основа, някои малки народи имат късмет в това отношение и обикновено се натикват по нагаждаческите места; по същия начин и комунистите негласно си помагат един на друг).

А стои и въпросът: след като си се издигнал, как си се държал по отношение на останалите, на относително сивите добичета? Колко само надменност откриваме тук, колко грубост, колко бързо забравяне, че всички сме туземци и силата ни е преходна.

И накрая най-главният въпрос: ако с нищо не си бил вреден за арестантите, бил ли си поне полезен с нещо за тях? Използувал ли си поне веднъж своето положение, за да отстоиш общото благо, или си мислил само за себе си?

Към производствените нагаждачи никак няма да е справедливо да бъдат отнесени упреците „подяждат“, „увиснали са на шията ти“, не се заплаща трудът на работягите, вярно, но не защото трябва да се хранят нагаждачите, техният труд също не се заплаща — всичко потъва в същата бездънна яма. Ала останалите нравствени съмнения остават в сила: и тази почти неизбежност да се ползуваш от битовите отстъпки, и невинаги чистите начини да се устроиш, и надутостта. И все същият най-важен въпрос: какво си направил за общото благо? Макар и най-малкото? Макар един-единствен път?

А нали все пак има, има такива, подобно на Василий Власов, които могат да си спомнят за свои шмекерии в полза на всеобщото благо. Само че такива умници със светли глави, дето надхитрят лагерния произвол и помагат така да се уреди общият живот, че не всички да умрат, дето успяват да преметнат и тръста, и лагера, такива

герои на Архипелага, разбиращи своята длъжност не като грижа за собствената си персона, а като бреме и дълг пред арестантското добиче — такива езикът не се обръща да нарече „нагаждачи“. И най-често ще ги срещнете измежду инженерите. И слава на тях!

А за нас останалите няма слава. Няма какво да се издигаме на пиедестал. Няма с какво да се перчим пред Иван Денисович, че сме били избегнали долната робска работа и не сме зидали тухли с пот на челото. И дори не си струва да прибъгваме до доказателството, че уж ние, размишляващите, когато сме на общите работи, изразходваме двойно повече енергия: веднъж в работата и втори път в психическото изгаряне, в размишленията-преживявания, които не сме в състояние да прекъснем; така че основателно избягваме, един вид, общите работи — нека да бачкат само грубите натури. (Само че не е известно дали наистина изразходваме двойна енергия.)

Да, за да се откажем от всякакво „уреждане на положението си“ в лагера и за да оставим силите на тежестта свободно да ни повлекат към дъното, е необходимо да имаме много издръжлива душа, много избистрено съзнание, отбито в по-голямата си част наказание и вероятно колети от домашните, иначе си е чисто самоубийство.

Както казва благодарно-виновно старият лагерник Д.С.Л-в: ако съм жив днес, значи вместо мен са разстреляли някого друго в онази нощ по списъка; ако съм жив днес, значи някой друг вместо мен се е задушил в долния трюм; ако съм жив днес, значи на мен са се паднали излишните двеста грама хляб, които не са стигнали на умрелия.

Всичко това не го пиша като упрек. В тази книга е прието вече и така ще бъде до края: всички страдали, всички потиснати, всички, поставени пред жесток избор, е по-добре да бъдат оправдани, отколкото обвинени. По-справедливо ще е да ги оправдаем.

Но като си прощаваш за този избор между гибелта и спасението, не хвърляй, вече забравил, камък по този, който е трябвало да избира при още по-горчиви обстоятелства. Такива също вече видяхме в тази книга. И още ще видим.

* * *

Архипелагът е свят без дипломи, свят, в който се атестираш чрез самоописание. На зека не се полага да има каквито и да било документи, включително и за образованието си. И когато пристига в новия лагпункт, той трябва да изобрети: за какъв да се представи този път?

В лагера е изгодно да бъдеш фелдшер, бръснар, хармонист — не смея да изреждам по-нагоре. Няма да пропаднеш, ако си тенекеджия, джамджия, автомеханик. Но тежко ти, ако си генетик или, не дай боже, философ, ако си пък езиковед или изкуствовед — направо си загинал! *Ще хвърлиш тона* на общите работи след две седмици.

Неведнъж съм мечтал да се обявя за фелдшер. Колко литератори, колко филолози са се спасили на Архипелага по този начин! Но всеки път се възпирах — не заради привидния дори изпит (познавайки медицината в пределите на един грамотен човек, а отгоре-отгоре и латинския, все някак бих ги *преметнал*), ала ми беше страшно да си представя как ще слагам инжекции, без да умея. Ако нещата опираха само до праховете, сиропите, компресите и вендузите, щях да се реша.

Усвоил след опита си в Нови Йерусалим, че да си командир в производството, е противно занятие, при прехвърлянето ми в следващия лагер, на Калужката застава, в самата Москва, още от прага, направо на портала, излъгах, че съм нормировчик (тази дума я научих за пръв път в лагера; не бях и сънувал какво ще е това нормиране, но допусках, че ще е по математическата част).

Защо трябваше да лъжа именно на портала и на прага? Защото началникът на участъка, младши лейтенант Невежин, навъсен, висок на бой гръбльо, въпреки нощния час бе дошъл да разпита новия етап направо на входа: искаше още на сутринта да знае кого къде да изпрати, толкова бе делови. С недоверчив поглед огледа моя брич, чиито крачоли бях наврял в ботушите, дългополия ми шинел, лицето ми с жадната готовност да служи предано, попита ме за нормирането (бях решил, че ловко съм отговорил, по-късно разбрах, че Невежин ме е разбрал от две думи) и още с настъпването на утрото бях оставен в зоната — значи удържал съм победа. Минаха два дни и той ме назначи... не за нормировчик, не, отгатнете: по-високо! — за „завеждащ производство“, тоест по-старши от нарядника и началника на всички бригади! Попаднал бях от трън, та на глог. Преди мен тук

такава длъжност дори не бе имало. До каква степен бе решил значи, че изглеждам верен пес. И къде още по-добър се надяваше да ме направи!

Но отново моята кариера удари на камък. Господ ме пазеше: същата седмица Невежин го снеха заради кражба на строителни материали. Той бе много силен човек, с почти хипнотизиращ поглед, и дори не се налагаше да повишава глас, строят го слушаше замрял. И по възраст (над петдесет), и по лагерен опит, и по жестокост би трябвало отдавна да е генерал от НКВД, а и разправяха, че бил вече веднъж подполковник, само че не можал да надмогне страстта си да краде. Никога не бе даван под съд като *свой човек*, а само го сваляли временно от длъжност и всеки път го понижавали в звание. Но ето че и на младши лейтенант не бе могъл да се задържи. Заменилият го лейтенант Миронов нямаше неговото възпитателно търпение, а и на мен самия не ми минаваше през главата, че искат да направят от мен раздробяващ чук. Миронов бе недоволен от мен във всичко и отместваше с досада дори моите енергични докладни.

— Ти и да пишеш смислено не умееш, стилът ти е грапав. — И ми подаваше докладната на десетника Павлов. — Виж как пише човекът: „При анализацията на отделните факти на понижаване изпълнението на плана се явява

1/ недостатъчно количество стройматериали

2/ след непълното снабдяване с инструмент за бригадата

3/ за недостатъчно организиране на работите от страна на техническия персонал

4/ а така също не се спазва техниката по безопасността.“

Ценността на стила беше, че за всичко виновно се оказваше производственото началство и в нищо — лагерното.

Впрочем устно този Павлов, бивш танкист (така и ходеше с шлема си), се обясняваше ето как:

— Ако толкова разбирате от любов, докажете ми какво е това любов. (Той разсъждаваше за познат предмет: жените, имали случая да бъдат в близки отношения с него, което не се криеше особено в лагера, единодушно го хвалеха.)

На втората седмица ме изпратиха с позор на общите работи, а вместо мен назначиха същия този Вася Павлов. Тъй като не се борех за мястото си с него, не се съпротивлявах срещу снемането ми от тази

длъжност, то и той не ме прати да работя като изкопчия, а ме остави в бригадата на бояджиите.

Цялата тази кратка история на моето господство имаше за резултат една битова изгода: като завеждащ производството бях настанен в специалната стая на нагаждачите в една от двете привилегировани стаи в лагера. А Павлов вече живееше в другата подобна стая и когато ме разжалваха, не се оказа достоен претендент за моето легло, така че можах да остана да живея там няколко месеца.

Тогава аз ценях само битовите предимства на тази стая: вместо вагонки — обикновени кревати, нощно шкафче — едно на двама, а не на цялата бригада; денем вратата се заключваше и можеше да оставиш вещите си; най-сетне държахме полулегално електрически котлон и не се налагаше да ходим и да се блъскаме пред голямата обща печка на двора. Роб на своето измъчено, изплашено тяло, аз ценях тогава само това.

Но сега, когато се запалих да пиша за моите съседни от същата тази стая, разбрах в какво ми беше провървяло: никога повече в живота нито по влечение на сърцето, нито из лабиринта на обществените преградки не бях се приближавал и не бих могъл да се приближа до такива хора като авиационния генерал Беляев и мевериста Зиновиев, ако не съм генерал, нещо такова.

Сега вече знам, че писателят не трябва да се поддава на гняв, отвращение или презрение. Вземеш ли да възразяваш разпалено на някого, значи да не го дослушаш и да не вникнеш в системата на неговите възгледи. Гледаш ли да избегнеш някого от отвращение, от теб ще се изплъзне съвсем неизвестен ти дотогава характер — тъкмо такъв, какъвто ще ти потрябва. Но със закъснение се усетих, че винаги съм отделял време и внимание на хората, които са ме възхищавали, били са ми приятни, пораждали са съчувствие, и ето че виждам обществото като луната — винаги от едната страна.

Но както луната, едва поклащайки се, ни показва част от обратната си страна („либрация“), така и тази стая с изроди ми откри незначителни дотогава хора.

Генерал-майорът от авиацията Александър Иванович Беляев (всички в лагера му викаха именно така — „генерала“) не можеше да остане незабелязан за всеки новопристигнал още през първия ден на

първия развод. Сред цялата черно-сива въшлива лагерна колона той изпъкваше не само с ръста и стройността си, но и с изисканото си кожено палто, вероятно вносно, каквото и на московските улици няма да видиш (такива хора пътуват в автомобили), и с още по-особената си осанка на неприсъствие. Дори в лагерната колона, без да помръдне, той умееше да показва, че няма никакво отношение към тази гъмжаща наоколо лагерна паплач, че и до смъртния си час няма да проумее как се е оказал сред нея. Източен, той гледаше над тълпата, сякаш приемайки съвсем друг, невидим от нас парад. Когато пък започваше разводът и дежурният на портала плясваше с дъсчица по гърба на последния зек от излизащата петорка, Беляев (в своята бригада от производствени нагаждачи) гледаше да не бъде краен в петорката си. Ако ли му се случеше да бъде, гнусливо потръпваше и се извиваше, когато минаваше през портала, с целия си гръб демонстрирайки своето презрение към дежурния. И последният не смееше да го докосне.

Още докато бях завеждащ производството, тоест важен началник, можах да се запозная с генерала при следните обстоятелства: в строителната кантора, където той работеше като помощник-нормировчик, забелязах, че пуши, и се приближих, за да запали от него. Учтиво го помолих да ми разреши и вече се наклоних над масата му. С отсечен жест Беляев отдръпна цигарата си от моята, сякаш от страх да не я заразя, извади разкошна никелирана запалка и я постави пред мен. За него бе по-приемливо да ми даде да замърся и повредя запалката му, отколкото да се унижи да ми прислужва — да държи за мен цигарата си! Останах смутен. И така пред всеки нахал, пожелал да запали от него, той неизменно поставяше скъпата си запалка и по този начин решително смачкваше фасона му и отнемаше желанието му втори път да се обърне към него. Ако издебвах момента, когато сам той палеше от запалката си, за да подложат там и своята цигара, той затваряше капачката ѝ и в този ѝ вид я поставяше пред обезпокоения го пушач. Така по-ясно се разбираше цялата величина на жертвата му. И всички волнонаемни десетници и затворниците бригадири, навъртащи се в кантората, ако нямаше от кого да припалят, предпочитаха да потърсят някого навън, отколкото да помолят него.

След като се настаних в една и съща стая с генерала, че и креват до креват с неговия, можах да се убедя, че погнусата, презрението и

раздразнението са главните чувства в неговото положение на затворник. Той не само никога не ходеше в лагерната трапезария („Дори нямам представа къде се намира вратата й!“), но и не заставяше нашия съсед Прохоров да му носи друго освен хляб от цялата дажба. Не знам дали би се намерил макар и само още един такъв зек на целия Архипелаг, който така да издевателствуваше над бедния хляб. Беляев внимателно го хващаше като мръсна жаба — нали са го пипали с ръце, носили са го на дървени подноси — и го изрязваше с нож по шестте му краища! — и коричките, и мекото. Тези шест изрязани пласта той никога на никого не отстъпваше — било на Прохоров или на стареца дневален, а изхвърляше самичък в помийната кофа. Веднъж се осмелих да го запitam защо не ги дава на Прохоров. Той гордо вирна глава с късо подстриганото си алабросче от бели коси (носеше го толкова късо, за да минава сякаш и за прическа, и за лагерно подстригване). „Веднъж моят съкилийник на Лубянка ме помоли: разрешете ми да доям оставената от вас супа. Направо потръпнах от погнуса! Винаги болезнено съм възприемал човешкото унижение!“ Той не даваше на гладните хляб, за да не ги унижава!

Генералът можеше да запазва толкова леко цялото това високомерие, защото недалеч от нашия портал бе спирката на тролейбус № 4. Всеки ден в един часа следобед, когато се завръщаме от работната зона в жилищната по обедната почивка, от тролейбуса пред външния вход слизаше жената на генерала: тя му носеше в термоси горещ обяд, приготвен час преди това в домашната кухня на генерала. В делнични дни, когато нямаше право да се среща с жена си, термосите му ги предаваше тъмничният надзирател. Но в неделен ден те седяха половин час на портала. Разправяха, че жена му винаги си тръгвала, обляна в сълзи: Александър Иванич си изкарваше върху нея всичко, натрупано за една седмица в гордата му страдаща душа.

Беляев бе стигнал до правилно наблюдение: „В лагера вещите или продуктите не бива да се държат просто в сандък и просто под ключ. Трябва този сандък да е железен и завинтен за пода.“ Но от това веднага следваше изводът: „В лагера от сто човека — осемдесет са подлещи!“ (Той не казваше „деветдесет и пет“, за да не загуби събеседниците си.) „Ако на свобода срещна някого от *тукашните* и той се спусне насреща ми, ще му кажа: не сте с всичкият си! Аз ви виждам за пръв път.“

„Как ме измъчва това съжителство! — говореше той (това съжителство от шест човека!). — Ако можех само да се храня сам, в заключена стая!“ Дали не намекваше, че трябва да излизаме, докато се храни? Искаше му се именно самичък да яде! — дали не защото ядеше днес неща, които другите не можеха да ядат, или просто от утвърдили се в неговия кръг навик да крият от гладните собственото си изобилие.

Напротив, да разговаря с нас, му беше приятно и едва ли щеше да се чувства добре в отделна стая. Но обичаше да разговаря тенденциозно — на висок глас, уверено, само за себе си: „На мен изобщо ми предлагаха друг лагер, с по-удобни условия...“ (Допускам, че им се предлага и избор.) „Аз никога не допускам това...“ „Знаете ли, аз...“ „Когато бях в Англо-египетски Судан...“ — но по-нататък нищо интересно, някаква глупост, само и само да намери оправдание това звънко встъпление: „Когато бях в Англо-египетски Судан...“

Наистина доста бе пътувал и видял. Нямаше още петдесет, още се държеше добре. Само едно беше странно: генерал-майор от авиацията, а не ни разказа нито за едно бойно излитане, нито за един дори боен полет. Затова пък, по думите му, бил началник на нашата изкупвателна авиационна мисия в Съединените щати по време на войната. Америка явно го беше поразила. Съумял да закупи и доста неща. Беляев не падаше дотам да ни обяснява за какво именно са го прибрали, но очевидно във връзка с това пътуване до Америка или с разказите за нея. „Оцеп^[5] ми предлагаше да направя пълни признания. (Тоест адвокатът повтаря следователя.) Казах му: по-скоро ще понеса двойно наказание, не съм виновен в нищо!“ Вярвам, че пред властта той не е бил виновен в нищо: получава двойно по-малка присъда — пет години, дори на шестнадесетгодишни дърдорковци им лепват повече.

Като го гледах и слушах, си мислех: това сега — след като грубите пръсти са смъквали пагоните му (представям си как се е извивал), след обиските, след боксовете, след „гарваните“, след „ръцете отзад!“ — той не си позволява да възрази дори срещу дребни неща, камо ли срещу крупното (крупното той и не би обсъждал с нас, не сме достойни, освен само Зиновиев.) Но нито веднъж не забелязах да е усвоил някаква мисъл, изказана не от него. Той просто бе неспособен да възприеме някакъв чужд довод. Той всичко знаеше преди нашите доводи! Какво е бил по-рано, главата на изкупвателната

мисия, пратеникът на Съветите на Запад? Гланцов белолик непробиваем сфинкс, символ на „Нова Русия“, както са разбрали на Запад. Какво би било да се иде при него с някаква писмена молба? С такава молба да провреш глава в кабинета му? Как само би креснал, нагрубил! Щеше да е обяснимо, ако произхождаше от потомствено военно семейство — но не. Тези Хималаи на самоувереността са усвоени от съветския генерал през първото поколение. Ами че през Гражданската война в Червената армия той вероятно е бил хлапе с вървени цървули, едва се е подписвал. Откъде толкова бързо?... Винаги в избрана среда — дори във влака, дори на курорт, винаги между своите, зад железни порти, с пропуски.

А онези, другите? По-скоро приличаха, отколкото да не приличаха на него. И какво ли ще бъде, ако истината „сборът от ъглите на триъгълника е равен на сто и осемдесет градуса“ засегне разкошните им жилища, чиновете и задграничните им командировки? Ами за начертаването на триъгълник ще режат глави! Ще събарят триъгълните фронтони от зданията! Ще издадат декрет ъглите да се измерват само в радиани!

А друг път си мисля: а от мен? А защо и от мен за двадесет и пет години да не направят такъв генерал? Напълно би било възможно.

А си правя и други заключения: Александър Иванич съвсем не е лош човек. Докато чете Гогол, добродушно се смее. Той и нас ще разсмее, когато е в добро настроение. Усмивчицата му е умна. Както лежим един до друг на леглата си, не бих могъл да насадя в себе си омраза към него, дори и да искам. Не, нищо не му пречи да стане напълно добър човек, но след като изстрада. След като изстрада.

Павел Николаевич Зиновиев също не ходи в лагерната трапезария и също иска да уреди да му носят обяда в термос. Да остане назад, да бъде по-долу от Беляев, това за него е непоносимо. Но обстоятелствата са по-силни: при Беляев е нямало конфискация на имуществото, при Зиновиев частична такава е имало. Парите, спестяванията — всичко това, изглежда, му е отнето, останал само хубавият му богат апартамент. Затова той разказва най-вече за него. По всяко време, надълго и широко, като особено обича да описва банята предвид очаквания ефект върху нас. Той си имаше дори афоризъм: от четиридесет години нататък за човека съдят според жилището му!

(Всичко това той разказва в отсъствие на Беляев, който не би го оставил да продължи и сам би взел да разказва, разбира се, не за жилището, тъй като се имаше за интелектуалец, а макар пак за Судан.) Но, разправя Павел Николаевич, жена му е болна, дъщеря му е принудена да работи — няма кой да му носи термоса. Впрочем и това, което му се носи неделен ден, е доста скромно. Трябваше с гордостта на обеднял дворянин да понася своето положение. Все пак не ходи в трапезарията, презира тамошната нечистотия и обкръжението на мляскащите простаци, но пък моли Прохоров да му носи оттам и чорбата, и кашата, които подгрява върху котлона в стаята. На драго сърце би изрязал и парчето хляб от шестте му страни, но друг хляб няма повече да получи и се задоволява с това, че търпеливо го държи над котлона, за да изгори по всичките му шест страни микробите, пренесени чрез ръцете на хлеборезача и Прохоров. Не ходи в трапезарията и понякога може да се откаже дори от чорбата, но все пак му липсва шляхтишката гордост да се въздържи тук, в стаята, да не помоли плахо: „Бихте ли ми разрешили един залък? Отдавна не съм опитвал от това...“

Той изобщо е прекалено мек и учтив, докато нещо не го засегне. Тази му учтивост се откроява особено върху фона на ненужната рязкост на Беляев. Затворен в себе си, затворен пред хората, бавно разтягащ думите, предпазлив в постъпките си, той с такава точност се покрива с Чеховия герой в калъф, че останалото може и да не се описва — всичко му е както при Чехов, само дето не е гимназиален учител, а генерал от МВД. Не е възможно дори за миг да използваш котлона, ако Павел Николаевич е решил, че през това време той се полага на него: под змийския му поглед вие тутакси отдръпвате канчето си, в противен случай той веднага ще ви направи забележка. При дългите дневни проверки на двора в неделен ден аз се опитвам да излизам с книга (по-далеч се държа от литературата, винаги с нещо по физика), скривам се зад гърбовете и чета. О, какви мъки коства на Павел Николаевич това нарушение на дисциплината! — как ще чета в *строя*, в свещения строй! Ами че с това аз подчертавам своето предизвикателство, парадiram с разпуснатостта си. Той не ме срязва направо, но така ме поглежда, така мъчително гримасничи, така стене и мърмори, а и други нагаждачи започва да ги дразни моето четене, че съм принуден да се откажа от книгата и по цял час да стърча като

глупак (а в стаята вече не ще почетеш, там трябва да се слушат разказите). Веднъж една от момите счетоводителки от строителната кантора закъсня за развода и по този начин задържа за пет минути излизането на нагаждаческата бригада в работната зона, поради което, вместо да излезе начело на развода, бригадата потегли последна. Нещо, което се беше случвало и друг път, така че нито нарядникът, нито надзирателят му обърнаха внимание, но Зиновиев, с тъмносивия си шинел от меко сукно, със строго нахлузената си сивозелена фуражка, отдавна без звездичката й, с очилата си, срещна закъснялата с гневно съскане: „Как си позволявате да закъснявате?! Заради вас стоим!“ (Той не можеше повече да мълчи! Беше се измъчил за тези пет минути! Беше се поболял!) Момата се извърна и с просияли от наслаждение очи му даде отпор: „Мазник! Нищожество! Чичиков! (Защо пък Чичиков? Навярно го бе сбъркала с Беликов.) Затвори си плювалника!...“ И още, и още, и по-нататък вече на границата на най-сочните псувни. Тя си служеше само с агресивното си остро езиче, без да вдигне ръце — но сякаш невидимо го пляскаше по бузите, защото неговата матова нежна кожа взе да се покрива с червени петна, ушите му станаха пурпурни, а устните му потрепераха, той се присви, но не каза нито дума повече, не се опита да вдигне ръка в защита. Същия ден ми се оплака: „Какво да правя с този мой непоправимо прям характер! Моето нещастие е, че и тук не мога да отвикна от дисциплината. Принуден съм да правя забележки, това дисциплинира околните.“

Той винаги нервничеше на сутрешния развод — нямаше търпение по-скоро да започне работа. Щом нагаждаческата бригада влезеше в работната зона, той твърде демонстративно изпреварваше небързащите, разпуснато движещите се и почти на бегом влизаше в кантората. Дали не искаше да го забележи началството? Не това бе важно. Дали не за да се убедят зековете колко е зает той на работа? Отчасти, да. А главното и най-искреното бе по-скоро да се отдели от тълпата, да излезе от лагерната зона, да се затвори в тихата стаичка на Плановия отдел и там... Там ни най-малко да не върши онова, което вършеше Василий Власов, да не умува как да се помогне на работните бригади, а по цели часове да безделничи, да пуши, да мечтае за амнистия и да си представя, че седи зад друга маса, в друг кабинет, със звънци за повикване, с няколко телефона, с раболепни секретарки, със стегнато изправени пред него посетители.

Малко знаехме ние за него! Той не обичаше да говори за миналото си в МВР, нито за чиновете, нито за длъжностите, нито за характера на работата — обичайна „стеснителност“ на бившите меверисти. А шинелът му бе тъкмо такъв сив на цвят, както ги описват авторите на „Беломорканал“, и не се сещаше дори в лагера да махне сините кантове от куртката и панталоните си. За близо двете години в лагера, изглежда, все още не се бе натъкнал на истинската омраза на Архипелага, не бе почувствувал неговата бездна. Нашият лагер му се бе паднал, естествено, по избор: жилището му се намираще на няколко тролейбусни спирки, някъде около Калужкия площад. И без да осъзнава докрай колко враждебен е на своето днешно обкръжение, той се изпускаше понякога в стаята да признае колко отблизо познавал Круглов (тогава още не министър) или Френкел, или Завенягин, все от най-големите гулаговски чинове. Веднъж спомена, че през войната ръководил строежа на голям участък от железопътната линия Сизран — Саратов, това значи във френкелското ГУЛЖеДеСе. Какво би могло да означава ръководил? Не беше никакъв инженер. Значи началник на лагерното управление? И ето че бе рухнал от тази височина до равнището на почти прост арестант. Водеха го по 109 член, за МВД това ще рече: *посегнал* не според чина си. Осъждат го на седем години като свой човек (значи престъплението му е заслужавало двадесет). Сталинската амнистия бе отменила вече половината от оставащите му години, трябваше да лежи още две години и половина. Но той страдеше, страдеше като от пълна десятка.

Единственият прозорец на нашата стая гледаше към Нескучний сад. Съвсем близко до прозореца, малко в ниското, се клатушкаха върховете на дървета. Върху тях наблюдавахме всички промени: снежните вихрушки, топенето на снеговете, първата зеленина. Когато Павел Николаевич не бе раздразнен, а умерено тъжен, той заставаше пред прозореца и загледан в парка, си тананикаше тихо, приятно:

*О, заспи, сърце мое, дълбоко!
Не събуждай мига в мен чудесен...*

Я виж ти! Съвсем приятен човек в гостната ви стая. А колко арестантски общи ями е оставил покрай своя железопътен насип!...

Кътчето от Нескучний сад, обърнато към нашата зона, бе преградено с височинки от разхождащите се и бе усамотено — би било, ако не се смята, че от нашите прозорци надзъртахме ние, с бръснатите глави. Срещу Първи май някакъв лейтенант бе довел тук, на скрито, своето момиче с пъстра рокля. Бяха се скрили от парка, а от нас не се стесняваха, все едно, че ги наблюдаваха котки или кучета. Офицерът търкаляше момичето си по тревата, а и то не бе от срамежливите.

*Не зови туй, що вече потокът
на живота навеки отнесе.*

Изобщо нашата стаичка беше като по модел. Меверистът и генералът напълно ни управляваха. Само с тяхно разрешение можехме да ползуваме електрическия котлон (той беше народен) в случаите, когато те нямаха нужда от него. Само те решаваха въпроса: да се проветрява ли стаята, къде да поставяме обувките, къде да закачаме панталоните си, кога да преставаме да говорим, кога да спим, кога да се събуждаме. На няколко крачки по коридора беше вратата на голямата обща стая, там бушуваше републиката, там правеха на пух и прах всички авторитети, а тук бяха привилегиите и като се държахме за тях, ние също трябваше по всякакъв начин да спазваме законността. След като се сгромолясах до нищожен бояджия, аз бях станал безсловесен: бях станал пролетарий и всеки момент можех да излетя на обща работа. Селянинът Прохоров, макар и да се смяташе за „бригадир“ на производствените нагаждачи, бе назначен на тази длъжност именно като прислужник — да носи хляба, да носи канчетата ни, да се обяснява с надзирателите и дневалните, с една дума, да върши цялата мръсна работа (това е същият, който хранеше двамата генерали). И така, ние принудително трябваше да се подчиним на диктаторите. Но къде бе и къде гледаше великата руска интелигенция?

Доктор Правдин (ни най-малко не съм му измислил фамилното име!), невропатолог, лекарят на лагучастъка, беше на седемдесет години. Това значи, че революцията го е заварила на петото му десетилетие, че се е формирал в най-добрите години на руската мисъл,

в духа на почтеността, честността и народолюбието. А и как изглеждаше само! Огромна мастита глава със сребристи поклащащи се власи, до които не дръзваше да се докосне лагерната машинка (привилегия от началника на санитарната част). Портретът му би украсил корицата на най-доброто в света медицинско списание. Всяка страна би се гордяла да има такъв министър на здравеопазването! Едрият му, със самочувствие нос внушаваше пълно доверие при неговата диагноза. Движенията му бяха почтено солидни. Докторът бе толкова обемист, че почти не се помещаваше върху единичния си метален креват и провисваше от него.

Не знам що за невропатолог е бил. Може наистина да е бил добър, но единствено в отпуснатата любезна епоха и по никой начин не в държавна болница, а вкъщи, с медна табелка на дъбовата врата и с мелодичните удари на стенния часовник, за никъде небързащ и на нищо неподчиняващ се освен на собствената си съвест. Оттогава обаче здравата са го стреснали — наплашили са го за цял живот. Не знам дали не е излежавал присъда някога преди това, дали не са го извеждали на разстрел през Гражданската (не би имало нищо за чудене), но него и без револвер го бяха наплашили достатъчно. Стигало му е да поработи в амбулаториите, където е длъжен да преглежда по девет болни на час — толкова време, колкото да чукне с чукчето по коляното; да участва като член на ТЕЛК (Трудово-експертна лекарска комисия), член на курортната комисия, член на военно-комисариатската комисия и навсякъде да подписва, да подписва, да подписва хартийки и да знае, че с всеки подпис си слага главата в торбата, че някои от лекарите вече са прибрани, че някои са вече заплашвани, а ти продължаваш да подписваш болнични листове, заключения, експертизи, извършени прегледи, истории на болестта и всеки подпис те разтърсва по хамлетовски: да освободиш или да не освободиш? Годен ли е или негоден? Болен или здрав? Болните го молят за едно, началството го натиска за друго, наплашеният доктор се обърква, съмнява се, трепери и се разкайва.

Но всичко това е още докато е на свобода, това са бели кахъри! А вече като арестуван враг на народа, наплашен до смъртоносен инфаркт от следователя (представям си колко хора, че и целия мединститут би могъл да повлече той след себе си при този страх), какво е той сега? Най-обикновеното поредно посещение на волнонаемния началник на

санитарната част на ОЛП, някакъв стар пияница без лекарско образование, довежда Правдин до такова външение и обърканост, че той не е в състояние да прочете руския текст върху болничния картон. Съмненията му този път нарастват десетократно, в лагера той още повече се обърква и не се знае: има ли право да освобождава за един ден от работа при температура 37,7°? Ами ако вземат да го ругаят? И идва да се съветва с нас в стаята. Той можеше да живее в уравновесено състояние не повече от едно денонощие — едно денонощие след похвалата на началник-лагера или поне на младшия надзирател. След такава похвала 24 часа той се чувствуваше сякаш в безопасност, но от следващата сутрин неумолимата тревога отново се промъкваше в него. Веднъж трябваше да отправят от лагера много спешен етап и така бързаха, че нямаше кога да уредят банята (пак добре, че не погнаха хората голи в леденото помещение). Старши надзирателят дойде при Правдин и му заповяда да напише справка, че етапираните са минали през санитарна обработка. Както винаги Правдин се подчини на началството, но да бяхте видели какво беше с него после! Той се прибра в стаята, стовари се на кревата като подкосен, държеше се за сърцето, стенеше и не слушаше нашите успокоения. Ние заспахме. Той пушеше цигара след цигара, току притичваше до тоалетната, накрая, някъде след полунощ, се облече и с обезумял вид отиде при дежурния надзирател с прякора Дребосъка — неграмотен питекантроп, но със звездичка на фуражката! — да се съветва с него: какво го очаква след всичко това? Ще получи ли за това си престъпление втора присъда по член 58-и? Или само ще го прехвърлят от московския лагер в някой далечен? (Семейството му беше в Москва, носеха му богати пакети с продукти и вещи и той много държеше на нашето лагерче.)

Разбит и напласен, Правдин бе загубил воля във всичко, дори в санитарната профилактика. Той вече не умееше да изисква нищо нито от готвачите, нито от дневалните, нито от своята санчаст. В трапезарията беше мръсно, паниците в кухнята се миеха лошо, в самата санчаст одеялата кой знае кога се изтръскваха — той знаеше всичко това, но да настоява за чистотата, не можеше. Споделяше с цялото лагерно началство (това забавление е познато в много лагери) единствено манията да се мият ежедневно подовете в стаите за живеене. Това се изпълняваше неотклонно. Въздухът и леглата ни оставаха влажни заради вечно мокрите гниещи подови дъски. Правдин

не се ползуваше с уважението и на последния нагаждач. Той не бе ограбван и мамен по тъмничния си път само от ония, които не са поискали. Само защото стаята ни през нощта се заключваше, вещите му бяха цели, разхвърляни около кревата, а неокраденото му нощно шкафче, от което всичко се изсипваше и падаше, бе най-безпорядъчното в целия лагер.

Правдин лежеше по членове 58–10 и 11 с присъда от осем години, тоест като политик, агитатор и организатор, но аз виждах у него наивността на едно недоразвито дете. Дори през третата година от затварянето му той все още не бе дозрял до мислите, които бе признал за свои на следствието. Той вярваше, че всички ние сме затворени временно, едва ли не на шега, че се подготвя великолепна щедра амнистия, за да ценим след това повече свободата и да бъдем вечно благодарни на Органите за дадения ни урок. Той не се съмняваше в разцвета на колхозите, в гнусното коварство на плана Маршал за поробването на Европа и в интригите на съюзниците, стремящи се към разпалване на трета световна война.

Помня, веднъж той дойде успокоен, излъчващ тихо добро щастие, каквото се наблюдава у вярващите след хубава всенощна служба. На едрото му добродушно открито лице винаги големите му очи с провиснали под тях торбички светеха с неземна благост. А ето какво било: току-що имало съвещание със зонните нагаждачи. Началникът на лагпункта отначало им крещял, удрял с юмрук и изведнъж притихнал и казал, че им се доверява *като на свои най-верни помощници*. И Правдин с умиление ни откри: „Просто след тези думи се появи ентусиазъм за работа!“ (Трябва да отдадем заслуженото на генерала, който презрително изкриви устни.)

Фамилното име на доктора не лъжеше: той бе правдолюбив, обичаше правдата. Обичаше я, но не бе достоен за нея!

В нашия малък модел той е смешен. Но ако трябва този път да минем от малкия към големия модел, ще застинем от ужас. Каква част от нашата духовна Русия е станала такава — от един-единствен страх само...

Правдин израства в културна среда, през целия си живот е зает с умствена работа, обкръжен е с умствено развити хора, но бил ли е интелегент, тоест човек с индивидуален интелект?

С годините започнах да се замислям над тази дума интелигенция. Всички ние много обичаме да се причисляваме към нея, ала не всички спадаме към тази категория. В Съветския съюз тази дума е придобила съвсем извратен смисъл. Към интелигенцията започнаха да отнасят всички, които не работят (и се боят да работят) с ръцете си. Тук попадат всички партийни, държавни, военни и профсъюзни бюрократи. Всички счетоводители и счетоводни работници — тези механични роби на Дебита. Всички канцеларски служители. С още по-голяма лекота се причисляват тук всички учители (и ония, които не са нищо повече от едни говорящи учебници и нямат нито самостоятелни знания, нито самостоятелен възглед върху възпитанието). Всички лекари (и ония, които ги бива само да шарят с писалката по историята на болестта). И вече без никакво колебание отнасят тук всички, които се навъртат около редакциите, издателствата, киностудиите, филхармониите, да не говорим пък за тия, които публикуват, снимат филми или движат лъка.

А всъщност нито но един от тези признаци не бива да причисляваме човека към интелигенцията. Ако не искаме да загубим това понятие, не трябва да злоупотребяваме с него. Интелигентът не се определя от професионалната си принадлежност и характера на заниманията. Доброто възпитание и доброто семейство също невинаги създават интелигента. Интелигентът е този, чиито интереси и воля към духовната страна на живота са настойчиви и постоянни, непораждани от външните обстоятелства и дори въпреки тях. Интелигент е този, чиято мисъл не е подражателна.

В нашата стая с изроди Беляев и Зиновиев се смятаха за първи интелигенти, а що се отнася до Орачевски и магазинера инструменталчик, селяка Прохоров, те направо оскърбяваха чувствата на тези висши същества и докато аз бях министър-председател, генералът и меверистът побързаха да се обърнат към мен с настояването да изхвърлим от нашата стая тези двама селяндури заради тяхната нечистоплътност, заради навика им да лягат с обувките на кревата, а и изобщо заради неинтелигентността им (генералите бяха намислили да се избавят от хранещия ги селяндур!). Но на мен тези двама ми харесваха — самият аз по душа съм селянин — и в стаята имаше равновесие. (А скоро след това и за мен навярно генералите трябва да са говорили на някого да бъде изхвърлен.)

Орачевски наистина имаше грубовата външност, нищо „интелигентно“. От музиката единствено украинските песни му бяха достъпни, не беше и чувал за старата италианска живопис, нито за новата френска. Дали обичаше книгите, не мога да кажа, защото ние в лагера не разполагахме с такива. Той не се намесваше във възникващите в стаята отвлечени спорове. Сякаш не даваше ухо на най-добрите монолози на Беляев за Англо-египетски Судан или на Зиновиев за неговия апартамент. Свободното си време посвещаваше на това — мрачно и мълчаливо дълго да мисли, поставил крака върху рамката на кревата, опрял фортовете си на самото желязо, с подметките върху генералите (съвсем не предизвикателно, но преди самия развод или в обедната почивка, или вечер, ако ще предстои да се ходи някъде, нима човек може да се откаже от удоволствието да полежи? А да си свали ботушите е сложна работа, те са нахлузени плътно върху две партенки). Безизразно се отнасяше Орачевски и към всички самотерзания на доктора. И ненадейно, след като е мълчал час или два, можеше съвсем ни в клин, ни в ръкав към това, което ставаше в стаята, да изрече: „Да! По-лесно е камила да мине през иглено ухо, отколкото Петдесет и осми да излезе на свобода.“ Затова пък в практическите спорове — за свойствата на битовите вещи, за правилността на битовото поведение той можеше с цялото си украинско упорство да се включи и разпалено да доказва, че валенките се повреждат от сушенето им на печката, че е по-полезно и по-приятно да ги носиш цялата зима, без да ги сушиш. Така че, то се знае, какъв ти интелигент беше той!

Но от всички нас единствен той беше предан на строителството, единствен можеше да говори с интерес за него в извънработно време. Когато разбра, че зековите са се изхитрили да изпочупят вече докрай поставените преградки между стаите и да ги използват за дърва, той стисна с ръце грубата си глава и се заклати от болка. Не можеше да проумее туземното варварство! — може би защото беше затворен едва от година. Идва някакъв и съобщава: изтървали бетонна плоча от осмия етаж. Всички ахват: „Няма ли жертви?“ А Орачевски: „Не забелязахте ли как се е разбила, накъде са плъзнали пукнатините?“ (Плочите се отливаха по неговите чертежи, искало му се да разбере добре ли е поставил арматурата.) На декемврийския студ се събират в кантората бригадирите и десетниците, за да се стоплят, и тогава

разказват всякакви лагерни сплетни. Влиза Орачевски, сваля ръкавицата и тържествено, внимателно вади от нея и поставя на масата замръзнала, но жива оранжево-черна красавица пеперуда. „Ето ви пеперуда, издържала 19-градусов студ! Беше кацнала върху покривния трегер.“

Всички се струпват около пеперудата и мълчат. Ония от нас, които ще имат щастието да излязат живи оттук, едва ли ще са по-подвижни от тази пеперуда.

Самият Орачевски получава само пет години. Затварят го заради „лицепрестъпление“ (съвсем като по Оруел) — *заради една усмивка!* Бил преподавател в сапърска школа. И там, докато показва на друг един преподавател нещо в „Правда“, той се усмихва. Онзи, другият, скоро е убит и *за какво се е усмихвал* Орачевски, никой вече не може да разбере. Но усмивката е забелязана и самият факт за усмивката над централния орган на партията е светотатствен! По-късно предлагат на Орачевски да направи политически доклад. Той отвърща, че ще се подчини на нареждането, но ще направи доклада *без настроение*. Това препълва чашата!

Та кой от двамата — Правдин или Орачевски — е по-близо до интелигента?

Не може да не споменем тук и за Прохоров. Той беше едър чичко, с тежка походка и тежък поглед, малко приятно имаше в лицето му, а се усмихваше някак замислено. Такива на Архипелага ги наричат „сиви вълци“. Не проявяваше и най-малък намек в нещо да отстъпи, да направи на някого добро. Но което харесвах у него: носеше канчетата на Зиновиев и хляба на Беляев без подмазване, лъжлива усмивчица или излишна дума, носеше тези неща величествено, сурово, за да покаже, че службата си е служба, но и той не е някое хлапе. За да нахрани своето голямо работно тяло, му трябваше много храна. Търпеше унижителното си положение заради генералската чорба и каша, знаеше, че го презират за това, грубо не отвърщаше, но и *на пръсти* не притичваше. Всички ние, до един, му бяхме напълно ясни, но нямаше подходящ момент да ни го каже. Като гледах Прохоров, имах чувството, че е правен от камък, много нещо в народа се крепи върху такива плещи. Не бърза на никого да се усмихне, гледа навъсено, но и нож в гърба ти никога няма да забие.

Макар и да не лежеше по 58-и, бе вникнал до основи в живота.

Дълги години бил председател на селсъвета край Наро-Фоминск, там също е трябвало умение да се лавира, да се проявява жестокост, да се устоява срещу началството. Ето как разказваше той за своето предателство:

— Да си патриот, ще рече винаги да вървиш напред. Ясно, пръв ще се натъкнеш на всички препятствия. Четеш в селсъвета доклад и макар на село разговорите да опират все до материалното, ще се намери някоя брада да ти подхвърли; а какво значи пер-ма-нент-на революция? Дявол знае каква ще е тя, знам, че женорята в града ходят на перманент^[6], а не отговоря ли, ще кажат: пъхнал си муцуната, дето не му е работата. Е, това е, викам, такава революция, която все се криви и шава, ама в ръце се не дава — иди поглеж как са къдросани женорята у града или при нас конحوвете. Когато нашите се сдърпаха с Макдоналд, поправих в доклада си за властта: „А вие, викам, другари, по-малко настъпвайте чуждите песове по опашките.“

С годините и сам той вниква и участвува в привидното благополучие на нашия живот. Ще извика председателя на колхоза и ще му каже: „Да подготвиш там една доячка за златен медал на селскостопанската изложба — така, че дневният ѝ млеконадой да стига шестдесет литра!“ И целият колхоз се залавя с общи сили да готви такава доячка, сипват в яслите на нейните крави подсилен с белтъчини фураж и дори захар. И цялото село, и целият колхоз знаят колко ѝ е цената на тая селскостопанска изложба. Но горе се натягат, сами у глупаците се слагат — значи туй им трябва.

Когато фронтът приближава Наро-Фоминск, възлагат на Прохоров да евакуира добитъка. Но се оказва, че тази мярка е не срещу немците, а срещу селянина: оставят го на голата земя без добитък и без трактори. Селяните не искат да си предадат добитъка, нахвърлят се да се бият (очаквали са навярно, че колхозите ще се разпаднат и добитъкът ще остане за тях) — едва не пречукват Прохоров.

Фронтът отстъпва зад тяхното село — и замира там през цялата зима. Артилерист още от 1914 г., Прохоров, след като не успява с добитъка, се присъединява от мъка към една съветска батарея и носи снаряди, докато не го изгонят. От пролетта на 1942 г. съветската власт се връща в техния район и Прохоров става отново председател на селсъвета. Този път има всичката възможност да си разчисти сметките

с враговете си и да стане по-лошо куче и отпреди. И би си живял благополучно и до ден-днешен. Но странно — не става. Трепва сърцето в него.

Тяхната местност била разорена и на председателя отпусkali хлебни талони: от малко поне да подхранва от хлебопекарницата останалите без покрив и най-гладните. Прохоров започва да жали народа, преразходва талоните в разрез с инструкцията и получава закона „седем осми“, 10 години. Макдоналд му прощават по неграмотност, съжалението към човека не му прощават.

В стаята Прохоров обичаше, също както и Орачевски, да лежи мълчаливо с часове и с ботуши върху рамката на кревата, загледан в олющения таван. Изказваше се само когато генералите ги нямаше. Страшно ми допадаха неговите разсъждения и начин на изказване:

— Каква линия е по трудно да прокараш — права или крива? За правата ти е необходим уред, а кривата и пиан ще ти я начертае с крака си. Така и линията на живота.

— Парите станаха пече *двуетажни*. — (Колко точно само! При това Прохоров каза, че продуктите се купуват по една цена от колхоза, а се продават на хората съвсем по друга. Но той виждаше нещата и пошироко, „двуетажността“ на парите проличава в много неща, тя се отнася до целия живот, държавата ни плаща пари по първия етаж, а трябва да се разплащаме навсякъде по втория, затова и самите ние сме принудени да получаваме отнякъде по втория, иначе бързо ще фалираме.)

— Човекът не е дявол, а не те оставя да живееш — беше друга негова пословица.

И много още в този дух, много съжалявам, че не съм си ги записал.

Нарекох нашата стая — стая на изродите, но не мога да отнеса към тях нито Прохоров, нито Орачевски. Само че от шестимата мнозинството бяхме изроди, защото и самият аз с какво бях по-малък изрод? В главата ми, макар вече разкъсани и разнищени, все още плаваха остатъци от объркани вярвания, лъжливи надежди и мними убеждения. Ала в края на втората си година в лагера аз все още не разбирах пръста на съдбата, какво ми сочи той — на мен, захвърления на Архипелага. Все още се поддавах на повърхностната развращаваща мисъл, внушена ми от спецнарядника на Пресня: „Само да не попадаш

на общите! За да оцелееш!“ Духовният ми път към общите работи не бе намерен лесно.

Една нощ пред портала на лагера спря лека кола, в стаята ни влезе надзирателят и като хлопна генерал Беляев по рамото, заповяда да си стяга „багажа“. Отведоха замаяния от преждевременното събуждане генерал. От Бутирки той все пак успя да ни прати бележчица: „Не падайте духом! (Тоест очевидно от неговото заминаване.) Ако бъда жив — ще ви напиша.“ (Не ни писа, но узнахме по заобиколен път. В московския лагер решават, изглежда, че е опасен. Попада в Потма. Там вече ги няма термосите с домашната супа и той, предполагам, не изрязва повече хлебното си парче от шестте му страни. А след още половин година дойде слухът, че се бил много отпуснал в Потма, разнасял чорбата, та да получи допълнително от нея. Не знам дали е вярно; както е приказката в лагера — за колкото ми струва, за толкова го продавам.)

А аз, без да губя време, още на следната сутрин се уредих за помощник-нормировчик на мястото на генерала, без да изуча по тази причина бояджийството. Но и на нормирането не се научих, а само умножавах и делях от нямане какво друго. На новата си работа имах често повод да се скитам по строителния обект и време да поседя на покривната конструкция на осмия етаж на нашето здание, тоест почти като на покрива. Оттам пред арестантския ми поглед се откриваше обширно Москва.

От едната страна — Воробьовие гори, още девствени. Едва-едва се набелязваше, още го нямаше бъдещия Ленински проспект. На фона на недокоснатата първородност се виждаше Канатчиковата дача. От другата страна — кубетата на Новодевичия манастир, разлятата маса от корпусите на Академията „Фрунзе“, а далеч отпред зад гъмжащите улици, в люляковата мъгла — Кремъл, където оставаше само да се подпише готовата вече амнистия за нас.

На нас, обречените, този свят ни се разкриваше примамливо, почти докосван с богатството и славата му от нашите нозе, а оставащ завинаги недостъпен.

Но както и да се стремях като всеки новак „на свобода“ — този град не пораждаше в мен завист и желание да литна на неговите улици. Всичкото зло, което ни държеше, се преплиташе в този град.

Винаги високомерен, той още никога така, както след тази война, не отговаряше по-точно на пословицата:

Москва не вярва на сълзи!

А сега уж няма-няма, а все гледам да използвам тази рядка за бившия зек възможност: да се озова в своя лагер! Всеки път се вълнувам. За определяне мащабите на живота това е толкова полезно — да се потопиш в безизходното минало, да се почувствуваш отново *предишният*. Където бяха трапезарията, сцената и КВЧ — сега е магазин „Спартак“. Ето тук, до запазената тролейбусна спирка, бе външният портал. Ей там на третия етаж е прозорецът на нашата стая на изродите. Ето колата, с която ни караха на развод. Тук пък се движеше кулокранът на Наполная. А тук М. се шмугна при Бершадер. Хората вървят по асфалтовия двор, разхождат се, разговарят за празни неща — не знаят, че ходят по трупове, по нашите спомени. Те не могат да си представят, че това дворче би могло да не бъде част от Москва на двадесет минути с превоз до центъра, а островче от дивия Архипелаг, свързано по-близо с Норилск и Колима, отколкото с Москва. Но и аз вече не можех да се кача на покрива, където ходехме с пълно право, не можех да вляза в апартаментите, където шпакловах вратите и настилах подовете. С ръце на гърба, както някога, се разхождам по зоната и си представям, че няма изход за мен, че ми се полага само оттук дотук, и къде ще ме пратят от утре — не знам. И същите дървета на Нескучный сад, сега вече не оградени със зоната, ми свидетелствуват, че помнят всичко, и мене ме помнят, че всичко е било наистина така.

Вървя така по арестантската права глуха линия, като се обръщам в двата ѝ края — и постепенно всички трудности в сегашния ми живот започват да се стапят като восъчни.

Не мога да се стърпя, постъпвам като хулиган: качвам се по стълбите и на белия перваз под прозореца, на половин крачка от кабинета на началник-лагера, написвам с черно: „121-ви лагучастък“.

Като минат и прочетат, може пък и да се замислят.

* * *

Макар и нагаждачи, все пак бяхме от производствените и не нашата стая беше главната, а тази над нас, в която живееха зонните нагаждачи и откъдето триумвиратът на счетоводителя Соломонов, магазинера Бершадер и нарядника Бурщейн управляваше нашия лагер. Там именно бе решено да се уволни Павлов от длъжността завеждащ производството и да бъде заменен с Кукос. И ето че веднъж този нов министър-председател се нанесе в нашата стая (а преди това Правдин, колкото и прилежно да служеше, бе експедиран с етап). Мен също дълго не ме търпяха: изгониха ме от нормировъчната и от нашата стая (в лагера, когато падаш в общественото си положение, обратно, се качваш на вагонката), но докато все още бях тук, имах време да понаблюдавам Кукос, допълнил нелюбо нашия малък модел с още една важна следреволюционна разновидност на интелегента.

Александър Фьодорович Кукос, тридесет и пет годишен пресметлив ловък гешефтар (което ще рече „блестящ организатор“), по специалност строителен инженер (но някак рядко проявяваше той тази си специалност, освен дето си служеше с логаритмична линейка), имаше присъда от десет години по закона от 7 август, лежеше вече трета година, напълно се бе нагодил към лагера и се чувствуваше в него толкова свободно, колкото и навън. Общите работи сякаш абсолютно никак не го заплашваха. Толкова по-малко бе склонен да съжалява бездарната маса, обречена именно на тези общи работи. Беше от този тип затворници, чиито действия са по-страшни за зековете и от действията на заядливите стопани на Архипелага: хване ли те такъв за гърлото, вече не те пуска, не му омръзва. Той издействуваше намаляване на дажбите (удвояване на изкопните норми), лишаване от свиждания, изпращане в етапи — само и само да

изстиска повече от затворниците. Лагерното началство, както и производственото, се възхищаваше от него.

Но ето какво е интересното: всички тези похвати му бяха явно присъщи и отпреди лагера. Беше се научил да ръководи така именно в живота на свобода и се бе оказало, че този му метод на ръководство е добре дошъл за лагера.

За опознаването ни помага приликата. Бързо забелязах, че Кукос ми напомня твърде много за някого. За кого ли? Ами че за Леонид З-в, моя лубянский съкилийник. И главно, съвсем не по външен вид, не, онзи имаше шопарест вид, а този е строен, висок, досущ джентълмен. Но съпоставени, те позволяваха да се види през тях цялото течение — първата вълна на собственото ни *ново* инженерство, което очаквахме с нетърпение, за да натирим по-бързо старите „спецове“ от местата им, а и да се справим с мнозина от тях. И те, първите випускници на съветските ВТУЗове, дойдоха! Като инженери те дори не смееха да се сравняват с инженерите от предишната формация — нито по широтата на техническото развитие, нито по артистичния усет и увлечение в работата си. (Дори пред мечката Орачевски, тутакси изгонен от стаята, бляскавият Кукос веднага се прояви като дрънкало.) Като претендиращи за обща култура, те бяха комични. (Кукос казваше: „Любимото ми произведение е «Трите цвята на времето» от Стендал!“ Бъркаше с книгата за Стендал.) Неуверено улавяйки се за интеграла $x^2 dx$, той се хвърляше в тежка битка да спори с мен по всеки въпрос на висшата математика. Бе запомнил пет-десет училищни фрази на немски език и ги употребяваше ни в клин, ни в ръкав. Ни най-малко не знаеше английски, но упорито спореше за правилното английско произношение, каквото бил чул веднъж в ресторанта. Държеше тетрадка с афоризми, които от време на време препрочиташе и зазубряше, за да може при случай да блесне.

Но затова пък от тях — никога невиделите капиталистическото минало, ни най-малко незаразени от неговите язви, се очакваше републиканска чистота, *наша* съветска принципност. Направо от студентската скамейка мнозина от тях получаваха отговорни постове, много висока заплата, а по време на войната Родината ги освобождаваше от фронта и не искаше нищо друго, освен да работят по специалността си. Затова бяха и такива патриоти, макар че в партията влизаха вяло. Виж, това, което не знаеха, бе страхът от

класови обвинения, ето защо не се бояха да сгрешат в своите решения, но откриеше ли им се случай, ги защитаваха с нокти и зъби. По същата причина не изпитваха страх и пред работническите маси, напротив, имаха за тях обща жестока волева хватка.

Но — и това е всичко. И се стараеха по възможност работният им ден да не превишава осемте часа. А по-нататък започваше чашата на живота: артистки, „Метропол“, „Савой“. Тук разказите на Кукос и З-в удивително си приличаха. Ето на, Кукос разказва (не без послъгване, но в общи линии истината, веднага му вярваш) за един обикновен неделен ден през лятото на 1943 г. Разказва и целият сияе, преживява го отново:

— Още в събота вечерта се закотвяме в ресторант „Прага“. Вечеря! Давате ли си сметка какво значи за жената една *вечеря*? Тя абсолютно не се интересува какви ще бъдат закуската и обядът ѝ или пък работата през деня. За нея е важно: тоалетът, обувките и вечерята! В „Прага“ има затъмнение, но може да се качим на покрива. Балюстрада. Ароматен летен въздух. Затъмнението, потънал в сън Арбат. Редом — жена с копринена (тази дума той винаги подчертава) рокля! Гуляли сме цялата нощ и този път пием само шампанско! Иззад иглата на НКО изгрява малиновото слънце. Лъчи, стъкла, покриви! Плащаме сметката. Кола пред входа! — извикали сме я по телефона. Вятърът брули лицата ни през отворените прозорци и ги освежава. А на вилата — борова гора! Представете ли си какво е това — борова гора сутрин? Няколко часа сън при пуснати кепенци. Някъде към десет часа се събуждаме — слънцето пречупва лъчите си през щорите. В стаята — разхвърляни в мил безпорядък женски дрехи. Лека (разбирате ли какво е това *лека*?) закуска с червено вино на верандата. После пристигат приятелите — рекичка, припичане на слънце, къпане. Вечерта се прибираме с коли по къщите си. Ако пък неделята се случи работен ден, след закуска, някъде към единадесет, се отправяш да поръководиш.

Та бихме ли могли когато и да било, *когато и да било* да се разберем един друг?...

Той седи на моя креват и разказва, като размахва ръце за по-голяма точност при пленителните подробности и върти глава от упойващата сладост на спомените. Спомням си и аз един след друг тези страшни неделни дни през лятото на 1943 година. 4 юли. На

разсъмване цялата земя от лявата ни страна на Курската дъга се затресе. А при светлината на малиновото слънце вече четяхме падащите листовки: „Предайте се! Вече можахте да изпитате неведнъж съкрушителната сила на германските настъпления!“

11 юли. На разсъмване многохилядно свистене разцепва въздуха над главите ни — започваше нашето настъпление за Орел.

— „Лека закуска“? Естествено, разбирам. Това е още по тъмно, в траншеята, една консерва американско задушено на осем човека и ура! За Родината! За Сталин!

[1] „Новый мир“, 1964, 1. — Б.а. ↑

[2] И този проблем излиза извън границите на Архипелага; неговите мащаби са цялото наше общество. Целият наш образован слой — и техници, и тези от хуманитарната област, през всички тези десетилетия не бяха ли такива също брънки от споменатата верига, такива също обобщени нагаждачи? Ще ни посочат ли сред оцелелите и преуспелите, дори сред най-честните — такива учени или композитори, или историци на културата, които да са се пожертвували заради организирането на общия живот? — Б.а. ↑

[3] Истинското съдържание на това дело, както знам, съвсем не съвпада дори с първия фадеевски вариант, но няма да изхождаме от лагерните слухове. — Б.а. ↑

[4] За неговата удивителна (или твърде обичайна) съдба — Четвърта част, четвърта глава — Б.а. ↑

[5] Известен съветски адвокат. — Б.а. ↑

[6] Трайно къдрене (от лат. *permanens* — първа съставна част на сложни думи за означаване на някои багрила и лакове със значение траен). — Б.пр. ↑

ДЕСЕТА ГЛАВА

ВМЕСТО ПОЛИТИЧЕСКИ

Но в този мрачен свят, в който всеки гложди когото може, в който животът и съвестта на човека се купуват за къшей клисав хляб — къде бяха в този свят и какво правеха политическите, носителите на честта и светлината на всички затворнически населения в историята?

Вече проследихме как „политическите“ биват отделяни, потискани и изстребвани.

Е, а в замяна на тях?

А какво в замяна? Оттогава у нас няма политически. Пък и такива е невъзможно да има у нас. За какви „политически“ може да става дума, след като е установена всеобща справедливост? Някога в царските тъмници политическите са се ползували с привилегии, от което още по-ясно става, че с тях трябва да се приключва. Просто — политическите се отменят. Няма такива и няма да ги има!

А тези, които ги затварят, те са просто каери, врагове на революцията. С годините думата „революция“ завяхва — дадено, нека бъдат *врагове на народа*, още по-добре звучи. (Ако въз основа на обзора на нашите Потоци направим сметка на всички затворени по този член и прибавим към тях трикратния брой на членовете на семействата им — преследвани, подозирани, унижавани и притеснявани, в почуда ще трябва да признаем, че за пръв път в историята народът е станал враг на самия себе си, затова пък си е спечелил най-добрия приятел — тайната полиция.)

Има един лагерен виц, според който една осъдена дълго не могла да разбере защо пред съда прокурорът и съдията я наричали „конен милиционер“ (а това било „контрареволюционер“!). След като полежиш и се понагледаш на какво ли не в лагерите, може да възприемаш този виц като истински случай.

Шивач забожда иглата си, за да не я загуби, във вестника на стената и попада в окото на Каганович. Клиентът забелязва това. 58-и, 10 години (терор).

Продавачка приема стоката от експедитора и я записва на парче вестник поради липса на друга хартия. Няколко калъпа сапун попадат върху челото на другаря Сталин. 58-и, 10 години.

Тракторист от Знаменската МТС уплътнил калпавата си обувка с листовка за изборния кандидат във Върховния съвет, а чистачката се усетила за липсата ѝ (отговаряла за тези листовки) — и намира у кого е. КРА, контрареволуционна агитация, 10 години.

Завеждащ селския клуб отива със своя пазач да купува бюст на другаря Сталин. Купуват го. Бюстът е тежък, голям. Трябва да го поставят върху носилка, да го пренесат двамата, но завеждащият клуба не позволява да го поставят легнал. „Е, ще го донесеш някак полекичка.“ И тръгва напред. Старият пазач дълго не може да му намери чалъма. Под мишница да го вземе, не може да го обхване. Пред себе си да го понесе — гърбът му не държи, поваля го назад. Досеща се все пак: сваля колана си, прави примка върху шията на Сталин и така го понася през селото, прехвърлен през рамо. Е, тук никой няма и да спори, случаят е чист. 58–8, терор, 10 години.

Матрос продава на англичанин запалка „Катюша“ (фитил в тръбичка и чакмак) като сувенир — срещу фунт стерлинги. Подронване на авторитета на Родината, 58-и, 10 години.

Говедар ядосано се нахвърля върху непослушната крава с думите „колхозна к...“ — 58-и, няколко години.

Елочка Свирска изпява на самодеен концерт частушка с леко докачлив текст — ами че това е просто метеж! 58-и, 10 години.

Глухоням дърводелец — и той получава присъда за контрареволуционна агитация! По какъв начин? Настинал пода в клуба. Всичко от голямата зала било изнесено, никъде ни гвоздей, ни кукичка. Докато работи, намята сакото и фуражката си върху бюста на Ленин. Някой влиза, вижда това. 58-и, 10 години.

Колко такива само има във Волголаг преди войната! Неграмотни селски старци от Тулска, Калужка, Смоленска област. Всички те лежат по 58–10, тоест за антисъветска агитация. А когато трябва да се разпишат, поставят кръстче. (Разказ на Лошчилин).

След войната имах случая да бъда в един лагер с ветлужеца Максимов. Той служи от началото на войната в зенитна част. Един зимен ден заместник-командирът по политическата част ги събира да обсъдят уводната статия на „Правда“ (16 януари 1942 г.: „Да

разпердушиним немците през зимата така, че през пролетта да не могат да се изправят!“). Накарва да се изкаже и Максимов. Той казва: „Правилно! Трябва да ги преследваме, мръсниците, докато фучат виелиците, докато са без валенки, макар че и ние понякога караме по обувки. А през пролетта ще ни бъде по-трудно при тяхната техника...“ И заместник-командирът го похвалва, като че ли всичко е правилно. А в СМЕРШ го извикват и му лепват 8 години — „възхвала на германската техника“, 58-и. (Максимов бе само с първи клас от селското училище. Синът му, комсомолец, го навестяваше в лагера от армията, заръчваше му: „Не пиши на майка, че си арестуван, а че не те пускат от армията.“ Жена му отговаря на адрес „пощенска кутия“: „На твоите години отдавна трябваше да си отслужил, защо не те пущат?“ Конвойт гледа винаги брадясалия, сломен, че и глуховат Максимов и го съветва: „Напиши: прехвърлиха ме в командирския състав, затова ме задържат.“ Някакъв на обекта се ядосва на Максимов заради глухотата и невъзприемчивостта му и изтърсва: „Похабили са по теб 58-ия член!“)

Децата в колхозния клуб си играли, боричкали се и с гърбовете си свалили от стената някакъв плакат. На двете най-големи им издават присъда по 58-и. (Според Указа от 1935 г. децата носят наказателна отговорност по всички престъпления от 12-годишна възраст!) Стоварва се и върху главите на родителите, че са ги подучили, изпратили.

16-годишен ученик — чувашче, допуска на неродния си руски език грешка в лозунга на стенвестника. 58-и, 5 години.

А в счетоводството на совхоза виси лозунгът „Животът стана и по-добър, и по-весел (Сталин)“. А някой с червен молив вмъква „за“ — тоест ЗА Сталин животът става по-весел. И не търсят дори виновника — прибират цялото счетоводство.

Не ще и дума, че събирането на пари в цеха в подкрепа на жената на арестуван работник се наказва по 58-и член. (А и как са дръзнали още, ще попитате!)

Гесел Бернщейн и неговата жена Безсчастная получават 58–10, 5 години за... домашен спиритичен сеанс. Следователят настоява: „Признайте, кои още бяха с вас?“ (А в лагера се носи слух, че Гесел лежи „за врачуване“ — и нагаждачите му носят хляб и тютюн: погадай и на мен!)

Абсурдно? Диво? Безсмислено? Ни най-малко не е безсмислено, тъкмо това се нарича „терор като средство за убеждаване“. Има пословица: почни свраки и гарги да биеш, така и до бял лебед ще стигнеш! Бий подред — в края на краищата ще попаднеш и на когото трябва. Първият смисъл на масовия терор се състои именно в това: да попаднат подръка и да загинат такива силни и спотаили се, които поединично е невъзможно да изловиш.

И какви ли не от глупави по-глупави обвинения се съчиняват, за да се основе затварянето на някое случайно или набелязано лице!

Григорий Ефимович Генералов (от Смоленска област) е обвинен: „пиянствувал, защото ненавиждал Съветската власт“ (а той пиянствувал, защото живее лошо с жена си) — 8 години.

Ирина Тучинска (годеница на сина Софроницки^[1]) е арестувана, когато се връща от черква (имали са намерението да арестуват цялото семейство), с обвинението, че там се била „молила за смъртта на Сталин“ (кой би могъл да чуе тази молитва?!) — терор! 25 години.

Александър Бабич е обвинен, че „през 1916 г. е действувал срещу съветската власт (!) в състава на турската армия“ (а в действителност бил руски доброволец на турския фронт). Тъй като между другото го обвиняват и в намерението да предаде на немците през 1941 г. ледоразбивача „Садко“ (на чийто борд е взет като пътник), то и присъдата е: разстрел! (Заменена е с 10 години, умира в лагера.)

Сергей Степанович Фьодоров, инженер артилерист, е обвинен във „вредителско забавяне на проектите на младите инженери“: нали тези комсомолски активисти нямат свободно време да доработват своите чертежи. (Въпреки това водят често този отявлен вредител от Крести... във военните заводи като консултант.)

Член-кореспондентът на Академията на науките Игнатовски е арестуван в Ленинград през 1941 г. с обвинението, че е завербуван от германското разузнаване по време на неговата работа в Цайс през 1908 година! — при това с такава странна задача: да не шпионира през евентуалната предстояща война (която интересува това поколение на разузнаването), а само по време на следващата. Ето защо той вярно служи на царя през Първата световна война, после на съветската власт, вкарва в експлоатация единствения в страната оптично-механичен завод (ГОМЗ), избират го в Академията на науките, а ето че от

началото на Втората световна война е заловен, обезвреден и разстрелян!

Впрочем в повечето случаи не са необходими подобни фантастични обвинения. Съществува простицък стандартен асортимент от обвинения, от които за следователя е достатъчно да лепне едно-две като марки върху плик:

- дискредитиране на Вожда;
- отрицателно отношение към колхозното строителство;
- отрицателно отношение към Сталинската конституция;
- отрицателно отношение към (поредното) мероприятие на партията;
- симпатия към Троцки;
- симпатия към Съединените щати;
- и тъй нататък, и тъй нататък.

Лепването на такива марки с различна стойност е еднообразна работа, която не изисква никакво изкуство. Следователят се нуждае само от поредната жертва, за да не губи време. Такива жертви се набират от разпределените помежду оперативните работници райони, войскови части, транспортни отдели и учебни заведения. За да не си блъскат и чекистите главите, много навреме идват тук и доносите.

В борбата на хората помежду им в живота на свобода доносите са свръхоръжие, хикс лъчи: достатъчно е само да насочиш невидимия лъч срещу врага — и той е свален. Винаги безотказно. Не съм запомнил имена за подобните случаи, но смея да твърдя, че в затвора съм слушал много разкази за това как са се ползували от доносите в любовната борба: мъж се отървава от нежелания съпруг, жена премахва любовницата или любовницата жената, или любовницата отмъщава на любовника, задето не е могла да го отдели от семейството му.

Най-употребяваната от следователите марка е *десетият параграф* — контрареволуционна (преименувана в антисъветска) агитация. Ако потомците вземат да прелистят някога следствените и съдебните дела от Сталиново време, ще има да се чудят що за неуморни хитреци са били тези антисъветски агитатори. Те агитират с някоя игла или съдрана фуражка, с измиването на йода (вж. по-долу) или с неизпиране на бельото, с усмивка или с липсата на такава, с твърде изразителен или пък с твърде непроницаем поглед, с беззвучни

мисли в главата, със записани мисли в интимния си дневник, с любовни бележчици, с надписи в тоалетните. Те агитират на шосето, на селския път, при пожар, на пазара, в кухнята, на домашната трапеза по време на чая и в постелята на ухото. И само една непобедима формация като социализма може да устои пред такъв натиск на агитацията!

На Архипелага обичат да се шегуват, че не всички членове от Наказателния кодекс са *достъпни*. Някой и да иска да наруши закона за защита на социалистическата собственост, не ще има възможност да го направи. Друг, без да му мигне окото, би извършил парична злоупотреба, но никой не иска да го назначи за касиер. За да убиеш, трябва да имаш поне нож, за да притежаваш незаконно оръжие, трябва преди това да го намериш, съвкупяването с животни предполага наличието на домашни такива. Дори и самият 58-и член не е толкова леснодостъпен: как ще измениш на Родината по параграф „1–6“, ако не служиш в армията? Как ще се свържеш по параграф „4“ със световната буржоазия, ако живееш в Ханتي-Мансийск? Как ще подрониш държавната промишленост и транспорта по параграф „7“, ако работиш като бръснар? Ако не разполагаш дори с най-долнокачествен медицински автоклав, за да го вдигнеш във въздуха (инженер-химик Чудаков, 1948 г., „диверсия“)?

Но 10 параграф от 58-и член е *общодостъпен*. Той е достъпен и за престарелите старици, и за дванадесетгодишните ученици. Достъпен е за женените и ергените, за бременните и девствениците, за спортистите и сакатите, за пияниците и трезвениците, за зрящите и слепите, за притежаващите собствени леки коли и за просещите милостиня. Да си изпросиш 10-и параграф, може с еднакъв успех и през зимата, и през лятото, и в делничен, и в неделен ден, рано сутрин или късно вечер, на работа и вкъщи, на стълбището, в метрото, в девствената гора, в театралния антракт и по време на слънчево затъмнение.

Да се сравнява по общодостъпност с 10-и параграф може само 12-ият — *надонасяне* или „знаел — не казал“. Всички тези, както бе казано по-горе, могат да получат този параграф при същите условия, но облекчението е в това, че за целта не е необходимо да си отвориш дори устата, нито да прибегнеш до перото. Параграфът те настига

именно в твоето бездействие! А иначе срокът е същият: 10 години и 5 години лишаване от граждански права.

Разбира се, след войната 1-вият параграф на 58-и член — „измяна на Родината“, също не е труднодостъпен. Не само всички военнопленници, не само всички, преживели окупацията, имат право на него, но дори тези, които се бавят с евакуирането си от застрашените райони и по този начин издават намерението си да изменят на родината. (Професорът по математика Журавски молел за три места в самолета, за да излети от Ленинград: за жена си, за болната си балдъза и за себе си. Дават му две, без балдъзата. Той изпраща жена си и балдъзата, а сам остава. Властите не могат да изтълкуват тази постъпка иначе, освен като това, че професорът чака идването на немците. 58–1 чрез 19-и член, 10 години.)

В сравнение с нещастния шивач, с пазача на клуба, с глухонемия, с матроса или с ветлужеца ще ни се сторят този път напълно законно осъдени:

— естонецът Енселд, пристигнал в Ленинград от независима още Естония. Намират у него писмо на руски. До кого е? От кого е? „Аз съм честен човек, не мога да ви кажа.“ (Писмото е от В. Чернов до негови роднини.) Ах, мръсно, честен човек значи? Хайде тръгвай за Соловки!... У него поне писмо са намерили.

— Гиричевски. Баща на двама фронтови офицери, попада по време на войната по трудова мобилизация на торфени находища и там порицава голата рядка супа (така или иначе, порицава! Все пак си отваря устата!). Напълно заслужено получава за това 58–10, 10 години. (Умира, събирал дотогава картофените обелки от помийната яма в лагера. В мръсния му джоб намират фотография на единия му син, гърдите му окичени с ордени.)

— Нестеровски, учител по английски език. В *собствения си дом*, докато пият чай, разказва на жена си и нейната най-добра приятелка (но все пак разказва, действително!) колко осиромашал и гладен е приволжкия тил, откъдето току-що се е върнал. Най-добрата приятелка *напъхва* двамата съпрузи: него по 10-и параграф, нея — по 12-и, двамата по на десет години. (А жилището? Не знам, може би на приятелката?)

— Н. И. Рябинин. През 1941 г. при нашето отстъпване заявява направо гласно: трябваше по-малко песни да пеем — „не обидят ли ни,

няма да обидим, ала за обида ний не ще простим“. Ами че такъв подлец и да го убиеш е малко, а го осъждат само на десет години.

— Реунов и Третьухин, комунисти, взели да се тревожат, като че ли ги засърбяло дето не трябва, защо толкова дълго не се свиква конгресът на партията, уставът се нарушава (като че ли това е тяхна работа). Получават по десятка.

— Фаина Ефимовна Епщейн, потресена от престъпността на Троцки, пита на партийно събрание: „А защо са му дали да напусне СССР?“ (Като че ли партията трябва пред нея да се отчита. А и Йосиф Висарионович може би сам си е чукал главата от яд!) За този нелеп въпрос заслужено получава (и излежава) една след друга *три присъди*. (Макар че никой от следователите и прокурорите не може да ѝ обясни в какво е вината ѝ.)

А пролетарката Груша просто поражява с тежестта на престъпленията си. Двадесет и три години работи в стъкларска фабрика и никога съседите ѝ не забелязват в къщата ѝ икони. А малко преди идването на немците в тяхната местност тя окачва икони (просто е престанала да се бои, та нали са преследвали заради иконите?) и което особено е подчертало следствието по доноса на съседките — измила пода! (А немците така и не идват.) При това намира около къщата си красива немска листовка с картинка и я пъхва във вазичката върху скрина. И все пак нашият хуманен съд, като отчита пролетарския произход, дава на Груша *само*: 8 години лагер плюс три години лишаване от права. А мъжът ѝ през това време загива на фронта. А дъщеря ѝ учи в техникум, но *кадрите* не я оставят на мира. „Къде е майка ти?“ И момичето се отравя. (По-нататък от смъртта на дъщеря си тя никога не може да продължи да разказва — плаче и се отдръпва.)

А какво заслужава Геннадий Сорокин, студент от 3-ти курс в Челябинския педагогически институт, след като написва в литературното студентско списание (1946 г.) две собствени статии? Малка присъда, 10 години.

А за четене на Есенин? Ами че всички ние забравяме. А скоро ще вземат да ни обявят: „Не е имало такова нещо, Есенин винаги е бил почитан народен поет.“ Но Есенин беше контрареволуционен поет, а стиховете му — забранена литература. Срещу М. Я. Потапов в рязанската Държавна сигурност предявяват такова обвинение: „Как си

посмял да се възхищаваш (преди войната) от Есенин, след като Йосиф Висарионович казва, че най-добрият и талантливият е Маяковски? Ето че си издал своята антисъветска природа.“

И вече съвсем непоправим противник на съветския строй изглежда гражданският летец, вторият пилот на „Дъглас“. У него не само намират пълно събрание на съчиненията на Есенин, той не само разказва, че хората в Източна Прусия са си живели сито и охолно, докато не сме се появили ние, но на диспут в авиационната част влиза в публичен спор с Еренбург по повод на Германия. (Съдейки по тогавашната позиция на Еренбург, може да се досетим, че летецът е предлагал по-меко отношение към немците.) На диспут — и изведнъж публичен спор! Трибунал, 10 години и 5 след това без граждански права.

В мемоарите на Еренбург няма да намерите и следа от тези дребни събития. А и би могъл да не знае, че опонентът му е осъден. Тогава той му отговаря в съответствие с партийното гледище и сетне забравя. Еренбург пише, че сам бил „оцелял като на лотария“. Ех, лотарийната е била с проверени номера. Почнат ли да прибират приятелите около теб, значи навреме трябва да престанеш да им звъниш. Обърне ли си посоката колата, натам трябва да се обърнеш и ти. Омразата към немците нажежава до такава степен Еренбург, че дори Сталин го възпира. След като в края на живота си даваш сметка, че си помагал в утвърждаването на една лъжа, трябва не да се оправдаваш с мемоари, а със смела жертва към днешна дата.

И. Ф. Липай създава в своя район колхоз една година преди това да му бъде заповядано от началството — че и напълно доброволен колхоз! Та ще понесе ли подобна враждебна проява оперативният работник на ГПУ Овсянников? Не ми трябва твоето хубаво, прави моето лошо! Колхозът е обявен за кулашки, а самия Липай, като кулашки помагач, го помъкват по мочурищата...

Ф. В. Шаварин, работник, на партийно събрание споменава на глас за „завещанието на Ленин“. Не, вече по-страшно от това нищо не може да бъде, това е вече — заклет враг! Каквито зъби още е имал, на Колима ги загубва до един.

Та ето какви ужасни престъпници се срещат по 58-и член. А се срещат още и злехидни, с конспиративни уловки. Например Перец Герценберг, жител на Рига. Изведнъж се прехвърля да живее в Литовската социалистическа република и там се записва с полски произход. А всъщност е латвийски евреин. Кое е особено възмутителното тук: желанието да заблуди родната си държава. Следователно той е разчитал, че ще го пуснем в Полша, а оттам да се измъкне в Израел. Без тия номера, гълъбче, не ти се остава в Рига — ето ти ГУЛАГ. Измяна на Родината чрез намерение, 10 години.

А и какви потайни се срещат! През 1937 г. сред работниците от завод „Болшевик“ (Ленинград) се установява, че има бивши ученици от фабрично-заводските училища, които през 1929 г. са присъствували на събрание, на което е говорил Зиновиев. (Намира се и регистрацията на присъстващите, приложена към протокола.) И 8 години се спотайват, промъкват се в състава на пролетариата. Този път всички те са арестувани и разстреляни. По някакво си дело прибират и тримата братя Старостини, футболистите, двамата братя Знаменски, бегачите — не ги спасява и спортната им слава.

Маркс казва: „Държавата се самоосакатява, когато прави от гражданина престъпник.“^[2] И много трогателно обяснява как държавата трябва да вижда във всеки нарушител още и човека с гореща кръв, и войника, защитаващ отечеството, и члена на общината, и бащата на семейството, „чието съществуване е свещено“, и най-главно — гражданина. Но нашите юристи нямат време да четат Маркс, затова пък той, ако иска, нека почете нашите инструкции.

Ще възкликнат някои, че целият този списък е чудовищен! Абсурден! Че не е за вярване! Че Европа няма да повярва!

Европа, естествено, няма да повярва. Докато сама не полежи — няма да повярва. Тя повярва на гланцовите ни списания и нищо друго не побра в главата си.

А и ние преди петдесетина години за нищо на света не бихме повярвали. А и преди сто години не бихме повярвали.

* * *

В предишната Русия политическите и филистерите заемат двата противоположни полюса сред населението. Не е било възможно да се намерят по-изключващи се взаимно начини на живот и начини на мислене.

В СССР започват да третираат филистерите като „политически“.

И поради това политическите се изравняват с филистерите.

Половината от Архипелага е Петдесет и осми член. А политически няма... (Ако имаше навярно толкова много истински политически — тази власт отдавна да седи вече на *подсъдимата скамейка!*)

Под този Петдесет и осми член попада всеки, за когото не може да намерят веднага битов член. И тук царува невъобразима бъркотия и шарения.

Например един млад американец се оженва за съветска гражданка и е арестуван още през първата нощ, прекарана извън американското посолство (Морис Гершман). Или бившият сибирски партизанин Муравъов, известен с разправиите си над белите (отмъщавал за брат си) — от 1930 г. не излиза от ГПУ (започва се заради златото), загубва здравето си, зъбите си, разума си и дори фамилното си име (става — Фокс). Или уличеният в кражби съветски интендант, избягал от съдебно преследване в западната зона на Австрия, но там — ето ви насмешка! — не намерил поприще за себе си. Като тъп бюрократ той търси и там високо положение, но как да го постигне в едно общество, в което се съревновават таланти? Решава да се завърне в родината. Тук получава 25 по съвкупност — за злоупотреби и подозрение в шпионаж. Че и радостен е отгоре на всичко: свикнал е да диша този въздух!

Подобни примери има безчет. Зачисляването по Петдесет и осми е най-простият от начините да зачеркнеш човека, да го премахнеш бързо и завинаги.

А по този член прибират просто семействата, особено съпругите, Че-еСите. Сега се смята, че в ЧС прибират жените на крупните партийци, но този обичай съществува от по-рано, така ликвидират и дворянските семейства, и явно интеллигентските, и духовните лица. (И дори през 50-те години: историкът Х-цев за принципни грешки, допуснати в книгата му, получава 25 години. Но нали трябва да дадат и на жена му? Десятка. Но как да оставят така майката старица на 75 години и 16-годишната дъщеря? За недонасяне — и на тях. И пръсват четиримата по различни лагери без право на кореспонденция помежду им.)

Колкото повече мирни, тихи, стоящи далеч от политиката и дори неграмотни хора, колкото повече хора, заети преди ареста им само със собствения си бит, се включват в кръговрата на незаслуженото възмездие и смърт, толкова по-сив и нерешителен става Петдесет и осми, като загубва всякакъв и последен политически смисъл и се превръща в изгубено стадо от изгубени хора.

Но малко е да се каже *от какви* е Петдесет и осми, още по-важно е как го третират в лагера.

Тази публика от първите години на революцията е обсадена отвсякъде: чрез режима и формулировките на юристите.

Вземем ли заповедта на ВЧК № 10 от 8.1.1921 г., ще узнаем, че само работникът и селянинът не бива да се арестуват без основателни данни — а интелигентът, ще рече, може, ами например по антипатия. Ако послушаме Криленко на V конгрес на правистите през 1924 г., ще узнаем, че „относно осъдените от класово-враждебните елементи... превъзпитанието е безсилно и *безцелно*“. В началото на тридесетте години още веднъж ще ни напомнят, че съкращаването на тъмничния престой на класовочуждите елементи е десноопортюнистична практика. И също така „опортюнистично е да се смята, че в затвора всички са равни, че класовата борба като че ли се прекратява от момента на произнасяне на присъдата, след което класовият враг започва да се «поправя»“.^[3]

Ако съберем всичко заедно, ще се получи, че можем да ви затваряме без всякаква причина, да ви поправяме, е безцелно, в лагера

ще ви поставим в унижително положение и ще ви довършим там с класова борба.

Но как да разберем това — в лагера, че още и класова борба? Нали наистина като че ли всички арестанти са равни. Не, не бързайте, това е буржоазна представа! Тъкмо затова отнемат от Политическия член правото на осъдените по него да бъдат държани отделно от криминалните, та да тръснат този път на врата му тези криминални! (И това го изобретяват тъкмо хората, които в царските зандани проумяват силата на евентуалното политическо обединяване, на политическия протест и опасността ѝ за режима.)

А ето че и Ида Авербах ни идва навреме, нека ни разясни. „Работата по политическото възпитание и превъзпитание започва с класовото разслояване на затворниците“, „да се опрем на най-социално близките на пролетариата слоеве“^[4] (А кои са тези близки? — „бивши работници“, тоест да насъскваме *крадците* срещу тези по Петдесет и осми!)... „превъзпитанието е *невъзможно без разпалване на политически страсти*“.

Излиза, че когато отдаваха живота ни напълно във властта на крадците — това не е било произвол на ленивите ни началници в затъntenите лагучастъци, а е била високата Теория!

„Класово-диференциран подход към режима... непрекъснато административно въздействие върху класово-враждебните елементи“ — можете ли да си представите *непрекъснато административно въздействие* върху вас, докато изтърпявате безкрайното си наказание с изпокъсана ватенка и обронена глава?!

Все в същата забележителна книга четем дори списък на похватите за непоносими условия в лагера по отношение на Петдесет и осмия член. Това предполага не само лишаване от свиждания, пратки, кореспонденция, право на жалба, право на движение вътре (!) в лагера. Това предполага още създаване на отделни бригади от класово-чуждите, *поставянето им в по-трудни условия* (ще поясня от себе си: ощетяването им при измерване на извършените от тях работи), а когато не изпълнят нормата — това да бъде обявено за съпротива от страна на класовия враг. (Ето ви и колимските разстрели на цели бригади.) Това предполага и неофициални творчески съвети: кулаците и кулашките помагачи (тоест най-добрите в лагера селяни, които и насън виждат селската работа) — да не се изпращат на селскостопански работи! Това

предполага и да не се доверява на висококвалифицираните класово враждебни елементи (тоест на инженерите) никаква отговорна работа „без предварителна проверка“. (Но ще се намери ли в лагера някой толкова квалифициран, че да провери инженерите? Очевидно това ще е апашката лека кавалерия от КВЧ, нещо от рода на хунвейбините.) Този съвет е трудноизпълним на каналите — нали шлюзовете не се проектират сами, трасето само не се прокарва? Тогава Авербах просто умолява: нека поне шест месеца след пристигането им в лагера специалистите да бъдат изпращани на общите работи! (А за смъртта това е напълно достатъчно.) Един вид тогава, поставени в условията на живот не в интелгентската привилегирована барака, те ще изпитат „въздействието на колектива“, „контрареволуционерите се убеждават, че масите са против тях и ги презират“.

И колко удобно е да владееш класовата идеология, за да обръщаш наопаки всичко, което става. Някой назначил „бившите“ и интелгентите на нагаждачески постове? Значи така той „изпраща на най-тежката работа лагерниците от средата на трудещите се“. Ако в инвентарното помещение работи някой бивш офицер и екипировката не стига — значи, че той „съзнателно отказва“. Ако някой каже на престараващите се: „Останалите не могат след вас“ — значи, че той е класов враг! Ако някой рецидивист се напие или избяга, или открадне — разясняват му, че няма вина, че класовият враг го е напил или подучил да избяга, или накарал да открадне (интелгентът подучил крадеца да открадне! — това се пише напълно сериозно през 1936 г.). А ако самият „чужд елемент дава добри производствени показатели“ — това той „прави с цел да се замаскира“!

Кръгът се затваря. Дали ще работиш, или не, дали ще ни обичаш, или не — ние те ненавиждаме и ще те унищожим с апашките ръце!

Пьотър Николаевич Птицин (лежал по 58-и) въздъхва: „А всъщност истинските престъпници са неспособни за истински труд. И тъкмо невинният човек се отдава изцяло, до последния си дъх. Ето ви драмата: врагът на народа е приятел на народа.“

Но не е изтребвала твоята жертва.

„Невинният човек“! — ето главното усещане за този ерзац на политическите, вкаран в лагерите. Навярно това е небивало събитие в световната история на затворите: когато *милионите* арестанти

съзнават, че са прави, всички са прави и никой не е виновен. (С Достоевски лежи в каторгата *един-единствен* невинен!)

Обаче тези тълпи от случайни хора, запратени зад телените мрежи не по закономерността на убежденията, а по волята на съдбата, ни най-малко не укрепват от съзнанието за своята правота — напротив, нелепостта на положението им ги угнетява много повече. Те се държат повече за предишния си бит, отколкото за никакви убеждения, и ни най-малко не проявяват готовност за жертва, за единство, за боен дух. Още в затворите те на цели килии се оставят да бъдат малтретирани от двама-трима сополиви рецидивисти. И докато стигнат до лагерите, те са вече напълно разнебитени хора, готови да превиват гръб под тоягата на нарядника и апаша, под юмрука на бригадира, способни единствено да усвоят лагерната философия (разединеност, всеки за себе си и взаимно мамене) и лагерния език.

Попаднала в общ лагер през 1938 г., Е. Олицка наблюдава изненадана с очите на социалистка, добре познаваща Соловки и изолаторите, тези по Петдесет и осми член. Някога, както тя е запомнила, политическите са делели всичко помежду си, а сега всеки живее и дъвче за себе си и дори „политическите“ търгуват с вещите и дажбите си!...

Политическа измет — ето как нарича тях (нас) Анна Скрипникова. Тя още през 1925 г. изпитва на гърба си този урок: обръща се към следователя с протест, че началникът на Лубянка влачи съкилийничките ѝ за косите. Следователят се разсмива и я пита: „А вас също ли ви влачи за косите?“ — „Не, но моите другарки!“ И тогава той внушително възкликва: „Ах, колко страшно, че протестирате! *Оставете тези руски интелегентски ненужни маниери! Те са остарели. Грижете се само за себе си!* — иначе много ще си патите.“

А тъкмо това е апашкият принцип: теб не те ли бързкат — не пици! Лубянският следовател от 1925 г. вече е изповядвал философията на рецидивиста!

Така че на въпроса, толкова необичаен за ухото на образованата публика: „Може ли политическият да открадне?“ — ние ще отговорим пак с въпрос: „А защо да не може?“

„А може ли да направи донос?“ — „А с какво е по-лош от другите?“

И когато по повод на „Иван Денисович“ ми възразяват наивно: как така политическите при вас се изразяват на апашки жаргон? — аз отговарям: а ако на Архипелага друг език не съществува? Нима политическата паплач може да противопостави на криминалната паплач свой език?

На тях им се набива в главите, че те са също криминални, най-тежките измежду криминалните, а не криминалните у нас дори в затворите не ги пращат!

Пречупват гръбнака на Петдесет и осми — и няма повече политически. Тях ги вливат в свинската помия на Архипелага, като ги пращат да умрат на работа и им набиват в ушите лагерната лъжа, че всеки за всеки е враг!

Има такава пословица: настигне ли те гладът, гласът ти ще се появи. Но у нас, у нашите туземци, не се появява. Дори от глад.

А всъщност колко малко, колко малко им трябва, за да се спасят! Само: да не треперят над живота си, който и така е вече погубен, и да се сплотят.

Това съумяват да направят понякога цели чуждестранни групи, например японците. През 1947 г. в Ревучий, наказателен лагпункт на Красноярските лагери, докарват около четиридесет японски офицери, така наречените „военни престъпници“ (макар че трудно е да се измисли с какво са се провинили пред нас). Случват се силни студове. Сечта в гората е непосилна дори за руснаците. *Отрицаловката*^[5] бързо смъква дрехите на тоз-онзи, няколко пъти отмъква и таблата с хляба им. Японците в недоумение очакват намесата на началството, но началството, естествено, не обръща никакво внимание. Тогава техният бригадир полковник Кондо с двама офицери, старши по звание, влиза вечерта в кабинета на началника на лагпункта и го предупреждава (всички прекрасно са говорили на руски), че ако не бъде прекратен произволът с тях, то сутринта на следващия ден двама офицери, изявили желание, ще си направят харакири. И това ще е само началото. Началникът на лагпункта (дръвникът Егоров, бивш комисар на полк) веднага съобразява, че този път може да си изпати. Две денонощия японската бригада не я изкарват на работа, хранят я нормално, накрая я преместват от наказателния лагпункт.

Колко малко нещо е необходимо за борбата и победата — *стига* да не трепериш над живота си! Над и така пропадналия си живот.

Но като го попълват постоянно с рецидивисти и битоваци, никога не оставят нашия Петдесет и осми сам — за да не се вгледат хората в очите си и да не осъзнаят изведнъж *кои* са всъщност. А светлите глави, горещите уста и твърдите сърца, които биха могли да станат тъмнични и лагерни водачи — тях отдавна по специалните знаци върху делата им са ги отделили, запушили са устата им, натикали са ги в изолаторите, разстреляли са ги из мазетата.

* * *

Според характерната обаче особеност на живота, установена още в учението на Дао, трябва да очакваме, че когато няма да има повече политически, тъкмо тогава те ще се появят.

Рискувам този път да твърдя, че в съветско време има не само истински политически, но че:

1. Те са *повече*, отколкото през царско време, и
2. Те проявяват *много повече* издръжливост и мъжество, отколкото предишните революционери.

Това ще се стори в противоречие с предидущото, но — не. Политическите в царска Русия са в много изгодно положение, те са твърде на показ — с моментално реагиране в обществото и пресата. Вече можахме да видим (Първа част, 12 глава), че в Съветска Русия на социалистите е несравнимо по-трудно.

Но политически са вече не само социалистите. Само че лиснати с чебъри в петнадесетмилионния океан от криминални, те остават невидими и нечути сред нас. Те са неми. По-неми от всички останали. Рибите са техният образ.

Рибите, символът на древните християни. И християните са техният главен отряд. Чепати, полуграмотни, неумеещи да държат реч от трибуната, нито да напишат конспиративно възвание (а на тях според вярата им това не е и нужно), те отиват в лагерите на изтезание и смърт — само и само да не се откажат от вярата си! Те добре знаят за какво отбиват наказание и са непоколебими в своите убеждения! Те са единствените може би, върху които ни най-малко не действа лагерната философия и които не усвояват лагерния език. Те ли не са политически? И най-малко те могат да бъдат наречени паплач.

И жените сред тях са особено много. Дао казва: когато се руши вярата, тогава се появяват истински вярващите. Покрай просветените подигравки над православните свещеници, мяукането на комсомолците във великденската нощ и свиркането на рецидивистите на етапите ние не можахме да видим, че грешната православна църква отглежда все пак дъщери, достойни за първите векове на християнството — сестри на онези, които са били хвърляни върху арената на лъвовете.

Християните са неизброими, етапи и некрополи, етапи и некрополи — кой ще пресметне тези милиони? Те загиват неизвестни, подобно на свещта, пръскайки светлина само близо около себе си. Това са най-добрите християни на Русия. Всички лоши трепват, отричат се или се изпокриват.

Та тези ли не са *повече*? Кога царска Русия е познавала толкова много политически? Че тя и да смята не е умеела с десетки хиляди. Но задушаването е задвижено толкова чисто, без всякакви свидетели, че рядко достига до нас разказ за едно или друго.

Архиерей Преображенски (лице на Толстой, посивяла брада). Затвор — заточение — лагер, затвор — заточение — лагер (Големият Пасианс). След толкова дългогодишни митарства е извикан през 1943 г. на Лубянка (по пътя дотам криминалните му смъкват калимавката). Предлагат му да влезе в Синода. След толкова години няма ли да си разреши да отдъхне малко от затвора? Не, не се съгласява: това не е чист Синод, не е чиста църква. И отново в лагер.

Ами Валентин Феликсович Войно-Ясенецки (1877–1961), епископ Лука и автор на знаменитата „Гнойна хирургия“? Навярно все някога неговото животоописание ще бъде съставено и не му е мястото да пишем тук за него. Този човек притежава таланти в излишък. Преди революцията влиза с конкурс в Художествената академия, но я оставя, за да служи по-добре на човечеството — като лекар. Във военните болници през Първата световна война се проявява като изкусен учен лекар, след революцията ръководи ташкентската клиника, доста популярна в цяла Средна Азия. Пред него се разкрива безпрепятствена кариера, каквато и правят нашите съвременни преуспяващи знаменитости, но Войно-Ясенецки чувства, че служенето му на хората не е достатъчно, и приема свещенически сан. Закача в операционната икона и чете на студентите лекции в расо с нагръден

кръст (1921 г.). Още патриарх Тихон успява да го назначи за ташкентски епископ. През 20-те години Войно-Ясенецки е заточен в Туруханския край, с помощта на много ходатайства е върнат, но лекарската му катедра и неговата епархия са вече заети от други. Практикува частно (с табелка на вратата „епископ Лука“), болните се трупат на тълпи (и кожените куртки тайно), а излишните средства раздава на бедните.

Интересен е поводът за отстраняването му. Изпратен е на второ заточение (1930 г., Архангелск) не по 58-и член, а „за подстрекателство към убийство“ (една глупава история, според която уж влияел върху жената и тъщата на самоубилия се физиолог Михайловски, който вече в умопомрачено състояние вкарва някакви разтвори в труповете им, за да спре разлагането им, а вестниците разтръбят „триумф на съветската наука“ и ръкотворно „възкресяване“). Този административен похват ни кара още по-малко формално да погледнем на това кои са всъщност истинските политически. Ако не борба с режима, най-малко противопоставяне на него в нравствен или житейски план — ето главния признак. А лепването на „члена“ не говори за нищо. (Много от синовете на разкулачените получават членове като за крадци, но се проявяват в лагерите като истински политически.)

В архангелското си заточение Войно-Ясенецки разработва нов метод за лекуване на гнойни рани. Извикват го в Ленинград и Киров го уговаря да се откаже от сана си, след което ще му предоставят институт. Но упоритият епископ не се съгласява дори да му отпечатаат книгата без посочване на сана му в скобки. Така без институт и без книгата си той завършва заточението си през 1933 г., завръща се в Ташкент и там получава трето заточение в Красноярския край. От началото на войната работи в сибирски военни болници, прилага своя метод за лекуване на гнойните рани — и това му спечелва Сталинската награда. Той се съгласява да я приеме само с пълните си епископски одежди! (На въпросите за неговата биография днес на студентите от медицинските институти се отговаря: „За него няма никаква литература.“)

А инженерите? Малко ли от тях, неподписали глупашките и гнусни признания във вредителство, са пръснати и разстреляни? И като някаква звезда блести сред тях Пьотър Акимович Палчински

(1875–1929)! Той е инженер и учен с поразителна широта на интересите си. Випусник (1900 г.) на Минния институт, забележителен минен инженер, той, както виждаме от списъка на неговите трудове, изучава и оставя трудове по общите въпроси на икономическото развитие, за колебанията на промишлените цени, за експорта на въглищата, за оборудването и работата на търговските пристанища в Европа и за икономическите проблеми в пристанищното стопанство, за техниката на безопасността в Германия, за концентрацията в германската и английската минна промишленост, за минната икономика, за възстановяването и развитието на промишлеността на строителните материали в СССР, за общата подготовка на инженерите във висшите училища и освен това трудове по същинското минно дело, описването на отделни райони и отделни находища (а и още не всички негови трудове са ни известни сега). Както Войно-Ясенецки в медицината, така не би познал нещастията и Палчински в своето инженерно поприще; но както първият не може да не съдействува на вярата, така и този не може да не се намеси в политиката. Още като студент в Минния институт Палчински е смятан от жандармите за „водач на движение“, през 1900 г. председателствува студентски сбор. Вече като инженер през 1905 г. в Иркутск заема видно място в революционните вълнения и е осъден на каторжни работи по „делото за Иркутската република“. Успява да избяга и да замине за Европа. През годините на емиграцията се усъвършенствува по няколко инженерни профила, изучава европейската техника и икономика, но не престава да се интересува и от програмата на народните издания „за внедряване на анархистки идеи сред масите“. През 1913 г., амнистиран и вече върнал се в Русия, той пише на Кропоткин: „Като програма за своята дейност в Русия аз поставих... навсякъде, където съм в състояние, да взема участие в развитието на производителните сили на страната изобщо и в развитието на обществената самодейност в най-широкия смисъл на тази дума“.^[6] Още при първото му обхождане на големите руски центрове му предлагат в надпревара да се балотира за управител на работите в Съвета на конгреса на минните работници, предлагат му „блестящи директорски места в Донбас“, консултантски постове при банките, изнасяне на лекции в Минния институт, поста директор на Минния

департамент. Малко са в Русия хората с подобна енергия и подобни широки познания.

И каква съдба го очаква по-нататък? Вече бе казано (Първа част, десета глава), че той става през войната заместник-председател на Военнопромишления комитет, а след Февруарската революция — заместник-министър на търговията и промишлеността. Очевидно като най-енергичен измежду членовете на безволното Временно правителство Палчински известно време е дори генерал-губернатор на Петроград през октомврийските дни — началник отбраната на Зимния дворец. Незабавно го затварят в Петропавловската крепост, държат го там 4 месеца и го пускат на свобода. През юни 1918 г. отново е арестуван, без да му се предявява каквото и да е обвинение. На 6 септември 1918 г. е включен в списъка на 122-мата видни заложници („ако... бъде убит макар само още един от съветските работници, долуизброените заложници ще бъдат разстреляни“, ПетроЧК, председател Г. Бокий, секретар А. Иоселевич^[7]). Не го разстрелват обаче, а в края на 1918 г. дори го освобождават след сконфузващата намеса на швейцарския социалдемократ Карл Моор (изумен какви хора съсипваме по затворите). От 1920 г. е професор в Минния институт, навестява и Кропоткин в Дмитрово, след скоропостижната му смърт създава комитет по (неудалото му се) увековечаване на неговата памет — и не след дълго, дали за това, или не, отново е затворен. В архива е запазен любопитен документ за освобождаването на Палчински от този трети съветски арест — писмо до московския Ревтрибунал от 16 януари 1922 г.:

„Предвид това, че постоянният консултант на Плановата комисия П. А. Палчински на 18 януари т.г. в три часа следобед ще докладва в Южбюро по въпроса за възстановяването на южната металургия, имаща особено важно значение в настоящия момент, президиумът на Държавната планова комисия моли Ревтрибунала да освободи др. Палчински към посочения по-горе час, за да изпълни възложеното му поръчение.

Пред. на Дър. планова комисия Кржижановски“^[8]

Моли (и доста безправно). И само защото южната металургия е от „особено важно значение в настоящия момент“... и само — „за да изпълни поръчението“, а после — правете го каквото щете, върнете го обратно в килията.

Не, на Палчински му дават да поработи още над възстановяването на минния рудодобив в СССР. След героично държане от негова страна в затвора бива разстрелян без съд едва през 1929 г.

Трябва съвсем да не обичаш собствената си страна, трябва да ѝ бъдеш съвсем чужд, за да разстрелваш гордостта на нацията — нейните концентрирани знания, енергия и талант!

А не се ли постъпва по същия начин и 12 години по-късно с Николай Иванович Вавилов? Нима Вавилов не е истински политически (по горчива принуда)? За 11 месеца следствие изтърпява 400 разпита. И на съда (9 юли 1941 г.) не признава обвиненията!

А хидротехникът професор Родионов е без никаква световна слава (за него разказва Витковски). Попаднал в затвора, той *отказва* да работи по специалността си — макар това да е най-лекият за него път. И шие обувки. Нима той не е истински политически? Бил е мирен хидротехник, не се е готвел за борба, но след като се възпротивява на своите тъмничари в името на убежденията си — нима не е истински политически? Каква още партийна книжка му трябва?

Както внезапно някоя звезда увеличава стотици пъти яркостта си, преди да угасне, така и някой човек, без склонност да бъде политически, може да лумне с кратка силна светлина в затвора и да загине за нея. Обикновено не узнаваме за тези случаи. Понякога научаваме за тях от свидетели. Понякога се натъкваме на избеляла бележчица и по нея може да правим само предположения:

Яков Ефимович Почгар, род, 1887 г., безпартиен, лекар. От началото на войната — на 45-а авиобаза на Черноморския флот. Първата присъда на Военния трибунал на Севастополската база (от 17 ноември 1947 г.) е пет години трудово-изправителен лагер. На пръв поглед дори благополучно. Но какво е това? На 22 ноември — втора присъда: разстрел. И на 27 ноември е разстрелян. Какво е станало в съдбоносните пет дни между 17-и и 22-ри? Дали не е пламнал като звезда? Или просто съдиите са се сетили, че са му дали малко? (По

първото дело сега вече той е реабилитиран. Значи, ако не беше второто?...)

А троцкистите? Чистокръвни политически, това не може да им се оспори.

(Тук ми крещят! Звънят ми с камбанката: станете да говорите! За единствените политически! — за несъкрушимите комунисти, които и в лагера продължават да вярват свято... — добре, ще им посветим специално следващата глава.)

Някога историците ще изследват: от кой момент у нас потича струйката на *политическата младеж*! Струва ми се, че от 1943–1944 г. (нямам предвид младежта на социалистите и троцкистите). Младежи, почти ученици (да си спомним „демократическата партия“ от 1944 г.), изведнъж замислят да търсят платформа, отделна от тази, която усилено им се предлага, с която им дотягат до втръсване. Е, как трябва още да ги наречем?

Само че ние нищо не знаем за тях и няма да узнаем.

А ако 22-годишният Аркадий Белинков влиза в затвора заради първия си роман „Черновата на чувствата“ (1943 г.), неотпечатан, естествено, а след това в лагера пише отново (но на ръба между живота и смъртта се доверява на доносчика Кермайер и получава нова присъда) — нима ще му откажем правото да се нарече политически?

През 1950 г. студентите от ленинградския техникум по механика създават партия с програма и устав. Мнозина са разстреляни. За това разказва Арон Левин, осъден на 25 години. И това е всичко. Поредният километричен камък.

А това, че на нашите съвременни политически са необходими къде повече издръжливост и мъжество, отколкото на предишните революционери, не се нуждае и от доказателства. Някога за по-сериозни действия са присъждали леки наказания и на революционерите не е било толкова необходимо да бъдат смели: в случай на провал те са рискували само себе си (не и семействата си!) и дори не главите си, а краткосрочна присъда.

Какво е било преди революцията да разлепиш позиви? Развлечение, да гониш все едно гълъби, ще те затворят — няма и за три месеца. Но когато пет момчета от групата на Владимир Гершуни пишат позивите: „Нашето правителство се компрометира“ — за това е

необходима едва ли не същата решителност, както и на петте момчета от групата на Александър Улянов за покушението срещу царя.

И как всичко това се саморазгаря, как се пробужда от само себе си! В град Ленинск-Кузнецк има една-единствена мъжка гимназия. От девети клас пет момчета (Миша Бакст, техен комсорг; Толя Тарантин, също комсомолски активист; Велвел Рейхтман, Николай Конев и Юрий Аниканов) се прощават с детската си безгрижност. Те не въздишат по момичета, нито се увличат от нови танци, а се вглеждат в невежеството и пиянството в своя град и се ровят, и прелистват своя учебник по история, като се мъчат да свържат някак, да съпоставят нещата. При преминаването им в десети клас, малко преди изборите за местни съвети (1950 г.), те написват с печатни букви първия си (и последен) наивен позив:

„Чуй, работнико! Нима водиш живота, за който се бориха и умираха нашите дядовци, бащи и братя? Ние работим — а получаваме мизерни грошове, че и тях ни ги присвояват... Прочети и помисли за своя живот...”

Самите те също само мислят — и затова не призовават към нищо. (Предвиждали са цикъл от такива позиви, както и саморъчно направен хектограф за разпространяването им.)

Разлепвали са ги така: тръгват през нощта из града в група, един налепва четири хлебни топченца, следващият — позива върху тях.

В ранна пролет в класа им влиза някакъв нов педагог и им дава... да запълнят анкети с печатен почерк^[9]. Директорът моли да не ги арестуват до края на учебната година. Вече под следствие, момчетата най-много от всичко съжालяват, че няма да ги има на собствената им абитуриентска вечер. „Кой ви е ръководителят, говорете!“ (Гебистите не могат да повярват, че у момчетата е могла да заговори простата съвест — този случай е невероятен, ами че животът им е даден само веднъж, за какво да се *замислят*?) Карцери, нощни разпити, стоене на крака. Закрито (разбира се) заседание на Областния съд. (Съдията се казва Пушкин, скоро го осъждат за рушвети.) Жалки защитници, объркани заседатели, суров прокурор на име Трутнев (!)^[10]. Всички на по 8 и 10 години и всички, едва седемнадесетгодишни — в Спецлагерите.

Не, права е старата пословица: смелия го търси в затвора, глупавия — сред заместник-командирите по политическата част!

Пиша за безсловесна Русия и затова почти не споменавам за троцкистите: те всички са образовани и които са имали късмет да оцелеят, вече са приготвили вероятно подробно мемоари и ще опишат своята драматична епопея по-пълно и по-точно, отколкото бих могъл аз да сторя това.

Но някои неща за обща картина.

Те водят редовна конспиративна борба в края на 20-те години с използването на целия опит на предишните революционери, само че ГПУ, изпречило се насреща им, не е толкова непохватно, както царската тайна полиция. Не знам дали са очаквали тоталната гибел, която им определя Сталин, или са се надявали, че всичко ще завърши като на шега и с помиряване. Във всеки случай те са мъжествени хора. (Страхувам се впрочем, че ако бяха дошли на власт, щяха да ни сервират не по-малко страшно безумие от това на Сталин.) Ще отбележим, че и през 30-те години, когато ножът опира вече до шията им, те смятат за себе си всеки контакт със социалистите като измяна и позор и поради това се държат в изолаторите отчуждено, дори не допускат чрез тях да се предава тъмничната поща на социалистите (те се смятат за ленинци). Жената на И. Н. Смирнов (вече след като го разстрелват) избягва да контактува със социалисти, „за да не види това надзорът“ (тоест очите на компартията)!

Създава се впечатление (но не настоявам), че в тяхната политическа „борба“ в лагерните условия има излишно суетене, което ѝ придава оттенък на трагичен комизъм. В конските вагони на ешелоните от Москва до Колима те се договарят „за нелегални връзки и пароли“ — а тях ги пръсват по различни лагпунктове и различни бригади.

Ето например бригадата на КРТД, честно заслужила производствената си дажба, внезапно е преобразувана в наказателна. Как да постъпят? „Добре законспирираната ядка“ обсъжда положението. Да обявят стачка? Но това би означавало да се хванат на провокацията. Искат да ни провокират, а ние — ние гордо ще идем на работа и без полагаемата ни се дажба! Ще идем и ще работим по нормите на наказателната бригада. (Това е 37-а година и в бригадата

има не само „чисти“ троцкисти, но и зачислени като троцкисти „чисти“ правоверни, които са подали заявления до ЦК на името на другаря Сталин, до НКВД на името на другаря Ежов, в ЦИК на името на другаря Калинин, до генералната прокуратура и за тях е крайно нежелателно да влизат този път в конфликт с лагерното началство, от което ще зависят съпровождащите ги характеристики.

На мината Утиний те се готвят за XX годишнина от Октомври.

Подбират черни парцали или пък с дървени въглища боядисват в черно белите. Сутринта на 7 ноември имат намерението да окачат по всички палатки черни траурни знамена, а на развода да запеят „Интернационала“, заловени здраво за ръце, и да не пуснат в редиците си конвоите и надзирателите. Да го изпеят до края въпреки всичко! След което за нищо на света да не излизат от зоната на работа! Да издигат лозунгите: „Долу фашизмът!“, „Да живее ленинизмът!“, „Да живее Великата октомврийска социалистическа революция!“

В този замисъл е примесен някакъв болезнен ентусиазъм, някаква безплодност, изглеждаща смешна...

Впрочем някой *донася* за тях или от тях и ги откарват до един предния ден — на 6 ноември, в мина Юбилейна и там ги изолират, докато трае празникът. В затворените си палатки (които е забранено да напускат) те пеят „Интернационала“, а през това време работягите на Юбилейна излизат на работа. (А и сред пеещите настъпва разцепление: тук има и несправедливо затворени комунисти, те се отдръпват настрани, не пеят „Интернационала“, като демонстрират с мълчанието си своята правоверност.)

„След като ни държат зад решетките, значи все още нещо струваме“ — утешава се Александър Боярчиков. Чиста заблуда. А кого не държат?...

Най-голямото постижение на троцкистите в лагерната борба е тяхната гладна стачка по цялата воркутска линия на лагерите. (Преди това някъде още на Колима, струва ми се, има една 100-дневна: настояват лагерите да им бъдат заменени с принудително заселване и удържат *победа* — обещават им това, те прекъсват гладната си стачка, след което ги пръсват по различни лагери и постепенно ги унищожават.) Сведенията, които имам за воркутската стачка, са противоречиви. Било е приблизително така.

Започнала е на 27 октомври 1936 г. и продължава 132 дни (хранят ги изкуствено, но те не прекратяват гладуването). Няколко души умират от глад. Исканията им са:

— политическите да бъдат отделени от криминалните;^[11]

— осемчасов работен ден;

— да се възстанови политдажбата (тоест добавъчната храна в сравнение с останалите, това вече — само за тях), храната да не зависи от изработеното;

— ликвидиране на Специалното съвещание, анулиране на неговите присъди.

Хранят ги през сонда, а сетне пускат по лагера слух, че захарта и маслото са свършили, „защото са изразходвани за троцкистите“ — похват, достоен за сините фуражки! През март 1937 г. се получава телеграма от Москва: исканията на гладуващите да бъдат приети изцяло! Гладуването се прекратява. Ала как биха могли в безпомощното си положение на лагерници да наложат изпълнението на исканията си? Измамват ги — не изпълняват нито едно. (На Запад човек не би повярвал, нито би могъл да проумее как е възможно така да се постъпи. А при комунистите е така.) Напротив, всички участници в гладната стачка минават през отделите на ЧК и им се предявява обвинение в продължаване на контрареволуционната дейност.

Великият бухал вече обмисля в Кремъл своята разправа с тях.

Малко по-късно във Воркута в 8-а мина обявяват още по-голяма гладна стачка (а е възможно да е част от предишната). В нея участвуват 170 човека, някои от тях са известни поименно: отговорникът на стачката Михаил Шапиро, бивш работник в Харковския ВЕФ^[12], Дмитрий Куриневски от киевския областен комитет на комсомола; Иванов — бивш командир на ескадра патрулни кораби в Балтийския флот; Орлов-Каменецки; Михаил Андреевич; Полевой-Генкин; В. В. Верап, редактор на тбилиската „Заря на Изтока“; Сократ Геверкян, секретар на ЦК на Армения; Григорий Золотников, професор по история; неговата жена.

Ядрото на гладуващите се състои от 60 души, лежали през 1927–1928 г. заедно във Верхнеуралския изолатор. Голяма неочакваност — приятна за гладуващите и неприятна за началството, е присъединяването към стачкуващите и на двадесет апаши начело с главатаря им по прякор *Москва* (в същия лагер станал известен с

нощната си простъпка: промъква се в кабинета на началник-лагера и се изхожда върху бюрото му. За нашего брата — разстрел, за него — порицание: навярно класовият враг го е подучил?). Тези двадесет криминални само огорчават началството, а на „гладуващия актив“ на социално чуждите началникът на оперчекисткия отдел на Воркутлаг Узков казва подигравателно:

— Да не си въобразявате, че Европа ще научи за вашата стачка? Плюли сме на вашата Европа!

И е прав. Но социално близките бандити не бива да бъдат нито бити, нито оставени да умрат. Впрочем някъде по средата на гладуването се добират до тяхното лумпен-пролетарско съзнание, те се отдръпват и главатарят им Москва обяснява по лагерното радио, че е бил подведен от троцкистите.

След всичко това съдбата на останалите е разстрел. Те сами със своята гладна стачка подават заявката и списъка си за него.

Не, има истински политически. И то много. И то жертвени.

Ала защо така нищожни са резултатите от тяхното противопоставяне? Защо не оставят след себе си дори най-леки мехури върху повърхността?

Ще научим и това. По-късно.

[1] Изтъкнат съветски пианист. — Б.пр. ↑

[2] Маркс и Енгелс. Собр. соч., т.1, стр. 233, изд. 1928 г. — Б.а. ↑

[3] Сборник „От тюрем...“, стр. 384. — Б.а. ↑

[4] И. Авербах. „От преступления к труду“, сгр. 35. — Б.а. ↑

[5] Отрицаловка: отричане на всичко, което изисква началството — и режима, и работата. Обикновено това е силно ядро на рецидивистите. — Б.а. ↑

[6] Письмо Кропоткину 20. 2. 1913, ЦГАОР, ф. 1129, оп. 2, ед. хр. 1936. — Б.а. ↑

[7] „Петроградская правда“, 6. 9. 1918, Лг 193. — Б.а. ↑

[8] ЦГАОР, ф. 3348, ед. хр. 167, лист 32. — Б.а. ↑

[9] Издава ги Фьодор Полотняншиков, по-късно парторг на полисаевската мина. Страната трябва да знае своите доносници. — Б.а. ↑

[10] От трутень — търтей (рус). — Б.пр. ↑

[11] Дали са включвали в течи политически останалия Петдесет и осми освен себе си? Вероятно ме: не биха моми да притаят за свои братя каерите, след като отхвърлят дори социалистите! — Б.а. ↑

[12] Аналог на Латвийския електротехнически завод в Рига (VEF). — Б.пр ↑

ЕДИНАДЕСЕТА ГЛАВА ДОБРОНАМЕРЕНИТЕ

Но дочувам възмутени гласове. Търпението на другарите се е изчерпало! Затръшват книгата ми, захвърлят я, заплюват я:

— В края на краищата това е наглост! Клевета! Къде е взел да търси истинските политически? За кого пише? За някакви си попове, за технократи, за някакви сополанковци ученици... А истинските политически сме ние! Ние, непоколебимите! Ние, ортодоксалните, кристалните (Оруел ги нарича добромисляни). Ние, които и в лагерите останахме докрай предани на единствено верния...

И наистина, ако трябва да съдим по нашия печат — единствено вие изобщо сте лежали. Единствено вие сте страдали. А и само за вас е разрешено да се пише. Е, хайде сега.

Ще се съгласи ли читателят с такъв един критерий: политзатворници са тези, които знаят за какво лежат и остават твърди в убежденията си?

Ако се съгласи, ето и отговора: нашите непоколебими, които въпреки арестуването им остават предани на единствено верния и т.н., са твърди в своите убеждения, но не знаят за какво лежат! И затова не могат да бъдат смятани за политзатворници.

Ако моят критерий не е добър, да вземем критерия на Анна Скрипникова. По време на своите пет присъди тя е имала време да го обмисли. А той е: „Политически затворник е онзи, който би получил свободата си срещу отказ от своите убеждения. Който няма такива убеждения, е политически шарлатанин.“

Не е лош критерий според мен. Той включва преследваните за идеология във всички времена, всички революционери, включително „монахините“, архиерей Преображенски, инженер Палчински, а ето че правоверните остават извън тази категория. Защото: къде са убежденията, от които ги принуждават да се отрекат?

Няма ги. Значи правоверните, макар това да е обидно да се произнесе, подобно на шивача, на глухонемия и пазача на клуба

попадат в разряда на безпомощните, неразбираем жертви. Но — с превзетост.

Да бъдем точни и да определим предмета. За какво ще говорим в тази глава?

Дали за всички, които въпреки затвора, издевателското следствие, незаслужената присъда и след това унищожавания лагерен живот — въпреки всичко това са запазили комунистическото си съзнание?

Не, не за всички. Сред тях има хора, за които тази комунистическа вяра е била вътрешна, понякога единствен смисъл на оставащия живот, но:

— не са се ръководили от нея за „партийното“ си отношение към своите другари в затвора, не са им крещели в килиите и бараките, че са затворени „правилно“ (а аз, един вид, неправилно);

— не са бързали да заявят на гражданина началник (и на оперативния работник) „аз съм комунист“, не са използвали тази формула за оцеляване в лагера;

— сега, когато говорят за миналото, не виждат главния и единствения произвол на лагерите в това, че са били затворени комунисти, без да ги интересуват останалите.

С една дума, именно тези, за които комунистическите убеждения са нещо интимно, а не са непрекъснато на езика им. Може да мислят някои, че това е индивидуално свойство, но не: такива хора обикновено не заемат високи постове в живота на свобода, а в лагера са прости работяги.

Да вземем например Авенир Борисов, селски учител: „Спомнете си нашата младост (аз съм 1912-и набор), когато за нас връх на блаженството бе зелената униформа от грубо сукно на „юнгшурмовците“ с ремък и портупей, когато презирахме парите, всичко лично и бяхме готови *да се заловим с всичко, което пожелаят от нас*^[1]. В комсомола съм от тринадесетгодишна възраст. И ето че когато бях едва на двадесет и четири години, органите на НКВД ми предявиха едва ли не всички параграфи на 58-и член.“ (По-нататък ще узнаем как се държи на свобода този достоен човек.)

Или Борис Михайлович Виноградов, с когото имах случая да лежа. На младини бил машинист (не за една година, както са говедари

някои депутати), след рабфака и института става инженер в железниците (и не веднага на партийна работа, както пак става често), добър инженер (като затворник поема сложните газодинамични сметки на турбината на радиоактивен двигател). Но през 1941 г. наистина става парторг на МИИТ^[2]. Звъни през паническите (16-и и 17-и) октомврийски дни на 1941 г., за да получи указания — телефоните мълчат, отива лично и установява, че няма никой в районния, градския и областния комитет, всички са изчезнали, стаите са празни, а по — нагоре, струва ми се, не се опитва да ходи. Връща се при своите и казва: „Другари, всички ръководители са избягали. Но ние сме комунисти и ще се отбраняваме сами!“ И се отбраняват. Но ето че за това именно „всички са избягали“ — избягалите прибират него, неизбягалия, в затвора за 8 години (за „антисъветска агитация“. Той беше тих труженик, самоотвержен приятел и само в доверителен разговор споделяше, че е вярвал, вярва и ще продължи да вярва. Никога не парадираше с това.

Или пък геологът Николай Калистратович Говорко, воркутският мръшляк, който бе съчинил „Ода за Сталин“ (и сега я има запазена), но не за публикуване, не за привилегии, а защото му е бликнала от душата. И криел тази ода в мината (макар че защо е трябвало да я крие?).

Понякога такива хора запазват убежденията си докрай. Понякога (подобно на Ковач, унгарец от Филадельфия, пристигнал с още 39 семейства да създава комуна край Каховка и арестуван през 1937 г.) отказват да възстановят партийната си принадлежност. Някои не издържат още по-рано, както е случаят със Сабо — друг унгарец, командир на сибирски партизански отряд през Гражданската война. Още през 1937 г. той заявява в затвора: „Да съм сега на свобода — ще събера моите партизани и ще ги поведе към Москва да ликвидираме цялата тази сган.“

Та думата ми е, че в тази глава няма да се спираме нито на първите, нито на вторите. (Пък и който е дръзнал да се изкаже откровено като тези двама унгарци, него самите правоверни го отписват.)

Няма да се спираме и на забавните персонажи, които само в тъмничната килия се правят на правоверни, та осведомителите да ги представят „добре“ пред следователя; както Подварков-син, разлепвал

на свобода позиви, а в Спаския лагер открито влизащ в спор с всички недоброжелатели на режима, включително и със собствения си баща, с надеждата да облекчи по този начин съдбата си.

Тук ще се спрем именно на тези правоверни, които демонстрират идеологическата си убеденост отначало пред следователя, после в лагера пред всеки и в същия тон си припомнят днес лагерното минало.

Поради необичайния им подбор те ни най-малко няма да са работяги. Хората от този род заемат обикновено до арестуването си високи постове и в лагера за тях е по-трудно от всички останали да се примирят с гибелта си, те по-отчаяно от всички останали се мъчат да се надигнат от всеобщата нула. Тук влизат и всички попаднали зад решетката следователи, прокурори, съдии и лагерни разпоредители. И всички теоретици, талмудисти и велегласни (писателите Г. Серебрякова, Б. Дяков, Алдан-Семьонов ще бъдат отнесени тук и никъде другаде).

Да им влезем в положението. Да не им се присмиваме. Падането им стремглаво надолу е било болезнено. „Покрай сухото гори и суровото“ — е тяхната оправдателна бодра поговорка на свобода. И ето че изведнъж те самите се оказват в това положение.

Прохоров-Пустовер описва една сцена на Манзовка (спец-пункт в БАМлаг) в началото на 1938 г. За изненада на всички туземци докарват някакъв необичаен „специален контингент“ и с голяма секретност го изолират от останалите. Такова постъпление още никой никога не е виждал: новопристигналите са с кожени палта, костюми от бостон и шевиот, модни боти и обувки (към 20-ата годишнина от Октомврийската революция тази отбрана публика започва да се конти със скъпи дрехи, което не е по джоба на обикновения работник). Дали поради немарливост или за подигравка, не ги преобличат с работни дрехи и така ги погват с шевиотите да копаят траншеи в рядката глина до колене. Някакъв зек преобръща количката си с цимента и той се изсипва на земята. Притичва бригадирът криминален, започва да псува и да блъска в гърба виновния: „Ха го събирай сега с ръце, заплес такъв!“ Зекът започва да крещи истерично: „Как смеете да се подигравате? Аз съм бивш прокурор на републиката!“ И по лицето му рукуват едри сълзи. „През... ми е, че си прокурор на републиката, мършо! Като ти набутам мутрата в този цимент, ще ми станеш само на

прокурор! Сега си враг на народа и ще работиш здравата!“ (Впрочем техническият ръководител се застъпва за прокурора.)

Ако ни разкажат такава сценка с някой прокурор от царско време в концлагер през 1918 г., никой няма да помръдне да го съжали: единодушно е прието, че онези не са хора (пък и присъдите, които са издавали на своите подсъдими, са били до една, до три, до пет години). Но как да не се смилиш над своя, съветския, пролетарския прокурор, макар и облечен с бостонов костюм. (Виж, той е искал за подсъдимите си *десет години или бесилка*.)

Да кажем, че им е било тежко, е равносилно да не кажем нищо. За тях е нещо непобиращо се в главата да понесеш такъв удар, такова крушение — и то от *своите*, от родната партия, и то явно — без никаква вина. Тъкмо пред партията те не носят вина, пред партията са изрядни.

За тях това е толкова болезнено, че в средите им се смята за недопустимо, за недругарско да зададеш въпроса: „За какво си осъден?“ Единствено арестантско поколение — докато ние през 1945 г. се надпреварвахме пред първия срещнат и на цялата килия да разказваме за арестите си.

Но сами вижте що за хора са. Мъжът на Олга Слиозберг бил вече арестуван и идват за обиск и да приберат самата нея. Обискът продължава четири часа — и през цялото това време тя слага в ред протоколите от конгреса на стахановците от четинено-четкарската промишленост, където била секретар до предишния ден. Неподредеността на протоколите я тревожела повече от оставяните завинаги деца! Чак следователят, който ръководи обиска, не се стърпява и и казва: „Че простете се с децата де!“

Ето що за хора са те. През 1938 г. Елизавета Цветкова, излежаваща присъда в затвора, получава писмо от петнадесетгодишната си дъщеря: „Мамо! Кажи, напиши — виновна ли си, или не?... За мен е по добре да не си виновна и тогава няма да се запиша в комсомола и няма да им простя заради теб. Но ако си виновна, повече няма да ти пиша и ще те намразя.“ И майката се тормози във влажната килия, същински ковчег, с пръскаща мътна светлина лампичка: „Как тъй дъщеря й да живее без комсомола? Как тъй да мрази съветската власт? По-добре тогава да намрази мен.“ И й пише: „Аз съм виновна. Влез в комсомола.“

Тежко ли? Направо непоносимо за човешкото сърце е, след като попаднеш под родната секира, да оправдаваш нейната разумност.

Но толкова плаща човек за това, че душата си, дадена от Бога, доверява на човешка догма.

Който и да е правоверен и сега ще потвърди, че Цветкова е постъпила правилно. Тях и днес няма да убедите, че тъкмо това е „покваряване на невръстните“, че майката е покварила дъщеря си и е повредила душата ѝ.

Ето какви са тези хора: Е. Т. дава искрени показания срещу мъжа си — само и само да помогне на партията!

О, как можехме да ги съжалим, стига поне сега да бяха проумели колко жалки са били тогава!

Цялата тази глава можехме да напишем иначе, стига поне сега да бяха се разделили с тогавашните си възгледи! Но излезе, че се сбъдна мечтата на Мария Даниелян: „Ако изляза някога оттук, ще живея все едно нищо не е ставало.“

Вярност ли? А според нас: вари го, печи го, той си знае своето... Тези адепти на теорията за развитието виждат верността към своето развитие в отказа от всяко собствено развитие. Или както казва Николай Адамович Виленчик, прекарал 17 години в лагерите: „Ние вярвахме в партията — и не се излъгахме.“ Вярност ли? Или: вари го, печи го...

Не, не за показ, не от лицемерие спорят те в килиите и защитават всички действия на властта. Идеологическите спорове са им необходими, за да не рискуват да се усъмнят в правотата си — иначе биха полудели.

Как можехме да им почувствуваме! Но те, които толкова Добре виждат в какво са пострадали, не виждат в какво са виновни.

Тези хора не ги закачаха до 1937 г. Пък и след 1938 г. прибрала малцина от тях. Ето защо ги наричат „37 — и набор“. Би могло да се каже и така, но без това да замъглява общата картина, защото дори в най-върховите месеци не затварят само тях, а продължава със същото постоянство потокът от арестувани селяни, работници, младежи, инженери и техници, агрономи и икономисти, и просто вярващи.

Твърде словоохотливият „37-и набор“, с достъп до печата и радиото, създаде „легендата за 37-а“ с нейните две точки:

1) ако е имало някога арести при съветската власт, то само през 37-а, така че трябва да говорим и да се възмущаваме само за 37-а;

2) през 37-а са затваряли само тях.

Така и пишат: страшна година, когато затваряха най-преданите комунистически кадри: секретарите на ЦК на съюзните републики, секретарите на областните комитети, председателите на областните изпълнителни комитети, командущите военните окръзи, корпуси и дивизии, маршалите и генералите, областните прокурори, секретарите на районните комитети, председателите на районните изпълнителни комитети...

В началото на нашата книга вече представихме потоците, излели се към Архипелага две десетилетия преди 1937 година. Колко дълго продължи това! И колко милиони само! Но бъдещият „37-и набор“ не дава пет пари, всичко това те намират за нормално. Не знаем с какви изрази са обсъждали явлението помежду си, ала П. П. Постишев (емисар на Сталин в Украинския ЦК), без да знае, че самият той е обречен на същото, през 1931 г. на съвещание със служителите от правосъдието се изказва така:

„... запазвайки с цялата ѝ суровост и жестокост нашата репресивна политика спрямо класовия враг и декласираните елементи.“ (Бива си ги тези декласирани елементи! Кого ли не могат да вкарат в тази категория?)

През 1932 г.: „Естествено, че... като ги прекараме през горнилото на разкулачването... в никакъв случай не бива да забравяме, че този довчерашен кулак морално не е разоръжен...“

И още: „В никакъв случай да не притъпяваме острието на репресивната си политика!“

А колко е остро това острие, Павел Петрович! И колко е горещо горнилото!

Р. М. Гер дава следното обяснение: „Докато арестите засягаха непознати или не много известни хора, у мен и у моите познати не възникваше съмнение за мотивировката (!) на тези арести. Но когато бяха арестувани мои близки и аз самата и се срещнах в затвора с десетки най-предани комунисти, то...“

С една дума, те остават спокойни, докато е подложено на репресии *обществото*. „В тях пламва гняв на недоволство“ едва когато обект на преследването става и тяхната *общност*. Сталин

нарушава табуто, което е изглеждало твърдо установено, и затова животът е толкова весел.

Естествено е да се слисаш! Естествено е да възприемеш нещата като невероятни. В килиите питат негодуващо:

— Другари! Не знаете ли кой е направил преврат? Кой е завзел властта в града?

И дълго след това, убедили се в невъзвратимостта на положението, въздишат и стенат: „Ах, да беше жив Илич — това никога нямаше да се допусне!“

(А какво това? Нима същото това не се бе случило по-рано с други? Вж. Първа част, гл. 8–9.)

И все пак — държавни мъже, просветени марксисти, теоретични умове! Как се справят те с това изпитание? Как приемат и осмислят предварително непредъвканото, във вестниците неразясненото историческо събитие? (А тъкмо историческите събития налитат винаги внезапно.)

С години грубо обучавани за лов по фалшива следа, ето и техните обяснения, поразяващи с дълбочината си:

- 1) това е ловка работа на чуждестранните разузнавания;
- 2) това е вредителство в огромен мащаб! В НКВД са проникнали вредители! (смесен вариант: в НКВД са проникнали немски шпиони);
- 3) това е хрумване на местните енкаведисти.

И във всичките три случая: Ние самите сме си виновни за загубата на бдителност! Сталин не знае нищо! Сталин не знае за тези арести! Щом разбере — всички ще ги разгроми и ще ни освободи!

4) в редовете на партията има наистина страшна измяна (а защо?) и цялата страна гъмжи от врагове, и повечето тук са прибрани правилно, те вече не са комунисти, а контри, и трябва да бъдем предпазливи в килиите, да не разговаряме в тяхно присъствие. Единствено аз съм осъден напълно без каквато и да било вина. Е, може би и ти. (Към този вариант се придържа и Механошин, бивш член на Революционния военен съвет. Тоест пусни го на свобода, та да видиш що хора той ще натика в затвора!);

5) тези репресии са историческа необходимост за развитието на нашето общество. (Така говорят някои от теоретиците, които все още не са загубили самообладание, например професорът от Плехановския институт за световно стопанство. Обяснението е вярно и бихме могли

да се възхитим колко правилно и бързо е разбрал той това, само че никой от тях не обяснява самата закономерност, а само повтаря като папагал заученото: „историческа необходимост за развитието“, говори така неразбрано за каквото ти хрумне — и винаги ще си прав.)

И във всичките тези пет варианта никой, разбира се, не обвинява Сталин — той си остава непомръкващо слънце!

На фона на тези изумителни обяснения психологически твърде обяснимо е и това, което приписва на своите персонажи Нароков (Марченко) в „Мнимите величини“, че всички тези репресии са просто спектакъл, проверка на верните старици. Върши всичко, което се иска от теб, и който подпише всичко и не се озлоби, ще бъде по-късно решително издигнат.

И ако внезапно някой от старите партийци, например Александър Иванович Яшкевич, белоруски цензор, хрипти в ъгъла на килията, че Сталин не е никаква дясна ръка на Ленин, а куче, което докато не пукне, нищо добро не ни чака — върху такъв правоверните се нахвърлят с юмруци, за такъв бързат да докладват на своя следовател!

Невъзможно е да си представим някой добромислян, който и за миг да би пожелал в мечтите си смъртта на Сталин.

Та ето на какво равнище на любознателната мисъл заварва 1937 година благонамерените правоверни! И как им остава да се настройват пред съда? Очевидно както Парсънс в „1984“ на Оруел: „Да не мислиш, че партията ще арестува невинен?... Знаеш ли какво ще им кажа, когато ме изправят пред съда? Благодаря, ще им кажа, благодаря ви, че ме спасихте, преди да е станало прекалено късно.“

И какъв изход намират те за себе си? Какво действено решение им подсказва тяхната революционна теория? Тяхното решение си струва всичките им обяснения! Ето го:

Колкото повече хора бъдат затворени — толкова по скоро ще *разберат горе грешката си* Затова нека се стараем да назоваваме колкото се може повече имена). Да даваме колкото се може повече

измислени показания срещу невинни хора! *Цялата партия не може да бъде арестуват.*

(А на Сталин не му и трябва да арестува цялата партия, стига му само ръководството ѝ и тези с най-дълъг стаж в нея.)

Както сред членовете на всички партии в Русия комунистите са първите, които започват да дават неверни показания срещу самите себе си^[3], така и първо на тях принадлежи безусловно това водовъртежно откритие: да посочват колкото се може повече имена! Подобно нещо руските революционери още не са чували!

Дали в тази теория се проявява тяхната недалновидност, безпомощната им мисъл? Имам чувството, че не, че в случая имаме налице тяхната уплаха. А теорията им е само подръчна маскировка за прикриване на слабостта. Нали минават (отдавна вече незаконно) за революционери, а след като се вглеждат в себе си, изтръпват: оказва се, че не могат да издържат. И ето тази „теория“ ги освобождава от необходимостта да се борят със следователя.

Поне е трябвало да разберат, че на Сталин му е необходимо да извърши тази партийна чистка, за да омаловажи партията в сравнение със себе си.

Разбира се, те избягват да си спомнят как съвсем до неотдавна са помагали на Сталин да громи опозицията, че дори и самите себе си. Всъщност Сталин дава на своите малодушни жертви възможността да рискуват, възможността да въстанат, тази игра му доставя удоволствие. За арестуването на всеки член на ЦК е необходима санкцията на всички останали! — така го е замислил палавият тигър. И докато се нижат ужким деловите пленуми и съвещания, по редиците се предава писмено съобщение, в което безлично се посочва: получен е материал, компрометиращ еди-кого си; и се предлага да се даде съгласие (или несъгласие!) за изключването му от ЦК. (Отгоре на всичко някой държи четящите под наблюдение дали не задържат съобщението.) И всички поставят парафа си. Така Централният комитет на ВКП(б) се саморазстрелва. (Сталин много по-рано е предугадил и е проверил тяхната слабост: след като партийната върхушка приема за нормални високите заплати, тайното снабдяване, непристъпните привилегирани санаториуми — тя е вече в капана, не е в състояние да се изправи.) А кое е „спецприсъствието“, съдещо Тухачевски — Якир? Блюхер! Его-ров! (И С. А. Туровски)

И толкова повече забравят те (пък и никога не са го чели) едно такова отдавнашно нещо, като посланието на патриарх Тихон до Съвета на народните комисари от 26 октомври 1918 г. Като призовава за пощада и освобождаване на невинните, твърдият патриарх ги предупреждава: „Ще се изиска от вас всяка праведна кръв, проляна от създание-мира“ (Лука: 11,51), защото всички, които се залавят за нож, „от нож ще погинат“ (Матей: 26, 52). Но тогава това им се е струвало смешно, невъзможно! Нима са могли да си представят, че Историята все пак познава понякога и възмездието, някаква сладострастна късна справедливост, която избира за нея обаче странни форми и неочаквани изпълнители.

И ако за младия Тухачевски, когато той се връща победоносно от потушаването на въстанието на разорените тамбовски селяни, не се намира на гарата още една Маруся Спиридонова, за да го повали с куршум в челото — това успява да направи недоизучилият се грузински семинарист 16 години по-късно.

И ако проклятията на жените и децата, разстреляни в Крим през пролетта на 1921 г., както ни разказва Волошин, не съумяват да пронижат гръдта на Бела Кун — това извършва другарят му от III интернационал.

Петерс, Лацис, Берзин, Агранов, Прокофиев, Балицки, Артузов, Чудновски, Дибенко, Уборевич, Бубнов, Алафузо, Алкснис, Аронцам, Гекер, Гитис, Егоров, Жлоба, Ковтюх, Корк, Кутяко, Приимаков, Путна, Ю. Саблин, Фелдман, Р. Ейдемани; също Уншинлихт, Енукидзе, Невски, Нахамкес, Ломов, Кактин, Косиор, Рудзутак, Гикало, Голодед, Шлихтер, Белобородов, Пятаков и Зиновиев — всички те до един са екзекутирани от малкия рижав касапин, а ние би трябвало търпеливо да търсим за някои от тях какво са подписвали петнадесет и двадесет години по-рано.

Дали са се борили? Нито един от тях не се е опитал да се съпротивлява в Значи цялата им молитва е била: да ме отмине! Защо малодушно се самоубива Орджоникидзе? (Ако пък е убит — защо е чакал да стане това?) Защо не се бори вярната другарка на Ленин — Крупска? Защо нито веднъж не излиза с публично разобличение като стара работничка от ростовските ленработилници (през 1932 — 1933)? Толкова ли чак се е страхувала за старческия си живот? Членовете на първия Иваново-Вознесенски Совдеп от 1905 г. Алаликин и

Спиридонов подписват сега позорни обвинения срещу самите себе си. Защо? А председателят на същия Совдеп Шубин подписва отгоре на това, че през 1905 г. в Иваново-Вознесенск нямало никакъв Совдеп. Как е възможно да плюе човек така на целия си живот?

Самите добромисляни стенат, като си спомнят сега 37-а, стенат за несправедливостта, за ужасите, но никой не споменава за възможностите на борбата, с каквито физически са разполагали — и никой не се е възползувал. Пък и никога няма да ни обяснят. И времето на аргументите от онова време изтече.

Цялата твърдост на арестуваните правоверни стига само да ликвидират традициите на политзатворниците. Те странят от инакомислещите съкилийници, спотайват се пред тях, шепнат помежду си за ужасите на следствието, но така, че да не ги чуят безпартийните или есерите — „да не им даваме материал срещу партията“.

Евгения Голцман се противи в казанския затвор (1938 г.) на условното почукване между килиите: като комунистка, тя не е съгласна да се нарушават съветските закони! Когато им донасяли вестника, Голцман настоявала съкилийничките ѝ да го изчитат най-подробно!

Мемоарите на Е. Гинзбург за тъмничния период дават чудесни доказателства за „37-мия набор“. Твърдоглавата Юлия Аненкова настоява в килията: „Не смейте да се подигравате на надзирателя! Той представлява тук съветската власт.“ (Е? Всичко нагоре с краката. С вълшебен огледалце покажете тази сценка на буйните революционерки в царската тъмница!) Или например комсомолката Катя Широкова пита Гинзбург в помещението, където ги обискират: „Онази там немска комунистка е скрила злато в косите си, но затворът е наш, съветски — не трябва ли да съобщим на надзирателката?“

А Екатерина Олицка, пътуваща за Колима в същия 7 — и вагон, в който и Гинзбург (този вагон превозва почти само комунисти), допълва ярките ѝ спомени с две поразителни подробности.

Които имали пари, събрали за пресен лук и на Олицка се паднало да го получи във вагона. Възпитана в старореволюционни традиции, на нея и през ум не минало друго, освен да го разпреди между 40 души. Но мигом я спрели. „Дели между тези, които са давали пари!“ „Не сме длъжни да храним сиромасите!“ „На нас самите не стига!“ Олицка онемяла дори: нима това са политически?... Това били комсомолки от „37-и набор“.

И втори епизод. В свердловската етапна баня прекарват тези жени голи през строя на надзирателите. Какво пък, изплакнали си очите. А още при второто им прехвърляне те запели в своя вагон:

*Друга аз страна съвсем не зная,
гдето тъй свободен е човек!*

Та ето с какъв комплекс възгледи, с какво равнище на съзнанието поемат благонамерените своя дълъг лагерен път. Нищо не успели да разберат от самото начало нито в ареста, нито по време на следствието, нито от общите събития, те от упоритост, от преданост (или от безизходност?) ще смятат самите себе си през целия път за носители на светлината и за единствено познаващи същността на нещата.

Веднъж решили да не забелязват и да не си обясняват нищо около себе си, те още повече ще се мъчат да не забелязват и най-страшното за себе си: как лагерниците, битоваците, пък и онези по Петдесет и осми (тъкмо завършват първите си десетгодишни присъди оцелелите от „разкулачването“, гледат на тях, пристигащите през 37-а година, толкова различни по облеклото, поведението и разговорите. Ето ги важните чантаджии! Ето ги тези, дето ги возеха с леките коли! Ето ги тези, дето при купонната система се снабдяваха от специалните разпределителни пунктове! Ето ги тези, дето се ояждаха по санаториумите и бедствуваха по курортите! — докато нас по закона „седем осми“ ни пращаха по за 10 години в лагерите заради някоя зелка или царевица. И им се заканват с омраза: „Там, в живота на свобода, *вие* — *нас*, затова пък тук *ние* — *вас*!“ (Но това няма да стане. Всички правоверни скоро ще си уредят положението.)

Е. Гинзбург се позовава на съвсем противоположна сцена. Тъмничната медицинска сестра я пита: „Вярно ли е, че сте се застъпвали за бедния народ, че са ви арестували заради колхозниците?“ Невероятен въпрос. Може би тъмничната медицинска сестра нищо не вижда зад

решетките, за да зададе такъв глупав въпрос. Но колхозниците и обикновените лагерници имат очи и веднага разпознават точно тези хора, извършвали чудовищната „колективизация“.

И в какво тогава се състои великата истина на добронамерените? Ами в това, че не искат да се откажат от нито една предишна оценка и не искат да поемат нито една нова. Ако ще животът да ги залива, да ги дави, ако ще да ги газят — те пак няма да го допуснат в главите си такъв, какъвто е! И няма да го признаят, все едно, че той не върви напред! Това нежелание нещо да променят в мозъците си, тази проста неспособност критично да обмислят жизнения опит е гордост за тях. Тъмницата и лагерът не бива да повлияят върху техния светоглед! И занапред ще държим на същото, на което сме държали! Ние сме марксисти! Ние сме материалисти! Как тъй ще се променим само защото случайно сме попаднали в затвора? (Как тъй съзнанието ни ще се промени само защото битието ни се е обърнало откъм друга своя страна? За нищо на света! Да върви по дяволите това битие, няма да позволим то да определя нашето съзнание! Ние сме материалисти!...)

Ето я степента на тяхната проникателност в случилото се. В. М. Зарин: „Винаги съм си повтарял в лагера: нямам намерение да се карам със съветската власт заради някакви глупаци (тоест заради тези, които са го затворили)!“

Ето го техния неизбежен морал: затворен съм напразно и значи съм добър, а всички наоколо са врагове и са затворени справедливо.

И ето накъде насочват те енергията си: по шест и по дванадесет пъти в годината подават жалби, заявления и молби. Естествено, кълнат се в преданост към Великия и Гениалния (без това условие няма да ги освободят). Естествено, отричат се от вече разстреляните по техния процес. Естествено, молят да им се прости и да им се разреши да се върнат там, горе. И утре те с радост ще приемат всякакво партийно поръчение — дори да управляват този лагер. (А че всичките им жалби се натъкват на също такова огромно множество откази, си обясняват с това, че те не стигат до Сталин! Той би разбрал! Той, милосърдният, би простил!)

Бива си ги такива „политически“, дето молят властта да им прости!... Ето какво е равнището на тяхното съзнание — мемоарите на генерал Горбатов. „Съдът ли? Че какво да искаме от него? Така са му заповядали...“ О, каква сила на анализа! И каква ангелско-болшевишка хрисимост! Криминалните питат Горбатов: „Защо сте тук?“ (Всъщност те едва ли биха се обръщали към него на „вие“.) Горбатов: „Оклеветен съм от зловни хора.“ Виж ти какъв анализ! А иначе генералът се държи не като Шухов, а като Фетюков^[4]: ходи да почиства канцеларията с надеждата да получи някоя допълнителна коричка хляб. „Събирах от масите трохите и коричките, а понякога и останали парченца хляб, така че донякъде насищах по добре глада си!“ Прекрасно, насищай го. Шухов беше обвиняван тежко, задето мислел само за кашата и нямал социално съзнание, а на генерал Горбатов всичко е позволено, защото той *мисли*... за зловните хора! (Впрочем Шухов не е вчерашен и съди за всички събития в страната по-смело от генерала.)

А ето и В. П. Голицин, син на провинциален лекар, инженер в железниците. 140 (сто и четиридесет!) денонощия пролежава в килията на осъдените на смърт (имал е време да помисли!). После 15 години лагер, после вечно заточение... „В съзнанието ми нищо не се измени. Останах си същият безпартиен болшевик. Помогна ми вярата в партията, че злото го вършат не партията и правителството, а злата воля на *някакви хора* (анализ!), които идват и си отиват (ама нещо не си отиват...), а всичко останало (!) остава... Помогнаха ми да устоя освен това обикновените съветски хора, които през 1937 — 1938 г. бяха много и в НКВД (тоест в апарата), и в затворите, и в лагерите. Не „кумове“, а истински дзержинци.“ (Абсолютно необяснимо: как тъй тези уж толкова много дзержинци са оставили *някакви хора* да вършат беззакония? Без самите те да са имали пръст в беззаконията? И при това са оцелели? Чудеса...)

Или Борис Дяков: преживял смъртта на Сталин страшно болезнено (и само той ли? — всички правоверни). Струвало му се: погребана е всякаква надежда за освобождаване!...^[5]

А на мен ми крещат: нечестно, нечестно! Водете спор с истинските теоретици! От института на Червената професура!

Добре, защо не! Аз ли не съм спорил! А с какво се занимавах в затворите? И по време на етапите? И при етапните престои? Отначало

спорех заедно с тях и в тяхна подкрепа. Но нашите аргументчета ми изглеждаха доста рехави. По-късно престанах да говоря и повече слушах. Накрая поведох спор срещу тях. Самият Захаров, учител на Маленков (с което особено се гордееше), благоволяваше да влиза в диалог с мен.

Но ето че от всички спорове в главата ми е останал като че ли само един. Сякаш всички тези талмудисти са се слели в един човек. Всеки път ще ти повтори на същото място същия довод със същите думи. И все така ще си остане непробиваем — непробиваем, ето го главното им качество! Не са изобретени още бронебойни снаряди срещу чугунените им глави! Да се спори с тях, е страшно уморително, ако предварително не приемеш, че такъв спор е просто игра, весела забава.

Лежим си с моя приятел Панин на средното легло във вагон-зака, добре сме се настанили, имаме скрита по джобовете сельодка, не ни мъчи жажда, можем и да поспим. Но на някаква гара на-бутват в купето ни един учен марксист! Това се вижда дори по клиновидната му брадичка и очилата. Не скрива: бивш професор в Комунистическата академия. Провряхме глави през квадратната пролука — от първите му думи разбрахме: непробиваем. А лежим отдавна в затвора и още дълго предстои да лежим, така че ценим веселите шегички — трябва да слезем да се поразвлечем! В купето е Доста просторно, с някои си сменихме местата, постеснихме се.

— Здравейте.

— Здравейте.

— Не ви ли е тясно?

— Няма нищо, добре е.

— Отдавна ли лежите?

— От доста време.

— Малко ли ви остава?

— Почти още толкова.

— А погледнете навън — какви запуснати са селата ни: сламени покриви, полегнали къщи.

— Наследство от царския режим.

— Ама и съветските години станаха вече тридесет.

— Исторически нищожен срок.

— Лошото е, че колхозниците гладуват.

- А вие надниквали ли сте във всички паници?
- Ами попитайте който и да е колхозник в нашето купе.
- Всички в затвора са озлобени и необективни.
- Но самият аз имам представа от колхозите...
- Значи сте се натъквали на нехарактерни.

(Клинобрадатият изобщо не е бил в нито един, така е още по-лесно.)

— Попитайте тогава старите хора: през царско време са били сити, облечени, а и колко празници са имали!

— За какво да ги питам? Човешката памет има субективното свойство да хвали миналото. Кравата, дето умряла, най-много мляко давала. — Той прибягва и до пословици понякога. — А празниците нашият народ не обича, той обича да се труди.

— А защо в повечето градове е трудно с хляба?

— Кога е било това?

— Ами че и преди войната...

— Не е истина! Тъкмо преди войната всичко тръгна на добре.

— А знаете ли, че във всички волжки градове тогава са висели на километрични опашки...

— Някой местен не им е доставил навреме. Но по — скоро паметта ви изневерява.

— А и сега хлябът не стига!

— Женски сплетни. У нас се събират по седем-осем пуда зърно^[6].

— А зърното е спарено.

— Напротив, селекцията има успехи.

— Но в повечето магазини рафтовете са празни.

— Неповратливост на отделни места.

— Да не говорим пък за високите цени. Работникът се лишава от много неща.

— Нашите цени са научно обосновани както никъде другаде.

— Значи тогава заплатата е ниска.

— И заплатата е научно обоснована.

— Толкова е обоснована, че повечето време работникът работи безплатно за държавата.

— Вие нищо не разбирате от политикономия. Какъв сте по професия?

— Инженер.

— А аз съм тъкмо икономист. Не спорете. У нас е невъзможна дори принадлежната стойност.

— Как тогава преди главата на семейството е можел да го изхранва самичък, а сега са принудени да работят двама-трима?

— Работел е само един от семейството, защото е имало безработица, жената не е можела да се устрои. И семейството е гладувало. Освен това жената се нуждае от работа, за да се изравни с мъжа.

— За какъв дявол ѝ е това равенство? А на кого лежи цялата грижа за къщата?

— Мъжът трябва да помага в домакинството.

— Добре де — вие помагате ли на жена си?

— Аз не съм женен.

— Излиза, че преди всеки е работел само денем, а сега двамата трябва да работят и вечер. На жената не остава време за главното: за отглеждането на децата.

— Времето е напълно достатъчно. Децата са поверени най-вече на детската градина, училището и комсомола.

— Виждаме какво възпитание им дават те. Излизат едни хулигани и апашори. Момичетата са разпуснати.

— Нищо подобно. Нашата младеж е високо идейна.

— Така е според вестниците. Само че вестниците ни лъжат!

— Нашите вестници са много по-честни от буржоазните. Да бяхте прочели буржоазните.

— Дайте ни да ги прочетем!

— Това е напълно излишно.

— Въпреки всичко нашите вестници лъжат!

— Те са свързани искрено с пролетариата.

— В резултат на това възпитание престъпността расте.

— Напротив, спада. Посочете ми такава статистика!

Това е любимият им коз: дайте им статистика! — в страната, където се държи под секрет дори броят на овчите опашки. Но нека имат търпение: тепърва ще им даваме статистически данни.

— А престъпността продължава да нараства, защото самите ни закони раждат престъпленията. Те са свирепи и нелепи.

— Напротив, законите ни са прекрасни. Най-добрите в историята на човечеството.

— Особено 58-и член.

— Без него нашата млада държава не би устояла.

— Е, не е вече толкова млада.

— Исторически е много млада.

— Че погледнете колко хора лежат по затворите!

— Всеки си е получил заслуженото.

— А вие?

— Аз лежа по погрешка. След като нещата се изяснят, ще ме пуснат.

(Тази вратичка я оставят само за себе си.)

— По погрешка ли? Какви са тогава вашите закони?

— Законите ни са прекрасни, печални са отстъпленията от тях.

— Навсякъде — връзки, рушвет и корупция.

— Трябва да се засили комунистическото възпитание.

И така нататък. Той е невъзмутим. Говори с език, който не се нуждае от напъгане на ума. Да се спори с него, е равносилно да вървиш през пустиня.

За такива хора се казва: всички ковачници изходил, а се върнал неподкован.

А ако животът му бе отредил друга съдба, нямаше да разберем какво сухо и незначително човече е той. С уважение щяхме да четем името му във вестниците, щеше да е някой народен комисар или пък щеше да представя цяла Русия в чужбина.

Да се спори с него, е безполезно. Къде по-интересно е да поиграеш с него... не, не на шах, а на „другари“. Има такава игра. Много е проста. Два-три пъти се съгласете с него. Кажете му нещо с думи от неговия речник. Ще му стане приятно. Свикнал е да гледа на всички около себе си като на врагове. Уморил се е да си показва зъбите и съвсем не обича да разказва, защото всичките му разкази ще се обърнат мигом срещу него. А като ви приеме за свой, напълно по човешки ще ви открие, че ето на, видял на гарата: хората вървят, разговарят, стават големи събития, някого прехвърлят от един на друг пост, а ние с вас тук лежим, такива сме само шепа хора, трябва да пишем, да подаваме молби за преразглеждане на делата ни, за помилване...

Или ще разкаже нещо интересно: наканили се в тяхната Комунистическа академия да видят сметката на един другар, чувствували, че не е както трябва, не е наш, но все някак не им се удавало: в статиите му не откривали грешки, а и биографията му била чиста. И не щеш ли, докато се ровели веднъж в архивите, о, находка! — натъкнали се на една стара брошура на този другар, която самият Илич бил държал в ръцете си и отбелязал на полето отстрани забележка със своя почерк: „Като икономист е лайно.“ „Е, вече сам разбирате — доверително се усмихва нашият събеседник, — че след това без усилие се справихме с този смотаняк и самозванец. Изгонихме го и му отнехме ученото звание.“

Вагоните притракват. Всички вече спят, кой легнал, кой седнал. Понякога по коридора ще мине с прозявка конвоирацият войник.

Пропада незаписан още един епизод от Лениновата биография...

* * *

За да имаме пълна представа за добронамерените, ще изследваме тяхното поведение във всички основни плоскости на лагерния живот.

А) *Отношение към лагерния режим и към борбата на затворниците за своите права.* Тъй като лагерният режим е установен от нас, от съветската власт, трябва да го спазваме не само с готовност, но и с цялата си съзнателност. Трябва да спазваме самия дух на режима, преди още това да бъде поискано или посочено от надзора.

Е. Гинзбург има изумителни наблюдения: жените не протестират да им стрижат главите (с машинка), след като това го изисква режимът! От затвора ги изпращат да мрат на Колима. Те имат готово обяснение за това: значи ни вярват, че там ще работим по съвест!

За каква, по дяволите, „борба“ може да става дума? Борба против кого? Против *своите*? Борба в името на какво? В името на личното освобождение ли? В такъв случай не трябва да се борим, а да молим по законен ред. В името на свалянето на съветската власт ли? Пепел ни на езика!

Сред лагерниците, които искат да се борят, но не могат; които могат, но не искат; които и могат, и искат (и се борят! Ще стигнем и до тях, ще поговорим и за тях!) — правоверните са четвъртата група:

които не искат, а и не могат, дори да искаха. Целият им предишен живот ги е подготвил само за една изкуствена, условна среда. Тяхната „борба“ в живота на свобода е приемането и предаването на одобрените отгоре резолюции и разпоредби по телефона и чрез електрическия звънец. В лагерните условия, където се налага по-скоро ръкопашна борба, където се тръгва без оръжие срещу автоматите, където се пълзи на лакти под обстрел, те са само Сидори Поликарповичи и Копъри Доматовичи, неспособни да уплашат когото и да било и за нищо негодни.

И толкова повече тези принципни борци за общочовешкото щастие никога не са били пречка за бандитизма на криминалните: те не възразяват срещу надмощието на рецидивистите в кухнята и при нагаждачите (четете например генерал Горбатов, там ще се уверите в това) — тъкмо според *тяхната* теория социално близките рецидивисти са получили в лагера такава власт. Те позволяват да ограбват в тяхно присъствие слабите и самите те също не се съпротивляват при грабеж.

И всичко това е логично, всичко се нарежда както трябва и никой не го оспорва. Но ето че настъпва времето да се пише историята, раздават се първите мълчали дотогава гласове за лагерния живот. Добронамерените се оглеждат и им става обидно: как така? Те, толкова преданите, толкова съзнателните — и да не са се борили? И дори да не са знаели, че има култ към личността на Сталин?^[7] И да не са предполагали, че скъпият Лаврентий Павлович бил заклет враг на народа!

И спешно се налага да се пусне някаква мътна версия, че са се борили. Всички журналистически палета и кой където свари упрекуват моя Иван Денисович: защо не се е борил кучият му син? „Московская правда“ (8.12.62) дори укорява Иван Денисович, че комунистите свиквали в лагерите нелегални събрания, на които той не ходел, за да се учи на ум и разум от мислещите.

Но що за измишльотини? Какви нелегални събрания? И защо? — за да показват среден пръст в джобовете си ли? А и за кого да го показват, след като от младшия надзирател чак до самия Сталин се простира непрекъснатата съветска власт? А и кога и с какви методи са се борили?

Това никой не може да каже.

А за какво са могли да мислят, ако единственото, което са си разрешавали да повтарят, е било: всичко действително е разумно. За какво са могли да мислят, ако единствената им молитва е била: не ме бий, царски камшико.

Б) *Взаимоотношения с лагерното началство.* Какво може да бъде отношението на добронамерените към лагерното началство, освен най-почтително и благосклонно? Нали всички лагерни началници са членове на партията и изпълняват партийна директива, не е тяхна вината, че „аз“ (= единственият невиновен) съм изпратен тук с присъда. ПравOVERните прекрасно съзнават, че на мястото на лагерните началници те биха постъпвали точно по същия начин.

Тодорски, за когото напоследък цялата наша преса вдигна шум като за лагерен герой (журналист от семинаристите, забелязан от Ленин и неизвестно защо станал през 30-те години началник на Военновъздушната (?) академия), според текста на Дяков разговаря дори с началника на снабдяването, покрай когото всеки бачкатор ще мине, без да му хвърли и поглед, по следния начин:

— С какво мога да бъда полезен, гражданино началник?

Тодорски съставя за началника на санитарната част конспект по „Краткия курс“. Ако Тодорски поне в нещо мисли не така, както в „Краткия курс“, къде е тогава неговата принципност, как може да съставя конспект точно по Сталин?^[8] Значи той мисли *точно така*.

Но не е достатъчно да обичаш началството! Трябва и началството да те обича. Необходимо е да се обясни на началството, че ние сме същите такива, от вашата мая, гледайте да ни приютите някак си. С това се обяснява защо героите на Серебрякова, Шелест, Дяков, Алдан-Семьонов при всеки един случай, за щяло и нещяло, удобно или неудобно, при приемането на етапа, при проверка по формулярите, се обявяват за комунисти. Това е всъщност заявка за топло местенце.

Шелест съчинява дори такава сцена. На котлаския етапен пункт извършват проверка на имената по формулярите. „Партийност?“ — пита началникът. (За какви глупаци се пише това? Къде в тъмничните формуляри има графа за партийността?) „Член на ВКП(б)“ — отвърща Шелест на изкуствения въпрос.

Трябва да отдадем заслуженото на началниците, били те дзержинци или берианци: *те слушат*. И уреждат. Не е ли имало

писмена или поне устна директива: комунистите да бъдат уреждани при по-прилични условия? Защото дори в периодите на най-грубо преследване на изтърпяващите по Петдесет и осми, когато ги снемат от длъжностите на нагаждачите, бившите комунисти на високи постове, кой знае защо, остават непокътнати. (Например в Краслаг. Бившият член на военсъвета на Севернокавказкия военен окръг Аралов се задържа като бригадир на градинарите, бившият бригаден командир Иванчик — като бригадир на котеджите, бившият секретар на Министерството на културата Дедков — също на синекурна длъжност.) Но и без всякаква директива простата солидарност и простата сметка — „днеска ти, а утре аз“, карат органите да се грижат за правоверните.

И става така, че правоверните се ползват с добро име пред началството, образуват в лагера устойчива привилегирована прослойка. (Това не се отнася до кротките редови комунисти, които не декларираат пред началството своята вяра.)

Алдан-Семьонов така и пише в наивността си: комунистите началници се стараят да прехвърлят комунистите затворници на полека работа. Дяков също не скрива: едва що затвореният Ром заявява пред началника на болницата, че е стар болшевик. И тутакси го оставят дневален на санитарната част — доста престижна длъжност! Началникът на лагера също нарежда да не местят Тодорски от санитарите.

Ала най-забележителен е случаят, който ни разказва Г. Шелест в „Колимски записки“^[9]... Пристига нов голям началник, на когото, оказва се, Заборски бил корпусен командир през Гражданската война. Просълзили се. И — искай ми половината царство! Заборски се съгласява „да мине на специална храна от кухнята и да си взима колкото си иска хляб“ (тоест да подяжда работягите, тъй като никой не му изписва нови норми за хранене) и моли само да му дадат шесттомника на Ленин, за да чете вечер на газеничето! Така се нарежда всичко: денем той се храни с присвоената чужда дажба, а вечер чете Ленин. Ето как откровено и с удоволствие се прославя подлостта.

Още при Шелест някакво митично „конспиративно политбюро“ на една бригада (много май за бригада?) успява да се сдобие по никое време със самун хляб от хлеборезачката и с паница овесена

каша. Значи навсякъде имат свои нагаждачи? И значи добронамерените също посягат на чуждото?

Същият Шелест ни дава окончателния извод:

„Едни оцеляваха чрез *силата на духа* (правоверните, дето крадат кашата и хляба. — А. С), други — чрез допълнителната паница овесена каша“ (това пък е Иван Денисович).^[10]

Е, нека така да бъде. Иван Денисович няма познати нагаждачи. Само че отговорете: а камъните? Кой зидаше стената с камъните? Вие ли, дебелоглавци?

В) *Отношение към труда*. На пръв поглед правоверните са предани на труда (заместникът на Ейхе и в тифозното си бълуване се успокоява едва когато сестрата го уверява, че — да, телеграмите за зърнодоставките са вече изпратени). На пръв поглед те одобряват и лагерния труд: той е нужен за построяването на комунизма, без него би било незаслужено да се дава на бандата арестанти затворническата помия. Ето защо те смятат за напълно разумно да бъдат бити отказващите се от работа, да ги затварят в бараките с усилен режим, а по време на войната и да ги разстрелват. При тях се смята за напълно нормално да бъдеш нарядник, бригадир, придружител за охрана и притеснител (в това отношение те се отличават от „честните крадци“ и заприличват на „песовите“).

Така например Елена Никитина, бивш секретар на киевския комитет на комсомола, била бригадир на дърводобивна бригада. Разказват за нея: присвоявала си изработеното от нейната бригада (по Петдесет и осми член), правела размени с рецидивистите. Откупвала ѝ се от работа Люся Джапаридзе (дъщеря на бакински комисар) срещу някой шоколад от колета си. Затова пък бригадирката държала анархистката Татяна Гарасьова три денонощия в гората — докато не замръзнали крайниците и.

А Прохоров-Пустовер, също болшевик, макар и безпартиен, разобличава зековите, че нарочно не изпълняват нормите (и докладва за това на началството, в резултат на което зековите са наказани). На упреците на зековите, че трудът им е робски, Пустовер отговаря: „Чудна философия! В капиталистическите страни работниците се борят срещу робския труд, но ние, макар и роби, работим за социалистическата си държава, не за частни лица. Тези чиновници са

само временно (?) на власт, едно движение на народа — и те ще изхвърчат, а държавата на народа ще остане.“

Съзнанието на правоверния — това са същински дебери. Нормалният човек не може да намери общ език с тях.

Единствено изключение добронамерените допускат само за себе си: самите тях ще е неправилно да използват за общите работи в лагера, тъй като това ще им попречи да се запазят в добър вид за бъдещото плодотворно ръководене на съветския народ, пък и трудно биха *размишлявали* през лагерните години при такива условия, тоест да се събират и да повтарят, плюли си един друг в устата, че прави са другарят Сталин, другарят Молотов, другарят Берия и цялата останала партия.

Та затова с всички сили под покровителството на лагерните началници и помагайки си тайно един на друг, те се мъчат да се наредят като нагаждачи — на местата, които не изискват знания (нито един от тях не притежава специалност) и които са по-спокойни, подалеч от ръкопашния бой. Така се и вкопчват: Захаров (учителят на Маленков) — в склада с личните вещи; споменатият по-горе Заборски (дали пък не самият Шелест?) — във вещевото снабдяване; прословутият Тодорски — в санитарната част; Конокотин — фелдшер (макар да не е никакъв фелдшер); Серебрякова — медицинска сестра (макар да не е никаква медицинска сестра). Става нагаждач и Алдан-Семьонов.

Лагерната биография на Дяков — най-големия многознайник сред добронамерените — е представена от собственото му перо и е достойна за почуда. За своите пет години в лагера той напуска зоната само *веднъж* — и то за половин ден. За този половин ден е натоварен да сече клони едва *половин час*, след което надзирателят му казва: ти се преумори, почини си. Половин час за пет години! — това не всекиму се удава. Известно време той се позовава на хернията си, сетне на фистула в резултат от хернията — но, моля ви се, как цели пет години! За да получите такива златни места като медицински статистик, библиотекар на КВЧ и склададжия на личните вещи и при това да се задържите на тях през целия срок на излежаваната ви присъда, не е достатъчно да се отплатите с парче сланина, вероятно и душата си трябва да продадете на кума — нека кажат старите лагерници. Пък и Дяков не е какъв да е нагаждач, а от войнствените: в първия вариант на

своята повест^[11], докато не беше изобличен публично^[12], той изящно мотивираше защо умният човек трябва да избегне грубата народна участ („шахматна комбинация“, „рокада“, тоест вместо себе си да остави друго между шамарите). Та този човек се заема сега да стане главен тълкувател на лагерния живот!

Г. Серебрякова ни предава своята лагерна биография с предпазлив пунктир. Чува се, че имало свидетелки с тежки обвинения срещу нея. Нямах възможност да проверя това.

Ала не само авторите комунисти, а и всички останали добронамерени, описани от целия този хор от автори, са *показани до един извън труда* — или в болницата, или на нагаждачески длъжности, където водят своите мракобесни (и донякъде осъвременени) разговори. Тук писателите не лъжат: на тях просто не им достига фантазия да изобразят тези дебелоглавци, заловени за работа, полезна на обществото. (Как ще го изобразиш, щом ти самият никога не си работил?)

Г) *Отношение към бягствата*. Самите дебелоглавци никога не се опитват да бягат: това би било акт на борба с режима, дезорганизиране на МВД, а, ще рече, и подкопаване на съветската власт. Освен това правоверният винаги е пуснал да странстват из висшите инстанции две три молби за помилване, а бягството би могло да се изтълкува там горе като нетърпение, дори като недоверие към висшите инстанции.

Пък и добронамерените не се нуждаят от „свобода изобщо“ — от човешката, от птичата свобода. Всяка истина е конкретна — и свободата им е необходима само като получена от ръцете на държавата, само като законна, подпечатана, с връщането на тяхното положение отпреди арестуването и на предимствата им; за какво им е свобода без всичко това?

Щом те и не помислят за бягство, толкова повече осъждат всички чужди бягства като чисто разрушаване на системата на МВД и на стопанското строителство.

И след като бягствата са толкова вредни, то вероятно гражданският дълг налага на добронамерения, когато разбере за такова нещо, да донесе на другаря оперативен работник. Логично, нали?

А сред тях имаше и някогашни конспиратори, и смелчаци от Гражданската война. Но тяхната догма ги превърна в политическа сган.

Д) *Отношение към останалите по Петдесет и осми.* Те никога не се смесват с другарите си по беда, това би било непартийно. Понякога тайно помежду си, а понякога и съвсем неприкрито (нищо не рискуват) гледат да се дистанцират от мръсния Петдесет и осми. Тъкмо тази простовата маса са възглавявали те в живота на свобода — и там не са й давали свободно думата. Странно, че тук, оказали се с нея в едни и същи килии при равни условия, те не се чувствуват потиснати от нея и й крещят колкото щат: „Така ви се пада, мерзавци! Всички вие на свобода се прикривахте! Вие сте врагове и справедливо сте осъдени! Всичко е закономерно! Всичко ни води към великата победа!“ (Само аз съм осъден неправилно.)

Те сериозно приписват безпрепятствеността на тъмничните си монолози (администрацията е винаги за правоверните, а контрите, ако гъкнат, им е вързана в кърпа втора присъда) на силата на всепобеждаващото учение. (Понякога в лагера се случва и друго съотношение на силите. На един прокурор, излежавал присъдата си в Унжлаг, се наложило дълги години да се прави на смахнат. Само по този начин се спасил от разправа: лежал заедно със своите „кръщелници“.)

Правоверните гледат на целия Петдесет и осми, без себе си, естествено, с открито презрение, с преднамерена класова омраза. Дяков: „С ужас си помислих с кого сме попаднали тук.“ Конокотин не иска да направи инжекция на болен власовец (макар да е задължен като фелдшер!), но самопожертвователно дава от собствената си кръв за болния войник от конвоя. (Както и волнонаемният им лекар Баринов: „Преди всичко съм чекист, а след това лекар.“ На ви — медицина!) Сега вече ни става ясно защо в болницата са „нужни честни хора“ (Дяков): за да знаят на кого да слагат инжекции и на кого не.

Те превръщат тази омраза в действие. (Нима биха могли, а и защо да потискат класовата омраза в себе си?) При Шелест срещаме Самуил Гендал — професор (вероятно по комунистическо право),

който при отказ на кавказците да излязат на работа веднага пуска фитила: да се подозре в саботаж моллата.

Е) *Отношение към доносничеството.* Както всички пътища водят за Рим, така и всички предхождащи точки ни водят до заключението, че няма как твърдокаменните да не сътрудничат с най-добрите и човечните от лагерните началници — оперативните работници. В тяхното положение това е най-сигурният начин да се помогне на НКВД, държавата и партията.

Освен всичко друго е изгодно, това е най-добрата спойка с началството. Направените на кума услуги не остават без награда. Само при закрила от страна на кума можеш с години да се задържиш на добрите нагаждачески места в зоната.

В една книжка за лагерите от същия този правоверен поток^[13] любимият на автора свръхположителен комунист Кратов се ръководи от следната система възгледи: 1) да оцелее на всяка цена, като се приспособява към всичко; 2) нека доносници стават порядъчните хора — това е по добре, отколкото такива да стават негодяите.

Ако правоверният се заинати и не пожелае да служи на кума, все едно няма изход. Оперативният работник няма да пропусне ласкаво да повика и бащински да запита правоверния, изразяващ гръмогласно своята вяра: „Вие съветски човек ли сте?“ На което добронамереният не може да отвърне „не“. Значи „да“.

А щом е „да“, хайде да ни сътрудничиш, другарче. Нищо не може да ти попречи.^[14]

Само че сега, като изопачават цялата история на лагерите, ги е срам да си признаят, че са сътрудничили. Невинаги ги хващат на място, като Лиза Котик, дето изтървала писмения си донос. Но ето, изпускат се да кажат, че оперативният Соковиков приятелски пращал писмата на Дяков, без да минат през лагерната цензура. Само дето няма да ви кажат: *защо* ги е пращал? Откъде накъде такава дружба? Измислят как оперативният работник Яковлев съветвал Тодорски да не заявява открито, че е комунист, но не дават обяснение: *защо* е бил толкова загрижен?

Но това е временно. Приближаваме се до славния миг, когато ще може да вдигнат глави и на всеослушание да си признаят:

— Да! Ние сме *доносници* и се гордеем с това!^[15]

Но впрочем защо е цялата тази глава? Целият този дълъг обзор и анализ на добронамерените? Да напишем вместо това с огромни букви:

ЯНОШ КАДАР, ВЛАДИСЛАВ ГОМУЛКА, ГУСТАВ ХУСАК.

Те изтърпават и несправедлив арест, и кошмарно следствие, и дълги години лежат.

Целият свят вижда много ли нещо са проумели. Целият свят им разбра цената.

[1] Курсивът за всеки случай с мой. — А.С. ↑

[2] Инженерен институт на железопътния транспорт. — Б.пр. ↑

[3] Е, може да ги е изпреварило само „Съюзното бюро на меншевиките“, но по убеждения са почти болшевики. — Б. а. ↑

[4] Шухов е фамилното име на Иван Денисович от повестта на Солженицин „Един ден на Иван Денисович“. Фетюков е персонаж от същата повест. — Б.пр. ↑

[5] Списание „Октябрь“. 1964, 7. — Б.а. ↑

[6] Все още е далеч времето, когато Хрущов ще обнародва, че през 1952 г. е произведено по-малко зърно, отколкото през 1913 г. — Б.а. ↑

[7] През 1957 г. завеждащата кадри в областния отдел на народното образование в Рязан ме попита: „За какво сте били арестуван през 1945 г.?“ — „За изказване срещу култа към личността“ — отвърнах аз. „Как е възможно? — изуми се тя. — Нима тогава е имало култ към личността?“ (Тя искрено си мислила, че култът към личността са го обявили през 1956 г., откъде ще се вземе през 1945 г.?) ↑

[8] Ще ми възразят: принципността си е принципност, но понякога трябва да бъдеш и гъвкав. Да не забравяме периода, когато Улбрихт и Димитров инструктират своите компартии за мир с нацистите и дори за поддръжка. Впрочем тук няма какво да възразяваме, диалектика! ↑

[9] Списание „Знамя“. 1964, 9. — Б.а. ↑

[10] „Забайкальский рабочий“. 27.8.64. — Б. а. ↑

[11] Списание „Звезда“. 1963, 3. — Б.а. ↑

[12] „Новый мир“. 1964, 1, Лакшин. — Б.а. ↑

[13] Виктор Вяткин. „Человек рождается дважды“. Магадан, 1964. — Б.а. ↑

[14] Иванов-Разумник пише в спомените си: в тяхната бутирска килия разобличили трима доносници — и се оказало, че и тримата са комунисти. — Б.а. ↑

[15] Написах това в началото на 1966 година, а в края й прочетох в „Октябрь“ 9 — статия от К. Буковски. Точно така е: вече открито се гордеят. — Б.а. ↑

ДВАНАДЕСЕТА ГЛАВА СЕКРЕТНИТЕ СЪТРУДНИЦИ

ЧК-ГБ (впрочем така е и звучно, и удобно, и кратко да наричаме това учреждение, като същевременно не изпускаме неговото движение във времето) щеше да е безчувствен дръвник, неспособен да проверява своя народ, ако нямаше постоянен поглед и постоянен слух. В нашия технически век очите са заменени отчасти с фотоапарати и фотоелементи, а ушите с микрофони, магнетофони и лазерни подслушвачи. Но през цялата епоха, която тази книга обхваща, почти единствените очи и почти единствените уши на ЧК-ГБ бяха *доносниците*.

През първите години на ЧК те са наричани на делови език секретни сътрудници (за разлика от щатните, откритите). В стила на ония години е в сила съкратената форма *сексоти*, която става общоупотребима. Който е измислил тази дума (без да предполага, че ще стане толкова популярна — не са успели да предотвратят това), е бил неспособен да я възприеме с непредубеден слух и дори само в звученето ѝ да долови всичко гнусно, което се е преплело в нея; нещо по-безсрамно дори и от содомския грях. А с годините тя се изпълни и с жълтокафеникавата кръв на предателството — и няма в руския език по-отвратителна дума от нея.

Но тази дума има употреба само в живота на свобода. На Архипелага са в употреба други думи: в затвора — „ухо“, в лагера — „кука“. Както много думи на Архипелага обаче нахлуват неудържимо в руския език и заливат цялата страна, така и „кука“ с течение на времето става общо понятие. В това е намерило отражение единството и общността на самото явление на доносничеството.

Без опит и без да сме размишлявали достатъчно над това, е трудно да оценим до каква степен сме проникнати и обхванати от доносничеството. Както, ако не носим транзистор в полето, в гората и на езерото, няма да усетим, че през нас преминават постоянно множество радиовълни.

Трудно е да привикнем към този постоянен въпрос: а кой клепа у нас? У нас вкъщи, у нас в двора, у нас в часовникарското ателие за поправки, у нас в училище, у нас в редакцията, у нас в конструкторското бюро и дори у нас в милицията. Трудно е да привикнем и обратно е да привикваме — а за по-голямата ни безопасност не би било зле. Невъзможно е куките да бъдат изгонени, уволнени — ще бъдат завербувани нови. Но трябва да ги познаваш: понякога — за да се предпазиш в присъствието им; понякога — за да ги преметнеш, като се представиш не за такъв, какъвто си; понякога — за да се скараш открито с доносника и по този начин да обезцениш показанията му срещу теб.

За това колко е гъста мрежата на сексотите ще кажем в специалната глава за *живота на свобода*. Мнозина усещат тази гъстота, но се отказват да си представят лицето на всеки сексот — простото му човешко лице, и от това мрежата изглежда още по-загадъчна и страшна, отколкото е в действителност. А впрочем кука се оказва същата мила Анна Фьодоровна, която идва по съседски у вас да ѝ услужите с мая и притичва след това да съобщи където трябва (условният пункт може да бъде я будката, я аптеката), че е видяла у вас адресно нерегистриран гостенин. Или това е същото наше момче Иван Никифорович, с когото сме гаврътнали по 200 грама и той ви е наклепал как сте псували, че няма какво да се купи в магазините, докато началството го снабдяват по втория начин. Вие не познавате сексотите по физиономия и след това сте изненадани откъде е известно на вездесъщите Органи, че при масовото пеење на „Песен за Сталин“ сте разтваряли само уста, без да хабите гласа си. Или за това, че не сте били весел на 7-и ноември по време на манифестацията? Къде са те — тези пронизващи изпепеляващи очи на сексота? А очите на сексота могат да бъдат лазурни и замечтани или по старчески просълзени. Съвсем не е казано, че трябва да святкат с мрачно злодейство. Не разчитайте, че това ще бъде непременно някой негодяй с отблъскваща външност. Това е най-обикновен човек като теб и мен, донякъде добронамерен, донякъде злобен и завистлив, с всички слабости, които ни правят уязвими за паяците. Ако сексотите се набираха на напълно доброволни начала, разчитайки на техния ентузиазъм, едва ли щяха да са много (освен може би през 20-те години). Но завербуването им става чрез объркване и принуда и човек бива предаван от слабостите си на

тази позорна служба. И дори тези, които искрено желаят да отхвърлят от себе си лепкавата паяжина, тази своя втора кожа — не могат, не могат.

Вербуването е в самия въздух на нашата страна. В това, че държавата стои над личното. В това, че Павлик Морозов е герой. В това, че доносът не е донос, а *помощ* за този, срещу когото доносничим. Вербуването ажурно се преплита с идеологията: нали и Органите искат, нали и вербуваният трябва да иска само едно: успешното напредване на нашата страна към социализма.

Техническата страна на вербуването заслужава повече от похвала. Уви, нашите детективни комикси не описват тези похвати. Вербувачите работят в агитпунктовете преди изборите. Вербувачите работят в катедрата по марксизъм-ленинизъм. Вас ви повикват — „има някаква си комисия, елате“. Вербуваните работят в току-що оттеглилата се от предните позиции армейска част: пристига някакъв смершевец и *измъква* един по един половината от ротата ви; с някои от войниците разговаря просто за времето и манджата, но на други поставя задачата да следят другарите си и командирите. Седи си в работилничката майсторът и поправя нещо. Влиза симпатичен мъж: „Бихте ли погледнали тази катарама?“ И тихо: „Незабавно затворете ателието, излезте на улицата, там е спряла кола 37-48, отворете направо вратата и се качете, тя ще ви откара където трябва.“ (После знаем какво следва: „Вие съветски човек ли сте? Тогава ще трябва да ни помогнете.“. Такова ателие е чудесен пункт за събиране на сведения срещу граждани. А за лична среща с оперативния работник — апартаментът на Сидорови, 2-рия етаж, звъни три пъти, вечер от шест до осем.

Поезията на завербуването на секретни сътрудници тепърва чака своя творец. Животът има видима и невидима страна. Навсякъде са опнати паешки нишки и ние не забелязваме, както се движим, че те ни оплитат все повече и повече.

Комплектът от инструменти за завербуването е като комплект от шперцове: 1, 2, 3. № 1: „Съветски човек ли сте?“ № 2: Да се обещае на вербувания онова, което той безполезно се е мъчил да си издействува по законен път. № 3: Да бъде притиснат в слабото място, да бъде заплашен с нещо, от което най-много се бои. № 4...

Пък и натискът понякога е съвсем-съвсем слаб. Повикват някой такъв А. Г., известен като мижитурка. И направо му нареждат: „Напишете списък на антисъветски настроените ви познати.“ Той е смутен, мънка: „Не съм сигурен...“ Не скача, не удря с юмрук: „Как си позволявате?!“ (А и кой ще скочи у нас? Защо да фантазираме?...) „Ах, не сте сигурен? Тогава напишете тези, за които гарантирате, че са истински съветски хора. Но гарантирате за тях, имайте го предвид! Достатъчно е един да не се окаже такъв, ще *приберем* незабавно самия вас! Защо не пишете?“ — „Аз... не мога да гарантирам.“ — „Ах, не можете ли? Значи *знаете*, че те са антисъветски. Ето на, пишете за когото *знаете*!“ И честното, доброто зайче А. Г. с доста мека душица, ваяна още преди революцията, се поти, върти се, мъчи се. Той искрено възприема този натиск върху себе си: или да пише, че са съветски, или да пише, че са антисъветски. Той не вижда трети изход.

Камъкът, дето не е човек, и той се руши.

В живота на свобода шперцовеите са повече, защото и животът е по-разнообразен. В лагера те са от най-елементарните, животът е опростен, открит и резбата на винтовете и диаметърът на главичката са известни. № 1, естествено, си остава: „Съветски човек ли сте?“ Винаги приложим към добронамерените, отвертката никога не се изплъзва, главата на винта веднага се подчинява и почва да се навива. №2 също отлично работи: обещанието да те преместят от общите работи, да те оставят на работа в зоната, да получиш допълнително каша, да ти се доплати, да те освободят по-рано. Всичко това е живот, всяко такова стъпало е запазване на живота. (По време на войната *клепането* доста се обезцени: вещите поскъпваха, а хората поевтиняваха. Често цената беше пакетче махорка.) А № 3 работи още по-успешно: ще те махнем от нагаждачите! Ще те пратим на общите работи! Ще те прехвърлим в наказателния лагпункт! Всяко такова стъпало е стъпало към смъртта. И този, когото не ще съблазниш с комат хляб на повърхността, може да трепне и да се примоли, ако го бутат в пропастта.

Това не значи, че в лагера не се налага понякога по-хитър подход. Има такива случаи. Майор Шикин трябвало да издири обвинителни мотиви срещу арестувания евреин Герценберг. Предполагал, че седемнадесетгодишният неопитен момък Антон от пленените немци може да му даде обвинителен материал. Шикин повиква Антон и започва да го обработва на нацистка почва: колко гнусна е еврейската

нация и как е погубила Германия. Антон се разпалва и предава Герценберг. (Та защо при едни по-други обстоятелства комунистът чекист Шикин да не стане изпълнителен следовател на Гестапо?)

Или да вземем Александър Филипович Степовой. До затварянето му е бил войник от войските на МВД, арестуван по 58-и. Ни най-малко не е от правоверните, изобщо простоват момък, в лагера започва да се срамува от предишната си служба и старателно я скрива, понеже знае, че е опасно, ако се разбере. Та как го вербуват? Ами че именно с това: ще разгласим, че си „чекист“. Готови са да си избършат задника със собственото си знаме, стига да завербуват някого. (Разправя, че все пак устоял.)

Няма да имаме друг повод да разкажем как са го арестували. Бил мобилизиран в армията, а го изпращат да служи в МВД. Отначало за борба с бандеровците. След като получили (от куките, естествено) сведения кога ще дойдат от гората на черква за литургия, обкръжавали черквата и ги излавяли на изхода (по фотографии). Или охранявали (облечени цивилно) народните депутати в Литва на избирателните им събрания.

(„Имаше един такъв смел, винаги се отказваше от охраната!“. Или пък охранявали някой мост в Горковска област. Самите те вдигнали бунт, когато взели лошо да ги хранят — и за наказание ги изпратили на турската граница. Но Степовой по това време бил вече арестуван. Той рисувал много и дори върху кориците на тетрадките си по политпросвета. Нарисувал веднъж свиня и тъкмо тогава се намират да му кажат: „А Сталин можеш ли?“ Мога. И мигом нарисувал и Сталин, преди да предаде тетрадката си за проверка. Предостатъчно да го арестуват, но на стрелбите в присъствието на генерала улучва 7 от 7 на 400 метра, за което получава домашен отпуск. Когато се връща в частта си, разказва: дръвче не е останало, сами изсекли плодните дървета заради „зверевския“ данък. Но дори пред трибунала на Горковския военен окръг крещи: „Ах вие, подлеци! Ако съм враг на народа, защо не ме съдите пред

народа, защо се криете?“ Следват Буреполом и Красная Глинка (тежък режимен лагер с тунелни работи, изключително само Петдесет и осми).

Друг пък, дето е думата, се вре, без да го викаш. В този случай няма затруднения. На някои обаче трябва да хвърляш въдицата по няколко пъти: глътват стръвта. Има и такива, дето увъртат, че им било трудно да съберат точна информация. Казва им се: „Давайте каквато има, ще я проверим.“ — „Но ако изобщо не съм сигурен?“ — „Ама вие да не сте истински враг?“ И накрая честно ще му обяснят: „Трябва ни пет процента истина, останалото нека бъде ваша фантазия.“ (Джидинските оперативни работници.)

Но понякога и самият кум^[1] остава без сили. Плячката не пада нито от третия, нито дори от петия. Това е рядко, но се случва. Тогава на кума му остава да придърпа резервната примка: подписването за неразгласяване. Никъде — нито в конституцията, нито в кодекса, не е казано, че такова подписване изобщо съществува, че сме длъжни да правим това, но нас са ни свикнали на всичко. Как тъкмо тук ще откажем? Тук всички си поставяме подписите без изключение. (А между другото, ако не се подписвахме да мълчим, с излизането си от кума тутакси бихме взели да разказваме на всеки срещнат разговора си с него — и тогава би се разпиляла цялата дяволска сила на Третия отдел, тъкмо на нашата страхливост се крепи тяхната секретност, а и самите те!) И се поставя в лагерното ви дело освобождаваща щастлива бележка: „*Да не се вербува!*“. Това е клеймо „96“ или поне „84“, но ние няма да узнаем скоро за него, ако изобщо оцелеем. Ще се досетим по това, че ще се отдръпне от нас тази нечиста сила и никога повече няма да ни се натрапва.

Ала най-често вербуването е успешно. Притискат те просто и грубо така, че да не можеш нито да ги измолиш, нито да излееш гнева си.

И скоро завербуваният прави донос.

И в резултат на този донос обикновено около шията на някого се затяга примката на втора присъда.

И излиза, че лагерното наклепване е най-силната форма на лагерната борба: „Умри днеска ти, а аз утре!“

В живота на свобода вече половин век или поне четиридесет години доносничество е напълно безопасно занятие: никаква ответна заплаха от обществото или разобличаване, нито пък някакво наказание са възможни.

В лагерите е малко по иначе. Читателят помни как соловецката администрация разобличаваше куките и ги изпращаше на Кондостров. После няколко десетилетия куките си карат безгрижно и щастливо. Но от време на време на отделни места се сплотява групичка от волеви и енергични зекове и под скрита форма продължават соловецката традиция. Понякога пречукват (убиват) куката чрез линчуване на заловения крадец от разярената тълпа (линчуването според лагерните понятия е нещо почти законно). Понякога (1-ви ОЛП на Вятлаг по време на войната) производствените нагаждачи изписват по административен път от своя обект най-вредните куки „по делови съображения“. Тук оперативният работник трудно би могъл да помогне. Другите куки разбират това и кротват.

В лагерите се възлагат отначало много надежди на попълващите ги фронтоваци — ето кой ще се заеме с куките. Уви, военните попълнения разочароват лагерните борци: извън своята армия тези воители, минохвъргачки и разузнавачи съвсем се отпускат и стават негодни за нищо.

Още много щеше да се люлее камбаната, метрономът още щеше да отчита времето, докато започне на Архипелага мор по куките.

* * *

За тази глава не ми достига материалът. Лагерниците разказват някак без желание как са ги вербували. Ще разкажа за себе си.

Само след дълъг лагерен опит, патил и препатил, можах да се огледам и да разбера колко на дребно, колко нищожно бях започнал своя затворнически живот. В офицерската си кожа, привикнал към незаслужено високо положение сред околните, аз и в лагера все се тиках на разни длъжности и тутакси ме сваляха от тях. А много се държах за тази кожа — рубашката, брича и шинела, — за нищо на света не исках да я сменя със защитните лагерни дрипи! В новите

условия правех грешката на новобранеца: откроявах се върху местността.

И снайперисткото око на моя пръв кум, новийерусалимския, веднага ме забеляза. А на Калужката застава, едва успял от бояджия да стана помощник-нормировач, отново измъкнах тази униформа — ех, колко ми се искаше да бъде мъжествен и красив! При това живеех в стая с изроди, там дори генералите не се обличаха така.

Съвсем бях забравил как и защо писах в Нови Йерусалим автобиографията си. Една вечер, когато се бях излегнал на леглото си с учебник по физика, Зиновиев пържеше нещо и ни разказваше, а Орачевски и Прохоров лежаха, с крака върху перилата на креватите си — влезе старшият надзирател Сенин (предполагам, че това не беше истинското му име, не беше и руснак, а го бе избрал за псевдоним в лагера). Той сякаш не забеляза нито котлона, нито тези вирнати крака, а седна на едно от леглата и се включи в общия разговор.

Не ми харесваше нито по физиономия, нито по маниери, прекалено въртеше меките си очи, но пък колко културно се държеше! Колко възпитано! Колко много се отличаваше от останалите ни надзиратели — простаци, тъпацы и неграмотни. Сенин беше ни повече, ни по-малко студент! Студент в 4-ти курс, не помня вече каква специалност. Изглежда, се срамуваше доста от енкаведист-ката си униформа, опасяваше се да не би състудентите му да го видят в града със сините пагони и затова, когато идваше на дежурство, обличаше униформата си на място, а преди да тръгне, я снемаше. (Ето ви съвременен герой за романистите. Кой в царските времена би помислил, че един прогресивен студент ще припечелва като надзирател в затвора!) Впрочем уж много културен, а да кара някой старец да тича за щяло и нещяло или да прати някой работяга в карцер за три денонощия не му струваше нищо.

Но при нас в стаята обичаше да води интелigentни разговори: да покаже, че разбира нашите фини души, а и ние да оценим неговата. Та и този път взе да ни разказва някакви новини от градския живот, нещо за един нов филм, и изведнъж незабележимо за останалите ми направи знак — да изляза в коридора.

Излязох, изпълнен с недоумение. След още няколко любезни фрази, за да не се издаде, Сенин също излезе от стаята и ме настигна. Заповяда ми да ида в кабинета на оперативния работник — натам

водеше затънтена стълба, където никого не можеше да срещнеш. Там именно се намираше бухалът.

Дотогава не бях го виждал. Тръгнах със свито сърце. От какво се страхувам? От същото, от което всеки лагерник: да не ми тръснат втора присъда. Не беше изминала и година от моето следствие, още изтръпвах даже при вида на следователя зад бюрото му. Ами ако отново се ровят в предишното ми дело: още никакви странички от дневника ми, още никакви писма...

Чук-чук-чук!

— Влезте.

Отварям вратата. Малка, уютно подредена стаичка, сякаш изобщо не се намира в ГУЛАГ. Намерено е място и за малък диван (може пък да принуждава нашите жени да му лягат на него), и за радиоапарат „Филипс“ на етажерката. Той има цветно око и разлива някаква мека, много приятна музика. Отвикнал съм от такива чисти звуци и от такава музика, размеквам се от първата минута: някъде животът тече! Господи, ние свикнахме да мислим, че живеем, а всъщност животът е някъде там, някъде там...

— Седнете.

На бюрото — лампа с омекотяващ светлинен абажур. Зад бюрото, в кресло — оперативният, също като Сенин интелигентен на вид, къдрокос, почти непроницаем. Моят стол е също с тапицирана седалка. Колко приятно е всичко това, стига да не започне да ме обвинява в нещо, отново да раздрънква старите дрънкалки.

Но не, гласът му никак не е враждебен. Пита ме изобщо за живота, как съм, свиквам ли с лагерния живот, удобно ли ми е в стаята на нагаждачите. Не, така не започват следствията. (Но къде, къде съм чувал тази прелестна мелодия?...))

А ето че следва и напълно естественият въпрос, може би просто от любезност:

— Е, след всичко случило се с вас, след всичко преживяно, оставате ли съветски човек? Или не?

А? Какво да отговориш? Вие, потомци, не ще разберете това: как трябва да отговориш? Чувам ви, чувам ви, нормални свободни хора, да ми крещите от 1990 година: „Прати го на майната му! (Или може би потомците не ще се изразяват вече така? Не вярвам.) Затворили са те, съсипали са те — и още да си му съветски човек!“

Наистина, след всички затвори, след всички срещи, когато бях затрупан с информация от целия свят — как можех да оставам още съветски? Къде, кога е устоявало нещо съветско срещу пълната информация?

Ако бях вече толкова превъзпитан от затвора, колкото просветен от него, щях, разбира се, веднага да отрежа: „Не! И вървете на майната си!... Втръсна ми да си напругам мозъка заради вас. Оставете ме да си отдъхна след работа!“

Но всички ние сме израсли в послушание, момчета! На въпроса: „Има ли против?... Има ли въздържали се?...“ — ръката ти не е в състояние да се вдигне, не е в състояние. Как може дори осъденият да изговори: не съм съветски...

— В постановлението на ОСО е казано, че съм антисъветски — деликатно избягвам прекия отговор.

— Ех, ОСО — махва той с ръка без никаква почит. — Кажете вие самият как се чувствувате. Оставете ли съветски човек? Или сте се променили, озлобили?

Тихо, толкова чисто се лее тази мелодия, че нашият отегчителен, тегава, нищожен разговор никак не се връзва с нея. Господи, колко чист и прекрасен може да бъде човешкият живот, но заради егоизма на тези, които ни управляват, никога не ще бъде възможно това. Монюшко? Не е Монюшко. Дворжак? Не е Дворжак... Да беше ме оставил на мира, куче недно, да послушам.

— Защо да се озлобявам? — чудя се аз. (Защо наистина? „Да се озлобя“ не бива по никакъв начин, това намирисва вече на ново следствие.)

— Ще рече, че сте съветски? — строго, но и с поощрителен тон се мъчи да изтръгне от мен оперативният.

Не бива само да давам рязък отговор. Не бива само да разкривам какъв съм днес. Изтърва ли се да кажа, че съм антисъветски, веднага ще заведат срещу мен лагерно дело, ще ми лепнат като нищо втора присъда.

— В душата си, вътрешно — за какъв се смятате?

Страшно е някак: зима, виелици и да те натирят отвъд Полярния кръг. А тук съм се уредил, спя на сухо и топло, имам дори бельо. В Москва жена ми идва на свиждания, носи ми туй-онуй... Къде да вървя! За какъв дявол да вървя, след като може да остана?... И какво

толкова позорно има да кажа, че съм съветски? Системата е социалистическа.

— Смятам се... мда... съветски...

— Ах, съветски! Това е вече друго — радва се оперът. — Сега можем да разговаряме вече с вас като двама съветски човека. Значи ние с вас имаме една идеология, общи цели — (само дето staите ни не са еднакви) — и ние с вас трябва да действваме съвместно. Вие ще ни *помогнете*, а ние ще ви се реваншираме...

Чувствувам, че вече ме подхлъзват... Пък и тази музика отгоре на всичко... А той ми нахлузва една след друга безпогрешни примки на шията: трябвало съм да им помогна да са в течение на нещата. Можело съм да стана случайно свидетел на някои разговори. Трябвало да им съобщя за тях...

Е, това точно никога няма да направя. Знам го твърдо в себе си: съветски, не съветски, но да ви съобщя за политически разговор — няма да го дочакате! И все пак — предпазливост, предпазливост, трябва някак меко да се изплъзна.

— Това аз... не ще мога... — отговарям почти със съжаление.

— Но защо? — става суров гласът на моя колега по идеологията.

— Ами защото... това не е в характера ми... — (Как да ти го кажа по-деликатно, мръснико?) — Защото... не се вслушвам в чуждите разговори... не запомням...

Той забелязва, че музиката ми влияе някак, и изключва радиоапарата. Тишина. Загасва цветното топло око на добрия свят. В кабинета сме бухалът и аз. Няма шега.

Поне да бяха в сила при тях шахматните правила: три пъти повторените ходове фиксират играта като завършила наравно. Няма такова нещо! Колкото са мързеливи за друго, толкова в това са усърдни: сто пъти ми дава той еднообразно шах от едно и също поле, сто пъти аз се крия зад една и съща пешка и отново се измъквам иззад нея. Той няма вкус, затова пък — време колкото щеш. Аз самият се поставих във вечен шах с това, че се обявих за съветски човек. Разбира се, всеки от стоте хода носи някакъв оттенък: нова дума, нова интонация.

Минава час, минава още един. В нашата килия вече спят, а той заникъде не бърза, това му е работата. Как да се откопча? Какви лепки са! Вече ми намеква и за етапа, и за общите работи, започва да изказва

подозрението, че съм заклет враг, и се прехвърля отново на надеждата, че съм заклет приятел.

Не мога да отстъпя. Но и на етап не ми се ще да ме пратят през зимата. С мъка си мисля: Как ли ще свърши всичко това?

Внезапно той прехвърля разговора върху криминалните. Бил чувал от надзирателя Сенин, че съм се изказвал остро срещу тях, че съм имал с тях стълкновения. Ставам оживен: това е промяна на ходовете. Да, мразя ги. (Но знам, *че вие* ги обичате!)

И за да ме разчувства окончателно, той ми рисува такава картина: в Москва имам жена. Принудена е да ходи сама, понякога и нощем, без мъжа си. На улицата често ти смъкват дрехите от гърба. Това са същите бандити, които бягат от лагерите. (Не които *вие* амнистирате!) Та няма ли да съобщя на опера, ако науча, за канещите се да бягат обирници?

Какво пък, обирниците са врагове, безжалостни врагове, и срещу тях всички мерки са позволени... Но позволени или не, ето — въпреки всичко — един добър изход. Това като че ли:

Може. Това може.

Казваш го! Казваш го, а на сатаната тази думичка му стига! И пред мен вече ляга на масата чиста бланка:

„ЗАДЪЛЖЕНИЕ

Аз, еди-кой си, се задължавам да съобщавам на инспектора от МВД в лагерния участък за...
готвещите се да бягат затворници...”

— Но как така, ние говорехме само за обирниците!

— Че кои други освен тях бягат? И после как на официална бланка да напиша „обирници“. Това не е литературно. И така е ясно.

— Но така се променя целият смисъл!

— Не, убеждавам се: не сте *наш* човек и трябва да се разговаря с вас „съвсем по друг начин“. И не тук.

О, какви страшни думи — „не тук“, когато навън веят хали, когато си нагаждам и живееш в симпатичната стая на изродите! Къде

ли ще е това „не тук“. В Лефортово? И какво ще рече — „съвсем по друг начин“. Пък и в края на краищата по мое време не е ставало нито едно бягство от лагера, вероятността е като за падането на метеорит. А и да се замислят такива, кой ще е този глупак, дето ще се раздрънка предварително? Значи и аз няма да узная. Така че няма за какво да докладвам. В края на краищата това е съвсем благоприятен изход... Само дето...

— Наистина ли не може без тази хартийка?

— Такъв е редът.

Въздишам. Успокоявам се с уговорчици и поставям подписа си за продажба на душата. За продажба на душата заради спасението на тялото. Това ли е всичко? Може ли да си тръгвам?

О, не. Има още „за неразгласяване“. Но още по преди, върху същата хартийка:

— Ще трябва да ви изберем псевдоним.

Псевдоним ли?... Ах, прякор! Да-да-да, осведомителите носят прякори! Боже мой, колко бързо се провалих. Той все пак успя да ме изиграе. Фигурите са съборени, матът се признава.

И главата ми се изчерпва от всякаква фантазия. Винаги съм намирал имена за десетки мои герои. В момента не мога да измисля никакъв прякор. Дали прислушан в шума зад прозореца, той милосърдно ми подсказва:

— Е, да речем, Ветров.

И аз изписвам в края на задължението „Ветров“. Тези шест букви се врязват в паметта ми като позорни пукнатини.

Как така, аз се готвех да умра като човек! Как се получи така, че останах да живея като куче?...

А оперът скрива моето задължение в сейфа — това е неговата продукция за вечерната смяна и той любезно ми обяснява: не бива да идвате в кабинета ми, за да не си навлечете подозрения. А надзирателят Сенин е доверено лице и всичките си съобщения (тоест доноси!) предавайте незабелязано по него.

Така се ловят птичките. Като се почне от ноктенцето.

През същата година вероятно не бих могъл да се задържа на този рубеж. Дето му е думата, не се ли задържиш за гривата, за опашката е

още по-трудно. Тръгнал по наклонената плоскост, трябваше да се свличам още по-надолу.

Но нещо ми помогна да се задържа. При среща Сенин ме препираше: е? Разпервах ръце: нищо не съм чул. Чужд съм на криминалните и не мога да се сближа с тях. Но ето че като напук, уж не бягаха, а изведнъж един апашор от нашето лагерче офейка. Давай тогава за нещо друго! За бригадата! За стаята! — настояваше Сенин. — За друго не съм обещавал! — твърдах аз (а и пролетта приближаваше). Все пак беше постижение донякъде, че бях се задължил за нещо съвсем конкретно — за бягствата.

А веднага след това от министерството ме изтеглиха в конструкторското пандизбюро. Така ми се размина. Нито веднъж повече не ми се наложи да се подписвам като Ветров. Но и до днес потръпвам, когато срещна тази фамилия.

О, колко трудно, колко трудно е да станеш човек! Дори и след като си минал през фронта, и след като са те бомбардирани и си се натъквал на мини — това е само началото на мъжеството. Това още нищо не е...

Изминаха много години оттогава. Бях и в пандизбюро, и в специалните лагери. Държах се независимо, все по-нагло, никога повече оперите не ме удостояваха с благоразположението си и свикнах да дишам спокойно, с вярата, че върху моето дело е поставено клеймото: „Да не се вербува!“

Изпратиха ме на заточение. Изкарах там почти три години. Започна отмяната и на заточението. Бяха освободени вече няколко националности от изгнание. Малкото останали отивахме да се „отмятаме“ в комендатурата, разменяйки си шеги. Вече бе минал и XX конгрес. Вече всичко ни изглеждаше навеки приключено. Кроях весели планове за завръщането си в Русия, щом само получа, освободението си. И не щеш ли, на излизане от училищния Двор ме повиква приветливо на малко и бащино име някакъв добре облечен (цивилно) казах и бърза да ми стисне ръка.

— Елате да поговорим! — ласкаво кима той към комендатурата.

— Тръгнал съм за обяд — искам да се откача аз.

— А какво ще кажете за довечера?

— И довечера не мога. — (През свободните си вечери пишех роман.)

— Добре, утре?

Ето как ми се лепна. Принуден бях да се съглася за следващия ден. Мислех, че ще стане дума за преразглеждане на делото ми. (По онова време бях объркал нещо конците: бях писал до висшите инстанции за отмяна на изселването ми въз основа на „аденауеровската амнистия“, а това значеше, че се поставям в положението на тъжител. ГБ не можеше да изпусне такъв случай!) Но оперът от областта зае тържествено кабинета на началника на Районното МВД, заключи вратата и явно се канеше за многочасов разговор, който се усложняваше и от това, че руски говореше лошо. Все пак в края на първия час можах да разбера, че иска не да преразглежда делото ми, а да ме привлече за доносник. (Очевидно с освобождаването на част от интернираните бяха оредели кадрите на наклепвачите.)

Стана ми смешно и досадно; досадно, защото ми бе скъпа всяка минута; а смешно, защото през март 1956 г. такъв разговор дразнеше слуха със своята неуместност както някое досадно изскърцване на ножа по чинията. Помъчих се в лека форма да му обясня тази несвоевременност — нищо подобно, като някакъв сериозен булдог той не искаше да отпусне своята хватка. Всяко охлабване на каиша пристига в провинцията неизменно със закъснение от три, пет, десет години, а само стягането — незабавно. Той още съвсем не разбираше какво се очакваше през 1956 година! Тогава му напомних, че и Министерството на държавна сигурност е ликвидирано, но той оживено и радостно ми доказваше, че КГБ-то си е същото и щатовете му са същите, и задачите.

По това време бях обхванат от някаква кавалерийска лекота по отношение на тяхното славно учреждение. Чувствувах, че е напълно в духа на епохата да го пратя именно там, където те го заслужаваха. Ни най-малко не ме плашеха никакви преки последици за мен — такива не можеше да има през онази славна година. И много весело щеше да бъде да изляза от кабинета със захлопване на вратата.

Но си помислих: а моите ръкописи? По цели дни лежат те в моята къщурка, защитени с несигурна ключалка и още една малка хитрост отвътре. А нощем ги изваждам и пиша. Ядосам ли КГБ, нищо

чудно да тръгнат да търсят за отмъщение нещо компрометиращо и, току-виж, се натъкнали на ръкописите ми.

Не, трябва да се разделим с мир.

О, страна! О, проклета страна, в която най-вътрешно свободният човек през най-свободните си месеци не може да си позволи да се скара с жандармите!... Не може да им изтърси в очите всичко, което мисли!

— Аз съм тежко болен, това е. Състоянието ми не позволява да се вглеждам и слушвам. И тъй съм затънал в грижи. Нека приключим с това.

Не ще и дума, жалко измъкване, жалко, защото им признавам самото право да вербуват, а би трябвало да осмея и отрека тъкмо него.

А той все още не искаше да се съгласи, нахалникът му с нахалник! Още половин час ми доказваше, че макар и тежко болен, трябва да им сътруднича!... Но убедил се накрая в моята непреклонност, съобрази:

— А имате ли екземпляр от справка?

— Каква?

— Ами за това, че сте болен.

— Да, имам.

— Тогава я донесете.

На него му е нужно да отчете дейността си, да отчете работния си ден. Оправдание, че кандидатурата е била набелязана правилно, но не са знаели, че човекът е толкова тежко болен. Справката му беше нужна не просто за да я прочете, а за да я подшие и по този начин да прекрати замисленото.

Дадох му я и с това се приключи.

Това бяха най-свободните месеци в нашата страна за половин столетие!

Ами които нямаха справка?

* * *

От опера се иска да подбере незабавно нужния шперц. В един от сибирските лагери повикват прибалтиеца У., който говори руски (затова се спират върху него), „при началника“, а в кабинета на

началника седи някакъв неизвестен гърбонос капитан с хипнотизиращ поглед на кобра. „Затворете добре вратата!“ — много сериозно предупреждава той, сякаш всеки миг ще нахълтат врагове, и при това не сваля от У. пламтящите си очи изпод рошовите вежди — и всичко в У. отмалява, нещо започва да го гори отвътре, да го души. Преди да повика У., капитанът е събрал, естествено, всички сведения за него и още задочно си е изяснил, че № 1, № 2, № 3, № 4 отпадат изцяло, че тук ще влезе в работа само най-последният и най-силният, но още няколко минути той изпитателно се визира в незамъглените, незащитени очи на У., за да го провери със своите кобрени и същевременно да парализира волята му, да надигне невидимо над него онова, което сега ще се сгромоляса.

Оперът губи време само за кратко встъпление, но говори не с тона на отвличената политпросвета, а напрегнато, като за нещо, което сега или утре ще експлодира и в техния лагпункт: „Известно ли ви е, че светът е разделен на два лагера, че единият ще бъде победен и ние твърдо знаем кой? Знаете кой, нали?... Така че ако искате да останете жив, трябва да се отдръпнете от гибелния капиталистически бряг и да излезете на нов бряг. Чели ли сте «Към нов бряг» на Лацис?“ — И още няколко такива фрази, а същевременно отделя горещия си заплашителен поглед и окончателно уточнил за себе си номера на шперца, пита с тревожна многозначителност: „*А как е семейството ви!*“. И назовава поименно всички членове на семейството! Той помни на колко години са децата! Значи вече се е занимавал със семейството му, това е много опасно! „Разбирате, естествено — хипнотизира той, — че вие сте едно цяло със семейството си. Ако сбъркате и загинете — незабавно ще загине и семейството ви. Няма да оставим в здравата съветска среда да живеят *семействата на изменниците* (засилва гласа си). И така: избирайте между двата свята! Между живота и смъртта! Предлагам ви да поемете задължението да помагате на оперчекисткия отдел! В случай на отказ семейството ви изцяло и незабавно ще бъде изпратено на лагер! Имаме пълна власт в ръцете си (и е прав), не сме свикнали да отстъпваме от своите решения (и отново е прав)! Щом сме ви избрали, значи ще работите за нас!“

Всичко това се стоварва ненадейно върху главата на У., той не е подготвен, не е можел и да предполага, смятал, че го наклепват някакви негодяхи, но какво ще му предложат? Ударът е директен, без

блъфове, без разтакаване, и капитанът чака отговор: всеки миг ще избухне и всичко ще взриви! И У. си мисли: А има ли нещо невъзможно за тях? Кога са пощадили нечие семейство? Не се бяха стеснявали да „разкулачват“ семейства с малки деца и с гордост пишеха за това във вестниците. У. имал лични впечатления от работата на Органите през 1940–1941 г. в Прибалтика, ходил в тъмничните дворове да гледа купищата разстреляни при отстъплението. И през 1944 г. слушал прибалтийските предавания от Ленинград. Подобно на погледа на капитана сега, предаванията били изпълнени със заплахи и лъхали на мъст. В тях се обещавала разправа с всички, които били помагали на врага^[2]. Така че какво ще ги принуди сега да проявят милост? Молбите са безполезни. Трябва да се избира. (Поддал се и сам на легендата за Органите, едно нещо не разбира само У.: че в тази машина няма такова великолепно взаимодействие и точност, та в случай на отказ от негова страна да стане доносник в сибирския лагпункт само след седмица да пратят семейството му в Сибир. И още нещо не разбира. Колкото и лошо да мисли за Органите, те са още по-лоши: скоро ще удари час и всички тези семейства, всички тези стотици хиляди семейства ще потеглят към гибелта си на заточение, без да научат как се държат в лагера бащите.)

За себе си ни най-малко не го било страх. Но си представил жена си и дъщеря си в лагерните условия — в тези бараки, където дори със завески не се закриват, когато бедствуват, и където няма никаква защита за жена под шестдесет години. И У. изтръпва. Шперцът е избран правилно. Никой друг не би подходил, а този точно пасва.

Е, още гледа да протака: Трябва да помисля. — Добре, мислете три дена, но не се съветвайте с никого другото. *За разгласяване ще бъдете разстрелян!* (У. се съветва все пак със своя земляк — със същия, срещу когото ще му предложат да напише и първия си донос. Заедно с него те ще го и редактират. Землякът му също ще се съгласи, че не трябва да рискува семейството си.)

При второто посещение на капитана У. дава дяволската си разписка и получава задача и връзка: тук повече не трябва да идва, всичко да предава по разконвоирания нагаждач Фрол Рябинин.

Това е една от най-важните грижи на лагерния опер: всички тези резиденти, разпръснати по лагера. Фрол Рябинин е популярна личност, занимава се с някаква тъмна работа, има отделна кабина и винаги

неограничени пари. С помощта на опера той е опознал дълбочините и теченията на лагерния живот и леко витае в тях. Та точно тези резиденти са възетата, на които се държи цялата мрежа.

Фрол Рябинин учи У. да предава доносите си в някое потайно кътче („в нашата работа най-важното нещо е конспирацията“). Вика го при себе си в кабинката: „Капитанът не е доволен от сведенията ви. Трябва така да пишете, че върху човека да се *трупа материал*. Ей сега ще ви науча как става.“

И тази мутра поучава измъчения, посърналия, интелигентен У. как да пише мерзавщини срещу хората. Но оклюмалият вид на У. кара Рябинин да стигне до свое собствено заключение: трябва да окуража този мухльо, да му влея огън! И му говори вече като приятел: „Гледам колко труден ви е животът. Понякога ми се ще да добавя нещо към дажбата ви. Капитанът също желае да ви помогне. На, вземете!“ И вади от портфейла си петдесетачка (явно капитанска, едва ли има други хора в страната, които да са освободени от всякаква счетоводна отчетност като *тях!*), която пъха в ръцете на У.

Ала при вида на тази бледозеленикава жаба, напъхвана в ръцете му, за У. изведнъж изчезват всички магии на капитана кобра, Цялата хипноза, цялата скованост, целият страх дори за семейството: всичко, станало до този момент, целият му смисъл се материализира в тази гнусна хартийка със зеленикава лимфа, в тридесетте сребърника на Юда. И вече без да се замисля какво би станало със семейството му, У. отблъсва нищожеството с неговата петдесетачка. Неразбиращият Рябинин отново се опитва да му я пъхне. У. я захвърля недвусмислено на земята — и се изправя вече облекчен, вече свободен и от нравоученията на Рябинин, и от подписа си, даден на капитана, освободен от тези хартиени условности пред великия дълг на човека! Тръгва си, без да иска разрешение. Чувствува походката си лека, върви по зоната и си повтаря: „Свободен! Свободен!“

Е, не съвсем все пак. При някой тъп опер биха го тормозили и след този случай. Но капитанът кобра разбира, че глупакът Рябинин е повредил резбата, вкарал е друг шперц. И повече в този лагер към У. не протягат пипалата си, Рябинин не го поздравява. У. се успокоява и радва. Скоро започват да ги пръскат по Спецлагерите и той попада в Степлаг. Толкова повече основания има да вярва, че с този етап всичко се прекъсва.

Но не! Бележката, изглежда, била запазена. Веднъж на новото му място повикват У. при полковника. „Разправят, че сте били съгласен да работите с нас, но *не заслужавате доверие*. Може би не са ви обяснили както трябва?“

Този полковник обаче съвсем не поражда вече страх у У. Още повече, че за това време семейството на У., както и семействата на повечето прибалтийци, е изселено в Сибир. Не ще и съмнение: трябва да се измъкне от тях. Но какъв предлог да потърси?

Полковникът предава У. на един лейтенант за допълнителна обработка. Последният подскача, заплашва и обещава, а У. през това време търси изход: как най-категорично и решително да се откаже?

Макар просветен и нерелигиозен, У. решава, че ще може да се отърве от тях само като се прикрие с Христос. Макар и не съвсем принципно, но безпогрешно. Той ги излъгва: „Трябва да ви кажа откровено. Получил съм християнско възпитание и затова ми е напълно невъзможно да работя с вас!“

И край! Многочасовите досаждания на лейтенанта престават! Разбрал е, че номерът няма да мине. „Абе дотрябвали сте ни колкото ланския сняг! — троснал му се той ядосано. — Напишете писмен отказ! (Отново писмен.) Така и напишете, за Исуса Христа обяснете!“

Изглежда, че те трябва да закрийт всяка кука така, както и я откриват — с отделна разписка. Позоваването на Христос напълно задоволява и лейтенанта: никой от чекистите не го упреква, че не е положил всички усилия.

А не намира ли безпристрастният читател, че те бягат от Христа като дяволи от тамян?

Ето защо нашият режим никога няма да се сближи с християнството! Напразно френските комунисти го обещават.

[1] Думата „кум“ според Дал, означава: „намиращ се в духовно родство“, кръстник. Ще рече, пренесено върху лагерния оперативен работник, това е твърде точно, напълно в духа на езика. Само че с присъщата за зековете ирония. — Б.а. ↑

[2] Но нали педагогът, заводският работник, трамвайният кондуктор, всеки, който се прехранва с работа — пали всички те помагат! Не помага на окупаторите само спекулантът на пазара и

партизанинът в гората! Крайният топ на тези неосмислени ленинградски предавания тласва няколкостотин хиляди към бягство в Скандинавия през 1944 г. — Б.а. [↑](#)

ТРИНАДЕСЕТА ГЛАВА

ОДРАЛИ ВЕДНЪЖ КОЖАТА ТИ, ЩЕ ТИ ОДЕРАТ И ВТОРА

Може ли да отсечеш глава, ако веднъж вече е отсечена? Може. Може ли да смъкнеш на човек кожата, ако веднъж вече е смъкната? Може!

Всичко това е изобретено в нашите лагери. Всичко това е измислено в Архипелага. И нека не разправят, че само *бригадата* била принос на комунизма в световната наука за наказанията. А *втората лагерна присъда* не е ли принос? Потоците, прииждащи към Архипелага отвън, не се успокояват тук, не се разливат нашироко, а още веднъж се изпомпват по тръбите на вторите следствия.

О, благословени са безжалостните тирани, деспотствата и най-дивашките страни, в които веднъж арестуваният е арестуван, и толкова! В които хвърленият в затвора е в затвора, и толкова. В които присъдата е присъда, и толкова. В които веднъж осъденият вече е осъден, и толкова!

А у нас всичко е възможно. Колко му е да удариш с тъпото на брадвата проснатия, безвъзвратно загиналия, отчаялия се човек! Етиката на нашите тъмничари е: бий падналия! Етиката на нашите опери е: изкачай се нагоре по трупове! Може да се приеме, че лагерното следствие и лагерният съд са родени също на Соловки, но там просто са теглили куршума на хората под камбанарията. Във времената пък на петилетките и метастазите заменят разстрела с втора лагерна присъда.

А и възможно ли би било без втори (трети, четвърти) присъден срок да скриеш в лоното на Архипелага и да унищожиш там всички набелязани?

Регенерацията на присъдите — тази форма на живота на Архипелага — е като повторно израстване на змийските сегменти. Откакто съществуват нашите лагери и заточението, оттогава се простира над главите на осъдените и тази черна заплаха: да получат нова присъда преди изтичането на излежаванията. Втори лагерни

присъди са произнасяни през всички години, но най-вече през 1937–1938 г. и през войната. (През 1948–1949 г. тежестта на вторите присъди се пренася върху излезлите на свобода: изтървяват, пропускат когото са искали да съдят повторно в лагера и са принудени да ги прибират в него вече откън. Такива ги наричат *повтарачи*, а тези, чиято втора присъда ги заварва в лагерите, не ги Наричат дори и така.)

Но това е все още милосърдие — машинно милосърдие, когато втората лагерна присъда през 1938 г. следва без втори арест, без лагерно следствие, без лагерен съд, а просто ви повикват на цели бригади в УРЧ и ви дават да се разпишете за получената присъда. (За отказ да се разпишете — обикновен карцер като за пушене на забранено място. Че ще ти обяснят и по човешки: „Не ви караме да се подписвате като виновни, а за това, че сте уведомени.“. На Колима дават така десетката, а във Воркута са дори по-меки: 8 и 5 години по ОСО. Безсмислено е да реагираш: каква толкова разлика в тъмната безкрайност на Архипелага дали ще са осем или осемнадесет години, дали ще е десетка в началото ѝ или десетка в края ѝ. Единствено важно е да не забиват днес нокти в тялото ти и да го разкъсват.

Сега вече може да го разбираме така: епидемията от лагерни присъди през 1938 г. е директива отгоре. Ето там, горе, се сепнали, че до този момент са присъждали къси срокове, че трябва да ги увеличат (а този-онзи и да разстрелят) и по този начин да изплашат останалите.

Но към епидемията от лагерните дела през войната се разпалва и отдолу радостно пламъче — проява на народната инициатива. Отгоре е било вероятно указано, че по време на войната във всеки лагер ще трябва да бъдат ликвидирани или изолирани най-ярките и изтъкнати фигури, можещи да станат център на метеж. Кървавите юначаги по места веднага надуват златоносната жила — да се измъкнат от фронта. Тази догадка се ражда очевидно не само в един лагер и бързо се разпространява като полезна, остроумна и спасителна. Лагерните чекисти също затулват картечните амбразури — само че с чужди тела.

Нека историкът си представи онези години: фронтът отстъпва, немците са около Ленинград, пред Москва, във Воронеж, в предпланините на Кавказ. В тила остават все по-малко мъже, всяка здрава мъжка фигура предизвиква осъдителни погледи. Всичко за фронта! Няма цена, която правителството да не заплати, за да спре Хитлер. И само лагерните офицери (е, и събратята им от ГБ) —

охранени, загладили косъма, лентяйствуващи — остават на своите тилови места (погледнете например този лагерен кум (фот. 36) — колко необходимо му е да остане жив!) и колкото по-навътре са в Сибир и на Север, толкова по-спокойно ще им бъде. Но трябва трезво да се разбере: благополучието е нещо несигурно. До първото повикване: да се прочистят тези червенобузести, лагерни, чевръсти! Нямали строеви опит ли? Затова пък са наясно с идейността. Ще ги изпратят в милицията, в заградителните отреди, това добре, но ако ги изпратят в офицерските батальони! Ако ги хвърлят към Сталинград! През лятото на 1942 г. отвеждат по този начин цели офицерски школи и ги хвърлят произведени на фронта. Всички млади и здрави конвои са изгребани вече от охраната — и нищо, лагерите не се разпадаха. Така и без оперите няма да се разпаднат! (Вече се носят слухове.)

Кумът (фот. 36)

Освобождаването от военна служба е живот! Щастие! Как да запазиш тази своя привилегия? Простата естествена мисъл е да докажеш своята необходимост! Да докажеш, че ако не е чекистката бдителност, лагерите ще избухнат — те са котел кипяща смола! — и тогава нашият славен фронт го пишете загинал! Именно тук, в лагпунктовете сред тундрата на тайгата, белогърдите опери задържат петата колона, задържат Хитлер! Това е техният принос в Победата! Без да щадят себе си, те водят и водят следствия, разкриват нови и нови заговори.

Досега само нещастните измъчени лагерници са си измъквали залъка от зъбите в борбата за живот. Отсега нататък в тази борба встъпват и пълновластните оперчекисти. „Умри ти днеска, а аз утре!“ Пукни по добре ти и отсрочи моята гибел, мръсно животно!

Така се оформя в Уст-Вим „въстаническа група“, осемнадесет души! Искали, то се знае, да обезоръжат лагерната охрана, да й вземат оръжието (половин дузина стари пушки)! А по нататък? По-нататък ни е трудно да си представим размаха на замисъла: искали да вдигнат целия Север! Да тръгнат към Воркута! Към Москва! Да се съединят с Манерхайм! И летят, летят телеграми и докладни: обезоръжен е голям заговор! В лагерите е неспокойно! Необходимо е да се засили още повече оперативната прослойка!

И какво е това? Във всеки лагер се разкриват заговори! Заговори! Заговори! Един от друг все по-големи! Все по-сериозни! Ах, тези коварни мръшляци! Правеха се, че с пръст да ги бутнеш, ще паднат, а ето че тайно са протягали своите пелагрични изсъхнали ръце към картечниците! О, благодарим ви, чекисти! О, Трети отдел — спасител на Родината!

И си седи в такъв III отдел една банда (Джидинските лагери в Бурят — Монголия): началникът на оперчекисткия отдел Соколов, следователят Мироненко, инспекторите Калашников, Сосиков и Осинцев — ама много изоставаме! Навсякъде заговори, а при нас нищо! У нас също ще трябва да има, естествено, голям заговор, но дайте да видим какъв! Ами то се знае, искат „да разоръжат охраната“,

без съмнение „да прехвърлят границата“ — нали границата е близко, а Хитлер е далече. От кого да започнем?

И както някоя угоена сбирщина кучета се хвърля да разкъса болно слабо зайче, така и тази синя глутница се нахвърля върху нещастния Бабич, някога участник в полярна експедиция, някога герой, а сега мръшляк, покрит със струпеи. Той е този, който при започването на войната едва не бил предал ледоразбивача „Садко“ на немците — така че всички нишки на заговора ще са в неговите ръце, естествено! Той е този, който със своето умиращо от скорбута тяло трябва да спаси тях, охранените.

Ако си лош съветски гражданин, ще те накараме въпреки всичко да изпълниш волята ни, да ни лазиш в краката! Не помниш ли? — *ще ти напомним!* Не ти се пише ли? — *Ще ти помогнем!* Искаш да помислиш ли? — Може, но в карцера за три денонощия!

Или пък така: „Много съжالياваме. Вие, естествено, ще разберете по-късно, че е било по-разумно да изпълните исканията ни. Но ще го разберете твърде късно, когато ще ви пречупим като молив между пръстите си.“ (Откъде у тях тази образност? Сами ли я измислят, или има такъв асортимент в учебника по оперчекистко дело, съчинен за тях от някой неизвестен поет?)

А ето как води разпита Мироненко. Миризмата на вкусна храна блъсва в носа Бабич още при влизането му при него. Следователят го слага да седне непосредствено до вдигащия пара месен борш и до кюфтетата. И уж че не вижда този борш и тези кюфтета, и дори не вижда, че Бабич ги вижда, започва с ласкав глас да привежда десетки доводи, облекчаващи съвестта, оправдаващи защо може и трябва да се дават неверни показания. Той приятелски напомня:

— Нали не съумяхте да докажете своята правота, когато ви арестуваха първия път навън? Не съумяхте, нали? Защото съдбата ви е била предрешена още преди да ви арестуват. Така е и този път. Но моля ви, изяжте обяда си. Изяжте го, докато всичко е още топло... Ако не бъдете глупав, ще можем да си живеем заедно. Винаги ще бъдете сит и подсигурен... А иначе...

И Бабич отстъпва! Гладният живот се оказва по-силен от жаждата за истината. И започва да пише под диктовка. Наклеветява двадесет и четирима души, от които познава едва четирима! През

цялото време на следствието го хранят, но не го дохранват, за да може при първия опит да се възпротиви отново да го подложат на глад.

Като чете човек предсмъртната му записка за живота, потръпва: от колко високо и колко ниско може да падне мъжественият човек! Всички можем да паднем...

И 24 души, нямащи никакво понятие за това, са набелязани за разстрел или за нови срокове присъди. А Бабич го изпращат преди съдебния процес като асенизатор в един совхоз, после той свидетелствува пред съда, накрая получава нова десетка с погасяване на предишната, но не довършва втория срок и умира в лагера.

А бандата от Джидинския III отдел... Ще доразследва ли някой самата банда? Някой! Съвременниците! Потомците!...

А ти?... Дали не си си въобразявал, че в лагера ще можеш поне да изприказваш което ти лежи на сърцето? Че ще можеш поне, гласно да се оплачеш: прекалено тежка присъда ми дадоха! Лошо ни хранят! Страшно ни товарят с работа! Дали не си си въобразявал, че тук можеш да повториш онова, за което си получил присъдата си? Ако си изтървал макар думичка от това на глас — смятай се за загинал! Обречен си на нова десетка. (Наистина от началото на новата лагерна десетка първата се прекратява, така че ти се пада да лежиш не двадесет, а някакви си тринадесет, петнадесет години... Повече, отколкото си в състояние да издържиш.)

Ала ти си сигурен, че си мълчал като риба. И въпреки това пак са те взели, така ли? И това е вярно! Не са могли да не те вземат, както и да си се държал. Защото никак не е важно дали *имаш*, или *нямаш* вина. Това е същият принцип, по който прибират хората и навън. Когато бандата от III отдел се готви за хайка, тя избира по списък поизявените в лагера хора. И после диктува този списък на Бабич...

В лагера е още по-трудно да се скриеш, тук всичко е като на длан. За човека има само едно спасение: да бъде нула! Пълна нула. Нула от самото начало.

Да ти се пришие обвинение никак не е трудно. Когато „заговорите“ свършват (със започналото отстъпление на немците), се дава ход от 1943 г. нататък на множество дела за „агитация“ (и при новата ситуация „кумовете“ не ги влече фронтът!). В Буреполомския лагер например си служат със следния асортимент:

— враждебна дейност срещу политиката на ВКП(б) и съветското правителство (в какво се изразява тази враждебност, иди разбирай);

— изказвал пораженчески измислици;

— изказвал се под клеветническа форма за материалното положение на трудещите се в Съветския съюз (кажеш ли истината, значи си клеветил);

— изказвал желание (!) да се възстанови капиталистическият строй;

— изказвал се обидно за съветското правителство (Това е особено нагло! На всичко отгоре и ще се обиждаш, мръсноко? Излежавай си десетката и кротувай.);

70-годишен бивш царски дипломат е обвинен за агитация:

— че в СССР работническата класа живее зле;

— че Горки е лош писател.

Не може да се каже дори, че са прекалили, за Горки винаги са вкарвали в затвора, такова място си е извоювал. А ето че Скворцов в Ловчемлаг (близо до Уст-Вим) си навлича 15 години и сред обвиненията му има и такова:

— противопоставял пролетарския поет Маяковски на *някакъв* буржоазен поет.

Така било писано в обвинителното заключение — напълно достатъчно за произнесената присъда. А по протоколите от разпитите може да се установи и кой е този „някакъв“. Оказва се не друг, а Пушкин! Така че получава присъдата си заради Пушкин — о, този случай наистина е от редките.

Така че след всичко това Мартинсон, който наистина казал в ламаринения цех, че „СССР е една голяма зона“, трябва да се моли на Бога, че се е отървал само с десетка.

Или например отказвачите, получили десетка вместо разстрел.

Това — да се лепват на хората втори присъди, ще се хареса толкова много, ще се внесе в живота на оперчекисткия отдел такъв смисъл, че когато след войната няма вече кой да повярва нито в заговори, нито дори в пораженческите настроения, ще започнат да се издават присъди по членовете за битови провинения. През 1947 г. в

селскостопанския лагер Долинка всяка неделя работят в зоната показни съдилища. Съдят те та така, че при ваденето на картофите си изпекъл няколко на огъня; съдят те за това, че са те видели да гризеш на полето сурови моркови и ряпа (какво биха казали крепостните на помещика, изправени пред такъв съд?!); и за всичко това ти лепнат по 5 и 8 години по току-що издадения велик Указ „четири шести“. Един бивш „кулак“ вече завършвал своята десетка. Работел с лагерното конче и не можел да го гледа как гладува. Та това лагерно добиче — а не себе си! — той нахранва с цвекло — и получава нови 8 години. То се знае, „социално близкият“ не ще вземе да храни животното. Ето как у нас с десетилетия се подбира народът — кой трябва да живее и кой да умре.

Ала не със самата цифра на годините, не с фантастичната продължителност на годините са страшни тези втори присъди, а с това как да получиш тази втора присъда? Как да пропълзиш след нея по железната тръба с лед и сняг?

На пръв поглед — какво чак толкова е за лагерника един арест? На грабнатия някога от топлата домашна постеля не би трябвало да му прави впечатление арестуването от неприветливата барака с голите и нарове. Но не е така! В бараката гори печка, в бараката ти се полага пълна дажба, но ето че идва надзирателят, дръпва те през нощта за крака: „Ставай!“

Ах, как не ти се ще!... Хора, хора, аз ви обичах...

Лагерната следствена тъмница. Що за тъмница ще е и с какво ще спомогне за признанието, ако не е по-лоша от лагера? Всички тези затвори са задължително студени. Ако не са достатъчно студени, ще те държат в килията по долно бельо. В знаменитата воркутска Трийсетачка (арестантите възприемат това нейно название от чекистите, които са имали предвид нейния телефон „30“ — дъсчена барака зад Полярния кръг — при минус четиридесет градуса горят въглищен прах — банско чебърче за цяло денонощие, и съвсем не защото във Воркута липсват въглища. Че се и гаврят: не дават кибрит, а за разпалване на огъня — една тресчица колкото молив. (Между

другото заловените бегълци ги държат в тази Трийсетачка *напълно голи*; след две седмици, който оцелее, получава лятно облекло, но не и ватенка. И нито матраци, нито завивки. Читателю, опитай се да преспиш така само една нощ! В бараката температурата не надвишава пет градуса.)

Затворените там остават по няколко месеца, докато трае следствието им! Те предварително са изтощени от дългогодишното си гладуване, от робския си труд. Колко му е да ги довършиш. А как ги хранят? Както реши III отдел: кога с 350, кога с 300, а в Трий-сетачката — с 200 грама хляб, лепкав като глина, на вид малко по-голям от кибритена кутия, и веднъж дневно рядка чорба.

Но не значи, че веднага ще се стоплиш, дори и всичко да си подписал, признал, да си се предал и съгласил още десет години да прекараш на родния Архипелаг. От Трийсетачката те преместват преди съда във воркутинската „следствена палатка“, която е не по-малко знаменита. Това е най-обикновена палатка, че и изпокъсана на всичко отгоре. Подът ѝ не е застлан, подът е полярна земя. Вътрешните размери са 7 на 12 метра и по средата — железен варел вместо печка. Нарове, сковани от един ред летви, около печката те винаги са заети от криминалните. Политическите плебеи се настаняват по краищата и направо върху пода. Лежиш и виждаш звездите над себе си. И имаш само едно желание: по-скоро да те осъдят! По-скоро да ти лепнат новата присъда! И чакаш този съд като избавление. (Ще кажат: не е възможно да живее така човек отвъд Полярния кръг, ако не го хранят с шоколад и не го обличат с кожени дрехи. Но у нас е възможно! За нашия съветски човек, за нашия туземец от Архипелага е възможно! Арнолд Рапопорт изкарва така дълги месеци, докато изчака да пристигне от Нарян-Мар Областният съд.)

А ето ви например още един следствен затвор — лагпунктът Оротукан на Колима, това е на 506-ия километър от Магадан. Зимата на 1937 — 1938 година. Дъсчено-палатъчно селище, тоест пробити палатки, но все пак общити с дъски. С пристигането си новият етап, новите предопределени за следствие, още преди да влязат, виждат през вратата: всяка палатка вътре от трите си страни, освен откъм вратата, е заобиколена с *камари вкочанявали трунове*! (Ни най-малко не за сплашване. Просто няма избор: хората мрат, а снегът е двуметров, пък и под него е вечната замръзналост.) А по-нататък — пълно изтощение

на силите, докато дочакаш присъдата си. В палатките трябва да чакаш, докато те преместят в дъсчения затвор за следствието. Но чакащите са ужасно много — събрали са тук от цялата Колима твърде много зайчета, следователите не могат и на повечето от доведените предстои да умрат, без да дочакат дори първия разпит. Палатките са препълнени, няма къде да се протегнеш. Хората лежат върху наровите и пода, лежат дълги седмици. (На това препълнени ли му казвате? — ще отвърне Серпантинка. — У нас в очакване на разстрела, вярно, само по няколко дена, но през това време стоят в бараката така притиснати, че когато ги поят — тоест когато хвърлят връз главите им парченца лед от вратата, поради невъзможност да протегнат ръце, се мъчат да ги уловят с уста.) Баня не им се полага, разходка — също. Изпитват сърбеж по цялото си тяло. Всички настървено се чешат, *бъркат* в памучните си панталони, под ватенките и ризите си, в долните си гащи, но *бъркат*, без да се събличат, студено е. Едрите бели пълнотели въшки напомнят угоени прасенца сукалчета. Когато ги размачкваш, пръските им те удрят в лицето, ноктите ти са в сукървица.

Преди обяд дежурният надзирател се провиква от вратата: „Има ли умрели?“ — „Има.“ — „Който иска допълнителна дажба — влачи!“ Изнасят ги и ги стоварват отгоре върху камарите от трупове. И никой *не пита за имената на умрелите*: дажбите се Раздават под брой. А дажбата е триста грама. И една паница рядка чорба на ден. Може да дадат и риба, бракувана от санитарния надзор. Тя е много солена. След нея те кара на вода, но сгрята вода няма никога, изобщо никога. Стоят бъчви с ледена вода. Трябва да изпиеш много нещо, преди да утолиш жаждата си. Г.С.М. уговаря приятелите си: „Откажете се от рибата — в това е спасението! Калориите, които получавате от хляба, ги изразходвате след туй за стоплянето на тази вода в стомаха си!“ Но хората не се решават да се откажат от пробутаната им риба — и я ядат, и отново се наливат със студена вода. И зъзнат от студа, пронизващ ги отвътре. Самият М. се отказва да я яде и благодарение на това може да ни разказва сега за Оротукан.

Бараката, колкото и да е претъпкана в началото, все повече и повече оредява. След няколко седмици извеждат остатъците ѝ навън за проверка. Отвикнали от дневната светлина, те се оглеждат един друг: бледни, брадясали, с лица с плъзнали по тях гниди, със сини втвърдени устни, с хлътнали очи. Повикват имената им по формулярите.

Отговарят едва чуто. Картончетата на тези, които не се обаждат, се отделят настрани. Така се изяснява кои са избегнали следствието и са останали върху трупните камари.

Всички, преживели оротуканското следствие, разправят, че предпочитат газовата камера...

Следствието ли? То протича така, както го е замислил следователят. С когото не протича по набелязания начин, той няма вече да може да ви разкаже. Както казва и оперчекистът Комаров: „Имам нужда само от дясната ти ръка, за да бъде подписан протоколът...“ Е, изтезанията, разбира се, са домашни, примитивни — приклепват ръката ти с вратата, все от тоя род (пробвайте, читателю).

Съдът ли? Някаква *Лагколегия* — подчинен на Областния съд постоянен съд към лагера в качеството си на народен съд в района. Законността тържествува! Има и свидетели, подкупени от III отдел за паница чорба.

В Бурелом често свидетели срещу своите работяги в бригадата стават бригадирите им. Заставя ги следователят — чувашът Крутиков. „Иначе се простете с бригадирството, ще ви пратя на Печора!“ Бригадир на латвиеца Бернщейн е Николай Ронжин (от Горки); излиза и потвърждава: „Да. Бернщейн разправяше, че шевните машини „Сингер“ са добри, а подолските не ги бива.“ Е, достатъчно! Нима това не е достатъчно за Областния съд (с председател Бухонин и с две местни комсомолки Жукова и Коркина). Десет години!

В Бурелом е известен и ковачът Антон Василиевич Балъбердин (от местните, таншаевски). Той е постоянен свидетел изобщо по всички лагерни дела. Който го срещне, нека му стисне честната ръка!

И накрая — още един етап, в друг лагпункт, за да не намислиш да си разчистваш сметките със свидетелите. Този етап не е от големите — на някакви си четири часа път върху открита платформа на теснолинейката.

А сега — в болничката. Ако си в състояние да си движиш краката — утре ще буташ количката.

Да живее чекистката бдителност, спасила ни от военно поражение, а оперчекистите — от фронта!

По време на войната в лагерите разстрелват малко (ако не говорим за републиките, откъдето бързо отстъпвахме: там се разстрелват стотици и стотици в изоставяните затвори). По-скоро прибавят нови присъди: оперчекистите се нуждаят не от ликвидирането на хора, а само от разкриване на престъпления. Осъдените могат да се трудят, могат да умират — това е вече производствен въпрос.

Напротив, през 1938 г. изгарят от нетърпение да разстрелват колкото се може повече! Разстрелват според силите си във всички лагери, но най-много на Колима („гаранинските“ разстрели) и във Воркута („кашкетинските“ разстрели).

Кашкетинските разстрели са свързани с ужасяващото напомняне за „Старата тухлена фабрика“. Така се нарича една от гарите на теснолинейката на двадесет километра южно от Воркута.

След „победата“ на обявилите гладна стачка троцкисти през март 1937 г. и след като ги измамват, изпращат от Москва „комисията на Григорович“ за следствие над стачниците. В тайгата, южно от Ухта, недалеч от железопътния мост над река Ропча, е вдигнат стобор, зад който разполагат новия затвор Ухтарка. Там водят следствието над троцкистите от южната част на магистралата. А в самата Воркута е изпратен членът на комисията Кашкетин. Той се разправя с троцкистите в „следствената палатка“ (прибягва до бой с нагайка!) и без дори да настоява особено да си признаят вината, съставя своите „кашкетински списъци“.

През зимата на 1937–1938 г. от различни места — от палатките в устието на Сир-Яга, от Кочмас, от Сивая Маска и Ухтарка започват да събират троцкистите, че и децистите („демократични Централисти“, в Старата тухлена фабрика (някои без никакво следствие). Неколцина от най-изтъкнатите са откарани в Москва във връзка с процесите. Останалите в Старата тухлена фабрика нарастват през април 1938 г. до 1053 души. В тундрата, встрани от теснолинейния път, се намира стара продълговата барака, в която започват да настаняват стачниците, а по-късно поставят до нея още две стари изподрани и с нищо необшити палатки за по 250 души всяка. Как държат хората там, можем да се

досещаме по аналогия с Оротукан. Посред една такава палатка с размери 20 на Метра е сложен бензинов варел вместо печка, за който се отпуска по кофа въглища на денонощие и в който подхвърлят въшките си, за да поддържат огъня му. Дебел скреж покрива платнището отвътре. Върху наровите няма място за всички, та лежат или стоят прави на смени. Дава се по триста грама хляб на ден и веднъж паница чорба. Понякога, не всеки ден, по парче риба. Вместо вода — късче лед като дажба. За измиване и баня не става и дума. По телата избиват скорбутни петна.

Ала най-жестокото тук е това, че вкарват при троцкистите лагерни щурмоваци — рецидивисти, повечето от тях убийци, осъдени на смърт. Обещават им, че ако се разправят както трябва с тази политическа измет, ще им намалят присъдите. За такова приятно и напълно в техния дух поръчение криминалните престъпници се заемат с най-голяма готовност. Назначават ги за старши (запазил се е прякорът на един „Мраз“, и заместник-старши, те ходят с нагайки, пребиват от бой тези бивши комунисти и се гаврят с тях както си искат: яхнат ги като коне и ги карат така да тичат, изходят се в нечийи вещи и после ги хвърлят в огъня. В една от палатките политическите се хвърлят връз престъпниците, искат да ги убият, но онези започват да крещат и конвоят отвън открива огън в палатката, за да защити социално близките.

Чрез това издевателство на криминалните се пречупва напълно единството и волята на неотдавнашните стачници.

В Старата тухлена фабрика, в студените и изподрани платнищени убежища, в жалката негрееща печка догарят революционните пориви на две десетилетия жестокост и на повечето от намиращите се там.

И все пак присъщо е на човека да се надява — арестуваните в Старата тухлена фабрика очакват да ги изпратят на някакъв нов обект. Вече няколко месеца те се мъчат тук и е непоносимо. И наистина рано сутринта на 22 април (не съм сигурен в датата, нали това е рожденият ден на Ленин) започват да събират етап — 200 души. Повиканите получават торбите си, които натоварват на шейни. Конвоят повежда колоната на изток, в тундрата, където никъде наблизо няма населено място, а Салехард е далеч. Рецидивистите пътуват с шейните отзад с вещите им. На оставените в лагера им прави обаче странно

впечатление това, че от шейните изпада някоя и друга торба и никой не я вдига.

Колоната се движи бодро: чака ги някакъв нов живот, нова дейност, нека да е и изтощителна, но не може да е по-лоша от това очакване. А шейните изостават далеч от тях. Конвоят също започва да изоставя — няма го нито отпред, нито встрани, а само отзад. Какво пък, тази немарливост на конвоя е също добър признак.

Слънцето свети.

И внезапно, невидимо откъде, от ослепителната снежна пелена по черната движеща се колона е открит плътен картечен огън. Арестантите падат, други още стоят изправени и никой нищо не разбира.

Смъртта идва в слънчево-снежни одеяния, безгрешна, милосърдна.

Това е една фантазия на тема бъдещата война. Убийците се надигат от временните си снежни укрепления с бели халати (приказва се, че повечето от тях били грузинци), притичват до пътя и довършват с колтовете си живите. А наблизо са и приготвените ями, където пристигналите след това криминални нахвърлят труповете. Вещите на умрелите за голямо разочарование на криминалните са изгорени.

На 23-ти и 24-ти април пак там и пак така са разстреляни още 760 души.

А деветдесет и трима ги връщат с етапа във Воркута. Това са криминални и очевидно доносници-провокатори.

Споменават се Ройтман, Истнюк и Алиев. От криминалните — Тадик Николаевски. Не можем да твърдим достоверно за какво именно всеки от тях е пощаден, но е трудно да си представим друга причина.

Говори се и за Модел. Но наскоро получих колективно подписано сведение в защита на Мойсей Йосифович Модел: не че бил пощаден в Старата тухлена фабрика, а бил измъкнат още от наказателния стан за там. По какъв начин? Това с много характерен за правоверните епизод: един от изпратените енкаведисти се оказва стар сътрудник на М. Модел от Следствената комисия към

Военно-революционния комитет на Петроградския съвет на работническите, селските и червеноармейските депутати (тоест заедно се подвизават през Октомври). Попаднал на Модел в списъците, този негов съратник тайно измъква делото му и по този начин успява да го спаси.

Сведенията за кашкетинските разстрели можах да получа от двама зекове, с които лежах. Единият е бил там и го пощадили. Другият — доста любознателен човек и изпълнен от желание да опише цялата тази история, съумява да огледа още тогава по пресните следи онези места и да разпита когото може.

Ала обречените на смърт се движат със закъснение от далечните командировки на етапа и прииждат по 5-10 души. Отрядът на убийците ги приема на гарата на Тухлената фабрика и ги отвежда в старата баня — съборетина, по чиито стени отвътре са накачени тричетири реда одеяла. Заповядват на нещастниците да се съблекат на снега и да влизат голи. Вътре ги разстрелват с пистолети. Така за месец и половина там са унищожени около двеста души. Изгарят трупове им в тундрата.

Накрая подпалват бараката в Старата тухлена фабрика и Ухтарка. (А „банята“ е поставена на железопътна платформа и откарана на 308-и жп пикет на теснолинейката, където я изхвърлят. Тъкмо там я изследва и моят приятел. Отвътре била обляна с кръв, а стените й — надупчени от куршуми.

За още един такъв разстрел на троцкисти, пак там и пак тогава разказва Франц Диклер (евреин от Бразилия, подведен в Ню Йорк от съветската пропаганда, той пристига в Ленинград през 1937 г. с гръцки параход и слиза на брега, за да участва в социализма — лепват му тутакси присъда). През пролетта на 1938 г. работи като спирач на воркутската теснолинейка в участъка Рудник — Уса. Веднъж получават от оперчекисткия отдел нареждане: да спрат движението, да прекъснат товаренето на въглищата, да подготвят 4 платформи и 2 отоплени товарни вагона за етап до Уса. Докарват под голям конвой с кучета около 250 души, от които 50 са бандити рецидивисти,

останалите — троцкисти, включително 8 жени. Повечето от тях са облечени добре — с кожени калпаци, с кожени яки на палтата, носят и куфари. Сред тях Диклер съзира своя познат Андрейчин — преселник от Югославия, но виден американски комунист, съратник на Фостер и Браудер: Диклер е слушал речите му в Медисън Скуеър Гардън, а наскоро го е срещнал в зоната и е научил за успеха на стачката им — започнали да получават суха храна, почивни дни, да живеят в отделни бригади и бараки. И ето сега ги натоварват върху голите платформи в студ и мраз — и ги подкарват. При едно стръмно слизване Диклер хваща спирачната ръчка и хвърля поглед към платформите. Андрейчин го вижда и започва да крещи с цяло гърло, но с поглед встрани от него:

— Frank! Just listen, don't say a word! This is the end. We're going to be murdered in cold blood! Frank! Listen! If you ever get out, tell the word, who they are: a bunch of cutthroats! Assassins! Bandits!^[1]

И отново повтаря същото. Диклер трепери. Заедно с него стои един стар коми вохровец с цигара в уста. Веднага след Андрейчин хората върху платформите започват да крещят, чува се женски плач, очевидно мнозина разбират английски. Началникът на етапа спира влака, разнасят се няколко изстрела във въздуха. Всички притихват. Началникът крещи: „Защо се бунтувате? Нали искахте да живеете отделно? Ще живеете отделно. Ще имате осигурена храна и работа.“

Продължават пътя си. Спират на гара Змейка. Свалят хората от платформите, а влака го връщат в Рудник. Всички тамошни железничари знаят гара Змейка: там никога не е имало никакъв лагпункт, никакво населено място.

Два дена по теснолинейката няма движение. След това превозващите разказват: повели етапа към дефилето, а от двете страни се намирали скрити картечари, които ги посрещнали със залпов огън.^[2]

Впрочем разстрелите на троцкистите не завършват само с този случай. Постепенно събират още тридесетина недоубити и ги разстрелват недалеч от Трийсетацката. Но с това вече се заемат други. Ала скоро ще бъдат разстреляни, за да не останат свидетели, първият отряд убийци, оперчекистите и конвоите, както и рецидивистите, участвували в кашкетинските разстрели.

Самият Кашкетин е награден през 1938 г. с орден „Ленин“ „за специални заслуги пред партията и правителството“. А само година

по-късно е разстрелян в Лефортово.

И не можем да кажем, че това се случва за пръв път в историята.

А. Б-в разказва как са се извършвали екзекуциите в Адак (лаг-пункт на Печора). Откарват нощем опозиционерите с „вещите“ им извън зоната, където се намира помещението на чекистите. Вкарват обречените един по един в стаята, където върху тях се нахвърлят вохровците. Запушват им устата с парцали, а ръцете им връзват отзад. След това ги извеждат на двора, където ги чакат впрегнати каруци. Отвеждат ги по 5-7 души в каруца до лагерното гробище. Там ги нахвърлят вързани в готови огромни ями и ги закопават живи. Не от зверство, не. А от опит знаят, че е по-лесно да пренасяш и вдигаш човека жив, отколкото мъртъв.

Тази работа продължава на Адак много нощи.

Ето как бе постигнато морално-политическото единство на нашата партия.

[1] „Франк! Слушай и не ми отговаряй. Това е краят. Водят ни на заклание! Франк! Чуй ме! Ако някога излезеш оттук, разкажи на света какви са те: шайка главорези! Убийци! Бандити!“ — Б.а. ↑

[2] Диклер се освобождава и се връща дори в Бразилия, но не намира в целия свят такъв, който да го чуе. Едва след 40 години предаде този разказ на мен. — Б.а. ↑

ЧЕТИРИНАДЕСЕТА ГЛАВА КЪМ СМЯНА НА СЪДБАТА

Да устоиш в този дивашки свят е невъзможно. Да стачкуваш е равносилно на самоубийство. Да гладуваш е безполезно.

А да умреш ще можеш винаги.

Какво остава на арестанта? Да се измъкне! Да се опита да промени съдбата си! (Зековете наричат бягството „зеления прокурор“. Това е единственият популярен сред тях прокурор. Подобно на другите прокурори той оставя много дела без последствие, че дори в още по-тежко положение, но понякога освобождава и окончателно. Той е зеленият гъсталак, той е храстите и моравата.)

Чехов казва, че ако арестантът не е философ, за когото при всички обстоятелства е еднакво добре (или казано по-иначе: който може да се вгълби в себе си), не може да не иска да бяга и *не трябва* да не иска!

Не трябва да не иска! Ето императива на свободната душа. Вярно, че туземците на Архипелага далеч не са такива, те са значително по-кротки хорица. Но и сред тях ще се намерят хора, които обмислят как да избягат или аха — да побягнат. Постоянните тук и там бягства, макар и безуспешни, са сигурно доказателство, че зековете не са загубили окончателно своята енергия.

Зоната е добре охранявана: оградата е здрава, предзоновото пространство отлично прострелвано, наблюдателните кули са разположени както трябва, така че пиле не може да прехвъркне. Но внезапно те обзема такава мъка, че тъкмо тук, на това късче обградена земя, ти е съдено да умреш. Защо да не си опиташ щастието? Да се опиташ да промениш съдбата? Особено в самото начало, през първата година, този порив е неудържим и дори необмислен. През първата година, когато изобщо се решава цялото бъдеще и целият облик на арестанта. По-късно този порив отслабва някак си, няма я вече увереността, че *там* е по-нужно да бъдеш, отслабват нишките, които те свързват с външния свят, горенето на душата преминава в тлеене и човекът привиква с лагерния си впряг.

През всичките тези години в лагерите се наблюдават много случаи на бягство. Ето някои случайни данни: само за март 1930 г. от затворите в РСФСР бягат 1328 души^[1]. (Но за тези неща никой нищо не знае в нашето общество!)

С огромното разгръщане на Архипелага след 1937 г. и по-специално през годините на войната, когато боеспособните мъже ги пращат на фронта, става все по-трудно с конвоя и дори гнусната измислица със самоохраната невинаги е изход за разпоредителите. Същевременно започват да търсят от лагерите колкото се може повече стопанска полза, производство и труд — това води до разширяване на дейността особено в дърводобива, до изпращане в най-затъntenите места на командировки и подкомандировки — а охраната става все по-рехавя, все по-условна.

На някои подкомандировки на Уствимския лагер още през 1939 г. вместо зона има само стобор от разредени дъски или плет — и никакво осветление през нощта! — тоест нощем никой просто не задържа затворниците. При отвеждане на работа в гората дори в наказателния лагпункт на този лагер се пада по един войник на бригада затворници. Естествено, той не е в състояние да наблюдава всички. И там през лятото на 1939 г. бягат 70 души (един от тях бяга дори два пъти през деня: сутрин и следобед), 60 от тях обаче се връщат. За останалите няма сведения.

Но това е за затъntenите места. А в самата Москва, докато имах случая да лежа там, станах свидетел на три доста леки бягства: от лагерния участък на Калужка застава се промъква през стобора на строителната зона през деня един млад рецидивист (и с присъщото за тези хора самохвалство изпраща на следния ден в лагера отворена картичка: че пътува за Сочи и моли да предадат поздравите му до началника на лагера); от малкия лагер Марфино до Ботаническата градина бяга пък момичето, за което вече писах; и пак оттам скача в автобуса и се добира до центъра един млад битовак, всъщност оставен съвсем без конвой; настървено срещу нас, МГБ се отнесе безгрижно към измъкналия се битовак.

Предполагам, че в ГУЛАГ са си направили веднъж сметката и са се убедили, че им излиза много по-евтино да допуснат през годината загуба от, някакъв процент зекове, отколкото да установят истински строга охрана на всички многохилядни островчета.

Още повече, че се разчита и на някои невидими окови, които държат туземците на местата им.

Най-яките от тези окови е общият спаднал тонус, пълното примирение с робското си положение. И тези по Петдесет и осми член, и битоваците са почти без изключение семейни трудолюбиви хора, способни да проявяват доблест само по законен ред, по заповед и с одобрението на началството. Дори и осъдени за по пет и десет години, те не си представят как е възможно самостоятелно (пази боже пък колективно!...) да се надигнеш в защита на своята свобода срещу държавата (*своята* държава), НКВД, милицията, охраната и кучетата; как е възможно, дори и ако щастливо се измъкнеш, да живееш след това с Фалшив паспорт, с фалшиво име, щом на всяко кръстовище ти проверяват документите, щом на излизане от всеки вход те съпровождат подозиращи погледи. Така че общото настроение в ИТЛ е следното: за какво стърчите вие там с пушките, какво сте ни зяпнали? И съвсем да се махнете, никъде няма да идем: ние не сме престъпници, защо да бягаме? И без това след една година ще излезем на свобода (вяра в амнистията...)! К. Страхович разказва, че при прехвърлянето им в Углич през 1942 г. техният ешелон попада под бомбардировка. Конвойт се пръсва, а зековите не се опитват никъде да бягат и чакат своя конвой. Та малко ли са случаите като този със счетоводителя от Ортауския клон на Карлаг: изпращат го да се отчете на 40 километра път, съпроводен само от един конвой. А на връщане той не само кара в каруцата пияния до козирката конвой, но и пази с най-голямо внимание пушката му, за да не съдят този тъпак за загубването ѝ.

Други окови са недояждането. Макар че тъкмо гладът подтиква понякога отчаяните да хванат тайгата с надеждата, че там все Ще намерят нещо повече за храна, отколкото в лагера, но пак той ги лишава от сили да се измъкнат по-надалеч и пак заради него не е възможно да се запасиш за из път.

Заплахата от нова присъда е също допълнителна спирачка. За бягство политическите получават нова десетка по 58-и член (постепенно се налучка, че най-добре е в този случай да се присъжда 58-14, контрареволуционен саботаж). Наистина рецидивистите ги Довеждат по 82-рй член (чисто бягство), което води само до две години, но за кражби и грабеж до 1947 г. също не получават повече от две години, така че величините са сравними. При това в лагера те се

чувствуват като у дома си, в лагера те не гладуват, не работят — имат сметка не да бягат, а да излежат присъдата си, толкова повече, че винаги са възможни за тях допълнителни облекчения или амнистия. Бягството за криминалните престъпници е само храна на охраненото здраво тяло и избухване на неудържимата алчност: да погуляе, да ограби, да се налочи, да изнасили, да се поперчи. Тези от тях, които бягат сериозно, са само бандитите и убийците с тежки присъди.

(Криминалните престъпници страшно обичат да лъжат за своите несъществуващи бягства или ако наистина ги е имало, а ги разкрасяват до немай-къде. Ще ви разкажат как *Индия* (бараката на криминалните) получила преходното знаме за отличната ѝ подготовка за зимата — за солидния насип с пръст върху бараката, а те всъщност, видите ли, правели тунел под земята и пръстта открито стоварвали пред началството. Не вярвайте на тези приказки — нито цялата „Индия“ ще вземе да бяга, нито толкова усърдно и дълго ще се хванат да копаят, те му търсят само леснината, а и началството не е толкова глупаво да не погледне откъде носят пръстта. Рецидивистът Корзинкин, с десет съдимости, ползущ се като комендант с доверието на началника, действително излизаше навън добре облечен и наистина се представяше за помощник-прокурор, но вече чиста лъжа е, когато добави как нощувал под един покрив с чекиста при хайката за бегълци (има такива хайки), как през нощта му откраднал униформата, оръжието и дори кучето — и по-нататък се представял за него. В своите фантазии и разкази криминалните трябва да изглеждат винаги по-големи герои, отколкото са в действителност.) вековете ги задържа освен това не зоната, а безконвойността. Тези, които са най-слабо охранявани, които се ползват от дребната отстъпка да отиват на работа и да се връщат оттам без щик зад гърба им и понякога да надникват в селището извън лагера, твърде много треперят над своето предимство. А след опит за бягство тази отстъпка им се отнема.

Непреодолима преграда към бягството е и географията на Архипелага: това са необозримите пространства на снежната или пясъчната пустиня, на тундрата или тайгата. Колима, макар и да не е остров, е бетер остров: откъснато парче земя, къде ще избягаш от Колима? Бягат оттам само от отчаяние. Някога наистина якутите са се отнасяли добре към затворниците и се нагърбвали: „Девет слънца — ще те закарам в Хабаровск.“ И впрягали елените си. Но после

криминалните взели да ограбват якутите при бягствата си и якутите променили отношението си към бегълците, започнали да ги издават.

Враждебността на местното население, подхранвана от властите, се превръща в главна пречка на бягството. Властите не пестят награди за издайниците (освен всичко друго това е и политическо възпитание). И народностите, населяващи местата около ГУЛАГ, постепенно започват да гледат на залавянето на беглеца като на празник, на обогатяване, като на сполучлив лов или като да се натъкнеш на самороден къс. На тунгусите, комяките и казахите заплащат с брашно или чай, а в по-гъсто населените места, на жителите отвъд Волга например, около Буреполомския и Унженския лагер, заплащат за всеки заловен по два пуда брашно, по осем метра плат и по няколко килограма сельодка. През войната няма всъщност друг начин да намериш сельодка и местните жители започват да наричат по тази причина бегълците *сельодки*. В село Шерстки например при появата на всеки непознат човек дечурлигата дружно крещят: „Мамо! Ела да видиш една сельодка!“

А как се отнасят към бегълците геолозите? Тези пионери на северната безлюдност, тези мъжествени брадати герои с ботуши, тези джеклондонски сърца? Нашите съветски геолози са съмнителна надежда за беглеца, по-добре той да не се приближава до техния огън. Ленинградският инженер Абросимов, арестуван с потока на „Промпартията“ и получил десетка, бяга от лагера Нивагрес през 1933 г. В продължение на двадесет и един дена той върви през тайгата и изведнъж с огромна радост среща група геолози. А те го отвеждат в един населен пункт и го предават на председателя на работническия комитет. (Трябва да влезем в положението и на геолозите: те се боят помежду си от донос. А и ако беглецът е наистина криминален престъпник, убиец? И, току-виж, ги изклал през нощта.)

Ако беглецът е убит при залавянето му, може да бъде захвърлен за няколко денонощия с гнояща рана от куршум недалеч от лагерната столова, та затворниците да ценят повече своята безвкусна чорба. Ако е заловен жив, може да бъде поставен на пропуски и когато разводът минава оттам, да насъскват кучетата срещу него. (Кучетата в зависимост от командата умеят да душат човека, да го хапят или пък само да разкъсват дрехите му, докато го оставят съвсем гол накрая.) Или пък ще напишат в Културно-възпитателната част табела: „Бягах,

но бях хванат от кучетата.“ И ще я провесят на врата на заловения, като го накарат да ходи с нея из лагера.

А ако решат да го бият, непременно ще му премажат бъбреците. Ако ще му сложат белезници на ръцете, така ще се постараят, че да загуби за цял живот чувствителност в китките си. (Г. Сорокин, Ивделлаг). Ако ще го затварят в карцер, то така, че да не излезе без туберкулоза оттам. (Нироблаг, Баранов, опитал се да бяга през 1944 г. След побоите, нанесени му от конвоя, храчел кръв и след три години му отстраняват лявата половина на белия дроб^[2])

Всъщност да пребиеш от бой или да убиеш беглеца е главната форма на борба с бягствата в Архипелага.^[3]

И дори ако дълго няма опити за бягство, следва понякога да бъдат измислени. На мината Дебин (Колима) през 1951 г. разрешават на група зекове да идат за боровинки. Трима от тях се заблуждават и началникът на лагера старши лейтенантът Пьотър Ломага изпраща по тях мъчителите. Те пускат кучетата си по тримата спящи, след което ги застрелват, разбиват главите им с прикладите, превръщат ги на каша, докато мозъците им изтекат — и в този вид ги докарват в лагера. Там вече впрягат вместо коне четирима арестанти, които започват да теглят каруцата покрай строя. „Ето какво го очаква всеки!“ — обявява Ломага.

И кой ще стигне до такова отчаяние, че да не трепне пред тази картина? — Да тръгне! Да се добере! *Ще се добере*, но къде? Там, в края на бягството, когато беглецът стигне до заветното набеязано място — кой не би се побоял да го срещне, укрие и опази? Единствено криминалните имат на свобода притон, а за нас, по Петдесет и осми член, такава квартира се нарича *явка*, това е почти конспиративна организация.

Ето колко много прегради и ями има срещу бягството.

Но на отчаялото се сърце не му е до това да преценява нещата. То вижда: тече реката, по нея плава греда — и скок! Ще поплуваме! Вячеслав Безродний от лагпункта Олчан, едва изписан от болницата, още съвсем слаб, бяга върху две свързани дървени трупи по река Индигирка към Ледовития океан! Къде иска да иде? На какво се надява? И вече не заловен, а спасен в открито море, бива върнат през зимата в Олчан, в същата болница.

Не за всеки, който не се е върнал сам в лагера и когото не са довели полужив, не са докарвали мъртъв, би могло да се каже, че се е измъкнал. Той може само да е сменил мъченическата си и бавна смърт в лагера със смъртта на диво животно в тайгата.

Докато бегълците не толкова бягат, колкото бродят и сами се завръщат, лагерните ченгета имат дори полза от тях: те без усилие им лепват втори присъди. Няма ли пък дълго време опити за бягство, гледат да ги провокират: възлагат на някой доносник да събере група „за бягство“ и всички ги разкриват.

Но човекът, който се е решил сериозно да бяга, става много скоро и страшен. Някои, за да объркат кучетата, запалват след себе си тайгата и тя гори след това цели седмици на десетки километри. През 1949 г. на ливадата, недалеч от Веслянския совхоз, задържат беглец с човешко месо в раницата: той убил попадналия му на пътя безконвоен художник с петгодишна присъда и изрязал месото от костите, но не успял да го свари.

През пролетта на 1947 г. на Колима, недалеч от Елген, двама конвои водят колона зекове. И изведнъж един зек, без да се наговаря с когото и да било, умело напада конвоите и успява да ги разоръжи и застреля. (Името му не е известно, но се знае, че е неотдавнашен фронтови офицер. Рядък и ярък пример за фронтовак, незагубил мъжеството си в лагера!) Смелчакът обявява на колоната, че е свободна! Но зековете са обзети от ужас: никой не тръгва след него, а всички седат да чакат новия конвой. Напразно фронтовакът иска да ги засрами. Тогава той взема оръжието (32 патрона, „тридесет и един — за тях!“, и тръгва самичък. Успява да убие и да рани няколко души от хайката, а с тридесет и втория патрон си слага край на живота. Де да се бяха държали всички фронтоваци така — и Архипелагът щеше да рухне.

През 1945 г. в ОЛП „Победа“ (към Индигирското управление) неколцина власовци също нападат охраната, отнемат ѝ пушките и се измъкват — но не знам колко далеч са стигнали.

В Краслаг някакъв боец, герой от Халхингол, удря с брадва конвоя, взема му пушката и тридесет патрона. Пускат след него кучета, той убива две от тях, ранява и един от чекистите. Когато го залавят, не просто го застрелват, а в яростта си, за да отмъстят за себе си и

кучетата, го изпонадупчват, вече мъртъв, с щикове си и в този вид го захвърлят да лежи цяла седмица край портала.

През 1951 г. в същия Краслаг десетина души с дългосрочни присъди, охранявани от четирима конвои, внезапно се нахвърлят върху тях, отнемат им автоматите, преобличат се в техните униформи (но пощаждат войниците — потисканите са често по-великодушни от потисниците си) и четиримата, давайки си вид, че конвоират, повеждат своите другари към теснолинейката. Там виждат композиция от празни вагони, приготвени за дървени трупи. Мнимият конвой се изравнява с локомотива, сваля оттам локомотивната бригада и (някой от бягащите се оказва и машинист) подкарва под пълна пара влака към гара Решоти, към главната сибирска магистрала. Но им предстои да изминат около седемдесет километра. През това време е съобщено вече за тях (не без участието на пощадените войници), на няколко пъти те отговарят със стрелба в движение на групите от охраната. Малко преди Решоти успяват да минират линията пред тях и да разположат цял батальон. Всички бегълци загиват в неравен бой.

Обикновено по-щастливи се оказват тихите бягства. Има и Удивително сполучливи, но такива щастливи разкази чуваме рядко: отървалите се не дават интервюта, те са сменили фамилията си имена, крият се. Кузиков-Скачински, успешно избягал през 1942 г., само затова разказва за случая си, защото през 1959 г. бива разобличен — след 17 години!

Разкриването му става така: хващат по друго дело другаря му, с когото заедно са бягали. Установяват истинската му самоличност по отпечатъците на пръстите. Става ясно, че бегълците не са загинали, както се е предполагало. Започват да издирват и Кузиков. За целта разпитват предпазливо в родния му край, проследяват близките му — по тях се добират и до него. И след 17 години не жаят за всичко това сили и време!

И за успешното бягство на Зинаида Яковлевна Поваляева знаем само защото в края на краищата тя се проваля. Получава присъда, загдето останала учителка в своето училище по време на немската

окупация. Но не я арестуват веднага с идването на съветските войски и тя успява да се омъжи за един летец. Скоро след това я арестуват и изпращат на 8-а шахта във Воркута. Чрез китайците от кухнята тя се свързва с мъжа си. Той служи в гражданската авиация и си урежда рейс до Воркута. В уговорения ден Зина влиза в банята на работната зона, там сваля лагерната си дреха и разплита накъдрената си през нощта и скрита под кърпата коса. Мъжът ѝ я чака в работната зона. Чекистите дежурят край речното пристанище, но не обръщат внимание на накъдреното момиче под ръка с летеца. Излитат със самолета. Цяла година Зина живее си — а нея я следят. На новото следствие Зина съумява да ги убеди, че е избягала, скрита във вагон с въглища. За участието на мъжа ѝ така и не научават.

Янис Л-с стига пеша през 1946 г. от Пермския лагер до Латвия, при това явно изопачавайки руските думи, без почти да умее да се обясни. Самото му измъкване от лагера е просто: засилва се, блъсва грохналата ограда и я прескача. Но след това в блатистата гора (а краката му са в цървули от лико) се храни дълго само с боровинки. Веднъж успява да отведе в гората някаква крава и там я заколва. Наяжда се до насита с говеждото месо, а от кожата на кравата си съшива кожени цървули. На друго място открадва кожухчето на някакъв селянин (беглецът, към когото жителите се отнасят враждебно, става неволно и враг на жителите). В населените места Л-с се представя за мобилизиран латвиец, който е загубил документите си. И макар че през същата година не е отменена още всеобщата проверка на пропуските, той съумява в непознатия му Ленинград, без да проговори нито дума, да се добере до Варшавската гара, да мине още четири километра по линията и чак тогава да скочи на влака. (Но едно нещо Л-с твърдо знае: че поне в Латвия ще го скрият, без да се страхуват за себе си, Това придавало смисъл на бягството му.)

Такова бягство като на Л-с изисква яка селска крачка, ловкост и съобразителност. Но способен ли е да бяга един гражданин, че и старец, осъден на пет години за разказване на вицове? Оказва се, че е способен, след като го очаква неминуема смърт в лагера между Москва и Горки, в който от 1941 г. произвеждат снаряди. За всички зекове някакви си пет години са „детска присъда“, но старичокът не би издържал и пет месеца, тъй като го карат да работи, без да го хранят. Бягството му е плод на отчаяние, внезапно хрумване, за което половин

минута по-късно не биха му стигнали нито силите, нито разсъдъкът. Пристига в лагера поредният ешелон и го натоварват със снаряди. Покрай влака върви сержант от конвоя, а няколко вагона по-назад го следва железничарят: сержантът издърпва вратата на всеки вагон, убеждава се, че вътре няма никой, придърпва обратно вратата, а железничарят поставя пломбата. Нашият злополучен, съвсем взел-дал вицаджия (всичко е точно така, както го разказваме, но името му не се знае), се мята във вагона зад гърба на сержанта и пред железничаря — не му е лесно да се покатери, не му е лесно безшумно да избути вратата, всичко това е съвсем непресметнато, всичко това е сигурен провал, той вече се разкайва, едва затворил вратата след себе си, сърцето му ще се пръсне: всеки миг сержантът ще се върне и ще започне да го тъпче с ботушите си, всеки миг железничарят ще викне, ето че вече никой не се хваща за вратата — виж ти, поставят пломбата!... (А аз си мисля: ами ако железничарят се е оказал човек? Ни чул, ни видял?...) Ешелонът напуска зоната. Продължава към фронта. Беглецът не се е готвил предварително, не носи със себе си нито троха хляб, за три денонощия съвсем сигурно ще навири петалата в този движещ се доброволен карцер. Няма да стигне до фронта, а и за нищо не му трябва този фронт. Какво да прави? Как да се спасява сега? Вижда, че снарядните сандъци са стегнати с железни ленти. Успява да скъса с голи ръце една лента и започва да пили с нея пода на вагона. Нещо невъзможно за стария човек, нали? А да умре не е ли възможно? А да отворят, да го хванат — не е ли възможно? Сандъците имат допълнително направени въжени халки за пренасяне. Той ги отрязва и сплита от тях подобни халки, но по-дълги, и ги връзва така, че да провиснат под вагона в направената от него дупка. Колко само е изтощен! Как не го слушат наранените му ръце! Колко скъпо му струва разказаният виц! Той не чака да спрат на следващата гара, а внимателно се провира през Дупката на вагона, поставя краката си в една от халките (към опашката на влака), а завира рамената си в другата. Влакът се носи напред и беглецът виси и се клатушка. Скоростта намалява и той се решава: измъква краката си от халката и те започват да се влачат и го смъкват целия. Смъртоносен цирков номер — но нали е възможно влакът да се догони с телеграма, вагоните да бъдат претърсени, в зоната положително са се досетили за него. Изпънат, неподвижен, той се прилепва до траверсите. Затваря

очи, готов да посрещне смъртта. Ускорено претракване на последните вагони и изведнъж — милата тишина. Беглецът разтваря очи, преобръща се по корем: вижда само червената светлина на отдалечаващия се влак! Свобода!

Но това още не е спасение. Каква свобода, когато той няма нито документи, нито пари, когато е с лагерните си дрипи и е обречен. Подпухнал и изподран, той се добира криво ляво до гарата, където се смесва с хората от пристигналия ленинградски ешелон: евакуираните полуживи ленинградчани ги водят под ръка и ги хранят с топла храна на гарата. Но и това не е още спасение за него, ами се натъква в ешелона на свой умиращ приятел и взема документите му, а цялото негово минало му е познато. Откарват всичките близо до Саратов и няколко години, до следвоенните, той живее там на една птицеферма. Но ето че взел да се измъчва по дъщеря си и решава да я потърси. Пътува до Налчик, до Армавир, но я открива в Ужгород. През това време тя се омъжила за някакъв граничар. Смятала, че баща ѝ е умрял благополучно, а ето че трябва сега да слуша разказа му със страх и погнуса. Вече изцяло изпълнена с образцово гражданско съзнание, тя все пак е запазила и позорните отживелици на родствените връзки и не отива да издаде баща си, а само го натирва от къщи. Останал без нито един близък човек, старецът живее безсмислено, като скита от град в град. Става наркоман, в Баку го залавят да пуши анаша, откарват го с „Бърза помощ“ и в опияненото си съзнание той назовава истинското си име, а когато идва на себе си — измисленото име, под което се води. Болницата е наша, съветска, и не може да лекува, без да установи личността. Повикан е другар от органите — и през 1952 г., 10 години след бягството му, старецът получава 25 години. (Това му дава и щастливата възможност да разкаже за себе си в килиите и по този начин да влезе сега в историята.)

Понякога по-нататъшният живот на успешно избягалия е по-драматичен от самото бягство. Така е със Сергей Андреевич Чеботарьов, вече неведнъж споменаван в тази книга. От 1914 г. той служи в КВЖД, от февруари 1917 г. е член на болшевишката партия. През 1929 г. по време на КВЖДинския конфликт лежи в китайски затвор, през 1931 г. се връща в родината заедно с жена си Елена Прокофиевна и синовете си Геннадий и Виктор. Тук всичко се развива по познатия сценарий: след няколко дни е арестуван, жена му се

побърква, синовете са дадени в различни сиропиталища и против волята са им присвоени чужди бащини и фамилни имена, макар те добре да помнят своите и да се съпротивяват. Поради неопитност далекоизточната тройка на ОГПУ дава на Чеботарьов отначало само три години, но скоро той е отново прибран, измъчван и повторно осъден на 10 години без право на кореспонденция (защото какво да пише вече?) и дори под усилена стража през революционните празнични дни. Тази прекалено строга присъда се оказва неочаквано в негова полза. От 1934 г. той е в Карлаг, строи пътя за Моинти, там го затварят за Първи май 1936 г. в изолатора за провинени, за същия празник на равни права хвърлят при него и волнонаемния Автоном Василиевич Чупин. От него, възможно и пиан, Чеботарьов успява да задигне пресрочено с шест месеца тримесечно удостоверение, издадено от селсъвета. Това удостоверение сякаш само подтиква Чеботарьов да бяга! На 8 май той напуска моитинския лагпункт, изцяло цивилно облечен, без нито едно лагерно парцалче на себе си и с две половинлитрови бутилки в джобовете, както обикновено ги носят пияниците, само че пълни не с водка, а с вода. Отначало осолената почва на степта няма свършек. На два пъти той попада в ръцете на казахи, тръгнали за работа на железопътната линия, но с помощта на слабите си познания в казахския език „играе на религиозните им чувства“ и те го пускат.^[4] В западния край на Балхаш го задържа чекисткия пост на Карлаг. Вземат документите му и като следят по тях, го карат да каже по памет всички сведения за себе си и роднините си. Мнимият Чупин отговаря точно. И отново щастлив случай (без такива случаи навярно не е възможно да не те заловят) — влиза в землянката старшият на опергрупата и Чупин го изпреварва: „Я! Николай, това ти ли си? Позна ли ме?“ (Съобразяване за част от секундата, за едно сбръчване на челото, състезание между зрителни памети: аз те познах, но ми е спукана работата, ако ме познаеш ти!) — „Не, не се сещам.“ — „Ама как! Заедно пътувахме във влака! Нали се казваш Найдъонов, разказваше как в Свердловск си срещнал Оля на гарата — пътували сте в едно купе и после сте се оженили.“ Всичко е вярно, Найдъонов е сразен, запалват по цигара и пускат беглеца да си върви. (О, сини фуражки! Не току-тъй ви учат да мълчите! Не трябва да имате човешката слабост да откровеничите. Всичко това е разказано не във вагона, а на командировката Древопитомник на Карлаг само

година преди това, разказано е на затворниците просто от глупост, и можеш ли запомни на всички, които са те слушали, мутрите? А и във вагона вероятно е обичал да разказва, че и неведнъж, историята и без това е свързана с влака! — тъкмо на това дръзко разчита и Чеботарьов!) Ликувайки, Чупин продължава по шосето към гара Чу, покрай езерото на юг. Движи се предимно нощем; светнат ли автомобилни фарове, се мята в камъша, изчаква по цели дни в него (там са същински камъшови джунгли). Все по-рядко попада на чекисти, по тия места тогава Архипелагът не е пуснал още своите метастази.^[5] Носел със себе си хляб и захар, ядял по малко, за да му стигне за по-дълго, а пет дни вървял съвсем без вода. След около двеста километра стига до една гара и се мята на влака.

И започват години на свободен — не, на съсипан живот, защото не рискува да се уреди добре и да се задържи на едно място.

През същата година, няколко месеца по-късно, среща в градската градина на Фрунзе своя лагерен кум!... Но това става бегло, наоколо веселба, музика, девойки — и ченгето не успява да го познае! Принуден е да зареже намерената работа (старши-счетоводителят се досеща и го принуждава да разкрие истината за срочните си причини — самият той, оказва се, бил стар соловчанин), да се пръждоса някъде по-далеч. Отначало не рискува да потърси семейството си, след това измисля как. Пише в Уфа до братовчедка си: къде са Лена и децата? Досети се кой ти пише, засега не съобщавай на нея. И за обратен адрес — някаква гара Зирабулак, до някой си Чупин. Братовчедката отговаря: децата са в неизвестност, жена му е в Новосибирск. Тогава Чеботарьов я моли да иде в Новосибирск и да разкаже на жена му само на четири очи, че мъжът ѝ се е намерил и иска да ѝ прати пари. Братовчедката заминава; сега вече пише собствената му жена: била в психиатрична болница, загубила паспорта си, три месеца е на принудителна работа и не може да получи пари до поискване. Да би изчакал тези месеци? Но сърцето не трае: трябва да замине! И съпругът праща безумна телеграма: Посрещни ме! Влак №... вагон №... Беззащитно е нашето сърце срещу чувствата, но слава богу, че има и предчувствия. По пътя тези предчувствия така го завладяват, че той слиза две гари преди Новосибирск и пристига там с попътна кола. Предава багажа си на гардероб и отчаяно се запътва по адреса на жена си. Почуква! Вратата не е заключена, вкъщи няма никой (първото съвпадение е враждебно:

хазаинът дежури цяло денонощие, за да го предупреди за засадата, но тъкмо в тези минути отишъл за вода). Чеботарьов влиза в стаята. Няма я и жена му. На леглото лежи завит с шинела чекист и силно хърка (второ съвпадение, благоприятно). Чеботарьов се измъква. В този момент го спира хазаинът — негов познат от КВЖД, все още оцелял. Оказва се, че зет му бил ченге, сам донесъл телеграмата и я завирал в носа на Чеботарьова: ето го твоя мерзавец, сам се натиква в ръцете ни! Причакват го на гарата — там го няма; докато първото ченге е излязло, второто ляга да си почине. Все пак Чеботарьов успява да повика жена си, пропътуват с кола едно по-голямо разстояние и се качват на влака за Узбекистан на една от по-нататъшните гари. В Ленинабад отново сключват брак — тоест без да се развежда с Чеботарьов, този път тя се омъжва за Чупин. Но не се решават да живеят заедно. Къде ли не подават от нейно име молби за издирване на децата — безполезно. Ето как, изолирани един от друг и потиснати, живеят до началото на войната. През 1941 г. Чупин е мобилизиран, става радист в 61-ва кавалерийска дивизия. Има непредпазливостта пред други бойци да назове на шега цигарите и кибрита но китайски. В коя нормална страна ще събуди подозрения това, че човек знае някакви думи на чужд език? У нас това е съмнително и куките не си губят времето. Само след час заместник-командирът по политическата част Соколов, чекист към 219-и кавалерийски полк, вече го разпитва: „Откъде знаете китайски?“ Чупин: Само тези две думи. „Не сте ли служили в КВЖД?“ (Службата зад граница е направо тежък грях!) Чекистът пуска по него доносници, но те нищо не могат да измъкнат от него. Така че за лично спокойствие го арестуват все пак по член 58-Ю:

— не вярва в бюлетините на Информбюро;

— говори, че немците разполагат с повече техника (като че ли не го виждат всички с очите си).

Не по врат, ами по шия... Трибунал. *Разстрел!* На Чеботарьов животът в отечеството така му е дошъл до гуша, че не подава молба за помилване. Но държавата има нужда от работна ръка, така че следва десетка плюс 5 намордника. И ето го отново в „родния дом“... Пролежава (с приспадане на присъдата) девет години.

А ето друг случай. Веднъж в лагера някакъв друг зек, Н. Ф-в, го вика в крайния ъгъл на горните нарове и там го пита: „Как ти е името?“ — „Автоном Василич.“ — „А откъде си?“ — „От Тюменска

област.“ — „Кой район?... Кой селсъвет?...“ Чеботарьов — Чупин отговаря на всичко това съвсем точно, но чува в отговор: „Лъжеш. С Автоном Чупин съм работил на един локомотив пет години, познавам го като себе си. Не си ли ти случайно онзи, дето му свил документите през май 1936-а година?“ Та ето каква още подводна котва може да разпори корема на беглеца! На кой романист ще повярват, ако съчини подобна среща? Но по това време Чеботарьов отново е придобил вкус към живота и той стисва силно ръката на добрия човек, когато чува думите му: „Не мисли, че ще кажа на кума, не съм мръсник!“

И Чеботарьов отбива втората си присъда като Чупин. Но за беля последният му лагер е особено секретен, от групата на атомните строежи: Москва-10, Тура-38, Свердловск-39, Челябинск-40. Те работят по извличането на урана и радия от рудата, строителството се извършва по плановите на Курчатов. Началникът на строежа генерал лейтенант Ткаченко се подчинява единствено на Сталин и Берия. На всеки три месеца всеки зек трябва да подновява подписа си под задължението „за неразгласяване“. Но това още нищо не е, лошото е, че освободените не ги пускат да се върнат у дома. „Освободените“ ги отправят на голяма група през септември 1950 г. на Колима! Едва там ги освобождават от конвоя и ги обявяват за *особено опасен спецконтингент*! — опасен, защото са помагали да се направи атомната бомба! (Та как ще смогнеш Да опишеш всичко това? Ами за това ще са нужни сума ти глави и глави.) Такива особено опасни пръсват с десетки хиляди по Коли-ма(Прелистете конституцията, прелистете кодексите — къде питам за спецконтингента?)

Затова пък сега той може да извика жена си. Тя пристига при него на мините Малдияк. Оттук те отново пращат запитвания за синовете си — но отговорите са: „не“, „не се води такъв“.

Сталин хвърля топа и старците заминават от Колима за Кавказ — да сгреят старите си кости. Полека-лека започва размразяването, макар и бавно. През 1959 г. синът им Виктор, киевски шлосер, решава да отхвърли омразното чуждо име и се обявява за син на народния враг Чеботарьов! И след година родителите му го издирват! Оттук нататък грижата на бащата е как да си върне и самият той фамилното име (*три пъти* реабилитиран, той вече не носи отговорност за бягството си). Разкрива самоличността си и той, изпращат отпечатъци от пръстите му в Москва за сверка. Старият човек се успокоява едва след като и

тримата получават паспорти като Чеботарьови. Снаха му също става Чеботарьова. Само че след няколко години той ми писа как съжелявал, че са намерили Виктор: наричал баща си престъпник, виновник за своите злополучия, към справките за реабилитацията се отнасял с думите: „Бош лаф работа!“ А по-големият син Генадий изобщо не се намерил.

От разказаните случаи става ясно, че и сполучливото бягство ни най-малко не ти връща свободата, а поставя живота ти под непрекъснат тормоз и заплаха. Някои от бегълците добре си дават сметка за това — тези, които в лагерите успяват да отпаднат политически от отечеството; и тези, които живеят по неосмисления принцип: ден за ден! И съвсем не са редки сред бегълците и такива (отговарящи в случай на провал: „Искахме да идем в ЦК да докажем, че сме невинни!“), които се стремят да се прехвърлят на Запад и само такова бягство смятат за завършено.

Най-трудно е да се разкаже за този вид бягство. Които не са успели, са в земята. Които пък са заловени наново, са разстреляни или са неми. Които са се измъкнали — може да са разкрили самоличността си на Запад, а може и да мълчат заради някого, когото са оставили тук. Носеха се слухове, че на Чукотка седмина лагерници успели да докопат самолет и да излетят с него в Аляска. Но си мисля: опитали са се да се докопат, но не са успели.

Всички подобни случаи още дълго време няма да видят бял свят и ще стареят, и ще стават ненужни като този ръкопис, като всичко правдиво, което се пише в нашата страна.

Ето един такъв случай, в който хорската памет отново не е запазила името на героичния беглец. Бил от Одеса, с гражданска специалност машинен инженер, а в армията — капитан. Завършва войната в Австрия и служи в окупационните войски във Виена. През 1948 г. е арестуван по донос, получава 58-и и както тогава е прието вече, 25 години. Изпращат го в Сибир, в лагпункт на 300 километра от Тайшет, тоест далеч от главната сибирска магистрала. Твърде скоро той бива доведен до крайно изтощение при сечта в гората. Но запазва волята си да се бори за живота и спомена си за Виена. И оттам — *оттам!* — съумява да избяга във Виена. Невероятно!

Дърводобивният им участък е ограничен от една просека, наблюдавана от малки кули. В набелязания ден той носи на работата

хлебната си дажба. Поваля напреки на просеката един смърч с гъсти клони и пропълзва под тях към върха му. Смърчът не покривал изцяло просеката, но като преминава и останалото разстояние с пълзене, той успява да се измъкне щастливо. Не забравя да отнесе и брадвата си. Това става през лятото. Промъква се през тайгата по ветровала, това е невероятно трудно, но затова пък не среща никого в продължение на цял месец. Завързва ръкавите и яката на ризата си и лови с нея риба, която яде сурова. Събира кедрови семки, гъби и къпини. Полумъртъв, успява да се добере все пак до сибирската магистрала и заспива щастлив в копа сено. Събуждат го гласове наоколо: сваляли сеното с вили и го откриват. Той е останал без сили, не е в състояние нито да бяга, нито да се бори. Казва: „Е, хванете ме, предайте ме, аз съм беглец.“ Имал насреща си някакъв кантонер и жена му. Кантонерът му казва: „Ние сме руски хора. Само не мърдай оттук и не се показвай.“ Отиват си. Но беглецът не им вярва: те са съветски хора, сигурно ще съобщят за него. И се скрива в гората. Оттам наблюдава между дърветата и вижда как кантонерът се връща с дрехи и храна. Привечер беглецът тръгва покрай линията и на една горска жп спирка се качва на товарен влак, сутринта скача от него и през деня се крие в гората. Така се придвижва нощ след нощ, а когато позаяква, започва да слиза и при всяко спиране на влака — шмугва се в шубрака или върви напред, докато отмине влакът, а след това го изчаква и скача в движение. Така десетки пъти рискува да загуби я ръка, я крак, че и главата си. (Ето с какво се разплаща за няколкото леки драсвания на перодръжката на доносника...) Но веднъж малко преди Урал изменя на правилото си и заспива на една платформа с трупи. Ритват го с крак и насочват фенера в лицето му: „Документите!“ — „Сега.“ Приповдига се и събаря с един удар охраняващия отгоре, скача от противоположната страна — но там попада върху главата на друг охраняващ! Събаря и него и успява да се провере под съседните ешелони. Качва се след гарата в движение. Решава да заобиколи Свердловск, ограбва в покрайнините една търговска барака, взема оттам дрехи, навлича върху себе си три костюма, снабдява се и с храна. На някаква гара продава единия от костюмите и си купува билет за влака Челябинск — Орск — Средна Азия. Не, той знае закъде пътува — за Виена! Но трябва първо да се позакрепи, а и да престанат да го търсят. Един туркменец, председател на колхоз, го среща на пазара и го взема без документи в колхоза си. И

той се проявява като Добър механик, поправя всички колхозни коли. След няколко месеца напуска и поема към Красноводск по крайграничната линия. Някъде след град Мари минава патрул и проверява документите. Нашият механик излиза на платформата, отваря вратата и повисва върху прозореца на тоалетната (през замазаното с бяла боя стъкло не могат да го видят отвътре), като се задържа само с носа на обувката си върху стъпалото, за да се върне обратно. Патрулът преминава в следващия вагон, без да забележи в ъгъла на притворената врата върха на обувката му. Така отминава страшният момент. След като прехвърля благополучно Каспийско море, беглецът взема влака Баку—Шепетовка, а оттам тръгва за Карпатите. Той се промъква много предпазливо по глухи стръмни и залесени места през планинската граница — и все пак попада на граничарите! Колко нещо е трябвало да жертвува, колко е трябвало да страда, да изобретява и да се напруга от самия сибирски лагпункт, от онзи пръв повален смърч — и в самия край за един миг всичко да рухне!... И както там, в копата сено край Тайшет, силите го напускат, не може повече нито да се съпротивява, нито да лъже, а само се провиква яростно от отчаяние: „Хванете ме, палачи! Хванете ме, във вашите ръце съм!“ — „Кой си ти?“ — „Беглец! От лагера! Предавам се!“ Но граничарите се държат някак странно: завързват му очите и го отвеждат в една землянка, там го развързват и го разпитват отново. И изведнъж се изяснява: това са си свои хора! Бандеровци! (Пфу! Пфу! — ще се намръщят образованите читатели и ще се възмутят: „Ама и персонаж сте си избрали, ако и бандеровците минават за *свои хора*, няма що, нашия човек също значи си го бива!“ Ще вдигна рамене и аз: такъв си е. Такъв е решил да бяга. Такъв го е направил лагерът. Ами че лагерниците, ще ви кажа правичката, живеят по свинския принцип: „битието определя съзнанието“, а не според вестниците. За лагерника свои са само тези, с които заедно се е мъчил в лагера. И тези са чужди, които пускат по него кучетата. Честно казано, и за самия мен е така.) Прегръщат се. Бандеровците все още имат по онова време свои места за промъкване през границата и леко успяват да го прехвърлят.

И ето че той отново е във Виена! Но вече в американския сектор. И като се подчинява на все същия съблазнителен материалистичен принцип, без ни най-малко да забравя своя кървав смъртоносен лагер, той вече не търси работа за машинен инженер, а отива при

американските власти да си излее мъката. И остава да работи нещо при тях.

Но! — пустото му човешко качество: мине ли опасността, отслабва и нашата предпазливост. Той решава да прати пари на родителите си в Одеса. За целта трябва да обмени долари за съветски рубли. Някакъв евреин търговец го кани в дома си в съветската зона на Виена, за да направят сделката. Натам и насам непрекъснато сноват хора, без да правят много разлика между зоните. А той в никакъв случай не е трябвало да прекрачва зоната! Но я преминава — и го арестуват в жилището на евреина.

Типична руска история за това как се нанизват едно след друго сума свръхчовешки усилия, за да отидат по дяволите след това с едно замахване на ръката.

Осъден на разстрел, той разказва всичко това в килията на берлинския съветски затвор на друг един офицер и инженер — Аникин. Дотогава този Аникин успява вече и да сърба попарата на немския плен, и да умира в Бухенвалд, откъдето го освобождават американците. Закарват го в съветската зона на Германия и го оставят там временно за демонтирането на заводите. Оттам избягва във ФРГ, където строи край Мюнхен хидроелектроцентрала, и тъкмо оттам е отвлечен от съветското разузнаване (заслепват го с фаровете и го вмъкват в автомобила). И за какво е всичко това? Дали не за да изслуша разказа на одеския машинен инженер и да ни го предаде след това? Дали не за да се опитва на два пъти безуспешно да бяга от Екибастуз (за това ще стане дума в Петата част на книгата)? И сетне да бъде убит в наказателната варна фабрика?

Какви предначертания! Какви повратности в съдбата! В състояние ли сме да прозрем смисъла на отделния човешки живот...

Почти не стана дума за груповите бягства, а и такива не са малко. През 1943 г. от Уст-Сисолск бягат масово (чрез въстание). Хващат тундрата, ядат къпини и боровинки. Проследяват ги от аероплани и ги разстрелват от въздуха. Разправят, че през 1956 г. цял един лагер от Мончегорск се вдига да бяга.

Историята на всички бягства от Архипелага не би имала чет и край. И дори този, който би се захванал да пише книга само за бягствата, би пожалил и читателя, и себе си и би пропускал със стотици.

[1] ЦГАОР, ф. 393, оп. 84, д. 4, л. 68. — Б.а. ↑

[2] И понастоящем той наивно се домогва (за пенсията) да признаят заболявало му за професионално. Къде по-професионално, нали, и за арестанта, и за конвоя! Но не му го признават!... — Б.а. ↑

[3] И все по-главна става тя в най-новото ни, вече хрущовско време. Вж. „Мои показания“ на Анатолий Марченко. Самиздат, 1968. — Б.а.; Вж. също сп. „Новый мир“, бр.12, 1989. — Б.р. ↑

[4] Все пак и за атеиста религията не е без полза. У казахите, изглежда, още е бил жив споменът за будьоновското потушаване на бунтовете им през 1930 г. това е причината да проявят милост към него. През 1950 г. няма да бъде така — Б.а. ↑

[5] Но скоро заточават там корейците, после немците, накрая и всички нации, след 17 години се намерих и аз там. — Б.а. ↑

ПЕТНАДЕСЕТА ГЛАВА

ШИЗО, БУРИ, ЗУРИ

Сред многото радостни откази, които ни носеше новият свят — отказа от експлоатация, отказа от колонии, отказа от задължителна военна повинност, отказа от тайната дипломация, от тайните назначения и размествания, отказа от тайната полиция, отказа от „закон божи“ и още много други приказни откази — няма наистина отказ от тъмниците (не рушат стените им, а внасят в тях „ново класово съдържание“, но има безусловно отказване от карцерите — от това безжалостно изтезание, което е могло да се роди само в извратените от злоба умове на буржоазните тъмничари. ИТК-1924 (трудова-изправителният кодекс от 1924 г.) допуска наистина изолацията на особено провинилите се затворници в отделна килия, но предупреждава: тази отделна килия по нищо не трябва да напомня карцер — тя трябва да бъде суха, светла и оборудвана с всичко необходимо за спане.

А сега не само тъмничарите, не и самите арестанти биха се чудели и маели, ако, кой знае защо, няма карцер, ако карцерът е забранен.

Ала съвсем не защото времената са станали по-отстъпчиви, а защото по това време вече са усвоени по пътя на опита други традиции на вътрешнолагерните наказания, когато е непоносимо не от самотата, а от „колектива“, че на всичко отгоре наказаните трябва и *да преживат гръб* в:

РУри — Роти с Усилен Режим, заменени по-късно с БУри — Бараки с Усилен Режим, наказателни бригади, и ЗУри — Зони с Усилен Режим, наказателни командировки. А вече по-късно, някак си между другото, се намъкват сред тях и — не карцерите, не! а —

ШИзо^[1] — Наказателни Изолатори.

Ами че ако затворникът не е заплашван, ако не предстои повече никакво наказание за него — какво може да го накара да се подчинява

на режима?

И къде ще се затварят заловените бегълци?

За какво се присъжда ШИзо? За каквото и да било: не угодил на началника, не поздравил както се полага, не станал или не легнал навреме, закъснял за проверката, не дошъл откъдето следва да дойде, не бил облечен както трябва, не пушил на разрешеното място, държал излишни вещи в бараката — и ето ви — денонощие, три, пет. Не изпълнил нормата, заварили го с жена — ето ви пет, седем и десет денонощия. А за *отказвачите* да работят има и петнадесет денонощия. И макар че по закон (по кой ли всъщност?) повече от петнадесет денонощия в никакъв случай не се полагат (а по ИТК и това е недопустимо!), тази хармоника се разтяга и до една година. През 1932 г. в Дмитлаг (пише го Авербах, това е черно на бяло!) за съзнателно самонараняване изпращат за цяла година в ШИзо! Ако си спомним още, че в подобни случаи отказват и лечението, съвсем ясно става, че раненият болен човек бива обречен да гние в карцера цяла година!

На какви условия трябва да отговаря ШИзо? Той трябва да бъде: а) студен; б) влажен; в) тъмен; г) с оскъдна храна. Поради тези причини там не отопляват (Липай: дори когато навън е минус 30 градуса!), не поставят стъкла на прозорците, оставят стените да плесенясат (или пък кариерното мазе се изгражда върху мокър терен). Прозорчетата са нищожни или изобщо няма такива (най-често). *Дажбата е сталинска* — 300 грама на ден, а „топлата храна“, тоест голата чорба, се дава едва на третия, шестия и деветия ден. Но във Воркута-Вом дават само по двеста грама хляб, а вместо топла храна на третия ден — парче сурова риба. Та в тези именно рамки трябва да си представяме и всички карцери.

Наивна е представата, че карцерът трябва да бъде непременно като някакъв вид килия — с покрив, врата и катинар. Нищо подобно. В Куранах-Сала при минус 50 градуса за карцер се използват едни разкривени дървени основи за къща. (Волнонаемният лекар Андреев: „Като лекар заявявам, че *може* да се издържи в такъв карцер!“). Да прехвърлим целия Архипелаг: на същата Воркута-Вом през 1937 г. карцерът за отказвачите е: дървени основи *без покрив* или *обикновена яма*. В такава яма (за да се спасят от дъждовете, опъвали над главите си някой парцал) Арнолд Рапопорт живее като Диоген в бъчвата си. С

храната им се гаврели така: излиза надзирателят от порталната будка с дажбите хляб и извиква хората от бараката без покрива: „Елате да си получите хляба!“ Но едва показали носовете си оттам, часовоят насочва към тях от кулата пушката и им крясва: „Стой, ще стрелям!“ Надзирателят се прави на учуден: „Какво, и хляб ли не щете? Е, отивам си тогава.“ А в ямата хвърлят просто отгоре хляба и рибата направо върху размекналата се от дъждовете глина.

В Мариинския лагер (както и в много други, разбира се) стените на карцера са целите в сняг — но преди да влязат там, свалят на хората лагерните им дрешки и ги пускат вътре по *долно бельо*. На всеки половин час надзирателят отваря хранилката и съветва Иван Василиевич Швед: „Ей, няма да издържиш, ще пукнеш, върви по-добре да сечеш дърва!“ И наистина — решава Швед — тук по-рано ще свършиш. Отива в гората. За прекараните си 12 години и половина в лагерите Швед лежи в карцера 148 денонощия. За какво само не е бил наказван! За отказ да върви дневален в „Индия“ (бараката на рецидивистите) получава 6 месеца наказателен лагер. За отказ да се прехвърли от осигурената с храна селскостопанска командировка на дърводобива е съден вторицино като за икономическа контрареволуция, следва 58 — 14 и нова десетка. Само криминалният престъпник, който не желае да иде в наказателния лагпункт, може да си позволи да удари началника на конвоя, да избие нагана от ръцете му — и в резултат на всичко това да го оставят на мира. За кроткия политически няма изход — така или иначе, ще му разкатаят фамилията. На Колима през 1938 г. дори и карцерите ги отопляват за криминалните, къде такова нещо за Петдесет и осмия член.

В БУР изпращат за по-продължителен срок. Там затварят за месец, за три месеца, за половин година или година, а често и безсрочно просто защото арестантът е смятан за опасен. Попаднал веднъж в черния списък, след това те натикват в БУР всеки път по Първи май и Седми ноември, при всяко извършено бягство или непредвидено произшествие в лагера.

БУР може да бъде и най-обикновена барака, оградена отделно с бодлива тел, с извеждане на затворените в него на най-тежката и неприятната в този лагер работа. Но може да е и тухлена постройка в лагера, с всички му тъмничен ред: с побоища в надзирателната стая на извиканите поединично (за да не остават следи, добре е биенето да

става с тухла, обвита в кече); с резета, катинари и шпионки по вратите; с циментова настилка, че и с отделен карцер за изтърпяващите наказанието си в БУР.

Точно такова нещо представлява Екибастузкият БУР (впрочем там има такъв и от първия тип). Килиите там са без нарове (спят на пода върху ватенките си). Намордник от стоманена ламарина закрива изцяло малкото прозорче-капандура под тавана. В него са пробити с гвоздей дупчици, но през зимата снегът запушва и тях и в килията става съвсем тъмно. През деня електрическата крушка се гаси, така че денят е по-тъмен от нощта. Никога не се проветрява. *Половин година* (през 1950 г.) не извеждат никого на разходка. Така че нашият БУР не се различава по нищо от най-свирепия затвор и по нищо не приличаше на лагер. Не извеждат хората до тоалетната, всичко се извършва в килията. Изнасянето на голямата кофа е за дневалните направо щастие: така те могат да глътнат малко въздух навън. А банята е вече общ празник. Хората така са натъпкани в килията, че едва има как да легнат, да не говорим, че няма къде да се разтъпчат. И така — половин година. Чорбата е чиста водичка, хлябът — шестстотин грама, нито троха тютюн. Ако се случи да получиш колет от къщи, докато си затворен в БУР, нетрайните продукти ги „минават в разход“ с документ (присвоява си ги надзорът или ги продават евтино на нагаждачите), останалото се предава в склада за многомесечно съхраняване. (Когато такива *режимчици* ги извеждат след това на работа, те вече са много *по-подвижни*, за да не ги затварят отново.)

В тази задуха и неподвижност арестантите съвсем остават без нерви, особено криминалните като по-напористи. (Попадналите в Екибастуз криминални ги третират като по Петдесет и осми член и не им се правят никакви отстъпки.) Най-популярно сред арестантите в БУР е да глътат алуминиевите лъжици, когато им ги раздадат за обяда. Всеки, глътнал такава, го преглеждат на рентген и след като се убедят, че наистина е глътнал лъжицата си, го изпращат в болницата, за да отворят там стомаха му. Лъошка Карноухий гълта три пъти лъжици и от стомаха му не остава нищо. Колка Салопаев прибегва до номера с *умствено мръдналия*: обесва се през нощта, но момчетата по предварителна уговорка го „виждат“, свалят го от въжето и той е отведен в лазарета. Друг един замърсява конец в устата си (прокарва го между зъбите си), вдява го в иглата и го провира под кожата на крака

си. Инфекция! Болница! А там вече дали ще е гангрена, или не, само и само да се отърве.

Но за да накарат наказаните плюс всичко останало и да работят, ги затварят в отделни наказателни зони (ЗУРи). В ЗУР преди всичко храната е изключително лоша, с месеци наред затворените там могат и да не получат второ, хляб също им се полага по-малко. Дори в банята през зимата прозорецът е без стъкло, бръснарите, облечени с ватени дрехи, стрижат затворниците голи. Възможно е да няма и столова, но и в бараките не раздават чорбата, а я получаваш около кухнята, след което трябва да я носиш по студа до бараката и там да я ядеш изстинала. Мре се масово, стационарът е претъпкан с умиращи.

Дори само изброяването на наказателните зони някога ще представлява историческо изследване, толкова повече, че няма да е леко да се установи това, всичко ще се заличи.

Ето какви работи измислят за наказателните зони. Коситба на 35 километра от зоната, където хората живеят в незащитени при дъжд колиби от сено. Косят из блатисти места и краката им са винаги във водата. (При по-благосклонни конвои събират горски плодове, а бдителните стрелят и убиват, но така или иначе, хората продължават да събират горски плодове: нали гладът ги мъчи.) Набавяне на силажна маса по същите блатисти места, сред облаци от хапеци мушички, без никакви защитни средства. (Лицето и врата са изхапани, покрити със струпеи, клепачите подпухват, човек почти ослепява.) Набавяне на торф в лъката на река Вичегда: през зимата с помощта на тежък чук пробиват слоя от смръзнала се тиня, изпод която изваждат размразения торф, след което го карат на един километър нагоре с шейни, в които сами се впрягат (лагерът си скъпи конете). Просто изкопни работи („изкопен“ ОЛП край Воркута). Е, и обичайната наказателна работа — варовита кариера и гасене на варта. И каменни кариери. Всичко не може да се изброи. Всичко най-тежко от тежките работи, всичко най-непоносимо от непоносимите, ето какво е наказателната работа. Всеки лагер си има своя такава.

А обикновено в наказателните зони изпращат: вярващите, упоритите и рецидивистите (да, и тях, тук великата възпитателна система се проваля поради невъздържаността на местните възпитатели). Там държат цели бригади от „монаси“, отказващи да

работят за дявола. (На наказателната „подконвойка“ в Печорския совхоз ги държат в карцер с вода до коленете. През есента на 1941 г. им лепват 58 — 14 и ги разстрелват до един.) Изпращат в наказателната зона свещеника отец Виктор Шиповалников „за религиозна агитация“ (отслужил всенощна служба по Великден за пет санитарки). Изпращат дръзките инженери и други нагли интелегенти. Изпращат заловените бегълци. И с искрено съжаление изпращат социално близките, които хич не искат да се прилепят към пролетарската идеология. (Не ще упрекнем началството в неволната понякога бъркотия, породена от сложната умствена работа по класификацията: от Карбас например изпращат две каруци с религиозни жени за детското градче да наглеждат лагерните деца, а рецидивистките и сифилитичките — в Конспай, в наказателния участък на Долинка. Но объркват кои на коя каруца да товарят вещите си и криминалните сифилитички тръгват да се грижат за децата, а „монахините“ — за наказателния изолатор. По-късно разбрали грешката си, но така и оставили нещата.)

В наказателните зони изпращат често и за отказ да станеш доносник. Повечето такива отказали умират там, в наказателните зони, така че не могат да разкажат за себе си. Още по-малко ще разкажат за тях убийците чекисти. Изпращат така и почвоведа Григорий Иванович Григориев, но той оцелява. Изпращат така и редактора на естонското селскостопанско списание Елмир Нугис.

Има и дамски истории. За тях не може да се съди достатъчно обстойно и строго, защото винаги остава неизвестна за нас интимна подробност. Историята на Ирина Нагел обаче е изложена от самата нея. В совхоза Ухта била машинописка в администрацията, тоест била е благоустроен нагаждач. Представителна, солидна, с коса, сплетена на плитка около главата ѝ, и за удобство ходела с шалвари и скиорско яке. Който познава лагера, знае каква примамка е това. Чекистът младши лейтенант Сидоренко изразява желание да влезе в по-тясна връзка с нея. Нагел му отвръща: „По-добре да ме целуне последният бандит! Как не ви е срам, детето ви плаче оттатък!“ Отблъснат по този начин, Чекистът изведнъж променя израза си и казва: „Да не си въобразявате, че ми харесвате? Искях просто да ви изпитам. Та чуйте ме, ще трябва да ни сътрудничите.“ Тя отказва и е изпратена в наказателния лагпункт.

А ето и впечатленията на Нагел от първата вечер: женската барака е пълна с рецидивисти и „монахини“.^[2] Пет момичета ходят, загърнати с чаршафи: предния ден апашорите проиграли на карти всичко по тях, заповядали им да го свалят и да го предадат. Внезапно влизат с китара банда криминални — по долни гащи и с меки шапки на глава. Пеят апашката си песен, все едно, че правят серенада. Изведнъж нахълтват други криминални, сърдити. Те залавят едно свое момиче, събарят го на пода, бият го със скамейката и го тъпчат. Момичето крещи, после вече и да крещи не може. Всички си остават спокойни наоколо и не само че не се намесват, но сякаш дори и не забелязват какво се върши. По-късно идва фелдшерът: „Кой те би?“ — „Паднах от нарове“ — отвърща пребитата. Същата вечер проиграват на карти и самата Нагел, но я спасява мръсникът Васка Кривой: той съобщава на началника, който идва и отвежда Нагел да ношува на портала.

Командировките (като Парма на Нироблаг, в най-затънтеното място на тайгата) се смятат от войниците и надзирателите също за наказателни, там ги изпращат за някое провинение, но много скоро ги заменят след това със самоохраняващи.

След като в обикновените трудово-исправителни лагери няма закон и правда, какво остава до наказателните? Криминалните си правят там каквото си щат, ходят открито с ножове (Воркутския „изкопен“ ОЛП, 1946 г.), надзирателите се крият от тях извън зоната и това е още когато затворените по Петдесет и осми са мнозинство.

В наказателния лагер Джантуй край Печора криминалните от необузданост запалват две бараки, забраняват готвеното ядене, прогонват готвачите, заколват двама от офицерите. Останалите офицери дори под заплахата да бъдат разжалвани се отказват да влязат в зоната.

В такива случаи началството се спасява чрез провокирането на разпри: за комендант на Джантуй назначават някакъв пес, срочно докаран с помощниците му отнякъде. Още първата вечер те заколват трима рецидивисти и напрежението малко спада.

Крадец от крадеца не чака пощада, отдавна е предвидила пословицата. Съгласно Прогресивното Учение, след като развъждат тези социално близки извън всякаква мярка, така че дори те се задушават от тях, бащите на Архипелага не намират друг изход, освен

да ги разделят и насъскат едни срещу други на бой до смърт. (Войната между криминалните и песовете, разтърсила Архипелага през последните години.)

То се знае, че въпреки очевидната слободия на криминалните също не им е леко в наказателните зони и чрез разюздаността си те се опитват някак да се измъкнат. Като типични паразити те предпочитат да живеят сред онези, от които могат да смучат. Понякога криминалните си отрязват пръстите, само и само да не ги пратят в наказателна зона, например в знаменитите воркутски варници. (За някои рецидивисти след войната още в съдебното решение им се записваше: „С изтърпяване на наказанието във воркутските варници.“ Болтовете се затягат отгоре.)

Там всички носят ножове. Песовете и бандитите се колят всеки ден помежду си. Готвачът (пес) налива както си иска: на кого гъсто, на кого рядко, на кого просто с черпака по главата. Нарядни-кът ходи с арматурен прът и с едно свистящо замахване убива от място. Песовете държат при себе си момченца за педерастия. Там има три бараки: една за песовете, една за крадците, една за балъците, във всяка по стотина души. Балъците работят: долу край лагера вадят вар, после с носилки я качват на скалата и там я изсипват в пригодени за целта конуси, като оставят отвътре отвори за дима; гасят варта: разстилат кипящата вар сред дим, сажди и варовита прах.

В Джидинските лагери е известен наказателният участък Баянгол.

В наказателния ОЛП на Краслаг „Ревучий“, преди още каквито и да било наказани, изпращат „работническо ядро“ — около сто и петдесет в нищо непровинили се яки работяги. (Наказани или ненаказани, а началството си гони плана.) И ето как обикновените работяги са хвърлени на наказателни работи! По-нататък изпращат криминални и такива с дългосрочни присъди по 58-и член — тъй наречената тежка категория. Рецидивистите се боят от тях, защото с максималната си в следвоенните условия 25-годиш-на присъда те дори и след убийство на криминален няма с какво повече да утежнят положението си, подобно нещо вече не се смята (както и Каналите) за враждебна проява на класовия враг.

Работният ден в „Ревучий“ е уж 11 часа, но с пътя до гората (5-6 км) и обратно стига до 15 часа. Зековете стават в 4,30 сутрин, а се

връщат в зоната в 8 часа вечерта. Бързо стигат до пълно изтощение, тоест появяват се отказвачи. След общия развод строят в клуба отказвачите, нарядникът минава покрай строя им и си подбира жертвите. Такива отказвачи с вървени цървули („обут по сезона“. 60 градуса студ), със съдрани ватенки ги натирват извън зоната и там насъскват срещу тях овчарски кучета: „Дръж!“ Кучетата ръфат, разкъсват и повалят отказвачите. След кучетата пристига китаец с волска кола за събиране на нечистотии, натоварват в нея отказвачите и ги откарват до един дол, в който ги изсипват от колата. А там долу чака бригадирът Льоша Слобода, който започва да налага с тояга нещастниците, докато те не размислят и не започнат да работят за него. Изработеното от тях той записва на своята бригада, а на отказвачите им се дава само по 300 грама хляб — колкото се полага в карцера. (Който е измислил тази стъпаловидна система, е просто един малък Сталин!)

Галина Иосифовна Серебрякова, защо не напишете за това? Защо вашите герои в лагера нищо не правят, не превиват гръб, а само разговарят за Ленин и Сталин?

За обикновения работяга по Петдесет и осми член е почти невъзможно да издържи в такъв наказателен лагпункт.

На наказателната подкомандировка в Северния железопътен лагер (с началник полковник Ключкин) през 1946 — 1947 г. се стига до човекоядство: режат хора на късове, после ги варят и ядат.

И това е веднага след световно-историческата победа на нашия народ.

Ей, полковник Ключкин! Къде си построил пенсионния си заможен дом?

[1] От руското „Штрафной“ — наказателен. — Б. пр. ↑

[2] Кой друг в световната история е дръзнал да ги приравни?... Какъв трябва да бъдеш, за да ги смесиш? — Б.а. ↑

ШЕСТНАДЕСЕТА ГЛАВА

СОЦИАЛНО БЛИЗКИТЕ

Присъедини се и ти, мое слабо перо, към възпяването на това племе! Възпявани са като пирати, като флибустиери, като скитници, като избягали каторжници. Възпявани са като благородни разбойници — от Робин Худ та до оперетните, уверявали са ни, че те са хора с чувствителни сърца, че обират само богатите и си поделят награбеното с бедните. О, възвишени сподвижници на Карл Моор! О, размирни романтико Челкаш! О, Беня Крик, одески босяци и вие, техни одески трубадури!

Та не възпява ли цялата световна литература престъпниците? Ще пощадим от упреци Франсоа Вийон, но и Юго, и Балзак също плащат данък на това, а Пушкин похвалва престъпното начало у циганите. (А какво да кажем за Байрон?) Но никога те не са били така широко възпявани, така единогодушно, така последователно, както в съветската литература. (Това си има своите високи Теоретични Основания и без Горки и Макаренко.)

Леонид Утьосов започва да вие гъгниво от естрадата — и възторжената публика подема воя му. И не с друг, а именно с апашки жаргон заговорват балтийските и черноморските морячета на Вишневски и Погодин. Тъкмо с апашкия език демонстрират те най-изразително своето остроумие. Кой ли само не се е задавял от възвишено вълнение, докато ни е описвал криминалните престъпници — тяхното живо разпасано отрицание на всичко в началото и тяхното диалектическо превъзпитаване накрая: тук са и Маяковски (след него и Шостакович с балета си „Госпожицата и хулиганът“, и Леонов, и Селвински, и Инбер, и кой ли не. Култът към криминалните се оказва заразителен в епохата, когато литературата линее без положителен герой. Дори един толкова необвързан с

официалната линия писател като Виктор Некрасов не намира за разкриване на руското геройство по-добър образ от този на криминалния, старшината Чумак („В окопите на Сталинград“) Дори Татьяна Есенина се поддава на тази хипноза и ни изобразява „невинната“ фигура на Венка Вале Каро. Може би единствен Тендряков, с умението му да гледа непревзето на света, ни показва за пръв път криминалния престъпник без възхитено преглъщане на слюнките („Тройка, седмица, туз“, показва ни душевната му мерзавщина. Алдан-Семьонов и сам като че ли е минал през лагерите, ала изобретява („Барелеф върху скалата“, абсолютна безсмислица: че крадецът Сашка Александров под влияние на комуниста Петраков, уважаван от всички бандити за това, че познавал лично Ленин и воювал срещу Колчак (изключително неправдоподобна мотивировка от Авербаховите времена) комплектува бригада от мръшляци и не живее за тяхна сметка (Както е било винаги! И както не по-зле го знае и Алдан-Семьонов!), а се грижи за тяхното оцеляване! И с тази цел печели на карти от волнонаемните! Сякаш спечеленото няма да иде за *чифир*! Какъв вмиρισан на нафталин тъп виц за 60 — те години.

През една лятна вечер на 1946 г. в малкия ни лагер на Калужка застава някакъв криминален се бе изтегнал по корем върху перваза на прозореца на третия етаж и си дереше гърлото да пее апашки песни една след друга. Песните му свободно прехвърляха портала и бодливата тел, стигаха до тротоара на Большая Калужкая, до тролейбусната спирка, та чак до Нескучный сад^[1]. В тези песни се възпяваше „лекият живот“, убийството, кражбите, бандитските нападения. И не само никой от надзирателите, възпитателите и дежурните на портала не му попречи, но дори да му креснат на никого не му дойде наум. Пропагандирането на бандитските възгледи, изглежда, съвсем не противоречи на системата на нашия живот, не я заплашва. Седях в зоната и си мислех: какво ли ще е, ако се кача на третия етаж и оттам си пусни гласа да изпея нещо за съдбата на военните пленници, например от рода на „Где си, где си?“, която бях

чул във фронтовото контраразузнаване, или ако съчиня нещо за съдбата на унижения изтерзан фронтовак — какво само щеше да става! Как биха се разтърчали! Направо биха се закатерили по пожарната стълба, за да ми запушат устата, не биха губили време да заобикалят през входа. Щяха да ми запушат устата, да ми вържат ръцете, да ми лепнат допълнителна присъда! А бандитът си пее, московчаните го слушат — и сякаш това е в реда на нещата...

Всичко това е станало норма не веднага, а исторически, както обичат да говорят у нас. В стара Русия съществува (а на Запад и продължава да съществува) невярното схващане за криминалните престъпници като за непоправими, като за постоянни престъпници („гръбнакът на престъпността“). Затова на етапите и в затворите държат настрани от тях политическите. Затова администрацията, както свидетелствува П. Якубович, не допуска безцеремонното им поведение и главатарството в арестантския свят, забранява им да заемат колективни длъжности, доходни места и решително застава на страната на останалите каторжници. „Сахалин погълна хиляди от тях и те останаха там.“ В стара Русия за рецидивистите е в сила формулата: „Извийте вратовете им под железния ярем на закона!“ (Урусов) Така например до 1917 г. престъпните елементи не хазяйничат нито из страната, нито в руските затвори.

Ала оковите падат, свободата изгрява. Веднага след Февруарската революция криминалните — кои покрай политическите, в суматохата, кои много скоро след това, по привилегированите амнистии на Керенски — плъзват свободно надлъж и шир и се омесват със свободните граждани. По време на милионното дезертьорство през 1917 г., а сетне и през Гражданската война всички човешки страсти, и на първо място престъпните, се развихрят и вече никой не мисли да извива вратовете на престъпниците под ярема, а и официално им заявяват, че това не е необходимо. Намират за много полезно и забавно, че са врагове на частната собственост, ще рече, те са революционна сила, само дето ще трябва да я вкарат в руслото на пролетариата, но това едва ли ще породи Затруднения. А ето че успява да отрасне и небивалата многолюдна смяна от сираците на Гражданската война — безпризорни, хулигани. Те се греят около асфалтовите казани на НЕП-а и под формата на първи уроци срязват чантичките от ръцете на дамите, крадат с куки през вагонните прозорци куфари. Срещу това —

социалният аргумент: ами че за всичко е виновна *средата*!. Ще превъзпитахме тези здравеняци лумпени и ще ги вкараме в строя на съзнателния живот! Следват и първите комуни, и колониите, и „Пътен лист за живота“. (Само едно не виждат: безпризорните не са още истински престъпници и поправянето им не говори за нищо: не всички са успели дори да се покварят.)

Сега, когато са изминали повече от четиридесет години, можем да се озърнем и да се усъмним: кой кого всъщност превъзпита: дали чекистите крадците или крадците — чекистите? Рецидивистът, приел чекистката вяра, е вече пес, криминалните гледат да му видят сметката. Чекистът пък, който е усвоил психологията на рецидивиста, е *напорист* следовател от 30–40-те години или волеви лагерен началник, те са на почит и бързо се придвижват по служба.

А психологията на престъпника е много проста и достъпна за усвояване:

1. Искам да живея и да се наслаждавам, плюя на останалите!
2. Който е по-силен, той е прав.
3. Не се завирай където не те засяга! (Тоест, докато не бият теб, не се застъпвай за този, когото бият. Чакай си реда.)

Покорните врагове се бият поотделно! — твърде познат закон. Така постъпва Сталин. Така постъпва Хитлер.

Колко ни набива само ушите Шейнин със „своеобразния кодекс“ на рецидивистите, с тяхната „мъжка“ дума. Като четеш всичко това — едва ли не са Дон-Кихотовци и патриоти! Само да не срещаш муцуните им в килията или в гарвана...

Престанете да лъжете, продажни пера! Вие, които сте наблюдавали престъпниците зад перилата на парахода или зад масата на следователя! Вие, които никога не сте се срещали с криминални, когато сте беззащитни пред тях.

Рецидивистите не са Робин Худовци! Когато им е нужно да крадат от мръшляците, крадат. Когато им е нужно да свалят от замръзналия последните му партенки, не се спират и пред това. Техният свещен лозунг е: „Днес умри ти, а аз утре!“

Но може пък наистина да са патриоти? Защо не крадат от държавата? Защо не ограбват *специалните* вили на властниците? Защо не спират дългите черни автомобили? Защото очакват да срещнат там победителя Колчак ли? Не, защото тези автомобили и вили са добре

защитени. А магазините и складовете са под защита на закона. Защото реалистът Сталин отдавна е разбрал, че превъзпитанието на криминалните е само празно бръмчене. И прехвърля тяхната енергия, насъсква я срещу гражданите на собствената им страна.

Ето какви са законите в продължение на тридесет години (до 1947 г.): длъжностната, държавната кражба? Сандък от склада? Три картофа от колхоза? Десет години! (А от 1947 г. и двадесет!) Частна кражба? Обрали жилището, отмъкнали с камион всичко, което семейството е събирало цял живот? Ако в случая не се е стигнало до убийство, *най-много година*, понякога 6 месеца...

Тъкмо тази снизходителност развъжда престъпниците.

Със своите закони Сталиновата власт ясно казва на криминалните: не кради от мен! Кради от частните лица! Че нали частната собственост е отживелица от миналото. (А персоналното притежание е надеждата на бъдещето...)

И рецидивистите проумяват. Дали те, които са толкова безстрашни в своите разкази и песни, тръгват да обират там, където това е трудно, опасно и рискуват главите си? Не. Страхливо и алчно се нахвърлят там, където са ги насочили — да нападат самотните минувачи, да ограбват неохраняваните жилища.

Двадесетте, тридесетте, четиридесетте, петдесетте години! Кой не помни тази вечно надвиснала над гражданина заплаха: избягвай тъмнината! Не се прибирай в късните часове! Не носи часовник! Нито пари! Не оставяй жилището си без човек! Ключалки! Кепенци! Кучета! (Необраните своевременно фейлетонисти сега осмиват верните дворни кучета...)

В последователната борба срещу независимостта на човека социалистическата държава му отнема отначало единия приятел — коня, като в замяна на това му обещава трактор. (Като че ли конят е само тяга за плуга, а не жив твой другар в беди и радости, не член на твоето семейство, не част от душата ти.) Скоро след това и неотстъпно започват да преследват и втория приятел на човека — кучето. Регистрират ги, откарват ги в кожодерницата, а често местните съвети организират специални хайки за

изстребване на всяко попаднало им на пътя куче. И съвсем не от санитарни или икономически съображения. Основанията са по-дълбоки: кучето не слуша радио, не чете вестници, то е нещо като неконтролируем гражданин на държавата, и физически силен, но сила не в полза на държавата, а за защитата на стопанина му като личност, независимо какво ще постанови местният съвет за него и с какъв ордер ще дойдат да го приберат през нощта. В България през 1960 г. съвсем сериозно е предложено на гражданите да отглеждат вместо кучета... свине! Свинята няма принципи, тя наддава теглото си за всеки, който има нож.

Впрочем преследването на кучетата никога не се отнася до полезните за държавата полицейски и охраняващи кучета.

Колко са обраните граждани, които знаят, че милицията дори не е издирвала престъпниците, че дори не са завели дело, за да не усложняват отчетността си: струва ли си труда да ловят престъпника, ако ще му присъдят шест месеца, а след предварителния арест ще му останат дори три? Пък и дали изобщо ще вземат да съдят заловените бандити? Прокурорите имат интерес да „снизят престъпността“ (това искат от тях на всяко съвещание), затова те просто прекратяват делата, особено ако по някои от тях се предвиждат много обвиняеми.

Най-сетне непременно ще има и намаляване на присъдите и, естествено, именно за криминалните престъпници. Хей, свидетелю, внимавай на съда! Те скоро ще се върнат и да му мислиш, ако си давал показания срещу тях!

Затова, видиш ли, че се намъкват през някой прозорец, че изрязват нечий джоб или разпарят куфара на съседа ти във влака — замижи! Отмини! Нищо не си видял!

Така ни възпитаха нас и крадците, и законите!

През септември 1955 г. „Литературная газета“ (смело съдеща за много неща, само не и за литературата) пролива крокодилски сълзи в дълга статия: през нощта на една

московска улица под прозорците на две семейства убили шумно някакъв човек. По-късно става известно, че и двете семейства (наши! съветски!) били разбудени, наблюдавали през прозорците, но не се притекли на помощ: жените не пуснали мъжете си. И някакъв там живущ в същия дом (може би също разбуден тогава, но за това нищо не се пише?), член на партията от 1916 г., полковник в оставка (и, изглежда, измъчван от безделие), се нагърбва със задължението на обществен обвинител. Той ходи по редакциите и съдилищата и настоява тези две семейства да бъдат привлечени за съучастие в убийство! Трещи и журналистът: това го няма в кодекса, но е позор! Позор!

Да, позор, но за кого! Както винаги в нашата превзета преса и в тази статия е написано всичко освен главното. Освен това, че:

1) „Ворошиловската“ амнистия от 27 март 1953 г. в търсене на популярност сред народа залива цялата страна с вълна от убийци, бандити и крадци, които с мъка са били изловени след войната. (Да пожалиш крадеца, значи да погубиш честния човек.)

2) В Наказателния кодекс (НК—1926) съществува крайно нелепият член 139-и „за предела на необходимата отбрана“ — и ти имаш право да извадиш нож не по-рано от мига, когато престъпникът ще замахне към теб с ножа си, и да го ръгнеш не по-рано от момента, когато той ще те наръга. В противен случай ще съдят теб! (А такъв член, според който най-голям престъпник е този, който напада слабия, в нашето законодателство няма!...) Този страх да не надвишиш мярката на необходимата отбрана води до пълно разрушаване на националния характер. Хулигани се нахвърлят в клуба да бият червеноармееца Александър Захаров. Захаров изважда джобно ножче и убива един от хулиганите. Получава за това 10 години като за чисто убийство. „А какво трябваше да правя?“ — учудва се той. Прокурорът Арцишевски му отвърща: „Трябвало е да избягате!“

Та кой плоди хулиганите?!

3) Съгласно Наказателния кодекс държавата забранява на гражданите да притежават огнестрелно или хладно оръжие — но и не

поема тяхната защита! Държавата предоставя своите граждани на бандитите — и чрез пресата смее да призовава към „обществена съпротива“ срещу тези бандити! Съпротива — с_ какво_! С чадъри ли? С точилки? Отначало развъждат бандити, сетне започват да събират срещу тях народни дружини, които, като действуват извън законодателството, понякога и сами се превръщат в бандити. А колко просто е могло да бъде от самото начало: „Превийте главата му под ярема на закона!“ Обаче Единственото Вярно Учение поставя бариера пред подобно решение.

А какво щеше да бъде, ако тези жени бяха пуснали мъжете си и те бяха излезли с прътове? Или бандитите щяха да ги убият, което е по-вероятното, или те щяха да убият бандитите, след което да идат в затвора за превишаване на допустимата отбрана. Докато извежда сутрин кучето си на разходка, полковникът в оставка би могъл и в двата случая да се понаслаждава на събитието.

А една истинска самоинициативна намеса, подобна на тази във френския филм „Крайбрежната улица на изгрева“, където работници без съгласието на властите сами излавят крадците и сами ги наказват — такава намеса ще бъде пресечена у нас като произвол. Нима са възможни у нас такъв ход на мисълта и такъв филм?

Но и това не е всичко! Има още една важна черта на нашия обществен живот, която помага на крадците и бандитите да преуспяват — това е страхът от гласност. Нашите вестници са пълни с никому неинтересни съобщения за производствени успехи, но в тях почти не ще намериш отчети за съдебните процеси, съобщения за извършените престъпления. (Ами че според Прогресивната Теория престъпността се поражда само от наличието на класи, а класи у нас няма, следователно няма и престъпления и затова не трябва да се пише за тях в печата! Няма да даваме я материал на американските вестници, че не им отстъпваме по престъпност.) Когато на Запад стане убийство, стените на къщите се облепват с портрети на престъпника, те ви гледат

иззад тезгяхите на баровете, от прозорците на трамваите, престъпникът се чувства като подгонен плъх. Извърши ли се някое нагло убийство у нас, пресата е пас, няма никакви портрети, убиецът офейква на сто километра далеч в друга област и си живее спокойно там. И министърът на вътрешните работи не е принуден да се оправдава в Парламента защо престъпникът не е намерен: ами че за случая никой не знае освен жителите на градчето, където това е станало. Намерят ли го — добре, не го ли намерят — също бива. Убиецът не е нарушител на държавната граница; не е чак толкова опасен (за държавата), за да се обявява общосъюзно издирване.

С престъпността е като с маларията: рапортувано е веднъж, че я няма повече, отпада нуждата да се лекуват от нея, така че не трябва да се поставя и такава диагноза.

Естествено, и милицията, и съдът имат интерес „да се закрие делото“, но това води до формалност, която отърва още повече на истинските убийци и бандити: обвиняват в неразкритото престъпление първия попаднал и особено охотно *лепват* по няколко престъпления на такъв, който има вече едно. Струва си да си спомним делото на Пьотър Кизилев („Известия“. 11.12.1959-а и през април 1960 г.) — два пъти без никакви улики осъден на разстрел (!) за неизвършено от него убийство, или делото на Алексеенцев („Известия“. 30.1.1960 г.), сходно с първото. Ако писмото на адвоката Попов (по делото на Кизилев) би отишло не в „Известия“, а в „Таймс“, това би завършило със смяна на кралския съд или с правителствена криза. А у нас се събира след четири месеца областният комитет (защо тъкмо областният комитет? Нима съдът му е подвластен?) и като взема под внимание „младостта, неопитността“ на следователя (защо тъкмо на такива хора поверяват човешките съдби?), „участието му в Отечествената война“ (при нас не го вземаха под внимание навремето!) — ще запишат на един мъмрене в досието), а друг ще бъде просто заплашен с пръст. Главният палач Яковенко за прилагане на *изтезания* (и това след XX конгрес!) след половин година бил осъден уж на три години, но доколкото той е свой човек — действувал е по инструкция, изпълнявал е заповед. Нима ще го накарат да отбива присъда? За какво такава жестокост наистина?... Затова пък ще трябва да се занимаят с адвоката Попов и да го пропъдят от Белгород: нека знае бандитския и общосъюзния принцип: не се завирай където не ти е работа!

Така всеки, застъпващ се за справедливостта, ще има да се разкайва и триж, и осем пъти, че се е застъпил. Така наказателната система става за криминалните престъпници поощряваща и те с десетилетията се разрастват като буйна плесен в живота на свобода, в затвора и в лагера.

* * *

И винаги за всичко има тълкуваща висша теория. И ни най-малко не са повърхностни литераторите, които са определили, че криминалните престъпници са наши съюзници в изграждането на комунизма. Това е изложено в учебниците по съветска трудово-изправителна политика (има и такива, издавани са), в дисертации и научни статии по лагерознание, а най-делово — в инструкциите, по които се възпитават и лагерните чинове. Всичко това произтича от Единствено Вярното учение, обясняващо целия многообразен живот на човека само и единствено с класовата борба.

Ето как бива мотивирано това. Професионалните престъпници не могат да бъдат приравнени към капиталистическите елементи (тоест към инженерите, студентите, агрономите и монасите): последните са устойчиво враждебни на диктатурата на пролетариата, докато първите са само (!) политически неустойчиви. (Професионалният убиец бил само политически неустойчив!) Доколкото лумпенът не е собственик, не може да се сближи с класово враждебните елементи, а на драго сърце ще се сближи с пролетариата (как не!). Ето защо според официалната терминология на ГУЛАГ те са наречени „социално близки“. (С какъвто се събереш...) Ето защо инструкциите непрекъснато повтарят: да се оказва доверие на криминалните престъпници рецидивисти! Ето защо чрез КВЧ трябва настойчиво да се разяснява на престъпниците единството на техните класови интереси с всички трудещи се, да се възпитава у тях „презрително-враждебно отношение към кулаците и контрареволуционерите“ (спомнете си Ида Авербах: той те е подучил да откраднеш! Ти сам не би откраднал!) и „да се залага на тези настроения“ (помнете: да се разпалва класова борба в лагерите?!).

„Скъсалият“ с престъпното си минало Г. Минаев в писмо до мен в „Литературная газета“ (29.11.1962 г.) пише: „Аз дори се гордея, че макар и бандит, не съм изменник и предател. При всеки удобен случай на нас, бандитите, ни даваха да разберем, че не сме все пак изгубени за Родината, макар и блудни, но все пак сме синове. А виж, за „фашистите“ няма място на тази земя.“

И ето как още се разсъждава в теорията: трябва да се проучват и използват *най-добрите свойства* на престъпниците. Обичали романтиката ли? Тогава „обкръжете заповедите на лагерното началство с ореола на романтиката“. Стремели се към героизъм ли? Тогава им позволете героизъм в работата! (Стига да се хванат за нея...) Били необуздани ли? Дайте им да се развихрят в съревнованието! (Познаващите добре лагера и криминалните просто трудно ще повярват, че това не е писано от слабоумни.) Били самолюбиви и обичали да са център на внимание ли? Ами удовлетворете самолюбието им с похвали, с отличия! Издигайте ги на ръководна работа! И особено бандитските главатарии, за да бъде използван за лагера техният вече изграден авторитет сред криминалните (така е написано в Авербаховата монография: авторитетът на главатарите!).

И ето какво става, когато тази стройна теория слиза на лагерната Земя: най-неизправимите и закоравели бандити получават безконтролна власт на островите на Архипелага, в лагучастъците и лагпунктовете: власт над населението на своята страна, над селяните, занаятчиите и интелигенцията, власт, каквато те не са имали никога в историята, никога нито в една държава, власт, за каквато в живота си на свобода не биха могли и да мечтаят — а сега им предават всички останали хора като роби. Кой бандит ще се откаже от такава власт? Главатарите им напълно владеят лагерните участъци, те живеят в отделни „кабинки“ или палатки със своите временни жени. (Или своеволно подбирайки си по-загладените жени измежду всички свои поданици, а интелигентните жени от Петдесет и осмия и младичките студентки разнообразяват менюто им. Чавдаров става свидетел в Нориллаг как една рецидивистка предлага на своето криминално мъжле: „Да ти направя ли работа с шестнадесетгодишна колхозничка?“ Има се предвид някакво селско момиче, попаднало на Север за десет години заради килограм жито. Момичето се опитва да откаже, рецидивистката бързо пречупва съпротивата му: „Заколвам те! Аз да не

съм по-долу от теб? И аз му лягам!“. Те си имат (е)шесторки(/е)-лакеи измежду бачкаджиите, които изнасят гърнетата им. За тях се готви отделно от оскъдното месо и най-добрите мазнини, които се отпускат за общия казан. Бандитите с по-нисък ранг стават нарядници, помощници по бита (т.е. в помощ на надзора) и коменданти, сутрин те застават по двама с чепати тояги пред изхода от двестаместната палатка и командуват: „Излизай без последния!“ По-дребните риби от криминалните са използвани да бият отказвачите — тоест тези, които нямат сили да вървят на работа. (Началникът на полуостров Таймир пристига за развода с кабриолет и се любува как криминалните пребиват от бой зековите от Петдесет и осмия.) Най-сетне мерзавците, умеещи да се подмазват, се назначават... за възпитатели. Те произнасят речи, получават Петдесет и осмия — как трябва да живеят за труда, а самите живеят чрез кражби и получават предсрочно освобождаване. На Беломорканал една такава муцуна е социално близък възпитател, който, без нищо да разбира от строителни работи, е в правото да отмени строителните разпореждания на социално чуждия технически ръководител.

И това не е само теория, преминала в практика, но и хармония на всекидневието. Хем по-добре за криминалните, хем по-спокойно за началството, което ще си щади юмруците и гърлото, няма да вниква в подробностите и дори не е нужно да се появява в зоната. Пък и за самия тормоз е дошло по-добре: криминалните го прилагат много по-нагло, по-зверски, без ни най-малко да имат страх от отговорност пред закона.

Но и там, където не поставят бандитите на власт, те имат по същата тази класова теория доста по-големи права. Няма по-голяма жертва за криминалните от тази, ако благоволят да излязат на работа извън зоната. Там пък могат да се излежават колкото си щат, да пушат и разказват своите бандитски приказки (за победи, за бягства, за геройство) и да се припичат лете на слънчице, а зиме край огъня. Конвойт никога не закача накладените от тях огньовете, но гаси и тъпче огъня на тия по Петдесет и осми. А *кубиците* (дървен материал, земна маса, въглища) след това им се записват за сметка на работягите от Петдесет и осми. Че дори развеждат криминалните по разните там сборове на ударниците и изобщо по сборове на рецидивистите (Дмитлаг, Беломорканал).

Навикът да живее за сметка на чуждия труд остава у криминалния и след излизането му на свобода, макар че на пръв поглед това противоречи на вярването му в социализма. През 1951 г. в Оймякон (Уст-Нера) излежалият присъдата си рецидивист Крохальов постъпва като забоен работник в същата шахта. Без да хване дори чук в ръка, той получава от майстора наднормени за сметка на затворниците. Крохальов получава по 8-9 хиляди на месец, за хиляда купува на зековете допълнителна храна, те са доволни и мълчат. Затворникът Милючихин се опитва през 1953 г. като бригадир да сложи край на този ред. Волнонаемните криминални го намушкват с нож, обвиняват го в грабеж, предаден е на съд и обновяват 20-годишната му присъда.

Разказвам това, за да не бъде упрекнат в коригиране на марксистката теза, че лумпенът не е собственик. Разбира се, че не е собственик! Крохальов не строи за своите 8 хиляди богата къща: той ги проиграва на карти, пропива ги и ги пръска по жени.

Една от рецидивистките — Береговая, попада в славните летописи на Волгоканал. Тя е бич във всеки затвор, където я изпращат, хулиганствува във всяко отделение на милицията. Ако и да работи понякога от каприз, след това унищожава всичко изработено. С цял наниз от съдимости тя пристига през юли 1933 г. в Дмитлаг. По-нататък следва цяла глава от легенди: отишла в „Индия“ и с изненада (единствено изненадата ѝ звучи правдоподобно) не чува там да се псува, не вижда да се играят карти. Обясняват ѝ уж, че криминалните тук са увлечени от трудова дейност. И тя също „веднага“ се включва в изкопните работи и започва дори „добре“ да работи (разбирай го: записват ѝ чужди кубиси). По-нататък следва глава от истини: през октомври (когато се застудява) отива при лекаря и без да е болна от нещо, моли (с нож в ръкава?) да ѝ дадат няколко дни почивка. Лекарят на драго сърце (той винаги има подръка някое свободно болнично легло) дава съгласието си. А нарядница е една стара дружка на Береговая — Полякова, която на своя глава ѝ добавя две седмици

лежачка, като ѝ вписва фалшиви излизания на работа (тоест изчисляват ѝ отново изработени кубизи за сметка на работягите). И тъкмо тогава, поблазнила се от лекия живот на нарядницата, Береговая също решава да се присламчи към *племето на песовете*. Същия ден, когато Полякова я вдига от леглото за развода, Береговая заявява, че няма повече да копае, докато не разобличи машинациите на Полякова с работните дни, изработеното и дажбите (чувството за благодарност не я обременява особено). Издействува си да я приеме оперативният работник (криминалните не се страхуват от ченгетата, тях не ги заплашва втора присъда, но и нека се опита да не излезе на работа някоя каерка!) — и веднага става бригадир на една изоставаща мъжка бригада (вероятно се залавя да избива зъбите на нещастните мръшляци), по-късно — нарядница на мястото на Полякова, след това — възпитателка на женската барака (мръсница, картоиграчка и крадла!), а накрая и началник на строителен отряд (тоест разпорежда се вече и с инженерите). И тази озъбена кучка я има на всички почетни дъски, стегната в кожено яке и с походна чанта (завлечени от някого). Ръцете ѝ умеят да бият мъже, очите ѝ са като на вещица. Та нея точно възхвалява Ида Леополдовна.

Ето колко лесно е за криминалните да се наредят добре в лагера: вдигне малко шум, предаде някого, а по-нататък бий и тъпчи.

Ще ми възразят, че само *песовете* се тикат за длъжности, докато „честните апаши“ спазват апашкия закон. Ала колкото и да съм гледал и едните, и другите, не съм забелязвал едната измет да е по-благородна от другата. Бандитите избиваха златните зъби на естонците с ръжен. Давеха (в Краслаг, 1941 г.) литовците в клозета за отказа им да си дадат колетите. Ограбваха осъдените на смърт. Те убиват на шега първия, вкаран в килията им, за да се почне ново следствие и съд, та да прекарат зимата на топло или да се измъкнат от тежкия лагер, в който вече са попаднали. Да не говорим за такива дреболии като това да оставиш без дрехи и обувки някого на лютия студ. Или да му отнемеш дажбата хляб.

Не, благодарим, нито плод от скала, нито от крадеца файда.

Теоретиците на ГУЛаг се възмущават: „кулаците“ (в лагера) не смятат криминалните дори за истински хора (и с това издават зверската си същност).

А как да ги имаш за хора, след като ти измъкват и късат душата? Целият им „романтичен волен живот“ е живот на вампири.

Образованите хора, които не са имали случай да се сблъскат с криминални престъпници на пътя си, възразяват срещу подобна безпощадна оценка на апашкия и бандитски свят: дали пък не тайната любов към собствеността е причина за такова отношение към криминалните престъпници? Аз настоявам на своето определение: вампири, смучещи кръвчицата ви. Те оскверняват всичко наред, всичко, което за нас е естествена област на човечността. Но наистина ли все пак е толкова безнадеждно? Та нали това не могат да бъдат вродени качества на престъпност? Но къде са добрите страни на душата им? Не знам. Вероятно са унищожени, потъпкани от бандитския закон, според който всички ние останалите не сме хора. По-горе писахме за прага на злодейството. Очевидно, след като се проникне от бандитския закон, криминалният безвъзвратно прекраща някакъв нравствен праг. Възразяват ми освен това: ами че вие сте видели само дребните риби на престъпния свят. Главните истински престъпници, гръбнакът на техния свят, са разстреляни до един през 1937-а година. Наистина не съм виждал криминални престъпници от 20-те години. Но нямам въображение да си ги представя като нравствени личности.

* * *

Но стига толкова! Да кажем и някоя дума в защита на криминалните. Те си имат свой „своеобразен кодекс“ и своеобразно понятие за чест. Но не в смисъл, че са патриоти, както би се искало на нашите администратори и литератори, а в смисъл, че са напълно последователни материалисти и последователни пирати. И въпреки че диктатурата на пролетариата толкова ги ухажва, те не са я уважавали нито за минута.

Това е племе, дошло на земята — *да живее!* А тъй като прекарват толкова време в затворите, колкото и на свобода, те и в затвора искат да хапнат от плодовете на живота и какво ги интересува за какво е измислен този затвор и колко страдат другите затворени с тях. Те са непокорни и се ползват от плодовете на своята непокорност — и какво ги е еня за тези, които превиват шия и умират като роби? Те имат нужда да ядат — и отнемат всичко годно и вкусно за ядене, което им се мерне пред очите. Те имат нужда да пият — за водка продават на конвоя вещите, които отнемат от съседите си. Те имат нужда да спят на мека постеля — и при техния мъжествен вид се смята сред тях за напълно почетно да мъкнат със себе си възглавница и юрган или пухена завивка (толкова повече, че в тях може добре да скриеш нож). Те обичат лъчите на благодатното слънце и ако са възпрепятствувани да идат на някой черноморски курорт, се пекаат върху покривите на строежите, на каменните кариери или пред входа на шахтата (да се спускат под земята ахмаците). Те имат великолепни мускули, които издуват като балони. Бронзовата им кожа е изпъстрена с татуировка, така че тяхната художествена, еротична и дори нравствена потребност е постоянно удовлетворявана: върху гърдите, коремите и гърбовете им са изобразени за показ могъщи орли, кацнали върху скала или летящи в небето; *балдохата* (слънцето) с лъчи във всички посоки; жени и мъже в съвкупителна прегръдка; и отделните органи за техните наслади; и не щеш ли — до слънцето Ленин или Сталин, или дори и двамата (но това има същата стойност, както и кръстчето върху врата на апаша). Понякога ще се посмеят на забавен огняр, хвърлящ с лопатата си въглища в самия задник, или на маймуна, отдала се на онанизъм. Ще прочетат и един на друг макар и добре познатите, но скъпи в своето повторение думи: „Кльопам всякоя аванта!...“ (Звучи победно, като: „Аз съм цар Асархадон!“). Или върху корема на някоя рецидивистка: „Умирам за гореща!...“ И дори скромният, ненаатрапващ се морал върху ръката, намушкала вече десетки пъти ножа под ребрата: „Помни майчините думи!“ Или: „Не ще забравя майчините ласки.“ (Престъпният свят има култ към майката, но формален, без изпълнение на нейните завети. Сред тях е популярно есенинското „Писмо до майката“ и оттам и целият Есенин. По някои негови стихове, по това „Писмо“ и „Здрачът черни си вежди намръщи“ те са съчинили песни.) За укрепване на чувствата в техния кипящ живот те

обичат наркотиците. Най-достъпен от всички наркотици е анашата (извличана от конопа), наричат я още „плантчик“, като свиват от нея цигара и я пушат. Те пеят с благодарност и за това:

*Ах, коноп, ти, божия тревичка,
радост за джебчиите и кеф.*

Да, те не признават института на собствеността и с това наистина са чужди на буржоата и ония комунисти, които притежават вили и леки коли. Всичко, което срещат на житейския си път, вземат като свое (ако не е твърде опасно). Дори когато имат всичко в изобилие, ги тегли към чуждото, защото за криминалния е горчив всеки неоткраднат залък. Те подбират най-ефектното от отмъкнатите дрехи, докато не им омръзне и докато това за тях е непривично, но скоро го проиграват на карти. Играта на карти нощи наред им носи най-силни усещания и в това отношение те са надминали далеч руските дворяни от миналите векове. Те могат да играят със залагане на собственото си око (и окото на загубилия тутакси се изважда), да играят себе си, ще рече, да проиграват себе си за неестествено използване. Проигралите обявяват на шлепа или в бараката тараш, успяват да намерят все нещо у балъците и играта продължава.

И, разбира се, криминалните не обичат да се трудят, но и защо трябва да обичат труда, след като се хранят, пият и обличат без него? Естествено, това им пречи да се сближат с работническата класа. (Но толкова ли пък чак обича да се труди и работническата класа? Нали не заради горчивия си залък тя напряга силите си, без да има други пътища за препитание?) Криминалните не само че не се увличат от труда, но той им е отвратителен и те умеят да изразят това театрално. Когато попаднат например на селскостопанска командировка и са принудени да излязат извън зоната да събират фий и овес за сено, те не сядат просто да отпочинат, а ще съберат всички гребла и вили на едно място, след което ще ги запалят, за да се грейт край този огън. (Нека социално чуждият десетник да взема решение, ако му стиска...)

Напразно се опитваха да ги накарат да воюват за Родината. За тях родина е цялата земя. Мобилизираните криминални пътуваха във войнишките ешелони и пееха с поклащане: „Пука ни за вас и тях! Ще

го духнем завчас всички до един!“ След това извършваха някоя кражба, арестуваха ги и те се завръщаха по етапен ред в родните тилови затвори. Дори и когато оцелелите троцкисти подават заявления от лагерите за изпращането на фронта, криминалните ги няма никакви в това отношение. Но когато действащата армия се прехвърля вече в Европа и замирисва на трофеи, те нахлузват бойните униформи и тръгват да грабят след армията (те наричат това на шега „Пети украински фронт“.

Но! — и тук те са къде по-принципни от Петдесет и осми! — нито един Женка Жогол или Васка Кишкения с извърнати кончови на ботушите си, изговарящ уважително с изкривена встрани усмивка свещената дума „бандит“, не ще помогне някога в укрепването на затвора: да поставя стълбове, да опъва бодливата тел, да разкопава предпазен ров пред зоната, да ремонтира караулното помещение, да поправя осветлението на зоната. Това е въпрос на чест за криминалния. Затворът е създаден срещу неговата свобода — и той не може да си позволи да работи за затвора! (Впрочем той не рискува да получи за този си отказ присъда по 58-и член, докато на бедния враг на народа незабавно биха му прикачили контрареволуционен саботаж. Криминалните са смели поради безнаказаността си, ала когато мечката хукне да бяга, всеки пън я стряска.)

Впрочем на някои места и по някое време и някои криминални си изпадат от разсърдилото се началство. Ето какво ни разказва например американският италианец Томас Сговио. (Роден през 1916 г. в Бъфало и успял да членува в американския комсомол. През 1933 г. за комунистическа дейност баща му е изгонен от САЩ и заминава за СССР, последван от семейството си. Там живеят като политемигранти с издръжката на МОПР^[2]. Такива в СССР са много хиляди. На тях се разчита при установяването на комунистически строй в техните страни. Но от 1937 г. Сталин започва да ги помита без остатък. Арестуват Сговио-баща, през 1938 г. арестуват и Томас в Охотний ряд^[3] лепват му СОЕ, социално опасен елемент, 5 години — и набързо, още през август същата година, е изпратен на Колима.) За кратко време прекарва в ОЛП „Разузнавач“, доведен бил до пълно изтощение, лошо говорел и разбирал руски — и не разбрал защо в столовата един млад и силен криминален се нахвърлил да го бие. Докато лежи проснат на пода с окървавен нос, Сговио вижда как бандитът изважда от ботуша

си дълъг нож — а е казал думичка, а ще го заколи. Остава да лежи на пода, сетне дълго плаче от мъка и безсилие. Същият криминален работи на нагаждаческа работа — водоносач. Но няколко месеца по-късно в разгара на зимата го смъкват от тази работа и го изпращат на общите работи. Той се отказва (обичайното поведение на криминалните). Затварят го в изолатора. На развода го повличат пред всички на портала, карат го да застане в строя на бригадата. Той се изплюва в лицето на началника на ОЛП и крещи срещу надзирателите и охраната: „Кучета! Ченгета! Фашисти!“ Охраната го съблича (при силен студ), оставят го само по долни гащи, връзват го за шейна — и така го измъкват през вратата. А той продължава да се мятат и да псуват началника и охраната. Продължават да го влачат с шейната и той замръзва. (Но ето и Сговио: „Дето едва не ме заколи, няма значение. За мен той е герой и аз го обичам за това, че се осмели да напсува началството.“).

Абсолютно изключено е да видите криминален с вестник. За тях е твърдо установено, че политиката е празно дрънкане, което няма нищо общо с истинския живот. Книги също не четат или много рядко. Но обичат устната литература. И който умее след отбоя да им пробутва до безкрайност *романи*, винаги ще бъде сит за тяхна сметка и на почит като всички разказвачи на приказки и певци у примитивните народи. Тези романи са фантастична и доста еднообразна смесица от евтина булевардна литература от живота на висшето (непременно на висшето) общество, където на всяка крачка се срещат виконти, графове и маркизи — със собствени бандитски легенди, със самовъзвеличаване, апашки жаргон и представи за разкошен живот, какъвто героят винаги постига накрая: графинята ляга в леглото му, той пуши само „Казбек“, има джобен часовник, а чепиците му са лъснати до блясък.

Николай Погодин е бил в командировка на Беломорканал и вероятно е изсърбал не малко затворническа чорба — ама нищо не е видял в криминалните, нищо не е разбрал, за всичко е излъгал. Тъй като в нашата литература от 40-те години няма нищо за лагерите освен неговите пиеси (и по-късно филм), се налага да се позовем на него.

За нищожността на инженерите каери, зяпнали в устата своите възпитатели, за да се научат да живеят по

този начин, дори не си струва да отваряме дума. Но да се спрем на неговите аристократи, на криминалните. Погодин не е забелязал в тях дори простото обстоятелство, че те си присвояват всичко по правото на силния, а не крадат тайно от джобовете. Те всички до един са изобразени като дребни джебчии и до втръсване, повече от дванадесет пъти той демонстрира това в пиесата си, където те се крадат един друг (абсолютно невярно: крадат само от балъците и откраднатото го предават на главатаря си). По същия начин Погодин не е разбрал (или не е поискал да разбере) истинските стимули в лагерната работа — глада, боя, бригадната „синджир марка“. Хванал се е само за едно: за „социалната близост“ на криминалните престъпници (това са му го подсказали в Управлението на канала в Медвежка, а още по-рано в Москва, Максим Горки) — и се залавя да показва „превъзпитаването“ на рецидивистите. Получава се, естествено, пасквил за криминалните, от който дори на мен ми се иска да ги защита.

Те са къде по-умни, отколкото ги изобразява Погодин (и Шейнин), и не се хващат на въдицата на евтиното „превъзпитаване“ просто защото светогледът им е по-близо до живота, отколкото този на тъмничарите, той е по-цялостен и е лишен от всякакви елементи на идеализъм — а всички заклинания за това, че гладните хора трябва да се трудят и умират в труд, е чист идеализъм. И ако в разговор с гражданина началник или с кореспондент от Москва, или на глупашки митинг очите им се пълнят със сълзи и гласът им трепери — това е преднамерена актьорска игра, за да получат привилегия или намаляване на присъдата; а в себе си се надсмиват в този момент! Те прекрасно разбират тази забавна шега (а пристигналите столични писатели не я разбират). Нима е възможно песът Митя да влезе без оръжие и без надзирателя в килията на РУР, а местният главатар Костя да се скрие от него под нарове! Костя, естествено, има приготвен нож, а ако няма такъв, ще се хвърли да души Митя и един от двамата ще заплати с живота си. Тъкмо в такива случаи никой не се шегува, само

Погодин си прави евтина шега. Ужасяващ фалш с „превъзпитаването“ и превръщането на двама от криминалните във войници от охраната (това могат да си го позволят битоваци, но не и рецидивисти). А няма е възможно за трезвите цинични рецидивисти някакво съревнование между бригадите (освен за да се присмеят на волнонаемните). А най-дразнещо фалшиво при Погодин звучи това, че терминалните молят да им се разрешат правила за създаване на комуна!

Едва ли е възможно криминалните да бъдат представени в по-глупава и по-невярна светлина! Молили били за правила! Ами че те прекрасно знаят своите правила — от първата кражба и до последния удар с нож във врата. И кога могат да бият поваления. И кога да нападат петима един. И кога да нападат спящия. А и за своята комуна правилата им са къде по-отдавнашни от „Комунистическия манифест“.

Тяхната комуна, по-точно — техният свят, е отделен свят в нашия и суровите закони, които съществуват там от столетия за непоклатимостта на този техен свят, никак не зависят от нашето „балъшко“ законодателство и дори от конгресите на партията. Те си имат свои закони за старшинство, по които главатарите им съвсем не биват избирани, но когато влизат в килията или в зоната, носят вече на главата си короната и незабавно са признати за главни. Тези главатари понякога са и със силен интелект, но винаги с ясно разбиране на бандитския светоглед и с достатъчен брой убийства и грабежи зад гърба си. Рецидивистите си имат свои съдилища („правилки“, основаващи се върху кодекса за бандитска „чест“ и традиция. Присъдите на техните съдилища са безпощадни и се изпълняват безапелационно, дори осъденият да е недостъпен за тях и в съвсем друга зона. (Видовете екзекуции са необичайни: могат всички подред да скачат от горните нарове върху лежащия на пода и така да смажат гърдите му.)

И какво ще рече за тях думата „балъшки“. Това значи общочовешки, който важи за всички нормални хора. Тъкмо този общочовешки свят, нашият свят, с неговия морал, житейски навици и взаимоотношения, е най-омразен на криминалните, най-осмиван от

тях, най-противопоставян на антисоциалната им антиобществена бърлога.

Не, не „превъзпитанието“ взе да пречупва гръбнака на престъпния свят („превъзпитанието“ само им помагаше да се заловят по-бързо за нови грабежи), а когато през 50-те години, махнал с ръка на класовата теория и социалната близост, Сталин заповяда да напъхат криминалните в изолатори, в единични килии на доизлежаване и дори да строят за тях нови затвори (закритки, както ги наричат криминалните).

В тези критки или закритки криминалните престъпници бързо оклюмват, слабят и изнемощяват. Защото паразитът не може да живее изолиран. Той трябва да живее на нечий гръб, за нечия сметка.

[1] Название на една от московските градини. — Б.пр. ↑

[2] Международна организация в помощ на борците за революцията. — Б.пр. ↑

[3] Търговска чаршия в Москва. — Б.пр. ↑

СЕДЕМНАДЕСЕТА ГЛАВА

МАЛОЛЕТНИТЕ

Много са гадно изхилените озъбени мутри, които притежава Архипелагът. Няма да остане очарован човек, откъдето и да го погледне. Но може би най-противен е той с онази своя паст, с която поглъща *малолетните*.

А това съвсем не са безпризорните със сиви дрипи, сновящи, крадящи и греещи се край казаните, без които не можем да си представим градския живот от 20-те години. В колониите за непълнолетни престъпници (Народният комисариат по просветата има такава колония още от 1920 г.; интересно ще е да знаем какво е било положението на непълнолетните престъпници преди революцията), в трудовите домове за непълнолетни (съществували от 1921 до 1930 г. с решетки, катинари и надзиратели, така че в негодната вече буржоазна терминология те могат да бъдат наречени и затвори), както и в „трудовите комуни към ОГПУ“ от 1924 г. безпризорните са прибирани не от семействата им, а от улицата. Те осиротяват през Гражданската война в резултат на глада, безпорядъка, разстрела на родителите, гибелта им по фронтовете и тогава правосъдието наистина се опитва да върне тези деца в общия живот, да ги изолира от апашкото улично обучение. В трудовите комуни започва нещо като фабрично-заводско обучение, предвид безработните тогава години това е привилегировано положение и мнозина момчета учат с готовност. От 1930 г. в системата на Народния комисариат на правосъдието са създадени фабрично-заводски училища от особен тип — за осъдени непълнолетни престъпници. Там те работят от 4 до 6 часа на ден, получават за това заплата по общия Кодекс на законите за труда, а през останалото време се учат и забавляват. Може би по този начин нещата биха потръгнали.

Но откъде се вземат младите престъпници? От член 12 на Наказателния кодекс от 1926 г., разрешаващ за кражба, насилие, осакатяване и убийство да бъдат съдени и децата от 12-годишна възраст (58-и член също се подразбира в случая), но да бъдат съдени

умерено, не в най-висока степен както възрастните. Това е вече първата вратичка към Архипелага за бъдещите деца, но още не е врата.

Да не пропуснем една такава интересна цифра: през 1927 г. затворниците на възраст от 16 (а по-младите дори не се вземат предвид) до 24 години възлизат едва на 48 % от всички затворници.^[1] Или с други думи, почти половината от целия Архипелаг през 1927 г. са младежи, които Октомврийската революция заварва на възраст от 6 до 14 години. И тъкмо тези момченца и момиченца само десет години след победилата революция се оказват в затвора, като съставят при това половината от неговото население! Това противоречи на борбата срещу предразсъдъците на буржоазното съзнание, наследени от старото общество, но цифрите са си цифри. Те показват, че Архипелагът никога не е страдал от липса на младост.

Но до каква степен да бъде млад се решава през 1935 г. През същата година върху податливата глина на Историята Великия Злодей натиска и отпечатва още веднъж своя пръст. Покрай такива свои злодейства, като разгрома на Ленинград и разгрома на собствената си партия, той не забравя да си спомни и за децата — за децата, които толкова много обича, на които е най-добрият приятел и с които се фотографира толкова често. Като не вижда как иначе да обуздае тези злонамерени пакостници, които все повече се роят в страната, все по-нагло нарушават социалистическата законност, той измисля нещо умно: да съди тези деца от дванадесетгодишна възраст (любимата му дъщеря също наближава тази възраст, така че той осезаемо може да я почувствува) по *максималната степен* на кодекса! Тоест „с прилагането на всички наказателни мерки“, пояснява Указът на ЦИК и СНК от 7.4.1935 г. (Тоест и на разстрел включително.)

Поради правната си непросветеност ние слабо вниквахме тогава в указите. Повече гледахме портретите на Сталин с чернокосо момиченце на ръце... Толкова по-малко са ги чели самите дванадесетгодишни малчугани. А указите следват един подир друг. От 10.12.1940 г. — да се съдят от 12-годишна възраст също и за „подхвърляне върху релсите на различни предмети“ (ами че това си е тренировка на млади диверсанти). Указ от 31.5.1941 г. — за всички останали видове престъпления, невлизащи в член 12, да ги съдят от 14 — годишна възраст!

Ала ето ви малко препятствие: започва Отечествена война. Но Законът си е Закон! И на 7 юли 1941 г. — четири дни след паническата реч на Сталин, в дните, когато немските танкове напредват към Ленинград, Смоленск и Киев, Президиумът на Върховния съвет издава още един указ, трудно е да се каже с какво по-интересен за нас: дали с непоклатимия си академизъм, показващ какви важни въпроси решава властта в ония пламтящи дни, или със самото си съдържание. Работата е там, че прокурорът на СССР (Вишински?) се оплаква пред Върховния съвет от Върховния съд (а ще рече, че и Милостивия е в течение на това): че неправилно се прилага от съдилищата Указът от 35-а година: съдят децата само когато са извършили престъплението *умишлено*. Как може такава недопустима мекушавост! И ето че в огъня на войната Президиумът разяснява: такова тълкуване не съответствува на текста на закона, то прокарва непредвидени от закона ограничения!... И в съгласие с прокурора на Върховния съд се пояснява: да съди децата с прилагане на всички наказателни мерки (тоест и на максималната степен) също и в случаите, когато са извършили престъпление не *умишлено*, а *по невнимание*!

Браво! Едва ли в цялата световна история някой се е приближавал до такова коренно решение на детския въпрос! От 12-годишна възраст, по невнимание — и включително до разстрел!

През март 1972 г. цяла Англия е потресена, че в Турция за търговия с големи партии наркотици е осъдено на 6 години затвор едно английско 14-годишно момче — как е възможно?! А къде са били сърцата и очите на вашите леви лидери (а и на вашите юристи), когато са чели Сталиновите закони за децата?

„Децата?! Защо унищожавате децата?“ — ужасява се от подсъдимите, изумява се в своята невинност членът на Нюрнбергския трибунал съветският съдия Никитченко, случайно изобщо непознаващ съветските вътрешни закони (забравил как сам той съди). С още по-честен и умен вид редом с него седят съдиите на Англия, Франция и Щатите.

Едва тогава са затворени всички дупки за жадните мишки! Едва тогава са опазени колхозните житни класове! Оттук нататък житницата все повече и повече ще се пълни, животът ще разцъфтява, а порочните по рождение деца ще поемат дългия път на превъзпитанието.

И никой от партийните прокурори не трепва, въпреки че и те имат деца! Без колебание поставят парафа си за арест. И никой от партийните съдии не трепва! — с непомрачени очи осъждат дечица на три, пет, осем и десет години общи лагери!

И за откъсване на житни класове тези малки създания получават не по-малко от 8 години!

И за джоб картофи — за един джоб картофи в детските панталонки! — също осем!

Краставиците са оценени по-ниско. За десетина краставици от колхозната градина Саша Блохин получава пет години.

А гладната 14-годишна Лида в Чингирлауския районен център на Кустанайска област тръгва да събира по улицата в прахта тясната струйка зърна, изсипали се от камиона (и обречени, така или иначе, да пропаднат). Осъждат я само на три години поради смекчаващото обстоятелство, че разхищавала социалистическата собственост не направо от полето и не от хамбара. А може би съдиите са се смекчили от това, че през същата (1948) година Върховният съд все пак разяснява: за разхищения с характер на детско немирство (дребна кражба на ябълки от градината) — да не съдят. По аналогия съдът решава, че може да бъде малко по-благосклонен. (А ние ще подразберем оттук, че от 1935 до 1948 г. са съдили и за ябълки.)

Не са малко и осъдените за бягство от школите на ФЗО. Е, вярно, за такова нещо присъдата е 6 месеца. (В лагера ги наричаха на шега „смъртници“, възлагаха им да извозват нечистотиите от нужника. Каруца с две огромни колела, на нея огромна каца, пълна със зловонното съдържание. „Смъртниците“ се впрягат по много души в стръките и бутат отстрани и отзад (при поклащането на кацата капе отгоре им), а червеномутрестите песове с шевиотени костюми се кискат и пришпорват с пръчки дечицата. На корабния етап за Сахалин от Владивосток (1949 г.) песовете под заплахата от ножа използват тези дечица. Та ето че и шест месеца понякога никак не са малко.

Престъпили прага на тъмничните килии с възрастни вътре затворници, дванадесетгодишните се изравняват с тях като

пълноправни граждани, изравняват се с тях в дивашките присъди, равняващи се почти на целия им несъзнателен живот, изравняват се с възрастните в хлебната си дажба, в паницата затворническа чорба, в местата си върху наровите — и старият термин на комунистическото превъзпитание „непълнолетен“ някак се обезсмисля, контурите му се разливат, той става неясен — и самият ГУЛАГ ражда звънката нахална дума *малолетка*!

И тези злочести граждани — още не граждани на страната, но вече граждани на Архипелага — започват също да я повтарят, изпълнени с гордост и горчивина.

Така рано и така странно започва техният път към пълнолетието — от престъпването на тъмничния праг.

Върху дванадесет- и четиринадесетгодишните главички се стоварва един режим, какъвто е непосилен понякога и за оцелели мъжествени хора. Но по законите на младия живот младите не бива да бъдат премазани от този режим, а се врастват и приспособяват към него. Както в най-ранна възраст без затруднение се усвояват нови езици, нови обичаи, така и малолетките *начаса* овладяват езика на Архипелага — а това е езикът на криминалните престъпници, и философията на Архипелага — а чия е тази философия?

Те извличат за себе си от този живот цялата му най-безчовечна същност, целия отровен прогнил сок — и така непосредствено, сякаш тази, тази именно течност, а не мляко, са сукали още като пеленачета.

Те бързо се приспособяват към лагерния живот — не за седмици дори, а за дни! — сякаш ни най-малко не са изненадани от него, сякаш този живот не е нещо съвсем ново за тях, а естествено продължение на онзи, който са водили до вчера на свобода.

Те и на свобода са расли не в сърма и коприна: не децата на властващите и заможните родители обират житните класове, тъпчат джобовите си с картофи, закъсняват за завода и бягат от ФЗО. Малолетките са деца на трудещите се. Те и на свобода добре разбират, че животът се гради върху несправедливостта. Но не всичко в този живот е било доведено до последната му крайност, някои неща имат благопристоен вид, други са смекчени от добрата майчина дума. На Архипелага малолетките виждат света такъв, какъвто се разкрива пред очите на четирикраките: правотата е само в силата! Само хищникът има право да живее! Така виждаме Архипелага и в зрялата възраст, но

сме способни да му противопоставим нашия опит, нашите размишления, нашите идеали и прочетеното дотогава от нас. Децата обаче възприемат Архипелага с божествената възприемчивост на детството. И за няколко дни децата се превръщат в зверове! — и то в най-лошите зверове, нямащи никакви етични представи (като гледаме спокойните огромни очи на коня или като милваме присвитите уши на виновното куче, как ще отречем етиката у тях?). Малолетката усвоява: ако на някого зъбите са по-слаби от твоите — изтръгни му мръвката, тя е твоя!

Има два основни вида изолация на малолетките на Архипелага: в отделни детски колонии (главно за по-малките, които нямат още навършени петнадесет години) и (за по-големите) в смесените лагпунктове, най-често заедно с инвалидите и жените.

И двата вида обаче постигат еднакво усъвършенствуването на животинската злоба. И нито един от тях не освобождава малолетките от възпитаването им в духа на бандитските правила.

Да вземем например Юра Ермолов. Разказва, че още на 12 години (през 1942 г.) видял около себе си много мошеничество, кражби и спекулации и сам за себе си стигнал до извода: не краде и не лъже само този, който се страхува. А аз не искам от нищо да се страхувам! И значи ще крада и ще лъжа, за да живея добре. Впрочем за известно време животът му протича все пак малко по-иначе. Увелича го училищното възпитание в духа на светлите примери. След като става наясно обаче какво представлява Любимия Баща (лауреатите и министрите разправят, че такова нещо е непосилно), той написва на 14-годишна възраст позива: „Долу Сталин! Да живее Ленин!“ Залавят го, бият го, дават му 58–10 и го затварят с малолетките престъпници. И Юра Ермолов бързо усвоява бандитския закон. Спиралата на неговото съществуване стремително намотава навивки — и още на 14 години той изпълва своето „отрицание на отрицанието“, връща се към първоначалното си разбиране за престъпния начин на живот като най-съвършен и добър в битието.

И какво вижда в детската колония? „Още по-голяма несправедливост, отколкото в живота на свобода. Началството и надзирателите живеят за сметка на държавата, но се прикриват с възпитателната система. Част от дажбата на малолетките отива от кухнята в търбусите на възпитателите. Бият ги с ритници, поддържат в

тях страхова психоза, за да мълчат и да са послушни.“ (Тук трябва да поясним, че дажбата на по-малките малолетки не е като обичайната в лагера. Като осъжда децата за дълги години, правителството не престава да бъде хуманно, то не забравя, че същите тези деца са бъдещите стопани на комунизма. Ето защо им се добавя в дажбата и мляко, и масло, и нормално месо. Как биха могли *възпитателите* да устоят на съблазънта да не бръкнат с черпака в казана на малолетките? И как ще накарат децата да мълчат, ако не с ритници? Може би все някога някое от тези деца ще ни разкаже, когато порасне, къде по-мрачна история от тази в „Оливър Туист“.)

Най-простият отговор, даван от тези, които превъзможват несправедливостите, е: върши и ти несправедливости! Това е най-лесният извод, който за дълго (ако не и завинаги) се превръща в жизнено правило на децата малолетки.

Но ето кое е интересно! — влезли в борбата на жестокия свят, малолетките не водят борба помежду си. Те влизат в тази борба като колектив, като дружина! Дали защото са издънки на социализма? Или са им го внушили възпитателите? — ах, не плещете глупости! На това ги учи законът на престъпния свят. Криминалните не са ли задружни, нямат ли си своя дисциплина и свои главатарии? А малолетките, като техни пионерчета, овладяват заветите на по-големите.

Не ще и съмнение, че тях усилено ги възпитават! Пристигат възпитатели — три звездички, четири звездички, — четат им лекции за Великата отечествена война, за безсмъртния подвиг на нашия народ, за фашистките зверства, за топлите Сталинови грижи към децата, за това какъв трябва да бъде съветският човек. Но Великото Учение за обществото, изградено единствено върху голата икономика и никога непознаващо психологията, не е наясно и с простия психологически закон, че всяко нещо, повторено пет-шест пъти, поражда вече недоверие, а по-нататък и отвращение. На малолетките им е отвратително всичко, което някога са им набивали в главите учителите, а сега крадящите от кухнята възпитатели. (И дори патриотичната реч на офицера от войсковата част: „Децата! Поверява ви се да разпаряте парашути. Това е скъпа коприна, имущество на Родината, старайте се да я пазите!“ — няма успех. В надпревара за изпълнение на работата и полагащата се в този случай допълнителна каша, малолетките нарязват цялата коприна на негодни късове.

Кривошчоково) И от всички тези семена единствено семената на омразата — враждата към излежаващите по Петдесет и осми член, превъзходството над враговете на народа — се усвояват от тях.

Това ще им потръбва за по-нататък, за общите лагери. А засега сред тях няма врагове на народа. Юра Ермолов е също такъв свой малчуган, той отдавна е сменил глупавия си политически закон с мъдрия апашки. Никой не може да не бъде смлян в тази каша! Нито едно момче не може да остане особена личност — ще бъде разтъпкано, разкъсано, размазано, ако веднага не се прояви като апашки пионер. И всички дават тази неизбежна клетва... (Читателю! Представете си там вашите деца...)

Кой в детските колонии е враг на малолетките? Надзирателите и възпитателите. С тях се води и борбата!

Малолетките отлично знаят силата си. Първата им сила е в сплотеността, втората — в безнаказаността. Само отвън са натикани тук по закона за възрастните; попаднали веднъж на Архипелага обаче, ги охранява свещено табу. „Млякото, началничке! Дай си ни млякото!“ — пицят те и блъскат по вратата на килията, трошат наровите и стъклата на прозорците — всичко, което при възрастните би се нарекло въоръжен бунт или икономически саботаж. А малолетките не са заплашени от нищо! Ей сегичка ще им донесат млякото!

Водят например под строг конвой колона от малолетки по града, на пръв поглед е срамота дори толкова сериозно да се охраняват деца. Само че няма го майстора! Те се наговарят — едно изсвирване! — и всички се пръсват в различни посоки! Как трябва да постъпи конвойът? Да стреля? В кого именно? Нима е възможно срещу деца?... С това завършва и тяхното пребиваване в затвора! Наведнъж офейкват от държавата сто и петдесет малолетки. Щом не ви харесва да бъдете смешни, не арестувайте деца!

Бъдещият романист (този, който е прекарал детството си сред малолетките) ще ни опише множество приумици на малолетките, как са буйствували в колониите, как са отмъщавали и пакостили на възпитателите си. При привидната строгост на техните присъди и на вътрешния режим безнаказаността развива у тях голяма дързост.

Да се спрем на един от собствените им самохвални разкази. След като добре познавам обичайния начин, по който действуват малолетките, съм склонен напълно да му повярвам. Притичват при

медицинската сестра в колонията развълнувани изплашени дечурлига и я викат при тежко разболял се техен другар. Забравила за всякаква предпазливост, тя бързо тръгва с тях и влиза в голямата им — за четиридесет души — килия. И тук започва същинска мравешка работа! — едни барикадират вратата и поддържат отбраната, други с десетки ръце смъкват от сестрата дрехите ѝ, събарят я на земята, едни сядат на ръцете ѝ, други на краката, след което, кой както може, я изнасилват, целуват, хапят. Нито е позволено да се стреля срещу тях, нито някой е в състояние да я изтръгне от ръцете им, докато сами не я оставят поругана и плачеща.

Интересът към женското тяло се развива изобщо рано у малчуганите, а в килиите за малолетки се разпалва още по-силно благодарение на цветистите разкази и самохвалството. И те не изпускат случая да уталожат нагоните си. Ето ви един епизод. Посред бял ден пред очите на всички четири малолетки седят в кривошчоковската зона (1-ви лагпункт) и разговарят с малолетката Люба от книговезкия цех. Тя за нещо рязко им възразява. Тогава момчетата наскачват и я вдигат високо за краката. Тя се оказва в безпомощно положение: с ръце, опрени о земята, и роклята ѝ се свлича върху главата. Момчетата я държат така и със свободните си ръце я милват. След това я пускат без грубост. И дали тя ги удря? Дали бяга от тях? Ами! Пак сяда както преди и продължава да спори.

Това са вече малолетки по на шестнадесет години, това е зоната за възрастни, смесената. (Тъкмо там е бараката за 500 жени, където всички съвкупления стават без дръпване на завески и където малолетките ходят важни като възрастни мъже.)

В детските колонии малолетките работят по четири часа, а четири трябва да учат (впрочем цялото това учение е вятър работа). С прехвърлянето в лагера за възрастни те получават 10-часов работен ден, само че с намалени трудови норми, ала дажбата им е като на възрастните. Прехвърлят ги тук, след като навършат шестнадесет години, но недохранването и неправилното развитие в лагера и преди лагера им придава на тази възраст вид на малки хилави деца, изоставащи и на ръст, и в умственото си развитие, и в интересите си. Според вида на работата ги държат тук понякога на отделни бригади, понякога ги включват в обща бригада със старците инвалиди. Тук вече

ги натоварват с „облекчен физически“, а направо казано, с детски туземен труд.

След детската колония обстановката е силно изменена. Вече я няма детската дажба, по която се лакомят надзирателите, и затова надзорът престава да бъде главният враг. Появяват се някакви старци, срещу които можеш да изпробваш силата си. Появяват се жени, с които можеш да провериш зрелостта си. Появяват се и истински живи престъпници, мутрести лагерни щурмоваци, които на драго сърце ръководят и светогледа на малолетките, и техните тренировки в професионалната престъпност. Да се учиш от такива, е привлекателно, да не се учиш, е невъзможно.

За читателя, живял винаги на свобода, думата „апаши“ може би звучи осъдително? Тогава той нищо не е разбрал. Тази дума се произнася в престъпния свят така, както сред благородниците думата „рицар“, и дори с още по-голямо уважение, шепнешком, като свещена дума. Да станат някога солидни апаши — това е мечтата на малолетките, това е стихийният напор на тяхната дружина. Пък и за най-самостоятелния сред тях —

живота си обмислящ занапред —

не ще се намери по-правилна участ.

Случи ми се веднъж да пренощувам в ивановската етапна тъмница в килия с малолетки. До мен на наровете се оказа слабичък малчуган, навършил петнадесет години, май се казваше Слава. Останах с впечатление, че той изпълнява целия обред на малолетките някак си несъзнателно, сякаш надживял тези неща, или пък вяло. Помислих си: това момче няма да се погуби, то е по-умно и скоро ще ги зареже. Заговорих го. Момчето беше от Киев, единият родител умрял, другият го изоставил. Слава започва да краде още преди войната, още деветгодишен, краде и „когато нашите дойдоха“, и след войната, и със замислена невесела усмивка, толкова неприсъща за годините му, ми обясни, че и занапред се кани да живее единствено чрез кражби. „Знаете ли — доста разумно се мотивира той, — с работната си професия освен за хляба и водата не ще припечелиш за нищо друго. А аз имах лошо детство, искам добре да си поживея.“ —

„А какво си правил по време на немците?“ — питам го, за да си изясня поведението му през двете отминати без коментар от него години, двете години на киевската окупация. Той поклати глава: „При немците работех. Нима при тях е възможно да крадеш? За такова нещо те разстрелваха на място.“

И в лагерите за възрастни малолетките запазват главната черта на своето поведение — задружното нападение и задружния отпор. Това ги прави силни и ги освобождава от ограничения. В съзнанието им не съществува никакво контролно флагче между позволеното и непозволеното и съвсем пък никаква представа за доброто и злото. За тях всичко, което искат, е хубаво и всичко, което им пречи, е лошо. Те усвояват маниера на нахално поведение, най-изгодното за условията в лагера. Там, където не могат да прибегнат до сила, им вършат отлична работа лицемерието и хитростта. Малолетката може да се престори на невинен херувим, да ви трогне до сълзи, докато неговите другарчета обират зад гърба ви вашата торба. Със злопаметната си дружина те могат да мъстят на когото си искат — и за да си нямат вземане даване с тази орда, хората не помагат на тяхната жертва. Целта е постигната — съперниците са разединени и малолетките се нахвърлят като сюрня кучета върху самотния. И те са непобедими! Те ви върхлитат толкова много изведнъж, че не ще успеете да ги забележите, различите и запомните. Нямате достатъчно ръце и крака, за да ги отблъснете от себе си.

Ето ви по разказа на А. Ю. Сузи няколко картинки от 2-рия (наказателен) Кривошчоковски лагпункт на Новосибирск. Живеят в огромни (за по 500 души) полутъмни землянки, изкопани на метър и половина в земята. Началството не се намесва в живота на зоната (минава се без лозунги и лекции). Придобиват надмощие рецидивистите и малолетките. На работа почти не ги извеждат. В съответствие с това е и дажбата им. Затова пък разполагат с колкото си искат време.

Носят например сандъка с хляба под конвоя на своите бригадници. Малолетките замислят привидно сбиване пред самия сандък, блъскат се и преобръщат сандъка. Бригадниците се спускат. Да събират хляба от земята. От двайсетте дажби хляб успяват да съберат само четиринадесет. От „сбилите се“ малолетки няма вече и помен.

Столовата в този лагпункт е дъсчена пристройка, непригодна за сибирската зима, там не се хранят. Чорбата и хлябът трябва да отнесеш на студа от кухнята до своята землянка, което представлява 150 метра. За старците инвалиди това е опасна тежка операция. Хлябът е пъхнат дълбоко в пазвата, вкочанясалите ръце са вкопчени в канчето. Но внезапно с дяволска бързина налитат отстрани двама — трима от малолетките. Те събарят стареца, пребъркват го и се измитат като вихър. Хлябът е отмъкнат, чорбата се е изляла, празното канче се въргаля на земята, старецът се мъчи да се изправи на колене. (Другите зекове виждат всичко това, но бързат да отминат опасното място, бързат да отнесат своята дажба в землянката.) Колкото по-слаба е жертвата, толкова по-безпощадни са малолетките. Ще се нахвърлят върху някой съвсем грохнал старец и ще изтръгнат дажбата хляб от ръцете му, без дори да се крият. Старецът плаче, моли да го пощадят: „Ще умра от глад!“ — „И без това ти е дошло времето, все едно кога ще е!“ Или пък ще нападнат инвалидите в празното студено помещение пред кухнята, където вечно сноват хора. Събарят нещастника на земята, сядат върху ръцете, краката и главата му, пребъркват всичките му джобове, отмъкват му махорката, парите и изчезват.

Едрият и здравеняк латвиец Мартинсон има непредпазливостта да се появи в зоната с кожени кафяви високи ботуши на летец, стегнати с връзки през кукички на височината на целите кончови. Той не ги сваля от краката си дори и през нощта. И е сигурен в своята сила. Но ето че го причакват в столовата, когато си почива там, и шайката мигновено го връхлита, мигновено се измита — и ботушите му ги няма вече! Всичките им връзки са прерязани и ботушите са свалени. Да вземе да ги търси? Къде ти! Ботушите заминават незабавно чрез надзирателя (!) извън зоната и там се продават на висока цена. (Какво ли само не прехвърлят през зоната малолетките. Всеки път, когато лагерното началство, посъчувствувало на тяхната младост, им дава малко по-добри обувки или дрехи, или някакви жалки подобия на дюшеци, отнети от Петдесет и осми член, за броени дни всичко това се пробутва за махорка на волнонаемните, а малолетките отново продължават да ходят с окъсаните си дрехи и да спят върху голите нарове.)

Твърде непредпазливо е от страна на волнонаемния да влезе в зоната с кучето си и за миг да се обърне — още вечерта ще може да купи извън зоната кожата на собственото си куче: то мигом е примамено, заклано, одрано и опечено.

Няма нищо по-съблазняващо от кражбата и бандитизма, които те хранят и развличат. А и младото тяло се нуждае просто от загряване, безкористна забава и движение. Дадат ли на децата чукове да сковават снарядни сандъци, те започват да ги размахват наляво и надясно и да забиват с удоволствие (дори момичетата) гвоздеите в каквото им падне: в маси, в стени, в пънове. Непрекъснато се боричкат — и не само за да прекатурят сандъка с хляба, но и за удоволствието от самото боричкане. Или пък ще се гонят по наровите и пътеките между тях. Какво от туй, че стъпват по краката и вещите на хората, че нещо ще прекатурят, нещо ще из-цапат, ще събудят някого, ще съборят друго — играта си е игра!

Всички деца си играят така, но тези в живота на свобода имат все пак родители (в нашата епоха не повече от това „все пак“; все може да ги вразумиш, да ги спреш, накажеш или отпратиш на друго място — в лагера всичко това е немислимо. Да вразумиш малолетните с думи, е просто невъзможно, човешката реч не е пригодена за тях, техните уши не задържат нищо, което не им е нужно. Ядосаните старци гледат да ги задържат с ръце — малолетните ги замерват с тежки предмети. В какво ли не търсят развлечение! Да грабнат на някой старец рубашката и да си я подмятат помежду си, а той да ги гони като техен връстник. Ако пък се обиди и се откаже да търчи след тях, толкова и ще си я види повече! Ще я продадат навън от зоната за махорка. (Ще идат сетне при него с най-невинен вид: „Дядка, дай тютюн! Е, не се сърди. Защо се отказва да ни гониш, защо не ни хвана?“).

За възрастните, за бащите и дядовците, тези буйни забави на малолетните в лагерната теснотия са може би по-досадни и оскърбителни дори от бандитизма и гладната алчност. Това се оказва едно от най-болезнените унижения: възрастният човек да бъде приравнен към хлапака, и то поне да е при равни условия! — не, ами оставен на произвола на хлапаците.

Малолетните правят всичко това неумишлено, те ни най-малко не мислят да оскърбят, те не се преструват: наистина не зачитат никого освен себе си и по-възрастните криминални! Така са възприели света!

И оттам нататък се държат за това. Ще се вклинят при тръгване след работа например в колоната на възрастните зе-кове, измъчени, едва държащи се на крака, потънали в някакво вцепеняване или в спомени. Малолетните разбутват колоната не защото искат да застанат отпреде ѝ — от това нищо не печелят, а просто така, за развлечение. Те разговарят шумно, постоянно поменуват без повод Пушкин („Пушкин го взел“. „Пушкин го изял“, псуват Бога, Христа и Богородица, бълват какви ли не гнусотии за половите извращения, без ни най-малко да се стесняват от присъствието на възрастните жени, да не говорим за помладите. За краткото лагерно време те постигат изключителна свобода за сметка на обществото. По време на дългите проверки в зоната малолетните се гонят, бутат се, натикват се в тълпата, повалят хората едни връз други („Ей, байно, защо си щръкнал на пътя?“, или тичат един зад друг около някого като около някое дърво, но човекът е по-удобен от дървото, защото можеш да се заслоняваш с него, да го дърпаш, да го разклащаш, да го тикаш в различни посоки.

Това и в минути на безгрижие оскърбително, но когато целият живот на човека е пречупен, когато той е захвърлен в далечната лагерна яма, за да загине, когато гладната смърт се е простряла вече над него и мракът е изпълнил очите му — той не може да превъзмогне всичко и да съчувства на еднообразните игри на младоците на такова тъжно място. Не, възрастните измъчени хора изпадат в злоба, те им крещат: „Чумата да ви тръшне, мръсни змийчета!“. „Подли твари, бесни кучета!“. „Да пукнете дано!“. „Със собствените си ръце бих ги удушил!“. „По-лоши са и от фашистките зверове!“. „Пуснали са я тази напаст да ни довърши!“ (И инвалидите влагат толкова нещо в тези си негодувания, че ако думите убиваха — биха убили.) Да! Направо като че ли са вкарали нарочно тези деца, защото, колкото и да си блъскат главите, лагерните разпоредители не биха изобретили по-тежък бич от този. (Както в някоя успешна шахматна партия всички комбинации започват изведнъж да се нагласяват сами, а ти се струва, че са замислени гениално дълго преди това, така много неща в нашата Система са се оказали сполучливи за по-сигурното съсипване на хората.) И направо си представяш, че съгласно християнската митология точно такива като тях трябва да са дяволчетата!

Толкова повече, че главното им забавление и главен символ — техният постоянен приветствен и заплашителен знак — е *чаталът*:

разтворени два пръста на ръката — показалецът и средният, нещо като подвижни намушкващи рогца. Но те не мушкат, те избобждат очи, защото се насочват винаги към тях. Това са го заимствали от възрастните престъпници и то означава сериозна заплаха: „Ще ти избода очите, мършо!“ А за малолетките това е любима игра: внезапно пред очите на някой старец, бог знае отде взела се, като змийска глава израства чатал и пръстите се насочват непоколебимо към очите му, ей сегичка ще се забият в тях! Старецът отмята глава назад, пък го побутват и в гърдите, а друг един от малолетките е приклепнал плътно до краката му отзад — и старият човек полита заднишком, главата му се удря в земята под веселото кискане на малолетките. И няма случай да го повдигнат от земята. Пък и къде ще разберат, че са извършили нещо нередно! — на тях им е само весело. Тези дяволчета не разбират нито от добро, нито от лошо! И като надига с мъка болното си тяло, старецът шепне със злоба: „Да имах сега картечница, няма да ми е жал всички да ги помета до един!“

Старецът Ц. ги мразел непоколебимо. Казвал: „Те и тъй са погинали, чума са за хората. Трябва тихомълком да се унищожават!“ И разработва метод: улавя незабелязано някой малолетка, поваля го на земята и затиска гърдите му с коленете си, докато чуе ребрата му да треснат — тогава го пуска. Такъв хлапак, казвал Ц., го имай вече отписан, но нито един лекар не може да разбере каква е работата. И Ц. отправя по този начин няколко малолетки на онзи свят, докато не пречукват един ден и него.

Омразата ражда омраза. Черната вода на омразата се разлива с лекота по равното. Това е по-лесно, отколкото да се върне и да потече нагоре — към онези, които са обrekli стар и млад на робска участ.

Така чрез съвместното действие на Сталиновото законодателство, гулаговското възпитание и бандитската мая се фабрикуват малки неподатливи зверове. Едва ли може да се изобрети по-добър начин за оскотяването на едно дете! Едва ли може да се насадят по-плътно и по-бързо всички лагерни пороци в неукрепналата детска гръд!

Дори когато има възможност да смекчиш душата на детето, лагерните стопани не го допускат: нали не това е задача на тяхното възпитание? Едно момченце от първия Кривошчоковски лагпункт моли да види баща си, който е във втория лагпункт. Не му разрешават

(инструкцията изисква да бъдат разединени)! Момченцето е принудено да се скрие в бъчва и така да се прехвърли във втория лагерен пункт, където тайно да поживее при баща си. А го сметнали за избягало и с прът, с бодени по него гвоздеи, разровили клозетните ями — да не е удавено там.

Тежко е само в началото. И 15-годишният Володя Снегирьов не може бързо да свикне, когато го затварят. А после за шестте си присъди той набира почти столетие (два пъти получава по 25), със стотици дни прекарва в БУР и карцерите (детските му дробове хващат туберкулоза), 7 години се води под общосъюзно издирване. Накрая поема вече сигурния апашки път. (Сега — без един бял дроб и пет ребра — е инвалид от втора група.) Витя Коптяев лежи непрекъснато от 12-годишна възраст. Съден е четиринадесет пъти, от тях 9 пъти за бягство. „Досега по законен път още не съм бил на свобода.“ — Юра Ермоллов постъпва на работа след освобождението си, но го уволняват: по-важно било да приемат някакъв демобилизиран войник. Принуден е да тръгне „на гастроли“. И получава нова присъда.

Сталиновите безсмъртни закони за малолетките бяха в сила 20 години. (До Указа от 24.4.1954 г., по който малолетките, отбили над една трета от присъдата си, се освобождават — но това е от *първата* присъда! Ами ако са му се нанизали четиринадесет?) Те събират двадесет жътви. Двадесет възрасти обричат на престъпления и разврат.

Кой смее да хвърли сянка върху паметта на нашия Велик Корифей?

* * *

Има такива оправни деца, които успяват да получат 58-ия член много рано. Например Гелий Павлов го получава на 12 години (от 1943 г. до 1949 г. изтърпява присъдата си в колонията в Заковск). По 58-и член не съществува изобщо *никакъв възрастов минимум!*. Споменават го дори в популярните юридически лекции (Талин, 1945 г.). Доктор Усма говори за 6-годишно момченце, затворено в колонията по 58-и член — това очевидно е вече рекорд!

Понякога за приличие затварянето на детето се отлага, но рано или късно го настига. Вера Инчик, дъщеря на чистачка, заедно с две

Други момиченца, всички по на 14 години, научава (Ейск, 1932 г.), че при разкулачването зарязвали малките деца, за да умрат. Решават („както по-рано революционерите“) да протестират. Написват върху листове от ученическите си тетрадки позиви със своя почерк и ги разлепват на пазара, като очакват незабавно всеобщо възмущение. Дъщерята на лекаря, струва ми се, е арестувана незабавно. А дъщерята на чистачката само я отмятат някъде. И през 1937 г. я арестуват „за шпионаж в полза на Полша“.

Къде, ако не в тази глава, трябва да споменем и за децата, които остават сираци след арестуването на родителите им?

Децата на жените от религиозната община край Хоста трябва да се смятат дори за щастливи. Когато през 1929 г. пращат майките им на Соловки, тях ги оставят по къщите. Децата сами се грижат за овощните и зеленчуковите градини, доят козите, учат се прилежно в училище и пращат до родителите си на Соловки училищните си бележки и уверенията, че са готови да пострадат за Бога, както и техните майки. (Разбира се, Партията скоро им дава тази възможност.)

Като знаем инструкцията да се „разделят“ арестуваните деца от родителите, колко ли такива малолетки е имало още през 20-те години (да си спомним 48-те процента)? И кой ще ни разкаже каква е съдбата им?...

Ето — Галя Бенедиктова. Баща ѝ е петроградски печатарски работник, анархист, майка ѝ — шивачка на бельо от Полша. Галя помни добре шестия си рожден ден (1933), който отпразнуват весело. На другата сутрин се събужда и не вижда нито баща си, нито майка си. Вместо тях някакъв непознат военен рови в книгите. Вярно, че след месец и връщат мама: жените и децата пътуват свободно за Тоболск, само мъжете по етапен ред. Там живеят заедно цялото семейство, но не изкарват и три години: арестуват отново майката, а бащата го разстрелват. След един месец умира и майката в затвора. Прибират Галя в детския дом към манастира край Тоболск. Там положението е такова, че децата живеят с постоянен страх от насилие. По-късно я прехвърлят в детския дом в града. Директорът ѝ натяква: „Вие сте деца на врагове на народа, а още ви хранят и обличат!“ (Колко била хуманна тази диктатура на пролетариата!) Галя става като вълче. На 11 години я изправят на първия политически разпит. Оттогава тя има десетка, впрочем не изкарва цялата присъда. На четиридесет години живее сама

в Заполярието и пише: „Животът ми завърши с арестуването на баща ми. Така го обичам и досега, че се страхувам дори да мисля за това. Това беше друг свят и душата ми е болна от любов по него...”

Светлана Седова също си спомня: „Никога не ще забравя деня, в който изнесоха всичките ни вещи на улицата, а мен ме сложиха да седна отгоре им и се лееше дъжд като из ведро. От Шестгодишна възраст аз бях „дъщеря на изменник на родината“ — нищо по-страшно от това не може да има в живота ти.“

Прибират ги в отделенията на НКВД, в *спецдомовете*. На повечето от тях сменят фамилните имена, особено ако звучат много гръмко. (Юра Бухарин едва през 1956 г. научава как е истинското му име. А Чеботарьов май не звучи толкова гръмко?) Децата израстват напълно незасегнати от родителската поквара. Роза Ковач, родена във Филаделфия, доведена оттам от баща си комунист, след отделението на НКВД попада през войната в американската зона на Германия — какво ли само не поднася съдбата! И какво? Връща се в съветската си родина, за да получи своите 25 години.

Дори един повърхностен поглед ще улови тази особеност: децата също лежат, на свой ред ги отправят и тях на обетования Архипелаг, понякога едновременно с родителите им. Например осмокласничката Нина Перегуд. През ноември 1941 г. идват да арестуват баща ѝ. Извършват обиск. Изведнъж Нина си спомня, че в печката има смачкан на топка лист с написана от нея частушка. И там е щяла да си остане, ако Нина от объркване не би решила тутакси да я накъса на парченца. Тъкмо когато отваря печката, дремещият милиционер я хваща.

И ужасяващата конспирация, написана с детски почерк, се разкрива пред очите на чекистите:

*Във нощта звездици трепкат,
свети меката трева.
Изоставихме Смоленск и
ще загубим и Москва.*

Че изразявала и пожелание:

*Ех, да може и школото
бомба да го разруши.*

Не ще и дума, тези възрастни мъже, спасяващи родината в дълбокия тамбовски тил, тези рицари с горещи сърца и чисти ръце е трябвало да пресекат такава смъртоносна опасност.^[2] Арестуват и Нина. Иззети са за следствието нейните дневници от 6-и клас и една контрареволуционна снимка: Варваринската унищожена черква. „За какво ти е говорил баща ти?“ Искат да изкопчат от нея рицарите с горещите сърца. Нина само реве. Осъждат я на 5 години плюс 3 години ограничени права (макар че няма какво да ѝ се ограничава: тя още не може да ползува права поради възрастта си).

В лагера, естествено, я разделят от баща ѝ. Разцъфналият бял люляк къса сърцето ѝ: сега приятелките ѝ държат изпити! Нина страда така, както по замисъл трябва да страда разкайващата се престъпница: как постъпва на моите години Зоя Космодемьянская, а колко ужасна съм аз! Ченгетата натискат точно този педал: „Но ти все пак можеш да тръгнеш по стъпките ѝ! Помогни ни!“

О, развратители на младите души! Колко благополучно ще завършите своя живот! Никъде не ще стане нужда изнервени и изтръпнали да се изправите и да си признаете с какви помии сте заливали душите!

А Зоя Лешчова съумява да надмине цялото си семейство. Ето как става това. Баща ѝ, майка и, дядо и и баба и, както и по-големите и, но още непълнолетни братя — всички ги пръсват по далечните лагери заради вярата им в Бога. А Зоя е едва на десет години. Дават я в сиропиталище (Ивановска област). Там тя заявява, че никога няма да свали от шията си кръстчето, което майка ѝ е закачила на раздяла. И стяга ширитчето на здрав възел, за да не ѝ го смъкнат по време на сън. Борбата продължава дълго. Зоя се озлобява: може да ме удушите само ако съм мъртва, ще ми го свалите! Тогава, като неподдаваща се на превъзпитание, я изпращат в сиропиталище за умствено изоставащи деца! Тук вече попада между напълно декласирани, малолетките се държат къде по-лошо от описаните в тази глава. Борбата за кръстчето ѝ продължава. Зоя устоява: тя и тук не се научава нито да краде, нито да

сквернословии. „Такава свята жена като майка ми не може да има престъпна дъщеря. По-добре да бъде политическа затворничка, както цялото ми семейство.“

И става политическа! Колкото повече възпитателите и радиото прославят Сталин, толкова по-вярно разпознава тя в него виновника за всички нещастия. И вместо тя да се поддаде на децата с криминални прояви, те тръгват след нея! На двора имало стандартна гипсова статуя на Сталин. Върху нея започват да се появяват подигравателни и неприлични надписи. (Малолетките обичат спорта! — важното е само правилно да ги насочиш.) Администрацията замазва надписите върху статуята, поставя я под наблюдение, съобщава и в МГБ. Ала надписите продължават да се появяват и децата се превиват от смях. Накрая една сутрин главата на статуята е намерена отчупена и вътре в кухината ѝ с изпразнения.

Терористичен акт! Дотърчават гебистите. Започват разпити и заплахи по всички техни правила: „Издайте бандата на терористите, иначе всички *ви ще разстреляме* за терор!“ (А и нищо чудно, какво толкова: да разстрелят сто и петдесет деца? Ако Той би узнал, сам би го наредил.)

Неизвестно дали малолетките биха устояли, но Зоя Лешчова побързва да обяви:

— Всичко това го направих аз сама! И за какво друго я бива главата на Таткото?

Съдят я. Получава *смъртна присъда*, напълно сериозно. Но по закона за възстановената смъртна присъда (1950 г.), слагащ край на една такава недопустима хуманност, 14-годишни не могат да бъдат разстрелвани. Затова ѝ лепват само десетка (чудно как не двадесет и пет). До осемнадесет години тя е в обикновени лагери, след това — в Специалните. За откровения си и дързък език получава втора, че и трета лагерна присъда.

Вече бяха освободени и Зоините родители, и братята ѝ, а тя още излежаваше присъдите си.

Да живее нашата веротърпимост!

Да живеят съветските деца, стопани на комунизма!

Има ли страна на света, която така да обича децата си, както ние своите!

[1] Сборник „От тюрем...“, стр.333. — Б.а. ↑

[2] Дали все някога няма да измъкнем един такъв кърт, арестуващ осмокласничка за стихчета? Да изследваме какво му е челото? Какви са му ушите? — Б.а. ↑

ОСЕМНАДЕСЕТА ГЛАВА

МУЗИТЕ В ГУЛАГ

Прието е да се казва, че в ГУЛАГ *всичко било възможно*. И най-черната низост, и всякакъв вид предателство, и неочаквани, невероятни срещи, и любов върху склона на пропастта — всичко е възможно. Но ако започнат да ви разказват със светнали очи, че някой е бил превъзпитан с формалните средства на КВЧ, отговорете му твърдо, че това са врели-некипели!

В ГУЛАГ всички се превъзпитават, превъзпитават се от взаимното си влияние и от обстоятелствата, превъзпитават се в различни насоки, но нито един от малолетките, още по-малко пък възрастен, не се е превъзпитал от средствата на КВЧ.

Ала за да не приличат нашите лагери на „вертепи на разврата, общини на бандитизма, разсадници на рецидивисти и проводници на безнравствеността“ (това е за царските тъмници), ги снабдяват с такава приставка — Културно-Възпитателна Част.

Защото, както казва някогашният глава на ГУЛАГ И. Апетер: „На тъмничното строителство в капиталистическите страни СССР противопоставя своето *културно* (а не лагерно! — А. С.) строителство... Дали учрежденията, в които пролетарската държава ще осъществява лишаването от свобода... ще се наричат затвори или другояче, не е важно, *въпросът не е в терминологията*. Това са местата, където животът не се убива, а дава нови издънки...“.^[1]

Не знам как е свършил Апетер. Склонен съм да вярвам, че скоро след това са му светили и на него маслото по същите тези места, където животът пуска нови издънки. Но работата не е в терминологията А дали читателят е разбрал кое в нашите лагери е главното? *Културното* строителство.

И където възникне такава нужда, бива създаван орган. Той се размножава и пипалата му достигат до всеки остров. През 20-те години това са тъй наречените ПВЧ (Политико-Възпитателни Части), от 30-те години КВЧ. Те е трябвало, по-конкретно, да заменят предишните тъмнични попове и тъмничното богослужение.

А се изграждат по следния начин. Началник на КВЧ е някой волнонаемен и с права на помощник — началник на лагера. Той си подбира възпитателите (по норма един възпитател на 250 опекунствени) — непременно от „близките до пролетариата слоеве“, интелигенцията (дребната буржоазия) не подхожда, естествено (а и по иде да маха с кирките), затова възпитателите се подбират измежду криминалните престъпници с две-три съдимости или в най-добрия случай измежду градските мошеници, злоупотребители и развратители. Такъв един например млад момък, поддържащ чистия си вид, получил петак за изнасилване при смекчаващи вината обстоятелства, влиза в бараката на Петдесет и осми член с вестниче на руло в ръката и провежда там беседа: „Ролята на труда в процеса на превъзпитанието“. Възпитателите виждат особено добре тази роля отстрани, защото самите те „са освободени от производствения процес“. Та от такива социално близки се комплектува активът на КВЧ — но активистите не се освобождават от работа (те могат само да се надяват да премахнат след време някого от възпитателите и да заемат мястото му; това създава общата дружелюбна обстановка в КВЧ). Възпитателят трябва да съпроводи затворниците сутринта на работа, след това да провери кухнята (тоест добре да го нахранят там) и спокойно да си доспи в кабинката. Хич не му трябва да има работа с главатарите на криминалните, защото, първо, е опасно и, второ, ще настъпи момент, когато „престъпният им съюз ще се превърне в производствен“ и тогава главатарите ще поведат ударните бригади на щурм. А засега нека и те си отспят, след като са играли цяла нощ на карти. Но в своята дейност възпитателят се ръководи постоянно от общото положение, че културно-възпит. работа в лагерите не е културпросветна работа с острие (без острие никак не ни бива), насочено срещу... е, читателят вече се е досетил: срещу Петдесет и осмия. Уви, КВЧ „сама няма права да арестува“ (виж ти какво ограничение на културните възможности), но „може да препоръча на администрацията“ (а тя няма да откаже). Освен това възпитателят „системно представя отчети за настроението на затворниците“. (Имащите уши да чуят! Тук културно-възпитателната част деликатно преминава в оперчекистка, но това не го пише в инструкциите.)

Забелязваме Обаче, че увлечени от цитирането, сме минали в сегашно време. Трябва да огорчим читателя, че става дума за края на

20-те — началото на 30-те години, за най-добрите процъфтяващи години на КВЧ, когато в страната се доизгражда безкласовото общество и още не е лумнала толкова ужасяващо класовата борба, както от момента, когато то се достроява. В ония славни години КВЧ обраства с още множество важни приставки от рода на: култсъвети на лишените от свобода; култпросветкомисии; санбиткомисии; щабовете на ударните бригади; контролни постове за изпълнението на промфинплана... С една дума, както говори и другарят Солц (кураторът на Беломорканал и председател на комисията при ВЦИК по частните амнистии): „затворникът и в затвора трябва да живее с това, с което живее страната“. (Злият враг на народа Солц справедливо е наказан от пролетарския съд... простете... борецът за великото дело другарят Солц е оклеветен и загива в годините на култа... простете... при наличието на незначителната проява на култа...)

И колко многоцветни, колко разнообразни са формите за работа! Като самия живот. Организиране на съревнования. Организиране на ударничеството. Борба за промишлено-финансовия план. Борба за трудовата дисциплина. Щурм за ликвидиране неизпълнението на плана. Култпоходи. Доброволни събирания на средства за самолети. Подписка за заеми. Съботници за засилване на отбранителната способност на страната. Разобличаване на лъжеударниците. Беседи с оказващите да работят. Ликвидиране на неграмотността (това мероприятие се изпълнява неохотно). Професионално-технически курсове за лагерниците от средата на трудещите се (криминалните ужасно се натискат да учат за шофьори: свобода!). А и просто увлекателни беседи за неприкосновеността на социалистическата собственост. И просто четене на вестници. Вечери за въпроси и отговори. Ами червените къртове във всяка барака! Ами диаграмите за изпълнението на плана! Цифровите показатели! А и какви плакати! Какви лозунги!

В ония щастливи времена над мрачните простори и бездни на Архипелага се реят Музи — и първата най-висша сред музите: Полихимния, музата на химните (и лозунгите).

*С бригадата тъй работи всеки ден!
За ударен труд! Труд вдъхновен!*

Или:

Труди се честно, семейството те чака у дома!

(Ами че това е толкова психологично! Какво е всъщност? Първо: ако си забравил за семейството — да се разтревожиш, да ти се напомни. Второ: ако пък много се тревожиш — да се успокоиш: имаш семейство, не е арестувано. А трето: ти не си нужен просто така на семейството си, а само чрез честния си лагерен труд.) Най-сетне:

„Да се включим в ударния поход по случай 17 — годишнината на Октомври!“ Е, кой ще устои?...

Ами драмдейността с политически заострена тематика (малко от музата Талия)? Например: обслужване на Червения Календар! Жив вестник! Инсценирани агитсъдилища! Оратория на тема: Септемврийският пленум на ЦК от 1930 г.! Музикален скеч „Марш на членовете от Наказателния Кодекс“ (58-и е представен като куца баба Яга)! Как разнообразява всичко това живота на затворниците, как им помага да се насочат към светлината!

Ами шегобийците от КВЧ! После — атеистичната работа! Хоровите и музикалните кръжоци (под закрилата на музата Евтерпа). Или пък тези агитбригада (фот. 37):

Агитбригада (фот. 37)

*Там челници сноват — и всички
със натоварени колички!*

Погледнете каква смела самокритика! Не са се побояли да
жилнат и ударниците! Ами че достатъчно е такава агитбригада да даде
на някой наказателен участък концерт:

*Чуй ни, Волга-река!
Зек щом видиш сега
на строежа — там има чекисти!
Денонощно така
са във здрава ръка.
Има в ОГПУ комунисти! —*

и всички изтърпяващи там наказанието си и особено рецидивистите ще захвърлят незабавно картите и просто ще се натискат за работа!

Има и такова мероприятие: група от най-добрите ударници посещава РУР или ШИзо и води агитбригада. Отначало ударниците всячески укоряват отказвачите, обясняват им ползата от изпълнението на нормите (храната ще е по-добра). После агитбригата пее:

*Бой велик е настал
и Мосволгоканал
побеждава и вятър, и мраз!*

И съвсем откровено:

*За да живеем всички ние,
за да ядем и за да пием —
трябва здраво пръстта да рием!*

И канят всички желаещи не просто да излязат в зоната, но веднага да се прехвърлят в ударната барака (от наказателната), където веднага ги и хранят! Какъв успех на изкуството! (Агитбригадите, с изключение на централната, не се освобождават обаче от работа. Получават допълнителна каша само в деня на участието си.)

Ами по-изисканите форми на работа? Например „при съдействието на самите затворници се повежда борба с уравниловката в заплащането“. Само като се замисли човек какъв дълбок смисъл е вложен тук! Това значи на бригадното събрание да стане някой затворник и да каже: да не се дава на еди кого си пълната му дажба, той не работи добре, по-хубаво дайте тези 200 грама на мен!

Или — другарските съдилища? (През първите години след революцията те се наричат „морално другарски“ и разглеждат случаите с хазартни игри, сбивания и кражби — но нима това е работа за съда? И думата „морал“ намирисва на буржоазност, та я отменят.) От реконструктивния период (от 1928 г.) съдилищата започват да

разглеждат самоотлъчките, симулацията, лошото отношение към инвентара, брака на продукцията, повреждането на материала. И ако в състава на съдилищата не се намърдват класово чужди арестанти (а има само убийци, рецидивисти, станали песове, злоупотребили и рушветчии), съдилищата ходатайствуват в своите присъди пред началника за лишаване от свиждания, от колети, от зачитане на определен отбит срок, от условно-предсрочно освобождаване, за етапиране на непоправимите. Колко разумни, справедливи мерки са това и колко особено полезно е, че инициативата за тяхното прилагане излиза от самите затворници! (Естествено, не без трудности. Започват да съдят някакъв бивш кулак, а той казва: „Вашият съд е другарски, а за вас аз не съм другар, а кулак. Така че нямате право да ме съдите.“ Объркват се. Изпращат запитване до политвъзпитателния сектор при Главното управление на трудово — изправителните лагери и оттам им отвързват: „Съдете! Непременно съдете, без да се церемоните!“)

Кое е основата на основите в цялата културно — възпитателна работа на лагера? *„Да не се предоставя лагерникът след работа на самия себе си — за да няма рецидиви на предишните му престъпни наклонности“* (е, например тия по Петдесет и осми да не се замислят за политика). Важното е „затворникът никога да не излиза изпод възпитателното въздействие“.

В това отношение много полезни са модерните съвременни технически средства, а именно: високоговорителите на всеки стълб и във всяка барака. Те никога не бива да замлъкват! Те постоянно и системно от вдигането от сън до отбоя трябва да разясняват на затворниците как да приближат часа на свободата си; да съобщават всекичасно за хода на работата; за челните и изоставащите бригади; за тези, които пречат. Може да се препоръча и такава оригинална форма: беседа по радиото с отделни отказвани и недобросъвестни бачкаджии.

Е, и не без печата, разбира се — най-острото оръжие на нашата партия. Ето го истинското доказателство за това, че в нашата страна има свобода на печата: наличието на печат в местата за лишаване от свобода! Да! Има ли друга страна, където това е възможно?

Първо, вестниците са стенни, ръкописни и, второ, многотиражни. И едните, и другите разполагат с безстрашни лагкори, бичуващи недостатъците (на затворниците), и тази самокритика се поощрява от ръководството. До каква степен самото ръководство придава значение

на свободния лагерен печат, говори например заповед 434 в Дмитлаг: „... бележките в своята огромна част остават без отклик.“ Вестниците поместват и снимки на ударници. Вестниците посочват. Вестниците разобличават. Вестниците обръщат внимание върху попъзновенията на класовия враг, за да се удари по-здрав по него. (Вестникът е най-добрият сътрудник на чекисткия отдел.) Изобщо вестниците отразяват лагерния живот, как той протича, и са неоценимо свидетелство за потомците.

Така например вестникът на архангелския домзак през 1931 г. ни рисува изобилието и процъфтяването, в което живеят затворниците: „... плювалници, пепелници, мушамы върху масите, гръмогласни радиоуредби, портрети на вождовете и ярко говорещи за генералната линия на партията лозунги по стените... — ето заслужените плодове, от които се ползват лишените от свобода!“

Няма що, скъпоценни плодове! И как се е отразило това върху живота на лишените от свобода? Същият вестник половин година по-късно: „Всички се заловиха дружно и енергично за работа... Изпълнението на работа... Изпълнението на промфинплана се подобри... Храната се намали и влоши.“

Е, това не е толкова важно. Тъкмо това е най-малко важно! Защото е поправимо.^[2]

И къде, къде изчезва всичко това?... О, колко недълговечно е на Земята всичко прекрасно и съвършено! Такава интензивна, бодра, оптимистична система за възпитание с увеселителен характер, произтичаща от самите основи на Прогресивното Учение, обещаваща, че за няколко години не ще остане нито един престъпник в нашата страна (това по-специално изглежда така на 30 ноември 1934 г.), и къде е това? Настъпва внезапно ледников период (разбира се, много нужен, абсолютно необходим!) и окапват листенцата на нежните начинания. И къде се издухvat ударничеството и соцсъревнованието? И лагерните вестници? Щурмуванията, сборовете, подписките и съботниците? Култсъветите и другарските съдилища? Ограмотяването и профтехкурсовете? Но какво да говорим, след като репродукторите и портретите на вождовете са изнесени от зоните. (А и плювалници не поставят вече.) Как изведнъж помръква животът на затворниците! Как изведнъж е върнат с десетилетия назад, лишен от най-важните си

революционно-тъмнични завоевания! (Но ние ни най-малко не възразяваме: мероприятията на партията са своевременни и крайно необходими.)

Преставя да се цени и художествено-поетичната форма на лозунгите и се преминава към най-простите: Ще изпълним! Ще преизпълним! Разбира се, никой директно не забранява естетическото възпитание, пърхането на музите, но възможностите му са крайно стеснени. Да вземем например една от воркутските зони. Свършила е деветмесечната зима, настъпва тримесечното, неистинско, жалко някакво лято. Сърцето на началника на КВЧ се свива пред мръсния, отвратителен вид на зоната. В подобни условия престъпникът не може да се замисли истински за съвършенството на нашия строй, от който самият той се е изключил. И КВЧ обявява няколко неделника. През свободното си време затворниците с голямо удоволствие правят „лехи“ — не от нещо растящо, тук нищо не расте, а просто върху мъртвите ридове изкусно редят вместо цветя мъхове, лишей, натрошени стъкла, чакъл, сгурия и надробени тухли. След това поставят около тези „лехи“ оградки от летвички. Е, не е чак като в парка Горки, но КВЧ е доволен и от това. Ще кажете, че след два месеца ще рухнат дъждове и ще отнесат всичко направено? Какво пък, да го отнесат. Какво пък, догодина ще го направим отново.

Или да видим в какво се е превърнала политбеседата. Ето, пристига на 5-я ОЛП в Унжлаг лектор от Сухобезводное (това е вече през 1952 г.). Подкарват затворниците след работа на лекция. Другарят, вярно, че без средно образование, политически напълно правилно чете нужната своевременна лекция: „За борбата на гръцките патриоти“. Зековете клюмат за сън, кроят се един зад друг, не проявяват никакъв интерес. Лекторът разказва за ужасяващите преследвания на патриотите и за това как гръцките жени са написали, обливайки се в сълзи, писмо до другаря Сталин. Лекцията свършва и тогава става Шеремета, жена от Лвов, простовата, но хитра, и пита: „Гражданино началник! А речи ни — ние на кого да пишем?...“ Та ето всъщност положителното влияние на лекцията.

А ето и формите, които са останали в КВЧ за работата по превъзпитанието: върху заявлението на затворника до началника да се отбележи изпълнението на нормата и поведението; да се разнасят по стаите писмата, прегледани от цензурата; да се подшиват вестниците и

да се пазят от затворниците, за да не ги накъсат за свиване на цигари; три пъти в годината да се изнасят самодейни концерти; да се доставят на художниците бои и платна, за да оформят зоната и да рисуват картини за жилищата на началството. Е, и да се помага по малко на ченгетата, но това вече неофициално.

След всичко това нищо чудно, че в КВЧ работят не инициативните пламенни ръководители, а глуповатите и угнетените.

Да! Има една важна работа: да се поддържат пощенските кутии! Понякога да ги отварят, почистват и отново да ги затварят. Това са неголеми кафеникави дървени кутии, закачени на видно място в зоната. На тях е изписано: „До Върховния съвет на СССР“. „До Министерския съвет на СССР“. „До министъра на вътрешните работи“. „До Генералния прокурор“.

Пишете, моля ви се! У нас има свобода на словото. А ние по-нататък ще решим кое закъде е. Тук има специални другари, които ги четат.

* * *

Какво пускат в тези кутии? Молби за помилване?

Не само. Понякога и доноси (от начинаещите) — а вече КВЧ ще прецени къде да ги изпрати: в Москва или в съседния кабинет. Какво още? Неопитният читател не ще се досети! Още — изобретения! Изключителни изобретения, които трябва да предизвикат революция в цялата съвременна техника и във всеки случай да освободят техния автор от лагера.

Сред обикновените нормални хора изобретателите (както и поетите) са много повече, отколкото можем да си представим. А в лагера многократно повече. Трябва на всяка цена да се измъкнеш оттук! Изобретателството е форма на бягство, която не е заплашена с куршум или побои.

На развода и по време на работа, с носилки и кирки, тези служители на музата Урания (няма друга по-подходяща) бърчат чела и усилено изобретяват нещо такова, което да порази правителството и да разпали неговата жажда.

Такъв изобретател е Лебедев от Хорвинския лагер, радист. Сега вече, когато е получил писмен отказ, няма какво повече да крие и той ми признава, че е установил ефект на отклонение на компасната стрелка под влиянието на чесновата миризма. Оттук той вижда начин да се модулират високочестотни колебания чрез тази миризма и тя да се предава на огромни разстояния. Правителствените кръгове обаче не са видели в този проект военна изгода и не проявяват интерес. Значи не му е провървяло. Или продължавай да превиваш гръб, или измисли нещо по-добро.

Но се случва, наистина много рядко, да вземат изведнъж някого за някъде! Сам той няма да обясни или каже, за да не развали работата, и никой в лагера няма да се досети: защо именно него, къде го откъват? Един ще изчезне завинаги, другото след известно време ще върнат обратно. (Но и той няма да разкаже, за да не му се смеят. Или ще вземе да баламосва. Това е в характера на зековете: с разказите да си вдигат цената.)

Но аз, който съм бил на Райските острови, имах възможност да видя и другия край на връзката: къде пристига всичко това и как го четат. Тук ще си позволя да поразвлека малко търпеливия читател на тази невесела книга.

Някой си Трушляков, в миналото съветски лейтенант, контузен в Севастопол, взет там в плен, преминал по-късно през Освиенцим и от всичко това като че ли малко чукнат в главата, съумява да предложи от лагера нещо явно толкова интригуващо, че го откарват в научноизследователския институт за затворници (тоест в „шарашката“ — пандизбюрото). Тук той се проявява като истински фантом на изобретенията: едва началството отхвърли едно, той мигом предлага следващото. И макар че нито едно от изобретенията си не довежда до предвиждания край, той е винаги вдъхновен, многозначителен, винаги толкова малко говори и толкова изразително гледа, че не само никой не го подозира в мошеничество, но дори моят приятел, един много сериозен инженер, настояваше, че Трушляков по задълбоченост на своите идеи е Нютон на XX столетие. Всичките му идеи наистина не можах да проследя, но ето че му беше възложено да разработи и направи *поглъщател на радара*, предложен впрочем от самия него. Той поискал помощ по висша математика и мен ме прикрепиха като математик към него. Трушляков ми изложи задачата така:

За да не отразява вълните на радара, самолетът или танкът трябва да има покритие от някакъв многослоен материал (що за материал, Трушляков не ми съобщи: или не се бе спрял още на него, или това бе авторският му секрет). Електромагнитната вълна трябва да загуби цялата си енергия при многократните пречупвания и отразявания напред и назад върху границите на тези слоеве. И сега, без да зная свойствата на материала, но въз основа на законите на геометричната оптика и всякакви други достъпни ми средства, трябваше да докажа, че всичко ще бъде точно така, както го предсказва Трушляков, и да избира освен това оптималното количество слоеве.

Безусловно нищо не можех да направя. Нищо не направи и Трушляков. Нашият творчески съюз се разпадна.

Скоро след това Трушляков дойде при мен като при библиотекар (в началото на шарашката бях и библиотекар) с поръчка за междубиблиотечен (от Ленинската библиотека) абонамент. Без да бъдат посочени автори и издания, там беше написано:

„Нещо от техниката на между планетните пътешествия“

Тъй като това беше през 1947 г., Ленинската библиотека не можеше да му предложи почти нищо освен Жул Верн. (За Циолковски тогава почти не помисляхме.) След неудачния опит да подготви полет до Луната Трушляков бе хвърлен в бездната — в лагерите.

А от лагерите идваха непрекъснато писма. Бях присъединен (този път като преводач) към група инженери, разглеждащи купища пристигнали от лагерите заявки за изобретения и патенти. Имаха нужда от преводач, защото много документи през 1946 — 1947 г. идваха «а немски език.

Но това не можеше да се нарече „заявки“. Нито пък доброволни съчинения. Беше ми и мъчително, и срамно да ги чета. Това бяха измъчени, изсмукани, изстискани от немските военнопленници странички. Беше ясно, че тези немци нямаше да векуват у нас като пленници: макар и три, пет години след войната, ще трябва да ги пуснем nach der Heimat. Така че за тези години трябваше да се измъкне от тях всичко, с което можеха да бъдат полезни за страната ни. Да получим поне някаква бледа представа за патентите, изнесени в западните зони на Германия.

Не бе трудно да си представя как става това. Нищо неподозиращите изпълнителни немци трябваше да съобщят

специалността си, къде и какво са работили. След това всички инженери и техници, изглежда, биваха повиквани един по един в кабинета на чекисткия отдел. Отначало с почиттелно внимание (ласкаещо немците) ги разпитват за вида и характера на предвоенната им работа в Германия (и те започват да си въобразяват, че ще им заменят лагера с привилегирована работа). След това от тях се взема писмена декларация за неразгласяване (а което веднъж е „verboten“, немците няма да го нарушат). И накрая им нареждат да изложат писмено всички интересни особености на производството и важните технически нововъведения, прилагани там. Немците разбират със закъснение в какъв капан са попаднали, когато са се похвалили с предишното си положение! Те не могат да не напишат нищо — заплашени са в такъв случай никога да не ги върнат в родината (през ония години това изглеждаше много вероятно).

Изтерзани, потиснати, едва държащи перото в ръка, немците пишат... Спасява ги и ги избавя от издаването на истинските тайни само това, че невежествените чекисти не са в състояние да вникнат в същността на показанията, а ги оценяват по броя на страниците. Ние, които ги проучвахме, почти никога не можехме да попаднем на нещо съществено: показанията биваха или противоречиви, или завоалирани с научна натруфеност, отминаваща най-важното, или прекалено сериозно говореха за такива „нововъведения“, които бяха добре известни и на дядовците ни.

Затова пък какво само подлизурство лъхаше понякога от заявките на руски език! Можехме и в този случай да си представим как там, в лагера, в подарения жалък неделен ден авторите на тези заявки, старателно уединили се от съседите, лъжат вероятно, че пишат молба за помилване. Дали им е стигал умът да предвидят, че калиграфиите им, адресирани до дадена висша инстанция, ще се четат от също такива обикновени зекове, а не от ленивото сито ръководство.

Разгъваме например шестнадесетте големи страници (хартията е измолена в КВЧ) на някакво разработено предложение: 1) „За използването на инфрачервени лъчи при охраняване зоните на затворниците“. 2) „За използването на фотоелементи при отброяването на излизащите през лагерния портал“. Че приложил и чертежи, кучият му син, и технически пояснения. А преамбюлът е такъв:

„СКЪПИ ЙОСИФ ВИСАРИОНОВИЧ,

Макар да излеждам за своите престъпления дългосрочна тъмнична присъда по член 58-и, аз и тук оставам предан на своята родна съветска власт и искам да помогна в надеждното охраняване на върлите народни врагове, с каквито съм обкръжен. Ако бъда повикан от лагера и получа необходимите средства, се наемам да осигуря такава система.“

На ви сега „политически“. Предаваме трактата от ръка на ръка при възкличания и лагерни псувни (тук всички сме свои). Един от нас сяда да пише рецензия: проектът е технически неграмотен... проектът не отчита... не предвижда (а всъщност твърде много предвижда и съвсем не е лош)... не е рентабилен... не е надежден... може да доведе не до засилване, а до отслабване на лагерната охрана...

Какво ли сънуваш днес, Юда, в далечния лагпункт? Да ти заврат прът в гърлото, пукни там, мерзавце!

А ето и плик от Воркута. Авторът се кахъри, че американците мат атомна бомба, а в нашата Родина до този момент нямаме такава. Той пише, че често размишлявал във Воркута за това и иззад бодливата тел му се искало да помогне на партията и правителството. Та затова е озаглавил проекта си:

РАЯ — Разпадане на Атомното Ядро.

Но този проект (позната картинка) не е завършен поради липса на техническа литература във воркутинския лагер (като че ли там има пък художествена!) И този дивак моли да му се изпрати само инструкция по радиоактивно разпадане, след което се нагърбвал бързо да завърши своя проект за РАЯ.

Ние се превиваме от смях и почти едновременно стигаме до едно и също стихче:

*От РАЯ ти без хъс
не става нито...*

А между другото в лагерите се мъчеха и гинеха наистина големи учени, ала ръководството на нашето родно министерство не бързаше да полюбопитствува как са те там и да им намери по-достойно приложение на силите.

За цялото пребиваване на Александър Леонидович Чижевски в лагера не се намира нито веднъж място в „пандизбюрото“. И преди лагера Чижевски не се ползува с голяма почит в СССР за това, че свързва земните революции, както и биологическите процеси, със слънчевата активност. Изобщо цялата му дейност е необичайна, проблемите му — неочаквани, не вменящи се в удобния регламент на науките, и е неясно как да бъдат използвани за военните и индустриалните цели. Сега вече, след неговата смърт, четем хвалебствени статии за него: установил нарастване на инфарктите на миокарда (16 пъти) вследствие на магнитните бури, прогнозировал грипните епидемии, търсел начини за ранното откриване на рака по кривата на РУЕ (реакция при утаяването на еритроцитите), излязъл с хипотеза за Z-излъчването на Слънцето.

Бащата на съветската космонавтика Корольов работи наистина в шарашката, но като авиационен специалист. Началството на шарашката не му разрешава да има работа с ракетите и той се занимава с тях нощем.

(Не знаем дали биха взели в шарашката Л. Ландау, или щяха да го запратят на далечните острови — със счупено ребро той вече си признава, че бил германски шпионин, но го спасява застъпничеството на П. Капица.)

Големият отечествен аеродинамик и изключително разностранен научен ум — Константин Иванович Страхович, след етапа от ленинградския затвор работи в угличкия лагер като общ работник в банята. Ето как разказва това сега с искрения си детски смях, който удивително е пренесъл през своята десетка. След няколко месеца, прекарани в килията на осъдените от смърт, той си докарал дистрофично стомашно разстройство в лагера. След което го поставят да пази пред входа на умивалнята, когато там се мият женските бригади (за мъжките бригади поставяли да пазят по-яки мъже, той не би се справил). Задачата му била да пуска жените вътре само голи и с празни ръце, за да предават всичко за изваряване и най — вече, най-

вече — сутиените и гащите си, в които санитарите виждали главната заплаха от въшлясване, а жените се стараели тъкмо тях да не дават и да ги пренесат през банята. А видът на Страхович е такъв: брада — като на лорд Келвин, черепът му — скала, челото — не чело, а нещо невероятно високо. Жените го и молили, и кълнели, и се сърдели, и се смеели, подмамвали към купчината метлички в ъгъла — на нищо не се поддавал, бил безпощаден. Тогава те задружно и злобно го нарекли Импотент. И изведнъж отвеждат някъде този Импотент, ни повече, ни по-малко — да ръководи първия в страната проект за турбореактивен двигател.

А за тези, които са били оставени да загинат на общите работи — за тях ние не знаем...

Откъде можем да знаем също за арестуваните и ликвидираните в разгара на научното им откритие (като например Николай Михайлович Орлов, разработил още през 1936 г. метод за дълго съхраняване на хранителните продукти)? Нали откритието бива закривано веднага след арестуването на автора му?

* * *

В смрадливата безкислородна атмосфера на лагера ту ще бликне и лумне, ту едва ще мъждука калящото пламъче на КВЧ. Но и към такава светлинка се стичат хора от различните бараки, от различните бригади. Едни с конкретна задача: да откъснат от някоя книжка или вестник хартийка за тютюнеца, да се снабдят с лист за молба за помилване или да напишат каквото им трябва с намиращото се тук мастило (в бараката нямат право да държат такова, пък и тук то се намира под ключ: ами че с мастило може да се поставят фалшиви печати!). А тоз-онзи — да привлече върху себе си внимание: вижте ме колко съм културен! А тоз-онзи — да се поотърка и побъбри сред нови хора, неомръзнали на своите бригадници. А тоз-онзи — да послуша и пред кума да наклепа. Но има и такива, които сами не знаят защо ги тегли необяснимо тук през краткия вечерен половин час, вместо да полежат на наровете, да дадат отдых на премазаното си тяло.

Тези посещения в КВЧ внасят по незабележими пътища малко топлинка в душата. Макар че тук идват същите гладни хора, които

седят и в бригадните вагонки, но вече не говорят за дажбите, кашата и нормите си. И в това има някакъв протест на душата и отдих за ума. Тук се говори за някакво приказно минало, каквото не биха могли да имат тези сиви, гладни, окъсани хора. Тук се говори и за някакъв неопишимо блажен, подвижно-свободен живот на щастливците, които са имали щастието да не попаднат в затвора. И за изкуство обичат да разсъждават тук, и понякога толкова магически!

Сякаш сред вакханалията на нечистата сила някой е прокарал по земята слабо светещ, едва виделеещ се кръг — и той всеки миг ха да изгасне, но все още не изгасва, — а на теб ти се струва, че вътре в кръга оставаш, неуязвим за нечистата сила през този половин час.

Освен това все ще се намери някой да дрънчи на китара тук и някой да си тананика съвсем не това, което се разрешава от сцената. И ще трепне в теб: има живот! Все още го има! И като се оглеждаш щастливо, също ти се иска да изразиш нещо пред някого.

Е, говори, но се пази. Слушай, но се ощиби. Ето Льова Г-ман например. Той е и изобретател (незавършил студент по експлоатация на автомобилните пътища, канел се да повиши решително коефициента на полезното действие на двигателя, но му отнели чертежите при обиска). Той е и артист, заедно с него поставяме „Предложение“ на Чехов. Той е и философ, умее ей така на красиво да го каже: „Не искам да имам грижата за бъдещите поколения, нека те сами се ровят в земята. Ей тъй се държа аз за живота! — забива той нокти в дървената маса — Да вярваш във високи идеи — то е все едно да говориш по телефон с откъснат кабел. Историята е несвързана верига от факти. Върнете ми опашката! Амебата е по-съвършена от човека: тя има по-прости функции.“ Слушаш го с интерес: подробно ще ти обясни защо не обича Лев Толстой, защо си пада по Еренбург и Александър Грин. Той е и сговорчив младеж, не кръшка в лагера от тежката работа: пробива с жилото на пневматичния чук стените, е, вярно, в такава бригада, където 140 % са гарантирани. Баща му са го арестували и е умрял през 1937-а, но самият той е битовак, прибрали са го за подправяне на хлебни купони, само че той се срамува от присъдата си, получена за мошеничество, и все се вре при Петдесет и осмия. Вре се той, но ето че започват лагерните съдилища и толкова симпатичният, толкова интересният, „така държащият се за живота“

Льова Г-ман говори като свидетел на обвинението.^[3] Пак добре, ако не си му наговорил много нещо.

Стига да има в лагера чудаци (а такива винаги ще се намерят), няма как пътят им да не мине през КВЧ, те непременно ще надзърнат там.

Да вземем макар професор Аристид Иванович Доватур — той ли не е чудак? Петербуржец, с румънско-френски произход, с класическа филология, заклет ерген и самотник. Откъсват го от Херодот и Цезар както котарак от мръвка и го изпращат в лагер. В душата му все още царят недоизтълкувани текстове и в лагера той живее като насън. Би пропаднал тук още първата седмица, но лекарите го покровителствуват, уредили са го на престижната длъжност медстатистик. Освен това два пъти месечно не без полза за лагерните уж божем фелдшери възлагат на Доватур да им изнася лекции! Представяте ли си? Латински — в лагера! Аристид Иванович се изправя пред малка черна дъска и сияе като в най-добрите университетски години. Той изписва странни колонки от спрежения, които никога не са се мяркали пред очите на туземците, и от скърцането на трошеция се тебешир в ръката му неговото сърце тупти сладострастно. Така тихо, така добре се е подредил, но се стоварва беда и над неговата глава: началникът на лагера е видял в него рядко явление — честния човек. И го назначава... завпек (завеждащ пекарницата)! Най-съблазнителната от всички лагерни длъжности! Завеждащият хляба е завеждащ живота! С телата и душите на лагерниците е застлан пътят към тази длъжност, ала малцина ги е огряло. А на него му я поднасят на тепсия — Доватур е смазан обаче от нея. Цяла седмица ходи като осъден на смърт, без да е приел още пекарницата. Той умолява началника да го пощади и да го остави да живее, душата му да не бъде стеснявана от нищо и да не го откъсват от неговите спрежения! И помилването не закъснява: за завеждащ хлебопекарницата е назначен поредният мошеник.

Но ето ви друг чудак, ще го намерите винаги в КВЧ след работа, а и къде да бъде? Той има голяма глава, едри черти, удобни за гримиране, открояващи се добре отдалеч. Особено изразителни са рошавите му вежди. А видът му е неизменно трагичен. Той потиснато наблюдава от ъгъла на стаята нашите оскъдни репетиции. Това е Камил Леополдович Гонтоар. Пристига през първите революционни

години в Петроград от Белгия да създава Нов Театър, театър на бъдещето. Кой ли тогава е знаел какво ще излезе от това бъдеще и как ще хвърлят режисьорите в затвора? Двете световни войни Гонтоар воюва срещу германците: първата — на Запад, втората — на Изток. Но ето че сега му тръсват десетка за измяна на родината... Каква?... Кога?...

Но разбира се, най-забележителните хора, навъртащи се в КВЧ, са художниците. Тук те се чувствуват като стопани. Ако има отделна стая, тя ще е за тях. Ако ще освободят някого от общите работи за постоянно тук, пак ще са те. От всички служители на музите единствено те създават истински ценности — такива, които можеш да пипнеш с ръка, да ги закачиш у дома си, да ги продадеш за пари. Рисуват картините си, разбира се, не по фантазия — пък и никой не иска такова нещо от тях, нима може да се роди хубава картина в главата на Петдесет и осмия? А просто рисуват уголемени копия от цветни картички — кой по разчертани предварително квадрати, кой се справя и направо без квадрати. Къде ще придиряш в пущинаците на тайгата или тундрата за нещо естетически издържано, рисувай както си знаеш, а вече къде ще го окачат — всеки знае. Дори и да не се хареса отначало. Идва помощник-взводният командир на ВОХР Випирайло, поглежда копието на Деул „Нерон победител“ и пита:

— Това какво е? Някакъв младоженец ли е тръгнал? А защо е такъв навъсен?... — Но ще я вземе, все едно. Плескат художниците и ковъорчета с красавици, плаващи в гондоли, с лебеди, със залези и замъци — всичко това се потребява много добре от другарите офицери. Художниците не са вчерашни и тайно рисуват ковъорчета и за себе си, които след това надзирателите продават на изполица навън. Търсенето е голямо. Изобщо животът на художниците в лагера е поносим.

Скулпторите са по зле. За кадрите на МВД скулптурата не е толкова красива, а и не е удобна, заема място като мебел, а малко да я бутнеш — и ще се строши. Скулпторите рядко работят в лагера и обикновено по съвместителство с живописиста, както например Недов. И пак ще се намери такъв като майор Бакаев, вижда някаква статуетка на майка.

— Каква плачеща майка си направил? В нашата страна майки те не плачат! — И посяга да строши фигурата.

Володя Клемпнер, млад композитор, син на състоятелен адвокат, а според лагерните понятия още и *небит балък*, пренася в Бескудниковский лагер край Москва собствения си роял от вкъщи (нечувано събитие на Архипелага)! Пренася го уж за укрепване на културно-масовата работа, а всъщност за да композира самият той. Затова пък винаги имал ключ за лагерната сцена и след отбоя оставал там да свири на свещ (електричеството го изключвали). Веднъж, както записвал новата си соната, трепва от глас зад гърба си:

— На пранги ми мирише вашата музика!

Клемпнер скача. От стената, до която се е промъкнала, без той Да забележи, се отделя фигурата на майора, началника на лагера, стар чекист — и зад него нараства до гигантски размери черната му сянка. Едва сега на майора му става ясно защо този измамник е довякъл тук рояла си. Той се приближава, взема листа със записаните ноти и мълчаливо, с мрачен израз на лицето започва да го гори върху свещта.

— Какво правите? — не може да не възкликне младият композитор.

— *Това* ѝ се пада на вашата музика! — още по-определено заключава през стиснати зъби майорът.

Пепелта от листа меко ляга върху клавишите.

Старият чекист не се заблуждава: наистина тази соната е написана за лагерите.^[4]

Ако някой се обяви в лагера за поет, разрешава му се да прави текстове и да съчинява частушки под карикатурите на затворниците — нарушители на дисциплината.

Друга тема не могат да имат нито поетът, нито композитора. И за началството си те не могат да измайсторят нищо осезателно, полезно, годно да се вземе в ръце.

А прозаисти изобщо няма в лагера, защото изобщо не бива да ги има никога.

Към лагери руската проза пое... —

догажда се съветският поет. Влиза, но оттам не излиза. Влиза, но не се измъква...

За целия мащаб на станалото, за броя на загиналите и за равнището, което те биха могли да достигнат, ние вече не можем да правим никога заключение. Никой не ще ни разкаже за тетрадките, припряно изгорени преди етапа, за готовите откъси и за големите замисли, носени в главите и заедно с главите хвърлени в замръзналата обща яма. Стихове още се четат на ухо, още се запомнят и предават те или споменът за тях, но прозата не се разказва преждевременно, за нея е по-трудно да оцелее, твърде обемна е тя, негъвкава, твърде свързана с хартия, за да превъзмогне превратностите на Архипелага. Кой в лагера може да се реши да пише? А. Белинков написва — и кумът веднага научава, а за самия него рикошира нова дългосрочна присъда. М. И. Калинина например, без дори да е писателка, си записва все пак най-забележителното от лагерния живот: „току-виж, послужило на някого“. Но попада в ръцете на ченгето. А нея — в карцер (пак леко се отървава). Като безконвоен Владимир Сергеевич Г-в пише там, зад зоната, лагерна хроника в продължение на 4 месеца, но в опасната минута я заравя в земята, а самия него го откарват завинаги оттам — така и остава заровено в земята написаното от него. И в зоната не може, и извън зоната не може, тогава къде? Само в главата! Но така се пишат стихове, а не проза.

Колко такива питомци на Клио и Калиопа загиват, по неколцината оцелели като мен не е възможно чрез никаква екстраполация да се установи това, защото нямаше вероятност и ние да оцелеем. (Като си припомням сега своя лагерен живот, виждам определено, че трябваше да умра на Архипелага — или пък така да се приспособя, за да оцелея, че да заглъхне в мен и нуждата да пиша. Спаси ме едно странично обстоятелство — математиката. Как може да се използва това при пресмятането?)

Всичко, което се нарича наша проза от 30-те години нататък, е само пяна от просмукано в земята езеро. Това е пяна, а не проза, защото се е освободила от всичко, което е било главно през тези десетилетия. Най-добрите от писателите потискат у себе си най-доброто и обръщат гръб на истината — само така съумяват да оцелеят самите те и книгите им. Всички останали, които не са могли да се откажат от проникновеността, своеобразността и правотата, е трябвало неминуемо да загинат през тези десетилетия най-често в лагерите, а някои след проявена безразсъдна смелост на фронта.

Така отиват в земята прозаичните философи. Прозаичните историци. Прозаичните лирици. Прозаичните импресионисти. Прозаичните хумористи.

А всъщност тъкмо Архипелагът дава единствена, изключителна възможност за нашата литература, а много е възможно — и за световната. Небивалото крепостно право в разцвета на XX век в този единствен, нищо неизкупващ смисъл открива за писателите плодотворен, макар и гибелен път.

Ще си позволя да поясня тази своя мисъл в най-общи черти. Откакто свят светува, винаги е имало два несливаеми слоя на обществото: горен и долен, управляващ и подчинен. Това деление е грубо като всички деления, но ако към горния слой отнесем висшите не само по власт, пари и знатност, но и по образованост, придобита било със семейни, било със самостоятелни усилия, с една дума, ако отнесем тук всички, които не се нуждаят да работят с ръце, делението ще бъде почти нагледно.

И тогава ще можем да очакваме съществуването на четири сфери на световната литература (и изобщо на изкуството, на мисълта). Сфера първа: когато висшестоящите изобразяват (описват, обмислят) висшестоящите, тоест себе си, своите. Сфера втора: когато висшестоящите изобразяват, обмислят висшестоящите, по-малкия брат“. Сфера трета: когато нисшестоящите изобразяват висшестоящите. Сфера четвърта: нисшестоящите — нисшестоящите, себе си.

Висшестоящите винаги разполагат със свободно време, с повече или с малко по-скромни средства, с образование, възпитание. Желаетелите от тях винаги имат възможност да усвояват художествената техника и дисциплината на мисълта. Но в живота действа един важен закон: охолството убива в човека духовните търсения. Поради това първата сфера включва много превзетост в изкуството от пресищане, много болнави и самолюбиви „школи“ — пустоцвет. И само когато в тази

сфера навлязат писатели, дълбоко лично нещастни или с непреодолима жажда за духовно търсене, заложена в тях по природа, само тогава се създава голямата литература.

Четвъртата сфера е целият световен фолклор. Тук свободното време е раздробено — получават го на малки порции отделни личности. И на малки порции постъпват безименни лепти — някой образ или словесен израз, възникнал след прозрение непреднамерено, в удачна минута. Но самите творци са без чет и те са почти винаги притеснени, неудовлетворени хора. Всичко, създадено от тях, се подлага след това на сто хилядно рендосване, промиване и шлифоване от уста на уста и от година на година. И в резултат получаваме златната наслойка на фолклора. Той не е пуст, бездушен, защото сред авторите му не може да има нито един, неизпитал страданието. Но отнасящата се към четвъртата сфера писменост („пролетарската“, „селската“, е изцяло зачатъчна, неопитна, неудачна, защото тук винаги е липсвало единичното умение.

От същите пороци на неопитността страда и писмеността на третата сфера („от долу на горе“, но плюс това тя е отровена и от завистта и омразата — тези безплодни, нетворящи изкуство чувства. Грешката на тази сфера е същата като постоянно допусканата от революционерите: пороците се приписват на висшата класа — на нея, а не на човечеството, без да си дават сметка как успешно самите те наследяват по-късно тези пороци. Или пък обратно, тази сфера се влошава поради робско преклонение.

Морално най-плодотворна обещава да е втората сфера („от горе на долу“) Тя се създава от хора, чиято доброта и пориви към истината, чието чувство за справедливост са по-силни от дремещото благополучие и чието изкуство същевременно е зряло и високо. Но ето че и тази сфера има един порок: неспособността да разбере истинското. Тези автори съчувстват, жалят, плачат, негодуват — но тъкмо защото не могат точно да разберат.

Те винаги наблюдават от страни и отгоре, никога не са били в кожата на нисшестоящите и прехвърлят ли единия си крак през този стобор, не могат да прехвърлят и другия.

Изглежда, такава е егоистичната природа на човека, че може да постигне това превъплъщение само чрез външно насилие. Така се създава Сервантес в робство и Достоевски в каторгата. В Архипелага ГУЛАГ този опит е проведен над милиони глави и сърца едновременно.

Милиони руски интелегенти са изпратени тук не на екскурзия, а на осакатяване, на смърт и без надежда за връщане. За пръв път в историята толкова огромно количество развити, зрели, с богата култура хора се оказват без много церемонии и завинаги в кожата на роба, неволника, дървосекача и миньора. По този начин за пръв път в световната история (в такива мащаби) се слива опитът на горния и долния слой на обществото! Изчезва много важната, като че ли прозрачна, но непробиваема преди това преградка, пречеша на висшестоящите да разберат нисшестоящите: жалостта. Жалостта движи благородните оплаквачи на миналото (и всички просветители) — и жалостта ги заслепява. Тях ги мъчат угризения, че не разделят същата участ, и това ги кара да се смятат задължени три пъти по-силно да надават вопли за несправедливостта, ала те пропускат в случая да вникнат в първичното, заложено в човешката природа и на нисшестоящите, и на висшестоящите, на всички.

Едва у интелегентните зекове от Архипелага тези угризения най-после отпадат: те изцяло разделят злата участ на народа! Едва след като самият той става крепостен, руският образован човек може вече (стига да се издигне над собственото си страдание) да пресъздаде крепостния мужик *отвътре*.

Само че този път той не разполага с молив, хартия, време и меки пръсти. Този път надзирателите пребъркват вещите му, надничат в хранопроводния му вход и изход, а оперчекистите — в очите...

Опитът на горния и долния слой се сливат — но носителите на слелия се опит са умрели...

Ето как невидяната философия и литература още при раждането им са погребани под чугунения похлупак на Архипелага.

Но най-много сред посетителите на КВЧ са участниците в художествената самодейност. Задачата да ръководи самодейността остава в сила и за овехтялото КВЧ, както и в самото му начало.^[5] Самодейността на отделните острови възниква и изчезва на приливи и отливи, но не закономерни както морските, а конвулсивно, по причини, известни на началството, но не и на зековете; възможно е началникът на КВЧ два пъти през годината да е трябвало да отчете нещо в отчета си, възможно е да са очаквали идването на някого от по-високо място.

В затъntenите лагпунктове това се прави така. Началникът на КВЧ (който обикновено не се мярка и в зоната, вместо него всичко върти затворникът възпитател) повиква акордеониста и му казва:

— Ето какво. Състави хор!^[6] И след един месец да дадете концерт.

— Ама аз не познавам нотите, гражданино началник!

— А за какъв дявол са ти ноти? Ти свири някоя песен, дето всички я знаят, а останалите нека да пригласят.

И започва набирането на хора, понякога заедно с драмсъстава. Къде ще се занимават? Стаята на КВЧ е малка за целта, трябва да е просторна, а клубна зала, естествено, няма. Обикновено в този случай се прибъгва до лагерните столови — неизменно вмирисани от парите на чорбата, вонящи на прогнили зеленчуци и варена риба. От едната страна на столовата е кухнята, а от другата — или постоянна сцена, или временен подиум. Тук именно след вечеря се събира хорът или драмкръжокът. (Обстановката е като на рисунката на А. Г-н — (фот. 38) Само че художникът е изобразил не своята местна самодейност, а пристигналата култбригада. Сега ще съберат последните паници, ще изгонят последните мръшляци — и ще пуснат зрителите. Читателят вижда сам колко радостни са крепостните артистки.)

Култбригада (фот. 38)

С какво може да бъдат привлечени зековете в самодейността? Е, все ще се намерят от петстотин души в зоната трима — четирима истински любители на пеенето, но за цял хор? Ала тъкмо срещата в хора е главната примамка за смесените зони. Назначеният хормайстор А. Сузи се чудеше как прекомерно нараства неговият хор, поради което нито една негова песен не може да разучи до края — прииждат все нови и нови участници, гласовете им никакви, никога не са пели, но всички молят да бъдат приети и нали ще е жестоко да им откаже, да не се съобрази със събудилото се в тях влечение към изкуството? На самите репетиции обаче идват значително по-малко хористи. (А работата е там, че на участниците в самодейността се разрешава два часа след отбоя да се движат по зоната — на репетиция и от репетиция, и тъкмо през тези два часа те си постигат своето.)

Не е за чудене и такова да се случи: преди самия концерт отправят единствения в хора бас другаде (етапът му е по друго ведомство, не като това на концерта), а началникът на КВЧ повиква хормайстора (същия този Сузи) и му казва:

— Ценим това, че се постаряхте, но не можем да ви пуснем на сцената, защото Петдесет и осмият няма право да ръководи хор. Така че си подгответе заместник: да се маха с ръце не е като да се пее, ще намерите.

А за тоз-онзи хорът и драмкръжокът не са просто място за среща, а пак някаква имитация на живот или ако не имитация, напомняне, че все пак има живот, изобщо — има... Ето на, донасят от склада груба амбалажна хартия, от чувалите за булгур и я раздават за преписване на ролите. Заветна театрална процедура! Ами самото разпределение на ролите! Ами съображението кой с кого ще се целува на представлението! Кой какво ще облече! Как ще се гримира! Колко интересно ще изглежда! По време на представлението можеш да вземеш истинско огледало и да се видиш облечен като свободен гражданин и с поруменели страни.

Много интересно е да се мечтае за всичко това, но Боже мой — пиесите! Що за пиеси се предлагат там! Това са специални сборници, придружени с печата „само за ГУЛАГ!“ Но защо само? Не е казано „не само за хората, живеещи на свобода, но и за ГУЛАГ“, а „само за ГУЛАГ“... Това значи: такъв буламач, такава свинска помия, че навън никой не я сърба, изливайте я тогава тук. Възможно най-глупавите и бездарни от авторите пробутват тук своите най-долни и тъпоумни пиеси! А и да иска да постави някой чеховски водевил или нещо друго — откъде ще намери такава пиеса? Такава и у волнонаемните в цялото селище няма, а в лагерната библиотека има Горки, но с измъкнати страници за увиване на тютюна.

В кривошчоковския лагер Н. Давиденков, литератор, събира драмкръжок. Измъква отнейде си необикновена пиеска: патриотична, за пребиваването на Наполеон в Москва (вероятно на равнището на ростопчинските афишки^[7]). Разпределят ролите, залавят се с ентусиазъм да репетираат — на пръв поглед какво би могло да попречи? Главната роля играе Зина, бивша учителка, арестувана, задето била останала в окупираната територия. Играе добре. Режисьорът е доволен. И изведнъж на една от репетициите — скандал: останалите жени не искат Зина да играе главната роля. Сам по себе си традиционен случай, и режисьорът би могъл да се справи с него. Но ето какво крещят жените: „Ролята е патриотична, а тя на окупираната територия с немците!... Разкарвай се, мръсно! Да те няма, немска

к..., докато не сме те размазали!“ Тези жени са социално близки, а може да са и от Петдесет и осми, само че параграфът им не е за измяна. Дали са измислили това, или са ги подучили ченгетата? Но режисьорът със съответната присъда зад гърба си не може да защити артистката... И Зина напуска с ридания.

Читателят вероятно съчувства на режисьора? Читателят си мисли, че ето на, кръжокът е попаднал в безизходно положение и коя ли сега ще изберат за ролята на главната героиня, пък и ще има ли време да я подготвят? Но за оперчекистката част няма безизходни положения. Който е уплел нещата, той да ги разплита! Два дни по-късно отвеждат и самия Давиденков с белезници: за опит да предаде оттатък зоната нещо написано (пак летопис ли?), Ще има ново следствие и съд.

Това беше лагерен спомен за него. А от друга страна, случайно се установи, че Л.К. Чуковска познавала Коля Давиденков от поредните затворнически партии в Ленинград през 1939 г., когато с края на ежовщината той е оправдан от обикновен съд, Докато Л. Гумилов продължава да лежи по същото дело. Не възстановяват младия човек в института и го призовават във войската. През 1941 г. той попада в плен край Минск.

Л. Чуковска разполага с неверни сведения за живота му по време на войната, а на Запад ми изясниха истината за него хора, които са го познавали. Всички, които са излизали от лагерите за военнопленници, са загивали до един месец, до една година, а Давиденков застава пред лицето на смъртта дори два пъти: бил капитан в РОА, сражавал се, имал годеница (Н.В.К., останала на Запад) и написва, както изглежда, не една книга — и за ленинградските зандани от 1938 г., и „Предател“ — повест за военното време под псевдонима Анин (името на годеницата му, четено отзад напред). Но в края на войната попада в съветските лапи. Може би не всичко за него е било известно — осъждат го на смърт чрез разстрел, но заменят присъдата с 25 години. Очевидно по второто си

лагерно дело получава разстрел, който вече не се отменя (върнат ни е с Указ от януари 1950 г.).

През май 1950 г. Давиденков успява да изпрати последното си писмо от лагерния затвор. Ето няколко фрази оттам: „Невъзможно е да описвам невероятния си живот през тези години... Моята цел е друга: за 10 години съм написал нещичко; прозата, разбира се, изцяло пропадна, но стиховете останаха. Не съм ги чел почти на никого — няма на кого. Спомних си за нашите вечери при Петте ъгъла и... си представих, че стиховете ми би трябвало да попаднат... във Вашите умни и умели ръце... Прочетете ги и ако е възможно, ги запазете. За бъдещето, също както и за миналото, нито дума, всичко е свършено.“ И Л.К. запазва стиховете му цели. Както научавам (самият аз съм се мъчил по същия начин), това са тридесетина стихотворения, побрани в двоен лист от тетрадка — в този малък обем трябва толкова много нещо да се вмести! Какво отчаяние в края на живота: очакването на смъртта в лагерния затвор! И той поверява на „тайната“ поща своя последен безнадежден вик.

*Не ща бельо за моя нар,
отворена врата.
Наистина ли станах звяр,
заклет и сам в света.
Как трябва с вас да се държа —
не зная вече аз.
Да нея сладко? Да ръмжа?
Да вия с вълчи глас?*

И така, не е нужно да търсят други за главната роля. Наполеон няма да бъде още веднъж посрамен, а руският патриотизъм още веднъж възпят. Пиеса изобщо няма да има. Няма да има и хор. Нито концерт. И така, самодейността бележи отлив. Вечерните сбирки в столовата и любовните срещи се прекратяват. До следващия прилив.

Така живее тя в конвулсии.

А понякога всичко вече е разучено и всички участници са оцелели, и никой не е арестуван преди концерта, но началникът на КВЧ майор Потапов (Северният железопътен лагер), по народност коми, взема програмата и прочита: „Съмнение“ от Глинка.

— Какво, какво? Съмнение ли? Никакви съмнения! Не, не, хич не молете! — И зачерква собственоръчно Глинка.

А аз бях намислил да участвувам с любимия си монолог на Чацки „А съдии кои са?“ От дете съм свикнал да рецитирам и съм го оценявал чисто декламационно, не бях обръщал внимание, че той важи и за днешния ден, не ми беше минавало и през ум. Но не се стигна дотам да бъде написано в програмата „А съдии кои са?“ и тогава да го зачеркнат — дойде на репетиция началникът на КВЧ и чак подскочи на стиха:

Непримирима е враждата им към свободата.

Когато пък прочетох:

*Бащите на родината, кажете ни, къде са?
Онези там не са ли грабителите тлъсти? —*

той затропа вече с крака и замаха с ръце незабавно да слеза от сцената.

На младини едва не станах актьор, попречи ми само слабото ми гърло. Затова пък в лагера често вземах участие в концертите, гледах да се освежа в тази краткотрайна лъжовна забрава, да видя отблизо женски лица, възбудени от представлението. А когато чух, че в ГУЛАГ имало специални театрални трупни от зекове, освободени от общите работи — истински крепостни театри! — взех да мечтая да попадна в такава трупа и по този начин да се спася и да задишам по-леко.

Крепостни лагери има към всеки областен УИТЛК, в Москва дори бяха няколко. Най-знаменит е ховринският крепостен театър на полковника от МВД Мамулов. Той следи ревниво никой от

арестуваните в Москва знаменити артисти да не прескочи Красная Пресня. Агентите му ги издирват и из други етапни затвори. По такъв начин той събира голяма драматична труппа и наченки на оперна. Гордостта му е като на помещик: театърът ми е по-добър от този на съседа! В Бескудниковский лагер също има театър, но той значително му отстъпва. „Помещчиците“ водят своите артисти на гости помежду си, хвалят се. На едно такова представление Михаил Гринвалд забравя в каква тоналност да акомпанира на певицата. Мамулов незабавно му лепва 10 денонощия студен карцер, където Гринвалд се разболява.

Такива крепостни театри има във Воркута, в Норилск, в Соликамск, в Магадан, по всички големи гулаговски острови. Там тези театри стават почти градски, едва ли не академични, те дават в градското здание спектакли за свободните граждани. На първите редове надменно сядат с жените си най-големите местни емвешеници и гледат своите роби с любопитство и презрение. А конвоирите седят с автомати зад кулисите и в ложите. След концерта артистите, удостоени с ръкопляскания, се завръщат в лагера, а провинилите се — в карцера. Понякога не ги оставят да се насладят и на аплодисментите. В магаданския театър началникът на Далстрой Никишев прекъсва широко известния тогава певец Вадим Козин: „Достатъчно, Козин, стига си се покланял, тръгвай!“ (Козин прави опит да се обеси, смъкват го от въжето.)

В годините след войната през Архипелага минават артисти с известни имена: освен Козин, киноартистките Токарска, Окуневска, Зоя Фьодорова. Много шум се вдигна из Архипелага покрай затварянето на Русланова, носеха се противоречиви слухове за етапните затвори, където е лежала, за лагера, в който са я изпратили. Твърдеше се, че на Колима била отказала да пее и работела в пералнята. Не знам.

Ленинградският кумир тенорът Печковский в началото на войната попада в окупация в своята вила край Луга, по-късно при немците дава концерти в Прибалтика. (Жена му, пианистка, също е арестувана в Ленинград, загива в рибинския лагер.) След войната Печковский получава десетка за измяна и е изпратен в ПечЖеПеЛег. Там началникът го държи като знаменитост: в отделна къщичка с двама дневални, дажбата му включва краве масло, сурови яйца и горещ портвайн. Жените на началника на лагера и на началника на режима

често го канят на обяд. Там той пее, но веднъж, разправят, се разбунтувал: „Аз пея за народа, а не за чекистите.“ И така попада в Специалния Минлаг. (След излизането си от лагера повече не може да издигне равнището си до своите предишни концерти в Ленинград.)

Известният пианист Всеволод Топилин не е пощаден при събирането на московското народно опълчение и е хвърлен с пушка берданка от 1866 г. във вязенския чувал.^[8] Но немският майор, комендантът на лагера, проявява като поклонник на музиката съчувствие и му помага да се оформи като заварен от окупацията местен жител и така да почне да концертира. За това, естествено, Топилин получава у нас стандартната десетка. (След лагера той също не възстановява предишното си равнище.)

Ансамбълът на Московския УИТЛК, който дава концерти по лагпунктовете, а пребивава в Матроска Тишина, внезапно е преместен временно при нас, на Калужка застава. Това е късмет! Сега вече ще се запозная и ще се присъединя към тях!

О, странно усещане! Да гледаш в лагерната столова постановка на професионални актьори зекове! Смях, усмивки, пеене, бели рокли, черни рединготи... Но с какви присъди са те? Но по какви членове лежат? Дали героинята е крадла? Или е по „общодостъпния“ плен? Дали героят е от даващата рушвети или от „седем осми“. Обикновеният актьор има само едно превъплъщение — в ролята. Тук имаме, двойна игра, двойно превъплъщение: отначало да се превъплътиш в свободен артист, а след това да се превъплътиш и в ролята, която този артист ще изиграе. А и този товар на затвора, това съзнание, че си крепостен, че утре гражданинът началник може да те прати в карцера за лоша игра или за връзка с друга крепостна актриса, да те прати да сечеш дървета или на десет хиляди версти в Колима — като какъв допълнителен воденичен камък трябва да легне този товар към всеки, който актьорът зек разделя с актьорите в живота на свобода, към разрушителното, с налягане на белите дробове и гърлото, прокарване през себе си на драматизираната съветска пустота, на механичното пропагандиране на мъртви идеи?

Героинята на ансамбъла Нина В. се оказва по 58-и — 10, 5 години. Бързо намерихме с нея общ познат — нейн и мой учител в изкуствоведския факултет на МИФЛИ^[9]. Беше незавършила студентка, съвсем млада. Злоупотребяваше с правата си на артистка и

прекаляваше с козметиката и с противните памучни подплънки на раменете, с каквито тогава всички жени на свобода се загрозяваха, а туземните жени бяха избавени от тази участ и раменете им се развиваха единствено от носилките.

В ансамбъла Нина си имаше като всяка прима свой възлюбен (танцьор от Большой театър), но имаше освен това и духовен баща в театралното изкуство в лицето на Освалд Глазунов (Глазбек), един от най-старите вахтанговци. Бил заловен с жена му (а може и да са целели това) от немците на вилата му край Истра. Три години от войната те прекарват в родния си град Рига, където играят в латвийския театър. С идването на нашите получават по десетка за измяна към голямата Родина. Сега и двамата бяха в ансамбъла.

Изолда Викентиевна Глазбек вече старееше и все по-трудно ѝ беше да танцува. Веднъж само можахме да я видим в някакъв необичаен за нашето време танц, бих го нарекъл импресионистичен, но се страхувам да не предизвикам възраженията на познавачите. Тя танцуваше с посребрен тъмен затворен костюм на полуосветената сцена. Този танц ми направи огромно впечатление. Повечето съвременни танци демонстрират женското тяло и това е почти всичко. А нейният танц бе някакво духовно мистично напомняне, нещо кореспондиращо с убедената ѝ вяра в преселването на душите.

А след няколко дни внезапно, по бандитски, както винаги се готвят етапите на Архипелага, Изолда Викентиевна бе откъсната от мъжа си и откарана с етапа в неизвестна посока.

Вярно, че помешчиците са проявявали жестокост, варварство: разлъчвали са крепостни семейства, продавали са мъжа и жената на различни места. Затова пък си патят от Некрасов, Тургенев, Лесков, от всички. А у нас това вече не е жестокост, а просто разумна мярка: старата жена не оправдава хляба си, а заема щатна единица.

В деня на етапирането на жена му Освалд дойде в нашата стая (в стаята на изродите) с блуждаещ поглед, подпрян на рамото на своята крехка заварена дъщеря, сякаш тя беше вече единствената му опора, която още го поддържаше. Той беше в полубезумно състояние, имаше опасност да посегне на себе си. Мълчеше с оборена глава. Накрая постепенно взе да говори и да си припомня живота; създаде, кой знае защо, два театъра, заради изкуството оставял жена си с години самичка. Сега вече би желал да изживее живота си по-иначе...

Запечатали са се релефно в съзнанието ми: как старецът притегли към себе си момичето през врата и то, без да помръдне, го гледаше изпод ръката му със състрадание и се мъчеше да не плаче.

Но какво да говорим — старата жена не оправдаваше своя къшей...

Всичките ми старания да попадна в този ансамбъл се оказаха напразни. Скоро те заминаха от Калужка застава и аз загубих дирите им. Една година по-късно в Бутирки стигна слухът, че на път за поредния им концерт техният камион бил смазан от влака. Не знам дали Глазек е бил там. По отношение на себе си аз още веднъж се убедих, че пътищата Господни са неизповедими. Че самите ние никога не знаем какво искаме. И малко ли пъти в живота съм се стремил мъчително към съвсем ненужни ми неща и съм се отчайвал от неуспехи, които всъщност се оказваха успехи.

Останах в скромната самодейност на Калужка застава с Анечка Бреславска, Шурочка Острцова и Льова Г-ман. Поставяхме разни пиеси, докато не ни разгониха и разпръснаха. Спомням си сега своето участие в тази самодейност като духовна неукрепналост, като унижение. Лейтенант Миронов, това нищожество, ненамерил други развлечения в Москва, можеше да дойде в лагера някоя неделна вечер пийнал и да заповяда: „След десет минути искам концерт!“ Вдигаха артистите от постелите им, откъсваха ги от лагерната печка, на която тоз-онзи вареше нещо със сладострастно увлечение в канчето си, и скоро на ярко осветената сцена пред празната зала, в която се мъдреха единствено надменният тъпоумен лейтенант и тройка надзиратели, ние пеехме, танцувахме и играехме.

[1] Сборник „От тюрем...“, стр. 429, 432, 438. — Б.а. ↑

[2] Материалът в тази глава досега е от сборника „От тюрем...“ и от Авербах. — Б.а. ↑

[3] А които много „се държат за живота“, никога не проявяват особено силен дух. — Б.а. ↑

[4] Скоро намират повод да лепнат на Володя ново лагерно дело и го изпращат на следствие в Бутирки. Повече не се връща в своя лагер, нито пък, естествено, му дават рояла. А и дали самият той оцелява? Не знам, нещо не се чува. — Б.а. ↑

[5] Всеобщата грижа за художествената самодейност у нас, която поглъща съвсем не малки средства, има, естествено, някаква задна мисъл, но каква? Не е съвсем ясно. Или е наследена инерция от веднъж провъзгласеното през 20-те години. Или подобно на спорта е задължително средство за отвличане на енергията и интересите на народа. Или пък някой вярва, че тези песнички и скечове спомагат за нужната обработка на чувствата? — Б.а. ↑

[6] Политическото началство ѝ в армията, и в гражданския живот е убедено до фанатизъм в първостепенното възпитателно значение именно на хора, останалата самодейност може и да заглъхне, но хор непременно трябва да има — пеещ колектив! Песните е лесно да се проверят, всички са наши. А каквото пееш, в него и вярваш. — Б.а. ↑

[7] По името на Фьодор Вас. Ростопчин (1763–1826), граф, руски държавен Деец. През Отечествената война от 1812 г. е московски генерал-губернатор, издавал антифренски листовки („афишки“) — Б.пр. ↑

[8] Случаят с опълчението е една бясна паника! Да се хвърлят градските интелегенти с по една берданка от миналия век срещу съвременните танкове! Двадесет години продънваха ушите ни, че са „готови“, че са силни — но в животинския си ужас пред настъпващите немци се засланияха с телата на учени и артисти, за да оцелее някой и друг ден повече ръководещото нищожество. — Б.а. ↑

[9] Московски институт по история, философия и литература. — Б.пр. ↑

ДЕВЕТНАДЕСЕТА ГЛАВА ЗЕКОВЕТЕ КАТО НАЦИЯ

(ЕТНОГРАФСКИ ОЧЕРК НА ФАН ФАНИЧ)

В този очерк, ако нищо не ни попречи, се каним да направим важно научно откритие.

При развитието на своята хипотеза не бихме искали в никакъв случай да влезем в противоречие с Прогресивното Учение.

Авторът на тези редове, привлечен от загадъчността на туземното племе, населяващо Архипелага, предприе дълга научна командировка и събра обилен материал.

В резултат на това нищо не ни струва сега да докажем, че вековете от Архипелага са отделна обществена *класа*. Тази многобройна (многомилионна) група от хора има единно (общо за всички тях) отношение към производството (а именно; подчинено, фиксирано и без никакви права да ръководят това производство). По същия начин тя има единно общо отношение и към разпределението на продуктите на труда (а именно: никакво отношение, получава само нищожен дял от продуктите, необходим за крайно незадоволителното поддържане на собственото ѝ съществуване). Освен това цялата им работа не е никаква дреболия, а една от главните съставни части на цялата държавна икономика^[1]

За нашето честолюбие вече не е малко.

Значително по-сензационно би било да докажем, че тези пропаднали същества (в миналото си безусловно хора) са напълно друг *биологичен тип* в сравнение с *Homo sapiens*. (Може би тъкмо липсващото за еволюционната теория междинно звено.) Тези ни изводи обаче не са още напълно готови. Тук можем само да намекнем за тях на читателя. Представете си, че човекът внезапно и въпреки желанието му, но с неотклонна необходимост и без надежда за връщане премине в раздела на мечките или язовците (да не прибягваме до станалия банален с метафорите вълк) и се окаже, че телесно той издържа това (е, който веднага опъне петалата, не влиза в сметката) —

та ето и въпроса: би ли могъл той в новия си живот да си остане все пак човек сред язовците? Мислим, че не, Ще трябва да стане язовец; и козина ще му порасне, и муцуната му Ще се заостри, и не ще има вече нужда от варено и печено, а спокойно ще лапа сурово.

Бъдете уверени, че островната среда се отличава именно толкова рязко от обикновената човешка и предлага също толкова жестоко на човека или незабавно да се приспособи, или незабавно да умре — че мачка и сдъвква характера му къде по-решително от чуждата национална или чуждата социална среда. Това може да се сравни само с преминаването именно в животинския свят.

Но този въпрос ще го отложим до следващата ни работа. А тук ще си поставим ограничена задача: да докажем, че зековете са специална отделна *нация*.

Защо в обикновения живот класите не стават нации в нацията? Защото те живеят териториално смесени с другите класи, срещат се с тях на улиците, в магазините, влаковете и параходите, на представления и обществени увеселения и разговарят, и споделят идеите си гласно и чрез печата. Зековете, обратно, живеят напълно обособено на своите острови, в общуване само помежду си (повечето от волнонаемните им работодатели дори не ги и виждат, а когато ги видят, не следва нищо друго освен заповеди и ругателства). Тяхната откъснатост се утежнява още и от това, че повечето нямат ясни възможности да излязат от това състояние преди смъртта си, тоест да преминат в други, по-високопоставени класи на обществото.

Кой от нас още в училище не е изучавал широко известното единствено научно определение на нацията, дадено от другаря Сталин: нацията е исторически възникнала (но не расова, не племенна) общност от хора, имащи обща територия, общ език; общност на икономическия живот; общност в психичен аспект, проявяващ се в общността на културата. Така че всички тези изисквания напълно удовлетворяват туземците от Архипелага — и дори още повече! (Нас особено ни освобождава тук гениалната забележка на Сталин, че расово-племенната общност на кръвта съвсем не е задължителна.)

Нашите туземци заемат напълно определена *обща територия* (макар и раздробена на острови, но в Тихия океан това нас не ни учудва), на която други народи не живеят. *Икономическият им начин на живот* е поразително еднообразен: цялото му описание се изчерпва

върху две машинописни страници (порциона и указанието на счетоводството как да се прехвърли мнимата заплата на зековете за издръжката на зоната, охраната, островното ръководство и държавата). Ако трябва да включим и икономиката, и битовия режим, той е до такава степен еднообразен на островите (но никъде повече!), че прехвърлените от един остров на друг зекове не се учудват на нищо, не задават глупави въпроси, а веднага и безпогрешно действуват на новото място („да се храниш на научна основа и да крадеш както ти се удаде“) Те ядат храна, каквато никой друг на света не яде, носят облекло, каквото никой друг не носи, и дори дневният режим при тях е един за всички острови и задължителен за всеки зек. (Ще се намери ли етнограф, който да ни посочи друга нация, чиито членове имат едни и същи режим, храна и облекло?)

Там не е достатъчно разшифровано какво се разбира в научното определение на нацията под общност на *културата*. От зековете не можем да искаме единство на науката и изящната литература по причина, че те нямат писменост. (А така, забележете, е почти у всички туземни островни народи, у повечето от тях — поради недостиг именно на култура, у зековете — поради излишък от цензура.) Ето защо се надяваме да покажем в нашия очерк в по-големи подробности общността на зековете в психологичен план, еднообразието на тяхното поведение, дори единството на философските им възгледи, за каквото другите народи могат само да мечтаят и което не е уговорено в научното определение на нацията. Изследователят забелязва у зековете тъкмо ясно изразения *народен характер*. Те си имат и своя фолклор, и свои образи на герои. Най-сетне тях ги обединява тясно още една област на културата, която вече се слива неразривно с езика и която ние само приблизително можем да опишем с бледния термин *матьорщина*^[2] (от латинското *mater*). Това е особена форма за изразяване на емоциите, която е по-важна дори от целия останал език, защото позволява на зековете да общуват помежду си в една по-енергична и кратка форма в сравнение с обикновените езикови средства.^[3] Постоянното психологично състояние на зековете получава най-добрия си отдушник и намира най-адекватния си израз именно в този високо организиран вулгарен език. Ето защо всеки друг език отстъпва сякаш на втори план. Но и в него наблюдаваме удивително

сходство в изразите, една и съща езикова логика от Колима до Молдова.

Езикът на туземците от Архипелага, без да бъде специално изучен, е също толкова неразбираем за несведущия човек, колкото и всеки чужд език. (Може ли например да разбере читателят такива изрази като:

— сблочивай лепень!

— я ещё клыкаю;

— дать набой (о чём);

— лепить от фонаря;

— петушок к петушку, раковые шейки в сторону?!)^[4]

Казаното дотук ни дава основание да твърдим смело, че туземното състояние на Архипелага е специфично национално състояние, в което се затрива предишната национална принадлежност на човека.

Допускаме, че ще ни възразят: но нима това е народ, след като не се попълва по обичайния начин с раждане на деца? (Впрочем в единствено научното определение на нацията това условие не е уговорено!) Ще отвърнем: да, той се попълва чрез техническите средства на *тъмничните присъди* (а своите собствени рожби харизва по някакъв странен каприз на съседните народи). Но и пилците се люпят в инкубатор, без това да ни пречи да ги смятаме за кокошки, когато ядем месото им.

Ала дори да възниква някакво съмнение в това как зековете започват съществуването си, по отношение на това как те го *прекратяват* не може да има никакви съмнения. Те умират както всички останали, само че много по-начесто и преждевременно. А и погребалният им обред е мрачен, мизерен и жесток.

Две думи за самия термин зекове. До 1934 г. официалният термин е лишението от свобода. Съкращавало се е като „л/с“. а туземците са си го осмисляли по тези буквички като „елеси“ — няма запазени свидетелства за това. Но от 1934 г. заменят термина със „заклучённые“^[5]. (да си спомним, че Архипелагът е започнал вече да се вкаменява и дори официалният език се приспособява, не може да понесе в определението на туземците да има повече свобода, отколкото затвор). Съкратено започват да го изписват: за единствено число „з/к“ (зе-ка), за множествено — з/к з/к (зе-ка зе-ка). Туземците го чуват

много често от своите опекуни и постепенно самите те привикват към него. Бюрократично родената дума обаче не може да се скланя по падежи, нито дори да си променя числото от единствено в множествено, тя е достойно дете на мъртвата и безпросветна епоха. Чувствителното ухо на съобразителните туземци не може да се помирява с това и на различните острови, в различни местности започват като на смях да я преиначават по своему: на някои места казват „Захар Кузмич“ или (Норилск) „задполярни комсомолци“, някъде (Карелия) повече като „зак“ (това е най-вярно етимологично), другаде (Инта) — като „зик“. Аз имах възможността да го чувам като „зек“.^[6] Във всички тези случаи оживената дума започва да се мени по падеж и число. (А на Колима според Шаламов продължавали да се придържат в разговор към „зе-ка“. Остава да съжаляваме, че от лютия студ ушите на колимчани са се вкочанявали.) На руски тази дума се пише с обратното „е“ („э“, а не с мекото „е“, защото иначе не може да се осигури твърдото произнасяне на звука „з“.

* * *

Климатът на Архипелага е винаги полярен, дори и островчето да се е запиляло нейде в южните морета. За климата на Архипелага се знае, че *дванадесет месеца е зима, останалото лято*. Самият въздух пари и щипе и не само от студа, не само от природата. Дори през лятото зековете навличат меката сива броня на ватенките. Това, заедно с остриганите нула номер глави на мъжете, придава единството на *външния им вид*: вкаменелост, безличност. Но дори и след кратко наблюдение ще бъдете поразени от общото в израза на лицата им — винаги напрегнати, неприветливи, лишени от доброжелателност, лесно преминаващи в решителност и дори в жестокост. Лицата на зековете са като отлети от мургаво-меден (зековете спадат очевидно към индианската раса), грапав, почти вече не и телесен материал, за да издържат на постоянния насрещен вятър, при това във всекиминутно очакване на ухапване отляво или отдясно. Освен това бихте могли да забележите, че при всяко действие, работа и борба раменете им са разтворени, гърдите готови да приемат съпротива, но стига зекът да се окаже в бездействие, в самота и в размисли, и шията му престава да

издържа тежестта на главата, раменете и гърбът веднага се отпускат в необратима прегърбеност, съпровождаща го сякаш от самото му раждане. Най-естественото положение, което заемат освободилите се ръце, е да се хванат отзад на гърба за китките, ако върви, или съвсем да повиснат надолу, ако седи. Той ще има прегърбен и потиснат вид и когато се приближи до вас — човека на свобода, което предполага и евентуално началство. Зекът ще се старее да не ви гледа в очите, но ако е принуден да откъсне погледа си от земята, за да ви погледне, ще ви порази неговият тъп безсмислен израз, макар и изпълнен с готовност да се подчини на вашата заповед (впрочем не му се доверявайте: той няма да я изпълни). Ако му заповядате да си свали шапката (в повечето случаи той сам ще се досети да го направи) — неговият бръснат череп ще ви порази неприятно с антропологичния си вид — на буци и хлътнатини, с асиметричността на явно дегенеративен тип.

В разговор с вас той ще бъде лаконичен, ще говори безизразно, монотонно-тъпо, или раболепно, ако си е наумил да ви моли за нещо. Но ако ви се случи да подслушате някак невидимо туземците, когато те разговарят помежду си без чуждо присъствие, завинаги ще запомните този специфичен *говорен* маниер — изтласкващ някак си звуците, злобно-насмешлив, императивен и никога не сърдечен. Той е до такава степен присъщ на туземците, че дори когато туземецът остане насаме с туземката (впрочем според островните закони това е категорично забранено), не бихме могли да си представим как той ще се освободи от този маниер на говорене. Вероятно и към нея той ще се обръща също така грубо-повелително, невъзможно е да си представим зека, изразяващ се с нежни думи. Но не можем и да не признаем голямата енергичност, с каквата е проникната речта на зековете. Отчасти това е, защото тя е освободена от всякакви излишни изрази, от вметнати думи от рода на: „извинете“, „моля“, „ако не възразявате“, както и от излишни местоимения и междуметия. Речта на зека е насочена направо към целта, също както и самият той пори напред полярния вятър. Той говори така, сякаш бие с думи лицето на събеседника си. Както опитният боец гледа да повали противника си непременно с първия удар, така и зекът се старее да озадачи събеседника си, да го направи ням, да го накара дори да се задави от първата му фраза. Насрещния зададен му въпрос той мигом решително отхвърля.

С този отблъскващ маниер читателят може дори и днес да се срещне в непредвидени обстоятелства. Например на тролейбусната спирка при силен вятър застаналият до вас засипва обилно с гореща пепел от цигарата си новото ви палто, заплашвайки да го прогори. Вие доста нагледно се отърсвате веднъж, но той продължава да ви засипва. Тогава се обръщате към него с думите:

— Вижте, другарю, не може ли да бъдете по-внимателен с цигарата си?...

Той не само не се извинява, не само не отмества цигарата си настрана, но ви кресва:

— А не сте ли застрахован?

И докато вие търсите как да му отговорите (такава наглост не може да не ви обърка), той вече се навира преди вас в тролейбуса. Та тъкмо подобно поведение напомня туземното.

Освен директните си многословни ругателства зековете имат, изглежда, също и асортимент от готови изрази, затварящи устата на всяка разумна странична намеса, на всяко указание. Такива изрази като:

— Не ми пускайте фитили, не съм от вашата вяра!

Или:

— Не те ли [закачат] — не си върти задника! (Тук поставяме в квадратните скобки фонетичния аналог на друга вулгарна дума, от която и вторият глагол във фразата придобива съвсем неприличен смисъл.)

Такива бръснещи изрази звучат особено неотразимо от устата на туземките, тъй като именно те прибъгват без всякакви задръжки до еротичната база за метафори. За съжаление нравствените рамки не ни позволяват да обогатим изследването си още и с такива примери. Ще се осмелим да приведем само още една илюстрация на подобен рефлекс и ловкост на зековете по отношение на езика. Някой си туземец на име Глик бил прехвърлен от обикновен остров на специален, в секретен научноизследователски институт (някои туземци са развити по натура до такава степен, че са годни дори за научна работа), но по някакви лични съображения новото привилегировано място не било в интересите му и той искал да се върне на предишния си остров. Когато го повикват да застане пред лицето на твърде

авторитетната комисия с големи звезди върху пагоните, там му заявяват:

— Вие сте инженер-радист и ние искаме да ви използваме... — Ала той не ги оставя да довършат „по специалността“. Дръпва се рязко.

— *Да ме използвате ли?* Тоест — да застана заднишком? — И се хваща за катарамата на колана си, като прави движение за заемане на съответната поза. Естествено, комисията онемява и това слага точка на всякакви преговори и уговорки. Глик бика тутакси върнат обратно.

Любопитно е да отбележим, че самите туземци на Архипелага отлично съзнават, че предизвикват голям интерес сред антрополозите и етнографите, и дори се хвалят с това, сякаш то повдига цената им в собствените очи. Сред тях е разпространен и често се разказва вицът-легенда как някакъв професор етнограф, очевидно наш предшественик, изучавал през целия си живот породата на зековете и написал обемисто съчинение в два тома, където стигнал до окончателния извод, че *арестантът е ленив, лаком и хитър* (тук и разказвачът, и слушателите му прихват да се смеят, сякаш се любуват на самите себе си отстрани). Но ето че скоро след това прибират и самия професор (твърде неприятен край, но без вина не затварят никого у нас, значи е имало защо). Минал през етапните затвори и вече изтощен накрая от общите работи, професорът проумява грешката си и разбира, че всъщност арестантът е *звънлив, тънък и прозрачен*. (Твърде сполучлива характеристика и пак някак си ласкателна. Всички отново се смеят.)

Вече споменахме, че зековете нямат своя писменост. Но в личния пример на старите островитяни, в устното предание и във фолклора е изработен и се предава на новациите целият кодекс за правилното поведение на зека, основните заповеди по отношение на работата, работодателите, обкръжаващите и на самия себе си. Целият този кодекс, предаден и осъществен в нравствената структура на туземеца, дава това, което наричаме *национален тип на зека*. Печатът на тази принадлежност остава върху човека дълбоко и завинаги. Много години по-късно, ако той се окаже извън Архипелага, ще разпознаеш в човека отначало зека, а едва след това дали той е руснак, татарин или поляк.

По-нататък ще се постареем да огледаме комплексно, черта по черта, това, което е народен характер, житейска психология и

нормативна етика на зековската нация.

* * *

Отношението към задължителната работа. У зековете се е създала абсолютно невярната представа, че работата е призвана да изсмуче от тях целия живот, следователно главното спасение е в това, докато работиш, да не се отдаваш на работата. Сред зековете е популярна максимата: цялата работа не можеш я свърши (никога не се хващай на това, че ако свършиш по-бързо, ще можеш да поседнеш да си починеш: само седни, и мигом ще ти намерят друга работа). *Работата не е заек да избяга.*

Но как да се излезе от това положение? Невъзможно е да се откажеш от работата открито! Ще те натикат в карцера, ще те довършат с глад. Отиването на работа е неизбежно, но тъкмо там, през работния ден, трябва не да *бачкаш* като говедо, а да се „пипкаш“, не да се трепеш, а да *канпиш*, да го караш на лежачка (тоест всъщност да не работиш). Туземецът не отказва открито, категорично на нито една заповед, това би го погубило. Но той *опъва канапа*. „Опъвам канапа“ е едно от най-основните понятия и изрази на Архипелага, това е главното спасително постижение на зековете (широко възприето впоследствие и от волнонаемните работяги). Зекът изслушва всичко, което му се заповядва, и кима утвърдително с глава. И тръгва да го изпълнява. Но не го изпълнява! Дори най-често и не започва. Понякога това довежда до отчаяние целеустремените неуморими командири на производството. Естествено, възниква желание да стовариш един по мутрата или задника на това тъпоумно животно в дрипи — та нали му е казано на ясен руски език!... Що за невъзприемчивост? (Но там е и цялата работа, че руският съветски език прониква трудно в главите на туземците; редица наши съвременни представи като например „работническа чест“, „съзнателна дисциплина“ нямат дори еквивалент на техния беден език.) Но стига началникът да налети вторично, и зекът покорно се присвива под потока от ругатни и мигом се залавя за работа. Работодателят донякъде се успокоява и си отива да продължи своите неотложни и неизчерпаеми ръководни задачи. А зекът тутакси сяда зад гърба му и зарязва работата (ако не виси над него бригадирски

юмрук или не го заплашва отнемане на хлебната дажба, както и ако няма примамка под формата на намаляване на присъдата). Ние, нормалните хора, дори трудно можем да разберем такава психология, но тя е факт.

Невъзприемчивост ли? Напротив, висша възприемчивост, приспособима към условията. На какво може да се надява един зек? Та тя работата сама няма да се завърши, а началникът ще дойде още веднъж и ще стане още по-лошо? А ето на какво разчита той: днес началникът едва ли ще мине за трети път. А до утре тепърва ще се оцелява. Още тази вечер могат да те засилят с нов етап или да се прехвърлят в друга бригада, или да те изпратят в лазарета, или да те затворят в карцера, а отработеното от теб ще се падне тогава на другия. Или утре същия зек в същата бригада може да го прехвърлят на друга работа. А може и самият началник да отмени завършването на тази работа или да нареди да бъде свършена съвсем по друг начин. От много подобни случаи зековете са усвоили твърдо: *не върши днес това, което можеш да свършиш утре*. Зекът не помръдва от тази философия Той се пази да не изгуби излишна калория там, където може да му се удаде да не я изгуби. (Туземците имат понятие за калориите и то е твърде популярно.) Зековете си говорят откровено помежду си: *който се е впрегнал, него шибат* (а който, един вид, не бачка, го оставят на мира). Изобщо зекът работи колкото да му мине денят.

Но тук научната добросъвестност ни кара да признаем и известна слабост в нашия начин на разсъждаване Преди всичко затова, защото лагерното правило „който се е впрегнал, него шибат“ се оказва същевременно и стара руска пословица. У Дал^[7] намираме също и друг чисто зековски израз: „*живее колкото да му мине денят*“. Такова съвпадение поражда у нас вихър от мисли: не е ли това теория за заимствуването? Теория за странстващите сюжети? Митологична школа? Ако продължим тези опасни съпоставки, ще намерим сред руските пословици, възникнали по време на крепостното право и останали в сила и през XIX век, такива:

— Работата настрани я слагай, от работата не бягай. (Поразително! Ами че това е тъкмо принципът на лагерното *опъване на канана*!)

— Дай Боже всичко да умееш, но не всичко да вършиш.

— Господарската работа няма свършек.

— Усърдното конче дълго не живее.

— За един комат ще превиваш седмица врат. (Твърде много напомня зековската реакционни теория, че дори голямата дажба не възстановява изразходваните в труда сили.)

Какво излиза в края на краищата? Че през всички светли рубежи на нашите освободителни реформи, на просветителството, революциите и социализма, екатерининският крепостен селянин и Сталиновият зек въпреки пълното им несходство в социалното положение си подават черни загрубели ръце?... Възможно ли е това?

Тук нашата ерудиция секва и ние се връщаме към своето изложение.

Отношението към работата определя у зека и неговото отношение към началството. Привидно той му е много послушен; една от „заповедите“ на зековете например е: *не се навирай между шамарите!* — тоест никога не спори с началството. Привидно той много се страхува, превива гръб, когато началникът го ругае или дори когато стои до него. Но всъщност тук се крие простата сметка: да се избегнат излишните наказания. Всъщност зекът презира абсолютно своето началство — и лагерното, и производственото, но прикрито, без да го изразява, за да не пострада. Разотивайки се на групи след всяка делова обява, след всяка нотация и мъмрене, зековете тутакси започват да се смеят тихичко помежду си: *нека си го кажат, а ние лесно ще го забравим!* Зековете смятат в себе си, че превъзхождат своето началство — и по грамотност, и по владееие на трудовите специалности, и по общото разбиране на житейските обстоятелства. Трябва да признаем, че често това е точно така, но тук зековете изпускат в самодоволството си, че администрацията на островите има постоянно предимство пред туземците по отношение на светогледа. Ето защо е напълно несъстоятелна наивната представа на зековете, че началството *каквото си иска, това от теб ще изстиска*, или „тук аз съм законът!“.

Това ни дава обаче щастливия повод да прокараме разграничителна черта между състоянието на туземеца и старото крепостно право. Мужикът не е обичал помещика си, надсмивал му се е, но е бил свикнал да чувства в него нещо по-висше, което обяснява и множеството Савеличовци и Фирсисовци, тези предани роби. Та тъкмо с това душевно робство е приключено веднъж

завинаги. И сред десетките милиони зекове не можем да си представим дори един, който искрено да обожаваш своя началник.

А ето и най-важната национална отлика на зековете от нашите с вас, читателю, съотечественици: зековете не се натискат за похвала, за почетни грамоти и червени дъски (ако не е свързано с допълнителни дажби). Всичко, което в живота на свобода се нарича трудова слава, за зековете поради тяхната тъпота е само празен ненужен звук. Това ги прави още по-независими от техните опекуни, от необходимостта да им угаждат.

Изобщо цялата *ценностна система* на зековете е надолу с главата, но това не бива да ни учудва, ако си спомним, че при диваците е винаги така: за някакво си стъкълце дават угоена свиня, за евтини мъниста — кошница кокосови орехи. Всичко, което толкова много ценим с вас, читателю — идейните ценности, жертвеността и желанието да се трудим безкористно за бъдещето, — у зековете не само липсва, но дори не го имат за пет пари. Достатъчно е да кажем, че *зековете изцяло са лишени от патриотично чувство*, те ни най-малко не обичат своите родни острови. Да си спомним макар думите на тяхната народна песен:

*Бъди проклета трижди Колима!
Измислили злодеите планета!...*

Затова те толкова често предприемат рисковани опити за намиране на щастието, които с по-прости думи се наричат *бягство*.

Най-много и на първо място зековете ценят тъй наречената *дажба* — това е парче черен хляб с примеси, клисав и изобщо такъв, че ние с вас не бихме се и опитали да го ядем. И колкото по-голяма и тежка е дажбата, толкова повече се цени тя при тях. Ако сте виждали колко лакомо се нахвърлят зековете върху своя сутрешен къшей хляб и го изяждат до трошица, трудно ще се отърсите от този си неестетичен спомен. На второ място зековете ценят махорката, долнокачествения тютюн, при което разменните съотношения са невероятно произволни, несъобразени с количеството общественополезен труд, вложен в едно или друго. Това е толкова по-чудовищно, като се има предвид, че махорката при тях е нещо като всеобща валута (на островите не

съществува парична система). На трето място се нарежда чорбата (островната супа без мазнина, без месо, без грис и зеленчуци, обичайна за туземците). Дори, ако щете, парадният марш на гвардейците с лъскайте им униформи и с оръжие на прави на зрителите такова сплашващо впечатление, както влизането вечер в столовата на бригадата зекове за чорбата: тези бръснати глави, шапки-ушанки, дрипи, тези озлобени, изкривени физиономии (откъде с газии чорба имат толкова жилавина и сили?) и с двадесет и петте чифта обувки и цървули от лико или върви — туп-туп, туп-туп, *давай дажбата, началничке!* Отдръпнете се всички, които не сте от нашата вяра! В тази минута върху двадесет и петте лица пред сипаната им вече чорба ви се разкрива явно националният характер на зека.

Установяваме, че когато разсъждаваме за народа на зековете, почти не можем да си представим никак индивидуалности, отделни лица и имена. Но това не е недостатък на нашия метод, а отражение на *стадниия начин на живот*, който този странен народ води, отказал се от толкова присъщия за другите народи семеен живот и оставяне на потомство (те са сигурни, че техният народ ще бъде попълнен по друг начин). На Архипелага е много своеобразен именно този колективен начин на живот — дали като наследство от първобитното общество, дали вече като заря на бъдещето. Вероятно на бъдещето.

Следващата по ред ценност за зековете е сънят. Нормалният човек може само да се чуди колко дълго са способни да спят и при какви различни обстоятелства. Излишно е да споменаваме, че те не познават безсъницата, не прибегват до приспивателни средства, спят непрекъснато през цялата нощ, а ако им се случи свободен от работа ден, проспиват и него целия. Достоверно е установено, че успяват да заспят и приседнали до празните носилки, докато бъдат натоварени; умеят да заспят прави на развода; и дори тръгнали за работа в строя под конвой, също се изхитрят да заспят, но не всички: някои в този случай падат и се събуждат. За всичко това те имат свой аргумент: присъдата ти по-бързо тече, Докато спиш. И освен това *нощта е за сън, а денят за почивка.*^[8]

Но да се върнем към образа на бригадата, чакаща „законната“ си (както казват те) чорба. Тук се проявява една от най-главните национални черти на народа на зековете — *жизненият напор* (и това не противоречи на склонността им често да заспиват. Тъкмо затова

гледат да заспят, че в промеждутъка да има сила за напора). Този напор е и буквален, физически, на финишните коридори пред целта — с храна, топла печка, сушилня, укритие от дъжда, и зекът не се стеснява да тръгне в тази блъсканица съседа си с рамо; тръгнат ли двама зекове да вдигнат някой дървен труп в гората, всеки от тях гледа пръв да се докопа до горния му край, та долният по-дебел край да остане за другия. Но напорът е и в по-общ смисъл — за заемане на по-изгодно жизнено положение. В жестоките островни условия (толкова близки до условията на животинския свят, че можем безпогрешно да прилагаме тук Дарвиновата *struggle for life*) от успеха или неуспеха в борбата за място често зависи самият живот — и в това разчистване на пътя за себе си, но за сметка на другите, туземците не признават сдържащи етични начала. Направо ще ви кажат: *Съвест ли? Остана в личното ми дело.* При важни жизнени решения те се ръководят от известното правило на Архипелага: *стани по добре куче, отколкото да се мъчиш.*

Но напорът може да бъде успешен само ако е съпроводен с житейска ловкост, с находчивост в най-трудните обстоятелства.^[9] Това качество зекът трябва да проявява ежедневно, по най-прости и нищожни поводи: за да не му задигнат жалките, нищо и никакви вещи — я някое сплескано канче или вмирисан парцал, или дървена лъжица, или игла. В борбата за важно място в островната йерархия обаче находчивостта трябва да бъде по-голяма, по-прецизна, обмислено *блъфиране*. За да не утежняваме изследването, да вземем един пример. Някакъв зек съумява да заеме важната длъжност началник на промишлените работилници в стопанския двор. Някои неща в тези работилници се вършат успешно, други — не, но сигурността на положението му зависи дори не от удачния ход на работите, а от важния вид, с който той се държи. Идват при него офицери от МВД и виждат върху писмената му маса някакви глинени конуси. „Какви са тия неща?“ — „Конусите на Зегер.“ — „А за какво служат?“ — „Да определят температурата в пещите.“ — „Ааа“ — с уважение зяпва началникът и си мисли: добър инженер се случи да поставя. А тези конуси не могат да определят с топенето си никаква температура, защото са от глина, че и не от стандартна, а кой знае каква. Конусите ги имат вече в реда на нещата, но ето че у началника на работилниците се появява нова играчка на масата — оптичен уред без нито една леща

(къде да намериш линза на Архипелага?). И отново всички цъкат с език.

Главата на зека трябва да бъде постоянно заета с такива фалшиви странични ходове.

Съобразно обстановката и преценявайки психологически противника, зекът трябва да проявява *гъвкавост в поведението си* — от грубото раздаване на юмруци или кряскане до най-префинено лицемерие, от пълно безсрамие до свято спазване на думата, дадена на четири очи и на пръв поглед съвсем незадължаваща. (Кой знае защо, всички зекове спазват задълженията си при тайните подкупи и са изключително търпеливи и добросъвестни в изпълнението на личните поръчки. Като погледне човек някоя чудесно изработена островна вещ с резба и инкрустация, подобна на която може да види само в музея в Останкино, не му се вярва, че това са изработили същите тези ръце, които предават работата си на десетника, подпряна само на колче, колкото да не рухне веднага.)

Тази гъвкавост в поведението намира отражение и в известното правило на зековете: *дават ли ти — еж, бият ли те — беж*.

Най-важно условие за успеха в жизнената борба на островитяните на ГУЛАГ е тяхната *потайност*. Характерът и замислите им са толкова дълбоко потулени, та на непознаващия ги още начинаещ работодател му се струва отначало, че зековете се гънат като тревичка — от вятъра и ботуша.^[10] (Едва по-късно той с горчивина ще се убеди в лукавството и неискреността на островитяните.) Потайното поведение е едва ли не най-характерната черта на зековското племе. Зекът трябва да прикрива намеренията и постъпките си и от работодателите, и от надзирателите, и от бригадира, и от тъй наречените „куки“^[11] Той трябва да прикрива сполуките си, за да не му ги прекъснат. Трябва да крие плановете, сметките си, надеждите си — все едно дали се готви за сериозно „бягство“, или е намислил къде да събере талаш за дюшечето си. В живота на зека винаги е така: на което дадеш гласност, значи да го загубиш... Един туземец, когото почерпих с махорка, ми обясни така (давам го в превод на руски): „Кажеш ли къде е топло да се спи, къде десетникът няма да те намери — всички натам се врат и десетникът веднага надушва. Кажеш ли, че си пратил писмо по някой волнонаемен^[12], всички хукват да го засипват с писмата си. Обещае ли пък склададжията да смени скъсаната ти риза,

мълчи, докато не я смениш, но и когато я смениш — пак си трай: и него няма да подведе, и на тебе отново ще ти потрябва.“^[13] С течение на годините зекът свиква до такава степен всичко да скрива, че дори не му се налага да прави усилия: у него отмира естественото човешко желание да сподели преживяното. (Може би трябва да виждаме в тази потайност една защитна реакция срещу общия затворен ход на нещата? Ами нали от зека също усърдно се крие информацията, засягаща личната му съдба.)

Потайността на зека произтича от неговата *кръгова недоверчивост*: той не се доверява на никого около себе си. Всяка безкористна на вид постъпка предизвиква особено силно подозрението му. Той формулира висшия императив на човешките отношения като *закон-тайга*. (На островите на Архипелага тайгата наистина се е простряла на огромни разстояния.)

Туземец, който най-пълно съчетае и изяви у себе си тези племенни качества — жизнен напор, безмилостност, находчивост, потайност и недоверчивост, — нарича самия себе си, а и другите го наричат „син на ГУЛАГ“. Това при зековете е нещо като званието почетен гражданин и то се придобива естествено след дълги години островен живот.

Синът на ГУЛАГ се смята за непроницаем, затова пък сам вижда заобикалящите го до дъно — дори, дето му е думата, и на два метра под тях. И така да е, но веднага става ясно, че дори и най-проницателните зекове имат стеснен кръгзор, *ограничен поглед* напред. Обикновеният зек може да съди много трезво за постъпки, които са му близки, и да пресмята много точно своите действия, но дори синът на ГУЛАГ не е способен нито да мисли абстрактно, нито да обхване явленията от общ характер, нито дори да разговаря за бъдещето. В тяхната граматика бъдеще време рядко се употребява: дори за утрешния ден до него се прибъгва с оттенък на условност, още по-предпазливо — за дните на вече започналата седмица, и никога не ще чуете от зек: „Идещата пролет... аз...“ Защото известно е, че преди това трябва да се презимува, пък и всеки следващ ден съдбата може да го прехвърли от един остров на друг. Наистина: моят ден е моят век!

Синовете на ГУЛАГ са и главни носители на традициите и на така наречените *заповеди на зековете*. На различните острови се наброяват различно количество такива заповеди, техните

формулировки не съвпадат съвсем точно и би било интересно да бъдат систематизирани в отделно изследване. Тези заповеди нямат нищо общо с християнството. (Зековете са не само атеистичен народ, но за тях изобщо няма нищо свято и те бързат винаги да осмееят и унижат всяка възвишена субстанция. Това е отразено и в езика им.) Но както твърдят синовете на ГУЛАГ, който живее по техните заповеди, няма да пропадне на Архипелага.

Има такива заповеди като: *не клепай* (Как ли да го разбираме? Очевидно, за да няма излишен шум); *не лижи паниците*, тоест след другите, което се смята при тях за бърза и жестока гибел. Не бъди *чакал*.

Интересна е заповедта: *не си пъхай носа в чуждото канче*. Бихме казали, че това е високо постижение на туземната мисъл: принцип на негативната свобода, нещо като обърнат *my home is my castle*^[14], и дори по-висш, защото говори не за собственото, а за чуждото канче (но собственото се подразбира). Като знаем туземните условия, трябва да разбираме тук „канчето“ широко: не само като окадена огъната съдина и дори не като конкретната непривлекателна чорба в нея, но и като всички начини за добиване на храна, като всички похвати в борбата за съществуване и дори още по-широко: като *душата* на зека. С една дума, остави ме да живея както намирам за добре, и ти си живееш както щеш — ето какво значи този завет. С този завет твърдят и жесток син на ГУЛАГ се задължава да не прибегва до сила и натиск от празно любопитство. (Но същевременно той се освобождава и от всякакви морални задължения: и пред очите ми да пукнеш — все ми е тая. Жесток закон и все пак значително по-човешки от закона на криминалните — на островните канибали: „Пукни ти днес, а аз утре.“ Канибалът бандит съвсем не е равнодушен към съседа си: той ще ускори смъртта му, за да отдалечи своята, а понякога за развлечение или от любопитство и за да я понаблюдава.)

Най-сетне съществува общата заповед: *не вярвай, не се бой, не моли!* В тази заповед пределно ясно, дори релефно се откроява общият национален характер на зека.

Как може да се управлява (на свобода) един народ, ако той изцяло се е врекъл на такава горда заповед?... Страшно е да се помисли.

Тази заповед ни кара да се спрем вече не върху житейското поведение на зековете, а върху тяхната психологическа същност.

Първото, което веднага забелязваме в сина на ГУЛАГ и по-нататък все повече и повече го наблюдаваме, е *душевната уравновесеност*, психологическата устойчивост. Тук е интересен общият философски възглед на зека за собственото му място във вселената. За разлика от англичанина и французина, които през целия си живот се гордеят, че са се родили англичанин и французин, зекът ни най-малко не се гордее със своята национална принадлежност, напротив: той я възприема като жестоко изпитание, но иска да изтърпи това изпитание с достойнство. Зековете си имат дори един такъв забележителен мит: уж съществували нейде си „порти на Архипелага“, сравнете ги с колоните на Херкулес в античността), върху лицевата страна на които влизащият през тях можел да прочете: „*Не падай духом!*“, а на обратната им страна за излизащия: „*Не се радвай много*“. И най-важното, добавят зековете: тези надписи ги виждат само умните, а глупаците изобщо не ги забелязват. Често този мит се изразява чрез простото житейско правило: идваш ли, не скърби, отиваш ли си, не се радвай. Та в този контекст би следвало да възприемаме възгледите на зека върху живота на Архипелага и върху живота на обкръжаващото го пространство. Тъкмо тази философия е източникът на психологическата устойчивост на зека. Колкото и мрачно да се стичат срещу него обстоятелствата, той въси вежди върху грубото си, изпръхнало от ветровете лице и си, казва: *по-дълбоко от шахтата няма да ме закопаят*. Или някой успокоява другия: *може да бъде и по-зле!* И наистина в най-дълбоките страдания на глада, студа и душевния упадък това убеждение — *може да бъде и по-зле!* — явно ги поддържа и ободрява.

Зекът винаги има *нагласа за най-лошото*, той живее така, че постоянно чака ударите на съдбата и ужилването на нечистата сила. Обратно, всяко временно облекчаване той възприема като недоглеждане, като грешка. В това постоянно очакване на бедата узява суровата душа на зека, безтрепетна към собствената си съдба и безжалостна към съдбата на чуждите.

У зека се наблюдават много малки отклонения от равновесното състояние — както към светлата, така и към тъмната страна, както към отчаянието, така и към радостта.

Това сполучливо е изразил Тарас Шевченко (вкусил от малко живота на островите в предисторическата епоха): „Не изпитвам вече почти нито тъга, нито радост. Затова пък изпитвам морално спокойствие до рибешко хладнокръвие. Нима постоянните нещастия могат до такава степен да преработят човека?“ (Писмо до Репнина.)

Именно. Именно могат. Устойчивото равнодушно състояние е за зека необходима защита, за да издържи дългите години на мрачния островен живот. Ако през първите години на Архипелага не успее да постигне това безцветно, това умъртвено състояние, обикновено загива. Постигне ли го обаче — остава да живее. С една дума: не умреш ли, ще свикнеш.

Всички сетива на зека са притъпени, нервите му са огрубели. След като е станал равнодушен към собствената си мъка и дори към наказанията, налагани му от опекуните на племето, и дори почти вече към целия свой живот, той не изпитва душевно съчувствие и към страданието на заобикалящите го. На нечий вик от болка или на женските сълзи почти не извързва глава — толкова са притъпени реакциите му. Често зековете проявяват безмилостност към неопитните новаци, подиграват се на несполуките и нещастията им, но не ги съдете сурово за това, защото не го вършат със зъл умисъл: у тях просто е атрофирано съчувствието, за тях остава видима единствено смешната страна на събитието.

Най-разпространеният начин на мислене сред тях е *фатализмът*. Това е тяхна всеобща дълбока черта. Тя се обяснява с робското им положение, с пълната липса на представа за това, което ги очаква в най-близко време, и с неспособността им на практика да повлияят върху събитията. Фатализмът дори е необходим на зека, защото го прави душевно устойчив. Синът на ГУЛАГ е убеден, че най-правилното е да се осланя на съдбата. Бъдещето е като шило в торба, след като не можеш да го проумееш и да си представиш какво ще те сполети при различните житейски варианти, не бива твърде настойчиво да се домогваш до нещо или пък твърде упорито да се отказваш от нещо — било при прехвърлянето ти в друга бригада, било — в друг лагпункт. Дали ще е за по-добро или по-лошо, във всеки случай ти се освобождаваш от самоупреждане: нека бъде дори и по-лошо, стига да не е зависело от теб. По такъв начин запазваш

скъпоценното чувство на безтрепетност, не изпадаш в паника, нито пък се налага да угодничиш.

Тази неясна съдба подсилва сред зековете многобройните им *суеверия*. Едно от тях е тясно свързано с фатализма: ако вземеш твърде много да се грижиш за уюта си, непременно ще изгориш в етапа.^[15]

Фатализмът дава отражение не само върху личната им съдба, но и върху общия ход на нещата. Никак не им идва наум, че биха могли да изменят общия ход на събитията. Те си представят, че Архипелагът е съществувал вечно и че преди е бил още по-ужасен.

Но най-интересният психологически поврат е този, че зековете възприемат устойчивото си равнодушно състояние в техните непретенциозни оскъдни условия като победа на *любовта към живота*. Достатъчно е целият низ от нещастия поне от малко да орее, ударите на съдбата поне от малко да отслабнат — и зекът вече се чувства *удовлетворен от живота* и се гордее с поведението си в него. Може би читателят ще се убеди в тази парадоксална черта, ако му цитираме Чехов. В неговия разказ „На заточение“ каруцарят Семьон Толковий изразява това чувство така:

„Дотам съм я докарал, че мога гол на земята да спя и трева да ям. *И дай Боже на всеки такъв живот.* (Курсивът наш.) Нищо не ми трябва и от никого не се боя и ако ме питате, по-богат и по-свободен човек от мен няма.“

Тези поразителни думи не излизат от ушите ни: чували сме ги неведнъж от зековете на Архипелага (и се чудим само откъде е могъл А. П. Чехов да ги чуе?). И дай Боже на всеки такъв живот! Какво ще кажете?

Досега говорихме за положителните страни на народния характер. Но не бива да си затваряме очите и пред отрицателните му страни, пред някои трогателни народни слабости, които са на пръв поглед изключение или са в противоречие с предидещото.

Колкото по-безтрепетно, по-сурово е неверието на този уж атеистичен народ (напълно осмиващ например евангелската теза „не съдете, за да не бъдете съдени“, те смятат, че съдимостта не зависи от това), толкова по-трескаво го достигат пристъпите на безогледна лековерност. С други думи, в рамките на стеснения кръгзор, в който добре вижда, зекът не вярва в нищо. Но лишен от зрение за

абстрактното, лишен от историческа прозорливост, той се отдава с дивашка наивност на вярата във всеки идващ отдалеч слух, в туземни чудеса.

Отколешен пример за туземното *лековерие* са надеждите, свързани с пристигането на Горки на Соловки. Но няма защо да отиваме толкова далече. Съществува почти постоянна и почти всеобща религия на Архипелага: това е вярата в така наречената *Амнистия*. Трудно е да се обясни какво е това. Във всеки случай не име на някакво женско божество, както би си помислил читателят. Това е нещо сходно с Второто Пришествие у християнските народи, това е лумването на такова ослепително сияние, при което ледовете на Архипелага и дори самите острови мигновено ще се разтопят, а туземците ще се понесат до един върху топлите вълни на слънчевите краища, където мигом ще намерят хора близки и приятни. Това е, ако щете, трансформирана донякъде вяра в Царството Божие на земята. Тази вяра, макар и никога непотвърждавана нито от едно реално чудо, е обаче много жизнеустойчива. И както другите народи свързват своите важни обреди със зимния и летния кръговрат на слънцето, така и зековете мистично очакват (неизменно безуспешно) първите дни на ноември и май. Подухне ли на Архипелага южният вятър, тутакси си зашепват от ухо на ухо: „Сигурно ще има Амнистия! Вече се почва!“ Забрулят ли жестоките северни ветрове, зековете си духат на вкочанясалите пръсти, търкат ушите си, потропват с крака и се ободряват един друг с думите: „Значи ще има Амнистия. А иначе всички ще изпукаме!... (Следва непреводим завършек.) Очевидно този път ще я дочакаме.“

Отдавна е доказана вредата от всяка религия и тук се убеждаваме за сетен път в това. Тези вярвания в Амнистията отпускат твърде много туземците, те ги докарват до неприсъщото им състояние на мечтателност и настъпват понякога такива епидемични периоди, когато необходимата срочна задължителна работа никак не им спори — на практика ефектът е същият, както и от противоположните мрачни слухове за „етапите“. Та за всекидневното непрекъсващо се строителство е най-изгодно туземците да не се поддават на никакви отклонения в чувствата.

Има още една национална слабост, която по необясним начин се запазва у зековете въпреки цялото устройство на живота им — това е

тайната жажда за справедливост.

Това странно чувство е наблюдавал и Чехов на един остров, ни най-малко впрочем непринадлежащ на нашия Архипелаг: „Каторжникът, колкото непоправимо покварен и несправедлив да е той, обича над всичко справедливостта и ако тя липсва в хората, поставени над него, той изпада с годините във все по-голямо озлобление, в крайно неверие.“

Макар наблюденията на Чехов изобщо да не се отнасят до нашия случай, не могат да не ни поразят със своята точност.

Още с попадането им на Архипелага всеки ден и час от тукашния живот е една несекваща несправедливост, а и самите зекове вършат в тази обстановка само несправедливости и би трябвало да се очаква отдавна да са се примирили с това и да гледат на несправедливостта като на всеобща житейска норма. Но не! Всяка несправедливост от страна на старшите в племето и на племенните опекуни продължава да ги наранява със същата сила, както и през първия ден. (А несправедливостта, проявявана от долу на горе, предизвиква техния бурен одобрителен смях.) И в своя фолклор те създават легенди дори вече не за справедливостта, а пренебрегнали това чувство — за неоправданото великодушие. (Така по-конкретно бива създаден и упорствува с десетилетия на Архипелага митът за великодушието, проявено към Ф. Каплан — уж че не били я разстреляли, а била осъдена на до живот, че лежи в различни затвори, намират се дори много свидетели, които уж били с нея на етапите или получавали от нея книги от бутирската библиотека.^[16] Ще попитате каква полза имат туземците от подобен глупашки мит. Само като от пример за прекомерно великодушие, в каквото им се иска да вярват. Тогава могат да го адресират мислено и към себе си.)

Известни са случаи, когато зекът се пристрастява към труда си на Архипелага (А. С. Братчиков: „Гордея се със сътвореното от ръцете ми“) или поне не го намразва (зековете от немски произход), но тези случаи са такова изключение, че не можем да ги посочим като общонародна, пък макар и като чудаческа черта.

Нека да не сметнем за противоречие на вече посочената у зековете потайност една друга туземна черта: пристрастието да се *разказва за миналото*. У всички останали народи това е старческа слабост, докато хората на средна възраст никак не обичат и дори се

страхуват да разказват за миналото си (особено жените, особено попълващите различните там анкети, пък и изобщо всички). В това отношение зековите се държат като нация, съставена единствено от старчоци. (В друго отношение — при наличието на *възпитатели*, обратно — държат се като нация единствено от деца.) Не можеш да измъкнеш от устата на зека нито дума по повод дребните за деня битови секрети (къде да стоплиш канчето си, с кого да смениш нещо за махорка), но за миналото си ще ти разкаже подробно и чистосърдечно всичко: и как бил живял, преди да дойде на Архипелага, и с кого живял, и как „попаднал“ тук. (Те слушат с часове кой как бил „попаднал“ и тези еднообразни истории ни най-малко не им омръзват. И колкото по-случайна, повърхностна, кратка е срещата между двама зекове (докато са лежали един до друг някоя нощ в тъй наречената „етапна тъмница“ — толкова по-надълго и нашироко бързат да си разкажат всичко за себе си.)

Ще бъде интересно да направим тук сравнение с наблюдението на Достоевски. Той пише, че всеки изнасял и изстраждал в себе си историята на своето попадане в „Мъртвия дом“, и да говорят за това никак не било прието при тях. Това ни е обяснимо: защото в „Мъртвия дом“ са попадали за престъпление, споменът за което е тежал на каторжниците.

На Архипелага зекът попада по необяснимия каприз на съдбата или по злополучно стечение на отмъстителните обстоятелства — но в девет от десет случая той не се чувства виновен в никакво „престъпление“, затова няма на Архипелага разкази, които да са по-интересни и да пораздат по-живо съчувствието на аудиторията от тези „как си попаднал“.

Изобилните разкази на зековите за миналото, с каквито се запълват всичките им вечери в бараките, имат освен това и друга цел, друг смисъл. Колкото по-неустойчиви са настоящето и бъдещето на зека, толкова по-непоклонимо е неговото минало. Никой не може да отнеме миналото на зека, пък и всеки през живота си преди това е бил нещо повече от сега (защото е невъзможно да бъдеш на по-ниско стъпало от зека; дори пияницата скитник извън Архипелага е наричан „другар“. Ето защо в спомените самолюбие на зека овладява назад височините, от които го е отблъснал животът.^[17] При това спомените непременно се разкрасяват, в тях се вмъкват измислени (но твърде

правдоподобно) епизоди — и зекът разказвач, а и слушателите му чувствуват живителното завръщане на вярата в себе си.

Има още една форма на укрепване на тази вяра в себе си — това са многобройните *фолклорни разкази* за ловкостта и щастливия шанс на народа на зековете. Това са доста груби разкази, напомнящи войнишките легенди от николаевско време (когато войниците са служели по двадесет и пет години). Ще ви разкажат и как един зек бил повикан у началника да насече дърва за кухнята му и как дъщеря му сама притичала при него в сайванта. Или как хитрият дневален издълбал пролука под бараката и подлагал там канчето си под олука, направен върху пода на колетната стая. В колетите отвън понякога има водка, не на Архипелага е в сила сух режим, така че според правилата тя трябва да бъде изливана на място върху земята (впрочем никога не са я изливали), та въпросният дневален събирал в канчето си водката и винаги бил пиян.

Изобщо зековете ценят и обичат *хумора* — и това още повече свидетелствува за здравата психика на туземците, които са съумели да не умрат през първата година. Те се основават на това, че със сълзи нищо не се оправя, а със смях няма да задлъжнееш. Хуморът им е постоянен съюзник, без него животът на Архипелага би бил напълно невъзможен. При тях и ругателствата се ценят с мярката на хумора: което е най-смешно, то е и най-ефектното, най-убедителното. Привнасянето на хумор във всеки отговор на зададения им въпрос, във всяко тяхно мнение за обкръжаващото ги е като подправката за манджата. Попитай зека от колко време е вече на Архипелага — и той няма да ви каже „пет години“ например, а:

— Ами че пет януарчета, откак седя. (Пребиваването си на Архипелага, кой знае защо, го наричат *седене*, макар че това им се случва най-малко да правят.)

— Трудно ли е? — ще го попиташ.

Отвърща ти изхилен:

— Трудни са само първите десет години. Посъчувствуващ ли му, че се налага да живее в такъв тежък климат, ще ти отвърне:

— Климатът е лош, но компанийката е добра.

Или стане дума за някой си, който е напуснал Архипелага:

— Дали му три, излежа пет, пуснаха го предсрочно.

А когато на Архипелага започват да пристигат с пътен лист за четвърт столетие:

— Сега вече дваисет и пет години живот са ти вързани в кърпа!

Изобщо за Архипелага те съдят така:

— Който не е бил, не ще се забави, който е бил, няма да забрави.

(Обобщението им в случая е неправомерно: ние с вас, читателю, ни най-малко не се каним за там, прав ли съм?)

Където и когато да чуят туземците нечия молба за *добавка* (дори само за гореща вода в чашата), всички в един глас мигом се обаждат:

— Прокурорът ще ти *добави*

Изобщо необяснимо е откъде се взема у зековете такова ожесточение към прокурорите, при това често проявявано. На Архипелага например е много разпространен един такъв несправедлив израз:

— Прокурор-топор.

Като изключим точната рима, не виждаме тук никакъв смисъл. С огорчение трябва да отбележим тук един от случаите на прекъсване на асоциативните и причинните връзки, които понижават мисленето на зековете далеч под средното общочовешко равнище. Но за това малко по-нататък.

Ето ви още образци на техните мили безобидни шеги:

— От спане не му остава да си почине.

— Ако не пиеш вода, от какво ще черпиш сили?

За омразната работа в края на работния ден (когато вече остават съвсем без сили и чакат сборната тръба) непременно ще подметнат:

— Ех, тъкмо ни потръгна работата, ама денят е къс!

Сутрин пък, вместо да се заловят за тази работа, обикалят от място на място и разправят:

— По-скоро да свършва денят, че утре (!) ни чака работа!

Но ето къде ще ги уличим в *прекъсване на логическото мислене*. Известен е изразът на туземците:

— Който е засаждал тая гора, той сега да си я сече.

Но ако ще разсъждаваме така, горските промишлени стопанства — леспромхозите, също не са я засаждали, ала я ограбват доста успешно. Така че тук имаме налице типично детското в туземното мислене, един своеобразен дадаизъм.

Или пък (от времето на Беломорканал):

— Нека мечките работят!

Е, ако трябва сериозно да говорим, можем ли да си представим мечка, прокарваща великия канал? Въпросът за мечешката работа е достатъчно осветлен още в трудовете на И. А. Крилов. Ако съществуваше и най-малката възможност да се впрегнат мечките в целенасочена работа — не се съмнявайте, че това щеше да бъде направено в социалистическата ни държава и би имало цели мечешки бригади и мечешки лагпунктове.

Вярно, че туземците имат още едно паралелно на горното изказване за мечките — съвсем несправедливо, но пуснало корени:

— Началникът е мечка.

Не си представяме дори каква асоциация е могла да породии подобен израз. Не ни се иска да мислим за туземците толкова лошо, затова няма да съпоставяме тези два изрази и да правим от това заключение.

Преминаването към въпроса за езика на зековете ни поставя в голямо затруднение. Отделно, че всяко изследване върху един новооткрит език е винаги отделна книга и специален научен курс, в нашия случай възникват още и специфични трудности.

Една от тях е агломератното свързване на езика с ругатнята, върху което вече се позовавахме. Разединяването им е невъзможно (защото не е възможно да се дели един жив организъм!)^[18], но и да поместваме всичко, както е буквално, върху научните страници, не ни позволява грижата за нашата младеж.

Друга трудност ни отваря необходимостта да разграничим фактически езика на народа на зековете от този на канибалското племе (тоест на бандитския контингент), пръснато сред тях. Езикът на канибалското племе е напълно отделен клон на филологическото дърво, нямащо нито подобни, нито родствени такива. Този предмет е достоен за специално изследване, а нас тук само би ни объркала недостъпната канибалска лексика (от рода на: ксива — документ, марочка — носна кърпа, ъгъл — куфар, луковица — часовник, прохоря — ботуши). Но трудността е в това, че други лексични елементи на канибалския език, напротив, се усвояват от езика на зековете и го обогатяват образно: „свистеть“ (разказвам врели-некипели)^[19]; „темнеть“ или „раскидывать чернуху“ (давам вид, че работя);

„кантоватъся“ или „филонитъ“ (гледам да не работя, опъвам канапа); „мантулитъ“ (изразходвам безсмислено сили в принудителната работа); „цвет“ (всичко принадлежащо към престъпния свят); „полуцвет“ (всеки, който не е принадлежал, но иска да премине към престъпния свят); „кондей“ (карцер); „шмон“ (обиск); „костыль“ (мизерната дажба, залци, последното, което още поддържа загасващия живот); „фитиль“ (силно отслабнал, едва държаш се на краката си мръшляк — сравнението идва от това, че не се държи изправен); „шестъорка“ (когото държат за дребни услуги); „сосаловка“ (още „доходиловка“ — безнадеждно гладуващ лагер); „отрицаловка“ (предимно рецидивисти, отказващи се да изпълняват разпоредбите на лагерната администрация); „с понтом“ (придавайки си важен вид); „гумозница“ (ругателно прозвище за лагерницата мръшлячка); „бацили“ (мазнини); „заблатнитъся“ или „хиятъ под блатного“ (ставам бандит); и тъй нататък, и тъй нататък.

На много от тези думи трябва да признаем сполучливостта, находчивостта, образността, дори разбираемостта. Венец на всичко е „на цырлах!“. На руски може да се преведе само сложно-описателно. Да бягаш или да подаваш нещо на цирли, значи: и на пръсти, и стремително, и с душевно усърдие — и всичко това едновременно.

Струва ни се, че този израз няма да е излишен и в съвременния руски език! Особено защото в живота често се натъкваме на подобно действие.

Но подобни грижи са вече излишни. Авторът на тези редове, след като завърши дългото си научно пътуване из Архипелага, се тревожеше много дали ще съумее да се върне към преподавателската си дейност в етнографския институт — тоест не само в смисъла на отдел „Кадри“, но дали не е изостанал от съвременния руски език и дали студентите биха го разбирали добре. И изведнъж с недоумение и радост той чува от първокурсниците същите изрази, към които е привикнало ухото му на Архипелага и които толкова много са липсвали на руския език: „с ходу“ (джапай!), „всю дорогу“ (писта!), „по новой“ (по втория начин), „раскурочить“ (да направя тараш), „заначить“ (да скрия, скътам), „фраер“ (всеки, който не принадлежи към престъпния свят, един вид левак, балък), „дурак, и уши холодные“ (пълна тапа), „она с парнями шьется“ (малката се бродира с момчета) и тъй нататък, и тъй нататък!

Това говори само за голямата енергия на езика на зековите, помагаща му да прониква необяснимо как в нашата страна и преди всичко в езика на младежта. Това дава надеждата, че в бъдеще процесът ще продължи още по-решително и всички приведени по-горе думи също ще се влеят в руския език, а може дори да му послужат за украса.

Ала толкова по-трудна става задачата на изследователя: да раздели този път руския от зековския език!

И накрая, от добросъвестност не можем да отменим и четвъртата трудност: първичното, доисторическо влияние на самия руски език върху езика на зековите и дори върху езика на канибалите (сега такова влияние повече не се наблюдава). Как иначе да си обясним, че се натъкваме у Дал на такива аналози на специфични островни изрази като:

живея със закона (костромско) — в смисъл живея с жената (на Архипелага: живея с нея в закона);

изначвам (офенско) — измъквам от джоба (на островите са сменили приставката — заначвам, и означава: скривам по-надалеч);

подхождам — значи: беднея, изтощавам се (на островите — дохождам: съвсем съм взел-дал);

или да вземем пословицата у Дал „чорбата е добър човек“ — и цяла поредица от подобни островни словосъчетания: мраз-човек (когато мразът не е много сковаващ), огън-човек и т.н.

И „мишки не лови“ (т.е. съвсем е грохнал) също срещаме у Дал. А „сука“ (пес) означава „шпионин“ още при П. Ф. Якубович.

А не е ли превъзходно при туземците това с рогата напред (за всяка неотстъпчиво изпълнявана работа и изобщо за всяко упорство, за всяко заинатяване), да затыпя рогата, да прекърша рогата! Те възстановяват за съвременността именно руския и славянския смисъл на думата „рога“ (перчене, надутост, високомерие) въпреки внесеното откъсване, преведеното от френски „слагам рога“ (като измяна на съпругата), което сред простия народ съвсем не се е внедрило, пък и интелигенцията отдавна да го е забравила, ако не беше свързано с дуела на Пушкин.

Всички тези безчетни трудности ни принуждават да отложим езиковата част на изследването.

В заключение няколко лични реда. По време на разпитванията зековете отначало избягваха автора на тази статия: предполагаха, че тези разпитвания се водят за кума (душевно най-близкия от опекуните им, към когото обаче, както и към всички останали опекуни, те са неблагодарни и несправедливи). След като се убедиха в несъстоятелността на подозренията си, пък и непрекъснато черпени с махорка (те не пушат скъпи сортове), започнаха да се отнасят към изследователя доста добродушно, с което показаха колко непорочни са си останали вътрешно. Започнаха дори много мило да наричат изследователя на едни места Копър Доматович, на други — Фан Фанич. Трябва да споменем, че на Архипелага изобщо не се прибъгва до бащиното име в обръщенията и затова подобно внимание носи хумористичен оттенък. Същевременно свидетелствуваше колко недостъпен за техния интелект е смисълът на дадената работа.

Авторът предполага, че е сполучил с настоящото изследване, хипотезата му е напълно доказана; в средата на XX век е открита абсолютно нова, никому неизвестна нация, побрала в себе си като етнически феномен много милиони хора.

[1] Същото не може да се каже за отритнатите в западните страни. Там те са или поединично затворени и изобщо не работят, или са изолирани в немногобройни каторжни гнезда, чийто труд почти не се отразява върху икономиката на страната. — Б.а. ↑

[2] Псуване. — Б.пр. ↑

[3] Пестеливостта в този начин на общуване ни кара да се замислим дали тук няма зачатъци на Езика на Бъдещето. — Б.а. ↑

[4] Всички тези жаргонни изрази нямат аналог в съответната българска затворническа среда, но приблизително биха носили следния смисъл: сваляй си партакешите; още ме бива да видя сметката на всеки; пробутвам се (за нещо); дрънкам втели-некипели; готиното за мен, кофтито — по-надалеч. — Б.пр. ↑

[5] От „заклучвам“, тоест затворници. — Б.пр. ↑

[6] Старият соловчанин Д. С Л. твърди, че през 1931 г. бил чувал как един от конвоя попитал туземеца: „Ти какъв си? Зек ли си?“ — Б.а.

↑

[7] В. Даль. „Пословицы русского народа“. М., 1957, стр. 257. — Б.а. ↑

[8] Парадоксално, но сходни пословици има и у руския народ:

— Ще се наям ходешком, ще се наспя стоешком.

— Стига да има разтрога, в нея да легна мога. — Б.а. ↑

[9] У руснаците: „Отпред се кланя, ребром гледа, гърбом опипва.“ — Б.а. ↑

[10] Сравнете у руснаците: „По-добре се превий, отколкото да се прекършиш.“ — Б.а. ↑

[11] Незначително островно явление, което смятаме за излишно да разглеждаме в нашия очерк. — Б.а. ↑

[12] На островите има собствена поща, но туземците предпочитат да не се ползват от нея. — Б.а. ↑

[13] Сравнете при руснаците: „Намериш ли — мълчи, загубиш ли — мълчи.“ Откровено казано, паралелизмът на тези житейски правила ни поставя донякъде в задънена улица. — Б.а. ↑

[14] Моят дом е моята крепост (англ.). — Б.пр. ↑

[15] Пожарите в буквалния смисъл не вълнуват зековете, те не ценят своите жилища, дори не спасяват горящите постройки, тъй като са убедени, че винаги ще им намерят нови. *Да изгориш*, при тях се казва само в смисъл на личната съдба. — Б.а. ↑

[16] Неотдавна комендантът на Кремъл другарят Малков официално опроверга тези слухове и разказа как бил разстрелял Каплан още тогава. А и Демян Бедний присъствувал при тази екзекуция. Пък и отсъствието ѝ като свидетелка на Процеса срещу есерите през 1922 г. би могло да убеди зековете! Само че те изобщо не помнят този процес. Предполагаме, че слухът за пожизнената присъда на Ф. Каплан е породен от пожизнената присъда на Берта Гандал. Тази нищо не-Подозираща жена пристига от Рига в Москва тъкмо в дните на покушението, когато братята Гандал (изчакващи Каплан в лека кола) са разстреляни. Това е поводът Берта да получи доживотна присъда. — Б.а. ↑

[17] Не трябва да забравяме обаче, че не липсва самочувствие и на стария глуховат тенекеджия, и на чирачето на бояджията, във всеки случай не по-малко, отколкото на прославения столичен режисьор. — Б.а. ↑

[18] Съвсем наскоро някаква Сталевска от село Долгодеревянское в Челябинска област намира решение на случая: „Защо затворниците не са се борили за чистотата на езика? Защо не са се обърнали организирано към своите възпитатели за помощ?“ Тази забележителна идея просто не беше ни дошла в главата, а бихме могли, когато бяхме на Архипелага, да я подскажем на зековете. — Б.а. ↑

[19] Тъй като тези думи приемат съвсем друг смисъл в жаргонната си употреба, а и нямат адекват в българския език, ги даваме, както са изписани в оригиналния текст, а в скобите — смисловото им съдържание. — Б.пр. ↑

ДВАДЕСЕТА ГЛАВА

КУЧЕШКАТА СЛУЖБА

Озаглавили сме с това хапливо оскърбление тази глава без никаква преднамереност, ала сме задължени да се съобразяваме с лагерната традиция. Всъщност самите те са си избрали този жребий: службата им е също като тази на охраняващите кучета, пък и е свързана с кучетата, и цели офицерски комисии следят *работата* на отделното куче, дресират в него *отлична злоба*. И ако издръжката на едно кутре за година струва на народа 11 хиляди до-хрущовски рубли (овчарските ги хранят къде по-добре от затворниците)^[1], то какво да кажем за издръжката на всеки един офицер на такава служба?

Трябва да си признаем, че на страниците на тази книга през цялото време изпитваме затруднение: как изобщо да ги наричаме? „Началство, началници“ е твърде общо, то е в употреба и в живота на свобода, отнася се към целия живот на страната, пък и е вече изтъркано някак. „Господар“ — също. Може би „лагерни разпоредители“. Доста неясен израз, показващ нашата безпомощност. А може би направо „псета“, както ги наричат в лагера? Е, това е някак грубо, ругателно. Напълно в духа на езика би била думата лагерничар по аналогия с „тъмничар“ за разлика от „лагерник“, пък и би изразявала точния и единствен смисъл: тези, които управляват лагерите. Изпросили по такъв начин от строгите си читатели правото за тази нова дума (и не съвсем нова, щом в езика е оставена за нея празна клетка), ние от време на време ще прибъгваме до нея.

Така че в тази глава ще говорим за лагерничарите (а и за тъмничарите също). Би трябвало да започнем от генералите им, щеше да е отлично, ала нямаме материал. За нас, червеите и робите, бе невъзможно да узнаем нещо за тях и да ги видим отблизо. А когато ги виждахме, ни заслепяваше сиянието на златото по тях и не можехме да различим нищо повече.

Така нищо не знаем и за сменилите се един друг началници на ГУЛАГ — тези царе на Архипелага. И стига да ни попадне снимка на Берман или думичка от Апетер, мигом ги прибираме. Чували сме за

„гаранинските разстрели“, но за самия Гаранин нищо не знаем. Известно ни е само, че му е било малко да разписва разстрелите; ходел из лагера и не се гнусял да стреля собственоръчно с маузера си по всеки, чиято физиономия не му допадала. Пишем например за Кашкетин, а не сме го виждали изобщо (и слава Богу). За Френкел се е понасъбрал материала, а за Абрам Павлович Завенягин не. Него, покойника, не го погребяха с ежовско-бериевската компания, та как ли не го величават във вестниците: „легендарният строител на Норилск“. Може пък и сам да е иззидал камъните му? Легендарен вертухай, виж, това е по-точно. Като знаем колко го е обичал горе Берия и колко добре се е изказвал за него долу енкаведистът Зиновиев, можем да си представим какъв звяр е бил. А и как иначе биха му построили Норилск.

Да благодарим на инженер Побожий^[2], който ни е написал за началника на Енисейския лагер Антонов. Съветваме всички да се запознаят с дадената там картинка: разтоварване на шлепове на река Таз. На заден план — тундрата, където още не е прокаран път (а и ще го прекарат ли?), египетските мравки теглят локомотивите по снега, а от височинката ги наблюдава Антонов и определя времето за разтоварването. Той е прелетял по въздуха и по въздуха ще си замине след малко, свитата му подскача пред него, нищо, че не е Наполеон, а личният му готвач пак тук му поднася на сгъваема масичка сред полярната мразовитост пресни домати и краставички. И никого не кани за компания, кучият му син, всичко сам тъпче в търбуха си.

В тази глава достъпни за обзора ни ще бъдат от полковник надолу. Ще поговорим малко за офицерите, после ще преминем към сержантите, две-три думи ще споменем за стрелковата охрана, и толкоз. Който знае повече, да напише. Ето на какво се дължи нашата ограниченост: когато лежиш в затвора или лагера, характерът на тъмничарите те интересува единствено за това как да избегнеш техните заплахи и да използваш слабостите им. И повече за нищо друго не ти се иска да се интересуваш от тях, те са недостойни за твоето внимание. Страдаш самият ти, страдат около теб несправедливо затворените и в сравнение с този сноп от страдания, който не можеш да обхванеш дори с две ръце — до тези ли тъпи хора ще ти е, с дължност на песове? Дали до техните дребни интереси? Дали до

нищожните им склонности? Дали до служебните им успехи и неуспехи?

А сега вече със закъснение ти става ясно, че си се вглеждал недостатъчно в тях.

За някакво там дарование и да не говорим — може ли да стане тъмнично-лагерен надзирател човек, способен поне от малко за някаква полезна дейност? А и дали изобщо може да бъде добър човек един лагерничар? Каква система за морален подбор имат в живота си? Първият подбор е при приемането във войските на МВД, в школите на МВД или в курсовете им. Всеки човек, получил макар и трошица духовно възпитание, склонен поне от малко да погледне съвестно на нещата, да различи доброто от злото, ще се възпротивява инстинктивно, с всички средства да не попада в този мрачен легион. Но нека допуснем, че не му се е удало да се измъкне. Идва ред на втория подбор: по време на обучението и първата служба самото началство се вглежда и отчислява всички онези, които са проявили вместо воля и твърдост (жестокост и безсърдечност), небрежност (доброта). И накрая — дългогодишният трети подбор: всички, които, не са си представяли къде ги изпращат и с какво се залавят, този път вече трябва да са разбрали и да са се ужасили. Не всеки и не веднага успява да се превърне в постоянно оръдие на насието, в постоянен участник в злото! Ами нали, докато тъпчеш чуждите съдби, нещо в теб се обтяга, нещо се прекършва и по-нататък става вече невъзможно да се живее така! Макар и с голямо закъснение, но така или иначе, мнозина започват да се измъкват, да се правят на болни, снабдяват се със справки, преминават на по-ниско платена длъжност, свалят пагоните — само и само да се махнат, да се махнат, да се махнат!

А останалите значи свикват? И гледат на съдбата си като на нормална? И без съмнение като на полезна? И дори като на почтена? Но за някои не е ставало нужда да свикват: те от самото начало са си такива.

Благодарение на този подбор може да заключим, че процентът на безсърдечните и жестоките сред лагерничарите е значително по-висок, отколкото в коя да е произволно взета група от населението. И колкото по-продължително, колкото по-непрекъснато и неприкрито служи човек в Органите, с толкова по-голяма вероятност може да се твърди, че е злодей.

Съвсем не искаме да отминем възвишените думи на Дзержински: „Който от вас е закоравял, който не може отзивчиво и внимателно да се отнася към изтърпяващите наказания си — напуснете това учреждение!“ Само че никак не можем да съотнесем тези думи с действителността. На кого са казани? И колко ли е сериозно? Ако си спомним дори само за Косирев (Първа част, 8 глава)? И кой ли се е вслушвал в това? Нито „терорът като средство за убеждение“, нито арестите по признака за „съмнителност“, нито разстрелите на заложниците, нито концлагерите, изпреварили с 15 години хитлеристките, не ни дават никак да повярваме в тези отзивчиви сърца, в тези рицари. И ако все пак е имало през тези години хора, които са напускали по своя воля Органите, те са тъкмо онези, на които Дзержински е предлагал да останат, тоест които не са могли да закоравеят. А който е закоравял или е бил корав, той е останал. (А много е възможно при други случаи Дзержински да е давал съвсем други съвети, само че не разполагаме с такива цитатчета.)

Колко прилепчиви са баналните изрази, които сме склонни да заучим, без преди това да ги обмислим и проверим. *Стар чекист!* — кой не е чувал тези думи, произнесени бавно в знак на особено уважение. Когато искат да изтъкнат някой лагерничар, да го отличат от неопитните, суетливите, кряскащите за щяло и нещяло, но без булдожка хватка, казват: „А началникът там е стааар чекист!“ (Както, да кажем, майорът, който изгаря каторжната соната на Клемпнер.) Самите чекисти са ни пробутали тази думичка, а ние я повтаряме, без да помислим. „Стар чекист“ — ами нали това най-малко означава, че и при Ягода си го е бивало, и при Ежов, и при Берия, на всички е угодил.

Но да не се разводняваме и да не говорим за „чекистите изобщо“. За тях в буквалния смисъл, за чекистите от оперативно-следствената група, вече посветихме една глава. А лагерничарите само парадират със званието чекист, само гледат да си го присвоят, иначе идват като на почивка тук, където нервите им не са изложени на напрежение и здравето им не е застрашено от нищо. Тукашната им работа не изисква нито развитието, нито активната безмилостна принуда, които ги има в ЧКГБ. Там трябва да бъдеш проникателен и непременно да се издигааш в очите на началството, докато в МВД е достатъчно да бъдеш тъп и да се прицелваш точно в черепа.

Макар и с огорчение, не ще се наемем да обясняваме защо лозунгът за „внедряване на пролетарски и комунистически дух в състава на лагерните работници^[3], успешно реализиран в живота, не създава на Архипелага трепетното човеколюбие, за което говори Дзержински. От най-ранните революционни години в курсовете при Централния Наказателен Отдел и губернските наказателни отдели се подготвя младши административно-режимен състав (тоест вътрешен надзор) за затворите и лагерите „без откъсване от производството“ (тоест вече служейки в затворите и лагерите). Към 1925 г. остават само 6% от царския надзорсъстав. А средният лагерен командирски състав е изцяло съветски от още по-рано. Те продължават да се учат: отначало в правните факултети към Народния комисариат по просветата (да, към Наркомпрос! И да се учат не на безправие, а на право!), от 1931 г. това са вече трудово-изправителните филиали на институтите по право към НКЮ в Москва, Ленинград, Казан, Саратов и Иркутск. Завършващите ги са 70% работници и 70% комунисти! От 1928 г. с постановление на Совнаркома и на никога невъзразяващия ЦИК са разширени допълнително пълномощията на тези началници на затвори и лагери с „внедрен пролетарски и комунистически дух“, но кой знае защо, от човеколюбието нищо не излиза! От тях са пострадали милиони хора, къде повече, отколкото от фашистите, при това не пленници, не покорени, а техни съотечественици, хора, намиращи се на родна земя.

Кой ще ни обясни това?

Дали сходството в житейските пътища и сходството в положенията довеждат до сходство в характерите? Изобщо не. За хората с висок дух и разум — не, те вземат собствени решения, запазват своите особености, често съвсем неочаквани. Но лагерничарите, издържали строгия — нравствен и умствен — отрицателен подбор, демонстрират поразително сходство в характерите си, така че няма да ни е трудно вероятно да проследим техните основни общовалидни черти.

Високомерие. Той живее на отделен остров, почти откъснат от далечната външна власт, и на този остров е безусловно пръв: подчиняват му се унижено всички зекове, пък и волнонаемните също. Тук той е с най-голямата звезда на пагоните. Властта му не познава граници и грешки: всеки, дръзнал да потърси правото си, винаги се

оказва неправ (бива ликвидиран). Той има най-добрия дом на острова. Най-доброто превозно средство. Следващите го в йерархията лагерничари са също много нависоко. И тъй като целият им предишен живот не е вложил в тях нито искрица критична способност, за тях е невъзможно да гледат на себе си другояче, освен като на специална раса — на властници по рождение. От това, че никой не е в състояние да им се противопостави, те си въобразяват, че управляват крайно мъдро, че имат особен талант за това („организационен“). Всеки ден и всеки обикновен случай им демонстрира собственото превъзходство: при тяхната поява всички скачат на крака и застават мирно, покланят се, повиканият от тях не се приближава, а дотичва и получил заповедта им, не тръгва, а побягва. И ако той (БАМлаг, Дукелски) отива до портите да погледа как, охранявана от овчарските кучета, се точи в колона мръсната сбирщина на неговите работници, самият плантатор е с белоснежен костюм. И ако те (Унжлаг) са намислили да тръгнат на коне да проверят работата на картофеното поле, където жените с черни дрехи тънат до кръста в калта и се мъчат да копаят картофите (впрочем не ще успеят да ги изкарат и през пролетта ще ги прекопаят за наторяване), самите елегантни ездачи с лъснатите им ботуши и безупречни шевиотени мундири минават покрай затъналите в калта робини като истински олимпийци.

От самодоволството винаги непременно следва *тъпотата*. Приживе обожественият знае всичко до основи, той няма нужда да чете, да учи и никой не може да му съобщи нещо достойно за размисъл. Чехов среща сред сахалинските чиновници хора умни, дейни, с научни наклонности, проучили старателно местността и бита и пишещи географски и етнографски изследвания, но дори като за шегга не можем да си представим макар и един такъв лагерничар на целия Архипелаг! И ако Кудлатий (началникът на една от уствимските командировки) решава, че изпълнението на държавните норми със 100% още не са никакви сто процента, а трябва да бъде изпълнено неговото (текнало му в главата) сменно разпореждане, в противен случай всички ще минат за наказание на намалена дажба — няма човек, който да може да го разубеди. Изпълнили само стоте процента, всички получават за назидание намалена дажба. Кабинетът на Кудлатий е отрупан с томовете на Ленин. Той извиква В. Г. Власов и го поучава: „Ето тук Ленин пише как трябва да се отнасяме към

паразитите.“ (Под паразити той разбира затворниците, изпълнили само 100%, а под пролетариат — себе си. У тях това се побира някак заедно в главата: ето моето имение, и аз съм пролетарий.)

Старите помещици-крепостници са били къде по-образовани: мнозина от тях са учили в Петербург, а някои дори в Гьотинген. И гледаш, излезли от тях Аксаковци, Радищевци, Тургеневци. Но от нашите емведисти никакъв не е излязъл и няма да излезе. И най-важното — помещиците сами са управлявали именията си или поне от малко са имали понятие от стопанските работи. Докато наперените офицери от МВД, засипани с какви ли не държавни блага, са далеч от това да поемат върху себе си и труда на стопанското ръководство. Твърде лениви и тъпи са за такова нещо. И те прикриват своето безделие с мъглата на строгостта и секретността. И в резултат на това държавата (съвсем невиняги управлявана най-отгоре, историята ще го отчете: твърде често именно средната прослойка със своята инерция на бездействие определя държавното не-развитие) е принудена успоредно с цялата им златопагонна йерархия да издига и втора такава от тръстовете и комбинатите. (Но това никого никога не е учудвало: какво в нашата страна не се дублира, като се почне от самата власт на Съветите?)

Самовластие. Дерибейство. В това отношение лагерничарите напълно са се изравнили с най-лошите от помещиците от XVIII и XIX век. Безчет са примерите за безсмислени разпоредби, единствената цел на които е да изтъкнат кой тук командува. И колкото това е някъде по-далеч в Сибир и на Север — толкова по-подчертано, макар че така е и в Химки, до самата Москва (напоследък вече в самата Москва), където майор Волков забелязва на 1-ви май, че зековите не са весели. Следва заповед: „Всички да се развеселят незабавно! Видя ли някого с провесен нос — в карцера!“ И за да развесели инженерите, изпраща при тях момичета от криминалните с трети присъди да им пеят непристойни частушки. Ще ни забележат, че това не е дерибейство, а политическо мероприятие. Така да бъде. В същия лагер пристига нов етап. Един от новациите, на име Ивановски, се представя като танцьор от Большой театър. „Какво? Артист ли? — свирепее Волков. — В карцера за двайсет денонощия! Тръгвай сам и доложи на началника на ШИзо!“ След малко звъни там: „Затворихте ли артиста?“ — „Затворихме го.“ — „Сам ли дойде?“ — „Сам.“ — „Пуснете го!“

Назначавам го за помощник-комендант.“ (Същият този Волков, вече писахме, който заповядва да острижат нула номер една жена за това, че косите ѝ били красиви.)

Хирургът Фустер, испанец, не угажда на началника на ОЛП. „Да бъде изпратен на каменните кариери!“ Изпращат го. Но скоро самият началник се разболява и се налага операция. Има и други хирурзи, може да постъпи и в централната болница, но не, той вярва единствено на Фустер! Да се върне от кариерите! Ще ми направиш операцията! (Но умира на масата.)

А ето как постъпва друг един началник: зекът Козак, геолог по професия, се оказва добър драматичен тенор, преди революцията вземал уроци в Петербург при италианеца Репето. Началникът на лагера също решава, че притежава добър глас. Годиците са 1941 — 1942-ра, някъде там се води война, но началникът е добре защитен с тилвата си служба и взема уроци по пеене от своя зек. А той вехне, слабее, отправя официални запитвания за своята жена, която пък от своя страна го търси от заточението си чрез ГУЛаг. Запитванията и в двете посоки се събират в ръцете на началника и той може да свърже двамата съпрузи, но не го прави. Защо? Той „успокоява“ Козак, че жена му, О. П., е... интернирана, но живее добре (педагог, тя работи в зърноприемателната кантора като чистачка, по-късно — в колхоза). И продължава да взема уроци по пеене. Когато през 1943 г. Козак е вече съвсем на умиране, началникът се смилява, изписва го с протокол и го пуска да умре при жена си. (Чак не толкова лош началник?)

На всички лагерни началници е присъщо *чувството за бащиния*. Те гледат на своя лагер не като на час от някаква държавна система, а като на бащиния, предоставена им с неограничени права, докато ще се намират на тази си длъжност. Оттук и целият произвол над чуждия живот, над личностите, оттук и големееенето им един пред друг. Началникът на един кенгирски лагпункт: „При мен един професор съм го оставил да работи в банята!“ Но началникът на друг лагпункт, капитан Стадников, реже до корен: „А при мен дневален е един академик — изнася кофата за ходене по нужда!“

Алчност, *изнудвачество*. Тази е най-универсалната черта сред лагерничарите. Не всеки е тъп, не всеки е дерибей, но всеки, все едно дали главен началник на това място или второстепенен, гледа да се обогати за сметка на безплатния труд на зековите и за сметка на

държавното имущество. Не само аз, но и никой от моите приятели не може да си припомни безкористен лагерничар и никой от пишещите ми бивши зекове също не е назовавал такъв.

В жаждата им да изтръгнат колкото се може повече, никакви неизброими законни изгоди и предимства не могат да ги наситят. Нито високата заплата (с двойни и тройни надбавки „за работа отвъд полярния кръг“, „за отдалеченост“, „за опасност“). Нито паричните награди (предвидени за ръководните сътрудници в лагерите по 79-и член на трудово-изправителния кодекс от 1933 г. — същия кодекс, който не пречи да се установи за затворниците 12-часов работен ден и без неделни дни). Нито изключително изгодният съкратен срок за стажа. (На Север, където е разположена половината от Архипелага, годината се зачита за две, а трудовият стаж за „военните“ е 20 години. Следователно завършили на 22-годишна възраст съответните училища и школи, офицерите от МВД могат да излязат в пълна пенсия и да отидат да живеят в Сочи на 32 години!)

Малко им е! Всеки изобилен или оскъден канал, по който могат да протичат безплатни услуги или продукти, или предмети — винаги се използва от всеки лагерничар жадно и ненаситно. Още на Соловки началниците започват да си присвояват от затворниците — готвачки, перачки, коняри, дървосекачи. Оттогава никога не се е прекъсвал (и никога не е бил забраняван от горе) този изгоден обичай и лагерничарите използват за нуждите си също краварки, градинари или преподаватели за децата си. И през годините на най-продънващия ушите звън за равенство и социализъм, например през 1933 г., в БАМлаг всеки волнонаемен е можел да получи лична прислуга от затворниците срещу невисоко заплащане в касата на лагера. В Княж-Погост леля Маня Уткина гледа кравата на началник лагера, за което получава по чаша мляко на ден. Според нравите на ГУЛАГ това е направо щедро. (А още по-вероятно според нравите на ГУЛАГ е, че кравата не е била на началника, а „за подобряване на болничната храна“, но млякото го е прибирал началникът.)

Не с чаши, а с кофи и чували, кой колкото може да изяде и изпие за сметка на затворническата дажба — всеки гледа непременно да го направи! Препрочетете, читателю, писмото на Липай от 9-та глава, този вопъл на бивш вероятно магазинер. Разбира се, че не от глад, не от нужда, не от бедност Курагин, Пойсуйшапка и Игнатченко отмъкват

чували и бъчви от склада, а просто: защо да не намажат за сметка на безропотните, беззащитните и умиращите от глад роби? А толкова повече по време на войната, когато всички наоколо плякосват? Ако не живееш по този начин, всеки ще ти се смее! (И това, без да подчертавам като особено качество тяхното предателство по отношение на нагаждачите, уличени в липси при проверка.) Колимчани също си спомнят: стига да имат такава възможност, и началник лагерът, началник режимът, началникът на КВЧ, волнонаемните-служещи, дежурните надзиратели — всеки непременно отмъква по нещо. А дежурните на портала мъкнат там сладкия чай. Дори лъжичка захар да е, но да е излапана за сметка на затворника! Да я отнемеш от умиращия, е още по-сладко...

А какво само става, когато им попадат в ръцете „американските подаръци“ (събрани от жителите на Щатите за съветския народ)! На Уст-Нер през 1943 г., по разказа на Т. Сговио, началникът на лагера полковник Нагорний, на политотдела — Голоулин, на Индигирското управление Биков и на геоложкото управление Раковски заедно с жените си сами отварят всички сандъци с подаръците, разграбват ги и се дърпат помежду си. Малкото останало, което не прибират за себе си, го раздават след това като премии на събрание на волнонаемните. Още и преди 1948 г. дневалните началства продават на черния пазар остатъците от американските подаръци.

За началниците на КВЧ по-добре да не говорим — не стават и за смях. От всичко мъкнат, но все някак на дребно (нещо по-голямо не им се разрешава). Ще викне началникът на КВЧ магазинера и ще му пхне в ръцете вързоп — окъсани памучни панталони, увити в „Правда“ — вземи, с една дума, и ми донеси нови. А началникът на КВЧ през 1945 — 1946 г. изнася от Калужка застава всеки ден извън зоната наръч дръвца, събрани за него от зековете на строителството. (Че после пък да пътуваш по Москва в автобуса с шинел и тези дръвца в ръце, също не говори за сладък живот...)

На лагерните господари им е малко, че самите те и семействата им са обувани и обличани от лагерните майстори (дори костюмът „гълъб на мира“ за маскен-бала се шие в стопанския двор за дебелата жена на началника на ОЛП). Малко им е, че там им се изработват мебелите и всякакви домакински потреби. Малко им е, че там им изливат и сачмите (за браконьерство в съседния резерват). Малко им е,

че си хранят свинете от лагерната кухня. Все им е малко! Отличават се от старите помешчици по това само, че властта им не е пожизнена и наследствена. И затова помешчиците не са били принуждавани да крадат от самите себе си, докато на лагерните началници само това им е в главите — как да отмъкнат още нещо от повереното им стопанство.

Подбирам оскъдно примери само за да не претрупвам изложението. От нашия лагер на Калужка застава гърбавият, вечно мрачен Невежин не си тръгваше с празни ръце, така си го и виждам още — облечен с дълъг офицерски шинел и понесъл я кофичка безир, я стъкла или маджун, но така или иначе, в количества, хилядократно превишаващи нуждите на едно семейство. А шкембестият капитан, началник на 15-о ОЛП от Котелническа крайбрежна, всяка седмица пристигаше в лагера ни с лека кола за безир и маджун (в следвоенна Москва тия неща бяха направо злато). И всичко това предварително се крадеше за тях от производствената зона и се пренасяше в лагерната — крадеше се от същите тези зекове, които бяха получили по 10 години за снопче слама или пачка гвоздеи! И пак ние, полусъветските, отдавна се бяхме изправили и приспособили в родината си, така че това ни беше само смешно. Но кой знае какво им е било на немските военнопленници в ростовския лагер! Началникът ги изпращал да крадат нощем за него строителни материали: той и другите началници си строели къщи. Как са се решавали на това хрисимите немци, след като им е било известно, че същият началник за откраднато канче е изправял хората пред трибунал и там са им лепвали по 10 и 25 години? И немците го измислят: връчват на преводачката Т. С оправдателен документ: заявление, че на еди-коя си дата са изпратени да крадат принудително. (А строели железопътни съоръжения и поради постоянната кражба на цимента ги поставяли почти върху пясъка.)

Наминете някой ден в Екибастуз в дома на началника на радиоуправлението Д. М. Матвеев (заради стесняването на ГУЛАГ сега той е в радиоуправлението, иначе е бил началник на Екибастузкия лагер от 1952 г.). Къщата му е отрупана с картини, дърворезба и други предмети, правени му безплатно от туземците.

Похот. Не се отнася за всекиго, естествено, това е свързано с физиологията, но положението на лагерния началник и съвкупно взетите му права откриват пълен простор за харемни наклонности. Началникът на буреполомския лагпункт Гринберг прибира при себе си

всяка новопристигнала хубавичка млада жена. (А и какво би могла тя да избере друго освен смъртта?) В Кочемас началникът на лагера Подлесни е любител на нощни хайки в женските бараки (както ги видяхме в Ховрино). Той самолично отмята завивките от жените, уж че търси скрити там мъже. При наличието на красавица жена той едновременно има три любовници от затворничките. (Веднъж застрелва една от тях от ревност и сам си тегли куршума.) Филимонов, началникът на КВО за целия Дмитлаг, е снет „за битово разложение“ и изпратен за превъзпитание (на същата длъжност) в БАМлаг. Тук той продължава нашироко да пиянствува и блудствува и прави своята наложница битовачка... началник на КВЧ. (Синът му се сдушава с бандитите и скоро сам влиза в затвора за бандитизъм.)

Злоба, жестокост. Не съществуват нито реални, нито нравствени юзди, които да удържат тези качества. Неограничената власт в ръцете на ограничени хора винаги води до жестокост.

Като дива плантаторка се носи на коня си сред своите робини Татяна Меркулова — жената-звяр (13-и дърводобивен женски ОЛП в Унжлаг.) Майор Громов, според спомените на Пронман, ходи като болен в деня, когато не е затворил поне неколцина души в БУР. Капитан Медведев (3-ти лагпункт в Уствимлаг) стои по няколко часа ежедневно сам на кулата и записва мъжете, вмъкващи се в женските бараки, за да ги напъха след това в карцера. Той обича да има винаги пълен изолатор. Ако килиите в изолатора не са претъпкани, животът му е като празен. Вечер обича да строи зековете и да им прави внушения от рода на: „Вашата карта е бита. Никога не ще излезете оттук на свобода, не си въобразявайте!“ В същия Уствимлаг началникът на лагпункта Минаков (бивш заместник-началник на Краснодарския затвор, лежал в него две години заради превишаване на властта, но вече завърнал се сред ченгетата) самолично смъква от наровете отказвачите за краката; сред тях се случват и рецидивисти, те започват да се съпротивляват, размахват дъски; тогава той нарежда да бъдат измъкнати прозоречните рамки (при минус 25 градуса) и през зейналите отвори да лисват вътре кофи с вода.

Те всички знаят (а и туземците го знаят): *дотук телеграфните жици не стигат!* Плантаторите развиват и перверзна злоба, направо садизъм. Пред Шулман, началника на спецотдела в Буреполом, е построен новият етап. Той знае, че целият етап до последния човек ще

бъде изпратен сега да копае. Ала си прави удоволствието да ги пита: „Има ли инженери? Да вдигнат ръце!“ Вдигат се десетина ръце над светналите от надежда лица. „Я виж ти! А може би има и академици? Сега ще ви донесат *моливи*!“ И им донасят... Ломове. Началникът на вилнюската колония лейтенант Карев вижда сред новациите младши лейтенанта Белски (още с ботушите си и с окъсана офицерска униформа). Съвсем доскоро този човек е бил също такъв съветски офицер както и Карев, носил е същите пагони с една черта. И какво, дали у Карев се събужда съчувствие при вида на тази орфана униформа? Остава ли той поне в границите на безразличието? Не — желанието да унизи, дори да избива, е с предпочитания! И той се разпорежда да го из-1 пратят (със същата униформа, без да я сменя с лагерна) да разнася в градината животинска тор. В същата колония пристигат; отговорни работници от литовската УИТЛК и искат да бъдат търкани в банята не от какви да е затворници, а непременно от изтърпяващите по Петдесет и осми.

Че погледнете физиономииите им, те ходят и до днес сред нас, заедно с нас могат да се окажат във влака (не в общи, то се знае, вагони, а в тези с меките купета), в самолета. Непременно със затъкнато венче в петлицата, неизвестно какво увенчаващо венче, а пагоните им вече не са сини наистина (стесняват се), но със синьо кантче или дори червено, или малиново. Върху физиономииите им — утаена вкочанена жестокост и неизменно мрачно-недоволен израз. Като си помислиш, всичко в живота им е наред, но ето че изразът им е недоволен. Дали пък не им се струва, че все още пропускат нещо похубаво? Или пък Господ белязва непременно мерзавките за всичките им злодейства? Вологодските, архангелските и уралските влакове са пълни с такива военни. Покрай прозорците се мяркат очуканите лагерни кули. „Ваше ли е това стопанство?“ — пита съседът. Военният кима утвърдително, дори гордо: „Наше.“. „Там ли отивате?“ — „Да.“ — „Жена ви също ли работи?“. „Заплатата ѝ е деветдесет. Моята двеста и петдесет (майор). Две деца. Няма как!“ Ето този например е с градски дори маниери, много приятен събеседник за влака. Замяркват се колхозните блокове, той обяснява: „Работите в селското стопанство потръгнаха значително по-добре. Сеят каквото си искат вече.“ (Социализъм! А когато за пръв път са излезли от пещерите да засяват площта на изгорената гора, не са ли сеели „каквото си искат“...)

През 1962 г. пътувах с влак през Сибир за пръв път като свободен гражданин. И да се не надяваш! В купето се оказах с един млад енкаведист, току-що завършил Тавдинското училище и разпределен в иркутското УИТЛ. Направих се на съчувстващ глупак и той ми разказа как са изкарали стажа в съвременните лагери и до каква степен нахални, безчувствени и безнадеждни били затворниците. Върху лицето му още не се бе отпечатала онази постоянна жестокост, но той ми показва празничната снимка на техния 3-ти Тавдински випуск, където сред младоците личаха и отдавнашни лагерничари, довършващи образованието си (по дресировка, дебнене, лагерознание и марксизъм-ленинизъм) главно за да повишат вече пенсията си, а не толкова за самата служба, и аз, дете съм патил и препатил, едва не ахнах. Черната душа избива на лицето! Само колко умело ги подбират измежду хората!

В лагера за военнопленници в Ахтма (Естония) имало такъв случай: руска медицинска сестра влиза в близки отношения с немски военнопленник. Това се разкрива. И не да я натирят просто от своята благородна среда — о, не! За тази жена, носеща офицерски съветски пагони, сковават до портала зад зоната дъсчена будка (не пожалили труда си) с малко прозорче. Държат я там цяла седмица и всеки волнонаемен, идващ „на работа“ и отиващ си след „работа“, хвърля камъни по будката, като плюе и крещи: „Немска к...!“

Та ето как ги подбират.

Нека помогнем да останат в историята фамилните имена на колимските лагерничари палачи, проявили (края на 30-те години) безгранична власт и изобретателна жестокост: Павлов, Вишневецки, Гакаев, Жуков, Комаров, М. А. Кудряшов, Логовиненко, Меринов, Никишов, Резников, Титов, Василий „Дуровой“. Да не забравим и Светличний, знаменития изтезател от Норилск, много отнети живота му приписват зековете.

Все още се намери някой и без нас да разкаже за такива чудовища като Чечев (разжалвай от прибалтийското МВД в началник на Степлаг); Тарасенко (началник на Усоллаг); Коротицин и Дидоренко от Каргаполлаг; за свирепия Барабанов (началник на Печорлаг от края на войната); за Смирнов (началник на режима във Воркутлаг). Само изреждането на тези знаменити имена би заело десетки страници. Моето самотно перо не ще смогне да го направи. Пък и властта

продължава да е в ръцете им. Никой не ми е предоставил още кантора, в която да събирам тези материали, и никой не ми предлага да се обърна по общосъюзното радио за изнасяне на всички техни имена.

Ще се спра още само на Мамулов — и достатъчно. Това е все същият Мамулов, чийто брат бе началник на секретариата на Берия. Когато нашите освобождават половината Германия, много от най-големите риби сред енкаведистите се юрват натам, включително и Мамулов. Оттам подкарва ешелони с пломбирани вагони до своята гара Хорвино. Вагоните ги вкарват в лагерната зона, за да не ги забележат обикновените железничари (уж че са някакво „ценно оборудване“ за завода), а от своите зекове, които ги разтоварват, няма какво да се стесняват. Вътре е нахвърляно всичко, което обезумелите грабителите прибират на бърза ръка: изтръгнати от тавана полилеи, музейни и битови мебели, сервиси надве-натри увити в изпомачкани покривки за маса, и кухненски съдове, бални и домашни рокли, дамско и мъжко бельо, цветни фракове, цилиндри и дори бастуни. Сега вече на място всичко това внимателно се сортира и което се е запазило здраво, се разнася по различните жилища, раздава се на познати. Мамулов докарва от Германия и Дял парк трофейни моторни коли и дори подарява на 12-годишния си син (тъкмо на възрастта на малолетка!) един опел кадет. Дълги месеци лагерната шивачница и обущарница са заети с прекрояване и преправяне на краденото. Пък и Мамулов разполага с не едно жилище в Москва и с не една жена, която трябва да осигури. Но любимото му жилище е извънградското, при лагера. Тук понякога пристига и самият Лаврентий Павлович. Докарват от Москва истински цигански хор и дори допускат на тези оргии двама зекове — китариста Фетисов и танцовача Малинин (от ансамбъла за песни и танци на Червената армия), като ги предупреждават: гъкнете ли някъде думичка, простете се с живота! А ето що за тип е и Мамулов: връщали се от риболов, влачили лодката си през зеленчуковата градина на някакъв дядо и я изпогазили. Дядото взел да негодува. Как да го възнаградят? Просто го напердашили, но така, че той останал да хърка, проснат на земята. За моето добро — на мен с ръжен в ребро...^[4]

Чувствувам обаче, че разказът ми става еднообразен. Дали не се повтарям! Или за това вече някъде сме чели, чели, чели?...

Възразяват ми! Възразяват ми! Да, имало е отделни факти... Но предимно при Берия... Но защо не давате и светли примери? Опишете и добрите! Покажете ни нашите бащи...

Не, извинете, който е виждал такива, да ги посочва. Аз не съм виждал. Вече стигнахме до общия извод, че лагерният началник не може да бъде добър — в такъв случай той ще си счупи главата или ще излети набързо от поста си. Хайде да допуснем за минута: лагерничарят замисля да върши добро и сменя кучешкия режим в своя лагер с човешки — кой ще го остави да направи това? Кой ще му разреши? Как ще допуснат такова нещо? Това е като да изнесеш самовара на студа и той там да се нагрива.

Склонен съм да приема за „добри“ само тези, които всякак искат да се измъкнат, които още не са си отишли, но ще си идат. Например на директора на московската обувна фабрика М. Герасимов му отнемат партийната книжка, но не го изключват от партията (и такава форма има). Но оттук нататък къде? Изпращат го лагерничар в Уст-Вим. Та ето на, разправят, че тази му длъжност го терзала, че бил мек със затворниците. След пет месеца се измъкнал и напуснал. Или пък началникът на лагпункта в Оратул (1944 г.) Смешко. От него не видели нищо лошо, но и той гледал с четири очи да се измъкне. В УСВИТЛ началникът на отдела (1946 г.), бившият летец Морозов, се отнасял добре към затворниците, затова пък началството към него — зле. Или да вземем капитан Сиверкин, държал се, разправят, добре в Нироблаг. И какво? Изпращат го в Парма на наказателна командировка. И имал там само две занимания — да жули водката и да слуша западните станции, по тамошните места те се заглушавали слабо (1952 г.). Пък и моят събеседник във влака, випускникът на Тавда, е също с добри пориви.“ в коридора някакъв момък пътуваше без билет, цяло денонощие на крак. Та моят каза: „Да се постесним малко, за да му направим място, а? Нека поспи.“ Но оставете го да послужи годинка като началник, и ще постъпи съвсем другояче. Ще иде при придружаващата вагона служителка. „Изхвърлете гратисчията!“ Прав ли съм?

Ще си призная честно, че все пак познавам един много добър енкаведист, вярно, не лагерничар, а тъмничар — подполковник Цуканов. За малко време бе началник на марфинския специален затвор. Не само аз, всички тамошни зекове признават: никой нищо

лошо не е видял от него, само добро. Малко да зависеше от него да заобиколи инструкцията в полза на зековете, непременно го правеше. Където можеше да отслаби в нещо режима, непременно го отслабваше. И какво? Прехвърлиха нашата спецтърмница в разряда на по-строгите и него го разкараха. Беше вече на възраст, служил дълго в МВД. Не мога да си обясня. Загадка.

Ето на, и Арнолд Рапопорт ме уверява, че инженер полковник Михаил Митрофанович Малцев, армейски сапър, от 1943 г. до 1947 г. началник на Воркутлаг (едновременно на строителството и на самия лагер), бил, виждате ли, добър. В присъствието на чекиста се ръкувал със зековете инженери и се обръщал към тях по малко и бащино име. Не търпял професионалните чекисти, пренебрегвал началника на Политотдела полковник Кухтиков. Когато му присвояват гебистко звание — на генерален комисар трети ранг, не го приема (нима е възможно?): аз съм инженер. И постига своето: става обикновен генерал. По време на неговото управление, твърди Рапопорт, във Воркута не е скалъпено нито едно лагерно *дело* (а годините са военни, добре дошли за такива „дела“), жена му била прокурор в град Воркута и парализирала творчеството на лагерните ченгета. Това е много важно свидетелство, стига А. Рапопорт да не се поддава на неволни преувеличения поради привилегированото си по онова време положение на инженер. Но на мен някак малко ми се вярва: защо тогава не са натирили този Малцев? Ами че той е трябвало да бъде на всички трън в очите! Да вярваме, че все някога някой ще установи тук истината. (Като командущ сапърна дивизия край Сталинград, Малцев изважда командира на полка пред строя и собственоръчно го разстрелва. Във Воркута попада именно като изпаднал в немилост, но не за този случай, а за нещо друго.)

В този и в други подобни случаи паметта и личните наслоения понякога преиначават спомените. Когато говорят за някакви *добри*, ми се ще да попитам: добри — към кого? Към всички ли?

И бившите фронтовици съвсем не са по-добра замяна на коренните емведисти. Чулпенов свидетелствува, че ставало не по-добре, а по-лошо, когато старият лагерен пес бил заменян (в края на войната) с някой раняван фронтовик от рода на полковия комисар Егоров. Без да имат и най-малкото понятие от лагерния живот, те дават несериозни повърхностни разпореждания и напускат зоната, за да

пиянствуват с разни жени, а оставят лагера във властта на мерзавците от нагаждачите.

Ала тези, които особено настойчиво крещат за „добрите чекисти“ в лагерите, а това са добронамерените правоверни, имат предвид думата „добри“ не в смисъла, в който я разбираме ние: не тези, които се опитват да създадат обща човешка обстановка за всички с цената на неизпълняването на зверските инструкции на ГУЛаг. Не, те смятат за „добри“ тъкмо лагерничарите, които честно изпълняват всички мръсни инструкции, тормозят и инквизират затворниците, с изключение на бившите комунисти. (Какъв широк поглед върху нещата имат само тези добронамерени! Винаги те са единствените наследници на общочовешката култура.)

Такива, разбира се, „добри“ с лопата да ги ринеш. Например Кудлатий с томовете на Ленин — с какво е лош? Дяков ни разказва за подобно благородство: началникът на един лагер посещава по време на московската си командировка семейството на намиращ се в лагера му правоверен, ала когато се връща, пристъпва към изпълнение на всичките си мръсни задължения. Генерал Горбатов също си спомня за един такъв „добър“ на Колима: „Прието е да ни смятат за някакви изроди — споделя пред него той, — но това не е вярно. На нас ни е също приятно да съобщим някое радостно известие на затворника.“ А всъщност този „добър“ колимски пес има единствената грижа Горбатов да не разкаже „горе“ за произвола в неговия лагер. Заради това е и цялата им приятна беседа. И в края: „Бъдете внимателен в разговорите си.“ (И Горбатов пак нищо не схваща...)

Ето че и Лекович пише в „Известия“ (6.9.1964 г.), дето се вика, пламенна, а ако питате нас — поръчана статия: че била срещала уж в лагерите неколцина добри, умни, строги, печални, измъчени и т.н. чекисти и че такъв един комендант в Джамбул, на име Капустин, се опитвал да намира работа за интернираните жени на комунистите, заради което бил принуден да се застреля. Това си е вече

чист брътвеж, дрън-дрън... Комендантът е задължен да настанява интернираните на работа дори насила. И ако наистина се е застрелял, трябва да се е забъркал или в някакво мошеничество, или в някаква женска история.

Да, ето ви още един „добър“ — нашият екибастузки подполковник Матвеев. При Сталин си показваше острите зъби и тракаше с тях, а щом Таткото умря, щом Берия изхвърча — и ето че стана пръв либерал, баща на туземците! Е, докато повее нов вятър. (Но скришом поучава бригадира Александров и през тази година: „Който не ви слуша, му хвърлете здрав бой, няма да имате неприятности, обещавам ви!“).

Не, не са ни притрябвали такива „добри“. Всички те не струват пукната пара. За нас, ако ни питат, са добри тогава, когато самите тях ги вкарват в лагер.

Има и такива случаи. Само че ги съдят съвсем за друго.

* * *

Лагерният надзор се изпълнява от младшия команден състав на МВД. Това са гулаговските подофицери. Такава е и задачата им — да те напъхат, където им трябва, и да не те пускат оттам. Те са стъпили на същата гулаговска стълба, само че на по-ниско стъпало. Затова правата им са по-малки, но им се налага по-често да прибегват до нанасяне на побоища. В това отношение впрочем не си жаят силите и ако трябва да пребият някого до смърт в наказателния изолатор или в надзирателската стая, не се колебаят да се нахвърлят смело трима срещу един. От година на година загрубават все повече и не ще прочетеш по лицата им нито сянка на съжаление към прогизналите, зъзнещите, гладните, капналите и умиращите арестанти. Пред тях затворниците са толкова безправни и незащитени, колкото и пред голямото началство, те могат да ги тъпчат по същия начин и да се чувствуват при това истински хора. И няма никаква преграда за това да излеят своята злоба, да проявят своята жестокост. А вземеш ли да биеш безнаказано, веднъж заловиш ли се с тая работа, не ти се ще да

спираш. Произволът разпалва възбудата ти и вече самият ти се чувствуваш толкова страшен, че се боиш дори от себе си. Надзирателите подражават на драго сърце на своите офицери и в поведението, и в чертите на характера — само дето няма по тях толкова злато и шинелите им са замърсени, и навсякъде се движат пеш, и не им се полага прислуга от затворниците, сами трябва да се трудят в зеленчуковата градина, сами да се грижат и за добитъка си. Е, може, разбира се, да *дръпнат* зека за половин ден у дома си — дръвца да му насече, пода да измие — това може, но да не става много открито. За сметка на работещите не бива, значи за сметка на почиващите. (Табатеров — Березники, 1930 г. — едва полегнал след нощна дванадесетчасова смяна, надзирателят го вдига и го изпраща да работи в къщата му. А опитай да откажеш...) Надзирателите нямат бащиния, лагерът все пак не им е бащиния, а служба, затова и нямат тази надменност, нито този размах в дерибейщината. Трудности имат и с краденето. Това си е жива несправедливост: началството, дето и без туй е въшливо с пари, може да си присвоява в къде по-големи размери от надзора, който едва свързва двата края. Кой ще ти даде да изнесеш от склада цял чувал — най-много някоя торбичка. И досега е пред очите ми сержантът Кисельов — с едри черти на лицето и с ленени на цвят коси: влиза в счетоводството (1945 г.) и командува: „Да не се изписват нито грам мазнини за кухнята на зековете! Само за волнонаемните!“ (С мазнините беше трудно.) Това им беше и единственото предимство всъщност — мазнини по норма... За да си ушийт нещо в лагерната шивачница, трябва разрешение от началника, а и дълго чакане на реда си. Докато по време на производството може да накараш зека да ти свърши някоя дребна работа — да запои, да завари, да изкове, да наточи. И невинаги може да изнесеш някоя по-голяма табуретка. Такова ограничаване в кражбите обижда силно надзирателите, особено жените им, и затова те трупат много горчивина срещу началството, затова животът им се струва още много несправедлив и в надзирателските гърди се появяват ако не струни, то такива незапълнености, празноти, в които отеква стонът човешки. Случва се понякога нисшите надзиратели да поговорят съчувствено със зековете. Не чак толкова често, но не и рядко. Във всеки случай в тъмничния или лагерен надзирател все още може да срещнеш човека, всеки затворник е виждал не един такъв на своя път. В офицера обаче

това е почти изключено. Това всъщност е общият закон за обратната зависимост между социалното положение и човечността.

За истински надзиратели трябва да смятаме тези, които служат в лагерите по 15 и по 25 години. Които, заселят ли се по тези проклетите затънтени места, така и не мърдат вече оттам. Веднъж заучили устава и правилата за реда, повече не им трябва нищо да четат и знаят в живота, само да слушат радио, първа московска програма. И тъкмо техният корпус олицетворява за нас тъповато-неизразителното, непреклонното, недостъпното за никаква мисъл лице на ГУЛаг.

По време на война обаче надзирателският състав доста пострадва и се променя. В залисията военните власти пренебрегват безупречната служба на надзора и изпращат тоз-онзи на фронта, вместо тях изпращат тук войници от войсковите части след болницата — но тези ги подбират още по-тъпи и по-жестоки. Случват се обаче и старци: с мобилизирането им — от къщи направо тук. Та сред тези именно беловласи много често ще срещнеш и добродушни непредубедени хора — те разговарят кротко, претърсват те ей тъй, колкото да се каже, нищо не ти отнемат, че и пуснат някоя шега отгоре. От тях никога не постъпват жалби или рапорти за изпращане в карцера. Но скоро след войната ги мобилизират и повече такива не ти попадат.

Необичайно явление за надзорсъстава са и тези (също наложени от военното време) от рода на „Сенин“, за когото вече стана дума, и на още един евреин надзирател в нашия лагер на Калужка застава — възрастен, по нищо не приличащ на военен, много спокоен, незаядлив, непричинил на никого зло. Той до такава степен не проявяваше никаква строгост, че веднъж се пристраших да го попитам: „Кажете, каква ви е гражданската специалност?“ Той не се обиди, погледна ме със спокойни очи и ми отвърна тихо: „Комерсант.“ Преди да постъпи в нашия лагер по време на войната, служел в подолския край, където, както се разправяше, всеки ден умирали тогава от изтощение по 13 — 14 човека (ето ви вече 20 хиляди смъртни случая). Във „войските“ на НКВД той, изглежда, завършваше войната, а сега, след като беше приключила, трябваше да прояви умение и да не заседне тук завинаги.

А ето че старшината Ткач, страшилището и помощникът на режимния началник в екибастузкия лагер, бе създаден като по поръчка за надзорсъстава, сякаш от пеленаче бе служил само и изключително

тук, сякаш се бе родил заедно с ГУЛАГ. Това беше едно винаги смразено зловещо лице с провиснал над него черен перчем. Страшно бе да се окажем в полезрението му или да се срещнеш с него на лагерната пътечка: той не можеше да мине покрай някого, без да му причини зло — ще го върне, ще го накара нещо да работи, ще отнеме, ще наплаши, ще накаже, ще арестува. Дори след вечерната проверка, когато бараките се заключваха отвън, но с отворени, преградени с решетки прозорци през лятото, Ткач се промъкваше на пръсти под тях, подслушваше, после надничаше — цялата стая се стъписваше, — а той подобно на нощна черна птица обявяваше наказанията зад решетката: за това, че не спят, за това, че разговарят, за това, че вършат забранени неща.

И не щеш ли — Ткач изчезна завинаги. Плъзна по лагера слухът (не можахме да го проверим точно, но такива упорити слухове обикновено са верни), че бил разобличен като фашистки палач от окупираната територия, за което го арестували и осъдили на двадесет и пет години. Това беше през 1952 г.

Как се случва така обаче, че фашисткия палач (подвизавал се като такъв не по-малко от три години) седем години след войната се ползува с най-добра репутация в органите на МВД?

* * *

„Конвойт стреля без предупреждение!“ В това заклинание се съдържа целият особен статут на конвоя, неговата власт над нас отвъд закона.

Като казваме „конвой“, употребяваме битовата дума на Архипелага: наричаха го още (в ИТЛ дори по-често) — вохра или просто „охра“. Официално те се наричаха Военизирана стрелкова охрана към МВД и „конвойт“ бе само една от възможните служби на вохра наред със службата „в караул“, „на зоната“, „в обкръжение“ и „в дивизион“.

Службата на конвоя, дори и война да няма, е като фронтовата. Конвоят не подлежи на никакви разследвания и не се налага да дава каквито и да е обяснения. Всеки стрелящ е прав. Всеки убит е виновен, че е искал да бяга или да престъпи чертата.

Ето ви две убийства в лагпункта Ортау (умножете ги по броя на всички лагпунктове). Войникът води подконвойна група, един безконвоен се приближава до своето момиче, вървящо в групата, тръгва с него. „Отстрани се!“ — „А на теб какво ти бърка?“ Изстрел. Убит. Съдебната комедия, войникът е оправдан: оскърбен е при изпълнение на служебните си задължения.

Притичва до друг един войник на портала някакъв зек с уволнителен лист (на следващия ден се освобождава), моли: „Пусни ме до пералнята (отвън зоната), ще притичам и мигом се връщам!“ — „Не може.“ — „Абе от утре съм свободен, глупако!“ Застрелва го. И дори не го съдят.

А в разгара на работата колко му е на затворника да не забележи всички тези резки и нишани по дърветата, които са въображаемата пунктирна линия, заместваща бодливата тел в гората. Соловьев (бивш армейски лейтенант) отсича един смърч и върви заднишком, докато го почиства от клоните. Той вижда само своето повалено дърво. А конвоят, „таншаевски вълк“, се прицелва и чака, той няма да викне на зека дори „стой!“. Той чака — и ето че Соловьев, без да забележи, пристъпва заднишком покрай дървото. Изстрел! Куршум дум-дум и разкъсани бели дробове. Соловьев е убит, а за таншаевския вълк 100 рубли премия. („Таншаевски вълци“ се наричат местните жители в Таншаевски район край Буреполом, които почти без изключение постъпват да служат във вохра по време на войната, за да са близо до вкъщи и да не ги пратят на фронта.)

Тази ултимативност в отношението на конвоя към затворниците, това неизменно право на охраната да прибегва до куршуми вместо до думи, не може да не даде отражение върху характера на вохровските офицери, а и върху самите вохровци. Животът на затворниците е в тяхната власт за по-малко от денонощие, но затова пък възможно най-пълно, изцяло. За тях туземците съвсем не са хора, а някакви движещи се плашила, които те по волята на съдбата трябва да бродят, да ги подкарват по-бързо до работата им и след работа и да не им позволяват да се разпръсват много по време на работа.

Ала още по-голям е произволът, който си позволяват офицерите от вохра. В тези младоци, в тези лейтенантчета се изработва някакво злобно-своеволно усещане за господство над битието. Едни са само гръмогласни (старши лейтенант Чорний в Нироблаг), други се опиват от своята жестокост и дори я пренасят върху своите войници (лейтенант Самутин, пак там), трети не признават вече никакви граници за своето всесилие. Командирът на вохра Невски (Уст-Вим, 3-ти лагпункт) открива липсата на своето кученце, не на някакво овчарско куче, а на любимото му кученце. Тръгва да го търси, естествено, в зоната и сварва точно момента, когато петима туземци нарязват трупа му. Невски вади пистолета и убива на място един. (Този случай не довежда до никакви административни последици, освен до наказването на останалите четирима с карцер.)

През 1938 г. в Приуралието на река Вишера се разгаря с ураганна бързина горски пожар — от гората той се прехвърля в двата лагерпункта. Какво да правят със зековете? Трябва да се вземе моментално решение, няма време за съгласуване. Охраната не ги пуска — и те всички изгарят. Така е по-спокойно. А ако ги пуснеш да излязат, ще се разбягат и после ще съдят охраната.

Само в едно вохровската служба ограничава клокачещата енергия на своите офицери: взводът е основна единица и цялото всесилие свършва с взвода, а пагоните — с две малки звездички. Придвижването напред в дивизиона само отдалечава от реалната взводна власт, то води до задънена улица.

Това кара властолюбивите и силните от вохровците да се прехвърлят във вътрешната служба на МВД и да се придвижват вече там. Някои известни гулаговски биографи са именно такива. Споменатият вече Антонов, властителят на задполярния „Мъртъв път“, започва като командир от вохра и има едва четирикласно образование.

Няма съмнение, че подборът на стрелковата охрана на МВД е от голямо значение за министерството, а и във военния комисариат имат същото тайно указание. Много тайна работа вършат военкоматите, а ние се отнасяме към тях добродушно. Защо например така решително се отказаха те от идеята за териториалните войски през 20-те години (проектът на Фрунзе) и дори напротив, с изключително упорство пращат новобранците да служат в армията колкото се може по-далеч от родните им места (азербайджанците — в Естония, латвийците — в

Кавказ)? Ами защото войските трябва да бъдат чужди на местното население желателно и по расов признак (както бе проверено в Новочеркасск през 1962 г.). Така и при подбора на конвойните войски не без умисъл бива постигнато повишаване броя на татарите и други национални малцинства: тяхната по-ограничена просветеност, тяхната по-лоша осведоменост са съкровище за държавата, гаранция за нейната устойчивост.

Но истинското научно комплектуване и дресиране на тези войски започва със създаването на Специалните лагери — от края на 40-те и началото на 50-те години. Започват да приемат само 19-годишни момчета и веднага да ги подлагат на пълно идеологическо облъчване. (За този конвой ще говорим по-нататък отделно.)

Дотогава ГУЛАГ остава сякаш все настрана. А и целият ни народ, макар и социалистически, още не се е доразвил, не се е издигнал до стабилно жестоко равнище, за да доставя достойна лагерна охрана. Съставът на вохра бива доста пъстър и не оправдава първоначалния си замисъл да бъде стена на ужаса. Особено се размяква през годините на съветско-германската война: най-добре тренираните („първокачествено озлобени“) млади момчета са прехвърлени на фронта, а във вохра постъпват хиляди запасници, с негодно здраве за действащата армия, а по озлобеност съвсем неподготвени за ГУЛАГ (възпитавани не през съветските години). В най-безпощадните и гладни военни лагерни години това разхлабване на вохра (където бива допуснато, не навсякъде, естествено) поне отчасти облекчава живота на затворниците.

Нина Самшел си спомня за своя баща, който в напреднала възраст през 1942 г. е призован в армията, а го изпращат да служи като охрана в един лагер в Архангелска област. Пристига при него и семейството му. „Вкъщи баща ми разказваше с мъка за живота в лагера и за добрите хора там. Когато му се случваше да охранява сам селскостопанската бригада (още нещо, типично за военното време — един войник за цяла бригада, не е ли това облекчение за нея?), често го навестях там и той ми разрешаваше да разговарям със затворниците. Те уважаваха много баща ми: той никога не ги нагрубяваше, пускаше ги, ако го помолят, до магазина и никой никога не му избяга. Те ми казваха: „Де всички конвойни да бяха като твой татко.“ Той знаеше, че много от хората лежат невинни, и винаги се възмущаваше, но само

вкъщи — във взвода бе невъзможно да каже нещо такова, щяха да го съдят.“ След края на войната веднага се демобилизира.

Но и по Самшел не бива да съдим за вохра по време на войната. Това го доказва по-нататъшната му съдба: още през 1947 г. той е прибран по 58-и член! През 1950 г. е пуснат в безнадеждно състояние и 5 месеца след това умира в дома си.

След войната тази разхлабена охрана продължава още година-две и много често се чува от вохровци да говорят за службата си като за срочна: „Като ми изтече срокът.“ Те разбират позорния характер на тази служба, за която не можеш се пристраши да разкажеш дори на съседите си. В същия Ортау един войник укрива нарочно някакъв предмет от КВЧ, бива разжалван, съден и тутакси амнистиран — останалите войници му завиждат: виж как се е досетил, хитрецът му, браво на него!

Наталия Столярова си спомня за един войник, който я задържа при опита ѝ за бягство, но скрива това и тя не бива наказана. Друг пък се застрелва от любов към една затворничка, отправена в етап. До въвеждането на истински строги ограничения в женските лагпунктове между жените и конвоите често възникват дружелюбни, добри, а и сърдечни отношения. Дори нашата велика държава не смогва да унищожи доброто и любовта.

Младите попълнения през следвоенните години също не веднага стават такива, каквито ги иска ГУЛаг. Когато Владилен Задорни (за него тепърва ще говорим) се бунтува открито в нироблагската стрелкова охрана, неговите връстници и другари по служба се отнасят към съпротивата му доста съчувствено.

Особено място в историята на лагерната охрана заема *самоохраната*. Още през първите години след революцията се провъзгласява, че *самокараулването* в Съветския съюз е задължение на самите затворници. Това на практика се прилага не без успех на Соловки, твърде разпространено е на Беломорканал и на Волгоканал: всеки социално близък, ако не желае да бута товарната количка, може да вземе пушката срещу своите другари.

Не твърдим непременно, че това е бил съзнателен пъклен замисъл за моралното разложение на народа. Както винаги в нашата полувековна съветска история възвишената комунистическа теория и пълзящата морална низост се преплитат естествено и лесно намират

общ език. Но от разкази на стари зекове ни е известно, че самоохранниците са били жестоки към своите събратя, гледали са да напреднат, да се задържат на кучешката си служба, понякога са разчиствали старите си сметки и със смъртоносен изстрел.

Не, отговорете ми: ще се намери ли такова лошо нещо, на което да не можете да научите народа, хората, човечеството?

Дори в юридическата литература се посочва: „В много случаи лишението от свобода изпълняват задълженията си по охраняването на колонията и поддържането на реда по-добре от щатните надзиратели.“^[5]

Този цитат е от 30-те години, а Задорни го потвърждава и за края на 40-те: самоохраняващите са озлобени срещу другарите си и току си намират повод да убиват. В Парма, в наказателната командировка на Нироблаг, лежат например, забележете, само по Петдесет и осми и самоохраната е единствено от Петдесет и осми! Политически...

Владилен разказва за някакъв Кузма от самоохраната, бивш офицер, момък на малко повече от двадесет години. През 1949 г. получава десетка по 58 — 10. Как да кара живота си по-нататък? Не намира друг изход. През 1952 г. Владилен вече го заварил като самоохранник. Това положение го гнетяло, разправял, че няма да издържи това бреме — пушката; когато го включвали в конвоя, често не я зареждал. Нощем плачел, като наричал себе си продажна твар и дори искал да се застреля. Бил младеж с високо чело и нервно лице. Обичал поезията и ходели с Владилен в тайгата да четат стихове. А после пак — пушката...

Той познавал и друг самоохранник — Александър Лунин, вече на възраст, с венец посивели коси около челото и с предразполагаща добродушна усмивка. По време на войната бил пехотен лейтенант, после — председател на колхоз. Получава десетка (като битовак) за това, че не изпълнил нареждането за районния комитет, а раздал самоволно от добивите на колхозниците. Следователно мислел е повече за ближните, отколкото за себе си — такъв човек! А ето че в Нироблаг става самоохранник. Дори успява да издействува от началника на лагпункта „Промеждутъчна“ — съкращаване на присъдата си.

Границите на човека! Колкото и да недоумяваме, те остават непостижими за ума ни...

[1] Всичко за кучетата е от повестта на Метер „Мурат“. („Новый мир“. 1960, № 6) — Б.а. ↑

[2] „Мертвая дорога“. „Новый мир“. 1964, № 8. — Б.а. ↑

[3] А всичко в РСФСР към 1.10.1923 г. са вече 12 хиляди; към 1.1.1925 г. — 15 хиляди. ЦГАОР, ф. 393, оп.39, д.48, л.4 и 13; оп. 53, д.141, л.4. — Б. а. Сборник „От тюрем...“, стр. 421. — Б.а. ↑

[4] С падането на Берия през 1953 г. се проваля и Мамулов, но не за дълго, защото все пак принадлежи към управляващите кадри. Отново се въздига и става един от началниците на Мосстрой. След това още веднъж хлътва с незаконна продажба на жилища. И накрая пак стъпва на крака. Време му е вече да вземе тлъстата пенсия. — Б.а. ↑

[5] Сборник „От тюрем...“, стр. 141. ↑

ДВАДЕСЕТ И ПЪРВА ГЛАВА ОКОЛОЛАГЕРНИЯТ СВЯТ

Както някой къс развалено месо е зловонен не само по повърхността си, но е обвит и с молекулярен зловонен облак, така и всеки остров на Архипелага създава и поддържа около себе си зловонна зона. Това е зона значително по-обхватна от самия Архипелаг — това е зона посредническа, свързваща малката зона на всеки отделен остров с Голямата зона на цялата страна.

Всичко най-заразно, което възниква на Архипелага — в отношенията, нравите, възгледите и езика на хората, — прониква по всеобщия в света закон през растителните и животинските прегради най-напред в тази предавателна зона и след това вече се разпространява по цялата страна. Именно тук, в предавателната зона, се проверяват и подбират сами елементите на лагерната идеология и *култура* — достойни да се влеят в общодържавната култура. И когато лагерните изрази отекуват в коридорите на новото здание на МГУ или когато някоя независима столичанка изказва досущ лагерен възглед за смисъла на живота — не се учудвайте: това е проникнало дотук през предавателната зона, от крайлагерния свят.

Докато властта се опитва (а може и да не се е опитвала?) да превъзпита затворниците чрез лозунгите, културно-възпитателната част, пощенската цензура и оперупълномощените, затворниците къде по-бързо превъзпитават цялата страна посредством край-лагерния свят. Бандитският светоглед, подчинил отначало Архипелага, лесно се прехвърля извън него и обхваща общосъюзния идеологически пазар, празен без някаква по-силна идеология. Лагерните нрави, жестокостта в отношенията между хората, безчувствената броня върху сърцето, враждебността към всяка добросъвестно вършена работа — всичко това без усилие покорява крайлагерния свят, а след това се отразява непоправимо и върху целия живот в страната.

Така Архипелагът си отмъщава на Съюза за своето създаване.

Така нито една жестокост не ни отминава даром.

Така скъпо и прескъпо плащаме винаги когато гледаме да минем по възможност по-евтино.

* * *

Да изброяваме всички тези места, селища и паланки, е почти равносилно да повтаряме географията на Архипелага. Нито една лагерна зона не може да съществува в изолация — до нея трябва да има наблизко селище за волнонаемните. Понякога това селище при някой временен дърводобивен лагпункт ще просъществува няколко години и ще изчезне заедно с лагера. Понякога ще пусне корени, ще получи име, селищен съвет, свързващ го път — и ще остане завинаги. А има случаи, когато от тях израстват знаменити градове, такива като Магадан, Норилск, Дудинка, Игарка, Темир-Тау, Балхаш, Джезказган, Ангрен, Тайшет, Братск, Совгаван. Тези селища зреят като циреи не само по затънтените краища на страната, но и върху самото туловище на Русия край донецките и тулските рудници, край торфените находища и селскостопанските лагери. Понякога са заразени и преминават към крайлагерния свят цели райони, както е случаят с Таншаевския. А когато лагерът е инжектиран в тялото на големия град, дори на самата Москва, околлагерният свят съществува вече не като отделно селище, а като отделни хора, които всяка вечер плъзват от него с тролейбуси и автобуси и всяка сутрин се вливат в него отново (предаването на заразата отвън в този случай върви с ускорен темп).

Има освен това и такива градчета, като например Кизел (на Пермската минна железопътна линия); те са възникнали преди Архипелага, но след това се оказват обкръжени от множество лагери — и така се превръщат в някоя от провинциалните столици на Архипелага. Такъв град лъха целият на лагерно обкръжение, офицерите лагерничари и войниците от охраната го кръстосват надлъж и шир като окупатори; лагерното управление е главното учреждение там; телефонната мрежа не е градска, а лагерна; маршрутите на автобусите свързват до един градския център с лагерите, всичките му жители изкарват прехраната си оттам.

Най-голямата от тези провинциални столици на Архипелага е Караганда. Тя е създадена и пренаселена от заточеници и бивши

затворници, така че стар зек не може да мине по улицата, без да среща непрестанно познати. В Караганда има няколко лагерни управления. А лагерпунктовете са пръснати като морския пясък около нея.

Кои живеят в крайлагерния свят? 1) Коренните местни жители (такива може и да няма). 2) Вохра — военизираната охрана. 3) Лагерните офицери и техните семейства. 4) Надзирателите със семействата си (за разлика от охраната надзирателите водят домашен живот дори когато са на военна служба. 5) Бивши зекове (освободени от този или някой съседен лагер)^[1]. 6) Разни закъсали — полурепресирани, с „нечисти“ паспорти. (Те като бивши зекове живеят тук не по своя воля, а по декларирано обещание: макар и да не им е посочено точно това място за заточеник, във всеки случай на всяко друго място ще бъдат много по-зле с работата и жилището, а може би и съвсем няма да им позволят да живеят.) 7) Производственото началство. Това са високопоставени хора, едва неколцина за цялото селище (понякога такива също може да няма). 8) В същинския смисъл обърналите го на *слободия*, надомъкнали се откъде ли не: я прилепили се към някого, я пропаднали съвсем или търсеци леки печалби. Те знаят, че по тези отдалечени залутани места могат да работят три пъти по-зле, отколкото в метрополията, и да получават четворно по-големи заплати: за работа отвъд Полярния кръг, за отдалеченост, за битови неудобства, пък и да си присвояват труда на затворниците. Освен това мнозина идват на доброволни начала, по договори и с право на пътни. За умеещите да промиват злато от производствените наряди крайлагерният свят е направо Клондайк. Тук идват да постъпват на работа с фалшиви дипломи, пристигат авантюристи, мошеници, изнудвачи. Изгодно им е тук и на тези, които се нуждаят безплатно от чужда глава (геолозите зекове ще извършат теренните наблюдения за полуграмотния геолог, ще ги обработят и ще направят изводите, а после той може да защити и дисертация в метрополията). Тук житейската вълна захвърля неудачниците и просто непоправимите пияници. Тук пристигат след рухването на семейството или за да се скрият от изплащане на детските издръжки. Ще срещнете тук и току-що завършили техникумите млади хора, които не са успели при разпределението благополучно да се измъкнат. Но от първия ден след пристигането си те започват да търсят начини за завръщане в цивилизования свят и ако не успеят да се измъкнат до една година, то

до две — непременно. Но сред каращите го на слободия, сред слободняците, ще срещнете и съвсем друг разряд: вече на възраст хора, десетки години изкарали в крайлагерния свят и до такава степен станали част от самия него, че друг по-добър не им и трябва. Закрие ли се техният лагер или началството престане да им плаща онова, което те искат да получат, заминават, но непременно в друга такава крайлагерна зона, друг живот те не могат и да си представят. Такъв беше и Василий Аксентиевич Фролов, знаменит пияница, шмекер и „знатен майстор на отливки“, за когото би могло много нещо да се разкаже, но вече съм го описал в една своя пиеса. Той нямаше никаква диплома, а и майсторлъка си съвсем го беше занемарил с пиянството си, но помалко от 5000 дохрушчовски рубли^[2] на месец не получаваше.

В най-общ смисъл думата *слободняк* означава всеки свободен, тоест още невякаран в затвора или вече излязъл на свобода гражданин на СССР, ще рече всеки гражданин от прилагерния свят. Но най-често тази дума се употребява на Архипелага в тесен смисъл: слободняк е този свободен гражданин, който работи в една производствена зона със затворниците. Ето защо работещите тук от групите (1), (5) и (6) са също слободняци.

Слободняците ги вземат за технически ръководители, майстори, завеждащи складове и нормировчици. Назначават ги също на длъжности, на които използването на затворници би затруднило много конвоирането: шофьори, каруцари, експедитори, трактористи, багеристи, скреперисти, електроспециалисти по съобщителната техника, нощни огняри.

Тези слободняци от втора категория, прости работяги като зековете, мигом и без церемонии се сдружаваха с нас и вършеха всичко, което се забраняваше от лагерния режим и наказателния закон: с готовност вземаха и пускаха писмата на зековете в „свободните“ пощенски кутии на селището; продаваха задигнатите от зековете в лагера дрехи на свободния битпазар, слагаха в джоба спечелените пари, а на зековете носеха нещо за *плюскане*; заедно със зековете разграбваха и производството; внасяха тайно в производствената зона водка. (При строгата проверка на портала спускаха малки шишенца водка със засмолени гърла в бензиновите резервоари на колите. Ако дежурните на портала я откриваха и там, не следваше все пак никакъв

рапорт до началството: вместо това комсомолците, охраняващи портала, предпочитаха да изпият сами трофейната водка.)

А там, където е възможно работата на затворниците да се запише на името на слободняците (десетниците и майсторите също записват на свое име изработеното от тях), няма начин това да не се направи: нали и бездруго работата, записана на името на затворника, отива на вятъра, за нея не плащат пари, а дават само дажбения хляб. Така след отмяната на купонната система нарядът за зековете се прекратява само формално, колкото да не възникват неприятности, а работата се поема от волнонаемните. С възнаграждението от свършената работа слободнякът и сам има за ядене и пиене, а и своите зекове подхранва.

Голямата изгода от работата в крайлагерния свят личеше и по слободняците в московските лагери. У нас на Калужка застава през 1946 г. имаше двама волнонаемни зидари, един мазач и един бояджия. Те се водеха към нашия строеж, ала почти не работеха, защото не можеха да изкарат от обекта големи пари; нямаше надбавки и обемите бяха предварително измерени: измазването на един квадратен метър струваше 32 копейки и беше невъзможно да минеш метъра по половин рубла или да запишеш три пъти по-голям метраж, отколкото е фактическият на стаята. Но първо, нашите слободняци откъкваха от обекта цимент, бои, безир и стъкла, второ, целият 8-часов работен ден го избутваха на лежачка, а вечер и в неделя се залавяха за главната ей работа — незаконна, частна, и там изкарваха своето. За същия квадратен метър замазка вземаха вече от частното лице не 32 копейки, а десетачка, и за една вечер изкарваха по двеста рубли.

Нали и Прохоров казва: „Парите — и те са вече двуетажни.“ Кой на Запад ще ти каже какво значи „двуетажни пари“. Един стругар през войната получаваше чисти без удръжките 800 рубли на месец, а хлябът струваше 140 рубли. Излиза, че не изкарва за месеца дори за купонната си дажба хляб — тоест не може да донесе за цялото си семейство и 200 грама хляб на ден! А между

другото я караше прилично... Плащаха с открита наглост на работниците нереални заплати и им предоставяха да се домогват до „втория етаж“. И този, който плащаше луди пари на нашия мазач за една вечер, също от нещо и някъде изкарваше своя „втори етаж“. Така тържествуваше социалистическата система, само че на книга. Предишната — жизнеспособна, гъвкава — не умираше нито от проклятията, нито от прокурорските преследвания.

Така че, в общи линии, не можем да наречем враждебни отношенията между зековите и слободняците, а по-скоро дружелюбни. При това тези пропаднали, полупияни, разорени хора се вслушваха по-човешки в чуждата мъка, бяха способни да проумеят злочестината на затворника и несправедливата му присъда. Кое то, по силата на длъжността си, офицерите, надзирателите и охраната не искаха да знаят, непредубеденият човек го виждаше такова, каквото е.

По-сложни са отношенията на зековите с десетниците и майсторите на цеховете. Като „командири на производството“ те са поставени да изцеждат силите на затворниците и да ги пришпорват. Но отговарят и за хода на самото производство, а то невинаги може да върви в директна вражда със зековите: не всичко се постига с камшик и глад, туй-онуй е по доброволно съгласие, по склонност, по съобразителност. Имат успех само онези десетници, които се разбират с бригадирите и с най-добрите майстори от затворниците. Самите десетници, освен че са пияници, разпуснати и отровени от постоянното използване на робския труд, са и неграмотни, не познават ни най-малко или съвсем зле своето производство и поради това са още по-зависими от бригадирите.

А колко интересно само се преплитат тук понякога руските съдби! Идва пиян преди празника десетникът на дърводелците Фьодор Иванович Муравльов при бригадира на бояджиите Синябрюхов — отличен майстор, сериозен, стабилен млад мъж, който излежава вече десетата си година, и се обръща към него с пълно откровение:

— Е, какво? В *пандиза* си сега, нали, кулашко копеле? Баща ти цял живот е орал земята и добитък е гледал — мислел е на оня свят да го носи. И къде е сега? Умрял е като заточеник, нали? А и тебе те е

накиснал да лежиш! Нее, моят баща беше къде по-умен: той от самото начало пропиваше всичко до шушка, в къщата с трън да завъртиш, нямаше какво да закачиш, в колхоза една кокошка не е предал, защото беше гол-голеничък — и веднага бригадир. А аз като него жуля водката и не знам какво е грижа.

И наистина беше прав: след като излежи присъдата си, Синебрюхов ще иде на заточение, а Муравльов е председател на строителния комитет.

Вярно, че техническият ръководител Буслов не знае как да се отърве от този председател на строителния комитет и десетник (това е невъзможно: назначава ги отдел „Кадри“, който много често подбира по симпатии безделници или некадърници). Техническият ръководител отговаря с джоба си за всички материали и за фонда работна заплата, а Муравльов, дали по неграмотност или от простодушие (той съвсем не е лош момък и затова бригадирите гледат все с нещо да му се *отчетат*), прахосва същия този фонд, подписва необмислени наряди (бригадирите ги попълват сами), приема зле свършената работа, след което всичко трябва да се разтуря и да се започва отново. Буслов не би имал нищо против да му сменят такъв десетник с някой инженер от зековете, дето е поставен да работи с кирката, ама отдел „Кадри“ не позволява такова нещо от бдителност.

— Е, хайде, говори: с колко дълги трегери разполагаш сега на обекта?

Муравльов тежко въздиша:

— Стеснявам се засега да ви кажа точно...

Колкото по-пиян биваше Муравльов, толкова по-дръзко разговаряше с техническия. Тогава Буслов намисли да го обсади с писмени нареждания. Без да скъпи времето си, той даваше в писмена форма всичките си нареждания до него (като подшиваше копията в отделна папка). Тези нареждания, естествено, не се изпълняваха и нарастваше страшно дело. Но не губеше самообладание и председателят на строителния комитет. Той намираше отнейде половин измачкан лист от тетрадка и в продължение на половин час с изплезен език редеше мъчително и разкривено:

„довеждам до вашето сведение за Това че всички механизми които ги има за дърводелските работи са в не изправен вид тоест в Лошо състояние и изключително не работят“.

Техническият ръководител е вече друга степен на производственото началство, за затворниците — постоянен потисник и постоянен враг. Техническият не влиза с бригадирите нито в дружески отношения, нито в сделки. Той реже нарядите им, разобличава тяхната тухта (доколкото му стига умът) и винаги може да накаже бригадира и всеки затворник чрез лагерното началство.

„ДО НАЧАЛНИКА НА ЛАГПУНКТА, ДРУГАРЯ ЛЕЙТЕНАНТ...

Моля да накажете най-строго (желателно — в карцер, но с извеждане на работа) бригадира на бетонджиите з/к Зозуля и десетника з/к Орачевски за това, че са отлели плочи с по-големи от указания размер, което е довело до преразход на бетон.

Същевременно ви съобщавам, че по същото време в разговор с мен по повод записването на обема на работите за наряда з/к бригадир Алексеев нанесе обида на десетника другаря Тумаркин, като го нарече *магаре*. Такова поведение на з/к Алексеев, подронващо авторитета на волнонаемното ръководство, считам за крайно нежелателно и дори опасно и моля да вземете най-решителни Мерки, включително до отправяне в етап.

Старши технически ръководител Буслов“

Самият Буслов при друг случай нарича същия този Тумаркин *магаре*, но затворникът бригадир заслужава етапа според цената си.

Такива бележчици Буслов изпращаше, кажи-речи, всеки божи ден до лагерното началство. Той виждаше в лагерните наказания най-големия производствен стимул. Буслов беше от категорията на

производствените началници, които са се вживели в системата на ГУЛАГ и са се пригодили към средствата, с които трябва да се действа тук. Така можеше да го чуете и на съвещанията: „В работата си имам дълъг опит със зековете и не ме плашат заплахите им да ме пречукат с някоя тухла.“ Но съжаляваше, че гулаговските поколения вече не са същите. Хората, попаднали в лагера след войната и след Европа, били някак си непочтителни. „А ето, през 1937 г. например, беше просто приятно да се работи. При влизането на волнонаемния зековете непременно ставаха на крака.“ Буслов знаеше и как да преработи затворниците, и как да ги прати на опасните места, никога не щадеше нито силите им, нито стомасите им, нито толкова повече самолюбието им. Дългонос, дългокрак, с жълти американски половинки обувки, получени чрез ЮНРРА за нуждаещите се съветски граждани, той вечно се носеше по етажите на обекта, защото знаеше, че иначе по всичките му кътчета и къшеница ленивите мръсни същества зековете ще седят, ще лежат, ще се греят, ще се пощят от въшките и дори ще се съвкупяват въпреки разгара на късия десетчасов работен ден, а бригадирите ще се тълпят в нормировъчната стая и ще пишат в нарядите тухта.

И от всички десетници той се доверяваше отчасти единствено на Фьодор Василиевич Горшков, хилаво старче с щръкнали посивели мустаци. Горшков отбираше нещо от строителство, познаваше и своята работа, и тази на съседния участък, а главното необичайно за другите слободняци негово качество беше, че се чувствуваше искрено заинтересован от изхода на строителството: не користо като Буслов (Ще му удържат или ще има премиални? Ще го смърят или ще го похвалят?), а вътрешно, както ако строеше цялото това огромно здание за самия себе си. Пиеше също с мярка, без да зарязва заради това строежа. Но имаше и един голям недостатък: не пасваше никак на Архипелага, не вземаше страха на затворниците. Също обичаше да ходи по обекта и да оглежда работата сам с очите си, но не се носеше като Буслов, не проверяваше кой го заблуждава, а обичаше да поседи с дърводелците върху мертека, със зидарите върху градежа, с мазачите до кофата с разтвора и да побъбри. Понякога черпеше затворниците с бонбони — това беше нещо необикновено за нас. И на стари години страшно го влечеше една работа — да реже стъкла. Винаги носеше в джоба си елмаз и стига да видеше, че режат наблизко стъкло, започваше

да цъка, че не го вършат както трябва, отстраняваше стъкларя и се заемаше да го реже сам. Буслов замина за един месец в Сочи и Фьодор Василиевич го замести, но категорично отказа да се нанесе в кабинета му, а си остана в общата стая на десетниците.

През цялата зима Горшков ходеше със староруска къса поддъвка^[3]. Яката ѝ беше вече проскубана, но иначе изглеждаше отлично. Станало веднъж дума, че я носел вече тридесет и втора година, а преди това още няколко години баща му я навличал по празници — и така се разбра, че баща му Василий Горшков бил държавен десетник. Тогава чак стана ясно на всички защо Фьодор Василиевич толкова много обича камъка, дървото, стъклото и боята: от малък е раснал по строежите. Но макар че тогава са наричали десетниците държавни, а вече не им викат така, държавни са именно сега, а преди са били артисти.

Фьодор Василиевич и сега хвалеше стария ред:

— Че какво е днес техническият ръководител? Няма право да прехвърли дори копейка от едно разходно перо в друго. А навремето ще дойде предприемачът при работниците в събота. „Как, момчета, преди или след банята?“ — „След това, след това, бай-но!“ — „На ви тогава пари за банята, а оттам ви искам в тази и тази кръчма.“ Момчетата след банята вкупом се юрват в кръчмата, а той вече ги чака там с водката, с мезетата му, със самовара... Да те видим няма ли да работиш в понеделник както трябва.

За нас сега всичко това си има име, не може ни заблуди, било изнурителна система, безсъвестна експлоатация, игра с низките инстинкти на човека. И почерпката с мезето не е възмездявала силите, изстисквани от работника през следващата седмица.

А хлябът, клисавият хляб, подхвърлян ти от равнодушните ръце през прозорчето на хлеборезачницата — нима тази хлебна дажба струва повече?...

* * *

Всички тези осем категории свободни жители се варят и блъскат върху тясното пространство на околлагерната педя земя: от лагера до гората, от лагера до блатото, от лагера до рудника. Осем различни

категории, различни по ранг и по класа, и всички трябва да се сместят в това вонящо тясно селище, всички са помежду си другари и пращат децата си в едно и също училище.

Такива другари са, че двама-трима тукашни магнати витаят над всички останали като светци в облаците (в Екибастуз — Хишчук и Карашчук, директорът и главният инженер на тръста, ама и едни имена, не можеш ги докара така и нарочно да си ги измислял). А по-надолу, строго разделени, строго спазващи преградките, следват началникът на лагера, командирът на конвойния дивизион, другите чинове на тръста, офицерите в лагера и офицерите от дивизиона и някъде директорът на ОРС^[4], и някъде директорът на училището (но не и учителите). Колкото по-нагоре, толкова по-ревниво се съобразяват с тези преградки, толкова от по-голямо значение е каква жена при кого може да иде да лющи семки (те не са княгини, не са графини, така че толкова по-внимателно гледат да не подронят своя престиж). О, тази обреченост да живееш в един тесен свят далеч от другите нормално уредени семейства в удобните просторни градове! Тук всички ви познават и не можете да идете на едно кино, да не се злепоставите, да не говорим за магазина (толкова повече, че най-доброто и в най-пресен вид ще ви се достави вкъщи). Дори да отглеждаш прасенце е неприлично: нима не е унижително за жената на такъв и такъв да го храни собственоръчно? (Ето защо е нужна и прислугата от лагера.) А и колко е трудно в няколкото стаи на селищната болница да се изолираш отделно от дриплъовците и нехранимайковците и да легнеш сред прилични съседи. А се налага и милите ти дечица да седят на един чин с не знам какви си.

Но по-надолу тези преградки бързо загубват своята отчетливост и значение, не се намират вече желаещи да ги следват придирчиво. По-надолу категориите неизбежно се разместват, срещат се помежду си, осъществяват покупко-продажби, тичат да се нареждат по опашките, влизат в разпавии около разпределянето на профсъюзните подаръци под елхата, не гледат до кого ще седнат в киното — дали до истински съветски хора или до съвсем недостойни за това звание.

Духовни центрове на такива селища са главната Чайна в някоя прогнила барака, пред която се трупат камиони и откъдето излизат и се пръсват по цялото селище дерящи гърлата си в безсрамни песни, оригващи се и преплитащи крака пияници; сред също такива локви и

кал до колене се намира и вторият духовен център — Клубът, застлан с люспи от семки, с нацвъкан от мухи миналогодишен стенвестник, с непрестанно пращящ репродуктор над вратата, с псувни по време на танците и с вадене на ножове след кинопрожекцията. Стилът на тукашните места е „не излизай в късните часове и тръгнеш ли с момиче на танци, пъхни за по-сигурно някоя подкова в ръкавицата си“. (Е, ако става дума за момичетата, тук има и такива, от които седем момци ще се разбягат.)

Този клуб е страшно изпитание за офицерското сърце. Естествено, че за офицерите е абсолютно недопустимо да ходят на танци в такъв хамбар и сред такава публика. Тук идват през отпуските си войниците от охраната. Но лошото е, че младите бездетни офицерски жени също се съблазняват да идват, и то без мъжете си. И какво излиза? Че те танцуват с войниците! Обикновените войници обгръщат гърбовете на офицерските жени и чакай след всичко туй от тях утре безпрекословно подчинение. Все едно, че са на равна нога, а каква армия ще устои при това положение? Видели се в несъстояние да озапчисат своите жени, офицерите прибегват до забрана за войниците да ходят на танци (да прегръщат по-добре жените им ония мръсни слободняци). Но така се внася пукнатина в стройното политвъзпитание на войниците: че всички ние сме щастливи и равноправни граждани на съветската държава, а нашите врагове, тъй да се каже, са зад телената мрежа.

Прилагерният свят крие много такива сложни напрежения и противоречия между неговите осем категории. Примесени в ежедневието си с репресирани и полурепресирани, честните съветски хора не пропускат да ги упрекнат и да ги поставят на място, особено ако се касае за получаване на стая в някоя новопостроена барака. А надзирателите с униформата си на служители от МВД претендират да са нещо повече от обикновените хора на свобода. А непременно ще се намерят и жени, корени от всички за това, че без тях самотните мъже биха пропаднали. А има и жени, които искат да си намерят мъж за постоянно. Такива застават пред портала на лагера, когато научат, че ще има освобождаване, и хващат за ръкава съвсем непознатите им мъже: „Ела при мен! Ще има къде да се приютиш, ще те стопля. Костюм ще ти купя! А и къде ще идеш? Нали пак ще те върнат тука!“

А селището освен това е под оперативно наблюдение, то си има своя кум и своите куки, и ти вадят душата: кой бил приемал от зековите писма за пощата, кой бил продавал униформено облекло зад бараката?

И, естествено, най-малко от където и да било в Съюза жителите на околлагерния свят могат да имат усещането за законност или да гледат на своята стая в бараката като на своя крепост. На едни паспортите са подправени, други изобщо нямат такива, трети сами са бивши лагерници, четвърти имат семейства, така че всички тези независими разконвоирани граждани са още по-послушни от затворниците пред човека с пушка, още по-безропотни пред човека с револвер. Зърнат ли такива, те не само не вдигат гордо глава — „нямате право!“ — а се присвиват и гледат само как да се проврат.

И това усещане за безконтролната власт на щика и на мундира толкова уверено се рее над просторите на Архипелага с целия му околлагерен свят, до такава степен се предава на всеки, престъпващ този край, че и една съвсем свободна жена (П-чина), която бърза по красноярския път с момиченцето си за среща с мъжа си в лагера, позволява по първото искане на сътрудниците на МВД в самолета да бъде обискирана, а момиченцето ѝ съблечено голо. (Оттогава дъщеричката ѝ постоянно плаче само като види Сини фуражки.)

Но ако се намери някой, който да каже сега, че няма нищо печално от тези крайлагерни места и че крайлагерният свят е клоака, ще му отговорим: зависи за кого.

Ето например за отмъкване на чужд елен в тайгата якутът Колодезников получава през 1932 г. тригодишна присъда и съгласно правилата на дълбокомислените прехвърляния бива изпратен от родната Колима да отбива наказанието си край Ленинград. Отбил го и на семейството си отнесъл ярки платове и въпреки това дълги години още се оплаква на земяците си и на зековите, пристигнали от Ленинград:

— Ех, ама скука е там при вас! Ох, за никъде!...

[1] Отмина Сталиновата епоха, духнаха различни топли и студени ветрове, а мнозина бивши зекове така и не напускат околлагерния свят, своите мечешки бърлоги, и имат право. Там са поне полухора, докато в централните части на Съюза не ще бъдат и

такива. Те ще останат там до края на живота, децата им ще се приспособят към условията като коренни жители. — Б.а. ↑

[2] Равняващи се на 500 рубли след паричната реформа от 1961 г. — Б.пр. ↑

[3] Мъжка връхна дреха, надиплена в кръста. — Б.пр. ↑

[4] Отдел за снабдяване на работниците, понякога на по-високо равнище, отколкото за останалото население. — Б.пр. ↑

ДВАДЕСЕТ И ВТОРА ГЛАВА НИЕ СТРОИМ

След всичко, казано за лагерите, естествен е „въпросът: добре де! Изгоден ли е за държавата трудът на затворниците? И ако не е бил изгоден, струвало ли си е да се захващат с целия този Архипелаг?

В самите лагери сред зековете съществуваха и двете гледни точки и ние често обичахме да спорим за това.

Естествено, ако вярваме на вождовете, тук нямаше място за спор. Другарят Молотов, вторият някога човек в държавата, заяви пред VI конгрес на Съветите на СССР по повод използването на затворническия труд: „Правили сме това преди, правим го сега, ще го правим и занапред. Това е изгодно за обществото и полезно за самите престъпници.“

Не за държавата е изгодно, забележете, а за самото общество. А за престъпниците пък е полезно. И ще продължи занапред! За какво ли да спорим?

А и целият ред на сталинските десетилетия, когато в началото се планират строителните обекти, а после вече се набират престъпници, за да работят по тях, потвърждава, че правителството като че ли не се съмнява в икономическата изгода от лагерите. Икономиката върви пред правосъдието.

Очевидно е обаче, че зададеният въпрос изисква уточняване и разчленяване:

- оправдани ли са лагерите в политически и социален смисъл;
- оправдани ли са икономически;
- рентират ли се те (при привидното сходство между втория и третия въпрос тук има разлика)?

На първия въпрос не е трудно да се отговори: за целите на Сталин лагерите са прекрасно място, където може да се откарат милиони — за страх. Ще рече, политически те са оправдани. Да не говорим, че лагерите са и користоно изгодни за огромен социален слой — за нямащите брой лагерни офицери: те им дават „военна служба“ в безопасния тил, специален порцион, специална заплата, униформи,

жилища, положение в обществото. Покрай тях обират каймака и сума ти надзиратели, и кютуците от охраната, дремещи по лагерните кули (когато по същото време тринадесетгодишни момченца ги карат да учат в професионални училища). Всички такива паразити поддържат по всякакъв начин Архипелага — този разсадник на крепостна експлоатация. Те винаги са се страхували от всеобща амнистия като от чума.

Но на нас ни беше вече ясно, че в лагерите изпращат далеч не само инакомислещи, далеч не само отбилите се от стадния път, набелязан от Сталин. Набирането на хора в лагерите явно надхвърляше политическите нужди, надхвърляше нуждите от терора — то се съгласуваше (може би само в Сталиновата глава) с икономическите замисли. А нима не лагерите (и заточението) ни помогнаха да излезем от кризисната безработица през 20-те години? От 1930 година нататък копаенето на канали започва не за да се намери работа за дремещите лагери, а напротив — лагерите се използват за замислените канали. И не броят на реалните „престъпници“ (или дори на „съмнителните лица“) определя дейността на съдилищата, а заявките на стопанските управления. При започването на Беломорканал изведнъж проличава недостигът от соловецки зекове и става ясно, че три години са твърде малък, нерентабилен срок за Петдесет и осми, че трябва да ги натикват поне за две петилетки наведнъж.

Още Томас Мор, прадядото на социализма, предсказва в своята „Утопия“ икономическата изгода от лагерите. За унижителни и особено тежки работи, които никой не ще поиска да извършва при социализма — ето за какво е нужен трудът на зековете. За работа в отдалечени диви местности, където с години може и да не се строят жилища, училища, болници и магазини. За работа с кирка и лопата — в разцвета на двадесетия век. За великите строежи на социализма, когато за тях няма още икономически средства.

На великия Беломорканал дори моторната кола е рядкост. Всичко се е създавало, както се казва в лагера, като „с пръдня боя“.

На още по-великия Волгоканал (със седем пъти по-големи по обем работи, отколкото на Беломорканал или в сравнение с Панамския и Суецкия) са прокопани 128 километра при дълбочина повече от 5 метра и широчина в горната част 85 метра и всичко това почти само с кирка, лопата и количка.^[1] Бъдещото дъно на Рибинското море е

покрито с дървени трупи, сваляни там на ръка, без никакви електротриони, а клоните и вършините са оставяни на пълните инвалиди да ги горят.

Кой друг, ако не затворници, биха работили на дърводобива по 10 часа, че и да извървяват по тъмно сутрин 7 километра до гората и толкова по обратния път вечер при минус тридесет градуса, без да знаят през годината други почивни дни освен 1-ви май и 7-ми ноември (Волголаг, 1937 г.)?

Кой друг, ако не туземци, биха изкоренявали пънове през зимата? Кои в откритите находища на Колима биха мъкнали на гръб огромните кошове с рудата? Или ще влачат дървените трупи на километър от река Коин (приток на Вим) по дълбокия сняг с финландски къси шейнички, впрегнати по двама в хамути (примката на хамута се обшива за по-мекко с парцали от някоя негодна за носене дреха и хамутът се наденва през едното рамо)?

Е, наистина пълномощният комунистически журналист Ю. Жуков^[2] твърди, че по същия начин и комсомолците са строили Комсомолск на Амур (1932 г.): секли дърветата без брадви — нямали ковачници, нямали хляб и измирали от скорбут. И се възхищава: ах, колко героично строяхме! А не е ли по-подобаващо да се възмути: кои са тези, които са оставили своя народ да строи по такъв начин? Но защо да се възмущава? Знаем какви „комсомолци“ строят Комсомолск. Сега пишат, че същите комсомолци били основали и Магадан.

А кого би било възможно да спускат за сухо сондиране в джезказганските рудници при 12-часов работен ден? Силикатният прах от пробивната скала изпълва въздуха като мъгла, маски няма и след 4 месеца пращат човека с необратимата силикоза да умира. Кого би могло да спускат с асансьори без спирателна обувка в неукрепените срещу срутвания, в незащитените от наводняване шахти? За кого единствено през XX век не се отпускат средства за скъпата обезопасяваща техника?

И как няма да са икономически изгодни след всичко това лагерите?

Прочетете, прочетете в „Мъртвия път“ на Побожий^[3] тази картина на слизането и разтоварването от шлеповете на река Таз, тази полярна Илиада на Сталиновата епоха: как в дивата тундра, където не е стъпвал човешки крак, мравките затворници под мравешкия конвой

мъкнат на гръб хилядите докарани греди и строят пристани, и поставят релси, и бутат в тази тундра локомотиви и вагони, които никога не е съдено да отпътуват сами оттук. Зековете спят по 5 часа в денонощието върху голата земя, обкръжена с табелки, на които е изписано „Зона“.

И той описва по-нататък как затворниците прокарват през тундрата телефонна линия: живеят в колиби, направени от клони и мъх, комарите хапят незащитените им тела, от блатната мокротия и кал дрехите и особено обувките им никога не изсъхват. Трасето им не е разучено както трябва, не е прокарано по най-добрия начин (и е обречено на повторно проправяне), за стълбовете не се намират дървета, наблизко и трябва да ходят по за два-три дни (!) да домъкват тези стълбове от отдалечени места.

Не се е случило друг някой Побожий да разкаже как преди войната е строена една друга железопътна линия: Котлас—Воркута, където на всяка поставена траверса се падат по две оставени глави. Добре, железопътната линия как да е, но преди това трябва да проправят път със слабите си ръце и с изтъпени брадви през непроходимата гора пред очите на безучастния конвой.

Та кой освен затворниците би свършил това? И как така изведнъж лагерите да не са изгодни?

Лагерите са неповторимо изгодни с покорността на робския труд и неговата евтина цена — не, дори не с евтина цена, а с безплатността си, защото за покупката на античния роб се е плащало все пак с пари, а за покупка на лагерника никой нищо не плаща.

Дори на следвоенните лагерни съвещания индустриалните помещици признават: „з/к з/к изиграха голяма роля в работата на тила, в победата“.

Ала над костите им никой никога не ще напише върху мраморна плоча техните забравени имена.

Колко незаменими са били лагерите стана ясно през хрущовските години по време на кресливите комсомолски призови за овладяването на целинните земи и строителството в Сибир.

Друг е въпросът за рентабилността на този труд. Държавата отдавна точи лиги за това. Още „Постановлението за местата за изолация“ от 1921 г. настоява „поддържането на местата за изолация да се изплащат по възможност с труда на затворниците“. От 1922 г. някои

местни изпълнителни комитети въпреки работническо-селската си природа проявяват „тенденция към аполитично търгашество“, а именно: преследват не само рентабилността на местата за изолация, но гледат да изстискат от тях печалба за местния бюджет, да реализират по-голяма сума за самоиздръжка. Трудово-изправителният кодекс от 1924 г. изисква също рентабилност от местата за изолация. През 1928 г. на 1-вото общосъюзно съвещание на пенитенциарните дейци се настоява упорито „цялата мрежа от предприятия на местата за изолация да върне на всяка цена на държавата направените от нея разходи за тях“.

Страшно, страшно им се е искало да имат лагерчета — и то безплатно! От 1929 г. всички трудово-изправителни учреждения са включени в народностопанския план. А от 1 януари 1931 г. се постановява с декрет всички лагери и колонии в РСФСР и Украйна да минат на пълна самоиздръжка!

И какво мислите? Незабавен успех, естествено! През 1932 г. юристите тържествуват: разходите за трудово-изправителните учреждения се съкращават (на това можем да повярваме), а условията за издръжката на лишените от свобода с *всяка година* се подобряват (?).

Бихме ли се чудили и маели как се постига това, ако не бяхме изпитали на собствен гръб как въпросната издръжка се повишаваше все повече...

Впрочем толкова ли е трудно? Какво е нужно? Да се уеднаквят разходите за лагерите с доходите от тях, нали така? Разходите, както четем, се съкращават. А да се увеличават доходите е още по-просто: трябва да се понатиснат затворниците! Ако в соловецкия период на Архипелага за принудителния труд се прави официална 40-процентна отстъпка (смятало се е, кой знае защо, че трудът под размахана тояга не е толкова производителен), от Беломорканал нататък вече, въвеждайки „скалата за стомаха“, учените мъже на ГУЛаг откриват, че напротив: гладният производителен труд е най-производителният в света! Украинското управление на лагерите, когато им нареждат да минат от 1931 г. на самоиздръжка, направо решава: производителността на труда в сравнение с предишните години да се увеличи ни повече, ни по-малко с 242% (двеста четиридесет и два процента!), тоест направо три пъти и половина, при това без каквато и

да било механизация^[4]. (Ама и как научно са го изчислили само: двеста и четиридесет, че и още два процента. Само че още не са знаели другарите, че това се нарича *Големият скок под трите червени знамена*.)

Ама и как е знаел ГУЛаг накъде духа вятърът! Тук се притурват тъкмо навреме и безсмъртно-историческите Шест Условия на Другаря Сталин, а сред тях и за самоиздръжката, а ние вече сме го предвидили! Вече сме го предвидили! Там има още: използване на специалистите. А какво по-просто от това: вземаш инженерите от общите работи и ги правиш производствени нагаждачи. (Началото на 30-те години е за техническата интелигенция на Архипелага е най-привилегированото време: тя почти не участва в общите работи, дори новопостъпилите ги уреждат направо по специалността им. Преди това, през 20-те години, инженерите и техниците загиват безполезно на общите работи, защото няма приложение и перспектива за техните познания. След това пък, от 37-а до 50-те години, самоиздръжката и историческите Шест Условия са забравени, а исторически главна става тогава Бдителността — и проникването на инженерите поединично сред нагаждачите се заменя с връщането на всички тях до един от общите работи.) А и по-евтино ти излиза да имаш за инженер затворник, а не волнонаемен: не се налага да му плащаш заплата. Ето ти пак изгода, пак стопанска сметка! Отново е прав другарят Сталин!

Така че тази линия се води отдалеч, водят я точно: да направят Архипелага безплатен.

Но въпреки всичките старания, колкото и да драскат с нокти до изпочупване, колкото и да преправят по двадесет пъти ведомостите за изпълнението на работите — няма самоиздръжка на Архипелага и никога не ще я има. И никога разходите няма да се уеднаквят тук с доходите, и ще трябва нашата млада работническо-селска държава (а по-късно и застаряла общонародна) да влачи на себе си този мръсно-кървав чувал.

А ето и причините. Първата и главната — несъзнателността на затворниците, немарливостта на тези тъпи роби. Не само липсва у тях социалистическа саможертвеност, но дори не проявяват просто капиталистическо прилежание. Гледат само как да скапят обувките си и да не ходят на работа; Как да развалят скрипеца, да изкривят колелото, да счупят лопатата, да потопят кофата — само и само да има

повод да поседят и попушат. Всичко, което лагерниците правят за родната държава, е явна и абсолютна халтура: направените от тях тухли се чупят с ръце, боята се оронва от панелите, мазилката се откъртва, стълбовете падат, масите се клатят, краката им се разтеглят встрани, облегалките на столовете се отделят. Навсякъде недоглеждания и грешки. Час по час трябва да се смъква някой вече закован капак, да се отравя някоя вече затрупана траншея, да се издълбават с лом и чук някои вече иззидани стени. През 50-те години докарват в Степлаг новичка шведска турбина. Тя е поместена в дъсчена обшивка, все едно в къщичка. Навън е зима, студ, проклетите зекове се намърдват вътре между дъските и турбината и разпалват огън, за да се сгреят. Разпоява се сребърната спойка на перките — и турбината я изхвърлят. А струва три милиона и седемстотин хиляди. На ви стопанска сметка.

А покрай зековете — и това е втората причина — на волнонаемните също като че ли нищо не им е притрябвало, като че ли строят не за себе си, а за някого си, че и крадат на всичко отгоре яката, много яко. (При строежа на един жилищен дом слободняците задигат няколко вани, а те съответствуват на броя на жилищата. Как да предадат обекта? Техническият ръководител, разбира се, няма да си признае това, той тържествено показва на приемната комисия 1-вия етаж, но не забравя да надниква с комисията във всяка баня, за да покаже ваната в нея. След това качва комисията до 2-рия етаж, до 3-тия и без да бърза, и все без да забравя да надникнат и в банята, а чевръстите обучени зекове под ръководството на опитния санитарнотехнически десетник изкъртват през това време ваните от жилищата на първия етаж и на пръсти през тавана ги примъкват на 4-тия етаж, където бързо ги поставят и зазиждат до идването на комисията. И който не си е отварял очите, нека после се разплаща... Направо сюжет за кинокомедия, само че кой ще я пусне: в нашия живот не може да има нищо смешно, всичко смешно е на Запад.)

Третата причина е несамостоятелността на затворниците, тяхната неспособност да живеят без надзиратели, без лагерна администрация, без охрана, без зоната с наблюдателните кули, без Планово-Производствена, Отчетно-Разпределителна, Оперативно-Чекистка и Културно-Възпитателна част, без висшите лагерни управления, включително това на самия ГУЛаг; без цензура, без ШИзо,

без БУР, без нагаждачи, без магазин и складове: неспособността им да се движат без конвой и без кучета. И държавата е принудена да наема за всеки работещ туземец поне по един надзирател (а надзирателят има семейство). А и добре, че е така, иначе от какво щяха да живеят тези надзиратели?

Инженерите умници лансират и четвърта причина: че един вид необходимостта от зони на всяка крачка, от усилен конвой, от допълнителни хора за него — стеснявала, виждате ли, техническите им възможности, както например при стоварването на река Таз, та от това, тъй да се каже, всичко се вършело ненавреме и излизало много по-скъпо. Като ги изправиш пред Политбюро и ги наболиш хубаво — и цялата им причина ще отпадне. Да си блъскат, както искат, главите, но да намерят изход.

А извън тези причини има естествени и напълно извинителни недоглеждания на самото Ръководство. Както казва другарят Ленин, не греши само този, който нищо не върши.

Например както и да планираш изкопните работи, рядко се случва да се извършат през лятото, а винаги, кой знае защо, през есента или зимата, сред кал и студ.

Ето, например на извора Заросший в Щурмовото находище (Колима) през март 1938 г. поставят 500 души да сондират на 8 — 10 метра във вечната замръзналост. Свършват тази работа (половината от зековете умират). Следващата стъпка е да взривят, но не, размислят: съдържанието на метала е много ниско. Зарязват обекта. През май шурфове се наводняват, цялата работа отива на вятъра. А след две години, пак през март, в колимските студове, ги осенява: трябва да копаят шурфове! На същото място! И спешно! Без да се жалят хората!

Ето ви излишни разходи...

Или на река Сухона край селището Опоки — затворниците правят бент. А придошлите води мигом го отнасят. Всичко пропада.

Друг случай: заплануват за талажкия дърводобив на Архангелското управление да произвежда мебели, но забравят да заплануват доставката на дървесина, от която тези мебели се изработват. Но планът си е план! Трябва да се изпълнява! Принуждават се да изпратят специални бригади от разконвоирани битоваци да измъкват от реката аварийната дървесина — тоест изоставащите при сплавянето трупи от основната маса. Оказват се недостатъчно. Тогава

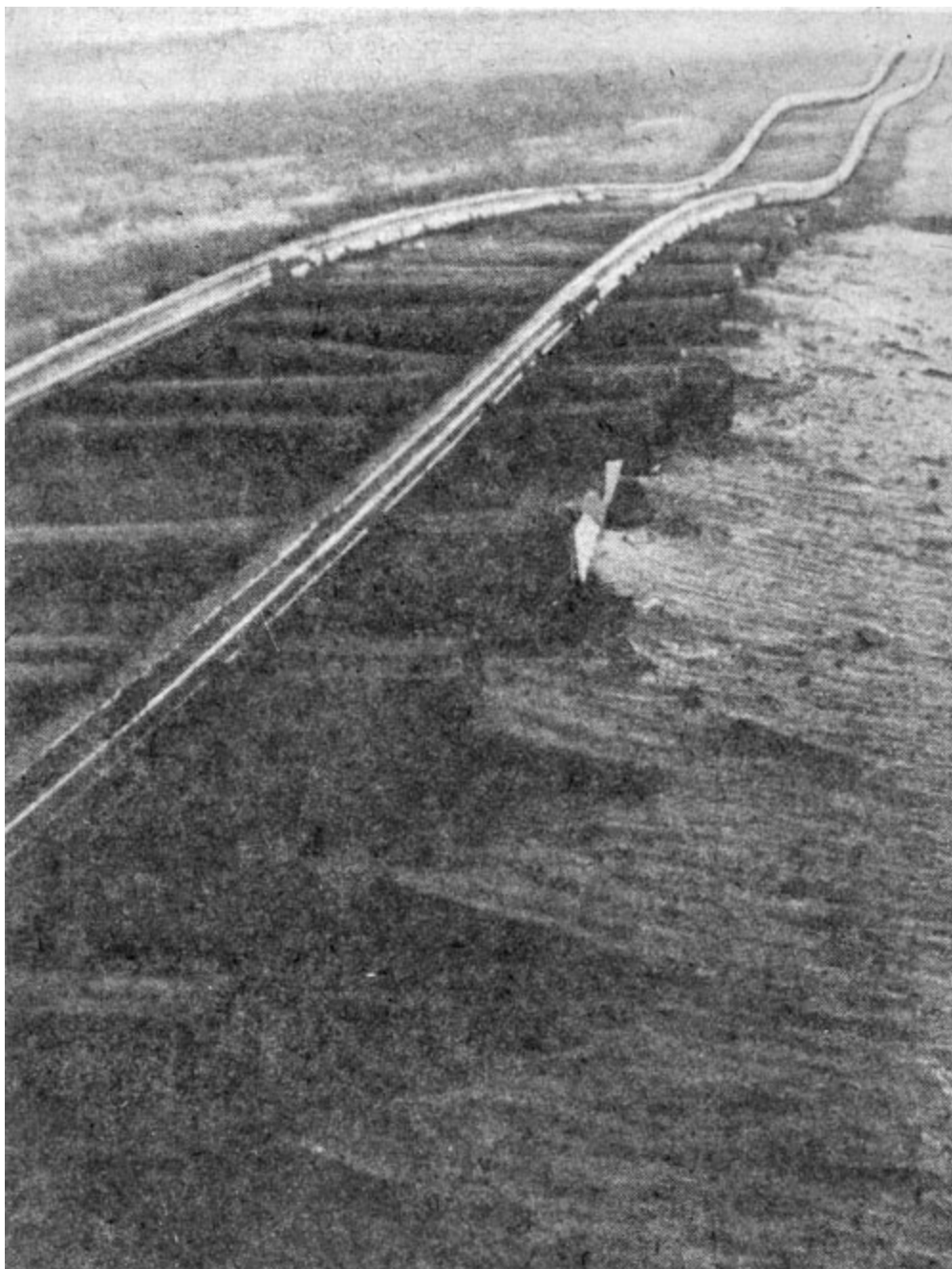
започват да отбиват по цели салове от свързани трупи и да ги разграбват. Но нали тези трупи фигурират в плана на някои други и сега няма да могат да го изпълнят. А Талага не може да изписва наряди на нашите юначаги: нали става дума за кражба? Та ето ви пак самоиздръжка...

Или както в Уствимлаг (1943 г.) решават да преизпълнят плана за спусканите (поединично) трупи по реката: ускоряват сечта в гората, за целта изкарват всички — и можещи, и неможещи — и събират по този начин твърде много дървени трупи в запана^[5]: 200 000 кубически метра. Не успяват да ги изтеглят на сухо до зимата и те замръзват в леда. А малко по-надолу от запаната има железопътен мост. Ако през пролетта тази споена в леда маса не се разпадне и тръгне нацяло — ще отнесе моста, а началникът ще иде под съд. И какво правят? Изписват цели вагони динамит, спускат го през зимата на дъното, взривяват вледенената дървесина и след това изтеглят колкото се може по-бързо отделените дървени трупи на брега и ги изгарят (през пролетта те вече няма да са годни за обработка). Тази дейност въвлича целия лагпункт — двеста души, за работа в ледените води им изписват сланина, ала нито една операция не може да бъде потвърдена с наряд, защото всичко това е излишно. И изгореният дървен материал също отива на вятъра. На ви пак самоиздръжка.

А целият Печорски железопътен лагер строи линия до Воркута — лъкатушеща, както дойде. А вече след това са залавят да изправят готовата линия. И за чия сметка? Ами железопътната линия Лалск (на река Луза) — Пинюг (че и до Сиктивкар имат намерение да я продължават)? През 1938 г. там събират големи лагери, построяват 45-километров път и го зарязват... Така всичко отива на вятъра.

Да речем, че тези малки грешки са неизбежни във всяка работа. Никой Ръководител не е застрахован от такива.

А какво да кажем за пътя Салехард—Игарка? Насипват диги на стотици километри през блатата и когато Сталин умира, остават 300 километра до съединяването на двата края. И също всичко зарязват (фот.39). Ето че и това е грешка — страшно е да се каже чия. Ами че на самия Най-Най...

Мъртвият рът (фот. 39)

Дотам я докарват с тази стопанска сметка, че началникът на лагера не знае понякога как да се отърве от нея, как да върже двата края. След войната заповядват на инвалидния лагер Кача край Красноярск (хиляда и петстотин инвалиди) също да мине на стопанска

сметка: да произвежда мебели. И тези инвалиди са принудени да секат дърветата с обикновени бичкии (лагерът не е дърводобивен, не му се полага механизация), извозват трупите до лагера с волска тяга (транспорт също не им се полага, а има кравеферма). Себестойността на един диван се оказва 800 рубли, докато продажната му цена е 600... В случая самото лагерно началство е заинтересовано да преведе колкото се може повече инвалиди в 1-ва група или да ги признае за болни, за да не ги извеждат на работа извън зоната: и незабавно от губещо стопанство на самоиздръжка те са прехвърлени към сигурния държавен бюджет. Всички тези причини говорят, че Архипелагът не само не може да се самоиздържа, но и че страната плаща скъпо и прескъпо за удоволствието да го има.

Стопанският живот на Архипелага се усложнява още и от това, че тази велика общодържавна социалистическа стопанска сметка е необходима за цялата държава, необходима е на ГУЛаг, но началниците на отделните лагери хич не ги е еня за това: е, ще ги смърят малко, е, ще им орежат малко премиите (но все пак ще си ги получат). Главният доход и развързването на ръцете, главното удобство и удоволствие за всеки началник на отделен лагер е наличието на самостоятелно натурално стопанство, наличието на свое уютно малко имение, бащиния. В Червената армия, а и сред офицерите от МВД съвсем не на шега, а напълно сериозно се е разпространило и наложило солидното, основателно, гордо и приятно понятие — *стопанин*. Както най-отгоре над страната има един Стопанин, така и командирът на всяко отделно подразделение трябва да бъде непременно — Стопанин.

Но при жестокия гребен за групите А-Б-В-Г, който безпощадният Френкел е заврял завинаги в гривата на ГУЛАГ, стопанинът трябва да умее хитро да се измъкне и да прекара през този гребен такова количество работници, без които не би могъл да построи своето патриархално стопанство. Там, където според щатове на ГУЛаг се полага един шивач, се урежда цяла шивашка работилница, където се полага един обуцар — обуцарска работилница, а и колко още други полезни майстори би им се искало да имат за себе си подръка! Защо например да не си обзаведат парници и да имат парникови зеленчуци на официалната си трапеза? Понякога дори при разумния началник ще видите голямо лично зеленчуково стопанство, за да подсилва храната

със зеленчуци дори и на затворниците — те ще му ги отработят, това е просто в интерес на самия стопанин, но откъде да вземе хора?

А изход има — да понатовари повече всички тези затворени бачкатори и да поизлъже мъничко ГУЛаг и мъничко — производството. За големите вътрешнозонови работи, за някаква например постройка, може да се накарат всички затворници да поработят в неделя или вечер след края на работния (10-часов) ден. За редовната постоянна работа се раздуват цифрите на излизащите бригади: работниците, оставащи в зоната, се смятат за излезли със своята бригада на работа — и оттам бригадирът трябва да донесе за тях съответния *процент*, тоест част от произведеното, отнето от останалите бригади (неизпълняващи и без това нормите си). Работягите работят повече и ядат по-малко, за да се укрепи феодалното стопанство и другите офицери да живеят по-разнообразно и приятно.

А в някои лагери началниците проявяват голям стопански размах, намират някой инженер с фантазия — и в лагерната зона се оформя мощен *стопански двор*, воден вече и по документи, с открити вече щатове и наемащ се да изпълнява промишлени поръчки. Но той не може да се вмъкне в плановото снабдяване с материали и инструменти, ето защо, без нищо да има, той трябва да върши всичко.

Но да видим какво представлява стопанският договор на кенгирския лагер например. Не си струва да споменаваме дори за шивачницата, кожухарницата, книговезницата и дърводелската работилница. Кенгирският стопански двор има своя леярна, своя шлосерска работилница и дори — в средата на XX век — изработва ръчно свредлопробивна и точилна машина! Стругарска наистина не съумяват сами да направят, но в случая се прибегва до *лагерен лендлиз*: открадват посред бял ден машината от производствения обект. Ето как става това: докарват лагерния камион, дочакват, когато началникът на цеха си отива — и цялата бригада се втурва към машината, натоварват я на камиона и минават без проблеми портала, договорили се предварително с охраната, нейният дивизионен е от същите МВД, на бърза ръка откарват машината в лагера, а там вече никой от свободните граждани няма достъп. И край! А кой ще пита тъпите безотговорни туземци? Началникът на цеха реве и се щура: къде се е изпарила машината? Но никой нищо не знае: нима е имало машина? Не сме

видели. По същия начин се доставят и най-важните инструменти в лагера, дори още по-лесно — в джоба и под полите на дрехата.

Веднъж стопанският двор се заема да отлива за обогатителната фабрика на Кенгир капаци за канализационни люкове. Излезли сполучливи. Но им свършва чугунът — откъде да го вземе лагерът в края на краищата? Тогава от самата нея, от същата тази обогатителна фабрика, нареждат на затворниците да задигат първокласните английски чугунени конзоли (останали още от концесията преди революцията), претапят ги в лагера и ги връщат в обогатителната фабрика, но вече като люкове, за което на лагера се превеждат пари.

Сега вече на читателя ще му стане ясно как един такъв деен стопански двор може да укрепва самоиздръжката, а и цялата икономика на страната.

И какво ли само не се наема да извършва този стопански двор! Едва ли самият Круп би се заел с всичко. Захващат се да правят големи глинени тръби за канализацията. Вентилатори с вятърно задвижване. Сламорезачки. Брави. Водни помпи. Да ремонтират машини за мелене на месо. Да съшиват трансмисионни ремъци.

Да поправят автоклави за болницата. Да струговат свредели за черепна трансплантация. А и какво ли не би се заела да върши безизходността! Неволята учи! А и нали, ако кажеш: няма да съумея, утре ще те погнат извън зоната на общите работи? А в стопанския двор е по-леко: няма излизане на развод, няма ходене под конвой, пък и не те карат да се пребиваш от работа, освен това ще направиш нещо и за себе си. Болницата ти се отплаща за някоя своя поръчка с „освобождаване“ за два дни, кухнята — с „добавка“, друг някой с махорка, а началството ще подхвърли плюс всичко и хлебец отгоре.

И смешно, и любопитно. Инженерите са пред вечната главоблъсканица: от какво, как? Парче подходящо желязо, намерено някъде на бунището, често променя цялата замислена конструкция. Вентилаторът е направен, но ето че пружина, която да го обърне към вятъра, не може да се намери. Принуждават се да вържат просто две въжета и да заставят двама зекове, щом вятърът промени посоката си, да търчат и обръщат вентилатора с въжетата. Правят и свои тухли: някоя от жените реже със струна подаваната глинена лента по дължината на бъдещите тухли, а по-нататък те се движат на транспортър, който същата жена включва в движение. Но как? Нали

ръцете ѝ са заети? О, безсмъртна изобретателност на хитрите зекове! Измислили са две стръки, които плътно прилягат към таза на работничката, и докато тя отрязва с двете си ръце тухлите, едновременно движи със силно и често завъртане на таза лентата на конвейера! Уви, не можем да покажем на читателя такава фотография.

А кенгирският помещик се уверява окончателно: няма нищо такова на грешната земя, което неговият стопански двор да не може да не направи. И заповядва веднъж на главния инженер: да се пристъпи към незабавно производство на стъкла за прозорци и на гарафи за вода! Как се прави такова стъкло? Зековете не знаят. Поглеждат в случайно намерен том на енциклопедичния речник. Общи думи, рецепти няма. Все пак поръчват сода, намират отнякъде и кварцов пясък, а главно: накарват зековете, които строят „новия град“, да им носят натрошените стъкла от обектите — там такива колкото щещ. Всичко това напъхват в пещта, разтопяват го, бъркат го, изтеглят го и получават листа от прозоречно стъкло! Само дето от едната страна е с дебелина един сантиметър, а от другата изтънява до два милиметра. През такова стъкло никак не е възможно да познаеш и най-добрия си приятел. А срокът приближава — продукцията трябва да се покаже на началника. Да си спомним как живее зекът! Ден за ден: днес да оцелея, а утре — както се случи. Открадват от обекта готови нарязани стъкла, замъкват ги в стопанския двор и ги показват на началника на лагера. Той остава доволен: „Юнаци! Като истинско е! Хайде, пристъпвайте към масовото му производство!“ — „Повече няма да можем, гражданино началник.“ — „Че как тъй?“ — „Виждате ли, прозоречното стъкло не става без молибден, а колкото иммахме, го свършихме.“ — „И никъде ли не може да се намери?“ — „Че откъде да го доставим?“ — „Жалко. А гарафи стават ли без него?“ — „Гарафи ще станат.“ — „Е, действайте.“ Но и гарафите им излизат все разкривени едни и, иди ги разбери, неочаквано се разпадат. Взема един надзирател такава гарафа да му налейт мляко и остава само с гърлото ѝ в ръка, млякото — по земята. „Ах, мерзавци! — псува той. — Вредители! Фашисти! Всички сте за разстрел до един!“

Когато в Москва на улица Огарьов събарят старите здания, построени преди повече от един век, не само не изхвърлят гредите от междуетажните плочи, не само не ги използват за дърва за огрев, ами

влизат в работа за мебелни изделия! Това е било звънтящо чисто дърво. Толкова качествено са сушили дървото нашите прадеди.

Ние все бързаме, все за нищо не ни стига времето. Кой ще ти чака, докато гредите изсъхнат? На Калужка застава мажехме гредите с най-новите обеззаразяващи средства и все едно гредите загниваха, в тях се появяваха гъбички, и то така бързо, че преди още да предадем зданието, се налагаше да разбиваме подовата настилка и да сменяме тези греди.

Ето защо след сто години всичко, което сме строили ние, зековете, а и цялата наша страна, няма вероятно да звънти така, както старите греди от улица Огарьов.

В деня, когато СССР протръби света за пускането на първия си изкуствен спътник, срещу моя прозорец в Рязан две двойки работнички, облечени в мръсни зековски телогрейки и с памучни панталони, мъкнеха разтвор *до 4-тия етаж с носилки*.

— Вярно е, така е — ще ми възразят. — Но какво ще кажете? „И все пак тя се върти!“

Ей това не могат да ни отнемат, дявол го взел! Тя се върти!

* * *

Би било уместно да завършим тази глава с дълъг списък на работите, изпълнени от затворниците поне за периода от първата сталинска петилетка до хрущовските времена. Но аз, разбира се, не съм в състояние да го напиша. Мога само да го започна, а които желаят, да го допълнят и продължат.

— Беломорканал (1932 г.), Волгоканал (1936 г.), Волгодон (1952 г.);

— жп линията Котлас—Воркута с разклонение до Салехард;

— жп линията Рикасиха—Молотовск;^[6]

— жп линията Салехард—Игарка (зарязана);

— жп линията Лалск—Пинюг (зарязана);

— жп линията Караганда—Моинти—Балхаш (1936 г.);

— жп линията до десния бряг на Волга при Камишин;

— рокадните жп линии покрай финландската и персийската граница;

- втората жп линия на Сибирската магистрала (1933–1935 г., около 4000 км);
- жп линията Тайшет—Лена (началото на БАМ);
- жп линията Комсомолск—Совгаван;
- жп линията до Сахалин от гара Победино за съединяването ѝ с японската жп мрежа;
- жп линията до Улан-Батор^[7] и шосейните пътища в Монголия;
- автотрасето Москва—Минск (1937–1938 г.); автотрасето Ногаево—Атка—Нера;
- построяването на Куйбишевската водна електроцентрала;
- построяването на Нижнетуломската водна електроцентрала (близо до Мурманск);
- построяването на Уст-Каменогорската водна електроцентрала;
- построяването на Балхашкия медодобивен комбинат (1934–1935 г.);
- построяването на Соликамския хартиен комбинат;
- построяването на Березниковския химически комбинат;
- построяването на Магнитогорския комбинат (частично);
- построяването на Кузнецкия комбинат (частично);
- построяването на заводи и мартенови пещи;
- построяването на Московския държавен университет „М. В. Ломоносов“ (1950–1953 г., частично);
- строителството на град Комсомолск на Амур;
- строителството на град Совгаван;
- строителството на град Магадан;
- целият Далстрой;
- строителството на град Норилск;
- строителството на град Дудинка;
- строителството на град Воркута;
- строителството на град Молотовск (Северодвинск, от 1935 г.);
- строителството на град Дубна;
- строителството на пристанището на Находка;
- строителството на петролопровода Сахалин—материка;
- построяването почти на всички обекти на атомната промишленост;

— добивът на радиоактивни елементи (уран и радий — край Челябинск, Свердловск и Тура);

— работата в разделителните и обогатителните заводи (1945 — 1948 г.);

— добивът на радий в Ухта; нефтообработването на Ухта, получаването на тежка вода;

— въгледобивът в басейните на Печорск и Кузнецк, в местонаходищата на Карагадинск, Сучанск и др.

— рудодобивът в Джезказган, Южен Сибир, Бурят—Монголия, Шория, Хакасия, на Колския полуостров;

— златодобивът на Колима, Чукотка, в Якутия, на остров Вайгач, в Майкаин (Баян—Аулският район на Павлодарската област);

— добивът на апатити на Колския полуостров (от 1930 г.);

— добивът на флуорит в Амдерма (от 1936 г.);

— добивът на редки метали (находището „Сталинское“. Акмолинска област, до 50-те години);

— дърводобивът за експорта и вътрешните нужди на страната. Целият европейски руски Север и Сибир. Не сме в състояние да изброим дърводобивните лагпунктове, това е половината от Архипелага. Ще се убедим от първите наименования: лагерите по река Коин; по река Уфтюга Двинска; по река Нем, приток на Вичегда (изселените немци); на Вичегда край Рябов; на Северна Двина край Черевков; на Малая Северна Двина край Аристов...

А и възможно ли е да се състави такъв списък?... На какви карти или в чия памет са се запазили тези хиляди временни горски лагерни участъци, уредени за година, за две, за три, докато се изсече близката гора, след което ги вдигат оттам окончателно? Но защо само свързаните с дърводобива? А пълният списък на всички островчета на Архипелага, намиращи се някога над повърхността — знаменитите устойчиви с десетки години лагери и местещите се от място на място пунктове по дължината на строящите си трасета, и могъщите централни зандани и лагерните палатъчни етапни затвори? И нима някой би се наел да нанесе върху такава карта КПЗ? И затворите във всеки град (а там те са по няколко)? И селскостопанските колонии с техните коситбени и животновъдни подкомандировки? И малките промишлени колонии, засипали градовете като посевно семе? Колкото

до Москва и Ленинград, те трябва на бъдат отделно изписани. (Да не забравим лагерния участък на половин километър от Кремъл — при започване строителството на Двореца на Съветите.) Пък и през 20-те години Архипелагът е един, а през 50-те — съвсем друг, съвсем на други места. Как да си Представим неговото разрастване във времето? Колко карти ще трябва? А Нироблаг или Уствимлаг, или Соликамските, или Потминските лагери трябва да бъдат зацриховани като цели области — но кой от нас е обходил изцяло техните граници? Надяваме се все пак да видим и такава карта.

— товаренето на параходите с дървен материал в Карелия (до 1930 г. След призивите на английския печат да не се приема дървен материал, товарен от затворници, спешно махват зековете от тези работи и ги прибират навътре в Карелия);

— доставки за фронта по време на войната (мини, снаряди, опаковка, шиене на униформено облекло);

— строителството на совхози в Сибир и Казахстан...

И дори да отминем без внимание 20-те години и производството на затворническите домове, изправителните домове, трудово-изправителните домове — с какво се занимават, какво произвеждат четвърт столетие (1929–1953 г.) стотиците промишлени колонии, без които няма построен приличен град в страната?

А какво отглеждат стотици и стотици селскостопански колонии?

По-лесно е да се изреди с какво никога затворниците на са се занимавали: с приготвянето на колбаси и сладкарски изделия.

[1] Когато се возите с катер по канала, помнете всеки път онези там на дъното. — Б.а. ↑

[2] „Литературная газета“, ноември, 1963. — Б.а. ↑

[3] „Новый мир“. 1964, № 8, стр. 152-154. — Б.а. ↑

[4] И. Л. Авербах. „От преступления к труду“, стр. 23. — Б.а. ↑

[5] Обградено с плаваща преграда място в река, където събират спусканите по течението дървени трупи. — Б.пр. ↑

[6] Лагерите по река Кудма, на остров Ягри, в селището Рикасиха. — Б. а. ↑

[7] При построяването на тази жп линия заповядват на разконвоираните затворници да се представят пред монголците като комсомолци и доброволци. Монголците ги изслушвали и им отвръщали: не ни трябва вашата железопътна линия, върнете ни нашите овни! — Б.а. ↑

ЧЕТВЪРТА ЧАСТ

ДУШАТА И БОДЛИВАТА ТЕЛ

Ето, тайна ви казвам: всинца няма да умрем, ала всинца ще се изменим...

Първо послание до
коринтяни, 15; 51

ПЪРВА ГЛАВА

ВЪЗХОД

А годините си текат...

Не „зима-лято, зима-лято“, както обичат да се шегуват в лагера, а провлечена есен, зима без свършек, пролет насила и единствено краткотрайно лято. На Архипелага лятото е краткотрайно.

Дори само една-единствена година е нещо ужасно дълго! Дори през една само година имаш сума ти време да мислиш. Триста и тридесет пъти през годината ще потъпчеш на развода и под монотонния дъждец в кишата, и в лютата снежна вихрушка, и в сковаващия неподвижен студ. Триста и тридесет дни ще проклинаш омразната чужда работа с незаета с нищо глава. И триста и тридесет вечери ще зъзнеш прогизнал, докато конвойт се събере от отдалечените наблюдателни кули и дойде да те отведе. Че още и пътят дотам и обратно. Че се и навеждай над седемстотин и тридесет паници чорба, над седемстотин и тридесет паници каша. Че се и събуждай, и заспивай върху своя нар. Няма да те отвлекат нито радио, нито книга, тях просто ги няма — и слава Богу.

И това е само една година. А пред тебе са десет. Пред тебе са двадесет и пет...

А и като дистрофик в лазарета също ще имаш колкото си щеш време за размисъл.

Мисли. Извлечи нещо и от бедата.

Ами че през цялото това безкрайно време мозъкът и душата на затворниците не са бездействували. Погледнати отдалеч в общата им маса, те приличат на гъмжило от въшки, но всъщност са венецът на творението, вярно ли е? Нали и в тях някога е била запалена слаба Божия искра? Но какво е станало с нея?

Открай време се е смятало: престъпника затова го вкарват в затвора, че да има къде да се замисли за своето престъпление, къде да се измъчва и разкайва и постепенно да се поправи.

Но Архипелаг ГУЛАГ не знае какво е това угризения на съвестта! От сто туземци петима са рецидивисти, за тях

престъпленията не са упрек, а доблест, те мечтаят как занапред ще ги извършват още по-ловко и дръзко. Така че те няма в какво да се разкайват. Други петима са *присвоявали* на едро, но не от хората: в наше време можеш да крадеш на едро само от държавата, която сама пръска народните пари без жал и смисъл, така че за какво да се разкайва такъв тип? Освен за това, че ако е успял да прибере повече и да си го подели с когото трябва, сега да е на свобода? А другите осемдесет и пет туземци изобщо не са извършили никакво престъпление. В какво да се разкайват? В това ли, че някой е мислел, което е мислел? (Впрочем така ще втълпят на някого, така ще го затъпят, че, току-виж, взел да се разкайва — колко бил покварен... Да си спомним отчаянието на Нина Перегуд, задето била недостойна за Зоя Космодемьянская.) Или онзи, който в безизходното си положение се предава в плен — за това ли, че е постъпил на работа при немците, вместо да пукне от глад? (Впрочем така объркват позволеното със забраненото, че някои се измъчват: не е ли по-добре да умрат, отколкото да припечелят за хляба си?) За това ли, че след като е хвърлил толкова безплатен труд в колхоза, е прибрал нещо от полето, за да нахрани децата си? Или е отнесъл нещо от завода със същата цел?

Не, не само не се разкайваш, но очите ти излъчват чиста като планинско езеро съвест. И очите ти, пречистени от страданието, виждат безпогрешно всяка мътилка в другите очи, например безпогрешно различават куките. ЧКГБ не знае за това умение на очите ни да виждаме истината — това е нашето „тайно оръжие“ срещу ЧКГБ, това отслабва пред нас Държавната сигурност.)

В поголовното ни съзнание за невинност се заключава и главната разлика между нас и каторжниците на Достоевски или П. Якубович. При тях е имало съзнание за вечна отрицателност, у нас — увереността, че всеки човек на свобода може също така да бъде прибран като мен; че телената мрежа ни разделя условно. При тях повечето са имали безусловното съзнание за лична вина, при нас — съзнанието за някаква многомилionenна напасть, беда.

А на бедата може да се прекъсне следата. Тя трябва да се преживее.

Не е ли това причина за удивително редките случаи на самоубийства? Да, редки, макар че всеки затворник си спомня

вероятно по някой случай на самоубийство. Но още повече ще си спомни за бягствата. Бягствата са несъмнено повече от самоубийствата. (Застъпниците на социалистическия реализъм могат да ме похвалят: поддържам оптимистична линия.) Случаите на самоосакатяване са също много по-чести от самоубийствата, но това също е действие, продиктувано от желание за живот, човекът си прави проста сметка: жертвува една част, за да спаси цялото. Струва ми се дори, че самоубийствата в лагера статистически, на хиляда души от населението, са по-малко, отколкото в живота на свобода. Да го проверя, разбира се, не съм в състояние.

Скрипникова си спомня как през 1931 г. в Медвежегорск някакъв тридесетгодишен мъж се обесва в женската тоалетна — обесва се в деня на своето освобождаване! Може пък от отвращение към тогавашния живот на свобода? (Две години преди това жена му го напуска, но тогава той не се обесва.) В клуба на Буреполомския централен стопански двор се обесва конструкторът Воронов. Комунистът и партийният работник Арамович, дългогодишен затворник, се обесва през 1947 г. в таванското помещение на механичния завод в Княж-Погост. В Краслаг през годините на войната литовците, доведени до пълно отчаяние, а главно — през целия си живот неподготвени за съветската жестокост, тръгват срещу войниците от охраната, за да бъдат застреляни от тях. През 1949 г. в следствената килия във Владимир Волински един младеж, потресен от следствието, прави опит да се обеси, но съкилийникът му Павло Баранюк го измъква от въжето. На Калужка застава някакъв бивш латвийски офицер се измъква от лазарета, където лежи, и се изкачва на пръсти по стълбата към още недостроените празни етажи. Медицинската сестра — зечка, го вижда и се качва след него. Настига го при зейналия балконски отвор на 6-тия етаж. Тя се вкопчва в халата му, но самоубиецът се измъква от халата и по долно бельо се хвърля в празното пространство — профучава като бяла мълния пред очите на многолюдната Большая Калужкая улица в слънчевия летен ден. Немската комунистка Еми научава за смъртта на мъжа си и излиза от бараката съблечена на студа, за да се простуди. Англичанинът Кели си прерязва виртуозно вените във Владимирския ТОН при отворена врата на килията и надзирател на прага. (За инструмент му послужва парченце емайл, от-къртено от умивалника. Кели го скрива в обувката

си, която стои до кревата му. Той спуска одеялото от кревата, прикрива с него обувката, измъква от нея емайла и прерязва вената на ръката си под одеялото.)

Повтарям, още мнозина могат да разкажат подобни случаи, ала все пак за десетките милиони затворници те не се оказват толкова много. Дори от приведените примери става ясно, че повечето от самоубийствата се падат на чужденците, на тези от Запад: за тях прехвърлянето им на Архипелага е много по-зашеметяващ удар, отколкото за нас; та ето тъкмо те посягат на живота си. На второ място след чужденците идват добронамерените (но не твърдочелюстните). Можем да ги разберем, в главите им всичко трябва да се е объркало и да бучи непрекъснато. Как ще устоиш? (Зоя Залеска, полска дворянка, отдала целия си живот на „делото на комунизма“ чрез службата си в съветското разузнаване, по време на следствието посяга три пъти на живота си: беси се — измъкват я от примката, прерязва вените си — попречват ѝ, качва се на перваза на прозореца на 7-мия етаж — дремещият следовател успява да я хване за роклята. Три пъти я спасяват, за да я разстрелят.)

Изобщо: как трябва да тълкуваме самоубийството? Анс Бернщейн например твърди, че самоубийците съвсем не са страхливци, че за това е необходима огромна сила на волята. Самият той прави въже от бинтове, за да се обеси, като отпуска трупа си чрез подгъване на краката си в колената. Но в очите му се появявали зелени кръгове, ушите му започвали да звънтят и той всеки път непроизволно опирал краката си върху земята. По време на последния му опит въжето се скъсва и той изпитва радост, че остава жив.

Не споря, че за самоубийството е необходимо дори в най-крайното отчаяние воля. Дълго време изобщо не се решавах да съдя за това. През целия си живот съм бил уверен, че при никакви обстоятелства не бих се замислил дори за самоубийство. Но не толкова отдавна изживях мрачни месеци, когато ми се струваше, че цялото дело на моя живот е погубено, особено ако остана да живея. И ясно помня тази своя отблъснатост от живота, приливите на това усещане, че да умреш е по-лесно, отколкото да живееш. Според мен в едно такова състояние се иска повече воля да останеш да живееш, отколкото да умреш. Но вероятно у различните хора и при различни крайни

обстоятелства това е различно. Ето защо съществуват открай време две мнения по този въпрос.

Много ефектно е да си въобразим как изведнъж всички невинно оскърбени милиони хора започват поголовно да се самоубиват, с което доказват своята правота пред правителството и същевременно го лишават от безплатна работна сила. Мислите ли, че правителството би се размекнало? И би взело да жали своите поданици?... Едва ли. Това не би могло да възпре Сталин, той би прибрал още двадесетина милиона.

Но такова нещо не се случва! Хората умират със стотици хиляди и милиони, доведени до най-последната крайност, а самоубийства, интересно защо, няма. Обречените на уродливо съществуване, на изтощение от глад, на непосилен труд — не посягаха на живота си!

И като се размислих, намерих за по-убедително едно такова доказателство: самоубиецът е винаги банкрутирала личност, винаги човек в задънена улица проиграл живота си и нямащ воля да го продължи. И след като тези милиони безпомощни все още не посягаха на живота си, значи живееше в тях някакво неописуемо чувство.

Това е чувството за „всеобща правота“. Това е усещане за народното изпитание — подобно на татарското иго.

* * *

Но ако няма за какво да се разкайва, тогава за какво, за какво мисли през цялото време арестантът? „Ще станеш умница, кога влезеш в тъмница.“ Ще станеш. Само че къде ще се насочи умът ти?

Така е с повечето хора, не само с мен. Нашето първо тъмнично, небе бяха черни кълбящи се облаци и черни изригнати стълбове, това беше небето на Помпей, небето на Страшния съд, защото арестуван бе не някой друг, а АЗ — центърът на този свят.

Нашето последно тъмнично небе беше бездънно високо, бездънно ясно, дори почти бяло в сравнение с ясносиньото.

Всички ние (с изключение на вярващите) започваме по един и същи начин: залавяме се да скубем косите на главата си, само че тя е остригана до нулата!... Как можахме?! Как не видяхме нашите доносници? Как не видяхме нашите врагове? (И омразата към тях! И

как да им отмъстим?) Й каква непредпазливост! Заслепление! Колко грешки! Как да оправим всичко това? Трябва по-скоро да го оправим! Трябва да пишем... Да кажем... Да съобщим...

Но нищо не трябва. И нищо не ще ни спаси. Подписваме в определения срок 206-и член, изслушваме в определеното време очната присъда на трибунала или задочната на ОСО.

Започва периодът на етапните затвори. Заедно с мислите си за бъдещия лагер обичаме да се връщаме и към своето минало: колко добре сме си живели! (Дори и да сме живели лошо.) Но колко неизползвани възможности! Колко свежи цветя!... Кога вече ще наваксам това?... Стига само да оцелея, о, как по нов начин, как умно ще живея! Денят на бъдещото освобождение? Той е като изгряващото слънце!

И изводът: да доживеем до този ден! Да оцелеем! На всяка цена!

Това е просто такъв израз, така сме свикнали да казваме: „на всяка цена“.

А думите се изпълват с цялостния си смисъл и се получава един страшен обет: *да оцелееш на всяка цена!*

И за този, който даде такъв обет, който няма да трепне пред неговата пурпурна експлозия, собственото нещастие ще заслони и всеобщото, и целия свят.

Това е решително разклонение в лагерния ни живот. Оттук вдясно и вляво тръгват пътища, единият ще върви нагоре, другият надолу. Тръгнеш ли надясно, ще загубиш живота си, тръгнеш ли наляво, ще загубиш съвестта си.

Самоналагането „да оцелея!“ е естествена реакция на живия човек. Кой не би искал да оцелее? Кой няма право да оцелее? Всичките сили на нашето тяло се мобилизират! Заповед до всичките му клетки: да оцелея! В гърдите ти е вкаран мощен заряд и сърцето ти е обкръжено с електрически облак, за да не спре. Сред отвъдполярната шир в снежната виелица тридесет изтощени, но жилави зекове изминават пет километра до банята, която не струва, в нея се мият по шестима души на пет смени, вратата се отваря направо навън в студа и четирите смени трябва да чакат там преди и след миенето, защото не могат да тръгнат без конвоя. И няма не само белодробни възпаления, но дори обикновена хрема. (Десет години се къпе по този начин един старец, от петдесет- до шестдесетгодишната си възраст. Накрая е

освободен, прибира се у дома си. На топло и обкръжен с грижи, той угасва за един месец. Престанала е да действува заповедта: трябва да оцелея...)

Но простото „да оцелея“ още не значи на всяка цена. „На всяка цена“ ще рече: с цената на другия.

Ще признаем истината: на това решаващо лагерно разклонение, на този разделител на душите само малка част поема надясно. Уви, малка част. Но за щастие не и единици. Много са хората, които избират този път. Но те не вдигат шум около себе си, в тях трябва да се вгледате. Десетки пъти сме били поставяни пред този избор, а те твърдо са се придържали към своето.

Да вземем Арнолд Сузи, попаднал в лагера на около петдесетгодишна възраст. Никога не е бил вярващ, но винаги е бил поначало порядъчен, никакъв друг живот не бе водил и не се опита да води в лагера друг. Той е „западен“, значи двойно по-неприспособен, през цялото време попада в небрано лозе, в тежко положение, изкарват го обикновено на общите работи, затварят го и в наказателната зона — и оцелява, оцелява точно такъв, какъвто е дошъл в лагера. Знаех го в самото начало, знаех го и в края и мога да потвърдя това. Вярно, три сериозни обстоятелства съпътствуват лагерния му живот: признат е за инвалид, получава няколко години коleti и благодарение на музикалните си способности се поддържа донякъде с художествена самодейност. Но тези три обстоятелства могат само да обяснят защо остана жив. Без тях би умрял, но не би се променил. (А тези, които умират, може би затова умират, защото не се променят?)

А Тарашкевич, съвсем обикновен, простодушен човечец, си спомня: „Имаше много затворници, готови да се унижават за парче хляб и за едно смръкване от махорката. Аз бях все взел-дал, но си оставах с чиста душа: на бялото винаги казвах бяло.“

От много столетия ни е вече известно, че тъмницата променя дълбоко човека. Има безчет примери за това. Да вземем Силвио Пелико: след осем години лишаване от свобода от яростен карбонарий се превръща в смирен католик.^[1] У нас винаги си спомнят за Достоевски. Ами Писарев? Какво остава от неговата революционност след Петропавловската крепост? Може да спорим добре ли е това за революцията, но тези промени са винаги в посока на душевната задълбоченост. Ибсен пише: „От липса на кислород и съвестта се

приглушава.“^[2] Е, не! Съвсем не е толкова просто. Дори тъкмо напротив! Ето, генерал Горбатов — воюва от младини, повишават го последователно в армията, не е имал кога да се замисля. Но влиза в затвора и започват да изплуват в паметта му различни случаи: ту как заподозрял невинен в шпионаж; ту как по погрешка заповядал да разстрелят съвсем невинен поляк.^[3] (Че кога иначе би си спомнил за тези неща? След реабилитацията едва ли вече ще си е спомнял!) За тези душевни промени на затворниците е писано достатъчно, всичко е стигнало вече до ниво затворознание. Лученецки например пише в предреволюционния „Тъмничен глашатай“. „Тъмнината прави човека по-чувствителен към светлината; принудителното бездействие събужда у него жаждата за живот, за движение и работа; тишината те кара да се вгледаш дълбоко в своето „аз“, в заобикалящите те условия, в своето минало и настояще и да помислиш за бъдещето.“

Ще цитирам и противоположното мнение на Лев Тихомиров. Той пише („Красный архив“, № 41/42, стр. 138): народovolците „нямаше къде да проверят своите възгледи. Това е най-ужасната страна на затвора, зная го по себе си. Четири години затвор бяха за мен абсолютно изгубено време за развитието ми. А следващите четири години свобода ми дадоха хиляди различни най-скъпоценни наблюдения върху себе си, хората и законите на живота“. Мисля си: може би защото лежах с еднородни като мен хора? Или с много нетърпеливи, очакващи по-скоро да излязат на свобода? Тогава това ми пречеше да се съсредоточа и да се развивам.

Нашите просветители, без самите те да лежат, са изпитвали към затворниците, естествено, само съчувствие отстрани; Достоевски, който сам е бил затворник, иска обаче наказания! Струва си да се замислим за това.

И пословицата казва: „Свободата разваля, робията учи.“

Ето на, Пелико и Лученецки пишат за ползата от *тъмницата*. Достоевски пък настоява за тъмнични наказания. Робията учела, но

каква робия?

Лагерът ли?...

Тук вече ще се замислиш.

Разбира се, в сравнение със затвора нашият лагер е отровен и вреден.

Разбира се, най-малко са мислели за душите ни, когато са раздували Архипелага. Но все пак: толкова безнадеждно ли е да устои човек в лагера?

И нещо повече: съвсем невъзможно ли е да се възвисиш духовно в лагера?

В лагпункта Самарка през 1946 г. група интелегенти стигат до самия смъртен рубеж: те са изтощени от глад, студ и непосилна работа — лишени са дори от сън, няма къде да спят, още не са им построени бараки-землянки. Дали започват да крадат? Да доносничат? Да хленчат за погубения си живот? Не. След като се убеждават в близката си, вече не след седмици, а след дни смърт, ето как прекарват те своето последно безсънно свободно време, седнали до стената: Тимофеев-Ресовски ги събира на „семинар“ и те бързат да си разменят това, което на едни е известно, на други не — те четат последните си лекции едни пред други. Отец Савелий — за „непосрамяемата смърт“, свещеникът от академистите — патристика, униатът — нещо от догматиката и канониката, енергетикът — за принципите на енергетиката на бъдещето, икономистът — как не се е осъществило без наличието на нови идеи да се построят принципите на съветската икономика. Самият Тимофеев-Ресовски им разказва за принципите на микрофизиката. На всяко следващо събиране участниците оредяват: мнозина са вече в моргата...

Та ето, който може да се интересува от всичко това, макар вече да се вцепенява предсмъртно, той е интелегент!

Разрешете да ви запитам, вие обичате ли живота? Вие, вие, които възклищавате и си пеете, и весело подскачате: „Обичам те, живот! Ах, колко те обичам, живот!“ Обичате ли го? Та ето на — обичайте го! Лагерния също го обичайте! Той също е живот.

*Там, където не воюваш със съдбата,
може да се възроди душата.*

Май нищо не сте разбрали. Точно там ще се размекнете.

По нашия избран път има само виражи и виражи. Нагоре? Към небето? Да тръгнем, да се попрепъваме.

Денят на освобождаването ни? Какво може да ни даде той след толкова години? Дотогава самите ние ще се изменим неузнаваемо, ще се изменят и нашите близки, и местата, някога родни, ще ни се сторят по-чужди и от най-чуждите.

Мисълта за свободата става от един момент дори насилствена мисъл. Неестествена. Чужда.

Денят на „освобождението“. Като че ли в тази страна има свобода. Или като че ли можеш да освободиш този, който сам преди това не се е освободил в душата си.

Ронят се камъни изпод краката ни. Свличат се надолу, в миналото. Това е прахът на миналото.

Ние се възкачваме.

* * *

Добре се мисли в затвора, но и в лагера също. Затова главно, че там няма събрания. За десет години си освободен от всякакви събрания! И това ако не е да дишаш планински въздух! В явните си претенции към твоя труд и твоето доведено до пълно изтощение и дори до смърт тяло лагерниците ни най-малко не посягат върху твоите мисли. Те не се опитват да ти наместват мозъка. (С изключение на нещастния период на Беломор и Волгоканал.) И това създава много повече усещане за свобода, отколкото възможността на краката ти свободно да бягат по равното.

Тук никой не те уговаря да влизаш в партията. Никой не те гони за членски внос в *доброволните* организации. Няма профсъюз или такъв твой „защитник“ като формалния адвокат в трибунала. Няма и производствени съвещания. Не могат да те избират на никаква длъжност, не могат да те назначават за никакъв пълномощник, а най-главното — не могат да те заставят да станеш агитатор. Нито пък да слушаш агитация. Нито да крещиш до скъсване: „Настояваме!... Не ще позволим!“. Нито да се редиш на опашка пред изборното бюро, за да гласуваш свободно и тайно за един-единствен кандидат. От теб не се

искат социалистически обещания. Нито да критикуваш своите грешки. Нито статии за стенвестника. Нито да даваш интервю пред областния кореспондент.

Да е свободна главата ти — не е ли това предимство в живота на Архипелага?

И още една свобода: не могат да те лишат от семейство и имущество — ти просто ги нямаш. Каквото нямаш — и Господ не може да ти го отнеме. Това е сериозната свобода.

Хубаво си е да мислиш в затвора или лагера. Най-нищожният повод ти дава тласък към продължителни и важни размисли. От дъжд на вятър, един път на три години, докарват в лагера кино. Филмът се оказва евтина „спортна“ комедия — „Първата ръкавица“. Скука. Но от екрана настойчиво набиват на зрителите морала: „Важен е резултатът, а той не е във ваша полза.“

Смеят се на екрана. В залата също се смеят. Присвил очи при излизането на осветения от слънцето лагерен двор, ти обмисляш тази фраза. И вечерта продължаваш да мислиш върху нея в своята вагонка. И в понеделник сутринта по време на развода. И още колкото си искаш време й отделяш — кога иначе би могъл да й отделиш такова внимание? И в главата ти бавно всичко се прояснява.

Това не е шега. Това е заразна мисъл. Тя отдавна се е внедрила в нашето отечество, но продължават да я натикват в съзнанието ти. Представата за това, че е важен само материалният резултат, до такава степен е проникнала в нас, че когато например обявяват някои си там Тухачевски, Ягода или Зиновиев за изменници, сдушили се с врага, народът само цъка с език и изказва учудването си: „Какво не му достигаше?!“ Ами че той е можел да се тъпче до пукване, да носи двадесет костюма, да има две вили и автомобил, и самолет, и известност — какво още иска! За милионите наши изтерзани съотечественици е непостижимо да си представят как е възможно нещо друго освен користната подбуда да стимулира човека (нямам предвид тъкмо тези трима).

До такава степен всички са се вживели в този „важен резултат“.

Откъде е дошло това в нас? Ако се върнем с триста години назад, нима в староверската Рус такова нещо е било възможно?

Не, то идва от Петър Първи, от славата на нашите знамена и от така нареченото „за честта на родината“. Притискани сме нашите

съседни, разширявали сме се и в отечеството ни се е утвърждавало: важен е резултатът.

А идва също по-късно и от нашите там Демидови, Кабанихи и Цибукини. Те си пробиват път с лакти, без да подбират средства, и все по-трайно се утвърждава сред богомолния ни някога простодушен народ: важен е резултатът.

А накрая идва от всички видове социалисти и преди всичко от най-новото непогрешимо и нетърпеливо Учение, което се състои единствено от това „важен е резултатът“. Важно е да създадеш бойна партия! Да завземеш властта! Да удържиш властта! Да отстраниш противниците си! Да победиш в производството на чугун и стомана! Да изстреляш ракети в Космоса!

И макар че за тази индустрия и за тези ракети трябва да се жертвува и уреденият ти вече живот, и семейната цялост, и чистотата на народния дух, и самата душа на нашите поколения, и горите, и реките — не даваме пет пари, важен е резултатът!

Но това е лъжа. Ето, ние с години се трепем в общосъюзната каторга. И с бавните годишни кръговрати стигаме до разбирането на живота — ясно виждаме от тази връхна точка, че не резултатът е важен, а *духът*! Не какво е направено, а как е направено. Не какво е постигнато, а на каква цена.

Та така и за нас, арестантите — ако е важен резултатът, ще бъде вярна и истината: да оцелееш на всяка цена. Значи: да станеш доносник, да предаваш другарите си — срещу това ще можеш да си уредиш по-прилично живота тук и да се освободиш предсрочно. В светлината на Непогрешимото Учение в това очевидно няма нищо лошо. Нали ако процедираме така, резултатът ще бъде в наша полза, а важен е резултатът.

Никой не спори: приятно е да постигнеш резултата. Но не с цената на загубения си човешки образ.

Ако е важен резултатът, трябва да употребиш всички сили и мисли, за да се измъкнеш от общите работи. Трябва да подлизурствуваш, да угаждаш на тоз-онзи, да вършиш подлости, но да се задържиш като нагаждач. И по този начин да оцелееш.

Ако е важна същността, време е да се примириш с общите работи. С дрипите. С изподраната кожа на ръцете си. С по-оскъдния си залък. И може би с това да умреш. Но докато си жив, гордо да

изправяш уморения си гръбнак. Ето кога престанал да се боиш ОТ заплахи И равнодушен към наградите — ще станеш наш, опасният тип в хищните очи на господарите си. Защото с какво могат да те купят?

Започва дори да ти харесва да носиш носилката с боклука (да, но не с камъните!) и да разговаряш с работещия редом с теб как киното въздействува върху литературата. Започва да ти харесва да приседнеш върху изпразненото от разтвора корито и да запустиш пред своята иззиждана с тухли стеничка. И си просто горд, ако минавайки покрай теб, десетникът присвие очи към това, което си иззидал, и ти каже:

— Твоя работа ли е? Равно си я иззидал.

Тая стена за нищо не ти е притрябвала и ти не вярваш, че тя ще приближи щастливото бъдеще на народа, но пред това творение на собствените ти ръце ти, дрипавият жалък роб, се усмихваш в себе си.

Галя Бенедиктова, дъщеря на анархист, работи в санитарната част като медицинска сестра, но убедила се, че това не е лечение, а само лично уреждане на живота, си отива от чувство на непокорност на общите работи с каменарския чук и лопата в ръце. И разправя, че духовно това я спасило.

Добрият човек и от сухар е доволен, а за лошия и от мръвката няма полза.

(То че е тъй, тъй е, ама ако и сухар няма?...)

* * *

И ако в един прекрасен ден се откажеш от тази цел „да оцелееш на всяка цена“ и поемеш пътя на спокойствието и простите хора, робията започва да преобразява по удивителен начин твоя предишен характер. Да го преобразява в неочаквана и за самия теб посока.

На пръв поглед тук би трябвало да се развиват в човека злобните чувства, паниката на притиснатия, безпредметната омраза, раздразнителността, нервността.^[4] А ти и сам не забелязваш как в неусетното течение на времето робията възпитава в теб издънки на противоположни чувства.

Бил си рязко нетърпелив някога, постоянно си прибързвал и постоянно си страдал от липса на време. Сега то ти е отпуснато с лихва, наситен си с време, с месеците и годините му, със задгърбените

и предстоящите, и търпението се разлива по твоите жили като благодатна успокояваща влага.

Ти се въздигаш...

Преди не си прощавал на никого, осъждал си безпощадно и също тъй си превъзнасял невъздържано, сега вече изпълнената с разбиране мекота става основа на твоите некатегорични съждения. Вникнал в своята слабост, можеш вече да разбереш и чуждата слабост. И да се поразиш от силата на другия. И да пожелаеш да я придобиеш и ти.

Камъните се ронят под краката ти. Ние се възкачваме...

Бронираната издръжливост обгръща с годините твоето сърце и цялата ти кожа. Ти не бързаш с въпросите, не бързаш с отговорите, езикът ти е изгубил еластичната способност леко да вибрира. Очите ти няма да светнат от радост при добрата вест, но и не ще помръкнат от мъката.

Защото ще трябва да се провери дали ще е така. И да се вникне добре кое е радост и кое мъка.

Правилото в живота ти е вече следното: намериш ли, не се радвай, загубиш ли, не плачи.

Сухата ти преди това душа се овлажнява от страданието. Макар и не по християнски ближните ти, но близките се научаваш вече да обичаш.

Онези близки по дух, които те заобикалят в робията. Малцина са тия от нас, които признават, че именно в робията си узнаваме за пръв път истинската дружба!

А също и ония близки по кръв, които са те обкръжавали в предишния ти живот, които са те обичали, а ти си ги тормозил...

Ето я благодарната и неизчерпаема насока за твоите мисли: прехвърли целия си предишен живот. Спомни си всичко, и лошото, и срамното, което си допускал, и мисли — имаш ли сили да се поправиш сега?...

Да, хвърлили са те незаслужено в затвора, пред държавата и нейните закони няма за какво да се разкайваш.

Но пред съвестта си? Но пред отделни други хора?...

... Лежа след операцията си в хирургическата стая на лагерната болница. Не мога да се помръдна, хвърля ме ту в жар, ту в треска, но мисълта ми не прекъсва по време на бълнуванията ми — и съм благодарен на доктор Борис Корнфелд, който седи до моето легло и ми

говори цялата вечер. Лампата е загасена, за да не ми свети в очите. В стаята сме само той и аз — никой друг.

Той дълго и пламенно ми разказва историята на своето преминаване от юдейската в християнската религия. Върху него, образования човек, извършва това въздействие някакъв негов съкилийник, безобиден старец, нещо като Платон Каратаев. Поразява ме неговата убеденост на новопокръстен, разпалеността на думите му.

Малко се познаваме с него, а и не той ме лекува, но просто няма с кого друг да поговори тук. Той е мек, учтив човек, нищо лошо не виждам в него и нищо не знам за него. Кара ме да съм нащрек обаче това, че Корнфелд живее вече два месеца, без да напуска болничната барака, заточил се е самичък тук, в службата си, и избягва да се мярка из лагера.

Това значи — страхува се да не го заколят. В лагера беше станало напоследък на мода да се колят куките. Това има внушителен ефект. Но кой ще гарантира, че може да се случи само на доносниците? Един го бяха заклали явно за оправяне на лични долни сметки. И затова самозаточението на Корнфелд в болницата само по себе си ни най-малко не доказваше, че е доносник.

Късно е вече. Цялата болница спи. Корнфелд завършва разказа си така:

— Изобщо знаете ли, убедих се, че никакво наказание в този наш земен живот не ни връхлита незаслужено. Изглежда, то може да ни сполети не за онова, в което наистина сме виновни. Но ако прехвърлим живота си и се замислим по-дълбоко, винаги ще открием това наше престъпление, за което ни настига този път ударът.

Не виждам лицето му. През прозореца проникват само разсеяни отблясъци от зоната и от коридора вратата блести като жълто електрическо петно. Но в гласа му има такава мистична убеденост, че аз потръпвам.

Това са последните думи на Борис Корнфелд. Той безшумно си тръгва по нощния коридор и се прибира да спи в една от съседните стаи. Всички спят, той няма с кого повече да размени дума. Заспивам и аз.

А сутринта се събуждам от тичане нагоре-надолу и тежко тъпчене на крака по коридора: това са санитарите, които мъкнат тялото на Корнфелд на операционната маса. Докато е спял, са му нанесени

осем удара в черепа със зидарско чукче (при нас е прието да се убива веднага със събуждането от сън, когато бараките са вече отключени, но още никой не е станал и не се движи). Той умира на операционната маса, без да дойде в съзнание.

Така се случи, че вещите думи на Корнфелд станаха последните му на земята. И отправени към мен, те легнаха връз мен като наследство. От такова наследство не можеш да се освободиш с отърсване на раменете.

Но и самият аз по същото време бях вече дорасъл до сходна мисъл. Бях склонен да придам на думите му значението на всеобщ житейски закон. Тук обаче може да се объркаш. Ще трябва тогава да признаем, че наказаните много по-жестоко, отколкото със затвор — разстреляните, изгорените, — са някакви свръхзлодеи. (А между другото тъкмо невинните ги екзекутират по-ревностно от другите.) И какво да кажем тогава за нашите явни мъчители: защо съдбата тях не наказва? Защо те благоденствуват?

(Това би намерило обяснение само ако допуснем, че смисълът на земното съществуване не е в благоденствието, както всички сме приели да го смятаме, а в развитието на душата. От такава гледна точка нашите мъчители са най-страшно наказаните: те се освинват, отдалечават се от човечеството. От такава гледна точка наказанието сполетява онези, чието развитие е несъмнено.)

Но има нещо заразително в последните думи на Корнфелд, което напълно приемам за себе си. И мнозина ще го приемат за себе си.

На седмата година от затварянето ми аз обстойно бях прехвърлил целия си живот през ума си и бях разбрал откъде ми идва: и затворът, и злокачественият тумор в добавка. И не бих взел да роптая, ако и това наказание нямаше да бъде счетено за достатъчно.

Наказание? Но от кого?

Е, измислете — *от кого?*

В същата тази стая след операцията, откъдето тръгна към смъртта си Корнфелд, аз пролежах дълго и все сам (заради арестуването на хирурга операциите бяха преустановени) и в безсънните си нощи се връщах към своето минало и се изненадвах от собствения си живот и неговите обрати. Както се бяхме научили в лагера, подреждах мислите си в римувани стихове, за да ги запомня

по-лесно. Така че възможно най-точно мога да ги възпроизведа и сега — така, както се нижеха върху възглавницата на болния, когато зад прозорците каторжният лагер се разтърсваше след метежа.

*Че кога ли успях тъй докрай, до трохичка
да разпръсна добрите зърна?
Та нали бях израснал и аз като всички
на Храма в чистата светлина?*

*Книжна мъдрост с лъчи омайни
впи се в моя надменен мозък.
Смятах всички световни тайни,
времето — за послушен восък.*

*И кипеше кръвта ми — и вихрено
с тъмен плисък зовеше на път.
И без шум се разпадна тихо
домът на вярата в моята гръд.*

*Но пристъпил междата опасна,
падал, ставал, едва удържан,
гледам аз благодарно и ясно
към живота, от мен преживян.*

*Не от разума май или страстите
той огрян е — а смисълът висш
със сияние равно опасва го —
макар късно, разбрах го аз, виж!*

*И сега, със възвърната мяра,
грабнал жива вода възроден,
Бог Световен! Отново вярвам!
И в невярата Ти бе с мен...*

Отправил взор назад, можах да видя как през целия си съзнателен живот не бях разбирал нито самия себе си, нито своите

пориви. Дълго бях смятал за полезно тъкмо онова, което бе пагубно за мен, и все напирях в посоката, противоположна на онази, която ми бе наистина нужна. Но както морето събаря с вълните си неопитния плувец и го изхвърля на брега, така и мен ударите на злополучията ме връщаха болезнено върху твърдта. И само по този начин е възможно да се измине пътят, който винаги съм искал да поема.

С превит, едва ли не пречупен гръбнак трябваше да изнеса от тъмничните си години този опит: как става човекът лош и как — добър. Упоен от успехите си през младите години, имах чувството за непогрешимост и затова бях жесток. В преголямата си власт бях убиец и насилник. В най-злите си моменти бях сигурен, че върша добро, барикадиран бях със стройни доводи. И едва върху прогнилата тъмнична сламица можах да почувствувам първите признаци на доброто. Постепенно прозрях, че линията, разделяща доброто от злото, минава не между държавите, не между класите, не между партиите, а през всяко човешко сърце — и през всички човешки сърца. Тази линия е подвижна, тя се колебае, тя лъкатуши в нас с години. Дори в сърцето, обхванато от злото, тя запазва един малък плацдарм за доброто. Дори в най-доброто сърце има неизкоренено кътче на злото.

Оттогава можах да разбера истината на всички религии по света: те се борят със злото в човека (във всеки човек). Не е възможно да се прочисти светът от всичкото зло, но може да се присвие във всеки човек.

Оттогава разбрах фалша на всички революции в историята: те унищожават само съвременните им носители на злото (а и без да разпознаят в залисията носителите на доброто), а самото зло, още по-увеличено, го поемат в наследство.

Нюрнбергският процес прави чест на XX век: той уби самата зла идея и много малко — заразените от нея хора. (Естествено, тук Сталин няма никаква заслуга, самият той би предпочел по-малко да разяснява, а повече да разстрелва.) Ако до XXI век човечеството не бъде взривено и не унищожи себе си, може би тази тенденция ще възтържествува?...

Защото, ако тя не възтържествува, цялата история на човечеството ще се окаже напразно тъпчене на място, без никакъв смисъл! Накъде и за какво тогава се движим? Да бие врага с тояги, го е знаел и пещерният човек.

„Опознай самия себе си.“ Нищо не спомага толкова много за пробуждането в нас на всеобхватното разбиране, както ровенето в собствените ни престъпления, пропуски и грешки. След трудните дълголетни такива размишления вземат ли да ми говорят за безсърдечието на нашите висши чиновници, за жестокостта на нашите палачи, винаги се връщам към себе си от времето на капитанските ми пагони и похода на моята батарея в обзетата от пламъци Източна Пруссия и питам:

— А нима ние бяхме по-добри?...

Вземат ли да ми досаждат с обвинения към Запада заради гнилостта, недалновидността, разединеността и объркаността му, аз напомням:

— А нима ние преди Архипелага бяхме по-твърди и по-силни в мислите си?

Ето защо се обръщам към годините на своето затворничество и казвам за почуда на тези около мен:

— Бъди благословена, тъмнищо!

Лев Толстой е прав, когато мечтае да бъде затворен в тъмница. От един определен миг този гигант започва да пресъхва. Тъмницата му е била действително нужна, както проливният дъжд за продължителната суша.

Всички, писали за затвора, без сами да са лежали в него, смятат за свой дълг да изразяват съчувствие към затворниците и да проклинат тъмницата. Аз, който прекарах достатъчно дълго време и укрепнах душевно там, твърдя непреклонно:

— Бъди благословена, тъмнищо, за това, че бях удостоен с теб в моя живот!

(А от гробовете ми отвръщат:

— Добре ти е да говориш така, след като си останал жив!)

[1] С. Пеллико, „Мои темницы“, СПб, 1836. — Б.а. ↑

[2] Ибсен, „Враг на народа“. — Б.а. ↑

[3] „Новый мир“. 1964, № 4. — Б.а. ↑

[4] Революционерите от миналото са оставили много свидетелства за това. Серафимович описва като такова обществото на заточените в един свой разказ. Болшевикът Олмински пише:

„Огорчение и злоба — тези чувства са така добре познати на арестанта, така близки на душата му.“ Той излива злобата си върху тези, които му идват на свиждане. Пише, че загубил и всякакъв вкус към работата. А като си помислим, че руските революционери не са получавали и не са отбивали (по принцип) истински (големи) присъди. — Б.а. [↑](#)

ВТОРА ГЛАВА ИЛИ УПАДЪК?

Но ме прекъсват: не говорите по същество! Отново се хванахте за затвора! А трябва да говорите за лагера.

Но, струва ми се, че говорих и за лагера. Е, добре, ще замълча. Ще дам място на противоположните възгледи. Мнозина лагерници ще ми възразят, че не са забелязали никакъв „възход“, това били празни приказки, а, виж, упадък се забелязвал на всяка крачка.

Най-настойчиво и по-значително от другите (защото всичко това го има вече написано при него) ще ми възрази Шаламов:

„В лагерната обстановка хората никога не остават хора, лагерите не са създадени за това.“

„Всички човешки чувства — любов, дружба, завист, човеколюбив, милосърдие, жажда за слава, честност — ни напуснаха заедно с мускулната ни плът... Ние нямахме гордост и самолюбие, а ревността и страстта ни се струваха марсиански понятия... Останала бе само злобата — най-дълговечното човешко чувство.“

„Разбрахме, че правдата и лъжата са сестри.“

„Другарството не се заражда нито в нуждата, нито в бедата. Ако възниква дружба между хората, това ще рече, че условията за живот не са били достатъчно трудни. Ако бедата и нуждата са ви сплотили, това ще рече, че те не са били крайни. Мъката не е достатъчно остра и дълбока, ако е в състояние да бъде споделена с приятели.“

Само за една разлика ще се съгласи тук Шаламов: възходът, задълбочеността, развитието на хората са възможни в *тъмницата*. Докато

„... лагерът е изцяло и напълно отрицателна житейска школа. Никой нищо нужно и полезно не може да отнесе оттам. Затвореният там се учи на подлизурство, лъжа, на дребни и големи подлости... При завръщането си вкъщи той вижда, че не само не е израснал за времето, прекарано в лагера, но и че интересите му са станали бедни и груби.“

Шаламов смята също като признак за потиснатостта и нравствения упадък на човека в лагера това, че той „дълги години живее с чужда воля и чужд ум“. Но, първо, това може да се каже и за мнозина в живота им на свобода (без да изтъкваме простора за дейност в дреболиите, които го имат и затворниците); второ, принудително фаталистичният характер, изработен у туземеца от Архипелага вследствие на непознаването на съдбата си и неспособността му да влияе върху нея, по-скоро го облагородява, освобождава го от суетните изхвърляния.

С подобно разграничаване е съгласна и Е. Гинзбург: „Затворът възвисява хората, лагерът ги покварява.“

Как да възразиш на това?

В затвора (в единична или обща килия) човекът е противопоставен на мъката си. Тази мъка е цяла планина, но той трябва да я вмести в себе си, да свикне с нея, да я преработи в себе си и себе си в нея. Това е висша морална дейност, това винаги е възвисявало всички.^[1] Двубоят с годините и стените е морална работа и път към възвисяването (ако успееш да надделееш в този двубой). Ако тези години ги прекарваш заедно с някой другар, не се налага да умреш заради неговия живот, а и той не е нужно да умира, за да оцелееш ти. И двамата имате възможност да влезете не в противоборство, а във взаимна подкрепа и обогатяване.

А в лагера такъв изход, струва ме се, няма. Хлябът не е раздаден на равномерни парчета, а е хвърлен в безредния куп от тела. Лови! Събаряй съседите си и изтръгни хляба от ръцете им! Той ви е отпуснат в такова количество, че на всеки останал жив да се падат един или двама умрели. Хлябът е окачен на боровото дърво — отсечи го. Хлябът е поставен в шахтата — набутай се в нея да си го вземеш. Къде и кога ще мислиш за мъката си, за миналото и бъдещето, за човечеството и Бога? Главата ти е заета със суетни сметки, днес те ти запречват небето, утре не струват вече нищо. Ти ненавиждаш труда — той е твой главен враг. Ненавиждаш околните — твои съперници в живота и смъртта.^[2] Ти изхождаш от изострената завист и тревога, че някъде зад гърба ти сега изяждат хляба, който е можел да попадне в твоите ръце, някъде зад стената измъкват от казана ония картофи, които са могли да попаднат в твоята паница.

Лагерният живот е така уреден, че завистта кълве от всички посоки дори и най неподвластните и души. Завистта се разпространява и върху годините на присъдата, и върху самото освобождаване. През 1945 година например ние, по Петдесет и осми член, съпровождаме до портала битоваците (освободени по Сталиновата амнистия). Какво изпитваме към тях? Дали радост за тях, че си отиват вкъщи? Не, завист, защото ги освобождават несправедливо, а нас ни държат. Или да вземем В. Власов, получил двадесет години, първите десет ги изтърпява спокойно — защото кой не лежи 10 години? Но през 1947–1948 г. мнозина започват да се освобождават — и той завижда, нервничи, тормози се: как точно на него са тръснали 20? Колко обидно е да изтърпяваш тази следваща десетка. (Не го попитах, но предполагам: а ако вземат да връщат в лагера същите за по нови десет, ще се успокои тогава, нали?) А ето че през 1955–1956 г. масово започва да се освобождава Петдесет и осми, а битоваците ги оставят в лагера. Какво изпитват те? Дали чувство на справедливост от това, че многострадалният Петдесет и осми член след четиридесет години непрекъснати гонения най-после е помилван? Ами! Повсеместна завист (сума такива писма получих през 1963 г.): „Тия, дето са баш врагове, ги освободиха, а нас, криминалните, не — защо?...“

Отгоре на всичко си притиснат постоянно от страха: да не загубиш жалкото равнище, на което се държиш, да не загубиш своята не от най-тежките работа, да не те вдигнат в нов етап, да не попаднеш в зоната с усилен режим. Плюс всичко останало те бият, ако си по-слаб от останалите, или пък ти биеш по-слабия от тебе. И това ако не е нравствен упадък! Старият лагерник А. Рубайло нарича това бързо окраставяване на човека под влияние на външния натиск „душевен пършей“.

Кога и как да се възвисяваш при тези зловни чувства и напрегнати дребни сметчици?

Чехов още преди нашите ИТЛ разпознава и назовава душевния упадък на Сахалин. Той пише вярно: пороците у арестантите са от тяхната подчиненост, поробване, страх и постоянен глад. Тези пороци са: лъжливост, лукавство, страхливост, малодушие, доносничество, крадливост. Опитът доказва на каторжника, че в борбата за съществуване измамата е най-сигурното средство.

А не е ли в десетки пъти по-голяма степен всичко това у нас? Така че е време не да възразяваме, не да защитаваме мнимото лагерно „възвисяване“, а да опишем стотиците, хилядите случаи на истинското нравствено разложение. Да приведем ли примери за това как никой не може да устои срещу лагерната философия, изказана от джезказганския Яшка нарядника: „Колкото по-големи мръсотии правиш на хората, толкова повече те уважават.“ Да разкажем ли как доскорошните войници фронтовици (Краслаг, 1942 г.), едва вдишали престъпния въздух, се залавят сами да мошеничествуват — да ограбват литовците и да укрепват здравето си с техните продукти и срещу техните вещи, а те ако ще да изпукат, завалиите! Или как някои власовци започваха да се правят на бандити, убедени, че само така ще оцелеят. Или за онзи доцент по литература, който става главатар на рецидивистите. Да покажем ли колко заразна е тази лагерна идеология по примера с Чулпенов? Чулпенов изкарва седем години на общия дърводобив, става знаменит дървосекач, но попада в болницата със счупен крак, а след като излиза оттам, му предлагат да поработи като нарядник. От това той ни най-малко не се нуждае, двете години и половина, които му остават, ще може да изкара уверено като секач, началството се отнася добре с него — но как да не се поддаде на тази съблазън? „Дават ли ти — вземай!“ — гласи лагерната философия. И Чулпенов става нарядник — само за шест месеца, най-неспокойните, най-мрачните и тревожните в излежавания от него срок. (И ето че отдавна е излязъл на свобода и за сечта в гората разказва с простодушна усмивка, но камък му лежи на сърцето, щом си спомни как *от него* е умрял един двуметров латвиец, капитан далечно плаване — и само той ли?...)

До какъв „душевен пършей“ само може да доведе лагерниците съзнателното им насъскване едни срещу други! В Унжлаг през 1950 г. вече загубилата разсъдъка си Моисеевна (но още водена с конвой на работа) не обръща внимание на кордона и тръгва „при мама“. Залавят я, завързват я за един стълб и обявяват, че „за бягството“ целият лагер ще работи през следващия неделен ден (обичаен похват). Та ето, завръщащите се от работа бригади плюят върху завързаната, този-онзи я удря: „Заради тебе, мамка ти, ни лишават от почивката!“ Моисеевна блажено се усмихва.

А колко нравствено разложение внася демократичното и прогресивно „самокараулничене“, а понашему — самоохрана, провъзгласено още през 1918 г.? Ами че това е един от главните отпъкани пътища за лагерното разложение: да поставиш арестанта в самоохраната. Самият ти си паднал, самият ти си наказан, самият ти си изтръгнат от живота — но не искаш да бъдеш на самото дъно, нали? Искаш все още да се изправиш над някого с пушка? Над твоя брат? На! Дръж! А побегне ли — стреляй! Ще те наричаме дори другар, ще получаващ червеноармейска дажба.

И се гордее. И нископоклоннически стиска пушката. И стреля. И е по безпощаден дори от чисто волнонаемните охраняващи. (Как да го разбираме: дали властите с наистина кокоша слепота са убедени в „социалистическата самодейност“. Или разчитат с ледено презрение на най-долните човешки чувства?)

А и единствено самоохраната ли? Тук са и самонадзорът, и самопотисничеството — включително до началниците на ОЛП всички са от зековете през 30-те години. И завеждащият транспорта. И завеждащият производството. (А и как иначе, ако 37 чекисти се падат на 100 000 зекове на Беломорканал?) Ами че и оперативно упълномощените се подбират измежду зековете!!! А и къде повече в „самодейността“, щом сами над себе си водят следствие! Сами срещу себе си организират доносничество!

Да. Да. Но аз няма да разглеждам тук тези безбройни случаи на разложение. Те са известни на всички, описвани са и ще ги описват и занапред. От мен се иска да ги призная. Това е обща тенденция, това е закономерност.

Защо е нужно за всеки дом да повтаряме: стегне ли студ, той изстива. По-забележителното е, че има домове, които запазват топлината си и на студа.

Шаламов твърди: всички, които са минали през лагерите, са духовно обеднели. Аз пък не мога да си спомня или да не срещна бивш зек, който да не е, личност.

А и самият Шаламов пише на друго място: как бих си позволил да доноснича срещу другите! Как бих си позволил да стана бригадир и да карам другите да работят!

Защо не, Варлам Тихонович? Защо пък да не станете кука или бригадир, след като никой в лагера не може да избегне това падение по

наклонената плоскост на разложението? След като правдата и лъжата са сестри? Значи сте се хванали все пак за някакъв клон? Значи сте се спрели о някакъв камък — и сте престанали да се плъзгате надолу? Може би злобата все пак не е най-дълготрайното чувство? Не опровергавате ли все пак с личността си и стиховете си собствената си концепция?

А как успяват да се запазят в лагера (вече го видяхме не един път) истински религиозните хора? На страниците на тази книга вече отбелязахме тяхното уверено шествие през Архипелага — някакво мълчаливо кръстно шествие с невидими свещи. Те падат, покосени от картечния огън, и следващите заемат местата им, и продължават да вървят. Твърдост, невиждана през ХХ век! И как това става без каквито и да било пози, без декламации. Ето, някаква лелка Дуся Чмил — кръглолика, спокойна, съвсем неграмотна старица. Конвойт я извиква по име:

— Чмил! Членовете, по които лежиш!

Тя отвърща меко и кротко:

— Какво ще ме питаш, драги? Там е написано, помня ли ги всичките? — (При нея — цял букет от параграфи на 58-и член.)

— За какъв срок!

Лея Дуся въздъхва. Тя отговаря така заплетено на конвоя съвсем не за да го дразни. Простодушно се замисля над този въпрос: какъв срок ли? Нима на хората е дадено да си знаят сроковете?...

— Какъв срок?... Докато Бог ми отпусне греховете, дотогава ще лежа.

— Ама и ти си една глупачка! — смее се конвойт. — Петнадесет годинки имаш и всичките ще си ги излежиш, а може да ти тръснат и още.

Но минават две години и половина от присъдата и, не е писала до никаква инстанция — и изведнъж нареждане: да се освободи!

Как да не завидиш на тези хора? Да не би обстановката да е по-благоприятна за тях? Едва ли! Известно е, че в наказателните ОЛП държат „монахините“ с проститутките и криминалните. А кой от вярващите, между другото, се е разложил? Умирали са — да, но не са се разлагали нравствено!

А как да си обясним това, че някои колебливи хора именно в лагера се обръщат към вярата, получават сили от нея и оцеляват,

запазили напълно моралната си устойчивост?

И колко още такива, разединени и незабележими, преживяват своя съдбовен поврат и не сбъркват в избора си — онези, които успяват да забележат, че не само те са зле, че хората наоколо са още по зле, че им е още по-тежко.

Ами всички, които въпреки заплахите за наказателна зона или нова присъда отказват да станат доносници?

Как изобщо да обясним Григорий Иванович Григориев, почвовед по професия? Учен, той доброволно се включва през 1941 г. в народното опълчение, по-нататък е известно — плен край Вязма. Целия немски плен прекарва в лагер. По-нататък е пак известно — затворен е у нас. Десетка. Запознах се с него през зимата на общите работи в Екибастуз. Някаква непреклонна откровеност се излъчваше от големите му спокойни очи. Този човек просто не бе в състояние духовно да се огъва — и в лагера не се бе огънал, макар че от десетте години, прекарани в него, само две беше работил по специалността си и почти през всичкото време не получаваше колети. От всички страни бе атакуван от лагерната философия, от лагерното тлеене, но той ни най-малко не се поддаваше на въздействието им. В Кемеровските лагери (Антибесс) оперативният работник на ЧК упорито се мъчи да го вербува. Григориев му отвърща напълно откровено: „Противно ми е да разговарям с вас. Ще си намерите много желаещи и без мен.“ — „На четири крака ще ми долазиш, гадино!“ — „По скоро ще увисна на първия клон.“ И го изпращат в наказателната зона. Изкарва там половин година. Но какво да говорим, той допуска още по-непростими грешки: на селскостопанската командировка, където попада, се отказва от предложеното му (като на почвовед) бригадирство! И усърдно се заема да плеви и коси. А и още по-глупаво: в Екибастуз на каменната кариера се отказва да бъде отчетник пак по същата причина: да не приписва тухта за работягите, за която по-късно, дошъл на себе си, ще плаща (а и ще плаща ли?) вечно пияният волнонаемен десетник. И отива да чука камъни! Чудовищната му неестествена честност стига дотам, че когато отива с бригадата на хранилището за зеленчуци да преработват картофите, той не посяга към нито един картоф, макар че там всички крадат. Изпратен на работа в привилегированата бригада на механичните работилници при уредите на помпената станция, напуска и това място, защото се отказва да пере чорапите на волнонаемния

несемеен технически ръководител Трейвиш. (Бригадниците го уговарят: какво значение има работата, която ще вършиш? Не, отказва се, не е все едно.) А и малко ли пъти избира най-лошия и тежък жребий, само и само да не си криви душата — и не си я изкривява нито веднъж, свидетел съм на това. Нещо повече: от удивителното влияние на светлия непорочен човешки дух върху тялото (сега съвсем са престанали да вярват в подобно влияние, не го разбират) организмът на вече не младия (близо 50-годишен) Григорий Иванович се заякчава в лагера, съвсем изчезва предишният му ставен ревматизъм, а след прекарания тиф той става съвсем здрав: ходи през зимата с хартиен чувал с пробити в него дупки за главата и ръцете — и не се простудява!

Та няма ли да бъде по-вярно това, че никакъв лагер не може да разложи нравствено тези, чиято същност остава непоклатима, отколкото жалката идеология „човекът е създаден за щастие“, избивана с първия удар на тоягата в ръцете на нарядника?

Развращават се в лагера онези, които преди лагера не са били обогатени с никаква нравственост, с никакво духовно възпитание случаят ни най-малко не е теоретичен, за изминалото съветско петдесетилетие такива са израснали милиони.)

Развращават се в лагера онези, които вече и в живота на_свобода, са се развращавали или са били подготвени за това. Защото и в живота на свобода хората се развращават, и то много по очебийно от лагерниците понякога.

Да не би конвойният офицер, заповядал да вържат Мойсеевна за стълба за издевателства над нея, да е по-малко развратен от заплюващите я лагерници?

А и дали всички от бригадите са я плюели? Може би от всяка бригада не повече от двама души? Най-вероятно ще да е така.

Татяна Фалике пише: „От наблюденията си върху хората съм се убедила, че не може човек да стане подлец в лагера, ако не е бил такъв преди него.“

Ако някой в лагера започне явно да става все по-подъл, то едва ли това е промяна, по-скоро избива заложената вътре в него подлост, от която по-рано не е имал такава нужда.

М. А. Войченко смята: „В лагера битието не определя съзнанието, напротив, от съзнанието и пълната вяра в човешката

същност зависеше дали да се превърнеш в животно, или да си останеш човек.“

Сериозно, решително изявление... Но не само той мисли така. Художникът Ивашов-Мусатов пламенно доказва същото.

Да, лагерното разложение е масово. Но не само защото лагерите са ужасни, а и затова, че ние, съветските хора, стъпвахме върху почвата на Архипелага духовно обезоръжени — отдавна подготвени за нравствено разложение, още в живота си на свобода засегнати от него, зяпнали да слушаме от старите лагерници „как трябва да живеем в лагера“.

А как трябва да живеем (и как да умрем), сме длъжни да знаем и без никакъв лагер.

И може би, уважаеми Варлам Тихонович, другарството между хората възниква в нуждата и бедата, и дори в крайната беда — ала не и между такива сухи и противни хора, каквито ни направи възпитанието на нашите десетилетия?

Ако нравственото разложение е чак толкова неизбежно, откъде се взе човек като Василий Мефодиевич Яковенко? Отбива две присъди, току-що са го освободили и живее като волнонаемен във Воркута, едва що е почнал да се движи без конвой и да свива първото си гнезденце. Годината е 1949-а. Във Воркута започват да прибират отново бившите зекове, лепват им нови присъди. Психоза от хайките! Сред слободняците — паника! Как да се предпазят? Как да останат незабелязани? Но арестуват Я. Д. Гродзенски, приятел на Яковенко от воркутинския лагер. Той е докаран до критично състояние от глад по време на следствието, няма кой да го поддържа с храна отвън. И Яковенко му носи безстрашно продукти! Вижте ме, кучета, можете да пипнете и мен!

Защо, кажете, този не се е разложил?

А и всички оцелели не могат да си спомнят за някого, който им е протегнал в лагера ръка и ги е спасил в критичната минута.

Да, лагерите са предназначени за нравствено разложение. Но това не значи, че са успявали *всекиго* да смачкат.

Както в природата никъде никога не протича процес на окисляване без възстановяване (нещо се окислява, а друго в същото време се възстановява), така и в лагера (а и навсякъде в живота) няма разложение без възход. Те вървят успоредно едно с друго.

По-нататък се надявам да покажа как в други лагери — в Специалните, се създава от един момент нататък друго поле: процесът на нравственото разложение среща решителен отпор, а процесът на духовното възвисяване става привлекателен дори за лагерните себелюбци.

* * *

Добре де, а *поправянето*? Как стоят нещата с превъзпитаването, с поправянето? („Поправянето“ е обществено-държавно понятие и не съвпада с нравствения възход.) Всички съдебни системи в света мечтаят престъпниците не просто да отбиват присъдения им тъмничен срок, но да се поправят, тоест друг път да не ги виждаме на подсъдимата скамейка, особено по същия член.

Впрочем никога не се е искало да се „поправят“ тия по Петдесет и осми член, тоест да не ги прибират повторно. Вече цитирахме откровените изказвания на специалистите по тъмнично дело. Искали са да изтребят всички по Петдесет и осми член чрез труд. А това, че някои успяхме да оцелеем, е вече наша самодейност.

Достоевски възкликва: „Кого кога е поправила каторгата?“

Идеала за поправянето срещаме и в руското следреформено законодателство (целият чеховски „Сахалин“ има за основа този идеал). Но дали успешно се е осъществявал?

П. Якубович мисли много над това и пише: терористичният режим на каторгата „поправя“ само неразложените, но те и бездруго няма да извършат втори път престъпление. А този режим само развърща още повече разложения, кара го да бъде хитър, лицемерен, по възможност да не оставя улики.

Какво да кажем за нашите ИТЛ?! Теоретиците на тъмничното дело (Gefangniskunde) са смятали винаги, че принудителната изолация трябва не да довежда до абсолютно отчаяние, а да оставя надежда и

изход. Читателят вече видя, че нашите ИТЛ довеждат само и именно до пълно отчаяние.

Чехов вярно отбелязва: „Вглъбяване в себе си — ето какво е наистина необходимо за поправянето.“ Но тъкмо от такова вглъбяване в себе си най-много се страхуват уредниците на нашите лагери. И общите бараки, бригадите и трудовите колективи са призвани да отвлекат вниманието, да ликвидират това опасно самовглъбяване.

За какво поправяне може да става дума в нашите лагери! Не поправяне, а разваляне: усвояване на престъпния рецидивистки ГУЛАГ жестоките лагерни нрави като общожителски закон („криминогенните места“, казано с езика на специалистите по тъмнично дело, школа за престъпност).

И. Г. Писарев, отбил вече дългата си присъда, пише (1963 г.): „Особено тежко се чувствуваш от това, че излизаш оттам неизлечим нервен изрод, с невъзстановимо здраве от недояждане и всекичастно подстрекателство. Тук хората се развалят окончателно. Ако този човек преди съда се е обръщал дори към коня на „вие“, сега от неговата деликатност и следа не е останала. Ако цели седем години наричате човека „свиня“, той ще загрухти... Само първата година наказва престъпника, а останалите го ожесточават, той се адаптира към условията, и толкоз. Със своята продължителност и жестокост законът наказва повече семейството на престъпника, отколкото самия престъпник.“

Ето и друго писмо. „Болно и страшно е, след като нищо не си умее да виждаш и нищо не си направил в живота, да го напуснеш и никой не го е грижа за теб, освен сигурно майка ти, която не престава да се надява през целия си живот.“

Ето пък какво казва доста поразмишлявалият за всичко Александър Кузмич К. (писал го е през 1963 г.):

„Замениха ми разстрела с 20 години каторга, но честна дума, не го смятам за благодеяние... Испитах върху кожата и костите си „грешките“, както сега е прието да ги наричат, те не отстъпваха по нищо на Майданек и Освиенцим. Как да различим мръсотията от истината? Убиеца от възпитателя? Закона от беззаконието? Палача от патриота? Ако той се изкачва нагоре, ако от лейтенант става подполковник? Как, след като съм прекарал 18 години в лагер, мога да се ориентирам в цялата тази главоблъсканица? Завиждам ви на вас,

образованите хора, с гъвкавите мозъци, които, без да си блъскате дълго главите, знаете как да постъпите или как да се приспособите, *което всъщност и не бих искал за себе си.*“

Забележително казано: „И не бих искал за себе си!“ Но в такъв случай *поправил* ли се е то в държавническият смисъл? Ни най-малко, За държавата той е изгубен.

„Поправянето“ — такова, каквото би се искало (?) на държавата, изобщо не се постига в лагерите. „Випускниците“ на лагера се научават само на лицемерие — как да се престорят на поправили се; и се изпълват с цинизъм — към призивите на държавата, към нейните закони и обещания.

Ами ако човекът няма от какво да се поправя? Ако той изобщо не е престъпник? Ако е затворен, защото се е молел на Бога или е изразявал независимо мнение, или е попаднал в плен, или заради баща си, или просто по планово разпределение — какво ще дадат на такъв лагерите?

Сахалинският тъмничен инспектор казва на Чехов: „Ако в края на краищата от сто каторжници излизат 15-20 порядъчни, това го дължим не толкова на изправителните мерки, които прилагаме, колкото на нашите руски съдилища, дето изпращат на каторга толкова много добър и надежден елемент.“

Какво пък, нека да се спрем върху едно такова заключение за Архипелага, ако вдигнем, да речем, до 80 процента цифрата на невинно затваряните, но и да не забравяме, че в нашите лагери се вдига също така и коефициентът на покваряваните.

Ако пък имаме предвид не месомелачката за негодните милиони, не помийната яма, в която захвърлят без жал своя народ, а сериозната поправителна система, тук ще възникне изключително сложният въпрос: как е възможно по общия наказателен кодекс да се дават еднообразни, оприличени едно на друго наказания? Нали външно еднаквите наказания за *различните* хора, по-нравствени или по-разложени, по-деликатни или по-груби, по-образовани или по-некултурни, са напълно *нееднакви* наказания (вж. Достоевски, „Записки от мъртвия дом“, на много места в книгата).

Английската мисъл е дозряла до това виждане и там сега говорят (не знам до каква степен се осъществява на дело), че наказанието

трябва да съответствува не само на престъплението, но и на личността на всеки престъпник.

Общата загуба например на външната свобода за човек с богата душевност е по-малко тежка, отколкото за слабо развития човек, за живеещия повече телесно. Вторият „се нуждае повече от външни впечатления, инстинктите го влекат по-силно към живота на свобода“ (П. Якубович). Първият преодолява по-лесно и изолацията в единичната килия, особено ако има достъп до книги. (Ах, как някои от нас жадуваха за такъв вид изолация вместо лагера! При теснотата за тялото — какви простори се откриват за ума и душата в затвора! Николай Морозов не се е проявявал с нищо особено, преди да влезе в затвора, нито — най-удивителното! — след него. А тъмничното вглъбяване в себе си му дава възможност да се сети за планетарния строеж на атома, за различната зареденост на ядрото и електроните — и всичко това десет години преди Ръдърфорд! Но на нас не само не ни предлагаха молив, хартия и книги, но ни ги отнемаха.) Вторият може би не би понесъл и година пълна изолация, просто ще се стопи, ще изсъхне. За него ще е все едно кой — стига да има жив някой до него. А за първия неприятното общуване е по-непоносимо от самотата. Затова пък лагерът (където поне донякъде те хранят) се понася значително по-леко от втория. И бараката за 400 души, където всички крещат, бръцолевят втели-некипели, играят на карти и домино, кикотят се и хъркат, че на всичко отгоре дъни ушите ти и несекващото радио, предназначено за тъпаците. (Лагерите, в които съм бил, бяха наказани с лишаване от радио! Истинско спасение!)

Следователно именно системата на ИТЛ със задължителния нечовешки физически труд и задължителното участие в унижително-бучащата многолюдност е къде по-действен начин за унищожаване на интелигенцията, отколкото затворът. Тази система ликвидираше тъкмо интелигенцията бързо и без остатък.

[1] И колко интересни стават хората в затвора! Познавам хора, станали мрачни и скучни след излизането си на свобода, докато в затвора не можеше да се насити човек на разговори с тях. — Б.а. ↑

[2] П. Якубович: „Почти всеки каторжник не обича никого.“ А всъщност там няма съперничество за оцеляването. Б.а. ↑

ТРЕТА ГЛАВА

КОЛКО Е СВОБОДЕН ЖИВОТЪТ НА СВОБОДА

Но и когато бъде вече написано, прочетено и възприето всичко най-важно за Архипелага ГУЛАГ — ще стане ли ясно на хората: а какво беше нашият *живот на свобода*? Какво беше страната, която десетки години износва в себе си Архипелага?

Случи ми се да нося в тялото си буца колкото мъжки юмрук. Тази буца издаваше напред, изкривяваше корема ми, пречеше ми да ям, да спя, ангажираше непрекъснато съзнанието ми (макар и да не възлизаше дори на половин процент от моето тяло, а Архипелагът в страната съставяше близо осем процента). И беше ужасна с това, че притискаше и изместваше съседните органи, а най-вече с това, че изпускаше отрови и отравяше цялото ми тяло.

Така и нашата страна постепенно бе убивана цялата с отровите на Архипелага. И ще има ли някога отърване от тях, един Господ знае.

Ще съумеем ли и ще посмеем ли да опишем цялата мерзавщина, в която живяхме (почти същата впрочем като днешната)? И ако не покажем тази мерзавщина в цялата и пълнота, всичко ще се окаже лъжа. Затова смятам, че през тридесетте, четиридесетте и петдесетте години у нас нямаше литература. Защото без цялата истина няма литература. Днес тази мерзавщина се показва в рамките на модата — с по някоя изтървана дума, с вметната фраза, с добавка, с оттенък — и пак се получава лъжа.

Това не е задача на нашата книга, но ще се опитаме накратко да изброим признаците на *живота на свобода*, определяни от съседството с Архипелага или представляващи същия стил.

Постоянен страх. Както читателят вече видя, нито 35-а, нито 37-а, нито 49-а година могат да изчерпят списъка на доставяните за Архипелага хора. Доставките никога не са били прекъсвани. Както няма минута, през която някой да не умира и да не се ражда, така няма и минута, през която да не се извършват арести. Понякога това дебне наблизко човека, понякога става някъде по-далеч, понякога човек се самозалтъгва, че нищо не го заплашва, понякога той сам става палач и

така заплахата отслабва, ала всеки възрастен жител на тази страна, от колхозника до члена на Политбюро, винаги е знаел: най-малката непредпазлива дума или движение — и безвъзвратно лети в бездната.

Както на Архипелага пред всеки нагаждач се разтваря пропастта (и гибелта) на общите работи, така и в страната пред всеки жител зее пропастта (и гибелта) на Архипелага. На пръв поглед страната е много по-голяма от своя Архипелаг, но цялата тя и всички нейни жители висят сякаш призрачно над разтворения му зев.

Страхът не е винаги страх от арест. Тук има и междинни степени: чистка, проверка, запълване на анкети — планомерно или извънредно, уволнение от работа, лишаване от жителство, интерниране или изгнание.^[1] Анкетите се съставят така подробно и изпитателно, че повече от половината жители се чувствуват виновни и постоянно се измъчват от приближаващите срокове за попълването им. Веднъж дали неверни сведения за своя живот, хората се мъчат след това да не оплетат конците. Но опасността може да избухне неочаквано: Игор, синът на кадийския Власов, постоянно пише, че баща му е умрял. Така успява да влезе дори във военно училище. Внезапно го извикват: до три дни да представи документ, че баща му е умрял. Ето ви и ситуация!

Съвкупният страх води до неминуемото съзнание за своето нищожество и липса на всякакви права. През ноември 1938 г. Наташа Аничкова узнава, че любимият ѝ (неофициалният съпруг, с когото не е сключила брак) е арестуван в Орел. Заминава за там. Огромният площад пред затвора е задръстен от каруци, а в тях — жени с цървули и сукмани, които искат да предадат вързопчетата си, но не им ги приемат. Аничкова се навежда пред прозорчето в страшната тъмнична стена. Коя сте вие? — питат я строго. Изслушват я. Вижте какво, московчанката, ще ви дам един съвет: тръгвайте си обратно още днес, защото нощес ще дойдат да ви *приберат*! Чужденец не би разбрал нищо: защо вместо отговор по същество на зададения въпрос чекистът дава нежелани съвети? Какво право има да изисква от свободната гражданка да напусне незабавно града? И кой е този, който ще дойде при нея и защо? Но кой съветски гражданин ще си изкриви душата, че не разбира или че случаят е неправдоподобен за него? След подобен съвет доста ще се позамислиш дали да останеш в чуждия град.

Н. Я. Манделщам е права, когато пише: нашият живот до такава степен е взаимосвързан с тъмницата, че многозначните думи: „взет“, „вкаран“, „лежи“, „пуснат“ дори без текст всеки у нас ги разбира само в един смисъл!

Нашите граждани никога не са имали усещане за безгрижност.

Закрепеност. Ако бе възможно лесно да сменяш местожителството си, да заминаваш оттам, където става опасно за теб — и по този начин да се отърсиш от страха, да се ободриш! — хората щяха да бъдат по-смели, можеха и да рискуват. Но дълги десетилетия бяхме сковани от обстоятелството, че никой трудец се не можеше самоволно да остави работата си. Освен това всички бяха закотвени по места чрез адресната регистрация. И чрез жилището си, което нямаш право нито да продадеш, нито да смениш, нито да наемеш. И затова беше безумна смелост да протестираш там, където живееш или работиш.

Прикритост, недоверчивост. Тези чувства смениха предишното открито радушие, гостоприемството (все още проявяващи се и през 20-те години). Тези чувства са естествена защита за всяко семейство и за всеки човек особено защото никой никъде не може да напусне работа, да замине и всяка дреболия от живота ти е в полезрението на органите. Прикритостта на съветския човек не е ни най-малко излишна, тя е необходима, макар че за чужденеца може понякога да изглежда свръхчовешка. Бившият царски офицер К.У. успява да оцелее само защото никога не бил затварян и защото, когато се женил, не разказвал на жена си за своето минало. Арестуват брат му, Н.У. — и ето че жената на арестувания, възползувала се, че в момента на ареста си живели с мъжа си в различни градове, скрива от баща си и сестра си случилото се, да не би те да се изпуснат пред някого. Тя предпочита да им каже, а и на всички останали (и дълго след това да поддържа тази версия), че съпругът ѝ я е изоставил. Това са тайните на едно семейство, разказани едва сега, след 30 години. А има ли градско семейство без подобни тайни?

През 1949 г. арестуват бащата на съученичката на студента В. И. В такива случаи всички се отдръпват и това се смята за естествено, а В.И. не се отстранява, открито изказва съчувствието си на девойката, гледа с нещо да помогне. Изплашена от такова необичайно поведение, тя отхвърля помощта и съучастията на В.И., излъгва го, че не вярва в

невинността на арестувания си баща, навярно през целия си живот той е скривал своето престъпление от семейството. (Едва по хрущовско време се изясняват нещата: тя била решила тогава, че В.И. е или доносник, или член на някоя антисъветска организация, която дебне за недоволни.)

Това всеобщо взаимно недоверие прави още по-дълбока братската могила на робството. Вземем ли някой да се изказва открито и смело, всички се отдръпват: „Провокация!“ Така е обречен на самота и отчуждение всеки обявен искрен протест.

Всеобщо незнание. Като се прикривахме един от друг и като не си вярвахме един на друг, ние самите помагахме да се внедри сред нас абсолютната негласност и абсолютната дезинформация, които са причина на причините за всичко извършено — и за милионите арести, и за тяхното масово одобряване. Без да си предаваме нищо един на друг, без да крещим и стенем, без да научаваме нищо един от друг, се доверявахме единствено на вестниците и на банално плещещите оратори. Всеки ден ни пробутваха по нещо възбудително от рода на някоя железопътна катастрофа (саботаж) някъде на 5 хиляди километра от нас. А което трябваше да знаем непременно, което се е случило днес на нашия етаж, това нямаше откъде да го научим.

Какъв гражданин можеш да бъдеш, след като не знаеш нищо за живота около теб? Едва след като самият ти попаднеш в капана, научаваш много нещо със закъснение.

Доносничество, развито до невероятни размери. Стотици хиляди оперативни работници и в своите явни кабинети, и в уж непорочните стаи на държавните учреждения, и в конспиративни квартири, без да щадят хартията и празното си време, неуморимо вербуват и повикват за предаване на доноси такова количество доносници, каквото не би могло да им е нужно за събирането на информация. Вербуват дори явно ненужни, неподходящи за целта хора, които с положителност няма да приемат — както е случаят с вярващата жена на умрелия в лагера баптистки пастор Никитин. По няколко часа я държат при разпитите на крака и ту я арестуват, ту я прехвърлят в завода на лоша работа. Една от целите на вербуването в такива огромни размери е очевидно да се направи така, че всеки поданик да усеща полъха на осведомителните канали. И във всяка компания, във всяка работна

стая, във всяко жилище или да има доносник, или всички да живеят със страха, че има такъв между тях.

Без да твърдя въз основа на проверени данни, предполагам, че от четирима-петима градски жители на един поне веднъж в живота непременно са предлагали да стане доносник. Ако не и на повече. В най-ново време правих проверки и сред арестантските компании, и сред вечните волнонаемни: кого, кога и как са вербували. И винаги се оказваше, че от неколцината души на масата на всички е било предлагано това навремето!

Н. Я. Манделщам правилно заключава: освен да се отслаби връзката между хората, тук има и друго съображение — поддалите се на вербуването в страха си от обществено разобличаване ще са заинтересовани в непоклатимостта на режима.

Прикритостта е простряла студентите си пипала сред целия народ — тя е проникнала между колегите в службата, между старите приятели, между студентите, между войниците, между съседите, между подрастващите деца и дори в приемната на НКВД между съпругите, носещи продукти и вещи на мъжете си.

Предателството като форма на съществуване. При наличието на дългогодишен постоянен страх за себе си и своето семейство човек става подвластен на страха, негов подчинен. И постоянното предателство се оказва най-малко опасната форма за съществуване.

Най-невинното, но затова пък и най-разпространеното предателство е да не вършиш директно нищо лошо, но да не забелязваш загиващия до теб, да не му помогнеш, да му обърнеш гръб, да се сгушиш. Арестуват например съседа, колегата и дори твой близък приятел. А ти мълчиш, правиш се, че не си забелязал (не можеш да си позволиш да загубиш днешната си работа!). Или на общо събрание се обявява, че изчезналият вчера е заклет народен враг. И ти, който цели двадесет години си се прегърбвал над една и съща маса с него, този път с благородното си мълчание (че дори с осъдително изказване) трябва да докажеш колко нищо общо нямаш с неговите престъпления (за своето скъпоценно семейство, за своите близки си задължен да принесеш тази жертва! На какво основание ще дръзнеш да не мислиш за тях!). Но арестуваният е оставил жена, майка, деца, може би ще трябва на тях да им се помогне? Не, не, опасно е: ами че

това е съпруга на враг, майка на враг, това са деца на враг (а твоите ще трябва още дълго да учат, докато си стъпят на краката)!

Когато арестуват инженер Палчински, жена му Нина пише до вдовицата на Кропоткин: „Останах без никакви средства, никой не ми помогна, всички ме избягват, страхуват се. Едва сега разбрах какво са приятелите. Изключенията са много редки.“^[2]

Укривателят е също враг! Помагащият е също враг. Продължаващият приятелството е също враг. И телефонът на прокълнатото семейство замлъква. Почти се прекъсва. На улицата не ги познават, не ги поздравяват, не им кимат. Още по-малко пък да ги канят на гости. Или пък да им предлагат пари. В кипежа на големия град хората се оказват като в пустиня.

А на Сталин тъкмо това му трябва! Той се подсмива под мустаците си!

Академик Сергей Вавилов става след разправата над великия му брат лакейски президент на Академията на науките. (Мустакатият шегобиец прави това за подигравка, проверява човешкото сърце.) А. Н. Толстой, съветският граф, не смее не само да посещава, но дори и да подпомага с пари семейството на пострадалия си брат. Леонид Леонов забранява на жена си, по баща Сабашникова, да посещава семейството на арестувания ѝ брат С. М. Сабашников. Легендарният Димитров, този ревящ лъв на лайпцигския процес, се отрича и не спасява, а предава приятелите си Попов и Танев, когато след освобождаването от фашисткия съд им тръсват на съветска земя по 15 години „за покушение срещу другаря Димитров“ (и двамата отбиват присъдите си в Краслаг).

Знае се какво е положението на семействата, в които има арестуван. В. Я. Кавешан от Калуга си спомня: „След арестуването на баща ми всички се пръснаха от нас като от прокажени, бях принуден да напусна училище — децата страшно ме тормозеха (израстват като предатели, израстват като палачи!), а майка ми я уволниха от работа. Принудени бяхме да се препитаваме от просия.“

Милиционерите откарват на гарата семейството на някакъв арестуван през 1937 г. московчанин — майка с децата ѝ, — за да бъдат интернирани. И внезапно, когато влакът тръгва, откриват, че момченцето (8-годишно) е изчезнало. Милиционерите се пребиват да го търсят, но напразно. Интернират семейството без него. Оказва се, че

то се било пъхнало под червения плат, обвиващ поставката под бюста на Сталин, и дочакало там да мине опасността. След това се връща вкъщи, но жилището е запечатано. Обажда се на съседите, на познати, на приятелите на тате и мама — и не само никой не го прибира в семейството си, но не го оставят дори да пренощува! И детето се оставя да го приберат в интернат... Съвременници! Съотечественици! Разпознавате ли зурлите си?

И всичко това е само най-слабата степен на предателството — отдръпване. А колко още примамливи стъпала има и какъв огромен брой хора все по-ниско падат по тях. Тези, които уволняват майка Кавешан от работа, не се отдръпват, а внасят своята лепта, нали? Или тези, послушни на оперативника по телефона, които изпращат Никитина на черна работа, за да стане по-бързо доносница? А и тези редактори, които нетърпеливо зачеркват имената на арестувания едва предишния ден писател?

Символът на тази епоха е маршал Блюхер: седи като бухал в президиума на съда и съди Тухачевски (впрочем и Тухачевски би вършил същото). Разстрелват Тухачевски — същото сполетява и Блюхер. Или прославените професори по медицина Виноградов и Шерешевски. Помним как паднаха жертва на злодейско оклеветяване през 1952 г., но не по малко злодейски оклеветяват и те събратята си Плетньов и Левин през 1936 г. (Венценосецът тренира и в сюжетите за душите...)

Хората живеят в *полето* на предателствата и в негова подкрепа се използват най-извисени аргументи. През 1937 г. една съпругеска двойка очаква арест, затова че съпругата е пристигнала от Полша. И се договарят така: да не изчакват ареста, а съпругът да иде и да съобщи за жена си! Нея я арестуват, а той остава „чист“ в очите на НКВД и запазва свободата си. През същата тази забележителна година старият политически каторжник Адолф Добро-волски предава на своята единствена любима дъщеря Изабела, преди да иде в затвора: „Ние отдадохме живота си за съветската власт и нека никой не се възползва от твоето нещастие. Влез в Комсомола!“ Присъдата на Доброволски не предполага забрана на кореспонденцията, но Комсомолът изисква от дъщеря му да няма такава с баща си и в духа на бащиното напътствие дъщерята се отрича от баща си.

А и малко ли са случаите на такова *отричане*?! Ту публично, ту чрез пресата: „Аз, еди кой си, считано от еди кога си, се отричам от баща си и майка си като от врагове на съветския народ.“ И запазваш живота си срещу тази цена.

За онези, които не познават това време (или не живеят сега в Китай), е почти невъзможно да го разберат и да простят. В нормалните човешки общества човек достига своите 60 години, без никога да попадне в клещите на подобен избор; и сам той е убеден в своята добропорядъчност, и тези, които държат реч на гроба му. И човекът си отива от живота, без да разбере в какъв кладенец на злото е могъл да пропадне.

Масовата проказа на душите не заразява мигновено обществото. През цялото време на 20-те години и в началото на 30-те мнозина хора у нас още запазват душевната си нравственост и представите си от предишното общество: да помагаш при нужда, да закриляш изпадналите в беда. През 1933 г. Николай Вавилов и Мейстер още се застъпват открито за всички арестувани ВИРовци. Трябва да се изчака един минимално необходим срок за нравственото разложение, преди който великият Апарат не може да се справи с народа. Срокът се удължава и от възрастта на още неостарелите вироглавци. За Русия се оказват необходими 20 години. Когато масовите арести врѣхлетяват през 1949 г. Прибалтика — за тяхното разлагане са изминали само 5-6 години, недостатъчно пострадалите от властите семейства срещат от всички страни подкрепа. (Впрочем има и допълнителна причина, укрепваща съпротивата на прибалтийските народи: социалните преследвания се възприемат като национален гнет, а в този случай хората винаги проявяват по-голяма неотстъпчивост.)

Когато правехме оценка на 1937 г. за Архипелага, ние не я удостоихме с висшата корона. Но тук, по отношение на *живота на свобода*, ще трябва вече да я увенчаем с тази корозионна корона на предателството: може да признаем, че именно тази е годината, която сломява душата на нашето *свободолюбив* и го залива с масово разложение.

Но дори това не поставя край на нашето общество! (Както ще видим сега, краят изобщо никога не е настъпвал — живата нишка на Русия оцелява, дочаква по-добри времена, проточва се до подобри времена, до 1956 г., а сега вече толкова повече няма да умре.)

Съпротивата не се проявява открито, тя не смекчава епохата на всеобщото падение, но пулсира, пулсира, пулсира с невидимите си топли жилчици.

В това страшно време, когато в обърканото си усамотение хората изгарят скъпите на сърцето им фотографии, писма и дневници, когато всяка пожълтяла хартийка в семейната библиотека изведнъж разцъфва като огнена папрат на гибелта и самата тя бърза да се хвърли в печката, се изисква доста мъжество, за да не изгориш и да запазиш архивите на осъдените (като Флоренски) или на явно нарочените (като философа Фьодоров) в продължение на хиляди и хиляди нощи! А каква конспиративна антисъветска ужасна измяна трябва да изглежда повестта на Лидия Чуковска „София Петровна“. Нея я съхранява Исидор Гликин. В блокадния Ленинград, усетил приближаването на смъртта, той тръгва и прекосява целия град, за да отнесе повестта на сестра си и така да я спаси.

Всяка постъпка на противопоставяне на властта изисква мъжество, несъразмерно с величината на постъпката. При Александър II е по-безопасно да държиш динамит, отколкото при Сталин да приютиш сирачето на народния враг — и все пак колко, такива деца са били прибрани и спасени (нека самите деца разкажат!). А и тайно подпомагане на семействата е имало. И се е намирал някой да смени жената на арестувания в безнадеждната тридневна опашка, за да може тя да се сгрее и поспи. И все някой с туптящо сърце е отивал да предупреди, че жилището е в засада и не трябва да се завръщате в него. И все някой е приютявал избягалата, макар самият той да не е могъл да спи през тази нощ.

Вече споменахме за тези, които се осмеляват да не гласуват за екзекутирането на подсъдимите по делото на Промпартията. А има и такива, които са пратени на Архипелага заради това, че са се изказали в защита на свои незнайни колеги. Синът не пада по-долу от бащата: Иван, синът на Рожански, пострада също заради това, че е защитил колегата си Копелев. На партийно събрание в ленинградското детско държавно издателство (Детгиз) става М. М. Майснер и се изказва в защита на „вредителите в детската литература“, незабавно го изключват и арестуват. Не може да не е знаел какво рискува. Във военната пък цензура (Рязан, 1941 г.) една девойка цензорка накъсва криминалното писмо на неизвестен ѝ фронтовак, но забелязват как

изхвърля накъсаното в кошчето, наставят хартийките и арестуват самата нея. Принася в жертва себе си заради някакъв далечен неизвестен човек! (Аз пък научих това само защото се беше случило в Рязан. А малко ли такива неизвестни случаи има?...)^[3]

Сега често ще чуете (Еренбург), че арестуването било лотария. Лотарията си е лотария, но някои и други номерца са предварително белязани. Е, да, има такива налудничави кампании, когато арестуват по предварително определена бройка, да, но вече всеки изказал се публично е прибиран в същия миг! И фактически имаме налице душевен подбор, а не лотария! Смелчаците попадат под сатъра, отправят ги на Архипелага и се разстила безоблачната картина на еднообразно-покорния останал живот на свобода. Нито един малко почист, по-добър човек не може да принадлежи на това общество, а без такива хора то става все по-никакво. Тяхното тихо напускане става почти незабелязано, но всъщност това е умиране на народната душа.

Нравствено разложение. В обстановката на дългогодишен страх и предателство оцелелите хора оцеляват само външно, телесно. А онова, което е вътре в тях, изтлява.

Та ето как милиони се съгласяват да стават доносници. И ако на Архипелага за 35 години (до 1953 г.) са прекарали, като имаме предвид и умрелите, около четиридесет милиона (това е скромно пресметнато, това е само три — или четирикратното население на ГУЛАГ, а не трябва да забравяме, че през войната измират направо *по един процент на ден*), поне по всяко трето, е, нека да бъде пето дело, има нечий донос и някой е свидетелствувал. Всички те са и днес между нас — тези убийци с мастило. Едни натикват близките си в затвора от страх — и това е още първото стъпало, други от корист, а трети — най-младите тогава, а днес на прага на пенсионирането — предават вдъхновено, предават идейно, понякога дори открито: нали е въпрос на класова чест да разобличиш врага. Всички тези хора са сред нас и най-често благоденствуват, че им се и възхищаваме на всичко отгоре — нали това са „нашите обикновени съветски хора“.

Ракът на душата се развива латентно и поражавя тъкмо частта, откъдето чакаш благодарност. Фьодор Перегуд дава хляб и подслон на Миша Иванов: нямал работа — намира му в тамбовския вагоноремонтен завод и го обучава на занаята; нямало къде да живее — настанява го в къщата си като най-близък човек. И Михаил

Дмитриевич Иванов подава заявление в НКВД, че Фьодор Перегуд хвали на домашната си трапеза германската техника. (Трябва да знаем какво представлява Фьодор Перегуд — той е едновременно механик, моторист, радист, електроспециалист, майстор часовникар, оптик, леяр, матричар, мебелен дърводелец, човек с двадесетина специалности. В лагера открива работилница за фина механика; след като загубва крака си, си изработва самичък протезата.) Прибират покрай него и брат му, и 14-годишната му дъщеря — и всичко това благодарение на М. Д. Иванов! Той идва в съда мрачен: значи гниещата душа избива понякога и върху физиономията. Но скоро зарязва завода, започва открито да служи в Държавна сигурност. По-късно за некадърност го пращат в пожарната охрана.

В разложеното общество неблагодарността е обичайно, разпространено чувство, на което никой не се и учудва почти. След арестуването на селекционера В. С. Маркин агрономът А. А. Соловьев не се колебава да си припише селекционирания от него сорт пшеница „Тайожна-49“.^[4] Когато разгромяват Института за будистка култура (всички видни сътрудници са арестувани), а ръководителят му, академик Шчербатской умира — ученикът му Калиянов убеждава неговата вдовица да му предаде книгите и ръкописите на умрелия, „иначе ще става лошо: Институтът за будистка култура се оказа шпионски център“. Завладял по този начин трудовете, част от тях (а също и работата на Востриков) той издава под свое име и така се прославя.

Много от научните репутации в Москва и в Ленинград са градени също върху кървища и кости. *Неблагодарността на учениците*, пресякла като бариера нашата наука и техника през 30-те и 40-те години, има обяснимо тълкуване: науката преминава от истинските учени и инженери към *новоизлюпените* алчни партийци на ръководни постове.

Едва ли някой е в състояние да проследи и изброи всички тези присвоени работи и задигнати изобретения. Ами жилищата, иззети от арестуваните? Ами изпокрадените им вещи? А и по време на войната не се ли проявява тази дива черта почти като всеобща? Ако някой е в състояние на дълбока покруса или бомба е паднала върху дома му, или е претърпял пожар, или се евакуира — оцелелите му съседи, тези

обикновени съветски хора, гледат в същата минута да се облажат за негова сметка.

Разнообразни са видовете нравствено падение и едва ли бихме могли да ги обхванем в тази глава. Съвкупният живот на обществото представлява това: биват лансирани предателите, тържествуват бездарниците, а най-добрите и най-честните минават през касапниците. Кой би ми посочил в периода от 30-те до 50-те години *един макар случай* за цялата страна, в който някой благороден човек да е повалил, разгромил, прогонил подлия интригант? Твърдя, че такъв случай е невъзможен, както не е възможно като изключение за нито един водопад да пада от долу на горе. Благородният човек никога няма да се обърне към Държавна сигурност, а на подлеца тя му е винаги подръка. И Държавна сигурност също не ще се спре пред когото да било, след като не се спира и пред Николай Вавилов. Та защо водопадът ще вземе да пада от долу на горе?

Този лесен успех на подлите над благородните клокочи като черна воняща мътилка в столичната многолюдност, но разлива зловонието си под арктическите чести виелици, на полярните станции — любимата картинка от 30-те години, на която по би отивало светлооките гиганти на Джек Лондон да пушат лулата на мира. На полярната станция на остров Домашни (Северна земя) се намират всичко на всичко трима души: безпартийният началник на станцията Александър Павлович Бабиц, почетен стар полярник; общият работник Ерьомин, който е същевременно единствен комунист и партийен секретар (!) на станцията; комсомолецът (също и комсомолски секретар!) метеоролог Горяченко, честолюбиво домогващ се до мястото на началника, когото гледа да премахне оттам. Горяченко рови в личните вещи на началника, краде документи, заплашва. По Джек Лондон двамата мъже биха напъхали просто този мерзавец под леда. Но не — изпратена е в Главното управление на Северния морски път телеграма до Папанин за необходимостта да се смени метеорологът. Партийният секретар Ерьомин подписва телеграмата, но мигом се разкайва пред комсомолеца и заедно с него изпращат до Папанин партийно-комсомолска телеграма с обратно съдържание. Решението на Папанин е: колективът се е разложил, да се свали на брега. Пращат за тях ледоразбивача „Садко“. На борда му комсомолецът не си губи времето и предава *материали* на корабния комисар — незабавно

арестуват Бабич (главното обвинение: искал... да предаде на немците ледоразбивача „Садко“, същия, на който те всички плават в момента...). На брега той е предаден и затворен в КПЗ. (Да си въобразим за минута, че корабният комисар е честен и разумен човек, че той извиква Бабич, изслушва и другата страна. Но това би означавало да се открие тайната на доноса пред евентуалния враг! И чрез Папанин Горяченко би изпратил в затвора и корабния комисар. Системата работи безотказно.)

Разбира се, в отделни хора, възпитани от деца не в пионерския лагер и не в комсомолската низова организация, душата оцелява. Внезапно на една сибирска станция някакъв здравеняк войник вижда ешелон от арестанти, бързо им купува няколко пакета цигари и уговаря конвоя да ги предаде на хората (на други места в тази книга ще опишем и други такива случаи). Но този войник вероятно не е на служба, излязъл е в отпуск и го няма наблизо комсомолския секретар на частта му. В своята част той едва ли би се решил на такава постъпка, би му излязло солено. А и не е известно дали след това командирският надзор не го е привлякъл да отговаря.

Лъжата като форма на съществуване. Макар и поддали се на страха или увредени от користта, от завистта, хората не могат толкова бързо да оглупеят. Душата им вече може да е окаляна, но умът им остава все още доста ясен. Те не могат да повярват, че цялата гениалност на света се е съсредоточила внезапно в една-единствена глава с ниско чело. Те не могат да повярват в самите себе си — такива опошлени, смахнати, когато се чуват по радиото, виждат се в киното, четат се във вестниците. Нищо не ги принуждава да кажат голата истина, но никой не им разрешава да мълчат! Те трябва *да говорят*, а какво, ако не лъжа? Трябва бясно да ръкопляскат и никого не интересува колко искрено е това.

И когато четем обръщението на работниците от висшата партийна школа до другаря Сталин:^[5]

„Като повишаваме революционната си бдителност, ние ще помогнем на нашето славно разузнаване, възглавявано от верния ленинец, сталинския народен комисар Николай Иванович Ежов, да прочисти докрай

нашите висши учебни заведения, както и цялата наша страна, от остатъците на троцкистко-бухаринската и тям подобна контрареволуционна измет“ — не допускаме, че цялото съвещание в състав от хиляда души са някакви идиоти — те са просто пропаднали лъжци, готови утре да се покорят и на собствения си арест.

Постоянната лъжа, подобно на предателството, става единствената безопасна форма за съществуване. Всяко обръщане на езика може да бъде дочуто от някого, всяко изражение на лицето може да бъде наблюдаван от някого. Ето защо всяка дума, ако не непременно чиста лъжа, трябва да не противоречи на общата лъжа. Съществува асортимент от фрази, асортимент от прозвища, асортимент от готови лъжливи форми и не е възможна нито една реч, нито една статия, нито една книга — научна, публицистична, критична или така наречената „художествена“, без употребата на тези асортименти. И в най-научния текст трябва да се поддържа нечий фалшив авторитет или приоритет и да бъде оплют някой за истината: без тази лъжа не може да види бял свят и академичният труд. А да не говорим за кресливите митинги, за евтините събрания в почивката, на които трябва да гласуваш против собственото си мнение, да се преструваш, че се радваш на това, което те огорчава (на новия заем, на снижаването на производствените разценки, на пожертвувания за някаква си танкова колона, на задължението да работиш в неделя или да изпратиш децата си в помощ на колхозниците), и да изразяваш дълбоко негодувание там, където нищо не те засяга (някакви неосезаеми, невидими насилия в Уест-Индия или в Парагвай).

Тенно си спомня със срам в затвора как две седмици преди да го арестуват, чел на моряците лекция на тема: „Сталинската конституция — най-демократичната в света“ (то се знае — без нито едничка искрена дума).

Няма човек, напечатал поне страница, да не е излъгал. Няма човек, изкачил се на трибуната, да не е излъгал. Няма човек, застанал пред микрофона, да не е излъгал.

Но поне с това всичко да свършваше! А ето и по-нататък: всеки разговор с началството, всеки разговор в отдел „Кадри“, всеки изобщо

разговор с друг съветски човек изисква лъжа — понякога през просото, понякога в известни рамки, понякога снизходително-потвърждаваща. И ако дори на четири очи тъп събеседник ти каже, че ние отстъпваме до Волга, за да примамим по-навътре Хитлер, или че американците са пренесли нарочно у нас колорадския бръмбар — трябва да се съгласиш! Непременно да се съгласиш! Че едно отрицателно вместо положително поклащане на главата може да ти коства преселване на Архипелага (спомнете си за Чулпенъов, първа част, седма глава).

Но и това не е всичко: децата ви растат. Не бива да говорите с жена си открито пред тях онова, което мислите: тях ги възпитават да бъдат като Павел Морозов и те няма да трепнат да повторят подвига му. А ако децата ви са още малки, ще трябва да решавате как по-правилно да ги възпитавате: веднага ли да им представите лъжата за истина (за да им бъде по-лек животът) и тогава неизменно да лъжем и пред тях; или да им говорим истината — с риска, че, току-виж, се изпуснали, впуснат се в откровен разговор, та значи успоредно с това да им се втълпява, че истината е убийствена, че от прага навън трябва да лъжат, само да лъжат, ето както татко и мама.

Изборът е такъв, че, току-виж, и деца няма да пожелаете да имате.

Лъжата като дълговременна основа на живота. Пристига в един провинциален институт от столицата, за да преподава литература, младата и умна, всичко разбиращата А.К. с неопетнена характеристика и новичка кандидатска диплома. В своя главен курс, който води, тя има една единствена студентка, член на партията, и решава, че тъкмо тя ще е доносницата. (Все някой в курса непременно трябва да наклепва, в това А.К. е уверена.) И тя решава да влезе в тесни фамилиарни отношения с тази партийна студентка. (Между другото, според тактиката на Архипелага такива сметки са съвсем криви, трябва, напротив, да й лепнеш две двойки и тогава всеки неин донос може да се обяснява като уреждане на лични сметки.) Те се срещат и извън института, разменят и снимките си (студентката носи снимката на А.К. в партийната си книжка); по време на ваканциите си пишат нежни писма. И всяка лекция, която изнася, А.К. съобразява с евентуалните оценки на своята студентка партийка. Минават четирите години на това унизително лицемерие, студентката завършва и оттук нататък

нейното поведение престава да тревожи А.К. Още при следващата им среща тя вече неприкрито зле посреща партийната. Разсърдена, последната настоява да си върнат една на друга снимките и писмата и възкликва (най-печално смешното е, че тя вероятно не е била и доносница): „Ако успея да завърша аспирантура, никога няма да се държа така за жалкия институт като вас! На какво приличаха вашите лекции — изтъркана плоча!“

Да! За да нагоди лекциите си към възприятието на партийката, А.К. прави лекциите си постни и безцветни, въпреки че е била способна да ги изнася по най-бляскав начин.

Както остроумно го казва един поет, у нас имаме култ не към личността, а към двуличността.

Естествено, че и тук трябва да различаваме степени: на принудителната, отбранителната лъжа, и на страстната до самозабрава лъжа, с каквато най-вече се отличават писателите, на онази лъжа, с която Шагинян пише в умиление през 1937 г. (!), че епохата на социализма е преобразила дори и следствието: според разказите на следователи сега вече подследствените_ сътрудничат на драго сърце с тях_, като разказват за себе си и за другите всичко необходимо.

Ние дори губим ориентация за това колко далеч ни е откъснала тази лъжа от нормалното общество: в нейната плътна сива мъгла не се вижда нито един стълб. Изведнъж разбираш от коментарите, че книгата „В света на отрицателите“ на П. Якубович е била напечатана (макар и с псевдоним) в *същото време*, когато авторът е завършвал каторгата си и е тръгвал на заточение.^[6] Е, сами сравнявайте, сравнявайте с това, което е днес! Ето, промъкна се по някакво чудо моят закъснял и плах разказ за Иван Денисович и бариерата побърза да се спусне, затегнаха се плътно клапите и болтовете, и не за съвременността дори, а за това, което е било преди тридесет и преди петдесет години, не ти се позволява да пишеш. И ще прочетем ли за тези неща, докато сме живи? Така ще умрем измамни и оплетени в лъжите. А впрочем при предположение, че ни предоставят да узнаем истината, дали *животът на свобода* ще пожелае да я знае? Ю. Г. Оксман се връща от лагерите скоро след войната и повече не го преследват, остава да живее в Москва. Приятелите и познатите му не го напускат, помагат му. Ала не искат да слушат неговите спомени за лагера. Защото как биха могли да живеят занапред, ако знаят за *него*?...

След войната е много разпространена песента „Не се дочува градски шум“. Нито един що годе среден певец не е изпращан без бесни ръкопляскания след нея. Управлението на Мислите и Чувствата не съобразява веднага и оставя да я предават по радиото, да я слушат от сцената: нали е руска, народна песен! А накрая се досещат и я спират. Думите в песента са за обречения затворник, за разкъсаната сърдечна връзка. Потребността от покаяние се е била все пак загнездила в сърцата, давала е признаци на живот и зажаднелите хора ръкопляскаат от душа поне на тази стара песен.

Жестокост. При наличието на всички току-що изредени качества нима има място за добросърдечност? Отблъснал веднъж ръцете на давящия се, протегнати за помощ, как можеш да запазиш добрината си? Веднъж зацапал се с чуждата кръв, оттам нататък само се ожесточаваш. Ами че жестокостта („класовата жестокост“) я възпяват, възпитават и вече загубваш представа къде преминава тази черта между злото и доброто. А когато е осмяна и добротата, жалостта, когато е осмяно милосърдието — кой ще удържи вързани напоените с кръв?

Една моя безименна кореспондентка (от Арбат 15) ме пита „за корените на жестокостта“, присъща на „някои съветски хора“. Защо, колкото в по-зависимо положение от тях се намира даден човек, толкова по-голяма жестокост проявяват към него? И дава пример — на пръв поглед не чак толкова значителен, но ще го повторим.

Зимата на 1943–1944 г., челябинската гара, навес пред нейния гардероб. Минус 25°. Под навеса циментов под с утъпкан от краката сняг, пренесен отвън. На прозореца на гардероба — жена с ватенка, от отсамната му страна — охранен милиционер с кожена полушубка. Те влизат в игрив ухажващ разговор. На пода лежат двама души с памучни силно замърсени дрипи, които е смело дори да бъдат наречени дрипи. Това са млади момчета — изтощени, подпухнали, със струпей по устните. Единият, изглежда, с висока температура, е прилегнал с голите си гърди върху снега и стене. Разказващата отива при тях да разбере положението им. Оказва се, че единият излежал окончателно присъдата си в лагера, другият бил отчислен като намиращ се в безнадеждно здравословно състояние, но при освобождаването им оформили неправилно техните документи и не им дават билети за влака, за да се завърнат по домовете си. А нямат и сили

да се върнат в лагера, изтощени от стомашното разстройство. Тогава разказвачката понечила да им отчупи по парче хляб. В този момент милиционерът прекъснал веселия си разговор и заплашително се обърнал към нея: „Какво, лелко, роднини ли срещна? Я по-добре се измитай оттук, ще умрат и без тебе.“ Тя си помислила — току-виж, взел, че арестувал и мен. (Вярно, защо не?) И тя се отдръпва.

Колко типично е всичко за нашето общество — и това, което тя си е помислила, и решението бързо да се махне оттам. И този безжалостен милиционер, и безжалостната жена на гардероба, и касиерката, отказала им билетите, и медицинската сестра, която не ги приема в градската болница, и волнонаемният глупак, който им е оформял документите в лагера.

Започва безпощаден живот и вече никой не назовава затворника, както при Достоевски и Чехов, „горкичкия“, а само „мърша“. През 1938 г. магаданските ученици замерват с камъни колоната затворнички, минаваща през града (по спомени на Суровцева).

Дали нашата страна отпреди или друга някоя знае толкова отвратителни и сърцераздирателни жилищни и семейни истории? Всеки читател сам може да разкаже предостатъчно такива, но аз ще се спра на една две.

В комуналното ростовско жилище на Долмановска живее Вера Красуцка, чийто мъж през 1938 г. е арестуван и загива. Съседката ѝ Анна Столберг знае тази подробност от биографията ѝ и осемнадесет години — от 1938 до 1956 г. — се наслаждава на властта си и я измъчва със заплахи: в кухнята или, издебвайки я, в коридора, тя шепне на Красуцка: „Докато благоволя — живеј, а поискам ли — *ще дойдат* веднага да те приберат.“ И едва през 1956 г. Красуцка се престрашава да напише жалба до прокурора. Столберг млъква. Но и по-нататък продължават да живеят в едно и също жилище.

След арестуването на Николай Яковлевич Семьонов през 1950 г. в град Любим неговата жена още същия ден, през зимата, изгонва майка му Мария Илинична Семьонова, която живее при тях: „Пръждосвай се, дърта вещице! Синът ти е враг на народа!“ (Шест години по-късно, когато мъжът ѝ ще се завърне от лагера, тя с порасналата си вече дъщеря Надя ще изгони и него на улицата по долни гащи през нощта. Надя го прави, за да настани мъжа си на неговото място. Тя хвърля панталоните му в лицето и крещи след него:

„Вън, стара гадино!“.^[7] Друг случай: майката заминава за Ярославъл при бездетната си дъщеря Анна. Скоро тя омръзва на дъщерята и зетя. И зетят Василий Фьодорович Метьолкин, пожарникар, в свободните си от дежурството дни притиска лицето на тъща си между дланите, за да не може тя да се извърща, и с наслаждение плюе в очите и устата ѝ, докато му свършат слюнките. Когато е още по-ядосан, изважда члена си и го тика под носа на старата жена с думите: „На, посмучи и пуквай!“ Жена му обяснява на върналия се брат: „Ами какво, когато Вася направи главата... Какво искаш от пиян човек?“ По-късно, за да получат ново жилище, започват да се отнасят сносно към старата жена. („Нужна ни е баня, няма къде да изкъпем престарялата си майка! Не можем да я носим до градската баня я!“). След като получават „заради нея“ жилище, натъпкват стаите с бюфети и шкафове, а майката натикват в някаква пролука, широка 35 см, между шкафа и стената — и да лежи там, без да се показва. Или: Н.Я. живеел у сина си и без да пита, поел риска да прибере там и майка си. Влиза внукът. Баба му застава пред него на колене: „Вовочка! Нали няма да ме изгониш от къщата?“ Внукът, с гримаса на лицето: „Дадено, живеј, докато се ожена.“ Уместно е да кажем две думи и за внучката: Надя (Надежда Николаевна Топникова) през това време завършва Историческия факултет на Ярославския педагогически институт, влиза в партията и става редактор на районния вестник в град Нея, Костромска област. Тя е и поетеса и през 1961 г. още мотивира в град Любим своето поведение в стихове:

*Щом ще се бием — до края!
Баща ли! Никаква милост!
Морал ли? Това какво е?
Хич и не искам да зная!
Ат ще премина живота
само за своя изгода!*

Но партийната организация ѝ налага да „нормализира“ отношенията с баща си и тя внезапно започва да му пише. Зарадван, баща ѝ отговаря с всеопрощаващо писмо, което тя незабавно показва в

парторганизацията си. Там си отбелязват мероприятиято. От този момент нататък го поздравява редовно по Първи май и Седми ноември.

В тази трагедия участвуват седем души. Ето ви и една малка част от нашия *живот на свобода*.

В малко по-възпитаните семейства не изгонват пострадалия сродник по гащи на улицата, но се срамуват от него, тежи им неговият жлъчен „изопачен“ мироглед.

Можем да изброяваме и по-нататък. Можем да посочим още — *Робската психология*. Същият споменат нещастен Бабич заявява пред прокурора: „Разбирам, че военното време налага на органите на властта по сериозни задължения от това да разглеждат по-обстойно съдебните дела на отделните лица.“

И много още можем да цитираме.

Но и дотук ще трябва да признаем: ако това не се е получило при Сталин *от само себе си*, а е било предварително разработено по точки, той е направо гений!

* * *

И ето, в този зловонен сив свят, където процъфтяват само палачите и най-отявлените от предателите; където малцината останали честни се проливат, без да намерят в нищо друго отдушник; където телата на младежите бронзовеят, а душите им прогиват; където всяка нощ сивозелената ръка шари и сграбчва някого за яката, за да го вкара в ковчега — в този свят бродят заслепени или объркани милиони жени, чиито мъже, синове или бащи са изпратени на Архипелага. Те са дотам наплашени, че се стряскат от лъскавите табелки, кабинетните врати, телефонните звънци и почукванията на входната врата, стряскат се от пощаджията, от млекарката и водопроводчика. И всеки, на когото с нещо не са се харесали, ги изхвърля от жилището им, от работата, от града.

Понякога те доверчиво се надяват, че „без право на кореспонденция“ трябва да се разбира буквално и като минат десет години — *той* ще напише.^[8] Те стоят на дълги опашки пред затворите. Пътуват нейде на сто километра далеч, където, както са им казали, приемат продукти за изпращане. Понякога самите те умират преди

своя арестант. Понякога по върнатия колет — „получателят е умрял в лазарета“ — научават датата на смъртта. Понякога, като Олга Чавчавадзе, пътуват чак до Сибир, за да оставят на гроба на мъжа си шепа родна пръст — само че никой вече не може да им посочи под коя от могиликите с още трима лежи заровен. Понякога, като Зелма Жугур, пишат писма с разобличаващо съдържание до някого от рода на Ворошилов, без да знаят, че съвестта на Ворошилов е умряла много преди самия него.^[9]

А на тези жени децата им растат и за всяко от тях настъпва критичният момент, когато бащата непременно трябва да се завърне, докато не е станало късно, а той не идва.

Триъгълник от лист на тетрадка с полегато разграфени чертички. Писано ту със синьо, ту с червено — навярно детската ръка е оставяла молива, почивала си е, след което го е вземала от обратната му страна. Несръчни неопитни букви с поемане на дъха понякога и наред думата:

„Здравей Татенце забравих да пиша скоро ще тръгна на Училище като мине зима по скоро си ела че е лошо без Татко мама ту каже че си в командировка ту че си болен какво чакаш че не избягаш от болницата ето Олешка избяга оттам по една ризка мама ще ти ушие нови панталони аз ще ти дам моя колан децата и без това се плашат от мен само Олешенка никога не бия той също никога не лъже и също е беден и веднъж пък бях болен вдигнах голяма саламура (температура) исках да умра заедно с мама а тя не поиска и аз също не поисках ох умори ми се ръката стига съм ти писал цял шкаф пъти

Игорьок на 6 и половина годинки

Вече се научих да пиша върху плика докато мама дойде от работа ще пусна писмото в кутията.“

Манолис Глезос „в ярка и страстна реч“ разказа на московските писатели за своите другари, измъчвани в гръцките зандани:

— Разбирам, че със своя разказ накарах сърцата ви да се свият.

Но го направих умишлено. Искam сърцата ви да страдат за тези, които се измъчват, лишени от свобода... Издигнете вашия глас за освобождаването на гръцките патриоти!^[10]

И тези втели и кипели лисици, естествено, го издигат! Ами как иначе, в Гърция измъчват двадесетина арестанти! Може би самият Манолис не е разбирал безсрамието на своя призив, а може би в Гърция няма пословица като тази: „До човека ли е да жалиш, когато всяка къща се раздира от плач?“

На различни места в нашата страна се натъкваме на такава статуя: гипсов боец с куче, устремен напред, за да залови врага. В Ташкент има такава пред школата на НКВД, а в Рязан — като символ на града: единственият монумент, ако се влиза откъм Михайлов.

И ние не трепваме от отвращение, свикнали сме, сякаш са в реда на нещата тези фигури, насъскващи кучетата си срещу хората.

Срещу нас.

[1] Има още такива малко известни форми като: изключване от партията, освобождаване от работа и изпращане в лагер като волнонаемен. Така през 1938 г. е интерниран Степан Григориевич Ончул. Естествено, такива като него се смятат за крайно неблагонадеждни. По време на войната Ончул го вземат в трудов батальон, където и умира. — Б.а. ↑

[2] Писмото е от 16.8.1929 г., в ръкописния отдел на библиотеката „Ленин“, фонд 410, карт. 5, ед. хр. 24. — Б.а. ↑

[3] Разполагаме със сведение за доблестен масов случай на твърдост, но е необходимо повторно потвърждаване: през 1930 г. на Соловки пристигат под свой строй (не приели конвоя) стотици курсанти от някаква школа в Украйна, затова че са отказали да потушават селските протести. — Б.а. ↑

[4] А когато след 20 години реабилитират Маркин, Соловьев не пожелава да му отстъпи половината от хонорара. — „Известия“. 15.11.1963 г. — Б.а. ↑

[5] „Правда“. 20 май 1938 г. — Б.а. ↑

[6] И то по време, когато тази каторга е съществувала! Книгата е тъкмо за днешната каторга, а не „това не ще се повтори“. — Б.а. ↑

[7] Точно такава история разказва и В. И. Жуков от Ковров: него го гонят жена му („Махай се, за да не те тикна отново в затвора!“) и заварената му дъщеря („Да те няма, катил такъв!“). — Б.а. ↑

[8] Понякога действително съществуват лагери без право на кореспонденция: не само атомните заводи от 1945–1949 г., но например Нова земя; или 29-ти пункт на Карлаг от 1938 г., който не е имал година и половина кореспонденция. — Б.а. ↑

[9] Той не е имал смелостта да уварди от арест и изтезания дори своя най-близък адютант Ланговой. — Б.а. ↑

[10] „Литературная газета“. 27. 8. 1963 г. — Б.а. ↑

ЧЕТВЪРТА ГЛАВА

НЯКОЛКО СЪДБИ

За да ги подчиня на плана на книгата — на контурите на Архипелага, — бях принуден да разпръсна съдбите на всички арестанти, споменати в тази книга. Отказах се да давам биографичните им данни: би се получило твърде еднообразно; мнозина пишат така, за да прехвърлят изследователската работа от автора върху читателя.

И тъкмо затова смятам, че имам право да приведа тук изцяло няколко арестантски съдби.

АННА ПЕТРОВНА СКРИПНИКОВА

Единствена дъщеря на майкопски общ работник, родена през 1896 г. Както вече знаем от историята на партията, при проклетия царски режим за нея са били затворени всички пътища към образованието и тя е била обречена на полугладното съществуване на робиня. И всичко това се случва наистина с нея, само че вече след революцията. Засега тя е приета в майкопската гимназия.

Аня расте хем като едро момиче, хем с едра глава. Нейна съученичка я рисува чрез няколко кръга: вместо глава — кълбо (затворен кръг), кръгло чело, кръгли, сякаш постоянно недоумяващи очи. Ушите в долната си част са враснали в закръглените бузи. И раменете са обли. И фигурата е кълбо.

Аня много рано започва да се замисля. Още в 3-ти клас тя иска разрешение от учителката да ползува от гимназиалната библиотека Добролюбов и Достоевски. Учителката не разрешава: „Рано ти е!“ — „Щом не давате, ще ида в градската библиотека.“ На тринадесетгодишна възраст тя се „еманципира от Бога“, преставя да вярва. На петнадесет години усилено чете църковните отци — изключително заради възможността да опровергае яростно отчето на уроците по вероучение за общо удоволствие на съученичките си. Впрочем тя взема твърдостта на староверците като висш образец за себе си. Усвоява веднъж завинаги: по-добре смърт, отколкото да се пречупи гръбнакът на духовната ѝ същност.

Никой не ѝ попречва да получи напълно заслужено златния медал.^[1] През 1917 г. (най-подходящото време за учене) заминава за Москва и постъпва във висшите женски курсове на Чаплигин по философия и психология. Държавната Дума като на златна медалистка и отпуска стипендия преди октомврийския преврат. На тези курсове се подготвят преподаватели по логика и психология за гимназиите. През цялата 1918 г. си припечелва допълнително от частни уроци и се занимава с психоанализа. Все още остава като че ли атеистка, но и чувствава с цялата си душа как

*... неподвижно над огнени рози
олтарът вселенски дими.*

Успява да се преклони пред поетичната философия на Джордано Бруно и на Тютчев и дори за известно време да се смята за източна католичка. Променя жадно обекта на вярата си, може би дори по-често и от дрехите си (тъкмо на тях впрочем най-малко обръща внимание). Плюс всичко се смята и за социалистка и е твърдо убедена в неизбежността на кръвта по време на въстанията и Гражданската война. Но не може да се примири с терора. Демокрация, да, но не и зверства! „Нека ръцете са оплескани с кръв, но не и с кал!“

В края на 1918 г. е принудена да остави курсовете (а и самите курсове дали ги е имало още?) и едва се добира до родителите си, където поне няма да гладува. Пристига в Майкоп. Тук вече е създаден Институт по народно образование за възрастни и за млади. Анна заема в него длъжността на нещо като професор по логика, философия и психология. Има успех сред студентите.

През това време белите доживяват в Майкоп последните си дни. 45-годишен генерал я убеждава да бяга с него. „Генерале, прекратете парада си. Бягайте, докато не са ви арестували.“ През същите дни на преподавателска вечеринка, сред своите, гимназиалният историк предлага тост: „За великата Червена армия!“ Анна не приема тоста: „В никакъв случай!“ При нейните леви убеждения приятелите ѝ не вярват на очите си. „А защото... въпреки вечните звезди... разстрелите ще стават все повече и повече“ — предсказва тя.

Анна има усещането, че в тази война загиват всички най-добри, а остават да живеят „бояджиите“. Тя вече предчувствува, че в нея назрява мисълта за подвиг, но още не знае какъв ще е той.

След няколко дни червените навлизат в Майкоп. И след още няколко е събрана една вечер градската интелигенция. На сцената излиза началникът на Специалния отдел на 5-а армия Лосев и започва в разгромяващ тон (близък почти до псуването) да оскърбява „гнилата интелигенция“. „Какво? Между два стола ли седите? Чакайте да ви покания ли? А защо сами не дойдохте?“ Той все повече се разгорещява, вади револвера от кобура и като го размахва, вече крещи така: „И цялата ви култура е гнила! Ще я разрушим до основи и ще построим нова! И вас, всеки, който се реши да пречи — ще го премахнем!“ След което предлага: „Ще вземе ли някой думата?“

Залата отвърща с гробно мълчание. Никой не ръкопляска и нито една ръка не се вдига. (Залата мълчи стресната, но страхът още не е усвоен, хората още не знаят, че са задължени да ръкопляскаат.)

Лосев навярно и не допуска, че някой ще се реши да говори, но става Анна. „Аз!“ — „Ти ли? Е, излизай, излизай.“ И тя пресича залата и се качва на сцената. Снажна, кръглолика и дори румена 25-годишна жена, надарена с щедра руска природа (получава 50 грама хляб на ден, но баща ѝ поддържа отлична зеленчукова градина). Светлокестенявите ѝ плитки стигат до коленете, но като заемаща длъжността професор не може да ги носи свободно и ги навива около главата си. И тя отвърща със звънлив глас:

— Ние изслушахме вашата некултурна реч. Събрахте ни тук, но не обявихте, че е за погребението на великата руска култура. Ние очаквахме да видим културтрегер, а видяхме гробар. По-добре дори открито да ни бяхте псували, отколкото да чуваме това, което казахте. Следва да разбираме, че вие говорите от името на съветската власт, така ли?

— Да — все още гордо потвърждава вече обърканият Лосев.

— Е, ако представителите на съветската власт са все такива бандити като вас — тя ще се разпадне!

Анна завършва и залата шумно и ръкопляска (когато всички правят заедно това, още не се страхуват). И вечерта приключва с този епизод. Лосев не съумява да реагира. Заобикалят Анна, в гъстата тълпа ѝ стискат ръката и шепнат: „С вас е свършено, сега ще ви арестуват. Но

благодарим ви, благодарим ви! Ние се гордеем с вас, само че с вас е свършено! Какво направихте?“

Вкъщи вече я чакат чекистите. „Другарко учителко! Много бедно живееш — маса, два стола и креват, няма какво да обискираме. Не сме арестували още такива. А баща ви — работник. Как при тази си бедност сте могли да застанете на страната на буржоазията?“ Още не са успели да турят в ред ЧК и затова отвеждат Анна в канцеларията на Специалния отдел, в една от стаите на която е затворен белогвардейският полковник барон Билдерлинг (Анна става свидетел на разпитите и края му и по-късно предава на жена му: „Той умря честно, гордейте се!“.)

Повеждат я на разпит в стаята, в която Лосев едновременно и живее, и работи. При влизането ѝ той седи върху разхвърляната постеля по брич и разкопчана долна риза и чеше гърдите си. Анна се обръща към конвоя: „Върнете ме обратно!“ Лосев се озъбва: „Дадено, сега ще се измия, ще си сложа ръкавици от чортова кожа, с които извършвам революцията!“

Цяла седмица тя очаква смъртната си присъда в състояние на екстаз. Сега вече Скрипникова си спомня дори, че това е била най-светлата седмица през живота ѝ. Ако сме склонни точно да разберем тези думи, можем напълно да ѝ повярваме. Това е екстазът, който изпълва като награда душата, когато си отхвърлил всички надежди за невъзможното спасение и си се отдал непоколебимо на подвига. (Любовта към живота разрушава този екстаз.)

Тя не знае още, че интелигенцията в града е внесла петиция за нейното помилване. (В края на 20-те години това вече не е помагало, в началото на 30-те пък никой не би се и решил на такова нещо.) На разпитите Лосев започва да търси помирение с нея.

— Толкова градове съм завземал, а такава щура не съм срещал. Градът е в обсадно положение, цялата власт е в ръцете ми, а ти да ме наречеш „гробар на руската култура“. Е, хайде, и двамата се поразгорещихме... Вземи си обратно думите „бандит“ и „хулиган“.

— Не. Аз и сега мисля за вас така.

— От сутрин до вечер не ми дават мира да молят за теб. В името на медения месец на съветската власт ще трябва да те пуснем...

И я пускат. Не защото са сметнали изказването ѝ за безвредно, а защото е дъщеря на работник. На дъщерята на лекар например не биха

го простили.^[2]

Така започна Скрипникова своя път по затворите.

През 1922 г. е затворена в краснодарската ЧК и престоява там 8 месеца — „за запознанство със заподозряна личност“. В същия затвор върлува поголовен тиф, килиите са препълнени. Дават по 50 грама хляб, че отгоре на това и тричав. Пред очите ѝ умира от глад дете в ръцете на съседката ѝ и Анна се заклева при такъв социализъм никога да няма дете, никога да не се поддава на съблазънта на материнството.

И остава вярна на клетвата си. Прекарва живота си без семейство и нейната орисия — неотстъпчивостта ѝ, има случай още много пъти да я връща в затвора.

Започва мирен сякаш живот. През 1923 г. Скрипникова заминава за Москва да постъпи в Института по психология при МГУ. При попълването на анкетата пише: „Не съм марксистка.“ Приемащите ѝ дават най-доброжелателен съвет: „Луда ли сте? Кой пише така? Кажете, че сте марксистка, а си мислете каквото искате.“ — „Но аз не искам да лъжа съветската власт. Просто не съм чела Маркс...“ — „Толкова повече!“ — „Не. Виж, когато изуча марксизма и ако го приема...“ А дотогава постъпва като преподавател в училище за изостанали деца.

През 1925 г. мъжът на нейна близка приятелка, есер, се измъква от ареста. За да го принудят да се върне, ГПУ взема за заложници (в разгара на НЕПА — заложници!) жена му и приятелката ѝ, тоест Анна. Все така кръглолика, снажна, с плитки до коленете, тя влиза в лубянската килия. (Тук именно следователят се мъчи да ѝ внуши: „Остарели са вече тези руски интелигентски маниери!... Грижете се само за себе си.“) Този път тя лежи около месец.

През 1927 г. за участие в музикално дружество на учители и работници, обречено на разгром като възможно гнездо за свободомислие, Анна е арестувана вече за четвърти път! Получава пет години и ги отбива на Соловки и Беломорканал.

От 1932 г. нататък дълго време не я закачат, а и тя, изглежда, живее по-предпазливо. От 1948 г. обаче започват да уволняват от работа. През 1950 г. Институтът по психология ѝ връща вече приетата дисертация („Психологическата концепция на Добролюбов“) на основание, че през 1927 г. била осъдена по 58-и член. В това трудно за нея време (четвърта година стои без работа) ѝ протяга ръка за помощ...

Държавна сигурност! Пристигналият във Владикавказ пълномощник на централното Министерство на държавна сигурност Лисов (Ама как? Почти Лосев! Нима е жив? И колко малко нещо се е променило в буквите! Само дето не вири така открито глава като лос, а стъпва като лисица) ѝ предлага да *сътрудничи*, като в замяна ѝ обещава работа и защита на дисертацията. Тя гордо отказва. Тогава чевръсто ѝ скалъпват обвинение, че преди 11 години (!), през 1941 г., била говорила:

— че сме подготвени зле за войната (а нима добре?);

— че немските войски стояли на границата, а ние сме им доставяли хляб (а нима не?).

Този път тя е осъдена на 10 години (това е петата ѝ присъда) и попада в Специалните лагери — отначало в Дубровлаг в Мордовия, после Камъшлаг, гара Суслово в Камеровска област.

Тя знае, че тази стена пред нея е непробиваема, и намисля да пише жалби не до къде да е, а... до ООН!!! Докато Сталин е жив, тя отправя три такива. Това не е просто похват — не. Тя наистина облекчава по този начин вечно кипящата си душа, като води мислено разговор с ООН. За изминалите десетилетия на човекоядство тя наистина не вижда друга светлина в света. В тези си жалби бичува зверския произвол в СССР и моли ООН да ходатайствува пред съветското правителство: или за преразглеждане на нейното дело, или за разстрел, тъй като не може да живее по-нататък при такъв терор. Пликовете ѝ са адресирани лично до някой от членовете на правителството, а вътре е приложена молбата ѝ да бъде предадено в ООН.

В Дубровлаг тя е изправена пред сбирщината на разгневеното началство:

— Как се осмелявате да пишете до ООН?

Скрипникова стои както винаги изправена, снажна, величествена.

— Това не се забранява нито в Наказателния кодекс, нито в Наказателно-процесуалния, нито в Конституцията. А вие не сте имали правото да отваряте пликовете, адресирани лично до член на правителството!

През 1956 г. в техния лагер работи „разтоварваща“ комисия на Върховния съвет. Единствената задача на тази комисия е да освободи колкото се може по-бързо и повече зекове. Има някаква скромна

процедура, при която зекът трябва да каже няколко виновни думи, да постои минутка с наведена глава. Но не, не са познали коя е Анна Скрипникова! Личното ѝ освобождение не е нищо пред общата справедливост! Как ще приеме да ѝ прощават, ако не е виновна в нищо? И заявява на комисията:

— Не бързайте да се радвате. Всички извършители на Сталиновия терор рано или късно, но непременно ще отговарят пред народа. Не знам какъв сте били при Сталин вие лично, граждани но полковник, но ако сте извършвали неговия терор, също ще седнете на подсъдимата скамейка.

Членовете на комисията се задавят от ярост, крещят, че в тяхно лице тя оскърбява Върховния съвет, че няма да ѝ се размине даром това и ще лежи до дупка.

И наистина за своята несбъдната вяра в справедливостта тя престоява още три години в повече в лагерите.

От Камъшлаг тя продължава понякога да пише до ООН (за 7 години до 1959 г. написва 80 заявления до всякъде). През 1958 г. я пращат заради тези писма за една година във Владимирския пополитзатвор. А там е установено правилото — на всеки 10 дни да се приема заявление до всяка инстанция. За половин година тя отправя оттам 18 заявления до различни инстанции, включително 12 до ООН.

И постига все пак своето — не разстрел, а преразглеждане! — по делата от 1927 и 1952 г. Тя казва на следователя: „А защо не? Заявленията до ООН са единственият начин да се пробие каменната стена на съветската бюрокрация и оглушалата Темида да може да чуе все пак нещо.“

Следователят току скача, удря се в гърдите:

— Всички извършители на „Сталиновия терор“, който вие, кой знае защо (!), наричате „култ към личността“, да отговарят пред народа, това ли искате? А за какво трябва да отговарям аз? Каква друга политика можех да провеждам тогава? Ами че аз вярвах безусловно в Сталин и нищо не знаех.

Но Скрипникова го довършва:

— Не, не, тая няма да я бъде! За всяко престъпление трябва да се носи лична отговорност! А кой ще отговаря за милионите невинно загинали? За цвета на нацията и цвета на партията? Мъртвият Сталин

ли? Или разстреляният Берия? А вие ще правите политическа кариера, така ли?

(А на самата нея кръвното налягане се качва до смъртоносната граница, тя затваря очи и вижда огнени кръгове.)

И още биха я държали, но през 1959 г. това вече ще е куриозно.

През следващите години (тя е жива и до днес) животът ѝ е запълнен с тичане за оставащите по затворите и в заточение и за съдимостите на познатите ѝ по лагерите от последните години. Някои успява да освободи, други — да реабилитира. Защищава и съгражданите си. Градските власти се страхуват от перото ѝ, от жалбите ѝ до Москва и ѝ отстъпват понякога.

Ако всички бяха поне на четвъртина такива непримирими като Анна Скрипникова, друга щеше да е историята на Русия.

СТЕПАН ВАСИЛИЕВИЧ ЛОШЧИЛИН

Роден е през 1908 г. в Поволжието, син на работник в хартиена фабрика. През 1921 г., по време на глада, осиротява. Расте като тихо момче, все пак на седемнадесет години е вече в комсомола, а на осемнадесет постъпва в училище за селската младеж, което завършва на двадесет и една годишна възраст. През това време го изпращат на зърнодоставките, а през 1930 г. той разкулачва в родното си село. Не остава обаче да организира колхоза на село, а „взема справка“ от селсъвета и с нея заминава за Москва. Успява с мъка да се настани като обикновен работник на един строеж (тогава царува безработица, а всички вече гледат да попаднат в Москва). Една година по-късно го призовават в армията, там става кандидат, а след това и член на партията. В края на 1932 г. е вече демобилизиран и се връща в Москва. Не му се иска обаче да остава обикновен работник, иска да се квалифицира и моли районния комитет на партията да го изпрати да учи в завод. Но изглежда, че е бил от несклопните комунисти, защото му отказват дори в това и му предлагат да постъпи в милицията.

Но ето че тъкмо тук той проявява характер и отказва. Да е бил решил друго, сега да не пишем биографията му. Но той отказва.

На младия човек му е неудобно пред момичетата, че работи като общ работник, без да има специалност. Но няма откъде да я получи! В завод „Калибър“ постъпва също като общ работник. Тук на едно партийно събрание простодушено се застъпва в защита на някакъв

работник, очевидно предварително набелязан от партийното събрание за изключване. Работника го изключват от партията, както са го намислили, но оттук нататък над Лошчилин започва постоянен тормоз. В общежитието му открадват събирания от него партийен членски внос, който той не може да покрие от заплатата си. Тогава го изключват от партията и го заплашват със съд (нима загубването на партийния членски внос подлежи на наказателно дело по кодекса?). Тръгнал веднъж по нанадолнището, Лошчилин не отива веднъж и на работа. Уволняват го за самоотлъчка. С такава справка дълго не може да постъпи никъде. Следователят не го оставя на мира, след това го зарязва. Той чака съд — но съд няма. Изведнъж получава задочно решение: 6 месеца принудителни работи с удържка 25%, отбиването на наказанието да става чрез градското Бюро за трудово-изправителни работи (БИТР).

През септември 1937 г. Лошчилин се запътва през деня към бюфета на Киевската гара. (Какво знаем ние за своя живот? Да е потърпял с глада си още 15 минути или да е потърсил бюфет на друго място?...) Възможно да е имал вид на човек, който от нещо е смутен или нещо оглежда? Това не знаем. Насреща му върви млада жена с униформата на НКВД. (За жени ли е да се занимават с това?) Спира го и го пита: „Какво търсите? Къде отивате?“ — „В бюфета.“ Посочва му една врата: „Влезте тук!“ Лошчилин, естествено, се подчинява. (Как ли би реагирал англичанинът на такова предложение?!) Това е помещението на Специалния отдел. Зад бюрото седи сътрудник. Жената му казва: „Задържан при обхождането на гарата.“ И си тръгва. Лошчилин не я вижда никога повече в живота си. (А и ние никога нищо повече не ще научим за нея...) Сътрудникът започва да му задава въпроси, без да му предложи да седне. Отнема му всички документи и го отпраща в стаята за задържани. Там вече имало двама мъже и, както казва Лошчилин, „без разрешение (!) седнах до тях на свободния стол“. И тримата дълго мълчат. Идват милиционери и ги повеждат в КПЗ. Милиционерът му нарежда да си предаде парите, защото в килията „все едно, ще ги отнемат“ (каква еднопосочност у милицията и криминалните престъпници). Лошчилин излъгва, че не носи пари. Ала го обискират и му прибират парите завинаги. А ма-хорката му връщат. Той влиза в първата своя килия с две пакетчета махорка и ги поставя на масата. Никой там, естествено, не е имал тютюн.

Един-единствен път го извеждат от КПЗ, за да го заведат при следователя. Последният го пита дали Лошчилин не се занимава с кражби. (Ами че това би било вратичка за спасение! Трябвало е да каже — да, занимавам се, но още не са ме хващали. И най-много да го изселят тогава от Москва.) Но Лошчилин гордо отвърща: „Аз живея от своя труд.“ И следователят повече в нищо не го обвинява, следствието приключва с това, а и никакъв съд няма по-късно!

Десет дни го държат в КПЗ, след това през нощта ги прехвърлят всички в МУР (Московската криминална милиция), на Петровка. Тук е вече съвсем тясно, задушно, няма къде да се обърнеш, а криминалните се чувствуват като у дома си, присвояват си чуждите вещи, разиграват ги на карти. Тук за пръв път Лошчилин остава поразен от „тяхната странна смелост, от тяхното подчертаване на някакво необяснимо превъзходство“. Една нощ започват да ги прехвърлят в етапния затвор на Сретенка (ето къде се е намирал, преди да се установи на Красная Пресня). Тук е още по-тясно — седят на пода и се редуват на нарове. Милицията този път облича полуголите (криминалните) със стари милиционерски униформи и цървули от лико.

Сред тези, с които пътува Лошчилин, имало и много такива като него, на които не били предявили *никакво обвинително задържане*, не били призовавани на съд, но ги карат заедно с осъдените. Пристигат в Перебори, там запълват сведения като новопристигнали и едва сега Лошчилин научава своя член: СВЕ — Социално Вреден Елемент, срок за излежаване — 4 години. (И до ден-дневен той недоумява: и баща ми беше работник, и самият аз съм работник — отде-накъде СВЕ? Друго нещо, ако бях търгувал...)

Волголаг. Дърводобив — 10-часов работен ден и никакви почивни дни, освен 7 ноември и 1 май (това е три години преди войната). Един ден Лошчилин си счупва крака, операция, 4 месеца в болница, 3 — с патерици. И после пак на дърводобива. И така той отбива своите четири години. Започва войната — но все пак той не се води по Петдесет и осми член и през есента на 1941 г. го освобождават поради изтичане на срока му. Малко преди да го освободят, му откриват ватенката, записана в арматурния му фиш. Как ли не моли нагаждачите да му бракуват тази проклета ватенка — не, не се смиляват! Удържат му за нея от „Фонда за освобождаването“, при това в двукратен размер — а по държавните цени това памучно-изподрано

съкровище е скъпо! — и го пускат в студената есен по памучна лагерна риза и почти без пари, хляб и селъодка за из път. На излизане го обискират на портала и му пожелават щастлив път.

Ограбват го в деня на освобождаването така, както и в деня на арестуването...

При оформянето на справката при началника на УРЧ Лошчилин успява да прочете, макар както е обърната наопаки към него: „Задържан при обхождането на гарата...”

Пристига в град Сурск, в родния край. Районният военен комисариат го освобождава от военна повинност по болест. А това не се оказва добре. През есента на 1942 г. по заповед на Народния комисариат на отбраната 336 военният комисар мобилизира всички мъже на донаторна възраст, годни за физически труд. Лошчилин попада в *работническия отряд* на КЕЧ (квартирно-експлоатационната част) на Уляновския гарнизон. Що за отряд е това и как се отнасят към него — можем да си представим, след като там има много млади хора от Западна Украйна, които мобилизират преди започването на войната, но не ги изпращат на фронта поради неблагонадеждност. Така Лошчилин попада в една от разновидностите на Архипелага, във военизиран безконвоен лагер, предвиден за също такова унищожение с изсмукване на последните сили.

10-часов работен ден. В казармата — двуетажни нарове без каквито да било постелни принадлежности (отиват на работа — казармата необитаема). Работят навлечени с всичките си дрехи, както са ги измъкнали от вкъщи, и бельото — собствено, без смяна и без баня. Плащат им съвсем малко, като им удържат за хляба (600 грама), за храната (много слаба, два пъти дневно — първо и второ) и дори за нищо и никаквите чувашки цървули.

За комендант и началник на отряда са избрани хора измежду самите отрядници, но те нямат никакви права. За всичко се разпорежда М. Желтов, началник на ремонтно-строителната кантора — истински княз, който върши каквото му скимне. По негово нареждане на някои отрядници не им дават хляб и ядене по цяло денонощие, че и по две. („Има ли такъв закон? — пита се Лошчилин. — И в лагерите това не го е имало.“. А между другото в отряда постъпват след раняване и изтощени фронтовици. Към отряда има лекарка. Но Желтов ѝ забранява да издава болнични листове и в страха си от него тя плаче,

без да крие сълзите си от отрядниците. (На ви и *живота на свобода*). Ето го нашия Свободен живот!) Всички въшлясват, а наровете им гъмжат от дървеници.

Но нали това не е лагер — могат да се оплачат! И те се оплакват. Пишат до областния вестник, до областния комитет. Отникъде няма отговор. Откликва само градският здравен отдел: извършват обстойна дезинфекция, уреждат им истинска баня и за сметка на заплатата (!) раздават на всеки по кат бельо и постелни принадлежности.

През зимата на 1944–1945 г., в началото на третата година от пребиваването му в отряда, собствените обувки на Лошчилиин се износват окончателно и той не отива на работа. Съгласно Указа веднага е даден под съд за отлъчване и е наказан с три месеца изправителен труд все в същия отряд, с удържане на 25% от заплатата.

През пролетта влагата и кишата не позволяват на Лошчилиин да ходи вече и с цървулите от лико — и отново не отива на работа. Отново го съдят (ако броим и всички задочни случаи — четвърти път в живота му) в червения кът на казармата и присъдата е: три месеца лишаване от свобода.

Но... не го затварят. Защото държавата няма интерес да храни безплатно Лошчилиин. И защото какво лишаване от свобода може вече да бъде по-лошо от този работнически отряд!

Това става през март 1945 г. И всичко да се е разминало, ако преди това Лошчилиин не бе написал жалба до КЕЧ на гарнизона срещу Желтов, който обещал да раздаде на всички обувки втора употреба, но не дава. (А пък пише самостоятелно жалбата, защото колективните са строго забранени; за „колективка“, като противоречаща на духа на социализма, могат да лепнат на всички 58-и член.)

Извикват Лошчилиин да се яви в отдел „Кадри“. „Сдайте работните си дрехи!“ И единственото нещо, което този безгласен труженик е получил за три години — работна престилка, Лошчилиин сваля и кротко я слага на пода. Тук стои и извиканият от КЕЧ участъков милиционер. Той отвежда Лошчилиин в милицията, а вечерта — в затвора, но дежурният там намира нещо нередовно в придружителното сведение и отказва да го приеме.

Милиционерът повежда Лошчилиин назад в участъка. А пътят им минава покрай казармата на техния отряд. И милиционерът му казва:

„Върви да почиваш, и без туй няма къде да се дяваш. Чакай ме да дойда за теб тези дни.“

Отива си април на 1945 г. Легендарните дивизии вече приближават Елба и обкръжават Берлин. Всеки ден страната салютира, като залива небето с червени, зелени и златни ракети. На 24 април Лошчилин е прехвърлен в Уляновския областен затвор. Килията там е препълнена, както и през 1937 г. Петстотин грама хляб, супа от фуражна ряпа, а ако е от картофи, то от дребни, небелени и не-домити. Девети май го заварва в килията (няколко дни те не знаят за края на войната). Както посреща Лошчилин войната зад решетките, така я и изпраща.

След Деня на победата отправят *указниците* (тоест допусналите самоотлъчка, закъснение, понякога дребно производствено разхищение) в колония. Там се заемат със земекопни и строителни работи, с разтоварване на шлепове. Хранят ги лошо, лагпунктът е още нов, няма не само лекар, но дори и медицинска сестра. Лошчилин настива, получава възпаление на седалищния нерв, но и в това състояние го извеждат на работа. Той стига до пълно изтощение, краката му отичат, непрекъснато го тресе — и въпреки това го карат да работи.

На 7 юли 1945 г. е обявена знаменитата Сталинова амнистия. Но Лошчилин не е между амнистираните, тъй като на 24 юли завършва присъденият му тримесечен срок, и едва тогава го пускат на свобода.

„Все едно — разправа Лошчилин, — в душата си оставам болшевик. Когато умра, ме имайте за комунист.“ Иди го разбери шегува ли се, или не.

* * *

Понастоящем не разполагам с материали, за да завърша тази глава така, както би ми се искало — да покажа как фрапиращо се пресичат руските съдби със законите на Архипелага. И не се и надявам, че ще разполагам занапред с неприбързано и безопасно време, за да направя още една редакция на тази книга и тогава да допиша необходимите за случая съдби.

Мисля, че би намерил много подходящо място един очерк за живота, тъмнично лагерните преследвания и гибелта на отец Павел Флоренски — може би един от най-забележителните хора, погълнат завинаги от Архипелага. Компетентните хора разправят за него, че това е бил един рядък учен за XX век — професионално владеещ множество области на знанията. По образование математик, на младини бива разтърсен от дълбоко религиозно чувство и става свещеник. Книгата му, написана на младини — „Опора и Утвърждаване на Истината“, едва сега получава достойна оценка. Той е оставил много математически съчинения (топологически теореми, много преди да бъдат доказани на Запад), изкуствоведски (за руските икони и за храмовата служба) и философско религиозни. (Архивът му в общи линии е запазен, още не е публикуван, но не съм имал достъп до него.) След революцията е професор в Института по енергетика. През 1927 г. изказва идеи, предхождащи тези на Винер. През 1932 г. в списание „Социалистическая реконструкция и наука“ напечатва статия за машини, решаващи задачи, близки по дух до кибернетичните. Скоро след това е арестуван. Гибелният му път ми е известен само по отделни точки, които поставям неуверено: заточение в Сибир (там пише и публикува под чуждо име в трудовете на Сибирската експедиция към Академията на науките), Соловки (там, струва ми се, създава бригада по добиване на йод от водорасли), след ликвидирането на Соловки — Крайния север и Колима. И там се занимава с флората и минералите (това — свръх работата с кирката). Не е известно мястото, нито времето на гибелта му в лагера. (Има слух, че е умрял през 1938 г. на Колима в рудника „Петилетка“. Според друг слух пък не стигнал до Колима, а потънал с един от корабите.)

На всяка цена исках да разкажа тук и за живота на Валентин И. Комов от Ефремовския Уезд, с когото през 1950–1952 г. лежахме заедно в Екибастуз, но не помня достатъчно за него, а трябва по-подробно да се разкаже. През 1929 г., едва 17-годишно момче, той убива председателя на техния селсъвет и избягва. След този случай не може да просъществува и да се крие другояче, освен като крадец. На няколко пъти попада в затвора, и все като крадец. През 1941 г. е освободен. Немците го отвеждат в Германия, не мислете, че им сътрудничи! Не, бяга на два пъти, за което попада в Бухенвалд. Оттам го освобождават съюзниците. Остава ли на Запад? Не — под

собственото си име („Родината ви прощава, Родината ви зове!“, се завръща на село, жени се и работи в колхоза. През 1946 г. е осъден по 58-и член за делото му от 1929 г. Освобождава се през 1955 г. Ако бихме могли да разгърнем по-подробно тази биография, тя би ни обяснила много нещо в руските съдби през тези десетилетия. При това Комов бе типичен лагерен бригадир — „син на ГУЛАГ“. (Дори в каторжния лагер не се поколебава да каже на началника при общата проверка: „Защо в нашия лагер е въведен фашистки ред?“).

Най-сетне би подходило за тази глава животоописанието на някой изтъкнат (по личните си качества и непоколебимостта на възгледите си) социалист; да се покажат дългогодишните му митарства по разместването на Големия Пасианс.

А може би твърде би подходдала тук и биографията на някой върл емведист като Гаранин или Завенягин, или друг някой по-малко известен.

Но, изглежда, не ми е съдено вече да направя това. Като прекъсвам тази книга в началото на 1968 г., доста се съмнявам, че ще имам възможност да се върна към темата на Архипелага.

А и стига толкова, пиша я вече двадесет години.

[1] Представяте ли си в наше време момичетата да оспорват открито в клас основите на марксизма? — Б.а. ↑

[2] Самият Лосев през 1920 г. е разстрелян в Крим за бандитизъм и насилие. — Б.а. ↑

ПЕТА ЧАСТ

КАТОРГАТА

*Да превърнем Сибир от каторжен, окован в
пранги — в съветски, социалистически Сибир!*

Сталин

ПЪРВА ГЛАВА

ОБРЕЧЕНИТЕ

Революцията е понякога прибързано великодушна. От много неща с лека ръка се отказва. Например от думата каторга. А това е хубава, тежка дума, не някакво недоносче като ДОПР или плъзгава като ИТЛ. Думата „каторга“ пада от съдийския ешафод като гилотина след малка засечка и още в залата на съда пречупва гръбнака на осъдения и убива всичките му надежди. Думата „каторжници“ е толкова страшна, че другите арестанти, които не спадат към тях, споделят помежду си: виж къде били истинските палачи! (Ех, това страхливо и спасително свойство на човека: да си въобразява, че не е най-лошият и не е в най-лошото положение. Каторжниците носят *номера* — следователно са отявлени! На нас с вас няма да ни ги накачат!... Почакайте, ще ви ги накачат!)

Сталин много обича старите думи, той помни, че държавите могат да се крепят на тях със столетия. Без някаква пролетарска необходимост той присъжда отсечените необмислено: „офицер“, „генерал“, „директор“, „върховен“. И двадесет години след като Февруарската революция е отменила каторгата, Сталин отново я въвежда. Това става през април 1943 г., когато той усеща, че май нещата тръгват на добре. Първи граждански плодове на сталинградската народна победа са: Указът за военизирането на железопътните линии (хлапетата и женорята да бъдат съдени от трибунали) и един ден по-късно (17 април) — Указът за въвеждане на каторгата и смъртното наказание чрез обесване. (Бесилката е също отдавнашна хубава традиция, а не някакво щракване на пистолета, тя разтяга смъртта и може да бъде показана в детайли пред цяла голяма тълпа.) Всички по-нататъшни победи доставят на каторгата и бесилката обречени попълнения — отначало от Кубан и Дон, сетне от левобреговата Украйна, от районите на Курск, Орел и Смоленск. Армията е следвана от трибунали, едни от тях бесят публично на място, други пращат осъдените в новосъздадените каторжни лагпунктове.

Най-първият очевидно е на 17-тия рудник във Воркута (скоро след това — и в Норилск, и в Джезказган). Целта почти не е скривана: на

каторжниците предстои да умрат. Това е нещо като фашистката газкамера, но според традициите на ГУЛАГ разтегната във времето — за да могат обречените да се мъчат по-дълго и да пороботят преди смъртта си.

Настаняват ги в „палатки“ с размери седем на двадесет метра, обичайни на Север. Обшити отвън с дъски и засипани отгоре със стърготини, те имат вид на леки барачни постройки. В такава палатка, ако са на вагонки, живеят 80 души, ако са на нарове от единия до другия край — 100 души. Каторжниците са събирани в тях обаче до двеста души.

Но това не е сгъстяване! Това е само разумно използване на жилищната площ. Каторжниците работят на две смени по дванадесет часа без почивни дни — така че сто души са винаги на работа, а сто — в бараката.

По време на работа са обкръжени от конвой с кучета, непрекъснато ги бият и заплашват с автомати. На връщане в зоната по прищявка пускат често през строя им по някой картечен откос от автоматите — и никой не търси сметка от войниците за загиналите. Изтощената колона на каторжниците и отдалече се различава лесно от обикновената арестантска — толкова безнадежден е видът им, с такава мъка се придвижват.

Техните безкрайни дванадесет работни часа са плътно запълнени. (При ръчното къртене на камъни в кариерите сред полярните виелици им се разрешават само 10 минути на половин денонощие, за да се сгреят.) А и възможно най-безсмислено е използвана и другата половина от денонощието: вместо да ги оставят да почиват, ги разкарват през тези дванадесет часа от зона в зона, строяват ги и ги обискират, а палатката, където ги заключват да пренощуват, няма прозорци и никога не се проветрява. През зимата въздухът там е толкова смрадлив, влажен и прокиснал, че непривикнал човек не би издържал и две минути вътре. За каторжниците жилищната зона е недостъпна дори от работната. Абсолютно недопустимо е отиването до тоалетната, столовата или санитарната част. За целта се използват кофата в ъгъла и хранилката на вратата. Така че сталинската каторга от 1943 — 1944 г. съчетава най-лошото от лагера с най-лошото от затвора.

Царската каторга, ако съдим по Чехов, е значително по-малко изобретателна. Каторжниците в Александровския затвор (на Сахалин) могат по всяко време да излизат не само на двора и до тоалетните (кофите в помещенията са дори непознати там), но и до града. Така че истинският смисъл на думата „каторга“ — гребците да са приковани към веслата — го разбира само Сталин.

12-те часа „почивка“ включват още сутрешната и вечерната проверка на каторжниците — не просто установяването на броя им, както е при зековете, но с най-големи подробности, с поименното извикване на всекиго, което ще рече, че всеки от стоте каторжници два пъти в денонощието трябва без запъване да обяви на висок глас своето омразно фамилно, малко и бащино име, годината и месеца на раждането си, членовете, по които е осъден, продължителността на присъдата, от кого е осъден и кога изтича срокът му; а останалите деветдесет и девет души трябва два пъти в денонощието да го слушат и да се измъчват. През същите дванадесет часа стават, и двете раздавания на храната: паниците се подават и прибират през хранилката. На никого от каторжниците не се разрешава да работи в кухнята, на никого — да разнася баката с храната. Цялото това обслужване се поверява на криминалните и колкото по-нагло, по безпощадно обират проклетите каторжници, толкова по-добре живеят самите те и толкова по-доволни остават стопаните на каторгата — тук както винаги при член Петдесет и осми интересите на НКВД и криминалните престъпници съвпадат.

Но тъй като историята не трябва да узнае, че каторжниците са унищожавани и чрез глад, по ведомости им се водят жалки и тутакси триж разграбвани добавки — тъй наречените „миньорски“ и „премиални блюда“. И всичко това се извършва като дълга процедура през хранилката — с извикването по фамилно име, с подаването на паницата срещу талон. И когато най накрая би трябвало да се проснат на нарове и да заспят — отново се отваря хранилката и отново започва повикването по имена, за да им раздадат същите талони за следващия ден (обикновените зекове не се занимават с такива неща. Техните талони получава бригадирът и ги предава в кухнята).

Така от дванадесетте часа „свободно време“ остават едва четири часа за сън.

Плюс всичко останало на каторжниците не се плащат никакви пари, те нямат право да получават колет и писма (в тяхната бучаща замъглена глава трябва да загасне бившият живот на свобода и нищо да не остане в непрогледната полярна нощ на земята, освен труда и тази барака).

Всичко това е причина каторжниците бързо да грохнат и да умират.

Първият воркутински азбучник (28 букви, на всяка — номерация от единица до хиляда) — 28 хиляди първи воркутински каторжници — отива под земята за една година.

Пак добре, че не за месец.^[1]

В Норилск в 25-и кобалтов завод в зоната влиза да натовари рудата влакова композиция — и каторжниците лягат под влака, за да сложат по-бързо край на мъките. Две дузини нещастници бягат от отчаяние в тундрата. Откриват ги от самолети, разстрелват ги, а след това излагат трупове им пред останалите по време на развода.

На шахта № 2 във Воркута има женски каторжен лагпункт. Жените носят номера на гърбовете си и на забрадките. Те работят на всички подземни работи и дори, и дори... — изпълняват нормите!...
^[2]

Но аз вече чувам как моите съотечественици и съвременници ми крещат гневно: стига! За кого се осмелявате да ни говорите? Да! Били са обречени на изстребване — и правилно! Та нали са предатели, полицаи, кметове при немците! Така им се пада! За тях ли ви е жал? (В тези случаи, както знаем, критиката излиза извън рамките на литературата и подлежи на Органите.) А жените там не са нищо друго освен *немски пачаври* — крещат ми женски гласове. (Не съм ли преувеличил? Нима наши жени могат да нарекат други наши жени пачаври?)

Най-лесно ще бъде да им отговоря така, както е прието сега, като „разоблича култа“. Да разкажа за няколко изключителни каторжни присъди. (Например за трите комсомолки доброволки, които с леките си бомбардировачи не посмиват да бомбардират набеязаната цел, хвърлят бомбите наред някакво поле, връщат се благополучно и докладват, че са изпълнили задачата. Но след това комсомолската

съвест на една от трите започва да я гризе и тя разказва на комсомолската секретарка на своята авиационна част, а онази, естествено — в Специалния отдел, и на трите им лепват по 20 години каторга.) Ще възкликнат: ах, на какво страшно наказание е подлагал Сталиновият произвол честните съветски хора! Й по-нататък вече ще негодуват не срещу произвола всъщност, а срещу съдбоносните грешки спрямо комсомолци и комунисти, по наше време вече щастливо коригирани.

Недостойно ще бъде обаче да не разгледаме въпроса в цялата му дълбочина.

Отначало за жените — както е известно, сега вече разкрепостени. Не от двойната им работа наистина — но от църковния брак, от потисничеството на социалното презрение и от кабанихите^[3]. Но какво виждаме? Не ги ли сюрпризираме с още по-страшна Кабаниха, след като третираме за антипатриотизъм и криминално престъпление правото да се разпореждат по своя воля със собственото си тяло и личността си? А и не възпява ли цялата световна (досталинска) литература независимостта на любовта от националните разграничения? От волята на генералите и дипломатите? Но ето че и тук сме приели Сталиновата мярка: без Указ на Президиума на Върховния съвет хич и не мислете да се свързвате. Вашето тяло е преди всичко достойние на Отечеството.

И преди всичко — на каква възраст са те, когато се срещат с противника не в боя, а в леглото? Във всеки случай не по-възрастни от тридесет, че и от двадесет и пет години. Ще рече — като не броим първите им детски впечатления, те са възпитани след Октомври, в съветски училища и при съветската идеология! Ето как се сърдим на плодовете от собствените си усилия! На едни от тези момичета им се е набило в съзнанието непрекъснато повтаряното цели петнадесет години, че понятието родина е фикция, че отечеството е реакционна измишльотина. На други им идва до гуша блудкавата пуританщина на нашите събрания, митинги, манифестации и филми без целувки, танци без прегръдки. Трети са покорени от любезността и галантността, от онези детайли във външния вид на мъжа и във външните признаци на ухажването, на които никой не е учил момците от нашите петилетки и командирския състав на фрунзенската армия. Четвърти са просто гладни — да, примитивно гладни, тоест не са имали какво да ядат. А

пети може би не са виждали друг начин освен този, за да спасят себе си или своите близки, за да не се разделят с тях.

В град Стародуб, Брянска област, където се оказах по още горещите следи на отстъпващия противник, ми разказаха, че там имало дълго време унгарски гарнизон — за охрана от партизаните. Но ето че се получила заповед да напусне града — и десетки местни жени, забравили всякакъв срам, отиват да се простят с окупаторите на гарата и така ревали, както (добавя един шегаджия общар) „не бяха изпращали собствените си мъже на война“.

Трибуналът пристига в Стародуб няколко дни по-късно. Вероятно не е оставил доносите без внимание и все тази-онази от стародубските оплаквачки ще е пратил във воркутската шахта № 2.

Но чия ще е тук вината? Чия? На тези жени ли? Или на нас, на всички нас, съотечественици и съвременници? Какви бяхме пие, за да хукнат нашите жени при окупаторите? Не е ли това една от безчетните цени, които плащаме и още дълго ще плащаме за нашия комунистически път, прибързано поет, припряно изминат, без оглед на загубите, без заглеждане напред?

Всички тези жени би следвало вероятно да бъдат нравствено порицани (но и да бъдат изслушани преди това), би следвало вероятно да бъдат язвително осмени — но да бъдат изпратени за това на каторга? В полярната „газова камера“.

Ама тях ги бил пратил там Сталин! Берия!

Не, извинете! Тези, които ги изпращат и държат там, и ги довършват — сега са в обществените съвети на пенсионираните и следят за нашата по-нататъшна нравственост. А ние, всички останали? Ние слушаме това „немски пачаври“ и кимахме одобряващо глави. Това, че и сега смятаме всички тези жени за виновни, е къде по-опасно за нас, отколкото дори това, че те са били репресирани навремето.

„Е, добре, но затова път мъжете са попаднали заслужено! Те са предатели на родината, а също социални предатели.“

Бихме могли и на това да намерим отговор. Бихме могли да напомним (и ще бъде вярно), че главните престъпници, естествено, не са изчаквали идването на нашите трибунали с техните бесилки. Те са гледали да се измъкнат на Запад и мнозина от тях са успели. Нашето следствие, раздаващо възмездие, допълва набелязаните цифри за сметка на „шараните“ (тук доносите на съседите облекчават работата): у еди

кого си немците живели на квартира — какво толкова са му харесали? А този пък бил карал с шейната си сено на немците — направо сътрудничество с врага.^[4]

Не може ли и тук да стоварим всичко на *култа*: имало е крайности, сега вече са коригирани. Всичко е нормално.

Но като сме почнали, да стигнем до края.

Ами учителите? Тези, които нашата армия при паническото си отстъпление зарязваше с техните училища и с учениците им за година, за две, че и за три. За това, че интендантите се оказват глупави, а генералите лоши, какво са виновни учителите? Трябва ли да продължат да учат своите деца, или не? И какво да правят децата, не тези, които са вече по на петнадесет и могат нещо да припечелят или да идат при партизаните — а най-малките? Да продължават да учат ли, или да живеят като говеда година две, за да изкупят грешките на върховния главнокомандуващ? Не дал тате капа, нека мръзнат ушите, така ли?...

Такъв въпрос неизвестно защо не възниква нито в Дания, нито в Норвегия, нито в Белгия, нито във Франция. Там не смятат, че народът, с лекота оставен под немска власт от неразумните си управници или по силата на господстващите обстоятелства, трябва изобщо да престане да живее. Там работят в окупация и училищата, и железниците, и местните самоуправления.

Но нечии мозъци (разбира се, техните) са обърнати на сто и осемдесет градуса. Защото у нас учителите получават тайни писма от партизаните: „Не смейте да преподавате! Ще се разплащате за това!“ И работата по железниците също става сътрудничество с врага. А колкото до местното самоуправление — това е нечувано предателство.

Известно е, че прекъснете ли детето от учението, то може да не се върне никога повече към него. Така че ако Гениалният Стратег на всички времена и народи е допуснал грешка — да продължава ли тревата да расте, или трябва да изсъхне? Да учат ли децата, или не?

Естествено, за това ще трябва да се плати. Ще трябва да се изнесат от училището портретите с мустациите и може би да се внесат портретите с мустачките. Елхата ще трябва да се прави вече не за Нова година, а за Коледа и директорът ще трябва да държи до нея (а и на още някаква имперска годишнина вместо на октомврийската) реч в прослава на новия прекрасен живот, колкото и лош да е той всъщност. Но нали и

преди са били държани речи в прослава на прекрасния, а всъщност лош живот?

Тоест преди това се е налагало много повече да си кривим душата и да лъжем децата поради това, че за лъжата е имало достатъчно време да се утаи и просмуче в програмите на вникващите във всичко методисти и инспектори. На всеки урок, по повод и без повод, дали при изучаване строежа на червеите или сложно-подчинителните съюзи, е трябвало непременно да се тегли шут на Бога (дори и самият ти да вярваш в Него); трябвало е непременно да се възпее нашата безгранична свобода (дори ако не си се наспал в очакване на нощното трополене по вратата); или когато четеш на глас Тургенев, когато сочиш с показалката по Днепър, трябвало е непременно да прокълнеш предишната мизерия и да възславиш днешното изобилие (макар че пред твоите очи и на децата още много преди войната измират цели села, а срещу детските купони в градовете дават по триста грама хляб).

И всичко това не се смята за престъпление нито срещу истината, нито срещу детската душа, нито срещу Светия дух.

Сега пък, при временния незадържал се режим на окупаторите, се налага да лъжеш значително по-малко, но в обратната посока, в обратната посока! Там е работата! И затова гласът на отечеството и моливът на нелегалния районен комитет забраняват родния език, географията, аритметиката и естествознанието. Двадесет години каторга за такава работа!

Съотечественици, кимайте! Ето, водят ги с кучета в бараката с отходната вътре кофа. Замерете ги с камъни — те са учили вашите деца.

Но съотечествениците (особено пенсионерите от МВД и КГБ, такива кратуни, пенсионирани на четиридесет и пет години) надигат юмруци срещу мен: кого съм взел да защитавам? Поставените от немците кметове и старейшини ли? Полицайте ли? Преводачите ли? Всякаквите там мерзавци и утайката на обществото?

Но нека не спираме дотук. Гледахме на хората като на нули, докато не направихме много бели. Но бъдещето така и така ще ни накара да се замислим за причините.

Загърмахме, запяхме „И нека в благороден гняв...“ — и как да не ти настръхнат косите? Нашият природен — забранен, осмян, обстрелван и прокълнат патриотизъм внезапно бе разрешен, поощрен, дори прославен като *свещен*. И как всички ние, руснаците, да не се

окрилим, да не се обединим с благородно развълнувани сърца и да не простим с присъщото си великодушие на своите палачи пред приближаването на палачите отвъд кордона? За да може след това, като заглушаваме смътните си съмнения и своето прибързано благородство, толкова по-задружно и бясно да проклинаме *изменниците* — тези толкова явно по-лоши, по-злопаметни от нас хора?

Единадесет века, откак съществува Русия, много врагове е видяла тя и много войни е водила. А много ли са били предателите ѝ? Дали тълпи от предатели е родила тя? Май че не. Май че и враговете ни не са обвинявали руския характер в предателство, в безпринципност, в неверност. И всичко това е било при един строй, както се казва, враждебен на трудовия народ.

Но ето че настъпва най справедливата война при най-справедливия строй — и изведнъж нашият народ ражда десетки и стотици хиляди *предатели*.

Откъде се появяват? Защо?

Да не би отново да се е разгоряла непотушената гражданска война? Да не би да са недоизтребените бели? Не! Беше вече споменато по-горе, че мнозина от белоемигрантите (включително и триж проклетият Деникин) застават на страната на Съветска Русия и срещу Хитлер. А тъкмо те имат свободен избор — и избират така.^[5]

А всички десетки и стотици хиляди — полицаи и палачи, кметове и преводачи — са съветски граждани. И тези, израсли след Октомври, никак не са малко.

Какво ги заставя да направят такъв избор?... Какви са те?

Преди всичко това са хората, по чиито семейства, а и по самите тях минават гсеничните вериги на Двадесетте и Тридесетте години. Тези, които в мътните потоци на нашите канализации са загубили родители, близки и любими хора. Или те самите са тънели в лагери и заточение и изплували оттам. Тези, които са останали без крака да висят пред прозорчето на затвора за предаване на вещи и продукти. Или на които през тези жестоки десетилетия са пресекли, изключили достъпа до най скъпото нещо на земята — до самата земя, обещана впрочем с декрет и за която всъщност се е проляла толкова много кръв през Гражданската война. (Вилните имоти на офицерите от Съветската армия и оградените краймосковски имения са друга работа: това е за нас, това може.) Че и тоз-онзи, прибран за няколко стръка житни

класове. И тоз-онзи, лишен от правото да живее там, където иска. Или от правото да упражняват откоleshния си и обичан занаят (громяхме всички занаяти с фанатизъм, но това вече не го помним).

За всички такива у нас говорят (най-често — агитаторите, а още по-често — напостовците октябристи^[6]) с презрително присвиване на устните: „обидени от съветската власт“, „бивши репресирани“, „кулашки синчета“, „спотаили черна злоба срещу съветската власт“.

Един ще го каже, а друг ще кимне с глава. Сякаш всичко е напълно ясно. Сякаш народната власт има право да обижда своите граждани. Сякаш в това тъкмо се заключава основният порок, главната язва: обидени... затаили омраза...

И не се намира никой, който да им викне: ама почакайте, дявол да ви вземе! Нали според вас битието определя в края на краищата съзнанието? Или само тогава го определя, когато това е изгодно за вас? А ако не е изгодно, не трябва ли да го определя?

Умеят у нас да говорят освен това още и с леко угрижен вид: „Да, бяха допуснати някои грешки.“ И винаги — тази невинно-разпусната безлична форма — *допуснати*, само че неизвестно от кого. Едва ли не от работягите, хамалите и колхозниците. Никой няма смелостта да каже: *комунистическата партия* ги допусна! Допуснаха ги несменяемите и безотговорни съветски ръководители! А и от кого друг освен от властващите биха могли да бъдат „допуснати“. Всичко единствено на Сталин ли да се приписва? Трябва да имате и чувство за хумор. Сталин бил допуснал — а вие, милионите ръководещи, къде бяхте?

Впрочем и тези „грешки“ се разплуха в очите ни някак бързо в мъгливо, неясно, безконтурно петно и не минават вече за плод на тъпостта, фанатизма и злонамереността, и се свеждат изключително само до това, че комунисти репресирали комунисти. А че 15-17 милиона селяни бяха разорени и изпратени за унищожаване, бяха пръснати по страната, без право да помнят и назовават родителите си — това като че ли не е грешка. А и всички Потоци на канализацията, разгледани в началото на тази книга, също като че ли не спадат към грешките. А и това, че ни най-малко не бяхме готови за война с Хитлер, перчихме се измамнически, отстъпвахме позорно, като сменяхме лозунгите си в движение, и само Иван, и то в името на святата Русия,

може да спре немците на Волга — това вече се смята не за несполука, а едва ли не за главна заслуга на Сталин.

За два месеца оставихме на противника едва ли не една трета от своето население — с всички тези недоунищожени семейства, с многохилядните лагери, разбягали се, след като офейква техният конвой, със затворите в Украйна и Прибалтика, където още димят изстрелите от разстрелите на Петдесет и осми.

Докато силата беше в ръцете ни, притеснявахме всички тези нещастници, тормозехме ги, не ги назначавахме на работа, гонехме ги от жилищата им, карахме ги да умират. А щом се прояви нашата слабост, тутакси поискахме от тях да забравят злото, което сме им причинили, да забравят родителите и децата си, умрели от глад в тундрата, да забравят разстреляните, да забравят разорението и нашата неблагодарност към тях, да забравят разпитите и изтезанията в НКВД, да забравят гладните лагери — и мигом да станат партизани, да минат в нелегалност и да защищават Родината, без да щадят живота си. (А колкото до нас, не е необходимо да се променяме! Пък и никой не им дава надежда, че като се върнат, ще имаме някакво по-друго поведение към тях и ще престанем да ги изтезваме, преследваме, затваряме и разстрелваме.)

При това положение на какво би трябвало повече да се чудим — на това ли, че мнозина се радват на идването на немците? Или на това, че те не са чак толкова много? (А в редица случаи немците сами са принудени да извършват правосъдие, например над доносниците от съветско време, какъвто е случаят с разстрелването на дякона от Крайбрежно-Николската черква в Киев, а и тези случаи не са единични.)

А вярващите? Двадесет години неспирно вярата е преследвана и черквите затваряни. Идват немците — и черквите започват да се отварят. (Нашите не се решават да ги затворят веднага след немците.) В Ростов на Дон например тържеството по откриването на черквите намира израз в масово ликуване, в голямо стичане на тълпи. Нима е трябвало да проклинат за това немците?

В същия Ростов през първите дни на войната арестуват инженер Александър Петрович М.-В., който умира в следствената килия. Жена му няколко месеца трепери и очаква да приберат и нея — едва с

идването на немците спокойно ляга да спи. „Поне сега ще мога да се наспя!“ Не, трябвало е да се моли за връщането на своите палачи!

През май 1943 г., при немците, във Винаца, в градската градина на улица Подлесна (в началото на 1939 г. градският съвет огражда градината с висок зид и я обявява за „зона на Народния комисариат по отбраната“, започват да разкопават случайно съвсем незабележими вече, обрасли с буйна трева гробове, и намират 39 такива — масови, дълбоки 3,5 метра, с размери 3×4 м. Във всеки гроб намират отначало слой горни дрехи, след това трупове, наредени като в картите — обратно едни на други. Ръцете на всички са вързани с въжета, всички са били разстрелвани в тила от малокалибрени пистолети. Разстрелвали са ги, изглежда, в затвора, а през нощта са ги извозвали, за да ги заровят. По запазените документи са идентифицирани някои от осъдените през 1938 г. „на 20 години без право на кореспонденция“. Ето една от сцените на разкопките: винацките жители са дошли да гледат и да разпознаят своите (фот. 40). Нататък е още по-зле. През юни до болницата „Пирогов“, недалеч от православните гробища, разкопават още 42 гроба. След това — в „парка за култура и отмора „М. Горки“, под атракционните естради, „стаите на смеха“, игралните и танцовите площадки — откриват още 14 масови гроба. И в общо 95-те гроба — 9439 трупа. Но това е само във Винаца, където са открити случайно. А колко неразкрити гробове ще има в останалите градове? И как ще искате от населението, видяло тези трупове, да се включва в редиците на съветските партизани?

Разстреляните във Винаца (фот. 40)

Може би справедливостта изисква най-сетне да допуснем, че както ни боли, когато тъпчат самите нас или онова, което обичаме, така не по-малко ще ги боли и тези, които ние тъпчем? Може би справедливо ще бъде да допуснем, че тези, които унищожаваме, имат право да ни мразят? Или — не, нямат право? Трябва да умирам с благодарност?

Приписваме на тези полицаи и кметове някаква извечна, вродена злоба, докато ние самите сме поселили тази злоба в тях, това е нашето „шкарто“. Как беше го казал Криленко? „В нашите очи всяко престъпление е продукт на дадена социална система.“^[7] На вашата система, другари! Трябва да помните своето Учение!

А да не забравяме и това, че сред съотечествениците ни, тръгнали срещу нас с меч или слово, се срещат и напълно безкористни и лично незасегнати, на които не им е отнемано никакво имущество (а и нищо не са притежавали, за да им се отнема) и самите те не са лежали в лагерите, нито дори някой от семействата им, но които отдавна са се задъхвали от цялата наша система, от незачитането на отделната

човешка съдба; от преследването за чужди убеждения; от тази издевателска песничка:

*Друга аз страна съвсем не зная,
где свободно диша тъй човек;*

от тези благоверни поклони пред Вожда; от това дърпане на молива от ръцете — дай по-скоро да се подпиша за облигациите! От ръкоплясканията, преминаващи в овации. Можем ли да допуснем, че на тези нормални хора им е липсвал нашият смрадлив въздух? (Обвиняват на следствието отец Фьодор Флоря — как е дръзнал да разказва пред румънци за Сталиновите мерзавщини? Той отвръща: „А как можех да говоря за вас иначе? Каквото знаех — това говорех. Каквото беше — това разправях.“ А по съветски: лъжи, криви си душата и сам загивай, стига така да е удобно за властта! Но това, струва ми се, вече не е материализъм, как мислите?)

Случи се през септември 1941 г., малко преди да ме вземат в армията, в градчето Морозовск, превзето на следващата година от немците, ние с жена ми, млади начинаещи учители, да наемем квартира в един двор с други квартиранти — с бездетната двойка Броневицки. Шестдесетгодишният инженер Николай Герасимович Броневицки беше интелигент от чеховски тип, много предразполагащ, тих и умен човек. Сега, когато искам да възстановя в паметта си неговото продълговато лице, все ми се струва, че го виждам с пенсне, макар че може би не носеше. Още по-тиха и мека беше неговата жена — някак безцветна, със светла като лен прилепнала коса, 25 години по-млада от мъжа си, но по поведение съвсем не млада вече. Те ни бяха мили, вероятно и ние на тях, особено с това, че явно се различавахме от алчните си хазаи.

Вечер седяхме четиримата върху входните стъпала. Бяха тихи топли лунни вечери, още неразкъсвани от рева на самолетите и експлозиите на бомбите, но за нас тревогата от немското настъпление пропълзяваше като невидими, но задушни облаци по млечното небе срещу беззащитната малка луна. Всеки ден на гарата спираха все нови и нови ешелони, поели към Сталинград. Бежанците изпълваха пазарния площад на градчето със слухове, страхове, с някакви безумни стотачки в джоба и заминаваха по нататък. Те изреждаха отстъпените градове, за

които още дълго след това Информбюро мълчеше в страх от истината за народа. (За такива градове Броневицки не казваше „предали се“, а „взели ги“.)

Седяхме на стъпалата и разговаряхме. Ние, младите, бяхме изпълнени с живот и тревога за този живот, но по същество не можехме да кажем нищо по-умно за него освен това, което се пишеше във вестниците. Затова ни беше леко с двамата Броневицки: говорехме всичко, както го мислехме, и не забелязвахме различие във възприятието им.

А те вероятно с изненада са откривали в нас два екземпляра от изпълнената с телешки възторг младеж. Току-що бяхме излезли от Тридесетте години, но сякаш не бяхме живели в тях. Те ни питаха с какво сме запомнили 37-а и 38-а година? С какво ли?! С академичната библиотека, с изпитите си, с веселите спортни походи, с танците, със самотейността, е, и с любов, разбира се, бяхме във възрастта на любовта. А нашите професори не са ли ги арестували по това време? Да, вярно, двама трима ги затвориха като че ли. Смениха ги доценти. А студенти нямаше ли арестувани? Спомнихме си — да, вярно, прибраха няколко от горните курсове. Е, и какво?... Ами нищо, ние танцувахме. А никого ли от вашите близки не... закачиха?... Ами не...

Това е страшно и искам да си го спомня на всяка цена съвсем точно. Но беше именно така. И толкова по-страшно, че лично аз ни най-малко не спадах към спортно танцувалната младеж, нито пък към манияците, вторачени в своята наука и формули. Бях се интересувал определено от политиката — още от десетгодишна възраст, някакъв си сополанко, вече не вярвах на Криленко и се чудех на нагласените прочути съдебни процеси, но нищо не ме караше да продължа, да свържа тези нищожни по мащаб московски процеси (а ми изглеждаха грандиозни) с превъртащото се огромно колело, премазващо страната (броят на неговите жертви оставаше някак незабелязан). Детството ми премина по опашки — за хляб, за мляко, за булгур (месото тогава ни беше непознато), но не можех да свържа, че липсата на хляб значи разорение на селото, нито пък да си обясня на какво се дължи. За нас имаше приготвена друга формула: „временни трудности“. В нашия голям град всяка нощ арестуваха, арестуваха, арестуваха — но нощем аз не ходех по улиците. Денем семействата на арестуваните не окачваха

черни знамена, а моите състуденти не продумваха нищо за отведените им бащи.

Още по-безоблачно и бодро изглеждаше всичко във вестниците.

А на младия човек толкова му се ще всичко да е наред.

Сега вече ми е ясно колко са се пазели Броневицки да не разкажат нещо. Но все пак за някои неща старият инженер, попаднал под един от най-жестоките удари на ГПУ, можа да ни отвори очите. Бе загубил здравето си по затворите, зад гърба си имаше няколко присъди и не един лагер — но с припламнало увлечение си позволи да разкаже само за ранния Джебказган: за отровената с мед вода; за отровения въздух; за убийствата; за безплодните жалби до Москва. Дори самата тази дума Джеб-каз-ган минаваше като ренде по кожата ми, подобно на тези безжалостни истории. (И какво? Дали поне от малко този Джеб-каз-ган промени нашето възприятие за света? Не, разбира се. Защото не беше пред нас. Защото не беше с нас. Защото не можеш да го споделиш с никого. По-лесно е да не мислиш за него. По-лесно е да го забравиш.)

В Джебказган, когато Броневицки е разконвоиран накрая, пристига, още момиче, днешната му жена. Там, до опънатата телена мрежа, те се оженват. А малко преди войната се оказват по някакво чудо на свобода, в Морозовск, с ненадеждни, естествено, паспорти. Той започва да работи в някаква жалка строителна кантора, тя — счетоводителка.

После бях взет в армията, жена ми замина от Морозовск. Градчето беше окупирано. След това бе освободено. Веднъж жена ми писа до фронта: „Представяш ли си, разправят, че в Морозовск Броневицки станал кмет при немците! Каква мерзост!“ Аз също останах потресен и си помислих: „Каква мерзост!“

Но изминаха още години. Веднъж, докато лежах на тъмничните, потънали в мрак нарове и прехвърлях наум живота си, можах да си спомня и за Броневицки. И вече не намерих в себе си момчешката лекота да го упрекна. Без никакво основание са го лишавали от работа или са му възлагали недостойна работа, заточавали са го, изтезавали са го, били, смазвали, плюели са в лицето му — а той? Трябвало е да вярва, че всичко това е прогресивно и че собственият му живот — телесен и духовен, и животът на неговите близки, и приклещеният живот на целия народ нямат никакво значение.

Издад подхвърленото ни късче мъгла, наречено „култ към личността“, и издад пластовете на времето, в които ние се променяхме (а от пласт до пласт ставаше пречупване и отклонение на лъча), можем да видим вече и себе си, и 30-те години не на мястото, на което всъщност сме били, и не във вида, в какъвто всъщност сме изглеждали. Обожествяването на Сталин и вярата във всичко, без капка на съмнение и за вечни времена, съвсем не са общонародно състояние, а само такова на партията; на комсомола; на градската учаща се младеж; на заместителя на интелигенцията (поставен вместо унищожените и прогонените); отчасти и на градските занаятчии (работническата класа) [8], които не изключват транслационните си репродуктори от сутрешното биене на Спаския часовник в Кремъл до Интернационала в полунощ, за които гласът на Левитан се е превърнал в глас на тяхната съвест. („Отчасти“ — защото производствените укази за „двадесетминутното закъсняване“ и закрепостяването към заводите също трудно си намират защитници.) Има обаче и градски еснаф, и не чак толкова малоброен, във всеки случай от няколко милиона, които с отвращение изключват радиоточката в дома си, стига да им стигне смелост за това; които на всяка страница във всеки вестник виждат само лъжа, разлята от първата до последната буква; за които денят за гласуване не е нищо повече от ден на мъка и унижение. За тази част от градския еснаф съществуващата у нас диктатура не е нито пролетарска, нито народна, нито (който точно помни първоначалния смисъл на тази дума) съветска, а обсебена диктатура от комунистическото малцинство, отличаващо се с твърде скотски характер.

Човечеството почти е лишено от неемоционално, безчувствено опознаване на явленията. В онова, което е възприел като лошо, човекът почти не може да се застави да вижда също и хубавото. Не всичко от край до край е отблъскващо в нашия живот и не всяка дума във вестниците е лъжа, но това подгонено, тормозено и просмукано отвътре с доносници малцинство възприема живота на страната изцяло като нещо отвратително и вестникарските колони изцяло като лъжа. Да напомним, че тогава няма още западни предавания на руски език (а и радиоапаратите са нищожно малко), че единствената информация жителят може да получи само от нашите вестници и от официалното радио, а тъкмо на тях Броневицки и подобните им гледат от собствен опит като на абсолютна натрапчива лъжа или като на страхливо

прикриване на истината. И всичко, което се пише за чужбина: и за несъмнената гибел на западния свят през 1930 г., и за предателството на западните социалисти, и за единния порив на цяла Испания срещу Франко (и през 1942 г. за предателските попълзновения на Неру да освободи цяла Индия — нали това отслабва съюзната английска империя!) също се оказва лъжа. Омразната, дошла ни до гуша агитация по системата „който не е с нас, е против нас“ никога не е правила разлика между позициите на Мария Спиридонова и Николай II, между Леон Блум и Хитлер, между английския парламент и германския райхстаг. И защо Броневицки трябва да приеме за истина фантастичните по своя характер разкази за изгарянето на книги по площадите на Германия и за връщането към някакво древно тевтонско зверство (за зверството на тевтонците впрочем доста послъгват и руските вестници през Първата световна война), а в германския нацизъм (обруган почти в рамките на същите — тоест пределни — изрази, както по-рано Поанкаре, Пилсудски и английските консерватори) да вижда някакво четирикрако животно, макар че то едва ли се отличава от онова, което вече четвърт столетие напълно реално души, отравя и окървявява и него самия, и Архипелага, и руския град, и руското село? И всяко обръщане на 180 градуса във вестниците по отношение на хитлеристите — в началото описващи приятелските срещи на нашите добри часове в мръсната Полша, а и цялата вълна на вестникарска симпатия към тези мъжествени воители срещу англо-френските банкери, и дословно предаваните речи на Хитлер на цели страници в „Правда“, а после една сутрин (втората от започването на войната) взрив от заглавия, че цяла Европа ужасно стене под тяхната пета, само идва да потвърди повратливостта на вестникарската лъжа и ни най-малко не може да убеди Броневицки, че на света има по-големи палачи от нашите, които той познава на практика. И ако този път, за да го убедят, поставят всеки ден пред него информационното сведение на Би Би Си, най-много, в което той би могъл още да се убеди, е, че Хитлер е втората опасност за Русия, но съвсем не първата, докато го има Сталин. Би Би Си обаче няма нищо общо с приписваните сведения; а Информбюро още с появата си се ползува с толкова доверие, колкото и ТАСС; а слуховете, разнасяни от евакуираните, също не са от първоизточника (не от Германия, не от окупираните територии, откъдето не се е появил още нито един жив свидетел); а от

първоизточника е само Джебказганският лагер и 37-а година, и гладът през 32-ра, и разкулачването, и разгромяването на църквата. И с приближаването на немската армия Броневицки (и десетки хиляди други такива като тях) усещат, че приближава техният час — единственият неповторим час, за който цели двадесет години не е имало никаква надежда и който веднъж само може да навести човека при краткотрайността на нашия живот в сравнение с бавните исторически промени, — часът, в който той (те) може да заяви своето несъгласие с всичко станало, извършено, прахосано и прокарано по страната, и да бъде полезен по някакъв още съвсем неизвестен, неясен начин за спасяването на страната, за възраждането на някаква руска общественост. Да, Броневицки е запомнил всичко и нищо не е простил. И за нищо на света не може да му бъде *родна* властта, която избива Русия, довежда я до пълната нищета на колхозното село, до нравствено израждане, и ето сега и до зашеметяващо военно поражение. Той трябва да е гледал с мъка на такива като мен, като нас, без да е в състояние да ни разубеди. Чакал е *някого*, все някого, който да смени Сталиновата власт! (По известното психологическо противопоставяне: всичко друго, само не омразното ни наше! Нима може да си въобразим на света нещо по-лошо от *нашите*? Впрочем областта там е донска, половината от населението чака със същото нетърпение идването на немците.) И ето, прекарал целия си живот като аполитичен, Броневицки изведнъж решава в седмото си десетилетие да направи политическа крачка.

Той се съгласява да оглави морозовската градска управа...

Мисля, че там бързо е видял, че се е оказал наникъде: че за дошлите Русия е още по-нищожна и омразна, отколкото за отишлите си. Че вампирът има нужда само от руска кръв, а тялото да погива. На новия кмет предстои да води не руската общественост, а помагачите на немската полиция. Но веднъж надянат върху оста, добре или зле, той е трябвало да се завърти. Освободил се от едните палачи, да служила другите. Изведнъж вижда, че патриотичната идея, която е имал за противоположна по същността си на съветската, се слива всъщност с нея: по необясним начин от изповядващото я трезво малцинство тя преминава като през решето към изиграното мнозинство — бързо се забравя как заради тази идея са разстрелвали и как са издевателствували над нея, а ето че тя става главният дънер на чуждото дърво.

Трябва да предположим вероятно, че му (им) става страшно и безизходно. Проломът се стеснява и остава само този изход: или смърт, или каторжна присъда.

Естествено, не всички там са като Броневицки. Естествено, на този кратък чумен пир се събират и лешояди, жадуващи за власт и кръв. Но те пък къде ли не се събират! Такива биха паснали прекрасно и на НКВД. Такъв е и Мамулов, и дудинският Антонов, и някой Пойсуйшапка — нима може да има по-отвратителни палачи от тях? Те властвуват с десетилетия и изтерзават стократно повече народа. Но ето че видяхме и надзирателя Ткач (Част трета, двадесета глава), който успява да се прояви и при едните, и при другите.

Споменахме града, но не трябва да забравяме и селото. Сред днешните либерали е прието да се упреква селото в политическо невежество и консерватизъм. Но селото преди войната почти изцяло се отличава със своята трезвост, несравнимо по-голяма от тази на града, то ни най-малко не споделя обожествяването на татко Сталин (а и световната революция също). То се отличава просто с нормален разсъдък и добре помни как са му обещавали земя и как накрая са му я отнели; как е живяло, яло и обличало преди колхозите и как след това при тях; как са отвеждали от двора на селяка телето, овчицата и дори кокошката, как са опозорявали и осквернявали черквите. Тогава радиото Още не гъгне по селските къщи и не във всяко село грамотните четат вестници, а и всички тези Чжан-Цзолиновци, Макдоналдовци или Хитлеровци са за руското село чужди, ненужни, все от един дол дренки.

В едно село до Рязан на 3 юли 1941 г. се събират край ковачницата да слушат по високоговорителя речта на Сталин. Винаги толкова железен и неумолим към сълзите на руските селяни, този път таткото има глупостта да се обърне към тях с объркан й почти плачещ глас: „Братя и сестри!...“, на което един селяк се обръща към черното хартиено гърло на репродуктора:

— Аааа, к...во, а *такъв* не щеш ли? — И размахва насреща му с познатия груб руски жест ръка, прихваната до лакътя с другата.

И всички наоколо започват гръмогласно да се смеят.

Ако вземем да разпитваме очевидците из всички села — ще узнаем за хиляди такива случаи, че и за къде по-хапливи.

Та ето какво е настроението на руското село в началото на войната — и, ще рече, на запасняците, които допиват последната

бутилка на междинната гара и се тръскаят сред прахоляка в танци с близките си преди раздялата. А отгоре на всичко се стоварва и невиджано за руската памет поражение, и огромни селски пространства до подстъпите на двете столици и до Волга заедно с множеството милиони селяни мигновено се измъкват изпод колхозната власт, и — достатъчно сме лъгали и боядисвали историята! — оказва се, че републиките искат единствено независимост! Селото — единствено премахването на колхозите! Работниците — премахването на закрепостяващите ги укази! И ако пришълците не се оказват толкова безнадеждно тъпи и високомерни, ако не запазват за Велика Германия удобната бюрократична колхозна администрация, ако не замислят такава мръсотия като превръщането на Русия в колония — едва ли националната идея би се върнала там, където вечно са я потискали, и едва ли бихме празнували сега двадесет и пет години руски комунизъм. (И още тоз-онзи ще трябва да разкаже за партизаните, за това как съвсем невиняги по свой избор стават такива селяните от окупираните територии. Как в самото начало те се въоръжават срещу партизаните, за да не им отнемат хляба и добитъка.)

Който помни великото изтегляне на населението от Северен Кавказ през януари 1943 г., ще му намери ли аналог в световната история? Ще намери ли случай, в който населението, особено селското, да напуска родните си места масово с отстъпващия враг, с чужденците, само и само да не остава у победителите *свои* — обози след обози в свирепия януарски студ с бурни ветрове!

Та тук трябва да търсим обществените корени на стотиците хиляди, които дори и при хитлеристката уродливост навличат доброволно в своето отчаяние вражеската униформа. Тук ще се наложи отново да се върнем към *власовците*.

В първата част на тази книга читателят не беше още подготвен да приеме цялата истина (а и едва ли аз я познавам напълно, ще има тепърва специални изследвания, за мен тази тема е странична). Там, в началото, докато читателят не премина заедно с нас целия лагерен път, му бе подсказано само да бъде нащрек, да *помисли*. Сега, след всички етапи, етапни тъмници, дърводобиви и лагерни помийни ями читателят ще стане може би по склонен да се съгласи с нас. В първата част вече говорих за власовците, които грабват оръжието от отчаяние, като изход от гладната смърт в концлагерите, от чувство за безизходност. (Впрочем

и в този случай трябва да се замислим: обърнете внимание, че немците започват да използват руските военнопленници само за нестроева и тилова служба в помощ на своите войски, и като че ли това е най-добрият изход за тези, които току-що са се спасили — защо тогава грабват оръжието и тръгват фронтално срещу Червената армия?)

А този път няма за кога повече да отлагаме, трябва да разкажем и за тези, които още до 1941 г. не мечтаят за нищо друго, освен да грабнат оръжието и да *бият* тези червени комисари, чекисти и колективизатори. Спомнете си какво казва Ленин: „Потиснатата класа, която не се стреми да си служи добре с оръжието и да го притежава, заслужава да се обръщат с нея като с роби.“^[9] Та ето на, за наша гордост съветско-германската война показва, че не сме чак такива роби, за каквито ни представяха във всички либерално-исторически изследвания: едва ли са роби тези, които гледат с четири очи да грабнат сабята, за да отсекаат главата на Сталин. (А и не роби се надигат с червеноармейските си шинели и от тази страна — тази сложна форма на кратката свобода е невъзможно да бъде предсказана социологически.)

Тези хора, преживели на собствен гръб 24 години комунистическо щастие, знаят вече през 1941 г. неща, които никой друг на този свят още не знае: че на цялата планета и в цялата история не е имало по-зъл, по-кървав и заедно с това по-лукаво-извъртащ режим от болшевишкия, самонарекъл се „съветски“. Че никакъв Друг режим на света, нито дори ученическият хитлеристки, засенчил по онова време всичко друго пред очите на Запада, не може да се сравни с него по броя на безмилостно изстребените, по стегнатата за дълги години мъртва хватка, по обсега на кроежите и пронизващата му унифицирана тоталитарност. Но ето че тези хора дочакват времето, когато могат да получат оръжие в ръцете си — и нима ще трябва да позволят на болшевизма да преживее своя смъртен час, отново да се укрепи в жестокото си потисничество и едва тогава да се надигнат на борба срещу него (незапочната и до ден днешен почти никъде по света)? Не, естествено е да бъде повторена захапката на болшевизма: както сам той се вкопчва със зъби в тялото на Русия, обезсилена от Първата световна война, така и по него да ударят в подобен момент по време на Втората!

Още през съветско-финландската война от 1939 г. проличава нашето желание да не воюваме. Б. Г. Божанов, бивш близък помощник на Сталин, се опитва да използва това настроение: да обърне

пленените червеноармейци срещу съветския фронт не за да се сражават, а за да убеждават. Опитът се проваля поради внезапната капитулация на Финландия.

Когато започва съветско-германската война — 10 години след ликвидиралата селото колективизация, 8 години след грандиозния украински мор (*шест милиона измрели* и дори незабелязани от съседна Европа), 4 години след сатанинското развихряне на НКВД, една година след заробващите закони за производството и всичко това — при 15-милионните лагери в страната и при яския спомен на цялото възрастно население за живота преди революцията; естествено е народът да си поеме дъх и да се освободи, да изпита отвращение към своята власт. И не „внезапността на нападението“, нито „численото превъзходство на вражеските самолети и танкове“ (впрочем работническо-селската Червена армия притежава всички числени превъзходства) затваря с такава лекота катастрофалните котли — по 300 хиляди (Белосток, Смоленск) и по 650 хиляди въоръжени мъже (Брянск, Киев), разстройва цели фронтове и отхвърля в такъв стремителен и дълбок откат армиите, какъвто Русия не познава за всичките си 1000 години дотогава, а навярно и нито една друга страна нито в една война, а мигновеният паралич на нищожната власт, от която поданиците се отдръпват като от покращаш се на бесилото труп. (Районните и градските комитети на партията се издухват за пет минути и Сталин се задавя.) През 1941 г. това сътресение е могло да доведе до пълния край. Към декември 41-ва 60 милиона от съветското население от всичко 150 са вече извън властта на Сталин! Не случайно в заповедта на Сталин (0019 от 16.7.41 г.) е казано: „На всички (!) фронтове има многобройни (!) елементи, които дори сами тичат към противника и при първо съприкосновение с него захвърлят оръжието.“ (В Белостокския котел в началото на юли 1941 г. от 340 хиляди пленени 20 хиляди са доброволно предали се!) Положението се струва на Сталин толкова отчайващо, че през октомври 1941 г. той предлага на Чърчил по телеграфа да дебаркира на съветска територия 25-30 английски дивизии. Има ли друг комунист, който да е падал духом до такава степен?

Ето и настроението през онова време: на 22 август 1941 г. командирът на 436 стрелкови полк майор Кононов открито обявява пред своя полк, че преминава към немците, за да се присъедини към Освободителната армия за свалянето на Сталин, и кани със себе си

желаещите. Той не само не среща съпротива, но целият полк тръгва с него! И само три седмици по-късно Кононов създава *оттатък* доброволчески казашки полк (сам той е донски казак). Когато пристига в лагера за военнопленници край Могильов, за да вербува желаещи, от 5000 тамошни пленници 4000 изразяват незабавно желание да минат към него, но той не може да ги вземе. В лагера край Тилзит през същата година половината от съветските военнопленници 12 хиляди души — подписват заявление, че е дошло време да *превърнат войната в гражданска*.

Не сме забравили и всенародното движение на Локот Брянски: създаването на автономно руско самоуправление още преди идването на немците и независимо от тях, простиращо се върху една устойчива процъфтяваща област от 8 района с повече от един милион жители. Исканията на локотяни са съвсем ясни: руско национално правителство, руско самоуправление във всички заети области, декларация за независимостта на Русия в границите на 1938 г. и създаване на освободителна армия под руско командване.

Донските станици също посрещат немците с хляб и сол. Те не забравят как комунистите са изпоклали мъжкото им население от 16 до 65-годишна възраст.

През август 1941 г. край Луга ленинградският студент медик Мартиновски създава партизански отряд предимно от съветски студенти: за да се освободят от комунизма. През септември 1941 г. край Порхов формира такъв противокмунистически отряд от ленинградски (василеостровски) студенти и войници, попаднали в обкръжение, и лейтенант Рутченко, неотдавнашен ленинградски аспирант. Но немците изтеглят този отряд да обслужва войсковите им части.

Пред населението на СССР до 1941 г. се чертае следната картина: идването на чуждата армия означава свалянето на комунистическия режим и никакъв друг смисъл не може да има за нас при подобна ситуация. И всички очакват политическа програма, освобождаваща ги от болшеvizма.

Нима — през непроходимостта на съветската пропаганда и през плътността на хитлеристката армия — е лесно да повярваме у нас, че западните съюзници влизат в тази война не за свободата изобщо, а само за своята западноевропейска свобода, само против националсоциализма, да използват колкото се може повече съветската

армия и с това да се свърши? Нима не беше по-естествено да вярваме, че нашите съюзници са верни на самия принцип на свободата — и няма да ни зарежат под още по-лоша тирания?... Вярно, че тъкмо тези съюзници, за които умирахме и през Първата световна война, и тогава изоставиха разгромената ни армия и побързаха да се затворят в своето благополучие. Но опитът е твърде жесток, за да бъде усвоен от сърцето.

Свикнали съвсем основателно да не вярваме ни най-малко на съветската пропаганда, ние, естествено, не вярвахме на желанието на нацистите да превърнат Русия в колония, а нас — в немски роби, не можеше да се допуска такава глупост през XX век, невъзможно бе да й повярваме, преди да я изпитаме на собствения си гръб. Още през 1942 г. руското формиране в Осинторф привлича повече доброволци, отколкото може да приеме. В Смоленско и Белорусия за самоохраната на селските жители от партизаните, ръководени от Москва, се създава доброволна *стохилядна* „народна милиция“ (забранена от явно уплашилите се немци). Дори и през пролетта на 1943 г. Власов е посрещан все още с повсеместно въодушевление и при двете му пропагандни пътувания — смоленското и псковското. Още и тогава населението чака: кога ще има наше независимо правителство и наша независима армия? Разполагам със свидетелско доказателство от Пожеревицкия район на Псковска област как селското население се отнася радушно към тамошната власовска част: тя не граби, не вилнее, носи старата руска униформа, помага в събирането на реколтата, гледат на нея като на руска неколхозна власт. В нея идват да се записват доброволци от гражданското население (както се записват и в Локот при Воскобойников). Би трябвало да се замислим: по каква необходимост? Ами че те не са от лагер за военнопленници! — а и немците *забраняват* на власовци да приемат попълнения (нека да се записват в полицията). Още през март 1943 г. в лагера за военнопленници край Харков се четат позиви за власовското движение (тогава мнимо) и 730 *офицери* подписват обръщение за встъпване в руската освободителна армия — това са хора с опита на водена две пълни години война, мнозина от тях герои от сталинградската битка, сред тях командири на дивизии, комисари на полкове! При това лагерът не е гладувал, така че не това е причината да вземат такова решение. (Но характерно за немското тъпоумие: от 730 подписали се 722 до края на войната не са освободени от лагера и не са включени в действия.) И

през 1943 г. — дълги обози след отстъпващата немска армия, десетки хиляди бежанци от съветските области на дълги върволици — само и само да не останат под комунистическа власт.

Осмелявам се от себе си да кажа: колко би струвал нашият народ, ако се състоеше само от безнадеждни подлизурковци, ако в тази война бе пропуснал възможността поне веднъж да замахне и напсува *родния Баща*. При немците е разкрит генералски заговор — а у нас? Нашите висши генерали са (и си остават и до днес) нищожни, развратени от партийната идеология и користолюбие, лишени от национален дух, какъвто го имат в другите страни. И единствено войнишко-селяшко-казашките низини не се поколебават да се надигнат. Това са изцяло низини, там няма почти никакво участие на бившето дворянство от емиграцията или на бившите богати слоеве, на интелигенцията. И ако бе дадено на това движение свободен размах, какъвто се наблюдава през първите седмици на войната, то би се превърнало в някоя нова пугачовщина: по широтата и равнището на обхванатите слоеве, по подкрепата от страна на населението, по казашкото участие, по своя дух — да им се види краят на велможните злодеи, по стихийността на напора при очевидната слабост на ръководството. Във всеки случай това движение е къде по-народно, *по-простонародно* в сравнение с интелигентското „освободително движение“ от края на XIX век до февруари 1917 г., включително с неговите мнимо-народни цели и февруарско-октомврийските му плодове. Но не му е съдено да се разгърне, а загива с позорното клеймо: *измяна* на нашата свещена Родина!

Загубили сме вкус към социалните обяснения на събитията, у нас те не са нищо повече от лицемерие — когато както ни отърва. А приятелският сталински пакт с Рибентроп и Хитлер? А Молотовото и Ворошиловото фукане преди войната? И след това — оглушителната некадърност, неготовност, неумение (и страхливото бягство на правителството от Москва), и по половинмилионни армии, оставяни в котлите. *Това не е ли измяна на Родината!* Не е ли с по-големи последици? Защо толкова много си пазим тези изменници в жилищата им на улица Грановски?

О, дълга, дълга, дълга би била скамейката, на която да седнат всички палачи и всички предатели на нашия народ, ако се заемем с тях от най... до най...

На неудобните неща у нас не се отговаря. Те се премълчават. Вместо това ни крещят:

— Това е въпрос на *принцип*! С какво право руският човек за постигането на собствените си политически цели, дори и да му се струват правилни, може да се опре върху германския империализъм?!... Че при това и в момент на безпощадна война с него?

Наистина ключов въпрос: може ли да се възползуваме от поддръжката на воюващия с Русия германски империализъм за цели, струващи ни се благородни?

Всички единодушно ще възкликнат днес: Не! Не! Не!

Но спомнете си тогава немския екстериториален вагон от Швейцария за Швеция и с отбиване (както сега вече знаем) до Берлин! Цялата преса от меншевиките до кадетите също крещят: Не! Не! А болшевиките уверяват, че това е възможно, че дори е смешно да бъдат укорявани. А и не само един вагон е имало там. А през лятото на 1918 г. малко ли вагони изнасят болшевиките от Русия — било с продукти, било със злато — и все на Вилхелм в ненаситното гърло! „*Да превърнем войната в гражданска*“ — това Ленин го предлага много преди власовци.

— Но *целите*! Но какви бяха целите?!

Какви? А и къде са тези цели?...

— А и тогава е Вилхелм! Кайзер, кайзерче! Да не е Хитлер! А и в Русия нима има тогава правителство? Някакво временно...

Впрочем и за кайзера сме писали навремето с войнствена разпаленост, че е „свиреп“ и „кръвожаден“, а за кайзеровите войници сме крещели без задръжки, че разбивали главите на пеленачетата в камъните. Е, нека да е кайзерът. Затова пък и Временното правителство няма ЧК, не разстрелва в гръб, не изпраща хората по лагери, не ги кара да работят в колхози. Временното правителство също не е сталинско.

Както виждаме, всичко е пропорционално.

* * *

Не че трепва сърцето на някого от това, че каторжниците умират, а просто след войната такова назидание не е вече потребно, нови полицаи не могат да се набират, необходима е работна ръка, а в

каторгата умират напразно. И от 1945 г. бараките на каторжниците престават да бъдат затворнически килии, вратите им се отварят през деня, кофите се изнасят в тоалетната, каторжниците получават правото да се движат със собствените си крака в санитарната част, а до столовата ги карат да тичат в тръс — за бодрост. И заменят криминалните, които подяждат каторжниците, като обслужването се извършва по-нататък от подбрани каторжници. Накрая им се разрешават и писма два пъти през годината.

През 1946-1947 г. границата между каторгата и лагера започва да се заличава: политически непридирчивото инженерно началство в стремежа си да изпълни производствения план започва (във всеки случай във Воркута) да прехвърля добрите специалисти измежду каторжниците в обикновените лагпунктове, където не им остава от каторгата нищо повече освен номера, а черноработните добичета от лагпунктовете на ИТЛ ги изпращат да попълват освободените каторжни места.

Така навярно биха и обезсмислили неразумните стопански ръководители великата Сталинова идея за възраждането на каторгата, ако през 1948 г. не хрумва на Сталин новата идея изобщо да раздели туземците на ГУЛАГ, да отдели социално близките криминални и битоваците от социално безнадеждния Петдесет и осми член.

Всичко това е част от един още по-велик замисъл за Укрепване на Тила (от названието се вижда, че Сталин се готви за скорошна война). Създадени са *Специалните лагери*^[10] със специален устав — малко помек режим от този в първоначалната каторга, но по-твърд, отколкото в обикновените лагери.

За да ги различават от другите, на тези лагери им дават наименования не по местността, а някакви фантастично-поетични. Разгръщат се: Горлаг (Горний^[11] лагер) в Норилск, Берлаг (Брегови лагер) на Колима, Минлаг (Минерален) на Инта, Речлаг на Печора, Дубровлаг в Потма, Озьорлаг в Тайшет, Степлаг, Песчанлаг и Луглаг в Казахстан, Камышлаг в Камеровска област.

В лагерите на ИТЛ плъзват мрачни слухове, че ще прехвърлят Петдесет и осмия в Специалните лагери за унищожаване. (Нито на изпълнителите, нито на жертвите им идва наум, разбира се, че за целта ще трябва някаква специална нова присъда.)

В УРЧ^[12] и оперчекистките отдели закипява работа. Изготвят се тайнствени списъци и се изпращат някъде за съгласуване. След това пристигат дълги червени ешелони, прииждат роти бодър конвой с червени пагони и автомати, с кучета и чукове — и враговете на народа, повиквани по списък, неотклонимо и неумолимо се извеждат от затоплените бараки за далечния етап.

Но не вдигат целия Петдесет и осми. Едва по-късно, съобразили по познатите им хора, арестантите разбират кого оставят с битоваците на островите на ИТЛ — оставят чистия 58 — 10, тоест простата антисъветска агитация, еднократна, към никого неадресирана, с никого несвързана, случайна. (И макар че е почти невъзможно да си представим такива агитатори, те са регистрирани с милиони и оставени на старите ГУЛАГовски острови.) Ако агитаторите са били по двама-трима заедно, ако са имали поне някаква наклонност към изслушване помежду си, към диалог или хор — те са с добавка 58 — 11 „групов параграф“ и като подкваса за антисъветските организации заминават вече за Специалните лагери. То се знае, че затам пътуват изменниците на Родината (58 — 1, а и б), буржоазните националисти и сепаратисти (58 — 2), агентите на световната буржоазия (58–4), шпионите (58–6), диверсантите (58–7), терористите (58 — 8), вредителите (58–9) и икономическите саботьори (58 — 14). Тук също удобно настаняват немските военнопленници (Минлаг) и японците (Озьорлаг), които възнамеряват да държат и след 1948 г.

Затова пък в лагерите на ИТЛ остават недонеслите за врага (58 — 12) и помагачите на врага (58 — 3). Напротив, каторжниците, затворени именно заради съдействие на врага, са изпращани този път в Специалните лагери заедно с всички.

Всъщност това разделение е много по-значително, отколкото го описахме. По някакви още необясними признаци в ИТЛ оставят ту изменниците с двадесет и пет годишни присъди (Унжлаг), ту тук-там компактни лагпунктове от един единствен Петдесет и осми, включително власовците и полицаите — не като Специалните лагери, без номера, но с жесток режим (например Красная Глинка на Волжко-Самарския завой; лагерът Туим в Ширинския район на Хакасия; южносахалинският). Тези лагери се оказват сурови и в тях животът не е по-лек, отколкото в Специалните лагери.

А за да не може веднъж направеното Велико Разделяне на Архипелага да мине отново към смесване, от 1949 г. всеки новообработен на свобода туземец задължително получава освен присъда още и постановление (на областната Държавна сигурност и Прокуратурата) в тъмничното си дело: в какви лагери да бъде държан постоянно.

Така, подобно на зърното, което умира, за да покълне от него растението, зърното на сталинската каторга покълва в Спецлагерите.

Червените ешелони извозват по диагоналите на Родината и Архипелага новия *контингент*.

А на Инта се досещат и просто прекарват стадото от едните порти през другите.

Чехов се оплаква, че у нас нямало „юридическо определение на това какво значи каторга и за какво е нужна“.

Но то е още в просветения XIX век! А в средата на пещерния XX ние не се и нуждаем да разбираме и определяме това. Решил Таткото, че така трябва да бъде — ето ви цялото определение.

И ние кимаме с разбиране глави.

[1] При Чехов на целия каторжен Сахалин се оказват — колко мислите каторжници? — 5905 души; биха стигнали само шест букви. Почти толкова наброяваше нашият Екибастуз, да не говорим за Спасск, който бе много по-голям. Само дето думата плаши — „Сахалин“, а всъщност е незначително лаготделение! Само в Степлаг имаше дванадесет такива. А като Степлаг има десет лагера. Пресметнете сами колко Сахалина са това. — Б.а. ↑

[2] На Сахалин изобщо не е имало каторжни работи за жените. — Б.а. ↑

[3] По името на известна с жестокостите си руска помещица, довела до смъртно състояние много от крепостните си селянки, Б.пр. ↑

[4] Ще отбележим в името на справедливостта: от 1946 г. на такива са заменили първоначалната присъда от 20 години каторжни работи (КТР) с 10 години ИТЛ. — Б.а. ↑

[5] Те не са сърбали с нас попарата на Тридесетте години и от разстояние, от Европа, нищо не им коства да се възхитят на „великия патриотичен подвиг на руския народ“ и да пропуснат двадесетгодишния вътрешен геноцид. — Б.а. ↑

[6] От списанията „На посту“ (1923–1925), „На литературном посту“ (1926–1932) и „Октябрь“ (от 1924 г.) — съветски литератори, най-последователно и рязко поддържали официалната линия. — Б.р. ↑

[7] Криленко. „За пять лет“. ГИЗ, М-Пгд, 1923, стр. 337. — Б.а. ↑

[8] Именно от 30-те години нататък работническата класа става преобладаваща съставна част на нашето занаятчийско съсловие, включва се цялата в него, както впрочем и по-голямата част от съветската интелигенция. — Б.а. ↑

[9] Ленин. Собр. соч. 5 изд., т. 30, стр. 153. — Б.а. ↑

[10] Сравнете 1921 г. с лагерите със Специално предназначение (ОН). — Б.а. ↑

[11] Тоест планински (рус). — Б.пр. ↑

[12] Отчетно-разпределителна част. — Б.а. ↑

ВТОРА ГЛАВА

ПОВЕЯТ НА РЕВОЛЮЦИЯТА

Никога не бих повярвал в началото, потиснат от непрогледната продължителност на присъдения ми срок и сразен от първото си запознанство със света на Архипелага, че лека-полека душата ми ще набере сили; че с годините незабелязано за самия мен ще се възкача на невидимия връх на Архипелага като на хавайската Мауна Лоа и оттам ще погледна съвсем спокойно към просторите на Архипелага и това вероломно море ще ме привлече дори със своите преливащи се проблясвания.

Средата на своя тъмничен период прекарах на златно островче, където арестантите бяха хранени, поени, държани на топло и чисто. Срещу това от тях се искаше само да седят дванадесет часа зад писалищата и да угаждат на началството.

Но изведнъж загубих вкус към тези блага. Бях започнал да напипвам новия смисъл в затворническия си живот. Вглеждайки се назад, се убеждавах този път в презрените съвети на спецнарядника от Красная Пресня „да не попадаш по никакъв начин на общите работи“. Цената, която плащахме, ми се струваше несъразмерна с покупката.

Затворът отприщи у мен способността да пиша и на тази си страст посвещавах вече всичкото време, а възлаганата ми работа започнах нагло да протакам. По-важно от маслото и захарта стана за мен да се изправа.

И тогава нас — няколкото „изправили се“, ни изпратиха в Спецлагер.

Дълго пътувахме дотам — три месеца (с коне през XIX век е ставало по-бързо). Това продължи толкова дълго, че се превърна сякаш в цял период от моя живот. Струва ми се, че по време на това пътуване се промениха дори характерът и възгледите ми.

Пътуването се оказа доста бодро, весело и многозначително. В лицата ни духаше свежият, все по-засилващ се ветреца на каторгата и свободата. Откъдето и да се появяваха, хората и случаите ни

убеждаваха, че сме на прав път, че истината е с нас, а не с нашите съдии и тъмничари.

Познатите Бутирки ни посрещнаха със сърцераздирателен женски писък от прозореца, навярно на някаква в единична килия: „Помощ! Помогнете! Убиват ме! Убиват ме!“ И вопълът се задави в надзирателските длани.

На бутирската „гара“ ни събраха с новациите от репресивната кампания на 1949 г. Всички те имаха смешни присъди: не обичайните десетки, а *двадесет и пет*. Когато при многобройните ни проверки те трябваше да отвърщат за края на присъдения им срок, звучеше направо като издевателство: „Октомври хиляда деветстотин седемдесет и четвърта!“. „Февруари хиляда деветстотин седемдесет и пета!“

Струваше ни се невероятно да се лежи толкова дълго. Трябваше да се търсят клещи и да се срязва теленото заграждение.

Самите тези двадесет и пет годишни срокове създаваха ново качество в арестантския свят. Властта бе изгърмяла по нас всичко, каквото можеше. Оттук нататък думата имяхме арестантите — можехме да говорим свободно, вече неограничавани, незаплашвани, нещо, което цял живот ни бе липсвало и което е толкова необходимо за проявяването на мисълта и сплотяването.

Седяхме вече в арестантския вагон, когато от репродуктора на казанската гара чухме за началото на корейската война. През първия ден до обяд, пробили здравата отбранителна линия на южно-корейците на 10 километра дълбочина, севернокорейците твърдяха, че тъкмо те били нападнатите. И най-последният глупак от фронтоваците е наясно, че е нападнал именно този, който се е придвижил през първия ден.

Тази корейска война също възбуди нашите духове. И ние, бунтовни, зовяхме към буря! Защото без буря, без буря, без буря бяхме обречени на бавно умиране!... Оттатък Рязан червеният диск на изгряващото слънце ни ослепяваше с такава сила през прозоречните процепи на конския вагон, че младият войник от конвоя в коридора срещу нашата решетка прежумяваше от слънцето. Конвоят беше като всички конвои: натъпка ни в купето петнадесетина души, хранеше ни със солена риба, но което си е право, ни носеше вода и ни пускаше вечер и сутрин до клозета. И ние не бихме намерили за какво да спорим с него, ако този момък не се изпусна веднъж, и съвсем дори без злоба, да каже, че сме врагове на народа.

Бре, като се почна! От нашето и от съседното купе му се нахвърлиха:

— Ние сме врагове на народа, а защо в колхоза няма какво да плюскат?

— Самият ти си селско момче, на лицето ти е изписано, ще останеш ли вързано куче на свръхсрочна служба, няма ли да се върнеш да ореш земята?

— Като сме врагове, защо пребоядисвате за заблуда „гарваните“. Возете ни открито!

— Хей, синко! Имах двама такива като тебе, не се върнаха от войната, аз ли съм враг, а?

Нищо подобно отдавна, отдавна не бе чувано през нашите решетки! Крещяхме все най-обикновени неща, твърде очевидни, за да бъдат опровергани.

Сержантът свръхсрочник побърза да се притече на помощ на объркания момък, но не повлече никого в карцера, не записа името на никого, а се опитваше да помогне на своя войник да се защити. И в това също успяхме да доловим признаците на новото време — макар че за какво чак толкова „ново“ време можеше да става дума през 1950 г.! Не, да доловим признаците на новите отношения в тъмничния свят, диктувани от новите продължителни присъди и новите политически лагери.

Нашият спор заприлича на истинско състезание на аргументи. Момчетата ни оглеждаха и вече не се решаваха да назоват някого от нашето или от съседното купе „враг на народа“. Те се опитваха да излязат срещу нас с нещо от вестниците, от политпросветата — но не с разума си, а със слуха си усетиха, че тези фрази звучат фалшиво!

— Погледнете, момчета! Хвърлете поглед през прозореца! — подхвърляха им нашите. — Погледнете докъде е докарана Русия!

А покрай прозорците се нижеше една такава гнилосламена, прихлупена, одрипавяла, просешка страна (по рузаевския път, по който чужденците не пътуват), че ако Батий^[1] би я видял такава омърсена, едва ли би се съблазнил да я завладява.

На затънтената гаричка Торбеево мина по перона старец с ликови цървули. Една селска бабичка се спря срещу нашия прозорец със спуснатата рамка и през решетката на прозореца и по нататък през вътрешната решетка дълго и неподвижно взираше погледа си в нас,

както бяхме тясно сврени на горното легло. Тя ни гледаше с извечния поглед, с който нашият народ е гледал винаги „горкичките“. По страните ѝ се стичаха редки сълзи. Стоеше такава съсухрена и гледаше така, сякаш собственият и син беше между нас. „Не бива да гледаш, бабке“ — без грубост я предупреди конвойт. Тя дори не помръдна глава. А до нея стоеше момиченце на десетина години с бели панделки на плитчините си. То също гледаше много строго, дори не за възрастта си скръбно, с широко-широко разтворени и немигащи очички. Така ни гледаше, че ще ни е запаметило, мисля си, в съзнанието си за цял живот. Влакът бавно потегли — старата вдигна черните си пръсти и бавно ни прекръсти.

А на следващата гара някаква девойка със зелена рокля, доста необичайна и неплашлива, се приближи плътно до нашия прозорец и смело започна да разпитва за членовете, по които лежим, и за сроковете ни. „Разкарай се“ — заръмжа срещу нея конвойт, който ходеше по платформата. „А какво можеш да ми направиш? И аз съм от същите! На, предай поне тези цигари на момчетата!“ И извади пакет от чантата си. (Ние бързо се досетихме: момичето ще е от излежалите. Малко ли такива, скитащи се като свободни граждани, са минали през школата на Архипелага!) „Разкарай се! Ще те арестувам!“ — изскочи от вагона помощник началникът на караула. Тя изгледа с презрение свръхсрочната му мутра. „Що не се таковаш бе, копеле! — След това ни окуражи: — Майната му, момчета!“ И си тръгна с достойнство.

Та ето как пътувахме и не мисля, че конвойт се чувствуваше народен конвой. Пътувахме — и все повече се изпълвахме с вяра в собствената си правда, че цяла Русия е с нас и че приближава времето да се сложи край на всичко това.

В Куйбишевската етапна тъмница, където лежахме повече от месец, също бяхме настигнати от чудеса. От прозорците на съседната килия изведнъж разцепиха въздуха истерични, диви крясъци на криминални (на тях и виенето им е едно такова противно-пискливо): „Помогнете! Спасете ни! Фашистите ни бият! Фашисти!“

Това беше вече чудо невиждано! — „фашистите“ да бият криминалните! Преди беше винаги тъкмо обратното.

Но скоро килиите биват пресортирани и ние научаваме: засега няма никакво чудо. Това е само първата лястовичка — Павел Баранюк, гръд като воденичен камък, яки ръчища, винаги готови за

ръкостискане и за удар, самият той мургав, с орлов нос, по-скоро грузинец на вид, отколкото украинец. Фронтови офицер, издържал със зенитната си картечница срещу три „Месершмита“, представян за Герой, отхвърлен от Спецотдела; изпращан в наказателна рота, откъдето се завръща с орден; сега — десетка, в сравнение с новото време — „детска присъда“.

Смогва да разбере що за стока са криминалните, докато пътува за насам от Новоградволинския затвор, и успял вече да се бие с тях. А тук в съседната килия си седял на горните нарове и играел мирно на шах. Цялата килия — все с такива по Петдесет и осми, но администрацията им вкарва двама рецидивисти. Запалил цигара „Беломор“. Фиксатий пуши небрежно и тръгва да заеме законното си място върху наровете до прозореца. „Така си и знаех, пак са ме натикали при бандитите!“ — пуска шега той. Наивният Велиев, неопознал още както следва криминалните, пожелава да го поободри: „Грешиш, тук сме все по Петдесет и осми. А ти?“ — „А аз съм за злоупотреби. Учен човек!“ Юначагите бързо изместват двамина, захвърлят торбите си на законните места и тръгват да шарят по килията из чуждите торби и да се заяждат. И Петдесет и осми — не! — той не е още нов, още не се съпротивява. Шестдесет мъже покорно чакат да им дойде редът и да ги ограбят. Има някакво хипнотизиращо действие в тази наглост на криминалните, недопускащи да срещнат съпротива. (А и сигурността, че началството винаги ще бъде с тях.) Баранюк продължава като че ли да мести фигурите, но вече върти страшните си очища и съобразява как да се бие. Когато един от бандитите застава срещу него, той изхвърля провисналия си от наровете крак със силен ритник в мутрата му, скача на земята, хваща здравия дървен капак от кофата за по нужда и я стоварва върху главата на другия. Така започва да ги налага последователно с този капак, докато се разхвърчава — а кръстачката му е от яки бичмета. Мерзавците започват да молят за милост, но не може да се отрече, че във воплите им има и хумор, те не пропускат да изтъкнат и смешната страна: „Какво правиш? *С кръста* ли ни биеш!“ „Виж се какъв си як, защо обиждаш човека!“ Но като знае колко струват, Баранюк продължава да ги налага и точно тогава един от двамата се хвърля да крещи от прозореца: „Помогнете! Фашистите ни бият!“

Криминалните не забравят този случай и на няколко пъти след това заплашват Баранюк: „*Миришеш на труп!* Заедно ще тръгнем оттук!“ Но повече не смеят да нападат.

С *песовите* също се случи скоро нашата килия да има стълкновение. Бяха ни извели на разходка, съчетана с използването на тоалетната. Надзирателката изпрати един от песовете да изгони нашите оттам. Неговото високомерие (спрямо „политическите“, как иначе!) възмути младичкия, нервен, току-що осъден Володя Гершуни, който незабавно го сръза. Песът свали младежа от първия удар. Преди Петдесет и осмият би преглътнал това, ала сега Максим азербайджанецът (убил своя председател на колхоза) хвърли камък срещу песа, а Баранюк му стовари един в зъбите. Песът ръгна Баранюк с ножа си (помощниците на надзора ходят с ножове, това у нас е нещо естествено) и хукна под защитата на надзирателите, а Баранюк се спусна да го догонва. Всички нас бързо ни навряха в килията и тъмничните офицери не закъсняха да дойдат, за да изяснят кой е подстрекателят и да ни заплашат с нови присъди заради бандитизъм (ченгетата винаги ги боли за близките на сърцето им песове). Баранюк се наля с кръв и сам се натика: „Аз тези мръсници съм ги бил и ще продължавам да ги бия, докато съм жив!“ Тъмничният кум предупреди, че ние, контрареволуционерите, няма с какво толкова да се гордеем, а по-добре да си затваряме устата. Тогава изскочи Володя Гершуни, почти още дете, десетокласник, прибран от ученическата скамейка — не съфамилец, а далечен племенник на същия онзи Гершуни, началника на бойната група на есерите. „Ние не сме контрареволуционери! — закрещя той като петле срещу кума. — Тия неща вече отминаха. Сега ние отново сме ре-во-лю-цио-нери! Само че срещу съветската власт!“

И това ако не беше весело, здраве му кажете! А тъмничният кум само се мръщи и цупи и всичко преглъща. Не изпращат никого в карцера и офицерите тъмничари си отиват безславно.

Значи може и *така* да се живее в затвора? Да се бием? Да се заяждаме? Да говорим високо на глас онова, което мислим? Колко години само търпяхме по най-глупавия начин! Бий този, дето плаче. Ние плачехме — ето че ни и биеха. Дали сега няма да започне такъв живот и в тези нови легендарни лагери, в които ни отвеждат, където всички носят номера като при нацистите, но където ще са събрани най-

после само политическите, прочистени от битовата слуга? Володя Гершуни, черноок момък с матовобledo заострено лице, говори с надежда: „Веднъж да пристигнем в лагера, че да се разберем *кой с кого е*.“ Смешен хлапак. Той сериозно предполага, че ще завари сега там оживено многоюансирано партийно разногласие, дискусии, програми, конспиративни срещи! „Кой с кого е!“ Като че ли някой ни предоставя такъв избор. Като че ли не са решили за нас това съставителите на планираните арести във всяка република и съставителите на етапите.

В нашата дълга-предълга килия — бивша конюшня, където вместо два реда ясли бяха вдигнати две редици двуетажни нарове, а в прохода стълбове от криви дънери подпират овехтелият покрив, за да не рухне, и прозорчетата по дължината на стената също са като в обор, колкото да запълнят през тях яслите със сено (че и отгоре на всичко тези прозорчета са заградени с намордници), — в тази наша килия са събрани сто и двадесет души и кого ли не можете да срещнете тук. Повече от половината са прибалтийци, хора необразовани, прости селяни, в Прибалтика се провежда втора чистка, затварят и изселват всички, които не искат или има подозрение, че не искат да влизат доброволно в колхозите. Следват по численост западните украинци — ОУНовците^[2], както и хора, които са ги прибирали да пренощуват веднъж или са ги нахранили веднъж. След това — от Руската Федеративна република — малко новаци, повечето *повторници*. Е, разбира се, и неколцина чужденци.

Всички ни карат в едни и същи лагери (научаваме от нарядника — в Степния лагер). Заглеждам се в онези, с които ме е събрала съдбата, и се мъча да вникна в тях.

Особено ми допадат естонците и литовците. Макар да съм вътре като тях, но така се срамувам пред тези хора, сякаш аз съм ги затворил. Нравствено запазени, трудолюбиви, държащи на думата си, кротки — за какво и те трябва да бъдат смлени от същите проклетите витла? Никому не са пречили, живеели са тихо, уредено и по-нравствено от нас — и ето, сега са виновни, задето живеят редом с нас и ни преграждат морето.

„Срамно е да си руснак!“ — възкликва Херцен, когато смазваме Полша. Двойно по-срамно е да си съветски пред тези хрисими

беззащитни народи.

Към латвийците отношението ми е по-сложно. Тук има пръст съдбата. Каквото са си посели...

А украинците? Отдавна не казваме „украински националисти“, а само „бандеровци“ и тази дума е станала у нас толкова ругателна, че никой и не мисли да вникне по същество. (Казваме още „бандити“ по възприетото от нас правило, че всички по света, които убиват за нас, са „партизани“, а всички, които убиват нас, са „бандити“, като се почне още от тамбовските селяни през 1921 г.)

А същността е, че макар някога, в Киевския период, да сме били един народ, оттогава той се е разпокъсал, с векове нашият живот се е развивал различно, нашите привички, нашите езици са се раздалечавали. Тъй нареченото „повторно присъединяване“ бе много трудно, макар може би и да е нечий искрен опит да се върнем към предишното братство. Но зле сме пропилили оттогава цели три века. Не е имало в Русия такива дейци, които да се замислят как да свържем кръвно украинци с руснаци, как да загладим белега от раната помежду тях. (А без този белег не биха започнали да се образуват през пролетта на 1917 г. украинските комитети и по-късно Радата. Впрочем през Февруарската революция те настояват само за федерация, никой не е мислел да се отцепва, жестокият разкол настъпва през комунистическите години.)

До идването си на власт болшевиките гледат на този въпрос без затруднения. В „Правда“ от 7 юни 1917 г. Ленин пише, че болшевиките смятат Украйна за „заграбена от руските царе и капиталисти“. Пише го, когато вече съществува Централната Рада. А на 2 ноември 1917 г. е приета „Декларация за правата на народите в Русия“ — нали не е било казано на шега? Нали не с цел заблуда е заявено, че народите на Русия имат право на самоопределение — включително до отделяне? Половин година по-късно съветското правителство *моли* кайзерова Германия да съдействува на Съветска Русия в сключването на мир и в определянето на точните ѝ граници с Украйна — и на 14 юни 1918 г. Ленин подписва мир с хетман Скоропадски. Така потвърждава, че напълно се е примирил с отделянето на Украйна от Русия — дори и Украйна да остане при това монархическа!

Но странно. С падането на Германия пред Антантата (което не би трябвало да се отрази върху *принципите* на нашето отношение към

Украйна!) пада и хетманът, а силиците на болшевиките се оказват повечко, отколкото на Петлюра — и болшевиките тутакси прегазват признатата от самите тях граница и натрапват на еднокръвните си братя своята власт. Наистина още 15-20 години след това усилено и дори подчертано тенденциозно се кокетира с украинската мова^[3] и се внушава на братята украинци, че те са напълно независими и могат да се отделят от нас когато си поискат. Но едва пожелали да го направят в края на войната, и веднага ги обявяват за „бандеровци“, започват да ги прибират, изтезават, осъждат на смърт и пращат в лагери. (А „бандеровци“, както и „петлюровци“, са все същите украинци, които не искат чужда власт. След като разбират, че Хитлер не им носи обещаната свобода, те воюват и срещу Хитлер през цялата война, но ние премълчаваме това, защото ни е толкова неизгодно, колкото и Варшавското въстание през 1944 г.)

Защо тъй много ни дразни украинският национализъм, желанието на нашите братя да говорят и да отглеждат децата си, и да си пишат на собствената мова? Дори Михаил Булгаков (в „Бялата гвардия“, се поддава на това фалшиво чувство. След като не съумяваме да се следем докрай, след като се различаваме вече по нещо (достатъчно е, че те, по-малобройните, го чувствуват така) — много жалко! Но щом е така, щом е пропиляно времето, и най-вече през 30-те и 40-те години, при това изострено не толкова при царя, колкото при комунистите! — защо толкова ни дразни тяхното желание да се отделят? Вероятно ни е жал за одеските плажове? Или за черкаските плодове?

Мъчително ми е да пиша на тази тема: украинското и руското се съединяват у мен и в кръвта, и в сърцето, и в мислите. Но в приятелското си общуване с украинци в лагерите ми се откри колко им е наболяло. Нашето поколение не може да не плати за грешките на предишните.

Да се тропне с крак и да се кресне: „Това е мое!“ — е най-простият начин. Неизмеримо по-трудно е да се произнесе: „Който иска да живее — нека живее!“ Колкото и удивително да е, но не се сбъдват предсказанията на Прогресивното Учение, че национализмът ще отмре. Във века на атома и кибернетиката той, който знае защо, разцъфтява. И ще дойде време, когато, дали е по вкуса ни, или не, ще трябва да плащаме по всички полици за самоопределението, за независимостта — да плащаме сами, а не да чакаме, че ще ни горят на

клади, ще ни дават в реките и ще ни обезглавяват. Дали сме велика нация, ще го докажем не с огромността на територията, не с броя на подопечните ни народи, а с величието на постъпките си. И с дълбочината на разораното от онова, което ще ни остане след отделянето на земите, които не ще пожелаят да живеят с нас.

За Украйна ще ни бъде много тежко. Но трябва да познаваме тяхната обща висока точка на нажежаване сега. След като не сме уредили нещата помежду си за един век, значи ние трябва да сме тези, които да проявим благоразумие. Дължни сме да предоставим решението на самите тях — на федералистите или сепаратистите, които от тях успеят да убедят другите. Да не отстъпим, е безумие и жестокост. И колкото по-меки, колкото по-търпими и разяснителни бъдем сега, толкова по-голяма ще бъде надеждата да възстановим единството си в бъдеще.

Нека поживеят отделно, нека опитат. Бързо ще усетят, че не всички проблеми се решават с отделянето.^[4]

* * *

Кой знае защо, толкова дълго ни държат в тази конюшня и все не ни изпращат за нашия Степлаг. Но ние и не бързаме: тук ни е весело, а там ще бъде само по-зле.

Не ни оставят без новини — всеки ден донасят някакво вестниче, на мен се пада честта да го чета на глас пред цялата килия и аз го чета *изразително*, там има какво да бъде изразено.

През тези дни се навършват тъкмо десетгодишнините от *освобождаването* на Естония, Латвия и Литва. Някои разбират руски и превеждат на останалите (аз правя паузи), и те вият, просто вият от всички нарове, от долните и горните, като чуват каква свобода и какво процъфтяване се били установили в техните страни за пръв път в историята. Всеки от тези прибалтийци (а те в целия ни етапен затвор са направо една трета от всички останали) е оставил съсипана къща и пак добре, ако семейството му е там, че повечето от семействата им ги карат с друг етап също в Сибир.

Но повече от всичко, естествено, ни вълнуваха съобщенията от Корея. Сталиновият блицкриг там се провали. Вече се свикваха

доброволците на ООН. Ние възприемахме Корея като Испания на третата световна война. (А вероятно и самият Сталин я е замислял като репетиция.) Тези войници на ООН ни въодушевяваха особено много: и това ако не е знаме! Кого няма да обедини! Ето праобраза на бъдещото всечовечество!

Толкова досадно ни беше, че не можем да се издигнем над своята досада. Не можеше да се иска от нас да мечтаем, да се съгласим ние да загинем, но да останат живи всички онези, които сега в благополучието си гледат равнодушно на нашата гибел. Не, ние жадувахме буря!

Сигурно звучи странно: що за цинично, що за отчаяно състояние на умовете? Как сте могли да не мислите за военните бедствия на огромното *свободно гражданство*? — Но то никога не е мислило за нас! — А вие: как сте могли наистина да *желаете* отново световна война? — При положение че на всички тези хора през 1950 г. им издават присъди до средата на 70-те години — какво друго им е оставало да желаят освен световна война?

За мен самия сега е странно да си спомня тези наши пагубни измамни надежди. Всеобщото ядрено унищожаване не е изход за никого. А и без ядреното: всяка военна обстановка служи само като оправдание за вътрешната тирания, само я укрепва. Но моята история би била невярна, ако не кажа истината какво изпитвахме тогава през онова лято.

Както поколението на Ромен Ролан се чувства угнетено в младостта си от постоянното очакване на войната, така и нашето арестантско поколение бе угнетено от нейната липса — и само това ще бъде пълната истина за атмосферата в Специалните политически лагери. Ето докъде ни бяха докарали. Една световна война можеше да ни донесе или смърт (разстрел от наблюдателните кули, отравяне чрез житото и с химикали, както го правеха немците), или все пак свобода. И в двата случая избавлението щеше да последва много по-бързо в сравнение с края на присъдения срок през 1975 г.

На това разчиташе и Петя П-в. Той беше в нашата килия последният жив човек от Европа. Веднага след войната всички килии бяха претъпкани с руснаци, завърнали се от Европа. Но които тогава пристигнаха, отдавна са по лагерите или вече в земята, останалите твърдо не се връщат — а този тогава откъде идва? Той се връща

доброволно в родината през ноември 1949 г., когато нормалните хора повече не си идват.

Войната го заварва ученик в занаятчийско училище близо до Харков, където е бил мобилизиран принудително. Също така принудително немците ги откарват, още момчета, в Германия. Там той е „остовец“ до края на войната, там формира и психологията си: гледай да живееш леко, а не да работиш, както те принуждават още от малък. На Запад, възползвай от европейската доверчивост и безпрепятственото прехвърляне на границите, П-в краде френски коли и ги продава в Италия с голяма отстъпка, по същия начин пък италианските коли — във Франция. Във Франция обаче го проследяват и арестуват. Тогава той пише до съветското посолство, че желае да се завърне в скъпото отечество. П-в разсъждава така: във френските затвори ще трябва да лежи до последния ден, а могат да му дадат десет години. В Съветския съюз за родоотстъпничество ще получи двадесет и пет, но вече се чувствуват във въздуха първите признаци за трета световна война; Съюзът при това положение не ще просъществува и три години, по-изгодно ще е да бъде вкаран в съветски затвор. Приятелите от посолството довтасват незабавно и сграбчват Петя П-в в прегръдките си. Френските власти на драго сърце се отърват от крадеца.^[5] В посолството се събират тридесетина такива или горе-долу такива. Откарват ги комфортно с параход до Мурманск, пускат ги да се поразходят из града и в течение на едно денонощие ги прибират един по един.

В килията Петя ни заместваше западните вестници (той подробно ни разказваше за процеса срещу Кравченко), театъра (издуваше бузи и устни и изпълняваше сполучливо западната музика) и киното (разказваше и предаваше с жестове западните филми).

Колко свободно само се чувствувахме в Куйбишевския етапен затвор! Понякога отделните килии се срещахме в общия двор. С извежданите през двора етапи можехме да говорим от прозорците под намордниците. А когато отивахме до тоалетната, можехме да се приближим до отворените (с решетки, но без намордници) прозорци на семейната барака, където бяха затворени жени с много деца (и тях — все от Прибалтика и Украйна, ги изпращаха оттук на заточение). А между двете килии-конюшни имаше пролука, наричана „телефон“ —

от двете и страни по всяко време на деня имаше залегнали по двама любители на новините и си ги съобщаваха.

Тези нови привилегии само още повече ни окуражаваха, ние усещахме по-здро̀во земята под краката си, докато под краката на нашите пазачи тя като че ли започваше да пари. Докато се разхождахме в двора, вдигахме глави към белезникаво-знойното юлско небе. Никак не бихме се учудили и ни най-малко не бихме се изплашили, ако забележехме там ято чужди бомбардировачи. Животът ни не струваше пукната пара.

Идващите насреща ни от етапния затвор в Карабас донасяха слуха, че там вече лепели позиви, в които пишело: „Стига сме търпели!“ Взаимно се разпалвахме с подобни настроения и една душна нощ в Омск, когато като общо запарено, плувнало в пот месо ни месеха и тикаха в „гарваните“, крещяхме на надзирателите отвътре: „Почакайте, мръсници! Труман добре ще ви научи! Ще ви хвърлят някоя атомна бомба връз главите!“ И надзирателите страхливо мълчаха. За тях нашият натиск и както долавяхме, нашата истина също осезателно растяха. Така бяхме зажаднели за истината, че не ни беше жал и сами да изгорим под една бомба с палачите си. Намирахме се в онова пределно състояние, когато нямаше какво повече да губим.

Ако не поясним тези неща, няма да имате пълната представа за Архипелага през 50-те години.

Омският затвор, в който е бил и Достоевски, не е никакъв на бърза ръка скован ГУЛАГовски етапен затвор. Това е екатерининска зловеща тъмница, особено нейните подземия. Надали може да се измислят по-сполучливи филмови декори от килиите на тукашното подземие. Квадратно прозорче на върха на този наклонен кладенец, който в горната си част излиза на повърхността на земята. Надолу по триметровата дълбочина на този отвор се вижда как изглеждат стените му. В килията няма дори таван, а надвиснали съединяващи се сводове. Едната стена е мокра: от почвата избива вода и подгизва пода. Сутрин и вечер е тъмно и в най-яркия ден цари полумрак. Плъхове няма, но мирише, като че ли има. И макар сводовете да надвисват толкова ниско, че на места се достигат с ръка, тъмничарите са успели и тук да построят двуетажни нарове, долните са съвсем ниско над пода, почти до глезена.

Тази тъмница сигурно би трябвало да потисне смутните бунтарски предчувствия, които избуяха в нас в недисциплинирания Куйбишевски етапен затвор. Но не бяха познали! Вечер при светлината на петнадесетватовата крушка, по-слаба и от свещ, плешивият дълголик старец Дроздов, ктитор на одеския катедрален храм, застава в дъното на прозоречния кладенец и с немощен глас, но с чувство за загасващ живот пее старата революционна песен:

*Подобно измяна и съвест немита
е чер този нощен простор.
По-черно от него, расте сред мъглите
видение страшно — затвор.*

Той пее само за нас, но тук дори да си дереш гърлото, няма да те чуят. Докато пее, адамовата му ябълка се движи под бронзовата кожа на шията. Той пее и потрепва, спомня си и сякаш изживява няколко десетилетия от руския живот — и предава тръпката на нас:

*Макар че е тихо, тук гробище няма.
Бъди ти, войнико, нащрек...*

В такава тъмница и такава песен!^[6] Всичко — в единен ритъм. В ритъма на това, което ни чака, нашето арестантско поколение.

След това лягаме да спим в жълтия полумрак, на студа и влагата.
Е, кой ще вземе да разкаже някой роман!

И ето, чува се гласът на Иван Алексеевич Спаски, като че ли е събирателният глас на всички герои на Достоевски. Той пресеква, задъхва се, никога не е спокоен и сякаш всеки миг може да премине в плач, във вик на болка. И най-примитивният роман на Брешко-Брешковски от рода на „Червената мадона“ звучи като епоса за Роланд в интерпретацията на този глас, проникнат от вяра, страдание и омраза. И вече дали е истина или чиста измислица, но в паметта ни се врязва като епос: Виктор Воронин, неговият пеши марш от сто и

петдесет километра до Толедо и пробивът в обсадата от крепостта Алказар.

Не по-безинтересен от роман е животът на самия Спаски. Още като младеж участва в Ледения поход. Воюва през цялата Гражданска война. Емигрира в Италия. Завършва руска балетна школа в чужбина, струва ми се, при Карсавина, а при някаква руска графиня учи изящно дърводелско майсторство (удиви ни после в лагера, като си направи миниатюрен инструмент и изработи на началството такава фина лека мебел, с плавни криви линии, че ние зинахме; вярно, само масичката я прави цял месец). Гастролира с балета из Европа. Оператор е на италианската кинохроника по време на Испанската война. Като майор от италианската армия под леко промененото име Джовани Паски командва батальон — и през лятото на 1942 г. отново се появява на Дон. Тук скоро батальонът му попада в обкръжение, макар Съветите предимно още да отстъпват. Спаски би останал да се бие до смърт, но италианските момченца в батальона започват да плачат — те искат да живеят! Майор Паски се поколебава и вдига бял флаг. Би могъл и сам да сложи край на живота си, но го изгаря желание да види съветските хора. Би преминал през обикновения плен и след четири години отново да е в Италия, обаче руската му душа не се стърпява — той заговорва на родния език с пленилите го офицери. Фатална грешка. Ако за нещастие си се родил руснак, крий го като венерическа болест, иначе ти се пише лошо! Отначало го държат една година на Лубянка. След това три години — в интернационален лагер в Харков (испанци, италианци, японци — имаше и такъв). И когато вече излежава четирите години — без дори да му ги зачетат, му лепват цели двадесет и пет. Къде ти сега двадесет и пет! — в каторжния лагер щеше да свърши бързо.

Омската тъмница, а после и Павлодарската ни приемаха, защото в тези градове — важен пропуск! — все още нямаше специализирани етапни затвори. В Павлодар дори — о, позор! — нямаха и „гарван“, та трябваше да ни карат пеша от гарата до затвора през много квартали, без да се стесняват от населението — както преди революцията и в първите десетина години след нея. В кварталите, през които минавахме, нямаше нито павирани улици, нито водопровод и едноетажните къщурки тънеха в сивкавия пясък. Всъщност градът започваше от двуетажната белокаменна тъмница.

Но за XX век тя не будеше ужас, а чувство за покой, и не страх, а смях. Просторен мирен двор, тук-там обрасъл с жалка тревица и някак не страшно разделен с оградки за разходките. Прозорците на килиите на втория етаж преградени с рядка решетка и незакрити с намордници — стъпи на перваза и изучавай местността. Долу, точно под краката ти, между стената на затвора и външната стена-ограда, понякога, разтревожен от нещо, ще притича, повлякъл синджира си, огромен пес и ще джафне заканително два пъти. Но той също съвсем не е тъмничен, ни най-малко не е страшен, нито е дресирана срещу хората овчарка, а жълто бял, рошав пес, същински палаш (има в Казахстан такава порода кучета) и на вид е вече доста стар. Прилича на добродушните старчета — лагерни надзиратели, прехвърлени тук от армията, които открито изразяваха мъката си от кучешката охраняваща служба.

По-нататък зад стената се виждаше веднага улицата, павилион за бира, и всички, които са там, ходят, стоят — или носят да предадат нещо в затвора, или чакат да им върнат опразнения амбалаж. А още по-нататък са квартали и квартали все с такива едноетажни къщурки, и завоят на Иртиш, и дори ширналите се оттатък него земи. Някакво пъргаво девойче, на което току-що са му върнали опразнената кошница на портала, вдига глава нагоре, вижда ни на прозореца, но оставя без внимание нашите приветствени ръкомахания. С приличен ход, спокойно се скрива зад павилиона за бира, за да не я виждат от портала, и там изведнъж цялата някак рязко се променя, оставя кошницата на земята и ни маха ли, маха с двете ръце, цялата грейнала в усмивка! Сетне с бързи криволици на пръста показва: пишете, пишете бележки!, и — с дъгата на падането: хвърляйте ги, хвърляйте ги насам!, и — по посока на града: ще ги отнеса, ще ги предам! Накрая разперва ръце: нещо да искате? С какво да ви помогна, приятели!

Това беше така искрено, така чистосърдечно, така различно от нашето съсипано *свободно гражданство*!. Какво става наистина??? Друго време ли е настъпило? Или само в Казахстан е така? Тук наистина половината са изселници...

Милото безстрашно девойче! Колко бързо и точно е усвоило крайзатворническата наука! Какво щастие (не без сълзица крайчеца на окото!), че съществуват още такива!... Приеми нашия поклон, безименно девойче! Ех, ако целият ни народ беше такъв, за нищо на

света не биха могли да ни натикат тук! Щяха да се счупят проклетите зъбци!

Криехме, естествено, във ватенките си парченца от графит. И късчета хартийки. Колко му е да откъртиш парченце от мазилката, да го увиеш с бележницата, да я вържеш с конче и да я хвърлиш отгоре. Но нямахме за какво да молим девойчето в Павлодар! И ние само му се кланяме и махаме приветствено.

Нашият път продължаваше към пустинята. Дори непретенциозният селски Павлодар скоро щеше да ни се стори като бляскава столица.

Бяхме приети от конвоя на Степния лагер (но за щастие не на джезказганския лагфилиал; през целия път умолявахме съдбата да не се случим на медните рудници). Бяха пратили за нас камиони с надстроени страници и с решетки в предната част на каросерията, за да бъдат автоматчиците защитени от нас като от зверове. Насядахме, притиснати един до друг, върху пода на каросерията с присвити крака, гърбом към посоката на движението, и така се люшкахме и подмятахме по пътните бабуни цели осем часа. Автоматчиците седяха върху покрива на кабината и държаха дулата на автоматите си през целия път насочени в гърбовете ни.

В кабините на камионите пътуваха лейтенанти и сержанти, а в нашата кабина — жената на един офицер с шестгодишно момиченце. При всяко спиране момиченцето изскачаше навън, тичаше по ливадите, събираше цветя, викаше със звънливо гласче майка си. Ни най-малко не го смущаваха нито автоматите, нито кучетата, нито безобразните глави на арестантите, щръкнали над каросериите, нашият страшен свят не му помрачаваше ливадите и цветята, то дори не ни погледна нито веднъж от любопитство... Спомних си тогава сина на старшината в Загорския сиецзатвор. Любимата му игра беше да накара двете съседски момченца да вървят с ръце отзад (понякога им ги връзваше), а той да ги придружава с пръчка отстрани и да ги конвоира.

Децата играят така, както бащите им живеят...

Пресякохме Иртиш. Дълго пътувахме през залени с вода ливади, след това по удивително равната степ. Когато спирахме и светлосивият прахоляк, вдиган от колелата, се слягаше на земята, полъхът на Иртиш, свежестта на степния вятър и дъхът на пелина изпълваха гърдите ни.

Гъсто напудрени с прахоляка, гледахме назад (нямахме право да извърщаме главите си), мълчахме (разговорите също бяха забранени) и мислехме за лагера с някакво не-руско название, където ни водеха. Бяхме го прочели върху своите „дела“ от горното легло на арестантския вагон нагоре с краката — *Екибастуз*, но никой нямаше представа къде може да се намира на картата, единствено подполковник Олег Иванов помнеше, че става дума за въгледобив. Струваше ни се дори, че това ще е някъде при границата с Китай (и някои се радваха, неуспели още да свикнат с факта, че Китай живее по-зле и от нас). Бурковски, капитан втори ранг (новак с 25-годишна присъда, който още ни гледаше с тревога — ами че той е комунист и арестуван по погрешка, а наоколо — врагове на народа; мене ме признаваше само като бивш съветски офицер и понеже не съм бил в плен), ми напомни забравеното от университета: един ден преди есенното равноденствие трябва да прокараме по земята пладнена линия, а на 23 септември да извадим височината на слънчевата кулминация от деветдесет — това е нашата географска ширина. Все пак утешение донякъде, макар и да не знаем географската дължина.

Продължавахме и продължавахме да пътуваме. Стъмни се. По осеяното с едри звезди черно небе сега се разбра, че ни отвеждат на юг-югозапад.

В лъчите на фаровете от автомобилите зад нас се виеха кълбища прахоляк, вдигнат плътно над целия път, но забелязван само във фаровете. Възникваше странен мираж: целият свят е черен, целият свят се поклаща и само тези частици прах светят, кръжат и рисуват неутешителните картини на бъдещето.

В кой край на света, в каква дупка ни отвеждат, къде ни е съдено да правим своята революция?

Подгънатите ни крака така са отекли, че вече не си ги усещаме. Едва към полунощ пристигаме в лагера, обграден с висока телена мрежа, осветен в черната степ и недалеч от черното спящо селище с яркото електричество на портала и около зоната.

Като ни провериха още веднъж по съдебните ни дела — „... март хиляда деветстотин седемдесет и пета година!“, — ни вкараха през двойните високи порти, за да излежим това оставащо ни четвърт столетие.

Лагерът спеше, но всички прозорци на всички бараки ярко светеха, сякаш там кипеше живот. Щом има нощна светлина, значи режимът е тъмничен. Вратите на бараките бяха заключени отвън с тежки катинари. Върху правоъгълниците на осветените прозорци се чернееха решетките.

Излезлият помощник-началник по битовата част се бе отрупал с номерираш парцалчета.

Чел си по вестниците, нали, че във фашистките лагери хората били номерирани?

[1] Монголско-татарски хан, извършил завоевателни походи в Русия през XIII век, в резултат на което се установява монголско-татарско иго. — Б.пр. ↑

[2] Организация на украинските националисти. — Б.а. ↑

[3] Език (укр.) — Б.пр. ↑

[4] Заради това, че в различните области на Украйна с различно съотношението между тези, които се смятат за украинци, и тези, които се смятат за руснаци, и тези, които не се смятат за никакви, ще възникнат много усложнения. Може би всяка област трябва да проведе свой плебисцит и след това да има привилегировано и грижовно отношение към всички, които искат да се прехвърлят. Не пяла Украйна в нейните днешни формални съветски граници е действително Украйна. Определени области на левия бряг безусловно са на Русия. А това, че Хрущов приписа Крим на Украйна, минава всички граници. Ами Карпатската (Червона) Рус? Да проверим и там: като претендират за справедливост към себе ей, дали украинците ще проявят справедливост към карпатските руснаци? — Б.а. ↑

[5] Разправят, че според френската статистика между Първата и Втората световна война най-ниска сред националните групи била престъпността на руските емигранти. Обратно, след Втората световна война тя е вече най-висока при съветските граждани, попаднали във Франция. — Б.а. ↑

[6] Преди да напише Единадесетата си симфония, Шостакович е трябвало да чуе тази песен *тук!* И тогава или не би се възползувал от нея, или би интерпретирал нейния съвременен, а не умрелия ѝ смисъл. — Б.а. ↑

ТРЕТА ГЛАВА

ОКОВИ, ОКОВИ...

Ала нашето въодушевление, нашите нетърпеливи очаквания бързо се оказаха попарени. Вятърът на промените духаше само на теченията — в етапните затвори. Дотук, зад високите стобори на Спецлагерите, той не достигаше. И макар че лагерите бяха комплектувани само от политически — никакви бунтовни позиви не висяха по стълбовете.

Разправяха, че в Минлаг ковачите отказали да коват решетки за барачените прозорци. Слава на тях, макар и неназовани! Били са хора. Затворили ги в БУР. Решетките за Минлаг били изковани в Котлас. И никой не подкрепил ковачите.

Спецлагерите започват със същата безсловесна и дори подлизурска покорност, която ИТЛ възпитават в продължение на три десетилетия.

Докараните от полярния Север етапи не дочакват да се порадват на казахстанското слънчице. На гара Новорудное те скачат от червените вагони върху червеникавата земя. Това е тъкмо онази джезказганска мед, при чийто добив белите дробове не издържат повече от четири месеца. На първите провинили се още веднага радостните надзиратели демонстрират новото си оръжие: белезници, никога неприлагани в ИТЛ — бляскави, никелирани белезници, чието масово производство започва в Съветския съюз за тридесетгодишнината от Октомврийската революция (все в някой завод са ги фабрикували работници с прошарени мустаци, образцовите пролетарии на нашата литература — все пак не са ги правили самите Сталин и Берия я?). Особеното на тези белезници е, че могат да се пристягат максимално плътно: те са снабдени с метална пластинка със зъбци и след като бъдат сложени на ръцете, конвоят ги затяга на коляно, като вкарва колкото се може повече зъбци в ключалката, за да боли. По такъв начин белезниците от ограничително средство, сковаващо действията на затворника, се превръщат в оръдие за мъчение: те стискат китките с постоянна остра болка и ги държат така

с часове, при това винаги върху извитите зад гърба ръце. Изработи се и специален начин за притискане на четирите пръста от белезниците и това причиняваше остра болка в ставите.

В Берлаг белезниците се прилагаха най-ревностно: за всяка дреболия, за несваляне на шапката пред надзирателя. Слагат ти белезниците (ръцете отзад) и те поставят до портала. Ръцете ти отичат, изтръпват и възрастни мъже стигат дотам да плачат: „Гражданино началник, няма повече! Свалете ми белезниците!“ (Изобщо в Берлаг съществуват славни порядки — по команда става не само отиването в столовата, но и сядането на масата, лъжицата в чорбата, ставането от масата и излизането от столовата.)

Колко е било на някой да драсне с писалката: „Да се създадат Спецлагери. Да се доложи проект за режима до еди коя си дата.“ А тружениците тъмничнолози (и душеведи, и познавачи на лагерния живот) трябва едно по едно, по точки да премислят: какво още може да се постегне по-яко? С какво още да се донатовари затворникът? С какво още да се обремени и без това несладкият живот на туземеца зек? При преминаване от ИТЛ в Спецлагера тези животни трябва веднага да почувствуват много по-голямата строгост и тежест — да, но някой преди това трябва да изобрети всичко по точки.

Е, усилят се, естествено, охранителните мерки. Във всички Спецлагери се укрепват допълнително зоналните полоси, бодливата тел се обтяга по нагъсто, че разхвърлят пред зоната и спиралите на Бруно. На всички важни кръстовища и завои по пътя на колоните за работните места са наредени предварително картечници със залегнали зад тях бойци.

Всеки лагпункт има в солидна тухлена постройка затвор — БУР^[1]. На затваряните там зекове се съблича задължително ватенката: измъчването чрез студ е най-важната особеност на БУР. Но и всяка барака си е затвор, защото всички прозорци са с решетки, а през нощта вътре се внасят отходни кофи и вратите се заключват отвън. Освен това във всяка зона има една-две бараки за наказани със засилена охрана и отделна малка зоничка в зоната; те се заключват веднага с връщането на арестантите от работа — по образца на предишната каторга. (Всъщност това са типични БУР, но ние ги наричахме *режимки*.)

Нататък съвсем откровено е заимствуван ценният хитлеристки опит с номерата: да се замени името на затворника, неговото „аз“,

личността му, с номер, така че да се отличават вече не по човешките си особености, а само плюс-минус съответната единичка в еднообразния строй. Тази мярка може също да се превърне в потискаща, стига да се провежда докрай последователно. И се прави всичко възможно. Всеки новопостъпил, след като „посвири на пиано“ в спецчастта на лагера (тоест остави отпечатъците от пръстите си, както това се прави в затворите, но не и в ИТЛ), нахлузва на врата си връв с дъсчица. На нея е нанесен номерът му, например Щ-262 (в Озьорлаг стигат и до буквата „ы“, къса ни е азбуката!), и в този вид го заснема фотографът на специалната част. (Всички тези фотографии се пазят някъде. Все някога ще ги видим!)

После свалят дъсчицата от врата на арестанта (не е все пак куче) и му дават четири (в някои лагери — три) бели парцалчета с размери 8 на 15 сантиметра). Той трябва да ги зашие на места, не във всички лагери еднакво установени, но обикновено на гърба, на гърдите, на шапката отпред и на крака или ръката (фот. 41)^[2]. Ватените дрехи предварително се изрязват на определените места — има специални шивачи в лагерните работилници, които нанасят тази повреда върху новото облекло: те изрязват квадратчетата от фабричния плат и отдолу излиза ватата. Това се прави, за да не може зекът, ако се реши да бяга, да отпори номерата и да мине за свободен гражданин. В други лагери се правят още по-лесно: номерът се нанася върху плата с химикал.

Обиск при преминаване (фот. 41)

На надзирателите е наредено да се обръщат към затворниците само по номерата им и да не знаят или да не помнят имената им. Това би било убийствено, ако спазваха стриктно заповедта — но те не издържат (руснакът все пак не е немец) и още първата година започват да се объркват и да повикват тоз-онзи по име и с течение на времето все по-често. За по-голямо удобство на надзирателите съответно на всяко спално място на вагонката се заковава шперплатова дъсчица с номера (и фамилното име) на спящия. По този начин, без да се налага да четете номера върху спящия, надзирателят винаги може да го извика или в негово отсъствие да знае на чие легло се пада нарушението. Пред надзирателите се открива и такава полезна дейност: или тихо да отключат вратата, да влязат на пръсти в бараката преди сигнала за ставане и да запишат номерата на станалите преждевременно, или да нахлуят точно със сигнала и да запишат онези, които се бавят да станат. И в двата случая може веднага да последва наказание в карцер, но в Спецлагерите се полага преди това да се представят обяснителни

бележки — и то при забраната да разполагате с мастило и писалка и при липсата на всякаква хартия. Системата на обяснителните бележки е тягостна, мудна, противна, хитро изобретение, толкова повече, че лагерният режим разполага за целта с платени безделници и с време за четене. Не те наказват просто веднага, а ти искат писмено да обясниш: защо твоето легло е лошо застлано; как си допуснал табелката с твоя номер да се изкриви върху пирона; защо номерът върху ватенката ти се е замърсил и защо своевременно не си го почистил; защо си пушил вътре; защо не си свалил шапка пред надзирателя.^[3] Тези дълбокомислени въпроси правят писмения отговор дори още по-тягостен за грамотните, отколкото за неграмотните. Но отказът да пишеш бележка води до утежнение на наказанието. Бележката се написва, тя трябва да е чиста и четлива от уважение към служителите на режима, отнасят я на надзирателя на бараката, след това я разглежда помощник-началникът на режима или лично началникът, който написва върху нея определеното наказание.

Също и в бригадните ведомости се вписват номерата преди името — но все пак и фамилните имена! Рисковано, е да ги пренебрегнат! Все пак фамилното име е сигурен белег, човек е вързан с фамилното си име за вечни времена, докато номерът е вятър работа, едно духване — и вече го няма. Виж, ако номерата се жигосваха или ги татуираха! Но до това не се стигна. Можеше, защо не — още малко, и биха могли!

Друга причина да отпадне унижението с номерата е това, че не бяхме изолирани един от друг, не чувахме само надзирателите, а се чувахме и помежду си. А пък арестантите не само никога не биха се обърнали един към друг по номер, но дори *не си ги забелязваха* (макар че как би могъл човек да не забележи тези натрапващи се бели парцалчета върху черната дреха? И когато ни събираха в многолюдна тълпа — по време на развода или за проверка, — изобилието от номерата се шаренееше като логаритмична таблица — но само за непривикналото око) — дотам, че на най-близките си приятели и на бригадниците никога не знаеха номерата им, всеки си помнеше само своя. (Сред нагаждачите се срещаха контета, които твърде много държаха номерата им да са пришити прилежно и дори с кокетство — с подгънати ръбове, със ситен бод, възможно по-красиво. Вечното

подлизурство! Ние с приятелите, напротив, се стараехме номерата да изглеждат върху нас колкото се може по безобразно.)

Режимът на Спецлагерите разчита на пълна дискретност: на това, че оттук никой на никого не ще се оплаче, никой никога не ще се освободи, никой за никъде не ще се измъкне. (Нито Освиенцим, нито Катин бяха поне от малко научили на нещо ръководителите им.) Ето защо ранните Спецлагери са Спецлагери с палки. Често с такива бяха въоръжени не самите надзиратели (надзирателите носеха белезниците), а упълномощените от тях зекове — комендантите и бригадирите, но можеха да бият с тях колкото си-искат при пълното одобрение на началството. В Джекказган преди развода пред вратата на барака заставаха нарядниците с тояги в ръце и по стар обичай крещяха: „Излизай без *последния*.“ (Читателят отдавна трябва да е разбрал защо, ако все пак някой се окаже последен, то мигом като че ли изобщо не го е имало.)^[4] Затова началството не се огорчава много, когато, да речем, зимният етап от Карабас до Спаск — 200 души — замръзва по пътя, оцелелите препълват всички стаи и проходи между леглата в лазарета, разлагат се живи с отвратителна воня и доктор Колесников ампутира десетки ръце, крака и носове.^[5] Изолацията е толкова надеждна, че знаменитият началник на режима капитан Воробьов и неговите помагачи отначало „наказват“ арестуваната унгарска балерина с карцер, след това с белезници и вече с надянатите ѝ белезници я изнасилват.

Режимът е замислен да прониква бавно във всички дреболии. Забранява се например да притежаваш нечий снимки, не само свои (бягство!), но и на близки. Отнемат ги и ги унищожават. Отговорничката на женската барака в Спаск, жена на възраст, учителка, поставя върху масичката портрет на Чайковски. Надзирателят го маха незабавно и я праща в карцера за три денонощия. „Ама това е Чайковски!“ — „Не знам кой е, но се забранява на жените в лагера да държат мъжки портрети.“ В Кенгир е разрешено да получават колети с булгур (а и защо не?), но категорично е забранено варенето му и ако зекът се опита да го направи върху запален огън между две тухли, надзирателят ритва канчето му с крак и кара виновния да гаси огъня с голи ръце. (Вярно, че по-късно построяват сушинка за тази цел, но след два месеца разрушават

печката и настаняват там офицерските свине и коня на оперативника Беляев.)

Като въвеждат различни режимни нововъведения, организаторите не забравят обаче и проверения опит на ИТЛ. В Озъорлаг капитан Мишин, началник на лагпункта, завързва отказваните за шейни и така ги довлича до работата им.

Но в общи линии режимът е до такава степен задоволителен, че някогашните първи там каторжници ги държат вече в Спецлагерите на общи равни основания с останалите зекове, в общи зони, само дето те носят други букви върху пришитите номерирани парцалчета. (Е, все пак при недостиг на бараки, както в Спаськ, ги настаняват да живеят по плевни и конюшни.)

Така, без да са наречени официално каторга, Спецлагерите стават неин правоприемник и наследник, сливат се с нея.

Но за да може режимът добре да се усвои от арестантите, той трябва да бъде обоснован също с правилна работа и правилно хранене.

За Спецлагерите се подбира най-неблагоприятната за работа местност в околността. Както вярно отбелязва Чехов: „В обществото и отчасти в литературата се е наложил възгледът, че истинската най-тежка и най-позорна каторга може да бъде само в рудниците. Ако в „Руските жени“ героят на Некрасов... би ловял риба за затвора или сякъл дърва в гората — мнозина читатели щяха да останат неудовлетворени.“ (Само защо толкова пренебрежително за дърводобива, Антон Павлович? Него също си го бива, напълно е подходящ.) Първите филиали на Степлаг, с които той започва, са заети до един с добива на мед (1-вият и 2-рият филиал — Рудник, 3-тият — Кенгир, 4-тият — Джезказган). Сондирането е сухо, скалнотообрашнопредизвиквабърза силикоза и туберкулоза.^[6] Изпращат заболелите арестанти да умират в знаменития Спаськ (недалеч от Караганда), наречен „общосъюзен инвалидник“ на Спецлагерите.

За Спаськ си струва да се спрем и отделно.

Там изпращат инвалидите — безпомощните инвалиди, които не могат повече да бъдат използвани в техните лагери. Но, удивително! — прекрачили целебната зона на Спаськ, те мигом се превръщат в пълноценни работяги. За полковник Чечев, началник на целия Степлаг, Спаськият лагерен филиал е един от най-любимите. Този зъл набит човек пристига тук от Караганда със самолет, спира да му лъснат

ботушите на портала, след което тръгва из зоната да проверява кой се осмелява да не работи. Обича да казва: „В целия Спаск имам само един инвалид, без два крака. Но и него съм уредил на по-лека работа — куриер.“ Всички еднокраки са заети със седяща работа: разбиват камъните на чакъл, сортират годните за покривни шинди. Нито патериците, нито дори едноръкостта са препятствие за работата в Спаск. Чечев дори измисля как четирима едноръки да товарят носилките (двама с дясна ръка и двама с лява). Също по негово време измислят да се въртят на ръка машините на механичните работилници, когато няма ток. На Чечев му харесва да си има „свой професор“ и той разрешава на биофизика Чижевски да уреди в Спаск „лаборатория“ (с голи маси). Но когато Чижевски разработва от най-отпадъчните материали маска срещу силикозата за джезказганските работяги, Чечев не я внедрява в производството. Да работят без маски и много-много да не умуват. Нали и бездруго трябва да има обращаемост на контингента.

В края на 1948 г. в Спаск има около 15 хиляди зекове от двата пола. Това е огромна зона, чиито стълбове се катерят по хълмове и се спускат в падини, без ъгловите наблюдателни кули да имат възможност да се видят една друга. Постепенно се извършва са-мообособяване: зековете строят вътрешни стени и зоните се разделят на женска, работна и чисто инвалидна (това, от една страна, ограничава вътрешнолагерните контакти, а от друга — създава удобства за началството). Шест хиляди души ходят да работят на дигите на 12 километра от лагера. Тъй като те са все пак инвалиди, пътят дотам трае повече от два часа и толкова още за връщането. Самият работен ден е 11-часов. (Рядко някой издържа на тази работа повече от два месеца.) Следващата по-сериозна работа е на каменните кариери, намиращи се в самите зони (на острова има собствени полезни изкопаеми!), и в женската, и в мъжката. В мъжката зона кариерата е разположена на хълм. Там след отбоя взривяват камъните с амонал, а през деня инвалидите разбиват скалните късове с чукове. В женската зона не прибъгват до взривни вещества, а жените се добират до рудния пласт на ръка с кирки, след което раздробяват скалната маса с чукове. Чуковете, естествено, се измъкват от дръжките си или пък дръжките им се чупят, а за поставянето на нови дръжки трябва да се ходи до другата зона. Въпреки това от всяка жена се иска норма от 0,9

кубически метра на ден, а тъй като те не могат да я изпълнят, дълго получават за наказание намалена дажба от 400 грама хляб, докато не научават от мъжете: преди да предадат изработеното, да прехвърлят камъни от старите места на новите. Ще напомним, че цялата тази работа се извършва не само от инвалиди и не само без никаква механизация, но и в условията на суровата степна зима (30-35° студ със силен вятър) с *лятно облекло*, тъй като на неработещите (тоест на инвалидите) не се полагат през зимата топли дрехи. Естонката П-р си спомня как в такъв студ, почти необлечена, е разбивала камъните с огромен чук. Ползата от тази работа за отечеството ни става особено ясна, ако добавим, че камъкът от женската кариера се оказва негоден за строителството и в един прекрасен ден някакъв началник се разпорежда цялото количество камък, ваден от жените в продължение на една година, да се изсипе обратно в кариерата, да се затрупа с пръст и там да се направи парк (до парк, естествено, не се стига). В мъжката зона камъкът се оказва добър и доставянето му до строителния обект се извършва така: след проверката целият строй (близо осем хиляди, които през този ден са още живи) се откарва на хълма, а назад се допускат само натоварени с камъни. През почивен ден инвалидната разходка дотам се извършва два пъти — сутрин и вечер.

Има и друг вид дейности: поддържане на зоната; строителство на селище за служителите в лагера и за конвоите (жилищни домове, клуб, баня, училище); работа на полето и в зеленчуковите градини.

Зеленчукът също е само за свободните граждани, а зековете получават стъблата и листата на цвеклото, които докарват с камиони, стоварват ги на купища до кухнята и там те се мокрят, гният, а кухненските работници ги прехвърлят с вили в казаните. (Донякъде напомня ли това храненето на домашния добитък?) От стъблата и листата се вари неизменната затворническа чорба с добавка от един черпак кашица на ден. Ето ви и една спаска сценка в зеленчуковата градина: около сто и петдесет зекове, наговорили се предварително, се спускат изведнъж към една такава градина, лягат по корем и започват да гризат зеленчука направо от лехите. Охраната притичва, започва да ги налага с тояги, но те лежат и гризат.

На неработещите инвалиди се дава по 550 грама хляб, а на работещите — 650.

Спаск не познава никакви медикаменти (отде да ги вземат за такова огромно сборище, пък и все едно ще пукнат!) и спални принадлежности. В някои бараки вагонките се събират и върху долепените дъски лягат вече не по двама, а по четирима, доста сгъстени.

Да, и още една дейност: всеки ден 110-120 души излизат да копаят гробове. Два студейкеъра извозват трупите в ремаркета — с решетки, през които стърчат ръце и крака. Дори в летните благополучни месеци на 1949 г. умират на ден по 60-70 души, а през зимата по стотина (според естонците, които работят към моргата).

(В другите Спецлагери смъртността не е толкова висока и храната е по-добра, но и работата е по-тежка, нали не са инвалиди — читателят може вече сам да си направи баланса.)

Всичко описано става през 1949 (хиляда деветстотин четиридесет и девета) година — на тридесет и втората година от Октомврийската революция, четири години след края на войната и суровите ѝ неизбежности, три години след завършването на Нюрнбергския процес, когато цялото човечество научава за ужасите на фашистките лагери и въздъхва с облекчение: „Това няма да се повтори!...“^[7]

Към целия този режим да добавим и това, че с пристигането в Спецлагера почти прекъсваш връзката с живота на свобода, с жена си, която чака теб и твоите писма, с децата, за които се превръщаш в мит. (Две писма на година — но и те не заминават, а в тях си вложил най-хубавото и главното, събирано с месеци. Кой смее да проверява цензорките, сътрудничките на МГБ? Те често си облекчават труда — изгарят част от писмата, за да не ги проверяват. А че писмото ти не е получено — винаги може да бъде виновна пощата. В Спаск повикват веднъж арестанти да ремонтират печката в помещението на цензорите — там намират стотици неизпратени, но още и неизгорени писма — цензорите забравили да ги подпалят. Такива работи в Спецлага: печкаджиите пък не смеят да разкажат на приятелите си! — гебистите могат бързо да се разправят с тях... Тези цензорки от МГБ, изгарящи за свое удобство душите на неволниците, да не би да са по-хуманни от есесовките, дето събират кожата и косите на убитите?) Колкото пък до свиждания с близките в Спецлагерите, и дума не може да става —

адресът на лагера е зашифрован и не се допуска пристигането на никого.

Ако добавим също, че Хемингуеевият въпрос да имаш или да нямаш почти не стои в Спецлагерите, защото от първия ден на създаването им той окончателно е решен и отговорът е: да нямаш. Да нямаш пари и да не получаващ заплата (в ИТЛ все пак съществува възможността да припечелиш някой грош, тук — нито стотинка). Да нямаш втори чифт обувки или кат дрехи за смяна, да нямаш нищо за отдолу, за затопляне, за изсушаване. Бельото (едва ли Хемингуеевите бедняци биха го навлекли върху себе си) се сменя два пъти в месеца, връхните дрехи и обувките — два пъти в годината, повече от ясно. (Не в първите дни на лагера, но по-късно се въвежда „вечен“ гардероб — до деня на „освобождаването“, смята се за важно провинение да не предадеш в него някаква своя вещ: явна подготовка за бягство, следователно карцер, следствие.) Да нямаш никакви продукти в шкафчето (а сутрин да стоиш на опашка пред хранилището, за да ги предадеш, вечерта пък — за да си ги получиш; така ти се запълват сполучливо сутрешният и вечерният половин час, време, което би могло да ти остане свободно за ума). Да няма в теб нищо, писано на ръка, да нямаш мастило, химически и цветни моливи, да нямаш повече от една ученическа тетрадка с чисти листа. Да нямаш в края на краищата и книги. (В Спаськ изземват собствените книги при приемането на арестанта в лагера. У нас отначало се разрешаваше да имаме една две, но по-късно излезе мъдър указ: всички собствени книги да бъдат регистрирани в КВЧ и върху титулната страница да се отпечата: „Степлаг. Лагпункт...“ Всички книги без този печат да бъдат занапред изземвани като незаконно притежание, а с печата да се смятат библиотечни и непринадлежащи повече на собственика им.)

Накрая да напомним, че в Спецлагерите обиските са много почести и брутални, отколкото в ИТЛ: ежедневни щателни при излизане от зоната и при влизане; планомерни обиски на бараките с вдигането на дюшемето, изкъртване на железните скари в печките и дъсчените стъпала пред входа; поголовни лични обиски от тъмничен тип с разсъбличане, опипване, разпаряне на хастарите и подметките. Че с течение на времето започват да изгарят в зоната цялата трева („за да не може да се скрие в тревата някое оръжие“). Че почивните дни се запълват със стопански работи в зоната.

На фона на всичко това едва ли носенето на номера изглежда толкова нараняващ или язвителен начин за унижаване достойнството на арестанта. Когато Иван Денисович казва, че „номерата не тежат“, това ни най-малко не говори за загубено чувство на достойнство (какъвто упрек отправят гордите критици — самите те никога не са носили номера, а и никога не са гладували), а просто за здрав смисъл. Досадата, изпитвана от номерата, не е психологическа, не е морална (както е замислено от ръководителите на ГУЛАГ), а практическа, защото под страх от карцер си принуден през свободното си време да зашиваш някое отпрано ъгълче, да подновяваш цифрите при художника, да подновяваш изцяло изпокъсаните по време на работа номера и да търсиш нови парцалчета.

Виж, ако за някого номерата бяха наистина най-дяволската от тукашните приумици, то бяха истинските вярваци. Такива имаше в женския лагфилиал недалеч от гара Суслово (Камъшлаг) — жени, осъдени заради религията, една трета от всички там изобщо. Защото е предсказано в Апокалипсиса:

13:16 — да се даде белег на дясната им ръка или на челата им...

И тези жени се отказват да носят номер — клеймото на сатаната! Не се съгласяват също да се подписват (на сатаната пак) срещу раздаваното облекло. Администрацията на лагера (началник на Управлението — генерал Григориев, началник на ОЛП — майор Богуш) проявява достойна твърдост: нарежда да *оставят тези жени само по една риза и без обувки* (надзирателките комсомолки не се колебават да изпълнят заповедта), та зимата да принуди безумните фанатички да приемат задължителното облекло и да му пришият номерата си. Но и в студа жените ходят боси из зоната и по ризи, непреклонни пред изкушението да отдадат душите си на сатаната!

И пред този дух (естествено, реакционен, ние сме хора просветени, не бихме възразявали срещу номерата) администрацията капитулира, връща на жените собствените им дрехи — и те ги обличат без номера! (Елена Ивановна Усова излежава своите 10 години със собственото си облекло, което накрая съвсем се скапва, свлича се от раменете ѝ, но счетоводството не може да ѝ отпусне никакви дрехи без разписка.)

Номерата ни бяха противни и с това, че поради големината се четяха още отдалеч от конвоя. Конвойт ни виждаше винаги само от

разстояние, което му позволяваше да заеме положение за стрелба с автоматен откос, така че, естествено, не познаваше никой от нас по име и както бяхме еднакво облечени, не би ни различавал, ако ги нямаше номерата ни. Благодарение на номерата обаче конвоите забелязваха кой точно в колоната разговаря или не е на мястото си в петорката, или не държи ръцете си отзад, или вдига нещо от земята — и достатъчно е началникът на караула да подаде рапорт в лагера, за да отиде провинилият се в карцера.

Конвоят е още една сила, която доизгасява нашия мъждукащ живот. Тези редовни войници с червени пагони, тези синковци с автомати са тъмна, неразсъждаваща сила, която не знае нищо за нас и никога не приема обяснения. Нищо не може да стигне от нас до тях, а от тях до нас — само крясъци, кучи лай, прещракване на затворите и куршуми. И винаги правите са те, а не ние.

В Екибастуз при попълването на железопътното платно, където няма зона, а работещите са обкръжени от кордон, един зек прекрива позволената черта, за да вземе хляба от захвърлената Си куртка. Конвоят мигом вдига автомата и го убива. И, разбира се, не може да не е прав. И може да получи само благодарност. И, разбира се, не се разкайва до ден днешен. А ние с нищо не изразяваме възмущението си. И, разбира се, не пишем никъде (пък и кой би дал ход на нашите жалби).

На 19 януари 1951 г. нашата колона от 500 души се бе отправила към обекта АРМ (авторемонтните работилници). От едната ни страна беше зоната и там вече нямаше войници. Всеки момент трябваше да ни пуснат през вратата. Внезапно затворникът Малой (ще рече малък, а всъщност едър широкоплещест момък) се отдели без никакъв повод от редиците и тръгна някак замислен срещу началника на конвоя. Той сякаш не беше на себе си, не си даваше сметка какво върши. Не посегна, не направи нито един заплашителен жест, а просто вървеше замислен. Началникът на конвоя, един подъл, винаги наконтен офицер, се изплаши и заотстъпва от Малой с пискливи крясъци, като не успяваше да измъкне пистолета си. Срещу Малой се изпречи бързо сержантът автоматчик и почти от упор изстреля няколко откоса в гърдите и корема му, бавно отстъпвайки назад. И Малой направи още една-две бавни крачки, преди да се строполи, а от гърба му подир невидимите куршуми цъфнаха видимите памуци от ватенката. Но

макар Малой да падна, а ние — цялата останала колона — да не помръднахме, началникът на конвоя така се беше изплашил, че изкряска към войниците бойна команда и от всички страни затрещяха автомати, а току над главите ни зачатка и картечница, разположена предварително на позиция, и от всички страни, кой от кой поистерични, към нас екнаха крясъци: „Легни! Легни! Легни!“ И куршумите се насочиха надолу, по-надолу, към телената мрежа на зоната. Ние, петстотин души, не се втурнахме срещу стрелците да ги пометем, а налягахме по корем и забили лица в снега, в това позорно, безпомощно положение лежахме като овце четвърт час в мразовитата богоявленска сутрин — всички до един можеха да ни изпозастрелят, без да става нужда да носят отговорност: просто опит за бунт! Такива потиснати жалки роби бяхме през първата и втората година в Специалните лагери — и за този период доста изчерпателно е разказано в „Иван Денисович“.

Как да си го обясним? Защо много и много хиляди от този добитък, от Петдесет и осми член, но *политически*, дявол да го вземе, при това вече отделени, подобрани, събрани заедно — се държахме така нищожно? Така покорно?

Тези лагери не можеха да не започнат така. И потиснатите, и техните потисници идваха от лагерите на ИТЛ с десетките им години съответно робска и господарска традиция. Начинът на живот и начинът на мислене се пренасят от живите хора, те ги кятат у себе си и ги подкрепят взаимно, защото пътуват по неколкостотин души от един и същ лагер. На новото място пристигат с всеобщата възприета увереност, че в лагерния свят човек за човека е плъх и канибал и че няма как иначе. Пристигат с интереса единствено към собствената си съдба и с пълно равнодушие към общата. Пристигат, готови да се борят безпощадно за заемане на бригадирските места, за топлите нагаждачески места в кухнята, хлеборезачницата, складовете и хранилищата, в счетоводството и в КВЧ.

Но когато пристига сам на новото място, за да се уреди добре, зекът може да разчита само на шанса и на собствената си наглост. Когато всички пътуват две-три седмици заедно в общ вагон, мият се заедно в едни и същи етапни затвори, движат се в един и същи строй, добре оценили вече в другите и бригадирския юмрук, и умението да се угажда на началството, и умението коварно да ухапеш, и умението да

се измъкнеш по „втория начин“ за сметка на работягите — когато с етапа пътува сработилото се вече гнездо на нагаждачите, — естествено е да не се отдават на свободолюбивите си мечти, а дружно да пренесат щафетата на робството и да се споразумеят как да си разпределят ключовите постове в новия лагер, като изтикат оттам нагаждачите от другите лагери. А обикновените работяги, напълно смирили се с горчивата си безрадостна съдба, се сговарят как да направят на новото място по-добра бригада и да попаднат на по-сносен бригадир.

И всички тези хора окончателно забравят не само че всеки един от тях е човек и че носи у себе си Божия огън и е достоен за по-висока участ, но забравят дори, че може поне да си изправят гърбовете, че има просто свобода, като тази да дишаш въздуха, че всички те са така наречените *политически* и сега вече други между тях няма.

Вярно, намират се все пак неколцина криминални: загубили надеждата да прекратят честите бягства на своите любимци (82-ри член от Наказателния кодекс дава за бягство само до две години, а криминалните натрупват с десетки и стотици отгоре, така че защо да не бягат, след като няма кой да ги спре?), властите решават накрая да им присъждат за бягство 58 — 14, тоест икономически саботаж.

Съвсем малко са криминалните затворници, които пътуват за Спецлагерите, във всеки етап се броят на пръсти, но това ни най-малко не пречи да се държат дръзко, нагло, да стават коменданти с тояги в ръце (както двамата азербайджанци в Спасск, по-късно заклани) и да помагат на нагаждачите да вдигат на новите острови на Архипелага все това черно лайняно знаме на робските подли трудовоизправителни лагери.

Екибастузкият лагер бе създаден една година преди нашето пристигане — през 1949 г., и всичко в него беше като в предишния лагер, както е било пренесено в умовете на лагерниците и началството. Има комендант, помощник-комендант и старши отговорници на бараките, които било с юмруци, било с доноси утежняват живота на своите подвластни. Има отделна барака за нагаждачите, където на вагонките и по време на чая по приятелски се решават съдбите на цели обекти и бригади. Има (благодарение на особеното устройство на финландските бараки) отделни „кабини“ във всяка барака, заемани според положението от един-двама зекове. Нарядниците все така избиват зъби, бригадирите все така трошат глави, надзирателите все

така бият с камшика. Готвачите пак са като подбрани, нагли и зурлести. И всички хранилища на продукти и вещи се пазят от свободолюбивите кавказци. А технически ръководители стават група мошеници, всички уж инженери. Куките редовно и безнаказано носят доносите си на оперативните работници. И започнал преди година с палатки, лагерът има вече и тухлена постройка за затвор — но все още недостроена и затова страшно препълнена: за карцера се чака ред с вече изписано нареждане по цял месец, че и по два — направо беззаконие: опашка за карцер! (Аз също бях наказан с карцер, който така и не дочаках.)

Вярно, че тази година криминалните започнаха да посърват (поточно песовете, понеже не пренебрегваха разните постове в лагера). Изведнъж някак се почувствува, че са лишени от истински размах — няма я предишната криминална младеж, няма ново попълнение, никой не се натяга пред тях. Някъде ставаше засечка. Комендантът Магеран, когато началникът на режима го представи пред строения лагер, се опита да си придаде мрачна бодрост; но неувереността вече го беше обхванала и скоро звездата му безславно залезе.

Върху нашия етап, както върху всеки нов, се опитаха да окажат натиск още в първата приемна баня. Баняджиите, бръснарите и нарядниците бяха нащрек и дружно налитаха срещу всеки, който протестираше, макар и най-плахо, срещу изпокъсаното бельо или студената вода, или реда по изваряването на дрехите. Само чакаха подобни протести, за да налетят наведнъж неколцина като сюриса, прекалено театрално и с твърде високи крясъци: „Това да не ви е Куйбишевският етапен затвор!“ И размахваха под носовете ни охранените си юмруци. (Психологически това е много добре преценено. Голият човек е десетократно по-беззащитен срещу облечени хора. И ако новият етап бъде посплашен още от първата му баня, той и в лагерния живот ще се посвие.)

Ученикът Володя Гершуни, за когото вече стана дума и който смяташе, след като се огледа в лагера, да разбере „с кого да се обедини“, бе поставен още от първия ден да копае ями за електрическите стълбове. Беше слаботелесен и не изпълни нормата. Помощникът по битовата част Батурин, от песовете, също от притихващите, но не напълно притихнал, го нарече „пират“ и го удари в лицето. Гершуни захвърли лома и изобщо заряза ямата. Отиде в комендатурата и обяви: „Затворете ме, изобщо няма да ходя повече на

работа, докато вашите пирати бият.“ (За това, че го бяха нарекли „пират“, се чувствуваше особено уязвен.) Да го затворят не му отказаха, естествено, той изкара на два пъти общо 18 денонощия карцер (това се прави по следния начин: отначало се определят 5 или 10 денонощия, а по-късно след изтичането на наказанието затвореният не се освобождава, изчакват го да започне да протестира и да проклина — и тогава вече „законно“ му цапват втори карцер). След карцера му дадоха за буйство още два месеца БУР, тоест да остане в същия затвор, но да получава топла храна и хляб само срещу изработеното във варниците. Убедил се, че закъсва все повече и не на шега, Гершуни се опита да намери спасение чрез лазарета, но нямаше още представа за неговата началничка мадам Дубинска. Предположи, че там ще го освободят заради дюстабана му от отиването до отдалечените варници. Но му отказаха да го прегледат дори в лазарета, екибастузкият БУР не се нуждаеше от амбулаторни прегледи. За да може да попадне все пак там, наслушал се как трябва да се протестира, Гершуни остана по време на развода по долни гащи на нара. Надзирателите Варда (психически мръднал бивш моряк) и Коненцов го смъкнаха за краката и в този му вид го завлякоха на развода. Докато го влачеха, той се хващаше за камъните, стоварени там за градеж, в опита си да се задържи за тях. Гершуни беше вече съгласен да работи и във варниците и само крещеше: „Оставете ме да си сложа панталоните“, но не му обърнаха внимание. При портала, задържайки целия четирихиляден развод, този слаб момък крещеше: „Гестаповци! Фашисти!“, и се съпротивяваше срещу белезниците, които искаха да му поставят. Все пак Варда и Коненцов превиха главата му до земята и му надянаха белезниците, след което взеха да го тикат напред. Тях и началника на режима лейтенант Мачеховски не ги смуцава, че ще го поведат по долни гащи през селището, това смуцава единствено Гершуни; как ще позволи такъв срам? И той отказва да върви. Близко до него е застанал чипонос боец с куче. Володя запомня как онзи тихо му прошепва: „Какво се инатиш, върви в колоната. Ще поседиш до огъня, кой ще ти гледа дали работиш!“ И здраво задържа кучето си, което е готово да ухапе Володя за гърлото — нали е видяло, че този момък се съпротивява на сините пагони! Свалят Володя от развода и го повеждат обратно в БУР. Ръцете в белезниците зад гърба го стягат все повече, а надзирателят казах го държи за гърлото и го рита с коляно в

диафрагмата. После го хвърлят на пода, някой се разпорежда професионално-деловито: „Бийте го така, че да се посере!“ И го ритат с ботушите дори в главата, докато той загубва съзнание. На другия ден го изправят пред опера и му пришиват ново престъпление — намерение за терор: докато са го влекли, се е хващал за камъните! Защо?

На друг развод отказва да иде на работа Твердохлеб, който обявява дори гладна стачка: няма да работи за сатаната! Без да дават пет пари за гладуването и стачката му, го влачат насила, само че от всекидневната барака, и Твердохлеб успява да се протегне, за да изпочупи прозорците. Строшените стъкла рязко дрънчат по целия плац и акомпанират мрачно на гръмогласното преброяване, извършвано от нарядниците и надзирателите.

Акомпанират на тягостния еднообразен тон на нашите дни, седмици, месеци и години.

И никакъв светъл лъч. Нито е предвиден в плана на МВД, когато са създавани тези лагери.

Ние, двадесет и петимата новопристигнали, главно западни украинци, си направихме бригада и успяхме да си издействуваме да излъчим бригадир от самите нас — същия онзи Павел Баранюк. Бригадата ни беше кротка, работлива (западните украинци, дошли почти направо от селската работа, по-скоро трябваше да бъдат възпирани, отколкото подтиквани). Няколко дни минавахме за общи работници, но скоро се разбра, че сред нас има майстори зидари, а други се заловиха да изучат от тях занаята и така се превърнахме в зидарска бригада. Градежът вървеше добре. Началството го забеляза и ни премести от строежа на жилищния обект, предназначен за волнонаемните — оставиха ни в зоната. Показаха на бригадира купчината камъни до БУР — същите, за които се бе хващал Гершуни, — обещаха ни, че ще ни карат непрекъснато камъни от кариерата. И ни обясниха, че този БУР, който виждаме, е построен само наполовина, а сега трябва да се дострои останалото, което всъщност се възлага на нашата бригада.

Така, за наш позор, се заловихме да строим тъмница за самите себе си.

Есента се оказа дълга и суха — целия септември и половината от октомври не падна капка дъжд. Сутрините бяха тихи, но постепенно

излизаше вятър, към обяд се усилваше и вечер отново стихваше. Понякога беше постоянен — духаше тънко, угнетяващо и създаваше особено тягостно усещане за тази равна степ, откриваща ни се дори от скелето над строящия се БУР — нито селището с първите му заводски здания, нито военното градче на конвоя, нито толкова повече нашата заградена с телена мрежа зона можеха да затулят от нас безпределността, безкрайността, абсолютната равнинност и безнадеждност на тази гола степ, по която се беше проточил на североизток към Павлодар първият ред от едва що издяланите телефонни стълбове. Понякога задухваше изведнъж студен вятър от Сибир, принуждаваше ни да слагаме памуклийките и ни биеше в лицата с едър пясък и ситни камъчета, които носеше по степта. Изглежда, по-лесно ще е да повтора тук стихотворението, което бях измислил в ония дни при строежа на БУР.

ЗИДАР

*Зидар съм. И тъй както е във песните,
от камъка съграждам аз затвор.
Тук няма град, а зона. Оградени сме.
В небето ястреб рее се унесено.
И вятър над степта. Въпрос — не е от лесните:
за кого работя в тоя див простор?
Пазят с тел бодлива, с кучета, с картечници —
всуе! И в затвора трябва им тюрма.
Спорно и ритмично, сякаш с увлечение,
работата някак тегли ме сама.
Бе майорът тук: била стената калпава.
Обеща да тикне вътре първи нас.
Само туй да беше — думичка изпаднала.
В личното ти дело — нова птичка палава.
В доноса — за мене още нещо капнало,
свързано (във скоби) с някой друг от нас.
В хор потракват, пеят пъргавите чукчета.
Зад стената — нова. Между две стени.*

*Пушим и се смеем, до разтвора скупчени.
Чакаме вечерята — хляб и каша блудкава.
А помежду камъка — дебне във килиите
скръб и мъка нечия с неми дълбини.
Нишката една е тук — автомобилна.
Звънки жици. Стълбове под строй.
Господи! Ох, колко сме безсилни!
Роби! Нищо друго! Боже мой!*

Роби! Не затова дори, че в страха си от заплахите на майор Масименко поставяхме камъните върху повече цимент, та бъдещите затворници да не могат лесно да съборят стената. А защото наистина, макар да не изпълнява и стопроцентно нормата, на бригадата, строяща затвора, се отпускаха допълнителни и ние не ги хвърляхме в лицето на майора, а ги изяждахме. А нашият другар Володя Гершуни лежеше във вече достроеното крило на БУР. А Иван Спаски, без никакви провинения, заради някаква незнайна чавка вече лежеше в режимката. А и на мнозина от нас предстоеше да полежим в същия този БУР, в същите килии, които така старателно яко зидахме. А и докато още работехме там, забързани с разтвора и камъните, внезапно чухме изстрели в степта. Скоро пред портала на лагера, недалеч от нас, спря „гарван“ (съвсем истински, градски, от конвойната част, само дето отстрани не беше написано за наивниците: „Пийте съветско шампанско!“). От „гарвана“ изтикаха четирима — пребити от бой, окървавени; двама се препъваха, единия го влачеха и само този най-отпред — Иван Воробъов, вървеше гордо и зъл.

Бегълците минаха под краката ни, под нашето скеле — отведоха ги в готовото крило на БУР.

А ние зидахме тъмничните стени...

Бягство! Що за отчаяна смелост! Без да имаш цивилни дрехи, без храна, с празни ръце да преминеш държаната под обстрел зона и да бягаш в откритата безводна безкрайна гола степ! Това дори не е замисъл, това е предизвикателство, гордо средство за самоубийство. Значи на такава съпротива са способни най-силните и смелите от нас.

А ние... зидаме стените на тъмницата...

И коментираме. Това е вече второто бягство за месеца. Първото също не беше успяло, но то спадаше към крайно глупавите. Василий Брюхин (с прякора „Блюхер“), инженер Мутянов и още един бивш полски офицер изкопават в механичните работилници под стаята, в която работят, яма — един кубически метър, запасяват се с храна и се скриват в нея. Наивно се надяват, че вечерта, както обикновено, охраната на работната зона ще бъде свалена и те ще могат да се измъкнат. Но след приключването на работата проверката открива липсата на трима души, а телената мрежа наоколо е непокътната — и оставят охраната за няколко денонощия. През това време над главите им тършуват хора, довеждат и куче — скрилите се слагат напоен с бензин памук до пролуката, за да притъпят обонянието на кучето. Три денонощия остават в ямата, без да разговарят, без да помръднат, с преплетени и прегънати ръце и крака, защото са се наблъскали трима в един кубически метър. Накрая не издържат и излизат.

Връщат се в зоната бригадирите и разказват как е бягала групата на Воробьов: разкъсват зоновото ограждение с камион.

Изтича още една седмица. Продължаваме да зидаме. Вече доста ясно се очертава второто крило на БУР — ама уютни карцер-чета, единични килийки, преддверийца, на толкова малко пространство що нещо сме иззидали, а продължават и продължават да ни докарват камъни от кариерата: камъкът е без пари, работната ръка и там, и тук е също гратис, само циментът дето е държавен.

Още една седмица минава, достатъчно време четирите хиляди екибастузци да си дадат сметка, че бягството е безумие, че не може да доведе до нищо добро. И ето — в един също такъв слънчев ден отново гърмят изстрели в степта — бягство!!! Направо епидемия някаква: отново довтасва конвойният „гарван“ и докарва двама (третият е убит на място). Отвеждат покрай нас тези двамата — Батанов и някакъв съвсем малък, млад, целите окървавени; те минават под нашето скеле и влизат в готовото крило, за да продължат да ги бият там и разсъблечени да ги захвърлят на каменния под без храна и вода. Какво изпитваш ти, робът, когато гледаш тези осакатени и горди мъже? Дали подличката радост, че не тебе са хванали, не тебе са пребили от бой, не тебе са обrekli?

„По-скоро, по-скоро привършвайте с лявото крило!“ — крещи ни шкембестият майор Максименко.

И ние зидаме. Вечерта ще получим допълнително каша.

Капитан втори ранг Бурковски носи разтвор. Всичко, което се строи, е от полза за Родината.

Вечерта научаваме: Батанов също е бягал с камион, уцелили колата.

Е, не разбрахте ли най-сетне, роби, че да се бяга е самоубийство, никой не е успял да избяга на повече от километър, участта ви е да работите и да умрете!

Минават пет дни и никой никакви изстрели не чува повече, но сякаш небето е от метал и удрят по него с огромен лом — такъв е ефектът от новината: бягство! Отново бягство! И този път сполучливо!

Бягството в неделя на 17 септември е извършено толкова чисто, вечерната проверка минава благополучно и при вертухаите всичко е наред. Едва сутринта на 18-и забелязват, че нещо не е както трябва — разводът се отменя и се извършва всеобща проверка. Няколко общи проверки на плаца, после проверки по бараки, проверки по бригади, накрая извикване по формуляри — тия кучета знаят само да си броят парите от касата. Както и да броят, резултатите им все различни! Така и не могат да разберат колко души са избягали. Кой именно? Кога? Къде? С какво?

Настъпва вечерта на понеделника, а не сме получили дори обяда си (готвачите от кухнята също са извикани да се строят на плаца за преброяване) — но това ни най-малко не ни обижда, напротив, изпълва ни с радост! Всяко успешно бягство е огромна радост за арестантите. Колкото и да се озверява след това конвойт, колкото и да се стяга режимът, всички се чувствуваме като щастливци! Ходим гордо. Помни сме от вас, господа копои! Ето че можахме и за избягаме! (Но току поглеждаме началството в очите с тайната надежда: дано не са ги хванали! Дано не ги хванат!)

Отгоре на всичко не ни извеждат на работа и понеделникът минава като втори почивен ден. (Добре, че момчетата не драснаха в събота: съобразили са, че не бива да ни развалят неделата!)

Но кои са те? Кои са те?

В понеделник вечерта се разнася: това са Георгий Тенно и Колка Жданко.

Зидаме стената на затвора все по-нависоко, направихме щурца, носещ хоризонталната греди, довършихме отгоре малките прозорчета,

вече оставяме гнезда за мертеците.

Три дни от бягството. Седем. Десет. Петнадесет.

Няма известия!

Избягали са!

[1] И по-нататък ще наричам този затвор БУР, както беше прието сред нас по навик от ИТЛ, макар че не е съвсем така — беше именно лагерен затвор. — Б.а. ↑

[2] Направих си снимка, вече в заточение, но и ватенката, и номерът са истински, лагерни, и похватите са именно тези. Целия Екибастуз изкарах с номер Щ-232 и едва през последните месеци трябваше да го сменя с Щ-262. Успях да изнеса тайно от Екибастуз номерата и да ги запазя. — Б.а. ↑

[3] Дорошевич остава изненадан на Сахалин, че арестантите свалят шапки пред началника на затвора. А ние сме длъжни да ги сваляме пред всеки обикновен надзирател. — Б.а. ↑

[4] В Спаск през 1949 г. обаче става някаква засечка. Извикват бригадирите в „щаба“ и им заповядват да предадат тоягите си. Внушава им се занапред да се откажат от тях. — Б.а. ↑

[5] Доктор Колесников е измежду „експертите“, подписали малко преди това фалшифицираните изводи на Катинската комисия (тоест че не ние сме убили там полските офицери). Затова е изпратен тук от справедливото Провидение. Но за що от властта? За да не се раздрънка. Мавърът вече е излишен. — Б.а. ↑

[6] Според закона от 1886 г. работи, вредни за здравето, не се разрешават дори по желание на самите арестанти. — Б.а. ↑

[7] Предвиждам вълнението на читателя и бързам да го уверя: всички те, и Чечев, и Мишин, и Воробьов, и надзирателят Новгородов си живеят отлично. Чечев е в Караганда, о.з. генерал. Никой от тях не е съден, нито пък ще бъде. А и за какво да ги съдят? Те *просто са изпълнявали заповед*. Не бива да ги сравняваме с нацистите, които *просто са изпълнявали заповед*. А и да са си позволили нещо повече от заповедта — то ще е за чистотата на идеологията, с пълна искреност, просто по незнание, че Берия, „верният съратник на великия Сталин“ бил също и агент на международния империализъм. — Б.а. ↑

ЧЕТВЪРТА ГЛАВА

ЗАЩО ТЪРПЯХМЕ?

Все ще се намери сред моите читатели някой образован историк марксист. Прехвърлил в мекото си кресло книгата до това място, където описвам как строяхме БУР, той ще свали очилата, ще почука по страницата с нещо плоско като линейка и ще закима:

— Така-така. На това вярвам. Какъв ти там полъх на някаква си революция, кучи синковци. Никаква революция не би могло да има при вас, защото за такова нещо е необходима историческа закономерност. А вас са ви подбрали няколко хиляди така наречени „политически“ — и какво? Лишени от човешки вид, от достойнство, семейство, свобода, облекло и храна — какво правите? Защо не въставате?

— Работехме, за да си заслужим хляба. Ето на — строяхме затвор.

— Това хубаво. А сте били и длъжни да строите. Това е от полза за народа. Единствено вярното решение. Но не се наричайте революционери, милички! За революцията трябва да сте свързани с единствено прогресивната класа...

— Ами да, този път всички бяхме работници!...

— Това не играе никаква роля. Това е хващане за думата. Имате ли представа какво значи за-ко-но-мер-ност?

Като че ли имам. Честна дума, представям си. Представям си, че след като многомилionните лагери съществуват четиридесет години, това е вече историческа закономерност. Налице са твърде много милиони и твърде много години, за да си обясняваме всичко с каприза на Сталин, с хитростта на Берия, с доверчивостта и наивността на партията ръководителка, непрекъснато осветявана от светлината на Прогресивното Учение. Но не смятам да коря с тази закономерност моя опонент. Той ще ми се усмихне мило и ще ми каже, че в дадения случай не говорим за това и че аз измествам темата.

Но той вижда, че съм объркан, че си представям слабо закономерността, и ми пояснява:

— Ето на, революционерите решават и помитат царизма без остатък. Много просто. А нека да се е опитал цар Николка по този начин да прибере в затвора своите революционери! А нека да се е опитал да им окачи номера! А нека се е опитал...

— Вярно е. Не се е опитал. И само защото не се е опитал, успяват да оцелеят тези, които се опитват след него.

— Ама и *не е можел* да се опита! Не е можел!

Също вярно: не само не е искал — не е и можел.

По приетата кадетска (да не кажа — социалистическа) интерпретация цялата руска история е низ от тирании. Тиранията на татарите. Тиранията на московските князе. Пет столетия отечествено деспотство от източен образец и установило се неприкрито робство. (Нито Земски събори, нито селски мир, нито свободно казачество или северно селячество.) Все едно дали ще е Иван Грозни, Алексей Тихи, Пьотър Твърди или Екатерина Каdifена, или дори Александър Втори — чак до Великата френска революция всички руски царе знаят само едно: да мачкат. Да мачкат своите поданици като буболечки, като гъсеници. Строят потиска поданиците, бунтовете и въстанията се потушават неизменно.

Е, почакайте! Мачкали са, но с мярка! И не в нашия високотехнически смисъл. Например войниците от декемврийското каре са *опростени всички до един* след четири дни. (Сравнете: в Берлин 1953 г., в Будапеща 1956 г., в Новочеркасск 1962 г. разстрелите на нашите войници, които не са въстанали, но отказват да стрелят срещу невъоръжената тълпа.) А от вдигналите се на бунт декабристки офицери са екзекутирани само петима — може ли да си представим подобно нещо в съветско време? Би ли останал поне един жив у нас?

И нито Пушкин, нито Лермонтов са осъждани за дръзката си литература, нито Толстой е бутнат дори с пръст за откритото подкопаване на държавата. „Къде щеше да си на 14 декември в Петербург?“ се обръща Николай I към Пушкин. И той отговаря искрено: „На Сенатския площад.“ За този отговор... е пуснат да се прибере у дома. Затова пък ние, изпиталите машинно-съдебната система върху собствената си кожа, а и нашите приятели прокурори прекрасно знаем какво би струвал отговорът на Пушкин: член 58, параграф 2, въоръжено въстание, в най-добрия случай с член 19

(намерение) — и ако не е разстрел, то във всеки случай десет години не му мърдат. И Пушкиновци с дългосрочните си присъди отиваха в лагерите и умираха в тях. (А Гумилов не го разкарват дори до лагер, виждат му сметката с чекистки куршум.)

Кримската война — най-щастливата от всички войни за Русия — донася не само освобождаване на селяните и александровските реформи, но едновременно с тях се ражда в Русия мощно обществено мнение.

Външно погледнато, сибирската каторга гнои и дори се разширява, строят се етапни затвори, пътуват партидите осъдени, заседават съдилища. Но какво е това? Уж заседават, а Вера Засулич, ранила тежко началника на столичната полиция (!) — е оправдана?... (Същата лекота, с която освобождават Засулич, довежда до лекотата, с която е построен ленинградският Большой дом — точно на същото място...) А и Вера Засулич не си е купувала самичка револвера, с който стреля по Трепов, купуват ѝ го други, след това ѝ го сменят с друг, по-голям калибър, за мечки — и съдът дори не задава въпроса: а кой ѝ го купува? Къде е този човек? Такъв съучастник според руските закони не се смята за престъпник. (Според съветските веднага би получил *смъртна присъда*.)

Срещу самия Александър II се извършват *седем* покушения (Каракозов^[1]; Соловьев; близо до Александровск; край Курск; взривът на Халтурин; мината на Тетюрка; Гриневицки). Александър II излиза (между другото без охрана) из Петербург с изплашени очи — „като на преследвано животно по време на лов“ (според свидетелството на Лев Толстой, който среща царя в частна сграда^[2]). И какво? Дали изселва половин Петербург, както е след убийството на Киров? Къде ти, и през ум не би могло да му мине. Дали прибегва до профилактичен масов терор? Тотален терор, както през 1918 г.? Дали е вземал заложници? Това и като понятие го е нямало. Дали е хвърлял в затворите *съмнителните*? Как е възможно?!... Дали е екзекутирал хиляди? Екзекутирани са пет души. За цялото това време не са осъдени и триста души. (А представяте ли си дори *едно-единствено* покушение срещу Сталин — колко милиони хора биха заплатили за него?)

През 1891 г., както пише болшевикът Олмински, той е единственият политически в целия затвор Крести. Прехвърлен в Москва, отново е единствен такъв и в Таганка. Едва в Бутирки преди

етапа ги събират няколко души!... (След четвърт век Февруарската революция открива в одеския тъмничен замък седем политически, в Могилъв — трима.)

С всяка следваща година на просвещаването и свободната литература невидимото, но страшно за царете обществено мнение расте и царете не могат вече да се задържат нито за юздите, нито за гривата, Николай II е принуден да се държи за задника или опашката на коня.

Той няма мъжеството да действа. Нито той, нито неговите царедворци имат решимостта да се борят за своята власт. Те вече не мачкат, а само леко притискат и отпускат. Те непрекъснато се оглеждат и слушат какво ще каже общественото мнение.

Николай II забранява осведомителната агентура във войсковите части, тъй като го смята за оскърбление на армията. (Това е причината властите да не знаят каква пропаганда се води в армията.) А към революционерите просто прикрепват едни никакви осведомители и ползват само техните оскъдни сведения, тъй като правителството се подчинява на законността и не може (както в съветско време) просто да арестува всички подозирани до един, без да се занимава с конкретни обвинения.

Да вземем например знаменитият Милюков, вождът на кадетите, който и след 30 години съветска власт все още се гордее как е дал „щурмовия сигнал за революцията“ (на 1 ноември 1916 г.) — дали е „глупост или измяна“. Прегрешението му от 1900 г. е съвсем незначително: в речта си пред студентско събрание (професор — и на студентско събрание!) развива мисълта (сред слушателите е и студентът Савинков), че динамиката на революционното движение, след като властите не ѝ отстъпват, неизбежно ще доведе до терор. Но това не е подстрекателство, нали? Нито *намерения*, водещи до...? Това си е обичайната слабост на радикалните либерали към терора (докато той не е насочен срещу тях). И така, Милюков е затворен в Дома за предварителен арест на улица Шиалерна. (Иззет е от жилището му проект за нова конституция.) В затвора му носят много цветя, сладки лакомства и храна от съчувстващите. И, разбира се, той има достъп до всички книги в Обществената библиотека. Експедитивно следствие — и тъкмо по същото време един студент убива министъра на просветата (само два месеца след споменатото студентско събрание),

но това ни най-малко не идва да утежни съдбата на Милюков. Ще изчака присъдата си на свобода, само не в Петербург. Но къде ще живее? Ами в другия край на гара Уделна, това вече не се смята за Петербург. Пътува до Петербург едва ли не всеки ден — ту в Литературния фонд, ту в редакцията на „Русское богатство“. В очакване на присъдата си получава разрешение да пътува до... Англия. Най-накрая и присъдата: 6 месеца в Крести. (И тук не го оставят никога без нарциси и книги от Обществената библиотека.) Но остава там само 3 месеца: Ключевски ходатайствува за него пред царя („нужен е за науката“) и той е освободен. Милюков ще нарече същия цар след това „стар деспот“ и изсмукано от пръстите ще го обвини в измяна на Русия. Скоро след това отново ще го пуснат до Европа и Америка — да създава там обществено мнение срещу руското правителство.

Гимер-Суханов, един от мрачните духове на Февруарската революция, е „изселен“ от Петербург през пролетта на 1914 г., но така, че официално продължава да работи в Министерството на земеделието (да не говорим, че си нощува често вкъщи).

Как е убит през 1907 г. началникът на Главното тъмнично управление Максимовски? Управлението се намира в сграда с частни жилищни квартири и почти не се охранява. Вечерта в извънслужебно време Максимовски доверчиво поканва жената, която го моли да я приеме — и тя го убива.

Когато директорът на полицейския отдел Лопухин издава на революционерите тайната на Азеф, в Наказателния кодекс дори не се намира член, по който да го съдят, режимът дори не е защитен от разгласяване на държавните тайни. (Все пак се осмеляват да го съдят по някакъв сходен член — и златните гласове на адвокатите дълго след това ругаят този съд като „позор за царския режим“. По мнението на либералите изобщо не е трябвало да има съд.)

Властта само дразни и подстрекава противниците си тъкмо с тази страхлива половинчатост.

Героите от онова време дотолкова не очакват нищо сериозно от тъмничния режим, че Богров, непоколебал се да убие Столипин — мозъка и славата на Русия, — възкликва високо „боли ме!“, когато му слагат белезниците.

До каква степен е бил слаб при това тъмническият режим, можем да съдим по плана за бягството на киевския анархист Юстин Жук през 1907 г. (бягството не се осъществява само поради направения донос, очевидно от Богров): по време на почивката на съда (по политически процес!) Жук (терорист) ще поиска да иде в намиращия се на двора клозет, където (и дори наблизко) конвойят, разбира се (!), няма да го придружи. А там ще го чака вързоп с цивилни дрехи и машинка за сваляне на оковите (в двора на съда това е било възможно!).

Властите преследват революционерите колкото само да ги запознаят помежду им в затворите, да ги закалят и да им създадат ореол на мъченици. Сега, когато разполагаме вече с истинска линия за измерване на мащабите, можем смело да твърдим, че царското правителство не е преследвало, а е пазело грижовно революционерите за своя беда. Нерешителността и слабостта на царското правителство са очевидни за всеки, който е изпитал върху собствения си гръб наистина безотказната съдебна система.

Да си припомним добре известната на всички биография на Ленин. През пролетта на 1887 г. брат му е екзекутиран за покушение срещу Александър III^[3]. Както и братът на Каракозов, Владимир Улянов е брат на цареубиец. И какво? През есента на същата година постъпва в Казанския императорски университет, че и в Юридическия факултет на всичко отгоре. Не е ли за чудене?

Вярно, че през същата учебна година Владимир Улянов е изключен от университета. Но го изключват заради организиране на антиправителствено студентско събрание. Значи, по-малкият брат на цареубиеца подстрекава студентите към неподчинение? Какво ще го чака у нас? Ами че безусловно разстрел (а за всички останали — по двадесет и пет и по десет)! А него го изключват от университета. Каква жестокост! Плюс това го интернират... На Сахалин ли?^[4] Не, в семейното имение Кокушкино, където така и така прекарва лятото. Той иска да работи — дава му се тази възможност... Сече дървета в тайгата ли? Не, занимава се с юридическа практика в Самара, при това участва в нелегални кръжоци (и се бори срещу обществената помощ за гладуващите през 1891 г.). След това става екстернант при Петербургския университет. (Ами какво става с анкетите? Къде зяпа полицията?)

И ето че след няколко години този най-млад революционер е арестуван, че създава в столицата „Съюз за борба за освобождение“. Не си поплюва! И нееднократно държи пред работници „възмутителни“ речи, пише позиви. Дали го изтезават, измъчват? Не, създават му режим, който спомага за умствената му работа. В петербургския следствен затвор, където престоява година и където ползува десетки предавани му необходими книги, той написва по-голямата част от „Развитието на капитализма в Русия“, а освен това предава — легално, чрез прокуратурата! — „Икономически етюди“ в марксисткото списание „Новое слово“. В затвора получава обяд срещу заплащане по поръчано диетично меню, мляко, минерална вода от аптеката, три пъти в седмицата храна и вещи от въщи. (Както и Троцки в Петропавловската крепост може да си препише първия проект на теорията за перманентната революция.)

Но след това вече ще го разстрелят по присъда на специалната тройка, нали? Не, дори не го осъждат на тъмничен затвор, само го интернират. В Якутия вероятно, за цял живот? Не, в благодатния Минусински край и само за три години. Откарват го дотам в конски вагон и с белезници? О, не! Пътува като свободен гражданин, че и три дни се разкарва безпрепятствено из Петербург, след това из Москва, нали трябва да остави конспиративни инструкции, да установи връзки, да свика съвещание с оставащите революционери. Разрешено му е и в заточение да пътува за своя сметка, което ще рече: заедно със свободните граждани — нито един етап, нито една етапна тъмница по пътя за Сибир (нито по обратния път, естествено) Ленин не е помирисвал никога. После в Красноярск ще поработи два месеца в библиотеката, за да завърши „Развитието на капитализма“, и тази книга, написана от заточеник, се появява в печата без никакви затруднения от страна на цензурата (е, представете си го с нашите мерки!). Но с какви средства живее в далечното село, нали не би могъл да си намери работа? Не, той ще поиска държавна издръжка и ще му плащат над потребностите (макар че и майка му е достатъчно заможна и му изпраща всичко, което поиска). Едва ли биха могли да съществуват по-добри условия за Ленин в неговото единствено заточение. При изключителната евтиния — пълноценна храна, изобилие от месо (по един овен на седмица), мляко, зеленчуци, неограничаван да ходи на лов (недоволен от кучето си, иска да му

изпратят друго от Петербург, поръчва си ръкавици от чортова кожа, за да предпази ръцете си от комарите), успява да излекува стомашните си и други болести, придобити на младини, бързо напълнява. Никакви задължения, служба, повинности, че дори жена му и тъща му не се претоварват: за две рубли и половина на месец едно 15-годишно селско момиче изпълнява цялата черна работа в семейството. Ленин не е принуден да припечелва от литературен труд, отказва се от петербургските предложения да приеме платена литературна работа — печата и пише само това, което може да му създаде литературно име.

Отбива каторгата (би могъл и „да избяга“ без никакви затруднения, не го прави от предпазливост). Дали му я продължават автоматично? За вечни времена? Как така, това би било противозаконно. Разрешено му е да живее в Псков, само достъпът до столицата му е забранен. Но той пътува до Рига и Смоленск. Никой не го следи. Заедно със своя приятел (Мартов) пренася кошница с нелегална литература в столицата — направо през Царско село, където контролът е особено силен (тук вече те с Мартов прекаляват). Залавят го в Петербург. Вярно, вече не е с кошницата, но носи непроявено писмо с химическо мастило до Плеханов, в което е изложен целият план за създаването на „Искра“ — но с подобни главоболия жандармите не се обременяват; три седмици го държат арестуван в килията, писмото им е в ръцете, но не се сецат да го проявят.

И как завършва цялата тази самоволна отлъчка от Псков? Може би с двадесет години каторга както у нас? Не, с тези три седмици арест. След което изобщо го пускат — да пропътува Русия, да подготви центрове за разпространяването на „Искра“, накрая — и в чужбина, за да организира самото издаване („полицията не вижда препятствия“ да му издаде задграничен паспорт)!

А и само това ли! Той и от емиграция ще изпрати в Русия за енциклопедията „Гранат“ статия за Маркс! И тя ще бъде напечатана.^[5] И не само тя.

Най-сетне води подривна работа от Австрия, недалеч от самата руска граница — и не изпращат секретни юначаги да го заловят и докарат жив. А нищо не им е коствало.

И така можем да проследим слабостта и нерешителността на царските преследвания върху който и да е голям социалдемократ (а върху Сталин — особено, но там се явяват някои допълнителни

подозрения). У Каменев например при обиск в Москва през 1904 г. намират „компрометираща кореспонденция“. На разпита той отказва да даде обяснения. И толкова. И е интерниран... по местожителството на родителите си.

Наистина есерите са преследвани значително по-сурово. Но как по сурово? Малко ли са криминалните елементи в случая Гершуни (арестуван през 1903 г.)? Савинков (през 1906 г.)? Те ръководят убийствата на най-видни лица в империята. Но не ги екзекутират. Ами Мария Спиридонова, която поваля от упор само някакъв си статски съветник (че и на всичко отгоре се надига в Европа протестен шум) — не се решават да я осъдят на смърт, изпращат я на каторга.^[6] Я през 1921 г. някоя седемнадесетгодишна гимназистка да беше застреляла човека, потушил тамбовското (!) селско въстание — колко само *хиляди* гимназисти и интелигенти мигом щяха да бъдат разстреляни без съд във вълната на „ответния“ червен терор!

За метежа в базата на военния флот (Свеабург) са загинали неколкостотин невинни войници — само 8 разстреляни при осемстотин с различни срокове присъда. (От тях Февруарската революция освобождава неколцина от легендарната зерентуйска каторжна тъмница, в която по време на революцията се оказват едва 22 политически каторжници.)

А Иванов-Разумник си спомня как са били наказвани студентите (за голямата демонстрация в Петербург през 1901 г.): в петербургския затвор — като на студентски пикник: смехове, хорово пеене, свободно ходене от килия в килия. Иванов-Разумник има дори наглостта да иска от началника на затвора да посети представление на гастролращия Художествен театър — билетът му пропада! А после пък го изпращат на „заточение“ — по негов избор в Симферопол, и той с раница на гръб преброява целия Крим.

Ариадна Тиркова пише за същото време: „Бяхме подследствени и затова режимът не беше строг.“ Жандармските офицери им предлагат обеда от най-добрия ресторант на Додон. По думите на неуморимо проучващата всичко Бурцева „петербургските затвори бяха много по-човечни от европейските“.

За написването на призив до московските работници да се вдигнат на въоръжено (!) въстание за сваляне (!) на самодържавието... държат Леонид Андреев цели 15 денонощия в затворническа килия!

(Дори на самия него му се видели малко, затова разправял, че били уж три седмици.) Ето няколко реда от дневника му, воден през онези дни^[7]:

„Единична килия! Нищо, не е толкова зле. Нареждам си леглото, придърпвам табуретката до него, лампата, слагам си цигарите, една круша... Чета, ям крушата — съвсем като вкъщи... И ми е весело. Именно весело.“ — „Уважаеми господине! Уважаеми господине!“ — вика го през хранилката надзирателят. Много книги. Бележки от съседните килии.

С една дума, Андреев признава, че по отношение на помещението и храната животът в килията бил по сносен от този, който водел като студент.

По същото време Горки написва в Трубецкия бастион „Децата на слънцето“.

След спадането на революционната вълна през 1905 — 1907 г. мнозина активисти, всякакви там Дячков-Тарасов и Анна Рак, не чакат да ги арестуват, а заминават просто в чужбина и се връщат след февруари като герои да изграждат новия живот. Такива са със стотици.

Болшевишката върхушка издава за себе си доста безсрамна самореклама под формата на 41-вия том на енциклопедията „Гранат“ — „Дейци на СССР и Октомврийската революция. — Автобиографии и биографии“. Която да вземеш да четеш, се поразяваш, преценено с нашите мерки, до каква степен безнаказано са вършели революционната си работа. И по-специално, колко благоприятни са били условията им в затвора. Ето например Красин „Винаги си спомням с голямо удоволствие престоя в „Таганка“ След първите разпити жандармите ме оставиха на мира (Но защо? — А. С), така че можах да посветя цялото си принудително свободно време на най-упорита работа: изучих немски език, прочетох в оригинал почти всички съчинения на Шилер и Гьоте, запознах се с Шопенхауер и Кант, проучих логиката на Мил и психологията на Вунт...“ и т.н. Красин си избира за място на заточението Иркутск, тоест столицата на Сибир, най-големия му културен център.

Радек във Варшавския затвор, 1906 г.: „Влязох за половин година, прекарах я великолепно, изучих руски език, четох Ленин, Плеханов и Маркс, в затвора написах първата си статия и бях страшно

горд, когато получих (в затвора) списанието на Каутски с моята статия.“

Или обратно, Семашко: „Затварянето ми (Москва, 1895 г.) беше необикновено тежко.“ След тримесечно пребиваване в затвора го интернират за три години... в родния му град Елец!

Славата на „ужасната руска Бастилия“ я създават на Запад такива разкиснали се в затвора като Парвус с техните натруфено-сентиментални разкрасени спомени — за отмъщение на царизма.

Същата линия можем да проследим и върху по-второстепенни лица, върху хиляди отделни биографии.

Ето, имам подръка една енциклопедия, вярно, за случая не много уместна, защото е литературна, че и стара (1932 г.), „с неточности“. Докато не са заличили още тези „неточности“, избирам произволно буквата „К“.

Карпенко-Карий. Като секретар на градската полиция (!) в Елисаветград снабдявал революционерите с паспорти. (На наш език ще рече: служител от паспортния отдел снабдява с паспорти конспиративна организация.) И за това е... обесен? Не, интерниран за... 5 (пет) години... в собственото си имение! Тоест във вилата си. Става писател.

В. Т. Кирилов. Участва в революционното движение на черноморските моряци. Разстрелян ли е? Изпратен на вечна каторга може би? Не, три години заточение в Уст-Сисолск. Става писател.

И. М. Касаткин. Пише в затвора разкази, а вестниците ги публикуват. (У нас и излезлия от затвора не го печатат.)

На Евтихий Карпов след две (!) заточения му поверяват да ръководи императорския Александрийски театър и театъра на Суворин. (У нас, първо, не биха му дали да живее в столицата и, второ, органите не биха му разрешили да работи дори като суфльор.)

Кржижановски по време на най-големия „размах на стопинската реакция“ се връща от заточение и (оставайки член на нелегалния ЦК) пристъпва безпрепятствено към инженерна дейност. (У нас би се чувствувал щастлив да си намери работа като шлосер в някоя МТС.)

Макар Криленко да не попада в „Литературната енциклопедия“, но като сме се спрели на буквата „К“, ще е справедливо да си спомним и за него. За цялото време на революционния му кипеж три пъти

„щастливо избягва ареста“^[8], а от шестте си арестувания лежи *общо* 14 месеца. През 1907 г. (също година на реакцията) бива обвинен: в агитация сред войската и участие във военна организация. И военно-окръжният съд го оправдава! През 1915 г. „за отклонение от военна служба“ (а е офицер и се води война!) този бъдещ върховен главнокомандуващ (и убиец на друг върховен главнокомандуващ) е наказан с... изпращане във фронтова (ни най-малко не наказателна) част! (По този начин царското правителство се надява едновременно да победи немците и да приключи с революцията...) И ето, в сянката на неподрязаните му прокурорски криле осъдените в толкова много процеси цели петнадесет години получават своя куршум в тила.

По време на същата тази „столипинска реакция“ кутаиският губернатор В. А. Староселски, който направо снабдява революционерите с паспорти и оръжие, издава им планове на полицията и правителствените войски, се отървава може би само с две седмици затвор.^[9]

Да го преведе на наш език който има достатъчно въображение!

В същия този период на „реакцията“ излиза легално болшевишкото философско и обществено-политическо списание „Мысль“. А „реакционните“ „Вехи“ пишат открито: „застарялото самовластие“, „злото на деспотизма и робството“ — нищо, карайте, у нас е позволено!

Строгостите тогава са непоносими. Ретушорът на ялтенското фотографско ателие В. К. Яновски си позволява да нарисува разстрела на очаковските матроси и да го изложи на витрината (все едно сега да се изложат на Кузнецкия мост например епизоди от смазването на новочеркаския протест). Как постъпва ялтинският градоначалник? Поради близостта на Ливадия той постъпва особено жестоко: първо, крещи на Яновски! Второ, унищожава... не фотографското ателие на Яновски, не, и не рисунката на разстрела, а копието. (Ще кажат, че Яновски е бил ловък. Ще отбележим — но градоначалникът също не заповядва да трошат витрината му.) Трето, на Яновски е наложено изключително тежко наказание: да продължава да живее в Ялта, без обаче да се появява на улицата... при преминаване на императорското семейство.

Бурцев хули в емигрантското си списание дори интимния живот на царя. Разстрелват ли го, когато се връща в родината (1914 г.,

патриотичен устрем)? По-малко от година затвор с право на книги и писмени занимания.

Абрам Гоц по време на тогавашната война е интерниран в Иркутск и... ръководи вестник с цимервалдска ориентация, тоест против войната.

Брадвата е оставена свободно. А тя своето ще си досече.

Когато Шляпников, водачът на „работническата опозиция“, стар металоработник, е заточен за първи път (в Астрахан) през 1929 г., му се отнема „правото на общуване с работниците“ и дори правото да заема работническа длъжност, както той е искал.

Меншевикът Зурабов, предизвикал скандал във Втората държавна дума (хули руската армия), не е дори изгонен от заседанието. Затова пък синът му не излиза от съветските лагери от 1927 г. Ето ви и мащаба на онова и на нашето време.

Когато Тухачевски, както се казва, е „репресиран“, не само разгромяват и хвърлят в затвора цялото му семейство (отминавам дори това, че дъщеря му я изключват от института), но арестуват двамата му братя заедно с жените им, четирите му сестри заедно с мъжете им, а всички племенници и племеннички ги разпращат по сиропиталища, като им сменят фамилните имена с Томашевич, Ростови и т.н. Жена му я разстрелват в казахстански лагер, майка му до смъртта си проси милостиня по астраханските улици.^[10] Същото може да се потвърди и за близките на стотици други именити екзекутирани. Ето какво значи да си преследван.

Главната особеност на преследванията (на не-преследванията) в царско време е именно: от това да не страдат близките на революционера. Наталия Седова (жената на Троцки) се връща безпрепятствено в Русия през 1907 г., когато Троцки е осъден престъпник. Всички членове на семейство Улянови (които в различно време почти всички биват арестувани) по всяко време свободно получават разрешение да пътуват зад граница. По времето, когато Ленин е смятан за „издирван престъпник“ заради призивите му за въоръжено въстание, сестра му Анна легално и редовно му превежда пари в Париж на неговата сметка в „Лионски кредит“. И майката на Ленин, и майката на Крупска получават високи пожизнени държавни пенсии за гражданско-генералското или офицерското положение на

своите покойни мъже — и е невъзможно да си представи човек, че биха могли да ги лишат от това право.

В такива именно условия Толстой решава, че не е необходима политическа свобода, а само морално усъвършенствуване.

Естествено, не се нуждае от свобода онзи, който вече я има. Ние също ще се съгласим: в края на краищата въпросът не е в политическата свобода, вярно! Целта на развитието на човечеството не е празната свобода. И дори не е сполучливото политическо устройство на обществото! Но това накрая, а в началото? А при първата крачка? Ясна поляна тогава е открит клуб за мисълта. Но нека да я бяха поставили в блокадно положение както квартирата на Ахматова, където, за да я посетиш, трябва да представиш паспорт, нека да бяха притиснали Толстой, както всички нас при Сталин, когато трима души не смеят да се срещнат под един покрив — тогава и той щеше да поиска политическа свобода.

В най-страшното време на „столипинския терор“ либерална „Русь“ на първата си страница без никакви пречки печата с едри заглавия: „Пет екзекуции!... Двадесет екзекуции в Херсон!“ Толстой плаче, казва, че не е възможно повече да се живее, че не можем да си представим нещо по-ужасно.^[11]

Ето и вече споменатия списък на списание „Былое“. 950 изпълнени смъртни присъди за 6 месеца.^[12]

Вземаме този брой на „Былое“. Обръщаме внимание, че е излязъл (февруари 1907 г.) точно в периода на осеммесечното (от 19 август 1906 до 19 април 1907 г.) столипинско „военно съдопроизводство“ и е съставен по печатни данни на руските телеграфни агенции. Все едно в Москва през 1937 г. да излизат списъци на разстреляните и общ бюлетин, а НКВД да премигва вегетариански.

Второ, този осеммесечен период на „военно съдопроизводство“ нито дотогава, нито след това е повторен в Русия, не е могъл да бъде продължен затова, защото „безвластната“, „покорната“ Държавна дума не би утвърдила подобно съдопроизводство (Столипин не се решава дори да го обсъжда в Думата).

Трето, мотивът за това „военно съдопроизводство“ е, че през изтеклата половин година са станали „безброй убийства на полицейски чиновци по политически подбуди“, множество нападения срещу

длъжностни лица^[13], цялата страна е залята от политическо-криминални и просто криминални грабежи, убийства, терор, включително до бомбения атентат на Аптекарския остров, където борците за свобода убиват и тежко раняват 60 души накуп. А „ако държавата не даде отпор на терористичните актове, се губи смисълът на държавността“. И ето че Столипиновото правителство в нетърпението си и обидата от съда на съдебните заседатели с мудните му усуквания, със силната му и неограничавана адвокатура (това не е нашият областен съд или окръжен трибунал, който покорно се подчинява на едно обаждане по телефона), се залавя да обуздае революционерите (и направо — бандитите, стрелящи в прозорците на пътническите влакове и убиващи заради три до пет рубли невинни граждани) чрез лаконичните полеви съдилища. (Впрочем при определени ограничения: полевият съд може да бъде свикан само в място, намиращо се във военно положение или под извънредна охрана; събира се само по пресните, не по-късно от едно денонощие, следи на престъплението и при очевидността на престъпното деяние.)

При положение, че съвременниците са били толкова поразени и възмутени, значи за Русия това е било нещо необичайно!

В ситуацията на 1906 — 1907 г. се вижда, че вината за предприятия „столипински терор“ трябва да я приемат революционерите терористи.

Сто години след зараждането на руския революционен терор вече без колебание можем да кажем, че тази терористична мисъл, тези действия се оказват жестока грешка за революционерите, нещастие за Русия, което не ѝ донася нищо повече от безредие, мъки и неоправдано големи жертви.

Да прелистим няколко страници от същия брой на „Былое“.^[14] Ето ви една от първоначалните прокламации от 1862 г., откъдето тръгва и всичко останало:

„Какво ни трябва? Блага, щастие за Русия. Постигането на нов, по-добър живот е *невъзможно без жертви*, защото *нямаме повече време да се бавим* — необходима ни е бърза, незабавна реформа!“

Какъв неверен път! Нямало за кога да се бавят, та затова дали разрешение да се приближи чрез жертви всеобщото благоденствие! Нямало за кога да се бавят, благодарение на което ние, техните

правнуци, след 115 години не сме дори на същото тогава място (освобождаването на селяните), а значително по-назад.

Да признаем, че терористите са предварителните партньори на столипинските полеви съдилища.

Несъпоставимостта между столипинското и сталинското време за нас е в това, че по наше време разправата е едностранна: главата се отсича само заради едно изпъшкване и дори за по-малко.^[15]

„Няма нищо по-ужасно!“ — възкликва Толстой. А всъщност е толкова лесно да си го представим по-ужасното. По-ужасно е, когато екзекуциите не се извършват в определени периоди в някакъв на всички ни известен град, но *навсякъде и всеки ден*, и не по двадесет, а по двеста, а във вестниците нищо не пишат за това нито с едър, нито със ситен шрифт, а пишат, че „животът стана по-хубав, по-весел“.

Видели му на някого сметката — такава си била гледката.

Не, не е била такава! Съвсем не е така, макар руската държава още тогава да се е смятала за най-потисническата в Европа.

Двадесетте и тридесетте години на нашия век задълбочиха човешката представа за възможните степени на *свиването*. Земният прах, земната твърд, която се е струвала на нашите прадеди пределно сбита, сега се обяснява от физиците като едро решето. Съчмичка, сложена посред пусто стометрово разстояние — това е моделът на атома. Открита е чудовищната „ядрена опаковка“, за да се съберат тези съчмички-ядра заедно от всички пусти стометрови отрязъци. Напръстник от една такава опаковка тежи колкото наш земен локомотив. Но и тази опаковка е още същински пух: протоните пречат на ядрата да се пресоват както трябва. А виж, ако се пресоват само неутроните, пощенска марка от такава „неутронова опаковка“ ще тежи 5 милиона тона.

Та ето така, без даже да се опират на постиженията на физиката, ни свиваха и нас!

Чрез устата на Сталин веднъж завинаги страната бе призована да се откаже от *благодаруието*! А „благодаруието“ означава според Дал „доброта на душата, нейното грижовно свойство, милосърдие, предразположение към общото благо“. Ето от какво ни призоваваха да се отречем болшевиките и ние бързахме припряно да се отречем — от предразположението си към общото благо! За нас стана достатъчно да мислим само за себе си.

В началото на века руското обществено мнение представлява въздуха на свободата. Царизмът е разбит не когато бушува февруарският Петроград, а значително по-рано. Той е вече безвъзвратно свален още тогава, когато в руската литература да изобразиш жандарм или стражар дори с най-малка симпатия се възприема като мракобесно подлизурство. Когато не само да се ръкуваш с тях, не само да си познат с тях, не само да им кимнеш на улицата, но дори с ръкав да ги допреш на улицата, изглежда вече като позор.

А у нас сега безработни палачи или някои със специална мисия ръководят... художествената литература и културата. Те ни карат да възпяваме *тях самите* като легендарни герои. И кой знае защо, това се нарича у нас патриотизъм.

Общественото мнение. Не знам как го определят социолозите, но на мен ми е ясно, че то може да се състави само от взаимно-влияещи си индивидуални мнения, изразявани свободно и напълно независимо от правителственото или партийното мнение или от гласа на пресата.

И докато в страната няма независимо обществено мнение — няма и никаква гаранция, че цялото това многомилионно безпричинно унищожение няма да се повтори отново, че то няма да започне през коя да е нощ — още от утре вечер, първата нощ след днес.

Прогресивното Учение, както видяхме, не ни опази от този мор.

Но аз виждам, че моят опонент се мръщи, намира, кима ми: първо, *враговете ще чуят!* Второ, защо така всеобхватно? Ами че въпросът беше поставен много по-тясно: не — защо ни затваряха? И не — защо оставащите на свобода са търпели това беззаконие? Те, както е известно, „не са се досещали, просто са вярвали на партията“ (по този пункт след XX конгрес мненията се разминават) и щом цели народи биват изселвани — значи виновни са народите. Въпросът на моя опонент е за друго: защо вече в лагера, където сме могли и да се *досетим*, защо там сме гладували, превивали гръб, търпели и не сме се борили? За тях, които не са ходили под конвой и са имали свобода за ръцете и краката си, е оправдано и да не се борят — не са могли да жертвуват семействата си, положението, заплатата, хонорарите. Затова пък сега публикуват критичните си разсъждения и ни упрекват защо

ние, след като е нямало какво повече да губим, сме се държали за дажбата си хляб и не сме се борили.

Впрочем към този отговор отивам и аз. Затова търпяхме в лагерите, защото нямаше обществено мнение в живота на свобода.

Защото какви изобщо мислими начини има арестантът за съпротива срещу режима, който му е наложен? Очевидно това са:

1. Протест.
2. Гладна стачка.
3. Бягство.
4. Бунт.

Та ето, както обичаше да се изразява Покойника, „на всекиго е ясно“ (а не е ли ясно, ще може да му се вгълпи), че първите два начина имат сила (и тъмничарите се страхуват от тях) само заради общественото мнение! Няма ли го, нашите протести и гладни стачки предизвикват само насмешките им.

Това е много ефектно: да разкъсаш пред тъмничното началство ризата на гърдите си като Дзержински и по този начин да постигнеш исканията си. Но то е възможно само при обществено мнение. А без него — запушват ти устата с парцала, че ще трябва и да плащаш за отпуснатата риза.

Да си спомним знаменития случай в Карийската каторга в края на миналия век. Обявяват на политическите, че отсега нататък ще подлежат на телесни наказания. Трябвало първо да бият Надежда Сегеда (тя удря плесница на коменданта... за да го принуди да си даде оставката!). Тя гълта отрова и умира, за да не бъде подложена на бой с пръчки. Следват примера ѝ още три жени, които също умират! В мъжката барака решават да сложат край на живота си 14 доброволци, но не на всички това им се удава.^[16] В резултат на това телесните наказания завинаги и изцяло са отменени! Политическите разчитат само на едно: да сплашат тъмничното началство. Защото известието за карийската трагедия ще обходи Русия, а и света.

Но ако ние направим същия опит, ще си навлечем само презрение. Да удариш плесница на волнонаемния комендант, и то когато не тебе лично са оскърбили? И какво толкова страшно, ако малко ти насинят задника? Затова пък ще останеш жив. А защо на всичко отгоре приятелките се тровят? Че и 14 мъже? Ами животът ти е даден само веднъж! Важен е резултатът! Хранят те, поят те — защо да

се разделяш с живота? Пък може и амнистия да дадат, може да ти приспаднат и някоя и друга година от присъдата?

Ето от какъв арестантски връх се понесохме надолу. Ето колко много паднахме.

Но затова пък колко се бяха възвисили нашите тъмничари! Не, те не са карийските заплеси! Не, те не биха молили за арестантско следствие над себе си! Дори да се бяхме надигнали — 4 жени и 14 мъже, — всички ни щяха да разстрелят, преди още да сме намерили отрова. (А и откъде ще се вземе тази отрова в съветския затвор?) А и да успее някой да се отрови — само ще облекчи с това задачата на началството. А останалите ще бъдат тъкмо наложени с пръчки за това, че не са казали. И, разбира се, слухът за станалото няма да излезе дори извън зоната.

Ето каква е работата, ето в какво е силата им: слухът не би могъл да плъзне! А и да плъзне, няма да е надалеч, ще заглъхне, непотвърден от вестниците, дебнат от куките — все едно, че изобщо не го е имало. Никакво обществено възмущение не би възникнало. От какво тогава да се опасяват? И за какъв дявол тогава да обръщат внимание на нашите протести? Решили сте да се тровите — моля!

Обречеността на нашите гладни стачки беше показана достатъчно красноречиво в Първата част на книгата.

А *бягствата*? Историята е запазила разкази за няколко сериозни бягства от царските зандани. Всички тези бягства, забележете, са се ръководили и осъществявали извън стените на затвора — от други революционери, съпартийци на бягащите и с помощта до най-дребното нещо на мнозина съчувстващи. Както при самото бягство, така и при по-нататъшното криене и препращане са участвували много лица. („Аха! — хваща ме натясно историкът марксист. — Ами защото населението е било за революционерите и бъдещето е за тях!“ — „А може би — ще възразя аз скромно — и затова, защото това си е било весела неподсъдна игра? Да махнете с кърпичка от прозореца, да пуснете беглеца да пренощува в спалнята ви, да го гримирате. Ами че за това не са съдели. Избягва от заточение Пьотър Лавров — и какво мислите? Вологодският губернатор (Хомински) издава свидетелство на жената, с която Лавров е в граждански брак, даващо ѝ право да замине и догони любимия си... Дори за изработването на фалшиви паспорти са интернирали най-много в собствените имения на виновните. Хората

не са се страхували — нали знаете от опит какво значи това? Между другото, как да си обясним, че вие не сте лежали?“ — „Ами това, знаете ли, е лотария...“^[17])

Впрочем има свидетелства и от друг род. Всички са били принудени да четат в училище „Майка“ на Горки и може би някой е запомнил разказа за режима в Нижегородския затвор: pistolетите на надзирателите били хванали ръжда и те забиват с тях пирони в стената, не представлява никаква трудност да поставиш стълба до стената и спокойно да се измъкнеш на свобода. А ето какво пише висшият полицейски чиновник Ратаев: „Заточението съществуваше само на книга. А затвор изобщо нямаше. При тогавашния тъмничен режим революционерът, попаднал в затвора, продължаваше безпрепятствено предишната си дейност... Киевският революционен комитет, затворен в пълен състав в киевската тъмница, ръководеше в града стачка и разпространяваше възвания.“^[18]

Недостъпни са ми сега данните за това как са се охранявали най-главните места на царската каторга — но за такива отчаяни бягства, с шансове за успех едно на сто хиляди, както стоят нещата в съветската каторга, не ми се е случвало да чувам. Очевидно каторжниците не са били принудени да рискуват: не ги е заплашвала преждевременна смърт от изтощение заради тежката им работа, не ги е застрашавало незаслужено продължаване на излежаваната присъда; втората половина от пребиваването си в изолация е трябвало да отбиват в заточение и са отлагали бягството си за тогава.

От царското заточение не бягат, струва ми се, само мързеливите. Очевидно рядко са се отмятали в полицията, надзорът е бил слаб, не е имало никакви оперпостове по пътищата; не са били почти полицейски вързани за работното място; заточените са разполагали с пари (или е можело да им се изпратят), местата за интерниране не са били много надалече от големите реки и пътища; пък и нищо не е заплашвало тези, които са помагали на бегълците, а и самият беглец не е бил заплашен с разстрел, в случай че го хванат, с пребиване от бой, с двадесет и пет години каторжни работи, както е у нас. Хванатият обикновено е бил въдворяван на предишното място с предишната присъда. Нищо повече. Игра без никакъв риск. Случаят с Фастенко при преминаването на австрийската граница (Първа част, гл. 5) е типичен за тези инициативи. Но още по-типично може би е бягството от

Туруханския край на анархиста А. П. Улановски. По време на бягството му е било достатъчно да влезе в студентската читалня в Киев и да поиска за прочит „Какво е прогресът“ от Михайловски, за да бъде нахранен от студентите, да му бъде уредена нощувка и пари за билет. А в чужбина се прехвърля просто така: минава по трапа на един чуждестранен параход — нали там не стои патрул на МВД! — и се скрива в котелното. Но още по-чудно е, че по време на войната през 1914 г. се връща доброволно в Русия — в туруханското си заточение! Чуждестранен шпионин? Да се разстреля? Говори, мръсно, кой те е завербувал? Не. Присъдата на мировия съдия е: за тригодишното му задгранично отсъствие от мястото на заточението или 3 рубли глоба или един ден арест! Три рубли по онова време са много пари и Улановски предпочита едnodневния арест.

Гелфанд-Парвус, автор на разрушителния „Финансов манифест“ (декември 1905 г.), фактически ръководител на Петербургския съвет на работническите депутати през 1905 г.... сигурно е екзекутиран? Не, осъден е на 3 (три) години заточение в Туруханския край и е могъл да избяга още от Красноярск (арестуваните били пуснати в града „да се запасят с продукти“. Лев Дейч така и не се връща, а Парвус се забавя). Докаран е до Енисейск, едва там успява да напие единствения си конвой и да се измъкне. Налага му се излишно да се връща по Енисей, преоблечен като селянин, и да се измъчва в обкръжението на селяци, мръсотия и бълхи. След това живее в Петербург, откъдето заминава в чужбина.

Нашите бягства, като се почне от соловецките, с някоя прогнила лодчица през морето или в трюма с дърва, и като се свърши с жертвените, безумни, безнадеждни усилия от късносталинските лагери (на тях ще посветим по-нататък няколко глави) — тези наши бягства бяха замисли на великани, но на обречени великани. Никога през дореволюционните години не са се изразходвали за бягствата толкова смелост, толкова изобретателност и фантазия, толкова воля и въпреки това нашите бягства почти никога не са се удавали.

— Защото по своята класова същност вашите бягства са реакционни.

Наистина ли е реакционен поривът на човека да престане да бъде роб и животното?...

А не са се удавали, защото успехът им в късните стадии зависи от това как е настроено населението. А нашето население се бои да помага или дори *продава* бегълците — все едно дали користоно или идейно.

Та ето ви го общественото мнение!...

Що се отнася до арестантски бунтове, такива, които да обхващат три, пет, осем хиляди души, историята на нашите революции изобщо не познава подобни.

Затова пък ние познаваме.

Но поради същото проклятие най-големите усилия и жертви довеждат у нас до съвсем нищожни резултати.

Защото обществото не е подготвено. Защото без общественото мнение един бунт, дори в някой огромен лагер, няма никакви шансове за развитие.

Така че на въпроса: „Защо сте търпели?“ — е време да отвърнем: ние изобщо не сме търпели! Ще прочетете по-нататък, че съвсем не сме търпели.

В Спецлагерите ние издигнахме знамето на политическите и станахме такива!

[1] Между другото Каракозов е имал брат. Какво трябва да стане с брата на този, който стреля срещу царя, според нашата мярка? А ето как е наказан: „заповядано му е занаяпред да се нарича Владимиров“. И никакви ограничения нито в имуществото, нито в жителството. — Б.а.

↑

[2] „Лев Толстой в воспоминаниях современников“. ГИХЛ, 1955, г. 1, стр. 180. — Б.а. ↑

[3] При това, между другото, в хода на съдебното следствие е установено, че Анна Улянова е получила от Вилнюс шифрована телеграма: „сестра ти е опасно болна“, което означавало: „чакай оръжието“. Анна не остава учудена, въпреки че няма никаква сестра във Вилнюс, и, кой знае защо, предава телеграмата на Александър. Ясно, че е съучастничка, това би й коствало у нас десетка. Но не я привличат дори под отговорност! По същото дело е установено, че другата Анна (Сердюкова), екатеринодарска учителка, е знаела направо за подготвяното покушение срещу царя, но е мълчала. Какво

би следвало за такова нещо у нас? Разстрел. А на какво я осъждат? На две години... — Б.а. ↑

[4] Впрочем на Сахалин е имало и политически. Но как така не се е случило да бъде изпратен там поне един забележителен болшевик (а и меншевик)? — Б.а. ↑

[5] Представете си Большая советская энциклопедия да печата емигрантска статия за Бердяев! — Б.а. ↑

[6] Освобождава я от каторгата Февруарската революция. Затова пък от 1918 г. нататък чека я арестува няколко пъти. Тя минава през дългогодишния Голям Пасианс на социалистите, изтърпява самаркандското, ташкентското и уфимското си заточение. По-нататък следата ѝ се губи в някой от изолаторите за политически затворници и някъде е разстреляна (според слухове — в Орел). На Запад за нея е публикувана книга с фотографии: всичките ни буйни революционери в скромната си съветска бедност по време на самаркандското заточение — и защо сега не бягат?... — Б.а. ↑

[7] По книгата на В. Л. Андреева „Детство“. М., „Советский писатель“. 1966. — Б.а. ↑

[8] Тук и по-нататък — по неговата автобиография в Енциклопедичния речник на Руския библиографски институт „Гранат“. М, т. 41, ч. 1, стр. 237–245. — Б.а. ↑

[9] „Товарищ губернатор“. „Новый мир“. 1966, 2. — Б.а. ↑

[10] Привеждам този пример заради роднините, невиновните роднини. Самият Тухачевски сега е издиган у нас в нов култ, който не смятам да поддържам. Той жъне това, което е посял — нали той ръководи смазването на Кронщат и потушаването на Тамбовското селско въстание. — Б.а. ↑

[11] „Лев Толстой в воспоминаниях современников“. ГИХЛ, 1955, т. 2, стр. 232–233. — Б.а. ↑

[12] „Былое“ (т.е. „Минало“ — Б. пр.), 2/14, февраль 1907. — Б.а. ↑

[13] Същата статия в „Былое“, стр. 45, не отрича тези факти. — Б.а. ↑

[14] „Былое“. 2/14, 1907, стр. 82. — Б.а. ↑

[15] Смело заявявам, че спрямо наказателните експедиции без съд и присъда (потушаването на селските въстания през 1918–1919 г., Тамбов до 1921 г., Западен Сибир до 1922 г., Кубан и Казахстан — 1930

г.) нашето време е изпреварило вече несравнимо размаха и техниката на царските наказания. — Б.а. ↑

[16] Впрочем това не са маловажни подробности (Е. Н. Ковальская. „Женская каторга“. ист.-рев. б-ка, Госиздат, 1920, стр. 8 — 9; Г. Ф. Осмоловский. „Карийская трагедия“. М., 1920). Сегеда удря и оплюва офицера съвсем без нищо, поради „нервноклиничната обстановка“ на каторжниците. След случая жандармският офицер (Масюков) моли политкаторжника (Осмоловски) *да извърши над него следствие*. Началникът на каторгата (Бобровски) *умира в разкаяние* пред каторжниците. (Ех, да имаме и ние такива съвестни тъмничари!) — Б.а. ↑

[17] Обяснение на Иля Еренбург. — Б.а. ↑

[18] Списание „Былое“. 2/24, 1917, писмо на Л. А. Ратаев до Н. П. Зуев. По-нататък се описва и цялата обстановка в Русия на свобода: „Никъде не съществуваше тайна агентура и волнонаемно разузнаване (освен в двете столици — А.С), в краен случай наблюдението се осъществяваше от преоблечени с цивилни дрехи жандармски подофицери, които при това забравяха понякога да си свалят шпорите... При тези условия беше достатъчно революционерът да пренесе дейността си извън столиците, за да останат... (действията му) непроницаема тайна за Департамента на полицията. По такъв начин се създаваха типични революционни гнезда и разсадници на пропагандисти и агитатори...“

Нека нашите читатели сами преценят до каква степен се отличава това от съветското време. Преоблечен като файтоиджия, с бомба под капака на седалката във файтона, Егор Сазонов престоява цял ден пред *централния вход на Департамента на полицията (!!!)* в очакване на министъра Плеве, за да го убие — и никой не му обръща внимание, никой не го запитва! Каляев, още неопитен, в напрегнато нервно състояние, престоява цял ден пред дома на Плеве на Фонтанка, сигурен, че ще го арестуват — а не го и докосват!... О, криловски времена!... Така не е трудно да се прави революция. — Б.а. ↑

ПЕТА ГЛАВА

ПОЕЗИЯ, ЗАТИСНАТА ПОД ПЛОЧА, И ИСТИНА — ПОД КАМЪК

В началото на своя лагерен път много исках да се измъкна от общите работи, но не съумях. С пристигането в Екибастуз през шестата година от затворническия си живот вече си поставях за цел, обратно, веднага да прочистя ума си от разните лагерни хипотези, връзки и комбинации, които му пречат да се заеме с нещо позадълбочено. Затова не взех да влача временното съществуване на общ работник, както по неволя правят образованите хора, в очакване на сполука или преминаване към категорията на нагаждачите — но тук, в каторгата, реших да науча занаят. В бригадата на Баранюк получихме (с Олег Иванов) възможност за специалността зидари. А при един поврат на съдбата можах да бъда известно време и леяр.

Отначало бях овладян от нерешителност и колебания: правилно ли е? Ще издържа ли? За нас, неприспособените поради чисто умствената насока на дейността си, е по-трудна и най-обикновената работа в сравнение със зековете от същата бригада. Но именно от деня, когато съзнателно започнах от дъното и го почувствувах стабилно под краката си — общото, твърдо, каменисто дъно, — започнаха най-важните години от моя живот, придали окончателните черти на характера ми. Сега вече, както и да се променяше нагоре или надолу животът ми, оставах верен на възгледите и навиците, изработени там.

А имах нужда от очистена от мътилка глава, защото вече две години, откакто пишех поема. Тя ме възнаграждаваше с това, че ми помагаше да не забелязвам какво правят с тялото ми. Понякога в омърлушената колона, под крясъците на автоматчиците ме връхлиташе такъв наплив от стихове и образи, сякаш нещо ме понасяше над колоната по въздуха — по-скоро да пристигна там, на обекта, за да ги запиша в някое ъгълче. В такива минути бях и свободен, и щастлив.^[1]

Но възможно ли е *да се пише* в Спецлагер? Короленко разказва, че пишел и в затвора, но може ли да сравняваме с тогавашния режим? Пишел с молив (а защо не са му го отнели, опипвайки ръбовете на

дрехите му?), пренесъл го в къдрите на косите си (а защо не е бил остриган нула номер?), пишел сред шума наоколо (да е благодарен, че е имало къде да седне и да опъне краката си). Да не говорим, че е можел да запази ръкописите си и да ги предаде навън (това е най-необяснимото за нашия съвременник!).

У нас така не е възможно да пишеш дори в лагерите. (Дори нахвърлянето на фамилните имена за бъдещия роман беше доста опасно: не е ли списък на някаква организация? Записвах само корена на думата под формата на съществително или като я превръщах в прилагателно.) Паметта е единственото *скришно местенце*, където можеш да държиш написаното, където можеш да го опазиш при обиските и етапите. Отначало нямах доверие във възможностите на паметта и затова реших да пиша в стихове. Това, естествено, беше насилие над жанра. По-късно открих, че и прозата също се набива доста добре в тайните глъбини на това, което носим в главата си. Освободена от бремето на суетните ненужни знания, паметта на арестанта поразява с вместимостта си и може да се разширява. Ние малко се доверяваме на нашата памет.

Но преди да запомним каквото и да било, ни се иска да го запишем и дообработим върху листа. В лагера е възможно да имаш все пак молив и хартия, но не бива да имаш нещо *написано* (освен ако не е поема за Сталин).^[2] И ако не си нагаждач на работа в лазарета или готованец в КВЧ, сутрин и вечер си подложен неизменно на обиск пред портала. Реших да пиша на малки порции по 12-20 реда и след като ги дообработя, да ги заучавам и изгарям. Твърдо бях решил да не разчитам на простото накъсване на хартията.

В затворите пък съчиняването и шлифоването на стиха се налагаше да става наум. Сетне начупвах на малки парченца няколко кибритени клечки, строявах ги в два реда върху табакерата си — десет единици и десет десетици, и като произнасях наум стиховете, след всеки стих премествах едната клечица настрани. Преместил така десет единици, премествах и една десетица. (Но дори и това трябваше да става с голяма предпазливост: и такова невинно местенце, ако се съпровождаше от шепнещи устни или по-особен израз на лицето, би навлякло подозрението на куките. Стараех се да ги местя като разсеян човек, който го прави просто механично.) Всеки петдесети и стотен стих запомнях подчертано — като контролен. Веднъж месечно

повтарях всичко съчинено. Ако на петдесетото или стотното място излизаше някой друг стих, започвах да повтарям отново и отново, докато не улавях изплъзналия ми се беглец.

В Куйбишевския етапен затвор бях свидетел как католиците (литовци) се заловиха да правят затворнически броеници. Правеха ги от разкиснат и след това намачкай хляб, боядисваха зърната (черния цвят го получаваха от горена гума, белия — от прах за зъби, червения — от червен стрептоцид), нанизваха ги още влажни върху насукани и намазани със сапун конци и ги оставяха да изсъхнат на прозореца. Присъединих се към тях и казах, че също искам да се моля с броеница, но съгласно моята вяра са ми необходими сто зърна в броеницата (по-късно разбрах, че са достатъчни и двадесет, дори е по-удобно, и сам си направих броеница от тапи), като всяко десето зърно трябва да бъде кубче вместо топче, освен това петдесетото и стотното да се отличават от останалите на пипане. Литовците останаха поразени от моето религиозно усърдие (и най-набожните нямаха повече от четиридесет зърна в броеницата си), но със сърдечна отзивчивост ми помогнаха да си стъкмя такава броеница, като ми направиха стотното зърно във вид на тъмночервено сърчице. С този чудесен подарък не се разделях никога след това, прехвърлях зърната му и ги опипвах в широката си зимна ръкавица — на развод, на път за работата, при всички случаи на дълго чакане, това можеше да се прави и стоешком, и студът не му пречеше. При обиските тя оставаше в ръкавицата ми и на пипане не се усещаше. Няколко пъти надзирателите я откриваха, но се досещаха, че ми е нужна за молитвите, и ми я връщаха. Тази броеница ми помагаше да пиша и запомням до края на лагера (когато вече имах 12 хиляди стиха), а после и в заточението.

Но и това не е чак толкова лесно. Колкото повече става написаното, толкова повече дни в месеца отиват за преповтаряне. А повторенията са вредни главно с това, че написаното ти става някак привично и преставаш да забелязваш в него силното и слабото. Първият вариант, и бездруго съчинен в бързината, за да изгориш по-скоро текста, остава единствен. Не можеш да си позволиш лукса да го оставиш или забравиш за няколко месеца, че след това да го обхванеш с по-критичен поглед. Ето защо истински добре не е възможно да се напише.

А с неизгорените хартийки не биваше да се протака. На три пъти ме хващаха с тях и ме спасяваше само това, че никога не вписвах върху листа най-опасните думи, а ги заменях с чертички. Веднъж лежах на тревата, настрани от останалите, твърде близо до зоновото заграждение (където беше по-тихо), и пишех, прикривайки хартийката в една книжка. Старшият надзирател Татарин се бе прокраднал съвсем тихо и успя да забележи, че не чета, а пиша.

— Я дай насам! — заповяда ми той. Станах, целият изтръпнал, и му подадох хартийката. Там беше написано:

*Да ни се върне взетото —
се моля богу плахо.
Пет дни и нощи, спомням си,
от Остероде в Бродница
ни гонеше конвой от казахи.*

Ако бях написал „конвой“ и „казахи“ изцяло, Татарин щеше да ме откара при опера и там биха ме разкрили. Но празните места, запълнени с черти, бяха неми.

Ни гонеше — — — К. К.

Всеки си мисли по свой начин. Аз се страхувах за поемата си, а той мислеше, че нанасям плана на теленото ограждение и подготвям бягство. И това обаче, което бе написано, той четеше със сбърчено чело. „Ни гонеше“ вече му намекваше за нещо. Но това, което караше мозъка му особено да се напруга, бяха тези „пет денонощия“. Дори не помислих в каква асоциативна връзка могат да бъдат възприети: *пет денонощия* беше стандартно лагерно съчетание, отдавано разпореждане за кариера.

— Какви пет денонощия? За кого? — разпитваше ме навъсен.

Едвам можах да го убедя (с названията Остероде и Бродница), че просто съм си спомнил някакво фронтово стихотворение и съм поискал да го запиша, но не всички думи съм могъл да си спомня.

— Че защо да си спомняш? Не е редно да си спомняш! — мрачно ме предупреди той. — Видя ли те още веднъж да лежиш тук, мисли му!...

Сега, като го разказвам — като че ли нищо особено. Но тогава за нищожния роб, за мен, това беше огромно събитие: лишавах се от възможността да лежа настрани от шума и попаднех ли още веднъж на същия този Татарин с други стихчета — спокойно биха могли да ми заведат следствено дело и да засилят наблюдението си върху мен.

А и да зарежа да пиша вече не можех!...

В друг един случай бях нарушил своето правило и по време на работа написах наведнъж към шестдесет стиха за пиесата си („Пирът на победителите“), но не съумях да скрия добре листчето при влизането в лагера. Вярно, че и там много думи бяха заменени с черти. Надзирателят, простоват широконос момък, разглеждаше учуден написаното.

— Писмо ли е? — попита ме той.

(Писмо, което се носи на обекта, намирисва определено на карцер. Но би се оказало странно „писмо“, ако го отнесяха на опера!)

— Това е за самодейността — безочливо рискувах аз. — Припомням си една пиеска. Елате да я видите, като я поставим.

Момъкът погледа, погледа ту листчето, ту мен и каза:

— Какъв глупак!

И скъса листчето ми на две, на четири, на осем. Изплаших се, че ще го захвърли на земята — отделните хартийки бяха все още достатъчно големи и тук, пред портала, можеше да ги съгледа и някой по-бдителен началник, ето че и самият началник на режима Мачеховски на няколко крачки от нас наблюдава обиска. Но изглежда, им беше заповядано да не боклучат пред портала, за да не трябва после сами да чистят, и надзирателят пхна в ръката ми като в кошче за отпадъци нахсаните хартийки. Минах през вратата и побързах да ги хвърля в печката.

А третия път не бях изгорил още доста голям откъс от поемата си, но докато работех на постройката на БУР, не се стърпях и написах също и „Зидар“. Ние тогава не напускахме зоната и следователно не ни подлагаха на ежедневни обиски. На третия ден от написването на „Зидар“ излязох в тъмното точно преди проверката, за да си го повторя за последен път, след което веднага да го изгоря. Търсех тишина и

усамотение, затова отидох в края на зоната, но съвсем бях забравил, че това е близко до мястото, където неотдавна се бе измъкнал под телената мрежа Тенно. А надзирателят, изглежда, е дебнел в засада, незабавно ме грабна за яката и ме поведе в тъмното към БУР. Възползувал се от мрака, предпазливо смачках в джоба си своя „Зидар“ и го захвърлих, без да гледам зад гърба си. Имаше ветрец и той заглуши шумящия лист при омачкването му.

А че държах още у себе си и част от поемата, съвсем бях забравил. При обиска в БУР я намериха — за щастие там нямаше нищо криминално, само неща, свързани с фронта (от „Пруски нощи“).

Началникът на смяната, доста грамотен старши сержант, взе да чете.

— Какво е това?

— Твардовски! — твърдо отвърнах аз. — „Василий Тьоркин“. (Така за пръв път се пресякоха нашите пътища с Твардовски!)

— Твардо-овски! — с уважение кимна сержантът. — А на тебе за какво ти е?

— Ами книги няма. Запиша си, което си припомня, после си го чета понякога.

Иззеха ми оръжието — половинката от ножче за бръснене, а поемата ми я върнаха и ме пуснаха да си вървя. Бих притичал да потърся „Зидар“, но проверката бе вече минала и не можех да ходя повече из зоната — надзирателят ме отведе лично в бараката и ме заключи в нея.

Прекарах неспокойна нощ. Вън беше излязъл ураганен вятър. Къде ли можеше да отнесе моя смачкан „Зидар“. Въпреки всички заменени с черти опасни думи смисълът на стихотворението бе съвсем очевиден. И по текста бе ясно, че авторът му е от бригадата, която строи БУР. А вече сред западните украинци не представляваше никаква трудност да ме намерят.

И така, всичко, което бях писал години наред — вече направеното и най-вече замисленото, — всичко това се разнасяше някъде из зоната или в степта като безпомощно смачкана хартийка. Отправях молби към небето. Когато сме зле, не се срамуваме от Бога. Срамуваме се от Него, когато ни е добре.

Сутринта, след сигнала за ставане, в пет часа, задъхан срещу силния вятър, тръгнах за същото място. Вятърът издухваше дори

ситните камъчета и ги запращаше в лицето ми. Безполезно беше да търся! От това място духаше към щабната барака, по-нататък към режимката (където също често сноват надзиратели и където телената мрежа е особено гъсто преплетена), още по-нататък, извън зоната — по улицата на селището. Цял час до съмване се щурах приведен, но без полза. Съвсем се бях отчаял. Ала щом се развидели, хартийката ми се бялна на три крачки от мястото, където я бях захвърлил! Отнесена е била встрани от вятъра и се е заклешила между натрупаните дъски.

И до днес го намирам за чудо.

Та по този начин пишех. През зимата — край печката в бараката, през пролетта и лятото — на скелето, върху самата тухлена зидария: в промеждутъците, когато, след като свърших разтвора в носилката, чаках да ми донесат нов: поставях хартията върху тухлите и с парченцето молив (скришом от съседите) записвах стиховете, споходили ме, докато бях плескал разтвора от предишните носилки. Живеех като насън, в столовата седях над свещената чорбица и невинаги усещах вкуса ѝ, не чувах хората наоколо — все се връщах към моите стихове и ги редях едни след други като тухлите върху зида. Обискирвах ме, броях ме, карах ме в колона по степта — а аз виждах театралната сцена на моята пиеса, цвета на завесите, разположението на мебелите, светлинните петна от прожекторите, всяко действие на актьора.

Други разкъсвах теленото заграждение с камион на пълен ход, промъквах се отдолу, газеха преспите в снежните фъртуни, а за мен телените мрежи сякаш не съществуваха, през цялото време се намирах в своето продължително дълго бягство, ала надзирателите не можеха да открият това, когато ни преброяваха.

Давах си сметка, че не съм аз единственият такъв, че се докосвам до голямата Тайна, която скрито зрее в също такива самотни гърди по пръснатите острови на Архипелага, за да се разкрие може би в бъдещата руска литература и слее все някога с нея, чак след нашата смърт.

(През 1956 г. в Самиздат, който вече съществуваше, можах да прочета първата стихосбирка на Варлам Шаламов и потръпнах като при среща с брат.

*Аз знам добре, това не е игра.
Това е смърт. Но заради живота
тетрадките не ще си прибера
и като Архимед ще стискам аз перото.*

И той е писал в лагера! — скришом от всички; със същия самотен безответен възглас в мрака:

*Та само гробове безкрай
са моя спомен бегъл.
Там гол и аз бих легнал май,
ако не бях се врекъл
да доизплача песента
за времето ни спряло,
сякаш в живота след смъртта
се среща и начало.*

Колко такива сме били на Архипелага? Сигурен съм: много повече от станалите известни през тези продължителни години. Не на всички е било съдено да доживеят, така са и отнесли в паметта си ненаписаното. А някой е записал и скрил бутилка със записаното в земята, но не е посочил на никого мястото. Друг пък е предал написаното в небрежни или, напротив, в твърде предпазливи ръце.

И дори на островчето Екибастуз бяхме ли в състояние да се познаем един друг? Да си дадем кураж? Да се подкрепим? Ами че ние по вълчи се криехме от всички и следователно един от друг също. Но дори и в този случай съумях да открия неколцина в Екибастуз.

Неочаквано чрез баптистите се запознах с духовния поет Анатолий Василиевич Силин. Беше прехвърлил тогава четиридесетте. Нищо забележително нямаше в лицето му. Върху стриганата и бръсната глава косата му никнеше наново рижава, такива бяха и веждите му. Беше неизменно отстъпчив, мек, но сдържан с всички. Едва когато сериозно можахме да се разговорим и в свободните от работа неделни дни се разхождахме в зоната и той ми четеше своите

доста дълги духовни поеми (пишеше ги тук именно, в лагера, като мен), аз за сетен път се поразих как измамно се прикрива в посредствения облик самобитната душа.

Бивш безпризорник, отгледан в приют, атеист, в немския плен той попада на религиозни книги и е завладян от тях. Оттогава става не само вярващ човек, но философ и богослов! А тъй като именно „оттогава“ лежи непрекъснато по затвори или лагери, целия този богословски път му се налага да измине в самота, за да открие за себе си вече отдавна откритото, като се лута може би — „оттогава“ не е разполагал нито с книги, нито със съветници. Работеше като общ работник и изкопчия, пресилваше се да изпълни неизпълнимата норма, връщаше се с подкосени колене и треперещи ръце, но и денем, и вечер в главата му кръжаха ямбите на неговите поеми, до една четиристъпни със свободно римуване, съчинявани от начало до край наум. Мисля, че към времето, за което говоря, той знаеше вече близо двадесет хиляди стиха наизуст. Той също имаше към тях служебно отношение: бяха просто начин да запомня и начин да предава на другите.

Неговото светоусещане се разкрасяваше и омекотяваше от усещането му за Двореца на Природата. Той възкликваше, приведен над някоя рядка тревичка, незаконно израсла в нашата безплодна зона.

— Колко прекрасна е земната трева! Но дори и нея Творецът е предоставил за постеля на човека. Толкова по-прекрасни значи трябва да бъдем ние!

— А как да разбираме тогава това: „Не обичайте света и всичко, което е в него“. (Сектантите често прибегват до тези думи.)

Той се усмихваше извинително. Умееше да примирява с тази си усмивка:

— Дори в плътската земна любов се проявява нашият висш стремеж към Единението!

Теодицеята, тоест оправданието за съществуването на злото на този свят, той формулираше така:

*На съвършенството духът
допуснал сам скръбта в душата —
как инак би узнала тя
и на блаженството цената.*

.....

*Законът е суров, незрим.
Но с него става достижим
за смъртните светът всевечен.*

Страданията на Христа в човешката му плът той дързостно обясняваше не само с необходимостта да бъдат изкупени човешките грехове, но и с желанието на Бога да усети земните страдания. Силин смело твърдеше:

— Бог е *знаел* винаги за тези страдания, но никога не ги е чувствувал по-рано!

Но и за Антихриста, който

*В човешката душа копнежа
към светлината той изпрати,
събра го в лъч — векът метежен —*

Силин намираше ново човешко обяснение:

*А ангелът отхвърли в миг
блаженството, що бе познал,
без скръб човешка, без печал.
Без тях дори и любовта
не бе за него свършена.*

Самият толкова свободомислец, Силин намираше в своето широко сърце приют за всички оттенъци на християнството:

*... Такава им е същността —
и по словата на Христа
неповторим е всеки гений.*

По повод агресивното недоумение на материалистите как е могъл духът да създаде материята, Силин само се усмихваше:

— Те не искат да се замислят над това — а как е могла грубата материя да създаде Духа? В такава последователност не е чудо?

Ами то би било още по-невероятно чудо!

Мозъкът ми беше запълнен със собствени стихове, затова малко нещо можах да запомня от чутите поеми на Силин, и то само защото се опасявах, че той самият може нищо да не запази. В една от поемите любимият му герой с някакво антично гръцко име (вече не го помня) произнася въображаема реч на Общото събрание на Организацията на обединените нации — това е една духовна програма за цялото човечество. С четирите си пришити по дрехите номера, изтощен, обречен роб, този поет имаше повече да каже на живите, отколкото цялото стадо утвърдили се в списанията, издателствата и в радиото (било в Съюза, било на Запад) и ненужни на никого, освен на себе си.

Преди войната Анатолий Василиевич завършва Педагогически институт, Факултета по литература. Оставаха му, както и на мен, около три години до „освобождаването“ в заточение. Единствената му специалност беше преподаването на литература в училище. Изглеждаше малко вероятно да бъдем допуснати като бивши арестанти до училището. Ами пък ако?

— Никога няма да внушавам на децата лъжа! Ще им кажа истината за Бога, за живота на Духа.

— Но вас ще ви уволнят още след първия час! Силин наведе глава, отвърна тихо:

— Ако ще.

И явно беше, че нямаше да трепне. Нямаше да си криви душата, за да държи класния дневник, а не кирката.

С жалост и възхищение гледах този рижав невзрачен човек, който не бе имал нито родители, нито наставници, за когото животът се бе оказал толкова труден, колкото ако речеш да обръщаш с лопата екибастузката камениста почва.

Силин ядеше с баптистите от едно канче, делеше с тях хляба и храната. Естествено, той се нуждаеше от отзивчиви слушатели, с някого трябваше заедно да чете и тълкува Евангелието, а и да крие самата книжка. Но чисто православните той или не търсеше (с подозрението, че може да го отблъснат заради неговата ерес), или не ги

намираше: в нашия лагер, като изключим западните украинци, те бяха или малко, или не се отличаваха с последователност в поведението си. Баптистите като че ли уважаваха Силин, вслушваха се в него, причисляваха го дори към своята община, макар че също не харесваха еретичните му идеи, но се надяваха постепенно да го направят свой. Силин посърваше, когато разговаряше с мен в тяхно присъствие, докато без тях се отпускате. Трудно му беше да се подкастри по тяхната вяра, струваше му се, че тя е твърде стеснена или обеднена, въпреки че тази вяра у тях е много твърда, чиста, гореща, помага им да понасят каторгата, без да се поддават на отчаянието и без да рушат душата си. Всички те са честни, кротки, трудолюбиви, отзивчиви, предани на Исуса Христа.

Тъкмо затова ги изкореняват така решително. През 1948 — 1950 г. само за принадлежността си към баптистката община стотици и стотици от тях са осъдени на по 25 години лишаване от свобода и са изпратени в Спецлагерите (ами че общината си е *организация!*).^[3]

* * *

В лагера не е както на свобода, където всеки се старее непредпазливо да подчертае и изрази външно себе си. Там не е трудно да се разбере кой за какво претендира. В затвора или лагера, обратно, всички са обезличени — еднакво остригани, еднакво брадясали, с еднакви ушанки и памуклийки. Одухотвореността върху лицето е изтрита от брулещите ветрове, слънчевия загар, калта и изтощителната работа. Нужен е специално придобит навик, за да разпознаеш душевната светлина зад обезличената унижена външност.

Но пламъчетата на духа неволно бродят, промъкват се едно към друго. Настава инстинктивно откриване и събиране на подобните.

Най-добре и най-бързо ще познаеш човека, ако разполагаш макар и с най-оскъдни данни за неговата биография. Ето, работят непосредствено до нас изкопчийи. Завалява гъст мек сняг. Дали защото скоро трябва да има почивка, цялата бригада се прибира в землянката. А един остава навън. Стъпил на края на траншеята, опрян върху лизгара си, стои съвсем неподвижно, сякаш така му е удобно, като статуя. И като на статуя снегът засипва главата му, раменете, ръцете.

Безразлично ли му е това или дори приятно? Той гледа през сипещите се снежинки към зоната и бялата степ. Той има едра кост, широки рамене, широко лице, обрасло със светла твърда четина. Той е винаги солиден, бавен, много спокоен. Останал е да стои, за да гледа света и да мисли. Тук него го няма.

Не съм близък с този човек, но приятелят му Редкий ми е разказвал за него. Бил толстоист. Израснал с назадничавата представа, че не бива да се убива (дори в името на Прогресивното Учение) и затова не бива да се взема в ръце оръжие. През 1941 г. го мобилизират. Той захвърля оръжието и близо до Кушка, където е изпратен, минава афганистанската граница. Там няма и не се очакват никакви немци и той би могъл да изкара на спокойствие цялата война, без нито веднъж да се наложи да стреля по жив човек, но е в разрез с убежденията му да мъкне дори на гърба си това желязо. Предполагал е, че афганистанците ще уважат правото му да не убива хората и ще го пуснат да иде във веротърпимата Индия. Но афганистанското правителство се оказва вероломно, както и всички правителства. То се опасява от гнева на всесилния съсед и оковава беглеца в пранги. И точно така, в стягащи краката му пранги, без движение, го държи три години в затвора в очакване да разбере на кого ще се усмихне победата. Надмощие вземат Съветите и афганистанците услужливо им връщат дезертъора. Едва оттук започва да тече сегашната му присъда.

И ето че стои сега неподвижно под сипещия се сняг като част от тази природа. Нима държавата го е родила на този свят? Защо тя трябва да решава как да живее тази човек?

Не възразяваме да имаме за свой съотечественик Лев Толстой, това е марка. Че и пощенска можем да пуснем с неговия лик. И чужденците можем да водим в Ясна Поляна. И най-подробно да разказваме как той бил против царизма и как църквата го анатемосала (гласът на говорителя чак затреперва на това място). Но внимавайте, землячета, само някой от вас да не вземе Толстой на сериозно, попадне ли ни жив толстоист — да му мисли! — ще го премажем с гъсеничните си вериги!

... Случва се на строежа да ти потрябва сгъваем метър, какъвто има у десетника зек, та да измериш колко си вдигнал стената. Той му трепери на този метър, а теб хич не те и знае — малко ли са бригадите тук, но без колебание и беззащитно някак ще ти подаде своята

скъпоценност (според лагерните разбирания това е просто глупост). А когато му върнеш метъра — ще се скъса да ти благодари. Как може такъв чудак да бъде десетник в лагера? Говори с акцент. Аха, оказва се, че е поляк, нарича се Юрий Венгерски. Тепърва ще чувам за него.

... Случва се да вървиш в колоната и би трябвало да прехвърляш броеницата в ръкавицата си или да мислиш над следващите строфи — но твърде занимателен се оказва съседът ти в петорката, това е ново лице, на обекта ви са изпратили нова бригада. Интелигентен симпатичен евреин, вече на възраст, с умен, насмешлив израз. Фамилното му име е Масамед, завършил е университета... Кой, кой? Букурещкия, в катедрата по биопсихология. А и специалностите му са едни такива — физиономист, графолог. Че отгоре на всичко е и йога и е готов още от утре да започне с теб курс по хатха-йога. (Едно е лошото: твърде ограничени са сроковете ни в този университет. Задъхвам се! Няма време всичко да обхвана!)

Имам възможност да го понаблюдавам и в работната, и в жилищната зона. Неговите съотечественици му предлагат място в кантората, отказва: за него е важно да докаже, че един евреин може също да бъде отличен общ работник. И на своите петдесет години размахва безстрашно кирката. Вярно, че като истински йога владее своето тяло: на десет градуса се съблича и моли другарите си да го облеят с пожарния маркуч. Той не яде като всички нас — по-бързо да натъпче кашата в устата си, а поизвърнал се встрани, съсредоточено, бавно, на малки глътки, със специална миниатюрна лъжичка.^[4]

... На път за обекта ще се случи понякога да завържеш ново познанство. Но все пак в колоната невинаги можеш да се отпуснеш: конвойт крещи, съседите съскат („заради вас и ние...“) до работата вървиш като заспал, а от работа гледаш по-бързо да се прибереш, че и вятърът те шиба в муцуната. И изведнъж... Е, този не е от съвсем „типичните“, както ще кажат соцреалистите. Някакъв особен случай.

В крайния ред върви малко човече с гъста черна брада (последния път е арестуван с нея и е фотографиран в този си вид, затова в лагера не му я обръсват). Крачи бодро, изпълнен с достойнство, и носи под мишница вързана на руло ватманова хартия. Това ще е някакво рационализаторско предложение или изобретение, някаква новост, с която се гордее. Трябва да я е нанесъл върху хартията по време на работа, носил е да я покаже в лагера, а сега отново я мъкне

на работата. И внезапно проклетият вятър изтръгва рулото от ръката му и го търкулва настрани от колоната. Арнолд Рапопорт (читателят вече го знае) прави с естествен порив първата си крачка след рулото, после втора, трета, но рулото се търкаля все по-надалеч, между двамата от конвоите, вече оттатък кордона. Тук Рапопорт би трябвало да се спре, нали е ясно: „крачка надясно, крачка наляво... без предупреждение!“, но как така да го остави! Рапопорт подскача след него, превит, с протегнати напред ръце — злата орис отнася техническата му идея! Арнолд протяга ръце, разперва пръсти като гребло — ей, варварино, не докосвай чертежите ми! Колоната наблюдава тази сцена, обърква се и спира от само себе си. Автоматите се насочват, затворите им прищракват!... Дотук всичко е типично, но именно от този миг започва нетипичното: не се намира глупак! Никой не стреля! Варварите проумяват, че това не е бягство! Дори за внушените им представи този образ е явно изключение: авторът тича след изплъзващото му се творение. Притичал още петнадесетина крачки зад чертата на конвоя, Рапопорт улавя рулото, изправя се и крайно доволен, се завръща в строя. Завръща се от онзи свят...

Макар Рапопорт да бе прехвърлил значително повече от една средна норма на престой в лагера (след първата му детска по сроковете си присъда и още една десетка след това, минава през заточението, а ето че сега отново десетка), той е жив, подвижен, с пламтящи очи, а те, макар и винаги весели, са създадени за страдание, толкова са изразителни. Той се гордее, че годините в изолация ни най-малко не са го състарили, нито сломили. Впрочем, понеже е инженер, той през цялото време работи като някакъв производствен нагаждач, така че може още да се крепи. Отнася се с пристрастие към своята работа, а свръх това твори нещо и за душата.

Крайно любознателен по характер, той гледа всичко да обхване. Много преди мен бе мислил да напише тъкмо такава книга като моята сега — да разкаже всичко за лагерите, но така и не се на-кани. Ние, неговите приятели, се смеем и на друго едно негово творение: Арнолд вече много години търпеливо съставя универсален технически справочник, който ще обхване всички клонове на съвременната техника и естествознание (и видовете радиолампи, и средното тегло на слона) и който трябва да има джобен формат. Имайки едно наум, че му се надсмиват за тези неща, Рапопорт ми показва тайно още един свой

любим труд. В черната му тетрадка с мушамени корици има записан трактат „За любовта“ — нов, защото Стендаловият абсолютно не го удовлетворява. Още не е завършен и отделните бележки в него не са свързани помежду си. Но за човек, прекарал половината си живот в лагерите, написаното поразява с целомъдрието си. Ето нещо оттам^[5]:

— Да обладава нелюбима жена, може само нисшият телом и духом. А мъжете го имат това за „победа“.

— Обладването, неподготвено от органичното развитие на чувството, носи не радост, а срам, отвращение. Мъжете от нашия век, влагащи цялата си енергия в осигуряване на доходите си, в службата или властта, са загубили гена на висшата любов. Обратно, за безпогрешния женски инстинкт обладването е само първата степен на истинската близост. Едва след него жената признава мъжа за близко същество и започва да му говори на „ти“. Дори случайно отдалата се жена изпитва прилив на благодарна нежност.

— Ревността е оскърбено самолюбие. Истинската любов, лишена от взаимност, не ревнува, а умира, престава да се развива.

— Наред с науката, изкуството и религията любовта е също начин за *опознаването* на света.

Благодарение на толкова противоположните си интереси Арнолд Лвович познава най-различни хора. Той ме запознава с човек, когото бих отминал, без да му обърна внимание: на пръв поглед просто обречен мръшляк, дистрофик, ключиците му са щръкнали през разтворената лагерна дрешка като на мъртвец. Хилавостта му се натрапва още повече от върлинения му ръст. Дето си е мургав по рождение, ами и казахстанското слънце съвсем е почернило бръснатата му глава. Все още излиза на работа извън зоната, все още се държи за носилката, за да не падне. Той е грък и също поет! Още един! Има издадена стихосбирка в Атина на новогръцки. Но понеже не е атински затворник, а съветски (и съветски поданик), вестниците не леят сълзи за него.

Той е на средна възраст, но с единия крак вече е в гроба. Мъча се жалко и неумело да го отклоня от тези мисли. Той мъдро се усмихва и с не съвсем перфектен руски език ми обяснява, че в смъртта е страшна не самата смърт, а само моралната подготовка към нея. Вече му е *било* и страшно, и тъжно, и жалко, и вече се е наплакал, но се е примирил

напълно с неизбежната си смърт и е напълно готов. Останало е само да доумре тялото му.

Колко много поети има сред хората! Толкова са много, че просто не е за вярване. (Понякога това дори ме обърква.) Този грък чака смъртта, а ей тези двама млади чакат само да доизлежат присъдата си и да получат литературна известност. Те са открити поети, не скриват това. И двамата са незавършили студенти. Коля Боровиков е поклонник на Писарев (и значи враг на Пушкин), работи като фелдшер в лазарета. Тверчанинът Юрочка Киреев е поклонник на Блок и негов подражател, ходи извън зоната на работа в кантората на механичните работилници. Приятелите му (а какви приятели, като са все с по двадесет години по-стари от него и бащи на семейства) се смеят, че в лагера на ИТЛ на Север някаква достъпна за всички румънка му се предлагала сама, а той не разбрал и ѝ пишел сонети. Като гледа човек чистата му муцунка, не е трудно да повярва на това. Проклетата да е тази младежка девственост, която трябва да го съпровожда през целия лагер.

... Вглеждаш се в едни хора, други пък — в теб. В голямата, обърната с главата надолу барака, където живеят, сноват и лежат четиристотин души, чета след вечеря и по време на отегчителните вечерни проверки втория том на речника на Дал — единствената книга, която можах да домъкна до Екибастуз, а тук бях принуден да я обезобразя с щемпела: „Степлаг. КВЧ“. Никога не се случва да обърна и един лист, защото за оскъдния остатък от вечерта едва прочитам половин страница. Така си седя или се разхождам бавно при проверката, забил поглед в едно и също място на книгата. Вече съм свикнал всички новопристигнали да ме питат що за дебела книга държи в ръцете си и остават в недоумение, когато им кажа какво чета.

— Нищо по безопасно за четене от нея — парирам аз с шега. — *Няма да ти навлече нов член.*

А какво не е опасно да се чете в Спецлагера? Александър Стотик, икономист в Джекказганския клон, четеше скришом вечер „Стършел“ в адаптиран вид. И все пак не му се размина доносът. При обиска му присъствуваше лично началникът на колоната и глутница

офицери: „Американците ли чакаш да дойдат?“ Накараха го да чете по английски на глас. „Колко ти остана да доизлежаваш?“ — „Две години.“ — „Ще станат двадесет!“ Че намериха и стихове отгоре на това: „От любов ли се интересуваш?... Създайте му такива условия, че не само английския, ами и руския да му избиете от главата!“ (А и робите нагаждачи съскат отгоре на всичко срещу Стотик: „И нас ни топиш! И нас ще вземат да подгонят!“).

Ала и много интересни запознанства стават покрай тази книга. Ето, приближава ме например някакво малко на ръст човече, същинско петле — с предизвикателно вирнато носле, с насмешлив поглед, и ме пита с напевен глас:

— Позволете да се поинтересувам що за книга четете?

От дума на дума, а след това неделя след неделя, месец след месец този човек разтваря пред мен един микросвят, в който сбито е събрана историята на моята страна за половин век. Сам Василий Григориевич Власов (същият — от Кадийския процес, отбил вече 14 години от своите двадесет) се смята за икономист и политически деец и няма понятие, че е творец на словото, само че устното. Вझे ли да разказва за сенокоса, за бакалницата (в която работил като малък), за червеноармейската част, за стария чифлик, за палача от Губдезертир^[6] или за ненаситната булка от покрайнините — всичко това се запечатва в мен така трайно и картинно, сякаш е преживяно от самия мен. Искати се мигом да го запишеш, но не можеш! Да възстановиш разказа му дума по дума след десет години, но не става!

Забелязвам, че често хвърля погледи крадешком към мен и книгата ми, без да се реши да ме заговори, сух, дългонос, източен млад човек, някак си не понашему в лагера възпитан, дори плах. Запознаваме се и с него. Говори с тих стеснителен глас, подбира с мъка руските думи и прави забавни грешки, които мигом изкупва с усмивка. Това е Янош Рожаш, унгарец. Показвам му речника на Дал и той кима с изсъхналото си от лагерното изтощение лице: „Да, да, трябва да си отвлечаме вниманието със странични неща, да не мислим за едното ядене само.“ Той е едва на двадесет и пет години, но няма я младежката руменина по страните му; сухата му тънка кожа,

изпръхнала от ветровете, е опната сякаш направо върху удължените тесни кости на черепа му. Има болки в ставите, остър ревматизъм, получен на северния дърводобив.

Тук, в лагера, има, двама-трима негови съотечественици, но те са погълнати денонощно от едно единствено: как да преживеят? Как да се наядат? А Янош изяжда безропотно каквото му изпише бригадирът и полугладен, не си разрешава да търси нищо допълнително. Вглежда се, вслушва се, иска да разбере. Какво всъщност да разбере?... Да ни разбере нас, нас, руснаците!

— Моя лична съдба съвсем избледнял, когато опознал тук хората. Страшно съм изненадан. За това, че са обичали свой народ, ги пращат на каторга. Но аз мисля — това военна бъркотия, да? (Такъв въпрос ми задава през 1951 г.! Ако и досега е военна бъркотия, да не е пък още от Първата световна война?...)

През 1944 г., когато *нашите* го залавят в Унгария, той е на 18 години (и не е в армията). „Тогавя не бях успял още да причиня на хората нито добро, нито зло — усмихва се той. — Хората нямаха още от мен нито полза, нито вреда.“ Следствието му се води така: следователят не знае бъркел унгарски, а Янош — руски. Понякога попадали на много лоши преводачи от гуцулите. Янош подписва 16 страници протоколи, без изобщо да разбере какво пише там. А и когато непознатият офицер му прочита нещо, той дълго още не разбира, че това е присъда на ОСО.^[7] И го изпращат на Север, на дърводобива, където той стига до пълно изтощение и попада в болница.

Дотогава Русия му показва само едната си страна — тази, на която се сядя, а този път му показва и другата. В лагерната болничка на Симския ОЛП край Солимск медицинска сестра е Дуся, четиридесет и пет годишна. Тя е битовачка, пропускничка^[8], с 5-годишна присъда. Тя гледа на работата си не като на средство да припечели нещо или колкото да отбие времето (както обикновено е прието у нас, но което, поради розовите си все още очила, Янош не знае), а като на възможност да бъде полезна ей на такива умиращи и ненужни повече на никого. Но с онова, което предлага лагерната болница, не е възможно те да бъдат спасени. И сестра Дуся разменя в селото своята сутрешна дажба от 300 грама хляб срещу половин литър мляко, с което възвръща Янош (а преди него още някого) към живота.^[9] За това точно обиква Янош леля Дуся и нашата страна, и всички нас. И започва

усърдно да учи в лагера езика на своите надзиратели и конвои — великия могъщ руски език. Девет години прекарва в нашите лагери, вижда Русия само от затворническите вагони, върху малките пощенски картички-репродукции и в лагера. И я обиква.

Янош беше от тези, които все по-малко се срещат в нашия век: които още от детските си години не познават друга страст освен четенето. С тази наклонност си оставаше и като възрастен дори в лагера. И в северните лагери, а този път и в Специалния екибастузки той не пропускаше случая да намира и изчита нови книги. Към момента на нашето запознанство вече познаваше и обичаше Пушкин, Некрасов, Гогол, аз му обяснявах Грибоедов, но повече от всички останали, почувствувал го едва ли не по-близък от Петьофи и Аран, бе обикнал Лермонтов, когото прочел за пръв път в плен, неотдавна. (От чужденци съм чувал често, че Лермонтов им е по-скъп от всички руски поети.) Особено се влюбва Янош в Мцири — също такъв пленник, толкова млад и толкова обречен. Много нещо бе научил наизуст от тази поема и крачейки години наред с ръце зад гърба в чуждоземната колона по чуждата земя, с езика на таз чужбина бе изговарял за себе си:

*Усетих смътно в този час —
следа в родината си аз
не ще оставя, нямам власт.*

Приветлив, ласкав, с беззащитни светлосини очи — такъв бе Янош Рожаш в нашия безсърдечен лагер. Сядаше при мен на вагонката — леко, на крайчеца ѝ, сякаш чувалът ми със стърготините можеше още повече да се изцапа или да се сплъсти, ако се седне на него, и говореше задушевно тихо:

— На кого да изкажа тайни си мечти?...

И никога от нищо не се оплакваше.^[10]

Сред лагерниците се движиш като сред поставени мини, чрез интуицията си опипваш всекиго, за да не отидеш по дяволите. И дори при тази всеобща предпазливост колко поетични хора можах да открия в бръснатия череп, под черната куртка на зека!

А нима ще са малко нерешилите се да ти се открият?

А и колко — хилядократно! — изобщо не съм могъл да срещна?
А и колко си удушил за тези десетилетия, проклети Левиатан?!

* * *

В Екибастуз имаше и официален, макар и доста опасен център за културно общуване — КВЧ, където слагаха черни щемпели върху книгите и подновяваха нашите номера.

Важна и много колоритна фигура в нашата КВЧ бе художникът, а в миналото архидякон и едва ли не личен секретар на патриарха — Владимир Рудчук. В лагерните правилници съществува някаква неизребима клауза: лицата с духовно звание да не се стрижат. Естествено, това никъде не се огласява и свещениците, които не знаят за него, биват също остригвани. Но Рудчук знаеше правата си и бе запазил вълнистите си тъмноруси коси, малко по-дълги, отколкото се полага за мъж. Той се грижеше за тях, както и изобщо за външността си. Беше привлекателен, висок, строен, с приятен бас, спокойно можехме да си го представим как извършва тържествена служба в някой огромен катедрален храм. Ктиторът Дроздов, с когото бяхме пристигнали заедно, веднага позна архидякона: беше служил в одеския катедрален храм.

Но той и изглеждаше, и живееше тук като човек не от нашия зековски свят. Принадлежеше към съмнителните дейатели, които, едва-що опростени след изпадането им в немилост, се завръщат в лоното на православната църква или ги приемат в нея; те са помогнали изрядно да се опорочи църквата. И самата история около попадането на Рудчук в затвора бе някак тъмна, кой знае защо, той все ни показваше една снимка (любопитно как неиззета), на която бе фотографиран със задграничния митрополит Анастасий на една улица в Ню Йорк. В лагера живееше в отделна „кабинка“. След като се върнеше от развода, където лениво изписваше номера за нашите ушанки, памуклийки и панталони, той прекарваше лениво деня или правеше понякога грубовати копия от вулгарни картини. Бяха му позволили да държи при себе си дебел том репродукции от Третяковската галерия, заради които и попаднах при него: искаше ми се да ги погледам може би за последен път в живота си. В лагера получаваше „Вестник московской

патриархии“^[11] и понякога разсъждаваше важно за великомъчениците или за подробностите в литургията, но някак изкуствено, неискрено. Имаше и китара, и само тук умееше да бъде искрен — акомпанираше си сам и пееше с приятен глас:

Байкал бродягата преминал... —

че и се поклащаше, за да предаде как е обхванат от скръбния ореол на каторжник.

Колкото по-добре живее човек в лагера, толкова по-чувствително страда...

Бях тогава предпазлив до възможно най-крайната степен и гледах да стоя по-настрана от Рудчук, аз самият нищо не му разказвах за себе си и така неговият остър поглед ме отминаваше като безвреден нищожен човек. А окото на Рудчук беше проникателно.

Пък и на кого ли от старите арестанти не е ясно, че КВЧ гъмжи от куки и като че ли най-малко е пригодно за срещи и общувания? Е, в общите ИТЛ КВЧ привличаха с това, че там мъжете се срещаха с жените. Но при нас за какъв дявол ни е притрябвало КВЧ?

Оказва се обаче, че и каторжното доносническо КВЧ може да бъде използвано за свободата! На това ме научиха Георгий Тенно, Пьотър Кишкин и Женья Никишин.

Та тъкмо в КВЧ можах да се запозная с Тенно. Много добре запомних тази кратка единствена среща, защото самият Тенно ярко се запомняше. Беше строен, висок мъж, със спортна осанка. Кой знае как не се бяха съдрали по него морският му кител и панталон (доизносвахме още собствените си дрехи до последния месец). И макар вместо пагони на капитан втори ранг по него да бяха накачени номера СХ-520, имаше вид на идеален флотски офицер, който всеки миг ще прекрачи от сушата на кораба. При движение на китките ръцете му, покрити с червеникави косми, излизаха навън — на едната бе татуирана котва с надпис: „Liberty“, а на другата — „Do or die“^[12]. Освен това очите му не умееха да прикриват или преиначават излъчваната от тях гордост и проникателност. Ала не можеше да скрие

и усмивката, която огряваше големите му устни. (Тогава още не знаех: тази усмивка означаваше — планът за бягството е вече готов!)

Та ето какво е лагерът — минирано поле! Ние с Тенно двамата сме тук и не тук: аз — по пътищата на Източна Прусия, той — в своето бъдещо поредно бягство, носим в себе си потенциалите на тайните си замисли, но никаква искрица не трябва да мине между нашите длани при ръкостискане, между нашите очи при повърхностната размяна на думи. Така ние не си казахме нищо значително, аз се забодох във вестника, а той взе да говори за самодейността с Тумаренко, каторжник, осъден на петнадесет години и все пак завеждащ КВЧ, доста сложен многопластов човек, когото подозираха в доносничество, но може би напразно — по неговото поведение можеше да се изгради и по-завързана психологическа версия.

Смешно е, но при каторжното КВЧ имаше и кръжок за художествена самодейност, по-точно току-що се създаваше. Този кръжок до такава степен бе лишен от привилегиите, които би имал в ИТЛ, че само непоправимите възторжени души можеха да ходят там да се занимават. Такъв се бе оказал и Тенно, макар че по вида му можеше да се очаква нещо по-добро от него. Нещо повече, в Екибастуз още от първия ден бе попаднал в режимната и оттам си бе издействувал участие в КВЧ! Началството бе изтълкувало това като признак на започнало превъзпитание и му бе разрешило тези посещения...

А Петя Кишкин ни най-малко не беше деятел на КВЧ, но бе най-знаменитият човек в лагера. Целият екибастузки лагер го знаеше. *Обектът*, на който той ходеше, се изпълваше с гордост — с този човек нямаше място за скука. Имаше вид на смахнат, но съвсем не беше такъв; правеше се на глупак, но се говореше: „Кишкин е по-умен от всички ни!“ Беше толкова глупак, колкото и Иванушка от приказката. Кишкин е наше руско, неповторимо явление: на силните и злите казва гръмогласно истината в очите, на народа показва какъв е, и всичко това под една глуповата безопасна форма.

Едно от любимите му амплуа беше да навлече някоя палячовска жилетка и да събира мръсните паници от масите. Това беше вече демонстрация, разбирай го: най-популярният в лагера човек събира паниците, за да не пукне от глад. А, второ, което бе и истинската причина — като събираше паниците с подскачания и гримасничене,

през цялото време в центъра на вниманието, той се въртеше между работягите и сееше бунтарски мисли.

Ще дръпне неочаквано от масата паницата с непокътнатата каша, докато работягата сърба още чорбата си. Клетникът ще трепне, ще се хване за паницата, а Кишкин ще цъфне в усмивка (имаше лунообразно лице, но с твърдо изражение):

— Докато не посегнат на кашата ви, нищо не ви интересува.

И ще отмине с купа паници в лека танцова стъпка.

Днес не само в тази бригада ще предават вече поредната шега на Кишкин.

Друг път ще се приведе над масата и всички ще се извърнат от паниците си към него. А той, заблещил очи като някакъв плюшен котарак, ще попита с абсолютно глупашки вид:

— Братлета! Ако бащата е глупак, а майката проститутка, какви ще са децата им — сити или гладни?

И недочакал твърде явния отговор, ще посочи с пръст рибените кости на масата:

— Седем-осем милиарда пуда годишно разделете на двеста милиона!

И дим да го няма! А колко проста е мисълта му! Защо не сме се опитвали да делим досега? Отдавна вече е рапортувано, че СССР събира осем милиарда пуда зърно годишно, значи всеки ден дори на пеленачето се полагат по два килограма изпечен хляб. А ние, здравеняци мъже, дълбаем земята цял ден — и де ги тия хлябове?

Кишкин разнообразява формите. Понякога ще започне същата мисъл от другия край — „с лекция за разликата в теглото на брашното и хляба след изпичането му“. Времето, когато на отиване или връщане от работа колоната стои на портала и може да се разговаря, той използва за речи. Един от неговите постоянни лозунги е: „Развивайте лицата си!“ „Вървя по зоната, братлета, и гледам: всички са с такива едни неразвити лица. Само за булгурената си каша мислят, за нищо повече.“

Или пък неочаквано, без каквато и да е връзка или обяснения, ще се провикне сред тълпата от зекове: „Дарданел! Дивотия!“ Като че ли неясно. Но ще се провикне така веднъж, втори път — и всички започват ясно да разбират кой е този Дарданел, и вече всички го

намират за толкова забавно и сполучливо, че върху това лице започват да се обрисуват и Сталиновите мустаци: *Дарданел*!

Началникът от своя страна се опитва да осмее Кишкин и го пита на висок глас близо до портала: „Защо си такъв плешив, Кишкин? Май доста шибаш, а?“ Кишкин нито за миг не му остава дължен и отвърща пред очите на цялата тълпа: „Значи Владимир Илич е шибал, а?“

Ще го видите също да ходи по столовата и да обявява, че днес след събирането на паниците ще учи мръшляците на чарлстон.

Изведнъж — чудо неவிжданo! Ще има кино! И вечерта в същата столова, без екран, направо върху бялата стена започва прожекция. От народ няма къде игла да падне, седят и на скамейките, и върху масите, и между скамейките, и един връз друг. Но навъртели част от лентата — спират. Празният бял сноп светлина се удря в стената и ние виждаме: дошли са неколцина надзиратели, избират си къде по-удобно да седнат. Харесват си една скамейка и заповядват на всички затворници, седнали на нея, да я освободят. Те обаче решават да не станат — години наред не са помирисвали кино, така им се иска да погледат! Надзирателите надигат все по-застрашително гласове, някой предлага: „Я им запишете номерата!“ Всички, естествено, са принудени да отстъпят. И изведнъж по цялата тъмна зала се разнася котешки резкият, насмешлив, познат на всички ни глас на Кишкин:

— Правилно, братлета, надзирателите няма къде другаде да погледат кино, ще си вървим!

Избухва гръмогласен общ смях. О, смях, о, страшилище! Цялата власт е в ръцете на надзирателите, но те, така и непреписали номерата, отстъпват с позор.

— Къде е Кишкин? — крещят те.

Но и Кишкин не се обажда повече, няма го Кишкин!

Надзирателите си отиват, киното продължава.

На другия ден викат Кишкин при началника на режима. Е, ще му лепнат пет денонощия, няма как. Не, връща се нахилен. Написал такава обяснителна бележка: „По време на *спора* на надзирателите със затворниците за местата в киното призовах затворниците да отстъпят, както е редно, и да си отидат.“ За какво да го наказват? Кишкин умее не по-малко сполучливо да се надсмее и над затворниците заради тази тяхна безсмислена страст към зрелищата, когато те са в състояние да забравят и себе си, и мъката си, и униженията заради парче кинолента

или представление, където всичко издевателски ще се представя за благополучие. Пред такъв концерт или такова кино се събира винаги голяма тълпа от желаещи да попаднат. Но ето че вратата дълго не се отваря, чакат старшият надзирател, който ще пуска по списък най-добрите бригади — чакат и вече половин час стоят като сбито стадо, мачкайки си един друг ребрата. Кишкин събува обувките си зад тълпата, качва се с помощта на съседа върху раменете на задните — и ловко и бързо притичва бос по раменете, по раменете на цялата тълпа — до самата заветна врата! Чука на нея, превива се с късото си тяло на Паташон, показва как си умира да попадне на представлението! И също така бързо — все по раменете, по раменете на тълпата, бяга назад и скача на земята. Отначало тълпата се смее. Но веднага след това я обзема срам: действително висим като паяци. Ама и ние! Като невидели!

И се разотиват. Когато надзирателят идва със списъка — не става вече въпрос кого да пуска, никой не се натиска, сега пък насила ще трябва да ги събира.

Друг път в просторната столова започва все пак някакъв концерт. Вече всички са седнали. Този път Кишкин не бойкотира концерта. Виждаме го със зелената му жилетка как занася и отнася столове, как помага да се дръпне завесата. Всяка негова поява се придружава от аплодисменти и одобрението на залата. Внезапно ще притича по авансцената, сякаш някой го гони, и ще се проникне, размахал предупредително ръка: „Дарданел! Дивотия!“ Гръмогласен смях. Но ето че там нещо ги задържа: завесата е вдигна та, но сцената е пуста, никой не се появява. Кишкин тутакси излита на сцената. Смеят му се, но и веднага замлъкват: видът му не само не е комичен, а, напротив, обезумял, очите му ще изхвъркнат, страшно е да го гледаш. Започва да декламира с треперещ глас и да се озърта тревожно:

*Як глянѹ — шо мені сдається? —
Жандармы бьютъ — и кровь там лѣтся,
И трупов сгрудилось богацько,
И сын убитый — там, дѣ батько.*^[13]

Адресира това към украинците, които в залата са половината! Докарани тук неотдавна от кипящите партизански области — това им идва като сом в прясна рана! Те направо надават вой! Надзирателят понечва да се втурне към Кишкин на сцената. Но трагичното лице на Кишкин изведнъж се разтапя в клоунска усмивка. Вече по руски той обяснява:

— Когато бях в четвърти клас, учихме това стихотворение за Девети януари.^[14]!

И слиза от сцената със смешно куцукане.

А Женя Накишин беше просто приятен общителен момък с открито, посипано с лунички лице. (Много такива миловидни момчета ги имаше в руското село до неговия погром. Сега там преобладават недоброжелателните изражения по лицата.) Женя обичаше да пее с тих глас за приятели в секцията на бараката и дори от сцената.

И ето че веднъж бе обявено:

„Женичка-жена“. Музика: Мокроусов, текст: Исаковски. Изпълнява Женя Никишин в съпровод на китара.

От китарата потече проста тъжна мелодия. А Женя запя интимно пред голямата зала, изразявайки нашата още незакоравяла, неизстинала топлина:

*Мила ми жена,
само ти една,
само ти една си в моята душа!*

Само ти една! Помръква дългият бездарен лозунг над сцената за производствения план. В сивкавата мъгла на залата потъват в забрава годините на лагера — дълго прекараните в него, дълго оставащите. Само ти една! Не мнимата вина пред властта, не разчистване на сметките с нея. И не нашите вълчи грижи... Само ти една!...

*Гдето и да съм,
ти си в моя сън,
нямам си от теб по-скъп човек.*

Песента беше за нескончаемата разлъка. За разделящата хората неизвестност. За обречеността. Колко подходящо за нас! Но нищо непосредствено за затворничеството ни. А и всичко това можеше да бъде отнесено и към дългата война.

И на мен, конспиративния поет, интуицията ми отказа: не разбрах тогава, че от сцената звучат стиховете на още един законспириран поет (а и колко още могат да бъдат?!), само че по-гъвкав от мен, по-приспособен към гласността.

А какво могат да искат от него? Да им изпратят нотите в лагера и да проверяват Исаковски и Мокроусов ли? Казал им е навярно, че ги помни наизуст.

Видях: Тумаренко стоеше зад сцената и се усмихваше със сдържана тържественост.

В сивкавата мъгла седяха и стояха близо две хиляди души. Бяха неподвижни и мълчаливи, сякаш изобщо ги нямаше. Затвърделите, жестоките, каменните — бяха хванати за сърцето. Оказва се, че сълзите все още можеха да избиват, да се стичат по страните.

*Мила ми жена,
само ти една,
само ти една си в моята душа!*

[1] Зависи с каква мярка се мери! Пишат за Василий Курочкин, че 9-те години от живота му след закриването на списание „Искра“ били за него „години на истинска агония“, останал без своя печатен орган! А ние изобщо не смеем и да мечтаем за свой печатен орган — абсолютно не разбираме: имал е отделна стая, тишина, маса, мастило, хартия и никакви обиски, и никой не му е прибирал написаното — за каква всъщност агония може да се говори? — Б.а. ↑

[2] Дяков описва случай на такова „творчество“. Дмитриевым и Четвериков излагат пред началството сюжет на замислен роман и получават одобрението му. Оперът следи да не ги използват за общи работи. Сетне тайно ги извеждат от зоната („за да не ги разкъсат бандеровците“) и там те продължават да пишат. И това е поезия, записвана под плоча. Но къде ще е този роман? — Б.а. ↑

[3] Преследването им по времето на Хрушчов отслабва само в строгостта на присъдите, но не и по същество (вж. Седма част). — Б.а. ↑

[4] А впрочем скоро ще умре като простосмъртен от най-обикновен разрыв на сърцето. — Б.а. ↑

[5] Оттогава изминаха много години. Рапопорт е захвърлил своя трактат и аз се възползвам в случая от неговото разрешение. — Б.а. ↑

[6] Гурбенски отдел за борба с дезертьорството; зловещо болшевишко учреждение от времето на Гражданската война, което има неограничено право на разстрел без съд. — Б.а. ↑

[7] Когато след смъртта на Сталин Янош е реабилитиран, разправят, че го гъделичкало любопитството да поиска копие от присъдата си на унгарски език, за да разбере за какво е лежал девет години. Но не посмял: „Току-виж, помислили — с каква цел искам да го науча? А на мен и наистина повече не ми е чак толкова нужно...“ Той е разбрал *нашия* дух: защо наистина да знае това сега?... — Б.а. ↑

[8] Безконвойна зечка, ходеща на работа срещу отделно представен пропуск. — Б.а. ↑

[9] Нека някой ми обясни: в каква идеология се вмести това поведение? (Сравнете комунистическата санитарна част на Дяков: „Какво, зъбките ли те заболяха, бандеровска мутро?“. — Б.а. ↑

[10] Всички унгарци ги пуснаха да се завърнат вкъщи след смъртта на Сталин и Янош избегна съдбата на Мцири, за която бе напълно вече готов.

Изминаха дванадесет години и сред тях — 1956 г. Янош е счетоводител в малкото градче Надканижа, в което никой не знае руски език и не чете руски книги. И какво ми пише сега?

„И след всичко, случило се с мен, искрено твърдя, че не бих се отказал от миналото си. Вникнах сурово в онова, което за други е недостъпно... Когато ме освободиха, обещах на оставащите в лагера другари, че не ще забравя никога руския народ, и не заради изнесените страдания, а за доброто му сърце... Защо с такава съпричастност следя новините от бившата ми «родина»... Библиотеката ми е пълна с произведенията на руските класици, имам четиридесет и един тома на руски език и четири на украински (Шевченко). Другите четат руснаците като англичаните, немците, а аз ги чета съвсем по друг

начин. За мен Толстой е по-близък от Томас Ман, а Лермонтов къде по-близък от Гьоте.

Нямаш представа как се измъчвам безгласно за много неща. Понякога ме питат: що за чудак си? Какво хубаво си видял там, какво толкова те привлича в руснаците?... Как да им обясня, че цялата ми младост премина там, а животът е вечно прощаване с отлитащите дни... Как тъй да обърна гръб като обиден хлапак — нали девет години съдбата ми съвпаднаше с вашите. Как да обясня защо трепва сърцето ми, когато чуя по радиото руска народна песен? Започвам да си тананикам: «Вот мчится тройка удалая...» — И толкова тежко ми става, че нямам сили да пея по-нататък. А децата ме молят да ги уча на руски. Почакайте, деца, че за кого събирам аз руските книги?...“ — Б.а. ↑

[11] „Бюлетин на московската патриаршия“. — Б.пр. ↑

[12] „Свобода!“, „Извърши го или умри!“ — Б.а. ↑

[13] *Когато погледна — що да видя:*

там кръв се лей, жандарми бият,

купът от трупове расте,

върху баща убит — дете! (Укр.) ↑

[14] Има се предвид 9.I.1905 г., дата, станала известна в руската история като „Кървавата неделя“, когато тръгналите с петиция до царя петербургски работници са посрещнати с огън от царските войски. Това поставя началото на революцията от 1905 г. — Б.пр. ↑

ШЕСТА ГЛАВА

УБЕДЕНИЯТ БЕГЛЕЦ

Когато Георгий Павлович Тенно разказва сега за миналите бягства — и за своите, и на другарите си, и за тези, за които само е чувал, — то за най-непримиримите и настойчивите: за Иван Воробьов, Михаил Хайдаров, Григорий Кудл, Хафиз Хафизов, подмята с похвала: „Той беше убеден беглец!“

Убеден беглец! Този, който нито за минута не се съмнява, че човекът не трябва да живее зад решетките — нито дори като осигурен във всичко нагаждач, нито в счетоводството, нито в КВЧ, нито в хлеборезачницата! Този, който, веднъж затворен, през целия ден мисли за бягство, а през нощта сънува, че го извършва. Този, който се е *подписал* да бъде непримирим и подчинява всичките си действия само на едно — на бягството! Този, който не прекарва нито един ден в лагера просто така: всеки ден той или се готви за бягството, или вече бяга, или е заловен, пребит от бой и за наказание лежи в лагерния затвор.

Убеден беглец е този, който знае какъв риск е поел. Който е виждал и трупове на застреляни бегълци, изложени за назидание пред строените на развода. Който е виждал и живи доведени — с посиняла кожа, хращещи кръв, водени по бараките и задължавани да викат: „Затворници! Погледнете на какво приличам! Това очаква и вас!“ Който знае, че в повечето случаи трупът на беглеца е твърде тежък, за да го мъкнат до лагера. И затова донасят в торба само главата му или (по устав така е по-правилно) и дясната ръка, отсечена до лакътя, за да проверят в спецчастта отпечатъците на пръстите му и да го извадят от списъка на живите.

Убеден беглец! Той е този, заради когото се взивдат решетки на прозорците; заради когото обграждат зоната с десетки метри бодлива тел, издигат наблюдателни кули, огради, столбове, разполагат секретни постове, засади и хранят сивите кучета с кървящо месо.

Убеден беглец — той е също и този, който парира деморализиращите упреци на лагерните филистери: заради бегълците

си патим и ние останалите! Ще засилят режима! Вдигат ни на проверка по десет пъти! Вместо чорба ни дават вода! Той е също и този, който отхвърля призивите на другите затворници не само към смирение („и в лагера е възможно да се живее, особено с колетите“), но дори към протести и гладни стачки, защото това не е борба, а самозалъгване. От всички средства за борба той вижда едно, вярва на едно, служи на едно — на бягството!

Той просто не може иначе! Така е създаден. Както птицата не може да се откаже от сезонното си прелитане, така и убеденият беглец не може да не бяга.

Между двете несполучили бягства на Георгий Тенно кротките лагерници го питали: „Няма ли да мирясаш? За какво бягаш? Какво ще намериш навън, особено сега?“ — „Как какво? — чуди се Тенно. — Независимост! Дори един ден в тайгата без окови е вече свобода!“

В своето средно време — времето на питомните зайчета, ГУЛАГ и Органите не познават такива като Тенно и Воробьов. Подобни арестанти е имало само в най-първото съветско време, а после вече чак след войната.

Та ето какъв е Тенно. Във всеки нов лагер (а него го прехвърлят често с поредните етапи) отначало е потиснат, тъжен — докато не съзрее нов план за бягство в главата му. И щом се появи планът, Тенно светва цял и усмивката му тържествува върху устните.

И когато започва, спомня си той, всеобщото преразглеждане на делата и реабилитациите, просто пада духом: усеща, че надеждата за реабилитация отслабва волята му за бягство.

* * *

Сложният му живот не се вмести в тази книга. Но жилката на беглец носи от рождение. Още като дете бяга от брянския интернат „за Америка“, тоест с лодка по Десна; от пятигорското сиропиталище през зимата, по долно бельо, прескача железните порти и — при баба си. И което всъщност е самобитното у него: в живота му се преплитат две линии — мореходната и цирковата. Завършва морско училище, плава като матрос с ледоразбивач, като боцман с миночистач и като щурман в търговския флот. Завършва военен институт за чужди езици, през

войната е в Северния флот — като офицер за свръзка на английските конвойни съдове плава до Исландия и Англия (фот. 42). Но пък още от дете се занимавал и с акробатика, играл е в циркове по времето на непа и по-късно в промеждутъците между плаванията; бил треньор по вдигане на тежести; демонстрирал номера с „мнемоника“, със „запомняне“ на множество числа и думи, с „отгатване“ на мисли от разстояние. А циркът и животът по пристанищата му дават възможност да опознае и престъпния свят: възприема по нещо от техния език, авантюризма, ловкостта и безстрашието. Докато лежи след това с рецидивисти в безчетните режимки, продължава да се учи от тях. Това също ще му послужи при бягствата.

Георгий Павлович Тенно (фот. 42)

Целият опит на човека се трупа в него — и така се формираме.

През 1948 г. внезапно го демобилизират. Това вече е сигнал от оня свят (знае чужди езици, плавал е на английски съдове, при това е естонец, макар и петербургски) — но нали винаги се надяваме на нещо по-добро в бъдещето? В навечерието на Коледа същата година в Рига, където този празник все още се чествува много празнично, го

арестуват и отвеждат в сутерена на улица Амату, в съседство с Консерваторията. При влизането в първата си килия не се стърпява и обяснява на равнодушния мълчалив надзирател: „По това време трябваше да бъдем с жена ми на „Граф Монте-Кристо“. Той се е борил за свободата си, няма да се оставя и аз.“

Но рано е още да се бори. Нали отначало винаги смятаме, че има някаква *грешка*. Затвор? Но за какво? Не е възможно! *Недоразумението ще се разсее*. Преди да го прехвърлят в Москва, дори нарочно го успокояват (това се прави за безопасност по време на етапа), началникът на контраразузнаването полковник Моршчинин го изпраща дори на гарата, стиска му ръката: „Не се притеснявайте!“ Четирима са заедно със специалния конвой в отделно купе с меки легла. Майорът и старши лейтенантът обсъждат как весело ще посрещнат Нова година в Москва (дали пък не заради такива командировки са измислени спецконвоите?), лягат на горните легла и като че ли заспиват. Тенно и старшината заемат долните легла. При най-малкото помръдване на арестувания другият отваря очи. В купето свети горната синя лампичка. Тенно е положил глава върху първото и последното, което е успяла да предаде жена му — кичур от косите ѝ и блокче шоколад. Лежал и мислел. Вагонът приятно потраквал. Ние според желанието си изпълваме това потракване с някакъв смисъл или предсказание. Тенно го изпълва обнадеждаващото: „ще ме пуснат“. И затова не се кани сериозно да бяга. Само преценява как би могъл да го направи успешно. (По-късно ще си спомня неведнъж тази нощ и ще изпъшква от досада. Никога не ще бъде толкова лесно да се избяга, никога той няма да бъде толкова близко до свободата!)

Два пъти през нощта Тенно излиза до тоалетната по празния нощен коридор, съпроводен от старшината, чийто пистолет виси на дълга подвеска, както е винаги при моряците. Той се намъква заедно с арестувания в тоалетната. Нищо не коства на Тенно, след като владее джудо и борба, да го *склеци* тук, да му отнеме пистолета, да му заповяда да мълчи и спокойно да се измъкне на следващата гара.

Втория път старшината се побоява да влезе с него в тясната тоалетна и остава зад вратата. А тя е затворена, може да престоиш вътре дълго — колко му е да счупиш стъклото на прозореца и да скочиш. Нощ! Влакът не се движи с голяма скорост — годината е 1948,

често спира. Е, вярно, зима е, Тенно е без палто и разполага само с пет рубли, но не са му иззели часовника.

Разкошът с този спецконвой свършва в Москва на гарата. Дочакват, докато всички пътници слязат от влака, тогава във вагона се качва старшина със сини пагони, от тези в „гарваните“. „Къде е той?“

Влизането в затвора, безсъницата, изолираните боксове. Наивно настоява по-скоро да бъде изправен пред следователя. Надзирателят отвръща с прозявка: „Не бой се, има време.“

А ето го и следователя: „Разказвай за своята престъпна дейност.“ — „Нямам никаква вина!“ — „Само папа Пий няма никаква вина.“

В килията го държат с провокатор. Онзи го *изнудва*: каква е всъщност работата? Няколко разпита — и всичко е ясно: никой няма да търси истината, никой няма да го пусне. И значи — трябва да бяга!

Световната слава на Лефортовския затвор не притеснява Тенно. Може би е като някой новак на фронта, който нищо още не е изпитал и затова от нищо не се страхува. Следователят Анатолий Левшин сам му подсказва идеята за бягство. Подсказва му я с това, че става все по-злобен, прелива от омраза.

Хората, народите имат различни мерки. Колко милиони са били пребивани от бой между тези стени, без дори да нарекат това изтезание. Но за Тенно мисълта, че могат да го бият безнаказано, е непоносима. Това ще е страшен позор и по-добре тогава да не живее. И когато, изчерпал устните заплахи, Левшин се приближава за пръв път до него и замахва, Тенно отскача и казва с треперещ от ярост глас: „Запомни, аз така и така няма да остана жив! Но преди това ще ти *извадя* едното око, че и двете! Това го мога!“

И следователят отстъпва. Не намира за приемливо да размени хубавото си око срещу отписания живот на арестанта. Започва да тормози Тенно с карцери, за да го изтощи. Накрая инсценира, че сърцераздирателните писъци от съседния кабинет са на жена му и ако той не си признае, ще продължат да я измъчват.

Но следователят и този път не си дава сметка на кого е попаднал. Тенно не би понесъл разпит на жена си, точно както и удар с юмрук в лицето. Все повече се убеждава, че трябва да убие този следовател. Това се свързва и с плана му за бягството! Майор Левшин носи същата морска униформа, също е висок на ръст, също блондин. За портиера на следствената сграда Тенно спокойно би могъл да мине за Левшин.

Наистина лицето му е пълно, загладено, докато Тенно се е смъкнал. (Арестантът трудно може да се види в огледало. Дори в тоалетната огледалото е закрито с черна завеска. Успее ли с незабележимо движение да я отдръпне, на самия него му става жал от измъчения и бледен вид насреща!)

През това време изкарват от килията безполезната „кука“. Тенно изследва празния му креват. Напречният метален прът в мястото на закрепването с крака на леглото е ръждясал, ръждата е прояла доста метала, Нитът едвам се крепи. Дължината на пръта е около седемдесет сантиметра. Как да го измъкне?

Отначало трябва... да тренира в себе си равномерно отброяване на секундите. Сетне да пресметне за всеки надзирател какъв е промеждутъкът между две надзъртания през шпионката. Този промеждутък е от четиридесет и пет до шестдесет и пет секунди.

В един такъв промеждутък — рязък напън, и прътът хрусва откъм ръждясалия край. В другия край се държи здраво, по-трудно ще е да го счупи. Трябва да скочи с двата крака върху него, но желязото ще издрънчи силно върху пода. Значи ще трябва да успее в промеждутъка да подложи върху циментовия под възглавницата, да скочи, да откърти пръта, да върне възглавницата на мястото ѝ, а пръта да напъха в своето легло. И през цялото време да отброява секундите.

Счупва металния прът. Успява!

Но това не е изход: ще влязат, ще го намерят и Тенно ще изгние по карцерите. Двадесет денонощия карцер ще рече да загуби напълно сили не само за бягството, а и за да се противопоставя на следователя. А ето какво трябва да направи: да разпори с нокти матрака. Да извади малко памук, с който да увие краищата на металния прът, и да го намести на предишното му място. И да отброява секундите. Речено — сторено!

Но и това не може да бъде за дълго. Веднъж на 10 дни ги извеждат на баня, а през това време килията се обискирва. Може да открият, че прътът е счупен. Трябва значи бързо да се действа. Как да замъкне пръта на разпита?... На излизане от тъмничното здание не обискирват. Поопипват те само след завръщането ти от разпита, и то отстрани и на гърдите, където са джобовете. Търсят ножчета за бръснене, боят се да няма самоубийства.

Тенно носи под моряшкия си кител традиционната раирана фланела, която топли тялото и духа му. „За сърцето клето — утеха е морето!“ Поискава от надзирателя игла (в определено време тя се дава), уж за да си зашие копчета, направени от хляб. Разкопчава китела, измъква фланелата от панталона си и в долния ѝ край отвътре съшива ръбче — получава се нещо като джобче (за долния край на пръта). Откъснал преди това парченце ширит от долните си гащи, той се прави, че уж зашива копче на китела, а всъщност зашива ширитчето от опаката страна на фланелата върху гърдите — това е всъщност примка, в която да влиза свободно горният край на пръта.

Сега вече облича фланелата с гърба отпред и ден след ден започва тренировките. Прътът се поставя на гърба под фланелката: прокарва се през горната примка и се напъхва в долното джобче. Горният край на пръта се оказва на равнището на шията, под яката на китела. Тренировката включва от едно поглеждане през шпионката до следващото: премияш ръката откъм гърба — хващаш пръта над главата си, извиваш цялото си тяло назад, изправяш се опънат напред като тетива и едновременно измъкваш пръта — с рязко замахване удрияш следователя по главата. И отново всичко е на мястото си! Поглед през шпионката: арестантът прелиства книга.

Движението става все по-бързо и по-бързо, прътът вече свисти във въздуха. Дори ударът да не бъде смъртоносен, следователят ще падне в безсъзнание. След като дръзват и жена ти да приберат, за никого да не ти е жал!

Тенно приготвя също два памучни тампона — от същия матрак. Ще може да ги напъха в бузите си, за да стане лицето му по-пълно на вид.

Трябва, разбира се, и да е бръснат през този ден — но арестантите ги бръснат само веднъж седмично с тъпи бръснари. Значи има значение кой ден ще бъде.

А как да придаде руменина на лицето си? Ще натърка леко страните си с кръв. С *неговата* кръв.

Беглецът не може да гледа и да слуша „просто така“, както останалите хора. Всичко, което гледа и слуша, трябва да бъде приведено в съответствие с набеязаната цел — с бягството. И нито една дреболия да не бъде пропусната, да не бъде оставена без обяснение. Дали са го повели за разпит, на разходка или до тоалетната,

краката му отброяват крачките, стъпалата (едва ли всичко това ще потрябва, но той брои); тялото си отбелязва завоите; очите на наведената по команда глава разглеждат пода — от какво е направен и дали е цял, те се извъртат по достъпните си периферни окръжности — и разглеждат всички врати: двойни, единични, дръжките им, катинарите им, накъде се отварят; главата оценява предназначението на всяка врата; ушите слушат и съпоставят; ето, този звук достига до слуха му в килията, а ето, оказва се, какво означавал.

Знаменитото лефортовско здание е с формата на буквата „К“ — с междустълбие на всички етажи, железни проходи и регулировчик с флагчета. Коридор към следващото здание. Разпитват на смени в различни кабинети — толкова по-добре! — трябва да се разучи разположението на всички коридори и врати в следствената сграда. Как влизат следователите отвън? А, ето вратата с квадратното прозорче. Тук става главната проверка на техните документи, разбира се, не тук, а на външната врата, но тук също ги отмятат или наблюдават. Ето, един такъв слиза надолу и казва на някого там горе: „Отивам в министерството!“ Отлично, тази фраза ще може да послужи и на беглеца.

Как продължават по-нататък до изхода — трябва също да си дадем отговор, за да вървим правилно без колебание. Сигурно има отъпкана в снега пътечка. Или асфалтът ще е по-тъмен и мръсен. А как минават покрай портиера? Дали си показват удостоверенията? Или на влизане са ги оставили там, а сега назовават имената си и си ги вземат? Или всички се познават по физиономии и да си кажеш името, ще бъде грешка, а трябва само да протегнеш ръка?

На много неща може да намериш отговора, ако не обръщаш толкова внимание на празните въпроси на следователя, а внимателно го наблюдаваш. За да подостри молива си, той вади бръснарско ножче от някакво удостоверение в горния джоб на дрехата си. Веднага нахлуват в главата ти въпроси:

Това не е пропуск. Дали пропускът му не е на портала?

Книжката прилича на шофьорска. Дали не идва на работа с автомобил? Тогава би трябвало да има и ключ от колата. И дали не я паркира пред затвора? Трябва още тук, в кабинета, да прочете номера от талона, за да не се мотае после там.

Закачалка отвън няма. Униформеното палто и шапката на следователя са закачени тук, в кабинета му. Така е по-добре.

Не трябва да забравя или пропуска нито една важна подробност и всичко да вмести в 4-5 минути. Когато вече следователят лежи повален на пода, той ще трябва:

- 1) да свали своя кител и да облече неговия — по-нов и с пагони;
- 2) да свали връзките от обувките му и да ги наниже на своите, защото му се изхлузват от краката — ето това ще отнеме много време;
- 3) да скрие ножчето за бръснене в специално подготвеното място в тока на обувката си (ако бъде хванат, да може да пререже вените си още в първата килия);
- 4) да прегледа всички документи и да вземе най-нужното;
- 5) да запомни номера на колата и да намери ключа ѝ;
- 6) да пъхне в дебелията чанта собственото си следствено дело и да я отнесе със себе си;
- 7) да му вземе часовника;
- 8) да натърка страните си с кръв за руменина;
- 9) да изтегли тялото му зад бюрото или зад завесата, за да помислят, когато дойдат, че той е излязъл, и да не се втурнат веднага в преследване;
- 10) да направи тампони от памуците и да ги подложи под бузите си;
- 11) да облече палтото и фуражката му;
- 12) да прекъсне кабела на ключа за лампата. Ако някой влезе скоро — тъмно е, щраква ключа — крушката вероятно е изгоряла, затова следователят ще се е преместил в друг кабинет. Но дори и да проверят крушката — няма веднага да се досетят каква е работата.

Така се събират 12 операции по бягството, а тринадесетата ще бъде самото бягство... Всичко това трябва да се осъществи по време на нощен разпит. По-лошо ще е, ако се окаже, че книжката не е шофьорска. Това ще рече, че той пристига и си тръгва със следователския автобус (превозват ги специално поради среднощните часове на работа!), другите следователи ще се усъмнят защо Левшин не е дочакал до 4-5 часа сутринта и си е тръгнал пеша посред нощ.

А и още нещо: когато минава покрай квадратното прозорче, да поднесе пред лицето си носна кърпа — уж че иска да се издуха; и едновременно да погледне часовника си; и за успокоение на постовия

милиционер да се провикне, извърнал глава нагоре: „Перов! — Това е приятелят му. — Отивам в министерството! Ще поговорим утре!“

То се знае, шансовете са минимални, засега не повече от 3 — 5 на сто. Почти безнадеждно, съвсем неизвестно е положението на външния изход. Но няма да вземе да умира тук като роб! Да стигне до пълно изтощение, за да го бият с ритници! Все пак ще разполага с бръснарското ножче в тока на обувката си!

И на един нощен разпит, веднага след избръсването, Тенно отива с железния прът на гърба си. Следователят води разпита, псува, заплашва, а Тенно го гледа и се чуди: не предусеща ли, че миговете му са преброени?

Това става в единадесет часа вечерта. Тенно си прави сметка, че ще го държат до два часа през нощта, когато следователите започват вече да се разотиват, да си „съкращават нощта“.

И тогава да улови момента: следователят ще поднесе листата от протокола за подпис, както прави винаги, и Тенно изведнъж да се престори, че му е зле, да остави листата да се пръснат по пода, за да накара следователят да се наведе за миг, и... Или пък без всякакъв протокол — да стане, олюлявайки се, да каже, че му е прилошало, и да помоли за вода. Следователят ще му поднесе емайлираното канче (винаги е до него), той ще отпие и ще го изтърве, веднага след това ще вдигне дясната ръка зад врата си, това ще изглежда естествено, все едно, че му се върти свят. Следователят непременно ще се наведе да погледне към изтърваното канче и...

Сърцето му бие до пръсване. Той е на прага или на празник, или на смъртен изход.

Но нещата се развиват по-иначе. Към дванадесет часа влиза бързо друг следовател и прошепва нещо на ухото на Левшин. Никога не е ставало такова нещо. Левшин се разбързва, натиска звънеца и вика надзирателя да дойде за арестувания.

Всичко се проваля... Тенно се връща в килията и поставя пръта на мястото му.

А следващия път следователят го извиква, както е брадясал (няма смисъл да взема пръта).

По-нататък пък — дневен разпит. И взема някакъв странен обрат: следователят не ръмжи повече, обезкуражава го с предсказанието, че ще го осъдят най-много на 5-7 години, да не се

отчайва толкова. И някак стихва злобата му да сцепи главата на следователя. Тази злоба не се оказва устойчива у Тенно.

Въодушевлението му минава. Все повече се убеждава, че няма шанс, че така не бива да се рискува.

Настроението на беглеца е може би по-капризно и от това на артиста.

И цялата му толкова дълга подготовка отива напразно...

Но беглецът трябва да бъде подготвен и за такава развръзка. Той е замахвал вече стотици пъти с пръта във въздуха, убил е мислено стотици следователи. Десет пъти е преживял в най-големи подробности цялото си бягство — в кабинета, покрай квадратното прозорче, до изхода, зад изхода! Съсипан е от това бягство, а се оказва, че дори не го е започнал.

Скоро му сменят следователя и го преместват на Лубянка. Тук Тенно не замисля бягство (ходът на следствието му изглежда по-обнадеждаващ и той не набира решителност за бягство), но неотстъпно наблюдава и си съставя тренировъчен план.

Бягство от Лубянка? Възможно ли е изобщо?... Ако се замислим, може би дори е много по-лесно, отколкото от Лефортово. Скоро започваш да се ориентираш в тези дълги-предълги коридори, по които те водят на разпит. Понякога в коридора зърваш стрелки: „към парадния № 2“, „към парадния № 3“. (Съжаляваш, че си бил толкова нехаен, докато си бил на свобода — не си обходил Лубянка предварително отвън, не си обърнал внимание на парадните входи.) По-лесното е това, че тук не е територия на затвор, а министерство, където постовите милиционери не са в състояние да запомнят огромното множество от следователи и чиновници. Ще рече, влизането и излизането става само с пропуски, а пропускът на следователя е в джоба му. А щом като не познават следователя по физиономия, не е чак толкова важно дали точно ще приличаш на него или само приблизително. Новият следовател не е с униформа на флотски офицер, а със сиво-зелена. Значи ще трябва да се преоблече с неговата униформа. Няма го вече и пръта — стига да е налице решимостта. В кабинета на следователя има много различни предмети, например мраморно преспание. А не е и непременно необходимо да го убиваш — достатъчно е да го оставиш зашеметен за десет минути, докато се измъкнеш!

Но мъглявите надежди за някаква милост и разумът лишават Тенно от волева твърдост. Едва в Бутирки си отдъхва с облекчение: от късче хартийка му прочитат решението на ОСО: 25 години лагер. Той се подписва и чувства как му олеква, по устните му заиграва усмивка, краката го отнасят леко в килията на четвъртвековниците. Тази присъда го освобождава от унижението, от сделката, от покорността, от угодничеството, от компромиси за сметка на обещаните пет-седем години: двадесет и пет, вашата мамка?! Тогава няма какво да чакаме от вас, значи ще бягаме!!!

Или — смърт. Но нима смъртта е по-лоша от четвърт столетие робство? Едно остригване на главата до голо след съда — дете на никого не прави впечатление — Тенно преживява като оскърбление, като заплюване в лицето.

Сега вече ще трябва да търси съюзници. И да изучава историите на други бягства. Тенно е новак в това отношение. Нима никой никога не е бягал?

Многократно сме минавали след надзирателя през тези железни прегради, пресичащи бутирските коридори, а колцина от нас са забелязали това, което Тенно вижда веднага: че вратите са с двойни ключалки, надзирателят отключва само едната и преградката се помества. А втората ключалка значи бездействува: това са три пръта, които могат да се измъкнат от стената и да се мине през желязната врата.

В килията кой какво, а Тенно все търси да чуе за бягства и за техните участници. Намира се дори такъв, който пряко бил забъркан в една история с тези три пръта — Мануел Гарсиа. Това се случва няколко месеца по-рано. Затворниците от една килия тръгват за тоалетната и хващат надзирателя (в разрез с устава — бил е сам, ала с години нищо не се е случвало и те са свикнали да срещат само покорност), събличат му дрехите, връзват го и го оставят в тоалетната. Един от арестантите облича униформата му. Отнемат ключовете му и тръгват да отключват всички килии по коридора (а там има и осъдени на смърт, за тях това идва точно навреме!). Започват викове, възторзи, призови да освободят и другите коридори и да превземат целия затвор. Забравят всякаква предпазливост! Вместо тихо да се приготвят по килии за бягство и да оставят да се разхожда по коридора само преоблеченият като надзирател, те всички до един излизат в коридора

и шумят. Надзирателят от съседния коридор поглежда през шпионката на коридорната преградка (там са направени такива и в двата края) и натиска копчето за тревога. По този сигнал от централния пост се заключват автоматично всички втори ключалки на преградките и във връзката с ключовете на надзирателя няма такива за допълнителните ключалки. Разбунтувалият се коридор е изолиран. Увеличават многократно охраната: застанали в шпалир, пропускат разбунтувалите се един по един и ги налагат с бой; откриват инициаторите и ги отвеждат. А те всички били с по *четвърт* век. Дали са повторили присъдата им? Или са ги разстреляли?

Етап до лагера. Известният на арестантите „кантон“ до казанската гара — естествено, навътре от оживените места. Тук докарват арестуваните с „гарвани“ и ги натоварват във вагон-заковете, преди да ги прикачат към локомотива. От двете страни напрегнати конвои в редици. Едва удържани кучета, устремени към гърлата на арестуваните. Команда: „Конвойт — за бой!“, и смъртоносното прещракване на затворите. Тук не се шегуват. Така, с кучета, ги водят по жп линията. Къде ще бягаш? Кучето ще те догони.

За убедения беглец, винаги прехвърлян заради бягствата му от лагер в лагер, от затвор в затвор, ще има още много такива гари и конвойни съпровождания по жп линията. Ще има случаи да го водят и без кучета. Ще се направи, че куца, че е болен, едва се тътри, едва ще влачи *торбата* и памуклийката — така конвойт ще бъде по-спокоен. И ако има много влакови композиции по коловозите — ще може, току-виж, и да се спусне между тях. И така: захвърля вещите си, навежда се и се шмугва под вагоните! Но когато се наведе, ще види там, зад вагоните, ботушите на крачещия допълнителен конвой... Всичко е предвидено. Остава да се направиш, че си паднал от слабост и затова си изтървал торбата си. Виж, ако имаш късмет бързо да минава покрай теб някой влак! Да претичаш току пред локомотива му — тогава никакъв конвой не ще се втурне след теб. Ти рискуваш за свободата си — а той? — и докато влакът се изтегли пред него, теб вече те няма. Но за това е необходимо двойно щастие: да се случи такъв влак и да не те прегازی.

От Куйбишевския етапен затвор ги извозват с открити камиони до гарата — събират голям „червен“ етап. В затвора, от местен джебчия, който „уважава бегълците“. Тенно получава два местни

адреса, където да потърси първа подкрепа. С двамина, готови също да бягат, той споделя за адресите и се уговарят: и тримата ще гледат да седнат най-отзад и когато камионът намали ход на завоя (а Тенно не напразно вече е пътувал дотук от гарата в тъмния „гарван“, тялото му е набелязало този завой, макар да е непознат за очите му) — да скочат и тримата едновременно! Надясно, наляво и назад! — покрай конвоиращите, ако трябва, дори и да ги съборят! Ще стрелят, но не могат да застрелят и тримата. А и ще се решат ли на това? По улиците е пълно с народ. А и едва ли ще се юрнат подире им — как ще зарежат останалите затворници в камиона! Значи ще вземат да крещят и да стрелят във въздуха. Единствено народът може да ги задържи, нашият съветски народ, минувачите. Ще трябва да заплашат, че уж държат нож в ръката! (А всъщност го нямат.)

Тримата маневрират при обиска и изчакват да не се качат в камиона, преди да се смрачи, та да се случат в последната кола. Идва и последната, но... не е тритонен камион с ниски капади както всички предишни, а студейкър с високи. Когато Тенно се качва, главата му се оказва по-ниско от задния капак. Камионът се движи с голяма скорост. Завоят! Тенно поглежда съучастниците си — по лицата им е изписан страх. Не, те няма да скочат. Не, те не са убедени бегълци. (Но дали ти самият си станал вече убеден? — пита се той.)

В мрака, с фенери, под смесения лай, псувни и дрънчене на метал — прехвърляне в конски вагони. Тук Тенно изменя на принципа си — не успява да види как изглежда неговият вагон отвън. (А убеденият беглец трябва да вижда всичко своевременно, няма право нищо да пропусне!)

При всяко спиране на влака тревожно изпробват вагоните с чукове. Почукват по всяка дъска. Значи се страхуват — от какво? От прерязване на дъските. Значи трябва да режат!

Намират (от криминалните) и малко парче от наточена ножовка. Решават да режат дъската под долните нарове. А когато влакът намали ход, да се проврат през направения отвор и свлечени върху траверсите, да лежат, докато отmine влакът. Наистина, врелите и кипелите разправят, че в края на арестантския влак имало прикачена драга — метално гребло, чиито зъбци минават ниско над траверсите и беглецът умира.

Цяла нощ те се редуват под нара с тази късичка ножовка, която държат в ръка с омотано около единия ѝ край парцалче, и режат дъската на стената. Много е трудно. Все пак се справят. Направен е първият прорез. Дъската започва по малко да се отмества. А на сутринта виждат през леко отместената дъска някакви бели нерендосани дъски зад вагона си. Какво е това? А ето какво: значи към вагона им е пристроена допълнителна конвойна площадка. И над прореза стои часовой. Не бива да режат повече дъската.

Бягствата на затворниците, както и всяка човешка дейност, имат своя история, а и своя теория. Не е зле човек да ги знае, преди да предприеме подобно действие.

Историята — това са вече станалите бягства. За тяхната технология оперчекистите не издават популярни брошури, те трупат опита за себе си. Можеш да чуеш историята от други, заловени бегълци. Този опит струва много скъпо — жесток, изстрадан, на ръба на смъртта. Но да разпитваш подробно, неотстъпно за бягствата на един беглец, на трети, на пети — не е просто невинно любопитство, това е доста опасно. Не по-малко опасно от това да питаш: кой ще ми каже как да се свържа с конспиративната организация? Вашите дълги разкази може би се слушат и от куките. А главно — самите разказвачи, когато са ги изтезавали след залавянето им и са имали само един избор — смърт или живот, — са могли да отстъпят, да бъдат завербувани и сега вече да служат за примамка, вместо да ти бъдат съмишленици. Една от главните задачи на кумовете е да определят предварително кой симпатизира на бягствата, кой се интересува от тях и да отбележат това в личния му формуляр за предотвратяване на евентуалните опити за бягство — и ето го вече в режимната бригада, откъдето ще му е много по-трудно да избяга.

Но от затвор на затвор, от лагер на лагер Тенно горещо разпитва бегълците. Той извършва бягства, залавят го, а в лагерните затвори, където лежи тъкмо с бегълци, има възможност да научи доста неща от тях. (Не без да допусне грешки. Степан — героичен беглец, го предава на кенгирския опер Беляев, който повтаря пред Тенно буквално всичките му задавани въпроси.)

А що се отнася до теорията на бягствата, тя е много проста: както съумееш. Избягаш ли — значи знаеш теорията. Хванат ли те —

значи още не си я усвоил. А христоматийните начала са следните: можеш да бягаш и от обектите, и от жилищната зона. От обектите става по-лесно: те са много и охраната там не е толкова солидна, а и беглецът разполага с инструмент. Може да бягаш сам — това е по-трудно, но пък няма кой да те предаде. Може да се бяга групово, това е по-лесно, но всичко зависи дали сте се подбрали подходящи. Има още едно правило в теорията: трябва така да познаваш географията, че картата да е винаги като жива пред очите ти. А в лагера няма откъде да видиш карта. (Впрочем криминалните изобщо не знаят географията, за север смятат онзи затвор, където миналия път е било студено.) Има още едно правило: да познаваш народа, през земите на който ще трябва да бягаш. Съществува следното методическо указание: трябва да подготвяш бягството винаги *по план*, но всеки миг да имаш готовност да бягаш и съвсем иначе — *според случая*.

Какво например ще рече „според случая“. Веднъж в Кенгир извеждат всички затворници от затвора — да правят кирпич от кал и слама. Внезапно се разразява прашна вихрушка, каквито често има в Казахстан: всичко помръква, слънцето се скрива, прах и дребни камъчета те удрят болезнено в очите, така че не можеш да ги държиш отворени. Никой нямам готовност да бяга така внезапно, а Николай Криков притичва до зоновото ограждение, хвърля върху телената мрежа ватенката си, прехвърля се, целият изподран, оттатък зоната и се скрива. Бурята отминава. По ватенката върху телената мрежа разбират, че е избягал. Пускат по него потеря от конници, придружени от кучета. Но студената буря напълно е заличила следите. Криков изчаква в една купчина строителни отпадъци, докато отмине потерята. На другия ден обаче е принуден да тръгне! И разпратените по степта коли го залавят.

Първият лагер на Тенно е Новорудное, недалеч от Джезказган. То си е направо място, където си обречен да загинеш. Тъкмо оттук би трябвало да се бяга! Наоколо — пустиня, къде в соленища и бархани, къде — заякчена с чимове или камилски тръни. Тук-там по тази степ чергаруват със стадата си казахи, но в повечето места не ще срещнеш никого. Няма реки, да се натъкнеш на кладенец е почти изключено. Най-подходящото време за бягство тук е април и май, когато все още се срещат езерца от разтопилия се сняг. Но това е отлично известно и на охраната. Затова тогава излизащите на работа се обискират по-

старателно и не им се дава да изнасят със себе си нито една излишна трошица, нито едно излишно парцалче.

През есента на 1949 г. трима бегълци — Слободянюк, Базиченко и Кожин, поемат риска да тръгнат на юг: мислели да се спуснат надолу по река Саръ-Су към Кзил Орда. Но реката била напълно пресъхнала. Залавят ги почти умрели от жажда.

Като има примера с тях, Тенно решава, че през есента няма да бяга. Прилежно посещава КВЧ — гледайте, с една дума, не е беглец, не е бунтар, той е от трезвомислещите затворници, които се надяват да се *поправят* до края на своите излежавани двадесет и пет години. Помага с каквото може, обещава самодейност, акробатика, мнемоника, а засега, след като е прелистил всичко, което има в КВЧ, намира една мизерна карта на Казахстан, пропусната от кума. Отлично. Оказва се, че съществува стар керванен път до Джусал — триста и петдесет километра, по него може да има и кладенец. И на север до Ишим са четиристотин, там са възможни ливади. А до езерото Балхаш са петстотин километра само през пустиня — Бетпак-Дала. Но в тази посока едва ли ще организират потеря.

Такива са разстоянията. Такъв е изборът...

Какво ли не щуква в главата на любопитния беглец! Понякога в лагера влиза асенизационна кола — цистерна с маркуч-ръкав. Гърлото на маркуча е широко. Тенно спокойно би могъл да се намъкне вътре в цистерната — да стои там присвит, след това шофьорът нека вкарва редките нечистотии, стига само да не бъде най-горе. Ще бъде целият в нечистотиите, по пътя може и да се задави, да се задуши, да се удави, но едва ли това е по-отвратително, отколкото да отбива като роб безкрайната си присъда. Той проверява себе си: готов ли е? Да, готов е. А шофьорът? Той е битовак, безконвоен, с минимална присъда. Тенно пуши с него, преценява го. Не, този човек не става. Не ще рискува да помогне. Изповядва психологията на трудово-изправителните лагери: да помагаш на някого, значи да си глупак.

През същата зима Тенно си съставя план и подбира още четирима съучастници. Но на първо време съгласно теорията се извършва търпелива подготовка по плана. Веднъж неочаквано го извеждат на току-що открит обект — каменна кариера, разположена в хълмиста местност. Не се вижда от лагера. Там още няма наблюдатели, нито зона: само забити колове с няколко реда

бодлива тел. На едно място ограждението е прекъснато, това е „портата“. Шест конвоя оттатък заграждението обикалят, без да се намират на по-високо място спрямо охранявания участък.

А по-нататък зад тях е априлската степ с още свежа зелена трева, сред която пламтят лалета, лалета! Сърцето на беглеца не може да понесе тези лалета и априлския въздух! Може пък тъкмо това да е Случаят?... Докато не си под подозрение, докато не си още в режимката — сега е моментът да бягаш!

За това време Тенно е опознал мнозина вече в лагера и сега бързо образува звено от четирима: Миша Хайдаров (бил в съветската морска пехота в Северна Корея, бяга от военния трибунал през 38-мия паралел; за да не развалят добрите си отношения в Корея, американците го предават обратно: присъда двадесет и пет!); Яздик, шофьор, поляк, от армията на Андерс (своята биография излага изразително по двата си различни ботуша: „един от Хитлèра, един от Сталийна“); и още един, железничар от Куйбишев, Сергей.

А ето че пристига и камион с истински стълбове за бъдещата зона и с кълбета бодлива тел — тъкмо преди обедната почивка. Звеното на Тенно от обич към каторжния труд и особено от обич към укрепване на зоната се наема доброволно да разтовари камиона в почивката. Качват се на каросерията. Но все пак е пладне — работят туткаво и се маят. Шофьорът е слязъл. Всички затворници са налягали където сварят, греят се на слънчице.

Бягаме или не? Нямаме нищо със себе си: ни нож, ни инструменти, ни храна, ни план. Впрочем с камиона, погледнато по дребномащабната карта на Тенно, ще могат да стигнат до Джезда и оттам до Улутау. Момчетата се запалват: това е техният случай! Случаят!

Оттук до „портата“, връз часовоя, ще профучат под наклон. Веднага след това пътят свива зад хълма. Ако надует машината, не ще могат да ги застрелят. А и часовите как ли няма да си зарежат постове!

Разтоварили са вече камиона, а почивката още не е свършила. Ще шофира Яздик. Той скача от каросерията, завърта се около машината, останалите трима през това време лениво се изтягат на пода на каросерията, може пък не всички часови да са забелязали къде са се дянали. Яздик довежда шофьора: навреме разтоварихме — дай да

запушим. Запалват по цигара. Е, пали! Шофьорът сядва в кабината, но като напук моторът не иска да запали. (Тримата в каросерията не знаят плана на Яздик и мислят, че намеренията им се провалят.) Яздик опитва с манивелата. Все едно, нищо не се получава. Яздик е вече капнал, предлага на шофьора да се сменят. Сега вече Яздик е в кабината. И моторът моментално заревава! Машината полита под наклон право срещу часовия на изхода! (После Яздик им разказва: докато шофьорът бил на волана, той запущвал кранчето за притока на бензина, а за себе си успял да го отвори.) Шофьорът не бърза да се качи, мисли, че Яздик ще спре. Но машината излита през „портата“.

Два пъти „стой“. Камионът лети. Часовите стрелят — отначало във въздуха, всичко много прилича на грешка. А може да стрелят и по камиона — бегълците не знаят, те лежат. Завой. Вече са зад хълма, не са вече под обстрел! Тримата в каросерията все още не надигат глави. Тръскане, висока скорост. И изведнъж спират. Яздик крещи в отчаяние: не е уцелил пътя! Оказали са се пред входа на шахта, където е зоната им, наблюдателните им кули.

Изстрели. Конвойт притичва. Бегълците скачат и се просват на земята, обхванали главите си с ръце. Конвойт ги бие с ритници и все гледа да е тъкмо по главата, в ухото, в слепоочието и по гръбначния стълб.

Общочовешкото спасително правило гласи: „легналия не го бият“, но то не действа в сталинската каторга! У нас тъкмо легналия го бият. А по изправения стрелят.

Но на разпита се изяснява, че *не е имало никакво бягство!* Да! Момчетата единодушно твърдят, че са дремели в каросерията, когато камионът изведнъж е тръгнал на пълна скорост, веднага последвали изстрелите и било вече късно за скачане. А Яздик? Не е опитен, не е могъл да се справи с машината, факт е, че не е тръгнал към степта, а към съседната шахта.

Така се отърват само с побоя.

Още много бягства предстоят на Миша Хайдаров. Дори в най-мекия хрущовски период, когато бегълците ще мирясат в очакване на легално освобождение, той със своите безнадеждни (за опрощаване) съучастници ще се

опита да бяга от общосъюзния наказателен лагер Андзюб-307: техните помагачи ще хвърлят по наблюдателниците саморъчни гранати, за да отвлекат вниманието, докато бегълците разкъсат с брадви теленото заграждение. Но ще ги задържат с автоматен огън.

А бягството *по план* се подготвя само по себе си. Изработват си компас: пластмасово бурканче, върху което нанасят румбовете. Прикрепват късче от намагнетизирана спица към дървен плавник. Накрая наливат вода. Ето ви и компаса. Питейната вода ще я налят във вътрешна автомобилна гума и по време на бягството ще я носят като скатан шинел. Всички тези неща (и продуктите, и дрехите) отнасят постепенно в Дървообработващия комбинат, откъдето се канят да бягат, и там ги крият в една яма близо до банцига. Един от волнонаемните шофьори им продава вътрешна гума. Напълнена с вода, тя също е оставена вече в ямата. Понякога нощем пристига ешелон, за целта остават през нощта товарачи в работната зона. Ето кога трябва да бягат. Някакъв от слободняците за дадения му чаршаф, донесен от зоната (на наши цени!), прерязва два долни реда от бодливата тел точно срещу банцига и ето че приближава нощта за разтоварване на дървените трупи! Намира се обаче затворник казах, който открива ямата им и донася.

Арест, бой, разпити. За Тенно се натрупват доста „съвпадения“, приличащи на бягства. Когато ги изпращат в кенгирския затвор и Тенно стои с лице към стената и с ръце отзад, покрай него минава началникът на КВЧ, капитан, спира се и възкликва:

— Ех, ти! Ех, тии! И със самодейност ще ми се занимаваш!

Най-вече е поразен от това, че беглец е разпространителят на лагерна култура. Преди концерт е получавал допълнителна порция каша — а решил да бяга! Какво още иска?...

На 9 май 1950 г., пет години след Победата, фронтовият моряк Тенно влиза в килията на знаменития кенгирски затвор. В почти тъмната килия — с малко прозорче най-горе — няма въздух, но е пълно с дървеници, стените са покрити с кръвта на смачканите паразити. През същото лято жегите стигат до 40-50 градуса, всички

лежат голи. По-прохладно е под наровете, но една нощ с крясъци оттам изскачат двама: нападнати са от фаланги.

В кенгирския затвор обществото е подбрано, доведено тук от различни лагери. Във всички килии — бегълци с натрупан опит, рядък подбор от юнаци. Най-сетне Тенно попада сред убедени бегълци!

Тук лежи и Иван Воробъов, капитан, герой на Съветския съюз. По време на войната е партизанин в Псковска област. Решителен човек с непокорен нрав. Има зад гърба си неудачни бягства и го чакат още такива занапред. За беда той не може да усвои някои от маниерите на криминалните, които помагат на беглеца. Той е запазил фронтовата си прямота, има си и началник-щаб, те заедно чертаят план на местността и открито се съвещават върху наровете. Той не може да се научи на лагерна прикритост и хитрост и наклепвачите винаги го предават.

В главите им се върти план: да заловят надзирателя при раздаването на вечерята, ако бъде самичък. Да отворят с ключовете му всички килии. Да се спуснат към изхода от затвора и да го завладеят. След това да отворят портите и да врхлетят като лавина върху портала на лагера. Да вземат за заложници охраната на портала и да се измъкнат от зоната в настъпващата тъмнина.

Или след като ги извеждат на строежа на жилищни блокове, възниква планът да се измъкнат по канализационните тръби.

Но плановете им остават нереализирани. През същото лято всички от избраното общество ги окоават в белезници и ги откарват, неизвестно защо в Спаск. Там ги настаняват в отделно охранявана барака. На четвъртата нощ убедените бегълци изкъртват решетката на прозореца, излизат в стопанския двор, безшумно убиват кучето и през покрива се готвят да се прехвърлят в огромната обща зона. Но ламаринения покрив започва да се огъва под краката им, а в нощната тишина това отеква като грохот. Надзирателите вдигат тревога. Ала когато влизат при тях в бараката — всички кротко спят и решетката си е на мястото. На надзирателите просто така им се е сторило.

Не им е съдено да останат по-дълго на едно място! Неспокойният жребий на убедените бегълци ги гони като летящи холандци все по-нататък. И щом не са избягали, ги прехвърлят на ново място. Този път цялата тази пробивна компания е преместена с белезници в екибастузкия затвор. Тук към тях се присъединяват и местните неудачни бегълци Брюхин и Мутянов.

Пращат ги да работят като провинили се, като затворници, поставени при специален режим, във варниците. Там разтоварват от камионите при силен вятър негасената вар, която се гаси в очите, в устата, в гърлото. При изпразването на пещите голите им потни тела се посипват с прахта на гасената вар. Тази ежедневна отрова, измислена за назидание, ги принуждава само да побързат с бягството.

Планът се ражда сам: докарват им варта с камиони, значи с камионите трябва и да се измъкнат. Ще разкъсат теленото заграждение на зоната. Ще подберат кола, заредена с най-много бензин. Сред бегълците има първокласен шофьор — Коля Жданок, другар на Тенно от несполучливото им бягство от Дървообработващия комбинат. Уговорено е: той ще подкара. Уговорено е, ала Воробьов е прекалено решителен, прекалено действен и не допуска да се довери на чужда ръка. И когато се сдобиват вече с камиона (намъкват се с ножове от двете страни в кабината и на пребледнелия шофьор не му остава нищо друго, освен да седи по средата и неволно да участвува в бягството), Воробьов заема мястото на водача.

Броени минути! Всички трябва да скочат в каросерията и да се измъкнат. Тенно моли: „Иване, отстъпи мястото!“ Но Иван Воробьов не може да си позволи да отстъпи! Тенно и Жданок не вярват в умението му и остават. Бегълците се оказват само трима: Воробьов, Салопаев и Мартиросов. Внезапно кой знае откъде притичва Редкий — математик, интелигент, чудака, съвсем не беглец, попаднал в режимката за съвсем друго. Но сега, оказал се наблизо, той забелязва, схваща и с парче сапун, а не хляб, се мята в каросерията.

— На свобода ли? И аз!

(Все едно да се метне в автобуса: „До Разгуляй^[1] отива ли?“)

Камионът е обърнат в нужната посока и тръгва на бавен ход, така че първите телени редове да бъдат разкъсани с бронята постепенно, а следващите — с мотора, с кабината. В предзоновия участък преминава между диреците, но по главната линия на зоната ще трябва да бъдат събаряни, защото са поставени в шахматен ред. И камионът на първа скорост поваля един дирек!

Конвойт по наблюдателните кули изтръпва: няколко дена преди това на друг обект един пиян шофьор пречупва дирек в забранената зона. Може би този също е пиян?... Конвойните се колебаят петнадесетина минути. Но за същото време е повален дирек, колата

минава на втора скорост и без да пукне гума, се измъква по бодливата тел. Сега вече трябва да стрелят! Само че няма как: за да бъдат предпазени конвойните от казахстанските ветрове, наблюдателниците им са обковани с дъски откъм външната страна. Така че могат да стрелят само в зоната и покрай очертанията ѝ. Камионът излиза от полезрението им и се понася през степта сред облаци прах. От кулите стрелят безсилни във въздуха.

Всички пътища са свободни, степта е равна, след пет минути камионът на Воробьов ще бъде на хоризонта! Но *абсолютно* случайно в същото време идва „гарванът“ на конвойния дивизион, тръгнал за ремонт на автобазата. Той бързо натоварва охраната и се понася след Воробьов. И с бягството е приключено... след двадесет минути. Пребитите от бой бегълци, заедно с математика Редкий, глътнали с разкъраваните си уста от тази топла възсолена влага на свободата, поемат, олюлявящи се, към лагерния затвор.

През ноември 1951 г. Иван Воробьов бяга още веднъж от работния си обект със самосвал с още 6 души. Няколко дни по-късно ги залавят. Според някои слухове през 1953 г. Воробьов е един от *централните бунтари* в Норилското въстание, след това е заточен в Александровския централен затвор.

Вероятно животът на този забележителен човек, като се почне от предвоенната му младост и партизанството, би ни обяснил много нещо от тази епоха.

Ала по целия лагер плъзва слухът: измъкнаха се — браво! Задържани са случайно! И десетина дни по-късно Батанов, бивш авиационен курсант, повтаря с други двама същия маньовър: на друг обект разкъсват телената ограда на зоната и се понасят с пълна скорост! Но тръгват не накъдето трябва, в залисията объркват пътя и попадат под изстрели от наблюдателната кула на варниците. Една от гумите е пробита и камионът спира. Автоматчиците го обкръжават: „Излизай!“ Трябва ли да излязат? Или да чакат, докато ги измъкнат за яките? Единият от тримата — Пасечник, се подчинява на командата, слиза и мигом е повален от автоматичния злобен огън.

За има-няма един месец вече три опита за бягство в Екибастуз, а Тенно не бяга! Той се измъчва. Ревностното подражаване го изяжда отвътре. Отстрани грешките се виждат по-добре и все ти се струва, че ти би постъпил по-добре. Например ако беше карал Жданок вместо Воробьов, мисли си Тенно, можеха да избягат от „гарвана“. Камионът на Воробьов едва що е спрял, а Тенно и Жданок вече обсъждат как могат да избягат.

Жданок е мургав, дребен на ръст, много подвижен, с маниери на криминален. Той е на 26 години, белорус, оттам е закаран в Германия, работи шофьор при немците. Осъден е също на *двадесет и пет*. Когато се запали от нещо, влага страшна енергия. Той целият гори в работата, в порива си, в боя, в бягството. Липсва му самообладание, но такова има Тенно.

Всичко им подсказва: трябва да бягат от варниците. Дори без кола, каквато могат да намерят оттатък зоната. Но преди още на този им замисъл да може да попречи конвойт или оперът — бригадирът на наказаните Льошка Циганина (Наврузов), *от песовете*, мършав, но всяващ ужас сред всички, убил в своя лагерен живот десетки хора (убивал заради някой колет, заради пакетче цигари дори), повиква настрани Тенно и го предупреждава:

— Самият аз съм беглец и обичам бегълците. Внимавай, цялото ми тяло е прошарено от куршуми, това ми е спомен от бягството в тайгата. Знам, че ти също искаше да бягаш с Воробьов. Но не прави това от работната зона: тук отговарям аз и значи мен да ме приберат.

Тоест обича бегълците, но себе си — повече. Льошка Циганина е доволен от своя живот на пес и няма да се остави да му го прекъснат. Ето каква е „любовта към свободата“ при криминалните престъпници.

А може пък наистина екибастузките бягства да стават еднообразни? Всички бягат от работните зони и никой от жилищната. Да се престраши ли? Жилищната зона засега също е обградена само с бодлива тел, все още няма прилична ограда.

Веднъж във варниците спира токът в бетонобъркачката. Извикват някакъв електромонтьор от волнонаемните. Тенно му помага в отстраняване на повредата, а Жданок през това време измъква от джоба на електромонтьора клещите за рязане на тел. Монтьорът забелязва, че му ги няма! Трябва ли да обяви това пред охраната? Не

бива, ще съдят самия него за немарливост. Примолва се на криминалните: върнете ми клещите! Те му казват, че не са ги взели.

Пак там, във варниците, бегълците си приготвят два ножа: изрязват ги със секачи от лопатите, а в ковачницата ги заострят, закаляват, отливат им дръжки от калай в глинени форми. Ножът на Тенно е „турски“, не само ще върши работа, но и със закривения си лъскав връх вдъхва страх, а това е още по-важно. Макар и да не се канят да убиват, могат да заплашват.

Пренасят клещите и ножовете в жилищната зона под долните гащи при глезените и ги скриват под основите на бараката.

Главният ключ за бягство отново трябва да бъде КВЧ. Докато подготвят и пренасят оръжието, Тенно на свой ред заявява, че иска да участва заедно със Жданок в концерта на самодейците. В Екибастуз не е имало такъв, това ще бъде първият, и началството с нетърпение ги кара да бързат: трябва да бъде отметнат плюс в списъка на мероприятия, отвличащ от размириците, пък и за самите тях ще е забавно да погледат как след единадесетчасов каторжен труд затворниците ще се кълчат на сцената. Така че разрешават на Тенно и Жданок да напускат режимната барака след заключването ѝ, когато зоната още два часа живее и се движи. Те бродят по още непознатата от тях екибастузка зона, запомнят как и кога се сменя конвойт на наблюдателните кули, къде са най-удобните места за промъкване в зоната. В самото КВЧ Тенно внимателно чете павлодарското областно вестниче и се мъчи да запомни районите, совхозите, колхозите, имената на председателите, секретарите и всякаквите ударници. Понататък той казва, че ще играят скеч и за тази цел ще трябва да получат цивилните си костюми от инвентарното помещение и нечия чанта. (Чанта при бягството е нещо необичайно! Това ще им придаде началнически вид!) Получават разрешение. Тенно е все още с флотския си кител, този път получава и своя исландски костюм, спомен от морското конвоиране. Жданок взема от куфара на приятел сив белгийски костюм, толкова елегантен, та чак е странно да виждаш такъв в лагера. Сред вещите на един латвиец се намира и чанта. Вземат и нея. И истински каскети вместо лагерните им безформени кепета.

Ала скечът изисква толкова много репетиции, че времето до общия отбой в лагера не им е достатъчно. Ето защо една нощ и при друг случай още една Тенно и Жданок изобщо не се връщат в

режимната барака, а нощуват в бараката на КВЧ и приучават надзирателите на режимката да не виждат нищо необичайно в това. (Нали трябва да спечелят при бягството поне още една нощ преднина.)

Кога е най-удобният момент за бягството? Вечерната проверка. Когато стоят в дълги редици пред бараките, всички надзиратели са улисани с пускането, а и зековете гледат все към вратата от нетърпение по-скоро да легнат да спят, Никой не обръща внимание на останалата част от зоната. Дните намаляват и трябва да се изчака такъв, когато проверката ще става вече след залез-слънце, на смрачаване, ала и преди извеждането на кучетата около зоната. Трябва да се възползват от тези единствени пет-десет минути, защото след излизането на кучетата всякакви опити за бягане ще са невъзможни.

Решават това да стане в неделя, на 17 септември. Удобен ден, неработен, ще съберат до вечерта сили, спокойно ще извършат последните си приготовления.

Последна нощ преди бягството! Как да спиш? Мислите не ти дават мира... Ще бъдеш ли жив след едно денонощие?... Може би вече не. Но ако останеш в лагера? — бавна смърт на мръшляк при кофите със смет!... Не, не трябва да си разрешаваш дори да допускаш мисълта, че си роб.

Въпросът е: готов ли си да посрещнеш смъртта? Ако си готов, може вече да бягаш!

Слънчев неделен ден. Заради скеча ги пускат и двамата за през целия ден от режимката. Изведнъж Тенно получава в КВЧ писмо от майка си. Да, именно в същия този ден. Колко такива съдбоносни съвпадения могат да си спомнят арестантите?... Тъжно писмо, но може би закаляващо: жена му е още в затвора, досега още не е прехвърлена в лагер. А жената на брат му иска от него да прекрати връзката си с изменника на родината.

Виж, с храната за из път са съвсем зле: в режимката тя е по принцип *кът*, събирането на хляб би създавало подозрения. Но те разчитат бързо да се придвижват, да откраднат в селището някоя кола. Същия ден с писмото е получен и колет от майка му — не е ли това майчина благословия за бягството? Гликоза на таблетки, макарони, овесени ядки — това в чантата. Цигарите ще ги разменят за махорка. А едно пакетче цигари ще даде на фелдшера в лазарета. И Жданок е вписан вече в списъка на освободените за днес. А ето за какво е нужно

това. Тенно отива в КВЧ: моят Жданок нещо не е добре, тази вечер няма да имаме репетиция, не ни чакайте. А в режимката на надзирателя и на Льошка Циганина: тази вечер сме на репетиция, няма да спим в бараката. И така, няма да ги чакат нито там, нито тук.

Трябва да се снабдят и с „катюша“ — чакмак с фитил в тръбичка, при бягството това приспособление е по-добро от кибрита. Трябва още да посетят за последен път Хафиз в бараката. Опитният беглец, татаринът Хафиз, е трябвало да бяга заедно с тях, но после размисля, че е стар и ще им бъде само в тежест. Сега той е единственият човек в лагера, който знае за тяхното бягство. Той седи с кръстосани крака в своята вагонка и прошепва: „Да ви дава Господ късмет. Ще се моля за вас.“ Казва нещо и на татарски и прокарва длани по лицето си.

Освен това Тенно има в Екибастуз стар лубянский съкилийник, Иван Коверченко. Той не знае за бягството, но е добър другар. Той е нагаждач, живее в отделна кабина; тъкмо при него бегълците събират всички свои вещи за *скеча*. С него, естествено, ще сварят днес и булгура, изпратен с оскъдния колет на майка му. Запарват си също чифир^[2]. Така си устройват малко пиршество — двамата гости, примиращи от предстоящото, и домакинът им — доволен просто от хубавия неделен ден. Но ето че виждат внезапно през прозореца как на портала носят през зоната за моргата ковчег от зле рендосани дъски.

Това е за Пасечник, застрелян няколко дни преди това.

— Да — въздъхва Коверченко, — бягството е безполезно...

(Ако е можел да знае!...)

Коверченко става по интуиция, взема в ръце натъпканата им чанта, започва да се разхожда бавно по кабинката и заявява сурово:

— На следствието всичко е известно! Вие се каните да бягате!

Казва го на шега. Хрумнало му е да имитира следователя...

Бива си я шегичката.

(А може би иска деликатно да им намекне: досещам се, братлета. Но не ви съветвам?!)

Когато Коверченко излиза, бегълците обличат костюмите под това, което е на тях. Отпарят и всичките си номера, като ги прикрепват едва-едва, за да ги скъсат след това с едно движение. Каскетите без номерата — в чантата.

Неделният ден свършва. Златистото слънце залязва. Снажният бавен Тенно и дребният подвижен Жданок навличат ватенките отгоре

си, вземат чантата (в лагера са свикнали да ги виждат в този им чудноват вид) и се запътват към стартовата си площадка — между бараките, към тревата, недалеч от зоната, точно срещу наблюдателната кула. Другите две кули са закрити от бараките. Единствено само този часови е пред тях. Те разстилат ватенките си, прилягат върху тях и започват да играят шах, за да не правят впечатление на часовия.

Смрачава се. Сигнал за проверка. Зековете се стягат да се прибират в бараките си. Вече съвсем се е стъмнило и часовият не би трябвало да ги различава от кулата. Той трябва скоро да бъде сменен и не е вече толкова бдителен. В тези случаи е винаги по-лесно да се промъкнеш незабелязано.

Предвидено е да срежат бодливата тел не някъде на участъка, а точно до самата кула, плътно до нея. Близко до ума е часовият да гледа повече към зоната, отколкото под краката си.

Главите им са в тревата, при това е вече тъмно, те не виждат мястото, откъдето трябва да се промъкнат и към което ще пропълзят сега. Но то е добре огледано предварително: непосредствено зад зоната има изровена яма за стълб и в нея ще могат да се скрият за миг, малко по-нататък има купчина със сгурия; и минава път от конвойното градче за селището.

Планът е такъв: веднага да грабнат в селището някоя кола. Ще я спрат и ще кажат на шофьора: искаш ли да изкараш нещо отгоре? Трябва да докараме два сандъка водка от стария Екибастуз. Има ли шофьор, който да не се блазни от такова предложение?! Ще се спазарят: бутилка за теб? Две? Дадено, давай, само че никому нито дума! А после по пътя, когато са с него в кабината, да му скочат и да го оставят вързан в степта. Ще карат цяла нощ, докато стигнат Иртиш, там ще захвърлят колата. Ще преплават реката с лодка и ще поемат към Омск.

Здрачът става все по-гъст. На кулите запалват прожекторите, те светят покрай зоната и засега бегълците са в тъмната част. Точно подходящ момент! Скоро ще стане смяната и ще докарат кучетата за през нощта.

В бараките светват вече лампите, вижда се как зековете влизат след проверката. Там, в бараката, е топло, уютно... А сега ще те надупчат с автомата и което е най-лошото — безпомощен, проснат на тревата.

Само да не се случи да се изкашлят, да кихнат под кулата.
Е, пазете, кучета! Вие ще ни ловите, ние ще бягаме!

А по-нататък нека Тенно сам разказва.

[1] Местност в чертите на Москва. — Б.пр. ↑

[2] Изключително силен чай, пият го вместо наркотик. — Б.пр. ↑

СЕДМА ГЛАВА

БЯЛОТО КОТЕНЦЕ

(РАЗКАЗ НА ГЕОРГИЙ ТЕННО)

Като по стар от Коля, вървя отпред. Ножът ми в канията е пъхнат зад пояса, клещите са в ръцете ми. „Щом прережа предзоновото заграждение — тръгваш след мен!“

Пълзя на лакти. Искане ми се да се вдълбая в земята. Да погледна ли към часовия, или не? Да погледна, значи да видя заплахата или дори да привлече с погледа си неговия. А така ме тегли да погледна натам! Е, не, ще се стърпя.

Все по-близо до наблюдателната кула, все по-близо до смъртта. Чакам автоматът да зачатка по мен. Ето, сега ще се почне... А може и прекрасно да ме вижда, но стои и се гаври с мен — иска още малко да погледа как пъпля...

А ето и предзоновото заграждение. Извърнах се, легнах по дължината му. Срязвам първата тел. Освободена от натягането, прерязаната тел изведнъж издрънча. Сега ще последва стрелба! Не! Може би само аз долавям този звук. Но така силен го чувам! Прерязвам втората тел. Третата. Прехвърлям единия си крак, после другия. Панталонът ми се закача за шиповете на падналата прерязана тел. Откачам го.

Препълзявам метрите на разораната ивица земя. Отзад — шумолене. Това е Коля, но защо толкова шумно? А, това е чантата, която влачи по земята.

А ето и наклонените бодливи стойки на основната зона. Те са кръстосани. Прерязвам няколко. Следва спиралата на Бруно. Прерязвам я на две места, пътят е разчистен. Режа теловите на главната полоса. Навярно почти не дишаме. Никой не стреля. Дали часовият не се е размечтал за вкъщи? Или се готви днес за танци?

Прехвърлям тялото си зад външната зона. А там още една спирала на Бруно. Заплитам се в нея. Режа. Да не забравя, за да не се

заплета пак: тук трябва да има и външни наклонени ленти. Ето ги. Режа и тях.

Сега вече запълзвам към ямата. Не ме подвежда, намира се точно където предполагам. Спускам се в нея. След мен и Коля. Отдъхваме си. Хайде нататък! — всеки миг смяната ще застъпи, всеки миг ще доведат кучетата.

Измъкваме се от ямата, пълзим към купчините със сгурията. И сега не се решаваме да се огледаме. Коля избързва пред мен, надига се на четири крака. Свалям го долу.

С пълзене на лакти преодоляваме първата купчина сгурия. Напъхвам клещите под един камък.

А ето и пътя. До него сме — изправяме се.

Няма стрелба.

Тръгваме с ленива, отпусната походка — сега настъпва моментът да се правим на безконвойни, бараката им е наблизо. Смъкваме номерата от гърдите и коленете си — и внезапно от тъмното насреща ни изникват двамина. Идват от гарнизона и са се запътили за селището. Това са войници. А ние още носим номера на гърбовете си! Казвам на висок глас:

— Ваня! Да му обърнем една половинка, а?

Вървим бавно, не още по самия път, а до него. Вървим бавно, за да могат да минат преди нас, но право срещу тях и не крием лицата си. Минават на два метра от нас. За да не се окажем с гръб към тях, ние дори почти се спираме. Те си вървят, увлечени в своя разговор, а ние си махваме един от друг номерата!

Значи не са ни забелязали?!... Значи сме свободни?! Хайде тогава в селището за кола.

Но — какво е това? Над лагера се издига ракета! Още една! — Трета!...

Открили са бягството ни! Сега ще последва потеря! Да бягаме!

И не се решаваме повече да оглеждаме, да размисляме, да съобразяваме — целият ни великолепен план е вече разрушен. Втурваме се в степта — просто да сме по-далеч от лагера! Задъхваме се, падаме на неравните места, скачаме отново на крака — а там ракетите излитат една след друга! От миналите бягства знаем: сега ще пуснат потеря от конници с кучета, водени на каишки — по всички

посоки на степта. И цялата ни скъпоценна махорка я изсипваме по следите си и тичаме на големи прескоци.

Случайност! Случайност, както с появилия се насреща „гарван“. Случайност, която е невъзможно да бъде предвидена! В живота на всяка крачка ни дебнат благоприятни и враждебни случайности. Но само при бягство, но само на върха на риска узнаваш цялата им огромна тежест. Напълно случайно три-пет минути след като Тенно и Жданок се измъкват от зоната, загасва електричеството и това е единствената причина да изстрелват ракети, каквито през същата година пускат често в Екибастуз. Да са тръгнали пет минути по-късно, конвоите биха могли при тази извънредна обстановка да ги забележат и разстрелят. Ако пък биха могли под осветеното ярко небе да успокоят нервите си и спокойно да разгледат зоната, са щели да видят, че лампите и прожекторите в зоната са изгаснали, и тогава спокойно са могли да се отправят да търсят кола, а бягството им да вземе съвсем друг обрат. Но в тяхното положение — едва-що измъкнали се, и изведнъж ракети над зоната — най-близко до ума е, че ракетите са заради тях. Краткото изключване на електрическата мрежа — и цялото им бягство — се оказва преобърнато наопаки.

Принудени сме, за да избиколим селището, да направим голям кръг по степта. Това ни отнема много време и сили. Коля започва да се съмнява дали го водя правилно. Обидно ми е.

Но ето и насипа на железопътната линия за Павлодар. Зарадвахме се. От насипа Екибастуз ни поражда със светлините си и ни се струва толкова голям, колкото никога не сме го виждали.

Намерихме една пръчка. Заловихме я от двата ѝ края и тръгнахме единият по едната релса, другият по другата. Ще мине някой влак и кучетата не ще надушат следите ни по релсите.

Изминахме така около триста метра, след това скочихме от насипа и поехме през степта.

Ето кога почнахме да дишаме леко, съвсем по-иначе! Пощя ни се да пеем, да крещим! Прегърнахме се. Наистина бяхме свободни! И се изпълнихме с уважение към себе си, задето се бяхме решили на това бягство, осъществихме го и заблудихме кучкарите и кучетата.

И макар всички изпитания на волята тепърва да започват, усещането е такова, че главното вече е свършено.

Небето е чисто. Тъмно и изпълнено със звезди, каквито Никога не можеш да видиш от лагера поради светещите там лампи. По Полярната звезда тръгнахме на север-североизток. А след това ще поемем надясно и ще стигнем до Иртиш. Трябва да се постареем да изминем колкото се може повече път през първата нощ. Така ще разширим на квадрат околността, която потерята ще трябва да държи под контрол. Припомняме си весели бодри песнички на различни езици и вървим бързо, по осем километра на час. Но тъй като дълги месеци сме живели обездвижени, краката ни са се отучили да ходят и бързо се уморяват. (Бяхме предвидили това, но нали се надявахме да бягаме с кола!) Започваме да правим почивки, като лягаме и държим краката си високо нагоре. И отново тръгваме. И пак спираме, за да легнем.

Странно дълго не угасва заревото от светлините на Екибастуз зад гърба ни. Вече колко часа вървим, а небето е огряно все така от заревото.

Но нощта свършва, изтокът побледнява. През деня не само не бива да се движим през гладката като тепсия степ, но дори е трудно да намерим къде да се скрием: нито храсти, нито що-годе висока трева, а ще ни търсят и от самолет, това е известно.

Започваме да копаем трапче (земята е твърда, камениста, копае се трудно), широко половин метър, дълбоко около тридесет сантиметра, намърдваме се в него и лягаме един срещу друг, а отстрани се ограждаме със сухи жълти трънесте храстчета. Да можем поне да поспим, да наберем сили! Но е невъзможно. Това дневно безсилно лежане повече от дванадесет часа е къде по-тежко от нощното ходене. Все мислиш, все мислиш... Горещото септемврийско слънце пече, а няма откъде да пием. Нарушихме закона на казахстанските бягства: трябва да се бяга през пролетта, а не есента... Но нали се надявахме на кола?... Капваме от изтощение от пет сутринта до осем вечерта. Телата ни изтръпват — но не бива да

променяме положението им: приповдигнем ли се, ще разбутаме храстите и, току-виж, конниците ни видели отдалеч. Навлечени с по два костюма, ние се топим от жегата. Но търпи!

И чак когато се стъмни, настъпва времето на беглеца.

Надигаме се. Трудно стоим от болките в краката. Тръгваме бавно и се мъчим да се раздвижим. Доста сме отмалели: за целия ден сме хапнали малко сухи макарони и сме глътнали таблетки гликоза. Страшно ни мъчи жаждата.

Дори в нощната тъмнина днес трябва да сме готови за засада: навярно навсякъде са съобщили по радиото, по всички посоки са отправени коли и най-вече към Омск. Интересно кога ли са открили ватенките ни и шахматната дъска на тревата? Веднага ще разберат по номерата, че това сме ние, така че не ще стане нужда да строят всички и да проверяват по списък.

А е било така: сутринта работягите намират студените им ватенки, явно останали там през цялата нощ. Смъкват им номерата и ги навличат на себе си: ватенката е нещо, което не е за изхвърляне! Така че надзирателите не попадат на тях. Дори срязаната тел я забелязват едва привечер в понеделник. И по картотеката търсят през целия ден, докато разберат кои са избягалите. Дори сутринта бегълците са могли все още да вървят или да пътуват открито! Ето какво значи — да не разберат защо са били ракетите.

Когато в лагера постепенно се изяснява картината на бягството в неделния ден вечерта, се сецат, че токът е спирал, и цъкат: „Ама че хитреци! Ама че тарикати! Как са се сетили да прекъснат тока?“ И всички дълго след това ще смятат, че тъкмо загасналият ток им е помогнал.

Изминаваме не повече от четири километра на час. Краката ни болят. Лягаме често да почиваме. И тази непрекъсната жажда! През нощта трябва да сме минали не повече от двадесетина километра. И пак трябва да търсим къде да се крием и да търпим неподвижни дневните мъки.

В далечината ни се стори, че виждаме някакви постройки. Започнахме да се прокрадваме предпазливо. А се оказаха неочаквано в степта огромни валчести камъни. Дали пък не ще се е задържала по вдлъбнатините им водица? Не... Под един от камъните откриваме пролука. Може да са я изровили чакали. Макар и с мъка, се навираме вътре. Ами ако изведнъж камъкът се срути отгоре ни? Ще ни направи на пити, та ще се и мъчим, докато умрем. Вече става студено. Не мигваме до сутринта. И през деня не можем да спим. Почваме да точим ножовете си о камъните: бяхме ги затъпили при копаенето на предишното ни трапче.

Посред деня — близко потракване на колела. Лоша работа — намираме се недалеч от пътя. Съвсем под носа ни мина с каруцата си казах. Нещо си бърбори. Дали да не скочим и да го догоним? Може би ще се намери вода у него. Но как да се решим на такова нещо, след като не сме огледали местността: нали може да ни видят хора?

По същия път може да мине и потерята. Излизаме предпазливо, поглеждаме надолу. На стотина метра От нас някаква полуразрушена постройка. Препълзяваме дотам. Няма никой. Ах, кладенец! Но не, задръстен е с отпадъци. В ъгъла — остатъци от слама. Да полегнем ли? Лягаме. Сън не ни хваща. Я гледай, бълхи! Мира не ни дават. А и какви едри, а и колко много! Светлосивото белгийско сако на Коля почернява от бълхи. Изтръскваме дрехите си, чистим се. Връщаме се в дупката на чакалите. Времето минава, силите ни напускат, а не се движим.

Ставаме на мръкване. Чувствуваме се много изнемощели. Мъчи ни жаждата. Решаваме да тръгнем малко по-надясно, за да излезем по-рано на Иртиш. Нощта е ясна, небето — черно-звездно. От съзвездията Пегас и Персей се образуват очертанията на бик, енергично устремен напред с приведена глава. Това ни насърчава. Тръгваме и ние.

Изведнъж пред нас излитат ракети. Вече са отпреде ни! Замираме. Виждаме железопътен насип. Няма повече ракети, но по релсите се стрелва лъч от прожектор, той се обръща на всички страни. Това е дрезина, която претърсва степта. Забележат ли ни — край... Идиотска безпомощност: лежиш в лъча на прожектора и чакаш да те забележат.

Отминава, не ни забелязва. Скачаме. Не можем да бягаме, но гледаме по-бързо да се отдалечим от насипа. А небето бързо се

заоблачава и ние с нашето криволичене ту наляво, ту надясно изгубваме ориентация за посоката. Сега вървим вече почти наслуки. С това ходене на зигзаг, може би и ненужно, изминаваме твърде малко разстояние.

Напразна нощ!... Отново съмва. Отново се обграждаме с трънаци. Би трябвало да копаям трапче, но моя крив турски нож го няма. Загубил съм го, докато лежахме или когато изведнъж се спуснахме да бягаме по-надалеч от насипа. Лоша работа! Закъде е без нож беглецът? Изкопахме трапчето с ножа на Коля.

Едно е хубавото само: бяха ми предсказали, че ще загина на тридесет и осем години. Трудно е за моряк да не бъде суеверен. Но настъпващото утро на двадесети септември ме поздравява с рождения ми ден. Днес навършвам тридесет и девет години. Предсказанието повече не ме засяга. Ще живея!

И отново лежим в едно трапче — без движение, без вода... поне да можехме да поспим! — не спим. Поне да бе завалял дъжд! Отдавна не е валило. Лошо. Изнизва се *третото* денонощие от бягството — не сме видели през всичкото това време нито капка вода, гълтаме на ден по пет таблетки гликоза. А и не сме се отдалечили достатъчно — изминали сме може би една трета от пътя до Иртиш. А приятелите там, в лагера, се радват за нас, че сме получили свободата си от зеления прокурор...

Стъмва се. Звезди. Курс норд-ост. Търтим се нататък. Внезапно се чува вик в далечината: „Ва-ва-ва-ва!“ Какво ще е това? Според разказа на един опитен беглец на име Кудла казахите отпъждали по този начин вълците от овцете.

Овца! Това ни трябва сега — и сме спасени. При нормални условия никога не би ни дошло наум да пием кръв. А тук — стига само да я има.

Прокрадваме се. Пълзим. Някакви постройки. Не виждаме кладенец обаче. Да искаме да влезем в къщата е опасно, всяка среща с хора е вече следа. Промъкваме се до кирпичената кошара. Да, една казашка е викала, за да прогони вълците. Прехвърляме се в кошарата, където стената е по-ниска, държа ножа в зъбите си. Пълзим към овцете. Долавям дишането им до себе си. Но — отдръпват се бързо от нас, отскачат! Отново припълзяваме от различни страни. Веднъж да хвана някоя за крака! Бягат! (По-късно ще има време да ми обяснят в

какво е била грешката ни. Както пълзим, овцете ни вземат за хищници. Трябвало е да ги приближим в цял ръст, както постъпват стопаните им, тогава те не биха се плашили от нас.)

Казашката предусеща нещо нередно, приближава се и се вглежда в тъмното. Тя не носи нищо запалено, но мята няколко буци пръст в нашата посока и уцелва Коля. Върви право насреща ми, всеки миг ще ме настъпи! Дали ме вижда, или само ме почувствува, но заврещя: „Шайтан! Шайтан!“ И беж да я няма от нас, а ние — от нея, през стеничката, и залегнахме. Мъжки гласове. Спокойни. Навярно си казват: така й се е сторило на жената.

Поражение. Няма как, продължаваме нататък.

Конски силует. Приближаваме — красавец кон! Нужен ни е. Не се плаши от нас, стои. Потупваме го по шията, мятам му отгоре ремъка. Помагам на Жданок да го възседне, а самият аз не мога да го яхна, толкова съм отслабнал. Хващам се здраво с ръце за него, опирам корем, за да си помогна, а краката си така и не мога да прехвърля. Конят не стои на едно място, върти се. И изведнъж се понася напред с Жданок, той се стоварва от него на земята. Добре поне, че ремъкът остава в ръката му, не оставяме следа, стоварвай всичко на шайтана.

Съвсем капваме от умора с този кон. Става ни още по тежко да вървим. Пък и стъпихме на разорана земя, на бразда. Затъваме, едва влачим крака. Но отчасти това е добре: където има разорано, там значи има и хора, а щом има хора, ще има и вода.

Вървим, кретахме, влачим се. Отново силуети. Отново лягаме и пълзим. Копи сено! Чудесно, значи има ливади? Значи Иртиш е близко? (Ех, колко далеч е още...) С последни сили се покатерваме на копа сено и се заравяме.

Ето кога можахме да спим цял ден! Заедно с безсънната нощ преди бягството бяхме прекарвали вече пет нощи без сън.

Събуждаме се в края на деня, чуваме да бръмчи трактор. Предпазливо отместваме сеното и едва-едва си показваме носовите навън. Дошли са два трактора. Къщурка. Свечерява се.

Идея — в трактора трябва да има вода за охлаждане на мотора! Щом трактористите легнат да спят, ще идем да пием.

Стъмва се. Стават точно *четири* денонощия, откакто сме избягали. Пълзим към тракторите.

Добре поне, че няма кучета. Тихо се добираме до преливника, глътваме — не, водата е с петрол. Изплюваме я, не е за пиене.

Всичко има тук — и вода, и храна. Да почукаш само и да помолиш за Бога: „Братя! Хора! Помогнете! Ние сме затворници, бягаме от затвора!“ Както е било през миналия век — изнасяли са по пътеките в тайгата гърнета с каша, дрехи и медни пари.

*Отхранваха ме селянките с хляб,
момците ме снабдяваха със махорка.*

Само че времето, да го вземат мътните, не е същото. Ще ни предадат. Или по идейни съображения, или за да спасят собствените си кожи. Защото за *съучастие* може да им лепнат и по двадесет и пет години. През миналия век не са се досещали да третираят като политическо престъпление даването на хляб и вода.

И продължаваме по-нататък. Мъкнем се през цялата нощ. Надяваме се да видим скоро Иртиш, гледаме да уловим някои признаци за близостта на реката. Но засега няма такива. Вървим и вървим, без да се щадим. Малко преди разсъмване попадаме отново на копа сено. Покатерваме се отгоре ѝ още по-трудно от предишния път. Заспиваме. Пак и това добре.

Събуждаме се привечер. Колко може да понесе човек? Минават вече *пет* денонощия, откакто сме избягали. Виждаме наблизко някаква юрта и до нея — навес. Тихо се промъкваме. Намираме там купчина лудо просо. Натъпкваме чантата с него, опитваме се да го дъвчем, но не можем да преглътнем — толкова са пресъхнали гърлата ни. Внезапно виждаме до юртата огромен самовар с вместимост близо две кофи. Допълзваме до него. Отваряме крана — празен, да му се не види. Накланяме съда и успяваме да направим по две глътки.

И отново тръгваме. Вървим и падаме. Докато лежим, дишаме по-леко. Легнем ли по гръб, вече не можем да се надигнем. Трябва отначало да се обърнем по корем, сетне да се повдигнем на лакти и колене и едва тогава, олюлявайки се, да се изправим. Вече се задъхваме. Толкова сме отслабнали, че коремите ни сякаш са се залепили за гърбовете. На разсъмване извървяваме още двеста метра, не повече. И лягаме.

Не намираме този път копи със сено. Навираме се в някаква дупка на едно хълмче, изкопана от диво животно. Прекарваме деня в нея, но не можем да заспим; през този ден е доста студено и влагата ни просмуква от земята. А може и кръвта ни повече да не сгрява? Опитваме се да дъвчем макарони.

И изведнъж виждам: верига войници с червени пагони! Искат да ни обкръжат! Жданок ме дърпа: привижда ти се, това е просто табун коне.

Да, привидяло ми се е. Отново лежим. Денят няма край. Внезапно идва чакал — иска да влезе в дупката си. Поставяме му един макарон и отпълзяваме, за да го примамим, след което да го раздерем и да го изядем. Но той не се хваща на примамката. Разкарва се от нас.

От едната ни страна — склон, а по него по надолу — солени-ща от пресъхнало езеро, а на другия бряг — юрта с пушек от нея.

Изминали са *шест* деноноция. Ние сме на ръба на смъртта: почнаха да ни се привиждат червени пагони, езиците ни не се обръщат в устата, рядко вече уринираме, и то с кръв. Не! Тази нощ трябва на всяка цена да се доберем до храна и вода! Ще идем там, в юртата. Откажат ли ни, ще прибегнем до сила. Спомням си: старият беглец Григорий Кудла прибягвал до такъв призив: махмадера! (Това означава: уговорките свършиха, вземай!) Така и решаваме с Коля: ще кажа „махмадера!“.

Прокрадваме се в мрака тихо до юртата. Има и кладенец! Но липсва кофа. Наблизо виждаме коневръз и оседлан кон. Надзъртаме през открехнатата врата. Насядали са около газеничето казах и казашка с децата си. Почукваме и влизаме. Казвам: „Селям!“ А самият виждам кръгове пред очите си и мисля само как да не падна. Вътре — софра (по-ниска и от нашите модерни масички). В кръг покрай стените на юртата — миндери, покрити с плъст. Голям кован сандък.

Казахът избърборва нещо в отговор, гледа ни изпод вежди, не ни се радва. За по-голяма важност (пък и да спестя сили) сядам и слагам чантата върху софрата. „Началник съм на геологопроучвателна група, а това е шофьорът ми. Закъсахме с колата в степта, там останаха и хората ни, на пет седем километра оттук: радиаторът е пробит, водата изтече. И самите ние вече трето денонощие не сме хапнали, умираме от глад. Дай ни нещо за ядене и пиене, аксакал. И... какво ще ни посъветваш да правим?“

Но казахът присвива очи, не предлага нищо за пиене и ядене. Пита: „А как фамилията на началник?“

Предварително се бях подготвил, но главата ми бучи, всичко ми е изхвъркнало. Отговарям: „Иванов. (Глупаво, естествено.) Е, ще ни продадеш ли нещо за ядене, аксакал?“ — „Не. При съседа иди.“ — „Далече ли е от теб?“ — „На два километра.“

Аз се правя на важен, а Коля през това време не издържа, взема от софрата една питка и се опитва да дъвче, но явно това трудно му се удава. И изведнъж казахът грабва бич — къса дръжка с дълъг кожен камшик — и замахва към Жданок. Аз ставам: „Ех, виж ти какви хора сте били. Ето го вашето гостоприемство!“ А казахът тика с дръжката на бича си Жданок в гърба и го гони от юртата. Тогава изкомандвам: „Махмадера!“ Вадя ножа и се обръщам към казаха: „В ъгъла! Легни!“ Казахът се затичва зад завесата. Аз — след него: току-виж, крие там оръжието си и рече да стреля? А той се просва върху леглото и закрещява: „Вземай каквото щеш! Нищо няма да кажа!“ Ах ти, куче! За какво ми е твоето „каквото щеш“. Защо не ми даде преди малкото, което исках от теб?

И към Коля: „Търси!“ А сам заставам с ножа пред вратата. Казашката пици, децата заплакват. „Кажи на жена си — никого няма да обидим. Искаме само нещо за ядене. Месо — бар?“ — „Йок!“ — Разперва ръце. А Коля тършува из юртата и вече измъква от килерчето цял сушен овен. „Защо ни лъжеше?!“ Коля вади и тава с баурсаки — парченца тесто, сварени в мазнина. Сега вече си обяснявам: на софрата има чаши с кумис! Грабваме по една с Коля и пием. С всяка глътка животът ни просто се възвръща! Каква чудесна напитка! Главата ми се върти, но от опиянението ми става леко, силите ми се възстановяват. Коля се увлича. Протяга ми пари. Двадесет и осем рубли. Все някъде казахът ще има скрити повече. Слагаме овена в един чувал, изсипваме в друг баурсаки, питки, някакви бонбони. Коля измъква отнейде и паница с овнешки пръжки. Нож! — виж, него на всяка цена! Гледаме нищо да не забравим: дървени лъжици, сол. Отнасям чувала. Връщам се, грабвам кофа с вода, едно одеяло, резервна юздичка, камшика. (Мърмори, това не му харесва: нали ще трябва да ни догонва.)

„Та запомни — казвам на казаха, — трябва да бъдеш по-добър с гостите си! За една кофа вода и десетина баурсаки щяхме да ти се

поклоним в краката. Ние не обиждаме добрите хора. А сега не мърдай! Знай, че не сме сами.“

Оставям Коля навън пред вратата на юртата, а аз отнасям взетото до коня. Като че ли би трябвало да бързам, но съобразявам с трезв ум. Отвеждам коня до кладенеца, напоявам го. Него също го чака тежка работа: да върви цяла нощ претоварен. Напивам се с вода от кладенеца. Коля също. В този момент идват гъски. Коля има слабост към тези птици. Казва: „Да хванем ли някоя и друга гъска? Ще им извием шиите!“ — „Ще вдигнем много шум. Да не губим повече време.“ Спускам стремената, стягам пояса на самара. Жданок поставя одеялото зад седлото и сядна на него, като взема в ръце кофата с водата. Прехвърляме връз самара вързаните един за друг чували. Мятан се на седлото. И тръгваме по звездите на изток, за да заблудим потерята.

Конят е недоволен, че ездачите му са двама и при това чужди, мъчи се да обърне назад към къщи, върти шия. Накрая успяваме да му се наложим. Тръгва бързо. Встрани виждаме светлини. Заобикаляме ги. Коля ми тананика на ухото:

*Ех, да препускаш във степта —
но конят само да го бива.*

„Видях му там — казва — и паспорта.“ — „А защо не го взе? Винаги може да ни влезе в работа. Дори отдалеч да го покажеш, пак е нещо.“

По пътя, без да слизаме от коня, в движение, пием често вода, хапваме по малко. Съвсем друг дух! Сега вече ще можем да минем доста път през нощта!

Изведнъж до нас достига крякане на птици. Езеро. Ще ни отнеме много време да го заобикаляме. Коля слиза и повежда коня през мочурливата преграда. Преминаваме я благополучно. Само че го няма одеялото. Изхлузило се е... *Оставяме следа...*

Правим почивка. Държим коня за повод. Ядем и пием, ядем и пием и не усещаме насита. Останала е вода само на дъното на кофата, сами се чудим.

Курс — норд. Конят отказва в тръс, но все пак изминава по осемдесет километра в час. Ако за шест нощи изминахме близо сто и

петдесет километра, само за тази нощ прибавяме още седемдесет. Ако не бяхме правили тези зигзаги, сега да сме вече на Иртиш.

Съмва се, а наоколо не виждаме укритие. Продължаваме нататък. Става опасно да рискуваме. В този момент забелязваме една дълбока долчинка, нещо като яма. Спускаме се с коня в нея. Пак пием и ядем. Внезапно забръмчава наблизмо мотоциклет. Това не е добре, значи сме до път. Трябва да се скрием на по-сигурно място. Измъкваме се и се оглеждаме. Не много далеч от нас виждаме мъртъв изоставен аул. Тръгваме към него. Стоварваме багажа си между трите останали стени на разрушен дом. Спъвам коня за предните крака и го пускам да пасе.

Но този път не ни лови сън: казахът и одеялото са явна следа.

Вечер. Седем денонощия. Конят пасе в далечината. Отиваме за него — отскача, изтръгва се от ръцете ни; Коля се вкопчва за гривата му, но повлечен, пада накрая. Развързал е предните си копита и сега вече не можем го хвана. Три часа се мъчихме — натиквахме го в развалините, хвърляхме му примка от ремъците, безуспешно. Хапем си устните от жал, но сме принудени да се откажем. Остават ни юздичката и камшикът.

Хапваме, изпиваме последната вода. Нарамваме торбите с храната и празната кофа. Тръгваме. За днес имаме сили.

Следващата сутрин ни заварва така, че сме принудени да се скрием в храстите и недалеч от пътя. Мястото никак не ни харесва, може да ни забележат. Изтрополява каруца. И през този ден не можем да спим.

Завършва *осмото* денонощие и тръгваме отново. Внезапно краката ни попадат на мека почва: тук е орано. Вървим по-нататък — автомобилни фарове по пътя. Трябва да внимаваме!

Млад месец сред облаците. И пак безлюден разрушен аул^[1]. А по-нататък — светлините на някакво село и се носи оттам:

Разпрегнете си конете...

Оставяме чувалите в развалините и тръгваме с кофата и чантата за селото. Ножовете са ни в джобовете. Ето и първата къща — грухти някакво прасе. Де да ни беше попаднало такова в степта! Насреща ни момче на велосипед. „Слушай, братле, тук сме с камион, возим зърно,

къде има вода да охладим мотора?“ Момчето слиза, повежда ни и ни показва. В края на селото — каца, навярно от нея пие добитъкът. Загребваме в нея кофата и я понасяме, без да пием. Разделяме се с момчето и чак тогава сядаме и пием ли, пием. Половината кофа опразваме на един път (днес се чувствуваме особено жадни, защото сме сити).

Като че ли отнейде идва прохлада. И под краката ни тревата е свежа. Трябва да има река! Трябва да търсим река. Вървим нататък. Тревата става все по-висока, храсталаци. Върбалаци! А те растат винаги край вода. Тръстика! И вода!... Сигурно е някое заливче на Иртиш. Е, сега вече ще можем да се гмурнем, да се изкъпем! Двуметрова тръстика! Патици изхвъркват изпод краката ни. И простор! Тук вече няма да загазим!

И ето кога, след осем денонощия, за пръв път червата ни установяват, че работят. След осем денонощия бездействие сега за тях това са истински мъки! Подобни трябва да са и родилните...

А сетне отново търсим изоставен аул. Наклаждаме огън между стените му, варим сушеното овнешко. Би трябвало да използваме нощта за движение, но ни се иска да ядем, да ядем ненаситно. Толкова много ядохме, че ни е трудно да се движим. И доволни тръгваме да дириим Иртиш. Каквото не беше се случвало осем денонощия, сега става при разклонението на пътя — спор. Аз казвам — надясно, Жданок — наляво. Чувствувам съвсем сигурно, че трябва надясно, но той не ще и да чуе. Ето каква още опасност дебне бегълците — разногласието. При бягството някой непременно трябва да има решаващата дума. Иначе е лошо. За да настоя на своето, тръгвам надясно. Извървявам стотина метра, не чувам зад гърба си стъпки. Душата ме боли. Не трябва да се разделяме. Сядам до една копа, обръщам се назад... Коля идва насам! Прегръщам го. Тръгваме един до друг, все едно нищо.

Все повече храсти, все повече прохлада. Тръгваме към стръмния бряг. В краката ни долу плиска, ромоли и влажно диша насреща ни Иртиш... Изпълваме се с радостно чувство!

Намираме копа сено и се покатерваме отгоре ѝ. Е, кучета, къде ни търсите? Бау-бау! И заспиваме юнашки.

И... се събуждаме от изстрел! И кучешки лай след него!...

Как? Нима сме открити? И това е краят на свободата ни?...

Присвиваме се в сеното, не дишаме. Минава покрай нас един човек. С куче. Ловец... Заспиваме още по-здраво — за цял ден. И така прекарваме нашето *девето* денонощие.

На мръкване тръгваме покрай реката. Преди три денонощия оставихме следа. Сега потерята ще ни търси при Иртиш и никъде другаде. Не може да не им е ясно, че ни тегли към водата. Да вървим покрай брега, значи да се натъкнем на засада. А и не е удобно да вървим така — това са непрекъснати завои, заливчета, тръстики. Трябва ни лодка!

Светлина, къщурка на брега. Плясък на гребла, сетне тишина. Спотаяваме се и дълго чакаме. Светлината в къщата загасва. Тихо се спускаме до водата. Ето я и лодката. И чифт весла. Това е добре! (Че стопанинът ѝ би могъл и да прибере със себе си веслата.) „В морето по-далеко — на сърцето по-леко!“ Родна стихия. Отначало се плъзваме тихо, без плясъци. Едва като излизаме на средата, загребваме с пълна сила.

Движим се надолу по Иртиш, а насреща ни се показва от завоя параход, целият грейнал в светлини. Носи се оттам танцова музика. Щастливи свободни пътници, които не разбират колко са щастливи и дори не усещат свободата си, разхождат се по палубата, седят в ресторанта. А колко уютно е в каютите им!...

Спускаме се надолу по течението около двадесетина километра. Продуктите ни са на привършване. Докато не се е съмнало, ще е благоразумно да ги попълним. Чуваме да кукуригат петли, спираме на брега и тихо стъпваме на земята. Къщурка. Няма кучета. Обор. Крава с теле. Кокошки. Жданок си пада по птичешкото, но му казвам: вземаме телето. Отвързваме го. Жданок го повежда към лодката, а аз в най-пълния смисъл на думата заличавам следите: иначе за потерята ще стане ясно, че плаваме по реката.

До брега телето върви спокойно, но в лодката не ще да се качи, дърпа се назад. Едва го набутваме и наместваме. Жданок сяда връз него и го натиска надолу, а аз гребя — като се отдалечим, тогава ще го колим. Но после разбираме, че е било грешка да го возим живо. Телето се надига, отхвърля Жданок от себе си и вече с предните си крака цопва във водата.

Аврал! Жданок държи телето за задницата, а аз държа Жданок. Всички сме се наклонили на една страна и водата залива лодката през

единия ѝ борд. Само това остава — да потънем в Иртиш. С триста зора вкарваме телето! Но лодката е много наводнена, трябва да я изгребваме. Преди това обаче ще се наложи да заколим телето! Вземам ножа и искам да му прережа сухожилието на врата, трябва да е тук някъде. Но не намирам мястото или ножът е тъп, не реже. Телето трепери, изтръгва се от ръцете ми, вълнува се — и аз се вълнувам. Искam да го заколя, но нищо не става. Мучи, рита, всеки миг ще скочи от лодката, че и нас ще обърне. Искa да живее! — но и ние искаме да живеем!!!

Коля го — и не мога да го заколя. То разклаща силно лодката, да му се не види глупавото теле, всеки миг ще ни удави! Неговата глупост и упоритост ме хвърлят в люта омраза като към най-върлия ми враг и започвам да го мушкам безразборно с ножа!^[2] Кръвта му шурти, стича се по нас. Телето силно мучи, рита отчаяно. Жданок му запушва муцуната, лодката се клати, а аз продължавам да го коля. А по-рано ми беше жал и за мишка, за буболечка! Сега обаче не ми е до жал: или то, или ние!

Накрая притихва. Хващаме се бързо да изгребваме водата с консервени кутии с четири ръце. И да гребем.

Течението ни отнася в един от ръкавите на реката. Изпречва ни се някакъв остров. На него трябва да се скрием, скоро ще се разсъмне. Откарваме лодката навътре в тръстиките. Измъкваме телето и цялото си имущество на брега, затрупваме допълнително лодката с тръстики. С мъка изтегляме телето на високия бряг. А там — трева до кръста и гора. Приказно! Няколко години вече освен пустиня не сме виждали нищо друго. Забравили сме какво значи гора, трева, река...

Съмва се. И ни се струва, че телето ни гледа обидено. Но благодарение на него, горкото, можем сега да поживеем на острова. Наточваме ножа в парче от пила, взето от „катюшата“. Никога през живота си не съм драл и кормил животно, но се уча. Разрязвам го по корема, разпорвам кожата и изваждам вътрешностите. Накладваме навътре в гората огън и започваме да варим телешкото с овесени ядки. Цяла кофа.

Истински пир! И главно — спокойно на душата. А се чувствуваме спокойно, защото сме на острова. Той ни отделя от злите хора. Сред хората има и добри, но, кой знае защо, бегълците не попадат на такива, а все на лоши.

Слънчев горещ ден. Не се налага да лежим прегънати в някоя дупка на чакал. Тревата е гъста и свежа. Който всеки ден я тъпче, не знае нейната цена, не знае какво щастие е да се хвърлиш в нея, да скриеш лицето си там.

Бродим из острова. Той е обрасъл нагъсто с шипкови храсти и шипките вече са узрели. Ядем без насита. И отново сърбаме супата си. И отново варим телешко. Варим също и каша от бъбреците.

Настроението ни е леко. Припомняме си нашия труден път и намираме доста неща, над които да се посмеем. И как ли чакат там нашия скеч. Как ли ни псуват и какво ли обяснение търсят да дадат пред управлението. Представяме си всичко това много живо. Превиваме се от смях!...

Изрязваме кората на един дебел дънер и изписваме с нагорещена тел: „Тук, по пътя си към свободата през октомври 1950 г., намериха убежище хора, невинно осъдени на доживотна каторга.“ Нека остане следа. В този пущинак тя няма да помогне на преследвачите ни, а все някога хората ще прочетат това.

Решаваме никъде да не бързаме. Имаме всичко онова, заради което избягахме: свободата! (Едва ли тя ще бъде по-пълна, когато се доберем до Омск или Москва.) Все още топли слънчеви дни, чист въздух, зеленина, свободно време. И месо в изобилие. Само дето нямаме хляб, много ни липсва.

Живеем така на острова почти седмица: от *десетото денонощие* до *шестнадесетото*. Построяваме в най-гъстата част на острова колиба. През нощта и в нея е студено наистина, но си доспиваме през деня. През всичките тези дни слънчицето ни свети. Скъсваме се да пием вода, сякаш искаме да се запасим с нея подобно на камилите. Седим необезпокоявани от нищо и дълго наблюдаваме през клоните живота — там, на брега. Там се движат коли. Там косят тревата — втора коситба. При нас никой не се мярка.

Не щеш ли, през деня, когато дремем в тревата на последното слънчице, чуваме на острова удари на брадва. Приповдигаме се и какво да видим: съвсем наблизо някакъв човек сече клони и постепенно ни приближава.

За половин месец съм обрасъл със страшна рижава четина, няма с какво да се обръсна, типичен беглец. А на Жданок нищо не му расте, той е като момченце. Затова се правя на заспал, а той отива да

пресрещне човека, уж че моли да запали, и да каже, че сме туристи от Омск, да разбере нещо за него, а в случай на опасност — аз съм готов.

Коля отива, заговарят. Запушват по цигара. Оказва се, че е казах от съседния колхоз. После гледаме: тръгва по брега, качва се в лодката си и зарязва насечените клони.

Какво значи това? Дали не бърза да съобщи за нас? (А може и обратното, да се е изплашил? Ако съобщим за него, за сеч в гората също се полага затвор. Такъв е животът ни, че всички се боят от всички.) „Какво му каза за нас?“ — „Че сме алпинисти.“ Да плачеш ли, да се смееш ли — Жданок винаги нещо ще обърка. „Нали ти бях казал — туристи! Какви алпинисти в равната степ?“

Няма как, не можем да останем повече тук! Край на блаженството ни. Пренасяме всичко в лодката си и поемаме надолу по реката. Поемаме риска да тръгнем по светло, за да се махнем по-скоро оттук. Коля ляга на дъното, погледнато от брега — в лодката е един човек. Гребам и гледам да карам по средата на Иртиш.

Първият ни проблем е — откъде да купим хляб. Вторият — навлизаме вече в по-гъсто населени места и трябва непременно да се избърсна. Правим си сметка, че в Омск ще можем да продадем единия от костюмите, да се качим на влака на някоя от по-следващите гари и да заминем.

Привечер спираме пред къщичката на пазача на шамандурата. Изкачваме се до нея. Там — жена, самичка. Изплашва се, засуетява се: „Сега ще повикам мъжа си!“ И отива някъде. Тръгвам да я проследя. Изведнъж чувам Жданок да вика тревожно от къщата: „Жора!“ (Да върви по дяволите, бяхме се уговорили, че съм Виктор Александрович.) Връщам се. Там — вече двама души, единият — с ловджийска пушка. „Кои сте вие?“ — „Туристи, от Омск. Искаме да купим продукти. — И за да разсея подозренията: — Но да влезем вътре, така ли лошо посрещате?“ И наистина те омекват: „Тук нямаме нищо. Може би ще ви дадат в совхоза. На два километра по-надолу.“

Качваме се в лодката и се спускаме на още двадесет километра. Вечерта е лунна. Изкачваме се на стръмния бряг. Някаква къща. Прозорците светят. Почукваме. Излиза един казах. И това е първият човек, който ни продава половин самун хляб и четвърт чувал картофи. Купуваме и игла и конец (това навярно е вече непредпазливо). Молим и за бръснач, но той не се бръсне, не му расте брада. Все пак това е

първият добър човек. Малко се поувличаме и питаме няма ли да му се намери рибка. Жена му се надига, донася ни две рибки и казва: „Беш денга.“ Това е вече свръх очакванията ни, да ни дадат без пари! Наистина добри хорица! Напъхвам рибите в чувала. Той обаче задърпва рибите си обратно. „Беш денга, пет рубли“ — обяснява стопанинът. Ах, това ли било! Не, не ги искаме, скъпичко ни е.

Остатъка от нощта изминаваме в плаване. На следващия седемнадесети ден от бягството ни крием лодката в храстите и се заравяме да спим в сеното. Същото правим и през осемнадесетото и деветнадесетото денонощие, като гледаме да не се срещаме с хора. Разполагаме с всичко необходимо: вода, огън, месо, картофи, сол, кофа. Десният стръмен бряг е покрит с широколистна гора, на левия — ливади и много сено. Денем палим огън в храстите, варим си чорба и спим.

Но скоро ще стигнем Омск и появяването ни сред хората ще е неизбежно, значи трябва да се избърсна. Пълна безпомощност: без бърснач и без ножици не може да се измисли как да се отърва от четината си. Освен да изскубвам косъм по косъм.

В лунната нощ виждаме висока могила над Иртиш. Решаваме, че е наблюдателно възвишение от ермаковски времена. Качваме се да се уверим. И на лунна светлина виждаме тайнствен мъртъв град от кирпичени къщи. Също навярно от началото на тридесетте години... Каквото гори, е изгорено, кирпичените стени са ги рушили, тоз-онзи са влекли по земята, завързани за опашките на конете. Тук туристи не идват...

През целите тези две седмици не падна нито веднъж дъжд. Но нощите започват да стават много студени. Заради по-бързото ни придвижване греба по-често аз, а Жданок седи на кърмата и мръзне. И ето че през двадесетата ни нощ той започва да настоява да запалим огън и да си стоплим вода. Слагам го той да гребе, но виждам, че целият се тресе от студ, и ме моли само за огън.

Не мога да откажа този огън на другаря си в бягството — Коля би трябвало сам да го разбере и да се откаже. Но той вече неведнъж доказва, че не може да пребори желанията си: както когато грабна от софрата на казаха една питка или както се съблазняваше да задигне някоя от домашните птици.

Той трепереше и молеше за огън. Но нали надлъж по целия Иртиш би трябвало навсякъде напрегнато да ни чакат? Дори е за чудене как досега нито веднъж не се бяхме натъкнали на конвой, как през тези лунни нощи не са ни забелязали посред Иртиш и не са ни спрели.

Изведнъж забелязваме на високия бряг светлина. Коля започва да моли, вместо да палим, да иде и да се погрее. Това е още по-опасно. Не бива да се съгласявам. Толкова нещо да преживеем, толкова дълго да издържим — и за какво? Но не мога да му откажа, ами ако се разболеет? А самият той не иска да се откаже.

Край газеничето виждаме да спят на пода казах и казахка. Рипват на крака, изплашват се. Обяснявам им: „Другарят ми се разболя, оставете ни да се сгреем. Ние сме в командировка, от „Зърнените доставки“. Прехвърлиха ни с лодка от отсрещния бряг.“ Казахът казва: „Легнете.“ Коля ляга на някакво кече, лягам и аз за вид. За цялото време на бягството ни това е първият покрив над главите ни, но направо ме пари от него. Не само не заспивам, но и да лежа не мога. Имам чувството, че сами сме се предали, сами сме се наврели в капана.

Старецът излиза по долно белъо (иначе бих тръгнал след него) и дълго не се завръща. Чувам — зад завесата се шепне по казахски. Това са млади хора. Питам: „Кой е там? Да не сте пазачи на шамандурата?“ — „Не, от животновъдния совхоз „Абай“ сме, първия в републиката.“ Ама намерихме къде да попаднем, по-лошо от това здраве му кажи! Където има совхоз, там са властта и милицията. Че и първият в републиката на всичко отгоре! Значи се престарават...

Стискам Коля за ръката: „Тръгвам към лодката, стигни ме. С чантата.“ А на глас: „Напразно оставихме храната на брега.“ Излизам в пруста. Искam да отворя външната врата — затворена. Ясно! Връщам се, дръпвам по тревога Коля и пак отивам до вратата. Сковали са я пишман майстори, отдолу една от дъските е по-къса, провирам ръка под нея и дълго опипвам — ето го и него, затъкнатото отвън колче. Измъквам го.

Излизам. По-скоро към брега. Лодката си е на мястото. Огрян от пълната луна, стоя и чакам. Но от Коля — ни следа. Жива мъка! Значи не намира воля дори да стане. Топли се до сетната минута. А може и да не го пускат? Трябва да му ида на помощ.

Отново изкачвам стръмния бряг. Срещу мен от къщата идват четирима, сред тях е и Жданок. Вървят плътно един до друг. (Може би го държат?) Крещи ми: „Жора! (Пак „Жора“.) Ела насам! Искат документите ни!“ А чантата, както му наредих, не е в ръцете му.

Приближавам се до тях. Новият с казахски акцент ме пита: „Вашите документи?“ Държа се колкото може по спокойно: „А вие кой сте?“ — „Комендантът.“ — „Много добре казвам поощрително, — да вървим. Винаги може да проверите документите ни. Там, в къщата, ще е по на светло.“ И влизаме вътре.

Вдигам бавно чантата от пода, приближавам се до газеничето, преценявам как по-добре да се отскубна и да изскоча навън и същевременно говоря: „Документите — то се знае. Документите трябва да се проверяват. Винаги трябва да бъдем бдителни. У нас в „Зърнодоставките“ имаме такъв случай...“ Вече дръпвам езичето на ципа и разтварям чантата. Струпват се около мен. Че като блъсвам коменданта с рамото наляво, той пък блъска стареца и двамата падат. Стоварвам дясно кроше в челюстта на младия. Писък, крясъци! А аз: „Махмадера!“ И летя към една врата с чантата, към друга. В този миг Коля ми крещи от пруста: „Жора! Държат ме!“ Той се е вкопчил в касата на вратата, а ония отвътре го теглят. Дръпвам го за ръката, не мога да го издърпам. Тогава опирам крак в касата и така го дръпвам, че той излита над мен, а самият аз падам. Връз мен се нахвърлят двама. Не разбирам как се измъквам изпод телата им. Толкова ценната ни чанта остава там. Търча направо към стръмния скат на големи скокове. Отзад по руски: „Удари го с брадвата! С брадвата!“ Сигурно искат да ме уплашат, иначе щяха да крещят по казахски. Усещам как ме докопват вече. Препъвам се, ей сега ще падна! Коля е вече при лодката. Крещя му: „Вкарай я във водата! Скачай в нея!“ Той я вкарва във водата, а аз нагазвам до колене в реката и чак след това успявам да се метна на лодката. Казахите не се решават да наджапат във водата, търчат по брега и нещо ломотят. Викам им: „Е, хванахте ли ни, гадове?“

Добре пак, че нямаха пушки. Подкарвам лодката по течението. Те крещят, търчат по брега, но едно заливче прегражда пътя им. Смъквам двата панталона от себе си — флотския и цивилния, изцеждам ги, а зъбите ми тракат от студ. „Е, Коля, успяхме ли да се стоплим?“ Мълчи...

Ясно, че с Иртиш трябва вече да се прощаваме. Щом се съмне, ще слезем на брега и с попътни коли ще гледаме да стигнем до Омск. Вече не е далеч.

В чантата ни останаха „катюшата“ и солта. А къде да намеря какво да се избърсна? Че трябва и да се изсушим. Но ето че виждаме до брега лодка, а после и къщичка. По всяка вероятност на пазача на шамандурата. Слизаме на брега, почукваме. Не запалват лампа. Плътен мъжки глас: „Кой е?“ — „Пуснете ни да се сгреем! За малко да се удавим, лодката ни се преобърна.“ Там дълго се бавят, докато ни отворят вратата. В пруста, в полумрака, стои встрани от вратата здравеняк старец, руснак, надигнал с две ръце брадва над главите ни. Ще я стовари връз първия от нас, не ще се спре! „Не се бойте — казвам аз. — От Омск сме. Бяхме в командировка, в совхоз „Абай“. Искахме да доплаваме с лодка до долния район, но там малко по-горе при вас е плитчина и са опънати мрежи, допуснахме грешка и се преобърнахме.“ Все още ни гледа подозрително и не сваля брадвата. Някъде съм го виждал, на някаква май картина. Такъв старец като в руските епически песни — беловлас. Най-сетне се обажда: „И сега какво, за Железянка значи?“ И това добре, знаем поне къде се намираме. „Няма как, за Железянка. — Лошото е, че чантата ни потъна, а в нея имахме 150 рубли. Месо купихме от совхоза, сега вече не ни е до него. Искате ли да го купите от нас?“ Жданок отива за месото. Старецът ме вкарва в стаята, там има запалена газена лампа, на стената — ловджийска пушка. „Сега ще ви проверим документите.“ Мъча се да говоря с бодър глад: „Документите ни са винаги с нас, добре, че ги държим в горния джоб, не се намокриха. Аз съм Виктор Александрович Столяров, пълномощник на областното управление по животновъдство.“ Сега трябва по-скоро да поема аз инициативата. „А вие какъв сте?“ — „Пазачът на шамандурата.“ — „А как се казвате?“ В този момент се връща Коля и старецът не повдига повече въпрос за документите ни. Казва, че пари за месо няма, но с чаец ще ни нагости.

Прекарваме близо час при него. Прави чай, дава ни хляб, отрязва ни дори сланина. Говорим за иртишкия фарватер, за колко сме купили лодката, къде да я продадем. Повечето време той говори. Гледа ни със съчувстващ умен старчески поглед и ми се струва, че всичко разбира, истински човек. Дося ми се дори да му се разкрием. Но това не би ни помогнало: той явно нямаше бърснач, защото сам бе обрасъл

така, както расте и всичко в гората. А и за него бе по-безопасно да не знае, иначе — „знаел — не казал“.

Оставяме му нашето телешко, той пък ни дава кибрит и идва да ни изпрати, да ни покаже откъде трябва да минем. Качваме се на лодката и бързо гребем, за да изминем колкото се може по-голямо разстояние през последната нощ. Искаха да ни заловят на десния бряг, затова гледаме да се държим повече до левия. Луната е над нашия бряг, но небето е чисто и виждаме как покрай десния стръмен и горист бряг, също по течението, се спуска лодка, само че нашата е по-бърза.

Дали не е оперативна група?... Движим се с паралелен курс. Решавам да действам нагло, загребвам по-бързо веслата, доближавам се. „Ей, земляк? Закъде пътуваш?“ — „За Омск.“ — „А откъде идваш?“ — „От Павлодар.“ — „Защо биеш толкова път?“ — „Ами за постоянно, по местожителство.“

За опер гласът му е твърде простоват, отвърща с готовност, дори се радва, изглежда, на срещата ни. Жена му спи в лодката, а той убива нощта с гребане. Заглеждам се — не лодка, а цяла арба^[3], помъкнали цялата си покъщнина, вързоп връз вързоп.

Бързо съобразявам. Последна нощ, последни часове на реката — и такава среща! След като се пренасят от едно място на друго, значи ще имат със себе си и продукти, и пари, и паспорти, и дрехи, и дори бръснач. И никой никъде не ще се сети за тях. Той е сам, ние сме двама, жена му не се брои. Аз ще мина за него по паспорта му, Коля ще се преоблече като жена: какъвто е дребен, лицето му — голобрадо, фигурата му ще я натъквим. При тях, естествено, ще се намери и куфар — да ни придаде по-убедителен вид на пътуващи. И всеки шофьор още тази сутрин ще ни вземе до Омск.

Кога не са ставали грабежи по руските реки? Съдбата е безпощадна, какъв изход имаме? След като оставихме следа на реката, това е единственият ни и последен шанс. Жалко е да лишаваме този работяга от имуществото му, но нас кой ни съжали? Или кой ще ни пожали?

Всичко това преминава за миг през главите и на двама ни с Жданок. И аз само тихо го питам: „Ммм?“ И той тихо: „Махмадера.“

Все повече доближавам лодката ни до тяхната и сега вече ги притискам до стръмния бряг, до тъмната гора, бързам да не ги оставя

да стигнат до завоя на реката — там може би гората свършва. Влагам в гласа си началническа нотка и командувам:

— Внимание! Ние сме опергрупа от Министерството на вътрешните работи. Спрете на брега. Проверка на документите!

Гребецът оставя веслата: я от объркване, я от радост дори, че не сме разбойници, а опергрупа.

— Добре — предлага той, — можете и тук на реката да ни проверите.

— Казах на брега, значи — ха брега! И по-живо!

Доближаваме се. Лодките ни почти се допират. Скачаме в тяхната, мъжът с мъка се прехвърля през денковете, виждаме — куца. Жена му се събужда: „Далече ли сме още?“ Той си подава паспорта. „А военният билет?“ — „Инвалид съм от войната, отчислен съм от армията. Имам тук и справката...“ Виждам на носа на лодката как проблясва брадва. Кимвам на Коля да я вземе. Коля се спуска твърде рязко и грабва брадвата. Жената започва да вие, обзета от предчувствие. Аз строго: „Що за викове? Спрете. Търсим бегълци. Престъпници. А брадвата също е оръжие.“ Донякъде я успокоявам.

Давам команда на Коля:

— Лейтенант! Идете до поста. Там трябва да е капитан Воробъев.

(И званието, и фамилното име ми идват сами в главата, и то ето защо: нашето приятелче — капитан Воробъев, старият беглец, остана да лежи в екибастузкия БУР.)

Коля проумява: трябва да погледне горе дали няма някой, може ли да действуваме. И побягва нагоре. А дотогава аз продължавам да разпитвам и да разучавам. Задържаният угоднически ми свети със своя кибрит. Прочитам данните в паспорта му и справките. И възрастта му подходяща — няма още четиридесет. Бил е пазач на шамандура. Сега са продали къщата, кравата. (Всички пари, разбира се, носи със себе си.) Тръгнали са да си търсят щастието. Не им стига денят, ами продължили и през нощта. Изключителен, рядък случай именно защото никъде няма да се сетят за тях. Но какво искаме ние? Нужен ли ни е животът им? Не съм убивал хора и не искам да убивам. Следователят или оперът, когато ме изтезават — да, но не мога да вдигна ръка над прости труженици. Да им вземем ли парите? Не, разбира се, всичките. Е, колко? За два билета до Москва. И за храна за

из път. И за някоя и друга дреболия. Това няма да ги разори. А ако им оставим и документите, и лодката и се договорим да не съобщават за нас? Но как ще им повярваме? А самите ние закъде сме без документи?

А вземем ли им документите, нищо друго не им остава, освен да съобщят за нас. И за да не направят това, ще трябва да ги вържем. Така да ги вържем, че да разполагаме с две-три денонощия преднина.

Но тогава, казано без усукване, това ще рече...

Коля се връща и ми дава знак, че горе на брега всичко е наред. Той чака от мен „махмадера!“. Как да постъпя?

Застава пред очите ми робският каторжен Екибастуз. Нима трябва да се върнем там?... И нима нямаме право...

Внезапно — внезапно нещо леко докосва краката ми. Поглеждам: нещо малко, бяло. Навеждам се и гледам: едно бяло коте. Изскочило е от лодката с вирната опашчица, мърка и се търка в краката ми.

То не знае мислите ми.

И от това котешко съприкосновение чувствавам как волята ми се пречупва. Изопнатата цели двадесет денонощия от самото ни промъкване изпод телената мрежа, сега сякаш се скъсва. Чувствавам: каквото и да ми каже сега Коля, не мога не само да им отнема живота, но дори да посегна на трудовете им, с кървава пот припечелени парици.

Запазвам суровия тон:

— Почакайте тук, сега ще се разберем!

Качваме се горе на стръмния бряг, държа в ръцете си документите им. Казвам на Коля какво мисля.

Той мълчи. Не е съгласен, но мълчи.

Ето как е устроено всичко: те могат да ни отнемат свободата, да я отнемат на когото си искат и това не води до никакви колебания на съвестта им. Пожелаем ли да си върнем нашата, дадена ни от природата свобода, искат да платим за това със собствения си живот и с живота на всички, които срещнем по пътя си.

Те смеят всичко, ние — не. Ето защо те са по силни от нас. Слизаме до лодката, без да се уговаряме. Куцията е сам. „Къде е жена ви?“ — „Изплаши се, избяга в гората.“

— Ето ви документите. Можете да продължите пътя си. Благодарни. Провикна се към гората:

— Марияааа! Връщай се! Хората са добри. Тръгваме.

Ние се оттегляме с лодката. Гребя бързо. Куцията работяга се сепва и вика подире ми:

— Другарю началник! А вчера видяхме двама — същински бандити. Де да сме знаели, щяхме да ги задържим, подлещите му с подлещи!

— Видя ли кого съжали? — пита ме Коля.

Мълча.

* * *

От тази нощ — от отбиването ни ли да се сгреем или от бялото котенце — цялото наше бягство тръгва на лошо. Нещо сякаш сме загубили — дали не увереност? Възприемчивост? Способност да съобразяваме? Сговорност при вземане на решенията? Тук, пред самия Омск, започваме да вършим грешки и всичко ни върви накриво. А такива бегълци вече не могат да избягат твърде надалеч...

С настъпването на утрото захвърляме лодката. Спим през целия ден в една купа сено, но сме изпълнени с тревога. Свечерява се. Огладняваме. Добре би било да сварим малко месо, но си загубихме кофата при отстъплението. Решавам да го пържим. Намираме тракторно седло — ще ни послужи за тиган. А картофите ще ги печем.

Намираме се до висока сламена колиба, останала от косачите. В помрачението, в което днес съм изпаднал, кой знае защо, решавам, че ще е добре да накладем огъня в самата колиба, за да не могат да ни видят отникъде. Коля не иска да вечеряме: „Да вървим!“ Разногласие, всичко върви наопаки.

Все пак наклаждам огън в колибата, но го разгарям излишно голям. И пламва цялата колиба, едва успявам да се измъкна. А огънят се прехвърля върху купата, същата, в която прекарахме целия ден. Изведнъж ме обзема жал за това сено — дъхаво, толкова добро към нас. Започвам да разхвърлям купата, да се търкалям по земята, за да гася огъня и да не му дам да лумне. Коля седи настрана, нацупил се е и не ми помага.

Каква следа само оставям! Какво зарево! На много километри! Че това е още и *диверсия*. За бягството ще ни тръснат същите двадесет и пет, които и тъй си ги имаме. А за „диверсията“ с колхозното сено могат да ни качат и *на въжето* при желание.

А главното — от всяка грешка нараства възможността от нови грешки, загубваш увереността си, правилната оценка на обстановката.

Колибата изгоря, но картофите са се опекли. Посипани са с пепел вместо със сол. Похапваме.

Вървим през цялата нощ. Заобикаляме голямо село. Натъкваме се на лопата. Вземаме я за всеки случай. Взели сме да се движим поблизо до Иртиш. И ето че се натъкваме на залив. Пак ли трябва да заобикаляме? Досадно. Оглеждаме се и намираме лодка без весла. Нищо, ще си послужим с лопатата. Преплаваме залива. Привързвам лопатата с ремък на гърба си, та дръжката ѝ да стърчи като дуло на пушка. В тъмното ще ни вземат за ловци.

Скоро виждаме някакъв да върви встрани от нас. Той: „Петро!“ — „Припознал си се, не е Петро!“

Цялата нощ изкарваме в път. И отново спим в копа сено. Събужда ни паракходна сирена. Надничаме от сеното: наблизко има пристанище. Камioni с дини отиват натам. Близко е Омск, близко е Омск. Крайно време е да се обръсна и да намерим пари.

Коля ми пили: „Този път загазихме. Защо трябваше изобщо да бягаме, след като ще ги жалим? Съдбата ни се решаваше, а ти ги пожали. Сега вече загазихме.“

Прав е. Сега това ми се струва толкова безсмислено: няма с какво да се обръсна, нямаме пари, а имахме и едното, и другото в ръцете си — не ги взехме. Толкова години да се готвиш за бягството, толкова хитрост да проявиш, да се промъкваш под телената мрежа и да чакаш да те надупчат в гърба, шест дни да не пиеш вода, две седмици да пресичаш пустинята — и накрая да не вземеш това, което е било вече в ръцете ти! Как ще вляза небръснат в Омск? С какво ще заминем от Омск по-нататък?...

Лежим през деня в копа сено. Не можем да спим, естествено. Някъде към пет часа привечер Жданок казва: „Да тръгнем сега, ще можем да се огледаме по светло.“ Аз: „По никакъв начин!“ Той: „Скоро ще стане вече месец, откакто сме избягали! Ти се презастраховаш! Ще

стана и ще тръгна сам.“ Заплашвам го: „Внимавай, че имам нож!“ Естествено, няма да го вдигна срещу него.

Притихва, лежи. Изведнъж се свлича от копата и тръгва. Какво да правя? Така ли ще се разделим? Скачам и аз, тръгвам след него. Вървим посред бял ден по пътя покрай Иртиш. Сядаме зад една копа, обсъждаме: срещнем ли сега някого, не бива да го пускаме до мръкване, за да не ни предаде. Коля изтичва непредпазливо — чист ли е пътят ни? И точно тогава го забелязва някакъв, момък. Принудени сме да го повикаме: „Ела насам, приятелче, да изпушим по една от мъка!“ — „Какво ви се е случило?“ — „Ами на, тръгнахме през отпуската с шурей с лодка, аз съм от Омск, а той от павлодарския кораборемонтен завод, шлосер. Да, ама през нощта лодката се откачила и водата я отнесла, останахме само с това, което бяхме свалили на брега. А ти какъв си?“ — „На шамандурата работя.“ — „Да си виждал нашата лодка? Може да се е спряла в тръстиките?“ — „Не.“ — „А къде ти е постът?“ — „Ей оня там“ — показва ни той къщичката. „Я да се отбием при теб, ще сварим малко месце. И ще се обръснем.“

Тръгваме. Само че това къще, дето ни го посочи, се оказва съседният пост, а на нашия човек е още триста метра по-нататък. И пак не е сам. Едва влизаме — ето че идва съседът с велосипед и ловджийска пушка на гърба. Гледа изпод око четината ми, разпитва за живота в Омск. Мен, каторжника, да ме разпитва за живота на свобода! Плещя ги някакви както ми дойде, главно — че с жилището е зле, със снабдяването зле, в това отношение не мога да сбъркам. Той се мръщи, възразява, оказва се, че е партиец. Коля вари супа, трябва добре да се нахраним, че, току-виж, това ни останало до самия Омск. Мъчително е времето до настъпването на тъмнината. Не бива да пускаме нито единия, нито другия. Ами ако се появи някой трети? Но ето че двамата се канят да вървят да палят сигналните огньове по реката. Предлагам им помощта си. Партиецът се отказва: „Ще поставя само два огъня, а и вкъщи на село трябва да извозя съчки. Но пак ще се върна.“ Правя на Коля знак — да не изпуска от очи партиеца, стане ли нещо, направо в храстите. Посочвам му мястото за срещата. А тръгвам с нашия. Оглеждам от лодката разположението на местността, разпитвам до еди-къде си колко километра са. Връщаме се едновременно със съседа. Това ме успокоява: не е успял още да ни предаде. Скоро след това той наистина спира пред къщата на нашия с каруцата си, натоварена със

съчки. Но не си тръгва за село, сяда да опита Колината чорба. Остава. Какво да правим? Да вържем и двамата? Единия в килера, другия за леглото? Двамата имат документи, единият е с велосипед и пушка. Това е животът на беглеца — не ти стига простото гостоприемство, трябва и да го отнемаш със сила...

Внезапно — изскърцване на ключа за веслото. Поглеждам през прозореца — в лодката трима, стават вече петима срещу нас двамата. Стопанинът ни излиза и тутакси се връща за бидони. Казва: „Старшината е докарал газ. Интересно, че самичък идва, нали днес е неделя.“

Неделя! Престанали сме да броим дните на седмицата, за нас те се различават по други признаци. Избягахме вечерта в неделя. Значи точно три седмици оттогава! Как ли е сега там, в лагера?... Вече са се отчаяли да ни заловят. За тези три седмици, ако се бяхме измъкнали с кола, отдавна да сме се уредили вече някъде в Карелия, в Белорусия, да имаме паспорти и да работим. А при по-голям успех — и още по на запад... И само колко обидно е да се оставиш да те хванат сега, след три седмици!

„Няма как, Коля, наплюскахме се — сега и оная работа трябва да свършим с чувство!“ Отиваме зад храстите и оттам следим: нашият стопанин взема газта от току-що пристигналата лодка, виждаме там и партиеця съсед. Говорят нещо, но не можем да чуем.

Тръгват си. По-скоро изпращам Коля да се върне в къщата, за да не могат да говорят за нас помежду си. Самият аз тихо се промъквам до лодката на стопанина. За да не дрънча с веригата, напрегам всичките си сили и измъквам самия кол. Пресмятам времето: ако старшината на пазачите е тръгнал да докладва за нас, има седем километра път до селото, ще рече, около четиридесет минути. Ако в селото има от ония с червените пагони, докато се съберат и довтасат тук с кола — ще станат още петнадесетина минути.

Връщам се в къщата. Съседът си е все там, не спира да разговаря. Да се чудиш. Значи ще се наложи да ги обезвреждаме и двамата едновременно. „Е, хайде, Коля, да идем да се измием преди лягане!“ (Трябва ни да се уговорим.) Едва излизаме, и чуваме в тишината трополене на ботуши. Навеждаме се и на фона на здрачното небе (луната още не е изгряла) виждаме как покрай храстите притичват във верига хора и обкръжават къщата.

Прошепвам на Коля: „Към лодката!“ Бягам към реката, свличам се по стръмнината, падам и ето че съм вече до лодката. Животът ни се решава от секунди, а Коля го няма! Къде ли се бави? А не мога и да го зарежа.

Най-сетне покрай брега право към мен някой в тъмното тича. „Коля, ти ли си?“ Пламък! Изстрел от упор! Със скок на каскадьор (ръцете напред) се хвърлям в лодката. От стръмния бряг — стрелба от автомати. Крещят: „Единия го пречукахме.“ Надвесват се над мен. „Ранен ли си?“ Стена. Измъкват ме от лодката и ме повеждат. Накуцвам (ако съм се осакатил, по-малко ще ме бият). В тъмнината изхвърлям незабелязано двата ножа в тревата.

Горе червенопагонниците ме питат за името. „Столяров.“ (Току-виж, все още някак съм се измъкнал. Толкова не ми се иска да назова своето име, това означава — край на свободата.) Бият ме по лицето. „Името!“ — „Столяров.“ Замъкват ме в къщата, събличат ме до кръста и връзват ръцете ми отзад с тел, която се връзва болезнено в китките ми. Опираат щикове си в корема ми. Изпод един от тях се стича струйка кръв. Милиционерът, старши лейтенант Саботажников, който ме залови, тика нагана си в лицето ми, виждам, че спусъкът е вдигнат. „Името!“ Безполезно е да се съпротивлявам. Назовавам се. „Къде е другият?“ Разклаща нагана, щикове се връзват по-дълбоко в корема ми. „Къде е вторият?“ Радвам се за Коля и казвам: „Бяхме заедно, сигурно е убит.“

Идва един опер със сини кантове, казах. Блъсва ме както съм вързан на кревата и започва равномерно да ме бие по лицето — с дясната ръка, с лявата, с дясната, с лявата, все едно, че плува. От всеки удар главата ми се удря о стената. „Къде е оръжието?“ — „Какво оръжие?“ — „Имали сте пушка, нощес са ви видели.“ Това е онзи нощен ловец, също ни е предал. „Ама това беше лопата, а не пушка!“ Не вярва, продължава да ме бие. Изведнъж ми олеква — всъщност загубвам съзнание. Когато идвам на себе си: „Мисли му, ако ранят някого от нашите, ще те пречукаме на място!“

(Като че ли са го предчувствували — у Коля наистина е имало пушка! Това се изяснява по-късно: когато съм казал на Коля: „Към лодката!“, той побягнал в противоположната посока, в храстите. Обясняваше ми, че не бил ме разбрал... Е, не, той през целия ден мислеше как да се отдели, ето че се е отделил. Запомнил и велосипеда.

По изстрелите се втурва да бяга по-далеч от реката и тръгва назад, откъдето бяхме дошли. Вече съвсем се било стъмнило и докато цялата тая глутница се бе струпала около мен, той се изправил в цял ръст и хукнал да бяга. Бягал и плачел — мислел, че са ме убили. Така дотичал до онази втора къща, на съседа. Счупил с ритник прозореца и взел вътре да търси пушката. Напипал я върху стената заедно с патрондаш. Заредил я. Мислел: „Ще отмъстя! Ще тръгна след тях да стрелям за Жора!“ Но размислил. Намерил велосипеда, а също и една брадва. Насякъл вратата отвътре, напълнил сол в една торба (дали това му се е сторило най-важното, или просто е нямал време да съобразява) — и потеглил отначало по черния път, след това през селото, право срещу войниците. На тях това и през ум не е могло да мине.)

А мене ме качват вързан на една каруца, двама войници седат връз мен и ме карат така до совхоза, около два километра. Там има телефон, по който горският (той беше в лодката със старшината на пазачите на шамандурите) е извикал червените пагони — затова толкова бързо бяха пристигнали, а точно телефона не бях предвидил.

С този горски се разиграва сценка, за която като че ли не е приятно да се разказва, но е характерна за заловения: трябваше да ида по малка нужда, но както бях с вързани отзад ръце, някой трябваше да ми помогне, нещо прекалено интимно. Автоматчиците не искаха да се унижават и повериха това на горския. Отбихме се в тъмнината малко встрани от войниците и той, докато ми асистираше, молеше да му простя за предателството: „Такава ми е длъжността. Не мога иначе.“

Нищо не отвърнах. Кой ще отсъди? Предаваха ни и с длъжности и без длъжности. Всички ни предаваха по пътя с изключение на белогривия древен старец.

Седя в къщата при големия път, съблечен до кръста, вързан. Мъчи ме жажда, но не ми дават да пия. Червенопагонниците ме гледат като зверове, всеки иска да ме блъсне с приклада. Но тук вече не е толкова просто да ме убият: убиват обикновено когато са малко, когато няма свидетели. (Мога да си обясня защо са толкова злобни. Малко ли дни са ходили във верига без почивка мокри в тръстиките и са яли само консерви, без нищо топло да сложат в стомаха.)

В къщата е събрано цялото семейство. Малките дечица ме гледат с любопитство, но се страхуват да се приближат, дори треперят. Милиционерският лейтенант пие със стопанина водка, доволен от

сполуката и предстоящата награда. „Ти знаеш ли кой е този? — хвали се той на стопанина. — Полковник, известен американски шпионин, страшен бандит. Искал е да бяга в американското посолство. По пътя са убивали хора и са ги яли.“

Възможно е сам да си вярва. МВД разпространява такива слухове за нас, за да ни излавят по-лесно, всеки да ни предава. Не им стигат предимството на властта, която имат, оръжието, скоростта на придвижването — трябва им още и клеветата.

(А през това време по пътя покрай нашата къща най-спокойно минава Коля на велосипед с пушка през рамо. Той вижда ярко осветената къща, пушечите пред входа й шумни войници, а през прозореца — и мен, голия. И върти педали към Омск. А там, където ме хванаха, при храстите, ще продължават да лежат през цялата нощ войници и на сутринта ще прочистват местността наоколо. Още никой не знае, че у съседния пазач на шамандурата са изчезнали велосипедът и пушката му, той навярно също го е ударил на пиене и хвалби.)

Насладил се на своя успех, небивал по местните мащаби, милиционерският лейтенант дава нареждане да ме откарат в селото. Отново ме мятат в каруцата и ме предават в КПЗ — къде ли няма такива! При всеки селсъвет! Двама войници с автомати дежурят в коридора, двама — под прозореца! — как иначе — американски шпионин, полковник! Развързват ми ръцете, но ми заповядват да лежа на пода по средата, да не се промъквам нито до една от стените. Така прекарвам гол на пода октомврийската нощ.

Сутринта идва капитанът и ме пронизва с погледа си. Хвърля ми кителя (останалото, което имах, вече са го пропили). Тихо и като поглежда към вратата, ми задава странен въпрос:

— Ти откъде ме знаеш?

— Не ви познавам.

— Но кой ще ти каже, че издирването го ръководи капитан Воробьов? Знаеш ли, подлецо, в какво положение си ме поставил?

Той е Воробьов! И капитан! Там, през нощта, когато се представяхме за опергрупа, бях назовал капитан Воробьов. Поощаденият от мен работяга е предал всичко най-подробно. И сега капитанът си има неприятности. След като началникът на потерята е свързан с беглеца, за чудене ли е, че три седмици не могат да го заловят!...

Идва още цяла глутница офицери, крещат ми, питат ме и за Воробьов. Казвам им, че се е получило случайно.

Отново ми връзват ръцете с тел, измъкват връзките от обувките ми и през деня ме повеждат по селото. В обкръжение на двадесетина автоматчици. Наизлязло е цялото село, женорята клатят глави, малчуганите търчат отзад и пищят:

— Бандит! Водят го да го разстрелят!

Телта срязва китките ми, на всяка крачка обувките ми се изхлузват, но вървя с гордо вдигната глава и гледам народа в очите, нека видят, че съм честен човек.

Цялата тази демонстрация е предназначена за жените и децата (още двадесет години ще се разказват там легенди). В края на селото ме натикват в простата гола каросерия на един камион със стари дъски, чиито тресчици ми се забиват в тялото. Петима автоматчици седат в кабината и не свалят очи от мен. И ето че ми предстои сега да отмотая обратно всички километри, на които толкова много се радвахме, всички километри, отделящи ни от лагера. А по автомобилния заобиколен път те възлизат на около петстотин. Слагат белезници на ръцете ми и ги стягат докрай. Ръцете ми са отзад и няма с какво да защитя лицето си. Лежа не като човек, а като чукан. Всъщност те така ни и наричат.

И пътят става все по-лош — дъжд, дъжд, колата подскача по ямите. От всеки тласък главата ми, лицето ми, се плъзва по дъното на каросерията, одрасква се, забиват му се тресчици. А ръцете не само че не могат да са в помощ на лицето, но и тях самите ги срязва остра болка при това друсане, сякаш белезниците ми отрязват китките. Мъча се да допълзя на колене до капака и да седна, облегнат с гръб на него. Напразно! Няма с какво да се държа и при първия по силен тласък се търкалям по каросерията и пълзя както дойде. Понякога така ще ме подхвърли и удари в дъските, сякаш всичките ми вътрешности отскачат. На гръб е невъзможно: китките ми се срязват. Лягам на една страна — лошо. Преобръщам се по корем — лошо. Мъча се да извия шия и така да надигна глава, за да я предпазя от ударите. Но шията ми се уморява, главата ми се свлича и лицето ми се удря в дъските.

А петимата конвои безучастно наблюдават мъките ми.

Това пътуване ще се включи в тяхното душевно възпитание.

Лейтенант Яковлев, който пътува в кабината, наднича в каросерията, когато спрем, и се хили озъбен: „Е, не си ли избягал?“ Моля го да ме пуснат за по нужда, той се смее: „Свърши тая работа в гащите, не ти пречим!“ Моля го да ми свалят белезниците, а той: „Имаш късмет, че не си попаднал на онзи, под когото си изпъзлял от зоната. Сега вече да не си жив.“

Бях останал доволен, че макар и да ме биха, някак още „не по заслуги“. Но защо да се престарават излишно с юмруци, ако всичко това ще го направи каросерията на камиона? По цялото ми тяло не остава нито едно що годе неизподрано място. Остра болка срязва ръцете ми, главата ми също се цепи. Лицето ми е смазано, сума тресчици от дъските са се забили по него, кожата ми е съдрана.^[4]

А пътуваме цял ден и почти цяла нощ.

Когато преставам накрая да се боря с каросерията и съвсем безучастно вече оставям главата ми да се удря о дъските, един от конвоите не издържа — подлага ми чувал под главата, незабелязано разхлабва белезниците ми и се накланя над мен, за да ми прошепне: „Потърпи, скоро ще пристигнем.“ (Откъде се бе проявило това у момъка? От кого е бил възпитан? Предполагам, че не от Максим Горки и не от заместник-командира по политическата част в ротата му.)

Екибастуз. Кордон. „Излизай!“ Не мога да стана. (Ако бях в състояние да стана, тутакси бих получил допълнителна *порция* бой по случай радостното събитие.) Отварят капака на каросерията, свличат ме на земята. Идват и надзирателите — да погледат, да ми се подиграват. „Ех ти, *агресоре!*“ — провиква се някой.

Влачат ме през портала до затвора. Напъхват ме не в единичната, а направо при другите — нека мераклиите да се измъкват на свобода ме видят добре.

В килията ме вдигат внимателно на ръце и ме поставят на горните нарове. Само дето няма какво да ми дадат да хапна до сутрешната дажба.

А през същата нощ Коля върти педали към Омск. Види ли фаровете на някоя кола, свива с велосипеда в степта и там ляга. После в някакъв усамотен двор се вмъква в курника и удовлетворява толкова сдържаната си дотогава мечта — превива шиите на три кокошки и ги

напъхва в чувала си. И щом останалите се разкудкудякват, побързва да се махне по-далеч.

Неувереността, обхванала ни след нашите големи грешки, този път, след моето залавяне, се засилва още повече у Коля. Непоследователен, уязвим, в отчаянието си той гледа да бяга по-надалеч, без да съобразява какво трябва да прави. Не може да осъзнае най-простото: че изчезването на пушката и велосипеда не може да не бъде вече установено, че повече не му помагат и би трябвало да ги захвърли на сутринта като прекалено явни; и че трябва да влезе в Омск не от тази страна и не по шосето, а като избиколи отдалеч града през незастроените места и крайните улици. Можел е да продаде велосипеда и пушката — ето му пари за влака. Той изчаква половин ден в храсталаците близо до Иртиш, но отново не издържа до настъпването на нощта и тръгва по пътеките покрай реката. Твърде възможно е да са били съобщили вече по местното радио за отличителните му белези, в Сибир с тези неща не се церемонят така, както в европейската част.

Спира пред някаква къщурка, влиза. Там — някаква старица с дъщеря си на около тридесетина години. Вътре свири радио. По удивително съвпадение изпълнителят пее:

*И по пътечка тайна скитник
избягал сам от Сахалин...*

Коля се разкисва, сълзи рукуват от очите му. „Каква мъка те яде?“ — питат го жените. От тяхното съчувствие Коля съвсем открито заплаква. Те започват да го утешават. Той им обяснява: „Самотен съм. Всички ме зарязаха.“ — „Ами защо не се ожениш? — дали на шега, дали сериозно предлага старата. — Моята също е мома.“ Коля се разтапя още повече и не без любопитство започва да попоглежда момата. Тя се обръща към него с делово предложение: „Пари за водка имаш ли?“ Коля изгребва последните си рубли, но пак не стигат. „Е, ще добавя.“ И излиза. „Да — спомня си Коля, — ударих няколко яребици. Свари ги, тъщо, за празничния обяд.“ Жената ги взема. „Ама това са кокошки!“ — „Е, значи в тъмното не съм разбрал, когато съм стрелял.“ — „А защо шиите им са превити?...“

Коля моли за цигара — старата иска срещу махорката пари от жениха. Коля си сваля каскета и старата ахва: „Ама ти да не си арестант, защо ти е стригана главата? Обирай си крушите, докато си жив. Че дойде ли дъщеря ми, ще те предадем!“

И не му дава мира на Коля през цялото време: защо на Иртиш ние пожалихме свободните граждани, а свободните граждани към нас нямат капчица жал? Сваля тогава от стената една фасонлия куртка (навън е застудяло, а той е само по костюм), навлича я — тъкмо по него. Старата вресци: „Ще те предам на милицията!“ А Коля гледа през прозореца: дъщерята се връща с още някого на велосипед. Вече го е предала!

Значи — „махмадера!“. Грабва пушката и крясва на старата: „В ъгъла! Легни!“ Лепва се до стената, изчаква двамата да влязат през вратата и командува: „Легни!“ И към мъжа: „А ти ми подари ботушите си за сватбата! Сваляй ги един по един!“ Под насоченото дуло на пушката човекът сваля ботушите си, Коля ги обува, като захвърля лагерните си скапани обувки, и заплашва, че който излезе след него, ще бъде застрелян.

И потегля с велосипеда. Но мъжът се спуска да го гони със своя велосипед. Коля скача, насочва пушката си срещу него. „Стой! Остави велосипеда! Отдръпни се!“ Отива и счупва спиците на велосипеда му, пробива гумите му с ножа си, след което потегля нататък.

Скоро излиза на шосето. Пред него е Омск. И тръгва направо затам. Ето и автобусна спирка. Жените вадят от градините си картофи. Зад гърба му се е прилепил мотоциклет с трима работници с ватенки. Изведнъж връхлита върху Коля и го събаря с коша си. Скатат от мотоциклета и започват да бият Жданок с пистолет по главата.

Жените писват от градините си: „Какво правите? Какво ви е сторил?!“

И наистина — *какво им е сторил?*...

Но недостъпно остава за народа кой какво е сторил и тепърва ще стори. И тримата в мотоциклета се оказват с военни униформи под ватенките си (опергрупата денонощия наред е дежурила при влизането в града). И отвръщат на жените: „Този е убиец.“ Най-лесният начин за измъкване. И жените, които вярват в Закона, отново се залавят да копаят картофите си.

А опергрупата пита беглеца преди всичко останало дали има пари. Коля честно отвърща, че няма. Претърсват го и в един от джобовете на новопридобитата дреха намират 50 рубли. Спират пред една столова и ги изяждат и пропиват. Впрочем нахранват и Коля.

Така *пускаме за дълго корени* в затвора, съдът е определен за следващата година през юли. Девет месеца *киснем* в лагерния затвор и само от време на време ни извеждат за следствието. Води го началникът на режима Мачеховски и оперът лейтенант Вайнщейн. Следствието се домогваше да изкопчи: кои от затворниците са ни помагали? Кои от волнонаемните „по уговорка с нас“ са изключили тока в момента на бягството ни? (Ние, естествено, не им обяснявахме, че планът ни беше друг и че изгасването на светлината само ни попречи.) Къде е трябвало да стане конспиративната ни среща в Омск? През коя граница сме се канели да бягаме по-нататък? (Те не допускат, че хората ще искат да останат в родината си.) „Бягахме в Москва, в ЦК, да разкажем за престъпните арести, това е всичко!“ Не ни вярват.

След като не изкопчват нищо „интересно“, ни скалпват обичайния за бегълците букет: 58–14 (контрареволуционен саботаж); 59 — 3 (бандитизъм); указ „Четири — шест“, член „Първи — две“ (кражба, извършена от апашка шайка); същият указ, но по член „Втори — две“ (бандитизъм, съпроводен с насилие, опасно за живота); член 182-ри (направа и носене на хладно оръжие).

Но цялата тази заплашителна поредица от наказателни членове не можеше да ни прикачи по-тежки окови от тези, които вече носехме. Съдебното наказание, отдавна прехвърлило всякакъв разумен предел, ни обещавахе по тези членове същите двадесет и пет години, които можеше да получи и някой баптист за молитвата си и които ние имяхме и без каквото да било бягство. Така че този път при проверката трябваше да казваме просто, че „срокът на присъдата“ ни изтича не през 1973-та, а през 1975 г. Като че ли през 1951 г. бихме могли да почувствуваме тази разлика!

Имаше в следствието ни само един опасен момент — когато обещаха да ни съдят като икономически *поддривници*. Тази невинна дума беше къде по-опасна от изтърканите „саботьор, бандит, разбойник, апаш“. Тази дума допуска смъртно наказание, въведено само година преди това.

А бяхме подривници затова, защото сме *разстроили* икономиката на народното стопанство. Както следователите ни разясняваха, за залавянето ни са похарчени 102 хиляди рубли; сума строителни обекти са бездействували няколко дни (затворниците не са били извеждани на работа, защото конвойт е бил включен в потерята); 23 моторни коли с войници ден и нощ са кръстосвали степите и за три седмици са изразходвали годишния си лимит за бензина; опергрупите са обикаляли всички близки градове и селища; било е обявено общосъюзно дирене и по страната са били разпратени 400 мои фотографии и 400 Колини.

Изслушваме изреденото с чувство на гордост...

И така, получихме по двадесет и пет години. Когато читателят вземе тази книга в ръка, нашите присъди вероятно още няма да са изтекли...

Докато читателят вземе тази книга в ръка, Георгий Павлович Тенно — атлет и дори теоретик на атлетизма, умира на 22 октомври 1967 г. от внезапно връхлетелия го рак. В живота си на легло едва успява да прочете тези глави и вече с вдървени пръсти да внесе някои поправки. Не така си е представял и обещавал на приятелите си своята смърт! Както и при планирането на бягството той се пали от мисълта да умре в бой. Казваше, че ще повлече непременно със себе си, докато умира, десетки убийци, и на първо място *Вячик Фьфлека* (Молотов), и на всяка цена — Хват (следователя по делото на Вавилов). Него трябва не да убият, а да го линчуват, щом като държавният закон охранява убийците. „След първите ти изстрели твоят живот е вече откупен — казва Тенно — и ти радостно *преизпълняваш плана*“. Но го настига болестта, настига го внезапно, без да му остави време да потърси оръжие, и мигновено лишила го от сили. (А и би ли могъл да убие? Нали си спомняте случая с бялото котенце?...) Вече болен, Тенно разнася моите писма до конгреса на писателите по различните пощенски кутии в Москва. Последното му

желание е да бъде погребан в Естония. Пасторът му се оказва също стар затворник — преживял и хитлеристките, и сталинските лагери.

А Молотов остава безопасно да прелиства старите вестници и да пише мемоарите си на палач. А Хват спокойно си яде пенсията на улица Горки № 41.

Между другото след бягството на Тенно е ликвидирана художествената самодейност на КВЧ за цяла година.

Защото културата не е лошо нещо, но трябва да служи на потисничеството, а не на свободата.

[1] Такива има доста много в Казахстан, останали от 1930–1933 г. Отначало оттук минава с конницата си Будьони (и досега в целия Казахстан няма нито един колхоз на негово име, нито един негов портрет), а сетне — гладът. — Б.а. ↑

[2] Не ни ли мразеха така, когато ни погубваха, и пашите мъчители? — Б.а. ↑

[3] Дълга и висока конска или волска кола в Русия. — Б.пр. ↑

[4] При това Тенно страда от хемофилия. Поема всички рискове на бягството, а една драскотина би могла да му коства живота. — Б.а. ↑

ОСМА ГЛАВА

ОЩЕ ЗА БЯГСТВАТА: С МОРАЛ И С ИНЖЕНЕРНА МИСЪЛ

Властителите на ГУЛаг и техните инструкции гледаха като че ли примиренчески на бягствата от ИТЛ, стига те да не се извършваха някъде до Виена или през Беринговия пролив. Те се отнасяха към тях като към стихийно явление, като към безстопанственост, неизбежна в едно твърде обширно стопанство — както към мора по добитъка, потъването на дървения материал, половината тухла вместо цялата.

Не е така обаче в Спецлагерите. В изпълнение на особената воля на Бащата на народите тези лагери са осигурени с многократно усилена охрана и подсилено въоръжение на равнището на съвременната мотопехота (същите контингенти, които не бива да бъдат разоръжавани дори при най-всеобщо разоръжаване). Тук вече не държат „социално близки“, от бягството на които загубата не е голяма. Тук вече няма място за оправданието, че бойците са били недостатъчни или че въоръжението било остаряло. Още при учредяването на Спецлагерите в инструкциите им залята предпоставката, че бягствата от тези лагери са изобщо невъзможни, защото всяко бягство на арестант от тях се третира като преминаване на държавната граница от някой опасен шпионин, това е политическо петно върху администрацията на лагера и командването на конвойните войски.

Но тъкмо от този момент всички по Петдесет и осми член започват да получават вече не по десет, а по двадесет и пет години, тоест тавана на наказателния кодекс. По този начин безсмисленото равномерно затягане съдържа в себе си и своята слабост: както нищо не спира убийците от нови убийства (всеки път тяхната десетка от малко се подновява), така сега и политическите повече не се респектират от Наказателния кодекс при бягствата.

А и в Спецлагерите натикват не такива, които разсъждават как да оправдаят в светлината на Единствено Вярната Теория произвола на лагерното началство, а яки здрави момчета, воювали през цялата

война, чиито пръсти още не са се разтворили както трябва от дългото стискане на гранатата. Георгий Тенно, Иван Воробьев, Василий Брюхин, техни другари и мнозина подобни на тях в други спецлагери дори обезоръжени се оказват достойни за мотопехотната техника на новия редовен конвой.

И макар бягствата от Спецлагерите да са значително по-редки, отколкото в ИТЛ (а и Спецлагерите се създават много по-късно), те стават при много по-сурови, тежки, необратими и безнадеждни условия — и поради това са по-славни.

Разказите за тях ни дават възможност да си обясним дали нашият народ е бил чак толкова търпелив през тези години, толкова покорен.

Ето няколко бягства.

Едното е година преди това на Тенно и му служи за образец. През септември 1949 г. от 1-ви клон на Степлаг (Рудник, Дзержкаган) бягат двама каторжници: Григорий Кудла — як, солиден, разсъдителен старец, украинец (но в критичните моменти проявяващ запорожки нрав, респектиращ дори криминалните), и Иван Душечкин, тих беларус, тридесет и пет годишен. В шахтата, където работят, намират изоставен шурф, завършващ на повърхността с решетка. По време на нощните си смени те разклащат тази решетка и крият в шурфа сухари, ножове, открадната от лазарета грейка. През нощта на бягството поотделно заявяват на бригадира, когато слизат в шахтата, че не се чувствуват здрави, не са в състояние да работят и ще полежат. Нощем йод земята няма надзиратели, цялата власт е в ръцете на бригадира, но и той гледа да не се държи много строго, за да не го намерят някой ден с продупчена глава. Бегълците напълват грейката с вода, вземат запасите си и се намъкват в шурфа. Избиват решетката и се провират навън. Изходът се оказва в близост до наблюдателните кули, но извън зоната. Измъкват се незабелязани от никого.

Тръгват от Дзержкаган на северозапад през пустинята. През деня лежат, през нощта вървят. Никъде по пътя си не се натъкват на вода и след една седмица Душечкин вече не иска да става. Кудла го вдига с надеждата, че зад хълмовете отсреща им трябва да има вода. Домъкват се дотам, ала в долчините намират кал, а не вода. И Душечкин казва: „С мен и без това е свършено. Заколи ме и изпий кръвта ми.“

Ей вие, моралисти! Какво е правилното решение? Кудла също вижда кръгове пред очите си. Душечкин ще умре — защо и той да

загива?... Но ако скоро след това намери вода, нали цял живот ще го преследва споменът за Душечкин?... Кудла решава: ще повървя още напред самичък; ако се върна до сутринта без вода, ще го освободя от мъките, защо да загиваме и двамата? Той се потътря към един хълм, вижда някаква пукнатина и досущ както в най-невероятните романи — вода в нея! Кудла се свлича долу и пие ли, пие до припадане! (Едва на сутринта вижда, че водата е пълна с попови лъжички и водорасли.) Връща се с пълна Грейка вода при Душечкин. „Донесох ти вода, вода!“ Душечкин не вярва, пие — и не вярва (през цялото това време му се е струвало, че пие...). Довличат се до същата пукнатина и остават там да пият вода.

След като насищат жаждата си, започва да ги мъчи глад. Но през следващата нощ прехвърлят някакъв хребет и се озовават в обетована долина: река, трева, храсти, коне, живот. Изчакват да се мръкне, тогава Кудла се промъква до конете и убива един. Пият кръвта му направо от раните. (Привърженици на *мира*! През същата година вие шумно заседавате във Виена или в Стокхолм и пиете коктейли със сламки. И през ум не ви минава, че съотечественици на стихоплетеца Тиханов и журналиста Еренбург смучат кръвта на конските трупове. Не са ли ви обяснили те, че но съветски мирът се разбира така?)

Пекат конското месо, дълго време го ядат и продължават да вървят. Заобикалят Амангелди на река Тургай, но на големия път казахи от настигнал ги камион искат да видят документите им, заплашват да ги предадат в милицията.

По-нататък те често виждат ручейчета и езера. Кудла още веднъж хваща овен и го заколва. Вече цял *месец*, откакто са избягали! Отминава октомври, става студено. Намират една землянка в първата горичка по пътя си и заживяват в нея: не се решават да напуснат този богат край. В това тяхно спиране, в обстоятелството, че родните им места не ги зоват, не им обещава по-спокоен живот, е и тяхната обреченост, нецеленасоченост на бягството им.

Нощем те извършват набези в съседното село, ще отмъкнат я някой котел или като разбият катинара на някой килер, ще задигнат оттам брашно, сол, брадва, съдини. (Беглецът, както и партизанинът, сред общия мирен живот скоро се превръща неизбежно в крадец...) А веднъж извеждат от селото крава и я заколват в гората. Току-що е паднал обаче сняг и за да не оставят следи, трябвало е да не излизат

повече от землянката. Кудла излиза за съчки и в този момент горският го вижда и незабавно започва да стреля. „Вие ли сте крадците? Вие ли откраднахте кравата?“ Около землянката има оставени и следи от кръв. Повеждат ги в селото и ги заключват. Народът крещи: още сега да ги пречукаме без никаква милост! Но пристига следовател от района и обявява на селяните: „Браво! Заловили сте не крадци, а опасни политически бандити!“

И всичко взема друг обрат. Никой повече не крещи. Стопанинът на кравата — оказва се, че е чеченец — занася на арестуваните хляб, шилешко, че дори и пари, събрани от чеченците. „Ех, да беше дошъл и ми казал кой си, бих ти дал самичък всичко, каквото ти трябва!...“ (В това не може и да има съмнение, това е по чеченски.) И Кудла се разплаква. След толкова дълги години на ожесточаване сърцето му не издържа съчувствието.

Откарват арестуваните в Кустанай и там в железопътното КПЗ не само им отнемат (за себе си) даденото им от чеченците, но изобщо *не ги хранят!* (Не ви ли е разказал за това Корнейчук на Конгреса на мира?) Преди да заминат, ги държат на колене на кустанайския перон с белезници на ръцете отзад на гърба. Така ги и държат на показ пред всички.

Ако това би се случило на перона в Москва, Ленинград, Киев, в който и да е благополучен град, всички биха минавали покрай този седнал на колене окован беловлас старец, слязъл сякаш от картините на Репин, без да го забелязват и да се обръщат — и сътрудниците на литературните издателства, и съвременните кинорежисьори, и лекторите по хуманизъм, и армейските офицери, да не говорим за профсъюзните и партийните работници. И всички обикновени, с нищо неизпъкващи, незаемащи никакви постове граждани също биха гледали да не забелязват това, за да не би конвоят да ги спре и запише имената им — защото си все пак с московско жителство, в Москва магазините са пълни, не трябва да рискуваш... (Все още можем да разберем това през 1949 г., но нима през 1956 г. ще е иначе? Или нима нашите млади и интелигентни съотечественици биха се застъпили пред конвоя за коленичилиия с белезници беловлас старец?)

Но кустанайци нямат какво да губят, всички там са или отчаяни глави, или декласирани типове, или заточеници. Те заобикалят арестуваните, дават им махорка, цигари, хляб. Китките на Кудла са

оковани зад гърба му, той се навежда да ухапе подхвърления хляб от земята, но конвойт *изритва хляба от устата му*. Кудла прави втори опит да го ухапе, конвойт изритва хляба още по-далеч! (Може би ще запомните, вие, съвременни кинорежисьори, кадъра с този старец?) Народът започва да напират и да надига шум: „Пуснете ги! Пуснете ги!“ Пристига наряд милиция. Той е по-силен от народа и го разпръсва.

Натоварват бегълците на пристигналия влак и ги откарват в кенгирския затвор.

Казахстанските бягства са еднообразни като самата тамошна степ. Но може пък тъкмо в това еднообразие по-лесно да разберем главното?

Също от шахта и също от Джекказган, но в 1951 г. през изоставен шурф трима излизат на повърхността една нощ и вървят три нощи. Жаждата вече достатъчно ги била измъчила и когато съглеждат пред себе си няколко казахски юрти, двамата предлагат да идат при казахите и да се напият, а третият, Степан, се отказва и остава да наблюдава от един хълм. Вижда как другарите му влизат в юртата и как хукват да бягат оттам, преследвани от много казахи, които веднага ги залавят. Степан, хилав, дребен на ръст, се измъква през долищата и продължава бягството си вече самичък, без да разполага с нищо освен един нож. Той се старае да върви на северозапад, но всеки път се отклонява, за да избегне срещата с хора, пред които предпочита дивите животни. С помощта на една тояга ловува лалугери и тушканчета^[1]: замерва ги отдалеч, когато те църкат на задни лапички пред дупките си — и така ги убива. Изпива кръвта им, след което ги пече на огън, наложен от степни храсти.

Но огънят го издава. Веднъж Степан вижда как препуска към него конник с голям рижав кожен калпак и едва успява да затрупа с храсти лалугера, който пече, за да не разбере казахът с какво е принуден да се храни. Казахът спира при него и го пита що за човек е и откъде е. Степан му обяснява, че работи в мангановите рудници в Джезди (там работят и волнонаемни), а е тръгнал за совхоза, където е жена му, на сто и петдесет километра оттук. Казахът го пита за названието на този совхоз. Степан избира най-вероятното: „Сталин“.

Ех ти, син на степите! Защо не си препускаш по своя път! Какво ти бърка този нещастник? Не! Казахът изрича застрашително: „Твой на

зандан лежал! Тръгвай с мой!“ Степан го праща по дяволите и продължава пътя си. Казахът тръгва до него и му заповядва да го последва. След това отскача с коня си, маха с ръце, зове своите. Но степта е пустинна. Ех ти, син на степите! Защо не го оставиш на мира — виждаш, върви с една тояга по степта стотици версти без храна, той и така е обречен да загине. Или толкова ти е притрябвал килограм чай?

За изминалата седмица, докато е живял подобно на дивите животни, Степан е нагодил вече ухото си към шумоленията и свистенията на пустинята. И ето че внезапно той долавя във въздуха ново свистене, но съобразява, а с инстинкта на животно усеща опасността и отскача встрани. Това го спасява! Оказва се, че казахът е метнал по него ласо, но Степан успява да се измъкне от примката му.

Лов на двуного! Човек или килограм чай! Казахът издърпва с ругатни ласото си обратно. Степан продължава пътя си, но е нащрек и не изпуска казаха от очите си. Той се е приближил, приготвил е ласото и отново го мята. И едва метнал го, Степан се спуска към него и го поваля от коня с удар на тоягата си по главата. (Той едва крепи душа, но в случая се решава животът му.) „На ти откупа ми, бабай!“ И като не го оставя да се съвземе, Степан започва да го бие злобно, подобно на животно, което разкъсва със зъбите си друго. Но спира, когато бликва кръв. Той взема ласото и камшика на казаха и възсяда коня му. А на коня открива и торба с продукти.

Дълго още продължава неговото бягство — около две седмици, но навсякъде избягва главните си врагове — хората, съотечествениците си. Отдавна вече се е разделил и с коня и е преплувал някаква река (а не е умеел и да плува — направил е сал от тръстиките, което също, разбира се, не е умеел), и ловува дребен дивеч, и бяга в мрака от някакво едро животно, като че ли от мечка. Веднъж, измъчван от жажда, глад, умора и желание за нещо сгрива-що, решава да влезе в една усамотена юрта и да помоли за нещо. Юртата е зад кирпичена ограда и твърде късно, вече стигнал до нея, Степан вижда там два оседлани коня. Насреща му излиза млад казах с брич и войнишка рубашка с ордени. За бягане вече е късно, Степан разбира, че е загубен. А казахът е излязъл да глътне въздух. Бил доста пиан и се зарадвал на Степан, без сякаш да забелязва окъсания му, вече нечовешки вид. „Влизай, влизай, бъди ми гостенин!“ А в юртата — старец, изглежда, бащата, и още един такъв млад казах с ордени —

оказва се, че са двама братя, бивши фронтоваци, сега някакви големи хора в Алма Ата, пристигнали да почетат баща си (взели от колхоза два коня, с които пристигат в юртата). Тези момци са изнесли върху гърба си бремето на войната и затова се оказват хора, пък и пияни отгоре на всичко, и пияното благодушие напират отвътре им (същото благодушие, което Великият Сталин се наема да изкорени, но така и не успява докрай). Те просто се радват, че ще имат за компания още един човек на масата си, макар и обикновен работник от рудниците, тръгнал за Орск, където жена му всеки миг трябвало да роди. Не му искат никакви документи, а го поят, хранят и слагат да спи. И такива чудеса стават... (Дали пък пиянството е винаги враг на човека? Дори и когато разкрива у него човешкото?)

Степан се събужда преди стопаните; в страха си от капан все пак излиза навън. Не, и двата коня са на мястото си и с единия от тях би могъл още сега да офейка. Но и той не може да обиди добрите хора — и тръгва пеша.

Върви още няколко дни, по пътя се движат автомобили. Всеки път успява да се скрие от тях встрани. Накрая стига до железопътното платно и тръгва покрай линията. Същата нощ стига до гара Орск. Остава му да се качи на влака! Той е победил! Извършил е чудо — със саморъчно направен нож и тояга напълно сам е пресякъл обширната пустиня и ето го сега пред достигането на целта.

Но при светлината на лампите той вижда, че покрай коловозите на гарата се разхождат войници. Тогава тръгва пеша покрай железопътното платно. Преставя да се крие и на сутринта: ами че той е вече в Русия, в родината си! Насреща му се задава кола и за пръв път Степан не бяга да се крие. От тази първа родна кола изскача родният милиционер. „Кой си ти? Покажи документите си.“ Степан обяснява — тракторист е, търси работа. Тук се случва да бъде и председателят на колхоза. „Остави ми го, тъкмо ми трябват трактористи! Кой на село ти носи документи!“

Пътуват цял ден, пазарят се, хапват и пийват, но преди смрачаване Степан не издържа и хуква към гората, която е на около двеста метра от тях. Милиционерът реагира бързо — изстрел: Втори! Степан е принуден да се спре. Връзват го.

Вероятно следите му са били загубени и са го смятали за загинал, а войниците в Орск са причаквали съвсем не него, защото

милиционерът е склонен да го пусне, а в районното МВР поначало с него се държат добре — дават му чай със сандвичи, чернят го с цигари „Казбек“, разпитва го самият началник (знае ли ги човек тези шпиони, утре ще го откарат в Москва, току-виж, че се оплакал) и само на „вие“. „Къде е радиопредавателят ви? От кое разузнаване сте прехвърлен тук?“ — „Разузнаване ли? — чуди се Степан. — Не съм работил в Геоложки проучвания^[2], предимно в шахтите.“

Но това бягство завършва къде по зле от гощавката със сандвичи и дори от самото залавяне. След връщането в лагера го бия-дълго и безпощадно. Измъчен и прекършен, Степан пада още по-ниско от порано: *подписва се* да издава на кенгирския опер Беляев бегълците от лагера. Става нещо като въдица. В кенгирския затвор той разказва подробно за бягството си на един и на друг съкилийник и чака дали ще последва отзив. И ако има такъв, ако забелязва порив към повторение на собственото му бягство, Степан докладва на кума.

Всички черти на жестокост, които се проявяват по време на всяко трудно бягство, нарастват многократно в необмисленото и кърваво бягство — също от Джекказган и също през лятото на 1951 г.

Шестима бегълци, избягали през нощта от шахтата, убиват седмия, когото смятат за провокатор. След това през шурфа те излизат в степта. И шестимата са хора от различно тесто, така че веднага стигат до разногласие и не пожелават да вървят заедно. Това би било правилно, но при наличието на умен план.

Единият отива направо в селището на волнонаемните, което е непосредствено до лагера, и почуква на прозореца на своя познайница. Съвсем и не мисли да търси убежище при нея, да се крие в мазето или на тавана (това би било доста умно), а просто иска да прекара известно време живота си сладко (веднага откриваме контурите на криминалния престъпник). Прекарва при нея нощта и следващия ден, а вечерта навлича костюма на бившия ѝ мъж и отива заедно с нея в клуба и на кино. Лагерните надзиратели, които се оказват там, го разпознават и мигом го залавят.

Други двама, грузинци, лекомислено и самоуверено отиват на гарата и се качват на влака за Караганда. Но от Джекказган освен пастирски пътечки и такива на бегълци никакви други пътища не водят към външния свят извън посоката към Караганда и именно само

с влак. И покрай железопътната линия следват лагери, а на всяка гара — оперпостове. Така че, без да стигнат до Караганда, и двамата са заловени.

Останалите трима тръгват на югозапад — по най-трудния път. Тук няма хора, но няма и вода. Прокопенко, възрастен украинец и бивш фронтовак, който разполага с карта, ги убеждава да изберат този път, като им обещава да ги изведе до вода. Другари са му кримски татарин, приел изцяло бандитския закон, и хилав криминален, сътрудничейщ в лагера на началството, от тъй наречените „песове“. Те изминават без вода и храна четири денонощия. Лишени от сили, татаринът и криминалният казват на Прокопенко: „Решихме да те привършим.“ Той не ги разбира: „Как така, братя? Искате да се разделим ли?“ — „Не, да те *привършим*. Всички не можем да се измъкнем оттук.“ Прокопенко започва да ги умолява. Разпаря каскета си и изважда оттам фотография на жена си и децата си с надеждата да ги трогне. „Братлета! Братлета! Нали тръгнахме заедно към свободата! Ще ви изведе! Скоро трябва да стигнем до кладенец! Непременно ще намерим вода! Потърпете! Пощадете ме!“

Ала те го заколват, за да се напият с кръвта му. Прерязват му вените, но от тях не потича кръв, моментално се е съсирила!...

Също достоен кадър. Двама в степта над третия. Кръвта му не потича...

Поглеждат се един друг като вълци, защото сега някой от двама им трябва да стане жертва на другия, и тръгват по-нататък — натам, където ги е водел Прокопенко, и след два часа стигат до кладенец!...

А на другия ден ги откриват от самолета и ги залавят.

На разпита те не скриват станалото, то става известно в лагера и там решават да *заколят* и двамата заради Прокопенко. Но ги държат в отделна килия и ги откарват да ги съдят на друго място.

Как да не вярва човек, че всичко зависи от звездите, под които започва бягството. Колкото и отдалеч и детайлно да се правят сметките, в някаква съдбоносна минута загасва токът в зоната и се проваля планът за бягството с камион. Докато друго някое бягство започва спонтанно, но обстоятелствата се нареждат като по поръчка.

През лятото на 1948 г., все в същия този Джезказгански 1-ви клон (все още необособен тогава в Спецлаг), една сутрин изпращат

самосвал да натовари пясък от една отдалечена кариера и да го откара до бетонния възел. Пясъчната кариера не е обект, тоест не се охранява, а в самосвала качват и товарачи — трима дългосрочници с по десет и двадесет и пет годишни присъди. Конвойт се състои от ефрейтор и двама войници, шофьорът е безконвоен битовак. Ето го Случая! Но и Случаят трябва да се използва също така мигновено, както се е появил. Те трябва да се решат и да се уговорят, при това пред очите и до ушите на конвоите, застанали до тях, докато товарят пясъка. И тримата са с еднакви биографии, както е и с милиони хора по онова време: отначало фронтът, сетне немските лагери, бягствата от тях, залавянето им, наказателните концентрационни лагери, освобождаването в края на войната и като благодарност за всичко това — затвор от своите. А и какво би ги спряло да бягат на територията на собствената си страна, след като са се претрашили да извършат това в Германия? Натоварват самосвала. Ефрейторът сяда в кабината. Двамата войници заемат предната част на каросерията с гръб към кабината и насочени автомати срещу зековете, насядали върху пясъка в задната част на самосвала. Веднага след излизането от кариерата по даден знак зековете мятат едновременно пясък в очите на конвоите и се хвърлят върху тях. Отнемат им автоматите и през стъклото на кабината зашеметяват с приклад по главата ефрейтора. Камионът спира, шофьорът е едва жив от страх. Казват му: „Не се бой, нищо няма да ти направим, ти не си от кучетата! Разтоварвай!“ Моторът е пуснат — и пясъкът, който им донася свободата, по-скъпоценен и от златото, се изсипва на земята.

Тук също, както при всяко бягство — дано историята не забрави това! — робите се оказват по-великодушни от охраната: не убиват войниците, не ги пребиват от бой, а им заповядват само да свалят дрехите и обувките си и така боси и по долно бельо ги пускат да си вървят. „А ти, шофьорът, с кого си?“ — „Ами с вас, разбира се“ — решава той.

За да заблудят босите войници (цената на милосърдието!), поемат отначало на запад (степта е равна като тепсия, карай накъдето щеш), единият се преоблича като ефрейтор, другите двама като войници и се насочват на север. Всички разполагат с оръжие, шофьорът — с пропуск, няма никакви подозрения! Все пак, когато минават край телефонни жици, ги късат, за да прекъснат връзката.

(Премият им отгоре вече със завързан в края му камък за тежест, за да ги смъкнат надолу, след което ги късат с кука.) Това им отнема много време, но предимството е по-голямо. Карат с голяма скорост през целия ден, докато броячът навърта към триста километра, а бензинът пада на нулата. Започват да дебнат насрещните коли. „Победа“. Спират я. „Прощавайте, другарю, но, службата ни е такава, разрешете да проверим документите ви.“ Оказват се тузове! Районното партийно началство е тръгнало я да проверява, я да вдъхновява своите колхози, я просто така да седне на софра. „Е, хайде, излизай! Събличай дрехите!“ Тузове молят да им пощадят живота. Отвеждат ги по долно бельо в степта, връзват ги, вземат им документите, парите, костюмите и се качват на „Победата“ им. (А войниците, съблечени сутринта, пристигат едва привечер в най-близката шахта. От наблюдателните кули им крещат: „Не се приближавай!“ — „Ами ние сме свои!“ — „Какви свои по долни гащи!“).

„Победата“ се оказва с непълен резервоар. След около двеста километра — край, че и в бидона нито капка бензин. Вече се смрачава. Виждат да пасат наблизко коне и успяват да хванат един без юзди, възсядат го, както е без седло, и се понасят. Но шофьорът пада от коня и си навяхва крака. Той се отказва да върви по нататък. „Не се страхувайте, момчета, няма да ви *предам!*“ Дават му пари, шофьорската книжка за „Победата“ и продължават пътя си. Шофьорът е последният човек, който ги вижда, и оттогава — никой повече! Никога не са връщани в техния лагер. Така 25-годишните и 10-годишните присъди остават неизлежани. Зеленият прокурор обича смелчаците!

Шофьорът наистина не ги издава. Той се настанява на работа в един колхоз близо до Петропавловск и спокойно си живее там четири години. Но го погубва любовта към изкуството. Свирел добре на баян и излизал често пред посетителите в клуба, по-късно взема участие в районния преглед на самодейците и накрая в областния. Самият той започнал вече да забравя предишния си живот, но от публиката го разпознава един от джезказганските надзиратели — и го прибират още на място, зад кулисите. Този път го осъждат на 25 години по член 58 и го връщат в Джезказган.

Бягствата, които се извършват в резултат не на внезапен порив и отчаяние, а след техническо пресмятане и сръчни похвати, спадат към отделна група.

В Кенгир е замислено бягство в железопътен вагон. На един от обектите постоянно се разтоварват вагони с цимент и азбест. Петима зекове решават да избягат от зоната в един от опразнените вагони: правят напречна фалшива стена за вагона отвътре, сгъваема, на панти, подобно на параван, така че, когато ще я пренасят до вагона, да има вид на широка стълба, удобна за товаренето на количката. Планът им е следният: докато вагонът се разтоварва, те са единствените господари на положението; след като внесат сгъваемата стеничка във вагона, да я разтегнат и укрепят неподвижно със запънки, а после и петимата, застанали гърбом към стената на вагона, да я повдигнат с въжета и да я поставят изправена. Целият вагон е в азбестов прах, стеничката — също. Разликата в дълбочината на вагона не се хвърля на очи. Но цялата сложност е в умението да се вместят във времето: влакът трябва да бъде напълно разтоварен до тръгването му, докато зекът е още на обекта, но и по-рано не бива да се качиш, трябва да се убедиш, че точно сега ще тръгне влакът. И тъкмо тогава, в последния миг, те се мятат във вагона с ножовете и продуктите, ала не щеш ли, един от бегълците хлътва в стрелката и си счупва крака. Това ги задържа — и те не успяват да завършат монтажа на стеничката до конвойната проверка на влаковия състав. Така биват открити. По този опит за бягство се води процес.^[3]

Същата идея, но при самостоятелен опит за бягство, прилага летецът курсант Батанов. В екибастузкия ДОК (Дървообработващия комбинат) се произвеждат каси за врати и се извозват до строителните обекти. Но в ДОК работата е денонощна и конвойт никога не напуска наблюдателните кули. А на строителните участъци има конвой само денем. С помощта на приятели Батанов е наместен в една каса, която я обковават с дъски от двете страни, след което е натоварена в камион и свалена на строителния участък. В ДОК се объркват със смените и същата вечер не откриват отсъствието му, а на строителния участък той се измъква от касата и тръгва да бяга. Същата нощ обаче е заловен

по пътя за Павлодар. (Това става една година след бягството с камиона, когато му пробиват една от гумите, за да го спрат.)

Бригадата за Усилен Режим в Екибастуз все повече набъбва вследствие на бягствата, извършени или провалили се в самото им начало; вследствие на други събития, сполетяващи територията на зоната; и по оперативни дълбокомислени съображения; и вследствие на отказвачите и всякакви други непокорни. Съставът на бригадата вече не се побира в двете зидани крила на затвора и в режимката (барака № 2 до щабната). Открива се още една режимка (барака № 8), специално за бандеровци.

След всяко ново бягство и бунтарско събитие режимът в трите режимки става все по строг. (За историята на престъпния свят ще отбележим: *песовите* в екибастузкия БУР недоволствуват: „Мръсници! Време е да се сложи край на бягствата. Заради вашите бягства ще ни довършат с режима... За такова нещо в битовия лагер пребиват от бой.“ Тоест говорят онова, което иска началството.)

През лятото на 1951 г. всички от режимката — барака № 8, замислят да бягат заедно. Тя е на тридесетина метра от зоната и решават да копаят тунел. Но за всичко това се приказва прекалено много, обсъжда се почти открито сред своите — смятали са, че не може да има доносник сред бандеровци, ала се оказва, че имало и такива. Успяват да изкопаят едва няколко метра и ги разкриват.

Режимката — барака № 2, представлява малка зона, оградена с бодлива тел, в голямата екибастузка зона. Вратичката на оградата е постоянно заключена с катинар. С изключение на времето, прекарвано във варниците, на режимката се разрешава да излиза в своя малък двор около бараката само за двадесет минути. През цялото останало време подрежимните са затворени в бараката си и минават през общата зона само на развод и обратно. Никога не ги допускат в общата столова и готвачите им носят храната в баки.

Режимката гледа на варниците като на възможност да се попекат на слънчице и да подишат чист въздух, без много да се престарават да прехвърлят с лопатите вредоносната вар. А когато в края на август 1951 г. там става и убийство (криминалният Асланов убива с лом Аникин — беглеца, прехвърлил се през телената мрежа по натрупаната пряска в снежната буря, но след едно денонощие заловен и изпратен

поради това в режимката; за него вж. трета част, 14 глава), тръстът решително се отказва от такива „работници“ и през целия септември никъде не извеждат режимката, тя живее всъщност на чисто тъмничен режим.

Там има мнозина „убедени бегълци“ и през лятото започва да се формира надеждна група за бягство от 12 души (Магомет Гаджиев, водач на екибастузките мюсюлмани; Василий Кустарников; Василий Брюхин; Валентин Рижков; Мутиянов; полски офицер, любител на подземни ходове, и други). Всички са равни помежду си, но все пак най-главният е Степан Коновалов, кубински казак. Те се обвързват с клетва: който се изпусне да каже макар и думичка пред някого — край, или сам трябва да свърши със себе си, или другите ще го заколят.

По това време екибастузката зона е обградена вече с четириметрова дъсчена ограда. Покрай нея е прокарана четириметрова разорана ивица, а зад оградата има друга петнадесетметрова забранителна ивица, завършваща с еднометрова траншея. Целият този отбранителен пояс трябва да бъде преминал през подземен ход, но толкова предпазливо прокопан, че по никакъв начин да не бъде забелязан преди бягството.

Първото проучване показва, че фундаментът е твърде нисък, пространството под пода на цялата барака е толкова малко, че няма къде да изхвърлят изкопаната пръст. На пръв поглед — непреодолима пречка. Значи да не бягат?... Но някой предлага: затова пък подпокривното пространство е достатъчно обширно да изнасят пръстта под покрива на бараката! Като че ли немислима задача. Толкова десетки кубически метра пръст да пренасяш през оглежданото, проверявано, обитавано помещение горе под покрива, да ги пренасяш всеки ден, всеки час — без при това да изсипеш нито щипка, без да оставиш ни най-малка следа!

Но когато измислят как да свършат тази работа — всички ликуват и бягството е решено окончателно. Решението идва с избирането на секцията, тоест на стаята. Тази финландска барака е предвидена за волнонаемни работници, монтирана е в лагерната зона по погрешка, затова друга подобна няма в целия лагер: стаите в нея са малки, не с по седем вагонки, както навсякъде, а с по три, тоест за дванадесет души. Те се спират на една такава секция, в която живеят вече неколцина от тяхната заговорническа дружина. С различни

похвати, чрез доброволни смени или като изгонват тоз-онзи със смях и шеги уж защото пречели („Ти хъркаш, а ти много п...“, те прехвърлят непосветените в другите секции, а прибират своите.

Колкото повече отделят режимката от зоната, колкото повече наказват режимните затворници и ги потискат, толкова повече нараства нравственото им значение в лагера. Поръчката на режимката е за лагера пръв закон и сега всичко техническо, от което се нуждаят, го поръчват, изработва се някъде на обектите, пренася се с риск при лагерния обиск и втори път се рискува при предаването му в режимката — в чорбата, с хляба или при лекарствата.

Най-напред са поръчани и получени ножовете и точилните камъни. След това — пирони, винтове, маджун, цимент, вар за белосване, електрически проводник, електроизолатори и т.н. Прерязват старателно с ножовете шпунтовете на три подови дъски, снемат един притискащ ги цокъл, измъкват пироните от дъските до стената, както и тези, с които са заковани за подпорната гредка в стаята. Трите освободени от пироните дъски сковават в един капак под напречната летва, а главния пирон забиват в летвата от горе на долу. Замазват главичката му с маджун, който има цвета на пода, и посипват отгоре му прах. Капакът се намествал много плътно в пода, нямало откъде да го подхванат, но нито веднъж не си позволяват да сторят това с брадва през пролуката. А постъпват ето как: свалят цокъла, навиват тел под широката глава на пилона и с нея вдигат капака. При всяка смяна копаещите отново свалят и поставят цокъла. Всеки ден „мият пода“ — мокрят дъските с вода, за да набъбнат и да не оставят пролуки и цепнатини около капака. *Задачата за входа* е една от най-главните им задачи. Изобщо подът в тази секция се поддържа особено чист, в образцов вид. Никой не лежи с обувките си във вагонката, никой не пуши, предметите са подредени, в шкафчетата няма трохи. Проверяващите се задържат най-малко тъкмо в тази секция. „Културно!“ — и отминават нататък.

Втора по значение е *задачата за подечника* до подпокривната площ. В секцията, където копаят, както и във всяка друга, има печка. Между нея и стената остава тясно пространство, в което едва може да се навре човек. Та тъкмо това пространство може да се затвори и да се използва за копаенето. В една от празните секции разглобяват напълно една от вагонките. С дъските от нея заграждат отвора, след

това наковават върху дъските летвички, замазват ги и ги варосват с цвета на печката. Естествено, режимната служба не може да помни в коя от двадесетте стаички на бараката печката се слива със стената и в коя е малко отдръпната. А и пропуска да забележи изчезването на една от вагонките. Единствено мократа мазилка през първите ден-два би могла да бъде забелязана от надзирателите, но за целта те трябва да огледат печката от всички страни и да се надвесят зад вагонката — но нали секцията е образцова? Ала дори установяването на този факт не би довело до провал на замисленото — просто са пожелали да разкрасят малко секцията: непрекъснато трупащият се прах в нишата загрозява помещението.

Едва когато мазилката и ворта изсъхват, прорязват с ножове пода и тавана на вече запушения отвор, поставят отвътре стълба, скована от дъските на все същата вагонка — по този начин съединяват ниското подподоово равнище с обширното пространство на тавана. Това е *шахта*, скрита от погледите на надзора — и първата шахта от много години, в която тези млади, силни мъже имат желание да работят с пълно отдаване на силите си!

Има ли в лагера работа, която да се слива с мечтата, да изпълва цялата ти душа, да те лишава от сън? Да, има една-единствена такава — работата по бягството!

Следващата задача е копаенето. Да копаят с ножове и да ги точат, това е ясно, но тук възникват и редица още други задачи. Тук е от значение и маркшайдерската преценка (инженер Мутиянов) — да дълбаят до безопасна дълбочина, не повече, отколкото трябва; да следват най-късия път; да определят най-доброто сечение на тунела; винаги да знаят къде се намират; и точно да определят мястото на излизането. Тук е от значение и организирането на смените: да се копае колкото се може повече часове през денонощието, без да се сменят много често, и винаги безукорно, да се строят в пълен състав на сутрешните и вечерните проверки. Тук е от значение и работното облекло, и измиването — недопустимо е да излезеш от изкопа измазан с глина! Тук е от значение и осветлението — нима е възможно да прокопаваш 60-метров тунел в тъмнина? Прокарват кабел под пода и в тунела (че и трябва да го включат в мрежата незабелязано!). Тук е от значение и сигнализацията: как да става повикването на копачите от отдалечения глух тунел в случай, че бараката им внезапно бъде

посетена? Или как самите те да предадат безопасно горе, че се нуждаят незабавно да излязат?

Но слабостта на режима се крие тъкмо в неговата строгост. Надзирателите не могат да се промъкнат и попаднат незабелязано в бараката — те трябва да вървят винаги по един и същ път между бодливите телени заграждения до вратичката на вътрешната зона, да ѝ отключат катинара, после да отключат катинара и на самата барака, да дрънчат с железния, залостващ вратата прът — всичко това се наблюдава лесно от прозореца, е, вярно, не от секцията, където се копае, а от празната „кабинка“ до входа — и е необходимо само да има там винаги наблюдател. Сигналите в тунела се дават със светлини: две мигвания означават внимание, готви се за излизане; чести мигания — тревога! Измъквай се живо!

Вътре в тунела се събличат голи, всичко свалено напъхват под възглавниците и дюшеците. След като се проврат през тесния отвор, се озовават в непредполагаемо широко помещение, където постоянно гори лампичка и се държат работните куртки и панталони. Четиримата от смяната, мръсни и голи, излизат горе и старателно се мият (глината засъхва на топчета по космите на тялото и трябва да се размива или отскубва направо с космите).

Всички тези работи вече се извършват, когато бива разкрит подземният ход на режимната барака № 8. Лесно е да се разбере не просто досадата, а оскърблението на творците за собствения им замисъл. Всичко се разминава обаче благополучно.

В началото на септември, след почти едногодишен престой в затвора, Тенно и Жданок са преведени (върнати) в същата тази режимка. Едва дошъл на себе си, Тенно тутакси започва да проявява безпокойство — трябва да подготви ново бягство! Но никой в режимката, дори най-убедените и отчаяни бегълци, не откликват на неговите укори, че най-подходящото време за бягане минава, че не бива да се чака със скръстени ръце! (Копаетите са разпределени на три смени по четирима души и нямат нужда от тринадесетия човек.) Тогава Тенно направо им предлага да копаят тунел! Те му отвързват, че вече са мислили върху това, но фундаментът е много нисък. (Постъпват, естествено, безсърдечно: да гледаш в очите проверки беглец и вяло да клатиш глава, е все едно да забраниш на някое умно, дресирано куче да издирва с душене простреляния дивеч.) Тенно обаче

твърде добре познава тези момчета, за да повярва в тяхното масово равнодушие. Не биха могли толкова *задружно* да се покварят!

И заедно с Жданок той започва ревниво и целенасочено да ги наблюдава по начин, на който надзирателите са неспособни. Тенно забелязва, че всички често ходят да пушат все в една и съща „кабинка“ до входа и винаги поотделно, а не в компания (наблюдателят). Че денем вратата на тяхната секция е затворена с кука, почука ли се отвън, отварят не веднага, и винаги няколко души здраво спят, сякаш не са спали през нощта. Гледаш, Васка Брюхин излиза от ограденото място за тоалетните нужди целият мокър. „Какъв си такъв?“ — „Ами на, реших да се поизмия.“

Копаят, явно копаят! Но къде? Защо мълчат?... Тенно гледа да изкопчи нещо от един, от друг, иска да ги *подведе*: „Непредпазливи сте, момчета, непредпазливо копаете! Добре, че аз го забелязвам, ами ако се случи някой доносник?“

Накрая се събират на съвет и решават да приемат Тенно и да го включат в достойната четворка. Предлагат му да изследва стаята и да открие следите. Тенно тършува навсякъде, души всяка дъска на пода, всяка стеничка — и нищо не открива! — за собствено възхищение и за възхищение на другите. Треперещ от радост, той се напъхва под пода да работи *за себе си*!

Копаетата смяна се разпределя така: един дълбае легнал пръстта в тунела; втори, превит зад него, тъпче изронената пръст в специално съшити малки ленени чувалчета; трети изпълзва с тях (с презрамки на гърба) назад през тунела, след това до шахтата и закача поотделно торбичките на кука, спусната от тавана. Четвъртият е на тавана. Той изсипва торбите равномерно на тънък слой по целия таван, като се старае да стъпва безшумно. В края на смяната тази пръст се засипва със сгурия, каквато се намира в изобилие на тавана. После си разменят функциите в самата смяна, но невинаги, защото не всеки е в състояние добре и бързо да изпълнява най-тежките, направо изтощителни работи: копаенето и отнасянето на торбите.

Отнасят в началото по две, накрая по четири торби наведнъж, за целта задигат от готвачите един дървен поднос, който товарят с торбите и влачат с ремък. Ремъкът се спуска отзад по врата, а след това се провира под мишниците. Вратът се претърква, раменете се кършат

от болка, коленете се натъртват, след всеки такъв курс си вир-вода, а след цялата смяна може направо да *хвърлиш топа*.

Копаянето става в ужасно неудобно положение. Лопатата е с къса дръжка и се наточва всеки ден. С нея прорязват вертикални процепи с дълбочина педя и нещо, после в полулегнало положение и опрян гърбом на изровената пръст, копаещият откъртва пръстта и я изхвърля зад себе си. Почвата е ту камениста, ту лепкава глина. Най-големите камъни ги избикалят и затова тунелът лъкатуши. За осем десет часа смяната изкопава не повече от два метра в дължина, а понякога по-малко и от метър.

Най-тежко е от липсата на въздух в тунела: това води до световъртеж, губене на съзнание, повръщане. Принуждават се да търсят решение и на *задачата за вентилацията*. Вентилационните отвори е възможно да бъдат прокарани само отгоре — в най-опасната, непрекъснато проверявана ивица — близо до зоната. Но без тях не е възможно да се диша. Поръчват да им се направи „перка“ от стоманена пластинка, към която прикрепват напречна пръчка, получава се нещо като маткап и така прокарават първото тясно отверстие на бял свят. Появява се тяга, става по-леко за дишане. (Когато тунелът минава вече отвъд оградата, извън лагера, правят и второ отверстие.)

Постоянно обменят опит — как по-добре да свършат дадена работа. Правят изчисления какво разстояние са прокопали.

Проходът или тунелът се провира под ивичната основа, след това се отклонява от правата си посока заради някой голям камък или неточен забой. Той е половин метър широк, деветдесет сантиметра висок и с полукръгъл свод. От тавана му до земната повърхност според изчисленията им трябва да има метър и тридесет — метър и четиридесет. Страничните стени на тунела укрепват с дъски, по цялото протежение прокарават шнур, на който окачат все нови и нови електрически крушки. Погледнат в дълбочина, тунелът напомнял метро, лагерно метро!

Тунелът бил вече прокаран на десетки метри, вече копаели оттатък зоната. Над главите им ясно отеждали стъпките на караула по време на развода му, чувал се лаят и скимтенето на кучетата.

И не щеш ли... веднъж след сутрешната проверка, когато дневната смяна още не се била спуснала долу и (по строгия закон на бегълците) нищо компрометиращо няма отвън — виждат как

глутницата на надзирателите се е запътила към бараката им начело с дребния на ръст груб лейтенант Мачеховски, началник на режима. Сърцата на бегълците примират: разкрити ли са? Предадени ли са? Или онези са тръгнали да проверяват наслуки?

Чуват команда:

— Събирай личните вещи! Излизай от бараката — всички до един!

Командата е изпълнена. Всички зекове са изведени и заставени да седят в дворчето за разходка върху своите торби. От бараката стига до слуха им равен грохот — разглобяват дъските на вагонките. Мачеховски крещи: „Носи насам инструмента!“ И надзирателите мъкнат в бараката ломове и брадви. Чува се натегнатото изскърцване на отпорваните дъски.

Такава е съдбата на беглеца! Толкова ум, труд, надежди, въодушевление — и всичко това не само напразно, но отново карцери, побои, разпити, нови дългосрочни присъди...

Обаче! Нито Мачеховски, нито някой от надзирателите не изхвърква отвътре ожесточено-радостно, размахващ юмруци! Излизат изпотени, отърсват се от калта и прахта, дишат тежко, недоволни, че са се блъскали напразно. „Минавай поединично!“ — следва разочарована команда. Започва обискирване на личните вещи. Зековете се връщат в бараката. Ама и погром! На няколко места (там, където дъските са били недобре заковани или е имало явни пролуки) подът е вдигнат. Всичко в секциите е разхвърляно и дори вагонките са преобърнати от злоба. И единствено в културната секция нищо не е побутнато!

Непосветените в бягството се чудят:

— Какво все не им дава мира?! Какво все търсят, кучетата му недни?

Едва сега бегълците виждат колко мъдро е било, че не са насилвали изкопаната пръст под пода: сега биха могли да я открият. А под покрива не им минава наум да търсят — оттам може да излетиш само ако имаш криле. Впрочем и на тавана всичко е засипано прилежно със сгурия.

Не се сетиха кучкарите, не можаха! Ах, каква радост! Не може, след като си се трудил упорито, след като си спазвал строго всички изисквания, да няма резултат. Сега вече ще завършим изкопа! Остават някакви си шест осем метра до обграждащата траншея. (Последните

метри трябва да бъдат прокопани много точно, за да излязат на дъното на траншеята — нито по-ниско, нито по-високо.)

А оттам нататък? По това време Коновалов, Мутиянов, Гаджиев и Тенно са разработили вече план, одобрен и от всички останали. Бягството трябва да стане вечерта, около 10 часа, когато ще се извърши вечерната проверка в целия лагер, надзирателите ще се разотидат по домовете си или ще се приберат в щабната барака, а караулът на кулите ще е вече сменен и разводите на караулите ще са свършили.

Всички ще се спуснат в подземния ход един подир друг, а последният ще наблюдава от „кабинката“ зоната: накрая той и предпоследният ще наместят плътно измъкваната част от цокъла върху дъските на люка. Пиронът с широката главичка се забива плътно в дъската, а отдолу на пода люкът ще бъде здраво застегнат с предварително приготвените резета.

И още нещо: преди самото бягство ще свалят решетката на един от прозорците в коридора. Когато на сутрешната проверка бъде установена липсата на шестнадесетимата, надзирателите не ще съобразят веднага, че това е бягство през прокопан тунел, и ще хукнат да ги дирят по зоната, решили, че режимниците са отишли да си уреждат сметките с доносниците. Или ще ги търсят в съседния лагпункт — биха могли да се прехвърлят там през стената. Чиста работа! Изкопът остава неразкрит, под прозореца — никакви следи, шестнадесетимата са изхвърчали като ангели на небето!

Ще използват по обкръжаващата траншея, след това ще се промъкнат по дъното ѝ по-далеч от наблюдателната кула (изходът на тунела е твърде наблизо до нея): поединично ще излязат на пътя; между четворките ще правят прекъсвания, за да не породят подозрения и да имат време да се огледат. (Най-последният отново взема предпазни мерки: затваря и изхода от тунела *отвън* с предварително приготвена дървена втулка, измазана с глина, притиска я с тялото си към отвора, след което я затрупва с пръст, за да не бъдат забелязани и от траншеята сутринта следите от изкопа!)

Ще се появят в селището на групички с гръмогласни безгрижни шеги. При опит да бъдат задържани — ще дадат дружен отпор, ако трябва дори с ножовете си.

Общият сборен пункт — при железопътния прелез, откъдето минават много коли. Прелезът прави гърбица над пътя, всички ще

легнат наблизо върху земята и няма да бъдат забелязани. Прелезът е доста калпав (ходили са оттам на работа, знаят го), дъските са наслагани криво-ляво, натоварените с въглища или дори празни камиони минават оттук със забавен ход. Двамина ще вдигнат ръце да спрат камиона веднага оттатък прелеза и ще се приближат до кабината на шофьора от двете страни. Ще помолят да ги превози. Нощем най-вероятно шофьорът ще пътува сам. Веднага ще го заплашат с ножовете си и ще се настанят от двете му страни. Зад волана ще седне Валка Рижков, останалите скачат отзад в каросерията и напред към Павлодар! Ще успеят да прехвърлят вероятно сто и тридесет — стои и четиридесет километра за няколко часа. Малко преди мястото, където става прехвърлянето до другия бряг със сала, ще поемат нагоре по течението (при идването си насам са успели да забележат това онова), ще завържат там шофьора в храстите, ще зарежат камиона, ще преплуват Иртиш с лодка, ще се разделят на групички и който накъдето види! Тъкмо започва събирането на зърното, пътищата гъмжат от коли.

Според пресмятанията им работата е трябвало да завърши на 6 октомври. Но на 4 октомври отправят в етап двама от участниците: Тенно и Володка Кривошеин, крадец. Те са готови да им причинят *осакатяване*, за да останат на всяка цена, но оперът им обещава да ги поведе с белезници, дори да умират. Решават, че излишното упорство само ще породии подозрения. Жертвуват двамата си другари и се подчиняват.

Така Тенно не съумява да се възползува от своята настойчивост да се включи в изкопаването на тунела. И не той става тринадесетият човек, а включеният от него, покровителствуваният, доста разхайтеният Жданок. Фатален е бил мигът, когато Степан Коновалов и приятелите му отстъпват пред Тенно и му се разкриват.

Изкопът е завършен и правилно изведен до повърхността. Мутиянов не се излъгва. Но завалява сняг и те отлагат бягството до сухо време.

На 9 октомври вечерта извършват всичко напълно по предварителния план. Излиза благополучно първата четворка — Коновалов, Рижков, Мутиянов и полякът, постоянният му съучастник при технически подготвените бягства.

А после използва от траншеята злополучният дребен на ръст Коля Жданок. Не по негова вина, разбира се, се дочуват наблизко нечий стъпки отгоре. Вместо да изчака, да остане легнал, да се притаи и да продължи да пълзи, след като стъпките отминат, той надига от излишна нетърпеливост глава, *за да види* кой върви там.

Бързата въшка винаги е първа върху гребена. Но *тази* глупава въшка погубва рядката по съгласуваност и по силата на замисъла група на бегълците — четиринадесет дълги, сложни съществування, пресекли се върху това бягство. Във всяко от съществуванията на тези хора бягството от лагера има важно, особено значение, осмислящо миналото и бъдещето им, от всяко от тях зависят някъде още хора, жени, деца и още неродени деца, а въшката надига глава — и всичко се проваля окончателно.

А се оказва, че е минавал помощник-началникът на кариера, зърнал въшката — извикал и стрелял. И охраната — недостойна за замисъла им и не разгадала го, е обявена за извършила огромен подвиг. А моят читател, Историкът марксист, почуква с линейката по книгата и подхвърля небрежно и снизходително:

— Дааа... Защо не сте се опитвали да бягате?... Защо не сте въставали?...

И всички бегълци, вече влезли в тунела, отместили решетката и наместили цокъла върху отвора към тунела, запълзят този път назад — назад — назад!

Кой познава дъното на подобно отчаяние? На това презрение към собствените си усилия?

Те се връщат, изключват светлината в тунела, наместват коридорната решетка на мястото ѝ.

Веднага след това цялата барака на режимниците се изпълва с офицерите на лагера и дивизиона, с конвои и надзиратели. Започва се проверка по формулярите и прехвърлянето на всички в каменния затвор.

И все пак не откриват тунела от секцията! (Колко ли би трябвало да търсят, ако всичко би се осъществило според замисленото?!) Около мястото, където *цъфва* Жданок, намират полузатрупана дупка. Но дори и да се мине през тунела под бараката, пак остава неясно откъде са се спускали хората и къде са изхвърляли пръстта.

Ала в „културната“ секция липсват четирима души и останалите осем са подложени на безпощаден разпит — най-лесният начин за тъпоумните да се доберат до истината.

А и за какво повече да крият?...

В този тунел по-късно уреждат екскурзии за целия гарнизон и надзор. Майор Максименко, шкембестият началник на екибастузкия лагер, се хвали в Управлението пред другите началници на лагерклоновете:

— Какъвто тунел имаше при мен — не ви трябва метро! Но ние... нашата бдителност...

А цялата работа е във въшката...

Вдигнатата тревога не дава възможност и на измъкналата се четворка да стигне до железопътния прелез. Планът рухва. Те прехвърлят оградата на пустата работна зона от другата страна на пътя, преминават зоната, още веднъж я прескачат — и поемат в степта. Не се решават да останат в селището да причакват някой камион, тъй като навсякъде вече са плъзнали патрули.

Подобно на Тенно година преди това те веднага загубват темпо и шанса да се измъкнат.

Тръгват на югоизток, към Семипалатинск. Не разполагат нито с други продукти за такъв пеши преход, нито със сили — през последните дни са ги изчерпали напълно, за да завършат изкопа.

На петия ден от бягството те се отбиват в една юрта, за да измолят нещо за ядене. Както вече може да се досетим, казахите откриват по тях огън с ловджийска пушка. (И дали това е в традициите на този степен народ от пастири? И ако не е в традициите им — откъде идва тази традиция?...)

Степан Коновалов се хвърля с нож срещу казаха с пушката, ранява го и му отнема оръжието и продуктите. Продължават по нататък. Но казахите ги проследяват на коне, откриват ги близо до Иртиш и извикват опергрупата.

По-нататък те са обкръжени, пребити от бой, по-нататък вече всичко, всичко е известно...

Ще се намери ли някой, който да посочи бягства на руските революционери от XIX и XX век с такива трудности, с такава липса на поддръжка отвън, с такава враждебно отношение на средата, с такава незаконно наказание на заловените?

Нека си говорят след всичко това, че не сме се борили.

[1] Степно-пустинни скокливи гризачи. — Б.пр. ↑

[2] На руски думата „разведка“ означава едновременно „разузнаване“ и „геоложко проучване“. — Б.пр. ↑

[3] Конвойт узбек, с когото лежах в Ташкентската ракова болница, ми разказваше точно обратното за това бягство — че било успешно извършено, и не можеше да скрие възхищението си. — Б.а. ↑

ДЕВЕТА ГЛАВА

СИНКОВЦИТЕ С АВТОМАТИТЕ

Охранявани сме били от хора с дълги шинели с черни маншети. Охранявани сме били от червеноармейци. Охранявани сме били от възрастни запасняци. И накрая идват да ни охраняват, грабнали новички автомати, млади здравеняци, родени през първата петилетка, немирисали дори войната.

Два пъти по час на ден сме заедно, съединени с мълчалива смъртна връзка: всеки един от тях е в правото си да убие когото си иска от нас. Всяка сутрин тръгваме заедно на път, те от двете ни страни, тътрим се вяло натам, където това не е притрябвало нито на нас, нито на тях. Всяка вечер бързаме по скоро да се приберем: ние — в своята кошара, те — в своята. И тъй като нямаме истински дом, тези кошари ни служат за домове.

Вървим и ни най-малко не поглеждаме към техните полушубки, към автоматите им — изтрябвало ни е! Те вървят и не откъсват очи от нашите черни редици. Така им е наредено по устав, в това се заключава службата им. Трябва да пресекат с изстрел всяко наше излишно движение или стъпка.

Как ли им изглеждаме с нашите черни ватенки, с нашите сиви ушанки, с нашите уродливи, кърпени-прекърпени валенки и с пришитите по нас парцалчета с номера — че как да искаме да постъпват с нас като с истински хора?

За чудене ли е, че видът ни поражда погнуса? Та нали тъкмо това се преследва с този наш вид? Свободните жители в селището, особено учениците и учителките, поглеждат с боязън от тротоара към нашите колони, карани по платното на улицата. Разправят ни за техния страх: да не би ние, фашистките изчадия, да се пръснем изведнъж във всички посоки, да пометем конвоя и да се втурнем да грабим, да изнасилваме, да палим и убиваме. Ами че вероятно за тези толкова звероподобни същества могат да бъдат достъпни само такива желания. И ето че конвоят охранява жителите на селището от тези зверове. Благороден

конвой. В клуба, построен от нас, сержантът от конвоя може да се чувства напълно като рицар, когато кани учителката да танцуват.

Тези синковци ни наблюдават непрекъснато — и от кордона, и от кулите, но нямат възможност да знаят поне малко нещо за нас, затова пък им е дадена възможността да стрелят по нас без предупреждение.

Ех, ако биха могли да идват вечер при нас, в нашите бараки, да седят на нашите вагонки и да слушат: за какво е затворен този на старец, за какво този на баща. Биха опустели тогава кулите, биха престанали да стрелят автоматите.

Но цялата хитрост и сила на системата е в това, че нашата смъртна връзка почива върху неведението. Тяхното съчувствие към нас се наказва като родоотстъпничество, желанието им да поговорят с нас — като нарушение на свещената клетва. А и защо да говорят с нас, след като в назначения по график час ще дойде заместник-командирът по политическата част и ще проведе беседа с тях — за политическия и морален облик на охраняваните народни врагове. Подробно и с повторения ще им разясни до каква степен тези плашила са вредни и тежат на държавата. (Толкова по-съблазнително е да ги провериш като жива мишена.) Той ще дойде с някакви папки под мишница и ще каже, че в спецчастта на лагера са му предоставили за една вечер някои дела. Ще прочете оттам няколко машинописни листа за злодейства, достойни за всички пещи на Освиенцим — и ще ги припише на електротехника, който е поправял електричеството на стълба, или на дърводелеца, на когото еди кои си редови другари необмислено са искали да поръчат нощно шкафче.

Заместник-командирът няма да се обърка, да се изтърве с нещо. Никога няма да разкаже на момчетата, че тук има затворени хора просто заради вярата им в Бога и просто заради жаждата им за истина, и просто заради любовта им към справедливостта. И-още — изобщо заради никакви прегрешения.

Цялата сила на системата е в това, че човек не бива да говори просто с човек, а само чрез офицера и заместник-командира по политическата част.

Цялата сила на тези момчета е в тяхното незнание.

Цялата сила на лагерите — в тези момчета. В червенопагонниците. В убийците от наблюдателните кули и в ловците на бегълците.

Да се спрем на една такава политбеседа по спомените на тогавашния конвой (в Нироблаг): „Лейтенант Самутин — с тесни рамене, върлине, с глава, присплесната в слепоочията, напомня змия. Бял, почти без вежди. Знаем, че е разстрелвал лично хората. Сега на политзанятията чете монотонно: «Враговете на народа, които охранявате, са същите тези фашисти, паплач. Ние сме силата и раздаващият възмездие меч на Родината и трябва да бъдем твърди. Никакви сантименталности, никаква жал.»“

Та ето как се изграждат момчетата, които гледат да ритат с крака беглеца непременно в главата. Момчетата, които изритват с крак хляба от устата на беловласия старец. Момчетата, които равнодушно наблюдават как окованият беглец удря главата си в дъските на каросерията, забиваща треските си в нея. Ами че те са раздаващият възмездие меч на Родината.

Вече след смъртта на Сталин, вече като вечен заточеник можах да постъпя в обикновена ташкентска клиника за „свободни граждани“. И там можах да чуя: някакъв млад узбек, болен, разказва на съседите си за своята служба в *армията*. Тяхната част охранявала палачи и зверове. Узбекът си призна, че конвоите също не били достатъчно хранени и че умирали от яд да гледат как зековете миньори получавали дажба (полагаща се за 120%, естествено), малко по-малка от тяхната честна войнишка. Изпълвала ги злоба още и за това, че те, конвоите, е трябвало да мръзнат през зимата (вярно, в кожуси до петите) по наблюдателните си кули, докато в същото време враговете на народа се греят в работната зона около накладени огньове (той и от наблюдателната си кула е можел да види, че това не е така) и спят там по цял ден (той сериозно си въобразяваше, че държавата облагодетелствува своите вратове).

Имах интересен случай! Да погледна Спецлагера с очите на конвоя. Започнах да го разпитвам що за мерзавци са били това и дали е могъл да разговаря с тях лично. Тогава той ми разказа, че всичко това бил научил от заместник командирите по политическата част, че те им четели дори „делата“ по време на политбеседите. И това негово озлобение, че затворниците спят по цял ден, също се е затвърдило у него не без кимането за съгласие от страна на офицерите.

О, вие, съблазнители на малките сили!... По-добре да не сте се раждали!...

Узбекът разказваше още, че обикновеният войник от МВД получава 230 рубли на месец (12 пъти повече от армейския! Откъде такава щедрост? Да не би службата му да е 12 пъти по-трудна?), а в Заполярието дори и 400 рубли — и това при срочна служба и при всичко безплатно.

Че и какви ли не още различни случаи разказваше. Например на негов другар му се сторило, че някакъв от колоната *иска* да бяга. С натискането на спусъка убива *петима*. Всички от конвоя свидетелствуват после, че колоната се е движела спокойно и затова войникът е наказан извънредно строго: пратен е за петнадесет денонощия в ареста (при топла храна и отоплено помещение естествено).

А и има ли някой от туземците на Архипелага, който да не знае и да не ви разкаже подобни случаи?... Малко ли такива знаехме и ние в ИТЛ: на работните ни места, където няма зона, а някаква невидима черта на обкръжение, току ще екне изстрел и някой от затворниците пада мъртъв; престъпил е, казват, чертата. Може дори съвсем да не я е престъпвал — ами че линията е невидима и никой няма да иде да я проверява, за да не повалят и него там. Нито пък ще дойде комисия да се увери къде лежат краката на убития. А и дори да е прекрачил тази черта, нали тъкмо това е работата на конвоя — да следи за невидимата черта, а на затворника — да работи. Тъкмо зекът, който най-увлечено и честно работи, получава този куршум. На гара Новочунка (Озьорлаг) по време на сенокос зекът вижда на две-три крачки от себе си сенце, селското му сърце се свива: дай да го усетя върху дланта, и — куршум! А на войника — месец отпуска.

Или пък конвоят храни злоба тъкмо към този затворник (не е изпълнил поръчката му или молбата) и тогава изстрелът е отмъщение. Понякога с коварство: конвоят заповядва на зека да вземе нещо извън чертата и да го донесе. И когато той отива там доверчиво, го настига изстрел. Или ще му подхвърли цигара — на, запуши! Зекът е такова презряно същество, че ще се втурне и за цигарка.

Защо стрелят? Невинаги можеш да си го обясниш. В Кенгир например, в благоустроена зона, през деня, когато няма никакви признаци за бягство, младата западна украинка Лида простира току-що изпраните си чорапи върху склона на предзоновото заграждение.

Боецът се прицелва от кулата и я поваля на място. (Смътно се говореше, че след това и самият искал да си сложи край на живота.)

Защо ли? Ами има в ръцете си пушка! И безконтролната власт да убие или да не убие някого.

А плюс всичко е и изгодно! Началството е винаги на твоята страна. За убийство няма никога да те накажат, напротив — ще те похвалят, ще те наградят и колкото по-рано си му светил маслото, още на половината от първата му крачка, толкова по-голяма е, ще рече, твоята бдителност, толкова по-голяма ще бъде и наградата! Цяла месечна заплата! Цял месец отпуска. (А и влезте в положението на Командуването: ако дивизионът няма регистрирани случаи на проявена бдителност, що за дивизион ще е това? Що за командири ще са? Или зековете са значи толкова кротки, че охраната би трябвало да я съкратят. Веднъж създадена, охранната система *изисква отчитане на смъртни бройки.*)

Между бойците от охраната възниква дори дух на съревнование: ти уби и с премията си купи масло. Тогава и аз ще убия и също ще си купя краве масло с премията. Искаш да си идеш за малко вкъщи, да помачкаш, понатиснеш момичето си? Застреляй някое от тези сиви същества и заминавай за месец.

Всички тези случаи ни бяха добре известни в ИТЛ. Но ето че в Спецлагерите се появиха нови похвати: да се стреля например направо в строя, както в случая с другаря на този узбек. Както в Озборлаг пред портала на 8 септември 1952 г. Или както от наблюдателните кули по зоната.

Значи така са ги подготвяли. Това е работа на заместник командири по политическата част.

През май 1953 г. в Кенгир тези синковци с автомати откриват внезапен и с нищо непредизвикан огън по колоната затворници, които са пристигнали вече в лагера и очакват обичайния обиск на входа. Ранени са 16 души — но да са просто ранени! Стреляно е по тях с куршуми дум-дум, отдавна забранени от всички конвенции на капиталистите и социалистите. Куршумите излизат от телата като от кратери — разкъсват вътрешностите, раздробяват челюстите и крайниците.

Защо тъкмо с куршуми дум-дум е въоръжен конвойт на Спецлагерите? Кой е въвел това? Никога няма да разберем.

Как се обиди обаче охраната, когато прочете в моята повест, че затворниците ги наричат „дирници“ и че ето на, сега това ще стане известно на целия свят. Не, затворниците трябвало да ги обичат и да ги наричат ангели-закрилници!

А един от тези синковци, вярно, от най-добрите, не се е обидил, но иска да отстои истината — Владилен Задорний, роден 1933 г., служил във ВСО (Военизирана стрелкова охрана) на МВД в Нироблаг от осемнадесетата до двадесетгодишната си възраст. Написа ми няколко писма.

„Момчетата не постъпваха доброволно там, а бяха изпращани от военния комисариат. Той ги предаваше на МВД, където ги учеха да стрелят и да стоят на пост. Момчетата мръзнаха и нощем плачеха — за какво им са притрябвали тези Нироблагери и всичко там! Не трябва да обвиняваме момчетата — те бяха войници и служеха на Родината. И макар в тази нелепа и страшна служба не всичко да беше обяснимо (а нима е имало нещо обяснимо?... Или всичко, или нищо. — А.С), те бяха положили клетва, службата им не беше лека.“

Искрено ще се замислиш. Оградили тези хлапета с колове — военна клетва! Служба на Родината! Вие сте войници!

Слаб е бил значи общочовешкият им залог, а и просто не го е имало, след като не е устоял срещу клетвата и политбеседите. Едва ли от всички поколения и от всички народи може да се моделират такива момчета.

Дали това не е главният въпрос на XX век: допустимо ли е да изпълняваш заповеди, като предоставяш на други своята съвест? Може ли да нямаш свои представи за лошото и доброто и да ги черпиш от печатните инструкции и устни указания на началниците? Клетвата! Тези тържествени заклинания, произнасяни с треперещ глас и насочени по смисъл за защита на народа от злодеите, могат толкова лесно да бъдат използвани в служба на злодеите и против народа!

Да си спомним какво се кани да каже Василий Власов на своя палач още през 1937 г.: единствено ти! *Единствено ти* си виновен, че

убиват хората! Единствено на теб ще легне отговорността за моята смърт, и живеи с това! Ако нямаше палачи, нямаше да има и смъртни наказания.

Ако нямаше конвойни войски, нямаше да има и лагери. Естествено, съвременниците и историята няма да пренебрегнат йерархията в отговорността за вината. Естествено, за всички е ясно, че техните офицери са много по-виновни; техните оперпълномощници — още повече; съставлящите инструкциите и заповедите — още повече; а даващите указанията за тяхното написване — най-много от всички.^[1]

Но все пак стрелят, охраняват и държат насочени автоматите си не те, а войничетата! И ритат с ботуши легналите на земята все пак същите тези войничета!...

Владилен ми пише още:

„Тъпчеха ни главите, караха ни да зубрим УСО-43 се — устава за стрелковата охрана от 43-та година, строго секретен^[2], жесток и зловещ устав Ами клетвата? Ами наблюдението от страна на оперите и заместник-командирите по политическата част? Ами слухтенето и доносничеството? Завеждаха се *дела* на самите бойци... Разделени с ограда от колове и бодлива тел, хората с ватенките и хората с шинелите бяха еднакво лишени от свобода — едните за двадесет и пет, другите — за три години.“

Е, казано е пресилено, че войниците също били *затворници*, изпратени обаче не от военен трибунал, а от военния комисариат. Но *еднаквото*, еднаквото го няма! Защото хората с шинелите косяха, без да им мигне окото, хората с ватенките и дори тълпата, както ще видим по-нататък.

Владилен разяснява:

„Момчетата бяха най-различни. Имаше ограничени службаши, сляпо мразещи зековете. Впрочем най-ревностни бяха новобранците от националните малцинства

— башкири, буряти, якути. Повечето бяха равнодушни. Носеха службата тихо и безропотно. Най-много обичаха календарчетата с откъсващите се страници и времето, когато идваше пощата. И накрая, имаше добри момчета, които съчувстваха на зековете като на хора, попаднали в беда. Повечето от нас разбрахме, че службата ни е непопулярна сред народа. Когато се прибрахме в отпуска, не носехме униформите си.“

Но най-добре защитава Владилен своята мисъл чрез собствената си история. Макар че такива като него изобщо са единици.

Включват го в конвойните войски по недоглеждане от страна на ленивата спецчаст. Вторият му баща, старият профсъюзен работник Войнино, е арестуван през 1937 г., това е причина да изключат и майка му от партията. Баща му пък, комбриг от ВЧК, член на партията от 1917 година, побързва да се отрече от бившата си жена и заедно с това и от сина си (запазва по този начин партийната си принадлежност, но все пак се лишава от ромбовете на НКВД^[3]). Майка му трябва да измива компрометираността си с донорска кръв по време на войната. (Нищо, кръвта ѝ я ползват и партийни, и безпартийни.) Момчето ненавижда от малко сините фуражки, а ето че на самия него надяват такава на главата... Твърде ярко се е врязала в детската му памет страшната нощ, когато хора със синя униформа, каквато носи и баща му, безцеремонно се ровят в детското му креватче.

„Не бях добър конвоен: влизах в разговори със зековете, изпълнявах някои техни поръчки. Оставях пушката си край накладения огън, ходех да им купувам нещо от лавката или да им пусна писмата. Мисля, че в общите лагерни пунктове Промеждутъчна, Мисакорт и Парма си спомнят още за боеца Володя. Бригадирът на зековете ми каза веднъж: „Взирай се в хората, вникни в мъката им, тогава ще разбереш...“ А аз и така виждах във всеки един от политическите дядо ми, чичо, леля... Направо мразех своите командири. Роптаех, възмущавах се, разправях на другарите си: „Ето истинските врагове на

народа!“ По тази причина, за пряко неподчинение („саботаж“), за връзка със зековете, бях подведен под следствие... Върлинезият Самутин... ми удряше плесници, биеше ме с преспапието по пръстите — загдето не подписвах признания за писмата на зековете. Да ми паднеше някъде на тъмно този дългуч, щях да му дам да се разбере, имам втора категория бокс, прекръствах се с тридесет и пет килограмова гира в ръка — но двама надзиратели бяха повиснали на ръцете ми... На следствието обаче не му беше до мен: така се бяха объркали през 1953 година работите в МВД. Не получих присъда, но ми дадоха вълчи билет — член 47-Г: „уволнен от органите на МВД заради крайна недисциплинираност и груби нарушения на устава на МВД“. И от дивизионния гауптвахт — пребит от бой, премръзнал, ме изхвърлиха да си замина вкъщи... По пътя се грижеше за мен освобожденият от лагера бригадир Арсен.“

Какво ли е да си въобразим пък, че към затворниците прояви снизходителност *офицер* от конвоя. Той би могъл да направи това само в присъствие на войниците или чрез войниците. А значи при общата озлобеност това би му било невъзможно, а и „неловко“. Пък и веднага би се намерил кой да донесе срещу него.

Система!

[1] Това не значи, че ще ги съдят. Важното е да се провери дали те са доволни от пенсиите и вилите си. — Б.а. ↑

[2] Между другото, дали обръщаме достатъчно внимание на това съскащо „есес“ в нашия живот — било в едно или друго съкращение, като се почне от КПесес и ще рече, КПесесовци? Ето че и уставът им, оказва се, бил „ес-ес“ (както и всичко твърде секретно е винаги „ес-ес“) — съставителите му са си давали значи сметка за неговата подлост, давали са си сметка и са го съставяли, и то по кое време: едва отблъснали немците от Сталинград! Още един плод на народната победа. — Б.а. ↑

[3] Макар и да сме привикнали отдавна към това, понякога се изненадваме: арестуван е вторият мъж на изоставената жена — и това налага да се отречеш от четиригодишния си син? И това — за командира на бригада във ВЧК? — Б.а. ↑

ДЕСЕТА ГЛАВА

КОГАТО ЗЕМЯТА В ЗОНАТА ГОРИ

Не, трябва да се учудваме не на това, че в лагерите нямало бунтове и въстания, а, обратно, че все пак са ставали.

Както всичко нежелателно в нашата история, тоест три четвърти от всичко наистина станало, и тези бунтове са така старателно изрязани, презашити и зализани, участниците им унищожени, далечните свидетели уплашени до смърт, донесенията на потушителите изгорени или заключени зад двадесет стени на сейфове, че сега вече тези въстания са се превърнали в мит, а от едни са изтекли петнадесет, от други само десет години. (Да се чудим ли, когато казват: нямало е нито Христос, нито Буда, нито Мохамед. Делят ни хилядолетия...)

Когато това няма да вълнува повече никого от живите, историците ще бъдат допуснати до остатъците от документи, археолозите ще копнат някъде с лопатата, ще изгорят нещо в лабораторията и ще се изяснят датите, местата, контурите на тези въстания, както и имената на главатарите им.

Тук ще бъдат отнесени и най-ранните бунтове, като ретюнинския — през януари 1942 г. в командировката Ош-Курие недалеч от Уст-Уса. Разправят, че Ретюнин бил волнонаемен, едва ли не началникът на тази командировка. Той призовава тези по Петдесет и осми член, както и социално вредните (7–35), събира около двеста доброволци, разоръжават конвоя от битоваци самоохраняващи и с коне отиват в гората да партизанствуват. Пречукват ги постепенно. И до пролетта на 1945 г. още осъждаха по „ретюнинското дело“ и съвсем непричастни хора.

Навярно по същото време ще узнаем и ние, пардон, вече не ние — за легендарното въстание през 1948 г. на 501-ви строителен обект при построяването на железопътната линия Сивая Маска — Салехард. То е легендарно затова, че всички в лагерите шепнат за него, но никой нищо определено не знае. Легендарно е затова, че избухва не в Спецлагерите, където има обективна почва за такива настроения, а в

ИТЛ, където хората са разединени от куки, тормозени от криминалните, където е оплювано дори правото им да бъдат политически и където дори наум не може да ти дойде, че е възможен бунт сред затворниците.

Според слуховете това е дело на бившите (доскорошните!) военни. И как иначе. Без тях Петдесет и осми е обезкръвено, обезверено стадо. Но тези момчета (почти никой от тях не е на повече от тридесет години), офицери и войници от нашата бойна армия; и пак те, но вече като бивши военнопленници; и още от онези от военнопленниците, които са били при Власов или Краснов, или в националните отреди; там воюващи едни срещу други, а тук обединени от общия гнет; тази младеж, преминала през всички фронтове на световната война, отлично владееща съвременния стрелкови бой, маскировката и премахването на дозорите — тази младеж, там, където не е била пръсната поединично, запазва още и през 1948 г. цялата инерция на войната и вярата в себе си, в гърдите ѝ не се побира как такива момчета, цели батальони, трябва да умират покорно. За тях дори бягството е жалка полумярка, почти дезертьорство поединично, вместо всички заедно да се вдигнат на бой.

Всичко е замислено и започва в една от бригадите. Разправят, че начело застава бившият полковник Воронин (или Воронов), едноок. Споменава се още името на старши лейтенанта от бронетанковите войски Сакурченко. Бригадата убива своите конвои (по тяхно време конвоите не са истински войници, а запасняци, резервисти). След това освобождават още една бригада и още една. Нападат селището на охраната и своя лагер отвън — свалят часовите от наблюдателните кули и отварят зоната. (И тук следва незабавно разцепление: портите са отворени, но повечето зекове отказват да излязат. Между тях са и такива с малки присъди, които нямат сметка да се бунтуват. Има и с десет, и петнадесет години присъдени срокове по указите „седем осми“ и „четири шести“, но те нямат сметка да получат 58-и член. Тук са и по Петдесет и осми член, но такива, които ще предпочетат верноподанно да умрат, на колене, само не и изправени. А и тези, които излизат през портите, съвсем не непременно тръгват с въстаналите: бягат извън зоната и рецидивистите, за да грабят селищата наоколо.)

Въоръжени с оръжието на охраната (погребана по-късно на гробищата в Кочмас), въстаниците тръгват и завземат съседния лагпункт. С обединени сили решават да тръгнат и превземат град Воркута! До него им остават 60 километра. Но къде ти! Парашутен десант им прегражда пътя към Воркута. А ги разстрелват и разпръсват с бойните самолети при бърснеш полет.

Следва съд, още разстрели, присъди по 25 и 10 години. (Едновременно с това „опресняват“ присъдите и на мнозина от онези, които са отказали да се включат в операцията и са останали в зоната.)

Военната безнадеждност на тяхното въстание е очевидна. Но кой ще каже, че е *надеждно* бавно да тлееш и умираш?

Скоро след това се създават Спецлагерите и обират за там по-голямата част от Петдесет и осми. И какво?

През 1949 г. в Берлаг, в лагфилиала Нижний Атурях, започват приблизително по същия начин: разоръжават конвоя; вземат 6-8 автомата; нападат лагера отвън, помитат охраната, прерязват телефонните кабели; отварят вратите на лагера. Този път в него има само хора с номера, тоест заклеимени, обречени, за които няма никаква надежда.

И какво?

Зековете не пожелават да излязат от лагера...

Тези, които започват всичко това и вече няма какво да губят, превръщат бунта в бягство: тръгват на малка групичка към Милга. На Елген-Тоскан пътят им е преграден от войска и танкети (операцията е командувана от генерал Семьонов).

Всички са избити до един.^[1]

Пита се в гатанката: кое е най-бързото нещо на света? Отговорът е: мисълта!

Така е и не е така. Мисълта може да бъде и бавна, ох, колко бавна може да бъде! Човекът, хората, обществото осъзнават затруднено и късно това, което е станало с тях. Своего истинско положение.

Като натиква осъдените по Петдесет и осми член в Специалните лагери, Сталин почти се забавлява със силата си. И без тази мярка те са охранявани абсолютно сигурно, но той решава да се престарее — нека да изглежда по страшно. А излиза точно наопаки.

Цялата система за потискане, разработена при него, се основава върху *разединяването* на недоволните; върху невъзможността да се видят помежду си, да се преброят колко са; върху това да се внуши на всички, и на самите недоволни, че няма никакви недоволни, че има само отделни озлобени и обречени единици с изчерпани души.

Но в Спецлагерите са събрани многохилядни маси от недоволни. И успяват да се убедят колко много са. И да разберат, че душите им съвсем не са изчерпани, че са запазили в себе си висшите представи за живота за разлика от тъмничарите им; за разлика от предателите им; за разлика от теоретиците, обясняващи защо трябвало да гният те в лагерите.

Отначало тази специфичност на Специалните лагери остава незабелязана. Външно погледнато, всичко изглежда като продължение на ИТЛ. Само дето криминалните, тези стълбове на лагерния режим и началството, бързо капитулират. Но като че ли жестокостта на надзирателите и увеличената площ на БУР компенсират тази загуба.

Ето какво е положението обаче: капитулират криминалните — в лагера се прекратяват кражбите. Дотам, че може да оставиш храната си в нощното шкафче. През нощта не се налага да слагаш обувките си под възглавницата, може да ги оставиш и на пода и сутринта да ги намериш пак там. Може да оставиш кесийката си с тютюна в шкафчето за през нощта, без да го стриваш в джоба си, докато спиш върху него.

Мислите, че това са дреболии? Не, от огромно значение са! Прекъсват кражбите и хората без подозрение и със симпатия започват да гледат съседите си. Чуйте, момчета, може би пък наистина да сме... *политически*?

А щом сме политически, значи можем да говорим и малко по-свободно, между две вагонки и край бригадния огън. Е, с оглеждане, естествено, има ли някой наблизо. Но в края на краищата да вървят по дяволите — и нова присъда да ти тръснат, все тая, имаш вече четвърта, закъде повече?

Започва да отмира и цялата предишна лагерна психология: „умри днес ти, а аз утре“, все едно никога не ще дочакаш справедливост; така е било, така и ще бъде... Стоп, защо да не я дочакаш?... Защо — „така и ще бъде“...

В бригадата започват да се водят тихи разговори съвсем не за дажбата, за кашата, а за неща, които и навън, на свобода, няма да чуеш

— и все по свободно! И по свободно! И по свободно! И бригадирът изведнъж загубва усещането за всеобхватната значимост на своя юмрук. Юмрукът на някои бригадири съвсем престава да се вдига, на други — все по рядко и все по-леко. А и самият бригадир престава да си вири толкова нос, току ще поседне да послуша и да побъбри. И хората от бригадата му започват да се отнасят към него като към другар: ами че и той е от нашите.

Бригадирите ходят в ППЧ, в счетоводството и по десетки дребни въпроси — на кого да намалят дажбата, на кого не, кого къде да отчислят; нагаждачите също се заразяват от тях с този нов въздух, с този повей на сериозност, на отговорност, с новия смисъл.

И това се предава на нагаждачите, на първо време далеч още не на всички. Те са пътували насам с такова алчно желание да се докопат до постове и ето че са ги заели, а и защо да не си живеят така добре, както и в ИТЛ: да се затварят в кабинката, да си пържат картофи със сланина, да си живеят помежду си, отделно от работягите? Не! Оказва се, че не това е главното. Как така, а кое тогава е главно?... Става неприлично да се хвалиш с кръвопийство, както е било в ИТЛ, да се хвалиш с това, че живееш за сметка на другите. И нагаждачите си намират приятели сред работягите и като разстилат на земята новичките си ватенки до техните мърляви, прекарват излетната неделните дни в разговори с тях.

И главното деление на хората се оказва не толкова грубо, както в ИТЛ: нагаждачи — работяги, битоваци — Петдесет и осми член, а значително по сложно и интересно: по признака на землячеството, религиозните вярвания, на хора, патели и препатели, и на учени.

Началството няма да схване и забележи нищо в близко време. А нарядниците вече не носят тояги и дори не ръмжат както преди. Те се отнасят *дружески* към бригадирите: време е за развода, Комов. (Не че нещо е трогнало нарядниците, а във въздуха витае тревожно някаква промяна.)

Но всичко това става бавно. Месеци, месеци и, месеци отиват за тези промени. Те са по-бавни и от сезонните. Засягат не всички бригадири, не всички нагаждачи — само онези, у които, спотаени, са се запазили остатъци от съвест и чувство за братство. А на когото му харесва да си остава мерзавец, напълно успешно си остава такъв. В истинския смисъл промяна в съзнанието, промяна чрез сътресение,

героична промяна още няма. Както и преди лагерът си остава лагер, а ние — угнетени и безпомощни. И единственото, което ни остава, е да се провираме под телените заграждения и да бягаме в степта, а отзад да ни заливат с картечен огън и да насъскват след нас кучетата.

И ето я смелата, отчаяната мисъл, мисълта степен: а как да направим така, че *не ние да бягаме от тях, а те от нас?*

Достатъчно е да се зададе само този въпрос, мнозина ще вземат да го задават, мнозина ще го изслушат — и епохата на бягствата в лагера завършва. Започва епохата на бунтовете.

Но как да я започнем? С какво да я започнем? Та ние сме оплетени, сковани в пипала, лишени от свобода и движение — с какво да започнем?

Най-простото далеч не е толкова просто в живота. Като че ли и в ИТЛ някои се бяха сетили, че доносниците трябва да се убиват. Дори и там нагласяха понякога така нещата: ще се търкулне от стифата някоя греда и ще събори в придошлите пролетни води доносника. Така че и тук не е за маене кои пипала трябва най-напред да бъдат отсечени. Като че ли всички разбират това. И никой не разбира.

Внезапно — самоубийство. В барака № 2 на режимниците намират един обесен. (Всички стадии на процеса започвам да излагам според Екибастуз. Но забележете: в другите Спецлагери всички стадии са досущ същите!) Началството чак толкова не е опечалено, свалят онзи от въжето и го отнасят на бунището.

А по бригадата плъзва слух: ами че той беше кука. Не се е обесил самичък. Обесили са го.

Назидание.

В лагера гъмжи от подлеци, но най-угоен, най-груб и нагъл е завеждащият столовата Тимофей С... (не скривам фамилното му име, а просто не си го спомням). Зад гърба си има цяла гвардия от охранени готвачи, плюс всичко останало той подхранва палачите дневални, които бият заедно с него зековете с юмруци и тояги. И ето че веднъж, съвсем несправедливо, той удря едно малко мургаво „хлапе“. Той просто не забелязва, не е свикнал да гледа кого бие. А този малчуган, по представите на спецлагера, по нашето виждане тук, вече не е просто малчуган, а мюсюлманин. А мюсюлмани в лагера колкото щеш. Това не са ви никакви си там рецидивисти. Преди залез слънце може да

видите как в западната част на зоната (в ИТЛ биха им се смели, у нас — не) те се молят, като вдигат ръце или допират чела до земята. Те си имат старши, в новия въздух, който се чувства наоколо, има и някакъв съвет. И ето тяхното решение: да отмъстят!

Рано сутринта в неделя пострадалият заедно с един възрастен ингуш се промъкват в бараката на нагаждачите, които все още се изтягат в леглата си, проникват в стаята, където е С... и с два ножа бързо виждат сметката на стокилограмовия дебелак.

Но колко незряло е още всичко това! Те не се опитват нито да крият лицата си, нито да бягат. От трупа направо с окървавените ножове, спокойни от изпълнения си дълг, те отиват и се предават в надзирателското помещение. Ще бъдат съдени.

Това са все опипвания на почвата. Нещо подобно все още може да се случи и в ИТЛ. Но гражданската мисъл не спира дотук: дали пък не това е главната брънка, откъдето трябва да се къса веригата?

„Убий куката!“ — ето я брънката. Нож в сърцето на доносника! Да се майсторят ножове и да се убиват доносниците — ето какво трябва да се прави!

Сега, когато пиша тази глава, хуманните книги над главата ми проблясват слабо от стенните рафтове с овехтелите си корици като звезди през облак, за да ме укорят: нищо на този свят не бива да се постига чрез насилие. Пресегнали се към меча, ножа, пушката, ние бързо ставаме същите като нашите палачи и насилници. И няма да му се види края...

Няма да има край... Тук, зад бюрото си, на топло и на чистичко, съм напълно съгласен с това.

Но трябва да ви лишат за нищо двадесет и пет години от свобода, да ви пришият четири номера, да държат ръцете ви винаги отзад, да ви обискират сутрин и вечер, да изнемогвате от непосилен труд, да ви натикват в БУР по доноси, да ви тъпчат безвъзвратно в земята — за да ви се сторят от тази яма всички речи на великите хуманисти празни брътвежи на сити, неограничавани от нищо хора.

Нямало да му се види края!... А *началото* ще му се види ли? Ще има ли някакъв светъл лъч най-после в живота ни?

И заключава най-сетне изтезаваният народ: злото с добро не можеш премахна.

Хора ли са куките?... Надзирателите ходят по бараките и обявяват за наш страх заповед по целия лагер: в един от женските лагпунктове две момичета (по датите им на раждане разбираме колко са млади) са водили антисъветски разговори. Трибунал в състав...

Коя ли мръсница, и тя със същия хомот на врата, е *накиснала* тези шепнещи си на вагонката момичета, вече с по десет години присъда? Как ще са хора куките?!

Няма място за съмнения. Но първите удари все пак не са леки.

Не знам къде как е било (*във всички* Спецлагери, дори в лагера за инвалиди в Спаски, започват убийства!), но у нас това стана с пристигането на дубовския етап — включващ предимно западни украинци, ОУНовци^[2]. За цялото това движение те са направили навсякъде много нещо и пак те поставиха началото. Дубовският етап ни докара бацила на бунта.

Млади, силни момчета, взети направо от партизанските пътеки, те се оглеждат в Дубовка, остават ужасени от летаргията и робската примиреност — и посягат към ножа.

В Дубовка това бързо завършва с бунт, пожар и разформиране. Но лагерните власти, самоуверени и заслепени (тридесет години не са срещали никаква съпротива, отвикнали са), не вземат мерки да държат отделно дори от нас докараните бунтари. Пръсват ги по лагера, по бригадите. Прибягва се до похвата в ИТЛ: там чрез подобно пръсване на новодошлите заглушават протеста. Но в нашата вече пречистваща се среда това помогна само по-бързо да се разгори огънят.

Новаците излизаха с бригадите на работа, но не се включваха или най-много даваха вид, че работят, а повече от времето прекарваха легнали на слънце (тъкмо е лято) в тихи разговори помежду си. Погледнати от страни, те напомняха в такъв момент „по правило“ неработещите рецидивисти, а и подобно на тях бяха млади, охранени и широкоплещести.

Скоро излезе наяве и тяхното *правило*, но прозвучало по удивително нов начин: „Умри още тази нощ, ако съвестта ти е нечиста!“

И убийствата зачестиха, надхвърлиха дори бягствата от най-добрите периоди. Те се извършваха уверено и анонимно: никой не отиваше да се предава с окървавен нож; запазваха и себе си, и ножа си за следващия случай. В пет часа сутринта, когато бараките биват

отваряни от надзирателите, тръгнали поединично да ги отключват една подир друга, докато почти всички затворници спят още по това време — отмъстителите се промъкват тихо с маски в набелязаната секция, спират се пред набелязаната вагонка и неотвратимо убиват вече събудилия се и диво надал писъци или изобщо несъбудил се предател. След като се убедят, че е мъртъв, отмъстителите се измъкват спокойно.

Те са с маски и с отпрани или прикрити номера. Но дори съседите на убития да са ги познали — не само че не бързат да заявят, но дори на разпитите, дори пред заплахите на кумовете вече не капитулират, а твърдят: не, не, не знам, не видях. И това не е само отдавна известната истина, запомнена от всички потиснати: „незнаещият се изтяга на печката, а знаещия го водят на бесилката“ — това е единственият начин да спасиш самия себе си! Защото назовалият убийците ще бъде убит на следващата сутрин по същото време и благосклонността на опера с нищо не би могла да му помогне.

И ето че убийствата (макар и да не надхвърлят засега десетка) стават норма, обичайно явление. Тръгнали сутрин да се мият или да получат сутрешната си дажба, затворниците питат: дали няма някой убит тази сутрин? В този ужасяващ спорт до ушите на зековете стига подземният гонг на справедливостта.

Това ставаше напълно конспиративно. Някой (признат за авторитет) назовава някъде пред някого: ето *този*! Не е в задълженията му да определя кой ще убива, кога ще убива, отде ще намери ножа. А нагърбилите се с тази грижа не познаваха съдиите, чиято присъда трябваше да изпълнят.

И трябва да признаем — при документалната непотвърденост на доносниците, — че този неконституиран, незаконен и невидим съд съдеше къде по-безпогрешно и точно от всички познати ни трибунали, тройки, военни колегии и ОСО.

Балтията, както я наричаха у нас, заработи така безотказно, че влезе в действие вече и през деня, стана почти публична. Един сипаничав дребен на ръст „старши на барака“, бивш важен ростовски енкаведист, известна гнида, беше убит в неделя през деня в стаята, служеща за тоалетна. Нравите се бяха толкова ожесточили, че там нахлу цяла тълпа — да се любува на окървавения труп.

Или друг случай: подгонили предателя, издал за подземния ход под зоната от режимната барака № 8 (съобразило в края на краищата,

началството натиква там главните дубовци, но балтията действа вече превъзходно и без тях), отмъстителите прекосяват посред бял ден зоната с ножове. Доносникът се шмугва в щабната барака, те — по него. Той — в кабинета на угоения майор Максименко, началника на лагфилиала — и те там. През това време лагерният бръснар бръсне майора в креслото му. Съгласно лагерния устав майорът не носи оръжие, то не се полага в зоната. Изуменият майор вижда убийците с ножовете, скача от креслото и го удря на молби, решил, че са дошли да молят за него. С облекчение забелязва, че колят пред очите му доносника. (Никой не посяга на майора. Принципът на започналото движение е: да се убиват само куките, а надзирателите и началниците да не се закачат.) Все пак майорът рипва от прозореца, недобръснат, с чаршафа на врата си, и хуква към портала с диви крясъци: „Стреляй от кулата! Стреляй от кулата!“ Но кулата не стреля...

Имаше случай, когато доносникът остана недоубит. Наранен, той успява да се добере до болницата. Там го оперират, превързват. Но след като самият майор се страхува вече от ножовете, нима болницата ще може да спаси доносника? Два-три дни по-късно го доубиват на болничното му легло...

На петте хиляди души в лагера убитите възлизаха на дузина, но с всеки удар на ножа се отсичаха и отсичаха облепилите ни, оплелите ни пипала. Повя удивителен ветреца! Външно като че ли си оставахме все така арестанти и в лагерната зона, но всъщност станяхме свободни — свободни, защото за пръв път в живота си, доколкото можехме да си спомним, започнахме да говорим открито, на глас, всичко, което мислехме! Който не е изпитал тази промяна, не може да си го представи!

А куките повече не доносничеха...

Доскоро ченгетата можеха да оставят през деня в зоната когото си искат, да говорят часове с него, за да получат доноси, да възложат нови задачи, да измъкнат имената на по-ярките личности сред затворниците, още нищо ненаправили, но можещи да направят, подозирани като центрове на бъдеща съпротива.

Вечер бригадата се завръщаше и задаваше на оставения в зоната зек въпроса: „За какво те викаха?“ И винаги, дали казал истината, или нагло прикривайки се зад нея, бригадирът отвърщаше: „Показаха ми снимки...“

Наистина през следвоенните години на мнозина от затворниците показваха за идентифициране фотографиите на лица, които те са могли евентуално да срещнат през войната. Разбира се, не всички имаха право да видят тези снимки. Ала всички, викани от оперите, после се позоваваха на тях — и своите, и предателите. Между нас се зароди подозрение, което караше всеки да се затвори в себе си.

Този път въздухът се прочистваше от подозренията! Този път, ако ченгетата заповядваха на някого да не иде на развода, той не се подчиняваше! Невероятно! Нещо небивало, откакто съществуваше ЧК-ГПУ-МВД! — повиканият да се яви пред тях не се потъртяше с разтуптяно сърце натам, не ситнеше с подлизурска муцунка, а гордо (пред цялата вперила погледи си в него бригада) отказваше да се подчини! Невидими везни се люлееха във въздуха над излезлите на развод. Върху едното им блюдо бяха натрупани всички познати ни признаци: следователските кабинети, юмруците, тоягите, безсънните нощи, прекарани стоешком в боксовете и наводнените карцери, плъховете, дървениците, трибуналите, вторите и третите дългогодишни присъди. Но всичко това не бе мигновено, това бе смилаща костите мелница, която не беше в състояние да погълне наведнъж всички и да ги смели за един ден. Но и след тази мелница оставаха все пак хора — та нали всички тук бяха преминавали през нея.

А върху другото блюдо на везните лежеше един-единствен нож — но този нож бе предназначен за теб, отстъпващия! Той бе предназначен да се забие в гърдите ти и не кога да е, а утре на разсъмване и всички сили на ЧКГБ не можеха да те спасят. Той не беше и много дълъг, но достатъчно все пак, за да влезе между ребрата ти. Нямаше и дръжка, каквато се полага — някакъв изолирбанд, омотан на тъпата му страна, но достатъчна, за да не се изплъзне ножът от ръката.

И тази защитна заплаха натежаваше! Вдъхваше на всички слаби сила да откъснат от себе си пиявиците и да не се подчинят, а да тръгнат с бригадата си. (Тя им даваше и добро оправдание след това: бихме ви послушали да останем, гражданино началник, но се страхувахме от ножа... вас той не ви заплашва, вие не можете дори да си представите...)

Нещо повече. Зековете не само престанаха да ходят по повикване на ченгетата и другите лагерни началства, но се пазеха да пуснат някой

плик или изписан лист в пощенската кутия, окачена в зоната, или в кутията за жалби до висшите инстанции. Преди да пуснат писмото или заявлението си, те молеха някого: „На, прочети, провери, че не е донос. Да идем заедно да го пуснем.“

И ето че сега началството бе сякаш ослепяло и оглушало! Уж и дебелият майор, и заместникът му, капитан Прокофиев, също шкембест, и всички надзиратели свободно ходеха по зоната, където нищо не ги заплашваше, движеха се между нас, а нищо не виждаха! Защото нищо не можеше да види и чуе без доносник човекът с униформа: с приближаването му всички млъкват, извързват се на другата страна, скриват се, отиват си... Някъде наблизко верните осведомители изгарят от желание да предадат другарите си, но нито един от тях не смее да подаде повече дори тайно знак.

Отказва да функционира същият този осведомителен апарат, върху който единствено се е крепяла с десетилетия славата на всемогъщите, всезнаещи Органи.

На пръв поглед същите бригади ходят на същите обекти. (Впрочем вече се бяхме уговорили да оказваме съпротива и на конвоя, да не позволяваме да ни променят петорките в строя, да ни преброяват, докато крачим на път за обекта — и успяхме! Куките сред нас изчезнаха — автоматчиците също поомекнаха.) Работехме, за да покрием благополучно нарядите си. На връщане разрешавахме на надзирателите да ни обискират както преди (но никога не намираха ножовете ни!). Всъщност вече не бригадите, изкуствено стъкмявани от администрацията, а съвсем други обединения свързваха хората и преди всичко — нациите. Възникнаха и укрепнаха недостъпни за куките национални центрове: украински, обединен мюсюлмански, естонски, литовски. Никой не ги избираше, това ставаше толкова справедливо по старшинство, по мъдрост, по изпитаните страдания, че техният авторитет за нацията им не се оспорваше. Появи се и обединяващ консултативен орган — така да се каже „Съвет на националностите“.

Тук е време да поясним някои неща. Не всичко беше така чисто и гладко, както изглежда, когато излагаш главното течение. Имаше съперничаещи си групи — „умерени“ и „крайни“. Не без значение бяха, естествено, и

личните симпатии и антипатии, и амбициите за „ръководни постове“. Младите юначаги бяха често далеч от широко политическо съзнание, някои бяха склонни да искат срещу свършената „работа“ допълнителна храна, можеха направо да заплашат готвача на болничната кухня, тоест да поискат да ги хранят за сметка на болните, а при отказ на готвача — и да го убият без всякакво нравствено основание: вече е налице навикът, а имаш при това маска и нож в ръката. С една дума, здравата ядка започва да червясва отвътре — нещо неизбежно, не ново, общоисторическо явление във всички революционни движения!

А един път бе допусната просто грешка: хитрият доносник бе уговорил един добродушен работяга да си разменят леглата — и на сутринта работягата беше заклан.

Но въпреки тези отклонения общата тенденция се поддържаше твърдо. Беше постигнат набелязаният обществен ефект.

Бригадите си оставаха същите и пак толкова, но за учудване в лагера започнаха да не достигат бригадири! Нещо нечувано за ГУЛАГ. Отначало тяхното намаляване имаше обяснение: един легнал в болницата, друг минал на работа в стопанския двор, на трети му дошло времето да се освобождава. Но нарядниците винаги имаха в резерв алчна тълпа от кандидати: за парче сланина, за някой пуловер да получат бригадирско място. Сега вече не само че нямаше желаещи, но имаше и такива бригадири, които всеки ден се навъртаха в административния отдел и молеха да бъдат по скоро освободени от длъжността си.

Такова време настана, че старите бригадирски методи — да вкараш работягата в гроба — отпадаха окончателно, а малцина бяха способни да изобретят нови. И скоро се стигна дотам, че нарядникът идваше да попуши и побъбри в бригадната секция и току подметне: „Момчета, ама не може без бригадир, съгласете се! Изберете някого измежду вас си, веднага ще го назначим.“

Това започна да се чувства особено силно, когато бригадирите започнаха да бягат в БУР — да се крият в каменния затвор! Не само те,

но и техническите ръководители кръвопийци от рода на Адаскин; куките, почувствували, че иде реда им, също *побягнаха*! До вчера пъчили се сред хората, до вчера държали се и говорили така, сякаш одобряват това, което става (опитай се да говориш вече иначе със зековете!), до тази сутрин нощували в общата барака (спали или лежали в напрегнато състояние, готови да се отбраняват и кълнейки се в себе си, че това ще е последната им такава нощ), а днес, гледаш, драснали! И дневалният получава нареждане: да отнесе вещите на еди кого си в БУР.

Това беше ново и зловещо весело време в живота на Спецлагера! Така или иначе, не ние бягахме, а *те*, като по този начин ни оставяха да се очистим от тях! Небивало, невероятно на тази земя време: да не може човекът с нечиста съвест спокойно да легне да спи! Възмездие то идва не на онзи свят, не пред съда на историята, а живо и осезаемо надига на разсъмване нож над сърцето ти. Измислено като в приказките: почвата на зоната под краката на честните е мека и топла, а под краката на предателите бодне и пари! Да пожелаеш същото и на хората извън зоната — живеещи *на свобода*, невидели никога такава време, а и едва ли можещи някога да го дочакат.

Мрачният каменен БУР, вече отдавна разширен, достроен, с малки прозорчета, с намордници, влажен, студен и тъмен, обграден със стобор от яки, припокриващи се дъски — този БУР, с такава любов приготвен от лагерните стопани за отказвачите и бегълците, за непокорните и протестантите, за смелчаците изведнъж предостави гостоприемството си за пенсионна почивка на куките, кръвопийците и биячите!

Не може да оспорим остроумието на този, който пръв се е сетил да притича до чекистите и да поиска за своята вярна и дълга служба да го скрият от народния гняв в каменния чувал. Струва ми се, че историята не познава случай сам да търсиш тъмница с по-яки стени, да бягаш не от тъмницата, а в тъмницата, да си съгласен доброволно да не дишаш повече чист въздух, да не виждаш повече слънчева светлина.

Началниците и ченгетата първи проявяват жал към доносниците и ги приютяват: свои хора все пак. Отреждат им най-добрата килия в БУР (лагерните шегобийци я наричат *гардероб*), дават им дюшеци, отопляват ги по-добре и им определят време за разходката.

Но ето че първите хитреци са последвани и от други, не толкова остроумни, но не по-малко жадуващи да останат живи. (Някои искат и в бягството си да оставят добро впечатление: знае ли някой, току-виж, пак се наложило да се върнеш и живееш сред зековете. Архидякон Рудчук бяга в БУР с инсценировка: надзирателите нахлуват след отбоя в бараката, разиграват сцена на жесток обиск с изтръскване на матрака, „арестуват“ Рудчук и го отвеждат. Впрочем скоро след това лагерът узнава с достоверност, че и гордият архидякон, любител на четката и китарата, населява същия тесен „гардероб“.) Постепенно там се събират в съжителство десет, петнадесет, двадесет души! (Започват да ги наричат също „бригадата на Мачеховски“ — по името на началника на режима.) Налага се да им предоставят втора килия от продуктивните площи на БУР.

Куките обаче са нужни и полезни само докато са заврени сред затворническата маса и докато не са разкрити. А разкритият доносник не струва пет пари, той не може да служи повече в този лагер. И трябва да се харчи излишно за издръжката му в БУР, а той не работи дори в производството, за да оправдае разноските. Не, дори благотворителността на МВД трябва да има граници!

И потокът от молещи се за спасение бива прекратен. Който е закъснял — да си остава в овчата кожа и да чака ножа.

Доносникът е като каруцаря: нужен е, докато те откара.

Грижата на началството беше за контрамерките, за това как да спре страшното лагерно движение и да го ликвидира. Първото нещо, с което бяха свикнали и за което се хванаха, беше да пишат заповеди.

Тъмничарите на нашите тела и души гледаха най-вече да не признаят, че нашето движение е политическо. В страшните си заповеди (надзирателите ходеха по бараките и ги четяха) те обявяваха всичко това за *бандитизъм*. Така беше по-просто, по-разбираемо. До неотдавна пращаха при нас бандитите под формата на „политически“. А ето че сега политическите — за първи път политическите! — станаха „бандити“. Неуверено ни се обявяваше, че тези бандити ще бъдат разкрити (да момента все още нито един) и (още по-неуверено) разстреляни. В заповедите се апелираше към арестантската маса да *осъжда* бандитите и да *се бори* с тях!...

Затворниците изслушваха заповедите и се разотиваха усмихнати. В това, че офицерите на режима се бяха побояли да нарекат

политическото — политическо (макар че всяко следствие вече тридесет години приписваше на всяко дело „политическо“ съдържание), усетихме тяхната слабост.

И това наистина беше слабост! Те наричаха движението бандитизъм за уловка: по този начин падаше отговорността от лагерната администрация — нима ще допусне в лагера политическо движение? Това съображение, тази необходимост се разпространяваше и по нагоре: в областните и лагерните управления на МВД, в ГУЛаг и в самото министерство. Системата, която непрекъснато се боеше от информация, заблуждаваше самата себе си. Ако бяха убивани надзиратели и офицери на режима, властите трудно биха се отклонили от член 58–8, терор, но тогава щяха да получат и леката възможност да присъждат разстрел. Затова пък сега се бе открила съблазнителната възможност да представят ставащото в Спецлагерите като *война между песовете*, каквато наистина разтърсваше по това време ИТЛ и бе провокирана от ръководството на самия ГУЛаг.

На „войната между песовете“ си струва да се посвети отделна глава, но за целта ще трябва да се потърси още много материал. Ще посъветваме читателя да се обърне към изследването на Варлам Шаламов „Очерци за престъпния свят“, макар и то да не е пълно.

Накратко. „Войната между песовете“ се разгаря приблизително от 1949 г. (без да смятаме отделните постоянни случаи на кланета между криминалните и „песовете“). Тя бушува през 1951 и 1952 г. Престъпният свят се раздробява на многобройни видове: освен крадците в буквалния смисъл и песовете, има още безпределници („безпределни крадци“); „махновци“, упоровци; пивоваровци; „червената шапчица“, „с лом препасани“ и какви ли още не.

По това време ръководството на ГУ Лаг, вече разочаровано в безпогрешните теории за превъзпитанието на криминалните, решава, изглежда, да се отърве от този товар и като прибегва уж до разделението на групировките, поддържа ту една, ту друга от тях и фактически ги

насъсква да се самоизбиват. Клането се извършва открито, масово.

По-късно криминалните убийци се нагаждат: или убиват с чужди ръце, или след като самите те убият, заставят други да поемат вината. Така младите битоваци или бившите войници и офицери под заплахата самите те да бъдат убити поемат върху себе си чуждото убийство, получават 25 години по бандитския член 59–3 и лежат до ден днешен. А бандитите вождове на групировките излизат чистички след „ворошиловската“ амнистия от 1953 г.(но да не се отчайваме: оттогава са лежали вече не един път и отново лежат).

Когато в нашите вестници се възобнови сантименталната мода да се разказва за „превъзпитанието“, може да проникне на страниците им и информация — естествено, най-лъжлива и мътна — за кланетата в лагерите, при което нарочно бяха объркани (от гледна точка на историята) и „войната на песовете“, и „балтията“ в Спецлагерите, и изобщо неизвестно какво още клане. Лагерната тема интересува целия народ, подобни статии се четат с жаден интерес, но от тях нищо не може да се разбере (затова се и пише). Така например журналистът Галич отпечатва през юли 1959 г. в „Известия“ подозрителна „документална“ повест за някой си Косих, който бил трогнал от лагера Върховния съвет с писмо от 80 страници на пишеща машина. (1. Откъде ще намери машина? От ченгетата ли? 2. И кой ще вземе да чете цели 80 страници, там след първата още започват да се прозяват:) Този Косих имал 25 години, втора присъда по лагерно дело. По какво дело, за какво — по този пункт Галич, нещо характерно за нашите журналисти, веднага изпада в неяснота и обърква езика. Не може да се разбере какво е извършил Косих — „песовско“ убийство или политическо убийство на доносител. Характерно е обаче, че в исторически план всичко това е набутано в един куп и е назовано бандитизъм. Ето как научно го обяснява централният вестник: „Сътрудниците на Берия (стоварвай

всичко върху вълка, той ще отнесе цялата вина) са тези, които се разпореждат тогава (*А дотогава? А сега?*) в лагерите. Суровостта на закона е подменена с беззаконните действия на лицата (Как? Въпреки общовалидната инструкция? Та би ли се осмелил някой?), които би трябвало да го прокарат в живота. *Те разпалват по всевъзможен начин враждата* (разредката е моя. Това точно отговаря на истината. — А. С.) между различните групи на зековете. (Използуването на доносници също се свежда до тази формулировка...) Дива, безжалостно, изкуствено поддържана вражда.“

Оказва се, естествено, невъзможно да бъдат спрени лагерните убийства с 25-годишни присъди, каквито убийците и без това си ги имат. Но ето че през 1961 г. е издаден указ за разстрел в случай на лагерно убийство, включително убийство на доносник, естествено. Тъкмо този хрущовски указ е липсвал на сталинските Спецлагери.

Та ето как оневиняваха себе си те. Но като губеха правото да разстрелват лагерните убийци, се лишаваха и от ефективните контрамерки. И не можеха да противодействуват на разрастващото се движение.

Заповедите не помогнаха. Арестантската маса не прояви желание *да осъжда и да се бори* вместо своите господари. И следващата мярка беше: целият лагер да мине на строг наказателен режим! Това значеше: през свободните часове делник, когато не сме на работа, и през целия неделен ден трябва да ни държат заключени като в затвора, да се ползуваме от кофата за по нужда и дори храната си да получаваме в бараките. Започнаха да ни разнасят чорбата и кашата по бараките и столовата остана да пуснее.

Режимът беше тежък, но не продължи много. Започнахме да работим съвсем лениво в производството и въглищният тръст вдигна тревога. А главно, на надзирателите се струпа четворна работа. Сега те трябваше непрекъснато да търчат от единия до другия край на лагера с ключовете — било да пускат до нужника и обратно дневалните с

кофите, било да отнесат храната, било да конвоират групите до или от лазарета.

Целта на началството беше: тези ограничения да доведат до нашето възмущение от убийствата и да ни принудят да издадем убийците. Но всички ние бяхме настроени да пострадаме, да теглим — цената си струваше! Друга негова цел беше: нито една барака да не остава отворена, за да не могат убийците да се прехвърлят там от друга барака, а в една барака е като че ли по-лесно да бъдат намерени. Но ето че стана ново убийство — и пак не откриха никого, пак тъй никой нищо „не видял“ и „не знаел“. На обекта също счупиха главата на едного — значи и заключването на бараките не можеше да пресече подобни случаи.

Наказателният режим бе отменен. Вместо него измислиха да строим „велика китайска стена“. Това беше стена, дебела две кирпичени тухли и четири метра висока, издигана по средата на зоната, за да раздели лагера на две части, но на първо време с оставен в нея отвор. (Замислено е като общо решение за всички Спецлагери. Подобно разграждане на големите зони в по-малки ставаше и в редица други лагери.) Тъй като тръстът не можеше да заплаща работата — за селището тя беше безсмислена, — то цялата тежест: и правенето на кирпича, и пренареждането на тухлите при сушенето им, и занасянето им до стената, и самият градеж, — всичко това легна на нас, за сметка на нашите неделни дни и вечерното (още светло през лятото) време след връщането ни от работа. Естествено, тази стена ни беше страшно неприятна, явно, че началството ни готвеше някаква подлост, но нямаше какво да правим и я строяхме. Бяхме си извоювали много малко нещо, освободили бяхме главите и устата си, но продължавахме да оставаме затънали до раменете в блатото на робството.

Всички тези мерки — заплашителните заповеди, наказателният режим, стената — бяха груби, напълно в духа на тъмничарското мислене. Но какво значи това? Най-неочаквано извикват една, втора, трета бригада в стаята на фотографа и фотографират там зековете, при това учтиво, и не с номера-нашийник на гърдите, и не с определено положение на главата, а седни, както на тебе ти е удобно, гледай си, както ти харесва. И от „непредпазливо“ изтървана фраза на началника на КВЧ работягите научават, че „снимките са за документи“.

Но какви документи? Какви документи могат да имат затворниците?... Доверчивите се изпълват с вълнение: може пък да им готвят пропуски за безконвойно движение? Ами ако?... Ами ако...

Върналият се от отпуска надзирател разправя високо на друг (но в присъствие на затворниците), че видял по пътя цели ешелони от освободени — с лозунги, със зелени клончета, прибират се у дома си.

Господи, как силно започва да бие сърцето! Отдавна беше време! Ами че с това и трябваше да се започне след войната! Наистина ли е започнало?

Чу се, че някой си получил писмо от къщи: съседите му ги били вече освободили, били си вече вкъщи!

Изведнъж извикват една от фотографираните бригади на комисия. Влизай един по един. Зад червената покривка под портрета на Сталин седят нашите лагерни началници, но не само те: още двама някакви непознати, един казах, един руснак, които никога не са идвали в лагера ни. Държат се делово, но с весело изражение, попълват анкета: трите ви имена, година на раждането, месторождение, и по-нататък вместо обичайните наказателни членове, присъди и датата на изтичането на срока — семейното положение подробно, жената, родителите, ако имате деца, на каква възраст, къде живеят, за едно или отделно. И всичко това се записва!... (Ту един, ту друг от комисията напомня на писаря: и това запиши, и това.)

Странни, болезнени и приятни въпроси! И на най-закоравелия му става топло от тях и дори му се доплаква. Години и години наред той чува само отсечените кресливи: Член? Присъда? От кого е издадена. И изведнъж вижда да седят насреща му съвсем не зловни, а сериозни, човечни офицери и без да бързат, със съчувствие, да, със съчувствие, го питат за онова, което тъй дълго е пазено, до което самият той се е боял да се докосва, понякога ще издума на съседа си върху нара нещо ей тъй... Ала едва ли... И тези офицери (забравил си или сега прощаваш, че същият този старши лейтенант миналия път по седми ноември ти бе отнел и накъсал семейната снимка...), тези офицери чули, че жена ти се е омъжила повторно, а баща ти е на смъртно легло и няма надежда да дочака сина си — само изцъкват съчувствено, поглеждат се помежду си и клатят глави.

Излиза, че не били лоши, също са хора, просто службата им е кучешка... И след като запишат всичко, задават на всеки следния

въпрос:

— А къде би искал да *живееш*?... Където са родителите ти или където си живял по-рано?...

— Какво? — пули зекът очи. — Аз... в седма барака...

— Това го знаем! — смеят се офицерите. — Питаме те: Къде би пожелал да живееш. Ако, да речем, те освободим, закъде да ти оформим документите?

И целият свят се завърта пред очите на арестанта, слънчеви отломки, розови лъчи... С главата си разбира, че това е сън, приказка, че подобно нещо не може да бъде, че е осъден на двадесет и пет или на десет години, че нищо не се е променило, той целият е изплескан с глина и утре го очаква пак същата работа — но офицерите и двамата майори седят, без да бързат, и съчувствено настояват:

— Та къде бихте поискали, къде? Посочете.

И с разтуптяно сърце, облян от топла вълна на благодарност, пламнал като хлапак, той назовава името на момичето си, издава тайната, таена в гърдите — къде би искал мирно да прекара остатъка от живота си, ако не бе каторжник с четири номера.

И те записват! И канят да влезе следващият. А първият изскача като малоумен в коридора и започва да разправя на останалите какво е било.

Бригадата се изнизва поединично и всеки отговаря на дружелюбно зададените му от офицерите въпроси. И от петдесетина един ще се намери да каже:

— Тук в Сибир всичко е добре, само дето климатът е горещ. Не може ли оттатък Полярния кръг?

Или:

— Запишете така: в лагера съм се родил, в лагера ще умра, по-добро място не знам.

Поговориха така с две-три бригади (а в лагера те са двеста). Повълнува се лагерът няколко дена, имаше за какво да се поспори, макар едва ли и половината от нас да беше повярвала — свършиха, свършиха времената, когато се вярваше! Но повече комисията не се събра да заседава. Фотографирането не им бе струвало скъпо — бяха тракали с празни касетки. Но да продължат да седят в такава голяма компания и задушевно да разпитват негодниците — търпението им за

такова нещо не успя да издържи. Е, а щом не издържа, нищо не излезе и от безсрамния им замисъл.

(Но все пак това е успех за нас! През 1949 г. се създават — естествено, за вечни времена — лагери със свиреп режим. И още през 1951 г. стопаните им са принудени да играят този задушевен спектакъл. И това ако не е признание за успеха ни! Защо в ИТЛ никога не им се наложи да играят така?)

И отново забляскаха ножовете.

Тогава стопаните решиха — *да ловят*. Без куките не знаеха точно кого, кой им трябва, но все пак имаха някои подозрения и съображения (а и все някой може тайно да е успял да направи донос).

И ето, влизат двама надзиратели в бараката след работа, делнично, и казват: „Вземай си нещата и тръгвай!“

А зекът поглежда момчетата и отвръща:

— Няма да дойда.

И наистина! В това обичайно просто *вземане* или в ареста, на който никога не се съпротивляваме, на който сме свикнали да гледаме като на съдба, съществува и такава възможност: няма да дойда! Освободените ни глави вече разбират това!

— Как така няма да дойдеш? — стъписват се надзирателите.

— Ами така, няма да дойда! — твърдо отвръща зекът. — И тук не ми е зле.

— А къде трябва да върви?... А защо трябва да върви?... Няма да ви го дадем!... Няма да ви го дадем!... Вървете си! — крещим ние от всички страни.

Надзирателите поизчакват малко и си тръгват.

В другата барака постъпват пак така със същия успех.

И вълците разбират, че вече не сме предишните овце. Че занапред ще трябва да ни ловят вече с измама или на портала, или цял наряд от ченгета да лови един-единствен. А така да го измъкнеш от тълпата — вече не.

А ние, освободени от мерзавщината им, избавени от следенето и подслушването им, можахме да се обърнем и да видим, да се убедим, че сме хиляди! Че сме *политически*! Че можем вече *а се съпротивляваме*!

И колко вярно бяхме избрали брънката, за която трябваше да дърпаме веригата, докато се скъса — куките! Слухарите и

предателите! Собствените ни братя ни пречеха да живеем. Тяхната кръв се проливаше като върху древни жертвеници, за да се освободим от тегнещото над нас проклятие.

Революцията набираше сили. Нейният ветреца, като че ли временно затихнал, този път нахлу като ураган в гърдите ни!

[1] Не настоявам, че излагам точно тези въстания. Ще съм благодарен на всеки, който ме коригира. — Б.а. ↑

[2] ОУН — Обединение на украинските националисти. — Б.пр. ↑

ЕДИНАДЕСЕТА ГЛАВА

РАЗКЪСВАМЕ ВЕРИГИТЕ ПИПНЕШКОМ

Сега, когато разделящата ни от нашите пазачи канавка се продъни и се превърна в ров, ние стояхме на двата му бряга и преценявахме: какво да правим по-нататък?...

Казано е фигуративно, разбира се, че „стояхме“. Ходехме ежедневно на работа с новозаменените ни бригадири (или негласно. Избрани, уговорени да служат на общото дело, или същите предишни, но неузнаваемо отзивчиви, дружелюбни, грижливи), не закъснявахме за развода, не се подвеждахме един друг, нямаше и отказвани и като че ли началниците можеха да бъдат съвсем доволни от нас. А ние можехме да бъдем доволни от тях: те отвикнаха да крещат, да заплашват, не ни вкарваха повече в карцера за щяло и нещяло, нито пък забелязваха, че сме престанали да сваляме шапки пред тях. Майор Максименко се успиваше сутрин за развода, затова пък вечер обичаше да среща колоната на портала и докато изчакахме да влезем, току ще пусне някоя шега. Той ни гледаше със ситото равнодушие на някой украински чифликчия някъде в Таврия, пред когото се изнизват завърналите се от степта безчетни стада. Започнаха дори да ни прожектират филми в някои от неделните дни. И само дето както и преди продължавахме да строим „великата китайска стена.“

И все пак и ние, и те мислехме напрегнато: какво ще става по-нататък? Не можеше да продължава така: недостатъчно беше това, което се правеше, и от наша, и от тяхна страна. Все някой трябваше да нанесе първия удар.

Но какво бихме могли да постигнем ние? *Говорехме* вече открито, без озъртане, всичко, каквото си искахме, всичко, което бе накупяло в нас (толкова сладко беше да изпиташ свободата на словото дори само в тази зона, дори толкова късно в живота!). Но можехме ли да се надяваме, че ще разнесем тази свобода оттатък зоната или че ще тръгнем и ние нататък с нея? Не, разбира се. Какви други политически искания можехме да поставим? И да ги измислим не можехме дори. Без да говорим, че би било безцелно и безнадеждно — и да ги

измислим не можехме! Не можехме да искаме в своя лагер нито да се промени изобщо страната, нито тя да се откаже от лагерите: биха ни унищожили с бомби от въздуха.

Естествено щеше е да поискаме да преразгледат делата ни, да отменят несправедливите ни присъди. Но и това изглеждаше безнадеждно. В общата, все по-ширеца се над страната смрад на терора повечето от нашите дела и присъди се възприемаха от съдиите като напълно справедливи — и сякаш бяха убедили и самите вас в това! И после, преразглеждането на делата е някак невяществено, неосезаемо от тълпата, нас най-лесно бе да ни измамат при преразглеждането: ще има обещания, протакания, ново следствие, това може да продължи с години. И ако дори обявяха изведнъж някого за освободен и го изведяха от лагера — коя е гаранцията, че няма да го разстрелят, че няма да го прехвърлят в друг затвор, че няма да му лепнат нова присъда?

Нима спектакълът с Комисията не показва как може да се представят тия неща? И без да преразглеждат делата ни, се канеха уж да ни пуснат вкъщи...

Единственото, по което нямаше спор, по което не можеше да има съмнения, бе да се отстрани най-унизителното: да не ни заключват през нощта в бараките и да изхвърлят кофите за ходене по нужда; да махнат номерата от дрехите ни; трудът ни да не бъде съвсем безплатен; да ни разрешат да пишем 12 писма на година. (Но всичко това, всичко това, и дори 24 писма на година, го имахме вече в ИТЛ — а нима там можеше да се живее?)

Сред нас нямаше дори единодушие по въпроса за 8-часовия работен ден... Толкова бяхме отвикнали от свободата, че като че ли и не се стремяхме повече към нея...

Обмислях се и пътищата: как да изразим протеста си? Какво да направим? Ясно беше, че с голи ръце сме безпомощни пред съвременната армия, и затова пътят ни бе не въоръжено въстание, а стачка. По време на една такава стачка може например да свалиш от себе си и номерата.

Но все още в жилите ни течеше робска кръв. Всеобщото сваляне на кучешките номера ни се струваше толкова смела, толкова дръзка, решителна крачка, колкото ако излезехме с картучница на улицата. А думата „стачка“ звучеше толкова страшно в ушите ни, че търсехме

допълнителна защита за себе си в гладуването: ако започнем стачката заедно с гладуване, това би повишило някак нашите морални права да стачкуваме. Все пак имаме като че ли някакво право да гладуваме — но да стачкуваме? Няколко поколения у нас бяха израснали с внушената им представа, че крещящо опасната и, естествено, контрареволуционна дума „стачка“ стои наравно с думите „Антанта, Деникин, кулашки саботаж, Хитлер“.

Така че, като пристъпвахме доброволно към ни най-малко ненужното ни гладуване, ние предварително отслабвахме доброволно физическите си сили в борбата. (За щастие нито един лагер след нас, струва ми се, не повтори тази екибастузка грешка.)

Обмисляхме и детайлите на евентуалната гладна стачка. Въведеният при нас неотдавна общолагерен наказателен режим ни беше научил, че в отговор ще ни затворят, разбира се, в бараките. Как ще се свързваме помежду си? Как ще разменяме решенията си за понататъшния ход на стачката? Все някой трябваше да обмисли и съгласува между бараките сигналите и от кой прозорец ще се подават, и от кои прозорци ще се видят.

Тези въпроси се обсъждаха ту тук, ту там, в тази или в онази групичка, всичко това ни се виждаше неизбежно и желателно — и същевременно, поради липса на навик, някак невъзможно. Никак не можехме да си представим деня, в който изведнъж ще се съберем, ще се договорим, ще се решим и...

Но нашите пазачи, открито организирани чрез военната йерархия, много повече от нас привикнали да действуват и по-малко рискуващи да загубят в действията си, отколкото ако бездействуват — пазачите ни изпревариха с удара си.

А оттам нататък всичко тръгна от само себе си.

Тихичко и уютно посрещнахме на привичните си вагонки, в обичайните си бригади, бараки, секции и кътчета Новата 1952 година. А на 6 януари, в неделя, на Бъдни вечер, когато западните украинци се готвеха да отпразнуват, да варят жито, да поствят до мръкване и след това да пеят коледарски песни — нас ни затвориха от сутринта след проверката и повече не ни пуснаха.

Никой не очакваше подобно нещо! Сервираха ни го тайно, лукаво! Видяхме през прозорците как подкарват към портала стотина затворници от съседната барака с вещите им.

Дали не в етап?...

Ето че идват и при нас. Надзиратели. Офицери със списъци. И започват да ни извикват поименно... Излизай с вещите си... и с матраците, както са, напълнени!

Ето каква била работата! Пресортиране! До отвора на китайската стена е поставена охрана. Утре той ще бъде зазидан. А нас ни извеждат навън през портала и ни подгонват със стотици — с торбите и матраците ни, като хора, претърпели пожар, през друг портал — в друга зона. Тамошните пък зекове ги прехвърлят в нашата.

Всеки се напруга да разбере: кого ли са взели? Кого са оставили? Как да се разбере смисълът на това разместване? И много бързо замисълът на стопаните ни се изяснява: в едната половина (2-ри лагпункт) са оставили само *истинските* украинци, около две хиляди души. В другата половина, където ни събраха и където ще бъде 1-вият лагпункт — около три хиляди души от всички останали нации: руснаци, естонци, литовци, латвийци, татари, кавказци, грузинци, арменци, евреи, поляци, молдованци, немци и всякакъв случаен народ, натирен тук от полетата на Европа и Азия. С една дума, „единна и неделима“. (Любопитно. Мисълта на МВД, която би трябвало да се озарява от социалистическото и извъннационалното учение, върви по същата, по старата пътечка: да се разделят нациите.)

Разбити са старите бригади, формират се нови, те ще бъдат изпратени на нови обекти, ще живеят в нови бараки — въртележка! И това е замислено не само за неделния ден, а за цялата седмица. Прекъснати са множество връзки, хората са разместени и стачката, дето ни изглеждаше толкова назряла, вече е провалена... Ловко!

В лагпункта на украинците остават цялата болница, столовата и клубът. А при нас вместо всичко това — БУР. Да отделят украинците, бандеровците, най-опасните бунтари по далече от БУР. Защо ли?

Скоро ще разберем защо. По лагера плъзва достоверният слух (от работягите, които носят чорбата в БУР), че куките в техния „гардероб“ са станали много безочливи: при тях затварят подозираните (взети по двама-трима тук и там) и куките ги изтезават в килията си: душат ги, бият ги, карат ги да издайничат, да назовават имена: *кой коли?* Ето кога целият замисъл се проявява: изтезават! Изтезават не самите кучкари (вероятно няма санкция, може да си навлекат неприятност), а възлагат това на куките: издирете сами своите убийци!

А тяхното усърдие не се нуждае от допълнително стимулиране. Пък по този начин ще оправдаят и хляба, дето го ядат, готованците му недни. А бандеровците са отдалечени от БУР, за да не се втурнат да се разправят там. На нас се гласуваше по-голямо доверие: ние сме покорни хорица и разноплеменни, няма да се наговорим. А бунтарите са там. И стената между лагпунктовете е висока четири метра.

Ала колкото и прозорливи да са историците, колкото и умни да са книгите, това тайнствено възпламеняване на човешките души, това тайнствено зараждане на обществените експлозии не се поддава на техните предсказания, че и на обяснение вече като свършен факт.

Понякога ще пъхнеш горящи кълчища под цепеницата — и нищо, не се запалва. Друг път една самотна искрица от комина ще изхвъркне нагоре — и цялото село ще изгори до основи.

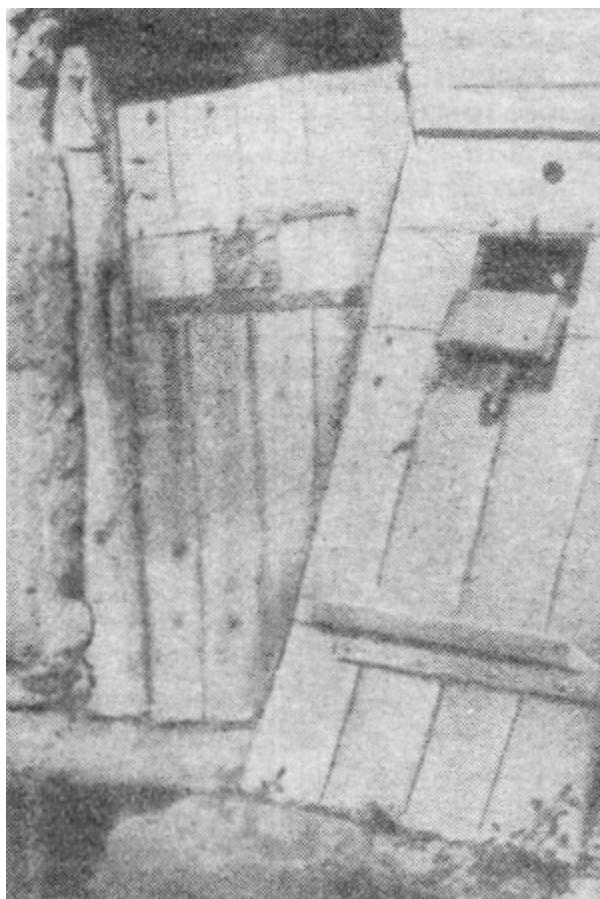
Нашите три хиляди не се бяха готвили и не бяха готови за нищо, а вечерта се връщат от работа — и изведнъж в бараката в съседство с БУР започват да разкъртват своите вагонки, грабват греди и кръстачки и хукват в полумрака (мястото там откъм страната на БУР е полутъмно) да дълбаят с тях яката ограда около лагерния затвор. Никой не разполага нито с брадва, нито с лом, защото в зоната изобщо няма такива.

Всички се стараят като майсторска бригада от дърводелци, дъските първи се поддават, тогава започват да ги откъртват — и скърцането на дванадесетсантиметровите гвоздеи се разнася по цялата зона. Като че ли не е сега време дърводелците да работят, но все пак шумът е работен, и от кулите, а и надзирателите и работягите от другите бараки не му придават значение. Вечерният живот протича както обикновено: едни бригади отиват на вечеря, други се връщат от вечеря, отбиват се кой в лазарета, кой в инвентарното помещение, кой да си получи колета.

И все пак надзирателите се разтревожават, отиват до БУР, до тънещата му в полумрак стена, където кипи — опарват се и — назад, в щабната барака. Някой се спуска с прът и след един от надзирателите. Тук вече, за да бъде пълна картината, някои започват да трошат с камъни и пръти стъклата в щабната барака. Звънливо, весело, заплашително се пръскат щабните стъкла на прозорците.

А единственото, което момчетата преследват, не е да вдигнат въстание и дори не е да завземат БУР, това не е лесно (фот. 43), а да

залеят с бензин през прозорчето килията на куките и да я подпалят — един вид, получите си заслуженото! Една дузина зекове нахълтват през пробития отвор на БУРовската ограда. Започват да се суеят — коя ли ще е килията, правилно ли са отгатнали прозореца, а и докато смъкнат намордника, докато си помагат да се покатерят и да си предават кофата с бензина, от кулите започват да чаткат по зоната картечници и така и не успяват да подпалят килията на куките.

Вратата на екибастузския БУР (фот. 43)

Избягалите от лагера надзиратели и началникът на режима Мачеховски (него също го подгонват с нож, но той се качва на покрива на сайванта в стопанския двор и като търчи към ъгловата кула, крещи: „Не стреляй! Свои!“, след което се измъква през предзоновото пространство)^[1] успяват да съобщят в дивизиона. А от дивизиона (как да научим сега имената на командирите му?!) нареждат по телефона на

ъгловите кули да открият картечен огън по трите хиляди невъоръжени, нищо незнаещи за случилото се хора. (Нашата бригада беше например в столовата и цялата тази стрелба, в пълно недоумение, чухме оттам.)

По ирония на съдбата това стана по нов стил на 22-ри, а по стар — на 9-и януари, деня, който до описваните събития се отбелязваше в календара тържествено траурно като *кървавата неделя*. А при нас се получи кървав вторник, и къде по-просторно за палачите, отколкото в Петербург: не площад, а степ, и без свидетели, и без журналисти и чужденци.

В тъмнината напосоки започват да шарят от кулите с картечен огън по зоната. Вярно, стрелбата не трае дълго, повечето от куршумите вероятно прелитат над главите, но достатъчно от тях прелитат и пониско — а колко му трябва на човека? Куршумите бяха пробили леките стени на бараките и ранили, както това винаги става, не тези, които бяха щурмували затвора, а съвсем непричастните — но те трябваше сега да скриват раните си, да не отиват в лазарета, а да търпят като кучета: по раните им можеха да ги третират като участници в метежа — нали трябваше да издърпат тоз-онзи от едноликата маса! В барака № 9 бе убит на леглото си мирен старец, чиято десетгодишна присъда вече изтичаше: след един месец трябваше да го, освободят; синовете му служеха в същата армия, която ни разстрелваше от кулите.

Щурмуващите напускат тъмничното дворче и се пръсват по своите бараки (предстои им да сглобят отново вагонките си, за да не оставят следи). И повечето от зековете разбират стрелбата в този смисъл, че трябва да не напускат бараките. Но има и такива, които, обратно, се изсипват навън, възбудени, и се щурат по зоната, за да разберат какво става, защо?

По това време в зоната не остава нито един надзирател. Зловещо зее с изпочупените си стъкла изпразнената от офицерите барака. Кулите мълчат. По зоната бродят любознателните и търсещите истината.

И точно тогава портите на нашия лагпункт се разтварят широко — и цял взвод от конвойни автоматчици влизат с насочени автомати и откриват напосоки непрекъснат огън. Те се пръсват във ветрило на всички страни, а зад тях вървят разярените надзиратели — с железни тръби, с тояги, с каквото са могли да грабнат.

Те настъпват на вълни към всички бараки и прочистват зоната. После автоматчиците спират да стрелят и оставят надзирателите да минат напред, за да изловят притаилите се, ранените или още непострадалите, и започват немилостиво да ги бият.

Всичко това се изяснява по-късно, а отначало ние само чувахме несекващата стрелба в зоната, но в полумрака не виждахме и не разбирахме нищо.

Пред входа на нашата барака настъпи пагубна блъсканица: всеки се стремеше по-бързо да се вмъкне и от това никой не можеше да влезе (не че чак толкова тънките дъсчици на барачните стени предпазваха от изстрелите, но вътре човек преставаше вече да бъде метежник). Там пред входа на бараката бях и аз. Добре помня своето състояние: апатично отвращение към съдбата, мигновена апатия към това ще се спася ли — няма ли. Бъдете проклети, какво искате от нас? Защо сме виновни до смърт пред вас, задето сме се родили на тази нещастна земя и трябва вечно да лежим във вашите тъмници? Цялата низост на тази каторга изпълни гърдите ми със спокойствие и отвращение. Бе изчезнал дори постоянният ми страх за запаметените в съзнанието ми поема и пиеса, които не бяха никъде още записани. И пред лицето на тази смърт, която вече бе свърнала и към нас с шинелите си по зоната, ни най-малко не се натисках да вляза през вратата. Та ето го и главното каторжно настроение, до което ни бяха докарали.

Вратата се освободи и ние влязохме последни. И в същия миг затрещяха изстрели, чийто грохот се усилваше от резониращото ги помещение. Три догонващи ни куршума се забиха един до друг в касата на вратата. А четвъртият се бе насочил нагоре и остави в стъклото над вратата малка кръгла дупчица с нимба от ситни пукнатинки.

Преследвачите ни не нахълтаха в бараките, а само ни заключиха отвън. Те издавяха и биеха всеки, който не бе успял да се прибере в бараката си. Ранените и пребитите бяха двадесетина на брой, едни се притаиха и криеха раните си, други попаднаха на първо време в лазарета, а по-нататъшната им съдба беше затвор и следствие заради участие в метежа.

Но всичко това научихме по-късно. През нощта бараките бяха заключени, а на следващата сутрин, 23 януари, не бе дадена възможност на различните бараки да се срещнат в столовата и да си

изяснят работата. И някои измамени бараки, в които никой явно не беше пострадал и не знаеше нищо за убитите, излязоха на работа. Включително и нашата.

Ние излязохме, но след нас не изведоха никого повече от лагера: плацът бе пуст, нямаше никакъв развод. Бяха ни измамили!

Противно се чувствувахме на работата през този ден в нашите механични работилници. Момчетата идваха да седнат ту пред един, ту пред друг струг и обсъждаха какво е ставало снощи; и докога ще теглим и търпим все така? А нима може да *не се търпи*? — възразяваха дълго прекаралите в лагера, превити завинаги. А нима никой някога е останал непрекършен? (Това бе философията на прибраните през 37-ма година.)

Когато се върнахме по тъмно от работа, зоната на лагпункта беше пак пуста. Но бързоходците ни изтърчаха под прозорците на другите бараки. Оказа се: барака № 9, в която имаше двама убити и трима ранени, и съседните с нея не са извеждани този ден на работа. Началството им споменало за нас и се надявало, че утре те също ще излязат. Но твърдо вече знаехме — на следващата сутрин няма да излезем и ние.

Съобщихме за това с няколко хвърлени през стената бележки на украинците, за да ни подкрепят.

Гладната стачка, неподготвена, незавършена както се полага, дори като замисъл, сега започна както дойде, без център, без сигнализация.

По-късно в другите лагери, където успяваха да завладеят продоволствения склад и не отиваха да работят, се получаваше безусловно по-умно. У нас — макар и не умно, но внушително: три хиляди души отведнъж отхвърлиха и хляба, и работата.

На сутринта нито една бригада не прати човек в хлеборезницата. Нито една бригада не отиде в столовата за вече сготвената чорба и каша. Надзирателите нищо не разбираха: втори, трети, четвърти път влизаха да ни викат от бараките, после заплашително — да ни измъкват насила, накрая меко — да ни молят: единствено само за хляба в столовата, а за развода не ставаше повече и дума.

Но никой не се поддаде. Всички лежахме облечени, обути и мълчахме. Само ние, бригадирите (през тази гореща година бях станал

бригадир), трябваше да отговаряме нещо, защото надзирателите се обръщаха единствено към нас. Ние също лежахме и им казвахме:

— Нищо няма да излезе от това, началник...

И това тихо единодушно неподчинение на властта — на тази никога на никого нищо непростяваща власт, това упорито неподчинение, проточено във времето, изглеждаше по-страшно, отколкото да бягаш и крещиш под куршумите.

Накрая уговарянето свърши и бараките бяха заключени.

През следващите дни от бараките излизаха само дневалните: изнасяха кофите до нужниците, внасяха вода за пиене и въглища. Само на лежащите в лазарета беше разрешено от нас да не гладуват. И само на лекарите и санитарите — да работят. Кухнята ни свари веднъж храна — изляхме я, свари ни втори път — пак я изляхме, и престана да ни готви. През първия ден нагаждачите, струва ми се, се показаха пред началството, обясниха им, че не могат иначе — и се прибраха и те.

И повече стопаните ни не можеха да ни видят и да надзърнат в душите ни. Лек ров между надзирателите и робите.

Никой от участниците няма никога да забрави тези три денонощия от нашия живот. Не виждахме другарите си от другите бригади, не виждахме и непогребаните трупове, които лежах там. Но всички ние бяхме свързани чрез стоманена връзка през опустялата лагерна зона.

Бяха обявили гладна стачка не сити хора със запаси от подкожни тлъстини, а мършави, изтощени, години наред всекидневно измъчвани от глад, с труд постигнали известно равновесие в своето тяло, губещи равновесие при лишаването им само от сто грама от полагаемата се мизерна дажба. Изтощените гладуваха също наравно с останалите, макар че три дни гладуване можеха да доведат необратимо до тяхната смърт. Храната, от която се бяхме отказали, която винаги бяхме смятали за нищожна, този път в неспокойните гладни сънища ни се виждаше преохолна.

Обявиха гладна стачка хора, които с десетилетия бяха възпитавани по вълчия закон: „Умри ти днес, а аз утре“. И ето че те се бяха преродили, измъкнали се бяха от вонящото си бласто и бяха по съгласни да умрат всички днес, отколкото и утре да продължават такъв живот.

В барачните стаи се установи някакво тържествено обичливо отношение помежду ни. Всеки остатък от храна, намерила се у някого от нас, особено у получаващите колети, се събираше на едно място, върху разстлана кърпичка, и след това по общо решение на секцията част от храната се делеше, друга се оставяше за следващия ден. (В склада за лични продукти у мнозина може и да оставаше все още доста храна от колетите им, но първо, в склада, през зоната, не можеше да се мине, а второ, не всеки би имал желание да донесе тук своите остатъци: той се надяваше да се подсили след края на гладуването. Ето защо гладната ни стачка не беше еднакво изпитание за всички, както и всяка тъмница изобщо, и истинска доблест можаха да проявят онези, които не притежаваха нищо в запас и нямаше никаква надежда да се подсилат след това.) Ако се намереше булгур, той се вареше в огнището на печката и се раздаваше след това с лъжици. За да засилим огъня, откъртвахме дъски от вагонките. До държавното ли легло ще ти бъде, след като собственият живот може да не продължи до утре!

Какво възнамеряваше да прави началството — никой не можеше да предскаже. Очаквахме, че е възможно отново да открият автоматична стрелба от кулите по бараките. Най-малко се надявахме на отстъпки. Никога през целия си живот нищо не бяхме отвоювали от тях — и от нашата стачка полъхваше горчивината на безнадеждността.

Ала в тази безнадеждност имаше нещо удовлетворяващо. Направили сме безполезна, отчаяна крачка, тя няма да свърши добре — така да бъде. Стомасите ни гладуваха, сърцата ни се стягаха — но се изпълвахме с някаква друга по-висша потребност. В дългите гладни дни, вечери и нощи три хиляди души размишлявахме за своите три хиляди присъди, за своите три хиляди семейства или несемейност, за това какво е било с всеки, какво ще бъде, и макар че в подобно изобилие от сърца чувството се проявява по различен начин — ще има и искрено съжаление у някого, и отчаяние. А все пак в по-голямата си част хората стигаха до едно: така и трябва! Напук! Лошо е — и по-добре, че е лошо!

Това също е неизучен закон — законът за общия подем на масовото чувство въпреки всякакъв разум. Този подем аз също усещах в себе си. Оставаше ми да лежа още една година. Външно погледнато, би трябвало да скърбя, да се измъчвам, че се бях забъркал в тази каша, от която ще бъде трудно да се измъкна без нова присъда. А всъщност

за нищо не съжалявах. Вървете по дяволите, все ми е тая и от нова присъда!...

На другия ден видяхме от прозорците как група офицери вървят от барака на барака. Наряд надзиратели отвори вратата, мина по коридорите и като надничаше в стаите, се провикваше (поновому, меко, не както преди като на говеда): „Бригадири! На изхода!“

Събрахме се да обсъдим как да постъпим. Решаваха не бригадирите, а бригадите. Ходеха от секция на секция, съветваха се. При нас положението беше двойко: куките бяха изкоренени от нашата среда, но някои още ги подозирахме, дори определено би трябвало да ги има — като например плъзгавия, смело държания се Михаил Генералов, бригадира на авторемонтчиците. А и простият житейски опит подсказваше, че мнозина от днешните стачници, гладуващи в името на свободата, утре ще направят признания в името на спокойното робство. Ето защо тези, които ръководеха стачката (такива имаше, естествено), оставаха неразконспирирани. Те не поемаха открито властта, бригадирите пък открито се бяха отрекли от своята. Затова изглеждаше, че ние стачкуваме някак но течението, неръководени от никого.

Най-сетне някъде, неизвестно от кого, бе взето решение. Ние, бригадирите, шест седем души, излязохме в преддверието при търпеливо очакващото ни началство (това беше преддверието на същата онази барака № 2, неотдавнашната режимка, откъдето тръгваше тунелът-метро, а и самият му вход започваше на няколко метра от мястото на сегашната наша среща). Ние се опряхме до стените, сведохме погледите си в земята и замряхме като вкаменени. Сведохме очи, защото никой вече не искаше да гледа подлизурски началството, а предизвикателно — би било неразумно. Стояхме като непоправими хулигани, изправени пред педагогическия съвет — в отпуснати пози, с ръце в джобовете, с глави, извърнати встрани, неподдаващи се на възпитание, непробиваеми, безнадеждни.

Затова пък от двата коридора към преддверието се трупаше тълпа от зекове и най отзад, скрити зад предните, крещяха всичко, за което стачкувахме: нашите искания и нашите отговори.

Офицерите със сини обшивки на пагоните (сред познатите ни офицери — и нови, дотогава несрещани от нас) виждаха формално единствено бригадирите и говореха само на тях. Те се държаха

резервирано. Тонът им, макар и не съвсем мек, не беше вече заплашителен. Уверявах ни, че уж в наш интерес било да прекратим стачката и гладуването. В такъв случай ще ни бъде дадена не само днешната дажба, но и — нещо небивало в ГУЛАГ — вчерашната. (Как бяха свикнали да мислят, че винаги ще могат да купят гладните!) Нищо не споменаха нито за наказания, нито за нашите искания, сякаш те изобщо не съществували.

Надзирателите стояха отстрани и държаха десните си ръце в джобовете.

От коридора крещяха:

— Да бъдат съдени виновниците за разстрела!

— Свалете катинарите от бараките!

— Махнете номерата ни!

В другите бараки искаха още и преразглеждане на ОСОВските дела от открити съдилища.

А ние стояхме като хулигани пред директора си и чакахме кога ще се разкара от нас.

Началството си отиде и бараката беше отново заключена.

Макар че гладът бе изтощил вече мнозина, чиито глави се размътиха и натежаха, в бараката не се чу нито един глас, който да призове към отстъпление. Никой не изказваше гласно някакво съжаление.

Гадаехме до кои инстанции ще успее да стигне известието за нашия бунт. В Министерството на вътрешните работи, естествено, вече трябваше да знаят или днес ще го узнаят — но Ус? Ами на този касапин няма да му мигне окото да ни разстреля всичките пет хиляди затворници.

Привечер чухме над главите си бръмченето на самолет, макар че облачното време бе неблагоприятно за полети. Досетихме се, че е долетяло някакво по висше началство.

Николай Хлебунов, врял и кипял зек, син на ГУЛАГ, близък с нашите бригади, а сега, след деветнадесет излежани години, настанен на работа някъде в кухнята, ходеше през този ден по зоната и успя, без да се уплаши, да ни метне през прозореца чувалче с десетина килограма грухано просо. Разделихме го между седемте бригади и след това го варяхме нощем, за да не ни издебнат надзирателите.

Хлебунов ни предаде тежка вест: 2-рият лагпункт от другата страна на китайската стена, украинският, не ни подкрепил. И вчера, и днес украинците излезли на работа. Нямаше съмнение, че бяха получили нашите бележки, свидетели са на двудневната ни тишина и виждат от будката на строителния кран двудневното ни безлюдие след нощната стрелба, а и не срещат в полето нашите колони. И въпреки това те не ни бяха подкрепили... (Както узнахме по-късно, водачите им, млади момчета, още неопитни в истинската политика, разсъдили, че Украйна си има отделна съдба, различна от тази на московците. След като бяха почнали толкова ревностно, те изведнъж се бяха отдръпнали от нас.) Оставахме значи не пет, а три хиляди души.

И втора нощ, трета сутрин и трети ден гладът разкъсваше с нокти стомасите ни.

Но когато чекистите, още по-многобройни, отново извикаха на третата сутрин нас, бригадирите, в преддверието и ние отново застанахме пред тях неотзивчиви, непроницаеми, с извърнати встрани лица — решението ни бе общо да не отстъпваме! Вече бяхме усетили инерцията на борбата.

Началството ни придаде само допълнително сили. Един от новопристигналите офицери се обърна към нас:

— Управлението на Пясъчния лагер моли *затворниците да не се отказват от храната*. Управлението ще разгледа всичките жалби. Ще вникне и ще отстрани причините за конфликта между администрацията и затворниците.

Да вярваме ли на ушите си? *Нас ни молят да приемем храната?* А за работа дори не обелват дума. Бяхме щурмували затвора, бяхме трошили прозорците и лампите в зоната, гонехме с ножове надзирателите и ето че изобщо не било бунт, а *конфликт между* — между равни страни: на администрацията и затворниците!

Достатъчно се оказа да се обединим само за два дни и две нощи — и нашите душевадци смениха тона! Никога през целия си живот не само като арестанти, но и като свободни граждани, като профсъюзни членове, не бяхме чували от началниците си подобни елейни речи!

Ние обаче се разотидохме мълчаливо — нали никой не можеше да дава решение *тук*. Нито пък да обещава такова решение. Разотидохме се, без да повдигнем глави, без да се обърнем, макар началниците на ОЛП да ни викаха по име.

Мълчанието беше нашият отговор.

И бараката беше заключена.

Отвън тя се струваше на началството също такава няма и неотстъпчива. Но вътре по секциите бе започнало бурно обсъждане. Твърде голямо бе изкушението! Мекият тон бе трогнал непретенциозните зекове повече от всякакви заплахи. Нададоха тук-там гласове да отстъпим. А и какво повече бихме могли да постигнем наистина?...

Бяхме уморени! Искахме да ядем! Тайнственият закон, който бе споил нашите чувства и ни бе понесъл нагоре, сега замахна с крила и започна да се спуска към земята.

Но се отвориха такива уста, които бяха стискани с десетилетия, които бяха мълчали цял живот — и биха мълчали така до смъртта си. Слушаха ги, естествено, и неликвидираните куки. Тези призиви на прозвучалия, на придобития за няколко минути глас (в нашата стая това бе Дмитрий Панин) трябваше да заплатят по-късно с нова присъда, с примка на затреперилото от полъха на свободата гърло. Гласните струни вършеха за пръв път онова, за което бяха създадени.

Да отстъпиш сега, ще рече да се предадеш срещу честна дума. Чия честна дума? На тъмничарите, на лагерните кучкари. Кога, откакто съществуват, затворите и лагерите са изпълнили поне една своя дадена дума?!

Надигна се отдавна утаената мътилка от страдания, обиди и издевателства. За пръв път да тръгнем по верен път — и вече да отстъпим? За пръв път да се почувствуваме хора — и вече да се предаваме? Весела зла вихрушка ни облъкна и втресе: да продължаваме! Да продължаваме! Ще заговорят другояче с нас! Ще отстъпят! (Но кога и в какво ще може да им се повярва? Това оставаше все едно неясно. Такава е съдбата на потиснатите: стигаме неизбежно до това — да повярваме и да отстъпим...)

И като че ли отново се устреми към висините орелът — орелът на нашето общо на двеста души чувство! Той полетя!

А ние легнахме, за се пестим сили, като гледахме по-малко да се движим и да не говорим за празни работи. Оставаше ни доста сериозната работа — да мислим.

Отдавна в бараката бяхме привършили и с последните трохички. Вече никой нищо не вареше, никой нищо не делеше. В общото

мълчание и неподвижност се чуваха само гласовете на младите наблюдатели, прилепили чела до прозорците: те ни докладваха за всички придвижвания по зоната. Любувахме се на тази двадесетгодишна младеж, на светлия ѝ в глада порив, на решимостта ѝ да умре на прага на още незапочналия живот — но да не се предаде! Завиждахме ѝ, защото истината бе навестила главите ни със закъснение, а гръбначните ни прешлени се бяха втвърдили в прегърбена дъга.

Мисля, че мога сега вече да назова Янек Барановски и Володя Трофимов.

И не щеш ли, привечер на третия ден, когато на изчистилото се от облаци небе се показва залязващото слънце, наблюдателите ни извикаха с парлива досада:

— Девета барака!... Девета се е предала!... Девета отива в столовата!

Всички наскачахме. Притичаха при нас и от стаите от другата страна. През решетките, от долните и горните нарове на вагонните, застанали на лакти и колене и през рамената един на друг, гледахме, замрели, това печално шествие.

Двеста и петдесет жалки фигурки — и бездруго черни, а срещу залязващото слънце изглеждащи още по-черни, пресичаха зоната в дълга покорна унижена върволица. Вървяха, проблясвайки през слънчевия диск, в разтегната, неуверено пристъпваща безкрайна верига, сякаш задните съжаляваха, че предните са тръгнали — и последвали ги с нежелание. Най-отслабналите ги водеха под ръка или за ръка и при тяхната неуверена походка се създаваше впечатлението, че неколцина зрящи водят множество слепци. Мнозина носеха канчетата си — и тези жалки лагерни съдини, носени с представата за вечеря, твърде обилна, за да бъде погълната от свитите им стомаси, тези понесени отпреде им съдини като за подаяние бяха особено обидни, особено робски и особено трогателни.

Почувствувах, че плача. Крадешком погледнах, докато изсушавах сълзите си, и видях същото и при другите.

Думата на 9-а барака беше решаващата. При тях вече четвърто денонощие, от вторник вечер, лежаха убити.

Те отиваха в столовата и излизаше някак, че заради хляба и кашата са решили да простят на убийците.

Деветата барака беше гладната барака. Там бяха събрани все бригади от общи работници, рядко някой там да получи колет. Там бяха най-много мръшляци. Може би се бяха предали, за да се избавят от нови трупове?...

Отдръпнахме се мълчаливо от прозорците. И тогава разбрах какво значи полска гордост и откъде идваше себеотрицанието в техните въстания. Същият онзи инженер Юрий Венгерски, поляк, беше сега в нашата бригада. Той излежаваше последната си десета година. Дори когато беше технически ръководител, никой не бе чул от него да повиши тон. Винаги си оставаше тих, учтив и мек.

А сега лицето му се изкриви. Извърна с гняв, презрение и мъка глава от това шествие за милостиня, изправи се и със зъл звънлив глас извика:

— Бригадир! Не ме будете за вечеря! Няма да дойда!

Качи се горе на вагонката си, обърна се към стената и — не стана! Той не получаваше колети, беше самотник, винаги недохранен — и не стана. Видението на димящата каша не можеше да заслони за него безтелесната Свобода!

Ако можехме да бъдем всички толкова горди и твърди — кой тиранин би могъл да се задържи?

Следващият ден, 27 януари, беше неделя. Но нас не ни изведоха на работа, за да наваксваме (макар че планът гореше на главите на началниците), а само ни хранеха, дадоха ни хляба за предишните дни и ни оставиха да се щураме по зоната. Всички ходехме от барака на барака, разказвахме кой как е прекарал тези дни и всички бяхме в празнично настроение, сякаш бяхме не изгубили, а спечелили битката. („Пирът на победителите“ — пошегува се Панин, запознат вече с моята пиеса.) Любезното началство още веднъж ни потвърди, че всички законни молби (а кой знаеше и определяше кое е законното?...) ще бъдат удовлетворени.

Между другото една фатална подробност: някой си Володка Пономарьов, от песовете, през всички дни на стачката прекарал заедно с нас, дал ухо на много речи и съзрял много очи, *бе изтърчал на портала*. Това ще рече — отишъл да ни предава и да избегне ножа зад зоната.

В това бягство на Пономарьов се въплъти за мен цялата същина на престъпния свят. Тяхното мнимо благородство е само вътрешнокастов дълг един към друг. Но попаднат ли в кръговрата на революцията, те непременно ще извършат подлост. Лишени от всякакви принципи, те разбират само от насилие.

Можеше да се досетим, че се готвят арести на подбудителите на бунта. Но ни успокояваха, че, напротив — били пристигнали комисии от Караганда, Алма-Ата и Москва и щели да изясняват случая. Поставиха в сковаващия студ една маса наред плаца на лагера и някакви високи чиновници с бели полушубки и валенки седнаха зад нея и ни предложиха да им изложим оплакванията си. Мнозина отидоха, говориха. Записваха ги.

А във вторник след отбоя ни събраха нас, бригадирите, „за предявяване на жалбите“. Всъщност това съвещание бе още една подлост, още една форма на следствие: като знаеха колко бе накупяло на арестантите, ги оставяха да се изкажат, та след това да ги арестуват по-аргументирано.

Това бе моят последен бригадирски ден: бързо растеше занемареният ми тумор, чието опериране дълго бях отлагал за времето, когато това щеше да бъде „удобно“ според лагерните условия. През януари и особено през съдбоносните дни на гладната ни стачка туморът ми реши, че сега е моментът, и растеше почти с часове. Едва отключиха бараките, отидох да се покажа на лекарите, които ме оставиха за операция. Все пак отидох специално на това последно съвещание.

Събраха ни в помещението пред банята — една просторна стая. Пред бръснарските столове бе поставена дълга маса за президиум и там се бяха настанили един полковник от МВД, няколко подполковници и неколцина с по-ниски чиновници, а нашето лагерно началство се гушеше зад гърбовете им на втория ред. Пак там, зад гърбовете им, седяха и записващите — по време на цялото събрание те не преставаха бързо да записват, а от първия ред дори им повтаряха имената на излезлите да говорят.

Открояваше се един подполковник от Спецотдела или от Органите — много бърз, умен, ловък злодей с удължена тясна глава, и с тази схватливост на мисълта и с тясното си лице той някак не се вписваше в тъпата чиновническа глутница.

Бригадирите ставаха да говорят без желание, почти ги избутваха от гъстите редици — да се надигнат. Едва започваха да говорят нещо свое, и ето че ги прекъсваха и караха да обяснят: за какво се колят хората? И какви цели е преследвала стачката? И в случай че злополучният бригадир се опитаеше някак да отговори на тези въпроси — кой за какво коли и какви са исканията, мигом цялата глутница се нахвърляше върз него: а откъде ви е известно това? Значи вие сте свързани с бандитите? Тогава ги назовете!!!

Така благородно и на напълно равни начала изясняваха „законността“ на нашите искания...

Особено се стареше да прекъсва говорещите дългоглавестият злодей подполковник, той имаше добро чене и предимството на безнаказаността. С остри прекъсвания слагаше точка на изказванията и вече започна да се създава такъв тон, че във всичко обвиняваха нас, а ние се оправдавахме.

В гърдите ми нещо се надигаше, подтикваше ме да пресека това. Взех думата, назовах се (името ми повториха като ехо за записващите). Надигнах се от скамейката, защото знаех, че от събралите се тук едва ли някой по-бързо от мен ще изцеди през зъбите си някоя граматично завършена фраза. Само едно нещо никак не си представях — за какво мога да им говоря? Беше все едно да разказваш на орангутани всичко онова, което е написано на тези страници, което бяхме преживели и премислили през дългите години на каторгата и през дните на гладната стачка. Те се имаха още за руснаци и още някак умееха да разбират по елементарните руски фрази от рода на: „Разрешете да вляза!“. „Разрешете да се обърна!“ Но когато седяха ей така, зад дългата маса, пред нас, изблеждали отпреде ни своите еднообразно безсмислени бели угоени благополучни физиономии съвсем ясно беше, че всички отдавна вече са се преродили в отделен биологичен тип и последната словесна връзка се прекъсва безнадеждно и остава огнестрелната.

Единствено дългоглавестият не бе минал към категорията на орангутаните, той отлично слушаше и разбираше. Още при първите ми думи се опита да ме прекъсне. Започна се при всеобщото внимание състезание с мълниеносни реплики:

— А къде работите?

(Като че ли не е все едно къде работя.)

— В механичните работилници! — отвърщам през рамо и още по-бързо продължавам основната си фраза.

— Там, където правят *ножовете ли*? — сече той направо.

— Не — парирам го аз с кос удар, — там, където се ремонтират *крачещите ескаватори*! — (Сам не зная откъде ми идва толкова бързо и ясно мисълта.)

И пердаша нататък, за да ги науча преди всичко да мълчат и да слушат.

Но кентавърът се е притаил зад масата и изведнъж като със скок захапва от долу на горе:

— Тук са ви делегирали *бандитите ли*?

— Не, бях поканен от *вас* — тържествуващо отвърщам със замах и продължавам ли, продължавам да говоря.

Още два пъти той подскача и замлъква напълно, отбит от мен. Аз побеждавам.

Победих — но за какво? Една година! Остава ми една година и тя ме смазва с тежестта си. И езикът ми не се обръща да им каже онова, което заслужават да чуят. Бих могъл да им изнеса сега безсмъртна реч — но още утре ще ме разстрелят. И това едва ли би ме спряло, ако знам, че ще ме транслират по целия свят! Не, твърде малка е аудиторията.

И аз не им говоря, че нашите лагери са от фашистки образец, ако не и по-биващи си ги в някои отношения. Ограничавам се с това, че размахвам огнеопасната течност под носовете им. Разбрах, че тук се намира началникът на конвойните войски — и ето че започвам да оплаквам недостойното поведение на конвоите, загубили облика си на *съветски воини*, помагащи да се разхищава производството, на всичко отгоре грубияни, на всичко отгоре убийци. След това обрисувам надзорсъстава на лагера като шайка изнудвачи, които заставят зековете да завличат за тях материали от строителните обекти (това е точно така, само че се започва от офицерите, седящи тук). И помислете за възпитателното действие, което оказва този факт върху затворниците, желаещи да се поправят.

На мен самия не ми харесва моята реч, цялата полза от нея е само в спечелването на темпа.

В завоюваната тишина се надига бригадирът Т. и бавно, почти мъчително от силното вълнение или така от рождение, започва да

говори:

— Преди бях съгласен... когато другите затворници казваха... че живеем като кучета...

Кентавърът от президиума застава нащрек. Т. мачка ушанката си в ръце, стриган каторжник, некрасив, с ожесточено, изкривено лице от това, че трудно намира точните думи...

— ... Но сега виждам, че съм бил неправ.

Лицето на кентавъра се прояснява.

— Живеем къде по зле от кучетата! — със сила и бързо обръща нещата Т. и всички бригадири остават напрегнати. — Кучето носи един номер на нашийника си, а ние четири. Кучето го хранят с месо, а нас с рибени кости. Кучето не го затварят в карцер! Кучето не го стрелят от кулите! На кучетата не им лепват по *двадесет и пет*!

Оттук нататък могат вече и да го прекъсват — той каза главното.

Става Черногоров, представя се като бивш герой на Съветския съюз, става още един бригадир, говорят смело, разгорещено. В президиума настойчиво и подчертано повтарят за записващите имената им.

Може това да ни коства главите, момчета... А може и от тези удари с глава да срутим проклетата стена.

Съвещанието завършва при равен резултат.

Няколко дни е тихо. Комисията повече не я виждаме и все така мирно протича животът в лагпункта, сякаш нищо не е имало. Конвоят ме отвежда в болницата в украинския лагпункт. Аз съм първият, когото водят там след гладната стачка, първият вестител. Хирургът Янченко, който трябва да ме оперира, ме вика на преглед, но както въпросите му, така и отговорите ми са далеч от тумора ми и аз се радвам, че толкова надежден ще бъде лекарят ми. А той все ме разпитва и разпитва. Лицето му потъмнява от общото наше страдание.

О, как едно и също нещо, но в различни условия на живота се възприема от нас в различен мащаб! Този тумор, по всяка вероятност рак — какъв удар щеше да бъде в живота ми на свобода, колко преживявания щеше да ми коства, колко сълзи на близките. А тук, където главите толкова леко отлитат от туловищата, същият този тумор е само повод да полежиш и аз почти не мисля за него.

Лежа в болницата сред ранените и осакатените през оная кървава нощ. Има избити от надзирателите и превърнати в кървава маса — те

няма на какво да лежат, целите са одрани. Особено зверски е биел един едър надзирател — с желязна тръба. (Ех, памет, памет! Не мога сега да си спомня името му.) Някой вече бе умрял от раните, нанесени от него.

А новините следват една след друга: в „руския“ лагпункт започва разправа. Арестуват четиридесет души. За да предотвратят нов бунт, процедират така: до последния ден всичко си протича както дотогава добродушно, нека си мислят, че началството разследва кой там от техните е виновен. И само в набелязания ден, когато бригадите минават вече през портала, те забелязват, че ги приема удвоен и утроен конвой. Замислено е така да се заловят жертвите, че нито да си помогнем един друг, нито да ни помогнат стените на бараките или строителният обект. Извеждат ги от лагера, повеждат колоните по степта, но преди още да стигнат до целта, началниците на конвоя подават команда: „Стой! За стрелба! Вади патроните! Затворниците — седни! Броя до три и откривам огън — седни! Всички до един — седни!“

И отново, както на Богоявление миналата година, безпомощни и измамани, робите са приковани на снега. И тогава офицерът разтваря листа и чете имената и номерата на тези, които трябва да излязат извън обкръженото безсилно стадо. И вече отделен конвой отвежда групичката от няколкото бунтари назад или пристига за тях „гарван“. А стадото, освободено от ферментите на шупването, е вдигнато и откарано на работа.

Така нашите възпитатели ни обясниха дали можем някога в нещо да им имаме вяра.

Замъкнаха в затвора и хора от опразнената през деня зона на лагпункта. И през същата тая четириметрова стена, през която стачката ни не можа да се прехвърли, арестите прехвъркнаха леко и започнаха да кълват в украинския лагпункт. Точно един ден преди насрочената ми операция бе арестуван и хирургът Янченко, когото също отведоха в затвора.

Арестите или изпращането в етап — трудно бе да различим кое точно от двете — продължиха вече без първоначалните предпазни мерки. Отпращаха хората нанякъде на малки групи от по двадесет, тридесет души. И изведнъж на 19 февруари започнаха да събират огромен етап от близо седемстотин души. Етап при специален режим: на излизане от лагера им поставиха белезници. Възмездие на съдбата!

Украинците, отхвърлили помощта на московците, бяха много повече от нашите в този етап.

Вярно, че преди самото им тръгване те ни поздравиха за макар и провалената стачка. Новият дървообработващ комбинат, който знае защо целият от дърво, също (в Казахстан, където няма гори, а камък дал Господ!) — по неизяснени причини (знам определено, че е бил умишлено запален), пламва изведнъж от няколко места и за два часа изгарят вложени три милиона рубли. За изведените на разстрел това е било като погребение на викинги — древен скандинавски обичай, според който заедно с героя се изгаряла и неговата ладия.

Лежа в следоперационната. Самичък съм в стаята: неразборията е такава, че никого не приемат на легло, болницата е замряла. До моята стая отвън е барачката на моргата и в нея вече не за първи ден лежи убитият доктор Корнфелд, когото няма кой и кога да погребее. (Сутрин и вечер надзирателят се спира пред моята стая в края на проверката си и за да опрости сметката, с кръгообразно движение на ръката очертава моргата и моята стая: „И тук двама.“ И си записва на дъсчицата.)

Мен също ме бяха включили в големия етап, за който стана дума. И началничката на лазарета Дубинска даде съгласието си да ме вземат с незараснали шевове. Чувствувах и чаках, когато дойдат — да откажа: разстреляйте ме на място! Все пак не ме взеха.

Павел Баранюк, също включен в етапа, се промъква през всички кордони и идва да се прегърнем на прощаване. Нашият лагер не е единственият, но ни се струва, че цялата вселена се разтърсва, подхвърляна от бурята. Подхвърля ни и не чуваме какво става оттатък зоната; всичко е както преди — неподвижно и тихо. Усещаме се като върху големи вълни и нещо потъва сякаш под краката ни и ако някога се видим, това ще бъде в съвсем друга страна. А за всеки случай — прощавай, приятелю! Прощавайте, приятели!

* * *

Заизнизва се мъчителна тъпа година — последната за мен в Екибастуз и последната сталинска година на Архипелага. Само на малцина от тези, които ги вкараха в затвора, не намериха улики и ги върнаха в зоната. Ала много, много хора, които през тези години

можахме да опознаем и обикнем, бяха откарани: кои за ново следствие и съд; кои в изолация по неизтриваемата отметка в делото им (дори арестантът отдавна да беше станал ангел); кой в джезказганските рудници; и дори имаше етап на „психически непълноценните“ — намъкнаха там шегобиеца Кишкин, а лекарите изпратиха в него и младия Володя Гершуни.

В замяна на откараните куките започнаха да използват един по един от „гардероба“, отначало боязливо, с озъртане, по-нататък все по-нагло и по-нагло. Върна се в зоната „продажният пес“ Володка Пономарьов и вместо обикновен стругар стана завеждащ колетната служба. Старият чекист Максименко възложи на отявления крадец раздаването на скъпоценните трохици, събрани от злочестите семейства.

Ченгетата отново викаха в кабинетите си когото и колкото си искаха. Душна се оказа пролетта. На когото рогата или ушите твърде много изпъкваха, бързаха да се наведат и да ги скрият. Не се върнах повече на длъжността бригадир (вече нямаше недостиг от бригадири), а станах помощен работник в леярната. През тази година се случи да се работи много, и ето защо. Единствената отстъпка след пропадането на всичките ни молби и надежди, която управлението на лагера направи, бе да ни остави на стопанска сметка, тоест даде възможност извършеният от нас труд не просто да потъва в ненаситното гърло на ГУЛаг, а да се оценява, като 45% от него се смятаха за наше трудово възнаграждение (останалото отиваше за държавата). От това „възнаграждение“ 70% прибираще лагерът за издръжка на конвоя, кучетата, бодливите заграждения, БУР, чекистите, режимните, цензорските и възпитаващите ни офицери — за издръжката на всичко онова, без което не можехме да живеем; затова пък оставащите тридесет-десет процента се записваха в личната сметка на затворника и макар и не всички тези пари, но част от тях (ако не си се провинил в нищо, не си закъснял, не си бил груб, не си разочаровал началството) можеше да се преведат по ежемесечните заявления в новата лагерна валута — *боновете*, които можеше да се харчат. Цялата система беше така изградена, че колкото повече пот и кръв се изстиска от теб, толкова повече ще се приближиш до заветните тридесет процента, но ако не си превивал достатъчно гръб, целият твой труд отива за лагера, а за теб не остава нито грош.

И мнозинството — о, това *мнозинство* в нашата история, особено когато го подготвят с изключенията! — беше ужасно доволно от тази отстъпка на господарите ни и залагаше здравето си в работата, стига само да може да си купи в лавката кондензирано мляко, маргарин, долнокачествени бонбони или да получи в столовата срещу заплащане втора порция. А тъй като трудът се оценяваше по бригади, всеки, който не искаше да залага здравето си за маргарина, трябваше да върши това, за да не губят другарите му.

В зоната започнаха да прожектират много по-често отпреди и филми. Както винаги в лагерите, селата и затънтените селища, където презираха зрителите, не се обявяваше предварително названието на филма — на свинете също не се обявява предварително какво ще им се сипе в коритото. Все едно, затворниците — същите, които през зимата толкова героично бяха поддържали гладната стачка?! — сега се тълпяха, заемаха местата един час преди още да затъмнят прозорците, без ни най-малко да се вълнуват дали си струва това, което ще гледат.

Хляб и зрелища. Толкова е старо, че не е удобно и да го повтаряш...

Не бива да упрекваме хората, че след толкова години глад искат да се наситят. Но докато нас ни насищаха тук — онези наши другари, които ни бяха вдигнали на борба или които през януарските дни се провикваха в бараките „няма да се предадем!“, или в нищо дори незамесени, ги съдят сега някъде — едни ги разстрелват, други ги откарват с нови присъди в закрити изолатори, трети ги тормозят с нови и нови следствия, натикват ги за поука в килии, нашарени с кръстове от осъдените на смърт, и някоя там змия-майор ще надникне в килията им и ще се усмихне обещаващо: „А, Панин! Помня, помня. Елате по нашето дело, елате! Ще ви оформим!“

Каква прекрасна дума е тази — оформим! Може да те оформят за онзи свят, може да те оформят за едно денонощие в карцера и даването на някой износен панталон — също може да се оформи. Но вратата се затваря, змията си отива със загадъчна усмивчица, а ти гадай, не мигвай цял месец, блъскай си главата в стената — как именно се канят да те оформят?...

Това е лесно само на хартия.

Внезапно събират в Екибастуз етапче от двадесетина души. Странен някакъв етап. Събират ги, без да бързат, без строгости, без да

ги изолират — почти така, както се събират зекове за освобождаване. Но на никого от тях не е наближил още краят на присъдата. И няма сред тях нито един от непримиримите зекове, които началството наказва с карцери и строг режим, не, това са все *послушни* затворници, на които се гледа с добро око, това са: все същият онзи изврътлив самоуверен бригадир на авторемонта Михаил Михайлович Генералов, и бригадирът на стругарите лукаво-простодушният Белоусов, и инженер-технологът Гултяев, и много положителният, солиден, с осанката на държавен деец московски конструктор Леонид Райков; и пресимпатичният „наше момче“ стругар Женка Милюков със сладникаво миловидно лице; и още един стругар грузинецът Коки Кочерава, голям правдолюбец, много разгорещено апелиращ за справедливост пред тълпата.

Къде са ги повели? От състава им е ясно, че не да ги наказват. „Ще ви водим на по-хубаво място! Ще ви разконвоираме!“ — им говори началството. Но нито на един не проблясва в очите му радост. Те поклащат умърлушено глави, събират без желание багажа си, почти готови да го оставят тук. Видът им е утрепан, никакъв. Толкова ли чак са обикнали нашия неспокоен Екибастуз? Те се и сбогуват с някак мъртви устни, с неправдоподобни интонации.

Откараха ги.

Но не оставиха време да ги забравим. След три седмици плъзва слух: отново са ги върнали! Обратно? Да. Всички ли? Да... Само че са затворени в щабната барака и не искат да се прибират по своите бараки.

Само тази характерна чертичка не стигаше, за да завършим екибастузката трихилядна стачка — със стачка на предателите!... Та ето защо толкова не им се е тръгвало. Когато са топели нашите приятели и са подписвали юдинските протоколи в кабинетите на следователите, са се надявали, че всичко ще приключи с пълна тишина. Нали десетилетия наред е било така при нас: политическият донос се смята за неоспорим документ и лицето на тайния сътрудник не се открива никога. Имало е в нашата стачка нещо обаче — дали не за да се оправдаят пред по-горе стоящите от тях? — което е заставило стопаните ни да организират някъде в Караганда голям съдебен процес. И ето че събират *тези хубавци* един ден — и като се поглеждат в неспокойните си очи, те научават за себе си и за другите, че ги

изпращат за свидетели на съда. Сам по себе си съдът не е още нищо, но те знаят гулаговското следвоенно правило: затворникът, извикан временно за нещо, трябва да бъде върнат в предишния му лагер. Вярно, че им обещават по изключение да ги оставят в Караганда. Издаден е някакъв ордер, някаква заповед, но не така, както се полага — и Караганда отказва да ги приеме.

И ето те пътуват три седмици. Прехвърлят ги от вагон-зекове в етапни тъмници, от етапни тъмници във вагон-зекове, крещят им: „Сядай на земята!“, обискират ги, отнемат им вещите, набутват ги в банята, хранят ги със солена риба, без да им дават вода — всичко, както при измъчваните обикновени, неблагоприятно разположени зекове. После под конвой ги водят на съд, те още веднъж поглеждат в лицето тези, които са предали, там те забиват гвоздеите в техните ковчези, окачват катинарите на единичните им килии, навъртат им нови километри затворнически години — и отново са докарани през всички етапни тъмници и са захвърлени разобличени в предишния си лагер.

Повече не са потребни. Доносникът е нужен като коларя — докато те откара.

И нима лагерът не е вече усмирен? Нима не са изведени оттук почти хиляда души? Нима някой им пречи този път да ходят в кабинета на кума!... А те — не мърдат от щаба. Стачкуват и не искат да идат в зоната! Единствено Кочерава се решава нагло да изиграе ролята на предишния правдолюбец, отива в бригадата и обяснява:

— Не знам за какво ни разкарвах! Караха ни насам-натам и накрая ни върнаха...

Но дързостта му издържа само една нощ — до съмване. На следващия ден той се скрива в стаята на щаба, при своите.

Е, значи ненапразно е било всичко, ненапразно загинаха и легнаха с нови присъди наши другари. Въздухът в лагера вече не може да бъде предишният угнетяващ. Подлостта е реставрирана, но доста нетрайно. В бараката хората говорят свободно за политиката. И нито един нарядник или бригадир не се осмелява да ритне или замахне на зека. Вече всички знаят колко лесно се правят ножове и колко лесно се забиват *под ребрата*.

Нашето островче се разтърси — и отпадна от Архипелага...

Но така го чувствавахме в Екибастуз, едва ли е било така в Караганда. А в Москва вероятно не са почувствували нищо. Започна

разлагането на системата на Спецлагерите — на едно, на второ, на трето място; Бащата и Учителят нямаше понятие за това, никой, естествено, не му го е докладвал (а и той не умееше да се отказва, докато на самия не му припари отдолу). Обратно, дали в подготовката си за нова война, но той намисля през 1953 г. нова голяма вълна от арести и по тази причина през 1952 г. разширява системата на Спецлагерите. Постановено е екибастузкият лагер от лаг-филиала на Степлаг или Пясъченлаг да се превърне в главен клон на новия голям крайиртишки Специален лагер (на първо време условно наречен Даллаг). И ето че плюс вече наличните многобройни робовладелци в Екибастуз пристига цяло ново Управление от търтеи, които ние също трябваше да носим на гърба си.

Явно се очакваше и ново попълнение от затворници.

* * *

А заразата на свободата през това време се предаваше по Архипелага — къде можеше да се дене от него? Както някога ни я бяха докарали дубовските зекове, така този път нашите взеха да я разнасят по-нататък. През същата пролет във всички нужници на казахстанските етапни затвори е изписано, изчегъртано, издълбано: „Поздрав на борците от Екибастуз!“

И първите около четиридесет „метежници от центъра“ и 250 „най-отявлени“ от големия февруарски етап са отведени в Кенгир (селището е Кенгир, а гарата Джезказган) — в 3-ти лагфилиал на Степлаг, където е и Управлението на Степлаг и самият шкембест полковник Чечев. Останалите наказани екибастузци са разделени между 1-ви и 2-ри филиал на Степлаг (Рудник).

За да бъдат стреснати осемте хиляди кенгирски зекове, им обявяват, че са докарани *бандити*. От самата гара до новото здание на кенгирския затвор ги водят с белезници. Така оковано от легендата влиза нашето движение в робския още Кенгир, за да разбуди и него. Както една година преди това в Екибастуз, тук още господствуват юмрукът и доносът.

След като държи до април 250 души от нашите в затвора, началникът на Кенгирския лагфилиал подполковник Федотов решава,

че им е дал добър урок, и се разпорежда да ги извеждат на работа. На лагера са доставени централно 125 чифта нови никелирани белезници последен комунистически модел — а като се слагат по на едната ръка на двама, тъкмо за 250 души (това навярно е определило приетата от Кенгир порция).

Свободна ли е едната ръка, все още може да се живее! В колоната има вече доста момчета с опит от лагерните затвори и врели и кипели бегълци (тук е и Тенно, присъединен към етапа), запознати с всички особености на белезниците, и те разясняват на съседите си в колоната, че при наличието на една свободна ръка нищо не коства да се снемат тези белезници с игла, че и без игла дори.

На работната зона надзирателите започват да им свалят белезниците едновременно на различни места в колоната, за да не се губи време за работа. Тогава „специалистите“ започват сръчно да свалят белезниците от себе си и от другите и да ги крият под дрехите си. „Ами един друг надзирател вече ни ги свали!“ На надзирателите и през ум не им минава да преброят белезниците, преди да пуснат колоната, а при влизане в работния обект те никога не я обискират.

Така още първата сутрин нашите момчета отнасят 23 от 125-те чифта белезници. Тук, в работната зона, те започват да ги премазват с камъни и чукове, но скоро се досещат за нещо по-остроумно: омотават ги в намаслена хартия, за да ги запазят по-добре, и ги зазиждат в стените и основите на домовете, които строят през същия ден (20-и жилищен квартал, срещу Двореца на културата в Кенгир), като прикрепват към тях идеологически неиздържани бележки: „Потомци! Тези домове са строени от съветските роби. Ето какви белезници носеха те.“

Надзирателите кълнат, псуват *бандитите*, а на връщане са принудени да ги оковат със стари, ръждясали белезници. Но колкото и да внимават — пред входа на жилищната зона момчетата успяват да свалят още шест. При следващите две излизания на работа — още по няколко чифта. А всеки чифт струва 93 рубли.

И накрая кенгирското началство се отказва да извежда момчетата с белезници на работа.

Придобиваш правата си само в борбата!

През май започват постепенно да прехвърлят екибастузци от затвора в общата зона.

Сега вече му е времето да обучат те кенгирци на ум и разум. За начало прибягват до следната демонстрация: задушават, макар и не до смърт, един нагаждач, прередил *по право* опашката пред лавката. Достатъчно е да плъзнат два слуха: назрява нещо ново! Пристигнаха по-други от нас хора. (Не може да се каже, че преди това в джезказганското лагерно гнездо изобщо не са закачали куките, но това не е било тенденция. През 1951 г. в затвора на Рудник измъкват ключовете от надзирателя, влизат в нужната килия и заколват там Козлаускас.)

В Кенгир се създават вече и конспиративни Центрове — украински и „общоруски“. Пригответни са ножове, маски за *балтията* — и цялата история започва наново.

„Обесва се“ на решетката в килията си Войнилович. Убити са бригадирът Белокопит и добронамереният доносник Лифшиц, член на революционен военен съвет през Гражданската война на фронта срещу Дутов. (Лифшиц се урежда благополучно като библиотекар в КВЧ на лагфилиала Рудник, но славата му го изпреварва и той е заклан в Кенгир още първия ден след пристигането му.) Комендантът унгарец е съсечен с брадви. И като проправя пътечка към „гардероба“, пръв в нея се скрива Сауер, бивш министър в съветска Естония.

Но и лагерното началство вече знае как да действа. Стените между четирите лагпункта тук са от отдавна. А сега зековете са заставени да оградят бараките си със собствена стена — и осем хиляди души в свободното си време започват да я издигат. Всяка барака е преградена на четири изолирани секции. Всички малки зонички и всяка секция се държат под ключ. (Все пак идеално би било да може да се раздели целият свят на единични килийки!)

Старшината, началник на кенгирския затвор, се оказва професионален боксьор. Той се упражнява върху затворниците като върху боксови круши. При него в затвора са изобретили да бият наказания с чук през шперплат, за да не остават следи. (Като практични служители на МВД, те знаят, че без побои и убийства е невъзможно превъзпитанието; и всеки практичен прокурор се съгласява с това. Но знае ли човек, току виж, се изтърсил някой теоретик! Та заради този малко вероятен теоретик са принудени да прибягват до подлагането на шперплатната дъска.) Един западен украинец, измъчен от изтезанията и в страха си да не издаде своите

другари, се обесва. Други се държат още по зле. И двата Центъра се провалят.

Освен всичко друго сред „смелчаците“ се намират и алчни нехранимайковци, за които е важен не успехът на движението, а собственият им „келепир“. Те претендират за допълнителна храна от кухнята и за пай от колетите на другите. Това също спомага да се очерни и пресече движението.

За тези, които си служат с насилие, това вероятно е неизбежно. Мисля, че грабителите на Камо, предаващи обраните от банките пари в партийната каса, не са оставяли джобовете си празни. А и дали ръководещият ги Коба е оставал без пари за алкохол? Когато по време на военния комунизъм в пяла съветска Русия се забранява употребата на алкохол, той държи за себе си в Кремъл винарска изба, без ни най-малко да се стеснява.

Като че ли съпротивата на зековете е пресечена. Но притихват от първата репетиция и куките. Все пак кенгирската обстановка се пречиства.

Семето е хвърлено. Кълновете му обаче израстват не веднага, а и по друг начин.

* * *

Макар и да ни уверяват, че не отделната личност кове историята, особено ако тя се съпротивлява на прогресивното развитие, четвърт столетие такава личност ни върти овчите опашки както си ще и ние не смеем да гъкнем. Сега разправят: никой нищо не разбирал — нито опашката, нито авангардът, а разбирала единствено най старата гвардия комунисти, но предпочела да се отрови настрани, да се застреля по домовете си, да довърши тихо живота си в пенсия само за да не ни призове от трибуната.

И въпросният освободителен жребий се падна на самите нас, младенците. В Екибастуз, подложили пет хиляди рамене под тези сводове и понапънали се, ние все пак предизвикахме появата на малка пукнатинка. Нека да е малка, нека да остава незабелязана отдалеч, нека самите ние много повече да бяхме пострадали, но не трябва да се забравя, че пещерите рухват тъкмо от такива малки пукнатинки.

Имало е вълнения и преди нас, не само в Спецлагерите, но цялото кърваво минало е толкова загладено, замазано, измито с бърсалката, че ми е невъзможно да установя дори оскъдните по брой лагерни вълнения. Ето например узнах случайно, че през 1951 г. в сахалинския ИТЛ Вахрушево петстотин души с голямо упоение и въпреки отстраняването на мнозина от тях чрез арести започват гладна стачка след като трима бегълци са намушкани с щикове на портала. Известно е и силното вълнение в Озьорлаг след едно убийство в строя при портала на 8 септември 1952 г.

Изглежда, в началото на 50-те години сталинската лагерна система, особено в Спецлагерите, навлиза в криза. Още приживе на Всемогъщия туземците започват да разкъсват веригите си.

Едва ли може да се предскаже каква посока биха взели тези неща при самия него. Само че — напук на законите на икономиката и обществото — спря бавната стара мръсна кръв във вените на дребната сипаничава *личност*.

В подземие то нещо непонятно започва да се разтърсва и размества, въпреки че според Прогресивната Теория нищо и ни най-малко не би трябвало да се промени, нито пък сините фуражки да се разтревожат от това, макар да плакаха на 5-и март по време на дежурството си, и черните ватенки да не смееха да се надяват, макар и да подрънкваха с балалайките си, научили (него ден не ни пускаха извън зоната), че предават по радиото траурни маршове и са издигнати черни знамена.

Наистина амнистията в края на март 1953 г., наречена в лагерите „ворошиловска“, оставаше вярна по дух на покойника: да се угажда на бандитите и да се потискат политическите. За да придобие популярност сред престъпниците, тази амнистия ги пусна като плъхове из цялата страна за ужас на жителите, принудени да слагат решетки върху свободните си прозорци, а милицията трябваше отново да излавя всички, изловени преди това. Тази амнистия освободи тия по Петдесет

и осми член в обичайната пропорция: във 2-рия лагпункт на Кенгир от три хиляди души бяха освободени... трима.

Такава амнистия можеше да убеди каторгата само в едно: смъртта на Сталин не променя нищо. Както преди, така и занапред не биваше да очаква пощада. И който иска да живее на тази земя, трябва да се бори!

И през 1953 г. лагерните вълнения продължават на различни места — от по-дребен характер, като в 12-и лагпункт на Карлаг; и голямото въстание в Горлаг (Норилск), за което бих отделил сега отделна глава, при положение че разполагах с материал. Но нямам такъв.

И все пак смъртта на тиранина не мина напразно. Необяснимо как нещо скрито някъде започна да се размърдва, да се размърдва и изведнъж с тенекиен грохот като празна кофа претърколи още една *личност* — от върха на стълбата — в най-зловонното бласто.

И всички този път — и авангардът, и опашката, и дори безнадеждните туземци на Архипелага разбраха: настъпило е ново време.

Тук, на Архипелага, падането на Берия беше особено громолящо: ами че той бе висшият Патрон и Наместник на Архипелага! Офицерите от МВД бяха озадачени, смутени, объркани. Когато казаха по радиото и бе невъзможно да се напъха този ужас назад в репродуктора, а трябваше да се снемат портретите на този мил приветлив Покровител от стените на Управлението на Степлаг, полковник Чечев изрече с треперещи устни: „Всичко е свършено.“ (Но той грешеше. Мислеше, че на следващия ден ще съдят всички тях.^[2]) У офицерите и надзирателите се появи неувереност, даже обърканост, очевидна за арестантите. Началникът на режима в 3-ти кенгирски лагпункт, когото зековете не бяха виждали никога да погледне без злоба, изведнъж се появява в режимната бригада по време на работа, сяда и черпи режимниците с цигари. (Искал е да долови що за искри прехвърчат в тази мътна стихия и каква опасност трябва да се очаква отук.) „Е, какво? — питат го насмешливо. — Главният ви началник бил враг на народа?“ — „Да, така излиза“ — съкрушено се съгласява режимният офицер. „Ама нали беше дясната ръка на Сталин? — хилят се режимниците. — Излиза, че и Сталин не го е усетил?“ — „Дааа...

— дружелюбно се съгласява офицерът. — Какво пък, момчета, може скоро и да ви освобождаваме, потърпете...”

Берия падна, но остави петното на бериевците в наследство на верните Органи. Ако досега нито един затворник, нито един свободен гражданин не бе имал смелост без смъртен риск дори мислено да се усъмни в кристалната чистота на който и да е офицер от МВД, този път бе достатъчно да лепнеш на мръсника етикета „бериевец“ и той беше вече беззащитен!

В Речлаг (Воркута) през юни 1953 г. съвпадат: голямото вълнение от свалянето на Берия и пристигането от Караганда и Тайшет на ешелони от метежници (повечето западни украинци). По това време Воркута е все още робски напладшена и пристигналите зекове поразяват местните със своята непримиримост и смелост.

И целият този път, който ние изминавахме в течение на дълги месеци, тук е изминат за месец. На 22 юли се вдигат на стачка циментовият завод, строителите на ТЕЦ-2, 7-а, 29-а и 6-а шахта. Обектите поддържат връзка помежду си — с прекратяването на работата спират и колелата на повдигателните механизми. Тук не повтарят екибастузката грешка — не гладуват. Всички надзиратели моментално офейкват от зоните, обаче — *давай насам дажбите ни, началник!* И всеки ден те докарват продуктите на затворниците, като ги внасят през портите на зоните. (Мисля, че падането на Берия ги е направило толкова изпълнителни, иначе биха зарязали задълженията си.) В стачкуващите зони се създават стачни комитети, внася се „революционен ред“, столовата преставя да завлича от храната и при същата полагаема се дажба храната явно се подобрява. На 7-а шахта издигат червено знаме, на 29-а, откъм железопътната линия... портрети на членовете на Политбюро. А и какво да окачат?... А и какво да искат?... Искат да им се свалят номерата, решетките и катинарите, но самите не посягат да ги свалят. Искат свободно да си кореспондират с близките, искат свиждания и преразглеждане на делата им.

Стачкуващите са уговаряни само през първия ден. После цяла седмица никой не идва, но по наблюдателните кули се появяват картечници и стачкуващите зони са обградени със стражева охрана. Изглежда, сума висши офицери трябва да са сновали между Лагера и Москва, не им е било лесно в новата обстановка да разберат как е

правилно да постъпят. Една седмица по-късно генерал Масленников, началникът на Речлаг генерал Деревянко и генералният прокурор Руденко, съпроводени от тълпа офицери (към четиридесет души), започват да обхождат зоните. Събират всички на лагерния плац пред тази блестяща свита. Затворниците седят на земята, генералите стоят и ги ругаят за саботажа, за „безобразията“. Но веднага се усещат и се съгласяват, че „някои искания имат основания“ („може да свалите номерата“, за решетките е „дадена команда“). Но незабавно да се пристъпи към работа: „Страната се нуждае от въглища!“ На 7-а шахта някой се провиква отзад: „На нас е нужна свобода, върви на майната си!“ — и затворниците започват да стават от земята и да се разотиват пред очите на генералите.^[3]

Започват незабавно да смъкват номерата от дрехите си и да изкъртват решетките. Възниква обаче и разцепление сред редиците на зековете: няма ли да прекалим, ако продължим? Повече от това няма да постигнем! Мнозина отиват на нощния развод, а на сутрешния — всички. Колелата на повдигателните механизми се завъртват и като вземат пример едни от други, обектите възобновяват работата си.

А 29-а шахта е разположена зад хълм и не вижда останалите. Съобщават ѝ, че всички вече са пристъпили към работа, но 29-а не иска да вярва и не отива на работа. Естествено, нищо не е коствало да вземат от нея делегати и да ги разведат по другите шахти. Но това ще е унизително церемонене със затворниците, а и самите генерали жадуват за кръв: без кръв няма победа, без кръв тези скотове не разбират от дума.

На 1-ви август към 29-а шахта се насочват 11 камиона с войници. Призовават затворниците да излязат на плаца, към портите. От другата страна на портите се струпват войниците: „Излизайте на работа — или ще вземем жестоки мерки!“

Без да поясняват какви. Погледнете насочените автомати! Мълчание. Раздвижване на човешките молекули в тълпата. На които е останало да лежат само година две, се провират напред. Но други реагират по-решително от тях — и в първата редица, като се залавят за ръце, те изплитат кордон срещу стачкоизменниците. Тълпата е в нерешителност. Офицерът се опитва да разкъса веригата, но го удрят с железен прът. Генерал Деревянко се дръпва настрани и дава команда „огън!“. По тълпата.

Три залпа, помежду им — картечна стрелба. Падат 66 души. (Кои са убитите? Предните: най-безстрашните и трепналите преди всички останали. Това е закон с широко приложение, залегнал е и в пословиците.) Останалите се разбягват. С тояги и пръти охраната се спуска подир тях, бие ги и ги прогонва от зоната.

Три дни (1-3 август) се извършват арести по всички стачкували лагпунктове. Но какво да правят с тях? Органите са затъпели от загубата на Бащата, не предприемат следствие. Отново в ешелони, отново извозване нанякъде — да разнасят заразата нататък. Архипелагът става тесен.

За останалите — наказателен режим.

По покривите на бараките на 29-а шахта се появяват много кръпки от шиндри — това са закърпените дупки от куршумите на войниците, насочени над тълпата. Безименни войници, непожелали да станат убийци.

Но достатъчно са и тези, които са се целили в мишените.

Близо до конусовидното насипище на 29-а шахта някой по времето на Хрущов е поставил кръст над братската могила — с висок стълб, напомнящ телеграфен. После са го събаряли. И отново някой го е изправял.

Не знам дали го има сега. Надали.

[1] Все пак и него успяват да заколят, но вече не ние, а криминалните, които ни смениха в Екибастуз през 1954 г. Той беше рязък, но и смел човек, не може да му се отрече. — Б.а. ↑

[2] Както отбеляза Ключевски, *на следващия ден* след освобождаването на дворяните (Указът за привилегиите от 18 февруари 1762 г.) освобождават и селяните (19 февруари 1861 г.) — само че след 99 години! — Б.а. ↑

[3] Според други имало и такива изписани лозунги: „На нас — свобода, на Родината — въглища!“ Защото само „на нас — свобода!“ е бунт, затова добавят извинителното: „На родината — въглища.“ — Б.а.

↑

ДВНАДЕСЕТА ГЛАВА

ЧЕТИРИДЕСЕТТЕ ДНИ НА КЕНГИР

Но падането на Берия има за Спецлагерите и една друга последица: то внася надежда и по този начин заблуждава, обърква, отслабва каторгата. Разцъфват надеждите за по-скорошни промени и отпада желанието на каторжниците да преследват доносниците, да влизат заради тях в затвора, да стачкуват, да се бунтуват. Злобата им минава. Всичко и бездруго като че ли отива към по-добро, трябва само малко да се изчака.

И още нещо: пагоните със сините кантове (но без авиационната птичка), дотогава най-почетните, най-несъмнените във всички въоръжени сили — изведнъж понасят върху себе си печата на порока и не само в очите на затворниците или техните близки (да вървят по дяволите!), но като че ли и в очите на правителството.

През същата съдбоносна 1953 г. офицерите от МВД са лишени от втора заплата („за звездичките“), тоест те започват да получават трудовото си възнаграждение с добавени само проценти за стаж и отдалеченост, е и премиални, естествено. Това е голям удар по джоба, но още по-голям — по бъдещето: значи ставаме *излишни*!

Тъкмо понеже пада Берия, Министерството на вътрешните работи (МВД) трябва спешно и открито да докаже предаността и необходимостта си. Но как?

Метежите, на които Органите гледат дотогава като на заплаха, този път започват да блещукат като спасение: нека има повече вълнения и безредици, за да трябва да се *вземат мерки*. И тогава няма да има съкращаване на щатове и намаляване на заплатите.

За по-малко от година кенгирският конвой стреля на няколко пъти по съвсем невинни хора. Случаите следват един подир друг: явно, че това не може да не бъде преднамерено.^[1]

Застреляна е споменатата вече девойка Лида от разтворобъркачката, докато простира чорапите си върху предзоновото заграждение.

Стрелят и по един стар китаец — в Кенгир не помнят името му, не говорел почти по руски, всички го знаели по поклащащата се походка — с лула в зъбите и с лице на стар горски дух. Конвойт го вика да се приближи до наблюдателната кула, хвърля му пакетче махорка до самото предзоново заграждение и когато китаецът се пресята да го вземе — стреля и го ранява.

Пак така от кулата конвойт хвърля патрони, заповядва на затворника да ги събере и го застрелва.

Известна ни е вече и стрелбата с куршуми дум-дум по колоната, пристигаща от обогатителната фабрика, когато изнасят 16 ранени. (А двадесетина души дори не се издават за леките си рани пред регистрацията, за да не понесат наказание.)

В този случай зековете не премълчават — повтаря се историята от Екибастуз: 3-ти лагпункт на Кенгир не излиза три дни на работа (но приема храната) с искане виновните да бъдат осъдени.

Пристига комисия и обещава, че виновниците ще бъдат съдени (като че ли зековете ще бъдат призовани да свидетелствуват в съда и ще могат да проверят!...) Зековете излизат на работа.

Но през февруари 1954 г. в Дървообработващия завод е застрелян още един — Евангелиста, както го е запомнил цял Кенгир (струва ми се: Александър Сисоев). Този човек излежава от присъдените му десет — 9 години и 9 месеца. Работата му била да измазва заваръчните електроди. Той върши това в една будка до самото зоново заграждение. Застрелват го от кулата, когато излиза веднъж от будката по малка нужда. От портала притичват веднага няколко конвои и примъкват убития по-близо до предзоновото заграждение, за да инсценират, че е искал да бяга. Зековете не издържат, грабват кирки и лопати и прогонват убийците от трупа. (През цялото време недалеч от зоната на Дървообработващия завод се е намирал оседлан конят на инспектора Беляев — Брадавицата, наричан така заради брадавицата върху лявата му страна. Известен е бил като енергичен садист и напълно в неговия дух е било да е скроил той това убийство.)

Всички в зоната са възмутени. Затворниците заявяват, че ще носят убития до лагпункта на раменете си. Офицерите от лагера не им разрешават. „Защо го убихте?“ — крещят им. Стопаните си имат готово обяснение: убитият сам си е виновен — пръв започнал да

хвърля камъни по кулата. (Поне да са прочели личното досие на убития! Че са му оставали три месеца и че е евангелист!...)

Завръщането в зоната е мрачно и подсказва, че нещата са сериозни. Тук и там в снега са залегнали картечари, готови за стрелба (кенгирци не си правят илюзии за извънредната им готовност...). Картечари дежурят и върху покривите на конвойното градче.

Това става пак в същия 3-ти лагпункт, където раняват 16 души от един път. И макар че сега е убит само един, чувството за незащитеност, обреченост и безизходност нараства: ето че почти цяла година е минала вече от смъртта на Сталин, а копоите му са си същите. Изобщо нищо не се е променило.

Вечерта след вечеря изведнъж загасват лампите в една от секциите и от входната врата някакъв неразличим в тъмното отпраща призив: „Братя! Докога ще бъхтим и в замяна на това ще получаваме куршуми? Никой да не излиза утре на работа!“ И така секция подир секция, барака подир барака.

Подхвърлена е бележка през стената и във втория лагпункт. Хората имат вече опит, обмислено е и преди това не веднъж, така че съумяват да обявят и там. Във 2-рия многонационален лагпункт преобладават десетгодишните присъди и на мнозина те вече изтичат — въпреки това и те се присъединяват.

На сутринта мъжките лагпунктове — 3-ти и 2-ри — не излизат на работа.

Този подход — да стачкуват, но да не отказват храната, все повече се осъзнава от арестантите и все по-малко от техните господари. Надзирателите и конвоите започват да влизат без оръжие в стачкуващите лагпунктове, в бараките и с общи усилия двама от тях хващат по един зек — избутват го и го измъкват от бараката. (Системата е твърде хуманна, така приляга да се угажда на криминалните, а не на враговете на народа. Но след разстрела на Берия никой от генералите и полковниците не се решава да даде пръв заповед за стрелба с картечници по зоната.) Този труд обаче не се оправдава: затворниците влизат в нужника, крият се из зоната и пак не отиват на развода.

Така минават два дни.

Простата мисъл — да бъде наказан конвойт, който е убил евангелиста, съвсем не се възприема от началството нито като проста,

нито като правилна. Вместо това през нощта на втория срещу третия ден от стачката, уверен в безопасността си, един полковник от Караганда се появява с голяма свита и започва да буди безцеремонно всички: „Така ли мислите ще ви търпим да се разпускате?“^[2] И напосоки, без никого да познава тук, посочва с пръст: „Ти — излизай!... Ти — излизай!... Ти — излизай!“ И доблестният волеви разпоредител отправя в затвора тези случайни хора, като предполага, че това е най-разумният отговор на тяхното „разпускане“. Вил Розенберг, латвиец, вижда тази безсмислена разправа и казва на полковника: „И аз ще изляза!“ — „Излез!“ — съгласява се полковникът. Той дори *не разбира* вероятно, че това е протест и срещу какво може да се протестира в случая.

През същата нощ е обявено, че демокрацията с храната е приключила и че неявилите се на работа ще получават за наказание намалена дажба. 2-ри лагпункт излиза сутринта на работа, а 3-ти остава и до третата сутрин. Този път прилагат към тях същата тактика на изтикване, но вече с увеличени сили: мобилизирани са всички офицери, които служат в Кенгир или са пристигнали тук на помощ и с комисиите. Офицерите нахлуват на многобройна група в набелязаната барака, като вземат ума на арестантите с красивите си кавказки калпаци и бляскавите си пагони. Те се провират приведени между вагонките и без да се гнусят, сядат с чистите си панталони на мръсните арестантски възглавници, натъпкани с талаш: „Я се поотмести, не виждаш ли, аз съм подполковник!“ И по-нататък, с ръце на кръста и с изтикване изхвърлят притежателя на матрака на пътеката, а там го хващат за ръкавите надзирателите и го измъкват до мястото на развода и в случай пък, че много упорствува — в затвора. (Ограничената вместимост на двата кенгирски затвора доста връзва ръцете на командването — там има място само за около петстотин души.)

Така стачката е ликвидирана с цената на офицерската чест и привилегии. Тази жертва е продиктувана от противоречивото време. Трудно е да се реши само как да се действа по-нататък — опасно е да се допусне грешка! Ако се престараят и разстрелят тълпата, току-виж, ги изкарали съучастници на Берия. Но ако не вложат достатъчно старание и не изкарат енергично затворниците на работа, може да ги обвинят в съучастничество с тях самите.^[3] При това с личното си и масово участие в потушаването на стачката офицерите от вътрешните

войски доказват както никога и потребността от пагоните им за защита на свещения ред, и несъкрушимостта на щатовете, и индивидуалната си смелост.

Приложени са и всички вече проверени средства. През март-април отправят няколко етапа по други лагери. (Заразата плъзва още по-надалеч!) Около седемдесет души (сред тях и Тенно) са на-тикани в изолирани затвори с класическата формулировка: „Всички мерки за поправяне са изчерпани, влияе разлагащо на затворниците, не подлежи на по-нататъшно оставане в лагера.“ Списъци с изпратените в изолирани затвори са разлепени за назидание в лагера. А за да може стопанската сметка, подобно на някакъв лагерен НЕП, да замени по-добре на затворниците свободата и справедливостта, в оскъдните дотогава лавки навлиза богат асортимент от продукти. И дори — о, невероятно! — отпускат на затворниците аванс, за да купуват тези продукти. (ГУЛаг вярва на туземеца във връщането на дълга! — нещо небивало.)

И за втори път назряващото тук, в Кенгир, не дочаква да узрее и пропада.

Но този път стопаните прехвърлят мярката. Те прибегват до главната си сопа срещу Петдесет и осми член — до криминалните. (А и наистина: защо да си цапат ръцете и пагоните, след като има социално близки?)

В навечерието на първомайските празници в 3-ти метежен лагпункт, вече сами отказали се от принципите на Спецлагерите, вече сами признали, че е невъзможно да държат по-нататък политическите изолирано от другите и за да им дадат да *разберат* това, стопаните докарват и поместват сред тях 650 рецидивисти, частично и битоваци (включително много малолетни). „*Пристига здрав контингент!* — злорадо предупреждават те Петдесет и осми. — Няма къде повече да шавате.“ А към докараните престъпници отправят призив: „Разчитаме на вас да въведете ред!“

Началството е наясно с какво трябва да започне този ред: с кражби, с живот на чужд гръб, докато се установи всеобща разединеност. И началниците се усмихват дружелюбно, както умеят да се усмихват само на криминалните, когато те, чули, че има в съседство и женски лагпункт, започват да молят в познатия си разпуснат маниер: „Покажи ни женските, началниче!“

Но ето го и него — непредсказуемия ход на човешките чувства и обществени движения. Като инжектират в 3-ти кенгирски лагпункт конска доза от тази изпитана трупна отрова, стопаните постигат не усмирен лагер, а най-големия метеж в историята на Архипелага ГУЛАГ!

* * *

Колкото и изолирани да са, колкото и пръснати да са островчетата на Архипелага, те дишат чрез етапните тъмници един въздух и в тях тече обща кръв. Така че клането на куките, гладните стачки и вълненията в Спецлагерите не остават неизвестни за криминалните. И ето, както разправят, към 54-та година в етапните затвори става все по-очевидно, че криминалните *започват да уважават каторжниците*.

Но ако е така — какво ни пречеше да спечелим по-рано „уважението“ на престъпния свят? През цялото време на двадесетте, на тридесетте, на четиридесетте години ние, Копър Доматовци и Фан Фаничи, загрижени за собствената си общочовешка стойност и за съдържанието на своята торбичка, както и за още неотмъкнатите ни обувки или панталони — ние се държахме пред криминалните като хумористични персонажи: когато те ограбваха съседите ни — такива също общочовешки интелектуалци, извърщахме посрамено очи и се свивахме в своето ъгълче; а когато тези получовеци се прехвърляха върху нас, ние също, естествено, не очаквахме помощ от съседите си и услужливо предоставяхме всичко на тези мутри, само и само да ни пощадят. Да, нашите умове не бяха заети с това, нито пък сърцата ни подготвени за такова нещо! Никак не очаквахме плюс всичко останало и този жесток долен враг. Нас ни измъчваха обратите в руската история и бяхме готови да приемем и смъртта, но ако е публична, ефектна, пред лицето на целия свят и само срещу спасяването отведнъж на цялото човечество. А вместо цялата ни мъдрост е било необходимо може би нещо съвсем просто. Може би с първото прекрачване на килията в етапния затвор е трябвало да бъдем готови всички до един да получим ножове в гърдите и да се свлечем във влажния ъгъл, сред вонящата мръсотия, в презряна схватка с тези не хора, а плъхове, на които

Сините кантове ни бяха пуснали, за да ни изядат. И тогава може би щяхме да понесем значително по-малки загуби и бихме се възправили по-рано, по-високо и дори със същите тези престъпници с общи усилия бихме превърнали на пух и прах сталинските лагери? Наистина, за какво е трябвало тези престъпници *да ни уважават?*...

И така, още с пристигането си в Кенгир криминалните вече имаха някаква информация, очакваха, че съществува някакъв боен дух сред каторжниците. И преди още да се огледат, преди още да се сдушат с началството — отиват при техните *главатари* неколцина сдържани широкоплещести момци, сядат *да поговорят с тях за живота* и им казват следното: „Ние сме представители. Чули сте вече за балтията в Спецлагерите, ако не сте, ще ви разкажем. Ножовете, които си правим, не са по-лоши от вашите. Вие сте шестстотин души, ние — две хиляди и шестстотин. Така че — мислете и избирайте. Ако смятате да ни мачкате, ще ви видим сметката.“

Ето я мъдрата крачка, която отдавна трябваше да е направена! Цялото острие да бъде насочено срещу криминалните, в тях да бъдат видени главните врагове!

Разбира се, Сините кантове се надяват тъкмо на такова сбиване. Но криминалните бързо си дават сметка, че ще им бъде трудно да се опълчат срещу придобилия кураж Петдесет и осми в съотношение един срещу четирима. Покровителите им са все пак извън зоната, а и колко ли струват тези техни покровители? Кога ли пък криминалните са ги уважавали? А съюзът, който им предлагат момчетата, е весела необичайна авантюра, че отгоре на всичко им открива като че ли и пътечка — през оградата в женската зона.

И ето отговора им: „Не, станали сме по-умни. Ще бъдем заедно с мъжагите!“

Тази конференция не е записана в историята и имената на нейните участници не са запазени в протоколите. А жалко. Умни момчета.

Още в първите карантинни бараки *здравият контингент* отбелязва нанасянето си там с това, че наклажда огън от нощните шкафчета и вагонките, като оставя дима да излиза през прозорците. Своего несъгласие със заключването на бараките те изразяват чрез натъпкване в ключалките на трески.

Две седмици криминалните си живеят като на курорт: отиват до работното място, но се препичат на слънце, без да работят. За намаляване на дажбата им началството, естествено, и не помисля, но при всички светли очаквания няма откъде да им се изпише заплата. И въпреки това у криминалните се появяват бонове, те постоянно правят покупки в лавката. Началството се надява, че здравият елемент започва все пак да краде. Но е зле осведомено: политическите решават да съберат пари за криминалните (това също вероятно е част от конвенцията, иначе за апашите няма да е интересно), ето откъде са и боновете им. Случаят е твърде необичаен, за да може началството да се досети какво става!

Вероятно новото и необичайното в тази игра забавлява много криминалните, особено малолетните: изведнъж да трябва да се отнасяш учтиво с „фашистите“, да не влизаш без разрешение в тяхната секция, да не сядаш без покана на вагонките им.

Париж през миналия век нарича своите криминални престъпници (а той, изглежда, си ги е имал достатъчно), събрани в отделна гвардия, *моби*. Много точно определено. Това племе е толкова мобилно, че разкъсва обвивката на ежедневния инертен живот, то не може да остава неподвижно в нея. Взето е решение да не крадат, неетично е пък да се *пребиват* от работа, обаче все нещо трябва да правят! По-младите апаша се развличат да смъкват фуражките от главите на надзирателите, по време на вечерната проверка се кълчат върху покривите на бараките и прескачат високата стена от 3-тия във 2-рия лагпункт, объркват преброяването при проверката, дюдюкат, сипят подигравки, нощем плашат часовите на кулите. Те биха се намъкнали и в женския лагпункт, но по пътя за там е охраняваният стопански двор.

Когато режимните офицери или възпитателите, или ченгетата влизат в бараките на дружелюбни приказки с криминалните, малките апашорчета оскърбяват най-добрите им чувства с това, че по време на разговора им измъкват от джобовете бележниците, портмонетата, или пък от горните нарове ще вземат да обърнат фуражката на кума с козирката назад — нечувано за ГУЛАГ държане! Но и обстановката е невиджана. Криминалните и преди са смятали винаги своите гулаговски началства за глупаци и толкова повече са ги презирали, колкото повече те са вярвали пуешки в успеха на превъзпитанието.

Криминалните винаги са се превивали от смях, когато от трибуната или пред микрофона вземат да им разказват за началото на новия живот със строителната количка в ръце. Но досега не се е налагало да влизат в конфликт с тия глупаци. А този път конвенцията с политическите насочва освободените сили на криминалните тъкмо срещу господарите.

Така, благодарение на плиткия си административен разсъдък и лишени от висок човешки разум, гулаговските власти сами подготвят кенгирската експлозия: отначало с безсмислено застреляните затворници, след това — с вливането на апашкото гориво в този нажежен въздух.

Събитията се развиват непредотвратимо. Политическите не биха могли да не предложат на криминалните война или съюз. А криминалните не биха могли да се откажат от съюза. И след като има вече такъв съюз, той не може да бездействува — иначе ще се разпадне и ще започне вътрешна война.

Трябва да *започнат* с каквото и да е, но да започнат! И доколкото подстрекателите, ако са по член Петдесет и осми, след това увисват на въжето, а тях, криминалните, само ги мърят на политбеседите, самите криминални предлагат: ние ще започнем, а вие ще ни подкрепите!

Да отбележим, че целият кенгирски лагерен филиал представлява компактен правоъгълник с обща външна зона, в която, направо на дължината, са разпределени вътрешните зони: отначало 1-ви лагпункт (женският), след това стопанският двор (за индустриалната му мощ вече говорихме), после 2-ри лагпункт, после 3-ти, накрая — затворническият, където се намират два затвора — старият и новият, в тях затварят не само лагерниците, но и свободните жители на селището.

Безусловно първата цел е да овладеят стопанския двор, където са разположени също и всички продоволствени складове на лагера. Операцията започва през деня в неработната неделя на 16 май 1954 г. Отначало всички мобили се качват върху покривите на своите бараки и накацват по стената между 3-ти и 2-ри лагпункт. След това по команда на главатарите им, останали по най-високите места, те скачат с тояги в ръце във 2-ри лагпункт, там се строят в колона и в строй тръгват по

плаца. А той води по оста на 2-ри лагпункт към железните порти на стопанския двор, където и завършва.

Всички тези ни най-малко неприкривани действия отнемат известно време, през което надзорсъставът успява да се организира и да получи инструкции. И ето най-интересното! Надзирателите хукват към бараките на Петдесет и осми и отправят към политическите, тридесет и пет години третирани като измет, апел: „Момчета! Гледайте! Криминалните са тръгнали да нахлуват в женската зона! Отиват да изнасилват вашите жени и дъщери! Излизайте на помощ! Ще ги отблъснем!“ Но уговорката си е уговорка и който скача, непосветен в нея, бързо го дръпват да си седи на мястото. Макар да е много вероятно при вида на месцето котараците да нарушат условията на конвенцията, надзорът не намира помощници от Петдесет и осмия.

Неизвестно е как са защитавали там надзирателите женската зона от своите любимци, но преди това им предстои да защитят складовете в стопанския двор. Портите на стопанския двор се разтварят и срещу настъпващите излиза взвод невъоръжени войници, командувани отзад от Брадавицата Беляев, който, дали от прекалено усърдие, дали защото е дежурен, но не се намира през неделния ден в зоната. Войниците започват да отблъскват мобилите, развалят строя им. Без да прибегват до тоягите си, криминалните започват да отстъпват към своя 3-ти лагпункт и да се катерят отново на стената, а оттам техният резерв мята по войниците камъни и тухли, за да прикрие отстъплението.

Разбира се, не се извършват никакви арести сред криминалните. Началството все още вижда в това само разпасана лудория и оставя неделният ден в лагера спокойно да си протече до отбоя. Без приключения е раздаден и обядът, а вечерта с настъпването на тъмнината близо до столовата на 2-ри лагпункт започва да се прожектира като в лятно кино филмът „Римски-Корсаков“.

Но преди още смелият композитор да успее да напусне консерваторията като протест срещу потъпкването на свободата, електрическите крушки из зоната започват да се пръскат със звън от камъните, които мобилите изстрелват с прашки, за да изгасят осветлението в зоната. Те вече са изпълнили в тъмното 2-ри лагпункт и острите им разбойнически подсвирквания разрязват въздуха. Разбиват портите на стопанския двор с една греда и нахълтват вътре, а оттам с

релса пробиват отвор и в женската зона. (Сред тях има и млади от Петдесет и осми.)

При светлината на бойни ракети, изстрелвани от кулите, познатият ни капитан Беляев се втурва в стопанския двор отвън, през портала, с взвод от автоматчици и — за пръв път в историята на ГУЛАГ! — открива огън по *социално близките*! Има убити и десетки ранени. А на всичко отгоре отзад напират червенопагонниците с щикове и доубиват ранените. Още по-назад, според разпределението на раздаващите наказанията, прието вече в Екибастуз, Норилск и Воркута, търчат надзиратели с железни ломове и с тях пребиват до смърт ранените. (През същата нощ в болницата на 2-ри лагпункт осветлението в операционната не престава да гори и затворникът хирург испанецът Фустер оперира.)

Стопанският двор е изпълнен с бойци от наказателния отряд, разположени са и картечници. А 2-ри лагпункт (мобилите са изпълнили увертюрата си и идва ред на политическите) издига срещу стопанския двор барикада. 2-ри и 3-ти лагпункт са съединени, в тях няма повече надзиратели и МВД няма власт.

Какво става обаче с онези, които са се промъкнали в женския лагпункт и са останали отрязани там? Събитията са причина криминалните да надмогнат разпасаното си презрително отношение към женските. Когато в стопанския двор затрещява стрелба, вмъкналите се при жените се оказват вече не ненаситни плячкаджии, а другари по съдба. Жените ги скриват. За излавянето им влизат невъоръжени войници, после — и въоръжени. Жените им пречат в търсенето и се мъчат да ги избутат навън. Войниците бият жените с юмруци и приклади, измъкват ги да ги натикат и в затвора (в женската зона предвидливо има построен затвор), а по някои мъже и стрелят.

Поради недостатъчно бойци от наказателния състав командването вкарва в женската зона и от „черните пагони“ — войници от строителния батальон, разположен в Кенгир. Войниците от стройбатальона обаче отказват да изпълняват неприсъщи задължения! И се налага да ги оттеглят.

А впрочем именно тук, в женската зона, е главното политическо оправдание, с което наказателният състав може да си измие ръцете пред своите висши началници. В него съвсем няма наивници. Дали са могли да прочетат нещо подобно или сами го измислят, но в

понеделник те пускат в женската зона фотографии и двама-трима от своите юначаги, преоблечени като затворници. Подставените муцуни започват да се гаврят с жените, а фотографите ги щракат с апаратите си. Ето от какъв произвол защитава капитан Беляев слабите жени, когато е принуден да открие огън!

В сутрешните часове на понеделника напрежението се сгъстява над барикадата и разбитите порти на стопанския двор. Там лежат неприбрани трупове на убитите. Картеচারите са залегнали зад картечниците си, насочени все към същите порти. В освободените мъжки зони зековете трошат вагонките и правят от дъските и матраците щитове. Разменят си с палачите реплики през барикадата. Нещо трябва да се отприщи, положението е твърде неустойчиво. Зековете на барикадата са готови и сами да тръгнат в атака. Неколцина измършавели смъкват ризите си, качват се на барикадата и като сочат щръкналите си ребра на картеচারите, им крещят: „Стреляйте де! Не жалете бащите си! Довършете ги!“

Изведнъж в стопанския двор притичва до офицера един боец и му подава бележка. Офицерът нарежда да бъдат прибрани трупове: заедно с тях напускат стопанския двор и бойците с червените пагони.

За около пет минути на барикадата се възцарява мълчание и недоверие. После първите зекове предпазливо поглеждат в стопанския двор. Той е опустял, само тук-там се въргалят черните каскетчета на убитите с пришитите към тях номера.

(По-късно научават, че да се очисти стопанския двор е заповядал министърът на вътрешните работи на Казахстан, който току-що е долетял от Алма-Ата. Откарват изнесените трупове в степта и там ги заравят, за да няма експертиза, в случай че по-късно бъде поискана.)

Гръмва спонтанно: „Урааа!... Урааа!“ — и се юрват в стопанския двор и по-нататък в женската зона. Разширяват отвора на стената. Освобождават женския затвор и всичко се съединява! Всичко се освобождава в главната зона! Единствено 4-ти затворнически лагпункт си остава затвор.

На всички наблюдателни кули застават по четирима бойци с червени пагони — намират зековете на кого да пълнят ушите с оскърбления! Събират се срещу кулите и им крещят (а жените, естествено, повече от всички останали): „По-лоши сте и от фашистите!... Кръвопийци!... Убийци!...“

Намира се, естествено, свещеник в лагера, и не един, в моргата отслужват панихида за убитите и умрелите от раните си.

Що за чувства може да бъдат тези, дето раздират гърдите на осем хиляди души, които през цялото време, и по-рано, и съвсем доскоро, са били разединени роби, но ето че сега са обединени и освободени, макар и не истински, но поне в правоъгълника между тези стени, под погледите на четворния конвой?! Дори екибастузкото пасивно гладуване в заключените бараки бе усетено като докосване до свободата. И изведнъж — революция! Толкова потискано, ето че братството между хората този път взема връх! И ние обичаме криминалните! И криминалните ни обичат! (Няма как, свързани сме с пролятата кръв. А и те са се отказали от своя закон) И още повече, естествено, обичаме жените, които отново застават с нас, както се полага в човечеството, и са наши сестри по съдба.

В столовата — прокламации: „Въоръжавай се с каквото можеш и нападай пръв войските!“ Върху късове от вестници (друга хартия няма) с черни или цветни букви най-разпалените изписват вече съвсем невъзспирани от нищо своите лозунги: „Братлета, смърт на чекистите!“ „Смърт на куките, чекистките лакеи!“ Ту на едно, ту на друго, ту на трето място в лагера — къде по-напред! — митинги, оратори! И всеки със свое предложение! Мисли — разрешено ти е да мислиш, — за кого си? Какви искания да поставиш? Какво ни трябва? Беляев — под съд! — това е ясно. Убийците също! Ясно. А по-нататък?... Да не се заключват бараките, да се премахнат номерата! А по-нататък?...

А по-нататък — най-страшното: за какво е започнато това и на какво се надяваме? Надяваме се, разбира се, на свободата си, единствено на свободата си! Но кой ще ни я даде? Съдилищата, които са ни съдили, са в Москва. И докато сме недоволни от Степлаг или от Караганда, все още разговарят с нас. Но ако кажем, че сме недоволни от Москва... всички ни ще закопаят в тази степ.

Тогава какво искаме? Да разбием стените? Да се разбягаме в пустинята?...

Часове на свободата! Падат тежките окови от ръцете и плещите ни. Не, все едно не ни е жал! Този ден си заслужаваше!

А в края на понеделника в бушуващия лагер пристига делегация от началството. Тя е напълно благожелателна, не гледа на нас като на

зверове, идва без автомати, а и тези не са от помагачите на кървавия Берия. Научаваме, че са дошли от Москва генерали — гулаговският Бочков и заместник-генералният прокурор Вавилов. (Те са служили и при Берия, но защо да ровим старото?) Намират, че нашите искания са *напълно* справедливи. (Самите ние ахваме: справедливи? Значи не сме бунтовници? Не, не, напълно са справедливи.) „Виновните за застреляните ще бъдат привлечени към отговорност.“ — „А защо пребиваха от бой жени?“ — „Има бити жени? — поразява се делегацията. — Не може да бъде!“ Аня Михалевич им води цяла върволица от бити жени. Комисията е разчувствувана: „Ще видим тази работа, непременно ще видим.“ — „Зверове!“ — крещи на генерала Люба Бершадская. И крещят още: „Да не ни заключват бараките!“ — „Няма повече да ви ги заключват.“ — „Да ни свалят номерата!“ — „Непременно ще ви бъдат свалени“ — уверява генералът, когото никога не сме виждали (няма и да го видим повече). — „Излазите между зоните да ни ги оставят! — ставаме все по-дръзки. — Трябва да общуваме помежду си!“ — „Добре, общувайте — съгласява се генералът. — Нека направените отвори да останат.“ Та какво още ви трябва, братлета? Ние победихме!!! Побушувахме един ден, порадвахме се, покипяхме и победихме! И макар някои от нас да поклащат глави и да говорят: „Измама, измама!“, ние вярваме. Вярваме на нашето, общо взето, не толкова лошо началство. Вярваме затова, защото така ни е по-лесно да излезем от положението...

А и какво остава на потиснатите, ако престанат да вярват? Да бъдат измамени и отново да вярват. И отново да бъдат измамени, и отново да вярват.

И във вторник, на 18 май, всички кенгирски лагпунктове излизат на работа, примирени със своите мъртъвци.

И още същата сутрин всичко би могло да приключи тихо. Но висшите генерали, събрали се в Кенгир, биха сметнали такъв изход за свое поражение. Как така сериозно ще признаят, че затворниците имат право! Как така ще вземат сериозно да наказват военнослужещите от МВД? Плиткият им разсъдък извлича само един урок: недостатъчно са били укрепени междузоновите стени. Там ще трябва да се направят *огневи* зони!

И същия ден усърдното началство впряга на работа тези, които са отвикнали да работят с години и десетилетия: офицерите и

надзирателите навличат престилки: който горе-долу знае как, грабва мистрията; свободните от караулна служба на кулата войници карат количките, носят носилките; инвалидите, останали в зоната, мъкнат и подават тухлите. И до вечерта отворите в стените са запушени, възстановени са електрическите крушки върху стълбовете, покрай вътрешните стени са прокарани забранителни ивици и в краищата им са поставени часови с командата: „Огън!“

А когато вечерта колоните на затворниците, отдали дневния си труд на държавата, влизат отново в лагера, бързо ги отправят на вечеря, преди да са се опомнили, за да ги заключат по скоро в бараките. Според генералската диспозиция трябва да бъде спечелена тази първа вечер — вечерта на твърде явната измама след дадените предния ден обещания; а сетне все някак затворниците ще свикнат и ще влязат в релсите.

Но на разсъмване се чуват все същите остри разбойнически изсвирвания както в неделя — дават си знак трета и втора зона като за голямо хулиганско празненство (тези изсвирвания са още един сполучлив принос на криминалните в общото дело). И надзирателите трепват, не завършват задължителните си дейности и офейкват от зоните. Само един офицер не успява да се измъкне (старши лейтенантът от интендантската служба Медвежонок), задържа се по свои работи и е пленен до сутринта.

Лагерът остава в ръцете на зековете, но те са разделени. По опитващите се да се приближат до вътрешните стени от кулите откриват картечен огън. Неколцина падат простреляни, има и ранени. Всички електрически крушки са отново изпочупени с прашки, но от кулите осветяват зоните с ракети. И ето кога интендантският офицер свършва работа на 3-ти лагпункт: завързват го, както е с откъснатия пагон, за края на една маса и го изтикват към стената (откъм тяхната страна не са направили предзонова бариера), а той отправя от тъмното вопли към своите: „Не стреляйте, аз съм, Медвежонок! Аз съм тук, не стреляйте!“ А от кулите го псуват: да не си се оставял в ръцете на врага. В края на краищата зековете се смиляват над него и го пускат да си върви разстроен.

Зековете удрят с дългите маси по бодливата тел, по новозабитите стълбове на предзоновата преграда, но под огъня е невъзможно да пробият стената, нито да я прекатерят — остава им да я подкопаят.

Както винаги в зоната няма лопати, ако не се смятат пожарните. Влизат в действие готварските ножове и паници.

През нощта на 18 срещу 19 май невъоръжените хора минават под картечния огън през изкопите под стените и отново съединяват всички лагпунктове и стопанския двор. По-нататък от кулите престават да стрелят. А в стопанския двор — колкото щеш инструменти. Цялата свършена през деня работа на зидарите с пагони отива по дяволите. Под прикритието на нощта рушат предзоновите прегради, разширяват проходите в стените, за да не се превърнат после в капан (през следващите дни ги разширяват до двадесет метра).

През същата нощ пробиват стената и на 4-ти лагпункт, където е затворът. Надзорсъставът, охраняващ затвора, се пръсва кой към портала, кой към кулите, откъдето им спускат въжени стълби. Затворниците разгромяват следствените кабинети. Освободени са от затвора и тези, на които предстои на следния ден да застанат начело на въстанието: бившият полковник от Червената армия Капитон Кузнецов (випусник на Фрунзенската академия, вече не в първа младост; след войната командувал полк в Германия, но някой от полка му бяга в Западната зона, за което е осъден; а е в затвора, защото е „рисувал в черни краски лагерната действителност“ в писмата си, изпращани чрез някакъв волнонаемен); бившият старши лейтенант от Червената армия Глеб Слученков (бил в плен и както твърдят някои, бил власовец).

В „новия“ затвор лежат и жители от селището на Кенгир, битоваци. Отначало те решават, че в страната има всеобща революция, и с ликуващи викове посрещат неочакваното си освобождение. Но след като бързо научават, че революцията е от съвсем местно значение, лоялно се връщат в своя каменен чувал и без каквато да било охрана честно остават там през цялото времетраене на въстанието — ходят единствено за храна в столовата на метежните зекове.

На метежните зекове! — които вече три пъти се мъчат да се отърват и от метежа, и от свободата. Те знаят как да се отнесат към тези дарове и повече се страхуват от тях, отколкото да ги жадуват. Обаче съдбата пак и пак ги хвърля в метежа с неизмеността на разбиващи се в брега морски вълни.

А и какво им остава? Да вярват на обещания ли? Отново ще ги измамат, както добре го демонстрират робовладелците предишния ден, а и преди това. Да застанат на колене? Но те през всички години са

стояли така и не са дочакали милост. Да молят днес да бъдат наказани? Но наказанието днес, както и след цял месец свободен живот, ще бъде еднакво жестоко от страна на онези, чиито съдилища работят като машина: като ще се дават по *двадесет и пет*, да бъде за всички без изключение.

Както беглецът бяга, за да изпита поне за един ден сладостта от свободния живот, така и тези осем хиляди затворници не толкова вдигат метеж, колкото *бягат в свободата*, макар за кратко! Осем хиляди души изведнъж от роби стават свободни и имат възможността да живеят! Иначе ожесточените лица се смекчават до добродушни усмивки.^[4] Жените виждат мъже, а мъжете ги улавят за ръцете. Тези, които са си пишели и са изпращали писмата си по виртуозно криволичещи тайни пътища и никога не са се виждали, този път се запознават. Литовките, чиито бракове са сключвани от ксензове през стената, този път виждат своите законни според църквата мъже — бракът им се спуска от небесата на земята! На вярващите за пръв път в живота никой не пречи да се събират и молят. Пръснати из всички зони, самотните чужденци се срещат сега и говорят на майчиния си език за тази странна азиатска революция. Цялото продоволствие на лагера се оказва в ръцете на затворниците. Никой не ги гони на развод и на единадесетчасов работен ден.

Идва утрото на 19 май над безсънния развълнуван лагер захвърлил вече кучешките си номера. От жиците висят изпотрошените електрически крушки. По траншейните проходи, а и направо зековете се движат свободно от зона в зона. Мнозина обличат собствените си дрехи, взети от склада. Току гледаш някой момък, нахлупил кавказки или казашки калпак. (Скоро ще се появят и бродирани ризи, а на азиатците може да се видят цветни халати и тюрбани, сиво-черният лагер разцъфтява.)

Дневалните ходят по бараките и приканват всички да идат в голямата столова, за да изберат Комисия — комисия за преговори с началството и за самоуправлението на лагера (така скромно и плахо назовава тя себе си).

Избират я може би само за няколко часа, но ѝ е съдено да стане четиридесетдневно правителство на кенгирския лагер.

Ако същото би станало две години по-рано, единствено само от страх да не бъде научено от *Него*, степлаговските стопани не биха се подвоумили да изпозастрелят цялата затворена между стените тълпа. И дали ще трябва да повалят всичките осем хиляди или само четири — това за тях би било без значение, защото те са нетрепващи.

Но сложността на обстановката през 1954 г. ги нрави нерешителни. Познатите ни вече Вавилов и Бочков долавят в Москва някои нови повеи. Тук вече и без това са изпозастреляни доста хора, та трябва да се придаде на случилото се законен вид. Това е спънката, а тя ще рече — време за метежниците да започнат своя независим нов живот.

Още от първите часове предстои да се определи политическата линия на метежа, а следователно и неговото битие или небитие. Дали той ще трябва да последва онези простосърдечни и лозунги, изписани върху печатните колонки на вестниците: „Братя, смърт на чекистите!“.

Едва излязъл от затвора — и незабавно поради обстоятелствата, дали заради военната Си опитност, дали по съвети на приятелите или по вътрешен зов, ориентиран към ръководството, Капитон Иванович Кузнецов недвусмислено взема страната и позицията на малобройните и минали на заден план в Кенгир ортодокси: „Да се прекратят тези драсканици (позивите), да се потисне антисъветският и контрареволуционен дух на онези, които искат да се възползват от нашите събития!“ (Цитирам тези негови изрази по бележките на другия член от Комисията А. Ф. Макеев за разговора им в тесен кръг в склада на Пьотър Акоев. Ортодоксите поддържат Кузнецов: „За тези позиви на всички ще ни лепнат нови присъди.“.

През първите, още нощни часове полковник Кузнецов обхожда всички бараки и държи там речи до пресилване, а сутринта след това и на събранието в столовата, и по-късно още не веднъж. Той се натъква на крайни настроения и на озлобени от живота хора, до такава степен мачкани, че нямат вече какво да губят. И той повтаря, и повтаря неуморно:

— Антисъветската дейност би била нашата смърт. Ако издигнем сега антисъветски лозунги, ще ни смажат незабавно. Те само чакат

предлог, за да ни пометат. При такива позиви ще имат пълното оправдание за разстрели. Нашето спасение е в лоялността. Трябва да разговаряме с московските представители както подобава на съветски граждани!

И вече по-гръмогласно след това: „Няма да допуснем подобно поведение на отделни провокатори!“ (Впрочем, докато той държи тези речи, на вагонките се целуват шумно. Не си дават много труд да вникнат в речите му.)

Това е както, ако влакът ви отвежда не закъдето сте тръгнали и решавате да скочите — ще скочите по посока на движението, а не обратно. Това е инерцията на историята. Не всички искат да е така, но разумността на тази линия се разбира веднага и тя побеждава. Много бързо по лагера са окачени големи лозунги, които добре се четат от кулите и от портала:

„Да живее съветската конституция!“

„Да живее Призидиумът на ЦК!“

„Да живее съветската власт!“

„Искаме идването на член на ЦК и преразглеждане на делата ни!“

„Долу убийците бериевци!“

„Съпруги на офицерите от Степлаг! Не се ли срамувате да бъдете жени на убийци?“

Повечето от кенгирците отлично знаят, че всички милионни разправи, далечни и близки, са ставали под блатното слънце на тази конституция и са утвърдени от *този* състав на Политбюро, ала нищо не им остава, освен да пишат: да живее тази конституция и това Политбюро. И сега вече, като препрочитат лозунгите, метежните арестанти напипват законната твърда почва под краката си и започват да се успокояват: движението им не е безнадеждно.

А над столовата, където току-що са се провели изборите, се издига знаме, което се забелязва от цялото селище. То се развява дълго и след това: бял фон, черно по краищата, в средата червен кръст. Според международния морски код това знаме означава: „Търпим бедствие. На борда — жени и деца.“

Комисията избира дванадесет души начело с Кузнецов. Комисията веднага се специализира и създава отдели за:

- агитация и пропаганда (ръководи ги литовецът Кнопкус, изпратен тук за наказание от Норилск след тамошното въстание);
- бит и стопанство;
- изхранване;
- вътрешна сигурност (Глеб Слученков);
- военен и
- технически отдел (най-удивителният в това лагерно правителство).

На бившия майор Макеев са възложени контактите с началството. В състава на Комисията е и един от главатарите на рецидивистите, той също отговаря за нещо си. Има и жени (очевидно: Шахновская, икономист, партийка, вече с посивели коси; Супрун, възрастна учителка от Прикарпатието; Люба Бершадска).

Влизат ли в тази Комисия главните, истинските вдъхновители на въстанието? Очевидно не. *Центровете*, и особено украинският (в целия лагер руснаците не са повече от една четвърт), остават явно сами по себе си. Михаил Келер, украински партизанин, който воюва от 1941 г. ту срещу немците, ту срещу съветските, а в Кенгир публично е убил един доносник, е само мълчалив наблюдател от онзи щаб на заседанията.

Комисията открито работи в канцеларията на женския лагпункт, но Военният отдел изнася своя команден пункт (полевия щаб) в банята на 2-ри лагпункт. Отделите се залавят за работа. Първите дни са особено напрегнати: всичко трябва да се обмисли и вкара в релси.

Преди всичко трябва да се укрепят. (Макеев, в очакване на неизбежното смазване на бунта им от страна на войската, е против създаването на каквато и да било отбрана. За такава настояват Слученков и Кнопкус.) Остават много тухли след пробиването на широките отвори във вътрешните стени. Използват ги да издигнат барикади срещу всички изходи за навън (и входи отвън), които остават в ръцете на охраната и може да бъдат отворени всеки момент за пропускане на наказателните отреди. В стопанския двор се намира и достатъчно количество рула бодлива тел. Намотават от нея спирали Бруно и ги разхвърлят по най-уязвимите места. Не забравят да поставят тук-таме и дъсчици с надпис: „Внимание! Минирано!“

А това е една от първите идеи на Техническия отдел. Около дейността на отдела се създава голяма тайнственост. На Техотдела в

завладения стопански двор са предоставени секретни помещения, а на входа им е нарисуван череп с кръстосани кости и има надпис: „Напрежение 100 000 волта“. Вътре се допускат само неколцината, работещи там. Така че дори затворниците не успяват да разберат с какво се занимава Техотделът. Много скоро плъзва слухът, че работи над *секретно химическо оръжие*. Тъй като и зековете, и лагерното начальство знаят добре какви умни инженери има тук, лесно се разпространява суеверното убеждение, че те *всичко могат*, дори да изобретят оръжие, каквото още не са измислили в Москва. Колко ли пък им трябва, за да направят някакви си нещастни мини, като използват реактивите от стопанския двор? И дъсчиците „минирано“ се възприемат напълно сериозно.

Измислено е и още едно оръжие: сандъци с натрошено стъкло пред входа на всяка барака (да се хвърля в очите на автоматчиците).

Всички бригади се запазват в обичайния си състав, но са наречени вече взводове, а бараките — отреди. Командирите на отредите са подчинени на Военния отдел. Началник на всички караули става Михаил Келер. По точен график всички невралгични места се заемат от пикети, засилвани допълнително нощно време. Като се взема предвид самолюбието на всеки мъж, което не му позволява да побегне в присъствието на жена и изобщо да не се покаже по-храбър, отколкото е, пикетите се комплектуват смесени. А жените в Кенгир се оказват не само гръмогласни, но и много смели, особено украинските момичета, които са преобладаващата част на женския лагпункт.

Без да изчакват този път благоволенieto на Господаря, зековете сами започват да свалят прозоречните решетки от бараките. Първите два дни, докато стопаните не се досещат да изключат лагерната електрическа мрежа, струговете в стопанския двор още работят и от прътовете на тези решетки се изработват множество пики, като се заострят и струговат в краищата. Изобщо ковачницата и стругарите през тези първи дни изработват непрекъснато оръжие: ножове, алебарди-секири и саби, особено предпочитани от криминалните (за дръжките им завързват пискюлчета от оцветена кожа). Някои са въоръжени и с боздугани.

С пики на раменете пикетите отиват да заемат своите нощни постове. И женските взводове, изпращани нощем в мъжката зона в отредените за тях секции, за да се вдигнат по тревога срещу

настъпващите (шири се наивното предположение, че палачите няма да посмеят да убиват жени), вървят като наежени с пиките си.

Всичко това би било невъзможно, би се провалило от издевателства или от похот, ако не би било обвеляно от суровия и чист полъх на метежа. Пиките и сабите за нашия век са като играчки, но не е играчка за тези хора затворът, все едно дали в миналото или в бъдещето. Пиките напомнят играчки, но са им изпратени от съдбата! Дават им първата възможност да защитят правото си на свобода. В пуританската атмосфера на по-раншната революция, когато присъствието на жени по бараките също става оръжие, мъжете и жените са се държали с достойнство и достойно са носели своите пики с насочени към небето остриета.

И да е имало през тези дни хора, които да са залагали на долните сладострастни изживявания, това ще са били онези оттатък зоната, със сините пагони. Те се надяват, че предоставени за седмица сами на себе си, затворниците ще потънат в разврат. Така и представят нещата пред жителите на селището: че затворниците са се разбунтували за правото да развратничат. (Разбира се, какво ли друго им липсва на арестантите в тяхната осигурена съдба?)^[5]

Началството се надява най-много на това, че криминалните ще започнат да изнасилват жените, политическите ще се застъпят за тях и всички ще почнат да се избиват помежду си. Но и тук психолозите на МВД не познават! Това буди също и нашето удивление. Всички свидетелствуват, че криминалните са се държали *като хора*, но не в тяхното традиционно разбиране на тази дума, а в нашето. Със същата монета им отговарят и политическите, и жените, които се отнасят подчертано дружелюбно и с доверие към тях. А което е премълчано, не се отнася до нас. Може би криминалните са помнели през цялото време и кървавите жертви, дадени от тях първата неделя.

Ако трябва да признаем на кенгирския метеж определена сила, то тя е в единството.

Рецидивистите не посягат и на продоволствения склад, което не е по-малко изненадващо за тези, които ги познават. Макар складът да е запълнен с продукти за много месеци, Комисията решава да остави всички на предишните им норми за хляба и всичко друго. Типичен верноподанически страх да не оцетят държавата и след това да трябва да отговарят за разхищението! Като че ли за толкова много гладни

години държавата не е задължяла пред арестантите! Обратно — взима се почти смешно решение: цялото лагерно началство, останало извън зоната, трябва да се снабдява от стопанския двор — че как иначе! И по тяхна *молба* Комисията допуска влизането на старши лейтенанта Болтушкин (не от вредните, бивш фронтовак), който редовно отнася продукти за началството, например сушени плодове от полагащите се по норма за волнонаемните — и зековете им ги отпускат.

Лагерното счетоводство изписва продуктите в границите на предишната норма, кухнята ги получава и готви, но под влияние на новата революционна атмосфера не се опитва да краде, нито пък криминалните изпращат този път някого с указание да изнася *храна за хората*. На нагаждачите също престават да сипват по някой излишен черпак. И изведнъж се оказва, че при същата норма храната става значително повече!

Ако по-рано криминалните продават туй-онуй (тоест нагабеното преди това на друго място), сега те не идват по обичая си пак да си го задигат. „Не са такива времената“ — казват те...

Дори лавките от местния отдел за снабдяване на работещите продължават да търгуват в зоните. Щабът обещава гаранции за сигурност на волнонаемната инкасаторка. Пускат я в зоната без надзиратели и тук, съпроводена от две момичета, тя обхожда всички лавки и събира от продавачите боновете, получени от продадената стока. (Скоро, то се знае, боновете свършват, а отвън началството не пуска нови стоки в зоната.)

В ръцете на властта остават още три вида доставки за зоната: електричеството, водата и медикаментите. С въздуха, както е известно, тя не се разпорежда. За четиридесет дни зековете не получават отвън нито един хап, *нито капка йод*. Електричеството е прекъснато след два-три дни. Водопроводът е оставен.

Техническият отдел започва борба за светлината. Отначало хвърлят кукички с тънка жица върху външната електропроводна линия, която върви зад лагерната стена — и по този начин няколко дни крадат ток, докато отвън не открият тези кукички и не ги отрежат. През това време Техотделът успява да изпробва ветродвигателя и да се откаже от него, след което в стопанския двор (на закрито място, извън обзора на кулите и ниско прелитащите самолети У-2) започва да

монтира хидроелектроцентра, задвижвана от... водопроводния кран. От намерения в стопанския двор мотор правят генератор и започват да подхранват телефонната лагерна мрежа, осветлението на щаба и... радиопредавателя! А в бараките си светят с подпалки. Тази уникална хидростанция работи до последния ден на метежа.

В самото начало на метежа генералите идват в зоната като стопани (е, не твърде свободно по самата зона, все пак се оглеждат). Наистина Кузнецов се сееща: на първите преговори нарежда да изнесат от моргата убитите и гръмогласно командува: „Шапки долу!“ Зековете свалят шапки и генералите са принудени също да свалят военните фуражки пред своите жертви. Но инициативата остава в ръцете на гулаговския генерал Бочков. Той одобрява избирането на Комисията („не е възможно да се разговаря едновременно с всички“) и настоява на преговорите депутатите да разкажат отначало за собствените си присъди (Кузнецов се впуска подробно и може би на драго сърце да излага делото си), както и при вземането на думата зековете непременно да стават. Когато някой казва: „Затворниците настояват...“. Бочков емоционално възразява: „Затворниците могат само да *молят*, а не да настояват!“ И е установена тази форма — „затворниците молят“.

На молбите на затворниците Бочков отвръща с лекция за строителството на социализма, за небивалия подем на народното стопанство, за успехите на китайската революция. Самодоволно косо затягане на вината в мозъка, от което ние винаги слабеем и онемяваме... Той е дошъл в зоната, за да разясни защо охраната е била в правото си да прибегне до оръжието (скоро те ще заявят, че изобщо никаква стрелба не е имало по зоната, че това е измислица на бандитите, както и приказките за масовите побоища). Той просто е изумен, че смеят да го молят да наруши „инструкцията за разединяването на зековете“. (Те говорят за своите инструкции така, сякаш са валидни за вечни времена и за целия свят.)

Скоро долитат с „Дъгласи“ нови и по-важни генерали: Долгих (струва ми се, тогава началник на ГУЛаг) и Егоров (зам.-министър на МВД на СССР). Насрочва се събрание в столовата, където се събират около две хиляди затворници. И Кузнецов командува: „Внимание! Стани! Мирно!“, и почтително поканва генералите в президиума, а самият той по субординация стои отстрани. (Другояче се държи

Слученков. Когато един от генералите изтърсква нещо за *враговете* тук, той им отвръща със звънлив глас: „А кой *от вас* не се оказа враг? Ягода е враг, Ежов — враг, Абакумов — враг, Берия — враг. Откъде да знаем, че Круглов е по-свестен?“)

Макеев, съдейки по записаното, съставя проект за съглашение, по който началството би трябвало да обещае да не етапира и да не репресира никого, да започне разследване, срещу което зековете се задължават да пристъпят незабавно към работа. Когато обаче той и съмишлениците му тръгват по бараките и предлагат да се приеме проекта им, зековете ги наричат „плешиви комсомолци“, „пълномощници по снабдяването“ и „чекистки лакеи“. Особено враждебно са посрещнати в женския лагпункт и особено неприемливо е за зековете да се съгласят този път с разделянето им на мъжки зони и женска зона. (Разсърденият Макеев отвръща на тези, които му възразяват, с думите: „А ти, като си хванал цицата на Парася, си въобразяваш, че съветската власт е свършила? Все едно, съветската власт ще постигне своето!“).

Дните се изнизват. Без да свалят от зоната очи — войнишките от кулите, надзирателските също оттам (като познаващи зековете по физиономия, надзирателите трябва да ги разпознават и да запомнят кой какво прави) и дори очите на летците (може би с фотоснимка), генералите с огорчение са принудени да заключат, че в зоната няма кланета, няма погром, няма насилия, лагерът не рухва, оставен сам на себе си, и няма повод за въвеждане на войски за помощ.

Лагерът си стои и преговорите променят характера си. Златните пагони в различни съчетания продължават да обикалят зоната, за да убеждават и държат речи. Пропускат ги свободно, но им се налага да държат бели знамена, а пред влизането в стопанския двор, където сега е главният вход за лагера, пред барикадата, трябва да понесат и обиск, при който някоя украинска дивчина с ватенка потупва генералските джобове, няма ли, един вид, някой пистолет или граната там. Затова пък щабът на метежниците им гарантира личната сигурност!...

Развеждат генералите там, където може (разбира се, не по секретната зона на стопанския двор), и ги оставят да разговарят със зековете, и свикват за тях големи събрания по лагпунктовете. Блещукайки с пагоните си, стопаните и този път се настаняват в президиумите — както винаги, сякаш нищо не е било.

От арестантската маса също излизат оратори. Но колко трудно е да се говори! Не само защото всеки си подписва с тази реч бъдещата присъда, но и защото твърде много се бяха раздалечи-ли знанията и представите за истината у сивите и у сините, и почти с нищо вече не можеше да се въздействува на тези разлети благополучни тела, на тези лъскави пипонести глави. Изглежда, старият ленинградски работник, комунист и участник в революцията, ги беше разсърдил здравата. Той ги питаше що за комунизъм ще бъде, ако офицерите гледат да намажат от стопанския двор, карат зековете да им правят от краденото от обогатителната фабрика олово сачми за браконьерство; ако градините им ги обработват затворниците; ако за началника на лагпункта, докато се къпе в банята, се разстилат килими и свири оркестър.

За да се поставят по-малко такива безсмислени въпроси, се прибегва и до преки преговори по висшия дипломатически образец: през юни слагат в женската зона една дълга маса, взета от столовата, и от едната ѝ страна седат златопагонестите, а зад тях застават допуснатите за охраната им автоматчици. От другата страна на масата седат членовете на Комисията — също с охрана, която стои много сериозно със сабите, пиките и прашките си. А наоколо се тълпят зековете — да слушат преговорите и да подвикват от страни. (Масата не е без туй-онуй за почерпка — от парниците на стопанския двор са донесени пресни краставици, а от кухнята — квас. Златопагонестите хрупат краставиците, без да се стесняват...)

Има и още едно полутайно съвещание между лагерната Комисия и петима генерали от МВД в караулката до портал на 3-ти лагпункт.

Исканията молби на въстаналите са формулирани още през първите два дни и се повтарят многократно нататък:

- да се накаже убиецът на Евангелиста;
- да се накажат всички виновни за убийствата в неделята срещу понеделника в стопанския двор;
- да се накажат тези, които са нанасяли побой на жените;
- да бъдат върнати в лагера другарите, които заради стачката са хвърлени незаконно в изолираните затвори;
- да не се прикачват повече номера на затворниците, да не се поставят решетки по прозорците на бараките, да не се заключават

бараките;

- да не се възстановят вътрешните стени между лагпунктовете;
- работният ден да бъде осем часа, както при волнонаемните;
- да се увеличи заплащането на труда (вече не се поставя условие за равенство с волнонаемните работници);
- да се разреши свободна кореспонденция с близките и понякога свижданията;
- да се преразгледат делата.

И макар нито едно от исканията да не разтърсва устоите и да не противоречи на конституцията (а много от тях се домогват само до връщане на старото положение), господарите намират за недопустимо удовлетворяването и на най-незначителното от тях, защото тези подстригани тлъсти вратове, тези плешиви глави и фуражки са се отучили отдавна да признават някаква своя грешка или вина. За тях истината е отвратителна и неузнаваема, ако я научават не от секретните инструкции на висшите инстанции, а от устата на простолудите.

Но все пак продължителното оставане на осем хиляди души в обсадно положение хвърля сянка върху репутацията на генералите и може да повлияе върху служебното им положение, ето защо те не се скъпят на обещания. Съгласяват се, че почти всички искания на затворниците са изпълними, с изключение само на това (за правдоподобие) да бъде оставена открита женската зона, тъй като не е редно (като че ли в ИТЛ двадесет години е било иначе), но можело да се помисли за въвеждане на някакви дни за срещи. Затова пък генералите внезапно се съгласяват в зоната да започне работа следствена комисия (по обстоятелствата около разстрелите). (Но Слученков разгадава и настоява това да отпадне: под формата на показания куките ще вземат да *снасят* всичко, което става в зоната.) Преразглеждане на делата? Какво пък, и това трябва да стане, само че *трябва да се почака*. Но което е абсолютно неотложно — трябва всички да тръгнат на работа! На работа! На работа!

А зековете са наясно какво следва от това: да бъдат разделени на колони, да захвърлят оръжието си, а инициаторите на бунта да бъдат арестувани.

Не — отвръщат те през масата и от трибуната. Не! — крещят от тълпата. Управлението на Степлаг се държи провокационно! Ние не вярваме на ръководството на Степлаг! Не вярваме на МВД!

— *Дори* на МВД ли не вярвате? — остава потресен заместник-министърът и бърше потта от челото си. — Кой ви е внушил такава омраза към МВД?

Загадка!

— Искаме член на Президиума на ЦК! Член на Президиума на ЦК! Тогава ще повярваме! — крещят зековите.

— Внимавайте! — заплашват генералите. — Ще стане по-лошо! Но сега се изправя Кузнецов. Той говори гладко, леко и се държи гордо.

— Ако влезете в зоната с оръжие — предупреждава той, — не забравяйте, че тук половината от хората са превземали Берлин.

Ще отнемем и вашето оръжие!

Капитан Кузнецов! Бъдещият историк на кенгирския метеж ще ни разясни личността на този човек. Как разбира и преживява той своя арест? В какво състояние си представя своето съдебно дело? Отдавна ли е молил за преразглеждането му, щом в разгара на самия метеж идва от Москва *освобождаването* му (мисля, че с реабилитация)? Само професионално-военна ли е била гордостта му от това, че поддържа в такъв *ред* метежния лагер? Дали застава начело на движението, защото то го е завладяло? (Това аз го отхвърлям.) Или като е знаел командните си способности — за да го обуздае, да го вкара в руслото (и да предотврати взаимните отмъщения, като въздържа Слученков) и да го положи под ботушите на началството като укротена вълна? (Така мисля.) При срещите, на преговорите и чрез второстепенни лица той е имал възможност да предаде на усмирителите онова, което е искал, а и е желал да чуе от тях. Например през юни е изпратен извън зоната за преговори хитрецът Маркосян с поръчение от Комисията. Дали Кузнецов се е възползувал от такива случаи? Допускам, че не. Позицията му вероятно е горда, самостоятелна.

Двама телохранители, двама грамадни украински момци съпровождат през цялото време Кузнецов, с ножове в пояса.

За защита ли? За разплата ли?

(Макеев твърди, че в дните на въстанието Кузнецов е имал и временна жена — също бандеровка.)

Глеб Слученков е на тридесет години. Ще рече, че в плен при немците попада на деветнадесет години. Сега, както и Кузнецов, той ходи с предишната си военна униформа, запазена в склада, като демонстрира военната си закалка. Той леко понакуцва, но това се компенсира от голямата му подвижност.

На преговорите се държи стегнато, рязко. Началството решава да изтегли от зоната „бившите малолетки“ (изпратени в затвора, преди да навършат 18 години — сега някои са по на 20-21 години), за да ги освободят. Това, изглежда, не е и измама, по онова време наистина навсякъде ги освобождават или им намаляват присъдите. Слученков отвръща: „А вие питали ли сте дали бившите малолетки *искат* да се прехвърлят от една зона в друга и да оставят в беда другарите си?“ (И настоява пред Комисията: „Малолетките са нашата гвардия, не можем да ги отстъпим!“ В това и за генералите е тайният смисъл на освобождаването на тези младежи през метежните дни на Кенгир; а и не знаем по-нататък дали не са ги напъхали по карцерите оттатък зоната?) Законопослушният Макеев започва все пак да събира бившите малолетки за „Съда на освободението“ и свидетелствува: от *четиристотин и девет* души, подлежащи на освобождаване, му се удава да събере за напускане на зоната само *тринадесет*. Като не забравяме и за благоразположението на Макеев към началството и враждебното му отношение към въстанието, можем да се изумим на това свидетелство: 400 млади хора в разцвета на възрастта си и дори в мнозинството си не политически *се отказват не само от свободата — но и от спасението си!* За да останат в обречения метеж...

А на заплахата от военно потушаване на метежа Слученков отговаря на генералите така: „Изпратете ги! Изпратете в зоната повече автоматчици! Ще ги заслемим със счукано стъкло и ще им отнемем автоматите! Ще разпилеем целия ви кенгирски гарнизон! Ще подгоним кривокраките ви офицери до Караганда и ще влезем там, възседнали собствените ви гърбове! А в Караганда ще разчитаме вече на нашего брата!“.^[6]

Може да вярваме и на други свидетелства за него. „Който побегне — ще удряме в гърдите!“ — и замахва във въздуха с финландската си кама. А в бараката обявява: „Който не излезе да се отбранява, чака го нож!“ Това е неизбежната логика на всяка военна власт и военно положение...

Новороденото лагерно правителство, както и от памтивека всяко правителство, не умее да съществува без служба за сигурност и Слученков оглавява тази служба (настанява се в кабинета на опера в женския лагпункт). Тъй като се отхвърля всяка възможност за победа над външните сили, Слученков не си прави илюзии, че ще избегне неминуемата екзекуция. В хода на метежа той разказва в лагера, че е получил от стопаните тайно предложение — да предизвика умишлено национално клане (златопагонестите разчитат ужасно на това и чудно как то не става! Добър прототип за нашето бъдеще). И с това да даде благовиден предлог за влизане на войски в лагера. Срещу което обещава на Слученков да запазят живота му. Той отхвърлил това предложение. (А на кого и какво още са предлагали, не можем да знаем.) Нещо повече, когато по лагера се пуска слух, че се очаква еврейски погром, Слученков предупреждава, че разпространителите му ще бъдат публично *съсичани*. И слухът угасва.

Слученков го очаква неизбежният сблъсък с благонамерените. И той става. Трябва да кажем, че през всичките тези години навсякъде в каторжните лагери ортодоксите, дори без да се наговарят, единодушно осъждат избиването на доносниците и всякаква борба на арестантите за правата им. Без да приписваме непременно това на някакви долни съображения (мнозина правоверни са свързани чрез службата си при кума), достатъчно е да знаем техните теоретични възгледи. Те признават всякакви форми на потискане и унищожаване, включително и масовите, но ако идват отгоре — като проява на диктатурата на пролетариата. А подобни действия, при това възникнали спонтанно, несъгласувани и главно отдолу, за тях са бандитизъм, на всичко отгоре проявен в „бандеровска“ форма (сред благонамерените не е имало никога нито един, който да допусне правото на Украйна на самостоятелност, защото това би било вече буржоазен национализъм). Отказът на каторжниците от робския труд, възмущението им от решетките и разстрелите огорчава, разстройва и наплашва покорните лагерни комунисти.

Така и в Кенгир цялото гнездо на благонамерените (Генкин, Апфелцвейг, Талалаевски, очевидно Акоев, с повече имена не разполагам; после още един симулант, който с години лежи в болницата и се преструва, че му „циркулира кракът“ — те допускат такъв интелигентен начин на борба; а в самата Комисия явно —

Макеев и очевидно Бершадска) — цялото им гнездо от самото начало упреква, че „не е трябвало да се започва“, и когато проходите ги зазиждат — че не трябвало да правят подкопи; че всичко било замислено от бандеровската утайка, а сега вече трябвало по скоро да се отстъпи. (Ами че и онези убити шестнадесет души не са от техния лагпункт, а вече за Евангелиста е дори направо смешно да жалим.) В изложението на Макеев е отразено цялото им сектантско раздражение. Всичко наоколо е лошо, всички са лоши и опасностите ги дебнат от всички страни; от началството ще последват нови присъди, от бандеровците — нож в гърба. „Искат да заплашат всички с ножовете си и да ни накарат да загинем.“ Макеев нарича злобно кенгирския метеж „кървава игра“, „фалшив коз“, „художествена самодейност“ на бандеровци, а най-често — „сватба“. Той вижда намеренията и целите на главатарите на метежа в разгула, в отказа от работа и в отсрочването на разплатата. (А самата очаквана разплата подразбира като справедлива.)

Това отразява много вярно отношението на благонамерените към цялото лагерно движение за свобода от 50-те години. Но Макеев е много предпазлив, той дори е измежду ръководителите на метежа — а Талалаевски сипе открито тези упреци; и Слученковата служба за сигурност го изолира в една от килиите на кенгирския затвор за агитация, враждебна на въстаналите.

Да, така стоят нещата. Въстаналите и освободили затвора арестанти сега налагат свой затвор. Вечната ирония на съдбата. Вярно, че по различни поводи (контакти с лагерното началство) са затворени само четирима души и нито един от тях не е разстрелян (обратно, получава по-добро алиби пред Ръководството).

Изобщо затворът, особено старият, мрачен, построен през 30-те години, е широко показван: единични килии без прозорци, с малка капандура горе; одъри без крака, тоест направо дървени табла върху циментовия под, където е още по-студено и влажно, отколкото в цялата студена килия; до одъра, тоест вече на пода, като за куче, има груба глинена паница.

В този затвор отделът за агитация урежда екскурзии за своите — за тези, които никога не са лежали в затвор и вероятно никога няма да им се наложи. В него развеждат и приходящите генерали (те не остават много потресени). Има предложение дори за екскурзия на жителите от

селището — те без това не работят, докато са без затворниците на обектите. И дори една екскурзиантска група им изпращат генералите — естествено, не от обикновени работници, а подбран персонал, който не намира от какво да се възмути.

В отговор и началството предлага да организира екскурзия на затворниците в Рудник (1-ви и 2-ри лагфилиали на Степлаг), където според лагерните слухове също бил избухнал метеж (впрочем думата метеж, или още по-лошо *въстание*, се избягва по свои причини и от робите, и от робовладелците, замествана със свенливо-смекчаващата дума *сабан-туй*^[7]. Подбраните екскурзианти заминават и се убеждават, че там наистина всичко си върви постарому и затворниците работят.

Много надежди са свързани с разпространяването на такива стачки! Сега завърналите се подбрани екскурзианти обезсърчават със сведенията си останалите.

(А са ги водили дотам тъкмо навреме. Рудник, естествено, е с повишен градус, там научават от волнонаемните какво ли не за кенгирския метеж. През същия юни така се случва, че на мнозина едновременно е отказано да им се преразгледат делата. А и някакво полупобъркано хлапе е ранено в *забранения участък*. И в Рудник също започва стачка, разбиват портите между лагпунктовете, излизат на плаца. По кулите се появяват картечници. Някой окачва плакат с антисъветски лозунги и с призива „Свобода или смърт!“. Но го свалят и го заменят с плакат със *законни* искания и обещанието напълно да се компенсират загубите от престоя веднага щом исканията бъдат удовлетворени. Пристигат камиони да извозят брашно от склада — не им позволяват. Стачката продължава близо седмица, но не разполагаме с никакви точни сведения за нея, а всичко е научено от трети лица и вероятно е преувеличено.)

Изобщо за няколко седмици цялата война преминава в агитационна. Външното радио работи неспирно: чрез няколко репродуктора, опасващи лагера, то предава през интервали обръщения към затворниците с информация, дезинформация и една две изтъркани, пускани до втръсване и лазещи по нервите грамофонни плочи.

*Върви момиче през полето —
от плитката му съм сразен.*

(Впрочем, за да заслужат дори тази не кой знае каква чест — пускането на плочите, — затворниците трябва да въстанат. На коленопреклонните дори и този боклук не им пускат.) Тази музика работи в духа на века и като заглушител — за заглушаване на предаванията на лагера, отправяни към конвойните войски.

По външното радио очернят цялото движение и твърдят, че то е започнато с единствената цел да бъдат изнасилвани жените и да се започнат грабежи (в самия лагер зековете се смеят на това, но нали репродукторите разнасят тези приказки и сред жителите на селището? А и до никакво друго обяснение робовладелците не могат да се домогнат — недостижима висота за тях е да признаят, че тези, които не са смятани и за хора, са способни да търсят справедливост). Или пък гледат да разкажат някоя гадост за членовете на Комисията (дори за един от главатарите на криминалните: докато го прехвърляли с етапа на Колима с един шлеп, бил успял да пробие в трюма отверстие и да потопи шлепа с триста затворници на него. Подтекстът е, че е потопил именно нещастните зекове и едва ли не целия Петдесет и осми, а не конвоя; и неизвестно как в такъв случай самият той се е спасил). Или пък тормозят Кузнецов, че се получила заповед за освобождаването му, но сега вече е отменена. И отново следват призивите: на работа! На работа! Откъде накъде Родината ще трябва да ви издържа? С отказа си да работите вие нанасяте огромна вреда на държавата! (Това би трябвало да пониже сърцата, обречени на вечна каторга.) Задържат се цели ешелони с въглища, няма кой да ги разтоварва! (Нека чакат! — смеят се зековете. — Така по скоро ще клекнете! — Но дори и на тях не им минава през ум, че златопагонестите биха могли лично да си ги разтоварят, щом като толкова са им на сърце.)

Техническият отдел обаче също не дреме. В стопанския двор намират две подвижни кина. Използват усилвателите им за високоговорители, естествено, с по слаба мощност. А захранват усилвателите от скритата водна станция. (Наличието у въстаналите на електрически ток и радио страшно изненадва и тревожи властите. Опасяват се, че метежниците могат да си направят радиопредавател, по който да разнесат по света вестта за своето въстание. Някой в лагера също пуска такива слухове.)

В лагера се появяват свои говорители (известна ни е като такава Слава Яримовская). Предават се последните новини, радиовестник

(освен това има и всекидневен стенвестник с карикатури). „Крокодилски сълзи“ се нарича предаването, което осмива как властите се тревожат за съдбата на жените, които преди това са били. Има предавания и за конвоя. Освен това нощем зековете отиват до кулите и отправят призови към войниците през рупори.

Но липсва мощност, с която да се води предаване за единствените съчувстващи, които може да се намерят в Кенгир — за жителите на селището, често също заточени. А тъкмо тях, вече не по радиото, а там някъде, недостъпно за зековете, властите на селището баламосват със слухове, че в лагера се разпореждат кръвожадни бандити и сладострастни проститутки (такъв вариант има ефект сред жителките^[8]); че са изтезавани невинни и са изгаряни живи в пещите (и не е ясно само защо Ръководството не се намесва!...).

Как да викнат през стените, на километър, на два, на три: „Братя! Искаме само справедливост! Избиват ни невинни, държат ни по зле от кучета! Чуйте нашите искания...“

Лишена от възможността да изпревари съвременната наука, мисълта на Техническият отдел се обръща, напротив, към науката от миналите векове. По примера на братя Монголфие слепват огромен балон от цигарена хартия (в стопанския двор какво ли не се намира, вече писахме за него^[9], години наред той заменя на джезказганските офицери и столичните ателиета, и всички видове работилници за стоки за широка употреба). Привързват към него пачка позиви, а отдолу му прикрепват мангал с тлеещи въглища, за да се получи приток на топъл въздух във вътрешния купол на балона, който отдолу е открит. За огромно удоволствие на струпалата се арестантска тълпа (когато се радват, арестантите стават повече от деца) това чудно въздухоплавателно устройство се вдига във въздуха и полита. Но уви! — вятърът се оказва по-бърз от набираната височина и при прелитането на балона през оградата мангалът се закача за телта и лишен от горещия приток на въздух, балонът пада и изгаря заедно с позивите.

След тази несполука започват да надуват балоните с дим. При попътен вятър тези балони летят прилично и жителите на селището имат възможност да четат едро изписаните им призови:

„Спасете жените и децата от унищожаване!“

„Настояваме за идването на член на Президиума на ЦК!“

Охраната разстрелва балоните.

Тогава в Техотдела идват зекове чеченци и предлагат да изработват хвърчила (те са майстори!). Запращат готовите хвърчила високо над селището. Те са снабдени с ударно приспособление. Когато хвърчилото заеме удобна позиция, приспособлението се включва и пръсва пачката с позивите. Пускащите хвърчилата седят на покрива на бараката и следят какво ще става по-нататък. Когато позивите паднат близо до лагера, пешите надзиратели хукват да ги събират, но в случай че стане по-далеч, натам се отправят мотоциклетисти и конници. На всяка цена гледат да не попаднат в ръцете на свободните граждани, които да прочетат независимата истина. (Позивите завършват с молба до всеки прочел ги кенгирец да ги предаде в ЦК.)

По хвърчилата също стрелят, но те не са толкова уязвими към раните като балоните. Противникът скоро се убеждава, че му излиза по-евтино, вместо да праща надзирателите да ги гонят, да пускат контрахвърчила, които при улавяне да въвеждат в заблуда.

Война на хвърчилата във втората половина на XX век! И все срещу словото на истината...

(Може би на читателя ще бъде удобно, за да свърже кенгирските събития по време, да си спомни какво ставаше в дните на кенгирския метеж в живота на свобода? Женевската конференция заседава за Индокитай. Връчена е Сталинската премия за мир на Пиер Кот. Прогресивният френски писател Сартр пристига в Москва, за да се приобщи към нашия възходящ живот. Шумно и пищно се чествува 300-годишнината от присъединяването на Украйна към Русия.^[10] На 31 май се провежда важен парад на Червения площад. УССР и РСФСР са наградени с ордена „Ленин“. На 6 юни в Москва е открит паметникът на Юрий Долгоруки. От 8 юни започва конгресът на профсъюзите (но за Кенгир там нищо не се споменава). На 10-и е пуснат в обращение паричен ваем. На 20-и е денят на въздушния флот и има красив парад в Тушино. Освен това тези месеци на 1954 г. бележат силно настъпление на литературния, както се казва, *фронт*: Сурков, Кочетов и Ермилов излизат с много твърди критични статии в печата. Кочетов дори запитва: *какви са тези времена?* И никой не се осмелява да му отвърне: *времена на лагерни въстания!* По това време ругаят много неправилни пиеси и книги. А в Гватемала империалистическите Съединени щати получават достоен отпор.)

В селището има заточени чеченци, но едва ли те са пускали онези хвърчила. Чеченците никога не са служили на потисничеството. Те разбират прекрасно смисъла на кенгирския метеж и веднъж дори докарват пред зоната кола с хляб. Естествено, войниците ги пропъждат оттам.

(Ама и чеченците си ги бива. В сравнение с другите жители на Казахстан са някак тежки, груби и дръзки, открито не обичат руснаците. Но достатъчно се оказва кенгирци да проявят независимост, мъжество — и благоразположението на чеченците е моментално завоювано! Когато ни се струва, че недостатъчно ни уважават, трябва да се огледаме дали правилно живеем.)

През това време Техотделът готви и прословутото „секретно“ оръжие. Ето какво представлява то: алуминиевите тръбички за кравепоилките, останали от предишното производство, се запълват с кибритена сяра с примес на калциев карбид (всички сандъци с кибрит са скрити зад вратата с надписа „100 000 волта“). Когато подпалиш сярата и хвърлиш винкела, той със съскане се пръсва на части.

Само че не на тези находчиви умове и не на полевия щаб в банята е отредено да изберат часа, мястото и формата на удара. Веднъж, близо две седмици след започването на метежа, в една от тъмните, с нищо неосветявани нощи се чуват глухи удари на много места по лагерната стена. Този път обаче я пробиват не бегълци или бунтари, а самите войски на конвоя! В лагера настъпва паника, хората се щурат насам натам с пиките и сабите си, без да разбират какво става, очакват атака. Но войските не тръгват в атака.

На сутринта установяват, че на различни места в зоната освен съществуващите и забарикадирани порти външният противник е пробил десетки отвори в стената. От другата страна на отворите, за да не могат този път зековете да минат през тях, са разположени постове с картечници.^[11] Това, естествено, е подготовка за настъпление през отворите и в лагерния мравуняк закипява отбранителна работа. Щабът на въстаналите решава: да се разрушат вътрешните стени, да се разрушат кирпичените пристройки и да се издигне втора стена около зоната, особено укрепена с грамади от кирпич срещу отворите на противника — за защита на картечниците.

Та всичко се променя: конвоят разрушава зоната, а лагерниците я възстановяват и криминалните с чиста съвест се включват в тази

дейност, без да трябва да нарушават своя закон.

Сега вече се налага да поставят допълнителни постове за охрана срещу отворите; за всеки взвод се определя отворът, през който той стриктно трябва да избяга през нощта по сигнала за тревога и да заеме отбрана. Удари по вагонния буфер и все същите остри изсвирвания с уста са условните сигнали за тревогата.

Зековете не на шега се готвят да излизат с пиките си срещу картечниците. И да не е бил готов, всеки, след като поизживее страха си, привиква.

Страшно е, докато стигнеш дъното, после е лесно.

А веднъж има и дневна атака. Към един от отворите срещу балкона на Управлението на Степлаг, от който наблюдават натрупали се хора с широки строеви и тесни прокурорски пагони, с кинокамери и фотоапарати в ръце — към един от отворите се насочват автоматчици. Те не бързат. Приближават се до отвора дотолкова само, колкото да вдигнат тревога отсреща и да притичат и заемат барикадата определените за този участък взводове, размахали пики и грабнали камъни и тухли — и тогава от балкона (без да включват в кадър автоматчиците) забръмчават кинокамерите и защракват апаратите. И режимните офицери, прокурорите и политработниците и други някакви там, до един членове на партията, то се знае, започват да се хият на дивото зрелище, каквото представляват тези въодушевени първобитни фигурки с пиките си. Сити, безсрамни, високопоставени, те се глумят над своите гладни, изиграни съграждани и го намират много смешно.^[12]

А към отворите се промъкват и надзирателите и се мъчат да метнат точно като на диви животни или на снежен човек въжени примки с кукички и да вземат по този начин пленник.

Но те разчитат сега най-вече на капитулантите, на отстъпилите. Радиото гърми: опомнете се! Преминете през отворите на стената извън зоната! В тези места не стреляме! Преминалите при нас няма да бъдат съдени за бунт!

Комисията се обръща към затворниците по лагерното радио така: който иска да се спаси, може да мине и през главния портал, не задържае никого.

Така постъпи... членът на самата Комисия, бившият майор Макеев, който се приближи до главния портал уж по работа. (Уж не

защото биха го задържали или има с какво да стрелят в гърба му, а защото е почти невъзможно да бъдеш предател пред очите на освиркващите те другари!)[13] Три седмици той се е преструвал и едва сега може да даде воля на своето жадувано поражение и на злобата си срещу въстаналите, задето искат онази свобода, която той, Макеев, не желае. И сега вече, за да изкупи греховете си пред господарите, той призовава по радиото към капитулация и хули всички, които държат съпротивата да продължи и по-нататък. Ето някои извадки от собственото му писмено изложение на неговата радиореч: „Някои си въобразили, че може да извоюват свободата със саби и пики... Искат да подложат под куршумите тези, които отказват да грабнат железата... На нас ни обещават преразглеждане на делата. Генералите водят търпеливо преговори с нас, а Слученков обявява това за слабост. Комисията е параван за бандитската разюзданост... Достойни политически затворници, обръщам се към вас да водите преговори, а не (!) да се готвите за безсмислена отбрана.“

Отворите остават дълго да зеят — по-дълго, отколкото по време на метежа стената е оставала цяла. И през всичките тези седмици бягат от зоната едва десет дванадесет души.

Защо? Толкова ли вярват в победата? Не. Нима не ги плаши предстоящата разправа с тях? Плаши ги. Нима не искат да запазят живота си заради своите семейства? Искат! И са раздирани отвътре, и са обмисляли тайно в себе си тази възможност може би хиляди. А бившите малолетки са викани и на най-законно основание. Но върху това късче земя обществената температура се е вдигнала толкова високо, че ако не и претопени, то поновому са пречистени душите им и за краткото време на това ограничено място не действуват прекалено скотските закони, по които „животът ти е даден само веднъж“ и битието определя съзнанието, и човек трепери за собствената си кожа. Законите на битието и разума диктуват на хората да се предадат заедно или да бягат поотделно, а те не се предават и не бягат! Те се издигат на онова духовно стъпало, от което могат да кажат на палачите си:

— Вървете по дяволите! Преследвайте! Тормозете!

И толкова добре замислената операция, която трябва да принуди затворниците да се разбягат през отворите като плъхове, та да останат само най-упоритите, които лесно ще бъдат смазани — тази операция се проваля, защото са я замислили тъкмо хора, треперещи за кожата си.

И в стенвестника на въстаналите редом с рисунката — жена посочва на детето си белезници под стъклен похлупак: „В такива са държали твоя баща“, се появява карикатура: „Последният пребежчик“ (черен котарак, измъкващ се през отвора).

Карикатурите са, за да пораждат смях, а на хората в зоната не им е до смях. Изтича втора, трета, четвърта, пета седмица... Онова, което по законите на ГУЛаг не е възможно да продължава и час, съществува и продължава неправдоподобно дълго, дори мъчително дълго — половината на май и почти целия юни. Отначало хората са опиянени от победата, свободата, срещите и кроежите си, по-късно започват да вярват на слухове, че се е вдигнал и Рудник — току-виж, ги последват Чурбай-Нура, Спаськ, целият Степлаг? А след това и Караганда! И целият Архипелаг ще изригне и ще потече срутен по четиристотин пътища! Но Рудник, скръстил ръце отзад и провесил глава, все така продължава по единадесет часа да се зарежда със силикозния прах и не му е нито до Кенгир, нито дори до самия него си.

Никой не се намира да подкрепи остров Кенгир. Невъзможно е вече и да се бяга през пустинята: прииждат все нови и нови войсковы подразделения и ги разполагат на палатки в степта. Целият лагер отвън е опасан и с два реда бодлива тел. Остава само един розов лъч: ще дойде господарят (очакват Маленков) и ще отсъди. Ще дойде добрият и ще ахне и плесне с ръце: как са могли тук да живеят? Как сте ги държали така? Да бъдат съдени убийците! Да се разстрелят Чечев и Беляев! Да се разжалват останалите... Но много слабо просветва лъчът и е прекалено розов.

Затворниците не могат да се надяват на милост. Трябва да доизживеят последните си свободни дни и да оставят Степлаг на МВД да се разправи с тях.

Винаги има души, неиздържащи напрежението. Този-онзи вътрешно са били вече смазани и само се измъчват, че физическото им смазване толкова време се отсрочва. А има и такива, които тайно си правят сметка, че в нищо не са се замесили и ако бъдат предпазливи и по-нататък, ще отгърват кожата. А се случва някой да е и младоженец (и дори с истинската благословия на църквата, защото западната украинка също няма да се омъжи иначе, а ГУЛаг достатъчно се е погрижил да има тук свещеници от всички религии). За тези младоженци горчивото и сладкото са в съчетание, непознато за хората

в техния нормално протичащ живот. Всеки ден е за тези затворници последен и от това, че разплатата не идва, всяко утро е за тях като дар от небето.

А вярващите се молят и като предоставят на Бога изхода от кенгирския смут, са както винаги най-успокоените хора. В голямата столова се извършват по график богослужения на всички религии. Йеховистите, верни на своите правила, отказват да си служат с оръжие, да правят укрепления и да носят караулна служба. В продължение на дълги часове те седят, събрали главите си, и мълчат. (Предоставят им да мият съдовете.) Из лагера се движи някакъв пророк, дали искрен или шарлатанин, който рисува кръстове върху вагонките и предсказва края на света. От полза му идва и настъпилото силно застудяване, каквото в Казахстан се наблюдава понякога дори през летните дни. Събраните от него старици седят, както са леко облечени, на студената земя, зъзнат и протягат ръце към небето. А и накъде ли другаде?...

А някои знаят, че са замесени необратимо и има да живеят само дните, които им остават до влизането на войските. И засега трябва да мислят как да се задържат по-дълго. Но тези хора не са най-нещастните. (Най-нещастни са тези, които не са били замесени и молят за края.)

Но когато се събират, за да решават дали да се предадат, или да продължават да се държат, отново всички пламват с обществената температура и личните им мнения се стапят, престават да съществуват дори за самите тях. Или пък те се боят от насмешките повече, отколкото от смъртта.

— Другари — уверено говори снажният Кузнецов, сякаш е запознат с много тайни и всички те са за арестантите. — Разполагаме със *средства за огнева защита* и петдесет на сто от нашите загуби ще понесе и противникът!

И още:

— Дори гибелта ни няма да остане безплодна!

(В това отношение той е напълно прав. На него също му действа общата температура.)

И когато гласуват дали още да се съпротивляват, повечето гласуват за.

Тогава Слученков многозначително заплашва:

— Внимавайте! На онези, които остават в нашите редове и поискат да се предадат, ще им видим сметката пет минути преди предателството!

Веднъж външното радио обявява „заповед до ГУЛаг“: за отказване от работа, за саботаж, за... за... за... да се разформирова кенгирският лагфилиал на Степлаг и всички да бъдат откарани в Магадан. (На ГУЛаг явно не му стига мястото върху планетата. А тези, които бездруго са пратени в Магадан — те пък за какво трябва да са наказани?) Последен срок за излизане на работа...

Но изтича и този последен срок и положението си остава пак същото.

Всичко си остава пак така и цялата фантастичност, цялото съновидение на този невъзможен, небивал, повиснал в пустотата живот на осемте хиляди души само още повече поразява с прилежащия живот на лагера: храна три пъти на ден; банята навреме; пералня; смяна на бельото; бръснарница; шивачница и общарница. Дори помирителни съдилища за възникнали спорове. И дори... пускане на свобода!

Да. Външното радио понякога извиква освобождаващите се: това са или чужденци от една и съща нация, чиято страна е заслужила хората ѝ да бъдат събрани на едно място, или такива, на които изтича (или уж изтича?...) наказанието. Може би по този начин Управлението лови „пленници“ — без надзирателски примки с кукички? Комисията не може да провери това и пуска всички.

Защо се печели време? Какво могат да очакват властите? Свършване на продуктите? Но те знаят, че ще стигнат за дълго. Или се съобразяват с мнението на селището? Не им се налага такова нещо. Дали не се разработва план за смазване на метежа? Би могло да стане и по-бързо. (Наистина по-късно става известно, че през това време от Куйбишев е повикан полк „със специални задачи“, ще рече, усмирителен. Защото не всеки го бива за тая работа.) Може пък да съгласуват потушаването на метежа с *по-високи инстанции*? И колко по-високи? Няма да разберем и на коя дата коя инстанция приема това постановление.

На няколко пъти външните порти на стопанския двор изведнъж се разтварят — дали не за да се провери готовността на защитниците?

Дежурният пикет обявява тревога и взводовете изскачат насреща. Но никой не идва към зоната.

Цялото разузнаване на защитниците на лагера е патрулът върху покривите на бараките. И единствено онова, което е достъпно да се види от покривите през оградите, дава основание за някакви предположения.

В средата на юни в селището се появяват много трактори. Те работят или примъкват нещо около зоната. Не спират дори нощем. Тази усилена нощна дейност на тракторите е неразгадаема. За всеки случай затворниците започват да копаят срещу отворите в стените още ями (впрочем самолетите У-2 ги фотографират или скицират до една).

Този враждебен някак си рев допълва мрака.

И изведнъж — скептиците, отчаялите се, всички, които уверяват, че не ги чака пощада и няма за какво да молят, са посрамени. Единствено правоверните могат да тържествуват. На 22 юни външното радио обявява: исканията на лагерниците са приети! В Кенгир пристига член на Президиума на ЦК!

Розовият лъч се превръща в розово слънце, в розово небе! Значи е възможно да се пребориш! Значи *има* справедливост в нашата страна! В нещо ще отстъпят на нас, в нещо ще отстъпим ние. В края на краищата може да походим и с пришити по дрехите си номера, и решетките по прозорците не ни пречат, не лазим през прозорците. Да ни лъжат отново ли? Ами че нали не искат от нас да излезем на работа *преди* това?

Както с едно докосване на пръчица се прекъсва зарядът на електроскопа и обезпокоените му листенца падат с облекчение, така и обявеното от външното радио сваля тегнещото напрежение на последната седмица.

И дори противните трактори замлъкват от вечерта на 24 юни.

През четиридесетата нощ на метежа всички тихо спят. Вероятно той ще пристигне утре, ако не е пристигнал вече...^[14]

Ах, тези кратки юнски нощи, когато не успяваш да се напиш, когато на разсъмване се спи толкова дълбоко. Както е било преди тринадесет години.

В ранното утро на 25 юни в петък на небето се изстрелват ракети, падащи с парашути. Ракети излитат и от кулите — и наблюдателите върху покривите на бараките не успяват дори да гъкнат,

свалени от куршумите на снайперистите. Гръмват оръдейни изстрели! Самолети прелитат с бърснец полет над лагера и всяват ужас. Прочутите танкове Т-34, заели изходни позиции под маскировъчния рев на тракторите, се устремяват от всички страни към отворите в стените. (Един от тях все пак попада в изкопаните за целта ями.) Танковете влачат отзаде си кълбета бодлива тел върху четирикраки скелета, за да разделят веднага зоната. След другите търчат щурмуващи с каски и автомати в ръце. (И автоматчиците, и танкистите са получили водка преди това. Колкото и специални да са войските, все пак да избиваш обезоръжени спящи хора е по-лесно в пияно състояние.) С настъпващите вериги вървят и радости с радиостанции. Генералите са се качили на кулите при бойците и оттам при дневната светлина на ракетите (а една от кулите е запалена от зековете и гори) предават командите си: „Заемете тази и тази барака!... Кузнецов се намира еди-къде си!...“ Те не се крият както обикновено на наблюдателния пункт, защото не ги застрашават никакви куршуми.^[15] Волнонаемните наблюдават смазването на метежа отдалеч, от строителните конструкции.

Лагерът се събужда, обхванат от безумие. Едни остават на местата си в бараките, просват се на пода, с надеждата да оцелеят така, без да виждат смисъл в съпротивата. Други ги вдигат, за да дадат отпор. Трети бягат навън, под куршумите, на бой или просто в търсене на незабавна смърт.

Сражава се Трети лагпункт — същият, който е започнал (там са все с двадесет и пет годишни присъди, предимно бандеровци). Те... хвърлят камъни по автоматчиците и надзирателите, навярно и серни тръбички по танковете... За накълцаните стъкла никой не си и спомня. Една от бараките тръгва на два пъти с „ура“ в контраатака...

Танковете премазват всички по пътя си (веригата на танка сгазва през корема киевчанката Алла Пресман). Помитат хората пред входовете на бараките (естонките Ингрид Киви и Махлапу).^[16] Вървят плътно покрай бараките и мачкат онези, които са се прилепили до стените, за да се спасят от веригите. Семьон Рак се хвърля прегърнат с любимото си момиче под танка, така и загиват. Танковете се напъхват под дъсчените стени на бараките и дори стрелят в самите бараки с халостни оръдейни изстрели. Фаина Епщейн си спомня: като насън вижда как пада ъгълът на бараката и наклонен, по него, по живите тела

минава танк; жените скачат, мятат се; след танка се движи камион, в който хвърлят полуоблечените жени.

Оръдейните изстрели са халостни, но автоматите и щиковеите на пушките са бойни. Жените прикриват с телата си мъжете, за да ги запазят — избиват и жените! Чекистът Беляев застрелва собственоръчно двадесетина души. След боя виждат как той напъхва в ръцете на убитите ножове, а фотографът заснема убитите *бандити*. Ранена в дробовете, умира Супрун, член на Комисията, вече старица. Някои се скриват в нужниците, тях ги правят на решето с автоматични откоси.^[17]

Кузнецов го арестуват в банята, в неговия КП, поставят го на колене. Слученков с вързани ръце го мятат нагоре във въздуха и го оставят да се просне на земята (похват на криминалните).

След това стрелбата затихва. Крещят: „Излизай от бараките, няма да стреляме!“ И наистина, само бият с прикладите си.

След залавянето на поредната група пленници я отвеждат в степта през отворите в стената и през външния кордон на конвойните кенгирски войници, обискират хората и ги карат да легнат по очи в степта с прострени встрани ръце. Между така разпънатите на земята ходят летци от МВД и надзиратели и подбират, разпознават тези, които са видели по-рано от въздуха или от кулите.

(Заети с тази дейност, никой не е имал време да разгърне „Правда“ от същия ден. А тя е била тематична — денят на нашата родина: успехи на металурзите, по-мощна механизирана дейност по прибиране на реколтата. За историка ще бъде лесно да обгърне нашата Родина, каквато тя е била *през този ден*.)

Любознателните офицери са могли да разгледат този път тайните на стопанския двор: откъде въстаниците са ползували ток и какво е било „секретното оръжие“.

Победителите генерали слизат от кулите и отиват да закусят. Без да познавам когото и да било от тях, се наемам да твърдя, че апетитът им през онова юнско утро е бил безупречен и те са пийнали. Лекото опиянение ни най-малко не е нарушило идеологическата стойност в главите им. А което са чувствували в сърцата, то е било навинтено отвън.

Според разкази на очевидци убитите и ранените са около шестстотин, а според материалите на производствено-плановата част

на кенгирския филиал, с които моите приятели се запознават няколко месеца по-късно — над седемстотин.^[18] Ранените препълват лагерната болница и мнозина са изпратени в градската. (На свободното гражданство обясняват, че войските били стреляли с халостни патрони, а затворниците се избивали помежду си.)

Съблазнително е гробовете да ги копаят тези, които са успели да останат живи, но за да не се разгласява излишно събитието, това извършва войската: около триста души са заровени в единия край на зоната, останалите — някъде в степта.

През целия ден на 25 юни затворниците са заставени да лежат по очи в степта под палещото слънце, а в лагера се извършва пълен обиск, изкъртване и изтърсване. После закарват в степта вода и хляб. Офицерите извикват имената по списък и който е жив, го отмятат с чавка, дават му дажбата и още тук разделят хората по списъци.

Членовете на Комисията и други подозирани са изпратени в лагерния затвор, престанал да служи за екскурзионни цели. Повече от хиляда души са изпратени или в изолирани затвори, или на Колима. (Както винаги тези списъци са съставени наслуки: и в тях попадат мнозина незамесени в нищо.)

Нека картината на усмиряването внесе спокойствие в душите на тези, които са останали шокирани от последните глави на книгата. Не се каним повече да се събираме в „гардероба“ и няма никога да има възмездие за усмирителите.

На 26 юни зековете разчистват барикадите и зазиждат отворите в стените.

На 27 юни ги извеждат на работа. Ето кога дочакват работната ръка железопътните ешелони.

Танковете, смазали Кенгир, се отправят за Рудник и там пропълзват пред очите на зековете, за да си направят онези умозаклученията...

Съдът над водачите на метежа е през есента на 1955 г., той е закрит, естествено, и дори не знаем нищо определено за него... Разправят, че Кузнецов се държал уверено, доказвал, че бил безупречен и не е могъл да постъпи по-добре. Присъдите са ни неизвестни. Вероятно Слученков, Михаил Келер и Кнопкус са разстреляни. Тоест непременно би трябвало да ги разстрелят, но може би 1955 година е била по-милостива?

А в Кенгир се установява честен трудов живот. Не пропускат да създадат от неотдавнашните бунтовници ударни бригади. Процъфтява и трудът на стопанска сметка. Лавките работят, зековете гледат тъпи филми. Надзирателите и офицерите отново опират до стопанския двор — да им се направи нещо за вкъщи: спининг, някое ковчеже, да се поправи ключалката на дамска чантичка. Бунтовните общари и шивачи (литовци и западни украинци) им изработват леки ботуши и шият на жените им. И пак така принуждават зековете в обогатителната фабрика да смъкват от кабелите оловния слой и да го носят в лагера за отливане на сачми, че другарите офицери обичат да ходят на лов за сайгаци.

Ала общият смут на Архипелага стига и до Кенгир: не поставят повече решетки на прозорците и престават да заключват бараките. Въвежда се условно предсрочното „две трети“ освобождение и дори невиджданата „активировка“ на Петдесет и осми — пускат ги полумъртви на свобода.

Тревата върху гробовете е особено гъста.

А през 1956 г. и самата тази зона е ликвидирана. И тогава тамошните жители от незаминалите си заточеници намират все пак местата, където са заровени ония, и им носят степни лалета.

*Метежът свършва винаги трагично,
а при успех му казват по-различно...*
(Бърнс)

Всеки път, когато минавате в Москва покрай паметника на Долгоруки, си спомнете: той е открит в дните на кенгирския метеж, така че той е и нещо като паметник на Кенгир.

[1] Очевидно лагерното ръководство придава такова ускорение на събитията и на други места, например в Норилск. — Б.а. ↑

[2] Това „разпускане“ навлиза в официалния език след берлинските вълнения през юни 1953 г. Ако обикновените хора някъде в Белгия, да речем, искат рязко повишаване на заплатата, това се нарича „справедлив гняв на народа“, но ако обикновените хора у нас искат черен хляб — „разпуснали са се“. — Б.а. ↑

[3] Полковник Чечев например не може да понесе тази главоблъсканица. След февруарските събития в Кенгир излиза в отпуска, след което губим дирите му и го откриваме вече персонален пенсионер в Караганда. Неизвестно кога напуска Озборлаг началникът му полковник Евстигнеев. „Забележителен ръководител... скромен другар“, става заместник-началник на Братската хидроелектроцентра. (Евтушенко не е отразил неговото минало.) — Б.а. ↑

[4] Това го отбелязва недоброжелателях Макеев. — Б.а. ↑

[5] След метежа началството не се свени да подложи поголовно всички жени на медицински Преглед. И след като се установяха, че много от жените са девствени, ги питат изумени: Ама как? Бива ли? Толкова дни да сте заедно!... Те съдят за събитията от позицията на своето равнище. — Б.а. ↑

[6] Може би тъкмо тези заплахи повлияват на началството, когато избира средства за потушаването на метежа. — Б.а. ↑

[7] От тюрк. „сабан“ — плуг, и „туй“ — празник — народен празник у татарите и башкирите обикновено по сеитба, в преносния смисъл — разюздана, шумна веселба. — Б.пр. ↑

[8] Когато вече всичко е приключено и повеждат женската колона по улиците на селището на път за работа, семейните руски жени се събират покрай пътя и им крещят: „Проститутки! Курви! Пощяло ви се е?...“ — и още по-изразително. На другия ден се повтаря същото, но този път затворничките са се въоръжили с камъни от зоната и замерват с тях оскърбителните си. А конвоят се смее. — Б.а. ↑

[9] Трета част, 22-ра глава. — Б.а. ↑

[10] Кенгирските украинци обявяват този ден за траурен. — Б.а. ↑

[11] Разправят, че опитът с отворите бил норилски: там също били направили такива, за да примамят през тях уплашилите се и да насъскват апашорите, чрез които да вкарат войските под предлог, че искат да въдворят ред. — Б.а. ↑

[12] Тези фотографии трябва да са приложени някъде в отчетите на усмирителите. И може би някой няма да е достатъчно чевръст да ги унищожи пред лицето на бъдещето. — Б.а. ↑

[13] Дори и след десетината изминали години това е толкова срамно, че в мемоарите си, вероятно и замислени за оправдание, той

пише, че уж случайно погледнал през портала и тогава му се нахвърлили и му вързали ръцете... — Б.а. ↑

[14] А може би наистина е пристигнал? И тъкмо той да се е разпоредил?... — Б.а. ↑

[15] Затова пък гледат да се скрият от историята. Кой са били тези чевръсти пълководци? Защо страната не ги приветствува за славната им кенгирска победа? С мъка издирваме сега имената не на най-главните там, но не и на най-последните: началника на оперчекисткия отдел в Степлаг полковник Рязанцев; началника на политотдела в Степлаг Съомушкин... Помогнете! Продължете! — Б.а. ↑

[16] В един от танковете седи пияна Нагибина, лагерен лекар. Не за да оказва помощ, а да погледа, интересно е. — Б.а. ↑

[17] Ей, „Трибунал за Военните престъпления“ на Жан Пол Сартр! Ей, философи! Какъв материал за вас! Защо не заседавате? — Б.а. ↑

[18] На 9 януари 1905 г. са убити около 100 души. През 1912 г. в знаменитите разстрели в Ленските мини, потресли цяла Русия, са убити 270 души, а ранени — 250. — Б.а. ↑

ШЕСТА ЧАСТ ЗАТОЧЕНИЕТО

И костите за родината плачат.

Руска пословица

ПЪРВА ГЛАВА

ЗАТОЧЕНИЕТО ПРЕЗ ПЪРВИТЕ ГОДИНИ ОТ СВОБОДАТА

Вероятно човечеството е измислило заточението преди затвора. Прогонването от племето е било вече заточение. Още най в началото става ясно колко трудно е на човек да съществува откъснат от обичайното обкръжение и място. Всичко е по иначе, всичко не е така и не върви, всичко е временно, не същинско, дори ако има зеленина наоколо, а не вечна замръзналост.

И в Руската империя не закъсняват със заточението: то е утвърдено законно при Алексей Михайлович чрез Кодекса от 1648 г. Но и преди това, още в края на XVI век, заточават без всякакъв Кодекс изпадналите в немилост каргополци; след това угличаните, станали свидетели на убийството на царския син Димитрий. Просторите на страната са благоприятствували за това — Сибир е бил вече наш. Така към 1645 г. има вече около хиляда и петстотин заточеници. А Петър изпраща на заточение със стотици. Вече стана дума, че Елизавета заменя смъртното наказание с вечно заточение в Сибир. Но тук е въведена корекция и под заточение започват да разбират не само свободното заселване, но и каторгата, принудителните работи, а това вече не е заточение. Александровският устав за заточениците от 1822 г. утвърждава това положение. Ето защо очевидно цифрите за заточението през XIX век включват и каторгата. В началото на XIX век се изпращат на заточение годишно от 2 до 6 хиляди души. От 1820 г. започват да заточават и скитниците (по нашенски тунейдци) и така някои години се стига до 10 хиляди. През 1863 г. си харесват и приспособяват за заточение отдалечения от континента пустинен остров Сахалин, това разширява още повече възможностите. Общо за XIX век са заточени половин милион. В края на века се водят за еднократно изселени 300 хиляди.^[1]

В Русия заточението стига до такова голямо разпространение поради малкото построени тъмници, ненавлезли още в практиката.

Към края на века заточението се разнообразява. Появяват се и по-леки видове: „заточаване през две губернии“, дори „заточаване зад граница“ (не смятано за такова жестоко наказание както след Октомври).^[2] Въвежда се и административното интерниране, удобно допълващо съдебното. Обаче: сроковете за заточаването са фиксирани с ясни, точни цифри и дори доживотното заточение не е буквално доживотно. Чехов пише в „Сахалин“, че след като отбие 10 години от заточението си (а ако е имал „напълно одобрително поведение“ — един неопределен критерий, но широко прилаган според свидетелството на Чехов, — дори и след шест години), наказаният придобива социалното положение на селянин и може да се установи да живее където иска, с изключение на родното място.

Подразбирана, естествена тогава за всички, а за нас сега необяснима особеност на заточението от последното царско столетие е неговата индивидуалност: дали чрез съд или административно, но то е определяно отделно за всеки и никога по групова принадлежност.

От десетилетие на десетилетие се променят и условията на заточението, степента на неговата тежест — и различните поколения заточеници са ни оставили различни свидетелства. Тежки са били тогава етапите за заточаваните, но от П. Ф. Якубович и от Лев Толстой знаем, че политическите са били третираны доста сносно. Ф. Кон добавя, че присъствието на политически заставяло конвойната команда да се обръща добре дори с криминалните престъпници, поради което те ценели много политическите. Десетилетия наред сибирското население посреща заточениците враждебно: на тях им се отпускат най-калпавите участъци земя, предоставя им се най-лошата и зле заплащана работа, а селяните не им дават дъщерите си за жени. Неуредени, зле облечени, клей-мени и гладни, те се събират на шайки, за да грабят — и така още повече озлобяват местните жители. Това обаче съвсем не се отнася до политическите, чиято струя става все по-осезателна от 70-те години нататък. Същият Ф. Кон пише, че якутите посрещали политическите добронамерено, с надежда, като свои лекари, учители и правозащитници пред властите. Във всеки случай политическите са разполагали в заточение с достатъчно условия, за да излъчат от своята среда много учени (чиято наука започва тъкмо от годините им в заточение) — специалисти по краезнание, етнографи, езиковеди^[3], естественици, а също публицисти и белетристи. Чехов не

е видял на Сахалин политически и не ни ги описва.^[4] Но Ф. Кон например, заточен в Иркутск, постъпва на работа в редакцията на прогресивния вестник „Восточное обозрение“, където сътрудничат народници, народоволци и марксисты (Красин). Това не е обикновен сибирски град, а столица на генералгубернаторството, където съгласно Устава за заточениците не се полага изобщо да се допускат политически — те служат там в банките, в търговски предприятия, преподават, влизат в тесни контакти с местната интелигенция на журфиксите. А в омския „Степной край“ заточените поместват такива статии, каквито никъде в Русия цензурата не би допуснала. Заточеническият Омск доставя вестника си дори на златоустовската стачка. Благодарение на заточениците Красноярск става също радикален град. А в Минусинск покрай Мартияновския^[5] музей се събира толкова уважавана и несрещаща никакви административни пречки група заточени дейци, че не само безпрепятствено създава общоруска мрежа от приюти за бегълците (впрочем за безпроблемността на бягствата по онова време вече писахме), но дори направлява дейността на официалния минусински „вitevски“ комитет.^[6] И ако за сахалинския режим, на който са подложени криминалните престъпници, Чехов, възкликва, че той е доведен „по най-пошлия начин до крепостното право“, това не може да се каже за заточението на политическите от най-далечното до последно време в Русия. Към началото на XX век административното заточение за политическите става в Русия вече не наказание, а формално, излишно, „овехтяло средство, доказало своята негодност“ (Гучков). От 1906 г. Столипин взема мерки за пълното му премахване.

А какво е било заточението на Радищев? В селището Уст-Илимски Острог той си купува двуетажна дървена къща (обърнете внимание — за 10 рубли) и живее със своите по-малки деца и балдъзата си, заменила жена му. Никой не е и мислил да го кара насила да работи, той води живота си както намери за добре и не е ограничаван да пътува по целия Илимски окръг. А какво е било заточението на Пушкин в Михайловское, мнозина вече си представят, след като го посетят като екскурзианти. Подобно е заточението и на мнозина други писатели и дейци: на Тургенев — в Спасское-Лутовиново, на Аксаков — във Варварино (по негов избор). С декабриста Трубецкой още в килията на нерчинския затвор живее жена

му (ражда им се син), а когато след няколко години той е преместен в Иркутск, там разполага с огромна градска къща, със собствена карета, лакеи, френски гувернантки за децата (юридическата мисъл още не е била узряла тогава до понятията „враг на народа“ и „конфискация на цялото имущество“). А заточеният в Новгород Херцен приема в съответствие със своето губернско положение рапортите на полицейския началник.

Подобна благосклонност се проявява не само към заточените именити и знаменити личности. От нея се ползват и през XX век мнозина революционери и бунтари, особено болшевиките: от тях не са се страхували. Сталин, вече с четири бягства зад гърба си, е заточен за 5-и път... в самата Вологда. Вадим Подбелски е заточен заради резките му антиправителствени статии... от Тамбов в Саратов. Каква жестокост! И никой не го е измъчвал, естествено, там с робски труд.^[7]

Но дори и такова заточение, привилегировано според нашите сегашни представи, незаплашвано от гладна смърт, се е възприемало от заточеника тежко. Мнозина революционери си спомнят колко болезнено им се отразило прехвърлянето от затвора с гарантираните им там храна, отопление, покрив над главата и свободно време за обучение и партийни спорове — в заточение, където са били принудени сами сред чужди да му мислят за хляба и покрива. А когато са освободени от тази грижа, било, обясняват те (Ф. Кон), още по-лошо: „Ужасите на безделието... Най-страшното е това, че хората са обречени да бездействуват.“ И ето че някои се залавят за наука, други — за търговия, а има и такива, които се пропиват от отчаяние.

Но откъде това безделие? Ами че местните жители не се оплакват от него, та те едва успяват да изправят гръб чак вечерта. Така че по-точно е да се каже — от промяната на почвата, от нарушаването на обичайния начин на живот, от прекъсване на корените, от загубването на живите връзки.

Едва две години заточение са били достатъчни за журналиста Николай Надеждин, за да загуби вкус към свободолюбието и да се превърне в честен слуга на престола. Буйният безпътен Меншиков, заточен през 1727 г. в Беръзов, построява там черква, води разговори с местните жители за суетата на живота, пуска брада, ходи с прост халат и след две години умира. На пръв поглед — какво чак толкова изтощително, какво чак толкова непоносимо е било за Радищев

безгрижното му заточение? Но когато след това в Русия е заплашен от повторно заточение, си слага край на живота. А Пушкин пише на Жуковски през октомври 1824 г. от село Михайловское, от този земен рай, където сякаш го е довел самият Господ да живее и да живее: „Спаси ме (т.е. от заточението — А. С.) с изпращането ми, ако ще, в крепост, ако ще и в Соловецкия манастир!“ И това не е просто фраза, защото той пише и до губернатора с молба да му заменят заточението с крепост.

Ние, разбралите добре какво представляват Соловки, се чудим сега два пъти повече: в какъв порив, в какво отчаяние и незнание е могъл поетът да се откаже от Михайловское и да моли за Соловецките острови?...

Та ето я мрачната сила на заточението — на най-обикновеното преместване и въдворяване с вързани крака, за което са се досетили още древните властелини, която е изпитал на гърба си още Овидий.

Пустота. Обърканост. Живот, който ни най-малко не прилича на живот...

* * *

При изреждане на средствата за потискане, които светлата революция е трябвало завинаги да отхвърли, на четвърто място се води, естествено, и заточението.

Но едва направила първите крачки с още кривите си краченца, преди още да възмъжее, революцията разбира: не бива без заточението! Година, най-много три да е нямало в Русия заточение. И ето че веднага започват, както сега се казва, депортациите — извеждане на нежелателните. Ето и буквалните думи на народния герой, по-късно маршал, за 1921 г. в Тамбовска губерния: „Беше решено да се организира *широко изселване* на бандитските (разбирай „партизанските“ — А. С.) семейства. Бяха организирани *обширни концлагери*, където тези семейства предварително се изолираха“ (курсивът мой — А. С.).^[8]

Единствено удобството да се разстрелва на място, вместо хората да се извозват някъде си, което ще рече да бъдат охранявани и хранени по пътя и сетне настанявани и отново охранявани — единствено това

удобство задържа въвеждането на редовно заточение до края на военния комунизъм. Но още на 16 октомври 1922 г. към НКВД е създадена постоянна Комисия по Изселване на „социално опасни лица и дейци на антисъветските партии“, тоест на всички освен болшевишката партия, и общоприетият срок е 3 години.^[9] Следователно още в самото начало — през 20-те години, институцията на изселването действа по познатия ни начин и ритмично.

Вярно, че заточаването на криминални престъпници не се възобновява: нали са изобретени вече трудовоизправителните лагери, които ги поглъщат. Затова пък политическото заточение става по-удобно от всякога: при липсата на опозиционна преса изселването става безмълвно, а за тези, които са редом, които познават отблизо заточаваните, след разстрелите по време на военния комунизъм тригодишното незлобно и без припряност изселване изглежда като лирична възпитателна мярка.

От това обаче тихо санитарно изселване никой не се завръща в родното си място, а ако все пак успее да се върне, скоро отново го прибират. Завлечените в този процес започват своите кръгове по Архипелага и последната пречупена дъга се спуска неизменно в ямата.

Благодушието на хората им пречи да разберат веднага замисъла на властта: просто тя още не е укрепнала достатъчно, за да изкорени незабавно неугодните. Затова обречените са изтръгвани на първо време не от живота, а от паметта на хората.

А и не е чак толкова трудно да се възстанови заточението, тъй като не са изчезнали още пътищата на предишните етапи, нито пък самите сибирски, архангелски и вологодски места са се променили с нещо. (Впрочем държавната мисъл няма да замре на това, нечий пръст ще полази по картата на една шеста част от сушата и обширният Казахстан, едва присъединил се към Съюза на републиките, ще бъде добре дошъл със своите простори за заточениците, а и в самия Сибир ще се открият доста затънтени места.)

Но остава в традицията на изселването и известна пречка, а именно: очакването на заточените, че държавата е длъжна да ги храни. Царското правителство *не посмива* да накара заточените да увеличават националния продукт. И професионалните революционери смятат унижително за себе си да работят. В Якутия заточеникът заселник има право на 160 декара земя (65 повече от притежаваната сега от

колхозника). Не че революционерите толкова желаят да обработват тази земя, но якутите страшно се държат за земята и плащат на революционерите като за ползуване под аренда или пък се разплащат с продукти и коне. По такъв начин, пристигнал с голи ръце, революционерът веднага се оказва кредитор на якутите (Ф. Кон). На всичко отгоре и царската държава плаща на своя политически враг в заточението му: 12 рубли за храна на месец и 22 рубли на година за облекло. Лепешински пише^[10], че и Ленин в шушенското си заточение е получавал (не ги е отказвал) 12 рубли на месец, а самият Лепешински — 16 рубли, защото бил не просто заточеник, а заточен чиновник. Ф. Кон ни уверява сега, че тези пари били крайно недостатъчни. Известно е обаче, че сибирските цени са 2-3 пъти по ниски от тези в Русия и затова държавната издръжка на заточеника дори надхвърля нуждите му. Това дава например на В. И. Ленин възможността цели три години да се занимава, материално осигурен, с теорията за революцията, без да се безпокои за съществуването си. Мартов пък пише, че за 5 рубли на месец получавал квартира с безплатно целодневно хранене, а останалите пари харчел за книги и спестявал за бягството си. Анархистът А. П. Улановски разправя, че едва в заточение (в Туруханския край, където е заедно със Сталин) за пръв път в живота му се появяват излишни пари и можел да изпраща от тях на една девойка, с която се запознал някъде по пътя, и за пръв път си купува и опитва какво е това какао. При тях там еленовото месо и чигата били смешно евтини, една солидна хубава къща струвала 12 рубли (колкото месечната издръжка!). Никой от политическите не се е чувствувал материално притеснен, парична издръжка получават всички административно заточени. И всички са облечени добре (те и пристигат добре облечени).

Наистина пожизнено заселилите се заточеници, по нашенски „битоваци“, не получават парична издръжка, но безвъзмездно им се отпускат от държавната хазна за шуби, изцяло за облекло и обувки. На Сахалин пък, както установява Чехов, всички заселници през първите две-три години, а жените до края, получават безплатна държавна издръжка в натура, включително 40 золотника (тоест 200 грама) месо и 3 фунта хляб (тоест кило и двеста, както нашите стахановци във воркутските шахти за 150% над нормата. Вярно, че според Чехов този хляб бил недопечен и от лошо брашно — но дали в нашите лагери е

по-добър?). Всяка година заточениците получават полушубка, дълго зимно палто и по няколко чифта обувки. Плюс това царската държава умишлено плаща на заточениците високи цени за техните изделия, за да поддържа продукцията им. (Чехов стига до убеждението, че Сахалин, тази колония, не е изгодна за Русия, че Русия храни колонията.)

Естествено, нашето съветско политическо заточение не може да се основава на такива нездрави условия. През 1928 г. 2-рият Общоруски конгрес на административните работници признава съществуващата система на изселване за неудовлетворителна и ходатайствува за „организиране на заточение под формата на колонии в отделни изолирани местности, както и за въвеждане на *система на неопределени присъди*“ (тоест безсрочни).^[11] От 1929 г. започва да се прилага заточение *в съчетание с принудителни работи*.^[12]

„Който не работи, не трябва да яде“, ето принципа на социализма. И само върху този социалистически принцип може да се изгражда съветското заточение. Но тъкмо социалистите са свикнали да получават безплатна храна в заточение! Съветската държава не се решава веднага да измени на тази традиция и също плаща на своите политически заточеници — естествено, не на всички, естествено, не на *каерите*, а на *политите*, като и сред тях различията се степенуват: например в Чимкент през 1927 г. на есере-рите и есдеките — по 6 рубли на месец, а на троцкистите — по 30 (все пак свои хора, болшевики). Само дето тези рубли не са вече царските, за най-малка стаичка трябва да се плаща 10 рубли месечен наем, а срещу 20 копейки на ден може да се нахрани човек много оскъдно. По-нататък става все по-зле. Към 1933 г. на „политите“ се отпуска помощ от 6 р. и 25 к. на месец. Пак тогава, самият аз помня много добре, килограм ръжен клисав „търговски“ хляб (извън полагаемия се срещу купона) струваше три рубли. И така, на социалистите не остава време да учат езици и да пишат теоретични трудове, остава им само да превиват гръб от работа. На онези, които отиват на работа, ГПУ мигом прекъсва и последната нищожна помощ.

Но дори и при желание за работа за заточениците е много трудно да я получат. Краят на 20-те години е известен у нас с голямата безработица, получават работа само привилегировани хора с неопетнена анкета и членовете на профсъюза, а заточениците не могат

да ги конкурират и да приложат своето образование или опит. Над тях тегне още и комендатурата, без чието съгласие нито едно учреждение не смее да приеме заточеник на работа. (Че дори и *бившият* заточеник има слаба надежда за подходяща работа: пречи му поставеното в паспорта клеймо.)

През 1934 г. в Казан, спомня си П. С-ва, група отчаяни образовани заточеници се наемат да павират улиците. В комендатурата ги корят: за какво е тази демонстрация? Но не им помагат да намерят друга работа и Григорий Б. отвръща на ченгето: „А вие не подготвяте ли някое *процесче*? Бихме се наели като платени свидетели.“

Петимни са и за трохите от масата.

Ето докъде падат руските политически заточеници! Не им остава време да спорят и да пишат протести срещу „Credo“. А и тази мъка им е чужда: как да се справят с безсмисленото безделие... Единствената им грижа е как да не умрат от глад. И да не стигнат дотам, че да станат доносници.

През първите съветски години в страната, освободена най-сетне от вековно робство, гордостта и независимостта на политическите заточеници издиша като продупчен балон. Оказва се, че е била мнима силата, която предишната власт със страх е виждала в лицето на политическите заточеници. Че единствено общественото мнение в страната е създавало и поддържало тази сила. Но едва *общественото мнение* е заменено с *организираното мнение*, и заточениците с техните протести и права стават жертва на произвола на тъпите дръгливи гепеушници и на безсърдечните тайни инструкции (под първите такива инструкции успява да сложи парафа си министърът на вътрешните работи Дзержински). Става вече невъзможно да се обадиш, макар и с един прегракнал вик, макар и с думичка за себе си. Ако заточеният работник реши да изпрати писмо до предишния свой завод, работникът, дръзнал да оповести за него (Ленинград, Василий Кирилович Егошин), тутакси бива също изпращан в заточение. Заточениците загубват не само паричните помощи и средства за живот, но изобщо всякакви права: тяхното по-нататъшно задържане, арестуване и изпращане по етапен ред е още по-лесно осъществимо от страна на ГПУ, отколкото докато са били свободни — сега вече органите не са възпрепятствувани от нищо и се отнасят с тях като с гумени кукли, а не като с хора.^[13] Нищо не им коства да ги раздрусат

така, както става и в Чимкент: обявява се внезапно за тукашното ликвидиране на заточението като форма на изолация в течение на *едно денонощие*. За това денонощие заточеникът трябва да предаде служебните си работи, да се прости с жилището си, да се освободи от покъщнината си, да се приготви и да замине по указания маршрут. Не много по-комфортно от арестантския етап! Не много по-сигурен е заточеническият утрешен ден...

Но не е само мълчанието на обществото и принудата на ГПУ, а какво представляват самите тези заточеници? Тези мними членове на партии без партии? Нямаме предвид кадетите — те отдавна са изтребени до един в страната, — но какво ще рече да бъдеш смятан за есер или меншевик през 1927 или 1930 г.? В страната не съществува никъде никаква група от действащи лица, които да съответствуват на това звание. В началото на 20-те години на всички социалисти е предложено да се отрекат от своите партийни убеждения и в по-голямата си част те се съгласяват и се отдръпват. Само едно незначително малцинство декларира вяност към убежденията си. (Макар че за нас, в исторически аспект, тези убеждения са малко разбираеми, доколкото всички социалистически партии на практика само помагат на болшевиките да се утвърдят.) Отдавна, от самата революция, за изминалите десет гръмокипящи години никой не е преразглеждал програмите на тези партии и дори те да биха внезапно възкръснали — неизвестно ще е как биха разбирали събитията и какво биха предлагали. Целият печат отдавна ги споменава само в минало време — и оцелелите членове на тези партии живеят семейно, работят по специалността си и са забравили своите партии: Но неизтриваеми са скрижалните списъци на ГПУ. И по внезапен нощен сигнал тези пръснати питомни зайчета биват измъкнати и от затворите изпращани с етапи — например в Бухара.

Така през 1930 г. пристига там И. В. Столяров и среща събрани от всички краища на страната стареещи есери и есдеки. Изтръгнати от привичния им живот, на тях не им остава сега нищо друго, освен да започнат да спорят, да оценяват политическия момент, да предлагат решения, да гадаят как ще се очертае историческото развитие, в случай че... ако, току-виж...

Така скалпват от тях вече не партии, а мишена за потопяване.

По-многобройни са в заточението грузинските с-д (социалдемократи) и арменските дашнаки, изселени в огромни количества на далечни места след завземането на техните републики от комунистите. Някои си спомнят, че през 20-те години жива и бойна е партията на ционистите социалисти с тяхната енергична младежка организация „Гашемер“ и легалната организация „Гехалуц“, създала земеделските еврейски комуни в Крим. През 1926 г. са вкарани в затвори всичките им ЦК, а през 1927 г. са прибрани от Крим момчета и момичета до 15-16-годишна възраст и изпратени на заточение. Настаняват ги в Турткул и на други строги места. Това наистина е партия — споена, настойчива, уверена в правотата си. Но те се стремят не към обща цел, а към своя лична: да живеят като самостоятелна нация, със своя Палестина. Разбира се, комунистическата партия, отхвърлила доброволно отечеството, не може да допусне у други такъв тесен национализъм!^[14]

Вече след въдворяването им на място социалистите се намират един друг и възникват, съживяват се фракциите им, откриват се взаимоспомагателни каси (но до една строго фракционни — своите само на свои). От местата, където е по-лесно за намиране на работа, например от Чимкент, изпращат помощ на своите „северни“ безработни съпартийци и на онези, които са в изолатори. Оживява идеята да се води борба за „статут на политически“ (през цялото време на съветската власт социалистите така и не можаха да разберат колко е неприлично това — да отстояват правата не на целия затворнически народ, а само на своите). Все още съществува на някои места съвместно приготвяне на храната, грижа за децата и естествените в случая събирания и взаимни посещения. Все още задружно празнуват в заточението си и Първи май (демонстративно пренебрегват обаче Седми ноември).

Заточениците са доста отслабени от обтегнатите отношения между партиите, които възникват през годините на съветската власт и които особено се изострят от средата на 20-те години, когато са изпратени на заточение много и много троцкисти, никого непризнаващи за политически освен себе си.

На заточение все още остава за „политите“ възможността да се отрекат от партиите си и да си откупят по този начин свободата, но тук вече, пред очите на фракциите, такива случаи са редки. А до 1936 г. и

бездруго много с-д и есери са освободени от заточение (не значи, че имената им са забравени) — толкова по-сурово ще замига хищното око на оперативния сектор над оставащите. А през 1937 г. всички те ще бъдат хвърлени в затворите.

Но не само социалисти са изпращани на заточение през 20-те и 30-те години — и предимно (с всяка следваща година все по-явно) не социалисти. Ният се и просто безпартийни интелектуалци — онези духовно независими личности, които пречат на новия режим да се установи. Както и бившите, недоунищожени през гражданската война. И дори хлапещи „заради фокстрота“.^[15] И спиритисти. И окултисти. И духовенството — първоначално все още с право да извършва богослужение и в заточението. И просто вярващи, просто християни, или крестяни, както преименават руснаците много векове преди това. А и просто селяните като такива.

И всички те попадат под окото на същия оперсектор, всички се разединяват и вкаменяват. С годините те все повече ще се отчуждават помежду си, за да не заподозре НКВД сред тях „организации“ и да започне да ги *прибира като членове на някоя нова такава*. (А тъкмо тази участ очаква мнозина от тях.) Така в границите на държавното заточение те хлътват във второ доброволно заточение — в уединяването си. (А на Сталин тъкмо това му и трябва.)

Заточениците са отслабени и поради отчуждаването на местното население от тях: местните са подложени на преследване при съмнение за близост със заточениците, самите провинили се ги изселват на други места, а младежите са изключвани от комсомола.

Обезверени от равнодушието на страната, съветските заточеници загубват и желание за бягство. За заточениците по времето на царизма бягството е било весел спорт: Сталин бяга пет пъти, Ногин шест пъти — и последицата от това не е нито куршум, нито каторга, а просто въдворяване на място след развлекателно пътешествие. Но натежаващото, все по непростяващото ГПУ от средата на 20-те години налага върху заточениците взаимното поръчителство: всички съпартийци отговарят за бягството на всеки свой. И вече до такава степен не стига въздухът, и вече толкова тегне хомотът на врата, че социалистите, до неотдавна горди и неукротими, приемат това поръчителство! Сега вече сами, с партийно решение *си забраняват да бягат!*

А и къде да бягат? При кого да бягат?...

Врелите и кипели хитреци на теоретичните аргументации бързо се приспособяват: *не му е сега времето да се бяга, трябва да се изчака*. И изобщо *не е време за борба*, също трябва да се чака. В началото на 30-те години Н. Я. Манделщам забелязва у чердинските заточени социалисти пълен отказ от съпротива. Дори чувство за неизбежна гибел. И единствената практическа надежда е: когато ще им тръсват новата присъда, това да става поне без нов арест — да им дадат *да се разпишат* веднага, на място, за да не рухва скромно уреденият им вече бит. И единствената морална задача: да запазят преди гибелта си своето човешко достойнство.

За нас след каторжните лагери, където внезапно започнахме да се съединяваме в общество от потиснати единици, бе тъжно да си спомняме този процес на всеобщо разчленяване. Но в нашите десетилетия общественият живот върви към разширяване и пълнота (вдишване), а тогава вървеше към потисничество и стесняване (издишване).

Така че не прилича на нашата епоха да съди оная епоха.

Заточението страда освен това и от многото градации, които допълнително разединяват и отслабват заточениците. Съществуват различни срокове за обменяне удостоверенията на отделните личности (за някои всеки месец, и при това с мъчителни процедури). За да не бъде прехвърлен в по-лоша категория, всеки се старае да спазва правилата.

До началото на 30-те години е запазена и най-облекчената форма: не заточение, а *минус*. В случая на репресирания не се посочва точно място за жителство, а му се предоставя да избира град, с изключение (т.е. минус) на еди-кои си. Но веднъж избрал вече мястото, се прикрепва към него за същия срок от три години. Минусникът не отива да се отмята в ГПУ, но и няма право да напуска мястото си. През годините на безработицата трудовата борса не дава на минусника работа; ако все пак успее да намери такава, принуждават администрацията да го уволни.

Минусът е като карфица: с него вредното насекомо се забожда и чака покорно, докато му дойде ред да бъде арестувано вече както подобава.

А освен това е в сила все още вярата в този прогресивен строй, който не може, не бива да има нужда от това да изпраща хората на заточение! В сила е още вярата в амнистията, особено по повод бляскавата 10-годишнина от Октомври!...

И амнистията идва, амнистията настъпва. Започват да намаляват по една четвърт от срока (от трите годни — 9 месеца), и то не на всички. Но тъй като се реди Големият Пасианс и след трите години заточение идват трите години на политизолация и сетне отново три години заточение, това съкращаване с 9-те месеца ни най-малко не улеснява живота.

А после идва времето и на следващия съд. Анархистът Дмитрий Венедиктов е прибран към края на тригодишното му тоболско заточение (1937 г.) по категоричното точно обвинение: „разпространяване на слухове за заеми“ (какви слухове може да има за заемите, които се обявяват ежегодно с неизбежността на майския цъфтеж?...) и „недоволство от съветската власт“ (нали заточеният трябва да бъде доволен от своята участ). И какво следва за такива гнусни престъпления? *Разстрел* в срок от 72 часа без право на обжалване! (Дъщеря му Галина бе спомената на страниците на тази книга.)

Такова е заточението през първите години на завоюваната свобода и такъв е пътят към пълното освобождаване от него.

Заточението е предварителна кошара за овце, предназначени за клане. Заточениците от първите съветски десетилетия не са жители, а очакватели — да бъдат извикани *там*.

(Има и умни хора — от *бившите*, а и сред простите селяни, разбрали още през 20-те години това предзадържане). И след изтичането на присъдения тригодишен срок на заточението си остават за всеки случай пак там, например в Архангелск. Понякога това помага повече да не попаднат под общия знаменател.)

Ето какъв обрат взема за нас мирното шушенско заточение, а и туруханското с какато.

Ето с какво е допълнена у нас Овидиевата носталгия.

[1] Всички тези данни са взети от XVI том („Западная Сибирь“) на известната книга „Россия“ на Семьонов-Тян-Шански. Не само знаменитият географ, но и братята му са настойчиви, себеотрицателни,

либерални дейци, съдействували много за изясняване на идеята за свободата в нашата страна. По време на революцията цялото им семейство е разгромено, единият брат е разстрелян в тяхното уютно имение на река Ранова, самото то подпалено, изсечени са липите и тополите по алеите в огромната му градина. — Б.а. ↑

[2] П. Ф. Якубович. „В мире отверженных“. М., „Художественная литература“. 1964. — Б.а. ↑

[3] Тан-Богораз, В. И. Йохелсон, Л. Я. Щернберг. — Б.а. ↑

[4] Поради юридическата си некомпетентност, а и по-скоро в духа на своето време Чехов не се снабдява за Сахалин с никакво командировъчно, с никакъв служебен документ. Въпреки това е допуснат до измисленото от него преброяване на заточениците и каторжниците и дори до тъмничните документи! (Направете сравнение с положението сега у нас. Опитайте се да проверите гнездото на лагерите без разрешение от НКВД!) И само да се срещне с политическите не му разрешават. — Б.а. ↑

[5] Мартянов (1835 — 1865) — бивш крепостен селянин. Публикува в „Колокол“ на Херцен писмо до Александър II с искане за учредяване на Земска дума. — Б.пр. ↑

[6] Феликс Кон. „За пятьдесят лет“, т. 2 — „На поселении“. М., Изд-во Всес. об-ва политкаторжан и ссыльно-поселенцев, 1933. — Б.а. ↑

[7] Този революционер, чието име носят пощенските улици на много руски градове, до такава степен, изглежда, не е имал трудови навици, че още през първия съботник получава мазол и умира от... мазола. — Б.а. ↑

[8] Тухачевский. „Борьба с контрреволюционными восстаниями“. Журнал „Война и революция“. 1926, 7/8, стр.10. — Б.а. ↑

[9] Собрание Узаконений РСФСР, 1922, 65, стр. 844. — Б.а. ↑

[10] П. Н. Лепешинский. „На повороте“ (От края на 80-те години до 1905 г.). Попътни впечатления на участник в революционната борба. Петербург, Госиздат, 1922. — Б.а. ↑

[11] ЦГАОР, ф. 4042, оп. 38, д. 8, лл. 34–35 — Б.а. ↑

[12] ЦГАОР, ф. 393, оп. 84, д. 4, л. 97 — Б.а. ↑

[13] Западните социалисти от рода на Даниел Майер, които едва през 1967 г. почувстваха за „срамно да бъдат социалисти заедно със

СССР“, биха могли да стигнат до това убеждение 40 — 45 години по-рано. Та нали съветските комунисти още тогава до корен унищожават съветските социалисти, но на чужд гръб и сто тояги са малко. — Б.а. ↑

[14] На пръв поглед такъв един естествен и благороден порив на ционистите — да създадат отново земята на своите прадеди, да утвърдят вярата на прадедите си и да се съберат там от двехилядното си разпръсване по света — би трябвало да предизвика единодушната подкрепа поне на европейските народи. Наистина Крим вместо Палестина съвсем не е чистата ционистка идея; и дали не като насмешка Сталин предлага на този средиземноморски народ да си избере за втора Палестина разположения сред тайгата Биробиджан? Незаменим майстор да таи дълго мислите си, може би с тази си ласкава покана той прави първата проба на заточението, което си е набелязал за 1953 г.? — Б.а. ↑

[15] 1926 г. Сибир. Свидетелство ма Д. П. Витковски. — Б.а. ↑

ВТОРА ГЛАВА

ЧУМАТА ПО СЕЛЯНИТЕ

В тази глава ще стане дума за нещо малко. За петнадесет милиона души. За петнадесет милиона живота.

Естествено, на необразованите. На неумеещите да свирят на цигулка. На незнаещите кой е Мейерхолд или колко интересно е да се занимаваш с атомна физика.

По време на цялата Първа световна война сме загубили в убити и безследно изчезнали по-малко от два милиона. През цялата Втора световна война — двадесет милиона (според Хрущов, а според Сталин само седем. Не е ли недогледал Йосиф капитала?). И, о, колко оди! Колко обелиски, вечни огньове, романи и поеми! Четвърт век цялата съветска литература е напоена само с тази кръвчица.

А за мълчаливата предателска чума, схруската над 15 милиона селяни — и това по най-снижените пресмятания и само до края на 1932 година!^[1] И не наред, а избрани, гръбнакът на руския народ — за тази Чума няма книги. А за шестте милиона изтръшкани с изкуствено предизвикания болшевишки глад — за това мълчи и нашата родина, и съседна Европа. В плодородния Полтавски край по селата, по пътищата и на полята лежат неприбрани трупове. В горичките край гарите е невъзможно да се стъпи от вонящите разлагащи се трупове, сред които и на пеленачета. „Безалбуминен оток“ — записват лекарите за тези, които се добират до прага на болницата да умрат. В Кубан положението е едва ли не още по-страшно. И в Белорусия на много места мъртвците са събирани от изпратени отвън команди, защото от своите не е останал вече кой да погребва.

И тръбите не ни стряскат да скочим от съня си. И на кръстовищата на черните пътища, по които скрибуцат керваните на обречените, не са хвърлени дори две-три камъчета за помен. И най-добрите наши хуманисти, толкова отзивчиви към днешните несправедливости, в ония години само кимат одобрително: всичко е правилно! Така им се пада!

И толкова потайно е направено всичко, толкова до дъно е изчегъртано, до такава степен всеки шепот е потиснат, че сега аз отказвам да слушам доброжелателите, познати от лагера: „оставете, братлета, имам цели купища с такива разкази“, а, виж, за прокуждането на селяните нищо не ми носят. А кой и къде би ни разказал за това?...

Знам, че тук ще ни трябва не само отделна глава и не книга на един човек. А и да събера както се следва цяла глава не бих съумял.

И все пак ще се опитам. Предлагам я като знак, като белег, като тези първи камъчета на кръстовището — колкото да набележи мястото, на което ще бъде възстановен някога новият Храм на Христа Спасителя.

Откъде започва всичко това? Дали не от догмата, че селячеството е „дребна буржоазия“. (А кой у нас не е дребна буржоазия? По тяхната забележително ясна схема освен фабричните работници, и то без да се смятат квалифицираните, и освен тузове фабриканти, всички останали, целият всъщност народ, и селяните, и служещите, и артистите, и летците, и професорите, и студентите, и лекарите — са тъкмо тази „дребна буржоазия“.) Или започва от разбойническата им висша изгода: едни да ограбят, други да стреснат?

От последните писма на Короленко до Горки от 1921 г., малко преди първият да умре, а вторият да емигрира, научаваме, че този бандитски пристъп срещу селячеството *още тогава* започва и се осъществява почти под същата форма, както и през 1930 г. (С течение на годините излизат все повече материали за това.)

Но дързостта не е набрала още достатъчно сила и се отдръпват, оттеглят се.

Замисълът обаче остава и през 20-те години непрекъснато открито натякват, хапят, упрекват: Кулак! Кулак! Кулак! Подготвят съзнанието на градските жители, че съвместното съществуване с „кулака“ е невъзможно.

Изстребителната Чума по селяните се подготвя, доколкото можем да съдим, още от ноември 1928 г., когато по доклада на севернокавказкия секретар на краевия комитет Андреев ЦК на ВКП(б) *забранява да се приемат в колхозите състоятелните селяни („кулаците“* — ето че вече ги отделят за унищожаване. Това решение е

потвърдено през юли 1929 г. и са готови вече човекоубийствените списъци, и започват конфискациите и изселванията. А в началото на 1930 г. извършваното (вече усвоено и пригодно) е огласено публично — в постановлението на ЦК на ВКП(б) от 5 януари за ускоряване на колективизацията (партията има „пълно основание да премине в своята практическа работа от политика на ограничаване на експлоататорските тенденции сред кулачеството към политика на ликвидирането му като класа“).

Не се забавят след ЦК и послушно-съгласните ЦИК и СНК — на 1 февруари 1930 г. те утвърждават законодателно волята на партията. На краевите областни изпълнителни комитети се предоставя „да прилагат всички необходими мерки в борбата с кулачеството, включително до (а иначе и не е било) пълната конфискация на имуществото на кулаците и до изселването им извън пределите на отделни райони и краища“.

Едва на последната дума Касапина е изпитал някакво стеснение. Уточнил е *извън какви предели*, но не е назовал в кои. Тези, дето лапат мухи, са могли да допускат, че на тридесетина километра по-нататък, в съседство...

А кулашки съмишленик като понятие изобщо не фигурира, ако не се лъжем, в Прогресивната Теория. Но по загребването на косачката става ясно, че без него няма да мине. Цената на тази думичка вече сме я разбрали. Обявят „събиране на амбалаж“ и пионерчетата тръгнат по селските къщи за чували, толкова необходими за просешката държава, а на някого му се досвиди и не им даде нищо (а и в магазините ги няма да ги купиш), значи е кулашки съмишленик. Ето ви и заточението.

И плъзва нашир и дълж това название по Съветска Русия, от чиито ноздри още димят кървавите пари на Гражданската война! Пуснати са в употреба думи, които, макар и нищо да не обясняват, са разбираеми, опростяват много неща, не се иска изобщо да се замисляш. Възстановен е дивият (според мен не и руски: къде в руската история има такъв?) закон на Гражданската война: десет за един! Сто за един! За един, че и при самозащита, убит активист (най-често безделник и дрънкало; във всички спомени е това: разкулачването е било поверено на крадци и пияници) се изкореняват стотици най-трудолюбиви, енергични и будни селяни, тези, които носят в себе си непоклатимостта на руската нация.

Как така? Как! — крещят на нас. А *народните изедници*? Потисниците на съседите си? Ето ти на заем, а ти ще ми го върнеш, като си съдереш кожата!

Наистина попадат тук като незначителна част и изедници (а и дали всички?). Само че и ние ще попитаме: дали изедници по потекло? По коренната си същност? Или по свойството на всяко богатство (и на всяка власт) да покварява човека? О, ако бе така просто да се „пречисти“ човечеството или съсловието! Ала след като се пречиства селячеството през толкова гъсто желязно сито от безсърдечните изедници, след като не са пожалени петнадесет милиона, откъде са се взели в днешното колхозно село тези зловни, тлъсти, червендалести мутри, които го оглавяват (включително и районният комитет)? Тези безжалостни потисници на самотните старици и на всички беззащитни? Как е бил пропуснат през ситото хищният им корен при „разкулачването“. Божичко, ами че не са ли те от *активистите*?

Този, който е израснал като грабител на банк, не е могъл да гледа на селянина нито като на брат, нито като на стопанин. Могъл е само да свирне като разбойнически главатар — и подгонват в тайгата и тундрата милиони трудови хора, земеделци с мазолести ръце, именно тези, които установяват съветската власт, за да получат земя, след което бързо да се укрепят на нея „земята принадлежи на тези, които я обработват“.

За какви изедници да си чешат езика, след като кубанската станица, например Урупинската, е изселена до последния човек, от стареца до пеленачето (и я заселват с демобилизирани)? Ето къде е ясен „класовият принцип“, нали? (Ще напомним, че тъкмо Кубан почти не поддържа белите през Гражданската война и първи разпръсва деникинския тил, търси споразумение с червените. И изведнъж — „кубански саботаж“.) А откъде се е пръкнало знаменитото на Архипелага село Долинка, център на архипелажкото селско стопанство? През 1929 г. *всичките* му жители (немци) са „разкулачени“ и изселени. Кой кого е експлоатирал там, е неясно.

Още по-ясен е принципът на „разкулачването“, пренесен върху детската участ. Например Шурка Дмитриев от село Маслено (Селищенските казарми край Волхов). През 1925 г., след смъртта на бащата Фьодор, остава тринадесетгодишен, единствен син, останалите са момиченца. Кой ще поеме бащиното стопанство? Той се залавя. И

момичетата, и майката му се подчиняват. Хората на улицата се здрависват с него като с възрастен и зает с работа човек. Съумява достойно да замести баща си и през 1929 г. хамбарите му са пълни със зърно. На ви кулак! Цялото семейство е изселено!...

Адамова-Слиозберг разказва трогателно за срещата си с момченцето Мотя, вкарано през 1936 г. в затвора за *самоволното изминаване пеша на две хиляди километра*! Нещо, заслужаващо медал като спортно постижение — от уралското му заточение за родното село Светловидово край Таруса. Изселена е като малолетна ученичка с родителите си през 1929 г. и завинаги е лишена от по-нататъшно образование. Учителката ласкаво я нарича „Мотя Едисончето“: момиченцето не само се учи отлично, но има и изобретателен ум, стъкмява някаква малка турбина на един ручей и изобретява какво ли не още за училището. След седем години му се дощява непреодолимо да види отново любимото си училище и като последица „Едисончето“ получава затвор и лагер.

Извадете на показ подобна детска съдба от XIX век!

Няма мелничар, който да не подлежи на разкулачване, а какви са мелничарите и ковачите, ако не най-добрите техници на руското село? Да вземем мелничаря Прокоп Иванович Лактюнкин от рязанските (петелински) Пенкови. Малко след като го „разкулачват“, в негово отсъствие задръстват прекалено мелничните камъни и мелницата се подпалва и изгаря. Опростен, той се завръща след войната в родното си село и не може да прежали мелницата. Лактюнкин измолва разрешение, сам отлива мелничните камъни и на същото място (непременно иска да е на същото!) прави нова мелница — не за своя полза, а за колхоза, още по-точно — за завършек и украса на местността.

Да видим сега що за кулак пък е селският ковач. Нека дори по любимия за кадровиците начин да започнем от бащата. Гордей Василиевич — бащата, служи във Варшавската крепост и получава в замяна, дето му е думата, печени трънки: след двадесет и пет години служба войникът е лишен от полагаемия му се парцел обработваема земя. Докато е на служба, се жени за войнишка дъщеря, с която се установява след уволнението в родното ѝ село Барсуки в Красненска околия. Тук го впиянчват и с половината от спестените си пари тай изплаща неплатените данъци на цялото село. А срещу другата

половина наема под аренда мелницата на помещчика, та бързо загубва и останалите пари. И дългата си старост преживява като говедар и пазач. Омъжва и шестте си дъщери за бедняци. Единственият му син се казва Трифон (а фамилното им име е Твардовски). Дават го момче за всичко в галантериен магазин, но оттам той избягва в Барсуки и се хваща на работа при ковачите Молчанови — една година безплатен работник, а след четири години става майстор и си построява къща в село Загоре, където се оженва. Раждат му се седем деца (сред тях е и поетът Александър). Много-много не може да забогатее от ковачницата. Помага му големият син Константин. От тъмно до тъмно коват и заваряват. Изработват пет вида отлични брадви от наварена стомана, но ковачите от Рославъл, които разполагат с преси и наемна ръка, им подбиват цената. До 1929 г. ковачницата им си остава все такава дървена, имат и един кон, понякога крава с теле, понякога нито крава, нито теле, а в двора — 8 ябълкови дървета, ето какви изедници са били. Селската поземлена банка продава по това време на изплащане заложили имения. Трифон Твардовски купува стотина декара пустееща земя, цялата обрасла с храсти, та този именно пущинак изкореняват, превивайки гърбове, До самата година на Чумата, успяват да обработят около половината земя, останалата така я и зарязват с храсталаците ѝ. Набелязват ги за разкулачване — в цялото село са всичко на всичко 15 домакинства, все някого трябва да изберат за кулак! Приписват им многократно преувеличен доход от ковачницата, облагат ги непосилно с данък, който не изплатиш ли в срок, събирай си партакешите и да те няма, проклето кулашко племе!

А и който е с тухлена къща сред дървените или с двуетажна сред едноетажните, и той е кулак, стягай се, мерзавце, за шестдесет минути! Не бива да има в руското село тухлени къщи, нито двуетажни! Назад, в пещерите! Отоплявай се без комин! Това е нашият преобразяващ замисъл, какъвто историята още не познава.

Но главната тайна не е още и тази. Понякога дори заможни живеещите, ако бързо влязат в колхоза, ги оставят вкъщи. А упоритият бедняк, който не е подал заявление, се изселва.

Това е много важно, най-важното! Работата не е в никакво там „разкулачване“. А в насилственото натикване в колхоза. Само като бъдат наплашени до смърт, селяните биха могли да се откажат от

земята, обещана им от революцията — и на същата тази земя да бъдат превърнати отново в крепостни.

И по селата, от които вече е прибрано и последното зърно, отново шетат страшни въоръжени *активисти*, които дупчат с щикове си земята в дворовете и с чукове очукват стените в къщите, понякога срутват и стени и оттам се изсипва пшеница. И повече за да наплашат, отколкото от нужда, порят с ножове и възглавниците. Малко момиченце пробива отнемания от къщата им чувал и си отсипва в полата пшеничка. „Крадла“ — крещи срещу нея активистката и с ботуша си ритва детето: зърното се изсипва от полата. И не му дават да го събере от пода.

Това е втора гражданска война — този път срещу селяните. Това е Великият Прелом, само че не е казано какво се преломява какво се пречупва.

Руският гръбнак.

* * *

Не, напразно охулихме литературата на соцреализма — описано е в нея разкулачването, и то много гладко, с голяма симпатия — като лов на свирепи вълци.

Само не е описано как цели села са със заковани прозорци. Как вървиш по селото и пред някоя входна врата виждаш мъртва жена с мъртво дете в скута. Или седнал до оградата старец, който те моли за къшей, а когато се връщаш, той вече се е строполил мъртъв.

Нито пък ще прочетем такава например картина: председателят на селсъвета влиза с учителката, взета за поемно лице, в една къща, където лежат на дървените си одъри старец и старица (Старецът е държал преди чайна, как да не е изедник? Никой не иска вече горещ чай след път.), и разтърсва над главите им нагана Си. „Ставай, тамбовски вълк!“ Старицата започва да вие и председателят за по-ефектно стреля в тавана (между четирите стени гърмежът се получава много по еквив). По пътя и двамата старци умират.

Нито пък толкова повече ще прочетем за такъв похват на разкулачване: извикват всички казаци (в една донска станица) „на

събрание“ — а там ги обкръжават с картечници и ги подкарват. След това не е проблем да подбереш и жените.

Ще ни опишат и дори в киното ще ни покажат цели хамбари или ями със зърно, укрити от изедниците. Само няма да ни покажат малкото припечелено, родно и скъпо на сърцето — добитъка, двора и кухненските съдини, които плачещата жена е принудена да изостави. (Който от семейството оцелее и си издействува да се отърве и Москва „възстанови“ семейството му като средняшко — не ще намери, след като се завърне, своето средно стопанство: всичко е разграбено от активистите и техните жени.)

Няма да ни покажат и онези малки вързопчета, с които семейството има право да се качи на откарващата ги каруца. Няма да научим, че в къщата на семейство Твардовски в най-тежкия момент не се намира нито мазнина, нито дори хляб и ги спасява съседът Кузма, също не от богатите, многодетен баща — дава им храна за из път.

Който е успявал, бягал е в града от тази чума. Понякога и с кон, но кой по онова време ще ти купи коня: селският кон става също като чума, сигурен признак, че си кулак. И на конния пазар стопанинът завързва животното за коневръза, потупва го за последен път и си отива, докато не са го забелязали.

Прието е да се смята, че Чумата вилнее през 1929–1930 г. Но трупният ѝ дъх се носи още дълго над селото. Когато в Кубан през 1932 г. извозват за държавата навършаното жито до зрънце още изпод вършачката, а колхозниците ги хранят само докато, трае прибирането и вършитбата, свършат ли с нея, и топлата храна свършва, и нито зрънце за трудовия ден — как за издърпаш оттам виещите жени? *А кой още остава недоразкулачен? А кого още да изселят?* (В какво състояние остава селото през първите колхозни години, освободено от кулаците, можем да съдим от свидетелството на Скрипникова: по нейно време, през 1930 г. селянки *от Соловки* изпращат колетчета с черни сухари в родното си село!)

Ето историята на Тимофей Павлович Овчинников, роден през 1886 г., от село Кишкино, Михневски район (недалеч от Ленинские Горки, близо до същото шосе). Воювал през германската, воювал и през Гражданската война. Завръща се на отстъпената с декрет земя и се оженва. Умен, грамотен, вещ, със златни ръце, разбира като самоук доста и от ветеринарно лечение. Известен из цялата околност със

своята отзивчивост. С неуморен труд си построява прилична къща, насажда голяма градина, отглежда хубав кон от малко жребче. Но го подвежда непът, също както и декретът за връщането на земята — отваря с още един селянин на равни начала малка работилничка за изработване на евтини колбаси. (Сега, оставили селото четиридесет години без колбаси, бихме се почесали по врата: какво толкова лошо има в тази колбасарница?) Трудят се сами двамата, никого не наемат, а и колбасите ги продават чрез кооперацията. Това продължава само две години — от 1925 да 1927; започват да ги притискат с високи данъци, като изхождат от мними големи печалби (измисляни от финансовите инспектори, а освен това надуват ушите на финансовия отдел и селските завистници лентяи, които за нищо друго не ги бива, осен да бъдат активисти). И съдружниците затварят колбасарската работилничка. През 1929 г. Тимофей влиза в колхоза един от първите и предава в него коня, кравата и целия си инвентар. Работи до сетни сили на колхозното поле, че и отглежда плюс това две породисти бичета за колхоза. Но колхозът все повече запада и мнозина бягат от него. Тимофей обаче има пет деца — къде да мърда. Във финансовия отдел злопаметно се води все още заможен (и заради ветеринарната помощ, която предлага на хората), а и като колхозник е смазан от все по непомерни данъци. Повече няма с какво да плаща, измъкват от къщата му и последния парцал; 11-годишният му син успява веднъж да скрие от описа трите им последни овчици, но по-нататък прибират и тях. Когато идват за пореден път да описват имуществото им, бедното семейство не разполага вече с нищо и безсрамните финансови служители описват фикусите в качетата. Тимофей не издържа и пред очите им насича фикусите с брадва. Значи ето какво е дръзнал да извърши: 1) унищожава имущество, принадлежащо вече не на него, а на държавата; 2) агитира с брадва срещу съветската власт; 3) дискредитира колхозния строй.

А тъкмо тогава колхозният строй в село Кишкино се пука по шеговете, никой вече не ще да работи, не вярва, половината от хората се пръсват и все някой трябва да понесе наказанието. Върлият непман Тимофей Овчинников, промъкнал се в колхоза, за да го разруши отвътре, този път е разкулачен по решение на председателя на селсъвета Шоколов. Тече 1932 г., с масовото заточаване е приключено и жена му с шестте им деца (едното пеленаче) са оставени, като им

отнемат само къщата и ги изхвърлят на улицата. Със свои вече средства след една година те се добират до Архангелск при бащата. В рода на Овчинникови всички живеят до 80 години, а Тимофей от такъв живот изкарва едва до 53.^[2]

Дори и през 1935 г., на Великден, по оголялото село върви пияното колхозно началство и иска от *едноличните* стопани пари за водка. А не дадеш ли — ще те „разкулачим, ще ти видим сметката“. И ще му я видят! Ами че той е едноличник. В това е Великият Прелом.

А самия *път*, самия този кръстоносен селски път соцреалистите никак не ни описват. Натоварили ги, откарали ги, и край на приказката, и три звездички в края на епизода.

А са ги товарили така: в каруци, ако времето, пак добре, е още топло, защото може и в шейни, в сковаващ мраз и с пеленачета, и с невръстни, и с подрастващи деца. През февруари 1931 г., когато студовете се редуват със снежни виелици, тези безкрайни кервани вървят ли, вървят, обкръжени от конвой, и току се появяват и изчезват в снежната степ. И да влязат в някоя селска къща да се погреят, позволено е само с разрешение на конвоя за кратки минути, за да не задържат кервана. (Тези конвойни войски на ГПУ са все още живи! Пенсионери! Трябва да помнят! А може би и не помнят...) Всички се точат към наримските блата и остават всички до един в тези ненаситни блата. Но още по-рано, по време на жестокия път, измират децата.

В това е и замисълът — селското семе да загине заедно с възрастните. Откакто Ирод го няма, единствено Прогресивното Учение е могло да ни разясни как да се изстребва до корен, без да се пощадят младенците. Хитлер е вече ученик, но на него му провъървява: газовите му камери го прославят, докато никой не се интересува от нашите.

Знаели са селяците какво ги очаква. И които са имали късмета ешелоните им да минат през населени места, по гарите са спускали през прозорчетата на конските вагони дребните си дечица, но вече умеещи да се катерят: живеете сред чужди от просия! Само не умирайте заедно с нас.

(В Архангелск през гладните 1932 — 1933 г. на осиромашелите деца на спецпреселниците не се дават безплатни закуски и платежни нареждания за облекло в училищата, както на другите нуждаещи се.)

В споменатия ешелон от Дон, в който жените са извозвани отделно от арестуваните по време на „събранието“ казаци, една жена ражда по пътя. А са им давали по чаша вода на ден и по 300 грама хляб. Фелдшер ли? Не питайте. Млякото на майката спира и детето умира по пътя. Къде да бъде погребано? Двамина от конвоя влизат в техния вагон и докато влакът се движи между две гари, отварят в движение вратата и изхвърлят трупчето.

(Този ешелон е откаран на голямото магнитогорско строителство. И стоварват мъжете там: копайте си земянки! Като се почне от Магнитогорск, нашите бардове вече са се погрижили да *отразяват* това строителство.)

Семейството на Твардовски е откарано с каруци само до Елня. За щастие вече е април. Там ги натоварват в конски вагони, които се заключват отвън, а кофи за по нужда или дупки на пода няма. Тогава, като рискува да бъде наказан или да получи дори присъда за опит да бяга, Константин Трифонович изрязва с кухненския нож дупка в пода, докато влакът е в движение и е по-шумно. Веднъж на три дена на възловите гари им се разнася чорба в кофи. Вярно, че пътуват (до гара Ляля в Северен Урал) само десетина дни. А там е още зима, ешелонът е посрещнат със стотици шейни и по ледената повърхност на реката откарват всички в гората. Там заварват барака за работниците по дърводобива, която побира двадесетина души, а са докарани до вечерта повече от петстотин. Ходи по снега комендантът Сорокин от Перм, комсомолец, и сочи къде да забиват колчета: тук ще има улица, тук — къща. Така е основано селището Парча.

Трудно е да се повярва в подобна жестокост: да ви се каже в зимната вечер сред тайгата: ей тук! Може ли хора да искат това? И понеже ги превозват през деня, пристигат по вечерно време. Със стотици и стотици хиляди са превозените и захвърлените заедно със старците, жените и децата. А на Колския полуостров (Апатити) живеят през цялата полярна тъмна зима в обикновени палатки под снега. Впрочем дали се постъпва по-милостиво с приволжките немци, чиито ешелони са откарани през лятото (на 1931 г. — 1931-ва, а не 1941-ва, да не сбъркате!) в безводните места на карагиндинската степ и там ги карат да копаят и да строят, а водата им се отпуска като порцион? Но и там също ще настъпи зима. (До пролетта на 1932 г. децата и старите хора измират — дизентерия, дистрофия.) В самата Караганда, както и в

Магнитогорск, строят дълги ниски землянки-общезжития като складове за зеленчуци. На Беломорканал настаняват пристигналите в опустелите лагерни бараки. А на Волгоканал, непосредствено зад Химки впрочем, ги откарват още *преди* да има там лагер, веднага след привършването на хидрографските проучвания, стоварват ги на земята и им заповядват да копаят с кирки и да бутат колички (във вестниците пишат: „на канала са доставени машини“). Няма хляб; копаят за себе си землянки през свободното време. (Там сега екскурзиантските катери и параходи развеждат московчани. Кости — на дъното, кости — в земята, кости — в бетона.)

При приближаването на Чумата през 1929 г. в Архангелск затварят всички черкви: те поначало е трябвало да се закрият, а сега припира и неотложната нужда за настаняване на „разкулачените“. Огромни потоци от изселвани селяни текат през Архангелск и за известно време целият град се превръща в голям етапен затвор. В черквите сковават многоетажни нарове, само че няма с какво да отопляват вътре. На гарите непрекъснато разтоварват конски вагони и под лая на кучетата мрачните селяни потеглят към своите нарове в черквите. (Като дете Ш. е запомнил как един селянин вървял с впрегатна дъга на шията си: в суматохата при изселването не съобразил какво му е най-нужно да вземе. А някакъв носел грамофон с тръба. Кинооператори, ето работа за вас!...) В черквата „Въведение Богородично“ осеметажните нарове, неприковани за стените, рухват през нощта и премазват много семейства. Заради виковете, които се носят от църквата, са изпратени войски.

Така живеят през чумната зима. Няма къде да се мият. Телата им се покриват с гнойни рани. Пламва петнист тиф. Измирят. Но жителите на Архангелск строго са предупредени: на спецпреселниците (така наричат изселените мъже) да не се помага!!! Умиращите труженици бродят из града, но нито един дом не смее да ги приеме, да ги нахрани или поне от прага да им поднесе чаша чай: за такова нещо милицията прибира местните жители и им отнема паспортите. Върви, влачи се гладният по улицата, спъва се, пада — и е мъртъв. Но дори и мъртви не бива да бъдат прибирани (ходят агенти и следят дали няма някой да прояви милосърдие). По същото време крайградските градинари и животновъди са изселени на цели села до последния човек (и пак: кой кого е експлоатирал там?) и жителите на Архангелск треперят да не

вземат да изселват и тях. Те се страхуват дори да се спрат, да погледнат трупа.

(Един такъв лежи наблиз до ГПУ и не го прибират.)

Погребва ги *организирано* комуналната служба. Без ковчези, естествено, в общи ями, оттатък старото градско гробище на Вологодска улица — вече направо в открито поле. Без никакви паметни знаци.

И всичко това за земеделските труженици е само преселването. А съществува още един голям лагер за тях оттатък село Талаги и някои са наемани за товарачи на дървения материал. Но се намира някакъв, който успява да напише писмо за чужбина върху една гредка (иди след това огромявай селяните!) — и ги отстраняват от тази работа. Пътят им продължава към Онега, към Пинега и нагоре по Двина.

Помня, че в лагера се шегувахме: „Оттатък слънцето не могат да те изселят.“ Онези селяци обаче ги прокуждат и по-далече, където дълго още няма да имат покрив, под който да запалят борина.

От всички предишни и всички следващи съветски заточения селското се отличава по това, че хората не са пращани в някой населен пункт или в някое приспособено за живот място, а при дивите животни в пущинака, в първобитния живот. Не, по-лошо: и в първобитния живот нашите предци са гледали да се заселят по-близо до вода. Откакто съществува човечеството, никой никога не е постъпвал другояче. Но за *спецселищата* чекистите подбират места (самите селяни нямат това право) по каменисти скатове (над река Пинега на 100 метра височина, където, колкото и да копаеш, не може да стигнеш до вода и нищо не расте върху земята). Само на три-четири километра оттам има лъка, но не, по инструкция не се полага заселване близо до нея! Сенокосците се озовават на десетки километри отдалечени от селището и превозват сеното с лодки... Понякога на изселените направо им е *забранявано да сеят жито*. (Пак чекистите определят поминъка.) Ние, гражданите, трудно ще разберем какво значи живот, от паметивека неделим от добитъка. Без добитък животът на селянина е невъзможен — и ето че за дълги години той е обречен да не чува цвилене, мучене, блеене; да не може нито да оседлава, нито да дои, нито да храни животни.

На река Чулим в Сибир обграждат спецселището на кубанските казаци с бодлива тел и поставят наблюдателни кули както в лагерите.

(Вече писахме: на доста места селищата на заточениците са предоставени за лагери.)

На пръв поглед всичко е направено, за да измират тези омразни работяги колкото се може по-скоро, за да освободят нашата страна и от себе си, и от хляба ѝ. И наистина, много такива спец-селища измират напълно. Сега по тия места някои случайни пътници постепенно доизгарят бараките им, а с краката си отритват настрани черепи и кости.

Никакъв Чингис хан не е унищожил толкова селяни, колкото славните наши Органи, ръководени от Партията.

Да вземем Васюганската трагедия. През 1930 г. 10 хиляди семейства (значи 50-65 хиляди души, съдено по тогавашната численост на семействата) са минали през Томск, а по-нататък ги подкарват пеша през зимата: отначало надолу по Том, после по Об, после нагоре по Васюган — все по зимния път. (Жителите на попътните им села са заставяни след това да събират и заравят труповете на възрастните и децата. В горното течение на Васюган и Тара те са изоставени върху релките (така се наричат твърдите възвишения сред блатата). *Не им оставят нито продукти, нито сечива.* Пътищата стават непроходими и връзката с външния свят е прекъсната, ако не се смятат двете настлани пътечки през блатата — едната за Тоболск, другата — към Об. Но и на двете са поставени картечни застави, за да не се измъкне никой оттам, където е обречен да умре. Пламва епидемия. Тръгват в отчаяние към заставите и веднага ги разстрелват. Със закъснение, след очистиането на реките от леда, от томския Интегралсъюз (промишлено-потребителска кооперация) им изпращат шлепове с брашно и сол, но и те не успяват да стигнат до Васюган. (Товарът е каран от пълномощника на Интегралсъюз Станиславов и от него са сведенията.)

Всички измират.

Разправят, че имало все пак някакво разследване по това дело и че дори един човек бил разстрелян. Лично аз почти не вярвам. Но и така да е било — приемлива пропорция, няма що! Познатата пропорция от Гражданската война: за един наш — хиляди ваши! За 60 хиляди ваши — един наш.

Ала как иначе се строи Новото Общество!

* * *

И все пак заточените живеят! При техните условия не е за вярване, но живеят.

В селището Парча десетниците — коми-зирияни, започват деня с тояги. През целия си живот тези селяни са започвали деня си сами, сега ги подкарват с тояги на дърводобива и да свличат трупите по реката. По цели месеци не ги оставят да се изсушат, намаляват им нормата на брашното, а им искат производство, и едва вечер могат да отделят време за построяването на собствените си къщи. Дрехите им се износват и те са принудени да навличат чували за рокли или прекроени за панталони.

Ами ако поголовно бяха измирили, как щеше да има днес градове като например Игарка, чийто строеж е започнат от 1929 г. и тя е построена от кого? Нима от СевПолярЛесТрест? А не от разкулачените селяни ли? На минус петдесет градуса живеят и в палатки, но още през 1930 г. осигуряват първия износ на дървен материал.

В своите спецселища разкулачените живеят както зековете в режимните лагпунктове. Макар и да няма кръгова зона, в селището обикновено се изпраща един боец. Той единствено коли и беси и има правото самолично, безпрекословно да застреля всеки непокорен.

Обаче соят им е як, някои от тези селяни успяват да избягат. Галина Осиповна Рябокон от Купянск извежда от едно такова селите във Вологодска област група селяни (върви отпред и псе песни, уж че събира горски ягоди и боровинки). Пристига в Харков при своя братовчедка, която е прислужница там. Господарите на братовчедката я препоръчват на някакво голямо началство: искате ли добра бавачка? Оформят ѝ документите, вземат я, остават много доволни от нея и тя живее безгрижно и охолно. Но през 1937 г. арестуват и това семейство, а Галина не се стърпява и тръгва е хромови ботушки и копринена рокля за родното си село да се поперчи. Арестуват я, естествено, и я изселват за втори път. Но успява да избяга и втория път!

Гражданската категория, в която влизат спецселищата, тяхната родствена близост с Архипелага проличават лесно по закона за скачените съдове: когато във Воркута не им достига работна сила, прехвърлят (Не съдят повторно! Не преименуват!) спецпреселници от селищата в лагерните зони. И те живеят преспокойно в тези зони, ходят в тях на работа, сърбат лагерната чорба, само че плащат за нея (а също за охраната и за бараката) от собствената си заплата. И никой на нищо не се учудва.

И от селище в селище, разделени от семействата си, спецселяните са прехвърляни като зековете от един лагпункт в друг.

По силата на странните понякога лутаници на нашето законодателство на 3 юли 1931 г. ЦИК на СССР издава постановление, с което се разрешава на разкулачените да възстановят правата си след 5 години, „ако се занимават (в режимното селище!) с общественополезен труд и проявят лоялност към съветската власт“ (помагали са, да речем, на боеца, на коменданта или на опера). Обаче това е написано необмислено, под влияние на някакъв минутен подтик. Пък и въпросните пет години свършват, когато Архипелагът започва да се вкаменява.

Годините, които следват, са все такива, че не бива да се отслабва режимът: ту след убийството на Киров; ту 1937–1938-а; ту от 1939-а започва войната в Европа; ту от 1941-ва у нас. Така че по-сигурното е друго: от 1937-а мнозина от все още същите злочести „кулаци“ и техните синове са измъкнати от спецселищата и като им лепват присъди по 58-и член, ги натикват в лагерите.

Вярно, че по време на войната, когато буйната руска сила е на изчерпване, прибягват и до *кулаците*: нали руската им съвест би трябвало да стои над кулашката! Предлагат им от режимните спецселища и от лагерите да заминат за фронта, да защитят свещеното отечество.

И те заминават...

Невинаги обаче. На Николай Х-в, „кулашки“ син, чиято биография бях използвал за Тюрин в първоначалния замисъл на „Иван Денисович“, а по-късно не се реших да я изложа, предлагат нещо, което е отказвано на троцкистите и комунистите, колкото и да го желаят: да замине да защитава отечеството. Х-в, без ни най-малко да се колебае, изтърсва незабавно на лагерния УРЧ: „Ваше си е

отечеството — вие си го и защитавайте, говновози! *А пролетариатът няма отечество!*“

Казано сякаш точно по Маркс. И наистина всеки лагерник е още по-беден, на по-долно стъпало, по-безправен и от пролетариата, обаче *лагколегията* нищо не е разбрала и осъжда Х-в на разстрел. Близо две седмици той лежи *под кулата* и не подава молба за милост, толкова е озлобен срещу тях. Ала те самите му заменят разстрела с втора десетка.

Понякога има случаи да откарат разкулачените в тундрата или тайгата, да ги пуснат и да ги забравят там: щом като са ги обрекли на смърт, за какво да ги мислят повече? Не им оставят и въоръжен боец поради затъntenите глухи места. И оставено на мира най сетне от мъдрото ръководство — без кон и без плуг, без риболовни такъми, без оръжие, това трудолюбиво упорито племе, с малкото си може би брадви и лопати, започва безнадеждна борба за живот в условия, малко по-добри, отколкото през Каменния век. И напук на икономическите закони на социализма тези селища ненадейно не само оцеляват, но крепнат и забогатяват!

В такова селище, някъде на Об, и не в близост значи до корабоплаването, а на страничен ръкав, израства Буров, попаднал там още като дете. Той разказва, че веднъж, наскоро преди войната, минал покрай тях катер, забелязал ги и спрял на брега. А в катера се оказало районното началство. Взело да ги разпитва — откъде са, що за хора са и откога са. Началството останало изумено от богатството и благоденствието им, непознати в собствения им колхозен край. Заминали си. А след няколко дни пристигат пълномощници с въоръжени бойци на НКВД и отново, както в годините на Чумата, им заповядват за един час да зарежат всичко, добито с труда им, топлиите си огнища — и без нищо, с по едно вързопче, ги прокуждат още по-навътре в тундрата.

Дори само този разказ не е ли вече достатъчен, за да се вникне в същността и на „кулаците“, и на „разкулачването“.

А какво само би могъл да създаде този народ, ако го оставеха да живее и да се развива свободно!!!

Староверците, вечно преследвани, вечно изселвани — ето кои три столетия по-рано разгадават проклетата същност на Началството! През 1950 г. над просторите на Подкаменная Тунгуска прелетява

самолет. А след войната авиационната школа значително се усъвършенствува и старателният летец успява да види след 20 години нещо, което не са виждали преди него: някакво неизвестно обиталище в тайгата. Засича координатите му. Докладва. Сред гъсталаците, далече, но за МВД няма нищо невъзможно и след половин година се добират дотам. Оказва се, че това са яруевски староверци. Когато започва великата желана Чума, ще рече колективизацията, те се вдигат по-надалеч от това добро и навлизат дълбоко в тайгата, цялото село. Живеят, без да се показват, единствено старейшината им ходи до Яруево за сол, за риболовни и ловджийски метални уреди и желяза за инструментите, всичко останало си правят сами, а вместо пари старейшината разменял срещу тези неща кожи от дребен дивеч. След приключването на покупките той се оглеждал като преследван престъпник и се измъквал от пазара незабелязано. И по този начин яруевските староверци си осигуряват 20 години живот! Двадесет години свободен човешки живот между дивите хищници вместо двадесет години колхозен ярем. Сами са тъчели дрехите си, сами са шиели обувките си и са се отличавали с добро здраве.

Та тези именно гнусни дезертьори от колхозния фронт са арестувани този път до един и осъдени... как мислите, за какво?... За връзка със световната буржоазия? За вредителство? Не, по 58 — 10 за антисъветска *агитация* (!?!!) и по 58—11 за организация. (Мнозина от тях попадат по-късно в джезказганската група на Степлаг, откъдето са и сведенията.)

А през 1946 г. други староверци от някакъв затънтен манастир, измъкнати оттам с щурм от нашите доблестни войски (вече с минохвъргачки, вече с опита от Отечествена война), са подкарани върху салове по Енисей. Неукротимите пленници — каквито са при Петър Велики, такива са и при Великия Сталин! — скачат от саловете във водите на Енисей и нашите автоматчици ги довършват с куршумите си.

Бойци на Съветската армия — неуморно укрепвайте бойната си подготовка!

Не, не е затрита обречената порода! И в заточение те продължават да раждат деца, които по наследство биват прикрепвани към същото спецселище. („Синът не отговаря за бащата“, помните,

нали?) Омъжи ли се някоя девойка отвън за спецпреселник, вече се включва в същото крепостно съсловие, лишава се от гражданските си права. Ожени ли се някой мъж за *такава*, самият той става заточеник. Пристигне ли дъщеря да види баща си, записват и нея при спецпреселниците, поправят грешката си, че не са я прибрали по-рано. Чрез тези попълнения се компенсира оредяването сред прехвърлените в лагера.

Особено привличат вниманието спецпреселниците в Караганда и наоколо. Там те са извънредно много. Прикрепени са за вечни времена към карагандинските шахти също както предците им към уралските и алтайските заводи. Шахтовладелецът може да ги кара да му работят колкото си иска и да им плаща колкото намери за добре. Разправят, че те страшно завиждали на затворниците от селскостопанските пунктове.

До 50-те години, а някъде и до смъртта на Сталин, спецпреселниците нямат паспорти. Едва от войната нататък спрямо игарските преселници започва да се прилага приетият за полярните земи коефициент за заплащане на труда.

Но да видим сега как изглеждат вътрешно и външно преживелите двадесетгодишния период на чумното заточение, освободени накрая от комендатурата и получили нашите горди паспорти. А! Същите наши дресирани граждани! Точно такива, каквито са успоредно отгледаните от работническите селища, профсъюзните събрания и службата в съветската армия. Те също така влагат неизразходваната си дързост в играта на домино (не староверците, разбира се). Също така кимат в знак на съгласие с показваното по телевизията. В нужната минута също така гневно заклемяват Южноафриканската република или събират мизерните си грошове в подкрепа на Куба.

Така че да сведем глави пред Великия Касапин, да сведем глави и да отпуснем рамене пред интелектуалната му загадка: значи прав се оказва той, сърцеведът, който замесва това страшно кърваво тесто и го прекарва година след година през месомелачката?

Прав е морално: не можем да му се сърдим! При него, казва народът, беше „по-добре, отколкото при Хрущов“, всяка година на 1 април, деня на шегата, цигарите поевтиняваха с по една копейка, а галантерийните стоки с по десет. До самата му смърт е обсипван със

звънки похвали и химни, а и до днес не е позволено да го разобличаваме: не само всеки цензор ще спре вашето перо, но и всеки купувач в магазина, и всеки пътник във вагона ще побърза да възпре хулата върху вашите устни.

Ами че ние уважаваме Големите Злодеи. Прекланяме се пред Големите Убийци.

И толкова повече е прав в държавнически смисъл! Чрез тази кръв споява той послушните колхози, нищо че след четвърт век селото ще осиромашее до краен предел и народът ще се изроди духовно. Затова пък ще летят в Космоса ракети и прогресивният образован Запад ще раболепствува пред нашата държава.

[1] Тази цифра е снижена, ако съдим по речта на Сталин пред 1-вия конгрес на колхозниците ударници (Сочинения, М., 1951, Т. 13, стр. 246). Той назовава: на всеки сто домакинства — 4-5 кулашки и 8-10 заможни. След като ги обединим, ще получим процента на домакинствата за унищожаване, а именно от 12 до 15 %. През 1929 г. селските домакинства са около 26 милиона, а едно селско семейство наброява средно повече от 5 души, а заможното и повече от 6. — Б.а. ↑

[2] Не се отнася до машата тема, но се спираме за разбиране на епохата. С течение на времето и в Архангелск Тимофей намира работа в *закрита* колбасарска работилница — също с двама майстори, но със завеждащ над тях. Собствената му е била ликвидирана като вредна за трудещите се, а тази работи на скрито, за да не знаят за нея трудещите се. Те приготвят скъпи сортове колбаси за лично снабдяване на властите в този северен край. Не веднъж и Тимофей е изпращан да носи изделията в едноетажния солиден дом с висока ограда на секретаря на областния комитет другаря Аустрин (ъгловата къща на улиците Либкнехт и Чумбаров-Лучински) и на началника на областното НКВД другаря Шейрон. — Б.а. ↑

ТРЕТА ГЛАВА

ЗАТОЧЕНИЕТО СЕ СГЪСТЯВА

С такава свирепост, в такива диви места и така явно унищожително, както са изселвани селяните, не се е постъпвало с никого нито преди, нито по-късно. Същевременно обаче постепенно и нашето заточение се сгъстява от година на година: изпращат се все повече хора, заселват ги все по-нагъсто и все по сурови стават жизнените условия за заточениците.

Можем да предложим една такава груба периодизация. През 20-те години заточението е нещо като предварителна товарно-разтоварна фаза преди лагера: малцина са тези, които приключват само със заточение, почти всички ги прибират след това в лагерите.

От края на 30-те години, дали защото изселването обхваща огромна маса народ, то придобива напълно самостоятелно значение на напълно задоволителен вид локализиране и изолация. И през войната, и след нея неговият обхват и положение наред с това на лагерите все повече нараства: то не се нуждае от разходи за построяване на бараки и зони, както и за охрана, но поглъща все по-големи контингенти, особено женско-детски. (Във всички големи етапни затвори има определени постоянни килии за изселвани жени с деца и те никога не остават празни.)^[1] Заточението осигурява за кратък срок сигурно и безвъзвратно прочистване на всеки важен район в метрополията. То укрепва до такава степен, че от 1948 г. придобива и ново държавно значение на сметоразтоварище — на резервоар, в който се събират отпадъците на Архипелага, за да не могат никога вече да се върнат в метрополията. От пролетта на 1948 г. е разпространена в лагерите такава инструкция: осъдените по Петдесет и осми член след излежаване на присъдата с малки изключения да бъдат *освобождавани с изпращане в заточение*. Тоест да не бъдат пръсвани лекомислено из страната, на която не принадлежат, а всеки поотделно да бъде закарван от лагерния портал до интерниращата комендатура, от една изолация в друга. А тъй като заточението обхваща строго договорени райони, всички те заедно образуват някаква отделна (макар и смесена) страна

между СССР и Архипелага — не чистилище, а по скоро за мръсниците което може да се премине в Архипелага, но не и в *метрополията*.

Годините 1944–1945 попълват особено гъсто местата за заточение с лица от окупирано освободените територии — от западните републики. И с всички тези потоци, взети заедно, дори без изселването на селяните, е надхвърлена многократно цифрата от половин милион заточеници, каквато събира за целия XIX век царска Русия, този зандан на народите.

За какви престъпления през 30-те и 40-те години гражданинът на нашата страна подлежи на заточение или изселване? Поради някакво административно наслаждение тази разлика през всичките тези години непрекъснато се подчертава, без, естествено, да се спазва. На преследвания по религиозни причини М. И. Бродовски, възразил, задето е изселен без съд, подполковник Иванов разяснява благородно: „Не е имало съд, защото това *не е заточение*, а изселване. Не ви смятаме за подсъдим, не ви лишаваме дори от избирателни права.“ Тоест от най-важния елемент на гражданската свобода!...

Най-честите престъпления е лесно да се посочат:

1) принадлежност към престъпна националност (по този въпрос — в следващата глава);

2) вече отбитият от теб срок на лагерната присъда;

3) живот в престъпна среда (бунтовният Ленинград; райони на партизанско движение като например Западна Украйна или Прибалтика).

А след това много от *потоците*, изредени в самото начало на книгата, се раздробяват освен на отделни лагери и на места за заточение; те непрекъснато изхвърлят някаква част и в заточение. Кого именно? В общи линии най-често семействата на осъдените на лагер. Но далеч невинаги целият кръст поемат семействата, далеч не само такива семейства са включени в потоците на заточениците. Както обяснението на водните потоци изисква големи хидродинамични познания, иначе само ще наблюдаваме отчаяни безсмислено ревящата кипяща стихия, така и тук: за нас е недостъпно да изучим и опишем всички различни по сила тласъци, които внезапно отпращат в различни години различни хора на заточение вместо на лагер. Можем само да наблюдаваме как пъстро се смесват в случая преселници от

Манджурия, някакви отделни чуждестранни поданици (на които и в заточение съветският закон не разрешава да влизат в брак с никого от заобикалящите ги заточеници, които са все пак съветски); някакви кавказци и средноазиатци, които не са осъдени заради пленяването им на по 10 години в лагерите, а само на 6 години изселване; и дори такива бивши пленници, сибиряци, които са връщани в родните им райони и оставени да живеят там като на свобода, без да трябва да се отмятат в комендатурата, но и без да имат право да напускат района.

Не сме в състояние да проследим различните типове и случаи на заточение, защото познанията ни почиват само върху случайни разкази или писма. Ако А. М. Ар-в не ни беше писал писмо, читателят нямаше да чуе сега следния разказ. През 1943 г. в едно вятско село пристига известие, че техният колхозник Кожухин, редник от пехотата, бил изпратен май в наказателната рота, ако не и веднага разстрелян. Тутакси при жена му с шестте им деца (най-голямото на 10 години, най-малкото на 6 месеца, а освен това с нея живеят две сестри, две стари моми около петдесетте) се явяват *изпълнителите* (запомнете тази дума, читателю, това е смекченият синоним на понятието *палач*). Без да дадат възможност на семейството нещо да продаде (къща, крава, овце, сено, дърва — всичко е оставено на разграбване), качват деветимата с малките им вързопчета в една шейна и ги откарват в лютия студ на повече от 60 километра в град Вятка-Киров. Как не замръзват по пътя, един Господ знае. Месец и половина ги държат в кировския етапен затвор и после ги прехвърлят в грънчарска фабрика край Ухта. Там двете стари моми — сестрите, тръгват да ровят из отпадъците, умопомрачават се и умират и двете. Майката и децата остават живи само благодарение на помощта (безидейната, непатриотичната, дори антисъветска помощ) на околните местни жители. Синовете израстват, после служат до един в армията и както се казва, стават „отличници в боевата и политическата подготовка“. През 1960 г. майката се връща в родното си село — и ни греда, ни тухла заварва на мястото на къщата им.

Нима такова сюжетче се вплита зле в огърлицата на Великата Отечествена Победа? Не го искат, *не било типично*.

А в коя огърлица да вплетем, към коя категория на заточението да отнесем *заточаването на инвалидите от Отечествената война*? Почти нищо не знаем за това заточение (а и малцина знаят). А

помъчете се да си спомните: колко много такива осакатени и съвсем не стари още пъплека из нашите пазари около чайните и в електрическите влакове в края на войната? Но някак бързо и незабелязано оредяват. Това също е поток, също е кампания. Изпращат ги на някакъв остров — загдето в името на отечеството са се оставили да бъдат обезобразени във войната, и затова ги прибират, за да представят нацията здрава, така победно проявяваща се във всички атлетически дисциплини и в спортовете с топка. Там, на никому неизвестния остров, тези неудачни герои от войната са лишени, естествено, от правото да кореспондират с Голямата земя (всичко това го знаем от случайно промъкналите се оттам писма) и са оставени, естествено, на оскъдна дажба, тъй като със своя труд не могат да оправдаят поизобилната.

Струва ми се, че и досега живеят там.

Огромното сметоразтоварище, страната на заточението, между СССР и Архипелага, включва и големи, и малки градове, и селища, и направо пущинаци. Заточените гледат да попаднат в градовете, вероятно се надяват, че там все пак по-лесно ще си намерят работа. И някак условията за живот в тях като че ли са по-близки до нормалните.

Караганда става едва ли не главната столица на заточениците, във всеки случай в наниза на заточеническата огърлица. Имах възможност да бъда там в края на всеобщото заточение през 1955 г. (като заточеник комендатурата ме пускаше там за кратко време: канех се да се ожения за една заточеничка в Караганда). При влизането в този гладуващ тогава град близо до гъмжащата от дървеници барака-гара, до която трамваите минаваха наблизко не пропаднат в изровените под повърхността галерии), се издигаше при трамвайното колело един символичен тухлен дом, подпрян от едната си страна с дървени греди, за да не рухне. В центъра на Новия град имаше струпани камъни до зидана стена: *„Въглищата са нашият хляб“* (за промишлеността). И наистина черният хляб можеше да се намери по всяко време в магазините — и в това се заключаваше привилегията на градското заточение. Освен това винаги можеше да се постъпи на обща неквалифицирана работа, а и не само на такава. Иначе хранителните магазини бяха доста празни. А на пазара цените бяха непристъпни, умопомрачаващи. Ако не три четвърти, то поне две трети от града

живееше тогава без паспорти и се отмяташе в комендатурите; по улицата току ще ми се обадят и ще ме познаят бивши зекове, особено екибастузките. И какво представляваше тук животът ни в заточение? Унизително положение в работата и ниска заплата, защото не всеки след катастрофата арест—затвор—лагер ще намери с какво да докаже образованието си, а стаж съвсем пък няма. Или просто както плащат по-малко на негрите, отколкото на белите — ако щеш, можеш и да не се наемаш. Да не говорим колко е сложно с квартирите, заточениците живеят в неоградени коридорни кътчета, в тъмни килери, в плевни — и за всичко това трябваше да плащат скъпо и прескъпо, всичко си набавяха от частници. Вече немлади жени, смачкани от лагерния живот, с метални зъби, мечтаеха да имат поне една крепдешинена блузка „за пред хората“, поне едни обувки „за празник“.

А освен това разстоянията в Караганда са големи, дълъг е пътят от жилището до работата. От центъра до работническите покрайнини трамваят пъпли до безсъзнание. В трамвая срещу мен седеше измъчена млада жена с мръсна рокля и скъсани сандали. Държеше дете, повито в много мръсни пелени, и през цялото време заспиваше, а детето се изплъзваше от слабите ѝ ръце и почти падаше от скута ѝ, наоколо ѝ викаха: „Ще го изпуснеш!“ Тя успяваше да го подхване, но след няколко минути отново заспиваше. Разбра се, че работила нощна смяна в помпената станция, а през деня тръгнала да търси из града обувки и никъде не намерила.

Ето какво беше карагандинското заточение.

Разправяха ми, че значително по-добро било положението в град Джамбул — благодатната южна ивица на Казахстан с много евтини хранителни стоки. Но колкото по-малък е градът, толкова по-трудно е с работата.

Да вземем например градчето Енисейник. През 1948 г. откарват там Г. С. Митрович от красноярския етапен затвор. Конвойният лейтенант им отговарял с бодър глас: „Работа ли? Ще имате работа.“ — „А жилище?“ — „Няма да останете без жилище.“ Но след като ги предава в комендатурата, конвойт си тръгва и ги оставя да спят под преобърнатите лодки на брега и под навесите на пазара. Не могли да си купят хляб: продавали само по домови списъци, а новопристигналите никъде не са регистрирани, а за да живееш някъде трябва да имаш пари на заем. Митрович, вече инвалид, търси работа по специалността

си, той е зоотехник. Комендантът милиционер позвънява в районния земеделски отдел: „Слушай, дай една бутилка, ще ти пратя зоотехник.“

Това са онези места за заточение, където заплахата: „За саботаж ще получиш 58 — 14, ще те върнем обратно в лагера!“, не плаши никого. За същия този Енисейник има свидетелство от 1952 г. В деня на отмятането им заточените се обръщат към коменданта с молба да ги върнат обратно в лагера. Вече възрастни мъже, те не могат да си изкарат никъде хляба! Комендантът се сопва: „МВД не ви е трудова борса!“^[2]

Ето едно още по-затънтено място — Тасеево, в Красноярския край, на 250 километра от Канск. Там изпращат на заточение немци, чеченци, ингуши и бивши зекове. Това място не е ново, не е измислено, наблизно е село Хандали, където някога оковавали каторжниците с пранги. Новото е цял един град от землянки с пръстен под отдолу. През 1949 г. изпращат една вечер група *повторници*, затварят ги в училището. Късно през нощта се събира комисия да приема работната сила: началникът на районното МВД, хора от дърводобивното стопанство, председатели на колхози. И се заизнизват пред комисията: болни, стари, докарани до пълно безсилие от десетте си години в лагера, и повечето все жени — ето кого мъдрата държава изземва от опасните градове и захвърля в суровия район да обработват тайгата. Всички започват да се отказват от такава „работна сила“, но МВД ги заставя да ги приемат. Най-бракуваните мръшляци ги натикват в солниците, чийто представител е закъснял и не присъства. Солниците са на река Усолка в село Троицкое (също старо място за заточване, известно още от времето на цар Алексей Михайлович, когато там изпращат старообрядци). В средата на XX век техниката им е следната: с коне, карани в кръг, е изкарвана солта върху тави, а после я изваряват (с дървата за горене от сечта, с които именно са натоварени стариците). В тази група се оказва и един известен корабостроител — държат го почти по специалността: да опакова солта в сандъци.

В Тасеево попада 60-годишният коломенски работник Князев, който не е в състояние повече да работи и живее в пълна нищета. Понякога хората го прибират за нощувка, понякога спи на улицата. В инвалидния дом не се намира място за него, а в болницата дълго не го държат. Веднъж през зимата той се свива на стълбите пред главния

вход на районния комитет на партията — партията на работниците, и там замръзва.

При прехвърлянето им от лагера до мястото за заточението в тайгата (а това става на минус 20°, превозвани в открити камиони, зле облечени, както са освободени, с обувки от кече, напълно износени, докато конвоите са с полушубки и валенки) зековете не могат дори да проумеят: в какво се състои тяхното *освобождаване*? В лагера са били в отоплявани бараки, а тук землянката на дървосекачите не е отоплявана от миналата зима. Там са бръмчали циркуляри с бензинов двигател — и тук ще забръмчат. Защото само с този циркуляр и там, и тук можеш да си осигуриш парчето клисав хляб.

Затова новозаточените изпадат в грешки и когато (1953 г.) пристига (Кузеево, Сухобузимски район, Енисей) заместник-директорът на дървообработващото стопанство Лейбович, красив и чист, те гледат коженото му палто, охраненото му бяло лице и му се кланят:

— Здравейте, гражданино началник!

А той поклаща с укор глава:

— Какъв „гражданин“. Наричайте ме „*другарю*“, вие не сте вече затворници.

Събират заточениците в същата единствена землянка. Мрачно осветен от газеничето, заместник-директорът им втълпява, сякаш забива пирони в ковчега им:

— Не мислете, че животът тук ще е временен. Наистина ще трябва да живеете тук *вечно*. Затова започвайте по скоро работа! Които имат семейства, да ги викат, които нямат — да се женят тук помежду си, без да отлагат, подреждайте се, раждайте деца. За къща и крава ще получите заем. На работа, на работа, другари! Страната чака дървения ни материал!

И *другарят* потегля с леката си кола.

Това, че ти се разрешава да се жениш, е вече привилегия. В мизерните колимски селища, например край Ягодное, спомня си Рец, имало и жени, които не били пуснати на материка, а МВР им забранило да сключват брак: на семейните ще се наложи да им се дават жилища.

Но и това е проява на снизхождение — че не ти се разрешава да се жениш. А в Северен Казахстан през 1950–1952 г., напротив, за да

бъде по-здравно обвързан, на новопристигналия му се поставя условие: до две седмици да се ожени, иначе ще бъде изпратен още по далече, в пустинята.

Интересно, че на много места за заточение съвсем сериозно се употребява лагерният термин „обща работа“. Защото тя наистина е точно такава, каквато е и в лагера: същият неизбежен труд до крайно изчерпване на силите, съсипващ живота, без да дава препитание. И въпреки че като на свободни хора им се полага да работят по-малко часове, с двата часа отиване до работното място (в шахтата или в гората) и двата часа връщане работният ден се изравнява пак с лагерната норма.

Старият работник Березовски, профсъюзен лидер през 20-те години, от 1938 г. прекарал 10 години в заточение, а от 1949 г. получил 10 години лагер, с умиление целуваше пред мен лагерната си дажба и говореше с радост, че в лагера няма да загази, тук винаги ще има полагащия се хляб. Докато в заточение дори срещу парите ти няма да ти дадат хляб в лавката, а най-нахално ще ти откажат: няма хляб! Като в същото време ще дадат на някого от местните. Същото и с топливото.

Приблизително в същия план говори и старият питерски работник Цивилко (все хора, които не могат да бъдат упрекнати в изнеженост). Той разправя (1951 г.), че след заточението се чувствувал в Специалния каторжен лагер като човек: отработиш ли си 12-те часа, се връщаш в зоната. А в заточение всяко неосъждано нищожество може да ти възложи (бил счетоводител) неплатена извънредна работа — и вечер, и в неделен ден, и да свършиш работа лично на този свободен гражданин — и не смееш да откажеш, за да не те изгонят утре от службата.

Горчив е животът и на уредилите се като „нагаждачи“ в заточението. Прехвърленият в Кок-Терек Джамбулска област Митрович (животът му тук започва така: предоставят на него и другаря му магарешки сайвант — без прозорци и пълен с оборски тор; изгребали тора, постлали си пелин и легнали) получава длъжност на зоотехник в районния селскостопански отдел. Той се опитва да служи честно и с това си навлича омразата на партийното си началство. Дребното районно началство прибира за себе си от колхозното стадо кравите първескини, като ги заменя с телета — и иска от Митрович да записва двегодишните като четиригодишни. При по-внимателното

вникване в отчитането Митрович открива цели стада, които колхозите пасат и обслужват, но не притежават. Оказва се, че тези стада принадлежат *лично* на първия секретар на районния комитет, на председателя на районния изпълнителен комитет, на началника на финансовия отдел и на началника на милицията. (Така ловко влиза Казахстан в социализма.) „Тях не ги записвай!“ — нареждат му те. А той ги записва. С чудновата за зека заточеник жажда за съветска законност той дръзва на всичко отгоре да протестира, когато председателят на изпълнителния комитет си присвоява от колхоза една сива астраганена кожа — и е уволнен (това е само началото на тяхната война).

Но и районният център не е най-лошото място за заточеника. Истинските мъки на заточението започват там, където няма и помен от свободно селище, където няма и следа от цивилизацията.

Същият А. Цивилко разказва за колхоза „Жана Турмис“ („Нов живот“, в Западно-Казахстанската област, където той е бил от 1937 г. Още до пристигането на заточениците политотделът на МТС подработва и подучва местните: изпращат ни троцкисти, контрареволуционери. Наплашените жители *не смеят да услужат дори със сол* на новопристигналите в страха си да не ги обвинят във връзка с враговете на народа! През войната заточениците нямат талони за хляб. В колхозната ковачница Цивилко получава за 8-месечния си труд — шестнадесет килограма просо... Самички е трябвало да стриват полученото зърно, като използват за мелнични камъни един нарязан казахски паметник. И отиват в НКВД: или ни натикайте в затвора, или ни оставете да се преместим в районния център! (Ще питате: Ами местните? *Какво толкова...* Свикнали са... Е, и овчица някоя, коза, крава, юрта, домакински съдове — всичко помага.)

В колхоза на заточените също не се полага нито безплатно облекло, нито лагерната дажба. Колхозът е най-страшното място за заточениците. Това е нещо като учебна проверка: къде е по-тежко — в лагера или в колхоза?

Ето например *разпродават* новациите в красноярския етапен затвор, сред тях е и С. А Липшиц. *Купувачите* имат нужда от дърводелци-дюлгери, затворът им отваряща: вземете още един юрист и един електроинженер (Липшиц), тогава ще получите и дърводелеца. Дават им също и възрастни болни жени. Сетне при мекия 25-градусов

студ ги откарват с открити камиони в някакво затънтено-презатънтено село, наброяващо тридесетина домакинства. Каква работа ще има там за юрист и електроинженер (ток изобщо няма)? Получават на първо време в аванс: чувал картофи, лук и брашно (и това е добър аванс!). А пари ще получат през следващата година, ако нещо са изкарали. На първо време работата се състои във вадене на коноп, който е затрупан от снега. Отначало липсва дори някой чувал, който да се напълни със слама и да послужи за матрак. Първата реакция е: освободете ни от колхоза! Не, не може: за всеки от вас колхозът е броил на Тъмничното Управление по 120 рубли (1952 г.).

О, да биха могли отново да се завърнат в лагера...

Но читателят се заблуждава, ако смята, че заточените ще бъдат много по-добре в совхоза, отколкото в колхоза. Да видим совхоза в Сухобузимския район, село Миндерла. Построени са бараки, вярно — без зона, нещо като безконвоен лагер. Макар и совхоз, но тук не знаят какво са пари, няма ги в обращение. Само се пишат цифрички: 9 рубли (сталински) на човек за един ден. И се пише още: изядено от човека за толкова, приспада му се за памукийката, за жилището — толкова. Всичко се приспада и удивително: излиза накрая, че заточеникът нищо не е изкарал, а напротив, дължи на совхоза. В този совхоз, спомня си А. Стотик, двамина се обесиха от безизходност.

(Самият Стотик, фантазьор, ни най-малко не се е поучил от злочастния си опит да усвоява английски език в Степлаг.^[3] Уверил се в безнадеждното си положение в това заточение, той решава да осъществи конституционното си право на образование като гражданин на СССР! И подава заявление с молба да го пуснат в Красноярск да учи] Върху това нагло заявление, каквото може би не се е чувало по цялата страна на заточенията, директорът на совхоза (бивш секретар на районния комитет) тегли не просто отрицателна, а декларативна резолюция: „Никой и никога не ще разреши на Стотик да учи.“ Не щеш ли обаче, идва удобен случай: красноярският етапен затвор набира по райони дърводелци от заточениците. Макар да не е никакъв дърводелец, Стотик се обявява за такъв, заминава и живее в Красноярск в общежитие сред пияници и крадци и там започва да се готви за приемни изпити в Медицинския институт. Взема изпитите с висока оценка. До мандатната комисия никой не обръща внимание на документите му. На мандатната: „Бях на фронта... После се върнах...”

И гърлото му пресъхва. „А по-нататък?“ — „А после... ме... затвориха... — мълви Стотик и комисията настръхва. — Но аз излежах присъдата си! Излязох на свобода! Имам висок бал!“ — настоява Стотик. Напразно. А е минала вече година от падането на Берлин!)

И колкото по-далеч, толкова по зле, колкото на по-затънтено място, толкова по-безправно. В споменатите бележки за Кенгир А. Ф. Макеев цитира разказа на „тургайския роб“ Александър Владимирович Поляков за неговото заточение между двата му лагера в Тургайската пустиня, далеч от всякакво населено място. Цялата власт там е председателят на колхоза, казах, и дори от родната комендатура не се мярка жива душа. Поляков е настанен в една сушина с овцете, спи върху застлана слама; задълженията му са да бъде роб на четирите жени на председателя, да бъде подръка на всяка една от тях в домакинството, включително С изнасяне на цукалата им. Какво може да направи Поляков? Да замине оттук, за да иде да се оплаче? Не само няма с какво да замине, но това би означавало *бягство* и 20 години каторга. Той е единственият руснак в това затънтено място. Минават няколко месеца, преди да пристигне руският финансов инспектор. Той се изумява от това, което му разказва Поляков, и обещава да предаде писмената му жалба в района. За тази жалба като за гнусна клевета срещу съветската власт Поляков получава нова лагерна присъда и през 50-те години щастливо я излежава в Кенгир. Сторило му се почти като освобождение...

Но дори в този случай не сме сигурни дали „тургайският роб“ е най-онеправданият от всички затворници.

Да се каже, че заточението има предимство пред лагера по отношение устойчивостта на живота, на почти домашния бит (добре ли, зле ли, но живееш тук — и ще живееш, и не те очакват никакви етапи), също не би било съвсем точно. Етап, не етап, но винаги може да последва необяснимо, неумолимо комендантско решение за прехвърляне, внезапно закриване на пункта на заточението или на цял район; хората си спомнят такива случаи през различни години на различни места. Особено по време на войната — бдителност! — всички заточеници да се съберат за 12 часа! И хайде от Тайпакския в Джембетинския район! И целия жалък бит, и жалките си партушини, ала толкова нужни, и протеклия, но вече поправен покрив — всичко

зарежи! Всичко захвърли! Ходом марш, голтаци недни! Пак ще се оправите, ако не пукнете дотогава!

Изобщо при привидно по свободния живот (не ходят под строй, не се строят за развод, не свалят шапки, не са заключвани през нощта с катинари) заточението също има своя режим. Къде по мек, къде по суров, но е в сила навсякъде до 1953 г., когато започват всеобщите смекчения.

На много места например заточениците нямат право да подават в съветските учреждения никакви жалби по граждански въпроси освен чрез комендатурата, която решава да се дава ли ход на съответната жалба, или тя да бъде отхвърлена на място.

При всяко повикване на комендантския офицер заточеникът трябва да захвърли всяка работа, всяко занимание и да се яви. Познаващите съветския живот ще разберат дали може заточеният да не изпълни някоя лична (користна) молба на комендантския офицер.

Комендантските офицери едва ли отстъпват на лагерните по отношение на положението и правата си. Напротив, те имат по-малко поводи за безпокойство: нито зона, нито караули, нито да ловят бегълци, нито да извеждат хората на работа, нито да хранят и обличат тази тълпа. Достатъчно е два пъти в месеца да отметнат присъствието на заточените и понякога да впишат някое провинение в досието на заточеника в съответствие със Закона. Те са всевластни, лениви, охранени (младши лейтенант от комендатурата получава 2000 рубли на месец) и затова в мнозинството си са зловни същества.

Бягствата в истинския им смисъл са почти непознати в съветското заточение: сполучилият беглец не печели кой знае колко нещо от гражданската свобода: почти същите права имат и местните свободни граждани, живеещи около него. Това не са царските времена, когато избягалият от заточение лесно е емигрирал зад граница. А и санкциите за бягство са чувствителни. Съди само ОСО. До 1937 г. то дава като максимална своя цифра 5 години лагер, а след тази дата — 10 години. След войната, публично никъде неотпечатан, на всички става известен и неотклонно се прилага нов закон: за бягство от мястото на заточение — *двадесет години каторга!* Несъразмерно жестоко.

На отделни места комендатурата тълкува по свой начин какво да смята или да не смята за бягство, къде именно преминава забранената черта, която заточеникът не трябва да престъпва, и дали е позволено да

се отдалечи за събирането на дърва или гъби. В Хакасия например, в минното селище Орджоникидзевски, е установено следното: отлъчването нагоре (в планините) е само нарушение на режима и води до 5 години лагер; отлъчването надолу (към железопътната линия) — бягство и 20 години каторга. И до такава степен е внедрена тази непростителна мекушавост, че когато група заточени арменци, доведени до отчаяние от произвола на началството в мината, отиват да се оплачат от него в райцентъра, без, естествено, да имат разрешението на комендатурата за такова отлъчване, получават за това *бягство* само по 6 години лагер.

Та ето такива отлъчвания по недоразумение се квалифицират най-често като бягства. Или пък простодушно взетите решения на стари хора, неможещи да проумеят и асимилират нашата канибалска система.

Една гъркиня, надхвърлила 80-те, е заточена в края на войната от Симферопол в Урал. Когато войната свършва и синът ѝ се връща в Симферопол, тя заминава, естествено, и остава тайно да живее при него. През 1949 г., вече 87-годишна, е заловена и осъдена на 20 години каторжна работа ($87 + 20 = ?$) и изпратена с етап в Озъорлаг. В Джамбулска област е известен случаят с друга една престаряла гъркиня. Когато изселват гърците от Кубан, нея я вземат с двете ѝ възрастни дъщери; третата дъщеря, омъжена за руснак, остава в Кубан. Живяла що живяла старицата в заточение и решава да се върне да умре при омъжената си дъщеря. „Бягство“ — каторга 20 години! В Кок-Терек имаше при нас един физиолог — Алексей Иванович Богословски. Хваща го „аденауеровската“ амнистия от 1955 г., но не изцяло: оставят му заточението, а на такова той не би трябвало да подлежи. Започва да разпраща жалби и заявления, но всичко това иска дълго чакане, а през това време в Перм майка му, която не го е виждала вече 14 години, от войната и от пленничеството му, върви към пълно ослепяване и мечтае да го види, преди очите ѝ окончателно да загаснат. С риск да бъде осъден на каторга, Богословски решава да замине при нея и да се върне обратно в течение на една седмица. Успява да си издействува командировка до отдалечените пасища на добитъка в пустинята, след което се качва на влака за Новосибирск. В района не забелязват отсъствието му, но в Новосибирск един бдителен таксиметров шофьор съобщава за него на органите, те го спират да

проверят документите му, такива, естествено, той не носи и е принуден да се разкрие. Връщат го в нашия коктерекски затвор и докато трае следствието, изведнъж пристига уточнението, че той не подлежи на заточение. Едва пуснат, той бърза да пристигне при майка си. Но закъснява.

Ние силно бихме обеднили картината на съветското заточение, ако не напомним, че във всеки заточенически район бди неуморно оперативен чекистки отдел, който току събира заточениците на събеседвания, занимава се с вербуването им, събира доноси и ги използва за намотаването на нови дългосрочни присъди. Така или иначе, за заточената човешка единица настъпва времето да смени еднообразната заточеническа неподвижност със солидното лагерно струпване на хора. За мнозина *втората Одисея* — ново следствие и нова присъда, са естественят завършек на заточението.

Щукнало му на Петер Вискне през 1922 г. да дезертира от реакционната буржоазна латвийска армия, да избяга в свободния Съветски съюз — там през 1934 г. за кореспонденция с латвийските му роднини (в Латвия те ни най-малко не са пострадали от неговото бягство) да бъде заточен в Казахстан, да не падне духом и като неуморим заточеник машинист в депото на Аягуз да стане стахановец и на 3 декември 1937 г. да окачат в депото плакат: „Вземайте пример от др. Вискне!“, а на 4 декември другарят Вик-сне е прибран за втори път и вече не му е съдено да се върне.

За да се уверят горе в бдителността на оперчекистите, *повторни изпращания* в заточение или в лагерите се извършват непрекъснато. Както и навсякъде, се прибегва до *засилени методи*, които помагат на арестувания по-бързо да разбере своята участ и по-лесно да ѝ се подчини (Цивилко през 1937 г. в Уралск — 32 денонощния карцер и 6 избити зъба). Но настъпват и особени периоди, както през 1948 г., когато върху заточениците из цялата страна се мят огромна мрежа, за да бъдат изловени за лагерите или всички без изключение, както във Воркута („Воркута става производствен център, другарят Сталин е дал указание да бъде прочистен.“), или всички мъже, както по други места.

Но и за тези, които имат късмет да не бъдат прецакани втори път, „краят на заточението“ е доста мъглив. Така например на Колима, където „освобождаването“ от лагера се заключава всичко на всичко в извървяването от лагерния портал до спецкомендатурата, краят на

заточението всъщност не съществува, защото няма измъкване от Колима. А и да е успявал някой да се измъкне „на материка“ в кратките периоди, когато това се е разрешавало, по-късно вероятно неведнъж е проклинал съдбата си: всички такива получават на материка втори дългосрочни лагерни присъди.

Сянката на оперативния чекистки отдел непрекъснато затъмнява и бездруго съвсем не безгрижното небе на заточението. Под зоркото око на чекиста, следен на всяка крачка от куки, в непрекъснат изтощителен труд, в усилия за припечелване на насъщния хляб за дечицата заточениците живеят страховито и уединено, крайно разединено. Те не познават тъмнично-лагерните дълги разговори и изповеди за преживяното.

Ето защо е трудно да се събират разкази за живота в заточение.

Нашето заточение не е оставило почти никакви фотографии: ако е имало фотографи, те са били, за да снимат само за документацията на *кадровиците* и спецчастите. Да се снимат някъде цяла група заточеници — какво е това? Как така? Веднага ще последва донос в ГБ: ето, един вид, конспиративна антисъветска организация. И *ще приберат* всички по снимката.

Веднъж например скромно се снимали (и снимката се е появила дори в едно западно издание^[4]): смутени, в съветски дрипи, посърнали, оклюмани, а някога неукротими, знаменитите Мария Спиридонова, Измаилович, Майоров, Каховская. И где се е дянала предишната им неукротимост? Защо не се устремяват конспиративно към столицата? Защо не стрелят в потисниците на народа? Защо не хвърлят бомби?...

Нашето заточение не е оставило фотографии — от ония, нали знаете, груповите и доста веселите: третият отляво — Улянов, вторият отдясно — Кржижановски. Всички лъснали косъма, всички облечени чисто, незнаещи що е труд и нужда, ако някой от тях е с брада — непременно грижливо поддържана, ако е с калпак — непременно от скъпа кожа.

Мрачни времена, дечица...

[1] Макар също изселвани, техните мъже не пътуват с тях: имало е инструкция членовете на осъжданите семейства да се заселват на различни места. Така например кишиневският адвокат И. Х. Горник е

заточен заради ционизъм в Красноярския край, а семейството му — в Салехард. — Б.а. ↑

[2] За него не е задължително, а за арестантите е невъзможно да знаят законите на Съветската страна, поне Наказателния кодекс, неговия 35-и параграф: „На заточените трябва да бъде предоставена земя или платена работа.“ — Б.а. ↑

[3] Пета част, пета глава. — Б.а. ↑

[4] J. Steinberg. „Spiridonova“. Methuen & Coltd, London, 1935. — Б.а. ↑

ЧЕТВЪРТА ГЛАВА

ЗАТОЧЕНИЕТО НА НАРОДИТЕ

Историците могат да ни коригират, но нашата средна памет не е задържала нито от XIX, нито от XVIII, нито от XVII век масово насилствено преселване на народите. Имало е колониални покорявания — на океанските острови, в Африка, в Азия, в Туркестан, победителите са придобивали власт над коренното население, но недоразвитите глави на колонизаторите не са се сещали никак да разлъчат това население от изконната му земя, да го прогонят от пра- дядовските стрехи. Може би единствено извозването на негри за американските плантации наподобява донякъде и предшествува това, но там още няма завършена държавна система: има само отделни християни роботърговци, в чиито гърди лумва огънят на внезапно предоставилата им се изгода, и те се хвърлят всеки за себе си да лови, да подмамва и да купува негри поединично и по десетки.

Трябваше да настъпи надеждата на цивилизованото общество — XX век, и въз основа на Единствено Вярното Учение да бъде развит височайше Националният въпрос, за да може свръхспециалистът по този въпрос да получи патент за поголовно изкореняване на цели народи чрез тяхното изселване в течение на четиридесет и осем часа, на двадесет и четири часа и дори на час и половина.

Естествено, това не щуква така веднага дори в Неговата глава. Веднъж дори той има непредпазливостта да каже: „Не е имало и не може да има такъв случай, при който някой в СССР да стане обект на преследване заради националния си произход.“^[1] През 20-те години всички тези национални езици са поощрявани, на Крим направо му се втълпява, че е татарски, дори всички надписи са на татарски с арабски букви.

А се оказва, че било грешка...

Дори и след като биват претърпени със селяни местата за заточение, Великият Кормчия не веднага съумява да разбере колко удобно ще бъде това да се пренесе и върху нациите. Но все пак опитът на могъщия брат Хитлер в изкореняването на евреите и циганите идва

по-късно, вече след началото на Втората световна война, а Сталин се замисля над този проблем много по-рано.

Като изключим Чумата по селяните и чак до преселването на народите, нашето съветско заточение, макар и да има работа с някакви си стотици хиляди, не може да се сравнява с лагерите, не е толкова славно и обилно, за да може ходът на Историята да прокара в него свои бразди. Различават се *заселени заточеници* (с присъди) и *административно заселени* (без присъди), но и едните, и другите са все засчетоводени единици, със собствени имена, с години на раждане, с обвинителни членове по Наказателния закон, със снимки анфас и в профил, и само мъдротърпеливите, най-некапризни Органи умеят да изплетат въже от песъчинки, от тези разбити семейства — монолитите на заточеническите райони.

Но къде в по-огромни мащаби се увеличава и ускорява дейността по заточаването, когато започва изселването на *спецпреселниците*! Първите два термина са още от царско време, но този си е чисто съветски. Нима не започват с тази приставчица *спец* нашите любими най-съкровени думи (спецотдел, специзадача, спецсвързка, специдажба, спецсанаториум)? В годината на Великия Прелом понятието специпреселници обхваща и „разкулачваните“, и това е къде по-сполучливо, получава се къде по-гъвкаво, а и не дава повод за обжалване, защото „разкулачват“ не само кулаци, а пък за „спецпреселник“ да не говорим — изобщо не можеш разбра какво е.

И ето, Великият Баща се разпорежда тази дума да бъде прилагана и към изпращаните на заточение нации.

Ала и Той не стига веднага до откритието. Първият опит е доста предпазлив: през 1937 г. няколко десетки хиляди съмнителни корейци — как може да има доверие към тези чернокоси, с дръпнати очи съществва пред Халхин-Гол, пред лицето на японския империализъм? — тихомълком и бързо, от треперещите старци до вряскащите пеленачета, са прехвърлени с част от мизерната им покъщнина от Далечния изток в Казахстан. Толкова бързо, че първата зима я прекарват в кирпичени къщи без прозорци (откъде такъв брой стъкла!). И толкова тихомълком, че никой освен намиращите се в съседство казахи не узнава за това преселване, и нито един съществуващ език в страната не обелва и дума за това, и нито един

чуждестранен кореспондент не гъква по този повод. (Ето защо целият печат трябва да бъде в ръцете на пролетариата.)

Това се услажда. Запомня се. И през 1940 г. същият похват е приложен в околностите на Ленинград. Но подбират заточаваните не през нощта и не с насочени щикове, а това се нарича „тържествено изпровождане в Карело-Финската (току-що завоювана) република“. През деня, когато слънцето е в зенита си, под плющенето на червени знамена и медните звуци на оркестрите, отправят крайленинградските финландци и естонци да усвояват новите родни земи. След като ги извозват на по-глухо място (за съдбата на партията от 600 души разказва В.А.М.), прибират паспортите на всички, обграждат ги с конвой и ги подкарват по-нататък с червен ешелон от конски вагони, после с шлеп. От пристанището — дълбоко в Карелия, където ги разтоварват, ги пръсват „за укрепване на колхозите“. И тържествено изпратените и напълно свободни граждани се подчиняват. Само 26 бунтари, сред които и разказвачът, отказват да тръгнат, нещо повече — не си предават паспортите! „*Ще има жертви!*“ — предупреждава ги пристигналият представител на съветската власт — от Совнаркома на Карело-Финската ССР. „С картечници ли ще ни разстрелвате?“ — викват му те. Ама че неразумни хора, защо пък с картечници? Нали са в обкръжение, събрани в група, в случая и една картечница ще свърши работа (и никой не би писал поеми за тези *двадесет и шестима*^[2] финландци). Но странната мекушавост, пипкавост или неразпоредителност попречва на тази благоразумна мярка. Опитват се да ги разделят, да ги извикват един по един пред оперативния служител, но всички двадесет и шестима тръгват заедно при повикването. И упоритата им безсмислена смелост взема връх! Оставят им паспортите и ги освобождават от конвоя. По този начин те отстояват правото си да не паднат до положението на колхозници или заточеници. Но случаят е изключителен, а масата си предава паспортите.

Всичко това са все още проби. Едва през юли 1941 г. настъпва времето да се изпита методът като разгърната кампания: налага се автономната и, естествено, изменническата република на Немците от Поволжието (с нейните столици Енгелс и Марксщат) да бъдат изчегъртани и изхвърлени за няколко денонощия някъде по-надалеч на изток. Тук за пръв път е приложен в чист вид динамичният метод на

заточаване на цели народи. И до каква степен по-лесно, до каква степен по-плодотворно се оказва ползуването на един ключ — на точката „националност“ — вместо всичките тези следствени дела и знаменити постановления за всекиго поотделно. Бъде ли заловен някой от немците в други части на Русия (а са прибирани буквално всички немци), не се иска от местното НКВД висше образование, за да се проумее враг ли е, или не! Щом като името е немско, прибирай го.

Системата е изпробвана, усъвършенствувана и оттук нататък ще заграбва неумолимо всяка посочена отредена обречена предателска нация и всеки път все по-похватно: чеченци, ингуши, карачаевци, балкари, калмици, кюрди, кримски татари, накрая кавказките гърци. Системата е особено динамична с това, че обявява на народа решението на Бащата на Народите не под формата на бърбърив съдебен процес, а под формата на бойна операция на съвременната моторизирана пехота: въоръжени дивизии влизат нощем в разположението на обречения народ и заемат ключови позиции. Престъпната нация се пробужда и вижда на сутринта обръч от картечници и автомати около всяко свое селище. И се дават 12 часа (но това е прекалено много, колелата на мотопехотата престояват и затова в Крим се предоставят само два и дори час и половина), за да може всеки да вземе това, което е способен да отнесе с ръце. И мигом всеки е заставен да седне в каросерията на камиона като арестант с подвити крака (стари жени, майки с пеленачета — седни, слушай командата!) и камионите потеглят под охрана към железопътната гара. А там ги чакат конските вагони на ешелоните, за да ги откарат до местоназначението. А оттам може би сами (по река Унжа кримските татари, тъкмо за тях са тези северни блата), като бурлаци, ще затеглят с въжета саловете срещу течението в продължение на 15-200 километра през непроходими гори (над Кологрив), а на саловете ще лежат неподвижни белобради старци.

Навярно от въздуха, от върховете на планините, това е изглеждало величествено: забръмчава с моторите си едновременно целият Кримски полуостров (току-що освободен през април 1944 г.) и стотици автоколони като змии запълзяват по правите му и виещи се пътища. Дърветата тъкмо доцъфтяват. Татарките са извадили от парниците в градините разсада на сладкия лук. Започнало е и засаждането на тютюна. (С това се и свършва. За дълги години след

това изчезва тютюнът от Крим.) Автоколоните не се приближават до самите населени пунктове, те са на възловите пътища, аудите пък са обкръжавани от спецотрядите. Било е наредено да се дава час и половина за стягане за път, но инструкторите съкращават този ултиматум и до 40 минути, за да се справят по-живо, да не закъснеят за сборния пункт, а и да останат повече изоставени неща за спецотряда на зондеркомандите. Упорствувашите аули като Озенбаш на Бюик-езеро изцяло са изравнени със земята. Автоколоните извозват татарите до гарата, а там вече, в ешелоните, те чакат още с денонощия, стенат и пеят жални песни на прощаване.^[3]

Координирана еднообразност — това е предимството да бъдат изселвани незабавно цели нации. Никакви единични случаи!

Никакви изключения, отделни протести! Всички тръгват покорно, защото: не само ти, но и той, и аз. Тръгват не само всички възрастни и двата пола: тръгват и тези, които са още в утробата — те също са заточени със същия Указ. Тръгват и тези, които още не са заченати: защото им е съдено да бъдат заченати под дланта на същия Указ и от самия ден на раждането си въпреки остарелия втръснал член на 35-и от Наказателния кодекс (заточението не може да се прилага към лица, по-млади от 16 години), едва излезли на бял свят, те ще бъдат вече спецпреселници, ще бъдат заточени за вечни времена. А пълнолетието им, навършването на 16-годишна възраст, ще бъде ознаменувано само с това, че ще започнат да се отмятат в комендатурата.

И това, което е останало зад гърба им — зейналите, още неизстинали домове и разхвърляното имущество, целият бит, създаван в продължение на десет, на двадесет поколения, — също съгласувано се прехвърля в ръцете на оперативните репресивни органи, а туй-онуй прибира и държавата, а туй-онуй и съседите от по-щастливите нации и никой не ще подаде жалба за кравата, за мебелите, за домашните потреби.

Съгласуваността се постига още по-добре и с това, че тайният Указ не щади дори членовете на комунистическата партия, от редиците на тези негодни нации. Следователно не се налага и проверка на партийните им книжки, това е още едно облекчение. А комунистите в новото заточение ще бъдат задължени да се нагърбят с двойно по-голяма отговорност и всички наоколо ще бъдат наред^[4].

Пречка в общата съгласуваност са единствено смесените бракове (не случайно нашата социалистическа държава е винаги против тях). При изселването на немците и след това на гърците такива съпрузи не са прогонвани. Но това внася много голямо объркване и оставя в прочистените на пръв поглед места огнища на зараза. (Както онези стари гъркини, които се връщат да умират при децата си.)

Къде са заточавани нациите? Най-вече и предимно в Казахстан, където с другите заточеници те са почти половината република, така че тя успешно би могла да се нарече сега Казекстан. Но не са пренебрегнати и Средна Азия, и Сибир (страшно много калмици измират на Енисей), Северен Урал и Северът на Европейската част.

Дали трябва да смятаме за изселване на народите заточаването на прибалтийците? То не отговаря съвсем на формалните условия: изселват не всички поголовно, народите им на пръв поглед си остават по местата (твърде близко са до Европа, а иначе колко добре щеше да е!). Като че ли остават, но са прочистени по първа категория.

Започват да ги чистят рано: още през 1940 г., веднага с влизането на нашите войски там и преди още зарадваните народи да гласуват единодушно за включване в Съветския съюз. Отстраняването започва от офицерите. Трябва да си представим какво е било за тези млади държави тяхното първо (и последно) поколение собствени офицери: това е самата солидност, отговорност и енергия на нацията. Още като гимназисти в снеговете край Нарва те се учат как да бранят с неукрепнали гърди неукрепналата си родина. И ето че този сгъстен опит и тази енергия са покосени с един замах. Това е най-важната подготовка за плебисцита. А е и проверена рецепта: нима не се процедира по същия начин някога и в самия Съюз? Тихо и набързо да бъдат унищожени всички, които могат да разпалват масите с мислите, речите и книгите си, и уж целият народ си е на мястото, а всъщност народа вече го няма. Погледнат от страни, мъртвият зъб на първо време прилича напълно на жив.

Но през 1940 г. за Прибалтика това не е заточение, това са лагери, а за тоз-онзи и разстрели в обградените с високи зидове тъмнични дворове. И през 1941 г. при отстъплението арестуват по възможност повече състоятелни, значителни, изгъкнати хора, извозват ги като скъпи трофеи от страните им, а сетне ги захвърлят като оборски тор върху скованата земя на Архипелага (излавят ги

непременно нощем, 100 килограма багаж за цялото семейство и още при натоварването главите на семействата са отделяни за затвора или за ликвидиране). През цялата война след това (по ленинградското радио) Прибалтика е заплашвана с безпощадна разправа и мъст. През 1944 г., когато там се връща съветската власт, заплахите са изпълнени, издават се поголовно тежки присъди. Но и това не е още масовото народно заточение.

Главното заточение на прибалтийците се разразява през 1948 г. (непокорните литовци), през 1949 г. (и трите нации) и през 1951 г. (още веднъж литовците). През тези съвпадащи години дерат и Западна Украйна, където последното изселване става също през 1951 г.

Кого ли се е канил да заточава през 1953 г. Генералисимусът? Евреите ли? А освен тях? Никога няма да узнаем какво е замислял. Подозирам например, че Сталин е горял от неутолимата жажда да изсели цяла Финландия някъде в пустините, граничещи с Китай, но това не му се удава нито през 1940-а, нито през 1947 г. (опитът на Лейно за преврат). Би намерил местенце оттатък Урал и за сърби, и дори за пелопонеските гърци.

Ако този Четвърти стълб на Прогресивното Учение се бе задържал още десетина години, не бихме познали етническата карта на Евразия, би настъпило велико Противопреселение на народите.

Колкото нации са заточени, толкова епоси ще се напишат някога — за разлъката с родната земя и за сибирското унищожаване. Те, само те ще трябва да възпроизведат всичко преживяно и не на нас се пада да го преразказваме, не на нас — да им минаваме пътя.

Но за да се увери читателят, че това е същата страна на заточението, споходена вече от него, че това е същото бунище в същия Архипелаг, нека проследим накратко изселването на прибалтийците.

Изселването на прибалтийците става не само без насилие над върховната народна воля, но дори изключително в изпълнение на същата. Във всяка от трите републики собствените им Министерски съвети излизат със свободно постановление (в. Естония то е от 25 ноември 1948 г.) за изселването на определени категории съотечественици в далечния чужд Сибир и при това за *вечни времена*, за да не могат никога да се върнат на родна земя. (Тук пределно ясно проличава и независимостта на прибалтийските правителства и

крайното им раздразнение, до което ги довеждат техните негодни и непотребни съотечественици.) А ето какви са тези категории: а) семействата на вече осъдените (не стига, че бащите в лагерите са с единия крак в гроба, ами трябва и цялото семейство да бъде изстребено); б) имотните селяни (това значително ускорява вече назрялата в Прибалтика колективизация) и всички членове на техните семейства (рижките студенти са излавяни през същата нощ, когато излавят и техните родители от селските им стопанства); в) изтъкнатите и важни сами по себе си личности, но някак непреминали през ситото на 1940-а, 41-ва и 44-та година; г) просто враждебно настроените, неуспели да се прехвърлят в Скандинавия, или лично неприятните на местните активисти семейства.

За да не се накърни достойнството на нашата обща голяма Родина и да не се достави радост на западните ни *врагове*, това постановление не е публикувано във вестниците, не му е дадена гласност в републиките, а и на самите заточавани не се обявява при изселването им, а едва след като пристигнат на място, в сибирските комендатури.

Организацията по изселването се е усъвършенствувала до такава степен от времената на корейските и дори на кримско-татарските изселвания, ценният опит е обобщен и усвоен до такава степен, че цялата операция трае не едно денонощие, не часове, а едва няколко минути. Бива установено и проверено, че са напълно достатъчни двадесет-тридесет минути от първото среднощно почукване на вратата до отекването на последните стъпки на изведения през собствения му праг — в нощната тъма и на камиона. За тези минути разбуденото семейство успява да се облече, да проумее, че го прогонват завинаги, да подпише, че се отказва от всякакви имуществени претенции, да събере своите старци и децата, всички да грабнат по едно вързопче и да излязат по команда. (Не се допуска никакъв безпорядък с оставеното имущество. След като конвойт излезе, идват представители на финансовия отдел и съставят конфискационен списък, по който имуществото след това се продава в полза на държавата чрез оказионните магазини. Нямаме основания да ги упрекваме, че са отмъквали по нещо за себе си. А и не се налага, защото достатъчно е да се изпише още една квитанция от оказионния магазин, и всеки

представител на народната власт може да придобие на безценица и напълно законно каквато си иска вещ.)

И какво може да съобрази човек за тези 20-30 минути? Как да прецени и да избере онова, от което ще има най-голяма нужда? Един лейтенант, изселващ някакво семейство (бабата на 75 години, майката на 50, дъщерята на 18 и синът на 20), им дава съвет: „Вземете непременно шевната си машина!“ Къде ще се сетиш? По-късно тази шевна машина изхранва цялото семейство.^[5]

Впрочем тази експедитивност при изселването се оказва понякога от полза и за обречените. Вихър! Профучава и изчезва. И най-добрата метла остава отделни тънки ивици неизметено. Който от семейството е съумял да се задържи за три денонощия някъде навън, за да не бъде заварен през съдбоносната нощ вкъщи, е можел след това да иде във финансовия отдел, да моли да разпечатат жилището, и какво? Разпечатвали са му го. По дяволите, живеи си до следващия Указ.

В конските вагони, в които се превозват 8 коня или 32 войници, или 40 затворници, натъпкват по 50 изселвани жители на Талин, че и повече. В бързината не успяват да оборудват вагоните и не веднага разрешават да бъдат издълбани дупки. Кофата за по нужда много бързо се препълва, прелива и изпоцапва всичко. От първата минута заставят двукраките млекопитаещи да забравят, че жените и мъжете са различно нещо. Ден и половина ги оставят без вода и храна, едно дете умира. (А нали за всичко това четохме преди малко — преди две глави, преди 20 години, а нещата не са се променили...) Дълго ги задържат на гара Юлемисте, а отвън други търчат и чукат по вагоните им, питат ги за имената, безуспешно се опитват да предадат на някого храна и багаж. Но ги пропъждат. А затворените във вагоните гладуват. А леко облечените ги очаква Сибир.

По пътя започват да им раздават хляб, на някои гари — супа. Всички ешелони следват далечни маршрути: Новосибирск, Иркутска област, Красноярския край. Само в Барабинск пристигат 52 вагона с естонци. Пътували четиринадесет денонощия до Ачинск.

Какво би могло да поддържа хората в такъв отчаян път? Надеждата, която носи не вярата, а омразата: „Скоро на тия ще се види краят! Тази година ще има война и есента ще се върнем.“

Нито един благополучно устроен в живота човек, било в западния, било в източния свят, не ще разбере, не ще сподели, може би не ще и прости това тогавашно настроение на хората зад решетките. Вече писах, че и ние така вярвахме, и ние така се надявахме през ония години — 49-а, 50-а. Неправедността на този строй, на тези двадесет и пет годишни присъди, на тези повторни връщания на Архипелага ни бе довела до някаква върхна експлозивна точка, вече явно нетърпима, вече и от пазачите ни незащитима. (А казано по-общо: ако режимът е безнравствен, поданикът е освободен от всякакви задължения пред него.) До каква степен трябва да е осакатен животът, та стотици и стотици хиляди в килиите, в ямите и във конските вагони да се надяват горещо на изстребителна атомна война като на единствен изход?!...

И никой не плаче. Омразата суши сълзите.

И ето още за какво са мислели из пътя естонците: как ще ги посрещне сибирският народ? През 40-а година сибиряците скубят изпратените прибалтийци, взимат им вещите, за цяла шуба дават половин кофа картофи. (Ами че при тогавашната ни дрипавост прибалтийците изглеждаха наистина като буржоа...)

Този път, през 49-а, се втълпява на сибиряци, че карат при тях отявлени кулаци. Но това кулачество се изсипва от вагоните в измъчен до смърт и дрипав вид. При санитарния преглед руските милосърдни сестри се чудят как може да са толкова омършавели и окъсани тези жени, как не им се намира поне един чист парцал за пеленачетата. Разпределят пристигналите по обезлюдените колхози и там, скришом от началството, сибирските колхозници им носят от малкото, с което разполагат: кой по половин литър млекце, кой питчици от цвекло или от много лошо брашно.

И ето кога заплакват естонките.

Но е налице, естествено, и комсомолски актив. Той взема присърце това, че е пристигнала фашистка сган („Трябва всички да ви издавят!“ — възклихват те), че и не искат на всичко отгоре да работят, неблагодарниците, за страната, която ги е освободила от буржоазното робство. Тези комсомолци стават надзиратели на заточените, на тяхната работа. И са предупредени: при първия изстрел да организират блокада.

На гара Ачинск настъпва весела бъркотия: началството на Бирилюския район *купува от конвоя* 10 вагона изгнаници, петстотин

души, за своите колхози на река Чулим и пъргаво ги прехвърля на 150 километра северно от Ачинск. А са били предназначени (но не са знаели, естествено, за това) за Саралинската минна дирекция в Хакасия. Там очакват своя *контингент*, а той е изтърсен в колхозите, получили предишната година по 200 грама зърно на трудовен. Пред настъпващата пролет не разполагали вече нито с хляб, нито с картофи и над селата се носело неспирното мучене на добитъка. Кравите се нахвърляли като луди на полугнилата слама. И така, съвсем не от злоба и не за потискане на заточените, колхозът раздава на новопристигналите по един килограм брашно на човек за една седмица — това е напълно достоен аванс, почти равняващ се на цялото бъдещо трудово възнаграждение! След своята Естония естонците направо ахват... (Наистина в селището Полевой на две крачки от тях стоят огромни хранилища, пълни със зърно: то е натрупвано там година след година по причина на това, че не могат да се оправят с извозването му. Но тези храни са вече държавни, те не се числят повече на колхоза. Народът наоколо мре, но не му дават зърно от тези хранилища: то е държавно. Председателят на колхоза Пашков се решава веднъж самоволно да раздаде по пет килограма на всеки все още жив колхозник и за тази си постъпка получава лагерна присъда. Това зърно е държавно, а всички задължения по производството му — колхозни, но не това е тема за обсъждане в тази книга.)

Естонците се трепят от работа на тази Чулима близо три месеца и с изненада усвояват новия закон: *или кради, или умирай!* И вече решават, че това ще е до края на живота им, когато изведнъж ги вдигат до един и ги откарват в Саралинския район на Хакасия (господарите успяват да намерят своя континент). Там самите хакасци се броят на пръсти, а всяко селище е съставено от заточеници и във всяко едно от тях има комендатура. Навсякъде златни мини и сондиране, и силикоза. (А и обширните пространства са не толкова Хакасия или Красноярският край, колкото тръстът Хак-Золото или Енисейстрой, и принадлежат не на районните съвети и не на районните комитети на партията, а на генералите на войските на МВД, секретарите на районните комитети се огъват пред районните коменданти.)

Но още не е трагедия за тези, които са изпращани просто в мините. Трагедията е за тези, които насила са зачислявани в „златотърсаческите артели“. Златотърсачи! Толкова съблазнително

звучи, думата проблясва като лек златен прашец. В нашата страна обаче умеят да изопачават всяко земно понятие. В тези „артели“ набутват спецпреселниците, защото те не смеят да възразят. Пращат ги да разработват шахти, изоставени от държавата поради нерентабилност. В тези шахти няма вече никаква охрана на труда и постоянно се лее вода като от силен дъжд. Там е невъзможно човек да оправдае труда си и да припечели сносно; просто тези умиращи хора са изпращани да излизват остатъците от златото, които на държавата ѝ е жал да зарязва. Артелите се подчиняват на „златотърсаческия сектор“ на минната дирекция, която знае само да спуска плана и няма никакви други задължения. „Свободата“ на артелите не е от държавата, а от държавното законодателство: в тях не се полага платена отпуски, нито пък неделният ден е непременно неработен (както вече за истинските зекове), може да бъде обявен „стахановски месечник“ без никакви почивни неделни дни. А държавно остава: за неявяване на работа — съд. Веднъж на два месеца там пристига народен съд, който осъжда мнозина на 25% принудителни работи, причини за това винаги се намират. Тези „златотърсачи“ изкарват на *месец* 3-4 „златни“ рубли (150-200 сталински, една четвърт от екзистенц минимума).

В някои мини край Копьово преселниците получават заплатата си не в пари, а в бонове: наистина за какво са им общосъюзните пари, след като и без това не могат да напускат района си, а в лавката на мината ще им продадат (залежала стока) и срещу бонове?

В тази книга вече доста подробно можахме да сравним затворниците с крепостните селяни. Да си спомним обаче от руската история, че най-тежко е било крепостното състояние не на селяните, а на заводските работници. Тези бонове за покупка само в минната лавка ни връщат към алтайските находища и заводи. Населението, зачислено към тях, през XVIII и XIX век извършва нарочно престъпления, само и само да попадне на каторга, където го очаква *по-лек живот*. В алтайските златни мини в края на миналия век „работниците не са имали право да се отказват от работа дори в неделя“, плащали са глоби (сравнете с принудителните работи), и още тогава там е имало лавки с недоброкачествени продукти, опияняване и ощетяване при тегленето. „Тези лавки, а не лошо организираният златодобив, са главен източник на доходите на златопроизводителите (Семьонов-Тян-Шански, „Россия“. т. XVI)“ или, ще рече, на тръста.

През 1952 г. дребничката крехка Х. С. не отива в големия студ на работа поради липса на валенки. За наказание началникът на дървообработващия артел я изпраща за 3 месеца на горската сеч — без валенки, разбира се. Пак тя, месеци преди да роди, моли за по-лека работа, а не да влачи дървени трупи, отвърщат ѝ: махни се, щом не ти харесва. А съмнителната лекарка обърква с месец бременността и я пуска в отпуск по майчинство два-три дена преди самото раждане. Там, в тайгата на МВР, много няма да спориш.

Но и това все още не е истинският провал в живота. Него го узнават само спецпреселниците, които са изпращани в колхозите. Някои сега спорят (и не без резон) дали пък в колхоза е по-леко, отколкото в лагера? Ще отговорим: а ако вземем и съединим в едно колхоза и лагера? Ето ви истинското положение на спецпреселниците в колхоза. От колхоза е това, че не получаващ дажба — само по време на сеитба се раздава по седемстотин грама зърно, и то от полуизгнилото, примесено с пясък, пръстено на цвят (може би което са успели да подметат в хамбарите). От лагера пък е това, че ви затварят в КПЗ: бригадирът се оплаква от своя преселен бригадник в управлението, оттам звънят в комендатурата, а тя вече вкарва в затвора. Ала и от колхоза, и от лагера с припечеленото от труда си не можеш да свържеш двата края: за първата година усилена работа в колхоза Мария Сумберг получава на трудов ден по *двадесет грама жито* (Божията птичка събира край пътя повече) и по 15 сталински копейки (хрущчовски — копейка и половина). Със спечеленото за цялата *година* тя си купува... алуминиев леген.

От какво живеят тогава?! Ами от това, което им изпращат от Прибалтика. Нали не целият им народ е преселен?

А кой изпраща колети на калмиците? На кримските татари?

Минете по гробовете им и ги попитайте.

Дали все със същото решение на родния прибалтийски Министерски съвет, или вече със сибирската принципност към прибалтийските спецпреселници до 1953 г., докато не умира Бащата на народите, се прилага специализацията: никаква работа освен най-тежката! Само кирка, лопата и трион! „*Тук ще трябва да се научите да бъдете хора!*“ И в случай че производството поставя някого на по-висока длъжност, комендатурата се намесва и сама го смъква на общите работи. На спецпреселниците не се разрешава дори да

разкопават зеленчуковата градина при почивния дом на минната дирекция, за да не оскърбявали почиващите там стахановци. Комендантът изгонва М. Сумберг дори от длъжността телчарка: „Не са ви изпратили на курорт, вървете да пластите сено!“ Едва-едва успява да я задържи председателят. (Тя му спасява телетата от бруцелоза. Обиква сибирския добитък, като го намира за по-добър от естонския, и непривикналите на милувка крави й лижат ръцете.)

Налага се например спешно да се товари един шлеп с жито и спецпреселниците работят безплатно и без награда 36 часа (река Чулим). За това денонощие и половина — две почивки по 20 минути, за да се нахранят, и веднъж почивка от 3 часа. „Ако не се подчините, ще ви затирим още по на север!“ Някакъв старец пада под тежестта на чувала си и надзорниците комсомолци го ритат, за да стане.

Спецпреселниците са длъжни да се разписват всяка седмица в комендатурата. Дотам са няколко километра. Ами тази стара жена, прехвърлила 80-те? Наемете кон и я докарайте! При всяко разписване напомнят на всекиго: за бягство — 20 години каторжен труд.

В съседство е стаята на оперативния работник. И там ще ги извикат. Ще ги подкупват с предлагане на по-добра работа. И ще заплашват, че ще изпратят например единствената ви дъщеря оттатък Полярния кръг, сама, без семейството.

И защо не? Кога съвестта им ги е възпирала за нещо?

А ето и поръчението: да се следи еди кой си. Да се събират материали за арестуването на еди кого си.

Когато комендантският сержант влиза в чуждата къща, всички живеещи там спецпреселници, дори възрастните жени, са задължени да станат на крака и да не сядат без неговото разрешение.

Но да не би читателят да ни е разбрал, че спецпреселниците са лишени от граждански права?

О, не, не! Те запазват напълно всичките си граждански права. Никой не им отнема паспортите. Не са лишени от участие във всеобщото, равно, тайно и пряко гласуване. Този върховен, свят миг — от неколцината кандидати да зачеркнеш всички освен своя избраник — им е оставен великодушно. И да внасят пари по поредния държавен заем също не им е забранено (да си спомним притесненията на комуниста Дяков в лагера, лишен от тази възможност). Когато

свободните колхозници с мърморене и пазарлъци дават едва по 50 рубли, от естонците изстискват по 400. „Вие сте богати, не се ли подпишете за заема, няма да ви предаваме колетите, които ви изпращат. Ще ви пратим още по на север.“

И ще ги изпратят, кой ще ги спре?...

О, колко уморително е това. Отново и отново едно и също. А уж бяхме започнали тази част с нещо ново: не лагер, а преселване. А уж бяхме започнали тази глава с нещо по-друго: не административно изселени, а спецпреселници.

Пак стигнахме до същото.

И трябва ли, и колко можем още, и още, и още да разказваме за други, за такива или онакива изселнически райони? Не за тези места? Не за тези години? Не за тези нации?

А за кои ли пък?...

* * *

Размесени след преселването си, имащи възможност добре да се наблюдават помежду си, нациите проявяват чертите, начина на живот, вкусовете и склонностите си.

Измежду всички явно най-трудолюбиви са немците. Побезвъзвратно от всички останали турят пенел на предишния си живот (а и що за родина им е тази на Волга или на Манич?). Както навремето в щедроносните екатеринински парцели, така и сега те вращват в безплодните сурови сталински земи, посвещават се на новата заточеническа земя като на своя окончателна. Започват да се настаняват не до първата амнистия, не до първата царска милост, а завинаги. Преселени през 41-ва като пълни голтаци, но грижовни и неуморни стопани, те не падат духом, а се заемат и тук също така методично и разумно да се трудят. Има ли на земята такава пустиня, която немците да не могат да превърнат в цветущ край? Не току-така в предишната Русия се е говорило: немецът е като върбата: където го боднеш, там се хваща. Все едно къде: в шахтите, в МТС, в совхозите, началниците не могат да се нахвалят от немците — никога не са имали по-добри работници. През 50-те години немците имат сред останалите

заточени, а често и сред местните жители, най солидните, просторни и чисти къщи, най едрите свине, най-млечните крави. А дъщерите им растат чудесни моми за женене не само заради заможността на родителите си, но — сред разпуснатите нрави на крайлагерния свят — и заради чистотата и строгото си поведение.

Горещо се залавят за работа и гърците. Вярно, че те не се разделят с мечтата си за Кубан, но и тук не жалят гърбините си. Живеят по сгъстено от немците, но бързо ги настигат със зеленчуковите си градини и кравите. На казахстанските пазари гърците предлагат най-добрата извара и най-доброто масло, и най-добрите зеленчуци.

В Казахстан преуспяват още по-добре корейците, но те са преселени по-рано, а към 50-те години са вече значително разкрепостени: не се разписват повече в комендатурата, свободно пътуват от област в област и само нямат право да напускат пределите на републиката. Те не преуспяват толкова в едно по-заможно препитание и къщите им не са толкова солидни (дворовете и къщите им са неуютни и дори първобитни, докато младежта им не се поевропейчва). Но изключително способни за учението, те бързо запълват учебните заведения на Казахстан (по време на войната вече не им пречат в това отношение) и стават главният клин на образования слой в републиката.

Другите нации не престават да мечтаят за връщане и се раздвояват в своите планове и в живота си. В общи линии обаче се подчиняват на режима и не създават големи грижи на комендантската власт.

Калмиците не се опитват да отстоят и измират, изпълнени с мъка. (Впрочем самият аз нямам преки впечатления от тях.)

Но има една нация, която ни най-малко не се поддава на психологията на покорността не поединично, не само тези с бунтарски дух, а цялата им нация. Това са чеченците.

Вече можахме да видим как се отнасяха те към лагерните бегълци. Как единствено те от всички джезказгански заточеници се опитваха да подкрепят кенгирското въстание.

Бих казал, че от всички спецпреселници единствено чеченците се проявяват като зекове по дух. След като веднъж ги прогонват предателски от родните им места, те повече в нищо не вярват.

Построяват си сакли — ниски, тъмни, жалки жилища, такива, които от едно ритване ще се срутят. И такава е цялото им преселническо домакинство — за един само ден, за един месец, за една година, без да се запасяват с храна, без да мислят занаят. Те ядат, пият, още са млади и се обличат. Излизат се години, а те продължават да нямат нищо, както в самото начало. Нито един чеченец никъде не се е опитвал да угоди или да се хареса на началството, но винаги са били горди до един пред него и дори открито враждебни. Те презират всеобщото обучение на изучаваните държавни науки и не пускат своите момичета на училище, а и момчетата, не всички, за да ги предпазят от покварата. Жените си пък не пращат в колхоза. А и сами не се престарават много на колхозните поля. Повечето гледат да станат шофьори: да се грижиш за мотора, не е унизително, в постоянното движение на автомобила те намират удовлетворение на своята бабаитска страст, а в шофьорските възможности — на апашката си страст. Впрочем тази си последна страст те удовлетворяват и непосредствено. Те внасят в мирния честен, дремал дотогава Казахстан понятието: „откраднали“, „обрали“. Позволяват си да отмъкнат добитъка на хората, да оберат къщите им, а понякога да отнемат просто и със сила. На местните жители и на тези от заточените, които толкова лесно се подчиняват на началството, те гледат почти като на същата порода. Защото уважават само бунтарите.

И което е най-удивителното — всички се боят от тях. Никой не се решава да им попречи така да живеят. И властта, владееща вече тридесет години тази страна, не може да ги накара да уважават законите ѝ.

Как е могло да стане така? Ето един случай, в който може би се е събрало цялото обяснение. В Кок-Терекското училище при мен в девети клас учеше младежът чеченец Абдул Худаев. Той не будеше топли чувства, а и не се мъчеше, сякаш се опасяваше да не се унизи дотам, че да стане приятен, и бе неизменно подчертано сух, много горд и жесток. Но не можеше да се отрече ясният му възприемчив ум. В математиката и физиката никога не оставаше на равнището, на което спираха неговите съученици, а винаги искаше да вникне по-дълбоко и задаваше въпроси, продиктувани от неуморимото търсене на най-същественото. Както и всички деца на преселници, той бе обхванат в училище от тъй наречената общественост, тоест отначало от

пионерската организация, после от комсомолската, от учкомите, стенвестниците, от възпитанието и беседите — от онази духовна цена за обучението, която чеченците толкова твърдо отказват да плащат.

Абдул живееше със старата си майка. От близките му роднини никой не бе оцелял, с изключение на по големия му брат, отдавна преминал в престъпния свят, затварян не за пръв път в лагерите за обири и убийство, но всеки път преждевременно излизащ оттам или по някоя амнистия, или по приспадане на присъдата срещу положения в затвора труд. Един ден той се появява в Кок-Терек, два дни пие без прекъсване, скарва се с някакъв местен чеченец, грабва ножа и го погва да го коли. Пътя му прегражда непозната стара чеченка: тя разперва ръце, за да го спре. По силата на чеченския закон той би трябвало да захвърли ножа и да прекрати преследването. Но той е вече не толкова чеченец, колкото бандит — замахва и убива невинната стара жена. В този миг пияната му глава осъзнава какво го очаква според чеченския закон. И той хуква да бяга в МВД, там си признава убийството и веднага с готовност го пращат в затвора.

Той се скрива, но остава по-малкият му брат Абдул, майка му и още един стар чеченец от техния род, чичо на Абдула. Вестта за убийството плъзва мигновено по целия Кок-Терекски край и тримата, останали от рода Худаеви, се събират в своя дом, запасяват се с храна и вода, зазиждат прозореца, заковават вратата отвътре и се скриват като в крепост. Сега чеченците от рода на убитата жена трябва да отмъстят на някого от рода Худаеви. Докато не се пролее кръв от Худаеви за тяхната кръв, те не са достойни да бъдат наричани хора.

И започва обсада на къщата на Худаеви. Абдул престана да ходи на училище — целият Кок-Терек и цялото училище знаеше защо. Ученикът от горните класове на нашето училище, комсомолецът и отличникът рискуваха всеки миг да бъдат убити с нож — може би сега още, докато учениците сядат по чиновете си след звънеца, сега, докато учителят по литература им говори за социалистическия хуманизъм. Всички знаеха, всички помнеха, в междучасията това беше единствената тема и всички забождаха очи в земята. Нито партийната, нито комсомолската организация в училището, нито завучите, нито директорът, нито районният отдел за народното образование — никой не си мръдна пръста да спаси Худаев, никой дори не се приближи до обсадения му дом в гъмжащия като кошер чеченски край. А и те ли

само! Пред полъха на кървавата мъст не по-малко страхливо замират толкова страшните дотогава за нас и районният комитет на партията, и районният изпълнителен комитет, и МВД с комендатурата и милицията зад глинените си стени. Дъхва старинният див варварски закон и изведнъж се оказва, че няма никаква съветска власт в Кок-Терек. Не се простира кой знае колко нейната длан и от областния център Джамбул, защото за три дни и оттам не долита самолет с войска, и не идва нито една решителна инструкция, освен заповедта затворът да се отбранява с наличните си сили.

Така за чеченците и за всички нас стана ясно какво е силата на тази земя и какво е миражът.

Единствено чеченските старци проявиха разум! Те отиват веднъж в МВД с молба да им бъде предаден по-големият брат Худаев, за да се разправят с него. МВД им отказва от предпазливост. Отиват в МВД втори път и молят за открит съд и пред тях да разстрелят Худаев. Тогава, обещаваат те, кръвното отмъщение ще отпадне от Худаеви. Едва ли може да се измисли по-благоразумен компромис. Но как така открит съд? Но как така недвусмислено обещава и публична екзекуция? Ами че той не е политически, той е разбойник, социално близък. Може да се погават правата на осъдените по Петдесет и осми член, но не и на един многократен убиец. Отправят запитване до *областта*. Оттам пристига отказ. „Тогава след един час по-малкият Худаев ще бъде убит!“ — обясняват старците. Офицерите от МВД присвиват рамене: това не ги засяга. Едно престъпление, докато още не е извършено, остава извън обсега на тяхното внимание.

И все пак някакъв полъх от XX век докосва... не МВД, не, а закоравелите стари чеченски сърца! Те изпращат телеграма в Алма-Ата. Оттам бързо пристигат още някакви старци, най-уважаваните сред целия им народ. Свикват съвет на старейшините. По-големият Худаев е прокълнат и осъден на смърт, където и да го причака чеченският нож на земята. Извикват останалите Худаеви и им казват: „Вървете. Никой няма да ви пипне.“

И Абдул си взе книжките и тръгна на училище. А парторгът и комсоргът го срещнаха там с лицемерни усмивки. И на последвалите беседи и уроци отново взеха да му напаяват за комунистическо съзнание, забравили вече досадния инцидент. Нито един мускул не

трепваше върху помръкналото лице на Абдула. Още веднъж може да разбере той коя е главната сила на земята: *кървавото отмъщение*.

Ние, европейците, четем и произнасяме в книгите и в училищата само думи на презрение спрямо този див закон, спрямо това безсмислено, жестоко клане. Но това клане не е като че ли чак толкова безсмислено: то не изкоренява планинските нации, а ги укрепва. Не са чак толкова жертвите, които падат по закона на кървавото отмъщение, затова пък какъв страх навява на всички околоръст! Като помни този закон, кой планинец ще се реши да оскърби някого *просто така*, както оскърбяваме ние, било в пияно състояние, било от разпуснатост, било от каприз? И кой чеченец, толкова повече, ще се реши да се заяде с друг чеченец — да му каже, че е крадец? Или че е груб? Или че гледа да пререди опашката? Ами че той може да получи не словесен отговор, не ругатня, а удар с нож в ребрата. И дори да се хванеш за ножа (но такъв не носиш, ти си цивилизован човек), едва ли ще отвърнеш на удара с удар: нали под нож ще падне цялото ти семейство? Чеченците стъпват по казахската земя с дръзки погледи и изблъскват с рамо и „домакините на страната“, и приютените от нея, и всички се отстраняват със страхопочитание. Кръвното отмъщение излъчва поле на страха и с това укрепва малката планинска нация.

„Убивай своите, за да имат страх чуждите!“ Предците на тези планинци в далечното минало не са могли да намерят по-добър обръч, с който да се оградят.

А какво им предлага социалистическата държава?

[1] Сталин. Сочинения. М., 1951, т.13, стр. 258. — Б.а. ↑

[2] Прави се аналогия с двадесет и шестимата бакински комисари, разстреляни през есента на 1918 г. от английските интервенти. — Б.пр. ↑

[3] През 60-те години на XIX век помещиците и администрацията на Таврическа губерния ходатайствуват за пълното изселване на кримските татари в Турция; Александър II отказва. През 1943 г. за същото ходатайствува и гаулайтерът на Крим; Хитлер отказва. — Б.а. ↑

[4] Естествено, дори Мъдрият Кормчия не може да предвиди всички превратности. През 1929 г. изгонват от Крим татарските князе и височайшите особи. Постъпват с тях по-меко, отколкото с руските

дворяни: не ги арестуват, а ги оставят те сами да заминат за Средна Азия. Тук сред родственото им мюсюлманско население те постепенно се адаптират и благоустрояват. И ето, 15 години по-късно тук са доведени всички трудещи се татари, прекарани през едно сито! Срещат се стари познайници. Само че този път трудещите се са изменници и заточеници, докато бившите князе са заели солидни постове в съветския апарат, мнозина от тях са станали партийни членове. — Б.а.

↑

[5] Как са гледали самите конвои на своите действия? Мария Сумберг я изселва сибирски войник от река Чулим. Скоро го демобилизират, връща се вкъщи и като я вижда там, се засмива напълно радостно и задушевно: „Лельо! Не ме ли помните?...“ — Б.а.

↑

ПЕТА ГЛАВА

СЛЕД ИЗЛЕЖАВАНЕ НА ПРИСЪДАТА

За осем години затвори и лагери не чух добра дума за заточението от никой, който бе имал случая да се окаже в такова. Но още от най-първите следствени и етапни затвори, защото твърде много притискат човека шестте каменни доближени плоскости на килията, започва да просветва тихата арестантска мечта на заточението, тя трепти, прелива се в мираж и съсухрените арестантски гърди въздишат върху мрачните нарове:

— Ах, заточение! Де сега да ме заточат!

Аз не само не избягнах общата участ, но в мен тази мечта за заточението бе пуснала особено дълбоки корени. В йерусалимската глинена кариера бях слушал петлите от съседното село и бленувах за заточението. И от покрива на Калужката застава се вирах в монолитната чужда грамада на столицата и бях възкликнал: по-далече оттук, в по-далечно заточение! И дори подадох наивна молба до Върховния съвет да ми заменят 8-те години лагер с доживотно заточение, та макар и с най-отдалеченото и затънтеното. В отговор слонът дори не кихна. (Нямах още представа, че доживотното заточение няма да ми избяга, само че ще бъде не вместо лагера, а *след* него.)

През 1952 г. от трихилядния „руски“ лагпункт Екибастуз бяха освободени десетина души. Това изглеждаше доста странно по онова време: да излязат през портите осъдени по Петдесет и осми член! В продължение на трите години от създаването на Екибастуз нито един човек не бе освобождаван, пък и на никого не бе изтичала излежаваната присъда. А това значи, че бяха изтекли първите военни десетки на малцината, които бяха оцелели.

С нетърпение чакахме писма от тях. Пристигнаха няколко — преки или косвени. И разбрахме, че почти всички са били откарани от лагера на заточение, макар по присъда да нямаха никакво заточение. На нашите тъмничари беше ясно, както и на нас, че работата не е в съдопроизводството, не е в присъдата, в срока или в бумагите, а в това,

че нас, веднъж наречени врагове властта по правото на силния ще ни тъпче, мачка и души до самата ни смърт. Това изглеждаше и за властта, и за нас самите единствено нормално, до такава степен бяхме свикнали, бяхме се примирили.

През последните сталински години будеше тревога не съдбата на заточениците, а на мнимо *освободените*, на тези, които уж бяха пускани от прага на портите без конвой, тези, от които охранителното сиво крило на ПВД уж се отказваше. Докато заточението, което властта по недоумение смяташе за допълнително наказание, бе продължение на обичайното безотговорно съществуване, фаталистичната основа, върху която толкова здраво е стъпил арестантът. Заточението ни избавяше от необходимостта сами да избираме местоживеенето си и следователно — от тежки съмнения и грешки. Има едно единствено място и то е където ни заточаваха. Само на това единствено в целия Съюз място не можеха да ни упрекнат защо сме пристигнали. Само на това място имахме безусловното окончателно право на два квадратни метра земя. Особено хора като мен, самотни, никъде и от никого нечакани, имаха чувството, че само в заточение ще могат да срещнат някоя близка душа.

У нас са много бързи, когато те арестуват, но никак не бързат да те освобождават. Ако някой нещастен грък от демократическата или някой турчин от социалистическата партия бъде задържан в затвора макар и един ден повече, за такова нещо ще вдигне шум цялата световна преса. А ето, че аз щях да се чувствавам щастлив, ако биха ме задържали няколко дни повече в лагера след изтичането на присъдата ми, стига след това да знаех, че ще ме... освободят. Но не, след това ме подкараха с нов етап. И още цял месец бях лашкан насам-натам вече за сметка на *мое*то време.

Все пак и когато излизахме от лагера под конвой, гледахме да се придържаме към последните затворнически суеверия: за нищо на света да не обърнеш глава към своя последен затвор (иначе ще се върнеш отново в него), правилно да се разпоредиш със затворническата си лъжица. (Но кое е правилното? Едни ти казват: вземи я, за да не се връщаш заради нея; други — зарежи, да не тръгне затворът да те гони заради нея. Бях си отлял самичък своята лъжица в леярницата, затова не я оставих.)

И се заредиха отново Павлодарският, Омският и Новосибирският етапен затвор. Макар присъдите ни да бяха изтекли, нас отново ни обискирваха, отнемаха ни неполагащото се за един затворник, натикваха ни в тесни препълнени килии, в „гарвани“ и арестантски вагони заедно с рецидивисти и все така ръмжеха срещу нас конвойните песове, и все така ни кряскаха автоматчиците: „Не се оглеждай!“

Но в Омския етапен затвор добродушният надзирател, който ни извикваше по делата, се обърна към нас, петимата екибастузки зекове: „Кой бог се е молил за вас?“ — „Защо? Закъде сме?“ — веднага наострихме уши, разбрали, че мястото е добро. — „Ами на юг“ — зачуди се надзирателят.

И наистина от Новосибирск ни подкараха на юг. Пътувахме към топлото! А там има и ориз, грозде, ябълки. Какво е това? Толкова ли другарят Берия не е могъл да ни намери по-лошо място в Съветския съюз? Че съществува ли такова заточение изобщо? (За себе си аз вече вътрешно се канех да напиша за заточението цикъл стихове, които щях да озаглавя: „Стихове за Прекрасното заточение“.)

На гара Джамбул ни свалиха от вагонзака с все същите строгости, поведоха ни към камиона по жив коридор от конвои и все така ни накараха да насядаме върху пода в каросерията, като че ли, отбили вече присъдите си, се каним тепърва да бягаме. Беше дълбока нощ, имаше нащърбена луна, която слабо осветяваше тъмната алея, по която ни подкараха, но все пак това беше именно алея, и то от пирамидални тополи! На това му се вика заточение! Не сме ли в Крим случайно? В края на февруари у нас на Иртиш сега е люта зима, а тук ни облъхва гальовно пролетен ветреца.

Откараха ни в затвора и той ни прие без обичайния обиск и без баня. Все по-меки ставаха проклетите стени! С торбите и куфарите ни заключиха в килията. На сутринта корпусният отвори вратата и отсече: „Излизай с всичките си вещи.“

Разтваряха се дяволските нокти...

Пролетното алено утро ни обгърна в двора. Зората сгряваше тухлените затворнически стени. Посред двора ни чакаше камион и в каросерията му седяха вече двама зекове присъединени към нас. Искати се да дишаш, да се оглеждаш, да се отдадеш на неповторимостта на момента — но и не бива да изпускаш новото запознанство! Един от новите, съсухрен побелял старец със сълзящи светли очи, седеше

върху своите вещи толкова изправен, толкова тържествено, сякаш беше цар, който приема посланици. Можеше да си помисли човек, че той е или глух, или чужденец, който не се надява да намери с нас общ език. Едва качил се на камиона, аз реших да го заговоря и той съвсем не с треперещ старчески глас на чист руски език ми се представи:

— Владимир Александрович Василиев.

И между нас пробяга душевна искра! Сърцето предчувства приятеля и врага. Този е приятел. В затвора бързай да узнаеш хората! Не е известно, няма ли да ви разлъчат след минута. Е, уж не сме вече в затвора, но все едно... И като се мъча да надвикам шума от мотора, аз го интервюирам, без да забележа как камионът излиза от тъмничния асфалт на уличния калдъръм, като забравям, че не трябва да хвърлям поглед назад към последния затвор (колко ще бъдат тези последни?), и не поглеждам дори късото разстояние от живота на свобода, което изминаваме, когато отново сме вече в широкия вътрешен двор на областното МВД, откъдето излизането в града ни е отново забранено.

В първия миг можех да му дам и деветдесет години — толкова някак се съчетаваха тези извън времето очи, острото лице и побелялата коса. А всъщност беше на седемдесет и три. Оказа се, че е един от най-старите руски инженери, от най-големите хидротехници и хидрографи. В „Съюза на руските инженери“ (а какво е това? За пръв път го чувам; а това е мощно обществено създание на техническата мисъл, но всички такива у нас пропаднаха) Василиев е виден деятел и дори сега с голямо удоволствие си спомня: „Ние се отказвахме да се правим, че можем да отглеждаме фурми върху сухи пръчки.“

Заради това и ги разгонват, естествено.

Целият този край, Семиречие, където бяхме пристигнали сега, той бе изходил пеша и пропътувал на кон още преди половин век. Още преди Първата световна война замисля проекти за водоснабдяване на Чуйската долина, за Наринската каскада и прокарване на тунел през Чулийските планини и още преди Първата световна започва сам да ги осъществява. Шест „електрически ескаватора“ (и шестте надживяват революцията и през 30-те години са представяни в Чирчикстрой като съветска новост) са изписани от него още през 1912 г. и вече работят тук. А сега, излежал вече 15 години за „вредителство“, от които трите последни във Верхнеуралския изолатор, той успява да си издействува като милост: да отбива заточението и да умре именно тук, в

Семиречие, където е започнал всичко. (Но и тази милост не биха му оказали, ако лично Берия не го помнил от 20-те години, когато инженер Василиев разпределя водите на трите задкавказки републики.)

Та ето защо седеше той днес върху своята торба в камиона такъв вгълбен и сфинскopodobен: за него това бе не само първия ден на свободата, но и завръщане в страната на младостта, в страната на вдъхновението. Не, не чак толкова кратък е човешкият живот, ако оставиш по цялото му протежение обелиски.

Съвсем наскоро дъщерята на В.А. се спряла на Арбат пред една витрина с разгънатите страници на вестник „Труд“. Дръзкият кореспондент, щедър на добре заплащаните слова, енергично разказвал за пътуването си по Чуйската долина, обводнена и съживена от съзидателите болшевики, за Наринската каскада, за мъдрата хидротехника, за щастливите колхозници. И изведнъж — кой ще му е нашепнал това? — накрая: „Но малцина знаят, че всички тези преобразования са осъществената мечта на талантливия руски инженер Василиев, който не намира съчувствие в стара бюрократична Русия.“^[1] Колко жалко, че младият ентузиаст не е дочакал да види как възтържествуват неговите благородни идеи!“ Тези скъпи редове във вестника се замъгляват, разливат се пред очите на дъщерята, тя смъква вестника от витрината и го отнася, преследвана от свирката на милиционера.

Младият ентузиаст лежи през това време във влажната килия на Верхнеуралския изолатор. Ревматизъм или някакво кой знае какво костно заболяване прегъва стария човек в гръбнака и той не можел да се изправя. Добре пак, че не бил самичък в килията, а с някакъв швед, който му излекува гръбнака със спортен масаж.

В съветските затвори шведите не лежат чак толкова често. С един швед, казвам му, съм лежал и аз. Казваше се Ерик...

— ... Арвид Андерсен? — оживено пита В. А. (Той говори и се движи много живо.)

Гледай ти! Значи Арвид го е излекувал с масажи! Кажете след това, че светът не е малък! Напомня ни Архипелагът като напътствие. Значи Арвид е бил откаран преди три години в Уралския изолатор. Май Атлантическият пакт и таткото милиардер не са се застъпили особено за милото момче.^[2]

А през това време нас започват да ни извикват един по един в областната комендатура — това е пак тук, в двора на областното МВД, това са полковник, майор и мнозина лейтенанти, които управляват всички заточеници от Джамбулска област. До полковника впрочем не стигаме, майорът прехвърля само погледа си по лицата ни като по заглавия във вестник, а ни оформят лейтенанти, те пишат красиво с перодръжки.

Лагерният опит ме кара явно да съм нащрек: внимавай! В тези кратки минути се решава цялата ти бъдеща съдба! Не губи време! Искай, настоявай, протестирай! Напреди се, измисли, изоблети нещо: защо непременно трябва да останеш в областния град или да получиш най-близкия и удобен район. (А причината я има, само че аз още не знам за нея: втора година растат в мен ракови метастази след незавършената операция в лагера.)

Не, не съм вече същият... Не съм вече този, който започна да излежава присъдата си. Някаква висша слабоподвижност ме е обзела и ми е приятно да пребивавам в това състояние. Приятно ми е да не използвам суетливия лагерен опит. Противно ми е да измислям сега някакъв мизерен жалък предлог. Никой човек не знае нищо предварително. И най-голямото нещастие може да те сполети на най-хубавото място, и най-голямото щастие може да те изненада на най-лошото. Не успях дори да науча, да разпитам кои райони на областта са добри и кои лоши — бях погълнат от съдбата на стария инженер.

На делото му стои някаква защитна резолюция, защото му се разрешава да иде пеш със собствените си крака в града, да стигне до областния водстрой и да си потърси там работа. А всички останали получават едно назначение: Кок-Терекския район. Това е част от пустинята в северната част на областта, началото на безжизнената Бет-Пак-Дала, заемаща целия център на Казахстан. На ти сега грозде!...

Фамилното име на всекиго от нас се вписва със заоблен почерк на бланка, отпечатана на грапава червеникава хартия, поставят датата и ни я подават за подпис.

Къде съм срещал вече нещо подобно? Ах, когато ми обявяваха постановлението на ОСО. Тогава също всичко се сведе до това да взема писалката и да се разпиша. Само че тогава хартията беше московска, гладка. Писалката и мастилото впрочем бяха същите такива калпави.

И така, какво ми се съобщава на днешна дата? Че аз, еди кой си, се заточавам за *вечни времена* в еди кой си район под открития надзор на районното МГБ и в случай на самоволно отлъчване извън пределите на района ще бъда съден по Указа на Президиума на Върховния съвет, предвиждащ наказание от 20 (двадесет) години каторжна работа.

Какво пък, всичко е законно. Нищо не ни изненадва.

Години по-късно ще попадна на Наказателния кодекс на РСФСР и с удоволствие ще прочета там в член 35-ти, че заточението се назначава за срок от три до десет години, като допълнително към заточението може да се прибавят максимум още пет години. (Това е гордост за съветските юристи: че като се почне още от наказателния кодекс от 1922 г., в съветското право няма безсрочни ограничавания на гражданските права и изобщо безсрочни репресии, с изключение на най-смразяващото от тях — безсрочното изгнание извън пределите на СССР. И в това е „важната принципна разлика между съветското и буржоазното право“, сборник „От тюрем...“.) Уж е така, но за да си спестят труда в МВР, вечното заточение се изписва по-просто: не трябва да държат сметка за края на присъдата и да си отварят работа с подновяването ѝ.

А освен това в член 35-и е казано, че заточението се дава само със специално определение на съда. Е, поне на ОСО? Но дори не и на ОСО, а дежурният лейтенант ни изписва просто вечното заточение.

Ние на драго сърце подписваме. В главата ми настойчиво се занизва епиграма, малко дългичка наистина:

На гибел за миг ме обрече, съдбата ми счупи на две туй листче: заточеник вечен, под контрола на МГБ. Подписах безгрижно. Та вечни са Алпите, оня път Млечен, дори и звездите, не тези, които проблясват по теб. За мен не е зле да съм вечен. Но вечно ли ще е МГБ?

Владимир Александрович се връща от града, прочитам му епиграмата и се смеем, смеем се като деца, като арестанти, като

безгрешни хора. Смахът на В.А. е някак светъл — напомня ми смеха на К. И. Страхович. И сходството между тях е дълбоко: тези хора са се превърнали изцяло в интелект и страданията на тялото не са в състояние да разрушат тяхното душевно равновесие.

А всъщност и сега животът му не е много по-весел. Заточили са го, разбира се, не тук, сбъркали са, както се предполага. Само от Фрунзе биха могли да го пратят в Чуйската долина, в местата на неговата бивша дейност. А тук водстрой се занимава с напоителни канали. Самодоволният полуграмотен казах, началник на водното строителство, заставя създателя на Чуйската иригационна система да постои на прага в кабинета му, звъни в областния комитет и се съгласява да го приеме като младши хидротехник, като някакво момиченце след училище. А във Фрунзе не може: там е друга република.

Как с една фраза да опишеш цялата руска история? Страна на погазените възможности.

Но все пак беловласият потрива ръце: учените го познават, може би ще издействуват да го прехвърлят. Той също се разписва, че е заточен за вечни времена и че ако се отлъчи, ще отбива каторга до 93-годишната си възраст. Помагам му да отнесе вещите си до портата, до чертата, която ми е забранено да престъпя. Сега ще се нанесе при някои добри хора и се заканва да изпише жена си от Москва. А децата?... Децата няма да дойдат. Не бива да зарязват московските си жилища. А няма ли и други роднини? Има брат. Но съдбата му е дълбоко нещастна: макар и историк по професия, неразбрал Октомврийската революция, напуснал родината и сега горкият преподава историята на Византия в Колумбийския университет. Още веднъж прихваме да се смеем, жалим брат му и се прегръщаме на сбогуване. Мярва се още един забележителен човек в живота ми и отминава завинаги.

А нас останалите, кой знае защо, ни държат още няколко денонощия в една малка стаичка, където спим плътно един до друг върху под с широки цепнатини между дъските и едва можем да изопнем крака. Това ми напомня за карцера, в който бях започнал излежаването на присъдата си преди осем години. Нас, освободените, ни заключват с катинар отвън — предложили са ни, ако желаем, да вземем в стаята една кофа за по нужда. Разликата от затвора е само в

това, че вече не ни хранят безплатно, а трябва да даваме пари, за да ни купят нещо от пазара.

На третия ден пристига истински конвой с карабини, дават ни да се разпишем, за да получим пари за из път и за храна. Конвойт мигом прибира пътните ни пари (уж за да купят билетите ни, а всъщност ще наплашат шафнерите, ще ни превозят безплатно, а парите ни ще останат за тях, това си е вече тяхна печалба), строят ни в колона по двама с вещите и ни отвеждат пеша до гарата, отново между споменатите тополи. Птици пеят, пролетта ехти, а е едва втори март! Облечени сме с ватенки, горещо ни е, но сме радостни, че сме на юг. Не знам за другите, но неволникът най много си пати от студовете.

Цял ден пътуваме с бавен влак натам, откъдето бяхме пристигнали, сетне от гара Чу десетина километра ни карат пеша. Торбите и куфарите ни изпотяват здравата, ние се олюляваме, препъваме се, но ги влачим със себе си: всяко парцалче, изнесено през лагерния портал, все ще е от полза за нашето сиромашко тяло. А аз съм се навлякъл с две ватенки (едната можах да отмъкна при инвентаризацията) и отгоре им с многострадалния фронтови шинел, протрит от носене и по фронтовата земя, и по лагерната — как да го захвърлиш сега, ръждивия, омърляния?

Денят преваля, а ние все още не сме пристигнали. Ще рече, отново ще пренощуваме в затвор, в Новотроицкия. Колко време вече, откакто сме свободни, а все затвори и затвори. Килия, гол под, шпионка, ръцете отзад, канче гореща вода и само дете не те хранят: нали сме вече *свободни*.

На сутринта ни качват на един камион, идва за нас същият конвой, пренощувал този път извън казармата. Пътуваме още 60 километра навътре в степта. Засядаме в мокрите низинки, скачаме от камиона (като зекове това не ни се позволяваше) и го бутаме в калта, за да минава по-бързо предлаганото от пътя разнообразие, за да пристигнем по скоро във вечното си заточение. А конвойт е застанал в полукръг и ни охранява.

Изнизват се километри в степта. Докъдето ти стигне окото — отдясно и отляво, — твърда, сива, непригодна за паша трева и рядко, рядко казахски сиромашки аул с малко дървета наоколо. Накрая отпреде ни, оттатък степната заобленост, се показват върховете на няколко тополи (Кок-Терек — „зелена топола“).

Пристигаме! Камионът се носи между чеченските и казахските кирпичени паянтови къщета сред облаци от прах и привлича вниманието на сюрня негодуващи кучета. Милите магарета, запрегнати в малки каручки, отбиват встрани от нас, от един двор бавно и презрително ни оглежда някаква камила. Има и хора, но очите ни виждат само жените, тези необикновени забравени същества: там една мургавичка наблюдава камиона ни от прага, поставила длан над веждите; по-нататък наведнъж три вървят с пъстри червени рокли. Нито една руския. „Нищо, все ще се намерят и за нас моми за женене!“ — бодро ми крещи в ухото четиридесетгодишният капитан за далечно плаване В. И. Василенко, който в Екибастуз бе живял по мед и масло като завеждащ пералнята, а сега се канеше да разпери свободно крила и да си търси кораб.

Камионът ни минава покрай районния магазин, чайната, амбулаторията, пощата, районния изпълнителен комитет, покрития с шиферни плочи районен комитет, покрития с камъш културен дом и накрая спира пред дома на МВД-МГБ. Всичко е потънало в прах, ние скачаме от камиона, влизаме в дворчето отпред и без да се стесняваме, че сме на централната улица, се залавяме да се мием до кръста.

През улицата, точно срещу МГБ, се издига едноетажно, но високо удивително здание: четири дорийски колони не на шега крепят фалшива портика, в подножието на колоните — две облицовани с гладък камък стъпала, а над всичко това потъмнял сламен покрив. Сърцето ти не може да не затупа: това е училището! До десети клас. Но не се вълнувай, кротувай, клето: това здание не те засяга.

Едно девойче с накъдрена коса, спретнатичко, пристегнато в талията на жакета като осичка, пресича централната улица, запътено натам. То върви и дали докосва земята? Това е учителка Толкова е млада, че едва ли е могла да завърши института. Значи седем класа плюс пълен курс на педагогическия техникум. Как ѝ завиждам! Каква бездна стои между нея и мен, общия работник. Ние сме от различни съсловия и аз никога не бих се осмелил да я придружа под ръка.

А през това време с новопристигналите, извиквани един по един в безмълвния кабинет, започва да се занимава... кой, мислите? Ами че кумът, разбира се, криминалният инспектор! Той фигурира и в заточението, при това тук е главното лице.

Първата среща е много важна: та нали ще играем с него на котка и мишка не месец, а *вечно*. Сега аз ще прекрача прага му и ще вземем да се оглеждаме скришом. Той е млад казах, който се прикрива зад своята саможивост и учтивост, аз пък зад своята простоватост. И двамата разбираме, че нищо незначещите ни фрази от рода на „ето ви лист“, „а с какво да пиша?“ са вече двубой. Но за мен е важно да покажа, че не се досещам дори за това. Просто съм явно винаги такъв, чистосърдечен човек, без хитрости. Набий си го в мозъка, дяволе: този не се нуждае от специално наблюдение, пристигнал е да живее мирно, затворът му е подействувал полезно.

Какво трябва да запълня? Анкета, естествено. И автобиография. С това ще се отвори нова папка, ето я там, приготвена на масата. В нея ще се подшиват доносите срещу мен, характеристиките от длъжностните лица. И щом се трупне ново дело и от центъра постъпи сигнал за арестуването ми, ще ме натикат отново (тук, в задния двор, има затвор, построен от кирпичени тухли) и ще ми лепнат нова десетка.

Подавам първоначалните сведения за себе си, оперът ги прочита и ги вмъква в папката.

— Бихте ли ми казали къде е отделът за народна просвета? — питам го изведнъж безгрижно-учтиво.

А той учтиво ми обяснява. Не надига изненадан вежди. Оттук си правя извода, че мога да опитам да ме назначат. МГБ не възразява. (Разбира се, като стар арестант не съм толкова наивен, че да го питам направо: а *може ли* да работя в системата на народната просвета?)

— А кога ще мога да ида дотам без конвой?

Той повдига рамене.

— Общо взето, докато за вас не дойдат... — желателно е да не излизате. Но ако е по служебен въпрос, вървете.

И ето, че аз *тръгвам*! Осъзнавате ли тази велика свободна дума? Тръгвам *самичък*! Към мен не се насочват автомати нито отстрани, нито в гърба ми. Обръщам се назад: няма никой! Ако искам, ще тръгна от дясната страна, покрай училищната ограда, където в една локва рови голяма свиня. Ако искам, ще тръгна от лявата страна, където се щурат кокошки пред самия отдел на народното образование.

Едва съм изминал само двеста метра до отдела, и моят гръб, вечно превит, малко по малко започва да се изправя и ставам по-

непринуден. С тези двеста метра преминавам в следващото гражданско съсловие.

Влизам със старата си вълнена рубашка от фронтовите времена, със старите си престари панталони. А обувките ми са лагерните, от свинска кожа, от тях надничат като уши зле събраните краища на партенките.

Седят двама дебели казахи — двама инспектори от отдела за образование, ако съдя по надписите.

— Бих желал да постъпя на работа в училището — говоря с нарастваща убедителност и дори с известна лекота, като да питам все едно къде им е гарафата с водата.

Те наострят уши. Все пак в един аул, сред пустинята, не идват на всеки половин час да им предлагат нови преподаватели. И макар Кок Терекският район да е по-обширен от Белгия, тук всички със седмокласно образование ги познават по физиономия.

— А какво сте завършили? — на доста добър руски ме питат.

— Физико-математическия факултет на университета.

Чак трепват. Споглеждат се. Бързо-бързо бръщолевят помежду си нещо на казахски.

— А... откъде пристигате?

Като че ли не е ясно, та трябва подробно да им разказвам. Какъв ще е този глупак, който ще дойде да търси работа при тях, при това през март месец?

— Преди един час пристигнах тук на заточение.

Те си придават многозначителен вид и изчезват един след друг в кабинета на завеждащия. Излизат и сега вече улавям погледа на машинописката, руския около петдесетте. Миг като искра, с нея сме земляци — и тя е от Архипелага! Откъде е, *за какво* е съдена, кога е родена? Надежда Николаевна Грекова е от казашко семейство в Новочеркасск, арестувана е през 1937 г. Тя е обикновена машинописка и е обвинена с целия арсенал на Органите, че е членувала в някаква съчинена терористична организация. Десет години, а сега *повторничка* и — вечно заточение.

Тя понижава глас и като поглежда крадешком притворената врата на завеждащия, ме информира смислено: две училища до десети клас, няколко до седми, районът се задъхва от липса на математици, няма нито един с висше образование, а какво е това физик — такъв не са

виждали никога. Позвъняват от кабинета. Въпреки пълнотата си машинописката скача и бодро притичва — цялата е отдадена на службата си, и когато се връща, гръмогласно ме извиква по име с официален тон.

Масата е застлана с червена покривка. На дивана седят двамата дебели инспектори, потънали много удобно в него. На голямото кресло под портрета на Сталин е завеждащата: дребна, подвижна, привлекателна казахка с маниерите на котка и змия. Сталин ми се усмихва заканително от портрета.

Предлагат ми да седна до вратата, на прилично разстояние, като подследствен. Подемаат ненужен тягостен разговор, който се точи особено дълго затова, че след всеки две фрази, изречени от мен по руски, те след това десет минути си разменят нещо на казахски, а аз седя като глупак. Разпитват ме подробно къде и кога съм преподавал, изказват съмнение дали не съм забравил предмета си или методиката. И след всички мънканици и въздишки, че нямало места, че училищата били препълнени с математици и физици и че дори трудно би се намерил половин норматив, че възпитанието на младите хора от нашата епоха е отговорна задача, те стигат до главното: *за какво* съм лежал? Какво именно е моето престъпление? Котката-змия предварително присвива лукавите си очи, сякаш пурпурната светлина на моето престъпление вече я удря в партийното ѝ лице. Аз гледам зловещото над нея лице на сатаната, осакатил целия ми живот. Какво мога да разкажа пред портрета му за отношенията си с него?

Стръскам тези просветители, има такъв арестантски похват: защо ме питат, ами че това е държавна тайна, нямам право да я разгласявам. Накратко, искам да знам приемат ли ме на работа, или не.

И те отново и отново се впускат в разговор на казахски. Има ли такъв смелчага, който на собствен риск ще назначи на работа държавен престъпник? Но те намират изход: дават ми да си напиша автобиографията и да попълня анкетен лист в два екземпляра. Познато! Хартията търпи всичко. Нима само час преди това не бях попълвал вече такъв лист? И като го правя още веднъж, аз се връщам в МГБ.

С интерес обхождам двора им, саморъчно построения им вътрешен затвор, гледам как като деца, подражаващи на възрастните, те са пробили без всякаква нужда прозорче за приемане на вещи и

продукти за затворниците в глинената ограда, макар тя да е толкова ниска, че и без прозорче може да предадеш кошница. Но ако няма прозорче, какво ще е това МГБ? Обикалям двора и намирам, че тук ми е много по-леко да дишам, отколкото в спарения отдел на народното образование: оттам МГБ респектира със загадъчността си и инспекторите по просветата се вледеняват. А тук *министерството ти е родно*. Да вземем тримата дангалаци на комендатурата (от тях двамата са офицери), те открито са поставени да ни наблюдават и ние сме тяхното препитание. Няма никаква загадка.

Комендантите се оказват отстъпчиви и ни разрешават да прекараме нощта не в заключена стая, а в двора, върху сеното.

Нощ под открито небе! Бяхме забравили какво значи това! Винаги катинари, винаги решетки, винаги стени и таван. До спане ли ти е сега? И аз бродя ли, бродя по заления с нежна лунна светлина стопански двор на затвора. Разпрегната каруца, кладенец, водопойно корито, копа сено, черните сенки на конете под навеса — всичко е толкова мирно, дори старинно, без жестокия печат на Органите. Вече е трети март, а нощта е толкова топла, въздухът е почти летен, като през деня. Над пръснатия нашироко Кок-Терек се носи дълго и страстно, отново и отново, ревът на магаретата, те се обясняват в любов, в напиреща сила на магаричките. И вероятно в този рев се включват и отговорите на магаричките. Не различавам много гласовете, най-ниските могъщи резове може да са и на камили. Струва ми се, че ако имах и аз глас, щях да ревна сега срещу луната: тук ще мога да дишам! Тук ще мога да се движа!

Не е възможно да не пробия тази хартиена завеса на анкетите! В тази фанфарна нощ чувствавам своето превъзходство над страхливите чиновници. Да преподавам! Отново да се почувствувам човек! Стремително да вляза в клас и огнено да обгърна с поглед детските лица. Пръст, протегнат към чертежа, и всички затаяват дъх! Разгадаваш им допълнителната теория и всички въздъхват облекчено.

Не мога да спя! И ходя ли, ходя под луната. Пеят магарета, пеят камили! И всичко в мен пее: свободен съм, свободен!

Накрая лягам до другарите си върху сеното под навеса. На две крачки от нас конете стоят пред яслите си и през цялата нощ мирно хрупат сеното. И сякаш няма нищо по скъпо от този звук в цялата вселена през тази наша първа полусвободна нощ.

Хрупайте, безобидни! Хрупайте, кончета!...

На следващия ден ни разрешават да се настаним по частни квартири. Според средствата си намирам за себе си къщичка като курник с едно единствено замътно прозорче, толкова ниска, че и застанал по средата, където покривът се издига най-високо, не мога да се изправа в цял ръст. „Да се приютя под ниския таван на някоя къщичка...“ — писах някога в затвора мечтателно за заточението. Но все пак не е много приятно, ако не можеш да повдигнеш главата си. Затова пък съм под отделен покрив! Подът е пръстен, мятам си ватенката, ето ми я постелята! Но заточеният инженер Александър Климентиевич Зданюкевич ми услужва с два дъсчени сандъка, върху които се разполагам с комфорт. Не разполагам още с газена лампа (а и с нищо друго, всяка необходима вещ предстои да бъде доставена и купена, като да се появявам за пръв път на земята), но дори не съжалявам, че нямам лампа. През всичките тези години в килиите и бараките задължителната светлина терзаеше душата ми, така че този път блаженствувам в тъмнината. И мракът може да се превърне в елемент на свободата! В тъмното и тишината (площадният репродуктор би могъл да разнася емисиите на радиото, но вече трети ден то бездейства в Кок-Терек) просто си лежа така върху сандъците и се наслаждавам.

Какво още да искам?...

Утрото обаче надхвърля всички възможни желания! Моята хазайка, новгородската изселена бабичка Часова, ми прошепва от страх да не бъде чута:

— Иди там да чуеш радиото. Дочух нещо, но не смея да го повторя.

Действително радиото отново работи. Отивам на централния площад. Събрали са се около двеста души — доста голяма тълпа за Кок-Терек. Тя е наобиколила стълба с говорителя под облачното небе. Сред тълпата — повечето казахи, главно възрастни. Свалили са разкошните си рижави калпаци от ондатра и ги държат в ръцете си. Видът им е скръбен. Младите стоят равнодушни. Двама-трима трактористи не са свалили фуражки. Няма да си сваля шапката и аз. Още не вниквам в думите на говорителя (гласът му се напруга от драматизъм), но вече ме осенява смисълът им.

Миг, който ние с приятелите ми призовавахме още като студенти! Миг, за който се молят всички зекове на ГУЛАГ (освен правоверните)! Умрял е азиатският диктатор! Пукнал е злодеят! Колко ли открито ликуват сега там у нас, в спецлагера!^[3] А тук учителките, руски момичета, стоят и ридаят горчиво: „Какво ще правим отсега нататък?...“ Загубили Най-родния си... Да вземеш, че да им креснеш през целия площад: „Нищо няма да правите! Ще престанат да разстрелват бащите ви! Да арестуват годениците ви! А и вие самите ще престанете да сте под наблюдение!“

Обзема ме желанието да закрещя пред високоговорителя, да се впусна дори в дивашки танц! Но уви, бавни са реките на историята. И лицето ми, всестранно тренирано, приемат гримасата на печално съсредоточаване. Засега все още да лицемерствуваме, постарому да лицемерствуваме.

И все пак началото на моето заточение е ознаменувано великолепно!

Минават десетина дни и в борбата за министерските портфейли, във взаимния страх семибоярщината^[4] изпразва изцяло МГБ! Така че правилно се бях усъмнил: вечно ли ще бъде МГБ?^[5]

И какво тогава е вечно на земята, освен несправедливостта, неравенството и робството?...

[1] Непосредствено преди октомврийския преврат Василиев практически оглавява департамента за землени подобрения. — Б.а. ↑

[2] Павел Веселов (Стокхолм), който проучва усърдно и други залавяния на шведски граждани от съветските власти, след като анализира разказите на Е. А. Андерсен за себе си и липсата на каквито да било данни за някакъв милиардер на име Андерсен в Швеция, изказва предположението, че и по външен вид, и по формата на назованото от него име, Е. А., е по-скоро норвежец, но по някои свои съображения е предпочел да се представи за швед. Избягалите от страната си след 1940 г. норвежци служат и в английската армия значително по-често от шведите, при които се наблюдават само отделни случаи. Е. А. е можел да има английска роднинска връзка с някои Робертсоновци, но да е измислил родството си с генерал Робертсон, за да си повдигне цената пред МГБ. Вероятно и в Москва е

бил в състава на някоя английска или норвежка, а не на шведска делегация (такава май не е и идвала), но е бил там третостепенно лице. Може би МГБ му е предлагало да стане негов разузнавач и за отказа си да е получил 20 години. Бащата на Ерик би могъл да е голям бизнесмен, но не от такъв мащаб. Ерик обаче е преувеличил дори познанството на баща си с Громико (станало причина гебистите да го покажат на Громико), за да се заинтересува МГБ с възможността за откуп и по този начин да узнаят за него на Запад. (Коментар от 1975 г.) — Б.а. ↑

[3] В Камъшлаг влиза кумът (с мутра като на унтер Пришибеев) в бараката и обявява строго: „Партията съобщава с гордост за смъртта на Йосиф Висарионович Сталин.“ — Б.а. ↑

[4] Болярското правителство от седем души в Русия през 1610 г., формално до 1612 г. Предава фактически властта на полските интервенти; ликвидирано от Минин и Пожарски през октомври 1612 г. — Б.пр. ↑

[5] Наистина, половин година по-късно КГБ ни е върнато, щатовете остават предишните. — Б.а. ↑

ШЕСТА ГЛАВА

ИЗСЕЛНИЧЕСКОТО БЛАГОДЕНСТВИЕ

1. Пирони велосипедни	— 1 кило.
2. Обуфки	— 5
3. Поддухало за печка	— 2
4. Чаши	— 10
5. Котия за моливи	— 1
6. Глобуз	— 1
7. Кибрит	— 50
8. Газени фенери	— 2
9. Зъбна паста	— 8 броя
10. Курабии	— 34 кила
11. Водка	— 156 бутилки от половин литър

Това е ведомостта за инвентаризацията и преоценката на всички налични стоки на универсалния магазин в аула Айдарлъ. Инспекторите и стоковедите на Кок-Терекската районна потребителска кооперация бяха съставили тази ведомост, а сега аз я прекарвах през сметачната машина и снижавах цената на една стока със 7,5 процента, на друга — с процент и половина. Цените падаха катастрофално и можеше да се очаква, че в началото на новата учебна година и „котията за моливи“, и „глобузът“ ще бъдат продадени, че гвоздеите ще си намерят мястото във велосипедите, и единствено голямото количество залежали курабии, вероятно още отпреди войната, клоняха към категорията на подлежащите за ликвидиране стоки. А водката, дори и да поскъпне, по-късно от 1 май няма да се задържи.

Намаляването на цените, което по Сталиновия замисъл бе обявено на 1 април и от което трудещите се печелеха едни колко си милиона рубли (цялата облага бе предварително изчислена и публикувана), ми се отрази болезнено.

Вече месец, прекаран в заточение, аз ядях лагерните си доходи от леярството „на стопанска сметка“ — в живота си на свобода се крепях на лагерните пари! — и непрекъснато ходех до отдела на народната просвета да разбера кога ще ме назначат. Но змиеподобната завеждаща престана да ме приема, двамата дебели инспектори намираха все по-малко време, за дами кажат нещо, а в края на месеца ми показаха резолюция на областния отдел на народната просвета, съгласно която училищата в Коктерекския район били изцяло попълнени с математици и нямало никаква възможност да ме назначат за учител.

През това време пишех пиеса (за контраразузнаването през 1945 г.), без да бъда подлаган ежедневно сутрин и вечер на обиск и без да трябва толкова често да унищожавам написаното както преди. С нищо друго не бях ангажиран и след лагера това много ми харесваше. Веднъж на ден ходех в „Чайната“ и там хапвах за две рубли гореща манджа — същата, с която пълнеха кофата и за арестантите в местния затвор. А долнокачествен черен хляб можеше да се купи свободно в магазина. Бях си купил вече картофи и дори парче сланина. Самичък си докарах на едно магаре клони от храсталаци за отопление и можех вече да си паля печката. Щастieto ми беше почти пълно и бях решил: и да не ме вземат на работа, здраве да е, докато имам пари, ще пиша пиесата си, кога ще имам друг път такава свобода!

Внезапно един от комендантите ме привика на улицата с пръст. Повед ме в районната потребителна кооперация, в кабинета на председателя, един дебел като бомба казах, и каза важно:

— Математик.

И що за чудо? Никой не взе да ме пита за какво съм лежал, нито ми дадох да пиша автобиографията си и да попълвам анкети. Тутакси секретарката му, заточеница гъркиня — младо момиче, кинематографично красиво, начука с един пръст на пишещата машина заповед за назначаването ми като плановик-икономист със заплата 450 рубли на месец. Същия ден и със същата лекота, без всякакви анкетни проучвания, бяха назначени в потребителната кооперация още двама безработни заточеници: капитанът за далечно плаване Василенко и още неизвестният ми, твърде потайният Григорий Самойлович М-з. Василенко вече тичаше с проекта да дълбае дъното на река Чу (през летните месеци кравите я прегазваха) и да организира съобщителна връзка с катери. Той молеше комендатурата да го пусне да изследва

коритото на реката. Съкурсникът му от морското училище и от двумачтовия кораб „Товаришч“ капитан Ман през тези дни екипираше „Об“ за Антарктида, а Василенко го караха да работи като магазинер в районната потребителна кооперация.

Но и тримата ни хвърлиха на щурм не в качеството ни на плановик, магазинер и счетоводител, а да преоценяваме стоките. През нощта срещу първи април районната потребителна кооперация всяка година изпадаше в агония и никога не и стигаха и не можеше да ѝ стигат хората. Трябваше да се проверяват всички стоки (и да бъдат разкрити крадците продавачи, но не за да бъдат дадени под съд), да се преоценят и от сутринта търговията да започне по новите цени, много изгодни за трудещите се. А огромната пустиня на нашия район имаше железопътни линии и шосе — нула километри, и в разположените в затъntenите краища магазини тези толкова изгодни за трудещите се цени никак не можеха да се осъществят по-рано от първи май. Така че през целия април всички тези магазини изобщо не работеха, докато в потребителната кооперация се сумираха и утвърждаваха ведомостите, докато успееша да ги доставят с камили. Но в самия районен център поне предмайската търговия не биваше да се проваля!

До нашето идване в потребителната кооперация си бяха блъскали главите над тази дейност петнадесетина души — щатни и нещатни. Чаршафите от лоша хартия на ведомостите лежаха по всички бюра и се чуваше само тракането на сметалата, на които опитните счетоводители и умножаваха, и деляха, плюс размяната на служебни престрелки. Мигом ни настаниха и нас на работа. Много бързо ми омръзна да умножавам и деля на хартия и помолих за сметачна машина. В районната организация не се намери нито една, а и никой не умееше да работи с такава, но някой си спомни, че бил виждал в шкафа на районното статистическо управление някаква машинка с цифри, само че и там никой не работел на нея. Позвъниха, отидоха за нея и я донесоха. Започнах да тракам и бързо да изпълвам листа с колонки. Титулярите счетоводители взеха да ме поглеждат накриво: няма ли да ги конкурирам?

А аз работех с машината и си мислех: колко бързо става зекът безочлив или, казано на литературен език, колко бързо растат човешките потребности. Недоволен съм, че са ме откъснали от пиесата, която пиша в тъмната тясна дупка; недоволен съм, че не ме

назначиха в училището; недоволен съм, че ме заставиха *насила*... да върша какво? Да човъркам вкочанената земя? Да меся с крака глината за кирпича в ледената вода? Не, сложиха ме *насила* зад чистото бюро да въртя ръчката на сметачната машина и да вписвам цифрите в колонка. Ами че ако в началото на моя лагерен живот ми бяха предложили да изпълнявам тази блажена работа безплатно по 12 часа на ден в продължение на целия си престой там, бих ликувал! А сега ми плащат за тази работа 450 рубли, ще мога да си купувам по литър мляко всеки ден, но ето че не искам дори и да чуя — това ми е малко!

Така цяла седмица отиде по преоценяването (трябваше точно да се определя за всяка стока нейната група по общото намаление и още групата по оскъпяването за селото) и въпреки това нито един магазин не можеше да почне да търгува. Тогава тлъстият председател, най-първият безделник, ни събра всички в своя тържествен кабинет и каза:

— Ето какво. Последният извод на медицината е, че човек съвсем не се нуждае от осем часа сън. Абсолютно достатъчни са му и четири часа! Ето защо заповядвам: ще започвате работа в седем сутринта и ще свършвате в два през нощта, по един час за обяда и за вечерята.

Та ето я съдбата на заточениците, за която ме предупреждавах, от такива заповеди се състои тя. Всички тук бяха заточеници и трепереха за мястото си; уволнят ли някого, дълго не ще си намери друга работа в Кок-Терек. И в края на краищата това не се прави лично за директора, това е за страната, просто трябва. И последният извод на медицината им се струва достатъчно сносен.

Ах, де да можех да стана сега и да се подиграя на този самодоволен глиган! Поне един от нас да си излее душата! Но това ще бъде чиста „антисъветска агитация“, призив към проваляне на едно толкова важно мероприятие. Така цял живот преминаваш от едно състояние в друго — ученик, студент, гражданин, войник, затворник, заточеник — и винаги началството ще разполага със солидна сила, и винаги ти ще *трябва* да превиваш гръб и да мълчиш.

Да беше казал — до десет вечерта, щях да се подчиня и да седя. Но той ни предлагаше безкръвен разстрел, а на мен — тук, на свобода — да престана да пиша! Само че толкова от мен, бъди проклет, да върви с теб по дяволите и това намаляване на цените. Лагерът ми подсказваше изхода: не да говоря против, а мълчаливо да действам

против. Изслушах покорно заедно с всички заповедта, а в пет привечер станах и си отидох. И се върнах в девет сутринта. Всичките ми колеги вече седяха, пресмятаха или си даваха вид, че смятат. Гледаха ме като някакво чудо. М-з скришом одобряваше постъпката ми, но самият не се бе решил да я последва. Той тайно ми предаде, че предишната вечер председателят си драл гърлото над моето бюро, че щял да ме натири в пустинята на сто километра оттук.

Честно казано, това ме постресна. Естествено, МВР можеше да постъпи както му хрумне. И би ме натирило! И на сто километра оттук, и не бих и сънувал дори този районен център повече! Но аз бях щастливец: бях попаднал на Архипелага след края на войната, тоест след като най-смъртоносният период бе отминал; и сега бях пристигнал на заточение след смъртта на Сталин. За изтеклия месец от това събитие и до нашата комендатура все нещо беше стигнало.

Незабелязано бе започнало ново време — най-меките три години в историята на Архипелага.

Председателят не ме повика, а и сам не се появи. След като прекарах работния ден със свежи сили сред заспиващите на място и грешащите, реших отново да си тръгна в пет следобед. Да става каквото ще, само да е по скоро.

Неведнъж в живота бях забелязвал, че много нещо може да пожертвуваш, но не и основното. Не пожертвувах тази пиеса, която бях започнал да обмислям още в каторжните условия на Спецлагера, и ето че сега победих. Всички работиха цяла седмица през нощите и свикнаха да виждат бюрото ми празно. И председателят, когато ме срещаше в коридора, извърщаше очи.

Но тъй и не дочаках да видя организирана селската кооперация в Казахстан. Внезапно в районната потребителна кооперация се появи младият завуч на училището, казах. До моята поява той е бил единственият завършил университет в Кок-Терек и много се гордееше с това. Моята поява обаче не бе породила завист у него. Дали искаше да повиши нивото на училището преди първия му випуск, или да направи напук на змията, завеждаща образователния отдел, но ми предложи: „Донесете ми бързо дипломата си!“ Хукнах да търча като хлапак и му я занесох. Той я пхна в джоба си и замина в Джамбул на профсъюзна конференция. След три дни се върна и сложи пред мен извлечение от заповедта на областния образователен отдел. Същият

този подпис, който през март безочливо удостоверяваше, че училищата в района са изцяло комплектовани, този път потвърждаваше назначаването ми през април като математик и физик в двата завършващи класа три седмици преди зрелостните им изпити! (Завучът рискуваше. Не в политическия смисъл, от което се страхуваше, а да не би да бях забравил математиката през годините, прекарани в лагера. В деня на писмения изпит по геометрия и тригонометрия той не ме остави да отпечатам плика пред учениците, а заведе всички преподаватели в директорския кабинет и застана зад рамото ми, докато решавах задачите. Съвпадането на отговора го доведе, а и останалите математици, до празнично състояние. Колко лесно бе тук да се прославиш като Декарт! Не знаех още, че всяка година по време на изпитите в седмите класове току звънели от аулите в района: задачата не излиза, условието е неправилно! Самите тези преподаватели бяха завършили едва по седем класа...)

Да разправам ли за моето щастие да вляза в клас и да взема тебешира? Ето кой бе денят на моето освобождение, възвръщането на моето гражданство. Останалото, от което се състоеше моето заточение, повече и не забелязвах.

Докато бях в Екибастуз, често нашата колона минаваше покрай тамошното училище. Поглеждах като недостъпен рай припкането на дечицата в двора, светлите рокли на учителките, а дрезгавият звънец пред входа направо пробуждаше сърцето ми. Така бях зажаднял след безпросветните тъмнични години, след общите работи в лагера! Такова върховно, разкъсващо сърцето щастие ми се струваше: в същата тази екибастузка безплодна дупка да остана да живея като заточеник, но по този звънец да вляза с дневника в клас и с тайнствен вид, откриващ необичайното, да започна урока. (В това влечение се криеше, естествено, преподавателски дар, но навярно и частица от изгладнелия инстинкт за самоутвърждение — контраст между дългогодишното робско унижение и никому ненужните способности.)

Но вторачил се в живота на Архипелага и държавата, бях пропуснал най-простото: че за годините през и след войната нашето, училище бе умряло, него вече го няма, а е останала само една натруфена фасада и празни фрази. Училището е умряло и в столицата, и в казашката станица. Когато духовната СМЪРТ плъзне по *страната*

като отровен газ, кои, ако не децата, ако не училището. първи ще се задушат?

Това обаче ни стана ясно години по-късно, когато се върнах от страната на моето заточение в руската метрополия. А в Кок-Терек дори не се досещах — мъртва беше провежданата линия на мракобесие, но заточените деца бяха още живи, още незадушени.

Това бяха особени деца. Растяха със съзнанието за онеправданото си положение. На педагогическите съвети и други празно-думни съвещания за тях и на тях се втълпяваше, че те са съветски деца, че растат за комунизма и че само временно са ограничени в правото си да напускат своя район, единствено това. Но те, всяко от тях, усещаха своя нашийник от най първите стъпки на детството си, откакто се помнеха. Целият интересен, разнообразен, клокочещ от живот свят (по илюстрираните списания, по киното) бе недостъпен за тях и дори като войници в армията на момчетата не предстоеше да попаднат там. Много слаба, много рядка бе надеждата да получиш разрешение от комендатурата да заминеш в града, да бъдеш допуснат там до изпити, че и да бъдеш приет в института, че и благополучно да го завършиш. И така, всичко, което можеха да научат за вечния широк свят, беше в училището, което дълги години си оставаше за тях първото и последното им образование. При това поради оскъдния живот в пустинята те бяха пощадени от всичко, което можеше да ги разсее и развлече и което толкова зле се отразява върху градската младеж на XX век от Ню Йорк до Алма-Ата. Там, в метрополията, децата вече са отвикнали да учат, загубили са вкус към учението, за тях то е като отбиване на някаква повинност, място, към което да се числят, докато навършат определена възраст. А за нашите изселени деца, стига добре да им се преподава, това бе единственото важно нещо в живота, то бе всичко. Те попиваха жадно всичко, за да се издигнат сякаш над второсортната си участ и да се изравнят с първосортните деца. Единствено в пълноценното учение те можеха да заситят своето самолюбие.

(Не, още в изборните училищни длъжности, в комсомола, а след навършване на 18-годишна възраст — в гласуването, във всеобщите *избори*. Толкова им се искаше, горките, да имат макар и илюзията за равноправие. Мнозина от тях влизаха с гордост в комсомола, правеха искрено политически съобщения на петминутките. На една млада

немкиня, Виктория Нус, постъпила в двегодишния учителски институт, се опитвах да внуша мисълта, че трябва да се гордее с положението си на заточена, а не да се срамува. Къде ти! Тя ме изглежда като безумен. Е, имаше и такива, които не се натискаха за комсомола — тях ги вкарвах насила: разрешено ти е, а не постъпваш, как така? И в Кок-Терек някои момиченца, немкинчета, тайни баптистки, бяха принудени да влязат в комсомола, за да не прогонят семействата им по навътре в пустинята. О, вие, съблазнители на невръстните! Да ви вържат по един воденичен камък на врата...)

Дотук говорих за „руските“ класове в коктерекското училище (всъщност русначета там почти нямаше, а повечето бяха немци, гърци, корейци, малко кюрди и чеченци, малко украинци от преселените тук семейства в началото на века, както и казахи от семействата на „отговорните работници“ — те учеха децата си на руски). Мнозинството от казахските деца съставяха „казахските“ класове. Това бяха наистина дивачета, повечето (ако не са вече покварени от чиновничеството в семействата им) много прями, искрени, с коренна представа за доброто и лошото, преди да бъдат осакатени от фалшивото и високомерно преподаване. А почти цялото преподаване на казахски език бе разширено възпроизводство на невежеството: отначало криво-ляво първото поколение се докопва с триста мъки до дипломи и недоучено, се пръсва с голямо самочувствие да преподава на подрастващите, а на казахските момичета пишеха „среден“, оставяха ги да завършат училищата и педагогическите институти при най-безпросветно и пълно незнание. И когато пред тези първобитни деца изведнъж проблясва истинското учение, те го попиват не само с ушите си, но и с устата.

При такова детско възприятие аз можах да се увлека в Кок-Терек всеотдайно от преподаването и три години (а бих могъл навярно и дълги още години) бях щастлив дори само от това. На мен не ми стигаше учебната програма, за да поправа и запълня неполученото преди това от децата, затова им назначавах вечерни допълнителни занятия, кръжоци, извънучилищни занимания, астрономически наблюдения и те се отзоваваха с такава задръжност и увлечение, с каквато не ходеха и на кино. Получих също и класно ръководство, при това в чисто казахски клас, но и то почти ми харесваше.

Всичко светло обаче оставаше в рамките на класната стая до звънеца. В учителската или директорската стая и в районния образователен отдел тегнеше обичайната общодържавна досада, че и отровена от заточеническата запокитеност на страната. Сред преподавателите имаше и преди мен немци и административно изселени. Положението на всички ни бе потискащо: не се пропускаше случаят да ни напомнят, че сме допуснати до преподаването по милост и винаги могат да ни лишат от нея. Заточените учители повече от всички останали (също впрочем зависими) трепереха да не разгневят високопоставените районни началници с недостатъчно високи оценки за техните деца. Трепереха да не разгневят и дирекцията с недостатъчно високата обща успеваемост и завишаваха оценките, като по такъв начин също спомагаха за общоказахското разширено възпроизводство на невежеството. Но освен това върху заточените учители (и върху младите казахски) лежаха повинности и изнудвания: удържаха им по четвърт от заплатата неизвестно за каква цел; изведнъж директорът (Берденов) ще обяви, че малолетната му дъщеря има рожден ден, и преподавателите трябва да събират по 50 рубли за подарък; или пък ще повикат ту един, ту друг в кабинета на директора или на завеждащата районния отдел на образованието, за да му поискат „на заем“ 300 — 500 рубли. (А впрочем това са общи черти на тамошния стил, пък и на целия строй. Учениците казахи също биваха изнудвани за зрелостната вечер да подарят по половин или цял овен и тогава им се осигуряваше атестата, макар и при пълно незнание; зрелостната вечер се превръщаше в голямо пиянство на районния партиен актив.) Плюс всичко друго цялото районно началство учеше някъде задочно, а всички писмени контролни работи, които се искаха от тях, те възлагаха за изпълнение на учителите от нашето училище. (Това се предаваше по бейски, чрез завучите, и робите учители дори не биваха удостоверявани да видят *своите* задочници.)

Не знам дали да не вкарам врата си в тези хамути, не ми помогна моята твърдост, основаваща се на „незаменимостта“ ми, която пролича незабавно, или смекчаващата се епоха. Само при справедливи оценки учениците ми можеха да учат с желание и аз се съобразявах с това, без да се плаша от секретарите на районния комитет. Не плащах и рушвети, нито пък давах „на заем“ на началството (змията, завеждаща на отдела, има наглостта да ми иска), достатъчно беше, че всяка година

през май обедняващата държава ни одираше по една месечна заплата (това предимство на гражданите на свобода да се бръкват в джоба за поредния държавен заем, отнето ни в лагера, този път заточението ни го възстановяваше). Но с това приключваше и моята принципност.

Колегата ми, преподавателят по биология и химия Георгий Степанович Митрович, отбил на Колима десетка по КРТД, вече възрастен болен сърбин, се бореше неуморно за местната справедливост в Кок-Терек. Уволнен от районния поземлен отдел, но приет в училище, той пренесе своите усилия в него. В Кок-Терек на всяка крачка цареше беззаконие, усложнено от невежеството, дивашкото самодоволство и благодушната връзка между родовете. Това беззаконие бе жилаво, равнодушно, непробиваемо, но Митрович самоотвержено и безкористно се бореше с него (вярно, че с Ленин на уста), разобличаваше на педагогическите съвети, на районните училищни съвещания, проваляше на изпитите незнаещите чиновници екстернанти и зрелостници „срещу даден овен“, пишеше жалби до областта, в Алма-Ата, и пращаше телеграми до Хрущов (в негова подкрепа се събираха по 70 родителски подписа, а телеграмата се пращаше от съседния район, у нас биха я спрели). Той настояваше за проверки, за инспектори, те пристигаха и се обръщаха срещу него, но той отново пишеше, критикуваха го на специални педагогически съвети, обвиняваха го и в антисъветска пропаганда пред децата (на косъм от ареста!) и пак така сериозно заради грубо отношение с козите, изгриващи разсадите на пионерите, го изключваха, възстановяваха, той се бореше да получи компенсация за принудителното си отсъствие, преместваха го в друго училище, той не заминаваше за там, отново го изключваха, а той продължаваше славно да воюва! И ако при това се бях присъединил към него и аз, здравата бихме могли да им дадем да се разберат.

Ала аз ни най-малко не му помагах. Аз пазех мълчание. Измъквах се от решаващите гласувания (за да не бъда и против него), измъквах се за някой кръжок, за консултация. По този начин не пречех на партийните екстернанти да получават тройки: самите са власт — да мамят собствената си власт. Аз преследвах своята си задача: пишех ли, пишех. Щадях се за друга, по-сетнешна борба. Но въпросът стоеше и по-широко: права ли беше, нужна ли беше борбата на Митрович?

Борбата му бе явно безнадеждна, това тесто не се поддаваше на омесване. И дори напълно да победеше, това не би могло да оправи *строя*, цялата система. Едно-единствено размито светло петънце би проблеснало за малко на едно ограничено място, за да бъде погълнато от сивотата. Цялата му възможна победа не би си струвала новия му арест, който може да получи за разплата (само хрущовското време можа да спаси Митрович от арестуване). Безнадеждна беше борбата му, но напълно човечно възмущението му от несправедливостта, макар и от вероятността за собствената му гибел! Тази борба бе обречена на поражение, но не можеше да бъде наречена безполезна. Ако не бяхме всички толкова благоразумни, ако не бяхме хленчили един пред друг „не ще помогне, безполезна е!“, нашата страна щеше да е съвсем друга! А Митрович не беше гражданин, той беше заточеник, но от блясъка на очите му се побояваха и районните власти.

Побояващи се или не, но настъпваше светлият ден на изборите — изборите на любимата народна власт — и се уеднаквявахме: непримиримият борец Митрович (какво струваше след всичко това борбата му?) и колебливият аз, и още по-потайният, а на вид най-отстъпчивият от всички ни Григорий С. М-з: и тримата, прикривайки мъчителното си отвращение, отивахме на тази празнична гавра. Да гласуват се *разрешаваше* почти на всички заточеници, толкова евтина им беше цената, и дори *лишените от права* се намираха в списъците, че ги и подканяха да бързат. Ние пък в Кок-Терек нямахме дори кабинки за гласуването, съвсем встрани стоеше една будка с надигната завеска, но и тя оставаше пренебрегната, неловко беше да се запътиш към нея. Изборите се заключаваха в това по-бързо да отнесеш бюлетината до урната и да я пуснеш. Ако някой се спреше и вземеше да чете внимателно фамилните имена на кандидатите, това вече изглеждаше подозрително: нима партийните органи не знаят кого да издигат, защо е необходимо да се чете?... След тази процедура всички получаваха законното право да идат и да пийнат (винаги по избори заплатата или авансът се даваха предварително). Облечени с празничните си дрехи, всички (включително и заточениците) се поздравяваха тържествено на улицата, честитяха си *празника*...

О, колко пъти още ще поменеш с добра дума лагера, където нямаше тази подигравка с избори!

Веднъж в Кок-Терек избирахме един казах за народен съдия — то се знае, единодушно. Както винаги всички се поздравяваха за празника. Но след няколко месеца срещу същия съдия се заведе дело от района, в който бе съдийствувал преди това (също и там избран единодушно). Стана ясно, че и при нас бе успял да задигне доста много от подкупи. Уви, наложи се да бъде свален и да се насрочат нови частични избори. За кандидат бе издигнат отново някакъв новопристигнал, никому неизвестен казах. И в неделния ден всички, издокарани с най-хубавите си дрехи, гласуваха единодушно от сутринта, и отново на улицата с щастливи лица, без искрица хумор се поздравяваха помежду си... за празника.

В каторжния лагер се смеехме поне открито над тези палячовщини, ала в заточение трудно можеше да си намериш компания за такова нещо: животът ти там е като на никога неосъжданите и първото най-лошо, възприето от тях, е потайността. М-з бе един от малцината, с които си позволявах да разговарям на такива темички.

Бяха го изпратили при нас от Джезказган, при това без стотинка в джоба, парите му се бавеха някъде по пътя. Това, естествено, ни най-малко не тревожеше комендатурата — него просто го бяха отчислили от тъмничното снабдяване и оставили на улиците в Кок-Терек: ако щеш, кради, ако щеш, пукни. Можех тогава да му дам десет рубли на заем и завинаги ми остана благодарен, дълго ми напомняше как съм го бил спасил. В него имаше една устойчива черта — да помни доброто. Но и злото също. (Така помнеше той злото, причинено на Худаев — същото чеченско момче, едва не станало жертва на кървавото отмъщение. Всичко в този живот се обръща: оцелелият Худаев изведнъж несправедливо и жестоко си бе разчистил сметките със сина на М-з.)

В положението си на заточеник й без професия М-з не можеше да си намери прилична работа в Кок-Терек. Да стане лаборант в училището бе най-доброто, на което можеше да се разчита, и затова той много трепереше за тази си работа. Но длъжността му предполагаше да бъде в услуга на всички, никого да не нагрубява, с нищо да не се проявява. И той не се проявяваше, запазваше непроницаемостта си под външната любезност и дори едно толкова оправдано любопитство как така на петдесетгодишна възраст е могъл

да остане без професия, оставаше без отговор. Успяхме някак да се сближим с него, нямахме нито едно неразбирателство, а напротив, взаимно си помагахме и имахме еднакви лагерни реакции и изрази. И след дълго прикриване от него накрая можах да науча външните и вътрешните обстоятелства около неговата история, всъщност доста поучителна.

Преди войната бил секретар на районния комитет на партията в Ж*, през войната е назначен за началник на шифровъчния отдел на дивизия. Винаги е бил високопоставена, важна персона и не е познавал и най-малката човешка мъка. Но през 1942 г. по вина на шифровъчния отдел един полк от тяхната дивизия не получава навреме заповед за отстъпление. Трябвало е това да се коригира бързо, но така се случва, че всички подчинени на М-з са се разотишли, и генералът изпраща самия М-з там, на предната линия, във вече затварящите се около полка клещи: да им заповяда да отстъпят! Да ги спаси! М-з тръгва на кон, обзет от страх да не загине, по пътя попада в толкова опасна ситуация, че решава по-нататък да не продължи и дори не бил сигурен ще остане ли в момента жив. Той съзнателно не продължава пътя си — изоставя, предава полка, слиза от коня, прегръща едно дърво (или се крие от снаряжените парчета зад него) и... дава клетва пред Йехова, че стига само да остане жив, ще бъде ревностен вярващ и ще изпълнява точно светия закон. И всичко завършва благополучно: полкът загива или попада в плен, а М-з оцелява, получава 10 години лагер по 58-и член, отбива присъдата си и ето го сега с мен в Кок-Терек. И колко непреклонно само изпълняваше дадения обет! Нищо в гърдите и главата му не беше останало от партийното членство. Само с цената на измамата жена му можеше да го нахрани със забранената от юдейската религия безлюспеста риба. През съботните дни не можеше да не идва на работа, но гледаше да не върши нищо. У дома си изпълняваше сурово всички обреди и се молеше — с оглед на съветската неизбежност — тайно.

Естествено, че почти на никого не беше разкрил тази история.

А на мен тя ми изглежда твърде проста. Простото тук е това, с което най-малко е прието да се съгласяват у нас: че онова, което ни крепи в живота, е религиозното съзнание, а не партийно-идеологическото.

Как да погледнем на въпроса? По всички наказателни и военни закони и по законите на честта, по патриотичните и комунистическите закони този човек бе достоен да не живее повече, бе достоен за презрение — да погуби цял полк заради собственото си спасение, да не говорим вече, че в онзи момент в него не се била на-събрала достатъчно омраза към най-страшния враг на евреите за всички времена.

Ала ето по какви още по висши закони М-з би могъл да откликне: а не започват ли всички ваши войни поради слабоумието на главните политици? Нима Хитлер не нахлу в Русия поради слабоумието си и поради слабоумието на Сталин, на Чембърлейн? А сега изпращате мене на смърт? Да не би вие да сте ме създали на този свят?

Ще ми възразят: той (но все пак и хората от споменатия полк!) е трябвало да заяви това още във военния комисариат, когато са му навличали красивия мундир, а не когато е прегръщал дървото. Логически не се наемам да го защитавам, логически би трябвало да го мразя или да го презирам, или да изпитвам погнуса при ръкостискане с него.

Но нищо такова не изпитвах към него. Дали защото не бях от онзи полк и не можех да се видя в онази обстановка? Или защото се досещах, че съдбата на полка е зависела и от още стотици неща? Или защото никога не можах да видя М-з надменен, а само повален? Ежедневно се ръкувахме сърдечно с него и нито веднъж не видях в това нещо, от което да се срамувам.

Как ли не се огъва понякога човек в живота! И как се променя като нов и за себе си, и за другите. И ето един от тези, изцяло променилите се — ние по заповед, по закона, по увлечение, по заслепление с готовност и с радост замерваме с камъни.

Но достатъчно е камъкът да изпадне от ръката ти... Но достатъчно е сам да се окажеш в огромна беда и тогава у теб ще се роди нов поглед върху нещата. Върху вината. Върху виновния. Върху него и върху самия теб.

В тази вече толкова дебела книга много пъти бяха изказвани прошки. И ми възразяват удивено и негодуващо: къде е пределът? Как така всички да простим?

А аз и не съм за прощаване на всички. А само за падналите. Когато идолът се възкачва на командната си височина и с властнически смръщено чело безчувствено и самодоволно осакатява живота ни — дайте ми по-тежък камък! Хайде да грабнем някое дърво десетина едновременно и да го повалим!

Но в момента, в който той бъде повален, в който той падне и от удара в земята по лицето му премине първата бръчка на осъзнаването, зарежете вашите камъни!

Той сам се връща в човечеството.

Не го лишавайте от този божествен път.

* * *

На фона на описаните по горе места за заточение нашето коктерекско, както и всяко южноказахстанско и киргизко, би трябвало да се признае за привилегировано. Изтърсиха ни тук в приспособени за живеене селища, тоест има вода и не е чак толкова безплодна почвата (в долината Чу, в Курдайския район, дори щедро плодородна). Мнозина можаха да попаднат в градове (Джамбул, Чимкент, Талас, дори Алма-Ата и Фрунзе) и тяхното безправие не се отличаваше чак толкова от правата на останалите граждани. В тези градове хранителните продукти не бяха скъпи и лесно се намираше работа, особено в индустриалните населени пунктове, поради равнодушието на местното население към промишлеността, занаятите и интелектуалните професии. Но не всички от попадналите и в селските местности не толкова сурово ги натикваха в колхозите. В нашия Кок-Терек имаше четири хиляди души, в мнозинството си заточеници, но в колхоза влизаха само казахските квартали. На всички останали се удаваше или да работят в МТС, или да се водят някъде, макар и срещу нищожна заплата, а се препитаваха от двата декара и половина поливна зеленчукова градина, от кравата, свинете и овцете. Характерно е, че група западни украинци, които живееха при нас (административно изселени след излежаването на петгодишни лагерни присъди) и работещи при тежки условия в производството на тухли в местната строителна кантора, намираха живота си върху тукашната глинеста, изгаряща при рядкото поливане, но затова пък без-колхозна

земя до такава степен по за предпочитане от колхозния живот в любимата цветуща Украйна, че когато ги освободиха, всички останаха тук завинаги.

А и чекистите в Кок-Терек бяха лениви — спасителен частен случай на общоказахския мързел. Сред нас имаше и куки, ала ние не ги забелязвахме и не страдахме от тях.

Ала главната причина за тяхното бездействие и за смекчаващия се режим беше настъпването на Хрущовата епоха. С отслабващи от многостепенната предавка тласъци и колебания тя достигаше и до нас.

Отначало измамнически — с „ворошиловската“ амнистия (така я бе нарекъл Архипелагът, макар да я беше обявила Семибоярщината). Сталиновото издевателство над политическите на 7 юли 1945 г. се бе оказало забравен урок. Както и в лагерите, в заточение непрекъснато намираха благодатна почва шушуканите партенки за амнистия. Поразителна е тази способност към тъпа вяра! Н. Н. Грекова например след 15 години митарства, повторница, държеше върху кирпичената стена на своята къщурка портрета на ясноокия Ворошилов и вярваше, че чудото ще дойде от него. Какво пък, чудото дойде! И тъкмо с подписа на Ворошилов правителството ни се надсмя още веднъж — на 27 март 1953 г.

Всъщност не бе възможно да се съчини външно разумно оправдание защо тъкмо през март 1953 г. в покрусената от скръб страна покрусените от скръб управляващи трябваше да пуснат на свобода престъпниците, освен ако бяха прозрели тленността на битието. След като погребяха Сталин, те се домогваха до популярност и обясняваха: „във връзка с изкоренената престъпност в нашата страна“. (Но кой в такъв случай *лежи*? В такъв случай няма кого да освобождават!) Но след като си оставаха все със същите Сталинови наочници и мислеха по робски все в същата насока, те дадоха амнистия на измета и бандитите, а на политическите по Петдесет и осми член само на тези „до пет години включително“. Един страничен човек, изхождащ от нравите на всяка порядъчна държава, би могъл да помисли, че „до пет години“ ще рече, че три четвърти от политическите ще се приберат по домовете си. А всъщност само 1-2 процента от нас имаха такава детска присъда. (Затова пък криминалните налетяха като скакалци върху местните жители и само

дето скоро след това и с огромни усилия милицията трябваше да прибира наново амнистираните бандити в същата кошара.)

Интересно бе посрещнатата амнистията в нашето заточение. Тъкмо при нас се намираха тези, които бяха успели навремето да отбият детската си петгодишна присъда, но не ги бяха пуснали да се приберат вкъщи, а без съд ги бяха отпратили на заточение. В Кок-Терек имаше такива самотни бабички и старчета от Украйна и Новгородско — най-кроткият и нещастен народ. Те много се оживиха след амнистията в очакване да ги пуснат да се приберат вкъщи. Но след месец-два дойде обичайното твърдо разяснение: тъй като заточението им (допълнително, определено без съд) не е петгодишно, а *вечно*, петгодишната им съдебна присъда, породила това заточение, няма нищо общо с тази амнистия, така че не ги лови... А Тоня Казачук пристига като напълно свободна от Украйна при заточения си мъж и я записват за еднообразие като преселена заточеничка. След обявяването на амнистията тя се понася в комендатурата, но там разумно ѝ възразяват: ами че вие не сте осъдена като мъжа си на 5 години, при вас изобщо няма определена присъда, така че амнистията не се отнася до вас.

Драконт, Солон и Юстиниан с техните законодателства ряпа да ядат!...

Така никой нищо не получи от амнистията. Но с течение на времето през следващите месеци, особено след падането на Берия, незабелязано, не тъй широкогласно в местата на заточение започваха да настъпват истински смекчавания. Позволиха на онези с петгодишните присъди да се приберат по домовете си. Започнаха да допускат в близките институти постъпването и на децата на заточениците. На работата престанаха да те сочат: „Ти си заточеник!“ Взеха да се отнасят някак по-меко. Заточениците започнаха да ги издигат на по-отговорни длъжности.

Масите в комендатурата започнаха да пустеят. „А комендантът, дето работеше тук, къде е?“ — „А той повече не работи при нас.“ Силно оредяваше и се съкращаваше щатът. Обръщението към нас ставаше все по-поносимо. Нерушимото *разписване* в комендатурата престана да бъде толкова ненаруσιμο. „Който не се е явил до обяд — дадено, до следващия път!“ Ту една, ту друга нация си възвръщаше някои от правата. Пътуването из района стана свободно, по свободно

беше и пътуването до съседните области. Все по-упорити ставаха слуховете: „Ще ни пуснат къщи, ще ни пуснат!“ И наистина пуснаха туркменците (заточени заради плен). Сетне и кюрдите. Започнаха да се продават къщи, цената им взе да се вдига.

Пуснаха и неколцина старци от административно изселените: някъде там в Москва някой бе ходатайствувал за тях и ето че са вече *реабилитирани*. Вълнението обхващаше всички, хвърляше ги в жар: нима и ние ще се измъкнем? Нима и ние?...

Смешно. Като че ли този *режим* е в състояние да стане по-добър. Лагерът ме беше научил да не вярвам за нищо на света! А и нямах особена нужда да вярвам: там, в голямата метрополия, не ме чакаха нито роднини, нито близки. А тук, на заточение, изпитвах почти щастие. Просто никога, струва ми се, не бях живял толкова добре.

Наистина през първата година на заточението ме душеше смъртоносна болест, съюзила се сякаш с тъмничарите ми. И цяла година никой в Кок-Терек не можа да определи що за болест е това. Докато водех уроците в училище, едва се държах; малко спях и лошо се хранех. Всичко съчинено преди това в лагера и съхранявано в паметта ми плюс новото, вече в заточение, бях принуден да запиша на бърза ръка и да го зароя в земята. (Няма да забравя никога нощта преди заминаването ми за Ташкент, последната нощ на 1953 г.: тук свършваше, струваше ми се, и животът ми, и цялата моя литература. Доста за кратко бе всичко.)

Обаче болестта ме пощади. И започнаха две години от моето наистина Прекрасно Заточение, единствено от това измъчвано, от тази жертва омрачавано, че не смеех да се женя: не виждах жена, на която можех да поверя своята самота, своето писане, своите спотаени проекти. Но през всичките дни живеех в несекващо блажено, приповдигнато състояние, без да забелязвам някакво ограничаване на свободата си. В училището имах толкова часове, колкото исках да имам, и в двете смени и непрекъснато се чувствах щастлив от тези уроци, те никак не ме уморяваха, нито един от тях не протичаше мудно. И всеки ден оставаше поне час за писане. Този час не се нуждаеше от никаква душевна нагласа: трябваше само да седна и редовете сами се изнизваха под перото ми. А през неделните дни, когато не ни извеждаха на полето да вадим колхозното цвекло, пишех от сутрин до вечер! Там започнах и роман (арестуван 10 години по-

късно) и имах пред себе си още дълго време за писане. А все едно ще ме печатат едва след смъртта ми.

Събрах пари и ето че си купих отделна глинена къщурка, поръчах си солидна писалищна маса, но продължих да спя върху празните сандъци. Купих си освен това радиоапарат с къси вълни, вечер спусках пердето на прозореца и долепвах ухо до апарата, за да хвана през водопадите от заглушаващи шумове забранената, но желана информация и по мисловен път възстановявах недочутото.

Толкова ни бяха измъчили празните дивотии за изминалите десетилетия, че се чувствувахме зажаднели и за най-малкото парченце от разкъсаната истина! А тази работа съвсем не си струваше загубеното време: инфантилният Запад вече не можеше да обогати нас, отгледаните от Архипелага, нито с мъдрост, нито с непоколебимост.

Къщурката ми се намираше в най-източния край на селището. Оттатък портичката пред къщата виждах само прокараната там напоителна вада и степта, и всяка сутрин — изгрева. Щом само духнеше ветрец от степта, и дробовете ми не можеха да му се надишат. На мръкване и през черните и лунни нощи се разхождах самичък и ненаситно дишах. На стотина метра около мен нямаше жилища нито отляво, нито отдясно, нито отзад.

Напълно се бях примирил, че ще живея тук, е, ако не „вечно“, то поне двадесетина години (не вярвах в по-раншното настъпване на общата свобода и бях сбъркал съвсем малко). Вече никъде като че ли не ме теглеше (макар сърцето ми и да замираще при вида на картата на Средна Русия). Възприемах целия свят не като външен, не като мамещ, а като изживян целия вътре в мен и цялата задача се свеждаше до това да го описвам.

Преливах от желание да грабна молива.

Кутузов, приятел на Радишчев, му пише до заточението: „Тежко ми е да ти го казвам, приятелю, но... твоето положение има своите предимства. Откъснат от всички човеци, отчужден от всички заслепяващи ни предмети, толкова по сполучливо ще можеш да странствуваш... в самия себе си; хладнокръвно можеш да се самонаблюдаваш и следователно с по-малко пристрастие да съдиш за нещата, на които преди си гледал през покривалото на честолубието и светската суета. Може би ще видиш много неща в съвършено друг вид.“

Напълно вярно. И като ценях тази пречистена гледна точка, напълно осъзнато ценях и своето заточение.

А заточениците все повече се раздвижваха и вълнуваха. Комендатурата бе станала просто приветлива и продължаваше да съкращава състава си. За бягство се полагаха вече само 5 години лагерен режим, но и тях дори не ги даваха. Една, втора, трета нация преставаха да се регистрират, по-късно получаваха право да си заминат. Радостта и надеждата смутиха покоя на нашето заточение.

Изведнъж съвсем неочаквано последва още една амнистия — „Аденауеровата“ от септември 1955 г. Преди това Аденаеур бе идвал в Москва и издействувал от Хрущов освобождаването на всички немци. Никита заповядва да ги освободят, но се сещат, че се получава глупост: освобождават немците, а техните руски съучастници остават да лежат с двадесетгодишни присъди. Но тъй като това бяха все полицаи, отговорни служители при немците и власовци, не бе много удобно да се дава голяма публичност на тази амнистия. А беше и в сила общият закон на нашата информация: за нищожното да се вдига врява, а за важното — между другото. И ето че най-внушителната от всички политически амнистии след Октомври бе дадена в „никакъв“ ден, на 9 септември, без тържествено обявяване, напечатано за нея само във вестник „Известия“, и то на една от вътрешните му страници, без никакъв коментар, без нито една статия.

Е, как да не се развълнува човек? Прочетох: „За амнистирането на лицата, сътрудничили на немците“. Как така, а мен? Излиза, че за мен не се отнася: аз неотлъчно бях служил в Червената армия. Е, вървете по дяволите, и тук ми е добре. А ето че и моят приятел Л. З. Копелев ми пише от Москва: като се позовавал на тази амнистия, успял да си издействува от милицията временно пребиваване в столицата. Но скоро го повикали: „Какво ни баламосвате? Ами че вие не сте сътрудничили на немците!“ — „Не.“ — „Значи сте служили в съветската армия?“ — „Да.“ — „Тогава до двадесет и четири часа да сте се измели от Москва!“ Той, разбира се, останал и: „Ох, как потискащо е след десет вечерта, при всяко позвъняване на вратата — значи идват за мен!“

И аз се радвах: а на мен ми е толкова добре тук! Скривам ръкописите си (всяка вечер ги скривах) и спя като херувим.

От своята чиста пустиня си представях гъмжащата, суетна и надута столица и ни най-малко не ме теглеше към нея.

А московските ми приятели настояваха: „Какво си си наумил да седиш там?... Искай преразглеждане на делото си! Вече на мнозина ги преразглеждат!“

Защо?... Тук мога с часове да наблюдавам как мравките, направили дупчица в кирпичената основа на моята къщурка, без бригадири, без надзиратели и началници на лагпунктове носят в изнизваща се колона своите товари — люспи от семки за своята зимнина. Внезапно една сутрин те не се появяват, макар пред къщата да има насипани люспи. Оказва се, че те дълго преди това са разбрали, *знаят*, че днес ще има дъжд, макар веселото слънчево небе с нищо да не подсказва за това. А след дъжда облаците са още черни и гъсти, но те вече са излезли и работят: те са напълно сигурни, че повече няма да има дъжд.

Тук, в тишината на своето уединение, виждам недвусмислено истинския ход на Пушкиновия живот: първото му щастие е заточението на юг, второто и най-голямото — заточението в Михайловское. И там е трябвало да остане да живее и за никъде другаде да не се стреми. Каква ли орис го е теглила в Петербург? Каква ли орис го е тласкала да се ожени?...

Започна XX конгрес на партията. За речта на Хрущов дълго нищо не знаехме (дори когато започнаха да я четат в Кок-Терек, това се вършеше тайно от заточениците, а ние научавахме за всичко по Би Би Си). Но на мен ми бяха достатъчни и думите на Микоян в достъпния за всички ежедневник: „това е първият ленински конгрес“ за толкова и толкова години. Разбрах, че моят враг Сталин е паднал и че аз значи изплувам.

И написах заявление за преразглеждане на делото ми.

А ето че през пролетта започнаха да отменят заточението на всички съдени по Петдесет и осми член.

И беззащитен, напуснах своето прозрачно заточение. И потеглих към мъгливия свят.

В тази глава не влиза какво чувства един бивш зек, когато пресича Волга от изток на запад и пътува след това с гърмящия влак покрай руските горички през целия ден.

През лятото позвъних в прокуратурата в Москва: какво става с моята жалба? Помолиха ме допълнително да ги потърся по телефона — и следователят ме кани с дружелюбен благ глас да намина на Лубянка да си поговорим. В знаменитото бюро „Пропуски“ на Кузнецкия мост ми наредиха да чакам. Подозирах, че нечии очи ме наблюдават, вече изучават лицето ми и аз, вътрешно напрегнат, си придадох добродушен уморен израз и че уж се люблювам на детето, което не толкова забавно си играеше наред чакалнята. Така се и оказа: мойт нов следовател стоеше цивилно облечен и ме наблюдаваше! Убедил се накрая, че не съм лют враг, дойде при мен и на драго сърце ме поведе към Большая Лубянка. Още по пътя той взе да скърби как са осакатили (кой?) живота ми, лишили са ме от жена и деца. Но задушните, денонощно осветявани с електричество коридори на Лубянка бяха все същите, както и когато ме водеха по тях с бръсната глава, гладен, лишен от сън, без копчета, с ръце отзад. „Що за звяр е бил този следовател Езопов, на когото сте попаднали? Помня, че имаше такъв, вече е разжалван.“ (Навярно седи в съседната стая и ругае моя...) ^[1] „Аз пък служих в морското контраразузнаване на СМЕРШ, при нас такива нямаше!“ (Как не, от вас излиза Рюмин. При вас са били и Левшин, и Либин.) Но простодушно кимам с глава, да, разбира се. Той дори се смее на моите шеги от 1944-та г. за Сталин: „Това сте го схванали точно!“ Всичко му е ясно, всичко одобрява, само дето едно го безпокои: в „резолюция“ №1 вие пишете: „изпълнението на всички тези задачи е невъзможно без организация“. Тоест какво ще рече това: искали сте да създавате организация ли?

— Ама откъде накъде! — Предварително бях обмислил как да отговоря на този въпрос. — „Организация“ не в смисъл на съвкупност от хора, а в смисъл на система от мероприятия, осъществявани от държавата в последователен ред.

— Ах, да, да, в този смисъл! — радостно се съгласява следователят.

Измъквам се лесно.

Той хвали моите фронтови разкази, пришити към делото ми като разобличителен материал: „В тях няма нищо антисъветско. Ако желаете, можете да си ги получите обратно, да се опитате да ги поместите някъде.“ Но аз се отказвам с отпаднал, почти предсмъртен

глас: „Какво говорите, отдавна съм забравил за литературата. Ако поживея още някоя и друга година, мечтая да се заловя с физиката.“ (Най-модерното нещо за времето! Ето как ще играем оттук нататък с вас.)

Да плаче трябва не битият, а небитият! Все нещо можахме да научим и ние от тъмницата. Най-малкото, умението да се държим пред ЧКГБ.

[1] По-късно един зек ми писа: през 1950 г. Езопов е подполковник и началник на отделение. През 1978 г. от книжката на Държавна сигурност научих, че се е пенсионирал. — Б.а. ↑

СЕДМА ГЛАВА

ЗЕКОВЕТЕ В ЖИВОТА НА СВОБОДА

В тази книга имаше глава „Арестът“. Трябва ли да има сега и глава „Освобождаването“.

От тези, над които някога тресва арестът (ще говорим само за тези по Петдесет и осми член), едва ли и една пета част, пак добре, ако и една осма, са дочакали това „освобождаване“.

И после: освобождаване — кой не го знае? Толкова е описвано в световната литература, толкова е давано на кино: падат тъмничните решетки, слънчев ден, ликуваща тълпа, роднините.

Но прокълнато е „освобождаването“ под безрадостното небе на Архипелага и само дето още по-навъсено става небето над тебе на свобода. Освобождаването се отличава от мълнията на ареста по своята разтегнатост, по мудността си (оттук нататък закъде да бърза законът?) и е нещо като удължена опашка на буквите. А в останалото освобождаването си е също такъв арест, също такъв наказващ преход от едно състояние в друго, също толкова терзаещо сърцето ти, разрушаващо целия ти начин на живот, твоите понятия, без да обещава нищо в замяна.

Ако арестът е сковаващ течността мраз, освобождаването е плахо размразяване между две сковаващи застудявания.

Между два ареста.

Защото в тази страна след всяко освобождаване трябва да последва нов арест.

Между два ареста — ето какво представлява освобождаването през всичките четиридесет години до идването на Хрущов.

Между двата острова е хвърлен спасителен пояс — помятай се от зона до зона!...

От едно позвъняване на вратата до друго — ето какъв срок ти се дава. От зона до зона — ето какво представлява освобождаването.

Твоят мътномаслинен на цвят паспорт, на който Маяковски толкова призовава да *завиждат*, е оплескан с черния туш на 39-и член за паспортите. Според него не може да те регистрират да живееш в

никое градче, не може да те приемат на никоя прилична работа. В лагера поне получавааш дажбата си безплатно, а тук — не.

И в същото време — илюзорната свобода да се движиш неограничено...

Не „освободени“, не, *лишени от заточение*, ето как трябва да бъдат наричани тези нещастни хора. Лишени от благодетелното фатално заточение, те не могат да си наложат да заминат за красноярската тайга или в казахската пустиня, където биха се оказали сред много от своите, от *бившите*. Не, те се натикват в гъмжилото на измъчените *неосъждани*, а там всички се отдръпват от тях и те стават набелязани кандидати за нови арести.

Наталия Ивановна Столярова е освободена от Карлаг на 27 април 1945 г. Невъзможно е да замине веднага: трябва да получи паспорт, купони за хляб няма, жилище също, единствената работа, която ѝ се предлага, е да сече дървета. След като изкарва известно време с рублите, събрани от приятели в лагера, Столярова се връща в зоната, излъгва охраната, че е дошла за вещите си (отношенията им там са патриархални), и — в своята барака! Каква радост! Приятелките я наобикалят, донасят от кухнята чорба (ох, колко вкусна!), смеят се, слушат за неприютността в живота на свобода: извинете, у нас е по спокойно. Правят проверка. Има една повече в бараката!... Дежурният я засрамва, но ѝ разрешава да пренощува до сутринта на 1 май в зоната, след което — да си вдига дърмите! В лагера Столярова се трудила, без да жали сили (пристига съвсем младо момиче от Париж в Съветския съюз и скоро след това е арестувана, а така ѝ се щяло да разгледа Родината на свобода!). Освобождават я „за добросъвестна работа“ привилегировано: без да посочват точно къде трябва да живее. Тези, които имат точно местоназначение, все пак успяват някак да се наредят: милицията не може да ги прогони оттам. А Столярова със своята справка за „чисто“ освобождаване се превръща в пъдено отвсякъде куче. Милицията навсякъде отказва да я регистрира. В добрите познати московски семейства я гощават с чай, но никой не ѝ предлага нощувка. И тя прекарва нощите по гарите. (И бедата не е само, че нощем минава милицията и буди хората, за да не спят, че на разсъмване изпъжда всички, че ще метат, а кой от освободилите се зекове, чийто път минава през някоя голяма гара, не помни как е замирало сърцето му при приближаването на всеки милиционер — как

строго само те гледа! Той, разбира се, усеща в тебе бившия зек! Сега ще те попита: „Вашите документи?“ Ще ти вземе справката за освобождаване, и край. Ти отново ставаш зек. Ами че у нас няма право, няма закон, няма го и човека — има само документ. Вземат ли ти сега справката — край... Ние просто ги усещаме тези неща.) В Луга Столярова прави опит да работи като плетачка на ръкавици и не за трудещите се дори, а за немските пленници, но не само не я вземат, а започват да я разобличават пред всички: „Гледа да се намъкне в нашата организация! Ясни са ни тънките им похвати! Чели сме Шейнин.“ (О, този мазен Шейнин! Проклет да е!)

Затворен кръг: на работа не те назначават, ако не си регистриран, а не те регистрират без работа. Нямах ли работа, не ти се полагат и купони за хляб. Бившите зекове просто не знаят, че МВР е задължено да ги трудоустрои. А и тези от тях, които го знаят, се боят да се обърнат: току-виж, отново ги *прибрали*...

Находиш ли се на свобода, ще познаеш не една беда.

Когато все още бях студент, имахме в ростовския университет един професор Н. А. Трифонов — винаги със свряна между раменете глава, постоянно някак напрегнат, стреснат, само да не го извика някой в коридора. После разбрахме: вече бил лежал — и всяко повикване би могло да идва от ченгетата.

А в ростовския медицински институт след войната един освободил се лекар сметнал, че вторият му арест е неизбежен, и не взел да чака, а слага край на живота си. Всеки, който е минал през лагерите, който ги *познава*, без колебание може да избере такъв изход. Не е по-тежко.

Най-нещастни са *твърде рано* освободилите се. Авенир Борисов е пуснат през 1946 г. Пристига да живее не в някакъв голям град, а в родното си градче. Всичките му стари приятели, съученици гледат да го отминат на улицата (а са все неотдавнашни безстрашни фронтови!), в случай че разговорът стане неизбежен, подбират уклончиви думи и бързат да се разделят. Никой не го пита как е живял през тези години (макар че май знаем за Архипелага по-малко, отколкото за Централна Африка. Дали потомците ни ще разберат някога дресирания ни живот на *свобода*?). Но ето че един стар приятел от студентските години се решава да го покани все пак на чай една вечер, когато навън се е мръкнало. Колко мило! Какви топли чувства!

Наистина за размразяването е необходима скрита топлина. Авенир пожелава да разгледа стари снимки и приятелят му донася албумите си. Понеже и той самият е забравил, много се изненадва, когато Авенир изведнъж става и си тръгва, без да дочака чая. А какво ли е почувствувал пък Авенир, когато вижда на всички фотографии собственото си лице замазано с мастило!^[1]

По-късно Авенир успява да стъпи на крака — става директор на детски интернат. При него растат сирачета на фронтовици и те плачат от обида, когато децата на заможните родители наричат директора им „тъмничар“. (Кой да им обясни, че *тъмничари* са по скоро техните родители, а Авенир в такъв случай е *тъмничник*, тоест затворник. Никога през миналия век руският народ не би могъл да загуби дотам чувство за родния си език!)

А пък Картел, макар и по член 58, е отчислен през 1943 г. от лагера с белодробна туберкулоза. Паспортът му е „вълчи“ — не може да живее и да работи нито в един град, обречен е на бавна смърт, всички му обръщат гръб. Но точно тогава се случва военна комисия, бързат, нужни са им бойци. С открита каверна Картел се обявява за здрав: като ще мре, да мре като равен сред равни. И изкарва (Почти цялата война на фронта. Едва във военната болница бдителното око на Третата Част доглежда, че този себеотрицателен войник е враг на народа. През 1949 г. той е набелязан за арестуване като повторник, но му помагат добри хора от военния комисариат.

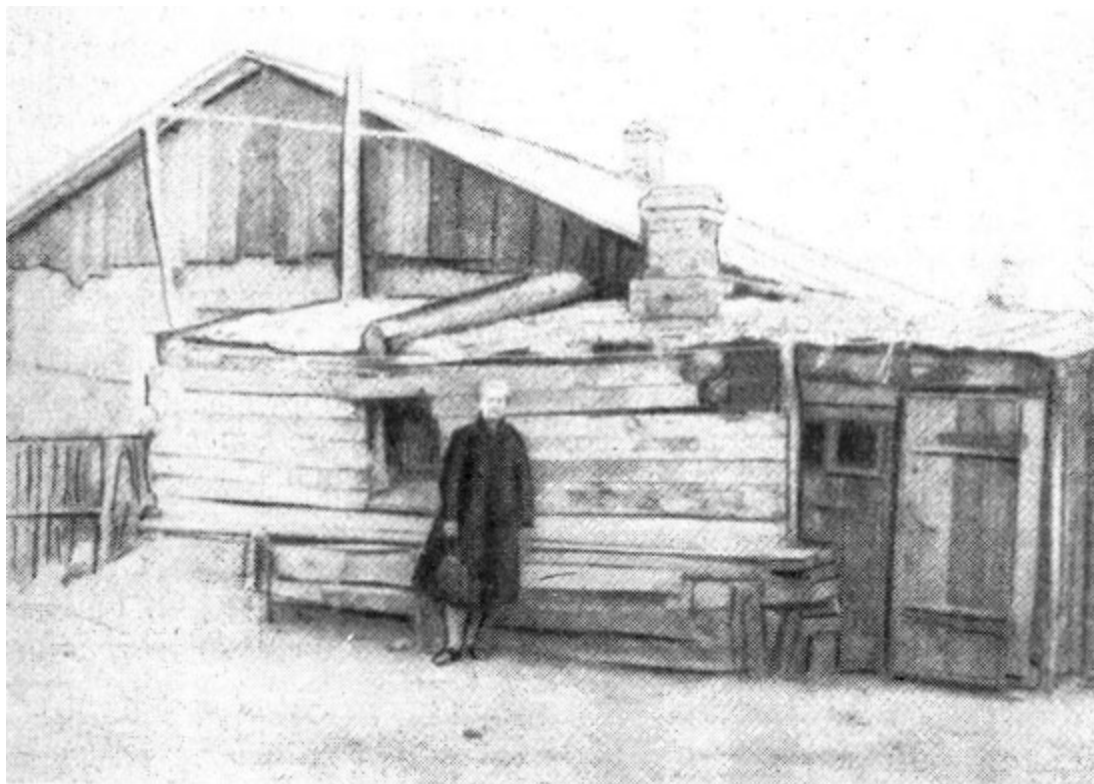
Докато е жив Сталин, най-доброто освобождаване е да излезеш от портите, на лагера и там да останеш. Такива вече ги познават в производството и ги приемат на работа. Когато ги срещат на улицата, ченгетата от НКВД гледат на тях като на проверени.

Е, не е съвсем така все пак. През 1938 г. при освобождаването си Прохоров-Пустовер остава да служи като волнонаемен инженер в Бамлаг. Началникът на оперативната част Розенблит му казва: „Свободен сте, но помнете, че ще ходите по въже. Най-малкият пропуск — и отново ще се окажете в положението на зек. За тая работа няма да се наложи дори да ви съдят. Така че внимавайте и не си въобразявайте, че сте свободен гражданин.“

Такива благоразумни зекове, останали в близост до лагерите, доброволно избрали затвора като разновидност на свободата, и сега ще срещнете със стотици хиляди във всички затънтени краища, в разните

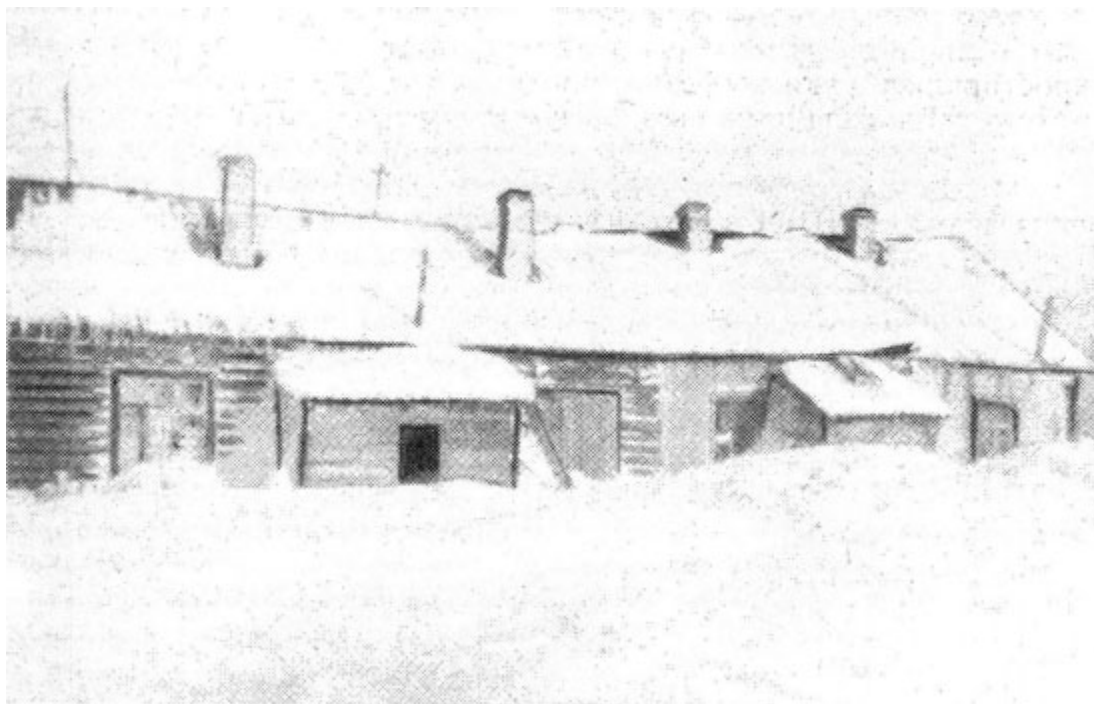
ниробски или наримски райони. Така и повторният арест като че ли се понася по-леко: пак ще са там.

А всъщност на Колима няма и особен избор: там хората ги задържат. След като се освободи, зекът моментално подписва доброволно задължение: да работи в Далечното строителство (Далстрой) и занаяпред (тук, на Колима, да получиш разрешение да се прехвърлиш „на материка“ е по-трудно, отколкото самото освобождаване). За беда на Н. В. Суровцева присъдата ѝ изтича. До вчера е работила в детското градче, където ѝ е било топло и сито, а днес я пращат на работа в полето, друго не се намира. До вчера е имала осигурени легло и дажба, а днес няма нито безплатна храна, нито покрив над главата си и е принудена да се приюти в една полусрутена къщурка с прогнил под (и това на Колима!). Пак е благодарна на приятелките си от детското градче: те още дълго я „поддържат“ и в живота ѝ на свобода с някоя и друга дажба. „Робството на свободното състояние“ — така е нарекла тя новите си усещания. Едва с течение на времето успява да стъпи на крака и да стане дори... притежателка на собствен дом! Как е застанала гордо пред своята колиба (фот. 44), която не всяко куче би одобрило.

Суровцева пред своята къщурка (фот. 44)

За да не остане читателят с впечатлението, че това е могло да бъде само на проклетата Колима, нека се пренесем във Воркута и да хвърлим поглед върху типичната барака на ВГС (Временно Гражданско Строителство), в която живеят благоустроените зекове, излезли на свобода (фот. 45).

Барака на ВГС (фот. 45)

При това положение излизането на М. П. Якубович на свобода не е най-лошата форма на освобождаване: затворът в близост до Караганда е преустроен в инвалиден дом (Тихоновия дом) и там под надзор и без право на отлъчване влиза с „освобождаването“ си и той.

Никъде неприетият Рудковски („преживяното не беше по-леко от това в лагерите“) заминава за кустанайските целинни земи („там можеше да срещнете кого ли не“). И. В. Швед оглушава при композирането на влакови композиции в Норилск по време дори на

снежни бури; по-късно е огняр по 12 часа в денонощието. Но няма справки! В отдела за социално осигуряване свиват рамене. „Дайте ни свидетели.“ Моржовете са ни свидетели... И. С. Карлунич отбива двадесетгодишна присъда на Колима, той е измъчен и болен. Но на 60-годишна възраст той няма „двадесет и пет години държавна работа“ и не му се полага пенсия. Колкото по-дълго остава човек в лагера, толкова по-болен излиза от него и с толкова по-малък трудов стаж, с толкова по-малка надежда за пенсия.^[2]

У нас нямаме както в Англия „дружество за подпомагане на бивши затворници“. Дори да си въобразим подобна ерес е страшно.

Пишат ми: „В лагера е единият ден на Иван Денисович, а в живота на свобода — вторият.“

Но моля ви! Нима оттогава слънцето на свободата не е изгряло? И към несретниците се простират ръце. „Това няма да се повтори!“ И дори, струва ми се, конгресните трибуни са обливани със сълзи!

Жуков (от Ковров): „Можех да се изправа не на крака, а от-малко на колене.“ Но: „Етикетът на лагерник те обрича при първото още съкращение.“ П. Г. Тихонов: „Реабилитиран съм, работя в научноизследователски институт, а все пак лагерът като че ли продължава. Също такива дръвници, каквито бяха началниците на лагерите.“ Отново се разпореждат с него. Г. Ф. Попов: „Каквото и да се говори, каквото и да се пише, достатъчно е моите колеги да научат, че съм лежал, и някак неволно ми обръщат гръб.“

Дяволска работа! Съветското отечество е такова: за да го натикат още два метра по-дълбоко в тиранията, е достатъчно само да смръщиш вежди, да се изкашляш само. А за да го изтеглят с 40 сантиметра нагоре към свободата, ще трябва да се впрегнат сто вола и всеки с остен да го тикаш: „Внимавай накъде теглиш! Внимавай накъде теглиш!“

А формата на реабилитацията? Старицата Ч-на получава груба призовка: „Явете се утре в милицията в 10 часа сутринта.“ Нищо повече! Дъщеря ѝ търчи с призовката предната вечер. „Страхувам се за живота ѝ. За какво я викате? Как да я подготвя?“ — „Не се плашете, това е за приятна новина, реабилитиран е покойният ѝ съпруг.“ (А може би не приятна, а горчива? Това на благодетелите и през ум не им минава.)

Ако такива са формите на нашето милосърдие, досетете се за формите на нашата жестокост!

Каква бе лавината на реабилитациите! Но и тя не строши каменното чело на непогрешимото общество! Защото лавината падна не там, където трябва да смръщиш вежди, а където трябва да впрегнеш хиляди волове.

„Реабилитацията е тухта! — разправят откровено партийните началници. — Твърде много ги реабилитираха!“

Волдемар Зарин (Ростов на Дон) лежи 15 години и оттогава мълчи кротко още 8 години. А през 1960 г. се решава да разкаже на колегите си колко лошо е било в лагерите. Възбуждат срещу него следствено дело и майорът от КГБ му казва: *„Реабилитация не значи невинност, а само, че престъплението не е било голямо. Но нещо винаги остава!“*

А в Рига през същата 1960 г. задружният служебен колектив три месеца без прекъсване трови Петропавловски за това, че бил скрил за разстрела на своя баща... през 1937 г.!

И Комогор недоумява: „Кои са днес признати за прави и кои за виновни? Къде да се дяваш, когато някоя мутра внезапно ти заговори за равенство и братство?“

След като го реабилитират, Маркелов става ни повече, ни по-малко председател на промишления застрахователен съвет, а казано по-просто — на профгрупата на задругата. Председателят на задругата не рискува да остави самичък в своя кабинет този народен избраник. А секретарят на партийното бюро Баев, едновременно „отговарящ за кадрите“, чете за всеки случай цялата профсъюзна кореспонденция на Маркелов. „Не ви ли е попадало съобщение за преизбирането на профсъюзните комитети?“ — „Имаше нещо такова преди месец.“ — „То ми е нужно!“ — „Ето ви го, четете, само че по-бързо, работният ден свършва.“ — „Но то е адресирано до мен! Утре сутринта ще ви го върна!“ — „Не, невъзможно е, това е документ.“ Влезте в положението на този Маркелов, служете при такава мутра като Баев, че при това цялата ви заплата и право на местожителство да зависят от него — и дишайте с пълни гърди въздуха на свободния век.

Учителката Деева е уволнена „за морално разложение“, тя *подронила престижа на учителя*, като се омъжила за... излязъл на свобода затворник (на когото преподавала в лагера)!

И това е вече не при Сталин, а при Хрушчов.

От цялото минало остава една само реалност — *справката*. Малко листче с размери 12 на 18 сантиметра. На живия — за реабилитацията му. На мъртвия — за смъртта му. Датата на смъртта не подлежи на проверка. Мястото на смъртта — една голяма буква зет. Диагнозата — и сто такива справки да прелистиш, е все една и съща, дежурната^[3]. Понякога — имена на свидетелите (измислени).

А истинските свидетели мълчат до един.

Ние мълчим.

И откъде ще могат да узнаят нещо следващите поколения? Приключено, замазано, изтрито.

„Дори младежта — оплаква се Вербовски — гледа на реабилитираните с подозрение и презрение.“

Е, не цялата младеж. Повечето от младите нехаят дали са ни реабилитирали, или не. *Лежат* ли сега дванадесет милиона, или вече не лежат, това за тях е без значение. Стига те самите да са на свобода с магнетофоните си и рошавокъдравите момичета.

Нали рибата не се бори срещу риболовството, а се старее само да се промъкне през дупките на мрежата.

* * *

Както едно и също широко известно заболяване протича различно у различните хора, така и освобождаването, погледнато поотблизо, се преживява по доста различен начин от нас.

И телесно. Едни влагат извънредно много напрежение, за да оцелеят, докато отбият лагерната си присъда. Те я понасят като железни: без да си позволят цели десет години и най-малкото, от което се нуждае тялото, прегъвали са се и са работили; полуголи са къртели камъни в лютия мраз и не са се простудявали. Но изтече ли присъдата им, отпадне ли външната нечовешка принуда, отслабва и вътрешното напрежение. И тъкмо това погубва мнозина. Гигантът Чулпенов, който за седем години като секач в гората не знае дори какво е хрема, вече освободен, е съборен от много болести. Г. А. Сорокин „губи неотклонно след реабилитацията тъкмо душевното си здраве, на което му завиждаха моите другари в лагера. Започват разните неврози и

психози...“. Игор Каминов: „На свобода отслабнах и се отпуснах и като че ли сега ми е много по-тежко да живея.“

Както му е приказката: кога е зле, човек се стяга, кога му е добре, се пропива. На един всички зъби изпадат за една година. Друг грохва веднага от старост. Трети едва се добира до вкъщи, слабее, изгаря и умира.

Но има и такива, които едва след освобождаването се изправят на крака. Чак сега се подмладяват и се окриляват. (Аз например и сега изглеждам по-млад, отколкото на първата си снимка като заточеник.) Изведнъж ти става ясно: колко *лесно* било да се живее на свобода! Там, на Архипелага, силата на тежестта е съвсем друга, там собствените си крака чувствуваш като слонски, а тук са като врабешки. С всичко, което изглежда на хората на свобода неразрешимо мъчително, ние се справяме с едно изцъкване на езика. Защото разполагаме с ободряващата ни мярка: „Било е къде по-зле!“ Било е по-лошо, ще рече, сега е съвсем леко. И ни най-малко не ни дотяга да си повтаряме: били сме и по-зле! Били сме и по-зле!

Но още по-определено променя новата съдба на човека душевният прелом, който той изпитва при освобождаването. Той бива доста различен. Едва на прага на лагерния портал започваш да усещаш, че каторгата родина остава зад гърба ти. Духовно си се родил тук и съкровената част от душата ти остава завинаги тук, а краката ти те отнасят някъде в безгласното безотзивно пространство на *живота на свобода*.

Човешките характери се проявяват в лагера, но се проявяват и при освободението! Ето как се разделя със Спецлагера през 1951 г. Вера Алексеевна Корнеева, с която вече се срещяхме в тази книга: „Зад мен се затвориха петметровите порти и самата аз не повярвах, че ще плача така, когато ще излизам на свобода. За какво?... Ала имах чувството, че сърцето ми се откъсва от най-скъпото и най-любимото, от другарите ми по нещастие. Портите се затвориха и всичко е свършено. Никога не ще видя повече тези хора, не ще получа от тях никаква вест. *Сякаш вече съм на онзи свят...*“

На онзи свят!... Освободението е като вид смърт. Нима се бяхме освободили? Бяхме умрели заради някакъв съвсем нов задгробен живот. Малко призракен. Където предпазливо напипваме предметите, за да ги опознаем.

Съвсем не си представяхме така освобождаването си на *този* свят. Виждахме го някак си по Пушкиновия вариант: „И братът меч ще ти даде.“ Но подобно щастие постига рядко арестантски поколения.

А това беше откраднатото, не истинско освобождаване. И осъзналият това бързаше да се уедини от останалите с късчето от тази открадната свобода. Още в лагера „почти всеки от нас, моите близки другари и аз, мислехме, че ако даде господ да излезем живи на свобода, няма да живеем в градовете, нито дори в селата, а някъде в горските пуцинаци. Ще работим като лесничей, като конни пазачи, ако трябва дори като пастири, но да бъдем по на-далеч от хората, от политиката, от целия този тленен свят“ (В. В. Пospelов). Авенир Борисов отначало се държи настрана от хората след освобождаването си, уединявал се сред природата. „Бях готов да прегръщам и целувам всяка брезичка, всяка тополя. Шумоленето на окапалите листа (освободиха ме през есента) ми изглеждаше като музика и очите ми се насълзяваха. Все ми беше тая, че получавам 500 грама хляб, нали можех затова пък да се наслаждавам с часове на тишината, че отгоре на всичко да чета и книги. Която и да било работа на свобода ми се струваше лека, проста, дните летяха като часове, жаждата за живот бе ненаситна. Ако изобщо има щастие на този свят, то непременно ще споходи всеки зек през първата година от живота му на свобода!“

Такива хора дълго не искат нищо да имат: те помнят, че имуществото лесно се губи, като да изгаря. Избягват почти суеверно новите вещи, доизносват старите си дрехи, ползват докрай излезлите от употреба предмети. Мебелите на Тенно и жена му дълго бяха такива: ни да седнеш, ни да се опреш на нещо, всичко се клати. „Продължаваме да живеем от зона до зона“ — смееха се те. (Купиха нови мебели и той умря.)

Л. Копелев се връща през 1955 г. в Москва и установява: „Трудно е с хората, които живеят в благополучие. Срецам се само с тези от бившите си приятели, които поне от малко не са се уредили в живота.“

Човешки погледнато, интересни са само тези, които са се отказали да правят кариера. А които се стремят към това, са ужасно скучни.

Все пак хората са различни. И мнозина възприемат излизането си на свобода съвсем иначе (особено по време, когато ЧКГБ си затваря сякаш очите): Ура! Свободен съм! Сега вече ще имам ед но наум:

повече да не попадам на мушката! Оттук нататък трябва да наваксам и да наваксам пропуснатото!

Кой наваксва със заемането на длъжности, кой с придобиването на звания (учени или военни), кой с по-високо заплащане и с трупане на пари в книжка (у нас това се смята за лош тон, но тайничко не го пренебрегват...). Кой с децата. Кой... като Валентин М. В затвора ни се кълнеше, че излезе ли на свобода, ще гледа да се намери с момичета, и наистина: няколко години подред през деня — на работа, а вечер дори в делник — с девици, и все с нови; спеше по 4-5 часа, смъкна се, застаря. Кой наваксва с ядене, с обзавеждане с мебели, с дрехи (забравено е как ни изрязваха копчетата, как пропадаха най-добрите ни вещи в преддверието на банята). Отново едни от най-приятните занимания стават покупките.

И как да ги упрекнеш, ако наистина толкова нещо са пропуснали? Ако толкова нещо е иззето от живота им?

В съответствие с двете различни възприятия на *свободата* са и двете различни отношения към миналото.

Ето, преживял си страшни години. Нали не си жесток убиец, не си мръсен измамник. Защо искаш тогава да забравиш затвора и лагера? От какво има да се срамуваш? Не е ли по-важно да смяташ, че те са те обогатили с нещо? Не е ли по-правилно да се гордееш с тях?

Но никак не са малко тези (при това не от слабите, не от глупавите, най-малко от тях очаквано), които се мъчат да забравят! Да забравят колкото се може по скоро! Да забравят всичко окончателно, като никога да не е било!

Ю. Г. Венделщейн: „Обикновено искаш да не си спомняш — защитна реакция.“ Пронман: „Ще кажа честно, не искам да се виждам с бивши лагерници, за да не ме връщат в спомените.“ С. А. Лесовик: „След завръщането ми от лагера гледам да не си спомням миналото. И знаете ли, почти успявам!“ (Допреди повестта „Един ден на Иван Денисович“.) С. А. Бондарин (отдавна ми е известно, че през 1945 г. е бил в същата лубянска килия преди мен; започвам да му изреждам не само нашите съкилийници, но и тези, с които е лежал *преди* нашата килия, които аз никога не съм познавал, и получавам отговор): „А аз искам да забравя всички, с които съм лежал там.“ (След такова нещо повече не му и отговарям, естествено.)

Обяснимо ми е, когато правоверните избягват старите си лагерни познанства: омръзнало им е всеки от тях да лае срещу сто, твърде им тежат спомените. Изобщо за какво им е притрябвала тази нечиста, не идейна публика? А и какви добронамерени ще бъдат те, ако не са в състояние да забравят, да простят, да се върнат в предишното си състояние? Ами нали затова пращаха четири пъти в годината молби: Върнете ме! Върнете ме! Винаги съм бил добър и ще продължавам да съм добър!^[4] В какво се заключава за тях завръщането!? Преди всичко във възстановяването на партийната книжка. Формулярите. Стажът. Заслугите.

*Главата оправдана ще облъкне
сът топлина партийният билет.*

А лагерният опит е заразата, от която трябва по-скоро да се освободиш. Нима в лагерния опит, дори ако го изтръскаш и промиеш, ще се намери макар и едно зрънце благороден метал?

Да вземем стария ленинградски болшевик Василиев. Отбива в лагерите два пъти по десет години (всеки път са му прибавяли и по пет намордника). Получава републиканска персонална пенсия. „Напълно съм осигурен. Прославям своята партия и своя народ.“ (Това е забележително. Ами че само библейският Йов е славил така Бога: за язвите по тялото си, за мора, за глада, за смъртта, за униженията — слава Тебе, Господи, слава Тебе!) И не е безделник този Василиев, не е просто потребител: „включен съм в комисия по борба с тунеядците“. Тоест върши според старческите си сили едно от главните беззакония на днешния ден. Та ето ви и лицето на Здравомислещия!

Обяснимо е защо и доносниците избягват спомените и срещите: плашат се от упреци и разобличения.

Но останалите? Не е ли това твърде непрогледно робство? Доброволно заричане, за да не се повтори всичко това? „Да го забравиш като сън, да забравиш, да забравиш виденията на проклетото лагерно минало“ — притиска слепоочия с юмруци Настенка В., попаднала в затвора не за какво да е, а за огнестрелно оръжие, с което е бягала. Защо А.Д., който е завършил класическа филология и би трябвало въз основа на своите занимания философски да претегли

сцените на древната история, защо и той си налага „всичко да забрави“. Какво ще може да разбере тогава в цялата човешка история?

През 1965 г. Евгения Д. ми разказва как я арестували на Лубянка още преди да се омъжи, през 1921 г., и добавя: „А на покойния си съпруг не съм му казвала, *забравих*.“ Как така ще забрави? На най-близкия си човек, с когото е преживяла живота си? Изглежда, така ни се пада, да ни арестуват!

А може би не бива да съдим толкова строго? Може би в това има някаква средна човечност? Нали все за някого са измислени пословиците:

*Час добро опиташ ли дори — злото ще се изпари.
Работата се забравя, тялото се разтопява.*

Тялото затлъстява! Ето какво е човекът!...

Моят приятел Николай Виткевич, с когото с общи хлапашки усилия се озовахме зад решетките, възприемаше всичко преживяно като проклетие, като срамна несполука на някакъв глупак. И се отдаде на науката — най-безопасното поприще, за да изплува чрез нея. През 1959 г., когато Пастернак бе още жив, но вече не го оставяха нито миг на мира, започнах да му говоря за него. Той махна с ръка. „Остави ги тия стари галоши! Чуй ме по-добре как се боря в нашата катедра!“ (Той все се бори с някого, за да се издигне на по-висока длъжност.) А трибуналът го бе оценил на 10 години лагерен режим. Не беше ли достатъчно просто един път да го напердаши?...

Или да вземем Григорий М-з, освободен е, съдимостта му е отменена, реабилитиран е, връщат му партийния билет (и не го питат през това време в Йехова ли е повярвал или в Аллаха. Нито пък преценяват дали евентуално не са останали някакви частици от предишните му мисли през изтеклото време — ами на ти партийния билет!). И той се връща от Казахстан в своя Ж*, минава през моя град и аз посрещам влака му. Какви мисли го вълнуват сега? О, май се кани да се върне в Секретния или в Специалния отдел. Твърде разсеян е нещо разговорът ни.

Ето и Р. Рец. Вече е началник на домоуправата, освен това е и отрядник. С голяма важност разказва за сегашния си живот. И макар да

не е забравил старото — как така се забравят 18 години на Колима? — разказва за Колима някак сухо и недоумяващо: действително ли е било всичко това? Как е могло да бъде?... Старото се е смило от него. Той е гладък и доволен от всичко.

Както *престъпникът* скъсва с миналото си, така и ерзацполитическият забравя. И за тези скъсващи с миналото светът става отново удобен, никъде нищо не ги боцка, не ги стяга. Както по-рано им се е струвало, че „всички лежат в затвора“, така сега си въобразяват, че никой „не лежи“. Озарява ги и предишният приятен смисъл на Първи май и Октомврийската годишнина — това вече не са ония сурови дни, когато нас особено саркастично ни обискираха на студа и особено плътно натъпкваха с такива като нас килиите на лагерния затвор. Но защо да ходим толкова далече? Достатъчно е началникът да похвали днес главата на семейството, за да има повод за празнуване, за тържество и вкъщи.

Само в семейството бившият мъченик си позволява понякога да помърмори. Само тук той *помни* понякога, та повече да го гледат и ценят. Но щом излезе, веднага *забравя*.

Да не бъдем обаче толкова взискателни. Ами че това е общочовешко качество: да се върнеш от враждебния опит в собственото си „аз“, към много от своите предишни (макар и не най-добри) черти и навици. В това е устойчивостта на нашата личност, на нашите гени. Вероятно иначе човекът и не би бил човек. Същият Тарас Шевченко, чиито безпомощни признания вече цитирах^[5], десет години по-късно пише радостно: „Нито една черта в моя вътрешен облик не се е променила. От цялата си душа благодаря на моя всемогъщ Създател за това, че не е позволил на ужасния опит да докосне с железните си нокти моите убеждения.“

Но как тъй *забравят*? Къде да се научим на това?...

„Не! — пише М. И. Калинина. — Нищо не се забравя и нищо в живота не се оправя. И самата аз не съм доволна, че съм такава. Може и в работата да ме ценят, и в бита ми да върви всичко гладко, но отвътре нещо ме мъчи ли, мъчи и се чувствавам безкрайно уморена. Надявам се да не напишете за хората, които са се освободили, че всичко са забравили и са щастливи.“

Раиса Лазутина: „Да не си спомняме за лошото ли? Ами ако няма нищо хубаво, за което да си спомним?...“

Тамара Приткова: „Лежах дванадесет години, но оттогава съм вече единадесет на свобода, а *никак не ми е ясно* за какво живея? И къде е справедливостта?“

Два века Европа умува за равенството, а колко сме все така различни! Какви различни бразди оставя в душите ни животът: единадесет години нищо да не забравиш и всичко да забравиш още на другия ден...

Иван Добряк: „Всичко е вече зад гърба ми, но не всичко. Реабилитиран съм, а не намирам покой. Рядко ще мине седмица, през която сънят ми да е бил спокоен, все ми се присънва зоната. Скачам, облян в сълзи, или ме будят изплашени.“

Анс Бернщейн и след единадесет години сънува все лагера. Аз също близо пет години сънувах само затворници, никога хора на свобода, а и до днес ще се случи понякога да сънувам, че съм още зек (и насън ни най-малко не се учудвам, ползувам стария си опит в поведението). Л. Копелев четиринадесет години след освобождаването си се беше разболял и веднага започнал да бълнува за затвора.^[6]

Да не говорим пък, че „каюта“ и „стая“ никак не идват на езика ни, а винаги — „килия“.

Шавирин: „И досега не мога да гледам спокойно овчарски кучета.“

Чулпенов върви през гората, но вече не може просто да диша, да се наслаждава на природата. „Гледам — *отлични* борови дървета: с малко клони по стъблото, няма да се налага да се горят дървесни остатъци, това са чисти кубичи...“

Как тъй ще забравиш, ако се заселваш в село Милцево, а там едва ли не половината му жители са минали през лагерите, вярно, повечето за кражби. Пристигаш на рязанската гара и виждаш три изкъртени железни пръта в оградата. Никой никога не ги възстановява, сякаш така трябва да бъде. Защото тъкмо срещу това място спират арестантските вагони — това продължава и днес, и днес! А до така направения отвор докарват на заден ход „гарваните“ и прехвърлят оттам зековете (така е по-удобно, за да не извеждат затворниците през многолюдния перон). Издават ти командировъчно, за да изнесеш лекция (1957 г.) от името на Общосъюзното дружество за разпространяване на невежество. Командировката се оказва за рязанската ИТК-2 — женската колония към затвора. И ти спиращ пред

портала, а през шпионката наднича познатата фуражка. Сетне минаваш с гражданина възпитател през двора на затвора и омърлушените, зле облечени жени първи ни се кланят раболепно. После седиш в кабинета на началника по политическата част и докато той те развлича, вече знаеш: там сега ги изкарват от килиите, вдигат спящите, изтръгват им канчетата от ръцете в индивидуалната кухня — хайде да слушате лекция, бързо! И ето, те изпълват залата. А и залата, и коридорите са влажни, да не говорим за килиите и нещастните жени работяги се дерат по време на лекцията ми от хронична, дълбока, глуха, ту суха, ту хращеща кашлица. Облечени са не като жени, а като карикатури на жени, младите са непохватни, костеливи като старици, измъчени до една, и чакат края на моята лекция. Срамно ми е. Искан ми се да потъна вдън земя. Искан ми се вместо тези „постижения на науката и техниката“ да им викна: „Жени, докога ще продължава това?...“ Погледът ми улавя няколко свежи, добре облечени, дори с пуловери. Това са нагаждачките. Ако гледам само към тях и не слушам кашлиците, ще мога много гладко да прочета лекцията си. Те не откъсват очи от мен, така внимателно ме слушат... Но знам, че не вникват в думите ми, не космосът ги вълнува, а рядко виждат мъже, така че ме разглеждат... И си въобразявам: отнемат ми сега пропуска и оставам тук. И тези стени, само на няколко метра от известната ми улица, от известната ми тролейбусна спирка, ще преградят целия ми живот и ще станат не стени, а години... Не, не, сега ще си тръгна! За четиридесет копейки ще стигна с тролейбуса до вкъщи и ще обядвам с апетит. Но поне да не забравям: всички те ще останат тук. И все така ще кашлят. С години.

По случай годишнината от моето арестуване си уреждам „ден на зека“: отрязвам си сутринта 650 грама хляб, слагам две бучки захар, наливам си вряла вода без чай. А за обяд моля да ми сварят затворническа чорба и да ми сипят черпак рядка кашлица. И бързо влизам в старата си форма: към края на деня събирам в шепа трохичките и ги глътвам, излизвам паницата си. Старите усещания възкръсват живо в мен!

Освен това бях си донесъл и пазя парцалчетата номера. А и аз ли само? В много домове те са пазени като светиня.

Вървя веднъж по Новослободската улица. Там е Бутирският затвор. „Приемна за колети“. Влизам. Пълно е с жени. Има и мъже.

Предават колетите си, разговарят. Виж откъде значи са ни ги изпращали. Колко интересно. С най-невинен вид чета правилата на приемането. Но като ме помита с орлов поглед, към мен бързо се приближава мутрест старшина. „Какво търсите, гражданино?“ Надушил е, че не съм тук за друго, не да предавам колет. Значи личи все пак зекът в мен!

А ако решиш да навестиш умрелите? Ония, своите, с които би трябвало и ти да лежиш, промушен от щик? А. Я. Оленев, вече на преклонна възраст, тръгва през 1965 г. С раница и тояжка се добира до бившето санитарно градче, оттам до хълма (недалеч от селището Керки), където са заравяли мъртвите. Хълмът е изпъстрен с кости и черепи и жителите го наричат днес костен.

Галя В. живее в един далечен северен град, където половин година е нощ, а половин година ден. Тя си няма никого в целия свят, а онова, което се нарича „дом“, е шумен противен ъгъл. А почивката ѝ е: да седне с книга в ресторанта, да си поръча вино, да пийне, да изпуши една цигара и „да поскърби за Русия“. Любимите ѝ приятели са оркестрантите и портиерите. „Мнозина, върнали се *оттам*, крият миналото си. Аз се гордея със своята биография.“

Ту на едно, ту на друго място веднъж в годината се събират дружества на бивши зекове и си спомнят на чашка миналото си. „И странно — казва В. П. Голицин, — че картините на това минало вече не ни изглеждат толкова мрачни и непоносими, а за много неща си спомняме с хубаво, топло чувство.“

Също човешко качество. И не най-лошото.

„В лагера буквата ми беше „Ы“ — възхитено съобщава В. Л. Гинзбург. — А паспортът, който получих, беше серия ЗК!“

Четеш такова нещо и ти става мило. Не, честна дума, как се отличават само писмата на бившите зекове измежду многото писма. Каква необикновена жинеспособност! И при яснота на целите — каква напористост! В наше време, ако се случи да получиш писмо без каквото и да било хленчене, в пълния смисъл оптимистично, непременно ще бъде от някой бивш зек. Привикнали към всичко на този свят, те не падат духом при никакви обстоятелства.

Гордея се, че принадлежа към това могъщо племе! Не бяхме племе, но ни направиха такова! Така ни споиха, както самите ние, в полумрака и раздорите в живота на свобода, в който всеки се страхува

от всеки, че никога не бихме могли да се споим. Някак автоматично изключихме на свобода от съзнанието си ортодоксите и куките. Ние съвсем естествено се поддържаме един друг. Не се налага вече да се проверяваме. Срещаме се, гледаме се в очите, две думи — и какво повече да обясняваме? Готови сме да откликнем с подкрепа. Ние навсякъде имаме свои момчета. И сме милиони!

Решетката ни даде нова мярка за нещата и хората. Смъкна от очите ни делничната замазка, с която постоянно са слепени очите на човека, който не е потресен от нищо. И колко са неочаквани изводите!

Н. Столярова, която пристига през 1934 г. доброволно от Париж в този капан, отсякъл половината ѝ живот, не само не се терзае, не само не проклина своето завръщане в родината, но казва: „Бях права, когато въпреки своята среда и гласа на разума тръгнах за Русия! Без изобщо да я познавам, вътрешно бях успяла да я разбера.“

Някога избухливият, съпътствувай от сполуки, нетърпелив командир на бригада през Гражданската война И. С. Карпунич-Бравен не вниквал в списъците, поднасяни му от началника на Специалния отдел, и не отгоре на листа, а отдолу, не с големи, а с малки букви, като нещо незначително, нанасял с тъп молив без точки с *н* (тоест, Смъртно Наказание! За всички!). Идват и ромбчетата в петлиците, и двадесетте години и половина на Колима — и ето го накрая в къщурка сред гората, полива зеленчуковите си лехи, храни кокошките, дялка нещо от дърво, не подава молби за реабилитация, псува Ворошилов, сърдито записва в тетрадката своите отговори, отговори и отговори на всяко радиопредаване и на всяка вестникарска статия. Но минават още години и горкият философ преписва с убеждение от книгата афоризма:

„Не е достатъчно да обичаш човечеството, трябва да умееш да понасяш хората.“

А преди да умре, записва собствените си думи, и то такива, че да изтръпнеш — не е ли мистика? Не е ли самият старец Толстой? „Живях и съдих за всичко по себе си. Но вече съм друг човек и не съдя повече по себе си.“

Удивителният В. П. Тарновски остава и след изтичане на присъдата на Колима. Пише стихове, които не изпраща на никого. И постига следното четиристишие:

*Бог ме осъди на мълчание,
запрати ме накрай света,
защото аз се срещнах с Каин,
но да го убия — не можах.*^[7]

Жалко само, че всички постепенно ще умрем, без да извършим нищо достойно.

* * *

Освен всичко останало, на бившите зекове, излезли на свобода, им предстоят и срещи. На бащите — със синовете. На мъжете — с жените. И тези срещи невинаги са добри. Расли без нас десет, петнадесет години, синовете не намират общ език с нас: понякога са просто чужди, понякога дори врагове. И жените, които са възнаградени за верността към мъжете си, не са много: докато живееш толкова дълго отделно, всичко се е променило в тебе, само името ти е останало. Твърде различен е житейският опит на двамата — и да продължат съвместно живота си вече им е невъзможно.

Тук колкото щеш материал за филми и романи, само че не му е мястото в тази книга.

Ще си позволим само да се спрем на разказа на Мария Кадацка.

„За първите десет години мъжът ми написа шестстотин писма. За следващите десет — едно, и такова, че да ти се отще да живееш. След деветнадесет години през първата си отпускатой не дойде да ни види, а замина при свои роднини, при нас със сина се отби само за четири дни. Влакът, с който трябваше да пристигне, бе отменен през този ден. И след прекараната безсънна нощ бях полегнала. Чувам, че се звъни. И непознат глас: „Търся Мария Венедиктовна.“ Отварям. Влиза пълен възрастен мъж с шлифер и шапка. Не казва нито дума и влиза смело вътре. Още несъбудила се както трябва, бях забравила, че чакам мъжа си. Стоим. „Не ме ли позна?“ — „Не.“ А продължавам да мисля, че това ще е някой от роднините, каквито имам много и с много от които не бях се виждала дълги години. После погледнах стиснатите му устни — спомних си, че чакам мъжа си! И загубих съзнание. Дойде тогава и

синът ни, при това не съвсем здрав. Четири дни останахме тримата в единствената ни стая. Дватама със сина бяха също много сдържани помежду си, а и аз нямаше за какво почти да говоря с него, разговорът беше общ. Разказваше ни за своя живот и не се интересува как сме я карали без него. Когато си тръгна за Сибир, не ни погледна в очите на сбогуване. Казах му, че за мен мъжът ми е загинал в Алпите (той беше в Италия, бяха го освободили съюзниците).“

Но има и по-весели срещи.

Може да срещнете надзирателя или лагерния си началник. Не щеш ли, в Тебердинската туристическа база се натъкваш на норилския вертухай Слава, който тук е инструктор по физкултура. Или пък в ленинградския „Гастроном“ Миша Бакст вижда позната физиономия. Това е капитан Гусак, началник на лагфилиала, сега цивилно облечен. Капитанът също го забелязва: „Почакай, почакай! *Къде беше лежал при мене?*... А, спомням си, бяхме те лишили от колетите за лоша работа.“ (Помни човекът! Но всичко това им се струва естествено, сякаш са поставени за вечни времена над нас и само дето има сега малка пауза.)

Може да срещнете (Белски) командира на частта полковник Рудико, който без колебание е дал незабавното си съгласие за вашия арест, само и само да няма неприятности. Също цивилен, с болярско калпаче, на вид учен, уважаван човек.

Може да срещнете и следователя — същия, който ви е бил или натикал сред дървениците. Той получава сега висока пенсия, като Хват например, следователя и убиеца на великия Вавилов, който живее на улица Горки. Господ да ви пази от такава среща — ударът е пак по вашето сърце, не по неговото.

А може да срещнете и своя доносник — същия, който ви е вкарал в затвора и който сега преуспява в живота. И небесните мълнии не го пронизват. Които се завръщат по родните си места, неизбежно виждат своите доносници. „Защо не ги дадете под съд? — уговарят ги по емоционалните. — Най-малкото заради обществено разобличаване!“ (За нищо повече не може да става и дума, това всички го разбират...) „Абе, къде ти... тури му пепел...“ — отговарят реабилитираните.

Защото *този* съд ще гледа пак на вас да ви навлече хамута.

„Нека животът ги наказва!“ — махва с ръка Авенир Борисов.

Така де.

Композиторът Х. казва на Шостакович: „Ето тази дама, Л., член на нашия съюз, ме вкара навремето в затвора.“ — „Напишете заявление — разгорещено му предлага Шостакович, — ще я изключим от Съюза!“ (Как ли не!) Х. започва да маха с ръце. „Не, не, благодаря, влачили са ме за брадата по пода, повече не искам.“

А и дошло ли е време за възмездие? Г. Полев се оплаква: „Същият мерзавец, който ме вкара в затвора, едва отново не ме натика там, когато излязох. И би ме тикнал, ако не бях зарязал семейството си и не бях напуснал родния си град.“

Това е вече по *нашенски*, по съветски!

Кое е сън, кое е блатният мираж: миналото или настоящето?...

През 1955 г. Ефроимсон занася на заместник-главния прокурор Салин цял том с криминални обвинения срещу Лисенко. Салин казва: „Не сме компетентни по тези въпроси, обърнете се към ЦК.“

Откога са станали некомпетентни? Или защо преди тридесет години не бяха такива некомпетентни?

Преуспяват в живота и двамата лъжесвидетели, вкарали Чулпеньов в монголската яма — Лозовски и Серьогин. Чулпеньов отива с един общ познат от военната им част при Серьогин в неговата кантора по битовото обслужване при Московския съвет. „Запознайте се. Наш халхинголец, не го ли помните?“ — „Не, не си спомням.“ — „А Чулпеньов — не помните ли това име?“ — „Не, не помня, войната ни разпръсна.“ — „А не ви ли е известна съдбата му?“ — „Нямам представа.“ — „Ах, подлец с подлец!“

Какво друго да кажеш. В районния комитет на партията, където се води Серьогин, му казват: „Не може да бъде! Той толкова добросъвестно работи.“

Работи добросъвестно!...

Всичко си е на мястото и всички са на местата си. Погърмяха гръмотевиците и се размина почти без дъжд.

Дотам всичко е на мястото си, че Ю. А. Крейнович, специалист по езиците на Севера^[8], се връща в същия институт и в същия сектор, със същите, които са го *предали*, които са го мразели — със същите той всеки ден си сваля шубата и заседава.

Все едно жертвите от Освиенцим да образуват заедно с бившите коменданти обща галантерийна фирма.

Има обергруппен доносници и в литературния свят. Колко хора е погубил Я. Елсберг? Лесючевски? Всички ги знаят и никой не смее да ги побутне. Имаше предложение да ги махнат от Съюза на писателите, и нищо! Още по-малко от работата. Нито пък, естествено, от партията.

Когато се създава нашият кодекс (1926 г.), е преценено, че убийството чрез клевета е пет пъти по-леко и извинително от убийството с нож. (А и не се е предполагало, че при диктатурата на пролетариата някой ще се възползува от това буржоазно средство — клеветата.) По член 95-и — явно лъжлив донос, показания, съчетани: а) с обвинение в тежко престъпление; б) с користни мотиви; в) с изкуствено създаване на обвинителни доказателства — се наказват с лишаване от свобода до... две години. Че дори с шест месеца.

Този член е измислен или от пълни глупаци, или от твърде далновидни хора.

Предполагам, че от далновидни.

И оттогава при всяка амнистия (Сталиновата от 1945-а, „Ворошиловата“ от 1953-та) не забравят да включат този член, грижат се за своя *актив*.

Че на всичко отгоре има и *давност*. Ако са те обвинили несправедливо (по 58-и член), давност няма. Но ако ти си обвинил несправедливо, има давност, ще те опазим.

Делото, заведено срещу семейството на Анна Чеботар-Ткач, е скалъпено изцяло от неверни показания. През 1944 г. баща ѝ и двамата ѝ братя са арестувани уж заради убийство, и то уж по политически причини (на снаха им). И тримата мъже са ликвидирани в затвора (не си признават). Анна отбива десетгодишна присъда. А снахата е жива и здрава! Но *още десет години* Анна напразно моли за реабилитация! Дори през 1964 г. прокуратурата отговаря: „Осъдена сте правилно и нямате основания за преразглеждане на делото.“ Когато все пак я реабилитират, неуморимата Скрипникова пише от името на Анна жалба да бъдат привлечени лъжесвидетелите. Прокурорът Г. Терехов отвръща: невъзможно е поради *давност*...

През 20-те години изнамират, измъкват и разстрелват неуките селяци, *четиридесет* години преди това изпълнили смъртната присъда над народоволците по заповед на царския съд. Но онези селяци не са свои. А тези доносници са плът от плътта.

Та ето на каква *свобода* са пуснати бившите зекове. Дали ще се намери в историята пример, когато толкова неизвестни злодейства остават неподсъдни, безнаказани?

И какво хубаво да се очаква занапред? Какво може да израсне от това зловоние?

Какво великолепно оправдание си е намерил злодейският замисъл на Архипелага!

[1] Пет години по-късно приятелят му стоварва всичко върху жена си: тя била замазала с мастило. А след още десет години (1961) жена му самолично отива при Авенир в районния комитет на профсъюза да моли за карта за почивка в Сочи. Той ѝ дава, а тя се увлича в спомени за някогашната им дружба. — Б.а. ↑

[2] Днес и битоваците се оказват в същото положение. На А. И. Бурлака в Ана-ниевския район му отговарят: „Ние нямаме отдел «Кадри»“, в прокуратурата: „Не се занимаваме с този въпрос“, в градския съвет: „Чакайте.“ Живее без работа пет месеца (1964 г.). От П. К. Егоров в Новоросийск (1965 г.) искат да подпише декларация за напускане на града в срок от 24 часа. Показва в градския изпълнителен комитет лагерната си грамота „за отлична работа“. Там му се изсмиват. Секретарят на градския комитет просто го изгонва. Тогава се решава да даде рушвет и го оставят в Новоросийск. — Б.а. ↑

[3] Младата Ч-на моли простодушната девица да ѝ покаже всичките четиридесет картона от пачката. И в четиридесетте с един и същи почерк е вписано едно и също заболяване на черния дроб... А понякога е така: „Вашият мъж (Александър Петрович Малявко-Висоцки) е умрял преди съда и следствието, поради което не може да бъде реабилитиран.“ — Б.а. ↑

[4] С това се и завръщат те в столиците през 1956 г.: като от спарен сандък донасят въздуха от 30-те години и искат да продължават от деня, в който са ги арестували. — Б.а. ↑

[5] Трета част, 19 глава. — Б.а. ↑

[6] На Запад получих писмо от Френк Диклър от Бразилия, пише ми, че и там, вече тридесет години след освобождаването си, сънувал лагерни кошмари и все още молел насън началника на Трети отдел (оперчастта) да го пусне от Заполярието. — Б.а. ↑

[7] За справедливост по-късно ще добавя: връща се от Колима, жени се несполучливо и загубва възвишената си душевна хармония, безпомощен да измъкне врата си от примката. — Б.а. ↑

[8] За него е казано сполучливо: ако преди народоволците са ставали знаменити езиковеди благодарение на неограничаваната си свобода в заточение, то Крейнович се запазва като такъв въпреки Сталиновия лагер: дори на Колима той се опитва да се занимава с юкагирския език. — Б.а. ↑

СЕДМА ЧАСТ

НЯМА ГО СТАЛИН

И не се покаяха за убийствата си...

Апокалипсис, 9,21

ПЪРВА ГЛАВА

КАК ИЗГЛЕЖДА СЕГА С ПОГЛЕД ПРЕЗ РАМО

Разбира се, ние не губехме надежда, че за нас ще бъде разказано: рано или късно се разказва цялата истина за всичко, което е ставало в историята. Но ни се струваше, че този ден никак не е близък и че ще настъпи след смъртта на повечето от нас. И при коренно променена обстановка. Самият аз се смятах за летописец на Архипелага и пишех ли, пишех, без да се надявам, че приживе ще видя на бял свят написаното.

Ходът на историята поражда винаги с неочакваността си дори най-прозорливите от нас. Не можехме да предвидим как ще стане това: как без всякаква видима принудителна причина всичко ще се разтърси и ще започне да се размества и мъничко, съвсем за кратко, бездните на живота сякаш ще се откrehнат, и две-три птички на правдата ще успеят да излетят, преди отново за дълго да се захлопнат вратите на отворите.

Колко много мои предшественици не успяха да допишат, да дозапазят, да допълзят, да се доизмъкнат! А ето че на мен се падна това щастие: да провра първата шепичка истина през процепа на откrehнатите железни крила на портите малко преди отново да се захлопнат.

И подобно на вещество, обгърнато от антивещество, тази истина избухна мигом!

Избухна и предизвика взрив от писма, но това вече можеше да се очаква. Предизвика и взрив от вестникарски статии — през скърцане със зъби, през омразата, през нежеланието, — взрив от официални похвали, до втръсване.

Когато бившите зекове научиха от фанфарните обяви на всички вестници вкупом, че е излязла някаква повест за лагерите, и вестникарите взеха да я хвалят в надпревара — всички решиха единодушно: „Пак някоя боза! Бързат и тук да излъжат.“ Наистина, трудно е да си представи човек как нашите вестници ще се върнат изведнъж да хвалят истината с цялата си обичайна неумереност. Имаше такива, които не искаха изобщо да знаят за моята повест.

Но щом започнаха да я четат, се изтръгна сякаш общ стон, стон на радост и стон на болка. Потекоха писма.

Пазя всички тези писма. Твърде рядко нашите съотечественици имат случай да се изкажат по обществените въпроси, особено пък бившите зекове. Толкова често бяха губили вяра, толкова често ги бяха лъгали, а сега повярваха, че започва все пак ерата на истината, че ще могат вече смело да говорят и пишат!

И бяха измамени, естествено, за кой ли път...

„Истината възтържествува, но късно!“ — пишеха те.

И дори много по-късно, защото ни най-малко не бе още възтържествувала...

Имаше и трезви, които не подписваха писмата си („пазя си здравето за малкото дни, които ми остават в живота“) или веднага, докато вестниците се надпреварваха да ме хвалят, питаха: „Чудно, как Волковой ти е дал да напечаташ тази повест? Отговори, притеснявам се да не си вече в БУР?...“ Или: „Как досега не са ви прибрали вас двамата с Твардовски?“

А всъщност капанът им беше заял, не можеше да задействува. И какво оставаше за подобните на Волковой? Също да грабнат перото! Също да пишат писма. Или опровержения във вестниците. То пък да излезе, че имало и доста грамотни сред тях.

От този втори поток писма научаваме и как ги наричат или как те сами се наричат. Как ли не ги наричахме — лагерни господари и лагерничари; не — *практически работници*, ето как! Намерили златната думичка! „Чекисти“ като че ли не е точно и ето че са си избрали „практически работници“.

Пишат:

„Иван Денисович е подмазвач.“

(В. В. Олейник, Актюбинск)

„Към Шухов човек не изпитва нито състрадание,
нито уважение.“

(Ю. Матвеев, Москва)

„Шухов е осъден справедливо... А какво да правят зе-ка на свобода?“

(В. И. Силин, Свердловск)

„Тези човечета с подли душички са осъдени *твърде меко*. Не изпитвам жал към тъмните личности от Отечествената война.“

(Е. А. Игнатович, гр. Кимовск)

Шухов е „квалифициран, хитър и безжалостен чакал, пълен егоист, който живее само за търбуха си“.

(В. Д. Успенски, Москва)^[1]

„Вместо да нарисува картината на гибелта на най-преданите хора през 1937 г., авторът е избрал 1941 година, когато в лагерите попадаха предимно себелюбци.^[2] През 1937 г. нямаше Шуховци^[3], а хората отиваха на смърт мрачни и безмълвни, с мисълта кому е нужно това.“^[4]

(П. А. Панков, Краматорск)

За лагерния режим:

„А защо да се храни прекалено този, който не работи? Силата му остава неизразходвана... С престъпния свят се отнасяме дори прекалено меко.“

(С. И. Головин, Акмолинск)

„А колкото до нормите за храната, не бива да се забравя, че *те не са на курорт*. Трябва да изкупят вината си само с честен труд. Тази повед оскърява войниците,

сержантите и офицерите от Вътрешните войски. Народът е творец на историята, но как е показан този народ?... Във вид на „дръвници“, „тъпаци“, „глупаци“.“ (Старшина Базунов, Оймякон, 55-годишен, състарил се на лагерна служба)

„В лагерите злоупотребите са по-малко, отколкото в което и да било друго съветско учреждение (!). Твърдя, че сега в лагерите е *много по-строго*.

Охраната не знаеше кой за какво излежава присъда.“^[5]

((В. Караханов, Подмосковие)

„Ние, изпълнителите, сме също хора, също проявявахме героизъм: невинаги застрелвахме падащите и по този начин рискувахме службата си.“

(Григ. Трофимович Железняк)^[6]

„Целият ден в повестта е наситен с отрицателното поведение на затворниците, без да бъде показана ролята на администрацията... Но за това, че затворниците се намират в лагер, виновен е не *кулът към личността*, а необходимостта да се изпълни присъдата.“

(А. И. Григориев)

„Солженицин описва цялата работа на лагера така, сякаш там не е имало никакво партийно ръководство. А нали и преди, както и сега, са съществували партийни организации, направляващи *цялата работа по съвест*.“

Практическите работници „само изпълняваха онова, което изискваха предписанията, инструкциите и заповедите. Нали същите хора, които работеха тогава, работят и сега^[7], да има най-много десет процента

новопостъпили, а и за добра работа биваха поощрявани неведнъж, ценени са като работници“.

„Всички сътрудници на МВД са обзети от горещо негодуващо възмущение... Да се чуди човек колко жлъч е натрупана в това произведение... Той специално настройва народа срещу МВД!... И защо нашите Органи позволяват такова издевателство над работниците от МВД?... Това е *нечестно*.“

(Анна Филиповна Захарова, Иркутск, обл., в МВД от 1950 г., в партията от 1956 г.)

Чуйте, чуйте само! *Било нечестно!* Какъв сърцераздирателен вик! 45 години туземците бяха разкъсвани на части и това беше честно. А щом излезе повест за тези неща, вече е нечестно!

„Досега не бяха ни сервирали подобна гадост... И това не е само мое мнение, мнозина са като мен,
името ни е легион.“^[8]

И още по-кратко:

„Повестта на Солженицин би трябвало незабавно да се из земе от всички библиотеки и читални.“

(А. Кузмин, Орел)

Така и стана постепенно.^[9]

„Тази книга би трябвало да не се печата, а да се предаде като материал в органите на КГБ.“

(Аноним^[10], връстник на Октомври)

Почти така стана, връстникът на Октомври е отгатнал.
И още един Аноним, вече поет:

*Ти чуй ни, Русия,
на нашата съвест
петно ни едно не лежи!*

Пак това „проклето инкогнито“. Да бих знаел сам ли е разстрелвал, или само е издавал смъртни заповеди, или е обикновен правоверен, но така или иначе, аноним! Аноним, неопетнен с нищо...

И накрая — широк философски възглед:

*„Историята никога не се е нуждала от миналото
(?) и още по-малко се нуждае от него историята на
социалистическата култура.“*

(А. Кузмин)

Историята не се нуждае от миналото! Ето до какъв извод са стигнали Здравомислещите. А от какво се нуждае тя? От бъдещето ли?... И тъкмо тези пишат историята...

Какво може да се възрази на всички тях, на всички тях срещу общото им невежество? И как може сега да им се обясни?

Истината е била винаги сякаш срамежлива и замлъква от прекалено наглия напор на лъжата.

Дългата липса на свободна размяна на информация в страната води до безпросветно неразбирателство между цели групи от населението, между милиони и милиони.

Ние *просто* *преставаме* да *бъдем* *един* *народ*, защото говорим наистина на различни езици.

* * *

Но все пак пробивът беше направен! Колкото и яка, непреодолима да изглеждаше стената на лъжата, издигната сякаш за вечни времена, в нея зейна дупка. Още довчера у нас нямаше никакви лагери, никакъв Архипелаг, а днес целият народ и целият свят виждат: лагери, и то фашистки!

Как да постъпят? Дългогодишни майстори на умението да се измъкват, неизменни хвалители! Нима ще понесете такова нещо? Нима ще се смутите? Ще се поддадете?...

То се знае, че не! Първи майсторите на измъкването ще се шмугнат през тази дупка в стената. Като че с години те само това са и чакали — да я запълнят със своите сивокрили тела и с радостно — именно радостно! — пърхане да закрийт от погледа на изумените зрители самия Архипелаг.

Първият техен вик — мигновено намерен, инстинктивен — бе: *това няма да се повтори!* Слава на Партията! Това няма да се повтори!

Ех, умници, ех, майстори на замазването! Щом „това няма да се повтори“, от само себе си се разбира, че *днес* няма такова нещо! В бъдеще няма да го има, а днес, естествено, не съществува!

Така ловко пърхаха с криле в пробитата дупка, че Архипелагът, едва появил се пред погледите, бързо се превръща в мираж: и го няма, и няма да го има, само дето може да го е имало. Ама то беше *култ към личността!* (Много удобен е този „култ към личността“. Избълваш го и уж че нещо си обяснил.) А ако действително има нещо, което е останало, което запълва пробитата дупка и ще пребъде във вековете, това е „Слава на Партията!“. (Отначало като че ли слава за това, че „няма да се повтори“, а после, и то почти веднага, като че ли слава и за самия Архипелаг, това се слива някак, не може да се раздели: още не сме намерили дори списанието с прословутата повест, но навсякъде чуваме: „Слава на Партията!“ Още не сме стигнали до момента, когато бият с камшик, но от всички страни гърми: „Слава на Партията!“.

Така херувимите на лъжата, пазителите на Стената, се справиха прекрасно с първия момент.

Но дупката все пак си оставаше и крилата им не можеха да се примирят с това.

Второто им усилие беше подмяна! Както фокусникът, почти без да закрива с кърпата, сменя кокошката с портокал, така ще трябва да се подмени и целият Архипелаг и вместо този, който е показан в повестта, да бъде представен на зрителите съвсем друг, много по-благороден. Отначало правят плахи опити (предполагат, че авторът на повестта е близък до трона) и подмяната трябва да става, като хвалят непрекъснато повестта ми. Например за Архипелага да разказват „очевидци“: за комунистите в лагера, които наистина „не събираха партийен членски внос, но свикваха нощем тайни партийни събрания (?), обсъждаха политическите новини... За това, че пееха шепнешком „Интернационала“, по доноси на куките биваха натиквани в карцерите... Бандеровци и власовци се гавреха с истинските комунисти и ги осакатяваха заедно (!) с лагерното началство... Но всичко това Солженицин не ни е показал. Нещо в този страшен живот не е съумял да съзре“.

Авторът на рецензията пък и в лагер не е бил, но е съзрял. Е, не е ли ловко? Оказва се, че лагерите не били на съветската власт, на Партията! (Вероятно и съдилищата не са били съветски.) В лагерите са се разпореждали власовци и бандеровци заедно с началството. (Ха сега де! А ние бяхме повярвали на Захарова, че всички лагерни началници са били с партийни книжки.)

Пък и московската преса печата далеч не всички. Нашият рязански предводител, писателят Н. Щундик, например предлага в интервю за АПН, за Запада (но не му го отпечатват, да не би и АПН да е действувала заедно с власовци и бандеровци?...) такъв вариант за оценка на Архипелага:

„Проклет да е международният империализъм, провокирал всички тези лагери!“

Ама си го бива! Един път работа! Но не мина...

Тоест в общи линии лагерите са били някакви чуждестранни, неприсъщи на нас, бериевски ли ще ги наречете, власовски ли, немски ли, един дявол знае, а наши

са били там само хората, които са лежали в тях и са ги мъчили. Пък и „нашите“ хора не са все наши хора, за всички „наши“ колонките във вестниците няма да стигнат, „наши“ са само комунистите!

Запознат дотук с целия бит на Архипелага, читателят едва ли ще намери такова място и такова време, което да подхожда за пеене на „Интернационала“ шепнешком. С препъващи се от умора крака след сечта в гората как ли няма да запееш. Освен ако през целия ден си седял в инвентарното помещение, само там би могъл да запееш.

А за какво ще са нощните партийни събрания (пак при това възможни само в инвентарното или в лазарета, но тогава пък ще са през деня, защо нощем)? Да изразят недоверие към ЦК ли? Вие сте се побъркали! Да изразят недоверие към Берия? В никакъв случай, той е член на Политбюро! Недоверие към Държавна сигурност? Не е възможно, самият Дзержински я е създал! Недоверие към нашите съветски съдилища? Това е равносилно на недоверие към Партията, страшно е дори да се изрече. (Нали грешката е допусната само по отношение на тебе единствено, така че и другарите си трябва да подбиращ много внимателно, те поне са осъдени правилно.)

А. Г. Загоруйко, най-обикновен шофьор, неубеден от пърхането на тези криле, ми пише:

„Не били всички като Иван Денисович! А какви са били? Непокорни може би? Дали пък в лагерите не са действували „съпротивителни отреди“, ръководени от комунисти? А против кого са се борили? Против партията и правителството ли?“

Възможна ли е такава крамола? За какви „съпротивителни отреди“ може да става дума?... Но в такъв — случай за какво ще свикват събрания? За неплатения членски внос ли? Вече се разбрахме, че не са го събирали... Дали да не обсъждат политическите новини? Но защо непременно на събрания? Ще се допрат два верни носа (а и помисли кой е верен) и шепнешком... А ето за какво единствено биха могли да бъдат партийните

събрания в лагерите: как да заемат нашите хора всички нагаждачески длъжности и да оцелеят, а не *нашите*, не комунистите огън да ги гори в ледената пещ на горската сеч, да се задушават в газовата камера на медната мина!

Нищо по-смислено не може да се измисли — за какво друго да говорят?

Така още през 1962 г., още преди моята повест да стигне до читателя, е набелязана линията как по-нататък да бъде подменян Архипелагът. А постепенно, убеждавайки се, че авторът съвсем не е близък до трона, съвсем не е защитен и че самият той е мираж, майсторите на изплъзването стават все по-смели.

Връщат се на повестта ми — от какво сме се уплашили? Какво толкова я превъзнасяхме (по лакейски навик)? „Човекът не му се е удал (на Солженицин)... Той не посмява да надникне... в душата на човека.“ Огледаха героя: ами че той е „идеалният не герой“. Шухов е и „особняк“, и „не е с народа“, и живее, нищожната му личност, само за търбуха не се бори! Ето кое най-вече започва да възмущава: *защо Шухов не се бори?* Дали да сваля лагерния режим, да върви нанякъде с оръжие — за това не пишат, а само: *защо не се бори?* (А вече имах готов сценарий за Кенгирското въстание, но не смеех да разгърна свитъка...)

Без сами да ни покажат макар и ерг борба, те я изискваха от нас с тон километри!

Така е било винаги. След сражението колкото искаш храбреци.

„Интересите на Шухов, честно казано, са дребни. А най-страшната трагедия на култа към личността е тази, че зад бодливата тел се озоваха истински прогресивни съветски хора, солта на нашата земя, истинските герои на времето“, които „също не биха имали нещо против да получат допълнително някоя порция чорба... но са я получавали не с лакейство“. (А с какво? Интересно — а как?)

„Солженицин поставя акцента върху мъчително трудните условия. Той се отдалечава от суровата истина за живота.“ А истината за живота е тази, че хората са оставали „закалени в огъня на борбата“, „закърмени от ленинската партия“, които... как мислите? Че са се борили? Не, „дълбоко са вярвали, че ще отмине мрачното време на произвола“.

„Някои автори са описали убедително мъките от недохранването. Но кой може да отрече, че мъките на мисълта са стократно по-силни от глада?“ (Особено ако самият ти не си го изпитал.)

А това са и мъките на тяхната мисъл: какво ли ни чака? Как ще я караме? Кога ще ни помилват? Кога отново ще ни призват да ръководим?

Да, нали и целият XXII конгрес беше за това: на кого искаха да издигнат паметник? На загиналите комунисти. А просто на загиналите Ивановци? Не, за тях не стана дума, за тях не ни е жал. (В това е и мината на „Иван Денисович“ — че им пробутват обикновения Иван.)

Крилата пърхаха неуморно в дупката на стената вече втора година подред. А който можеше с паяжина легенди да плете, ги плетеше. В „Известия“ например (25. 4. 1964 г.) се заеха да ни поучават как е трябвало да се борим: оказва се, че трябвало да бягаме от лагерите! (Не са знаели нашите бегълци адреса на автора на статията Н. Ермолович! Ето от кого биха се поучили!... Но иначе съветът е вреден: ами че бягството подронва МВР.) Дадено, ще бягат, а по-нататък?

Някой си Алексей, разказват ни пак „Известия“, но, кой знае защо, без да му посочат презимето, избягал уж през пролетта на 1944 г. от Рибинския лагер, за да иде на фронта, и там веднага бил приет *на драго сърце* в частта от майора политработник („рязко тръсна глава, за да прогони съмненията“, фамилното име на майора също липсва. Че го приемат не къде да е, а в полковото разузнаване! Че го изпращат и на разузнаване! (Питам тези, които са били на фронта, кажете: никак ли не е държал този майор на

пагоните си? На партийната книжка? През 1941-ва е могло все още да се рискува така, но през 1944-та, при организираната отчетност, при СМЕРШ?) Получава героят орден „Червено знаме“ (как ли са уредили документите?) и след войната побързал да мине в запаса.

Затова пък във втория случай ни се дава цялото име: немският комунист Ксавер Шварцмюлер бяга от Хитлер при нас през 1933 г., арестуван е през 1941 г. като немец (това е правдоподобно). Е, сега ще научим как трябва да се бори в лагера истинският комунист! Официалното известие е: умрял в Чистопол на 4.6.1942 г. (хвърлил топа с първите стъпки в лагера, много правдоподобно, особено за чужденец), реабилитиран посмъртно през 1956 г. Добре де, къде е борбата? А, ето: чуло се, че през 1962 г. го били виждали в Рига (слух). *Значи е избягал!* Хвърлят се да проверяват „лагерния акт на смъртта“ (криво откъсната разписка). И представете си: там *няма фотография!* Можете ли да си представите толкова невероятно нещо: на умрелия лагерник (след като са го промушили с щик) не са му направили фотографска снимка! Къде се е чуло и видяло? Ясно значи: избягал е и през цялото това време се е борил! Как се е борил? Не се знае. Срещу кого? Също. А сега защо не ни се открива? Необяснимо.

Такива ги раздува главният правителствен орган.

С такава паяжинка от легенди искат да запушат от нас зейналия Архипелаг!

А ето и още една легенда от същите „Известия“: в най-ново време синът научава за посмъртната реабилитация на баща си. И кое е основното му чувство? Може би гняв, че са пречукали баща му за нищо? Не, радост, облекчение: какво щастие е да научиш, че баща ти е бил невинен пред Партията!

Всеки гледа да пусне по някоя паяжинка и така те се наслагват, докато замрежат хоризонта и Архипелагът престане да се забелязва.

А докато всичко това се плете и тъче, докато се пляска усилено с криле в пробитата дупка, отзад, от

другата страна на стената, се издига скеле, по което се изкачват главните в тая работа зидари: тия, дето са и малко писатели, но и малко пострадали, малко полежали в лагер, че иначе няма такъв глупак, който да им повярва, такива като Борис Дяков, Георгий Шелест, Галина Серебрякова и Алдан-Семьонов.

Никой не може да им отрече усърдието, още от първите дни те се прицелват в пробитата дупка, която още преди издигането на скелето се мъчат да зазидат, но не успяват да я достигнат.

Серебрякова донася готова за запушването плоча, и то преголяма: донася роман за ужасите на следствието при комунистите — как им вадели очите, как ги тъпчели с крака. Но ѝ обясняват, че материалът не подхожда за случая, че напротив — от него ще се отвори нова дупка в стената.

А Шелест, бившият бригаден командир във ВЧК, още преди това предлага в „Известия“ своето разказче „Самородно злато“, но докато темата не е разрешена, за какъв дявол беше притрябвал той на вестника? Сега обаче, 12 дни преди отварянето на дупката, но вече подразбрали къде ще се появи, „Известия“ лепват шелестовския левкопласт. Той обаче не помага: при образуването на дупката изпада, като да не го е имало изобщо.

Докато от стената се вдига още пушилка, ето че довтасва и Дяков да затъква дупката със своите „Записки на нагаждача“. Само че Лакшиновата рецензия се стоварва върху главата му: разобличават го, че в лагера е спасявал кожата си, и нищо повече.

Не, така не става. Трябва да се заловят солидно. И започват да издигат скелето.

Тазя работа глътва година и половина, а дотогава я карат с вестникарски статии, с пърхането на ципестите криле. А като издигат скелето и докарват крана, зазиждането започва едновременно: през юли 1964 г. — „Повест за преживяното“ на Дяков, „Барелефът върху скалата“ на Алдан-Семьонов, през септември —

„Колимски записки“. През същата година в Магадан се пръква и книжката на Вяткин „Човек се ражда два пъти“.

И край. Стената е зазидана. И отпред, върху зазиданото, е нарисувано съвсем друго: палми, фурми, туземци по бански костюми. Това Архипелагът ли е? Май да. Ама подменен! Да, вече е подменен...

Вече се спирах върху тези книги, когато говорех за добронамерените (трета част, 11 глава), и ако нашето разногласие с тях опираше само до литературата, нямаше да е необходимо сега да правя отзиви върху тях. Но тъй като те са се заели да оклеветят Архипелага, трябва да посоча къде именно е декорацията. Макар че читателят, имал търпението да прочете дотук моята книга, и сам ще може да я открие.

Първата и главната им лъжа е в това, че в *техния* Архипелаг *го няма народа*, няма ги нашите Ивановци. Дали налучкали поотделно или заедно, но те лъжат, сякаш са се сговорили, че делят затворниците на: 1) честни комунисти (с отделно подразделение — безпартийни пламенни комунисти) и 2) белогвардейци-власовци-полицаи-бандеровци (в общия кюп).

Но всички изброени възлизат в лагера на не повече от 10-15 на сто. А останалите 85 на сто — селяни, интелигенция и работници, целият всъщност Петдесет и осми член и всички безбройни нещастни „указници“ за макара конци или пъхнати класове в полата — не попадат при тях, никакви ги няма! А затова ги и няма, защото тези автори искрено *не са забелязали своя страдащ народ!* Тези добичета не съществуват за тях, след като на връщане от сечта в гората не си тананикат „Интернационала“. Шелест споменава неопределено за сектантите (дори не за сектантите, тях той не ги е виждал в мъжките лагери!), мярва се някъде при него някакъв нищожен вредител (възприеман именно като вредител), някакъв нищожен битовак — и това е всичко. Националностите от покрайнините също са изпаднали от писанията му. Поне Дяков, докато е лежал, може би е забелязал

прибалтийците? Не, няма такова нещо! (Биха премълчали и за западните украинци, ако те не бяха се държали толкова активно.)

При тях целият туземен спектър изпада и остават само двете крайни линии! Нали тъкмо това е нужно за схемата, иначе как ще я построят?

Кой в бригадата у Алдан-Семьонов е единствената продажна душа? Единственият там селянин Девяткин. У Шелест в „Самородното злато“ последният глупак е пак единственият селянин Голубов. Ето им отмъщението към народа!

Третата им лъжа е в това, че при тях в лагера няма и помен от *глад*, който поглъща всеки ден десетки заболели от пелагра и дистрофия. Никой не рови в помийните ями. Никой всъщност не се нуждае да *мисли как да не умре до края на деня*. („ИТЛ е лагер с облекчен режим“ — небрежно подхвърля Дяков. Да беше полежал той самият при такъв облекчен режим!)

Достатъчни са тези три лъжи, за да се преиначат всички пропорции на Архипелага, и вече няма и следа от някаква реалност, от истинското триизмерно пространство.

Сега вече, съгласно общия кръгозор на авторите и личната им фантазия, може да се съчинява, да се редят кубчета, да се рисува, бродира и плете всичко, което ти хрумне — в този измислен свят всичко е възможно. Сега вече можеш и да посветиш дълги страници на възвишените размисли на героите (Кога ще свърши произволът? Кога ще ни призват да ръководим?) и на това колко са предани на делото на Партията и как Партията с течение на времето ще поправи всичко. Можеш да описваш всеобщата радост при подписката за новия заем (да даваш парите си за заема, вместо да ги имаш за лавката). Можеш да изпълниш винаги безмълвния затвор с разговори (лубянский бръснар бърза да попита Дяков дали е комунист... Измишльотини). Можеш да вмъкнеш в традиционните повиквания на арестантите въпроси, които никога не са били задавани („Партийност?... Каква длъжност си заемал?...“). Да

съчиняваш вицове, които предизвикват не смях, а стомашно разстройство: зекът подава жалба до волнонаемния секретар на партийното бюро за това, че някакъв свободен гражданин го наклеветил — него, зека, члена на партията! В чии магарешки уши се набива всичко това?... (Дяков) Или: един зек от конвойната колона (благородният Петраков, сподвижник на Киров) накарва цялата колона да свие от пътя си до паметника на Ленин и да свалят шапки, включително и конвоите! А автоматите с коя ръка държат?... (Алдан-Семьонов)

У Вяткин пък колимските апаши с готовност свалят шапки по време на развода в памет на Ленин. Абсолютни врели-некипели. (А и да беше вярно, не е голям комплимент за Ленин.)

Цялото това „Самородно злато“ на Шелест е смехория от началото до края. Да предадеш ли, или да не предадеш намерения самороден къс злато в лагера? За решаването на този въпрос е нужна преди всичко безумна смелост: при несполука — разстрел! (Нали и за самия въпрос се полага разстрел.) Добре, те го предават, но генералът въпреки това нарежда звеното им да бъде обискирано. А какво би последвало, ако не го предадяха?... Сам авторът споменава и за съседното „звено на латвиеца“, което е обискирано и на работното място, и в бараката. Така че проблемът не е дали да подкрепиш, или да не подкрепиш Родината, а дали четиримата да рискуват живота си заради този самороден къс. Цялата ситуация е измислена, за да бъде проявен техният комунизъм и техният патриотизъм. (Друго нещо са безконвойните. У Алдан-Семьонов те крадат самородните метали, не правят изключение майорът от милицията и заместник народният комисар на нефтената промишленост.)

Но Шелест все пак не налучква времето: твърде грубо, дори с омраза говори за лагерните началници, което е съвсем недопустимо за един правоверен комунист. Докато Алдан Семьонов за явния злодей — началника на златната мина, пише: „Той бе разумен организатор.“ Целият

му морал е такъв: ако началникът е добър, работата в лагера ще върви весело и всички ще си живеят почти свободно.^[11] Така е при Вяткин: при него палачът на Колима, началникът на Главното управление на строителството в Далечния север, Карл Павлов, ту „не знае“ и „не разбира“ вършените от него ужаси, ту вече се превъзпитават.

На тези автори се налага все пак да включат за достоверност в нарисуваните декори и истински детайли. У Алдан-Семьонов: конвойт си присвоява добитото злато; с отказващите се от работа се гаврят в разрез с всички права и закони; работят на минус 53 градуса; криминалните в лагера блаженствуват; пеницилинът се пази за началството. У Дяков: грубостта на конвоя; една сцена в Тайшет при влака, когато на зековете, на които не са успели да им свалят номерата, пътниците подхвърлят храна и тютюн, а войниците от конвоя ги прибират за себе си; едно описание на обиск преди празничния ден.

Но авторите прибягват до подобни щрихи само за да спечелят доверието на читателя.

А ето кое е главното при тях. Да цитираме рецензиите:

„В „Един ден на Иван Денисович“ почти всички от лагерната охрана са зверове. А Дяков ни показва, че сред тях има много такива, които мъчително са размишлявали (но нищо не са измислили).“

„Дяков е запазил суровата истина за живота... За него безправията в лагерите е... фон (!), а най-важното е това, че съветският човек не прекланя глава пред произвола... Дяков вижда и честни хора сред чекистите, които тръгват на подвиг, да, на подвиг!“

(Този подвиг е да уреждат комунистите на по-добри места. Впрочем те виждат подвига и при затворника комунист Конокотин, който, „оскърбен от безумното обвинение... лишен от свобода... продължава да работи“ като препарат! Тоест подвигът му е в това, че не е дал

повод да го изгонят от лазарета и да го изпратят на обща работа.)^[12]

С какво се увенчава книгата на Дяков? „Всичко тежко отмина“ (загиналите той не си ги спомня), „всичко добро се върна“. „Нищо не е зачеркнато.“

У Алдан-Семьонов: „Въпреки всичко ние не чувствуваме обида.“ Хвала на Партията — тя е, която унищожи лагерите! (Стихотворен епилог)

Само че дали ги е унищожила?... Нищо ли не е останало?... И после — *кой създаде лагерите?*... Мълчат.

А по времето на Берия имаше ли съветска власт, или не? Защо тя не му попречи? Как можа да стане така, че на власт да е народът и народът за народа да допусне такава тирания?

Нашите автори не са се грижили за дажбата си, нали? И не са работили, а през цялото време са мислили възвишено — ами да отговарят тогава.

Мълчат. Непроходими дебри...

Та това е всичко. Дупката е зазидана и боядисана (генерал Горбатов налучква дори същия цвят). И няма повече дупка в Стената! А самият Архипелаг, дори и да го е имало, е някакъв призрачен, неистински, малък и не заслужава вниманието ни.

Какво друго? За всеки случай ще плеснат с четката и журналистите. Ето, Мих. Берестински по поръчение на неуморната „Литгазета“ (освен литературата тя нищо друго не изпуска) заминава за гара Ерцево. Самият той, оказва се, излежавал присъда. Но колко дълбоко е разчувствуван от *новите* стопани на островите. „Невъзможно е дори да си представим в сегашните трудовоизправителни лагери, в местата за лишаване от свобода такива хора, които от малко да напомнят Волковой...^[13] Сега те са вече истински комунисти. Сурови, но добри и справедливи хора. Не бива да си въобразяваме, че са безкрили ангели... (Очевидно такова мнение все пак съществува... — А. С.) Уви, все още са необходими огради с бодлива тел и наблюдателни кули. Но офицерите с *радост* разказват, че „контингентът“ все

повече и повече намалява“.^[14] (За какво толкова се радват — как ще се пенсионират, ще трябва да си търсят друга работа.)

Ей едно такова мъъничко Архипелагче, джобен формат, крайно необходимо. И се разтапя като шекерче в устата.

Стената е зазидана. Но навярно още се катерят по скелето доброволци с мистрии и четки, с кофе мазилка.

И тогава им крясват:

— Шт! Назад! *Изобщо не бива да си спомняме!* Просто да забравим! Никакъв Архипелаг не е имало — нито добър, нито лош. Изобщо — да замълчим!

Така че първият отговор беше — тревожно пърхане.

Вторият — солидно зазиждане на появилата се дупка.

Третият отговор — забравата.

Правото на *живеещите на свобода* да знаят за съществуването на Архипелага се върна в изходната си глуха точка — в 1953 г.

И отново всеки литератор може спокойно да циври за превъзпитаването на рецидивистите. Или да снима филм, в който дресираните кучета сладострастно разкъсват хората.

Всичко трябва да се прави, сякаш нищо не е имало, като да не е имало дори дупка в Стената.

И младежта, уморена от тези обрати (ту така ти говорят, ту съвсем иначе), махва с ръка — никакъв „култ“ вероятно не е имало и никакви ужаси, а поредното чесане на езика. И отива на танци.

Вярно е казано: крещи, докато те бият! Крещиш ли след това — няма да ти повярват.

* * *

Когато Хрушчов, бършейки сълзата си, даваше разрешение за „Иван Денисович“, твърдо вярваше, че това е за Сталиновите лагери, че *при него* такива няма.

И Твардовски, който прави постъпки за един висш параф, също искрено вярваше, че това е за миналото, че това вече го няма.

За Твардовски е простимо: цялата столична публика, която го обкръжаваше, живееше с мисълта за *размразяване*, с това, че престанаха да *хващат* хора, че ето — имаше два изкупителни конгреса, че ето — връщат се хора от небитието, и то не малко! Архипелагът се скри зад красивата розова мъгла на реабилитациите и стана изобщо невидим.

Но аз, аз, къде бях аз? Нали и аз се поддадох, а за мен това е непростимо. Нали и аз не заблуждавах Твардовски! Също искрено мислех, че му нося разказ за миналото. Моят ли език ще забрави вкуса на затворническата чорба? А бях се клел да не го забравя. Аз ли не бях вникнал в природата на кучкарите? Аз ли, докато се готвех за летописец на Архипелага, не осъзнавах колко сроден е той с държавата и колко ѝ е необходим? Аз поне бях сигурен, че този закон не важи за мен:

Работата се забравя, тялото се разтопява.

Но затлъстях. Но се подведох... Повярвах... Повярвах на благодушието на метрополията. На благополучието на новия си живот. И на разказите на приятелите, излезли последни *оттам*, че режимът омекнал, че освобождавали непрекъснато! Че закривали цели зони! Че уволнявали ченгетата от МВД...

Не, тленни сме ние! И сме подчинени на законите на праха. И никаква степен на страданието не ни е достатъчна, за да се научим завинаги да чувствуваме общата болка. И докато не превъзмогнем в себе си праха, няма да има на земята справедливи устройства — нито демократични, нито авторитарни.

Толкова неочакван се оказа за мен третият поток от писма, от днешните зекове, макар той да беше най естественият, макар тъкмо него да трябваше да очаквам преди всичко.

Но ето че днешният Архипелаг ми изпращаше своите възражения и дори гняв върху измачкани хартийки със заличил се вече молив, после в случайни пликове, надписани най-често от слободняци и пратени следователно по *втория начин*.

Тези писма бяха също слял се в едно общ вик. Но вик: „А ние?!“

Защото вестникарският шум около повестта ми се нагаждаше за нуждите на живота извън Архипелага и за чужбина в този смисъл, че „това го имаше, но никога не ще се повтори“.

И изстенаха зековете: как така не ще се повтори, след като *ние сме в лагерите сега и при същите условия?!*

„Нищо не се е променило от времето на Иван Денисович“ — ми пишат те от различни места.

„Ще прочете зекът вашата книга и ще му стане тежко и обидно, че всичко продължава да си е така.“

„Какво се е променило, след като остават в сила всички закони за 25-годишното лишаване от свобода, издадени при Сталин?“

„Към коя личност има сега култ, та отново лежим за нищо?“

„Забули ни черна мъгла и не ни виждат.“

„Защо останаха ненаказани такива като Волковой?... Те и сега са при нас възпитатели.“

„От най-незначителния надзирател до началника на управлението, всички кръвно са заинтересовани от съществуването на лагерите. За най-малката дреболия Надзорсъставът фабрикува Постановление; оперчекистите чернят личните ни дела... Ние, осъдените на двадесет и пет години, сме като някаква кифла с масло в устата на порочните, които са призвани да ни вкарват в правия път. Не представят ли колонизаторите по същия начин индианците и негрите за непълноценни хора? Нищо не коства да се настрои общественото мнение срещу нас, достатъчно е да се напише статия от рода на „Човекът зад решетката“^[15]... и утре народът ще се вдигне на митинг, за да иска изгарянето ни в пещите.“

Вярно. Наистина всичко е вярно.

„Вашата позиция е ариергард!“ — слисва ме Ваня Алексеев.

И след всички тези писма аз, който дотогава се чувствавах герой, се видях напълно виновен: за десет години бях загубил живота си чувство за Архипелага.

За *тях*, за днешните зекове, моята книга беше — не в книгата, и моята истина — не в истината, при положение че нямаше да има продължение, че нямаше да бъде казано по-нататък и за *тях*. След казаното трябваше всичко да се промени! Ако словото не е за нещо важно и не предизвиква дела, за какво ни е тогава? Нощно джавкане на кучета из селото!

(Бих искал да посветя това разсъждение на нашите модернисти: ето *така* е свикнал нашият народ да разбира литературата. И няма скоро да отвикне. А и трябва ли да отвиква?)

И аз се пробудих. И отново различих цялата налична, позната, предишна скална грамада на Архипелага, сивите контури на наблюдателните му кули.

Състоянието на съветското общество може да се сравни с физическото поле. Всички силови линии на това поле са насочени от свободата към тиранията. Тези линии са много устойчиви, те са се врязали, вкаменили са се, почти е невъзможно да ги завъртим, избутаме, надигнем. Всеки внесен заряд или всяка внесена маса леко се издухва по посока на тиранията, но да си пробие път към свободата е невъзможно. Трябва да се впрегнат десет хиляди вола.

Сега вече, след като книгата ми е обявена за вредна и отпечатването ѝ признато за грешка („последници от волунтаризма в литературата“), тя се изнемва и от частните библиотеки и споменаването дори само името на Иван Денисович или моето се третира на Архипелага като непоправимо предателство. Но тогава! Тогава — когато Хрущов ми стискаше ръката и ме представяше сред ръкоплясканията на тристате души, смятащи се за елита в изкуството; когато в Москва ми предоставяха „голямата преса“ и кореспондентите капваха да ме изчакват пред моята хотелска стая; когато гръмогласно се заявяваше, че партията и правителството *поддържат* такива книги; когато Военната колегия на Върховния съд се гордееше, че ме е реабилитирала (както сега се разкайва навярно), и юристите полковници заявяваха от трибуната ѝ, че в лагерите *трябва да четат* тази книга! — тогава именно немите, безгласни, неназовани сили на полето се запънаха невидимо и книгата спря шествието си! Спря *тогава*! И малко са лагерите, в които тя е попаднала законно, така, че да я вземат за четене от библиотеката на КВЧ. От библиотеките тя

беше иззета. Изземаха я от бандеролните пратки, изпращани на някого отвън. Волнонаемните я внасяха тайно, под дрехите си, продаваха я на зековете за 5, а някъде, разправят, и за 20 рубли. (Става дума за хрущовските, вече скъпи рубли! И то на зековете! Но като знаем колко е безсъвестен околалагерният свят, няма защо да се чудим.) Зековете я внасяха в лагерите при обиска като ножовете; денем я криеха и я четяха нощем. В някакъв североуралски лагер я подвързали за по-трайно с метални корици.

Но какво да говорим за зековете, след като тази негласна, но приета от всички забрана се отнасяше и за околалагерния свят. На гара Вие по Северната железопътна магистрала *свободната гражданка* Мария Асеева написала за „Литгазета“ одобрителен отзив за повестта — и дали я пуска в пощенската кутия, дали непредпазливо я оставя върху бюрото, но 5 часа след написването на отзива секретарят на партийната организация В. Г. Шишкин я обвинява в политическа провокация (ама и какви думички подбират!) и тя тутакси била *арестувана!*^[16]

В Тирасполската трудово-изправителна колония 2 затворникът скулптор Г. Недов моделира фигурката на затворник (фот. 46), отначало от пластелин. Началникът на режима капитан Солодянкин се сеща: „Ама ти правиш затворник? Кой ти е дал това право? Това е *контрареволуция!*“ Хваща фигурката за краката, разкъсва я и захвърля парчетата върху пода. „Влезли са ти в главата всякакви там Иван Денисовичевци!“ (Но по-нататък не разтърква отделните парчета и Недов успява да ги скрие.) По жалба на Солодянкин Недов бил извикан от началника на лагера Бакаев, но през това време успява да прочете няколко вестника в КВЧ. „Ще те съдим! Ти настройваш хората срещу съветската власт!“ — закрещял му Бакаев. (А разбират колко е цената на зека!) „Разрешете да кажа, гражданинo началник... Никита Сергеевич казва... А и другарят Иличов...“ — „Ама той разговаря с нас като с равни!“ — ахва Бакаев. Едва след половин година Недов се престашава да извади и да слепи наново фигурката, да я отлее от бабит и да я изнесе чрез един волнонаемен извън зоната.

Скулптурата на Недов (фот. 46)

В ИТК-2 започват да претърсват за повестта. Извършват общ генерален обиск в жилищната зона. Не намират нищо. Недов решава да им отмъсти: с „Гранитът не се разтопява“ на Тевекелян се урежда вечер и уж се заграждат от стаята (момчетата молят за тези скришни мерки, без уж да се сетят, че куките ги слушат), но през прозореца може да се види какво правят. Куките бързо *донасят*. Нахлуват трима надзиратели (а четвъртият отвън гледа през прозореца на кого Недов ще предаде книгата). Спипват я! Отнасят я в надзирателската и там я затварят в сейфа. Надзирателят Чижик, с ръце на кръста и с огромна връзка ключове: „Намерихме книгата! Е, сега вече ще те тикнат където трябва!“ Но сутринта офицерът я поглежда: „Ех, глупаци!... Върнете я.“

Така четат зековете книгата, „одобрена от партията и правителството“!...

* * *

В заявлението на съветското правителство от декември 1964 г. се казва: „Виновниците за чудовищните злодейства в никакъв случай и при никакви обстоятелства не бива да избегнат справедливото възмездие... С нищо не могат да се сравнят злодействата на фашистките убийци, поставили си за цел да унищожат цели народи.“

Това — по повод призова да не се разрешава във ФРГ да се прилагат срокове за давност след изтичането на двадесет години.

Единствено дете *самите себе си* не искаме да съдим, макар че „си поставяхме за цел да унищожим цели народи“.

У нас се печатат много статии на тема колко е важно да се наказват избягалите западногермански престъпници. Има просто специалисти по тези наказателни членове: каква морална подготовка е трябвало да бъде извършена сред нацистите, за да възприемат като естествени и нравствени масовите убийства? Сега законодателите търсят защитата им в това, че не те са изпълнявали присъдите. А изпълнителите — в това, че не те са издавали законите.

Колко познато... Току-що прочетохме дословно написаното от нашите *практически работници*: „Държането на затворниците е свързано с изпълнението на присъдата... Охраната не знаеше кой за какво лежи.“

Ами да сте *узнали*, ако сте хора! Затова сте злодеи, че не сте имали нито граждански, нито човешки поглед към охраняваните от вас хора. Нима нацистите са били без инструкции? Нима на нацистите не им е било внушавано, че спасяват арийската раса?

А и нашите следователи няма да се запънат (вече не се запъват) да отговарят: а защо затворниците даваха сами показания срещу себе си? Трябвало е, тъй да се каже, твърдо да се държат, докато ги измъчвахме! А защо и доносниците ни съобщаваха лъжливи факти? Ние се опирахме на тях като на свидетелски показания.

Имаше един кратък период — те се разтревожиха. Споменатият вече В. Н. Илин (бивш генерал-лейтенант от МГБ) казва по повод на

Столбуновски (следователя на генерал Горбатов, онзи го споменава): „Ах, това никак не е добре! Сега за него ще започнат неприятности. А човекът получава хубава пенсия.“ Същата причина кара и А. Ф. Захарова да пише — обезпокоена е, че скоро ще се заловят за всички; и за капитан Лихошерстов (!)^[17], „очернен“ от Дяков, тя пише горещо: „Той и сега е капитан, секретар на партийната организация (!), *труди се* в сферата на селското стопанство. И можете да си представите колко трудно му е сега да *работи*, когато пишат така за него! Чува се, че Лихошерстов щели да го *разследват* и едва ли не да го *привлекат*!“^[18] И за какво?! Добре пак, ако са само приказки, но не е изключено и дотам да стигнат. Това вече ще направи истински фурор сред сътрудниците на МВД. Да го разследват за това, че е *изпълнявал всички указания, които е получавал отгоре*? И сега ще трябва да се отчита за тези, които са му давали тези указания? И таз хубава! Най-малко виновният — най-виновен!“

Но паниката бързо преминава. Не, не ще става нужда някой да отговаря. Никого няма да разследват.

Може би щатове са се посъкратили малко тук-таме, но ще потърпи и ще ги разширят! А засега гебистите, тези, които не са дослужили още до пенсия или които искат да сложат нещо отгоре на пенсията, стават писатели, журналисти, редактори, лектори на антирелигиозни теми, идеологически дейци, че и директори на предприятия. Сменят си само ръкавиците и продължават както и преди да ни ръководят. Така е и по спокойно. (А който ще се задоволи и с пенсията си — нека благоденствува. Например подполковникът в оставка Хурденко. Подполковник! Какъв чин! Може би е командувал батальон? Не, през 1938 г. започнал от прост вертухай, хранел е насилствено хората с маркуч.)

А в архивните управления засега, без да бързат, преглеждат и унищожават всички неудобни документи: списъците на разстреляните, постановленията за ШИзо и БУР, материалите от лагерните следствия, доносите на куките, неудобни данни за Практическите Работници и конвоите. Пък и в лазарета и счетоводството ще се намерят неудобни документи, неудобни следи...

Ще пристигнем на пира ви мълчаливо.

Не, не бяхме по вкуса ви като живи.
Мъртви сме сега, без дъх, без глас,
ала пак се плашите от нас!

(Виктория Г., колимчанка)

Ще запитаме плахо: а наистина ли все най-малко виновните? А как стоят нещата с тези над тях? С тези над надзирателите, Практическите Работници и следователите? С тези, които са мръдвали само показалеца си? С тези, които произнасят няколко думи от трибуната...

Още веднъж, как е възможно? — „виновниците за чудовищните злодеяствия... независимо от обстоятелствата... заслужаващи справедливо възмездие... с нищо несравняемите... поставящи си за цел да унищожат цели народи...“

Шшшшт! Шшшшт! Ето защо през 1965 г. от трибуната на Идеологическото Съвещание (закрито съвещание за Насочване на нашите умове) е провъзгласено: „Време е да възстановим полезното и правилно понятие враг на народа!“

[1] Не е ли този пенсионер същият Успенски, който уби своя баща свещеник и направи с това лагерна кариера? — Б.а. ↑

[2] Е, да, обикновени безпартийни, военнопленници. — Б.а. ↑

[3] Как не! Те бяха много повече от вашите! — Б.а. ↑

[4] Каква интелектуална проникновена мисъл! Впрочем не чак толкова мълчаливо: с непрекъснати разкаяния и молби за помилване. — Б.а. ↑

[5] Ние „само изпълнявахме заповеди“, „не знаехме“. — Б.а. ↑

[6] Железняк „помни“ и мен самия: „Докараха го окован, беше интелигент по характер; после го прехвърлиха в Джекказган и там заедно с Кузнецов оглави въстанието...“ — Б.а. ↑

[7] Много важно свидетелство! — Б.а. ↑

[8] Вярно, че са легион, вярно. Само че в бързината не са проверили цитата по Евангелието. Там се говори за легион — от бесове... — Б.а. ↑

[9] А окончателно — със тайна заповед на Главното управление по охрана на държавните тайни в печата в 10 екземпляра за служебно

ползуване от 14. 2. 74 г. — да се изземе и унищожи „Иван Денисович“. „Матрьонин двор“ и други публикувани разкази (подпис: Романов). ↑

[10] За всеки случай също се прикрива: знае ли се накъде ще духне вятърът!... — Б.а. ↑

[11] Може да се предположи, че Алдан-Семьонов познава бита на свободните началници и тези места, обаче явно не си представя затворниците и току допуска направо басни: баптистите при него „безделничат“, татаринът конвой храни допълнително татарина зек и *поради това* останалите зекове решават, че момъкът е кука! А те просто не могат да решат така, защото конвойят е едnodневен и няма връзка с доносниците. — Б.а. ↑

[12] М. Чарный. „Коммунисты остаются коммунистами“. Литгазета, 15. 9. 1964. — Б.а. ↑

[13] Да си спомним А. Захаров: *останаха все същите!* — Б.а. ↑

[14] Литературная газета, 5. 9. 1964. — Б.а. ↑

[15] Касюков и Мончанская. „Человек за решёткой“. „Советская Россия“. 27. 8. 1960. Инспирирана от правителствените кръгове статия, поставила края на кратковременно (1955–1960 г.) смекчения режим на Архипелага. Авторите смятат, че в лагерите са създадени „благотворителни условия“, в тях „забравят за наказателния смисъл“, че „з/к не искат да знаят за своите задължения“, че „администрацията има по-малко права от затворниците“ (!). Твърдят, че лагерите били „безплатен пансионат“ (не вземат например пари за смяната на бельото, за стригането и за стаите за свиждания). Възмутени са, че в лагерите трудовата седмица е само 40-часова и май дори „за затворниците трудът не е задължителен“ (!). Призовават: „към сурови и трудни условия“, за да се бои престъпникът от затвора (тежък труд, твърди нарове без матраци, затворническо облекло), „никакви лавки с бонбони“ и т.н., към отмяна на предсрочното освобождаване („а ако нарушиш режима — *лежи допълнително!*“). И още — „след като излежи присъдата, затворникът да не разчита на милосърдие“. — Б.а. ↑

[16] Как завършва историята, така и не научих. — Б.а. ↑

[17] От „лихошерсты“ — зъл, хаплив. — Б.пр. ↑

[18] Тя не допуска „да го съдят“ — такова нещо и езикът не се обръща да изговори. — Б.а. ↑

ВТОРА ГЛАВА

ВЛАСТНИЦИТЕ СЕ МЕНЯТ, АРХИПЕЛАГЪТ ОСТАВА

Вероятно Специалните лагери са били едни от любимите рожби на късния Сталинов ум. След толкова дълги възпитателни и наказателни издирвания най сетне се пръква това зряло съвършенство: тази еднообразна, номерирана, сурово разчленена организация, психологически вече извадена от тялото на майката Родина, имаща вход, но не и изход, поглъщаща само врагове, фабрикуваща само производствени ценности и трупове. Трудно е да си представим дори авторската болка, която би изпитал Прозорливият Архитект, ако бе станал свидетел на банкрутирането и на тази своя велика система. Още при него тя започва да се тресе, да се взривява тук там, да се пропуква, но вероятно не му е било докладвано за тези неща от страх. Системата на Специалните лагери, отначало инертна, слабоподвижна, незаплашителна — бързо се нагрява отвътре и за няколко години стига до състояние на вулканична лава. Само година-година и половина да бе живял още Корифея — и щеше да е невъзможно да се спотаят от него тези експлозивни и връз неговата уморена старческа мисъл би легнала тежестта на още едно ново решение: да се откаже от любимия си замисъл и отново да смеси лагерите или обратно — да завърши със систематично разстрелване на хилядите и хиляди по всички букви от Наказателния кодекс.

Но неутешимо оплакван, Мислителя умря малко по-рано (фот. 47). И вече умрял, със застинала ръка повлече с *грохот* след себе си и своя още румен, пълен още със сили и воля сподвижник — министъра на тези най-обширни, заплетени и неразрешими вътрешни работи.

При воркутинското сметище (фот. 47)

Падането на Шефа на Архипелага трагично ускори разрушаването на Специалните лагери. (Това бе историческа, непоправима грешка! Нима биваше да се изкормя министърът на интимните работи? Нима биваше да се оплескат с мазут небесните на цвят пагони?!)

Най-голямото откритие на лагерната мисъл през XX век — кръпките с номерата — бяха прибързано отпрани, захвърлени и забравени. Спецлагерите загубват дори само от това строгата си еднообразност. Но какво да говорим, след като решетките на барачните прозорци и катинарите от вратите също са свалени и Спецлагерите загубват приятните си затворнически особености, които ги отличават от трудовоизправителните лагери. (С решетките вероятно се е прибързало, но и да се бавят не бива, такова е времето, че трябва да се разграничиш от това онова!) Колкото и печално да е, но екибастузкият каменен БУР, успял да устои срещу метежниците, този път е срутен и разчистен съвсем официално...^[1] Какво да говорим, след като внезапно са освободени от Спецлагерите всички австрийци, унгарци, поляци и румънци, без да се вземат под внимание техните черни престъпления, техните 15 и 25-годишни присъди и като се подронва по този начин в очите на останалите затворници цялата респектираща тежест на присъдите. Премахнати са също така ограниченията в кореспонденцията, благодарение на които спецлаговците можеха да се

чувствуват като живи заровени. И дори са разрешени свижданията! *Страшно е да го кажеш: свиждания!...* (И дори в метежния Кенгир са започнали да строят за тях отделни малки къщички.) Необузданият либерализъм до такава степен е залял неотдавнашните Спецлагери, че на затворниците са разрешили да носят коси (и алуминиевите паници започват да изчезват, защото те си правят от тях гребенчета). И вместо специаловски бонове на туземците им разрешават да боравят с общодържавни пари и да се разплащат с тях като хората извън зоната.

Безотговорно, безразсъдно се руши системата, от която сами сме се хранели — системата, която сме плели, тъкали и бродирали с десетилетия!

И да не би закоравелите престъпници да са станали поне малко по-добри след тези отстъпки? Не! Напротив! Те демонстрират порочността и неблагодарността си с *навигата* на пръст абсолютно невярна, обидна и безсмислена дума „бериевци“; и сега, щом само нещо не им хареса, хулят с нея и добросъвестните конвои, и търпеливите надзиратели, и своите грижовни опекуни — лагерното ръководство. Това е не само обидно за сърцата на Практическите Работници, но непосредствено след падането на Берлин е дори и опасно, защото може да бъде възприето от някого като изходна точка за обвинение.

Това е и причината началникът на един от кенгирските лагпунктове (вече прочистен от метежниците и попълнен с екибастузци) да се обърне от трибуната с думите: „Момчета! (за тези кратки години — от 1954 до 1956 — намират за възможно да наричат затворниците „момчета“). Вие обиждате Надзорсъстава и конвоя, като ги наричате „бериевци“. Моля ви да прекратите.“ На което дребният на ръст В. Г. Власов му отвърща: „Вие се обидихте за няколко месеца. А аз от вашата охрана 18 години освен „фашист“ нищо друго не съм чул за себе си. За нас не е ли обидно?! И майорът му обещава да забрани това обръщение към тях. Танто за танто.

След всички тези злополучни разрушителни реформи можем да сметнем отделната история на Спецлагерите за завършена през 1954 г. и да не ги различаваме по-нататък от ИТЛ.

Навсякъде на разбутания Архипелаг от 1954 до 1956 г. се установява привилегировано време — ера на невиждани отстъпки,

може би най-свободният период на Архипелага, ако не смятаме битовите домове за затворници от средата на 20-те години.

Инструкция с инструкция, инспектор с инспектор се състезават коя от коя, кой от кой по нашироко да разгърне либерализма в лагерите. Отменят за жените дърводобива в гората! Да, признато е, че тази работа е непосилна за жени (макар че в продължение на тридесет години е доказвано непрекъснато, че никак не е трудно). Възстановява се условно предсрочното освобождаване за излежалите две трети от присъдата си. Във всички лагери започват да плащат пари и затворниците се юрват към лавките и няма никакви разумни режимни ограничения за тези лавки, пък и при ширещата се безконвойност за какъв режим да говорим? Зекът може да прави покупки с тези пари и в селището. Във всички бараки е прокарано радио, внасят се вестници, окачват се стенвестници, назначени са агитатори по бригади. Лектори (полковници!) посещават лагерите, за да четат пред затворниците на различни теми — дори за изопачаването на историята от Алексей Н. Толстой, но вече не е така просто за ръководството да събере аудитория, с тояги да ги докарат не може, нужни са косвени методи за въздействие и убеждение. А събралите се вдигат врява за своето и не чуват лекторите. Лагерниците получават разрешение да се включат със средства в поредния държавен заем, но освен добронамерените никой не се трогна и възпитателите се принуждават да теглят просто поотделно всеки за ръката до листа за подписването, за да му измъкнат десетарката (по хрущовски — рубли). В неделни дни започват да уреждат съвместни представления на мъжките и женските зони — те са посещавани на драго сърце, зековете дори си купуват вратовръзки в лавките.

Вдъхва се нов живот на много неща от златния фонд на Архипелага — въодушевлението и самодейността, с които той живее във времената на Великите Канали. Създават се „Съвети на Актива“ с учебно-производствен, културно масов и битов сектор, с профсъюзна организация и с главна задача — да се води борба за производителността на труда и за дисциплината. Създават се отново „другарски съдилища“ с правото да порицават, да налагат глоба и да ходатайствуват за по-тежък режим, за неприлагане на *двете трети*.

Някога тези мероприятия са били в услуга на Ръководството — но това е било в лагерите, неминали през закалката на спецлаговските

кланета и метежи. А този път е много просто: първият председател на съвета (Кенгир) го заколват, втория го смазват от бой — и никой не иска да влиза в Съвета на Актива. (Капитан втори ранг Бурковски работи през това време в Съвета на Актива, работи съзнателно и принципно, но с повишено внимание, през цялото време е заплашван с нож и посещава събранията на бандеровската бригада да чуе критиката срещу своите действия.)

А безжалостните удари на либерализма все повече съсипват системата на лагерите. Възникват „лагпунктове с облекчен режим“ (и в Кенгир имаше такъв!): всъщност в зоната само спят, тъй като на работа ходят безконвойно по какъвто си искат маршрут и по всяко време (всички гледат по-рано да си тръгнат и по-късно да се върнат). В неделните дни една трета от зековете е пусната в градска отпускат до обяд, една трета след обяд и само една трета остава, без да се е възползвала от разходката из селището.

Това не значи, че тези смекчения са чак толкова повсеместни. Запазени са и репресивните лагпунктове от рода на „общосъюзния“ Андзюба до Братск — все със същия кървав капитан Мишин от Озьорлаг. През лятото на 1955 г. там има около 400 зекове, подложени на репресивен режим (включително и Тенно). Но и там стопани на зоната са не надзирателите, а затворниците.

Нека читателят се постави в положението на лагерните ръководители и каже: може ли *да се работи* при такива условия? И на какъв успех може да се разчита?

Един офицер от МВД, мой спътник във влака в Сибир през 1962 г., ми описа цялата тази лагерна епоха от 1954 г. така: „Пълна разюзданост. Който не иска — и на работа не отива. Купуват си телевизори със собствени пари.“^[2] Беше останал с много мрачни спомени от тази кратка, лоша епоха.

Защото не може да има нищо хубаво, ако възпитателят стои пред арестанта като тъжител, без да има зад себе си нито камшик, нито БУР, нито скалата за глад.

Но и това като че ли е малко! Прави се още едно дълбоко вклиняване в Архипелага с извънзонов режим: арестантите отиват да живеят извън зоната, могат да се обзаведат с къщи и да се задомят, получават заплата като в живота на свобода (и повече не им се удържа за зоната, за конвоя и лагерната администрация); единствената им връзка с лагера остава тази, че веднъж на две седмици отиват да се отметнат.

Това е вече краят!... Краят на света или на Архипелага, или едното и другото едновременно! А юридическите органи възхваляват на всичко отгоре този извънзонов режим като някакво свръх-хуманно ново откритие на комунистическия строй!^[3]

След тези удари не остава като че ли нищо друго, освен лагерите да бъдат разпуснати — и край. Да бъде погубен великият Архипелаг, да бъдат погубени, пръснати и обезкуражени стотици хиляди Практически Работници с техните жени, деца и домашен добитък, да бъде сведена до нулата дългогодишната им безукорна служба, званията им, целият им живот!

И като че ли това вече започва: пристигат в лагерите някакви „Комисии на Върховния съвет“ или, по-просто казано, „разтоварващи“, които отстраняват лагерното ръководство, заседават в щабната барака и издават ордени за освобождаване с такава лекота и безотговорност, сякаш са ордени за арест.

Над цялото съсловие на Практическите Работници надвисва смъртна заплаха. Трябва да се предприеме нещо! Трябва да се поведе *борба!*

* * *

Всяко важно обществено събитие в СССР е обречено на един от двата жребия: или да бъде премълчано, или да бъде оклеветено. Не мога да назова нито едно значително събитие в страната, което да е избегнало тази вилка.

Така е и с цялото съществуване на Архипелага: през по-голямата част от времето за него не се е обелвало нито дума, а когато взеха да пишат туй онуй — само лъжеха: било за времената на великите Канали, било за разтоварващите комисии от 1956 г.

Що се отнася до тези комисии, дори и без вестникарските клевети, дори без видима необходимост ние сами спомагахме за сантименталното украсяване на истината. Ами че как да не се разчувствуваши: бяхме свикнали да получаваме удари дори от адвоката си, а сега самият прокурор ни защитава! Бяхме зажаднали за живота на свобода, усещаме — там започва някакъв нов живот, забелязваме го и по лагерните промени — и изведнъж чудодейната пълновластна комисия, поговорила едва пет десет минути с всеки, му връчва билет за влака и паспорт (на тоз-онзи и с московска регистрация)! Какво друго освен хвалебствия може да се изтръгне от нашата изтощена, вечно простудена хъхреща арестантска гръд?

Но ако малко се приповдигнем над нашата туптяща радост, забързали да напъхаме парцалите си в пътната торба — *такъв* ли трябваше да бъде завършекът на Сталиновите злодеяния? Не трябваше ли тази комисия да излезе пред строя, да снесе шапки и да каже:

— Братя, изпратени сме от Върховния съвет да ви молим за прошка. Години и десетилетия сте страдали тук без никаква вина, а ние се събирахме в тържествените зали под кристалните полилей и нито веднъж не си спомнихме за вас. ПОКОРНО утвърждавахме всички нечовешки укази на Канибала, ние сме съучастници в неговите убийства. Приемете нашето закъсняло разкаяние, ако можете. Портите са отворени и вие сте свободни. Отвън, на площада, кацат самолети с лекарства, храна и топли дрехи за вас. В самолетите има лекари.

И в двата случая има освобождение, но не така пълно и не в онзи негов смисъл. Разтоварващата комисия е нещо като старателен портиер, който върви след бълвочите на Сталин и прилежно ги почиства, нищо повече. Тук не се полагат нови нравствени основи на обществения живот!

По-нататък ще приведа разсъждението на А. Скрипникова, с което съм напълно съгласен. Затворниците се извикват един по един (пак така разединени!) пред комисията в кабинета. Няколко въпроса по същината на съдебните им дела. Зададени са доброжелателно, съвсем любезно, но клонят към това, че *затворникът* трябва да признае своята вина (не Върховният съвет, а пак нещастният затворник!). Той трябва да помълчи, да сведе глава, да бъде в положението на простен, а не на прощаващ! Тоест, като му хвърлят въдицата на свободата, искат

да измъкнат от него онова, което преди не са могли да измъкнат и с изтезания. Защо е нужно това? Важно е: той трябва да се върне на свобода съвсем хрисим. А същевременно протоколите от комисията ще представят на Историята, че излежавалите присъдите са били в основни линии виновни и че чак някакви зверски беззакония, за каквито се приказва, не е имало. (Вероятно и не без финансовата сметчица: ако не последва реабилитация — няма да има и реабилитационна компенсация.)^[4] Такова тълкуване на освобождаването не взривява и самата система на лагерите, не създава пречки за нови постъпления (които не прекъсват и през 1956-1957 г.), няма необходимост от поемане на задължения и за тяхното освобождаване.

Ами тези, които се отказват в гордостта си да се признаят за виновни пред комисията? *Тях ги оставят да лежат.* Не са и толкова малко. (Жените, отказали да се разкаят в Дубровлаг през 1956 г., са събрани и откарани в Кемерските лагери.)

Скрипникова разказва за един такъв случай. Една западна украинка била осъдена на 10 години заради мъжа си бандеровец, от нея поискват сега да признае, че лежи заради мъжа си *бандит*. „Не, няма да кажа.“ — „Кажеш ли, ще излезеш на свобода!“ — „Не, няма да кажа. Той не е никакъв бандит, той е ОУНовец!“^[5] — „Е, като не искаш — тук ще стоиш!“ (Председател на комисията е Соловьев.) Няколко дни по-късно при нея идва на свиждане мъжът ѝ, който се връща от Север. Имал присъда от 25 години, но с лекота се признал за бандит и го помилвали. Той не оценил твърдостта на жена си, а се нахвърлил срещу нея с упреци: „Ами да беше казала, че съм дявол с опашка, че си ми видяла копитата. А как ще се оправя сега без теб с къщата и децата?“

Щепомним, че и Скрипникова се отказва да се признае за виновна и остава да лежи още три години.

Така че дори ерата на свободата идва на Архипелага с прокурорска мантия.

Но все пак не била толкова напразна паниката на Практическите Работници: небивало съчетание от звезди отрупва небето на Архипелага през 1955 — 1956 г. Това са неговите съдбоносни години, които можеха да му станат и последни!

Ако биха могли само хората, облечени с върховната власт и утежнени от пълнотата на информацията за своята страна, да се огледат през тези години, да се ужасят и да заридаят! Кървава е нарамената торба, избиващите от нея капки покриват с алени петна целия гръб! Политическите са освободени — а кой наплоди милионите битоваци? Нима не производствените отношения? Нима не *средата*? Нима не самите ние?... Нима не *вие*?

Така че цялата космическа програма трябваше да бъде пратена по дяволите! Да се отложи закрилата за Морския флот на Сукарно и гвардията на Кваме Нкрума! Или най-малкото да седнем и да се почешем по врата: какво да правим? Защо с нашите най-добри закони в света не се съобразяват милиони наши граждани? Какво ги кара да се натикват в този гибелен ярем, а и колкото по-непоносим е той, толкова по нагъсто се натикват в него? Как трябва да се постъпи, за да пресече този поток? Да не би пък тези наши закони да не са точно това, което ни трябва? (А в този ред на мисли ще се сетим и за измъченото ни училище, за безстопанственото ни село и за всичко онова, което се нарича просто несправедливост без всякакви класови категории.) И как да върнем в живота вече попадналите? Не с евтиния жест на Ворошиловата амнистия, а с душевния анализ на всеки паднал — и на делата му, и на личността му.

Така че трябва ли да *слагаме край* на Архипелага, или не? Или той е за вечни времена? Четиридесет години той гниеше в нашето тяло. Може би стига?

Оказва се, че не! Не, не стига! Мързи ни да напъваме мозъчните си гънки, а и в душите ни нищо не откликва. Нека Архипелагът остане още четиридесет години, а ние ще се заемем с Асуанския язовир и с обединяването на арабите!

Историците, привлечени към 10-годишното царуване на Никита Хрущов, когато изведнъж престанаха сякаш да действуват някои физически закони, с които бяхме свикнали; когато предметите започнаха да се движат изненадващо срещу силите на полето и против силите на тежестта — та историците, казвам, не може да не се поразят колко много възможности за кратко време се съсредоточиха в тези ръце и как тези възможности бяха използвани сякаш на шега, а после се изоставяха безгрижно. Удостоен с първата след Сталин сила в нашата история — вече отслабена, но все още огромна — Хрущов я

ползуваше като Мечока от баснята на Крилов, който търкаля пън без цел и полза. Предоставено му бе трикратно и петкратно по-твърдо и по-нататък да прокара пътя за освобождаването на страната — а той зарязва всичко като омръзнала му игра, без да разбере своята задача, зарязва го заради космоса, заради царицата, заради кубинските ракети, берлинските ултиматуми, заради преследването на църквата, разграничаването на областните комитети и борбата с абстракционистите.

Той никога нищо не успя да доведе докрай — и най-малко делото на свободата. Можеше ли да бъде насъскай срещу интелигенцията? Нищо по-просто. Можеше ли с неговите ръце, разгромили сталинските лагери, да се укрепят сега новите? Това бе постигнато лесно. И кога?

През 1956 г. — годината на XX конгрес — са издадени вече първите ограничителни разпоредби относно лагерния режим! Те са продължени през 1956 г. — годината, когато Хрущов поема пълната абсолютна власт.

Но съсловието на Практическите Работници още не беше удовлетворено. И предусетило победата си, то предприе контраатака: така не може да се живее! Лагерната система е опора на съветската власт, а тя погива!

Главното въздействие, естествено, става негласно там някъде на банкетната маса, в самолета или по време на разходка с лодка на курорта, но понякога тези действия се проявяваха и открито — било чрез речта на „депутата“ Б. И. Самсонов на сесията на Върховния съвет (декември 1958 г.): затворниците живеят твърде добре, те са доволни (!) от храната (а трябва да са постоянно недоволни...), с тях се отнасят изключително добре. (И в непризналия предишната си вина парламент никой, то се знае, не смята да смърми Самсонов.) Било чрез някоя съкрушителна вестникарска статия от типа „човекът зад решетката“ (1960 г.).

И като се поддаде на този натиск, без в нищо да вникне, без да се замисли, че престъпността за тези пет години не се е увеличавала (а ако се е увеличила — да се търсят причините в държавната система), без да съотнесе тези нови мерки със своята вяра в тържественото настъпване на комунизма, без да проучи нещата в детайли и да ги погледне със собствените си очи — този цар, прекарал „целия си

живот в пътуване“, леко подписа заповед за отпускане на гвоздеи, с които бързо да се скове ешафодът с предишната му форма и трайност.

И всичко това става *през същата* 1961 г., когато Никита прави още един последен лебедов полет да изтегли каруцата в облаците. Именно през 1961 г. — годината на XXII конгрес — е издаден указът за смъртно наказание в лагерите „за терор срещу превъзпиталите се (ще рече, срещу доносниците) и срещу Надзорсъстава“ (такъв терор не е имало никога!) и са утвърдени от пленум на Върховния съд (юни 1961 г.) *четири лагерни режима* — този път вече не сталински, а хрущовски.

Качил се на трибуната за нова атака срещу сталинската тъмнична тирания, Никита току-що е допуснал да бъде завинтена не по-лошо и неговата система. И всичко това искрено му се струва уместно и съгласувано!...

Лагерите днес са всъщност лагерите, утвърдени от партията в навечерието на XXII конгрес. Оттогава с нищо не са се променили.

От лагерите при Сталин те се различават не с режима си, а само със състава на затворниците: няма го многомилионния Петдесет и осми член. Но пак продължават да лежат милиони и пак мнозина са безпомощни жертви на неправосъдието: сметени тук само и само да остане и да се издържа системата.

Властниците се менят. Архипелагът остава.

Остава затова, защото този държавен режим не би могъл да се задържи без него. Разпусне ли Архипелага, и той самият ще престане да съществува.

* * *

Не съществуват безкрайни истории. Всяка история трябва някъде да се прекъсне. С нашите скромни и недостатъчни възможности ние проследихме историята на Архипелага от алените залпове на неговото раждане до розовата мъгла на реабилитацията. Да смятаме за завършена нашата история с този славен период на мекота и обърканост в навечерието на хрущовското ожесточаване на лагерите и на новия Наказателен кодекс. Ще се намерят други истории, които

за нещастие ще знаят по-добре от нас хрущовските и следхрущовски лагери.

Впрочем те вече съществуват: това са Святослав Каравански и Анатолий Марченко.^[6] И тепърва ще ги има много, защото скоро, скоро ще настъпи в Русия ерата на гласността!

Книгата на Марченко кара например дори сърцето на виделия и патилия стар лагерник да се свие от болка и ужас. А при описанието на съвременния тъмничен режим тя ни запознава със затвор от още по-нов тип в сравнение с този, за който говорят нашите свидетели. Узнаваме, че Рогът, вторият рог на тъмничния режим (първа част, 12 глава), е израснал още по-извит и се е забил в арестантската шия още по-остро. Чрез сравнението между двете здания на владимировския централен затвор — царското и съветското, Марченко ни обяснява веществено защо не може да се прави аналогия с царския период от руската история: царското здание е сухо и топло, съветското — влажно и студено (*в килията ти замръзват ушите* и затворниците никога не свалят връхните си дрехи), царските прозорци са зазидани със съветски тухли, за да станат четворно по-малки, а да не забравяме и намордниците!

Марченко описва обаче само Дубровлаг, където днес са прибрани политическите от цялата страна. А към мен започна да се стича материал от различни лагери за битоваци и не мога да мълча, защото съм поел дълг пред авторите на писмата. Пък и просто имам дълг към битоваците: малко място им отделих в тази толкова обемиста дотук книга.

Ще се постарая да изложя главното, което ми е известно за положението в съвременните лагери.

Но в какви „лагери“. *Лагери* няма, ето кое е новото през хрущовските години! Избавили сме се от това кошмарно Сталиново наследство! Не по врат, ами по шия, та вместо лагери имаме сега... *колонии* (метрополия — колонии, туземците живеят в колонии, така и трябва да бъде, нали?). Ще рече, вече не е ГУЛаг, а ГУИТК (по-паметливите читатели ще се сетят, че някога и така се е наричал, всичко вече е познато). Ако добавим, че МВД не съществува повече у нас, а само МООП^[7], ще трябва да признаем, че са положени всички основи на законността и няма за какво да се вдига толкова шум.^[8]

От лятото на 1961 г. са въведени такива режими: *общ — усилен — строг — специален* (без „специалния“ не ни бива от 1922 г. още...). Съдът определя режима „в зависимост от характера и тежестта на престъплението, а също (уж) от личността на престъпника“. Или по-просто и по-накратко: пленумите на Върховните съдилища в републиките посочват членовете от Наказателния кодекс, от които следва кой къде да бъде напъхан. Но това е занапред, това е за новоосъдените. А как стоят нещата с живото население на Архипелага, което хрущовската предконгресна реформа завари на Архипелага — в „извънзонав режим“, значително облекчен и без конвои? Тях ги „разглеждат“ местните народни съдилища по посочените членове от кодекса (или по искане на местните чекисти) и ги разпределят по четирите режима.^[9]

Тези мятаници са толкова леки и весели на горната палуба! Вдясно щурвал на деветдесет градуса! Вляво щурвал на деветдесет градуса! Но такива ли са те за обезсилените нещастници в немия и тъмничен трюм? Три, четири години преди това са ви казали: обзаведете се със семейства, домове, множете се и живеете — вече ви грее слънцето на настъпващия комунизъм. Оттогава не сте направили нищо лошо, но изведнъж — лай на кучета, мрачните кордони на конвоите, извикване на имената по делата, и семейството ви остава в недопостроения дом, а вас ви напъхват зад някакви нови телени огради. „Гражданино началник, а доброто ми поведение?... Гражданино началник, а добросъвестният ми труд?...“ Майната му на вашето добро поведение! Майната му на вашия добросъвестен труд!...

Каква, каква отговорна администрация на този свят ще допусне подобни завои и скокове? Освен може би в нововъзникващите африкански държави...

Коя е истинската, неафиширана мисъл, която поражда реформата от 1961 г.? (Афишираната е „да се постигне по-добро превъзпитаване“.) А според мен ето коя: да бъде лишен затворникът от материална и лична независимост, непоносима за Практическите Работници, да бъде поставен в положение, когато от едно помръдване на пръста на Практическия Работник стомахът му ще се превива от страх — тоест да стане зекът напълно управляем и подчиняем. За целта е необходимо: да се прекрати масовата безконвойност (естественият живот на хората, усвояващи дивите места), да бъдат

натикани всички в зоната, да се направи основната хранителна дажба недостатъчна, да се прекъснат спомагателните средства: заработките и колетите.

А колетът в лагера не е само храната. Това е морална подкрепа, кипяща радост, ръцете ти треперят: не си забравен, не си отритнат, за тебе мислят! В нашите каторжни Спецлагери ние можехме да получаваме неограничен брой колети (ограничаването им до 8 килограма беше наложено от пощата). Макар не всички да получавахме и не постоянно, това неизбежно повишаваше общото равнище на храненето в лагера, нямаше такава смъртна борба срещу глада. Този път е въведено ограничение и за теглото на колета — 5 кг» и жестока таблица: през годината не повече от шест-четири-три-два колета в съответствие с режимите. Тоест при най благоприятния общ режим човек може да получи веднъж на два месеца пет килограма, които включват и опаковката, и евентуално някоя дреха — значи по-малко от 2 кг на месец за всички видове храна! А при специалния режим — 600 грама на месец...^[10]

Но поне и тях да ги даваха!... Дори такива жалки колети са разрешени само за този, който е прехвърлил половината от излежаваната присъда. И при положение, че не е допуснал никакви „нарушения“ (че ще се хареса на оперативния работник, на възпитателя, на надзирателя и на надзирателското прасе)! И непременно да е изпълнил 100% производствената норма. И непременно да е участвувал в „обществения живот“ на колонията (в блудкавите концерти, за които пише Марченко; в насилствените спартакиади, когато човек пада от слабост; или още по лошо — да е помагач на Надзорсъстава).

Ще ти приседне и от този колет! За това сандъче, събрано от близките ти, искат и душата ти!

Читатели, стреснете се! Бяхме приключили уж с *историята*, бяхме вече затворили страниците ѝ. А това става *сега*, *днес*, когато магазините ни са пълни (макар само в столицата), когато вие искрено твърдите пред чужденците, че нашият народ е напълно задоволен. А нашите провинили се (често и съвсем невинни, но вие сте повярвали най сетне в силата на нашето правосъдие!) съотечественици *ги вкарват в правия път чрез глад*. Те сънуват непрекъснати хляб!

(Ще добавим освен това, че произволът на лагерните господари няма граници, няма контрол! Наивните роднини изпращат бандеролни пратки — с вестници или с лекарства. И тези пратки ги минават за колет! Има много такива случаи, пишат ми от различни места. Началникът на режима реагира като робот с фотоклетка: бройка! А пристигащият веднага след това колет се връща обратно.)

Много се внимава също така да не бъде предадено нещо годно за ядене на зека по време на свиждане! За надзирателите е въпрос на чест и опитност да не допуснат подобен хал. Затова те обискират, опипват преди свиждането *свободните граждани*. (По конституция това не е забранено! Е, ако някоя не позволи такъв обиск — никой не я задържа, да си върви без свиждането.)

Още по-трудно е да се получи паричен запис в колониите: колкото и да пратят роднините, всичко се зачислява като спестявания на зека „до освобождаването“ му (тоест държавата взема безлихвен заем от зека за 10 и 25 години). И колкото и да изкара срещу труда си зекът, няма да си види парите.

Стопанската сметка е такава: трудът на затворника се заплаща до 70% от съответната заплата на волнонаемния (А защо? Нима неговите изделия миришат по иначе? Ако това беше на Запад, щяха да го нарекат експлоатация и дискриминация). От това, което остава, удържат 50% за колонията (за издръжката на зоната, на Практическите Работници и кучетата). От следващия остатък изваждат за храната и дрехите (можем да си представим колко му излиза на зека чорбата от рибешки глави). И чак последният остатък се води като спестяване „до освобождаването“. Затворникът може да харчи на месец в лавката според режима 10–7-5–3 рубли. (Но от Каликатки в Рязанска област се оплакват, че след всички удържки на хората не им остават дори и тези 5 рубли за лавката.) А прочетете сведенията, които дава правителственият вестник „Известия“ (още през привилегированото време, през март 1960 г., когато и рубли са още фалшивите, сталинските): ленинградската девойка Ирина Папина, която изкоренява пънове, мести камъни, разтоварва вагони, набавя дърва и пръстите ѝ са покрити с гноини рани от този непосилен труд, получава... 10 рубли на месец (равно на една хрущовска рубла на месец).

По-нататък следва „режимното въздействие“ на самата лавка, подсилено от равнодушието на лавкаджията. Според обратното свойство на колониалния режим (Нали така трябва вече да го наричаме вместо „лагерния“. Езиковеди, кажете как да говорим, щом островите сами са се преименували на колонии?...) лавката-привилегия се превръща в лавка наказание, в онова слабо място на зека, по което го бият. Почти във всяко писмо от сибирските и архангелските колонии ми пишат за това: чрез лавката ни наказват! Лишават ни от правото да купуваме от лавката дори за най-малкото провинение. За закъснение при ставането от сън с три минути те лишават от лавка за три месеца (това зековете са нарекли „удар в стомаха“). Не успял някой да си допише писмото до вечерната проверка — за месец го лишават от лавката. Или за това, че „езикът му е много развързан“. А от Уствимската колония със строг режим пишат: „Няма ден без серия заповеди за лишаване от лавката — за месец, за два, за три. Всеки четвърти човек има нарушения. Достатъчно е и счетоводството да забрави за текущия месец да те впише в сметките, да те пропусне в списъка — и всичко отива по дяволите.“ (Но виж, ако не те вкарат веднага в карцера, и с давност няма да ти се размине.)

Това не може да учуди един стар зек. Обичайните черти на безправието.

Съобщават още: „Могат да ти изпишат допълнително две рубли за *трудови успехи*. Но за да ги получиш, трябва да извършиш в производството героична постъпка.“

Помислете само колко високо се цени трудът в нашата страна: за изключителни трудови успехи — две рубли на месец (и то от твоите собствени спестявания).

Припомнят и една норилска история, вярно, от 1957 г., още от блаженото размразяване, когато някакви неизвестни зекове изяли любимото куче на разпоредителя на кредита Воронин и за наказание седем месеца (!) целият лагер е лишен от заплати.

Много реално, съвсем в стила на островите.

Историкът Марксист ще възрази: това е анекдотичен случай, защо точно на него да се спираме? Казахте, че нарушител е едва всеки четвърти. Значи който има примерно поведение, дори и при строг режим ще си осигури трите рубли на месец, а това е почти килограм краве масло.

Как ли не! Провървяло му е на този Историк с неговата „лотария“ (а и статийките, дето ги пише, са много правилни) — не е попадал в лагер. Пак добре, ако в лавката се намира хляб, евтини бонбони и маргарин. Че хлябът е два-три пъти в месеца. А бонбоните са все от скъпите. Какво ти краве масло, каква ти захар! Ако лавкаджията е усърден (но той няма да е такъв), има Ръководство, което ще му *подскаже* какво трябва да продава. Прах или паста за зъби, четки за зъби, сапун, пликове (и то не навсякъде, а хартия за писане — никъде, нали ще пишат жалби!), скъпи цигари — това е асортиментът на лавката. А и не забравяйте, скъпи читатели, че това не е магазинчето в цивилния живот, което се отваря всяка сутрин, и вие можете да си купите днес нещо за 20 копейки и утре за 20 — не! При нас е така: тази лавка ще работи два дни в месеца, ще чакаш пред нея на опашка три часа, а като ти дойде редът (другарите зад теб дават зор да бързаш), вземаш наведнъж за всичките си рубли каквото дойде — защото не разполагаш с тези рубли на ръка, а колкото във ведомостта са записани, за толкова купуваш: дай десет пакета цигари, дай четири пасти за зъби!

И остава всъщност бедният зек с *нормата* — с туземната си колониална норма (а колонията е зад Полярния кръг): хляб — 700 грама, захар — 13, мазнини — 19, месо — 50, риба — 85. (Пък и това са само цифри! И месото, и рибата са такива, че половината ще изрежеш и хвърлиш.) Това са цифри, а в паницата може да няма нищо подобно. От Уст-Нера ми описват така чорбата си: „Помя, която не всяко колхозно добиче ще яде.“ От Норилск: „Лудо просо и скълцана на ситно слама е това, което ядем всеки ден.“ Че има и диета за наказаните: 400 грама хляб и един път дневно нещо топло.

Наистина на Север за „заетите с особено тежка работа“ се отпуска малко допълнителен грамаж. Но след като имаме представа вече за островите, знаем колко трудно е да се попадне в този списък (не всичко тежко е „особено тежко“) и как „голямата дажба“ убива... Да вземем Пичугин: „Докато бях годен за работа, промивах по 40 кг злато на сезон и пренасях дневно по 700-800 траверси на раменете си, но на тринадесетата година в лагера станах инвалид и ме преместиха на *умалена* норма за хранене.“ Нима, пита той, стомахът на такъв човек става по-малък?

А пък ние ще попитаме така: със своите четиридесет килограма злато колко дипломати е издържал един такъв Пичугин? Непалското посолство в пълен състав, не по-малко! А при тях там дали нормата е намалена?

От различни места пишат: общ глад, вечно полугладни. „Мнозина са със стомашни язви, с туберкулоза.“ От Иркутска област: „Сред младите върлува туберкулозата, стомашната язва.“ От Рязанска област: „Мнозина боледуват от туберкулоза.“

При това е абсолютно забранено нещо да си направиш, да си сготвиш, както се разрешаваше в Спецлагерите. А и *от какво?*

ЕТО я древната мярка — Глада, — с която е постигната управляемостта на днешните туземци.

Към всичко това прибавете и увеличените норми на работа: оттогава „производителността“ (на човешките мускули) е нараснала. Вярно, трудовият ден е 8-часов. И бригадният принцип — зек на зека дава зор. В Каликатки убеждават инвалидите от втора група да идат да работят, като им обещават в замяна освобождаване при „два дни за три“ — и безръките, безкраките се хвърлят да заемат местата на тези от трета инвалидна група, които пък са прехвърлени на обща работа.

А когато няма работа за всички, когато работният ден е намален, когато неделните дни остават свободни от работа, когато *трудът чародей* отказва да превъзпита тези човешки отпадъци — тогава остава чародейт режим!

Пишат от Оймякон и от Норилск, с особен режим и с усилен режим: всички собствени пуловери, памуклийки, калпаци, за шубите да не говорим, ни се изземват! (И това е през 1963 г.! На 46-ата година от ерата на Октомври!) „Не ни дават топло бельо и изобщо да облечем нещо топло под страх от карцер“ (Краслаг, Решоти). „Иззеха ни всичко, с изключение на долното бельо. Дадоха ни: памучни леки куртки, ватенка, връхна ленена дреха и калпак сталинка без подплата. Това е на Индигирка, в Оймяконския район, където едва при минус 51 се спира работата.“

Ама наистина, как можем да забравим? След Глада кой най-добре може да направи живота същество покорно? Ами Студът, разбира се. Студът.

Особено добре възпитава специалният режим — там, където са „ООРите и майорите“ според новата лагерна поговорка. (ООР —

Особено Опасен Рецидивист, щампата е на местния съд.)^[11] Въведено е преди всичко раирано облекло: малка шапчица, панталон и сако на широки райета — синьо и бяло, като плат за дюшеци. Това са го измислили нашите тъмнични мислители, юристите от Новото Общество — и го измислят през петото десетилетие след Октомври! След като са изтекли две трети от XX век! На прага на комунизма! Да облекат изтерзаните престъпници като клоуни. (От всички писма проличава, че тези райета са възмутили и уязвили днешните осъдени на двадесет и пет години.)

И още нещо за специалния режим: бараките са с решетки и се заключват с катинари; бараките прогиват, затова пък е построено голямо тухлено здание на БУР (макар че освен пиенето на извънредно гъст чай в лагера не се наблюдават други нарушения: няма нито скандали, нито побоища, нито дори игра на карти). По зоната всички се движат под строй, и то в идеално изрядни редици, иначе нито ще ги пуснат да влязат, нито ще ги оставят да се разотидат. Ако надзирателят забележи, че някой в строя пуши, се хвърля с угоените си телеса върху жертвата, събаря я на земята, грабва фаса и замъква провинилия се в карцера. Ако не са ви извели на работа, не си въобразявайте, че ще можете да се излегнете да починете: гледайте леглото, както ако е на изложба, и не го доближавайте преди отбоя. През юни 1963 г. постъпва заповед да се изскубе тревата около бараките, за да не лежат и там. А където все още остава трева, поставят табелки с надпис: Лежането забранено (Иркутска област).

Господи, колко познато! Къде сме го чели? Къде съвсем до неотдавна бяхме слушали за такива лагери? Дали не беше за бериевските Спецлагери? *Спец... Спец...*

Спецрежимът край Соликамск: „При най-малкия шум — през хранилката се провират цевите на автоматите им.“

И, разбира се, навсякъде всякакъв произвол със затваряне в ШИзо. Възлагат на И-н да натовари един камион с плочи (всяка с тегло 128 кг) без чужда помощ. Той отказва. Седем денонощия наказание.

В Мордовския лагер през 1964 г. един млад зек научава, че май в Женева и май през 1955 г. е подписана спогодба за забрана на принудителния труд в местата за лишаване от свобода — и отказва да работи! Наказание за порива — 6 месеца единична килия.

Какво друго, ако не геноцид, е всичко това? — пише Каравански.

А левите лейбъристи как ли ще го нарекат? (Господи, не закачайте левите лейбъристи! Че ако те останат недоволни от нас, с нашата репутация е свършено!...)

Но защо само мрачни неща? За справедливост нека оцени режима младият Практически Работник, випускник на Тавдинското училище на МВР (1962 г.): „Преди (до 1961 г.) на лекциите стояха по десет надзиратели и не успяваха да се справят. Сега муха да бръмне, ще се чуе, взаимно се умиряват. Страхуват се да не прехвърлят на по-строг режим. Нашата работа много се улесни, особено след Указа (за разстрел). Вече е *приложен* за един-двама. А се случваше да дойде на портала някой с нож: задръжте ме, убих един мръсник... Как да работиш при това положение?“

Разбира се, въздухът е станал по-чист. Това го потвърждава и учителката от колониалното училище: „Ако някой вземе да се кикоти по време на политбеседите, го лишават от предсрочно освобождаване. Но ако си *активист*, дори и най-големият простак сред простаците, достатъчно е само да следиш да не хвърли някой фас или да е с шапка — тогава и по-лека работа ще ти дадат, и характеристиката ти ще бъде по-добра, и ще ти окажат помощ след това при избора на местожителството.“

Съветът на Колектива, Секцията за Вътрешния Порядък (от Марченко знаем, че я разшифроват като Скита Вонящият Пес) — това са нещо като отрядници, с червена лента на ръкава: пази се от нарушения! Помагай на надзирателите! А Съветът има право да *ходатайствува за наказания!* У когото „присъдата се трети“ (с възможност за излежаване на две трети от определения срок) или „се половини“ — непременно трябва да помага на СВП, иначе няма да получи „условно предсрочно“ освобождаване. Които са с непоклатима, „глуха“ присъда, не правят нищо, не е необходимо. И. А. Алексеев пише: „Основната маса предпочита бавната смърт, но не влиза в тези съвети и секции.“

А ние започваме да усещаме вече въздуха, нали? Обществена дейност в лагера! Какви прекрасни качества възпитава тя (подлизурство, донос, изтикване на съседа). Ето я и светлата стълба, която извежда в небето на превъзпитанието. Но колко хлъзгава е тя!

Олухов от Тирасполската ИТК-2 (комунист, управител на магазин, осъден за злоупотреба) се оплаква: взел думата на събрание

на челници в производството, разобличил някого, призовал „заблудените синове на Родината към добросъвестен труд“, залата го изпратила с бурни ръкопляскания. А когато си седнал на мястото, зекът до него му прошепнал: „Ако беше приказвал тия неща преди 10 години, мръсно копеле, щях да те заколя направо на трибуната. А сега законите те пазят, куче, ще ме разстрелят заради теб.“

Чувствува ли читателят как всичко е диалектически взаимосвързано, как е налице единство на противоположностите, как едно преминава в друго? От една страна — бурна обществена дейност, от друга — Указът с разстрела? (А чувствува ли читателят сроковете? „Преди 10 години“ — и човекът си е все там. Отминава цяла епоха и вече я няма, а човекът ек е все там...)

Същият Олухов разказва и за затворника Исаев, бивш майор (Молдавия, ИТК—4). Исаев бил „непримирим спрямо нарушителите на режима и се изказвал пред Съвета на Колектива срещу конкретни затворници“, тоест настоявал е за наказването им и за отмяна на техните привилегии. И какво? „На другата нощ изчезна единият от военните му ботуши. Сложи си обувки — но през следващата нощ изчезна и една от обувките му.“ Та ето какви недостойни форми на борба прилага наплагеният класов враг в наше време!...

Разбира се, общественият живот е напрегнато явление и трябва да бъде ръководено умело. Има случаи, напълно разлагащи затворниците, като този с Ваня Алексеев например. Насрочват първото общолагерно събрание за 20 часа. Но и до 22 часа оркестърът свири, а събранието не започва, макар че офицерите седят на сцената. Алексеев се обръща с молба оркестърът „да почине“, а началството да отговори кога ще започне събранието. Отговорът е: няма да има събрание. Алексеев: в такъв случай ние, арестантите, ще проведем сами събранието на тема *животът и времето*. Арестантите надигат гласове в подкрепа на предложението, офицерите се оттеглят от сцената. Алексеев излиза на трибуната с тетрадка и започва от култа към личността. Но неколцина офицери се втурват, отмъкват трибуната, отвинтват електрическите крушки и изтласкват затворниците, които са успели да се качат на сцената. На надзирателите е наредено да арестуват Алексеев, но той се обръща към тях с думите: „Граждани надзиратели, нали сте комсомолци? Чухте, че говоря истината, срещу кого вдигате ръка — срещу съвестта на Лениновата идея?“ Не биха

имали нищо против да арестуват и съвестта на идеята, но зековете кавказци прибират Алексеев в своята барака и по този начин го спасяват за една нощ от арест. По-късно той лежи в карцера, след което поведението му е окачествено като антисъветско. Съветът на Колектива ходатайствува пред администрацията за изолиране на Алексеев заради антисъветската му агитация. Въз основа на това ходатайство администрацията се обръща в народния съд и Алексеев е осъден на 3 години *тъмничен режим*.

За вярното насочване на умовете са от голямо значение установените в днешните колонии всекидневни *политзанятия*. Провеждат ги началниците на отреди (200 — 250 души), офицери. Всеки път се избира определена тема, например: хуманизмът на нашия строй, превъзходството на нашата система, успехите на социалистическа Куба, пробуждането на колониална Африка. Тези въпроси живо завладяват туземците и им помагат да изпълняват по-добре колониалния режим и по-добре да работят. (Естествено, не всички разбират правилно. От Иркутск: „В гладувания лагер ни се говори за изобилие от продукти в страната. Говорят ни за повсеместно внедрена механизация, а работим само с кирки, лопати, носилки и със собствените си гърбове.“).

На една от политбеседите Ваня Алексеев, още преди въпросното събрание, учудва всички със следното. Поиска думата и казва: „Вие, офицерите от МВД, и ние, затворниците, сме престъпници от времената на култа към личността, ние с вас сме врагове на народа и сега трябва да заслужим с всеотдаен труд прошката на съветския народ. И аз сериозно ви предлагам, гражданино майор, да поемете пътя към комунизма!“ Записват му в делото: „нездрави антисъветски настроения“.

Писмото на Алексеев от Уствимлаг е голямо, хартията се е изтъркала и моливът е блед, трябваше да го разчитам 6 часа. И какво ли няма в него! По-специално такова общо разсъждение: „Кой сега лежи в колониите — тези коптори на робството? Изхвърлената от обществото буйна, непримирима прослойка от народа... Блокът на

бюрократите извади от релсите на живота буйната младеж, която бе опасно да я въоръжават с теорията за справедливите отношения.“ „Зековете са изхвърлените деца на пролетариата, собственост на ИТЛ.“

Много важно е също *радиото*, ако бъде използвано правилно (не с музика, не с пиеси за любовта, а с възпитателни предавания). Както всичко е дозирано по режими, така е и с радиото: за специалния режим то работи 2-3 часа, а за общия режим — през целия ден.^[12]

А има и училища. (Как иначе! Нали ще върнем тези хора в обществото!) Само че „всичко се прави формално, за прах в очите“... Влизат в тях насила, БУР-ът убива в тях желанието да учат; или: „стесняват се от волнонаемните учителки заради дрипите си“.

А за арестанта е огромно събитие да види жива жена.

Да не говорим, че правилното възпитание, особено на възрастни хора, особено ако продължава с десетилетия, може да става само върху основата на сталинско-бериевското следвоенно разделяне на половете, което на Архипелага е признато за непоклатимо. Взаимното влияние между половете като импулс за усъвършенствуване, прието в целия човешки род, не може да бъде прието на Архипелага, защото тогава животът на туземците ще „заприлича на курорт“. И колкото повече се приближаваме до светлата заря на комунизма, заляла вече половината небе, толкова по-настойчиво трябва да се отделят престъпниците от престъпничките и толкова повече да бъдат измъчвани чрез тази изолация до пълното им превъзпитание.^[13]

Над цялата стройна система за колониално превъзпитание в нашата безгласна и безправна епоха съществува обществен надзор, да, *наблюдателни комисии* — нали читателят не ги е забравил? Тях никой не ги е отменял.

Те се учредяват от „местните органи“. Но на практика там, в дивите краища, в тези селища на волнонаемни, кой освен жените на работещите в администрацията ще изяви желание и ще попадне в тези комисии? Това е просто комитет на жени, който изпълнява онова, което кажат мъжете им.

В големите градове обаче тази система може да даде, понякога и внезапни резултати. Районният комитет възлага на комунистката

Галина Петровна Филипова да се включи в наблюдателната комисия на одеския затвор. Тя се съпротивлява: „Не искам да имам работа с престъпници!“ — и само партийната дисциплина я кара да се съгласи. А там тя се увлича! Вижда толкова невинни и толкова разкажли се хора сред тях. Веднага въвежда ред да се разговаря със затворниците без администрацията (на което администрацията остро възразява). Някои зекове я гледат месеци наред с омраза, но постепенно се смекчават. Тя започва да посещава затвора два, три, четири пъти седмично, остава там до отбоя, отказва се от отпуската си — и тези, които са я изпратили, вече не са доволни. Тя започва да повдига пред инстанциите въпроса за проблема на осъдените по на 25 години (в кодекса такава дългосрочна присъда не фигурира, а хората я отбиват от по-рано и продължават да я отбиват), за настаняване на освободилите се от работа, за заселването им. По върховете среща или пълно недоумение (началникът на Управлението на местата за изолация в РСФСР, генерал, я уверява през 1963 г., че в страната изобщо няма осъдени на по 25 години — и най смешното: той като че ли наистина не е знаел!), или пълна осведоменост — и тогава озлобено противодействие. Започват да я преследват и тормозят в украинското министерство и по партийна линия. Разтурват и цялата тяхна комисия заради писмените ѝ ходатайства.

А и как така ще пречат на стопаните на Архипелага! Как така ще пречат на Практическите Работници! Спомнете си какво научихме току-що от тях: „*Същите хора*, които работеха тогава, работят и сега, най-много да са се добавили десетина процента.“

Но дали пък не е настъпил у тях някакъв душевен прелом? Дали не са се изпълнили с любов към своите нещастни подопечни? Да, всички вестници и списания твърдят, че се били изпълнили с такава любов. Не съм подбирал специално, но четем (първа глава) в „Литературная газета“ за днешните грижовни лагерничари на гара Ерцево. И пак „Литературная газета“ (3. 3. 1964) дава думата на началник на колония: „Лесно е да ругаем възпитателите — къде по-трудно е да им помогнем и още по-трудно да ги намерим: енергични, образовани, интелигентни (непременно интелигентни), заинтересовани и надарени хора... Трябва да създаваме добри условия за живота и работата им... Знам колко скромно е тяхното заплащане, колко необятен е работният им ден...“

И колко идеално би било да свършим с това, с него и да заключим! Ами ще живеем по спокойно, може да се посветим и на изкуството, а още по-безопасно на науката — само че отгдето се взеха тези непримирими, изпомачкани, изпотрити писма, изпратени нелегално от лагерите! И какво ли не пишат само, неблагодарниците им, за тези, които се престарават от цяло сърце заради тях в продължение на необятния работен ден!

И-н: „Говориш с възпитателя за това, което те измъчва, и виждаш, че думите ти рикошират в сивото сукно на шинела му. Неволно ти се иска да го попиташ: „Прощавайте, как е вашата кравичка?“, в обора на която той прекарва много повече време, отколкото сред възпитаниците си.“ (Краслаг, Решоти.)

Л-н: „Същите тъпи надзиратели, началникът на режима е типичен Волковой. С надзирателя не може да се спори, веднага ще последва карцер.“

К-н: „Отрядните говорят с нас на жаргон, току чуваш: «Мършо, куче, твар!»“ (Гара Ерцево, какво съвпадение!)

К-й: „Началникът на режима е досущ като Волковой, бие, наистина не с бич, а с юмруци, но гледа като вълк изпод вежди... Началникът на отряда е бивше ченге и държи при себе си рецидивист осведомител, на когото плаща за всеки донос с наркотични средства... Всички, които са биели, изтезавали и убивали, са преместени просто от един лагер в друг и заемат малко по-различни постове.“ (Иркутска област)

И. Г. П-в: „Началниците на колонките имат за непосредствени помощници шестима души. Всички строителни обекти гледат да се отърват от търтеи и те — няма къде — идват тук... Всички лагерни тъпаци... и до днес работят при нас, навъртат стаж до пенсията, че и след това не искат да си ходят. Ни най-малко не са отслабнали. Никога не са смятали и не смятат затворниците за хора.“

В. И. Д-в: „В Норилск, пощенска кутия 288, няма нито един „нов“, все същите бериевци. Пак те заменят излизащите в пенсия (прогонените през 1956 г.)... Стажът им се удвоява, заплатите им се увеличават, имат продължителни отпуски, отлична храна. Зачитат им се две години за година и те успяват да получат право на пенсия на 35-годишна възраст...“

П-н: „При нас на участъка има 12 — 13 здрави момци, ходят с шуби до петите, с калпаци и армейски валенки. Не е ли по-добре да идат да работят в шахтите, в рудниците, на целинните земи и там да си намерят призванието, а тук да отстъпят място на по-възрастните? Не, тях и с верига от волжки параход не ще придърпаш. Вероятно тези търтеи информират висшестоящите органи, че зека са непоправими, защото, ако зека станат по-малко, ще съкратят и техните щатове.“

И все така, както и преди, зековете садят картофи в зеленчуковите градини на началниците, поливат ги, грижат се за добитъка, правят мебели по домовете им.

Та кой е правият? На кого да вярваме? — ще възкликне объркан неподготвеният читател.

Естествено, на вестниците! Вярвай на вестниците, читателю. Винаги вярвай на нашите вестници.

* * *

Служителите на МВД са сила. И те никога няма да отстъпят доброволно. Щом са устояли през 1956 г., ще останат и занапред.

Това са не само трудовоизправителните органи. И не само Министерството на охраната. Вече видяхме с каква готовност ги поддържат и вестниците, и депутатите.

Защото те са гръбнакът. Гръбнакът на много неща.

Те разполагат обаче не само със сила, но и с аргументи. С тях не е толкова лесно да се спори.

Опитвал съм се.

Тоест през ум не би ми минало. Но ме подгониха ей тези писма — съвсем неочакваните от мен писма, получавани от съвременните туземци. Те ме молеха с надежда: да кажа! Да ги защитя! Да докажа, че и те са хора!

А на кого да кажа? Без да говорим, че няма дори да ме изслушат... Ако имахме свободен печат, бих публикувал всичко това — ето, всичко е казано, дайте да го обсъждаме.

А сега (януари 1964 г.) аз търкам праговете на учрежденията като таен и плах тъжител и се навеждам през прозорчетата на пропуските, като чувствавам неодобрителния и подозрителен поглед на дежурните

военни. Писателят публицист трябва да има за голяма чест и снизождение благоволението на правителствените велможи да го изслушат за половин час.

Но и това не е най-голямата трудност. За мен, както и тогава, на екибастузкото събрание на бригадирите, тя е в това: за какво да им говоря? *На какъв език?*

Всичко, което действително мисля, така, както е изложено в тази книга, е и опасно, и абсолютно безнадеждно да се казва. То е равносилно само да си рискуваш главата в мъртвата кабинетна тишина, без да бъдеш чут от обществото, без жадуващите да разберат нещо и без да придвижиш работите макар и на милиметър.

Как да говоря в такъв случай с тях? Когато прекрачвам техните мраморни, лъснати до огледален блясък прагове, когато се изкачвам по меките им килими, трябва да си надяна задължително пранги и да си прекарам копринени конци през езика, ушите и клепачите — и да пришия всичко това към раменете си, към кожата на гърба и корема. Трябва да приема като безусловно:

1. Славата на Партията за всичко минало, настоящо и бъдещо. (А това ще рече, че не може да бъде невярна общата наказателна политика. Не смея да се усъмня в необходимостта от Архипелага изобщо. И не мога да твърдя, че „мнозинството лежи без никаква вина“.)

2. Висшите чиновци, с които ще разговарям, са предани на делото си и се грижат за затворниците. Не бива да ги обвиняваме в неискреност, в студенина, в неосведоменост (предани от цялата си душа на това дело, не могат да не са запознати с него!).

Много по съмнителни са мотивите на *моята* намеса: какъв съм аз? Защо тъкмо аз, ако изобщо не съм задължен служебно? Нямам ли никакви мръсни корисни помисли?... Защо трябва да се намесвам, след като Партията и без мен вижда всичко, и без мен ще постъпи както подобава?

За да изглеждам малко по-тежко, подбирам месеца, когато ме предлагат за Ленинска награда, и ето че се движа вече като пешка с тенденция да се превърне в края на шахматното поле в царица.

Върховен съвет на СССР. Комисия за законодателни предложения. Научавам, че вече доста години тя се занимава със

съставянето на нов Трудово изправителен кодекс, тоест с кодекса на целия бъдещ живот на Архипелага, който да замени кодекса от 1933 г., съществуващ и никога несъществуващ, сякаш никога не е бил писан. Урежда ми се и среща, на която аз, рожбата на Архипелага, ще мога да се запозная с тяхната мъдрост и да им представя своите догадки.

Те са осем души. Четирима ме удивляват с младостта си: пак добре, ако тези хлапаци се успели да завършат ВУЗ, че може и да не са. Те толкова бързо се изкачват към властта! И толкова свободно се държат в този мраморно паркетен дворец, където съм допуснат с много предпазни мерки. Председател на комисията е Иван Андреевич Бабухин, възрастен, на вид безпределно добродушен човек. Сякаш, ако би зависело от него, още утре ще разпусне Архипелага. Но ролята му е такава: през цялото време на разговора ни да седи настрани и да мълчи. А най-жлъчни са две старчета! Две грибоедовски старчета, като онези,

когато падна Крим по очаковско време,

съвсем същите, заостренели на усвоеното някога, а и си режа главата, че от 5 март 1953 г. не са отваряли дори вестници — до такава степен не е могло да стане нищо, което да повлияе на техните възгледи! Единият от тях е със синьо сако и имам впечатлението, че това е някакъв придворен син екатеринински мундир и сякаш различавам по него следи от свалената екатерининска сребърна звезда, покриваща половината гръд. И двете старчета категорично и още от прага не одобряват и целия мен, и моята визита, но решават да проявят търпение.

Когато имаш много да кажеш, е тежко да говориш. А тук освен това всичко в мен е зашито и го усещам при всяко помръдване.

Но все пак съм подготвил главната си тирада и като че ли нищо не би трябвало да ме разколебае. Та ето и въпросите ми към тях: откъде се е взела представата (не допускам да я имат и те), че имало опасност лагерът да се превърне в курорт, че ако не го населим с глад и студ, там щяло да се възцари блаженство? Моля ги въпреки недостатъчния им личен опит да си представят целия низ от лишения и наказания, от които се състои самото лишаване от свобода: човекът е

откъснат от родните си места; живее с онези, които не иска, не живее с онези, с които иска (семейството, приятелите); не вижда как порастват децата му; лишен е от привичната си обстановка, от дома си, от вещите си, дори от часовника на ръката; името му е заличено и опозорено; лишен е от свободата да се придвижва; лишен е обикновено и от работа по специалността си; изпитва постоянно чужда принуда над себе си, и то от враждебни нему хора — от други арестанти, с друг житейски опит, възгледи и навици; лишен е от смекчаващото влияние на другия пол (да не говорим за физиологията); и дори медицинското обслужване е несравнимо влошено за него. С какво може да напомня лагерът черноморския санаториум? Защо толкова се страхуваме от „курорта“.

Не, тази мисъл ни най-малко не им прави впечатление. Те не трепват на столовете си.

Вдигам по-висок мерник: *искаме ли* да върнем тези хора в обществото? Защо тогава ги караме да живеят в окаяно състояние? Защо тогава смисълът на режимите е в това да бъдат унижавани систематично арестантите и физически изтощавани? Какво печели държавата, ако ги превърне в инвалиди?

Ето че им излагам всичко докрай. И те ми разясняват моята грешка: имал съм погрешна представа за днешния контингент, съдя по предишните си впечатления, изостанал съм от живота. (Това е и слабото ми място: наистина не виждам тези, които лежат сега там.) Всичко, което съм им изредил, не е никакво лишение за изолираните рецидивисти. Тъкмо днешните режими ще ги вкарат в правия път. (Дръп-дръп — това е тяхната компетенция, те по-добре знаят кои отбиват присъди.) А врьщането им в обществото?... Да, естествено, да, естествено — дървено повтарят старчетата, а прозвучава като: не, естествено, нека там да изпукат, така е по-сигурно.

А режимите? Единият от очаковските старчета, прокурор, дете беше със синьото сако със звездата на гърдите, а и с посивелите си коси, завити на редки пръстенчета, наподобяващ донякъде Суворов, доказва:

— Вече започнахме да получаваме *резултат* от въвеждането на строгите режими. Вместо две хиляди убийства на година (тук това може да се каже) — само няколко десетки.

Важна цифра и аз незабелязано си я записвам. Това май ще ми остане единствената полза от посещението.

Кои лежат! Разбира се, като ще спорим за режимите, би трябвало да знаем и кои отбиват там присъди. За това са необходими десетки психолози и юристи, които да посетят колонии и безпрепятствено да поговорят със зековете — чак след това би могло да се поспори. Ала моите лагерни кореспонденти тъкмо за това нещо не обелват ни дума: за какво са вкарани те или техните другари.^[14] 1964 година — роднините на зековете преглъщат сълзите си още скришом. Не знаят още подробности за лагерите *свободните московчани* („Иван Денисович“ се отнася за „миналото“), самите те са още плахи, разчленени, няма още никакво обществено движение. Мракът е почти предишният, Сталиновият.

Общата част на обсъждането е завършена и преминаваме към специалната. Но на комисията и без мен всичко ѝ е ясно, при тях всичко вече е решено, не съм им нужен повече, а просто им е любопитно да ме видят.

Колетите? Само по 5 килограма и при същия асортимент, който и досега единствено е допустим. Предлагам им поне да удвоят таблицата, да увеличат колетите до 8 килограма: „Ами че те гладуват! Кой превъзпитава с глад?!“

„Как тъй гладуват? — възмущава се единодушно комисията. — Ние сме били там, видяхме как извозват остатъците от хляба с камиони от лагерите!“ (Тоест за свинете на надзирателите.)

Какво ми остава? Да кресна: „Лъжете! Това не е възможно!“ Но болезнено се опва езикът ми, защит през рамото към задното място. Не бива да нарушавам условията: те са осведомени, искрени и грижливи. Да им покажа писмата на моите зекове? Това са хартийки без стойност за тях и те с изпотрития си и измачкан вид биха били само смешни и нищожни върху кадифената червена покривка. А и не бива да бъдат показвани: ще вземат оттам имената на момчетата и те ще пострадат.

— Но какво ще ѝ стане на държавата, ако колетите са повече?

— А кой ще се възползува? — възразяват ми те. — Предимно богатите семейства. (Тук е в употреба думата „богати“) това е необходимо за реалното държавническо разсъждение.) Който е крал и скрил, докато е бил на свобода. Излиза, че с увеличаването на колетите ще поставим в неизгодно положение *трудовете семейства*!

Ех, как ме срязват, как ме разкъсват конците, с които съм вързан! Това е ненарушимо условие: интересите на трудовите слоеве са над всичко останало. И зековете лежат единствено заради трудовите слоеве.

Излиза, че ми липсва находчивост. Просто не знам как да им възразя. Да им кажа: „Не, не ме убедихте!“ — плюли са те в края на краищата, да не съм им началник?

— Лавката! — настъпвам аз. — Къде е социалистическият принцип на заплащане? Получи това, което си изработил!

— Трябва да се натрупа фонд за освобождаването! — парират ме те. — Иначе след освобождаването затворникът ще увисне на шията на държавата.

Интересите на държавата са над всичко, тук не може да се спори, така съм пришит, че не мога да помръдна. Нито да поставя въпроса да се повишат заплатите на зековете *за сметка на държавата*.

— Е, поне всички неделни дни да бъдат строго спазвани като почивни!

— Така е уговорено.

— Но съществуват десетки начини да им развалят неделята в самата зона. Накарайте ги да ги оставят на мира!

— Не можем толкова на дребно да регламентираме в кодекса.

Работният ден е 8 часа. Вяло им споменавам нещо за 7-часов, но вътрешно на самия мен това ми изглежда нахално: нали не работят 12, 10 часа, какво тогава?

— Кореспонденцията за затворника е приобщаване към социалистическото общество! (Ето как съм се научил да се аргументирам.) Не я ограничавайте.

Но те не могат отново да преразглеждат случая. Вече съществува таблица, при това не такава жестока, както по мое време... Показват ми и таблицата за свижданията, включително за „личните“, тридневни — а при нас с години нямаше никакви, така че това все пак е поносимо. Дори ми се струва, че таблицата им е мека, и едва се сдържа да не я похваля.

Чувствувам се уморен. Всичко е зашито и няма да помръдне. Тук съм безполезен. Трябва да си тръгвам.

Пък изобщо от тази светла празнична стая, от тези кресла, под ручейчетата на техните слова лагерите съвсем не изглеждат ужасни,

обратно — дори разумни. Ето на — излишния хляб го извозват с коли... Да не искам да пуснат тези страшни хора в обществото? Самият аз си спомням муцуните на рецидивистките главатари... След като вече десет години не съм бил там, как да разбера кои лежат сега? Нашите хора — политическите, са вече уж пуснати. Нациите също са освободени...

Второто противно старче иска да знае мнението ми за гладните стачки: не мога да не одобря според него храненето през маркуч, след като става дума за по-богат рацион, отколкото обичайната затворническа чорба.^[15]

Кипвам и им рева за правото на зека не само на гладна стачка — единственото средство да отстоиш себе си, но дори — на гладна смърт.

Моите аргументи им правят ужасно впечатление. А в мен всичко е зашито: вече не мога да говоря за връзката на гладната стачка с общественото мнение в страната.

Тръгвам си уморен и разбит: дори малко разколебан, а те — никак. Ще направят така, както те го виждат, и Върховният съвет ще утвърди единодушно.

Министърът на Охраната на Обществения ред Вадим Степанович Тикунов. Що за фантастична история? Аз, жалкият каторжник Щ-232, отивам да уча министъра на вътрешните работи как да ръководи Архипелага?!...

Още на подстъпите към министъра всички полковници са кръглоглависти, бели и спретнати, но много подвижни. От стаята на главния секретар не води никаква врата по-нататък. Но има огромен стъклоно огледален шкаф с плисирани копринени пердета зад стъклата, където могат да се вмъкнат двама конници — и това се оказва, че е преддверието пред кабинета на министъра. А в кабинета просторно могат да седнат двеста души.

Самият министър е болезнено пълен, с голяма челюст, лицето му представлява трапец, който се разширява към брадата. През целия разговор е строго официален, изслушва ме без какъвто и да било интерес, по задължение.

А аз му излизам със същата тирада за „курорта“. И пак същите общи въпроси: стои ли пред нас (пред него и пред мен!) общата задача за *превъзпитанието* на зековете? (Какво мисля за „превъзпитанието“,

го има в четвърта част.) И защо беше повратът ни през 1961 г.? За какво са тези четири режима? И му повтарям скучни работи — всичко, написано дотук в тази глава: за храната, за лавката, за колетите, за облеклото, за произвола, за облика на Практическите Работници. (Самите писма не бях се решил да взема, за да не ми ги приберат, а бях преписал някои изложения от тях, без да цитирам авторите.) Говорих около четиридесет минути или час, твърде дълго; самият аз се учудвам, че той ме слуша.

От време на време ме прекъсва, но за да се съгласи веднага или да отхвърли веднага. Не ми възразява съкрушително. Очаквах горда стена, но той е значително по-мек. С много неща е съгласен! Съгласен е, че парите за лавката трябва да се увеличат, а и да се разреши по-често получаване на колети, без да се регламентира съдържанието им, както го прави Комисията по предложенията (но от него това не зависи, всичко това ще го решава не министърът, а новият Трудово изправителен кодекс); съгласен е зековете да си готвят от своите продукти (само че къде ги тези свои); съгласен е кореспонденцията и бандеролните пратки да не бъдат изобщо ограничавани (но това ще доведе до голямо натоварване на лагерната цензура); той е и против аракчеевските крайности с постоянния *строй* (но не е тактично да се намесва: лесно е да развалиш дисциплината, трудно е да я наложиш); съгласен е, че не трябва да се гори тревата в зоната. (Друг е въпросът, когато около работилниците, както е било в Дубровлаг, разкопаят зеленчуковите лехи и работниците започнат да се занимават в почивките си с тях, всеки си бил запазил по 2-3 квадратни метра със засадени домати или краставици — и министърът наредил това веднага да се прекрати, с което се и гордее! Обръщам му внимание, че „връзката на човека със земята има нравствено значение“, а той: „Индивидуалните зеленчукови насаждения възпитават частнособственически инстинкти.“. Министърът чак потръпва колко ужасно било някога: връщали са настанените вече „извън зоната“ в лагера зад телената ограда. (Неудобно ми е да го попитам: какъв е бил по онова време и как се е борил срещу тази несправедливост.) Нещо повече: министърът признава, че *сега зековете ги държат по-жестоко*, отколкото по времето на Иван Денисович!

В такъв случай няма в какво да го убеждавам! А и няма за какво да говорим. (Пък и няма защо да записва предложенията на човек,

който не заема никакъв пост.)

Какво да му предложи? Да разпусне целия Архипелаг на безконвоен режим? Езикът ми дори не се обръща да го кажа, чиста утопия. А и всеки голям въпрос от никого отделно не зависи, той се извива като змия между многото учреждения и не принадлежи на нито едно от тях.

Напротив, министърът настоява уверено: раираната униформа за рецидивистите е необходима. („Да знаехте само какви хора са това!“. А от моите упреци към надзорсъстава и конвоя просто се обижда: „Представите ви са объркани или пък възприемате всичко по-особено поради биографията си.“ Уверява ме, че никого не ; ще примамим да работи в надзорсъстава, *защото не ползуват вече привилегии*. (Иска ми се да възкликна: „Това, че не *постъпват* на такава работа, говори положително за настроението сред народа!“, но предупредителните конци ме дърпат за ушите, клепачите и езика. Впрочем все пак се изпускам: не *постъпват* само сержантите и ефрейторите, а от офицери не можеш се отърва.) Налагало се да прибегват до военнотзадължени. Министърът солидно ми обръща внимание, че държат просташки език само затворниците, докато надзорсъставът разговарял с тях изключително коректно.

При такова несъответствие между писмата на нищожните зекове и думите на министъра — на кого да се вярва? Ясно, че затворниците лъжат.

А се позовава и на собствените си наблюдения — нали той *посещава* лагерите, а не аз? Желая ли да ги посетя? Крюково? Дубровлаг? (По готовността, с която назовава тези два, е ясно, че там са въвели потьомкински ред. И като какъв мога да замина за там? Като министерски контролор? Ами че тогава не ще мога да погледна зековете в очите... Отказвам...)

Министърът, напротив, твърди, че зековете са безчувствени и непризнателни. Пристигнеш, да речем, в Магнитогорската колония и запиташ: „От какво се оплаквате?“ И пред началника на ОЛП всички крещат в хор: „От нищо!“ А самите — винаги недоволни.

А ето в какво министърът вижда „забележителните страни на лагерното превъзпитание“.

— гордостта на зека от механичната работилница, похвален от началника на лагпункта;

— гордостта на лагерниците, че работата им (изработването на нагреватели) е в помощ на героична Куба;

— отчетът и преизбирането на лагерния Съвет за вътрешния ред;

— изобилието от цветя (шаблонни) в Дубровлаг.

Главната тенденция на тези грижи е: да се създаде собствена промишлена база във всички лагери. Министърът смята, че заинтересоваността на арестуваните от възлаганата им работа ще прекъсне бягствата.^[16] (Възражението ми за „човешката жажда за свобода“ той дори не проумява.)

Тръгвам си с песимистичното убеждение, че не съм помръднал нищо нито на косъм, че всичко ще си продължава както си е било. Отивам си потиснат — от различните начини на човешкото възприятие. Нито зекът ще разбере министъра, докато не се разположи в неговия кабинет, нито министърът ще разбере зека, докато сам не иде зад телената ограда и сам не се побъхти над зеленчуковите лехи и докато в замяна на свободата не му предложат да се научи да работи на струга.

Институтът за изучаване на причините за престъпността. Това беше интересен разговор с двама интелигентни зам.-директори и с неколцина научни работници. Живи хора, всеки с мнението си, спорят и помежду си. После един от зам.-директорите, В. Н. Кудрявцев, ме упреква, докато ме придружава по коридора: „Не, вие все пак не отчитате всички гледни точки. Толстой би ги имал предвид...“ И изведнъж с измама ме подвежда: „Да се запознаем с нашия директор Игор Иванович Карпец.“

Това посещение не е предвидено. Нали говорихме вече по всички въпроси, защо още? Но дадено, отивам да се здрависам. Как ли не! С тебе ще се здрависват! Да не повярва човек, че тези заместник директори и завеждащи сектори работят при *такъв* началник, че той ръководи тук цялата научна работа. (А най-главното и не научавам: Карпец е вицепрезидент на Международната асоциация на *юристите демократи*!)

Става насреща ми враждебно презрително (струва ми се, че целият петминутен разговор протича на крака) — като че ли сам съм се натискал за среща с него и съм я издействувал с мъка, но както и да е. На лицето му: сито благополучие, твърдост, погнуса (това — към

мен). Върху гърдите, без да пожали хубавия си костюм, е завинтил голяма значка като орден: вертикален меч, пронизващ нещо най-отдолу, и надпис: МВД. (Трябва да е някаква много важна значка. Да говори, че носителят ѝ има особено отдавна „чисти ръце, горещо сърце и студена глава“.)

— Та за какво се касае, за какво?... — мръщи се той.

На мен изобщо не ми е притрябвал, но от любезност му повтарям отгоре отгоре.

— Аа — дослушва ме уж юристът демократ, — либерализация ли? Лигавщини със зека?!

И ето че неочаквано и наведнъж получавам пълните отговори на всичко, за което бях ходил безплодно по мраморните подове и между огледалните стъкла.

Да повдигаме жизненото равнище на затворниците? По никакъв начин! Защото гражданите на свобода около лагерите ще трябва да живеят тогава по-зле от зековете, нещо недопустимо.

Колетите да бъдат по-чести и по-големи? В никакъв случай. Защото това ще има вредно въздействие върху надзирателите, които не получават столични продукти.

Да упрекваме, да възпитаваме надзорсъстава? Как ли не! Ние държим изключително за тях. Никой не иска да се залавя за тази работа, а да им плащаме много, не можем, привилегиите са премахнати.

Лишавали сме затворниците от социалистическия принцип на заплащане ли? Те сами са се зачеркнали от социалистическото общество.

— Но нали *ние* искаме да ги върнем в живота?!...

— Да ги върнем??? — Мечоносецът е удивен. — Лагерът не е за това. Лагерът е разплата!

Разплата! — изпълва се цялата стая. — *Раз-плата!!!*

Ррразплата!!!

Стои вертикалният меч — поразяващ, промушващ, да не помръднеш!

РАЗ-ПЛАТА!!!

Архипелагът беше, Архипелагът остава, Архипелагът ще продължи да съществува!

А иначе на кого да стовариш грешките на Прогресивното Учение? Че хората не растат такива, каквито сме ги замислили.

[1] И ни лишиха от възможността да открием там музей. — Б.а. ↑

[2] Ако не работят — откъде имат пари? Ако са на Север, и то през 1955 г. — откъде телевизори? Но не го прекъснах, доволен бях да послушам. — Б.а. ↑

[3] При това описано (заедно с „приспадането на част от присъдата за сметка на работата“ и „условно предсрочното освобождаване“) още от Чехов в „Сахалин“: каторжниците от категорията на поправилите се са имали право да си строят къщи и да встъпват в брак. — Б.а. ↑

[4] Всъщност в началото на 1955 г. има проект да се плати на хората за всички прекарани от тях в лагера години, което би било напълно естествено, така са изплащали и в Източна Европа. Но там не е имало толкова хора, че и с такива дълги присъди! Пресмятат и ахват: ще разорим държавата! И решават да изплатят компенсации за два месеца. — Б.а. ↑

[5] ОУН — Обединение на украинските националисти. — Б.пр. ↑

[6] С. Караванский. „Ходатайство“. Самиздат, 1966; А. Марченко. „Мои показания“. Самиздат, 1968. — Б.а. ↑

[7] Министерство на охраната на обществения ред. — Б.пр. ↑

[8] Интересно как при публичните и неизменни похвати за дейността на това учреждение то с някакво вътрешно неспокойствие все не може да остане за повече в кожата на някакво наименование, все нещо го измъчва и през цялото време трябва да препълзява в нова кожа. Така ни бе сервиран и МООП. Като че ли нещо съвсем ново, нали? Много свежо за слуха. Но ехидният език непременно ще подведе и ще издаде. Излиза, че министерството е на охраната, тоест то е охранка. (Названието на царската тайна полиция. — Б.пр.) Ето ви участта на названията! Къде да ги денеш? — Б.а. ↑

[9] А как се установява тогава степента на „поправяне“ при даден престъпник? Ами никак, да не сме случайно електронни машини? Не можем всичко да установим! — Б.а. ↑

[10] Тези и последвалите ги режимни условия в течение на 60-те и 70-те години стават все по-сурови. (Бележката е от 1980 г.) — Б.а. ↑

[11] Все забравях да дам още едно съкращение от предишните години: какво означава ОЛЖИР?! Специален лагер за жените на изменниците на Родината (имаше и такъв). — Б.а. ↑

[12] Иде ти да бягаш в *спецрежима, при раираните дрипи!*... — Б.а. ↑

[13] Самият министър на Охраната Тикунов ми разказа (сега ще стане дума за срещата ни) такъв случай: по време на индивидуално свиждане (тоест три дни в закрито помещение) пристигналата при сина си майка му се предлага за жена. Сюжетът е античен — та нали и дъщерята оставя бащата да бозае от гърдите ѝ. Но докато се кривеше от погнуса към тези диваци, господин министърът нито за миг не помисли: какво ли ще му е било на този мъж, невидял жена цели 25 години. — Б.а. ↑

[14] Ала как изглеждат тези най-различни *рецидивисти*? В Тавдинската колония например лежи 87-годишен бивш царски офицер, вероятно от белите. До 1962 г. той е отбил 18 години от *вторите си двадесет*. Широка гъста брада, отчетник в производството на ръкавици. Пита се: не са ли много четиридесет години затвор заради убежденията на младини? А и колко такива съдби, дето една с една не си приличат! — Б.а. ↑

[15] Едва от Марченко научаваме новата им манипулация: да им наливат вряла вода, за да им съсипят хранопровода. — Б.а. ↑

[16] Толкова повече, както знаем сега от Марченко, че вече не излавят бегълците, а направо ги разстрелват. — Б.а. ↑

ТРЕТА ГЛАВА

ЗАКОНЪТ ДНЕС

Както вече читателят може да види от цялата тази книга, в нашата страна, като се почне от най-ранното Сталиново време, не е имало политически престъпници. Всички милионни тълпи, минали пред очите ви, всички милиони по Петдесет и осми член, са били обикновени криминални престъпници.

А и от коя ли трибуна приказливият весел Никита Сергеевич не ни е уверявал: политически ли? Не! *У нас няма такива!*

При това забравяне на мъката, при това обикаляне на стръмнината, при това затлъстяване на кожата ни склонни сме почти да повярваме! Това важи и за старите зекове. Наглед са освободени милиони зекове — и май не са останали никакви политически, нали? Ние се върнахме и при нас се върнаха, и нашите се върнаха. Нашият градски умствен обсег като че ли се запълни и затвори. Минава нощта, събуждаш се — никого не са отвели от дома ти и познатите звънят — всички са на местата си. Не че съвсем сме повярвали, но сме приели, че сега, е, в общи линии, политически не лежат. Е, на няколко там стотици прибалтийци и днес (1968 г.) не им разрешават да се завърнат в републиките си. И на кримските татари не им разрешават още да се върнат — но и това ще стане сигурно скоро. Отвън погледнато, както винаги (както и при Сталин), е гладко, чисто, прикрито.

А Никита не слиза от трибуната: „Няма връщане назад към такива явления и дела нито в партията, нито в страната.“ (22 май 1959 г., преди Новочеркасск) „Сега всички в нашата страна дишат свободно... спокойни са за своето настояще и бъдеще.“ (8 март 1963 г., след Новочеркасск)

Новочеркасск! От съдбовните градове на Русия. Сякаш не му стигат раните от Гражданската война, та се напъхва още веднъж под сабята.

Новочеркасск! Цял град, цял градски метеж така изцяло да заличат и скрият! Толкова гъста остава мъглата на всеобщата неинформираност и при Хрушчов, че не само в чужбина не научават за

Новочеркасск, не само западното радио нищо не ни съобщава за него, но и устната мълга наоколо е задушена, не успява да се разпространи — и повечето от нашите съграждани изобщо не знаят за това събитие, наречено Новочеркасск, 2 юни 1962 г.

Но да изложим тогава всичко, което сме успели да съберем.

Няма да преувеличим, ако кажем, че тук се завързва най-важният възел на най-новата руска история. Като отминем голямата (но с мирен край) стачка на ивановските тъкачи на границата на 30-те години, новочеркасският пристъп е за изминалите четиридесет години (след Кронщат, Тамбов и Западен Сибир) първата протестна проява на народа — неподготвена, неоглавена, незамислена от никого — вик на душата, че повече така не може да се живее!

В петък на 1 юни по целия Съюз е публикувано едно от любимите поредни Хрущови постановления за повишаване цените на месото и маслото. А по друг един икономически план, несвързан с първия, през същия ден в големия новочеркасски строителен електрокомотивен завод (НЕВЗ) снижават разценките за извършения труд до тридесет процента.

Въпреки обичайното послушание, навиците, инерцията администрацията не може да накара работниците от два цеха (ковашкия и металургичния) да излязат на работа — дотам са ги притиснали едновременно от две страни! Откритите им разговори и възбудата преминават в стихийен митинг. Делнично събитие за запад, необичайно за нашата действителност. Не са в състояние да уговорят работниците нито инженерите, нито главният инженер. Пристига и директорът на завода Курочкин. На въпроса на работниците: „Как ще можем да живеем занапред?“ — този охранен синковец отвръща: „Лапахте досега пирожки с месо, сега ще бъдат с мармалад!“ Едва се измъква със свитата си да не го разкъсат. (Възможно е при друг отговор от негова страна работниците да биха се усмирили.)

Към обяд стачката обхваща целия огромен НЕВЗ. (Изпращат хора да се свържат с другите заводи — там го усукват и се отказват да ги подкрепят.) Недалеч от завода минава железопътната линия Москва — Ростов. Дали за да узнаят по скоро за събитията в Москва, дали за да попречат на стоварването на войски и танкове — десетки жени сядат върху релсите, за да задържат влаковете; едновременно мъжете се залавят да свалят релсите и да правят от тях противотанкови

заграждения. Размахът на стачката е невероятен в мащабите на цялата история на руското работническо движение. На заводското здание се появяват лозунгите: „Долу Хрушчов!“

Към завода (заедно с работническото си селище той отстои на 3-4 километра от града зад река Тузлов) започват да се придвижват в същите часове войски и милиция. На моста над р. Тузлов спират танкове. От вечерта и до сутринта в града и по моста се забранява всякакво движение. Селището не утихва и през нощта. Арестувани са и отведени в зданието на градската милиция около 30 работници — „подстрекателите“.

От сутринта на 2 юни се вдигат на стачка и други предприятия в града (но далеч не всички). В НЕВЗ става общ стихийен митинг, решено е да тръгнат за града и да искат освобождаването на арестуваните работници. Шествието (впрочем отначало само от около триста души, ами че страшно е!) с жени и деца, с портрети на Ленин и мирни лозунги минава покрай танковете по моста, без да срещне забрана, и влиза в града. Тук то бързо набъбва от любопитни, отделни граждани и хлапета. Тук и там из града хората спират камиони и ораторствуват от тях. Целият град кипи. Демонстрацията на НЕВЗ тръгва по главната улица (Московска), някои демонстранти се опитват да разбият заключените врати на градското отделение на милицията, където предполагат, че се намират арестуваните. Оттам им отвърщат със стрелба на пистолети. По-нататък улицата води към паметника на Ленин^[1] и през две стеснени обходни алеи на една градина — към Градския комитет на партията (бившия атамански дворец, където умира Каледин). Всички улици са задръстени от хора, а тук, на площада, тълпата е най-гъста. Много хлапета са се покатерили по дърветата на градината, за да виждат по-добре.

А Градският комитет на партията се оказва празен — градските власти са избягали в Ростов. Вътре — изпочупени стъкла, разпилени по пода хартии, като при отстъпление през Гражданската война. Двадесетина работници се качват на дългия балкон на двореца и се обръщат към тълпата с безпорядъчни речи.^[2]

Часът е около 11 преди обяд. Милицията съвсем изчезва от града, но се появяват все повече войски. (Картинно, след първоначалната си лека уплаха, гражданските власти се скриват зад армията.) Войници заемат пощата, радиостанцията и банката. През

това време целият Новочеркасск е обграден с войски и е прекъснат всякакъв достъп в града, както и излизането от него. (С тази задача са нагърбени ростовските офицерски училища, като оставят само част от тях да патрулират по улиците на Ростов.) По улица Московска, по същия път, по който са минали и демонстрантите, натам, към Градския комитет, бавно запълват танкове. По тях се накатерват малчугани, които затъкват амбразуриите им. Танковете дават халостни оръдейни изстрели и по улиците задрънчават витринни и прозоречни стъкла. Децата се разпръсват и танковете продължават да пълзят нататък.

А студентите? Целият Новочеркасск е студентски град! Къде са студентите?... Студентите от Политехниката и други институти, както и от няколкото техникума са затворени от сутринта в общежитията и зданията на институтите. Съобразителни ректори! Но, ще речем, и не твърде проникнати от гражданско съзнание студенти. Навярно са били и доволни от предоставилия им се претекст. Виж, съвременните западни бунтуващи се студенти (или нашите някогашни руски) не ще задържиш със заключване на вратите.

В самия Градски комитет на партията възниква сбиване, ораторите постепенно са изтеглени вътре, а на балкона излизат все повече и повече военни. (Не е ли наблюдаван по същия начин от балкона на управлението в Степлаг и кенгирският метеж?) От малкия площад недалеч от самия дворец верига от автоматчици започват да изтласкват тълпата назад, към желязната ограда на градината. (Различни свидетели потвърждават единодушно, че тези войници са от националните малцинства, кавказци, току-що прехвърлени от другия край на военния окръг, заменили поставената преди това верига от местния гарнизон. Но показанията са противоречиви: дали стоящата преди това верига от войници е получавала заповед за стрелба и вярно ли е, че заповедта не е била изпълнена, защото капитанът, който я получава, не дава командата на войниците си, а се застрелва пред строя?^[3] Самоубийството на офицера не буди съмнение, но не са ясни разказите за обстоятелствата и никой не знае името на този герой на съвестта.) Тълпата отстъпва назад, но никой не очаква нищо лошо. Неизвестно е кой издава командата^[4], но тези войници вдигат автоматите си и дават залп над главите.

Възможно е генерал Плиев да не се е канел веднага да разстрелва тълпата, но събитията се развиват сами по себе си: даденият над

главите залп попада по дърветата в градината и по хлапетата, които започват да се строполяват оттам. Тълпата надава рев и тогава войниците — дали по заповед, дали в кървавото си безумие или от уплаха — започват да стрелят плътно вече по тълпата, *при това с куршуми дум-дум*. (Спомняте си Кенгир, нали? Шестнадесетте на портала?)^[5] Тълпата бяга в паника, струпвайки се по обходните алеи на градината, *но стрелят и в гръб на бягащите*. Стрелят, докато целият площад зад градината и зад паметника на Ленин — през бившия Платоновски булевард и до улица Московска, не опустява напълно. (Един очевидец разказва: впечатлението беше такова, че всичко е застлано с трупове. Но, разбира се, там е имало и много ранени.) Данните от различни източници доста единодушно сочат 70-80 убити.^[6] Войниците започват да търсят и задържат коли и автобуси, да товарят в тях убитите и ранените и да ги отправят към военната болница, зад високата стена. (Още ден-два тези автобуси се движат с окървавени седалки.)

Също както и в Кенгир през този ден са филмирани метежниците по улиците.

Стрелбата се прекратява, уплахата преминава, към площадите отново се стича тълпа и *отново стрелят* по нея.

Това трае от дванадесет до един часа през деня.

Ето какво е могъл да види внимателният свидетел в два часа през деня: „На площада пред Градския комитет на партията стоят седем осем танка от различен тип. Пред тях — кордон от войници. Площадът е почти безлюден, стоят само на групички, предимно младежи, и подвикват нещо на войниците. На площада в хлътналите части на асфалта — локви кръв. Не преувеличавам: дотогава не бях подозирал, че може да има изобщо толкова кръв. Пейките в градината са оплескани от кръв, пясъчните пътечки в градината са на кървави петна, също и дънерите на дърветата. Целият площад е набразден от танковите вериги. До стената на Градския комитет е подпряно червено знаме, което демонстрантите са носели, върху дръжката му отгоре е окачен сив каскет, опръскай с потъмняла кръв. А по фасадата на Градския комитет — яркочервено платно, което отдавна виси там: «Народът и партията са единни!»

Хората се приближават все повече до войниците, срамят ги и ги проклинат: «Как можахте?!» «Срещу кого стреляхте?» «Стреляхте

срещу народа!» Те се оправдават: «Не сме ние! Нас току-що ни докараха и поставиха тук. Нищо не знаехме.»“

Ето колко чевръсти са нашите убийци (а разправят, че били тромави бюрократи): *онези* войници успели вече да ги приберат и да поставят недоумяващи руснаци. Познава си работата генерал Плиев (фот. 48).

Генерал Плиев (фот. 48)

Постепенно, някъде към пет-шест часа, площадът отново се изпълва с народ. (Храбри са новочеркасци! По градското радио през цялото време призовават: „Граждани, не се поддавайте на провокация, приберете се по къщите си!“ Автоматчиците са още тук и кръвта не е измита, а те отново напират.) Виковете нарастват все повече — и отново стихийен митинг. Вече е известно, че в града са долетели (а навярно още при първия разстрел?) шест висши членове на ЦК, включително, разбира се, Микоян (специалистът по будапещенските ситуации), Фрол

Козлов, Суслов (останалите се посочват неточно). Те се установяват като в крепост в зданието на КУККС (курсове за усъвършенствуване на кавалерийския команден състав, бившия кадетски корпус). И делегация от млади работници от НЕВЗ отива да им разкаже за случилото се. В тълпата крещат: „Да дойде тук Микоян! Нека сам погледне тази кръв!“ Не, Микоян няма да дойде. Но един патрулен хеликоптер кръжи ниско над площада около шест часа и разглежда. Отлита.

Скоро работническата делегация се завръща от КУККС. Това е съгласувано: войнишкият кордон пропуска делегатите и те са изведени от офицери на балкона на Градския комитет. Тишина. Делегатите предават на тълпата, че били приети от членовете на ЦК, разказали им за тази „кървава събота“ и *Козлов плакал*, когато чул как след първия залп от дърветата се посипали деца. (Който познава Фрол Козлов — главата на ленинградските партийни бандити и един от най-жестоките сталинисти, — той плакал?!...) Членовете на ЦК обещали да разследват тези събития и сурово да накажат виновните (нали така и в Спецлагерите ни обещаваха), а сега е необходимо всички да се разотидат по къщите си, за да се сложи край на безредиците в града.

Но митингът не се разотива! Привечер той нараства още повече. Отчаяни новочеркасци! (Плъзва слух, че бригадата на Политбюро същата вечер взема решение да *изсели цялото население на града поголовно!* Вярвам, че това е напълно допустимо, като имаме предвид изселването на цели народи. Не е ли и тогава същият Микоян до Сталин?)

Около 9 часа вечерта правят опит да разпръснат народа с танкове от двореца. Но едва танкистите запалват моторите, хората се лепват плътно до тях, затварят им люковете, запушват им амбразуриите. Танковете заглъхват. Автоматчиците стоят, без да се опитват да помогнат на танкистите.

След още един час се появяват танкове и бронетранспортъри от другата страна на площада, а отгоре върху броните им — прикрити автоматчици. (Ами че малък ли фронтови опит имаме! Победихме фашистите!) На голяма скорост (под освиркванията на младежите от тротоарите студентите привечер ги освобождават) те почистват платното на улица Московска и бившия Платоновски булевард.

Едва около полунощ автоматчиците започват да стрелят с трасиращи куршуми във въздуха и тълпата се разотива.

(О, сила на народното вълнение! Колко бързо променяш държавната обстановка! Предния ден е имало комендантски час, било е толкова страшно, а ето че сега целият град броди по улиците и освирква. И нима под кората на половин столетие лежи толкова близо един съвсем друг народ, съвсем друг въздух?)

На 3 юни градското радио предава речите на Микоян и Козлов. Козлов не плаче. Не обещава вече да търси и виновниците сред властите. Твърдят, че *събитията са провокирани от враговете и враговете ще бъдат сурово наказани*. (Нали хората са се разотишли вече от площада!) Микоян казва още, че *няма куршуми дум-дум на въоръжение в съветската армия, следователно с такива са стреляли враговете*. (Но кои са тези врагове?... С какви парашути са спуснати? Къде са се дянали? Поне един такъв да бъде видян! О, как сме свикнали да ни правят на глупаци! „Врагове“, и като че ли нещо е ясно... Като бесовете за средновековието...)^[7]

Магазините незабавно се напълват с масло, колбаси и много други стоки, каквито тук отдавна е нямало, а могат да се намерят само в столиците.

Всички ранени изчезват безследно, никой не се връща. Обратно, *семействата на ранените и убитите (за да не търсят своите!...) са изселени в Сибир*. Както и мнозина намесени, забелязани и фотографирани. Следва серия от закрити съдебни процеси срещу участниците в демонстрацията. Има и два „открити“ процеса (с входни билети — за парторзите на предприятията и апарата на Градския комитет). На единия от тях осъждат деветима мъже (на разстрел) и две жени (на по 15 години).

Градският комитет остава в предишния си състав.

През съботата, последвала „кървавата“, радиото обявява: „Работниците от електролокомотивния строителен завод дадоха обещание да изпълнят предсрочно седемгодишния план.“

... Ако не беше левак, и царят би се досетил на 9-и януари в Петербург да излавя работниците с хоругвите и да ги осъжда за бандитизъм. И нямаше да има и следа от някакво революционно движение.

Също и в град Александров през 1961 г., една година преди Новочеркасск, милицията пребива до смърт един задържан и след това забранява да го пренесат до гробищата покрай тяхното „отделение“. Тълпата се разярява и изгаря отделението на милицията. Започват незабавно арести. (Сходна история по това време се наблюдава и в Муром.) Как се разглежда сега провинението на арестуваните? При Сталин получава присъда по 58 член дори шивачът, забол иглата си във вестника. А този път разсъждават по-умно: разгромяването на милицията да не се смята за политически акт, а за обикновен бандитизъм. Има спусната такава инструкция: „масовите безредици“ да не се смятат за политика. (А какво тогава изобщо е политика?)

Ето как изчезнаха и *политическите затворници*.

А продължава още да се лее и потокът, който никога не е пресъхвал в СССР. Престъпниците, до които в ни най-малка степен не се е докоснала „живителната вълна...“ и т.н. Един непрекъснат поток през всичките десетилетия — и „когато са нарушавани ленинските норми“, и когато са спазвани, а при Хрушчов — всичко това с нова настървеност.

Това са вярващите. Които са се съпротивлявали срещу новата жестока вълна на затварянето на черквите. Изхвърляните от манастирите монаси. Неотстъпчивите сектанти, особено отказващите се от военна служба — ще прощавате, ама това си е направо помощ за империализма и при нашите меки времена — само 5 години при първия път.

Но всички тези не са в никакъв случай политически, те са „религиозници“, те трябва да бъдат *възпитавани*: да бъдат уволнявани от работа само заради вярата им; да се изпращат комсомолци, които да чупят прозорците на вярващите; административно да бъдат задължавани вярващите да посещават антирелигиозните лекции; да се прерязват с кислород вратите на черквите; със стоманени въжета, дърпани от трактори, да се свалят кубетата; да се разпръсват възрастните жени със струи вода от пожарни маркучи. (В това се състои *диалогът*, другари френски комунисти!)

Както заявяват на почаевските монаси в Съвета на депутатите на трудещите се: „Ако ще трябва да изпълняваме съветските закони, дълго ще има да чакаме комунизма.“

И само в краен случай, когато *възпитанието* не помага — е, тогава няма как да не се прибегне до закона.

Но тъкмо тук можем да блеснем с диамантеното благородство на нашия днешен Закон: ние не съдим на закрито, както при Сталин, не съдим задочно, а дори полупублично (с присъствието на полупублика).

Държа в ръце текст: процесът срещу баптистите в град Никитовка, Донбас, януари 1964 г.

Ето как протича той. Под предлог да се изясни самоличността им, задържат за три денонощия в затвора пристигналите да присъствуват на процеса баптисти (дотогава съдът ще приключи, а и ще ги наплашат). Подхвърлилият на подсъдимите цветя (свободен гражданин) получава 10 денонощия. Толкова получава и баптистът, който си записва процеса, отнемат му записаното (успява обаче да запази друго записано). Пропускат през страничната врата преди останалата публика група подбрани комсомолци, за да заемат първите редове. По време на съда викове от публиката: „Облейте ги всички с газ и ги запалете!“ Съдът не възпира тези справедливи крясъци. Характерните похвати на съда са: показанията на враждебно отнасящите се към тях съседи; показанията на наплашените малолетни деца: извеждат пред съда момиченца на 9 и 11 години (да мине сега процесът, пък какво ще става след това с тези момиченца — малко ни интересува). Тетрадките им с божествени текстове в тях фигурират като веществени доказателства.

Един от подсъдимите е Базбей, баща на девет деца, миньор, който никога не е получавал от шахткома никаква подкрепа именно защото е баптист. Но успяват да объркат дъщеря му Нина, осмокласничка, да я подкупят (50 рубли от шахткома), обещават ѝ впоследствие да я вкарат в института и тя дава на следствието фантастични показания срещу баща си: че искал да я отрови с прокиснала лимонада; че когато вярващите се криели за молитвените си събрания в гората (в селището са ги преследвали), вкъщи са имали „радиопредавател — високо дърво, обвито с тел“. Оттогава Нина започва да бъде преследвана от съвестта си заради лъжливите показания, появяват ѝ се силни болки в главата, настаняват я в отделението за буйствуващи на психиатричната болница. Все пак я извеждат пред съда с надеждата, че тя ще даде показанията си. Но тя отрича всичко: „Следователят ми диктуваше какво трябва да говоря.“

И нищо, безсрамният съдия си обърсва плунката и преценява последните показания на Нина за недействителни, а предварителните — за действителни. (Изобщо, когато изгодните за обвинението показания биват оборени, съдът прибегва до характерното и неизменно превратно процедиране: пренебрегва съдебното следствие, опира се на предварително изфабрикуваното: „Е, как така?... Във вашите показания е записано... А на следствието сте твърдели... На какво основание се отказвате?... Това също е наказуемо!“).

Съдията не се интересува по същество, не се интересува от никаква истина. Тези баптисти са преследвани за това, че не признават проповедниците, изпратени от атеиста, упълномощен от държавата, а настояват за своите (според баптисткия устав проповедник може да бъде всеки техен брат). Има директива от областния комитет на партията: да бъдат осъдени, а децата им да се изолират от тях. И това ще бъде изпълнено, макар че Президиумът на Върховния съвет подписва с лявата си ръка (2 юли 1962 г.) световната конвенция „За борба с дискриминацията в областта на образованието“.^[8] Там има точка: „Родителите трябва да имат възможност да осигурят религиозното и моралното възпитание на децата в съответствие със собствените им убеждения.“ Но тъкмо това ние не можем да допуснем! Всеки, който се изкаже пред съда по същество, за да проясни делото, е неизменно прекъсван, объркван от съдията. Равнището на неговата полемика е: „Кога ще настъпи краят на света, ако сме набелязали да строим комунизма?“

От последните думи на младото момиче Женя Хлопонина: „Вместо да ходя по кина и танци, четях Библията и се молах — и само заради това вие ме лишавате от свобода. Да, голямо щастие е да бъдеш на свобода, но още по-голямо щастие е да се освободиш от греха. Ленин казва: само в Турция и Русия са в сила такива явления, като преследването за религиозни убеждения. Не съм била в Турция, не знам, а в Русия — както виждате.“ Прекъсват я.

Присъдата: на двама — по 5 години лагер, на двама — по 4, на многодетния Базбей — 3. Подсъдимите посрещат присъдата с *радост* и се молят. „Представителите от производството“ крискат: „Малко им е! Още!“ (Да ги облеят с газ и да ги изгорят...)

Търпеливите баптисти са предвидили и пресметнали, и създават „съвет на роднините на затворниците“, който започва да издава

ръкописни сведения за всички преследвания. Оттам узнаваме, че от 1961 г. до юни 1964 г. са осъдени 197 баптисти^[9], включително 15 жени. (Всички са изброени поименно. Пресметнати са и членовете на семействата им, останали сега без средства за препитание: 442, от тях в предучилищна възраст — 341) Повечето от осъдените получават по 5 години заточение, но някои и по 5 години лагер със строг режим (само дето не ги обличат с раирани парцали!), с 3 до 5 години заточение след това. Б. М. Здоровец от Олшан, Харковска област, получава заради вярата 7 години строг режим. Осъден е 76-годишният Ю. В. Аренд, а Лозови — цялото семейство (бащата, майката и синът). Евгений М. Сирохин, инвалид от Отечествената война 1-ва група, *сляп и с двете очи*, е осъден в село Соколово, Змиевски район на Харковска област, на 3 години лагер заради християнското възпитание на своите деца Люба, Надя и Рая, които са му отнети с решение на съда.

Съдът срещу баптиста М. И. Бродовски (град Николаев, 6. 10. 1966) не се погнусява да използва грубо фалшифицирани документи. Подсъдимият протестира: „Това не е по съвест!“ В отговор му изръмжават: „Законът ще ви смачка, размаже и унищожи!“

Има закон. Това не ви е „извънсъдебната разправа“ от годините, когато още „се спазваха нормите“.

Наскоро стана известно вледеняващото душата „Ходатайство“ на Святослав Каравански, предадено от лагера навън. Авторът е осъден на 25 години, излежал 16 (1944 — 1960), освободен (вероятно по „две за три“), оженва се, постъпва в университета — но не! През 1965 г. го прибират отново: не е доизлежал 9 години.^[10]

Къде другаде е възможно това, при какъв друг земен Закон освен нашия? Нахлузват ти *четвъртвековни* железни хамути, край на сроковете — 70-те години! И изведнъж нов кодекс (1961 г.): не повече от 15 години. Всеки гървокурник юрист разбира, че това означава отмяна на 25-годишните присъди! А у нас — не се отменят. А у нас дори ви връщат да си ги отлежите!

Такива хора има немалоко. Непопадналите в епидемията на хрущовските освобождавания, нашите изоставени събригадници, съкилийници, срещаните в етапните затвори. Отдавна сме ги забравили в своя възстановен живот, а те все така безнадеждно, печално и тъпо бродят на същите тези педи изтъпкана земя, все така са между същите наблюдателни кули и телени огради. Сменят се

портретите във вестниците, променят се речите от трибуните, борят се с *култа*, после престават да се борят — а осъдените на 25 години, Сталиновите кръщелници, продължават да лежат...

Каравански привежда някои вледеняващи тъмнични биографии.

О, свободолюбиви „леви“ мислители от Запада! О, леви лейбъристи! О, прогресивни американски, германски, френски студенти! За вас всичко това е малко. За вас и цялата моя книга ще бъде нищо. Само тогава ще можете да разберете всичко, когато с „ръцете отзад!“ тръгнете вие *самите* към нашия Архипелаг.

* * *

А наистина политическите са сега значително по-малко в сравнение с времето на Сталин: вече става дума не за милиони и не дори за стотици хиляди.

Дали защото е изменен Законът?

Не, изменена е само (за известно време) посоката на кораба. Все така лумват юридически епидемии, облекчаващи мозъчния процес на юридическите работници, и дори вестниците подсказват на умеещите да ги четат: започнат ли да пишат за хулиганството, знай, че затварят поголовно по хулиганския член; започнат ли да пишат за кражби от държавата, знай, че затварят разхитителите.

Мрачно ни уверяват днешните зекове от колониите:

„Безполезно е да намерим справедливост. Във вестниците пишат едно, а в живота е друго.“ (В.И.Д.)

„Омръзна ми да бъда изгнаник от собственото си общество и народ. Но къде може да докажеш истината? На следователя се вярва повече, отколкото на мен. А какво може да знае и да разбира момиче на 23 години, нима то може да си даде сметка на какво обрича човека?“ (В.К.)

„Затова не преразглеждат делата, защото тогава *сами ще трябва да се съкращават*.“ (Л-н)

„Сталинските методи на следствието и правосъдието са преминали просто от политическата област в криминалната, това е всичко.“ (Г.С.)

Да обобщим това, което казват тези страдащи хора:

1/ преразглеждането на делата е невъзможно (защото ще рухне съдийското съсловие);

2/ както по-рано са кастрели по 58 член, така сега кастрят по криминалните членове. (Защото от какво ще се препитават иначе? И какво ще стане тогава с Архипелага?)

С една дума: иска някой гражданин да премахне от този свят друг, неугоден му гражданин (но, естествено, не направо с ножа в ребрата, а по закона). Как да стане това, без да допусне грешка? Преди е трябвало да пише донос по член 58–10. А сега — просто предварително да се посъветва с *работниците* (следствените, милиционерските, съдийските — а такъв гражданин има винаги именно такива приятелчета): кое е на мода тая година? На какъв член от кодекса е хвърлена мрежата? По какъв се налага съдебно производство? Него пробутай, вместо да прибъгваш до ножа.

Дълго време бушува например наказателният член за изнасилване веднъж, ядосан, Никита нарежда по-малко от 12 години да не се дават. И започват с хиляди чукове навсякъде да клепат по дванадесет, за да не остават ковачите без работа. А това е деликатен член от кодекса, интимен, оценете го, по нещо той напомня 58–10: и там на четири очи, без свидетели, и тук пак така; и там не ще провериш, и тук не ще провериш, свидетелите се избягват, а на съда тъкмо това е нужно.

Извикват в милицията две ленинградски жени (делото на Смелов). „Бяхте ли с мъже на вечеринката?“ — „Бяхме.“ — „Имахте ли полови сношения?“ (А за това има верен донос, установено е.) „Ммм, имахме.“ — „Така че едно от двете: доброволно ли сте встъпили в половия акт или недоброволно? Ако доброволно, ще ви третираме като проститутки, предайте си ленинградските паспорти и до 48 часа да сте напуснали града! Ако не доброволно, пишете заявление като потърпевши по делото за изнасилване.“ На жените никак не им се ще да напускат Ленинград! И мъжете получават по 12 години.

А ето делото на М. Я. Потапов, мой колега от училището. Всичко започва от едно съжителско спречкване — от желанието на съседите да се разширят и от това, че жената на Потапов, комунистка, прави донос срещу още

едни съседи, които получавали уж незаконно пенсия. И ето го отмъщението! През лятото на 1962 г. мирно живеещият и нищо неподозиращ Потапов е извикан внезапно при следователя Васюра и повече не се завръща. (Учете се, читателю! В такава правова държава като нашата това може да се случи и с вас всеки божи ден, повярвайте!) Следствието е облекчено от обстоятелството, че Потапов вече е отбил 9 години по 58-и (че се и отказал още през 40-те години да дава лъжливи показания срещу един човек по общото им дело, което го прави особено омразен на следствието). Васюра му казва съвсем откровено: „Бих ви натиквал отново и отново в затвора, толкова пъти, колкото са космите на главата ми. Жалко, че вече ги няма старите права.“ Притичва жена му да го отървава. А Васюра: „Плюл съм на това, че си партийка! Стига да искам, и тебе ще те вкарам!“ (Както пише заместник генералният прокурор на СССР Н. Жогин („Известия“. 18. 9. 1964): „В някои статии и очерци се опитват да принизят труда на следователя, да го лишат от ореола на романтиката. А защо?“.

През ноември 1962 г. съдят Потапов. Обвинен е в изнасилване на 14-годишната циганка Надя (от техния двор) и в развращаване на 5-годишната Оля, като за целта ги примамвал в стаята си да гледат телевизия. В протоколите на следствието от името на 6-годишния Вова, никога през живота си невидял полов акт, квалифицирано и подробно се описва актът на „чичо Миша“ с Надя и как Вова бил наблюдавал уж това през недостъпно високия за него, заскрежен и закрит от елхата и пердетата прозорец. (А кого трябва да съдим за тази развращаваща малолетното дете диктовка?) „Изнасилената“ Надя мълчи 6 месеца бременна, а когато това е необходимо на чичо Васюра, отива да заяви. На съда отиват преподаватели от нашето училище, но не ги пускат на заседанието. Затова пък стават свидетели как в коридора на съда родителите подготвят своите „свидетели“ — деца, да не се объркат в показанията си! Преподавателите пишат колективно писмо до съда —

то има за последица само това, че ги привикват поединично в районния комитет на партията и ги заплашват с уволнение *заради недоверие към съветския съд*. (А и как иначе? Тези протести трябва да се пресичат в самия им зародиш! За правосъдието няма да има повече живот, ако обществеността дръзне да има свое мнение за него.) През това време излиза и присъдата: 12 години строг режим. И край. Който познава провинциалната обстановка — с какво може да се протестира? С нищо. Безсилни сме. Самите нас ще ни уволнят от работата. Невинният да загива! Съдът е винаги прав и районният комитет е винаги прав (а те са свързани с телефон).

И нещата биха останали така. *Точно така винаги си и остават.*

Но по стечение на обстоятелствата през същите тези месеци бе напечатана моята повест за отдавна отминалите неправдоподобни страдания на Иван Денисович — и районният комитет престава да бъде за мен като котка за мишката, намесвам се в това дело, пиша протест до Върховния съд на републиката, а главно — намесвам и кореспондентката на „Известия“ О. Чайковска. И започва *тригодишен бой*.

Тъпото глухо следствено съдебно туловище с това и живее, че е безгрешно, с това е и силно, с това е и уверено, че никога не преразглежда своите решения, че всеки съдия може да го кара през просото и да е сигурен, че никой не ще дръзне да го поправи. За целта съществува негласна договореност: всяка жалба, в каквата и Москва да се изпрати, ще бъде прехвърлена за разглеждане именно на инстанцията, от която е оплакването. За да не бъде порицан никой от съдебните работници (прокурорски и следователски), ако злоупотребят или дадат воля на гнева си или на личната си мъст, или сгрешат, или постъпят не така — ще ги прикрием, ще ги защитим, ще се изправим като стена!!! Нали затова сме Законът.

Къде го има това: да започнеш следствие и да не обвиниш. Значи цялата работа на следователя да е нахалост? Къде го има: народният

съд да приеме някое дело и да не осъди? Значи да подведе следователя, а самият той да е работил за тоя, що духа? Какво ще рече областният съд да преразгледа решението на народния съд? Ще рече да повиши процента на брака в своята област. Пък и просто да отвори неприятности на съдебните си колеги, кому е нужно? Веднъж започнатото, да речем, по донос следствие трябва да завърши непременно с присъда, която *да е невъзможно да се преразглежда*. И тук вече: да не се подвеждаме едни други! И да не подвеждаме районния комитет — да правим каквото ни кажат. Затова пък и нас няма да ни предадат.

И което още е много важно в съвременния съд: не магнетофон, не стенографка, а бавноръка секретарка със скоростите на ученичка от по-миналия век изписва там нещо си върху листата на протокола. Този протокол не се прочита гласно на заседанието, никой не бива да го види, докато съдията не го прегледа и утвърди. Само онова, което утвърди съдията, ще бъде съд, ще е било на съда. А което сме чули с ушите си, е вятър и мъгла, изобщо не го е имало.

Черно лакираното лице на истината през цялото време лежи пред умствения взор на съдията — това е телефонният апарат в съвещателната стая. Този оракул няма да те предаде, но и върши това, което той ти говори.

А ние постигнахме обжалване на делото, небивал случай. Проточи се наново повторно следствие. Бяха минали 2 години, онези нещастни деца бяха поотрасли, на тях им се щеше да се отърват от лъжливите показания, да ги забравят — но не, родителите и новият следовател отново ги насилват: ето така ще говориш, че иначе лошо я чака майка ти; ако не осъдят чичо Миша, в затвора ще влезе твоята майка.

И ето, седим ние на заседанието на рязанския областен съд. Адвокатът е безправен както винаги. Съдията може да отклони всеки негов протест и това отклонение няма да подлежи на ничий контрол. Отново са използвани показанията на враждебно настроените съседи. Отново безсъвестно са използвани показанията на малолетните

деца (сравнете със съда над Базбей). Съдийката се обръща: „Разкажи както беше“, не приканва: „Разкажи истината“, а: „Разкажи както си говорила на следствието!“ Свидетелите на защитата са прекъсвани, обърквани и заплашвани: „А на следствието вие сте посочили... Какво право имате да се отказвате?“

Съдийката Авдеева души своите съдебни заседателки както лъвицата агнета. (Впрочем къде са белобрадите старци съдии? Извъртащи и хитри жени запълват нашите съдебни длъжности.) Косите ѝ са като грива, има твърд мъжки маниер на говорене, метални вибрации — самата тя потръпва от внушителното значение на своите думи. За малко процесът да тръгне не натам, накъдето тя иска — и почва да се ядосва, удря с опашката, почервява от напрежение, пресича неудобните свидетели, заплашва нашите учители: „Как смеете да се усъмните в съветския съд?“ „Как сте могли да помислите, че някой е подучил децата?“ „Значи вие самите възпитавате децата да лъжат?“ „А кой е инициаторът на колективното писмо до съда?“ (В страната на социализма е недопустима самата идея за колективно действие! Кой? Кой? Кой?) Прокурорката Кривова (ама и кой ли им подбира тези имена!) няма дори какво да прави при такава напориста съдника.

И макар всички обвинения по процеса да рухнат: Вова не е могъл да види нищо през прозореца; Оля пък се отказва от всичко, никой не я е развращавал; през всичките дни, когато е могло да се извърши престъплението, в единствената стая на Потапови е лежала и болната му жена, няма пред нея да изнасилва Потапов съседската циганка; а и същата циганка преди това им била откраднала нещо; и после тази циганка не е нощувала у дома си, а е скитала като уличница откакто се помни, още от 14-годишна; ала как така ще сгреши съветският следовател! Ала как така ще сбърка съветският съд! Присъда — 10 години! Тържествувай, наше съдийско съсловие! Не трепвайте, следователи! Изтезавайте и занапред!

И това — пред кореспондента на „Известия“. И това — при застъпничеството на Върховния съд на РСФСР! А какво да говорим за тези, за които няма кой да се застъпи?...

И още почти година водим казуистична борба. Накрая Върховният съд постановява: Потапов не е виновен за нищо, да бъде оправдан и освободен (Излежава три години...) А тези, които са развъртавали и подучвали децата? Какво им се случва? Само дете не постигат своето. А остава ли поне петънце върху лъвската гръд на Авдеева? Не, тя е висш народен избраник. А какво е решено за сталинския изтезател Васюра? На мястото си е, пак там, никой не му е орязал ноктите.

Продължавай да процъфтяваш, съдебно съсловие! Ние сме за теб, а не ти за нас! Да ти бъде юстицията винаги дебел килим! Стига на теб да ти е добре! Отдавна е провъзгласено, че на прага на безкласовото общество и съдебният процес ще стане безконфликтен (за да отрази вътрешната безконфликтност на обществения ред): такъв процес, в който съдебният състав, прокурорът, Защитата и дори самият обвиняем ще се стремят съвместно към общата цел.

Такава една проверена устойчивост на правосъдието значително облекчава живота на милицията: тя дава възможност да се прилага безогледно методът на *ремаркетото* или на „чувала на престъпленията“. Работата е в това, че поради немарливост, тромавост, а понякога и поради страхливост на местната милиция — едно, второ и трето престъпление остават неразкрити. Но заради отчетността те трябва да бъдат разкрити на всяка цена (тоест да бъдат „закрити“)! И ето че се чака само удобният случай. Ще попадне в участъка някой податлив, напласен, глуповат и на него се нахлузват всички тези неразкрити дела: ето го неуловимия разбойник, извършил толкова престъпления през годината! С побоища и лишения го заставят да „признае“ всички престъпления, да се подпише и да получи дългогодишна присъда по сумата от престъпленията — и да почисти района от петното. (В Арташат, до Ереван, се извършва убийство. През 1953 г. залавят един

напосоки, обкръжават го с лъжесвидетели, бият го, накрая го осъждат на 25 години. А през 1962 г. се намира истинският убиец...)

Общественият живот се подобрява значително от това, че не остава ненаказан порок. И милиционерските следователи получават премии.

Районът може да се очисти от петното и чрез противоположния начин: да се направи така, сякаш изобщо не е имало криминално престъпление. Старият бивш зек Иван Емелянович Бриксин, 69-годишен, отлежал своята десетка навремето си (мой приятел от пандизбюро в Марфино), през юли 1978 г. е пребит до смърт и ограбен от двама млади хулигани във вечерните безлюд-ни часове в курортното селище Турист. Два часа той лежи на автобусната спирка и никой не му помага. След това го откарват в намиращата се наблизо терапевтична болница в Деденево. Лекарката Савелиева не може да му окаже никаква помощ и не го праща в травматологичната болница; макар че той назовава трите си имена и възрастта, тя не съобщава за ранения по лекарска линия, нито дори в милицията — и така *три денонощия* пребитият от бой с хематом, кръвоизлив в мозъка, избити зъби, отекли очи лежи не само без медицинска помощ, но дори без санитарни грижи (санитарката се била запила) върху мушамена постилка, до гуша в урината си. Три денонощия семейството му търчи, търси го в същото селище и по целия Савьоловски път, но нали лекарката никъде не е съобщила за него? Най сетне го откриват и със собствени — не болнични — усилия извикват от Москва реанимационен автобус, който го пренася в неврохирургията, там му правят операция на черепа, но не могат да го спасят от вътрешния кръвоизлив. Болният умира след 9 дни мъчения.

Местната икшанска милиция получава заключението на съдебномедицинската експертиза, но не бърза със следствието и още по-малко с оглеждане в болницата на дрехите на убития, за да намери по тях някакви следи. А работата е там, че всички в Деденево знаят тези местни хулигани и всички се боят от тях. И ето че същата лекарка Савелиева помага на старшата следователка Герасимова (при разпита на жената на убития в кабинета си тя е пуснала да свири естрадна музика) на третия месец от следствието да стигне до извода: пострадалият е получил инсулт, той е паднал и от това се е пребил. И

така, няма кого да арестуват, не е имало престъпление и районът значи е чист.

Мир на праха ти, Иван Емелянович!

А още по-здраво става обществото и още повече укрепва правосъдието от годината, през която се дава указанието да се излавят, съдят и изселват *тунеядците*. Този указ също в известна степен заменя недействащия вече гъвкав 58 — 10: обвинението също се оказва хитро, невеществено и неотразимо. (Съумяват да го приложат към поета И. Бродски.)

Думата „тунеядец“ е ловко изопачена при първото още съприкосновение до нея. Тунеядци са именно безделниците с високите заплати, които са седнали на съдийските маси и раздават присъди на доведените до бедност работяги със сръчни ръце, трепещи се след работа да изкарат нещо допълнително за хляба. И с каква злоба — с вековечната злоба на преситените спрямо гладните — се нахвърлят върху тези „тунеядци“. Двама безсъвестни аджубеевски журналисти („Известия“, 23. 6. 1964) не се посвеният да заявят: изпращат тунеядците недостатъчно далеч от Москва! Разрешават им да получават колети и парични записи от роднините! Недостатъчно строго ги държат! „Не ги карат да работят от зори до зори“ — буквално така пишат: *от зори до зори!* На зората на какъв комунизъм, а и по коя конституция е необходима такава ангария?!

Изброихме няколко важни потока, благодарение на които (и при никога неотслабващото държавно обирничество) Архипелагът постоянно се попълва.

Но и не съвсем напразно ходят по улиците, седят в своите щабове и избиват зъбите на задържаните — „народните отрядници“, тези назначени от милицията разбойници или щурмоваци, неупоменати в конституцията и неотговорни пред закона.

Попълненията на Архипелага не спират. И макар обществото да е отдавна безкласово, и макар половината небе да е огряно от зората на комунизма, привикнали сме някак да мислим, че престъпленията не свършват, не намаляват, а и престанаха нещо да ни обещават това. През 30-те години ни обещаваха със сигурност: още, още малко, след няколко години! А сега повече не ни обещават.

Нашият закон е могъщ, изврътлив, нямащ нищо общо с онова, което на Земята се нарича „закон“.

Измислили глупавите римляни: „Законът няма обратна сила.“ А у нас има! Нека си говори старата реакционна пословица: „Законът не се пише обратно“. А у нас се пише! Ако е излязъл нов модерен Указ, Закона го сърби да го приложи към арестуваните преди това защо, може! Така бе със спекулантите на валута и рушветчиите: изпращат от местата за лишаване от свобода, например от Киев, списъци в Москва — там да отметнат срещу фамилното име към кого да приложат обратната сила (да увеличим ли *срока* им, или да ги минем по деветте грама^[11]). И я прилагат.

А освен всичко друго нашият Закон прозрява бъдещето. На пръв поглед *преди* съда не би трябвало да е известно какъв ще бъде ходът на заседанието и каква присъдата. А гледаш, списание „Социалистическая законность“ го напечатало, преди още съдът да е започнал. Как се е досетило? Питай го...

„Социалистическая законность“ (орган на Прокуратурата на СССР), ян. 1962, № 1. Подписано за печат на 27 дек. 1961. На стр. 73–74 — статия от Григориев (Грузда) — „Фашистките палачи“. В нея — отчет за съдебния процес срещу естонските военнопръстѣпници в Тарту. Кореспондентът описва разпита на свидетелите; веществените доказателства лежат върху съдийската маса; разпитът на подсъдимия („убиецът отговаря цинично“); реакцията на слушателите; речта на прокурора. И съобщава за смъртната присъда. И всичко става *именно така* — само че едва на 16 януари 1962 г. (вж. „Правда“ от 17 януари), когато списанието *вече е напечатано и се продава*. (Отложили съда, а не предупредили списанието. Журналистът получава една година принудителна работа.)

Нашият Закон също така не познава греха на лъжесвидетелството — той изобщо не го смята за прѣстѣпление! Легион от лъжесвидетели благоденствува сред нас, шестува към почтената старост, наслаждава се на спокойствието в златистия залез на живота си. Единствено само нашата страна в цялата история и в целия свят се отнася грижовно към лъжесвидетелите!

И пак само нашият Закон не наказва съдиите убийци и прокурорите убийци. Всички те служат почтено, служат дълго и преминават благородно на пенсия в старостта си.

Не могат да не се признаят на нашия Закон и мятаниците, отплесванията, присъщи на всяка трепетна творческа мисъл. Ще се юрне изведнъж Законът: за една година рязко да намали престъпността. По-малко да арестува! По-малко да съди! Да оставя осъдените под гаранция! А след това ще се метне в обратната страна: нямат свършек злодеите! Стига с „гаранциите“. По-строг режим! По-тежки присъди! Негодниците да се разстрелват!

Но въпреки всички удари на бурята корабът на Закона се движи величествено и плавно. Върховните Съдии и Върховните Прокурори са опитни и с тези удари не ще ги учудиш. Те ще свикат своите Пленуми, ще разпратят своите Инструкции — и всеки нов безумен курс ще бъде разяснен като отдавна желан, като подготвен от цялото наше историческо развитие, като предсказан от Единствено Вярното Учение.

Корабът на нашия Закон е готов да посрещне всички подмятания. И ако утре бъде заповядано отново да се натикват по затворите и лагерите милиони хора заради начина им на мислене и да се изселват изцяло народите (пак същите или някои други) или бунтуващите се градове, и отново да се пришиват към дрехите на затворниците четири номера — неговият могъщ корпус почти няма да трепне, неговият форщевен не ще се огъне.

И остава казаното от Державин, разбираемо само от онзи, който го е изпитал върху себе си:

„Да пази Бог от съд пристрастен.“

Ето кое е останало. Както беше при Сталин, както е било през всичките години, описани в тази книга. Издадени и напечатани са множество Основи, Укази, Закони, противоречиви и съгласувани, но нито по тях живее страната, нито по тях арестуват, нито по тях съдят, нито по тях се извършва съдебната експертиза. Само в малкото (около 15%?) случаи, когато предметът на следствието и съдопроизводството не засяга нито интереса на държавата, нито царстващата идеология, нито личните интереси или спокойствието на някое длъжностно лице — само в тези случаи съдебните служители, натоварени с разследването, могат да ползуват привилегията никъде да не звънят, от

никого да не получават указания, да съдят по същество, добросъвестно. Във всички останали случаи, било криминални или граждански — тук няма разлика, не може да не бъдат засегнати важни интереси на председателя на колхоза или селсъвета, на началника на цеха или директора на завода, на завеждащия жилищно експлоатационното бюро, на участъковия милиционер, на пълномощника или началника на милицията, на главния лекар, главния икономист, на началниците на управления и ведомства, на специалните и отдел „Кадри“, на секретарите на районните и областните комитети на партията — и по нагоре, и по нагоре! — и във всички тези случаи от един спокоен кабинет звънят в друг, звънят солидни, тихи гласове и приятелски *съветват*, поправят, насочват как да се реши съдебното дело на малкия човечец, върху когото са се счепкали неразбираемите, неизвестните нему замисли на издигнатите високо над него лица. И малкият доверчив читател на вестници влиза в залата на съда с биещата в гърдите му правота, с подготвени разумни аргументи и ги излага развълнуван пред дремещите маски на съдиите, без да подозира, че присъдата му е вече написана — и няма апелационни инстанции, и *няма* срокове и пътища да поправи зловещото користо решение, пронизващо гърдта му с несправедливостта си.

А има стена. И тухлите ѝ са споени с разтвора на лъжата.

Нарекохме тази глава „Законът днес“. А най-правилно ще е да я наречем: *Няма закон*.

Все същата коварна прикритост, все същата мъгла на неистината виси в нашия въздух, виси в градовете по-гъста от пушеците на градските комини.

Прехвърли половината век огромната държава, стегната с железни обръчи, и обръчи има, а закон — не.

[1] На мястото на изхвърления за претопяване паметник на атаман Платов, построен от скулптора Клод (същия, който е автор и на Аничковия мост в Санкт-Петербург — Б.пр.). — Б.а. ↑

[2] Първият секретар на ростовския областен комитет Басов, чието име заедно с това на генерал Плиев, командувания Северно Кавказкия военен окръг, ще бъде написано някога над мястото на масовия разстрел, пристига в Новочеркасск през тези часове и веднага

бяга изплашен (скочил дори, както разправят, от балкона на 2-рия етаж), връща се в Ростов. Веднага след новочеркасските събития заминава като делегат за героична Куба. — Б.а. ↑

[3] Според тази версия войниците, отказали да стрелят в тълпата, са заточени в Якутия. — Б.а. ↑

[4] Известно е на тези, които са били близо, но те или са убити, или премахнати по-късно. — Б.а. ↑

[5] 47 убити *само от дум-дум* куршуми са засвидетелствувани достоверно. И са предвидени от генерал Плиев. — Б.а. ↑

[6] Малко по-малко от тези пред Зимния дворец, но затова пък цяла разгневена Русия ежегодно отбелязва 9 януари, а кога ще почнем да отбелязваме 2 юни? — Б.а. ↑

[7] Една новочеркашка учителка (!) през 1968 г. авторитетно разказва във влака: „Военните не стреляха. Дадоха само един залп във въздуха за предупреждение. А стреляха диверсанти с куршуми дум-дум. Отде са ги взели? Имат всичко, което им трябва. Те стреляха срещу военните и работниците... А работниците като обезумели нападнаха войниците, биеха ги, а те какво бяха виновни? После Микоян ходеше по улиците, влизаше по къщите да види как живеят хората. Жените го черпеха с ягоди от градините си...“ Само *това* засега влиза в историята. — Б.а. ↑

[8] Подписали сме я заради американските негри, а иначе за какво ни е притрябвала? — Б.а. ↑

[9] Между другото, преди сто години процесът срещу народниците обхваща „193-ма“ души. Господи, какъв шум, какви преживявания! Влиза в учебниците. — Б.а. ↑

[10] Но и това не е всичко — комунистическата поглъщаща машина работи без грешка! През 1969 г. за предаване на информация от Владимирский затвор той получава допълнителни 10 години — до пълните тридесет! — Б.а. ↑

[11] Тоест: или да ги разстреляме. — Б.пр. ↑

ПОСЛЕСЛОВ

Щеше да е добре да не пиша тази книга сам, а да раздам отделните ѝ глави на компетентни хора и сетне на редакционен съвет, като си помагаме един друг, да я редактираме както трябва. Но не дочакахме такова време. А и на когото предлагах да вземе отделни глави, не вземаше, а предоставяше на мое разположение някоя история в устна или писмена форма. Предлагах на Варлам Шаламов да напишем заедно цялата книга — и той отклони предложението ми.

А имах нужда от цяла кантора. От свои обяви във вестниците и по радиото („Откликнете!“), от своя открита кореспонденция — така, както беше в Брестката крепост.

Но не само че не можех да се разгърна така, а трябваше и замисля си, и писмата, и материалите да крия, да раздробявам, да върша всичко в дълбока тайна. И да прикривам дори времето за работата си над нея с работа уж над други неща.

Все започвах и все захвърлях тази книга. Никак не можех да разбера: нужно ли е, или не само аз да пиша такава. И дали ще мога да издържа? Но когато на това отгоре към вече събраното започнаха да ме затрупват множество арестантски писма от цялата страна — разбрах, че щом всичко това се предоставя на мен, значи съм задължен да я напиша.

Трябва да обясня: *нито веднъж* цялата тази книга заедно с всичките си части не е лежала на една маса! В най-големия разгар на работата над „Архипелага“, през септември 1965 г., архивът ми бе разгромен и романът ми иззет. Тогава написаните части на „Архипелага“ и материалите за другите части се разлетяха в разни посоки и повече не можах да се съберат заедно: страхувах се да рискувам, че отгоре на всичко при толкова назовани имена. Непрекъснато си записвах кое да запомня, кое да проверя, кое да унищожа след това и с тези листчета пътувах от едно място на друго. Какво пък, тъкмо тази конвулсивност, това недоработване е признак за

преследването на нашата литература. Такава приемерте и вие книгата ми.

Прекратих книгата не защото я сметнах за завършена, а защото нямаше повече живот за нея.

Искам да моля не само за снизхождение, но и да викна: щом настъпи подходящо време, възможност — съберете се, оцелели приятели, които добре познават нещата, и напишете своите коментари към книгата ми: което трябва, коригирайте, каквото трябва, добавете (само да не е много обемисто, сходните неща не бива да се повтарят). Ето кога и книгата можем да сметнем за окончателна, да ви помага Бог.

Чудя се, че и в този й вид можах да завърша книгата в пълна изправност. На няколко пъти губех надежда: няма да ме оставят.

Завършвам я в забележителната, двойно юбилейна година (а и юбилеите са свързани): 50 години от революцията, създава Архипелага, и 100 години от изнамирането на бодливата тел (1867 г.).

Втория юбилей, както ми се струва, ще го пропуснат...

27.4.1958 — 22.2.1967 г.

Рязан — Скривалището

ОЩЕ ЕДНО ПОСЛЕ

Бързах тогава, защото очаквах, че в пристъпа на своето обръщение към писателския конгрес ако и не загина, ще загубя най-малко свободата да пиша и достъпа до собствените си ръкописи. Но нещата с това обръщение така се наредиха, че не само не ме арестуваха, а сякаш стъпих върху гранитен пиедестал. И тогава разбрах, че съм задължен и мога да довърша и да доправа тази книга.

Сега вече някои мои приятели я прочетоха. Помогнаха ми да открия в нея някои важни недостатъци. Да продължа тези проверки в по-широк кръг, не смеех, а ако някога би се открила такава възможност, ще е късно за мен.

За тази изтекла година направих каквото можах. Нека не бъде винен в непълнота: допълненията не могат да имат тук край и всеки, от малко поне изпатил или размишляващ, винаги ще може да добави — и дори нещо скъпоценно. Но има закони на размера. А размерът на книгата е вече на предела и ако се втъкнат още малко от тези зрънца, ще рухне цялата скала.

А за това, че може да съм се изразил несполучливо, че някъде съм се повторил или рехаво свързал — моля да бъде простен. Така и не можах да дочакам спокойна година, а през последните месеци отново ми пареше под краката и на масата. И дори при тази последна реакция отново *нито веднъж* не видях събрана цялата си книга, не можах да я държа върху една маса.

Не е дошло още времето да поверя на хартията пълния списък на всички, без които тази книга нямаше да бъде написана, редактирана и опазена. Те самите го знаят. Нека приемат поклона ми.

Май 1968 г.
Рождество на Истие

И СЛЕД ОЩЕ ДЕСЕТ ГОДИНИ

Днес, в изгнание, все пак ми се удаде възможността да доработя на спокойствие тази книга, макар и след като я прочете целият свят. Двадесетина нови още свидетели измежду бившите зекове ме коригираха или допълниха.

Тук, на Запад, възможностите да използвам печатната литература и нови илюстрации са несравними. Но книгата отказва да се попълва с нов материал. Създадена в мрака на СССР на тласъци и с огъня на зековската памет, тя трябва да си остане върху това, върху което израсна.

1979 г.
Върмонт

СЪКРАЩЕНИЯ И СПЕЦИФИЧНИ АБРЕВИАТУРИ, ПОНЯТИЯ И ТЕРМИНИ, ЧЕСТО СРЕЩАНИ В КНИГАТА

актировка — официална констатация (от специална комисия), че здравословното състояние на даден затворник прави затруднително понататъшното отбиване на наказанието му

АЧ — административна част

бацили — хранителни мазнини

битовак — осъден за криминални нарушения, но непринадлежащ към престъпния свят

БУР — барака с усилен режим, вътрешнолагерен затвор

вагон-зак — арестантски вагон

вагонка — двуетажно дърводелско устройство за спане на четирима зекове, наподобяващо купе във вагон на влак

ВИР — Общосъюзен институт по растениевъдство

ВОКС — Общосъюзно дружество за културни връзки с чужбина; официално учреждение, в ръцете фактически на НКВД-МГБ

вохра — лагерна полувоенизирана охрана, оттам и *вохровци*

ВСНХ — Общоруски съвет на народното стопанство

ВТУЗ — висше техническо учебно заведение

ВУЗ — висше учебно заведение

ВЦИК — Общоруски централен изпълнителен комитет

ВЧК — Общоруска извънредна комисия за борба с контрареволуцията и саботажа — абревиатура, чиято по-съкратена форма — ЧК, е приела гражданственост и у нас (Че-Ка)

вертухай — надзирател

„гарван“ — черна закрыта кола на органите за сигурност за превозване на арестанти

ГПУ (ОГПУ) — Държавно политическо управление (Обединено държавно политическо управление)

етап — контингент на осъдени, извършващи преход (пеша или с влак) до местоположението на съответния концентрационен лагер; така се нарича и самият преход

зек — арестант, затворник

ИСЧ — Информационно-следствена част

НТК — „трудова-изправителна“ колония

ИТЛ — „трудова-изправителен“ лагер

ИТР — инженерно-технически работници

каер — съкратено от „контрареволуционер“

КВЖД — Китайско-източна железопътна линия; оттук и *кевежедист* — служител в КВЖД

КГБ — Комитет за държавна сигурност

„командировка“ — неголямо лагерно подразделение, работещо на даден обект извън лагера; „подкомандировка“ — малка командировка

КПЗ — килия за предварителен арест

КВЧ — културно-възпитателна част — отдел на лагерната администрация

„кум“ — чекист, който вербува осведомители, следи настроенията и намеренията на зековете

МВД — Министерство на вътрешните работи

МГБ — Министерство на държавната сигурност

МГУ — Московски държавен университет

мръшляк — арестант, лагерник, доведен до пълно изтощение поради лошо хранене и непосилна работа

нагаждач — лагерник, уредил се на по-лека, по-привилегирована работа

намордник — 1) тъмнично надпрозоречно устройство, заграждащо видимостта от прозореца; 2) лишаване от граждански права след изтърпяване на присъдата

НК — Наказателен кодекс

НКВД — Народен комисариат на вътрешните работи

НКО — Народен комисариат на отбраната

НКЮ — Народен комисариат на правосъдието (юстицията)

ОПЕР — оперативник

оперативник — работник от органите за сигурност

Органи — институциите за вътрешния ред на държавата (МВД, КГБ, НКВД, ГПУ и т.н.)

ОСО — Специално съвещение; *особист* — служител на това съвещение

„патерица“ — тъмничната дажба, едва поддържаща гаснещия живот

песове — криминални, нарушили апашкия закон и влезли в сътрудничество с лагерното началство

полит — през 20-те години: всеки политически, признат за такъв от съветската власт (социалист)

райпо — районна потребителна кооперация

РККА — Работническо-селска червена армия

РКП — Работническо-селска инспекция; също *РАБКРИН*

санчаст — лазарет

сексот — таен (секретен) сътрудник

СЛОН — Соловецки лагер със специално предназначение

СМЕРШ — от „Смърт на шпионите“ — отдел във военното контраразузнаване през Втората световна война

СНК (Совнарком) — Съвет на народните комисари

Совдеп — Съвет на работническите, селските и червеноармейските депутати

ТКП — Трудово-селска партия

ТОН — Тъмница със специално предназначение

тухта (туфта) — фиктивно извършена работа

УРЧ — Отчетно-разпределителна част в лагерната администрация

ухо — доносник

„хранилка“ — отвор във вратата а килията с лягаща като масичка преграда

ЦКК — Централна контролна комисия

шарашка, или *пандизбюро* — така са наричали конструкторските бюра, в които висококвалифицирани зекове са работели по специалността

Прието е изписването *ГУЛАГ* — за Архипелага като лагерна страна, и *ГУЛаг* — за Главното управление на лагерите и неговия апарат.

Издание:

Издателство „Народна култура“, 1994

Редактор: Иван Тотоманов

Оформление: Петър Добрев

Рисунки: Николай Пекарев

Коректор: Здравка Славянова

ЗАСЛУГИ

Имате удоволствието да четете тази книга благодарение на *Моята библиотека* и нейните всеотдайни помощници.

МОЯТА БИБЛИОТЕКА

<http://chitanka.info>

Вие също можете да помогнете за обогатяването на *Моята библиотека*. Посетете **работното ателие**, за да научите повече.